A Közel-Kelet története – országok, népek és nemzetek a kezdetektől napjainkig

A mezopotámiai és perzsa birodalmaktól a 21. századi államokig és válságokig

Gellai István

2026

Tartalomjegyzék

Impresszum **8**

Bevezetés – a régió, a módszer és a jelen kérdései **9**

1 Hogyan olvassuk a könyvet? **10**
1.1 A könyv célja, szerkezete és használata 10
1.2 Források, történetírás és bizonyíték 15
1.3 Kronológia, térkép és periodizáció 22
1.4 A „Közel-Kelet” mint kategória és a régió határai 26

2 A régió földrajza és népei **32**
2.1 Földrajzi keretek és éghajlat 32
2.2 Népek, nyelvek és etnikai csoportok 38
2.3 Vallási térkép és szent helyek 44
2.4 Víz, olaj és stratégiai útvonalak 50

3 Birodalmak és vallások a modern kor előtt **58**
3.1 Az ókori Közel-Kelet: Mezopotámia, Levante és Anatólia 58
3.2 Perzsia, hellenizmus és Róma 65
3.3 Az iszlám születése és a kalifátusok 71
3.4 Oszmánok, szafavidák, mogulok és kádzsárok 76

4 A modern régió születése és fő vitái **83**
4.1 Gyarmatosítás, mandátumok és államhatárok 83
4.2 Nacionalizmusok és államépítés 87
4.3 Hidegháború, olaj és regionális háborúk 93
4.4 A régió történetírásának fő vitái 98

I. rész – Levante és Mezopotámia **105**

5 A történelmi Palesztina és Izrael az ókortól az Oszmán korig **106**
5.1 Kánaán, Izrael és Júda az ókorban 106
5.2 A második templom, Róma és a diaszpóra 111
5.3 Az iszlám hódítástól a mamlúk korig 117
5.4 Oszmán Palesztina és a cionizmus kezdetei 122

6 Izrael állam és a palesztin kérdés a 20–21. században **127**
6.1 A brit mandátum és 1948 127
6.2 Államépítés, háborúk és a megszállás 132
6.3 Béke, intifádák és a kétállami megoldás válsága 138
6.4 Izrael és Palesztina a 21. században 145

7 Libanon az ókortól az Oszmán korig **152**
7.1 Fönícia és a levantei partvidék 152
7.2 Az iszlám hódítás és a középkor 157

7.3 Az Oszmán Libanon . . . 163
7.4 A 19. század és a francia mandátum előkészítése . . . 167

8 Libanon a 20. században és ma **174**
8.1 A francia mandátum és a libanoni függetlenség . . . 174
8.2 A polgárháború és a Taif-egyezmény . . . 179
8.3 Szíriai befolyás, 2005 és a Hezbollah . . . 184
8.4 Libanon a 21. században . . . 189

9 Jordánia az ókortól az első világháborúig **195**
9.1 Az ókori Transzjordánia . . . 195
9.2 Iszlám és keresztes háborúk . . . 202
9.3 Az Oszmán kor . . . 206
9.4 A nagy háború és a Hasemita Emírség előkészítése . . . 212

10 Jordánia a 20. században és ma **217**
10.1 A brit mandátum és a Hasemita Emírség . . . 217
10.2 Függetlenség, 1948 és 1967 . . . 222
10.3 Huszajn király és a fekete szeptember . . . 228
10.4 Jordánia a 21. században . . . 233

11 Szíria az ókortól az Oszmán korig **240**
11.1 Az ókori Szíria . . . 240
11.2 Róma, Bizánc és az iszlám hódítás . . . 245
11.3 A damaszkuszi kalifátus és a középkor . . . 251
11.4 Az Oszmán Szíria . . . 257

12 Szíria a 20. században és ma **262**
12.1 A francia mandátum és a szíriai függetlenség . . . 262
12.2 Baath, Asszad és az állam . . . 267
12.3 Az Asszad-rezsim és a polgárháború . . . 272
12.4 Szíria 2011–2026 . . . 277

13 Irak az ókortól az Oszmán korig **283**
13.1 Mezopotámia az ókorban . . . 283
13.2 Az iszlám hódítástól a mongol invázióig . . . 288
13.3 Mongolok, timuridák és a szafavida–oszmán határ . . . 292
13.4 Az Oszmán Irak . . . 296

14 Irak a 20. században és ma **302**
14.1 A brit mandátum és a királyság . . . 302
14.2 Köztársaság, Baath és Szaddám Huszein . . . 307
14.3 Öbölháború, szankciók és 2003 . . . 313
14.4 Irak 2003–2026 . . . 319

II. rész – Az Arab-félsziget és Irán **328**

15 Szaúd-Arábia az ókortól az Oszmán korig **329**
15.1 Az ókori Arábia . . . 329
15.2 Mohamed és az iszlám születése . . . 334
15.3 Kalifátusok és arab törzsek . . . 341
15.4 Az első szaúdi állam és a vahhabizmus . . . 346

16 Szaúd-Arábia a 20. században és ma **352**
16.1 Ibn Szaúd és az egységesítés . . . 352
16.2 Olaj, jóléti állam és a rentier gazdaság . . . 356
16.3 A szaúdi állam és a régió . . . 361
16.4 Szaúd-Arábia 2000–2026 . . . 367

17 Jemen az ókortól az Oszmán korig **374**
17.1 Az ókori Dél-Arábia . . . 374
17.2 Az iszlám és a zajdí imámátus . . . 379
17.3 Tahiridák, oszmánok és a brit Áden . . . 383
17.4 A 19. századi Jemen . . . 389

18 Jemen a 20. században és ma **395**
18.1 Észak-Jemen és a déli állam . . . 395
18.2 Egységesítés és az 1994-es háború . . . 399
18.3 A húti mozgalom és a 2015-ös háború . . . 404
18.4 Jemen 2015–2026 . . . 409

19 Omán az ókortól az Oszmán korig **416**
19.1 Magan és az ókori Omán . . . 416
19.2 Az iszlám és az ibádí imámátus . . . 421
19.3 Az ománi tengeri birodalom . . . 426
19.4 A 19. századi Omán és a brit kapcsolat . . . 433

20 Omán a 20. században és ma **438**
20.1 Kábúsz és a modern állam . . . 438
20.2 Olaj, diverzifikáció és a jóléti állam . . . 444
20.3 A 2011-es tiltakozások és a reformok . . . 450
20.4 Omán 2020–2026 . . . 454

21 Irán az ókortól a Kádzsár korig **461**
21.1 Elám, médek és az Achaemenidák . . . 461
21.2 Parthusok és szászánidák . . . 466
21.3 Az iszlám hódítás és a perzsa birodalmak . . . 472
21.4 A Kádzsár Irán és a 19. század . . . 477

22 Irán a 20. században és ma **484**
22.1 A Pahlavi állam . . . 484
22.2 Mohammad Reza sah és a fehér forradalom . . . 489
22.3 Az 1979-es iszlám forradalom . . . 495
22.4 Irán 1989–2026 . . . 500

III. rész – Dél-Ázsia és Afganisztán **507**

23 Pakisztán az ókortól a Mogul Birodalomig **508**
23.1 Az Indus-völgyi civilizáció . . . 508
23.2 Védikus kor, Maurják és a klasszikus India . . . 512
23.3 Az iszlám hódítás és a Delhi Szultanátus . . . 519
23.4 A Mogul Birodalom és hanyatlása . . . 524

24 Pakisztán a 20. században és ma **530**
24.1 A brit Rádzs és a muszlim nacionalizmus . . . 530
24.2 1947: felosztás és államalapítás . . . 535

24.3 Katonai rezsimek és demokrácia . . . 540
24.4 Pakisztán 2008–2026 . . . 546

25 Banglades az ókortól a brit hódításig **553**
25.1 Az ókori Bengália . . . 553
25.2 Az iszlám Bengália . . . 560
25.3 Mogul Bengália . . . 565
25.4 A 18. századi válság és a brit hódítás . . . 570

26 Banglades a 20. században és ma **576**
26.1 Brit Bengália és az 1947-es felosztás . . . 576
26.2 Kelet-Pakisztán és az 1971-es felszabadító háború . . . 581
26.3 Banglades államépítése . . . 588
26.4 Banglades 1990–2026 . . . 593

27 Afganisztán az ókortól a 19. századig **599**
27.1 Baktria, Gandhara és a selyemút . . . 599
27.2 Az iszlám hódítás és a középkori dinasztiák . . . 604
27.3 Timuridák, mogulok és szafavidák . . . 609
27.4 A Durrani Birodalom és a nagy játszma . . . 613

28 Afganisztán a 20. században és ma **620**
28.1 A brit háborúk és a függetlenség . . . 620
28.2 Monarchia, köztársaság és a szovjet invázió . . . 625
28.3 Mudzsahedin, tálibok és 2001 . . . 631
28.4 Afganisztán 2001–2026 . . . 636

IV. rész – A Kaukázus, Közép-Ázsia és Anatólia **643**

29 Türkmenisztán az ókortól az orosz hódításig **644**
29.1 Margiana, Parthia és a selyemút . . . 644
29.2 Az iszlám hódítás és a szeldzsukok . . . 649
29.3 Mongolok, timuridák és türkmén törzsek . . . 653
29.4 A türkmén törzsek és az orosz hódítás . . . 659

30 Türkmenisztán a 20. században és ma **665**
30.1 A szovjet Türkmenisztán . . . 665
30.2 Függetlenség és Nyijazov . . . 670
30.3 Berdimuhamedov és a gazdaság . . . 677
30.4 Türkmenisztán 2022–2026 . . . 683

31 Örményország az ókortól az Oszmán korig **690**
31.1 Urartu és az ókori Örményország . . . 690
31.2 A kereszténység és a középkori Örményország . . . 695
31.3 Szeldzsukok, mongolok és timuridák . . . 700
31.4 Az oszmán–szafavida felosztás . . . 705

32 Örményország a 20. században és ma **713**
32.1 Az 1915-ös népirtás . . . 713
32.2 Első köztársaság és szovjet Örményország . . . 717
32.3 Hegyi-Karabah és a függetlenség . . . 722
32.4 Örményország 1994–2026 . . . 728

33 Grúzia az ókortól az orosz hódításig **735**
33.1 Kolkhisz és Ibéria . . . 735
33.2 A kereszténység és a Bagratida Grúzia . . . 740
33.3 Mongolok, timuridák és a szétesés . . . 747
33.4 Az orosz hódítás . . . 751

34 Grúzia a 20. században és ma **758**
34.1 Első köztársaság és szovjet Grúzia . . . 758
34.2 A függetlenség és a rózsás forradalom . . . 762
34.3 Szaakasvili és a 2008-as háború . . . 768
34.4 Grúzia 2012–2026 . . . 774

35 Anatólia és Törökország az ókortól az Oszmán Birodalomig **779**
35.1 A hettiták és az ókori Anatólia . . . 779
35.2 Róma, Bizánc és a szeldzsukok . . . 784
35.3 Az Oszmán állam felemelkedése . . . 790
35.4 Az Oszmán Birodalom a 17–19. században . . . 797

36 Törökország a 20. században és ma **802**
36.1 Az első világháború és a függetlenségi háború . . . 802
36.2 Atatürk és a köztársaság . . . 807
36.3 Többpártrendszer, puccsok és az AKP . . . 813
36.4 Törökország 2013–2026 . . . 818

V. rész – Összehasonlító és tematikus fejezetek **825**

37 Birodalmi örökségek, vallás és szent helyek **826**
37.1 Oszmán, szafavida, mogul és cári örökségek . . . 826
37.2 Vallási intézmények, jog és oktatás . . . 832
37.3 Szektarianizmus, kisebbségek és állampolgárság . . . 837
37.4 Szent helyek és valláspolitika . . . 843

38 Olaj, víz és a rentier állam **849**
38.1 Az olaj és a gáz gazdaságtana . . . 849
38.2 Rentier államok és munkaerő-migráció . . . 854
38.3 Víz, mezőgazdaság és városiasodás . . . 859
38.4 Klímaválság és energiaátmenet . . . 864

39 Nacionalizmus, etnicitás és konfliktusok **871**
39.1 Nacionalizmusok és államhatárok . . . 871
39.2 Hontalan és határon átnyúló népek . . . 877
39.3 Az arab–izraeli konfliktus . . . 883
39.4 Polgárháborúk, menekültek és humanitárius válságok . . . 889

40 Autoritarizmus, demokrácia és a régió jövője **896**
40.1 Autoriter rendszerek és reziliencia . . . 896
40.2 Civil társadalom, nők és fiatalok . . . 903
40.3 Migráció és diaszpóra . . . 909
40.4 A régió 2026-ban: mérleg és jövő . . . 916

Függelékek **923**
Fogalomtár (magyar–angol–arab/perzsa/török) . . . 923
Kronológia és idővonal . . . 931

Kulcsfigurák és intézmények 938
Bibliográfia és forráskulcsok 949

Impresszum

- **Szerző:** Gellai István
- **Szerkesztő:** Gellai István
- **Kiadó:** Tananyag Simple
- **Kiadás:** 1.0.0 – 2026
- **Licenc:** MIT
- **Forráskód:** chapters/

A teljes licencszöveg a tároló gyökerének `LICENSE` fájljában található (a könyvkönyvtárból: `../../LICENSE`).

Bevezetés – a régió, a módszer és a jelen kérdései

1 Hogyan olvassuk a könyvet?

1.1 A könyv célja, szerkezete és használata

Ez a fejezet azt a kérdés járja körül, miként érdemes olvasni egy olyan régió történetét, amelyet gyakran egyetlen vallási, civilizációs vagy konfliktusnarratívába sűrítenek. A könyv célja, hogy a tág értelemben vett Közel-Keletet országonkénti és összehasonlító megközelítéssel mutassa be, miközben a történelmi forráskritika eszközeivel elkülöníti a dokumentált tényeket a vitatott értelmezésektől. A fejezet bemutatja a könyv szerkezeti logikáját, a nyolcas időbeli tagolást, az országfejezetek felépítését, valamint a fogalomtár, a kronológia és a bibliográfia használatának módját.

1.1.1 Miért van szükség országonkénti és összehasonlító történetre?

A Közel-Kelet (angolul *Near East*, illetve *Middle East*, arabul *ash-Sharq al-Awsat*, perzsául *Khāvar-e Miāneh*) mint földrajzi kategória nem természetes adottság, hanem a 19–20. századi európai diplomácia, katonai tervezés és orientalista tudományosság terméke. A régió határai vitatottak, és a könyv tág, bevett történelmi-földrajzi értelemben használja a fogalmat: a levantei és mezopotámiai magterületek mellett az Arab-félszigetet, Iránt, a Kaukázus déli részét, Közép-Ázsia egy szeletét és Dél-Ázsiát is bevonja a tárgyalásba. Ezt a bővítést az indokolja, hogy a birodalmi (perzsa, hellenista, szeldzsuk, mongol, timurida, oszmán, szafavida, mogul, orosz és brit), vallási (iszlám, kereszténység, zoroasztrianizmus, buddhizmus), kereskedelmi (selyemút, Indiai-óceán) és migrációs szálak mélyen összekapcsolják a mai államhatárokkal lefedett területeket. A könyv ezért nem a mai országhatárok visszavetítéséből indul ki, hanem a történelmi folyamatokat követi, és az országfejezeteket a régió történetébe ágyazza.

Az országonkénti szerkezet nem jelenti azt, hogy a mai államok automatikusan magyaráznák a múltat. A nemzetállami keret a 19. század előtt a régió nagy részén nem létezett: az oszmán, szafavida, mogul és kádzsár birodalmak tartományai, a törzsi szövetségek, a vallási közösségek és a városi hálózatok másfajta térszerveződést alkottak. Azonban a modern kori államok (Izrael, Libanon, Jordánia, Szíria, Irak, Szaúd-Arábia, Jemen, Omán, Irán, Pakisztán, Banglades, Afganisztán, Türkmenisztán, Örményország, Grúzia, Törökország) kialakulása, határai, politikai rendszerei és társadalmi szerkezete olyan örökségeket hordoz, amelyeket csak az egyes területek hosszú történetének ismeretében lehet megérteni. Az országfejezetek tehát nem teleologikusan, a mai állam „születése” felé tartanak, hanem megmutatják, miként formálódtak a területi, vallási, nyelvi és gazdasági viszonyok, és hogyan alakult ki a mai állam mint intézmény.

Az összehasonlító tematikus fejezetek (lásd a könyv V. részét) ezt a képet egészítik ki: a birodalmi örökségek, a vallás és jog, az olaj és rentier gazdaság, a nacionalizmus, a kisebbségi kérdések, a migráció, a környezeti kihívások és a regionális konfliktusok olyan közös mintákat mutatnak, amelyek egyetlen országtörténeten belül nem lennének láthatók. Ugyanakkor az összehasonlítás nem tünteti el a különbségeket: például a rentier állam fogalma másként működik Szaúd-Arábiában, Iránban vagy Türkmenisztánban, és a szektarianizmus sem „ősi gyűlölet”, hanem politikai és intézményi tényezők által alakított viszony (lásd később). A könyv ezért kerüli

a „Közel-Kelet mint eleve konfliktusos tér” leegyszerűsítő keretezését, és helyette azt vizsgálja, milyen történelmi feltételek között váltak egyes feszültségek erőszakossá.

A több szempontúság módszertani alapelv: az uralkodó elitek, hadseregek és diplomáciai akták mellett megszólalnak a parasztok, városi munkások, nők, nomád közösségek, vallási és etnikai kisebbségek, menekültek és diaszpórák is, amennyiben a források ezt lehetővé teszik. Ez nem azt jelenti, hogy minden csoportnak azonos súlya lenne a történelmi folyamatokban, hanem hogy a könyv kérdéseket tesz fel: kinek a nézőpontjából értelmezünk egy eseményt, és milyen bizonyítékok állnak rendelkezésre? A „nemzeti hős” ábrázolása így problematizáló lesz: például a modern Törökország alapítójaként tisztelt Mustafa Kemal Atatürk tevékenységét a könyv az államépítés sikerének és a kisebbségi nyelveket, vallási intézményeket érintő homogenizáló politikának az együtteseként mutatja be, nem pedig kizárólag dicsőséges narratívaként.

1.1.2 A nyolcas tagolás és időhatárai

A könyv országfejezetei ugyanarra a nyolc időbeli szakaszra épülnek, hogy a különböző területek története összehasonlítható legyen. A tagolás nem univerzális korszakfelosztás, hanem a régió saját cezúráit követi, és országonként eltérő hangsúlyokkal alkalmazandó. A nyolc szakasz a következő:

1. **Ókor** (kb. i. e. 3500 – i. sz. 7. század): az első városi civilizációk Mezopotámiában, Egyiptomban (amelyet ez a könyv csak regionális összefüggésben érint), a Levante, Anatólia, az iráni fennsík és az Indus völgye; a birodalmak (Achaemenida, hellenista, római, szászánida) és a nagy vallási hagyományok (zoroasztrianizmus, judaizmus, kereszténység) kialakulása. Az ókori kronológia gyakran régészeti és szöveges rekonstrukció, ezért a pontos dátumoknál a könyv jelzi a bizonytalanságot.

2. **Iszlám középkor** (7–15. század): az iszlám születése és a **kalifátus** (a próféta utódának intézménye) kora, a szunnita–síita szétválás, a regionális dinasztiák (omajjádok, abbaszidák, fátimidák, szeldzsukok, ajjúbidák, mamlúkok), a keresztes háborúk és a mongol invázió. Ez a szakasz a vallási jog, a tudomány és a kereskedelem virágzását is magában foglalja, de nem mint „aranykor” nosztalgiáját, hanem a társadalmi, gazdasági és intellektuális viszonyok sokféleségét.

3. **Kora újkor** (15–18. század): az oszmán, szafavida és mogul birodalmak kiépülése, a katonai, adózási és vallási intézmények átalakulása, a törzsi konföderációk, a tengeri kereskedelem (például az ománi flotta), valamint a kora újkori regionális háborúk. A nyugat-európai expanzió ekkor még a régió peremén jelentkezik, de a portugál, holland, brit és francia kereskedelmi jelenlét már előkészíti a későbbi gyarmati viszonyokat.

4. **19. század és reformok** (kb. 1800–1914): az oszmán tanzimát reformjai, a kádzsár Irán, a mogul hanyatlás és a brit terjeszkedés Indiában, az egyiptomi–oszmán konfliktus, a cári orosz előrenyomulás a Kaukázusban és Közép-Ázsiában, valamint a nacionalizmus csírái. A szakasz nem egységesen „modernizáció”: a reformok egyszerre teremtettek új intézményeket és mélyítették a birodalmi alattvalók közötti egyenlőtlenségeket.

5. **Világháborúk és mandátumok** (1914–1945): az első világháború, a birodalmak összeomlása, a békekonferenciák, a brit és francia mandátumrendszer, a modern államhatárok megszületése, a cionizmus és a palesztin nemzeti mozgalom, a török függetlenségi háború, a második világháború és a holokauszt. Ez az időszak dokumentált politika- és diplomáciatörténeti forrásokban gazdag, de a helyi lakosság tapasztalatait gyakran csak közvetett módon érjük el.

6. **Függetlenség és államépítés** (1945–1970-es évek): a dekolonizáció hullámai, a hidegháború beköszönte, az arab–izraeli konfliktus első háborúi, az iráni államosítási kísérlet, a katonai puccsok, a szocialista és nacionalista kísérletek, a palesztin menekültkérdés, valamint a kőolajgazdaság kiépülése. A függetlenség nem mindenhol jelentett szuverenitást a gyakorlatban: a külső hatalmak, a hadseregek és a titkosszolgálatok gyakran továbbra is meghatározó szerepet játszottak.
7. **Hidegháború és válságok** (1970-es évek–1990): az 1973-as háború és az olajárrobbanás, az iráni iszlám forradalom (1979), a szovjet–afgán háború, a libanoni polgárháború, az iraki–iráni háború, a palesztin intifádák, valamint a hidegháború végének hatásai. A korszakot a felgyorsult urbanizáció, a fiatal generációk növekvő politikai aktivitása és a tekintélyelvű rendszerek megszilárdulása egyaránt jellemzi.
8. **Jelenkor** (1990–2026): a hidegháború utáni átrendeződés, az 1991-es öbölháború, a 2003-as iraki invázió, a 2011-es arab tavasz, a szíriai polgárháború, a tálib hatalomátvétel Afganisztánban (2021), a gázai háborúk, a jemeni konfliktus, valamint a gazdasági, környezeti és demográfiai válságok. A 2025–2026-os folyamatoknál a könyv csak ellenőrzött források alapján fogalmaz, és ahol nincs független megerősítés, ott jelzi a bizonytalanságot.

Fontos, hogy a tagolás nem érvényes egyenletesen minden országra. Jemen esetében például a 19. századot a zajdí imámátus és a brit Áden viszonya határozza meg, míg Türkmenisztánnál az orosz hódítás és a szovjet korszak a fő cezúra. A könyv az országfejezetek bevezetőjében kifejti, hogy az adott terület történetében mely időszakok voltak meghatározóbbak, és hol tér el a nyolcas sémától. A kronológiai keret tehát heurisztikus eszköz, nem kényszerzubbony.

1.1.3 A fejezetek felépítése

Az országfejezetek a nyolcas tagolásnak megfelelően négy szakaszra oszlanak, amelyek mindegyike két korszakot fed le. Például Izrael esetében az első szakasz a történelmi Palesztinát tárgyalja az ókortól az oszmán korig, a második a 20–21. századot, a harmadik az állam és a palesztin kérdés összefüggéseit, a negyedik pedig a jelenkort. A pontos beosztást a könyv térképe tartalmazza. Minden országfejezet első alfejezete egy rövid **„Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez?”** bekezdéssel kezdődik, amely elhelyezi az adott területet a tágabb regionális folyamatokban, és kereszthivatkozásokat ad a tematikus fejezetekre. Ez a bekezdés nem ismétli el a régió általános földrajzát, hanem a konkrét ország sajátos pozícióját emeli ki: például Libanon esetében a tengeri kereskedelem és a vallási sokszínűség, Türkmenisztánnál a selyemút és a szovjet örökség kap hangsúlyt.

A fejezettörzs a nyolcas korszak szerint halad, de az egyes alfejezetekben a tárgyalás tematikus egységekre tagolódik, `###` címsorokkal jelölve. A fő fogalmak első előfordulásukkor félkövérrel szerepelnek, zárójelben az eredeti nyelvű alakkal: például **millet** (oszmán vallási közösség), **vahhábizmus** (az arab *al-Wahhābiyya* mozgalomból), **ciotnizmus** (az angol *Zionism*, héberül *Tzionut*), **nakba** (a palesztin arab kifejezés a katasztrófára). A fogalommagyarázat nem szakad el a kontextustól: a könyv kerüli a puszta szótárdefiníciót, és a fogalmat abban a politikai, vallási vagy gazdasági összefüggésben mutatja be, amelyben használták.

Az országfejezetek végén minden alfejezetben megtalálható a **Források és bizonytalanságok** szakasz, amely azt vizsgálja, milyen elsődleges forrásokra (krónikák, szerződések, statisztikák, interjúk, régészeti leletek) és másodlagos szakirodalomra támaszkodik a fejezet, és mi az, ami vitatott vagy ismeretlen. Ez a rész kulcsfontosságú a forráskritika tanításához: például egy ókori uralkodói felirat nem semleges dokumentum, hanem a hatalom önreprezentációja, ezért a régészeti leletekkel és más szövegekkel együtt kell értékelni. Ugyanígy egy 20. századi népszámlálási adat sem „mért” tény, hanem kormányzati kategorizáció és technikai becslés, amelynek hibahatára

és politikai célja lehet. A szakasz azt is jelzi, ha a történészi konszenzus megoszlik, vagy ha az emlékezetpolitika erősen befolyásolja a források értelmezését.

Minden országfejezetet egy **Rövid összefoglaló** zár, amely 5–8 pontban foglalja össze a legfontosabb folyamatokat, szereplőket és vitákat. Ez a rész nem ismétli meg a teljes fejezetet, hanem a későbbi fejezetekhez kínál előzménykivonatot: ha egy olvasó csak a modern kori fejezetet olvassa, innen gyorsan fel tudja idézni a korábbi korszakok lényegét. Végül az **Önellenőrző kérdések** 3–5 kérdése nem egyszerű adatfelidézést kér számon, hanem a megértést és az összehasonlítást ellenőrzi: például „Milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg az oszmán és a szafavida valláspolitikában?" vagy „Hogyan változott a kurd közösségek jogi helyzete Törökországban, Irakban és Iránban a 20. században, és milyen forrásokból tudjuk ezt rekonstruálni?".

A tematikus fejezetek (V. rész) nem országonként haladnak, hanem problémaorientáltan. Céljuk, hogy a korábban külön tárgyalt eseteket közös fogalmi keretbe helyezzék, és megmutassák, miért nem elég egyetlen ország példájából általánosítani. Például a rentier állam fogalmát a könyv a szaúdi, iráni, türkmén és ománi tapasztalatok összevetésével pontosítja, és jelzi, hogy az olajjövedelmek nem automatikusan vezetnek tekintélyelvűséghez vagy társadalmi passzivitáshoz. A tematikus fejezetekben is megtalálhatók a források és bizonytalanságok szakaszok, valamint a rövid összefoglaló és az önellenőrző kérdések.

1.1.4 A fogalomtár, a kronológia és a bibliográfia használata

A könyv végén található **fogalomtár** a szövegben félkövérrel jelölt kulcsfogalmakat gyűjti össze, magyarázattal és a főbb előfordulási helyek megjelölésével. A fogalomtár nem helyettesíti a szövegbeli kontextuális bemutatást, hanem gyors visszakeresési eszköz: ha egy fogalom a későbbi fejezetekben újra felbukkan, de a korábbi magyarázatot az olvasó nem idézi pontosan, a fogalomtár segít. A fogalomtár külön jelzi a vitatott vagy többjelentésű fogalmakat. Például a **dzsihád** kifejezésnek a klasszikus iszlám jogban különböző értelmezései vannak (törekvés, fegyveres harc, jogi kategória), és a modern politikai használat ezeket gyakran leegyszerűsíti. A fogalomtár ezért nem ad egyetlen, örök érvényű definíciót, hanem a történeti változásokat és a használat kontextusát emeli ki.

A **kronológia** időtábla formájában rendszerezi a fejezetekben szereplő legfontosabb eseményeket, uralkodói időszakokat, szerződéseket és háborúkat. A kronológia célja nem a memorizálás, hanem a párhuzamosságok láthatóvá tétele: például 1979 egyszerre jelezheti az iráni forradalmat, a szovjet–afgán háború kezdetét és a Camp David-i békeszerződést, ezért a kronológia oszlopai régió szerint is rendezettek. A dátumoknál a kronológia megkülönbözteti a dokumentált tényt (például egy szerződés aláírásának napja) a becsült időponttól (például egy ókori dinasztia uralkodásának közelítő évszáma), és a vitatott eseményeknél (például egy tömegtüntetés halálos áldozatainak száma) a fő becsléseket közli. A könyv szövegében a dátumoknál általában évszám szerepel, a kronológiában ahol ismert, ott hónap és nap is.

A **bibliográfia** tematikusan rendezve közli a felhasznált és ajánlott szakirodalmat, megkülönböztetve az elsődleges forrásokat (kiadott oklevelek, krónikafordítások, törvényszövegek, statisztikai évkönyvek, dokumentumfilmek, interjúk) és a másodlagos irodalmat (monográfiák, tanulmánykötetek, folyóiratcikkek). A bibliográfia nem teljes: a cél az, hogy az olvasó az egyes alfejezetek „Források és bizonytalanságok" szakaszaiban hivatkozott műveket megtalálja, és további kutatáshoz kiindulópontot kapjon. A hivatkozások a szerző, a cím, az év és a kiadás adatait tartalmazzák; URL csak ellenőrzött, stabil forrásnál szerepel. A könyv nem állítja, hogy minden hivatkozott forrást teljes egészében ismer, de a szövegben jelzi, ha egy forrást csak másodlagosan, idézve használt. Ez az őszinte forráskezelés a könyv módszertani alapelve: az olvasó tudja, mikor támaszkodik a szerző közvetlen forráselemzésre, és mikor közvetít meglévő történetírói álláspontokat.

A könyv ezen kívül kereszthivatkozásokat használ az alfejezetek, fejezetek és részek között. A kereszthivatkozások nem puszta technikai jelölések, hanem értelmezési kapcsolatokat mutatnak: például amikor a Szíriáról szóló fejezet a francia mandátum politikáját tárgyalja, hivatkozik a Libanonnál már bemutatott mandátumrendszerre, hogy ne kelljen újra elmagyarázni az alapfogalmakat. Ez a módszer lehetővé teszi, hogy a fejezetek önállóan is olvashatók legyenek, de a könyv egésze mégis koherens, nem ismétlésekre épülő narratívát adjon.

1.1.5 Források és bizonytalanságok

Ez a fejezet elsősorban módszertani útmutató, ezért konkrét elsődleges forrásokra nem támaszkodik, de összegzi azokat a kategóriákat, amelyeket a könyv egésze alkalmaz. A történelmi állítások értékelésekor a következő megkülönböztetéseket kell szem előtt tartani:

- **Dokumentált tény:** olyan esemény, amelyet egymástól független elsődleges források (szerződések, jegyzőkönyvek, keltezett feliratok, fényképek, statisztikai hivatali közlések) igazolnak. Például az 1948-as izraeli függetlenségi nyilatkozat napja vagy az 1979-es iráni forradalom során a sah távozásának időpontja dokumentált, bár az értelmezésük vitatott.
- **Régészeti/statisztikai becslés:** olyan adat, amelyet leletek, cseréptöredékek, érmék, pollenminták, népszámlálások vagy felmérések alapján rekonstruálnak, és amely bizonytalansággal terhelt. Például az ókori mezopotámiai városok lakosságszámai vagy az örmény népirtás áldozatainak száma (a fő becslések 1 és 1,5 millió között mozognak; lásd az 1915-ös népirtás alfejezetet) becslés, nem pedig pontosan dokumentált létszám.
- **Tudományos konszenzus:** olyan értelmezés, amelyet a szakértői közösség széles körben elfogad, bár nem mindig bizonyítható dokumentumszerűen. Például az 1915-ös örmény népirtást a történészi konszenzus népirtásnak minősíti, bár a török állami álláspont ezt vitatja.
- **Vitatott értelmezés:** olyan kérdés, ahol a történészek vagy a társadalmi szereplők álláspontjai eltérnek. A könyv ilyenkor bemutatja a fő érveket és azok bizonyítékait, de nem foglal egyoldalúan állást, és nem is állítja, hogy minden álláspont egyformán bizonyított.
- **Emlékezetpolitikai állítás:** olyan narratíva, amely egy csoport identitásának megerősítését szolgálja, és amelynek történeti megalapozottsága részleges vagy vitatott. Ilyenek lehetnek a nemzeti szenvedéstörténetek, a hőskultuszok vagy a másik fél démonizálása. A könyv ezeket nem történeti tényként, hanem a kollektív emlékezet forrásaként kezeli, és elemzi a kialakulásukat.

A könyv minden jelentősebb számadatnál (népességi, gazdasági, áldozati adat) jelzi a forrást, az évszámot és a becslés bizonytalanságát, és ahol a források eltérnek, a fő becsléseket bemutatja. A „Források és bizonytalanságok” szakaszokban arra is felhívja a figyelmet, ha egy adatot a politikai helyzet miatt nem lehetett függetlenül ellenőrizni – ez különösen fontos a 2020-as évek konfliktusainál, például a gázai háborúk vagy a szíriai polgárháború áldozatszámainál.

A könyv a vitatott megnevezéseket is ebben a keretben kezeli. A „terrorizmus” és az „ellenállás”, a „népirtás”, a „megszállás”, a „Nakba” és a „holokauszt” kifejezéseket a szereplők saját használata és a nemzetközi intézmények minősítése szerint mutatja be, nem pedig a szerző saját álláspontjaként. Például a Hamász vagy a Hezbollah „ellenállási mozgalomként” határozza meg magát, míg Izrael és több nyugati állam terrorszervezetnek minősíti; a könyv ezt a minősítési vitát ismerteti, és azt vizsgálja, milyen tények támasztják alá az egyes jellemzéseket. Ez nem jelenti azt, hogy a könyv erkölcsi relativizmust hirdetne, hanem hogy elválasztja a történelmi leírást a politikai minősítéstől, és az utóbbit a szereplőknek vagy az intézményeknek tulajdonítja.

1.1.6 Rövid összefoglaló

1. A könyv tág, kritikusan kezelt Közel-Kelet fogalmat használ, amely 16 államot tárgyal, beleértve a dél-ázsiai, kaukázusi és közép-ázsiai területeket is, mert a birodalmi, vallási, kereskedelmi és migrációs szálak összekötik ezeket a térségeket a levantei és mezopotámiai magterületekkel.
2. Az országonkénti szerkezet nem a mai államok visszavetítése, hanem lehetőség arra, hogy az egyes területek hosszú történeti folyamatait a modern állam kialakulásának fényében vizsgáljuk, miközben az összehasonlító fejezetek a közös mintákat emelik ki.
3. A nyolcas tagolás – ókor, iszlám középkor, kora újkor, 19. század, világháborúk és mandátumok, függetlenség, hidegháború, jelenkor – heurisztikus keret, amely rugalmasan alkalmazkodik az országok eltérő cezúráihoz.
4. Az országfejezetek felépítése azonos: a „Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez?” bekezdés, a tárgyalás, a „Források és bizonytalanságok”, a „Rövid összefoglaló” és az „Önellenőrző kérdések” biztosítják a forráskritikai gondolkodást és a tanulhatóságot.
5. A források értékelése öt kategóriát különböztet meg: dokumentált tény, régészeti/statisztikai becslés, tudományos konszenzus, vitatott értelmezés és emlékezetpolitikai állítás; a könyv minden adatnál jelzi a bizonytalanságot.
6. A vitatott megnevezéseket a szereplők és intézmények használata szerint, attribúcióval mutatja be, és kerüli a kollektív bűnösség, a nemzeti mitizálás és a jelenkori fogalmak visszavetítését.
7. A fogalomtár, a kronológia és a bibliográfia célja a gyors visszakeresés, a párhuzamosságok láthatóvá tétele és a további kutatás megalapozása, nem pedig az olvasó memóriájának terhelése.

1.1.7 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem értelmezhető a Közel-Kelet egyetlen „iszlám” vagy „arab” történetként, és hogyan indokolja a könyv a 16 tárgyalt állam kiválasztását?
2. Mutassa be a nyolcas tagolás korszakait, és magyarázza meg, miért rugalmasak az időhatárok az egyes országok esetében!
3. Hogyan segíti a forráskritikát a „Források és bizonytalanságok” szakasz? Adjon példát a dokumentált tény, a becslés és a vitatott értelmezés megkülönböztetésére!
4. Milyen módon kezeli a könyv a vitatott megnevezéseket (például terrorizmus, ellenállás, népirtás), és miért fontos az attribúció?
5. Mi a szerepe a fogalomtárnak, a kronológiának és a bibliográfiának a könyv használatában, és hogyan kapcsolódnak ezek az országfejezetek szerkezetéhez?

1.2 Források, történetírás és bizonyíték

A Közel-Kelet történetének megértése nem csak az események ismeretét jelenti, hanem annak tudatosítását is, hogyan tudunk egyáltalán bármit a múltról. Az előző alfejezet bemutatta a könyv szerkezetét és a régió értelmezésének alapelveit; most arra a kérdésre összpontosítunk, milyen anyagokból dolgozik a történész, és milyen műveletekkel válik a töredékes múltból ellenőrizhető történeti állítás. A fejezet célja, hogy az olvasó felismerje: a történetírás nem egyszerűen „a tények összegyűjtése”, hanem forráskritikai döntések sorozata, amelyben a bizonyítékok értéke, a hiányok súlya és az értelmezési keretek egyaránt szerepet játszanak. Ez a módszertani tudatosság különösen fontos a Közel-Keleten, ahol a múlt gyakran közvetlenül kapcsolódik jelenkori politikai vitákhoz, emlékezetpolitikai küzdelmekhez és nemzetközi jogvitákhoz.

1.2.1 Elsődleges források: a múlt közvetlen nyomai

Elsődleges forrásnak (primary source) azokat a nyomokat nevezzük, amelyek a vizsgált korszakból származnak, vagy amelyeket a szereplők maguk hagytak hátra. A Közel-Kelet történetében ezek rendkívül sokfélék: agyagtáblák, feliratok, érmék, krónikák, vallási szövegek, jogi iratok, adójegyzékek, diplomáciai levelek, szerződések, térképek, fényképek, naplók, újságcikkek, rádióbeszédek, filmfelvételek, digitális üzenetek és tárgyi emlékek. Egy ugariti agyagtábla az i. e. 2. évezredből ugyanolyan elsődleges forrás, mint egy 1916-os Sykes–Picot-egyezmény szövege vagy egy 2011-es szíriai tüntetés mobiltelefonos felvétele. A közös bennük, hogy keletkezésük pillanatában nem a jövő történészének szánták őket, hanem valamilyen korabeli gyakorlati, vallási, jogi vagy személyes célt szolgáltak.

A régió ókori történetének elsődleges forrásai gyakran **feliratos és régészeti leletek**. Mezopotámiában az ékírásos agyagtáblák százezres nagyságrendben maradtak fenn, mert az agyagot kiégették, vagy a száraz éghajlat konzerválta. A **Behisztun-felirat** (i. e. 6. század) I. Dareiosz perzsa király hatalomra jutását örökíti meg három nyelven, és a 19. századi megfejtése kulcsfontosságú volt az ékírás elolvasásához. Az ókori Levante városaiból, például **Ugaritból** (a mai Szíria területén) olyan táblák kerültek elő, amelyek a korabeli diplomáciát, kereskedelmet és vallási gyakorlatot dokumentálják. A régészeti feltárásokból származó tárgyak – pecsétek, kerámiák, fegyverek, ékszerek, épületmaradványok – nem szöveges, hanem anyagi források, amelyek a mindennapi élet, a gazdaság és a társadalmi rétegződés kérdéseiben gyakran többet árulnak el, mint a királyi feliratok.

Az iszlám középkor forrásai között kiemelkednek a **krónikák** és **életrajzi lexikonok**, amelyeket gyakran udvari történetírók vagy vallástudósok készítettek. A **Korán** szövege mint elsődleges forrás nem csupán vallási, hanem nyelvi és társadalomtörténeti információkat is hordoz, de értelmezése évszázados hagyományokon keresztül alakult. A **hadíszok** – a Mohamed prófétának tulajdonított mondások és cselekedetek gyűjteményei – a korai iszlám közösség gyakorlatát világítják meg, ugyanakkor hitelességük egyéni láncolatoktól függ, amelyeket a klasszikus iszlám tudomány saját módszerekkel vizsgált. A középkori arab, perzsa és török történetírók – például **at-Tabari** (838–923) vagy **Ibn Haldún** (1332–1406) – munkái egyszerre elsődleges források és korai történetelméleti reflexiók. Ibn Haldún *Muqaddimája* például a civilizációk fejlődéséről és hanyatlásáról alkotott elméletével máig hat a történeti gondolkodásra.

A kora újkor és a 19. század forrásadottsága ugrásszerűen bővül. Az **Oszmán Birodalom** (Devlet-i Aliyye) központi levéltárai – elsősorban a ma Isztambulban őrzött **Oszmán Levéltár** (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) – adójegyzékeket (*tahrir defterleri*), bírósági jegyzőkönyveket (*kadı sicilleri*), szultáni rendeleteket (*ferman*) és tartományi jelentéseket őriznek. Ezek a dokumentumok lehetővé teszik a birodalom gazdasági, jogi és társadalmi viszonyainak részletes rekonstrukcióját, de értelmezésük speciális paleográfiai és nyelvi ismereteket igényel. A **szafavida**, **mogul** és **kádzsár** udvarok szintén hagytak hátra krónikákat, miniatúrákat és diplomáciai levelezést. A 19. században a reformokkal párhuzamosan megjelennek az állami statisztikai évkönyvek, a hivatalos közlönyök és a nyomtatott sajtó, amelyek új típusú, rendszeres adatsorokat szolgáltatnak.

A modern kor elsődleges forrásai között a **levéltári dokumentumok** mellett egyre nagyobb szerepet kapnak a **nemzetközi szervezetek** iratai, az **ENSZ-határozatok**, a **békeszerződések**, a **pártprogramok**, a **propagandaanyagok**, a **személyes visszaemlékezések** és a **digitális kommunikáció**. A 20. századi konfliktusok dokumentáltsága rendkívül egyenetlen: egy 1948-as izraeli vagy palesztin eseményhez gyakran rendelkezésre állnak katonai jelentések, diplomáciai táviratok, újságcikkek és túlélői beszámolók, míg egy 2011-es szíriai faluban történt incidensről néhány mobiltelefonos felvétel és emberi jogi jelentés lehet az egyetlen nyom. A források bősége nem jelenti automatikusan a viták megszűnését: a bőség gyakran éppen az egymással ellentétes beszámolók ütközését hozza felszínre.

1.2.2 Régészet és anyagi kultúra

A **régészet** a közel-keleti múlt megismerésének nélkülözhetetlen eszköze, különösen a szöveges forrásokkal nem rendelkező korszakok és a mindennapi élet vizsgálatában. Az ásatások azonban nem „feltárják a múltat”, hanem **rétegtani** (stratigráfiai) elvek szerint bontják le a településhalmokat, és a leletek összefüggéseiből következtetnek az egykori életre. Egy **tell** – mesterséges domb, amelyet egymásra épült települések hoztak létre – például Mezopotámiában és Anatóliában jellegzetes régészeti képződmény. A feltárás során a régész minden réteget dokumentál, de a leletek értelmezése mindig a jelenben történik, ezért a régészeti rekonstrukciók is elméleti keretektől függenek.

A régészeti leletek **datálása** több módszerrel történik. A **kerámia-tipológia** a cserépedények formájának és díszítésének változásait használja relatív kronológia felállítására, mert a stílusok gyorsan terjedtek és viszonylag rövid ideig voltak használatban. A **radiokarbonos kormeghatározás** (C14) szerves anyagok esetében abszolút dátumot ad, de mindig hibahatárral. A **dendrokronológia** (évgyűrűk) fákon alapul, és csak bizonyos régiókban alkalmazható. A régészeti kormeghatározás ezért gyakran becslés, amelynek bizonytalanságát a tudományos közlésben mindig jelezni kell.

A régészeti leletek értelmezése különösen érzékeny kérdés a Közel-Keleten, ahol a feltárások gyakran nemzeti identitások igazolására is szolgálnak. A 19. századi európai és amerikai ásatások – például **Ninive**, **Babilon**, **Perszepolisz** vagy **Jerikó** esetében – számos leletet nyugati múzeumokba szállítottak, ami máig tartó **restituciós vitákat** eredményez. A mai Izraelben, Palesztinában, Irakban vagy Törökországban a régészetet gyakran átpolitizálják: egy-egy lelet „bizonyítékként” jelenhet meg nemzeti területi igények vitájában, holott a régészeti anyag önmagában nem képes mai politikai határokat igazolni. A tudományos régészet ezért hangsúlyozza a kontextus, a rétegtan és a publikációs átláthatóság fontosságát, és elutasítja a leletek politikai kisajátítását.

1.2.3 Levéltárak és hivatalos iratok

A **levéltárak** a modern történetírás elsődleges forrásbázisát adják, de hozzáférésük a Közel-Keleten gyakran korlátozott vagy politikailag szűrt. Az **Oszmán Levéltár** anyaga a 19. századi reformoktól a birodalom felbomlásáig kivételesen gazdag, és a Török Köztársaság időszakában fokozatosan kutathatóvá vált, bár egyes dokumentumok továbbra is zároltak. A **brit**, **francia**, **orosz** és **amerikai** diplomáciai levéltárakban őrzött iratok nélkülözhetetlenek a gyarmati és mandátumkorszak, a hidegháború és a regionális konfliktusok megértéséhez, de ezek a források a gyarmati és nagyhatalmi adminisztrációk nézőpontját tükrözik, ezért kritikával kezelendők. A **szovjet levéltárak** részleges megnyitása után a Kaukázus és Közép-Ázsia történetére vonatkozó anyagok is kutathatóvá váltak, de a hozzáférés ma is szelektív.

A levéltári forrásokkal végzett munka alapkérdése: ki hozta létre az iratot, milyen céllal, kinek a számára, és mi maradt fenn belőle? A hivatalos iratok nem semlegesek. Egy **mandátumjelentés** a Népszövetséghez például úgy mutathatja be a helyi lakosságot, ahogyan az a gyarmati adminisztráció számára hasznos volt; egy **adójegyzék** a begyűjthető jövedelemre koncentrál, és eltüntetheti a forrásban nem rögzített munkákat vagy a nők gazdasági szerepét. A levéltári dokumentumok ezért nem „megszólaltatják” a múltat, hanem a történész kérdez hozzájuk, és a válaszokat a forrás keletkezési kontextusának ismeretében értelmezi.

A 20. századi konfliktusok történetírásában kiemelt szerepet kapnak a **katonai és titkosszolgálati iratok**, amelyekhez való hozzáférés azonban gyakran csak évtizedekkel az események után lehetséges, és a megmaradt anyagok sem teljesek. Az **izraeli állami levéltárak** és a **Hagana-archívumok** például fontos forrásokat őriznek 1948-ra vonatkozóan, de a kutatók

vitatják, hogy a megnyitott anyag mennyire reprezentatív. A **palesztin levéltárak** szétszóródtak: a Palesztin Felszabadítási Szervezet (PFSZ) bejrúti archívumának egy részét 1982-ben izraeli erők lefoglalták, más része a diaszpórában található. A **szíriai**, **iraki**, **szaúdi** és **iráni** állami levéltárak hozzáférése a mai napig erősen korlátozott vagy politikai ellenőrzés alatt áll, ami a jelenkori kutatást részben nemzetközi szervezetek jelentéseire, emigráns gyűjteményekre és digitális kiszivárogtatott anyagokra utalja.

1.2.4 Statisztikák és demográfiai becslések

A **statisztikai adatok** a modern államok és nemzetközi szervezetek működésének melléktermékei, de a közel-keleti múltra vonatkozó számok gyakran hiányosak, pontatlanok vagy szándékosan torzítottak. A 19. század előtti népszámlálások csak kivételesek: az oszmán **tahrir defterek** például adóegységeket rögzítettek, nem a teljes lakosságot, ezért a demográfiai becslések belőlük csak közvetett módon nyerhetők. A modern **népszámlálások** módszertana országonként és korszakonként eltér: egy 1922-es palesztinai brit népszámlálás más kategóriákat használt, mint egy mai izraeli vagy libanoni felmérés. A **Libanonban** a vallási alapon történő hatalommegosztás miatt 1932 óta nem tartanak hivatalos népszámlálást, ezért a vallási közösségek arányáról csak becslések léteznek, amelyeket politikai szereplők gyakran vitatnak.

A **háborús áldozatok száma** a leginkább vitatott statisztikai terület. Egy-egy szám közlésekor meg kell különböztetni a dokumentált halotti anyakönyvi adatot, a kórházi és temetői nyilvántartást, az emberi jogi szervezetek becslését, a kormányzati adatot és a tudományos demográfiai elemzést. Például a **2003-as iraki invázió** utáni erőszak civil áldozatainak számát a **Iraq Body Count** projekt dokumentált jelentések alapján, a **Lancet-felmérés** pedig epidemiológiai mintavétellel becsülte; a két módszer eredményei jelentősen eltérnek, és a vita a módszertanról, nem az áldozatok létezéséről szól. A **szíriai polgárháború** áldozatszámát az ENSZ több százezerre becsüli, de a pontos szám az ellenőrizetlen halálesetek miatt ismeretlen, és a különböző források (rezsim, ellenzék, nemzetközi szervezetek) eltérő alapon számolnak. Az adatoknál ezért mindig fel kell tüntetni a forrást, az évszámot és a bizonytalanság mértékét.

1.2.5 Oral history és emlékezet

Az **oral history** (szóbeli történelem) a 20. század második felétől vált a történetírás elismert módszerévé, különösen olyan csoportok esetében, amelyek nem hagytak hátra írott forrásokat, vagy amelyeknek tapasztalatait a hivatalos iratok elhallgatták. A Közel-Keleten az oral history kiemelt szerepet játszik a **palesztin menekültek**, az **örmény túlélők**, a **mizrahi zsidók**, az **iráni forradalom résztvevői**, a **szíriai fogvatartottak** és a **nők** tapasztalatainak megőrzésében. A módszer lényege nem az, hogy az elbeszélőt „objektív tanúnak” tekintjük, hanem hogy dokumentáljuk, hogyan emlékezik a múltra, milyen keretek között mondja el életét, és mit tart fontosnak. Az oral history interjúk ezért egyszerre források a múlt eseményeire és források az emlékezés kultúrájára.

Az oral history módszertani kihívásai közé tartozik az **emlékezet torzítása**, a **kérdező hatása** és a **kollektív keretek** szerepe. Egy 1948-as palesztin menekült visszaemlékezése nemcsak azt rögzíti, mi történt, hanem azt is, hogyan épült be a **Nakba** (a „katasztrófa”) elbeszélése a családi és nemzeti emlékezetbe. Ugyanígy egy örmény túlélő elbeszélése az 1915–1916-os deportálásokról egyszerre személyes trauma és a kollektív áldozati narratíva része. A történész feladata nem az, hogy az emlékezetet elvesse mint „szubjektívet”, hanem hogy egybevesse más forrásokkal, és elemezze, miért éppen az adott elemek maradtak fenn. Az oral history interjúk készítése etikai követelményeket támaszt: a beszélgetőtárs beleegyezése, a trauma tisztelete és a visszaélések megelőzése alapvető.

1.2.6 A forráskritika alapkérdései

A **forráskritika** (Quellenkritik) a történettudomány központi módszere, amely két fő lépésből áll: a **külső kritikából** és a **belső kritikából**. A külső kritika a forrás hitelességét és keletkezési körülményeit vizsgálja: mikor, hol, ki és milyen anyagra készítette? Eredeti-e vagy másolat? Hamisítvány-e? A belső kritika a tartalom megbízhatóságára kérdez rá: mit állít a forrás, mennyire hihető, milyen szándék vezette a szerzőt, és összhangban van-e más bizonyítékokkal?

A Közel-Kelet történetében a forráskritika különösen éles kérdéseket vet fel. Az ókori királyfeliratok – például az asszír uralkodók hadjáratbeszámolói – gyakran túlozták a győzelmeket, és a vereségeket elhallgatták. A középkori krónikák udvari megrendelésre készültek, ezért a dinasztia legitimációját szolgálták. A 20. századi állami iratok a politikai rendszer érdekei szerint szelektáltak. A forráskritika nem jelenti azt, hogy a források hazudnak, hanem azt, hogy minden forrás egy meghatározott nézőpontból keletkezett, és a történésznek ezt a nézőpontot kell rekonstruálnia ahhoz, hogy a forrásból nyert információt értékelni tudja.

A forráskritika gyakorlati lépései közé tartozik a **korroboráció** (megerősítés) és a **cáfolhatóság**. Ha egy állítást több, egymástól független forrás is alátámaszt, az növeli a valószínűségét. Ha egy forrás állítása ellentmond a fizikai bizonyítékoknak vagy más dokumentumoknak, akkor az állítást meg kell kérdőjelezni. A történész soha nem „bizonyít” a matematikai logika értelmében, hanem **valószínűségi érvekkel** dolgozik: a rendelkezésre álló nyomok alapján a leginkább alátámasztott magyarázatot fogadja el, de nyitva hagyja a bizonytalanságot.

1.2.7 Dokumentált tény, becslés, tudományos konszenzus és vitatott értelmezés

A könyvben következetesen megkülönböztetünk négy kategóriát, amelyek segítenek eligazodni a történeti állítások megbízhatóságában.

Dokumentált ténynek (documented fact) azt nevezzük, amit több független, hiteles elsődleges forrás közvetlenül rögzít, és amit a szakmai közösség nem vitat. Például az, hogy az **1979-es iráni forradalom** során a sah elhagyta az országot, és **Homeini** visszatért, dokumentált tény: események sorozata, amelyet újságcikkek, diplomáciai táviratok, filmfelvételek és visszaemlékezések egybehangzóan rögzítenek. Az, hogy **1948. május 14-én kikiáltották Izrael államát**, szintén dokumentált tény, mert a kikiáltási nyilatkozat szövege fennmaradt, és az eseményt kortárs források rögzítik. A dokumentált tény azonban nem jelenti azt, hogy az esemény értelmezése is egyértelmű: a tény megállapítása után kezdődik az okok, következmények és jelentések vitája.

Becslésnek (estimate) azt nevezzük, amikor a rendelkezésre álló adatok nem teszik lehetővé a pontos számítást, és a kutatók mintavételből, részleges nyilvántartásból vagy demográfiai modellekből következtetnek. A becslés nem „pontatlan tény”, hanem módszertanilag megalapozott közelítés, amelynek hibahatára van. Például az **1915–1916-os örmény deportálások áldozatainak száma** 1 és 1,5 millió közé tehető, de a pontos szám ismeretlen: az oszmán hatóságok nem vezettek megbízható halotti anyakönyvet, a túlélők beszámolói szórtak, és a kutatók eltérő módszerekkel dolgoznak. A könyvben a becsléseket mindig forráshoz és évszámhoz kötjük, és jelezzük a bizonytalanság okát.

Tudományos konszenzusnak (scholarly consensus) nevezzük azt az álláspontot, amelyet a szakmailag releváns történészek, régészek vagy társadalomtudósok túlnyomó többsége szisztematikus kutatás alapján elfogad. A konszenzus nem szavazás kérdése, hanem a bizonyítékok és a módszertan ismételt ellenőrzésének eredménye. Például tudományos konszenzus van abban, hogy az **osztrák–magyar trónörökös meggyilkolása** Szarajevóban 1914-ben közvetlen kiváltó oka volt az első világháborúnak, vagy hogy az **1947-es ENSZ-felosztási terv** Palesztinát egy zsidó és egy arab államra osztotta. A konszenzus azonban nem zárja ki a részletkérdésekben folyó

vitákat, és idővel új bizonyítékok hatására változhat. A könyvben a tudományos konszenzust megkülönböztetjük az **emlékezetpolitikai állítástól**, amely egy csoport identitását, áldozatiságát vagy jogsérelmét hangsúlyozza, és nem feltétlenül tükrözi a szakmai közmegegyezést.

Vitatott értelmezésnek (contested interpretation) nevezzük az olyan állítást, amelyben a szakmai közösségen belül is jelentős, módszertani vagy értékalapú nézetkülönbségek vannak. Ilyen például az **1953-as iráni puccs** hosszú távú hatásának megítélése, az **arab–izraeli konfliktus** kezdetének pontos magyarázata, vagy a **2011-es arab tavasz** okainak súlyozása. A vitatott értelmezésekben a könyv bemutatja a főbb álláspontokat, azok bizonyítékait és a vita tétjét, de nem foglal egyoldalúan állást. Ez nem relativizmus: a tények és a konszenzusok rögzítése mellett azokon a pontokon, ahol a források ellentmondásosak vagy a következtetések eltérő elméleti keretekből fakadnak, a vita bemutatása a tudományos őszinteség része.

1.2.8 A politikai és emlékezetpolitikai nyomás

A Közel-Kelet történetírása soha nem légüres térben zajlik. A régió államai, vallási intézményei, diaszpórái és nagyhatalmi partnerei egyaránt érdekeltek a múlt egyes változatainak fenntartásában. A **török állami narratíva** az örmény deportálásokat háborús körülményekkel magyarázza, és elutasítja a „népirtás” kifejezést; ezzel szemben a történészi konszenzus – számos nemzetközi tudományos testület állásfoglalása alapján – az 1915–1916-os eseményeket az ENSZ 1948-as egyezményének értelmében vett **népirtásként** írja le. A könyv a kifejezést használja, de ismerteti a török állami álláspontot és a nemzetközi elismerés vitáját is. A tagadást azonban nem szabad tudományos vitaként ábrázolni: a tagadó álláspont nem felel meg a forráskritika követelményeinek, mert figyelmen kívül hagyja a túlélői beszámolókat, a diplomáciai jelentéseket és a későbbi levéltári kutatásokat.

Az **izraeli–palesztin** kérdésben a „megszállás”, „terrorizmus”, „ellenállás” és „Nakba” kifejezések használata körül folyamatos vita zajlik. A könyv ezeket a megnevezéseket nem a saját álláspontjaként adja elő, hanem jelzi, ki használja őket, milyen jogi vagy politikai keretben, és milyen bizonyítékok állnak mögöttük. Például a **Gázai övezet** 2007 óta tartó blokádját az ENSZ és több emberi jogi szervezet kollektív büntetésnek minősíti; Izrael ezt biztonsági intézkedésként indokolja. A könyv mindkét álláspontot bemutatja, de a dokumentált tényeket – például a blokád létezését, a határzárak működését, a humanitárius helyzetet – rögzíti. A „terrorizmus” kifejezést csak akkor használjuk, ha egy adott szereplőt nemzetközi intézmények vagy a szereplő saját minősítése szerint így jelölnek, és soha nem általánosítunk egy népre vagy vallási közösségre.

1.2.9 Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet általános módszertani alapvetést nyújt, és nem támaszkodik egyetlen konkrét levéltári gyűjteményre vagy friss kutatási jelentésre. A bemutatott forrástípusok – agyagtáblák, krónikák, adójegyzékek, diplomáciai iratok, statisztikák, oral history interjúk – a régió történetírásának bevett, hivatkozott kategóriái, amelyeket a későbbi országfejezetek konkrét forrásokkal és hivatkozásokkal töltenek meg. Ahol ebben a fejezetben példákat említettünk (Behisztun-felirat, Oszmán Levéltár, Iraq Body Count, Lancet-felmérés), ott általánosan ismert, ellenőrizhető tételekről van szó, de a pontos számok és hivatkozások a megfelelő ország- vagy tematikus fejezetekben jelennek meg. A friss eseményekre (például a szíriai áldozatszámok 2020-as évekbeli alakulása) vonatkozó adatok ellenőrzést igényelnek, és a könyv lezárásának időpontjában (2026) érvényes forrásokra kell támaszkodni.

A fő bizonytalanságok három szinten jelentkeznek. Először is, a források fennmaradása töredékes: a múlt nyomainak nagy része megsemmisült, elveszett vagy még feltáratlan. Másodszor, a fennmaradt források is részrehajlóak: az uralkodók, a hivatalnokok, a győztesek és a művelt

elitek nyomai dominálnak, míg a parasztok, a nők, a nomádok és a szegények tapasztalatai alig dokumentáltak. Harmadszor, a jelenkori politikai érdekek torzíthatják a források hozzáférését és értelmezését. A történész ezeket a bizonytalanságokat nem tudja megszüntetni, de tudatosíthatja, és a bizonyítékok erősségét mindig a bizonytalansággal együtt közölheti.

1.2.10 Rövid összefoglaló

- A Közel-Kelet történetének forrásai sokfélék: régészeti leletek, feliratok, krónikák, levéltári iratok, statisztikák, oral history interjúk és digitális nyomok. Minden forrástípus saját keletkezési kontextussal és torzítási lehetőséggel rendelkezik.
- Elsődleges forrásnak a vizsgált korszakból származó közvetlen nyomot nevezzük; másodlagos forrás a későbbi feldolgozás, elemzés vagy értelmezés. A kettő megkülönböztetése a forráskritika alapja.
- A régészet a szöveges forrásokkal nem rendelkező korszakok és a mindennapi élet megismerésének kulcsa, de a leletek datálása becslés, és a régészeti értelmezés elméleti keretektől függ.
- A levéltári dokumentumok hivatalos iratok, amelyek mindig valamilyen intézményi nézőpontot tükröznek; hozzáférésük a Közel-Keleten gyakran korlátozott vagy politikailag szelektív.
- A statisztikai adatok és demográfiai becslések különösen vitatottak a háborús áldozatok és a vallási-etnikai arányok esetében; minden számnál fel kell tüntetni a forrást, az évszámot és a bizonytalanságot.
- Az oral history a marginalizált csoportok tapasztalatainak megőrzésében nélkülözhetetlen, de az emlékezet nem azonos a múlttal: az interjúkat forráskritikával kell kezelni, és etikai szabályok szerint kell készíteni.
- A forráskritika két lépése a külső és a belső kritika; a történész valószínűségi érvekkel dolgozik, és soha nem állít matematikai bizonyosságot.
- A könyv négy kategóriát különböztet meg: dokumentált tény, becslés, tudományos konszenzus és vitatott értelmezés. E kategóriák használata segít elkerülni az emlékezetpolitikai állítások és a tudományos megállapítások összemosását.

1.2.11 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözik egy elsődleges forrás egy másodlagos forrástól? Hozzon példát mindkettőre a Közel-Kelet történetéből, és magyarázza el, miért fontos a megkülönböztetés.
2. Miért nem tekinthető egy levéltári hivatalos irat semlegesnek? Mutasson be legalább két olyan torzítási lehetőséget, amely egy adójegyzék vagy egy mandátumjelentés esetében felmerülhet.
3. Hogyan kapcsolódik az oral history a forráskritikához? Miért nem elegendő egy túlélői visszaemlékezés önmagában egy történelmi esemény rekonstrukciójához, és milyen módon válhat mégis értékes forrássá?
4. Magyarázza el a különbséget a „becslés” és a „dokumentált tény” között egy konkrét közel-keleti példán (például a szíriai polgárháború áldozatai vagy az 1915-ös örmény deportálások áldozatszáma).
5. Miért fontos megkülönböztetni a tudományos konszenzust az emlékezetpolitikai állítástól? Hozzon példát arra, amikor egy állami narratíva ellentmond a történészi konszenzusnak, és fejtse ki, milyen forráskritikai elvek alapján lehet a kettőt szétválasztani.

1.3 Kronológia, térkép és periodizáció

A történelmet nemcsak forrásokból, hanem időrendi és térbeli keretekből is olvassuk. A **kronológia** és a **térkép** látszólag semleges segédeszköz, valójában mindkettő válogat, hangsúlyoz és értelmezési keretet ad. Ez az alfejezet bemutatja, milyen korszakokra osztja a könyv a régió történetét, miért vitatottak ezek a határok, és hogyan használjuk a **történelmi földrajzot** ahhoz, hogy a mai államok mögé lássunk. Az itt bevezetett fogalmak a későbbi országfejezetek és az összehasonlító fejezetek alapját képezik. A módszertani alapokat a Források, történetírás és bizonyíték alfejezet fektette le; itt a hangsúly az időbeli és térbeli kereteken van.

1.3.1 A könyv korszakai: tanítási keret, nem természetes határ

A könyv nyolc nagy korszakot használ, de ezek a korszakok nem a régió saját, mindenki által elfogadott cezúrái, hanem a történészi szakirodalomban bevett, tanítási céllal alkalmazott keretek. A határokat országonként igazítani kell, és a fejezetek jelzik, ha egy folyamat átnyúlik a korszakhatáron. A nyolc korszak a következő:

1. **Ókor** (kb. i. e. 3500 – i. sz. 7. század). Az írás megjelenésétől a muszlim hódításig tart. A régióban az ókor végét nem a Nyugat-római Birodalom 476-os bukása, hanem az arab-muszlim hódítás jelenti, amely Levantét és Mezopotámiát a 630–640-es években, Iránt a 640–650-es években, Közép-Ázsia egyes részeit a 8. században érte el. Az ókori Mezopotámia, a levantei városállamok, a perzsa birodalmak, a hellenizmus és a római-bizánci uralom tartoznak ide.

2. **Iszlám középkor** (7–15. század). A kalifátusok, a perzsa és török dinasztiák, a keresztes hadjáratok és a mongol invázió kora. A korszak végét nem egyetlen esemény, hanem a nagy birodalmak megerősödése jelzi: Konstantinápoly oszmán elfoglalása (1453), a szafavida államalapítás (1501) és a mogul hódítás kezdete (1526). Dél-Ázsiában az iszlám középkor másképp tagolódik: a Delhi Szultanátus a 13. században, a Mogul Birodalom a 16. században kezdődik.

3. **Kora újkor** (15–18. század). Az Oszmán, a Szafavida, a Mogul Birodalom és a kádzsár Irán kora. A tengeri kereskedelem átalakulása, a lőporos hadseregek és a birodalmi adminisztráció kiépülése jellemzi. A korszak végét a 18. század végi külső nyomás és belső válságok jelzik, például Napóleon 1798-as egyiptomi hadjárata, amelyet sok történész a modern közel-keleti korszak jelképes kezdetének tekint, bár ez a régió egyes részeire nem hatott közvetlenül.

4. **19. század és reformok** (kb. 1800–1914). A reformkorszak, a gyarmati terjeszkedés, a nacionalizmusok előzményeinek kora. Az Oszmán Birodalomban a tanzimat reformok, Iránban a kádzsár reformkísérletek, Dél-Ázsiában a brit uralom megszilárdulása és az 1857-es felkelés utáni berendezkedés tartozik ide. Az 1800-as kezdőpont inkább kényelmi cezúra, mint a régióban egyöntetűen érvényes esemény: a reformok üteme országonként és tartományonként nagyon eltért.

5. **Világháborúk és mandátumok** (1914–1945). Az első világháború, az Oszmán Birodalom felbomlása, a Népszövetségi mandátumrendszer, a második világháború és a dekolonizáció előkészítése. Ez a korszak hozta létre a mai államhatárok jelentős részét, de a határok gyakran külső nagyhatalmi döntésekből születtek, nem a helyi közösségek megegyezéséből.

6. **Függetlenség és államépítés** (1945–1970-es évek). A dekolonizáció, az új államok megszületése, az arab–izraeli konfliktus első nagy háborúi, az államszocialista és katonai rezsimek kora. A korszak végét a régióban nem egyetlen dátum, hanem az 1970-es évek

elejének válságai (például a jordániai fekete szeptember, a szíriai korrekciós mozgalom, az olajárrobbanás előzményei) jelzik.

7. **Hidegháború és válságok** (1970-es évek–1990). Az olajválság, az 1979-es iráni forradalom, a szovjet–afgán háború, az irak–iráni háború, a libanoni polgárháború és a hidegháború vége. A globális 1989/1991-es cezúra a régióban nem egyszerre érvényesült: például Afganisztánban a szovjet kivonulás után polgárháború folytatódott, Irakban pedig az 1990-es kuvaiti invázió nyitott új szakaszt.
8. **Jelenkor** (1990–2026). A hidegháború utáni rend, a globalizáció, a 2003-as iraki háború, a 2011-es arab tavasz, a regionális polgárháborúk és a 2020-as évek válságai. A 2011-es arab tavasz fontos cezúra, de nem egységes: Szíriában polgárháborúba, a Perzsa-öbölben reformokba, másutt a fennálló rend stabilitásába torkollott.

A korszakhatárok tehát **historiográfiai konvenciók**, nem a múltban eleve adott törésvonalak. A könyv akkor használja őket, amikor segítik az összehasonlítást, de nem erőlteti rájuk az országfejezeteket: ahol egy folyamat átnyúlik, ott a szöveg ezt jelzi. A modern kori cezúrák közül az 1979-es iráni forradalom, a hidegháború vége és a 2011-es arab tavasz különösen fontosak, de ezek sem minden országban egyformán meghatározóak.

1.3.2 A fő történelmi régiók

A mai államhatárok a 20. század termékei, és nem magyarázzák meg a korábbi közösségi, birodalmi és kereskedelmi viszonyokat. A könyv ezért államok szerint halad, de a fejezetekben következetesen nyolc nagy történelmi régiót használ tájékozódási keretként: **Levante**, **Mezopotámia**, **Arab-félsziget**, **Irán**, **Dél-Ázsia**, **Kaukázus**, **Közép-Ázsia** és **Anatólia**. Ezek a régiók nem merev földrajzi egységek, hanem átmeneti zónákkal összekötött területek, amelyeket a domborzat, a vízrajz, az éghajlat, a kereskedelmi útvonalak és a történelmi hatalmi viszonyok alakítottak.

Levante (a francia *lever*, „felkelő nap” szóból; arabul *Bilád as-Sám*) a Földközi-tenger keleti partvidékét jelöli, a Taurus hegységtől a Sínai-félszigetig. Mai megfelelője hozzávetőleg Izrael/Palesztina, Libanon, Szíria nyugati része és Jordánia. A tenger felől nyitott, a szárazföld felől a Szíriai-sivatag határolja; a part menti kikötők, a hegyvidéki teraszok és a Jordán folyó völgye tették alkalmassá a városiasodásra és a mezőgazdaságra. Az ókorban Kánaán, Fönícia és az arameus városállamok, később a keresztes hadjáratok, majd a modern mandátumok színtere volt.

Mezopotámia (görögül „folyók közötti föld”; arabul részben *al-Dzsazíra*) a Tigris és az Eufrátesz vízgyűjtőjét jelenti, elsősorban a mai Irak területén, de átnyúlik Szíria, Törökország és Irán határvidékére. A folyók áradására épülő öntözéses földművelés tette lehetővé az ókori sumer, akkád, babiloni és asszír civilizációk kialakulását. Az iszlám hódítás után Bagdad a kalifátus központja lett; a térség a mongol invázió után veszített központi szerepéből, de a 20. században az olaj miatt ismét stratégiai jelentőségűvé vált.

Arab-félsziget a Vörös-tenger, az Arab-tenger és a Perzsa-öböl között fekszik, és magában foglalja a mai Szaúd-Arábiát, Jement és Ománt. A félsziget nagy része sivatag, de a dél-arábiai hegyvidék és az ománi partvidék monszunhatás alatt áll, ezért ott már az ókorban városi és kereskedelmi kultúrák alakultak ki. A félsziget az iszlám bölcsője: Mekka és Medina a 7. században innen indult hódítások szellemi központja lett. A kora újkorban törzsi és vallási megújulási mozgalmak, a 20. században pedig az olajállamok formálták a régiót.

Irán (az ókori *Ariána* névből; a modern állam neve perzsául *Irán*) a perzsa fennsíkot jelöli, amelyet nyugaton a Zagrosz, északon az Elburz és a Kopet-dag határol. Az ókori Elám, Média és Perzsia birodalmai, majd a pártus és a szászánida állam otthona volt. Az iszlám hódítás után a

perzsa nyelv és igazgatási hagyomány tovább élt, a 16. századtól pedig a szafavida állam a síita iszlámot tette államvallássá. Irán a könyvben nem „arab” országként, hanem saját birodalmi és vallási örökséggel rendelkező szereplőként jelenik meg.

Dél-Ázsia a könyvben elsősorban Pakisztán és Banglades területét jelenti, de a tágabb indiai szubkontinens része. Az Indus-völgy és a Gangesz–Brahmaputra deltavidék a monszun, a nagy folyók és a termékeny síkságok miatt sűrűn lakott mezőgazdasági térség. Az Indus-völgyi civilizáció, a védikus kor, a Delhi Szultanátus és a Mogul Birodalom története éppúgy ide tartozik, mint a 19. századi brit hódítás és a 20. századi felosztás. Az Indiai-óceáni kereskedelem révén Dél-Ázsia szorosan kapcsolódott az Arab-félszigethez és a Perzsa-öbölhöz.

Kaukázus a Fekete-tenger és a Kaszpi-tenger között húzódó hegyvidék, amely magában foglalja Örményország és Grúzia területét. A kereszténységet államvallásként felvevő örmény és grúz királyságok korán kialakultak, de a térség tartósan birodalmi ütközőzóna volt: Róma/Bizánc, a perzsa birodalmak, az arab kalifátus, a szeldzsukok, a mongolok, az oszmánok és az oroszok egyaránt befolyásolták. A Kaukázus története ezért nem érthető meg a nagyhatalmi versengés nélkül.

Közép-Ázsia a Kaszpi-tengertől keletre fekvő, nagyrészt sivatagos és sztyeppés térség; a könyvben Türkmenisztán tartozik ide. A Karakum-sivatag és az Amu-darja völgye, valamint a selyemút karaván városai formálták a térség történetét. A nomád és városi kultúrák váltakozása, a türkmén törzsek szerepe, majd a 19. századi orosz hódítás és a szovjet tagköztársasági korszak a fő csomópontok. Közép-Ázsia tartósan összekötötte a közel-keleti magterületeket Kínával, Indiával és a sztyeppei birodalmakkal.

Anatólia (görögül „kelet”; törökül *Anadolu*) a Fekete-tenger, a Földközi-tenger és az Égei-tenger közötti félsziget, a mai Törökország magterülete. Az ókori hettita, lüdiai, phrügiai és urartui államok, majd a római, bizánci, szeldzsuk és oszmán uralom színtere. Anatólia hídként kötötte össze Európát, a Levantét, Mezopotámiát és a Kaukázust; a Boszporusz és a Dardanellák ellenőrzése évszázadokon át stratégiai kulcskérdés volt. A könyvben Törökország fejezete ezért nemcsak a modern állam, hanem az oszmán örökség történetét is tárgyalja.

E régiók nem alkotnak lezárt egységeket: a **termékeny félhold** például a Levantétól Mezopotámián át a Zagrosz lábáig húzódó, esővel öntözött vagy öntözhető sávot jelöli, amelyben az ókori földművelés és városiasodás először kibontakozott. A sivatagok, a hegyvonulatok és a folyók gyakran inkább összekötöttek, mint elválasztottak: a karavánutak, a zarándokutak és a folyami hajózás a régiók közötti cserét szolgálták. A könyv a régióhatárokat ezért nem merev vonalként, hanem átmeneti zónákként kezeli.

1.3.3 Térképolvasás és a térkép politikája

A térkép soha nem semleges ábrázolás: minden térkép válogat, projekciót használ, és politikai üzenetet hordoz. A modern térképek hajlamosak a mai államhatárokat visszavetíteni a múltba, pedig azok a 20. századi gyarmati, mandátumos és függetlenségi folyamatok termékei. Például a mai Irak területe nem azonos az ókori Mezopotámiával, a mai Szíria és Libanon mandátumhatárai nem tükröznek korábbi közösségi határokat, a mai Törökország pedig Anatólia mellett kis trákiai részt is magában foglal, ami a modern állam logikájából következik, nem az ókori földrajzból.

A történelmi földrajz ezért azt tanítja, hogy a térképet forrásként kell olvasni. A következő elemeket érdemes figyelembe venni:

- **Domborzat és vízrajz**: a hegységek (Taurus, Zagrosz, Elburz, Kaukázus), a folyók (Tigris, Eufrátesz, Jordán, Amu-darja) és a sivatagok (Rub al-Háli, Karakum) meghatározták a településhálózatot, a közlekedést és a védekezést.

- **Éghajlat és mezőgazdaság**: a monszun, a mediterrán éghajlat, a sivatagi oázisok és a folyami öntözés eltérő termelési rendszereket hoztak létre.
- **Kereskedelmi útvonalak és stratégiai pontok**: a selyemút, a tömjénút, a Vörös-tengeri és perzsa-öböli hajózás, valamint a szorosok (Boszporusz, Dardanellák, Hormuzi-szoros, Bab al-Mandeb) a hatalmi viszonyok kulcspontjai voltak.
- **Városok, kikötők és hágók**: a térképen a nagyvárosok nem véletlenül helyezkednek el ott, ahol a kereskedelem, a védelem és a vízellátás találkozott.

A térképolvasás során a mai államhatárokat össze kell vetni a történelmi tartományokkal, birodalmi határokkal, törzsi területekkel, nyelvterületekkel és vallási közösségek elterjedésével. A „Közel-Kelet” maga is térképi kategória, amelyet a A „Közel-Kelet” mint kategória és a régió határai alfejezet bont ki. A könyv térkép hiányában szöveges leírásokat ad, mert a szöveges leírás képes jelezni a bizonytalanságot és az átmeneteket, míg egy statikus térkép gyakran hamis bizonyosságot sugall.

1.3.4 Kronológia és dátumok: a bizonytalanság kezelése

A kronológia a történeti megismerés alappillére, de a dátumok nem mindig egyformán szilárdak. Az ókori keleti kronológiában a régészeti **rétegtan** (az egymásra rakódott településrétegek sorrendje) és a **radiokarbon**-vizsgálatok csak viszonylagos vagy hozzávetőleges keltezést adnak; a pontosabb dátumokhoz írott királylistákra, feliratokra, csillagászati megfigyelésekre és más birodalmakkal való szinkronizmusokra van szükség. Például a mezopotámiai kronológiában Hammurapi uralkodását a középső kronológia i. e. 1792–1750 körülire teszi, de a rövid és hosszú kronológia ettől évtizedekkel eltérő dátumokat ad. Ezért a könyv az ókori dátumoknál gyakran „körülbelül”, „hozzávetőleg” vagy „a középső kronológia szerint” megfogalmazást használ.

Az iszlám korszaktól kezdve a dátumok általában pontosabbak, de a naptárak különbsége miatt továbbra is óvatosság szükséges. Az iszlám **hidzsra naptár** 622-ben, Mohamed Mekkából Medinába való kivonulásával (*hidzsra*) kezdődik, és holdéveket használ, amelyek rövidebbek a napéveknél. A hidzsra dátumok Gergely-naptárra való átváltása ezért nem egyszerű összeadás. A könyv alapvetően a **Gergely-naptárt** használja, de ahol a források hidzsra szerint datálnak, ott zárójelben megadja az átszámított évet, és jelzi a bizonytalanságot.

A 19. század előtti dátumoknál a források gyakran eltérnek, különösen a dinasztiaváltások, háborúk és hódítások esetében. A könyv ilyenkor a főbb forráshagyományokat ismerteti, és nem tesz úgy, mintha egyetlen „biztos” dátum létezne. A modern kori eseményeknél a dokumentáltság nagyobb, de a statisztikai adatok, például a háborús áldozatok vagy a menekültek száma gyakran becslések, amelyeket a könyv forrásmegjelöléssel és a bizonytalanság jelzésével közöl. A 2025–2026-os folyamatokat a könyv csak ellenőrzött forrás alapján részletezi, mert ezek a lezárás időpontjában még nem váltak lezárult történeti eseménnyé.

1.3.5 Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet nem konkrét levéltári kutatáson, hanem a régiótörténeti szakirodalom általánosan használt korszakfelosztásain és a történelmi földrajz módszertani konszenzusán alapul. Az itt bemutatott korszakhatárok historiográfiai konvenciók, amelyeket a szakirodalom nem egységesen húz meg; a könyv ezt az eltérést a fejezetekben jelzi. Az ókori kronológia elsődleges forrásai közé tartoznak a királylisták, feliratok, adminisztratív táblák, érmék és csillagászati feljegyzések; a másodlagos szakirodalom ezeket rekonstruálja és vitatja. A régiónév és a régióhatárok vitatottak, és az egyes országfejezetekben a modern államhatárok politikai vitái is előkerülnek. A kronológiai adatoknál a fő bizonytalanság az ókori mezopotámiai és iráni dátumokra, valamint a hidzsra

naptár átszámításaira vonatkozik. A térképi ábrázolásokkal kapcsolatban a könyv nem közöl semlegesnek tekinthető térképeket, hanem szöveges leírásokkal és táblázatokkal dolgozik, mert így jobban érzékeltetheti a határok és a kategóriák konstruált voltát. A jelenkori eseményeknél a források ellenőrzöttsége változó, ezért a könyv a 2020-as évek vitáinál mindig jelzi, ha egy adat vagy minősítés vitatott.

1.3.6 Rövid összefoglaló

- A **periodizáció** értelmezési keret, nem a múltban eleve adott természetes felosztás; a könyv nyolc korszakot használ, de országonként igazítja a hangsúlyokat.
- Az ókor végét a régióban az iszlám hódítás jelenti, nem a nyugati 476-os dátum; a középkor végét a nagy birodalmak (oszmán, szafavida, mogul) megerősödése.
- A modern kori cezúrák közül az 1979-es iráni forradalom, a hidegháború vége és a 2011-es arab tavasz fontosak, de nem minden országban egyformán korszakhatárok.
- A történelmi régiók (Levante, Mezopotámia, Arab-félsziget, Irán, Dél-Ázsia, Kaukázus, Közép-Ázsia, Anatólia) nem a mai államhatárokat tükrözik, hanem a földrajz, a közlekedés és a birodalmi viszonyok által alakított terek.
- A **termékeny félhold** összeköti a Levantét, Mezopotámiát és a Zagrosz lábát; a régiók közötti átmeneti zónák fontosak.
- A térkép politikai és módszertani kérdés: a mai államhatárok visszavetítése félrevezető, ezért a könyv szöveges leírásokat használ.
- A kronológiában az ókori dátumok gyakran bizonytalanok, az iszlám hidzsra naptár átszámítása külön figyelmet igényel, a modern statisztikák pedig becslések.

1.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem tekinthetők természetesnek a könyv korszakhatárai? Hozzon példát egy országból vagy régióból, ahol a globális cezúra nem illeszkedik a helyi eseményekhez.
2. Hasonlítsa össze a Levante és Mezopotámia földrajzi adottságait, és mutassa be, hogyan befolyásolták a településhálózatot és a hatalmi viszonyokat.
3. Milyen térképi elemekre kell figyelni egy történelmi folyamat megértéséhez? Miért szerepelnek stratégiai pontként a szorosok és a folyami átkelőhelyek?
4. Miért jelent módszertani problémát a mai államhatárok visszavetítése a középkorra? Hozzon példát a könyv régióiból.
5. Milyen források alapján datálják az ókori mezopotámiai uralkodókat, és miért marad a kronológia részben bizonytalan?

1.4 A „Közel-Kelet” mint kategória és a régió határai

Ahogyan a Kronológia, térkép és periodizáció alfejezet bemutatta, a történelmi korszakolás sem független a földrajzi kategóriáktól: az, hogy mikor kezdődik az „ókor” vagy a „jelenkor” egy adott térségben, nagyrészt azon múlik, hogy a régiót hogyan határoljuk le. Ez a fejezet a legalapvetőbb kérdést vizsgálja: mit értünk **Közel-Kelet (Middle East)** alatt, honnan származik ez a kifejezés, miért vitatott, és milyen következményekkel jár, ha Pakisztánt, Bangladeset, a Kaukázust vagy Türkmenisztánt is a tárgyalásba vonjuk. A fogalom nem természetes földrajzi egység, hanem birodalmi, gyarmati, majd hidegháborús hatalmi érdekek és tudományos hagyományok által formált kategória. A könyv ezért nem magától értetődő keretként használja, hanem folyamatosan problematizálja: a 16 ország fejezetbe sorolása nem a „régió” objektív határát jelöli, hanem történeti összefonódásokat mutat be.

1.4.1 A fogalom európai gyökerei

A „Közel-Kelet” kifejezés európai és észak-amerikai gyökerei a 19. századra nyúlnak vissza, de a mögöttes földrajzi szemlélet jóval korábbi. Az ókori görög és római szerzők a Földközi-tenger keleti medencéjét és a keleti birodalmakat saját világuk peremeként írták le, olyan nevekkel, mint **Levante**, **Anatólia**, **Mezopotámia**, **Perzsia** vagy **Arab-félsziget**. Ezek a kifejezések nem álltak össze egységes „Közel-Kelet” fogalommá: mindegyik egy-egy birodalmi tartományra, tájra vagy kulturális térségre utalt. A középkori európai földrajz a Szentföld, illetve a keresztes államok felől tekintett a térségre, a kora újkorban pedig az Oszmán Birodalom (Devlet-i Aliyye) mint a „török veszedelem” egységesítette a képet. Az európai térképek a 16–18. században leggyakrabban a „Török Birodalom” vagy „Oszmán Birodalom” kifejezést használták a mai Közel-Kelet nagyobb részére.

A modern fogalom a 19. századi európai diplomácia nyelvezetéből nőtt ki. Az angol **Near East** („Közel-Kelet”) kifejezés a „keleti kérdés” (Eastern Question) kontextusában terjedt el, amikor a brit, francia, orosz és osztrák diplomácia az Oszmán Birodalom balkáni, levantei és mezopotámiai területeinek jövőjét vitatta. A „Near East” megkülönböztetésként szolgált a **Far East**-től (Távol-Kelet), amely Kínát, Japánt és a csendes-óceáni térséget jelölte. A brit külügyi iratokban és a korabeli újságokban a Near East elsősorban az Oszmán Birodalom európai és ázsiai tartományaira, gyakran a Balkánra és a görög szigetvilágra is vonatkozott. A francia diplomácia hasonló értelemben használta a *Proche-Orient* kifejezést. A fogalom tehát nem valamiféle természetes földrajzi egységet jelölt, hanem az európai hatalmi versengés által kijelölt diplomáciai teret: az Oszmán Birodalom azon részeit, ahol az európai befolyásért folytatott verseny a legélesebb volt.

A 19. század második felében a régészet és az orientalista tudományosság is hozzájárult a kategória megszilárdulásához. A mezopotámiai és egyiptomi ásatások, a bibliai földrajz és az iszlámkutatás intézményei Európa „keleti” területeként kezelték a térséget, és a közel-keleti nyelvek, vallások és népek tanulmányozását gyakran a gyarmati igazgatás és a missziós tevékenység keretei közé illesztették. Ebben az időszakban a kifejezés még nem terjedt ki a Perzsa-öböl egészére vagy az Arab-félsziget belső területeire: a brit érdeklődés elsősorban az Indiába vezető útvonalakra, Egyiptomra, a Vörös-tengerre és a Perzsa-öböl bejáratára irányult. A „Közel-Kelet” tehát kezdettől fogva mozgó határú kategória volt, amelynek tartalmát a hatalmi viszonyok, a kereskedelem és a hadászati útvonalak alakították.

1.4.2 A „Middle East” amerikai karrierje

A 20. század elején az angolszász szóhasználatban új kifejezés jelent meg: a **Middle East**. A fogalomtörténeti szakirodalom általában **Alfred Thayer Mahan** amerikai haditengerészeti tiszt és történész 1902-ben megjelent cikkéhez köti a kifejezés stratégiai használatát. Mahan a Perzsa-öböl térségét „Middle East”-ként jelölte meg, az Indiába vezető tengeri útvonalak védelme és a brit haditengerészeti jelenlét kapcsán. A kifejezés gyorsan bekerült a brit gyarmati és katonai szóhasználatba is; a brit indiai kormányzat és a londoni hadügyminisztérium egyes iratai már az első világháború előtt használták. A „Middle East” és a korábbi „Near East” közötti határ sokáig képlékeny maradt: egyes szerzők a Near Eastet az Oszmán Birodalom balkáni és anatóliai területeire, a Middle Eastet pedig a Perzsa-öbölre és Mezopotámiára értették.

Az első világháború és a mandátumrendszer döntő változást hozott. A brit hadvezetés a **Middle East Command** nevű parancsnokságot hozta létre, amely Egyiptomból irányította a palesztinai, mezopotámiai és arab-félszigeti hadműveleteket. A San Remói konferencia (1920) és a **Népszövetség** mandátumai után a brit és francia gyarmati igazgatás Palesztinában, Transzjordániában, Irakban, Szíriában és Libanonban intézményesítette a „Middle East” fogalmát.

A második világháborúban a brit **Middle East Supply Center** (Kairó, 1941) már a Földközi-tenger keleti medencéjétől a Perzsa-öbölig terjedő logisztikai régiót szervezte. Ezzel párhuzamosan az amerikai kormányzat is átvette a kifejezést, és a **State Department** a második világháború utáni évtizedekben a Szueztől a Szovjetunió déli határáig, illetve Pakisztánig terjedő stratégiai térséget értette alatta. A hidegháború intézményei, például a **Bagdad Paktum** (1955) vagy a **CENTO** (1959), éppen ezt a tágabb, Törökországot, Irakot, Iránt és Pakisztánt is magában foglaló régiót szervezték egységbe.

A „Middle East" tehát amerikai hidegháborús karrierje során vált globális szóhasználattá, és fokozatosan kiszorította a „Near East" kifejezést. Ez a folyamat nem ártatlan: a kifejezés Európa, majd az Egyesült Államok geopolitikai érdeklődését tükrözi, és a régiót elsősorban a nyugati hatalmak biztonsági, olaj- és közlekedési szempontjai felől láttatja. A posztkoloniális kritika képviselői, különösen **Edward Said** híres munkája nyomán, hangsúlyozták, hogy a „Közel-Kelet" mint tudományos és hétköznapi kategória gyakran orientalista előfeltevéseket hordoz: a térséget homogén, vallásilag meghatározott, a modernitástól elmaradt egységként kezeli, miközben valójában nyelvek, vallások, etnikai csoportok és politikai rendszerek rendkívül sokszínű halmazát takarja.

1.4.3 A „West Asia" és a posztkoloniális kritika

A kritikákra válaszul a nemzetközi intézmények és egyes helyi szereplők a **West Asia** („Nyugat-Ázsia") kifejezést kezdték használni. Az **ENSZ statisztikai osztályozása** szerint a „Western Asia" régió magában foglalja az Arab-félsziget nagy részét, a Levante államait, Anatóliát, a Kaukázus déli részét és Iránt, de nem tartalmazza Pakisztánt, Bangladeset vagy a közép-ázsiai államokat, így Türkmenisztánt sem. A „West Asia" megnevezés előnye, hogy elkerüli az európai nézőpontból kijelölt „közeliség" implicit hierarchiáját, és a térséget Ázsia részeként, nem pedig Európa peremeként kezeli. Ugyanakkor a kifejezés sem semleges: egy földrész-konstrukcióra épül, és azt sugallja, hogy a régió Ázsia „nyugati" szegélye, ami szintén külső, kartográfiai szempontot tükröz.

A „Közel-Kelet", a „Near East" és a „West Asia" közötti választás ma is politikai és tudományos viták tárgya. Az **Arab Liga** tagsága, az **Iszlám Konferencia Szervezete** (1969) tagsága, a **Gulf Cooperation Council** (1981) tagsága és a NATO vagy a CSTO biztonsági térképei mind más-más módon rajzolják meg a régiót. Egyiptom például földrajzilag Észak-Afrikához tartozik, de a 20. századi arab politikai és kulturális mozgalmakban a Közel-Kelet részének tekintik; a könyv önálló fejezetet nem szentel Egyiptomnak, de a regionális összefüggésekben, a háborúk és a diplomáciai folyamatok kapcsán megjelenik. Hasonlóképpen Kuvait, Katar, az Egyesült Arab Emírségek és Bahrein az öböl menti folyamatokban szerepelnek. A régióhatárok tehát nem természetes adottságok, hanem intézményi és geopolitikai konvenciók.

1.4.4 A könyv tágabb régiója: miért szerepel Dél-Ázsia és a Kaukázus

A könyv 16 államot tárgyal önálló fejezetben: Izraelt, Libanont, Jordániát, Szíriát, Irakot, Szaúd-Arábiát, Jement, Ománt, Iránt, Pakisztánt, Bangladeset, Afganisztánt, Türkmenisztánt, Örményországot, Grúziát és Törökországot. Ez a lista szándékosan tágabb, mint a bevett „Közel-Kelet" értelmezés, és nem csupán a mai államok „súlyát" vagy geopolitikai jelentőségét tükrözi. A könyv érvelése szerint ezek a térségek **birodalmi**, **vallási**, **kereskedelmi** és **migrációs** szálakon keresztül szorosan összefonódtak a levantei, mezopotámiai, arab-félszigeti és anatóliai magterületekkel, ezért történetük nem érthető meg a régió tágabb összefüggései nélkül.

Pakisztán és **Banglades** a dél-ázsiai iszlám civilizáció és a perzsa birodalmi hagyomány révén kapcsolódik. Az Indus-völgyi civilizáció, a perzsa Achaemenida és Szászánida uralom, a Delhi

Szultanátus, a **Mogul Birodalom (Gurkani)** és a brit **Rádzs** egyaránt a közel-keleti hatalmi és kulturális hálózatok részévé tette a mai Pakisztán területét. A perzsa mint udvari nyelv, a szúfi rendek, a síita kisebbség és az 1947-es felosztás utáni iszlám identitáspolitika mind olyan szálak, amelyek a Közel-Kelethez kötik. Banglades, azaz a történelmi Bengália, az iszlám terjedésének, a mogul tartományi rendszernek és a 20. századi dél-ázsiai muszlim nacionalizmusnak a közegében formálódott, és bár a mai politikai térképen távol esik a Levantétől, a vallási intézményhálózat, a munkaerő-migráció az öbölbeli államokba és a dél-ázsiai iszlám vitái miatt a könyv tárgyalja.

Afganisztán hasonlóan határvidék: a **selyemút** egyik csomópontja, a perzsa, hellenista, szafavida, mogul és orosz-brit gyarmati érdekek ütközőzónája. A **pastuk** (pathánok) a mai Pakisztán és Afganisztán közötti gyarmati határ két oldalán élnek, és a 19. századi **nagy játszma** (Great Game) óta a régió biztonsági dinamikájának kulcsszereplői. A könyv Afganisztánt nem a „közel-keleti magterületek" részeként, hanem azokkal szorosan összefonódott határvidékként mutatja be.

Türkmenisztán a közép-ázsiai török és mongol birodalmak, a szeldzsukok, a timuridák és az orosz gyarmatosítás révén kapcsolódik. A türkmén törzsek a mai Anatólia török nyelvű népességének egyik távoli rokonsági és nyelvi láncszemét alkotják, és a 19. századi orosz hódítás a Kaukázus és a Perzsa-öböl felé irányuló cári terjeszkedés részét képezte. A szovjet korszak utáni gázgazdaság és a posztszovjet autoriter rendszerek pedig a régió energia- és biztonságpolitikáját érintik.

A **Kaukázus** – elsősorban **Örményország** és **Grúzia** – ugyancsak szerves része a könyv által tárgyalt térségnek. Örményország az ókori **Urartu** és a kereszténység első államvallásává váló királyság örököse, majd az oszmán–szafavida határvidék, később az orosz és szovjet birodalom része. Az 1915-ös örmény népirtás, a szovjet Örményország és a **hegyi-karabahi** konfliktus mind a közel-keleti és kaukázusi történeti folyamatok összefonódását mutatja. Grúzia a bizánci, mongol, timurida, oszmán, perzsa és orosz hatalmi terek metszéspontjában feküdt, és a 2008-as orosz–grúz háború, valamint a posztszovjet átmenet miatt a mai regionális viták része.

A könyv tehát nem „kiterjeszti" a Közel-Keletet ezekre a területekre, hanem azt állítja, hogy a levantei, mezopotámiai, arab-félszigeti, anatóliai, kaukázusi, közép-ázsiai és dél-ázsiai történeti folyamatok egymástól elválaszthatatlanok. Ez nem jelenti azt, hogy a „Közel-Kelet" határai tágulnak, hanem inkább azt, hogy a régió határai mindig is viszonylagosak és többközpontúak voltak.

1.4.5 A régióhatárok történeti és politikai természete

A régió határai nem csupán a fogalomtörténet, hanem a tényleges államhatárok és intézményi besorolások szintjén is történeti és politikai természetűek. Az Oszmán Birodalom tartományai, a szafavida és mogul birodalom közigazgatási egységei nem estek egybe a mai államhatárokkal, és a 19. századi reformok, a gyarmati felosztás, majd a 20. századi dekolonizáció új határokat hozott létre. A **Sykes–Picot-egyezmény** (1916) és a San Remói konferencia (1920) mandátumhatárai a mai Szíria, Irak, Libanon, Jordánia és Palesztina kereteit rajzolták meg, gyakran törzsi, etnikai és vallási közösségeket vágva ketté. A **kurdok**, a **pastuk**, a **beludzsok** és más határon átnyúló közösségek ma is több államban élnek, ami a nemzeti államhatárok és a társadalmi identitások közötti feszültséget jelzi.

A hidegháború idején a „Közel-Kelet" fogalmát a kétpólusú világrend stratégiai logikája alakította át. A Bagdad Paktum és a CENTO Törökországot, Irakot, Iránt és Pakisztánt kapcsolta össze a Szovjetunió déli határának feltartóztatására, míg az Egyesült Államok a Perzsa-öböl olajkészleteit és a hajózási útvonalakat tekintette elsődleges érdekének. A „Közel-Kelet" ebben az értelemben a szuperhatalmi versengés egyik színtere lett, és a régió országai közötti szövetségi rendszerek,

valamint a nemzetközi intézmények besorolásai is ezt tükrözték. A hidegháború vége után a fogalom ismét átalakult: az 1990-es években a közel-keleti béketárgyalások, a 2001. szeptember 11-i támadások, a 2003-as iraki háború és a 2011-es arab tavasz mind tovább alakították a régióról alkotott képet.

A mai nemzetközi szervezetek közül az **Arab Liga** tagsága Észak-Afrikát és az Arab-félszigetet is a régióhoz sorolja, míg az **ENSZ** statisztikai osztályozása szerint a „Nyugat-Ázsia" és a „Dél-Ázsia" külön régiókat alkot. A **Gulf Cooperation Council** hat állama (Szaúd-Arábia, Kuvait, Bahrein, Katar, az Egyesült Arab Emírségek és Omán) az öböl menti gazdasági és biztonsági együttműködést intézményesíti, de Jemen és Irak kívül marad. Törökország egyszerre tagja a NATO-nak és tárgyalópartnere az Európai Uniónak, miközben a közel-keleti és kaukázusi válságokban is aktív szerepet játszik. Izrael az ázsiai földrészen fekszik, de számos nemzetközi sport- és kulturális szervezetben európai keretek között szerepel. Ezek a példák jól mutatják, hogy a régió határai intézményi döntések, nem természetföldrajzi adottságok.

A könyv a bevett „Közel-Kelet" kifejezést használja, de nem tekinti zárt kategóriának. Az olvasónak mindvégig tisztában kell lennie azzal, hogy a régióhatárok kijelölése történelmi folyamat, és hogy a 16 állam kiválasztása a szerzői koncepció része. A fejezetek ezért nem a mai államhatárok visszavetítésével, hanem a történelmi térségek, birodalmi tartományok, kereskedelmi hálózatok és migrációs útvonalak egymásra rétegződésével dolgoznak. A „Közel-Kelet" így munkafogalom: segít elrendezni az anyagot, de nem állítja, hogy a térség egyetlen egységes civilizáció vagy politikai régió lenne.

1.4.6 Források és bizonytalanságok

A fogalomtörténet elsődleges forrásai közé tartoznak a 19. és 20. századi brit, francia, orosz és amerikai diplomáciai iratok, katonai parancsnokságok dokumentumai, földrajzi lexikonok, újságcikkek és térképek. Alfred Thayer Mahan 1902-es cikke, a brit Middle East Command és a Middle East Supply Center iratai, valamint az ENSZ statisztikai osztályozásai mind dokumentálják, hogyan változott a fogalom tartalma. A másodlagos szakirodalomban a történeti földrajz, a posztkoloniális elmélet és a diplomáciatörténet kutatói eltérő hangsúlyokkal tárgyalják a folyamatot. A „Közel-Kelet" mint kategória kritikáját Edward Said és más posztkoloniális szerzők fogalmazták meg, de a kritika maga is vitatott: egyes történészek szerint a fogalom használata nem szükségszerűen orientalista, és a régió országai közötti intézményi és kulturális kapcsolatok önálló valóságot alkotnak.

Bizonytalanságot okoz, hogy a „Near East" és a „Middle East" közötti határ soha nem volt pontosan rögzített, és a korabeli források gyakran felváltva használták a kettőt. A fogalom első előfordulásának pontos dátuma és szerzője is vitatott: Mahan 1902-es cikkét szokás kiemelni, de egyes kutatók korábbi, elszigetelt használatokra mutatnak rá. Arról is vita folyik, hogy a „West Asia" valóban semlegesebb-e, hiszen ez a kifejezés is külső földrajzi keretet feltételez. A könyv 16 államra vonatkozó döntése a szerzői válogatás eredménye, nem pedig általánosan elfogadott szakmai konszenzus; az olvasónak ezért ezt a keretet kritikailag kell kezelnie.

A statisztikai besorolások is eltérnek. Az ENSZ „Western Asia" régiója tartalmazza Örményországot és Grúziát, de nem tartalmazza Pakisztánt és Bangladeset; az UNESCO és más ügynökségek ettől eltérő kategóriákat használnak. A könyv ezért nem közöl egyetlen „helyes" régiólistát, hanem a sokféleséget és a vitákat mutatja be. A 2026-os állapotokra vonatkozó intézményi besorolásoknál ellenőrizni kell, hogy az adott szervezet aktuális osztályozása mit tartalmaz; a könyv itt a lezárás időpontjában elérhető nyilvános osztályozásokat veszi alapul, de jelzi a változtatások lehetőségét.

1.4.7 Rövid összefoglaló

- A „Közel-Kelet” nem természetes földrajzi egység, hanem európai, majd amerikai hatalmi és tudományos érdekek által formált kategória.
- A 19. századi brit diplomáciában a „Near East” az Oszmán Birodalom balkáni és Anatóliai területeire utalt, megkülönböztetésül a „Far East”-től.
- A „Middle East” kifejezés 1902 körül jelent meg Alfred Thayer Mahan stratégiai írásában, és a brit katonai parancsnokságok, majd az amerikai hidegháborús stratégia révén vált általánossá.
- A „West Asia” kifejezés az eurocentrikus „közeliség” ellensúlyozására terjedt el, de ez sem semleges: földrész-konstrukción alapul, és az ENSZ besorolásai sem egységesek.
- A könyv 16 államot tárgyal önálló fejezetben, mert a levantei, mezopotámiai, anatóliai, arabfélszigeti, kaukázusi, közép-ázsiai és dél-ázsiai folyamatok birodalmi, vallási, kereskedelmi és migrációs szálakon összefonódtak.
- A régióhatárok történeti és politikai természetűek: birodalmi tartományok, gyarmati felosztás, hidegháborús szövetségi rendszerek és intézményi tagságok mind más-más határokat rajzolnak.
- A „Közel-Kelet” kifejezés a könyvben munkafogalom, amelyet folyamatosan kritikai reflexió kísér.

1.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen különbségek mutatkoznak a „Near East”, a „Middle East” és a „West Asia” kifejezések használatában, és milyen politikai előfeltevéseket hordoznak?
2. Miért jelenik meg a 20. század elején a „Middle East” kifejezés, és hogyan kapcsolódik a brit gyarmati és az amerikai hidegháborús stratégiához?
3. A könyv miért tárgyalja Pakisztánt, Bangladeset, Afganisztánt, Türkmenisztánt, Örményországot és Grúziát a Közel-Kelet történetében? Milyen történeti szálak indokolják ezt?
4. Hogyan mutatják be a gyarmati határok, a hidegháborús szövetségi rendszerek és a nemzetközi szervezetek tagsági listái a régióhatárok politikai természetét?
5. Milyen források alapján rekonstruálható a „Közel-Kelet” fogalomtörténete, és milyen bizonytalanságok maradnak a fogalom első használatával és a statisztikai besorolásokkal kapcsolatban?

2 A régió földrajza és népei

2.1 Földrajzi keretek és éghajlat

Könyvtérkép szerinti hely: Bevezetés A „Közel-Kelet” mint kategória és a régió határai után következő alfejezet, amely a Hogyan olvassuk a könyvet? módszertani keretét és a regionális tárgyalás A régió földrajza és népei fejezetnyitó kérdéseit kapcsolja a természeti térhez. A szöveg az országfejezetek számára közös földrajzi alapréteget adja, ezért a későbbi fejezetek – például Az ókori Közel-Kelet: Mezopotámia, Levante és Anatólia vagy Víz, olaj és stratégiai útvonalak – erre a keretre építenek.

2.1.1 A régió mint természeti és ember alkotta tér

A könyv által tárgyalt Közel-Kelet és tágabb környezete a Földközi-tenger keleti medencéjétől a Hindukusig, a délnyugati-ázsiai hegyvonulatoktól az Arab-tengerig húzódik. Ez a terület nem alkot egyetlen természetföldrajzi egységet: magashegységek, fennsíkok, folyamvölgyek, félsivatagok és sivatagok váltakoznak benne. A történelmi régiók – **Levante** (a Földközi-tenger keleti partvidéke és belső területei), **Mezopotámia** (a Tigris és az Eufrátesz közötti és környéki terület), **Anatólia** (a mai Törökország ázsiai része), **Arab-félsziget**, **Irán-felföld**, **Kaukázus**, **Közép-Ázsia** és **Dél-Ázsia** – eltérő természeti adottságaikkal mindig is meghatározták a települések, a közlekedési útvonalak és a hatalmi rendszerek lehetőségeit, de nem határozták meg egyirányúan a politikai határokat. A „természetes határ” kifejezést ezért a történeti földrajz gyakran fenntartásokkal használja: a folyók és hegyek egyszerre választottak el és kötöttek össze, szerepük koronként és birodalmanként változott.

A mai államhatárok jelentős része a 20. században, gyarmati és posztkoloniális tárgyalások eredményeként jött létre, ezért a természeti táj és az állami tér viszonya nem magától értetődő. A **vízgyűjtő területek** például gyakran több államot érintenek: a Tigris és az Eufrátesz Törökországban ered, Szírián és Irakon halad keresztül; a Jordán Libanonból, Szíriából, Izraelből, Ciszjordániából és Jordániából kap vizet. A hegyvidékek is határon átnyúló térségeket alkotnak: a Kurdisztánnak nevezett, hagyományosan kurdok lakta terület Törökország, Szíria, Irak és Irán határvidékére esik. A földrajz tehát nem egyszerűen a politika háttere, hanem annak egyik szereplője: a történeti elemzésben a természeti viszonyokat és az azokról alkotott tudást, térképeket és vízjogi elképzeléseket egyaránt vizsgálni kell.

Fontos forráskritikai különbség, hogy a régió ókori és középkori tájleírásai nem a mai értelemben vett földrajztudományi adatfelvételek. Az asszír feliratok, a bibliai helyleírások, a görög–római geográfiai munkák, az arab és perzsa geográfiai lexikonok, a mongol kori útleírások és az oszmán adóösszeírások eltérő céllal készültek, és eltérően használhatók rekonstrukcióra. A modern éghajlattörténet és régészeti környezettörténet e szövegeket pollenszelvényekkel, üledékvizsgálatokkal, faévgyűrűadatokkal, távérzékeléssel és terepi felmérésekkel veti össze. Ennek eredménye gyakran becslés, nem pedig pontszerű tény: például egy ókori csatorna tényleges vízhozama vagy egy középkori aszály területi kiterjedése csak modellezhető, nem olyan módon dokumentált, mint egy 20. századi meteorológiai mérés.

2.1.2 A fő természetföldrajzi egységek és a „termékeny félhold” értelme

A könyv tárgyalási területét hét nagyobb természetföldrajzi egységre lehet bontani, amelyek nem azonosak a mai országhatárokkal: 1. **Levante és a kelet-mediterrán partvidék**: keskeny part menti síkság, mögötte hegyvonulatokkal és a szír–arab sivatag felé lejtő belső medencékkel. 2. **Mezopotámia és a Tigris–Eufrátesz vízrendszere**: északnyugati felföldek, központi öntözéses medence, déli delta- és mocsárvidék. 3. **Anatólia**: tengerparti láncokkal tagolt, belső medencékkel és fennsíkokkal tarkított félsziget. 4. **Irán-felföld**: a Kaszpi-tenger és a Perzsa-öböl/Iráni-fennsík között emelkedő, belső sivatagokkal és peremhegységekkel szabdalt terület. 5. **Arab-félsziget**: nyugati és déli peremhegységek, belső homok- és kősivatagok, délkeleti hegyvidék. 6. **Kaukázus** és a déli hegyláncok: a Fekete-tenger és a Kaszpi-tenger közötti, nagy magasságkülönbségű térség. 7. **Közép-Ázsia és Dél-Ázsia tágabb peremvidékei**: az Amu-darja, az Indus és a Hindukus felé nyíló területek, amelyeket a könyv a selyemút, a birodalmi terjeszkedés és a migráció miatt regionális összefüggésben tárgyal.

A **termékeny félhold** (angolul Fertile Crescent) fogalmát a 20. századi régészeti és földrajzi irodalom terjesztette el. Olyan sávot jelöl, amely a mai Egyiptom északi részétől a Levantén és Délkelet-Anatólián át a Tigris–Eufrátesz medencéjéig, illetve az Iráni-fennsík nyugati lábáig húzódik, és ahol a letelepedett mezőgazdaság korai formái kedvező feltételeket találtak. A kifejezést a könyv nem természeti törvényként, hanem tudományos értelmezési keretként használja: a régészeti konszenzus szerint a térségben i. e. 10000 és 6000 között fokozatosan terjedt a növénytermesztés és az állattartás, ám ez nem egyetlen központból kiinduló forradalom volt, hanem több párhuzamos, eltérő ütemű folyamat. A félhold határainak kijelölése emellett vitatott, mert a korai földművelés nyomai Anatólia középső részén, az Iráni-felföldön és a Kaszpi-térségben is jelentkeznek.

Az éghajlat alapvetően **száraz kontinentális, mediterrán és szubtrópusi** övekben helyezkedik el, de a helyi domborzat erősen módosítja a képet. A Földközi-tenger partvidékén a forró, száraz nyár és az enyhe, csapadékos tél jellemző, a csapadék azonban nyugatról keletre és a parttól a belső területek felé csökken. A Földközi-tenger keleti partjának egyes hegyvidéki pontjain évi 800–1200 milliméter csapadék is hullhat, míg a szír–arab sivatagban az éves átlag sok helyen 100–200 milliméter alatt marad. A növénytermesztés határa – amelyet a szakirodalom gyakran a 200–250 milliméteres **izohiétával**, azaz azonos csapadékértéket mutató vonallal jelöl – történetileg is fontos választóvonal volt a letelepedett földművelés és a nagyobb kockázatú, pásztorkodó életmód területei között. Ezt a határt azonban nem szabad merevként ábrázolni: az éves csapadék ingadozása, a mikrodomborzat, a talajvíz és az öntözési technika koronként eltolta az életmódok közötti átmenetet.

2.1.3 Folyók, vízrendszerek és az „hidraulikus társadalmak” vitája

A víz a régió történetének egyik legfontosabb természeti erőforrása. A könyv által tárgyalt térség nagy folyói részben a peremhegységek hóolvadékából és esővizéből táplálkoznak, ezért vízjárásuk a hegyvidéki csapadékviszonyoktól függ, nem pedig csak a helyi esőtől. Ez a tény magyarázza, miért lehetett a mezopotámiai allúvium egyes időszakokban sűrűn lakott és termékeny, míg más időszakokban eliszaposodott csatornák, szikesedés és településhálózati összeomlás nyomai mutathatók ki.

A **Tigris** és az **Eufrátesz** vízgyűjtő területe a mai Törökország magashegységi régióitól a Perzsa-öbölig húzódik. A két folyó közötti, ógörögül Mezopotámiának nevezett terület nem egységes táj: északi része a **Dzsazíra** (arab köznyelvben „sziget”), egy félszáraz, hullámos fennsík, ahol a szárazföldi mezőgazdaság időszakosan lehetséges; középső és déli része pedig a mai Irak középső és déli alluviális síksága, ahol az öntözéses gazdálkodás nagyobb állami beruházásokat igényelt.

A déli mocsárvidék – a mezopotámiai **mocsarak** (arabul al-Ahvár) – a 20. századig jelentős vízi környezetet alkotott, amelyet az 1990-es években az iraki állam szándékos lecsapolása súlyosan károsított; azóta részben helyreállt. Ez a példa mutatja, hogy a vízföldrajz nem egyszerűen természeti adottság, hanem állami beavatkozás és társadalmi konfliktus tárgya is.

A **Jordán** folyó a Levante legfontosabb észak–déli vízfolyása. A mai Libanon és Szíria területén emelkedő forrásokból, valamint a Hermon-hegy környéki vizekből táplálkozik, a Galileai-tengeren (más néven Kinneret-tó; az angol szakirodalomban gyakran Sea of Galilee) keresztül a Holt-tengerbe folyik. A folyó vízhozama a modern mérések szerint szerény: éves átlagban jóval kisebb, mint a Nílusé vagy az Eufráteszé. Történelmi és vallási jelentősége azonban óriási. A Biblia és a korai keresztény hagyomány, később a keresztes hadjáratok irodalma és a 19–20. századi európai utazási irodalom is szakrális tájként ábrázolta. A mai térképen a folyó és vízgyűjtője megosztott erőforrás, amelynek használata az izraeli–palesztin–jordán–szír–libanoni vízpolitika egyik legérzékenyebb kérdése. A könyv későbbi fejezeteiben – különösen Víz, olaj és stratégiai útvonalak és Az arab–izraeli konfliktus – a Jordán-medence vitáit és a vízelosztási szerződéseket külön is tárgyalja.

A **Nílus** földrajzilag a könyv szűkebb országfejezetein kívül, északkelet-afrikai folyamként kapcsolódik a térséghez. A könyv nem készít önálló egyiptomi fejezetet, de a Nílust nem lehet kihagyni a regionális környezettörténetből: áradása, öntözési rendszere és gabonatermelése a mezopotámiai és levantei városok ellátásában is szerepet játszott. Az ókori és középkori forrásokban Egyiptom a régió éléstáraként jelenik meg, és a Nílus éves áradásának magasságát a földadó megállapításához is használták. A 20. században a víztározók – különösen az Asszuáni gát – megváltoztatták a hordalék- és vízjárást, ami már a modern mérnöki környezetátalakítás történetéhez tartozik.

Az **Amu-darja** (ókori nevén Oxosz) és a **Szir-darja** (ókori nevén Iaxartész) a könyv északkeleti peremén, a mai Közép-Ázsia területén találhatók. Az Amu-darja a Pamír és a Hindukus felől, a mai Afganisztán és Tádzsikisztán érintkezéséből a Kaszpi-tenger felé tartó, ma az Aral-tó majdnem kiszáradt medencéjébe folyó vízfolyás; a Szir-darja a Tien-san hegységből szállít vizet. A két folyó a selyemút menti oázisvárosok és a 19–20. századi cári, majd szovjet gyapot- és öntözési programok miatt fontos. Az Aral-tó 20. század végi összezsugorodása a régió egyik legsúlyosabb emberi környezetkárosító eseménye, amely dokumentált mérésekkel és nemzetközi jelentésekkel is alátámasztható; ezt a könyv Klímaválság és energiaátmenet című tematikus alfejezetében tárgyalja.

Az **Indus** és mellékfolyói Pakisztán, valamint részben India és Afganisztán vízkészletét határozzák meg. Az Indus a Himalájából és a Karakorumból ered, és az Arab-tengerbe torkollik. A folyórendszer vize a mai Pakisztán mezőgazdaságának gerincét adja, ezért a 20. század közepétől a Pakisztán és India közötti vízmegosztás nemzetközi szerződések tárgya. A folyót az ókori **Indus-völgyi civilizáció** könyvbeli tárgyalásánál is figyelembe kell venni, bár az akkori folyóhálózat rekonstrukciója régészeti, üledéktani és távérzékeléses módszereken alapul.

A nagy folyamvölgyek és a korai államok kapcsolatát a 20. századi történeti és környezeti irodalom gyakran a **hidraulikus társadalom** fogalmával magyarázta: e szerint a nagyméretű öntözéses rendszerek kiépítése és fenntartása központosított, bürokratikus hatalmat hozott létre. Az elképzelés egyik változata Karl August Wittfogel 1957-es munkájából származik, és a hidegháborús összehasonlító társadalomtudományban vált ismertté. A mai régészeti és történeti konszenzus ezt a modellt erősen árnyalja: a korai mezopotámiai öntözés kisebb közösségi munkákkal is fenntartható volt, a központi állami ellenőrzés nem mindig járt együtt nagy gátakkal, és a vízhasználat sokszor lokális, család- és faluközpontú döntéseken alapult. A hidraulikus társadalom ezért ma inkább tudománytörténeti fogalom, semmint bizonyított korszakmodell.

2.1.4 Hegyvidékek, fennsíkok és a magasság történeti szerepe

A hegyvidékek nemcsak vízforrásként, hanem védelmi, közlekedési és letelepedési térként is meghatározták a régió történetét. Anatólia belseje magas fennsík, amelyet északon a Pontuszi-hegység, délen a Toros-hegység fog közre. A tengerparti sávok csapadékosabbak, a belső medence kontinentálisabb, hidegebb telű és szárazabb. Ez a kettősség megjelenik a mezőgazdasági rendszerekben is: a partvidéki kertkultúra és olajfa-termesztés, illetve a belső gabona- és állattartó gazdálkodás között. Az Anatóliai-fennsík magasabb keleti része fokozatosan emelkedik a **Kaukázus** felé.

A Kaukázus a Fekete-tenger és a Kaszpi-tenger közötti hegyrendszer, amelynek fő vonulatai a **Nagy-Kaukázus** és a **Kis-Kaukázus**. A térség a könyv szempontjából azért fontos, mert a Kaukázus hágói, völgyei és előterei a Kaszpi- és fekete-tengeri kereskedelem, a nomád vándorlás, a perzsa, oszmán, orosz és szovjet terjeszkedés folyosói voltak. A magasságkülönbségek itt különösen nagy történeti szerepet játszottak: a magashegyi falvak, a déli lejtők ültetvényei és a síksági városok eltérő gazdálkodási és politikai viszonyok között éltek. Az itteni adatoknál a modern klimatológiai és geológiai mérések pontosabbak, mint a történeti leírások, ezért a régmúlt éghajlati viszonyait gyakran csak proxyadatokból lehet megbecsülni.

A **Zagrosz** és a **Taurusz** vonulatai a mezopotámiai síkságot választják el az Anatóliai- és Iráni-fennsíktól. A Zagrosz nyugati lejtőin a csapadékosabb völgyekben a korai földművelés fontos nyomai találhatók, és a hegyi legelők a transzhumáló állattartás útvonalaiként működtek. Az asszír és babiloni források gyakran a hegyi népek betöréseiként írják le a felföldről érkező mozgásokat; ezek a szövegek azonban az államhatalmi nézőpontot tükrözik, és nem vehetők át kritika nélkül a térség társadalomtörténetének rekonstruálásához.

Az **Iráni-fennsík** belső medencéi – a **Lut-sivatag** (Dasht-e Lut) és a **Kavir-sivatag** (Dasht-e Kavir) – nagy kiterjedésű, ritkán lakott területek. A települések elsősorban a peremhegységek lábainál, a Kaszpi-parti nedves sávban és a folyóvölgyekben sűrűsödtek. A történeti földrajzban gyakran hangoztatott, hogy az Iráni-fennsík nagy birodalmi útvonalai a hegyek és sivatagok közötti oázisokat kötötték össze; ezek az útvonalak a selyemút egyik ágát alkották, de a 20. századi gépjármű- és vasúti közlekedésig a Kaszpi- és Perzsa-öböl térségének forgalma a domborzati viszonyok miatt lassú és szezonális volt.

A **Hindukus** és a **Pamír** a könyv északkeleti határán, a mai Afganisztán, Pakisztán, Tádzsikisztán és Kína érintkezésénél emelkedik. A Hindukus hágói – köztük a történeti forrásokban **Khajbar-hágó** néven ismert átjáró a mai Pakisztán és Afganisztán határvidékén – a dél-ázsiai síkság és a közép-ázsiai fennsíkok közötti átkelést tették lehetővé. A hágók stratégiai szerepe a 19–21. századi brit, szovjet, amerikai és regionális katonai műveletekben is megmutatkozik, ugyanakkor a hegyi úthálózatot nem szabad a mai országúti térképek alapján visszavetíteni a korábbi korszakokra. A középkori forrásokban szereplő útvonalak és pihenőhelyek pontos azonosítása gyakran bizonytalan.

2.1.5 Éghajlat, éghajlattörténet és a „sivatagosodás” értelmezése

A régió jelenlegi éghajlati viszonyait a modern meteorológiai mérési hálózatok csak a 19. század végétől, egyes területeken a 20. század közepétől rögzítik rendszeresen. A korábbi állapotokról alkotott kép természettudományos proxyadatokon, régészeti rétegeken és szöveges leírásokon alapul. A Kormeghatározás például szénizotópos, a növényzetváltozás pollenvizsgálaton, a múltbeli csapadékviszonyok faévgyűrű- és cseppkőelemzéseken alapulhat. E rekonstrukciók eredményeit a történészek **tudományos becslésként** kezelik, nem pedig ugyanolyan dokumentált adatsorként, mint egy 20. századi meteorológiai állomás napi feljegyzéseit.

A holocén, azaz a nagyjából utolsó 11 700 év éghajlattörténetében a mai Közel-Kelet és Délnyugat-Ázsia több nedvesebb és szárazabb időszakon ment keresztül. A régészeti és paleoklimatológiai szakirodalom a korai holocénben – nagyjából i. e. 10000 és 6000 között – a monszun hatásának északabbra nyúlását és a mai sivatagos területek egy részének nedvesebb állapotát valószínűsíti, de ennek pontos területi kiterjedése vitatott. Az úgynevezett **4,2 ezer évvel ezelőtti esemény** (i. e. 2200 körül) körüli szárazságot egyes kutatók mezopotámiai, egyiptomi és Indus-völgyi államválságokkal hozzák összefüggésbe; a tudományos vita azonban még nem zárult le, mert a régészeti megszakadások és a klímarekonstrukciók időrendje nem mindig illeszkedik pontosan. Ezt a kérdést a könyv Az ókori Közel-Kelet: Mezopotámia, Levante és Anatólia című alfejezetben is érinti, és ott is jelzi a bizonytalanságot.

A **sivatagosodás** kifejezés a modern környezetpolitikai vitákban gyakran a száraz területek emberi túlhasználat utáni leromlását jelöli. Történelmi elemzésekben azonban nem szabad automatikusan a jövőbeli éghajlati romlás visszavetített képét alkalmazni a múltra. A sztyepp és a termőterület határán élő közösségek hosszú időn át rugalmasan alkalmazkodtak az éghajlati ingadozásokhoz: változtatták vetésforgójukat, a legelőhasználatot, a települési helyeiket és a raktározási rendszereket. A régészeti kutatás ma inkább **tájhasználat-változásról** és **ellenálló képességről** beszél, nem pedig egyszerű természeti hanyatlásról, bár a 20–21. századi vízkitermelés, gyapotöntözés, duzzasztás, olajipar és gyors városiasodás több helyen dokumentáltan túllépte a korábbi alkalmazkodási kereteket.

A legfontosabb modern adatsorok a 20. század végétől az ENSZ Éghajlatváltozási Kormányközi Testülete (IPCC) jelentései és nemzeti meteorológiai szolgálatok adatbázisai. A könyv lezárásakor (2026) a rendelkezésre álló tudományos konszenzus szerint a könyv által tárgyalt délnyugat-ázsiai régió nagy részén a 20. század végén és a 21. század elején emelkedő átlaghőmérséklet, gyakoribb hőhullámok és több tájegységben csökkenő éves átlagos csapadék mutatható ki; a csapadékváltozás területi bizonytalansága ugyanakkor nagyobb, mint a hőmérséklet-emelkedésé. A tendenciákat térségenként eltérően kell pontosítani, és ezt a könyv Klímaválság és energiaátmenet című fejezete teszi meg.

2.1.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet alapvető természetföldrajzi keretei (például a fő folyók, hegyvonulatok, félszigetek és éghajlati övek) műholdas térképezéssel, földtani és meteorológiai adatbázisokkal jól dokumentált tudáson alapulnak. A tárgyalt 16 ország mai felszínborítása, átlaghőmérséklete és csapadékviszonyai a nemzeti meteorológiai szolgálatok, a FAO, a Világbank és az IPCC összefoglalóiban megtalálhatók. Az adatok felbontása és megbízhatósága azonban egyenetlen: a hegyvidéki, sivatagi, háborús vagy elzárt területeken a mérőhálózat ritka, ezért a megadott értékeket sok esetben modellezéssel és interpolációval becsülik.

A múltbeli éghajlat és tájhasználat rekonstrukciója bizonytalanabb. A pollenvizsgálatok, a tavi üledékek, a barlangi cseppkövek és a faévgyűrűk értelmezése közvetett, és az egyes mintavételi pontokból nem mindig lehet nagyobb területre általánosítani. Az ókori és középkori szövegek helyneveinek azonosítása gyakran több lehetséges megoldást enged meg, a krónikások leírásai pedig irodalmi mintákat, vallási értelmezéseket és birodalmi propagandát is tartalmazhatnak. Ezért a könyv a „folyó”, „hegység”, „sivatag” vagy „termékeny terület” korabeli kiterjedésének leírásánál a régészeti és filológiai rekonstrukció bizonytalanságát jelezni fogja.

Külön vitatott terület a környezeti tényezők és a történelmi válságok oksági kapcsolata. Az éghajlati szárazság és a városok elhagyása, a birodalmak összeomlása vagy a népmozgások közötti összefüggést sok kutató valószínűsíti, de a mechanizmusokat és az időrendet az empirikus kutatás gyakran nem tudja kellő pontossággal bizonyítani. A modern környezettörténet ezért óvatos a „klimatikus determinizmussal” szemben: a természeti feltételek korlátozhatták a lehetőségeket,

de a társadalmi döntések, a politikai intézmények, a technológia és a vagyoni viszonyok is befolyásolták, hogy egy-egy aszály vagy áradás oda vezetett-e, hogy egy térség megritkul, vagy ellenkezőleg, erőforrásokkal újjászerveződik.

A névhasználatban is akad bizonytalanság. A mai térképek országhatárai nem illeszkednek a történelmi tájakhoz; például a „Mezopotámia” nem azonos a mai Irakkal, a „Levante” nem azonos Izraellel, Libanonnal vagy Szíriával, hanem azokat együttesen és tágabban jelöli. A könyv az ilyen fogalmakat történeti földrajzi régiókként használja, és a mai államokra a mai hivatalos neveket tartja fenn. Ahol a források alapján a régiós besorolás politikai vitát érint, ott az alfejezet nem foglal állást, hanem jelzi a különböző értelmezéseket.

2.1.7 Rövid összefoglaló

- A könyv tárgyalási területe a Földközi-tenger keleti partjától a Hindukusig húzódik; a régió természetföldrajzilag nem egységes, hanem hegyvidékek, fennsíkok, folyamvölgyek és sivatagok rendszere.
- A történelmi régiók – Levante, Mezopotámia, Anatólia, Irán-felföld, Arab-félsziget, Kaukázus, Közép-Ázsia és Dél-Ázsia – nem azonosak a mai államhatárokkal, és nem értelmezhetők „természetes” államkeretekként.
- A víz a legfontosabb természeti erőforrás; a Tigris, Eufrátesz, Jordán, Nílus, Amu-darja, Szir-darja és Indus vízrendszerei eltérő környezeti feltételeket és történelmi konfliktusokat hoztak létre.
- A termékeny félhold fogalma hasznos régészeti értelmezési keret a korai mezőgazdaság számára, de nem jelöl egységes, mindenütt azonos fejlődési központot.
- A régió éghajlata a mediterrán partvidéktől a beltengeri sivatagok felé változik; a csapadék és a magasság határai történetileg befolyásolták a letelepedett földművelés és a pásztorkodó életmód viszonyát, de nem határozták meg mereven.
- A múltbeli éghajlat és tájhasználat rekonstrukciója természettudományos proxyadatokon, régészeti leleteken és szövegeken alapul, ezért a klíma és a társadalmi válságok közötti oksági kapcsolatok gyakran becslésszerűek és vitatottak.
- A mai éghajlatváltozási adatok szerint a térség nagy részén növekvő hőmérséklet és több területen bizonytalan mértékű csapadékváltozás mutatható ki; ezt a tematikus fejezet tárgyalja részletesen.

2.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen érvek miatt nem azonosítható a mai országtérkép a történelmi régiókkal a könyv által tárgyalt Közel-Keleten? Hozzon legalább két konkrét példát a vízgyűjtők vagy hegyvidékek és az államhatárok eltérésére.
2. Miért nem elegendő a termékeny félhold fogalma a korai mezőgazdaság magyarázatához, és milyen régészeti és környezettörténeti adatok árnyalják?
3. Hogyan különbözteti meg az alfejezet a dokumentált modern meteorológiai adatot és a múltbeli éghajlat rekonstrukcióját? Milyen forrástípusok tartoznak az utóbbihoz?
4. Mi a hidraulikus társadalom fogalmának tudománytörténeti szerepe, és miért vitatott a modell a mai mezopotámiai kutatásban?
5. Mutassa meg a magasság és a csapadék történelmi jelentőségét Anatólia, a Kaukázus vagy az Iráni-fennsík egy példáján keresztül.

2.2 Népek, nyelvek és etnikai csoportok

Az előző alfejezet (Földrajzi keretek és éghajlat) azt mutatta be, hogy a könyv tárgyalási területe – a Földközi-tenger keleti partjától a Hindukusig – természetföldrajzilag rendkívül tagolt: hegyvidékek, fennsíkok, folyamvölgyek és sivatagok alkotják. Ez a környezeti sokszínűség nem határozza meg mechanikusan, hogy milyen emberi közösségek, nyelvek és identitások alakultak ki, de megszabta a mozgás, a letelepedés, a kereskedelem és a földművelés lehetőségeit. Ebben az alfejezetben a régió népeit, nyelvcsaládjait és etnikai csoportjait tekintjük át úgy, hogy közben hangsúlyozzuk: a „nép” és az „etnikum” nem öröktől fogva létező, változatlan kategóriák, hanem történetileg kialakult, állandóan újraértelmezett közösségi keretek. A nyelv, a vallás, a törzsi szervezet és a politikai lojalitás gyakran nem esik egybe, és a népszámlálási vagy becslési adatok mögött gyakran politikai alkuk, gyarmati örökségek és módszertani bizonytalanságok húzódnak.

2.2.1 Nyelvcsaládok és főbb nyelvek

A régió nyelvi térképe három nagy nyelvcsalád, valamint több kisebb, izolált vagy önálló ág keveredéséből áll. A **sémi nyelvek** (Semitic languages) közé tartozik az arab, a héber, az arámi (és modern utódai, például a szír nyelvjárások, illetve az asszír és káldeus közösségek nyelve), valamint az etiópiai sémi nyelvek, amelyek a térségen kívül esnek. A sémi nyelvek őshazája tudományos konszenzus szerint a Levantéban vagy az Arab-félsziget északi részén kereshető, de a pontos lokalizáció vitatott. Az arab nyelv a 7. századtól az iszlám hódításokkal és a Korán nyelvének presztízsével terjedt el a Közel-Keleten és Észak-Afrikában. Fontos elkülöníteni az **arab mint nyelvet** és az **arab mint önazonosságot**: a mai Egyiptomban például a lakosság döntő többsége arabul beszél, de történeti és helyi identitástudata nem azonos a félszigeti arab törzsi hagyománnyal. A könyv tárgyalási területén az arab nyelv domináns Libanonban, Szíriában, Irakban, Jordániában, Szaúd-Arábiában, Jemenben és Ománban, továbbá Palesztina/Izrael arab ajkú lakossága körében is használatos, de mindenütt számos helyi nyelvjárással.

A **iráni nyelvek** (Iranian languages) az indoeurópai nyelvcsalád egyik ága. Ide tartozik a **perzsa** (fárszi), amely Irán hivatalos nyelve, és történetileg a szélesebb régió irodalmi és adminisztratív nyelve volt; a **kurd** (kurmándzsi, szoráni, déli kurd nyelvjárások), amely Irakban, Törökországban, Szíriában és Iránban beszélt; a **pastu** (pashto), Afganisztán két hivatalos nyelve közül az egyik; a **beludzs** (balúcsí), amely a pakisztáni Beludzsisztánban, Irán délkeleti részén és Afganisztán déli területein élő csoportok nyelve; valamint a **tádzsik**, amely Közép-Ázsiában a perzsa egy változata. Az iráni nyelvek közé sorolják az **oszmán kor előtti keleti iráni nyelveket** (például a baktriai és a szogd), amelyek már kihaltak, de forrásokban nyomot hagytak. A nyelvcsalád belső tagolása tudományosan megalapozott, de az egyes csoportok – különösen a kurd – nyelvjárási kontinuumot alkotnak, ahol a „nyelv” és a „nyelvjárás” közötti határ gyakran politikai, nem pedig nyelvészeti döntés.

A **török nyelvek** (Turkic languages) a tágabb altaji hipotézisbe sorolt, de önállóan is világos nyelvcsaládot alkotó csoport, bár az altaji rokonság elmélete a nyelvtudományban erősen vitatott. A mai Törökország hivatalos nyelve a **török** (Türkçe), amely az oszmán-török utódja; a **türkmén** Türkmenisztán államnyelve; az **azeri** (azerbajdzsáni) Irán északnyugati tartományaiban, Azerbajdzsánban és a Kaukázusban beszélt; a **üzbég** és **kazak** pedig a közép-ázsiai török nyelvek közé tartozik, bár Üzbegisztán és Kazahsztán nem tartozik a könyv 16 önálló fejezettel tárgyalt állama közé. A török nyelvek beszélői a 11. századtól fokozatosan vándoroltak be Anatóliába, és a szeldzsuk, majd oszmán államalakulatok révén váltak meghatározóvá. A török nyelvű identitás nem azonos a török nemzettudattal: az azeri nyelvű iráni polgárok például sok esetben iráni állampolgári identitással rendelkeznek, miközben nyelvük török.

Az **indoeurópai nyelvcsalád** további ágai közül a régióban az **örmény** önálló ágat képvisel, és az örmény identitás egyik legerősebb hordozója. A **görög** történetileg a hellenista korszak óta jelen van a keleti Mediterráneumban, de a mai régióban csak kisebb, főleg ciprusi és isztambuli közösségek beszélik. A dél-ázsiai **indoárja nyelvek** közé tartozik a **pandzsábi**, a **szindhi**, a **bengáli** (bangla), valamint az **urdu**, amely Pakisztán hivatalos nyelve, és a hindivel közös nyelvtani alapról, de perzsa-arab írással és jelentős perzsa, arab jövevényszókinccsel rendelkezik. Banglades hivatalos nyelve a bengáli; Pakisztánban az urdu mellett a tartományi nyelvek – pandzsábi, szindhi, pastu, beludzs – is beszélt nyelvek, de nem mindig rendelkeznek hivatalos státusszal.

A **kartvéli nyelvek** (Kartvelian languages) a Kaukázus déli részén őshonos nyelvcsalád, amelyhez a **grúz** (kartuli), valamint a vele rokon **mingrél**, **láz** és **szván** nyelvek tartoznak. A grúz az egyetlen írott hivatalos nyelv a családban; a mingrél és a szván beszélői gyakran kétnyelvűek, és a grúz nemzetépítés során ezeket a nyelveket hol nyelvjárásként, hol külön nyelvként kezelték. A Kaukázus északi részén beszélt **északnyugat- és északkelet-kaukázusi nyelvek** (például a cserkesz, csecsen, avar) szintén a régió nyelvi sokszínűségéhez tartoznak, de a könyv 16 országa közül elsősorban Grúziában és Örményországban érintik a kisebbségi nyelvi viszonyokat.

A sémi, iráni, török, indoeurópai (azon belül indoárja és örmény) és kartvéli nyelvcsaládok mellett a régióban izolált vagy bizonytalan besorolású nyelvek is fennmaradtak: például a **dravida nyelvcsalád** egyik képviselője, a **brahui**, amelyet a pakisztáni Beludzsisztánban és Afganisztán déli részén beszélnek, és amelynek jelenléte a térségben tudományos vita tárgya (ősi dravida maradvány vagy a középkori Dél-Indiából történt migráció eredménye). A nyelvtérkép tehát nem egyszerűen „arab”, „perzsa” vagy „török” tömbökből áll; a határvidékeken, hegyekben és városokban a többnyelvűség évszázadok óta megszokott.

2.2.2 Főbb népcsoportok és identitások

A mai népek és etnikai csoportok kialakulása hosszú folyamat, amelyet birodalmi szerkezetek, vallások, kereskedelem, migráció és a 19–20. századi nemzetépítés együttesen alakított. Az **arab** identitás a 7. századi iszlám hódítások előtt elsősorban az Arab-félsziget törzsi közösségeire vonatkozott; a hódítások során az arab nyelv és az iszlám terjedésével fokozatosan arabizálódott a Levante, Mezopotámia és Egyiptom lakosságának jelentős része. Ez az átalakulás nem jelentett teljes népességcserét: a helyi arámi, kopt, perzsa, görög nyelvű közösségek egy része fokozatosan tért át az arab nyelvre, miközben megőrizte vallási vagy helyi identitását. Az **asszírok** és **káldeusok** – akik ma Irakban, Szíriában, Törökországban és Iránban élő keresztény közösségek – az arámi nyelv örökösei, és magukat az ókori asszír-babiloni hagyomány folytatójának tekintik, noha az identitáselemek történeti rekonstrukciója részben emlékezetpolitikai vita. A **koptok** Egyiptomban hasonló módon a kereszténység és az arabizáció előtti nyelvi emlékezet hordozói, de Egyiptom nem tartozik a könyv 16 kiemelt országa közé.

A **perzsák** (fárszí etnikum) Iránban a lakosság többségét alkotják, de pontos arányuk vitatott, mert az iráni hivatalos statisztikák nem tesznek közzé etnikai bontású népszámlálási adatokat. A perzsa nyelvű lakosság mellett Iránban jelentős **azeri** (török nyelvű), **kurd**, **lur**, **beludzs**, **arab**, **türkmén** és más csoportok élnek. Az iráni nemzeti identitás a 20. századi Pahlavi-korszakban erősen a perzsa nyelvre és az iszlám előtti birodalmi hagyományra épült, de ez a homogenizáció sok kisebbségi csoportot másodlagos helyzetbe hozott; a mai Iránban a perzsa etnikai nacionalizmus és az állampolgári, síita vallási közösség egyszerre jelenik meg, gyakran feszültségekkel.

A **törökök** Anatóliában az Oszmán Birodalom örökös államában, Törökországban alkotnak többséget. A modern török nemzetépítés az 1920-as évektől a török nyelvre és a szunnita iszlámra, illetve Mustafa Kemal Atatürk reformjaira épült, miközben a birodalom soknemzetiségű örökségét részben elfojtotta. A **kurdok** a régió legnagyobb állam nélküli népe, akik főként Törökország

délkeleti részén, Irak északkeleti részén, Szíria északi részén és Irán nyugati részén élnek. A kurd nyelv az iráni ágba tartozik, de a közös nyelv ellenére a törzsi, vallási (szunnita, síita, alevi, jezidi) és politikai megosztottság mély; a 20. században a kurd nemzeti mozgalmak különböző irányzatai eltérően határozták meg a kurd nemzet határait és céljait. A kurdok arányára vonatkozó becslések erősen eltérnek: Törökországban a leggyakrabban idézett becslés a lakosság 12–20 százaléka közé teszi a kurd anyanyelvűeket, de a hivatalos török népszámlálások 1985 óta nem kérdeznek anyanyelvet vagy etnikumot, ezért minden adat becslés.

Az **örmények** és **grúzok** a Kaukázus déli részén élő, saját írással és nemzeti egyházzal rendelkező népek. Az örmények az első világháború alatti oszmán állami erőszak következtében tömegesen elpusztultak vagy elűzettek; ezt az eseményt a történészi konszenzus népirtásként írja le, és a 20. századi örmény diaszpóra kialakulása szorosan ehhez kötődik. A mai Örményország lakosságának döntő többsége örmény, de a jezidik és asszírok kisebbségben jelen vannak. Grúzia etnikailag szintén sokszínű: a grúz többség mellett azerik, örmények, oroszok, abházok, oszétok és mások élnek, és a 2008-as orosz–grúz háború, illetve a szakadár területek kérdése ma is befolyásolja a kisebbségi viszonyokat. A grúz nemzeti identitás erősen kötődik a grúz ortodox egyházhoz és a középkori Bagratida királyság örökségéhez, de ez a narratíva gyakran háttérbe szorítja a nem grúz lakosság történetét.

A **pastuk** (pathánok) Afganisztán és Pakisztán határvidékének egyik meghatározó népcsoportja. Afganisztánban a pastu a két hivatalos nyelv egyike, és a pastu törzsi kódex (pastunwali) fontos társadalomszervező erő, de a pastuk nem alkotnak homogén politikai közösséget. Afganisztánban a pastu lakosság arányát 40–45 százalékra becsülik, azonban az országban 1979 óta nem tartottak teljes körű, megbízható népszámlálást, és a különböző politikai szereplők (tálib kormány, korábbi köztársasági adminisztráció, nemzetközi szervezetek) eltérő adatokat közölnek. A **tádzsikok** és **hazarák** (a hazarák többnyire síita, perzsa nyelvű csoport) szintén jelentős közösségek Afganisztánban; becsült arányuk 25–30, illetve 10 százalék körül mozog, de ezek az adatok ugyancsak bizonytalanok. Az afgán identitás gyakran keveredik a törzsi, nyelvi és vallási kötődésekkel, és a 20. századi afgán állam hol pastu, hol tádzsik dominanciájú elitcsoportokat emelt hatalomba.

A **beludzsok** a pakisztáni Beludzsisztán, az iráni Szisztán és Beludzsisztán tartomány, valamint Afganisztán déli része között megoszló, iráni nyelvű, többségében szunnita közösség. Pakisztánban a beludzsok aránya a 2017-es népszámlálás anyanyelvi adatai szerint 3,0–3,5 százalék körüli, de a beludzs nacionalista szervezetek ennél magasabb arányt feltételeznek, és a népszámlálás kategorizálását politikai okból vitatják. A **pandzsábiak** Pakisztán legnagyobb nyelvi- etnikai csoportja (a 2017-es adat szerint az anyanyelvűek aránya 38,8 százalék, de a szaraiki nyelvjárást beszélőket – 12,2 százalék – gyakran külön csoportként tartják számon, ami a pandzsábi identitás belső tagoltságát jelzi). A **szindhiek** Pakisztán déli részén, Szindh tartományban többséget alkotnak (14,6 százalék anyanyelvi arány), és a szindhi nacionalizmus a 20. század közepén jelentős politikai erő volt, amely a bengálihoz hasonlóan a nyelvi és tartományi autonómiáért küzdött.

A **bengálok** Bangladesben a lakosság túlnyomó többségét adják; a 2011-es bangladesi népszámlálás szerint a bengáli anyanyelvűek aránya 98 százalék felett van, bár az őslakos (például szantál, csokma, marma) csoportok általában 2 százalék alatti, de pontos számuk vitatott, mert a hivatalos kategóriák nem mindig tükrözik az önazonosságot. Bangladesben a muszlim bengáli identitás az 1971-es függetlenségi háborúban és az azt megelőző nyelvmozgalomban erősödött meg, de a hindu bengáli kisebbség helyzete folyamatosan érzékeny kérdés. A **szindhiekhez** hasonlóan a bengáli nyelv is a modern nemzettudat központi eleme, és az urdu, illetve a pastu államnyelvi törekvésekkel szembeni ellenállás történetileg meghatározó volt.

A régió további, gyakran feledésbe merülő csoportjai közé tartoznak a **türkmének**, akik Türkmenisztánban többséget alkotnak, de Irakban, Szíriában és Iránban is élnek; az **üzbégek** Afganisztán

északi részén és Türkmenisztánban; a **kazakok** és **kirgizek** Közép-Ázsiában; valamint a **cserkeszek**, akik a 19. századi orosz hódítás után oszmán területre vándoroltak, és ma Törökországban, Szíriában és Jordániában élnek kisebbségként. A **roma** közösségek, a **dómok** és más, a hivatalos statisztikákban ritkán megjelenő csoportok is a régió társadalomtörténetének részét képezik. Fontos hangsúlyozni, hogy a vallási közösségek – **drúzok**, **alaviták** (arab aleviták), **jezidik**, **baháik** – gyakran etnikai jellegű önazonossággal is rendelkeznek, de besorolásuk nem nyelvi, hanem vallási alapú, és a modern államokban hol külön „felekezetként", hol önálló etnikumként kezelik őket.

2.2.3 Az etnicitás történetisége és a modern államok

A mai etnikai és nyelvi kategóriák nem vezethetők vissza közvetlenül az ókori vagy középkori viszonyokra. Az ókorban a birodalmak (Asszíria, Babilónia, Perzsia, Róma, Bizánc) alattvalóit elsősorban nyelv, vallás, település és adózási státusz szerint tartották nyilván, nem pedig a modern értelemben vett „nemzetiség" szerint. Az Oszmán Birodalomban a **millet** rendszer a vallási felekezetek (ortodox keresztények, örmények, zsidók, muszlimok) mentén szervezte a közösségek jogállását, miközben a nyelvi és etnikai különbségek másodlagosak voltak. A 19. századi reformok és a nacionalizmusok térnyerése fokozatosan etnicizálta a közösségi kategóriákat: a görög, szerb, bolgár, örmény, arab, kurd, török nemzeti mozgalmak saját nyelvi és történeti kritériumok alapján határozták meg, ki tartozik a „nemzethez". Ez a folyamat gyakran kirekesztett olyan csoportokat, amelyek korábban többes identitással éltek.

A 20. századi államhatárok – a Sykes–Picot-egyezmény (1916), a San Remo-i konferencia (1920), a Lausanne-i békeszerződés (1923) és a gyarmati határmegállapítások – gyakran metszették át nyelvi és törzsi területeket. A kurdok, beludzsok, pastuk és más határon átnyúló népek helyzete így állandó feszültségforrássá vált. A modern államok népszámlálási gyakorlata ugyanakkor nem semleges adatfelvétel: a kategóriák megválasztása, az anyanyelv vagy az etnikum kérdésének szerepeltetése vagy elhagyása, a kisebbségi nyelvek hivatalos elismerése mind politikai döntés. Libanonban például 1932 óta nem tartottak teljes körű népszámlálást, mert a vallási-felekezeti arányok változása a hatalommegosztás egyensúlyát kérdőjelezné meg; a mai libanoni felekezeti arányok ezért becslésekre és választói névjegyzékekre támaszkodnak, amelyek pontossága vitatott.

Törökországban a hivatalos ideológia a 1920-as évektől a „török nemzet" egységét hirdette, és a kurd, örmény, görög, cserkesz identitásokat hosszú ideig nem ismerte el önálló kategóriaként. A kurd nyelv használatát időszakosan korlátozták, és a hivatalos adatok a kurd anyanyelvűek arányát alulbecsülték. Pakisztánban az urdu nemzeti nyelvként való kijelölése 1947 után a bengáli többségű Kelet-Pakisztánban nyelvi mozgalmat indított el, amely 1952-ben véres összecsapásokhoz, majd 1971-ben a bangladesi függetlenségi háborúhoz vezetett; a bengáli nyelv ügye tehát közvetlenül összekapcsolódott az állami erőszak és a dekolonizáció kérdésével. Az 1971-es háború során elkövetett tömeges erőszakot – amelyet a bengáli és nemzetközi jogi szakirodalom egy része népirtásként, más része háborús bűnökként ír le – a mai napig viták övezik Pakisztán, Banglades és a nemzetközi történetírás között.

A szovjet korszakban a közép-ázsiai és kaukázusi köztársaságokban a nemzeti kategóriák megteremtése felülről irányított folyamat volt: a türkmén, üzbég, grúz, örmény „nemzeti" identitásokat a szovjet állam intézményesítette, de a határok meghúzása gyakran mesterséges volt, és a kisebbségek – például a hegyi-karabahi örmények, a dél-oszétok, az abházok – jogi helyzete vitatott maradt. A Szovjetunió összeomlása után ezek a kategóriák vérrel írt konfliktusokban élesedtek, de a konfliktusok okai nem az ősi gyűlöletben, hanem a szovjet és posztszovjet politikai döntésekben keresendők.

2.2.4 Népességi becslések és a bizonytalanság okai

A régió etnikai és nyelvi statisztikái számos okból bizonytalanok. Először is, a népszámlálások ritkán kérdeznek etnikumot vagy anyanyelvet, és ha kérdeznek, a válaszadók saját bevallása nem mindig felel meg a kutatók vagy a politikai szereplők által használt kategóriáknak. Másodszor, a háborúk, menekültválságok és belső migráció gyorsan átalakítják a települési és regionális arányokat: a szíriai polgárháború, az iraki konfliktusok, az afganisztáni humanitárius katasztrófa miatt milliók kényszerültek lakóhelyük elhagyására, és a menekültek etnikai összetételéről csak becslések léteznek. Harmadszor, az öbölbeli monarchiákban a vendégmunkások aránya a lakosság 30–40 százalékát is elérheti, de az etnikai statisztikákat állami titokként kezelik, így a dél-ázsiai, arab, filippínó és más munkavállalók pontos száma nem ismert. Negyedszer, a hivatalos adatok gyakran politikai célokat szolgálnak: a homogenizáló nemzetállamok alulbecsülik a kisebbségeket, a kisebbségi nacionalista mozgalmak pedig felülbecslik saját létszámukat, hogy legitimálják követeléseiket.

A becslések értelmezésénél ezért mindig meg kell adni, melyik évre, melyik forrásra és milyen kritériumra (anyanyelv, önbevallás, vallás, leszármazás) vonatkozik az adat. A könyvben közölt százalékos arányok – például a kurdok esetében Törökországban 12–20%, Irakban 15–20%, Szíriában 8–10%, Iránban 7–10% – olyan tudományos konszenzuson alapuló sávok, amelyek mögött a nemzetközi szervezetek és a kutatóintézetek eltérő becslései húzódnak. A pakisztáni 2017-es népszámlálás anyanyelvi adatai viszonylag dokumentáltak, de a kategorizálás (például a szaraiki külön nyelvként való számbavétele) vitatott. Afganisztánban 1979 óta nem volt megbízható népszámlálás, így minden etnikai arány becslés, és a tálib kormányzat, a korábbi kormányok és a nyugati kutatóintézetek adatai között jelentős eltérés van. Jemenben a lakosság többsége arab, de a húti mozgalom mögött álló zajdí síita közösség aránya 30–40 százalékra tehető, azonban a húti identitás elsősorban vallási-politikai, nem etnikai; a jemeni társadalom törzsi, regionális és felekezeti tagoltsága sokszor fontosabb, mint az etnikai különbség.

A nyelvi és etnikai sokszínűség nem zárja ki a közös regionális vonásokat: az arab, perzsa, török és dél-ázsiai irodalmi hagyományok, a kereskedelem, a vándorlás és a vallási intézmények közös hálózatot alkottak. A modern államok azonban gyakran egyetlen nyelvet és identitást emeltek hivatalos rangra, miközben a mindennapi többnyelvűség és a kisebbségi önszerveződés továbbra is jelen van. Ennek a feszültségnek a megértése elengedhetetlen a későbbi országfejezetekhez, amelyekben az egyes államok saját etnikai és nyelvi viszonyait tárgyaljuk.

2.2.5 Források és bizonytalanságok

Ebben az alfejezetben a nyelvcsaládok osztályozása a történeti-összehasonlító nyelvtudomány bevett eredményeire támaszkodik, de az egyes nyelvek belső tagolása és a nyelvjárások közötti határok gyakran vita tárgyát képezik. A sémi, iráni, török, indoeurópai és kartvéli családok létezése tudományos konszenzus, de a török nyelvek altaji rokonsága nem az; a brahui nyelv esetében a dravida besorolás biztos, de az érkezés ideje vitatott. A népek és etnikai csoportok történeti kialakulásának leírása régészeti, szöveges és nyelvészeti források kombinációján alapul, ám az identitás belső önértelmezéséről gyakran csak közvetett bizonyítékok állnak rendelkezésre. Az ókori és középkori uralkodói feliratok, útleírások és krónikák szerzői nem a mai etnikai fogalmakkal írtak, ezért a mai csoportok őstörténetének rekonstrukciója szükségszerűen értelmezés.

A 20–21. századi demográfiai adatok esetében a legnagyobb bizonytalanságot a népszámlálások hiánya, a politikai manipuláció és a fegyveres konfliktusok okozzák. A fejezetben idézett százalékos arányok – ha nincs külön jelölve pontos évszám és forrás – a nemzetközi szervezetek (ENSZ, Világbank, népszámlálási hivatalok) és a szakirodalom által közölt sávok, nem pedig a szerző által mért adatok. A konkrét hivatkozásokat a könyv végén található irodalomjegyzék tartalmazza; itt

az a cél, hogy az olvasó megtanulja, milyen forrástípusok léteznek, és miért nem lehet egyetlen számot abszolút tényként kezelni. Ahol a szöveg például a törökországi kurdok arányát 12–20% közé teszi, ott legalább három, egymástól független becslés sávját egyszerűsítettük; a tényleges arány függ attól, hogy anyanyelvet, etnikai önbevallást vagy a kurd nyelv valamely változatának beszélőit számoljuk-e. Hasonlóképpen, Afganisztán etnikai arányai 1979 óta nem dokumentáltak, ezért a megadott sávok jól tájékozott becslések, nem mért értékek.

2.2.6 Rövid összefoglaló

- A régió nyelvi térképe sémi, iráni, török, indoeurópai (ezen belül indoárja és örmény), kartvéli és dravida nyelvek keveredéséből áll; a nyelvcsaládok osztályozása tudományos konszenzus, de a belső tagolás és a nyelvjárási határok gyakran politikai viták tárgyát képezik.
- A mai népek – arabok, perzsák, törökök, kurdok, örmények, grúzok, pastuk, beludzsok, türkmének, pandzsábiak, bengálok, szindhiek és mások – hosszú történeti folyamatban, birodalmi, vallási, kereskedelmi és migrációs hatásokra alakultak ki; az etnikai identitás nem vezethető vissza közvetlenül az ókori vagy középkori közösségekre.
- A nyelv és az etnikai identitás nem azonos: az arabul beszélők nem mind arabok, a török nyelvű iráni azerik gyakran iráni állampolgárnak vallják magukat, és sok kisebbségi csoport többes identitással rendelkezik.
- A modern nemzetállamok a 19–20. században homogenizáló nyelv- és etnikai politikát folytattak, gyakran elnyomva vagy nem elismerve a kisebbségeket; a népszámlálási kategóriák megválasztása politikai döntés, nem semleges adatfelvétel.
- A régió országaiban a népszámlálási adatok hiányosak, manipuláltak vagy elavultak; a kurdok, pastuk, beludzsok és más határon átnyúló csoportok arányát csak becslésekből ismerjük, amelyek jelentősen eltérhetnek a politikai szereplők érdekei szerint.
- A háborúk, menekültválságok és az öbölbeli vendégmunkások migrációja tovább növeli a demográfiai bizonytalanságot; az etnikai statisztikákat mindig forrással, évszámmal és a becslés sávjával együtt kell értelmezni.
- A fejezetben közölt százalékos arányok – ha nem jelölünk konkrét népszámlálást – a nemzetközi szervezetek és a szakirodalom által elfogadott sávok, nem mért adatok; a pontos források a könyv irodalomjegyzékében találhatók.

2.2.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen nyelvcsaládokba sorolhatók a régió fő nyelvei, és miért nem azonos a nyelvi besorolás az etnikai identitással?
2. Hogyan befolyásolta az Oszmán Birodalom millet rendszere és a 19–20. századi nacionalizmus a mai etnikai kategóriák kialakulását? Mondjon két konkrét példát a régióból.
3. Miért tekinthetők a régió etnikai és nyelvi statisztikái bizonytalannak? Soroljon fel legalább három, a szövegben szereplő okot, és magyarázza el röviden.
4. Hasonlítsa össze a kurdok és a beludzsok helyzetét a határokkal szabdalt, állam nélküli népek példájaként: milyen forráskorlátok nehezítik létszámuk pontos meghatározását?
5. Miért fontos az áldozatközpontú és forráskritikus szemlélet, amikor egy ország etnikai összetételét tárgyaljuk? Adjon példát arra, hogyan torzíthatja a politikai érdek a népszámlálási adatokat.

2.3 Vallási térkép és szent helyek

A vallási térkép nem esik egybe az etnikai vagy nyelvi határokkal: ugyanaz a nyelv több vallási közösséget is hordozhat, és egy vallási irányzat több etnikumhoz is kötődhet. A Népek, nyelvek és etnikai csoportok alfejezetben tárgyalt népek és nyelvek hálózata, a kereskedelem, a birodalmi uralom és a migráció együtt alakította ki azt a sokszínű vallási térképet, amely a mai Közel-Keletet és a könyvbe bevont tágabb régiót jellemzi. Ez az alfejezet bemutatja a legfontosabb vallási hagyományokat, a szunnita, síita, ibádí, alavita, drúz és maronita közösségek kialakulását, valamint a meghatározó szent helyeket, köztük Jeruzsálemet, Mekkát, Medinát, Najafot, Karbalát és Etchmiadzint. A vallási hovatartozás nem statikus adottság: közösségek tűntek el, alakultak át, keveredtek, és a mai államhatárok csak részben fedik le a történeti vallási tájat. A fejezet nem a hitigazságok bemutatására törekszik, hanem arra, hogy a vallást történeti, társadalmi és térbeli jelenségként értelmezze.

2.3.1 A vallás mint történeti tényező

A Közel-Keletet gyakran az **ábrahámi vallások** (judaizmus, kereszténység, iszlám) szülőhelyeként említik. Ez a megfogalmazás hasznos kiindulópont, de pontatlan, ha azt sugallja, hogy a régió vallási története csupán e három hagyományra vezethető vissza. A könyvben tárgyalt területen a **zoroasztrianizmus** (Zoroaster, Zarathustra, perzsául: Zartošt) Irán ókori vallásaként évszázadokon át meghatározó szerepet játszott, és ma is élő, bár kis létszámú közösségek őrzik. Ugyanígy jelen vannak **jezidik** (kurd nyelvű közösség), **mandaeusok** (Irak és Irán területén), **baháik** (a 19. századi Iránból kiindult új vallás), valamint a dél-ázsiai részt tekintve a **buddhizmus** és a **hinduizmus** nyomai is. A vallási térkép tehát nem egyetlen „iszlám” vagy „ábrahámi” tömb, hanem sokrétű, történetileg változó együttes.

A vallás a modern kor előtt a politikai legitimáció, a jog és a társadalmi szerveződés szerves része volt. A birodalmak az uralkodók vallási szerepére alapozták hatalmukat: a keresztény bizánci császár Isten földi helytartójaként, a muszlim kalifa a próféta utódjaként, a szafavida sah a rejtőzködő imám képviselőjeként jelent meg. A vallási intézmények bíróságokat, iskolákat, jótékonysági alapítványokat tartottak fenn, és a vallási jog (a muszlim **saría**, a zsidó **halakha**, a keresztény egyházi jog, a zoroasztriánus rituális szabályok) a mindennapi életet és az állam működését egyaránt szabályozta. Ezért a vallási közösségeket nem lehet pusztán „felekezeti” vagy „kisebbségi” keretben tárgyalni: sok esetben saját jogrendszerrel, iskolahálózattal és vezetői hierarchiával rendelkező, részben önkormányzó társadalmi csoportok voltak.

A 19. századtól a gyarmati és nemzetállami reformok, a népszámlálások, a modern oktatás és a közigazgatás megváltoztatta a vallási hovatartozás szerepét. A modern államok a polgárokat rendszerint nem vallási, hanem állampolgársági kategóriákba sorolják, a vallást azonban sok esetben továbbra is a hivatalos identitás részének tekintik. A vallási hovatartozás ma is befolyásolhatja a házasságkötést, az öröklést, a politikai képviseletet és a társadalmi mobilitást. A vallási közösségek arányaira vonatkozó adatok gyakran becslések, mert a népszámlálások nem mindig kérdeznek rá a vallásra, vagy a válaszadás politikailag érzékeny. Ahol viszont kérdeznek rá, ott a hivatalos kategóriák éppúgy tükrözik az állam saját valláspolitikai felfogását, mint a társadalom tényleges tagoltságát.

2.3.2 Judaizmus és zsidó közösségek

A judaizmus a régió egyik legrégebbi, folytonosan jelen lévő vallási hagyománya. A bibliai szövegek szerinti kialakulásához kapcsolódó régészeti és szöveges rekonstrukciók a könyv első országfejezeteiben tárgyalt módon összetettek, ezért itt elegendő arra utalni, hogy a zsidó vallási

élet központjai az ókori Palesztinában, Babilóniában és a diaszpórában egyaránt léteztek. Az **i. e. 6. századi babiloni fogság** után a zsidó közösség egy része Mezopotámiában élt, ahol a **babiloni Talmud** (Bavli) később megszületett. A **jeruzsálemi templom** (Bét ha-Mikdás, héberül: Beit ha-Mikdash) a zsidó istentisztelet központja volt, de annak i. sz. 70-ben történt elpusztítása után a vallási élet a zsinagóga, a rabbinikus írásmagyarázat és a közösségi rituálé köré szerveződött.

A zsidó közösség a régióban a 20. századig jórészt arab, perzsa, török, kurd és görög nyelvű, illetve más helyi nyelveken beszélő csoportokra oszlott. A **mizrahi** (keleti) zsidók Irakban, Iránban, Szíriában, Jemenben és Egyiptomban, a **szefárd** közösségek a hispániai kiűzetés után az Oszmán Birodalomban, a **askenázi** közösségek részben a későbbi bevándorlások révén voltak jelen. Ez a sokszínűség arra figyelmeztet, hogy a „zsidó” kategória nem csupán vallási, hanem etnikai, nyelvi és földrajzi tagoltságot is hordozott. A 20. századi kivándorlás és az izraeli állam létrejötte nyomán e közösségek nagy része elvándorolt az arab országokból, Iránból és Törökországból. A mai, 2026-os állapot szerint Izraelben és Palesztinában él a legnagyobb helyi zsidó közösség, de a diaszpóra számos egykori közel-keleti központja megszűnt vagy töredékére csökkent. A demográfiai átalakulás okai és felelőssége vitatott: izraeli és cionista értelmezésben a menekülés és a kitaszítottság, a palesztin és részben más arab történeti narratívákban a konfliktusok és az államalapítás következménye áll a középpontban.

A zsidóság legfőbb szent helye a mai óvárosi **Templom-hegy** (héberül Har ha-Báyit) területe, ahol a bibliai hagyomány szerint az első és második templom állt, és amelyet a nyugati fal (Kotel) alatt ma is imádkozási helyként tartanak számon. A **Hebronban** (arab: al-Halíl, héber: Hevron) található **Pátriárkák sírja** a zsidó, keresztény és muszlim hagyományban egyaránt Ábrahám, Izsák, Jákob és feleségeik temetkezési helye. **Szafed** (arabul Szafad) a kabbala egyik történeti központja, **Tiberias** pedig a Talmud-tudomány egyik klasszikus galileai városa. A vallási helyek jelentősége a 20. századtól összefonódott a nemzeti-politikai szimbolikával: a Templom-hegy és Hebron esetében a zsidó, muszlim és keresztény narratívák egyszerre vallási és területi igényeket fogalmaznak meg, ezért e helyek a modern izraeli–palesztin konfliktus állandó vitapontjai.

2.3.3 Kereszténység és keleti egyházak

A kereszténység az i. sz. 1. században Palesztinában alakult ki, és a Római Birodalom keleti tartományaiban, Anatóliában, Szíriában, Mezopotámiában és a Kaukázusban terjedt el. A korai keresztény közösségek nyelve a **görög**, a **szír** (arám egy változata), a **kopt**, az **örmény** és a **grúz** volt, ezért a keleti kereszténység soha nem alkotott egyetlen homogén tömböt. A birodalmi egyházi zsinatok és a teológiai viták a 4–5. században több irányzatot is kialakítottak: a **nesztoriánus keleti egyház** (amelynek központja a mezopotámiai Szeleukeia-Ktésziphónban volt), a **miafizita** (antikhalkedóni) irányzatból a **szír ortodox**, a **kopt ortodox** és az **örmény apostoli** egyház, valamint a khalkedóni **ortodox** (bizánci) kereszténység. E teológiai elnevezések a kortárs közösségek önértelmezésében is élnek, de jelentésük az évszázadok során módosult, ezért a modern „etnikai egyház” kifejezés nem vetíthető vissza egyszerűen az ókorra.

Az örmény apostoli egyház székhelye a mai Örményországban található **Etchmiadzin** (örményül Ējmiaçin), amelyet a hagyomány szerint Szent Gergely a 4. század elején alapított, és amely ma is az örmény egyház legfőbb szent központja. A grúz ortodox egyház hasonlóan nemzeti jellegű, központja **Mcheta** (grúzul: Mtskheta) és **Tbiliszi** (Tbilisi), ahol a korai keresztény térítés emlékét őrző székesegyházak állnak. A levantei keresztény közösségek közül a **maroniták** (arabul: al-mavárina) a Libanon-hegy vidékén élő, az antikhalkedóni hagyományból kialakult, majd a Rómával közösséget vállaló egyházhoz tartoznak. A **melkita** (görögkatolikus) közösség a bizánci rítusú, de Rómával egyesült keresztények csoportja; a **szír ortodox** (más néven jakobita) közösség tagjai Szíriában, Irakban és Törökországban élnek, a **nesztoriánus** asszír egyház hívei

pedig az asszír etnikai identitáshoz is kötődnek. Irakban a **káldeus** katolikus egyház az asszír közösség egy részét foglalja magában. A mai keresztény közösségek lélekszámára vonatkozóan eltérő becslések léteznek; a 20. század eleji arányokhoz képest a keresztények részaránya jelentősen csökkent a kivándorlás, a háborúk és a társadalmi nyomás következtében. A visszaesés mértékéről és okairól a kutatók vitatkoznak, de a tendencia dokumentált.

A kereszténység szent helyei közül kiemelkedik **Jeruzsálem** (arabul al-Quds, héberül Yerushalayim), ahol a **Szent Sír-templom** (a feltámadás helye) a keresztény zarándoklatok legfőbb célpontja. **Betlehem** (arabul Bayt Lahm, héberül Bet Lehem) Jézus születésének hagyományos helye, **Názáret** (arabul an-Nászira, héberül Nacerat) pedig a gyermekkorának lakóhelye. A **Olajfák hegye** és a **Via Dolorosa** a jeruzsálemi keresztény hagyományban Jézus szenvedéstörténetének állomásai. A keresztény szent helyek többsége a muszlim és zsidó hagyományban is jelen van, ami a modern viták kiindulópontja. A jeruzsálemi Szent Sír-templom használati rendjét a különböző keresztény felekezetek a 19. századi status quo-elv szerint osztják be, ami máig a vallásközi együttélés egyik legfontosabb, de törékeny intézménye.

2.3.4 Iszlám: szunnita, síita és ibádí irányzatok

Az iszlám a 7. század elején Arábiában született, és gyors terjeszkedése nyomán a régió meghatározó vallásává vált. Az iszlám születése és a kalifátusok alfejezet részletezi a Mohamed (Muhammad) próféta fellépéséhez és a kalifátusok kialakulásához vezető folyamatokat; itt a vallási irányzatok és szent helyek kerülnek a középpontba. Az iszlámon belüli legnagyobb megosztás a **szunnita** és a **síita** irányzat között alakult ki, amelynek gyökere a próféta halála (632) utáni vezetési (kalifátus) vita. A **szunniták** (arabul: ahl al-szunna, a „hagyomány követői”) a négy első kalifát legitimnek tekintik, és a vallási tekintélyt a Korán mellett a prófétai hagyományra (szunna) és a közösségi konszenzusra alapozzák. A **síiták** (arabul: síᶜa, „párt”) szerint a vezetés joga a próféta unokaöccsének, Ali ibn Abi Tálibnak és leszármazottainak, az imámoknak a vonalán öröklődik. A síita imámok sora a **tizenkettes (tizenkét imámos) síiták** szerint a 9. században a rejtőzködő **Mahdí** elrejtőzésével szakadt meg; ez a messianisztikus várakozás a mai iráni állami ideológia egyik építőköve is. A síiták kisebbségben vannak a régió teljes muszlim népességén belül, de **Iránban** többséget alkotnak, és jelentős közösségeik élnek **Irakban**, **Libanonban**, **Pakisztánban**, **Azerbajdzsánban**, **Szíriában**, **Jemenben** és **Törökországban**. A szunnita–síita megosztást a könyv nem ősi gyűlöletként kezeli; a konfliktusos szakaszok a politikai hatalom megszerzéséhez, a birodalmi vetélkedéshez és a modern államépítéshez kötődnek.

Az **ibádí** iszlám (arabul: al-ibádijja) a **háridzsita** mozgalom egyik mérsékelt irányzatából alakult ki, és ma elsősorban **Ománban** többségi, de közösségei megtalálhatók Észak-Afrikában és Zanzibárban is. Az ibádí hagyomány a szunnitától és a síitától eltérően saját jogi és teológiai iskolát alkot, és a közösségi imámválasztásban nagy hangsúlyt fektet a vallási-tudományos alkalmasságra. A mai Omán valláspolitikája az ibádí örökséget a nemzeti identitás részeként jeleníti meg, ami a 20. századi országfejezetben tárgyalt modern államépítés egyik sajátossága.

Az iszlám meghatározó **szunnita** és **síita** szent helyei részben azonosak, részben eltérnek. Mindkét irányzat elfogadja **Mekka** (arabul: Makkah al-Mukarramah) és **Medina** (arabul: al-Madinah al-Munawwarah) szent voltát; a **Kába** (Kaᶜba) a mekkai szent mecset közepén álló, a muszlim ima irányát kijelölő építmény, amelyhez a zarándoklat (a **hadzs**, arabul: ḥajj) kötődik. **Medina** a próféta sírjának és első mecsetjének (a **Próféta mecsetje**, Masjid an-Nabī) helyszíne. A síiták számára **Najaf** (arabul: an-Najaf al-Ashraf) Ali imám sírjának városa, **Karbala** (arabul: Karbalāʾ) pedig Huszajn imám 680-as mártíromságának emlékhelye; a karbalai csata és az azt követő gyászszertartások a síita vallási identitás központi elemei. **Qom** (perzsául: Qom) Iránban a tizenkettes síita tudományos és zarándokközpont, ahol Fatima Maaszúma, a nyolcadik imám nővérének sírja áll; **Mashhad** (perzsául: Mašhad) a nyolcadik imám, Ali ar-Ridá sírjának városa.

Damaszkusz (arabul: Dimashq) az Omajjád-mecsetről ismert, amely a szunnita hagyományban is fontos, de a síiták számára a Karbala után Damaszkuszba hurcolt foglyok emlékezete is szent jelentőségű. A szunnita hagyományban **Hebron** (a Pátriárkák sírja, arabul: al-Haram al-Ibráhímí) és **Jeruzsálem** (az al-Aqsza mecset) szintén kiemelt zarándokhely.

2.3.5 Alaviták, drúzok és más iszlámból kinőtt közösségek

A síita hagyományból vagy a szélesebb iszlám keretből több olyan közösség alakult ki, amelyek sajátos teológiát és rituálét fejlesztettek ki, és amelyeket a mai államok gyakran külön vallási csoportként kezelnek. Az **alaviták** (arabul: alavijja, korábban nuszajri) Szíriában, Libanonban, Törökországban élnek; hitvilágukat a síita elemeket helyi hagyományokkal és ezoterikus tanokkal ötvözi. A közösség történetileg zárkózott, tanításait hagyományosan beavatottak őrizték, ezért a szunnita és a mai muszlim fősodor gyakran vitatta az alaviták iszlám voltát. A 20. századi szíriai politika az alavita katonai és állami elit megerősödésével fonódott össze, ami a szíriai állam és a szektarianizmus értelmezésében az Asszad-rezsim és a polgárháború és a Szíria 2011–2026 alfejezetben részletesebben tárgyalt vitákhoz vezetett.

A **drúzok** (arabul: durúz) a 11. században, Egyiptomban, a Fátimida Kalifátusban alakult ki a síita iszmáilita hagyományból, de ma önálló vallási közösséget alkotnak. Hitük titkos, a beavatottak rétegeire épül, és a reinkarnáció egy sajátos tanát is magában foglalja. A drúz közösség tagjai elsősorban **Libanonban**, **Szíriában**, **Izraelben** és **Jordániában** élnek, gyakran hegyvidéki területeken. A drúz identitás erősen közösségi, és a modern államhatárokhoz való viszonyuk országonként eltér: Libanonban politikai szereplőként, Szíriában részben állami támogatást élvező, részben fenntartásokkal kezelt csoportként, Izraelben pedig az állami szolgálatban is részt vevő kisebbségként jelennek meg. A drúzok önértelmezése nem mindig sorolja őket az iszlám alá, amit a szunnita és síita irányzatok egy része vitat, ezért a vallási besorolás maga is vitatott.

Ezeken túl a régió iszlámból kinőtt vagy ahhoz közeli közösségei közé tartoznak az **aleviták** (törökül: Aleviler), akik Törökországban élnek, és akiket nem szabad az arab alavitákkal összetéveszteni. Az alevi hagyomány a síita elemeket a belső (batin) értelmezéssel, a közösségi szertartásokkal és a szúfi örökséggel ötvözi; a törökországi alevi közösség a szunnita többségű állammal való viszonyában sajátos, a Többpártrendszer, puccsok és az AKP–Törökország 2013–2026 alfejezetben tárgyalt történeti pályát futott be. A **szúfi rendek** (taríka, arabul: ṭarīqa) az iszlám misztikus irányzatait képviselik, és a szunnita, síita és más közösségeken belül egyaránt jelen vannak. A szúfi szent helyek, például a **konyai** Mevlána-mauzóleum (Törökország) vagy a **damaszkuszi** Ibn Arabi-sír a helyi vallási élet fontos csomópontjai.

2.3.6 Zoroasztrianizmus, jezidik, mandaeusok és a helyi vallások

A **zoroasztrianizmus** a perzsa világ ókori vallása, amelynek alapítója, **Zarathustra** (perzsául: Zartošt) a hagyomány szerint Irán északkeleti területén élt; az időpont a kutatók szerint vitatott, i. e. 1200 és 600 közé tehető. A vallás a jó és a rossz kozmikus küzdelmét, az egyetlen teremtő istenség (Ahura Mazdá) tiszteletét és a tűz mint szakrális elem központi szerepét tanítja. A Szászánida Birodalom (224–651) idején a zoroasztrianizmus állami vallás volt; az iszlám hódítás után a hívek egy része áttért, mások megőrizték hitüket, de számuk folyamatosan csökkent. A mai 2020-as években Iránban élő zoroasztriánus közösségek létszámáról csak becslések vannak; a hivatalos iráni népszámlálási adatokhoz való hozzáférés korlátozott, és a közösség maga is különböző becsléseket közöl. A zoroasztrianizmus a mai **parszi** (párszí) közösség révén Indiában is fennmaradt, amely a 8–10. századi iráni kivándorlók utódja. A zoroasztriánus szent helyek közé

tartoznak a tűztemplomok, például a **Yazdban** és **Kermanban** található központok, valamint a **Chak Chak** (perzsául: Čak Čak) hegyi zarándokhely.

A **jezidik** (kurdul: Êzidî) elsősorban Észak-Irakban, Szíriában, Törökországban és a kaukázusi diaszpórában élő kurd nyelvű vallási közösség. Hitvilágukban a régi iráni vallások, a szúfi iszlám és helyi mezopotámiai elemek keveréke; központi szentélyük a **Lales** (Laliş) völgy, ahol Adi sejk sírja található. A jezidi közösség a 21. században az Irak 2003–2026 alfejezetben tárgyalt agresszió és üldözés áldozata lett; a 2010-es évek közepén az Iszlám Állam (Dáis) által elkövetett erőszakot az ENSZ és több állam **népirtásként** ismerte el, bár a minősítés vitája és az áldozatszám becslése továbbra is forráskritikát igényel.

A **mandaeusok** (arab: asz-szābiʾa al-mandāʾiyya) Irak és Irán területén élő gnosztikus vallási közösség, amelynek szent könyvei a folyóvízzel kapcsolatos rituális tisztulást helyezik a középpontba. A közösség a keresztelési szertartást és a folyókat szentnek tekinti; létszámuk a 20. századi konfliktusok és a kivándorlás miatt drámaian csökkent. A **bahái** vallás a 19. századi Iránban, **Baháalláh** (perzsául: Bahāʾ-Allāh) tanításaiból alakult ki, és a mai Iránban, Törökországban, Izraelben és a diaszpórában élnek hívei. A bahái vallás szent központja **Haifa** környékén (Izrael) található, ahol a Báb sírja és a bahái adminisztratív központ áll; a baháik Iránban az 1979-es iszlám forradalom alfejezetben tárgyalt üldöztetésnek voltak kitéve.

2.3.7 Szent helyek: földrajz, zarándoklat és politika

A vallási térkép nem képzelhető el szent helyek nélkül, amelyek a közösségi emlékezet, a zarándoklat és a politikai szimbolika csomópontjai. A régió legfontosabb szent városai közül **Jeruzsálem** (Kánaán, Izrael és Júda az ókorban–Oszmán Palesztina és a cionizmus kezdetei és A brit mandátum és 1948–Izrael és Palesztina a 21. században alfejezetekben tárgyalt város) egyedülálló abban, hogy a judaizmus, a kereszténység és az iszlám egyaránt szentnek tekinti. A zsidó hagyományban a Templom-hegy és a Nyugati fal, a keresztény hagyományban a Szent Sír-templom, a muszlim hagyományban pedig az **al-Aqsza mecset** és a **Szikladóm** (Kubbat asz-Szahra) áll a középpontban. A jeruzsálemi helyek a 20. század végétől egyre inkább a nemzeti szuverenitási viták metszéspontjában állnak: a város státusza a brit mandátum és 1948–Izrael és Palesztina a 21. században alfejezetben tárgyalt izraeli–palesztin konfliktus egyik legérzékenyebb kérdése.

Mekka és **Medina** a muszlim világ egészének szent városai, ahová a zarándoklat (hadzs) a Mohamed és az iszlám születése alfejezetben tárgyalt módon a hívőket évszázadok óta összeköti. A Kába körüli rituálék, a Szafa és Marva dombja közötti futás, a Muzdalifa és Arafát síkságán való tartózkodás a hadzs rítusainak fő állomásai. A mai Szaúd-Arábia modern infrastruktúrával és biztonsági intézkedésekkel szervezi a zarándoklatot, ami egyszerre vallási szolgálat és az Olaj, jóléti állam és a rentier gazdaság–Szaúd-Arábia 2000–2026 alfejezetekben tárgyalt rentier állam hatalmi reprezentációja. A szaúdi állam az 1920-as évektől kezdve a szent helyek felügyeletét is ellenőrzi, ami a vahhabita hagyomány hivatalos értelmezésével köti össze a zarándoklatot. A vahhabizmus a szunnita iszlám puritán reformirányzata, amelynek politikai szerepe az első szaúdi állam és a vahhabizmus–Ibn Szaúd és az egységesítés alfejezetekben kerül részletes tárgyalásra.

Najaf és **Karbala** a síita zarándoklat legfőbb városai, amelyek látogatása szervezett zarándoklatok (ziyāra) formájában a tizenkettes síita közösségek életének állandó eleme. A 2020-as években a zarándoklatok biztonsági helyzete, valamint a városok gazdasági és infrastrukturális helyzete az Irak 2003–2026 alfejezetben tárgyalt iraki államépítés egyik mutatója. **Qom** és **Mashhad** Iránban hasonlóan fontos, az Irán 1989–2026 alfejezetben tárgyalt iráni valláspolitika és vallási turizmus központjai. A síita szent helyek politikai jelentősége a 2003-as iraki háború után nőtt meg, amikor a zarándoklatok és a szent helyek védelme a felekezeti mobilizáció és az állami szuverenitás konfliktusainak színterévé vált.

A keleti kereszténység szent központjai közül **Etchmiadzin** az örmény vallási élet legfőbb helye, a **Mtskheta** városában lévő **Svetitskhoveli** székesegyház a grúz egyház első számú spirituális központja, a libanoni **Qannoubine** völgy a maronita pátriárkák történelmi székhelye. A zsidó, keresztény és muszlim szent helyek gyakran ugyanarra a földrajzi pontra épültek: **Hebronban** a Pátriárkák sírja, **Jeruzsálemben** a Templom-hegy, **Damaszkuszban** a keresztény Szent János-sír és a muszlim Omajjád-mecset, **Isztambulban** a Hagia Szophia egyaránt tanúskodik a vallási épületek átalakításáról. Ez a rétegződés a források és a szertartások szintjén is vitákat generál, mert a helyek használata, feliratai és állagmegóvása a történeti emlékezetről folytatott küzdelmek részévé vált.

A szent helyek és a vallási kisebbségek viszonya ma sem statikus. A 21. században a vallási turizmus, a diaszpóra kapcsolatrendszere és a nemzetközi örökségvédelem új szereplőket vont be a helyi valláspolitikába. A szent helyekhez kötődő viták – például a jeruzsálemi Templom-hegy/al-Haram al-Saríf használati rendje, a babiloni és asszír régészeti lelőhelyek vallási jelentősége, vagy a törökországi Hagia Szophia státusza – a vallás és az állam viszonyának alakulásától függenek. E folyamatok megítélésében a helyi közösségek belátásai éppúgy relevánsak, mint a nemzetközi jogi és tudományos álláspontok, ezért a könyv a későbbi fejezetekben minden esetben az adott kontextushoz köti az értelmezést.

2.3.8 Források és bizonytalanságok

A vallási térkép megrajzolása, a közösségek lélekszámának és szent helyeinek azonosítása többféle forrásra támaszkodik. A történeti közösségek kialakulásáról szóló alapvető tudnivalók a szent szövegek, krónikák, bírósági jegyzőkönyvek, egyházi és mecset-levéltárak, modern népszámlálások és demográfiai becslések alapján ismertek. A ókori és középkori vallási közösségek határainak meghúzása azonban gyakran utólagos rekonstrukció, amelyre a mai államok és egyházak identitáspolitikája is rávetül. A 19. század előtti adatok esetében a forráshiány és a szövegek vallási-közösségi elfogultsága miatt a közösségek arányait csak hozzávetőlegesen ismerjük.

A modern népszámlálások sem adnak mindig megbízható képet. Egyes országok, például Izrael, Libanon vagy Pakisztán, a vallást hivatalosan is rögzítik; más államok, például Törökország vagy Szíria, nem minden cenzusban kérdeznek rá, és a hivatalos adatok a rezsim valláspolitikáját tükrözhetik. A keresztény, jezidi, mandaeus és bahái közösségek létszámáról rendszerint több, egymással versengő becslés kering, mert a közösségi vezetők és az állami hivatalok eltérő érdekek alapján közölnek számokat. A szent helyek látogatottsági adatai ugyancsak becslések, amelyeket a vallási hatóságok, az idegenforgalmi szervek és a kutatók eltérően számolnak.

Vitás továbbá több vallási közösség besorolása: az alaviták, aleviták, drúzok vagy éppen a jezidik esetében a „muszlim” kategória alkalmazása önmagában értelmezési vita, amely a Népek, nyelvek és etnikai csoportok alfejezetben tárgyalt etnikai és nyelvi besorolásokhoz hasonlóan politikailag terhelt. A szunnita–síita arányok modern megadása gyakran a Szektarianizmus, kisebbségek és állampolgárság alfejezetben tárgyalt szektarianizmusfogalommal fonódik össze; a könyv itt a szektarianizmust nem adottságként, hanem történeti és intézményi folyamatok eredményeként kezeli.

2.3.9 Rövid összefoglaló

- A régió vallási térképe nem egyetlen „iszlám” vagy „ábrahámi” tömb, hanem a judaizmus, a keleti kereszténység több irányzata, a szunnita, síita, ibádí, alavita, drúz, alevi közösségek, a zoroasztrianizmus, a jezidik, a mandaeusok és a baháik együttese.
- A vallási hovatartozás történetileg változó, gyakran összefonódik az etnikai, nyelvi és állampolgársági identitással, de nem azonos azzal.

- A szunnita–síita megosztás a próféta halála utáni vezetési vitából ered, és politikai, intézményi tényezők által alakított, nem „ősi” gyűlölet.
- Az ibádí iszlám főleg Ománban, az alaviták Szíriában és Libanonban, a drúzok Libanonban, Szíriában, Izraelben és Jordániában, a maroniták Libanonban élnek; a keleti keresztény egyházak (örmény, grúz, szír, káldeus, kopt, melkita) eltérő hagyományú, de a régióhoz szorosan kötődő közösségeket alkotnak.
- A zoroasztrianizmus Irán és a parszi diaszpóra vallása; a jezidik, mandaeusok és baháik a modern államokban sokszor kisebbségi, üldözött vagy diaszpórába kényszerült helyzetben vannak.
- A legfontosabb szent helyek Jeruzsálem (zsidó, keresztény, muszlim), Mekka és Medina (muszlim), Najaf, Karbala, Qom és Mashhad (síita), Hebron (zsidó, keresztény, muszlim), Etchmiadzin (örmény apostoli), Mtskheta/Tbiliszi (grúz ortodox).
- A szent helyek egymásra épülő rétegei, használati vitái és modern politikai jelentősége a vallási térképet a nemzetközi konfliktusok metszéspontjába helyezi.

2.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrásokból ismerjük a régió vallási közösségeinek kialakulását és mai arányait, és miért bizonytalanok ezek az adatok?
2. Mi a különbség a szunnita, a síita és az ibádí iszlám irányzatok között, és mi a történelmi gyökere a szunnita–síita megosztásnak?
3. Miért nem lehet a szent helyeket pusztán egyetlen vallás tulajdonaként kezelni? Nevezzen meg legalább három olyan helyet, ahol több vallási hagyomány is jelen van!
4. Hogyan függ össze a vallási hovatartozás a modern államhatárokkal és a Népek, nyelvek és etnikai csoportok alfejezetben tárgyalt etnikai, nyelvi sokszínűséggel?
5. Miért problematikus a „vallási kisebbség” kategória alkalmazása a régió történetében? Milyen történelmi folyamatok alakították ki a mai kisebbségi helyzeteket?

2.4 Víz, olaj és stratégiai útvonalak

A Közel-Keletet gyakran homoktengernek vagy sivatagi üres térségnek képzelik, holott a régió történetének egyik legfontosabb rendezőelve éppen a vízhez, a szénhidrogénekhez és a kereskedelmi útvonalakhoz való hozzáférés volt. A folyók, források és vízgyűjtő területek határozták meg, hol jöhettek létre ismétlődően sűrűn lakott városi kultúrák; az olaj- és gázmezők a 20. században a világgazdaság egyik legfontosabb ellátási centrumává tették a térséget; a tengerszorosok és csatornák pedig a világkereskedelem szűk átjáróiként intézményesítették a helyi szereplők és a külső hatalmak érdekeit. Ez az alfejezet a Vallási térkép és szent helyek című alfejezetben bemutatott vallási és kulturális tér tagolódását egészíti ki a fizikai földrajz, az erőforrás-gazdálkodás és a stratégiai ellenőrzés szempontjaival. A víz, az olaj és az útvonalak együttese nem természeti adottságként, hanem technológiától, intézményektől, piaci viszonyoktól és katonai erőtől függően változó rendszerként értelmezhető: ugyanaz a folyó lehet belső mezőgazdasági erőforrás, birodalmi határ vagy nemzetközi konfliktus tárgya.

2.4.1 Folyók, vízgyűjtők és vízhiány

A könyv tág értelemben vett Közel-Keletjén a vízrajzot három nagy rendszer szervezi: a Tigris és az Eufrátesz kettős folyama, a Jordán vízgyűjtője, valamint a Nílus. Ezek közül az első kettő a tárgyalt régió belső vízrendszere, a Nílus pedig külső folyóként kapcsolódik a levantei és észak-afrikai történethez, ezért a könyv csak annyiban tárgyalja, amennyiben a vízkérdés

regionális összefüggéseit megvilágítja. A folyók mellett fontosak a felszín alatti vízkészletek, a hegyvidéki forrásterületek és a sivatagi oázisok, amelyek lehetővé tették a nomád és letelepedett életmód együttélését.

A **Tigris** (arabul Dijla) és az **Eufrátesz** (al-Furat) Anatólia és a Zagrosz magaslatairól indul, Mezopotámián át délkelet felé folyik, majd a Perzsa-öbölbe torkollik. A két folyó a történelmi Irak területén találkozik a **Satt al-Arab** vízrendszerében, amely határfolyóvá vált a modern Irán és Irak között. A folyók vízhozama erősen ingadozó, és a modern gátépítések előtt rendszeres árvizek és aszályok váltakoztak. A mezopotámiai ókori civilizáció számára a folyók nemcsak ivóvizet és öntözővizet adtak, hanem közlekedési folyosókat is; az áradások szabályozása, a csatornák karbantartása és a vízelosztás igazgatása központi állami feladat volt. Ezt az örökséget később a 8. századi **Abbászida** kalifátus is folytatta, amikor a Tigris menti Bagdad városi vízellátása és öntözőrendszere a birodalmi főváros gazdasági alapját képezte. A modern korban a víz kérdése fokozatosan felső szintű államközi vitává vált, mert Törökország a 20. század második felében megépült délkelet-anatóliai gát- és öntözőprogramja, a **GAP** (Güneydoğu Anadolu Projesi) révén jelentősen megnövelte a folyók felső szakaszán a vízvisszatartást, ami Szíriában és Irakban a lefelé érkező vízmennyiség csökkenésével járt. A három ország közötti vízmegosztásról nincs átfogó, minden fél által elfogadott szerződés; Törökország hagyományosan határfolyónak, Szíria és Irak pedig közös vízfolyásnak tekinti a Tigrist és az Eufrátesztet. A 20. század végi és 21. század eleji szakirodalomban a vízkonfliktus gyakran megjelenik mint a jövő háborúinak egyik kiváltó oka, de a dokumentált események többsége nem fegyveres összecsapás, hanem diplomáciai vita, műszaki egyeztetés és belső társadalmi feszültség. Ezt az ellentétet a tudományos közvélemény egy része „vízháború-hipotézisnek” nevezi, míg más kutatók a vízügyi együttműködés hosszú történetére hívják fel a figyelmet. A kérdés értelmezése tehát vitatott, nem pedig egyértelműen lezárt tény.

A **Jordán** folyó a mai Libanon, Szíria, Izrael, Jordánia és a palesztin területek közötti kisméretű, de rendkívül terhelt vízrendszer. A folyó a **Hermon-hegy** (Dzsabal as-Sejh) környéki forrásokból táplálkozik, áthalad a **Kinneret-tón** (Galileai-tenger), majd a **Holt-tengerbe** torkollik. A vízhozamát a 20. század közepétől fokozatosan elterelik és felhasználják ivóvízre, mezőgazdaságra és ipari célokra, ezért a Holt-tenger vízszintje az 1960-as évek óta folyamatosan süllyed. A Jordán vízgyűjtője a modern arab–izraeli konfliktus egyik legsűrűbben vitatott természeti erőforrása. Izrael az 1950-es és 1960-as években kiépítette a **Nemzeti Vízhordozót**, amely a Jordán vizét a partvidéki és déli területekre juttatja; Szíria és Jordánia ugyanekkor a folyó felső szakaszán és mellékfolyóin tervezett elvezetéseket, amelyeket Izrael katonai eszközökkel akadályozott meg. Az 1967-es háború során Izrael megszállta a Golán-fennsíkot és Ciszjordániát, ami a Jordán vízgyűjtőjének jelentős részét izraeli ellenőrzés alá vonta. A ciszjordániai **Hegyvidéki vízadó réteg** és a parti vízadó réteg használata körüli vita ma is része a palesztin–izraeli konfliktusnak: a palesztin fél a vízhez való jogot és az elfoglalt területek természeti erőforrásainak védelmét hangsúlyozza, Izrael pedig a saját vízbiztonságát és a megosztott vízkészletek igazgatásának szükségességét emeli ki. A vízkérdésben a két fél hivatalos adatai és jogi érvei gyakran eltérnek; a nemzetközi humanitárius jog szerint a megszálló hatalomnak a megszállt terület lakosságának javát kell szolgálnia, de ennek alkalmazása a vízkészletek esetében folyamatos vita tárgya. A tény, hogy a vízhiány és a vízelosztás egyenlőtlensége a palesztin területeken dokumentált, nem vitatott; az viszont vitatott, hogy ez az egyenlőtlenség milyen mértékben vezethető vissza a megszállás intézményi rendjére, a palesztin hatóság kapacitáshiányára vagy a természeti adottságokra.

A **Nílus** nem tartozik a könyv törzsterületéhez, de a régió vízkérdéseit két okból is érinti. Egyrészt a Nílus-völgyi öntözéses civilizáció mintája hosszú időn át párhuzamos és összehasonlító viszonyban állt a mezopotámiai rendszerrel; másrészt a 20–21. században Egyiptom vízfüggősége olyan regionális erőtényező, amely a levantei és észak-afrikai politikát is befolyásolja. A Nílus vízét a modern etióp **Nagy Reneszánsz Gát** építése miatt egyiptomi–etióp–szudáni vita terheli, amely a 2010-es évek óta többször éles diplomáciai feszültséggé vált. A Nílus ügye jól mutatja, hogy a vízkészletek kérdése nem áll meg az országhatároknál, és hogy a korábbi, a gyarmati

korszakból örökölt vízmegosztási szerződések és a mai állami igények közötti ellentmondás hogyan lehet nemzetközi jogi és politikai viták forrása.

A felszín alatti vízkészletek közül kiemelkedik a **Disa-vízadó réteg** az Arab-félsziget alatt, amely Szaúd-Arábia, Jemen, Omán és az Egyesült Arab Emírségek területét érinti. Ez a fosszilis víz nagyrészt a korábbi csapadékos időszakokból származik, ezért gyakorlatilag nem megújuló erőforrás. Szaúd-Arábia az 1970-es és 1980-as években jelentős búzatermesztési programot alapozott a Disa-víz kitermelésére, amely 2008 után fokozatosan leépült, mert a kormány felismerte a vízkészlet kimerülésének kockázatát. Azóta a nagyüzemi szaúdi mezőgazdaság részben takarmánynövényekkel és tejtermeléssel kapcsolatos vállalatokon keresztül külföldi földvásárlásokba is kezdett, ami a „földgrab” és az élelmezésbiztonság vitáját kapcsolta össze a vízkérdéssel. A Disa-víz pontos mennyisége és a kitermelés fenntarthatósága becsléseken alapul, ezért a szakirodalomban eltérő előrejelzések szerepelnek; abban konszenzus van, hogy a jelenlegi kitermelési ütem mellett a réteg nem megújuló része idővel kimerül, de az időhorizont bizonytalan.

A vízhiány tehát a régió nagy részén dokumentált tény, amelyet éghajlati, demográfiai és technikai tényezők együtt alakítanak. A Közel-Kelet számos országa a megújuló vízkészletek tekintetében a „vízszegény” kategóriába esik; a pontos küszöbértékek intézményenként eltérnek, ezért a besorolást érdemes inkább nagyságrendi, mint egzakt állításként kezelni. A vízhiány társadalmi hatása nem egyenletes: a vidéki, szegényebb és agroökológiailag érzékeny területeken élő közösségeket általában jobban érinti, mint a nagyvárosi elit háztartásokat vagy az olajjövedelemből fenntartott állami víztermelő létesítményeket (sótalanítók, importvíz) igénybe vevő fogyasztókat. A sótalanítás különösen az Öböl-menti országokban és Izraelben vált meghatározó technológiává; a **Fordított ozmózisú sótalanítás** nagy energiaigénye miatt azonban a vízkérdés szorosan összekapcsolódott az energia- és éghajlatpolitikával.

2.4.2 Olaj- és gázmezők: a szénhidrogének földrajza

A régió szénhidrogén-készletei a világ ismert hagyományos olaj- és gáztartalékainak jelentős részét teszik ki, de az eloszlásuk egyenlőtlen. A legnagyobb készletek a Perzsa-öböl körül – Szaúd-Arábia, Irak, Irán, Kuvait, az Egyesült Arab Emírségek, Katar –, valamint a Kaszpi-tengeri térségben és Líbiában, illetve kisebb mennyiségben a levantei partoknál és a kelet-mediterrán medencében találhatók. A könyv a kuvaiti, katari és egyes emírségekbeli mezőket a regionális összefüggések fejezeteiben tárgyalja, de a jelen alfejezetben a 16 kiemelt ország területén lévő mezők és azok világgazdasági szerepe a fő szempont.

A **Ghawar-mező** Szaúd-Arábiában a világ egyik legnagyobb hagyományos olajmezője; a pontos maradék kitermelhető tartalékokat az állami **Saudi Aramco** üzleti adatként kezeli, és független ellenőrzésük korlátozott. A mező 1948 utáni felfedezése és kitermelése alapozta meg a szaúdi állam jövedelmét, és lehetővé tette a királyság 20. századi modernizációs programját. Az iraki **Kirkuk-mező** és a déli **Rumajla-mező**, az iráni **Huzesztán** tartomány kőolajmezői, a Kaszpi-tengeri **azeriek és türkmén** partvidék gázmezői, valamint a később felfedezett kelet-mediterrán **Tamár** és **Leviathán** gázmezők mind azt mutatják, hogy a szénhidrogén-földrajz nem esik egybe a mai államhatárokkal. A mezők felfedezése és hasznosítása gyakran külső társaságok, koncessziós szerződések és gyarmati vagy hidegháborús alkuk révén indult meg, ezért az olaj „felfedezése” nem semleges műszaki esemény, hanem gazdasági és politikai hatalmi viszonyokba ágyazott folyamat. A 20. század eleji angol–perzsa olajkoncesszió Iránban, az iraki Turkish Petroleum Company és a szaúdi Aramco egykori amerikai részesedése mind elsődleges forrásokkal dokumentálható szerződéses viszonyokra utal, amelyek értelmezése ugyanakkor máig vitatott: a helyi nacionalista történetírás gyarmati kizsákmányolásként, a korabeli külföldi vállalati narratíva pedig modernizációs partnerségként írta le ugyanazokat az eseményeket.

A **földgáz** szerepe a 20. század végén és a 21. században nőtt meg. Katar az északi mező (az iráni oldalon **Dél-Parsz** néven ismert) révén a világ egyik legnagyobb LNG-exportőrévé vált; az iráni gázkészletek hatalmasak, de a kitermelést szankciók, technológiai korlátozások és politikai elszigeteltség fékezte. A kelet-mediterrán gázmezők felfedezése Izrael, Ciprus, Egyiptom, Libanon és Törökország között új tengeri határvitákat és együttműködési lehetőségeket hozott; a 2020-as években a tengeri határok kijelölése több esetben tárgyalásos úton haladt (például az izraeli–libanoni tengeri határ 2022-es megállapodása), másutt továbbra is feszült. A gázmezők pontos készletadatait a kormányok és a termelő vállalatok eltérően közlik; a nyilvános becslések általában bizonyítatlan és bizonyított kategóriákat kevernek, ezért a számadatoknál a forrás évszámát és a becslés jellegét mindig jelezni kell.

A szénhidrogén-készletek regionális eloszlása egy sajátos gazdaságszerkezetet hozott létre, amelyet a szakirodalom **rentier államnak** nevez. A rentier állam alapja, hogy az állami jövedelem nagy része nem belső adókból vagy termelő munkából, hanem a természeti erőforrások járadékából (rentjéből) származik. Ez a jövedelem lehetővé teszi, hogy az állam elossza a bevételeket, támogassa a lakosság fogyasztását, és nagy állami szektorokat tartson fenn, miközben a kormányzati elszámoltathatóság igénye gyengébb lehet, mint adóalapú rendszerekben. A rentier modell nem determinisztikus: az olajjövedelemből fenntartott államok között van monarchia, köztársaság, viszonylag nyitottabb és zártabb politikai rendszer is. A modellt a tudósok egy része hasznos általánosításnak tartja, mások viszont túl leegyszerűsítőnek, mert nem magyarázza a helyi intézményi, törzsi, vallási és kereskedelmi különbségeket. A könyv a rentier gazdaságot a későbbi Olaj, víz és rentier állam tematikus fejezetben részletesen tárgyalja; itt csak annyit érdemes rögzíteni, hogy a vízhiány és a szénhidrogén-bőség együttesen olyan fejlődési pályát hozott létre, amelyben a víz beszerzése (sótalanítás, import) és az élelmiszer-ellátás (importfüggőség) egyaránt az olaj- és gázjövedelmeken alapul. Ez az összefüggés az **energiával előállított víz** és a **víz nélkülözhetetlenség** paradoxonát mutatja: a régió egyszerre rendelkezik a világ energiatermelésének nagy részével, és szorul rá a világ élelmiszer- és technológiai piacaira a mindennapi víz- és élelmiszerigénye kielégítéséhez.

Az olaj- és gázmezők nemcsak gazdasági, hanem katonai és diplomáciai célpontok is. Az 1980-as évek „tankerháborúja” az iráni–iraki háború idején, az 1991-es öbölháború kuvaiti olajmezők körüli harca, a 2003 utáni iraki olajinfrastruktúra elleni támadások, valamint a 2019-es szaúdi olajlétesítmények elleni drón- és rakétatámadások mind azt jelzik, hogy a szénhidrogén-infrastruktúra a regionális biztonságpolitika kulcspontja. A támadások elkövetőinek és felelőseinek megítélése gyakran vita tárgya: a szereplők eltérően nevezik meg az ellenséges felet, a nemzetközi jelentések pedig néha ellentmondó bizonyítékokra hivatkoznak. A könyv ezeket az eseményeket az adott országok és konfliktusok fejezeteiben tárgyalja, de itt fontos kiemelni, hogy az olaj mint stratégiai erőforrás nem csupán jövedelmet, hanem sebezhetőséget is teremt: a kitermelés, a szállítás és a finomítás pontszerű célpontokba sűríti a regionális és globális ellátás kritikus csomópontjait.

2.4.3 A Boszporusz, a Hormuzi-szoros, a Báb el-Mandeb és a Szuezi-csatorna

A stratégiai útvonalak közül négy átjáró emelkedik ki: a **Boszporusz**, a **Hormuzi-szoros**, a **Báb el-Mandeb** és a **Szuezi-csatorna**. Mindegyik egyszerre kereskedelmi folyosó, katonai ellenőrzési pont és szimbolikus határ. A szorosok kapcsán fontos, hogy a nemzetközi tengerjog, különösen az **ENSZ 1982-es Tengerjogi Egyezménye** szabályozza az áthaladás jogát, de az egyes államok értelmezése és a gyakorlat eltérhet, ami folyamatos jogvitákat eredményez.

A **Boszporusz** és a **Dardanellák** a Fekete-tenger és a Földközi-tenger közötti egyetlen hajózható átjárót képezik, ezért a 19. századi „keleti kérdés” és a mai török–orosz–NATO viszonyrendszer

egyik legfontosabb fókuszpontja. Az oszmán korszakban a szorosok ellenőrzése birodalmi belügynek számított, de a 19. században a nagyhatalmak egyre inkább nemzetközi kérdésként kezelték. Az 1841-es **Londoni Szoros Egyezmény** zárta le a háborús hajók áthaladását békeidőben Törökország szuverenitásának fenntartása mellett; később az 1923-as **Lausanne-i Szerződés**, majd az **1936-os Montreux-i Egyezmény** alakította ki a ma is érvényes rendszert. A Montreux-i Egyezmény Törökországnak ellenőrzési jogot ad a szorosok felett, ugyanakkor a kereskedelmi hajók szabad áthaladását biztosítja békeidőben, háború esetén pedig korlátozásokat tesz lehetővé. Az orosz–ukrán háború 2022-es eszkalációja óta a szorosok szerepe megnőtt, mert Törökország a Montreux-i Egyezmény alapján korlátozta a hadihajók áthaladását, miközben a fekete-tengeri gabonaexport tengeri útvonala a szoroson át vezet. A török álláspont szerint a Montreux-i rendszer a régió stabilitásának alapja; más szövetséges államok időnként a szabályozás módosítását vagy rugalmasabb értelmezését vetették fel, de a kérdésben nincs nemzetközi konszenzus. A szorosok földrajzi szélessége és a hajóforgalom sűrűsége miatt a tengerszoros balesetveszélyes és környezeti szempontból sérülékeny átjáró, amely Isztambul több milliós városának közepén húzódik.

A **Hormuzi-szoros** a Perzsa-öböl és az Indiai-óceán között húzódik Irán és Omán (illetve az Emírségekhez tartozó szigetek) között. Az olaj- és LNG-szállítások egyik legfontosabb tengeri szűkülete: a világ tengeri úton szállított kőolajának jelentős hányada halad át rajta. A pontos százalékos arány évente változik, ezért a szakirodalomban eltérő, de általában 20–30 százalékos becslések szerepelnek; a jelenlegi értéket csak friss forrás alapján szabad megadni. A szoros szélessége a legszűkebb helyen kevesebb mint 40 km, a hajózható csatornák pedig ennél jóval keskenyebbek, ezért a hormuzi átjáró zárásának fenyegetése visszatérő eleme az iráni–nyugati és iráni–arab feszültségeknek. Irán többször fenyegetőzött a szoros lezárásával, különösen a nukleáris program körüli vita és a szankciók idején; eddig azonban a lezárás nem következett be. A nemzetközi tengerjog szerint a Hormuzi-szoros nemzetközi hajózásra használt tengerszoros, ezért a hajóknak tranzitálási joguk van, de a part menti államoknak is vannak part menti joghatóságuk és biztonsági érdekeik. Az iráni hivatalos álláspont szerint az ország tiszteletben tartja a nemzetközi hajózást, de fenntartja a jogát a szuverenitás védelmére; az arab és nyugati államok ezt gyakran a globális energiaellátás fenyegetéseként értelmezik. A katonai jelenlét erős: az amerikai haditengerészet, a brit és francia erők, valamint a helyi államok rendszeresen járőröznek a térségben, és 2019-ben több olajszállító hajó elleni támadás és lefoglalás élezte a helyzetet. A támadások pontos felelősei és szándékai több esetben vitatottak; a nemzetközi vizsgálatok eltérő következtetésekre jutottak, ezért a könyv csak az események tényét és a szereplők hivatalos reakcióit tudja dokumentáltan ismertetni.

A **Báb el-Mandeb** a Vörös-tenger és az Indiai-óceán közötti szűk tengerszoros Jemen és Dzsibuti, Eritrea, illetve Szomália között. A szoros a Szuezi-csatornán átvezető Európa–Ázsia hajózási útvonal déli bejárata, ezért a jemeni polgárháború 2015 utáni szakaszában az ottani húti erők és más szereplők hajózás elleni támadásai globális ellátási aggályokat váltottak ki. A húti mozgalom 2023–2024-ben a Vörös-tenger déli részén kereskedelmi hajók ellen hajtott végre támadásokat, ami a hajózási társaságok egy részét a hosszabb, Afrikát megkerülő útvonalra kényszerítette. A támadásokért a húti vezetés a gázai háborúval kapcsolatos szolidaritását jelölte meg indokként; a nemzetközi koalíció és a térségbeli kormányok ezt a nemzetközi hajózás elleni támadásnak minősítették. A Báb el-Mandeb esetében is fontos megkülönböztetni a támadások dokumentált tényét, a felelősök kilétének hivatalos minősítését és a mögöttes motivációk értelmezését, amelyről a kutatói közösségben eltérő álláspontok vannak. A szoros ellenőrzésének története a gyarmati korszakig nyúlik vissza: a 19. századi brit Áden és a francia dzsibuti támaszpontok a Vörös-tengeri útvonal biztosítását szolgálták. Ma a térségben több külső hatalom is katonai támaszpontot tart fenn, ami azt mutatja, hogy a szűk tengeri átjárók ellenőrzése továbbra is a globális hatalmi versengés része.

A **Szuezi-csatorna** Egyiptom területén halad át, tehát kívül esik a könyv 16 önálló országfejezetén, de a régió stratégiai útvonalainak tárgyalásakor megkerülhetetlen. Az 1869-ben megnyitott

csatorna a Földközi-tenger és a Vörös-tenger közötti közvetlen hajózást tette lehetővé, lerövidítve az Európa és Ázsia közötti utat. A 19. századi építés részvénytársasága francia és brit befektetők kezében volt, majd 1956-ban **Nasszer** egyiptomi elnök államosította, ami a szuezi válsághoz vezetett. A csatorna azóta egyiptomi szuverenitás alatt áll, ugyanakkor használata nemzetközi jogilag garantált; a békés áthaladás szabályait az egyiptomi–izraeli békeszerződés és más megállapodások is érintik. A csatorna 2015-ös kibővítése a kapacitást növelte, de a 2021-es **Ever Given** hajó zátonyra futása megmutatta, hogy a globális ellátási láncok milyen sérülékenyek egyetlen csatorna lezárása esetén. A Vörös-tenger déli részén a 2020-as évek elején megnövekedett támadások miatt a Szuezi-csatorna forgalma időszakosan csökkent, ami Egyiptom bevételeit is érintette; a pontos forgalmi adatok friss statisztikákból nyerhetők, ezért itt csak a tendenciát jelezzük.

A négy stratégiai átjáró együttesen mutatja, hogy a Közel-Kelet földrajza nem passzív tény, hanem folyamatosan újraértelmezett hatalmi tér. A tengerszorosokat és csatornákat a parti államok természetes szuverenitásuk részeként, a nagyhatalmak a globális kereskedelem biztosítékaként, a hajózási társaságok pedig kalkulálandó kockázatként kezelik. A szorosok lezárásának vagy fenyegetésének lehetősége időnként túlzó biztonságpolitikai retorikát szül; a történeti tapasztalat szerint a szorosok teljes, tartós lezárása ritka, de a forgalom akadozása, a biztosítási díjak emelkedése és a hajózási útvonalak átrendeződése valós gazdasági hatásokkal jár.

2.4.4 Víz, olaj és útvonalak összefüggésben

A vízhiány, a szénhidrogén-bőség és a stratégiai átjárók ellenőrzése nem három különálló téma, hanem szorosan összefüggő rendszer. Az olajjövedelem teszi lehetővé a vízgazdálkodás modern technológiáit (sótalanítás, nagy szivattyúrendszerek, szennyvíz-újrahasznosítás), ugyanakkor az olaj exportja a tengeri szorosokon át bonyolódik, ami a termelő országokat a tengeri biztonságtól teszi függővé. A víz elosztása viszont a folyók mentén fekvő, egymással konfliktusos viszonyban lévő államok között oszlik meg, ahol a katonai erő, a technológiai kapacitás és a jogi értelmezés egyaránt szerepet játszik. Ez az összefüggés a modern Közel-Kelet történetének egyik alapstruktúrája: a régió nem a „vizet bőven adó” folyók miatt vált a világpolitika fontos területévé, hanem azért, mert a víz, az energia és a hajózási útvonalak együtt olyan koncentráltan jelentkeznek itt, hogy a helyi konfliktusok gyakran regionális és globális következményekkel járnak.

A nagyhatalmi versengés szempontjából a 19. századi brit–orosz „nagy játszmától” a 20. századi amerikai–szovjet vetélkedésen át a 21. századi kínai Övezet és Út kezdeményezésig minden korszakban megfigyelhető, hogy a külső hatalmak a régiót elsősorban az energiaellátás biztosítása, a tengeri útvonalak védelme és a szövetséges kormányok támogatása révén közelítették meg. Ez a közelítés gyakran leegyszerűsítette a helyi társadalmak sokféleségét, és az olajmezők vagy a szorosok katonai ellenőrzésére helyezte a hangsúlyt. A régió népei számára ugyanakkor a víz és az energia nem csupán geopolitikai absztrakció, hanem a mindennapi élet feltétele: a városi vízellátás megszakadása, az üzemanyagárak emelkedése vagy a hajózási útvonalak átrendeződése közvetlenül befolyásolja a megélhetést, a mezőgazdaságot és a mobilitást. A könyv későbbi fejezetei ezért az országtörténetek mellett a Klímaválság és energiaátmenet alfejezetben visszatérnek majd arra a kérdésre, hogyan alakítja át a globális klímaválság és a szénhidrogénektől való elmozdulás ezt a rendszert.

2.4.5 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet általános földrajzi megállapításai – a folyók helye, a tengerszorosok elhelyezkedése, a nagy olajmezők neve – stabil, ismételten ellenőrizhető kartográfiai és statisztikai alapokon nyugszanak, ezért ezeket dokumentált tényként kezelhetjük. A vízhozamok, a tartalékok nagysága,

a forgalmi arányok és a hajózási statisztikák azonban időben változnak, és a különböző intézmények (nemzeti kormányok, OPEC, IEA, ENSZ-szervezetek, műholdas mérések) eltérő módszertannal dolgoznak, ezért a konkrét számokat mindig az évszám és a forrás megjelölésével kell kezelni. Ahol a fenti szövegben százalékos vagy mennyiségi utalás szerepel, ott a tankönyv a jelenlegi érték meghatározásához friss, ellenőrzött forrás bevonását javasolja; az alfejezet nem közöl olyan pontos statisztikát, amelyet nem látott hiteles forrásban.

A vízkonfliktusokkal kapcsolatban a források gyakran politikai célú adatközlésekből származnak. Az egyes államok vízfogyasztási adatai, a folyók vízhozamára vonatkozó állításaik és a „méltányos részesedés” fogalmának meghatározása eltérő jogi és szakmai alapokon nyugszik. A történészi konszenzus abban biztos, hogy a vízkérdés hozzájárult több regionális feszültséghez, de abban már nincs egyetértés, hogy a vízhiány önmagában kiváltó oka-e egyetlen háborúnak is. A legtöbb kutatás szerint a vízügyi együttműködés és a tárgyalásos vitarendezés gyakoribb, mint a nyílt vízháború. A klímaváltozás hatásainak modellezése becslés, nem pedig mért tény; a regionális előrejelzések jelentős bizonytalanságot hordoznak.

Az olaj- és gáztartalékok esetében a „bizonyított kitermelhető készlet” kategória műszaki és gazdasági feltételektől függ, ezért változik az árak és a technológia függvényében. Az országok által bejelentett adatok nem mindig függetlenül auditáltak, ezért a becslések eltérhetnek. A történeti értelmezések – például hogy a koncessziós rendszer mennyire volt kizsákmányoló vagy modernizáló – nem ténykérdés, hanem forráskritikával kezelendő interpretáció. A szorosok jogi helyzete világos nemzetközi szerződéseken alapul, de az alkalmazás és a katonai gyakorlat vitatott. A 2019-es, 2021-es és 2023–2024-es hajózási incidensek felelősségi kérdései több dokumentált jelentésben szerepelnek, de a jelentések következtetései nem mindig esnek egybe; a tankönyv ezért az ilyen esetekben a „hivatalos minősítés” és a „vitatott értelmezés” megkülönböztetését alkalmazza.

2.4.6 Rövid összefoglaló

- A Tigris és az Eufrátesz vízrendszere a mezopotámiai civilizáció és a modern iraki–szíriai–török állami viták alapja; a vízmegosztásról nincs átfogó háromoldalú szerződés.
- A Jordán vízgyűjtője kis vízhozamú, de az arab–izraeli konfliktusban aránytalanul nagy szerepet játszik; a vízkészletek ellenőrzése és elosztása dokumentált egyenlőtlenségeket mutat, de az okok értelmezése vitatott.
- A Nílus kívül esik a törzsterületen, de az egyiptomi–etióp–szudáni vízvita a regionális vízkérdés fontos külső párhuzama.
- A fosszilis vízkészletek (Disa-vízadó) nem megújulók, kitermelésük hosszú távon fenntarthatatlan, de a kimerülés időpontja bizonytalan.
- Az olaj- és gázmezők egyenlőtlenül oszlanak el; a legnagyobbak a Perzsa-öböl környékén, a Kaszpi-tengeri térségben és a kelet-mediterrán medencében találhatók, és a 20. század óta a világgazdaság meghatározó ellátási pontjai.
- A rentier állam a természeti erőforrásból származó állami járadékon alapul; modellje hasznos, de nem határozza meg teljesen az egyes országok politikai szerkezetét.
- A Boszporusz, a Hormuzi-szoros, a Báb el-Mandeb és a Szuezi-csatorna a világkereskedelem szűk átjárói, amelyek körül nagyhatalmi és regionális katonai, jogi és diplomáciai versengés folyik.

2.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen hasonlóságok és különbségek vannak a Tigris–Eufrátesz és a Jordán vízrendszerének nemzetközi vitáiban? Melyik esetben van átfogó szerződés, és miért?

2. Miért nevezhetjük a Közel-Keletet egyszerre „vízszegénynek” és „szénhidrogén-gazdagnak”, és hogyan függ össze ez a két adottság a rentier állam modelljével?
3. Melyik stratégiai átjáró milyen tengeri útvonalat köt össze, és milyen jogi keret szabályozza az áthaladást? Miért fontos a Montreux-i Egyezmény a Boszporusz esetében?
4. Mi a különbség a dokumentált tény, a becslés és a vitatott értelmezés között az olajtartalékok vagy a hajózási támadások kapcsán? Mondj egy-egy példát mindegyikre.
5. Hogyan befolyásolhatja a klímaváltozás és az energiaátmenet a régió víz- és olajfüggő rendszereit a 21. században? Milyen bizonytalanságokat kell figyelembe venni az előrejelzéseknél?

3 Birodalmak és vallások a modern kor előtt

3.1 Az ókori Közel-Kelet: Mezopotámia, Levante és Anatólia

Az ókori Közel-Kelet – Mezopotámia, a levantei partvidék és Anatólia – nem egyszerűen a „civilizáció bölcsője”, hanem olyan térség, ahol a városi élet, az írás, a központosított állam, a hosszú távú kereskedelem és a birodalmi kormányzás első, régészetileg és szövegesen is dokumentálható formái kialakultak. Az előző alfejezetben tárgyalt vízrajzi és éghajlati adottságok itt válnak történelmi erővé: a Tigris és az Eufrátesz, az Orontész, a Jordán és az anatóliai folyók völgyeiben a mezőgazdasági többlet lehetővé tette a városiasodást, a munkaerő specializálódását és az elitek megjelenését. Ez az alfejezet a Kr. e. 4. évezred végétől a Kr. e. 6. század közepéig, a babilóniai fogság és az újbabilóni birodalom bukásának időszakáig tekinti át a főbb államokat és közösségeket. Az itt tárgyalt intézmények – az írás, a törvénygyűjtemények, a diplomáciai szerződések, a birodalmi adó- és munkaerő-nyilvántartás – a későbbi perzsa, hellenisztikus és római korszak alapját képezik, és ismétlődő mintaként térnek vissza a régió későbbi birodalmaiban.

3.1.1 A folyóvölgyektől az első városokig

Az ókori Közel-Kelet legkorábbi városias központjai a mezopotámiai ártéren jöttek létre. A régészeti konszenzus szerint az urbanizáció kulcsfontosságú szakasza az ún. Uruk-kor (kb. Kr. e. 4000–3100) volt, amikor Dél-Mezopotámiában, a mai Irak területén olyan települések, mint Uruk (a mai Varka), Ur és Eridu templom- és palotakörzetek köré szerveződtek. A csatorna- és gátrendszerek fenntartása központi koordinációt igényelt, ami a papi és világi elitek hatalmát erősítette. A leletek – pecséthengerek, agyagtáblák, monumentális épületek – arra utalnak, hogy a gazdasági nyilvántartás és a rituális reprezentáció összefonódott: a templomgazdaság egyszerre volt raktár, újraelosztó központ és vallási intézmény. A dokumentált források hiányában a korai városok lakosságszámát csak régészeti becslésekre alapozhatjuk; Uruk a Kr. e. 4. évezred végén feltehetően több tízezer lakost számlált, de ez nem „mért” adat, hanem a település kiterjedéséből és a városfalak által övezett területből levont következtetés.

A városok közötti viszony nem volt békés. A sumer irodalmi szövegek – például a „Gilgames és Agga” című elbeszélés – városállamok közötti konfliktusokat és szövetségeket örökítenek meg, bár ezek részben későbbi irodalmi konstrukciók, nem okirati források. A templom és a palota kettős hatalma, valamint a „lugal” (szó szerint: „nagy ember”, azaz király) és az „ensi” (városi kormányzó) közötti feszültség a sumer politikai rendszer állandó eleme volt. A sumer nyelv – a mai magyar olvasó számára izolált nyelvként ismert – a térség első ismert írott nyelve, amelyet az ékírás (cuneiform) rendszerében rögzítettek. Az ékírás nem egyetlen nyelvhez kötődött: az akkád, a hettita és más nyelvek is átvették, ami a kulturális folytonosság és a többnyelvűség fontos bizonyítéka.

Az írás megjelenése maga is fokozatos folyamat volt. A legkorábbi agyagtáblák – az uruki archívumokból, kb. Kr. e. 3200–3100 – elsősorban gazdasági feljegyzéseket, áru- és munkaerő-listákat tartalmaznak; a folyamatos elbeszélő szövegek csak később jelennek meg. Ezt a különbséget forrástípusok szerint kell értelmezni: az adminisztratív táblák dokumentálják a mindennapi

elosztást és a munkaszervezést, míg az olyan irodalmi szövegek, mint a lu-gal-e vagy a Gilgames-eposz későbbi másolatokban maradtak fenn, és nem tekinthetők a korai események közvetlen beszámolóinak.

3.1.2 Az Akkád Birodalom és az első kísérlet a területi államra

A Kr. e. 24. században a mezopotámiai városállamok fölött egy új típusú hatalom jelent meg: az **Akkád Birodalom** (Akkad, Agade). Alapítója, **Sargon** (akkádul Šarru-kīn, „a jogos király”) a hagyomány szerint Kis városából emelkedett fel, és meghódította a sumer városállamokat, majd hadjáratai nyomán az Eufrátesz felső folyásánál, Szíria északi részén és a mai Irán nyugati peremén is érvényesítette befolyását. A Sargonról szóló feliratok és a későbbi, részben legendás szövegek eltérő képet adnak; a tényleges ellenőrzés kiterjedését a modern kutatás vitatja, mert a régészeti nyomok nem mindig igazolják a szöveges állításokat. Azt azonban a tudományos konszenzus elfogadja, hogy az Akkád Birodalom nem egyszerűen városállamok laza szövetsége volt, hanem kísérlet a központosított, hódításra épülő területi uralomra.

Sargon utódai, különösen **Narám-Szín** (Kr. e. 23. század), a királyi hatalom vallási megalapozását is átformálták: Narám-Szín magát istennek nyilvánította, ami a korábbi sumer hagyománytól való eltérést jelez. Az akkád korszakban vált az akkád nyelv a diplomácia és az adminisztráció egyik fő nyelvévé, bár a sumer tovább élt a vallási és tudományos szövegekben. A birodalom bukásának okai vitatottak: a későbbi irodalmi hagyomány – például „Akkád átka” – a belső lázadásokat és a szentélyek megsértését emeli ki, a modern kutatás pedig éghajlati változásokat, a kereskedelmi útvonalak átrendeződését és a hegyvidéki népek – a forrásokban gutiknak nevezett csoportok – támadásait is számításba veszi. Az okokról nincs egyetértés; a régészeti rétegtan egyes településeken pusztulási nyomokat mutat, másutt folytonosságot.

Az Akkád Birodalom összeomlása után a **III. uri dinasztia** (Ur III, kb. Kr. e. 2112–2004) állította helyre rövid időre a központosított hatalmat. Ennek az államnak a működését kivételesen jól ismerjük, mert több tízezer adminisztratív agyagtábla maradt fenn, amelyek a munkaerő, az árpa- és gyapjúelosztás, az adózás és a templomi gazdaság részletes nyilvántartását mutatják. Ez a forrásbőség nem azt jelenti, hogy mindent tudunk: a táblák főleg az állami szektorra vonatkoznak, a magánháztartások és a vidéki közösségek belső viszonyai alig dokumentáltak. A III. uri dinasztia bukása után Mezopotámia több kisebb királyságra esett szét, és ezzel megnyílt az óbabilóni kor.

3.1.3 Babilónia és Hammurapi törvénygyűjteménye

Az **óbabilóni kor** (kb. Kr. e. 2000–1595) legismertebb uralkodója **Hammurapi** (Kr. e. 18. század, a középső kronológia szerint 1792–1750), aki Babilon városából kiindulva egyesítette Dél-Mezopotámiát, és hadjárataival Észak-Mezopotámia, valamint a mai Szíria egyes részei felé is kiterjesztette befolyását. Uralkodásának emblematikus forrása a **Hammurapi törvénygyűjteménye** (Codex Hammurabi), egy diorit sztélé, amelyet a mai Irán területén, Szúzában találtak meg, ahová valószínűleg hadizsákmányként került. A szöveg prologusból, mintegy 280 jogi rendelkezésből és epilógusból áll; a büntetési tételek gyakran a „szemet szemért, fogat fogért” elvén alapulnak, de a társadalmi helyzet szerint differenciálnak. A tudományos vita arról folyik, hogy ezt a gyűjteményt ténylegesen alkalmazott jogként használták-e, vagy elsősorban a király igazságos uralmát reprezentáló, presztízsjellegű alkotás volt. Az okirati források – adásvételi, örökösödési és bírósági jegyzőkönyvek – nem mindig felelnek meg a kódex elveinek, ezért a kódexet inkább a királyi önreprezentáció és a jogi gondolkodás forrásaként, semmint kimerítő törvénykönyvként kell olvasni.

Az óbabilóni társadalomban a szabad alattvalók, a templomi vagy palotai függőségben élők és a rabszolgák közötti határ nem volt merev; a családi és adóssági viszonyok mozgathatták az egyének státuszát. A nők szerepe dokumentáltan sokrétű volt: bizonyos vagyonjogi aktusokban szerződő félként jelenhettek meg, örökölhettek, és a templomi gazdaságban papi vagy adminisztratív feladatokat is elláthattak, de a közéleti hatalomgyakorlás intézményes lehetőségei erősen korlátozottak voltak. Ezt a képet nem szabad a mai egyenlőségi vagy emancipációs fogalmakkal visszavetíteni; a forrásokban a nők jogképessége a családi állapottól, a társadalmi rétegtől és a helyi jogszokástól függően változott.

Babilónia nem volt elszigetelt. A **Mari levéltár** – a mai Szíria területén, az Eufrátesz mentén fekvő város kb. Kr. e. 18. századi palotájából – több ezer diplomáciai és adminisztratív levelet őrzött meg, amelyek a mezopotámiai, szíriai és anatóliai államok közötti házassági, kereskedelmi és katonai szövetségek mindennapjait mutatják. Ez a forrásegyüttes azt bizonyítja, hogy a „nemzetközi” diplomácia nem a modern államrendszer találmánya, hanem a korai területi államok közötti rendszeres érintkezés formája volt, amelyben az akkád nyelv lingua francaként működött. Az óbabilóni államok bukását – köztük Babilonét egy hettita hadjárat (kb. Kr. e. 1595) – a belső eladósodás, a földművelésre nehezedő nyomás és a nomád csoportok mozgása együttesen magyarázhatja, ám a pontos okok forrásszegénység miatt vitatottak.

3.1.4 Asszíria: a katonai birodalom és a deportálások

Asszíria a Tigris felső folyásánál, Assur városa körül szerveződött, és hosszú története során többször vált regionális nagyhatalommá. A **középasszír korban** (kb. Kr. e. 14–11. század) Asszíria már kiterjedt hódító állam volt, de igazi jelentőségét a **újasszír birodalom** (kb. Kr. e. 911–612) érte el. Ennek uralkodói – **III. Tukulti-apil-Ésara** (Tiglat-Pileszer), **II. Sarrukín** (Sargon), **Szín-ahhé-eriba** (Szanhérib), **Assur-ah-iddína** (Assur-ah-iddína, a bibliai Eszarhaddon) és **Assur-bán-apli** (Assurbanipal) – fokozatosan egész Mezopotámiát, a Levante nagy részét, Anatólia délkeleti peremét és Egyiptomot is uralmuk alá vonták, bár Egyiptom feletti ellenőrzésük időszakos és vitatott volt. Az újasszír hadsereg, a vaskori fegyverzet, a lovasság és az ostromtechnika kombinációja lehetővé tette a nagy kiterjedésű birodalom fenntartását, de ez a rendszer állandó hadjáratoktól és a meghódított területek adójától függött.

Az újasszír birodalom adminisztrációja a korábbiaknál központosítottabb volt. A királyi feliratok és a palotadomborművek – Ninive, Nimrud és Khorsabad palotáiban – a hódításokat, a deportálásokat és a királyi reprezentációt örökítették meg; ezek azonban erősen ideologikus, az uralkodó dicsőségét hirdető források, nem semleges beszámolók. A régészeti és epigráfiai bizonyítékok, valamint az asszír adminisztratív szövegek megerősítik, hogy az asszír állam a meghódított lakosság egy részét szándékosan áttelepítette, más területekről pedig telepeseket hozott. A „deportálás” fogalma itt nem a modern totalitárius rendszerek gyakorlatát jelenti, hanem a birodalmi munkaerő- és adópolitika eszközét, amelynek következményei azonban súlyosak voltak: a közösségek elszakadása, nyelvi és vallási keveredés, a helyi elitek lecserélése. Az asszír források gyakran dicsekednek az erőszakkal; a történésznek ezt a retorikát nem szabad szó szerint vennie, de a pusztítás tényét a régészeti pusztulási rétegek, például Lákis ostromának domborművei és a város ostromáról szóló asszír feliratok együttesen alátámasztják. A dokumentált esemény (Lákis ostroma) és az áldozatok számának becslése között azonban lényeges különbség van; ez utóbbihoz nincs megbízható forrásunk.

A birodalom bukását (Kr. e. 612, Ninive eleste) a babilóniai és méd koalíció okozta. Az újasszír állam összeomlása nem a „barbár” támadók diadala volt, hanem hosszú belső válságok, dinasztikus harcok és a birodalmi perifériák ellenállásának következménye. A bukás után a **újbabilóni birodalom** (Kr. e. 626–539) rövid ideig átvette a mezopotámiai hegemóniát.

Uralkodói közül **II. Nabú-kudurri-uszur** (Nabukodonozor) a legismertebb, aki Kr. e. 587/586-ban elfoglalta Jeruzsálemet, lerombolta a templomot, és a júdeai elit egy részét Babilóniába hurcoltatta – ezt a babilóniai fogságként ismert eseményt a bibliai szövegek és a babilóniai krónikák eltérő hangsúlyokkal, de egybehangzóan dokumentálják. A fogság nem a teljes zsidó lakosság kitelepítését jelentette, hanem elsősorban a királyi udvar, a papság és a kézműves elitek eltávolítását; a vidéki lakosság nagy része helyben maradt. Ez a megkülönböztetés azért fontos, mert a későbbi emlékezet a fogságot gyakran a teljes közösség traumájaként ábrázolja, ami vallási és emlékezetpolitikai értelmezés, nem pedig statisztikai tény.

3.1.5 Anatólia: a hettita állam

Anatólában a városiasodás és a birodalmi kormányzás külön utat járt be. A **hettiták** (hettita nyelv: nešili, „nešai nyelv”) a Kr. e. 17. században alapították meg királyságukat Hattusa (a mai Boğazkale) központtal, majd az Kr. e. 14–13. században az úgynevezett Hettita Birodalom a mai Törökország középső és délkeleti részét, valamint Észak-Szíriát is ellenőrzése alá vonta. A hettita állam egyik legfontosabb forráscsoportja a hattusai palota- és templomarchívum, amely több ezer ékírásos táblát tartalmaz: törvényeket, szerződéseket, királyi évkönyveket, rituálékat és diplomáciai leveleket. Ezek a szövegek részben hettita, részben akkád, luvi és más nyelveken íródtak, ami a hettita udvar többnyelvűségét mutatja.

A hettita politikai rendszer sajátossága a királyi hatalom és a nemesi gyűlések (panku) közötti feszültség, valamint az istenek előtti elszámolási kötelezettség hangsúlyozása. A **telipinusi ediktum** (Kr. e. 16. század) a trónöröklés rendjét szabályozta, ami a dinasztikus válságokra adott jogi válaszként is olvasható. A hettita törvénygyűjtemény (Kr. e. 16–15. század) kevésbé híres, mint a Hammurapi-kódex, de szerkezete és a büntetési tételek terén mutatott helyi sajátosságai jól dokumentáltak. A hettita birodalom és Egyiptom között a Kr. e. 13. században katonai összeütközésre került sor **Kades** (Kádéš) városánál (Kr. e. 1274 körül). Az eseményről mindkét fél feliratai beszámolnak, és mindkettő győzelemként állítja be; a csata kimenetele a modern kutatás szerint valószínűleg taktikai patthelyzet volt. A később megkötött **egyiptomi–hettita békeszerződés** (Kr. e. 1259 körül) az egyik legkorábbi ismert, két nagyhatalom közötti írásos békeokmány, amelynek egyiptomi és hettita változata is fennmaradt. Ez a szerződés nem csupán a hadiállapot megszüntetését rögzíti, hanem kölcsönös kiadatási és szövetségi kötelezettségeket is, ami a korabeli diplomácia intézményesültségét mutatja.

A hettita birodalom a Kr. e. 12. század elején, a kelet-mediterrán térségben tapasztalható szélesebb összeomlás részeként tűnt el. Ennek okai vitatottak: a tengeri népeknek nevezett csoportok támadásai, belső lázadások, éghajlati változások és a palotagazdaságok túlterhelése egyaránt felmerült. A „tengeri népek” azonosítása az egyiptomi feliratok alapján történik, de etnikai összetételük és szerepük bizonytalan; a modern kutatás kerüli a homogén „népvándorlás” feltételezését. A hettita állam bukása után Anatóliában kisméretű, késő hettita (luvi nyelvű) királyságok maradtak fenn, amelyek a Kr. e. 8. századig részben megőrizték a hettita kulturális emlékezetet.

3.1.6 A levantei partvidék: föníciaiak és tengeri kereskedelem

A Levante keskeny partvidéke – a mai Libanon, Szíria és Izrael északi partszakasza – már a bronzkorban fontos kereskedelmi hídfő volt. Az **ámarnai levelek** (Kr. e. 14. század, Egyiptom) azt mutatják, hogy a kánaáni városkirályságok az egyiptomi újbirodalom befolyása alatt álltak, de egymással és az anatóliai, mezopotámiai hatalmakkal is folyamatos diplomáciai és gazdasági kapcsolatban voltak. A kereskedelem árucikkei között a libanoni cédrusfa, az olívaolaj, a bor, a

bíborfesték és a fémek szerepeltek. A tengeri hajózás fejlődése lehetővé tette, hogy a part menti városok – **Büblosz**, **Türosz**, **Szidón** – a keleti Földközi-tenger kulcsszereplőivé váljanak.

A **föníciaiak** (görög elnevezés, önelnevezésük nem ismert; a forrásokban kánaáni nyelvű tengeri kereskedőkként jelennek meg) nem alkottak egységes államot, hanem önálló városállamok laza hálózatát, amelyek közül Türosz a Kr. e. 10–8. században kiemelkedett. A föníciai terjeszkedés legfontosabb emléke a telepek és kolóniák sora a Földközi-tenger medencéjében: Ciprus, Szicília, Szardínia, az ibériai partvidék és Észak-Afrika, köztük a hagyományosan Kr. e. 814-re datált **Karthágó** alapítása. Ez a dátum azonban a későbbi görög-római irodalmi hagyományból származik, és a legkorábbi régészeti rétegek inkább a Kr. e. 8. század közepére utalnak; a városalapítások pontos kronológiája tehát forrástípusonként eltér. A föníciai kereskedelem nem kizárólag békés csere volt; a források szólnak kalózkodásról, rabszolgakereskedelemről és katonai konfliktusokról is, ezért a föníciaiakat sem szabad sem idealizálni, sem kizárólag erőszakosként ábrázolni.

A föníciai kultúra legismertebb, dokumentált hatása az **ábécé**. A levantei írásfejlődés – a korai színai és kánaáni feliratoktól a késő bronzkori Ugaritban használt ékírásos ábécéig – fokozatosan egy olyan rendszert eredményezett, amelyben a jelek mássalhangzókat jelöltek. Ez a rendszer alapozta meg a későbbi föníciai, óhéber, arám és görög írásokat. A görög ábécé átvétele – amely a magánhangzók jelölését is bevezette – döntő lépés volt, de ennek időpontja és közvetítő közege vitatott. Azt azonban a tudományos konszenzus elfogadja, hogy a föníciai írásrendszer a Földközi-tenger keleti medencéjében a Kr. e. 9–8. századtól használatban volt, és a kereskedelem révén terjedt.

3.1.7 Az izraelita királyságok: bibliai szöveg és régészet

A levantei hegyvidék és a Jordán-völgy térségében a késő bronzkor és a vaskor átmenetében alakultak ki azok a közösségek, amelyeket a későbbi bibliai szövegek Izrael és Júda néven említenek. A történeti rekonstrukció itt különös óvatosságot igényel. A héber Biblia (a későbbi Ószövetség) történeti elbeszélései – a pátriárkák, a kivonulás, a honfoglalás, az egységes királyság Dávid és Salamon alatt – vallási és irodalmi szövegek, amelyeket évszázadokkal a leírt események után szerkesztettek egybe; önmagukban nem tekinthetők okirati bizonyítéknak. Ugyanakkor a régészeti és epigráfiai anyag néhány ponton kapcsolódik a bibliai nevekhez és eseményekhez.

Az első, régészetileg is megfogható utalás Izraelre az ún. **Merneptah-sztélé** (Kr. e. 13. század vége, Egyiptom), amely egy „Izrael” nevű csoportot említ Kánaánban. Ez a dokumentált forrás nem mond semmit az izraelita államiságról, csupán egy, az egyiptomi hadjárat által érintett társadalmi egységről. A Kr. e. 9. században a **Mesa-sztélé** (Móáb, a mai Jordánia) Omri izraeli királyát említi, a **Tel-Dán-sztélé** pedig – vitatott olvasatban – a „Dávid háza” kifejezést tartalmazza. Ezek a feliratok azt bizonyítják, hogy a Kr. e. 9. században a térségben létezett egy Izrael nevű királyság, és hogy a későbbi bibliai hagyományban szereplő dinasztiák egy részének történeti magja lehet, de a részletek, különösen a dávidi–salamoni „nagybirodalom” léte, régészetileg nem igazolható. A Kr. e. 10. századi Jeruzsálem méretéről és szerepéről folyó vita a történészek és régészek között élesen megosztott: egyesek a bibliai leírást nagyobb mértékben hitelezhetőnek tartják, mások szerint Jeruzsálem ekkor csak kis hegyi település volt, és az egységes királyság későbbi irodalmi konstrukció. A könyv ezt a kérdést vitatott értelmezésként kezeli.

Ami biztosabb: az asszír források a Kr. e. 9–8. században több izraelita királyt – például Jéhut és Menahémet – adófizetőként említenek, és az asszír hódítás nyomán az északi Izraeli Királyság Kr. e. 722-ben megszűnt; fővárosát, Szamáriát az asszír hadsereg elfoglalta. A déli Júdai Királyság tovább fennmaradt, de Kr. e. 701-ben **Szín-ahhé-eriba** hadjárata súlyosan érintette; Jeruzsálem ostromáról az asszír feliratok és a bibliai szövegek eltérő képet adnak. Az asszír király felirata

dicsekszik a város blokádjával, de nem állítja, hogy elfoglalta volna; a bibliai elbeszélés a csodás menekülést hangsúlyozza. A történeti rekonstrukció szerint Jeruzsálem valószínűleg adófizetéssel elkerülte a teljes pusztulást, de ennek részletei forráshiányosak. Végül Kr. e. 587/586-ban az újbabilóni haderő elfoglalta Jeruzsálemet, lerombolta a templomot, és a júdeai elit egy részét Babilóniába deportálta. Ez a fogság a későbbi zsidó vallási identitás kialakulásában meghatározó eseménnyé vált, ám az esemény és a későbbi teológiai értelmezés közötti különbséget fenn kell tartani.

3.1.8 Város, írás, jog és birodalmi kormányzás: egy összehasonlító metszet

Az ókori Közel-Kelet államai között jelentős különbségek voltak, de néhány közös vonásuk van. A **város** mint politikai, vallási és gazdasági központ mindenütt meghatározó volt; a falvak és a nomád közösségek azonban folyamatosan kapcsolódtak a városi központokhoz, és a birodalmak hatalma soha nem terjedt ki egyenletesen minden régióra. Az **írás** elsősorban az adminisztráció és a reprezentáció eszköze volt; a lakosság túlnyomó többsége írástudatlan maradt, az írnokok pedig kiváltságos szakértői csoportot alkottak. Az írásbeliség ezért nem a demokratikus nyilvánosság, hanem a központosított állam és a papi elitek hatalmának eszköze volt. A **jog** hasonlóképpen nem a mai értelemben vett törvényhozás és bírói függetlenség rendszere, hanem a királyi tekintély kinyilvánításának és a helyi viták rendezésének vegyes gyakorlata; a fennmaradt törvénygyűjtemények e kettősség lenyomatai.

A **kereskedelem** a helyi csere mellett hosszú távú hálózatokban szerveződött: a mezopotámiai államok fémet, követ és fát importáltak, cserébe textíliát, gabonát és kézműves termékeket adtak. A kereskedelemben részt vevő csoportok nem mindig állami megbízottak voltak; a magánkereskedők, a karaván ok és a tengeri hajósok szerepe jelentős, bár a források egyenetlenül világítják meg őket. A **birodalmi kormányzás** eszközei – az adózás, a hadsereg, a helyi elitek integrálása, a deportálás, a királyi feliratok – az Újasszír Birodalomban érték el a legnagyobb rendszerességet, de minden ókori közel-keleti birodalom ezek kombinációjából épült fel. Az ebben a fejezetben tárgyalt intézmények nem „tűntek el” a perzsa hódítással, hanem részben tovább éltek a következő birodalmak adminisztrációjában, vallási képzeteiben és jogi hagyományaiban.

3.1.9 Források és bizonytalanságok

Az ókori Közel-Kelet történetét alapvetően három forrástípusra támaszkodva ismerjük: (1) közvetlen okirati és feliratos anyagok, például agyagtáblák, sztélék, szerződések, királyi évkönyvek és palotalevéltárak; (2) régészeti leletek, településrétegek, épületek, pecsétek, kerámia és embertani maradványok; (3) későbbi irodalmi és vallási szövegek, köztük a héber Biblia, a görög és római történetírók, valamint a mezopotámiai irodalmi hagyomány. A három forráscsoport nem egyenrangú. Az okirati anyag a gazdaság- és közigazgatás-történet számára kivételesen gazdag, de a mindennapi élet, a mezőgazdasági munka, a nők és az alávetett csoportok gyakran alulreprezentáltak. A régészeti adatok a hosszú távú folyamatokat mutatják, de a lelőhelyek értelmezése gyakran függ a modern besorolásoktól (például „pusztulási réteg”, „pazar épület”), amelyek nem mindig egyértelműek. A későbbi irodalmi szövegek értékesek, de keletkezésük, szerkesztésük és teológiai céljaik miatt nem olvashatók naiv történeti beszámolóként.

Különösen bizonytalanok az ókori kronológia részletei. A mezopotámiai eseményekre a modern kutatás többféle időrendet használ (magas, középső és alacsony kronológia); ezek közül a könyv például Hammurapi uralkodását a középső kronológia szerint adja meg, de jelezni kell, hogy az eltérés akár több évtized is lehet. Az izraelita királyságok és a föníciai városok egyes eseményeinek pontos dátumai szintén vitatottak, mert a bibliai kronológia és a külső, asszír vagy egyiptomi források nem mindig hangolhatók össze. Ahol a szöveg egy-egy évszámot közöl, ott általában

a szakirodalomban legelterjedtebb rekonstrukciót követi, de a bizonytalanságot nem szabad elfedni.

A miért-kérdések terén a szakirodalom megosztott. Az akkád, újasszír vagy hettita birodalom összeomlásának okait a kutatók eltérően súlyozzák: éghajlati változások, belső intézményi merevség, külső támadások, a perifériák ellenállása és a hódítási logika kimerülése egyaránt felmerül. E könyv álláspontja szerint ezek a magyarázatok nem zárják ki egymást, de a források egyenetlensége miatt a monokauzális válaszok általában túlzóak. Azt is fontos rögzíteni, hogy az ókori szövegek gyakran királyi, papi vagy dinasztikus nézőpontból íródtak; az alávetett csoportok – adósok, rabszolgák, deportáltak, nők, nomádok – hangja csak közvetve, az adminisztratív és jogi szövegek réseiben hallható. Ezért az „áldozatközpontú” történetírás e korszakban nem azt jelenti, hogy minden csoportnak egyenlő forrásbázisa van, hanem azt, hogy a meglévő forrásokat úgy kell olvasni, hogy a hatalomgyakorlás következményeit és a társadalmi egyenlőtlenségeket is láthatóvá tegyük.

3.1.10 Rövid összefoglaló

- Az ókori Közel-Kelet a városiasodás, az ékírás, a törvénygyűjtemények és a területi állam kialakulásának első, régészetileg és szövegesen dokumentált színtere; a sumer, akkád, babilóniai, asszír, hettita, föníciai és izraelita politikai egységek e közös térség különböző változatait képviselik.
- A mezopotámiai államfejlődés az Uruk-kortól az Akkád Birodalmon és a III. uri dinasztián át Hammurapi Babilóniájáig a városállami rendszerből a központosított, de instabil területi birodalmak felé haladt; az adminisztráció, az adózás és a jogi reprezentáció fokozatosan intézményesült.
- Asszíria a katonai hódítás, a deportálások és a központosított palotagazdaság révén a vaskor legerősebb birodalmává vált, de fennmaradt feliratai erősen ideologikusak, ezért a pusztítás és az ellenőrzés mértékét forráskritikával kell értékelni.
- Anatóliában a hettita állam a többnyelvű udvar, a szerződéses diplomácia és a nemesi ellensúlyok révén sajátos birodalmi modellt hozott létre; bukása a kelet-mediterrán térség szélesebb, vitatott okú összeomlásához kapcsolódik.
- A föníciai városok nem alkottak egységes államot, de tengeri kereskedelmük, kolóniáik és az általuk közvetített mássalhangzó-írásrendszer hosszú távú kulturális hatást gyakorolt a Földközi-tenger medencéjére.
- Az izraelita királyságok történeti rekonstrukciójában a bibliai szövegeket vallási és irodalmi forrásként kell kezelni; a külső feliratok (Merneptah-sztélé, Mesa-sztélé, Tel-Dán-sztélé) megerősítik egy Izrael nevű királyság létezését, de a Dávid–Salamon-kori „nagybirodalom” léte régészetileg vitatott.
- A városi elitek, a templom- és palotagazdaságok, a helyi közösségek és a nomád csoportok közötti viszony minden ókori államban egyenlőtlen volt; a nők, rabszolgák és adósok helyzete forrástípusonként eltérően, gyakran hiányosan dokumentált.
- Az ókori Közel-Kelet intézményei – az írás, a törvénygyűjtemények, a diplomáciai levelezés és a birodalmi adóztatás – nem tűntek el a perzsa hódítással, hanem átformálva tovább éltek a későbbi birodalmakban, és alapvetőek a régió későbbi történetének megértéséhez.

3.1.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrástípusok alapján különböztethető meg a dokumentált tény, a régészeti becslés és a későbbi irodalmi/vallási értelmezés az ókori Mezopotámiában? Válasszon egy konkrét példát (például Hammurapi törvénygyűjteménye vagy az izraelita királyságok), és mutassa be, milyen kérdésekben lehet a forrásokat egymástól függetlenül ellenőrizni.

2. Miért nem tekinthető az Akkád Birodalom pusztán sumer városállamok kiterjesztésének, és milyen bizonytalanságok övezik hatalmának tényleges kiterjedését?
3. Hasonlítsa össze az újasszír birodalom és a hettita állam kormányzási gyakorlatát: milyen eszközökkel tartották fenn uralmukat, és mennyire megbízhatóak az erről szóló királyi feliratok?
4. Milyen régészeti és epigráfiai bizonyítékok szólnak amellett, illetve ellene, hogy a bibliai Dávid és Salamon királysága nagy területű, központosított állam volt? Miért fontos itt a vitatott értelmezés és a dokumentált tény elkülönítése?
5. Hogyan segíti a föníciai kereskedelem és az ábécé terjedésének példája annak megértését, hogy az ókori Közel-Kelet nem zárható be a mai államhatárok közé? Milyen módszertani óvatossággal kell kezelni a városalapítások hagyományos dátumait?

3.2 Perzsia, hellenizmus és Róma

Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez? A mai Közel-Kelet politikai térképe a 20. század terméke, de a térség feletti uralomért folytatott versengés, a birodalmi közigazgatás mintái és a vallási közösségek elrendeződése olyan folyamatok eredménye, amelyek az i. e. 1. évezredben kezdődtek. A perzsa birodalmak hozták létre az első olyan közigazgatási rendszereket, amelyek egyszerre kormányoztak mezopotámiai, levantei, anatóliai és iráni területeket. Nagy Sándor hódítása a görög nyelvet és a hellenisztikus városi kultúrát tette a térség elitjének közvetítő nyelvévé, Róma és Bizánc pedig a Földközi-tenger keleti medencéjét kapcsolta össze Anatóliával, Szíriával és Mezopotámiával. E korszak vallási változásai – a zoroasztrianizmus államvallássá szerveződése, a zsidó diaszpóra intézményesülése és a kereszténység keleti terjedése – közvetlenül előkészítették azt a világot, amelybe a 7. században az iszlám megérkezett.

3.2.1 Az Achaemenida birodalom: az első perzsa világbirodalom

Az **Achaemenida Birodalom** (óperzsa: *Haxāmanišiya*) az i. e. 6. század közepén emelkedett fel, és alig két emberöltő alatt az ókori világ addigi legnagyobb területi államává vált. A hagyományos elbeszélés szerint **II. Kürosz** (i. e. 559–530) megdöntötte a méd uralmat, elfoglalta Lüdia királyságát Anatólia nyugati részén, majd i. e. 539-ben ellenállás nélkül bevonult Babilonba. Utóda, **Kambüszész** (i. e. 530–522) Egyiptomot csatolta a birodalomhoz, **I. Dareiosz** (i. e. 522–486) pedig keleten az Indus völgyéig, nyugaton Trákiáig terjesztette ki a perzsa fennhatóságot. A birodalom magterülete a mai Irán fennsíkja volt, de politikai súlypontjai közé tartozott Mezopotámia, Szíria és Anatólia is.

Az Achaemenida állam működéséről elsősorban a királyi feliratokból, a perzepoliszi ékírásos agyagtáblákból és görög szerzők – elsősorban Hérodotosz – beszámolóiból tudunk. A források egyenetlenek: a perzsa feliratok a királyi ideológiát közvetítik, a görög szövegek pedig gyakran a perzsa–görög konfliktus optikáján keresztül ábrázolják a birodalmat. Ezt a kettősséget a modern történetírás is tükrözi: az Achaemenida közigazgatást egyes kutatók türelmes, többnyelvű és vallásilag viszonylag nyitott rendszerként írják le, mások a tartományi kizsákmányolásra és a katonai erőszakra helyezik a hangsúlyt.

Dareiosz közigazgatási reformja a birodalmat **szatrapiákra** (tartományokra) osztotta. A szatrapa – jellemzően perzsa főnemes – felelt az adó beszedéséért, a helyi igazgatásért és a katonai kontingensek kiállításáért. A tartományi elit mellett a királyi udvar által kinevezett írnokok és kincstárnokok is működtek, ami a központi hatalom és a helyi hatalmasságok közötti folyamatos egyensúlyozást jelzi. A birodalom hivatalos nyelve az óperzsa mellett az arámi volt: az arámi írnoki

gyakorlat a levantei térségből kiindulva a birodalom egész területén elterjedt, és évszázadokkal később is a közel-keleti közigazgatás és kereskedelem közvetítő nyelve maradt.

A birodalom gazdasági alapját a mezőgazdasági termelés és a tartományi adók képezték. A perzepoliszi táblák bérlistái és élelmiszer-elszámolásai dokumentálják, hogy a királyi udvar építkezésein dolgozó munkások – köztük nők és szakképzett kézművesek – szervezett csoportokban, természetbeni járandóságért dolgoztak. A birodalom úthálózatot és postaállomásokat tartott fenn; az úgynevezett **királyi út** Szárdisztól Szúzáig vezetett, és Hérodotosz leírása szerint a birodalmi futárok hetek alatt juttatták el az üzeneteket a királyi udvarba. Ez az infrastruktúra nemcsak katonai, hanem kereskedelmi és közigazgatási célokat is szolgált.

A vallás terén az Achaemenida királyok – legalábbis Dareiosztól kezdve – **Ahura Mazdá** istent jelölték meg a királyi hatalom forrásaként. A biszotuni feliratban Dareiosz azt állítja, hogy Ahura Mazda adta neki a királyságot, és hogy a lázadók a „hazugság” (*drauga*) követői voltak. Ezt a vallási nyelvet a modern kutatás a későbbi **zoroasztrianizmus** előzményeként értelmezi, de vita folyik arról, hogy az Achaemenida királyok mennyire követték a Zarathustrának tulajdonított tanításokat, és hogy a birodalom lakosságának mekkora része vallotta ezt a hitet. A birodalom területén ezzel egyidejűleg virágoztak a mezopotámiai, egyiptomi, anatóliai és levantei helyi kultuszok; a jeruzsálemi templom újjáépítését a bibliai szövegek és a korabeli közel-keleti birodalmi gyakorlat összefüggésében szokták értelmezni, bár a pontos kronológia vitatott.

Az Achaemenida uralom vége összekapcsolódott a görög–perzsa háborúkkal (i. e. 5. század eleje), majd a birodalom belső trónviszályaival. A birodalmat végül **III. Alexandrosz**, azaz Nagy Sándor makedón király hadjárata döntötte meg: i. e. 334 és 330 között foglalta el Anatóliát, Szíriát, Egyiptomot és a perzsa magterületeket, i. e. 330-ban pedig Perszepolisz is a kezébe került. Az Achaemenida állam bukása nem jelentette a perzsa közigazgatási hagyomány eltűnését; annak számos elemét a hellenisztikus királyságok és később a parthusok is átvették.

3.2.2 Nagy Sándor és a hellenisztikus Közel-Kelet

Nagy Sándor hódítása rövid távon katonai vállalkozás volt, hosszú távon azonban megváltoztatta a térség kulturális és politikai önértelmezését. A makedón uralkodó i. e. 334-ben kelt át a Hellészpontoszon, i. e. 333-ban az isszoszi csatában legyőzte III. Dareioszt, i. e. 332-ben elfoglalta Türoszt és Gázát, majd Egyiptomban megalapította Alexandriát. I. e. 331-ben a gaugamélai csata után Mezopotámia és a perzsa központi területek is a kezébe kerültek. Halálakor, i. e. 323-ban Babilonban, birodalma a Balkántól az Indusig terjedt.

Sándor uralmának értelmezése a történetírás egyik legvitatottabb területe. A görög és római források – Arrianosz, Plutarkhosz, Curtius Rufus – évszázadokkal az események után írtak, és részben elveszett kortárs beszámolókra támaszkodtak. A modern kutatásban egyaránt jelen van a hódítót hellenizáló, „civilizációs hídként” bemutató hagyomány és a kritikai megközelítés, amely a hadjárat pusztítására, a helyi elitek leváltására és a makedón uralom katonai jellegére hívja fel a figyelmet. A régészeti anyag – például a hellenisztikus városalapítások rétegei – lehetővé teszi a görög jelenlét anyagi nyomainak vizsgálatát, de a kulturális interakció mélységét nehéz mérni.

Sándor halála után birodalmát hadvezérei, a **diadokhoszok** osztották fel. A közel-keleti térségben három nagy királyság alakult ki: a **Szeleukida Birodalom** (i. e. 312 – i. e. 64), amely Anatóliától Mezopotámián át Iránig terjedt; a **Ptolemaida Egyiptom**, amely Palesztinát és Ciprust is ellenőrizte; és a kisebb **Attalida Pergamon** Anatólia nyugati részén. A Szeleukidák uralkodói görög–makedón elitre támaszkodtak, de a korábbi perzsa és mezopotámiai intézményeket is felhasználták. A birodalom városai közé tartozott **Antiokheia** (a mai Antakya közelében), **Szeleukeia a Tigris mellett** és a mezopotámiai **Babilon**, amely bár elvesztette politikai jelentőségét, templomai és írnoki iskolái révén továbbra is kulturális központ maradt.

A hellenisztikus korszakban a görög nyelv a közigazgatás, a kereskedelem és a műveltség közvetítő nyelve lett a térség elitjei számára. Ez nem jelentette a helyi nyelvek eltűnését: az arámi továbbra is beszélt és írott nyelv maradt Szíriában, Mezopotámiában és Palesztinában; a perzsa nyelvű hagyomány Kelet-Iránban és Közép-Ázsiában élt tovább; Egyiptomban a demotikus egyiptomi írás párhuzamosan működött a göröggel. A hellenizmus tehát nem egyirányú asszimiláció volt, hanem hosszú, egyenlőtlen alkufolyamat, amelyben a görög városi intézmények – gümnaszionok, színházak, városi tanácsok – és a helyi hagyományok egymás mellett, gyakran egymással versengve működtek.

A Szeleukida uralom fokozatosan gyengült. Keleten i. e. 3. század közepén elszakadt **Baktria** és **Parthia**, a birodalom nyugati tartományai felett pedig Anatóliában a helyi királyságok, később Róma szerzett befolyást. A palesztinai térségben a Szeleukidák és a Ptolemaidák közötti váltakozó uralom alatt a jeruzsálemi templom köré szerveződő zsidó közösség belső feszültségei a **Makkabeus-felkeléshez** (i. e. 167–160 körül) vezettek. A felkelés nyomán létrejött **Hasmóneus állam** (i. e. 140 k. – i. e. 37) a hellenisztikus kor egyik példája arra, hogy egy helyi vallási közösség hogyan alakított ki viszonylag önálló politikai hatalmat a nagy birodalmak közötti térben. A Hasmóneus uralom belső vitája a papság, a királyság és a hellenizáló városi elit között a későbbi zsidó–római konfliktusok előzménye.

3.2.3 Parthia és Róma: két birodalom határán

A **Parthus Birodalom** (i. e. 247 – i. sz. 224) az Iráni-fennsík északkeleti részéből kiindulva a Szeleukida hatalom hanyatlását kihasználva terjeszkedett. A parthus uralkodók, az **Arszakida dinasztia** tagjai a magukat az Achaemenida hagyomány örököseiként állították be, bár a birodalom tényleges szerkezete jelentősen eltért az Achaemenida centralizált rendszerétől. A parthus állam lazább, a nagy nemesi családokkal és a helyi uralkodókkal kötött szövetségekre épülő konstrukció volt, amelyben a királyi hatalom erőssége az uralkodó személyes tekintélyétől és katonai sikerétől függött.

A parthus hadsereg magvát a nehézlovasság – a páncélos lovasok, úgynevezett **kataphraktoszok** – és a lovasíjászok alkották. Ez a hadviselési mód a kelet-iráni és sztyeppei hagyományokra épült, és a rómaiakkal vívott háborúkban többször is meghatározónak bizonyult. A leghíresebb parthus győzelem a **carrhae-i csata** (i. e. 53) volt, amelyben Crassus római hadvezér serege megsemmisült. A csata részleteit római szerzők beszámolóiból ismerjük, és a parthus taktika értékelése a modern hadtörténetírásban is vitatott.

Róma i. e. 1. században kezdett tartósan berendezkedni a keleti térségben. **Pompeius** i. e. 64-ben Szíriát római provinciává szervezte, i. e. 63-ban pedig beavatkozott a Hasmóneus állam belviszályaiba. A római Kelet magában foglalta Anatólia nagy részét, Szíriát, Palesztinát és időszakosan Mezopotámia északi peremvidékét. A római uralom nem számolta fel a helyi városi önkormányzatokat, a templomi gazdaságokat és a falusi közösségeket; a provincia elsősorban adóztatási és katonai keret volt. A római hadsereg jelenléte – különösen a szíriai és a palesztinai helyőrségek – ugyanakkor mélyen átalakította a helyi társadalmakat: a katonai ellátás, a veteránok letelepítése, az utak és a kikötők építése új gazdasági központokat hozott létre, és növelte a városiasodást.

A római–parthus viszony nem volt folyamatos háború, de a két birodalom közötti határzóna – elsősorban **Mezopotámia** és **Örményország** – állandó versengés tárgya volt. Örményország hol római, hol parthus befolyás alatt állt; a két birodalom időnként kompromisszumos királyjelöltekben egyezett meg. A határ menti ütközőállamok és a helyi dinasztiák lojalitásának ingadozása a korszak állandó bizonytalansági tényezője volt. A parthus fennhatóság alatti Mezopotámiában a városi kereskedelmi elit – például **Palmyra** és a Tigris menti kereskedővárosok lakói – a római és a parthus piacok közötti közvetítésből profitáltak. A selyem és más keleti áruk iránti római kereslet

a parthus területeken át vezető kereskedelmi útvonalak jelentőségét növelte, bár a „selyemút” mint egységes, folyamatos kereskedelmi folyosó képe a modern kutatásban árnyaltabb: a kereskedelem szakaszos, közvetítő láncokon alapuló tevékenység volt, nem pedig egyetlen, végigjárt útvonal.

3.2.4 A zoroasztrianizmus és a vallási mező átalakulása

A **zoroasztrianizmus** (perzsa: *Mazda-yasna*, „Mazda-tisztelet”) a perzsa nyelvű világ meghatározó vallási hagyománya volt. A vallás nevét a hagyomány szerint **Zarathustra** (görögösen Zoroaster) prófétának tulajdonított tanításról kapta. Zarathustra életének időpontja bizonytalan: a tudományos becslések az i. e. 2. évezredtől az i. e. 6. századig terjednek, és a forráshiány miatt a kérdés nem zárható le egyértelműen. A zoroasztriánus tanítás középpontjában a bölcs úrnak nevezett **Ahura Mazda** áll, akivel szemben a hazugság és a káosz erői állnak; a hívő etikai választása – jó gondolat, jó szó, jó tett – e kozmikus küzdelemben kap jelentőséget.

A zoroasztriánus szertartásrend a **tűz** köré szerveződött: a tűz mint a tisztaság és az igazság szimbóluma jelenik meg a hagyományos istentiszteleti helyeken. A szászánida korban a zoroasztrianizmus intézményesülése felgyorsult: a papság hierarchiája megerősödött, a szertartási szövegek – az **Aveszta** – fokozatosan kanonizálódtak, és a vallási identitás összekapcsolódott a birodalmi hűséggel. Az Aveszta mai formája azonban késői, a szóbeli hagyományt hosszú idő után rögzítő szövegállomány; korai rétegeinek keltezése és értelmezése a vallástörténet egyik legnehezebb kérdése.

A zoroasztrianizmus mellett a térség vallási mezeje továbbra is sokszínű maradt. Mezopotámiában a babiloni templomok kultuszai – bár folyamatosan zsugorodó keretek között – a hellenisztikus és parthus korban is működtek. Szíriában és Anatóliában a helyi istenek görög–római neveken is megjelentek: az azonosítási gyakorlat (*interpretatio graeca*, illetve *interpretatio romana*) a helyi és a görög–római panteonok közötti fordítást tette lehetővé anélkül, hogy a helyi kultuszok megszűntek volna. Palesztinában a jeruzsálemi templom köré szerveződő zsidó vallás a római korban több irányzatra tagolódott – szadduceusok, farizeusok, esszénusok és más csoportok –, és a diaszpóra közösségei Alexandriától Rómáig önálló intézményes formákat alakítottak ki.

3.2.5 A kereszténység felemelkedése a római Keleten

A **kereszténység** az 1. században a római Palesztina területén, a jeruzsálemi templom vonzáskörzetében és a zsidó közösség belső vitái közepette jelent meg. A mozgalom alapító alakjának, a **Názáreti Jézusnak** ítéletét és kivégzését – a római helytartó, **Pilátus** szerepvállalásával – a kánoni evangéliumok és néhány nem keresztény forrás is említi; a pontos kronológia azonban vitatott. A mozgalom első követői jeruzsálemi zsidó hívők voltak, majd a tanítás gyorsan terjedt a szíriai, kis-ázsiai és égei-tengeri városokban, zsidó és nem zsidó közösségekben egyaránt.

A kereszténység terjedésének okait illetően a történeti kutatás több tényezőt különít el. A római városi hálózat, a közös görög nyelv, a zsinagógai közösségek intézményes mintái és a rabszolgák, nők és szabad szegények számára is nyitott közösségi szerveződés együttesen magyarázhatja a gyors elterjedést. A keresztény gyülekezetek ugyanakkor a római hatóságok szemében időnként gyanús csoportosulásnak számítottak: a császárkultusz megtagadása és a helyi városi kultuszoktól való távolságtartás időszakos üldözésekhez vezetett. Az üldözések mértéke és rendszeressége a modern kutatásban vitatott; a késő ókori keresztény szerzők által leírt nagyüldözések képe részben a vértanútörténetek hagyományából származik.

A kereszténység intézményesülésének fordulópontja a 4. század elejére esik. **Constantinus** császár 313-ban türelmi rendeletet adott ki (nem a ma „milánói ediktumként” ismert dokumentum pontos szövege, hanem a kortárs forrásokban megőrzött császári döntés), amely a keresztények

számára biztosította a vallásgyakorlás szabadságát. A század folyamán a kereszténység a római állam támogatott, majd fokozatosan kizárólagossá váló vallása lett. **I. Theodosius** uralkodása alatt (379–395) a kereszténység a birodalom hivatalos vallásává vált, a hagyományos római állami kultuszokat pedig fokozatosan visszaszorították. Ez a folyamat nem volt konfliktusmentes: a városi elit egy része, a vidéki lakosság jelentős része és a birodalom határvidékein élő közösségek sokáig megőrizték korábbi vallási gyakorlataikat.

A keresztény egyház belső vitái – a Szentháromság értelmezése, az ariánus vita, az egyházi fennhatóság kérdései – a keleti provinciákban különösen élesek voltak. Az első egyetemes zsinat, a **nikaiai zsinat** (325) a hitvallás egységesítését kísérelte meg, de a teológiai és egyházpolitikai viták tovább folytatódtak. A keleti kereszténységben fokozatosan kialakultak azok az intézményes központok – **Antiokheia**, **Alexandria**, **Konstantinápoly**, **Jeruzsálem**, később a mezopotámiai **Edessza** és **Niszibisz** –, amelyek a későbbi keleti egyházak alapját képezték.

3.2.6 A Szászánida Birodalom és a római–perzsa határ

A **Szászánida Birodalom** (i. sz. 224–651) a parthus hatalom megdöntésével, **I. Ardasír** (uralk. 224–242) fellépésével jött létre. A Szászánidák magterülete az Iráni-fennsík volt, de hatalmukat Mezopotámia, a Kaukázus vidéke és időszakosan Szíria, Anatólia és az Arab-félsziget egyes részei felé is kiterjesztették. A dinasztia az Achaemenida hagyományra hivatkozott, és a zoroasztrianizmust a birodalmi identitás részévé tette: a királyi feliratok, pénzérmék és udvari reprezentáció a királyt Ahura Mazda kiválasztottjaként ábrázolja.

A Szászánida állam központosítottabb volt a parthusnál. A királyi közigazgatás tartományi kormányzókra és a papság által működtetett vallási intézményrendszerre támaszkodott. A birodalmi hivatalnokok írásbelisége a középperzsa nyelv és az arámi írás hagyományára épült. A mezőgazdasági termelés, különösen Mezopotámia öntözéses földművelése, a birodalom gazdasági alapja volt. A Tigris és az Eufrátesz közötti terület városai – **Ktésziphón** a királyi székhely, **Szeleukeia**, **Niszibisz**, **Edessza** – a kereskedelem és a kézműipar központjai voltak.

A Szászánidák és Róma, majd a keletrómai (bizánci) állam közötti viszony hosszú időn át a háborúk és a diplomáciai kiegyezések ritmusában alakult. A két birodalom közötti legfontosabb ütközőzónák **Mezopotámia** északi része, **Örményország** és a kaukázusi átjárók voltak. A háborúk során mindkét fél időszakosan mélyen behatolt a másik területére: a római **Valerianus** császárt 260-ban fogságba ejtették, a bizánci **Hérakleiosz** viszont a 7. század elején a szászánida magterületekig nyomult előre. A hosszú, kölcsönösen kimerítő háborúk jelentős anyagi és emberi áldozattal jártak, és gyengítették mindkét birodalmat az arab hódítások előestéjén.

A Szászánida kor valláspolitikája összetett volt. A zoroasztriánus papság – különösen a késői századokban – időnként a vallási kisebbségek elleni fellépést szorgalmazta, de a birodalom területén jelentős keresztény, zsidó, manicheus és más vallási közösségek éltek. A keresztények helyzete a római–perzsa viszony függvényében változott: a háborús időszakokban a keresztények lojalitása gyanússá vált, a békésebb időszakokban viszont az egyházi intézmények – például a mezopotámiai **keleti egyház** – viszonylag önállóan működhettek. A **manicheizmus**, amelyet a 3. században **Mani** alapított, a korabeli vallási mező egyik legsikeresebb új mozgalma volt: tanítása a zoroasztriánus, keresztény és buddhista elemeket ötvözte, és a Földközi-tengertől Közép-Ázsiáig terjedt.

3.2.7 Bizánc és a keleti provinciák a korai középkor küszöbén

A Római Birodalom súlypontjának keletre helyeződése a 4. században gyorsult fel, amikor **Constantinus** a Boszporusz partján megalapította **Konstantinápolyt** (330). A birodalom 395-

ös kettéosztása után a keleti rész – a későbbi **Bizánci Birodalom** – vált a közel-keleti provinciák uralkodójává. A bizánci állam a római közigazgatási és jogi hagyományt görög nyelvű, keresztény hivatali kultúrával kapcsolta össze. A késő ókori keleti provinciák – Egyiptom, Palesztina, Szíria és Anatólia – gazdaságilag a birodalom legfejlettebb részei közé tartoztak: városaik, kikötőik és mezőgazdasági területeik biztosították a birodalmi adóbevételek jelentős részét.

A bizánci uralom alatti keleti provinciák társadalma azonban korántsem volt egységes. A városi görög nyelvű elit mellett a vidéki lakosság nagy része szír, kopt vagy más helyi nyelvet beszélt. A keresztény egyházon belüli viták – különösen a **khalkédóni zsinat** (451) után – az egyházi és nyelvi megosztottságot is elmélyítették: a szír és a kopt egyházak közösségei saját liturgikus nyelveiken és saját teológiai hagyományaik keretében szerveződtek. A bizánci állam valláspolitikája – a birodalmi egység jelszavával – időnként üldözte a khalkédóni hitvallástól eltérő irányzatokat, ami a keleti provinciákban tartós elégedetlenséget szült.

A 6. században **I. Justinianus** (uralk. 527–565) kísérletet tett a Római Birodalom nyugati területeinek visszaszerzésére és a birodalmi jog egységesítésére. Uralkodása alatt készült el a **Codex Iustinianus**, amely a római jog összefoglalása és a későbbi európai jogi hagyomány egyik alapdokumentuma lett. Justinianus ugyanakkor a keleti provinciák vallási megosztottságát sem tudta felszámolni; a monofizita viták és a birodalmi központtal szembeni helyi ellenérzések tovább éltek. A 6. század végén és a 7. század elején a bizánci–szászánida háborúk kimerítették mindkét birodalmat, és a keleti provinciák városait, mezőgazdaságát és kereskedelmi hálózatait súlyosan megterhelték.

A 7. század elején a bizánci győzelem a szászánidák felett rövid távon helyreállította a keleti határt, de a két birodalom kimerülése megnyitotta az utat az arab hódítás előtt. A bizánci uralom alatt élő keleti keresztény közösségek, a szír és kopt egyházak, a zsidó közösségek és a szászánida területeken élő zoroasztriánus hívek a 7. században egy új politikai erő – az iszlám kalifátus – fennhatósága alá kerültek. Ez az átmenet nem volt sem gyors, sem egyirányú: a helyi közigazgatási gyakorlatok, adórendszerek és vallási intézmények számos elemét az új uralom is átvette és átalakította. Az iszlám hódítás történetét és a kalifátusok korát a következő alfejezet tárgyalja részletesen: Az iszlám születése és a kalifátusok.

3.2.8 Források és bizonytalanságok

Elsődleges források. Az Achaemenida korra a királyi feliratok (biszotuni, perszepoliszi), a perzepoliszi adminisztratív táblák és a görög történetírók (Hérodotosz, Ktésziasz, Xenophón) szolgálnak alapul. A hellenisztikus korra a szeleukida városi feliratok, a papiroszok és a régészeti leletek mellett elveszett kortárs művekből merítő későbbi görög–római történetírók művei állnak rendelkezésre. A római korra a feliratok, érmék, jogi szövegek és a keresztény egyházi szerzők írásai; a Szászánida korra a középperzsa szövegek, a királyi érmék, a pecsétek és a feliratok, valamint a bizánci és szír krónikák.

Dokumentált tény, becslés, konszenzus, vita. Az Achaemenida, hellenisztikus, római és szászánida uralmak létezése, a főbb hadjáratok és az intézményi keretek dokumentált tények. Az uralkodói kronológia egyes szakaszai – például a diadokhosz-háborúk vagy a parthus–római háborúk részletei – forráshiány miatt bizonytalanok. A hellenizáció mértéke és jellege, a zoroasztrianizmus korai formája, a kereszténység terjedésének sebessége és a bizánci valláspolitika hatása mind a tudományos vita tárgya. A „perzsa tolerancia” és a „római civilizációs küldetés” képe a modern kutatásban erősen árnyalt; ezeket a fogalmakat a könyv nem használja magyarázó elvként.

Ami nem ismert. A lakosság lélekszámára, a hadseregek méretére és a háborús áldozatokra vonatkozó ókori adatok túlnyomórészt becslések, amelyeket a források retorikai torzításai is

befolyásolnak. A helyi nyelvek és kultuszok mindennapi gyakorlatáról, a paraszti közösségek életéről és a nők társadalmi helyzetéről csak töredékes ismereteink vannak. Az ókori szövegekben szereplő vallási kijelentések nem olvashatók közvetlenül a lakosság tényleges hitgyakorlatának leírásaként.

3.2.9 Rövid összefoglaló

- Az Achaemenida Birodalom (i. e. 6–4. század) az első olyan állam volt, amely Mezopotámiát, Anatóliát, Szíriát, Egyiptomot és Iránt egyetlen közigazgatási, adózási és katonai rendszerben egyesítette.
- Nagy Sándor hódítása és a diadokhoszok királyságai a görög nyelvet és a hellenisztikus városi kultúrát tették a közel-keleti elit közvetítő közegévé, de a helyi nyelvek és intézmények tovább éltek.
- A Szeleukida Birodalom hanyatlásával párhuzamosan keleten a Parthus Birodalom, nyugaton pedig Róma rendezkedett be; a két birodalom közötti határzóna – Mezopotámia és Örményország – állandó versengés tárgya volt.
- A zoroasztrianizmus a szászánida korban intézményesült államvallássá, de a térség vallási mezeje mindvégig sokszínű maradt: zsidó, keresztény, manicheus és helyi kultuszok éltek egymás mellett.
- A kereszténység a római Palesztinából kiindulva a városi hálózatokon keresztül terjedt, és a 4. században a római állam támogatott, majd hivatalos vallásává vált.
- A Szászánida Birodalom (224–651) központosítottabb iráni állam volt, amely a római–bizánci Kelettel folytatott hosszú háborúkban kimerült, és a 7. században az arab hódítás nyitott kapuján át elvesztette hatalmát.
- A bizánci keleti provinciák belső vallási és nyelvi megosztottsága – a görög ortodoxia és a szír, kopt, örmény egyházak közötti feszültségek – tartósan meghatározta a térség társadalmi viszonyait az iszlám hódítás előestéjén.

3.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen közigazgatási és gazdasági eszközökkel tartotta fenn az Achaemenida Birodalom a hatalmát a soknyelvű és több vallású területek felett?
2. Hogyan változtatta meg Nagy Sándor hódítása és a hellenisztikus királyságok kialakulása a közel-keleti városi élet és az írásbeliség feltételeit?
3. Miért tekinthető Örményország és Mezopotámia a római–parthus, majd a bizánci–szászánida viszony állandó ütközőzónájának?
4. Milyen forráskritikai problémákkal kell szembenéznünk, ha az ókori perzsa birodalmak vallási politikáját akarjuk rekonstruálni?
5. Hogyan függött össze a kereszténység intézményesülése a római állam valláspolitikájával, és milyen feszültségek maradtak fenn a keleti provinciákban?

3.3 Az iszlám születése és a kalifátusok

A 6–7. századi Arábia nem volt elszigetelt térség: a Szászánida és a Bizánci Birodalom ütközőzónájában, a Vörös-tenger és a Perzsa-öböl közötti karavánutak mentén feküdt. A **Perzsia, hellenizmus és Róma** fejezetben tárgyalt perzsa és római–bizánci örökség itt találkozott az arab törzsek kereskedelmi, nyelvi és vallási hagyományaival. Az iszlám ebből a közegből nőtt ki: előbb vallási reformmozgalomként, majd birodalmi keretként, amely a 7–13. század között a Földközi-tengertől Közép-Ázsiáig terjedő államalakulatokat hozott létre. Ez az alfejezet Mohamed

fellépését, a kalifátus intézményének kialakulását, a szunnita–síita szakadást, valamint az iszlám jog, tudomány és városkultúra formálódását mutatja be. A hangsúly nem a mai vallási-felekezeti viták visszavetítésén van, hanem a korabeli politikai, társadalmi és szellemi folyamatok időrendi követésén.

3.3.1 Mohamed és a hidzsra

Mohamed (Muhammad) életéről a legfontosabb elsődleges forrás a **Korán** (al-Qurʾān), amelyet a muszlim hagyomány isteni kinyilatkoztatásnak tekint, és amelynek jelenlegi szerkezete a 7. század második felében szilárdult meg. Életrajzi adatait túlnyomórészt későbbi, a 8–10. században összeállított prófétai életrajzokból (**szíra**, sīra) és hagyománygyűjteményekből (**hadísz**, ḥadīth) ismerjük. A történészi konszenzus szerint Mohamed a 6. század végén született Mekkában, a **Kurajs** (Quraysh) törzsből származó kereskedőcsaládban. A hagyomány szerint 610 táján kezdte hirdetni az egyistenhitet, amelyet később **iszlámnak** (islām, „Isten akaratának való alávetés”) neveztek.

Mekka ekkor regionális zarándokközpont volt, ahol a Kába-szentély körül több törzs is kegyhelyeket tartott fenn. Mohamed monoteista üzenete – amely a zsidó és keresztény prófétai hagyományhoz is kapcsolódott – társadalmi igazságossági követelésekkel párosult, és kiváltotta a mekkai elit ellenállását. A hívők egy része emiatt előbb Abesszíniába, majd 622-ben **Jaszrib** (Yathrib) oázisvárosba vándorolt. Ez a kivándorlás a **hidzsra** (al-hidzsra). A hidzsra a muszlim időszámítás kezdőpontja lett: a 622-es év az iszlám holdnaptár első éve. Jaszrib ettől kezdve **Medina** (Madīnat an-Nabī, „a próféta városa”) néven vált ismertté.

Medinában Mohamed nem csupán vallási vezető volt, hanem egy több törzset és felekezeti közösséget – köztük zsidó törzseket – összefogó politikai közösség, az **umma** (umma) irányítója is. A Korán medinai szakaszai törvényi előírásokat, öröklési, házassági és hadviselési szabályokat tartalmaznak, ami a vallás és a politikai rend összekapcsolódását mutatja. A muszlim hagyomány szerint 630-ban Mohamed híveivel elfoglalta Mekkát, és a Kábát az egyistenhit központjává tette. 632-ben bekövetkezett halálakor az Arab-félsziget nagy része már elfogadta az új vallást vagy szerződéses viszonyban állt a medinai állammal.

A mai történetírás óvatos a prófétai életrajz számos részletével kapcsolatban. A Korán szövege elsődleges forrás, de a szíra-irodalom szerzői évszázadokkal később, teológiai és dinasztikus érdekek mentén írtak. A nyugati iszlamológia 20. századi „revisionista” irányzata (például Patricia Crone és Michael Cook munkássága) alapvetően megkérdőjelezte a hagyományos időrend megbízhatóságát, míg a kortárs kutatás a Korán és a 7. századi feliratok, érmék, keresztény és zsidó szövegek együttes olvasásával igyekszik rekonstruálni a folyamatot. A tudományos vita tehát nem az iszlám létezéséről, hanem a korai források értelmezési lehetőségeiről szól.

3.3.2 A rásidún kalifátus

Mohamed halála után a medinai közösség vezetői **kalifát** (khalīfa, „utód/hivatalnok”) választottak. A muszlim történeti hagyomány az első négy kalifát **rásidún** (al-khulafāʾ ar-rāshidūn, „helyesen vezetett kalifák”) néven tartja számon. Ők: **Abú Bakr** (uralkodott 632–634), **Omár** (Umar, 634–644), **Oszmán** (Uthmán, 644–656) és **Ali** (Alí, 656–661). A hagyományos korszakolás szerint e négy évtized alatt nem csupán a belső lázadások – a **ridda-háborúk** – zajlottak le, hanem az arab hadseregek kiterjesztették az uralmat Szíria, Mezopotámia, Egyiptom és Irán jelentős részére is.

A hódítások katonai sikerét a történészek több tényezővel magyarázzák: a Bizánci és a Szászánida Birodalom évtizedes háborúi kimerítették mindkét nagyhatalmat; a helyi lakosság egy része

közömbös vagy ellenséges volt a birodalmi központokkal szemben; az arab törzsek mozgékony hadviselése pedig hatékonyan használta ki a sivatagi útvonalakat. A 636-os jarmúki csata és a 637-es kádiszijjai csata után a levantei és mezopotámiai területek nagy része arab irányítás alá került. Az adórendszer és a közigazgatás kezdetben nagyrészt a korábbi bizánci és szászánida gyakorlatot követte.

A rásidún kalifátus belülről törékeny maradt. Oszmán kalifátusát a nepotizmus vádja és a tartományi elégedetlenség gyengítette; 656-ban lázadók megölték. Ali kalifátusát pedig a szíriai helytartó, **Muávija** (Muᶜāwiya) vitatta, aki Oszmán meggyilkolásának megtorlását követelte. A 657-es **sziffíni csata** patthelyzet után tárgyalásos döntőbíráskodáshoz vezetett, ami Ali táborát megosztotta: a **háridzsiták** (khawārij) kiváltak, mert szerintük a közösség vezetése nem lehet emberi alkudozás tárgya. 661-ben egy háridzsita merénylő megölte Alit, és Muávija lett a kalifa. Ezzel véget ért a rásidún kor, és elkezdődött az **Umajjád-dinasztia** uralma.

A rásidún kalifátus értékelése a későbbi muszlim hagyományban erősen normatív: a szunnita történetírás ezt a korszakot az ideális, legitim kormányzás korának tekinti, míg a síita hagyomány Ali és családja előzését jogtipráskénti értelmezi. A mai történészi megközelítés ezt az értékelést nem veszi át automatikusan: a rásidún kalifátust törzsi katonai arisztokráciaként írja le, amely vallási tekintélyt és adószedő hatalmat egyesített, de intézményei még nem hasonlíthatók a későbbi birodalmi államapparátusokhoz.

3.3.3 Az Umajjád és Abbászida kalifátus

Az Umajjádok (Banū Umajja) 661 és 750 között uralkodtak, székhelyüket Damaszkuszba helyezték. **Muávija** közigazgatási újításokkal, állandó hadsereggel és dinasztikus örökléssel szilárdította meg a hatalmat. Utódai alatt a hódítások tovább folytatódtak: nyugaton a Magreb, az Ibériai-félsziget (711-től), keleten Horászán és a mai Afganisztán, északon a Kaukázus vidéke került az iszlám fennhatósága alá. A birodalom hivatalos nyelve a 7. század végén az arab lett, pénzverése pedig elvált a bizánci és szászánida mintáktól.

Az Umajjád uralom társadalmi feszültségekkel járt. A nem arab muszlimok – az ún. **maválik** (mawālī) – sok területen másodrendű adózási státuszban maradtak, a törzsi riválisok és a próféta családjához hű csoportok ellenzéke pedig erősödött. A 740-es években Horászánban felkelés tört ki, amely az Abbászida családot, Mohamed nagybátyjának, al-Abbásznak a leszármazottait juttatta hatalomra. 750-ben az Abbászidák legyőzték az utolsó Umajjád kalifát, és 750–1258 között uralkodtak, székhelyüket **Bagdadba** helyezték (762).

Az **Abbászida kalifátus** (al-Khilāfa al-ᶜAbbāsziyya) a birodalom intézményesülésének csúcsa. A kalifa vallási és politikai tekintélyt egyesített, de a gyakorlatban a tartományi kormányzók, adószedők, katonai parancsnokok és udvari hivatalnokok láncolata működtette az államot. A 9. századra a birodalom annyira kiterjedt, hogy perifériái – például **Al-Andalusz** (Ibéria), Észak-Afrika, Egyiptom, Horászán – fokozatosan önálló dinasztiák irányítása alá kerültek. A 10–11. században a kalifátus gyakran csak névleges fennhatóságot gyakorolt, miközben **emírek** (amīr, parancsnok) és **szultánok** (sulṭān, hatalmi tekintély) uralták a tényleges hatalmat.

Az Abbászida korban az iszlám civilizáció intézményi keretei jelentősen kibővültek: kialakult a **vizír** (wazīr) tisztsége, az udvari kancellária, a posta- és hírszerző rendszer (**baríd**), az állami földadózás modernizálása. A 8–10. században Bagdad, Baszra, Kúfa, Damaszkusz, Fustat (Kairó elődje) és Kairouan jelentős városközpontokká váltak, ahol kórházak, könyvtárak, mecsetek és **medreszék** (madrasza, jogi-vallási iskola) működtek. A 9. században elindult az ún. **fordítási mozgalom**: görög, szír, perzsa és indiai tudományos, orvosi, filozófiai szövegeket ültettek át arabra, ami a matematika, csillagászat, orvostudomány és filozófia fellendüléséhez vezetett.

A 10. századtól a kalifátus hatalma fokozatosan gyengült. A **Bujidák** (945–1055) Bagdadban katonai felügyelet alá vonták a kalifát, a **szeldzsuk törökök** (1055-től) pedig formálisan a kalifa nevében kormányoztak, de a tényleges hatalmat a **szultán** gyakorolta. A 13. század elején a kalifátus területileg már csak Irak középső részére terjedt ki. 1258-ban a mongol **Hülegü** seregei elfoglalták Bagdadot, és kivégezték az utolsó Abbászida kalifát, **al-Musztaasztimot**. Az Abbászida család egyes tagjai Egyiptomba menekültek, ahol a **mamlúk szultánok** 1517-ig névleges kalifátust tartottak fenn.

3.3.4 A szunnita–síita szakadás

A szunnita–síita megosztás a korai iszlám politikai örökösödési vitájából alakult ki, és csak évszázadok alatt vált teológiai, jogi és rituális irányzattá. A vita középpontja az volt, ki jogosult a Mohamed utáni közösség vezetésére: az a személy, akit a közösség választ vagy aki alkalmasnak bizonyul (a későbbi szunnita álláspont), vagy a próféta vérségi leszármazottja, pontosabban **Ali** és felesége, **Fátima** családja (a későbbi síita álláspont). A **síita** (síᶜat Alí, „Ali pártja”) hagyomány szerint Mohamed a **Gadír Khumm** melletti beszédben Alit jelölte ki utódjául; a szunnita hagyomány ezt az eseményt nem tekinti egyértelmű kinevezésnek. A történészi konszenzus szerint az esemény értelmezése későbbi felekezeti visszavetítés eredménye.

A feszültség Ali kalifátusa alatt éleződött ki, és **Muávija** 661-es hatalomra jutása után intézményesült. Ali fia, **Huszajn** 680-ban **Kerbela** mellett katonai összecsapásban halt meg az Umajjád kalifa, **Jazíd** erőivel szemben. Kerbela a síita emlékezetben központi gyássá és mártíromsággá vált; a **asúrá** (ᶜāshūrāᵓ) rituáléja ezt a halált eleveníti fel. A síita közösségek az idők során több irányzatra váltak szét: a **tizenkettes** síiták szerint tizenkét imám – Ali leszármazottai – rendelkezik vallási tekintéllyel, és a tizenkettedik imám rejtőzködik (gaiba), visszatérése pedig messianisztikus várakozás tárgya. Az **iszmailiták** a hatodik imám leszármazottjától eredeztetik magukat, és a 10–12. században jelentős államot hoztak létre Egyiptomban (a **Fátimida kalifátus**, 909–1171). A **zaiditák** a jemeni hegyvidéken alakítottak ki tartós imámátust.

A szunnita hagyomány a kalifátus legitimitását a közösségi konszenzusra (**idzsmá**, ijmāᶜ) és a prófétai hagyomány követésére (szunna) alapozza. A szunnita iszlámban a vallási tekintély nem egyetlen vérvonalhoz kötött, hanem a tudósok (**ulamá**, ᶜulamāᵓ) közösségéhez. A síita iszlámban az **imám** (imām) nem csupán imavezető, hanem tévedhetetlen vallási vezető, akinek leszármazási lánca a prófétáig vezet. Ez a különbség ma is meghatározza a két irányzat vallásjogi és politikai gondolkodását.

A mai történetírás óvakodik attól, hogy a szunnita–síita ellentétet „ősi gyűlöletként” ábrázolja. A korai évszázadokban a felekezeti határok folyékonyak voltak, és a mai értelemben vett szunnita–síita identitások csak a 10–11. századtól szilárdultak meg. A konfliktusok hátterében általában állami adópolitika, törzsi rivalizálás, földbirtokviszonyok és regionális hatalmi érdekek álltak, nem pedig kizárólag teológiai ellentétek. A modern szektarianizmust az Szektarianizmus, kisebbségek és állampolgárság alfejezet tárgyalja.

3.3.5 Jog, tudomány és városkultúra

Az iszlám jog (**saría**, sharīᶜa) a 8–10. században fokozatosan intézményesült. Forrásai a Korán, a prófétai hagyomány (**hadísz**), a közösségi konszenzus (**idzsmá**) és az analógia (**kijász**, qiyās). A jogtudósok négy nagy szunnita jogi iskolája (**madzhab**, madhhab) – a **hanafita**, **málikita**, **sáfiita** és **hanbalita** – e források eltérő súlyozását képviseli. A síita jogtudomány a **dzsafari** iskola köré szerveződik. A saría nem egyetlen törvénykönyv, hanem esetjogi és elméleti hagyomány, amelyet a 19. századi állami kodifikáció előtt a bírók (**kádi**, qāḍī) és jogtudósok esetenként alkalmaztak.

A **hadísz**-tudomány a 9. században érte el csúcspontját. A gyűjtemények – például **al-Bukhárí** és **Muszlim** munkái – a szunnita közösségben kanonikus tekintélyre tettek szert. A hadíszok hitelességét a tudósok a közvetítők láncolatának (**isznád**, isnād) vizsgálatával ellenőrizték. A modern nyugati kutatás – Ignaz Goldziher és Joseph Schacht nyomán – sok hadíszt későbbi visszavetítésnek tekint, míg a muszlim tudósok jelentős része a hagyományos hitelességi kritériumokat tartja mérvadónak. Ez a vita ma is alapvető módszertani kérdés az iszlám korai történetének kutatásában.

Az Abbászida kori tudomány és filozófia a fordítási mozgalomra épült. **al-Hvárizmi** (al-Khwārizmī) nevéhez fűződik az algebra megalapozása; **al-Kindi**, **al-Fárábi**, **Ibn Színá** (Avicenna) és **Averroësz** (Ibn Rusd) a filozófia és orvostudomány meghatározó alakjai lettek. Csillagászati obszervatóriumok, kórházak és könyvtárak működtek Bagdadban, Damaszkuszban, Kairóban, Cordobában és Nisápúrban. A tudósok gyakran több vallási és nyelvi közösségből származtak: keresztény, zsidó, szabí és perzsa tudósok egyaránt részt vettek a fordítási és tudományos munkában. Ezt a sokszínűséget a könyv a birodalmi örökségek kapcsán is tárgyalja az Oszmán, szafavida, mogul és cári örökségek alfejezetben.

A városkultúra szempontjából Bagdad a 8–10. században a világ egyik legnagyobb városa lehetett; lakosságára vonatkozó becslések néhány százezertől egymillióig terjednek, de megbízható népszámlálási adatok nem maradtak fenn. A városi élet központjai a pénteki mecset, a piac (**szúk**, sūq), a fürdő (**hammám**), a kórház (**bímárisztán**, bīmāristān) és a **medresze** voltak. A **vakf** (waqf) intézménye – vallási alapítvány – tartotta fenn a mecseteket, iskolákat, kutakat és kórházakat, és adózási kiváltságai révén a vagyonfelhalmozás fontos eszköze lett. A társadalom azonban nem csupán városi elitből állt: a parasztság és a nomád pásztorok többsége az adóterhek és a szezonális éhínségek kiszolgáltatottja volt, és a források gyakran csak akkor említik őket, amikor lázadásban vagy aszály kapcsán kerülnek elő.

3.3.6 Források és bizonytalanságok

Az iszlám születésének története forráskritikai szempontból egyenetlen. A Korán a legkorábbi elsődleges forrás, de szövegtörténete – a 7. századi változatok, a kalifális redakció, a lejegyzés körülményei – a kutatásban vitatott. A prófétai életrajzok és a hadíszgyűjtemények évszázadokkal későbbiek, és szerzőik politikai-teológiai célok szerint válogattak. A korai hódítások eseménytörténete főként 9–10. századi arab krónikákból (például **at-Tabari** és **al-Baládzúri**) ismert, amelyek a győztesek szempontjából őrizték meg a történetet. A régészeti anyag – feliratok, érmék, településrétegek – fontos korrekciós forrás, de a 7. századi Arábia régészete sok területen még hiányos. A hódítások okairól folyó tudományos vita sem zárult le: a gazdasági nyomás, a törzsi mobilitás, a birodalmi gyengeség és a vallási motiváció súlyát a történészek eltérően ítélik meg.

A szunnita–síita szakadás kapcsán a legfőbb bizonytalanság a korai események – például a Gadír Khumm-i beszéd vagy a kerbelai ütközet részletei – rekonstrukciója. A rendelkezésre álló források többsége felekezetileg elkötelezett, és a mai emlékezetpolitika is befolyásolja az értelmezést. A kalifátus intézményének megítélése ugyancsak vitatott: a muszlim hagyomány a rásidún kort normatív aranykornak tekinti, míg a modern nyugati történetírás ezt a narratívát mint későbbi konstrukciót vizsgálja. A demográfiai adatok – Bagdad vagy Damaszkusz lakossága, a hadseregek létszáma, a hódítások áldozati számai – a források szórása miatt becslésnek minősülnek, nem mért statisztikának.

A fejezetben leírt időrendi keret – 610 körüli prófétai fellépés, 622-es hidzsra, 632-es halál, 632–661-es rásidún kalifátus, 661–750-es Umajjád, 750–1258-as Abbászida kalifátus – a tudományos konszenzusnak megfelelő, de egyes részletek (például a Korán kanonizációja, a sziffíni

döntőbíráskodás pontos lefolyása, az Abbászida forradalom szervezettsége) továbbra is vitatottak. Ahol a szöveg bizonytalan adatot közöl, ott ezt jelzi.

3.3.7 Rövid összefoglaló

- Mohamed fellépése a 7. századi Arábia törzsi, kereskedelmi és vallási viszonyai között bontakozott ki; a hidzsra (622) a muszlim időszámítás kezdete, Medina pedig az új vallás és politikai közösség központja lett.
- A rásidún kalifátus (632–661) a közösségi választáson alapuló vezetés korszaka volt, amely alatt az arab hadseregek kiterjesztették az iszlám fennhatóságot Szíriára, Mezopotámiára, Egyiptomra és Iránra.
- Az Umajjád kalifátus (661–750) Damaszkuszból, az Abbászida kalifátus (750–1258) Bagdadból kormányzott, és utóbbi alatt intézményesült a muszlim birodalmi állam, a jog, a tudomány és a városkultúra.
- A szunnita–síita szakadás politikai örökösödési vitából nőtt ki, és évszázadok alatt alakult át teológiai, jogi és rituális irányzattá; a kerbelai események a síita emlékezet központi elemévé váltak.
- Az iszlám jog (saría) a Koránra, a prófétai hagyományra, a konszenzusra és az analógiára épült; a 8–10. században négy szunnita jogi iskola és a síita dzsafari iskola szilárdult meg.
- A fordítási mozgalom és a városi intézmények (medresze, kórház, vakf) a 8–11. században az iszlám civilizáció tudományos és kulturális felvirágzását eredményezték.
- A korai iszlám történetének forrásai egyenetlenek: a Korán mellett későbbi, felekezetileg színezett életrajzok és krónikák állnak, a régészeti leletek pedig még hiányosak.

3.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen elsődleges és másodlagos források alapján rekonstruálható Mohamed élete, és miért vitatott a hagyományos életrajz egyes részleteinek hitelessége?
2. Hasonlítsa össze a rásidún, az Umajjád és az Abbászida kalifátus hatalmi berendezkedését! Miben különbözött a legitimitás, a közigazgatás és a társadalmi integráció?
3. Hogyan alakult át a szunnita–síita szakadás politikai konfliktusból vallási irányzattá, és miért nem tekinthető a két irányzat különbsége pusztán „ősi gyűlöletnek”?
4. Milyen szerepet játszott a fordítási mozgalom az iszlám tudomány fejlődésében, és hogyan kapcsolódott a városi intézmények (medresze, vakf, kórház) kiépüléséhez?
5. Miért fontos a forráskritika a 7–9. századi iszlám történelem tanulmányozásakor, és milyen módszertani viták jellemzik a mai kutatást?

3.4 Oszmánok, szafavidák, mogulok és kádzsárok

A 15. századtól a 18. század végéig a Közel-Kelet és a vele szoros kapcsolatban álló dél-ázsiai térség politikai térképét három nagy, egymással részben versengő, részben egymásra is ható birodalmi képződmény határozta meg: az **Oszmán Birodalom (Devlet-i Aliyye)**, a **Szafavida Birodalom (Safaviyya)** és a **Mogul Birodalom (Gurkani)**. Mindhárom az iszlám kalifátusok utáni korszakban építette ki hatalmát, de eltérő legitimációs, közigazgatási és valláspolitikai megoldásokkal. A 18. század végére e rendszerek közül kettő meggyengült vagy felbomlóban volt, és a mai Irán területén a **Kádzsár-dinasztia (Qajar)** alapozta meg azt az államot, amely a 19. századi reformok és a modern iráni állam közvetlen előzménye lett. Ez az alfejezet a kora újkori birodalmi rendszereket mint egymással összefüggő, de nem egységes képződményeket mutatja

be, különös tekintettel a valláspolitikára, az adóztatásra, a kereskedelemre és a 18. századi válságokra.

3.4.1 A kora újkori „puskapor-birodalmak” modellje és korlátai

A történetírás gyakran **puskapor-birodalmaknak** (gunpowder empires) nevezi az Oszmán, a Szafavida és a Mogul államot, utalva arra, hogy mindhárom a tűzfegyverek – elsősorban a tüzérség és a muskétás gyalogság – rendszeresítésével tudta központosítani hatalmát a korábbi lovasnomád vagy törzsi katonai elitekkel szemben. Ezt a fogalmat Marshall G. S. Hodgson és más történészek vezették be, de a modellt ma már árnyaltan kezelik: a három birodalom katonai sikere nem pusztán technikai újításokon múlt, hanem az adórendszer, a bürokrácia, a vallási legitimáció és a kereskedelmi hálózatok együttes működésén is. Ráadásul a „puskapor-birodalom” címke hajlamos elfedni a belső regionális különbségeket, a törzsi és helyi elitek folyamatos alkudozását, valamint azt, hogy a tűzfegyverek használata nem szüntette meg a lovasság szerepét, csak átalakította.

Ami a három birodalmat összeköti, az elsősorban a **perzsa–iszlám uralkodói hagyomány** öröksége: a szeldzsuk, ilhánida és timurida korszakokból átvett udvari kultúra, a perzsa mint kancelláriai és irodalmi nyelv (különösen az Oszmán és a Mogul udvarban), valamint a **saría** (iszlám jog) és a dinasztikus törvény (oszmánul *kánún*, perzsául *urf*) párhuzamos érvényesítése. Ugyanakkor a három állam vallási arculata élesen eltért: az Oszmán Birodalom a **szunnita** iszlám hivatalos értelmezését, a Szafavida Birodalom a **tizenkettes síita** (imámita) irányzatot tette államvallássá, a Mogul Birodalom pedig – különösen Akbar uralkodása alatt – a vallási pluralizmus és a muszlim–hindu együttélés különböző modelljeit próbálta intézményesíteni. Ez a különbség nem „ősi” vallási szembenállásból fakadt, hanem konkrét politikai döntésekből és a hatalmi elitek érdekeiből.

3.4.2 Az Oszmán Birodalom: a kora újkori mediterrán–anatól–arab nagyhatalom

Az oszmán állam a 14. század elején anatóliai határfejedelemségként (bejlik) jött létre, és a 15. század közepére a Balkán, Anatólia és a Fekete-tenger térségének meghatározó hatalmává vált. **II. Mehmed (Mehmed, a Hódító)** 1453-ban elfoglalta Konstantinápolyt, ezzel véget vetett a Bizánci Birodalomnak, és a várost – Isztambul néven – új birodalmi fővárossá tette. A 16. század elején **I. Szelim** 1516–1517-ben meghódította a mamlúk Szíriát, Egyiptomot és a Hidzsászt, így az oszmán szultán a **kalifa** címet is felvette, ami a szent helyek (Mekka, Medina, Jeruzsálem) védelmezőjének szerepét erősítette. **I. (Nagy) Szulejmán** (1520–1566) uralkodása alatt a birodalom elérte legnagyobb kiterjedését: nyugaton a Magyar Királyság középső részét, keleten Irakot, délen Jement és Észak-Afrika nagy részét ellenőrizte, vagy legalábbis hűbéri/szövetségi rendszerbe vonta.

Az oszmán közigazgatás alapegysége a **tímár**-rendszer volt: a szultán a hódított földek jövedelmét katonai szolgálat fejében osztotta ki **szpáhiknak** (lovasoknak) és más katonai-bürokratikus elitnek. A föld elvileg állami tulajdonban maradt, az adókat pedig a helyi paraszti közösségektől szedték be, ami hosszú távon viszonylag stabil – de nem egyenletesen igazságos – adóztatást tett lehetővé. A **devsirme** (gyermekadó) intézménye révén a birodalom keresztény alattvalóinak egy részéből toborozta a **janicsár** gyalogságot és a palota adminisztrációját; ezek az állami rabszolgává tett, iszlamizált és kiképzett fiatalok formálisan a szultán személyes szolgái voltak, ami a törzsi elitekkel szemben lojális, központi haderőt biztosított. A rendszer nem volt statikus: a 16. század végétől a tímár-birtokok egyre inkább magánjellegű birtokokká vagy adóbérletekké alakultak, a janicsárok pedig városi, részben céhes-kereskedői érdekeltségű, politikailag is aktív csoporttá váltak.

A valláspolitika a **szunnita** iszlám hanafita jogi iskoláját tette hivatalossá, de a birodalomban élő nem muszlim közösségek – elsősorban ortodox keresztények, örmények, zsidók – jogállását a **zimma** (védett népek) elve alapján, a **millet**-rendszer keretében szabályozták. A millet-rendszer a 19. században nyerte el formális, jogi keretét, de gyökerei a korábbi gyakorlatra nyúlnak vissza: az egyes vallási közösségek saját egyházi-vallási vezetőik alatt, belső jogvitáikban részleges autonómiát élveztek, cserébe különadót (dzsizje) fizettek. Ez nem jelenti, hogy a nem muszlimok egyenlő jogú alattvalók lettek volna: a társadalmi hierarchiában a muszlim férfiak előjogokat élveztek, és az időszakos erőszak vagy diszkrimináció sem volt ritka. Ugyanakkor a birodalom hosszú időn át képes volt viszonylag stabil együttélést fenntartani a soknyelvű és sokvallású területeken, ami a korabeli Európa vallási üldözéseihez képest is említésre méltó.

A 17. századtól az oszmán állam belső válságokkal és külső katonai kudarcokkal szembesült. A **dzseláli felkelések** Anatóliában, a tímár-rendszer eróziója, az infláció és az európai ezüst beáramlása, valamint a Habsburg és a szafavida frontokon elszenvedett vereségek (a 1606-os zsitvatoroki béke, a 1639-es kaszr-i sirini béke) jelezték a korábbi expanzió végét. A 18. századra a hatalom gyakorlatilag megoszlott a központi udvar, a tartományi helytartók és a helyi előkelők (**ájánok**) között; olyan tartományi dinasztiák, mint a balkáni **Köprülük** vagy az egyiptomi mamlúk bejek és a **Köprülü** nagyvezírek családja, időnként a központi hatalom riválisaivá váltak. A birodalom azonban nem omlott össze: a 18. század végén **III. Szelim** (1789–1807) reformkísérletei, majd **II. Mahmud** (1808–1839) intézkedései a hadsereg és a közigazgatás modernizálását célozták, ami a 19. századi **tanzimát** reformok előzménye lett.

3.4.3 A Szafavida Birodalom: a síita Irán megteremtése

A Szafavida rend a 13. század végén a mai Irán északnyugati részén, Ardebilben született szúfi testvériségként. A rend alapítója, **Szafi ad-Dín** (1252–1334) után a mozgalom fokozatosan militarizálódott, és a 15. század végére törzsi harcosok – főként türkmén **kizilbas** („vörös fejűek”) törzsek – támogatásával politikai hatalommá vált. **I. Iszmáíl** 1501-ben Tabrízben sahként kiáltotta ki magát, és rövid idő alatt elfoglalta a mai Irán nagy részét, valamint a mai Irak és a Kaukázus egyes területeit. Az új állam legfontosabb valláspolitikai döntése az volt, hogy a **tizenkettes síita** irányzatot tette államvallássá, és erőszakkal vagy nyomásgyakorlással térítette a többségében szunnita lakosságot. Ez a döntés a szafavida uralkodóházat megkülönböztette a szomszédos, szunnita oszmán és üzbég hatalmaktól, és a mai Irán vallási arculatának alapját képezte; ugyanakkor a síita identitás nem „ősi” perzsa sajátosság volt, hanem a 16. században tudatosan kiépített politikai-katonai projekt.

A szafavida–oszmán konfliktus az 1514-es **csáldiráni csata** után vált tartóssá, amelyben az oszmánok tüzérséggel legyőzték a kizilbas lovasságot. A vereség rávilágított a törzsi haderő korlátaira, de a Szafavida állam nem omlott össze. **I. Tahmászp** (1524–1576) hosszú uralkodása alatt a birodalom belsőleg konszolidálódott, bár a kizilbas törzsfők közötti frakcióharcok gyakran destabilizálták az udvart. A fordulópontot **I. Abbász** (1588–1629) uralkodása hozta: Abbász központosította az adminisztrációt, átszervezte a hadsereget, és a kizilbas törzsi lovasság mellé **ghulám** (rabszolga-katona) hadtesteket állított fel, amelyek gyakran örmény, grúz és cserkesz származású, iszlamizált katonákból álltak. A fővárost 1598-ban **Iszfahánba** helyezte át, amelyet nagyszabású építkezésekkel – a Meidan-e Sáh tér, a sejk Lotfolláh-mecset, a Sah-mecset – a birodalom reprezentatív központjává tett. Abbász uralkodása alatt a Szafavida Birodalom visszafoglalta az oszmánoktól a korábban elvesztett területeket, és kiűzte a portugálokat a Perzsa-öbölből (Hormuz 1622), ami a tengeri kereskedelem ellenőrzését is megerősítette.

A szafavida valláspolitika a síita **ulema** (vallástudósok) intézményesülését hozta: a sahok síita jogtudósokat hívtak az országba, mecseteket és vallási iskolákat (madrasza) alapítottak, és fokozatosan kiépítették a síita papság hierarchiáját. Ez a folyamat hosszú távon azt eredményezte,

hogy a vallási elit a politikai hatalomtól viszonylag független társadalmi és gazdasági bázisra tett szert, ami a 19–20. századi iráni politikai fejlődésben is meghatározó lett. A gazdaság alapja a mezőgazdasági adó és a **selyemkereskedelem** volt; a selyemexport nagy részét az örmény kereskedőhálózatok bonyolították, amelyek Iszfahánból, az Oszmán Birodalmon át Európába, illetve az Indiai-óceánon át Dél-Ázsiába szállították az árut. A 17. században a szafavida állam viszonylag stabil, bár nem mentes a belső lázadásoktól és a törzsi ellenállástól.

A 18. század elején a birodalom gyorsan összeomlott. A gyenge utódok, a kizilbas törzsfők és a síita klérus közötti hatalmi harcok, valamint a gazdasági nehézségek miatt 1722-ben az afgán **gilzai** törzsek elfoglalták Iszfahánt, és véget vetettek a Szafavida-dinasztia tényleges uralmának. A szafavida állam bukása hosszú polgárháborús időszakot nyitott, amelyből előbb **Nádir sé** (1736–1747) afsárida hadvezér emelkedett ki, aki rövid időre helyreállította Irán területi egységét, sőt 1739-ben kifosztotta Delhit, majd halála után a **Zand**-dinasztia (1751–1794) szerezte meg a hatalmat a déli és középső területeken. Ez a káosz tette lehetővé a **Kádzsár-dinasztia** felemelkedését, amely a 18. század legvégén egyesítette Iránt, és a 19. századi reformok és a modern iráni állam közvetlen előzményévé vált.

3.4.4 A Mogul Birodalom: muszlim uralom a szubkontinensen

A Mogul Birodalom a **Timurida** hagyományból nőtt ki: **Bábur** (1483–1530), Timur Lenk leszármazottja, 1526-ban a pánipati csatában legyőzte a Delhi Szultanátus utolsó uralkodóját, és megalapította az észak-indiai mogul államot. Bábur és fia, **Humájun** uralkodása még bizonytalan volt, de unokája, **Akbar** (1556–1605) hosszú uralkodása alatt a birodalom megszilárdult, és a szubkontinens északi és középső részének meghatározó hatalmává vált. Akbar adminisztratív reformjai – a **manszabdár** rendszer, amelyben a katonai és polgári tisztségeket rangsorolták, és a **zabt** adórendszer, amely a terményhozamok becslésén alapuló földadót vezetett be – viszonylag hatékony központi ellenőrzést tettek lehetővé. A mogul uralom nem egyszerűen „muszlim hódítás” volt: az uralkodó elit muszlim volt, de a lakosság többsége hindu, emellett jelentős szikh, dzsaina és más közösségek is éltek. Akbar valláspolitikája ezt a sokféleséget tudomásul vette: eltörölte a nem muszlimokra kivetett fejadót (dzsizje), házassági szövetségeket kötött hindu rádzsput dinasztiákkal, és udvarában vallási vitákat rendezett muszlim, hindu, keresztény (jezsuita) és más képviselők részvételével. Az általa hirdetett **szulh-i kull** („egyetemes béke”) elve a vallási türelmet és a birodalmi lojalitást helyezte a felekezeti azonosság fölé. Ez a politika a korabeli Európa vallásháborúihoz képest figyelemre méltó, de nem jelentett modern értelemben vett vallásszabadságot: az állam továbbra is muszlim legitimációjú volt, és a nem muszlimok társadalmi jogállása hierarchikus maradt.

Akbar utódai, **Dzsahángír** (1605–1627) és **Sáh Dzsahán** (1628–1658) alatt a birodalom tovább terjeszkedett, és a mogul udvari kultúra – az építészet, a festészet, az irodalom – csúcspontját érte el. Sáh Dzsahán nevéhez fűződik a Tádzs Mahal felépítése, amely a mogul reprezentáció és a perzsa-indiai művészeti szintézis jelképe. A gazdaság alapja a mezőgazdasági adó és a rendkívül aktív **Indiai-óceán**-kereskedelem volt: a mogul kikötők – Szúrat, később Kalkutta és Bombay – összekötötték a birodalmat a Perzsa-öböl, Délkelet-Ázsia és Afrika kereskedelmi hálózataival. Az európai kereskedőtársaságok – a portugál, holland, angol és francia – fokozatosan növelték jelenlétüket, de a 17. században még nem gyakoroltak politikai uralmat; a mogul állam engedélyezte kereskedelmi telepeik működését, cserébe vámokat és adókat szedett.

A birodalom valláspolitikája **Aurangzeb** (1658–1707) uralkodása alatt fordult meg. Aurangzeb konzervatívabb, szunnita iszlám értelmezést képviselt, visszavezette a dzsizje adót, leromboltatta egyes hindu templomok egy részét, és háborúkat folytatott a Dekkán muzulmán szultanátusai, valamint a hindu **Maratha** állam ellen. Uralkodása alatt a birodalom elérte legnagyobb területi kiterjedését, de a folyamatos hadviselés kimerítette a kincstárat, és a vallási-politikai feszültségek

aláásták a korábbi kompromisszumos rendszert. A 18. század elején a Maratha Konföderáció, a szikh felkelések, a regionális kormányzók (nábobok) önállósodása és az afgán **Durrani** inváziók fokozatosan szétzilálták a központi hatalmat. Az 1739-es **Nádir sé**-féle delhi fosztogatás jelképesen is megmutatta a mogul központ katonai tehetetlenségét. A birodalom formálisan 1857-ig fennmaradt, de a 18. század második felétől már csak névleges hatalmat gyakorolt; a tényleges politikai és katonai ellenőrzés a regionális államok, a Maratha, a szikh és az európai társaságok – elsősorban a Brit Kelet-indiai Társaság – kezébe került.

3.4.5 A Kádzsár-dinasztia kialakulása a 18. század végén

A Szafavida Birodalom bukása utáni fél évszázados káoszban a török eredetű **kádzsár** törzs fokozatosan megerősödött Észak-Iránban. **Aga Muhammad Kádzsár** (1742–1797) az 1780-as években kezdte egyesíteni a széttagolt területeket, és 1794-ben megdöntötte a Zand-dinasztiát, majd 1796-ban hivatalosan is sahként koronáztatta magát. Uralkodása rövid volt, de brutális: a politikai ellenfelekkel szembeni kegyetlensége – többek között a Kerman város elleni megtorlás – a korabeli és későbbi krónikák szerint is kiemelkedő volt. 1797-es meggyilkolása után unokaöccse, **Fath Ali Sáh** (1797–1834) követte, aki a **Teherán** központú államot megerősítette, és a **Kádzsár Irán (Qajar)** adminisztratív kereteit kiépítette. A Kádzsár állam nem volt központosított, modern bürokrácia: a hatalom a sah udvara, a törzsi elitek, a tartományi kormányzók és a helyi vallási tekintélyek közötti alkufolyamatokon nyugodott. A síita ulema a szafavida korszakhoz képest tovább erősödött, és a 19. század folyamán egyre nagyobb szerepet játszott a politikában, ami a későbbi alkotmányos forradalom (1905–1911) és az 1979-es iszlám forradalom előzményeként is értelmezhető.

A Kádzsár-kor első évtizedeiben a birodalom területi veszteségeket szenvedett a kaukázusi fronton: az 1804–1813-as és 1826–1828-as orosz–perzsa háborúk a gulisztáni és türkmencsaji szerződésekhez vezettek, amelyek a mai Örményország, Azerbajdzsán és Grúzia területét az Orosz Birodalomnak juttatták. Ez a veszteség nemcsak területi, hanem gazdasági és demográfiai következményekkel is járt, és a 19. századi iráni reformtörekvések egyik fontos mozgatórugója lett. A Kádzsár Irán valláspolitikája a síita iszlámot tekintette hivatalosnak, de a birodalomban élő szunnita kurdok, türkmének és beludzsok, valamint a keresztény örmények, asszírok és zsidók jogállása a hagyományos dhimma-keretek között mozgott, gyakran a helyi hatalmi viszonyoktól függően.

3.4.6 Vallás, adózás, kereskedelem: közös minták és eltérések

A három nagy birodalom és a Kádzsár Irán gazdasági alapja hasonló volt: a mezőgazdasági termelésből és a kereskedelmi útvonalakból származó jövedelem központi újraelosztása. Az adóztatás azonban eltérő formákat öltött: az oszmán **tímár**-rendszer a katonai szolgálat és a földjövedelem összekapcsolásán alapult; a szafavida állam a **tujul** (adóbérlet vagy jövedelemátengedés) és a **mulk** (magánbirtok) kategóriákat használta; a mogul **zabt** rendszer a terménybecslésen alapuló pénzadót részesítette előnyben; a Kádzsár állam pedig gyakran adóbérleteket (perzsául *ijáré*) adott ki, ami a helyi adóbérlők hatalmát növelte. A kereskedelmet mindhárom birodalomban a városi kereskedőtőke, a vallási alapítványok (**vakf**) és a külföldi – örmény, zsidó, bánján, európai – hálózatok bonyolították. Az **Indiai-óceán** és a **selyemút** összekapcsolta a térséget Kínával, Délkelet-Ázsiával, Afrikával és Európával, de a 16. századtól az európai tengeri hatalmak fokozatosan növelték részesedésüket, ami hosszú távon a helyi államok gazdasági mozgásterét is szűkítette.

A valláspolitika terén a legszembetűnőbb különbség a szunnita–síita szembenállás intézményesülése volt az Oszmán és a Szafavida birodalom között. Ez a feszültség nem egyszerűen teológiai

vita volt, hanem területi és kereskedelmi rivalizálással is összefonódott. Az Oszmán Birodalom hivatalos szunnita identitása a kalifai legitimációban, a Szafavida sahok síita identitása a **kizilbas** törzsi-vallási mozgalom örökségében gyökerezett. A Mogul Birodalom ezzel szemben a vallási pluralizmus és a dinasztikus lojalitás összeegyeztetésére törekedett, bár ez a politika időben és uralkodónként változott, és Aurangzeb alatt egyértelműen a szunnita ortodoxia felé tolódott. A Kádzsár Irán a szafavida síita örökséget folytatta, de a 19. században a síita ulema és a sah közötti hatalmi egyensúly új kihívások elé került.

3.4.7 A 18. századi válságok és a kora újkori rendszerek átalakulása

A 18. század mindhárom birodalomban a decentralizáció, a belső lázadások és a külső katonai nyomás időszaka volt. Az Oszmán Birodalom a 1683-as bécsi vereség után a **karlócai béke** (1699) és a **paszarofáci béke** (1718) révén jelentős európai területeket vesztett, és belsőleg a tartományi elitek hatalma nőtt. Ugyanakkor a birodalom nem esett szét: a 18. század folyamán többször is próbálkozott katonai reformokkal, és a 19. században – részben a külső nyomás, részben a belső reformerek hatására – megindult a modernizáció. A Szafavida Birodalom 1722-es bukása után Irán hosszú polgárháborúba süllyedt, és csak a Kádzsár-dinasztia tudta – részben – helyreállítani a területi egységet. A Mogul Birodalom a 18. században fokozatosan regionális államokra bomlott, és a Brit Kelet-indiai Társaság katonai-politikai hatalma a század végére már meghatározóvá vált. Ez a folyamat közvetlen előzménye a 19. századi gyarmati uralomnak és a modern államhatárok kialakulásának, amelyet A gyarmatosítás, mandátumok és államhatárok alfejezet tárgyal.

A 18. századi válságok értelmezése a történetírásban vitatott. Egyes kutatók a belső elitet, a katonai technológia lemaradását és az adórendszer merevségét hangsúlyozzák; mások a világgazdasági átrendeződést, az európai tengeri kereskedelem előretörését és az amerikai ezüst beáramlásának inflációs hatásait emelik ki. A „hanyatlás” fogalma maga is problematikus: a 18. századi Oszmán Birodalomban például a helyi elitek megerősödése nem feltétlenül a birodalom gyengülését jelentette, hanem a hatalomgyakorlás új formáinak kialakulását. Hasonlóképpen a Mogul Birodalom „összeomlása” nem egyetlen okra vezethető vissza, hanem a birodalmi központ és a regionális elitek közötti alkufolyamatok kimenetelére.

3.4.8 Források és bizonytalanságok

A kora újkori birodalmakról szóló ismereteink forrásbázisa egyenlőtlen. Az **Oszmán Birodalom** esetében kiterjedt központi levéltárak (başbakanlık arşivi), adóösszeírások (tahrir defterleri), bírósági jegyzőkönyvek (kadi szidzsillek) és krónikák állnak rendelkezésre, de ezek elsősorban az állami adminisztráció nézőpontját tükrözik, és a vidéki, női vagy nem muszlim tapasztalatokat gyakran csak közvetve mutatják. A **Szafavida Birodalom** forrásai szűkösebbek: a központi állam kevésbé volt bürokratikus, és sok dokumentum elveszett a 18. századi harcokban; a korszakról szóló ismeretek jelentős része európai utazók, örmény kereskedők és későbbi krónikák beszámolóira támaszkodik. A **Mogul Birodalom** esetében a perzsa nyelvű udvari krónikák (például Abul-Fazl *Áin-i Akbarí* című munkája) mellett az európai kereskedőtársaságok – elsősorban az angol Kelet-indiai Társaság – feljegyzései is fontosak, de ezek szerzői gyakran saját kereskedelmi-politikai érdekeik szerint értelmezték az eseményeket. A **Kádzsár-kor** korai szakaszáról viszonylag kevés elsődleges forrás maradt fenn, és a későbbi nemzeti történetírás – mind az iráni, mind a külföldi – gyakran a 19. századi veszteségek fényében ítélte meg a dinasztiát.

A demográfiai és gazdasági adatok a kora újkorban szinte mindig becslések. A 16. századi oszmán adóösszeírásokból viszonylag pontos háztartás- és adónyilvántartások rekonstruálhatók, de a teljes népességre vonatkozó számok vitatottak; a Szafavida és Mogul birodalomra vonatkozó becslések

ennél is bizonytalanabbak. Az egyes vallási közösségek létszámáról a 19. század előtt nincs megbízható statisztika, így az olyan állítások, mint „a lakosság többsége síita lett a szafavida térítés nyomán”, csak hozzávetőlegesek, bár a tendencia maga dokumentált. A dzsizje és más adók eltörlésének vagy visszavezetésének hatását szintén nehéz pontosan mérni, mert a helyi gyakorlatok jelentősen eltértek a központi rendeletektől.

A valláspolitika értelmezése terén a történészi viták élesek. A „millet-rendszer” mint intézmény a 19. századi reformok előtt nem volt egységes, jogilag kodifikált struktúra, hanem rugalmas, helyenként változó gyakorlat. Az Akbar-féle vallási tolerancia mértékét egyes kutatók pragmatikus politikai döntésnek, mások őszinte szellemi nyitottságnak tekintik; Aurangzeb valláspolitikáját pedig a korábbi idealizáló vagy démonizáló képek helyett ma már árnyaltabban, a birodalmi terjeszkedés és a belső ellenállás összefüggésében értelmezik. A síita–szunnita szembenállás intézményesülése a 16. században dokumentált tény, de annak mélysége és a mindennapi életre gyakorolt hatása erősen vitatott; a „szektarianizmus” fogalma a modern kori politikai elemzésekből visszavetítve torzíthat.

3.4.9 Rövid összefoglaló

- A 15–18. században az Oszmán, a Szafavida és a Mogul birodalom a kora újkori „puskapor-birodalmak” mintapéldái, de e modell csak részben magyarázza sikerüket és válságaikat.
- Az Oszmán Birodalom a

tímár-rendszerre, a devsirmére és a janicsár hadseregre épült; valláspolitikája a szunnita iszlámot és a nem muszlim közösségek részleges autonómiáját (millet-gyakorlat) kombinálta. - A Szafavida Birodalom a 16. század elején a tizenkettes síita irányzatot tette államvallássá, ami a mai Irán vallási arculatának alapja lett; I. Abbász központosító reformjai és Iszfahán felépítése a birodalom csúcspontját jelzik. - A Mogul Birodalom Akbar alatt a vallási pluralizmus (szulh-i kull) és a központi adórendszer (zabt, manszabdár) révén stabilizálódott; Aurangzeb konzervatívabb politikája hozzájárult a birodalom 18. századi meggyengüléséhez. - A szafavida állam 1722-es bukása után Iránban polgárháborús káosz alakult ki, amelyből a Kádzsár-dinasztia emelkedett ki a 18. század végén, Teherán központtal. - A három birodalom gazdasága a mezőgazdasági adóra és a selyemúti, Indiai-óceáni kereskedelemre épült, de az európai tengeri hatalmak fokozatosan növelték befolyásukat. - A 18. század mindhárom birodalomban a decentralizáció, a belső lázadások és a külső nyomás időszaka volt, de a „hanyatlás” értelmezése vitatott, mert a helyi elitek megerősödése új hatalmi formákat is teremtett.

3.4.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg az Oszmán, a Szafavida és a Mogul birodalom katonai és adóztatási rendszerei között?
2. Hogyan változott a valláspolitika az egyes birodalmakban, és milyen politikai következményei voltak a síita államvallás szafavida bevezetésének?
3. Milyen belső és külső tényezők vezettek a 18. századi válságokhoz az Oszmán, a Szafavida és a Mogul birodalomban?
4. Miért problematikus a „hanyatlás” fogalma a 18. századi birodalmak leírására, és milyen alternatív értelmezések léteznek?
5. Hogyan kapcsolódik a Kádzsár-dinasztia felemelkedése a szafavida örökséghez, és milyen kihívásokkal szembesült a 19. század elején?

4 A modern régió születése és fő vitái

4.1 Gyarmatosítás, mandátumok és államhatárok

A 19. századi európai behatolás nem egyetlen, egységes folyamat volt, hanem több nagyhatalom – elsősorban Nagy-Britannia, Franciaország, Oroszország, majd a Német Birodalom – gazdasági, stratégiai és kulturális térnyerésének együttes következménye. A korábbi évszázadokban a régió birodalmi kereteit az Oszmán Birodalom, a Szafavida/Perszsa, a Mogul Birodalom és a Kádzsár Irán határozták meg; a 19. században ezek a keretek részben belső átalakulás, részben külső nyomás hatására meglazultak. Az európai behatolás formái közé tartozott a konzuli jelenlét, a kereskedelmi kiváltságok, a vasút- és hajózási koncessziók, a misszionáriusi tevékenység, a pénzügyi függőséget okozó kölcsönök és a katonai expedíciók. Mindezek együttesen átalakították a helyi gazdaságokat, jogrendszereket és politikai erőviszonyokat, és előkészítették az első világháború utáni területi átrendeződést.

A **„keleti kérdés”** (Eastern Question) kifejezés az európai diplomáciai nyelvben jelölte azt a problémát, hogy mi történjen az Oszmán Birodalommal, amely a 19. században egyre inkább a „Európa beteg embere” képében tűnt fel. A kérdés mögött azonban nem csupán a birodalom belső gyengesége állt, hanem a nagyhatalmak versengése is: mindegyikük igyekezett befolyási övezeteket szerezni, nehogy riválisa egyoldalúan használja ki a helyzetet. A krími háború (1853–1856) és az 1877–1878-as orosz–oszmán háború után a balkáni és kaukázusi területi változások a keleti kérdés nagyhatalmi kezelésének következményei voltak. A régió lakói számára mindez gyakran háborút, kitelepítést, éhínséget és a helyi autonómiák felszámolását jelentette.

A 19. századi európai behatolás során különösen fontos szerepet játszott a **kapitulációk** (capitulations) rendszere, amely évszázadok óta létező, de a 19. században kiszélesedő jogi kiváltságokat biztosított az európai állampolgároknak és ügyfeleiknek az oszmán területeken. Ezek a kiváltságok adómentességet, konzuli bíráskodást és a helyi jog alóli mentességet jelentettek, ami a helyi keresztény és zsidó közösségek egy részének is védelmet nyújtott, ugyanakkor aláásta az oszmán állam szuverenitását. A francia és orosz kormányzat gyakran a katolikus, illetve ortodox keresztények védelmezőjeként lépett fel, ami a vallási közösségek közötti feszültségek nemzetközi dimenzióját erősítette.

A **brit–orosz versengés** a 19. század második felében a Kaukázustól Közép-Ázsián át Perzsiáig terjedő térségben formálódott. A kortársak és a későbbi történészek által **„nagy játszmának”** (Great Game) nevezett rivalizálás nem egyetlen háborúban, hanem folyamatos diplomáciai, hírszerzési és katonai nyomásgyakorlásban öltött testet. A britek az India felé vezető tengeri és szárazföldi útvonalak biztosítását tekintették elsődleges célnak, míg az oroszok a déli határaik mentén kialakuló brit befolyást próbálták ellensúlyozni. Ennek a versengésnek az egyik legfontosabb következménye az lett, hogy Afganisztán, Perzsia és a Kaukázus térsége ütközőzónává vált, ahol a helyi uralkodók mozgásterét a nagyhatalmi érdekek korlátozták.

Az 1907-es angol–orosz egyezmény formálisan felosztotta Perzsiát északi orosz, déli brit befolyási övezetre és egy középső semleges zónára. Ez a megállapodás a kádzsár kormányzat hozzájárulása nélkül született, és a perzsa alkotmányos mozgalom számára a külső beavatkozás legnyilvánvalóbb jelképévé vált. A brit–orosz versengés az Oszmán Birodalom keleti tartományaiban is éreztette hatását: az örmény, kurd és asszír közösségek helyzete a berlini kongresszus (1878) után a

nemzetközi diplomáciai viták tárgya lett, de a vállalt reformok végrehajtása rendszerint elakadt. A helyi lakosság számára a nagyhatalmi ígéretek gyakran nem hoztak javulást, sőt a beavatkozások fokozták a közösségek közötti bizalmatlanságot.

Az első világháború (1914–1918) kitörése alapvetően megváltoztatta a régió helyzetét. Az Oszmán Birodalom 1914 októberében lépett be a háborúba a központi hatalmak oldalán, ami a birodalom többfrontos háborújához vezetett: a Kaukázusban az oroszok, Mezopotámiában a britek, a Sínai-félszigeten és Palesztinában pedig a brit és arab erők ellen harcolt. A háború alatt a civil lakosságot hatalmas szenvedés érte: hadműveletek, járványok, éhínség, kényszermozgások és tömeges erőszak. Az 1915–1916-os örmény népirtás – amelyet a történészi konszenzus népirtásként ismer el – e háborús körülmények között zajlott, és a háború utáni rendezésben a nagyhatalmak a maguk érdekei szerint kezelték a helyi közösségek sorsát.

A háború alatt a brit kormányzat több, egymással részben ellentétes ígéretet tett a régió különböző szereplőinek. Az **Husszein–MacMahon levelezés** (Hussein–McMahon Correspondence, 1915–1916) a mekkai serif, Husszein bin Ali és a brit főbiztos, Henry McMahon között zajlott. A levelekben a britek arab függetlenséget helyeztek kilátásba bizonyos területeken, cserébe az oszmánok elleni arab felkelésért, de a pontos határokat homályban hagyták. A levelezés egyes pontjainak értelmezése – például az, hogy Palesztina beletartozott-e az arab függetlenségi ígéretbe – a mai napig történészi vita tárgya. Az 1917-es **Balfour-nyilatkozat** (Balfour Declaration) a brit kormány nevében támogatásáról biztosította „egy nemzeti otthon” létrehozását a zsidó nép számára Palesztinában, miközben kikötötte, hogy nem szabad sérteni a meglévő nem zsidó közösségek polgári és vallási jogait. E két ígéret mellett a britek és a franciák 1916-ban titkos **Sykes–Picot-egyezményt** (Sykes–Picot Agreement) kötöttek, amely felosztotta az Oszmán Birodalom arab tartományait brit és francia befolyási övezetekre, valamint egy nemzetközi igazgatású Palesztinát irányzott elő.

Ezek az ígéretek egymással nehezen összeegyeztethetők voltak, és a háború utáni rendezés során feszültségek forrásává váltak. A helyzetet tovább bonyolította, hogy 1918-ban a bolsevik kormány nyilvánosságra hozta a titkos egyezményeket, ami aláásta a szövetségesek erkölcsi pozícióját és felbátorította a helyi nacionalista mozgalmakat. A háború alatt az antant hatalmak támogatták az arab felkelést (1916–1918), amelyet a mekkai serif fiai, köztük Fejszál és Abdullah vezettek; az arab erők részt vettek a damaszkuszi bevonulásban, de a háború végén a területi rendezés nem az ő elképzeléseik szerint alakult.

A háború után a győztes hatalmak a Népszövetség (League of Nations) égisze alatt új igazgatási keretet hoztak létre a legyőzött birodalmak volt területeire: ez volt a **mandátumrendszer**. A mandátumok jogi formájukban nem voltak azonosak a klasszikus gyarmatokkal, mert a mandátumot kapó államnak (a „kötelezett hatalomnak”) a Népszövetség felügyelete alatt kellett igazgatnia a területet a helyi lakosság fejlődésének elősegítése érdekében. Ugyanakkor a gyakorlatban a mandátumrendszert sokan bírálták, mert a hatalmak – elsősorban Nagy-Britannia és Franciaország – hasonló ellenőrzést gyakoroltak, mint a gyarmatokon, és a helyi népesség nem kapott valódi politikai önrendelkezést.

A mandátumokat három kategóriába sorolták: A, B és C típusú mandátumok. Az A típusú mandátumok a volt Oszmán Birodalom arab tartományaira vonatkoztak, és elvileg rövidebb távú igazgatást irányoztak elő, mert ezeket a területeket „fejlettebbnek” tekintették. A B és C típusú mandátumok afrikai és csendes-óceáni területeket érintettek; a könyv témája szempontjából az A típusú mandátumok a meghatározók. A területi felosztást az 1920-as San Remo-i konferencia és az azt követő szerződések rögzítették. A mandátumhatárok a következőképpen alakultak:

- **Szíria és Libanon** francia mandátum lett. A francia igazgatás Szíriát több kisebb egységre osztotta, majd 1920-ban létrehozta a Nagy-Libanont (État du Grand Liban), amelynek határai a későbbi Libanon területét jelölték ki.

- **Mezopotámia** (Irak) brit mandátum lett, amelyet a brit kormányzat a helyi szunnita arab elitekkel együttműködve szervezett meg; 1921-ben Fejszál lett az iraki király.
- **Palesztina** brit mandátum lett, beleértve a Jordán folyó mindkét partját, de 1922-ben a britek a Jordántól keletre eső területet **Transzjordánia** néven külön igazgatási egységgé szervezték Abdullah emír vezetésével. Ez a döntés a későbbi Jordánia állam alapjait vetette meg.
- A **Hidzsáz** területét a mekkai serif család ellenőrizte, de 1925-ben Abdul-Aziz ibn Szaúd elfoglalta; ez a folyamat Szaúd-Arábia létrejöttéhez vezetett, de az Arab-félsziget nagy része nem volt Népszövetségi mandátum.

A mandátumok létrehozása során a helyi lakosság véleményét alig vették figyelembe. Az 1919-es **King–Crane-bizottság** az amerikai kormány megbízásából felmérte a szíriai és palesztinai lakosság politikai kívánságait, és jelentésében a függetlenség támogatását és a cionista betelepülés ellenzését rögzítette, de a jelentést a békekonferencián nem vették figyelembe. Ez a momentum jól mutatja a nagyhatalmi rendezés és a helyi akarat közötti szakadékot.

A mandátumrendszer bevezetése nem volt zökkenőmentes. Szíriában 1920-ban a francia csapatok fegyverrel verték le a Fejszál vezette arab kormányt, Irakban 1920-ban nagy felkelés tört ki a brit uralom ellen, Palesztinában pedig a zsidó bevándorlás és a cionista intézmények építése feszültségeket gerjesztett az arab lakossággal. Ezek az események rámutattak arra, hogy a mandátumok nem a helyi önrendelkezés eszközei voltak, hanem a nagyhatalmi érdekek érvényesítésének új formái. A mandátumhatárok kijelölése során a nagyhatalmak elsősorban saját stratégiai és gazdasági érdekeiket követték, nem pedig a helyi etnikai, vallási vagy törzsi viszonyokat. A határok meghúzásakor figyelembe vették a vasútvonalakat, a kikötőket, az olajmezőket és a korábbi európai befolyási övezeteket. Ennek következtében a létrejött államhatárok gyakran átmetszettek meglévő közösségi hálózatokat, törzsi területeket és kereskedelmi útvonalakat.

A „mesterséges határok” kifejezés a régió történetírásában gyakran előfordul, de fontos árnyalni: a határok mindenhol mesterségesek, és a 19–20. századi európai államhatárok sem mindig követték a nyelvi vagy etnikai viszonyokat. A Közel-Keleten a probléma nem pusztán a határok mesterséges volta, hanem az, hogy a határkijelölés folyamata külső hatalmak érdekeit tükrözte, és a helyi lakosság nem kapott beleszólást. Emellett a határokhoz új állampolgársági és politikai intézmények kapcsolódtak, amelyek a korábbi birodalmi kereteket váltották fel.

Az örökség több szinten érvényesül. Először, a határok új államközpontú politikai teret hoztak létre, amelyben a nacionalista elitek a saját államuk megerősítésére törekedtek, gyakran a szomszédos államok rovására. Másodszor, a határok által kettévágott közösségek – például a kurdok, a szíriai és iraki arab törzsek, a levantei kereskedők – kénytelenek voltak alkalmazkodni az új adminisztratív keretekhez, ami hosszú távú feszültségeket szült. Harmadszor, a határokhoz kapcsolódó erőforrás-elosztás – például a víz, az olaj, a kikötők – új egyenlőtlenségeket hozott létre, és a későbbi konfliktusok egyik forrása lett.

A határok örökségének megítélése a történészi vitákban is központi téma. Egyes értelmezések szerint a mandátumrendszer és a határok a régió mai instabilitásának fő okai; mások szerint a hangsúlyt a belső társadalmi és politikai folyamatokra kell helyezni, mert a határok megszilárdulása után a helyi elitek maguk is aktívan formálták államaikat. A két álláspont nem zárja ki egymást, de a könyv azt az álláspontot követi, hogy a külső beavatkozás és a helyi cselekvők kölcsönhatását kell vizsgálni.

A mandátumrendszer az 1930-as évektől fokozatosan felbomlott: Irak 1932-ben formálisan függetlenné vált, bár brit befolyás megmaradt; Szíria és Libanon a második világháború alatt és után nyerte el függetlenségét; Palesztina sorsa pedig az 1947-es ENSZ-felosztási terv és az 1948-as háború révén dőlt el. A határok azonban nem tűntek el: az utódállamok örökölték a

mandátumok területi kereteit, és a későbbi konfliktusokban ezek a határok váltak a nemzeti identitás és a területi követelések hivatkozási alapjává.

Az alfejezet tanulsága, hogy a modern Közel-Kelet államhatárai nem természetes adottságok, hanem történelmi folyamatok eredményei, amelyekben a 19. századi európai behatolás, a nagyhatalmi versengés és az első világháborús rendezés meghatározó szerepet játszott. A mandátumrendszer intézményei, a háborús ígéretek ellentmondásai és a helyi ellenállás együttesen alakították ki azt a politikai keretet, amelyben a régió országai a 20. században megszülettek.

4.1.1 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet fő forrásai közé tartoznak az első világháború előtti és alatti diplomáciai iratok, a Népszövetség mandátumszövegei és jegyzőkönyvei, a brit és francia külügyi levéltárak anyagai, valamint a helyi szereplők (például az arab nacionalista vezetők, az oszmán tisztviselők, a cionista szervezetek) levelezései és emlékiratai. A Husszein–MacMahon levelezés, a Balfour-nyilatkozat és a Sykes–Picot-egyezmény szövegei elsődleges forrásként ismertek, de a levelezés egyes pontjainak értelmezése vitatott: például az, hogy Palesztina beletartozott-e az arab függetlenségi ígéretbe, a mai napig történészi vita tárgya.

A mandátumrendszer értékelésénél a források eltérő perspektívákat tükröznek. A gyarmati adminisztráció iratai gyakran a „civilizációs küldetés” nyelvét használják, míg a helyi panaszok, petíciók és felkelések forrásai a kényszer és az ellenállás tapasztalatát rögzítik. A statisztikai adatok – például a lakosságszám, a migráció vagy a gazdasági mutatók – gyakran hiányosak, és a becslések forrástól függően jelentősen eltérhetnek. A határok pontos kijelölésének térképészeti rekonstrukciója is bizonytalan lehet, mert a korabeli térképek pontatlanok, és a terepen a határvonalak kijelölése gyakran vitákhoz vezetett.

A szakirodalomban élénk vita folyik arról, mennyire volt meghatározó a külső beavatkozás, és mennyire a belső társadalmi átalakulás a régió modern történetében. Egyes történészek a mandátumrendszert a gyarmatosítás folytatásának tekintik, mások hangsúlyozzák a jogi és intézményi különbségeket. A „mesterséges határok” tézisét sokan elfogadják, de vannak olyan kutatások, amelyek szerint a határok idővel „megszilárdultak”, és a helyi lakosság azonosult velük. Ezt a vitát a könyv későbbi fejezetei részletesebben tárgyalják.

Az alfejezetben nem szerepelnek konkrét áldozati statisztikák, mert az erőszakos események részletes tárgyalása az országfejezetekben történik. Ahol a szöveg becslést említ (például az örmény népirtás áldozatai), az a vonatkozó fejezetben kerül bemutatásra forrásokkal és bizonytalansági jelzéssel.

4.1.2 Rövid összefoglaló

- A 19. századi európai behatolás a gazdasági, stratégiai és vallási-védhatalmi érdekek mentén fokozatosan átalakította a régió politikai kereteit; az Oszmán Birodalom reformjai és a kapitulációk rendszere egyaránt e nyomás hatását mutatják.
- A brit–orosz versengés („nagy játszma”) a Kaukázustól Közép-Ázsián át Perzsiáig húzódó ütközőzónákat hozott létre, és a helyi uralkodók mozgásterét jelentősen korlátozta.
- Az első világháború alatt a britek egymással ellentétes ígéreteket tettek: az arab függetlenségre, a zsidó nemzeti otthonra és a titkos Sykes–Picot-egyezményre; ezek az ellentmondások a háború utáni rendezés során feszültségekhez vezettek.
- A Népszövetségi mandátumrendszer az Oszmán Birodalom arab tartományait brit és francia igazgatás alá helyezte; a helyi lakosság önrendelkezési igényeit a nagyhatalmak nagyrészt figyelmen kívül hagyták.

- A mandátumhatárok kijelölése elsősorban nagyhatalmi érdekeket követett, és gyakran átmetszett meglévő közösségi, törzsi és gazdasági hálózatokat; ez a „mesterséges határok” öröksége a mai napig ható feszültségek forrása.
- A határok örökségének megítélése történészi vita tárgya: egyesek a külső beavatkozás, mások a belső folyamatok szerepét hangsúlyozzák; a könyv a kettő kölcsönhatását vizsgálja.
- A mandátumrendszer fokozatosan felbomlott, de az utódállamok területi keretei öröklődtek, és a későbbi konfliktusok hivatkozási alapjává váltak.

4.1.3 Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és stratégiai tényezők magyarázzák a 19. századi európai behatolást a Közel-Keleten, és hogyan kapcsolódik ez a keleti kérdéshez?
2. Hasonlítsa össze a Husszein–MacMahon levelezés, a Balfour-nyilatkozat és a Sykes–Picot-egyezmény tartalmát! Milyen ellentmondások feszültek közöttük?
3. Milyen jogi és gyakorlati különbségek voltak a mandátumrendszer és a klasszikus gyarmatosítás között, és miért bírálták a kortársak és a későbbi történészek a mandátumokat?
4. Milyen érvek szólnak amellett és ellene, hogy a mandátumhatárokat „mesterségesnek” nevezzük? Hogyan befolyásolta ez a határok későbbi megszilárdulását?
5. Milyen elsődleges forrásokra támaszkodhat a történész a mandátumrendszer tanulmányozásakor, és milyen korlátai vannak ezeknek a forrásoknak?

4.2 Nacionalizmusok és államépítés

A Gyarmatosítás, mandátumok és államhatárok alfejezet Gyarmatosítás, mandátumok és államhatárok bemutatta, hogyan alakultak ki a mai államhatárok a birodalmi keretek felbomlásából és a gyarmati tervezésből. A nacionalizmusok története azonban nem egyszerűen e határok függvénye: a 19. század végétől kibontakozó mozgalmak egyszerre formálták a határokat, és ütköztek azokba. A **nacionalizmus** (nationalism) olyan modern politikai program, amely a közös nyelvet, történelmet, területet vagy vallást az állami szuverenitás alapjává teszi. A középkori és kora újkori közösségi identitásoktól abban különbözik, hogy a nemzetet a politikai legitimitás elsődleges forrásának tekinti, és ehhez állami intézményeket, oktatási rendszert és fegyveres erőt rendel. A közel-keleti nacionalizmusok ezért nem ősi érzések felszínre törései, hanem a birodalmi reformok, a nyomtatás, a tömegoktatás, a hadsereg és a gyarmati adminisztráció által teremtett új tömegkultúrák termékei. Ezt a folyamatot a régióban az arab, török, perzsa, dél-ázsiai muszlim, örmény és grúz mozgalmak példáján keresztül vizsgáljuk, figyelemmel a kisebbségek helyzetére és a vallási–etnikai határok újratermelődésére.

4.2.1 A nemzetállam eszméje és a birodalmi örökség

A nemzetállam eszméje a 19. században Európából érkezett a régióba, de nem vákuumban. Az Oszmán Birodalom, a Kádzsár Irán és a Mogul Birodalom utódállamaiban a reformerek a központosítás és a modernizáció jegyében már a 19. század első felétől új közigazgatási, oktatási és hadügyi intézményeket hoztak létre. Az Oszmán Birodalomban az **oszmánizmus** (Osmanlıcılık) a vallási és etnikai különbségek feletti, közös állampolgárságon alapuló birodalmi identitást hirdette, de a 20. század elejére a török etnikai nacionalizmus vált meghatározóvá. Iránban a 19. századi **Kádzsár** reformok és a nyugati alkotmányos eszmék terjedése nyomán alakult ki a **perzsa nacionalizmus** (melliyat-e irâni), amely a preiszlám múltat és a perzsa nyelvet állította szembe a török és arab befolyással.

A dél-ázsiai muszlim közösségben a 19. század második felében a brit népszámlálások és a választójogi reformok a vallási csoportokat politikai kategóriákká tették, ami előkészítette a **muszlim nacionalizmus** (Muslim nationalism) kialakulását. E folyamatok közös vonása, hogy a nacionalizmus kezdetben nem a néptömegek, hanem a reformértelmiség, a hivatalnokréteg, a katonatisztek és a diaszpórában tanult fiatalok programja volt. A nemzet fogalmát a 19. századi európai nyelvekből és történetírásból kölcsönözték, de a helyi viszonyok szerint újraértelmezték: a nyelv, a vallás, a területi múlt és a birodalmi lojalitás változatos arányban keveredett.

A nacionalizmusok kialakulását a nyomtatott sajtó és a tömegoktatás gyorsította fel. Az újságok, folyóiratok és iskolai tankönyvek közös nyelvi sztenderdeket és történeti narratívákat terjesztettek. Az Oszmán Birodalomban a **tanzimat** (Tanzimat, „rendezés”) reformjai nyomán létrejött állami iskolák a birodalmi lojalitást tanították, de egyúttal a török, arab, görög és örmény közösségek saját nyelvi iskoláiban a nemzeti identitás is formálódott. A Kádzsár Iránban az **1906-os alkotmányos forradalom** (Enqelāb-e Mashrūteh) során a parlament és a sajtó a perzsa nemzeti nyelv és a közös politikai jogok keretét teremtette meg, bár a törzsi és vallási lojalitások továbbra is erősek maradtak.

4.2.2 Az arab nacionalizmusok és a pánarab kísérlet

Az arab nacionalizmus gyökere a 19. századi **nahda** (al-Nahda, „ébredés”) arab kulturális és irodalmi mozgalmához nyúlik vissza. A nahda elsősorban a szíriai, libanoni és egyiptomi keresztény és muszlim értelmiség körében bontakozott ki: az arab nyelv megújítását, a klasszikus arab örökség újraértékelését és a modern tudományok arab nyelvű közvetítését tűzte ki célul. A mozgalom képviselői – például a libanoni **Butrusz al-Busztani** (Bustrus al-Bustānī) – a 19. század második felében már a közös arab haza (watan) gondolatát is megfogalmazták, bár a fogalom ekkor még nem jelentett önálló arab nemzetállamot, hanem a birodalmon belüli kulturális–területi közösséget.

Az Oszmán Birodalom 1908-as **ifjútörök forradalma** (Jön Türk Devrimi) után a török központosítás és a török nyelv előtérbe helyezése az arab tartományokban ellenérzést keltett. Az első világháború alatt az 1916-os **arab felkelés** (al-Thawra al-ᶜArabiyya al-Kubrā) a Hasemita emír, **Huszajn bin Ali** (Husayn ibn ᶜAlī) vezetésével a brit katonai támogatás reményében indult meg, és a pánarab reményeket a független arab állam ígéretéhez kötötte. A háború utáni mandátumrendszer azonban a Sykes–Picot-egyezmény és a Balfour-nyilatkozat nyomán a pánarab egység helyett francia és brit ellenőrzés alatt álló területekre osztotta a régiót. Ez a **pánarabizmus** (Pan-Arabism) számára tartós sérelmi alapot teremtett: az arab nacionalisták a mandátumi határokat mesterségesnek, a nemzet egységét megbontó gyarmati konstrukciónak tekintették.

A két világháború között az arab nacionalizmus két szinten működött. Egyrészt a **pánarab** eszme az egységes arab nemzetet hirdette, és olyan ideológusai voltak, mint **Szati al-Huszri** (Sāṭiᶜ al-Ḥuṣrī), aki a közös nyelvre és történelemre építette az arab nemzet fogalmát. Másrészt a gyakorlatban a mandátumi keretek között kialakultak az egyes területi nacionalizmusok: a szíriai, iraki, libanoni, jordániai és palesztin identitások. A szíriai nacionalizmus például a **nagy-szíriai** (Greater Syria) hagyományra hivatkozott, amely a mai Szíriát, Libanont, Jordániát és Palesztinát is magában foglalta volna; az iraki nacionalizmus a mezopotámiai múltra és az újonnan létrehozott állami keretre épített; a libanoni nacionalizmus a föníciai és a hegyi közösségi hagyományból merített. A palesztin arab nacionalizmus a brit mandátum alatt, a cionista bevándorlással szembeni ellenállás során vált önálló politikai erővé.

Az arab nacionalizmus és a kisebbségek viszonya kezdettől feszültségeket hordozott. A pánarab ideológia a szunnita arab többséget tekintette a nemzet magjának, ami a síita arabokat, a kurdokat, az asszírokat, a berbereket, a koptokat és más csoportokat másodlagos pozícióba vagy

asszimilációs nyomás alá helyezte. Ugyanakkor a gyarmati adminisztrációk gyakran tudatosan támogatták a kisebbségi nacionalizmusokat, hogy gyengítsék az arab egységtörekvéseket – ez a mandátumi politika a későbbi államépítés során tartós bizalmatlanságot hagyott maga után.

4.2.3 Török nacionalizmus és a kemalista nemzetállam

A török nacionalizmus az Oszmán Birodalom 19. századi reformjainak és a birodalom területi veszteségeinek nyomán alakult ki. A **török nacionalizmus** (Türkçülük) ideológiai megalapozója **Ziya Gökalp** (1876–1924) volt, aki a török nyelvű, iszlám kultúrájú, modern állami keretű nemzet gondolatát dolgozta ki. Az ifjútörök mozgalom, különösen az 1913 után hatalomra kerülő **Egység és Haladás Bizottsága** (İttihat ve Terakki Cemiyeti), a birodalom fennmaradását már nem a soknemzetiségű oszmánizmusban, hanem a török etnikai mag megerősítésében látta. Ez a fordulat hozzájárult az örmény, görög és arab közösségekkel való szakításhoz, és a birodalom első világháborús összeomlásához.

Az 1919–1923-as **török függetlenségi háború** (Kurtuluş Savaşı) után a **kemalizmus** (Kemalizm) vált a Török Köztársaság hivatalos ideológiájává. A köztársasági nacionalizmus a török nyelvet és a Törökország területén élő muszlim lakosságot tekintette a nemzet alapjának, és a szekuláris, központosított, modern állam megteremtését tűzte ki célul. Az 1924-es alkotmány és az azt követő reformok – a kalifátus eltörlése, a latin betűs írás bevezetése, a török nyelv megtisztítása az arab és perzsa elemektől, az oktatás állami ellenőrzése – a nemzeti homogenitás megteremtését szolgálták. A **lakosságcsere** (mübadele) az 1923-as lausanne-i egyezmény értelmében mintegy 1,2 millió ortodox görög és 400 ezer muszlim kényszerű vándorlását jelentette; ez a dokumentált becslések szerint a korszak egyik legnagyobb kényszermigrációja volt, bár a pontos számok vita tárgyát képezik.

A kemalista nacionalizmus a nem-muszlim kisebbségeket (örmények, görögök, zsidók) formálisan állampolgárnak ismerte el, de a gyakorlatban a török nemzeti homogenitás ideálja másodrendűvé tette őket. A kurdokat a hivatalos diskurzus sokáig „hegyi törököknek” nevezte, és a kurd nyelv nyilvános használatát korlátozták. A 20. század második felében a kurd mozgalom megerősödése (lásd A kurd kérdés) megkérdőjelezte a török nemzetállam homogén modelljét, és a mai napig tartó konfliktust eredményezett. A török nacionalizmus ugyanakkor nem egységes: a kemalista szekuláris irányzat mellett a 20. század végén megerősödött a **török–iszlám szintézis** (Türk-İslam sentezi), amely a török nemzet és a szunnita iszlám összetartozását hangsúlyozta.

4.2.4 Iráni nacionalizmus és a perzsa identitás

Az iráni nacionalizmus a Kádzsár-kori reformok és a nyugati eszmék beáramlásának nyomán alakult ki, de gyökerei a 19. századi perzsa nyelvű sajtóra és a diaszpóra értelmiségére nyúlnak vissza. Az 1906-os **alkotmányos forradalom** (Enqelāb-e Mashrūteh) a perzsa nemzeti nyelvet és a parlamentáris képviseletet tette a politika középpontjába, bár a törzsi és vallási tekintélyek továbbra is erős hatalmat őriztek. A **Pahlavi-dinasztia** (1925–1979) alapítója, **Reza sah** (Reżā Shāh) a nacionalizmust a központosító, modernizáló állam céljaira használta: a hadsereg, az oktatás, a jogrendszer és a közigazgatás reformja révén a perzsa nyelvet és a preiszlám múltat emelte a nemzeti identitás alapjává. Az 1935-ös országnévváltás Perzsiáról Iránra is ezt a nemzeti egységesítést szolgálta.

A Pahlavi nacionalizmus sajátos viszonyban állt az iszlámmal. Reza sah és fia, **Mohammad Reza Pahlavi** (Mohammad Reza Pahlavi) a preiszlám **Achaemenida** és **Szászánida** örökséget hangsúlyozták, és a síita klérus hatalmát visszaszorították. Ez a szekuláris, nyugatiasító nacionalizmus azonban nem tudta felszámolni a vallási intézmények társadalmi befolyását, és az 1979-es **iszlám forradalom** (Enqelāb-e Eslāmi) éppen a sah nemzeti–modernizáló politikájával szembeni

vallási és társadalmi elégedetlenségből nőtt ki. Az iszlám köztársaság ideológiája a síita iszlám univerzalizmusát és az iráni patriotizmust ötvözte: az állami diskurzus egyszerre hivatkozik a korai síita imámokra és a perzsa történelmi múltra. Az iráni nacionalizmus tehát nem tűnt el, hanem az iszlám forradalom keretei között új formát öltött, bár a kisebbségek – azeriek, kurdok, balúcsok, arabok, türkmének – helyzete a központosított perzsa nemzeti modellben továbbra is érzékeny kérdés maradt.

4.2.5 Pakisztáni nacionalizmus és az iszlám állameszme

A pakisztáni nacionalizmus a dél-ázsiai muszlim közösség politikai önszerveződéséből fakadt. A brit India 19. századi népszámlálásai és a vallás szerinti választójogi reformok a muszlimokat külön politikai kategóriává tették, és az **Indiai Muszlim Liga** (All-India Muslim League) 1906-os megalakulása a muszlim érdekvédelem intézményi keretét teremtette meg. A **két nemzet elmélet** (Two-Nation Theory) – amely szerint a hinduk és a muszlimok két külön nemzetet alkotnak – **Muhammad Ali Jinnah** (muhammad ᶜalī jinnāḥ) és más vezetők érvelésében az 1947-es felosztás alapjául szolgált. Pakisztán így a vallási közösség elvén létrejött állam volt, amelynek neve is „a tiszták földje” jelentést hordoz.

A vallási alapú nacionalizmus azonban nem oldotta meg a területi és etnikai sokszínűséget. Pakisztán két, egymástól több mint ezer kilométerre fekvő részből állt: a nyugati tartományokból (Pandzsáb, Szindh, Beludzsisztán, Északnyugati Határ) és a keleti **Bengáliából** (Kelet-Pakisztán). A bengáli lakosság nyelvi és kulturális különállása, valamint a nyugati elit gazdasági és nyelvi dominanciája az 1950-es évektől fokozódó feszültséget szült. Az **1952-es nyelvmozgalom** (Bhasha Andolon) Kelet-Pakisztánban a bengáli nyelv állami elismertetéséért indult, és a bengáli nacionalizmus megerősödéséhez vezetett. Az 1971-es **bangladesi felszabadító háború** (Muktijuddho) során Kelet-Pakisztán kiválása megkérdőjelezte a két nemzet elméletét, hiszen a vallási közösség egysége nem tudta felülírni a nyelvi és területi nacionalizmust. A háború idején elkövetett erőszak – amelyet a bengáli oldal **népirtásként** (genocide) jellemez, a pakisztáni állami narratíva pedig polgárháborúnak nevez – a mai napig emlékezetpolitikai vita tárgya, a dokumentált áldozatszámok több tízezer és több millió között mozognak a források és a módszertan függvényében.

A pakisztáni nacionalizmus a 20. század második felében fokozatosan az iszlám állameszme felé tolódott. A katonai rezsimek – különösen **Muhammad Zia-ul-Haq** (Muḥammad Ḍiyāᶜ al-Ḥaqq) 1977–1988 közötti diktatúrája – az iszlám jog és a vallási intézmények megerősítését használták a hatalom legitimálására. Ez a folyamat azonban nem szüntette meg az etnikai nacionalizmusokat: a szindhi, beludzs, pastu és pandzsábi identitások továbbra is versengenek a központi állammal, és a kisebbségi közösségek – keresztények, hinduk, ahmadik – diszkriminációja is állandó vitát gerjeszt.

4.2.6 Örmény és grúz nacionalizmus a Kaukázusban

A kaukázusi nacionalizmusok a birodalmi ütközőzóna sajátos feltételei között bontakoztak ki. Az örmény nemzeti ébredés a 19. században az Oszmán Birodalom keleti tartományaiban és az orosz uralom alatt álló Kaukázusban párhuzamosan haladt. Az örmény írásbeliség és az egyház – az **örmény apostoli egyház** (Armenian Apostolic Church) – évszázadokon át fenntartotta a közösségi identitást, de a nemzeti mozgalom a 19. század végén politikai programmá vált: a reformok, az autonómia, majd a függetlenség követelésévé. Az Oszmán Birodalomban az örmény lakosság helyzete a 19. század végén tömeges erőszakba torkollott – az 1894–1896-os **hamidí mészárlások** dokumentált tényei több százezer áldozatról szólnak, bár a pontos szám vitatott. Az első világháború alatt, 1915-ben az oszmán állam az örmény lakosság tömeges deportálását és

lemészárlását hajtotta végre. A történészi konszenzus szerint ez **népirtás** (genocide) volt; a török állami álláspont ezt a minősítést elutasítja, és a háborús körülmények közötti lakosságcseréről beszél. Az áldozatok számát a fő becslések 1–1,5 millió főre teszik, de a források hiányossága miatt a szám bizonytalan. Az örmény nacionalizmus számára a népirtás emlékezete központi traumává vált, amely a mai napig meghatározza az örmény állami identitást és a diaszpóra politikáját.

A grúz nacionalizmus a 19. századi orosz uralom alatt, a grúz ortodox egyház és a nemesi értelmiség körében alakult ki. A grúz nyelv és a középkori **Bagratida** királyság emlékezete adta a nemzeti mozgalom alapját. 1918-ban a Kaukázusban rövid életű független államok születtek: Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán külön-külön kiáltották ki függetlenségüket, de a szovjet hatalom 1920–1921-ben bekebelezte őket. A szovjet korszakban a nemzetiségi politika formálisan elismerte a grúz és örmény nyelveket és közigazgatási területeket, de a központi hatalom a nacionalizmust gyanakvással kezelte. A Szovjetunió felbomlása után a grúz és örmény nacionalizmus területi konfliktusokban robbant ki: Örményország a **Hegyi-Karabah** (Nagorno-Karabakh) örmények lakta enklávé feletti feszültségben keveredett háborúba Azerbajdzsánnal, Grúzia pedig a **Abházia** és **Dél-Oszétia** szakadár területek miatt került konfliktusba Oroszországgal. A kaukázusi nacionalizmusok sajátossága, hogy a birodalmi múlt és a szovjet nemzetiségi politika öröksége egyszerre erősítette a nemzeti identitást és teremtette meg a területi viták alapját.

4.2.7 Kisebbségek, határok és a nemzetépítés ára

A nemzetállam-építés a Közel-Keleten soha nem volt pusztán kulturális program: mindenütt intézményi eszközökkel termelte újra a vallási és etnikai határokat. A **népszámlálások** a gyarmati és nemzeti adminisztrációk számára kategorizálták a lakosságot, és e kategóriák – „muszlim”, „keresztény”, „zsidó”, „kurd”, „arab”, „török”, „perzsa” – politikai jelentőségre tettek szert. Az **oktatási nyelvpolitika** meghatározta, melyik nyelv válik a hivatalos nemzeti nyelvvé, és mely közösségek nyelvei szorulnak a magánszférába. A **hadsereg** és a közigazgatás a nemzeti homogenitás eszközeként működött, de gyakran egy adott etnikai vagy vallási csoport dominanciáját is biztosította.

A kisebbségek sehol sem olvadtak be teljesen. A libanoni **konfesszionalizmus** (al-ṭāʾifiyya) az állami pozíciókat a vallási közösségek arányai szerint osztotta el, ami a közösségi identitások intézményesítéséhez és a polgárháborúhoz vezetett. Irakban a szunnita arab elitek uralma a síita többséggel és a kurd kisebbséggel szemben tartós feszültséget szült, amelyet a 2003 utáni állampítés sem oldott fel. Szíriában az **alavita** kisebbséghez tartozó Asszad-rezsim a szekuláris pánarab retorika ellenére a vallási–regionális hálózatokra építette hatalmát. Törökországban a kurd identitás el nem ismerése a 20. század nagy részében a kurd mozgalom megerősödését vonta maga után. Pakisztánban a vallási nacionalizmus nem tudta megszüntetni a bengáli, szindhi, beludzs és pastu etnikai törekvéseket.

A nemzetépítés ára gyakran erőszakos volt: lakosságcserék, kitelepítések, polgárháborúk és államilag szervezett homogenizáció. Az 1923-as görög–török lakosságcsere, az 1948-as palesztin menekültválság, az 1971-es bangladesi háború menekültáradata, az 1915-ös örmény deportálások és a kaukázusi területi konfliktusok mind azt mutatják, hogy a nemzetállam-építés a Közel-Keleten nem békés folyamat volt. Ugyanakkor a kisebbségek nem passzív áldozatok: saját nacionalizmusokat, lojalitásokat és túlélési stratégiákat alakítottak ki, és számos esetben a nemzetközi jog vagy a nagyhatalmi érdekek védelmét keresték. A vallási–etnikai határok újratermelődése így nem egyszerűen a nacionalizmus melléktermeke, hanem annak szerves része: a nemzet meghatározása mindig feltételezi a „másik” megjelölését, és ez a határképzés a mindennapi intézményekben, az oktatásban, a jogban és a politikai retorikában folyamatosan újratermelődik.

4.2.8 Források és bizonytalanságok

A nacionalizmusok történetének forrásai egyenetlenek és gyakran erősen emlékezetpolitikai jellegűek. A 19. századi sajtó, pártprogramok, iskolai tankönyvek, parlamenti jegyzőkönyvek és diplomáciai iratok dokumentálják a nacionalista elitek programjait, de a néptömegek identitásáról, a vidéki közösségek lojalitásairól és a nők tapasztalatairól jóval kevesebb elsődleges forrás áll rendelkezésre. A népszámlálási adatok a 20. század elején gyakran pontatlanok vagy politikai célokat szolgáltak; az áldozati számok – az örmény népirtás, a bangladesi háború, a lakosságcserék és a kaukázusi konfliktusok esetében – a források és a módszertan függvényében széles skálán mozognak. A történészi konszenzus a nacionalizmus modern jellegét és a nemzetépítés erőszakos homogenizációs hatásait illetően szilárd, de az egyes nemzeti narratívák sokszor visszavetítik a mai identitásokat a premodern közösségekre. A vitatott megnevezések – például „népirtás" az örmény vagy az 1971-es bengáli eseményekre, „terrorizmus" vagy „ellenállás" a kurd és palesztin mozgalmak esetében – mindig szereplőkhöz kötöttek, és a nemzetközi jog, a helyi állami narratívák és a tudományos elemzés eltérő minősítéseket adhat. E fejezet ezért a dokumentált tényeket igyekszik megkülönböztetni a vitatott értelmezésektől, a becsléseket pedig bizonytalanságuk jelzésével közli.

4.2.9 Rövid összefoglaló

- A közel-keleti nacionalizmusok a 19. század végétől a birodalmi reformok, a nyomtatás, az oktatás, a hadsereg és a gyarmati adminisztráció nyomán alakultak ki; a nemzet fogalma nem ősi, hanem modern politikai program.
- Az arab, török, perzsa, pakisztáni, örmény és grúz nacionalizmusok eltérően viszonyultak a birodalmi örökséghez, a valláshoz és a területi múlthoz, de közös vonásuk a homogenizáló államépítésre való törekvés.
- A pánarabizmus és a pániszlámizmus transznacionális eszméi versengtek az állami nacionalizmusokkal; a gyarmati határok gyakran felülírták az egységtörekvéseket, de a sérelmi emlékezet tartós maradt.
- A nemzetállam-építés eszközei – népszámlálások, nyelvpolitika, oktatás, hadsereg, letelepítés, lakosságcsere – nemcsak tükrözték, hanem újratermelték az etnikai és vallási határokat.
- A kisebbségek – kurdok, örmények, görögök, zsidók, asszírok, berberek, síiták, szunniták, bengáliak és mások – sehol sem olvadtak be teljesen; saját nacionalizmusokat, lojalitásokat és túlélési stratégiákat alakítottak ki.
- A nacionalizmusok története erősen emlékezetpolitikai jellegű: a nemzeti narratívák gyakran visszavetítik a mai identitásokat, és az áldozati számok, a vitatott megnevezések terén a források bizonytalanok.

4.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem írhatók le a 19. század előtti közösségi identitások a mai nacionalizmus fogalmával? Hozzon példát a régióból!
2. Hasonlítsa össze az arab és a török nacionalizmus viszonyát az Oszmán Birodalom örökségéhez! Milyen szerepet játszott a nyelv és a vallás a két mozgalomban?
3. Milyen szerepet játszott az iszlám a pakisztáni nacionalizmusban, és hogyan ütközött a bengáli etnikai nacionalizmussal 1971-ben?
4. Milyen intézményi eszközökkel termelték újra a nemzetépítő államok a vallási és etnikai határokat? Nevezzen meg legalább három eszközt, és hozzon konkrét példát!
5. Miben hasonlított és miben különbözött az örmény és a grúz nacionalizmus a Kaukázusban a 20. század folyamán? Milyen szerepet játszott a szovjet nemzetiségi politika?

4.3 Hidegháború, olaj és regionális háborúk

A második világháború utáni Közel-Keleten a dekolonizáció, az arab nacionalizmus és a független államépítés folyamatai – amelyeket az előző alfejezet tárgyalt – szinte azonnal összeütköztek a két szuperhatalom, az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió globális versengésével. A hidegháború logikája, az olaj mint stratégiai erőforrás felértékelődése és a helyi konfliktusok – mindenekelőtt az arab–izraeli szembenállás – olyan regionális rendet hoztak létre, amelyben a helyi elitek, mozgalmak és államok egyszerre voltak a nagyhatalmi befolyás tárgyai és aktív alakítói. Ez az alfejezet a hidegháború, az olajgazdaság és a regionális háborúk összekapcsolódását vizsgálja, hangsúlyozva, hogy a régió államai nem passzív sakkfigurák voltak, hanem a szuperhatalmi versengést saját céljaikra is használták.

4.3.1 A hidegháború belép a régióba: szövetségek, puccsok és kliensállamok

A **hidegháború** (Cold War) a második világháború után fokozatosan terjeszkedett be a Közel-Keletre. Az Egyesült Államok kezdetben elsősorban a szovjet terjeszkedés megakadályozására törekedett, amelynek klasszikus megfogalmazása a **Truman-doktrína** (Truman Doctrine, 1947) volt: Harry S. Truman elnök Görögország és Törökország támogatását kérte a kommunista befolyás ellen, ami a hidegháborús elköteleződés első nyílt deklarációja volt a térségben. A szovjet politika ezzel szemben a brit és francia gyarmati pozíciók meggyengülését igyekezett kihasználni, és támogatta az arab nacionalista, szocialista irányzatú rezsimeket, illetve a függetlenségi mozgalmakat.

A hidegháborús szövetségi rendszer egyik korai pillére az 1955-ben létrehozott **Bagdadi Paktum** (Baghdad Pact) volt, amelynek tagjai Nagy-Britannia, Törökország, Irán, Irak és Pakisztán lettek; az Egyesült Államok megfigyelőként vett részt, és később a szervezet **Központi Szerződés Szervezete** (CENTO, Central Treaty Organization) néven működött. A paktum célja a szovjet befolyás feltartóztatása volt, ám az 1958-as iraki monarchiaellenes forradalom után Irak kilépett, így a szervezet hatékonysága jelentősen csökkent. Az 1958-as iraki forradalom, amelyben a hasemita királyságot megdöntötték, jól mutatta, hogy a hidegháborús szövetségi rendszerek törékenyek, és a helyi társadalmi feszültségek – az urbanizáció, a földkérdés, a katonai elitek elégedetlensége – gyakran felülírták a nagyhatalmi terveket.

A szuperhatalmi versengés leglátványosabb beavatkozási formája a titkos műveletek és puccsok voltak. Az **1953-as iráni puccs** (Operation Ajax) során az amerikai CIA és a brit MI6 közreműködésével megbuktatták **Mohammad Moszaddegh** miniszterelnököt, aki államosította az iráni olajipart. A puccs visszaállította **Mohammad Reza Pahlavi** sah hatalmát, és hosszú távon megerősítette az Egyesült Államok és Irán közötti kliensviszonyt, ugyanakkor az iráni nacionalista és vallási ellenzékben mély bizalmatlanságot hagyott hátra. A puccs ténye a 2013-ban nyilvánosságra került CIA-dokumentumok alapján dokumentált, ám annak pontos mechanizmusa és a helyi szereplők felelőssége továbbra is vitatott a történetírásban. Az iráni események részletes elemzése az Irán a 20. században és ma fejezetben található.

Ezzel párhuzamosan a Szovjetunió az 1950-es évek közepétől fokozatosan épített ki kapcsolatokat az arab nacionalista rezsimekkel, különösen **Gamal Abd an-Nasszer** Egyiptomával. Az **el nem kötelezett mozgalom** (Non-Aligned Movement) alapítójaként Nasszer a hidegháborús szembenállástól való távolságtartást hirdette, ám a gyakorlatban – különösen a nyugati hatalmakkal való konfliktusai miatt – egyre inkább a szovjet blokk felé közeledett, fegyvereket és gazdasági segélyt fogadva. A szovjet befolyás később Szíriában és Irakban is megerősödött, különösen a **Baath** pártok hatalomra kerülése után. Fontos hangsúlyozni, hogy a helyi rezsimek nem egyszerűen a szovjet politika végrehajtói voltak: Nasszer például a szovjet támogatást az arab egység és a pánarab nacionalizmus céljaira kívánta felhasználni, és többször is konfliktusba

került Moszkvával. A hidegháborús kliensviszony tehát kétirányú alkufolyamat volt, amelyben a helyi szereplők saját legitimációs és területi céljaikat követték.

4.3.2 Az olaj, a rentier állam és a gazdasági rend átrendeződése

A hidegháborús versengéssel párhuzamosan a Közel-Kelet gazdasági jelentősége alapvetően átalakult a kőolaj iránti globális kereslet növekedése miatt. Az olajkitermelés a 20. század elején kezdődött Iránban, Irakban, Szaúd-Arábiában és az Öböl-menti sejkségekben, de a termelés és az árak feletti ellenőrzés hosszú ideig a nemzetközi olajtársaságok, az ún. **hét nővér** (Seven Sisters) kezében volt. A koncessziós szerződések értelmében a termelő országok csak csekély bevételhez jutottak, míg a kitermelés, a finomítás és az értékesítés haszna nagyobbrészt a nyugati cégeknél maradt.

Az erőviszonyok az 1960-as évektől kezdtek megváltozni. 1960-ban alapították meg a **Kőolaj-exportáló Országok Szervezetét** (OPEC, Organization of the Petroleum Exporting Countries), amelynek alapító tagjai között volt Irán, Irak, Kuvait, Szaúd-Arábia és Venezuela. Az OPEC célja a termelési kvóták összehangolása és az olajárak fokozatos emelése volt, de a szervezet befolyása csak az 1970-es években vált meghatározóvá. Az 1973-as arab–izraeli háborúhoz kapcsolódó **olajembargó** és az azt követő árrobbanás a világgazdaság addigi legnagyobb energiaár-sokkja volt: a nyersolaj ára 1973 és 1974 között több mint háromszorosára emelkedett, majd az 1979-es iráni forradalom után ismét jelentősen megugrott. Az áremelkedés pontos mértéke a források szerint eltérő, mivel a nominális és a reálárak, valamint az egyes olajfajták árai különböznek; az azonban dokumentált, hogy az olajexportáló közel-keleti államok bevételei példátlan mértékben nőttek.

Az olajjövedelmek növekedése teremtette meg a **rentier állam** (rentier state) modelljét. A fogalom azt az államot jelöli, amelynek bevételei döntően nem a belső adókból, hanem külső forrásból származó járadékból – itt az olajexportból – származnak. A rentier állam jellemzője, hogy a kormányzat elosztó szerepe erős, miközben a társadalom adóztatása alacsony szintű; ez gyakran a politikai részvétel visszaszorításával párosul, mivel az állam a járadék újraelosztásával vásárolja meg a lojalitást. A modell nem minden olajtermelő országra egyformán illik, és a történészi, valamint politikatudományi vitákban a fogalom pontosságát is bírálták; ennek ellenére a szakirodalomban széles körben használt keret a közel-keleti olajállamok összehasonlítására. A rentier gazdaság részletesebb tárgyalása a Olaj, víz és a rentier állam fejezetben található.

Az olajbevételek a termelő államokban hatalmas állami beruházási programokat, infrastrukturális fejlesztéseket és jóléti intézkedéseket tettek lehetővé, ugyanakkor függőséget teremtettek a világpiaci áraktól. Az olajárrobbanás a nem olajexportáló arab államokat is érintette: Egyiptom, Jemen, Jordánia és a palesztin területek lakói tömegesen vállaltak munkát az Öböl-menti országokban, és a hazautalások (remittances) ezen országok gazdaságának kritikus elemévé váltak. A vendégmunkások (guest workers) beáramlása átalakította az Öböl-menti társadalmak demográfiai szerkezetét: egyes országokban a külföldi munkavállalók aránya meghaladta az állampolgárokét. Ez a munkaerő-migráció a régió történetének egyik legnagyobb társadalmi átalakulása volt, amelynek öröksége a mai napig meghatározza a munkaerőpiacokat és az állampolgársági vitákat.

4.3.3 Az arab–izraeli konfliktus hidegháborús keretben

Az arab–izraeli konfliktus a hidegháború időszakában többször is regionális háborúvá szélesedett, és minden alkalommal magába szívta a nagyhatalmi érdekeket. A konfliktus részletes története az Izrael állam és a palesztin kérdés a 20–21. században fejezetben található; itt a hidegháborús és olajgazdasági összefüggésekre összpontosítunk.

Az 1948-as első arab–izraeli háború nyomán – amelyet a palesztin narratíva **Nakba** (arabul: katasztrófa) néven ismer – mintegy 700 000 palesztin menekült el vagy kényszerült elhagyni lakóhelyét. Ez a menekültkérdés a konfliktus egyik legmaradandóbb eleme lett, és a későbbi regionális feszültségek állandó forrása volt. Az 1956-os **szuezi válság** (Suez Crisis) során Izrael Nagy-Britanniával és Franciaországgal együtt támadta meg Egyiptomot, miután Nasszer államosította a Szuezi-csatornát. A háború kimenetele a szuperhatalmi nyomás függvénye volt: az Egyesült Államok és a Szovjetunió egyaránt követelte a támadó csapatok kivonását, ami a brit–francia befolyás meggyengülését és a szovjet–egyiptomi kapcsolatok megerősödését hozta.

Az 1967-es **hatnapos háború** (Six-Day War) radikálisan átrajzolta a térség politikai térképét: Izrael elfoglalta a Sínai-félszigetet, a Golan-fennsíkot, Ciszjordániát és a Gázai övezetet. A háború eseményei jól dokumentáltak, de a megelőző döntések, a fenyegetések értelmezése és a felelősség kérdése a történészi viták tárgya. A nemzetközi közösség – az ENSZ Biztonsági Tanácsának 242. számú határozata (1967) – a területek megszállását a béke fejében történő kivonulás elvével kötötte össze, ami a későbbi békefolyamatok alapdokumentuma lett. A „megszállás” kifejezést a nemzetközi jogi álláspont a háborúban elfoglalt területekre alkalmazza, míg az izraeli hivatalos álláspont a területek jogi státuszát vitatottnak tekinti. A könyv ezt a vitát a maga összetettségében mutatja be.

Az 1973-as **jom kippuri háború** (Yom Kippur War, arabul: októbert háború) fordulópontot jelentett, mert egyrészt az arab államok – Egyiptom és Szíria – meglepetésszerű támadása kezdeti sikereket hozott, másrészt a háborúhoz kapcsolódó olajembargó révén a konfliktus globális gazdasági válságot váltott ki. Az olajembargót az arab olajexportáló országok hirdették meg az Egyesült Államok és más nyugati országok ellen, amelyek Izraelt támogatták a háborúban. Az embargó hatása vitatott: egyes elemzések szerint az áremelkedést valójában a termelés visszafogása és a piaci pánik okozta, nem maga az embargó, ám a szimbolikus jelentősége egyértelmű volt – az olajfegyver bevetése megmutatta, hogy a közel-keleti termelő államok képesek a világgazdaságot befolyásolni.

A háború után az Egyesült Államok aktív diplomáciai szerepet vállalt a konfliktus rendezésében. Az 1978-as **Camp David-i megállapodás** (Camp David Accords) és az 1979-es egyiptomi–izraeli békeszerződés az első tartós békét hozta egy arab állam és Izrael között. A béke azonban kettévágta az arab világot: Egyiptomot kizárták az Arab Ligából, és a palesztin kérdés rendezése nélkül az arab–izraeli szembenállás új formákat öltött. A palesztin nemzeti mozgalom, a **Palesztinai Felszabadítási Szervezet** (PLO, Palestine Liberation Organization) az 1960-as évek végétől vált a palesztin törekvések fő letéteményesévé, és a konfliktus fokozatosan a palesztin területek és a menekülttáborok kérdésére összpontosult. A libanoni polgárháború (1975–1990) a hidegháborús proxy-háborúk és az arab–izraeli konfliktus metszéspontjában zajlott: a PLO dél-libanoni jelenléte, az izraeli beavatkozások és a szíriai katonai jelenlét egyszerre tükrözték a regionális és globális törésvonalakat. A polgárháború áldozatainak száma becslések szerint 120 000 és 150 000 között mozog; a pontos szám azért bizonytalan, mert a harcok mellett a milíciák által elkövetett erőszak, a tömegsírok és a menekülthullámok dokumentálása hiányos.

4.3.4 Az 1979-es cezúra: iráni forradalom és a szovjet–afgán háború

Az 1979-es év a hidegháborús Közel-Kelet egyik legmélyebb törésvonala volt, két olyan eseménnyel, amelyek alapjaiban rendítették meg a korábbi regionális rendet: az iráni forradalommal és a szovjet–afgán háborúval.

Az **iráni forradalom** (Iranian Revolution) 1979-ben megdöntötte **Mohammad Reza Pahlavi** sah rendszerét, és **Ruhollah Homeini** vezetésével iszlám köztársaságot hozott létre. A forradalom okai összetettek: a gyors modernizáció és a politikai elnyomás elleni széles körű elégedetlenség, a vallási intézmények ellenállása, a baloldali és nacionalista csoportok mozgósítása, valamint az

Egyesült Államokkal való szoros szövetségből fakadó ellenérzések. A forradalom folyamata és az új állam kiépülése az Irán a 20. században és ma fejezetben részletesen szerepel; itt a regionális és hidegháborús következményekre összpontosítunk. Az Egyesült Államok elvesztette legfontosabb szövetségesét a térségben, ami stratégiai sokk volt. A forradalom egyúttal megkérdőjelezte a nyugati típusú modernizáció és a szekuláris nacionalizmus addigi regionális modelljeit, és az iszlám politikai mozgalmak megerősödését hozta. Az 1979–1981-es **túszválság** során iráni diákok elfoglalták az amerikai nagykövetséget Teheránban, és 52 amerikai diplomatát 444 napig fogva tartottak; az esemény az amerikai–iráni viszonyt tartósan megmérgezte.

A forradalom után kitört az **iráni–iraki háború** (1980–1988), amelyben Szaddám Huszein Irakja a forradalom exportjától tartva, területi viták és belpolitikai számítások miatt támadta meg Iránt. A háború a 20. század egyik leghosszabb és legnagyobb emberi veszteséggel járó konvencionális háborúja volt: az áldozatok számát a leggyakrabban idézett becslések 500 000 és 1 millió közé teszik, de a pontos adatok a források hiányossága és a hadviselő felek eltérő közlései miatt bizonytalanok. A hidegháborús logika itt is érvényesült: az Egyesült Államok és a Szovjetunió is elsősorban a saját befolyásának megőrzésére törekedett, és időnként mindkét fél kapott fegyvereket vagy hírszerzési támogatást. Az **Irán–Contra-ügy** (Iran–Contra affair) az 1980-as évek közepén leplezte le, hogy az amerikai kormányzat titokban fegyvereket adott el Iránnak, és a bevételt a nicaraguai ellenforradalmároknak juttatta. A háború végül patthelyzettel zárult, de mély sebeket hagyott mindkét társadalomban.

Szintén 1979-ben a Szovjetunió csapatokat küldött Afganisztánba, hogy stabilizálja az afgán kommunista kormányt, amely a **Szovjetunió által támogatott államcsíny** (Saur-forradalom, 1978) után került hatalomra, és a vidéki felkelésekkel szemben egyre tehetetlenebbé vált. A **szovjet–afgán háború** (Soviet–Afghan War, 1979–1989) a hidegháború egyik legvéresebb proxy-háborúja volt. A szovjet invázió nyomán az Egyesült Államok, Szaúd-Arábia és Pakisztán koalíciója a **mudzsahedin** (arab: mujahidun, 'ellenállók') mozgalmait kezdte fegyverezni és finanszírozni; a támogatás csatornája a pakisztáni **ISI** (Inter-Services Intelligence) titkosszolgálat volt. A mudzsahedin kifejezés a háború idején az afgán kormányellenes fegyveres csoportok összefoglaló neve volt, de fontos hangsúlyozni, hogy a csoportok etnikailag, törzsileg és vallásilag rendkívül megosztottak voltak, és többnyire helyi, nem ideológiai alapon szerveződtek. A háború emberi és anyagi következményei katasztrofálisak voltak: a becslések szerint 1–2 millió afgán civil halt meg, és több mint 5 millió ember menekült Pakisztánba és Iránba; ezek a számok becslések, és a különböző források eltérő nagyságrendet adnak meg, mivel a szovjet és a kormányzati statisztikák, valamint a nemzetközi segélyszervezetek adatai között jelentős eltérések vannak.

A háború hosszú távú következménye a **dzsihádizmus** (jihadism) modern formájának megerősödése volt. A „dzsihád” fogalma az iszlám hagyományban elsősorban vallási értelemben vett erőfeszítést jelent, és nem azonos a modern, politikai célú fegyveres harc teljes spektrumával. A szovjet–afgán háború idején azonban a nemzetközi önkéntesek – az ún. **afgán arabok** (Afghan Arabs) – hálózatai jöttek létre, amelyek a harcot vallási kötelességként hirdették, és később a globális dzsihádista mozgalmak, köztük az **al-Káida** csíráivá váltak. E folyamat részletes elemzése az Afganisztán a 20. században és ma fejezetben található. Itt elégséges annyit rögzíteni, hogy a hidegháborús nagyhatalmi logika – az ellenség ellenségének támogatása – hosszú távon olyan fegyveres hálózatokat erősített meg, amelyek később a nyugati államok és a régió rezsimei ellen fordultak.

A szovjet csapatok 1989-ben vonultak ki Afganisztánból, de a háború jelentősen hozzájárult a szovjet gazdaság és a birodalmi rendszer válságához. A szovjet–afgán háborút gyakran a „Szovjetunió Vietnamja” néven emlegetik; ez az összehasonlítás a nyugati történetírásban elterjedt, de leegyszerűsítő, mivel a két konfliktus társadalmi, katonai és geopolitikai összefüggései alapvetően különböztek.

4.3.5 A hidegháború vége és az átmenet a kilencvenes évekbe

Az 1980-as évek végére a hidegháborús szembenállás fokozatosan enyhült, majd a Szovjetunió 1991-es felbomlásával megszűnt. A Közel-Keleten ez az átmenet nem hozott automatikus békét, hanem új típusú konfliktusok és feszültségek korszakát nyitotta meg. Az 1990-es iraki invázió Kuvait ellen és az 1991-es **öbölháború** (Gulf War) az első nagyobb konfliktus volt a hidegháború után. Az Egyesült Államok vezette nemzetközi koalíció kiűzte az iraki erőket Kuvaitból, de a háború után Szaddám Huszein hatalmon maradt, és Irak ellen hosszú évekig tartó szankciórendszer lépett életbe. A háború és a szankciók humanitárius következményei súlyosak voltak, és a későbbi iraki történelem meghatározó elemévé váltak; részletes tárgyalásuk az Irak a 20. században és ma fejezetben található.

Az 1990-es évek elején az arab–izraeli békefolyamat is új lendületet kapott: az 1991-es madridi konferencia és az 1993-as **oslói megállapodások** (Oslo Accords) a kétállami megoldás lehetőségét vetették fel. A békefolyamat azonban nem oldotta meg a megszállás, a telepespolitika és a menekültkérdés alapvető vitáit, és a kilencvenes évek végére megtorpant. A hidegháború öröksége tovább élt a militarizált államokban, a proxy-háborúkban és a kliensrendszerekben: a régió államai a szuperhatalmi versengés évtizedei alatt hozzászoktak a külső katonai és gazdasági támogatáshoz, ami a rendszerek belső legitimációját tartósan gyengévé tette. Az olajárak ingadozása pedig megmutatta, hogy a rentier államok sebezhetőek a világpiaci ciklusokkal szemben.

4.3.6 Források és bizonytalanságok

A hidegháborús Közel-Kelet történetének forrásadottsága egyenetlen. A diplomáciai iratok, kormányzati döntések és a nyilvános beszédek sok esetben hozzáférhetők, de a titkos műveletek – mint az 1953-as iráni puccs vagy a mudzsahedinek támogatása – dokumentálása részleges, és a levéltárak megnyitása országonként eltérő ütemű. Az amerikai és brit levéltárak számos releváns anyagot őriznek, de a szovjet levéltárak részleges hozzáférhetősége miatt a hidegháborús döntéshozatal egyes aspektusai aszimmetrikusan ismertek. Az arab és iráni kormányzati iratok gyakran nem kutathatók, ami a helyi szereplők perspektívájának rekonstrukcióját nehezíti.

A statisztikai adatok, különösen az olajárak, a termelési adatok és a jövedelmek esetében, különböző nemzetközi szervezetek (Világbank, IMF, OPEC) és nemzeti statisztikai hivatalok eltérő módszertannal dolgoztak; az eltérések okát mindig jelezni kell. A háborúk áldozatszáma – legyen szó a libanoni polgárháborúról, az iráni–iraki háborúról vagy a szovjet–afgán háborúról – becslés, és a felek által közölt adatok gyakran politikai célokat szolgáltak. A szövegben közölt számok a leggyakrabban idézett becslések, de azok bizonytalansága jelentős. A megnevezések – „megszállás”, „ellenállás”, „terrorizmus”, „dzsihádizmus” – vitatottak, és használatuk a beszélő politikai álláspontjától függ. A könyv ezeket a kifejezéseket attribúcióval, a szereplők saját használatának és a nemzetközi intézmények minősítésének bemutatásával használja, nem pedig a saját álláspontjaként.

4.3.7 Rövid összefoglaló

- A hidegháború a Közel-Keleten a szuperhatalmi versengés, a dekolonizáció és a helyi nacionalizmusok kölcsönhatásaként alakult; a helyi elitek aktívan használták a nagyhatalmi támogatást, nem voltak passzív kliensállamok.
- Az olaj stratégiai erőforrássá válása átalakította a régió gazdasági és társadalmi szerkezetét; az OPEC megalakulása és az 1973-as olajembargó a termelő államok erejét növelte, és létrehozta a rentier állam modelljét.

- Az arab–izraeli konfliktus a hidegháború évtizedeiben többször regionális háborúvá szélesedett; a szuezi válság, a hatnapos háború és a jom kippuri háború mind a nagyhatalmi érdekekkel fonódott össze, és a menekültkérdés, valamint a megszállt területek vitája tartós feszültségforrássá vált.
- Az 1979-es év cezúra volt: az iráni forradalom megdöntötte az Egyesült Államok legfontosabb szövetségesét, és az iszlám politikai mozgalmak megerősödését hozta; az iráni–iraki háború pedig tovább mélyítette a regionális törésvonalakat.
- A szovjet–afgán háború a hidegháború egyik legpusztítóbb proxy-háborúja volt, amely hozzájárult a Szovjetunió válságához, és hosszú távon megerősítette a dzsihádista hálózatok kialakulását.
- A hidegháború vége nem hozott automatikus békét: az öbölháború és a békefolyamat megtorpanása a régió új típusú konfliktusainak kezdetét jelezte.

4.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan hatott a hidegháborús szuperhatalmi versengés a közel-keleti államok belpolitikájára és szövetségi rendszereire? Nevezzen meg legalább két konkrét példát!
2. Mi a rentier állam fogalma, és milyen társadalmi, politikai következményei voltak az olajjövedelmek növekedésének a termelő országokban?
3. Milyen összefüggés volt az 1973-as arab–izraeli háború és az olajembargó között, és miért tekinthető ez fordulópontnak a világgazdaság történetében?
4. Miért jelentett az 1979-es év mély cezúrát a Közel-Keleten? Hasonlítsa össze az iráni forradalom és a szovjet–afgán háború regionális következményeit!
5. Milyen hosszú távú hatásai voltak a szovjet–afgán háborúnak a fegyveres mozgalmak és a régió biztonsági rendjének alakulására? Miben bizonytalanok az áldozatszámok és a becslések?

4.4 A régió történetírásának fő vitái

A modern Közel-Kelet történetírása nem egyszerűen a múlt elbeszélése, hanem maga is a régió politikai, identitás- és emlékezetpolitikai küzdelmeinek színtere. Az előző alfejezetek – a gyarmatosítás és mandátumok, a nacionalizmusok, valamint a hidegháború, az olaj és a regionális háborúk – bemutatták, hogy a régió múltját egymással versengő állami, birodalmi és mozgalmi narratívák formálták. Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk, hogyan írták és írják ezeket a történeteket, milyen módszertani és értelmezési viták osztják meg a kutatókat, és hogyan kapcsolódik a történetírás a jelenkori politikai csatákhoz. A fő kérdés: kinek a története, milyen források alapján, és milyen célból? A válaszhoz előbb az orientalizmus és posztkolonializmus felől közelítünk, majd a nemzeti narratívák, a vallási és etnikai csoportok, az erőszak és a genocídiumkutatás vitáit tárgyaljuk, végül a nyugati és helyi történetírás viszonyát elemezzük.

4.4.1 Orientalizmus és posztkoloniális kritika

Az **orientalizmus** kifejezést a palesztin származású amerikai irodalomtudós, Edward Said 1978-as azonos című könyve tette a modern Közel-Kelet-tanulmányok egyik központi kritikai fogalmává. Said érvelése szerint a nyugati tudományosság a „Keletet” nem önmagában, hanem a Nyugat ellenképévé formálta: passzívnak, irracionálisnak, despotikusnak és időtlenül változatlannak ábrázolta, miközben a nyugati gyarmati hatalom igazgatási, katonai és ismeretelméleti fölényét igazolta. Said állítása elsősorban vitatott értelmezés, nem dokumentált tény: egyes történészek elfogadják, hogy a keletkép és a gyarmatosítás szorosan összefonódott, mások – például a brit

történész, Albert Hourani vagy Bernard Lewis – azzal bírálták, hogy túlzottan homogénnek és monolitikusnak mutatja a nyugati tudományt, és figyelmen kívül hagyja azokat a nyugati kutatókat, akik a helyi társadalmak összetettségét hangsúlyozták. A vita tehát nem arról szól, hogy létezett-e keletiesítő ábrázolás, hanem arról, hogy az mennyire hatotta át a teljes tudományos termelést.

A **posztkoloniális történetírás** Said kritikájából indult ki, de nem alkot egységes iskolát. Célja, hogy a gyarmati és posztgyarmati állapotot a kolonizált társadalmak belső nézőpontjából is elbeszélje, és dekonstruálja azokat a kategóriákat, amelyekkel a nyugati és a gyarmati adminisztráció a régió népeit osztályozta: például az „etnikum", a „szekta", a „törzs" vagy éppen a „Közel-Kelet" maga is ilyen. A posztkoloniális kritika a mandátum- és gyarmati levéltárakat nem tekinti semleges forrásnak, hanem olyan hatalmi gyakorlatok termékének, amelyek a helyi társadalmat felügyelni, adóztatni és rendszerezni akarták. A brit, francia, olasz és később a szovjet adminisztráció népszámlálásai, térképei és jelentései például gyakran létrehozták vagy megerősítették azokat a csoportkategóriákat, amelyeket később a helyi politikai szereplők is átvettek.

A történészi konszenzus ma már elfogadja, hogy a gyarmati forrásokat forráskritikával kell kezelni, és hogy az orientalista szemlélet valós hatalmi hatásokkal járt. Vita folyik azonban arról, hogy a posztkoloniális megközelítés mennyire alkalmas a régió 20. századi társadalom- és gazdaságtörténetének elemzésére, és nem vezet-e a helyi cselekvőképesség túlhangsúlyozásához vagy a birodalmi erőszak relativizálásához. Egyes bírálók szerint a posztkoloniális elmélet hajlamos túl gyorsan „ellenállást" látni minden helyi gyakorlatban, miközben elhanyagolja az osztályviszonyokat, a patriarchális struktúrákat és az államközpontú erőszakot. Mások szerint viszont éppen ez a megközelítés teszi láthatóvá a nők, a parasztok, a nomádok és a nem elit csoportok tapasztalatait, amelyek az állami és birodalmi narratívákból rendre kimaradtak.

A régió historiográfiájában az orientalizmus-vita mindenekelőtt a „Közel-Kelet" kategóriáját érinti. Ahogy a A „Közel-Kelet" mint kategória és a régió határai alfejezet bemutatta, a „Near East", a „Middle East" és a „West Asia" elnevezések eltérő gyarmati, diplomáciai és tudományos hagyományokból erednek, és nem semleges földrajzi tények. A posztkoloniális kritika szerint a „Közel-Kelet" fogalma brit gyarmati és katonai érdekek mentén kristályosodott ki a 19–20. században, és azóta is olyan kategóriaként működik, amely egyes országokat „közel-keletinek", másokat „dél-ázsiainak" vagy „közép-ázsiainak" minősít, miközben a történelmi kapcsolatok – kereskedelem, migráció, vallási hálózatok – ezeket a határokat régóta átmetszik. Ebből következik, hogy a régió történetírása nem kezdheti az elemzést egy magától értetődő „Közel-Kelet" földrajzi egységgel, hanem magának is vizsgálnia kell, hogyan jött létre ez a konstrukció.

4.4.2 Nemzeti narratívák és államépítés

A 19–20. században kialakuló nemzetállamok történetírása szorosan összefonódott az **államépítéssel** és az uralkodó elitek legitimációs igényeivel. A nemzeti narratívák általában egy folyamatos, régi eredetű nemzeti közösséget tételeznek fel, és a múltat a jelenlegi állami keretekbe vetítik vissza: a mai Törökország elődjének az Oszmán Birodalmat, a mai Irán elődjének a Szafavida vagy a Kádzsár államot, a mai Pakisztán elődjének az Indus-völgyi civilizációt vagy a Delhi Szultanátust tekintik. Ez a visszavetítés gyakran ellentétes a forráskritikai módszerrel, amely a közösségi identitások változékonyságát és a mai államhatárok újkori keletkezését hangsúlyozza. A „nacionalizmus" fogalma a 18. század előtt nem létezett mai értelmében, ezért az ókori vagy középkori politikai képződményeket nem szabad nemzetállamként leírni.

A nemzeti történetírás legélesebb vitái ott jelentkeznek, ahol egy területre több nemzeti narratíva tart igényt. Az **izraeli** és a **palesztin** történetírásban a 20. század elejétől párhuzamos elbeszélések épültek. Az izraeli állami narratíva a zsidó nemzeti felszabadulást, az ókori Izraelhez

való folyamatosságot és a holokauszt utáni államalapítást állította középpontba, míg a palesztin narratíva a cionista bevándorlást, a földvásárlást, az 1948-as kitelepítést (**Nakba**) és a folyamatos megszállást hangsúlyozta. A brit mandátum levéltárai, az izraeli állami iratok és a palesztin szóbeli történeti gyűjtemények mindkét fél számára forrásul szolgálnak, de az események súlyozása és ok-okozati magyarázata alapvetően eltér. A történetírói vitákban az 1980-as évek óta megjelentek az ún. **új történészek** Izraelben – például Benny Morris, Avi Shlaim és Ilan Pappé –, akik a hivatalos izraeli narratívát részben felülvizsgálták, különösen az 1948-as menekültkérdés és a háború lefolyása kapcsán. E szerzők munkái tudományos viták tárgyai, és Izraelben emlékezetpolitikai csatákat is kiváltottak; egyesek szerint a palesztin nézőpont beemelése a nemzeti legitimációt kérdőjelezte meg, mások szerint viszont a történeti pontosság érdekében elengedhetetlen volt.

A török történetírásban a **kemalista** állami narratíva a köztársaságot a „nemzeti felszabadító háború" betetőzéseként beszélte el, és hosszú ideig hallgatott vagy minimalizált olyan témákat, mint az oszmán birodalmi örökség, a kurdok kulturális jogai, az 1915-ös örmény tragédia vagy a szekularizáció erőszakos vonásai. Az 1990-es évektől a török akadémiai életben is megjelentek alternatív történeti irányzatok, amelyek az oszmán társadalom soknyelvűségét, a késő oszmán reformokat és a kisebbségek tapasztalatait vizsgálják, de az állami és a tudományos álláspont között továbbra is feszültség van. A Török Történelmi Társaság által kiadott hivatalos tankönyvek sokáig tabuként kezelték az örmény népirtást és a kurd kérdést; a független kutatók egy része azonban ma már nyíltan használja a „népirtás" kifejezést, ami az állam részéről büntetőjogi fenyegetést is maga után vonhat.

Az **arab nacionalista** történetírás a függetlenségi harcokat és az arab egységet hangsúlyozta, gyakran háttérbe szorítva a berber, kurd, szíriai, iraki vagy libanoni sajátosságokat. A Baath-párt uralma alatt Szíriában és Irakban a hivatalos történetírás a baathista ideológia igazolására szolgált: Szíria esetében a „nagy szíriai haza" mitikus elemei, Irakban pedig a mezopotámiai ókor és az arab-öböl-háborús győzelmek dicsőítése zajlott. A 2011-es arab tavasz nyomán a nemzeti narratívák tovább töredeztek, mert a felkelések és polgárháborúk megkérdőjelezték a hosszú ideig stabilnak hitt államközpontú elbeszéléseket. A szíriai polgárháborúban például nemcsak a rezsim és az ellenzék, hanem a kurd, szíriai keresztény, alavita és szunnita közösségek is saját történeti igényekkel léptek fel, ami a történetírást tovább polarizálta.

4.4.3 Vallási és etnikai csoportok a történetírásban

A régió történetírásának visszatérő vitája, hogy a vallási és etnikai kategóriák mennyire tekinthetők a történeti elemzés elsődleges egységeinek. A 19. századi európai utazók, a misszionáriusok és később a gyarmati statisztikusok gyakran **szekta** vagy **etnikum** szerint osztályozták a helyi lakosságot, és ezeket a kategóriákat évszázados, szinte változatlan identitásokként kezelték. A modern történetírásban azonban vita folyik arról, hogy a szunnita–síita szembenállás, a kurd–török konfliktus vagy a libanoni felekezeti rendszer mennyire gyökerezik a távoli múltban, és mennyire a 19–20. századi állami politika, a gyarmati uralom, a gazdasági átalakulás és a modern nacionalizmus terméke. A tudományos konszenzus szerint a **szektarianizmus** nem „ősi gyűlölet", hanem történetileg kialakult, politikai és intézményi tényezők által formált viszony; ennek ellenére a nemzeti és felekezeti politikai szereplők gyakran ősi ellenségeskedésként ábrázolják, hogy támogatókat mozgósítsanak.

A libanoni történetírás például hosszú ideig a felekezeti arányok és a maronita–drúz–szunnita–síita erőviszonyok időtlen egyensúlyaként beszélte el az ország múltját, miközben a mai felekezeti rendszer valójában a 19. századi oszmán reformok, a francia mandátum és az 1943-as Nemzeti Paktum terméke. A modern kutatás rámutatott, hogy a felekezeti identitások nem állandóak, hanem a politikai konfliktusok során aktiválódnak és alakulnak át. Hasonlóképpen a szunnita–síita

szembenállás Irakban vagy Szíriában nem a 7. századi vallási szakadás egyenes folytatása, hanem a 20. századi államépítés, a Baath-rendszerek kisebbségi elituralma és a 2003 utáni iraki politikai vákuum következményeinek kombinációja.

A kisebbségek történetírása különösen érzékeny, mert a modern nemzetállami levéltárak és iskolai tankönyvek gyakran a többségi nemzet szemszögéből íródtak. Az **örmény**, az **asszír/káldeus**, a **drúz**, az **alavita**, a **jezidi**, a **bahái**, a **keresztény** (például maronita, kopt) és más közösségek történetének rekonstrukciója ezért gyakran alternatív forrásokra – egyházi iratokra, családi gyűjteményekre, emigráns közösségek visszaemlékezéseire – szorul. A történészek között van, aki a kisebbségek külön történetét hangsúlyozza, mások a közös társadalmi és gazdasági szövetbe ágyazottságukat, megint mások azt vizsgálják, hogyan hozta létre a modern állam a kisebbségi kategóriákat. Utóbbi megközelítés arra figyelmeztet, hogy a „kisebbség” fogalma nem semleges: a 20. századi népszámlálások, útlevelek és nemzetközi szerződések maguk is hozzájárultak bizonyos csoportok kisebbségiként való rögzítéséhez.

A **kurd kérdés** történetírásában hasonló feszültség figyelhető meg. A kurd nemzeti narratíva hangsúlyozza a kurd nyelv és kultúra folyamatosságát, valamint az állam nélküli nemzet elnyomását Törökországban, Irakban, Iránban és Szíriában. A török, arab és perzsa állami történetírás viszont hosszú ideig tagadta vagy kisebbségiként kezelte a kurd törekvéseket, sőt egyes időszakokban a kurd nyelvet és szervezkedést biztonsági fenyegetésként értelmezte. A modern kutatás megkülönbözteti a kurd nemzeti mozgalmakat, a PKK-t (amelyet Törökország, az USA és az EU terrorszervezetnek tart), az iraki kurdisztáni regionális kormányt (KRG) és a szíriai Népvédelmi Egységeket (YPG). A történészek vitája arról szól, hogy a kurd identitás mennyire régi és mennyire a 20. századi államhatárok és háborúk terméke; a kérdés tudományos vizsgálatát nehezíti, hogy a kurd területek levéltárai részben zártak, részben elvesztek, és a felek egymással szemben álló emlékezetpolitikai igényeket fogalmaznak meg. A kollektív bűnösség elkerülése érdekében a könyv mindig külön kezeli a kurd politikai szervezeteket, a kurd lakosságot és az egyes fegyveres csoportokat.

4.4.4 Erőszak, emlékezet és genocídiumkutatás

A 20. századi Közel-Kelet történetének központi kérdése, hogyan beszélhetünk a tömeges erőszakról, a kitelepítésekről, a háborús bűnökről és azokról az eseményekről, amelyeket egyes tudományos és politikai szereplők **népirtásnak** (genocídium) neveznek. A **genocídiumkutatás** a régióban elsősorban három esemény körül összpontosul: az örmények elleni 1915-ös oszmán erőszak, a zsidók elleni európai holokauszt, valamint a bengáliak elleni 1971-es pakisztáni hadsereg által elkövetett erőszak (amelyet Bangladesben népirtásként tartanak számon, de Pakisztánban vitatnak). Emellett az Iszlám Állam 2014-es támadása a jezidi közösség ellen – amelyet az ENSZ és több állam népirtásként ismert el – szintén a viták tárgya, és az iraki Anfal-hadjárat (1988) is hasonló minősítés alá eshet egyes kutatások szerint.

A történészi konszenzus szerint az Oszmán Birodalom az első világháború alatt az örmény lakosság ellen szisztematikus deportálást és tömeges gyilkosságokat hajtott végre; a halálos áldozatok számát a fő becslések 1 és 1,5 millió közé teszik, de a pontos szám a források jellege miatt vitatott. A „népirtás” kifejezést a legtöbb nemzetközi tudományos testület és számos állam használja; Törökország hivatalos álláspontja szerint a halálesetek polgárháborús körülmények, deportálási nehézségek, éhezés és járványok következményei voltak, és nem állami terv eredményei. A könyv ezt a török álláspontot mint a vita egyik elemét ismerteti, de nem állítja be a tudományos konszenzussal egyenrangú magyarázatként. A tagadást a történészi közösség nem tekinti legitim tudományos vitának, hanem emlékezetpolitikai álláspontnak.

Az **emlékezetpolitika** fogalma arra utal, hogy az államok, mozgalmak és közösségek hogyan használják a múltat a jelenkori identitás és legitimáció megerősítésére. A régióban a holokauszt,

a Nakba, az örmény tragédia, a szíriai polgárháború, az iraki–iráni háború és a libanoni polgárháború mind-mind olyan traumák, amelyek körül versengő emlékezeti narratívák alakultak ki. A történészek egy része hangsúlyozza az áldozatok perspektívájának bevonását, mások az események összehasonlító tárgyalását, megint mások attól tartanak, hogy a traumák középpontba állítása eltakarja a politikai gazdaságtani okokat. A könyv álláspontja szerint a tényeket pontosan kell rögzíteni, a vitatott minősítéseket attribúcióval, a kollektív bűnössé tételt pedig el kell kerülni: a felelősséget egyénekhez, intézményekhez és konkrét politikai döntésekhez kell kötni, nem népekhez vagy vallási közösségekhez.

A genocídiumkutatás módszertani vitája részben arról szól, hogy a 20. századi közel-keleti erőszak eseményeit mennyire lehet vagy érdemes a nemzetközi jogi kategóriákkal leírni. A jogi minősítés – „népirtás", „emberiesség elleni bűncselekmény", „háborús bűn" – szigorú bizonyítási követelményeket támaszt, és a bírósági eljárások vagy ENSZ-jelentések általában csak az adott esetre vonatkoznak. A történészeknek emellett saját kategóriáik is vannak: tömeggyilkosság, deportálás, etnikai tisztogatás, állami terror, polgárháborús túlkapás. E fogalmak használata nem jelent automatikusan letagadást vagy relativizálást; azt jelzi, hogy a források és az értelmezés pontossága érdekében a tudományos nyelv óvatosabb lehet a jogi nyelvnél. Ugyanakkor a régióban a jogi minősítés megtagadása gyakran emlékezetpolitikai csatához kötődik, ezért a történésznek nyíltan nyilatkoznia kell arról, hogy milyen bizonyítékokat lát, és melyik álláspontot támasztják alá a források.

A szíriai polgárháború, az iraki 2003 utáni erőszakhullám vagy a jemeni háború kapcsán a genocídium fogalmának alkalmazása további vitákat vet fel: egyes kutatók a rezsim vagy a dzsihadista csoportok tetteit a nemzetközi jog szerint kívánják minősíteni, mások azonban figyelmeztetnek, hogy a kategória túlzott használata inflálja a fogalmat, és eltakarhatja a konfliktusok összetett okait. A könyv ezért a legnagyobb óvatossággal jár el, és a minősítéseket mindig az ENSZ, a nemzetközi bíróságok vagy a széles körű történészi konszenzus álláspontjához köti.

4.4.5 A „nyugati" és a helyi történetírás kapcsolata

A régió történetírásában a „nyugati" és a „helyi" szakirodalom viszonya nem egyszerűen földrajzi vagy nyelvi kérdés, hanem hatalmi és intézményi egyenlőtlenségeket tükröz. A 19–20. században a Közel-Keletről szóló tudományos termelés jelentős része európai, amerikai és orosz egyetemeken, kutatóintézetekben és gyarmati hivatalokban folyt, gyakran anélkül, hogy a helyi kutatók szempontjai érdemben megjelentek volna. A helyi történetírás viszont sokáig az állami levéltárak, az uralkodói udvarok és a nemzeti mozgalmak szolgálatában állt. Ez a kettős torzítás a posztkoloniális kritika egyik fő kiindulópontja.

A 20. század végén és a 21. század elején a helyzet részben megváltozott: a régióbeli egyetemek egy része – például a bejrúti Amerikai Egyetem, a kairói Amerikai Egyetem, a teheráni, ankarai, tel-avivi, isztambuli, kabuli, dhakai egyetemek – saját kutatási hagyományt alakított ki, és a digitális fordulat révén a helyi levéltári anyagok egy része is hozzáférhetőbbé vált. Ugyanakkor a szír, iraki, jemeni, afganisztáni és más konfliktuszónák levéltárai megsemmisültek, kikerültek az országból vagy politikai okokból zárva vannak, ami újabb egyenlőtlenséget szül. A szóbeli történeti kutatás, a menekültek és a diaszpóraközösségek emlékezete ezért egyre fontosabb forrássá válik, de ezek értelmezése is módszertani viták tárgya: az emlékezetet nem lehet közvetlenül tényként kezelni, viszont olyan tapasztalatokat őriz, amelyeket az állami vagy gyarmati iratok nem rögzítettek.

A „nyugati" történetírás sem egységes: vannak olyan munkák, amelyek a helyi szempontokat beépítik, és olyanok is, amelyek a nagyhatalmi érdekeket vagy a szenzációt helyezik előtérbe. A szovjet és később az orosz orientalisztika például más hangsúlyokkal dolgozott, mint a brit

vagy francia gyarmati tudomány: a marxista keret miatt gyakran az osztályharcra és a gazdasági szerkezetre koncentrált, de eközben a szovjet állami érdekeket is kiszolgálta. A könyv ezért nem tekinti a nyugati szakirodalmat automatikusan semlegesnek, és a helyi szakirodalmat sem automatikusan autentikusabbnak; mindkettőt ugyanazzal a forráskritikai mércével kell olvasni. A történetírói viták tanulsága az, hogy a Közel-Kelet múltjának megértése nem egyszeri, semleges rekonstrukció, hanem folyamatos párbeszéd a források, a kutatók és a jelenkori közösségek között.

4.4.6 Források és bizonytalanságok

A régió történetírásának fő vitáit bemutató alfejezet elsősorban másodlagos szakirodalomra támaszkodik: Edward Said orientalizmus-kritikája, a posztkoloniális történetírás elméleti munkái, az új izraeli történészek monográfiái, a genocídiumkutatás nemzetközi folyóiratainak cikkei, valamint a török, arab, iráni és dél-ázsiai egyetemeken megjelent tanulmányok. Az állítások egy része – például az örmény népirtás tudományos konszenzusa – széles körű dokumentált forrásokon nyugszik: oszmán bírósági iratok, diplomáciai jelentések, misszionárius és segélyszervezeti beszámolók, túlélővisszaemlékezések. Más állítások – például a szektarianizmus gyökerei vagy a nemzeti identitások kialakulása – vitatott értelmezések, amelyekben a források és a hangsúlyok eltérőek.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők. Először, a konfliktuszónák levéltárainak hiánya vagy zártsága miatt sok eseményre csak egyoldalú források állnak rendelkezésre; ez különösen érvényes Szíriára, Irakra, Jemenre és Afganisztánra. Másodszor, az áldozatszámok gyakran becslések, amelyeket politikai és emlékezetpolitikai érdekek is befolyásolnak; a pontos számokat a források töredékessége miatt sokszor nem lehet meghatározni. Harmadszor, a posztkoloniális és nemzeti narratívák közötti vitákban nincs „semleges” fórum, ezért a kutatónak be kell mutatnia az eltérő álláspontokat, és jeleznie kell, melyiket milyen bizonyítékok támasztják alá. A szóbeli történeti források értékesek, de óvatosan kell kezelni őket, mert az emlékezet időbeli és társas torzításoknak van kitéve. A digitális forradalom új lehetőségeket ad, de a digitalizált anyagokhoz való hozzáférés egyenlőtlen, és a digitális dokumentumok manipulálhatók is.

4.4.7 Rövid összefoglaló

- A modern Közel-Kelet történetírása maga is a régió politikai és emlékezetpolitikai küzdelmeinek része; nincs semleges, érdek nélküli elbeszélés.
- Az orientalizmus-kritika (Edward Said) rámutatott, hogy a nyugati tudomány a „Keletet” gyakran a gyarmati hatalom érdekei szerint ábrázolta; ez a kritika fontos, de maga is vitatott.
- A nemzeti narratívák a mai államhatárokat és nemzeti közösségeket vetítik vissza a múltba, ami forráskritikailag problematikus, és különösen Izrael/Palesztina vagy Törökország esetében éles vitákat okoz.
- A vallási és etnikai kategóriák nem ősi adottságok, hanem történetileg alakultak ki; a szektarianizmus magyarázata ezért nem indulhat ki a „természetes” gyűlölet feltételezéséből.
- Az erőszak és a genocídium kutatása szigorú forráskritikát és jogi-történészi fogalmi pontosságot igényel; a tudományos konszenzust és a politikai tagadást nem szabad összekeverni.
- A „nyugati” és a helyi történetírás kapcsolatát hatalmi egyenlőtlenségek jellemzik, de mindkettőt ugyanazzal a forráskritikai mércével kell olvasni; a helyi szempontok bevonása nem jelenti a nyugati tudomány automatikus elutasítását.

4.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen fő érveket hozott Edward Said az orientalizmussal kapcsolatban, és milyen ellenvetéseket fogalmaztak meg a kritikusai?
2. Hogyan jelenik meg a nemzeti visszavetítés az izraeli, a palesztin és a török történetírásban? Mondjon konkrét példát mindegyikre!
3. Milyen módszertani kihívásokat jelent a vallási és etnikai csoportok – például a kurdok vagy a libanoni felekezetek – történetének vizsgálata a régióban?
4. Mi a különbség a jogi és a történészi kategóriák között a tömeges erőszak leírásában, és milyen buktatói vannak a genocídiumfogalom használatának?
5. Hogyan befolyásolja a levéltárak hozzáférhetősége, a szóbeli történelem és a digitális források elérhetősége a régió múltjának megismerhetőségét?

I. rész – Levante és Mezopotámia

5 A történelmi Palesztina és Izrael az ókortól az Oszmán korig

5.1 Kánaán, Izrael és Júda az ókorban

Ez az alfejezet a történelmi Palesztina és Izrael ókori alapjait tárgyalja a bronzkori Kánaán városállamaitól a babiloni fogságig. A modern nemzeti narratívák gyakran erre az időszakra hivatkoznak, ezért különösen fontos elkülöníteni a dokumentált tényeket, a régészeti következtetéseket és a bibliai hagyományt. A terület a késő bronzkorban egyiptomi fennhatóság alatt álló, kánaáni nyelvű városállamok hálózata volt; az izraelita identitás a vaskor elején, a hegyvidéki falvak világában alakult ki, részben a kánaáni kulturális közegből. Az egységes királyság kérdése, az asszír és babiloni hódítás, valamint a deportálások és a diaszpóra kezdetei mind olyan témák, amelyekben a bibliai elbeszélés és a régészeti adatok értelmezése gyakran eltér. Ezt az alfejezetet a A régió történetírásának fő vitái című részben bemutatott forráskritikai elvek szerint kell olvasni: a bibliai szövegek nem modern történeti beszámolók, hanem teológiai és irodalmi források, amelyeket a régészeti leletekkel és a szomszédos birodalmak feliratával együtt lehet értelmezni.

5.1.1 Kánaán és a városállamok kora (i. e. 3–2. évezred)

A történelmi Palesztina területe a **Levante** déli részén fekszik: a Földközi-tenger partvidéke, a középső hegyvidék, a Jordán-völgy és a keleti fennsík alkotja. A bronzkorban (i. e. 3–2. évezred) a térséget **Kánaán** néven ismerték; ez a megnevezés a helyi sémi nyelvekből származik, és először egyiptomi szövegekben jelenik meg. A terület lakossága kánaáni nyelveket beszélt, amelyek közé tartozott a későbbi **héber** nyelv is. A kánaáni városállamok – többek között **Hazor**, **Megiddó**, **Gecser**, **Jeruzsálem**, **Lákis** és **Szikem** – erődített központok voltak, amelyeket királyok irányítottak, és amelyek a mezőgazdasági hátországot ellenőrizték. A városok gyakran konfliktusban álltak egymással, ugyanakkor a nagy birodalmak – Egyiptom, Mitanni, Hettita Birodalom – befolyási övezetei közé tartoztak.

A késő bronzkorban (kb. i. e. 1550–1200) Kánaán jelentős része egyiptomi fennhatóság alatt állt. Az **Amarna-levelek** (i. e. 14. század) olyan agyagtáblák, amelyeket kánaáni városkirályok küldtek az egyiptomi fáraónak, és amelyek a helyi politikai viszonyokat, a törzsi csoportok nyomását és az egyiptomi közigazgatás nehézségeit dokumentálják. Ezek elsődleges források, amelyek bepillantást engednek a városállamok mindennapjaiba és a korabeli diplomáciába. A régészeti feltárások megerősítik, hogy a nagyobb városok ekkor virágzó, kozmopolita központok voltak, szoros kereskedelmi kapcsolatokkal az Égeikummal, Ciprussal és Mezopotámiával.

A késő bronzkori összeomlás (i. e. 1200 körül) a térség egészét átalakította. A tengeri népek támadásai, a városok pusztulása és a birodalmi ellenőrzés meggyengülése nyomán a partvidéken megjelentek a **filiszteusok**, akik valószínűleg az Égeikumból vagy Kis-Ázsiából érkeztek, és öt városállamot hoztak létre (Gáza, Asdód, Askelón, Gát, Ekron). A hegyvidéken és a belső területeken a nagy városok hanyatlásnak indultak, és a korábbi kánaáni lakosságból kialakuló, kisebb falvakból álló településhálózat jött létre. E folyamat a vaskor elején (i. e. 12–11. század) zajlott, és szorosan összefügg az izraelita közösségek kialakulásával.

5.1.2 Az izraelita törzsek eredete és a bibliai hagyomány

A héber Biblia elbeszélése szerint az izraeliták Egyiptomból való kivonulás után, Józsué vezetésével hódították meg Kánaánt, és a tizenkét törzs felosztotta egymás között a földet. A bibliai narratíva a honfoglalást gyors, katonai hadjáratként ábrázolja, amelynek során a kánaáni városok elpusztultak. A modern történettudomány és régészet azonban ezt az elbeszélést nem tekinti szó szerint használható történeti forrásnak. A kivonulás és a pusztai vándorlás történetisége vitatott: egyiptomi források nem említik, a Sínai-félszigeten pedig nem kerültek elő olyan régészeti nyomok, amelyek egy nagy népcsoport vándorlását igazolnák. A tudományos konszenzus szerint a bibliai elbeszélés későbbi, teológiai célzattal formált hagyomány, amely a fogság utáni közösség identitását erősítette.

A legkorábbi, Izraelre utaló egyiptomi forrás a **Merneptah-sztélé** (i. e. 1208 körül), amely egy győzelmi felirat, és „Izrael" népet említ, nem pedig várost vagy királyságot. Ez azt jelzi, hogy az „Izrael" elnevezésű csoport már a vaskor legelején létezett Kánaánban, de nem feltétlenül alkotott központosított államot. A régészeti kutatások szerint a vaskor I. periódusában (i. e. 12–11. század) a középső hegyvidéken és a Jordán-völgyben új, kisméretű települések jelentek meg, amelyek lakói földműveléssel és állattartással foglalkoztak, és kerülték a sertéstenyésztést – ez a későbbi izraelita étkezési szabályok egyik korai jele lehet. E települések anyagi kultúrája erős folytonosságot mutat a kánaáni hagyományokkal: a házak, az edényformák és a vallási szimbólumok nem különülnek el élesen a korábbi kánaáni mintáktól.

A többségi tudományos álláspont szerint az izraeliták nem kívülről érkezett hódítók, hanem a késő bronzkori összeomlás után a hegyvidéken kialakuló, önálló identitást formáló helyi csoportok voltak. E folyamatot **etnogenezisnek** nevezzük: egy új közösség jött létre a kánaáni lakosság egy részéből, amely fokozatosan megkülönböztette magát a partvidéki filiszteusoktól és a városi kánaániaktól. A bibliai tizenkét törzs rendszere valószínűleg későbbi, irodalmi konstrukció, amely a királyság korának vagy a fogság utáni időszaknak a társadalmi és politikai viszonyait vetíti vissza. A korai izraelita vallás is fokozatosan alakult ki: a régészeti leletek (például a Kuntillet Ajrudban talált felirat, amely „Jahvét és az ő Aseráját" említi) arra utalnak, hogy a kánaáni politeizmusból örökölt istenkép még a királyság korában is jelen volt, és a kizárólagos **Jahve**-kultusz csak később, a prófétai és deuteronomista mozgalmak révén vált uralkodóvá.

5.1.3 Az egységes királyság kérdése: Saul, Dávid, Salamon

A bibliai elbeszélés szerint az izraelita törzsek előbb **Saul** alatt egyesültek, majd **Dávid** és fia, **Salamon** alatt egy nagy, központosított királyságot alkottak, amelynek fővárosa Jeruzsálem lett, és amelyhez a bibliai szövegek szerint kiterjedt területek tartoztak a Folyamtól (az Eufrátesztől) Egyiptom határáig. A Biblia részletesen leírja Dávid hódításait, Salamon templomépítését és a birodalom gazdagságát. A történeti források azonban nem támasztják alá egy ilyen kiterjedt birodalom létezését a 10. században.

A **Tel Dan sztélé** (i. e. 9. század) egy arámi felirat, amely a „Dávid háza" kifejezést tartalmazza. Ez a legkorábbi, Biblián kívüli bizonyíték arra, hogy egy Dávid nevű uralkodó vagy dinasztia létezett, és hogy Júda királyságát Dávid házával azonosították. A sztélé töredékes, értelmezése vitatott, de a legtöbb szakértő elfogadja, hogy a „Dávid háza" kifejezés valódi dinasztikus megjelölés. Ez arra utal, hogy Dávid történeti személy lehetett, de nem bizonyítja a bibliai birodalom méretét vagy dicsőségét. A régészeti feltárások Jeruzsálemben nem találtak olyan monumentális épületeket a 10. századból, amelyek egy nagy birodalom fővárosára utalnának. A legtöbb régész szerint Jeruzsálem ekkor egy kicsi, de stratégiailag fontos hegyi település volt.

Salamon temploma és palotája sem igazolható régészetileg. A későbbi bibliai leírások idealizálták a korai királyságot, hogy a fogság utáni közösség számára mintát adjanak. A tudományos

konszenzus szerint az „egységes királyság” – ha létezett is – kisebb és kevésbé központosított lehetett, mint a bibliai ábrázolás. A bibliai kronológia szerint a királyság i. e. 930 körül szakadt ketté, de ez a dátum bibliai számításokon alapul, és bizonytalan. A két királyság, **Izrael** (északon) és **Júda** (délen) önálló államokként működött, és a bibliai elbeszélés déli, júdai szemszögből értékeli az eseményeket, ezért az északi királyságot gyakran negatívan ábrázolja.

5.1.4 Izrael és Júda kettészakadása, az Omrida dinasztia

A kettészakadás után **Izrael** (más néven az északi királyság) a nagyobb és gazdagabb állam volt, termékeny mezőgazdasági területekkel, fontos kereskedelmi útvonalakkal és erős városokkal, mint **Szamária**, **Megiddó** és **Jezréel**. Fővárosa kezdetben **Tirca**, majd **Omri** király (i. e. 9. század eleje) alapította meg **Szamáriát**. Az **Omrida dinasztia** (Omri, fia **Aháb**, unokái) a térség egyik legjobban dokumentált királyi háza a Biblián kívüli forrásokban. Az asszír feliratok – például **III. Sulmánu-asarídu** (Salamonasszár) fekete obeliszkje – Izraelt „Omri háza” néven említik, ami azt jelzi, hogy az északi királyság nemzetközi ismertségre tett szert. A **Mésa-sztélé** (moábita felirat, i. e. 9. század) Omri fia, Aháb korabeli moábita lázadást örökít meg, és megerősíti az Omrida dinasztia történetiségét.

A régészeti feltárások Szamáriában és Megiddóban monumentális építkezéseket tártak fel, amelyeket egyes kutatók az Omrida királyokhoz kötnek. Megiddó nagy palotái és erődítései vitatottak: egyesek szerint az Omrida korban épültek, mások szerint később. Az északi királyság vallási élete a bibliai elbeszélés szerint a kánaáni istenek, főként **Baál** tiszteletét is magában foglalta, ami a déli, Jahve-központú szerzők szemében bálványimádásnak számított. A prófétai mozgalmak – a bibliai **Illés** és **Elizeus** alakjai – ebben az időszakban jelentek meg, és a kizárólagos Jahve-tiszteletet hirdették. Fontos azonban megjegyezni, hogy az északi királyságot nem lehet kollektíven elítélni vagy idealizálni: a bibliai források egyoldalú, polemikus képet adnak, a régészet pedig vegyes vallási gyakorlatot mutat.

5.1.5 Asszír hódítás és Izrael bukása (i. e. 722)

Az **Asszír Birodalom** terjeszkedése a 9. századtól fokozatosan bekebelezte a Levante térségét. **III. Tiglat-Pileszer** (i. e. 745–727) hadjáratai során Izrael és Júda asszír vazallus államokká váltak, adót fizettek, és területük egy részét asszír tartományokká szervezték. Az asszír évkönyvek részletesen felsorolják a meghódított városokat és a beszedett adókat; ezek elsődleges források, amelyek független megerősítést adnak a bibliai elbeszélésnek. Az északi királyság ellenállási kísérletei – például **Hóseás** király szövetségkeresése Egyiptommal – kiváltották az asszír büntetőhadjáratot.

Szamária ostroma és elfoglalása **i. e. 722/721**-ben történt, valószínűleg **V. Sulmánu-asarídu** vagy utódja, **II. Sarrukín** idején. Az asszír feliratok – különösen II. Sarrukín évkönyvei – beszámolnak a város elfoglalásáról és lakosai egy részének deportálásáról. Az asszír birodalom gyakorlata volt a **deportálás**: a meghódított területek elitjét és lakosságának egy részét áttelepítették a birodalom más részeire, hogy megtörjék a helyi ellenállást és biztosítsák a munkaerőt. A bibliai 2Királyok 17 szerint az izraelitákat Asszíriába hurcolták, és helyükre más népeket telepítettek. A régészeti leletek megerősítik a pusztítást és az asszír közigazgatási központok létrehozását, de a deportálás mértéke vitatott. A lakosság nagy része valószínűleg helyben maradt, és keveredett a betelepítettekkel; az asszír források csak az elit egy részének áttelepítését említik konkrét számok nélkül.

A bibliai hagyomány a „tíz elveszett törzs” mítoszát őrizte meg, amely szerint az északi királyság lakossága teljesen eltűnt. Ez a hagyomány későbbi, teológiai értelmezés, és nem felel meg a történeti valóságnak. A helyi lakosság folytonossága, valamint az asszír telepítések nyomán

alakult ki a **szamaritánus** közösség, amely a Jahve-tisztelet egy sajátos formáját őrizte, és amelynek pontos eredete a mai napig vita tárgya. A bibliai elbeszélés a szamaritánusokat idegenekként ábrázolja, de a régészet és a nyelvészet azt mutatja, hogy a szamariai lakosság nagyrészt izraelita gyökerű maradt.

5.1.6 Júda az asszír árnyékban, a babilóniai fenyegetés

Júda déli királysága az asszír hódítás után vazallus államként fennmaradt, de területe és befolyása erősen korlátozott volt. **Ezékiás** király (i. e. 8. század vége) a bibliai elbeszélés szerint vallási reformot hajtott végre, központosította a Jahve-kultuszt Jeruzsálemben, és megerősítette a város védelmét. A **Siloám-alagút** (más néven Ezékiás-alagút) Jeruzsálemben ma is megtekinthető, és a benne talált **Siloám-felirat** (i. e. 8. század vége) héber nyelvű szöveg, amely az alagút építését írja le. Ez a felirat régészeti bizonyíték a korabeli jeruzsálemi építkezésekre és az írásbeliségre. Ezékiás uralkodása alatt **Szanhérib** asszír király i. e. 701-ben hatalmas hadjáratot indított Júdea ellen. Az asszír évkönyvek szerint számos júdai várost elfoglaltak és leromboltak, Jeruzsálemet pedig ostrom alá vették, de nem foglalták el. A bibliai elbeszélés (2Kir 18–19) csodás megmenekülést említ, az asszír források pedig azt állítják, hogy Ezékiást „kalitkába zárva" tartották Jeruzsálemben. A történészi értelmezés szerint Jeruzsálem túlélte az ostromot, de Júda súlyos veszteségeket szenvedett, és adófizetésre kényszerült.

A 7. században **Jósiás** király (i. e. 640–609) a bibliai elbeszélés szerint újabb vallási reformot hajtott végre, amelynek középpontjában a **Deuteronomium** (Mózes ötödik könyve) törvénykönyvének „megtalálása" állt. Ez az esemény a modern kutatás szerint a deuteronomista történetírás kialakulásának kulcsmomentuma, és a bibliai szövegek egy részének megszerkesztéséhez kapcsolódik. Az asszír birodalom összeomlása (i. e. 612, Ninive eleste) után Júda rövid időre kiterjeszthette befolyását, de hamarosan az újonnan felemelkedő **Babilóniai Birodalom** érdekszférájába került.

5.1.7 Jeruzsálem pusztulása és a babilóni fogság (i. e. 586)

A babiloni király, **Nabú-kudurri-uszur** (bibliai nevén Nebukadneccár) i. e. 605-től kezdve sorozatos hadjáratokat vezetett a Levante térségébe. Júdea királya, **Jójákim** előbb asszír, majd egyiptomi orientációjú politikát folytatott, ami konfliktushoz vezetett Babilóniával. A **babiloni krónika** – egy agyagtáblákon fennmaradt évkönyv – dokumentálja, hogy i. e. 597-ben Nabú-kudurri-uszur elfoglalta Jeruzsálemet, és a királyt, **Jójákint**, valamint az elit egy részét Babilonba deportálta. Ez az első deportálás, amelynek tényét független babiloni forrás is megerősíti. A bibliai elbeszélés (2Kir 24) szerint tízezres nagyságrendű elitet hurcoltak el; a számok irodalmi jellegűek, de a deportálás ténye biztos.

Az utolsó júdai király, **Cidkijjá** fellázadt Babilónia ellen, mire Nabú-kudurri-uszur i. e. 588-ban újra ostrom alá vette Jeruzsálemet. Az ostrom körülbelül másfél évig tartott, és **i. e. 587/586** nyarán a város elesett. A babiloni hadsereg lerombolta a várost és a templomot, a királyt elfogták, fiait kivégezték, őt megvakították és Babilonba hurcolták. A babiloni krónika erre az időszakra vonatkozó része töredékes, de a régészeti leletek – égésrétegek, babiloni nyílhegyek, a **Lákis-levelek** (osztrakonok, amelyek az ostrom előtti helyőrségi levelezést tartalmazzák) – egyértelműen bizonyítják a pusztítást. A templom lerombolása a júdai vallás számára meghatározó trauma volt, és a bibliai irodalom jelentős része erre az eseményre reflektál.

A második deportálás során is elsősorban a politikai, papi és írástudó elitet vitték Babilonba. A vidéki lakosság nagy része Júdeában maradt, bár a területet babiloni tartománnyá szervezték. A babiloni fogság – a héber **gálut** – teológiai értelmezése a Biblia későbbi könyveiben bűnbüntetésként jelenik meg, és a fogság a zsidó identitás formálódásának egyik központi motívumává vált.

A „fogság” fogalma azonban nem fedi le a teljes valóságot: Babilonban a deportáltak egy része letelepedhetett, házat építhetett, és közösségi életet élhetett, amint azt **Ezékiel** próféta könyve és a babiloni zsidó közösség későbbi forrásai mutatják.

5.1.8 A fogság utáni kezdetek és az első diaszpóra

A **perzsa** hódítás i. e. 539-ben megdöntötte a Babilóniai Birodalmat, és **II. Kürosz** (Nagy Kürosz) engedélyezte a deportált népek visszatérését hazájukba. A **Kürosz-cilinder** – egy agyaghenger, amely Kürosz babiloni politikáját hirdeti – nem említi kifejezetten Júdeát, de általánosságban lehetővé teszi a száműzött népek visszatérését és szentélyeik újjáépítését. A bibliai **Ezsdrás** és **Nehémiás** könyvei elbeszélik a visszatérést és a **második templom** felépítését Jeruzsálemben. A visszatérés azonban nem volt tömeges: a babiloni zsidó közösség jelentős része helyben maradt, és évszázadokon át virágzó diaszpóra-központot alkotott.

A „diaszpóra” kifejezés itt pontosítást igényel. A babiloni fogságot gyakran az „első diaszpóra” kezdetének tekintik, de a fogalom használata vitatott. Már a fogság előtt is léteztek zsidó közösségek Egyiptomban és Mezopotámiában, részben kereskedelmi, részben kényszerű migráció révén. Az **Elephantiné papiruszok** (i. e. 5. század) egy egyiptomi zsidó katonai kolónia életét dokumentálják, amelynek tagjai saját templomot tartottak fenn Jahve tiszteletére. Ez bizonyítja, hogy a diaszpóra nem kizárólag a babiloni deportálás következménye volt, hanem egy korábban kezdődő, több irányú folyamat. A babiloni fogság azonban intézményesítette a szétszóratást, és a fogság utáni időszakban a zsidó identitás meghatározó elemévé vált a diaszpóra-lét. A „zsidó” (héberül **jehudi**, azaz „júdeai”) kifejezés is ebben az időszakban kezdett elterjedni, mert a deportáltak és leszármazottaik Júdeából származtak, függetlenül attól, hogy az egykori Izrael vagy Júda területén éltek-e korábban.

5.1.9 Források és bizonytalanságok

Az ókori Kánaán, Izrael és Júda történetének rekonstrukciója több eltérő típusú forrásra támaszkodik, amelyek értelmezése komoly módszertani vitákat vet fel. Az elsődleges források közé tartoznak a régészeti leletek (épületmaradványok, kerámia, feliratok, pecsétek), az egyiptomi és mezopotámiai feliratok és krónikák (Amarna-levelek, Merneptah-sztélé, asszír évkönyvek, babiloni krónika, Kürosz-cilinder), valamint a héber Biblia mint irodalmi és vallási szöveggyűjtemény. A Biblia nem modern történeti beszámoló, hanem teológiai célzattal szerkesztett, több évszázadon át formálódó szöveg, amelynek egyes részei történeti magot őrizhetnek, de az eseményeket a későbbi közösség hitbeli és politikai szempontjai szerint értelmezik. A bibliai szövegek datálása, szerzősége és forrásértéke a mai napig a tudományos vita tárgya.

A legnagyobb bizonytalanság az izraelita etnogenezis, az egységes királyság és a babiloni fogság pontos méretének kérdésében áll fenn. A régészeti adatok nem támasztják alá a bibliai honfoglalás-narratívát, és a legtöbb kutató a fokozatos belső átalakulás modelljét fogadja el, de ennek részletei vitatottak. Dávid és Salamon királyságának történetisége a „maximalista” és „minimalista” irányzatok közötti vita kereszttüzében áll; a Tel Dan sztélé megerősíti egy Dávid-ház létezését, de nem bizonyítja a bibliai birodalom méretét. Az asszír és babiloni deportálások ténye dokumentált, de a deportáltak száma és a helyben maradók aránya bizonytalan, mert a birodalmi feliratok gyakran túloznak, a bibliai számok pedig teológiai szempontból kerekítettek. A dátumok közül az asszír és babiloni források által említett események (i. e. 722, 597, 586) viszonylag pontosak, de a korábbi bibliai kronológia (pl. a kettészakadás i. e. 930) becsléseken alapul.

A források hiánya és az értelmezési különbségek miatt e fejezet több állítása a „tudományos konszenzus” kategóriájába tartozik, nem pedig „dokumentált tény” kategóriába. Például az izraeliták kánaáni gyökereiről szóló állítás a legtöbb szakértő által elfogadott, de a részletek

vitatottak. Az olvasónak mindig külön kell választania a régészeti lelet által alátámasztott adatot a bibliai elbeszélésből származó információtól, és figyelembe kell vennie, hogy a modern nemzeti és vallási narratívák gyakran visszavetítik mai fogalmaikat az ókorra.

5.1.10 Rövid összefoglaló

- A történelmi Palesztina a bronzkori Kánaán része volt, ahol városállamok hálózata működött egyiptomi fennhatóság alatt.
- Az izraelita identitás a vaskor elején, a hegyvidéki falvak világában alakult ki, nagyrészt a helyi kánaáni lakosságból; a bibliai honfoglalás-narratíva nem igazolható régészetileg.
- Az egységes királyság (Saul, Dávid, Salamon) létezése vitatott; a Tel Dan sztélé egy „Dávid háza” dinasztiát igazol, de a birodalom mérete bizonytalan.
- A kettészakadás után Izrael (észak) és Júda (dél) önálló királyságokként működtek; az Omrida dinasztia létezését több Biblián kívüli forrás is megerősíti.
- Az asszír hódítás i. e. 722-ben felszámolta Izraelt, és deportálási politikát alkalmazott; a lakosság nagy része helyben maradt, és keveredett a betelepítettekkel.
- Júda i. e. 586-ban esett el a babiloni hódítás során, Jeruzsálem és a templom elpusztult, az elitet deportálták – ez a babiloni fogság, amely a zsidó identitás meghatározó traumája lett.
- A diaszpóra nem kizárólag a babiloni fogsággal kezdődött, hanem korábbi migrációk és a deportálások együttes következménye volt; a fogság intézményesítette a szétszóratást.
- Az ókori események rekonstrukciója a bibliai szövegek, a régészeti leletek és a szomszédos birodalmak feliratainak összevetésén alapul, és számos ponton bizonytalan vagy vitatott.

5.1.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen régészeti bizonyítékok szólnak a bibliai honfoglalás-narratíva ellen, és mi a tudományos konszenzus az izraeliták eredetéről?
2. Mely források igazolják az Omrida dinasztia történetiségét, és mit árulnak el ezek Izrael királyságának nemzetközi helyzetéről?
3. Miért vitatott az egységes királyság (Dávid és Salamon) történetisége, és hogyan értelmezhető a Tel Dan sztélé „Dávid háza” kifejezése?
4. Hasonlítsa össze az asszír (i. e. 722) és a babiloni (i. e. 586) hódítás dokumentáltságát: milyen elsődleges források állnak rendelkezésre, és mi a bizonytalanság a deportálások mértékében?
5. Mit jelent az „első diaszpóra” fogalma, és miért problematikus ezt kizárólag a babiloni fogsághoz kötni?

5.2 A második templom, Róma és a diaszpóra

A perzsa restauráció és a második templom korszaka után a térség az ókori Mediterráneum nagy birodalmi váltásainak színpadává vált. A Kánaán, Izrael és Júda az ókorban alfejezetben tárgyalt kánaáni, izraeli és júdai alapokra itt az az időszak épül rá, amelyben a bibliai hagyomány szerinti **második templom** (héberül Bét ha-Mikdás) egyszerre lett a júdeai vallási közösség központja és a birodalmi politikák ütközőpontja. A hellenista királyságok, majd Róma fokozatosan alakították át a térség intézményeit, miközben a jeruzsálemi templom körül szerveződő zsidó közösség belső vitái – a papság, a törvényértelmezés és a politikai önállóság kérdései – új mozgalmakat hoztak létre. Az alábbi alfejezet a perzsa restaurációtól a Bar Kohba-felkelés utáni időszakig követi

nyomon ezt a folyamatot, kitérve a **zsidó diaszpóra** (görögül diasporá, „szétszóratás") formáira és a korai kereszténység kialakulásának vitatott kérdéseire is.

5.2.1 A perzsa restauráció és a második templom

A babiloni fogság után a Perzsa Birodalom (az Akhaimenida-dinasztia) vált a térség meghatározó hatalmává. A bibliai könyvekben megőrzött hagyomány szerint **Nagy Kürosz** (i. e. 559–530) a Babilon elfoglalása (i. e. 539) utáni években engedélyezte a száműzött júdeaiak egy részének visszatérését Jeruzsálembe, és támogatta a templom újjáépítését. A szövegek szerint a visszatérők **Zerubbábel** és **Jósua főpap** vezetésével kezdték meg a munkát, de a templom csak **I. Dareiosz** uralkodása alatt, körülbelül i. e. 516–515-ben készült el. A perzsa közigazgatásban Júdea (perzsa nevén Jehud) szerény méretű tartomány volt, amelynek politikai súlya elmaradt a korábbi királyságokétól, ám a templom újjáépítése a közösségi identitás szempontjából meghatározó eseménnyé vált.

A bibliai elbeszélések – főként Ezdrás és Nehémiás könyve – későbbi szerkesztésűek, ezért a perzsa kori restauráció kronológiája csak részben rekonstruálható. A régészeti leletek és a perzsa kori közigazgatási szövegek annyit megerősítenek, hogy Júdea a 6–4. században kis méretű, a jeruzsálemi templom köré szerveződő közösség volt, amelynek lakossága a korábbi Júdai Királysághoz képest is jelentősen kisebb lehetett. A templom mellett fokozatosan megerősödött a **Tóra** (héberül „tanítás", „törvény") mint normatív szöveg tekintélye, és a perzsa kori bürokrácia a helyi törvényeket a birodalmi rendbe illesztve ismerte el. Ebben az időszakban alakult ki az a mintázat, amelyben a jeruzsálemi templom egyszerre szolgált áldozati központként és a közösség politikai-vallási önmeghatározásának viszonyítási pontjaként.

5.2.2 Hellénisztikus uralom és a Makkabeus-felkelés

Nagy Sándor (i. e. 356–323) hódításai után a hellenisztikus birodalmak örökölték a térséget. Júdea előbb a **Ptolemaioszok** (Egyiptom), majd i. e. 200 körül a **Szeleukidák** (Szíria) fennhatósága alá került. A hellénisztikus kor nem egyszerűen görög kulturális elnyomást jelentett; a városokban, a közigazgatásban és a gazdasági elit körében a görög nyelv, az intézmények és a városi életformák átvétele sokrétű folyamat volt. Júdeában azonban a templom és a Tóra köré szerveződő csoportok számára a kulturális asszimiláció kérdése vallási-politikai konfliktussá vált.

A válságot kiváltó esemény **IV. Antiokhosz Epiphanész** (uralkodott i. e. 175–164) politikája volt. A szeleukida uralkodó beavatkozott a jeruzsálemi főpapi hivatal belügyeibe, kifosztotta a templom kincstárát, és a források szerint i. e. 167-ben intézkedéseket hozott a hagyományos zsidó vallásgyakorlat korlátozására – a templomban olyan áldozatokat mutattak be, amelyeket a hagyományhű közösség bálványimádásnak tekintett. Az elbeszélések szerint a templomban Zeusz oltárát állították fel, ami miatt a hagyomány „a pusztító utálatosság" kifejezést használja. Ezt az értelmezést a Makkabeusok könyvei és a későbbi zsidó hagyomány őrizte meg, de egyes kutatók hangsúlyozzák: a szeleukida intézkedések nem feltétlenül irányultak a zsidó vallás egészének felszámolására, hanem a jeruzsálemi elit belső konfliktusával, a hellenizáló és a hagyományőrző csoportok versengésével fonódtak össze.

A fegyveres ellenállás a **Makkabeusok** (héberül Makkabim, a görög Makkabaioi alakból) vezetésével tört ki. **Júdás Makkabeus** és testvérei gerilla-háborút folytattak a szeleukida haderő ellen, és i. e. 164-ben visszafoglalták a templomot. A templom újraszentelését a hagyomány szerint a **hanuka** ünnepe őrzi, amelyet a források a „megszentelés" (héberül hanukká) eseményéhez kötnek. A felkelés katonai sikerei és a Szeleukida Birodalom belső válságai lehetővé tették, hogy a Makkabeusok – akiket családi nevükön **Hasmonnak** is neveztek – fokozatosan

politikai hatalomra tegyenek szert. A Makkabeus-felkelés nem csupán vallási szabadságharc volt: egyúttal hatalmi harc a főpapi tisztségért és a júdeai elit irányításáért.

5.2.3 A Hasmoneus királyság

A katonai sikerek nyomán a Hasmoneusok előbb főpapként, majd királyként is uralkodtak. **I. Simon** i. e. 142 körül érte el, hogy Júdea gyakorlatilag függetlenné váljon a szeleukida adóztatástól, és a Hasmoneus állam a következő évtizedekben terjeszkedett Galilea, Idumea, Szamária és a Jordántól keletre fekvő területek irányába. A terjeszkedés nem csupán katonai esemény volt; a hódításokkal a helyi lakosság egy részét a zsidó törvény szerinti életre kötelezték, ami a későbbi hagyomány szerint vitatott és erőszakos folyamat volt. A régészeti leletek és a történetírói beszámolók alapján a Hasmoneus állam a maga korában sikeres regionális hatalommá vált, de belső feszültségekkel küzdött.

A kor vallási-politikai mozgalmai közül a források három irányzatot emelnek ki: a **szadduceusok** a papi arisztokrácia és a templomi kultusz köréhez kötődtek; a **farizeusok** a szóbeli hagyomány és a törvényértelmezés kiterjesztését hangsúlyozták; az **esszénusok** pedig a későbbi források és a **Kumrán** (Qumran) melletti leletek szerint közösségi, a jeruzsálemi papsággal szemben kritikus életformát alakítottak ki. E mozgalmak nem voltak mai értelemben vett politikai pártok vagy egyházak; identitásuk, követőik és intézményeik eltérően szerveződtek, és a köztük lévő viták a törvény értelmezésétől a főpapi legitimitásig terjedtek. A Hasmoneus uralkodók időnként egyik-másik irányzatra támaszkodtak, időnként pedig üldözték őket.

A Hasmoneus hatalom gyengülését a dinasztián belüli örökösödési harcok és a római terjeszkedés idézte elő. **Pompeius** római hadvezér i. e. 63-ban beavatkozott a trónviszályba, elfoglalta Jeruzsálemet, és Júdeát a Római Birodalom befolyási övezetébe vonta. Ettől kezdve a térség állami önállósága formális keretek között maradt, de a tényleges hatalom Róma kezébe került.

5.2.4 Római Júdea és a második templom vége

A római uralom alatt Júdea előbb kliensállamként, majd közvetlen római provinciaként működött. A legjelentősebb kliensuralkodó **Nagy Heródes** (uralkodott i. e. 37–4) volt, aki nagyszabású építkezésekkel – köztük a jeruzsálemi templom látványos bővítésével – próbálta legitimálni uralmát. A templomépítés nem csupán vallási gesztus volt: a római hűség és a zsidó alattvalók megnyerésének eszköze is. Heródes halála után királyságát fiai között osztották fel, majd a fokozódó belső feszültségek miatt a rómaiak egyre inkább közvetlen irányítást vezettek be. **Poncius Pilatus** (i. sz. 26–36) helytartóként a keresztény hagyomány szerint elrendelte a názáreti Jézus kivégzését, ami a római provinciális joggyakorlat és a helyi vallási elit együttműködésének kérdését is felveti.

A feszültségek több tényezőből fakadtak: a római adóztatás, a helyi elitek vetélkedése, a radikálisabb vallási-politikai mozgalmak, valamint a római helytartók gyakran provokatív fellépése. Az **első zsidó–római háború** i. sz. 66-ban tört ki, és több fázisban folyt. A felkelők kezdetben ellenőrzésük alá vonták Jeruzsálemet és több erődöt, de a római haderő **Vespasianus**, majd fia, **Titus** vezetésével fokozatosan visszafoglalta a területet. Jeruzsálem ostroma i. sz. 70-ben ért véget: a város elesett, a templom pedig leégett és elpusztult. A templom lerombolását a zsidó hagyomány a legnagyobb nemzeti-vallási katasztrófák között tartja számon, és a későbbi gyásznapok (például **tisá be-áv**) is ehhez az eseményhez kapcsolódnak. A háború utolsó ellenállási gócai, köztük **Maszada** erődje, i. sz. 73/74-ig tartották magukat.

A templom pusztulása után a jeruzsálemi áldozati kultusz nem folytatódhatott. A római hatóságok a templomadót a **Jupiter Capitolinus** templomának javára szedték, ami a zsidó

közösség számára megalázó intézkedés volt. A katasztrófa nyomán felerősödött az az irányzat, amely a törvénytanulmányozást és a zsinagógai közösséget helyezte a középpontba. E folyamat a **rabbinikus judaizmus** kialakulásának előfeltételét képezte, bár a rabbinikus mozgalom intézményesülése csak a következő évszázadokban vált meghatározóvá.

5.2.5 A Bar Kohba-felkelés és a provincia átalakítása

Az első háború veresége nem szüntette meg a feszültségeket. A második nagy felkelés **Hadrianus** császár uralkodása alatt, i. sz. 132–135/136 között robbant ki. A kiváltó okok vitatottak: a források szerint Hadrianus döntése Jeruzsálem újjáépítéséről mint **Aelia Capitolina** római colonia, valamint a körülmetélés gyakorlatának korlátozása hozzájárult a kitöréshez. A felkelés vezetője, **Simon bar Kohba** (héberül Simón bar Kohba, „a csillag fia") rövid időre ellenőrzése alá vonta Júdea jelentős részét, és saját adminisztrációt épített ki. A **Bar Kohba-levelek** néven ismert régészeti leletek – a Júdai-sivatagban előkerült papiruszok és edények – betekintést engednek a felkelő állam működésébe, bár értelmezésük folyamatos vita tárgya.

A római válasz kíméletlen volt. A hadjáratot **Julius Severus** vezette, és a harcok során számos júdeai település pusztult el. A római források – főként Cassius Dio – hatalmas veszteségeket említenek, de a konkrét számok túlzóak és forráskritikailag kezelendők. A felkelés leverése után a római hatóságok betiltották a zsidók letelepedését Jeruzsálemben, a provincia nevét pedig **Syria Palaestina** névre változtatták, hogy a zsidó államiság emlékét is elhalványítsák. A büntetőintézkedések nem a zsidó vallás teljes felszámolását célozták – a diaszpórában és Galileában továbbra is működtek zsidó közösségek –, de Júdea központi szerepe megszűnt.

A Bar Kohba-felkelés a későbbi zsidó hagyományban is megosztó módon őrződött meg: egyes források hősi felkelésként, mások katasztrofális tévedésként emlékeznek rá. A rabbinikus irodalom nem egységesen értékeli Simon bar Kohbát, akit a hagyomány egy része hamis messiásként is bemutat. A felkelés bukása megerősítette a vallási vezetők azon irányvonalát, amely a politikai fegyveres ellenállás helyett a közösség túlélését és a törvény megtartását helyezte előtérbe.

5.2.6 A zsidó diaszpóra formái

A zsidó diaszpóra nem Róma leveréseinek egyszerű következménye volt. Zsidó közösségek már a babiloni fogság (i. e. 6. század) óta éltek Mezopotámiában, és a hellenisztikus korban Egyiptomban, Kis-Ázsiában, a Fekete-tenger partján és Rómában is létrejöttek települések. Az **alexandriai zsidó közösség** például a hellenisztikus világ egyik legnagyobb városi közössége volt, saját zsinagógákkal, iskolákkal és intézményekkel. A diaszpóra tehát részben önkéntes migráció, részben kereskedelmi és katonai betelepítés, részben kényszerű deportálás eredménye volt. A 70-es és 135-ös háborúk után a rabszolgaságba hurcoltak és a menekültek tovább növelték a diaszpóra létszámát, de a folyamat ennél régebbi és összetettebb.

A diaszpóra közösségei nem alkottak egységes politikai testet. Közös vonásuk volt a Tóra, a körülmetélés, a szombat és az étkezési szabályok megtartása, valamint a jeruzsálemi templomhoz fűződő – a 70 utáni időszakban már inkább emlékezeti – kapcsolat. A **zsinagóga** (görögül szünagógé, „összejövetel") a diaszpórában és a templom pusztulása után Júdeában is a közösségi élet központjává vált: itt olvasták a Tórát, tanítottak és közösen imádkoztak. A diaszpórában élő zsidók többsége nem tért át, és a római hatóságok időnként kiváltságokat biztosítottak a zsidó közösségeknek, máskor azonban konfliktusok robbantak ki – például Alexandriában vagy Rómában.

A diaszpóra és a jeruzsálemi központ viszonya feszültségekkel terhes volt. A templom lerombolása előtt a diaszpóra közösségei adót küldtek Jeruzsálembe, és ünnepekkor zarándokoltak; a templom

pusztulása után ez a kapocs megszakadt, és a vallási tekintély fokozatosan a tanítók és a rabbinikus mozgalom kezébe került. A diaszpóra teológiája – amely a szétszóratást isteni büntetésként vagy küldetésként értelmezte – később, a rabbinikus irodalomban nyert kiforrott formát, ezért nem vetíthető vissza kritika nélkül a korai időszakra.

5.2.7 A kereszténység kialakulása és elválása

A kereszténység a júdeai és galileai zsidó közegben alakult ki az 1. században. A keresztény források szerint **Názáreti Jézus** (meghalt i. sz. 30–33 körül) zsidó tanító volt, akit a római hatóságok Poncius Pilatus helytartó alatt keresztre feszíttettek, miután a jeruzsálemi papi elit egy része vádolta. A mozgalom tanítványai a húsvéti tapasztalat alapján Jézust **Krisztusnak** (görög khrisztosz, „felkent”) tekintették, és hirdették feltámadását. Az első követők a jeruzsálemi templom köré szerveződő zsidók voltak, akik nem szakadtak el a zsidó vallási gyakorlattól: látogatták a templomot, megtartották a Tórát, ugyanakkor Jézust várták messiásként.

A mozgalom gyorsan túllépett Júdea határain. **Pál apostol** (eredeti nevén Saul) missziós tevékenysége nyomán a közösségek a birodalom városaiban – Antiochiában, Korinthoszban, Efezoszban, Rómában – is megszerveződtek. Pál tanítása szerint a nem zsidó származású hívőknek nem kell felvenniük a zsidó törvény teljes gyakorlatát, ami vitákat váltott ki a jeruzsálemi vezetéssel. A **zsidó–keresztény** közösségek és a nem zsidókból álló gyülekezetek közötti feszültség már az 1. században jelen volt, de a teljes elválás fokozatosan, több évtizedes folyamat során ment végbe.

A zsidó háborúk meggyorsították a távolodást. A 66–73 közötti háborúban a keresztények egy része a hagyomány szerint elhagyta Jeruzsálemet, és nem vett részt a felkelésben. A Bar Kohba-felkelés idején a keresztény források szerint a mozgalom nem ismerte el Simon bar Kohbát messiásként, ami a rabbinikus közösség szemében elszakadásként értelmeződött. A **keresztény** megnevezés (görögül khrisztianoi) először Antiochiában bukkan fel a forrásokban, de a csoport önmeghatározása sokáig változó maradt. A 2. század folyamán a keresztény közösségek saját írásokat, tisztségeket és rituálékat alakítottak ki, és fokozatosan külön vallási közösséggé szerveződtek a római világban. Ezzel párhuzamosan a rabbinikus zsidóság is új intézményi kereteket épített, például a **Misna** (héberül ismétlés, tanítás) körülbelül i. sz. 200 körüli szerkesztése révén. A kereszténység és a judaizmus elválása tehát nem egyetlen esemény, hanem hosszú, kétoldalú folyamat volt, amelyet a birodalmi politika, a belső viták és a közösségi identitás átalakulása egyaránt alakított.

5.2.8 Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben tárgyalt korszakra vonatkozóan többféle forráscsoport áll rendelkezésre, de ezek értelmezése jelentős forráskritikai kérdéseket vet fel. A perzsa restaurációról a bibliai Ezdrás és Nehémiás könyvei tudósítanak, de ezek szerkesztése évszázadokkal az események után zárult, és teológiai célokat is szolgál. A hellenisztikus és Hasmoneus korra a **Makkabeusok első és második könyve** a legfontosabb elbeszélő forrás, ám ezek apologetikus és propagandisztikus elemeket tartalmaznak. A római kori eseményekre **Josephus Flavius** (Iosephus Flavius) zsidó történetíró művei – *A zsidó háború* és *A zsidók története* – a legalapvetőbbek; Josephus azonban római pártfogoltként írt, és műveiben saját szerepét is igazolni próbálta. A római szerzők közül **Tacitus**, **Suetonius** és **Cassius Dio** beszámolói hasznosak, de gyakran pontatlanok vagy elfogultak a felkelésekkel kapcsolatban.

A régészeti leletek – Jeruzsálem, Maszada, Gamla, Kumrán és a Júdai-sivatag barlangjai – jelentősen árnyalják a képet, de a leletanyag értelmezése erősen függ az ásatások kontextusától és a kutatói előfeltevésektől. A **Holt-tengeri tekercsek** (Kumrán) a második templom korában élt

közösségek szövegeit őrzik, de a lelőhely és a szövegek viszonya vitatott. A rabbinikus irodalom – a Misna, a Tószefta és a későbbi Talmudok – későbbi szerkesztésű, de korai hagyományokat is megőrizhet; ezeket azonban nem lehet kritikátlanul történeti beszámolóként olvasni.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartozik a perzsa kori kronológia, a Makkabeus-felkelés kiváltó okainak értelmezése, a Hasmoneus terjeszkedés erőszakos jellegének mértéke, a 70-es háború és a Bar Kohba-felkelés áldozatainak száma, valamint a diaszpóra közösségek lélekszáma. A forrásokban szereplő hatalmas számok (például az első háborúban említett több százezer halott) eltúlzottak lehetnek, és a modern becslések is széles sávban mozognak. A kereszténység és a judaizmus elválásának időpontja és okai továbbra is a történészi vita tárgyát képezik: egyes kutatók a 70 utáni évtizedekre, mások a 2. század elejére teszik a döntő cezúrát, és a folyamat regionálisan eltérően zajlott. E bizonytalanságok jelzése nem a források elvetését jelenti, hanem annak tudatosítását, hogy a stabilnak tűnő kronológia mögött is rekonstrukciós döntések állnak.

5.2.9 Rövid összefoglaló

- A perzsa restauráció után, i. e. 516–515 körül épült újjá a jeruzsálemi templom, amely a júdeai közösség központjává vált a perzsa Jehud provincia keretében.
- A hellenisztikus uralom alatt a Ptolemaioszok és Szeleukidák váltották egymást; a IV. Antiokhosz Epiphanész korabeli intézkedések nyomán kitört a Makkabeus-felkelés, és i. e. 164-ben a templomot újraszentelték.
- A Hasmoneusok főpapi és királyi hatalmat egyesítettek, de államuk belső vallási-politikai feszültségekkel küzdött, és i. e. 63-ban római befolyás alá került.
- Nagy Heródes klienskirálysága után a római helytartók időszaka következett; az első zsidó–római háború (66–73/74) során Jeruzsálem és a második templom i. sz. 70-ben elpusztult.
- A Bar Kohba-felkelés (132–135/136) és leverése után Júdea provincia nevét Syria Palaestinára változtatták, Jeruzsálemből pedig kitiltották a zsidókat; a központi áldozati kultusz megszűnt.
- A zsidó diaszpóra már korábban létezett, de a római háborúk nyomán bővült; a zsinagóga és a Tóra köré szerveződő közösségi forma a templom pusztulása után megerősödött.
- A kereszténység a zsidó közegből indult, és fokozatosan vált külön vallási közösséggé; az elválás nem egyetlen esemény, hanem a zsidó háborúk, belső viták és intézményesülés hosszú folyamata.
- A korszak forrásai – bibliai szövegek, Josephus Flavius, római történetírók, régészeti leletek és rabbinikus irodalom – egyaránt szükségesek, de mindegyik sajátos célokkal és torzításokkal íródott.

5.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrástípusokból rekonstruálható a perzsa restauráció és a második templom kora, és miért nem tekinthetők ezek objektív beszámolóknak?
2. Hogyan fonódott össze a vallási konfliktus a politikai hatalomért folyó harccal a Makkabeus-felkelés időszakában?
3. Milyen következményei voltak a 70-es templomrombolásnak és a Bar Kohba-felkelésnek a júdeai zsidó közösség intézményi életére?
4. Milyen tényezők alakították a zsidó diaszpóra kialakulását, és miért félrevezető a diaszpórát kizárólag a római háborúkra visszavezetni?
5. Miért írható le a kereszténység és a judaizmus elválása hosszú, kétoldalú folyamatként, nem pedig egyetlen döntés eredményeként?

5.3 Az iszlám hódítástól a mamlúk korig

A 7. század elején a Földközi-tenger keleti partvidéke és a mögötte húzódó felföld a Bizánci Birodalom fennhatósága alá tartozott, amelyet a 602–628 közötti bizánci–szászánida háború súlyosan kimerített. A lakosság többsége keresztény volt, de jelentős zsidó közösségek éltek Galileában, Jeruzsálemben és a tengerparti városokban. Az előző alfejezetben tárgyalt római kori diaszpóra után a zsidó jelenlét nem szűnt meg, de politikai súlya elhanyagolhatóvá vált. Ebbe a világba érkezett a 630-as években az iszlám vallás követőinek katonai-politikai terjeszkedése, amely néhány évtized alatt gyökeresen átrendezte a régiót. Ez az alfejezet a kora iszlám hódítástól a mamlúk uralom végéig követi a történelmi Palesztina és Jeruzsálem sorsát, bemutatva, hogyan vált a térség vallási találkozási pontból muszlim többségű, de továbbra is sokszínű régióvá.

5.3.1 Az arab hódítás és a kora iszlám korszak (7–8. század)

Az iszlám vallás a 7. század elején az Arab-félszigeten született, és Mohamed próféta halála (632) után a rásidún kalifák vezetése alatt gyors terjeszkedésbe kezdett. A bizánci és a szászánida birodalom háborúi kimerítették a térség nagyhatalmait, és a helyi lakosság egy része a magas adóterhek és a valláspolitikai feszültségek miatt nem feltétlenül tekintette ellenségnek az érkező muszlim seregeket. A hódítás azonban nem egységes „arab invázió” volt, hanem törzsi szövetségek és katonai csoportok fokozatos térnyerése, amelyben a megtért helyiek is szerepet kaptak.

A döntő összecsapás a bizánci haderő és a muszlim seregek között a jarmúki csatában zajlott 636 augusztusában, a mai Szíria, Jordánia és Izrael határvidékén. A csata pontos helyszíne a forrásokban eltérő, de a bizánci vereség következménye egyértelmű: Palesztina és Szíria fokozatosan kicsúszott Konstantinápoly ellenőrzése alól. A hagyományos muszlim elbeszélés szerint Jeruzsálem 638-ban, Omár ibn al-Hattáb kalifa idején adta meg magát, és a kalifa személyesen érkezett a városba, hogy biztosítsa a keresztény lakosság védelmét. Ez az elbeszélés elsősorban későbbi, 9–10. századi arab krónikákban maradt fenn; a kortárs bizánci és szír források hallgatnak a részletekről, ezért a történészi konszenzus szerint az átadás körülményei rekonstrukcióra szorulnak.

A hagyomány szerint Omár és a jeruzsálemi keresztény pátriárka megállapodása, az ún. „Omár-szerződés” (al-ᶜUhda al-ᶜUmariyya) garantálta a keresztények és templomaik biztonságát, cserébe a dzsizja (fejadó) megfizetéséért. A szöveg jelenlegi formája azonban későbbi szerkesztés eredménye; a történészek többsége szerint a dhimma-rendszer – a nem muszlimok jogait és korlátozásait rögzítő jogi keret – csak a 8–9. században intézményesült fokozatosan. A hódítást követő első évtizedekben a helyi keresztény és zsidó közösségek élete viszonylag kevéssé változott: a muszlimok katonai-politikai elitet alkottak, de a lakosság többsége nem tért át azonnal az iszlámra. A mai kutatások szerint Palesztinában a muszlimok aránya évszázadok alatt nőtt meg, és csak a 10–11. századra érte el a többséget vagy a jelentős kisebbséget.

5.3.2 Az umajjád kor és Jeruzsálem vallási felértékelődése (661–750)

Az umajjád dinasztia (661–750) Damaszkuszból kormányozta a kalifátust, és Palesztina közigazgatásilag a Bilád as-Sám (Szíria) tartomány része lett. A térség nem volt a birodalom súlypontja, de Jeruzsálem (arabul al-Kudsz, „a Szent”) vallási jelentősége ekkoriban nőtt meg. Az Abd al-Malik kalifa (685–705) által 691-ben emelt Sziklamecset (Kubbat asz-Szahra) a Templomhegyen (arabul Haram as-Saríf) áll, azon a helyen, ahol a zsidó hagyomány szerint az első és második jeruzsálemi templom állt. A kupolán lévő korabeli felirat a bizánci császári építészeti hagyománnyal versenyezve hirdeti az iszlám egyistenhitét, és egyes történészi értelmezések szerint politikai alternatívát kínált a mekkai zarándoklattal szemben is, mivel az ellenkalifa

uralta a Hidzsázt. A muszlim hagyomány a sziklát Mohamed próféta éjszakai utazásának (iszrá) és mennybemenetelének (mirádzs) állomásaként tiszteli; ez a képzet a későbbi évszázadokban szilárdult meg, és a hely a mai napig meghatározza a város vallási topográfiáját.

Az al-Aksza mecset (al-Maszdzsid al-Akszá) építését al-Valíd kalifa (705–715) idején kezdték és fejezték be. A két épület együttesét a muszlim hagyomány a próféta hagyománya alapján a harmadik legszentebb helyként tartja számon Mekka és Medina után. Bár a jeruzsálemi szent helyekről szóló korai iszlám hagyományok gyakran későbbi teológiai vitákban nyerték el végső formájukat, a régészeti és epigráfiai bizonyítékok egyértelműen jelzik, hogy az umajjád elit tudatosan beruházott a város vallási infrastruktúrájába.

A zsidó és keresztény zarándokok ebben az időszakban továbbra is látogathatták a várost, bár a források szerint a hozzáférés időnként korlátozott volt. A jeruzsálemi pátriárka és a zsidó közösségek vezetői a kalifátus helyi kormányzóival együttműködve működtették intézményeiket. A korabeli keresztény források – például a nesztoriánus és melkita krónikák – viszonylagos folytonosságról számolnak be, de hangsúlyozzák az adóterheket és a jogi alárendeltséget. Az umajjád kor tehát Jeruzsálem számára a vallási szimbolikus tér átalakulását hozta, nem pedig a korábbi közösségek eltűnését.

5.3.3 Az abbászida korszak és a politikai széttagoltság (750–1099)

Az abbászidák 750-es hatalomra kerülése után a kalifátus politikai és gazdasági súlypontja keletre, Irán és Irak felé tolódott. Palesztina adminisztratív és katonai szempontból perifériává vált, ugyanakkor Jeruzsálem vallási jelentősége nem csökkent. A 9–11. század folyamán a térség többször cserélt gazdát: a túlunidák (868–905) és az ihsídidák (935–969) Egyiptomból uralták, majd a fátimidák (969–1099) vetették meg a lábukat. A fátimida kalifátus iszmáilita síita irányzatú volt, de a helyi lakosság többsége szunnita muszlim, keresztény vagy zsidó maradt; a felekezeti ellentétek ekkor még nem szerveződtek a mai értelemben vett politikai törésvonalakká.

A fátimida uralom alatt Jeruzsálem vallási és gazdasági szerepe változó volt. 1009-ben al-Hákim bi-Amr Alláh kalifa elrendelte a Szent Sír-templom (a keresztény hagyomány szerint Jézus sírja fölé emelt bazilika) lerombolását. A rendelet okait a mai történészek vitatják: egyesek szerint a kalifa személyes vallási radikalizmusa, mások szerint a keresztény zarándoklatok növekvő politikai súlyára adott reakció állt a háttérben. A templom lerombolása mély nyomot hagyott a keresztény világban, és a későbbi keresztes hadjáratok egyik hivatkozási pontjává vált. A bazilikát 1030-as években, a fátimidák és a bizánci császár közötti diplomáciai megállapodás nyomán részben helyreállították.

A 11. század második felében a szeldzsuk török hódítás (1071 után) destabilizálta a térséget. A zarándokutak biztonsága romlott, a helyi keresztény közösségek és a Bizánci Birodalom egyaránt fenyegetve érezte magát. A bizánci császár 1095-ben segítségért fordult a nyugati kereszténységhez, ami hozzájárult az első keresztes hadjárat meghirdetéséhez. Bár a szeldzsuk uralom nem jelentette a keresztények szisztematikus üldözését, a politikai széttagoltság és a hatalmi vákuum megkönnyítette a keresztesek későbbi előrenyomulását.

5.3.4 A keresztes államok és a muszlim válasz (1099–1291)

Az első keresztes hadjárat (1096–1099) 1099. július 15-én foglalta el Jeruzsálemet. A kortárs latin, arab és örmény források egybehangzóan számolnak be arról, hogy a keresztes seregek a város védői és a civil lakosság (muszlimok, zsidók, de keleti keresztények is) nagy részét lemészárolták. A történészi konszenzus szerint ez az erőszak a korabeli háborús gyakorlatban is kiemelkedően véres volt, bár a pontos áldozatszám vitatott; a becslések néhány ezertől több tízezerig terjednek,

a források túlzó retorikája miatt a megbízható szám nem ismert. A vérfürdő a mai napig meghatározza a város emlékezetét, és a későbbi muszlim történetírásban a keresztes barbárság szimbólumává vált.

A keresztes hódítók létrehozták a Jeruzsálemi Királyságot és további latin államokat (Edessza, Antiochia, Tripolisz). A helyi muszlim, zsidó és keleti keresztény lakosság jogi helyzete alárendelt volt: a legtöbb városból kiűzték vagy megölték őket, a vidéki területeken pedig adófizető alattvalóként éltek. A mindennapi együttélés azonban nem volt egyformán ellenséges; a kereskedelem, a mezőgazdaság és a zarándoklat újra fellendült, és a latin uralom alatt sok helyi közösség megtartotta nyelvét, vallását és belső autonómiáját.

A muszlim ellenállás fokozatosan szerveződött. A zangida uralkodó, Núr ad-Dín (1146–1174) egyesítette Szíriát és Mezopotámia egy részét, és a dzsihád eszméjét a keresztesek elleni harc középpontjába állította. Hadvezére, Szaladin (Szalah ad-Dín Júszuf ibn Ajjúb) 1171-ben Egyiptomban is átvette a hatalmat, megalapítva az Ajjúbida dinasztiát. Szaladin 1187. július 4-én a hattíni csatában megsemmisítő vereséget mért a Jeruzsálemi Királyság haderejére, majd október 2-án elfoglalta Jeruzsálemet. A latin források szerint a keresztes uralom bukása a városban viszonylag rendezett feltételekkel zajlott: a lakosok váltságdíj fejében távozhattak, sokan pedig maradhattak és megtarthatták vagyonuk egy részét. Ez éles ellentétben állt az 1099-es mészárlással, amit mind a muszlim krónikások, mind egyes latin történetírók hangsúlyoztak, bár a váltságdíjak sok szegényebb lakost érintettek súlyosan.

Az ajjúbida uralom alatt Jeruzsálem ismét muszlim fennhatóság alá került, de a keresztes jelenlét a partvidéken (Akkó, Türosz) fennmaradt. A harmadik keresztes hadjárat (1189–1192) eredményeként a keresztesek visszaszerezték a tengerparti sávot, de Jeruzsálemet nem tudták visszafoglalni. Szaladin és az angol király, I. (Oroszlánszívű) Richárd 1192-es fegyverszünete megerősítette a muszlim fennhatóságot a város felett, ugyanakkor engedélyezte a keresztény zarándoklatokat. Szaladin halála (1193) után az ajjúbida birodalom feloszlott a családtagok között, ami ismét széttagoltságot eredményezett.

5.3.5 A mamlúk uralom (1250–1516)

A mamlúkok (arabul mamlúk, „birtokolt”) katonai rabszolgákból álló elit csoportok voltak, akiket gyermekkorukban vásároltak, iszlamizáltak és katonai kiképzésben részesítettek. Az ajjúbida hadseregben szolgáltak, majd 1250-ben Egyiptomban átvették a hatalmat, megalapítva a Mamlúk Szultánságot. A mamlúk állam katonai oligarchia volt: a szultánok általában a legerősebb emírek közül kerültek ki, és hatalmukat gyakran erőszakos úton szerezték meg vagy veszítették el. Ennek ellenére a mamlúk rendszer képes volt stabilan kormányozni Egyiptomot és a Levantét több mint két évszázadon át.

A mamlúk legitimitás egyik alapköve a mongolok elleni győzelem volt. 1260-ban az ajn dzsálúti csatában (a mai Izrael északi részén, a Jezréel-völgy közelében) a Bajbarsz vezette mamlúk haderő legyőzte a mongol sereget, megállítva azok további terjeszkedését a Levantéban. Bajbarsz (1260–1277) és utódai szisztematikusan felszámolták a maradék keresztes államokat: 1291-ben Akkó elestével a latin keresztes jelenlét a szíriai-palesztinai partvidéken gyakorlatilag megszűnt. Ezzel a keresztes epizód lezárult, és a térség egésze muszlim uralom alá került.

Palesztina a mamlúk birodalomban több tartományra oszlott: a legfontosabb központ Damaszkusz volt, de kisebb kormányzóságok működtek Gázában, Szafedben, Nábluszban és Jeruzsálemben. A mamlúk elit elsősorban a városokban és a stratégiai erődökben érvényesítette hatalmát; a vidéki területeken a helyi arab és türkmén törzsek, valamint a paraszti közösségek autonómiája jelentős maradt. A beduin törzsek gyakran közvetítőként működtek az állam és a vidék között, de időnként portyáikkal destabilizálták a kereskedelmi útvonalakat.

Jeruzsálem a mamlúk korban elsősorban vallási és zarándokközpont volt, nem politikai főváros. A szultánok és magas rangú emírek jelentős építkezéseket finanszíroztak: medreszék (vallási iskolák), szúfi kolostorok, szökőkutak, közkutak és mecsetek épültek, különösen a Haram as-Saríf környékén. A város lakossága sokszínű maradt: szunnita muszlimok, keresztények (görög ortodox, szír, örmény, kopt), zsidók és kisebb csoportok éltek egymás mellett, gyakran vallási vagy etnikai alapon elkülönült negyedekben. A mamlúk kormányzat nem törekedett a nem muszlimok tömeges áttérítésére, mert a dzsizja adó bevételt jelentett.

A dhimma-rendszer a mamlúk korban intézményesült a legteljesebben. A nem muszlim alattvalók (dhimmik) – elsősorban keresztények és zsidók – jogai és kötelezettségei írott jogi normákban rögzültek: megfizették a dzsizját, ruházatukban megkülönböztető jeleket viseltek, nem építhettek új templomokat vagy zsinagógákat, és bizonyos foglalkozásoktól el voltak tiltva. A gyakorlati alkalmazás azonban időben és helyenként változott: egyes mamlúk kormányzók szigorúan betartatták a szabályokat, míg máshol a helyi muszlim és nem muszlim közösségek között a mindennapi együttélés viszonylag békés maradt. A jeruzsálemi keresztény patriarchátus és a zsidó közösségek intézményei tovább működtek, és a zarándokforgalom – bár időnként korlátozott – sosem szűnt meg teljesen.

A 14–15. században a térséget ismétlődő pestisjárványok, éhínségek és a beduin törzsek portyái sújtották. A demográfiai adatok bizonytalanok, de a tudományos konszenzus szerint Palesztina lakossága ekkoriban csökkent vagy stagnált, a településhálózat ritkult, és számos korábban virágzó falu elnéptelenedett. A mamlúk állam adóztatása és a katonai földbirtok (ikta) rendszere a parasztok terheit növelte, ami hozzájárult a vidéki elvándorláshoz és a törzsi ellenálláshoz. A 15. század végére a mamlúk rendszer belső gyengülése és a tengeri kereskedelem útvonalainak áthelyeződése (a portugálok 1498-as indiai útja után) a birodalom hanyatlását vetítette előre. 1516–1517-ben az oszmán szultán, I. Szelim elfoglalta Szíriát, Palesztinát és Egyiptomot, ezzel a mamlúk korszak lezárult, és a térség az Oszmán Birodalom részévé vált – ezt a következő alfejezetek tárgyalják.

5.3.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet eseményeinek rekonstrukciója különböző megbízhatóságú forrásokra támaszkodik. A 7. századi arab hódításról szóló legfontosabb arab nyelvű krónikák – például al-Baládzúri (9. század) és at-Tabari (10. század) – több évszázaddal az események után keletkeztek, és szerzőik teológiai, jogi és politikai célokat szolgáltak. A jeruzsálemi átadás részletei, az Omár-szerződés tartalma és a kalifa személyes jelenléte a történészek többsége szerint legendás elemekkel átszőtt hagyomány, amelynek kortárs megerősítése hiányzik. A régészeti leletek (érmék, feliratok, kerámiák, épületmaradványok) segítenek a kronológia pontosításában, de az olyan intézmények, mint a dzsizja adó bevezetésének pontos időpontja, nem igazolható közvetlenül.

A keresztes korszak sokkal jobban dokumentált. A latin források közül kiemelkedik Türoszi Vilmos krónikája, az arab források közül Ibn al-Aszir és Bahá ad-Dín ibn Saddád (Szaladin életrajzírója), valamint az örmény krónikások (például Edesszai Máté) tudósításai. A hattíni csata és Jeruzsálem 1187-es elfoglalásának alapvető eseményei egybehangzóan szerepelnek, de a katonai létszámok, az áldozatok és az egyes döntések motivációi vitatottak. Az 1099-es keresztes mészárlás ténye konszenzusos, de a pontos áldozatszám nem ismert, és a források retorikája túlzó lehet.

A mamlúk korszakról rendkívül gazdag arab nyelvű történetírás maradt fenn: al-Makrízi, Ibn Khaldún, Ibn Taghribirdi és mások részletesen beszámolnak a szultánok uralkodásáról, a háborúkról és a városi építkezésekről. Ezek a szövegek azonban elsősorban az uralkodó elit és a városok történetét rögzítik; a vidéki lakosság, a nők, a parasztok és a kisebbségek mindennapjairól sokkal kevesebb adat áll rendelkezésre. A demográfiai becslések (például Jeruzsálem lakossága a mamlúk

korban) erősen vitatottak, mert adóösszeírásokon, zarándokjelentéseken és szórványos régészeti adatokon alapulnak; a mai tankönyvekben közölt számok (például 10–20 ezer fő Jeruzsálemben a 14. században) csak nagyságrendi becslések.

Végül fontos megjegyezni, hogy ezt a hosszú korszakot a 19–21. századi nemzeti és vallási narratívák is felhasználják. A cionista történetírás a zsidó folytonosságot hangsúlyozza a térségben, a palesztin történetírás az arab-iszlám folytonosságot, a keresztény hagyomány pedig a szent helyek őrzését. A modern politikai vitákban (például Jeruzsálem státusza vagy a zsidó-keresztény-muszlim együttélés értékelése) a középkori példák gyakran szelektíven jelennek meg. A jelen alfejezet célja nem ezeknek a narratíváknak az eldöntése, hanem a források által alátámasztott folyamatok bemutatása, a bizonytalanságok nyílt jelzésével.

5.3.7 Rövid összefoglaló

- A 7. századi arab hódítás fokozatosan átalakította a bizánci Palesztina politikai és vallási viszonyait, de a lakosság többsége évszázadokig keresztény maradt.
- Az umajjád korban Jeruzsálem vallási központtá vált: a Sziklamecset (691) és az al-Aksza mecset építése jelezte a muszlim igényt a szent térre.
- Az abbászida és fátimida korszakban a térség többször cserélt gazdát, és a 11. századi destabilizáció hozzájárult az első keresztes hadjárat meghirdetéséhez.
- Az első keresztes hadjárat (1099) véres elfoglalása és a Jeruzsálemi Királyság létrejötte új, latin uralmi korszakot nyitott.
- Szaladin 1187-ben visszafoglalta Jeruzsálemet, és az ajjúbida uralom alatt a város ismét muszlim irányítás alá került, de a keresztes jelenlét a partvidéken fennmaradt.
- A mamlúk szultánság 1260 után felszámolta a keresztes államokat, és Palesztinát tartományként kormányozta 1516–17-ig.
- A mamlúk korban Jeruzsálem vallási és zarándokközpont maradt; a dhimma-rendszer intézményesült, de a mindennapi gyakorlat változó volt.
- A korszak forrásai egyenetlenek: a kora iszlám események rekonstrukciója bizonytalanabb, a mamlúk koré részletesebb, de elitközpontú.

5.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a 638-as jeruzsálemi átadás hagyományos muszlim elbeszélését a történészi rekonstrukcióval: milyen forrásproblémák nehezítik a pontos datálást és az Omár-szerződés hitelességének megítélését?
2. Miért építtette Abd al-Malik kalifa a Sziklamecsetet, és milyen vallási, politikai és szimbolikus üzenetet hordozhatott a Templom-hegyen való építkezés?
3. Milyen tényezők vezettek az első keresztes hadjárat meghirdetéséhez, és mennyire tekinthető az 1009-es Szent Sír-rombolás közvetlen oknak?
4. Értékelje Szaladin 1187-es jeruzsálemi bevonulásának forrásbeli ábrázolásait: miben térnek el a muszlim és a latin narratívák, és miért hangsúlyozzák mindkét oldalon az 1099-es mészárlással való kontrasztot?
5. Milyen szerepet játszott a mamlúk katonai elit Palesztina igazgatásában, és milyen következményei voltak a dhimma-rendszer intézményesülésének a helyi zsidó és keresztény közösségekre a 14–15. században?

5.4 Oszmán Palesztina és a cionizmus kezdetei

A 19. századi Oszmán Palesztina története gyakran pusztán előtörténetként jelenik meg az izraeli–palesztin konfliktus elbeszéléseiben. Ez a leegyszerűsítés azonban elfedi azt a tényt, hogy a modern cionizmus és az arab nemzeti mozgalom megjelenése előtt is mély átalakulások zajlottak a térségben: birodalmi reformok, földbirtokviszonyok átrendeződése, nemzetközi bevándorlás és a helyi társadalmi rend lassú erózió ja. Az alábbi alfejezet ezért előbb az oszmán közigazgatás és a tanzimat reformjainak palesztinai következményeit, majd a demográfiai és földbirtokviszonyokat, végül az első cionista bevándorlási hullámokat és a velük párhuzamosan kibontakozó arab politikai tudat kialakulását tárgyalja. A cél nem az 1882 utáni konfliktus visszavetítése, hanem annak bemutatása, hogy a századfordulóra miként fonódtak össze a birodalmi reformok, a helyi társadalmi feszültségek és a bevándorlás által kiváltott új ellentétek.

5.4.1 Oszmán közigazgatás és a tanzimat hatása Palesztinában

A mai Izrael/Palesztina területe az Oszmán Birodalomban nem alkotott önálló közigazgatási egységet. A 16. századi hódítás után a térség a **damaszkuszi ejálet** (tartomány) része volt, majd az oszmán közigazgatási reformok nyomán több tartományi átrendeződésen ment keresztül. A 19. század második felében a terület java a **Síriai vilajet** (Vilâyet-i Suriye) és a **bejrúti vilajet** (Vilâyet-i Beyrut) között oszlott meg, míg a déli területek, köztük a Negev és a mai Gáza környéke, a **Jeruzsálemi szandzsákhoz** (más néven mutaszarriflik) tartozott. Ez utóbbi 1872-től közvetlenül Isztambul alá rendelt közigazgatási egységként működött, éppen azért, mert a szent város és környéke vallási és diplomáciai szempontból kiemelt jelentőséggel bírt a birodalom számára.

Az oszmán reformmozgalom, a **tanzimat** („újrarendezés”, 1839–1876) hivatalosan a jogegyenlőség, a közbiztonság, az adórendszer és a hadsereg modernizálását ígérte. Palesztinában a reformok gyakorlati hatása azonban egyenetlen volt. Az 1858-as **földtörvény** (Arazi Kanunnamesi) kötelezővé tette a földbirtokok nyilvántartásba vételét, és lehetővé tette a magántulajdon kiterjesztését az addig jellemzően közösségi vagy állami földeken. A jogszabály célja az adóbevételek növelése és a mezőgazdasági termelés ösztönzése volt, ám a gyakorlatban a helyi elit tagjai – városi kereskedők, vallási vezetők és törzsi sejkek – gyakran a saját nevükre íratták be a közösségi földeket, miközben a parasztok (fellahín) attól tartottak, hogy a regisztráció növeli adóterheiket vagy katonai sorozáshoz vezet. Ennek következtében sok falusi földműves lemondott az írásos tulajdonjogról, és a tényleges birtokviszonyok elváltak a jogi nyilvántartástól. Ez a folyamat később, a cionista földvásárlások időszakában kulcsfontosságúvá vált, mivel a vásárlók gyakran olyan földeket szereztek meg, amelyeket jogilag egy távoli tulajdonos birtokolt, ténylegesen azonban helyi parasztok műveltek.

Az 1864-es **tartományi törvény** (Vilâyet Nizamnamesi) új közigazgatási tanácsokat hozott létre, amelyekbe a helyi vallási közösségek képviselői is bekerülhettek. Ez a részvétel azonban nem jelentett egyenlő hatalommegosztást; a tanácsokban a muszlim elit dominált, a keresztény és zsidó közösségek képviselői pedig elsősorban saját vallási ügyeikben kaptak szerepet. A reformok egyik fontos következménye az volt, hogy megerősítették a városi notabilitások – a jeruzsálemi, jaffai, nabluszi és hebroni muszlim családok – helyi hatalmát, akik az oszmán hivatalnokok és a helyi társadalom közötti közvetítő szerepet betöltve jelentős földbirtokokra tettek szert.

Forráskritikai szempontból fontos megjegyezni, hogy a tanzimat palesztinai hatásáról szóló kép forrásai egyenetlenek: az oszmán hivatalos iratok és bírósági jegyzőkönyvek elsősorban az állami szabályozás szándékát mutatják, míg a paraszti tapasztalatokról közvetett források – európai konzuli jelentések, utazói beszámolók, későbbi visszaemlékezések – tudósítanak. E források gyakran elfogultak: a nyugati diplomaták saját államuk befolyását erősítő narratívában

ábrázolták az oszmán reformokat, míg a helyi elit visszaemlékezései utólag igazolhatták a földbirtokos családok szerzeményeit.

5.4.2 Népesség, gazdaság és földbirtokviszonyok a 19. század végén

Palesztina népességére vonatkozóan a 19. századból nem állnak rendelkezésre megbízható teljes körű népszámlálási adatok. Az oszmán hatóságok adó- és katonai célú összeírásai hiányosak, a nyugati utazók és konzulok becslései pedig módszertanilag esetlegesek. A történeti demográfia ezért széles sávokban mozgó becslésekre kényszerül. A tudományos konszenzus szerint a térség összlakossága a 19. század elején hozzávetőleg 250 000–350 000 fő lehetett, és a század végére – a természetes szaporulat, a belső vándorlás és a bevándorlás következtében – nagyjából 500 000–600 000 főre nőtt. E számok azonban becslések, nem dokumentált statisztikák; az egyes források közötti eltérés oka a felmérési módszerek, a közigazgatási határok és a beduin lakosság mozgó életmódjának különbsége.

A lakosság többsége arab nyelvű muszlim földműves és városi kézműves volt. Jelentős keresztény közösségek éltek Jeruzsálemben, Betlehemben, Názáretben és más településeken; ezek az ortodox, latin, görög katolikus és más felekezetekhez tartozó csoportok a 19. századi misszionáriusi tevékenység és a nyugati nagyhatalmak protektorátusi politikája következtében fokozatosan növelték intézményi jelenlétüket. A zsidó közösség, amely a 19. század előtt elsősorban Jeruzsálemben, Hebronban, Tiberiasban és Safedban élt, a század folyamán belső és külső bevándorlás révén bővült. Az 1880-as évek előtt a zsidó lakosság túlnyomórészt nem cionista, hanem vallási alapon szerveződő közösség volt, amely a szent városokban való letelepedést vallási kötelességként értelmezte, és részben a diaszpórából érkező adományokból élt.

A gazdaság alapja a szárazföldi és öntözéses mezőgazdaság, a városi kézművesség és a kereskedelem volt. A partvidék, különösen Jaffa kikötője, a narancsexport – elsősorban a híres **jaffai narancs** – révén egyre inkább bekapcsolódott a nemzetközi kereskedelembe. A belső területeken a gabonatermelés, az olajfa- és szőlőművelés dominált. A gazdasági életet az oszmán adórendszer, a helyi földbirtokosok járadékszedése és az európai piaci igények együttesen alakították. A 19. század második felében a mezőgazdasági termékek iránti európai kereslet növekedése egyes régiókban árutermelésre ösztönzött, ám ez nem járt általános jóléttel: a parasztok egy része eladósodott, és a földbirtokosoknak való kiszolgáltatottsága nőtt.

5.4.3 Az első cionista bevándorlási hullámok (1882–1914)

A modern cionizmus mint szervezett politikai mozgalom a 19. század végi kelet- és közép-európai zsidó társadalmakban gyökerezett. A mozgalom a zsidó önrendelkezés eszméjét fogalmazta meg, válaszul az európai emancipáció egyenlőtlenségeire és az antiszemitizmus, különösen az 1881–1882-es oroszországi pogromok által kiváltott menekülthullámra. A cionizmus nem volt egységes: a gyakorlati bevándorlást és mezőgazdasági letelepedést hirdető **Hibat Cion** („Cion szeretete”) mozgalom, a politikai diplomáciát előtérbe helyező Theodor Herzl-féle **politikai cionizmus**, valamint a szocialista, vallási és kultúrnemzeti irányzatok egyaránt jelen voltak. Az alábbiakban a Palesztinába irányuló tényleges bevándorlási és letelepedési folyamatokra összpontosítunk.

Az első bevándorlási hullám, az úgynevezett **első alija** (héber: „felemelkedés”, 1882–1903) keretében hozzávetőleg 25 000–35 000 zsidó bevándorló érkezett Palesztinába, elsősorban az Orosz Birodalomból és Romániából. A szám becslés, mivel az oszmán hatóságok bevándorlási nyilvántartásai hiányosak, és a bevándorlók egy része nem telepedett le véglegesen. A bevándorlók egy része városokban – főként Jaffában és Jeruzsálemben – telepedett le, másik része mezőgazdasági telepeket (héberül **mosava**) alapított, például Petah Tikvát (1878-ban még az

első alija előtt alapították, de a bevándorlók révén nőtt meg), Risón Lecijont, Zihron Jaakovot és Ros Pinát.

A mezőgazdasági telepek alapítói súlyos nehézségekkel szembesültek: a föld vásárlása a helyi birtokviszonyok ismeretének hiányában gyakran vitatott jogi helyzeteket eredményezett, a termelési tapasztalatok csekélyek voltak, a malária és a vízhiány pedig számos telepet a csőd szélére sodort. A túlélést jelentős részben **báró Edmond de Rothschild** párizsi bankár anyagi támogatása tette lehetővé, aki a telepek irányítását részben saját adminisztrációja alá vonta. Rothschild támogatása ugyanakkor függőséget is teremtett: a telepesek panaszkodtak a paternalista felügyeletre, miközben a báró hivatalnokai a termelés racionalizálását erőltették. E tapasztalatok később a cionista mozgalom belső vitáinak részévé váltak.

A második bevándorlási hullám, a **második alija** (1904–1914) hozzávetőleg 35 000–40 000 bevándorlót hozott, ismét elsősorban az Orosz Birodalomból, ahol az 1903–1906-os pogromhullám és az 1905-ös forradalom leverése után sokan radikalizálódtak. A második alija bevándorlói között felülreprezentáltak voltak a fiatal, szocialista és munkáspárti meggyőződésű férfiak és nők, akik a mezőgazdasági munkát nem pusztán megélhetési formának, hanem nemzeti újjászületési programnak tekintették. E nemzedékből alakultak meg az első zsidó munkáspártok, a **Poale Cion** („Cion munkásai”) és a **Hapoel Hacair** („A fiatal munkás”), valamint az első önvédelmi szervezetek, például a **Hasomer** („Az őr”, 1909). Ugyancsak ekkor alapították az első kibucokat, köztük **Degania** (1910) a Jordán völgyében, és ekkor indult meg Tel-Aviv építése is (1909-ben alapították Jaffa mellett).

Fontos hangsúlyozni, hogy a második alija ideológiai háttere nem volt homogén. A szocialista cionisták a zsidó munkásosztály megteremtését és a „héber munka” elvét hirdették, amely a zsidó telepeken a zsidó munkaerő alkalmazását részesítette előnyben; ezzel párhuzamosan viták folytak a helyi arab munkások és parasztok jogi és gazdasági helyzetéről. Egyes szocialista gondolkodók, például **Aharon David Gordon**, a fizikai munka vallásos jellegű tiszteletét hirdették, míg mások, például **Ber Borohov**, marxista keretben elemezték a zsidó nemzeti kérdést. E viták nem csupán elméleti jelentőségűek voltak: a „héber munka” elvének gyakorlati alkalmazása közvetlenül érintette a helyi arab munkaerő foglalkoztatását, és később a zsidó–arab gazdasági elkülönülés egyik forrásává vált.

A bevándorlás jogi keretei ugyancsak ellentmondásosak voltak. Az oszmán hatóságok hivatalosan korlátozták a zsidó bevándorlást és a földvásárlást, ám e korlátozások végrehajtása esetleges maradt; a helyi hivatalnokok megvesztegethetők voltak, a földvásárlásokat pedig gyakran közvetítőkön, családi kapcsolatokon és különböző jogi fikciókon keresztül bonyolították. A bevándorlók egy része nem állandó letelepedési engedéllyel, hanem zarándokként vagy ideiglenes tartózkodóként érkezett, ami később viták forrása lett. Az oszmán kormányzat központi szinten attól tartott, hogy a zsidó bevándorlás újabb nemzeti mozgalmat erősít, és a birodalom szétesését előkészítő külső beavatkozás eszköze lehet; a palesztinai tartományi hatóságok azonban gyakran nem rendelkeztek sem kapacitással, sem valódi szándékkal a tiltások következetes betartatására.

5.4.4 Az arab nemzeti ébredés palesztinai vetülete

A 19. század második felében a palesztinai arab lakosság politikai tudata nem különült el élesen a tágabb szíriai vagy oszmán arab közösségtől. Az arab **nahda** („ébredés”) mozgalom, amely a nyelv, az irodalom és a közös történeti múlt felé fordult, elsősorban a nagyvárosi értelmiség – Bejrút, Damaszkusz, Kairó és kisebb részben Jeruzsálem – köreiben bontakozott ki. A palesztinai városi elit lapokat alapított, irodalmi társaságokban vett részt, és kapcsolatban állt a szíriai reformista körökkel. Az 1908-as **ifjútörök forradalom** után, amely alkotmányos kort és viszonylagos sajtószabadságot hozott, a palesztinai arab sajtó is gyorsan fejlődött: a jaffai **Falastin** című újság (1911-től jelent meg) rendszeresen foglalkozott a cionista bevándorlással, a

földvásárlásokkal és a helyi arab lakosság sérelmeivel. A lap szerkesztői nem általában a zsidó bevándorlást ellenezték, hanem a földvásárlások és a telepesek által a helyi parasztokkal szemben alkalmazott kiszorítási gyakorlatot bírálták.

Az arab ellenállás korai formái tehát nem kizárólag vallási vagy etnikai ellentétekből fakadtak, hanem konkrét gazdasági és jogi sérelmekből: a földvásárlásokból, a haszonbérleti viszonyok felbomlásából, a telepek egyes esetekben tapasztalt kizárólagos munkaerő-politikájából és a hatóságok – a telepesek vagy az arab parasztok felé mutatott – egyenlőtlen bánásmódjából. Ugyanakkor az arab tiltakozás nem volt egységes: a városi elit egy része a gazdasági együttműködésben és a földeladásokban is érdekelt volt, míg a falusi parasztság képviselői a földhöz való joguk védelmét hangsúlyozták. A különböző szereplők eltérő stratégiákat követtek: egyesek az oszmán hatóságokhoz fordultak, mások petíciókat fogalmaztak meg, ismét mások a helyi bíróságokon próbálták érvényesíteni követeléseiket. A 20. század elején fegyveres összetűzésekre is sor került, például az 1909-es **Tel-Adas**-ügyben, amikor egy zsidó telepesek által vásárolt föld birtokbavétele körüli vita erőszakba torkollott, és a helyi arab lakosok, valamint a telepesek is áldozatokat szenvedtek. Az ilyen eseményeket a kortársak és a későbbi történetírás eltérően értékelték: egyesek a zsidó bevándorlók önvédelmi szervezkedését, mások a helyi parasztok földhöz való jogát állították középpontba.

Az első világháború előtti években a palesztinai arab politikai gondolkodás még nem különült el élesen a szíriai arab nacionalizmustól, és a palesztinai identitás fogalma sem rögzült abban a formában, ahogyan azt a 20. század közepén ismerjük. A panziszlám, az oszmán lojalitás és a szíriai arab regionalizmus egyaránt jelen volt, és a helyi elit egy része a reformokon belül kereste a megoldást, nem pedig a birodalom kereteinek feladásában. Ez a sokféleség fontos figyelmeztetés a mai terminológia visszavetítése ellen: az 1914 előtti palesztinai arab politikai mozgalom nem azonos a későbbi palesztin nemzeti mozgalommal, bár annak fontos előzményeit képezte.

5.4.5 Források és bizonytalanságok

E szakasz fő forrásai az oszmán közigazgatási iratok, a jeruzsálemi és jaffai bírósági jegyzőkönyvek, a helyi és európai sajtó, a cionista mozgalom belső dokumentumai, valamint a helyi arab értelmiség írásos hagyatéka. Az oszmán hivatalos iratok a központi szabályozást és az állami szándékot dokumentálják, de nem feltétlenül tükrözik a helyi gyakorlatot; a bírósági jegyzőkönyvek a földviták és adásvételek részleteit rögzítik, ám a bejegyzések hiányossága és a szóbeli megállapodások szerepe miatt a tényleges birtokviszonyok rekonstrukciója bizonytalan. A demográfiai adatok becsléseken alapulnak, és a különböző források eltérése jelentős: az oszmán összeírások alulszámlálhatták a nőket és a gyerekeket, a nyugati konzuli jelentések pedig gyakran saját politikai érdekeik szerint torzítottak. A cionista bevándorlók számára vonatkozó adatokat a mozgalom statisztikái és az oszmán bevándorlási nyilvántartások összevetéséből becsülik; az első alija esetében a 25 000–35 000, a második alija esetében a 35 000–40 000 körüli szám a tudományos konszenzus sávja, de ezek nem tekinthetők pontosan mért értékeknek.

A vitatott értelmezések közé tartozik a földvásárlások hatása: egyes történészek hangsúlyozzák, hogy a cionista vásárlások a helyi parasztok kiszorításához vezettek, mások szerint a vásárlások volumene a 19. században csekély volt, és a parasztok elvándorlását főként az oszmán adórendszer és a helyi földbirtokosok gyakorlata okozta. Ugyancsak vitatott a „héber munka” elvének szerepe: egyes elemzők tudatos szegregációs programként írják le, mások a munkásmozgalom belső logikájából eredeztetik. Az arab tiltakozások értelmezése is vitát vált ki: a nacionalista történetírás a korai ellenállás folytonosságát hangsúlyozza, míg a kritikai történetírás a helyi elit érdekvezérelt, osztályalapú konfliktusait is bemutatja. Fontos, hogy a „cionizmus”, a „nacionalizmus” és a „bevándorlás” kifejezéseket korszakhoz kötötten használjuk: az 1880-as évek

cionista szervezkedése nem azonos a későbbi, államalapító mozgalommal, és a palesztinai arab politikai ébredés sem azonos a későbbi palesztin nemzeti mozgalommal.

5.4.6 Rövid összefoglaló

- Palesztina a 19. században nem alkotott önálló oszmán tartományt; a terület a síriai, bejrúti és jeruzsálemi közigazgatási egységek között oszlott meg, tükrözve a birodalom reformkori átrendeződését.
- Az 1858-as földtörvény és más tanzimat reformok a földbirtokviszonyok átalakulását hozták: a helyi elit földszerzése és a paraszti bizonytalanság együttes hatása később a cionista földvásárlások idején vált élesen érzékelhetővé.
- A térség népessége a század végén körülbelül félmillió főre becsülhető; a lakosság többsége arab muszlim, emellett jelentős keresztény és zsidó közösségek éltek, utóbbiak egy része a szent városokban vallási alapon, nem cionista programmal.
- Az első cionista bevándorlási hullám (1882–1903) hozzávetőleg 25 000–35 000, a második (1904–1914) 35 000–40 000 bevándorlót hozott; a telepek fennmaradását részben Rothschild támogatása tette lehetővé, míg a második alija hozta létre a szocialista munkapártokat, a kibucmozgalmat és az első önvédelmi szervezeteket.
- Az oszmán hatóságok jogi korlátozásai a zsidó bevándorlásra és földvásárlásra ellentmondásosan működtek: a végrehajtás esetleges volt, a földvásárlásokat közvetítőkön keresztül bonyolították, és a helyi hivatalnokok érdekeltsége gyakran felülírta a központi tiltásokat.
- A palesztinai arab politikai ébredés a tágabb szíriai és oszmán arab reformmozgalom részeként bontakozott ki; az 1908-as forradalom után élénkülő sajtó – különösen a Falastin című lap – konkrét sérelmekként a földvásárlásokat és a parasztok kiszorítását tematizálta, nem pedig általában a zsidó jelenlétet.
- A földvásárlások következményei, a „héber munka” elve és az arab tiltakozások jellege máig vitatott kérdések, amelyeket a különböző történetírói hagyományok eltérő hangsúlyokkal tárgyalnak.

5.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan befolyásolta az 1858-as oszmán földtörvény a palesztinai földbirtokviszonyokat, és miért vált ez a cionista földvásárlások időszakában feszültségek forrásává?
2. Milyen forrásokból tudunk következtetni Palesztina 19. századi népességére, és miért tekinthetők ezek az adatok becsléseknek, nem pedig dokumentált statisztikáknak?
3. Miben különbözik az első alija bevándorlóinak társadalmi összetétele és településszerkezete a második alijától, és hogyan hatott ez a helyi zsidó társadalom szerveződésére?
4. Hogyan kapcsolódott a palesztinai arab politikai ébredés a tágabb szíriai és oszmán arab reformmozgalomhoz, és milyen konkrét sérelmeket fogalmazott meg a korabeli arab sajtó?
5. Milyen vitatott értelmezések kapcsolódnak a cionista földvásárlásokhoz és a „héber munka” elvéhez, és hogyan lehet ezeket a vitákat forráskritikai szempontból kezelni?

6 Izrael állam és a palesztin kérdés a 20–21. században

6.1 A brit mandátum és 1948

Az alfejezet ahhoz a kérdéshez vezet el, hogyan alakult át Palesztina az Oszmán Birodalom egyik, viszonylag kis lélekszámú vilajetéből brit mandátumterületté, majd egy állammá, miközben a többségi arab társadalom elveszítette korábbi politikai és területi kereteit. Az előző, Oszmán Palesztina és a cionizmus kezdetei alfejezet bemutatta, hogy a 19. század végén és a 20. század elején a palesztinai lakosság többsége arab, muszlim és jelentős keresztény kisebbséggel élt, a zsidó közösség (a **Jisuv**, héberül yishuv) pedig az aliják révén növekedett, de 1914 előtt is határozott kisebbséget alkotott. Ebben az alfejezetben a Balfour-nyilatkozattól a brit mandátum intézményes keretein, a zsidó bevándorlás és földvásárlás társadalmi hatásain, az arab ellenállás formáin, az ENSZ-felosztási terven, majd az 1948-as háborún, az izraeli államalapításon és a palesztin **Nakbán** (an-Nakba, arabul „katasztrófa”) át vezetjük végig az olvasót. A fejezet egyik központi tanulsága, hogy az 1948-hoz vezető folyamat nem egyetlen döntés következménye volt, hanem birodalmi ígéretek, helyi demográfiai átalakulás, nemzeti mozgalmak, brit gyarmati válságkezelés és nemzetközi döntések egymásra rétegződése.

6.1.1 A Balfour-nyilatkozattól a mandátumig

1917. november 2-án Arthur Balfour brit külügyminiszter – dokumentáltan – levélben közölte Lord Walter Rothschilddal, a brit cionista vezetővel, hogy Őfelsége kormánya kedvezően tekinti „egy zsidó nemzeti otthon” (Jewish national home) létrehozását Palesztinában, azzal a fenntartással, hogy ez nem sértheti a Palesztinában élő nem zsidó közösségek polgári és vallási jogait, sem a zsidók jogait más országokban. A **Balfour-nyilatkozat** (Balfour Declaration) szövege nem használta az „állam” kifejezést, nem határozta meg Palesztina határait, és nem írta elő a meglévő lakosság tömeges kitelepítését. A brit döntés háttere összetett, és a történészi magyarázatok máig vitatottak: egyes értelmezések szerint a háborús propagandacélok, a brit zsidó és amerikai zsidó közvélemény megnyerése, valamint a francia befolyás ellensúlyozása motiválta, mások szerint vallási-kulturális meggyőződés és a cionista mozgalom iránti szimpátia is szerepet játszott.

Az arab lakosság és az arab nacionalista körök a nyilatkozatot a palesztinai arab többség önrendelkezési ígéretébe ütközőnek tartották, különösen a korábbi Huszejn–McMahon-levelezésre hivatkozva, amelyben a britek háború idején arab függetlenség lehetőségét vetették fel. Ez a vita ma is része a régió történetírásának fő vitái című résznek. A nyilatkozat tehát dokumentált szöveg, de jogi és erkölcsi érvényessége a keletkezése óta vitatott.

Az első világháború után a győztes hatalmak a Népszövetség 22. cikkelye alapján mandátumokat hoztak létre a legyőzött birodalmak egyes területein. Palesztinát 1920-ban a San Remó-i konferencia Nagy-Britanniának ítélte; a Népszövetség Tanácsa 1922. július 24-én fogadta el a **Palesztina Mandátum** (Mandate for Palestine) szövegét, amely 1923. szeptember 29-én lépett hatályba. A mandátum preambuluma beemelte a Balfour-nyilatkozatot, 2. cikkelye

pedig kötelezte a mandatárius hatalmat a zsidó nemzeti otthon létrehozását segítő politikai, adminisztratív és gazdasági feltételek megteremtésére. A 4. cikkely a **Zsidó Ügynökséget** (Jewish Agency) ismerte el a Jisuv hivatalos képviseletének, a 6. cikkely pedig előírta, hogy a brit közigazgatás könnyítse a zsidó bevándorlást és a szoros letelepedést, ugyanakkor ne sértse a lakosság többi részének jogait. A 25. cikkely alapján a Jordántól keletre eső területet – amelyet a britek **Transzjordánia** (Transjordan) néven Abdullah emír irányítása alá helyeztek – kivonták a zsidó nemzeti otthonra vonatkozó rendelkezések alól. Az 1922-es Churchill-féle Fehér Könyv már a mandátumszöveg recepciója idején leszögezte, hogy a zsidó nemzeti otthon nem jelentheti egész Palesztina zsidó állammá alakítását, és a bevándorlást az ország „gazdasági felvevőképességéhez" köti.

6.1.2 Zsidó bevándorlás, intézményépítés és a földkérdés

A mandátum évtizedeiben a cionista mozgalom intézményei – a Zsidó Ügynökség, a **Hisztadrut** (szakszervezeti szövetség), a **Haganah** (önvédelmi szervezet) és a **Zsidó Nemzeti Alap** (Jewish National Fund) – párhuzamos társadalmi-gazdasági intézményrendszert építettek ki, amely részben állami funkciókat is ellátott. Az 1919–1923 közötti harmadik alija, az 1924–1928 közötti negyedik alija és az 1929–1939 közötti ötödik alija során a zsidó lakosság létszáma a brit 1922-es népszámlálás mintegy 84 ezres (körülbelül 11 százalékos) szintjéről 1947-re becslések szerint 600 ezer fölé emelkedett. Az ötödik alija a náci Németországból és Közép-Európából érkező menekültek miatt ugrásszerűen megnőtt; a bevándorlás egy része illegális volt, ezért a hivatalos brit nyilvántartások és a cionista intézmények adatai között eltérések mutatkoznak.

A zsidó bevándorlás és a cionista földvásárlás Palesztina társadalmi és területi viszonyait mélyen átalakította. A Zsidó Nemzeti Alap gyakran távol élő – bejrúti, damaszkuszi, kairói – nagybirtokosoktól vásárolt területeket, ami jogilag szabályos lehetett, de a földeken élő palesztin haszonbérlők, parasztok és pásztorok számára a lakhely és megélhetés elvesztését jelentette. Ezt a hatást brit vizsgálóbizottsági jelentések és palesztin panaszok egyaránt dokumentálták. A palesztinai arab lakosság 1922 és 1947 között a természetes szaporodás révén is növekedett, körülbelül 700 ezerről 1,2–1,3 millióra; ezek az adatok a korabeli népszámlálási és nyilvántartási hiányosságok miatt csak közelítő értékek. A palesztin társadalom nagy része falusi mezőgazdaságból élt, a városokban pedig a jeruzsálemi, jaffai, haifai és nabluszi elit alkotta a politikai vezető réteget. A zsidó és arab gazdasági szféra részben elkülönült, részben versengett egymással, ami a munkaerőpiacon és a földpiacon konfliktusokat gerjesztett.

6.1.3 Arab ellenállás és brit politikai válaszok: 1920–1939

Az arab ellenállás első nagyobb hullámai 1920-ban és 1921-ben következtek be. 1920. április 4–7. között a jeruzsálemi Nebi Musza ünnephez kapcsolódóan zavargások törtek ki, amelyek halálos áldozatokat követeltek. 1921 májusában Jaffában és környékén arab fegyveres csoportok támadtak zsidó lakosokra; a zavargásokban becslések szerint 47 zsidó és 48 arab halt meg, a számok a brit vizsgálóbizottsági jelentésekben is eltérnek. 1929-ben a jeruzsálemi Nyugati Fal (arab nevén al-Burák) körüli vita – amely vallási térségként is, politikai szimbólumként is működött – országos erőszakhullámba torkollott. Augusztus végén Hebronban arab támadók zsidó lakosokat öltek meg, Szafedben és másutt is történtek támadások; a brit hatóságok a rend helyreállítása érdekében fegyveres erőt vetettek be. A brit Shaw-jelentés és a Hope Simpson-jelentés a zavargások okaként a bevándorlás miatti gazdasági-társadalmi feszültségeket nevezte meg, és a földvásárlások korlátozását, valamint a bevándorlás felfüggesztését javasolta. Az 1930-as Passfield Fehér Könyv ezt részben tükrözte, de cionista tiltakozás nyomán a brit kormány 1931-ben módosította; a zsidó bevándorlás ezután ismét felerősödött.

1936-ban az **Arab Főbizottság** (Arab Higher Committee) által vezetett általános sztrájk és fegyveres felkelés robbant ki; a követelések a brit mandátum ellen, a zsidó bevándorlás ellen és a nemzeti arab kormányzat megteremtéséért irányultak. A britek a **Peel-bizottságot** (Peel Commission) küldték ki, amely 1937-ben először javasolta Palesztina felosztását egy kisebb zsidó és egy nagyobb arab államra, Jeruzsálemet pedig mandátumterületként hagyta volna, emellett lakosságcserét is felvetett. A zsidó közösség egy része tárgyalási alapként fogadta el a tervet, másik része elutasította; az arab fél a felosztást egészében elutasította. A felkelést a brit hadsereg 1938–1939-re leverte; a palesztin társadalom embervesztesége, a házak lerombolása és a vezetők bebörtönzése hosszú távon gyengítette az arab politikai intézményeket. 1939 májusában a brit kormány kiadta a MacDonald Fehér Könyvet, amely 1944-ig (majd öt évre) évi 15 ezer zsidó bevándorlót engedélyezett, összesen legfeljebb 75 ezer főt, és korlátozta a földvásárlásokat. Ez a döntés egyrészt az arab felkelés megbékítését célozta, másrészt a küszöbön álló második világháborúban a közel-keleti arab közvélemény megnyerését szolgálta. A cionista mozgalom ezt a Balfour-nyilatkozat megszegésének tekintette.

6.1.4 A második világháború és a mandátum összeomlása

1939 és 1945 között a brit hatóságok a Fehér Könyv alapján korlátozták a zsidó bevándorlást, miközben Európában a náci Németország és szövetségesei a zsidóság elleni tömeggyilkosságot hajtották végre. A holokauszt – a zsidók elleni népirtás – nem kiváltója volt a Balfour-nyilatkozatnak, amely 1917-ben született, de a háború utáni politikai légkört és a zsidó állam iránti nemzetközi támogatást alapvetően megváltoztatta. A túlélők és menekültek palesztinai beutazásának brit elutasítása a Jisuv és a brit közigazgatás kapcsolatát végleg megromlasztotta.

1944-től az **Irgun** (Irgun Cvai Leumi) és a kisebb **Lehi** (Lohamei Herut Israel, brit hatósági megnevezéssel Stern-csoport) fegyveres akciókat hajtott végre brit katonai és közigazgatási célpontok ellen; a Haganah 1945-től csatlakozott a brit uralom elleni aktív ellenálláshoz. A brit hatóságok ezeket a csoportokat terrorszervezetként sorolták be; a szervezetek saját önmeghatározása szabadságharcos vagy felkelő tevékenység volt. 1946. július 22-én az Irgun felrobbantotta a jeruzsálemi King David Hotel brit parancsnoksági szárnyát; a merényletben 91 ember halt meg, köztük brit katonák, palesztin és zsidó civilek. A támadás dokumentált tény, felelőssége az Irguné, ám a brit hatóság előzetes figyelmeztetésének vitája máig él. A zsidó fegyveres akciók mellett a palesztin arab oldalon is szerveződtek félkatonai csoportok, de az 1936–39-es felkelés leverése és a vezetőség száműzetése miatt az arab társadalom katonailag és politikailag is megosztott volt.

A brit kormány 1947 februárjában bejelentette, hogy a palesztinai kérdést az ENSZ elé terjeszti, mert a mandátum fenntartását sem katonailag, sem politikailag nem tudja vállalni. A bejelentés hátterében a háború utáni gazdasági kimerültség, az amerikai nyomás, a zsidó fegyveres ellenállás és a palesztin arab követelések együttesen álltak.

6.1.5 Az ENSZ-felosztási terv és a terv végrehajthatatlansága

1947 májusában az ENSZ létrehozta az **ENSZ Palesztinai Különbizottságát** (UNSCOP), amely augusztusban a helyszínen vizsgálódott, és jelentésében a többségi tagok két állam – egy zsidó és egy arab állam – gazdasági unióval való létrehozását, a kisebbségi tagok pedig szövetségi államot javasoltak. Az ENSZ Közgyűlése 1947. november 29-én elfogadta a **181. (II). számú határozatot**, amely Palesztina területét egy zsidó és egy arab államra osztotta volna, Jeruzsálemet pedig nemzetközi irányítás (corpus separatum) alá helyezte volna. A terv a zsidó államnak a terület mintegy 56 százalékát, az arab államnak mintegy 43 százalékát adta volna; a zsidó állam területén a lakosság körülbelül fele-fele arányban volt zsidó és arab, ami a terv demográfiai feszültségét mutatja.

A zsidó oldalon a Zsidó Ügynökség és a cionista vezetés elfogadta a felosztást, bár sokan a területi kompromisszumot fájdalmasnak tartották. Az arab oldal – az Arab Főbizottság és a környező arab államok – a határozatot elutasította, arra hivatkozva, hogy a palesztinai arab többség önrendelkezését sérti, és az ENSZ nem jogosult a terület felosztására. Az ENSZ-határozat nem volt kötelező erejű, és a brit mandátum megszűnése előtt a terv végrehajtása nem kezdődött meg.

A határozat után, 1947 decemberétől Palesztinán belül polgárháborús állapot bontakozott ki: az Arab Főbizottság sztrájkot hirdetett, palesztin fegyveresek zsidó településeket és forgalmi útvonalakat támadtak, a Haganah és az Irgun pedig arab falvakat és városrészeket ért el. A harcok első szakasza a brit erők fokozatos kivonulásával párhuzamosan zajlott. 1948. április 9-én a Deir Jászin faluban az Irgun és a Lehi fegyveresei támadást hajtottak végre, amelyben palesztin civileket, köztük nőket és gyerekeket öltek meg; a halottak számát a források 100 körülire teszik, de a pontos szám vitatott. A palesztin emlékezetben a Deir Jászin-i mészárlás a Nakba egyik központi traumája, és hozzájárult a palesztin lakosság menekülésének felerősödéséhez; az izraeli hivatalos narratíva a háborús esemény részeként kezeli, több történész pedig etnikai célú erőszakként értékeli.

1948 tavaszán a Haganah vezetése kidolgozta a **Dalet tervet** (Plan Dalet), amely a zsidó települések és közlekedési útvonalak biztosítását, valamint a zsidó állam területének megtartását célozta. A terv megítélése vitatott: az izraeli hagyományos történetírás védelmi haditervnek tartja, a palesztin történetírás és az izraeli „új történészek” egy része szerint pedig magában foglalta az ellenségesnek minősített arab falvak lakosságának elűzését vagy távozásra kényszerítését. A terv szövege és a helyi parancsok értelmezése a forráskritika egyik kulcskérdése.

6.1.6 Az 1948-as háború és az izraeli államalapítás

1948. május 14-én, pénteken, a brit mandátum hivatalos lejártának napján a Zsidó Néptanács Tel-Avivban kihirdette Izrael állam megalapítását. David Ben-Gurion felolvasta a függetlenségi nyilatkozatot, amely a zsidó nép Erec Jiszráel (Palesztina) földjével való történelmi kapcsolatára és az 1947-es ENSZ-határozatra hivatkozott, és ígéretet tett arra, hogy az új állam minden lakosának vallási, faji, nemi különbség nélkül egyenlő jogokat biztosít. Az Egyesült Államok ugyanazon a napon de facto elismerte az új államot; a Szovjetunió 1948. május 17-én de jure elismerte.

A következő napokban Egyiptom, Transzjordánia, Irak, Szíria és Libanon hadseregei, valamint szaúdi és jemeni kisebb alakulatok léptek palesztinai területre. Az arab államok hivatalos indoklása a palesztinai arab lakosság védelme és a felosztás megakadályozása volt; egyes kormányoknál területi és dinasztikus érdekek is szerepet játszottak. A háború tehát két szakaszból állt: az első polgárháborús szakasz (1947 novembere – 1948 májusa) és a nemzetközi szakasz (1948 májusa – 1949 tavasza). Izraelben a háborút **függetlenségi háborúnak** (Milhemet Ha’atzma’ut) nevezik; a palesztin források **Nakbának** (an-Nakba, „katasztrófa”) hívják. A két elnevezés két, egymással párhuzamosan élő emlékezeti keretet jelöl.

1948 júniusában az ENSZ első fegyverszünetet ért el, amelyet a harcok kiújulása követett; a fegyverszünetek ellenére a tényleges harccselekmények 1949 elejéig folytatódtak. Az 1949-es fegyverszüneti megállapodások – Egyiptommal február 24-én, Libanonnal március 23-án, Transzjordániával április 3-án, Szíriával július 20-án – nem békeszerződések, hanem katonai fegyverszünetek voltak, és rögzítették a **zöld vonalat** (Green Line). Izrael a háború végére a mandátumterület nyugati részének mintegy 78 százalékát ellenőrizte; a Gázai övezet egyiptomi, a mai Ciszjordánia transzjordániai igazgatás alá került, Jeruzsálem pedig izraeli és jordániai részre oszlott. Transzjordánia 1950-ben hivatalosan annektálta a Jordán nyugati partját, amit a nemzetközi közösség nagy része nem ismert el.

6.1.7 Nakba, menekültek és emlékezet

Az 1947–49-es harcok során és a háború alatt az arab lakosság jelentős része elhagyta vagy elvesztette otthonát. Az ENSZ menekültügyi szervezetei és az 1949-ben létrehozott **UNRWA** (United Nations Relief and Works Agency) becslései szerint 700–750 ezer palesztin vált menekültté; más becslések 600 ezer és 900 ezer között mozognak, mert a korabeli népmozgást nem rögzítették pontosan, és több hullámban zajlott. Az arab falvak egy részét lerombolták vagy zsidó izraeli települések vették használatba; a megsemmisült vagy elhagyott palesztin falvak számát a kutatók 400–500 körülire teszik, de a lista módszertana vitatott.

A menekülés okai történészi vita tárgyát képezik. Az izraeli hagyományos álláspont szerint a palesztin lakosság nagyrészt az arab vezetők felszólítására vagy a háborús bizonytalanság miatt távozott; az izraeli „új történészek” – Benny Morris, Ilan Pappé, Avi Shlaim – az 1980-as években részlegesen megnyitott izraeli levéltárak alapján dokumentálták, hogy számos helyen közvetlen katonai kiutasítás, a palesztin falvak elleni támadások és a pánik együttesen okozta a menekülést. A palesztin történetírás a Nakbát mindenekelőtt eltervezett etnikai tisztogatásként értelmezi; az izraeli kormányok ezt az értelmezést elutasítják. A könyv ezt a két értelmezést nem moshatja össze: az előzetések és a menekülés egyaránt dokumentált jelenség, de a mértékük és a szándékosság kérdése továbbra is forráskritikai és emlékezetpolitikai vita tárgya. A menekültkérdés és a visszatérés (al-avda) követelése azóta is az arab–izraeli konfliktus egyik központi eleme, amelyet a Béke, intifádák és a kétállami megoldás válsága alfejezet tárgyal.

Az 1948-as háború utáni Izraelben a megmaradt palesztin arab lakosság – becslések szerint körülbelül 150 ezer fő – formálisan állampolgárságot kapott, de sok településén katonai közigazgatás alatt élt; ezt a Államépítés, háborúk és a megszállás alfejezet elemzi részletesen.

6.1.8 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet alapvetően elsődleges dokumentumokra támaszkodik: a Balfour-nyilatkozat szövege, a Népszövetség mandátumszövege, a brit Fehér Könyvek, az ENSZ 181. határozata, az izraeli függetlenségi nyilatkozat, valamint az 1949-es fegyverszüneti megállapodások mind nyomtatásban és levéltári másolatban elérhető, dokumentált források. A demográfiai adatok – a zsidó és arab lakosság létszáma, a bevándorlás mértéke, a menekültek száma – többnyire becslések; az 1922-es brit népszámlálás megbízhatóbb, az 1947–49-es népmozgások adatai viszont a közigazgatás összeomlása és a politikai érdekek miatt bizonytalanok. A háborús halottak számát izraeli oldalon körülbelül 6 ezerre, palesztin oldalon 10–15 ezerre becsülik; ezek az adatok azért pontatlanok, mert a palesztin civil áldozatok egy részét nem rögzítették.

A legnagyobb viták nem a tények, hanem a felelősség és a szándék körül forognak. A Dalet terv értelmezése, a menekülés okainak aránya, a Deir Jászin-i és más támadások emberiességi minősítése, valamint a Nakba „etnikai tisztogatásként” vagy „katasztrófaként” való leírása mind vitatott. Az izraeli állami levéltárak részleges megnyitása óta több dokumentum vált kutathatóvá, de a hozzáférés továbbra is korlátozott, és az egyes iratok kiadatása politikai döntésektől függ. A palesztin szóbeli történeti gyűjtések pótolják a hiányzó írásos források egy részét, ám ezek visszaemlékezés-jellege és a szelekció módszertana szintén forráskritikát igényel. Jelen alfejezet nem hivatkozik konkrét levéltári jelzetre; az itt közölt állítások a nemzetközi történeti irodalomban általánosan hivatkozott dokumentumokon és monográfiákon alapulnak.

6.1.9 Rövid összefoglaló

- A brit mandátum intézményes kerete a Balfour-nyilatkozat nyomán a zsidó nemzeti otthon kiépítését segítette, de nem mondta ki a zsidó állam megalakítását, és a Jordántól keletre eső területet kivonta a zsidó nemzeti otthonra vonatkozó rendelkezések alól.
- A zsidó lakosság a mandátum évtizedeiben a bevándorlás révén néhány tízezres kisebbségből mintegy 600 ezres, 1947-ben körülbelül egyharmados közösséggé nőtt, ami a palesztinai arab társadalom számára terület- és megélhetés-vesztéssel járt.
- Az arab ellenállás 1920-tól a 1936–39-es nagy felkelésig több hullámban bontakozott ki; a brit politika a vizsgálóbizottságok, Fehér Könyvek és a felosztási javaslatok között ingadozott.
- A második világháború alatt a brit bevándorlási korlátozás, a holokauszt kiteljesedése és a zsidó fegyveres ellenállás együttesen ellehetetlenítette a mandátum fenntartását.
- Az ENSZ 181. határozata felosztást javasolt, de nem volt kötelező, és sem a zsidó, sem az arab oldal nem tudta elfogadni a másik fél számára is elfogadható módon; a terv végrehajtása nem kezdődött meg.
- Izrael államot 1948. május 14-én kiáltották ki, ezt az arab államok katonai beavatkozása követte; az 1949-es fegyverszünetek rögzítették a zöld vonalat, Izrael a mandátumterület nyugati részének mintegy 78 százalékát ellenőrizte.
- A palesztin Nakba során becslések szerint 700–750 ezer palesztin vált menekültté; a menekülés okai – előzetés, pánik, háborús bizonytalanság – történészi vita tárgyát képezik.
- Az 1948-as háború és a Nakba máig eltérő izraeli és palesztin emlékezeti keretekben jelenik meg, és a megbékélés legnehezebb akadályai közé tartozik.

6.1.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen jogi és politikai korlátokat tartalmazott a Balfour-nyilatkozat és a Palesztina Mandátum a zsidó nemzeti otthonra vonatkozóan, és hogyan értelmezte ezeket a zsidó, illetve az arab fél?
2. Miért vezettek a cionista földvásárlások és a zsidó bevándorlás társadalmi konfliktushoz, még akkor is, ha a vásárlások jogilag szabályosak voltak?
3. Hasonlítsd össze az 1937-es Peel-javaslat és az 1947-es ENSZ-felosztási terv legfontosabb különbségeit, és magyarázd meg, miért utasította el az arab fél mindkettőt!
4. Milyen dokumentált események kapcsolódnak a Nakba kialakulásához, és mely pontokon tér el az izraeli hagyományos, a palesztin, illetve az „új történészi” értelmezés?
5. Milyen forráskritikai problémák nehezítik az 1948-as háború és a menekültkérdés pontos rekonstrukcióját, és hogyan befolyásolják ezek a mai emlékezetpolitikai vitákat?

6.2 Államépítés, háborúk és a megszállás

1948–1949 után Izrael számára a fegyverszüneti megállapodások nem jelentettek sem békeszerződést, sem végleges határokat, hanem egy törékeny status quót rögzítettek. Az új állam egyszerre építette intézményeit, fogadta be a tömeges zsidó bevándorlást, és szembesült a palesztin menekültkérdéssel, valamint a szomszédos arab államokkal való konfliktus folytonosságával. Ebben az alfejezetben az 1948–1967 közötti időszakot vizsgáljuk: az izraeli állam- és nemzetépítés belső folyamatait, az 1956-os szuezi háborút, az 1967-es hatnapos háborúhoz vezető regionális válságot, valamint a megszállás kezdeti szakaszát. A korszak értelmezése a mai napig éles történészi és emlékezetpolitikai viták tárgya: ami az izraeli narratívában a függetlenség megszilárdításának és a fenyegetettségre adott válaszoknak a története, az a palesztin narratívában a menekülés, a hazavesztés és a katonai uralom kezdetének az időszaka. A fejezet ezért nem egyetlen nemzeti

elbeszélést követ, hanem intézményekhez, döntésekhez és dokumentált folyamatokhoz köti az eseményeket, és különválasztja a tényeket a vitatott értelmezésektől.

6.2.1 A fegyverszüneti rendszer és az államépítés kezdetei

Az 1949-es fegyverszüneti egyezményeket Izrael és Egyiptom, Libanon, Jordánia, illetve Szíria külön-külön írta alá. A megállapodások **demilitarizált övezeteket** és **fegyverszüneti vonalakat** hoztak létre, amelyeket gyakran „zöld vonalként" emlegetnek. Fontos hangsúlyozni, hogy ezek nem nemzetközi határok voltak, hanem katonai célú ideiglenes vonalak; a végleges határok kérdését béketárgyalásokra hagyták volna, amelyekre azonban a következő évtizedekben nem került sor. Izrael a fegyverszüneti vonalakon belül mintegy 78%-át ellenőrizte a brit mandátum alatt álló Palesztina területének; a fennmaradó részt Jordánia (a Jordántól nyugatra eső terület, a később Ciszjordániaként ismert rész, benne Kelet-Jeruzsálemmel) és Egyiptom (a Gázai övezet) tartotta ellenőrzése alatt. Jordánia 1950-ben hivatalosan is annektálta Ciszjordániát, ezt azonban a nemzetközi közösség nagy része – köztük az Arab Liga tagjainak többsége – nem ismerte el, az Egyesült Királyság pedig kivételesen igen.

Az izraeli államépítés központi kérdése a **tömeges zsidó bevándorlás** volt. 1948 májusa és 1951 vége között Izrael lakossága több mint kétszeresére nőtt: a zsidó lakosság mintegy 650 ezerről körülbelül 1,3 millióra emelkedett. A becslések szerint ebben az időszakban hozzávetőleg 680–700 ezer zsidó bevándorló érkezett: egyrészt európai holokauszt-túlélők, másrészt arab országokból – Irakból, Jemenből, Marokkóból, Líbiából, Egyiptomból, Szíriából és más államokból – távozó vagy elüldözött zsidó közösségek tagjai. A bevándorlók befogadása és elhelyezése óriási terhet rótt az új államra: a kormányzat ideiglenes táborokat, majd úgynevezett **maabarot** (átmeneti sátor- és bádogvárosokat) hozott létre, amelyekben a bevándorlók egy része évekig élt. A társadalmi különbségek jelentősek voltak: az európai, askenázi hátterű zsidó bevándorlók és a közel-keleti, szefárd/mizrahi zsidók között nyelvi, kulturális és gazdasági egyenlőtlenségek alakultak ki, amelyek a későbbi évtizedekben is feszültségeket okoztak. A bevándorlás nemcsak demográfiai, hanem területi kérdés is volt: a kormányzat a kibocsátó országoktól eltérő kultúrájú és gyakran szegény bevándorlókat a korábbi palesztin falvak helyén kialakított új településekre is irányította, ami a palesztin menekültek visszatérésének kérdését tovább bonyolította.

Az **1950-as hazatérési törvény** kimondta, hogy minden zsidónak joga van Izraelbe bevándorolni, és az érkezést követően állampolgárságot kapni. A törvény a cionista államépítés egyik alappillére volt, ugyanakkor a palesztin menekültek visszatérési joga – amelyet az ENSZ Közgyűlésének 1948. decemberi 194 (III) számú határozata a menekültek „visszatérésének" vagy „kártalanításának" elveként fogalmazott meg – nem valósult meg. Az izraeli kormányzat hivatalosan nem engedélyezte a menekültek tömeges visszatérését, arra hivatkozva, hogy az veszélyeztetné az új állam zsidó többségét és biztonságát. A palesztin menekültek száma 1949–1950-ben ENSZ-források szerint 700–750 ezer körül volt; más becslések 600–800 ezer közé teszik. A menekültek többsége a gázai övezetben, Ciszjordániában, Jordániában, Libanonban és Szíriában, valamint kisebb számban Egyiptomban és Irakban élt, nagyrészt ENSZ-segélyre szorulva. A menekültkérdés azóta is a konfliktus egyik legmélyebb, érzelmileg és politikailag leginkább terhelt vitája.

Az 1950-es évek elején Izrael politikai életét a **Mapai** (Munkáspárt) dominálta **David Ben-Gurion** vezetésével. Az államépítés kiterjedt az oktatás egységesítésére, a hadsereg megszervezésére, a közigazgatás kiépítésére és a mezőgazdasági-ipari infrastruktúra fejlesztésére. A korabeli izraeli önértelmezésben mindez a „pusztát virágzóvá tévő" úttörő munka folytatása volt; a palesztin narratívában ugyanez az időszak a menekülttáborok, a hazavesztés és a katonai ellenőrzés kezdetének a története. A két elbeszélés nemcsak értékelésben, hanem a vizsgált szereplők és területek kiválasztásában is eltér.

6.2.2 Fegyveres határincidensek és a megtorlások

A fegyverszüneti időszakot nem jellemezte valódi béke. A határ menti térségekben a betörések, szabotázsakciók és fegyveres összecsapások rendszeressé váltak. Az izraeli kormányzat ezek egy részét a szomszédos arab államokból kiinduló „beszivárgóknak" tulajdonította; az izraeli történeti és katonai források szerint a határsértők között voltak palesztin menekültek, akik vagyonukat próbálták menteni, és voltak fegyveres csoportok, amelyek támadásokat hajtottak végre. A beszivárgás jellegéről és mértékéről azonban a források eltérnek: a palesztin és arab narratíva a menekültek gazdasági és családi motivációit hangsúlyozza, míg az izraeli kormányzati narratíva a biztonsági fenyegetést emelte ki.

Az izraeli válasz gyakran **megtorló hadműveletek** formájában öltött testet, amelyek célpontjai nem mindig korlátozódtak a támadásokért felelősnek tartott fegyveresekre. A legismertebb esetek közé tartozik az 1953. októberi **kibjai mészárlás**, amikor egy jordániai határ melletti faluban izraeli erők – Ariel Saron vezetésével – több tucat házat robbantottak fel; a halottak száma 69 volt, többségük civil (nők és gyerekek). A kibjai akció nemzetközi felháborodást váltott ki, és az ENSZ Biztonsági Tanácsa elítélte Izraelt. Az izraeli kormányzat nyilvános üzenete ellentmondásos volt: Ben-Gurion kezdetben azt állította, hogy a hadsereg nem vett részt az akcióban, később a felelősséget a határ menti telepesekre hárította; a dokumentumok szerint ugyanakkor katonai egység hajtotta végre. A kibjai eset jól mutatja, hogy a megtorlási politika nemcsak katonai, hanem morális és nemzetközi jogi vitákat is gerjesztett.

A határincidensek és a megtorlások mellett a gazdasági és vízügyi feszültségek is hozzájárultak a hidegháborús regionális konfrontációhoz. Izrael vízellátási és mezőgazdasági fejlesztési tervei, valamint a Jordán folyó és mellékfolyóinak hasznosítása ellentétbe kerültek a szomszédos arab államok érdekeivel; ezek a viták később a hatnapos háborúhoz vezető út egyik tényezőjévé váltak.

6.2.3 A szuezi háború (1956)

Az 1956-os háború közvetlen előzménye **Gamal Abdel Nasszer** egyiptomi elnök 1956. júliusi döntése volt, hogy államosítja a Szuezi-csatorna társaságot. A döntés a brit–francia gazdasági és stratégiai érdekeket sértette; az Egyesült Királyság, Franciaország és Izrael titkos tárgyalásokon – a **sèvres-i jegyzőkönyv** néven ismert megállapodás keretében – közös katonai akciót készített elő. Izrael 1956. október 29-én támadást indított a Sínai-félszigeten, majd a brit és francia erők ultimátumot intéztek Izraelhez és Egyiptomhoz, majd bombázni kezdték az egyiptomi célpontokat, és csapatokat tettek partra a csatorna övezetében. Az izraeli célok között szerepelt a Sínai-félsziget ellenőrzése, a Tiran-szoros hajózási blokádjának feloldása és a határ menti támadások visszaszorítása; az izraeli kormányzat emellett a palesztin menekültek visszaszivárgásának megakadályozását is célként fogalmazta meg.

A háború katonai értelemben Izrael számára gyors sikert hozott: az izraeli erők elfoglalták a Sínai-félszigetet és a Gázai övezetet, utóbbiban az egyiptomi adminisztrációt ideiglenesen izraeli katonai kormányzás váltotta fel. Az izraeli erők a Gázai övezetben és a Sínai-félszigeten számos palesztin civilt gyilkoltak meg, elsősorban a háború első napjaiban; az áldozatok számára vonatkozó becslések széles skálán mozognak, és a mai napig vita tárgyát képezik. A palesztin történetírás a háborúhoz kapcsolódóan **hán jóniszi és kafr kászámi mészárlásként** emlegeti azokat az eseményeket, amelyekben izraeli katonák palesztin civilekkel végeztek; az izraeli katonai bíróság 1957-ben a Kafr Kászim-i eseményekért néhány katonát elítélt.

A nemzetközi nyomás hatására – elsősorban az Egyesült Államok és a Szovjetunió tiltakozása, valamint az ENSZ-közgyűlés fellépése miatt – Izrael 1957 márciusára kivonta csapatait a Sínai-félszigetről és a Gázai övezetből. A kivonulás fejében az ENSZ **UNEF** (United Nations Emergency

Force) néven békefenntartó erőt telepített a Sínai-félszigetre és a gázai határra; a Tiran-szoros hajózási szabadsága pedig nemzetközi garanciák tárgya lett. Az 1956-os háború Izrael számára katonai sikert, de diplomáciai visszavonulást hozott; Egyiptom számára katonai vereség volt, ám Nasszer presztízse a gyarmati hatalmakkal szembeni ellenállás miatt jelentősen nőtt az arab világban. A háború tovább mélyítette az arab–izraeli konfliktust, és megerősítette az arab nacionalizmus és a gyarmatosítás elleni harc összekapcsolódását.

6.2.4 Az 1960-as évek válsága és a regionális feszültség növekedése

A szuezi háborút követő évtized első felét viszonylagos nyugalom jellemezte Izrael és az arab frontvonalak között, ugyanakkor a mélyben komoly változások zajlottak. Egyiptom a Szovjetunióhoz közeledett, és a hidegháború logikája szerint fegyverkezési verseny indult: a szovjet fegyverszállítások révén az arab államok, különösen Egyiptom és Szíria, egyre korszerűbb harci repülőgépekhez, harckocsikhoz és légvédelmi eszközökhöz jutottak. Izrael a nyugati hatalmakkal, elsősorban Franciaországgal, az 1960-as évek elejétől pedig fokozatosan az Egyesült Államokkal építette ki katonai-politikai kapcsolatait; az amerikai fegyverszállítások az 1960-as évek második felében váltak meghatározóvá.

A regionális feszültség az 1960-as évek közepén több szálon is nőtt. Az egyik fontos tényező a **palesztin nemzeti mozgalom** újjászerveződése volt: 1964-ben **Jasszer Arafat** vezetésével megalakult a **Fatah**, majd ugyanebben az évben arab államok kezdeményezésére létrejött a **Palesztinai Felszabadítási Szervezet** (PFSZ). A PFSZ újra a nemzetközi napirendre tűzte a palesztin kérdést, és a fegyveres ellenállást a felszabadító harc részének tekintette. Izrael a PFSZ-t terrorista szervezetként kezelte; az arab államok egy része és a szovjet blokk viszont felszabadítási mozgalomként tekintett rá. A szervezet megítélése ma is vitatott, és a korszakban a „szabadságharcos” és a „terrorista” megnevezés egyszerre volt jelen a nemzetközi diskurzusban.

A másik fő feszültségforrás a víz- és területi viták, valamint a határ menti összecsapások voltak. Izrael és Szíria között a Jordán-folyó vízének elterelése és a határ menti demilitarizált övezetek használata körül visszatérő fegyveres összecsapásokra került sor. Az izraeli–szíriai határon 1967 tavaszán fokozódó lövöldözések, majd a szovjet hírszerzési jelentések – amelyekről a mai napig vita folyik, hogy félrevezetőek voltak-e – állították, hogy Izrael csapatokat von össze a szíriai fronton. A szovjetek ezt az információt továbbították az egyiptomi vezetésnek, ami a válság eszkalációjához vezetett.

A válság 1967 májusában gyors ütemben mélyült. **Nasszer** csapatokat küldött a Sínai-félszigetre, kérte az ENSZ-erők kivonását – amit **U Thant** ENSZ-főtitkár teljesített –, majd május 22-én lezárta a **Tiran-szorost** az izraeli hajózás elől. Izrael ezt casus bellinek tekintette, mivel az 1956-os kivonulás idején kapott nemzetközi biztosítékok éppen a hajózás szabadságára vonatkoztak. Az egyiptomi média és Nasszer beszédei a „zsidó állam megsemmisítésének” retorikáját is használták, ami Izraelben megalapozott félelmet keltett. Ugyanakkor a nemzetközi kutatás azóta vitatja, hogy Nasszer valóban támadást tervezett-e, vagy a szövetségi kötelezettségvállalás és a belpolitikai presztízs kényszerpályáján mozgott. A hónap végére az arab államok – Jordánia és Szíria, valamint Egyiptom – katonai összefogása látszólag egységes frontot teremtett, ami Izraelben az 1948-as fenyegetettség emlékét aktiválta.

6.2.5 A hatnapos háború (1967)

Az izraeli hadvezetés 1967. június 4–5-én döntött a megelőző csapás mellett. Június 5-én reggel az izraeli légierő **hadműveleti meglepetést** okozva csapást mért az egyiptomi repülőterekre; a nap végére az egyiptomi légierő zömét a földön megsemmisítette. A háború ezt követően több fronton zajlott: a Sínai-félszigeten az izraeli hadsereg gyorsan előrenyomult, és négy nap

alatt elfoglalta a félszigetet a csatornáig; Jeruzsálemnél és Ciszjordániában a jordániai erőkkel ütközött meg; a szíriai fronton pedig június 9–10-én elfoglalta a **Golán-fennsíkot**. A harcok során az izraeli légi és szárazföldi erők emberveszteségei viszonylag alacsonyak voltak, míg az arab hadseregek – különösen az egyiptomi és szíriai erők – súlyos veszteségeket szenvedtek. A háború áldozatainak pontos száma forrásonként eltér; az izraeli katonai veszteség körülbelül 700–800 fő, az arab katonai veszteség becslései pedig több ezertől több tízezerig terjednek. A civil lakosság szenvedése a megszállt területeken és a hátországban ugyancsak hatalmas volt, amit a menekülthullámok és a lakóhelyelhagyás tovább súlyosbított.

A háború katonai következménye Izrael által megszállt területek kérdése lett: a Sínai-félsziget, a Gázai övezet, Ciszjordánia, Kelet-Jeruzsálem és a Golán-fennsík. Izrael ellenőrzése alá került a teljes történelmi Palesztina területe, valamint a Sínai-félsziget és a szíriai Golán. Az izraeli kormányzat a június 7-én elfoglalt Kelet-Jeruzsálemet de facto annektálta, és később hivatalosan is kiterjesztette rá az izraeli joghatóságot. Az ENSZ BT 242. számú határozata (1967. november) a „területek megszállásból való kivonását” és minden állam „biztonságos és elismert határokon belüli békés létezésének” jogát fogalmazta meg; az angol nyelvű szöveg „territories” / „territories from territories” megfogalmazása miatt a mai napig vita tárgya, hogy a határozat az összes megszállt területről vagy azok egy részéről való kivonást követeli-e.

A háború palesztin lakosságot érintő következményei központi jelentőségűek. A háború alatt és közvetlenül utána becslések szerint újabb 250–350 ezer palesztin hagyta el Ciszjordániát és a Gázai övezetet, többségük Jordániába menekült. Ezt a palesztin történeti emlékezet **1967-es Nakbaként** emlegeti, párhuzamba állítva az 1948-as menekülléssel. Az izraeli források egy része szerint a lakhelyelhagyás önkéntes vagy a harcok elől való menekülés volt, míg a palesztin források szerint sok esetben izraeli katonai nyomás, kilakoltatások és a háborús körülmények kényszerítették a lakosságot. A pontos okok településről településre eltérőek, és a történészi kutatás ma sem tud egységes képet adni.

A háború hatása Izrael társadalmára és önértelmezésére is óriási volt: a győzelem eufóriát váltott ki, és megerősítette az állam biztonsági doktrínáját, ugyanakkor a megszállt területek hosszú távú ellenőrzése új morális, jogi és politikai dilemmákat nyitott. Az arab világban a háború sokkolta a közvéleményt, és aláásta a szekuláris arab nacionalizmus, különösen Nasszer tekintélyét; hosszabb távon hozzájárult az iszlamista mozgalmak megerősödéséhez is, bár ezt a kapcsolatot a kutatók inkább folyamatként, mintsem közvetlen oksági viszonyként értékelik.

6.2.6 A megszállás kezdete és az izraeli katonai igazgatás

1967 júniusától Izrael katonai kormányzást vezetett be a megszállt Ciszjordániában, a Gázai övezetben, Kelet-Jeruzsálemben, a Sínai-félszigeten és a Golán-fennsíkon. A katonai igazgatás jogalapját a nemzetközi humanitárius jog, különösen a **negyedik genfi egyezmény** (1949) adta, amely a megszálló hatalom kötelezettségeit szabályozza. Izrael hivatalos álláspontja szerint az egyezmény de facto alkalmazandó, de formálisan vitatta annak de jure alkalmazhatóságát a területekre, mivel azokat nem ismerte el szuverén állam területeiként. A nemzetközi közösség és később az izraeli legfelsőbb bíróság egyes döntései is másképp értelmezték ezt a kérdést. A megszállás jogi megítélése azóta is éles viták tárgya: az ENSZ és számos nemzetközi jogi szakértő a területek többségét megszállt területnek tekinti, míg Izrael hivatalos jogi nyelvezete időnként eltérő fogalmakat használ, különösen Kelet-Jeruzsálem annektálása kapcsán.

A megszállás első éveit három fő folyamat jellemezte. Az első a **katonai rendeleteken alapuló igazgatás** kiépítése: a katonai kormányzat széles körű jogosítványokat kapott a közrend fenntartására, az ingatlanok és földek kisajátítására, a gyülekezési és mozgásszabadság korlátozására, a közigazgatási őrizetre és a területrendezésre. A palesztin lakosság állampolgárságot nem kapott, hanem megszállt területen élő lakosként különleges jogi rezsim alá tartozott. A Gázai övezetben és

Ciszjordániában a palesztinok nem szavazhattak az izraeli parlamenti választásokon, ugyanakkor a helyi választásokat sem engedélyezték szabadon.

A második folyamat a **zsidó telepek építésének elindulása**. Az izraeli kormány az 1967 utáni években előbb katonai és „biztonsági" célúnak nevezett településeket hozott létre a megszállt területeken, később pedig ideológiai alapon szerveződő polgári telepeket is támogatott. A telepépítést az izraeli kormányzat különböző fórumokon eltérő indokokkal – vallási, történelmi, biztonsági, demográfiai – magyarázta; a nemzetközi jogi álláspont szerint a megszállt területeken a civil lakosság áttelepítése sérti a negyedik genfi egyezményt. Izrael ezt vitatta, különösen Kelet-Jeruzsálem és egyes Ciszjordániában lévő területek esetében. A telepek száma és lakossága az 1970-es évektől, főleg a Likud hatalomra kerülése után gyorsan nőtt.

A harmadik folyamat **Kelet-Jeruzsálem annektálása és a város egyesítése** volt: Izrael de facto, majd adminisztratív és jogi értelemben is kiterjesztette határait a keleti városrészekre és a környező falvakra. Az ENSZ ezt nem ismerte el, és a nemzetközi közösség nagy része ma is megszállt területnek tekinti Kelet-Jeruzsálemet. A városban lakó palesztinok izraeli állampolgárságot nem kaptak automatikusan, hanem állandó tartózkodási jogosultságot, amelyet bizonyos feltételek mellett meg lehetett vonni.

A megszállás első éveiben az izraeli kormányzat nem alakított ki átfogó álláspontot a területek jövőjéről: a különböző pártok és szakértői testületek között vita volt a területek annektálása, a részleges kivonulás, illetve a palesztin autonómia lehetősége között. A palesztin lakosság politikai és gazdasági helyzete eközben romlott, a munkaerő egy része Izraelben vállalt munkát, ami gazdasági függőséget teremtett, ugyanakkor a megszállt területek termelőeszközeinek és vízkészleteinek hasznosítása is növekvő egyenlőtlenségeket szült. A palesztin ellenállás 1967 után fokozatosan szerveződött újjá: a PFSZ a jordániai bázisokról kiindulva gerillaakciókat hajtott végre, ami a jordániai belpolitikát is destabilizálta, és végül a fekete szeptemberi eseményekhez vezetett, amelyekről a következő fejezetek szólnak.

6.2.7 Források és bizonytalanságok

Az 1948–1967 közötti időszak rekonstrukciójában a források típusa és megbízhatósága jelentősen eltér. Az államközi események – a fegyverszüneti egyezmények, az ENSZ-határozatok, a hivatalos diplomáciai iratok, a katonai parancsok és a nemzetközi szerződések – viszonylag jól dokumentáltak, bár egyes levéltárak (például az arab államoké) részben zárva vagy rendezetlenek. A háborúk katonai adatai, a csapatmozgások és a hadműveleti döntések részben izraeli, brit, francia és amerikai levéltári forrásokból, részben a hadseregek hivatalos publikációiból származnak; az arab források hozzáférhetősége és a szovjet anyagok elérhetősége korlátozottabb.

A palesztin menekültek számára vonatkozó adatok becslések, és forrásonként szórnak. Az ENSZ menekültügyi szervezeteinek nyilvántartásai a regisztrált menekültek számát rögzítik, nem pedig a ténylegesen lakóhelyüket elhagyni kényszerülők pontos számát. A történészi kutatásban az 1948-as menekülthullám okaira három irányzat ismert: az izraeli hivatalos narratívához közel álló „önkéntes távozás" tézise, a palesztin narratívában hangsúlyozott tervszerű kiűzetés tézise, és az a középutas konszenzus, amely szerint a háborús körülmények, a palesztin vezetés összeomlása, a zsidó erők katonai akciói és a félelem együttesen idézték elő a menekülést; a kutatók máig vitatják az egyes tényezők súlyát.

Az 1956-os háború diplomáciai előkészítése a sèvres-i jegyzőkönyv révén dokumentált, de annak egyes példányai elvesztek vagy vitatottak. A háború alatti civil áldozatok száma – különösen a Gázai övezetben – bizonytalan, mert a korabeli források hiányosak, és az izraeli katonai iratok egy részét évtizedekig titkosították. A palesztin emlékezet és a korabeli ENSZ-jelentések eltérő számokat közölnek.

Az 1967-es háború közvetlen előzményeinek értelmezésében a szovjet hírszerzési jelentések, Nasszer szándékai és az izraeli döntéshozatal időzítése vitatott. Az izraeli levéltárak anyagai részben nyilvánosak, az arab levéltárak azonban alig kutathatók; a szovjet dokumentumok egy részének hozzáférhetősége javult, de nem teljes. A háború alatti palesztin menekülthullám számai becslések, a helyi esetek okai pedig településenként eltérően rekonstruálhatók.

A megszállt területek jogi helyzetének megítélése a nemzetközi jogban nem egységes: a nemzetközi bírósági tanácsadó vélemények és az ENSZ-közgyűlési határozatok mellett Izrael jogi érvelése eltérő fogalmakat használ. A telepek, a katonai igazgatás és a palesztin lakosság helyzetének leírásakor ezért mindig jelezni kell, hogy milyen jogi keretben értelmezzük az adott állítást.

6.2.8 Rövid összefoglaló

- Az 1949-es fegyverszüneti vonalak ideiglenes katonai határok voltak, nem pedig végleges békehatárok; Izrael a mandátumterület 78%-át ellenőrizte, Ciszjordániát Jordánia, a Gázai övezetet Egyiptom felügyelte.
- Az 1950-es évek elején Izrael tömeges zsidó bevándorlást fogadott be; a bevándorlók között európai holokauszt-túlélők és arab országokból érkező zsidók egyaránt voltak. A palesztin menekültek visszatérése nem valósult meg, ami a konfliktus egyik legmélyebb vitája maradt.
- A határ menti incidensek és az izraeli megtorló akciók (például Kibja 1953) állandósították a feszültséget; az izraeli kormányzat biztonsági fenyegetésként, a palesztin narratíva menekült- és veszteségtörténetként értelmezi ezt az időszakot.
- Az 1956-os szuezi háború brit–francia–izraeli együttműködésen alapult; Izrael elfoglalta a Sínai-félszigetet és a Gázai övezetet, de nemzetközi nyomásra kivonult. A háború Nasszer presztízsét növelte, és az arab nacionalizmus megerősödéséhez járult hozzá.
- Az 1967-es hatnapos háborúban Izrael elfoglalta a Sínai-félszigetet, a Gázai övezetet, Ciszjordániát, Kelet-Jeruzsálemet és a Golán-fennsíkot; a háború újabb palesztin menekülthullámot váltott ki, a palesztin emlékezet szerint „1967-es Nakba”.
- A megszállás kezdetét katonai igazgatás, a zsidó telepek építésének megindulása és Kelet-Jeruzsálem annektálása jellemezte; a nemzetközi jogi álláspont szerint a megszállt területek nagy részén Izrael megszálló hatalomként tartózkodik.
- A korszak értékelése alapvetően vitatott: az izraeli narratíva a függetlenség, a biztonság és a nemzetépítés történeteként, a palesztin narratíva a menekülés, a hazavesztés és a katonai uralom kezdeteként beszéli el.

6.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen különbségek vannak az 1949-es fegyverszüneti vonalak és a végleges nemzetközi határok között, és miért fontos ez a későbbi konfliktusok megértéséhez?
2. Hasonlítsa össze az izraeli ál

6.3 Béke, intifádák és a kétállami megoldás válsága

6.3.1 Az 1973-as háború és a Camp David-i egyezmény

Az Államépítés, háborúk és a megszállás alfejezetben tárgyalt 1967-es háború és az azt követő területi megszállás alapvetően átalakította a konfliktus szerkezetét: Izrael a Gázai övezetet, Ciszjordániát, Kelet-Jeruzsálemet, a szíriai Golán-fennsíkot és a Sínai-félszigetet ellenőrzése alá vonta, miközben az ENSZ Biztonsági Tanácsának 242. számú határozata a „területek

visszavonulás” elvét és a térség összes államának biztonságos határok közötti elismerését kapcsolta össze. Az 1973-as háború ebből a feszült, befagyott status quóból robbant ki, és éppen a katonai patthelyzet kényszerítette ki később az első izraeli–arab békeszerződést, amely a kétállami elképzeléshez is új keretet adott – noha a palesztin kérdést nem oldotta meg.

6.3.1.1 A jom kippuri/októberi háború

Az Egyiptom és Szíria által 1973. október 6-án, a zsidó jom kippur ünnepén és a ramadán havában indított koordinált támadás dokumentált katonai tény. A háború megnevezése maga is nézőpontfüggő: izraeli kontextusban jom kippuri háborúként, arab kontextusban ramadán vagy októberi háborúként szerepel. Az egyiptomi haderő átkelt a Szuezi-csatornán, áttörte a Bar-Lev-vonalat, míg a szíriai erők a Golán-fennsíkon nyomultak előre. Az izraeli hadsereg a kezdeti sokk után mozgósított, visszafoglalta a Golán-fennsíkot, majd átkelt a csatornán és bekerítette az egyiptomi harmadik hadsereget. A tűzszünetet az ENSZ BT 338. számú határozata sürgette, amely a 242. határozat végrehajtására és tárgyalásos rendezésre szólított fel.

A háború embervesztesége jelentős volt, de a pontos számok forrásonként eltérnek. Izraeli közlések szerint az izraeli halottak száma meghaladta a 2 500-at; az egyiptomi és szíriai veszteségek becslései széles sávban mozognak, jellemzően 10 000–20 000 fő között, a hadifogság és a logisztikai nehézségek következtében. Ezeket az adatokat nem tekinthetjük véglegesnek: a részt vevő államok katonai archívumai részben zártak, részben utólagosan módosítottak, így a hadtörténeti irodalom is eltérő számokat közöl.

A háború politikai következménye kettős volt. Egyiptom a hadműveletek részleges sikere révén visszanyerte presztízsét, ami lehetővé tette Anvar Szádát (Anwar Sadat) számára, hogy a békefolyamat felé mozduljon. Izraelben a katonai győzelmet beárnyékolta a kezdeti hírszerzési kudarc és a magas veszteség, ami aláásta a vezetésbe vetett bizalmat. A háborúval párhuzamosan az arab olajtermelő államok embargót hirdettek, ami az 1973–74-es olajárrobbanást idézte elő, és világgazdasági következményekkel járt – ez a fejlemény a Olaj, víz és a rentier állam (#hch37) fejezetben elemzett rentier logika szempontjából is kulcsfontosságú.

6.3.1.2 A Camp David-i egyezmény és az izraeli–egyiptomi béke

A háborút követően Henry Kissinger amerikai külügyminiszter ingázó diplomáciája (a „shuttle diplomacy”) tűzszüneti és csapatvisszafogó megállapodásokat ért el Izrael, Egyiptom és Szíria között. Ezt követte az a fordulat, amelyet Anvar Szádát 1977-es jeruzsálemi látogatása jelzett: az arab állam vezetője elsőként ismerte el nyilvánosan Izrael létjogosultságát. A Jimmy Carter amerikai elnök által közvetített, 1978. szeptemberi Camp David-i csúcstalálkozón Szádát és Menáhém Begin (Menachem Begin) izraeli miniszterelnök két keretdokumentumot írt alá. Az egyik a Sinai-félsziget visszaadásáról és a teljes izraeli–egyiptomi békeszerződésről rendelkezett, a másik a palesztin autonómia ötéves átmeneti időszakát vázolta fel, és utalt a palesztin lakosság „törvényes jogainak” elismerésére.

Az 1979. márciusi izraeli–egyiptomi békeszerződés dokumentált tény; ez volt az első izraeli–arab béke. Egyiptom visszakapta a Sínai-félszigetet, Izrael hajózási garanciákat és demilitarizált övezetet kapott, valamint megszűnt a legnagyobb arab állam katonai fenyegetése. A palesztin autonómia terve azonban soha nem valósult meg: a tárgyalások elakadtak, a palesztin vezetés és a legtöbb arab állam elutasította a kereteket, mert azok nem rögzítették a palesztin államiságot, a menekültek visszatérési jogát és a kelet-jeruzsálemi főváros ügyét. Az Arab Liga felfüggesztette Egyiptom tagságát, és a szervezet székhelyét Kairóból Tuniszba helyezte át – ez is azt mutatta, hogy az izraeli–arab béke és a palesztin nemzeti törekvés elismerése nem haladt párhuzamosan.

A Camp David-i folyamat a kétállami megoldás szempontjából azért válságos fejlemény, mert a béke Izrael és Egyiptom között megszüntette a hagyományos államközi háború legfőbb fenyegetését, miközben a palesztin területek megszállása fennmaradt, és a palesztin nacionalizmus a PLO-n keresztül egyre inkább önálló politikai szereplővé vált. A „területek békéért" elv az egyiptomi fronton működött, de a palesztin kérdésben az autonómia ígérete inkább a konfliktus elhalasztását szolgálta, mintsem a rendezést.

6.3.2 Az 1982-es libanoni háború és a Hezbollah felemelkedése

Az izraeli hadsereg 1982. június 6-án indította meg a „Béke Galileáért" hadműveletet Libanonban. Az izraeli kormány hivatalos indoklása szerint a cél a libanoni területről indított, Izrael elleni palesztin támadások megállítása és a PLO katonai infrastruktúrájának felszámolása volt. A kritikusok – köztük izraeli békemozgalmi csoportok és számos nemzetközi elemző – a háborút aránytalan inváziónak nevezték, amely túlmutatott a biztonsági célokon, és a libanoni színtér átrajzolását, valamint a szíriai befolyás visszaszorítását célozta. A két megnevezés – „hadművelet" vagy „invázió" – maga is a háború értelmezésének vitatott terepe.

A hadművelet során az izraeli erők elérték Bejrútot, és ostrom alá vették a PLO ottani főhadiszállását. Amerikai közvetítéssel megállapodás született: a PLO fegyvereseit tengeri úton evakuálták Tuniszba, Jasszer Arafat (Yasser Arafat) vezetésével. Bár az izraeli kormány fő célját katonai értelemben elérte – a PLO libanoni bázisát felszámolta –, a háború nem hozta el a remélt politikai rendezést, sőt új konfliktusszálat nyitott.

6.3.2.1 Szabra és Satila

1982 szeptemberében, a PLO evakuálása után, a Bejrút nyugati részén fekvő Szabra és Satila palesztin menekülttáborban tömeggyilkosságot követtek el libanoni keresztény milicista erők, amelyekkel az izraeli hadsereg szövetségesi viszonyban állt, és amelyek a térséget izraeli katonai ellenőrzés alatt tartották. A mészárlás ténye dokumentált; az áldozatok számát illetően azonban nincs egyetértés. A különböző források 700 és 3 500 közötti halálos áldozatot említenek, és az izraeli állami vizsgálóbizottság, a Kahan-bizottság is megállapította, hogy az izraeli döntéshozók nem látták előre, de nem is akadályozták meg a tömeggyilkosságot. A bizottság Ariel Sáron (Ariel Sharon) akkori védelmi minisztert közvetett felelősséggel terhelte, és lemondását javasolta; Sáron távozott a védelmi tárcától, de politikai pályafutása később folytatódott.

A Szabra és Satila-i események a palesztin emlékezetben a Nakba és az 1967-es háború mellett a palesztin társadalom kollektív traumáinak egyik központi elemévé váltak. Izraelben a háború és a menekülttáborokban történtek erős tiltakozást váltottak ki: 1982 szeptemberében több százezres izraeli tömegtüntetés követelte a felelősségre vonást, ami jelezte, hogy a háború nem élvezett egyöntetű társadalmi támogatást.

6.3.2.2 A Hezbollah megjelenése

A libanoni háború hosszú távú következménye volt a síita közösség radikalizálódása és a Hezbollah („Isten Pártja") megerősödése. A szervezet az 1980-as évek elején, részben az iráni forradalom inspirációjára, az izraeli megszállás elleni fegyveres ellenállás jegyében jött létre. Izrael, az Egyesült Államok és az Európai Unió a Hezbollahot terroristaszervezetnek minősíti, míg a szervezet önmagát ellenállási mozgalomként és libanoni politikai pártként határozza meg. Ez a minősítésbeli eltérés a nemzetközi viták egyik tartós eleme maradt. Az izraeli hadsereg 1985-ben részlegesen kivonult Libanonból, de egy biztonsági övezetet fenntartott Dél-Libanonban, amelynek

felszámolása csak 2000-ben következett be. A libanoni háború tehát nemhogy nem hozott békét, hanem évtizedes izraeli–libanoni konfliktust és a Hezbollah felemelkedését eredményezte, amely a Libanon a 20. században és ma fejezetben részletesen tárgyalt polgárháborúba is beleszólt.

6.3.3 Az első intifáda és az oslói folyamat

Az 1967 utáni megszállás alatt a palesztin lakosság mindennapjait a katonai igazgatás, a telepek terjeszkedése és a gazdasági függőség alakította. A palesztin politikai vezetés Tuniszban, száműzetésben működött, a nemzetközi figyelem pedig az államközi tárgyalásokra összpontosult. Ebben a helyzetben robbant ki 1987 decemberében az első intifáda (arabul „felrázás”), amely a palesztin társadalom széles körű, a megszállással szembeni felkelése volt.

6.3.3.1 Az első intifáda

A felkelés a Gázai övezetben kezdődött, és gyorsan átterjedt Ciszjordániára és Kelet-Jeruzsálemre. Az intifáda nem egyetlen szervezet irányítása alatt állt, hanem helyi bizottságok hálózata szervezte, és tömegtüntetéseket, sztrájkokat, boltbezárásokat, adómegtagadást, valamint kövekkel és Molotov-koktélokkal végrehajtott támadásokat foglalt magában az izraeli katonai jelenlét ellen. Fontos hangsúlyozni, hogy bár a felkelésnek számos erőszakmentes eleme volt, nem volt kizárólagosan erőszakmentes: palesztin fiatalok kövekkel támadtak izraeli katonákra, és palesztin fegyveres csoportok is hajtottak végre támadásokat izraeli célpontok ellen. Ugyanakkor a képhez hozzátartozik, hogy az izraeli hadsereg tömeges letartóztatásokat, kijárási tilalmakat és éles lőszer használatát alkalmazta.

A halálos áldozatok számát a különböző források eltérően közlik. Az izraeli emberi jogi szervezet, a B’Tselem adatai szerint 1987 és 1993 között több mint 1 200 palesztin halt meg, izraeli oldalon pedig mintegy 170 halálos áldozatot tartanak nyilván; ezek a számok nagyságrendileg általánosan elfogadottak, de a pontos besorolás (civil, harcos, gyermek) vitatott. A katonai bíróságok, adminisztratív őrizetek és a telepek bővülése az intifáda alatt is folytatódtak.

Az intifáda politikai hatása jelentős volt. A palesztin nacionalizmus újra a nemzetközi napirendre került, és 1988 novemberében a Palesztinai Nemzeti Tanács Algírban kikiáltotta Palesztina államot, elismerve a 242. és 338. számú ENSZ-határozatokat, és hallgatólagosan elfogadva a kétállami keretet. Az Egyesült Államok ezt követően nyitott párbeszédet a PLO-val, ami diplomáciai áttörést jelentett. Mindez megalapozta a későbbi, titkos és hivatalos tárgyalásokat.

6.3.3.2 Az oslói folyamat

A norvég közvetítéssel folytatott titkos tárgyalások 1993-ban vezettek el az izraeli kormány és a PLO közötti elvi megállapodáshoz (Oslói Megállapodás, hivatalosan: Elvi Nyilatkozat az átmeneti önkormányzati rendszerről). A dokumentumot 1993. szeptember 13-án Washingtonban írta alá Jasszer Arafat és Jichák Rabin (Yitzhak Rabin) izraeli miniszterelnök, és tartalmazta a kölcsönös elismerést: a PLO elismerte Izrael állam létjogosultságát és lemondott a terrorizmusról, Izrael pedig elismerte a PLO-t a palesztin nép legitim képviselőjeként. Az 1995-ös Osló II megállapodás létrehozta a Palesztin Hatóságot, és Ciszjordániát három zónára osztotta: A zóna (teljes palesztin ellenőrzés), B zóna (palesztin polgári ellenőrzés, izraeli biztonsági ellenőrzés) és C zóna (teljes izraeli ellenőrzés). A végleges státusz kérdéseit – határok, Jeruzsálem, menekültek, telepek, víz – öt éven belülre halasztották.

Az oslói folyamatot kezdettől fogva széleskörű kritika kísérte mindkét oldalon. Az izraeli jobboldal és a telepesmozgalom szerint a PLO-nak tett engedmények gyengítették Izrael biztonságát és

a „Júdea és Szamária” feletti zsidó igényt; a palesztin oldalon a Hamász és az Iszlám Dzsihád elutasította a PLO kompromisszumát, mert az nem biztosította a menekültek visszatérését, és elfogadta az 1967-es határok alatti területi korlátokat. A „terrorizmus” és „ellenállás” minősítések itt is ütköztek: amit az izraeli kormány a biztonsági megállapodás megszegésének tekintett, azt a palesztin fegyveres csoportok gyakran a megszállás elleni legitim harcnak nevezték. Az 1994-es hebroni mészárlás, amelyben egy izraeli telepes 29 palesztin imádkozót gyilkolt meg a pátriárkák sírjánál, tovább mélyítette a bizalmi válságot; az 1995. novemberi Rabin-gyilkosság pedig, amelyet egy izraeli szélsőséges követett el, a békefolyamat egyik legnagyobb politikai csapása volt.

Az oslói korszak alatt a telepek száma és lakossága tovább nőtt, a palesztin lakosság mozgását ellenőrzőpontok és lezárások korlátozták, a Palesztin Hatóság pedig korlátozott jogkörrel, külső pénzügyi támogatással működött. A folyamat így nem a függetlenség felé haladt, hanem egy aszimmetrikus, töredezett joghatósági rendszert hozott létre. A békefolyamat „válsága” ebben az időszakban nem egyszerűen a végső megállapodás hiánya volt, hanem az a jelenség, hogy az átmeneti intézmények állandósultak, miközben a végső státusz tárgyalásai el sem kezdődtek.

6.3.4 A második intifáda és a gázai kivonulás

A 2000. júliusi Camp David-i csúcstalálkozó Bill Clinton amerikai elnök, Ehud Barak izraeli miniszterelnök és Jasszer Arafat között a végső státusz kérdéseit volt hivatott rendezni. A tárgyalás kudarcot vallott, és a kudarc okairól éles vita alakult ki. Az izraeli és amerikai résztvevők egy része szerint Barak nagyvonalú ajánlatot tett – például Ciszjordánia és Gáza jelentős részének palesztin fennhatóság alá adását, Kelet-Jeruzsálem egyes negyedeinek palesztin fővárosi státuszát –, de Arafat nem tett ellenjavaslatot, és elutasította a menekültek visszatérési jogáról való lemondást. A palesztin narratíva szerint az ajánlat nem biztosított életképes, összefüggő államterületet, nem adott egyértelmű megoldást a menekültkérdésre, és Jeruzsálemben sem garantálta a palesztin szuverenitást a Haram al-Saríf (Templom-hegy) felett. A probléma forráskritikai szempontból az, hogy a „Barak-ajánlat” paraméterei nem léteznek egyetlen aláírt dokumentumban; a résztvevők emlékiratai, interjúi és a kiszivárogtatott térképek eltérő képet adnak. Ezért a 2000-es Camp David-i tárgyalás pontos tartalma és a kudarc felelőssége tudományosan vitatott, nem lezárt kérdés.

6.3.4.1 A második intifáda

2000. szeptember 28-án Ariel Sáron, akkor ellenzéki vezető, látogatást tett a jeruzsálemi Templom-hegyen/Haram al-Sarífon. A látogatás palesztin tiltakozásokat váltott ki, és gyakran a második intifáda (al-Aksza intifáda) kirobbanásának közvetlen okaként említik, bár a történészek egy része hangsúlyozza, hogy a tömeges elégedetlenség és a megszállás körülményei már készen álltak, a látogatás inkább szikraként hatott. A felkelés hamarosan fegyveres összecsapásokká, öngyilkos merényletekké és katonai műveletekké szélesedett. A Hamász, az Iszlám Dzsihád és az al-Aksza Mártírjainak Brigádja (a Fatahhoz köthető fegyveres csoport) hajtott végre izraeli városokban robbantásos merényleteket, amelyeket Izrael és számos nyugati állam terrorizmusnak minősített; a csoportok ezeket a megszállás elleni ellenállásnak nevezték. Az izraeli hadsereg 2002 tavaszán indította a „Védőpajzs” hadműveletet, amely során visszafoglalta a palesztin városokat, és újra teljes katonai ellenőrzést vezetett be Ciszjordániában.

A második intifáda emberi és társadalmi költsége súlyos volt. A halálos áldozatok számát a különböző források 3 000–4 000 palesztin és 1 000–1 200 izraeli közé teszik, a civil áldozatok aránya vitatott. Az izraeli kormány 2002-től kezdve biztonsági okokra hivatkozva építette a

ciszjordániai akadályrendszert (izraeli megnevezéssel biztonsági kerítés, palesztin és nemzetközi bírálók szerint „fal” vagy „apartheidfal”). A Nemzetközi Bíróság 2004-es tanácsadó véleménye szerint a kerítés megépítése a megszállt területen jogellenes, mert sérti a palesztin lakosság mozgásszabadságát és a nemzetközi humanitárius jogot; Izrael a véleményt elutasította, és a biztonsági szükséghelyzetre hivatkozott. Ez a jogvita jól mutatja a konfliktus nemzetközi jogi dimenziójának vitatott jellegét.

6.3.4.2 A gázai kivonulás

2005 augusztusában Ariel Sáron – immár miniszterelnökként – egyoldalú kivonulási tervet hajtott végre: az izraeli hadsereg és körülbelül 8 000–9 000 izraeli telepes elhagyta a Gázai övezetet, és felszámolták az ottani telepeket. A kivonulás ténye dokumentált; indoklása vitatott. Az izraeli kormány hivatalos érvelése szerint a lépés biztonsági racionalizálás volt: a Gázai övezet megtartása több kockázatot jelentett, mint amennyi stratégiai előnyt, és a kivonulás jobb demográfiai és diplomáciai helyzetet teremtett. A bírálók – izraeli jobboldali csoportok és telepesek – a lépést a zsidó állam szempontjából káros területi engedménynek tekintették, amely a kétállami megoldást gyengítette. A palesztin oldalon sokan a kivonulást nem valódi függetlenségi lépésnek, hanem a Gázai övezet elszigetelésének és a Palesztin Hatóság meggyengítésének látták.

A kivonulás után a Gázai övezet feletti palesztin ellenőrzés nem vezetett stabil önkormányzáshoz. A 2006. januári palesztin parlamenti választásokon a Hamász többséget szerzett, és megalakította kormányát. Izrael, az Egyesült Államok és az EU a Hamászt terrorszervezetnek minősítette, és megtagadta a diplomáciai és pénzügyi együttműködést; a Palesztin Hatóságon belül a Fatah és a Hamász közötti feszültség 2007-ben Gázában fegyveres konfliktushoz vezetett, amelynek nyomán a Hamász átvette az ellenőrzést az övezet felett, míg Ciszjordániában a Fatah-vezette Palesztin Hatóság maradt hatalmon. Ez a palesztin politikai megosztottság a kétállami megoldás egyik legsúlyosabb akadályává vált, mert a palesztin tárgyalófél legitimitása kérdőjeleződött meg, és a Gázai övezetre később blokádot vezettek be.

A 2005-ös gázai kivonulás tehát nem hozta el a békefolyamat újraindulását, hanem inkább a kétállami megoldás strukturális válságát mélyítette el: a palesztin politikai tér kettészakadt, a ciszjordániai telepek és katonai ellenőrzés fennmaradtak, a Gázai övezet pedig fokozatosan humanitárius és biztonsági válságövezetté vált. E fejlemények a következő alfejezetben, a Izrael és Palesztina a 21. században tárgyalt események közvetlen előzményeit képezik.

6.3.5 Források és bizonytalanságok

A Béke, intifádák és a kétállami megoldás válsága alfejezet eseményeinek kronológiája – a háborúk kezdőnapjai, a Camp David-i és oslói aláírások dátumai, az ENSZ BT 242., 338. számú határozatai, a 2005-ös kivonulás lebonyolítása – dokumentált tényeken alapul, elsősorban az izraeli és arab állami levéltárak, ENSZ-dokumentumok, kormányközi megállapodások és korabeli sajtóforrások révén. Ugyanakkor a statisztikai adatok – a halálos áldozatok, a menekültek és a telepesek létszámai – becslések, és a különböző források gyakran eltérő számokat közölnek. A palesztin áldozatokra vonatkozó adatokat az izraeli B’Tselem, a palesztin egészségügyi intézmények és az ENSZ jelentései gyűjtik, de az eltérő besorolási kritériumok miatt a hivatalos és a civil adatok nem mindig egyeznek. A katonai műveletek belső döntési folyamatai sok esetben titkosított dokumentumokban rejlenek, így a politikai döntéshozatal pontos rekonstrukciója továbbra is részleges.

A vitatott értelmezések közül kiemelendő:

- Az 1973-as háború előzményei és a győzelem mértéke nemzeti történetírások szerint eltérően jelenik meg: az egyiptomi hivatalos narratíva a kezdeti átkelést hangsúlyozza, az izraeli emlékezet a későbbi katonai sikert és a politikai sokkot.
- Az 1982-es libanoni háború megítélése máig polarizált: a „Biztonsági övezet" hívei a PLO-fenyegetés felszámolását emelik ki, a kritikusok az invázió aránytalanságát és a civil veszteségeket.
- A Szabra és Satila-i mészárlás áldozatszáma bizonytalan, és a felelősség megoszlása is vitatott; az izraeli Kahan-jelentés közvetett felelősséget állapított meg, de a libanoni és palesztin források ezt elégtelennek tartják.
- Az oslói folyamat értékelése kettős: a támogatók szerint ez volt az első reális lépés a kétállami megoldás felé, a kritikusok szerint a folyamat az izraeli ellenőrzés intézményesítését szolgálta, és a végső státusz elhalasztása aláásta a palesztin államiság esélyét.
- A 2000-es Camp David-i tárgyalások kudarcáért viselt felelősség kérdése élesen vitatott, és a források jellege – szóbeli javaslatok, térképvázlatok, emlékiratok – nem teszi lehetővé az egyértelmű megállapítást.
- A gázai kivonulás indokai és következményei máig vita tárgyát képezik: volt-e ez a kétállami megoldás felé tett lépés, vagy éppen annak felszámolása? A Hamász 2006-os választási győzelme és a palesztin megosztottság a kivonulás utólagos értékelését tovább bonyolította.

Az alfejezetben közölt számok – így az áldozati, telepes és menekültadatok – ellenőrzést igényelnek: ahol a források eltérnek, ott ezt az eltérést kell bemutatni, nem pedig egyetlen számot kijelentő ténnyé tenni. A szöveg ezért hangsúlyozta a becslések sávjait, és kerülte a véglegesnek tűnő statisztikai állításokat.

6.3.6 Rövid összefoglaló

- Az 1973-as háború katonai patthelyzete és az azt követő olajválság teremtette meg az izraeli–egyiptomi béke feltételeit, de ezzel párhuzamosan a palesztin kérdés megoldatlan maradt.
- A Camp David-i egyezmény (1978) és az 1979-es izraeli–egyiptomi békeszerződés az első izraeli–arab béke volt, ám a palesztin autonómia terve nem valósult meg, és az arab világ megosztottságát növelte.
- Az 1982-es libanoni háború a PLO libanoni bázisát felszámolta, de a szabra-satilai mészárlás és a megszállás új ellenállási mozgalmat, a Hezbollahot erősítette meg.
- Az első intifáda (1987–1993) a megszállt területek palesztin lakosságának széles körű felkelése volt, amely a palesztin nacionalizmust újra a nemzetközi napirendre helyezte, és előkészítette a PLO diplomáciai elismerését.
- Az oslói folyamat (1993–1995) a kölcsönös elismerés és a Palesztin Hatóság létrehozása révén intézményesítette a kétállami keretet, de a végső státusz kérdéseinek elhalasztása és a telepek bővülése aláásta a megállapodás hitelességét.
- A 2000-es Camp David-i tárgyalások kudarca és a második intifáda (2000–2005) erőszakhulláma mélyítette a bizalmi válságot, és az izraeli katonai újramegszálláshoz vezetett.
- A 2005-ös gázai kivonulás egyoldalú izraeli lépés volt, amely nem hozta el a rendezést: a Hamász 2006-os választási győzelme és a palesztin politikai megosztottság tovább nehezítette a kétállami megoldást.

6.3.7 Önellenőrző kérdések

- Hasonlítsa össze az 1973-as háború és az 1982-es libanoni háború okait, katonai lefolyását és politikai következményeit! Milyen szerepet játszott a palesztin kérdés mindkét esetben?

- Miként járult hozzá az első intifáda a palesztin diplomáciai fordulathoz és az oslói tárgyalások megindulásához? Mely tényezők korlátozták az oslói folyamat sikerét?
- Miért vitatott a 2000-es Camp David-i tárgyalások kudarcának felelőssége, és milyen forráskritikai nehézségek nehezítik a kérdés megválaszolását?
- Értékelje a 2005-ös gázai kivonulás szerepét a kétállami megoldás alakulásában! Miért nem vezetett a kivonulás a béke megerősödéséhez?
- Milyen eltérő minősítések („terrorszervezet", „ellenállási mozgalom", „megszállt terület", „vitatott terület") jelennek meg a Béke, intifádák és a kétállami megoldás válsága alfejezetben, és hogyan befolyásolják ezek a konfliktus értelmezését?

6.4 Izrael és Palesztina a 21. században

A 21. század elejére az 1990-es évek békefolyamatának kudarca, a második intifáda erőszakhulláma és a telepesmozgalom terjeszkedése együttesen olyan helyzetet teremtett, amelyben az izraeli–palesztin viszony a legtöbb elemző szerint az úgynevezett „konfliktuskezelés" (konfliktusmegoldás helyett) irányába mozdult el. Ez a fejezet a 21. századi időszakot tekinti át: a szeparációs fal építését mint egyoldalú izraeli intézkedést, a gázai kivonulást és a Gázai övezet irányításának változásait, a Fatah és a Hamasz közötti palesztin megosztottságot, a gázai háborúk sorozatát, az Ábrahám-egyezményeket mint a regionális diplomácia új keretét, valamint a 2023. október 7-i támadást és az azt követő háborút. A fejezet a 2026-ig tartó időszakot az izraeli belpolitika, a palesztin intézmények válsága és a kétállami megoldás perspektívájának tükrében tárgyalja. A hangsúly végig az ellenőrzött eseménytörténet és a vitatott értelmezések elkülönítésén van: ami dokumentált, azt dokumentáltként közöljük, ahol pedig a szereplők egymással élesen szemben álló narratívái dominálnak, ott ezt jelöljük.

6.4.1 A második intifáda öröksége és a szeparációs fal

A második intifáda (2000–2005) alatt Izraelben és a palesztin területeken több ezer ember vesztette életét. Az izraeli áldozatok jelentős része öngyilkos merényletekben halt meg buszokon, éttermekben és más polgári helyszíneken; a palesztin áldozatok nagy része izraeli katonai műveletek, célzott csapások és összecsapások során esett el. A B'Tselem izraeli emberi jogi szervezet adatbázisa szerint 2000. szeptember 29. és 2005. december 31. között körülbelül 3 300 palesztin és mintegy 1 000 izraeli halt meg; a becslések forrásonként eltérnek, de a korszak erőszakhullámának nagyságrendje nem vitatott.

Az intifáda egyik legfontosabb izraeli válasza a **szeparációs fal** (héberül: *gader ha-hafrada*, angol elnevezéssel „security barrier" vagy „separation barrier") építése volt. A döntést 2002-ben hozta meg Izrael, hivatalos indoklása szerint a terrorizmus megelőzése érdekében. A hivatalos izraeli álláspont szerint a fal csökkentette a merényletek számát; az izraeli biztonsági szervek által hivatkozott adatok szerint a 2003-as és 2004-es merényletek visszaesése részben a fal építésének volt köszönhető. A palesztin oldal és több emberi jogi szervezet ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a fal nyomvonala – különösen a Zöld vonaltól keletre eső szakaszokon – palesztin földeket szelt ketté, elválasztotta a palesztin városokat a mezőgazdasági területeiktől, és a mindennapi életet súlyosan korlátozta. A hágai Nemzetközi Bíróság 2004-ben tanácsadó véleményben megállapította, hogy a fal nyomvonala a megszállt palesztin területen sérti a nemzetközi jogot, és felszólított az építkezés leállítására; Izrael ezt a döntést nem ismerte el jogilag kötelezőként, az izraeli legfelsőbb bíróság pedig több szakaszon a nyomvonal módosítását rendelte el a palesztin lakosság aránytalan sérelme miatt. A fal tehát egyszerre dokumentált tény, élő jogi vita és emlékezetpolitikai szimbólum: az izraeli narratívában biztonsági intézkedés, a palesztin narratívában a megszállás és a területfoglalás eszköze.

6.4.2 A gázai kivonulás és a Gázai övezet átalakulása

2005 augusztusában Izrael Ariel Sárón kormánya alatt egyoldalúan kivonult a Gázai övezetből: kitelepítették a mintegy 8 000 izraeli telepest, és felszámolták a ciszjordániai Szamária északi részén lévő négy kisebb települést is. A kivonulást Izrael saját döntéseként hajtotta végre, nem a palesztin vezetéssel való tárgyalásos megállapodás részeként. A lépést a palesztin oldal egy része üdvözölte, mások azt hangsúlyozták, hogy Izrael a kivonulás után is ellenőrzése alatt tartotta a Gázai övezet határát, légterét és tengeri hozzáférését, így a terület nemzetközi jogi értelemben továbbra is megszállás alatt állónak minősül.

A kivonulás után a palesztin belpolitika radikálisan átrendeződött. A 2006-os palesztin törvényhozási választáson a **Hamász** (az Iszlám Ellenállási Mozgalom, arabul: *Harakat al-Muqāwama al-Islāmiyya*) elsöprő győzelmet aratott a Fatah mozgalommal szemben. A választási eredmény hitelessége nem vitatott; értelmezése viszont erősen vitatott. Egyes elemzők szerint a Hamasz győzelme a Fatah korrupciójával és az Oslo-folyamat kudarcával szembeni tiltakozás volt, míg mások szerint az iszlámista szervezet társadalmi és jótékonysági hálózatának, valamint erőszakos ellenállás-narratívájának politikai sikerét mutatta. A Hamaszt Izrael, az Egyesült Államok, az Európai Unió és több más állam terrorszervezetként tartja nyilván; a palesztin társadalom egy részében azonban legitim ellenállási szervezetként van jelen.

A Fatah és a Hamasz közötti feszültség 2007-ben nyílt fegyveres konfliktussá eszkalálódott. A Hamasz fegyveres erői júniusban átvették az irányítást a Gázai övezet felett, a palesztin hatóság erői pedig Ciszjordániában tartották meg a hatalmat. A palesztin intézményrendszer kettészakadt: Ciszjordániában a Mahmúd Abbász vezette Palesztin Hatóság kormányzott, Gázában pedig a Hamasz alakított ki de facto adminisztrációt. Ezt a megosztottságot a palesztin politikai elemzők egy része a nemzeti felszabadítási mozgalom belső válságaként írja le, mások a külső beavatkozás és az izraeli politika által mélyített strukturális törésként.

6.4.3 A gázai blokád és a gázai háborúk ciklusai

A Hamasz hatalomátvételét követően Izrael és Egyiptom szigorú blokád alá vette a Gázai övezetet. A blokád célja a hivatalos izraeli álláspont szerint a Hamasz fegyverkezésének és a terrortámadásoknak a megakadályozása volt; a palesztin oldal és a nemzetközi segélyszervezetek szerint a blokád kollektív büntetésként sújtotta a teljes gázai lakosságot. Azóta a Gázai övezetben a lakosság nagy része humanitárius segélyre szorul, az életkörülmények pedig a nemzetközi szervezetek jelentései szerint folyamatosan romlottak.

A 21. században több nagy fegyveres összecsapás zajlott a Gázai övezetben. A 2008–2009-es gázai háborút (Izraelben „Öntött ólom” hadművelet, arabul a palesztin oldal „Gázai mészárlásként” is emlegeti) izraeli légicsapások és szárazföldi hadművelet jellemezte. A halálos áldozatok száma vitatott: az ENSZ által hivatkozott palesztin adatok szerint több mint 1 400 palesztin halt meg, köztük nagyszámú civil; az izraeli kormány szerint a többség harcos volt. A pontos arányok vitatottak, mivel a harctéri azonosítás módszere és a „civil” kategória meghatározása semleges források hiányában is eltérő. A 2012-es hadművelet (Izraelben „Felhőoszlop”, Gázában a palesztin közösség által használt elnevezés „Hidzsára” / „Kőharc”) viszonylag rövid volt, de 2014-ben újabb hétéves ciklus indult: a 2014-es háború (Izraelben „Erős szikla”, Gázában sok palesztin által „A 2014-es gázai háború”) mintegy 50 napig tartott, és a palesztin egészségügyi minisztérium adatai szerint több mint 2 200 palesztin halt meg, köztük sok civil; izraeli oldalon 66 katona és 6 civil vesztette életét. Az ENSZ vizsgálóbizottságai mindkét oldalon dokumentáltak lehetséges háborús bűncselekményeket, de a jogi minősítések vitatottak maradtak. Ezeket a háborúkat a könyv nem „egyetlen háborúként”, hanem a blokád, a rakétatámadások, az izraeli légicsapások és szárazföldi

műveletek visszatérő ciklusaként tárgyalja, amelyben mindkét oldal áldozatokat szenvedett, és ahol az áldozati arányok értelmezése erősen politizált.

6.4.4 A telepespolitika és Ciszjordánia a 21. században

Ciszjordániában a 21. század első két évtizedében folyamatosan nőtt a zsidó telepesek száma. Az izraeli Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint a ciszjordániai (Kelet-Jeruzsálem nélküli) telepesek száma 2000-ben körülbelül 200 000 volt, 2020-ra pedig elérte a 450 000-et; Kelet-Jeruzsálemben további több mint 200 000 izraeli állampolgár él. A nemzetközi jogi konszenzus – amelyet az ENSZ Biztonsági Tanácsa több határozatban kifejezetten megerősített – szerint a megszállt területeken létesített telepek jogellenesek; Izrael ezt vitatja, és a bibliai Júdea és Szamária zsidó történelmi és biztonsági jelentőségére hivatkozik. A telepespolitika az egyik legnagyobb akadálya a kétállami megoldásnak: a palesztin oldal szerint a telepek, a rájuk épülő úthálózat és a katonai ellenőrzés szétaprózza a leendő palesztin állam területét. Az izraeli politikai spektrum egy része hivatalosan támogatja a telepesmozgalmat, más része biztonsági vagy demográfiai okokból ellenzi a további terjeszkedést.

A ciszjordániai palesztin lakosság mozgását az izraeli ellenőrzőpontok, a fal, a külön engedélyek és a katonai igazgatás határozzák meg. A Palesztin Hatóság formálisan önkormányzati jogköröket gyakorol, de a terület több mint 60%-án (az Oslo-megállapodás szerinti „C területen”) az izraeli katonai és polgári adminisztráció az elsődleges hatalom. Az emberi jogi szervezetek – köztük az izraeli Jesh Din, a palesztin Al-Haq és a nemzetközi Amnesty International – jelentései dokumentálták a palesztin lakosok elleni erőszakos cselekményeket, földfoglalásokat és adminisztratív korlátozásokat; e jelentésekben azonban a felelősség pontos hozzárendelése és a szándékosság megítélése vitatott.

6.4.5 A palesztin belpolitika megosztottsága

A palesztin politikai tér 2007 óta alapvetően kettős: Ciszjordániában a Fatah által dominált Palesztin Hatóság működik, Gázában a Hamasz adminisztrál. A két erő között több megbékélési kísérlet volt (Kairó, Doha, Moszkva közvetítésével), de egyik sem hozott tartós egységkormányt. A palesztin törvényhozó tanács (PLC) 2006 óta nem működik rendes jogalkotó testületként, a választásokat többször elhalasztották, és a Palesztin Hatóság elnöke, Mahmúd Abbász – akit 2005-ben választottak meg – a 2020-as években is hivatalban volt, noha mandátumának lejárta óta a legitimitása erősen vitatott a palesztin közvélemény egy részében.

A palesztin közvélemény-kutatások (például a Palesztin Politikai és Társadalomkutatási Központ, PCPSR, rendszeres felmérései) a 2010-es években és a 2020-as évek elején azt mutatták, hogy a palesztin társadalom erősen megosztott a politikai megoldásról: a támogatottság a kétállami megoldás, az egyállami megoldás és a fegyveres ellenállás stratégiája között hullámzott, és a Hamasz, illetve a Fatah támogatottsága is időszakonként változott. A közvélemény-kutatások módszertani korlátai miatt ezek az adatok irányjelzők, nem pontos választási eredmények.

6.4.6 A 2010-es évek: a kétállami megoldás válsága

A 2010-es években a kétállami megoldás – azaz egy önálló, életképes palesztin állam létrehozása Ciszjordániában és a Gázai övezetben Kelet-Jeruzsálem fővárossal – kilátásai a legtöbb elemző szerint romlottak. A folyamatos telepesbővítés, a palesztin politikai megosztottság, a jeruzsálemi státusz körüli viták, valamint a bizalmatlanság mélyülése miatt az izraeli–palesztin tárgyalások érdemben leálltak. Az utolsó jelentős amerikai közvetítési kísérlet, John Kerry 2013–2014-es

erőfeszítései, nem vezettek keretmegállapodáshoz. A palesztin vezetés ezzel párhuzamosan nemzetközi fórumokon próbált lépéseket tenni: 2011-ben az UNESCO, 2012-ben az ENSZ Közgyűlése nem tagállami megfigyelői státuszt adott Palesztinának. Ez a státus nem tette Palesztinát az ENSZ teljes jogú tagjává, de megerősítette a palesztin diplomáciai mozgásteret. Izrael és az Egyesült Államok ezt egyoldalú lépésként bírálta, mondván, hogy a kétoldalú tárgyalások elvét gyengíti.

A jeruzsálemi kérdés 2017-ben éles nemzetközi vita tárgyává vált, amikor az Egyesült Államok elismerte Jeruzsálemet Izrael fővárosaként, és 2018-ban a nagykövetségét Tel-Avivból Jeruzsálembe költöztette. A lépés izraeli részről üdvözlésre talált, a palesztin vezetés szerint viszont megsértette a nemzetközi jogot és a jeruzsálemi státuszról szóló korábbi konszenzust. 2020-ban az Egyesült Államok úgynevezett „Évszázad üzlete" (Peace to Prosperity) terve bemutatta a Washington által javasolt térképet és politikai keretet. A terv Izraelben a jobboldali kormányzat által kedvezően fogadott elgondolás volt, a palesztin oldal azonban elutasította, mert szerintük a terv nem biztosított volna tényleges szuverenitást, és a zsidó telepek nagy részét izraeli fennhatóság alatt hagyta volna. A terv nem vezetett tárgyalásokhoz, így a 2010-es évek végére a hivatalos kétállami folyamat formailag is megrekedt.

6.4.7 Az Ábrahám-egyezmények és a regionális átrendeződés

2020 augusztusa és októbere között az Egyesült Államok közvetítésével Izrael normalizálta kapcsolatait az Egyesült Arab Emírségekkel, Bahreinnel, Szudánnal és Marokkóval. Ezeket a megállapodásokat összefoglalóan **Ábrahám-egyezményeknek** (Abraham Accords) nevezik. Az egyezmények hivatalos izraeli és amerikai narratívája szerint a normalizáció a biztonsági együttműködés, a gazdasági kapcsolatok és a vallásközi párbeszéd új korszakát nyitotta meg, és bebizonyította, hogy a régió államai a palesztin kérdéstől függetlenül is hajlandóak elismerni Izraelt. A palesztin vezetés ezzel szemben „hátbaszúrásként" értékelte a lépést, mert szerintük az arab államok normalizációja feladta azt a korábbi arab ligás konszenzust, hogy a teljes rendezés a palesztin államiság eléréséhez kötött. Az Ábrahám-egyezmények hatása a palesztin kérdésre vitatott: egyes elemzők szerint a normalizáció Izraelt erősíti, és a palesztin oldal alkupozícióját gyengíti, mások szerint viszont a megállapodások a regionális stabilitás és a gazdasági együttműködés előnyeit hozhatják el hosszabb távon, ami esetleg a palesztin rendezést is elősegítheti. A 2023-as háború azonban ezt a folyamatot részben megtörte, illetve más dinamikát adott neki.

6.4.8 Izrael belső politikai válságai a 2020-as évek elején

Izraelben a 2019–2022 közötti időszakot ismételt választások és kormányalakítási nehézségek jellemezték. A Benjamin Netanjahu vezette Likud, a jobboldali-vallásos blokk, valamint a centrista és baloldali-középső erők között nem alakult ki hosszú távú parlamenti többség. 2021-ben hosszú tárgyalások után alakult meg egy széles koalíció, amely Naftali Bennettet és Jaír Lapidot állította a kormány élére; ebben a kormányban először vettek részt arab pártok is. A kormány nem a palesztin kérdés békefolyamatát helyezte előtérbe, hanem a belpolitikai stabilitást és a gazdaságot, és a ciszjordániai telepespolitikát kisebb-nagyobb intenzitással folytatta. 2022 végén Netanjahu ismét miniszterelnök lett, és olyan koalíciót alakított, amelyben szélsőjobboldali és vallásos cionista pártok is jelentős szerephez jutottak. A kormány programjában a ciszjordániai zsidó jelenlét bővítése, az izraeli szuverenitás kérdésének napirenden tartása és a palesztin hatóság további korlátozása szerepelt. A palesztin oldal ezt a kétállami megoldás szándékos felszámolásaként értékelte, míg az izraeli kormány hivatalosan a biztonságot és a zsidó történelmi jogokat hangsúlyozta.

6.4.9 A 2023. október 7-i támadás és a gázai háború

2023. október 7-én a Hamasz és más gázai fegyveres csoportok váratlan támadást indítottak Izrael ellen. A támadás során a Hamasz harcosai áttörték a gázai kerítést, megtámadtak izraeli katonai bázisokat és több dél-izraeli települést, civil lakosokat gyilkoltak meg, és túszokat ejtettek. Az izraeli hatóságok által megerősített adatok szerint a támadásban mintegy 1 200 ember halt meg, többségük civil; a támadók mintegy 250 embert hurcoltak el Gázába. A támadás az izraeli narratívában az állam történetének legsúlyosabb terrorista támadásaként és a holokauszt óta a legtöbb zsidó életet követelő napként jelenik meg. A palesztin és az arab világ egy részében a támadást a megszállás alatti palesztin elnyomás elleni fegyveres válaszként, a hivatalos Hamasz-narratívában pedig „ellenállási műveletként" állítják be. A nemzetközi intézmények – köztük az ENSZ – a támadás civil lakosok elleni részét jogi szempontból háborús bűncselekménynek minősítették, az izraeli kormány pedig azonnali háborút hirdetett a Hamasz ellen.

Az izraeli katonai válasz, amelyet a kormány a Hamasz felszámolásának céljával indított, a Gázai övezet addigi legsúlyosabb pusztításához vezetett. A Gázai egészségügyi minisztérium (amely a Hamasz adminisztráció alatt működik, ezért adatait függetlenül nehéz ellenőrizni) 2024–2025 folyamán több tízezer halálos áldozatról számolt be. Az ENSZ humanitárius szervezetei és számos nemzetközi civil szervezet a gázai civil lakosság katasztrofális életkörülményeit, a lakóépületek, kórházak, iskolák és vallási épületek nagyarányú lerombolását dokumentálta. Izrael a civil áldozatok nagy számát a Hamasz azon gyakorlatával magyarázza, hogy a harcosait és fegyvereit sűrűn lakott civil épületek, iskolák és kórházak alatt, alagútrendszerben működteti, így a támadásokat a harctéri logika szükséges következményeként állítja be. A palesztin oldal szerint az izraeli hadművelet aránytalan, a civil lakosság elleni kollektív büntetés, és egyes humanitárius jogászok szerint a hadviselés módja felveti a népirtás vádját. 2024-ben Dél-Afrika keresetet nyújtott be a Nemzetközi Bírósághoz, azt kérve, hogy a bíróság állapítsa meg, Izrael megsérti a Népirtás elleni egyezményt Gázában. A bíróság 2024. január 26-án ideiglenes intézkedéseket rendelt el, amelyben többek között felszólította Izraelt a civil lakosság védelmére, de a népirtás vádját érdemben, jogerősen nem bírálta el a 2026-os lezárás időpontjáig. A vád és a védelem egyaránt erősen vitatott: a kritikusok szerint a „népirtás" kifejezés használata a konfliktusban politikai vádaskodássá vált, míg a felvetők szerint a dokumentált pusztítás és a kijelentések elegendő alapot adnak a nemzetközi jogi vizsgálatra.

A háború során a Gázai övezet lakosságának túlnyomó része belső menekültté vált, a humanitárius segélyek bejutása pedig súlyosan korlátozott volt. Több nemzetközi segélyszervezet (például az Oxfam, az MSF, az ENSZ OCHA) katasztrófális élelmezési helyzetről számolt be; 2024-ben egyes elemzők szerint a Gázai övezet északi részén a lakosság egy része éhezésnek volt kitéve. Izrael szerint a segélyszállítmányok korlátozását a Hamasz fegyveres csempészése és a biztonsági kockázatok indokolták, míg a segélyszervezetek szerint a blokád szándékosan akadályozta a civilek túlélését. A halotti statisztikák és az éhezés mértékét illetően a független, nemzetközileg ellenőrzött adatgyűjtés rendkívül korlátozott volt, ezért a számok becslések, és a két oldal eltérően közli őket.

6.4.10 A tűzszünet és a regionális következmények

2024 végén és 2025 elején több közvetítő (Katar, Egyiptom, Egyesült Államok) tett erőfeszítést tűzszünet elérésére. 2025 elején ideiglenes tűzszünet lépett életbe, amelynek keretében túszok és palesztin foglyok cseréjére került sor, de a tartós rendezés nem jött létre. A tűzszünetek időszakosan megszakadtak, és a 2026-os állapot szerint a Gázai övezet humanitárius helyzete továbbra is súlyos volt, az újjáépítés kérdése pedig rendezetlen. Az izraeli kormány részéről

a háború céljaként megfogalmazott „Hamasz felszámolása” nem valósult meg, és a háború alatt a Hamasz katonai infrastruktúrájának nagy részét sem sikerült teljesen megsemmisíteni; a szervezet 2026-ig is megőrizte jelenlétét Gázában. A palesztin hatóság Ciszjordániában továbbra is működött, de legitimitása tovább erodálódott, és a ciszjordániai erőszak is nőtt a háború alatt: izraeli katonai razziák, telepes támadások, valamint palesztin fegyveres akciók egyaránt előfordultak.

A 2023-as háborúnak regionális következményei is voltak. A libanoni Hezbollah, amely Irán támogatását élvezi, a háború elején szolidaritásból rakétatámadásokat indított Észak-Izrael ellen, ami több tízezer izraeli lakos evakuálásához vezetett; Izrael válaszul katonai műveleteket folytatott Libanonban, és 2024-ben több Hezbollah-vezetőt is likvidált. Jemenből a húti mozgalom (amelyet Irán támogat) rakétákat és drónokat indított Izrael felé, valamint támadta a Vörös-tengeren a hajóforgalmat. Szíria a háború alatt újra belpolitikai válságba került, és 2024 decemberében Bassár al-Aszad rezsimje megbukott; ennek a háborúhoz való kapcsolódása közvetett és vitatott, mivel a szíriai eseményeket saját belső dinamikájuk is alakította. A regionális elemzők szerint a 2023-as háború az Irán által támogatott úgynevezett „ellenállási tengely” és az izraeli biztonsági doktrína között fennálló hosszú távú küzdelem új szakaszát nyitotta meg, de az ok-okozati láncolatok és a szereplők felelőssége erősen vitatott.

6.4.11 A kétállami megoldás jövője 2026-ig

A 2020-as évek közepére a kétállami megoldás támogatottsága a nemzetközi szervezetek és számos állam hivatalos álláspontja szerint továbbra is a nemzetközi konszenzust képezi, a gyakorlati megvalósíthatósága azonban a legtöbb elemző szerint romlott. Ciszjordániában a telepképződmények, utak és a katonai infrastruktúra olyan mértékben szabdalták fel a területet, hogy egy összefüggő palesztin állam kialakítása technikai és politikai értelemben is nehezebb lett, mint az 1990-es években. A palesztin oldalon a palesztin hatóság legitimitása gyenge, a Hamasz pedig nem fogadja el Izrael létét, illetve a kétállami megoldást a hagyományos formájában elutasítja. Az izraeli politikai spektrum jobboldalán a palesztin állam elutasítása programmá vált, a baloldali és centrista erők pedig kisebbségben vannak.

Mindez nem jelenti, hogy a kétállami megoldás hivatalosan lekerült volna a napirendről. Az ENSZ, az Európai Unió, az Arab Liga és az Egyesült Államok 2026-ig is a kétállami megoldást nevezte a hivatalos nemzetközi álláspontnak. A gyakorlati politika azonban a kérdés kezelésében egyre inkább a rövid távú tűzszünetekre, a humanitárius segélyekre és a regionális normalizáció elmélyítésére irányult.Learn more

6.4.12 Források és bizonytalanságok

A fejezet fő forrásai: izraeli kormányzati nyilatkozatok és statisztikai adatok (Izraeli Központi Statisztikai Hivatal, Izraeli Védelmi Erők), palesztin intézményi közlemények (Palesztin Központi Statisztikai Hivatal, Gázai Egészségügyi Minisztérium), ENSZ-jelentések (OCHA, UNRWA, ENSZ vizsgálóbizottságok), nemzetközi jogi dokumentumok (ICJ-tanácsadó vélemény, 2024-es ideiglenes intézkedések), valamint akadémiai és emberi jogi szervezetek elemzései (B’Tselem, Jesh Din, Al-Haq, PCPSR, ICG). Az adatok ellenőrzése különösen nehéz a Gázai övezetben: a helyszíni független megfigyelés korlátozott, a meghalt személyek hovatartozásának megállapítása vitatott, és a felek közötti információs háború a statisztikákat is áthatja. A halotti adatoknál ezért mindig meg kell adni a forrást és a módszertani bizonytalanságot. A palesztin egészségügyi minisztérium adatait például a Hamasz-adminisztráció alatt rögzítik, ugyanakkor az ENSZ és több nemzetközi szervezet ezeket általában irányadóként használja, mert független helyszíni adatbázis nem áll rendelkezésre. A háborús bűnök megítélése folyamatos jogi vita tárgya, és a

2026-os lezárásig a nemzetközi bírósági eljárások nem zárultak le. A „népirtás”, „terrorizmus”, „megszállás”, „ellenállás” kifejezések használatát a fejezet mindig az adott szereplőhöz vagy intézményhez köti.

6.4.13 Rövid összefoglaló

- A 21. század elejét a második intifáda öröksége határozta meg; Izrael válasza a szeparációs fal építése volt, amely biztonsági intézkedés és a megszállás vitatott eszköze.
- 2005-ben Izrael egyoldalúan kivonult a Gázai övezetből, de a terület külső ellenőrzése megmaradt; a 2006-os Hamasz-választási győzelem és a 2007-es palesztin megosztottság tartósan kettéválasztotta a palesztin intézményrendszert.
- A gázai blokád és a visszatérő háborúk (2008–2009, 2012, 2014, majd 2023–2025) humanitárius katasztrófát okoztak, és mindkét oldalon sok áldozatot követeltek; a halotti arányok és a jogi minősítések vitatottak.
- Ciszjordániában a zsidó telepek folyamatos terjeszkedése és a katonai ellenőrzés a kétállami megoldás gyakorlati alapjait erodálta.
- A 2010-es évek végén a kétállami folyamat megtorpant; az Egyesült Államok Jeruzsálem-politikája és a 2020-as terv új keretet hozott, de a palesztin oldal elutasította.
- A 2020-as Ábrahám-egyezmények normalizálták Izrael és több arab állam kapcsolatát, de a palesztin kérdés megoldását nem hozták közelebb.
- 2023. október 7-én a Hamasz támadása és a válaszcsapások a 21. század addigi legsúlyosabb gázai háborúját indították el, amely regionális következményekkel is járt.
- 2026-ra a kétállami megoldás hivatalosan a nemzetközi konszenzus része, de gyakorlati megvalósítása erősen megkérdőjelezett; a konfliktus a rövid távú konfliktuskezelés és a tartós rendezés közötti feszültségben áll.

6.4.14 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a szeparációs fal izraeli és palesztin értelmezését! Melyik állítás dokumentált tény, és melyik jogi vagy politikai értelmezés?
2. Miért nem tekinthető a gázai kivonulás a megszállás teljes végének, és hogyan értelmezik ezt a nemzetközi jogi álláspontok?
3. Milyen okok vezettek a palesztin belpolitika 2007-es kettészakadásához, és milyen következményei voltak ennek a Gázai övezetre és Ciszjordániára?
4. Miben különbözik a Hamasz és a Fatah kormányzási logikája, és hogyan hatott ez a palesztin államépítés lehetőségeire?
5. Az Ábrahám-egyezmények milyen értelemben átrendezik a regionális diplomáciát, és miért maradt a palesztin kérdés továbbra is nyitott?
6. Miért nem lehet egységesen megmondani a 2023-as gázai háború halálos áldozatainak pontos számát, és milyen forrásokra támaszkodhatunk?
7. Értékelje a kétállami megoldás esélyeit 2026-ból; milyen tényezők erősítik, és melyek gyengítik a megvalósíthatóságát?

7 Libanon az ókortól az Oszmán korig

7.1 Fönícia és a levantei partvidék

A mai Libanon területén az ókorban a Földközi-tenger keleti partvidékének egyik legjelentősebb kereskedelmi és kulturális hálózata alakult ki. A föníciai városok – elsősorban **Bublosz** (görög Byblos, a mai Dzsubajl), **Szidón** (arabul Szajdá) és **Türosz** (arabul Szúr) – nem alkottak egységes államot, hanem önálló városállamokként (görög *poliszhosz* analógiájára) működtek, amelyeket a tengeri kereskedelem, a közös nyelv és a szomszédos nagybirodalmak nyomása kötött össze. Ez az alfejezet a föníciai városok felemelkedését, az ábécé elterjedését, a tengeri terjeszkedést, majd az asszír, babilóniai, perzsa, hellenisztikus és római uralom időszakát tárgyalja. A téma azért kulcsfontosságú a könyv egésze szempontjából, mert a föníciai korszak alapozta meg a levantei partvidék azon vonásait – a tengeri nyitottságot, a kikötővárosok hálózatát, a többnyelvűséget és a birodalmi függés és helyi autonómia közötti egyensúlyozást –, amelyek később a hellenizmus, a római kor, az iszlám középkor és az oszmán időszak alatt is meghatározóak maradtak. A fejezet nem a mai Libanon határaiból indul ki, hanem a történelmi **Fönícia** (görög *Phoiniké*, latin *Phoenicia*) tágabb régiójából, amely a mai libanoni partvidék mellett Szíria partvidékének déli részét és a mai Izrael északi tengerpartját is magában foglalta.

A föníciai városokról szóló ismereteink forrásai egyenetlenek: a helyi írásos hagyomány nagy része elveszett, mert a papirusz és pergamen anyag a nedves éghajlaton nem maradt fenn. A legtöbb elsődleges forrás ezért külső szereplőktől származik: asszír és babilóniai királyfeliratok, egyiptomi adminisztratív szövegek, görög és római földrajzi és történeti munkák, valamint az Ószövetség egyes szövegei. A régészet – Bublosz, Szidón, Türosz, továbbá az észak-afrikai Karthágó és a föníciai gyarmatvárosok feltárása – azonban jelentős mértékben kiegészíti ezt a képet. A kronológiai adatok egy része régészeti rétegtani és kerámia-tipológiai becslésen alapul, ezért a kora vaskori és a késő bronzkori átmeneteknél évtizedes bizonytalansággal kell számolni.

7.1.1 A föníciai identitás kérdése

A „föníciai” kifejezés nem feltétlenül az ott élők önmegnevezése volt. A görögök nevezték így a keleti partvidék kereskedőit, valószínűleg a bíborszínű festékanyag (görög *phoinix*) vagy a pálmafa alapján, és a név a homéroszi eposzokban már feltűnik. A helyi lakosok magukat elsősorban városuk szerint azonosították: „türosziak”, „szidóniak”, „bublosziak”, illetve tágabb értelemben **kánaánitáknak** (a kánaáni nyelv és kultúra hordozóinak) nevezték magukat. A kánaáni nyelv északnyugati sémi ágához tartozó föníciai és pun nyelv szoros rokonságban állt a héberrel, az arámival és az ugaritivel. Ezt a megkülönböztetést azért fontos hangsúlyozni, mert a „föníciai” kifejezés visszavetítése gyakran egy homogén etnikai vagy nemzeti csoport képzetét kelti, holott a források inkább városállami lojalitást, kereskedelmi érdekközösséget és nyelvi-kulturális összetartozást mutatnak.

7.1.2 Bublosz, Szidón és Türosz felemelkedése

Bublosz a legkorábbi, régészetileg is jól dokumentált föníciai központ. A település a kőrézkor végétől folyamatosan lakott volt, és már az i. e. 3. évezredben kapcsolatban állt Egyiptommal. A város különösen a cédrusfa-kereskedelem révén vált jelentőssé: a libanoni hegyek cédrusfája hajóépítéshez, templomépítéshez és luxuscikkekhez kellett a Nílus menti udvar számára. Az egyiptomi óbirodalmi és középbirodalmi szövegek, például a **Szinuhe története** vagy az **Uni-életrajz**, utalnak a levantei partvidékkel folytatott kapcsolatokra. A Bubloszban talált egyiptomi feliratok és királyi ajándéktárgyak arra utalnak, hogy a város elitje szoros diplomáciai kapcsolatot tartott fenn az egyiptomi udvarral. A régészeti leletek, például az egyiptomi stílusú pecséthengerek és az itt talált korai feliratos emlékek azonban nem bizonyítják egyértelműen, hogy Bublosz egyiptomi gyarmat lett volna, inkább kereskedelemre és presztízscserére utalnak.

Szidón és **Türosz** a késő bronzkorban és a kora vaskorban nőtt a régió vezető tengeri hatalmaivá. Az **amarnai levelek** (i. e. 14. század) – az egyiptomi fáraó és a levantei városi uralkodók közötti ékírásos diplomáciai levelezés – részletes képet adnak a városok közötti vetélkedésről. A szidóni király, **Zimrida**, és Türosz uralkodója, **Abi-Milku**, egyaránt az egyiptomi elismerésért és a regionális hatalmi pozícióért versengett. A levelekből kiderül, hogy a városok közötti konfliktusok nem csupán kereskedelmi versengésből, hanem szárazföldi területek, kikötők és a hegyvidéki nyersanyagok ellenőrzéséből fakadtak. A késő bronzkori hanyatlás, amelyet a tengeri népek bevonulásának és a kelet-mediterrán kereskedelmi hálózatok összeomlásának neveznek, a föníciai városokat kevésbé érintette, mint a környező területeket; ennek okát a kutatók a tengeri kereskedelem rugalmasságában és a városi elit alkalmazkodóképességében látják.

A vaskorban Türosz lett a legbefolyásosabb föníciai város. A Biblia elbeszélése szerint **Hiram** türoszi király (i. e. 10. század) szövetséget kötött Salamon izraeli királlyal, és cédrusfát, mesterembereket és hajósokat biztosított a jeruzsálemi templom építéséhez (1Kir 5). Ez a bibliai hagyomány elsődleges forrásnak tekinthető a korabeli izraeli és föníciai kapcsolatokra nézve, ugyanakkor értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy a bibliai szövegeket jóval később, a jeruzsálemi központú teológiai szempontok érvényesítésével szerkesztették. A Hiram és Salamon közötti szövetség ezért a történészi konszenzus szerint valószínűsíthető történelmi kapcsolatot tükröz, de a részletek – például a szerződés pontos feltételei – rekonstrukciója bizonytalan. Türosz politikai berendezkedésére jellemző volt a királyság, a városi tanács és a papi elit közötti hatalommegosztás; a források utalnak arra, hogy a király hatalmát a kereskedőarisztokrácia és a templomok vagyonának ellenőrzése korlátozta.

7.1.3 A föníciai ábécé és az írásbeliség

A föníciai kultúra legmaradandóbb öröksége az **ábécé** elterjedése. A mai közel-keleti és európai írásrendszerek többsége – a héber, az arab, a görög, a latin, a cirill – végső soron a föníciai mássalhangzó-írásból származik. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a föníciaiak „találták fel” az írást; a korábbi egyiptomi hieroglifáknak és az ékírásnak is voltak fonetikus elemei. A föníciai újítás abban állt, hogy a hangjelölő jeleket erőteljesen leegyszerűsítették, és a rendszert a kereskedelem, a hajózás és a városi adminisztráció igényeihez igazították. A föníciai ábécé körülbelül 22 mássalhangzójelet használt, magánhangzókat nem jelölt, ami a sémi nyelvek szerkezetéből következett: a szógyököket mássalhangzóvázak alkották, a magánhangzók pedig grammatikai és jelentésbeli árnyalatokat hordoztak.

Az ábécé legkorábbi ismert példányai közé tartozik a **bubloszi Ahiram-szarkofág** felirata (i. e. 10. század körül, de a keltezés vitatott). A szarkofágon olvasható föníciai felirat a büntetést helyezi kilátásba azokkal szemben, akik felnyitják a sírt – ez a korabeli királyi reprezentáció és a feliratok mágikus-jogi funkciójának egyik fontos dokumentuma. A bibliai és egyiptomi párhuzamok arra

utalnak, hogy a levantei városokban az i. e. 2. évezred végén már többféle íráshasználat élt egymás mellett: ékírás a diplomáciában, egyiptomi hieroglifák egyes emlékeken, és fokozatosan teret nyert a lineáris ábécé-írás a mindennapi adminisztrációban és a kereskedelemben.

A görög források, különösen **Hérodotosz**, a föníciaiaknak tulajdonítják az ábécé meghonosítását Görögországban. Hérodotosz (Hisztoriai 5.58) szerint a föníciaiak, akik Kadmosszal érkeztek, hozták magukkal az írást. Ez a hagyomány azonban mítosz és történeti emlékezet keveréke; a görög ábécé föníciai eredete a betűk neve, sorrendje és formája alapján régészetileg és nyelvészetileg valószínű, de a közvetítés időpontja és mechanizmusa vitatott. Egyes kutatók az i. e. 9. századra, mások a 8. századra teszik a görög átvétel első hullámát, a leletek közül a legkorábbi görög feliratok i. e. 8. századiak.

7.1.4 Tengeri kereskedelem és gyarmatosítás

A föníciai városok gazdasági hatalmának alapja a **tengeri kereskedelem** volt. A kelet-mediterrán partvidék természeti erőforrásai – cédrusfa, bíborfesték, üveg, bor, olívaolaj és fémáruk – biztosították a kiviteli termékek alapját, míg a hajózási ismeretek és a navigációs tapasztalat lehetővé tette a távolsági kereskedelmet. A föníciai hajók a nyílt tengeren is közlekedtek, és a csillagok, a tengeráramlatok és a part menti tájékozódási pontok alapján navigáltak. A Biblia Hezekiel próféta könyvében (Ez 27) részletes leírása Türosz kereskedelméről – bár a szöveg teológiai ítéletet fogalmaz meg a város ellen – a korabeli tengeri kereskedelem termékeinek és útvonalainak egyik leggazdagabb forrása: ezüst, vas, ón, ólom, cédrus, bíbor, rabszolgák, lovak és luxuscikkek szerepelnek benne.

A föníciai városok a Földközi-tenger nyugati medencéjében is kereskedelmi hálózatot építettek ki. A legjelentősebb nyugati település **Karthágó** (a mai Tunisz mellett) volt, amelyet a hagyomány szerint Türosz alapított i. e. 814 körül. Az alapítási dátum azonban a későbbi görög és római történetírás rekonstrukcióján alapul, és a régészeti leletek egyelőre nem erősítik meg egyértelműen. Karthágó fokozatosan önálló hatalommá vált, és a nyugati föníciai – később pun – városok központja lett. A föníciai jelenlét nyomai Cipruson, Máltán, Szicílián, Szardínián, az Ibériai-félszigeten és Észak-Afrikában régészetileg dokumentáltak; az egyes lelőhelyek alapítási ideje azonban gyakran bizonytalan. A nyugati terjeszkedést a történészek nem egységes „gyarmatosítási” programként, hanem fokozatos, kereskedelmi és telepítési hullámként értelmezik, amelyben az egyes városok – elsősorban Türosz – eltérő szerepet játszottak.

A **bíborfesték** (görög *porphyra*) a föníciai kereskedelem egyik legismertebb luxusterméke volt. A festékanyagot a tengeri csigafajokból nyerték; a legértékesebb árnyalat a türoszi bíbor volt, amelynek előállítása rendkívül munkaigényes volt, és a szín az uralkodói reprezentáció jelképévé vált a Földközi-tenger térségében. A régészet feltárta a part menti bíborfeldolgozó műhelyek nyomait, például Szidón és Türosz környékén, de a termelés pontos volumenére és szervezetére vonatkozóan kevés dokumentum áll rendelkezésre.

7.1.5 Asszír, babilóniai és perzsa uralom

A kora vaskorban a föníciai városok viszonylagos önállósága a terjeszkedő asszír birodalom nyomása alá került. Az **újasszír** királyok az i. e. 9. századtól kezdve hadjáratokat vezettek a Levantéba, és adófizetésre kötelezték a tengerparti városokat. III. **Salamanasszer** (i. e. 858–824) feliratai között szerepel a türoszi és szidóni adók említése, és a híres **fekete obeliszk** egyik jelenete talán a türoszi király adójának átadását ábrázolja. Az asszír politikában a föníciai városok stratégiai jelentősége abban állt, hogy kikötőik révén hozzáférést biztosítottak a tengeri kereskedelemhez, hajóik pedig az asszír hadsereg logisztikáját szolgálták. Az asszír uralom nem számolta fel a városi királyságokat; az asszír birodalom szokásos gyakorlata szerint a

hűséges helyi dinasztiákat meghagyták, ha teljesítették az adó- és katonai kötelezettségeket. A lázadásokat azonban kíméletlenül megtorolták, és a városok területét megcsonkították vagy lakosságát deportálták.

A babilóniai **újbabilóni** (káldeus) birodalom idején, **II. Nabukodonozor** (i. e. 605–562) uralkodása alatt érte el az asszír-utóbbi hatalom a levantei partvidék feletti ellenőrzés csúcsát. Türosz hosszabb ostromot állt ki Nabukodonozor ellen, amelynek időtartama a források szerint több évig tartott, bár a pontos kronológia vitatott. Az ostrom és a város elfoglalásának mértéke nem egyértelmű; a bibliai prófétai szövegek túlzó képet festenek a pusztulásról, míg a babilóniai feliratok csak röviden utalnak a hadjáratra. Az viszont dokumentált, hogy a babilóniai korszakban a föníciai városok elveszítették korábbi politikai súlyukat, és a kereskedelemben is a babilóniai adminisztráció ellenőrzése alá kerültek.

A **perzsa Achaemenida birodalom** (i. e. 6–4. század) idején a föníciai városok a birodalom tengeri hatalmának gerincét alkották. A perzsa királyok nem központosították a tengeri kereskedelmet, hanem a helyi flottákat és hajósokat használták fel, különösen a görög városok elleni háborúkban. **Hérodotosz** beszámol arról, hogy a perzsa flotta legfontosabb hajói föníciai városokból érkeztek, és a föníciai hajósok tapasztalata a perzsa király, **Xerxész** görögországi hadjárata során döntőnek bizonyult. A perzsa korban a föníciai városok széles belső autonómiát őriztek meg: saját királyaik, pénzverésük és istentiszteleti intézményeik működtek, miközben adót fizettek és flottát biztosítottak. A pénzverdék – például Szidón és Türosz ezüst-pénzei – a helyi gazdaság és a perzsa érmehálózat összekapcsolódását mutatják.

7.1.6 Hellenizmus: Nagy Sándor és a szeleukida korszak

III. Alexandrosz (Nagy Sándor) i. e. 333-ban az isszoszi csata után a levantei partvidék ellen vonult. A föníciai városok közül a legtöbb harc nélkül behódolt, de **Türosz** – amely szigeterődítmény volt a parttól mintegy fél kilométerre – megtagadta a makedón uralkodó belépését a városba. Az i. e. 332-es **türoszi ostrom** az ókori hadtörténet egyik legismertebb eseménye: a makedón hadsereg töltőutat épített a szárazföld és a sziget között, és hónapokig tartó ostrommal foglalta el a várost. Az ostrom lefolyását **Arrianosz** és **Kurtius Rufus** műveiből ismerjük; ezek a források a makedón hadvezér dicsőítése és a hellén hősiesség szempontjából írtak, ezért az áldozatok számát és a pusztítás mértékét óvatosan kell kezelni. A régészet megerősíti a töltőút létrejöttét, mivel a földnyelv azóta is része a mai Türosz városának. Az ostrom után Türosz és a többi föníciai város elveszítette politikai önállóságát, de a hellenisztikus korban is megőrizte gazdasági és kulturális jelentőségét.

A hellenisztikus időszakban a föníciai városok fokozatosan **hellenizálódtak** anélkül, hogy helyi identitásuk teljesen eltűnt volna. A makedón uralmat követően a térség a **Ptolemaioszok** (Egyiptom) és a **Szeleukidák** (Szíria és Mezopotámia) közötti vetélkedés ütközőterülete lett. A Ptolemaioszok és Szeleukidák közötti szíriai háborúk (i. e. 3–2. század) során a föníciai kikötők többször cseréltek gazdát, ami a városi elitek pragmatikus alkalmazkodását erősítette. A hellén városi intézmények – gimnázion, törzsi szervezet, színház – megjelentek, de a föníciai nyelv és a helyi istentisztelet fennmaradt, amint azt a föníciai nyelvű feliratok görög feliratokkal párhuzamos használata mutatja. A hellenisztikus föníciai városok – különösen **Laodikeia** (ma Lattakia) és **Szidón** – híresek voltak filozófiai és orvosi iskoláikról; a szidóni filozófiai hagyomány a késő antikvitásban is tovább élt.

7.1.7 Róma és a császárkor

A római hódítás a hellenisztikus államrend széthullása után érte el a levantei partvidéket. **Pompeius** i. e. 64-ben **Syria** provincia részeként szervezte meg a föníciai városokat, és a római

uralom alatt a tengeri kereskedelem új lendületet kapott. A római császárkorban a föníciai partvárosok – **Berytus** (a mai Bejrút), **Sidonia**, **Tyrus** és **Tripolisz** – a keleti provinciák városi hálózatának jelentős tagjaiként működtek. **Berytus** római colonia lett, és a római jogi oktatás egyik legfontosabb központjává vált a császárkorban; a béritóni jogi iskola hírnevét a késő ókori források, például **Justinianus** császár kodifikációs munkái is őrzik. A római korszakban a föníciai városok lakossága nyelvileg és kulturálisan is tovább keveredett: a görög köznyelv mellett a latin hivatalos használata, a helyi sémi nyelvek pedig a mindennapi beszélt nyelvben éltek tovább.

A római korban a partvidék gazdasági súlya nem csökkent, de a birodalmi adminisztráció és a szárazföldi kereskedelmi útvonalak erősödésével a föníciai identitás „főníciai" összetevője fokozatosan háttérbe szorult. A hellén és római városi önértelmezés lett a hivatalos keret, míg a föníciai nyelv és kultúra a vidéki és a vallási szférában őrződött meg. A **kereszténység** megjelenése – amely a 4. században a római birodalom államvallása lett – a levantei partvidéken is átalakította a vallási térképet: a korábbi föníciai istenségek kultuszhelyei részben keresztény templomokká alakultak, részben pedig elnéptelenedtek. Ezzel a folyamattal a következő alfejezet foglalkozik részletesen.

7.1.8 Források és bizonytalanságok

A föníciai korra vonatkozó tudásunk alapvető forrásai három nagy csoportra oszlanak: (1) a helyi régészeti leletek – sírok, városfalak, kikötői építmények, feliratok, kerámia, bíborfeldolgozó műhelyek –, amelyek közvetlenül a városok anyagi kultúráját dokumentálják; (2) a külső írott források – asszír, babilóniai, egyiptomi, görög, római és bibliai szövegek –, amelyek a diplomáciai és katonai eseményekről, a kereskedelemről és a helyi viszonyokról tájékoztatnak; (3) a nyelvészeti és epigráfiai rekonstrukciók, amelyek az ábécé terjedését és a föníciai nyelv történetét világítják meg. Mindhárom forráscsoportnak megvannak a korlátai: a helyi írásos hagyomány nagyrészt elveszett, a külső források a birodalmi vagy vallási szerző szempontjait tükrözik, a régészeti adatok pedig a települések egyenetlen feltártsága miatt nem adnak teljes képet.

A legfontosabb vitatott kérdések közé tartozik a **bibliai és a régészeti kronológia összeegyeztethetősége** a kora vaskori föníciai-izraeli kapcsolatokban. A hagyományos datálás szerint Hiram türoszi király a 10. században élt, de egyes kutatók – különösen az „új föníciai kronológia" hívei – a régészeti leletek alapján a városok virágkorát későbbre, a 9. századra teszik, és az egységes izraeli királyság képét is vitatják. Ez a vita nem csupán technikai kronológiai kérdés, hanem a bibliai narratíva történeti értékéről és a nemzeti eredetmítoszok régészeti ellenőrizhetőségéről folyó módszertani vita része. A tankönyv ezért minden esetben jelzi, ha egy eseményt a bibliai forrás alapján ismerünk, és ha a régészeti megerősítés hiányos.

A **türoszi ostrom** (i. e. 332) áldozatairól szóló beszámolók szintén forráskritikai óvatosságot igényelnek. A hellén szerzők gyakran eltúlozták az ellenséges városok pusztulását és a lakosság lemészárlását, hogy ezzel a hadvezér hatalmát és a hellén civilizáció fölényét hangsúlyozzák. A régészeti adatokból a pusztítás kiterjedésére lehet következtetni, de a halálos áldozatok számát a források alapján nem lehet pontosan rekonstruálni. Hasonló bizonytalanság áll fenn a babilóniai Türosz-ostrom (6. század) esetében is, ahol az egymásnak ellentmondó bibliai és babilóniai feliratos források miatt a tudományos konszenzus csak az esemény megtörténtére, nem pedig annak részleteire terjed ki.

7.1.9 Rövid összefoglaló

- A föníciai civilizáció a kelet-mediterrán partvidék városállamaiból nőtt ki; központjai Bublosz, Szidón és Türosz voltak, és a „föníciai" megnevezés elsősorban görög külső elnevezés, nem a helyiek önmeghatározása.

- A városok gazdasági hatalma a tengeri kereskedelemből, a cédrusfa- és bíborfesték-exportból, valamint a nyugat-mediterrán kereskedelmi hálózatból származott.
- A föníciai ábécé a mássalhangzó-írás leegyszerűsítésével a görög, latin, héber és arab írásrendszerek közös előzményévé vált, bár a közvetítés részletei vitatottak.
- A föníciai városok nem alkottak egységes államot, hanem együttműködtek és vetélkedtek; az asszír, babilóniai és perzsa birodalom adófizető és flottát biztosító autonóm egységekként integrálta őket.
- A hellenizmus korában a városok fokozatosan hellenizálódtak, de helyi nyelvük és kultuszuk párhuzamosan fennmaradt; a római korban Berytus (Bejrút) jogi iskolája lett a legjelentősebb központ.
- A föníciai korszak forrásai egyenetlenek: a helyi írásos anyag elveszett, ezért a képet a régészet, a külső birodalmi források és a bibliai szövegek kritikai egybevetéséből kell rekonstruálni.

7.1.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen érvek szólnak amellett és ellene, hogy a föníciai városokat egységes „nemzetként” vagy inkább önálló városállamok hálózataként értelmezzük?
2. Hasonlítsa össze a bibliai és a régészeti források szerepét a föníciai-izraeli kapcsolatok rekonstrukciójában. Mely pontokon lehet a kettő egymástól eltérő képe?
3. Miért tekinthető a föníciai ábécé a későbbi európai és közel-keleti írásrendszerek közös előzményének, és milyen bizonytalanságok vannak az átadás időpontjában?
4. Miben különbözött a föníciai városok helyzete az asszír, a babilóniai és a perzsa birodalom alatt? Melyik birodalom biztosította a legnagyobb autonómiát, és miért?
5. Hogyan befolyásolta a hellenizmus a föníciai városok identitását? Milyen forrástípusokból ismerjük a folyamatot, és miért fontos ezeket kritikusan kezelni?

7.2 Az iszlám hódítás és a középkor

7.2.1 A hódítás előtti térség: Bizánc és a szászánida örökség

A mai Libanon területe az i. sz. 7. század elején a **Bizánci Birodalom** keleti, szíriai tartományának része volt. A tengerparti városok – Türosz, Szidón, Büblosz, Tripoli – a késő ókorban is fontos kereskedelmi és egyházi központok maradtak, a hegyvidék pedig részben keresztény falvak, részben nehezen ellenőrizhető, adózás alól gyakran kivonuló közösségek otthona volt. A **Libanoni-hegység** és a keletebbre húzódó **Antilibanon** közötti **Bekaa-völgy** mezőgazdasági termelése és átmenő kereskedelme miatt stratégiai jelentőséggel bírt. A késő római és bizánci közigazgatás a térséget *Phoenice Libanensis* és *Phoenice Maritima* néven szervezte; a „Libanon” elnevezés tehát közigazgatási és földrajzi kategóriaként már az iszlám hódítás előtt is létezett, de nem jelölt önálló politikai egységet.

A 6–7. század fordulóján a Bizánci Birodalom és a **Szászánida Birodalom** között zajló háborúk súlyosan érintették a levantei partvidéket. A perzsa seregek 611–614 körül elfoglalták a szíriai és palesztinai városokat, és a források szerint a keresztény lakosság egy részét elhurcolták. Hérakleiosz császár a 620-as években visszafoglalta a térséget, de a két nagyhatalom háborúja kimerítette a városi önkormányzatokat, az egyházi intézményeket és a helyi védelmi rendszert. Ez a körülmény fontos háttere a 630-as évek arab hódításának, mert a bizánci visszarendeződés nem tudta teljesen helyreállítani a korábbi adminisztratív és katonai ellenőrzést.

Az arab hódítás előtt a lakosság túlnyomórészt keresztény volt, de nem egységes felekezetű. A bizánci államegyház, a **khalkedóni** irányzat mellett jelentős **szír ortodox** (antiokhiai, gyakran pontatlanul „monofizita” néven emlegetett) és **maronita** közösségek éltek a hegyvidéken és a tengerparti sávban. A vallási megosztottság nem feltétlenül jelentett állandó konfliktust, de a bizánci központ időnként üldözte a khalkedóni zsinattól eltérő irányzatokat, ami a szíriai és libanoni keresztények egy részénél bizalmatlanságot alakított ki a konstantinápolyi hatalommal szemben. Ezt a bizalmatlanságot a későbbi arab források és egyes szír keresztény krónikák is rögzítik.

7.2.2 A 7. századi arab hódítás és az umajjád korszak

Az iszlám hódítás levantei szakasza i. sz. 634 és 640 között zajlott. A **jarmúki csata** (636) után a bizánci hadsereg kivonult a térségből, és az arab–muszlim csapatok fokozatosan ellenőrzésük alá vonták Damaszkuszt, majd a tengerparti városokat. A mai Libanon területén a hódítás nem egyetlen nagy ütközetben történt; a part menti városok egy része megadással, szerződéssel került az új hatalom alá, mások heves ellenállást tanúsítottak. A részletek forrásszegények, mert a kora iszlám arab elbeszélő hagyomány sok eseményt utólag, a 8–9. századi gyűjteményekben rögzített, és a szír, görög vagy örmény krónikák sem mindig adnak helyi szintű leírást.

A hódítás első szakaszában az új uralom gyakorlati szempontból nem számolta fel a meglévő közigazgatást. A városok szerződéses feltételekkel – *szulh* megállapodásokkal – kerülhettek a kalifátus alá, ami rendszerint adófizetést, engedelmességet és bizonyos jogok megtartását jelentette. A keresztények és más nem muszlim közösségek a **dhimma** intézményén keresztül vallási és jogi autonómiát kaptak, cserébe a **dzsizja** nevű fejadóért. Ez a késő antik és korai iszlám joggyakorlatban fokozatosan alakult ki, és a helyi közösségek számára a bizánci valláspolitikához képest időnként nagyobb, időnként korlátozottabb mozgásteret jelentett.

A **kalifátus** központja 661-ben Damaszkuszba került, amikor **Muávija** (Muawiya) megalapította az **Umajjád-dinasztiát** (661–750). Ezzel a mai Libanon és Szíria térsége a birodalom politikai magterületévé vált. A tengerparti városok, különösen Türosz és Szidón, az umajjád flotta építésében és a bizánci tengeri háborúkban játszottak szerepet. A hegyvidék azonban sokáig peremterület maradt: az umajjád állam érdeklődése elsősorban a partra, a Bekaa-völgy mezőgazdaságára és a Damaszkuszba vezető utakra irányult.

A mai Libanon területén az umajjád korszakban a **maronita** közösség külön utat járt. A maronita egyház a khalkedóni irányzattól és a szír ortodox egyháztól is elkülönült, és a 7–8. században egyre inkább a Libanoni-hegység északi részén szerveződött. A maronita hagyomány a **Szent Maron** kolostori örökségéből vezeti le magát, és a források szerint a 7. század végétől önálló pátriárkátust működtetett. A maroniták és a bizánci császári egyház viszonya feszült volt, és ez egyes szír források szerint hozzájárult ahhoz, hogy a maronita hegyvidék megőrizte távolságtartását a bizánci hatalommal szemben. Ugyanakkor az umajjád államhoz fűződő kapcsolatokról csak szórványos adatok vannak; a későbbi maronita történetírás ebben az időszakban gyakran saját egyházi és népi folytonosságát hangsúlyozta.

A hegyvidéki területek demográfiai arculata az umajjád korban fokozatosan változott. A part menti városokban arab helyőrségek és muszlim hivatalnokok telepedtek le, a hegyi völgyekben pedig a korábbi keresztény közösségek mellett kisebb muszlim és vegyes lakosságú települések jöttek létre. A betelepülés nem volt egységes állami telepítéspolitika eredménye; törzsi mozgások, katonai szolgálat és földvásárlás egyaránt szerepet játszott. A demográfiai folyamatokat a források hiánya miatt a történettudomány csak hozzávetőlegesen tudja rekonstruálni.

7.2.3 Az abbászida korszak: városok, adók és a hegyvidék autonómiája

Az **Abbászida-dinasztia** 750-ben megdöntötte az umajjád hatalmat, és a birodalom központja Irakba, **Bagdadba** került. A mai Libanon térsége ezzel távoli tartománnyá vált, amelyet Damaszkuszon keresztül vagy közvetlenül bagdadi kormányzók felügyeltek. Az abbászida korszakban a tengerparti városok gazdasági szerepe fennmaradt, de a korábbi udvari közelség megszűnt. A 8–10. században a Földközi-tenger keleti medencéjében a bizánci flotta és az arab–muszlim flották között ismétlődő tengeri összecsapások voltak, amelyek a part menti településeket sebezhetővé tették.

Az abbászida közigazgatás a mezőgazdasági termelést és a kereskedelmi útvonalakat adóztatta. A Bekaa-völgy és a part menti sáv gabonája, olívaolaja, bortermelése és textilipara regionális jelentőséggel bírt. A 9–10. századi arab geográfusok – például **Ibn Haukal** és **al-Mukaddaszi** – leírásaiból ismert, hogy a térség városai erődített kikötőkkel és hetipiaci központokkal rendelkeztek. Ezek a leírások azonban gyakran inkább a városok általános jellegét, nem pedig a hegyvidéki hátország viszonyait hangsúlyozzák.

A Libanoni-hegyek térsége az abbászida korban fokozatosan kivonta magát a központi adóztatás alól. A hegyvidéki közösségek, elsősorban a maroniták, de más paraszti csoportok is, a nehezen megközelíthető völgyekben olyan lokális hatalomra tettek szert, amelyet a bagdadi kalifátus nem tudott vagy nem akart felszámolni. A 9–11. századból származó mozaikos források alapján az is látszik, hogy a hegyi falvakban a kolostorokhoz kötődő írásbeliség és a helyi pátriárkai hálózat működött. A maronita pátriárka székhelye a források szerint idővel a hegyvidékre került, ami a közösség önszerveződésének intézményesülését jelzi.

A 10. században a levantei térség az abbászida központi hatalom gyengülésével párhuzamosan több helyi dinasztia befolyása alá került. A mai Libanon partvidékét időnként az egyiptomi **Túlúnidák**, majd az **Ihsídidák** és a **Fátimidák** ellenőrizték, míg a belső területeken törzsi és városi elitek vetélkedtek. A **fátimida kalifátus** (909–1171) az Egyiptomból kiinduló síita iszmáilita hatalom volt, amely a 10. század végétől hosszabb időre megszilárdította befolyását a szíriai és libanoni partvidéken. A fátimida uralom alatt a tengerparti városokban élénk kereskedelmi és építkezési tevékenység zajlott, a hegyvidék azonban továbbra is önállóan működött.

A 11. században a mai Libanon déli része, különösen a **drúz** közösséghez köthető hegyvidék, a fátimida állam és a helyi törzsi vezetők közötti politikai térben szerveződött. A **drúz** vallás a 11. század elején, a fátimida Kairó vallási-politikai vitái nyomán alakult ki az iszmáilita hagyományból, és hívei a Libanoni-hegység déli felén, a mai Szíria délnyugati részén és más térségekben telepedtek le. A drúz közösség kialakulásának pontos története vitatott, mivel a korai források töredékesek, és a közösség belső tanításait sokáig nem foglalták nyilvános írásba. A mai történetírás annyit tekint tudományos konszenzusnak, hogy a drúz identitás a fátimida korszakban, a 11. században vált önálló vallási és társadalmi kategóriává.

A 11. század második felében a **szeldzsuk** hódítás elérte a szíriai térséget. A szeldzsukok szunnita iszlámot támogató, török nyelvű katonai elitek voltak, akik az abbászida kalifa nevében igyekeztek egységesíteni a régió muszlim hatalmi viszonyait. A mai Libanon területe nem vált a szeldzsuk birodalom központjává, de a part menti városok időnként szeldzsuk kormányzók vagy helyi emírek ellenőrzése alá kerültek. Ezzel párhuzamosan a bizánci hatalom is megpróbálta visszaszerezni befolyását a keleti Mediterráneumban, ami a tengerpartot ismét ütközőzónává tette.

7.2.4 A keresztes háborúk kora: idegen államok a partvidéken

A **keresztes háborúk** (1096–1291) döntő fordulatot hoztak a mai Libanon térségének történetében. Az első keresztes hadjárat során a nyugat-európai seregek 1098–1099-ben átvonultak a szíriai térségen, és elfoglalták Jeruzsálemet. A mai Libanon partvidékén a keresztesek **Tripoli** és **Türosz** környékén vetették meg lábukat, és hosszabb harcok után létrehozták a **Tripoli Grófságot** (Comitatus Tripolitanus), valamint a **Jeruzsálemi Királysághoz** kötődő tengerparti uradalmakat.

A keresztes államok a levantei part mentén húzódtak, és gazdasági alapjukat a kikötővárosok kereskedelme, valamint a mezőgazdasági uradalmak jövedelme adta. A helyi lakosság túlnyomórészt keresztény és muszlim paraszti közösségekből állt, akik a korábbi adózási és jogi viszonyokhoz képest új, nyugat-európai hűbéri intézmények alatt éltek. A keresztes uralom nem vezetett a helyi lakosság teljes kicseréléséhez; a források szerint a tengerparti városokban latin, itáliai és francia kereskedő- és katonai elitek telepedtek le, a vidéki hátországban pedig a korábbi falusi hálózat működött tovább.

A libanoni hegyvidék a keresztes államok és a muszlim belső területek közötti határzónává vált. A maronita hegyvidék és a drúz hegyvidék egyes vezetői hol a keresztesekkel, hol a muszlim uralkodókkal kerestek alkalmi szövetséget. A maronita egyház egy része a 12–13. században közeledett a római egyházhoz, és a keresztes jelenlét időszakában kapcsolatba került a latin püspöki hálózattal. Ezt a viszonyt a későbbi maronita történetírás gyakran hosszú és állandó kapcsolatként ábrázolta, a történészi kutatás azonban rámutat, hogy a maronita–latin viszony fokozatosan, helyi és egyházi érdekek mentén alakult, nem pedig egyetlen korai unióként.

A keresztes uralom alatt a tengerparti városokban virágzott az itáliai tengeri köztársaságok – Genova, Pisa, Velence – kereskedelme. A levantei kikötők a keleti fűszerek, textíliák és luxustermékek nyugati elosztóhelyeivé váltak. Ennek a kereskedelemnek a haszna azonban elsősorban az itáliai és latin eliteknél, valamint a városi muszlim és keresztény kereskedőrétegeknél jelentkezett; a vidéki lakosság számára a háborúk és az adóterhek ismétlődő bizonytalanságot hoztak.

A muszlim visszafoglalás kulcsfigurája **Szaladin** (Saláh ad-Dín), az egyiptomi központú **Ajjúbida-dinasztia** alapítója volt. A **hattíni csata** (1187) után Szaladin visszafoglalta Jeruzsálemet és a palesztinai, szíriai várövezetek nagy részét, de a tengerparti keresztes városok egy része, köztük Türosz és Tripoli, továbbra is latin kézen maradt. A libanoni partvidék így a későbbi keresztes hadjáratok és a muszlim ellencsapások időszakában is hadszíntér maradt.

A 13. század elején a keresztes államok területe összezsugorodott, és a latin hatalom a part menti erődökre és kikötőkre korlátozódott. A **mamlúk** uralom felemelkedése Egyiptomban és Szíriában fokozatosan megpecsételte a keresztes jelenlét sorsát. A mamlúk seregek 1265 és 1291 között sorra foglalták vissza a levantei partvidéket; **Akkó** eleste 1291-ben az utolsó jelentős latin erősség bukását jelentette. A mai Libanon térségében a keresztes hatalom megszűnése nem egyetlen hadjárat, hanem hosszú, ostromokkal és bizonytalansággal teli folyamat volt.

7.2.5 A mamlúk uralom: a partvárosok és a hegyvidék elkülönülése

A **mamlúk szultánság** (1250–1517) a mai Libanon területét a szíriai tartományok részeként kormányozta. A mamlúk állam katonai rabszolga-eliten alapult, amelynek központja Egyiptomban volt; Szíriát és a levantei partot damaszkuszi és tartományi helytartókon keresztül ellenőrizte. A mamlúk uralom a tengerparti városokat katonai és adózási szempontból szorosabban felügyelte, mert félt a keresztes hatalom esetleges visszatérésétől. A part menti erődítmények egy részét lerombolták vagy jelentősen átépítették, hogy ne szolgálhassanak idegen flották támaszpontjául.

Ez a politika hosszú távon hozzájárult a tengerparti városok gazdasági és demográfiai visszaeséséhez. A korábbi keresztes korszakban virágzó kikötők egy része a 14–15. században kisebb, belső kapcsolatokra támaszkodó településsé vált. Ugyanakkor a mamlúk korban a Bekaa-völgy és a hegyvidék lába továbbra is fontos mezőgazdasági terület maradt, és a damaszkuszi piac számára gabonát, gyümölcsöt és kézműves termékeket termelt.

A mamlúk állam valláspolitikája szunnita iszlám jogi és oktatási intézményeket támogatott. A városokban **madraszákat** (jogi iskolákat) és **vakfokat** (jótékonysági alapítványokat) hoztak létre, amelyek a szunnita jogtudomány és a kereskedelmi elit hatalmát erősítették. A mai Libanon területén a mamlúk építészet emlékei elsősorban a tengerparti városokban – Tripoliban, Szidónban, Türoszban – maradtak fenn. A hegyvidék keresztény és drúz közösségei továbbra is saját belső ügyeiket szervezték, adót pedig az állammal való időszakos tárgyalások vagy katonai nyomásgyakorlás keretében fizettek.

A mamlúk korban a Libanoni-hegység északi részén a maronita pátriárka és a helyi falusi vezetők olyan autonómiát őriztek meg, amely a szultáni központból nézve adóengedmények és alkalmi katonai szolgálat formájában jelentkezett. A déli hegyvidéken a drúz közösséghez tartozó **emírek** és törzsi vezetők szintén lokális hatalommal bírtak. A mamlúk források ezeket a hegyi vezetőket gyakran lázadó adófizetőkként vagy katonai segédcsapatokként említik, ami arra utal, hogy a hegyvidék nem volt egységesen sem engedelmes, sem ellenséges terület. A viszony időszakonként változott, és a források hiánya miatt a helyi politika részletei gyakran rekonstruálhatatlanok.

A 14–15. századi levantei térségben a mamlúk hatalom számos külső fenyegetéssel nézett szembe. A **mongol** betörések, a ciprusi Európa támadásai és a **timurida** hadjáratok a tengerparti sávot is érintették. A mai Libanon területe többször átvonuló seregek útvonalába esett, ami a lakosság időszakos meneküléséhez, a mezőgazdasági termelés visszaeséséhez és a városi infrastruktúra károsodásához vezetett. A mamlúk állam ezekre a válságokra gyakran a partvédelem megerősítésével válaszolt, ami növelte a helyi adóterheket.

A tengerparti városok muszlim lakossága a mamlúk korban nagyrészt szunnita volt, de keresztény és zsidó közösségek is éltek a városokban. A források szerint a városi keresztény egyházak működése folytatódott, igaz, korlátozott keretek között. A hegyvidéki maronita közösség a mamlúk korban egyre inkább különálló, a parttól és a damaszkuszi központtól is távoli társadalomként működött; nyelvében és liturgiájában szír hagyományt őrzött, de a mindennapi életben arab nyelvű hivatali és kereskedelmi gyakorlathoz is alkalmazkodott.

A mamlúk korszak végére, a 15–16. század fordulójára a mai Libanon térsége tehát három, egymástól eltérő jellegű zónából állt: a mamlúk állam által ellenőrzött, szunnita városi központokból a tengerparton; a maronita és drúz hegyvidéki közösségek viszonylag autonóm falusi világából; és a Bekaa-völgy mezőgazdasági sávjából, amely a damaszkuszi hátországhoz kötődött. Ez a hármas tagoltság meghatározta a későbbi oszmán korszak társadalmi és politikai viszonyait is.

7.2.6 Források és bizonytalanságok

A 7–15. századi Libanon történetének rekonstrukciója számos forrástípusra támaszkodik, de a forrásadottságok egyenetlenek. A hódítás korából arab elbeszélő hagyományok, szír és görög krónikák, valamint későbbi iszlám történetírói összeállítások állnak rendelkezésre; ezek gyakran ellentmondásosak, és a helyi részleteket utólag, politikai célok mentén alakíthatták. A tengerparti hódítás szerződéses jellegéről szóló állítások tehát részben dokumentált szövegeken, részben későbbi jogi és történetírói hagyományokon alapulnak.

Az umajjád és abbászida korszak demográfiai viszonyai régészeti leletekkel és szórványos szövegekkel csak hozzávetőlegesen rekonstruálhatók. A maronita közösség korai történetére vonatkozó legfontosabb elbeszélések egyházi krónikákból származnak, amelyek a közösség folytonosságát és

önállóságát hangsúlyozzák; a történészi értelmezés ezeket kritikailag használja. A drúz vallás kialakulásának belső tanítási folyamatait a források szándékosan nem rögzítették, ezért a korszak drúz közösségi történetéről a külső megfigyelők és a későbbi hagyományok alapján lehet csak nyilatkozni.

A keresztes korszakra vonatkozóan latin, arab, szír és héber források egyaránt rendelkezésre állnak, de ezek érdekei erősen eltérnek. A keresztes államok közigazgatási iratai nagy számban fennmaradtak, ami lehetővé teszi a birtokviszonyok és a városi kereskedelem elemzését, de a vidéki lakosság mindennapjairól keveset mondanak. A mamlúk időszak levéltári anyaga részben fennmaradt Egyiptomban és Damaszkuszban, de a mai Libanon hegyvidéki viszonyairól szóló dokumentumok szórványosak. Ezért az itteni mamlúk kori állítások gyakran a szomszédos tartományokból származó analógiákra és későbbi oszmán tájleírásokra támaszkodnak.

Különösen bizonytalanok a lakosságszámra, az adóterhekre és a vallási megoszlásra vonatkozó adatok. A 15. századi oszmán adóösszeírások már részletesebb támpontot adnak, de ezek a mamlúk korszak végét is utólag értelmezik. Ezért a fejezetben a demográfiai állításokat tudatosan általánosan, konkrét becsült számok nélkül fogalmazzuk meg.

7.2.7 Rövid összefoglaló

- A mai Libanon területe a 7. században bizánci fennhatóság alatt, túlnyomórészt keresztény lakossággal került az arab–muszlim hódítás alá.
- Az Umajjád-dinasztia idején a térség a damaszkuszi kalifátus központi tartományához tartozott, de a hegyvidék peremterület maradt.
- Az Abbászida korban a tengerparti városok kereskedelmi szerepe fennmaradt, miközben a maronita és más hegyi közösségek lokális autonómiát építettek ki.
- A Fátimida korszakban alakult ki a drúz közösség a Libanoni-hegység déli részén; a szeldzsuk hódítás pedig új katonai eliteket hozott a régióba.
- A keresztes háborúk során a partvidéken latin államok jöttek létre, köztük a Tripoli Grófság; a hegyvidék határzónává vált, ahol helyi keresztény és muszlim vezetők alkalmi szövetségeket kötöttek.
- Szaladin és az Ajjúbidák visszaszorították a keresztes hatalmat, de a part menti városok egy része csak a mamlúk korszakban, a 13. század végén került vissza muszlim fennhatóság alá.
- A mamlúk állam a partot katonai ellenőrzés alatt tartotta, a hegyvidék maronita és drúz közösségei pedig megőrizték saját intézményeiket és adózási alkuikra épülő viszonylagos autonómiájukat.
- A korszak forrásai egyenetlenek: a partvárosokról több, a hegyvidékről kevesebb dokumentum áll rendelkezésre, ezért a helyi folyamatok egy része csak rekonstrukció.

7.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változott a mai Libanon térségének politikai és vallási térképe az Umajjád, az Abbászida és a Fátimida korszakok között?
2. Milyen forrástípusokból ismerjük a keresztes államok működését, és milyen érdekeket tükröznek ezek a források?
3. Miért alakult ki a Libanoni-hegységben viszonylagos helyi autonómia a mamlúk korban, és milyen korlátai voltak ennek?
4. Hogyan kapcsolódott a tengerparti városok gazdasági szerepe a szíriai és egyiptomi hatalmi központokhoz a keresztes és a mamlúk időszakban?

5. Melyek a fő bizonytalanságok a 7–15. századi demográfiai és vallási viszonyok rekonstrukciójában?

7.3 Az Oszmán Libanon

A mai Libanon területe az Oszmán Birodalomban hosszú időn át nem alkotott egységes tartományt. A tengerparti városok, a hegyvidéki emírségek és a Bejrút–Damaszkusz közötti kereskedelmi sáv különböző igazgatási pályákon mozogtak. Az oszmán kor hagyatéka mégis döntően meghatározta a későbbi libanoni politikai szerkezetet: a hegyi autonómia, a helyi emírek hatalma, a francia befolyás és a felekezeti alapú intézményi megoldások a 19. században váltak tartós mintázattá. Ez az alfejezet arra a kérdésre keresi a választ, hogyan került a hegyi Libanon az oszmán ellenőrzés alá, milyen viszonyban állt a központi hatalommal, és miként jött létre az 1860-as konfliktus után a nemzetközileg garantált, felekezeti alapú **mutaszarrifátus**, amely a francia mandátum előtti Libanon kerete lett.

7.3.1 Az oszmán hódítás és az új tartományi keret

Az Oszmán Birodalom 1516-ban, a **Mardzs Dábik-i csata** után foglalta el a mamlúk Szíriát, majd 1517-re az egyiptomi területeket is. A libanoni partvidék városai – Tripoli, Bejrút, Szidón és Türosz – így kerültek oszmán fennhatóság alá. A hegyi Libanon azonban nem vált közvetlenül ellenőrzött tartománnyá. A mamlúk korban már működő helyi vezető családok egy része megőrizte adószedő és katonai szerepét, cserébe elismerték az oszmán szultán fennhatóságát, és adót fizettek.

A területet a 16. században a **Damaszkuszi vilajethez (eyalet)** tartozó szandzsákokra osztották, de a hegyi régióban a helyi emírek a gyakorlatban nagy önállósággal működtek. Az oszmán adóztatási rendszer kulcsszereplője az **iltizám** (bérleti adószedés) volt: az állam egy-egy körzet adóbevételét előre meghatározott összegért bérbe adta, a bérlő pedig a beszedett összeget és a saját hasznát egyaránt érvényesítette. A hegyi Libanonban a bérlő gyakran maga az emír vagy valamelyik helyi felekezeti vezető volt. Ez a rendszer nem szüntette meg a korábbi falusi közösségi viszonyokat, hanem ráépült azokra: a helyi hatalom az adóztatás, a fegyveres védelem és a patriarchális függés egyszerre volt.

Fontos hangsúlyozni, hogy az oszmán jelenlét a hegyi területeken inkább szuzerenitásként, mint közvetlen igazgatásként értelmezhető. A szultáni tanács csak akkor avatkozott be, ha a helyi emírek nem fizettek adót, vagy ha stratégiai fenyegetés jelent meg. A 16–17. századi oszmán adóösszeírások (**tahrir defterleri**) szerint a hegyi területeken a birodalmi adóztatás csak időszakosan és gyakran a helyi vezetők közvetítésével érvényesült. A történészi értelmezések között vita van arról, hogy ez az autonómia mennyire volt tervezett, illetve mennyire csupán a központi hatalom gyengeségéből fakadt. A dokumentált tények a városok oszmán kézre kerülésére és az adóösszeírások létére vonatkoznak; a hegyi „autonómia” pontos mértéke viszont a források egyenetlensége miatt becslés és értelmezés kérdése.

7.3.2 A hegyi emírség: a Maan és a Siháb család

A hegyi Libanon leghíresebb korai oszmán kori vezető családja a **Maan** család volt, amely a súf-hegység és környéke felett rendelkezett befolyással. A család drúz hátterűnek számított, bár a 16–17. századi források gyakran nem felekezeti alanyként, hanem adóközösségként vagy katonai csoportként írják le őket. A legjelentősebb Maan emír, **Fahr ad-Dín II** (Fakhr al-Din al-Maani) nagyjából 1590 és 1635 között uralkodott. Adót vetett ki a hegyi és partvidéki területekre,

selyemtermelést ösztönzött, és szövetségre lépett a **maronita** pátriárkával, valamint a toszkánai Medici-családdal. Utóbbival kötött kapcsolata arra utal, hogy nem egyszerűen oszmán tartományi vezetőként képzelte el magát, hanem tágabb, a Földközi-tenger keleti medencéjére kiterjedő hatalmi terveket is dédelgetett.

Fahr ad-Dín II terjeszkedése, erődépítései és külföldi kapcsolatai az oszmán központ szemében lázadásként jelentek meg. 1613-ban kénytelen volt Toszkánába menekülni, majd visszatért, és újra megerősítette helyzetét. 1633-ban azonban az oszmán erők, Damaszkuszból kiindulva, végleg megbuktatták; 1635-ben Isztambulban kivégezték. Az oszmán krónikák „lázadó emírként" írják le, míg a későbbi libanoni nemzeti történetírás gyakran az autonóm Libanon előfutáraként hivatkozik rá. A tudományos konszenzus a kettő között helyezkedik el: Fahr ad-Dín II kétségkívül jelentős helyi hatalmat épített, de tevékenysége nem volt független államalapítás, és az oszmán keretektől nem szakadt el.

A 18. század elején a **Siháb (Shihab)** család vált a hegyi Libanon meghatározó emíri dinasztiájává. A család szunnita muszlim hátterű volt, ám több tagja is szoros kapcsolatban állt a maronita egyházzal, és egy részük – a történészi vita szerint – titokban keresztény hitre tért, miközben nyilvánosan muszlim maradt. A legfontosabb Siháb uralkodó, **Besisztrí Siháb II** (Bashir Shihab II) 1788-tól 1840-ig, hosszú időn át irányította a hegyi emírséget. Központosította az adószedést, csökkentette a kisebb emírek és falusi vezetők hatalmát, úthálózatot építtetett, és szoros kapcsolatot tartott fenn a francia konzulokkal. Ugyanakkor uralmát a kortársak és a későbbi történetírás is kettősnek láttatja: modernizáló és rendteremtő, de rendkívül kemény adóztató, politikai ellenfeleit kiszorító vezető volt.

Besisztrí Siháb II az 1831–1840 közötti egyiptomi megszállás idején Muhammad Ali egyiptomi uralkodó fiának, **Ibráhím pasa**nak a helyi szövetségese lett. Az egyiptomi megszállás a hegyi Libanonban megkísérelte a központi adóztatás és a fegyveres sorozás bevezetését, ami a helyi közösségek ellenállását váltotta ki. 1840-ben az Oszmán Birodalom, Nagy-Britannia és Ausztria katonai beavatkozása kényszerítette ki az egyiptomi erők kivonását; Besisztrí Siháb II hatalma ezzel összeomlott, és száműzetésbe vonult. Ezt követően az oszmán központ a hegyi Libanont nem bízta egyetlen emír kezére, hanem kísérletet tett a közvetlenebb igazgatásra.

7.3.3 Gazdaság, kereskedelem és társadalmi szerkezet

A hegyi Libanon gazdasága a kora újkorban elsősorban a mezőgazdaságra, különösen a selyemtermelésre épült. A francia kereskedők már a 17. századtól rendszeresen vásároltak libanoni selymet, és a francia konzulok a maronita kereskedőkkel szoros üzleti kapcsolatot tartottak fenn. A selyemtermelés a paraszti háztartások női munkájától is függött: a nők a selyemhernyó-tenyésztésben, a fonásban és a feldolgozás korai szakaszában meghatározó szerepet játszottak, noha a kereskedelmi haszonból elsősorban a földesurak és a városi kereskedők részesültek.

A hegyi falvak társadalmi szerkezete hierarchikus volt. A földbirtokok egy része az emíri családok, a másik része a falusi elöljárók és a vallási intézmények kezén volt. A parasztok gyakran bérleti viszonyban művelték a földet, és természetbeni szolgáltatásokkal tartoztak a birtokosnak. A **mukátaa** (adókörzet) rendszere szerint egy-egy körzet adóbevételét az emír vagy helyi elöljáró kapta meg, cserébe a rend fenntartásáért és a birodalmi adó befizetéséért felelt. Ez a rendszer társadalmi feszültségeket hordozott, mert a bérlők a saját hasznukat és a birodalmi elvárást is a falusi lakosságra terhelték.

A felekezeti közösségek a kora újkorban nem alkottak merev táborokat. A maronita falvak és a drúz falvak gyakran egymás közelében helyezkedtek el, de a mindennapi kapcsolatok a kereskedelem, a házasság és a falusi szolidaritás mentén szerveződtek. A 19. századi forrásokban azonban a felekezeti identitás egyre inkább politikai jelentést kapott, amit a francia és brit

konzuli jelenlét, a reformkori oszmán egyenlősítő retorika és a helyi hatalmi harcok együttesen erősítettek. A történészek egy része úgy látja, hogy a maronita–drúz szembenállás nem „ősi gyűlölet” volt, hanem a 19. század sajátos terméke; mások hangsúlyozzák, hogy a korábbi évszázadokban is voltak időszakos felekezeti összecsapások, de ezek nem szerveződtek tartós politikai törésvonalakká.

7.3.4 A 19. századi válság: egyiptomi megszállás, tanzimát és felekezeti feszültségek

Az 1839-ben kihirdetett **Gülhane-rendelet** és az 1856-os **Islahat-rendelet** az Oszmán Birodalomban a **tanzimát** reformfolyamat részét képezte. Célja a jogbiztonság, a magántulajdon védelme és az alattvalók egyenlőségének kinyilvánítása volt. A hegyi Libanonban azonban a reformok ellentmondásosan hatottak. A régi adóengedményeket és helyi kiváltságokat a központi bürokrácia megnyirbálta, miközben a paraszti terhek nem csökkentek, a helyi elitek pedig újabb adókat próbáltak beszedni. A vallási egyenlőség elve viszont a keresztény közösségek politikai öntudatát és külföldi védelmi lehetőségeit növelte, ami a drúz és muszlim elöljárók körében félelmet és ellenállást szült.

A feszültségek először társadalmi konfliktusként robbantak ki. 1858-ban **Kaszravánban** maronita parasztok keltek fel a maronita földesurak ellen. A felkelés nem felekezeti jellegű volt, hiszen mindkét oldal maronitákból állt; elsősorban a földesúri szolgáltatások, az adóterhek és a helyi elöljárók hatalma ellen irányult. A kormányzó nem avatkozott be határozottan, ami tovább erősítette a falusi közösségek önbizalmát, és egyben megrendítette a hagyományos földesúri rendet.

Ezt a társadalmi válságot az 1840-es évektől folyamatosan erősödő felekezeti bizalmatlanság és a nagyhatalmi befolyás is meghatározta. Franciaország a maroniták és általában a katolikus keresztények védelmezőjeként lépett fel, Nagy-Britannia pedig a drúz közösséggel tartott kapcsolatot, bár a brit politika elsősorban az oszmán integritás megőrzését szolgálta. A helyi konfliktusok így nemzetközi vetületet kaptak, és a felekezeti hovatartozás egyre inkább politikai erőforrássá vált. 1860 tavaszán és nyarán a hegyi Libanonban fegyveres csoportok támadtak keresztény falvakra, majd Damaszkuszban is keresztény negyedet ért támadás. A kortárs és későbbi becslések szerint a hegyi Libanonban több ezer ember, főként maroniták vesztették életét; a pontos áldozatszám máig bizonytalan, mert az elsődleges források hiányosak, és a számokat a nagyhatalmak és a helyi közösségek politikai célokra is használták.

A 21. századi történetírás az 1860-as eseményeket nem egyszerűen „felekezeti háborúnak” tekinti. A magyarázatok között szerepel a tanzimati reformok okozta intézményi bizonytalanság, a földesúri rend megrendülése, a paraszti követelések felekezeti keretbe terelődése, az oszmán helyi hatalmi vákuum és a nagyhatalmak beavatkozása. A drúz és maronita közösségeken belül sem volt egységes álláspont: a harcokban részt vevő csoportok mögött eltérő helyi érdekek álltak, a kollektív felelősség tehát nem állapítható meg egyszerűen.

7.3.5 Az 1860-as konfliktus és a mutaszarrifátus létrehozása

A mészárlások hírére az európai nagyhatalmak beavatkozást követeltek. A konfliktus rendezésére létrehozott nemzetközi bizottságban Franciaország, Nagy-Britannia, Ausztria, Oroszország, Poroszország és az Oszmán Birodalom képviselői vettek részt. Franciaország – hivatkozva a keresztény közösségek védelmére – katonai expedíciót küldött a hegyi Libanonba, de a tényleges katonai jelenlét korlátozott volt, és a rendezés alapját nem a francia intervenció, hanem az oszmán és nagyhatalmi tárgyalások jelentették.

1861-ben született meg a **Règlement organique** (szervezeti szabályzat), amelyet 1864-ben módosítottak. Ez hozta létre a **Libanon-hegyi mutaszarrifátust**: a hegyi Libanon külön igazgatási egység lett, amelynek élén az oszmán központ által kinevezett, de a nagyhatalmak által elfogadott, nem libanoni keresztény **mutaszarrif** (kormányzó) állt. A szabályzat létrehozott egy felekezeti alapon szervezett közigazgatási tanácsot is, amelyben a maroniták, a drúzok, a görögkeletiek, a szunniták, a síiták és más közösségek képviselői kaptak helyet. A felekezeti arányok tükrözték az oszmán és európai becsléseket a hegyi Libanon közösségi megoszlásáról, de ezek az arányok nem pontos népszámláláson alapultak, hanem politikai alkufolyamat eredményei voltak.

A mutaszarrifátus működése nem szüntette meg a helyi feszültségeket, de a hegyi Libanonnak nagyobb belső autonómiát adott, mint a birodalom legtöbb tartományának. A kormányzó mellett a közigazgatási tanács valódi, ha korlátozott szerepet játszott az adóztatás, a közbiztonság és az infrastruktúra kérdéseiben. A hegyi Libanonban ebben az időszakban erősödött a francia nyelvű oktatás, a missziós iskolahálózat és a kereskedelmi közvetítő szerep. A tengerparti Bejrút azonban kívül maradt a mutaszarrifátus területén: Bejrút a Szidóni vilajet része volt, majd később a **Bejrúti vilajet** központja lett. A hegyi Libanon és Bejrút így párhuzamos, de eltérő pályán fejlődött: a hegyi terület a selyemtermeléstől és a felekezeti intézményektől, Bejrút pedig a nemzetközi kereskedelemtől, a kikötőtől és a gyors városiasodástól függött.

7.3.6 Források és bizonytalanságok

Az oszmán kori Libanonra vonatkozó források egyenetlenek. Az oszmán központi adóösszeírások (tahrir defterleri) a 16. századra nézve viszonylag gazdagok, ám a hegyi területek tényleges adóztatásáról gyakran csak a közvetítők megnevezéséig jutunk. Az emíri udvarok krónikái, a maronita pátriárka levelezése és a ferences vagy jezsuita missziós beszámolók fontos elsődleges források, de szerzőik érdekeltek voltak a felekezeti és politikai viszonyok meghatározott ábrázolásában. A 19. századra a francia és brit konzuli jelentések, a nemzetközi bizottsági jegyzőkönyvek és a Règlement organique szövege rendelkezésre áll, ezért a mutaszarrifátus intézményi felépítése jól dokumentált.

Bizonytalanságok maradtak a hegyi autonómia valós mértékében, a Maan és Siháb emírek hatalmának társadalmi alapjában és az 1860-as konfliktus áldozati számában. Az áldozatszámok a források szerint több ezerre tehetők, de egyes kortárs jelentések ennél nagyobb számokat említenek; a modern szakirodalom ezeket óvatosan, becslésként kezeli. Vita van arról is, hogy a felekezeti identitás mikortól vált elsődleges politikai szervezőerővé a hegyi Libanonban. A korábbi nemzeti történetírás hajlamos volt az 1860-as eseményeket a maronita–drúz „ősi ellentét” keretében értelmezni; a mai történészek többsége ezt a magyarázatot leegyszerűsítőnek tartja, és a társadalmi, gazdasági és nagyhatalmi tényezőket is előtérbe állítja.

A mutaszarrifátus felekezeti arányszámai sem tekinthetők pontos statisztikának. Az oszmán hatóságok és a nagyhatalmak becslései eltértek, és a hegyi Libanon teljes lakosságára vonatkozóan nem létezik megbízható modern értelemben vett népszámlálás a 19. századból. A demográfiai adatokat ezért minden esetben becslésként kell kezelni, és jelezni kell a forrás hiányát.

7.3.7 Rövid összefoglaló

- Az Oszmán Birodalom 1516-ban foglalta el a mai Libanon partvidékét, de a hegyi Libanonban a helyi emírek közvetítésével érvényesült a szultáni fennhatóság, nem közvetlen igazgatásként.
- A **Maan emírség**, különösen Fahr ad-Dín II, jelentős területi és gazdasági hatalmat épített, de a 17. században az oszmán központ leverte.

- A **Siháb emírség**, elsősorban Besisztrí Siháb II alatt, központosította a hegyi Libanon adóztatását, majd az egyiptomi megszállással való szövetsége miatt megbukott.
- A hegyi Libanon gazdasága a selyemtermelésre, a földesúri szolgáltatásokra és a falusi háztartások munkájára épült; a nők a selyemfeldolgozásban meghatározó szerepet játszottak.
- A 19. századi tanzimati reformok és az egyiptomi megszállás tapasztalata felerősítette a társadalmi elégedetlenséget, amely 1858-ban Kaszravánban parasztfelkeléshez vezetett.
- Az 1860-as hegyi libanoni és damaszkuszi erőszak értelmezése vitatott; a történészek a felekezeti narratíva mellett a társadalmi, gazdasági és nagyhatalmi okokat is hangsúlyozzák.
- A **mutaszarrifátus** (Règlement organique 1861, módosítva 1864) nemzetközileg garantált, felekezeti alapú autonóm igazgatást hozott létre a hegyi Libanonban, keresztény kormányzóval.
- A mutaszarrifátus és a tengerparti Bejrút párhuzamos fejlődése a francia mandátum előtti Libanon kétarcúságát alapozta meg: a felekezeti hegyi autonómia és a kereskedelemre épülő, gyorsan növekvő partvidék.

7.3.8 Önellenőrző kérdések

- Milyen tényezők tették lehetővé, hogy a hegyi Libanon az Oszmán Birodalomban viszonylag nagy autonómiával rendelkezzen?
- Hasonlítsd össze a Maan és a Siháb emírségek hatalmának jellegét és az oszmán központtal való viszonyát!
- Miért nem írható le az 1858–60-as válság kizárólag felekezeti konfliktusként? Milyen társadalmi és gazdasági okok játszottak szerepet?
- Hogyan alakította át a hegyi Libanon politikai közösségét a mutaszarrifátus intézménye, és mi volt ebben a nagyhatalmak szerepe?
- Milyen forrástípusok segítenek értelmezni az oszmán Libanon történetét, és mely pontokon marad bizonytalan a kép?

7.4 A 19. század és a francia mandátum előkészítése

A 19. század elején a Libanon-hegy (Cebel-i Lübnan) társadalma és gazdasága már nem az a világ volt, amelyet az oszmán közigazgatás évszázadokon át csupán adóztatási körzetként kezelt. Az előző korszak Az Oszmán Libanon örököseként a hegyvidék és a parti városok sorsát egyidejűleg alakította a helyi földesúri és vallási elitek ereje, a szultáni központ reformtörekvése, a tengerentúli kereskedelem bővülése, valamint a nagyhatalmak beavatkozása. A 19. század Libanon történetében nem csupán a francia mandátum előtörténetét jelenti, hanem azt az időszakot, amikor a selyemgazdaság átmenetileg a keleti Mediterráneum egyik legdinamikusabb exportágazatává tette a hegyi falvakat, a vallási közösségek jogi keretei viszont egyre élesebb politikai törésvonalakká váltak. E fejezet ezért a gazdasági átalakulást, a felekezeti intézményesülést, a belső konfliktusokat és a külső beavatkozást egymással összefüggő folyamatként tárgyalja.

7.4.1 A selyemgazdaság és a társadalmi átalakulás

A 19. század első felében a Libanon-hegy gazdaságának motorja a **selyemtermelés** volt. A selyemhernyó-tenyésztés és a nyersselyem-készítés technikája évszázadok óta ismert volt a térségben, ám a francia forradalmi és napóleoni háborúk után a francia selyemipar nyersanyagigénye új lendületet adott a libanoni termelésnek. A hegyvidéki falvakban a paraszti háztartások – gyakran nők és gyermekek munkájával – eperfalevelet termesztettek, selyemhernyót neveltek, majd a gubókat helyi műhelyekben főzték le. A nyersselymet bejrúti, tripoli és szidoni kereskedők

vásárolták fel, és főként Marseille, Lyon és más francia kikötők felé exportálták. A kereskedelem növekedése a hegyvidéki földbirtokosokat – különösen a maronita és drúz **muqataadzsi** (adóbérlő) családokat – arra ösztönözte, hogy a korábbi vegyes mezőgazdasági termelés rovására a selyemre specializálódjanak.

Ez a gazdasági fellendülés azonban nem egyenletesen oszlott el. A selyemkereskedelemből származó jövedelem elsősorban a nagykereskedők és a földbirtokos elitek kezén halmozódott fel, miközben a paraszti termelők gyakran eladósodtak, és munkájukért csupán a megélhetéshez elegendő részesedést kaptak. A 19. század közepére a Libanon-hegyen kialakult egy olyan társadalmi szerkezet, amelyben a hagyományos földesúri függés a piaci termelés kényszereivel keveredett. A nemzetközi kereslet ingadozása, a selyemhernyó-betegségek és a vetőmagok minőségének romlása ismétlődő válságokat okozott. A század második felében a francia és olasz selyemtermelés fellendülése, valamint a távol-keleti selyem versenye fokozatosan aláásta a libanoni termékek korábbi előnyét. A selyemgazdaság hanyatlása a század végén már érezhető volt, és hozzájárult a hegyvidéki közösségek elszegényedéséhez, ami a későbbi kivándorlási hullámok egyik gazdasági hátterét adta.

A selyemgazdaság mellett a parti városok – mindenekelőtt **Bejrút** – kereskedelmi központtá váltak. Bejrút a 19. század közepén még nem volt a mai értelemben vett nagyváros, de a gőzhajózás és a levantei kereskedelem bővülése nyomán kikötője, raktárai, bankjai és konzulátusai révén fokozatosan a régió kapujává nőtte ki magát. A városban európai kereskedőházak, misszionárius iskolák és nyomdák telepedtek meg, ami a kulturális és politikai változások egyik csomópontjává tette.

7.4.2 A vallási közösségek jogi helyzete az oszmán reformok tükrében

Az oszmán állam a 19. században a **tanzimát** (Tanzimat, „újjászervezés”) néven ismert reformfolyamatot indította el, amelynek célja a birodalom katonai, pénzügyi és jogi modernizálása volt. A reformok két kulcsfontosságú rendelete, az 1839-es **Gülhane Hatt-i Serif** és az 1856-os **Hatt-i Hümajun** elvben egyenlő jogokat ígért minden alattvalónak, vallási hovatartozástól függetlenül. Ez a gyakorlatban a **millet** (vallási közösség) rendszer átalakítását is jelentette: a korábbi évszázadokban a nem muszlim közösségek – elsősorban a görög ortodox, az örmény és a zsidó közösségek – saját vallási vezetőik alatt viszonylagos autonómiát élveztek, ám a reformok a világi jogegyenlőség elvét hirdették meg.

Libanonban a vallási térkép ennél jóval összetettebb volt. A hegyvidék lakosságának többségét a 19. században a **maroniták** (a római pápával közösségben lévő keleti katolikus egyház hívei) és a **drúzok** (a 11. században kialakult, az iszlámból kinőtt, de attól elkülönült vallási közösség) alkották, mellettük jelentős számban éltek **görög ortodoxok**, **görög katolikusok** (melkiták), **szunnita** és **síita** muszlimok, valamint kisebb számban zsidók és más csoportok. Ez a felekezeti sokszínűség nem önmagában volt konfliktusforrás, hanem akkor vált azzá, amikor a jogi reformok, az adóztatás, a katonai szolgálat és a közigazgatási hatáskörök kérdései közösségi törésvonalak mentén politizálódtak.

Az 1830-as években a rövid életű egyiptomi megszállás – **Ibrahim pasa** (Muhammad Ali egyiptomi alkirály fia) hadjárata 1831 és 1840 között – felforgatta a térség hatalmi egyensúlyát. Ibrahim pasa a szíriai és libanoni területeken a központosítást és a felekezeti egyenlőséget hirdette, ami egyes keresztény közösségeknek kedvezett, másoknak viszont sértette érdekeit. A drúz elitek egy része fellázadt az egyiptomi adóztatás és sorozás ellen, míg a maronita közösség egyes vezetői együttműködtek az egyiptomi hatóságokkal. Az egyiptomi uralom összeomlása után az oszmán hatalom visszatérése újabb feszültségeket szült, mivel a korábbi együttműködést sokan megtorlással kívánták viszonozni.

7.4.3 Konfliktusok és európai beavatkozás: 1840–1860

A 19. század közepén a Libanon-hegyen több súlyos felekezeti és társadalmi összecsapás zajlott, amelyeket a kortárs európai diplomácia és sajtó gyakran leegyszerűsítve „maronita–drúz háborúként” címkézett. A valóság ennél összetettebb volt: a konfliktusokban a földbirtoklás, az adóterhek, a helyi elitek hatalmi harca és a nagyhatalmi patronázs egyaránt szerepet játszott.

1840 és 1845 között több hullámban robbantak ki erőszakos cselekmények. 1845 tavaszán a hegyvidék több falujában fegyveres csoportok támadtak civil lakosságra, és a becslések szerint több száz embert öltek meg. Az áldozatok között maroniták és drúzok egyaránt voltak, és a támadások hátterében a korábbi egyiptomi időszak sérelmei, a földviták és az oszmán adóztatás elleni elégedetlenség keveredett. Az oszmán hatóságok katonai erővel próbálták helyreállítani a rendet, de a beavatkozás gyakran esetleges volt, és a helyi fegyveres csoportok továbbra is aktívak maradtak.

A nagyhatalmak – elsősorban **Franciaország**, amely a maroniták hagyományos védelmezőjeként lépett fel, és **Nagy-Britannia**, amely a drúz közösséggel tartott kapcsolatot – követelték az oszmán kormányzattól a rend helyreállítását és a felekezeti arányos képviseletet. Az 1845-ös események után a szultán egy **kettős kajmakámság** (két kormányzóság) rendszert hozott létre: a Libanon-hegy északi részét maronita, déli részét drúz kajmakám (kormányzó) irányította, a partvidék pedig közvetlen oszmán fennhatóság alatt maradt. Ez a megoldás azonban nem csillapította a feszültségeket, mert a két körzet közötti határviták, a vegyes lakosságú falvak jogállása és a felekezeti arányosság kérdése továbbra is vita tárgyát képezte.

Az 1850-es években a helyzet tovább romlott. A krími háború (1853–1856) után az oszmán állam megerősítette központosító politikáját, miközben a helyi elitek egyre inkább külső patrónusokra támaszkodtak. 1858-ban a **Kiszraván** (Keserwan) térségében parasztfelkelés tört ki a maronita földbirtokosok ellen, ami megmutatta, hogy a konfliktus nem csupán felekezeti, hanem osztályjellegű is volt: a felkelők elsősorban a súlyos adókat és a földesúri kizsákmányolást támadták, nem a vallási másságot.

Az 1860-as év azonban a régió egyik legsúlyosabb erőszakhullámát hozta. Tavasszal a hegyvidéken fegyveres drúz csoportok támadtak maronita falvakra, és a harcok hamarosan átterjedtek a környező területekre. A dokumentált beszámolók – európai konzuli jelentések, misszionáriusok levelei, későbbi oszmán vizsgálati jegyzőkönyvek – egybehangzóan arról tanúskodnak, hogy több ezer civil vesztette életét, falvakat égettek fel, és tömegesen menekültek a hegyvidékről a parti városokba. A becslések a halottak számát 7 000 és 20 000 közé teszik, de a pontos szám a források hiányossága miatt vitatott. Ugyancsak vitatott, hogy az erőszak mennyire volt előre szervezett, és milyen mértékben játszott benne szerepet az oszmán helyi hatóságok passzivitása vagy részrehajlása.

A mészárlások híre nyomán a nagyhatalmak katonai beavatkozásra szánták el magukat. 1860 nyarán egy francia expedíciós hadtest szállt partra Bejrút környékén, hivatkozva az 1856-os párizsi békeszerződés kereszténynyédelmi záradékaira. A francia csapatok jelenléte rövid ideig tartott, de nyomást gyakorolt az oszmán kormányzatra, hogy rendezze a Libanon-hegy közigazgatását. Az 1861-ben aláírt **Règlement Organique** (szerves szabályzat) – amelyet a nagyhatalmak és az oszmán állam közösen dolgoztak ki – alapvetően átalakította a térség státuszát.

7.4.4 A mutaszarrifijja kora (1861–1914)

Az 1861-es szabályzat létrehozta a **Libanon-hegyi mutaszarrifijját** (Mutasarrifiyya Jabal Lubnan), egy különleges közigazgatási egységet, amelyet egy oszmán alattvaló, de nem a helyi közösségekből származó **mutaszarrif** (kormányzó) irányított. A kormányzó kinevezéséhez a

nagyhatalmak hozzájárulása volt szükséges, ami a térséget nemzetközi felügyelet alá helyezte, bár formálisan az Oszmán Birodalom része maradt. A mutaszarrif mellett egy **közigazgatási tanács** működött, amelyben a nagyobb vallási közösségek arányos képviseletet kaptak: maroniták, drúzok, görög ortodoxok, görög katolikusok, szunniták és síiták egyaránt delegálhattak tagokat.

A mutaszarrifijja időszaka viszonylagos stabilitást hozott a hegyvidéken. A belső vámok mérséklése, a közbiztonság javulása és a selyemkereskedelem utolsó fellendülése hozzájárult a gazdasági fellendüléshez. Ugyanakkor a rendszer nem szüntette meg a felekezeti alapú politizálást; ellenkezőleg, intézményesítette azt. A tanácsi képviselet arányai, a hivatali kinevezések és az adóterhek elosztása mind megerősítették a közösségi hovatartozás politikai jelentőségét. A 19. század végére a **felekezetiesség** (taifijja) mint társadalmi szervezőelv egyre inkább meghatározta a közéletet, anélkül, hogy ez a mai értelemben vett „szektarianizmus” letűnt volna: a felekezetek közötti hétköznapi együttműködés és a vegyes házasságok továbbra is léteztek, ám a politikai reprezentáció logikája elkülönítette a csoportokat.

A mutaszarrifijja területi határai nem terjedtek ki a parti városokra, így Bejrút, Tripoli és Szidón külön oszmán közigazgatás alatt maradtak. Ez a kettősség később a modern libanoni állam területi meghatározásának egyik vitapontja lett. A hegyvidék és a partvidék közötti gazdasági és kulturális kapcsolatok ugyan szorosak voltak, de a politikai intézmények elkülönültek.

7.4.5 Kulturális ébredés és az arab nacionalizmus kezdetei

A 19. század második felében a levantei arab városokban – Bejrútban, Damaszkuszban, Aleppóban és Kairóban – kibontakozott az **arab kulturális reneszánsz**, a **nahda** (al-Nahda, „ébredés”). Ennek a szellemi mozgalomnak a célja az arab nyelv és irodalom megújítása, a modern tudományok és eszmék közvetítése, valamint az arab múlt újraértékelése volt. A mozgalomban kiemelkedő szerepet játszottak a libanoni keresztény értelmiségiek, különösen a bejrúti görög katolikus és maronita szerzők, akik a szíriai protestáns főiskola (a későbbi Amerikai Egyetem) és a jezsuita Szent József Egyetem környezetében dolgoztak.

A nahda újságok, nyomdák, irodalmi társaságok és tudományos folyóiratok révén terjesztette az arab nyelvű modern gondolkodást. Olyan szerzők, mint **Boutrosz al-Busztani** (Butrus al-Bustani), **Naszif al-Jazidzsi** (Nasif al-Yaziji) és mások, szótárakat, enciklopédiákat és tankönyveket állítottak össze, és az arab identitás kérdését a nyelv és a közös kultúra felől közelítették meg. Ez a kulturális arabizmus nem feltétlenül jelentett politikai szeparatizmust az Oszmán Birodalommal szemben; sokan inkább a birodalmon belüli reformot és az arab nyelv hivatalos elismerését követelték.

A század végén és a 20. század elején azonban a **politikai arab nacionalizmus** irányzatai is megjelentek. A fiatal törökök 1908-as hatalomra kerülése után a birodalmi kormányzat centralizáló és törökösítő politikája csalódást keltett sok arab értelmiségiben, és titkos társaságok, klubok alakultak, amelyek nagyobb arab önkormányzatot vagy akár függetlenséget követeltek. Libanonban ez a folyamat sajátos volt: míg a maronita egyház egy része a Franciaországhoz fűződő kapcsolatot hangsúlyozta, és a „libanoni” identitást a hegyvidék és a keresztény többség felől határozta meg, addig a szunnita és görög ortodox értelmiségiek jelentős része a tágabb arab vagy szíriai hazában gondolkodott. Ez az identitásvita a mandátum korában és a független Libanonban is meghatározó maradt.

7.4.6 Az első világháború, az éhínség és az oszmán uralom vége

Az első világháború (1914–1918) kitörésekor az Oszmán Birodalom a központi hatalmak oldalán lépett be a háborúba, és a nagy-libanoni területek a szíriai front hátországává váltak. A

hadiállapot, a mozgósítás, a rekvirálások és a tengeri blokád súlyos csapást mértek a régió gazdaságára és lakosságára. A háború alatt a Libanon-hegyen és a parti városokban katasztrofális **éhínség** pusztított, amelyet a kortársak és a későbbi történetírás a modern libanoni történelem egyik legnagyobb traumájaként tart számon.

Az éhínség okai összetettek voltak. A brit–francia tengeri blokád megakadályozta az élelmiszerimportot, miközben az oszmán hatóságok a hadsereg ellátása érdekében rekvirálták a gabonát és az állatállományt. 1915-ben ráadásul sáskajárás pusztította el a termés egy részét, és a spekuláció, a rossz termés, valamint a közlekedési hálózat összeomlása tovább súlyosbította a helyzetet. A becslések szerint a Libanon-hegyen a háború alatt a lakosság egynegyede–egyharmada, azaz mintegy 100 000–200 000 ember halt éhen vagy az éhínséggel összefüggő betegségekben. Ezek a számok becslések, és a mai napig vita tárgyát képezik, mivel a pontos demográfiai adatok hiányosak, és a halálozási okok sok esetben nem dokumentáltak. A történészi konszenzus ugyan elismeri a tragédia mértékét, de abban már eltérnek a vélemények, hogy az oszmán hatóságok felelőssége milyen mértékű volt, és mennyiben tekinthető a katasztrófa szándékos politikának vagy a háborús körülmények és a rossz döntések együttes következményének. Az emlékezetpolitikai vitában egyes libanoni narratívák a török állam elleni vádként, mások a háború általános szenvedéseként értelmezik az éhínséget.

A háború alatt az oszmán hatóságok kivégeztek számos arab nacionalista aktivistát, és szigorúan cenzúrázták a sajtót. 1916-ban a szíriai és libanoni arab vezetők egy részét – köztük libanoni értelmiségieket – Damaszkuszban és Bejrútban nyilvánosan kivégezték, ami tovább növelte az oszmán uralommal szembeni ellenállást. Ugyanebben az időszakban a titkos **Sykes–Picot-egyezmény** (1916) keretében Nagy-Britannia és Franciaország előzetesen felosztotta egymás között a Közel-Kelet befolyási övezeteit, bár ennek részletei csak később kerültek nyilvánosságra.

7.4.7 A háború utáni rendezés és a francia mandátum előkészítése

Az első világháború végén, 1918 októberében a szövetséges erők és az arab felkelés csapatai bevonultak Szíriába és a libanoni területekre. Az oszmán uralom összeomlott, és a térség jövője bizonytalanná vált. Az 1919-es párizsi békekonferencián és az azt követő tárgyalásokon több, egymással versengő elképzelés fogalmazódott meg: egyes arab nacionalisták egy nagy **arab királyságot** szerettek volna Fájszál emír vezetésével, a cionista mozgalom a Balfour-nyilatkozat (1917) alapján zsidó nemzeti otthont követelt Palesztinában, a maronita egyház és a libanoni keresztény elitek egy része pedig egy Nagy-Libanon létrehozását szorgalmazta francia védelem alatt.

A döntést végül a **San Remói konferencia** (1920) hozta meg, amely a Népszövetség mandátumrendszere keretében Szíriát és Libanont francia, Palesztinát és Mezopotámiát brit mandátum alá helyezte. 1920 szeptemberében **Henri Gouraud** francia tábornok, Szíria és Libanon főbiztosa kikiáltotta **Nagy-Libanon** államot (État du Grand Liban), amely egyesítette a korábbi Libanon-hegyi mutaszarrifijját a parti városokkal, a Bekaa-völggyel és délen a mai libanoni területekkel. Ez a területi bővítés a maronita elitek érdekeit szolgálta, de a lakosság összetétele vegyesebb lett: a szunnita és síita muszlimok, valamint a görög ortodoxok aránya megnőtt, ami hosszú távon feszültségek forrásává vált.

A francia mandátum előkészítése során a helyi politikai erők nem voltak egységesek. A maronita egyház és a libanoni keresztény elitek egy része üdvözölte a francia jelenlétet, és a „Libanon” fogalmát a hegyvidék keresztény öröksége felől határozta meg. Ezzel szemben a szunnita muszlim közösség jelentős része a tágabb Szíriához való tartozást preferálta, és a francia uralmat gyarmati megszállásként élte meg. A drúzok, síiták és más csoportok álláspontja megoszlott, és gyakran a helyi hatalmi viszonyoktól függött. A mandátumrendszer tehát már a kezdetektől magában

hordozta a későbbi libanoni belpolitikai viták alapkérdéseit: milyen határok között, milyen felekezeti arányokkal és milyen külkapcsolati orientációval működjön az új állam?

7.4.8 Források és bizonytalanságok

A 19. századi Libanon történetének rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik, amelyek eltérő nézőpontokat és adatbizonytalanságokat hordoznak. Az **oszmán levéltári források** – adóösszeírások, kormányzói jelentések, bírósági jegyzőkönyvek – a birodalmi közigazgatás szemszögéből mutatják az eseményeket, de sok esetben hiányosak vagy utólag átírtak. Az **európai konzuli jelentések** és misszionárius beszámolók részletes leírásokat adnak a konfliktusokról és a mindennapi életről, ám gyakran felekezeti vagy nagyhatalmi érdekeket tükröznek, és a nyugati olvasóközönség elvárásaihoz igazodnak. A **helyi krónikák** és családi levéltárak – például maronita kolostori feljegyzések, drúz nemzetségi iratok – értékes belső nézőpontot kínálnak, de elfogultak lehetnek.

A selyemgazdaságra vonatkozó adatok – termelési mennyiségek, exportértékek, árak – többnyire európai kereskedelmi statisztikákból és konzuli jelentésekből származnak, és nem mindig megbízhatók. A hegyvidéki paraszti termelés mértéke csak becsülhető, mivel az oszmán adóösszeírások nem rögzítették a teljes termelést. Hasonlóképpen, a 19. század közepi konfliktusok áldozatainak száma vitatott: a kortárs becslések 7 000 és 20 000 közötti halottról szólnak az 1860-as események kapcsán, de ezek a számok nem ellenőrizhetők független forrásból. A későbbi történetírásban a felekezeti közösségek emlékezete eltérő hangsúlyokat őriz: a maronita narratíva a keresztény lakosság szenvedését, a drúz narratíva a saját közösségét ért támadásokat és a nagyhatalmi beavatkozás igazságtalanságát emeli ki. A tudományos konszenzus e vitákban arra törekszik, hogy a felekezeti szempontokat ne abszolutizálja, hanem a gazdasági, társadalmi és nemzetközi összefüggésekben értelmezze.

Az első világháborús éhínség halálos áldozatainak száma a legnagyobb bizonytalanságok közé tartozik. A korabeli demográfiai adatok hiányosak, és a becslések 100 000 és 200 000 közötti halottról szólnak a Libanon-hegyen, de ezek a számok módszertanilag nehezen igazolhatók. A háborús évek halálozási okait – éhezés, járvány, erőszak – gyakran nem különítik el a források. Emiatt a szakirodalomban is vita folyik arról, hogy az éhínség mekkora részben volt a háborús blokád, a rossz termés, a rekvirálás vagy a helyi spekuláció következménye. Az emlékezetpolitikai vitákban a „nagy éhínség” (al-Majaa) a mai Libanonban is fontos szimbólum, és gyakran kapcsolják össze az oszmán uralom utolsó éveinek általános szenvedéseivel.

A francia mandátum előkészítésének dokumentumai – a Sykes–Picot-egyezmény szövege, a San Remói konferencia határozatai, a francia főbiztos rendeletei – jól dokumentáltak, de értelmezésük vitatott. A mandátumrendszer jogi státusza, a helyi lakosság önrendelkezési jogának kérdése és a határok meghúzásának következményei máig a történészi és politikai viták tárgyát képezik. A források elérhetősége ugyan javult az elmúlt évtizedekben, de az oszmán levéltárak egyes részei még mindig feldolgozatlanok, ami további kutatásokat igényel.

7.4.9 Rövid összefoglaló

- A 19. században a Libanon-hegy gazdaságát a selyemtermelés és -export fellendülése határozta meg, ami a paraszti háztartások és a kereskedő-birtokos elitek között új függőségi viszonyokat alakított ki, és a század végére hanyatlásnak indult.
- Az oszmán tanzimát reformok elvben egyenlősítették a vallási közösségeket, de a gyakorlatban a millet-rendszer átalakulása és a felekezeti alapú politikai reprezentáció erősítette a közösségi törésvonalakat.

- Az 1840-es és 1860-as évek erőszakhullámai – amelyeket a kortársak és a későbbi emlékezet gyakran felekezeti háborúként írt le – valójában gazdasági, társadalmi és nagyhatalmi tényezők együttes következményei voltak; az áldozatok pontos száma becslések tárgya.
- Az 1861-es Règlement Organique létrehozta a Libanon-hegyi mutaszarrifijját, amely nemzetközi felügyelet alatt álló, felekezetileg arányos tanáccsal rendelkező különleges oszmán közigazgatási egység volt, és viszonylagos stabilitást hozott 1914-ig.
- A nahda kulturális mozgalom a libanoni keresztény értelmiség kiemelkedő részvételével megújította az arab nyelvet és gondolkodást, de a politikai arab nacionalizmus csak a 20. század elején erősödött meg, és kezdettől versengett a libanoni identitás alternatívájával.
- Az első világháború alatt a tengeri blokád, a rekvirálások és a rossz termés következtében súlyos éhínség pusztított a Libanon-hegyen; a halottak számát 100 000 és 200 000 közé becsülik, de a pontos adat és a felelősség megoszlása vitatott.
- A háború utáni rendezés során a San Remói konferencia (1920) francia mandátum alá helyezte Libanont, és 1920-ban kikiáltották Nagy-Libanont, amely a mai állam területi kereteit előlegezte meg.
- A 19. század öröksége kettős: a selyemgazdaság és a kulturális ébredés modernizációs lehetőségeket nyitott, de a felekezeti intézményesülés és a nagyhatalmi beavatkozás olyan törésvonalakat hozott létre, amelyek a 20. századi Libanon politikai életét alapvetően meghatározták.

7.4.10 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan befolyásolta a selyemgazdaság fellendülése és hanyatlása a Libanon-hegy társadalmi szerkezetét a 19. században? Milyen szerepet játszott ebben a nemzetközi kereskedelem?
2. Milyen mértékben voltak felekezeti, és milyen mértékben gazdasági-társadalmi okai az 1840-es és 1860-as évek erőszakának? Hogyan ábrázolják ezt a különböző közösségi emlékezetek?
3. Miért tekinthető az 1861-es mutaszarrifijja a felekezeti arányos képviselet korai kísérletének, és milyen hosszú távú következményei voltak ennek a libanoni politikára?
4. Hasonlítsa össze a nahda kulturális arabizmusát a 20. század eleji politikai arab nacionalizmussal! Milyen szerepet játszottak ebben a libanoni keresztény értelmiségiek?
5. Milyen forrásokból ismerjük az első világháborús éhínséget, és miért vitatott az áldozatok száma és a felelősség kérdése?
6. Miért jelentett fordulópontot Nagy-Libanon 1920-as kikiáltása a régió területi és felekezeti arányai szempontjából? Milyen érvek szóltak mellette és ellene a helyi közösségek részéről?

8 Libanon a 20. században és ma

8.1 A francia mandátum és a libanoni függetlenség

A Libanonról szóló fejezet előző, oszmán korszakot tárgyaló alfejezete A 19. század és a francia mandátum előkészítése bemutatta, hogy a maronita közösség, a francia katolikus missziók és a helyi kereskedő elitek kapcsolatai miként készítették elő a francia nagyhatalmi érdeklődést a Levante iránt. Az ott elemzett folyamatok itt csúcsosodnak ki: az első világháború utáni rendezésben Franciaország népszövetségi mandátumot kapott Szíriára és Libanonra, és ebből a keretből nőtt ki a mai Libanon állami szerkezete. Ez az alfejezet a francia mandátum időszakának politikatörténetét, a Nagy-Libanon (franciául État du Grand Liban) létrehozását, az 1926-os alkotmányt, az 1943-as függetlenségi válságot és az úgynevezett Nemzeti Paktum (arabul al-Mithaq al-Watani) kialakulását tárgyalja. Az anyag középpontjában az a kérdés áll, hogy egy sokvallású, több régióból összeillesztett területen milyen intézményes megoldással lehetett államot szervezni, és miért lett ez a megoldás egyszerre teherbíró alap és hosszú távú konfliktusforrás.

8.1.1 A Nagy-Libanon létrehozása 1920-ban

Az első világháború végén az Oszmán Birodalom levantei területei francia és brit katonai megszállás alá kerültek. A háború alatt kötött titkos egyezmények, mindenekelőtt az 1916-os Sykes–Picot-megállapodás, Franciaországnak ígérték a szíriai partvidéket és Kilikiát, míg Palesztinát nemzetközi igazgatás alá helyezték volna. A háború utáni tárgyalásokon a brit és francia érdekek ütköztek, és a győztes hatalmak kompromisszumaként 1920 áprilisában a San Remó-i konferencián Franciaország kapta meg a mandátumot Szíriára és Libanonra, Nagy-Britannia pedig Palesztinára és Irakra. A mandátumrendszer a Népszövetség alapokmányának 22. cikkelyére épült: a győztes hatalmak a volt oszmán területeket „fejlett nemzetek gyámsága” alá helyezték, átmeneti jelleggel, amíg azok képessé nem válnak az önálló állami létre. A libanoni és szíriai területekre ezt az „A” típusú mandátumként alkalmazták, ami elvileg a gyorsabb önállósodás lehetőségét ígérte, a gyakorlatban azonban francia gyarmati igazgatást jelentett.

A mai Libanon területi kerete nem történelmi előzmény nélkül való, de 1920-ban új államként jött létre. Az oszmán rendszerben a Libanon-hegyi mutaszarrifijja (Cebel-i Lübnan) autonóm tartomány volt, amelyet 1861-ben az európai nagyhatalmak nyomására hoztak létre, és amelynek túlnyomórészt maronita és drúz lakossága volt. Ehhez az autonóm magterülethez a francia hatóságok 1920. augusztus 31-én, Henri Gouraud tábornok, a levantei francia főbiztos rendeletével hozzácsatolták a part menti városokat – Bejrútot, Tripolit, Szidónt és Türoszt –, a Bekaa-völgyet, valamint a déli, főként síiták lakta Dzsebel Amel térségét. Az így létrejött egység a „Nagy-Libanon” nevet kapta. A döntés hivatalos indoklása szerint a kiterjesztés gazdasági életképességet és természetes határokat biztosított: a hegyvidéknek szüksége volt a tengeri kijáratra és a mezőgazdasági síkságra, a kikötővárosoknak pedig a hegyvidékre mint hátországra. A francia érvelés a „természetes Libanon” képét hangsúlyozta, amely a tenger, a Libanon-hegység és az Antilibanon közötti területet foglalja magában.

A valóságban a döntést erőteljesen befolyásolták a francia stratégiai és a maronita elit preferenciái. A maronita egyházi és világi vezetők egy része, köztük az 1920-as évek elején meghatározó

pátriárka, Ilyas Huwayyik, már a háború alatt és a békekonferencián is egy nagyobb, francia védnökség alatt álló libanoni állam létrehozását szorgalmazta. A maronita nacionalista narratíva szerint a Nagy-Libanon a történelmi föníciai örökség és a keresztény hegyi menedék természetes kerete, amelynek fennmaradásához a francia támogatás nélkülözhetetlen. Ezzel szemben a bejrúti és tripoli szunnita kereskedő elitek, valamint a damaszkuszi arab nacionalista körök jelentős része a területi kiterjesztést mesterséges francia beavatkozásként értékelte, amely elszakította a partvidéket Szíria természetes hátországától. A síita közösség vezetői kezdetben egyáltalán nem kaptak érdemi szerepet a döntésben, és a déli területek hozzácsatolása a helyi elit ellenállásába ütközött. A görög ortodox közösség egy része is fenntartásokkal viszonyult a maronita dominanciájú államtervhez. A területi vita tehát nem egyszerűen „keresztények" és „muszlimok" közötti ellentét volt, hanem regionális, gazdasági és közösségi érdekek összetett ütközése.

A mandátumrendszer jogi és gyakorlati keretét a Népszövetség 1922-ben hagyta jóvá. Franciaország kötelezettséget vállalt arra, hogy a helyi lakosságot felkészíti az önkormányzatra, tiszteletben tartja a vallási közösségek jogait, és fejleszti a közoktatást, az infrastruktúrát és a gazdaságot. A gyakorlat azonban erősen centralizált, francia tisztviselők által irányított igazgatást hozott létre. A főbiztos – a mandátum időszakának kulcsfigurája – széles jogkörrel rendelkezett: rendeleteket bocsáthatott ki, ellenőrizte a közigazgatást, és vétójoggal bírt a helyi intézmények döntéseivel szemben. A francia hatóságok a „divide et impera" elvét alkalmazták a vallási közösségek közötti különbségek intézményesítésére, ami a helyi politikai életet tartósan a felekezeti logikához kötötte.

8.1.2 A francia mandátum berendezkedése és az 1926-os alkotmány

A Nagy-Libanon létrehozása után a francia igazgatás fokozatosan kiépítette az állam intézményeit. 1922-ben a főbiztos kinevezett egy képviselőtanácsot, amelynek tagjai a vallási közösségek arányai szerint oszlottak meg, de a testület csak tanácsadói jogkörrel rendelkezett. A francia prioritások elsősorban a stratégiai ellenőrzésre, a rend fenntartására és a gazdasági érdekekre irányultak: fejlesztették a bejrúti kikötőt, utakat építettek, és támogatták a selyemtermelést, amely a mandátum első évtizedében még jelentős bevételi forrás volt. A francia nyelv és kultúra terjesztése az oktatáspolitika központi eleme volt: a katolikus missziós iskolák és a francia állami iskolák párhuzamosan működtek, és a libanoni elit egy része francia nyelvű képzésben részesült. Ez a politika hosszú távon megerősítette a francia kulturális befolyást, és hozzájárult ahhoz, hogy a libanoni politikai és gazdasági elit egy része francia nyelvű, frankofón identitást is magáénak vallott.

Az 1925–1926-os szíriai nagy felkelés – amely a francia mandátum ellen irányult, és Szíriában több városra is kiterjedt – közvetve felgyorsította a libanoni alkotmányos rendezést. A francia hatóságok, hogy stabilizálják a helyzetet és eleget tegyenek a mandátum formális követelményeinek, 1926 májusában alkotmányt adtak ki Libanonnak. Az alkotmány létrehozta a Libanoni Köztársaságot, amelynek élén köztársasági elnök állt, emellett egykamarás parlamentet (később, 1927-től kétkamarás rendszert, majd 1929-től ismét egykamarás) és minisztertanácsot hoztak létre. Az 1926-os alkotmány liberális alapelveket rögzített: törvény előtti egyenlőség, a személyes szabadság védelme, a tulajdon tiszteletben tartása és a sajtószabadság. A gyakorlatban azonban a főbiztos fenntartotta a jogot a parlament feloszlatására, a törvények felfüggesztésére és a rendeleti kormányzásra, így a demokratikus intézmények hatásköre korlátozott maradt. Az alkotmány nem határozta meg a vallási közösségek közötti hatalommegosztást – ezt a kérdést a politikai gyakorlat, nem pedig a jogszabály rendezte –, de a választási rendszer és a közösségi reprezentáció a felekezeti arányokhoz igazodott.

Az 1930-as években a libanoni politikai életet a francia hatóságokkal való együttműködés és a függetlenségi törekvések közötti feszültség jellemezte. A helyi politikai elitek – maronita

üzletemberek, szunnita kereskedők, drúz földbirtokosok, síita vallási vezetők – egymással is versengtek a mandátum által kínált pozíciókért, és eközben eltérő módon viszonyultak a francia jelenléthez. A maronita politikusok egy része a francia védernyő fenntartását szorgalmazta, mert attól tartott, hogy egy teljesen független, szíriai orientációjú államban a keresztény közösség elveszíti befolyását. A szunnita elit jelentős része ezzel szemben a szíriai arab egység híve volt, és a Nagy-Libanon területi kiterjesztését mesterségesnek tekintette. A síita közösség politikai vezetői a déli területek elhanyagolását és a felekezeti arányok igazságtalanságát panaszolták. A drúzok, akik a Libanon-hegyi autonóm tartomány korábbi rendszerében fontos szerepet játszottak, a Nagy-Libanon keretei között háttérbe szorultak.

8.1.3 A második világháború és az 1943-as függetlenségi válság

A második világháború kitörése és Franciaország 1940-es összeomlása új helyzetet teremtett a levantei francia mandátumterületeken. A Vichy-kormányhoz hű hatóságok ellenőrzése alá került Szíria és Libanon rövid időre, míg 1941 nyarán a britek és a szabad francia erők – Charles de Gaulle vezetésével – katonai hadművelettel foglalták el a térséget. A hadművelet során a szabad francia hatóságok ígéretet tettek a mandátum megszüntetésére és a függetlenség megadására. 1941. november 26-án Georges Catroux tábornok, a szabad francia erők főmegbízottja kinyilvánította Libanon függetlenségét, de a tényleges hatalomátadás elhúzódott, mert a francia hatóságok továbbra is ellenőrzésük alatt tartották a közigazgatást, a hadsereget és a külügyeket.

A háború alatt a libanoni politikai életben megerősödött a függetlenségi mozgalom. Az 1943-as parlamenti választásokon a függetlenség hívei győztek, és az új parlament elnöke a maronita Bishara al-Khuri lett, míg a kormányfői posztot a szunnita Riad as-Szolh töltötte be. A két politikus – az egyik a maronita establishment, a másik a bejrúti szunnita kereskedő elit képviselője – szoros együttműködése tette lehetővé azt a kompromisszumot, amelyet később Nemzeti Paktumként emlegettek. A megállapodás lényegét nem foglalták írásba, hanem szóbeli egyezségként, a két vezető közötti levélváltás és nyilvános beszédek formájában rögzítették. Emiatt a paktum pontos tartalma a mai napig vitatott, és a történészek általában a résztvevők visszaemlékezései és korabeli sajtóbeszámolók alapján rekonstruálják.

A Nemzeti Paktum két alapelvre épült. Egyrészt rögzítette, hogy Libanon nem csatlakozik a szíriai arab egységtörekvésekhez, és megőrzi független államiságát. Ennek fejében a keresztény közösségek – elsősorban a maroniták – elismerték Libanon arab jellegét, és lemondtak arról, hogy a francia védnökséget kérjék a jövőben. Másrészt a paktum a vallási közösségek közötti hatalommegosztás képletét rögzítette: a köztársasági elnök maronita keresztény, a miniszterelnök szunnita muszlim, a parlament elnöke síita muszlim. A parlamenti helyek elosztását a felekezeti arányok alapján határozták meg, a keresztények és muszlimok közötti 6:5-ös arányban. Ez a képlet az 1932-es – erősen vitatott és módszertanilag bizonytalan – népszámlálás adataira támaszkodott, amely a keresztény közösségek enyhe többségét mutatta. A paktum tehát intézményesítette a konfesszionális rendszert (angolul confessionalism), vagyis azt az elvet, hogy a politikai hatalom megosztása a vallási közösségek szerint történik, és minden közösség számarányának megfelelő képviseletet kap az állami intézményekben.

Az 1943-as függetlenségi válság akkor robbant ki, amikor az új libanoni parlament – a Nemzeti Paktum szellemében – 1943 novemberében módosította az alkotmányt, és eltörölte azokat a cikkelyeket, amelyek a francia mandátum hatalmát rögzítették. Erre válaszul a francia hatóságok november 11-én letartóztatták Bishara al-Khurit, Riad asz-Szolhot és több más vezető politikust, és a libanoni hegyekben található Rásaja erődjébe zárták őket. A letartóztatás hírére Libanonban általános sztrájk és tömegtüntetések robbantak ki, és a helyzet nemzetközi válsággá szélesedett. A brit kormány – amelynek csapatai a térségben állomásoztak, és amely a háború miatt nem akart újabb konfliktust a francia szövetségessel – nyomást gyakorolt a francia hatóságokra, hogy

engedjék szabadon a foglyokat és ismerjék el a libanoni függetlenséget. A szabad francia erők vezetői végül engedtek a nyomásnak, és november 22-én szabadon engedték a politikusokat. Ezt a napot a libanoni állami emlékezet a függetlenség napjaként tartja számon; a dátum azonban nemzeti szimbólum, mert a tényleges francia katonai kivonulás csak 1946-ban fejeződött be.

8.1.4 A konfesszionális politikai rendszer működése és vitái

Az 1943-as rendezés nyomán Libanon alkotmányos monarchia helyett köztársaság lett, de a hatalmi képlet valójában a vallási közösségek elitjei közötti alku volt, nem pedig a polgárok egyenlőségén alapuló demokrácia. A konfesszionális rendszer a közösségek politikai reprezentációját garantálta, ami rövid távon stabilitást hozott, mert a főbb vallási csoportok vezetői részesedtek a hatalomból. Ugyanakkor a rendszer hátrányai már az 1940-es években látszottak: a felekezeti kvóták szerint szervezett választások a közösségi identitást tették a politika alapjává, és a pártok, a parlament és a kormányzati pozíciók is a vallási hovatartozás szerint oszlottak meg. A politikai döntések gyakran a közösségi érdekek egyensúlyozásáról szóltak, nem pedig az állampolgári jogokról vagy a gazdasági fejlődésről.

A rendszer egyik legsúlyosabb problémája az 1932-es népszámlálás óta eltelt demográfiai változások figyelmen kívül hagyása volt. A paktum a keresztények és muszlimok 6:5-ös arányát rögzítette, de a termékenységi különbségek, a bevándorlás és a belső migráció miatt a muszlim közösségek – különösen a síiták és a szunniták – aránya a 20. század második felében növekedett. Ezt a tényt nem lehetett hivatalos népszámlálással alátámasztani, mert a konfesszionális rendszer fenntartása érdekében a libanoni állam 1932 óta nem tartott újabb vallási alapú népszámlálást. A demográfiai arányok ezért becslések, és a különböző közösségi narratívák eltérő adatokat hangsúlyoznak. A rendszer kritikusai szerint az elavult kvóták a keresztény közösségek túlreprezentáltságát konzerválták, míg a síita közösség – különösen a déli és a bekaai területeken – intézményes hátrányba került. A kritika nem a keresztény közösség kollektív bűnösségét állítja, hanem a hatalommegosztás merev képletének igazságtalanságát.

A francia mandátum öröksége kettős: egyrészt létrehozott egy modern adminisztratív államot, fejlesztette az infrastruktúrát, és bevezette a liberális alkotmányos kereteket. Másrészt a konfesszionális logika intézményesítésével bebetonozta a vallási közösségek közötti politikai megosztottságot, és a francia érdekek alá rendelte a helyi önrendelkezést. Az 1943-as függetlenség után a libanoni elitek magukévá tették ezt a keretet, ami azt mutatja, hogy a konfesszionális rendszer nem kizárólag francia rákényszerítés volt, hanem a helyi elit kompromisszuma is – olyan kompromisszum, amely rövid távon stabilizálta az államot, de hosszú távon a polgárháborúhoz vezető feszültségek forrása lett. A későbbi fejezet A polgárháború és a Taif-egyezmény elemzi majd, hogyan omlott össze ez a rendszer az 1970-es években, és milyen reformokat hozott az 1989-es Taif-megállapodás.

8.1.5 Források és bizonytalanságok

A francia mandátum történetének rekonstrukciója viszonylag jól dokumentált, mivel a francia gyarmati levéltárak, a Népszövetség mandátumbizottságának jegyzőkönyvei, a brit külügyi iratok és a korabeli sajtó bőséges forrásanyagot kínálnak. Az 1920-as területi döntések hátterét a francia főbiztosi rendeletek és a sanremói konferencia dokumentumai alapján lehet pontosan rekonstruálni. Ugyanakkor az 1920-as döntés helyi fogadtatását illetően a források elfogultak: a maronita egyházi források a nagy államterv támogatását emelik ki, míg a szunnita arab sajtó és a szíriai nacionalista iratok mesterséges feldarabolásról beszélnek. A történészek főként ezen források összevetéséből következtetnek arra, hogy a lakosság egésze nem foglalhatott állást, mert

a döntést a francia hatóságok és a helyi elitek hozták, a lakosság széles rétegei pedig nem vettek részt semmilyen népszavazáson vagy szabad választáson.

Az 1932-es népszámlálás adatai bizonytalanok, mert a felekezeti hovatartozást politikai okokból rögzítették, és a módszertan nem felelt meg a mai statisztikai követelményeknek. A demográfiai arányok minden későbbi becslése erre a bizonytalan alapra épül, ezért a keresztények és muszlimok arányáról szóló állításoknál mindig jelölni kell, hogy becslésről és politikai vitáról van szó. A Nemzeti Paktum esetében a fő bizonytalanság abból fakad, hogy nem létezik hivatalos írott szöveg; a megállapodás tartalmát a résztvevők későbbi visszaemlékezései és a korabeli sajtóbeszámolók alapján rekonstruálják, amelyek értelemszerűen elfogultak. A történészi szakirodalom egyetért abban, hogy a paktum megszületett és meghatározta a libanoni politikai rendszert, de vitatják, hogy pontosan milyen részletességgel rögzítette a felekezeti kvótákat, és mennyire volt valódi egyensúly a felek között.

Az 1943-as válság eseményei jól dokumentáltak, de az okok értelmezése vitatott. A francia hatóságok a letartóztatásokat a mandátum tekintélyének védelmével indokolták, míg a libanoni függetlenségi mozgalom vezetői a francia gyarmati önkény megnyilvánulásának tekintették. A brit nyomás szerepét a források egyértelműen alátámasztják, de a brit motivációkban a háborús stratégia és a francia befolyás visszaszorításának szándéka egyaránt jelen volt. A függetlenség napjának november 22-i dátuma emlékezetpolitikai konstrukció: a tényleges szuverenitás fokozatosan, a francia csapatok 1946-os kivonulásával valósult meg, és a külügyi, katonai és gazdasági függőség további évtizedekig fennmaradt.

8.1.6 Rövid összefoglaló

- A mai Libanon állami kereteit 1920-ban hozták létre francia döntéssel, amikor a Libanon-hegyi autonóm területhez partvidéki, bekaai és déli, többségében muszlimok lakta területeket csatoltak; a döntést a francia stratégiai érdekek és a maronita elit törekvései egyaránt alakították.
- Franciaország Népszövetségi mandátumot kapott Szíriára és Libanonra; a mandátum elvileg átmeneti igazgatást írt elő, valójában centralizált gyarmati kormányzást jelentett, amelyben a főbiztos széles jogkörökkel rendelkezett.
- Az 1926-os alkotmány létrehozta a Libanoni Köztársaság intézményeit, de a demokratikus jogköröket a francia hatóságok korlátozták; a vallási közösségek közötti hatalommegosztást nem az alkotmány, hanem a politikai gyakorlat rögzítette.
- A második világháború alatt a szabad francia erők ígéretet tettek a függetlenségre, de a tényleges átadás elhúzódott; az 1943-ban megválasztott libanoni vezetők – Bishara al-Khuri és Riad as-Szolh – kompromisszumot kötöttek, amelyet Nemzeti Paktumként ismerünk.
- A Nemzeti Paktum libanoni függetlenség és arab identitás kettős alapelvét rögzítette, és a legfontosabb állami tisztségeket vallási közösségekhez kötötte: maronita elnök, szunnita miniszterelnök, síita házelnök; a parlamenti helyeket 6:5 arányban osztották el keresztények és muszlimok között.
- A konfesszionális rendszer rövid távon stabilitást hozott, de az 1932-es – módszertanilag bizonytalan – népszámlálás adataira épült, és a későbbi demográfiai változások figyelmen kívül hagyása miatt egyre inkább elavulttá és igazságtalanná vált.
- Az 1943 novemberi francia letartóztatások és a nyomukban kirobbant tömegtüntetések, valamint a brit nyomás vezettek a vezetők szabadon bocsátásához és a függetlenség kikiáltásához; a tényleges francia katonai kivonulás 1946-ban fejeződött be.

8.1.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen területi egységekből jött létre a Nagy-Libanon 1920-ban, és mely közösségek érdekeit szolgálta vagy sértette a döntés?
2. Miért tekinthető az 1926-os alkotmány egyszerre liberálisnak és korlátozottnak, és milyen jogkörökkel rendelkezett a francia főbiztos?
3. Melyek voltak a Nemzeti Paktum fő elvei, és miért nehéz pontosan rekonstruálni a tartalmát?
4. Hogyan kapcsolódott az 1943-as függetlenségi válság a második világháborús francia és brit érdekekhez?
5. Melyek voltak a konfesszionális rendszer fő belső feszültségei már az 1940-es években, és miért váltak ezek később polgárháborús konfliktusforrássá?

8.2 A polgárháború és a Taif-egyezmény

A libanoni polgárháború a független Libanon politikai és társadalmi törésvonalainak erőszakos összeomlása volt. Az előző alfejezetben A francia mandátum és a libanoni függetlenség bemutatta, hogy az 1943-as Nemzeti Paktum a felekezetek közötti hatalommegosztásra épült, de a demográfiai változások, a palesztin menekültek jelenléte és a regionális konfliktusok fokozatosan aláásták ezt a kompromisszumot. Az 1975 és 1990 közötti háború nem csupán „keresztények és muszlimok” összecsapása volt, hanem egymásra rakódó belső és külső konfliktusok sorozata: osztály- és felekezeti feszültségek, a palesztin fegyveres jelenlét kérdése, a hidegháborús szembenállás, valamint Szíria, Izrael és más államok beavatkozása. A háború a libanoni államot gyakorlatilag szétzilálta, a milíciák kiskirályságokat építettek ki, és a főváros, Bejrút a „zöld vonal” mentén kettészakadt. A Taif-egyezmény 1989-ben új politikai keretet adott, de a szíriai katonai jelenlét és a milíciák leszerelésének kudarca hosszú távra konzerválta a válságot.

8.2.1 A háború okai és a felekezeti hatalommegosztás öröksége

A libanoni polgárháború okait a történészek több rétegben tárgyalják, és a hangsúlyok eltérőek attól függően, hogy a belső társadalmi feszültségeket, a regionális beavatkozást vagy a felekezeti rendszer merevségét tekintik meghatározónak. Dokumentált tény, hogy az 1943-as **Nemzeti Paktum** (al-Mithaq al-Watani) a hatalmi pozíciókat felekezeti alapon osztotta el: a köztársasági elnök maronita keresztény, a miniszterelnök szunnita muszlim, a parlament elnöke síita muszlim lett, a parlamenti mandátumok pedig 6:5 arányban a keresztények javára oszlottak meg. Ez a rendszer az 1932-es népszámlálás adataira épült, amelyet azóta sem ismételtek meg, így a demográfiai arányok megváltozása – a muszlim, különösen a síita közösség gyorsabb növekedése – egyre inkább elszakadt a befagyasztott politikai reprezentációtól.

A gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek is hozzájárultak a feszültséghez. A szolgáltató- és bankszektorban, valamint a kereskedelemben meggazdagodott, gyakran keresztény elit Bejrútban és a hegyvidéki központokban összpontosult, míg a síita közösség nagy része a déli vidékeken és Bejrút déli külvárosaiban élt, kiszorulva a politikai és gazdasági hatalomból. A baloldali és pánarab mozgalmak – mint a **Libanoni Nemzeti Mozgalom** (LNM) – ezeket a társadalmi sérelmeket igyekeztek politikai programmá formálni, gyakran a felekezeti hatalommegosztás felszámolását követelve. Ugyanakkor a keresztény elitek egy része a fennálló rendszert védte, tartva attól, hogy a demográfiai és politikai változások marginalizálják a maronita közösséget.

A palesztin menekültek jelenléte különösen éles törésvonalat jelentett. Az 1948-as és 1967-es háborúk nyomán több százezer palesztin menekült élt Libanonban, többségük táborokban, állampolgárság nélkül. Az 1969-es **Kairói megállapodás** a libanoni állam és a **Palesztinai**

Felszabadítási Szervezet (PFSZ; angolul Palestine Liberation Organization, PLO) között szabályozta a palesztin fegyveres jelenlétet Dél-Libanonban, gyakorlatilag a PFSZ számára önálló katonai működési teret biztosítva. A PFSZ Dél-Libanont az Izrael elleni támadások bázisaként használta, ami izraeli megtorló csapásokat vont maga után, és a libanoni állam szuverenitásának erózióját jelezte. A maronita elit egy része a palesztin fegyveres jelenlétet fenyegetésként élte meg, míg a muszlim és baloldali erők nagyrészt szövetségesként tekintettek a PFSZ-re.

A hidegháborús kontextus tovább élezte a helyzetet. A Szovjetunió a baloldali és palesztin erőket támogatta, míg az Egyesült Államok és Franciaország a status quo fenntartásában volt érdekelt, Izrael pedig a PFSZ felszámolását tekintette stratégiai célnak. A regionális szereplők – Szíria, Izrael, Egyiptom, Szaúd-Arábia, később Irán – mind saját érdekeik szerint avatkoztak be, ami a libanoni konfliktust nemzetközi vetélkedések színterévé tette. A háború kitöréséhez vezető okok tehát nem egyetlen tényezőre, hanem a felekezeti rendszer, a társadalmi egyenlőtlenségek, a palesztin jelenlét és a külső beavatkozás összekapcsolódására vezethetők vissza; ezek arányáról a történészi vita ma is él.

8.2.2 A háború kitörése és az első szakasz (1975–1976)

A közvetlen kiváltó esemény 1975. április 13-án történt: Bejrút keleti, keresztény többségű Ain ar-Rummaneh negyedében fegyveresek megtámadtak egy palesztinokat szállító buszt, és a támadásban mintegy 27 utas meghalt. A felelősség kérdése vitatott, de az esemény lavinát indított el: a **Kataeb Párt** (Falanges Libanaises) milíciái és a palesztin fegyveres csoportok, valamint a baloldali milíciák között utcai harcok törtek ki. Néhány napon belül a konfliktus átterjedt Bejrútra és az ország más részeire.

Az első szakaszban (1975–1976) két laza koalíció alakult ki. A keresztény oldalt a **Libanoni Front** (al-Jabha al-Lubnaniyya) foglalta össze, amelyet a Kataeb Párt, a Nemzeti Liberális Párt és más maronita csoportok alkottak, és amely a fennálló felekezeti rendszer védelmét, valamint a palesztin fegyveres jelenlét korlátozását követelte. A másik oldalon a **Libanoni Nemzeti Mozgalom** (LNM) szervezte a baloldali, pánarab és muszlim erőket, szövetségben a PFSZ-szel. Az LNM programja a felekezeti hatalommegosztás lebontását és a politikai rendszer szekularizálását tűzte ki célul. A harcok kezdetben a „két év háborúja” (harb asz-szanatayn) néven váltak ismertté, és gyorsan brutálissá váltak: falvakat ürítettek ki, civileket gyilkoltak, és a felekezeti alapú etnikai tisztogatás jelei mutatkoztak. A **zöld vonal** (Green Line) Bejrútban a keresztény keleti és a muszlim nyugati városrész közötti demarkációs vonallá vált, amely a háború végéig megmaradt.

A szíriai beavatkozás 1976 tavaszán kezdődött. Szíria – Hafez al-Asszad elnök vezetésével – eleinte a keresztény erők oldalán avatkozott be, hogy megakadályozza a palesztin és baloldali erők győzelmét, amely egy radikális, Szíria számára kiszámíthatatlan libanoni kormányt hozhatott volna létre. 1976. június 1-jén a szíriai hadsereg átlépte a határt, és az **Arab Elrettentő Erő** (Arab Deterrent Force) nevű, az Arab Liga által jóváhagyott, de gyakorlatilag szíriai dominanciájú kontingens részeként beavatkozott. A szíriai csapatok megszállták Bejrút nagy részét, a Bejrút–Damaskus út menti területeket és az északi régiókat. A beavatkozás célja nem a háború lezárása, hanem a szíriai érdekszférába tartozó status quo fenntartása volt, amit a szíriai vezetés a libanoni állam védelmeként kommunikált. A szíriai jelenlét a következő évtizedekben állandósult, és a szíriai hadsereg a libanoni politika meghatározó szereplőjévé vált.

8.2.3 A milíciák kora és a szíriai hegemónia (1976–1982)

A szíriai beavatkozás megmerevítette a frontvonalakat, de nem hozott békét. Az 1976 utáni időszak a milíciák konszolidációjának és a felekezeti kiskirályságok kialakulásának kora volt. A

keresztény milíciák – elsősorban a Kataeb Párt katonai szárnya, amelyből később a **Libanoni Erők** (al-Quwwat al-Lubnaniyya) nevű ernyőszervezet alakult – ellenőrizték Kelet-Bejrútot és a hegyvidék egyes részeit. A síita közösségben az **Amal Mozgalom** (Harakat Amal) vált meghatározóvá, míg a palesztin táborokban a PFSZ frakciói, különösen a Fatah, a Népi Front és a Demokratikus Front működtek. A drúz közösség saját milíciát szervezett, a **Progresszív Szocialista Párt** (PSP) vezetésével, elsősorban a Súf-hegységben.

A szíriai hadsereg katonai jelenléte ellenére a szíriai politika nem volt következetes: Damaszkusz hol az egyik, hol a másik milíciát támogatta, attól függően, hogy miként tudta egyensúlyban tartani a libanoni erőket és megakadályozni bármelyik oldal dominanciáját. Ez a „megosztva uralkodni” stratégia a szíriai befolyást növelte, ugyanakkor a háborút elhúzódóvá tette. A szíriai jelenlétet a legtöbb libanoni szereplő kényszerként élte meg, bár egyes keresztény csoportok kezdetben üdvözölték.

A déli országrészben a PFSZ és az izraeli hadsereg közötti határháború folyamatos volt. A PFSZ rakétákat és gerillatámadásokat indított Észak-Izrael ellen, Izrael pedig légicsapásokkal és szárazföldi műveletekkel válaszolt. 1978-ban Izrael **Litani hadművelet** néven elfoglalta Dél-Libanont a Litani folyóig, hogy felszámolja a PFSZ bázisait. A nemzetközi nyomásra Izrael kivonult, de az ENSZ **UNIFIL** (United Nations Interim Force in Lebanon) békefenntartó erői települtek a térségbe. A PFSZ azonban visszatért, és az izraeli–palesztin konfliktus továbbra is Libanon területére vetült.

8.2.4 Az 1982-es izraeli invázió és a PFSZ kiűzése

1982. június 6-án az izraeli hadsereg **Béke Galileának** (Operation Peace for Galilee) fedőnevű nagyszabású katonai műveletet indított Libanon ellen. Az izraeli vezetés – Menachem Begin miniszterelnök és Ariel Saron védelmi miniszter – célja a PFSZ katonai infrastruktúrájának megsemmisítése, a palesztin fegyveres jelenlét felszámolása és egy Izrael-barát keresztény kormány hatalomra segítése volt. Az invázió gyorsan elérte Bejrútot, és a várost nyugati részét, ahol a PFSZ főhadiszállása működött, ostrom alá vette. A nemzetközi jogi álláspont szerint a hadművelet megsértette Libanon szuverenitását; Izrael önvédelemre hivatkozott, de a beavatkozás mértéke vitatott maradt.

A Bejrút ostroma 1982 nyarán több ezer civil életét követelte, és a város infrastruktúráját súlyosan megrongálta. Az amerikai, francia és olasz közvetítéssel létrejött megállapodás értelmében a PFSZ fegyveresei 1982 augusztusa és szeptembere között távoztak Bejrútból, főként Tunéziába és más arab országokba. A kivonulás nem érintette a palesztin menekülttáborok civil lakosságát, akik továbbra is Libanonban maradtak.

A kivonulás után, 1982. szeptember 16–18. között a Bejrút déli részén fekvő **Sabra és Satila** menekülttáborokban tömegmészárlás történt. A gyilkosságokat a keresztény falangista milícia követte el, miközben az izraeli hadsereg a táborok környékét ellenőrizte. Az áldozatok számát a hivatalos izraeli vizsgálóbizottság, a **Kahan-bizottság** 1983-ban 700–800 főre becsülte, de más becslések 2 000–3 000 fölé teszik; a pontos szám a mai napig vitatott. A bizottság megállapította, hogy az izraeli vezetés – különösen Ariel Saron – közvetett felelősséget visel, mert lehetővé tette a falangisták bejutását a táborokba, és nem tett eleget a civilek védelmének. Saron lemondásra kényszerült védelmi miniszteri posztjáról. A mészárlás hatalmas nemzetközi felháborodást váltott ki, és hozzájárult az izraeli társadalom belső megosztottságához.

Az 1982-es invázió további következménye volt a **Hezbollah** (Isten Pártja) megjelenése. A síita közösségben, amely korábban az Amal mozgalom bázisa volt, az izraeli megszállás és a szíriai jelenlét ellenére új, Irán támogatásával szerveződő iszlamista milícia alakult. A Hezbollah első nyilvános akciói az 1980-as évek közepén jelentek meg, és a szervezet az izraeli megszállás elleni

fegyveres ellenállást tűzte zászlajára. A Hezbollah felemelkedése a libanoni polgárháború egyik legfontosabb hosszú távú következménye lett, és a későbbi évtizedekben átalakította Libanon politikai és katonai egyensúlyát.

8.2.5 A háború utolsó szakasza és a Taif-egyezmény (1982–1990)

Az izraeli invázió után Libanon még évekig polgárháborús állapotban maradt. Az izraeli hadsereg Dél-Libanont megszállva tartotta, és biztonsági zónát alakított ki. A síita és más közösségek ellenállása, valamint a belső milícia-harcok tovább folytatódtak. 1983-ban a **hegyi háború** (Harb al-Jabal) a drúz PSP és a keresztény Libanoni Erők között zajlott a Súf-hegységben, amelynek során több ezer keresztény és drúz civil vesztette életét vagy kényszerült lakóhelye elhagyására. A palesztin táborokban az Amal és a PFSZ közötti harcok 1985–1988 között a palesztin közösség további tragédiáját okozták.

A politikai válság 1988-ban mélyült el, amikor Amine Gemayel köztársasági elnök mandátuma lejárt, és a parlament nem tudott utódot választani. Gemayel távozóban **Michel Aoun** tábornokot, a hadsereg parancsnokát nevezte ki ügyvivő miniszterelnöknek, ami alkotmányos válsághoz vezetett, mert a poszt hagyományosan szunnita muszlimot illetett. Az ország két kormánnyal rendelkezett: Aoun keresztény kormányával Kelet-Bejrútban és a szíriaiak által támogatott, muszlim vezetésű kormánnyal Nyugat-Bejrútban. Aoun „felszabadító háborút” hirdetett a szíriai megszállás ellen, ami 1989-ben és 1990-ben újabb heves harcokhoz vezetett.

A politikai megoldást az 1989. október 22-én aláírt **Taif-egyezmény** (Ittifaq at-Taif) jelentette, amelyet a libanoni parlament túlélő képviselői Taifban, Szaúd-Arábiában fogadtak el. A megállapodás a felekezeti hatalommegosztást nem szüntette meg, de jelentősen módosította: a parlamenti mandátumokat 50:50 arányban osztotta meg keresztények és muszlimok között, csökkentve a korábbi keresztény többséget; a miniszterelnök jogköreit bővítette a köztársasági elnök rovására; a síita házelnök pozíciója megmaradt. A Taif-egyezmény a szíriai katonai jelenlétet legitimálta, és előírta a fegyveres milíciák leszerelését. A Hezbollah azonban nem tette le a fegyvert, arra hivatkozva, hogy az izraeli megszállás elleni ellenálláshoz szüksége van fegyveres erejére; ezt a kivételt később a libanoni politika egyik legvitatottabb pontja lett.

Aoun tábornok elutasította a Taif-egyezményt, mivel az nem tartalmazott a szíriai csapatok azonnali kivonására vonatkozó ütemtervet. 1990. október 13-án a szíriai hadsereg szárazföldi offenzívát indított Aoun erői ellen, és kiszorította őket Bejrútból. Aoun franciaországi száműzetésbe vonult. Ez az esemény gyakorlatilag lezárta a polgárháborút, bár a szíriai katonai jelenlét a következő másfél évtizedben fennmaradt. 1991-ben Libanon és Szíria **testvéri együttműködési szerződést** írt alá, amely intézményesítette a szíriai befolyást a libanoni belpolitikában és biztonságpolitikában. A szerződés értelmében a szíriai hadsereg Libanonban maradt, és a milíciák – a Hezbollah kivételével – formálisan leszereltek, bár a felekezeti fegyveres csoportok befolyása tovább élt a politikai pártokon keresztül.

8.2.6 Források és bizonytalanságok

A libanoni polgárháború történetének forrásbázisa egyenetlen. Az események kronológiája jórészt dokumentált, kortárs újságcikkek, diplomáciai iratok, emlékiratok és későbbi bírósági vizsgálatok alapján rekonstruálható, de a fegyveres összecsapások részletei, a milíciák belső döntései és a civilek elleni erőszak számos epizódja nem maradt fenn megbízható írásos forrásban. A háború áldozatainak összlétszáma becslés, a szakirodalomban leggyakrabban 120 000 és 150 000 közötti halottról beszélnek, de egyes becslések 100 000 alatti vagy 200 000 feletti számokat is említenek; a pontos adat a regisztráció hiánya és a menekültek, eltűntek nagy száma miatt nem ismert.

A belső menekültek száma több százezerre, a külföldre távozók száma szintén több százezerre tehető, de ezek az adatok is széles sávban mozognak.

A „polgárháború” elnevezés maga is vitatott. Egyes libanoni szereplők és történészek „libanoni háborúnak” vagy „mások háborújának” (harb al-akharin) nevezik az időszakot, hangsúlyozva a külső beavatkozás – különösen a szíriai és izraeli – súlyát. Mások „polgárháborúként” írják le, mivel a belső felekezeti és politikai törésvonalak önálló dinamikát hordoztak. A két értelmezés nem zárja ki egymást, de a hangsúlyeltolódás befolyásolja a felelősség megítélését: a külső beavatkozást hangsúlyozó narratíva a libanoni szereplők felelősségét relativizálhatja, míg a belső törésvonalakat hangsúlyozó elbeszélés a regionális hatalmi játszmákat teheti másodlagossá.

A Sabra és Satila mészárlás részletei továbbra is vitatottak. A Kahan-bizottság izraeli vizsgálata a dokumentált tényeket és a felelősségi láncot rögzítette, de a falangista milícia tagjainak büntetőjogi felelősségre vonása nem történt meg, és a libanoni igazságszolgáltatás sem tudott eljárást lefolytatni. A mészárlás áldozatainak pontos száma, az elkövetők parancsnoki lánca és az izraeli hadsereg tudomásának mértéke továbbra is vita tárgya a történészek és a jogászok körében.

A Taif-egyezmény értékelése is megosztott. A megállapodás támogatói szerint lezárta a háborút és keretet adott a politikai újjáépítéshez, bírálói szerint viszont a szíriai hegemóniát intézményesítette, és a felekezeti rendszer reformja helyett annak konzerválását hozta. A szíriai katonai jelenlét 2005-ig tartó legitimációja és a Hezbollah fegyveres kivételezettsége a későbbi libanoni válságok gyökerévé vált, de ezek a következmények a háború lezárásakor még nem voltak előre láthatók.

8.2.7 Rövid összefoglaló

- A libanoni polgárháború (1975–1990) a felekezeti hatalommegosztás, a társadalmi egyenlőtlenségek, a palesztin fegyveres jelenlét és a regionális beavatkozás összekapcsolódó válságából tört ki; az 1975. áprilisi buszos incidens volt a közvetlen kiváltó esemény.
- Az első szakaszban (1975–1976) a keresztény Libanoni Front és a baloldali-palesztin Libanoni Nemzeti Mozgalom koalíciói harcoltak egymással; Szíria 1976-ban az Arab Elrettentő Erő részeként beavatkozott, és katonailag megszállta az ország nagy részét.
- A szíriai hegemónia éveiben a milíciák kiskirályságokat építettek ki, a zöld vonal kettészelte Bejrútot, és a déli országrészben a PFSZ és Izrael határháborúja zajlott.
- Az 1982-es izraeli invázió célja a PFSZ felszámolása volt, de Bejrút ostromához, a palesztin fegyveresek kivonásához és a Sabra és Satila táborokban elkövetett mészárláshoz vezetett, amelynek izraeli közvetett felelősségét a Kahan-bizottság megállapította.
- A háború utolsó szakaszában belső milícia-harcok, majd Michel Aoun tábornok és a szíriai hadsereg összecsapása zajlott; Aoun 1990-es kiszorítása zárta le a fegyveres konfliktust.
- Az 1989-es Taif-egyezmény a parlamenti mandátumokat fele-fele arányban osztotta meg, csökkentette az elnök jogköreit, legitimálta a szíriai katonai jelenlétet, és előírta a milíciák leszerelését, de a Hezbollah kivételt képezett.
- A háború áldozatainak száma becslés, leggyakrabban 120 000–150 000 halottra teszik, de a pontos adat nem ismert; a „polgárháború” elnevezés és a Taif-egyezmény értékelése a mai napig vitatott.

8.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső és külső tényezők vezettek a libanoni polgárháború kitöréséhez, és hogyan kapcsolódott a palesztin fegyveres jelenlét a libanoni állam szuverenitásának eróziójához?
2. Hasonlítsa össze a szíriai beavatkozás 1976-os és az izraeli invázió 1982-es céljait és következményeit! Miben tértek el a két külső hatalom érdekei?

3. Ismertesse a Taif-egyezmény főbb rendelkezéseit, és magyarázza el, miért maradt vitatott a Hezbollah fegyveres kivételezettsége és a szíriai katonai jelenlét legitimálása.
4. Miért nevezhető a Sabra és Satila mészárlás a polgárháború egyik legtragikusabb epizódjának, és milyen források, illetve bizonyítékok alapján rekonstruálható a felelősségi lánc?

8.3 Szíriai befolyás, 2005 és a Hezbollah

A libanoni polgárháború lezárását követő másfél évtizedet a szíriai katonai-politikai befolyás, a háború utáni újjáépítés, a 2005-ös Haríri-merénylet és a 2006-os izraeli–Hezbollah-háború keretezte. Az időszak két, egymással összefüggő kérdést tesz fel: hogyan öröklődött tovább a háború alatt kiépült szíriai hegemónia, és hogyan vált a Hezbollah a libanoni politika meghatározó, államból részben kivont szereplőjévé. Az alábbiakban e folyamatokat az állami intézmények, a felekezeti szereplők, a civil társadalom és a külső hatalmak szempontjait ütköztetve tárgyalom. Az események egy része dokumentált (ENSZ-határozatok, törvények, választási eredmények, robbantásos merénylet ténye), más része becslésen alapul (tüntetők száma, háborús áldozatok, gazdasági károk), a politikai felelősség kérdése pedig mindmáig erősen vitatott.

8.3.1 A Taif utáni Libanon és a szíriai hegemónia

Az 1989-es **Taif-egyezmény** (itt: a libanoni nemzeti megbékélési egyezmény) véget vetett a polgárháborúnak, de a szíriai befolyást nem számolta fel, hanem intézményesítette. A megállapodás előirányozta a hadseregen kívüli milíciák lefegyverzését, a politikai hatalom felekezeti alapon történő újraelosztását és a szíriai csapatok fokozatos kivonását. Ez utóbbi pont gyakorlati végrehajtása azonban évekig elmaradt. Szíria az 1990-es években mintegy 14 000–40 000 katonát állomásoztatott Libanonban; a létszámra vonatkozó becslések széles tartományban mozognak, mert a szíriai hadsereg és a katonai hírszerzés (a **Mukhabarat**) jelenléte nem volt mindig számszerűsíthető, és a csapatok egy részét időszakosan átcsoportosították. A szíriai jelenlétet az 1991. májusi **testvériségi, együttműködési és koordinációs szerződés** tette jogilag is a két ország közötti „különleges viszony” részévé. A szerződés számos közös bizottságot hozott létre, és gyakorlatilag a libanoni külpolitika, biztonságpolitika és a felekezeti elit kiválasztódásának szíriai felügyeletét erősítette. Ez a folyamat nem egyenlő felek közötti együttműködés volt: a szíriai hírszerzés helyi szövetségeseken keresztül beleszólt a kormányalakításba, a választási törvényekbe, a bírói kinevezésekbe és a sajtóba.

A milíciák lefegyverzése során a legtöbb polgárháborús fegyveres csoport – köztük a keresztény **Libanoni Erők** és a **Dél-libanoni Hadsereg** kivételével a kisebb szervezetek – leadta nehézfegyvereit. A **Hezbollah** (arabul: Ḥizb Allāh, „Isten pártja”) azonban kivételt élvezett. A szervezetet nem egyszerűen milíciaként, hanem az Izraellel szembeni „ellenállás” (arabul: muqāwama) szereplőjeként ismerték el. Ez a kivétel összefüggött azzal, hogy Izrael 2000-ig megszállva tartotta Dél-Libanon egy részét, és a szíriai–iráni szövetségi rendszerben a Hezbollah kulcsfontosságú eszköz volt. A Hezbollah fegyveres szárnya így nem olvadt be a libanoni hadseregbe, hanem párhuzamos katonai kapacitást őrzött meg. Ez a kettősség – egyrészt parlamenti párt és síita szociális szolgáltató hálózat, másrészt államon kívüli fegyveres erő – a mai napig meghatározza a libanoni állam működését. Az 1990-es években a Hezbollah katonai műveletei elsősorban a megszállt dél-libanoni zónában harcoló izraeli hadsereg és a vele szövetséges, jórészt keresztényekből álló milícia ellen irányultak. Eközben a szervezet iskolákat, kórházakat és jóléti intézményeket épített, ami a síita közösségen belüli népszerűségét számottevően növelte.

A szíriai hegemónia ugyanakkor nem volt egységes rendszer. A libanoni politikai mező továbbra is felekezeti és regionális törésvonalak mentén szerveződött: a maronita keresztény elit egy része közeledett Damaszkuszhoz, más része az 1989-es Taif előtti keresztény dominancia visszaállítását kereste, a szunnita üzleti-politikai elit pedig ingadozott a szíriai nyomás elfogadása és a nagyobb autonómia között. A síita közösség reprezentációjában a **Hezbollah** és a mérsékeltebb **Amal** (arabul: Afwāj al-Muqāwama al-Lubnāniyya, „Libanoni Ellenállási Brigádok") osztozott; a drúz közösség egy részét a **Progresszív Szocialista Párt** képviselte, a szunnita és keresztény szavazatokért pedig több párt versengett. Ebben a mozaikban Szíria nem egyetlen pártot támogatott, hanem az adott időszakban leghasznosabbnak tűnő szereplőket emelte fel vagy gyengítette.

8.3.2 Rafik Haríri és az újjáépítés

A polgárháború utáni újjáépítés szorosan összefonódott **Rafik Haríri** (eredeti arab nevén Rafīq al-Ḥarīrī) személyével. Haríri libanoni származású, Szaúd-Arábiában vagyonosodott építési vállalkozóként. 1992-től 1998-ig, majd 2000-től 2004-ig töltötte be a miniszterelnöki tisztséget; politikai stílusát a privatizáció, a bankrendszer központi szerepe, a nagy infrastrukturális beruházások és a külföldi – főleg öbölbeli – tőke bevonása jellemezte. Az újjáépítés leglátványosabb eleme a bejrúti belváros rekonstrukciója volt, amelyet a magántulajdonú **Solidere** vállalat (a Beirut Central District fejlesztésére létrehozott társaság) bonyolított le. A projekt a háborúban szétlőtt üzleti negyedet modern irodaházakkal, luxuslakásokkal és turisztikai terekre cserélte, ugyanakkor kisajátításokkal, a korábbi tulajdonosok kártalanítási vitáival, a régi városszövet felszámolásával és a közterek kereskedelmi célú átalakításával járt. A támogatók a háborús romok eltűnését és a nemzetközi tőke visszatérését hangsúlyozták; a bírálók azt emelték ki, hogy a belváros kiürült, és a fejlesztés elsősorban a tehetős rétegeket szolgálja.

Haríri gazdaságpolitikája rövid távon növekedést hozott, de az államadósság meredek emelkedésével járt. A rekonstrukció költségeit nagyrészt belföldi és külföldi hitelfelvételből finanszírozták, miközben a közszolgáltatások – az áramellátás, a víz, a hulladékkezelés – színvonala egyenlőtlen maradt. A növekedés hasznai koncentrálódtak: a bankrendszer, az ingatlanpiac és a spekuláció haszonélvezői mellett a vidéki és a városi szegény rétegek alig érezték a javulást. A Haríri-éra tehát nem egyszerűen „újjáépítés", hanem a háború utáni osztály- és felekezetközi erőviszonyok átrendezése is volt. A miniszterelnök és a szíriai hatalom viszonya ingadozott: kezdetben Haríri együttműködött a szíriai hírszerzéssel, és a szíriai politika számára a libanoni gazdasági stabilitás garanciájaként tűnt fel. 1998-ban azonban konfliktusba került **Émile Lahoud** elnökkel, és lemondott. Lahoud – akit a szíriai vezetés támogatott – a hadsereg és a biztonsági szolgálatok megerősítését, valamint a szíriai típusú, centralizáltabb állammodellt képviselte.

2000-ben Haríri visszatért a miniszterelnöki székbe, de ekkor már nyilvánvalóvá vált a szíriai befolyással szembeni türelmetlenség. A 2000-es izraeli kivonulás Dél-Libanonból a Hezbollah politikai súlyát növelte, ugyanakkor megnyitotta a kérdést, hogy mi indokolja a szervezet fegyveres megtartását, ha a megszállás megszűnt. A Hezbollah a **Sebaa-farmok** vitatott hovatartozású területére, a libanoni foglyok ügyére és az izraeli légtérsértésekre hivatkozva továbbra is fenntartotta az „ellenállás" kereteit. A libanoni belpolitikában ez a vita nem egyszerűsíthető egy szíriai–iráni blokk és egy „független" blokk küzdelmére: a Hezbollah mögött jelentős síita társadalmi bázis állt, míg a szunnita és keresztény elit egy része az állami szuverenitás helyreállítását és a fegyvermonopóliumot követelte.

A fordulópontot a 2004-es elnöki mandátumhosszabbítás hozta el. A libanoni alkotmány szerint az elnök nem választható újra közvetlenül, de a parlament – szíriai nyomásra – 2004-ben módosította az alkotmányt, és meghosszabbította **Émile Lahoud** mandátumát. A lépés ellenzői, köztük Haríri, nyíltan bírálták a szíriai beavatkozást. Az Egyesült Nemzetek Szervezete Biztonsági

Tanácsa 2004. szeptember 2-án fogadta el az **1559. számú határozatot**, amely felszólította a külföldi erőket Libanonból való kivonulásra, a milíciák lefegyverzésére, és támogatta a szabad, szuverén választásokat. A határozat nem nevesítette Szíriát, de a szíriai csapatok jelenléte és a Hezbollah fegyverzetének kérdése egyaránt a rendelkezés hatálya alá esett. Haríri 2004 októberében lemondott. Halála előtt nem sokkal tehát a szíriai befolyás nyílt vitatéma lett, és a nemzetközi nyomás is növekedett.

8.3.3 A 2005-ös merénylet, a cédrusforradalom és a szíriai kivonulás

2005. február 14-én Bejrútban, a tengerparti úton elhelyezett robbanószerkezet végzett **Rafik Haríri** miniszterelnökkel és a konvojában utazó 21 másik személlyel. A merénylet ténye dokumentált; a halottak számát a libanoni hatóságok 22 főben állapították meg, bár a sérültek és a közvetett következmények miatt a számok közlésénél a forrást meg kell jelölni. A támadás sokkolta a libanoni társadalmat, és azonnal politikai válságot robbantott ki. Az ellenzéki csoportok, a nyugati kormányok és a libanoni közvélemény jelentős része a szíriai hírszerzést és annak libanoni szövetségeseit vádolta; Szíria hivatalosan tagadta a felelősséget. Az ügy kivizsgálására az ENSZ vizsgálóbizottságot hozott létre, amelynek vezetője, a német ügyész, **Detlev Mehlis** 2005. októberi jelentése szerint a merénylet előkészítésében libanoni és szíriai biztonsági tisztségviselők vettek részt, és az akció nem történhetett volna meg a szíriai katonai hírszerzés tudta nélkül. A jelentés ugyanakkor nyomozati anyag volt, nem bírósági ítélet; a benne foglaltakat Szíria és szövetségesei politikai nyomásgyakorlásnak minősítették.

A merénylet nyomán Libanonban kettős mobilizáció bontakozott ki. Az ellenzéki, szíriaellenes erők – amelyek magukat a libanoni szuverenitás védelmezőiként határozták meg – tömegtüntetéseket szerveztek Bejrút belvárosában. Az egyik legnagyobb demonstrációt 2005. március 14-én tartották; a résztvevők számát a szervezők egymillió fölé becsülték, a biztonsági források és független megfigyelők több százezres tömeget említettek. A mozgalom a nyugati sajtóban a **cédrusforradalom** (thawrat al-arz) nevet kapta, utalva Libanon nemzeti jelképére. Ez a megnevezés azonban nem semleges: a szíriaellenes demonstrálók és a nyugati kormányok pozitív szabadságmozgalomként írták le, míg a szíriabarát oldal, a Hezbollah és szövetségesei szerint a tömegmegmozdulás mögött elsősorban a nyugati hatalmak és a szaúdi–amerikai érdekek álltak, és a „forradalom” valójában az ellenállás gyengítésére irányult. A két értelmezés közötti szakadék a mai napig fennáll.

A szíriabarát tábor szintén utcára vonult: 2005. március 8-án a Hezbollah és az Amal által szervezett tüntetésen több százezren fejezték ki köszönetüket Szíriának a polgárháború lezárásában játszott szerepéért, és elutasították a 1559-es határozatot mint beavatkozást. E két tömegdemonstráció dátumából ered a libanoni politikai táborok máig használt elnevezése: a szíriaellenes **Március 14. Szövetség** és a szíriabarát **Március 8. Szövetség**. Ez a megosztottság nem feleltethető meg teljesen a felekezeti határoknak: a Március 14.-hez tartoztak szunnita, keresztény és drúz csoportok, a Március 8.-hoz síita, keresztény (elsősorban **Michel Aoun** mozgalma) és más kisebb szervezetek.

A nemzetközi nyomás és a libanoni utcai mobilizáció együttes hatására **Bassár al-Aszad** szíriai elnök 2005. március 5-én bejelentette a szíriai csapatok kivonását Libanonból. A kivonulás 2005. április 26-án fejeződött be; az ENSZ ellenőrző csoportja megerősítette a szíriai katonai egységek és a hírszerzési apparátus távozását. A kivonulás ténye dokumentált, de a szíriai befolyás megszűnését nem jelentette automatikusan. A szíriai hálózatok, a gazdasági érdekeltségek és a Március 8. Szövetségen belüli szövetségesek továbbra is jelen voltak. A 2005. májusi–júniusi parlamenti választásokon a **Március 14. Szövetség** szerzett többséget, és **Fuad Szinyora** (Fuād al-Sanyūra) alakított kormányt. A kormányprogramban szerepelt a szuverenitás megerősítése, a

nemzetközi vizsgálat támogatása és a Hezbollah fegyverkérdésének rendezése, ám a Hezbollah és a Március 8. Szövetség jelentős parlamenti és utcai erőt őrzött.

A Haríri-merénylet bírósági feldolgozása hosszú évekig húzódott. A 2009-ben felállított **Különleges Törvényszék Libanonért** (Special Tribunal for Lebanon) 2020 augusztusában távollétében elítélte **Salim Ayyash**-t, a Hezbollah tagját, a merényletben játszott szerepéért. A törvényszék ugyanakkor nem állapította meg a Hezbollah vezetésének vagy a szíriai államnak a közvetlen felelősségét. A Hezbollah a vádat politikai indíttatásúnak nevezte, és Ayyash nem vonult börtönbe. Az ítéletet a Haríri család és a szíriaellenes tábor igazságtételként értékelte, míg a Március 8. Szövetség szelektív, a nyugati nyomás által befolyásolt eljárásnak. A merénylet tehát a libanoni emlékezetpolitika egyik legfontosabb csomópontja maradt.

8.3.4 A 2006-os izraeli–Hezbollah-háború

A szíriai kivonulás után egy évvel Libanon újabb fegyveres konfliktusba sodródott. Az Izrael és a Hezbollah közötti feszültség a 2000-es izraeli kivonulás óta fennállt, de a konfliktus 2006. július 12-én eszkalálódott, amikor a Hezbollah fegyveresei határon átnyúló rajtaütést hajtottak végre Izrael ellen, két izraeli katonát elfogtak, nyolc katonát megöltek. A Hezbollah a műveletet az „Őszinte ígéret” hadműveletnek nevezte, és célját a libanoni foglyok kiszabadításában, valamint a vitatott határövezet ellenőrzésében jelölte meg. Izrael a támadást agressziónak minősítette, és azonnal nagyszabású légicsapásokat indított Libanon ellen. Az izraeli kormány a Hezbollah katonai infrastruktúrájának megsemmisítését, a két katona kiszabadítását, és a szervezet dél-libanoni jelenlétének felszámolását tűzte ki célul. A háború 34 napig tartott, és augusztus 14-én az ENSZ Biztonsági Tanácsa által elfogadott **1701. számú határozat** alapján tűzszünet lépett életbe.

A 2006-os háború lefolyása jól dokumentált, ám az áldozatok száma és a felelősség megoszlása vita tárgya. Izrael tengeri blokád alá vonta Libanont, bombázta a bejrúti repülőteret, hidakat, utakat és a Hezbollah erősségének számító dél-bejrúti külvárost, valamint a Bekaa-völgyi és dél-libanoni célpontokat. A Hezbollah eközben több ezer rakétát lőtt ki Észak-Izraelre, elérve Haifa, Tiberias és más városok lakónegyedeit. A konfliktusban a libanoni egészségügyi minisztérium és az ENSZ humanitárius szervezetei szerint mintegy 1100–1200 libanoni halt meg, többségük civil; az izraeli oldalon 43 civil és körülbelül 117 katona esett el. Ezek a számok becslések, és eltérhetnek attól függően, hogy a halottakat hogyan kategorizálják (harcos vagy civil), illetve hogyan számolják a közvetett következményeket. A háború humanitárius következményei súlyosak voltak: a libanoni lakosság jelentős része kényszerült elhagyni otthonát, a becslések szerint 900 000–1 millió ember vált belső menekültté, és az infrastruktúrában jelentős kár keletkezett. A kár mértékét milliárdos nagyságrendűre becsülték, de a pontos összeg forrásonként változik.

A 1701-es határozat tűzszünetet írt elő, megtiltotta a fegyveres jelenlétet a Litani folyótól délre a libanoni hadsereg és az ENSZ-békefenntartók kivételével, és megerősítette az **UNIFIL** (United Nations Interim Force in Lebanon) mandátumát. A határozat nem rendelte el a Hezbollah teljes lefegyverzését, de felszólította a milíciák fegyvereinek leadására, és a libanoni állam fegyvermonopóliumának helyreállítására. A libanoni hadsereg 2006 ősze során Dél-Libanonba települt, és az UNIFIL megerősített kontingense is jelen van. A Hezbollah azonban nem adta le fegyvereit; a szervezet a 2006-os háborút „isteni győzelemként” (arabul: al-intiṣār al-ilāhī) hirdette, arra hivatkozva, hogy sikerült túlélnie egy jóval erősebb hadsereg támadását. Izrael és szövetségesei viszont a hadjáratot katonailag sikertelennek, a Hezbollah provokációjára adott arányos válasznak vagy éppen túlzó, a civileket nem kellően védő akciónak minősítették. A nemzetközi jogi értékelésben a Hezbollah határon átnyúló támadását és az izraeli légicsapások egy részét is bírálták, például emberi jogi szervezetek dokumentálták a sűrűn lakott területek bombázását és a kazettás lőszerek használatát.

A 2006-os háború belpolitikai következményei mélyek voltak. A harcok idején a libanoni kormány – amelyben a Hezbollah nem vett részt – igyekezett közvetíteni, de a Hezbollah fegyveres akciója a kormány tudta nélkül indult. A háború után a Március 14. Szövetség és a Március 8. Szövetség közötti feszültség tovább nőtt: a Hezbollah ellenzéki blokkja elégedetlen volt a kormány politikájával, és a szervezet fegyverkezésének legitimációját a háborúval igyekezett megerősíteni. A nemzetközi közösség és a libanoni állam közötti vita a Hezbollah fegyverzetéről nem zárult le. Az 1701-es határozat végrehajtása részleges maradt: bár a dél-libanoni állami jelenlét megnőtt, a Hezbollah fegyverraktárait, alagútrendszereit és rakétakészletét nem sikerült felszámolni, és a szervezet a későbbiekben is meghatározó katonai erő maradt.

A szíriai kivonulás utáni Libanon tehát nem vált a szuverén, egységes állam tankönyvi példájává. A szíriai hegemónia nyílt katonai formája megszűnt, de a szíriai szövetségesekkel, a Hezbollahhal és a felekezeti klientúrával fenntartott kapcsolatok továbbra is befolyásolták a libanoni politikai rendszert. A 2005–2006-os események ugyanakkor megmutatták a libanoni civil társadalom és az utcai mobilizáció erejét, valamint azt is, hogy a külső hatalmak és a nem állami fegyveres szereplők versenye miként tudja újra és újra destabilizálni az országot.

8.3.5 Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben használt eseménytörténeti állítások elsődleges forrásbázisát ENSZ-határozatok (1559., 1595., 1680., 1701.), a libanoni parlament választási jegyzőkönyvei, a szíriai–libanoni szerződések, a Mehlis-jelentés és a Különleges Törvényszék ítélete alkotják. A katonai eseményekre vonatkozóan a libanoni kormány, az izraeli hadsereg, a Hezbollah sajtóirodája és a nemzetközi sajtóközlések egymással versengő, részben ellentmondó beszámolói állnak rendelkezésre. A dokumentumok egy része nyilvános, más része titkosítás alá esett, és a szíriai hírszerzés levéltárai nem kutathatók szisztematikusan.

Jelentős bizonytalanság övezi a tüntetők számát: a 2005-ös demonstrációk nagyságrendjéről csak becslések vannak, és a szervezők, a biztonsági források, illetve a független megfigyelők adatai között nagy az eltérés. A 2006-os háború áldozatainak száma szintén becslés, és a minősítés (civil vagy harcos) politikai vitákat tükröz. A gazdasági károk és az újjáépítés költségei nem pontosan számszerűsíthetők, mert a libanoni állam adósságállománya, a Solidere-projektek pénzügyi adatai és a háborús károk felmérése eltérő módszertanon alapulnak, és a hozzáférhető adatbázisok hiányosak.

A Haríri-merénylet felelősségének megállapítása jogi értelemben részleges. A Különleges Törvényszék egy személyt elítélt, de a politikai felelősség és a szíriai állami érintettség kérdése nyitva maradt. A Mehlis-jelentés nyomozati megállapításait Szíria és a Hezbollah elutasította. A „cédrusforradalom” értelmezése szintén erősen vitatott: a Március 14. Szövetség népfelkelésként, a Március 8. Szövetség nyugati beavatkozásként értelmezi. Ezt a kettősséget a szakirodalom is tükrözi: a libanoni történetírás jelentős része a szíriai befolyás végét a nemzeti szuverenitás helyreállításának tekinti, más szerzők viszont a felekezeti klientúra és a külső hatalmak szerepének kontinuitását hangsúlyozzák.

A 2006-os háború nemzetközi jogi értékelése nem egységes: az izraeli válasz arányosságáról, a Hezbollah támadásának minősítéséről és a civilek védelméről eltérő jogi és politikai álláspontok léteznek. A tűzszünetet követő fegyverzeti helyzetről nincs független, átfogó ellenőrzés, mert a Hezbollah nem tárta fel készleteit, a libanoni állam pedig nem tudta ellenőrizni a szervezet fegyverzetét. Az adatok és a felelősség kérdéseinek egy része tehát a jövőbeni levéltári kutatások, a szíriai dokumentumok esetleges megnyitása és a nemzetközi bírósági eljárások függvényében finomodhat.

8.3.6 Rövid összefoglaló

- Az 1990-es évek Libanonát a Taif-egyezmény keretei között a szíriai katonai-politikai hegemónia és a háború utáni újjáépítés kettőssége jellemezte.
- Rafik Haríri miniszterelnök a rekonstrukciót gazdasági liberalizmus és államadósság-növekedés mellett vezette; a Solidere belvárosi projektje egyszerre hozott modernizációt és társadalmi feszültségeket.
- A Hezbollah a milícialefegyverzés alól kivételt élvezett, és párhuzamos katonai-politikai szereplővé vált; ez a libanoni állam fegyvermonopóliumának kérdését a 2000-es izraeli kivonulás után is napirenden tartotta.
- A 2005-ös Haríri-merénylet politikai válságot robbantott ki: a szíriaellenes Március 14. és a szíriabarát Március 8. Szövetség kialakulása, a cédrusforradalomnak nevezett tüntetéshullám, és a szíriai csapatok kivonulása új korszakot nyitott.
- A Különleges Törvényszék 2020-ban egy Hezbollah-tagot elítélt a merényletért, de a politikai és szíriai felelősség kérdése vitatott maradt.
- A 2006-os izraeli–Hezbollah-háború 34 napja súlyos civil áldozatokkal és infrastrukturális pusztítással járt; az ENSZ 1701. számú határozata tűzszünetet és megerősített békefenntartást hozott, de a Hezbollah lefegyverzését nem oldotta meg.
- A 2005–2006-os események megmutatták, hogy a libanoni állam szuverenitása a szíriai hegemónia megszűnése után is törékeny, és a belső felekezeti-katonai erőviszonyok, valamint a külső hatalmi verseny folyamatosan korlátozzák a stabil állámépítést.

8.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen jogi és politikai mechanizmusok tették intézményessé a szíriai befolyást Libanonban az 1990-es években, és hogyan kapcsolódott ez a Taif-egyezmény rendelkezéseihez?
2. Hasonlítsa össze Rafik Haríri újjáépítési politikájának támogató és kritikai értelmezéseit! Mely társadalmi csoportok nyertek, és melyek veszítettek a belvárosi rekonstrukció és az államadósság-növekedés időszakában?
3. Miért vált a 2005-ös Haríri-merénylet a libanoni emlékezetpolitika központi eseményévé? Miben különbözik a „cédrusforradalom” értelmezése a Március 14. és a Március 8. Szövetség narratíváiban?
4. Milyen érvek és ellenérvek mentén vitatják a 2006-os izraeli–Hezbollah-háború kitörésének felelősségét és a válasz arányosságát? Hogyan értelmezi a háborút az izraeli kormányzat, a Hezbollah és a nemzetközi humanitárius jogi elemzés?
5. Miért nem szűnt meg a szíriai befolyás Libanonban a 2005-ös katonai kivonulással? Milyen intézményi, gazdasági és fegyveres csatornákon keresztül maradt jelen a szíriai–iráni szövetségi rendszer?

8.4 Libanon a 21. században

A 21. század elején Libanon törékeny egyensúlyban élt: a Szíriai befolyás, 2005 és a Hezbollah alfejezetben tárgyalt szíriai kivonulás után a Hezbollah továbbra is jelentős katonai erőt képviselt, a politikai rendszer pedig a felekezeti hatalommegosztáson alapult. A 2011-ben kezdődő szíriai polgárháború azonban a határ menti feszültségeken, a menekültáramláson és a regionális szembenálláson keresztül ismét Libanon belpolitikájának középpontjába helyezte a felekezeti és geopolitikai törésvonalakat. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan vált Libanon a 2010-es évektől a regionális válságok ütközőzónájává, majd hogyan vezetett a gazdasági összeomlás, a 2019-es

tiltakozások és a 2020-as bejrúti robbanás az állami intézmények mély válságához, végül a 2024-es izraeli–Hezbollah háború és az azt követő politikai átmenet milyen helyzetet teremtett 2026-ra.

8.4.1 A szíriai polgárháború és a menekültválság (2011–2019)

A szíriai felkelés 2011-es kitörése után Libanon azonnal érezte a válság hatásait. A határ menti térségekben, különösen a **Bekaa-völgyben** (al-Biqāᶜ) és Észak-Libanonban, először csak családok ezrei, majd százezrei kerestek menedéket. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) szerint 2014-re a regisztrált szíriai menekültek száma meghaladta az 1,1 milliót, 2015-re pedig elérte a körülbelül 1,5 milliót – ez a libanoni lakosság mintegy negyede volt (becslés, mivel a tényleges szám magasabb lehetett a regisztrálatlanok miatt). Libanon nem írta alá az 1951-es menekültügyi egyezményt, és a kormány 2015-től leállította az új regisztrációkat, így a hivatalos adatok alulbecsülik a jelenlévőket. A menekültek nagy része informális településeken, bérelt lakásokban vagy mezőgazdasági munkásszállásokon élt, ahol olcsó munkaerőként jelentek meg, de ez feszültségeket is szült a helyi szegényebb közösségekkel. A libanoni kormány nem hozott létre hivatalos menekülttáborokat, részben azért, hogy elkerülje a palesztin menekülttáborokhoz hasonló állandósult struktúrákat, részben pedig mert a felekezeti egyensúly felborulásától tartott: a menekültek túlnyomó többsége szunnita volt, ami növelte a szunnita közösség demográfiai súlyát.

A menekültválság gazdasági és szociális terhei mellett a szíriai háború közvetlen katonai fenyegetést is jelentett. 2013-ban és 2014-ben a szíriai hadsereg helikopterei többször átlépték a határt, és légicsapásokat mértek határ menti falvakra, ahol a szíriai ellenzék támogatóit feltételezték. A határvidéken megjelentek a radikális szunnita fegyveres csoportok, köztük az Iszlám Állam és az al-Káida kötődésű **Dzsabhat an-Nuszra** (később Hajat Tahrír as-Sám), amelyek 2014-ben rövid időre elfoglalták a határváros **Erszált** (ᶜArsal). A libanoni hadsereg ekkor még képes volt visszaszorítani a támadást, de a határvidék ellenőrzése hosszú évekig bizonytalan maradt.

A Hezbollah 2013-tól nyíltan beavatkozott a szíriai polgárháborúba a **Bassár al-Aszad** rezsim oldalán. A szervezet ezt azzal indokolta, hogy a szíriai kormány bukása a „ellenállási tengely” (Irán, Szíria, Hezbollah) meggyengüléséhez és a szíriai radikális szunnita csoportok libanoni térnyeréséhez vezetne. A Hezbollah fegyveresei részt vettek a határ menti városok, így **Kuszair** (al-Quṣayr) 2013-as ostromában, és később Szíria számos frontján harcoltak. Ez a lépés mélyítette a libanoni belpolitikai megosztottságot: a **márciusi 14. koalíció** (amelyet a szunnita és egyes keresztény erők alkottak, élén **Szaad Haririvel**) élesen bírálta a beavatkozást, míg a **márciusi 8. koalíció** (Hezbollah, az Amal mozgalom, a **Szabad Hazafias Mozgalom** Michel Aoun vezetésével) támogatta azt. A Hezbollah szíriai szerepvállalása miatt szunnita szélsőségesek többször hajtottak végre támadásokat síita lakta negyedekben, például 2013-ban és 2014-ben Bejrút déli külvárosában, ami a polgárháborús emlékeket idézte fel.

A politikai rendszer megbénult. Az elnöki poszt 2014-től 2016-ig betöltetlen maradt, mert a parlamenti frakciók nem tudtak megegyezni. A patthelyzet közvetlenül a szíriai konfliktus regionális vetületét tükrözte: a Hezbollah és szövetségesei olyan jelöltet akartak, aki nem ellenséges az Aszad-rezsimhez kötődő szíriai politikával szemben, míg az ellenzék a szíriai ellenzékkel szimpatizáló jelöltet támogatott. Végül 2016 októberében **Michel Aoun** lett az elnök, miután a Hezbollah és a Szabad Hazafias Mozgalom kompromisszumra jutott, és **Szaad Hariri** alakított kormányt. A kompromisszum azonban nem oldotta meg az alapvető feszültségeket: a kormánykoalíció törékeny volt, és a szíriai háború továbbra is megosztotta a politikai osztályt.

8.4.2 A gazdasági összeomlás és a 2019-es tiltakozások

Libanon gazdasága már a 2010-es években is súlyos strukturális problémákkal küzdött. Az államadósság a GDP arányában a világ egyik legmagasabbja volt, a bankrendszer pedig – a későbbi elemzések szerint – piramisjáték-szerűen működött: a kereskedelmi bankok magas kamatokat fizettek a betéteseknek, hogy finanszírozzák az állami költekezést, miközben a valuta árfolyamát mesterségesen rögzítették (1507,5 libanoni font/dollár). A szíriai háború, a turizmus visszaesése, az Öböl-országokból érkező befektetések csökkenése, a korrupció és a politikai patthelyzet mind rontotta a helyzetet. 2019-ben a válság akuttá vált: a bankok korlátozták a készpénzfelvételt, a libanoni font a párhuzamos piacon zuhanni kezdett, és a lakosság megtakarításainak értéke elolvadt. A **Világbank** később a libanoni gazdasági válságot a 19. század közepe óta a világ egyik legsúlyosabb válságának minősítette, a GDP 2018 és 2021 között mintegy 60 százalékkal csökkent (becslés, a pontos szám a források szerint eltér). A szegénységi ráta az ENSZ becslései szerint 2022-re a lakosság több mint 80 százalékát érintette.

2019. október 17-én robbantak ki a tiltakozások, miután a kormány adókat jelentett be a WhatsApp-hívásokra. A tüntetések országossá váltak, és a résztvevők a teljes politikai elitet hibáztatták a korrupcióért és a gazdasági válságért. A tiltakozások jellegzetessége a felekezeti megosztottságot meghaladó, szektariánusellenes retorika volt: a tüntetők olyan jelszavakat skandáltak, mint „kulluna wahed” („mindannyian egyek vagyunk”), ami a hagyományos felekezeti hatalommegosztás elutasítását jelezte. A tüntetők útakadályokat emeltek, és a bankokat, a korrupt politikai osztály szimbólumait támadták. A mozgalom azonban nem tudott egységes politikai programot kialakítani, részben mert a felekezeti vezetők továbbra is megtartották pozícióikat, részben pedig mert a tüntetők összetétele heterogén volt. A kormány lemondott, de a helyére lépő technokrata kormány (élén **Hasszán Diabbal**) sem tudta megállítani a válságot. A tiltakozások 2020-ban a Covid-19-járvány és az erőszakos fellépések következtében elcsendesedtek, de a strukturális problémák megmaradtak.

8.4.3 A 2020-as bejrúti robbanás és a politikai patthelyzet

2020. augusztus 4-én a bejrúti kikötő 12-es raktárában felrobbant egy nagy mennyiségű, 2013 óta tárolt **ammónium-nitrát**. A robbanás a város nagy részét elpusztította: a hivatalos adatok szerint legalább 218 ember meghalt, több mint 7000 megsebesült, és mintegy 300 000 ember vált hajléktalanná. A kár becslések szerint 10–15 milliárd dollár volt (becslés, a pontos összeg vitatott). A robbanás oka a hivatalos vizsgálat szerint gondatlanság volt: a vegyi anyagot a kikötőben tárolták, és a hatóságok – köztük a vámtisztviselők, a bíróságok és a kikötői hatóság – éveken át figyelmeztettek a veszélyre, de a politikai vezetők nem intézkedtek. A vizsgálatot azonban politikai akadályok lassították, és a felelősök nem kerültek bíróság elé. A robbanás a libanoni állam működésképtelenségének szimbólumává vált: a kikötő a politikai elitek közötti korrupció és befolyás hálózatában működött, ezért a felelősség megállapítása a felekezeti hatalommegosztás logikájába ütközött. Nemzetközi vizsgálatot követeltek, de a libanoni hatóságok nem engedtek független nyomozást, és a bírósági eljárások sorozatosan elakadtak a politikai beavatkozások miatt. A robbanás után a Diab-kormány lemondott, de az új kormány alakítása hónapokig tartott.

A robbanás és a gazdasági válság tovább mélyítette a bizalomhiányt az állami intézményekkel szemben. A lakosság saját maga szervezte a romeltakarítást, és a nemzetközi segélyeket gyakran nem a kormányon, hanem civil szervezeteken keresztül próbálták eljuttatni a rászorulókhoz. A 2021-es és 2022-es évek a politikai bénultság és a gazdasági romlás időszakát hozták: a libanoni font értéke tovább zuhant, az élelmiszerárak az égbe szöktek, és a középosztály tömegesen

szegényedett el. A 2022-es parlamenti választásokon a hagyományos felekezeti pártok megőrizték többségüket, de az ellenzéki, reformpárti jelöltek is bejutottak a parlamentbe, ami a régi elitbe vetett bizalom csökkenését jelezte. Az elnöki poszt 2022 októbere után ismét betöltetlen maradt, mert a parlamenti erők nem tudtak megegyezni.

8.4.4 A 2024-es izraeli–Hezbollah háború

A 2023. október 7-i Hamász-támadás után, amely Izrael déli részét érte, a Hezbollah – saját közleményei szerint a palesztinokkal való szolidaritásból – 2023. október 8-án rakétákat és drónokat kezdett indítani Észak-Izrael ellen. A határ menti összecsapások hónapokig korlátozott intenzitásúak maradtak, de 2024 nyarára fokozódtak. 2024. szeptember 23-án Izrael nagyszabású légicsapás-sorozatot indított a Hezbollah libanoni állásai ellen, amelyben a szervezet számos parancsnoka meghalt, és a támadások jelentős polgári áldozatokat is követeltek. Szeptember 27-én izraeli légicsapás ölte meg **Haszan Naszrallahot** (Ḥasan Naṣr Allāh), a Hezbollah főtitkárát, a bejrúti déli külvárosban, Dáhijában található földalatti parancsnoki központjában. Október 1-jén Izrael bejelentette a szárazföldi hadművelet kezdetét Dél-Libanonban, amelynek célja a Hezbollah katonai infrastruktúrájának megsemmisítése volt.

A háború során a libanoni egészségügyi minisztérium adatai szerint több mint 4000 ember halt meg, köztük nagyszámú civil; a pontos számok vitatottak és folyamatosan frissültek. Több mint 1 millió ember kényszerült lakóhelyét elhagyni Libanonban, és Izrael északi részén is mintegy 60 000 embert evakuáltak (becslések). A harcok során a Hezbollah rakétákat és drónokat indított Izrael északi része ellen, de katonai képességei jelentősen csökkentek. A szervezet vezetése súlyos veszteségeket szenvedett, és a földi és légi hadműveletek következtében a Litani folyótól délre eső állásai nagyrészt megsemmisültek. A háború 2024. november 27-én tűzszünettel ért véget, amelynek értelmében a Hezbollah kivonult a Litani folyótól délre eső területről, a libanoni hadsereg és az ENSZ békefenntartói (UNIFIL) pedig megerősítették jelenlétüket Dél-Libanonban. A tűzszünet azonban törékeny maradt: 2025 tavaszán izraeli csapások érték a Hezbollah feltételezett állásait, és a szervezet nem szerelte le teljesen.

A háború jelentős katonai és politikai csapást mért a Hezbollahra. A szervezet vezetői közül sokan meghaltak, fegyverkészletei csökkentek, és a regionális támogatottsága is átalakult. Különösen fontos volt a szíriai **Aszad-rezsim** 2024. december 8-i bukása: a lázadó erők megbuktatták Bassár al-Aszadot, ami elvágta az Iránból érkező utánpótlási útvonalat, és gyengítette a Hezbollah stratégiai helyzetét. Mindez lehetőséget teremtett a libanoni politikai rendezésre, mivel a Hezbollah és szövetségesei kénytelenek voltak engedményeket tenni.

8.4.5 A háború utáni átmenet és a 2026-os helyzet

A szíriai rezsimváltás és a 2024-es háború utáni nemzetközi nyomás áttörte a libanoni politikai patthelyzetet. 2025. január 9-én a libanoni parlament **Joseph Aount** (Ǧūzīf ᶜAwn), a libanoni hadsereg parancsnokát választotta elnökké, véget vetve a több mint két évig tartó elnöki vákuumnak. A választás azért volt jelentős, mert Aoun a felekezeti erők közötti kompromisszumot testesítette meg, és a nemzetközi közösség – köztük az Egyesült Államok, Franciaország és az Öböl-államok – támogatását élvezte. 2025 februárjában **Nawaf Salamot** (Nawwāf Salām), a hágai Nemzetközi Bíróság volt elnökét nevezték ki miniszterelnöknek. Az új kormányzat ígéretet tett a gazdasági reformokra, a korrupció elleni küzdelemre, a bankrendszer átalakítására és a nemzetközi támogatás megszerzésére.

A 2026-os helyzet azonban továbbra is bizonytalan. A tűzszünet nem vált tartós békévé: a Hezbollah fegyveres ereje továbbra is vitatott kérdés, és a szervezet nem hajlandó teljesen lemondani az „ellenállás” fegyveréről, amit Izrael és az Egyesült Államok a libanoni szuverenitás

akadályának tekint. A gazdasági válság következményei – a szegénység, a munkanélküliség, az infláció – súlyosak maradtak, és a nemzetközi segélyek folyósítása feltételekhez kötött. A szíriai menekültek helyzete sem rendeződött: a szíriai rezsimváltás után megindult a visszatérés, de a biztonsági helyzet Szíriában törékeny, és a libanoni kormányzatnak nincs egységes álláspontja a hazatérések üteméről. A 2025–2026-os fejleményeket óvatosan kell kezelni, mivel a folyamatok gyorsan változnak, és a források nem teljes körűek.

A libanoni társadalom számára a 2020-as évek a mély válság évtizede volt: a gazdasági összeomlás, a korrupció, a felekezeti elitek tehetetlensége, a bejrúti robbanás és a 2024-es háború együttesen olyan traumát okoztak, amely megingatta a háború utáni újjáépítés nemzedékének bizalmát az állam működőképességében. A 2019-es tiltakozások és a 2022-es választások azt mutatták, hogy van társadalmi igény a régi politikai osztály leváltására, de a felekezeti hatalommegosztás intézményi struktúrái továbbra is ellenállnak a reformnak. A 2024–2025-ös átmenet – különösen Joseph Aoun elnökké választása – egyfajta lehetőséget teremtett, de a siker attól függ, hogy az új vezetés képes-e valódi gazdasági reformokat végrehajtani, a Hezbollah fegyveres szerepét rendezni, és a szíriai rendeződést kihasználva stabilizálni az országot.

8.4.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet alapvetően a következő forrástípusokra támaszkodik: ENSZ-jelentések (UNHCR, UNIFIL, UNDP, UN ESCWA), a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap elemzései, a libanoni kormány hivatalos statisztikái (egészségügyi minisztérium, központi bank, elnöki és miniszterelnöki közlemények), nemzetközi emberi jogi szervezetek jelentései (Amnesty International, Human Rights Watch), oknyomozó újságírás (különösen a bejrúti robbanás vizsgálatában), izraeli katonai források, a Hezbollah közleményei, valamint a libanoni és nemzetközi sajtó. A nem olvasott forrásokra való hivatkozásokat ennek megfelelően kezeljük, és ahol a források eltérnek, azt jelezzük.

Számos vitatott és bizonytalan pont van. A szíriai menekültek pontos száma vitatott, mivel a libanoni kormány 2015-ben leállította a regisztrációt, és a regisztrálatlanok számát csak becsülni lehet. Az ENSZ és a libanoni kormány adatai is eltérnek. A gazdasági válság okainak elemzése tudományos viták tárgya: egyes elemzők a bankok és a politikai elit felelősségét hangsúlyozzák, mások a külső tényezőkre (szíriai háború, regionális instabilitás, a nemzetközi szankciók közvetett hatásai) is utalnak. A bejrúti robbanás felelősségének megállapítása továbbra is lezáratlan, és a hivatalos vizsgálatot politikai beavatkozások lassítják. A 2024-es háború áldozatszámai becslések, és a különböző források – libanoni egészségügyi minisztérium, izraeli hadsereg, nem kormányzati szervezetek – eltérő adatokat közölnek. A tűzszünet betartásának és a Hezbollah leszerelésének kérdése folyamatos vita tárgya.

A „terrorizmus” minősítést illetően: a Hezbollahot az Egyesült Államok (1997 óta) és az Európai Unió (2013-tól a katonai szárnyát) terrorszervezetnek tartja, míg Libanonban a Hezbollah legitim politikai párt, amely a síita közösség jelentős részének támogatását élvezi, és a kormánykoalíció tagja. A szervezet magát „ellenállási mozgalomként” határozza meg. A 2024-es háborút Izrael a Hezbollah elleni önvédelmi háborúként, a Hezbollah és támogatói az izraeli agresszióval szembeni ellenállásként írják le. Ez az alfejezet nem foglal állást a minősítésekben, hanem bemutatja a különböző szereplők álláspontját és a nemzetközi intézmények minősítéseit.

8.4.7 Rövid összefoglaló

- A szíriai polgárháború 2011-től menekültválságot és határ menti feszültségeket hozott Libanonba; a Hezbollah 2013-tól nyíltan az Aszad-rezsim oldalán beavatkozott, ami elmélyítette a belpolitikai megosztottságot és meghosszabbította az elnöki patthelyzetet.

- A szíriai menekültek száma 2015-re elérte a kb. 1,5 milliót (becslés), ami a lakosság negyede volt; Libanon nem biztosított hivatalos menekültstátuszt, és a menekültek helyzete súlyos szociális feszültségeket szült.
- A 2019-es gazdasági összeomlás és a bankválság a lakosság megtakarításait semmisítette meg; a GDP mintegy 60 százalékkal csökkent (becslés), a szegénységi ráta 80 százalék fölé emelkedett.
- A 2019. októberi tiltakozások a felekezeti hatalommegosztás ellen irányultak, de nem tudták megdönteni a rendszert; a politikai elit megtartotta pozícióit.
- A 2020-as bejrúti robbanás legalább 218 ember halálát okozta, és a korrupció és az állami gondatlanság szimbólumává vált; a felelősök nem kerültek bíróság elé, és a vizsgálat politikai akadályokba ütközött.
- A 2024-es izraeli–Hezbollah háború súlyos katonai és politikai csapást mért a Hezbollahra; több mint 4000 halottat (becslés) és tömeges kitelepítést okozott, és tűzszünettel zárult.
- A szíriai Aszad-rezsim 2024. decemberi bukása és a Hezbollah meggyengülése lehetővé tette Joseph Aoun elnökké választását 2025 januárjában, ami a libanoni politikai átmenet kezdetét jelentette.
- 2026-ra Libanon törékeny átmenetben van: a gazdasági válság, a fegyveres csoportok leszerelése és a menekültek kérdése továbbra is megoldatlan, és a helyzet gyorsan változhat.

8.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan hatott a szíriai polgárháború Libanon belpolitikájára és társadalmára a menekültválságon, a Hezbollah beavatkozásán és a politikai patthelyzeten keresztül?
2. Miben különbözött a 2019-es libanoni tiltakozás a korábbi felekezeti alapú politikai mozgósításoktól, és miért nem tudta megreformálni a politikai rendszert?
3. Milyen szerepet játszott a 2020-as bejrúti robbanás az állami intézményekbe vetett bizalom további csökkenésében, és milyen okok magyarázzák a felelősségre vonás elmaradását?
4. Hogyan változtatta meg a 2024-es izraeli–Hezbollah háború a Hezbollah politikai és katonai helyzetét, és milyen regionális tényezők járultak hozzá ehhez?
5. Melyek a fő kihívások Libanonban 2026-ban, és milyen feltételektől függ a tartós stabilizáció?

9 Jordánia az ókortól az első világháborúig

9.1 Az ókori Transzjordánia

Mai Jordánia területe az ókorban nem alkotott önálló, egységes államot. A Jordán folyótól keletre fekvő sáv – a történelmi **Transzjordánia** – sokkal inkább ütközőzóna és folyosó volt: délről az Arab-félsziget, északról a szíriai–mezopotámiai térség, nyugatról a levantei partvidék, keletről pedig a sztyeppés sivatag határolta. Ez a köztes helyzet egyszerre tette a területet kereskedelmi útvonalak, birodalmi hadseregek, vándorló pásztorcsoportok és letelepült földműves közösségek találkozási pontjává, és akadályozta meg, hogy tartósan egyetlen központ alatt egyesüljön. A mai főváros, Ammán ókori elődje, a vaskori **Ammón** királyság központja, majd hellenisztikus-római város, Philadelphia volt; Petra, a nabateusok sziklavárosa pedig a térség legismertebb régészeti emléke. Az alábbi alfejezet a bronzkori kezdetektől a bizánci kor végéig követi a mai Jordánia területének történetét, különös tekintettel a vaskori kis királyságokra, a nabateus karavánállamra, a római provincia kiépülésére és a keresztény késő ókorra.

9.1.1 Földrajzi keret és korai megtelepedés

A mai Jordánia három, észak–déli irányban húzódó földrajzi sávra oszlik. A legnyugatibb a **Jordán-völgy** és a **Holt-tenger** árka, amely a tenger szintje alatt fekszik, és a Föld egyik legmélyebb szárazföldi árka. Ettől keletre a **transzjordániai fennsík** emelkedik, amely északon, a Jarmúk folyó és a Jabbok (ma Zarka) völgye környékén viszonylag csapadékosabb, délen, Mádaba, Karak és a Sóváros környékén egyre szárazabb, a Holt-tengertől délre pedig már félsivatagi jellegű. A harmadik sáv keleten a **szír–arab sivatag** felé lejt, amelyet csak időszakos vízfolyások, oázisok és kútvonulatok tagolnak.

A régészeti kutatás ezt a térséget nem mindig a mai országhatárok szerint vizsgálta. A 19. század végétől több nyugati expedíció elsősorban bibliai helyszíneket keresett, így a feltárások hosszú ideig a nyugati, a Jordán folyóhoz közelebb eső sávra összpontosultak. A keleti sivatag és a déli területek módszeres vizsgálata csak a 20. század második felében indult meg. Ez a kutatástörténeti egyenetlenség önmagában is óvatosságra int az olyan kijelentésekkel szemben, amelyek a mai Jordánia egész területére általánosítanak.

9.1.2 A bronzkor és a késő bronzkori átmenet

A megtelepedés legkorábbi nyomai a paleolitikumba nyúlnak vissza, de az állandó falusias települések a **neolitikus időszakban** (kb. i. e. 8500–4500) jelentek meg. A legfontosabb lelőhelyek közé tartozik **Ain Ghazal** a mai Ammán északkeleti peremén, ahol az i. e. 8. évezredből származó, vakolt és festett emberalakos plasztikák kerültek elő. A korai mezőgazdasági közösségek számára a fennsík csapadékosabb északi része és a Jordán-völgy alluviális talaja biztosított kedvező feltételeket.

A **kora és középső bronzkorban** (kb. i. e. 3300–1550) a térség bekapcsolódott a levantei városiasodási hullámba. A Jordán-völgy keleti oldalán több megerősített település létesült, köztük **Pella** (Tabaqat Fahl) északon és **Tall Abu al-Hayyat** délebbre. Az egyiptomi átokfeliratok és a

későbbi biblián kívüli említések ugyanakkor nem adnak egyértelmű képet a politikai szervezetről; a régészeti kép mozaikos, kisebb városállamokra és törzsi csoportokra utal.

A **késő bronzkorban** (kb. i. e. 1550–1200) a keleti partvidék a nagyhatalmi érdekszférák peremén helyezkedett el. Egyiptom a nyugati partvidéket és a part menti sávot ellenőrizte, de a transzjordániai területek fölötti befolyása időszakos volt. A térség egyes részei a **hettita** és a **mitanni** érdekövezetek határán is feküdtek, ám a belső viszonyokról kevés dokumentum szól. Az i. e. 13. század végétől a keleti Mediterráneum térségében bekövetkezett **késő bronzkori összeomlás** – amelyet számos tényezővel, köztük tengeri népek, belső lázadások, éghajlatváltozás és kereskedelmi hálózatok szétesése magyaráznak – itt is a városi központok hanyatlását és új, kisebb léptékű közösségek kialakulását hozta magával.

9.1.3 A vaskori királyságok: Ammón, Móáb és Edóm

A **vaskor** (kb. i. e. 1200–539) a transzjordániai fennsík első jól dokumentált, bár ellentmondásos forrásbázisú politikai képződményeinek időszaka. A területet három, rokon nyelveket beszélő, de egymással is vetélkedő királyság uralta: északon **Ammón**, középen **Móáb**, délen pedig **Edóm**. A három királyság a fennsík eltérő ökológiai adottságaihoz alkalmazkodott, és határaik időben változtak. Közös jellemzőjük, hogy a letelepült földművelés, a pásztorkodás és a kelet–nyugati kereskedelmi útvonalak ellenőrzésére épültek.

A korszakra vonatkozó fő írott forráscsoport a **héber Biblia**, amely a transzjordániai királyságokat elsősorban Izrael és Júda viszonylatában említi. A bibliai szövegek azonban teológiai és irodalmi konstrukciók is egyben, ezért történeti forrásértékük csak más forrásokkal egybevetve mérlegelhető. A második forráscsoportot a **asszír és babiloni királyfeliratok** alkotják, amelyek a hadjáratok és adófizetések rögzítésekor említik Ammónt, Móábot és Edómot. A harmadik, és módszertanilag talán legfontosabb csoport a **helyi feliratok** és a régészeti leletek köre.

9.1.4 Ammón

Ammón királysága a Jabbok folyó felső folyása mentén, a mai Ammán körüli fennsíkon terült el. Fővárosa a mai belváros citadella-dombján, a **Rabbat-Ammon** (Rabbat Bné Ammon) nevű település volt. A királyság gazdasági alapját a fennsík északi részének viszonylag jobb csapadékviszonyai és a Jabbok-völgy mezőgazdasága adta. Az asszír források szerint Ammón a 8. század végétől adót fizetett az Újasszír Birodalomnak; a királyság az asszír hódítások nyomán nem szűnt meg, hanem vazallus államként működött tovább.

A régészeti kutatás a citadella-dombon és környékén több vaskori épületet, erődítést és feliratot tárt fel. A legfontosabb bizonyíték az **Ammán citadella-felirat**, amely egy i. e. 9. vagy 8. századi, töredékes ammóni nyelvű szöveg. Az ammóni nyelv a kánaáni nyelvjárások egyike, közel állt a héberhez és a moábihoz. A felirat töredékessége miatt azonban még az is vitatott, hogy királyi építkezést vagy templomi adományt rögzít-e.

9.1.5 Móáb

Móáb a Holt-tengertől keletre, az Arnon folyó (ma Vádi l-Mudzsib) és a Zered (ma Vádi l-Haszá) közötti fennsíkon feküdt. Ez a terület a csapadékosabb északi zónánál szárazabb, de a fennsík nyugati peremén és a vádikban gabonatermesztésre és állattartásra alkalmas volt. Móáb politikai központja idővel észak felé tolódott; a bibliai elbeszélések és a régészeti leletek szerint a királyság kiterjedt a Holt-tengertől keletre fekvő **medebai** fennsíkra is.

A móábi történelem legfontosabb elsődleges forrása a **Mésa-sztélé**, amelyet 1868-ban találtak a jordániai **Dibán** (ókori Dibon) közelében. A feliratban **Mésa**, Móáb királya (kb. i. e. 850 körül) elmondja, hogy Kámos isten segítségével megszabadította Móábot az Omri-dinasztia uralma alól, visszafoglalta a vitatott területeket, és építkezésekbe, vízvezetékekbe és hadjáratokba kezdett. A sztélé a héber Biblia 2Királyok könyve 3. fejezetének elbeszélésével összevethető, ám a két forrás eltérő nézőpontból számol be ugyanarról a konfliktusról: a bibliai szöveg Izrael, Júda és Edóm szövetségét hangsúlyozza, Mésa felirata pedig a móábi függetlenség visszaszerzését emeli ki. Ez a párhuzam a történészek számára iskolapélda arra, hogy a biblikus elbeszélést nem lehet kritika nélkül helyi vagy birodalmi forrásokkal kiváltani.

Móáb a 8. század végétől szintén asszír vazallus lett. Az asszír források több móábi királyt név szerint említenek, ami lehetővé teszi egy hozzávetőleges királylista rekonstruálását, ám a kronológia egyes pontjai bizonytalanok. Az i. e. 6. század elején, a babiloni uralom idején Móáb fokozatosan elvesztette politikai jelentőségét, és a terület a perzsa korra nagyrészt törzsi, félig letelepült közösségek lakóhelyévé vált.

9.1.6 Edóm

Edóm a Holt-tenger déli medencéjétől délre, a **Vádi Araba** keleti peremén és a Szeír-hegységben terült el. Ez a térség még szárazabb, mint Móáb, ezért a megtelepedés inkább a bányászat, a rézérc-feldolgozás, a pásztorkodás és a távolsági kereskedelem felé fordult. A régészeti kutatás a **Fenan-vidéken** (Vádi Feinan) jelentős késő bronzkori és vaskori rézbányászati és olvasztási tevékenységet tárt fel; a lelőhely a korabeli közel-keleti réztermelés egyik fontos központja lehetett.

Az edómi politikai szervezetről kevesebb közvetlen forrás áll rendelkezésre, mint Ammónról vagy Móábról. A bibliai szövegek Edómot Izrael déli szomszédjaként és időnként ellenségeként említik, az asszír források pedig adófizetőként tartják nyilván. Az edómi terület egyes részein a 7. századtól erőteljes asszír behatolás figyelhető meg, ami a helyi elitek átszerveződéséhez vezetett. A 6. században, a babiloni expanzió idején az edómi közösségek egy része a nyugati partvidékre, Dél-Júdeába húzódott, ahol később az **idumeai** csoportokként tűnnek fel. A „vaskori Edóm” és a későbbi „Idumea” közötti kapcsolat azonban nem egyszerű folytonosság, hanem migrációval, keveredéssel és új identitások kialakulásával járt.

9.1.7 A vaskori társadalom és gazdaság

A három királyság társadalmáról a források egyenlőtlensége miatt csak töredékes kép rajzolható. A királyi feliratok és a bibliai szövegek a dinasztiák, a hadsereg és a templomi adományok felől közelítenek, de a paraszti közösségek mindennapjai, a nők szerepe, a rabszolgák és a pásztorcsoportok alig jelennek meg. A régészeti leletek – tárolóedények, mezőgazdasági eszközök, erődített udvarházak – alapján feltételezhető, hogy a gazdaság a csapadékosabb északi részeken a gabonatermesztésre, délen pedig az állattartásra és a bányászatra épült. A hadjáratok és a kereskedelem egyaránt a királyi udvarok ellenőrzése alatt állhattak, de a részletek vitatottak.

A **vallási életben** a kánaáni panteon helyi változati domináltak. Móáb fő istene **Kámos** volt, akit a Mésa-sztélé a királyság védelmezőjeként és a győzelem adományozójaként mutat be. Ammónban **Milkóm** vagy **Mólek** tisztelete valószínűsíthető, Edómban pedig **Kósz** nevű istenség felbukkanása ismert. A források hiánya miatt azonban a kultuszok szerkezete, a helyi szentélyek hálózata és a papság szerepe nagyrészt rekonstrukción alapul.

9.1.8 A nabateusok és a karavánkereskedelem

A vaskori királyságok fokozatos hanyatlása után a térség történetének új meghatározó szereplője a **nabateusok** (görögül Nabataioi) voltak. A nabateusok eredete máig vitatott; az ókori szerzők és a modern kutatás egy része az Arab-félsziget északi, északnyugati törzsei közé sorolja őket, mások a korábbi edómi vagy kánaáni lakossággal való keveredést hangsúlyozzák. A legkorábbi biztos említésük a hellenisztikus korra esik, amikor a **Diadokhosz-háborúk** idején a sivatagi útvonalak mentén tűnnek fel.

A nabateusok hatalmának alapja a **tömjén- és mirhakereskedelem** volt. Az Arab-félsziget déli részéből, a mai Jemen és Omán térségéből induló karavánok a Vörös-tenger partvidékén és a belső sivatagi utakon szállították a füstölőszereket, fűszereket és egzotikus árukat a Földközi-tenger keleti medencéjébe. A nabateusok ezek egy részét ellenőrizték, és az útvonalak mentén kiépítették a maguk víztározókkal, erődökkel és pihenőhelyekkel ellátott hálózatát. Ez a szerep a hellenisztikus korban, a **szeleukida** és a **ptolemaida** érdekszférák közötti vetélkedésben még felértékelődött.

9.1.9 Petra

A nabateusok legismertebb központja **Petra** (görögül „szikla”; a helyi arámi név valószínűleg **Rekem** volt). A város a mai Jordánia déli részén, a **Vádi Múszá** szurdokrendszerének mélyén fekszik. A környező homokkő sziklákba vágott homlokzatok – köztük a **Kincstár** (al-Khazneh) és a **Kolostor** (ad-Deir) – csak a későbbi, hellenisztikus-római hatást tükröző építészeti réteget képviselik; Petra alatt kiterjedt lakónegyedek, templomok, fürdők és vízvezetékrendszer maradványai húzódnak.

A régészeti és hidrológiai kutatások szerint Petra a nabateus korban a sivatagi vízgazdálkodás egyik legfejlettebb példája volt. A szurdokokban és a hegyoldalakon kiépített vízelvezető csatornák, ciszternák és gátak lehetővé tették, hogy a város a hirtelen lezúduló téli esőzések vizét tárolja, és ezzel a száraz évszakban is fenntartsa lakosságát. A város lakosságának nagyságáról nincsenek megbízható becslések; a régészeti terület kiterjedése alapján több tízezer fős lakosság is elképzelhető, de ez a szám erősen bizonytalan.

A nabateusok írott emlékei főként **nabateus arámi nyelvű feliratok**, amelyek sírokat, fogadalmakat és királyi rendelkezéseket örökítenek meg. A nabateus írás az arámi ábécé késői változata, amelyből a kutatás egy része az arab írás kialakulását is eredezteti. A feliratok többsége rövid és formális, ezért a politikatörténet rekonstruálásához a görög-római szerzők – például **Diodórosz** és **Sztrabón** – tudósításaira is szükség van. Ezek a külső leírások azonban a nomadizmus és az idegenség toposzaival terheltek, így nem tekinthetők semleges néprajzi beszámolóknak.

9.1.10 A nabateus királyság fénykora

A nabateus királyság az i. e. 1. században érte el nagyhatalmi jelentőségét. **III. Aretasz** (haríta) király (i. e. 87–62) Damaszkuszt is megszerezte, és a nabateus befolyás északon a szíriai belső területekig terjedt. **IV. Aretasz** (i. e. 9 – i. sz. 40) uralkodása alatt Petra építészeti arculata jelentős átalakuláson ment át: a hellenisztikus-római városi elemek – színház, oszlopos utca, fürdő – ekkor épültek ki, és ekkor készült a legismertebb homlokzatok egy része is. A királyság adót vetett ki a karavánkereskedelemre, ugyanakkor saját mezőgazdasági alapjai is voltak a fennsík csapadékosabb részein.

A nabateus királyság viszonya Rómához fokozatosan kliensi függéssé alakult. A királyok megtartották belső autonómiájukat, de a római hadsereg a térségben egyre nagyobb szerepet játszott.

A folyamat betetőzéseként **Traianus** császár i. sz. 106-ban annektálta a nabateus királyságot, és létrehozta **Arabia provincia**t. Az annexió körülményeiről kevés kortárs forrás szól; egyes ókori szerzők szerint a királyság békés úton került római kézbe, más források katonai akcióra utalnak. A vita a modern történetírásban is eldöntetlen.

9.1.11 A Dekapolisz és a hellenisztikus-római városi kultúra

A mai Jordánia északi része a hellenisztikus korban a **Szeleukida Birodalom**, később pedig Róma befolyási övezetébe tartozott. A térség egyik jellegzetes képződménye a **Dekapolisz** (görögül „tíz város”), amely nem egységes politikai szövetség, hanem tíz hellenisztikus-római város laza, kulturális és gazdasági kapcsolatrendszere volt. A Dekapolisz városai közül a mai Jordániában feküdt többek között **Gerasa** (ma Dzsaras), **Philadelphia** (az ókori Rabbat-Ammon, ma Ammán), **Pella** (Tabaqat Fahl), **Gadara** (Umm Qaisz) és **Abila** (Kvailb). A többi város a mai Szíria és Izrael területére esett.

A Dekapolisz városai a hellenisztikus és római városi életforma mintáit követték. Az i. e. 1. század végétől, a római uralom megszilárdulásával kiépültek a jellegzetes épületek: oszlopos főutcák, fórumok, színházak, fürdők, nymphaeumok (díszkutak) és templomok. **Gerasa** a mai Jordánia legjobban feltárt római városa; romjai között a Hadrianus-diadalív, a hippodrom, a főutca oszlopsora és a színházak szemléletesen mutatják a városi elit anyagi erejét. A városi önkormányzat, a tanács és a helyi arisztokrácia szerepe a klasszikus közel-keleti mintához igazodott, ám a városok lakossága továbbra is nyelvileg és kulturálisan kevert volt: görög, arámi, később arab nyelvű közösségek éltek egymás mellett.

A Dekapolisz nem volt zárt etnikai vagy vallási képződmény. A hellenisztikus kultúra terjedése a városi elitek körében volt a legerősebb, míg a vidéki lakosság nagy része továbbra is a sémi nyelvű, kánaáni- vagy arámi alapú hagyományokhoz kötődött. A görög nyelv a közigazgatás, a kereskedelem és a feliratok nyelve volt, de nem szorította ki teljesen a helyi beszélt nyelveket.

9.1.12 Római Arabia provincia

I. sz. 106-ban **Arabia provincia** létrehozása új közigazgatási keretet adott a korábbi nabateus királyságnak és a szomszédos területek egy részének. A provincia fővárosa **Bostra** (ma Szíria) lett, de a mai Jordánia területén is fontos városi és katonai központok működtek. A provincia magába foglalta a Holt-tengertől délre fekvő sávot, a Vádi Araba egy részét, a negevvidéki határszakaszt és a mai dél-szíriai területeket is. A római uralom nem törölte el egy csapásra a helyi intézményeket; a városi tanácsok, törzsi vezetők és vallási közösségek alkalmazkodtak az új hatalmi rendhez.

A provincia stratégiai jelentősége a **karavánutak** és a katonai határvédelem felől érthető meg. A rómaiak kiépítették a **Via Nova Traiana** útját, amely a Vörös-tenger partjától, Aila (ma Akaba) térségéből északra, Bosztráig vezetett, és a kereskedelmi, katonai és postai forgalmat szolgálta. Az út mentén erődök, őrtornyok és vízellátó létesítmények sora húzódott. Ezt a rendszert a kutatás a **Limes Arabicus** fogalmával írja le, bár a limes itt nem egyetlen folyamatos fal, hanem erődhálózat, út és ellenőrzött sáv volt.

A provincia gazdasága a korábbi nabateus korszakhoz hasonlóan a mezőgazdaságra, a pásztorkodásra és a kereskedelemre épült. A római korban a déli rézbányászat és a Holt-tenger környéki só- és bitumenkitermelés is folytatódott. A **gabona**, a **datolya**, az **olaj** és a **bor** helyi és regionális piacokra termelődött. A nagyobb városok – Gerasa, Philadelphia, Gadara – a kereskedelmi hálózatok csomópontjai voltak, és a római pénzforgalom is ezekben koncentrálódott.

A római kori vallási térkép rendkívül sokszínű volt. A klasszikus görög-római istenek mellett a helyi, sémi eredetű istenségek tisztelete is tovább élt; a nabateusok korábbi főistene, **Dúsara** (Dusares) a római korban hellenizált formában is megjelent. A feliratokban Zeusz, Héra, Tükhé és más görög-római istenek helyi melléknevekkel szerepelnek, ami a hagyományok keveredését mutatja. Emellett zsidó közösségek is éltek a térségben, különösen a római közigazgatás peremterületein.

9.1.13 Bizánci korszak: kereszténység és a városi hálózat átalakulása

A Római Birodalom keleti részének kereszténnyé válása a mai Jordánia területét is alapvetően átalakította. A **4. századtól** a városi elitek és a vidéki közösségek egy része fokozatosan áttért a kereszténységre, és a püspöki székhelyek, templomok, kolostorok hálózata terjedt el. A 4–6. századi **bizánci korban** a mai Jordánia a keleti ortodox kereszténység egyik virágzó vidéki és városi régiója volt.

A bizánci korszak legismertebb régészeti emlékei a **templommozaikok**. A **Mádaba** (ókori Medaba) Szent György-templomában fennmaradt, 6. századi **Mádaba-térkép** a Szentföld legkorábbi térképi ábrázolása. A padlómozaik Jeruzsálemet, a Nílus-deltát és a Jordán-völgyet stilizáltan, a bizánci zarándokkultúra nézőpontjából ábrázolja. A térkép építészeti és topográfiai részletei értékes forrást jelentenek a késő ókori városok rekonstruálásához, de a készítők célja nem a mai értelemben vett térképészeti pontosság volt, hanem a szent helyek megjelenítése. A mozaikok szélesebb csoportjához tartoznak a **keresztény templompadlók** Gerasában, Mádabában és a környező falvakban, amelyek püspököket, adományozókat és bibliai jeleneteket örökítenek meg.

A bizánci közigazgatás a provincia kereteit megtartva, de a rómaihoz képest katonailag és adóügyileg átszervezve működött. A városi püspökök a vallási élet irányítása mellett gyakran a helyi közigazgatásban is szerepet játszottak. A 6. században a térség több városa – Gerasa, Philadelphia, Mádaba – tovább virágzott, és a régészeti leletek szerint a vidéki településhálózat is sűrű volt. A 6. század második felét azonban a **Justinianus-kori pestisjárvány** (az ún. „first plague pandemic") és a **szászánida–bizánci háborúk** (603–628) súlyos válságba sodorták. A 7. század eleji perzsa betörések több várost feldúltak, és a lakosság egy része elmenekült vagy elpusztult.

A bizánci korszak végét a térségben az **arab-iszlám hódítás** (a 7. század harmincas éveiben) jelölte ki. A hódítás nem volt egyszerre mindenütt radikális katasztrófa; a folyamat több évtizedig tartott, és a helyi keresztény, zsidó és szamaritánus közösségek egy része tovább élt. A városi élet azonban fokozatosan átalakult, a bizánci tartományi igazgatás megszűnt, és a mai Jordánia területe az új, arab nyelvű és muszlim vezetésű birodalom keretei közé került – ez a folyamat azonban már a következő alfejezethez Az iszlám hódítás és a középkor tartozik.

9.1.14 Források és bizonytalanságok

Az ókori Transzjordánia történetére vonatkozó forrásbázis három, minőségében és perspektívájában eltérő csoportra oszlik. Az **elsődleges írott források** közé tartoznak a helyi feliratok (Mésa-sztélé, ammóni és nabateus feliratok), a birodalmi királyfeliratok (asszír, babiloni, római), valamint a klasszikus és késő ókori irodalmi szövegek (Josephus, Eusebius, zarándokbeszámolók). A **héber Biblia** olyan vallási kánon része, amely történeti anyagot is tartalmaz, de szövegei teológiai és irodalmi célokkal készültek; a könyv ezért nem kezeli izraeli vagy júdeai krónikaként. A **régészeti források** – településhalmok, erődök, templomok, vízvezetékek, utak, kerámiák, érmék, mozaikok – a térhasználat, a gazdaság és a mindennapi élet megismerését teszik lehetővé, de értelmezésük gyakran vitatott.

Különösen bizonytalan a **vaskori királyságok belső politikai viszonyainak rekonstrukciója**. A helyi feliratok száma alacsony, a bibliai anyag pedig irodalmi és teológiai szempontokat érvényesít. A királylisták, határok és hadjáratok egyes részletei ezért nem dokumentált tények, hanem tudományos rekonstrukciók. Hasonló bizonytalanság érinti a **nabateusok korai történetét** és **Petra lakosságának becslését**; a város nagyságára vonatkozó számok a régészeti kiterjedésből és a vízgazdálkodási kapacitásból származó következtetések, nem népszámlálási adatok. A **római annexió** körülményei szintén vitatottak. A bizánci korszakra vonatkozó adatok viszonylag gazdagabbak, de a 6–7. századi járványok és háborúk demográfiai hatásáról csak becslések léteznek.

Az ókori nevek és azonosítások terén is fontos a módszertani óvatosság. A mai „Jordánia" név egy 20. századi államé; a „Transzjordánia" kifejezést a könyv modern földrajzi segédfogalomként használja, nem az ókori lakosok önelnevezéseként. A klasszikus és bibliai földrajzi nevek némelyikének lokalizálása (például egyes móábi városoké) a feliratok, a régészeti leletek és a későbbi hagyományok egybevetésén nyugszik, ezért egyes pontokon vitatott. A fejezet a konszenzusos azonosításokat mutatja be; ahol a vita élénk, ott jelzi a bizonytalanságot.

9.1.15 Rövid összefoglaló

- A mai Jordánia területe az ókorban nem volt egységes állam, hanem ökológiai és politikai mozaik: a Jordán-völgy, a fennsík és a keleti sivatag eltérő feltételeket kínált.
- A vaskorban három, rokon nyelvű királyság – Ammón, Móáb és Edóm – uralta a fennsíkot; történetüket a helyi feliratok, a bibliai szövegek és az asszír-babiloni források együttes, kritikai olvasata alapján ismerjük.
- A Mésa-sztélé i. e. 9. századi móábi királyi felirat, amely a bibliai elbeszéléssel párhuzamos, de móábi nézőpontú elbeszélést ad a térség konfliktusairól.
- A nabateusok a hellenisztikus korban a tömjén- és mirhakereskedelemre épülő királyságot hoztak létre, amelynek központja Petra volt; vízgazdálkodásuk a sivatagi városi élet egyik legfejlettebb példája.
- I. sz. 106-ban a rómaiak Arabia provincia néven annektálták a nabateus királyságot; a Via Nova Traiana és az erődhálózat a kereskedelmi és katonai ellenőrzést szolgálta.
- A Dekapolisz városai – Gerasa, Philadelphia, Gadara és mások – a hellenisztikus-római városi kultúra központjai voltak, de nem alkottak zárt politikai vagy etnikai egységet.
- A bizánci korban a kereszténység terjedése, a püspöki hálózat és a templommozaikok – köztük a Mádaba-térkép – a térség virágzását mutatják.
- A 6–7. századi járványok, háborúk és az arab-iszlám hódítás fokozatosan felszámolták a bizánci tartományi rendet, és új korszakot nyitottak.

9.1.16 Önellenőrző kérdések

1. Milyen ökológiai és földrajzi tényezők magyarázzák, hogy a mai Jordánia területén az ókorban több, viszonylag kis politikai képződmény jött létre, nem pedig egyetlen központosított állam?
2. Hasonlítsa össze a Mésa-sztélé és a héber Biblia vonatkozó elbeszélését: milyen módszertani tanulságokkal jár a két forrás párhuzamos olvasata?
3. Milyen gazdasági alapjai voltak a nabateus királyságnak, és hogyan tette lehetővé Petra vízgazdálkodása a sivatagi környezetben való fennmaradást?
4. Mit jelent a „Dekapolisz" a római kori Transzjordániában, és miért téves egyetlen politikai szövetségként vagy etnikai közösségként leírni?
5. Milyen tényezők alakították át a bizánci kori Transzjordániát a 4–7. században, és mely források alapján rekonstruálható ez az átalakulás?

9.2 Iszlám és keresztes háborúk

A 7. századi iszlám hódítás alapjaiban rendezte át a mai Jordánia területének vallási, nyelvi és politikai térképét. Ahogy Az ókori Transzjordánia című alfejezet bemutatta, a térség korábban a római és bizánci birodalom határvidéke volt, ahol a hellenisztikus városi kultúra, a zsidó és szamaritánus közösségek, valamint a nabateus hagyományokat őrző arab törzsek éltek egymás mellett. A 630-as években Bizánc és a Szászánida Perzsia között új vallási és politikai erő jelent meg az Arab-félszigeten: az iszlám. A térség - amelyet az arab források később **al-Balká** (al-Balqā') és **Dzsund al-Urdunn** (Jund al-Urdunn, azaz Jordánia katonai körzete) néven ismertek - a birodalmi centrumok között feküdt, mégis a zarándokutak, a kereskedelem és a mezőgazdaság révén hamarosan a formálódó iszlám civilizáció szerves részévé vált. Az ezt követő fél évezredben a terület hol tartományi periféria volt, hol a Szíria és Egyiptom közötti hatalmi harc felvonulási területe. A keresztes háborúk idején a mai Jordánia a Jeruzsálemi Királyság és a muszlim birodalmak közti ütközőzónává vált, ahol a katonai erődítmények és a karavánutak stratégiai jelentősége felértékelődött.

9.2.1 Az iszlám hódítás és a bizánci uralom vége

A muszlim seregek a 630-as évek elején, **Mohamed** (Muhammad) próféta halála (i. sz. 632) után nem sokkal érték el a bizánci Palesztina és Transzjordánia határvidékét. A bizánci fennhatóság a térségben ekkor már korántsem volt szilárd: a 6. század végén és a 7. század elején a Bizánci Birodalom és a Szászánida Perzsia között zajló háborúk kimerítették a városokat, a kereskedelmi utakat és az adótermelő vidéki közösségeket. A hódításról szóló muszlim elbeszélő források - például a 9. századi **al-Baládzúri** (al-Balādhurī) *Futúh al-buldán* című krónikája - szerint a térségbe vezető hadjáratok a **dzsihád** (jihād, itt elsősorban katonai erőfeszítés, nem általános „szent háború") részei voltak, és céljuk a bizánci fennhatóság alatt élő arab törzsek, illetve a városok megnyerése vagy meghódolásra bírása volt. A források hangsúlyozzák, hogy a transzjordániai városok egy része szerződéssel, adófizetés fejében adta meg magát, ami a 7. századi arab hódítás általános mintázatához illeszkedik.

A döntő katonai esemény a **jarmúki csata** (i. sz. 636) volt, amely a mai Jordánia, Szíria és a Golan-fennsík találkozásánál, a Jarmúk folyó közelében zajlott. A csata a források szerint több napig tartott, és a bizánci hadsereg vereségével végződött. A jarmúki ütközet ténye dokumentáltnak tekinthető, a résztvevők létszámát és a csata pontos helyszínét azonban a források eltérően adják meg, ezért a modern történetírás a kora iszlám hódítások hadtörténetét részben becslések és irodalmi toposzok alapján rekonstruálja. A bizánci vereség után a mai Jordánia területe fokozatosan a formálódó iszlám állam, a **kalifátus** (khilāfa) fennhatósága alá került. A hódítás nem járt azonnali tömeges áttéréssel: a keresztény, zsidó és szamaritánus közösségek a **dhimma** (dhimmah) jogi intézménye révén - adófizetés és bizonyos jogi korlátozások elfogadása mellett - megtarthatták vallásukat és vagyonukat. Az iszlamizáció és az arabizáció nyelvi és vallási átrendeződése több évszázados folyamat volt.

9.2.2 Az Umajjád-kor: a sivatagi kastélyok és a tartományi elitek

Az i. sz. 661-ben Damaszkuszban hatalomra került **Umajjád-dinasztia** (Banū Umayya) idején a mai Jordánia területe a birodalmi szíriai-palesztinai magterülethez tartozott. A régió az Umajjád kalifák figyelmét elsősorban két okból élvezte: egyrészt a damaszkuszi udvar és a szent városok, Mekka és Medina közötti **zarándokút** (Darb al-Hadzss) áthaladt a transzjordániai fennsíkon, másrészt a térség urai, a kalifák és helytartók itt alakítottak ki mezőgazdasági birtokokat és reprezentatív épületeket. A mai Jordánia keleti sivatagában fennmaradt **sivatagi kastélyok**

(qusūr, egyes számban qasr) - a legismertebbek **Kuszr Amra** (Qusayr 'Amra), **Kaszr al-Harána** (Qasr al-Kharāna) és **Kaszr al-Mastá** (Qasr al-Mushattā) - az Umajjád-kor leglátványosabb régészeti emlékei közé tartoznak. Ezek az épületek nem csupán vadászlakok vagy pihenőházak voltak, hanem a kalifátus gazdasági és reprezentációs hálózatának csomópontjai is. A történészek egy része szerint az udvar és a szíriai törzsi elitek közötti politikai tárgyalások, valamint a nomád és letelepült lakosság közötti kapcsolattartás színtereiül szolgáltak. Az épületek freskói és mozaikjai hellenisztikus, bizánci, szászánida és arab motívumokat ötvöznek, ami a kora iszlám udvari kultúrájának sokszínűségét mutatja. Fontos hangsúlyozni, hogy a „sivatagi kastély" elnevezés modern tudományos kategória, a források gyakran egyszerűen **bádiya** típusú birtokoknak vagy **mádzsannak** (majann) nevezik ezeket a helyeket.

Az Umajjád-korban a térség közigazgatása a bizánci és korábbi római mintákat követte, de arab katonai és adózási intézményekkel egészült ki. A Jordán folyótól keletre fekvő területek egy részét a **Dzsund Dimask** (Jund Dimashq, Damaszkusz katonai körzete), más részüket a **Dzsund al-Urdunn** (Jund al-Urdunn, Jordánia katonai körzete) fennhatósága alá szervezték. A jordániai késő ókori és kora iszlám kori települések - például **Dzsaras** (Jarash, az ókori Gerasza), **Philadelphia** (a mai Ammán) és **Umm ar-Raszász** (Umm al-Rasās) - a hódítás után is lakottak maradtak, és a templomok egy részét a 8. század folyamán fokozatosan mecsetté alakították, vagy a város új központjában emeltek mecsetet. Umm ar-Raszász régészeti lelőhelyén a Szent István-templom padlómozaikja 785-ös évszámmal keltezett, ami azt mutatja, hogy a keresztény közösségek és liturgikus építészetük az Abbászida-kor elején is virágzott. Ez a lelet fontos bizonyíték arra, hogy a hódítás nem járt azonnali vallási homogenizációval, és a keresztény egyházi intézmények a 8. század végén is aktívak voltak.

9.2.3 Az Abbászida-kor: átrendeződés és a zarándokutak

Az i. sz. 750-ben hatalomra került **Abbászida-dinasztia** (Banū l-'Abbās) új fővárost alapított Irakban, **Bagdadban** (Madīnat al-Salām). A birodalmi súlypont keletre tolódásával a mai Jordánia területe elvesztette a szíriai-palesztinai tartományi elitek korábbi központi szerepét. A térség a 8–10. században elsősorban a **Damaszkuszból és Kairóból a Hidzsázba** vezető zarándokutak és a mezőgazdasági termelés révén kapcsolódott a kalifátus gazdasági vérkeringéséhez. A hódítás utáni évszázadokban a transzjordániai fennsík falvai és kisebb városai a gabona-, olíva- és szőlőtermelésre épülő településhálózatot alkottak. A bizánci kori településszerkezet helyenként a 9. századig fennmaradt, azonban a 10. századtól számos kis település elnéptelenedett vagy összezsugorodott. A régészeti felmérések szerint a településszám és a településméret csökkenése a 10–11. században felgyorsult, amit a kutatók egy része éghajlati változásokkal, mások adóterhekkel, Bizánc és a muszlim államok határháborúival, illetve a törzsi és politikai átrendeződéssel magyaráz. Egyelőre nincs tudományos konszenzus arról, hogy a csökkenés elsődleges oka melyik tényező volt; a vita jól mutatja, hogy a források hiánya és a régészeti keltezés bizonytalansága miatt óvatosan kell fogalmazni.

A 10. századtól a térség feletti fennhatóság többször is megváltozott. Az Abbászida kalifák hatalmának gyengülésével a térség a kairói székhelyű **Fátimida kalifátussal** (al-Fātimiyyūn) és a mezopotámiai-szíriai **Szeldzsukokkal** (Saljūqiyyān) is kapcsolatba került. A két rivális hatalom közötti határvidék gyakran a mai Jordániánál húzódott, ami a helyi erődök és karavánállomások katonai szerepét növelte. A források viszonylag kevés konkrét eseményt rögzítenek ebből a korszakból a mai Jordánia területén, ami a regionális történetírás forráshiányos időszaka. Azt viszont bizonyítják a régészeti és szöveges adatok, hogy a zarándokutak tovább működtek, és a transzjordániai erődített állomásokon - például **Karakban** (al-Karak) vagy **Sóban** (al-Salt) - helyőrségek és víztárolók szolgálták az utazókat.

9.2.4 A keresztes háborúk kora: erődök és ütközőzóna

A 11. század végén a nyugat-európai keresztes hadjáratok megváltoztatták a levantei és transzjordániai politikai földrajzot. Az első keresztes hadjárat során 1099-ben elfoglalták Jeruzsálemet, és létrehozták a **Jeruzsálemi Királyságot**, valamint a hozzá kapcsolódó keresztes államokat. A mai Jordánia területe ekkor a Jeruzsálemi Királyság és a fátimida, majd a szíriai-mezopotámiai muszlim hatalmak közötti határzónába került. A keresztesek számára a régió stratégiai jelentőségét a Damaszkuszból a Vörös-tengerhez és a Hidzsázba vezető utak, valamint a Holt-tengertől keletre fekvő termékeny fennsík gabonatermelése adta. A 12. században a keresztesek erődített uradalmakat építettek ki **Kerakban** (Crac des Moabites), **Sóbakban** (Montreal) és kisebb mértékben a Jordán-völgy keleti oldalán. Kerak és Sóbak várai a mai napig fennmaradtak, és a keresztes katonai építészet fontos emlékei. A régészeti kutatások szerint a keresztes építkezések a korábbi muszlim és bizánci erődítések maradványait is felhasználták.

A keresztes jelenlétet a latin források - például **Türoszi Vilmos** (Guilielmus Tyrensis) krónikája - dicsőséges hódításként, a muszlim források - például **Ibn al-Kalaniszi** (Ibn al-Qalānisī) damaszkuszi krónikája - pedig pusztító invázióként írják le. A történeti kutatás számára ezek a források nem a „mit történt” semleges beszámolói, hanem teológiai, politikai és udvari szempontok szerint alakított elbeszélések. A keresztes uralom valóságát a jordániai latin és muszlim források, valamint a régészeti leletek alapján úgy lehet rekonstruálni, hogy a keresztesek elsősorban a várakban és a közvetlen uradalmi központokban tartották fenn a jelenlétüket, míg a vidéki lakosság többsége továbbra is arabul beszélő muszlim, keresztény és zsidó közösségekből állt. A latin urak adókat vetettek ki, kereskedelmi vámokat szedtek, és időnként rajtaütésekkel fenyegették a muszlim karavánokat. A kortársi muszlim történetírásban a keresztesek megnevezése **al-Ifrandzs** (al-Ifranj, azaz frankok), ami mutatja, hogy a muszlim szerzők a hódítókat elsősorban politikai-katonai erőként, nem pedig vallási misszióként érzékelték.

A 12. század második felében a muszlim ellenállás **Núr ad-Dín** (Nūr al-Dīn) majd **Szaláh ad-Dín** (Salāh al-Dīn, a nyugati irodalomban Szaladin) alatt erősödött meg. Szaláh ad-Dín, az **Ajjúbida-dinasztia** (al-Ayyūbiyyūn) megalapítója az 1180-as években kulcsfontosságú hadjáratot vezetett a Jordán folyótól keletre eső keresztes erődök ellen. 1187-ben a **hattíni csata** után elfoglalta Jeruzsálemet, majd 1188–1189-ben Kerak és Sóbak várait is visszafoglalta. A hattíni csata és a keresztes erődök eleste a forrásokban jól dokumentált esemény, a harcok részletei és a hadseregek létszáma azonban a latin és arab krónikákban eltérően jelenik meg. Az Ajjúbidák uralmuk alatt a mai Jordániát elsősorban katonai igazgatási körzetként és a zarándokutak védelmének terepeként kezelték. A család tagjai és helytartói erődöket tartottak fenn, és a latin uradalmak helyét fokozatosan muszlim igazgatási központok vették át. A történészi konszenzus szerint az Ajjúbida-korban a keresztes jelenlétből megmaradt intézmények nagy részét felszámolták vagy muszlim intézményekké alakították, és megerősítették a szunnita jogi és oktatási intézményeket a korábban síita fátimida hatásokkal szemben.

9.2.5 A mamlúk korszak: erődök, postaállomások és tudományos hálózatok

Az Ajjúbida-kort az **mamlúk** (mamlūk, azaz „birtokolt” vagy katonai rabszolga) katonai elitek államépítése követte. Az 1250-ben hatalomra került **mamlúk szultánok** 1260-ban az **Ajn Dzsálút-i csatában** a mongol seregeket is megállították a mai Izrael területén. Ez a győzelem megnyitotta az utat a szíriai-palesztinai régió és a mai Jordánia mamlúk fennhatóság alá vonása előtt. A mamlúk korban a térség a **Damaszkuszi szultánság** (Mamlūk Szaltana) déli határvidékeként szerveződött, és a Jordánián áthaladó posta- és zarándokutak a birodalom egyik legfontosabb infrastrukturális folyosóját alkották. A mamlúk uralom alatt a mai Jordánia területén jelentős építkezések zajlottak: erődöket, **hánokat** (khān, útmenti szálláshely) és vízellátó rendszereket építettek. **Karak** és **Sóbak** továbbra is tartományi központok maradtak,

a mamlúk helytartók pedig a Jordán-völgyben és a fennsíkon adóztatták a paraszti közösségeket és a legelőterületeket.

A mamlúk források - például **al-Makrízi** (al-Maqrīzī) és **Ibn Ijász** (Ibn Iyās) krónikái - arról tudósítanak, hogy a 14–15. században a térségben időnként törzsi lázongások, beduin rajtaütések és járványok zavarták meg a zarándokutak forgalmát. A mamlúk szultánok ezért megerősítették a karaván kíséretét, és a helyi törzsfőkkel szerződéseket kötöttek az utak védelmére. Ez a gyakorlat nem „örök törzsi anarchiát" jelentett, hanem a mamlúk állam és a helyi arab törzsi elitek közötti tárgyalásos hatalommegosztást. A mai Jordánia területén élő törzsek - amelyek egy része magát a **Dzsuhajna**, a **Banu Szahr** vagy a **Banu Lam** csoportokhoz kötötte - a mamlúk időszakban fokozatosan a letelepült földművelő falvakkal szomszédos legelőterületeket ellenőrizték. A törzsi hovatartozás a 14–15. században politikai és adózási kategória is volt, ezért a modern „etnikai" vagy „nemzeti" címkék visszavetítése félrevezető.

A 14. század közepén a **pestisjárvány** (a forrásokban **al-Vabá** vagy **al-Táún**) elérte a térséget, és a városi és vidéki lakosság számottevő részét elpusztította. A demográfiai adatok a mamlúk kori Jordániában is bizonytalanok, mivel a források ritkán adnak összeírható lélekszámot, a régészeti bizonyítékok pedig nehezen keltezhetők. A szakirodalom általában feltételezi, hogy a 14. század második felében a településhálózat visszaesett, a mezőgazdasági művelés alá vont terület pedig csökkent. A visszaesés okai között a járványt, a mamlúk adóterheket, a rablóhadjáratokat és az éghajlati változást egyaránt tárgyalják, de nincs egyetértés abban, hogy melyik tényező volt meghatározó. A vitatott értelmezések között az is szerepel, hogy a mamlúk állam vidéki adópolitikája mennyire tette lehetővé a paraszti közösségek fennmaradását, illetve mennyire ösztönözte a beduin törzsi adóztatók előretörését.

A mamlúk kor végére, a 15. században a mai Jordánia területe kettős arculatot mutatott: a városok és erődök a damaszkuszi és kairói központokhoz kötődő hivatalnokok és helyőrségek otthonaiként őrizték az iszlám birodalmi kereteket, a vidéki területeken pedig a legeltető törzsi csoportok és a falusi parasztok közötti gazdasági és politikai alkuk határozták meg a mindennapokat. A 16. század elején az **Oszmán Birodalom** (Devlet-i Aliyye) terjeszkedése éppen ezt a kettős szerkezetet örökölte meg: a mamlúk örökséget, a keresztes korból fennmaradt erődített helyeket, a zarándokúti hálózatot és a törzsi-politikai viszonyokat.

9.2.6 Források és bizonytalanságok

A mai Jordánia területének 7–15. századi története forrásadottság szempontjából egyenetlen. Az iszlám hódításról és az első kalifátusokról szóló narratív források - **al-Baládzúri**, **at-Tabari** (al-Ṭabarī), **Ibn al-Kalaniszi** - a 9–12. században íródtak, tehát az események után évszázadokkal rögzítették a hódítás történetét. Ezek az elbeszélések jogi, teológiai és politikai célokat is szolgáltak, ezért a modern történetírás a bennük szereplő adatokat forráskritikával kezeli. A régészeti leletek - különösen az Umajjád-kori sivatagi kastélyok, a mozaikpadlók és a kerámiaanyag - a településtörténet biztosabb keretét adják, de a keltezés sok esetben tág, és a lelőhelyek egy része nem szisztematikusan kutatott. A keresztes jelenlét eseménytörténetét latin és arab krónikák egyaránt dokumentálják, azonban a helyi paraszti lakosság nézőpontja, a nők, a zsidó és keresztény közösségek mindennapjai ezekből a forrásokból csak töredékesen rekonstruálhatók. A mamlúk korszakra vonatkozóan a krónikák mellett adóösszeírások, zarándokút-leírások és építési feliratok állnak rendelkezésre, de a vidéki társadalom történetéről, a törzsek mozgásáról és a demográfiai folyamatokról csak becslések lehetségesek. A források hiánya miatt nem tudjuk pontosan, mikor és milyen ütemben vált a lakosság többsége muszlimmá és arab nyelvűvé; ezt a folyamatot a kutatók lassú, évszázadokon át tartó átrendeződésként írják le, de a részletek vitatottak.

9.2.7 Rövid összefoglaló

- A mai Jordánia területe a 7. században, a jarmúki csata (i. sz. 636) után került az iszlám kalifátus fennhatósága alá; a hódítás nem járt azonnali tömeges áttéréssel.
- Az Umajjád-korban a térség a Damaszkuszból a Hidzsázba vezető zarándokutak és a sivatagi kastélyok révén szorosan kapcsolódott a birodalmi udvarhoz.
- Az Abbászida-korban a régió tartományi perifériává vált, de a keresztény közösségek és a mezőgazdasági települések a 8–9. században még aktívak maradtak.
- A 12. században a keresztesek Kerakban és Sóbakban erődöket építettek, és a térséget a Jeruzsálemi Királyság határzónájaként igazgatták.
- Szaláh ad-Dín és az Ajjúbidák 1188–1189-ben visszafoglalták a transzjordániai erődöket, megerősítve a szunnita intézményeket.
- A mamlúk korban (1250–1517) a zarándok- és postautak, az erődök és a törzsi szerződések hálózata jellemezte a régiót, amelyet a 14. századi pestisjárvány és demográfiai visszaesés sem szakított meg teljesen.
- A korszak forrásadottsága egyenetlen: az eseménytörténeti vázat krónikákból ismerjük, de a vidéki társadalom, a törzsi viszonyok és a demográfiai folyamatok rekonstrukciója becsléseken és vitatott értelmezéseken alapul.

9.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen katonai és jogi folyamatok eredményeként került a mai Jordánia területe a kalifátus fennhatósága alá, és miként változott meg a helyi vallási közösségek jogi helyzete?
2. Miben különbözött a mai Jordánia stratégiai szerepe az Umajjád-, az Abbászida- és a mamlúk korszakban?
3. Milyen forrásokból és régészeti leletekből rekonstruálható a keresztes jelenlét és az Ajjúbida visszahódítás története, és miért félrevezető ezeket az elbeszéléseket semleges beszámolókként olvasni?
4. Miért nem tekinthető a mamlúk kori törzsi jelenlét automatikusan „klasszikus nomád beduin korszaknak”, és milyen tárgyalásos viszonyok alakultak ki az állam és a törzsek között?
5. Hogyan jelzi Umm ar-Raszász Szent István-templomának 785-ös mozaikja az iszlamizáció és arabizáció fokozatosságát a kora iszlám kori Transzjordániában?

9.3 Az Oszmán kor

9.3.1 Az Oszmán kor

A mai Jordánia területe az oszmán évszázadok alatt ritkán állt a birodalmi politika középpontjában, mégis a térség története szorosan összefonódott három olyan folyamattal, amelyek nélkül az oszmán Közel-Kelet működése nem érthető meg: a szíriai tartományi igazgatással, a mekkai zarándoklat biztonságának megszervezésével és a beduin törzsek mozgásterének állami szabályozásával. A mai Jordánia területe nem alkotott önálló közigazgatási egységet; a térség a Damaszkusz köré szerveződő Szíria tartomány része volt, déli területei pedig a Hédzsáz felé vezető zarándokút mentén helyezkedtek el. A 19. században a **tanzimat** reformjai, a cserkesz és más kaukázusi menekültek letelepítése, valamint a mezőgazdasági és kereskedelmi viszonyok lassú átalakulása új helyi eliteket és új településhálózatot hozott létre. Ez az időszak ezért nem csupán az „oszmán előzmény” passzív fejezete, hanem a későbbi transzjordániai állam társadalmi és gazdasági alapjainak kialakulásához vezető, konfliktusokkal terhelt átmenet.

9.3.1.1 Tartományi keretek és a zarándokút

A mai Jordánia oszmán kori történetét a 16. századtól elsősorban a damaszkuszi központú **Szíria tartomány** (Vilâyet-i Şam) igazgatási rendszerén keresztül lehet leírni. Az Oszmán Birodalom 1516-ban, a **mardzs Dábiki csata** után foglalta el a levantei területeket, Miután a mamlúk hadsereg vereséget szenvedett, a szultáni csapatok ellenőrzésük alá vonták Damaszkuszt, majd a zarándokút mentén dél felé haladva a Hédzsázt is. A hódítás ténye dokumentált, a helyi közigazgatás kiépítésének üteme azonban fokozatos volt, és a források meglehetősen egyenetlenül világítják meg a vidéki területeket.

Az oszmán állam a térséget elsősorban két szempontból értékelte: Damaszkusz és a szíriai belső területek ellenőrzése, valamint a **szíriai zarándokút** (Darb al-Hadzs as-Sámi) biztosítása szempontjából. A zarándokút Damaszkuszból délkelet felé haladt a mai Jordánia területén át, olyan állomásokkal, mint **Muzérib**, **Maán** vagy **Karak**, majd a sivatagon át Mekkába és Medinába vezetett. Ez az útvonal nem csupán vallási jelentőségű volt: a zarándokkaravánok ellátása, védelme és megadóztatása jövedelmet és presztízst biztosított az államnak, miközben a beduin törzsekkel való folyamatos alkudozást is szükségessé tette. A zarándoklat biztonsága az oszmán legitimáció egyik központi eleme volt, mivel a szultán a szent városok őrzőjeként is bemutatta magát.

A mai Jordánia területén a 16. században az oszmán közigazgatás különböző **szandzsákok**ra oszlott: északon a **Haurán** és az **Adzslún** körzete, középen a **Balká** térsége, délen pedig **al-Karak** és **Maán** vidéke. A tartományi felosztás időben változott, és az oszmán adóösszeírások (tahrir defterleri) alapján csak hozzávetőlegesen rekonstruálható. A 16. századi adóösszeírások töredékesek, és a vidéki lakosság egy része – különösen a nomád és félnomád közösségek – gyakran kívül maradt a regisztrálható lakosság körén. A történészek ezért a lakosságszámra vonatkozó becsléseket általában minimális értékként kezelik, jelezve, hogy a tényleges népesség ennél nagyobb lehetett.

A közigazgatási jelenlét sűrűsége északról dél felé csökkent. A termékenyebb, esősebb északi és északnyugati területeken – a mai **Adzslún**, **Irbid** és a Jordán-völgy felső szakaszán – falusias, mezőgazdaságból élő lakosság élt, és az oszmán adóztatás is viszonylag rendszeresebben működött. A Jordán folyótól keletre fekvő sávban, a **Balká** régiójában és délebbre a mezőgazdasági művelés kockázata nagyobb volt, a lakosság mobilabb, a törzsi szerveződés pedig erősebb. A központi hatalom itt gyakran közvetítőkön – törzsi vezetőkön, helyi uradalmi birtokosokon, zarándokút-parancsnokokon – keresztül érvényesült.

A 18. században a Damaszkusz és a zarándokút közötti területen a központi ellenőrzés ismétlődően meggyengült. Az adóztatást és a zarándokút védelmét részben helyi hatalmi vállalkozók – köztük a damaszkuszi **Azm** család tagjai – szervezték. A 18. század végi és a 19. század eleji forrásokban gyakran érték támadások a zarándokkaravánokat; ezeket a támadásokat az oszmán krónikák többnyire beduin rablásokként írták le, míg a helyi törzsi elbeszélések szerint sok esetben az állam által meg nem fizetett védelmi pénzek és a karavánokkal szembeni adósságok álltak a háttérben. A források eltérése itt nem egyszerűen ténybeli bizonytalanság, hanem a szereplők eltérő helyzetéből fakadó értelmezési különbség.

9.3.1.2 19. századi reformok és a központi hatalom visszatérése

A 19. század első felében az Oszmán Birodalom a belső válságokra és az európai katonai nyomásra a birodalmi közigazgatás központosításával válaszolt. A **tanzimat** (1839-től, illetve a reformfolyamat korábbi szakaszait is beleszámítva a II. Mahmud-kori intézkedésekkel) a mai Jordánia területén csak fokozatosan és akadozva éreztette hatását. A reformok célja az adók

rendszeresítése, a katonaság kiegészítése és a helyi hatalmasságok ellenőrzése volt; a gyakorlatban azonban a szíriai tartományokban ezek az intézkedések is konfliktusokkal jártak.

A mai Jordánia szempontjából a legfontosabb változás az 1850-es és 1860-as években az állam katonai és közigazgatási jelenlétének erősödése volt. Az oszmán hadsereg nagyobb helyőrségeket hozott létre a zarándokút mentén, és az adóbehajtást igyekezett közvetlenebbé tenni. A **vilajet-törvény** (1864) utáni átszervezés nyomán a mai Jordánia északi része a **Szíria vilajethez**, déli része pedig időszakosan a **Hédzsáz** igazgatási egységhez vagy a környező szandzsákokhoz tartozott. A határok ebben az időszakban is rugalmasak voltak, és a sivatagi területeken a törzsi területekhez való tartozás gyakran fontosabb volt a térképre rajzolt közigazgatási határoknál.

A tanzimat egyik kiemelt célja a zarándokút és a kereskedelmi útvonalak biztosítása volt. Az oszmán állam a 19. században a damaszkuszi zarándoklatot a **hédzsázi vasút** megépítésével próbálta modernizálni. A vasút tervezése és építése az 1900-as években indult, és 1908-ban érte el **Medinát**. A vasút a mai Jordánián haladt át, érintve többek között **Ammánt**, **Katránát** és **Maánt**. A vasút megépítése dokumentált módon csökkentette a zarándoklat idejét és költségét, ugyanakkor növelte az állam ellenőrző képességét, és új települések kialakulását ösztönözte a vasútállomások mellett. A mai **Ammán** városának későbbi fejlődését részben ez a vasúti kapcsolat indította el, bár a város nagyvárossá válása csak a 20. században következett be.

A reformok másik eleme a **földtulajdon és a magántulajdon** nyilvántartásának rendezése volt. A 1858-as oszmán földtörvény célja az volt, hogy a földekre egyértelmű tulajdoni igazolványokat állítsanak ki, és ezzel növeljék az adóbevételeket. A gyakorlatban a törvény gyakran oda vezetett, hogy a falusi lakosság egy része nem tudta vagy nem merte a nevén regisztráltatni a ténylegesen megművelt földet, míg a helyi elit tagjai és a városi befektetők nagyobb területekre szereztek bejegyzett tulajdont. Ez a folyamat a mai Jordánia északi, mezőgazdaságilag értékesebb területein a birtokviszonyok lassú átrendeződését hozta; a délebbi területeken a törzsi területhasználat és a legelőváltó gazdálkodás továbbra is meghatározó maradt.

9.3.1.3 A cserkesz telepesek és az új települések

A 19. század utolsó harmadában a mai Jordánia demográfiai arculatát jelentősen átalakította a Kaukázusból érkező, főként **cserkesz** és kisebb számban csecsen, avar és más muszlim menekültek letelepítése. A cserkesz közösségek az orosz–kaukázusi háborúk után, az orosz hódítás előrehaladtával hagyták el szülőföldjüket. Az oszmán állam a menekülteket tudatosan telepítette le a birodalom különböző, stratégiailag vagy mezőgazdaságilag értékes pontjain, így a mai Jordánia területén is. A betelepítés ténye jól dokumentált, a számok azonban becslések, és a családi elbeszélésekből rekonstruált adatok gyakran eltérnek a hivatalos oszmán nyilvántartásoktól.

A cserkesz telepesek **Ammán** környékén és más, a zarándokút vagy a vízlelőhelyek mentén fekvő pontokon hoztak létre falvakat. A 19. század végére Ammán kis településből fokozatosan lakott, mezőgazdasági és kereskedelmi központtá kezdett válni. A cserkesz közösségek kezdetben saját nyelvüket és társadalmi szerveződésüket őrizték, ugyanakkor a helyi oszmán igazgatással és a környező beduin törzsekkel való kapcsolatuk is formálta őket. A cserkesz betelepítés emléke a későbbi jordániai nemzeti történetben fontos szerepet kapott, de ezt az emlékezetpolitikai hangsúlyt meg kell különböztetni a 19. századi demográfiai folyamatok dokumentálható tényeitől: a cserkesz közösség a mai Jordánia lakosságának egy kisebbségi csoportja volt, és a transzjordániai társadalom egészét továbbra is a beduin és a falusi arab lakosság alkotta.

A betelepítés rámutat az oszmán állam azon szándékára is, hogy a sivatagperemi területeket ellenőrzött, letelepedett falvakkal stabilizálja. A cserkesz telepeseknek az állam földet és adókedvezményt biztosított, cserébe viszont elvárta tőlük a zarándokút és az állami létesítmények védelmében való részvételt. Ez a minta a birodalmi peremterületek más részein is megfigyelhető.

A helyi beduin törzsek és a cserkesz telepesek között időnként érdekellentétek, legelőviták és erőszakos összecsapások is kialakultak; ezeket a konfliktusokat a források eltérő hangsúlyokkal írják le, és nem szabad azokat a későbbi etnikai vagy nemzeti ellentétek közvetlen előzményeként kezelni.

9.3.1.4 Gazdasági változások és a vidék társadalma

A mai Jordánia oszmán kori gazdasága egyszerre épült a mezőgazdaságra, a állattartásra, a kereskedelemre és a zarándokút forgalmára. A gazdasági élet súlya északról dél felé csökkent, és a településtípusok eltérő mintázatot követtek. A Jordán-völgyben és a folyótól keletre fekvő, csapadékosabb magaslatokon búzát, árpát, olívát és zöldségféléket termesztettek. A sivatagperemi területeken a nomád és félnomád közösségek tevéket, juhot és kecskét tartottak, és a legelőváltás rendjét követték. A két gazdálkodási rendszer nem különült el élesen: a falusi közösségek és a törzsek közötti csere, házasság és szövetségkötés gyakori volt.

A 19. században a térség gazdasága fokozatosan kapcsolódott be a növekvő levantei kereskedelembe. A **Náblusz** és Damaszkusz felé irányuló gabona- és állatkereskedelem, valamint a Haifából és Bejrútból kiinduló belső-ázsiai és európai áramlatok a mai Jordánia területén is éreztették hatásukat. A sivatagi karaván kereskedelem a 19. század végére a vasút és a gőzhajózás terjedésével veszített korábbi jelentőségéből, de a belső területeken továbbra is fontos maradt. A kereskedelmi forgalom statisztikai adatai azonban hiányosak, és a források gyakran csak a nagyobb városok vám- és adóbevételeit rögzítik, nem a vidéki cserét.

Az oszmán adórendszer a vidéki lakosság számára a 19. században is súlyos terhet jelentett. A tanzimat adóreformjai a korábbi adóbérleti rendszer visszaéléseit próbálták csökkenteni, de a helyi végrehajtás erősen függött a kormányzók és az adóbérlők érdekeitől. A paraszti panaszok, a törzsi ellenállás és az állami erőszak időszakosan ismétlődő jelenségek voltak. A források gyakran a falusi lakosságot passzív elszenvedőként ábrázolják, de a bírósági jegyzőkönyvek és a helyi elbeszélések arra utalnak, hogy a falusiak és a törzsi közösségek aktívan alkudoztak, eltitkolták terményeiket, vagy éppen a hivatalos csatornákon keresztül próbáltak mentességet szerezni.

A 19. század második felében a mai Jordánia területén a városiasodás még mérsékelt maradt. A nagyobb központok közé tartozott **Karak**, **Szalt**, **Maán** és a zarándokút menti erődök környéke. **Szalt** a 19. század végén Náblusz és a keleti part közötti kereskedelem egyik fontos állomása volt, és lakossága gyorsan növekedett. A város kereskedőrétege részben nabluszi családokból származott, és a város a 20. század elején a transzjordániai elit egyik bázisává vált. Ammán ekkor még Szaltnál kisebb település volt, de a vasút megépülte és a cserkesz telepesek jelenléte fokozatosan növelte vonzerejét. A 20. század eleji városiasodás azonban nem mérhető a későbbi fővárosi fejlődéshez; a régió társadalma továbbra is túlnyomórészt vidéki és törzsi keretekben szerveződött.

9.3.1.5 Beduin törzsek, állam és a zarándokút védelme

A beduin törzsek szerepe az oszmán korban nem írható le sem a „rabló” sem a későbbi „nemzeti őshonos” ideáltípus felől. A törzsek – amelyek a mai Jordánia területén elsősorban a **Bani Szakhr**, az **Aniza** csoportjai, a **Huwaytat** és délen más törzsi szövetségekhez tartoztak – a legelőváltás, a kereskedelem és a zarándokút védelme révén egyszerre voltak az állami rend fenyegetői és fenntartói. Az oszmán állam évente fizetett védelmi pénzt egyes törzseknek, hogy a zarándokkaravánokat ne támadják; ezt az állam „adománynak”, a törzsek gyakran jogszerű bevételnek tekintették. A zarándokút biztosítása így folyamatos, újratárgyalt alkuk sorozata volt, nem pedig egyszeri katonai feladat.

A 19. század közepétől az oszmán állam igyekezett a törzseket erősebben ellenőrizni. A tanzimat központosító politikája, a modern hadsereg felállítása és a távíró, majd a vasút megjelenése csökkentette a távolsági mobilitás előnyeit. A század végén és a 20. század elején az oszmán hatóságok a törzsi vezetőket igyekeztek beépíteni a közigazgatásba: címeket, zsoldot, földhasznosítási jogokat adtak nekik, cserébe elvárták a rend fenntartását. Ez a gyakorlat előzménye volt annak, amit a brit mandátum és a jordániai állam később törzsi politikaként fejlesztett tovább.

A törzsi társadalom belső tagoltságát a források gyakran leegyszerűsítik. A törzsek nem homogén csoportok voltak; közös származási narratívákat őriztek, de a tényleges szövetségi viszonyok, a szegényebb és gazdagabb háztartások közötti különbségek és a területi viták folyamatosan alakították a csoporthatárokat. A nők a törzsi gazdaságban a sátorállításban, a szőnyegkészítésben, a kisállat-tartásban és a vízellátásban vettek részt; szerepük a forrásokban ritkán jelenik meg, mert az oszmán hivatalos iratok elsősorban a férfi családfőket rögzítették. A nők és a gyermekek tehát statisztikai értelemben alulreprezentáltak a korszak írott forrásaiban.

A beduin törzsek és az oszmán állam kapcsolata az első világháború előestéjén is feszült maradt. A vasút megépítése, a legelőterületek csökkenése és az állami ellenőrzés kiterjedése egyes törzseket, másokat viszont az állammal való együttműködés irányába mozdított. Az 1910-es évek elején a törzsi vezetők egy része már az oszmán hadseregben vagy a helyi adminisztrációban viselt tisztséget, más törzsi csoportok viszont nyílt lázadásban álltak. Ez a megosztottság az első világháború idején, az arab felkelés kirobbanásakor vált döntővé, amikor a mai Jordánia területén is meghatározó szerepet játszó törzsi csoportok a hasemita felkelés oldalára álltak. A háborús átállást nem szabad a törzsek egységes „nemzeti fordulataként” bemutatni: az egyes törzsek a saját túlélési és hatalmi érdekeik mentén választottak oldalt.

9.3.1.6 Források és bizonytalanságok

Az oszmán kori Jordánia történetére vonatkozó ismeretek erősen egyenetlenek. A 16. századi adóösszeírások és szultáni rendeletek bizonyos északi kerületekre viszonylag részletes adatokat adnak, de a délebbi területekről és a nomád lakosságról alig tartalmaznak közvetlen feljegyzéseket. A 17–18. századból származó helyi források különösen ritkák; a történészek ezért Damaszkusz krónikáira, a zarándoklatról szóló beszámolókra és európai utazók leírásaira támaszkodnak. Ezek a források azonban a vidéki társadalmat gyakran felületesen, a városi vagy utazói perspektívából mutatják be.

A 19. századra vonatkozó forrásbőség növekszik: oszmán tartományi évkönyvek (szalname), bírósági jegyzőkönyvek, távirati iratok és a későbbi brit konzuli jelentések is rendelkezésre állnak. A statisztikai adatok – például a lakosságszám, az adóbevétel vagy a cserkesz telepesek számára vonatkozó adatok – többnyire becslések, és a különböző források között jelentős eltérések vannak. A lakosságszám esetében a 19. század végi és 20. század eleji becslések általában a mai Jordánia területére 200 000 és 400 000 közötti értéket adnak meg, de ez a szám nem tekinthető mérésnek, mivel a nomád populációt a hivatalos összeírások csak esetlegesen tartalmazták. A 20. század eleji jordániai lakosság becsült, nem mért adat.

A beduin törzsek és az oszmán állam kapcsolatának értelmezése is vitatott. A régebbi államközpontú történetírás a törzseket a központi hatalommal szembeni anarchia tényezőjeként írta le; a populáris törzsi történetek ellenben a bátor ellenállást hangsúlyozzák. A mai történészi konszenzus szerint a törzsek és az állam viszonya kölcsönös függőségen alapult, és a határ a „legitim védelem” és a „rablás” között a szereplők szempontjából eltérően húzódott. Az oszmán kori törzsi társadalom belső forrásai – költészet, szóbeli elbeszélések, genealógiák – csak részben állnak rendelkezésre írásos formában, és ezeket a szóbeli hagyományokat későbbi lejegyzések közvetítik, ami növeli az értelmezési bizonytalanságot.

A cserkesz telepesek története körül szintén emlékezetpolitikai vita folyik. A jordániai nemzeti elbeszélés a cserkesz közösséget az államalapítás egyik hűséges alkotóelemeként mutatja be, a cserkesz diaszpóra emlékezete pedig a kaukázusi kitelepítést hangsúlyozza. A két perspektíva nem zárja ki egymást, de a 19. századi letelepítés pontos demográfiai és gazdasági hatásaihoz további kutatások szükségesek. A források alapján bizonyos, hogy a cserkesz falvak új településmintát hoztak, és Ammán fejlődésében szerepet játszottak, de a modern fővároshoz vezető út hosszú, és csak a 20. században teljesedett ki.

A zarándokút története kapcsán a leggyakrabban idézett források az oszmán állami iratok és az európai utazók beszámolói. Utóbbiak gyakran egzotizáló vagy orientalista keretben írták le a zarándoklatot és a beduinokat, ezért azokat forráskritikával kell kezelni. A helyi zarándok- és törzsi elbeszélések ritkábban maradtak fenn, de ahol elérhetők, ott az állami iratoktól eltérő képet adnak a zarándokút mindennapjairól: az ellátási láncokról, az alkudozásokról, a járványokról és az erőszakról.

9.3.2 Rövid összefoglaló

- A mai Jordánia területe az oszmán korban nem alkotott önálló közigazgatási egységet; a térség főként a damaszkuszi Szíria tartományhoz tartozott, déli része pedig a Hédzsáz felé vezető zarándokút mentén helyezkedett el.
- A mekkai zarándokút biztonsága alapvető állami érdek volt; a karaván ok védelme a törzsekkel kötött folyamatos alkukon nyugodott.
- A közigazgatási jelenlét északon sűrűbb, délen gyengébb volt; a vidéki lakosság egy része – különösen a nomád csoportok – a hivatalos összeírásokon kívül maradt.
- A tanzimat reformjai a központosítást, az adóztatás rendszeresítését és a földtulajdon nyilvántartását hozták, de végrehajtásuk egyenetlen volt, és új birtokvitákat teremtett.
- A cserkesz menekültek letelepítése a 19. század utolsó harmadában új falvakat és stratégiai településeket hozott létre; Ammán fejlődése ekkor indult meg, de nagyvárossá csak később vált.
- A hédzsázi vasút megépítése (1900–1908) felgyorsította a zarándoklatot, erősítette az állami ellenőrzést, és új települési központokat emelt ki.
- A gazdaság a mezőgazdaságra, a állattartásra, a karavánkereskedelemre és a zarándokforgalomra épült; a 19. századtól a térség fokozatosan bekapcsolódott a levantei kereskedelembe.
- A beduin törzsek és az oszmán állam viszonya kölcsönös függőségen és újratárgyalt megállapodásokon alapult, nem pedig egyirányú elnyomáson vagy állandó lázadáson.

9.3.3 Önellenőrző kérdések

1. Miért volt a mekkai zarándokút biztonsága az oszmán legitimáció központi kérdése, és hogyan érintette ez a mai Jordánia területének közigazgatását?
2. Milyen regionális különbségek figyelhetők meg a mai Jordánia északi és déli területei között az oszmán közigazgatás és a gazdasági élet szempontjából?
3. Hogyan változtatta meg a tanzimat és a hédzsázi vasút a térség településszerkezetét, és milyen korlátai voltak ezeknek a reformoknak?
4. Milyen szerepet játszottak a cserkesz telepesek a 19. század végi transzjordániai településhálózatban, és miért kell megkülönböztetni a dokumentált tényeket a későbbi emlékezetpolitikai hangsúlyoktól?
5. Miért nem írható le a beduin törzsek és az oszmán állam viszonya pusztán a „rablás” vagy a „nemzeti ellenállás” keretében?

9.4 A nagy háború és a Hasemita Emírség előkészítése

9.4.1 A nagy háború és a Hasemita Emírség előkészítése

Az előző alfejezetben (Az Oszmán kor) láttuk, hogy a mai Jordánia területe a 19. században az Oszmán Birodalom peremvidékéhez tartozott, ahol a törzsi hatalom, a városi elit és a távoli isztambuli adminisztráció együtt formálta a mindennapokat. Az első világháború kitörése ezt a labilis egyensúlyt borította fel: a birodalom 1914 novemberi hadba lépése a központi hatalmak oldalán a régiót nemzetközi konfliktuszónává tette, az arab nacionalista mozgalom pedig brit támogatással új politikai keretet keresett. Ez az alfejezet azt a folyamatot tárgyalja, amelynek során a mai Jordánia területe az oszmán uralom alól a brit mandátumrendszerbe, majd a Transzjordánia Emírség 1921-es létrehozásához vezetett. A hangsúly az arab felkelés, a Sykes–Picot-egyezmény, Fejszál damaszkuszi uralma és Abdullah bin Huszein ammáni berendezkedésének összefüggésein van – mindezt a dokumentált tények, a becslések és a történészi viták elkülönítésével.

9.4.2 Az első világháború és az oszmán front

Az Oszmán Birodalom 1914. november 11-én lépett be az első világháborúba a központi hatalmak oldalán. A hadba lépés a birodalom arab tartományait is érintette: a szíriai és mezopotámiai frontokon brit, francia és orosz erők támadták az oszmán állásokat. A mai Jordánia területén a háború közvetlen katonai hadműveletei később, 1917–1918-ban érkeztek el, amikor a brit egyiptomi expedíciós haderő előrenyomult Palesztinába, majd a hedjaz vasút mentén észak felé. A transzjordániai terület stratégiai jelentősége a Hedzsáz vasút miatt nőtt meg: ez a Damaszkuszt Medinával összekötő vasútvonal az oszmán hadsereg utánpótlásának fontos vonala volt, és az arab felkelés gerillatámadásainak célpontjává vált.

A háború alatt a mai Jordánia lakosságának egy része törzsi milíciákban vett részt, mások az oszmán hadseregben szolgáltak, ismét mások a brit támogatású arab felkeléshez csatlakoztak. A helyi lojalitást nem a modern nemzeti hovatartozás, hanem a törzsi, vallási és városi kötődések határozták meg; a háború évei azonban új politikai nyelvezetet hoztak be: az arab önállóság ígérete és a brit katonai jelenlét fokozatosan átalakította a közösségek jövőképét.

9.4.3 Az arab felkelés és a Hasemita ígéretek

Az arab felkelés (al-Thawra al-Arabiyya al-Kubra, 1916–1918) közvetlen politikai háttere a brit Egyiptom főbiztosa, Sir Henry McMahon és Huszein bin Ali mekkai serif közötti levelezés volt 1915 júliusától 1916 márciusáig. McMahon brit részről azt ígérte, hogy Nagy-Britannia támogatja egy független arab állam létrehozását a háború után, amennyiben az arabok fellázadnak az oszmán uralom ellen. A levelezés azonban kétértelmű kivételeket tartalmazott: McMahon kizárta a francia érdekeltségű szíriai partvidéket, és a palesztinai részekről is homályosan fogalmazott. Az arab értelmezés szerint az ígéret kiterjedt Palesztinára is; a későbbi brit hivatalos álláspont szerint nem. Ez az értelmezési vita a mai napig feszültséget generál a történeti emlékezetben, és a dokumentált szöveg kétértelműsége miatt nem dönthető el egyértelműen.

Huszein bin Ali 1916. június 10-én hirdette meg a felkelést Mekkában. A felkelés katonai jelentősége elsősorban a hedjaz vasút szabotálásában, a törzsi lovas és gyalogos erők mozgósításában, valamint a brit erőkkel való együttműködésben rejlett. A felkelésben részt vettek a mai Jordánia déli területeinek törzsei is, köztük a howeitatok és a beni szakhr csoportjai. A legismertebb hadművelet az 1917. júliusi akabai rajtaütés volt, amelyben T. E. Lawrence brit tiszt és Auda Abu Tayi törzsi vezető közösen foglalta el a Vörös-tengeri kikötőt. Ez a siker megnyitotta a déli

utánpótlási utat a brit erők számára, és a transzjordániai törzsek egy részét a Hasemita ügy mellé állította.

Fontos azonban jelezni: az arab felkelés nem volt egységes nemzeti mozgalom. A törzsi vezetők részvételét gyakran helyi érdekek, zsákmányszerzés, brit fizetség vagy éppen a Hasemita család vallási tekintélye motiválta. A városi arab nacionalista aktivisták, akik titkos társaságokban (például az al-Fatat és az al-Ahd) tevékenykedtek, részben támogatták a felkelést, de sokan közülük inkább az oszmán hadseregben szolgáló arab tisztekként próbálták belülről reformálni a birodalmat. Ezt a belső megosztottságot a későbbi nemzeti történetírás gyakran elsimította, és a felkelést utólag egységes arab nemzeti hőstettként ábrázolta.

9.4.4 Sykes–Picot, Balfour és az ígéretek ellentmondása

Miközben a brit kormány Huszein bin Alinak független arab államot ígért, 1916. május 16-án titkos egyezményt kötött Franciaországgal, amely a Közel-Kelet háború utáni felosztását vázolta fel. A Sykes–Picot-egyezmény a mai Jordánia területét két zónára osztotta: a keleti, sivatagos részek a brit befolyási övezetbe, a nyugati, a Jordán folyóhoz közeli sáv pedig a nemzetközi közigazgatású Palesztina zónájába került volna. Az egyezmény soha nem valósult meg teljes formájában, de később a brit és francia mandátumhatárok alapjául szolgált, és az arab emlékezetben a brit árulás szimbólumává vált.

A hármas ígéret harmadik elemét az 1917. november 2-i Balfour-nyilatkozat jelentette, amelyben a brit kormány kifejezte támogatását egy „zsidó nemzeti otthon” létrehozásához Palesztinában, a nem zsidó közösségek jogainak fenntartása mellett. A nyilatkozat Palesztinára vonatkozott, amelyet akkoriban sokan a Jordán folyó mindkét partját magában foglaló területként értettek; a későbbi brit adminisztráció azonban 1922-től kezdve a zsidó nemzeti otthon területét a Jordán folyó nyugati partjára korlátozta. A három dokumentum – a McMahon-levelek, a Sykes–Picot-egyezmény és a Balfour-nyilatkozat – egymásnak ellentmondó ígéreteket tartalmazott; ezt a brit kormányzat maga is tudta, de a háború alatti diplomáciai és katonai kényszerek miatt mindhárom vonalat párhuzamosan vitte.

A történészi vita itt nem arról szól, hogy léteztek-e az ellentmondások – ezek dokumentált tények –, hanem arról, hogy mennyire tekinthetők a későbbi konfliktusok közvetlen okának. Egyes kutatók szerint a mai közel-keleti határok és konfliktusok egyenesen levezethetők a háborús ígéretekből; mások hangsúlyozzák, hogy a mandátumrendszer, a helyi nacionalizmusok és a törzsi politika legalább ennyire meghatározóak voltak. A könyv álláspontja nem foglal állást ebben a vitában, de bemutatja, hogy mindhárom dokumentum valós, ellenőrzött elsődleges forrás, és mindháromnak van hivatalos és emlékezetpolitikai olvasata.

9.4.5 Fejszál damaszkuszi uralma és bukása

A háború utolsó szakaszában a brit–arab erők 1918. október 1-jén bevonultak Damaszkuszba. Fejszál bin Huszein, Huszein serif harmadik fia, aki az arab északi hadsereg parancsnoka volt, de facto kormányt alakított. Ez a damaszkuszi arab kormány 1918–1920 között a szíriai belső területek mellett a mai Jordánia jelentős részét is igazgatni próbálta. Az arab kormányzat helyi katonai és közigazgatási intézményei Transzjordániában gyengék voltak; a törzsi vezetők részben együttműködtek, részben fenntartották autonómiájukat. A damaszkuszi kormány a szíriai arab nacionalizmus első modern intézményes kísérlete volt, és a mai Jordánia városi elitjének egy része is ehhez a politikai hálózathoz kapcsolódott.

1920. március 8-án a Szíriai Arab Kongresszus Damaszkuszban kikiáltotta a független Szíriai Arab Királyságot Fejszál királlyal. A kongresszus az egész Levantét, beleértve Palesztinát és Transzjordániát is, az új királyság részének tekintette. A győztes hatalmak azonban már 1920. áprilisi San Remo-i konferenciájukon eldöntötték, hogy Szíriát francia, Palesztinát és Mezopotámiát pedig brit mandátum alá helyezik. A francia hadsereg 1920. július 24-én a Maiszalúni csatában legyőzte a szíriai önkéntes erőket, majd bevonult Damaszkuszba; Fejszál elmenekült, és a francia mandátum 1920–1923 között gyakorlatilag felszámolta a damaszkuszi arab államot.

A mai Jordánia szempontjából Fejszál bukása fontos fordulópont volt: a transzjordániai nacionalista aktivisták, akik a damaszkuszi központból kaptak támogatást, elvesztették politikai hátországukat. A francia hatalomátvétel után a brit erők és a helyi törzsi vezetők vetélkedése került előtérbe. A damaszkuszi kormány dokumentált tevékenysége ma elsődleges forrásokból – kongresszusi jegyzőkönyvekből, rendeletekből, levelezésekből – rekonstruálható, de a vidéki Transzjordániára gyakorolt tényleges befolyásának mértéke vitatott: a törzsi területeken a damaszkuszi adminisztráció inkább a törzsi vezetők közvetítésén keresztül működött, mint közvetlen hatalomként.

9.4.6 A brit mandátum és a Transzjordánia-kérdés

A San Remo-i konferencia 1920. április 25-én a palesztinai és mezopotámiai mandátumokat Nagy-Britanniának, a szíriai és libanoni mandátumokat Franciaországnak ítélte. A palesztinai mandátum ekkor a mai állam területét és a mai Jordánia területét egyaránt magában foglalta, mert a brit adminisztráció a mandátumot a Jordán folyó mindkét partjára kiterjedőnek tekintette. A palesztinai brit főbiztos, Sir Herbert Samuel 1920. júliusi kinevezése után a területet rövid időre egységesen kormányozták, de a keleti parton a brit jelenlét minimális volt: a helyi törzsi vezetők, a városi notabilitások és a volt damaszkuszi aktivisták saját hatalmukat építették.

A Transzjordánia-kérdés a brit politikában 1920 őszén vált sürgőssé. A francia mandátum bevezetése után a szíriai nacionalista harcosok egy része a mai Jordánia területére menekült, és a brit hatóságok tartottak attól, hogy a damaszkuszi arab mozgalom aktivistái innen szerveznek fegyveres akciókat a franciák ellen. Emellett a palesztinai mandátum keleti részén a brit közigazgatás kiépítése költséges és politikailag terhelt volt: a zsidó nemzeti otthonra vonatkozó rendelkezéseket a helyi arab lakosság elutasította, a keleti parton pedig a cionista szervezetek is kevés gyakorlati érdekeltséget mutattak. A brit megoldás a terület leválasztása lett.

9.4.7 Abdullah érkezése és a kairói konferencia

Abdullah bin Huszein, Huszein serif második fia, 1920 novemberében kisebb kísérettel érkezett a mai Jordánia déli részén fekvő Maanba. Abdullah saját elmondása szerint azért jött, hogy a damaszkuszi francia hatalomátvétel után testvérét, Fejszált támogassa, és hogy a Hedzsázból kiinduló arab mozgalmat észak felé terjessze. A brit hatóságok Abdullah érkezését vegyesen fogadták: egyes tisztek tárgyalásra késznek mutatkoztak, mások veszélyt láttak benne a palesztinai brit mandátumra és a francia mandátummal való viszonyra.

A döntő lépést az 1921. márciusi kairói konferencia hozta meg, amelyet Winston Churchill, akkori brit gyarmatügyi miniszter vezetett. A konferencia résztvevői – köztük T. E. Lawrence, Herbert Samuel palesztinai főbiztos és Percy Cox mezopotámiai főbiztos – megegyeztek abban, hogy a palesztinai mandátum keleti részét Transzjordánia néven különálló emírséggé szervezik Abdullah bin Huszein vezetésével, brit mandátum alatt. A konferencia jegyzőkönyvei elsődleges forrásnak tekinthetők, és dokumentálják a döntés katonai, pénzügyi és diplomáciai indokait. A

döntés részben kompromisszum volt: a brit kormány elkerülte a közvetlen közigazgatás költségeit, Abdullah számára pedig legitim politikai pozíciót teremtett.

Abdullah 1921 márciusában érkezett Ammánba, és 1921. április 11-én megállapodott a brit főbiztossal a Transzjordánia Emírség ideiglenes kormányzásáról. A megállapodás szerint Abdullah emír lett, de a brit kormányzat ellenőrizte a külügyeket, a pénzügyeket és a biztonságpolitikát; brit tanácsadók, valamint a Brit Királyi Légierő egységei biztosították a belső rendet. Az emírség területi határait fokozatosan rögzítették, részben a palesztinai mandátummal, a szíriai francia mandátummal és a Nedzsd királyságával (a későbbi Szaúd-Arábia) való tárgyalások során.

9.4.8 A Transzjordánia Emírség jogi és politikai keretei

A Transzjordánia Emírség létrehozása jogilag a palesztinai brit mandátum módosításával történt. 1922. szeptember 16-án a Népszövetség hivatalosan jóváhagyta a Transjordan Memorandumot, amely a palesztinai mandátum szövegét úgy egészítette ki, hogy a zsidó nemzeti otthonra vonatkozó cikkelyek nem alkalmazhatók Transzjordániában. Ez azt jelentette, hogy a brit kormány a Jordán folyó keleti partját kizárta a cionista program földrajzi keretéből. A dokumentum egyértelműen kimondta, hogy a brit kormány „a Transzjordánia területén a zsidó nemzeti otthonra vonatkozó rendelkezések alkalmazását felfüggeszti vagy elhalasztja”. Ez a megfogalmazás a későbbi izraeli–palesztin történeti viták egyik kulcspontja lett, mert a cionista mozgalom egy része szerint Transzjordánia leválasztása sértette a Balfour-nyilatkozat eredeti szándékát, míg az arab és palesztin értelmezés szerint éppen ez a leválasztás ismerte el a Jordán folyó keleti partjának arab jellegét.

Az emírség belső politikájában Abdullah hatalma kezdetben törékeny volt. A törzsi vezetők támogatását adókedvezményekkel, földhasználati jogokkal és katonai patronázs révén nyerte meg; a városi notabilitások közül sokan a damaszkuszi arab nacionalizmus híveiként gyanakvással figyelték a brit mandátum kereteit. Az 1920-as évek elején a lakosság számát a történészek 200 000 és 300 000 fő közé becsülik, de ez a számítás nagyon bizonytalan: a törzsi nomád csoportok mozgása, a menekülthullámok és a közigazgatási adatgyűjtés hiányosságai miatt a becslés nagy szórást mutat. A lakosság túlnyomó többsége muszlim volt, kisebb keresztény közösségek éltek a városi központokban, valamint cserkesz és csecsen telepesek, akik a 19. századi oszmán telepítéspolitika nyomán kerültek a régióba.

9.4.9 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak a brit diplomáciai és gyarmati levéltárak, amelyek a McMahon–Huszein levelezést, a Sykes–Picot-egyezmény szövegét, a Balfour-nyilatkozatot, a kairói konferencia jegyzőkönyveit és a Népszövetség mandátumdokumentumait tartalmazzák. Ezek a dokumentumok hiteles, ellenőrzött elsődleges források, bár egyes arab nyelvű változatok és fordítások eltérhetnek. A Hasemita oldalról Abdullah emlékiratai és a korabeli arab sajtó szolgáltatnak fontos adalékot, de ezek erősen önigazoló jellegűek, és kritikával kezelendők.

A fő bizonytalanságok a következők:

- A McMahon-levelek földrajzi kivételeinek értelmezése máig vita tárgya; a dokumentumok szövege nem ad egyértelmű választ Palesztina hovatartozására.
- A Sykes–Picot-egyezmény és a Balfour-nyilatkozat viszonya a Hasemita ígéretekhez: a dokumentumok párhuzamos létezése tény, de az, hogy ezek mennyire szándékos árulás vagy háborús diplomáciai improvizáció termékei voltak, a történészi értelmezés függvénye.
- Fejszál damaszkuszi kormányának Transzjordániára gyakorolt tényleges befolyása alul dokumentált; a törzsi területek igazgatásáról kevés elsődleges forrás maradt fenn.

- A Transzjordánia Emírség létrehozásának pontos dátumai és jogi lépései – Abdullah érkezése, a kairói konferencia döntése, a megállapodás aláírása, a Népszövetség jóváhagyása – dokumentáltak, de az emírség gyakorlati hatalomgyakorlása a vidéki területeken gyakran eltért a formális keretektől.
- A lakossági adatok becslések, nem népszámláláson alapuló számok; a 200 000–300 000 fős intervallum a szakirodalomban elfogadott, de óvatosan kezelendő.

9.4.10 Rövid összefoglaló

- Az első világháború alatt a mai Jordánia területe oszmán uralom alatt állt, de a brit–arab katonai együttműködés és a hedjaz vasút szabotálása új politikai dinamikát hozott.
- A McMahon–Huszein levelezés (1915–1916) független arab államot ígért, de kétértelmű földrajzi kivételeket tartalmazott; ez a későbbi brit ígéretviták alapja.
- A Sykes–Picot-egyezmény (1916) titokban brit és francia befolyási övezetekre osztotta a régiót; a mai Jordánia területe részben a brit B zónába, részben a nemzetközi Palesztina zónájába esett volna.
- A Balfour-nyilatkozat (1917) Palesztinában zsidó nemzeti otthont ígért, ami a Hasemita és francia ígéretekkel együtt hármas ellentmondást hozott létre.
- Fejszál bin Huszein 1918–1920 között Damaszkuszból próbálta igazgatni a szíriai belső területeket és a mai Jordánia egy részét, de a francia hatalomátvétel 1920-ban megbuktatta.
- Abdullah bin Huszein 1920 novemberi érkezése és az 1921. márciusi kairói konferencia döntése nyomán jött létre a Transzjordánia Emírség, amely brit mandátum alatt, de a palesztinai mandátum zsidó nemzeti otthonra vonatkozó rendelkezéseiből kizárva működött.

9.4.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen földrajzi és politikai kivételeket tartalmazott a McMahon–Huszein levelezés, és miért vitatott ezek értelmezése a mai napig?
2. Hogyan viszonyult egymáshoz a Sykes–Picot-egyezmény és a Balfour-nyilatkozat, és milyen következményei voltak ennek a Hasemita arab mozgalomra nézve?
3. Milyen szerepet játszott Fejszál damaszkuszi kormánya a mai Jordánia területén, és miért tekinthető bukása a transzjordániai nacionalista aktivisták számára fordulópontnak?
4. Milyen jogi és politikai lépéseken keresztül jött létre a Transzjordánia Emírség 1921–1922-ben, és hogyan viszonyult ez a palesztinai brit mandátum egészéhez?
5. Milyen forrástípusok állnak rendelkezésre ennek az időszaknak a kutatásához, és mely pontokon maradnak bizonytalanságok a történészi tudásban?

10 Jordánia a 20. században és ma

10.1 A brit mandátum és a Hasemita Emírség

Az első világháború utáni közel-keleti rendezés egyik legkevésbé valószínű államkezdeménye a kelet-jordániai fennsíkon született meg. Ahogy az előző alfejezetben A nagy háború és a Hasemita Emírség előkészítése láttuk, a hásimita család tagjai a brit és francia nagyhatalmi játszmák kereszttüzében keresték a hatalom megszerzésének lehetőségeit. Abdullah bin al-Husayn 1921 tavaszán érkezett Ammánba, és néhány hónap alatt létrejött az a politikai keret, amelyet a kortársak és a utókor is **Transzjordánia Emírségeként** (Imarat Sharq al-Urdunn) ismert meg. A korszak központi kérdése nem csupán az, hogy milyen intézményeket hoztak létre a mandátumterületen, hanem az is, hogy a brit gyarmati igazgatás, a hásimita uralkodói ambíció és a helyi törzsi-vallási közösségek miként alkottak egy – sokáig feloldatlan – kompromisszumot. A mandátumrendszer, amely a Népszövetség felügyelete alatt formálisan a „fejlett országok” útmutatását írta elő a volt oszmán területek számára, a gyakorlatban a brit befolyás intézményesítését jelentette. Transzjordánia ebben a keretben egyszerre volt a palesztinai mandátum keleti, politikailag elkülönített része, a hásimita dinasztia menedékhelye és a brit közel-keleti katonai jelenlét egyik pillére.

10.1.1 Abdullah emír és a hatalom megszervezése (1920–1923)

A kelet-jordániai emírség létrejöttét közvetlenül az első világháború utáni arab államprojektek összeomlása kényszerítette ki. Abdullah bátyja, Fajszál 1920-ban elvesztette a damaszkuszi trónt, amikor a francia hadsereg a San Remó-i konferencia felhatalmazására hivatkozva szétzúzta az Arab Királyságot. Abdullah 1920 novemberében kisebb fegyveres kísérettel érkezett a dél-jordániai Maánba, és bejelentette, hogy Damaszkusz felszabadítására készül. A brit kormány számára ez a lépés veszélyes volt: egy hásimita hadjárat megzavarhatta volna a francia–brit viszonyt, és aláásható volna a palesztinai mandátum megszilárdítását. A **kairói konferencia** (Cairo Conference) 1921 márciusában, Winston Churchill gyarmatügyi miniszter elnökletével azzal a javaslattal oldotta meg a helyzetet, hogy Abdullahot bízzák meg a Palesztina-mandátum keleti részének, vagyis a Jordántól keletre eső területek igazgatásával.

A megállapodás jogi formáját a Népszövetség 1922 júliusában hagyta jóvá. A **Palesztina-mandátum** (Mandate for Palestine) 25. cikke lehetővé tette a mandátumterület keleti részén a zsidó nemzeti otthonra vonatkozó rendelkezések felfüggesztését, ami a gyakorlatban Transzjordánia elkülönítését jelentette. A brit kormány 1923-tól önálló közigazgatási egységként kezelte a keleti részt, de a terület formálisan továbbra is a Palesztina-mandátum része maradt. Abdullah emír 1921. március 30-án Ammánban találkozott a jeruzsálemi brit főmegbízottal, Sir Herbert Samuel-lel, és egy olyan ideiglenes megállapodásban állapodtak meg, amely az emír kezébe adta a belső közigazgatást, a britek számára pedig fenntartotta a pénzügyi, külügyi és katonai ellenőrzést. A brit kincstár éves szubvenciót folyósított, amely az emírség költségvetésének meghatározó részét tette ki; az 1920-as években ez az összeg – a rendelkezésre álló mandátumi jelentések szerint – a teljes bevétel több mint felét is kitehette, de pontos aránya a korabeli elszámolások hiányosságai miatt bizonytalan.

A hatalmi szerkezetet a brit főmegbízott – aki Jeruzsálemben székelt – és a Transzjordániában állomásozó **brit rezidens** (British Resident) felügyelte. A rezidens nem egyszerű tanácsadó volt, hanem a mandátumi adminisztráció képviselője, aki a jelentések szerint gyakran beavatkozott a törzsi vitákba, a közigazgatási vitákba és a költségvetés elosztásába. Abdullah emír St. John Philby (a későbbi hírszerző, Harry St. John Bridger Philby) támogatásával alakította ki az első kormányzati struktúrákat. Az emír elsősorban olyan szíriai és palesztinai arab hivatalnokokra támaszkodott, akik a hásimita ügy mellé álltak, mert a helyi lakosság körében kevés volt a modern közigazgatási tapasztalattal rendelkező személy. Ez a döntés hosszú távon feszültséget szült: a helyi törzsi és falusi vezetők gyakran idegenként tekintettek a bevándorolt elitre, miközben a britek nem engedték, hogy az emír széles körű helyi legitimációt építsen.

10.1.2 Államépítés a mandátum alatt: intézmények, jog és gazdaság (1923–1939)

A Transzjordánia Emírség intézményei a 20. század eleji közel-keleti mércével is szerények voltak. Az ammáni kormányzat a belső rend fenntartására, az adóbehajtásra és a törzsi viták békés rendezésére összpontosított. Az 1928-ban kihirdetett **Alaptörvény** (al-Qanun al-Asasi) megszilárdította az alkotmányos monarchia formai kereteit: létrehozta a törvényhozó tanácsot, rögzítette az emír végrehajtó hatalmát, és megerősítette a brit főmegbízott ellenőrzési jogait. A törvényhozó tanács tagjainak egy részét választották, de a választójog erősen korlátozott volt: a dokumentált választási jegyzőkönyvek tanúsága szerint csak a férfi adófizetők szűk csoportja szavazhatott, a nők és a nomádok kizárásával. A tanács jogköre elsősorban tanácsadói jellegű volt, és a brit rezidens vétójoggal rendelkezett a törvényhozás felett. A politikai pártok működését nem tiltották ugyan, de az 1920-as és 1930-as években komoly választási verseny nem alakult ki; a törzsi vezetők és a városi notabilitások informális alkuk révén jutottak képviselethez.

A jogrendszer kettős jellegű volt. Az oszmán jog örökségeként a városi polgári ügyekben és a büntetőjog egyes területein a korábbi oszmán törvénykönyveket alkalmazták, de a vidéki térségekben a **törzsi szokásjog** (ᶜurf) és a saría bíróságai működtek párhuzamosan. A mandátumi adminisztráció tudatosan elismerte a törzsi békéltetési mechanizmusokat, mert nem rendelkezett elegendő rendfenntartó erővel a sivatagi területek ellenőrzésére. Ez a választás azonban hosszú távon intézményesítette a törzsi tekintélyek kiváltságait. A törzsi vezetők és a központi kormányzat kapcsolatát írásos megállapodások szabályozták, amelyek adókedvezményeket és rendszeres juttatásokat biztosítottak a lojalitásért cserébe. Az ilyen kompromisszumok stabilizálták a vidéket, de hátráltatták egy egységes, területi alapon szervezett állampolgári tudat kialakulását.

A gazdaság alapja a szűkös mezőgazdaság, az állattenyésztés és a kereskedelem volt. A földművelés a Jordán folyó völgyében és a csapadékosabb északi fennsíkon összpontosult, míg a délkeleti sivatagi zónákban a nomád pásztorkodás dominált. A brit mandátumi adminisztráció kisebb infrastrukturális beruházásokat hajtott végre: utak, hidak, telefonvonalak és néhány egészségügyi állomás épült, de ezek a fejlesztések a brit katonai és közigazgatási igényeket szolgálták. A városi központok – Ammán, Szalt, Irbid, Karak – növekedésnek indultak, de a lakosság döntő része továbbra is falvakban és nomád táborokban élt. Az írástudatlanság aránya rendkívül magas volt; az első világi iskolák csak lassan terjedtek, és az oktatásban a brit mandátumi hatóságok a vallási és törzsi vezetők befolyásától tartva korlátozott célokat tűztek ki.

A társadalomszerkezetet életmódbeli, etnikai és vallási törésvonalak tagolták. A lakosság többsége szunnita muszlim volt, de a városokban és néhány vidéki körzetben keresztény arab közösségek is éltek, akik elsősorban a kereskedelemben és a kézműiparban játszottak szerepet. A 19. század végi oszmán migrációk következtében **cserkesz** és csecsen telepesek érkeztek a térségbe; Ammán korai városiasodásában az ő szerepük meghatározó volt, és a britek szívesen alkalmazták őket a rendőrségben és a közigazgatásban. Az első világháború alatt és után kisebb örmény közösségek is letelepedtek, akik a menekülthullámok emlékezetét hozták magukkal. A transzjordániai

államépítés korai szakaszában ezek a kisebbségek nem mint „vallási kisebbségek” kaptak jogokat, hanem egyéni lojalitás és a brit preferenciák szerint jutottak pozíciókhoz. A közigazgatási iratokból kivehető, hogy a cserkeszek felülértékelése a rendfenntartó erőkben a helyi arab törzsek részéről időnként neheztelést váltott ki, ami a későbbi állampolgársági viták egyik előzménye lett.

10.1.3 Az Arab Légió és a beduin társadalom integrációja (1923–1946)

A Transzjordánia Emírség legfontosabb intézménye a **Arab Légió** (al-Jaysh al-Arabi) lett, amelyet 1921-ben hoztak létre brit tisztek irányításával. A Légió kezdetben néhány száz fős, lóháton mozgó csendőrség volt, amely a falvak közötti portyázások, a törzsi összecsapások és a sivatagi útvonalak biztonságát hivatott ellenőrizni. 1930-ban az expedíciós csapatok híres parancsnoka, John Bagot Glubb – a későbbi **Glubb pasa** – vette át a sivatagi járőrszolgálat szervezését. Glubb a beduinok köréből toborzott, és olyan alakulatokat hozott létre, amelyek tevékkel és páncélozott járművekkel járőröztek a sivatagi határok mentén. Az Arab Légió fő feladata a rend fenntartása volt, nem pedig külső támadás elhárítása; a brit katonai doktrína szerint a légió a mandátum keleti határán a beduinok megbékítését és a központi hatalom elfogadtatását szolgálta.

A beduin társadalom integrációja többrétű folyamat volt. A rendszeres zsold, a fegyverviselés engedélyezése és a katonai hierarchiában való előrelépés lehetősége sok beduin család számára vonzóvá tette a légió szolgálatot. A kormányzat ezzel párhuzamosan korlátozta a törzsek hagyományos fegyveres fellépését, és a belső vitákat a központi bíróságok vagy a törzsi békéltetési fórumok elé terelte. A nomád pásztorkodás megadóztatása és a legelőterületek használatának szabályozása azonban feszültségeket okozott: a törzsi vezetők egy része az új rendszerben a hagyományos autonómia elvesztését látta. Az 1920-as és 1930-as években több kisebb lázadás és elégedetlenségi mozgalom bontakozott ki, amelyeket a britek és az Arab Légió katonai erővel, illetve tárgyalásos úton fojtott el. A mandátumi jelentések szerint ezek a konfliktusok ritkán öltöttek tömeges erőszakos formát, de a törzsi számonkérés és a kollektív büntetés esetei dokumentálhatók.

A törzsi struktúrák állami integrálása nem jelentette a törzsi identitás felszámolását. Éppen ellenkezőleg: az emírség kormányzata és a brit adminisztráció tudatosan épített a törzsi vezetők lojalitására, és a választott tanácsokban, a helyi közigazgatásban és a légió tisztikarában képviseletet biztosított számukra. Az 1930-as években kiépülő közigazgatási beosztások – kerületi kormányzók, bírák, adószedők – részben a törzsi elit tagjaiból kerültek ki. Ez a rendszer a belső béke fenntartásának hatékony eszköze volt, de egyben bebetonozta a társadalmi egyenlőtlenségeket: a beduin törzsi elit kiváltságai a földtulajdon és az adókedvezmények terén rögzültek, míg a falusi földművesek és a városi szegények politikai részvétele minimális maradt. A nők helyzete a törzsi és vallási normák szerint szigorúan korlátozott volt; az oktatáshoz és a fizetett munkához való hozzáférésük a városi felső rétegek szűk körére korlátozódott, és az állami politika nem tűzött ki emancipációs célokat.

A Légió szerepe a beduin közösségek letelepítésében is megjelent. A kormányzat által támogatott kútépítések, iskolák és egészségügyi állomások a sivatagi zónában is létrejöttek, de ezek elsősorban a katonai járőrök ellátását szolgálták. A nomád gyermekek oktatása rendkívül alacsony szintű maradt, és a törzsi közösségek nagy része továbbra is kívül esett a formális állampolgári nyilvántartáson. A brit mandátumi adminisztráció nem készített megbízható népszámlálást, ezért a transzjordániai lakosság létszámára vonatkozó adatok – a különböző történeti becslések szerint – a 1920-as években nagyjából 200–300 ezer fő között mozogtak, de a pontos szám meghatározhatatlan. A bizonytalanság nem pusztán statisztikai kérdés: a törzsi tagság, a letelepedettség és

a szezonális migráció kategóriái miatt a lakosság számbavétele a mandátum egész időszakában hiányos maradt.

10.1.4 A második világháború és az átmenet a függetlenségbe (1939–1946)

A második világháború új helyzetet teremtett a kelet-jordániai emírség számára. A brit hadvezetés részéről az Arab Légió katonai szerepe felértékelődött, mert a közel-keleti olajvezetékek, a szuezi csatorna és a palesztinai hátország védelme prioritássá vált. 1941-ben az iraki Rasíd Ali al-Gajlani németbarát puccsa után az Arab Légió brit parancsnokság alatt részt vett az iraki hadjáratban, majd a szíriai francia Vichy-erők elleni hadműveletben is. A légió hivatalosan nem volt a brit hadsereg része, de a gyakorlatban a brit közel-keleti parancsnokság irányította. Abdullah emír hű maradt a britekhez, és a háborús évek alatt többször is kinyilvánította, hogy a hásimita család a brit fél oldalán áll. A britek cserébe növelték a pénzügyi támogatást és bővítették az Arab Légió felszerelését.

A háborús időszakban Abdullah emír figyelme a palesztinai kérdés felé fordult. Az 1936–1939-es palesztinai arab felkelés és a brit Fehér Könyv vitája idején az emír olyan terveket fontolgatott, amelyek a kelet-jordániai emírség és a Palesztina-mandátum arab többségű területeinek valamilyen szövetségi vagy monarchikus egyesítésére irányultak. Ezek a tervek a brit kormányzat és a cionista mozgalom egyes köreiben is elutasításra találtak. A transzjordániai belpolitikában a háború alatt nem került sor nyílt törésre, de a háborús gazdasági nehézségek – élelmiszerhiány, áremelkedések – a városi szegények körében elégedetlenséget szítottak. A mandátumi rendőrségi jelentések szerint kisebb sztrájkok és tüntetések is előfordultak, de ezek nem veszélyeztették a rendszer stabilitását.

A függetlenség felé vezető út formális lépése az 1946. március 22-én aláírt **londoni szerződés** (Anglo-Transjordanian Treaty) volt. A szerződés megszüntette a mandátumi jogállást, Transzjordániát független királyságként ismerte el, és Abdullahot királlyá (malik) nyilvánította. 1946. május 25-én az emírség törvényhozó tanácsa kikiáltotta a függetlenséget. A szerződés azonban – ahogy a korabeli szövegéből is kitűnik – nem számolta fel a brit befolyást. A brit kormány fenntartotta a katonai támaszpontok használatának jogát, a légió brit tisztjei továbbra is szolgálatban maradtak, és a brit kincstár éves támogatása fennmaradt. Emiatt sok történész ezt a függetlenséget formálisnak tekinti: a gyakorlati katonai és pénzügyi függés alig csökkent. A jordániai hivatalos állami narratíva ugyanakkor 1946-ot a nemzeti államiság kezdeteként ünnepli, és Abdullahot az első királyként emeli ki. Ez az értelmezési különbség a későbbi emlékezetpolitikai viták alapja lett.

A beduin-városi törésvonal és a törzsi elitek kiváltságai az emírségből a királyságba öröklődtek. Az új állam hadseregének magja az Arab Légió maradt, amely továbbra is túlnyomóan beduin hátterű katonákból állt. A polgári közigazgatásban a szíriai és palesztinai bevándorolt hivatalnokok domináltak, míg a törzsi vezetők a vidéki hatalomgyakorlást tartották kézben. A függetlenség kikiáltása után az államnak meg kellett birkóznia a palesztinai helyzet kiéleződésével, amely 1948-ban a háborúval és a menekülthullámokkal a jordániai politika középpontjába került. Ezt a későbbi fejezet tárgyalja Függetlenség, 1948 és 1967. Itt elegendő annyit rögzíteni, hogy a mandátumidőszak alatt kiépült intézményrendszer – a brit katonai ellenőrzés, a hásimita uralkodói központ, a törzsi elit kiváltságai és a gyenge parlamentarizmus – meghatározta a fiatal állam későbbi működését is.

10.1.5 Források és bizonytalanságok

Az 1921–1946 közötti Transzjordánia történetének forrásbázisa jelentős részben brit mandátumi iratokból áll. A jeruzsálemi főmegbízott éves jelentései (Report of the High Commissioner

on Palestine and Transjordan), a brit rezidens havi összefoglalói, a gyarmatügyi minisztérium levéltári sorozatai és az Arab Légió parancsnoki jelentései adják a legrészletesebb képet. E források azonban a brit adminisztráció szempontjából íródtak, és gyakran leegyszerűsítve ábrázolják a helyi társadalmat: a törzsi viszonyokat „rendbontásként” vagy „lojalitásként” írják le, a helyi politikai törekvéseket pedig alulértékelik. A transzjordániai lakosság saját hangja elsősorban törzsi szóbeli hagyományokban, családi levéltárakban és a hásimita udvar egyes irataiban érhető tetten, de ezek rendszeres feldolgozása a nemzetközi szakirodalomban is egyenetlen.

A legnagyobb bizonytalanság a demográfiai adatokat övezi. A mandátum idején nem végeztek átfogó népszámlálást, ezért a lakosság létszámára vonatkozóan csak becslések állnak rendelkezésre. A kutatók eltérően ítélik meg a nomád népesség arányát, a szezonális migráció mértékét és a bevándorolt szíriai-palesztinai hivatalnokok számát. A közigazgatási iratokban szereplő adóösszeírások nem fedik le a teljes lakosságot, mert a törzsi területek jelentős része kívül esett a pénzügyi nyilvántartáson. Ezért minden számszerű adatot – például a cserkesz, örmény vagy beduin közösségek arányát – ellenőrzött forrás hiányában szakirodalmi becslésként kell kezelni.

Vitatott a brit–hásimita viszony értelmezése is. Egyes történészek Abdullahot a brit birodalmi politika eszközeként ábrázolják, míg mások a hásimita emír önálló diplomáciai érzékét és tárgyalási képességét hangsúlyozzák. A különbség részben a források súlyozásából fakad: a brit iratok a brit tisztek és diplomaták ítéleteit tükrözik, míg a jordániai levéltárak hásimita szempontú dokumentumokat őriznek. A palesztin történetírásban Transzjordánia létrehozását gyakran a palesztin területi egység megbontásaként értelmezik, ami a brit és a jordániai állami narratívában alig kap hangsúlyt. Ez a megközelítés emlékezetpolitikai vita tárgya, nem pedig a dokumentált események megkérdőjelezése.

Az 1946-os londoni szerződés értelmezése szintén vitatott. A brit kormányzat korabeli közleményei „függetlenségként” ünnepelték a rendezést, miközben a szerződés szövege fenntartotta a brit katonai jogokat és a pénzügyi függést. A jordániai alkotmányos hagyományban 1946 a szuverenitás kezdete, a nemzetközi jogi elemzés viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy a tényleges brit ellenőrzés csak fokozatosan, az 1950-es években szűnt meg. A kérdés a későbbi fejezetekben Függetlenség, 1948 és 1967 és Huszajn király és a fekete szeptember kapcsán újra előkerül.

10.1.6 Rövid összefoglaló

- A Transzjordánia Emírség 1921–1923 között jött létre a Palesztina-mandátum keleti részéből, a Népszövetség 25. cikkének alkalmazásával, amely kizárta a zsidó nemzeti otthonra vonatkozó rendelkezések alkalmazását.
- Abdullah bin al-Husayn emír a britek támogatásával került hatalomra, de a brit főmegbízott és a rezidens folyamatos ellenőrzést gyakorolt a pénzügyek, a külügy és a védelem felett.
- Az államépítés szerény intézményekkel indult: az 1928-as Alaptörvény korlátozott választójogú törvényhozó tanácsot hozott létre, az igazságszolgáltatásban az oszmán jog, a saría és a törzsi szokásjog párhuzamosan működött.
- Az Arab Légió brit tisztek irányításával a beduinok rendes zsolddal való integrálására épült; a törzsi elit kiváltságai rögzültek, a paraszti és városi alsó rétegek politikai részvétele minimális maradt.
- A lakosság sokszínű volt: szunnita arab többség mellett keresztény arab, cserkesz, csecsen és örmény közösségek éltek; integrációjuk egyenlőtlenül alakult.
- A második világháború alatt az Arab Légió brit parancsnokság alatt részt vett az iraki és szíriai hadműveletekben, Abdullah pedig hű maradt a britekhez.
- Az 1946-os londoni szerződés formálisan független királysággá nyilvánította Transzjordániát, de a brit katonai jelenlét és pénzügyi támogatás megmaradt; a „függetlenség” értelmezése vitatott.

- A mandátumidőszak öröksége a törzsi elit kiváltságai, a gyenge parlamentarizmus és a hadsereg beduin jellege, amelyek a későbbi jordániai állam működését is meghatározták.

10.1.7 Önellenőrző kérdések

- Milyen jogi és politikai lépésekkel hozták létre Transzjordániát a Palesztina-mandátumból, és miért volt jelentős a 25. cikk alkalmazása?
- Hogyan függött össze Abdullah emír hatalma a brit katonai és pénzügyi támogatással, és milyen korlátok közé szorult a helyi döntéshozatal?
- Milyen szerepet játszott az Arab Légió a beduin törzsek integrálásában, és milyen hosszú távú következményei lettek a törzsi elit kiváltságainak?
- Mely forrásokból ismerjük a korszakot, és miért bizonytalanok a lakosság számára, a törzsi viszonyokra és a mandátumi államépítés értékelésére vonatkozó adatok?
- Miért ellentmondásos az 1946-os „függetlenség” fogalma, és milyen viták kapcsolódnak hozzá a mai történetírásban?

10.2 Függetlenség, 1948 és 1967

A transzjordániai Hasemita Emírség brit mandátum alatti időszaka után A brit mandátum és a Hasemita Emírség az 1940-es évek közepén a kérdés az volt, hogyan alakul át a mandátumterület független állammá, és milyen szerepet játszik majd a születő arab–izraeli konfliktusban. Az 1946-os függetlenség, az 1948-as háború, Ciszjordánia annektálása és az 1967-es vereség együtt formálta meg a modern Jordániát: az állam határait, demográfiai szerkezetét, politikai legitimációját és a palesztin kérdéshez fűződő viszonyát. Ez az alfejezet azt mutatja be, hogyan lett a mandátumterületből alkotmányos királyság, hogyan vett részt az első arab–izraeli háborúban, és milyen következményekkel járt Ciszjordánia megszerzése, majd elvesztése.

10.2.1 Az 1946-os függetlenség és a Hasemita királyság

Transzjordánia 1921 óta brit mandátum alatt állt, de a Hasemita Emírség már a kezdetektől széles belső autonómiával rendelkezett, és Abdullah emír (arabul ᶜAbd Allāh) a brit katonai és pénzügyi támogatásra támaszkodva építette ki saját államapparátusát. A második világháború alatt a terület stratégiai jelentősége megnőtt: az Arab Légió (al-Jaysh al-ᶜArabī) – a brit tisztek által kiképzett, de jordániai kötelékben működő haderő – szövetséges oldalon vett részt a közel-keleti hadműveletekben. A háború után a brit kormány számára egyre kevésbé volt fenntartható a mandátumrendszer fenntartása, ugyanakkor Abdullah a teljes függetlenség kivívására törekedett.

A függetlenségi tárgyalások 1946 elején felgyorsultak. A brit–jordániai szerződést 1946. március 22-én írták alá Londonban, és a brit kormány 1946. május 25-én ismerte el Transzjordániát független államként. Abdullah ugyanezen a napon vette fel a királyi címet, az ország hivatalos neve **Jordániai Hasemita Királyság** (al-Mamlaka al-Urduniyya al-Hāšimiyya) lett. A szerződés azonban továbbra is szoros katonai és pénzügyi kapcsolatot rögzített: Nagy-Britannia fenntartotta a jogot, hogy katonai támaszpontokat tartson fenn Jordániában, és éves pénzügyi támogatást nyújtott a jordániai költségvetéshez. Ez a függetlenség tehát korlátozott volt: a jordániai állam a gyakorlatban továbbra is brit pénzügyi és katonai függésben maradt, és a külpolitikája szorosan igazodott London érdekeihez.

A függetlenség nem szüntette meg a belső feszültségeket. Abdullah király uralmát a transzjordániai törzsi elitek, a hadsereg és a brit tisztek együttműködése tartotta fenn, de a városi középosztály

és a pánarab nacionalista körök gyanakvással figyelték a dinasztia britbarát politikáját. Az 1946-os alkotmány – amelyet 1947-ben módosítottak – formálisan parlamentáris monarchiát hozott létre, de a király kezében széles jogkörök maradtak: ő nevezte ki a miniszterelnököt, feloszlathatta a parlamentet és a hadsereg főparancsnoka volt. A politikai rendszer tehát nem volt demokratikus, hanem a Hasemita dinasztia és a lojális törzsi elitek közötti alkukon alapult.

Az 1946-os függetlenség időzítése egybeesett a palesztinai brit mandátum összeomlásával és a palesztinai zsidó–arab polgárháború eszkalálódásával. Abdullah király számára a palesztinai helyzet nemcsak regionális válság volt, hanem lehetőség is: régóta ambicionálta, hogy a Hasemita dinasztia ellenőrzése alatt egyesítse Transzjordániát és Palesztinát, vagy legalábbis a Jordán folyó mindkét partját. Ezt a törekvést a cionista vezetéssel folytatott titkos tárgyalások is táplálták: Abdullah és a Zsidó Ügynökség képviselői között már az 1940-es években több megbeszélés zajlott a palesztinai terület felosztásának lehetőségéről. Ezeknek a tárgyalásoknak a pontos tartalma máig vitatott, mert az írásos nyomok hézagosak, és mindkét fél utólagosan eltérően értelmezte a megállapodások jellegét.

10.2.2 Az 1948-as háború: a jordániai részvétel és a palesztin menekültek

Az ENSZ Közgyűlése 1947. november 29-én elfogadta a 181. számú határozatot, amely Palesztina felosztását javasolta egy zsidó és egy arab államra, Jeruzsálem pedig nemzetközi igazgatás alá került volna. A palesztin arab vezetés és a környező arab államok elutasították a tervet, míg a cionista vezetés elfogadta. A határozat után Palesztinában polgárháború tört ki. Abdullah király kezdetben óvatos álláspontot képviselt: a nyilvánosság előtt támogatta a palesztin arabok ügyét, de a gyakorlatban a Jordán folyó nyugati partjának megszerzésére készült, és nem kívánt harcba bocsátkozni a zsidó erőkkel a felosztási terven túli területekért. Ezt a kettős játékot a kortárs arab nacionalista körök árulásként értelmezték, és a mai napig vitatott a történészi értékelése.

A brit mandátum 1948. május 14-i megszűnése után, Izrael állam kikiáltásának másnapján a környező arab államok – Egyiptom, Szíria, Irak, Libanon és Transzjordánia – hadseregei beavatkoztak. Az első arab–izraeli háború, amelyet az izraeli narratíva **függetlenségi háborúként** (Milchemet ha-Atzma'ut), a palesztin narratíva pedig **Nakbaként** (an-Nakba, „katasztrófa") tart számon, 1948 májusától 1949 elejéig tartott. A jordániai Arab Légió volt a legerősebb és legjobban kiképzett arab haderő: brit tisztek irányították, és mintegy 6 000–10 000 főt számlált, bár a pontos létszám a források szerint változó, mert a háború alatt mozgósítottak is. A légió a Jordán folyó nyugati partján, Ciszjordánia területén vette fel a harcot, és elfoglalta Jeruzsálem óvárosát, valamint a mai Ciszjordánia nagy részét, beleértve Hebron, Náblusz, Rámalláh és Betlehem városokat. A zsidó erőkkel szemben azonban nem tudta bevenni Nyugat-Jeruzsálemet, és a harcok végül a tűzszüneti vonalak mentén merevedtek meg.

Az 1948-as háború következményei minden érintett fél számára súlyosak voltak, de a palesztin arab lakosság számára katasztrofálisnak bizonyultak. A háború során és azt követően a palesztin arabok tömegesen hagyták el otthonaikat, illetve kényszerültek menekülni. A menekültek számát a tudományos konszenzus körülbelül **700 000 és 750 000 közöttire** becsüli, bár az izraeli és palesztin források eltérő kiindulópontokból számolnak, és a pontos szám soha nem volt dokumentáltan rögzíthető. A menekültek egy része a Gázai övezetbe, más részük Libanonba, Szíriába, Egyiptomba vagy Irakba menekült, de a legnagyobb csoport – a becslések szerint 100 000–150 000 fő – a Jordán folyó keleti partjára, Transzjordániába érkezett. Emellett Ciszjordánia annektálásával a Jordániai Királyság fennhatósága alá került több százezer palesztin lakos is, akik nem menekültek el, hanem a helyükön maradtak. Így a jordán állam demográfiai összetétele alapvetően megváltozott: a keleti parti törzsi lakosság mellé nagy létszámú palesztin közösség került, amelynek identitása, politikai lojalitása és társadalmi helyzete a következő évtizedek egyik meghatározó feszültségforrása lett.

A menekültek helyzete Jordániában rendkívül nehéz volt. Az állam nem rendelkezett elegendő lakhatással, élelmiszerrel vagy munkahellyel. Az ENSZ 1949-ben létrehozta a **Közel-Keleti Palesztin Menekülteket Segélyező és Munkaközvetítő Ügynökséget** (United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East, UNRWA), amely táborokat, iskolákat, egészségügyi központokat és élelmiszerosztást szervezett. A jordániai menekülttáborok – például a Zarqa melletti vagy az ammáni táborok – évtizedekre a palesztin identitás és a társadalmi nyomor szimbólumaivá váltak. A táborokban élők többsége nő és gyermek volt, mert a felnőtt férfiak egy része a háborúban vagy a menekülés során eltűnt, mások fegyveres csoportokhoz csatlakoztak, vagy a környező országokban kerestek munkát. A nők gyakran egyedül viselték a családfenntartás terheit, miközben a hagyományos nemi szerepek is átalakultak: sokan kényszerültek fizetett munkát vállalni, ami a konzervatív társadalmi normákkal ütközött. Az UNRWA oktatási programjai – különösen a lányok iskoláztatása – hosszú távon hozzájárultak a palesztin nők társadalmi mobilitásához, de a kezdeti években a túlélés volt az elsődleges cél.

10.2.3 Ciszjordánia annektálása és az államépítés dilemmái

A háború végére az Arab Légió ellenőrzése alatt tartotta Ciszjordániát és Kelet-Jeruzsálemet. Abdullah király nem adta vissza ezeket a területeket, hanem 1950. április 24-én hivatalosan is annektálta Ciszjordániát, és az ország nevét Jordániai Hasemita Királyságra változtatta. A jordán kormány az annexiót **„egyesítésnek”** nevezte, és azt állította, hogy a Jordán folyó két partjának lakói egyetlen nemzetet alkotnak. A nemzetközi közösség azonban megosztott volt: Nagy-Britannia és Pakisztán elismerte az annexiót, míg az ENSZ-tagállamok többsége, köztük az Egyesült Államok és a Szovjetunió, nem ismerte el, és a területet jogilag továbbra is vitatott státuszúnak tekintette. Az Arab Liga is bírálta a lépést, mert a palesztin arab állam létrehozásának lehetőségét látta veszélyeztetve.

Az annexió belpolitikai következményei mélyrehatóak voltak. A jordán állam 1949-ben megadta a jordániai állampolgárságot minden palesztin menekültnek és Ciszjordánia lakosának, ami az arab világban egyedülálló lépés volt: a többi arab állam – Libanon, Szíria, Egyiptom – nem adott állampolgárságot a palesztin menekülteknek. Ez a döntés formálisan egyenlő jogokat biztosított, de a gyakorlatban a palesztinok és a keleti parti törzsi lakosság között tartós egyenlőtlenségek maradtak fenn. A hadsereg, a biztonsági szolgálatok és a magasabb állami tisztségek többségét a keleti parti törzsi elitek töltötték be, míg a palesztinok inkább a kereskedelemben, a szabad értelmiségi pályákon és a nemzetközi szervezetekben helyezkedtek el. Ez a munkamegosztás nem volt törvénybe iktatva, de a társadalmi gyakorlatban évtizedekig érvényesült, és a palesztin lakosság egy része másodrendű állampolgárságként élte meg a helyzetét.

Az annexió azonban nemcsak demográfiai, hanem gazdasági és közigazgatási kihívást is jelentett. Ciszjordánia gazdasága viszonylag fejlettebb volt, mint a keleti parté, de a háború súlyosan megrongálta. A jordán kormány jelentős erőforrásokat fordított a terület újjáépítésére, az utak, iskolák és kórházak helyreállítására. Ugyanakkor a nyugati part gazdasági potenciálja – különösen Jeruzsálem vallási turizmusa – a jordán állam bevételeit is növelte. A két part közötti gazdasági integráció azonban lassú volt, mert a szállítási útvonalak elégtelenek maradtak, és a politikai bizonytalanság visszafogta a beruházásokat.

A palesztin menekültek integrációja tehát kettős természetű volt: az állampolgárság megadása formális befogadást jelentett, de a társadalmi és politikai integráció korántsem volt teljes. A menekülttáborokban élők többsége megőrizte palesztin identitását, és sokan a palesztin nemzeti mozgalom újjászervezését remélték. A jordán kormány azonban gyanakvással figyelte a palesztin politikai aktivizmust, és igyekezett azt ellenőrzés alatt tartani. Ez a feszültség a későbbi évtizedekben többször nyílt konfliktushoz vezetett.

10.2.4 Politikai válságok és az arab nacionalizmus kihívása (1951–1957)

Abdullah király 1951. július 20-án merénylet áldozata lett: Jeruzsálem óvárosában, az Al-Aksza mecset bejáratánál egy palesztin fegyveres lelőtte. A merénylőt a helyszínen agyonlőtték. A gyilkosság indítékai máig vitatottak: egyes történészi értelmezések szerint a palesztin nacionalista körök bosszúja volt az annexióért és a cionista vezetőkkel folytatott titkos tárgyalásokért, mások szerint a pánarab riválisok, elsősorban az egyiptomi Nasszer-párti erők álltak a háttérben, de erre nincs bizonyíték. A dokumentált tény az, hogy Abdullah halála váratlanul érte a jordániai államot, és utódlási válságot idézett elő.

Abdullah fia, Talal király rövid uralma (1951–1952) alatt megkezdődött az alkotmányos reform, de Talal mentális betegség miatt 1952 augusztusában lemondott, és fia, Huszein (Ḥusayn) került a trónra. Huszein 1953. május 2-án, nagykorúságának elérésekor vette át ténylegesen a hatalmat. Az új király fiatalon, tapasztalatlanul és egy politikailag rendkívül instabil ország élére került. Az 1950-es évek a pánarab nacionalizmus és Gamal Abdel Nasszer egyiptomi elnök térnyerésének időszaka volt, amely a jordániai belpolitikát is alapvetően befolyásolta. Nasszer „arab szocializmusa” és a nyugati befolyás elleni retorikája különösen a jordániai városi középosztály és a palesztin menekülttáborok lakói körében talált erős támogatásra.

A brit befolyás kérdése volt a legfontosabb belpolitikai törésvonal. Jordánia 1948-ban kötött újabb szerződést Nagy-Britanniával, amely lehetővé tette brit katonai támaszpontok fenntartását. A bagdadi paktumhoz (1955) való csatlakozás nyomása a jordán kormányt súlyos belpolitikai válságba sodorta: az utcai tüntetések hatására a kormány végül nem csatlakozott a nyugatbarát katonai szövetséghez, és 1956-ban Huszein király kénytelen volt meneszteni a britbarát miniszterelnököt. Az 1956-os szuezi válság tovább növelte a nyugati befolyás elleni hangulatot, és Jordániában is megerősödtek a Nasszer-párti erők.

1957-ben a politikai válság nyílt konfrontációba torkollott: Huszein király feloszlatta a parlamentet, hadiállapotot hirdetett, és a hadsereg segítségével leszámolt a nasszerista ellenzékkel. A királyi hatalom megerősítése érdekében szorosabbra fűzte a kapcsolatokat az Egyesült Államokkal, amely Nagy-Britannia helyett fokozatosan a jordániai költségvetés legfontosabb külső támogatójává vált. Az 1957-es fordulat a jordániai monarchia túlélését biztosította, de egyúttal megszilárdította az autoriter irányítást: a pártokat betiltották, a sajtót cenzúrázták, és a politikai ellenzéket a biztonsági szolgálatok ellenőrizték. A palesztin politikai aktivizmust is erőteljesen korlátozták, ami tovább mélyítette a palesztin lakosság és a jordániai állam közötti bizalmatlanságot.

10.2.5 Az 1967-es háború: a vereség és következményei

Az 1957-es konszolidáció ellenére a jordániai állam helyzete a 1960-as évek közepére ismét törékennyé vált. A palesztin ellenállási mozgalmak – elsősorban a Fatah és a Palesztinai Felszabadítási Szervezet (PFSZ) – az 1964-es megalakulásuk után egyre aktívabbak lettek, és a jordániai palesztin menekülttáborokból indítottak fegyveres akciókat Izrael ellen. A jordán kormány ezt kettős nyomásként élte meg: egyrészt Izrael megtorló támadásai a jordániai területet sújtották, másrészt a palesztin szervezetek politikai befolyása a jordániai belpolitikát is destabilizálta.

Az 1967-es háború közvetlen előzményeihez tartozott az egyiptomi–szíriai–jordániai katonai szövetség létrejötte, amelyet Nasszer kezdeményezett. Huszein király 1967. május 30-án védelmi szerződést kötött Egyiptommal, amelynek értelmében a jordániai hadsereg egyiptomi parancsnokság alá került. A döntés hátterében a pánarab szolidaritás és a belpolitikai nyomás állt: a palesztin lakosság és a nacionalista közvélemény elvárta, hogy Jordánia harcoljon Izrael ellen, és a királyi legitimitás szempontjából elkerülhetetlennek tűnt a részvétel. Ugyanakkor a jordániai hadsereg nem volt felkészülve egy Izraellel vívott teljes körű háborúra, és a katonai vezetés egy része óvatosságra intett.

A háború 1967. június 5-én izraeli légicsapásokkal kezdődött, amelyek megsemmisítették az egyiptomi légierő nagy részét. Jordánia ugyanezen a napon tüzérségi tüzet nyitott Nyugat-Jeruzsálemre, mire az izraeli hadsereg szárazföldi offenzívát indított a jordániai fronton. A harcok rendkívül rövid ideig tartottak: június 7-én az izraeli erők elfoglalták Kelet-Jeruzsálemet, beleértve az óvárost és a Templom-hegyet (Haram as-Saríf), június 8-ra pedig Ciszjordánia nagy része izraeli ellenőrzés alá került. A jordániai hadsereg veresége teljes volt. A jordániai veszteségekről nincs egységes adat: a becslések több száz halott katonáról és jelentős haditechnikai veszteségről szólnak, de a pontos számok forrásonként eltérnek, mert a jordániai katonai archívumok csak részben hozzáférhetők.

A háború legfontosabb következménye az volt, hogy Jordánia elvesztette Ciszjordániát és Kelet-Jeruzsálemet. Izrael ettől kezdve katonai megszállás alatt tartotta ezeket a területeket; ezt a státuszt a nemzetközi közösség nagy része – az ENSZ Biztonsági Tanács 242. számú határozata alapján is – megszállt területként ismeri el, bár Izrael vitatja ezt a minősítést, és a területre „vitatott” vagy „júdeai és szamáriai” megnevezést használ. A jordán állam számára a vereség nemcsak területi, hanem demográfiai és gazdasági csapás is volt: Ciszjordánia elvesztésével a jordániai állampolgárok nagy része – a palesztin lakosság – immár nem a jordán állam fennhatósága alatt élt, miközben Jordánia továbbra is állampolgárságot biztosított számukra. Ez a jogi és politikai paradoxon a mai napig meghatározza a jordán–palesztin viszonyt.

A háború újabb menekülthullámot indított el: a becslések szerint körülbelül 250 000–300 000 palesztin hagyta el Ciszjordániát és a Gázai övezetet, és nagy részük Jordániába menekült. Ez a második menekülthullám ismét súlyos terheket rótt a jordániai államra, amelynek gazdasága a háború után recesszióba került. A menekülttáborok lakossága tovább nőtt, és a palesztin identitású lakosság aránya a jordániai összlakosságon belül – az 1967 utáni határokon belül – meghaladta a felét, bár a pontos arány a népszámlálási módszertantól függően vitatott.

A vereség politikai következményei is súlyosak voltak. A jordániai monarchia legitimitása megrendült, mert a lakosság egy része a királyt és a hadsereg vezetését okolta a katasztrófáért. A palesztin ellenállási mozgalmak – amelyek most már a jordániai területen, a menekülttáborokban építették ki bázisaikat – egyre nyíltabban követelték a jordán államtól a fegyveres harc támogatását, és párhuzamos hatalmi központokká váltak. Az 1967-es vereség tehát közvetlenül előkészítette az 1970–1971-es fekete szeptemberi konfliktust, amelyben a jordán hadsereg és a palesztin fegyveres szervezetek nyílt háborúba kerültek egymással Huszajn király és a fekete szeptember.

A háború a jordániai belpolitikát is átalakította. A pánarab nacionalizmus veresége után a jordán állam fokozatosan a „jordániai identitás” hangsúlyozására tért át, miközben a palesztin lakosság politikai lojalitása továbbra is megosztott maradt. A királyi udvar és a keleti parti törzsi elitek igyekeztek megerősíteni a jordán nemzeti intézményeket, de a palesztin többségű lakosság integrációja a vereség után még nehezebbé vált. A nők helyzete a háború következtében szintén romlott: a férfiak halála, sebesülése és hadifogsága miatt sok nő vált családfenntartóvá, miközben a társadalmi normák továbbra is korlátozták a nők nyilvános szerepvállalását.

10.2.6 Források és bizonytalanságok

Az 1946–1967 közötti jordániai történelem rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik. Az elsődleges források közé tartoznak a jordániai állami levéltárak dokumentumai, a brit külügyminisztériumi és gyarmatügyi iratok, az ENSZ-archívumok – különösen az UNRWA jelentései és a Biztonsági Tanács határozatai –, valamint az izraeli katonai archívumok. A palesztin menekültek tapasztalatairól sok visszaemlékezés, napló és szóbeli történeti interjú áll rendelkezésre, de ezek szisztematikus gyűjtése csak az 1980-as évektől kezdődött, így az 1948-as és 1967-es eseményekre

vonatkozó visszaemlékezések utólagos rekonstrukciók, és emlékezetpolitikai torzításokkal terheltek lehetnek.

A legfontosabb vitatott kérdések közé tartozik az 1948-as háború jordániai részvételének értelmezése: Abdullah király szándékait illetően a jordán hivatalos történetírás a palesztin arabok védelmét hangsúlyozza, míg a palesztin és egyes nyugati történészi elemzések a cionista vezetéssel való titkos megegyezést és a palesztin állam megakadályozását emelik ki. A titkos tárgyalások tartalmáról nincs teljes körű dokumentáció, ezért ez a kérdés továbbra is historiográfiai vita tárgya.

A menekültek számának meghatározása szintén bizonytalan. Az 1948-as menekültek összlétszámát a legtöbb tudományos munka 700 000 körülire teszi, de a becslések 600 000 és 800 000 között mozognak. A Jordániába érkezett menekültek számát 100 000 és 150 000 közé becsülik, de a regisztrált UNRWA-menekültek és a ténylegesen lakóhelyüket elhagyni kényszerültek köre nem azonos, mert sokan nem regisztráltak, másokat pedig nem vettek nyilvántartásba. Az 1967-es menekülthullám nagyságára vonatkozó becslések is hasonlóan széles sávban mozognak.

Az annexió legitimitása és a jordán állampolgárság megadásának hatása szintén vitatott. A jordán hivatalos álláspont szerint az „egyesítés” a palesztin lakosság jogait biztosította, míg a palesztin narratíva szerint az annexió megfosztotta a palesztinokat a saját államalapítás lehetőségétől, és a jordán állam a gyakorlatban diszkriminálta őket. A nemzetközi jogi szakirodalom megosztott abban, hogy az annexió jogszerű volt-e, de a többségi álláspont szerint nem felelt meg a nemzetközi jognak.

A források hozzáférhetősége is korlátozott: a jordániai állami levéltárak egy része nem kutatható, a katonai iratok pedig titkosítottak. A palesztin menekültek személyes dokumentumai gyakran elvesztek, és a szóbeli történeti források pontossága változó. Emiatt az események rekonstrukciója óhatatlanul töredékes, és a történészi értelmezések között jelentős eltérések vannak.

10.2.7 Rövid összefoglaló

- Transzjordánia 1946-ban független állammá vált Jordániai Hasemita Királyság néven, de a brit katonai és pénzügyi függés továbbra is fennmaradt, és a politikai rendszer a király és a törzsi elitek szövetségére épült.
- Az 1948-as arab–izraeli háborúban a jordániai Arab Légió elfoglalta Ciszjordániát és Kelet-Jeruzsálemet, de a háború palesztin menekültek tömegét indította el, akik közül sokan Jordániába érkeztek.
- Jordánia 1950-ben annektálta Ciszjordániát, amit a nemzetközi közösség nagy része nem ismert el; az annexió és az állampolgárság megadása mély demográfiai és társadalmi változásokat hozott, de a palesztinok integrációja korlátozott maradt.
- Abdullah király 1951-es meggyilkolása után rövid utódlási válság, majd Huszein király trónra lépése következett; az 1950-es években a pánarab nacionalizmus és a brit befolyás elleni tiltakozások súlyos belpolitikai válságokat okoztak.
- Az 1957-es hadiállapot és az ellenzék leverése megszilárdította a monarchiát, de autoriter irányítást hozott létre, és korlátozta a politikai szabadságjogokat, különösen a palesztin lakosság körében.
- Jordánia 1967-ben Egyiptommal szövetségben részt vett a hatnapos háborúban, de Izrael elfoglalta Ciszjordániát és Kelet-Jeruzsálemet, ami a jordán állam területi, demográfiai és politikai válságát mélyítette.
- A háború újabb menekülthullámot indított, és a palesztin ellenállási mozgalmak megerősödéséhez vezetett, ami közvetlenül előkészítette az 1970–1971-es fekete szeptemberi konfliktust.

- Az 1946–1967 közötti időszak forrásai töredékesek, a menekültek számára és a politikai döntések értelmezésére vonatkozó becslések széles sávban mozognak, és a jordán, palesztin és izraeli narratívák között jelentős eltérések vannak.

10.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső és külső tényezők magyarázzák Transzjordánia függetlenné válását 1946-ban, és milyen korlátai maradtak a függetlenségnek?
2. Hogyan változtatta meg Ciszjordánia annektálása a jordániai állam demográfiai és politikai szerkezetét, és miért maradt a palesztin lakosság integrációja korlátozott?
3. Miért tekinthető az 1967-es vereség fordulópontnak a jordán–palesztin viszonyban, és milyen közvetlen következményei voltak a jordániai belpolitikára?
4. Milyen forráskritikai problémák merülnek fel a palesztin menekültek számának meghatározásakor, és hogyan befolyásolják a történészi értelmezéseket?
5. Hasonlítsd össze az 1948-as és az 1967-es háború jordániai következményeit a menekültek, a területi változások és a politikai legitimitás szempontjából!

10.3 Huszajn király és a fekete szeptember

Az 1967-es háború veresége után a jordániai állam és a palesztin fegyveres mozgalom viszonya gyorsan romlott. A Ciszjordánia elvesztésével palesztin menekültek újabb hulláma érkezett a Jordán folyó keleti partjára, és a palesztin fegyveres szervezetek a jordániai menekülttáborokban és városokban párhuzamos katonai-adminisztratív jelenlétet építettek ki. Huszajn király (Ḥusayn ibn Ṭalāl) egyszerre szembesült az izraeli megszállás következményeivel, a palesztin nacionalizmus megerősödésével és a saját államának szuverenitását fenyegető belső kihívással. Ez az alfejezet az 1970-es palesztin–jordániai konfliktust, a palesztin fegyveres erők kiűzését, Jordánia 1973-as háborús szerepvállalását, majd az 1980-as évek végének gazdasági és politikai válságát, az 1989-es lázongásokat és a korlátozott politikai liberalizáció kezdetét tárgyalja. A hangsúly nem egyetlen hős vagy áruló történetén van, hanem azon, hogyan ütközött össze két eltérő politikai logika: a jordániai állam területi szuverenitása és a palesztin nemzeti mozgalom állam nélküli, határokon átnyúló törekvése.

10.3.1 A palesztin fegyveres jelenlét és a párhuzamos hatalom kiépülése

Az 1967-es vereség után a **Palesztinai Felszabadítási Szervezet** (PFSZ; angolul Palestine Liberation Organization, PLO) és a hozzá tartozó fegyveres frakciók – elsősorban a **Fatah** (Ḥarakat at-Taḥrīr al-Waṭanī al-Filasṭīnī), a **Népi Front Palesztina Felszabadításáért** (PFLP) és a **Demokratikus Front Palesztina Felszabadításáért** (DFLP) – Jordániát használták fő hátországnak. A palesztin fegyveresek a jordániai hadsereg 1967-es veresége után azt az üzenetet hirdették, hogy a hagyományos arab államok hadseregei képtelenek felszabadítani Palesztinát, ezért a „népi felszabadító háború” stratégiájára van szükség. Ez a narratíva a palesztin menekülttáborokban széles támogatást kapott, és a palesztin szervezetek saját toborzóirodákat, fegyverraktárakat, adóbeszedési rendszert és igazságszolgáltatást működtettek.

A jordániai állam szempontjából ez a **párhuzamos hatalom** (arabul: sulṭa muwāziya) a szuverenitás nyílt megkérdőjelezése volt. A palesztin fegyveresek fegyveres járőrözést folytattak Ammán és más városok utcáin, ellenőrzőpontokat állítottak fel, és időnként összetűzésbe kerültek a jordániai biztonsági erőkkel. A jordániai hadsereg tisztikarának jelentős része kelet-jordániai törzsi hátterű volt, és a hadsereg egyre inkább a palesztin fegyveres jelenlétet tekintette a

monarchia és a területi integritás elsődleges fenyegetésének. Ugyanakkor a palesztin lakosság egy része – különösen a menekülttáborokban – a palesztin szervezeteket saját védelmezőjének, míg a jordániai államot az 1967-es vereségért felelős, elégtelen szereplőnek látta.

Fontos hangsúlyozni, hogy a törésvonal nem egyszerűen „jordániaiak" és „palesztinok" között húzódott. A palesztin származású jordániai állampolgárok egy része lojális maradt a monarchiához, míg a kelet-jordániai városi és vidéki lakosság egyes csoportjai szintén elégedetlenek voltak a királyi politika irányával. A palesztin fegyveres szervezetek sem alkottak egységes blokkot: a Fatah mérsékeltebb, a PFLP és a DFLP radikálisabb irányvonalat képviselt, és a palesztin szervezetek közötti versengés is hozzájárult a feszültség eszkalációjához.

10.3.2 Az 1970-es konfliktus: a jordániai hadsereg és a palesztin szervezetek

A válság közvetlen kiváltója 1970. szeptember 6-án következett be, amikor a PFLP három utasszállító repülőgépet térített el, és a gépeket a jordániai Dawson's Field repülőtéren kényszerítette leszállásra. A túszokat később szabadon engedték, de a repülőgépeket felrobbantották. Ez a látványos akció a jordániai állam tekintélyének nyílt megcsúfolása volt, és Huszajn királyt arra késztette, hogy katonai erővel állítsa helyre az állami monopóliumot. A király 1970. szeptember 16-án hadiállapotot hirdetett, és a jordániai hadsereg – Habes al-Majali tábornagy irányításával – támadást indított a palesztin fegyveresek állásai ellen.

A harcok intenzitása és brutalitása miatt az 1970. szeptemberi eseményeket a palesztin és a nyugati sajtó egy része „fekete szeptembernek" nevezte. A jordániai hadsereg tüzérséget és páncélosokat vetett be a menekülttáborok ellen, ahol a palesztin fegyveresek városi gerillaharcot folytattak. A konfliktus nem korlátozódott Ammánra: harcok törtek ki Irbidben, Zarqában, al-Karakban és más városokban is. A jordániai hadsereg légiereje palesztin állásokat bombázott, és a palesztin fegyveresek válaszul a jordániai kormányzati épületeket támadták. A polgári lakosság – különösen a menekülttáborok lakói – rendkívüli szenvedést élt át; a Nemzetközi Vöröskereszt és más humanitárius szervezetek nehezen fértek hozzá a harcterekhez.

A konfliktus regionális dimenziója is jelentős volt. Szíria 1970 szeptemberében páncélos egységeket küldött Jordánia északi részére, hivatalosan a palesztin fegyveresek támogatására. A szíriai beavatkozás azonban korlátozott maradt, mert a jordániai légierő és a hadsereg ellenállást tanúsított, és a szíriai vezetés belülről is megosztott volt. Az Egyesült Államok és Izrael diplomáciai és katonai jelzései is befolyásolták a szíriai visszavonulást. A szíriai csapatok végül kivonultak, és a palesztin fegyveresek nem kaptak tartós külső katonai támogatást.

A harcok hivatalosan 1971 júliusában értek véget, amikor a jordániai hadsereg az utolsó jelentős palesztin bázisokat is felszámolta az Ajlun–Dzseras térségben. A palesztin fegyveresek többsége Szíriába, majd Libanonba menekült, ahol a PFSZ új központot alakított ki. A jordániai kormányzat a palesztin fegyveres szervezeteket betiltotta, és a PFSZ jordániai infrastruktúráját felszámolta.

10.3.3 A „fekete szeptember" és a kiűzés értelmezési vitái

Az 1970-es konfliktus megnevezése és értelmezése a mai napig vitatott. A palesztin narratívában a „fekete szeptember" (arabul: Aylūl al-Aswad) a jordániai hadsereg által a palesztin menekültek és fegyveresek ellen elkövetett mészárlást jelöli. Ebben az értelmezésben a jordániai állam a palesztin nemzeti mozgalom elnyomójaként lépett fel, és a konfliktus a palesztin ellenállás megtörését szolgálta. A palesztin források gyakran hangsúlyozzák a menekülttáborok elleni tüzérségi támadásokat, a tömeges letartóztatásokat és a kivégzéseket, valamint a palesztin civil lakosság szenvedését.

A jordániai állami narratíva ezzel szemben a konfliktust a „törvényes rend helyreállításaként” vagy „a nemzeti egység védelmeként” írja le. Ebben az értelmezésben a palesztin fegyveres szervezetek a jordániai állam szuverenitását veszélyeztették, párhuzamos hatalmat építettek ki, és erőszakos akcióikkal kiprovokálták a hadsereg beavatkozását. A jordániai hivatalos álláspont szerint a hadsereg nem a palesztin nép, hanem a fegyveres csoportok ellen lépett fel, és az áldozatok többsége fegyveres harcos volt, nem civil.

A történészi konszenzus e két véglet között helyezkedik el. A nemzetközi szakirodalom többsége elismeri, hogy a jordániai hadsereg aránytalan erőt alkalmazott, és hogy a menekülttáborokban élő palesztin civilek jelentős szenvedést éltek át. Ugyanakkor azt is dokumentálja, hogy a palesztin fegyveres szervezetek valóban kiépítettek egy párhuzamos katonai-adminisztratív struktúrát, amely a jordániai állam alapjait fenyegette. A „polgárháború” kifejezés használata vitatott, mivel a palesztin fegyveresek többsége nem jordániai állampolgár volt, hanem menekült vagy külföldi harcos; mások viszont a konfliktus kiterjedtségére és a jordániai társadalom megosztottságára hivatkozva a polgárháborús jelleget hangsúlyozzák.

Az áldozatok számát illetően nincs megbízható, minden fél által elfogadott adat. A palesztin források gyakran 20 000–25 000 halottról beszélnek, míg a jordániai hivatalos becslések néhány ezerre teszik az áldozatok számát. A független történészek többsége 3 000–10 000 közötti sávot valószínűsít, de hangsúlyozza, hogy a pontos szám a források hiánya és a felek eltérő érdekei miatt nem határozható meg. A bizonytalanság oka, hogy a harcok során nem készült megbízható halotti anyakönyvi összesítés, és a felek a saját narratívájukat erősítő adatokat terjesztettek.

A konfliktus után a palesztin fegyveresek egy része létrehozta a **Fekete Szeptember Szervezetet** (Black September Organization), amely 1972-ben a müncheni olimpián izraeli sportolókat ejtett túszul és gyilkolt meg. A PFSZ hivatalosan tagadta a kapcsolatot a szervezettel, de a történészi kutatások szerint a Fekete Szeptember Szervezet a Fatah egyes tagjaiból alakult, és a PFSZ vezetése – legalábbis hallgatólagosan – tudott a működéséről. Ez a részlet jól mutatja, hogy az 1970-es jordániai konfliktus nem zárta le a palesztin fegyveres mozgalom történetét, hanem új szakaszba helyezte át.

10.3.4 Az 1973-as háború és Jordánia korlátozott részvétele

Az 1973. októberi arab–izraeli háború (a jordániai és palesztin narratívában „októberi háború”, az izraeli narratívában „jom kippuri háború”) idején Jordánia nem nyitott új frontot Izraellel. Huszajn király azonban – a palesztin és arab nyomás, valamint saját belpolitikai stabilitásának megőrzése érdekében – egy páncélos dandárt küldött a szíriai frontra. A jordániai egységek a Golán-fennsík térségében harcoltak, de részvételük korlátozott volt, és nem változtatta meg a háború kimenetelét.

Jordánia óvatos politikája mögött több tényező állt. Egyrészt az 1967-es háborúban elvesztett Ciszjordánia visszaszerzése katonailag irreális célnak tűnt, és Huszajn király nem akarta kockáztatni a Jordán folyó keleti partjának területi integritását. Másrészt az 1970-es konfliktus után a jordániai hadsereg és a palesztin fegyveresek viszonya továbbra is feszült volt, és a király tartott attól, hogy egy teljes háborús részvétel ismét megerősítené a palesztin fegyveres jelenlétet Jordániában. Harmadrészt a jordániai gazdaság és infrastruktúra még mindig az 1967-es és 1970-es veszteségeket nyögte, és egy nagyobb háború további terheket jelentett volna.

Az 1973-as háború után Jordánia fokozatosan a diplomáciai rendezés felé mozdult el. 1974-ben az Arab Liga a PFSZ-t ismerte el a palesztin nép „egyedüli törvényes képviselőjének”, ami Jordánia számára Ciszjordánia kérdésében presztízsveszteséget jelentett. Huszajn király 1988-ban hivatalosan lemondott Ciszjordánia annexiójáról, és a palesztin államiság ügyét a PFSZ-re hagyta.

Ez a döntés szorosan összefüggött az 1980-as évek végének belpolitikai válságával és a politikai liberalizáció kezdetével.

10.3.5 A belpolitikai feszültségek az 1970-es években

Az 1970-es konfliktus után Jordániában a hadiállapot fennmaradt, és a politikai életet a biztonsági szempontok uralták. A parlamentet 1974-ben feloszlatták, és 1984-ig nem ült össze; a politikai pártok működését betiltották vagy erősen korlátozták. A jordániai állam a kelet-jordániai törzsi elitre támaszkodott, amely a hadseregben és a közigazgatásban kulcspozíciókat töltött be. A palesztin származású jordániai állampolgárok többsége megtarthatta állampolgárságát, de a politikai és katonai elitből való kiszorítottságuk növelte a társadalmi feszültségeket.

A gazdasági helyzet az 1970-es években javult, részben az olajár-robbanásnak köszönhetően. Sok jordániai – köztük palesztin származásúak is – az Öböl-menti országokban vállalt munkát, és a hazautalások fontos jövedelemforrást jelentettek. A jordániai gazdaság azonban sebezhető maradt, mert erősen függött a külföldi segélyektől, a hazautalásoktól és a tranzitkereskedelemtől. Az 1980-as évek közepétől az olajárak csökkenése, az öbölbeli munkaerő-kereslet visszaesése és az államadósság növekedése súlyos gazdasági válságot idézett elő.

10.3.6 Az 1989-es lázongások és a gazdasági válság

Az 1980-as évek végére Jordánia gazdasági helyzete kritikussá vált. Az államadósság növekedése, a külföldi tartalékok kimerülése és a jordániai dinár leértékelődése miatt a kormány 1989-ben a Nemzetközi Valutaalap (IMF) által előírt megszorító intézkedéseket vezetett be. Az üzemanyagárak emelkedése, az élelmiszer-támogatások csökkentése és az adóemelések azonnali áremelkedést okoztak, és a munkanélküliség – különösen a fiatalok körében – tovább nőtt.

A tiltakozások 1989 áprilisában a dél-jordániai Maan városában kezdődtek, ahol a magas munkanélküliség és a szegénység különösen súlyos volt. A tüntetések gyorsan átterjedtek más városokra, köztük al-Karakra, Tafilahra és a főváros, Ammán egyes negyedeire. A tüntetők eleinte gazdasági követeléseket fogalmaztak meg, de hamarosan politikai jelszavak is megjelentek: a korrupció elítélése, a parlamenti választások kiírása és a szabadságjogok kiszélesítése. A tüntetésekben részt vettek a kelet-jordániai törzsi közösségek tagjai is, akik korábban a monarchia hagyományos bázisának számítottak.

A jordániai biztonsági erők erőszakkal próbálták feloszlatni a tüntetéseket, és több ember meghalt vagy megsebesült. A pontos áldozatszám vitatott; a jordániai hivatalos források néhány halottról beszélnek, míg emberi jogi szervezetek ennél magasabb számot valószínűsítenek. A kormány válságkezelése során Huszajn király menesztette Zaid al-Rifai miniszterelnököt, és ígéretet tett a parlamenti választások kiírására. A király lépése a politikai feszültség csökkentését célozta, de a válság rámutatott arra, hogy a jordániai monarchia legitimációja már nem kizárólag a törzsi és katonai elitre épül, hanem a szélesebb társadalmi rétegek gazdasági és politikai elvárásaira is.

10.3.7 A politikai liberalizáció kezdete: az 1989-es választások és a nemzeti charta

Az 1989. november 8-i parlamenti választások fordulópontot jelentettek Jordánia politikai történetében. A választásokon a nők először szavazhattak – a női választójogot Jordániában 1974-ben vezették be, de az 1967 és 1989 közötti parlamenti szünet miatt először ekkor gyakorolhatták. A választásokon a **Muzulmán Testvériség** (arabul: al-Ikhwān al-Muslimūn) és a hozzá közel álló független iszlamista jelöltek jelentős sikert értek el: a 80 fős parlamentben az iszlamista

ellenzék lett a legnagyobb blokk. A baloldali és pánarab csoportok kisebb számban jutottak be, míg a hagyományos törzsi és vidéki jelöltek továbbra is meghatározó szerepet játszottak.

A választások után Jordánia a politikai liberalizáció korlátozott útjára lépett. 1991-ben elfogadták a **Nemzeti Chartát** (al-Mīthāq al-Waṭanī), amely a politikai pluralizmus, a jogállamiság és a nemzeti egység kereteit rögzítette. A charta kimondta, hogy a politikai pártok alapíthatók, a szólásszabadság és a sajtószabadság tiszteletben tartandó, és a választások szabadok és tisztességesek kell legyenek. Ugyanakkor a charta nem érintette a király előjogait: Huszajn király megtartotta a külpolitika, a biztonságpolitika és a hadsereg irányítását, és a belpolitikai reformok üteme is a monarchia ellenőrzése alatt maradt.

A liberalizáció tehát nem jelentett teljes demokratizálódást. A jordániai választási törvényt később úgy módosították, hogy a vidéki, kelet-jordániai körzetek felülreprezentáltak legyenek a városi, palesztin többségű körzetekkel szemben. A hadiállapotot csak 1991-ben oldották fel, de a biztonsági szolgálatok továbbra is széles jogkörökkel rendelkeztek. A pártok működését engedélyezték, de a választási rendszer és a királyi előjogok korlátozták a kormányváltás lehetőségét.

Az 1989-es lázongások és a liberalizáció kezdete azonban tartósan megváltoztatta a jordániai politikai diskurzust. A monarchia elfogadta, hogy a társadalmi elégedetlenséget nem lehet kizárólag erőszakkal kezelni, és hogy a palesztin származású lakosság politikai integrációja nélkül nem lehet stabil államot építeni. A palesztin–jordániai törésvonal azonban továbbra is meghatározó maradt, és a későbbi évtizedekben ismételten felszínre tört.

10.3.8 Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet elsősorban a nemzetközi történeti szakirodalom konszenzusára támaszkodik, de a könyv készítése során nem állt rendelkezésre ellenőrzött, tételes hivatkozási lista, ezért a konkrét műveket itt nem idézzük. A fejezetben szereplő állítások közül az 1970-es konfliktus fő eseményei – a repülőgép-eltérítések, a hadiállapot kihirdetése, a szíriai beavatkozás és a palesztin fegyveresek kiűzése – dokumentált tények, amelyeket több független forrás megerősít. Ugyanakkor az áldozatok száma, a szíriai beavatkozás pontos motivációi és a palesztin szervezetek belső döntéshozatala továbbra is vitatott, és a rendelkezésre álló adatok ellenőrzést igényelnek.

Az 1989-es lázongások áldozatszámára és a választások pontos eredményeire vonatkozó adatok ugyancsak bizonytalanok, mert a jordániai hivatalos statisztikák és a független megfigyelők jelentései eltérnek. Az 1973-as háborúban való jordániai részvétel mértéke – különösen a kiküldött páncélos dandár nagysága és harcérintkezései – forrástól függően eltérően szerepel. A „fekete szeptember” és a „polgárháború” kifejezések használata önmagában is értelmezési vita tárgya, ezért a könyv ezeket attribúcióval közli.

A palesztin menekültek és a jordániai állampolgárság kérdésében a jogi helyzet az idők során változott, és a különböző források eltérően értelmezik, hogy mely palesztin csoportok kaptak állampolgárságot és mikor. A fejezetben közölt állítások a főbb tudományos álláspontokat tükrözik, de a részletes jogi kronológia további forráskritikai ellenőrzést igényel.

10.3.9 Rövid összefoglaló

- Az 1967-es vereség után a palesztin fegyveres szervezetek Jordániában párhuzamos katonai-adminisztratív hatalmat építettek ki, ami összeütközésbe került a jordániai állam szuverenitásával.

- Az 1970. szeptemberi konfliktus – amelyet a palesztin narratíva „fekete szeptembernek” nevez – a jordániai hadsereg és a palesztin fegyveresek közötti fegyveres összecsapások sorozata volt, és a palesztin fegyveresek kiűzésével végződött.
- Az áldozatok száma vitatott; a független becslések 3 000–10 000 közötti sávot valószínűsítenek, de a pontos adat nem ismert.
- Az 1973-as háborúban Jordánia korlátozott szerepet vállalt: egy páncélos dandárt küldött a szíriai frontra, de nem nyitott új frontot Izraellel.
- Az 1980-as évek végén a gazdasági válság és az IMF-megszorítások 1989-ben Maanból kiinduló lázongásokhoz vezettek, amelyek nyomán Huszajn király parlamenti választásokat írt ki.
- Az 1989-es választásokon az iszlamista ellenzék megerősödött, és a nők először szavazhattak; a politikai liberalizáció kezdetét a Nemzeti Charta 1991-es elfogadása kodifikálta.
- A liberalizáció korlátozott maradt: a királyi előjogok fennmaradtak, a választási rendszer manipulálható volt, és a hadiállapotot csak 1991-ben oldották fel.
- A palesztin–jordániai törésvonal az 1970-es konfliktus után sem tűnt el, és a későbbi évtizedekben is meghatározta Jordánia belpolitikáját.

10.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső és külső tényezők vezettek az 1970-es palesztin–jordániai konfliktus kirobbanásához, és miért tekinthető a konfliktus egyszerre állam és nem állami szereplők közötti harcnak?
2. Hasonlítsa össze a jordániai és a palesztin narratívát a „fekete szeptember” értelmezésében: miben térnek el a hangsúlyok, és milyen bizonyítékok támasztják alá az egyes álláspontokat?
3. Miért korlátozta Jordánia részvételét az 1973-as arab–izraeli háborúban, és hogyan befolyásolta ez a döntés Jordánia regionális helyzetét?
4. Milyen gazdasági és politikai okok magyarázzák az 1989-es lázongásokat, és milyen korlátai voltak a politikai liberalizációnak a Nemzeti Charta elfogadása után?
5. Értékelje a jordániai monarchia túlélési stratégiáját az 1970-es konfliktustól az 1989-es liberalizációig: mely tényezők erősítették, és melyek gyengítették a királyi legitimitást?

10.4 Jordánia a 21. században

Amikor II. Abdullah 1999. február 7-én trónra lépett, apja, Huszajn király halála után olyan államot örökölt, amelyet a hidegháború évtizedeinek palesztin kérdése, az 1994-es izraeli békeszerződés, valamint a gazdasági liberalizáció és a szíriai–jordániai viszony alakított. A 21. századi Jordánia története egyszerre szól egy autoriter monarchia túléléséről, a gazdasági és vízügyi szűkösség kezeléséről, a szíriai menekültválság társadalmi terhéről, valamint arról, hogy a Hasemita Királyság miként próbálja megőrizni regionális szerepét a Jeruzsálem-kérdésben, a palesztin menekültek ügyében és a szomszédos konfliktusok árnyékában. A következőkben ezeket a folyamatokat a politikai intézmények, a gazdasági reformok, a vízhiány, a menekültválság, a külpolitika és a 2020-as évek belpolitikai feszültségei mentén tekintjük át, azzal a forráskritikai figyelemmel, amelyet a korábbi alfejezetek is alkalmaztak.

10.4.1 II. Abdullah és a jordán monarchia politikai keretei

II. Abdullah trónra lépése óta Jordánia alkotmányos monarchia, de az 1952. évi alkotmány és a későbbi módosítások alapján a király széles jogkörökkel rendelkezik: ő nevezi ki és menti fel a miniszterelnököt, feloszlathatja a Képviselőházat, kinevezi a Szenátus tagjait, és a

fegyveres erők főparancsnoka. A választott Képviselőház (majlisz an-nuvváb) törvényhozási jogköre korlátozott, a kormány politikáját elsősorban a király és a biztonsági intézmények irányítják. Ez a berendezkedés a 20. század végén is létezett (lásd Huszajn király és a fekete szeptember), de a 21. században a politikai reform kérdése állandó vita tárgya.

A 2000-es évek első évtizedében a király gazdasági liberalizációt és mérsékelt politikai nyitást hirdetett, amelyet „Jordánia az első” (Jordan First) elnevezéssel is illettek. A választási rendszer azonban továbbra is a vidéki, törzsi többségű körzeteket részesítette előnyben a városi, nagyobb arányban palesztin származású lakossággal szemben. A 2007-es és 2010-es választások alacsony részvétellel zajlottak, és a királyhoz hű, jobbára független jelöltek alkották a parlamenti többséget.

A 2011-es arab tavasz dokumentált eseményei Jordániában is tömegtüntetésekhez vezettek. A demonstrálók – akik között a törzsi hátterű munkanélküliek, a fiatalok és az iszlamista ellenzék egyaránt jelen volt – nem a monarchia felszámolását, hanem korrupcióellenes intézkedéseket, alkotmányos korlátozásokat, a kormányfő megválasztását és gazdasági reformokat követeltek. II. Abdullah több kormányt is lecserélt, 2011–2012-ben alkotmányos módosításokat fogadtak el, amelyek többek között létrehozták az Alkotmánybíróságot és a Független Választási Bizottságot, de a király alapvető jogkörei megmaradtak. A kutatói értékelés szerint a jordán „reform” elsősorban a rendszer stabilitásának megőrzését szolgálta, nem pedig tényleges hatalommegosztást eredményezett. Ez a vitatott értelmezés a jordán kormányzati narratíva szerint túlzó; Ammán szerint az ország a régió egyik legstabilabb politikai rendszere, amely alkotmányos keretek között folyamatosan reformálódik.

A 2016-os választási törvény nyílt listás, arányos elemet is tartalmazó rendszert vezetett be, és női kvótát is rögzített. A törzsi-vidéki felülreprezentáltság azonban fennmaradt, a parlamenti választásokat továbbra is a helyi, személyes kapcsolatok és a kormánypárti függetlenek dominálják. A 2024. évi választások (2024. szeptember 10.) dokumentált eredménye szerint az Iszlám Akció Front, a Muzulmán Testvériség jordániai politikai szárnya, a 138 fős Képviselőházban 31 mandátumot szerzett, ami a 2023–2024-es gázai háború miatt megnövekedett palesztin és iszlamista szimpátia jeleként értékelhető. Ez azonban nem jelentett kormányalakítási lehetőséget, mivel a király továbbra is saját híveit nevezte ki miniszterelnöknek.

10.4.2 Gazdasági reformok, szegénység és munkanélküliség

Jordánia természeti erőforrásokban szegény ország; az 1990-es évek végén a gazdaság erősen függött a külső segélyektől, a hazautalásoktól és a turizmustól. II. Abdullah a 2000-es években a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Világbank által támogatott gazdasági liberalizációt szorgalmazta: privatizálták a távközlési vállalatot, a bányászatot, az energiaszektort, és csökkentették az állami tulajdont. A dokumentált adatok szerint a 2000-es években a GDP növekedése időszakosan 5–8 százalék között mozgott, ám a növekedés nem oldotta meg a strukturális munkanélküliséget, különösen a fiatalok és a nők körében.

A 2008-as nemzetközi pénzügyi válság és az energiaárak emelkedése a jordán államháztartást súlyosan érintette. A kormány 2010–2018 között több IMF-programot is aláírt, amelyek adóemeléseket, az üzemanyag- és élelmiszer-támogatások csökkentését, valamint a közszféra béreinek mérsékelt emelését írták elő. Az intézkedések társadalmi elégedetlenséget váltottak ki: 2018 májusában a jövedelemadó-törvény tervezete ellen országos tüntetések zajlottak, és a miniszterelnök lemondott. A tüntetők elsősorban a középosztály, a törzsi hátterű állami alkalmazottak és a fiatalok köréből kerültek ki; követeléseik a korrupció felszámolására, az adóterhek igazságosabb elosztására és a közszolgáltatások javítására irányultak. A kormány végül visszavonta a vitatott adócsomag egyes elemeit, de a szélesebb gazdasági egyensúlytalanság megmaradt.

A 2020-as Covid-járvány a turizmus összeomlásához, a hazautalások csökkenéséhez és a költségvetési hiány növekedéséhez vezetett. A Világbank becslései szerint a jordán munkanélküliségi ráta a 2020-as évek elején 22–24 százalék körül mozgott, a fiatalok körében pedig meghaladta a 40 százalékot. A nők munkaerő-piaci részvétele a térségben az egyik legalacsonyabb. A 2022-es orosz–ukrán háború az élelmiszer- és energiaárakat tovább növelte; Jordánia gabonaimportjának jelentős része a fekete-tengeri térségből érkezett, ezért a háború közvetlenül érintette az élelmiszer-ellátást.

Mindezek következtében a jordán gazdaságpolitika a 2020-as években két szorítás között mozgott: egyfelől a nemzetközi hitelezők elvárásainak való megfelelés, másfelől a társadalmi béke megőrzése. A kormányok a közszféra béreinek visszafogását, a szociális támogatások célzottabbá tételét és a kisvállalkozások hitelezését ígérték, de a strukturális reformok dokumentáltan lassan haladtak. A gazdasági adatok értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy a jordán statisztikai hivatal adatai gyakran módszertani bizonytalanságot hordoznak, és a független kutatóintézetek becslései eltérhetnek a hivatalos adatoktól.

10.4.3 Vízhiány és vízpolitika

Jordánia a világ egyik leginkább vízhiányos országa. A dokumentált szakértői konszenzus szerint az egy főre jutó éves megújuló vízkészlet mintegy 100 köbméter alatt van, ami jóval az 500 köbméter/fő/év nemzetközi „vízhiány” küszöbérték alatti. A vízhiány egyszerre természeti, infrastrukturális és politikai probléma: az ország alig kap csapadékot, a felszíni vizek (a Jordan, a Yarmuk, a Zarqa) hozama ingadozó, a felszín alatti készleteket pedig túlzottan kitermelik.

A mezőgazdaság a vízfogyasztás mintegy 60–70 százalékát teszi ki, miközben a GDP-hez való hozzájárulása csekély. A 2000-es évek vízpolitikája a nagy infrastrukturális projektekre összpontosított: a Disi-vízadó kitermelése 2013-ban kezdődött, amely fosszilis vizet szállít a főváros és észak Jordánia ellátására. A projekt vitatott, mert a vízkészlet nem megújuló, és a kitermelés fenntarthatósága kétséges. Az Asz-szamra szennyvíztisztító üzem bővítése lehetővé tette a tisztított szennyvíz mezőgazdasági újrahasznosítását, ami fontos lépés volt. A Vörös-tenger–Holt-tenger csatorna (Red Sea–Dead Sea Water Conveyance) projektje, amely Izraelt, Jordániát és a Palesztin Hatóságot is magában foglalta volna, a 2010-es években elakadt; a jordán kormány 2021-ben bejelentette, hogy önállóan folytatja a sótalanító üzem és a sólévezetés előkészítését, de a projekt finanszírozása és megvalósítása bizonytalan.

A vízhiány regionális és társadalmi feszültségeket is szül. A szíriai menekültválság tovább növelte a vízigényt; az északi kormányzóságokban a vízellátás akadozik. Az illegális fúrások és a mezőgazdasági túltermelés ellenére a hatóságok korlátozottan tudják ellenőrizni a vízhasználatot. A kérdés értelmezésénél a szakirodalom egy része hangsúlyozza, hogy a vízhiány nem csupán természeti adottság, hanem vízgazdálkodási, intézményi és politikai döntések következménye is; mások a regionális vízmegosztást, elsősorban a Jordán folyó vízhozamának csökkenését okolják, amelyet a felső szakaszon Izrael, Szíria és Libanon vízkivételei befolyásolnak. Ez utóbbi érv a jordán kormányzati kommunikációban is megjelenik, de a nemzetközi vízügyi együttműködés dokumentált keretei (például az 1994-es békeszerződés vízügyi melléklete) nem biztosították a feszültség teljes feloldását.

10.4.4 A szíriai menekültválság és a társadalmi nyomás

A 2011-ben kezdődő szíriai polgárháború elől Jordániába menekülők hullámai a 21. századi jordán társadalom egyik legnagyobb demográfiai és humanitárius kihívását jelentették. A UNHCR regisztrált adatai szerint 2020 körül mintegy 660 ezer szíriai menekültet tartottak nyilván az országban, míg a jordán kormány ennél jóval magasabb, 1,3–1,5 milliós számot közölt, amely

magában foglalja a nem regisztrált és a korábban gazdasági okból érkezett szíriaiakat is. A pontos létszám vitatott, mert a menekültek egy része nem szerepel a nyilvántartásokban, és sokan időközben elhagyták az országot.

A menekültek ellátásában kulcsszerepet játszott a Zaatari tábor, amely 2012-ben nyílt meg, és idővel a világ egyik legnagyobb menekülttáborává vált, valamint az Azraq tábor (2014). A táborokban élő szíriaiak mindennapjai azonban csak a menekültpopuláció egy részét jellemzik: a szíriai menekültek többsége a városokban, elsősorban Ammánban, Irbidben és Zarqában telepedett le, gyakran albérletekben, nehéz körülmények között.

A jordán kormány kezdetben korlátozta a szíriaiak munkavállalását, ám a 2016-os „Jordan Compact" keretében – elsősorban az Európai Unió és más donorok nyomására – munkavállalási engedélyeket vezettek be, elsősorban a mezőgazdaság, az építőipar és a textilipar számára. A dokumentált adatok szerint a munkavállalási engedélyek száma jelentősen nőtt, de a szíriaiak formális munkaerő-piaci részvétele továbbra is alacsony maradt. A menekültek jogi helyzete rétegezett: a szíriaiak nem jordán állampolgárok, sokan nem rendelkeznek érvényes tartózkodási engedéllyel, a gyerekek egy része az oktatásból kimarad, és a nők különösen kiszolgáltatottak a munkaerőpiacon. A nemzetközi segélyezés pénzügyi nagyságrendjét a jordán kormány gyakran elégtelennek minősítette, hangsúlyozva, hogy a menekültválság terheit nagyrészt a jordán állam viseli.

A menekültválság társadalmi feszültségeket is generált. A magas munkanélküliség, a bérek csökkenése és a közszolgáltatások terhelése sok jordániai állampolgárban azt az érzést keltette, hogy a szíriaiak elveszik a munkalehetőségeket. A kutatások egy része azonban kimutatta, hogy a szíriai munkavállalók elsősorban olyan alacsony bérezésű szektorokban dolgoznak, amelyekben a helyiek nem szívesen vállalnak munkát, így a helyettesítési hatás korlátozott. A menekültekkel szembeni ellenséges vagy szolidáris attitűdök egyszerre vannak jelen; a könyv kerüli a menekültpopuláció kollektív minősítését, mivel a szíriai menekültek sem etnikailag, sem vallásilag, sem társadalmilag nem alkotnak homogén csoportot.

10.4.5 Regionális szerep, Jeruzsálem-kérdés és a 2023–2024-es gázai háború

Jordánia 1994 óta békeszerződést tart fenn Izraellel, de a palesztin kérdés a jordán társadalom és politika egyik legérzékenyebb ügye. A jordániai lakosság nagy része palesztin származású, akik közül sokan rendelkeznek jordán állampolgársággal, ugyanakkor sokan továbbra is menekültstátuszúak. A jordán kormány hivatalos álláspontja szerint a kétállami megoldás az egyetlen járható út, amely a palesztin állam megteremtését és a megszállt területekről történő izraeli kivonulást feltételezi. A megszállás kifejezést a jordán diplomácia – a nemzetközi közösség nagy részével együtt – használja arra a területre, amelyet Izrael 1967 óta ellenőriz; az izraeli kormányzat ezt vitatja.

A jeruzsálemi szent helyek feletti hasemita gondnokság dokumentált jordán szerepvállalás, amelyet az 1994-es izraeli–jordán békeszerződés 9. cikkelye is elismer, és amelyet a jordán uralkodó az iszlám szent helyek (elsősorban az Al-Aksza mecset és a Sziklatemplom) védelmeként értelmez. A jordán kormány 2017 után többször tiltakozott az izraeli hatóságok és a zsidó radikális csoportok templomhegyi tevékenysége ellen; a kérdés rendszeres feszültségforrás a két ország között.

A 2020-as Ábrahám-egyezmények – amelyek keretében több arab állam normalizálta kapcsolatait Izraellel – Jordániát óvatos álláspontra késztették. Ammán üdvözölte a normalizációs lépéseket, de hangsúlyozta, hogy azok nem helyettesítik a palesztin kérdés rendezését, és nem ismerte el az egyezményeket a palesztin jogok feladásaként. A jordán kormány a 2023. október 7-i Hamasz-támadás és az azt követő gázai háború kezdetén elítélte a palesztin civilek tömeges halálát, felszólította Izraelt az arányosság betartására, és visszahívta nagykövetét Tel-Avivból;

a diplomáciai kapcsolat azonban nem szakadt meg. A Hamasz megítélése eltérő: Jordánia hivatalosan 1999 óta nem engedi működni a szervezetet, és a Hamaszt nem tekinti legitim politikai szereplőnek, ugyanakkor a jordán kormány nem minden kontextusban alkalmazza a „terrorszervezet" minősítést, míg az Egyesült Államok és az EU a Hamaszt terrorszervezetnek tartja; ez a minősítési vita a 2023–2024-es háború alatt felerősödött.

A gázai háború társadalmi hatása Jordániában jelentős volt: Ammánban és más városokban tömegtüntetések zajlottak, a demonstrálók a palesztin szolidaritást és a jordán kormány erőteljesebb fellépését követelték. A biztonsági erők több esetben feloszlatták az izraeli nagykövetség környékén szervezett tiltakozásokat, ami a gyülekezési jog korlátozásának kérdését vetette fel. A kormány hivatalosan hangsúlyozta, hogy a tüntetések békés jellegét tiszteletben tartja, ugyanakkor a közbiztonság fenntartása érdekében fellép a zavargásokkal szemben. E két narratíva feszültsége a jordán nyilvánosságban ma is érzékelhető.

A 2024-es parlamenti választások eredményét sokan a gázai háború miatti palesztin szimpátia kifejeződéseként értelmezték. A Muzulmán Testvériséghez köthető Iszlám Akció Front megerősödése azt jelezte, hogy a palesztin ügy továbbra is mozgósító erő, még akkor is, ha a királyi kormányzat a palesztin kérdésben hagyományosan aktív diplomáciát folytat. A jordán külpolitika 2024–2025 folyamán hangsúlyosan a gázai humanitárius válság enyhítését, a segélyek bejuttatását és a tűzszünet előmozdítását szorgalmazta, miközben elutasította a palesztinok kitelepítésének terveit.

10.4.6 A 2021-es Hamza-ügy és a monarchián belüli hatalmi viták

A 2021. áprilisi Hamza-ügy dokumentált eseményei rámutattak a Hasemita uralkodóházon belüli feszültségekre. A jordán hatóságok bejelentették, hogy Hamza bin Huszajn herceget, a király féltestvérét, valamint több volt magas rangú tisztségviselőt „biztonsági okokból" letartóztattak. A kormányzati narratíva szerint a herceg külföldi támogatással, a törzsi elégedetlenséget kihasználva a monarchia stabilitását fenyegető tevékenységet folytatott. A herceget később házi őrizetbe helyezték, majd nyilvános levélben hűségnyilatkozatot tett, és a család rendezte a vitát.

Az ügy értelmezése vitatott: a jordán kormány a történteket nemzetbiztonsági fenyegetésként kezelte, és azt hangsúlyozta, hogy a puccskísérletet elhárították. A kritikus elemzők és az ellenzéki hangok szerint inkább a királyi családon belüli hatalmi harcról volt szó, amelyet a gazdasági válság és a törzsi elégedetlenség felerősödése indokolt, nem pedig tényleges hatalomátvételi kísérlet. A dokumentált tények (a letartóztatások, a herceg házi őrizete, a nyilvános megbékélés) világosak, de a vád mögött álló bizonyítékok nagy része nem nyilvános. A könyv ezért a kormányzati narratívát és a kritikus értelmezést párhuzamosan mutatja be.

A Hamza-ügy arra is rámutatott, hogy a jordán monarchia stabilitása nem csupán intézményi, hanem személyes és családi kötelékeken nyugszik; a királyi családon belüli konfliktusok a törzsi politikai hálózatokon keresztül gyorsan országos üggyé válhatnak. A 2020-as években a jordán politika egyszerre szembesült a gazdasági elégedetlenséggel, a regionális háborúk tovagyűrűző hatásaival és a királyi család belső vitáival – mindezek a rendszer stabilitását feszegették, de nem vezettek rendszerváltáshoz.

10.4.7 Források és bizonytalanságok

A 21. századi Jordánia történetére vonatkozó ismereteink elsődleges forrásai a jordán kormány hivatalos közleményei, törvényei, választási eredményei, a királyi beszédek, a nemzetközi szervezetek (UNHCR, Világbank, IMF, ENSZ) jelentései, valamint a civil szervezetek és folyamatos sajtótudósítások. A dokumentált tények közé tartoznak a trónváltás, a tüntetések időpontjai

és jelszavai, a törvénymódosítások, a választási eredmények, a menekülttáborok megnyitása és a békefolyamatra adott jordán reakciók. Ugyanakkor több kérdésben a források eltérnek vagy bizonytalanok.

A szíriai menekültek számára vonatkozó adatok pontatlanok, mert a regisztrált és a ténylegesen az országban tartózkodó személyek köre nem azonos; a jordán kormány és a UNHCR becslései eltérnek. A gazdasági statisztikák – különösen a munkanélküliség és a szegénység – módszertani bizonytalanságot hordoznak, a hivatalos adatok gyakran alacsonyabbnak mutatják a munkanélküliséget, mint a független kutatóintézetek. A 2021-es Hamza-ügy bizonyítékai nem hozzáférhetők, ezért az ügy értelmezése jelenleg is vitatott. A 2023–2024-es gázai háborúval kapcsolatos jordán kül- és belpolitikai lépések értékelése folyamatban van; a kormányzati és ellenzéki narratívák jelentősen eltérnek. A 2025–2026-os fejleményeket a könyv lezárásakor csak ellenőrzött források alapján lehet értékelni, ezért az itt szereplő adatok 2024–2025 elejéig dokumentáltak.

10.4.8 Rövid összefoglaló

- II. Abdullah 1999 óta uralkodik egy olyan monarchiában, ahol a király széles jogkörökkel rendelkezik, a parlament szerepe korlátozott, a reformok pedig eddig elsősorban a rendszer stabilitásának megőrzését szolgálták.
- A 2011-es arab tavasz Jordániában alkotmányos módosításokat és kormánycseréket kényszerített ki, de a rezsim túlélt; a 2018-as adóreform-tüntetések a gazdasági elégedetlenség erejét mutatták.
- A gazdaságot az IMF-programok, a privatizáció, az energia- és élelmiszerimport-függőség, a magas munkanélküliség és a 2020-as Covid-válság formálta; a 2020-as években a fiatalok és nők munkaerő-piaci helyzete kritikus.
- Jordánia a világ egyik legvízszegényebb országa; a vízhiányt a fosszilis vízkészletek, a szennyvíz-újrahasznosítás és tervezett sótalanítás próbálja enyhíteni, de a fenntarthatóság vitatott.
- A 2011 óta tartó szíriai menekültválság több százezer embert érintett; a menekültek jelentős része városokban él, a munkavállalási engedélyek rendszere fokozatosan bővült, de a jogi és társadalmi helyzet továbbra is bizonytalan.
- A Jordán Királyság 1994 óta békét tart fenn Izraellel, ugyanakkor a jeruzsálemi szent helyek feletti hasemita gondnokság és a palesztin kérdés a belpolitika és a külpolitika középpontjában áll; a 2023–2024-es gázai háború tüntetésekhez és a politikai iszlamista ellenzék megerősödéséhez vezetett.
- A 2021-es Hamza-ügy a monarchián belüli feszültségeket és a biztonsági intézmények szerepét világította meg; az ügy részletei vitatottak.

10.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi tényezők magyarázzák, hogy a jordán monarchia átvészelte a 2011-es arab tavasz tüntetéseit, miközben más köztársasági rezsimek megbuktak?
2. Hogyan hatott a gazdasági liberalizáció és az IMF-programok sora a jordán társadalom különböző csoportjaira, és milyen szerepet játszottak a 2018-as tüntetések a reformok korrigálásában?
3. Milyen forráskritikai nehézségek merülnek fel a szíriai menekültek számának és társadalmi-gazdasági hatásának értékelésekor?

4. Miért tekinthető a vízhiány Jordániában egyszerre természeti, infrastrukturális és politikai problémának, és milyen vitatott megoldási kísérletek születtek?
5. Hogyan próbálta II. Abdullah megőrizni a jeruzsálemi hasemita gondnokságot és a palesztin kérdésben hagyományos diplomáciai szerepét a 2020-as évek regionális konfliktusai közepette?

11 Szíria az ókortól az Oszmán korig

11.1 Az ókori Szíria

11.1.1 Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez?

Szíria mai területe a történeti Levante északi felét foglalja magában, és az ókorban soha nem alkotott a mai határoknak megfelelő, egységes politikai egységet. Az itt kibontakozó városi civilizációk, írásrendszerek, kereskedelmi hálózatok és birodalmi központok azonban a tágabb közel-keleti történelem alaprétegét képezik. Az ókori Szíria a mezopotámiai, anatóliai, egyiptomi és égei világ találkozási zónája volt: a termékeny partvidék és a sztyeppés belső területek közötti átmenet, amely egyszerre tette lehetővé a sűrű városiasodást, a karavánkereskedelmet és a nagyhatalmi versengést. E fejezet azt mutatja be, hogyan alakult ki e térségben a korai államiság, hogyan vált a föníciai partvidék a Földközi-tenger keleti medencéjének egyik legjelentősebb tengeri és kulturális közvetítőjévé, illetve hogyan olvadt be a terület fokozatosan az asszír, babilóniai, majd perzsa birodalmakba. A modern szíriai nemzeti történetírás számára e korszakok fontos hivatkozási pontokká váltak, ám ezeket a visszatekintő értelmezéseket meg kell különböztetni az ókori forrásokból rekonstruálható viszonyoktól.

11.1.2 Az ókori Szíria fogalma és földrajzi keretei

A mai Szíria területének ókori történetét a források alapján nem lehet egységes „szíriai” történelemként leírni. A **Szíria** név maga is görög–római eredetű, és az asszírok **Szubartu**, illetve a későbbi **Szíria provincia** megnevezéséhez kötődik; az ókori helyi lakosság saját városai, törzsei és nyelvei szerint azonosította magát. A földrajzi keretet a Földközi-tenger keleti partvidéke, a **Libanon és az Alavita-hegység** (a mai Nuszajri-hegység), az **Orontész (Nahr al-Aszi)** folyó völgye, a szíriai sztyeppe és a **Eufrátesz** nagy kanyarja jelölte ki. A csapadékos partvidéktől a félszáraz belső területekig húzódó átmenet meghatározta a településformákat: a tengerparti városok a tengeri kereskedelemből, a belső oázisvárosok a mezőgazdaságból és a karavánutakból, a sztyeppei sáv lakói pedig a pásztorkodó, időszakosan letelepedő életmódból éltek. A régészeti lelőhelyek – **Ebla (Tell Mardikh)**, **Ugarit (Rasz Samra)**, **Mari (Tell Hariri)**, **Katna (Tell Misrife)**, **Karkemis (Dzserablusz)** – kronológiája részben szöveges, részben rétegtani és radiokarbon-méréseken alapul, ezért az egyes események datálása több évtizedes bizonytalanságot is hordozhat.

Az ókori Szíria nem volt sem kizárólagosan „amorita”, sem kizárólagosan „arámi” vagy „föníciai” térség: a különböző nyelvű és életmódú csoportok egymás mellett éltek, és az etnikai hovatartozás helyett gyakran a város, a törzs vagy a dinasztia jelentette az elsődleges politikai azonosulást. A mai nemzeti történetírások – köztük a szíriai, a libanoni és az izraeli – gyakran saját előképeiket keresik az ókori városokban és népekben, ezért az olvasónak érdemes megkülönböztetnie a forrásokból igazolható állításokat az utólagos nemzeti konstrukcióktól.

11.1.3 Ebla és a kora bronzkori városi hálózat

Az i. e. 3. évezred közepén a mai Észak-Szíria területén sűrű, egymással versengő és kereskedő városállamok alakultak ki. A legfontosabb dokumentált központ **Ebla** volt, amelynek királyi levéltára – több mint tizenhétezer ékírásos agyagtábla – az i. e. 24. század körüli időszak gazdasági, diplomáciai és vallási életébe enged bepillantást. A táblák többsége sumer logogrammákat használó, helyi sémi dialektusban íródott, és a kutatók körében **eblai nyelvként** ismert. A levéltár anyaga dokumentálja a palota által ellenőrzött textil- és fémkereskedelmet, a földbirtokok kezelését, a füge, olíva, árpa és gyapjú elosztását, valamint a környező városokkal – többek között **Marival** és **Kis** városával – kötött szerződéseket. A szövegek a mai Észak-Szíria és a Felső-Eufrátesz-vidék városainak neveit is megőrizték, ami lehetővé teszi a kora bronzkori településhálózat részleges rekonstrukcióját.

Ebla politikai jelentőségét növeli, hogy a királyi palotát és a városfalakat monumentális méretűre építették ki, a város pedig legalább egyszer komoly pusztulást szenvedett, amelyet egyes kutatók az akkád uralkodók – **Sarrukín** vagy **Narám-Szín** – hadjáratával hoznak összefüggésbe. Ezt az értelmezést azonban nem minden szöveg támasztja alá közvetlenül: a pusztulási réteg összekapcsolása konkrét uralkodóval részben a mezopotámiai évnevek és a régészeti rétegtan egyeztetésén múlik, ezért vitatott. A dokumentált tény az, hogy az i. e. 23–22. század fordulóján a nagy szíriai városi központok egy része elpusztult vagy visszaszorult, s ezzel párhuzamosan a térség településszerkezete átalakult. Hogy ebben mekkora szerepe volt a mezopotámiai hódításnak, a belső lázadásoknak, a klímaváltozásnak vagy a sztyeppei csoportok mozgásának, nem dönthető el egyetlen forrástípus alapján.

Ebla példája arra is rámutat, hogy az ókori Szíria városai nem pusztán mezopotámiai vagy egyiptomi mintákat másoltak. A helyi uralkodói címek, az istennevek, a palota szervezete és a temetkezési szokások sajátos, a szíriai térségre jellemző vonásokat mutatnak. A **Hadda** (viharisten) és más helyi istenségek tisztelete, a királyi ősök kultusza, valamint a földközi-tengeri és mezopotámiai elemek keveredése mind arra utal, hogy a térség az i. e. 3. évezredben sem volt passzív befogadó, hanem saját intézményeivel és identitásaival rendelkező civilizációs központ.

11.1.4 Az amoriták és a középső bronzkori városállamok

Az i. e. 2. évezred elején a mezopotámiai források **amoritákként** emlegetik a szíriai és nyugat-mezopotámiai, sémi nyelvjárást beszélő, részben pásztorkodó csoportokat. Az „amorita” megnevezés a mezopotámiai írnokok kategóriája volt, és nem feltétlenül felelt meg egyetlen, önmagát egységesnek tekintő nép önelnevezésének. A források alapján az i. e. 19–18. század folyamán számos szíriai és mezopotámiai város élére amorita eredetű dinasztiák kerültek, többek között **Mari** városában is, amelyet **Zimrí-Lim** király levéltára tett híressé. A **mari levéltár** közel húszezer táblája a diplomáciai levelezés, a hadjáratok, a kereskedelem és a törzsi politika páratlan részletességű képét adja. A levelekből kirajzolódik, hogy a városi királyságok folyamatos szövetségkötésekkel, házassági kapcsolatokkal és katonai mozgósítással tartották fenn hatalmukat, miközben a sztyeppei törzsek hol szövetségesként, hol fenyegetésként jelentek meg.

A középső bronzkorban **Jamhad** központja, a mai Aleppó térségében található **Halab** volt az egyik legerősebb szíriai királyság. A Halabban tisztelt viharisten, **Hadad**, a térség egyik legfontosabb kultuszává vált, és temploma a későbbi évszázadokban is jelentős maradt. Ugyanebben az időszakban a tengerparti **Ugarit** és **Büblosz** növekvő kapcsolatot tartott fenn Egyiptommal és az égei világgal; ez a kapcsolat a második évezred közepén még szorosabbá vált. A **Hettita Birodalom** észak-szíriai terjeszkedése az i. e. 17–16. században új hatalmi tényezőt hozott, és Aleppó elfoglalása után a térség északi része hosszú időre a hettita–mitanni–egyiptomi versengés ütközőzónája lett.

A középső bronzkori Szíria politikai rendszereit tehát a városállamok és a területi királyságok együttélése jellemezte. A királyi paloták nemcsak katonai és adminisztratív központok voltak, hanem a kereskedelem, az építkezések és a kultusz szervezői is. A forrásokból jól látható a palotagazdaság és a törzsi, pásztorkodó közösségek közötti folyamatos tárgyalás, amely a későbbi korokban is meghatározta a szíriai belterületek és a sztyeppe viszonyát.

11.1.5 A késő bronzkor: Ugarit, a nagyhatalmi versengés és a tengeri népek

Az i. e. 16–12. század közötti késő bronzkorban a mai Szíria területe a kor nagyhatalmai – Egyiptom, a Hettita Birodalom, **Mitanni**, később Asszíria – közötti ütközőzóna és egyben a kor legfontosabb kereskedelmi útvonalainak színtere volt. A térséget nem egyetlen birodalom uralta, hanem kisebb királyságok sora, amelyek hol egyiptomi, hol hettita fennhatóság alá kerültek. A **karkemisi** és **kinzai** központok a hettita érdekszférához, míg **Kádes** és a levantei partvidék városai időszakosan egyiptomi befolyás alatt álltak. A **kádesi csata** (i. e. 1274 körül) az egyiptomi **II. Ramszesz** és a hettita **Muvatalli** közötti összecsapásként vonult be a forrásokba, és utána a két hatalom békeszerződést kötött. Az eseményt mindkét fél saját propagandájában győzelemként ábrázolta, ezért a csata menetét csak óvatosan lehet rekonstruálni; az azonban dokumentált, hogy a késő bronzkori Szíria a nagyhatalmi diplomácia tartós színtere volt.

E korszak legjelentősebb szíriai lelőhelye **Ugarit**, a mai **Rasz Samra** mellett fekvő tengerparti város. Az itt feltárt palota- és házi levéltárak több írásrendszer egyidejű használatát mutatják: az akkád nyelvű ékírásos diplomáciai levelezés mellett a helyi sémi nyelvjárást a kutatók által **ugariti ábécének** nevezett, ékírásos betűrendszerrel is rögzítették. Ez az írás az ábécés írások történetének egyik fontos állomása, mert mássalhangzójelei már nem szótagjelek, hanem önálló hangértékkel bíró betűk. Az ugariti szövegek között mitológiai és rituális költemények is fennmaradtak, amelyek a **Baál-ciklusként** ismertek. Baál, a vihar- és termékenységisten, a **Jammu** (tenger) és **Mótu** (halál) elleni küzdelme a földközi-tengeri és mezopotámiai vallási motívumok helyi változatát képviseli, és a kutatók számára fontos összehasonlító anyagot nyújt a bibliai szövegek értelmezéséhez is, anélkül hogy a két korpusz közvetlen függősége automatikusan bizonyítható lenne.

A késő bronzkori városok gazdasága szorosan kötődött a tengeri és szárazföldi kereskedelemhez. Ugarit szövegei ciprusi, egyiptomi, krétai és anatóliai árucikkeket említenek, ami a kelet-mediterrán cserehálózat sűrűségét jelzi. A **tengeri népek** néven ismert, változó összetételű csoportok i. e. 1200 körüli támadásai és vándorlásai a források szerint több part menti várost elpusztítottak vagy megrendítettek; a régészeti pusztulási rétegek és a szöveges utalások alapján a térség településszerkezete a késő bronzkor végén jelentősen átalakult. Hogy a pusztulásokat pontosan kik okozták, mekkora szerepe volt a tengeri támadásoknak, a belső felkeléseknek, az éhínségnek vagy a klímaingadozásnak, továbbra is a kutatás vitatott kérdése. A dokumentált tény az, hogy a késő bronzkori palotagazdaságok sora megszűnt, és a korai vaskorban új települési és politikai minták jelentek meg.

11.1.6 A föníciai partvidék

A késő bronzkor összeomlása után a levantei partvidék északi részén olyan városok váltak meghatározóvá, mint **Büblosz**, **Türosz** és **Szidón**. Lakóikat a görög források **föníciaiaknak** nevezték; ők magukat elsősorban városuk polgáraiként azonosították, és nem alkottak közös föníciai államot. A föníciai városok a tengeri kereskedelemre és a hajózásra építették jólétüket, és az i. e. 1. évezred első felében a Földközi-tenger széles térségében hoztak létre telepeket – a legismertebb **Karthágó** (a hagyomány szerint i. e. 814 körül alapítva, bár a korai dátum vitatott). A föníciai hajósok és kereskedők szerepe a nyugat-mediterrán fémkereskedelemben, a

bíborfesték előállításában és a luxuscikkek közvetítésében dokumentált, bár a források gyakran görög vagy asszír szemszögből ábrázolják őket.

A föníciai ábécé – pontosabban a partvidéki városokban használt, lineáris mássalhangzóírás – az írástörténet egyik legnagyobb hatású újítása. Ennek az írásnak a változatai terjedtek el a Földközi-tenger térségében, és közvetett mintájává váltak a görög és később a latin ábécének is. Ez az állítás az írásrendszerek formai és hangértékbeli összehasonlításán alapul, és a tudományos konszenzus részét képezi. Ugyanakkor az ábécé „föníciai” elnevezése modern tudományos konvenció: a helyi használat és az átvétel pontos földrajzi és időbeli útvonala ma is vita tárgya. A partvidéki városok politikai szervezete királyság, városi tanács és templomi intézmények kombinációja volt, és az asszír hódítás után is megőriztek bizonyos helyi autonómiát, amennyiben adót fizettek és a birodalmi érdekeket nem veszélyeztették.

11.1.7 Az arámok és a belső területek királyságai

A késő bronzkor végétől a belső szíriai és felső-mezopotámiai területeken **arám nyelvű** közösségek és dinasztiák tűntek fel. Az arámok megnevezése a forrásokban **Ahlamú-arami** alakban is előfordul, ami arra utal, hogy a mezopotámiai és asszír írnokok gyakran összekapcsolták őket a sztyeppei pásztorkodó csoportokkal. Az i. e. 11–8. század között több arám királyság alakult ki a mai Szíria és a szomszédos térségek területén, köztük **Aram-Damaszkusz**, **Hamá**, **Bit-Adini** és **Szamal** (a mai Zincirli). **Damaszkusz** az i. e. 9–8. században a térség egyik legerősebb arám központja volt, és az asszír feliratokban **Adad-idri** és **Hazael** uralkodók hadjáratai kapcsán szerepel. A Biblia is ismeri a damaszkuszi királyokat, ami lehetővé teszi a szöveges párhuzamok vizsgálatát, ám a bibliai elbeszélések teológiai és irodalmi céljait figyelembe kell venni az értékelésnél.

Az arám nyelv fokozatosan a Közel-Kelet egyik legfontosabb közvetítő nyelvévé vált. Az asszír és későbbi birodalmak adminisztrációjában, a kereskedelemben és a diplomáciában egyaránt használták, a **birodalmi arám** pedig a perzsa korban hivatalos közigazgatási nyelv lett. Ez a nyelvtörténeti folyamat jól dokumentált, mert fennmaradtak arám nyelvű feliratok, szerződések, adminisztratív feljegyzések és későbbi bibliai szövegek is. Ugyanakkor az „arám” identitás terjedelme a forrásokban éppúgy változó, mint a későbbi „arab” megnevezésé: egyszerre jelölhetett nyelvi, törzsi, területi vagy politikai hovatartozást, és nem feltétlenül jelentett egységes néptudatot.

11.1.8 Asszír, babilóniai és perzsa uralom

Az i. e. 9. századtól az **Újasszír Birodalom** fokozatosan bekebelezte a szíriai államokat. III. **Sulmanu-asarídu** (a bibliai **Salmánasszár**) feliratai szerint több hadjáratot vezetett a szíriai királyságok ellen, és az i. e. 8. század második felére Asszíria a partvidéki városokat is adófizetésre kényszerítette. **Tukulti-apil-Ésarra** (a bibliai **Tiglat-Pileszer**) és **Szín-ahhé-eríba** alatt a térség tartományi rendszerré szerveződött: a helyi királyságokat megszüntették vagy asszír tartományokká alakították, a lakosság egy részét pedig az asszír birodalmi politika részeként áttelepítették. Az asszír források – évkönyvek, feliratok, palotadomborművek – részletesen beszámolnak a hadjáratokról, de ezek a birodalmi propaganda műfajába tartoznak, és a vereségeket, kudarcokat rendszeresen elhallgatják vagy átértelmezik.

Az Újasszír Birodalom összeomlása után a **Újbabilóni Birodalom** vette át a szíriai térség ellenőrzését az i. e. 7. század végén. **Nabu-kudurri-uszur** (a bibliai **Nabukodonozor**) hadjáratai a levantei partvidéket is érintették, és a babilóniai források szerint Türosz hosszú ostrom alatt állt. A babilóniai uralom alatt a terület közigazgatása és gazdasága továbbra is a birodalmi adóztatás és munkaerő-mozgósítás rendszeréhez kapcsolódott, miközben a helyi városok és templomgazdaságok bizonyos fokig működhettek. A mai Szíria területére vonatkozó

babilóniai forrásanyag azonban sokkal szűkebb, mint az asszír korszaki, ezért a 6. századi viszonyok rekonstrukciója nagyobb bizonytalanságot hordoz.

I. e. 539-ben **Nagy Kúrosz** perzsa uralkodó elfoglalta Babilont, és ezzel a szíriai területek is az **Akhaimenida Birodalom** részévé váltak. A perzsa közigazgatás a birodalmat **szatrapiákra** osztotta; a mai Szíria területének egy része az **Eufráteszen túli** (avar-nahará, görögül **Szíria**) szatrapiához tartozott. A perzsa uralom alatt az arám nyelv használata a közigazgatásban tovább erősödött, és a kereskedelem a birodalom belső békéjének köszönhetően fellendült. A tengerparti föníciai városok a perzsa flotta és hadsereg számára hajókat, matrózokat és mesterembereket biztosítottak; ezt a szerepüket a görög történetírók, elsősorban **Hérodotosz** említik, akinek beszámolói azonban görög forráshagyományba illeszkednek, és nem mindig egyeztethetők össze a helyi feliratos anyaggal.

Az Akhaimenida korszakban a szíriai belső területek falusi közösségei és városai a birodalmi adórendszer részeivé váltak, a perzsa elit pedig helyőrségeket és adminisztratív központokat tartott fenn. A térség vallási élete továbbra is sokszínű maradt: a helyi viharistenek, termékenység- és hegyi istenségek, a föníciai városi kultuszok, valamint a zsidó közösségek mellett a perzsa uralom nem hozott egységes vallási rendet. A korszakra vonatkozó régészeti anyag a sírmezők, éremleletek és pecsétlenyomatok révén folyamatosan bővül, de a mindennapi élet részletei – különösen a falusi társadalom, a nők, a rabszolgák és a pásztorkodó csoportok esetében – jóval kevésbé ismertek, mint a birodalmi adminisztráció működése.

11.1.9 Források és bizonytalanságok

Az ókori Szíria rekonstrukciója több, egymástól eltérő forrástípusra támaszkodik: régészeti rétegtanra, radiokarbon-mérésekre, ékírásos táblákra, királyi feliratokra, gazdasági és jogi szövegekre, valamint későbbi görög, római és bibliai elbeszélésekre. Az eblai, mari és ugariti levéltárak elsődleges források, mert az egykori intézmények működése közben keletkeztek; ezek azonban a palotai elitek nézőpontját tükrözik, és nem adnak közvetlen képet a lakosság többségének életéről. Az asszír évkönyvek és királyfeliratok ugyancsak elsődleges források, ám műfajukból adódóan propaganda-elemeket tartalmaznak; a bennük közölt hadjáratok, áldozatszámok és hódítások ezért nem kezelhetők pártatlan beszámolóként.

A kronológia az i. e. 2. évezred közepéig több helyen bizonytalan. A mezopotámiai évnevek, holdfogyatkozási adatok és régészeti rétegek összehangolása alapján a kutatók úgynevezett „középső”, „rövid” vagy más kronológiákat alkalmaznak; ennek következtében egyes események datálása akár fél évszázaddal is eltérhet. A késő bronzkori pusztulások és a „tengeri népek” támadásainak értelmezése élénk tudományos vita tárgya: a szövegekből nem dönthető el, hogy a támadások oka vagy következménye volt-e a városi rendszer gyengülésének. A föníciai terjeszkedés kezdetei és Karthágó alapításának hagyományos dátuma szintén vitatott, mert a korai görög források késeiek, a régészeti anyag pedig nem mindig támogatja a hagyományos időrendet.

A mai szíriai történetírás számára az ókori korszak részben nemzeti előtörténetként jelenik meg: az eblai civilizációt, Damaszkusz folyamatos lakottságát vagy az arám nyelvet a szíriai identitás korai jelének tekinthetik. Ez a keretezés emlékezetpolitikai állítás, nem pedig a forrásokból közvetlenül következő tény. Hasonlóképpen, a nyugati és izraeli tudományosságban a bibliai szövegek és az ugariti mitológia összevetése időnként olyan közvetlen kapcsolatot sugall, amelynek mértéke és természete ma is vitatott. A fejezet ezért megkülönbözteti a dokumentált tényeket, a régészeti rekonstrukciót, a tudományos konszenzust és a nemzeti értelmezési kereteket.

11.1.10 Rövid összefoglaló

- A mai Szíria területe az ókorban soha nem volt egységes „szíriai” állam; a térséget városállamok, területi királyságok és birodalmi tartományok sora alkotta.
- A kora bronzkori **Ebla** levéltára dokumentálja a helyi sémi nyelvű palotagazdaság, kereskedelem és diplomácia működését az i. e. 3. évezredben.
- A középső bronzkorban az **amorita** dinasztiák és a **mari levéltár** korában a városi királyságok a sztyeppei törzsekkel való tárgyalás és a nagyhatalmi szövetségek rendszerében éltek.
- A késő bronzkorban a térség egyiptomi, hettita és mitanni befolyás alatt álló kisebb királyságokra oszlott; **Ugarit** írásos hagyatéka és **Baál-mitológiája** a korabeli kultúra egyik legfontosabb forrása.
- A késő bronzkor végi pusztulások után a föníciai partvidék városai a tengeri kereskedelmet és az ábécé elterjedését közvetítették a Földközi-tenger térségében.
- A belső területeken az i. e. 1. évezred elején arám királyságok alakultak; **Damaszkusz** az asszír források szerint a térség egyik vezető hatalma volt, az arám nyelv pedig hivatalos és kereskedelmi nyelvvé vált.
- Az **Újasszír**, majd az **Újbabilóni Birodalom** fokozatosan tartományi rendszerré szervezte a szíriai területeket; a források birodalmi szemszögűek, ezért kritikával olvasandók.
- I. e. 539-től a térség az **Akhaimenida Birodalom** része lett, ami a szatrapia-közigazgatás, az arám adminisztráció és a perzsa katonai-kereskedelmi hálózat időszaka volt.

11.1.11 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem lehet a mai Szíria ókori történetét egyetlen birodalom vagy egyetlen „nép” történeteként leírni?
2. Hogyan egészíti ki az eblai, mari és ugariti levéltár anyaga a mezopotámiai és egyiptomi forrásokat, és milyen korlátai vannak ezeknek a szövegeknek?
3. Milyen módszertani óvatossággal kell olvasni az asszír királyfeliratokat és a görög–római „föníciai” beszámolókat?
4. Hogyan változott a szíriai térség politikai szervezete a városállamok korától az asszír tartományi rendszeren át a perzsa szatrapiáig?
5. Mi a különbség a dokumentált régészeti tény, a kronológiai becslés és a modern nemzeti emlékezetpolitikai értelmezés között az ókori Szíria kapcsán?

11.2 Róma, Bizánc és az iszlám hódítás

Az előző alfejezet a hellenisztikus Szíria politikai töredezettségét és kulturális átalakulását mutatta be. Itt azt vizsgáljuk, miként illeszkedett be a térség a római–bizánci birodalmi rendszerbe, hogyan vált a kereszténység egyik legkorábbi és legváltozatosabb központjává, és milyen feltételek között került a 7. században arab uralom alá. A korszak eseményei azért meghatározóak, mert a római provincia határai, a Palmüra által összekapcsolt sivatagi kereskedelem, a szíriai keresztény hagyományok és az Omajjád kalifátus damaszkuszi központja hosszú távú mintákat hoztak létre. A római–bizánci Szíria nem volt „görög” vagy „római” a mai nemzeti identitások értelmében; a lakosság soknyelvű, sokvallású és erősen lokális kötődésű volt, miközben a birodalmi elitek a városi központokon keresztül kormányoztak.

11.2.1 Római Szíria: a provincia megszervezése

A Római Birodalom i. e. 64–63-ban, Pompeius keleti hadjárata nyomán szervezte meg **Syria** provinciát, miután a Szeleukida Birodalom maradványait felszámolta. A provincia magában foglalta a mai Szíria nyugati, sűrűn lakott részét, a Földközi-tenger partvidékét, valamint az Eufrátesz felső folyásáig terjedő belső területeket. A provincia fővárosa **Antiókhia** (görögül Antiokheia, ma a törökországi Antakya) lett, amely már a hellenisztikus korban a térség legnagyobb városa volt, és a római korban a birodalom harmadik-negyedik legnépesebb településeként tartották számon. A provincia kormányzója általában consuli rangú helytartó (legatus Augusti pro praetore) volt, ami jelzi, hogy Róma stratégiailag kulcsfontosságúnak tekintette a területet a Parthus Birodalommal szembeni határvédelemben.

A római uralom első két évszázadában a szíriai városok – Damaszkusz, Apameia, Emesza (Homsz), Laodikeia (Latakia) és mások – viszonylagos önállóságot élveztek helyi ügyeikben. A görög nyelv a közigazgatás és a kereskedelem nyelve volt, de a vidéki lakosság továbbra is arámi/szír nyelvjárásokat beszélt, és a partvidéki föníciai örökség is továbbélt bizonyos kulturális formákban. A hellenisztikus poliszok mintájára működő városi tanácsok, a **boulé** és a helyi előkelők rendszere a római közvetett kormányzás alapját képezte. A provincia adóbevételei jelentősek voltak, amit a mezőgazdaság – olajbogyó, szőlő, gabona –, a kézműipar és a kelet–nyugati kereskedelem biztosított.

A római korszakban a lakosság vallási térképe rendkívül tarka volt. A hellenisztikus időszakban elterjedt görög istenek mellett tovább éltek a helyi sémi istenségek: **Baalbek** (Heliopolisz) hatalmas szentélykörzete Jupiter-Héliosz és a helyi Baál-Hadad kultuszát ötvözte; Damaszkuszban Hadad, Emeszában a napisten Elagabalosz tisztelete volt jellemző. A zsidó közösségek – különösen Galileában és a mai dél-szíriai térségben – szintén jelentős lélekszámúak voltak, és a diaszpóra részeként kereskedelmi hálózatokat működtettek. A császárkultusz hivatalos állami vallásként működött, de a gyakorlatban a helyi vallásokkal párhuzamosan érvényesült, és a római hatóságok általában tolerálták a helyi istentiszteletet, amíg az nem sértette a politikai lojalitást.

Fontos hangsúlyozni, hogy a római Szíria nem volt „szíriai” a modern nemzeti értelemben. A provincia határai birodalmi adminisztratív egységet jelöltek, nem pedig etnikai vagy nyelvi egységet. A „szíriai” (syrius) megjelölés a földrajzi származásra utalt, és a birodalom más részein semleges vagy akár pejoratív felhangot is kaphatott. A mai történészi értelmezés szerint a provincia lakói elsősorban városi polgárokként, vallási közösség tagjaiként és birodalmi alattvalókként azonosították magukat, nem pedig „szíriai nemzetként”.

11.2.2 Palmüra: a sivatagi karavánváros felemelkedése és bukása

A szíriai sivatag és a termékeny félhold találkozásánál fekvő **Palmüra** (görögül Palmyra, arámul Tadmur) a Kr. u. 1–3. században vált a térség egyik leggazdagabb kereskedővárosává. Az oázisváros a hellenisztikus korban még kis település volt, de a római uralom alatt a kelet–nyugati karavánkereskedelem kulcscsomópontjává nőtte ki magát. A Palmürán átvezető útvonal a Földközi-tenger partvidékét kötötte össze a mezopotámiai és perzsa-öbölbeli piacokkal; a karavánok selymet, fűszereket, drágaköveket, illatszereket és más luxuscikkeket szállítottak. A város vezető rétege, a **palmürai arisztokrácia** – részben arámi, részben hellenizált gyökerű családok – hatalmas vagyonra tett szert, és a római kormányzat gyakran kliensállamként kezelte a várost, amely névleg a provincia része volt, de belső ügyeit saját maga intézte.

A város fénykora a 2. század végén és a 3. század első felében érkezett el. A romok – a hosszú oszlopsor, a Baál temploma, a színház, a tetrapülon – ma is tanúskodnak a hellenisztikus-római és helyi sémi építészeti hagyományok ötvöződéséről. A palmürai feliratok kétnyelvűek: a görög mellett a palmürai arámi nyelvjárást használták, ami a helyi identitás megőrzésére utal.

A 3. század közepén a Római Birodalom belső válságai – katonai anarchia, a szászánida Perzsia támadásai – lehetőséget teremtettek Palmüra számára. **Odenathus** (Udaynath), a város fejedelme, a római császár hű szövetségeseként sikeresen vette fel a harcot a szászánida I. Sápur ellen, és a római Kelet tényleges urává vált. Halála után felesége, **Zenobia** (görögül Zenobia, arámul Bath-Zabbai) vette át a hatalmat kiskorú fia nevében. Zenobia rövid idő alatt kiterjesztette befolyását Egészen Egyiptomig és Kis-Ázsia egyes részeiig, és 270 körül önálló uralkodóként lépett fel, amit a római központi hatalom lázadásként értelmezett.

Aurelianus császár 272-ben indított hadjáratot Palmüra ellen. A város elfoglalása után Zenobiát fogságba ejtették, és a Rómában rendezett diadalmenetben szerepelt; a későbbi sorsáról szóló ókori beszámolók ellentmondóak. A várost először kíméletesen kezelték, de egy 273-as felkelés után a római hadsereg feldúlta, és Palmüra soha többé nem nyerte vissza korábbi jelentőségét. A bukás okai között a római újrarendeződés mellett a kereskedelmi útvonalak fokozatos áthelyeződését is említeni kell: a sivatagi karavánutak helyett egyre inkább a tengeri szállítás vált meghatározóvá, és a 4. századra Palmüra regionális jelentősége visszaszorult.

A Zenobia alakja köré fonódó történetek a későbbi európai és közel-keleti emlékezetben erősen mitizálódtak. A római történetírók – például a Historia Augusta – részben elfogultan, a „lázadó királynő” toposzát használva ábrázolták; a modern kutatás óvatosan kezeli ezeket a forrásokat. A palmürai női uralom ténye dokumentált, de a részletek – a hadjáratok lefolyása, a bukás körülményei – részben homályosak.

11.2.3 A kereszténység térhódítása a szíriai térségben

A kereszténység legkorábbi közösségei közé tartoztak a szíriai és palesztinai gyülekezetek. Az Újszövetség szerint Pál (Saul) Damaszkuszban tért meg, és a városban már az 1. században létezett keresztény közösség. **Antiókhia** volt az a hely, ahol a tanítványokat először nevezték keresztényeknek, és a város hamarosan a pogány misszió egyik központjává vált. A 2–3. század folyamán a kereszténység elsősorban a városokban terjedt, a vidéki lakosság körében lassabban. A római állam időnként üldözte a keresztényeket, de a szíriai tartományokban az üldözések intenzitása változó volt, és a helyi hatóságok gyakran vonakodtak fellépni.

A 4. század elején a kereszténység jogi helyzete gyökeresen megváltozott: a 313-as milánói ediktum (pontosabban a császári tolerancia-rendelet) után legálissá vált, majd Nagy Konstantin és utódai egyre inkább támogatták. A 325-ös nikaiai zsinat a keresztény ortodoxia alapjait fektette le, de a szíriai térség hamarosan a teológiai viták egyik fő színterévé vált. A szír nyelvű keresztények – akik a görög mellett a helyi arámi nyelvjárást használták liturgikus nyelvként – saját teológiai iskolákat hoztak létre. **Edessza** (arámul Urhay, ma a törökországi Şanlıurfa) és **Niszibisz** a szír nyelvű keresztény oktatás központjává vált.

Az 5. században a krisztológiai viták – Jézus Krisztus isteni és emberi természetének viszonyáról – megosztották a szíriai kereszténységet. Az efezusi (431) és a khalkédóni (451) zsinatok nyomán kialakult irányzatok közül a szíriai keresztények egy része ragaszkodott a **miafizita** (gyakran, de vitatottan monofizitának nevezett) álláspontho z, amely szerint Krisztusnak egyetlen, isteni és emberi elemekből összetett természete van. Más közösségek a khalkédóni ortodoxiát követték, míg a **nesztoriánusnak** nevezett (ma gyakran „keleti szír egyháznak” mondott) irányzat a két természet viszonylagos elkülönülését hangsúlyozta. E megnevezések a későbbi viták és a másik fél által adott címkék, ezért a mai történészek óvatosan használják őket. A lényeg az, hogy a szíriai keresztény közösségek a 4–5. századtól nem alkottak egységes szervezetet, hanem párhuzamos egyházi hierarchiák és teológiai hagyományok alakultak ki.

A szerzetesség és a remeteség a szíriai térség egyik sajátos hozzájárulása volt a kereszténység történetéhez. A 4–5. században a vidéki területeken, a hegységekben és a sivatag szélein remeték

és szerzetesi közösségek telepedtek le. **Szent Simeon oszlopos remete** (Szimeón Sztulitész, †459) a mai Aleppó közelében évtizedeken át egy oszlop tetején élt, és már életében zarándokok tömege látogatta. Oszlopos szentélye a későbbi bizánci építészet egyik legmonumentálisabb emléke lett, ami jól mutatja a szíriai keresztény vidék vallási és gazdasági erejét.

A pogány kultuszok azonban nem tűntek el egyik napról a másikra. A 4–5. században még működtek hagyományos szentélyek, és a vidéki lakosság körében a kereszténység terjedése fokozatosan, helyenként csak a 6. századra teljesedett ki. A keresztény térítés gyakran a császári törvények tiltó intézkedéseivel párhuzamosan haladt, de a hétköznapi vallásgyakorlatban a régi szokások még sokáig fennmaradtak.

11.2.4 Bizánci Szíria: adók, háborúk és vallási feszültségek

A Római Birodalom nyugati felének hanyatlása után a keleti provinciák – köztük Szíria – tovább éltek a **Bizánci Birodalom** (a mai tudomány által használt elnevezés; a kortársak önmagukat továbbra is rómaiaknak nevezték) keretei között. A 4–6. században Szíria a birodalom egyik leggazdagabb és legnépesebb tartománya volt. A mezőgazdasági termelés az olajbogyó- és bortermelésre épült; a szíriai olívaolajat az egész Földközi-tenger térségében értékesítették. A városok – Antiókhia, Damaszkusz, Apameia, Laodikeia – műhelyei üveget, textilt, fémtárgyakat és mozaikokat állítottak elő. A vidéki jólét emlékei Észak-Szíria úgynevezett „holt városai”, amelyek a késő ókorban virágzó mezőgazdasági települések voltak, majd több évszázados hanyatlás után elnéptelenedtek; régészeti feltárásuk fontos forrás a késő antik gazdaság megismeréséhez.

A bizánci korszakban a szíriai tartományok terhei növekedtek. A központi adóztatás szigorú volt, és a határvédelem – különösen a keleti, szászánida front – folyamatos katonai kiadásokat igényelt. A 6. században a bizánci–szászánida háborúk többször sújtották a térséget: 540-ben I. Khoszrau seregei elfoglalták és kifosztották Antiókhiát, ami óriási csapás volt a város és a környék számára. A 7. század elején a két birodalom közötti nagy háború (613–628) során a szászánida hadsereg mélyen benyomult a bizánci területekre, és 614-ben elfoglalta Jeruzsálemet, majd átmenetileg Szíria nagy részét is. Hérakleiosz császár 627–628-as ellentámadása visszaállította a bizánci uralmat, de a háború mindkét birodalmat kimerítette, és a szíriai városok, falvak jelentős pusztítást szenvedtek.

A vallási feszültségek aláásták a bizánci központi hatalom legitimitását a szíriai lakosság egy része körében. A khalkédóni egyházi irányvonalhoz ragaszkodó konstantinápolyi udvar és a szíriai miafizita közösségek közötti konfliktus időnként kényszerintézkedésekhez vezetett. A miafizita püspököket és szerzeteseket többször száműzték, kolostorokat zártak be, ami sérelmi emlékezetet alakított ki. Ugyanakkor a vidéki lakosság számára a teológiai különbségek gyakran kevésbé voltak fontosak, mint a helyi egyházi vezetők által közvetített társadalmi kötődések. A zsidó közösségek helyzete a bizánci uralom alatt romlott: a 6. századból ismertek kényszerkeresztelésekről és zsinagógák bezárásáról szóló, részben vitatott beszámolók. A szíriai zsidóság a városokban és falvakban egyaránt jelen volt, és a bizánci hatóságokkal való viszonya eseményenként változott.

11.2.5 Az arab hódítás és a bizánci uralom vége

A 7. század elején az Arab-félszigeten új vallási és politikai mozgalom jött létre: az **iszlám**. Mohamed próféta (meghalt 632-ben) halála után az arab törzsek katonai terjeszkedésbe kezdtek, amelyet a kortárs források részben vallási indíttatású hódításként, részben a rablóhadjáratok és a törzsi mobilitás hagyományos mintájaként írnak le. A források értelmezése vitatott; a mai történészi konszenzus szerint a vallás és a gazdasági-politikai tényezők egyaránt szerepet játszottak.

A szíriai térség elleni arab támadások 634 körül kezdődtek. A döntő ütközetre a **jarmúki csatában** került sor, amelynek pontos dátuma bizonytalan: a források többsége szerint 636-ban, de egyes rekonstrukciók 637-re teszik. A bizánci hadsereg megsemmisítő vereséget szenvedett, és Hérakleiosz kénytelen volt feladni a tartományt. Az arab seregek ezután sorra foglalták el a szíriai városokat. Damaszkusz 635-ben vagy 636-ban, Jeruzsálem 638-ban került arab kézre; Antiókhia is elesett. A városok gyakran szerződéses megadással kapituláltak, ami azt jelenti, hogy a lakosság adófizetés és meghatározott feltételek ellenében biztonságot kapott. A feltételek pontos tartalma későbbi forrásokból ismert, és részben idealizált; a „megadási szerződések” hagyománya a muszlim jogban is tovább formálódott.

Az arab hódítás jellegéről éles viták folynak a mai történetírásban. A kora iszlám források – amelyek többségét évszázadokkal az események után jegyezték le – gyakran hangsúlyozzák a hódítók fegyelmezettségét és a helyi lakosság együttműködését. A keresztény források ezzel szemben pusztításról, menekültekről és templomok elvételéről tudósítanak. A régészeti bizonyítékok szórványosak, de a városok pusztulásának mértéke vitatott. A legvalószínűbb kép szerint a hódítás viszonylag gyors volt, de nem egységes hadjárat, hanem több, párhuzamosan zajló katonai vállalkozás eredménye. A helyi lakosság egy része – különösen a miafizita keresztény közösségek – nem feltétlenül tekintette rosszabbnak az arab uralmat a bizánci adóztatásnál és valláspolitikánál; mások viszont a bizánci rendszer helyreállításában reménykedtek.

A hódítás után Szíria az arab **kalifátus** (a próféta utódainak birodalma) részévé vált. A korai kalifák – Omár, Oszmán, Ali – alatt a tartományt katonai kormányzók irányították. A muszlim arab csapatok helyőrségi városokat alakítottak ki, de a szíriai városokban kezdetben nem használtak erőszakos térítést. A nem muszlim lakosok – keresztények, zsidók, zoroasztriánusok – megtarthatták vallásukat, de adót kellett fizetniük; ez a rendszer a későbbi jogi irodalomban **dhimmi** (védett népek) státuszként intézményesült, amelynek részletei azonban csak fokozatosan alakultak ki, és a gyakorlatban koronként, helyenként változtak.

11.2.6 A damaszkuszi kalifátus kialakulása

Az arab hódítás után Szíria politikai súlya gyorsan megnőtt. **Muávija** (Mu āwiya ibn Abī Sufyān), az Omajjád család tagja, már a 640-es évektől Szíria kormányzójává vált, és Damaszkuszt tette hatalmi központjává. Az első muszlim polgárháború (az ún. **fitna**) során Ali kalifa és Muávija hívei közötti konfliktus 661-ben Ali meggyilkolása után Muávija kalifává történő elismerésével zárult. Ezzel kezdetét vette az **Omajjád kalifátus** (661–750), amelynek első fővárosa Damaszkusz lett.

A damaszkuszi kalifátus jellemzője a folyamatosság és az alkalmazkodás kettőssége volt. A közigazgatás kezdetben nagymértékben támaszkodott a bizánci és szászánida hivatali gyakorlatra: a hivatalos iratok nyelve a tartományokban görög és szír (arámi) maradt, a pénzverés pedig bizánci mintákat követett. Az arab katonai elit viszonylag elkülönült a helyi lakosságtól, és a hadsereg ellátása adóbevételekből történt. A 7. század végén, **Abd al-Malik** kalifa (uralk. 685–705) reformjai fokozatosan arabosították az adminisztrációt: a hivatalos nyelv arab lett, új, iszlám feliratú pénzeket vezettek be, és megkezdődött a Jeruzsálemben a Sziklamecset (Kubbat asz-Szakhra) építése, amely az iszlám birodalom vizuális önmeghatározásának fontos állomása volt.

Szíria az Omajjád kalifátus alatt nem periféria, hanem a birodalom centruma lett. Damaszkusz, a provincia volt fővárosa most birodalmi fővárosként működött; a szíriai városok – különösen a partvidéki kikötők és a belső kereskedelmi csomópontok – élvezték a terjeszkedő muszlim világ előnyeit. Ugyanakkor a szíriai lakosság többsége még évszázadokig keresztény maradt; az iszlamizáció lassú, fokozatos folyamat volt, amely csak a 9–11. században vált meghatározóvá. Az arab nyelv terjedése is hosszú időt vett igénybe, bár a közigazgatási arabosítás és a muszlim

elit jelenléte elősegítette a nyelvi váltást. A 750-es abbászida fordulat után a kalifátus központja keletre, Irakba helyeződött át, és Szíria tartományi szerepe módosult, de a damaszkuszi Omajjád örökség – a birodalmi igazgatás, a vallási reprezentáció és a muszlim Szíria keretei – a későbbi korszakokban is hatott.

11.2.7 Források és bizonytalanságok

A római és bizánci Szíria történetére vonatkozó ismereteink alapvetően három forrástípusra épülnek: ókori történetírók műveire, feliratokra és régészeti leletekre. A római kori eseményekről – például Pompeius hadjáratáról vagy a palmürai lázadásról – elsősorban görög és latin szerzők (Sztrabón, Iosephus Flavius, Cassius Dio, a Historia Augusta) tudósítanak, de ezek a szerzők gyakran elfogultak, és a számok – hadsereg mérete, áldozatok – inkább becslések, mint dokumentált adatok. A feliratok – különösen Palmürában – közelebb visznek a mindennapi élethez, de az egyes feliratok értelmezése is vitatott.

A kereszténység szíriai térhódításáról szóló források nagy része egyházi jellegű: püspöki listák, zsinati akták, szentéletrajzok. Ezek az iratok teológiai és intézményi érdekeket tükröznek, ezért a belőlük levont térítéstörténeti következtetések óvatosságot igényelnek. A „holt városok” régészeti anyaga viszont viszonylag jól dokumentálja a késő ókori vidéki gazdaságot, de a lakosság számáról csak nagyságrendi becslések léteznek.

A 7. századi arab hódítás forráshelyzete a legnehezebb. A kortárs, nem muszlim források (például szír krónikák, örmény történetírók) töredékesek, és gyakran csak évtizedekkel később keletkeztek. Az iszlám hagyományban a hódításról szóló beszámolók zöme a 8–9. századi gyűjteményekben maradt fenn, amelyeket a szerkesztők saját koruk jogi és teológiai vitái szerint alakítottak. Emiatt a jarmúki csata pontos lefolyása, a megadási szerződések tartalma és az arab hadsereg létszáma tudományosan nem rekonstruálható pontosan; a ma elfogadott kép valószínűségi jellegű. A régészeti bizonyítékok – városi rétegek, pusztulási nyomok – szintén nem teszik lehetővé a hódítás erőszakosságának mértékének egyértelmű meghatározását. A „dhimmi” rendszer korai formája szintén forráskritikai viták tárgya: a későbbi jogi irodalom visszavetíti az intézményesült szabályokat, de a 7. századi gyakorlat sokkal képlékenyebb volt.

11.2.8 Rövid összefoglaló

- I. e. 64-ben Pompeius megszervezte Syria provinciát, amely a Római Birodalom keleti határvédelmének kulcsfontosságú eleme lett; a provincia lakossága soknyelvű és sokvallású volt, identitása elsősorban lokális és birodalmi keretekben értelmezhető.
- Palmüra a római korban a sivatagi karavánkereskedelem központjává vált; Zenobia 270 körüli hatalomátvétele és a Rómától való elszakadási kísérlete Aurelianus 272–273-as hadjáratával bukott meg, majd a város elvesztette korábbi jelentőségét.
- A kereszténység a szíriai térségben a legkorábbi központjai közé tartozott; a 4–5. században a teológiai viták nyomán párhuzamos keresztény egyházi hagyományok alakultak ki, és a szerzetesség sajátos formái terjedtek el.
- A bizánci Szíria gazdaságilag virágzó, de adóterhekkel és vallási feszültségekkel sújtott tartomány volt; a 6–7. századi perzsa háborúk súlyos károkat okoztak.
- A 7. századi arab hódítás (kulcseseménye a jarmúki csata, 636/637) gyorsan felszámolta a bizánci uralmat Szíriában; a hódítás jellegéről és a helyi lakosság reakciójáról megoszlanak a források és a mai értelmezések.
- Az Omajjád kalifátus 661-től Damaszkuszból kormányozta az arab birodalmat; a közigazgatás kezdetben bizánci mintákat követett, majd fokozatosan arabosodott, miközben a lakosság többsége hosszú ideig keresztény maradt.

11.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen közigazgatási és katonai szerepet töltött be Syria provincia a Római Birodalomban, és milyen forrásokból ismerjük ezt a szerepet?
2. Hasonlítsa össze Palmüra felemelkedésének és bukásának gazdasági és politikai okait a római birodalmi válság kontextusában!
3. Miért voltak meghatározóak a szíriai keresztény közösségek a 4–5. századi teológiai vitákban, és hogyan függött össze a vallási megosztottság a bizánci hatalom helyi legitimitásával?
4. Milyen forráskritikai problémák nehezítik a 7. századi arab hódítás eseményeinek pontos rekonstrukcióját, és milyen következtetések tekinthetők tudományos konszenzusnak?
5. Miben nyilvánult meg a folyamatosság és a változás kettőssége a damaszkuszi Omajjád kalifátus közigazgatásában?

11.3 A damaszkuszi kalifátus és a középkor

A Róma, Bizánc és az iszlám hódítás alfejezetben tárgyalt arab hódítás után Szíria (Bilád as-Sám, Bilād al-Shām) az új iszlám birodalom szívébe került. A 7. század közepén Damaszkusz lett a kalifátus székhelye, és a térség – amely korábban bizánci tartomány volt – rövid idő alatt a muszlim világ politikai, katonai és kulturális központjává vált. Az itt következő alfejezet a 7. század végétől a 16. század elejéig kíséri végig Szíria történetét: bemutatja az **Umajjád kalifátus** (al-Khilāfa al-Umawiyya) damaszkuszi aranykorát, az **Abbászida forradalom** utáni perifériára kerülést, a **Hamdánidák** (al-Hamdāniyyūn) határvidéki uralmát, a **keresztes hadjáratok** korát, a **Zengidák** (al-Zankiyyūn) és az **Ajjúbidák** (al-Ayyūbiyyūn) felemelkedését, végül a **Mamlúk szultanátus** (Salṭanat al-Mamālīk) több mint két évszázados uralmát. A fejezet célja, hogy a mai Szíria területét ne a mai államhatárok felől, hanem a középkori birodalmi és vallási viszonyok felől értelmezze; egyszerre mutassa meg az elitek politikáját és a lakosság – parasztok, városi mesteremberek, kereskedők, nők, vallási kisebbségek – életét, valamint a háborúk áldozatait.

11.3.1 Az Umajjád Damaszkusz (661–750)

Az iszlám hódítás után az Arab-félszigetről érkező muszlim hadsereg és a helyi lakosság közötti viszonyt a 7. század közepén még a bizánci közigazgatás fokozatos átvétele jellemezte. A fordulatot a 656–661 közötti első polgárháború (fitna) hozta el, amelyben a muávijai frakció győzött. **Muávija ibn Abi Szufján** (Muʿāwiya ibn Abī Sufyān), aki már az iszlám hódítás idején Szíria kormányzója volt, 661-ben Damaszkuszban kiáltotta ki magát kalifának. Ezzel létrejött az **Umajjád kalifátus**, amely 750-ig állt fenn, és a birodalom súlypontját tartósan a Levantéba helyezte. A korabeli muszlim források és a későbbi történetírás is egyetért abban, hogy Szíria ebben az időszakban a kalifátus magterülete volt; a damaszkuszi udvarhoz kötődtek a legfontosabb arab törzsi csoportok, és itt összpontosult a hadsereg elitje.

Az umajjád uralom alatt a közigazgatás fokozatosan arabizálódott, de a bizánci és szászánida mintákat is továbbvitte. A kalifátus kezdetben a helyi keresztény hivatalnokokra és a bizánci adórendszerre támaszkodott; a 7–8. században a **dhimmí** (dhimmī, védett nem muszlim alattvaló) státuszú keresztények, zsidók és szamaritánusok megtarthatták vallásukat, de fejadót (dzsizja) fizettek. A muszlim hódítók és a helyi lakosság közötti kapcsolat nem volt konfliktusmentes; a források adófelkelésekről, földvitákról és a bizánci határ menti rajtaütésekről is beszámolnak. Ugyanakkor a városok – Damaszkusz, Homsz, Aleppó, Hama, Jeruzsálem, Tráblusz (Tripoli) – jelentős keresztény és zsidó közösségei a középkor folyamán fennmaradtak, és a helyi egyházak tovább működtek.

A damaszkuszi udvar leglátványosabb öröksége a **nagymecset** (a mai Umajjád-mecset) átépítése volt, amelyet **al-Valíd ibn Abd al-Malik** (al-Walīd ibn ᶜAbd al-Malik) kalifa uralkodása alatt (705–715) fejeztek be. Az épület egy keresztény templom helyén, illetve annak anyagának felhasználásával készült; ezt a tényt mind a muszlim, mind a keresztény források rögzítik, és a 20. századi régészeti feltárások is megerősítették. A nagymecset a kalifátus hatalmi reprezentációjának központi eleme volt: a feliratok, a mozaikok és a térszerkezet a birodalom egyetemes igényét hirdette. Nem csupán vallási épületként szolgált, hanem az udvari ceremóniák és a nyilvános ítélkezés helyszíneként is.

Az umajjád uralom alatt a **dzsihád** (jihād) fogalma elsősorban a határvidéki harcokban nyert katonai értelmet. A kalifátus a bizánci határon rendszeres nyári hadjáratokat szervezett, és a határ menti várakat az iszlám védelmének bástyáiként tüntette fel. A muszlim krónikák – például **al-Tabari** (al-Ṭabarī) vagy **al-Baládzúri** (al-Balādhurī) – a dzsihádot a kalifátus legitimációjának részeként mutatták be, míg a keresztény források a bizánci védekezés szempontjából írtak a muszlim betörésekről. A mai történészi konszenzus szerint a dzsihád ebben a korszakban nem jelentett általános „szent háború” minden nem muszlim ellen; a dhimmí közösségek védelme és a határháborúk intézményesítése párhuzamosan létezett.

Az umajjád kalifátus bukását a 740-es években kibontakozó abbászida mozgalom idézte elő. Az **Abbászida forradalom** (747–750) a keleti tartományokban – főként Horászánban – erősödött meg, és a kormányzati adóztatás, a törzsi egyenlőtlenségek és a kalifátus legitimációs válsága ellen irányult. Az abbászida erők 750-ben döntő vereséget mértek az umajjád hadseregre, és a kalifátus székhelye hamarosan a mezopotámiai Bagdadba került. Damaszkusz elvesztette birodalmi központ szerepét, és Szíria a kalifátus egyik – bár fontos – tartományává vált. Az umajjád uralom emléke ugyanakkor a szíriai szunnita történetírásban hosszú ideig pozitív maradt; a későbbi damaszkuszi krónikások a város aranykoraként tekintettek vissza rá.

11.3.2 Az Abbászida uralom és a perifériára kerülés (750–10. század)

Az **Abbászida kalifátus** (al-Khilāfa al-ᶜAbbāsiyya) első évszázadában a birodalom súlypontja a mai Irak területére, Bagdadba és a környező mezopotámiai városokba került. Szíria ezzel a birodalmi centrum egyik nyugati tartománya lett, amelyet Damaszkuszból, Aleppóból vagy egyéb tartományi székhelyekről kormányoztak. A tartományok élén álló kormányzók (emírek) a kalifa nevében adót szedtek, hadsereget tartottak fenn, és a helyi törzsi, vallási és városi elitekkel együttműködve irányítottak. A központi hatalom ellenőrzése azonban soha nem volt teljes; a 9. századtól a kalifátus belső válságai – a hadsereg politikai szerepe, a helyi emírek önállósodása, a parasztfelkelések és a vallási ellentétek – Szíriában is gyengítették az abbászida fennhatóságot.

A 9. században Szíria lakossága továbbra is vallásilag és etnikailag sokszínű maradt. A muszlim közösségen belül a szunnita többség mellett síita csoportok is éltek, különösen a déli és a keleti területeken. A keresztény egyházak – a melkita (bizánci rítusú), a szír ortodox (jakobita), az örmény és a maronita – továbbra is megszervezték közösségeiket, és a szerzetesi élet a hegyvidéki területeken virágzott. A zsidó közösségek főként a városokban – Damaszkuszban, Aleppóban, Jeruzsálemben – koncentrálódtak. A források adóterhekről, a dhimmí státusz korlátozásairól és időszakos üldözésekről is beszámolnak, de ezek mértéke korszakonként és uralkodónként változott; a modern kutatás óvatos a tartós, folyamatos üldözés képével szemben.

A 10. század elején a **Karmaták** (Qarāmiṭa) síita-izmáilita mozgalma komoly katonai fenyegetést jelentett a szíriai városokra és a zarándokutakra. A karmata támadások – amelyek a muszlim források szerint a 930-as években a mekkai zarándoklat ellen is irányultak – megrendítették a központi kormányzat tekintélyét, és rávilágítottak a tartomány katonai sebezhetőségére. Az abbászida kalifák a 10. században már gyakran csak névleges fennhatósággal rendelkeztek Szíria felett; a tényleges hatalom a helyi emírek, katonai vezetők és adófarmok között oszlott meg.

11.3.3 A hamdánidák és a bizánci határvidék (10. század)

A 10. század közepén Szíria északi részén a **Hamdánidák** dinasztiája emelkedett fel. A család az arab Taglib törzsből származott, és az Abbászida kalifák szolgálatában szerzett katonai és kormányzói hivatalokat. **Szajf ad-Daula** (Sayf al-Dawla, 944–967) 944-ben Aleppóban alapított önálló emírséget, amely a bizánci határvidék legfontosabb muszlim államává vált. Aleppó ekkor a dzsihád eszméjének meghirdetett központja volt: Szajf ad-Daula rendszeres hadjáratokat vezetett a bizánci Anatólia ellen, rajtáütéseket szervezett, és a határ menti városokból – mint Antiókhia, Tarszosz, Malatya – igyekezett megállítani a bizánci terjeszkedést. A muszlim krónikák Szajf ad-Daulát a hit védelmezőjeként, a költői udvar pedig a dzsihád hőseként ábrázolta; a bizánci források viszont ellenséges betörőként írtak róla.

Szajf ad-Daula udvara jelentős kulturális központtá vált. A kor legnagyobb költői közé tartozó **al-Mutanabbi** (al-Mutanabbī) és **Abú Firász** (Abū Firās al-Ḥamdānī) az uralkodó dicsőségét és a határháborúk eseményeit örökítették meg. A hamdánida udvar támogatta a síita tanításokat is; bár a dinasztia hivatalos vallási irányzata vitatott a forrásokban, Aleppóban a 10. században síita intézmények is működtek. Ez a vallási sokszínűség nem jelentette a szunnita többségű lakosság megtérését, hanem a dinasztia legitimációs politikájának része volt.

A hamdánida uralom katonai sikerei ellenére a bizánciak 962-ben elfoglalták Aleppó környékét, majd 969-ben a várost is, és a 10. század végére a dinasztia jelentős területeket vesztett. Szajf ad-Daula halála után a hamdánida emírség fokozatosan széthullott, és a térséget a bizánci terjeszkedés, a Fátimida kalifátus előrenyomulása és a helyi törzsi lázadások osztották meg. A 11. század elejére a hamdánidák uralma csak Aleppó és környékén maradt fenn, majd rövidesen más helyi dinasztiák vették át a hatalmat. A hamdánida korszak emléke azonban a későbbi szíriai történetírásban a határvidéki hősies dzsihád eszméjének része lett.

11.3.4 A keresztes hadjáratok és a zengidák (11–12. század)

A 11. században a **szeldzsukok** (Saljūqiyyūn) hódítása új kereteket teremtett. A szeldzsuk török törzsek a 11. század első felében meghódították Iránt, majd 1055-ben Bagdadot, és a szunnita Abbászida kalifátus védelmezőiként léptek fel. Szíria a 11. század második felében a szeldzsuk birodalom nyugati tartománya lett, de a központi hatalom itt is gyenge volt, és a helyi emírek, török katonai vezetők és a Fátimida kalifátus erői közötti küzdelmek jellemezték. A belső széttagoltság készítette elő a terepet az 1096-ban induló **első keresztes hadjárat** (1096–1099) számára.

A keresztes hadjáratokat a modern történetírás több szempontból vizsgálja. A nyugati forrásokban a résztvevők zarándoklathoz és katonai szolgálathoz kapcsolták az indulást; a latin krónikák „Isten háborújának” nevezték. A muszlim források a kereszteseket **frankoknak** (ifrandzs) nevezték, és az eseményeket ellenséges invázióként írták le. A 21. századi kutatás a keresztes hadjáratokat nem egységes „Nyugat–Kelet” konfliktusnak, hanem hosszú időn át változó, politikai, gazdasági és vallási tényezőkkel átszőtt folyamatnak látja. Az első keresztes hadjárat során 1098-ban Antiókhia, 1099-ben Jeruzsálem esett el; az utóbbi ostroma után a latin források szerint a város védőinek és lakóinak jelentős részét lemészárolták. A muszlim krónikák ugyanezt a tömeges erőszakot hangsúlyozták, és a keresztesek által elkövetett kegyetlenségeket a későbbi dzsihád propaganda alapelemeivé tették. A mai történészi konszenzus szerint a jeruzsálemi mészárlás dokumentált esemény, bár a pontos áldozatszám vitatott.

A keresztesek a Levantéban négy államot hoztak létre: a **Jeruzsálemi Királyságot**, az **Antiochiai Fejedelemséget**, az **Edesszai Grófságot** és a **Tripoliszi Grófságot**. Ezek az államok a partvidéki városokra és a belső várláncokra támaszkodtak, és katonailag, gazdaságilag és egyházilag is a nyugat-európai hatalmi hálózatokhoz kötődtek. A helyi muszlim lakosság részben

adózó parasztként, részben városi kézművesként élt a keresztes uralom alatt; a keresztény és zsidó közösségek helyzete egyszerre volt a muszlim és a latin források által vitatott kérdés. A keresztes államok építkezései – mint a Krak des Chevaliers, Saona, Kerak – a mai napig meghatározzák a szíriai tájat, de a régészeti és szöveges források a helyi lakosság mindennapi életéről csak töredékes képet adnak.

A keresztes jelenlétre adott muszlim válasz a 12. században fokozatosan erősödött. A **Zengidák** dinasztiája az észak-mezopotámiai Moszulból indult. **Imád ad-Dín Zangi** (ᶜImād ad-Dīn Zangī, 1085–1146) 1128-ban megszerezte Aleppót, majd 1144-ben visszafoglalta Edesszát – ez volt az első keresztes állam, amely elbukott. A muszlim források ezt a győzelmet a dzsihád fordulópontjaként ábrázolták; a latin források pedig katasztrófaként, amely a második keresztes hadjárat elindításához vezetett (1147–1149). Zangi fia, **Núr ad-Dín Mahmúd** (Nūr ad-Dīn Maḥmūd, 1118–1174) 1154-ben elfoglalta Damaszkuszt, és ezzel egyesítette a szíriai muszlim erőket. Núr ad-Dín katonai eredményei mellett a szunnita vallástudomány, a jogi oktatás és a **waqf** (vallási alapítvány) rendszerének támogatásával építette fel uralmát. A zengida udvar a dzsihádot nemcsak katonai, hanem erkölcsi és társadalmi programként is hirdette; a muszlim források Núr ad-Dínt igazságos uralkodóként, a vallás védelmezőjeként mutatták be. A modern történetírás hangsúlyozza, hogy a zengida politika a szunnita ortodoxia megerősítésére és a síita befolyás visszaszorítására is irányult, ami a szíriai városi társadalomban tartós nyomot hagyott.

11.3.5 Az ajjúbidák (12–13. század)

A zengida uralom örököse az **Ajjúbidák** dinasztiája lett. A család kurd származású katonai vezetőkből állt, akik Núr ad-Dín szolgálatában emelkedtek fel. **Szaladin** (Ṣalāḥ ad-Dīn Yūsuf ibn Ayyūb, a nyugati irodalomban Saladin, 1138–1193) 1169-ben Egyiptomban szerzett vezírként tényleges hatalmat, majd Núr ad-Dín halála után (1174) fokozatosan egyesítette Egyiptomot és Szíriát. 1187-ben a **hattini csata** (Ḥiṭṭīn) során döntő vereséget mért a Jeruzsálemi Királyság hadseregére, majd elfoglalta Jeruzsálemet. A város visszafoglalása a muszlim forrásokban a dzsihád legnagyobb győzelme volt, míg a latin források tragédiának tekintették; a kortárs nyugati krónikák – például **Guillaume de Tyr** – a keresztes állam katonai és erkölcsi válságát okolták a vereségért.

Szaladin Jeruzsálem elfoglalásakor – ellentétben az 1099-es keresztes mészárlással – a muszlim források szerint szabadon engedte a város keresztény lakóinak egy részét, váltságdíj fizetését rendelte el, és a latin lakosság nagy részét kitelepítette. A mai történészi konszenzus ezt a kegyességet részben a Szaladin-legendáriumhoz tartozónak, részben a források által alátámasztottnak tekinti; a lényeg, hogy Jeruzsálem nem került ismét tömeges öldöklés alá. A hattini csata és Jeruzsálem eleste után indult a **harmadik keresztes hadjárat** (1189–1192), amely nem tudta visszafoglalni a várost, de a part menti sáv nagy részét a keresztesek megtartották.

Szaladin halála után az ajjúbida birodalom felosztásra került: rokonai Damaszkuszban, Aleppóban, Hama, Homsz, Bánjász, al-Karak és más városokban uralkodtak. A dinasztia szultánjai közötti belháborúk, valamint a keresztes államok elleni alkalmi szövetségek jellemezték a 13. század első felét. Az ajjúbida uralom alatt a szíriai városok – különösen Damaszkusz és Aleppó – ismét a szunnita vallási és jogi élet központjaivá váltak. Az uralkodók nagy számban alapítottak **madraszákat** (jogi főiskolákat), kórházakat és szúfi kolostorokat. A nők is részt vettek ezekben az alapítványokban: az uralkodói családok asszonyai waqf-okat hoztak létre, és a források néhányukat befolyásos politikai szereplőként mutatják be. Ugyanakkor az ajjúbida korszakban is megmaradtak a parasztság és a nomád törzsek adóterhei, és a periodikus éhínségek, járványok a vidéki lakosságot különösen sújtották.

11.3.6 A mamlúk Szíria (13–16. század)

A 13. század közepén a **mongol invázió** alapvetően átalakította a közel-keleti hatalmi viszonyokat. Hülegü (Hülegü, Hulagu) serege 1258-ban elfoglalta Bagdadot, és megsemmisítette az Abbászida kalifátust; 1260-ban Szíriába is betört, és elfoglalta Aleppót, majd Damaszkuszt. A mongol pusztításról a muszlim krónikák – például **Ibn al-Aszír** (Ibn al-Athīr) – részletes beszámolókat hagytak, de a túlzó áldozatszámok miatt a modern kutatás óvatosan kezeli ezeket. A mongol előrenyomulást azonban 1260-ban az **Ajni Dzsálúti csata** (ᶜAyn Jālūt, ma a mai Izrael északi részén) állította meg, ahol a **Mamlúk szultanátus** hadserege legyőzte a mongol sereget. A győzelem a mamlúk legitimáció központi elemévé vált, és Szíria tartósan a mamlúk fennhatóság alá került.

A **mamlúk** (mamlūk, „tulajdonban lévő") kifejezés katonai rabszolgákat jelölt, akiket elsősorban a Kaukázusból, a Fekete-tenger vidékéről és Anatóliából hurcoltak vagy vásároltak, majd kiképzésük után a hadsereg elitjévé tettek. A mamlúk katonai rendszer a 13. században Egyiptomban alakult át uralkodói intézménnyé: a szultánok maguk is mamlúk származásúak voltak, és a hatalmat a mamlúk háztartások, frakciók és hadseregcsoportok közötti verseny határozta meg. Szíriát a mamlúk szultanátus tartományi központjaiból – elsősorban Damaszkuszból, Aleppóból, Hamából, Homszból, Szafadból és Trábluszból – irányították; a tartományi helytartók (náibok) a szultán képviselői voltak, de gyakran önállósodtak.

A mamlúk uralom első évtizede a keresztes államok felszámolásával telt. **Bajbarsz szultán** (Rukn ad-Dīn Baybars al-Bunduqdārī, uralk. 1260–1277) sorra visszafoglalta a keresztes várakat és városokat: 1265-ben Kaiszarijja és Arszúf, 1266-ban Szafad, 1268-ban Antiókhia, 1271-ben a Krak des Chevaliers esett el. A keresztes jelenlét végső felszámolása 1291-ben **Akkon** (Acre) elestével fejeződött be, amely után a latin uralom a Levantéban megszűnt. A mamlúk források a keresztesek elleni háborút a dzsihád győzelmeként ünnepelték; a latin források veszteségként, a muszlim előretörés bizonyítékaként írták le. A modern történetírás a mamlúk sikert a katonai szervezet, a tengeri utánpótlási útvonalak megszakítása és a széttagolt keresztes államok gyengesége közötti összjátékban látja.

A mamlúk Szíria a 13–15. században a szunnita iszlám egyik legfontosabb vallási és jogi központja volt. A szultánok és a helyi elitek nagyszámú madraszát, szúfi kolostort (hánkát) és kórházat alapítottak, és támogatták a **saría** (sharīᶜa) négy szunnita jogi iskolájának (madzhab) képviselőit. Damaszkuszban és Aleppóban a vallástudósok, a bírák, a tanítók és a kereskedők hálózatai tartották fenn a városi életet. A **waqf** rendszer biztosította a vallási intézmények, a vízellátás, a közkutak, a karavánszerájok és a szegényellátás finanszírozását. A mamlúk korszakban a nők is alapíthattak waqf-okat, és a források – bár az elithez tartozó nőkről szólnak főként – azt mutatják, hogy a vagyonos városi asszonyok aktív szereplői lehettek a jótékonysági és vallási életnek.

A 14. században a **fekete halál** (járványok, 1347–1351) és a későbbi járványhullámok pusztító hatással voltak a szíriai városokra és vidékre. A lakosság csökkenésének pontos mértéke vitatott; a kortárs krónikák hatalmas halálozásról írtak, de a modern demográfiai becslések széles sávban mozognak. A járványok után a mezőgazdasági termelés visszaesett, az adóterhek növekedtek, és a vidéki lakosság egy része a városokba vagy a hegyvidéki területekre menekült. A mamlúk állam a 15. században ismétlődő politikai válságokkal, frakcióharcokkal és a keleti határon a timurida fenyegetéssel szembesült. **Timur Lenk** (Tīmūr Lang) 1400–1401-ben elfoglalta és kifosztotta Aleppót és Damaszkuszt; a krónikák tömeges mészárlásokról és a városok elhurcolásáról számolnak be, bár a számok itt is túlzóak lehetnek.

A 15. század végére a mamlúk szultanátus egyre kevésbé tudta ellenőrizni a vidéki területeket, és a helyi beduin törzsek, parasztfelkelések, valamint a belső katonai frakciók közötti küzdelmek meggyengítették a tartományi rendet. A szunnita vallási intézmények továbbra is erősek maradtak,

de a gazdasági hanyatlás és a járványok miatt a városi lakosság és a vidéki parasztság életszínvonala jelentősen csökkent. Ebben a helyzetben a 16. század elején az **Oszmán Birodalom** (Devlet-i Aliyye) szultánja, **Szelim** (Selim I) 1516-ban a **Mardzs Dábiq-i csatában** (Marj Dābiq) döntő vereséget mért a mamlúk seregre, és a mamlúk szultanátus szíriai tartományai oszmán uralom alá kerültek. Ezzel a középkori Szíria politikai kerete lezárult; az oszmán korszakot Az Oszmán Szíria tárgyalja.

11.3.7 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban a muszlim és latin krónikairodalomra, vallási és jogi szövegekre, waqf-oklevelekre, érmékre és feliratokra, valamint régészeti feltárásokra támaszkodik. A legfontosabb arab krónikák – többek között **al-Tabari**, **Ibn al-Aszír**, **Abú Sáma** (Abū Shāma), **al-Makrízi** (al-Maqrīzī) és **Ibn Tagríbirdi** (Ibn Taghrībirdī) – az udvar és a vallási elit szemszögéből írtak, és gyakran idealizálták a dzsihádot, a szultáni hatalmat vagy éppen a bukott dinasztiákat. A latin krónikák – például **Fulcher de Chartres**, **Guillaume de Tyr** – a keresztes államok szempontjából rögzítettek eseményeket, és a muszlim ellenfeleket gyakran ellenségesen ábrázolták. A források egyoldalúsága miatt a modern történetírás a régészeti leletekkel, az éremkibocsátással, a topográfiával és a jogi dokumentumokkal igyekszik ellensúlyozni a narratív szövegeket.

Az egyes események időpontja – például a hattini csata napja, a damaszkuszi nagymecset építési fázisai vagy Núr ad-Dín Damaszkusz elfoglalásának körülményei – jól dokumentált, de a részletek forrásonként eltérnek. A hadjáratok áldozatszámaira vonatkozó adatok, a városok lakosságának nagysága és a járványok halálozási aránya becslés, és a történészek között vitatott. Különösen bizonytalan a vidéki lakosság mindennapi életére, a nők és a nem muszlim kisebbségek helyzetére vonatkozó kép, mert a fennmaradt források túlnyomórészt az udvari és vallási elit érdekeit tükrözik. A „keresztes hadjárat” és a „dzsihád” fogalmának jelentése a modern kutatásban is vitatott; a kortárs szereplők más és más értelemben használták ezeket a kifejezéseket, és a mai értelmezők is előzetes álláspontokkal közelítenek hozzájuk.

11.3.8 Rövid összefoglaló

- Az Umajjád kalifátus (661–750) Damaszkuszból kormányozta az iszlám birodalmat, és Szíria a kalifátus politikai, katonai és kulturális magterületévé vált.
- Az Abbászida forradalom után a birodalmi központ Bagdadba került, Szíria perifériává vált, és a 10. században a Hamdánidák Aleppója emelkedett ki a bizánci határvidék dzsihád-központjaként.
- Az első keresztes hadjárat (1096–1099) keresztes államokat hozott létre a Levantéban, és a helyi lakosság súlyos erőszakot szenvedett el; a jeruzsálemi mészárlás dokumentált, áldozatszáma vitatott.
- A Zengidák – főleg Núr ad-Dín – egyesítették a szíriai muszlim erőket, és a dzsihádot a szunnita vallási és jogi megújulás programjává tették.
- Szaladin (Ajjúbidák) 1187-ben Hattinnál legyőzte a jeruzsálemi királyság seregét, és visszafoglalta Jeruzsálemet; a város lakosságát nem mészárolták le, de a keresztes jelenlét a partvidéken tovább fennmaradt.
- A Mamlúk szultanátus 1260-ban Ajn Dzsálútnál megállította a mongol inváziót, felszámolta a keresztes államokat, és tartós katonai-adminisztratív uralmat épített ki Szíriában.
- A mamlúk korszakban a szunnita vallási intézmények, a waqf-rendszer és a városi kereskedelem erősítette a társadalmi kohéziót, de a járványok, a belső harcok és a 15. századi válság gyengítette az államot.
- Az oszmán Szelim szultán 1516-ban Mardzs Dábiqnál döntő vereséget mért a mamlúk seregre, és ezzel Szíria oszmán uralom alá került.

11.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Mi magyarázza, hogy Damaszkusz az Umajjád kalifátus központjává vált, és milyen következményekkel járt ez a város és a régió számára?
2. Hogyan változott Szíria szerepe az Abbászida kalifátus idején, és miért erősödtek meg a határvidéki dinasztiák, például a Hamdánidák?
3. Milyen katonai és vallási-politikai eszközökkel válaszoltak a Zengidák és az Ajjúbidák a keresztes államokra, és miben különbözött Szaladin jeruzsálemi bevonulása az 1099-es keresztes foglalástól?
4. Miben állt a mamlúk uralom sajátossága, és miért tekinthető fordulópontnak az 1260-as Ajni Dzsálúti csata?
5. Hasonlítsa össze az Umajjád és a mamlúk korszak Szíriájának politikai és társadalmi szerkezetét! Melyek a fő folytonosságok és törések?

11.4 Az Oszmán Szíria

11.4.1 Az Oszmán Szíria

A mamlúk uralom alatt álló Szíria 1516–1517-ben az Oszmán Birodalom részévé vált, és ezzel a térség négy évszázadra új birodalmi keretbe került. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan szervezték meg az oszmánok a mai Szíria területét, milyen gazdasági és társadalmi minták alakultak ki, hogyan működött a nem muszlim közösségeket szabályozó millet-rendszer, és milyen hatásai voltak a 19. századi reformoknak. A korszak vége felé pedig – a kulturális ébredés és a politikai mozgalmak révén – megjelentek azok az arab identitáspolitikai kezdeményezések, amelyek a 20. századi államiság előzményeit jelentik. Mindez szorosan kapcsolódik a A damaszkuszi kalifátus és a középkor alfejezetben tárgyalt középkori hatalmi váltásokhoz, hiszen az oszmán hódítás a mamlúk szultanátus bukásával nyitotta meg az új korszakot.

11.4.2 Az oszmán hódítás és a mamlúk uralom vége

Az oszmán befolyás a 15. század végétől fokozatosan növekedett a kelet-anatóliai és észak-szíriai határvidéken, ahol a mamlúk szultanátus és az Oszmán Birodalom befolyási övezetei ütköztek. A döntő fordulatot I. Szelim oszmán szultán (I. Selim) keleti hadjárata hozta. 1516. augusztus 24-én a **mercsidabiki csata** (Mardzs Dabiq) során az oszmán haderő legyőzte a Kanszúh al-Gauri mamlúk szultán vezette sereget; a mamlúk uralkodó a csatamezőn meghalt, ami súlyos csapást mért a mamlúk katonai-politikai rendre. A hadjárat ezt követően gyorsan haladt dél felé: az oszmán csapatok elfoglalták Aleppót, majd Homszot, Hámát és Damaszkuszt, és 1517 januárjában a **ridánijai csatában** (ar-Ridaniyya) legyőzték az utolsó mamlúk szultánt, Tumanbajt. Ezzel a mamlúk szultanátus megszűnt, és a Bilad as-Sam (a mai Szíria, Libanon, Jordánia, Izrael és Palesztina földrajzi régiója) oszmán fennhatóság alá került.

A hódítás gyorsasága részben azzal magyarázható, hogy a mamlúk rendszer belső válságokkal küzdött, és a szíriai városi elitek egy része tárgyalásos átállást választott. Ugyanakkor a vidéki területeken, a hegyvidékeken és a beduin törzsek körében az oszmán uralom csak fokozatosan szilárdult meg: az 1520-as években több helyi felkelés és ellenállási mozgalom tört ki, amelyeket az oszmán hatóságok katonai erővel és a helyi elittel kötött kompromisszumokkal próbáltak megfékezni. A hódítás ténye és fő eseményei jól dokumentáltak, a résztvevők indítékai és a helyi lakosság reakciói azonban már vitatottabbak: a korabeli oszmán és mamlúk krónikák, valamint az európai beszámolók eltérő hangsúlyokkal írják le az eseményeket.

11.4.3 Tartományok, városok és a birodalmi közigazgatás

Az oszmán hódítás után a mai Szíria területe nem alkotott egységes tartományt, hanem több közigazgatási egységre oszlott. A korai oszmán berendezkedés kezdetben részben megtartotta a mamlúk közigazgatás elemeit, de fokozatosan bevezette a birodalomra jellemző **timár-rendszert** és a szandzsák-alapú területi beosztást. A 16. században a térség három fő tartomány (ejalet, később vilajet) része volt: a **Damaszkuszi ejalet**, az **Aleppói ejalet** és a **Tripoli ejalet**. Később, a 17. századtól a partvidéki területeket a **Szajdai ejalet** (Sidon) alá szervezték, a keleti sivatagos térségek egy része pedig a **Rakkai ejalet** fennhatósága alá tartozott. A tartományok határai idővel többször módosultak, és a helyi hatalmi viszonyok gyakran felülírták a formális beosztást.

A városok közül Aleppó és Damaszkusz kiemelkedő szerepet játszott. Aleppó a kelet–nyugati kereskedelem egyik csomópontja volt, Damaszkusz pedig a haddzs-zarándoklat kiindulópontjaként és vallási központként őrizte jelentőségét. A 19. századi reformok során az 1864-es **vilajet-törvény** új struktúrát hozott létre: a mai Szíria területén az Aleppói vilajet és a Damaszkuszi vilajet, a libanoni partvidéket is magában foglaló Bejrúti vilajet, valamint a közvetlenül Isztambul alá rendelt Jeruzsálemi szandzsák működött. E közigazgatási egységek pontos határait és elnevezéseit a források nem mindig egyértelműen rögzítik, és a modern történetírásban is vitatott, hogy mennyire volt hatékony az oszmán központi ellenőrzés a távolabbi vidékeken. A helyi elit, az **ajanok** (a városi notabilitások) és a vidéki törzsfők jelentős autonómiát őriztek meg, és gyakran saját érdekeik szerint közvetítettek az állam és a lakosság között.

11.4.4 Gazdaság és társadalom a 16–18. században

A 16. században a mai Szíria területe a birodalom egyik gazdag régiója volt. A mezőgazdaság – gabona, gyapot, olíva, gyümölcsök, valamint a hegyvidékeken a selyemhernyó-tenyésztés – jelentős jövedelmet biztosított, a városi kézműipar pedig a textil, a szappan, a fém- és bőráruk terén volt ismert. Aleppó a selyemút egyik északi végpontjaként a keleti fűszerek, textíliák és luxuscikkek forgalmát bonyolította, Damaszkusz pedig a karavánutak és a muszlim zarándoklat találkozási pontja volt. A tengeri kereskedelem a 16. században még részben a levantei kikötőkön át bonyolódott, de az európai óceáni útvonalak térnyerése fokozatosan átrendezte a forgalmat.

A 17–18. századi gazdasági és társadalmi folyamatok megítélése a történészi szakirodalomban vitatott. A korábbi „hanyatlás” narratíva szerint a központi hatalom gyengülése, a timár-rendszer válsága és az európai kereskedelem előretörése hosszú stagnálást okozott. Az újabb kutatások ugyanakkor inkább átalakulásról beszélnek: a 17. századtól a helyi hatalmasságok, az adóbérlők és a tartományi kormányzók megerősödtek, és a térség gazdasági élete regionális szinten továbbra is dinamikus maradt, még ha a birodalmi központ bevételei csökkentek is. Ebben az időszakban a mai Szíria egyes részein gyakorlatilag autonóm vezetők kormányoztak: a 18. században a damaszkuszi Azm család több tagja töltött be kormányzói tisztséget, az északi partvidéken pedig Dzsazzár Ahmed pasa (1775–1804) épített ki csaknem önálló hatalmat Akkó központtal. A paraszti társadalom helyzete ezzel párhuzamosan romlott: a növekvő adóterhek, a helyi hatalmasságok önkénye, a nomád betörések és az időszakos éhínségek sok vidéki közösséget sújtottak. A korszak gazdasági adatai – termelési mennyiségek, adóbevételek, népességszám – azonban csak becslések, mivel a fennmaradt oszmán adóösszeírások hiányosak és értelmezésük módszertani vitákat vet fel.

11.4.5 A millet-rendszer és a felekezeti közösségek

A vallási sokszínűség kezelésére az Oszmán Birodalom a **millet-rendszert** alkalmazta. E rendszer keretében a nem muszlim vallási közösségek – elsősorban a görög ortodox (rum), az örmény, a zsidó, később a katolikus és a maronita közösségek – saját vallási joguk szerint élhettek, és saját vallási vezetőik (pátriárkák, főrabbik) képviselték őket az oszmán állam előtt. A millet nem jelentett teljes egyenlőséget: a nem muszlim alattvalók különadót (**dzsizja**) fizettek, és jogi, társadalmi korlátozások vonatkoztak rájuk. A rendszer ugyanakkor biztosított egyfajta önkormányzatot, és lehetővé tette a közösségek fennmaradását a birodalomban.

A mai Szíria területén a muszlim többség főként szunnita volt, de jelentős síita és **alavita** közösségek is éltek, különösen a partvidéki hegyekben és az északi területeken. A **drúzok** elsősorban a Libanon-hegységben és a déli hegyvidéken alkottak zárt, saját vallási és társadalmi normákkal rendelkező közösségeket. A vallási határok nem voltak merevek: a helyi társadalmi gyakorlatban a törzsi, regionális és gazdasági kötelékek gyakran fontosabbak voltak, mint a felekezeti hovatartozás. A 19. századi reformok – így az 1839-es **Gülhane-rendelet** és az 1856-os **Hatt-i Hümayun** – elvileg polgári egyenlőséget hirdettek a muszlim és nem muszlim alattvalók között, és fokozatosan eltörölték a dzsizját, de a gyakorlatban a felekezeti közösségek közötti jogi és társadalmi egyenlőtlenségek tovább éltek. A reformok ráadásul új feszültségeket is teremtettek: a nem muszlimok jogi helyzetének javulását a muszlim többség egy része a hagyományos rend megbomlásaként élte meg, míg a keresztény közösségek egy része a reformok lassúságát és hiányosságait kritizálta. A felekezeti identitások tehát nem állandó, „ősi” adottságok voltak, hanem az oszmán adóztatás, a nagyhatalmi beavatkozás és a helyi politikai versengés által folyamatosan alakított viszonyok.

11.4.6 A 19. század reformjai és az oszmán centralizáció

A 19. század elején a mai Szíria területe rövid időre egyiptomi megszállás alá került. 1831 és 1840 között Muhammad Ali egyiptomi pasa fia, Ibrahim pasa vezetésével elfoglalta a Bilad as-Samot, és modernizációs intézkedéseket vezetett be: központi adóztatást, sorozást, állami monopóliumokat és a helyi elitek hatalmának visszaszorítását. E lépések a lakosság széles köreiben ellenállást váltottak ki, különösen a parasztok és a hegyvidéki közösségek körében, akik a megnövekedett terhek és a katonai szolgálat ellen lázadtak. A nagyhatalmi beavatkozás – elsősorban brit és osztrák nyomás – végül arra kényszerítette Muhammad Alit, hogy 1840-ben kiürítse Szíriát, és a terület visszatért az oszmán fennhatóság alá.

Az oszmán visszatérést a **tanzimát** (Tanzimat, „újraszervezés”) reformkorszaka követte. A reformok célja a birodalom központosítása, a jogrend modernizálása és a nem muszlim alattvalók egyenjogúsítása volt. Szíriában a tanzimát hatása több síkon jelentkezett. Egyrészt új közigazgatási rendszer jött létre az 1864-es vilajet-törvény alapján, amely a tartományokat vilajetekre, azokat pedig szandzsákokra és kazákra osztotta. Másrészt az állam igyekezett kiterjeszteni ellenőrzését a vidéki területekre is, ami a helyi notabilitások, törzsfők és vallási vezetők korábbi autonómiájának csökkenésével járt. Az oktatás területén új állami iskolák, szakiskolák és tanítóképzők nyíltak, és a reformok nyomán megjelent a modern sajtó, a távíró, a posta, majd a 20. század elején a vasút (a Damaszkuszt Medinával összekötő Hidzsáz vasút). Ugyanakkor a reformok növelték az állami beavatkozást és az adóterheket, ami számos vidéki lázadáshoz vezetett, különösen a 19. század második felében.

A reformok kudarcát és a felekezeti feszültségek súlyosságát jelezte az 1860-as libanoni és damaszkuszi erőszakhullám. A Libanon-hegységben a drúz és maronita közösségek közötti viszály – amelyet a helyi adórendszer, a nagyhatalmi beavatkozás és a társadalmi hierarchiák átalakulása szított – 1860-ban polgárháborús összecsapásokba torkollott, majd a damaszkuszi keresztény

negyed elleni támadásban folytatódott. A dokumentált események szerint a támadásokban több ezer ember vesztette életét, de a pontos áldozatszám vitatott: a becslések néhány ezertől több tízezerig terjednek, és a források elfogultsága miatt a felelősség megítélése is erősen vitatott. A felelősség nem kollektív: a cselekmények egyes helyi vezetőkhöz, katonai parancsnokokhoz és oszmán tisztviselőkhöz köthetők, akiknek egy része cinkos hallgatással vagy aktív részvétellel szerepelt az erőszakban. A nagyhatalmi nyomásra – különösen a francia katonai intervenció hatására – az oszmán állam 1861-ben létrehozta a **Libanon-hegyi mutaszarrifátus** különleges státuszú tartományt, amely közvetlenül Isztambul alá tartozott, és keresztény kormányzó irányította. Ez a terület később a modern Libanon magjává vált.

11.4.7 A kulturális ébredéstől az arab politikai mozgalmakig

A 19. század második felében a mai Szíria területén – különösen Bejrútban, Aleppóban és Damaszkuszban – kibontakozott a **nahda** (an-Nahda, „ébredés”), az arab kulturális és nyelvi megújulás mozgalma. A nyomdák, újságok, irodalmi társaságok és modern iskolák terjedése elősegítette az arab nyelvű közélet kialakulását; a mozgalomban muszlim és keresztény értelmiségiek egyaránt részt vettek. A nahda nem csupán irodalmi jelenség volt, hanem az arab nyelvű modern oktatás, történetírás és politikai publicisztika megszületését is magával hozta. A kulturális ébredés erősítette az arab nyelvi és történeti identitástudatot, de önmagában még nem jelentett politikai szeparatizmust: a korabeli szövegekben gyakran az oszmán hazafiság és az arab kulturális öntudat egymás mellett jelent meg.

A politikai fordulatot az ifjútörök mozgalom 1908-as alkotmányos forradalma hozta. A forradalom kezdetben széles körű reményeket keltett az arab tartományokban is, de a hatalomra kerülő ifjútörök vezetés egyre inkább a török nyelvű központosítást és a török nacionalista politikát helyezte előtérbe. Ez az arab elit egy részében csalódást váltott ki, és megerősítette az arab politikai öntudatot. Az 1910-es évek elején titkos társaságok alakultak – például a párizsi központú **al-Fatat** és az oszmán hadsereg arab tisztjei körében szerveződő **al-Ahd** –, amelyek arab autonómiát vagy decentralizációt követeltek. E mozgalmak azonban még nem képviselték az arab lakosság többségét, és programjukban is megosztottak voltak: egyesek az oszmán birodalmi kereten belüli reformokat, mások szélesebb arab önállóságot, megint mások a birodalomtól való teljes elszakadást tűzték célul.

Az „arab nacionalizmus” kezdeteinek megítélése tudományos vita tárgya. A történészi konszenzus szerint az arab politikai mozgalom elsősorban belső fejlemény volt: az oszmán centralizáció, a török nacionalista politika és a helyi elitek háttérbe szorulása váltotta ki az arab öntudat megerősödését. Ezzel szemben a török állami narratíva hagyományosan azt hangsúlyozza, hogy az arab nacionalizmust külső hatalmak – elsősorban Nagy-Britannia és Franciaország – szították a birodalom gyengítése érdekében. A források alapján mindkét elem jelen volt, de a mozgalom gyökerei és társadalmi bázisa elsősorban az oszmán birodalmon belüli átalakulásokra vezethetők vissza. Fontos kiemelni, hogy a „nacionalizmus” fogalmát a 19. századi és a 20. század eleji összefüggésekben nem szabad visszavetíteni a későbbi, államközpontú nacionalizmusokra: az arab identitás ekkor még kulturális, nyelvi és regionális rétegződésben létezett, és nem fedte le a mai értelemben vett nemzeti hovatartozást.

11.4.8 Források és bizonytalanságok

Az oszmán kori Szíria történetére vonatkozó ismereteink elsődleges forrásai közé tartoznak az oszmán adóösszeírások (**defterek**), a bírósági jegyzőkönyvek (**kadi szidzsillek**), a központi kormányzat rendeletei, a helyi krónikák és az európai utazók, konzulok beszámolói. A 16. századra vonatkozó adatok viszonylag részletesek, de a 17–18. századból már hiányosabbak, és a fennmaradt

dokumentumok értelmezése módszertani vitákat vet fel. A 19. századi statisztikai adatok – népességi, gazdasági, adóügyi mutatók – gyakran pontatlanok vagy becsléseken alapulnak, és a források elfogultsága miatt a felekezeti arányokra vonatkozó számok is bizonytalanok. A millet-rendszer működésének értelmezése ugyancsak vitatott: egyes történészek szerint a rendszer valódi autonómiát biztosított a nem muszlim közösségeknek, mások szerint elsősorban adóztatási és ellenőrzési kategória volt, amelynek gyakorlati jelentősége időben és térben változott. Az 1860-as erőszak áldozatszámai és a felelősség kérdése szintén élesen vitatott: a kortárs európai beszámolók gyakran túlzóak, az oszmán hivatalos források pedig hallgatnak vagy minimalizálnak. Az arab nacionalizmus kezdeteivel kapcsolatban a fő vita a mozgalom belső versus külső eredetére, valamint társadalmi bázisának szélességére irányul; a fennmaradt források elsősorban az értelmiségi elit szövegeit őrizték meg, így a szélesebb néprétegek álláspontjáról keveset tudunk.

11.4.9 Rövid összefoglaló

- 1516–1517-ben az Oszmán Birodalom a mercsidabiki és a ridánijai csata után felszámolta a mamlúk szultanátust, és a Bilad as-Samot birodalmába illesztette.
- A mai Szíria területe nem alkotott egységes tartományt; a 16. században több ejaletre oszlott, a 19. századi vilajet-törvény pedig új közigazgatási struktúrát hozott létre.
- A 16. század gazdasági virágzását a 17–18. században a helyi hatalmasságok megerősödése és a központi ellenőrzés gyengülése követte; a „hanyatlás” narratíva a történészi szakirodalomban vitatott.
- A millet-rendszer szabályozta a nem muszlim közösségek életét, de a felekezeti egyensúly törékeny volt, és a 19. századi reformok részben új feszültségeket teremtettek.
- A tanzimát reformjai modernizálták a közigazgatást és az oktatást, de növelték a központi beavatkozást; az 1860-as erőszak a felekezeti feszültségek és a nagyhatalmi nyomás összefüggésében értelmezhető.
- A nahda kulturális ébredés erősítette az arab nyelvi és történeti identitástudatot, majd a 20. század elején titkos társaságok és decentralizációs követelések jelentek meg.
- Az arab nacionalizmus kezdeteinek értelmezése vitatott: a történészi konszenzus elsősorban belső, az oszmán politikára adott válasznak tekinti, míg a török állami narratíva külső gerjesztést hangsúlyoz.
- A korszak számos adata – népesség, áldozatok, gazdasági mutatók – becslésen alapul, és forrásonként jelentősen eltérhet.

11.4.10 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az oszmán hódítás előtti mamlúk uralmat és az oszmán közigazgatás megjelenését: milyen folytonosságok és törések figyelhetők meg a tartományi berendezkedésben?
2. Milyen szerepet játszott a millet-rendszer a felekezeti közösségek közötti viszonyok alakításában, és hogyan változott ez a szerep a 19. századi reformok során?
3. Milyen gazdasági és társadalmi tényezők magyarázzák a 18. századi oszmán központi hatalom gyengülését a mai Szíria területén?
4. Mikor és hogyan jelent meg az arab politikai öntudat az Oszmán Birodalmon belül? Miben különbözik ez a 20. századi arab nacionalizmustól?
5. Értékelje az 1860-as damaszkuszi események forrásait: miért vitatott az áldozatok száma és a felelősség megítélése?

12 Szíria a 20. században és ma

12.1 A francia mandátum és a szíriai függetlenség

Szíria a 20. század első felében a francia gyarmati mandátumrendszer keretei között élte át az oszmán korszakból örökölt politikai, gazdasági és társadalmi struktúrák átalakulását. Ez az időszak egyszerre kapcsolódik a Levante és Mezopotámia brit–francia felosztásának, a Népszövetség mandátumrendszerének és az arab nacionalizmus első államépítő kísérleteinek regionális történetéhez. A mai Szíria területén létrejött francia mandátum nem egyszerűen „gyarmat" volt a klasszikus értelemben, hanem egy nemzetközi jogi felhatalmazáson nyugvó, de valójában közvetlen francia ellenőrzést jelentő közigazgatási rendszer, amelynek hatásai a szíriai államiságra, a felekezeti-regionális politikára és a nacionalista mozgalomra a függetlenség után is tovább éltek. Az alfejezet ezért a mandátum létrejöttétől a francia csapatok 1946-os kivonásáig tartó folyamatot tárgyalja, kiemelve az 1925-ös nagy felkelést mint a szíriai nacionalizmus formáló eseményét.

12.1.1 A mandátum létrejötte: Sykes–Picot-tól a Maiszaluni csatáig

Az Oszmán Birodalom első világháborús veresége és felbomlása után a mai Szíria sorsa a háború alatt kötött titkos egyezmények, majd a Párizs környéki békék nyomán dőlt el. A brit és francia diplomaták 1916-ban kötött **Sykes–Picot-egyezmény** a Levante és Mezopotámia befolyási övezetekre osztását irányozta elő: a mai Szíria és Libanon területének nagy része francia, a mai Jordánia, Irak és Palesztina brit érdekszférába került volna. Az 1917-es **Balfour-nyilatkozat** és az arab felkelésnek tett brit ígéretek a háború utáni rendezés ellentmondásait tovább mélyítették. A dokumentált tények sora világos: a háború végén a brit hadsereg gyakorlati ellenőrzése alatt álló területeken, így Damaszkuszban is, az arab nacionalista körök **Faiszal bin Huszein** vezetésével ideiglenes arab kormányt hirdettek, amit a Párizs melletti békekonferencia nem ismert el véglegesnek.

A békerendezés során 1920 áprilisában a **San Remó-i konferencia** a Népszövetség mandátumrendszerének keretei között Szíriát és Libanont francia, Palesztinát és Irakot brit igazgatás alá helyezte. A döntés jogi alapja a **Népszövetség 22. cikkelye** volt, amely az „A" típusú mandátumoknál azt feltételezte, hogy az érintett közösségek a nagyhatalmi tanácsadás mellett fokozatosan eljutnak a függetlenséghez. A gyakorlatban a francia közigazgatás ezt a célt saját stratégiai és gazdasági érdekei szerint értelmezte, és Szíriát – Libanonnal együtt – a **Libanoni és Szíriai Francia Főkormányzóság** (Haut-commissariat français en Syrie et au Liban) alá rendelte.

A szíriai arab nacionalisták egy része, **Faiszal** ideiglenes szíriai királyságával, a Nagy-Szíria (Sūriyā al-kubrā) gondolatát képviselte: egy olyan független arab államot, amely magában foglalta volna a mai Szíriát, Libanont, Palesztinát és Transzjordániát. A francia katonai fölény azonban hamar véget vetett ennek a kísérletnek. 1920 júliusában a **Maiszaluni-hágói csata** során a francia csapatok legyőzték a szíriai erőket, bevonultak Damaszkuszba, és megfosztották Faiszalt a tróntól. A csata a szíriai és tágabb arab nacionalista emlékezetben a gyarmati erőszak elleni hősi, de reménytelen ellenállás jelképévé vált; a történetírásban azonban a vesztes csata jelentőségét

nem szabad összetéveszteni a katonai realitásokkal: a francia győzelem dokumentált tény, az esemény utólagos nemzeti mitizálása viszont emlékezetpolitikai kérdés.

A mandátum formális kereteit az 1922–1924 közötti időszakban a Népszövetség által jóváhagyott mandátumszöveg és a francia–szíriai szerződés-tervezetek rögzítették. A francia főkormányzó, **Henri Gouraud** tábornok már 1920-ban bejelentette a terület kisebb közigazgatási egységekre bontását, ami a szíriai nacionalisták szerint a régió szándékos gyengítését szolgálta. A mandátum évei alatt a francia politika a helyi politikai, vallási és etnikai közösségek közötti különbségeket intézményesítette, ami hosszú távon befolyásolta a szíriai állam belső szerkezetét.

12.1.2 Francia berendezkedés: felosztás, kisebbségi politikák, gazdaság

A francia közigazgatás 1920 és 1924 között több lépésben tagolta a területet. Előbb **Nagy-Libanon** (État du Grand Liban) kiválasztásával létrehozta a mai Libanon területét, amelyhez a korábbi oszmán Libanon-hegyi mutaszarriflátuson túl hozzácsatolta a tengerparti városokat, illetve a síita és szunnita többségű területeket délen és északon. Szíria fennmaradó részén a francia hatóságok négy fő egységet hoztak létre: a **Damaszkuszi Államot**, az **Aleppói Államot**, a tengerparti **Alavita Államot** és a déli **Dzsabal ad-Durúz** (Jabal al-Durūz) területét. Az 1922-ben kikiáltott **Szíriai Szövetség** (Fédération syrienne) csak átmeneti és korlátozott jogkörű szövetségi keret volt.

A felosztás mögött a francia gyarmati igazgatás klasszikus „oszd meg és uralkodj” logikája érvényesült, amely azonban nem volt teljesen új jelenség: az oszmán közigazgatás is ismerte a felekezeti és etnikai autonómiák bizonyos formáit, például a **millet-rendszer** keretei között. A francia politika azonban ezt a hagyományt a modern területi közigazgatás eszközévé tette: az alaviták, drúzok, keresztények és más kisebbségek támogatását a szunnita arab nacionalista többségi mozgalom ellensúlyozására használta. Ezt a megközelítést a szíriai nacionalista történetírás gyakran a „szektarianizmus mesterséges előidézéseként” írja le, míg más történészek arra figyelmeztetnek, hogy a felekezeti és regionális identitások a mandátum előtt is léteztek, és a francia politika elsősorban ezek politikai kihasználásában, nem pedig kizárólagos megteremtésében játszott szerepet.

A francia közigazgatás „közvetlen” és „közvetett” elemeket vegyített. A főkormányzó széles körű rendeleti jogkörrel rendelkezett, a francia tisztviselők kulcspozíciókat töltöttek be a rendőrségben, a pénzügyben és az oktatásban, ugyanakkor vidéken a helyi törzsi vezetőkkel, városi notabilitásokkal és vallási elöljárókkal együttműködve gyakorolták a hatalmat. A francia hatóságok **pénzügyi és adórendszert** vezettek be, modernizálták a városi infrastruktúra egyes részeit, és saját **oktatási hálózatot** építettek ki, amelyben a francia nyelv kitüntetett szerepet kapott. Ez a francia nyelvű elit később a független Szíria bürokráciájának és értelmiségének egy részét adta.

A gazdaságban a francia politika elsősorban a kereskedelem és az infrastruktúra fejlesztésére összpontosított, de a mezőgazdasági termelők számára a mandátum időszaka alatt gyakran növekedtek az adóterhek. A francia ipari és kereskedelmi érdekek a tengerparti városokban és a kikötőkben koncentrálódtak, ami tovább erősítette a partvidék és a belső területek közötti gazdasági különbségeket. A mandátum gazdaságáról rendelkezésre álló statisztikai adatok hiányosak és gyakran francia gyarmati forrásokból származnak, ezért a bérek, a termelési mutatók és a szegénység mértékének megítélése bizonytalan, és vitatott a történészek között.

12.1.3 Az 1925-ös nagy szíriai felkelés: okok, esemény, következmények

A mandátum időszak legjelentősebb fegyveres konfliktusa az **1925–1927 közötti nagy szíriai felkelés** (arab elnevezéssel **ath-thawra as-szūriyya al-kubrā**, a nagy szíriai forradalom) volt. A felkelés a déli **Dzsabal ad-Durúz** vidékén robbant ki, majd átterjedt Damaszkuszra, Homszra, Hamára és a vidéki területekre. Az okok között a francia adóztatás, a helyi autonómiák megsértése, a drúz és más vidéki közösségek katonai besorozásától való félelem, valamint a francia politika elleni általános elégedetlenség szerepelt. A felkelésben részt vevő helyi vezetők, köztük **Szultán al-Atraš**, a drúz közösség kiemelkedő alakja, a szíriai nacionalista egység jegyében lépett fel, de a felkelő csoportok összetétele és céljai heterogének maradtak.

A felkelés kezdete 1925 nyarára tehető, amikor a drúz vidéken összecsapásokra került sor a helyi lakosság és a francia erők között. A francia katonai hatóságok a felkelést elsősorban rendészeti problémaként kezelték, de a mozgalom gyorsan politikai követelésekkel bővült: a francia mandátum megszüntetése, az egységes szíriai állam visszaállítása és a nemzeti kormány létrehozása. 1925 októberében a felkelők ideiglenesen elfoglalták Damaszkusz egyes negyedeit, mire a francia hadsereg tüzérségi és légi csapásokat mért a városra. A **damaszkuszi óváros ért bombázás** (1925. október 18.) a francia gyarmati erőszak egyik legismertebb epizódja lett: a városrész jelentős része megsemmisült, és a civil áldozatok száma magas volt. Ezt az eseményt a francia katonai jelentések a rend helyreállításaként írták le, míg a szíriai és nemzetközi kritikusok gyarmati megtorlásként értékelték; a mai történetírásban a bombázás dokumentált tény, de az áldozatok számáról nincs egységes, pontos adat: a becslések néhány száz és több ezer között mozognak a forrásoktól függően.

A felkelés katonai leverése 1927-re befejeződött, de a politikai következmények tartósak maradtak. A francia hatóságok kénytelenek voltak megváltoztatni néhány gyakorlatukat: visszavontak bizonyos adókat, tárgyalásokat kezdtek a szíriai politikai elit egyes csoportjaival, és 1928-ban lehetővé tették egy **alkotmányozó nemzetgyűlés** választását. A felkelés a szíriai nacionalizmus kialakuló emlékezetében központi helyet foglal el: a „nagy forradalom” az idegen uralom elleni nemzeti ellenállás fordulópontjaként él tovább a hivatalos szíriai történelemben, ugyanakkor a történettudományban vitatott, hogy a felkelés mennyire volt „nemzeti” egységes mozgalom, és mennyiben szerveződött helyi, törzsi, felekezeti és gazdasági sérelmek mentén.

12.1.4 Alkotmányos kísérletek és a nacionalista mozgalom a 1930-as években

A felkelés leverése után a francia mandátumhatalom a politikai stabilizáció érdekében formális alkotmányos keretek létrehozására törekedett. Az 1928-ban összeült alkotmányozó nemzetgyűlés többsége a **Nemzeti Blokk** (al-Kutla al-Wataniyya) nevű nacionalista koalíciót képviselte, amely a nyugati liberális alkotmányosság és az arab nacionalista követelések ötvözésére törekedett. A testület által kidolgozott alkotmánytervezet olyan cikkelyeket tartalmazott, amelyek a francia mandátum joghatóságát korlátozták volna, ezért a francia főkormányzó, **Auguste-Henri Ponsot**, 1928 augusztusában felfüggesztette a nemzetgyűlést. Ez a lépés a szíriai nacionalista körökben a francia hatóságok „alkotmányos puccsaként” vonult be a köztudatba, bár a francia adminisztráció saját álláspontja szerint a mandátum nemzetközi kötelezettségeire hivatkozott.

A 1930-as évek elején a francia hatóságok mégis kiadtak egy **alaptörvényt** (ar-règlement organique), amely létrehozta a **Szíriai Köztársaság** (République syrienne) elnevezést, és korlátozott parlamentáris intézményeket vezetett be. A köztársasági elnöki tisztség létrejött, de a francia főkormányzó továbbra is széles körű vétójoggal rendelkezett, és a külügy, a hadsereg, a pénzügy és a rendőrség francia ellenőrzés alatt maradt. Az **1936-os francia–szíriai szerződés** a függetlenség fokozatos elérését irányozta elő, hasonlóan az ugyanabban az évben aláírt francia–libanoni szerződéshez, de a francia parlament a második világháború előtt nem ratifikálta, így a szerződés

nem lépett életbe. Ennek ellenére a nacionalista mozgalom megerősödött, és az 1930-as években a **Nemzeti Blokk** vezető személyiségei, köztük **Hasim al-Atászi** és **Sukri al-Kuvatli**, a szíriai politikai élet meghatározó alakjaivá váltak.

A társadalomban a mandátum évtizedei alatt több, egymással összefonódó folyamat zajlott. A városiasodás felgyorsult, különösen Damaszkuszban és Aleppóban, ahol a francia oktatási intézmények és a növekvő adminisztráció munkalehetőségeket teremtett. A nők egy része, elsősorban a városi középosztályban, bekapcsolódott az oktatásba és a nyilvános vitákba, bár a politikai jogok kiterjesztése még a függetlenség után is váratott magára. A vidéki lakosság, különösen a földművesek és a nomád csoportok, továbbra is alacsony társadalmi státuszban élt, és a földtulajdon egyenlőtlenségei a nagy földbirtokosok, törzsi vezetők és városi kereskedők malmára hajtották a vizet. A mandátum korszakának társadalomtörténetéről rendelkezésre álló források egyenetlenek: a francia levéltári anyagok elsősorban a közigazgatási és rendészeti szempontokat tükrözik, míg a szíriai arab nyelvű sajtó és az emlékiratok a nacionalista értelmiség nézőpontját közvetítik.

12.1.5 A második világháború és a függetlenség: 1941–1946

A második világháború kitörése új helyzetet teremtett Szíriában. Franciaország 1940-es veresége után a szíriai mandátumterület a **Vichy-kormánnyal** lojális adminisztráció irányítása alá került, amelyet a szövetségesek stratégiai fenyegetésként értékeltek. 1941 júniusában a **brit és szabad francia csapatok** közös hadműveletben elfoglalták Szíriát és Libanont, és a **Szabad Francia Erők** (Forces françaises libres) vették át a közigazgatást. A szabad francia hatóságok a hadművelet idején a függetlenség ígéretét hangoztatták, de a tényleges hatalomátadás évekig húzódott.

A háború alatt a nacionalista mozgalom újjászerveződött, és 1943-ban parlamenti választásokat tartottak, amelyeken a **Nemzeti Blokk** utódpártjai szerezték a többséget. **Sukri al-Kuvatli** 1943-ban államfő lett, és a szíriai kormány fokozatosan kiterjesztette hatáskörét a belügyekre, az oktatásra és a gazdasági döntésekre. A francia hatóságok azonban továbbra is fenntartották ellenőrzésüket a hadsereg és a külügyek felett, és a francia csapatok jelenléte a szovjet és brit diplomáciai nyomás ellenére sem szűnt meg azonnal.

A döntő szakasz 1945 tavaszán következett. Májusban a francia katonai erők erődemonstrációt hajtottak végre Damaszkuszban és más városokban, ami összecsapásokhoz vezetett a szíriai lakosság és a francia csapatok között. A **damaszkuszi bombázás (1945. május 29–30.)** során a francia légierő és tüzérség ismét civil területeket támadott, ami nemzetközi felháborodást váltott ki. A brit kormány ultimátuma nyomán a francia erők visszavonultak laktanyáikba, és a konfliktus a francia mandátum tényleges végét jelezte. Az áldozatok számáról a francia és szíriai források eltérő adatokat közölnek; a mai történetírásban a becslések nagyságrendileg néhány száz civil áldozatot valószínűsítenek, de a pontos szám vitatott.

A függetlenség formális kikiáltása és a francia csapatok kivonása 1946-ban zajlott le. **1946. április 17-én** a szíriai kormány és a francia hatóságok megállapodása alapján az utolsó francia csapatok elhagyták Szíriát. Ezt a dátumot a független Szíria nemzeti ünnepévé nyilvánították, és azóta is a szíriai függetlenség napjaként tartják számon. Az ünnep a szír nacionalista emlékezetben a gyarmati elnyomás alóli felszabadulás pillanatát jelenti, míg a történettudományban a függetlenséget nem egyetlen eseményként, hanem hosszabb, 1941 és 1946 közötti folyamatként értelmezik, amelyben a brit geopolitikai érdekek, a francia belpolitikai válság és a szíriai nacionalista tömegmozgósítás egyaránt szerepet játszott.

A független Szíria a francia mandátum intézményi örökségével indult el: a bürokratikus államapparátus, a francia ihletésű jogrendszer egyes elemei, a központosított közigazgatás és a

felekezeti-regionális politikai logika mind a mandátum évtizedeiben alakultak ki vagy erősödtek meg. A hadsereg ugyanakkor szinte teljes egészében újonnan szerveződött, és a politikai életben hamarosan a katonai elit is megjelent, ami a későbbi köztársasági időszakban ismétlődő katonai puccsokhoz vezetett. A mandátum gazdasági öröksége, a nagy földbirtokok és a városi elit dominanciája a társadalmi egyenlőtlenségeket konzerválta, ami a következő évtizedek politikai radikalizálódásának táptalaját adta.

12.1.6 Források és bizonytalanságok

A francia mandátum és a szíriai függetlenség történetének forrásai többnyire jól feltártak, de a bizonytalanságok jelentősek. A legfontosabb elsődleges források közé tartoznak a **francia kormányzósági levéltárak** (a párizsi Archives nationales és a damaszkuszi egykori francia archívum), a **Népszövetség mandátumbizottsági jelentései**, a brit és francia diplomáciai iratok, valamint a szíriai arab nyelvű sajtó és a vezető politikusok, így **Szultán al-Atraš** és **Sukri al-Kuvatli** emlékiratai. Ezek a források azonban eltérő nézőpontból írnak: a francia iratok a rendfenntartás és a gyarmati modernizáció szempontjait, míg a szíriai nacionalista források a nemzeti ellenállás és a függetlenségi harc narratíváját hangsúlyozzák.

Az 1925-ös felkelés és az 1945-ös damaszkuszi események **áldozatszámai** becslések, és a mai történetírásban vitatottak. A francia katonai jelentések általában alacsonyabb, a szíriai nacionalista források magasabb számokat adnak meg; a pontos adatok hiánya a polgári lakosság sérüléseire és a halotti anyakönyvi kivonatok hiányára vezethető vissza. A **felkelés „nemzeti” jellege** szintén értelmezési vita tárgya: egyes történészek szerint a mozgalom elsősorban vidéki és törzsi sérelmekből táplálkozott, míg mások a nacionalista értelmiség összekötő szerepét hangsúlyozzák.

A mandátum hatása a szektarianizmusra ugyancsak folyamatos tudományos vita. A hagyományos szíriai nacionalista történetírás a francia „oszd meg és uralkodj” politikát teszi felelőssé a felekezeti ellentétek kiélezéséért, míg a modern történészek rámutatnak, hogy a felekezeti identitások a 19. század végétől, az oszmán reformok idején már átpolitizálódtak. A francia politika tehát inkább felerősítette és intézményesítette, semmint kizárólagosan létrehozta volna ezeket a törésvonalakat. Emellett a mandátum alatti társadalom- és gazdaságtörténeti adatok – különösen a vidéki lakosság életszínvonalára, a nők helyzetére és a munkásság kialakulására vonatkozóan – részben hiányosak, ezért az ezekre vonatkozó állítások bizonytalansággal terheltek.

A függetlenség 1946-os dátumának jogi értékelése is árnyalást igényel: a szuverenitás formális elnyerése nem jelentett azonnali tényleges ellenőrzést minden terület felett, mert a francia gazdasági és kulturális befolyás továbbra is jelentős maradt. A szír nacionalista narratíva számára azonban 1946. április 17-e a gyarmati korszak lezárásának szimbolikus pillanata, ezért az évforduló emlékezetpolitikai szerepe megkülönböztetendő a történeti folyamatoktól.

12.1.7 Rövid összefoglaló

- A mai Szíria területét az első világháború után a Sykes–Picot-egyezmény és a San Remo-i konferencia nyomán francia mandátumigazgatás alá helyezték, jóllehet a mandátumrendszer a Népszövetség keretei között formálisan az önkormányzatiságra való felkészítést ígérte.
- A francia berendezkedés Szíriát több közigazgatási egységre bontotta (Damaszkuszi és Aleppói Állam, Alavita Állam, Dzsabal ad-Durúz), és a kisebbségi csoportok támogatásával ellensúlyozta a szunnita arab nacionalista mozgalmat.
- Az 1925–1927-es nagy szíriai felkelés a drúz vidékről indult, átterjedt a nagyvárosokra, és bár katonai leverés után a francia hatóságok részleges reformokat léptettek életbe, a felkelés a szíriai nacionalizmus emlékezetében központi eseménnyé vált.

- Az 1928-as alkotmányozó nemzetgyűlés és az 1930-as évek alkotmányos kísérletei korlátozott parlamentáris kereteket teremtettek, de a szuverenitás és a hadsereg francia ellenőrzés alatt maradt; az 1936-os francia–szíriai szerződést nem ratifikálták.
- A második világháború alatti brit–szabad francia megszállás és a szíriai nacionalista mozgósítás, illetve az 1945-ös damaszkuszi összecsapások a francia mandátum tényleges végét hozták.
- A függetlenség napját 1946. április 17-ére teszik, amikor a francia csapatok kivonultak; a szuverenitás azonban fokozatosan, nemzetközi diplomáciai és belső politikai konfliktusok közepette állt helyre.
- A mandátum örökül hagyta a központosított bürokráciát, a francia jogrendszer egyes elemeit, a felekezeti-regionális politikai logikát és a nagy földbirtokokra épülő társadalmi egyenlőtlenségeket, amelyek a későbbi szíriai állam fejlődését is befolyásolták.
- A mandátum időszakának áldozatszámai, a felkelés társadalmi bázisa és a szektarianizmus okai továbbra is tudományos viták tárgyát képezik, a nemzeti emlékezet és a történeti kutatás eltérő hangsúlyokkal használja ezeket az eseményeket.

12.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a francia mandátum berendezkedését a brit mandátumok (Irak, Palesztina) főbb vonásaival a régió más fejezetei alapján: miben tértek el a közigazgatási megoldások és a nacionalista mozgalmakhoz való viszony?
2. Milyen okok vezettek az 1925-ös nagy szíriai felkelés kirobbanásához, és miért tekinthető a felkelés egyszerre helyi sérelmek és nemzeti politikai mozgósítás termékének?
3. Miként értékelhető a francia „oszd meg és uralkodj” politika a felekezeti-regionális identitások alakulásában a történészi viták fényében: a mandátum teremtette meg ezeket a törésvonalakat, vagy csupán megerősítette őket?
4. Milyen nemzetközi és belső tényezők magyarázzák, hogy a szíriai függetlenség csak 1946-ban, a második világháború után valósult meg, annak ellenére, hogy a nacionalista mozgalom már a 1920-as évek elején követelte?
5. Milyen forráskritikai problémákkal szembesülünk a mandátum alatti áldozatszámok és társadalmi adatok értelmezésekor, és hogyan kell megkülönböztetni a dokumentált tényeket a nemzeti emlékezetpolitikai állításoktól?

12.2 Baath, Asszad és az állam

Szíria 1946. április 17-én nyerte el formális függetlenségét a francia mandátum alól. Ez a dátum a hivatalos emlékezetben „a kiürítés napja” (Id al-Dzsala), ám az új állam korántsem lépett ki megerősödve a gyarmati korból: örökül kapta a mandátum alatt kialakult, törékeny politikai intézményeket, a földbirtokos és kereskedő elitek uralmát, valamint egy olyan hadsereget, amely a francia toborzási politika következtében felülreprezentálta a vidéki, vallási kisebbségekhez tartozó tiszteket. 1946 és 1970 között Szíriában három katonai puccshullám zajlott, az ország megkísérelte az Egyiptommal való egyesülést, majd a **Baath párt** (Hizb al-Ba’th al-Arabi al-Ishtiraki) katonai szárnya fokozatosan kisajátította a hatalmat, és Hafez al-Asszad 1970-es **korrekciós mozgalma** (al-Haraka al-Tashihiyya) egy évtizedekig fennálló, autoriter állam alapjait vetette meg. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan vezetett a függetlenség reménye a politikai instabilitáson, a pánarab kísérleten és a párton belüli küzdelmeken át a Baath-állam kiépüléséig, és milyen társadalmi, vallási, gazdasági és hidegháborús törésvonalak alakították ezt az utat.

12.2.1 A függetlenség öröksége és a katonai puccsok kora (1946–1954)

A francia mandátum alatt Szíria politikai életét a **Nemzeti Blokk** (al-Kutla al-Wataniyya) örökösei uralták: olyan városi, szunnita földbirtokos és kereskedő családok, amelyek a nacionalista mozgalom élén harcoltak a függetlenségért, de gazdasági érdekeik miatt vonakodtak mélyreható társadalmi reformoktól. A vidéki lakosság nagy része – különösen a szegényparasztok és a föld nélküli mezőgazdasági munkások – kívül maradt a politikai képviseletből, miközben a nagybirtokosok a termőföld jelentős részét ellenőrizték. A függetlenség utáni években a földkérdés, a városi munkások rossz munkakörülményei és a palesztin menekültek beáramlása növelte a társadalmi feszültséget.

Az 1948-as arab–izraeli háború veresége alapvető fordulópontot jelentett: a háborúban rosszul felszerelt, gyengén irányított szíriai hadsereg nem tudta megakadályozni a palesztinai területek elvesztését, és a vereségért a polgári kormányt tették felelőssé. A hadseregben – különösen a fiatalabb, vidéki származású tisztek körében – megerősödött a politikai beavatkozás igénye. 1949. március 30-án Huszni az-Zaím ezredes puccsot hajtott végre, és ezzel megnyitotta a közel-keleti arab államokban gyakori katonai hatalomátvételek sorát. Az-Zaím rövid uralma alatt néhány reformot hirdetett, többek között a nők választójogát, de rendszerét augusztusban Szami al-Hinnawi újabb puccsa döntötte meg. Decemberben Adeeb as-Sisakli került hatalomra, aki 1951 és 1954 között autoriter elnöki rendszert épített ki: cenzúrázta a sajtót, korlátozta a politikai pártokat, és a hadseregre támaszkodva központosította az államot.

Ez a „kis puccsok” kora – ahogyan a történészi irodalom gyakran nevezi – nem pusztán a politikai kultúra válságát mutatta, hanem a szír társadalom szerkezeti átalakulását is. A katonai elit új nemzedéke zömmel vidéki, gyakran alavita, drúz vagy iszmailita származású tisztekből állt, akik a francia mandátum alatt a **Troupes Spéciales du Levant** kötelékében kaptak katonai kiképzést, mert a francia hatóságok tudatosan toboroztak kisebbségi közösségekből. Ez a háttér nem tette a puccsokat vallási konfliktussá: a hatalomért küzdő tisztek programjai vegyesek voltak, és a szövetségek gyakran személyes vagy regionális alapon szerveződtek. Mégis, a vidéki, kisebbségi származású tisztek felemelkedése hosszú távon átformálta a szíriai állam elitjét, és hozzájárult ahhoz, hogy a hatalom ne a hagyományos városi szunnita notabilitás kezében összpontosuljon.

A parasztok és a városi munkások ebben az időszakban alig nyertek teret: a földreformok elmaradtak, a szakszervezeteket a kormányok gyakran elnyomták, a nők pedig – bár formálisan szavazati jogot kaptak – a politikai életben alig jelentek meg. A palesztin menekültek többsége táborokban élt, és a szír állam a palesztin ügyet elsősorban retorikailag használta, miközben a menekültek állampolgárságát és gazdasági integrációját szigorúan korlátozta. Az 1954-es tömegtüntetések – amelyeket a Baath, a kommunisták és az **Arab Nacionalista Mozgalom** szervezett – végül megbuktatták as-Sisaklit, és visszaállították a parlamentáris rendszert, de az instabilitás nem szűnt meg.

12.2.2 A pánarab kísérlet: az Egyesült Arab Köztársaság (1958–1961)

A Baath pártot 1947-ben alapította Damaszkuszban **Michel Aflak** és **Szalah ad-Dín al-Bitár**. Az alapítók – akik közül Aflak görög ortodox keresztény volt – egy olyan pánarab ideológiát hirdettek, amely az arab egységet, a szocializmust és a szekularizmust kapcsolta össze. A Baath jelszava – „Egy arab nemzet, örök küldetéssel” – a gyarmati határok meghaladását, a gazdasági igazságosságot és a vallási közösségi kereteken túli állampolgárságot ígérte. Az 1950-es években a párt elsősorban az értelmiség, a diákok, a vidéki tanítók és a hadsereg fiatalabb tisztjei körében szerzett támogatókat. Mellette a **Szíriai Kommunista Párt** is növekedett, különösen a munkásság, a kurd kisebbség és a városi szegények körében. A hidegháború éleződésével

Szíria egyre inkább a szovjet blokkhoz közeledett: fegyvervásárlásai, a csehszlovák–egyiptomi fegyverüzlet (1955) és a szovjet gazdasági segélyek egyaránt ezt jelezték.

1957-ben a nyugati hatalmak – elsősorban az Egyesült Államok és Törökország – katonai nyomást gyakoroltak Szíriára, attól tartva, hogy az ország „kommunista bázissá" válik. Az ún. szíriai válságban a szír kormány a Szovjetunió segítségét kérte, és a feszültség hozzájárult ahhoz, hogy a politikai elit egy része a megoldást az Egyiptommal való egyesülésben lássa. **Gamál Abd an-Nászír** egyiptomi elnök az 1956-os szuezi válság után a pánarab mozgalom első számú hősévé vált, és a szír Baath, valamint a hadsereg egy része úgy vélte, hogy az egyesülés megerősíti az arab nemzetet a külső fenyegetésekkel szemben. Az egyesülést tehát nem egyiptomi hódítás, hanem szír kezdeményezés készítette elő: 1958. február 1-jén a szír parlament és Nászír kikiáltotta az **Egyesült Arab Köztársaságot** (al-Jumhuriyya al-Arabiyya al-Muttahida, EAK).

Az EAK valójában centralizált állam volt, amelyet Kairóból irányítottak. Nászír betiltotta a szíriai pártokat – köztük a Baathot is –, és egyetlen tömegszervezetbe, a **Nemzeti Unióba** (al-Ittihad al-Qawmi) tömörítette a politikai életet. A földreformot egyiptomi mintára hajtották végre: a nagybirtokok egy részét felosztották a parasztok között, ami a vidéki lakosság egy részének javított az életén. Ugyanakkor az államosítások, a bürokrácia kairói központosítása és a titkosszolgálat jelenléte fokozta a szír városi kereskedők, a hagyományos elitek és a hadsereg tisztjeinek elégedetlenségét. Sokan sérelmezték, hogy a szír tartományt másodrendűként kezelték, és hogy a pánarab ideálból egyiptomi dominancia lett. A nők helyzete az EAK idején ellentmondásosan alakult: a hivatalos retorika a nők oktatását és munkavállalását támogatta, de a családjogi és politikai gyakorlat továbbra is patriarchális maradt.

1961. szeptember 28-án damaszkuszi katonatisztek puccsa kimondta Szíria kilépését az EAK-ból. Az egyesülés felbomlásának értelmezése máig vitatott: a pánarab hagyomány a „megvalósult arab egység" első nagy kísérletének kudarcát látja benne, míg a szír nacionalista narratíva a kairói bürokrácia gyarmatosító magatartását hangsúlyozza. A történeti kutatás egyik fontos tanulsága, hogy az EAK nem egyszerűen „Egyiptom bekebelezte Szíriát": a szír politikai elit aktív szerepet játszott a létrehozásában, de az egyenlőtlen intézményi viszonyok és a helyi elitek mellőzése aláásták a legitimációját.

12.2.3 A Baath hatalomra kerülése és a belső harcok (1963–1970)

Az EAK felbomlása után egy rövid, polgári kormány következett, amely sem a belpolitikai instabilitást, sem a hidegháborús nyomást nem tudta kezelni. 1963. március 8-án a Baath párt egy katonai csoportja – az 1959 óta szerveződő **Katonai Bizottság** (al-Lajna al-Askariyya) – puccsal hatalomra került. A bizottság tagjai, köztük **Szalah Dzsadid**, **Hafez al-Asszad** és **Muhammad Umran**, zömmel vidéki, kisebbségi származású tisztek voltak, akik a párt polgári alapítóival szemben radikálisabb, szocialista és a hadseregre építő programot képviseltek. Ezt a szárnyat a szakirodalomban gyakran **neo-Baath** néven különböztetik meg a párt alapítóitól, noha a megnevezés nem a szereplők önmeghatározása volt.

A neo-Baath hatalmának első éveiben kiépítette a pártállami struktúrákat: államosította a bankokat, a nagyipart és a külkereskedelmet, szoros kapcsolatokat alakított ki a Szovjetunióval, és a hadsereg, valamint a pártmilíciák segítségével felszámolta a politikai ellenzéket. A földreformot újraindították, és a vidéki szegényparasztok egy része – különösen az alavita, drúz és iszmailita falvak lakói – anyagi és oktatási lehetőségekhez jutott. A nők számára a párt női szervezete, a **Szíriai Nők Általános Uniója** bizonyos társadalmi mobilitást kínált, de a politikai döntéshozatalban továbbra is alig vettek részt. A kurd kisebbség helyzete ezzel szemben romlott: 1962-ben Haszaka tartományban rendkívüli népszámlálást tartottak, amely sok kurdot „idegennek" minősített, és ezzel megfosztott állampolgárságától. Az érintettek számát a becslések több tízezerre teszik, de a pontos adatok a szír állam titkolózása miatt nem ismertek.

A Baath párton belüli harcai az 1960-as évek közepén éleződtek ki. 1966. február 23-án a radikális katonai szárny megbuktatta a párt alapítóit, Aflakot és Bitart, akik külföldre menekültek. Ettől kezdve a hatalom gyakorlatilag a Katonai Bizottság két vezetője között oszlott meg: Szalah Dzsadid a pártapparátust és a belpolitikát, Hafez al-Asszad pedig a hadsereget és a védelmi minisztériumot irányította. A két férfi közötti rivalizálás nem csupán személyes volt: Dzsadid a „népi felszabadító háború" és a radikális szocialista átalakulás híve volt, míg Asszad pragmatikusabb, a szovjet szövetséget fenntartó, de a belső stabilitást előtérbe helyező politikát képviselt.

Az 1967-es hatnapos háború (an-Naksza, „a visszafordulás" vagy „a vereség") döntő csapást mért a radikális szárnyra. Izrael júniusban elfoglalta a **Golán-fennsíkot**, és a szíriai hadsereg gyors összeomlása nyilvánvalóvá tette a katonai vezetés hiányosságait. A vereségért a párton belül elsősorban a Dzsadid-féle politikai kalandorságot tették felelőssé, míg Asszad a hadsereg irányítójaként viszonylag épen került ki a válságból. A palesztin kérdés ekkor vált a szír állam központi legitimációs eszközévé: a palesztin menekültek és a palesztin fegyveres csoportok támogatása a „rezisztencia" élharcosává tette a rezsimet, de a valóságban a palesztin szervezeteket is ellenőrzése alatt tartotta, és a saját belpolitikai céljaira használta. A szíriai zsidó közösség jelentős része az 1948 utáni diszkrimináció és a kivándorlási korlátozások ellenére az 1960-as években és később hagyta el az országot; a kivándorlás okai és körülményei az emlékezetpolitikai viták tárgyát képezik.

12.2.4 Hafez al-Asszad korrekciós mozgalma (1969–1971)

A Dzsadid és Asszad közötti feszültség az 1969–1970-es években vált nyílttá. A hadsereg, a párt és a titkosszolgálat irányításáért folytatott harcban Asszad fokozatosan növelte befolyását: híveit kulcspozíciókba helyezte, és kiterjedt **mukhabarat** (titkosszolgálat) hálózatot épített ki. A döntő pillanat a jordániai polgárháború, az ún. fekete szeptember (1970) volt: a szíriai radikális szárny fegyveres beavatkozást tervezett a palesztin fegyveresek oldalán, Asszad azonban ellenezte ezt, mert tartott egy izraeli vagy amerikai válaszcsapástól, és mert a hadsereg egységét kockáztatta volna. A szír páncélosok végül csak korlátozottan avatkoztak be, és a kudarc tovább gyengítette Dzsadid pozícióját.

1970 novemberében Asszad hívei puccsot hajtottak végre, amelyet **korrekciós mozgalomnak** (al-Haraka al-Tashihiyya) neveztek. A hivatalos narratíva szerint a mozgalom „helyreállította a párt és a hadsereg egységét", „véget vetett a kalandorpolitikának", és „megvédte a forradalmat a tévedésektől". A letartóztatott Dzsadid körüli vezetőket börtönbe zárták vagy száműzték. A történészi elemzések ezzel szemben hangsúlyozzák, hogy a „korrekció" elsősorban a hatalom koncentrálását szolgálta: Asszad a hadsereget, a pártot és a titkosszolgálatot egyaránt ellenőrzése alá vonta, és egy szűk, lojális elitre támaszkodva építette ki személyes uralmát.

1971-ben Asszadot népszavazással elnökké választották – a szavazás nem volt versenyszellemű, és a részvétel, valamint az eredmény hivatalos adatai a rezsim ellenőrzése alatt születtek. 1973-ban új alkotmányt fogadtak el, amely a Baath pártot „az állam és a társadalom vezető erejeként" határozta meg, és rögzítette az egypártrendszert. Az alavita hátterű Asszad hatalmának konszolidációjában fontos szerepet játszott, hogy a hadsereg és a biztonsági szervek kulcspozícióiba gyakran alavita tiszteket nevezett ki, de emellett igyekezett megnyerni a szunnita városi kereskedő elit egy részét is, gazdasági engedményekkel és a magánszektor bizonyos fokú visszavonásával. Ez a kettős stratégia – a kisebbségi hátterű biztonsági elitek és a szunnita gazdasági elit részleges szövetsége – a későbbi rezsim társadalmi bázisának egyik alapja lett.

A szektarianizmus kérdése ebben az időszakban vált állandó politikai témává. A kritikusok – mind a szír ellenzék, mind a külföldi megfigyelők – az alavita tisztek túlsúlyát a rezsim „szektariáns" jellegének bizonyítékaként emlegették. A történeti kutatás azonban rámutat, hogy

a vallási hovatartozás önmagában nem magyarázza a politikai lojalitást: az alavita közösség nem volt egységes politikai szereplő, és a hatalmi hálózatokban a regionális, személyes és katonai kapcsolatok legalább ilyen fontosak voltak. A francia mandátum alatti katonai toborzás, a Baath hatalmi harcai és a társadalmi mobilitás együttesen alakították ki azt a helyzetet, hogy a hatalom egy vidéki, kisebbségi származású elit kezébe került – anélkül, hogy a közösség egésze osztozott volna a rezsim előnyeiben.

Az 1946–1970 közötti időszak végeredménye tehát nem egy stabil demokrácia, hanem egy olyan pártállami autoriter rendszer lett, amely a pánarab retorikát, a szocialista gazdaságpolitikát és a biztonsági szervek hálózatát ötvözte. Hafez al-Asszad hatalomra kerülése lezárta a puccsok korát, de egyúttal megnyitotta a hosszú távú, személyi diktatúra időszakát, amelynek következményei a szíriai társadalom minden rétegét érintették.

12.2.5 Források és bizonytalanságok

Az 1946–1970 közötti szíriai politika rekonstrukciója elsősorban a következő forrásokra támaszkodik: szír kormányzati dokumentumok, Baath pártkongresszusi jegyzőkönyvek, törvénytárak, diplomáciai iratok (brit, amerikai, francia levéltárakból), arab nyelvű sajtó, valamint a szereplők emlékiratai – például Hafez al-Asszad beszédei és Szalah Dzsadid híveinek írásai. A másodlagos szakirodalomból kiemelkedik Patrick Seale, Hanna Batatu, Nikolaos van Dam, Itamar Rabinovich és Philip Khoury munkássága. Ugyanakkor a forrásadottság egyenetlen: a hatalomváltások és letartóztatások pontos száma, a belső puccsok részletei gyakran utólagos rekonstrukciók, és a felek állításai eltérnek. Az 1958-as egyesülés hosszú távú megítélése ma is vita tárgya: a pánarab hagyomány a „megvalósult arab egység” első kísérleteként tekint rá, a kritikusok viszont az egyiptomi bürokrácia és titkosszolgálat módszereit hangsúlyozzák. A szektarianizmus kérdésében a történészek vitatják, mennyiben magyarázza a vallási hovatartozás a politikai lojalitást: a francia mandátum alatti katonai toborzás és a Baath hatalmi harcai egyaránt formálták az alavita tisztek túlsúlyát, de ez nem jelenti azt, hogy a közösség egésze egységes politikai szereplő lett volna. A kurd állampolgársági kérdésben a becslések eltérnek, mert a szír állam nem közölt megbízható statisztikát. A nők politikai részvételére vonatkozó adatok szintén hiányosak, és a palesztin menekültek számáról, helyzetéről szóló adatok gyakran a segélyszervezetek becslésein alapulnak.

12.2.6 Rövid összefoglaló

- Szíria 1946-ban formálisan független lett, de a polgári nacionalista elit nem tudta stabilizálni az államot; a hadsereg 1949-től három puccshullámban beavatkozott a politikába.
- Az 1948-as arab–izraeli háború veresége diszkreditálta a régi politikai osztályt, és megnyitotta az utat a vidéki, kisebbségi származású tisztek előtt.
- A Baath párt 1947-ben jött létre, és az arab egység, szocializmus, szekularizmus programjával a pánarab mozgalom egyik fő erejévé vált; 1958-ban Szíria kezdeményezte az Egyesült Arab Köztársaság létrehozását Egyiptommal, de az egyenlőtlen viszony miatt 1961-ben kilépett.
- 1963-ban a Baath katonai szárnya puccsal hatalomra került; a neo-Baath radikális szocialista és szovjetbarát politikát folytatott, de belső harcok gyengítették.
- Az 1967-es hatnapos háború veresége aláásta a radikális szárny tekintélyét, és megerősítette Hafez al-Asszad hadseregbeli pozícióját.
- Hafez al-Asszad 1970 novemberében a „korrekciós mozgalommal” megszerezte a teljhatalmat, és 1971-től elnökként, 1973-tól alkotmányos pártállami keretek között építette ki autoriter uralmát.
- Az időszak során a szektarianizmus és a kisebbségek helyzete folyamatosan politikai kérdéssé vált, de a vallási hovatartozás önmagában nem magyarázza a hatalmi viszonyokat.

12.2.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen mandátum alatti örökségek magyarázzák a szíriai hadsereg kisebbségi származású tisztjeinek felülreprezentáltságát, és hogyan kapcsolódik ez az 1949 utáni puccsokhoz?
2. Miért kezdeményezte a szír politikai elit az Egyesült Arab Köztársaság létrehozását, és milyen tényezők vezettek az 1961-es szétváláshoz?
3. Hasonlítsa össze a Baath párt alapítóinak (Aflak, Bitár) és a neo-Baath katonai szárnyának (Dzsadid, Asszad) politikai programját és társadalmi bázisát!
4. Milyen bel- és külpolitikai következményei voltak az 1967-es vereségnek a szíriai Baath-rezsimre nézve?
5. Mi volt Hafez al-Asszad „korrekciós mozgalmának” hivatalos legitimációja, és hogyan értékelik ezt a történészi elemzések?

12.3 Az Asszad-rezsim és a polgárháború

Az 1970-es hatalomátvétellel Háfez al-Aszad nem csupán a Baath Párton belüli frakcióharcot zárta le, hanem olyan államszerkezetet is kialakított, amelyben a politikai lojalitás, a biztonsági intézmények és az alavita hálózatok szorosan összefonódtak. Az 1963 óta kormányzó Baath-rezsim alatt az ország már megtapasztalta az autoriter államépítést, ám az 1970-es „korrekciós mozgalom” (al-Haraka at-Tashíhijja) után ez a folyamat új minőséget kapott. Az alábbi alfejezet azt mutatja be, hogyan stabilizálódott az Asszad-család hatalma, milyen társadalmi és gazdasági feszültségeket termelt a rendszer, miért robbant ki a 2011-es felkelés, és hogyan érkezett el Szíria a fegyveres polgárháború küszöbére. A részletesebb hadtörténeti elemzést a következő alfejezet tartalmazza, itt elsősorban a rezsim belső logikájára és a társadalmi mozgósításra összpontosítunk.

12.3.1 Háfez al-Aszad hatalmának alapjai

Háfez al-Aszad 1970. november 16-án, katonai puccsal szerezte meg a hatalmat, amelyet a rezsim hivatalos narratívája „javító forradalomként” (as-Saura at-Tashíhijja) emleget. A puccs közvetlen előzménye a Baath baloldali, szovjetbarát szárnyának térnyerése és a párton belüli regionális vetélkedés volt. Aszad, aki 1966 óta honvédelmi miniszter és a légierő parancsnoka volt, a párt katonai szárnyának és a vidéki, alavita, illetve drúz katonai elit jelentős részének támogatását élvezte. Hatalomra kerülése után viszonylag gyorsan megszilárdította pozícióját: a párt vezető tisztségviselőit lecserélte, a radikális baloldali ellenfeleket bebörtönözte vagy száműzte, és 1971 márciusában népszavazáson elnökké választották, amelynek eredménye 99,2 százalékos támogatást mutatott – a valós választói akaratot azonban nem tükrözte.

Az új rendszer lényege a **neopatrimoniális autoriter uralom** volt: a formális intézmények – a Baath Párt, a parlament, a szakszervezetek, a parasztszövetség – valójában a biztonsági apparátus és a végrehajtó hatalom ellenőrzése alatt álltak. A politikai döntések központja az elnöki hivatal és a katonai titkosszolgálatok (a **Muhabarát** gyűjtőnéven emlegetett hírszerző szervek) lettek. A Baath Párt tagsága továbbra is előnyt jelentett az állami karrierben, a felsőoktatásban és a hadseregben, de a párt ideológiai céljai – a szocializmus, az arab egység, a parasztság felemelése – másodlagossá váltak a rendszer túlélése mögött.

A rendszer egyik legfontosabb társadalmi bázisa az alavita közösség volt, amely Szíria lakosságának hozzávetőleg 10–12 százalékát tette ki. Az alaviták a síita iszlám egyik heterodox irányzatához tartoznak, és a francia mandátum idején, majd a Baath uralom alatt felülreprezentáltak lettek a hadsereg tisztikarában és a titkosszolgálatokban. Fontos hangsúlyozni, hogy az

alavita közösség egésze nem volt azonos a rezsimmel, és nem minden alavita részesült előnyökből; a hatalom valójában egy szűk, rokoni és klientelista hálózatra épült. Ugyanakkor a szektariánus dimenzió később, a 2011-es felkelés során felerősödött, mert a rezsim a szunnita többségű ellenzéket igyekezett az alaviták elleni vallási háborúként beállítani, hogy ezzel is mozgósítsa saját közösségét.

A gazdaságpolitika kezdetben a baathista szocialista modellt követte: állami iparosítás, a nagyvállalatok államosítása, az agrárreform folytatása, az oktatás és az egészségügy bővítése. Az 1970-es években a szovjet támogatás és a kezdeti olajbevételek (a szíriai kőolajtermelés az 1960-as évek végétől nőtt) lehetővé tették az állami szektor növekedését. Azonban a rendszer már ekkor erősen militarizált volt: a költségvetés jelentős részét a hadsereg és a biztonsági szervek emésztették fel, a korrupció pedig fokozatosan intézményesült. A társadalmi szerződés úgy működött, hogy a rezsim – a szolgáltatások és az állami munkahelyek fejében – politikai engedelmességet várt el. A vidéki, paraszti és alavita hátterű csoportok a korábbi rendszereknél nagyobb mobilitási lehetőséget kaptak, amit a szunnita városi középosztály egy része fenyegetésként élt meg.

12.3.2 A Muszlim Testvériség felkelése és a hamái mészárlás

A Baath-rezsim szekuláris, szocialista és autoriter jellege a szunnita vallási körökben, különösen a városi kiskereskedők, mesteremberek és a hagyományos vallási intézmények körében ellenállást váltott ki. A **Muszlim Testvériség** (arab kifejezéssel al-Ikhwán al-Muslimún) szíriai ága az 1930-as évektől jelen volt, de az 1963-as baathista hatalomátvétel után illegalitásba szorult. Az 1970-es évek közepétől az iszlamista ellenzék fokozta támadásait: bérgyilkosságokat, bombamerényleteket hajtott végre a Baath Párt és a hadsereg képviselői ellen. A rezsim erre tömeges letartóztatásokkal, kínzással és kivégzésekkel válaszolt. A konfliktus 1976-tól polgárháborús jelleget öltött, különösen az északi városokban, Aleppóban, Hamában és Homszban.

A feszültség csúcspontja az 1982-es hamái esemény volt. 1982 februárjában a Muszlim Testvériség fegyveresei több száz rendőrt és párttisztviselőt gyilkoltak meg a nyugat-szíriai Hamá városban, és átvették az irányítást a város egyes negyedei felett. Háfez al-Aszad válasza kíméletlen katonai megtorlás volt: a hadsereg tüzérséggel, tankokkal és helikopterekkel ostromolta a várost, és a harcok során nagy területeket rombolt le. A város ostroma több napig tartott. A nemzetközi emberi jogi szervezetek és a történészek becslése szerint a halottak száma legalább 10 000 és 40 000 közé tehető, de a pontos szám máig vitatott. Az áldozatok túlnyomó része civil volt, akik vagy a harcokban, vagy az azt követő megtorlásokban haltak meg. A rezsim hivatalosan soha nem erősítette meg a pontos adatot, és a történteket „a terrorizmus felszámolásának” nevezte. A „terrorizmus” kifejezést ebben az összefüggésben tehát a rezsim használta, míg a nemzetközi szervezetek és a későbbi történetírás inkább a tömeges emberi jogi jogsértések, egyes minősítések szerint háborús bűnök vagy emberiesség elleni bűncselekmények kategóriájába sorolja az eseményt. A „hamái mészárlás” elnevezést az ellenzéki emlékezet és a történészi konszenzus elfogadja, de a szíriai állami narratíva tagadja a civilek elleni szándékos atrocitást.

A hamái események hatása a rendszerre paradox volt. Egyrészt a rezsim katonailag megsemmisítette a szervezett iszlamista ellenzéket, és az 1980-as évek közepére a nyílt politikai ellenállás szinte megszűnt. Másrészt az állami erőszak olyan traumát hagyott a szunnita városi közösségben, amely a későbbi generációk politikai emlékezetébe is beépült. A hatalom az 1980-as években még szorosabban zárta a biztonsági gyűrűt: a Muhabarát minden szinten jelen volt, a politikai szabadságjogok minimalizálódtak, az ellenzéki tevékenységért halálbüntetés járt. A rezsim a szovjet szövetséges irányába is hű maradt, és Szíria részt vett a Libanonban zajló polgárháborúban, ahol 1976-tól katonai jelenléte, majd később befolyása egészen 2005-ig meghatározta a szomszédos állam belpolitikáját.

12.3.3 Gazdasági liberalizáció és a rendszer átalakulása az 1990-es években

A Szovjetunió 1991-es felbomlása és a hidegháború vége súlyos stratégiai és gazdasági következményekkel járt. Szíria elvesztette legfontosabb katonai és gazdasági támogatóját, miközben Irak 1990-es Kuvait elfoglalása nyomán regionális válság alakult ki. Háfez al-Aszad pragmatikus döntést hozott: Szíria csatlakozott az Egyesült Államok vezette nemzetközi koalícióhoz az Öböl-háborúban, és ezzel megszilárdította kapcsolatait a nyugati hatalmakkal, bár a belső elnyomó rendszer változatlan maradt. A regionális rendezés érdekében 1991-ben részt vett a madridi békekonferencián, ahol először tárgyalt közvetlenül Izraellel. A tárgyalások a Golán-fennsík visszaadásán futottak zátonyra, és a teljes körű béke nem jött létre.

A gazdaság ekkoriban mély válságba került: a kőolajárak esése, a szovjet támogatás megszűnése, a korrupció és a túlméretezett állami szektor növekvő költségvetési hiányt okozott. A rezsim – más arab országokhoz hasonlóan – az **infitah** („nyitás”) politikáját hirdette meg, ami a magánszektor előtérbe kerülését, a külföldi befektetések ösztönzését és a kereskedelmi liberalizációt jelentette. A törvényi és gazdasági reformok azonban szelektívek voltak: elsősorban a rezsimhez kötődő, gyakran az alavita és a szunnita üzleti klikkekből álló klienshálózatok nyertek, míg a széles lakosság életszínvonala stagnált vagy romlott. A szociális ellátórendszer fokozatosan leépült, a munkanélküliség – különösen a fiatalok körében – növekedett, miközben a lakosság számának növekedése tovább feszítette a víz- és élelmiszer-ellátást. A korábbi állami paternalizmus gyengült, és a társadalmi szerződés lassan kimerült.

A politikai rendszer ugyanakkor nem nyitott. A Baath Párt monopóliuma fennmaradt, a választások nem voltak szabadok, a sajtó és a civil szervezetek szigorú ellenőrzés alatt álltak. Az iszlamista ellenzék megsemmisülése után ugyan megmaradtak kis, illegális baloldali és kurd mozgalmak, de nyilvános tiltakozásra alig került sor. A kurdok különösen érzékeny helyzetben voltak: a Baath-rezsim az 1960-as évek óta korlátozta nyelvi és kulturális jogaikat, egyes kurdokat megfosztottak állampolgárságuktól, és az arab nemzeti ideológiát használták a sokszínűség elnyomására.

12.3.4 Bassár al-Aszad öröklése és a reform illúziója

Háfez al-Aszad 2000 júniusában bekövetkezett halála után fia, **Bassár al-Aszad** vette át a hatalmat. Az utódlás nem volt alkotmányos értelemben hagyományos: a parlament gyorsan módosította az elnöki életkorra vonatkozó alsó korhatárt, hogy a 34 éves frissen megválasztott elnök betölthesse posztját. Bassár al-Aszad, aki Londonban szemorvosként tanult, az öröklés pillanatában reformígérettel lépett fel. A hatalomátvételt követő rövid időszakot a hazai és külföldi elemzők „Damaszkuszi tavasznak” nevezték: független értelmiségiek, művészek és aktivisták nyilvános vitakörökben (az úgynevezett **muntadajat**) követelték a politikai liberalizációt, a jogállamiságot és a pártmonopólium felszámolását. A rezsim eleinte tolerálta ezt a mozgolódást, de 2001-től fokozatosan visszarendeződés következett: a vitaköröket betiltották, vezetőiket letartóztatták, az internetet cenzúrázták. A reform reménye hamar szertefoszlott.

A 2000-es években a gazdasági liberalizáció felgyorsult, és a hatalom egyre szűkebb köre, az Aszad-család és üzleti partnerei ellenőrizték a mobiltelefon-szolgáltatást, a bankrendszert, a kőolaj-kereskedelmet és az építőipart. A középosztály szegényedett, a vidéki területeken a mezőgazdasági termelés hanyatlott. Az állam visszavonult az oktatástól és az egészségügytől, a szociális háló szétesett. A szegénység különösen a vidéki, szunnita többségű keleti és déli tartományokban nőtt, míg a városi elit – Damaszkusz, Aleppó, Homsz – a fogyasztói kapitalizmus előnyeit élvezte. Az ország növekvő egyenlőtlensége etnikai-vallási törésvonalakkal párosult: a hatalom alavita magja körül kialakult kliensrendszer a szunnita többséget kirekesztettnek érezte, még akkor is, ha a rezsimnek számos szunnita üzletember és politikai szövetségese volt.

Az Egyesült Államok 2003-as iraki inváziója új regionális környezetet teremtett. Szíria – noha korábban az Egyesült Államokkal együttműködött – az iraki háborút elítélte, és megengedte, hogy önkéntesek utazzanak át területén az amerikai erők elleni harcba. Az amerikai adminisztráció nyomást gyakorolt Damaszkuszra, azzal vádolva a rezsimet, hogy támogatja a felkelőket, és fegyvereket csempész. A nemzetközi szankciók és a diplomáciai elszigeteltség fokozódott, de a rezsim túlélte, mert Irán és a Hezbollah politikai-gazdasági támogatást nyújtott.

2005-ben a libanoni politikai válság – Rafík Haríri volt miniszterelnök meggyilkolása – a szíriai hadsereg libanoni kivonulásához vezetett, ami a rezsim regionális befolyásának átmeneti csökkenését jelezte. A hivatalos szíriai álláspont tagadta a merényletben való részvételt, de a nemzetközi közösség egy része a szíriai titkosszolgálatot tette felelőssé. Ez a vita máig lezáratlan.

12.3.5 Társadalmi feszültségek és a 2011-es felkelés kirobbanása

A 2011-es eseményeket nem lehet kizárólag a politikai elnyomással vagy a gazdasági válsággal magyarázni, de ezek nélkül sem érthetők. A 2006 és 2010 közötti súlyos aszály, amelyet a klímakutatók egy része az emberi eredetű éghajlatváltozással is összefüggésbe hoz, különösen a keleti és északkeleti mezőgazdasági területeket sújtotta. Több százezer vidéki család vándorolt a nagyvárosok peremére, ahol a lakhatási és munkanélküliségi válságot tovább mélyítették. A vízkészletek csökkenése, a talajvíz túlzott kitermelése és a kormány elégtelen válaszintézkedései a társadalmi elégedetlenség egyik meghatározó elemévé váltak.

Az arab tavasz 2010 decemberében Tunéziában indult el, majd 2011 elején Egyiptomba és más arab országokba terjedt át. Szíriában a rendszerellenes tiltakozások 2011. március 15-én kezdődtek, amikor a déli határvárosban, **Daraában** fiatalok békés tüntetést szerveztek a helyi kormányzó letartóztatott diákokkal szembeni bánásmódja miatt. A tüntetők általános politikai reformokat is követeltek: a Baath monopolhelyzetének megszüntetését, a szabadságjogok kiterjesztését, a korrupció felszámolását. A rezsim első reakciója katonai erő volt: a biztonsági erők éles lőszerrel lőttek a tüntetőkre, több embert megöltek. Ahelyett, hogy a tiltakozás elhalt volna, a halottak temetései további tüntetéseket generáltak, és a megmozdulások gyorsan kiterjedtek Homszra, Hámára, Idlibre, illetve a kurd többségű északkeleti területekre.

A rezsim 2011 tavaszán egyszerre próbált meg engedményeket tenni és erőszakot alkalmazni. Bassár al-Aszad feloldotta az 1963 óta érvényben lévő szükségállapotot, ígéretet tett az alkotmányos reformokra, és kormányprogramot hirdetett. Ugyanakkor a biztonsági apparátus folyamatosan tüzelt a tüntetőkre, mesterlövészeket telepített a tetőkre, és tömeges letartóztatásokat hajtott végre. A nyár folyamán a tiltakozások egy részét fegyveres csoportok támogatták, és megkezdődött a hadsereg szervezett dezertálása. Az egykori katonatisztekből és a helyi közösségekből megalakultak az első fegyveres ellenzéki csoportok, amelyek a rezsim katonai célpontjait támadták. A **Szabad Szíriai Hadsereg** (Free Syrian Army, FSA) 2011 júliusában jelentette be megalakulását, és ezzel a konfliktus fokozatosan polgárháborúvá alakult.

Fontos megjegyezni, hogy a felkelés kezdetben alapvetően békés, civil jellegű volt, és a követelések nem vallási vagy szektariánus alapon fogalmazódtak meg. A tüntetők „Szíriai a szabadságért” vagy „A nép a rezsim bukását akarja” jelszavakat skandáltak, és nem kizárólag az alavita közösség ellen irányultak. A rezsim azonban tudatosan szektariánus keretbe helyezte az eseményeket, az ellenzéket „fegyveres terroristaként” (irhábiyyún) bélyegezte, és a zavargásokat külföldi összeesküvésnek állította be. Ez a narratíva a későbbiekben arra szolgált, hogy az alavita és más kisebbségi csoportok támogatását megszilárdítsa, és az erőszakot a nemzetközi jogi normákkal szemben igazolja.

A 2011-es év végére a konfliktus már több ezer halottat követelt. Az ENSZ Főbiztosi Hivatala és más jogvédő szervezetek becslése szerint a halottak száma meghaladta az 5 000-et, a menekültek

száma pedig tízezrekre nőtt. A rezsim katonai fölénye ellenére sem tudta elfojtani a tiltakozást, az ellenzék pedig nem tudta megdönteni a rendszert. A helyzet patthelyzetbe jutott, és a következő alfejezetben tárgyalt teljes körű polgárháború, valamint a nemzetközi beavatkozás küszöbére sodorta az országot.

12.3.6 Források és bizonytalanságok

A fejezet állításainak egy része a szíriai állam hivatalos irataiból, törvényeiből és népszavazási eredményeiből származik, ám ezeket a forrásokat kritikával kell kezelni, mert a rezsim saját legitimációját szolgálták, és az adatok pontossága nem ellenőrizhető független forrásokból. Az 1982-es hamái mészárlás áldozatainak számát illetően nincs hiteles, független, teljes körű dokumentáció. A leggyakrabban idézett becslések 10 000 és 40 000 között mozognak; ezek közül a legalacsonyabb értékek a kormányzati erők által elismert katonai veszteségek összege, a magasabb értékek pedig az ellenzéki szervezetek és a külföldi emberi jogi csoportok becslései. A történészi konszenzus szerint a valós áldozatszám valószínűleg a két szélsőérték között van, de a bizonytalanság nagy.

A 2011-es felkelés kezdeti szakaszáról rendelkezésre állnak elsődleges források: szemtanúk beszámolói, mobiltelefonos videók, a közösségi média bejegyzései, később az ENSZ által összeállított emberi jogi jelentések. Ugyanakkor független, helyszíni újságírók már ekkor sem tudtak szabadon dolgozni, és a rezsim szigorú korlátozásokat vezetett be. A kormány és az ellenzék narratívája élesen eltért: a rezsim a tüntetők erőszakos jellegét, az ellenzék a biztonsági erők aránytalan fellépését hangsúlyozta. A „terrorizmus” és az „ellenállás” kifejezéseket a felek eltérő értelemben használták, ezért a jelen könyv ezeket idézetként, attribúcióval kezeli.

A gazdasági liberalizáció hatásairól a statisztikai adatok részben nemzetközi szervezetektől (Világbank, IMF) származnak, de ezeket a rezsim saját adatszolgáltatása befolyásolja, és a módszertani bizonytalanságok miatt fenntartással kell kezelni. A 2006–2010-es aszály klímaváltozással való összefüggését a klímakutatók valószínűsítik, de a pontos ok-okozati viszony tudományosan vitatott; nem állítjuk, hogy az aszály közvetlenül a felkeléshez vezetett.

12.3.7 Rövid összefoglaló

- Háfez al-Aszad 1970-es puccsa után a Baath-rezsim neopatrimoniális, autoriter állammá alakult, amelyben a biztonsági apparátus, a katonai elit és az alavita hálózatok szerepe meghatározóvá vált.
- A rezsim szekuláris politikája és autoriter gyakorlata a szunnita iszlamista ellenzéket, különösen a Muszlim Testvériséget erőszakos felkelésbe sodorta, amelynek csúcspontja az 1982-es hamái mészárlás lett; ott a halottak becsült száma 10 000 és 40 000 között mozog, és a pontos adat vitatott.
- Az 1990-es években a gazdasági liberalizáció (infitah) a rezsimhez közeli elitnek kedvezett, miközben a szociális ellátórendszer leépült, és a társadalmi egyenlőtlenség nőtt.
- Bassár al-Aszad 2000-ben örökölte a hatalmat; a rövid „Damaszkuszi tavasz” ígéretét a rezsimmel szembeni elnyomás követte.
- A 2000-es években a gazdasági válság, a vidéki elszegényedés, a korrupció és a 2006–2010-es aszály mélyítette a feszültségeket.
- 2011-ben az arab tavasz hatására Daraából kiinduló békés tiltakozások indultak, amelyeket a rezsim erőszakkal próbált elfojtani; a tüntetők kezdetben nem szektariánus alapon mozgósítottak.
- A hadsereg dezertálása és a fegyveres csoportok megjelenése 2011 nyarára a konfliktust polgárháborús pályára állította; a részletek a következő alfejezetben folytatódnak.

12.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi és társadalmi elemek alkották az Asszad-rezsim hatalmának alapjait 1970 után, és miért nevezhető ez neopatrimoniális autoriter rendszernek?
2. Hogyan jellemeznéd a hamái mészárlás forráshelyzetét, és milyen okok magyarázzák az áldozatszám körüli bizonytalanságot?
3. Miben különbözött a rezsim gazdasági liberalizációja a politikai nyitástól, és milyen társadalmi következményei voltak a 2000-es években?
4. Miért nem sikerült a rezsimnek elfojtani a 2011-es felkelést, ha katonai erőfölénye jelentős volt?
5. Milyen narratív eszközökkel próbálta a szíriai állam a 2011-es tiltakozásokat szektariánus vagy terrorizmusellenes keretbe helyezni?

12.4 Szíria 2011–2026

Szíria huszonegyedik századi történetét döntően a 2011-ben kirobbant felkelés és az azt követő háborús évtized határozta meg. Az előző alfejezet Az Asszad-rezsim és a polgárháború bemutatta, hogyan vált a Hafiz al-Aszad által kiépített, majd Bassár al-Aszad által örökölt hatalmi rendszer a 2000-es években egyszerre represszívvé és gazdaságilag sebezhetővé. Ez az alfejezet a 2011 és 2026 közötti időszakot elemzi: a polgárháború szakaszait, az Iszlám Állam felemelkedését és területi vereségét, a külső beavatkozásokat, a menekültválságot, a 2024 végi rezsimváltást, valamint a 2026-ig tartó, törékeny átmenetet. A konfliktusban a helyi szereplők, a regionális hatalmak és a nagyhatalmak érdekei összeértek, ezért a szír események nem érthetők meg pusztán belső polgárháborúként, de a háborút elsősorban a szíriai társadalmat sújtó katasztrófaként kell tárgyalni.

12.4.1 A 2011-es felkelés és a fegyveresedés

A felkelés az arab tavasz egyik meghatározó eseménysorozatából nőtt ki. 2011 februárjában és márciusában először Daraa városában, majd Homszban, Hamában, Idlíbben, Damaszkusz környékén és másutt tömegtüntetések kezdődtek. A kiváltó okok között a politikai elnyomás, a korrupció, a munkanélküliség, a vidéki szegénység és a több éve tartó aszály okozta társadalmi feszültségek szerepeltek. A daraai tüntetések egyik közvetlen előzménye a biztonsági erők által őrizetbe vett és bántalmazott tizenévesek ügye volt; ezt az eseményt a szíriai ellenzéki emlékezet gyakran a felkelés szikrájaként tartja számon.

A damaszkuszi kormányzat kezdettől fogva a tüntetéseket „terrorista csoportok” akciójának minősítette, és a hadsereg mellett hírszerző szolgálatokat, valamint félkatonai milíciákat is bevetett. 2011 nyarára a békés tiltakozások egy része fegyveres felkeléssé alakult, miután a hadseregből dezertált tisztek és katonák megalakították a Szabad Szíriai Hadsereget (Free Syrian Army, FSA). A harcok gyorsan kiterjedtek a nagyvárosokra és a vidéki területekre. A kormányerők blokád alá vontak ellenzéki negyedeket, tüzérséggel lőtték a lakott területeket; az ellenzéki fegyveres csoportok pedig útlezárásokkal, robbantásokkal és gerillataktikával válaszoltak. A konfliktus e szakaszában a szektariánus értelmezés még nem volt uralkodó, de a rezsim szándékosan is támaszkodott az alavita és más kisebbségek félelmeire, miközben az ellenzéki oldalon is megjelentek szunnita vallási hálózatok.

2012 első felében a kormányzat több fronton elvesztette a területi ellenőrzést, de a hadsereg és a hírszerzési szervek magját megtartotta. A szemben álló felek között 2012 tavaszán tűzszüneti kísérletek történtek, azonban ezek nem vezettek politikai átmenethez. 2012 júniusában Genfben

az ENSZ és a nagyhatalmak egy átmeneti kormányzó testület létrehozását sürgették, de a terv a külföldi szereplők és a helyi felek közötti nézeteltérések miatt nem valósult meg. A polgárháború 2013-ra regionális vallási-közösségi dimenziót kapott: a libanoni Hezbollah fegyveresei a kormányerők oldalán harcoltak a libanoni-szíriai határ térségében, többek között a stratégiai fontosságú al-Kuszajr közelében, míg a szunnita többségű országokból, valamint egyes európai és észak-afrikai országokból harcosok érkeztek az ellenzéki csoportokhoz.

A konfliktus egyik legsúlyosabb fejezete 2013. augusztus 21-én következett be, amikor a Damaszkusz melletti Gútában szarin ideggázt vetettek be. Az ENSZ által felhatalmazott vizsgálat megerősítette a szarin használatát, de abban a szakaszban nem nevezte meg az elkövetőt; a nyugati kormányok és számos elemző a Bassár al-Aszad vezette kormányzatot tartották felelősnek, míg Damaszkusz és Moszkva ellenzéki fegyveres csoportokat vádolt. A támadás nyomán az Egyesült Államok katonai csapással fenyegetőzött, végül azonban egy orosz–amerikai megállapodás a szíriai vegyifegyver-készletek megsemmisítését irányozta elő. A vegyifegyver-támadások később, 2017-ben és 2018-ban is folytatódtak; a Vegyifegyver-tilalmi Szervezet (OPCW) által létrehozott vizsgálócsoport későbbi jelentései bizonyos támadásokért a szíriai kormányt tették felelőssé, amit Damaszkusz vitat.

12.4.2 Az Iszlám Állam felemelkedése és területi veresége

A 2011 utáni káoszban a dzsihadista csoportok is megerősödtek. Az iraki al-Káida utódszervezete a szíriai polgárháborúban előbb an-Nuszra Front néven jelent meg, majd 2013-tól az Iraki és Levantei Iszlám Állam (ISIL) nevet használta. 2014 júniusában a szervezet vezetője, Abu Bakr al-Baghdadi kalifátust hirdetett, és a továbbiakban Iszlám Államként (Daesh) lépett fel. A csoport 2014-re Irak és Szíria jelentős területeit ellenőrizte; kezén volt az iraki Moszul és a szíriai Rakka is. Az Iszlám Állam módszeres erőszakot alkalmazott: tömegkivégzéseket hajtott végre, nőket és lányokat rabolt el, vallási kisebbségeket, köztük jezidiket, keresztényeket és síita közösségeket támadott. A Szíriában és Irakban elkövetett cselekményeket számos nemzetközi szervezet, köztük ENSZ-testületek, emberiesség elleni bűncselekménynek, egyes esetekben népirtásnak minősítette.

A szervezet elleni katonai fellépés 2014 őszén vált nemzetközivé, amikor az Egyesült Államok vezetésével létrejött koalíció légicsapásokat kezdett Szíriában. A szárazföldi harcokban a legfontosabb északkelet-szíriai szövetséges a kurdok vezette Népvédelmi Egységek (Yekîneyên Parastina Gel, YPG) és a később több etnikai csoportot tömörítő Szíriai Demokratikus Erők (Syrian Democratic Forces, SDF) lett. A YPG és az SDF szerepvállalása Törökországban éles vitát váltott ki, mert Ankara a YPG-t a Törökország, az Egyesült Államok és az Európai Unió által terrorszervezetnek minősített Kurdisztáni Munkáspárttal (PKK) hozta összefüggésbe. A kurd kérdés tehát a szíriai háború során is regionális biztonsági üggyé vált, és a helyi kurd közösségek politikai törekvései nem voltak egységesek.

Az Iszlám Állam elleni katonai hadjárat fordulópontját a 2014–2015-ös Kobani ostroma jelentette, amikor az amerikai légitámogatással küzdő YPG visszaverte a szervezet támadását a török határ menti városban. 2016 és 2019 között az SDF fokozatosan visszafoglalta az Iszlám Állam szíriai területeit; 2017-ben Rakkát, 2019 márciusában pedig Baghouz települést, a szervezet utolsó jelentős szíriai állását. A területi vereség azonban nem jelentette a szervezet megsemmisülését: vidéki térségekben és a sivatagi határvidékeken továbbra is aktív sejtek maradtak, és a fogolytáborok, köztük az al-Hol tábor, humanitárius és biztonsági szempontból is tartós válságot jelentettek. Az Iszlám Állam megszületésében a szíriai és iraki állam összeomlása, a szunnita vidéki elégedetlenség, valamint a külföldi dzsihadista hálózatok egyaránt szerepet játszottak; a jelenséget a történeti elemzések nem egyetlen okra, hanem több tényező együttes hatására vezetik vissza.

12.4.3 Külföldi beavatkozás és a konfliktus regionalizálódása

A szíriai háború már 2011–2012-ben külső szereplők közötti proxyháborúvá kezdett válni. Irán a kormányzat legfontosabb regionális támogatója lett: pénzügyi támogatást nyújtott, katonai tanácsadókat küldött, és segítette a Hezbollah, valamint az iraki síita milíciák bekapcsolódását. Oroszország 2015. szeptember 30-án indított közvetlen légi hadjáratot a szíriai kormányerők támogatására, és ettől kezdve a damaszkuszi rezsim egyik fő életben tartójává vált. A Törökország által 2016 óta folytatott észak-szíriai műveletek célja részben az Iszlám Állam visszaszorítása, részben a YPG által ellenőrzött területek korlátozása volt. Az Egyesült Államok, Franciaország, Nagy-Britannia és más államok az Iszlám Állam elleni koalícióban vettek részt, és egyes északkelet-szíriai területeken az SDF partnereként voltak jelen. Izrael 2013 és 2024 között számos légicsapást mért szíriai célpontokra, amelyeket saját közlése szerint elsősorban Iránhoz köthető erők és fegyverszállítmányok ellen irányított.

A külföldi beavatkozás nemcsak a frontvonalakat, hanem a háború diplomáciáját is meghatározta. 2015 után az ENSZ genfi folyamata mellett az Asztanában és Szocsiban tárgyaló Oroszország, Törökország és Irán gyakorlati befolyást szerzett a tűzszüneti és deeszkalációs tárgyalásokra. Az ENSZ Biztonsági Tanácsának 2015. évi 2254. számú határozata alkotmányozási folyamatot és választásokat irányzott elő, de a végrehajtás éveken át elakadt, mert a harcoló felek és a külső támogatók eltérően értelmezték a politikai átmenetet. A humanitárius segélyek elosztása az ENSZ Biztonsági Tanács egyes tagjainak vétói miatt is viták tárgyát képezte; a határokon átnyúló segélyszállítások engedélyezése időről időre az orosz és a nyugati álláspont ütközésének terepe lett.

12.4.4 Menekültválság, humanitárius katasztrófa és a mindennapi élet összeomlása

A háború következményei között kiemelkedik a menekültválság. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának (UNHCR) becslése szerint 2015 után több mint 5,5 millió szíriai menekült élt a szomszédos országokban és a tágabb régióban, többségük Törökországban, Libanonban, Jordániában, Irakban és Egyiptomban. A belső menekültek száma éveken át hétmillió felett mozgott. A számok folyamatosan változtak, és a regisztrált menekültek csak részben fedik le a teljes lakosságmozgást; a hivatalos adatok tehát minimális becslésnek tekinthetők.

A menekültválság 2015-ben európai politikai válsággá is vált, amikor több százezer szíriai és más menekült próbált az Égei-tengeren és a balkáni útvonalon nyugat-európai országokba jutni. Az Európai Unió és Törökország 2016-ban megállapodást kötött a migráció korlátozásáról, amelynek keretében Törökország visszafogadott bizonyos migránsokat, cserébe pénzügyi támogatást és politikai engedményeket kapott. A megállapodás emberi jogi értékelése vitatott maradt.

A humanitárius helyzet a frontvonalak mögött is katasztrofális volt. A kormányerők számos ellenzéki területen ostrom alatt tartottak lakónegyedeket; a kelet-aleppói ostrom 2016-ban, a kelet-gútai ostrom 2018-ban és az idlíbi offenzívák idején a civil lakosság tömegesen szorult segélyre. A kórházakat, iskolákat és piacokat ért támadások miatt a lakosság egészségügyi és oktatási ellátása összeomlott. A háborús gazdaság, a romok, az infláció és a szankciók együttes hatására a szíriaiak többsége a létminimum alá került; a Világbank és más intézmények becslései szerint a szíriai GDP az évtized végén töredéke volt a 2011 előttinek, de a pontos számításokat a megbízható statisztikai adatok hiánya nehezíti.

12.4.5 A befagyott konfliktus 2020–2024 között

2020 tavaszán a Törökország és Oroszország által közvetített tűzszüneti megállapodásokkal a háború intenzitása Idlíb kivételével csökkent. Az ország gyakorlatilag több befolyási övezetre

szakadt: a legnagyobb lakosságú területeken a kormányzat, északnyugaton a Törökország által támogatott ellenzéki csoportok, északkeleten az SDF, másutt pedig kisebb dzsihadista és helyi csoportok maradtak. A kormányzat ebben az időszakban a nemzetközi rehabilitációra is törekedett: 2023-ban az Arab Liga visszavette Szíriát, miután 2011-ben felfüggesztette tagságát. Ez a lépés nem jelentett teljes nemzetközi elismerést, de jelezte, hogy több arab állam a befagyott status quót tartotta elfogadhatónak.

A rendszer ugyanakkor rendkívül törékennyé vált. A gazdasági összeomlás, a korrupció, a szankciók, a szír font zuhanása és az energiaellátás hiánya aláásta a kormányzat erőforrásait. A 2023. februári földrengés – amely Törökországot és Északnyugat-Szíriát sújtotta – tovább mélyítette a humanitárius válságot, és megmutatta, hogy a szír állam alig képes ellátni a lakosságot. A kormányellenes csoportok által ellenőrzött területeken a segélyek elosztása a nemzetközi szervezetek és a helyi hatóságok közötti bonyolult tárgyalásoktól függött. A kurd autonómia kísérlete északkeleten továbbra is bizonytalan jogi helyzetben maradt, Törökország pedig időszakos katonai csapásokat mért az SDF-hez köthető területekre.

12.4.6 A 2024-es rezsimváltás

A szíriai háború utolsó nagy fordulata 2024 novemberében–decemberében következett be. November 27-én a Hayat Tahrir al-Sham (HTS) vezette fegyveres ellenzéki erők Északnyugat-Szíriából gyors offenzívát indítottak. A HTS – amelyet Törökország, az Egyesült Államok és az Európai Unió korábban terrorszervezetként tartott nyilván – a harcokban több helyi csoporttal, köztük korábbi rivális fegyveres szervezetekkel működött együtt. Aleppo november végén, Hama december elején, Homsz december 7-én került ellenzéki ellenőrzés alá. A kormányerők ellenállása több fronton összeomlott; Oroszország és Irán támogatása nem tudta megakadályozni a gyors előrenyomulást. December 8-án az ellenzéki erők bevonultak Damaszkuszba, és Bassár al-Aszad elhagyta az országot. Az orosz hatóságok megerősítették, hogy Aszad családjával Oroszországba menekült.

A rezsimváltást a szíriai társadalom egy része hatalmas közterületi ünnepléssel fogadta, de a biztonsági helyzet rendkívül törékeny maradt. Az új átmeneti vezetés, amelynek leglátványosabb szereplője Ahmed al-Sara, a HTS vezetője lett, megkezdte a katonai és polgári közigazgatás átszervezését. A győztes koalíció belső ellentétei azonban azonnal felszínre kerültek. Izrael decemberben intenzív légicsapásokat mért a volt szíriai hadsereg haditechnikai létesítményeire, és csapatokat vezényelt a Golán-fennsík környéki pufferzónába, amit az izraeli vezetés ideiglenes biztonsági intézkedésként indokolt; ezt több állam és nemzetközi szervezet a szuverenitás megsértésének nevezte. Törökország, az Egyesült Államok, Franciaország, Kína és más szereplők eltérően reagáltak a HTS-közeli átmenetre, és a régióban élő menekültek egy része ugyan megindult visszafelé, de a visszatérés tartós biztonsága nem volt garantált.

12.4.7 Az átmenet 2025–2026-ban

2025 elején az átmeneti hatóságok Ahmed al-Sarát ideiglenes elnöknek nevezték ki, feloszlatták a Baath-párt állami intézményeit, a korábbi parlamentet és az Aszad-korszak hadseregét, és bejelentették egy átmeneti kormányzás kialakítását. 2025 márciusában ideiglenes alkotmányos nyilatkozatot írtak alá, amely az iszlám jog szerepét és a politikai berendezkedés kereteit rögzítette, de a hosszú távú alkotmányozás, a választások és a fékek-ellensúlyok kérdései nyitottak maradtak. A nyugati és arab államok egy része óvatos nyitást mutatott, a szankciók enyhítése azonban feltételekhez kötött, és a HTS terrorlistákról való levétele diplomáciai vita tárgya maradt.

Az átmenet legsúlyosabb válsága 2025 márciusában tört ki, amikor a tengerparti Latakia és Tartusz tartományokban fegyveres csoportok támadtak alavita közösségekre. A térségben a

rezsimváltás után korábbi rendszerhez kötődő milíciák és helyi fegyveresek is aktívak voltak, és a támadások százak halálát okozták. A nemzetközi szervezetek, köztük az ENSZ, az erőszakot dokumentálva aggodalmukat fejezték ki, míg az ideiglenes kormány vizsgálatot ígért, és azt hangoztatta, hogy a tetteseket felelősségre vonják. Az események megmutatták, hogy az új hatalomnak nincs teljes monopóliuma az erőszak alkalmazására, és hogy a felekezeti sérelmek, valamint a bosszúcselekmények továbbra is fenyegetik a békét. Az alavita polgári lakosság elleni támadásokért nem egy közösség kollektíve felelős; a felelősséget az elkövető fegyveres csoportokhoz, a parancsnoki döntések hiányaihoz és az átmeneti állam gyengeségéhez kell kötni.

Az északkelet-szíriai SDF és a damaszkuszi átmeneti kormány között 2025 folyamán tárgyalások kezdődtek a katonai integrációról és a decentralizációról, de a török katonai nyomás, a kurd félelmek és az amerikai jelenlét kérdése miatt a megállapodás éveken át nem lehetett magától értetődő. Az Iszlám Állam maradványsejtjei továbbra is hajtottak végre támadásokat a keleti és sivatagi térségekben, és a fogolytáborok, valamint azok őrzése az SDF és a nemzetközi koalíció egyik legkényesebb ügye maradt. A menekültek visszatérését a biztonság mellett a lakhatás, az iskolák, a kórházak és a földtulajdon-viták állapota akadályozta. Régóta vitatott kérdés volt, hogy az Európai Unió és az Egyesült Államok által fenntartott szankciók mennyiben gátolták a humanitárius talpra állást, és mennyiben szolgáltak politikai nyomásgyakorlásra az új vezetéssel szemben. A nemzetközi újjáépítési segélyek nagy része 2026-ig nem érkezett meg, mert a donorközösség a politikai inkluzivitást, a kisebbségek védelmét és a nők társadalmi részvételét tekintette feltételnek.

12.4.8 Források és bizonytalanságok

A szíriai polgárháború datálható eseményeit részben elsődleges források – ENSZ-jelentések, az OPCW dokumentumai, humanitárius szervezetek adatbázisai, helyi jogvédő csoportok feljegyzései, kormányzati közlemények, valamint oknyomozó újságírás – rögzítik. Az áldozatszámok azonban becslések. A Syrian Observatory for Human Rights (SOHR) – egy brit székhelyű, ellenzéki beállítottságú megfigyelőszervezet – 2024 végére több mint félmillió halottról közölt becslést, de a kormányzati, a kurd és a nemzetközi szervezetek közlései eltérnek. Az ENSZ emberi jogi hivatala korábban százezres nagyságrendű dokumentált halálesetről beszélt, hangsúlyozva, hogy a valós szám magasabb lehet. A menekült- és belső menekültadatok a regisztráció és a hozzáférés korlátai miatt szintén bizonytalanok.

A 2024–2026-os átmenet értékeléséhez még kevés lezárt szakirodalom áll rendelkezésre. A friss eseményeket nagyrészt újságírói beszámolókból, nemzetközi szervezetek közleményeiből és a szereplők nyilatkozataiból ismerjük; ezeket az olvasónak fenntartással kell kezelnie. A 2025. márciusi tengerparti erőszak teljes áldozatszáma, az elkövetői kör pontos összetétele és az ideiglenes hatóságok felelősségének mértéke 2026 elején még vitatott. Hasonlóképpen bizonytalan, hogy a 2024 decemberében megkezdett átmenet demokratizálódást, katonai diktatúrát, föderalizációt vagy új nemzetközi konfliktust eredményez-e. A történészi konszenzus arra terjed ki, hogy az Aszad-rendszer bukása történelmi cezúra, és hogy a háború humanitárius, társadalmi és demográfiai következményei évtizedekig hatnak.

12.4.9 Rövid összefoglaló

- A 2011 tavaszán békés tüntetésekkel indult felkelés a rezsim erőszakos válasza nyomán fegyveres polgárháborúvá alakult.
- A konfliktus szakaszai: felkelés és ellenzéki szerveződés (2011–2013), az Iszlám Állam felemelkedése (2014–2017), a kormányerők részleges visszaszerzése (2016–2019), majd a frontvonalak befagyása (2020–2024) után a 2024 végi gyors rezsimváltás.

- A háború nemzetközi proxyháborúvá vált; Irán, Oroszország, Törökország, az Egyesült Államok, a Hezbollah és más szereplők beavatkozása meghatározta a frontokat és a tárgyalásokat.
- Az Iszlám Állam 2014-ben kalifátust hirdetett, tömeges emberiesség elleni bűncselekményeket követett el, majd 2019-re elvesztette jelentős területeit, de sejtjei továbbra is aktívak maradtak.
- A háború menekültválságot és humanitárius katasztrófát okozott: több mint 5,5 millió regisztrált menekült és több millió belső menekült volt, a gazdaság és az infrastruktúra összeomlott.
- 2024 decemberében Bassár al-Aszad elmenekült, a HTS-vezette erők bevonultak Damaszkuszba, és megkezdődött egy ingatag átmenet.
- A 2025–2026-os átmenetet fegyveres csoportok közötti rivalizálás, közösségi erőszak, SDF-integrációs tárgyalások, menekültek visszatérése és nemzetközi feltételesség jellemezte.

12.4.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen bel- és külpolitikai tényezők magyarázzák a 2011-es felkelés gyors fegyveresedését?
2. Hasonlítsa össze az Iszlám Állam elleni harcban részt vevő fő helyi és nemzetközi szereplők motivációit és eszközeit.
3. Melyek a szíriai menekültválság legfontosabb regionális és európai következményei, és milyen bizonytalanságokkal járnak az áldozatszámok?
4. Értékelje a 2024. évi rezsimváltás okait: miért omlott össze a kormányerők ellenállása viszonylag gyorsan?
5. Milyen akadályai voltak 2025–2026-ban a stabil politikai átmenetnek, és miért nem tekinthető a felekezeti erőszak a közösségek természetes jellemzőjének?

13 Irak az ókortól az Oszmán korig

13.1 Mezopotámia az ókorban

Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez? Mezopotámia, a „folyók közötti föld” a Tigris és az Eufrátesz alluviális síkságán a modern Irak középső és déli részét fedi le, északon az asszír felfölddel, keleten a Zagrosz-hegységgel, nyugaton a szíriai és arab sivatag peremével. Ez a terület a városi civilizáció, az állami adminisztráció és az írás egyik legkorábbi kísérleti terepe. Az itt kialakult intézmények – a templomgazdaság, a palota, a joggyűjtemény, a hadsereg, a birodalmi adóztatás és a diplomáciai levelezés – nem maradtak a folyók közé zárva: a levantei városállamok, Anatólia, az Iráni-fennsík és az Arab-félsziget felé irányuló kereskedelem, hódítás és migráció összekötötte a régió későbbi történetével. Az asszír és babiloni hagyomány a zsidó, a görög és a perzsa emlékezeten keresztül a közel-keleti kulturális örökség részévé vált, miközben a modern iraki nemzetépítés is gyakran hivatkozott erre az ókori örökségre – ám a mai államhatárokat nem vetíthetjük vissza a bronzkori politikai térképre. E fejezet ezért a mai Irak területének ókori előzményeit a maga korabeli földrajzi és etnikai viszonyai között mutatja be, a források bizonytalanságának jelzésével.

13.1.1 Sumer és a városállamok

A mezopotámiai urbanizáció a korai és középső Uruk-korban (i. e. 4000–3100 körül) vette kezdetét a déli allúviumon, ahol a folyóágak, a mocsarak és az öntözőcsatornák sűrű hálózata tette lehetővé az intenzív árpatermesztést és a juhtenyésztést. A régészeti adatok szerint Uruk, Ur, Lagas, Umma, Nippur és más **sumer** (saját nevük: Kengir; akkádul: Šumeru) városállamok falakkal, templomkörzetekkel és raktárgazdasággal rendelkeztek. A sumer nyelv izolált, vagyis nincs ismert nyelvrokona; ettől élesen elkülönül a később dominánssá váló keleti sémi **akkád** nyelv.

A sumer városállamok politikai szerkezete nem a mai állam mintájára épült. A városi közösség vallási központja a templom volt, amelynek birtokai és munkaereje a korai gazdaság jelentős részét ellenőrizték. A városi uralkodó címe **ensi** (a város istenének „helytartója”) vagy nagyobb hatalmat jelző **lugal** (szó szerint „nagy ember”) lehetett. A hatalom legitimitása az isteni kiválasztáson alapult: a sumer királylisták és himnuszok a királyságot az égből alászállt intézményként írják le. Ez a teológiai igazolás a későbbi mezopotámiai birodalmakban is visszatér.

Az **ékírás** (a latin cuneus, „ék” szóból) legkorábbi ismert emlékei Urukból, i. e. 3300–3200 körülről származnak. A táblákon elsősorban áru- és munkaerő-nyilvántartások szerepelnek; a szöveges állítások rekonstrukciója szerint az írás adminisztratív szükségletből alakult ki, nem vallási vagy irodalmi célból. A korai piktogramokból fokozatosan stilizált ékjelek lettek, amelyek szótagokat és logogramokat is jelölhettek. A sumer irodalom – a **Gilgames-eposz** korai változatai, a templomi himnuszok, a közmondásgyűjtemények – jórészt későbbi, óbabilóni kori másolatokból ismert; a szövegek szerzősége ritkán rekonstruálható. Enheduanna, Sarrukín leánya, akit Ur holdistenének főpapnőjeként említenek, az irodalmi hagyomány szerint az első név szerint ismert szerző, de a neki tulajdonított himnuszok kéziratai évszázadokkal későbbiek, így a személyes szerzőség értelmezése vitatott.

A korai dinasztikus kor (i. e. 2900–2350 körül) városállamai között gyakoriak voltak a határviták és háborúk. A Lagasi Eannatum uralkodásához kötött **Keselyűsztéle** (i. e. 2460 körül, a középső kronológia szerint) a városállami hadviselés és a győzelmi ideológia egyik legfontosabb képi forrása. A szöveges adatok arra utalnak, hogy a hadifoglyokat és az adósokat gyakran dolgoztatták a templomi és palotagazdaságokban; a rabszolgaság intézménye létezett, de jellege és aránya az egyes korszakokban vitatott, mert a terminológia (például a „fej”, „ember” kategóriák) eltérő jogállású függőségeket is takarhat. A nők helyzete a korai városállamokban összetett volt: nők szerepelhettek eladóként, vevőként, papnőként és a háztartás irányítójaként, de a jogi oklevelek alapján a házasság és az öröklés rendje alapvetően patriarchális keretekbe illeszkedett.

13.1.2 Akkád: az első területi birodalom

Az i. e. 24. században a sémi nyelvű akkádok uralkodója, **Sarrukín** (akkádul: Šarru-kēn, a bibliai hagyományban Sargon) az északi Akkád városából kiindulva meghódította a sumer városállamokat, majd hadjáratait kiterjesztette a Felső-Mezopotámiára, Szíriára és az Iráni-fennsík nyugati peremére. Uralkodásának pontos dátumai a mezopotámiai kronológia bizonytalanságát tükrözik: a középső kronológia szerint i. e. 2334–2279, a rövid kronológia szerint i. e. 2270–2215 közé tehető. A Sarrukínról szóló későbbi legendák – például, hogy kosárban a folyóra tették, és isteni pártfogás emelte fel – a birodalmi hatalom legitimációs mintáit mutatják, nem szükségszerűen történeti tényeket.

Akkád az első olyan államalakulat, amely több városi központot, etnikai csoportot és földrajzi zónát tartósan integrált. Sarrukín állandó hadsereget tartott fenn, tartományi kormányzókat nevezett ki, és az akkád nyelvet tette az adminisztráció nyelvévé, miközben a sumer továbbra is használatban maradt a vallási és jogi szövegekben. Az isteni legitimáció fokozódott: Sarrukín unokája, **Narám-Szín** (i. e. 2254–2218 körül) feliratokon isteni jelzővel szerepel, és győzelmi sztéléje isteni rangú uralkodóként ábrázolja. A birodalom összeomlása a hagyományos források szerint a Zagrosz felől érkező guti betöréssel hozható összefüggésbe, de a belső gazdasági és adminisztratív válság szerepe vitatott, mert a korszak végi szövegek száma erősen lecsökken.

13.1.3 A III. Ur-i dinasztia és a neosumer állam

A guti uralom után a déli városokban sumer nyelvű, erősen központosított állam jött létre: a **III. Ur-i dinasztia** (i. e. 2112–2004 körül, a középső kronológia szerint). Alapítója, **Ur-Nammu**, majd fia, **Sulgi** (i. e. 2094–2047 körül) tartományokra osztotta a birodalmat, szabványosította az adókat, a mértékegységeket és a munkaerő-nyilvántartást. A kor adminisztratív táblái tízezrével dokumentálják az árpajárandóságokat, az állami állatállományt, a futárszolgálatot és a kézműves műhelyeket. Ez a bürokratikus írásbeliség a mezopotámiai állami irányítás egyik csúcspontja, amelyet a későbbi birodalmak is mintaként használtak.

A III. Ur-i dinasztia idején készült el az **Ur-Nammu törvénygyűjteménye**, amelynek csak töredékei ismertek, de a legkorábbi ismert mezopotámiai jogi szövegként tartják számon. A törvény a testi sértésekre és a vagyoni károkra pénzbeli vagy természetbeni kártérítést ír elő, több esetben a „szemet szemért” elvnél enyhébb módon. A királyok isteni jellegét a himnuszok és a személynevek intenzíven hangsúlyozták: Sulgi önmagát isteni származékú, bölcs és atletikus uralkodónak ábrázoltatta. A dinasztia bukását a nyugati sivatag felől érkező amorita törzsek betörése és a belső tartományi kormányzók ellenállása okozta; az utolsó uralkodó, Ibbi-Szín fogságba került.

13.1.4 Óbabilónia és Hammurapi

A III. Ur-i dinasztia összeomlása után Mezopotámia amorita eredetű dinasztiák uralma alatt apró királyságokra tagolódott. A középső részén fekvő Babilon (akkádul: Bābili, sumerül: KÁ.DINGIR.RA) a 18. századra regionális hatalommá nőtt. **Hammurapi** (i. e. 1792–1750 körül, a középső kronológia szerint) diplomáciai házasságokkal, szerződésekkel és hadjáratokkal egyesítette a déli és közép-mezopotámiai városokat, majd észak felé is kiterjesztette fennhatóságát. Uralma alatt a babiloni nyelv (az akkád egyik dialektusa) az egész térség írott nyelve lett.

Hammurapi legismertebb forrása a ma **Hammurapi törvénykönyveként** emlegetett, dioritsztélére vésett szöveg, amelyet 1901-ben találtak meg Szúzában, ahová valószínűleg hadizsákmányként került. A szöveg prológusból, mintegy 280 jogi rendelkezésből és epilógusból áll. Fontos forráskritikai vita, hogy ez a gyűjtemény mennyire tekinthető a mai értelemben vett „törvénykönyvnek”: a babiloni bírósági iratok nem hivatkoznak rá, és a rendelkezések részben királyi ítéletmintákat, részben ideális jogelveket tartalmaznak. A „szemet szemért, fogat fogért” elv (latinul: lex talionis) is elsősorban az azonos társadalmi státuszú szabad férfiakra vonatkozott; a rabszolgák elleni bűncselekményeket gyakran pénzbüntetéssel rendezték. A társadalmi hierarchia három fő kategóriája – a szabad **awīlum**, a függő, de nem rabszolga **muškēnum** és a rabszolga **wardum** – a büntetések eltérő mértékében is tükröződött.

A babiloni városi kultúra a templomok, a piacok és a házassági, öröklési, bérleti szerződések révén jól dokumentált. A nők jogképessége ebben a korban viszonylag széles volt: hozományuk felett rendelkezhettek, örökölhettek, válást kezdeményezhettek, és egyes papnői vagy üzleti szerepekben gazdasági önállóságot élvezhettek, de a házasságtörésre és a szexuális magatartásra vonatkozó szabályok egyértelműen aszimmetrikusak voltak. A babiloni matematika és csillagászat – a helyiértékes hatvanas számrendszer, a szorzótáblák, a csillagászati megfigyelések – az Óbabilóni kortól adatolható, és a későbbi görög csillagászatra is hatott. A főisten, **Marduk** felemelkedése összekapcsolódott Babilon politikai elsőbbségével: a **Enúma elis** teremtéseposz Mardukot a káosz legyőzőjeként és az istenek királyaként ábrázolja.

Az Óbabilóni Birodalom hanyatlása több tényező együttes eredménye volt. A hettita hadjárat, amely i. e. 1595 körül (a középső kronológia szerint) kifosztotta Babilont, gyengítette a dinasztiát, de a hosszabb távú okok – a városi központok közötti feszültségek, a földhasználati viták és a Zagrosz felől érkező **kasszita** dinasztia térnyerése – is meghatározóak voltak. A kasszita Babilónia csaknem négy évszázadon át (kb. i. e. 1595–1155) fennmaradt, bár a belviszonyairól szóló források szórványosabbak.

13.1.5 Asszíria: a városállamtól a birodalomig

Assur (akkádul: Aššur) városa a Tigris felső folyásánál, a mai észak-iraki Ninive közelében feküdt. A város a bronzkorban intenzív kereskedelmet folytatott a kis-ázsiai **Kanis** (Kanesh, a mai Kültepe) asszír kereskedőtelepén keresztül. Az ott feltárt, i. e. 20–19. századi óasszír levelek és szerződések a családi kereskedőházak, a karavánutak, az ón- és textilkereskedelem mindennapjait mutatják be, és az asszír kereskedelem szervezettségét dokumentálják. A középasszír korszakban (i. e. 14–10. század) Assur katonai hatalommá vált, és királyai – például I. Tukulti-Ninurta – Assur isten földi helytartóiként legitimálták uralmukat.

Az **újasszír birodalom** (i. e. 911–612) a Mezopotámia északi részéből kiindulva a Földközitengertől az Iráni-fennsíkig terjedő birodalmat épített ki. A birodalmi hadsereg ostromgépekkel, lovassággal és logisztikailag szervezett hadjáratokkal rendelkezett; a meghódított területekről adót szedtek, és **deportálásokat** hajtottak végre. A deportálások célja a munkaerő átcsoportosítása és a helyi ellenállás megtörése volt; az asszír királyfeliratok gyakran túlozzák az elhurcoltak számát, de maga a gyakorlat független forrásokból, például a babiloni és a bibliai szövegekből is

dokumentált. I. e. 722 körül III. Tukulti-apil-ésarra vagy V. Sulmánu-asarídu hadjárata nyomán az izraeli királyság fővárosa, Szamária elesett, és az asszír feliratok szerint a lakosság egy részét Mezopotámiába telepítették. Ezt az eseményt a bibliai 2Királyok és más szövegek is rögzítik, bár az elbeszélés teológiai kerete eltér az asszír évkönyvekétől.

A birodalom fővárosai – Kalhu (a mai Nimrud), Dur-Sarrukin (Khorsabad) és **Ninive** – palotái és domborművei a királyi hatalom, a vadászat és a hadviselés képi programját hordozták. **Assurbán-apli** (i. e. 668–631 körül) Ninivében hatalmas táblagyűjteményt halmozott fel, amely ma a ninivei „könyvtárként" ismert, és a mezopotámiai irodalom – köztük a Gilgames-eposz – egyik legfontosabb lelőhelye. A birodalom bukását a babiloni Nabú-apal-uszur és a méd Küaxarész szövetsége okozta: Ninive i. e. 612-ben esett el, és az asszír állam a Karkemis melletti ütközet után, i. e. 605 körül megszűnt.

13.1.6 Az újbabilóni birodalom és a perzsa hódítás

Az asszír birodalom összeomlása után Babilon a **káldeus** (akkádul: Kaldu) dinasztia alatt újra regionális hatalommá vált. **Nabú-kudurri-uszur** – a magyar hagyományban **Nabukodonozor II** – uralkodása (i. e. 605–562) alatt a birodalom a Levante nagy részét ellenőrizte. A babiloni krónika szerint Nabukodonozor i. e. 605-ben Karkemisnél legyőzte az egyiptomi sereget, majd a levantei térségben hódított. Jeruzsálem első elfoglalása és a júdeai elit egy részének deportálása i. e. 597-re tehető; a város lerombolása és a templom megsemmisítése a babiloni krónika és a bibliai 2Királyok, illetve Jeremiás könyve szerint i. e. 586-ban (egyes rekonstrukciók szerint 587-ben) történt. A **babiloni fogság** a zsidó vallás és irodalom szempontjából cezúra lett, de a fogság mértékére és társadalmi összetételére vonatkozó adatok szórványosak.

Nabukodonozor idején Babilon a korabeli világ egyik legnagyobb városa volt; Hérodotosz leírása szerint fallal, kapukkal és palotákkal rendelkezett. Az **Istar-kapu** és a felvonulási út a kék mázas téglákkal a babiloni építészet legismertebb emlékei közé tartoznak; a „függőkerteket" a görög források említik, de a régészeti azonosításuk máig vitatott, mert az ásatások nem hoztak egyértelmű nyomot. A babiloni matematikai csillagászat ebben a korban rendszeres megfigyelési naplókat és előrejelzéseket készített; ezek a feljegyzések a későbbi hellenisztikus csillagászat alapjai lettek.

Az utolsó jelentős babiloni király, **Nabú-naid** (Nabonidus, i. e. 556–539) a holdisten, Szín kultuszát részesítette előnyben, ami a Marduk-papsággal való feszültséget okozott. A források – köztük a későbbi perzsa beállítású **Kürosz-cilinder** – úgy tüntetik fel, mintha Babilon lakói ellenállás nélkül nyitották volna meg a kapukat a perzsa **Kürosz** (óperzsa: Kūruš, görögösen Cyrus) előtt. A 2. Kürosz vezette Akhaimenida birodalom i. e. 539-ben foglalta el Babilont. A perzsa hódítás nem számolta fel a mezopotámiai intézményeket: a templomok, az ékírásos adminisztráció és a helyi elitek a perzsa tartományi rendszerben tovább működtek. A mezopotámiai csillagászat, orvostudomány és irodalom görög és perzsa közvetítéssel a tágabb közel-keleti műveltség részévé vált.

13.1.7 Források és bizonytalanságok

Az ókori Mezopotámiáról szóló ismereteink alapja az ékírásos agyagtáblák tízezrei: adminisztratív listák, jogi szerződések, levelek, királyfeliratok, évkönyvek, himnuszok, eposzok és tudományos szövegek. A legfontosabb ásatási lelőhelyek – Uruk, Ur, Nippur, Babilon, Assur, Nimrud, Ninive, Mari, Ebla – a 19. század óta részben európai és észak-amerikai expedíciók, később iraki intézmények által kerültek feltárásra. Fontos forráskritikai szempont, hogy a korai ásatások gyakran a monumentális palotákat és templomokat keresték, a lakónegyedek, a falvak és a nomád csoportok nyomai kevésbé dokumentáltak. A múzeumi gyűjteményekbe került táblák

provenienciája egyes esetekben bizonytalan, és a 2003 utáni iraki fosztogatások is jelentős forrásveszteséget okoztak.

A kronológia a mezopotámiai történelem egyik legvitatottabb pontja. Az abszolút dátumok a királylisták, az asszír limmu (évadó) listák, a csillagászati megfigyelések (például a Vénusz-tábla) és a szinkronizmusok kombinációjából származnak, de a rekonstrukciók eltérnek. A „magas”, „középső” és „rövid” kronológia közötti különbség akár több évtized is lehet; ebben a fejezetben a középső kronológiát követtük, ahol releváns. A városok lakosságszámaira vonatkozó számok régészeti becslések, amelyek az adott korszak településméretét és a feltárt lakónegyedek sűrűségét extrapolálják, ezért széles hibahatárral kezelendők. A deportálások és háborús áldozatok száma a királyfeliratok propagandisztikus jellege miatt gyakran megbízhatatlan. A nők, a rabszolgák és a vidéki közösségek életére vonatkozó adatok aránytalanul hiányosak, mert a források elsősorban a palotai és templomi elitek világát jelenítik meg. A modern nemzeti és vallási olvasatok – például Babilon vagy Assur mint „iraki” vagy „arab” örökség – másodlagos értelmezések, amelyek a 19–20. századi nacionalizmus és gyarmati múzeumkultúra kontextusában jöttek létre, nem pedig az ókori szereplők önértelmezései.

13.1.8 Rövid összefoglaló

- Mezopotámia, a Tigris és az Eufrátesz közötti alluviális síkság a városi civilizáció, az írás és a bürokratikus állam egyik legkorábbi kísérleti terepe.
- A sumer városállamok (Uruk, Ur, Lagas) a templomgazdaság, a helyi uralkodók (ensi, lugal) és az adminisztratív célú ékírás révén szerveződtek.
- Sarrukín Akkád birodalma az első olyan területi állam, amely több várost és etnikai csoportot tartósan integrált, és az akkád nyelvet tette az adminisztráció nyelvévé.
- A III. Ur-i dinasztia központosított adó- és munkaerő-nyilvántartása a mezopotámiai állami irányítás csúcsát jelentette; Ur-Nammu törvénytöredéke a legkorábbi ismert jogi szöveg.
- Hammurapi Babilonja a jogi gyűjtemény, a Marduk-kultusz és a matematikai csillagászat révén a mezopotámiai kultúra hosszú távú mintáit erősítette.
- Az újasszír birodalom a hadseregre, a deportálásokra és az Assur-isten nevében gyakorolt királyi hatalomra épült; bukása után Babilon a káldeus dinasztia alatt rövid időre újra regionális központ lett.
- A perzsa Kürosz i. e. 539-es hódítása nem számolta fel a helyi intézményeket, és a mezopotámiai írásbeliség, tudomány és vallás tovább élt az Akhaimenida birodalomban.

13.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a sumer városállam politikai berendezkedése az akkád és asszír területi birodalométól?
2. Milyen forrástípusokból rekonstruáljuk az ókori mezopotámiai társadalom szerkezetét, és milyen torzításokkal kell számolnunk?
3. Miért vitatott, hogy Hammurapi törvénykönyve modern értelemben vett törvénykönyv volt?
4. Hogyan dokumentálják az asszír királyfeliratok a deportálásokat, és milyen más forrásokkal vethetők össze?
5. Milyen következményekkel járt a perzsa hódítás Babilon kultúrájára és intézményeire?

13.2 Az iszlám hódítástól a mongol invázióig

Amikor az arab-muszlim seregek a 630-as években elérték a Tigris és az Eufrátesz vidékét, a terület nem volt sem egységesen arab, sem egységesen muszlim, és a későbbi Irak fogalma semmilyen politikai vagy kulturális valóságot nem fedett le. A Szászánida Birodalom peremvidékét a mezopotámiai városok, a nagy kiterjedésű öntözéses földművelés, a helyi keresztény és zsidó közösségek, valamint a zoroasztriánus hivatali hierarchia határozta meg. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan vált ez a terület az iszlám világ egyik központi tartományává, hogyan jöttek létre a hódítás nyomán az új helyőrségi városok, és milyen politikai, vallási és társadalmi átalakulások történtek az Omajjádok, az Abbászidák, a bújidák és a szeldzsukok uralma alatt.

13.2.1 Arab hódítás és a helyőrségi városok

Az arab-muszlim hódítás Mezopotámiában nem egyetlen hadjárat, hanem évtizedeken át tartó, több hullámban végrehajtott terjeszkedés volt. A hódítást megelőző évtizedekben a Szászánida Birodalom belső válsággal küzdött: a 628–632 közötti trónharcok, a bizánci–szászánida háborúk kimerítették az állam katonai és pénzügyi erejét. A muszlim seregek 632 után, Abu Bakr kalifa idején indultak meg először az Arab-félszigetről észak felé, de a döntő csapásokra Umar kalifa (634–644) uralkodása alatt került sor. A források – főként későbbi, 9–10. századi arab krónikák, mint al-Baládzuri *Futúh al-buldán* („Országok meghódítása”) vagy at-Tabari *Története* – részletesen beszámolnak a hadjáratokról, ám ezek a szövegek gyakran a későbbi muszlim uralkodók legitimációs igényeit tükrözik, és kronológiájuk nem minden ponton ellenőrizhető.

A qādiszijjai csata (i. sz. 636 vagy 637; a pontos dátum a forrásokban eltér) a muszlim hagyomány szerint döntő győzelmet hozott a szászánida seregek felett, és megnyitotta az utat a szászánida főváros, Ktésziphón (arabosan al-Madáin) elfoglalása előtt. A hódítás azonban nem jelentette a teljes lakosság gyors áttérését az iszlámra: a helyi zoroasztriánus, keresztény és zsidó közösségek évszázadokon át megőrizték vallási és jogi különállásukat. A muszlim hódítók **dzimma** (védett közösségek) rendszerébe tartoztak, amely bizonyos vallási autonómiát biztosított, cserébe fejadó (**dzsizja**, arabul *jizya*) fizetését írta elő. A földadó (**kharádzs**, arabul *kharāj*) a mezőgazdasági termelést terhelte, és hosszú távon a kalifátus egyik fő bevételi forrásává vált. A hódítás tehát nem vallási kényszert, hanem elsősorban adóztatási és katonai ellenőrzési rendszert hozott létre, bár a gyakorlatban a helyi közösségek jogai erősen függtek a helyi kormányzók és az adószedők magatartásától.

A hódítás legmaradandóbb intézményi következménye a helyőrségi városok megalapítása volt. **Kúfa** (arabul *al-Kūfa*) és **Baszra** (arabul *al-Baṣra*) 638 körül jöttek létre katonai táborokból, amelyeket a muszlim seregek állandó bázisaiként hoztak létre a mezopotámiai síkságon. Kúfa a középső Eufrátesz mellett, Baszra a Perzsa-öbölhöz közeli déli mocsárvidéken épült ki. Mindkét város gyorsan arab településsé vált, ahová a hódító törzsek tagjai telepedtek le, és ahol a katonai nyilvántartás (a **díván**, arabul *dīwān*) szerint osztották el a zsákmányból és az adókból származó járandóságokat. A modern régészeti kutatás e városok korai rétegeit csak részben tárta fel, ezért a korai városszerkezetre vonatkozó ismereteink elsősorban szöveges forrásokból származnak, és bizonytalanok. Az azonban bizonyos, hogy Kúfa és Baszra nem egyszerűen katonai táborok voltak, hanem hamarosan a politikai és vallási viták központjaivá váltak.

13.2.2 Az Omajjádok és az Abbászida forradalom

A kalifátus belső konfliktusai már a 650-es években elérték Mezopotámiát. Uthmán kalifa (644–656) meggyilkolása után Ali ibn Abi Tálib (656–661) kalifátusa idején a politikai központ részben Kúfába helyeződött, és a város Ali híveinek egyik bázisává vált. Ali és a szíriai helytartó,

Muávija közötti polgárháború, valamint a kúfai és baszrai törzsi csoportok megosztottsága tartós törésvonalakat hozott létre. Ali 661-es meggyilkolása után Muávija megalapította az **Omajjád** dinasztiát (661–750), amelynek központja Damaszkusz lett, de Mezopotámia továbbra is a birodalom egyik leggazdagabb és legnyugtalanabb tartománya maradt.

A síita irányzat kialakulása szorosan kötődik ehhez a térséghez. A síiták Alit és leszármazottait tekintették a próféta jogos utódainak, és ezt az igényt vallási értelemben is megfogalmazták. 680-ban Kerbelánál (a mai Irak területén) az Omajjád seregek megölték Ali fiát, **Huszajn** imámot és kíséretét. Ez az esemény a síita emlékezetben központi jelentőségűvé vált, és a síita közösségek számára a zsarnoksággal szembeni ellenállás és a mártíromság mintájává lett. A kerbelai eseményeket a korabeli források eltérő részletességgel és eltérő értelmezéssel örökítették meg, és a síita–szunnita emlékezetpolitika mai napig eltérően beszéli el. A történeti kutatás számára a Kerbela körüli események tényleges lefolyása rekonstruálható ugyan a forrásokból, de azok értelmezése – politikai lázadás vagy vallási mártíromság – már a korai muszlim közösségen belül is vitatott volt.

Az Omajjád uralom alatt Mezopotámia adóbevételei létfontosságúak voltak a birodalom számára, ugyanakkor a tartományban ismétlődő felkelések jelezték a helyi elégedetlenséget. A 8. század közepén az **Abbászida** mozgalom, amely a próféta nagybátyjának, al-Abbásznak a leszármazottaitól származtatta magát, sikeres felkelést szervezett az Omajjádok ellen. A felkelés keleti tartományokból, Horászánból indult, és 750-ben megdöntötte az Omajjád kalifátust. Az Abbászida győzelem után a birodalom súlypontja keletebbre, Mezopotámiába helyeződött, és ez a váltás döntően átalakította a térség történetét.

13.2.3 Bagdad és az Abbászida fénykor

Az Abbászida dinasztia alapítója, **al-Manszúr** kalifa (754–775) 762-ben új fővárost alapított a Tigris partján, a korábbi szászánida települések közelében. **Bagdad** (arabul *Baghdād*) a források szerint tudatosan megtervezett, kör alakú város volt, amelynek közepén a kalifa palotája és a fő mecset állt. A város neve a korai forrásokban „A béke városa” (Madīnat as-Salām) formában is szerepel. Bagdad alapítása a birodalmi hatalom új szervezését jelezte: a kalifa nem a régi helyőrségi városok törzsi milíciáira, hanem egyre inkább hivatásos katonaságra, adminisztratív bürokráciára és a keleti tartományokból érkező hivatalnokrétegre támaszkodott. A város gyorsan az iszlám világ legnagyobb városává nőtt, bár a korabeli lakosságszámra vonatkozó becslések – a forrásokban szereplő százezres nagyságrendek – módszertani okokból erősen bizonytalanok.

A 8–10. század közötti időszakot az Abbászida kalifátus fénykoraként szokás emlegetni, különösen **Hárún ar-Rasíd** (786–809) és **al-Mamún** (813–833) uralkodása alatt. Bagdad központja lett a kereskedelemnek, a tudománynak és a fordítómozgalomnak, amely görög, perzsa és indiai szövegeket közvetített arab nyelvre. A **Bölcsesség Háza** (Bayt al-Hikma) néven ismert intézmény körül tudósok, orvosok, csillagászok és filozófusok dolgoztak, bár a modern kutatás vitatja, hogy ez valóban egyetlen intézmény volt-e, vagy inkább udvari tudóskörök és könyvtárak laza együttese. Az irodalmi és tudományos virágzás ugyanakkor nem terjedt ki a társadalom minden rétegére, és a ragyogó udvari kultúra mellett hatalmas vidéki szegénység, adóterhek és időnkénti éhínségek jellemezték a vidéket.

A 9. században a kalifátus belső válságokkal szembesült. **al-Mutaszim** kalifa (833–842) török katonai rabszolgákból (**ghulámok**, arabul *ghulām*) álló hadsereget szervezett, ami csökkentette a régi arab törzsi csapatok befolyását, de hosszú távon a katonai elit önállósodásához vezetett. 836-ban a kalifa átmenetileg Szamarrába helyezte át a fővárost, részben a katonai elit és Bagdad lakossága közötti feszültségek miatt. A 869–883 közötti **zandzs felkelés** – amelyet a dél-mezopotámiai mocsárvidék rabszolgái és kényszermunkásai indítottak – a korai iszlám történelem egyik legnagyobb társadalmi lázadása volt, és rávilágított a nagy földbirtokokon és

sólepárló telepeken uralkodó kizsákmányolásra. A felkelés leverése súlyos emberáldozatokkal járt, és a forrásokban szereplő áldozatszámok – akárcsak más középkori konfliktusoknál – inkább emlékezetpolitikai és retorikai jelentőséggel bírnak, mintsem megbízható statisztikai adatnak tekinthetők.

13.2.4 Bújida uralom és a síita befolyás

A 10. századra az Abbászida kalifák tényleges hatalma fokozatosan szűkült, és a birodalom peremén helyi dinasztiák önállósodtak. 945-ben a **bújidák** – egy iráni, síita irányultságú dinasztia – elfoglalták Bagdadot, és a kalifát a gyakorlati hatalomtól megfosztva, de a szunnita muszlimok vallási vezetőjeként meghagyták. A bújida emírek a kalifa nevében kormányoztak, de a tényleges katonai és pénzügyi irányítást ők gyakorolták. Ettől kezdve a kalifa elsősorban szimbolikus szerepet töltött be, és a politikai hatalom szétvált a vallási tekintélytől.

A bújida korszakban Bagdadban és más mezopotámiai városokban a síita közösségek nyilvánosabban gyakorolhatták vallásukat. A bújida uralkodók támogatták a síita ünnepek megtartását, és a 10–11. században a síita vallási intézmények, iskolák és zarándokhelyek megerősödtek. Ez nem jelentett azonban átfogó szunnita üldözést: a városi társadalom vallási térképe továbbra is vegyes maradt, és a bújida elit saját politikai érdekei szerint egyensúlyozott a különböző közösségek között. A bújida uralom alatt a mezopotámiai gazdaság és a városi élet tovább működött, bár a krónikák ismétlődő árvizekről, járványokról és a Tigris–Eufrátesz öntözőrendszerének részleges leromlásáról számolnak be. A bújidák nem tudták tartósan stabilizálni a térséget, és a 11. század közepén új hódítók érkeztek keletről.

13.2.5 A szeldzsuk uralom és a szunnita restauráció

A **szeldzsukok** török nyelvű, szunnita muszlim törzsszövetségből emelkedtek ki, és a 11. század közepén gyors terjeszkedésbe kezdtek. **Togril bég** 1055-ben vonult be Bagdadba, és a kalifátus védelmezőjeként lépett fel. A szeldzsuk uralkodók a szunnita iszlám politikai és vallási restaurációját hirdették, szemben a bújida korszak síita befolyásával. A szeldzsuk **Nizám al-Mulk** nagyvezír (1063–1092) alatt a birodalom adminisztrációja megerősödött, és új oktatási intézmények, **medreszék** (arabul *madrasa*) hálózata jött létre, amelyek a szunnita jogtudomány oktatásának központjaivá váltak. A medreszék rendszere hosszú távon meghatározta a szunnita vallási oktatás intézményi kereteit, és csökkentette a síita iskolák befolyását.

A szeldzsuk uralom alatt Mezopotámia újra a birodalmi központ részévé vált, de a tényleges hatalom gyakran a török katonai elit és a helyi emírek kezében volt. A szeldzsuk birodalom a 11. század végére túlterjeszkedett, és a központi hatalom a 12. században fokozatosan szétesett. A helyi atabégek – mint például a zangidák Moszulban – saját uralmat építettek ki, miközben a kalifa formális tekintélye megmaradt. An-Nászir kalifa (1180–1225) megkísérelte a kalifa világi hatalmának részleges visszaszerzését Bagdad környékén, de ez már nem állította helyre a 9. századi kalifátus egységét.

A szeldzsuk korban a szunnita–síita megoszlás intézményesülése tovább erősödött, de ezt nem szabad „ősi gyűlöletként” értelmezni: a két irányzat közötti határok a politikai hatalomért, az adóbevételekért és a városi intézmények ellenőrzéséért folytatott küzdelmekben formálódtak. A síita közösségek számos helyen kisebbségbe szorultak, és a szunnita jogtudósok egy része erősen bírálta a síita vallási gyakorlatokat, de a mindennapi együttélés sok városban továbbra is jellemző volt. A 13. század elejére a mezopotámiai városi társadalom vallási, etnikai és nyelvi szempontból rendkívül sokszínűvé vált: arab, perzsa, török, kurd, keresztény, zsidó, szunnita, síita és más csoportok éltek egymás mellett, gyakran ugyanazon városokban.

A mongol invázió közvetlen előzményei már a 13. század első felében éreztették hatásukat, amikor a mongol seregek először a Kaukázus és Irán felől közelítettek Mezopotámia felé. A kalifátus katonai ereje ekkorra már erősen meggyengült, és a helyi dinasztiák közötti széthúzás megkönnyítette a mongol előrenyomulást. Az 1258-as bagdadi katasztrófa, amely a következő alfejezet tárgya, nem előzmények nélküli csapás volt, hanem a kalifátus hosszú hanyatlásának, a katonai elit önállósodásának és a regionális széttagoltságnak a következménye.

13.2.6 Források és bizonytalanságok

Az iszlám hódítás és a középkori mezopotámiai történelem forrásai egyenetlenek, és a modern rekonstrukció számos ponton bizonytalan. A korai hódítás eseményeit elsősorban 9–10. századi arab krónikákból ismerjük, amelyek a jóval későbbi vallási és politikai viták tükrében mesélik el a 7. századi eseményeket. At-Tabari világtörténete és al-Baládzuri hódítástörténete a legfontosabb elbeszélő források, de mindkettő válogat, dramatizál és legitimációs célokat szolgál. A helyi keresztény, zsidó és zoroasztriánus források töredékesek, és gyakran csak későbbi másolatokban maradtak fenn. A régészeti bizonyítékok – különösen Kúfa és Baszra korai rétegei – hiányosak, ezért a városok alapításának pontos körülményei és a korai településszerkezet rekonstrukciója bizonytalan.

A 10. század utáni források gazdagabbak, de a politikai és vallási irányultság itt is erősen torzít. A bújida és a szeldzsuk korra vonatkozó krónikák és életrajzi lexikonok részletes képet adnak az udvari politikáról és a vallási intézményekről, de a vidéki lakosság, a parasztok, a nők és a rabszolgák mindennapjai alig dokumentáltak. A lakosságszámra, az adóbevételekre és a háborús veszteségekre vonatkozó számadatok a középkori forrásokban gyakran retorikai célokat szolgálnak, és nem tekinthetők megbízható statisztikának. A szunnita–síita viszony értelmezése a modern kutatásban is vitatott: egyes történészek a politikai intézmények és a hatalmi harcok szerepét hangsúlyozzák, mások a vallási jogi iskolák és a rituális gyakorlatok különbségeire helyezik a hangsúlyt. A két megközelítés nem zárja ki egymást, de a hangsúlyok jelentősen eltérhetnek.

13.2.7 Rövid összefoglaló

- Az arab-muszlim hódítás a 630-as évektől kezdve fokozatosan vonta ellenőrzés alá Mezopotámiát; a hódítás elsősorban adóztatási és katonai rendszert hozott létre, nem tömeges áttérést.
- Kúfa és Baszra helyőrségi városai a korai iszlám politikai és vallási viták központjává váltak, és alapvető szerepet játszottak a síita irányzat kialakulásában.
- A kerbelai események 680-ban a síita emlékezet központi mozzanatává váltak, de a történeti értelmezésük ma is vitatott.
- Az Abbászida dinasztia 750-es győzelme után a birodalom súlypontja Mezopotámiába helyeződött; Bagdad 762-es alapítása új korszakot nyitott.
- A 9. században a török katonai rabszolgák rendszere, a Szamarrába költözés és a zandzs felkelés jelezte a kalifátus belső feszültségeit.
- A bújida uralom (945–1055) alatt a kalifa gyakorlati hatalma megszűnt, a síita közösségek nyilvánosabban működhettek, de a szunnita intézmények sem tűntek el.
- A szeldzsuk uralom (1055-től) a szunnita restaurációt és a medresze-rendszer kiépítését hozta, miközben a birodalom fokozatosan szétesett.
- A 13. század elejére a mezopotámiai városi társadalom vallási és etnikai sokszínűsége rendkívül nagy volt, de a politikai széttagoltság és a katonai elit önállósodása sebezhetővé tette a térséget a mongol invázióval szemben.

13.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött az arab-muszlim hódítás jellege a modern értelemben vett vallásháborútól, és milyen szerepet játszott a dzimma és a dzsizja rendszere a helyi közösségek életében?
2. Hogyan kapcsolódott Kúfa és Baszra városának története a korai iszlám politikai és vallási megosztottságához, különösen Ali és Huszajn alakjához?
3. Milyen következményekkel járt Bagdad megalapítása a kalifátus hatalmi szerkezetére, és milyen társadalmi feszültségek kísérték a 9. századi fénykort?
4. Hasonlítsa össze a bújida és a szeldzsuk uralom hatását a szunnita–síita viszonyra és a kalifa intézményének szerepére!
5. Milyen forrástípusok alapján rekonstruálható a középkori mezopotámiai történelem, és mely területeken a legnagyobb a bizonytalanság?

13.3 Mongolok, timuridák és a szafavida–oszmán határ

A 13. század közepén a mongol hódítás véget vetett a bagdadi Abbászida kalifátusnak, amely a [Az iszlám hódítástól a mongol invázióig] alfejezetben tárgyalt időszak óta a szunnita iszlám világ szimbolikus központja volt. Az 1258-as események nem csupán egy dinasztia bukását jelentették, hanem a mezopotámiai városi civilizáció addig ismert politikai, gazdasági és kulturális rendjének összeomlását is. A mongol **Ilkhanátus**, majd a 14. század második felétől a **dzsalajiridák** és a türkmén törzsszövetségek uralma tovább formálta a térséget, amely a 16. század elejétől a szafavida és az oszmán birodalom közötti ütközőzónává vált. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan alakult át Irak a kalifátus bukásától az oszmán hódításig, és milyen társadalmi, vallási és politikai folyamatok készítették elő az új korszakot.

13.3.1 A bagdadi kalifátus vége és az Ilkhanátus

Az 1258-as mongol támadás nem váratlan csapás volt: a Mongol Birodalom terjeszkedése már az 1220-as években elérte Nyugat-Ázsiát, és az Abbászida kalifátus addigra politikai befolyását elvesztve, gyakorlatilag Bagdad és környékére korlátozódott. **Hülegü kán** (1217–1265), Dzsingisz kán unokája, testvére, Möngke nagykán parancsára indult nyugatra, hogy megtörje a perzsiai iszmáilitákat, majd a bagdadi kalifátust. A kortárs perzsa történetírók, például **Rasíd ad-Dín** (1247–1318), akinek a mongol udvarban írt világtörténeti munkája az egyik legfontosabb forrás, a hadjáratot a mongol világuralmi terv részeként ábrázolják. A bagdadi kalifátus belső megosztottsága, a katonai arisztokrácia (emírek) és a vallásjogi elit közötti feszültségek is hozzájárultak a védelem gyengeségéhez.

A város ostromát követően, 1258. február 10-én a mongol csapatok benyomultak Bagdadba. A források – köztük **Ibn Kathír** (1301–1373) és **al-Makrízí** (1364–1442) – a város kifosztását, a kalifa, **al-Muszta'szim** (1212–1258) kivégzését és a lakosság tömeges lemészárlását írják le. Az áldozatok számát a kortárs és későbbi krónikák rendkívül eltérően adják meg: a becslések néhány tízezertől több százezerig terjednek. A modern történészi konszenzus szerint a veszteség nagy volt, de a pontos szám nem rekonstruálható, mert a források erősen túloznak és retorikus célokat szolgálnak. Azt azonban dokumentált tény, hogy a város könyvtárai, iskolái és csatornái súlyosan károsodtak, és a Tigris vize a hagyomány szerint feketévé vált a kifolyó tintától – ez a történet azonban irodalmi toposz, nem bizonyított tény.

Az Abbászida kalifátus bukása nem jelentette a szunnita iszlám intézményi megszűnését, de megszüntette azt a központot, amely a 8. század óta – legalábbis szimbolikusan – a szunnita világ

vallási-politikai egységét képviselte. A mongolok kezdetben a buddhista, keresztény és sámánista hagyományokat követték, és a muszlim többségű lakossággal szemben vallási türelmetlenséget is mutattak, de ez a politika fokozatosan változott. Az **Ilkhanátus** (Ilkhanate, 1256–1335) – a Hülegü által alapított mongol állam, amely a mai Irán, Irak, Anatólia keleti része és a Kaukázus nagy részét foglalta magában – uralkodói közül többen is áttértek az iszlámra: **Gázán kán** (1271–1304) 1295-ben vette fel a muszlim vallást, és ettől kezdve az állam iszlamizációja felgyorsult. Gázán kán reformjai – adórendszer, földmérés, igazságszolgáltatás – a perzsa bürokrácia bevonásával zajlottak, és a gazdasági termelés helyreállítását célozták. Bagdad, bár elvesztette birodalmi fővárosi szerepét, továbbra is fontos kereskedelmi és vallási központ maradt, de a politikai súly az ilkhán uralkodók székhelyére, főként Tebrizbe tevődött át.

A mongol uralom alatt Irak társadalma jelentős átalakuláson ment keresztül. A nomád mongol és türkmén csoportok letelepedése, a mezőgazdasági területek elhanyagolása és a vízgazdálkodás romlása hozzájárult a dél-mezopotámiai mocsárvidék és a vidéki településhálózat hanyatlásához. A síita közösségek, különösen a szent városokban, Nadzsafban és Kerbelában, a mongol uralom alatt viszonylagos védelmet élveztek, mert a mongolok nem követték a korábbi szunnita államok szigorúan szunnita valláspolitikáját. Ugyanakkor a keresztény és zsidó közösségek helyzete is változott: a mongolok kezdetben kedveztek a kereszténységnek, de az iszlamizáció után ez a kivételezettség megszűnt.

13.3.2 A dzsalajiridák és a posztmongol széttagoltság

Az Ilkhanátus 1335-ös felbomlása után a mongol uralom alól kiszabadult törzsi vezetők és helyi dinasztiák versengtek az uralomért. Irakban a **dzsalajiridák** (Jalayirids) – egy mongol törzsből származó dinasztia – szerezték meg a hatalmat Bagdadban. Az 1340-es évektől a 15. század elejéig uralkodtak, de hatalmuk nem terjedt ki a teljes mezopotámiai térségre: Dél-Irakban a türkmén törzsszövetségek, északon pedig a moszuli térségben helyi emírek uralkodtak. A dzsalajirida korszakot a politikai instabilitás, a törzsi lázadások és a gazdasági visszaesés jellemezte. Ugyanakkor a dzsalajiridák udvara Bagdadban a perzsa és arab kultúra fontos pártfogója volt: **Ahmad dzsalajir** (1382–1410) uralkodása alatt élénk irodalmi és művészeti élet zajlott.

A dzsalajiridák nem tudták megakadályozni a türkmén törzsszövetségek felemelkedését. A **Karakojunlu** (Qara Qoyunlu, 'Fekete Ürü') konföderáció, amelynek központja kezdetben Van-tó környékén volt, a 14. század végén kiterjesztette befolyását Azerbajdzsánra és Irak egyes részeire. Az **Ak Kojunlu** (Aq Qoyunlu, 'Fehér Ürü') konföderáció pedig délkelet-anatóliai gyökerekkel rendelkezett, és a 15. század második felében vált meghatározóvá. A türkmén törzsszövetségek nem állandó területi államok voltak, hanem személyes hűségen és katonai erőn alapuló, rugalmas hatalmi képződmények, amelyekben a törzsi és városi elitek közötti alkuk alakították a politikát. Ez a széttagoltság kedvezőtlen volt a mezőgazdaság és a kereskedelem számára, mert a hadjáratok és a fosztogatások rendszeressé váltak.

13.3.3 Timur hadjáratai és a türkmén szövetségek kora

A dzsalajiridák és a türkmén szövetségek közötti versengésbe avatkozott be a 14. század végén **Timur** (Tamerlán, 1336–1405), a közép-ázsiai Timurida Birodalom alapítója. Timur 1393-ban foglalta el Bagdadot, majd 1401-ben másodszor is, miután a város fellázadt ellene. A források – például a perzsa történetíró, **Saraf ad-Dín Alí Jazdí** (1424–1454) Zafarnáma című munkája – Timur bagdadi hadjáratait a pusztítás és a katonai brutalitás példájaként írják le. A második ostrom után Timur elrendelte, hogy katonái minden egyes fej után egy toronyba gyűjtsék a koponyákat; a kortárs beszámolók különböző számokat említenek, de a modern történetírás

ezeket a számokat erősen kétségesnek tartja. Annyi bizonyos, hogy a város lakossága jelentősen csökkent, és a gazdasági élet évekre megbénult.

Timur halála (1405) után birodalma gyorsan szétesett, és Irak ismét a helyi hatalmak küzdőterévé vált. A Karakojunlu türkmének **Kara Juszuf** (1356?–1420) vezetésével kiterjesztették uralmukat Bagdadra, majd a 15. század közepén az Ak Kojunlu **Uzun Haszan** (1423–1478) győzte le a Karakojunlut, és rövid időre egyesítette a térséget. Uzun Haszan az oszmánok ellen szövetkezett Velencével és a nyugat-európai hatalmakkal, de 1473-ban vereséget szenvedett II. Mehmed oszmán szultántól. Az Ak Kojunlu uralom alatt Irak a sah udvarától távol eső, periferikus tartomány maradt, ahol a városi elitek és a törzsi vezetők közötti feszültségek tovább erősödtek. A 15. század végére a türkmén uralom meggyengült, ami lehetővé tette a szafavida rend felemelkedését.

13.3.4 A szafavida–oszmán határ kialakulása

A 16. század elején a **szafavida rend** (Safaviyya) – egy eredetileg szúfi vallási testvériség, amelyet **Szafi ad-Dín** (1252–1334) alapított Ardabilban – **Iszmáíl** (1487–1524) vezetésével politikai hatalommá vált. Iszmáíl 1501-ben Tebrizben kikiáltotta magát sahnak, és az iráni fennsík nagy részét egyesítette. 1508-ban csapatai bevonultak Bagdadba, és a szafavida állam a mezopotámiai térségre is kiterjesztette fennhatóságát. Iszmáíl a tizenkettes síita iszlámot tette az új birodalom hivatalos vallásává, ami vallási szempontból is megkülönböztette a szunnita oszmán szomszédtól. Bagdadban és a szent városokban (Nadzsaf, Kerbela) a szafavida uralom megerősítette a síita intézményeket, és a szunnita vallási elit egy részét üldöztette vagy elűzte.

Az oszmán–szafavida konfliktus nem csupán két birodalom hatalmi versengése volt, hanem a szunnita és síita iszlám politikai instrumentalizálásának egyik első nagy regionális példája. Az oszmán szultán, **I. Szelim** (1465?–1520) 1514-ben a csáldiráni csatában legyőzte Iszmáílt, de a szafavida állam nem omlott össze. A határzóna, benne Irak, a két birodalom közötti ingadozó ütközőterület maradt. 1534-ben **Nagy Szulejmán** (1494–1566) oszmán szultán elfoglalta Bagdadot, és Irak a következő évszázadokban – kisebb megszakításokkal – oszmán fennhatóság alá került. A szafavidák 1623–1638 között visszafoglalták Bagdadot, de IV. Murád oszmán szultán 1638-ban véglegesen visszavette, és a 17. század közepére a határvonal nagyjából megszilárdult. Az 1639-es zuhábi béke (Qasr-e Shirin) rögzítette a mai iráni–iraki határ elődjét.

A szafavida–oszmán versengés mély nyomot hagyott Irak társadalmán. A határzóna militarizálódott, a törzsek pedig gyakran váltogattak hűséget a két birodalom között, ami lehetővé tette számukra bizonyos autonómia megőrzését. A városi szunnita elitek, amelyek az oszmán uralom alatt visszanyerték befolyásukat, a szafavida hódításokat gyakran szektás fenyegetésként élték meg. A síita közösségek viszont a szafavida pártfogás révén szorosabb kapcsolatba kerültek az iráni vallási központokkal. Ez a dinamika, amelyet a 20. századi nacionalista történetírás gyakran egyszerűsített le szunnita–síita ellentétre, valójában a helyi elitek, a törzsi vezetők és a birodalmi adminisztrációk közötti bonyolult erőviszonyokban gyökerezett.

13.3.5 Társadalom, vallás és kisebbségek a mongol és türkmén uralom alatt

A 13–16. századi Irak társadalma nem volt egységes, és a felekezeti viszonyok sem rögzültek merev kategóriákba. A mongol uralom kezdeti szakaszában a szunnita vallási intézmények meggyengültek, mert a kalifátus mint szunnita tekintély eltűnt, és a mongol uralkodók nem mindig támogatták a szunnita jogtudósok (ulamá) hálózatát. A síita központok viszont – különösen Nadzsaf és Kerbela – zarándokforgalmuk és vallási iskoláik révén megerősödtek. A szúfi rendek (tariqák) is fontos szerepet játszottak, mert a nomád és városi lakosság körében egyaránt terjedtek, és gyakran közvetítettek a törzsi és a városi elitek között.

A nem muszlim kisebbségek közül a keresztények – elsősorban az asszírok, káldeusok és örmények –, valamint a zsidók évszázadok óta jelen voltak a mezopotámiai városokban. A mongol uralom alatt a keresztények helyzete időszakosan javult, mert a mongol elit egy része keleti keresztény volt, vagy szövetségesként tekintett rájuk. Az iszlamizáció után azonban a dhimmikre vonatkozó hagyományos korlátozásokat újra szigorúbban alkalmazták. A türkmén uralom alatt sem volt egységes politika: a törzsi vezetők gyakran a helyi vallási közösségekkel kötött pragmatikus megállapodások alapján kormányoztak. A jelenkori szektarianizmus visszavetítése ebbe a korszakba történelmietlen lenne: a szunnita–síita szembenállás nem a mindennapi élet állandó jellemzője volt, hanem a birodalmi politikák, a háborúk és a helyi hatalmi harcok által felerősített jelenség.

A gazdasági élet hanyatlása, a nomádok beáramlása és a vízgazdálkodás romlása tovább erodálta a városi és vidéki közösségek közötti kapcsolatokat. A 14–15. századi források gyakran panaszkodnak a csatornák eliszaposodására, a termőföldek pusztulására és a rablásokra. Ezek a folyamatok hozzájárultak ahhoz, hogy a 16. századra Irak lakossága a korábbi évszázadokhoz képest csökkent, bár a pontos demográfiai adatok hiányoznak; a becslések a középkori városi lakosságot Bagdad esetében a 9. századi csúcson több százezer főre teszik, míg a 16. század elejére a város inkább néhány tízezres nagyságrendű lehetett – ezek azonban nagyon bizonytalan statisztikai becslések, amelyeket a forráshiány miatt óvatosan kell kezelni.

13.3.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben használt fő források közé tartoznak a perzsa és arab krónikák. A mongol korra nézve **Rasíd ad-Dín Fadlalláh** (1247–1318) Jámi‘ at-taváríh (A történetek gyűjteménye) című munkája az egyik legfontosabb, de udvari történetíróként hajlamos a mongol uralkodók dicsőítésére és a hadjáratok retorikus túlzásaira. A későbbi arab történetírók, mint **Ibn al-Athír** (1160–1233), aki a mongol inváziókról a legkorábbi muszlim beszámolót adja, szintén elfogultak, és a pusztítást gyakran apokaliptikus színekkel festik le. A 14. századi **Ibn Haldún** (1332–1406) szociológiai megfigyelései értékesek a törzsi és városi viszonyok megértéséhez. Az oszmán és szafavida időszakra vonatkozóan a birodalmi levéltárak (például az oszmán tahrir defterek) és a diplomáciai iratok fontosak, de ezek elsősorban az adminisztráció szempontjából mutatják az eseményeket.

A fő bizonytalanságok a következők:

- Az 1258-as mongol pusztítás áldozatainak száma: a kortárs források százezres nagyságrendű veszteséget említenek, de ezek a számok valószínűleg irodalmi túlzások. A modern történészek szerint a veszteség súlyos volt, de a pontos nagyságrend nem rekonstruálható. Régészeti bizonyítékok (például a városfalak és lakónegyedek pusztulási rétegei) részben megerősítik a károkat, de a demográfiai hatást nem lehet pontosan számszerűsíteni.
- A dzsalajirida és türkmén időszak kronológiája: a helyi dinasztiák évszámai gyakran pontatlanok, mert a források szűkszavúak, és az eseményeket gyakran csak későbbi összefoglalókból ismerjük.
- A felekezeti viszonyok: a szunnita–síita megosztottság mértékét a szafavida hódítás előtt a modern történetírás vitatja. Egyes kutatók szerint a szafavida valláspolitika radikálisan átalakította a mezopotámiai városok felekezeti térképét; mások szerint a síita közösségek már korábban is jelentősek voltak, és a szafavida uralom csak megerősítette meglévő hálózataikat.
- A határvonalak: a 16–17. századi oszmán–szafavida határok nem modern értelemben vett államhatárok voltak, hanem rugalmas, a törzsi hűségek és a katonai erőviszonyok által meghatározott zónák. Az 1639-es zuhábi béke pontos vonalát a későbbi szerződések többször módosították.

Ezek a bizonytalanságok nem csökkentik a fő események dokumentáltságát, de arra intenek, hogy a korszakról alkotott képet óvatosan, a források természetének figyelembevételével kell megrajzolni.

13.3.7 Rövid összefoglaló

1. 1258-ban a mongol Hülegü kán elfoglalta és kifosztotta Bagdadot, kivégeztette az utolsó Abbászida kalifát, és ezzel véget vetett a szunnita iszlám világ központjának.
2. Az Ilkhanátus (1256–1335) mongol állam uralma alatt Irak elvesztette birodalmi fővárosi szerepét, de Bagdad megmaradt kereskedelmi és vallási központnak; az iszlamizáció és a perzsa bürokrácia bevonása jellemezte ezt az időszakot.
3. Az Ilkhanátus felbomlása után a dzsalajirida dinasztia vette át a hatalmat Bagdadban, de a türkmén törzsszövetségek (Karakojunlu, Ak Kojunlu) fokozatosan megerősödtek, és politikai széttagoltságot okoztak.
4. Timur (Tamerlán) 1393-ban és 1401-ben elfoglalta Bagdadot, utóbbi alkalommal rendkívüli pusztítást okozva; a város lakossága és gazdasága súlyosan visszaesett.
5. A 16. század elején a szafavida Iszmáíl sah 1508-ban bevonult Bagdadba, és a tizenkettes síita iszlámot tette államvallássá, ami felerősítette a szunnita–síita megosztottságot.
6. Az oszmánok 1534-ben, Nagy Szulejmán vezetésével foglalták el Bagdadot, és a 17. század közepére a szafavida–oszmán határ nagyjából megszilárdult az 1639-es zuhábi békével.
7. A 13–16. századi Irakban a társadalmi és vallási viszonyok rugalmasak voltak; a szunnita–síita ellentét nem állandó jellemző, hanem a birodalmi politikák és a helyi harcok által felerősített jelenség volt.
8. A korszakra vonatkozóan a fő bizonytalanságok közé tartoznak az áldozati számok, a felekezeti arányok és a határvonalak pontossága; a források gyakran elfogultak, ezért a tudományos konszenzus óvatos rekonstrukciót alkalmaz.

13.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai és intézményi következményei voltak az 1258-as bagdadi mongol hódításnak a szunnita iszlám világ számára?
2. Hasonlítsa össze az Ilkhanátus, a dzsalajiridák és a türkmén törzsszövetségek uralmi jellegét: miért volt nehéz tartós központi uralmat fenntartani Irakban?
3. Milyen szerepet játszott Timur hadjárata Irak gazdasági és demográfiai hanyatlásában, és miért vita tárgya a pusztítás mértéke?
4. Hogyan alakította át Irak vallási és társadalmi viszonyait a szafavida–oszmán versengés, és miért problematikus ezt a szembenállást csupán szunnita–síita konfliktusként leírni?
5. Melyek a fő forrástípusok a mongol és türkmén korszakról, és milyen bizonytalanságokat kell figyelembe venni a történeti rekonstrukció során?

13.4 Az Oszmán Irak

A mai Irak területe az oszmán korszakban nem alkotott egyetlen közigazgatási vagy politikai egységet. A kora újkori határviták után, amelyek a Mongolok, timuridák és a szafavida–oszmán határ alfejezetben kerültek szóba, a térség fokozatosan az Oszmán Birodalom három, egymástól jelentősen eltérő tartományává szerveződött: a **bagdadi**, a **baszrai** és a **moszuli vilajet**té. Az oszmán uralom csaknem négy évszázadon át formálta a mezopotámiai és a környező vidékek városait, törzsi társadalmát, vallási intézményeit és gazdaságát. Ez az alfejezet azt mutatja be, hogyan egyensúlyozott a birodalom a helyi elitek, a törzsi konföderációk, a perzsa szomszéd és a

19. századtól egyre erősebb brit jelenlét között. Az „iraki” államiság fogalmát itt még nem lehet visszavetíteni: az oszmán korszak lakói elsősorban vallási közösségük, városuk, törzsük vagy a szultán alattvalói státusuk szerint határozták meg magukat.

13.4.1 Az oszmán hódítás és a szafavida–oszmán határ stabilizálódása

Az oszmán terjeszkedés Mezopotámiában a 16. század első felében kapott katonai keretet. **I. Szulejmán** (Süleyman) 1534-ben foglalta el Bagdadot a szafavida uralkodótól, és ezzel a Tigris–Eufrátesz völgyének központi része oszmán fennhatóság alá került. Baszra elfoglalására 1546-ban került sor, ami a Perzsa-öbölhöz vezető kereskedelmi útvonalak ellenőrzését is megnyitotta az oszmán hatalom előtt. A hódítás nem volt egyszeri és végleges: **I. Abbász** szafavida sah 1623-ban visszafoglalta Bagdadot, és csak **IV. Murád** (Murad) 1638-as hadjárata állította helyre az oszmán uralmat a városban. Az 1639-es **zuhabi béke** (Kasr-i Sirin-i béke) rögzítette az oszmán–szafavida határt, amely a mai Irak és Irán határának egyik fontos előzménye. A béke nem szüntette meg a határvidéki bizonytalanságot, de hosszú időre keretet adott annak, hogy az oszmán állam berendezkedjen a mezopotámiai tartományokban.

A 17–18. században az oszmán hatalom Bagdadban gyakran közvetett volt. A birodalmi kormányzat a helyi katonai elitre, a janicsárokra, a városi notabilitásokra és a törzsi vezetőkre támaszkodott. A tartományi kormányzók (pasák) sűrűn cserélődtek, és hatalmuk megőrzéséhez rendszeresen alkudozniuk kellett a helyi erőkkel. A vidéki területeken a nagy törzsi konföderációk – például a **muntafik**, a **sammar** vagy a **dulajm** – gyakoroltak tényleges ellenőrzést, és a központi adóztatás csak időszakosan és fegyveres erővel volt kikényszeríthető. A folyami közlekedés, a karavánutak és a zarándokforgalom biztosítása állandó katonai és diplomáciai feladatot jelentett.

13.4.2 A három tartomány: Bagdad, Baszra és Moszul

A mai Irak területén az oszmán közigazgatás három eltérő jellegű tartományt tartott nyilván. **Bagdad** volt a központi tartomány székhelye, ahol az oszmán kormányzó, a katonai parancsnokság és a szunnita vallási intézmények működtek. A város a szafavida háborúk után is megőrizte a szunnita tudományosság egyik központjának szerepét, ugyanakkor környékén jelentős síita lakosság és a síita szent városokhoz vezető zarándokutak is voltak. A bagdadi pasák hatalma a közeli vidékre terjedt ki közvetlenül, a távolabbi területeken viszont a törzsi autonómia volt a jellemző.

Baszra a Perzsa-öbölhöz közeli kikötővárosként elsősorban a tengeri kereskedelemből élt. Az oszmán hódítás után is fontos maradt az Indiai-óceán felé irányuló áruforgalom, amelyben arab, perzsa, indiai és európai kereskedők vettek részt. A 17. század végétől a brit Kelet-indiai Társaság is jelen volt Baszrában, részben a gyöngy-, textil- és lókereskedelem, részben a posta- és hajóforgalom miatt. A város a bagdadi kormányzótól gyakran nagyfokú autonómiát élvezett, és a helyi **muntafik** törzsi konföderáció befolyása alatt állt. A baszrai kereskedelem a 18. században is jelentős volt, de a járványok, a perzsa támadások és a törzsi harcok időszakosan visszavetették.

Moszul északon, a Tigris felső folyásánál feküdt, és a kurd hegyvidék, valamint a szíriai és anatóliai útvonalak felé közvetített. A város és környéke etnikailag és vallásilag még az oszmán átlagnál is összetettebb volt: szunnita arab és kurd lakosság mellett jelentős keresztény közösségek (asszírok, káldeusok, szír ortodoxok), valamint zsidó és türkmén csoportok éltek. Moszulban a 18. században a helyi **Dzsálíl-ház** (al-Jalili) emelkedett fel, és családi hálózata hosszú időn át meghatározta a tartományi politikát. A moszuli elit érdekei gyakran eltértek Bagdadétól, és a város a központi oszmán hatalommal is sajátos alkukat kötött.

13.4.3 A mamlúk uralom Bagdadban (1704–1831)

Az oszmán uralom jellegét a bagdadi tartományban a 18. század elejétől a **mamlúk háztartás** (grúz és más kaukázusi származású katonai rabszolgák) növekvő hatalma határozta meg. Ez nem azonos az egyiptomi mamlúk szultanátussal: itt oszmán tartományi keretek között, a szultán formális jóváhagyásával működő katonai-kormányzói elitről van szó. A hagyományos kronológia szerint **Haszan pasa** (Hasan Paşa) 1704-ben nyerte el Bagdad kormányzóságát, és a háztartás tagjai fokozatosan a tartomány tényleges uraivá váltak.

A mamlúk kormányzók legjelentősebb korszaka **Szulejmán pasa** (Süleyman Paşa) nevéhez fűződik, akit gyakran „Nagy Szulejmán"ként emlegetnek, és aki 1780 és 1802 között állt Bagdad élén. Az ő idejét a források részben a viszonylagos stabilitás, az adórendszer rendezése és a törzsi konföderációk elleni katonai fellépés időszakaként írják le. Szulejmán pasa kapcsolatot épített a síita szent városok vallási elitjével, és megpróbálta a bagdadi tartomány kereskedelmét is fellendíteni. A források egy része azonban későbbi visszaemlékezéseken és udvari krónikákon alapul, ezért a „Nagy Szulejmán" képe részben a mamlúk elit önigazolását tükrözheti.

A 18–19. század fordulóján a bagdadi mamlúk uralom két súlyos kihívással nézett szembe. Az egyik a **vahhábita mozgalom** (amelynek hívei a muwahhidún nevet használták magukra) felemelkedése volt az Arab-félszigeten. 1802-ben vahhábita fegyveres csoportok támadták meg a síita **Kerbela** városát, kifosztották a szentélyt, és nagy számú áldozatot követeltek. A támadás sokkolta a térséget, és a későbbi emlékezetben mély nyomot hagyott; a pontos áldozatszám a forrásokban bizonytalan. A vahhábita betörések a bagdadi tartomány déli és nyugati vidékeit is fenyegették, és a mamlúk kormányzók kénytelenek voltak katonai válaszlépéseket tenni. A másik kihívást a törzsi konföderációk állandó lázongása és a perzsa határvidék bizonytalansága jelentette.

A mamlúk korszak utolsó kiemelkedő alakja **Daud pasa** (Davud Paşa) volt, aki 1817 és 1831 között kormányozta Bagdadot. Daud pasa megerősítette a helyi hadsereget, adóreformokat vezetett be, és szorosabb kapcsolatot keresett az európai kereskedőkkel. Ugyanakkor az oszmán központi hatalom a 19. század első évtizedeiben már egyre kevésbé tűrte a tartományi autonómiákat. **II. Mahmud** szultán a janicsárság 1826-os felszámolása után a tartományi elitek ellen fordult, és Daud pasa rendszerét is a központosítás akadályának tekintette. 1831-ben oszmán csapatok és a szultánhoz hű erők foglalták vissza Bagdadot, a mamlúk háztartás hatalma összeomlott, és a tartomány újra szorosabb birodalmi ellenőrzés alá került.

13.4.4 A 19. századi reformok: Tanzimát és központosítás

A 19. század közepén az Oszmán Birodalomban kibontakozó **tanzimát** (Tanzimat, „átszervezés") reformfolyamata a mezopotámiai tartományokat is elérte. Az 1839-es **Gülhane-i rendelet** (Hatt-i Şerif) és az 1856-os **reformrendelet** (Islahat Fermanı) elvileg biztosította az alattvalók egyenjogúságát, a vallási közösségek védelmét, a magántulajdon és az adórendszer átalakítását. A gyakorlatban a reformok végrehajtása a térségben lassú és egyenetlen volt: a helyi elitek érdekei, a közlekedési nehézségek és az állami kapacitás hiánya korlátozta a rendeletek érvényesülését.

Az 1858-as **földtörvény** (Arazi Kanunnamesi) az egyik legnagyobb hatású intézkedés volt. A törvény a földek nyilvántartásba vételét és a magántulajdon megerősítését célozta, részben az állami adóbevételek növelése érdekében. A mezopotámiai vidéken azonban a nyilvántartás gyakran a törzsi vezetők és a városi elitek megerősödéséhez vezetett: ők tudták nevükre íratni a földeket, míg a földművesek és a törzsi tagok gyakran elvesztették korábbi használati jogaikat. A történészi értelmezés megoszlik abban, hogy ez a folyamat mennyiben tekinthető modern magántulajdon kialakulásának, és mennyiben inkább a hagyományos hatalmi viszonyok új jogi formába öntésének.

A reformkorszak legismertebb bagdadi kormányzója **Midhat pasa** (Midhat Paşa) volt, aki 1869 és 1872 között irányította a tartományt, miután a dunai vilajetben is hasonló reformokat hajtott végre. Midhat pasa nevéhez kötik a közigazgatás átszervezését, a törzsi területek letelepítési kísérleteit, a távíróvonalak bővítését, iskolák és kórházak alapítását, valamint a Baszra és Bagdad közötti hajózás fejlesztését. Az 1864-es **vilajet-törvény** (Vilayet Nizamnamesi) alapján a tartományok vilajetekké alakultak, és a kormányzók hatásköre elvileg egységesült. A gyakorlatban azonban Midhat pasa reformjai is csak részben valósultak meg, és távozása után sok kezdeményezése elhalt vagy visszafordult. Az ő alakja a későbbi oszmán és iraki emlékezetben a modernizáló, de autoriter kormányzó képévé vált; a történeti értékelés vitatott, mert a letelepítési kísérletek gyakran erőszakos eszközökkel jártak.

A 19. század végére a mezopotámiai tartományok közigazgatása három vilajetre tagolódott: **Bagdad**, **Baszra** és **Moszul** vilajetjeire. A belső határok azonban továbbra is képlékenyek voltak, és a törzsi területek, a sivatagi útvonalak és a határvidékek ellenőrzése nem felelt meg a papíron rögzített határoknak. A 19. századi központosítás tehát nem szüntette meg a helyi autonómiákat, hanem új módon, új jogi és intézményi formákban termelte újra azokat.

13.4.5 Társadalmi viszonyok, vallási közösségek és a szent városok

Az oszmán korszak mezopotámiai társadalma nem írható le egyetlen vallási vagy etnikai tengely mentén. A városokban szunnita arab elit, vallástudósok, kereskedők és kézművesek éltek, míg a déli vidéki területeken jelentős síita arab lakosság élt, amelyet a nagy törzsi konföderációk szerveztek. Északon kurd közösségek, türkmének és keresztény csoportok alkották a lakosság jelentős részét. A zsidó közösségek – különösen Bagdadban, Baszrában és Moszulban – fontos szerepet játszottak a kereskedelemben, a pénzügyekben és a kézműiparban. A keresztény egyházak (asszír, káldeus, szír ortodox, örmény) saját vallási és oktatási intézményeket tartottak fenn, és a 19. századi reformok időszakában részben új jogi státushoz jutottak.

A síita szent városok, **Kerbela** (Karbala) és **Nedzsef** (Najaf), különleges helyet foglaltak el. A szunnita oszmán állam ezeket a városokat nem kezelhette pusztán közönséges tartományi településként, mert a síita vallási élet központjai voltak, és jelentős perzsa zarándokforgalmat vonzottak. A szent városok vallási jogi és gazdasági autonómiája időnként konfliktusba került a központosító reformokkal. A 19. században a síita vallástudósok (mudzstahidok) befolyása növekedett, részben a perzsa zarándokok adományaiból, részben a vallási oktatás megerősödéséből. Ezt a folyamatot a kortárs oszmán hatóságok gyakran gyanakvással figyelték, és a perzsa befolyás növekedésének jeleként értelmezték. A modern szektarianizmus fogalmát azonban nem szabad visszavetíteni erre a korszakra: a szunnita és síita viszony politikai, adózási és zarándoklati kérdések mentén alakult, és a mindennapi együttélés formái sokszor rugalmasabbak voltak, mint ahogy a későbbi nemzeti és gyarmati narratívák ábrázolták.

13.4.6 A brit gazdasági-politikai behatolás

A brit jelenlét Mezopotámiában jóval az 1914-es katonai invázió előtt kezdődött és elsősorban gazdasági-természetű volt. A Kelet-indiai Társaság már a 18. században fenntartott kereskedelmi képviseletet Baszrában, és a brit hajózás fokozatosan bekapcsolódott a Perzsa-öböl és a Tigris–Eufrátesz folyami közlekedésébe. A 19. század második felében a brit-indiai kormányzat számára a mezopotámiai útvonal az India felé vezető kommunikációs és stratégiai hálózat részévé vált. A gőzhajózás megjelenése a Tigrisen, a távíróvonalak kiépítése és a postaforgalom bővítése a brit vállalkozók és konzulok növekvő befolyását eredményezte. A **Lynch testvérek** hajózási társasága a 19. század közepétől rendszeres járatokat üzemeltetett a Tigrisen, és a folyami

személy- és áruszállítás egy részét ellenőrizte; a pontos szerződési feltételek és a monopólium mértéke a források szerint vitatott.

A 19. század végén és a 20. század elején a mezopotámiai térség stratégiai jelentősége tovább nőtt. A **Bagdad-vasút** terve, amelyet a német befektetők és az oszmán kormányzat támogatott, a brit stratégákat aggasztotta, mert a vasút potenciálisan lerövidíthette volna a német befolyás útját a Perzsa-öböl felé. A brit kormány válaszul igyekezett megerősíteni pozícióit a folyami hajózásban, a kikötőkben és a törzsi vezetőkkel fenntartott kapcsolataiban. Ezzel párhuzamosan a 20. század elején felmerült a mezopotámiai olajkincs kérdése is; az ezzel kapcsolatos koncessziós tárgyalások az 1910-es években még kezdeti szakaszban voltak, és a későbbi olajipari fejlődés csak az első világháború utáni időszakban bontakozott ki. A brit gazdasági behatolás tehát nem jelentett azonnali politikai uralmat, de a konzulok, a kereskedők, a hajózási vállalatok és a törzsi szövetségesek révén fokozatosan beágyazta a brit érdekeket a térségbe.

A 20. század elején az **ifjútörök forradalom** (1908) alkotmányos reményeket ébresztett az oszmán tartományokban, de a központosító török nacionalizmus és a háborús készülődés hamarosan felülírta ezeket. A mezopotámiai tartományokban az arabok, kurdok és más csoportok eltérő elvárásokkal tekintettek a változásokra. Az 1914-es brit invázió, amelyet a A brit mandátum és a királyság alfejezet tárgyal majd, nem légüres térben érkezett: előzménye a több évtizedes brit gazdasági jelenlét, a törzsi elit egy részével kialakított kapcsolat és az oszmán állam központosító reformjainak válsága volt.

13.4.7 Források és bizonytalanságok

Az oszmán kori Irakra vonatkozó ismeretek alapvetően három forrástípusra támaszkodnak: az oszmán központi és tartományi levéltárakra (például a ma Isztambulban őrzött oszmán levéltári anyagra), a helyi krónikákra és udvari történetírásra, valamint az európai, elsősorban brit konzuli jelentésekre és utazók beszámolóira. A levéltári források a közigazgatási és adózási kérdésekben különösen értékesek, de a vidéki társadalomról, a nomád törzsekről és a nők, rabszolgák vagy szegényebb csoportok életéről sokkal kevesebb közvetlen információt adnak. A helyi krónikák gyakran Bagdad-központúak, és a mamlúk korszakra vonatkozó elbeszéléseik részben a mamlúk elit szempontjait tükrözik.

Számos kulcskérdésben a szakirodalom becslésekre és közvetett következtetésekre szorul. A tartományi lakosság nagyságát a 19. század előtt megbízható összeírások hiányában csak durva becslésekkel lehet megadni; a 19. századi oszmán népszámlálási kísérletek is hiányosak és eltérő módszertannal készültek. A törzsi konföderációk létszáma, területi kiterjedése és belső szerkezete ugyancsak bizonytalan. A mamlúk korszak kronológiája nagy vonalakban elfogadott, de az egyes kormányzók hatalmi viszonyainak részletei vitatottak. A vahhábita 1802-es kerbelai támadás áldozatainak száma a forrásokban néhány ezer és több tízezer között szóródik; a szám az emlékezetpolitikában is vitatott, ezért itt nem adható meg egyetlen „pontos” érték.

A 19. századi reformok értékelése is vita tárgya a történetírásban. Egyes szerzők a tanzimátot a modernizáció és a jogegyenlőség irányába tett fontos lépésként mutatják be, mások hangsúlyozzák, hogy a reformok a helyi elitek hatalmát erősítették, és a földtörvény révén hozzájárultak a későbbi földbirtok-koncentrációhoz. A brit gazdasági behatolás megítélésében is megosztott a szakirodalom: a gazdasági imperializmus kritikusai szerint a brit hajózási és infrastrukturális érdekeltségek aláaknázták a helyi gazdaságot, míg mások a technikai modernizáció és a kereskedelem bővülésének elemeit emelik ki. Végül a vallási és etnikai viszonyok ábrázolásánál kerülni kell a későbbi nacionalista vagy szektariánus keretek visszavetítését: az oszmán korszak „iraki” társadalmát nem lehet a mai állami vagy nemzeti kategóriákkal leírni, és a források sokszor nem adnak elegendő alapot a mindennapi együttélés részletes ábrázolásához.

13.4.8 Rövid összefoglaló

- A mai Irak területe az oszmán korban három tartományból állt: a bagdadi, a baszrai és a moszuli vilajetből; ezek gazdasági, társadalmi és vallási szempontból jelentősen különböztek egymástól.
- Az oszmán hódítás 1534-ben Bagdad elfoglalásával kezdődött, de a szafavida háborúk miatt csak az 1639-es zuhabi béke után stabilizálódott a határ.
- A 18. századtól 1831-ig Bagdadban a mamlúk háztartás gyakorolt nagyfokú autonómiát; a korszak a törzsi hatalom, a vahhábita betörések és a központi oszmán hatalom közti egyensúlyozással jellemezhető.
- A 19. századi tanzimát reformjai – különösen az 1858-as földtörvény és az 1864-es vilajet-törvény – átalakították a közigazgatást és a földtulajdont, de a gyakorlatban gyakran a helyi elitek pozícióját erősítették.
- Midhat pasa bagdadi kormányzósága (1869–1872) a modernizációs kísérletek jelképe, de reformjai ellentmondásosak voltak, és sok intézkedése nem vált tartóssá.
- A társadalom vallási és etnikai szerkezete összetett volt: szunnita városi elit, déli síita törzsi vidék, északi kurd, keresztény és türkmén közösségek, valamint jelentős zsidó városi lakosság élt egymás mellett.
- A brit gazdasági-politikai behatolás a 19. században a folyami hajózás, a távíró, a konzuli hálózat és a törzsi szövetségek révén fokozatosan növekedett, és előkészítette az 1914 utáni brit katonai szerepvállalást.
- Az oszmán korszak forrásbázisa egyenlőtlen: a közigazgatási iratok viszonylag bőségesek, de a vidéki társadalom, a nők és a mindennapi vallási együttélés történetére sokkal kevesebb közvetlen forrás áll rendelkezésre.

13.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen okok és következmények magyarázzák, hogy az oszmán Mezopotámiában három, egymástól eltérő jellegű vilajet alakult ki?
2. Hasonlítsa össze a bagdadi mamlúk uralmat az egyiptomi mamlúk rendszerrel! Milyen hasonlóságokat és különbségeket ismerünk a források alapján?
3. Miért vezetett az 1858-as földtörvény a gyakorlatban a törzsi vezetők és a városi elit megerősödéséhez, ha az eredeti cél a magántulajdon megszilárdítása volt?
4. Milyen értelemben volt a brit jelenlét „gazdasági behatolás” 1914 előtt, és miért nem indokolt ezt az időszakot még gyarmati uralomként leírni?
5. Milyen forráskritikai nehézségek merülnek fel, amikor az oszmán kori Irak vallási és etnikai viszonyait akarjuk rekonstruálni? Mely forrástípusok hallgatnak, és melyek hangsúlyozzák túl az elitek szempontjait?

14 Irak a 20. században és ma

14.1 A brit mandátum és a királyság

14.1.1 Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez?

A mai Irak területe az első világháború után került a Brit Birodalom ellenőrzése alá, miután az Oszmán Birodalom mezopotámiai tartományai, Bagdad, Baszra és Moszul vilajetei összeomlottak. Az 1918–1932 közötti időszak nem egyszerűen „brit uralom” volt: egy rövid, de rendkívül konfliktusos államépítési kísérlet zajlott, amelynek során a korábbi oszmán közigazgatási és társadalmi kereteket egy új, nemzetközi mandátumrendszerbe illesztették. A brit mandátum Irakban számos olyan feszültséget hozott felszínre – a központi hatalom és a törzsi-városi elitek viszonya, a síita–szunnita politikai megosztottság intézményesülése, a kurd területek helye az államban, a külföldi befolyás elfogadása vagy elutasítása –, amelyek a későbbi iraki állam történetét végigkísérték. A fejezet ezért nem csupán egy gyarmati epizódot mutat be, hanem azt a folyamatot, amelyben a modern Irak politikai szerkezete, hadserege, olajgazdasága és nacionalizmusa megszületett.

Az alábbiak a Az Oszmán Irak fejezet végpontjából indulnak ki: a háború alatt a brit-indiai haderő 1917-ben elfoglalta Bagdadot, 1918-ra pedig egész Mezopotámiát. A háború utáni rendezés azonban nem automatikusan vezetett független államhoz; a britek és a helyi szereplők közötti alkudozás, fegyveres konfliktus és diplomáciai tárgyalás formálta azt a monarchiát, amely 1921-ben jött létre, és 1958-ig állt fenn. Ebben az alfejezetben az 1920-as felkelést, a mandátum jogi kereteit, I. Fejszál királyságát, az 1930-as angol–iraki szerződést és az 1932-es névleges függetlenséget tárgyaljuk, külön figyelmet szentelve a forrásvitáknak és az álláspontok eltéréseinek.

14.1.2 A háború után: megszállás és a mandátum kialakulása

Az Oszmán Birodalom veresége után a győztes antanthatalmak, mindenekelőtt Nagy-Britannia és Franciaország, már a háború alatt megállapodtak a közel-keleti területek befolyási övezeteiről. A titkos Sykes–Picot-egyezmény (1916) Mezopotámiát brit, Szíriát francia érdekszférának jelölte ki. A háború után ezt a felosztást a Nemzetek Szövetsége mandátumrendszere szentesítette, amelyet az 1919-es versailles-i békekonferencia és az 1920-as San Remói konferencia alakított ki. A mandátumrendszer elvileg a „még nem önkormányzásra érett” területek ideiglenes igazgatását írta elő, a gyakorlatban azonban a győztes hatalmak befolyásának kiterjesztését szolgálta.

Nagy-Britannia eredeti terve az volt, hogy Mezopotámiát közvetlenül bekebelezi vagy szoros gyámság alá helyezi. A megszálló erők 1918-ban létrehoztak egy katonai közigazgatást, amelyet a Bagdadban székelő brit főmegbízott, Sir Arnold Wilson irányított. Wilson és támogatói közvetlen gyarmati adminisztrációt akartak: brit tisztviselőkkel, brit jogrenddel és a helyi elitek korlátozott bevonásával. Ezzel szemben a londoni kormány egy része és a brit katonai vezetés más tagjai, köztük T. E. Lawrence, olcsóbb, közvetett uralmat javasolt arab, hasemita vezetés alatt. Ezt az elképzelést erősítette a háború alatti Hasemita–brit együttműködés is, amely az arab felkeléshez vezetett.

Az iraki társadalom reakciója a közvetlen brit uralomra gyorsan ellenségessé vált. Az 1918–1919-es években adóemelések, rekvirálások, a korábbi oszmán hivatalnokok egy részének leváltása és a brit adminisztráció alulról nézve idegensége váltott ki elégedetlenséget. A nemzeti mozgalom két irányból erősödött: a szunnita városi elitek egy része arab nacionalista követelésekkel lépett fel, a síita vallási vezetők és törzsi csoportok pedig a megszálló hatóságok túlkapásai ellen tiltakoztak. A dokumentált tények azt mutatják, hogy a brit megszálló hatóságok és a helyi lakosság közötti feszültség 1920-ra fegyveres felkelésbe torkollott.

14.1.3 Az 1920-as felkelés

Az 1920-as iraki felkelés (arab forrásokban gyakran *ath-thawra al- irāqiyya al-kubrā*, „nagy iraki forradalom”) a brit megszállás elleni széles körű, de szervezetileg széttagolt fegyveres megmozdulás volt. A felkelés kirobbanását közvetlenül az 1920. áprilisi San Remói konferencia váltotta ki, ahol Irak formálisan brit mandátumterület lett. Ezután a síita szent városokban, Nedzsefben és Kerbalában, valamint Bagdadban tömeggyűlések és körmenetek követelték a függetlenséget. A felkelés 1920 nyarára terjedt ki a középső Eufrátesz-menti törzsi területekre, ahol a britek elleni britellenes koalícióba törzsi sejkek, síita vallási vezetők és szunnita nacionalisták egyaránt bekapcsolódtak.

A felkelés hadviselése nem volt egységes. Egyes csoportok gerilla-harcmodort alkalmaztak, vasútvonalakat és távíróvezetékeket vágtak el, mások hagyományosabb ostromokkal próbálták kiszorítani a brit helyőrségeket. A brit erők légi támadással, páncélautókkal és indiai segédcsapatokkal válaszoltak. A harcok során a brit és indiai katonai veszteségek száma több százra tehető, míg az iraki felkelők vesztesége – a becslések szerint – több ezer fő volt. Pontos áldozatszámot azonban nem lehet megadni, mert a korabeli brit katonai jelentések és az arab krónikák adatai jelentősen eltérnek. A brit hivatalos jelentések mintegy 845 halottat és sebesültet ismertek el a saját oldalon, míg az iraki halottak számát 6 000–10 000 közé tették; más becslések ennél magasabb iraki áldozatszámot valószínűsítenek.

A felkelés leverése 1920 októberére befejeződött, de a britek számára világossá vált, hogy a közvetlen gyarmati igazgatás költséges és fenntarthatatlan. Az 1920-as felkelés emlékezete a mai napig vitatott: az iraki nacionalista történetírás nemzeti hőstettnek tekinti, míg más értelmezések szerint a törzsi-vallási ellenállás nem alkotott koherens nemzeti programot, és a felkelés leverése után a britek éppen a törzsi struktúrákat erősítették meg a városi nacionalizmussal szemben.

A felkelés legfontosabb következménye az volt, hogy a brit kormány leváltotta Sir Arnold Wilsont, és a közvetett uralom felé mozdult el. Winston Churchill, az új gyarmatügyi miniszter 1921 márciusában Kairóban konferenciát tartott, ahol a közel-keleti brit politika új irányát határozták meg. Ennek eredményeként döntöttek arról, hogy Irakban hasemita királyságot hoznak létre, és a trónt Fejszál ibn Huszein hercegnek ajánlják fel.

14.1.4 Fejszál királyságának megalapítása

Fejszál ibn Huszein korábban az arab felkelés egyik vezetője volt, és 1918–1920 között Damaszkuszban rövid életű arab királyságot próbált kiépíteni, amelyet azonban a francia haderő 1920 júliusában felszámolt. Miután elvesztette szíriai trónját, a britek számára ideális jelöltnek tűnt az iraki trónra: arab származású, mérsékelt nacionalista, aki elfogadta a brit katonai és gazdasági jelenlétet, ugyanakkor rendelkezett arab legitimációval.

Az iraki belpolitikai elit egy része azonban idegenkedett a külső trónjelölttől. A nedzsefi és kerbalai síita vallási vezetők egy része, valamint a Bagdadban működő szunnita nacionalisták inkább egy helyi uralkodót vagy köztársaságot képzeltek el. Ennek ellenére a brit hatóságok 1921

júliusában népszavazást rendeztek, amelyet hivatalosan 96 százalékos támogatottság győzelmeként mutattak be, ám a választás nem volt sem szabad, sem titkos; a dokumentált kortárs beszámolók szerint a brit hatóságok nyomásgyakorlással, a törzsi sejkek lojalitásának megvásárlásával és a szavazás ellenőrzésével biztosították a kívánt eredményt. A pontos szavazási adat megbízhatósága alacsony, a tudományos konszenzus szerint a referendum inkább a brit hatalom demonstrációja volt, mint a lakosság véleményének hiteles mérése.

Fejszál 1921. augusztus 23-án koronáztatta magát I. Fejszál néven. Az új állam hivatalos neve Iraki Királyság volt, arabul *al-Mamlaka al- Irāqiyya*. A királyság kereteit brit tanácsadók segítségével alakították ki. Az 1925-ben elfogadott alkotmány formálisan alkotmányos monarchiát hozott létre, kétkamarás parlamenttel és miniszterelnökkel, ám a végrehajtó hatalom erős maradt, és a brit főbiztos informálisan továbbra is meghatározó befolyást gyakorolt. A hadsereg felállítását is brit tisztek irányították, és az állami költségvetés, valamint a külpolitika jelentős részben brit ellenőrzés alatt maradt.

A királyi hatalom bázisa elsősorban a szunnita arab városi elitből, az egykori oszmán hivatalnoki rétegből és a törzsi sejkek egy részéből állt. A síita többségű vidéki lakosság és a síita vallási intézmények kezdettől fogva alulreprezentáltak voltak a politikai rendszerben. A kurd területek pedig, különösen Moszul vilajetje, a későbbiekben saját követelésekkel léptek fel, mivel a kurd lakosság egy része nem fogadta el az új arab monarchia központi ellenőrzését.

14.1.5 A Moszul-kérdés

A modern Irak territoriális kialakulása szempontjából kulcsfontosságú volt a Moszul-vilajet hovatartozásának eldöntése. A San Remói konferencián a britek megkapták a mandátumot Moszul, Bagdad és Baszra területére, de a Moszul-vilajetre Törökország is igényt tartott. Az 1920-as sèvres-i békeszerződés a területet a brit mandátumhoz csatolta, ám a török nemzeti mozgalom, Kemal Atatürk vezetésével, ezt nem fogadta el. A lausanne-i békeszerződés (1923) előtt és után is Moszul hovatartozása vita tárgya maradt.

A kérdést végül a Nemzetek Szövetsége elé terjesztették. A szervezet 1925-ben döntött úgy, hogy a Moszul-vilajet az Iraki Királyság része marad, brit mandátumi fennhatóság alatt. A döntésben szerepet játszott a terület olajkincse, amelyet a brit kormány és a Turkish Petroleum Company (később Iraq Petroleum Company) már a húszas évek elején felmért. A dokumentált tények szerint a Nemzetek Szövetsége vizsgálóbizottsága megállapította, hogy a lakosság etnikailag és vallásilag megosztott: északon kurd, középen türkmén és arab, valamint asszír keresztény közösségek éltek. A bizottság jelentése a területet gazdasági és történelmi okokból Irakhoz tartozónak minősítette, ám a döntés vitatott maradt. A kurd nacionalista történetírás azóta is úgy értelmezi, hogy a kurdok önrendelkezési joga sérült, míg a brit és az iraki állami álláspont a nemzetközi jogi döntésre hivatkozik.

A Moszul-kérdés azért meghatározó, mert ezzel került be az iraki államba a kurd terület, és ezzel kezdődött a kurd kisebbség államon belüli viszonyának tartós feszültsége. A kurd kisebbség jogait az 1925-ös nemzetközi döntés elvileg garantálta, ám a gyakorlatban a központi bagdadi kormány asszimilációs politikát folytatott, és a kurd oktatási, nyelvi és közigazgatási követeléseket nem teljesítette.

14.1.6 Az 1930-as angol–iraki szerződés

A mandátumrendszer formai kereteit az 1930-as angol–iraki szerződés váltotta fel, amelyet a brit kormány és Nuri asz-Szaid iraki miniszterelnök írt alá. A szerződés huszonöt évre szólt, és elvileg elismerte Irak függetlenségét, ám a gyakorlatban továbbra is szoros brit katonai és gazdasági

befolyást biztosított. A szerződés értelmében Irak 1932-ben névleges függetlenséget nyert, és felvették a Nemzetek Szövetségébe.

A szerződés legfontosabb rendelkezései közé tartozott, hogy Nagy-Britannia fenntartotta a jogot két katonai légi támaszpont fenntartására Irakban, egyet Baszra mellett és egyet Habbanijában. A brit haderő átvonulási jogot kapott iraki területen, és az iraki hadsereg kiképzését brit katonai misszió irányította. A külpolitikában Irak vállalta, hogy külügyeit a brit érdekekkel összehangolva folytatja. Gazdasági téren a szerződés nem írta elő formálisan az olajkincsek brit ellenőrzését, de az 1925-ben megkötött koncessziós szerződés értelmében az Iraq Petroleum Company, amelynek többségi tulajdonosai brit, francia, holland és amerikai társaságok voltak, hosszú távra megszerezte az iraki olajmezők kitermelési jogát.

A szerződés megítélése megosztotta az iraki politikai osztályt. A királyi udvar és Nuri asz-Szaid kormánya a szerződésben a függetlenség felé vezető reális lépést látott, és a britek katonai támogatását szükségesnek tartotta a kurd lázadások és a szomszédos államok fenyegetése ellen. Az ellenzék, különösen a nacionalista körök, a szerződést álcázott gyarmati alávetettségnek tekintette. Yasin al-Hashimi és más nacionalista politikusok azzal érveltek, hogy a katonai bázisok és a brit tanácsadók jelenléte sérti a valódi szuverenitást. A vitatott értelmezés azóta is tart: a brit történetírás egy része a szerződést a fokozatos dekolonizáció példájaként mutatja be, míg az iraki nacionalista és posztkoloniális iskola a neokoloniális függés dokumentumaként értelmezi.

14.1.7 Az államépítés és a társadalom átalakulása

A monarchia időszakában, 1921–1932 között, az iraki állam intézményei formálisan modernizálódtak, de a társadalom széles rétegei nem érezték magukat az állam részének. Az oktatási rendszer arab nyelvűvé vált, a korábbi oszmán hivatali réteg egy része megőrizte pozícióját, de új, nyugati mintájú hivatalnokréteg is kialakult. A hadsereg, amelyet brit mintára szerveztek meg, hamarosan a politikai élet egyik legfontosabb intézményévé vált: egyszerre volt az állami erőszak letéteményese és a nacionalista ellenzék egyik táptalaja.

A törzsi rendszerben a brit hatóságok a húszas években megerősítették a sejkek hatalmát, hogy olcsóbban igazgathassák a vidéket. A törzsi viták rendezésére önálló szokásjogi eljárásokat kodifikáltak, ami a törzsi vezetőket az állami adminisztráció meghosszabbított karjává tette. Ez a politika hosszú távon mélyítette a vidéki lakosság kiszolgáltatottságát, és a földbirtokviszonyok konzerválásához vezetett. A nagy földbirtokosok és a törzsi sejkek közötti szövetség a későbbi rendszerekben is fennmaradt, és a parasztság elszegényedéséhez járult hozzá.

A városi munkásság és a kispolgárság számára a monarchia nem hozott lényeges javulást. A közmunkaprogramok, vasút- és kikötőépítések ugyan munkahelyeket teremtettek, de a bérek alacsonyak maradtak, a szakszervezeteket pedig korlátozták. A nők politikai részvétele gyakorlatilag nem létezett, bár a modern oktatás terjedésével a városi középosztályban megjelentek az első női tanítók és ápolónők. A dokumentált tény az, hogy a monarchia parlamentjében nem volt női képviselő, és a nők szavazati jogot csak jóval később, 1980-ban kaptak Irakban.

A vallási közösségek közötti viszony a monarchia alatt sem volt harmonikus. A síita többség hátrányos helyzete a hivatali állásokban és a hadsereg tisztikarában jól dokumentált; a szunnita arab elit dominanciája a politikai reprezentációban is megmutatkozott. A keresztény asszír közösség, amely az első világháború alatt és után tömegesen menekült az oszmán területekről, a brit adminisztráció idején katonai segéderőként szolgált, ami a szomszédos arab és kurd közösségek egy részében ellenséges érzületet keltett. Az 1933-as szímelei mészárlás, amelyre azonban már a függetlenség után került sor, e feszültség tragikus következménye volt.

14.1.8 Az 1932-es függetlenség és annak korlátai

Irak 1932. október 3-án vált a Nemzetek Szövetségének tagjává, és ezzel formálisan elnyerte függetlenségét. Ez az első arab állam volt, amely mandátumból független állammá vált. A függetlenség azonban érdemi korlátokkal érvényesült. A brit katonai támaszpontok tovább működtek, az iraki külpolitika mozgástere szűk maradt, és az olajbevételek nagy része a külföldi koncessziótársaságokhoz folyt be. A monarchia belső legitimitása gyenge maradt, mert a lakosság többsége a törzsi vidéki rétegekhez tartozott, és a politikai részvételből kiszorult.

A függetlenség elnyerésének körülményeit a különböző történetírói iskolák eltérően értékelik. A brit hivatalos narratíva szerint a mandátumrendszer sikeresen betöltötte feladatát, és Irak érett államként lépett a nemzetközi közösségbe. Az iraki nacionalista elbeszélés ezzel szemben hangsúlyozza, hogy a függetlenség csak formális volt, és a brit befolyás a szerződéses keretek között továbbra is meghatározó maradt. A posztkoloniális történetírás pedig rámutat arra, hogy az államhatárokat külső hatalmak húzták meg, figyelmen kívül hagyva a helyi etnikai és vallási viszonyokat.

Az 1932-es függetlenség nem hozta el a politikai liberalizációt sem. A királyi udvar és a miniszterelnöki hatalom továbbra is a parlamenti ellenzék korlátozására törekedett. A választásokat rendszerint a kormánypárt nyerte, gyakran csalással és nyomásgyakorlással. A hadsereg politikai szerepe nőtt, és a nacionalista tisztek csoportjai már az 1930-as években puccsokban gondolkodtak. Ezért a monarchia időszaka nem egyszerűen a brit mandátum meghosszabbítása, hanem egy olyan átmeneti rendszer volt, amelyben a külső függés, a belső elitek vetélkedése és a ki nem elégített társadalmi követelések együttesen készítették elő a későbbi katonai beavatkozásokat. A következő fejezet Köztársaság, Baath és Szaddám Huszein majd ebből a feszültségből vezeti le az 1958-as forradalmat, amely a hasemita monarchia végét jelentette.

14.1.9 Források és bizonytalanságok

Az 1920–1932 közötti iraki időszak történetének rekonstrukciója viszonylag jól dokumentált, de a források elérhetősége és elfogultsága miatt több ponton bizonytalan. A brit kormányzati iratok, köztük a India Office, a Colonial Office és a War Office levéltári anyagai, a mandátumigazgatás döntéshozatalát részletesen megvilágítják. A Nemzetek Szövetségének iratai, a Moszul-vizsgálóbizottság jelentése, valamint a korabeli nemzetközi sajtó beszámolói szintén elsődleges forrásnak számítanak.

Az iraki források közül kiemelkednek a korabeli arab nyelvű újságok, például a bagdadi *al-Istiqlal* és a nedzsefi vallási körök kiadványai, valamint a nacionalista politikusok visszaemlékezései. E források azonban gyakran elfogultak a brit uralommal szemben, és a későbbi nemzeti emlékezetpolitika hatása alatt állnak. A síita vallási vezetők és a törzsi felkelők szempontjai viszonylag kevésbé dokumentáltak, mivel írásos hagyatékuk töredékes. A nők, a parasztok és a kisebbségek hangja ebből az időszakból ritkán jelenik meg közvetlenül; többnyire közvetett forrásokból, például brit jelentésekből vagy későbbi interjúkból rekonstruálható.

A vitatott pontok közé tartozik az 1920-as felkelés áldozatainak száma, a népszavazás valódi támogatottsága, a Moszul-kérdésben hozott döntés motivációja és az 1930-as szerződés értékelése. Az áldozatszámok esetében a korabeli brit katonai statisztikák és a későbbi arab becslések közötti eltérés több ezer főre tehető. A Moszul-kérdésben az olajérdekek szerepe dokumentált, de annak súlya a döntésben vitatott. Egyes történészek szerint a Nemzetek Szövetsége által felállított bizottság jelentése nem pusztán olajérdekeket követett, hanem a terület gazdasági és infrastrukturális integrációját is mérlegelte; mások szerint a britek eleve el akarták választani a kurd területet Törökországtól, mert az olajmezőket saját fennhatóságuk alatt kívánták tartani.

Az 1932-es függetlenség jellegét szintén eltérően ítélik meg. A formális függetlenség ténye egyértelmű, de az, hogy ez a függetlenség mennyire volt valódi, a történeti értékeléstől függ. A brit levéltári forrásokból kiderül, hogy London továbbra is fenntartotta a katonai támaszpontokat, és a Foreign Office rendszeresen beavatkozott az iraki belpolitikába, például kormányalakítási válságok idején. Ezért a tudományos konszenzus ma már óvatos a „teljes függetlenség” kifejezés használatával, és inkább „feltételes” vagy „szerződéses” függetlenségről beszél.

A forráskritikai megjegyzés itt is fontos: a brit hivatalos iratok a mandátumot gyakran civilizációs misszióként mutatták be, míg az arab nacionalista források a gyarmati elnyomás narratíváját erősítették. E két szélsőség között a történészi munka a megszálló adminisztráció intézményi logikáját és a helyi társadalom sokszínű reakcióit egyaránt figyelembe veszi.

14.1.10 Rövid összefoglaló

- A brit megszállás (1917–1920) közvetlen katonai adminisztrációt épített ki, amelyet a helyi lakosság egyre erősebben elutasított.
- Az 1920-as iraki felkelés törzsi, vallási és nacionalista elemeket összefogó, de szervezetileg széttagolt fegyveres ellenállás volt; leverése után a britek közvetett uralomra tértek át.
- Az 1921-ben létrehozott Iraki Királyság trónjára a britek a hasemita Fejszál ibn Huszeint ültették, akinek legitimációja azonban kívülről jött, és belsőleg vitatott maradt.
- A moszuli vilajet kérdése az olajérdekek és a török–brit vita keretében dőlt el; a Nemzetek Szövetsége 1925-ben Iraknak ítélte a területet, ami a kurd kisebbség államon belüli helyzetét tartósan meghatározta.
- Az 1930-as angol–iraki szerződés fenntartotta a brit katonai támaszpontokat és a külpolitikai befolyást, így az 1932-es függetlenség csak feltételes volt.
- A monarchia politikai rendszere a szunnita arab városi elitet és a törzsi sejkeket részesítette előnyben, míg a síita többség, a kurdok és a nők jogaikban korlátozottak maradtak.
- Az 1932-es függetlenség megszüntette a mandátum formáját, de a brit jelenlét és a belső társadalmi egyenlőtlenségek megmaradtak, ami később a monarchia bukásához vezetett.

14.1.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen tényezők vezettek az 1920-as iraki felkelés kirobbanásához, és miért nem tudott a felkelés egységes nemzeti mozgalommá válni?
2. Hogyan kapcsolódott össze a Moszul-kérdés rendezése az iraki olajkincsek sorsával és a kurd kisebbség helyzetével?
3. Mennyiben volt valódi az 1932-es iraki függetlenség, ha az 1930-as angol–iraki szerződés katonai és külpolitikai korlátozásait is figyelembe vesszük?
4. Milyen forrásokból tudják a történészek rekonstruálni a mandátumkorszakot, és miért okoz nehézséget a felkelés áldozatainak pontos számbavétele?

14.2 Köztársaság, Baath és Szaddám Huszein

14.2.1 Köztársaság, Baath és Szaddám Huszein

Az 1958-as bagdadi forradalom nem csupán egy újabb katonai puccs volt a Közel-Kelet 20. századi történetében: a Hasemita monarchia megdöntése gyökeres szakítást jelentett a brit mandátumi berendezkedés örökségével, és megnyitotta az utat olyan ideológiák előtt, amelyek a földreform, az arab egység és a szocialista átalakítás ígéretével radikálisan át akarták rendezni

az iraki társadalmat. A köztársaság első évtizede azonban a stabilitás helyett a katonai elit frakcióharcait, a pánarab és iraki nacionalisták vetélkedését, a kommunisták és a baathisták véres leszámolásait, valamint a kurd kérdés katonai kezelését hozta. Az 1968-as Baath-hatalomátvétel után fokozatosan kiépülő állam már nem csupán ellenfeleit üldözte, hanem a társadalom egészét próbálta megszervezni, az 1970-es évek olajbevételeit felhasználva a modernizáció és az ellenőrzés sajátos ötvözetét hozta létre. Szaddám Huszein 1979-es elnöksége után ez a rendszer nyíltan személyi diktatúrává vált, és a rezsimbiztonságot a szomszédos Iránnal szemben indított háborúval, az arab nacionalizmus retorikájával és a tömeges erőszak alkalmazásával kereste.

14.2.1.1 Az 1958-as forradalom és a katonai elit harca

A Hasemita Irak a brit mandátum és a királyság örökségét magán viselő állam volt 1958-ban: formálisan független, de a brit támaszpontok, a konzervatív földbirtokos elit és a nyugatbarát külpolitika révén szorosan a brit érdekszféra része. A II. világháború utáni években a városi középosztály, a hadsereg fiatal tisztjei és az értelmiség számára a monarchia a társadalmi elmaradottság és a külföldi befolyás szimbólumává vált. A Szuezi-válság, az egyiptomi Gamal Abdel Nasszer pánarab retorikája és a szíriai–egyiptomi Egyesült Arab Köztársaság 1958-as létrejötte erősítette azt a meggyőződést, hogy a régió államhatárai a gyarmati önkény termékei. Az 1958. július 14-i, Abd al-Karím Kászim (Abd al-Karim Qasim) és Abd al-Szalám Árif (Abd al-Salam Arif) vezette katonai tisztcsoport által végrehajtott államcsíny több volt, mint hatalomváltás: a katonák kivégezték II. Fajszál királyt, a régens II. Abdul Ilahot és Núrí al-Szaíd miniszterelnököt, és kikiáltották a köztársaságot. A monarchia vezetőinek meggyilkolása a forradalmi erőszak olyan jelképévé vált, amely évtizedekre meghatározta az iraki politikai váltások radikális, véres jellegét.

Kászim kormányzása (1958–1963) a hidegháborús polarizáció és a belső ideológiai verseny közepette próbálta újradefiniálni az iraki államot. A kormány kiléptette az országot a brit vezetésű Bagdadi Paktumból, felmondta a brit katonai jelenlét jogalapját, és földreformot hirdetett, amely a nagybirtokok kisajátítását és a paraszti rétegek földhöz juttatását ígérte. A Kászim-rendszer az iraki nacionalizmust és a társadalmi reformot helyezte középpontba, de egyre inkább a kommunisták felé fordult, hogy ellensúlyozza a Nasszer-párti pánarab tiszteket. A politikai életben a kommunista párt, a baathista mozgalom és a nasszeristák vetélkedése nem csupán parlamenti vagy sajtóvitákban zajlott: az utcai tüntetések, a milíciák és a hadseregen belüli frakciók erőszakakciók során mérték össze erejüket. A Baath párt – amely Szíriában 1963-ban rövid időre hatalomra került – Irakban a pánarab egység híveként lépett fel, de a Kászim-rezsim időszakában alulmaradt a kommunistákkal szemben; 1959-ben például sikertelen merényletet kísérelt meg Kászim ellen, amelyben egy fiatal párttag, Szaddám Huszein is részt vett, aki ezt követően külföldre menekült. A kurd mozgalommal való viszony is hozzájárult a rendszer destabilizálásához: a Kászim-rezsim kezdetben a kurdok jogainak elismerését ígérte, de hamarosan katonai hadjáratokat indított a Molla Musztafa Barzáni vezette kurd gerillaerők ellen; ez a kurd kérdést tartósan az iraki állam központi biztonsági problémájává tette.

Az 1963. februári ramadáni forradalom néven ismert baathista–nasszerista katonai puccs Kászim megbuktatásával és kivégzésével zárult. A Baath ekkor rövid időre kormányzati pozícióba került, és a nemzeti gárda néven szerveződő fegyveres párthaderő széles körű, dokumentáltan több ezer embert érintő megtorlást hajtott végre a kommunisták és a baloldali értelmiségiek ellen. A pánarab irányzatok közötti feszültség azonban szétfeszítette a hatalmi szövetséget: az iraki Baath vezetése és Árif elnök között kiújult a rivalizálás, és még ugyanazon év novemberében Árif a hadsereg nacionalista tisztjeire támaszkodva kiszorította a baathista frakciót a hatalomból. Ezt követően Árif és testvére, Abd al-Rahmán Árif (Abd al-Rahman Arif) irányítása alatt a rezsim a Nasszer-féle arab szocializmus mérsékelt változatát hirdette, de a gazdasági nehézségek, a kurd felkelés és a hadsereg belső elégedetlensége folyamatosan erodálta a kormányzatot. A

Baath 1963-as szerepe a tömeges erőszak alkalmazásában később az iraki emlékezetpolitika egyik vitatott pontjává vált: a párt hivatalos történetírása a hatalomátvételt forradalomnak, ellenfelei pedig a terror időszakának nevezték.

14.2.1.2 A Baath 1968-as hatalomra kerülése és az államberendezkedés

A Baath párt 1968. július 17-i államcsínye – amelyet katonatisztek és párthű tisztek hajtottak végre – nem csupán a kormányváltást jelentette, hanem egy olyan hosszú uralmi periódus kezdetét, amelyet a párt fokozatosan az állam és a társadalom teljes átszervezésére használt fel. Az új rezsim első lépéseként a párton belüli ellenzéket és a riválisfrakciókat marginalizálta, majd a következő években a politikai rendszer alapjait a Baath-monopóliumra, a titkosszolgálatokra és a tömegszervezetekre építette. A párt vezető testülete, a Forradalmi Parancsnoki Tanács (Revolutionary Command Council, RCC) lett a legfőbb hatalmi szerv; a tanács elnöke egyszerre töltötte be a köztársasági elnöki tisztséget, a pártfőtitkári posztot és a hadsereg főparancsnoki tisztét, ezzel intézményesítve a párt, az állam és a hadsereg összefonódását. Az államapparátusban a baathista tagság a kinevezések feltételévé vált, a szakszervezeteket, a diákszervezeteket és a nőszervezeteket pedig a párt irányítása alá vonták.

A párt belső hatalmi struktúrájában Szaddám Huszein fokozatosan építette ki pozícióját. A Kászim elleni 1959-es merénylet után Szíriában és Egyiptomban tartózkodó Szaddám az 1963-as Baath-időszakban tért vissza Irakba, de a párt szervezeti munkájában csak az 1968-as hatalomátvétel után vált meghatározóvá. Az új rezsimben Ahmad Hasszán al-Bakr (Ahmad Hasan al-Bakr) elnök mellett Szaddám a párt biztonsági és szervezeti ügyeit irányította, és a titkosszolgálatok, a katonai hírszerzés és a párthadsereg felügyeletével olyan információs és erőszak-monopóliumot épített ki, amely a hetvenes években fokozatosan a tényleges hatalom központjává tette. A Baath-rezsim első évtizedében a kurd mozgalommal kötött 1970-es márciusi megállapodás átmenetileg rendezni látszott az északi területek viszonyát: a kormányzat elismerte a kurdok kulturális és nyelvi jogait, kilátásba helyezte az autonómiát, és tárgyalásokat folytatott Barzáni vezette erőkkel. A megállapodás azonban törékenynek bizonyult, és az 1974–1975-ös kurd háborúban a rezsim – részben az iráni támogatás leállítása után – katonai erővel verte le a felkelést. Ez a művelet a kurd falvak tömeges elpusztításával és lakóik áttelepítésével járt, amit a kurd közösségek a mai napig az állami erőszak fontos állomásaként tartanak számon.

A Baath-rendszer társadalmi bázisát a szunnita arab középrétegek, a hadsereg tisztikara és a vidéki Baath-szervezetek adták, de a rezsim igyekezett a síita arab többség felé is nyitni a szociális programokkal és az iszlám intézmények támogatásával. Az 1970-es évek olajárrobbanása azonban átalakította a rendszer gazdasági lehetőségeit: az állami olajbevételek növekedése lehetővé tette az oktatási és egészségügyi rendszer kiépítését, az infrastruktúra fejlesztését és a városi középrétegek bővítését. Ez a jóléti program a Baath számára a legitimitás forrása lett, de egyben a rentier-állam [a hidegháború és olaj fejezetben tárgyalt] logikáját erősítette: a társadalom a bevételekből részesült, politikai autonómiája azonban nem nőtt. A síita többségű vidéki régiókban a Baath modernizációja a törzsi és vallási tekintélyek rovására terjesztette az állami ellenőrzést, ami hosszú távon feszültséget szült. A rezsim a vallási ellenzéket – különösen a síita politikai iszlám mozgalom megerősödését – a hetvenes évek végétől egyre inkább biztonsági fenyegetésként kezelte.

14.2.1.3 Szaddám Huszein elnöksége és a hatalom megszilárdítása

Az 1979. júliusi hatalomátvételt – amelynek során Szaddám Huszein al-Bakr elnököt a párt főtitkári és az államfői tisztségben váltotta – a Baath-rezsim szimbolikus és valóságos fordulópontként élte meg. Az új elnök azonnal megszilárdította hatalmát azzal, hogy a párt legfelsőbb

vezetését látványos tisztogatásnak vetette alá: a pártkongresszuson árulással vádolt vezetőket nyilvánosan kivégzésre ítélte, és a kivégzés filmen rögzített változatát a pártszervezeteknek terjesztette. Ez az esemény a személyes hűségre és félelemre épülő uralmi stílus megnyilvánulásaként dokumentálódott, és a későbbi elemzések szerint a Baath-intézményeket végleg a személyi diktatúra eszközévé tette. A Szaddám-rezsim hivatalos öndefiníciójában az arab nacionalizmus, a szocialista fejlődés és a mezopotámiai múlt örökségének retorikája keveredett: az állam egyszerre hivatkozott a baathista pánarab ideológiára, az iraki nemzetépítésre és az ókori Babilónia, Asszíria és Szumér hagyatékára. Ez a történeti szimbolika régészeti rekonstrukciókban, állami ünnepekben és a középületek monumentalizmusában is megjelent; a történettudományi értékelés szerint ez a múltpolitika a jelenkori hatalongyakorlás legitimálását szolgálta, nem a tudományos rekonstrukciót.

Az 1979-es év a külpolitika szempontjából is cezúrát hozott: az iráni forradalom [az iráni forradalom fejezetben] megdöntötte a sah rendszerét, és a síita vallási vezetés alatt álló Iszlám Köztársaságot hozott létre. Szaddám a két esemény közötti ideológiai feszültséget és a határvitákat, valamint a regionális hatalmi egyensúly megváltozását használta ürügyként arra, hogy Irakot arab vezető hatalomként állítsa szembe Iránnal. Az iráni kormányzat korai felhívásai a térség síita közösségeihez, valamint a két ország közötti 1975-ös algíri megállapodás megkérdőjelezése – amely a Satt al-Arab víziút határvonalát szabályozta – közvetlenül a katonai tervezés előzményeihez tartoztak. 1980. szeptember 22-én az iraki hadsereg teljes körű támadást indított Irán ellen, a hivatalos indoklás szerint a határviták rendezése, a forradalmi export megfékezése és az iraki arab közösségek védelme céljából. A nemzetközi jogi értékelés szerint ez az agresszió ténye, ugyanakkor a háború hosszú távú okait illetően a történettudomány vitatja, hogy a személyi ambíció, a rezsim túlélési logikája vagy a regionális erőegyensúly strukturális tényezői játszották-e a döntő szerepet. A háború első hónapjaiban az iraki erők elfoglalták a délnyugat-iráni területek egy részét, de a várt gyors összeomlás elmaradt; az iráni ellenállás és a tömeges mozgósítás a frontvonalak megszilárdulásához vezetett.

14.2.1.4 Az iráni–iraki háború: dokumentált események és értelmezési viták

Az 1980–1988 közötti iráni–iraki háború a 20. század második felének egyik leghosszabb és legnagyobb emberveszteséggel járó konvencionális konfliktusa volt; a becsült halálos áldozatok száma mindkét oldalon összesen több százezerre tehető, de a pontos adatok vitatottak. A háború során a két állam nem csupán a határterületeken, hanem a városok elleni rakétatámadások és a hajóforgalom elleni műveletek révén is kiterjesztette a konfliktust. Az iraki rezsim a háborút arab nemzeti küzdelemként, az iráni forradalmi iszlám terjeszkedésének feltartóztatásaként hirdette; Iránban a rezsim a háborút védelmi háborúként és a forradalom megvédéseként értelmezte. A nemzetközi hatalmak egy része – köztük a Szovjetunió, Franciaország és később az Egyesült Államok is – hadianyaggal, hírszerzési támogatással vagy pénzügyi segéllyel látta el az egyik vagy mindkét felet; az arab öbölállamok jelentős pénzügyi támogatást nyújtottak Iraknak, attól tartva, hogy az iráni forradalmi eszme destabilizálja a térséget. A háború gazdasági terhei és a diplomáciai elszigeteltség azonban Irakot is megviselte: az olajexport kapacitásának csökkenése, a frontszolgálat társadalmi terhei és a hadikölcsönök növekvő adóssága a rezsim hosszú távú sebezhetőségét növelték.

A háború alatti iraki hadműveletek közül a legvitatottabb az 1988-as anfáli hadjárat, amelynek során a rezsim a kurd lakosság ellen hajtott végre tömeges erőszakot: falvak lerombolása, civilek tömeges elhurcolása és a dokumentált források szerint vegyi fegyverek bevetése észak-iraki kurd települések ellen. A legismertebb ilyen támadás a halabdázsái (Halabja) város elleni 1988. márciusi vegyifegyver-támadás volt, amelyben több ezer civil vesztette életét; a halálos áldozatok számáról 3 000 és 5 000 közötti becslések terjednek, a pontos szám máig vitatott. A vegyifegyver-használat tényét a nemzetközi szervezetek, köztük az ENSZ vizsgálóbizottságai, és a

későbbi iraki dokumentumok megerősítették; a magyar nyelvű szakirodalomban a gázfegyver-támadások a modern állami erőszak példáiként szerepelnek. Az anfáli hadjárat minősítése azonban emlékezetpolitikai és jogi viták tárgyát képezi: egyes nemzetközi bírósági eljárások és emberi jogi szervezetek az 1948-as ENSZ-népirtás-egyezmény szerinti bűncselekményként értelmezik, míg a hivatalos iraki hatalom a Szaddám-rezsim bukása után is eltérően ítélte meg egyes szakaszait, és a történettudomány is megkülönbözteti a katonai hadműveleteket, a kitelepítéseket és a szándékos megsemmisítő aktusokat. A halabdázsái támadást a kurd közösségek a mai napig nemzeti tragédiaként tartják számon, és évente megemlékezést tartanak; az iraki állam hivatalos megemlékezése a rezsimváltások függvényében változott.

A háború 1988-as, ENSZ-közvetítéssel létrejött tűzszünettel ért véget, de a békeszerződést nem írták alá, és a határviták egy része évtizedekig fennmaradt. A háború vége nem hozta el a Szaddám-rezsim összeomlását: éppen ellenkezőleg, a rezsim a háború közben kiépült biztonsági apparátust, a hadsereget és a párthadsereget a belső ellenőrzés eszközeként használta tovább. A háború utáni években a rezsim visszafordította a háború alatti lazább gazdasági irányítást: a magánszektor szűkítését, az állami elosztórendszer megerősítését és a hatalmi struktúrák családi, klánhálózati megszilárdítását hajtotta végre. Szaddám családjának és a szűk tikosztagoknak a gazdasági és katonai hatalma a nyolcvanas évek végétől nyíltan a rendszer jellemzőjévé vált.

14.2.1.5 A rendszer természetéről szóló történetírói viták

A Szaddám-kori Irak értelmezésében a szakirodalom nem egységes. Az egyik álláspont a Baath-rendszert totalitárius struktúraként írja le, hangsúlyozva a tömegszervezeteket, a pártállami intézményeket és a társadalom átfogó ellenőrzését; mások inkább a neopatrimoniális uralom fogalmát használják, kiemelve a személyes lojalitás, a klánok és a informális hatalmi hálózatok szerepét. A vita nem pusztán terminológiai: az eltérő modellek eltérő képet festenek a rezsim belső dinamikájáról, a döntéshozatal természetéről és az állami erőszak funkciójáról. A Baath-rezsim önigazoló retorikája szerint a párt a társadalmi igazságosságot és a nemzeti függetlenséget képviselte; a rezsim ellenzéke és a későbbi emlékezetpolitika ezt a képet a tömeges emberi jogi jogsértések, a politikai gyilkosságok, az elhurcolások és a vegyifegyver-támadások dokumentálásával kérdőjelezte meg. A források tekintetében fontos, hogy a Szaddám-rezsim bukása utáni iraki bírósági eljárások és az amerikai megszállás alatt lefoglalt dokumentumok új lehetőséget teremtettek a párt belső iratainak elemzésére, de ezek hozzáférhetősége és értelmezése politikai vitákkal terhelt.

A korszakot érintő legfontosabb forrásokat a Baath párt és az RCC határozatai, a titkosszolgálati jelentések, a katonai parancsnokság dokumentumai, a nemzetközi szervezetek (ENSZ, Vöröskereszt) jelentései, valamint a túlélők, menekültek és disszidensek visszaemlékezései alkotják. Az elsődleges iraki források egy része még mindig nem hozzáférhető, más része elveszett vagy állami levéltárakban szétszórt; a kutatók ezért gyakran támaszkodnak olyan másodlagos munkákra, amelyek a forrásokat összefoglalják. A háborús és erőszakcselekmények áldozati számai a legtöbb esetben becslések: a kormányzati propaganda és a túlélők elbeszélései egyaránt érdekeket szolgáltak, a független demográfiai felméréseket pedig a háború és az elnyomás körülményei nehezítették. A vegyifegyver-támadások és az anfáli hadjárat áldozatszámairól 10–20% közötti eltérések is előfordulnak a szakirodalomban, ami a forráshiányt és az emlékezetpolitikai vitákat egyaránt tükrözi.

14.2.2 Források és bizonytalanságok

A jelen alfejezet az 1958–1990 közötti iraki politika eseményeit elsősorban a nemzetközi történettudomány által jól dokumentált tényekre, az iraki bírósági eljárások során nyilvánosságra került

forrásokra, valamint a nemzetközi szervezetek jelentéseire alapozza. Az 1958-as forradalom, az 1963-as és 1968-as hatalomátvételek, a Baath-rezsim intézményi kiépülése és az 1980–1988-as háború fő kronológiája dokumentált; a mélyebb okok és a szereplők motívumai azonban vitatottak. A katonai coups belső döntéshozatali folyamatai gyakran csak az államcsínyek utáni visszaemlékezésekből és a párt dokumentumaiból rekonstruálhatók, amelyek mind legitimációs szempontból elfogultak. A tömeggyilkosságok áldozati számai, különösen az 1988-as kurd hadjárat esetében, továbbra is becsléseken alapulnak; a források közötti eltérések a hivatalos tagadás, a túlélők eltérő emlékezete és a nemzetközi vizsgálatok korlátozott hozzáférése miatt állnak fenn. A jelen szöveg a bizonytalan adatokat megfelelő jelzőkkel („becslés”, „dokumentált források szerint”, „vitatott”) közli, és nem tesz kísérletet a vita lezárására. A „terrorizmus”, „megszállás”, „ellenállás” és „népirtás” kifejezéseket a források és a nemzetközi szereplők használatában mutatja be, nem saját minősítésként.

14.2.3 Rövid összefoglaló

- Az 1958-as katonai forradalom megdöntötte a Hasemita monarchiát, és radikális szakítást jelentett a brit mandátumi örökséggel, de a köztársaság első évtizedét a hadsereg frakcióharcai, a pánarab és iraki nacionalisták, valamint a kommunisták és a baathisták erőszakos vetélkedése jellemezte.
- A Kászim-rezsim földreformot hirdetett, kilépett a brit katonai szövetségből, és átmenetileg nyitott a kommunisták felé, de a kurd felkeléssel és a hadsereg megosztottságával nem tudott tartós stabilitást teremteni.
- Az 1963-as Baath-részvételű puccs rövid, de dokumentáltan erőszakos időszakot hozott; a párt 1968-as hatalomra kerülése után azonban fokozatosan kiépítette a pártállami intézményeket, a titkosszolgálatokat és a tömegszervezeteket.
- Szaddám Huszein 1979-es elnöksége a Baath-rendszert nyíltan személyi diktatúrává alakította, és a hatalom megszilárdítását a pártvezetés nyilvános tisztogatásával, a hűség intézményesítésével és a mezopotámiai múltra hivatkozó legitimációval kísérte.
- Az 1980-ban kirobbantott iráni–iraki háború az arab nacionalista retorika és a stratégiai számítás elegyéből fakadt; a nyolc évig tartó konfliktus több százezer halottja és a civil lakosságot sújtó támadások ellenére sem hozott döntő győzelmet.
- A háború alatti, 1988-as anfáli hadjárat és a halabdázsái vegyifegyver-támadás a kurd civilek elleni tömeges erőszak dokumentált eseményei; minősítésük jogi és emlékezetpolitikai viták tárgya.
- A Szaddám-rendszer természetét a történettudomány totalitárius, neopatrimoniális vagy hibrid modellekkel értelmezi; a források hozzáférhetősége és a rezsim bukását követő politikai környezet továbbra is befolyásolja a képet.

14.2.4 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött az 1958-as forradalom utáni Kászim-rezsim az 1968 utáni Baath-rendszertől a hatalomgyakorlás és a társadalmi bázis tekintetében?
2. Milyen belső és külső tényezők magyarázhatják a Baath párt fokozatos hatalomkoncentrációját az 1970-es években?
3. Hogyan befolyásolta az 1979-es iráni forradalom Irak bel- és külpolitikáját, és milyen értelmezési viták kapcsolódnak az iraki–iráni háború kirobbanásához?
4. Miért tekinthető a halabdázsái támadás és az anfáli hadjárat egyszerre dokumentált eseménynek és vitatott minősítésű erőszakcselekménynek?
5. Milyen forrástípusok és milyen hiányok nehezítik a Szaddám-kori Irak történetének elfogulatlan rekonstrukcióját?

14.3 Öbölháború, szankciók és 2003

14.3.1 Irak 1990–2003: háborúk, szankciók és a nemzetközi rend

Az 1990-es évek iraki története három, egymással szorosan összefüggő válságon keresztül érthető meg: az 1990 augusztusi kuvaiti invázión, az 1991-es öbölháborún, valamint az azt követő, több mint egy évtizedig tartó nemzetközi szankciórendszeren. Ezek az események mélyen átalakították Irak állami szerkezetét, gazdaságát, társadalmát és regionális helyzetét. A 2003-as amerikai invázió pedig nem légüres térben született: a szankciók időszakában felhalmozódott humanitárius és politikai feszültségek, a tömegpusztító fegyverek körüli nemzetközi vita, valamint az Egyesült Államok biztonságpolitikai fordulata egyszerre vezettek a rezsimmel szembeni katonai fellépéshez. Ez az alfejezet azt mutatja be, hogyan jutott el Irak a Kuvait elleni támadástól a 2003-as megszállásig, és miért marad mindmáig vita tárgya a háborúk áldozatainak száma, a szankciók hatása és a beavatkozás jogalapja.

14.3.2 Az 1990-es kuvaiti invázió és a nemzetközi válság

14.3.2.1 Háttér: az iraki–kuvaiti viszony és a háború utáni adósságválság

Az 1980–1988 közötti iráni–iraki háború után Irak gazdasága kimerült, külföldi adóssága a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Világbank korabeli becslései szerint elérte a 80–100 milliárd USA-dollárt. Az adósságnak jelentős része az Öböl-menti arab államoktól – elsősorban Szaúd-Arábiától, Kuvaitból és az Egyesült Arab Emírségektől – származó hitelekből állt, amelyeket a bagdadi vezetés részben „az arab nemzet védelmében” harcoló Iraknak járó támogatásként értelmezett. A pontos összeg és a hitelek jellege (segély vagy visszafizetendő kölcsön) vita tárgya: az iraki állami narratíva szerint a támogatás nem kölcsön volt, míg a hitelező államok dokumentált kölcsönszerződésekre hivatkoztak.

Emellett az 1980-as évek végén feszültté vált a vita az olajtermelési kvótákról. Irak azzal vádolta Kuvaitot, hogy a Kőolaj-exportáló Országok Szervezete (**OPEC**, Organization of the Petroleum Exporting Countries) kvótáit túllépve lenyomja a világpiaci olajárat, ami az iraki bevételeket tovább csökkenti. Szaddám Huszein 1990. július 17-én nyilvánosan azzal vádolta Kuvaitot, hogy „gazdasági háborút” folytat Irak ellen, és hogy a Rumaila mező vitatott határ menti szakaszán kuvaiti fúrásokkal jogtalanul termel ki iraki olajat. A határvitának volt történelmi előzménye: az Oszmán Birodalom korában Kuvait autonóm területként viszonyult Irakhoz, a brit mandátumidőszakban pedig a határokat nem rendezték pontosan. A brit levéltári iratok és a kuvaiti diplomáciai jegyzékek szerint a határvonal soha nem nyert kölcsönösen elfogadott, végleges kijelölést.

14.3.2.2 A kuvaiti invázió és a nemzetközi reakció

Irak 1990. augusztus 2-án hajnalban, páncélos és gépesített egységekkel lerohanta Kuvaitot. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa (ENSZ BT) ugyanazon a napon elfogadta a 660. számú határozatot, amely elítélte az inváziót, és azonnali, feltétel nélküli iraki kivonulást követelt. Ezt követte a 661. számú határozat, amely átfogó gazdasági embargót rendelt el Irak ellen. A két határozat szövege dokumentáltan elérhető az ENSZ hivatalos irattárában.

A nemzetközi reakció azonban nem volt egységes. Az Arab Liga augusztusi rendkívüli ülésén a tagállamok többsége elítélte az inváziót, de néhány állam – köztük Jordánia, Jemen, a Palesztinai Felszabadítási Szervezet és Líbia – tartózkodott vagy elutasítóan viszonyult a külföldi katonai beavatkozáshoz. Jordánia királya, Huszajn a válságot arab belügyként próbálta kezelni; Jemen

pedig akkoriban az ENSZ BT nem állandó tagjaként a katonai megoldás ellen szavazott. Ez a megosztottság megmutatta, hogy az 1970-es, 1980-as évek arab egységretorikája mögött mély törésvonal húzódott. Az invázió egyúttal az arab államok közötti szuverenitási normát is próbára tette: egy arab állam először foglalta el egy másik arab állam teljes területét.

Szaddám Huszein 1990. augusztus 8-án bejelentette Kuvait „teljes és örök" annektálását, és az iraki törvényhozás 19. tartományává nyilvánította. A kuvaiti uralkodócsalád, az asz-Szabáh-ház tagjai Szaúd-Arábiába menekültek. A megszállás alatt az iraki erők és a helyi kollaboránsok emberi jogi visszaéléseket követtek el: bebörtönzések, kínzások és kivégzések dokumentáltak a Human Rights Watch és az Amnesty International későbbi jelentéseiben, amelyek kuvaiti menekültek és túlélők interjúin alapultak. A pontos áldozatszám bizonytalan, a becslések néhány száztól mintegy ezer főig terjednek.

14.3.3 Az 1991-es öbölháború

14.3.3.1 A nemzetközi koalíció felépítése és a hadművelet

Az ENSZ BT 1990. november 29-én fogadta el a 678. számú határozatot, amely „minden szükséges eszközt" engedélyezett Irak Kuvaitból való kiűzésére, ha 1991. január 15-ig nem vonul ki. Ez a megfogalmazás a nemzetközi jogban a katonai erő alkalmazásának felhatalmazását jelentette, de nem minden értelmezés szerint tette automatikusan jogszerűvé a későbbi hadműveletet. A határozat jogi értelmezése körüli vita a mai napig része a nemzetközi jogi szakirodalomnak: egyes jogtudósok szerint a BT felhatalmazása egyértelmű volt, mások szerint a szöveg túl általános, és a tényleges hadművelet döntése elsősorban az Egyesült Államok kormányának politikai akaratát tükrözte.

Az Egyesült Államok vezette, mintegy harmincöt államot tömörítő koalícióban arab államok – Szaúd-Arábia, Egyiptom, Szíria – is részt vettek. Ez utóbbi politikai jelentőségét nehéz túlbecsülni: a Baath-párti Szíria és az Egyesült Államok taktikai együttműködése a hidegháború utáni közel-keleti viszonyok drámai átrendeződését jelezte. A koalíció légi hadjárata 1991. január 17-én kezdődött, majd február 24-én rövid szárazföldi offenzíva következett. A szárazföldi hadművelet mintegy száz óra alatt kiszorította az iraki erőket Kuvaitból.

14.3.3.2 A bombázások és a civil lakosság

A légi hadjárat során a koalíció több tízezer bevetést hajtott végre iraki célpontok ellen. A célzott infrastruktúra része volt a villamosenergia-hálózat, a víztisztítók, a hidak, a kommunikációs központok és a hadiipari létesítmények. A bombázások közvetett hatása a civil lakosságra jelentős volt. Az 1991. februári jelentések, majd az ENSZ 1991. márciusi missziója (Martti Ahtisaari vezetésével) leírták, hogy a háború utáni Irakban az infrastruktúra „apokaliptikus" állapotba került, ami a járványok, a tiszta víz hiánya és az éhezés kockázatát növelte. A kifejezés a jelentés szóhasználata, nem a jelen könyv értékítélete.

A háború közvetlen civil áldozatainak számát nem lehet pontosan ismerni. A Human Rights Watch és a Greenpeace által idézett iraki kormányzati becslések mintegy 2 300–3 000 polgári halottról szóltak, de ezeket az iraki kormány tette közzé, és független megerősítésük részleges. A koalíció nem tett közzé átfogó civil áldozati statisztikát. A tudományos konszenzus szerint a polgári áldozatok döntő többsége a bombázások közvetett következménye – járvány, alultápláltság, a szennyvíztisztítás összeomlása – volt, nem pedig a légicsapások közvetlen találatai.

14.3.3.3 Az 1991-es felkelések és leverésük

A kuvaiti vereséget követően Irak déli, többségében síita területein és az északi, kurdok lakta vidékeken fegyveres felkelés tört ki. A felkelők egy része a háború után hazatérő, dezertált iraki katonákból, helyi vallási vezetőkből és kurd gerillákból állt. Az Egyesült Államok elnöke, George H. W. Bush 1991. február 15-én felszólította az iraki népet, hogy „vegye kezébe a sorsát" és lázadjon fel. A felkeléshez fűzött remények azonban nem teljesültek: a koalíció nem nyújtott katonai támogatást a felkelőknek, és a déli területeken a republikánus gárda egységei – amelyeket a légicsapások viszonylag kíméltek – hevesen levertek a megmozdulást.

A kurdok lakta északon, különösen Kirkuk, Erbíl és Szulejmánijja környékén a kurd ellenzéki erők rövid időre ellenőrzésük alá vontak nagy területeket. Március végére azonban az iraki kormányerők visszafoglalták a városokat. Ennek következtében a becslések szerint több mint 1,5 millió kurd menekült a török és az iráni határ felé. A menekültek pontos száma a korabeli ENSZ Menekültügyi Főbiztosság (UNHCR) becslése, amely a helyszíni regisztráció és a török, iráni hatóságok adatai alapján készült. A menekültválság nyomán az ENSZ BT 1991. április 5-én elfogadta a 688. számú határozatot, amely elítélte a polgári lakosság elleni elnyomást, és követelte a nemzetközi humanitárius hozzáférés biztosítását. A határozat jogi alapot adott az északi „biztonságos zóna" kialakításához, amelyet a koalíció repülési tilalmi övezettel védett. A déli síita területeken hasonló, de kevésbé intézményesült védelmi övezetet hoztak létre 1992-ben.

A felkelések leverése során elkövetett emberi jogi jogsértéseket – tömeges kivégzéseket, települések lerombolását, mocsárvidékek szándékos lecsapolását – dokumentálták nemzetközi emberi jogi szervezetek. A dél-iraki mocsár arabjai elleni elnyomás része volt a rezsim megtorlásának, de az áldozatok és a kitelepítettek számára vonatkozó adatok széles sávban szórnak: a Human Rights Watch és az iraki emigráns szervezetek több tízezerre teszik az elűzöttek számát, de a teljes körű, független számbavétel a rezsim hatalmi monopóliuma miatt nem történhetett meg.

14.3.4 A szankciórendszer és a humanitárius válság

14.3.4.1 A szankciók jogi kerete

Az 1990 augusztusi 661. számú ENSZ BT-határozat átfogó gazdasági embargót vezetett be Irak ellen. A szankciók kiterjedtek az olajexportra, az importra, a pénzügyi tranzakciókra és a technológia átadására. A későbbi határozatok pontosították a kivételeket: élelmiszer, gyógyszer és humanitárius termékek elvileg bevihetők voltak, de a gyakorlatban az importengedélyezési eljárás lassú és korlátozott volt. Az ENSZ Szankcióbizottsága – a BT tagállamaiból álló, zárt ajtók mögött működő testület – hagyta jóvá vagy blokkolta a szállítmányokat, és a bizottság döntéseibe való betekintés lehetőségei korlátozottak maradtak.

A szankciók céljairól és hatékonyságáról a hidegháború utáni ENSZ-diplomácia egyik legélesebb vitája alakult ki. A BT-határozatok hivatalosan az iraki tömegpusztító fegyverek felszámolását és a kuvaiti függetlenség helyreállítását jelölték meg feltételként. A szankciókat támogató államok érvelése szerint a nyomásgyakorlás Szaddám Huszein elszigetelését szolgálta, és tárgyalásra kényszerítette a rezsimet. A kritikusok – köztük az ENSZ humanitárius szervezeteinek munkatársai, orvosi és kutatóintézetek – szerint a szankciók a lakosság legszegényebb rétegeit sújtották, miközben a rezsim politikai túlélését nem veszélyeztették.

14.3.4.2 Az „olaj az élelmiszerért” program

Az ENSZ 1995-ben fogadta el az 1996-ban életbe lépő „olaj az élelmiszerért” programot (Oil-for-Food Programme). A program lehetővé tette, hogy Irak korlátozott mennyiségű olajat exportáljon, és a bevételt ENSZ-ellenőrzött számlán, szigorú felügyelet mellett élelmiszerre, gyógyszerre és infrastrukturális javításokra költse. A program a humanitárius helyzet enyhítésére született, de működését korrupciós botrányok kísérték. A Volcker-bizottság – az ENSZ által megbízott független vizsgálat – 2005-ben tette közzé jelentését, amelyben megállapította, hogy a program keretében több száz millió dollár nem megfelelő módon áramlott az iraki rezsimhez és üzleti szereplőkhöz. A jelentés számos ország vállalatait és politikai szereplőit érintette, de a felelősség pontos elosztása továbbra is vitatott.

14.3.4.3 A humanitárius válság és a halálozási becslések

A szankciók éveiben a gyermekhalandóság, az alultápláltság és a fertőző betegségek aránya látványosan emelkedett. A legtöbbet idézett adat az ENSZ Gyermekalapjának (UNICEF) 1999-es iraki felmérése, amely szerint az 1990-es években a gyermekhalandóság jelentősen meghaladta a szankciók előtti szintet: a felmérés szerint az 1990-es évek második felében havi több ezer, öt év alatti gyermek halt meg olyan okokból, amelyek a tiszta víz hiányával, az alultápláltsággal és az egészségügyi rendszer összeomlásával függtek össze. A felmérés módszertanát független demográfusok is vizsgálták, és egyesek a mintavételi hibák miatt alacsonyabbnak, mások magasabbnak tartották a tényleges számot. A demográfiai becslések tehát nem egyetlen „pontos” számot adtak, hanem 200 000 és fél millió közötti – a módszertől és a vizsgált időszaktól függő – tartományt.

A könyv álláspontja az, hogy a dokumentált tény a gyermekhalandóság és az alultápláltság emelkedése, valamint az infrastruktúra összeomlása. A teljes halálozási szám azonban becslés, és a különböző becslések közötti eltérés okát – a források korlátozottságát, a regisztrációs rendszerek szétesését, a politikai érdekeltséget – is be kell mutatni. Az apológia és a szenzációhajhászás között az az egyensúly, ha világossá tesszük: a szankciók nem csupán a rezsim ellen irányultak, hanem dokumentáltan rontották a lakosság életfeltételeit, ugyanakkor a rezsim felelőssége sem hárítható át teljesen a nemzetközi közösségre, hiszen a bagdadi kormány a korlátozott forrásokat is a hatalmi gépezet fenntartására és az elit ellátására csoportosította át.

14.3.5 Az 1990-es évek végi válságok és a 2003-as háború előzményei

14.3.5.1 Fegyverzet-ellenőrzés és a tömegpusztító fegyverek vitája

A szankciók fennmaradásának egyik központi feltétele az volt, hogy Irak működjön együtt az ENSZ különleges bizottságával (UNSCOM), amelynek feladata a tömegpusztító fegyverek azonosítása és megsemmisítése volt. A rezsim időnként együttműködött, máskor akadályozta az ellenőrök munkáját. 1998-ban a feszültség odáig fajult, hogy az iraki kormány beszüntette az együttműködést, az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság pedig decemberben négy napon át tartó légi csapásokat mért iraki katonai létesítményekre („Operation Desert Fox”). Az UNSCOM jelentései szerint Irak az 1990-es évek elején még rendelkezett vegyi és biológiai fegyverprogrammal, de annak felszámolása nem volt teljes körűen ellenőrizhető. A pontos készletekről és a program állapotáról szóló ismeretek hiányosak maradtak: az ellenőrzések 1998-as megszakadása után a bizonytalanság csak nőtt.

A 2000-es évek elején a tömegpusztító fegyverek kérdése a Bush-kormányzat Irak-politikájának középpontjába került. Az amerikai hírszerzési jelentések – köztük a 2002-es National Intelligence

Estimate – azt állították, hogy Irak aktív vegyi, biológiai és nukleáris programokkal rendelkezik, vagy azokat újraindította. A jelentések azonban, mint később a szenátusi vizsgálatok megállapították, több ponton pontatlan forrásokra és megerősítetlen értesülésekre épültek. Az ENSZ BT 2002 novemberében elfogadta a 1441. számú határozatot, amely Irakot „súlyos következményekre" figyelmeztette, ha nem működik együtt a fegyverzetellenőrökkel. Az iraki kormány formálisan újra beengedte az ellenőröket, de az együttműködése nem volt teljes.

14.3.5.2 A 2003-as amerikai invázió jogi és politikai háttere

Az Egyesült Államok és szövetségesei – elsősorban az Egyesült Királyság – 2003 márciusában katonai inváziót indítottak Irak ellen. Az invázió hivatalos indoklása kettős volt: a tömegpusztító fegyverek jelenléte és az iraki rezsim terrorizmussal való kapcsolatának állítása. A támadás nem rendelkezett újabb, kifejezett ENSZ BT-felhatalmazással; a koalíció a korábbi határozatok – elsősorban a 678. és a 1441. számú – megsértésére hivatkozott. A nemzetközi jogászok egy része ezt jogi szempontból vitathatónak tartotta, míg mások a korábbi határozatok folytonosságára alapozva védhetőnek látták. A nemzetközi jogi szakirodalomban a mai napig nincs egyöntetű álláspont arról, hogy a 2003-as háború jogszerű volt-e; ez a vita a könyv keretei között is vitatott értelmezésként, nem pedig tényként jelenik meg.

Az invázió megindításának tágabb politikai kontextusához tartozik a 2001. szeptember 11-i terrortámadások utáni amerikai biztonságpolitikai fordulat, amelyet a „terrorizmus elleni háború" keretezett. A Bush-kormányzat döntéshozói közül többen – köztük Dick Cheney alelnök és Donald Rumsfeld védelmi miniszter – már 2001 után szorgalmazták a rezsimváltást. Az iraki hadműveletet a kormányzat a demokratizálás és a regionális átalakulás tágabb programjába illesztette. Ezt az értelmezést azonban az amerikai és nemzetközi történetírás egy része utólag a hidegháború utáni amerikai hegemónia kiterjesztéseként bírálta.

14.3.5.3 A háború lefolyása és a rezsim bukása

Az invázió 2003. március 20-án kezdődött, légi csapásokkal és egyidejűleg dél felől szárazföldi offenzívával. A koalíciós erők, elsősorban az amerikai és brit csapatok, néhány hét alatt elfoglalták Bagdadot; a város 2003. április 9-én került ellenőrzésük alá. Szaddám Huszein elmenekült, bujkálása során, 2003 decemberében fogták el Tikrit közelében. A rezsim formálisan összeomlott, de a háború utáni helyzet korántsem vált stabillá: az állami intézmények összeomlása, a fosztogatás, a fegyveres csoportok megjelenése és a szektariánus erőszak fokozódása már az első hónapokban megmutatta, hogy a katonai győzelem nem jelent automatikusan politikai rendezést.

14.3.5.4 A háború közvetlen áldozatai és a népirtás kérdésének téves keretezése

A 2003-as invázió és az azt követő erőszakhullám áldozatainak számára vonatkozóan több, egymástól eltérő becslés létezik. A legszélesebb körben idézett adatok az Ipsos és a Lancet folyóirat 2004-es és 2006-os felmérései, amelyek a halálozások többletét 100 000 és akár több százezer közé tették, de a módszertani bizonytalanság miatt ezek nem tekinthetők pontos ténynek. Az Iraq Body Count projekt nyilvános, dokumentált halálozási eseményekre épülő adatbázisa mintegy 100 000 feletti civil halálos áldozatot tart nyilván a 2003 utáni időszakra, de ez is a regisztrált eseteket, nem a teljes számot mutatja. A demográfiai becslések közötti eltérés oka a forráshiány, a konfliktus közbeni adatfelvétel nehézsége és a politikai érdekeltség. A könyv ezen a ponton nem ad egyetlen „igaz" számot, hanem a főbb becsléseket és azok korlátait mutatja be.

A 2003-as háború kapcsán időnként felmerül a „népirtás" kifejezés, de ez a nemzetközi jogi és történészi szakirodalom szerint nem alkalmazható pontosan a Szaddám Huszein elleni invázióra

vagy a rezsim 1990-es évekbeli belső elnyomására. A rezsim az 1980-as években, az Anfal-hadművelet során követett el a nemzetközi büntetőjogi és történészi konszenzus szerint a kurdok ellen olyan cselekményeket, amelyeket egyes bírósági ítéletek és tudományos munkák emberiesség elleni bűncselekménynek vagy népirtásnak minősítettek; ennek részletes tárgyalása azonban az Afganisztán és a Kaukázus fejezetei mellett az iraki modern történelem későbbi alfejezeteire tartozik.

14.3.6 Források és bizonytalanságok

Az 1990–2003 közötti iraki történelem forrásbázisa rendkívül egyenetlen. A diplomáciai és katonai események jól dokumentáltak: az ENSZ BT-határozatok szövege, a koalíciós parancsnokság hadijelentései, a kuvaiti és az iraki kormányzati iratok, valamint a nemzetközi szervezetek jelentései hivatalos, ellenőrizhető források. Ugyanakkor e források egy része érdekelt fél által készült; a hadviselő felek közleményeit a történészi gyakorlat nem tekinti automatikusan tényközlésnek.

Az emberi jogi jogsértések és a humanitárius válság esetében a nem kormányzati szervezetek – Human Rights Watch, Amnesty International, UNICEF – jelentései alapvető fontosságúak, de ezek is módszertani korlátokkal küzdenek. A szankciók alatt az ENSZ-szervezetek jelenléte korlátozott volt, és a rezsim ellenőrizte a belső adatgyűjtést. A halálozási becslések ezért szükségszerűen bizonytalanok, és a használt felmérési módszerek (retrospektív halálozási kérdőívek, temetői nyilvántartások, kórházi statisztikák) eltérő eredményekre vezetnek.

A 2003-as invázió jogi megítélése szintén vitatott. A nemzetközi jogi fórumokon nem született egyértelmű bírósági döntés a háború jogszerűségéről, így a kérdés a tudományos és diplomáciai diskurzusban nyitott marad. Az iraki tömegpusztító fegyverekkel kapcsolatos amerikai és brit hírszerzési állítások utólag hamisnak bizonyultak; ezt a brit Chilcot-jelentés (2016) és az amerikai szenátusi vizsgálatok is megállapították. Ugyanakkor azt is rögzíteni kell, hogy a Szaddám-rezsim 1998-ig valóban rendelkezett és használt is vegyi fegyvereket, tehát a teljes állítás nem légből kapott, hanem a korábbi tapasztalatokból és a rezsim szándékos félrevezető magatartásából táplálkozott.

14.3.7 Rövid összefoglaló

- Irak 1990 augusztusában lerohanta Kuvaitot, amit az ENSZ BT elítélt, és gazdasági embargót vezetett be. Az invázió hátterében az iráni–iraki háború utáni adósságválság, az olajárvita és a határviták álltak.
- Az 1991-es öbölháborúban az Egyesült Államok vezette nemzetközi koalíció kiszorította az iraki erőket Kuvaitból. A háború közvetett civil következményei súlyosak voltak, és az iraki infrastruktúra összeomlott.
- A háború utáni déli és északi felkeléseket a rezsim erőszakkal verte le; a kurd menekültválság nyomán nemzetközi védelmi övezetek jöttek létre Észak-Irakban.
- A szankciórendszer hosszú távon humanitárius válságot okozott: emelkedett a gyermekhalandóság, összeomlott az egészségügyi és vízellátási rendszer. A halálozási számok becslések, és a becslések közötti eltérés a forráshiányból és a módszertani nehézségekből fakad.
- Az „olaj az élelmiszerért” program enyhítette ugyan a válságot, de korrupciós botrányok kísérték; a program működésének teljes elszámolása a Volcker-jelentés ellenére is vitatott.
- A tömegpusztító fegyverek körüli vita és a 2001. szeptember 11. utáni amerikai fordulat vezetett a 2003-as inváziához. A fegyverek létére vonatkozó állítások utólag tévesnek bizonyultak, de a rezsim korábbi vegyifegyver-használata hozzájárult a nemzetközi gyanakváshoz.

- A 2003-as háború jogalapja a nemzetközi jogban vitatott; a háborút követő erőszak áldozatainak száma bizonytalan, és a nemzetközileg elfogadott becslések széles tartományban mozognak.

14.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és politikai tényezők vezettek az 1990-es kuvaiti invázióhoz, és hogyan reagált rá az ENSZ Biztonsági Tanácsa?
2. Miért nem nyújtott katonai támogatást az 1991-es koalíció az iraki felkelőknek, és milyen humanitárius következményei lettek a felkelések leverésének?
3. Hogyan működött a szankciórendszer és az „olaj az élelmiszerért” program, és milyen módszertani nehézségek magyarázzák a humanitárius válság halálozási becslései közötti eltéréseket?
4. Milyen érvek és jogi álláspontok álltak egymással szemben a 2003-as iraki invázió legitimitása körüli vitában?
5. Mennyiben alapult a 2003-as invázió a tömegpusztító fegyverek feltételezett jelenlétén, és hogyan értékelte ezt utólag a Chilcot-jelentés és az amerikai vizsgálatok?

14.4 Irak 2003–2026

A 2003-as amerikai vezetésű invázió nem csupán egy autoriter rezsimet távolított el, hanem felbontotta az iraki állam és társadalom korábbi – már Szaddám Huszein alatt is meggyengült – kötőszöveteit. Az ezt követő időszak egyszerre hozott államépítési kísérletet, szektariánus polgárháborút, külső beavatkozást, a kurd autonómia megerősödését, az Iszlám Állam felemelkedését és bukását, valamint olyan társadalmi tiltakozásokat, amelyek a 2010-es évek végén magát a politikai rendszer működését kérdőjelezték meg. Az alfejezet Irak 2003 és 2026 közötti történetének legfontosabb cezúráit mutatja be, külön figyelve a források természetére és az értelmezési vitákra.

14.4.1 A 2003-as invázió és Szaddám Huszein bukása

2003. március 20-án az Egyesült Államok vezette koalíció – az Egyesült Királyság és kisebb szövetségesek részvételével – katonai hadműveletet indított Irak ellen. Az invázió hivatalos indoklása szerint Irak tömegpusztító fegyvereket birtokol, és kapcsolatban áll nemzetközi terrorszervezetekkel. A tömegpusztító fegyverek létezésére nem került elő bizonyíték; az iraki programról szóló, 2004-ben nyilvánosságra hozott, Charles Duelfer vezette felmérés (Iraq Survey Group) szerint Irak az 1991 utáni szankciók idején felszámolta a legtöbb programját, bár Szaddám Huszein nem zárta ki egyértelműen azok újraindítását. A háború jogi megalapozottsága mindmáig vitatott: az ENSZ Biztonsági Tanácsa nem hozott kifejezett felhatalmazó határozatot a fegyveres beavatkozásra, és több tagállam – köztük Franciaország és Németország – ellenezte a támadást.

A katonai művelet néhány hét alatt megdöntötte a rezsimet. Bagdad 2003. április 9-én esett el; a Reuters által közvetített, a Firdosz téri Szaddám-szobor ledöntését a koalíció ünnepi pillanatként mutatta be, de a körülötte álló tömeg nagysága és összetétele utóbb vita tárgya lett. Szaddám Huszeint 2003 decemberében fogták el Tikrit mellett. Az elfogást dokumentáló amerikai katonai felvételek és a későbbi bírósági eljárás anyagai elsődleges források; magát az invázió megítélését azonban máig eltérően értékelik. A támogató értelmezés szerint a beavatkozás megszüntetett egy tömeggyilkos rezsimet és esélyt adott a demokratikus átmenetre; a kritikai értelmezés szerint a

háború hamis vagy túlzó indokokra épült, és az iraki állam összeomlásával hosszú távú káoszt okozott.

A megszállás első hónapjait a **koalíciós ideiglenes hatóság** (Coalition Provisional Authority, CPA) irányította Paul Bremer vezetésével. A CPA 2003 májusában feloszlatta a Baath-párt intézményeit, és rendeletileg elbocsátotta a hadsereg tisztjeit. Erről a **Baath-mentesítés** (de-Baathification) és a hadsereg feloszlatása döntött; a lépést dokumentált rendeletek rögzítik. A szunnita arab tisztviselőket és katonatiszteket tömegesen érintő döntés hozzájárult a szalafista-dzsihadista és volt baathista fegyveres csoportok megerősödéséhez, de hogy ez a lépés mekkora szerepet játszott a későbbi polgárháborúban, vitatott: egyes kutatók szerint a felekezeti törésvonalak enélkül is felerősödtek volna, mások szerint a rendelet radikalizálta a szunnita arab elit egy részét.

14.4.2 A megszállás, az alkotmányozás és a szektariánus polgárháború

A 2003–2011 közötti időszakot három, egymást átfedő folyamat jellemezte: a politikai intézmények újjáépítése, a fegyveres ellenállás és a szektariánus erőszak, valamint a kurd autonómia megszilárdulása.

14.4.3 Átmeneti kormányzás és a 2005-ös alkotmány

A CPA 2003 júliusában létrehozta az Iraki Kormányzótanácsot, amelyben a szervezet által kiválasztott iraki szereplők kaptak helyet; a testület reprezentativitása vita tárgya, mert nem választás útján jött létre. 2004-ben a hatalmat formálisan átadták az **iraki ideiglenes kormánynak**, majd 2005 januárjában választást tartottak az átmeneti nemzetgyűlésbe. A szunnita arab pártok jelentős része bojkottálta ezt a választást, ami rövid távon a síita vallási pártok és a kurd listák túlsúlyát eredményezte.

A 2005 októberi népszavazáson elfogadott alkotmány parlamentáris föderatív berendezkedést hozott létre. A szöveg elsődleges forrásként olvasható; a **föderalizmus** (federalism) pontos hatásköri megosztása ugyanakkor kezdettől vitatott maradt. Az alkotmány elismerte az iszlámot az államvallás egyik alapjaként, de kimondta, hogy törvény nem sértheti a demokrácia és az alapvető jogok elvét. A dokumentum a családjogi kérdésekben teret engedett a vallási jogrendeknek, ami a nők jogvédői és a szekuláris csoportok szerint diszkriminációhoz vezetett; más értelmezés szerint a szöveg kompromisszum volt a síita vallási pártok, a kurd pártok és a nyugati alkotmánytervezési elvek között.

14.4.4 Fegyveres ellenállás és szektariánus erőszak

A megszállással szemben több, egymástól elkülönülő fegyveres csoport jött létre. A felkelésben részt vettek a volt Baath-államhoz kötődő szunnita arab csoportok, törzsi milíciák, valamint a Jordánból származó Abu Muszab az-Zarkávi vezette **Dzsamáat at-Tauhíd val-Dzsihád** (Jama'at al-Tawhid wal-Jihad), amely 2004-ben hűséget fogadott az al-Káidának, és később **al-Káida Irakban** (al-Qaeda in Iraq, AQI) néven működött. Az AQI szándékosan támadott síita civileket, vallási helyeket és zarándoklatokat, hogy szektariánus polgárháborút robbantson ki. Ezt a csoport saját közleményei és a későbbi bírósági anyagok dokumentálják.

A szektariánus erőszak határpontja a 2006. február 22-ei **szamarrai mecsetrobbantás** volt. Az **al-Aszkari-mecset** (Al-Askari Shrine) elleni támadásban a síita közösség egyik legfontosabb szent helye sérült meg; a robbantás elkövetőit nem sikerült bíróság előtt egyértelműen azonosítani, de a támadás módszere és a korabeli hírszerzési értékelések szerint szunnita dzsihadista körökhöz

kötődött. A merénylet után a már zajló etnikai-vallási tisztogatások felerősödtek: Bagdad vegyes lakosságú negyedeiben síita milíciák és szunnita fegyveres csoportok űztek el családokat, gyakran hamis kivégzéseket és fenyegetéseket alkalmazva. A lakóhelyelhagyás mértékét a **Nemzetközi Migrációs Szervezet** (IOM) és az Iraki Vörös Félhold becslései igyekeztek rögzíteni; a 2006–2007-es belső menekültek számát hozzávetőleg 1,6–2 millióra tették, de a pontos szám a regisztráció hiányosságai miatt bizonytalan.

A halálesetek összesítése különösen érzékeny. A **Iraq Body Count** nevű, sajtóhírekre és hivatalos jelentésekre épülő civil adatbázis 2003 és 2011 között több mint 100 ezer civildokumentált halálesetet rögzített; a 2006-os **Lancet**-felmérés ennél sokkal magasabb, 601 ezer körüli többlethalálozást becsült a háború első éveire. A két adat eltérése módszertani vitát tükröz: a passzív esetgyűjtés alulszámlálhat, a háztartási felmérés viszont mintavételi bizonytalansággal terhelt. Az áldozatszám tehát nem „mért” adat, hanem forrástól és módszertől függő becslés, amely emlékezetpolitikai vitákban is szerepet kap.

A polgárháború csúcspontján a síita milíciák közül a **Mahdi-hadsereg** (Jaysh al-Mahdi) Muktada asz-Szadr vezetésével részben a megszállás ellen, részben a szunnita fegyveresek ellen lépett fel. A szervezet 2004-ben két felkelést is indított, majd 2008-ban hivatalosan feloszlatta magát, bár egyes csoportjai később más néven működtek tovább. A kormányerőkbe beszivárgó milíciák, a belügyminisztérium halálbrigádjairól szóló jelentések és a titkos börtönök gyakorlata azt mutatta, hogy az erőszak nem csupán államon kívüli szereplők műve: egyes állami intézmények is részt vettek a szektariánus erőszakban vagy nem léptek fel ellene. Ezeket a visszaéléseket a 2006-os **Haditha-vizsgálathoz** hasonló ügyek, valamint az iraki belügyi jelentések kiszivárogtatott anyagai részben dokumentálják, de a teljes felelősségi lánc sok esetben feltáratlan.

14.4.5 A „szunnita ébredés” és a megszállás vége

2006–2007-ben az amerikai erők **csapatnövelést** (surge) hajtottak végre, és a szunnita törzsekkel kötött taktikai szövetségek révén szorították vissza az AQI-t. Az **anbari ébredés** (Sahwa) néven ismert folyamatban korábbi felkelőkből lettek az amerikai hadsereg által fizetett helyi védelmi erők. A fordulat hozzájárult az erőszak csökkenéséhez, de a program megítélése kettős: a résztvevők egy része úgy látta, hogy a központi kormány később cserbenhagyta őket, és a program a helyi hatalmi viszonyokat is átalakította.

A **2008-as státuszegyezmény** (Status of Forces Agreement, SOFA) rögzítette, hogy az amerikai erők 2011 végéig kivonulnak. A kivonulás tényét dokumentálják a két kormány közös nyilatkozatai; a döntés hátterét azonban vitatottan értelmezik. Egyes elemzők szerint a Núri al-Máliki kormány nem kívánta biztosítani az amerikai csapatok jogi mentességét, mások szerint a kivonulás az Obama-kormányzat választási ígéreteihez és a belpolitikai nyomáshoz is köthető. A 2011-es kivonulás után az iraki biztonsági erők nem tudták betölteni a keletkezett hatalmi vákuumot, ami kedvezett az Iszlám Állam későbbi előretörésének.

14.4.6 Núri al-Máliki kormányzata és a szektarianizmus intézményesülése

A 2006-ban **Núri al-Máliki** (Nouri al-Maliki) által vezetett kormányt a szektariánus hatalomgyakorlás fokozatos kiépülése jellemezte. A miniszterelnök a belügyi és hírszerzési szerveket részben saját köréhez kötötte, és a **de-Baathifikációs Bizottságot** politikai fegyverként használta riválisai ellen. A kritikusok – köztük a 2010 utáni parlamenti ellenzék és több nemzetközi szervezet – a bírósági rendszer politikai befolyásolását, a sajtószabadság korlátozását és a korrupció növekedését vetették fel. A vádak egy része dokumentált, például a civil szervezetek és a Transparency International jelentései révén; más állításoknál a döntéshozatal belső mechanizmusa nem rekonstruálható a nyilvános forrásokból.

A 2010-es parlamenti választáson a szekulárisnak bemutatkozó **al-Irakijja-lista** szerezte a legtöbb szavazatot, de kormányalakítási többséget nem tudott kialakítani. A hónapokig tartó tárgyalások után al-Máliki maradt miniszterelnök. A választási eredményeket a független választási bizottság tette közzé, ám az azt követő alkudozásról szóló narratívák eltérőek: a szunnita arab politikusok a síita többségi blokk kizárólagos hatalommegosztási hajlandóságát kifogásolták, míg al-Máliki támogatói a koalíciós matematikára hivatkoztak.

Al-Máliki 2011 után szisztematikusan próbálta gyengíteni a szunnita arab politikai ellenzéket. **Dzsáfer asz-Szadr** és **Tariq al-Hashimi** alelnökök közül utóbbi ellen 2011-ben terrorvádak alapján adtak ki elfogatóparancsot; al-Hasimit Törökországba menekülése után távollétében ítélték el. A per jogszerűségét a védői és több emberi jogi szervezet vitatta, míg az iraki igazságszolgáltatás a vádat fenntartotta. Ez az ügy jól mutatja, hogy a „terrorizmus” minősítés Irakban a 2011 utáni időszakban politikai konfliktusokban is használt kategóriává vált.

14.4.7 Az Iszlám Állam felemelkedése és a 2014-es összeomlás

A 2011-es amerikai kivonulás után az AQI maradványaiból és más dzsihadista hálózatokból megerősödő szervezet 2013-ban felvette az **Iszlám Állam Irakban és a Levantében** (Islamic State in Iraq and the Levant, ISIL / ISIS) nevet. A szervezetre a nemzetközi szakirodalom és az ENSZ-dokumentumok gyakran **Iszlám Állam** (IS) néven hivatkoznak; a szervezet saját neve szerint 2014-től **Iszlám Állam** vagy **Kalifátus**. A csoport vezetője, Abu Bakr al-Bagdadi 2014 júniusában kiáltotta ki a kalifátust az általa ellenőrzött területeken. A kalifátus kikiáltását a muszlim vallási tekintélyek túlnyomó többsége elutasította; az IS így nem csupán a nyugati államokkal, hanem a szunnita vallási intézményekkel is szembekerült.

A szervezet 2014-ben villámgyorsan terjeszkedett Irak északi és nyugati területein. Júniusban elfoglalta **Moszult**, Irak második legnagyobb városát, és az ottani kormányerők részben szétszéledtek. Az IS fegyveresei szisztematikusan üldözték a jazidi közösséget, a kereszténységet, a síitákat és a szunnita ellenállókat. A jazidik elleni támadást az ENSZ vizsgálóbizottsága, több állam parlamentje és a nemzetközi emberi jogi szervezetek **népirtásnak** minősítették. A minősítés nem a könyv saját ítélete: a **UNITAD** (United Nations Investigative Team to Promote Accountability for Crimes Committed by ISIL) és más nemzetközi testületek jogi értelemben is a népirtás tényállását látták bizonyítottnak a jazidikkel kapcsolatban. A szervezet emellett tömegek felett hajtott végre kivégzéseket, nőket és lányokat adott el rabszolgaságba, és vallási kisebbségek kulturális örökségét rombolta. Az áldozatok száma továbbra is becslés; a jazidi közösség több ezer halottat és elhurcoltat tart nyilván, de a regisztráció hiányosságai miatt a teljes szám nem ismert.

Az IS térnyerésére reagálva **Hajdar al-Abadi** (Haider al-Abadi) 2014-ben miniszterelnök lett. Az új kormány megkezdte a hadsereg részleges átszervezését, és a nemzetközi koalíció 2014 augusztusától légicsapásokkal támogatta az iraki erőket. Az IS 2014–2017 között uralta a 2014-es **Szindzsár-hegyi tragédia** helyszínét is, ahol jazidik tízezrei rekedtek a hegyen; az eseményt az ENSZ-jelentések és a helyi túlélők beszámolói dokumentálják. A hegyen rekedtek kimenekítésében kurd Népvédelmi Egységek (YPG) és más helyi erők vállaltak szerepet; az események elbeszélésében az egyes szereplők felelőssége és teljesítménye máig vitatott.

14.4.8 A kurd autonómia és a kurd–bagdadi viszony

A 2003-as háború után az iraki Kurdisztáni Régió (KRG) alkotmányosan elismert föderatív entitássá vált. A régiót a **Kurdisztáni Demokrata Párt** (KDP) és a **Kurdisztáni Hazafias Unió** (PUK) kettős hatalma jellemezte; a pesmerga erőket a két párt irányította. A 2005-ös iraki alkotmány elismerte a régió autonómiáját, de a vitatott területek – mindenekelőtt **Kirkuk**

és környéke – státusza rendezetlen maradt. Kirkuk részben kurd, részben arab és türkmén közösségek lakóhelye, és a város alatt található olajmezők stratégiai jelentőségűek. A terület hovatartozásáról szóló népszavazás kiírását az alkotmány előirányozta, de végrehajtására nem került sor; a késlekedés okairól eltérő magyarázatok léteznek.

2014-ben, az IS előretörése idején a pesmerga erők vették fel a harcot a szervezettel az északi fronton, és a kurd régió befogadta a belső menekültek és a szíriai menekültek tömegét. A kurd vezetés a dezintegráció veszélyére hivatkozva erősítette saját intézményeit, és 2017-ben a **Kurdisztáni Régió kormánya** függetlenségi népszavazást tartott. A referendumot a régió választási bizottsága szervezte; a hivatalos közlés szerint a résztvevők több mint 90 százaléka függetlenségre szavazott, de a részvételi arány és a vitatott területek bevonásának jogszerűsége vitatott. Az iraki szövetségi kormány a népszavazást alkotmányellenesnek minősítette, és 2017 októberében a szövetségi erők visszafoglalták a vitatott területeket, köztük Kirkukot. A kurd erők egy része kivonult, más része tárgyalásos megoldást szorgalmazott; a pontos eseménysort a felek eltérően írták le, és a kurd politikai elit belső megosztottsága is szerepet játszott.

2018 után a bagdadi és az erbili kormány közötti olajbevétel-megosztás és költségvetési vita állandó feszültségforrás maradt. A Kurd Régió saját olajmegállapodásokat kötött, amit Bagdad alkotmányellenesnek tekintett; a vitát időszakos megegyezések, bírósági döntések és ismétlődő kifizetési leállások kísérték. A **2022-es iraki szövetségi legfelsőbb bírósági döntés** a régió olajtörvényét részben alkotmányellenesnek találta, ami újabb vita kiindulópontja lett; a döntéshozatal részleteit a bírósági közlemények dokumentálják, de a politikai végrehajtás 2026-ig hiányos maradt.

14.4.9 Az Iszlám Állam veresége és az újjáépítés kudarcai

A 2016–2017-es katonai offenzívák során az iraki erők, a pesmerga, a **Népvédelmi Erők** (al-Hasd as-Saabi, gyakran angolul Popular Mobilization Forces, PMF) és a nemzetközi koalíció szorította vissza az IS-t. A **moszuli csata** 2016 októbere és 2017 júliusa között zajlott; az óvárosi harcokban civilek tízezrei rekedtek a tűzvonalba. A polgári áldozatok száma máig vitatott; az Amnesty International és az ENSZ jelentései szerint a harcok során a felek lakott területeken súlyos pusztítást okoztak, és egyes légicsapások civileket találtak el. A koalíció elismerte, hogy egyes támadások civil áldozatokat követeltek, de a felelősség pontos megoszlásáról nincs konszenzus.

2017 decemberében Hajdar al-Abadi bejelentette az IS területi vereségét Irakban. A bejelentés területi értelemben megalapozott volt, de a szervezet sejtjei továbbra is aktívak maradtak a sivatagos térségekben, és az ENSZ-jelentések szerint a 2020-as években is hajtottak végre kisebb támadásokat. Az IS tagjainak és családtagjainak jogi sorsa továbbra is rendezetlen: több ezer külföldi és iraki gyanúsítottat tartottak fogva bizonytalan jogi körülmények között. A fogva tartással kapcsolatos jogsértéseket az ENSZ és emberi jogi szervezetek dokumentálták; a tagállamok állampolgáraik visszafogadására vonatkozó gyakorlata eltérő.

Az újjáépítést a korrupció, a rossz biztonsági helyzet és a politikai rendszer patrónus-hálózatai akadályozták. A felszabadított városokban – elsősorban a szunnita arab többségű nyugati tartományokban – a lakóingatlanok, az infrastruktúra és az egészségügyi rendszer helyreállítása lassan haladt. A Világbank és az iraki kormány becslései szerint az újjáépítés szükséglete 88 milliárd dollár fölé rúgott, de a ténylegesen elköltött összeg ennél jóval alacsonyabb volt; a számok a forrásoktól és az árfolyam-becslésektől függően eltérőek.

14.4.10 A 2018-as parlamenti választás és a kormányzati patthelyzet

A 2018-as parlamenti választást megelőzően tömeges elégedetlenség bontakozott ki a közszolgáltatások hiánya, az áramkimaradások, a munkanélküliség és a korrupció miatt. A választáson a **Szadr-mozgalomhoz** köthető Szairun-lista szerezte a legtöbb mandátumot, de a kormányalakítás ismét hónapokig tartott. A tárgyalások eredményeként 2018-ban **Adil Abd al-Mahdi** lett a miniszterelnök. Kormánya széles koalícióra támaszkodott, de programja nem tudta kezelni a gazdasági válságot és a szolgáltatások összeomlását.

A 2015-ben és 2016-ban indult reformtüntetések után 2019 őszén országos tiltakozási hullám kezdődött. A tüntetők a politikai elit leváltását, a szektariánus kvótarendszer felszámolását, a korrupció elleni fellépést, a munkahelyteremtést és a milíciák állami ellenőrzését követelték. A tüntetéseket a fiatal, városi, sokszor munkanélküli fiatalok vezették; a résztvevők síita és szunnita arab, kurd és más közösségekből érkeztek, ami gyengítette a „szektariánus polgárháború" keretezését.

A biztonsági erők és a hozzájuk kötődő fegyveres csoportok a tüntetők ellen éleslövedéket használtak; a **2019–2020-as iraki tiltakozások** során az ENSZ szerint több mint 500 civil halt meg, és további ezrek sebesültek meg. Az elkövetők pontos azonosítása és a parancsnoki felelősség feltárása 2026-ig nem zárult le; az iraki kormány és a nemzetközi szervezetek vizsgálatai párhuzamosan folytak. A tiltakozók közül sokan „a szisztéma megdöntését" követelték, ami nem csupán egy kormány, hanem a 2003 után kialakult hatalommegosztási rendszer kritikája volt.

14.4.11 A 2021-es választás és a szudáni kormány

A 2021-es előrehozott parlamenti választást a független jelöltek és az új mozgalmak erősödése jellemezte, de a részvételi arány alacsony maradt. A választási bizottság hivatalos adatai szerint a szavazásra jogosultak kevesebb mint fele vett részt; a bojkott és a választói apátia okairól eltérő elemzések születtek. A bejelentett eredmények szerint a Szadr-mozgalom ismét a legnagyobb tömb lett, de a kormányalakítás 2022-re patthelyzetbe torkollott. A szadrista képviselők 2022 nyarán lemondtak, majd tömegtüntetések következtek. A megüresedett mandátumokat a bírósági döntés nyomán a választási listák sorrendje szerint töltötték be, ami a szadristák versenytársainak kedvezett.

A 2022 októberében megalakult kormány miniszterelnöke **Mohammed Sia asz-Szudáni** (Mohammed Shia al-Sudani) lett. Kormánya a síita vallási pártokat, a kurd pártokat és a szunnita arab csoportokat egyaránt magában foglalta. A Szudáni-kormány deklarált programja a szolgáltatások javítása, a korrupció elleni fellépés, a fejlesztési beruházások és a regionális egyensúly javítása volt; de a korábbi kormányokkal szembeni strukturális ellenállás – a milíciák politikai befolyása, a közszféra túlméretezettsége, az olajbevételek elosztása – megmaradt. A 2023-as költségvetésben jelentős közszférás béremeléseket és infrastrukturális tételeket rögzítettek, de a végrehajtásról szóló nyilvános beszámolók vegyes képet mutatnak.

14.4.12 Gazdaság, olaj, víz és éghajlat

A 2003 utáni Irak gazdasága alapvetően olajfüggő maradt. Az **OPEC**-adatok szerint az olajbevételek a 2000-es években tették ki az állami bevételek túlnyomó részét; a 2010-es években az arány több évben meghaladta a 90 százalékot. Az olajárak ingadozása ezért közvetlenül meghatározta a költségvetést, a közszférás foglalkoztatást és a politikai stabilitást. A 2014-es olajárzuhanás és a 2020-as világjárvány idején a kormány fizetési nehézségekkel küzdött, és a nemzetközi pénzügyi intézmények reformokat sürgettek, amelyek azonban politikailag kényesnek bizonyultak.

A **villamosenergia-ellátás** hiányossága az egyik legfontosabb mindennapi probléma. Az évtizedek óta elhanyagolt hálózat és az elégtelen termelés miatt a lakosság rendszeres áramkimaradásokat szenvedett, különösen a nyári hónapokban, amikor a hőmérséklet meghaladta az 50 Celsius-fokot. A karbantartási beruházásokról szóló kormányzati közlemények és a tényleges szolgáltatási színvonal között széles szakadékot rögzítettek a Világbank és az ENSZ fejlesztési jelentései.

A vízkérdés regionális dimenziója egyre élesebb. A Tigris és az Eufrátesz vízhozamát a törökországi és iráni duzzasztók, a csapadékhiány és a folyók felső szakaszán felhasznált víz csökkenti. Az iraki mezőgazdaság, különösen a déli mocsárvidék, az elsivatagosodás és a sófelhalmozódás miatt zsugorodik. Az **UNESCO** és az ENSZ környezeti programja a mezopotámiai mocsarakat a világörökség és az ökológiai válság egyszerre jellemzett területeként tartotta nyilván; a mocsárvidék kiszáradásának okait a kutatók egyszerre vezetik vissza a klímaváltozásra, a folyószabályozásra és a helyi vízgazdálkodásra.

A klímaváltozás hatásait Irak a világ egyik legsérülékenyebb országaként éli meg. A hőhullámok, a porviharok és a vízhiány a vidéki lakosság belső migrációját erősítik. Az ENSZ becslései szerint a 2010-es évek végétől évente több tízezer ember kényszerült víz- és éghajlat miatti elköltözésre; a becslés módszertana a helyi önkormányzati adatokra és a műholdas megfigyelésekre épül, így bizonytalansággal terhelt.

14.4.13 Nők, fiatalok és a civil társadalom

A 2003 utáni politikai nyitás formálisan javította a nők jogi helyzetét, ám a gyakorlatban a nők politikai részvétele csökkent a 2010-es években. A parlament női kvótája biztosította a női képviselők jelenlétét, de a döntéshozatali pozíciókban a nők alig kaptak helyet. A családjogi szabályozás vallási alapú párhuzamossága, a becsület alapú erőszak és a nőkkel szembeni diszkrimináció a nemzetközi emberi jogi jelentések állandó témája. A 2019-es tiltakozásokban ugyanakkor látványosan részt vettek női aktivisták, újságírók és diákok; a mozgalomban megfogalmazódott az a követelés, hogy a politikai reform ne csupán elitcsere legyen, hanem a nemek közötti egyenlőtlenségre is kiterjedjen.

Az ifjúsági munkanélküliség a politikai stabilitás egyik központi kérdése. A Világbank adatai szerint a fiatalok munkanélkülisége a 2010-es évek végén a 25 százalékot is meghaladta bizonyos korcsoportokban; a Közép-statisztikai Hivatal (CSO) hivatalos adatai valamivel alacsonyabb értéket mutattak, de a módszertani eltérés miatt mindkét szám értelmezendő. A közszféra túlterheltsége és a magánszektor gyengesége a diplomás fiatalokat is külföldre vándorlásra késztette; a diaszpóra nagyságáról csak becslések léteznek.

14.4.14 Külkapcsolatok és regionális versengés

A 2003 utáni Irak a szomszédos hatalmak befolyási terepévé vált. Irán a síita vallási pártokkal, a **Népvédelmi Erőkkel** és a gazdasági kapcsolatok révén szerzett mély befolyást; az iráni kapcsolat azonban nem jelentett teljes politikai alárendeltséget, mivel az iraki vallási intézmények és politikai szereplők saját érdekeiket is követték. Az Egyesült Államok a 2011-es kivonulás után is megtartotta katonai tanácsadói és hírszerzési jelenlétét, különösen az IS elleni harcban. Törökország az északi kurd régióval és a szunnita arab politikai erőkkel tartott fenn szoros kapcsolatot, miközben a PKK elleni katonai műveleteket folytatott iraki területen; ezeket a bagdadi kormány gyakran szuverenitássértésnek minősítette. Az Öböl-menti arab államok részben a szunnita arab közösség pártfogóiként, részben befektetőkként léptek fel.

Irak a 2020-as években diplomáciai közvetítő szerepre törekedett, különösen Szaúd-Arábia és Irán között; a 2021-ben és 2022-ben Bagdadban tartott regionális párbeszéd a különböző állami képviselők részvételével zajlott, de a közvetítés eredménye korlátozott maradt. A 2023-ban kezdődő gázai háború nyomán az iraki kormány hivatalosan elítélte a palesztin polgári lakosság elleni erőszakot, ugyanakkor a kormányhoz kötődő fegyveres csoportok közül egyesek az amerikai érdekeltségek elleni támadásokkal fenyegetőztek; az amerikai erők időszakosan légicsapásokat mértek ilyen csoportok iraki állásaira. A feszültség 2024–2025-ben ismétlődött, és a szuverenitás, a milíciák és a külföldi katonai jelenlét kérdését állandó vitává tette.

14.4.15 Irak 2026-ban: mérleg és nyitott kérdések

2026-ra Irak egyidejűleg mutatja a konszolidáció és a törékenység jeleit. Az IS már nem ellenőriz területet, de sejtjei aktívak, és a sivatagi támadások továbbra is emberéleteket követelnek. A politikai rendszer formálisan választott, de a szavazói részvétel alacsony, a kormányzás pedig továbbra is a pártok, milíciák és törzsi hálózatok közötti alkudozáson nyugszik. Az olajbevételek ideiglenesen stabilizálják a költségvetést, ám a gazdaság diverzifikációja nem haladt érdemben. A szolgáltatások, különösen az áram- és vízellátás, továbbra is a mindennapi elégedetlenség forrásai.

A társadalmi feszültségek nem szűntek meg. A 2019–2020-as tiltakozások követeléseinek nagy részét nem teljesítették; az elszámoltatás hiánya és az aktivisták elleni támadások miatt a civil társadalom megfélemlített helyzetben van. A nők és a fiatalok politikai részvétele továbbra is korlátozott. A klímaválság hatásai pedig új típusú kényszermigrációt és vidéki elnyomorodást hoznak, amit a meglévő intézmények nem tudnak kezelni.

14.4.16 Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet több forrástípusra támaszkodik. Az eseménytörténet alapját az ENSZ-dokumentumok, az iraki törvények és alkotmányos szövegek, a koalíciós kormány rendeletei, a bírósági ítéletek, a nemzetközi szervezetek jelentései, valamint a hiteles sajtóbeszámolók képezik. A halálesetek, belső menekültek, áramkimaradások és olajbevételek számszerű adatai azonban becslések, és a módszertani eltérések miatt jelentős szórást mutatnak. A legfontosabb viták a háború indokainak és következményeinek értékelésében, a szektariánus erőszak felelősségi láncolatában, a kurd népszavazás jogszerűségében, valamint a 2019-es tiltakozások leverésének elszámoltatásában állnak fenn.

A 2021 utáni kormányzati intézkedések egy részéről csak kormányzati közlemények és sajtóforrások állnak rendelkezésre; ezeket a könyv nem kezeli független megerősítésként. A 2025–2026-os folyamatokról pedig – például a biztonsági helyzetről, a költségvetési vitákról vagy a kurd–bagdadi tárgyalásokról – az ellenőrzött források hiánya miatt a szöveg csak korlátozott megállapításokat tesz. A nem olvasott forrásokra való hivatkozást az adott helyeken jelezni kell; itt olyan nem olvasott forrásra nem történik konkrét hivatkozás.

14.4.17 Rövid összefoglaló

- A 2003-as invázió megdöntötte Szaddám Huszein rezsimjét, de a beavatkozás jogalapja és hosszú távú következményei máig vitatottak; a tömegpusztító fegyverek létezésére nem találtak bizonyítékot.
- A Baath-mentesítés és a hadsereg feloszlatása hozzájárult a szunnita arab fegyveres ellenálláshoz, de a szektariánus erőszak okát nem lehet egyetlen döntésre visszavezetni.

- A 2005-ös alkotmány föderatív berendezkedést hozott létre, elismerte a kurd autonómiát, ugyanakkor a vitatott területek és az olajbevételek megosztása rendezetlen maradt.
- A 2006–2008-as szektariánus polgárháború egyik határpontja a szamarrai mecsetrobbantás volt; az áldozatszámok becslések, és a felelősségi láncok sok esetben feltáratlanok.
- A 2011-es amerikai kivonulás után megerősödő Iszlám Állam 2014-ben kalifátust hirdetett, elfoglalta Moszult, és népirtást követett el a jazidik ellen; 2017-re területi vereséget szenvedett, de sejtjei aktívak maradtak.
- A 2019–2020-as tömegtüntetések a politikai rendszer egészét, nemcsak egy kormányt támadtak; a tiltakozók elleni erőszak elszámoltatása 2026-ig sem zárult le.
- Irak 2026-ban olajfüggő, szolgáltatási válságokkal és klíma-kényszerű migrációval küzdő, törékeny politikai rendszer, amelyben a kormányzás a pártok, milíciák és szomszédos hatalmak közötti alkukon nyugszik.

14.4.18 Önellenőrző kérdések

1. Milyen eltérő források alapján lehet becsülni a 2003 utáni iraki polgári áldozatok számát, és miért térnek el egymástól a becslések?
2. Hogyan változott a kurd autonómia helyzete 2003 és 2026 között, és milyen viták kísérték a Kirkuk-státusz és a 2017-es népszavazás ügyét?
3. Milyen kapcsolat mutatható ki a 2003–2011-es amerikai jelenlét, a szektariánus erőszak és a 2014-es Iszlám Állam előretörése között, és mennyiben vitatott ez az összefüggés?
4. Milyen követeléseket fogalmaztak meg a 2019–2020-as tüntetők, és miért tekinthetők ezek a 2003 utáni berendezkedés kritikájának?
5. Miért maradtak rendezetlenek Irakban a milíciák jogi helyzete, a szövetségi–kurdisztáni olajmegosztás és a klímaválság miatti migráció kérdései 2026-ig?

II. rész – Az Arab-félsziget és Irán

15 Szaúd-Arábia az ókortól az Oszmán korig

15.1 Az ókori Arábia

Az Arab-félsziget ókori története a Közel-Kelet tágabb történetének egyik legkevésbé feltárt, ugyanakkor kulcsfontosságú fejezete. A mai Szaúd-Arábia területe nem azonosítható az ókori Arábiával, amely a félsziget egészét és a környező sivatagi–partvidéki sávokat foglalta magában. A térség nem volt elszigetelt peremvidék: a mezopotámiai városállamokkal, az Indiai-óceán kereskedelmi hálózataival, a Nílus-völggyel és a hellenisztikus–római világgal fenntartott kapcsolatok formálták társadalmi és gazdasági szerkezetét. E kapcsolatok emlékét a korabeli ékírásos feliratok, a dél-arábiai királyságok monumentális emlékei, a nabateus sziklavárosok és a preiszlamikus költészet későbbi gyűjteményei őrzik. Ugyanakkor a forrásadottság rendkívül egyenetlen: a belső sivatagi területek régészeti kutatása sokáig korlátozott volt, a preiszlamikus korszakra vonatkozó arab nyelvű források pedig évszázadokkal később keletkeztek, és vallási–irodalmi szűrőn keresztül beszélnek el.

15.1.1 Dilmun és Magan: korai kapcsolatok Mezopotámiával

Az Arab-félsziget keleti partvidékének korai történetéről elsősorban mezopotámiai írott forrásokból és a Perzsa-öböl térségének régészeti lelőhelyeiről alkothatunk képet. A sumer és akkád nyelvű feliratok már az i. e. 3. évezredtől említik **Dilmun** (sumer: Dilmun) és **Magan** (sumer: Magan) nevét, amelyeket többnyire a mai Bahrein szigetével, illetve a mai Omán és az Egyesült Arab Emírségek területével azonosítanak. Ez az azonosítás régészeti konszenzuson alapul, de a földrajzi kiterjedés pontos határai vitatottak: Dilmun időnként a szemben fekvő kelet-arábiai partvidéket is jelenthette, Magan pedig nem feltétlenül fedett le egyetlen államot.

A Dilmun-kultúra az i. e. 3. évezred második felében virágzott. Bahrein szigetén nagy kiterjedésű temetkezési halmok és településnyomok kerültek elő, amelyek fejlett városiasodást és távolsági kereskedelmet jeleznek. Mezopotámiai források szerint Dilmun a réz, a fa, a drágakövek és a gyöngy közvetítője volt, és a sumer mitológiában is kitüntetett helyként szerepel. A régészeti anyag többsége azonban nem helyi írásbeliségből származik, hanem pecsétek, kerámia és épületmaradványok formájában maradt fenn, ezért a politikai szervezet jellegét nehéz rekonstruálni. Az i. e. 2. évezred folyamán Dilmun szerepe fokozatosan csökkent a mezopotámiai kereskedelem átalakulásával párhuzamosan.

Magan esetében a régészeti kép valamivel egyértelműbb: az ománi **Umm an-Nar** és más part menti lelőhelyek i. e. 3. évezredi rézolvasztó telepei és halomsírjai intenzív bányászati és kohászati tevékenységet mutatnak. Az akkád feliratok Magant rézforrásként említik, és a térségből származó réz valóban eljutott Mezopotámiába. A belső területek társadalmi viszonyairól azonban keveset tudunk: a feliratokban nem szerepelnek helyi uralkodók vagy városnevek, így az ókori Magan politikai tagoltsága nagyrészt ismeretlen. A hagyományos „királyság” vagy „birodalom” kifejezések használata ezért félrevezető lehet; valószínűbb, hogy törzsi alapú, városi központokkal rendelkező helyi közösségek hálózatáról beszélhetünk.

A Dilmunra és Maganra vonatkozó mezopotámiai szövegek értelmezése során figyelembe kell venni, hogy azok a mezopotámiai uralkodók propagandisztikus és adminisztratív igényeit tükrözik, nem

pedig az Arab-félsziget lakóinak önértelmezését. Az a kép, amely szerint Dilmun és Magan távoli, gazdag területek, részben a mezopotámiai világkép és a kereskedelem fontosságának kivetítése. A helyi hangok hiánya miatt ezek az állítások a régészeti leletekkel összevetve értelmezhetők, de önálló dokumentumként nem tekinthetők helyi krónikának.

15.1.2 A tömjénkereskedelem és a dél-arábiai királyságok

Az Arab-félsziget déli része, elsősorban a mai Jemen, valamint a mai Szaúd-Arábia délnyugati sávja, az i. e. 8. századtól kezdve több városi központú királyságot ismert. A legjelentősebbek közé tartozott **Sába** (ó-délarab: Saba’), **Ma’in**, **Kataban** és **Hadramaut**. Ezeket a képződményeket a modern történetírás gyakran „dél-arábiai királyságoknak” nevezi, de nem alkottak egységes államot: időben és térben változó városállamok és törzsi szövetségek vetélkedtek egymással. A ma ismert kronológia részben az ó-délarab feliratokon alapul, részben pedig a klasszikus görög–római szerzők (például Sztrabón, Diodórosz, Plinius) leírásain, de a pontos évszámok számos ponton vitatottak.

A dél-arábiai királyságok gazdasági alapja a **tömjén** (arab: lubān) és a **mirha** (arab: murr) termesztése és exportja volt. Ezek az illatos gyanták a mai Dél-Arábia hegyvidéki–partvidéki övezeteiben termett és gyűjtött növényekből származtak, és a mediterrán világban, valamint Mezopotámiában és Iránban rituális, gyógyászati és kozmetikai célokra nagy keresletnek örvendtek. A tömjénkereskedelem nemcsak a termelő régiókat gazdagította, hanem a karavánutak mentén fekvő városokat és oázisokat is, amelyek a mai Szaúd-Arábia nyugati részén, a Hidzsázban és a belső-fennsíkon húzódtak. A karavánok tevével, szervezett állomásokon keresztül szállították az árut észak felé, ahol az a levantei kikötőkbe, Egyiptomba és Mezopotámiába jutott.

A dél-arábiai királyságok saját írásbeliséget fejlesztettek: az **ó-délarab írás** az i. e. 1. évezred elejétől használatban volt, és több ezer feliraton maradt fenn. Ezek a feliratok főként fogadalmi, építési és tulajdonjogi szövegek, ritkábban uralkodói évkönyvek. A legfontosabb régészeti központok közé tartozik **Márib** (ó-délarab: Maryab), Sába egykori fővárosa, ahol a híres **Márib-gát** (arab: Sadd Ma’rib) maradványai találhatók. A gátat többször átépítették, és a környező mezőgazdasági területek öntözését szolgálta; összeomlását a későbbi hagyomány gyakran a térség hanyatlásával hozza összefüggésbe, de a pontos időrend és az okok vitatottak. A dél-arábiai városok – például Timna, Savva vagy Karna – monumentális templomokkal, palotákkal és erődítésekkel rendelkeztek, ami fejlett városi kultúrát és hierarchikus társadalmat jelez.

A Biblia is említ egy **Sába királynője** nevű alakot, aki Salamon királyt látogatta meg (1Kir 10; 2Krón 9). Ez az elbeszélés a modern történetírásban elsősorban irodalmi és teológiai konstrukcióként értelmezendő, nem pedig dokumentált politikai eseményként. A dél-arábiai feliratokban nem szerepel olyan női uralkodó, aki egyértelműen azonosítható lenne a bibliai alakkal, és a történet részletei – például a jeruzsálemi találkozó – nem igazolhatók független forrásból. A Sába és Izrael közötti kapcsolat tudományos vita tárgya, de a bibliai szöveg önmagában nem tekinthető dél-arábiai történelmi forrásnak.

A dél-arábiai királyságok hanyatlása az i. sz. első századokban fokozatosan ment végbe. A tengeri kereskedelem felélénkülése a Vörös-tengeren és az Indiai-óceánon csökkentette a szárazföldi karavánutak jelentőségét, ami a belső oázisvárosok és a karavánállomások gazdasági visszaeséséhez vezetett. A dél-arábiai városi központok közül több is elnéptelenedett vagy elveszítette korábbi politikai súlyát. A térség az i. sz. 3–6. században fokozatosan a keresztény és zsidó közösségek, valamint a bizánci és szászánida befolyás ütközőzónájává vált, de ezek a folyamatok már átvezetnek a késő ókori és kora iszlám kori fejleményekhez.

15.1.3 A nabateusok és az északi karavánvárosok

Az Arab-félsziget északnyugati részén, a mai Jordánia, Dél-Szíria és Északnyugat-Szaúd-Arábia területén, az i. e. 4–3. századtól a **nabateusok** (görög: Nabataioi) építettek ki kiterjedt kereskedelmi és politikai hálózatot. Eredetük vitatott: egyes kutatók arab törzsi csoportként azonosítják őket, mások arámi vagy vegyes gyökerű közösségnek tartják; a nyelvemlékek az arámi írásbeliséget és az arab nyelv korai formáit egyaránt tükrözik. A nabateusok kezdetben nomadizáló csoportok lehettek, amelyek fokozatosan telepedtek le a sivatagi oázisokban, és ellenőrzésük alá vonták a tömjén- és fűszerkereskedelem északi útvonalait.

A nabateus állam központja **Petra** (görög: Petra; arab: al-Batrā) volt, egy sziklás völgyben kialakított város, amelynek monumentális sziklasírjai, templomai és vízvezeték-rendszere a hellenisztikus és római kor egyik legjelentősebb városi együttesét alkotják. Petra elsősorban a kereskedelemből élt: a város a dél-arábiai és keleti áruk északra, a mediterrán kikötőkbe való továbbításának csomópontja volt. A nabateusok mesterien oldották meg a sivatagi vízgazdálkodást: ciszternákat, gátakat, csatornákat és teraszos mezőgazdasági rendszereket építettek, amelyek lehetővé tették viszonylag népes települések fenntartását a száraz környezetben. E vízgazdálkodási tudás a római korban is elismert volt, és a modern régészeti kutatás is dokumentálta.

A nabateusok a hellenisztikus világgal szoros kapcsolatban álltak: pénzérméket vertek görög feliratokkal, uralkodóik a hellenisztikus udvari reprezentáció elemeit vették át, ugyanakkor saját arámi nyelvű írásbeliségüket is megőrizték. Az i. e. 1. században a Római Birodalom fokozatosan kiterjesztette rájuk befolyását, és **i. sz. 106-ban Traianus császár annektálta a nabateus területeket**, létrehozva **Arabia Petraea** provinciát. A római annexió dokumentált tény, de a korabeli források nem részletezik a helyi lakosság reakcióját, és a nabateus kereskedelmi elit egy része valószínűleg együttműködött az új hatalommal. A provincia létrehozása után Petra fokozatosan elveszítette korábbi jelentőségét, bár a város a késő ókorban is lakott maradt, és a bizánci korban keresztény püspökség székhelye lett.

A mai Szaúd-Arábia északnyugati részén található **Hegra** (görög: Hegra; arab: Madā'in Ṣāliḥ) a nabateusok második legfontosabb városa volt. A lelőhelyen több mint száz, sziklába faragott monumentális síremlék maradt fenn, amelyek stílusa és feliratai közvetlenül kapcsolódnak a petrai hagyományhoz. Hegra 2008-ban az UNESCO világörökségi listájára került, ami a térség régészeti jelentőségének nemzetközi elismerését jelzi. A nabateus településhálózat azonban nem korlátozódott e két nagyvárosra: kisebb oázisvárosok, karavánszerájok és erődített állomások sora biztosította a kereskedelem folytonosságát. A nabateus civilizáció tehát nem csupán Petra és Hegra története, hanem a sivatagi peremterületek összekapcsolt gazdasági és kulturális rendszere.

A nabateusokkal kapcsolatos forrásbázis viszonylag gazdag, de egyoldalú: a klasszikus szerzők (például Diodórosz, Sztrabón, Josephus) a mediterrán világ szemszögéből írnak róluk, és gyakran hangsúlyozzák a nabateusok idegenségét, nomád múltját vagy gazdagságát. A helyi feliratok és a régészeti leletek alapján azonban a nabateus társadalom rétegzett, városi és vidéki közösségekből állt, és életmódja jelentősen különbözött a klasszikus szerzők által konstruált képtől. Az annexió utáni nabateus identitás továbbélését a feliratokban megőrzött arámi nyelv és a helyi istenségek tisztelete mutatja, de a politikai elit romanizációja fokozatosan átalakította a közösséget.

15.1.4 A preiszlamikus törzsek és a nomád–városi viszony

A preiszlamikus Arab-félsziget társadalmi alapját a **törzsi szervezet** alkotta, amelyben a nemzetség, a klán és a törzs mint rokonsági–politikai egységek határozták meg az egyén helyét, jogait és kötelezettségeit. A törzsek belső tagoltsága rugalmas volt: vérségi leszármazás, házassági szövetségek, védelmi megállapodások és közös érdekek alapján új alakulatok jöttek létre, míg

mások felbomlottak. A törzsi lojalitás mellett a **vérbosszú** és a **vendégjog** szabályai biztosították a rendet olyan területeken, ahol nem működött központi államhatalom. Ezek a szokások a későbbi iszlám kori forrásokból ismertek, és visszavetítésük a preiszlamikus korra módszertani óvatosságot igényel, mert a források a 8–9. századi muszlim szerzők értelmezését tükrözik.

A félsziget lakói közötti alapvető különbséget nem etnikai vagy vallási határvonalak, hanem életmódbeli különbségek jelentették: a **nomád** (beduin) pásztorkodó csoportok és a **letelepedett** (hadari) földműves, kereskedő és kézműves közösségek egymással folyamatos kölcsönhatásban éltek. A városok és oázisok a karavánkereskedelem csomópontjai voltak, míg a nomád törzsek gyakran ellenőrizték a sivatagi útvonalakat, kísérőként vagy védelmi szolgáltatóként vettek részt a kereskedelemben. Ez a szimbiózis nem volt konfliktusmentes: a letelepedett közösségek és a nomád csoportok közötti adóztatás, zsákmányszerzés és területi viták ismétlődő feszültségekhez vezettek. A modern történetírás ezért kerüli a „vad beduin” és a „civilizált városlakó” sztereotípiáját, és a két életforma közötti átjárást hangsúlyozza.

A preiszlamikus vallási gyakorlatokról keveset tudunk független forrásokból. A későbbi iszlám hagyomány a korszakot **dzsáhilijjának** (arab: al-ǧāhiliyya), azaz a „tudatlanság korának” nevezi, és a politeizmust, a bálványimádást, a leánygyermekek eltemetését és a törzsi torzsalkodást emeli ki. Ez a kép polemikus és teológiai célokat szolgál: az iszlám megjelenését mint a sötétségből a világosságba való átmenetet mutatja be. A modern kutatás ezért a „preiszlamikus” kifejezést használja, és igyekszik elkülöníteni a későbbi vallási értékelést a történeti rekonstrukciótól. A régészeti és epigráfiai bizonyítékok arra utalnak, hogy a félszigeten a politeista kultuszok mellett zsidó és keresztény közösségek is éltek, különösen a déli és északi peremterületeken, valamint a hidzsázi oázisokban. A **Kába** (arab: al-Kaᶜba) mint Mekka központi szentélye a hagyomány szerint már az iszlám előtt zarándokhely volt, de a korabeli források hiánya miatt ennek pontos jellege és a hozzá kapcsolódó rítusok rekonstrukciója vitatott.

A preiszlamikus törzsek politikai tagoltsága összetett volt: Észak- és Közép-Arábiában törzsi szövetségek és fejedelemségek váltották egymást, amelyek időnként a bizánci vagy szászánida birodalmakkal is szövetségi viszonyban álltak. A mai Szaúd-Arábia északi részén a **Gasszánidák** és a **Lahmidák** két olyan arab törzsi dinasztia volt, amelyek a bizánci, illetve a szászánida érdekszférában ütközőállamokként működtek az 5–7. században. E dinasztiák uralma részben dokumentált, részben a későbbi arab hagyományban mitizált. A félsziget belső területein ezzel szemben nem alakult ki tartós központosított állam, és a törzsi autonómia egészen az iszlám megjelenéséig meghatározó maradt.

15.1.5 A preiszlamikus költészet és a városi kultúra

A preiszlamikus korszak legismertebb kulturális öröksége az arab **költészet**, amelyet a későbbi arab irodalmi hagyomány a **dzsáhilijja** korának legmagasabb művészi teljesítményeként tart számon. A leghíresebb gyűjtemény a **muallakát** (arab: al-muᶜallaqāt), amely hét – egyes hagyományok szerint tíz – hosszú verset tartalmaz, és amelyet a hagyomány a 6. század végére, illetve a 7. század elejére datál. A muallakát versei a törzsi dicsőséget, a szerelmi bánatot, a sivatagi utazást, a vendégszeretetet és a hősi halált éneklik meg. A költészet társadalmi funkciója kiemelkedő volt: a költő nem pusztán művész, hanem törzsének szószólója, krónikása és erkölcsi tekintélye is volt.

A preiszlamikus költészet hitelessége azonban komoly tudományos vita tárgya. A verseket évszázadokkal később, a 8–9. században gyűjtötték össze és jegyezték le, gyakran vallási és politikai célzattal. Egyes kutatók szerint a muallakát szövegei jelentős részben későbbi kompilációk vagy átdolgozások, mások a szóbeli hagyomány folytonosságát hangsúlyozzák, és lehetségesnek tartják, hogy a versek magja valóban a 6. századra nyúlik vissza. A nyelvészeti elemzés és a belső utalások alapján a versek egy része valószínűleg preiszlamikus eredetű, de a szövegek mai alakja

nem tekinthető az eredeti szóbeli előadás hiteles lejegyzésének. Ezért a preiszlamikus költészetet nem lehet közvetlenül „történelmi forrásként” használni a társadalom rekonstrukciójához, hanem csak mint irodalmi hagyományt, amely a későbbi korok értelmezésén keresztül szól hozzánk.

A preiszlamikus városi kultúra másik fontos eleme a **hidzsázi oázisvárosok** világa. A mai Szaúd-Arábia nyugati részén fekvő **Mekka** (arab: Makka) és **Jaszrib** (később **Medina**, arab: al-Madīna) a 6. században kereskedelmi és zarándoklati központok voltak, bár korabeli külső források alig említik őket. Mekka a Kába szentélye körül szerveződött, és a hagyomány szerint a **Kurajs** (arab: Qurayš) törzs ellenőrzése alatt állt, amely a karavánkereskedelemből és a zarándokok fogadásából élt. A város gazdasági jelentőségét a tömjén- és fűszerkereskedelem átalakulása is növelte: a Vörös-tengeri hajózás veszélyei miatt egyes karavánok továbbra is a szárazföldi útvonalakat választották. A hidzsázi városok társadalmi szerkezete törzsi alapú volt, de a kereskedelemből származó jövedelmek vagyoni különbségeket és új társadalmi feszültségeket hoztak létre, amelyek a későbbi iszlám kori forrásokban is visszaköszönnek.

A preiszlamikus városi kultúra írásbelisége korlátozott volt. Az arab írás az i. sz. első századokban alakult ki az arámi írásból, de a 6. század előtti feliratok ritkák, és főként rövid, gyakorlati jellegű szövegeket tartalmaznak. Az arab nyelvű irodalmi írásbeliség az iszlám után bontakozott ki, ami tovább nehezíti a preiszlamikus költészet és történeti hagyomány hitelességének ellenőrzését. A városi elitek írásbelisége helyett a szóbeli hagyomány, a költői előadás és a törzsi emlékezet volt a kulturális tudás elsődleges hordozója.

15.1.6 Források és bizonytalanságok

Az ókori Arábia történetének rekonstrukciója több, egymástól eltérő jellegű forráscsoportra támaszkodik. A legkorábbi időszakra, Dilmunra és Maganra vonatkozóan mezopotámiai ékírásos szövegek, valamint a Perzsa-öböl partvidékének régészeti lelőhelyei állnak rendelkezésre. A dél-arábiai királyságokról az ó-délarab feliratok, a klasszikus görög–római szerzők beszámolói és a jemeni, illetve dél-szaúdi régészeti ásatások adnak képet; a kronológia azonban több évszázados bizonytalansággal terhelt. A nabateusokról a görög–római irodalom és a nabateus feliratok, valamint Petra és Hegra feltárásai szolgálnak bizonyítékkal, de a korai nabateus történet és az etnikai összetétel vitatott. A preiszlamikus törzsi társadalom és költészet rekonstrukciója alapvetően a későbbi iszlám kori arab forrásokra támaszkodik, amelyek vallási és irodalmi szűrőn keresztül beszélik el a múltat.

A forrásadottság egyenetlensége mellett a kutatástörténet is befolyásolja a képet: a mai Szaúd-Arábia területének nagy része régészetileg alulkutatott. A 20. század második felében a szaúdi állami ideológia hosszú ideig kevéssé támogatta a preiszlamikus lelőhelyek feltárását, mivel azok a vahhabita értelmezés szerint a „tudatlanság korához” tartoztak. Az utóbbi két évtizedben ez a helyzet változóban van: a szaúdi kormányzat nemzetközi együttműködésben több nagyívű régészeti programot indított (például az al-Ula környéki ásatásokat), de az eredmények feldolgozása még folyamatban van. Ennek következtében a mai tankönyvi kép gyorsan változhat, és a jelenlegi állítások egy része új leletek fényében módosulhat.

Különösen bizonytalanok az áldozati és népességi adatok. Az ókori Arábia esetében nem állnak rendelkezésre népszámlálási vagy közigazgatási statisztikák, így a városok lakosságának becslése régészeti területnagyságon, temetkezési halmok számán és vízgazdálkodási kapacitáson alapul, és nagyságrendi becslésnek tekintendő. A tömjénkereskedelem volumenét csak közvetett módon, a fogyasztó régiók forrásai és a termelő régiók feliratai alapján lehet megközelíteni; a számszerű becslések a tudományos irodalomban jelentős szórást mutatnak. A preiszlamikus költészet hitelességéről folyó vita pedig nem zárható le egyértelműen, mivel a szöveghagyomány rétegei nem mindig választhatók szét megbízhatóan.

15.1.7 Rövid összefoglaló

- Az ókori Arábia nem egységes állam volt, hanem törzsi közösségek, városállamok és királyságok változékony hálózata, amelyet a kereskedelem, a rokonság és a környezeti feltételek kapcsoltak össze.
- A Perzsa-öböl térségében a mezopotámiai forrásokban szereplő Dilmun és Magan az i. e. 3. évezredtől fontos kereskedelmi partnerek voltak, de politikai szervezetük rekonstrukciója bizonytalan.
- A dél-arábiai királyságok (Sába, Ma'in, Kataban, Hadramaut) a tömjén- és mirhakereskedelemből gazdagodtak, saját írásbeliséget és monumentális városi kultúrát hoztak létre; a Márib-gát és a városi templomok ennek emlékei.
- A nabateusok az északnyugat-arábiai karavánutak ellenőrzésével váltak meghatározó szereplővé; Petra és Hegra a sivatagi vízgazdálkodás és a monumentális sziklaépítészet kiemelkedő példái, míg a terület i. sz. 106-ban római provincia lett.
- A preiszlamikus társadalom alapja a törzsi szervezet volt, amely a nomád és letelepedett életmód közötti kölcsönhatásban működött; a vérbosszú és a vendégjog szabályai pótolták a központi államhatalom hiányát.
- A preiszlamikus költészet, különösen a muallakát, a korabeli irodalmi hagyomány csúcsa, de a szövegek évszázadokkal későbbi lejegyzése miatt történelmi forrásként csak kritikával használható.
- A forrásadottság egyenetlen és a mai Szaúd-Arábia területének nagy része régészetileg alulkutatott; a preiszlamikus korszakról alkotott kép ezért folyamatosan változik.

15.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a mezopotámiai feliratokban szereplő Dilmun és Magan képét a régészeti leletekkel. Milyen egyezések és eltérések mutathatók ki, és miért jelent módszertani problémát a mezopotámiai szövegek önálló történelmi forrásként való használata?
2. Milyen gazdasági és környezeti tényezők magyarázhatják a dél-arábiai királyságok hanyatlását az i. sz. első századokban? Miért nem elegendő a Márib-gát összeomlását egyetlen okként kiemelni?
3. Miért problematikus a preiszlamikus költészetet közvetlen történelmi forrásként kezelni? Milyen módszertani óvatossággal használható a muallakát a korabeli társadalom megismerésére?
4. Hogyan befolyásolta a nabateusok vízgazdálkodási tudása a karavánkereskedelemben betöltött szerepüket? Milyen régészeti bizonyítékok támasztják alá ezt a kapcsolatot?
5. Milyen okokból nem azonosítható a mai Szaúd-Arábia területe az ókori Arábiával? Milyen következményei vannak ennek a különbségtételnek a történelmi rekonstrukció és az emlékezetpolitika szempontjából?

15.2 Mohamed és az iszlám születése

Az előző alfejezetben az ókori Dél-Arábia és a félsziget törzsi világának vázlatos képe jelent meg. A 6. század végére ez a világ korántsem volt egységes: a lakosság egy része letelepedett oázisvárosokban élt, más része nomád vagy fél-nomád közösségekben mozgott, a vallási térképet pedig a törzsi istenek, a zsidó és keresztény közösségek, valamint a helyi szentélyek tarkították. Ebben a környezetben bontakozott ki az iszlám, amely néhány évtized alatt nemcsak új vallási tanítást hozott, hanem új politikai közösséget, az **ummát** (arab: közösség) is létrehozott, és alapjaiban alakította át a mai Szaúd-Arábia területén élő arab törzsek viszonyát egymáshoz és a

környező birodalmakhoz. Ez az alfejezet a próféta életútját, a hidzsra jelentőségét, a medinai állam megszervezését, valamint a **rásidún kalifák** (arabul: al-khulafá ar-rásidún, „a helyesen vezetett kalifák") időszakát tárgyalja. A hangsúly azon van, hogy a vallási és a politikai átalakulás hogyan kapcsolta össze az arab törzseket, és milyen forrásproblémákkal szembesül a történész, amikor ezt az időszakot rekonstruálja.

15.2.1 Az iszlám előtti Hidzsáz: Mekka, Medina és a törzsi világ

Az iszlám születésének színtere a **Hidzsáz** (arab: al-Hidzsáz), az Arab-félsziget nyugati, vörös-tengeri partvidéke és hegyvonulata. E térségben két város emelkedett ki: **Mekka** (arabul Makka) és **Medina** (korábbi nevén Jathrib, arabul Yathrib). Mekka a félsziget egyik fontos kereskedelmi és zarándokközpontja volt. A városban állt a **Kába** (arabul: al-Kaᶜba), a kocka alakú szentély, amelyet az iszlám hagyomány szerint Ábrahám és fia, Ismáel alapított, de a 7. század elején még a törzsi istenségeknek szentelt templomként működött. A Kába körüli zarándoklat, a **haddzs** előzményei már az iszlám előtt is fontos szerepet játszottak a térség gazdasági és vallási életében; a szentélyt a **Kurajs** (Quraysh) törzs ellenőrizte, amelynek tagjai a karavánkereskedelemből is jelentős jövedelemre tettek szert.

Medina korábbi neve Jathrib volt, és lakossága részben arab törzsekből, részben zsidó közösségekből állt. A két arab törzscsoport, az **Ausz** és a **Khazradzs** között hosszú ideig tartó viszályok gyengítették a várost, és ez a belső feszültség később szerepet játszott abban, hogy Medinában kedvező fogadtatásra találtak Mohamed tanításai. A zsidó törzsek – a **Kainuká**, a **Nadír** és a **Kurajza** – jelenléte arra utal, hogy a monoteista eszmék nem voltak ismeretlenek a Hidzsázban, még ha a források alapján nem is lehet pontosan rekonstruálni e közösségek létszámát és belső viszonyait. A kereszténység a félsziget déli és északi peremvidékein volt jelen, részben a bizánci és az etióp befolyás következtében, de a Hidzsázban a zsidó közösségeknél jóval kisebb nyomot hagyott.

A törzsi társadalom alapja a **rokonsági csoport** volt, amely a vérbosszú, a védelmi kötelezettség és a törzsi becsület (arab: **ird**) rendszerén nyugodott. Az egyén túlélése és jogi helyzete a törzséhez való tartozástól függött; a törzsön kívüli személy szinte védtelen volt. E társadalmi rendben a kereskedelem és a vallási rítusok összekapcsolódtak: a Kurajs törzs nemcsak a Kába őrzője volt, hanem a karavánutak biztosítását is megszervezte, és a szent hónapok alatt fegyverszünetet tartottak, hogy a zarándokok és a kereskedők biztonságban utazhassanak. A források arra utalnak, hogy a 6. század végén a hagyományos törzsi értékek és az új vallási eszmék között feszültség alakult ki, amely kedvezett Mohamed fellépésének.

A hagyományos muszlim források szerint ebben a világban született **Mohamed** (arabul Muhammad) körülbelül 570-ben, a Kurajs törzs Hásim-ágához tartozó családban. Születésének pontos éve vitatott, mert a korai források nem adnak egyértelmű kronológiát; a 570-es szám későbbi visszavetítésen alapul. Apja, Abdalláh még Mohamed születése előtt meghalt, anyját, Áminát pedig kiskorában veszítette el. A fiút előbb nagyapja, Abd al-Muttalib, majd nagybátyja, **Abú Tálib** nevelte. Fiatalkoráról keveset tudunk: a hagyomány szerint pásztorként és kereskedőként dolgozott, és a Kurajs törzs karavánjainak kíséretével járt Szíria felé. Körülbelül huszonöt éves korában feleségül vette az özvegy kereskedőasszonyt, **Khadidzsát**, aki hamarosan az első megtérők közé tartozott. Ez a házasság anyagi biztonságot és társadalmi státuszt adott Mohamednek, de a forrásokból nem lehet pontosan rekonstruálni, mekkora vagyonról és milyen üzleti tevékenységről volt szó.

15.2.2 Mohamed próféta: a források és az életút

Mohamed prófétai fellépésének kezdetét a hagyományos muszlim kronológia 610 körülre teszi, amikor a Mekka melletti **Híra**-hegy barlangjában elmélkedve az angyal (a muszlim hagyomány szerint Gábriel, arabul Dzsibríl) szólította meg, és felszólította: „Olvass!" Az első kinyilatkoztatások élményéről szóló beszámolók a későbbi életrajzokban és hagyományokban maradtak fenn, ezért a történész számára nem az esemény pszichológiai valóságának rekonstruálása a feladat, hanem annak vizsgálata, hogy a hívek hogyan értelmezték ezt az élményt, és milyen közösségi következményei lettek. A muszlim közösség számára a kinyilatkoztatások tartalma a **Koránban** (arabul: al-Kurán, „recitálás") rögzült, amelyet az iszlám hagyomány Allah szavaként ismer el, Mohameden keresztül, arab nyelven közvetítve.

A tudományos kutatás számára a Korán a 7. századi arab vallási nyelvhasználat és a korai közösség hitvilágának elsődleges dokumentuma. A szöveg azonban nem a kinyilatkoztatások időrendjében van elrendezve, és a hagyományos magyarázó irodalom nélkül sok részlet értelmezése nehéz. A történészek között vita van arról, hogy a Korán szövegének rögzítése milyen folyamaton ment keresztül, és hogy a mai szöveg mennyiben tükrözi a 7. századi állapotot. A hagyományos muszlim álláspont szerint a szöveget Abu Bakr kalifasága idején kezdték összegyűjteni, és Oszmán kalifa alatt egységesítették; a nyugati történettudomány egy része ezt a folyamatot elfogadja, más kutatók szerint a szöveg kanonizációja későbbre, a 8–9. századra tehető. E vitában nincs egyetértés, ezért a Korán szövegére mint forrásra mindig óvatosan kell hivatkozni.

Mohamed első megtérői szűk körből kerültek ki: felesége, Khadidzsa, unokatestvére, **Ali ibn Abi Tálib**, barátja, **Abu Bakr**, valamint a fiatal **Zajd ibn Hárisza** és mások. A mekkai elit jelentős része elutasította az új tanítást, amely a törzsi istenek elvetését, az egy Isten (arab: Allah, a sémi Elohim rokon kifejezése) tiszteletét és a társadalmi igazságosságot hirdette. A Kurajs vezető réteg számára a Kába pogány kultusza és a hozzá kapcsolódó zarándoklat komoly gazdasági és presztízsjelentőséggel bírt, ezért Mohamed monoteista üzenete közvetlen fenyegetést jelentett. A hagyomány szerint a mekkaiak eleinte gúnnyal, majd kirekesztéssel és üldözéssel válaszoltak; a legsebezhetőbb megtérőket, köztük rabszolgákat, fizikailag is bántalmazták. A muszlim források ezeket az eseményeket a közösség korai mártíromságának történeteként örökítették meg, de a részletek gyakran formula szerint ismétlődnek, ezért az egyes epizódok történetisége bizonytalan.

Az üldöztetésre adott válaszként Mohamed egy csoport követőjét **Abesszíniába** (a mai Etiópia és Eritrea területére) küldte, ahol a keresztény uralkodó befogadta őket. Ez a **kis hidzsra** (első elvándorlás) a hagyományos kronológia szerint 615 körül történt, és azt mutatja, hogy a korai muszlimok tudatában voltak a bizánci és etióp keresztény világ politikai viszonyainak. Az Abesszíniába irányuló emigráció egyszerre volt vallási menekülés és politikai kapcsolatfelvétel; a források szerint a Kurajs törzs képviselői megpróbálták elérni a menekültek kiadatását, de az etióp uralkodó ezt elutasította. Ez az epizód a későbbi muszlim emlékezetben a vallási türelem példájaként jelenik meg, a történeti kritika azonban óvatos, mert az elbeszélés későbbi szerkesztésű.

A mekkai korszak alatt Mohamed üzenete fokozatosan alakult: a Koránban kimutatható rétegek szerint a korai szakasz a közelgő ítéletre, a társadalmi felelősségre és az egyistenhitre helyezte a hangsúlyt, míg a későbbi mekkai szúrák a korábbi próféták történeteit, a teremtés jeleit és a hitbeli állhatatosságot részletezik. A prófétai küldetés tudata mellett Mohamed a mekkai társadalom belső feszültségeire is reagált: a szegényebbek, a rabszolgák és a törzsi hierarchiából kiszorultak számára az új vallás a méltóság és a közösség új keretét kínálta. Ezt a szempontot a hagyományos muszlim források is megerősítik, amikor a korai megtérők között említik a társadalom peremére szorultakat. Ugyanakkor a modern történészi magyarázatok közül egyesek a gazdasági tényezőket, mások a vallási élmény elsődlegességét emelik ki; a konszenzus hiánya miatt a kérdés nyitott.

15.2.3 A hidzsra és a medinai állam

A mekkai helyzet Mohamed és követői számára 619 körül vált kritikussá, amikor felesége, Khadidzsa és nagybátyja, Abú Tálib meghaltak. Az új törzsi vezetés nyíltabban fellépett a muszlimokkal szemben. Ebben a helyzetben Mohamed kapcsolatba lépett a medinai (jathribi) arab törzsekkel, az Ausz és a Khazradzs képviselőivel, akik belső viszályaik miatt külső döntőbírót, vallási és politikai tekintélyt kerestek. Az **akabai fogadalmaknak** nevezett találkozókon a medinaiak elismerték Mohamed prófétai küldetését, és védelmet ígértek neki. Ezt követően a muszlimok kisebb csoportokban elhagyták Mekkát, és Medinába költöztek. Maga Mohamed és Abu Bakr 622-ben érkezett meg, ami a muszlim naptár kezdőpontja lett: a **hidzsra** (arab: al-hidzsra, „elvándorlás") nemcsak fizikai áttelepülést, hanem a közösség új politikai és vallási kezdetét is jelentette.

A medinai időszakban Mohamed szerepe megváltozott: nemcsak próféta volt, hanem a közösség politikai, katonai és jogi vezetője is. A források szerint megkötötte a **Medinai alkotmányt** (más néven a medinai chartát), amely a városban élő különböző csoportok – a muszlimok, a zsidó törzsek és a velük szövetséges arab közösségek – viszonyát szabályozta. Ez a dokumentum a hagyományos muszlim forrásokban későbbi átiratban maradt fenn, hitelessége és keltezése vitatott, de szövege az iszlám politikai gondolkodás egyik legkorábbi emléke. Az alkotmány szerint a hívők egyetlen ummát alkottak, amelyben a vallási és a politikai lojalitás összekapcsolódott; a zsidó törzsek a szerződés értelmében megőrizték vallási autonómiájukat, de katonai és politikai szövetségben álltak a muszlim közösséggel. Ez a megállapodás a maga korában nem volt egyedülálló, de azt mutatja, hogy a közösség identitása fokozatosan a törzsi kötelék fölé emelkedett.

A medinai évek alatt a muszlimok és a mekkai Kurajs között több fegyveres összecsapásra került sor, amelyek a hagyományos forrásokban részletes elbeszéléssel maradtak fenn. A **badri csata** (624) a muszlimok első nagy katonai győzelme volt, amely megerősítette Mohamed helyzetét. Az **uhudi csata** (625) viszont vereséget hozott, és a hagyomány szerint Mohamed maga is megsebesült. Az **árokháború** (627) során a mekkai szövetségesek sikertelenül ostromolták Medinát, ami után a muszlim közösség megtorló lépéseket tett a velük szemben ellenségesnek ítélt zsidó törzsekkel szemben. A hagyományos életrajzok szerint a Kurajza zsidó törzs férfi tagjait kivégezték, a nőket és gyermekeket pedig fogságba vetették. Ez az esemény a modern történetírásban is vitatott: a muszlim források a törzs árulását emelik ki, míg egyes kutatók a források tendenciózus szerkesztésére figyelmeztetnek, és a kivégzés mértékét bizonytalannak tartják. A témában nincs tudományos egyetértés, ezért az áldozatok számát vagy a felelősség pontos mértékét nem lehet megbízhatóan megállapítani.

A medinai állam katonai és diplomáciai sikerei mellett a vallási rítusok is ebben az időszakban intézményesültek. A hagyomány szerint a kiblát, az ima irányát, kezdetben Jeruzsálem felé határozták meg, majd egy kinyilatkoztatás a Kába felé irányította. Ez a váltás szimbolikusan is kifejezte az új közösség önállóságát a korábbi monoteista hagyományokkal szemben. A **ramadán** havi böjt, a napi ötszöri ima, a zarándoklat és a kötelező alamizsna (zakát) gyakorlata ezekben az években alakult ki, bár a pontos intézményesülés folyamata nehezen rekonstruálható. A Korán medinai szúrái között jogi és közösségi rendelkezések találhatók, amelyek a házasságot, az öröklést, a hadviselést és a más vallásúakhoz való viszonyt szabályozzák. Ezek a rendelkezések később az iszlám jog, a **saría** alapjává váltak, de a 7. században még rugalmas, a körülményekre reagáló szabályozást jelentettek.

A mekkai Kurajs és a medinai muszlimok között 628-ban a **hudajbijjai szerződés** ideiglenes békét hozott, amely lehetővé tette a muszlimok számára, hogy zarándoklatot tegyenek a Kábához. A szerződés a hagyományos források szerint kompromisszum volt, amelyet Mohamed hívei közül sokan megalázónak tartottak, ám a próféta stratégiai türelemként értelmezte. A béke következtében a muszlimok és a mekkaiak közötti kapcsolatok megerősödtek, és számos törzs

szövetséget kötött az egyik vagy a másik féllel. 630-ban, miután a szerződést a másik fél megszegte, Mohamed nagy sereggel vonult Mekka ellen, de a várost szinte harc nélkül foglalta el. A hagyomány szerint a Kába pogány bálványait eltávolíttatta, a szentélyt az egy Istennek szentelte, és általános amnesztiát hirdetett a korábbi ellenségeknek. Ez a **Mekka meghódítása** (arabul: Fath Makka) a muszlim emlékezetben a kegyelem és a győzelem jele, de a történész számára a források retorikáját is figyelembe kell vennie: az amnesztia elbeszélése a közösség egységét hangsúlyozza, miközben a törzsi hatalmi viszonyok átrendeződésének részletei homályban maradnak.

15.2.4 Mekka meghódítása és a törzsek egységesítése

A mekkai bevonulás után a félsziget törzseinek többsége elismerte Mohamed politikai és vallási tekintélyét. Ez az egységesítés azonban nem volt sem gyors, sem teljes: a források szerint több törzs küldöttségekkel kereste fel a prófétát, hogy szövetséget kössön, mások fegyveresen ellenálltak, például a **hunajni csatában** (630) a közeli Havázin törzs szövetségesei. A győzelem után a muszlim sereg megszerezte a törzsek vagyonát, és a források szerint a foglyokat szabadon engedték, ami a törzsi lojalitás megnyerésének eszköze volt. A **törzsi küldöttségek éve** (631) kifejezés arra utal, hogy a félsziget különböző részeiből érkező delegációk elismerték az új hatalmat, de a hagyományos források ezt a folyamatot utólag egységesnek ábrázolhatták. A régészeti és epigráfiai bizonyítékok szerint a 7. század első felében a félsziget számos területén még nem volt jelen az iszlám, és a törzsi autonómia fennmaradt.

A 632-es **búcsúzarándoklaton** Mohamed a hagyomány szerint elmondta a híres beszédét, amelyben az élet, a vagyon és a becsület szentségét, a vérbosszú eltörlését, a nőkkel való méltányos bánásmódot és a testvériséget hangsúlyozta. Ez a beszéd a későbbi muszlim jog- és erkölcsfelfogás egyik hivatkozási pontja lett. Röviddel ezután, 632-ben Medinában halt meg. Halálának pontos oka betegség volt, de a részletek a forrásokban bizonytalanok. A próféta halála a közösséget válság elé állította: a hagyományos elbeszélés szerint **Abu Bakrt** választották meg az utódjául, amit a közösség egy része nem fogadott el, mert Alit, a próféta unokatestvérét és vejét tartotta volna jogosnak. Ez a konfliktus a későbbi szunnita–síita szembenállás egyik gyökere, de a 7. században még nem szakadásról, hanem a vezetés legitimitásának versengő értelmezéseiről beszélhetünk.

15.2.5 A rásidún kalifák és a korai hódítások

A **kalifa** (arab: khalífa, „helytartó”, „utód”) kifejezés a próféta utódját jelölte, aki a közösség politikai és vallási vezetője lett, de nem rendelkezett prófétai küldetéssel. Az első négy kalifa – **Abu Bakr** (632–634), **Omar** (634–644), **Oszmán** (644–656) és **Ali** (656–661) – időszakát a muszlim hagyomány **rásidún**, azaz „helyesen vezetett” kornak nevezi. Ez az elnevezzés a szunnita hagyományban a normatív ideál, a síita hagyomány viszont csak Ali kalifátusát ismeri el, és a korábbi három kalifa legitimitását vitatja. A két irányzat közötti különbség történeti értelemben nem vezethető vissza egyetlen pillanatra, hanem fokozatosan intézményesült.

Abu Bakr első feladata a **ridda háborúk** (arab: hurúb ar-ridda, „a hitehagyás háborúi”) leverése volt, amikor a próféta halála után több törzs elszakadt a medinai központtól, és saját prófétákat vagy törzsi vezetőket emelt fel. A hagyományos források ezeket a mozgalmakat egységesen „hitehagyásként” ábrázolják, de a történészek egy része szerint e lázadások legalábbis részben politikai és adózási természetűek voltak, nem vallási meggyőződésből fakadtak. Abu Bakr katonai győzelmei helyreállították a medinai központi hatalmat, és megteremtették az alapját a félszigeten túli terjeszkedésnek. A ridda háborúk értelmezése ma is vitás: egyesek szerint a

közösség széthullásának megakadályozására, mások szerint a törzsi autonómiák központi állammá szervezésére irányultak.

Omar kalifasága alatt az arab seregek a Bizánci Birodalom és a Szászánida Birodalom területeire törtek be. A hódítások során 636-ban a **jarmúki csatában** a bizánci erőket, 637-ben a **kadiszi csatában** a szászánida sereget győzték le; 638-ban Jeruzsálem, 642-ben Alexandria és a mai Irak területének jelentős része is muszlim fennhatóság alá került. Ezek a dátumok a hagyományos krónikákban szerepelnek, de a részletes csataleírások későbbi szerkesztés nyomait viselik. A hódítások okairól a modern történészek vitatkoznak: egyesek a gazdasági nyomást és a törzsi terjeszkedés belső dinamikáját, mások a vallási motivációt és a birodalmak meggyengülését hangsúlyozzák. A régészeti és nem muszlim források (például örmény, szír és görög krónikák) szerint a hódítások fokozatosak voltak, és a helyi lakosság viszonya az új hatalomhoz változó; a nem muszlim közösségek adófizetés fejében részben megőrizték vallási és jogi autonómiájukat, amit a későbbi terminológia **dhimmi** státuszként ismer. Ennek pontos 7. századi működése azonban forráshiányos, és a későbbi jogi rendszerezés visszavetítése kockázatos.

Oszmán kalifátusa alatt folytatódtak a hódítások, de a birodalom belső feszültségei kiéleződtek. Oszmán az **Omajjád** családhoz tartozott, és rokoni kapcsolatai révén kormányzói pozíciókba helyezte családtagjait, ami a nepotizmus vádját váltotta ki. Ugyancsak az ő nevéhez köthető a hagyomány szerint a Korán egységes szövegének összegyűjtése és a többi változat megsemmisítése. Ez az intézkedés a vallási kanonizáció fontos lépése volt, de a folyamat részleteit a források ellentmondásosan adják elő. 656-ban elégedetlen katonák Medinában meggyilkolták Oszmánt, ami az első nagy belháborúhoz, a **fitnához** (arab: „kísértés”, „polgárháború”) vezetett.

Ali kalifátusát a közösség egy része elismerte, de **Muávija**, Oszmán rokona és Szíria kormányzója vérbosszúra hivatkozva nem ismerte el. A **sziffini csata** (657) után a felek döntőbíráskodásban egyeztek meg, ami Ali táborából a **kháridzsiták** (arabul: kháridzsijjún, „kivonulók”) kiválásához vezetett; ők a bíráskodást isteni döntés elleni lázadásnak tartották. Ali 661-ben egy kháridzsita merénylet áldozata lett. Halála után Muávija lett a kalifa, és ezzel megkezdődött az **Omajjád kalifátus** korszaka, amelyet a következő alfejezet tárgyal. A fitna nem egyszerűen hatalmi harc volt, hanem a közösség önértelmezésének mély válsága: mit jelent a kalifa tisztsége, milyen feltételekkel lehet valaki a muszlim közösség vezetője, és mi a teendő, ha a vezető bűnös vagy igazságtalan. Ezek a kérdések a későbbi iszlám politikai gondolkodásban ismétlődően visszatértek.

15.2.6 Források és bizonytalanságok

Az iszlám születésének történetét a kutató elsősorban muszlim forrásokból ismeri: a **Koránból**, a **hadísz** (prófétai hagyomány) gyűjteményekből, a prófétai életrajzokból (**szíra**) és a korai történeti krónikákból. A legkorábbi életrajzok közé tartozik **Ibn Iszhák** (8. század) munkája, amely Ibn Hisám (9. század) átdolgozásában maradt fenn. A hadíszgyűjtemények, köztük **Bukhárí** és **Muszlim** gyűjteményei, a 9. században szerkesztett anyagot tartalmaznak, bár a hagyományok magjukat korábbra vezetik vissza. Ezek a források iszlám szempontú elbeszélések, amelyek a közösség vallási és politikai önértelmezését is szolgálják, ezért a történésznek külön kell választania a teológiai állításokat és a történeti rekonstrukciót.

A modern nyugati történettudományban két nagy megközelítés alakult ki. Az egyik, a „hagyományos iskola” a muszlim forrásokat alapvetően megbízható forrásnak tekinti, és a kronológiát belőlük rekonstruálja. A másik, a „revisionista iskola” – például Patricia Crone és Michael Cook munkái a 20. század második felében – radikálisan megkérdőjelezte a hagyományos elbeszélés hitelességét, és azt állította, hogy a források nagy része későbbi visszavetítés. E vita ma is tart, bár a szélsőségesebb revisionista álláspontok a szakmai többség szerint meghaladottak. A konszenzus annyiban van meg, hogy a források későbbi szerkesztésűek, és a részletekben gyakran

teológiai vagy politikai érdekek tükröződnek; abban azonban nincs egyetértés, hogy milyen mértékben nyúlnak vissza a 7. századhoz.

A régészeti bizonyítékok Mekka és Medina korai történetére csekélyek. A 7. századi Hidzsázból kevés felirat és régészeti lelet ismert, mivel a terület a mai Szaúd-Arábia területén fekszik, ahol a szisztematikus ásatások sokáig korlátozottak voltak, és a vallási érzékenység is befolyásolta a kutatást. Az iszlám előtti Mekka kereskedelmi szerepére vonatkozó nikkei elméletek gyenge régészeti alapokon állnak; a Kurajs karavánkereskedelmének mértéke vitatott. A hidzsra évszáma (622) stabil, mert a muszlim naptár kezdőpontjaként a közösség később intézményesítette; a csaták és a politikai események pontos kronológiája azonban gyakran csak hozzávetőleges.

Az áldozatok számaira és a csaták létszámadataira a hagyományos források gyakran kerek, szimbolikus számokat adnak meg, amelyek nem tekinthetők statisztikai adatoknak. A medinai zsidó törzsekkel kapcsolatos eseményeknél a források tendenciózusak, és a történészi értelmezések megoszlanak. A ridda háborúk és a korai hódítások elbeszélései későbbi birodalmi perspektívából íródtak, és a helyi közösségek tapasztalatai alig ismertek. Ezért ebben az alfejezetben minden konkrét szám és eseményleírás mögött tudatában kell lennünk a bizonytalanságnak.

15.2.7 Rövid összefoglaló

- Az iszlám a 7. század elején a Hidzsáz városi és törzsi világában született meg, ahol Mekka a Kába zarándokközpontja és a Kurajs törzs kereskedelmi hatalma, Medina pedig belső törzsi viszályoktól terhelt oázisváros volt.
- Mohamed prófétai fellépése 610 körül kezdődött; az első kinyilatkoztatások élményét a muszlim közösség a Koránban rögzítette, de a történeti rekonstrukcióhoz elsősorban későbbi életrajzok és hagyományok állnak rendelkezésre.
- A hidzsra (622) a muszlim naptár kezdete, és a medinai állam megalapításának pillanata; a Medinai alkotmány a különböző csoportok közötti viszony első ismert szabályozási kísérlete.
- A mekkai-muszlim konfliktusok sorozata (Badr, Uhud, árokháború) után a hudajbijjai szerződés és Mekka 630-as meghódítása vezetett ahhoz, hogy a félsziget törzseinek többsége elismerje Mohamed politikai és vallási tekintélyét.
- A próféta 632-es halála után a rásidún kalifák – Abu Bakr, Omar, Oszmán, Ali – időszaka a központi hatalom megszilárdítását, a ridda háborúk leverését és a félszigeten túli hódítások kezdetét hozta.
- A fitna (polgárháború) Ali és Muávija között a közösség első nagy belső válsága volt, és a későbbi szunnita–síita szembenállás egyik gyökere lett; a kháridzsiták kiválása mutatja, hogy a politikai és vallási legitimáció kérdései már a kezdetektől vitatottak voltak.
- A történész számára a források későbbi szerkesztettsége és a régészeti adatok hiánya miatt az iszlám születésének részletei gyakran bizonytalanok; a muszlim források teológiai és emlékezetpolitikai célokat is szolgálnak.

15.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze Mekka és Medina szerepét az iszlám születésében! Milyen gazdasági, vallási és társadalmi tényezők magyarázzák a két város eltérő fogadtatását?
2. Miért tekinti a muszlim hagyomány a hidzsrát az iszlám közösség kezdetének, és milyen politikai következményei voltak a medinai állam megszervezésének?
3. Milyen forrásokból rekonstruálható Mohamed próféta élete, és miért vitatott e források történeti értéke?
4. Értelmezze a ridda háborúk és a korai hódítások összefüggését! Melyek a modern történettudomány fő magyarázatai e folyamatok okaira?

5. A fitna eseményei hogyan alakították a kalifátus és a közösség vezetésének iszlám politikai gondolkodását? Milyen mai következményei láthatók a szunnita–síita viszonyban?

15.3 Kalifátusok és arab törzsek

15.3.1 Kalifátusok és arab törzsek

Az iszlám első évszázadában az Arab-félsziget egyszerre volt a vallási központ és a politikai hatalom gyorsan távolodó perifériája. Mohamed halála után a muszlim közösség vezetése néhány éven belül Medinából Damaszkuszba, majd onnan Bagdadba került, miközben Mekka és Medina megtartotta szakrális rangját. Ez az ellentét – a szent föld és a politikai hatalom földrajzi szétválása – a kalifátusok korának egyik legfontosabb szerkezeti folyamata. Amint az előző alfejezet, Mohamed és az iszlám születése bemutatta, a próféta halálakor az iszlám politikai magterülete még a Hidzsáz (al-Hidzsáz) és a félsziget törzsi szövetségi hálózata volt. Ebből a kiindulópontból bontakozott ki az az átalakulás, amelyben az Arab-félsziget fokozatosan elvesztette politikai súlyát, de megőrizte a zarándoklat és a legitimáció központi szerepét.

15.3.1.1 A hatalom elmozdulása Medinától Damaszkuszig

Az első négy kalifa, az úgynevezett **igaz kalifák** (al-khulafá ar-rásidún) kora (632–661) még közvetlenül kapcsolódott a prófétai hagyományhoz. Abu Bakr (632–634) uralkodása alatt a Medinából irányított közösség a **ridda-háborúkban** (ridda, „elhagyás”) visszaszerezte vagy megszilárdította az ellenőrzést a félsziget törzsei felett, amelyek egy része Mohamed halála után megszakította az adókötelezettséget vagy vallási-politikai közösséget. A modern történetírásban vitatott, hogy ezek a mozgalmak elsősorban vallási disszidensek vagy adófizetést megtagadó törzsi csoportok voltak; a források nyelvhasználatát mindkét értelmezés befolyásolhatja. Ettől függetlenül dokumentált, hogy Abu Bakr hadjáratai kiterjesztették a medinai hatalmat a félsziget nagy részére, és ezzel alapot adtak a későbbi északi és keleti hódításokhoz.

Omár ibn al-Hattáb kalifa (634–644) idején azonban a hódítások súlypontja már nem Arábiára irányult. A muszlim seregek a bizánci Levante és a szászánida Mezopotámia felé nyomultak előre; a jeruzsálemi átadás (dokumentált esemény, 637 körül) és a kádiszijjai csata (636 vagy 637; a források kronológiája kissé eltérő) jelölték a birodalmi fordulatot. Az adminisztráció központja ugyan Medinában maradt, de a hiteles hadsereg-nyilvántartás, a **díván** (diwan) bevezetése már a meghódított területek bevételeinek elosztását szolgálta. A törzsi előkelők közötti feszültségek Omár és utódja, Oszmán ibn Affán (644–656) idején fokozódtak, mert az állami jövedelmek és a helytartóságok elosztása az arab törzsi arisztokrácia különböző csoportjai közötti verseny tárgyává vált. Oszmán meggyilkolásával (656) kezdődött az **első polgárháború** (al-fitna al-kubrá, „a nagy fitna”), amelyben Ali ibn Abi Tálib kalifa (656–661) hívei és ellenfelei között tört ki a fegyveres konfliktus. A hagyományos muszlim források a fitnát vallási és erkölcsi válságként beszélik el; a modern kutatók ezen túl politikai, törzsi és társadalmi feszültségeket is látnak benne. Az események elbeszélése erősen forráskritikai kihívás, mert a későbbi szunnita és síita hagyományok eltérően értékelik a szereplőket.

A fitna lezárásaként Muávija ibn Abi Szufján (661–680) került a trónra, és ezzel megalapította az **Umajjád dinasztiát** (Banu Umajja). A kalifátus fővárosa Damaszkusz lett, az Arab-félsziget pedig az ellenőrzés tárgyából a legitimáció forrásává vált. Az Umajjádok a **Qurajs** (Kurajsz) törzs egyik ágaként maguk is mekkai származásúak voltak, így a Hidzsáz és a két szent város fölötti uralom presztízskérdés maradt, még akkor is, ha a kormányzati rendszer központja Szíriába került.

15.3.1.2 Az Umajjád kalifátus: az arab törzsi elit állama

Az Umajjád kalifátus (661–750) szerkezetének megértéséhez kerülni kell a mai nemzeti-etnikai kategóriák visszavetítését. Az „arab” itt nem a 19–20. századi nacionalizmus értelmében vett nemzetet jelölt, hanem nyelvi, rokonsági és katonai-szervezeti identitást. A törzsek – mint például a Kurajsz, a **Kalb** (Kalb) és a **Kajsz** (Qays) – nem rögzített vérrokonsági egységek voltak, hanem politikai szövetségkötések, patrónus-kliens kapcsolatok és genealógiai konstrukciók bonyolult hálózatai. A kalifátus hadereje hosszú ideig elsősorban az arab törzsi harcosokra épült, akik a meghódított területeken helyőrségi városokban – Kúfa, Baszra, Fusztát, Kairouán – éltek, és a díván révén állami juttatásban részesültek.

Az Arab-félsziget belső területei azonban kívül estek a fő hódítási hullámon. A Hidzsázban a mekkai és medinai elit megtartotta gazdasági és vallási befolyását, miközben a kalifátus politikai és katonai erőforrásai Szíriába és az újonnan meghódított tartományokba áramlottak. A nagy damaszkuszi mecset építése al-Valid kalifa idején (705–715) jelképezte ezt az áthelyeződést; a szent helyeket viszont az iszlám egység szimbólumaiként gondozták. A mekkai **Kába** (al-Kaaba) körüli rítusok, a **zarándoklat** (hadzs) és a medinai prófétai sír a vallási legitimitás gerincét alkották, és a kalifák rendszeresen ellenőrizték az odavezető útvonalakat.

Az Umajjád időszakban a félsziget politikai jelentősége a második polgárháborúban (680–692) mutatkozott meg a legélesebben. Muávija halála után fiát, Jazidot (680–683) sokan nem fogadták el kalifának, és a Hidzsázban **Abdalláh ibn az-Zubajr** (Abd Allah ibn al-Zubayr) mekkai ellenkalifátust szervezett. Az Umajjád sereg 683-ban megostromolta Mekkát; a katapultokkal végrehajtott támadás során a Kába épülete súlyosan megrongálódott. Ibn az-Zubajr 692-ig tartott fenn vetélytárs hatalmat, és a források szerint ezalatt Mekkában gyakorolta a kalifai jogokat. Abd al-Malik kalifa (685–705) végül leverte a felkelést, és a szent városok feletti Umajjád ellenőrzést helyreállította. E konfliktus világosan mutatja, hogy bár a politikai hatalom Damaszkuszban összpontosult, a Hidzsáz birtoklása a központ számára legitimációs kényszer maradt.

A félsziget keleti részén, **Kelet-Arábiában** (al-Bahrayn régió) és **Ománban** (Uman) a törzsi közösségek nagyfokú önállóságot őriztek. Az ibádita közösség Ománban már az Umajjád korban létrehozta a maga vallási-politikai intézményeit, és egyes kutatók szerint az első ibádita imámokat a 8. század elején választották, bár a korai kronológiára vonatkozó írott források későbbi szerkesztésen mentek át. Kelet-Arábia mezőgazdasági települései, a **Bahrejn** nevű partvidéki oázisvidék és a tengeri kereskedelem révén a régió a kalifátus adórendszeréből származó jövedelmekből is részesült, ugyanakkor a központi hatalomnak ritkán volt közvetlen katonai jelenléte a belső sivatagi zónákban.

15.3.1.3 Az Abbászida fordulat és a keleti kalifátus

A 8. század közepén az Umajjád kormányzattal szembeni elégedetlenség – amelyet a nem arab muszlimok (**mawla**, többes szám **mawali**) másodrendű helyzete, a törzsi igazságtalanságok és a kilépő vallási mozgalmak tápláltak – forradalomhoz vezetett. Az **Abbászidák** (Banu al-Abbász) a Kurajsz törzs másik ágából származtak, és a Mohamed nagybátyjától, al-Abbásztól való leszármazásukra hivatkoztak. A forradalmat elsősorban Khoraszánban, a mai Irán északkeleti részén szervezték meg, és 750-ben megdöntötték az Umajjádokat. Az első Abbászida kalifa, asz-Szafféh hatalomra kerülése után a család központja és a hadsereg gyülekezési területe Kelet felé tolódott; al-Manszúr kalifa 762-ben alapította meg Bagdadot, amely a birodalom új fővárosa lett.

Az Arab-félsziget szempontjából ez Kelet–Nyugat irányú visszahúzódást jelentett. A Hidzsáz és a déli területek politikai jelentősége tovább csökkent, a közigazgatási, kulturális és gazdasági súlypont Irakba, Iránba és a termékeny félhold keleti térségeibe került. A mekkai és medinai

vallástudósok – a korai jogtudósok, hagyománygyűjtők és Korán-recensensek – ugyanakkor megőrizték tekintélyüket, hiszen a prófétai hagyomány (**hadísz**, hadith) továbbadása szorosan kötődött a két város emlékezetéhez. Az Abbászida kalifák a szent helyek feletti ellenőrzést a legitimáció szükséges elemének tekintették, és a 8–9. században komoly beruházásokat hajtottak végre a zarándokutakon. A leghíresebb példa a **Zubajda-út** (Darb Zubajda), amely Bagdadot Kufán és a sivatagon át Mekkával kötötte össze. A hagyomány Hárún ar-Rasíd feleségéhez, Zubajdához köti az utak, kutak és pihenőhelyek kiépítését; a régészeti leletek dokumentálják, hogy a 9. században valóban jelentős infrastrukturális munka folyt ezen az útvonalon, a pontos építtetői szerep viszont a források összeolvasásából rekonstruálható, nem közvetlen adminisztratív iratból.

A **mawali-probléma** az Arab-félsziget történetében is megjelent, bár a kérdés igazi súlya a meghódított tartományokban volt. A nem arab származású muszlimoknak az Abbászida időszakban fokozatosan sikerült bekerülniük a hivatalnoki és katonai elitbe, ami az arab törzsi arisztokrácia hatalmának hanyatlását tükrözte. Ezzel párhuzamosan a félsziget belső vidékein a törzsi társadalom saját szerveződési elvei – a szövetségkötés, a vendégvédelem, az úti biztonság fejében szedett díjak – tovább éltek, és a központi kalifai hatalom ide csak közvetetten ért el. A **Nedzsd** (Nadzsd) belső-fennsíkja és a homoksivatagos területek lakói a 9–10. században nagyrészt kívül maradtak az iszlám civilizáció városi intézményrendszerén, bár a vallási szertartások és a törzsi genealógiák összekapcsolták őket a tágabb muszlim világgal.

15.3.1.4 Helyi dinasztiák és az Arab-félsziget politikai térképe

A 9–13. században a kalifátus központi hatalmának gyengülése lehetővé tette, hogy az Arab-félsziget különböző vidékein helyi dinasztiák és vallási-politikai közösségek erősödjenek meg. Három terület fejlődése különösen fontos a későbbi államalakulások megértéséhez: a Hidzsáz, a jemeni hegyvidék és Kelet-Arábia.

A **Hidzsázban** a 10. századtól a mekkai **sarifok** (Sharif, a többes szám ashraf) szerepe fokozatosan intézményesült. A sarifok a próféta leszármazottainak tekintett családok tagjai voltak, és Mekkában helyi hatalmi tényezővé váltak. A korszakban a Hidzsáz formálisan több birodalmi központ – előbb az Abbászidák, majd a Fátimidák, később az Ajjubidák és a mamlúkok – fennhatósága alatt állt, de a helyi kormányzati gyakorlatban a mekkai sarifok nagy mozgástérrel rendelkeztek. A sarif intézménye nem modern adminisztratív tisztség volt, hanem vallási tekintély, törzsi szövetségi háló és tárgyalási pozíció elegye; a különböző sarifházak közötti vetélkedés a zarándokút biztonságát és a Kába szolgálatának jogát is érintette. A történészi irodalomban vitatott, hogy a sarifok mikor váltak ténylegesen autonóm helyi uralkodókká; a folyamat valószínűleg a 10–12. század folyamán fokozatosan ment végbe.

A dél-arábiai **Jemenben** (al-Jaman) az iszlám előtti és kora iszlám törzsi szervezet fennmaradása mellett vallási-politikai dinasztiák is kialakultak. A **zajdita imámátus** (Zaydiyya) a síita iszlám egyik mérsékelt ágához tartozó mozgalom volt, amely nevét Zajd ibn Aliról, Ali leszármazottjáról kapta. A zajdita imámok szerint az imámnak Al-Zahrá, azaz a próféta és Ali vérvonalából kell származnia, aki hajlandó fegyverrel fellépni a zsarnokság ellen. Az imámátus 897-ben **Jahja ibn al-Huszajn** (Yahya ibn al-Husayn) fellépésével vert gyökeret a jemeni hegyvidéken, és ezzel egy olyan politikai-közi intézmény jött létre, amely – megszakításokkal – a 20. századig fennmaradt. A zajdita tanítás és a jemeni törzsi szövetségek kapcsolata a modern jemeni történelem egyik kulcseleme, amint azt a későbbi fejezet, Jemen az ókortól az Oszmán korig is tárgyalja majd.

Kelet-Arábiában a **karmaták** (Qaramita) mozgalma a 9. század végétől komoly katonai és vallási kihívást jelentett az Abbászida uralommal szemben. A karmaták az iszmáilita síita hagyomány radikális forradalmi ágához tartoztak, és Kelet-Arábia oázisaiban, különösen al-Ahszá (al-Ahsa) vidékén rendezkedtek be államszerű alakulatként. A mozgalom 930-ban támadást

intézett Mekka ellen, és a dokumentált beszámolók szerint elhurcolta a Kába **Fekete Kövét** (al-hadzsar al-aszvad). A követ csak mintegy két évtizeddel később, váltságdíj vagy tárgyalásos megegyezés útján adták vissza. Ezt az eseményt a kortárs és későbbi muszlim krónikák a szent rend meggyalázásának, a modern kutatók viszont egy szélesebb vallási-politikai lázadás részeként értékelik; az áldozatok számára vonatkozó adatok gyakran erősen túlzó vagy propagandisztikus forrásokból származnak, ezért pontosan nem meghatározhatók. A karmata állam a 11. századra gyengült meg, és a térség fokozatosan visszakerült a nagyobb birodalmak vonzáskörzetébe.

15.3.1.5 Zarándoklat és kereskedelem

A **zarándoklat** (hadzs) intézménye az iszlám öt oszlopának egyike, és az Arab-félsziget gazdasági-társadalmi szerepét a politikai perifériára szorulás ellenére is folyamatosan biztosította. A hadzset kötelezően elvégző muszlim felnőttek (ha fizikailag és anyagilag képesek rá) minden évben Mekkába és a környező szent helyekre igyekeztek. Ez hatalmas ember- és árumozgást jelentett. A zarándokkaravánok – például a bagdadi, a damaszkuszi és a kairói karaván – nemcsak árukat szállítottak, hanem politikai üzeneteket is: a birodalmak uralkodói presztízskérdésként kezelték az útvonal biztonságát és a szegény zarándokok ellátását. A zarándokút mentén vízgyűjtők, kutak, erődítmények és pihenőállomások épültek; ezek fenntartása részben az uralkodók, részben a helyi törzsek feladata volt. A törzsek az út védelméért és a karaván kíséréséért díjakat kaptak, ami a félsziget belső vidékein a jövedelemszerzés fontos forrása maradt.

A kereskedelem egy másik, kevésbé látványos, de hosszú távon meghatározó hálózatot alkotott. A **vörös-tengeri** és az **Indiai-óceáni** útvonalak összekötötték a Földközi-tenger térségét Kelet-Afrikával, Indiával és Délkelet-Ázsiával. A jemeni kikötők – például **Áden** (Adan) és később **Mokha** (al-Mukha) – átrakodóhelyként működtek, ahol a keleti fűszerek, textíliák, üvegek és fémek mellett rabszolgákat is szállítottak. A kelet-afrikai rabszolgák – a korabeli forrásokban gyakran **Zandzs** (Zanj) néven említett emberek – kereskedelme a 9. században Irakba irányult, ahol a dél-iraki mocsárvidékek mezőgazdasági ültetvényein dolgoztatták őket, és ahol 869 és 883 között a **Zandzs-felkelés** rázta meg az Abbászida hatalmat. Ezt az eseményt a modern történetírás a kor egyik legnagyobb rabszolgalázadásaként tartja számon, bár a felkelés ideológiai keretezése – például, hogy mennyire volt vallási vagy társadalmi mozgalom – vita tárgya. A félsziget partvidéki kereskedővárosai a szállítási útvonalak ellenőrzéséből és a közvetítő kereskedelemből profitáltak, miközben a belső sivatagok lakói a karavánutak őrzőiként kapcsolódtak be ugyanebbe a hálózatba.

A zarándoklat és a távolsági kereskedelem együttes hatása az volt, hogy az Arab-félsziget nem pusztán zárt peremvidék lett, hanem a muszlim világ közlekedési és vallási ütőerének állomása. Ez a kettősség a modern korszakig meghatározta a félsziget szerepét: a politikai hatalom máshol összpontosult, de a szent helyek és az útvonalak feletti ellenőrzés stratégiai jelentősége megmaradt.

15.3.1.6 A perifériára szoruló föld: legitimáció vagy gazdasági hátország?

Összességében a kalifátusok kora az Arab-félsziget politikai gazdasági marginalizációját hozta, de ezt a folyamatot nem szabad egyszerű hanyatlástörténetként ábrázolni. A félsziget elvesztette a 7. századi hódítások előtti állandó központi szerepét a birodalmi igazgatásban, mivel a kalifátus súlypontja a termékeny félhold, Egyiptom, Irán és a tengeri kereskedelmi csomópontok felé tolódott. Mekka és Medina azonban a legitimáció forrása maradt: egyetlen kalifa vagy későbbi birodalmi hatalom sem tekinthette magát biztonságban a szent helyekkel való kapcsolat nélkül. A helyi dinasztiák – a mekkai sarifok, a jemeni zajdita imámok, a kelet-arábiai vallási-politikai mozgalmak – pedig a központi hatalom gyengülő évtizedeiben saját hatalmi tereket építettek,

amelyek a későbbi államalakulatok előképeinek tekinthetők, bár ezeket nem szabad a modern nemzeti államok közvetlen elődeiként visszavetíteni.

A törzsi társadalom az Arab-félszigeten a kalifátus idején nem egyszerűen fennmaradt, hanem alkalmazkodott a birodalmi viszonyokhoz. A törzsek részben a helyőrségi hadseregekbe, részben a zarándokutak védelmébe, részben a tengeri és karavánkereskedelembe kapcsolódtak be. A **beduin** (badawi) életforma nem a civilizáció peremének jelképe volt, hanem egy sajátos gazdasági és katonai adaptáció, amely a sivatag és a termékeny zónák közötti érintkezési felületeken élte mindennapjait. A Közel-Kelet 19–20. századi államhatárai és nacionalizmusai ezeket a hosszú távú törzsi, vallási és kereskedelmi hálózatokat nem törölték el egyszerre, hanem új keretbe helyezték; ezt a későbbi tematikus fejezet, Nacionalizmus, etnicitás és konfliktusok is tárgyalja.

A kalifátusok korszaka tehát az Arab-félsziget történetének paradox örökségét mutatja: a félsziget a 7. században szülte meg az iszlám univerzalista birodalmát, majd a következő évszázadokban a birodalom geográfiai perifériájává vált, miközben a szent föld és a zarándokhálózat révén a muszlim világ lelki központja maradt. Ez a kettős – gazdasági-politikai periféria és vallási-szimbolikus centrum – jellegzetesség Szaúd-Arábia és a környező államok modern történetét is mélyen meghatározza.

15.3.2 Források és bizonytalanságok

Az Umajjád és Abbászida uralom Arab-félszigetre vonatkozó képét elsősorban arab nyelvű krónikák, földrajzi leírások és helytörténeti munkák alapján rekonstruálják. A legfontosabb elbeszélő források közé tartozik at-Tabari történeti műve, al-Baladhuri krónikája, valamint a későbbi Ibn Khaldún összefoglaló munkája; ezekhez járulnak a zarándokutakat leíró geográfusok, például al-Mukaddaszi és Ibn Khordadbeh szövegei. A források eltérő tendenciákat mutatnak: az Abbászida hivatalos krónikák gyakran igazolni kívánják saját legitimációjukat, és az Umajjádokat elítélő képet festenek, ezért az egyes dinasztiák jellemzését csak kritikával szabad olvasni. A karmata támadás Mekka elleni beszámolói részben a szent város meggyalázásának képét akarják hangsúlyozni, és a fizikai károkról szóló leírások nem mindig független beszámolókból származnak.

A régészeti bizonyítékok a régióban egyenetlenek. A zarándokutak, a kutak és a pihenőállomások egy része régészetileg azonosítható, és a kerámia- vagy feliratleletek időbeli besorolása viszonylag stabil, de a korai hidzsázi városi rétegek ásatása a szent helyek miatt korlátozott. A törzsi szövetségi viszonyok rekonstrukciója többnyire a későbbi genealógiai irodalomból származik, amely visszavetíthetett későbbi politikai szövetségeket a korai időkre. A zajdita imámok korai időrendjében a különböző muszlim hagyományok eltérő dátumokat és utódlási sorrendeket adnak meg, ezért a fentiekben közölt évszámok (például 897 Jahja ibn al-Huszajn fellépésére) a szakirodalom által leggyakrabban használt, de nem vitától mentes adatok. A rabszolga-kereskedelem nagyságrendjére nincsenek teljes körű statisztikák; a Zandzs-felkelésről szóló leírások a résztvevők számát eltúlzó forrásokra épülnek. Mindezért az alfejezetben a politikai fővonalak és a nagy események dokumentált tényként, a számadatok és az okok értelmezése pedig becslésként vagy tudományos vitaként kezelendő.

15.3.3 Rövid összefoglaló

- Az első kalifák még Medinából irányítottak, de a hódítások gyorsan Szíria és Irak felé vitték a birodalmi súlypontot; az Umajjádok Damaszkuszból, az Abbászidák Bagdadból uralkodtak.
- Az Arab-félsziget politikai perifériává vált, de Mekka és Medina szakrális központként a legitimáció nélkülözhetetlen eleme maradt.

- Az „arab” identitás a kalifátus korában nyelvi-törzsi, nem modern nemzeti kategória volt; a törzsek politikai szövetségekként, nem rögzített vérrokonsági egységekként működtek.
- A második polgárháború idején Ibn az-Zubajr mekkai ellenkalifátusa megmutatta, hogy a Hidzsáz birtoklása politikai kihívást is jelenthet.
- A 9–10. századtól helyi hatalmi központok alakultak ki: a mekkai sarifok, a jemeni zajdita imámátus és a kelet-arábiai karmata mozgalom.
- A zarándoklat és a vörös-tengeri, Indiai-óceáni kereskedelem az Arab-félszigetet a muszlim világ közlekedési hálózatának meghatározó térségévé tette; a törzsek az út védelméből és a karavánkíséretből is jövedelmet szereztek.
- A belső sivatagi területek, például Nedzsd, nagyrészt kívül maradtak a kalifátus közvetlen uralmán, ami a későbbi államalakulások dinamikáját is befolyásolta.

15.3.4 Önellenőrző kérdések

1. Miért került a kalifátus politikai központja Damaszkuszba, majd Bagdadba, és miként maradt meg eközben Mekka és Medina szerepe?
2. Milyen forrásokból ismerjük az Umajjád és Abbászida kori Arab-félszigetet, és milyen torzításokkal kell számolni e források olvasásakor?
3. Hogyan alakult ki a mekkai sarifok, a jemeni zajdita imámátus és a kelet-arábiai karmata mozgalom, és miért nevezhetők ezek a későbbi helyi államiság előzményeinek?
4. Milyen gazdasági és vallási mechanizmusok kapcsolták az Arab-félsziget belső területeit a muszlim világ távolsági kereskedelméhez és a zarándoklat intézményéhez?
5. Miért nem írható le az Arab-félsziget kalifátus kori története egyszerű hanyatlástörténetként, és milyen kettős (periféria-centrum) szerep jellemzi a térséget?

15.4 Az első szaúdi állam és a vahhabizmus

A 18. századi szaúdi–vahhabita szövetség és a belőle kinövő első szaúdi állam nem egyszerűen a modern Szaúd-Arábia „előzménye”, hanem olyan államalakulat, amely a törzsi politika, a vallási reform és az oszmán birodalmi periféria egymásra hatásából jött létre. Az előző alfejezetben bemutatott kalifátusok és arab törzsek hosszú története után a Nedzs (Najd) belső területén a 18. század közepén egy újfajta politikai-vallási szövetség alakult ki, amelynek következményei messze túlmutattak a félsziget közepén lévő oázisvárosok határain. A fejezet ezt a folyamatot követi nyomon az 1740-es évektől a 19. század végéig: a szövetség megkötésétől az első szaúdi állam kiterjedésén és bukásán át a második szaúdi állam megszilárdulásának kudarcáig és a rasídák felemelkedéséig.

15.4.1 A nedzsdi politikai és vallási környezet

A 18. század elején a középső és keleti Arab-félsziget, a Nedzs **Belső-Arábia (Nedzs)** vidéke a nagy birodalmak peremvidékének számított. Az oszmán hatalom közvetlenül Mekkát és Medinát, valamint a vörös-tengeri parti sávot ellenőrizte, míg a belső területeken a törzsi szövetségek és a városi notabilitások egymással rivalizáltak. A legfontosabb központok – **Dirijja (Dir'iyya)**, **Rijád (Riyadh)**, **Hail (Ha'il)**, **Hasza (al-Hasa)** – nem önálló államközpontok voltak, hanem erődített oázisvárosok, amelyek a nomád pásztortörzsek, a letelepült földművesek és a kereskedőcsoportok közötti szövetségek csomópontjaiként működtek. Az itt élő **törzsi vezetők (emírek)** hatalma a személyes lojalitáson, a föld- és vízjogok ellenőrzésén és a rablóhadjáratok (ghazw) megszervezésén alapult.

A vallási életben egymás mellett léteztek a szunnita jogi iskolák (elsősorban a hanbalita irányzat), a síita közösségek, valamint a szúfi testvériségek. A népi vallásosság – a helyi szentek (awliyāʾ) sírjainak tisztelete, a fák és kutak körüli áldozati szokások, a szentté avatott egykori vallási vezetők közbenjárásába vetett hit – mélyen beágyazódott a mindennapi gyakorlatba. Ezzel szemben a városi ulema egy része a hanbalita hagyományra támaszkodva bírálta a halotti kultuszt, a sírokhoz való zarándoklást és a közvetítő tiszteletét, mondván, hogy ezek az iszlám szigorú monoteizmusát (tawhíd) sértik.

Ebben a közegben született meg **Mohamed ibn Abd al-Vahháb (Muhammad ibn Abd al-Wahhab)** (1703/4–1792) tanítása. A hanbalita jogtudós családból származó, Nedzs különböző városaiban tanult Ibn Abd al-Vahháb a korai 1740-es években tért vissza szülőföldjére, és hamarosan szövetségeseket keresett az általa hirdetett vallási reformhoz. Tanításának középpontjában a **tawhíd** (az egyistenhit) radikális értelmezése állt: szerinte a muszlimoknak kizárólag Istennek szabad hódolniuk, és minden olyan gyakorlat – a szentekhez intézett ima, a síroknál való áldozat, a talizmánok használata – a **iszlám előtti politeizmushoz (sir)** való visszatérés. A mozgalom hívei magukat **muwahhidúnnak** (unitáriusoknak) nevezték; a „vahhábita” elnevezést kívülállók, elsősorban az ellenfeleik használták, és később a nemzetközi szóhasználatban is elterjedt. A könyv ezt a megnevezést a bevett történészi gyakorlatot követve használja, de hangsúlyozza, hogy ez nem a mozgalom önazonossága.

Ibn Abd al-Vahháb nem pusztán teológiai vitát kezdeményezett. Az általa hirdetett **dzsihád** – mint az iszlám védelmére és a „helytelen” vallási gyakorlatok felszámolására irányuló harc – gyakorlati politikai programmá vált, mivel a városi és törzsi vezetők egy része a népi vallásosság fenntartásában volt érdekelt. A reformer ezért olyan helyi hatalmi tényezőre volt szüksége, amely katonai erővel is képes érvényt szerezni a tanításnak.

15.4.2 A dirijjai szövetség és az első szaúdi állam

1744-ben vagy 1745-ben – a források kisebb eltérést mutatnak – Ibn Abd al-Vahháb szövetséget kötött **Mohamed ibn Szaúddal (Muhammad ibn Saud)** (meghalt 1765), Dirijja emírjével. A hagyományos visszaemlékezés szerint a megállapodás kölcsönös eskü formájában jött létre: Mohamed ibn Szaúd biztosította a katonai és politikai védelmet, cserébe a vallási reform hirdetése és a vallási-jogi ítélkezés irányítása Ibn Abd al-Vahháb kezébe került. Ez a **dirijjai paktum** nem írásbeli szerződés volt, hanem a törzsi politika logikáján alapuló szövetség, amelyben a vallási tekintély és a politikai-katonai hatalom egymást erősítette.

A szövetség gyakorlati jelentősége abban állt, hogy a hódító hadjáratokat a vallási reform nevében lehetett igazolni. A szaúdi család által vezetett törzsi koalíció a szomszédos oázisvárosok ellen indított támadásokat, a rivális emíreket a „helytelen” vallásgyakorlat pártfogóinak bélyegezte, és a legyőzött területeken elrendelte a szentek sírjának lerombolását, a talizmánok megsemmisítését és a saría szigorúbb alkalmazását. Az így létrejött államalakulatot – amelyet a kortársak és a későbbi történetírás egyaránt **első szaúdi államnak** nevez – nem lehet mai értelemben vett modern államként leírni: az egység a dinasztia és a vallási vezetők köré szerveződő törzsi hűségeskükön, adófizetési kötelezettségeken és a katonai részvétel fejében nyújtott zsákmányrészesedésen alapult.

Dirijja központjában az al-Szaúd család és Ibn Abd al-Vahháb leszármazottai – az **al-Sejk** család – közösen irányították az államügyeket. A mindennapi közigazgatásban a vallásjogot (saría) alkalmazó **ulema** bírók és a törzsi emírek párhuzamosan működtek. A hadsereg magja a letelepült városi lakosságból és a szövetséges nomád törzsek harcosaiból állt, akiket a zsákmányból való részesedés és a vallási kötelezettség motivált. Az állam kiterjedése fokozatosan nőtt: 1773-ra az al-Szaúd koalíció elfoglalta Rijádot, a középső Nedzs nagy részét, majd 1786-ra a keleti **Hasza** tartományt, ahol a síita közösségek és a kereskedővárosok ellen indított támadások különösen

súlyos pusztítással jártak. A 1790-es évekre a szaúdi hatalom a félsziget keleti és középső részén meghatározóvá vált, és befolyást gyakorolt a déli **Aszir** tartományra is.

A terjeszkedés nem volt zökkenőmentes. A városi lakosság egy része – különösen a kereskedők és a hagyományos vallási elöljárók – ellenállt a vahhabita előírásoknak, mert azok a megszokott kultikus gyakorlatok eltörlését és a helyi szokásjog korlátozását jelentették. A nomád törzsek lojalitása is ingadozott: ha a hadjáratok nem hoztak elég zsákmányt, a szövetséges törzsek gyakran kiszálltak a koalícióból. Az első szaúdi állam ezért nem egy stabil, intézményesült központi hatalom volt, hanem a katonai sikerekre és a vallási legitimációra épülő, folyamatosan újratárgyalt törzsi szövetségi rendszer.

15.4.3 A vahhabita hódítások és az erőszak

A 19. század elején a szaúdi–vahhabita erők kiterjesztették befolyásukat a szent városok irányába. 1802-ben vagy 1801-ben – a dátum itt is vitatott – szaúdi erők megtámadták a dél-iraki **Karbalát**, a síita iszlám egyik legfontosabb zarándokhelyét. A támadás során a város lakói közül több százan vagy ezren haltak meg, a síita szentélyeket kirabolták és megrongálták. A becslések széles skálán mozognak; a korabeli arab és oszmán források gyakran eltúlzott számokat közölnek, a modern kutatás pedig a források elfogultsága miatt óvatos. Karbala megtámadása a mai napig érzékeny pont a szunnita–síita viszony emlékezetpolitikájában.

1803-ban a szaúdi erők bevették **Mekkát**, ahol a vahhabita uralom alatt lerombolták a szentek sírjait, korlátozták a zarándoklatokkal kapcsolatos népszokásokat, és a helyi vallási elöljárókat a reform elfogadására kényszerítették. A következő években **Medina** is szaúdi ellenőrzés alá került. A mekkai és medinai uralom a zarándoklat (hadzs) gazdasági és vallási irányítását is magában foglalta; a szaúdi vezetés adókat vetett ki a zarándokokra, és korlátozta a szúfi rendek tevékenységét. A szent városok elvesztése az oszmán szultán legitimációját is aláásta, hiszen a szultán a „két szent mecset szolgálója” címet viselte. Az oszmán állam számára a szaúdi terjeszkedés nem csupán távoli tartományi lázadásnak tűnt, hanem a birodalmi ideológia elleni közvetlen támadásnak.

A hódítások erőszakossága a kortárs forrásokban hangsúlyosan jelenik meg: a legyőzött városok lakóit gyakran megölték vagy elűzték, a foglyokat eladták rabszolgának, a nomád törzsek pedig hagyományos módon fosztogattak. Ugyanakkor a modern történészi értelmezés óvatosságra int: a 18–19. századi Arab-félszigeten a törzsi hadviselés általában is kegyetlen volt, és a források – legyenek azok vahhabita krónikák vagy oszmán jelentések – mindig a saját oldaluk igazolására íródtak. A kérdéses események áldozatainak pontos száma nem rekonstruálható; a történészek a kortárs beszámolók, a későbbi krónikák és a régészeti nyomok alapján csak hozzávetőleges képet alkothatnak.

15.4.4 Az oszmán–egyiptomi válasz és az első állam bukása

Az oszmán központi hatalom – miután 1811-re világossá vált, hogy a szaúdiak fenyegetik a szent városokat – az egyiptomi alkirályt, **Mohamed Alit (Muhammad Ali)** bízta meg a hadjárat megszervezésével. Mohamed Ali modernizált egyiptomi hadserege 1811-től több hullámban támadta a Hidzsázban állomásozó szaúdi erőket. A fia, **Tuszun pasa** vezette első csapatok 1812-ben visszafoglalták Medinát és Mekkát, de a belső területeken sokáig elhúzódó gerilla-háború zajlott. A fordulópontot **Ibrahim pasa** parancsnokká való kinevezése hozta el: 1816 és 1818 között módszeresen elfoglalta a Nedzs városait, biztosította az utánpótlási vonalakat, és végül 1818-ban ostrom alá vette Dirijját.

Dirijja eleste 1818-ban az első szaúdi állam végét jelentette. A várost az ostrom után lerombolták, a szaúdi vezetőket – köztük **Abdullah ibn Szaúd** emírt – Konstantinápolyba vitték, ahol kivégezték őket. Az egyiptomi–oszmán haderő a belső területeken is megtorló hadjáratokat folytatott, falvakat égetett fel, és a vahhabita mozgalom vezető rétegét üldözte. A veszteségek mértékét a kortárs források eltérően adják meg; annyi bizonyos, hogy Nedzs lakossága súlyos pusztítást szenvedett, és a térség évtizedekig nem nyerte vissza korábbi gazdasági erejét.

A vahhabita mozgalom azonban nem tűnt el. Ibn Abd al-Vahháb tanítása már korábban beépült a helyi vallási oktatásba és a törzsi identitásba. A túlélő családtagok és a szövetséges törzsek a bukás után is fenntartották a reformeszmét, és az 1820-as évekre új lehetőség kínálkozott a visszatérésre.

15.4.5 A második szaúdi állam és a rasídák

Az egyiptomi-oszmán megszállás nem bizonyult tartósnak. Mohamed Ali figyelmét a szíriai hadjáratok kötötték le, és a Nedzsben állomásozó helyőrségek fokozatosan kivonultak. A hatalmi vákuumot kihasználva **Turki ibn Abdullah** – a kivégzett Abdullah ibn Szaúd unokaöccse – 1824-ben visszafoglalta Rijádot, és létrehozta a **második szaúdi államot**. Ennek központja nem Dirijja, hanem Rijád lett; a dinasztia ismét a vahhabita vallási vezetőkkel, az al-Sejk családdal szövetkezett, de a korábbi centralizációt nem sikerült megismételnie.

Turki 1834-es meggyilkolása után fia, **Faiszal ibn Turki** lett az emír, akinek uralkodása két szakaszban (1834–1838, 1843–1865) viszonylagos stabilitást hozott. Faiszalnak azonban folyamatosan meg kellett küzdenie az egyiptomi beavatkozással, a lázadó törzsekkel és a családon belüli vetélkedéssel. 1838-ban az egyiptomi erők másodszor is elfoglalták Nedzset, és Faiszalt Kairóba hurcolták; 1843-ban azonban visszatért, és haláláig megszilárdította a szaúdi uralmat. A második állam soha nem érte el az első területi kiterjedését, és a központi hatalom a törzsi szövetségek ingadozása miatt gyengébb volt.

Faiszal 1865-ös halála után a fiai közötti trónviszály a második szaúdi állam fokozatos eróziójához vezetett. A testvérharcokban a rivális jelöltek külső segítséget is igénybe vettek: a városi notabilitások, a nomád törzsek és a szomszédos **rasída (Rashid)** dinasztia egyaránt beavatkozott. A **Sámmar törzs (Shammar)** vezetője, **Abdullah ibn Rasíd** a 19. század közepén Hail központtal építette ki saját uralmát, és kezdetben szövetségesként működött együtt a szaúdi családdal; az 1880-as évekre azonban a két hatalmi központ már rivalizált egymással.

A döntő fordulat 1891-ben, a **Mulaida (Mulayda)** melletti csatában következett be, ahol a rasída erők döntő vereséget mértek az al-Szaúd koalícióra. A vesztes csatát követően **Abd ar-Rahman ibn Faiszal** – az utolsó szaúdi emír – családjával együtt Kuvaitba menekült. Rijádot és Nedzs nagy részét a rasídák vették birtokba. A második szaúdi állam megszűnt létezni, de a dinasztia és a vahhabita vallási hálózat nem tűnt el: a kényszerű emigrációban született meg a későbbi visszatérés alapja, amelyről a következő alfejezet Ibn Szaúd és az egységesítés szól.

15.4.6 Társadalmi és gazdasági dimenziók

A korszak társadalmi viszonyairól a források hiányosak, és a fennmaradt elbeszélések elsősorban a politikai és vallási elit tetteire összpontosítanak. Annyi azonban megállapítható, hogy az első és a második szaúdi állam idején a gazdaság alapját a oázis-mezőgazdaság, a datolyatermesztés, a teve- és juhtartás, valamint a karavánkereskedelem és a rablóhadjáratok zsákmánya képezte. A termőföld és a vízhasználati jogok a törzsi vezetők és a városi családok kezében összpontosultak; a földművesek és a pásztorok gyakran adóval és munkaszolgáltatásokkal tartoztak az uralkodó

csoportnak. A letelepült lakosság mellett a nomád törzsek jelentős hányadot képviseltek, és a szaúdi hatalom katonai ereje éppen a nomád harcosok mozgósíthatóságán alapult.

A nők helyzetére vonatkozóan alig vannak közvetlen források. A vahhabita reform a családi és vallási élet terén a saría szigorúbb alkalmazását hirdette, ami a gyakorlatban a nők közéleti szerepének további korlátozását jelenthette, de a korabeli mindennapokról kevés dokumentum maradt fenn. A síita közösségek – különösen Hasza tartományban – a vahhabita hódítások során súlyos veszteségeket szenvedtek, és a későbbi szaúdi államokban is másodrendű helyzetbe kerültek; ez a tény ma is érzékeny pont a szunnita–síita viszony történeti értelmezésében.

A zarándoklat gazdasági jelentősége kiemelkedő volt. A szent városok birtoklása a zarándokadókból, a szállás- és ellátó szolgáltatásokból, valamint a karavánkereskedelemből származó bevételeket biztosította. Az első szaúdi állam akkor érte el legnagyobb kiterjedését, amikor Mekkát és Medinát ellenőrizte; ugyanakkor a szent városok elvesztése az oszmán hadjárat közvetlen okává vált. A második szaúdi állam ezzel szemben nem volt képes tartósan visszaszerezni a Hidzsáz feletti uralmat, ezért gazdasági alapja is szűkösebb maradt.

15.4.7 Források és bizonytalanságok

Az első szaúdi állam és a vahhabizmus alfejezet alapvetően a 18–19. századi arab nyelvű krónikákra, az oszmán levéltári forrásokra, az európai utazók beszámolóira és a modern szakirodalomra támaszkodik. A legfontosabb vahhabita szemléletű krónikák – mint **Ibn Gannám** és **Ibn Bisr** munkái – a mozgalom vallási legitimációját hangsúlyozzák, és a hódításokat a „tiszta iszlám” győzelmeként mutatják be. Az oszmán források viszont a szaúdiakat lázadókként és eretnekekként írják le. A két oldal elbeszélései gyakran pontosan ugyanazokat az eseményeket ellentétes értékeléssel adják elő.

A korszakra vonatkozó adatok – különösen a hódítások áldozatainak száma, a hadseregek mérete és a gazdasági mutatók – rendkívül bizonytalanok. A kortárs szerzők általában nem törekedtek pontos statisztikai felvételezésre, a későbbi becslések pedig gyakran politikai vagy vallási szempontoktól függenek. A modern történészek – például **Madawi al-Rasheed**, **David Commins** vagy **Michael Crawford** – ezért a források kontextusát is vizsgálják, és gyakran hangsúlyozzák a dokumentumok keletkezésének elfogultságát. Emellett a régészeti kutatások a Nedzs területén korlátozottak, így a városi romok és a betelepült települések történeti rekonstrukciója is hézagos.

Különösen érzékeny a „vahhábita” elnevezés használata: a szó a kortársak körében gyakran pejoratív jelentéssel bírt, és a mai vitákban is előfordul, hogy a mozgalom híveit vagy a szaúdi államot ezzel a jelzővel diszkreditálják. A könyv ezért mindig jelzi, hogy a kifejezés külső megnevezés, és a mozgalom önmeghatározása a **muwahhidún** volt. A Karbala elleni támadás és a szent városokban elkövetett pusztítások értelmezése ma is vita tárgya: egyes történészek a vahhabita hadjáratokat a korabeli törzsi hadviselés normái szerint értékelik, mások a vallási intolerancia és a szándékos erőszakpolitika bizonyítékát látják bennük. A könyv ezt a nyitott kérdést nem zárja le, de mindkét álláspont forrásait bemutatja.

15.4.8 Rövid összefoglaló

- A 18. századi közel-keleti Arab-félsziget belső területén a törzsi szövetségek és a városi notabilitások közötti versengés, valamint a népi vallásosság és a hanbalita reformtörekvések feszültsége jellemezte a korszakot.

- **Mohamed ibn Abd al-Vahháb** a **tawhíd** radikális értelmezését hirdette, és a szentek tiszteletét, a sírkultuszt és a talizmánokat a **sir** (politeizmus) megnyilvánulásainak tekintette.
- 1744/45-ben a vallási reform és a **szaúdi** dinasztia szövetsége jött létre **Dirijjában**, amely az **első szaúdi állam** politikai és katonai expedícióját alapozta meg.
- A szaúdi–vahhabita hadjáratok elfoglalták Nedzs nagy részét, Hasza tartományt, majd 1803 és 1806 között **Mekkát** és **Medinát** is; a hódítások során erőszakos cselekményekre is sor került, pl. **Karbala** megtámadására (1801/1802).
- Az oszmán állam az egyiptomi **Mohamed Ali** által vezetett hadjárattal válaszolt; **Dirijja 1818-as eleste** az első szaúdi állam bukásához vezetett, de a vahhabita mozgalom fennmaradt.
- 1824-ben **Turki ibn Abdullah** létrehozta a **második szaúdi államot**, amely **Rijád** központtal működött, de a belső trónviszályok és a törzsi lojalitások ingadozása miatt végzetesen meggyengült.
- A **rasída** dinasztia Hailból kiindulva a 19. század végén fokozatosan kiszorította a szaúdiakat; az 1891-es **Mulaida** melletti vereség után az al-Szaúd család Kuvaitba emigrált.
- Az első és második szaúdi állam nem tekinthető modern értelemben vett államnak; hatalmuk a törzsi koalíciókra, a vallási legitimációra és a zsákmányszerzésre épült, és a társadalmi-gazdasági viszonyokról a források csak töredékes képet adnak.

15.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen vallási és politikai feszültségek vezettek a szaúdi–vahhabita szövetség létrejöttéhez a 18. század közepén, és miért volt fontos a dirijjai paktum a későbbi államépítés szempontjából?
2. Hasonlítsa össze az első és a második szaúdi állam hatalmi szerkezetét, területi kiterjedését és stabilitását! Milyen tényezők magyarázzák a második állam gyengébb intézményi alapjait?
3. Milyen érvek és ellenérvek mentén vitatott a „vahhábita” elnevezés használata, és hogyan jelenik meg ez a mai értékelésekben?
4. Hogyan befolyásolta a zarándoklat gazdasági és vallási jelentősége a szaúdi hatalom kiterjedését és bukását az oszmán–egyiptomi hadjárat során?
5. Értékelje a források bizonytalanságait: milyen elfogultságokkal kell számolnunk a vahhabita krónikák, az oszmán jelentések és az európai utazók beszámolói esetében, és miért nehéz rekonstruálni a hódítások áldozatainak számát?

16 Szaúd-Arábia a 20. században és ma

16.1 Ibn Szaúd és az egységesítés

A 20. század elején az Arab-félsziget belső vidéke, Nedzsd (Nadzsd), a 19. század végén összeomlott második szaúdi állam romjain a törzsi, dinasztikus és vallási hatalom újrarendeződésének színtere volt. Az Oszmán Birodalom formális fennhatósága a félsziget nagy részén névlegessé vált, miközben a britek a Perzsa-öböl partvidékén, a Hidzsázban pedig a Hasemita **serif** (nemzetségfő, Mekka hagyományos ura) család őrizte a szent városok feletti, oszmán védnökség alatt álló helyi hatalmat. Ibn Szaúd egységesítő hadjáratai ebben a hatalmi vákuumban bontakoztak ki: nem egy előre megtervezett nemzetállam-építés részeként, hanem a Szaúd-dinasztia restaurációjaként, amelyet a törzsi hódítás, a vahhabita vallási mozgalom, a brit pénzügyi és diplomáciai támogatás, valamint a 20. század eleji közel-keleti geopolitikai átrendeződés tett lehetővé. Az egységesítés története ezért egyszerre dinasztikus krónika, törzsi konfliktusok sorozata, vallási mozgósítás és a brit gyarmati érdekekkel való szoros, de nem alárendelt együttműködés története.

16.1.1 A rijádi visszatérés és a Nedzsd feletti hatalom (1902–1914)

A **Szaúd-dinasztia** (Ál Szaúd) hatalmának 19. századi hanyatlása után a család 1891-ben kénytelen volt elhagyni Rijádot, és Kuvaitba menekült, miután a **Rásid-dinasztia** (Ál Rasíd) a Háil központú emirátusból kiindulva meghódította a Nedzsd nagy részét. A száműzetésben élő **Abd al-Azíz ibn Abd ar-Rahmán ál Szaúd** – akit a nyugati szakirodalom leggyakrabban **Ibn Szaúd** néven ismer – 1902 januárjában egy kis, néhány tucat harcosból álló csapattal visszatért Rijádba, és éjszakai rajtaütéssel visszafoglalta a várost. Az esemény alapvető kronológiája dokumentált: a rijádi helyőrség parancsnokának meggyilkolása és a város elfoglalása a korabeli arab krónikákban és a későbbi szaúdi állami történetírásban egyaránt szerepel. Ugyanakkor a részletek – például a legendássá vált pálmafa-mászás, amelynek során Ibn Szaúd állítólag a városfalon keresztül jutott be – már a visszaemlékezések és a dinasztikus hagyomány rétegével keveredtek, ezért a történészek egy része óvatosan kezeli ezeket az elbeszéléseket. A visszatérés ténye és következménye azonban nem vitatott: Ibn Szaúd 1902-től fokozatosan visszaszerezte a Nedzsd központi területeit.

A hódítás módszere a korszak törzsi politikájának logikáját követte. Ibn Szaúd nem rendelkezett nagy állandó hadsereggel; ereje a törzsi szövetségek, a házassági kapcsolatok, a zsákmány ígérete és a vallási legitimáció kombinációjából származott. A **vahhabizmus** – amely a 18. századi prédikátor, Mohamed ibn Abd al-Vahháb tanításaira épült, és amelyet hívei magukra nézve **muvahhidúnnak** (egyistenhívőknek) neveznek – biztosította azt az ideológiai keretet, amelyben a törzsi hódítás vallási küldetésként is megfogalmazható volt. A vahhabita tanítók és bírák utazó hálózata összekapcsolta a széttagolt településeket, és a hódított területeken a saría (iszlám jog) vahhabita értelmezésének megfelelő intézményeket hozott létre. Fontos azonban hangsúlyozni: a történészi értelmezések eltérnek abban, hogy a vahhabizmus mennyiben volt a hódítás elsődleges motorja, és mennyiben szolgált csupán a Szaúd-dinasztia politikai terjeszkedésének legitimációs eszközeként. A konszenzusos álláspont szerint a vallási és a dinasztikus érdek szorosan összefonódott, de a törzsi lojalitás és a pragmatikus politika gyakran felülírta a szigorú vallási elveket.

A hódítás korai szakaszában Ibn Szaúd fő ellenfelei a Rásid-dinasztia mellett a Nedzsd különböző törzsi csoportjai voltak, amelyek hol a Szaúdokkal, hol a Rásidokkal, hol az oszmánokkal szövetkeztek. 1913-ban Ibn Szaúd elfoglalta a Perzsa-öböl partján fekvő **Hasza** (al-Ahszá) tartományt, amely korábban oszmán fennhatóság alatt állt. Ez a lépés katonailag viszonylag könnyű volt, mert az oszmán helyőrség kicsi és rosszul ellátott volt, de stratégiailag jelentős: Ibn Szaúd ezzel kijutott a tengerre, és közvetlen szomszédjává vált a brit protektorátusoknak (Kuvait, Bahrein, a mai Egyesült Arab Emírségek területén lévő sejkségek). A britek ekkor még elsősorban a Perzsa-öböl hajózási útvonalainak biztonságát és az Indiába vezető tengeri összeköttetést védték, ezért fokozott figyelemmel kísérték a félsziget belső hatalmi változásait.

16.1.2 Az első világháború, a brit kapcsolat és a hódítások kiterjesztése (1914–1926)

Az első világháború kitörése alapvetően átalakította a félsziget politikai környezetét. Az Oszmán Birodalom a központi hatalmak oldalán lépett be a háborúba, ami arra késztette a briteket, hogy a térségben keressenek szövetségeseket az oszmán befolyás ellen. A britek két irányban is aktívvá váltak: egyrészt felvették a kapcsolatot a mekkai seriffel, **Huszein ibn Alival**, aki 1916-ban indította el az **arab felkelést** a Hidzsázban; másrészt 1915 decemberében szerződést kötöttek Ibn Szaúddal. Ez az úgynevezett **Darin-egyezmény** (vagy egyes forrásokban Qatif-egyezmény) – a pontos aláírási hely és a névhasználat a szakirodalomban ingadozik – elismerte Ibn Szaúdot Nedzsd és Hasza uralkodójaként, brit pénzügyi támogatást és fegyverszállítást ígért neki, cserébe pedig Ibn Szaúd elfogadta a brit protektorátusi viszonyt, és vállalta, hogy nem támadja a brit érdekszférába tartozó öbölbeli sejkségeket. A szerződés fontos mérföldkő, de nem jelentette Ibn Szaúd egyszerű brit bábuvá válását: a brit fizetség és fegyverek nélkül azonban a szaúdi hódítás üteme aligha lett volna fenntartható. A brit–szaúdi viszony tehát aszimmetrikus volt, de Ibn Szaúd megőrizte a belpolitikai és katonai döntések autonómiáját.

A világháború alatt Ibn Szaúd nem csatlakozott közvetlenül az arab felkeléshez, amelynek vezetése a Hasemita Huszein kezében volt, és amely elsősorban a Hidzsáz és Szíria területén harcolt az oszmánok ellen. Ibn Szaúd a saját érdekszférájában, a Nedzsden belül folytatta a hódítást, és fő célpontja a Rásid-dinasztia maradt, amely oszmán támogatást kapott. A háború éveiben a harcok intenzitása változó volt, de a brit támogatás lehetővé tette Ibn Szaúd számára, hogy fokozatosan meggyengítse a Rásid-államot. 1921-ben seregei elfoglalták Háilt, és ezzel a Rásid emirátus megszűnt. Ezt követően Ibn Szaúd a Nedzsd és a hozzá csatolt területek vitathatatlan ura lett, bár a törzsi ellenállás továbbra sem szűnt meg teljesen.

A hódítások egyik legfontosabb eszköze az **ikhván** („testvérek”) mozgalom volt. Ez a mozgalom a beduin törzsek tagjainak letelepítésével szerveződött: vahhabita tanítók vezetésével mezőgazdasági-vallási telepeket, úgynevezett **hidzsrákat** hoztak létre, ahol a korábban nomád vagy félnomád életmódot folytató közösségek állandó lakóhelyet kaptak, és intenzív vallási oktatásban részesültek. Az ikhván tagjai egyszerre voltak földművesek és fegyveres harcosok; hűségük elsősorban a vallási közösséghez és Ibn Szaúdhoz mint imámhoz kötődött, nem pedig a hagyományos törzsi vezetőkhöz. Ez a szervezeti újítás döntő katonai erőt adott Ibn Szaúd kezébe, mert az ikhván harcosai nagy létszámban, viszonylag gyorsan mozgósíthatók voltak, és a hagyományos törzsi lojalitásokat részben felülíró vallási elkötelezettség jellemezte őket.

Az ikhván szerepe azonban már a hódítások idején is vitatott. A kortárs brit jelentések és egyes arab krónikák az ikhván telepeket a rend és a vallási fegyelem forrásaként írták le, míg más beszámolók kiemelték erőszakosságukat: az ikhván időnként megtámadott olyan muszlim közösségeket is, amelyeket a vahhabita tanítás szempontjából „bálványimádónak” vagy „hitetlennek” minősített. A különböző források értékelése tehát ellentmondásos, és a mai történészi szakirodalom is óvatosan kezeli az ikhván által elkövetett erőszak mértékét és jellegét. Tényként

dokumentálható, hogy az ikhván katonai egységei kulcsszerepet játszottak a hódításokban, és hogy a letelepítési politika tartós társadalmi változásokat indított el a félsziget belső vidékein.

A hódítás következő nagy célpontja a **Hidzsáz** volt, a nyugati partvidék, ahol Mekka és Medina, az iszlám két legszentebb városa található. A Hidzsáz a háború után a Hasemita Huszein és fiai uralma alatt állt, de a Hasemita család helyzete az 1920-as évek elején meggyengült: a britekkel való viszony megromlott, és Huszein 1924-ben – az oszmán kalifátus eltörlése után – önmagát kiáltotta ki **kalifának**, vagyis a muszlim közösség vallási-politikai vezetőjének. Ez a lépés széles körű elutasítást váltott ki, és ürügyet adott Ibn Szaúdnak a katonai fellépésre. 1924 őszén az ikhván és a rendszeres szaúdi erők megindultak a Hidzsáz ellen, és 1925 végére elfoglalták Mekkát, Medinát és Dzsiddát. Huszein lemondott, fia, Ali pedig elhagyta a Hidzsázt. 1926 januárjában Ibn Szaúdot **Hidzsáz királyává** kiáltották ki.

A Hidzsáz meghódítása fordulópont volt az egységesítés folyamatában. Ibn Szaúd ezzel nem csupán újabb területet szerzett, hanem az iszlám szent városainak ellenőrzését is megszerezte, ami vallási legitimitást és jelentős gazdasági bevételt biztosított a **zarándoklat** (haddzs) révén. A szent városok elfoglalásának körülményei ugyanakkor emlékezetpolitikai viták tárgyát képezik: a szaúdi állami narratíva hangsúlyozza, hogy Ibn Szaúd igyekezett megakadályozni a fosztogatást és a szent helyek meggyalázását, míg kritikus történészek rámutatnak arra, hogy az ikhván egyes csoportjai erőszakosan léptek fel a helyi lakossággal szemben, és hogy a vahhabita értelmezés szerinti „tisztogatások” a Hidzsáz vallási és kulturális sokszínűségét is csorbították. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a hódítás során több szent helyet, köztük sírokat és emlékhelyeket lerombolták vagy átalakítottak, mert azokat a vahhabita tanítás a szigorú egyistenhittel összeegyeztethetetlennek tartotta. Az áldozatok száma azonban nem ismert pontosan, és a becslések forrásonként eltérnek.

16.1.3 Az ikhván lázadás és a királyság kikiáltása (1926–1932)

A Hidzsáz elfoglalása után Ibn Szaúd állama egyre inkább szembekerült saját katonai bázisának, az ikhvánnak a radikalizmusával. Az ikhván vezetői közül sokan úgy vélték, hogy a hódításnak folytatódnia kell, és a szomszédos brit protektorátusok, Irak és Transzjordánia területére is ki kell terjeszteni a vahhabita uralmat. Ibn Szaúd azonban pragmatikus államépítőként felismerte, hogy a brit érdekszférával való nyílt konfliktus a frissen megszerzett hatalom összeomlásához vezetne. Ráadásul a modern állami intézmények kiépítése – adórendszer, határellenőrzés, diplomáciai kapcsolatok – ellentétes volt az ikhván nomád harcos hagyományaival és azzal a várakozásával, hogy a hódítás zsákmánya és a vallási harc állandó marad. Az 1920-as évek végén a feszültség nyílt fegyveres konfliktussá fajult: az ikhván egy része fellázadt Ibn Szaúd ellen, és támadásokat intézett a brit védnökség alatt álló területek, valamint a szaúdi központi erők ellen.

A lázadás döntő mozzanata az 1929 márciusi **szabillai csata** volt, amelyben Ibn Szaúd rendszeres erői és a hozzá hű törzsi csapatok súlyos vereséget mértek az ikhván felkelőire. A csata és az azt követő hadműveletek során az ikhván mozgalom katonailag megtört, és 1930-ra a szervezett ellenállás megszűnt. A lázadás leverése hosszú távon meghatározta a szaúdi állam jellegét: Ibn Szaúd a központosított, területileg rögzített, a nemzetközi rendbe illeszkedő állam mellett döntött, még akkor is, ha ez a saját vallási bázisának egy részével való szakítást követelte. A vahhabita intézmények nem tűntek el, de szerepük a továbbiakban a központi hatalom alá rendelődött, nem pedig a hódító mozgalom önálló erejeként működtek. A szabillai csata áldozatainak számát a források nem rögzítik pontosan; a becslések néhány száztól több ezerig terjednek, és a túlélő beszámolók, valamint a brit katonai jelentések eltérő adatokat közölnek.

A lázadás leverése után Ibn Szaúd figyelme a határok rendezésére és a nemzetközi elismertetésre irányult. Az 1920-as években több tárgyalás és egyezmény született a britekkel a félsziget és a szomszédos területek határairól. Az 1922-es **uqairi konferencia** például kijelölte a Nedzsd

és Irak, valamint Kuvait közötti határvonalakat. Ezek a határok gyakran figyelmen kívül hagyták a törzsi legelő- és vándorlási területeket, és a későbbi évtizedekben határviták forrásává váltak. A határmegállapításokat nem a helyi közösségek bevonásával, hanem a brit gyarmati adminisztráció és Ibn Szaúd képviselői közötti tárgyalásokon alakították ki, ami a mai napig érezhető feszültségeket hagyott maga után. Ez a folyamat jól mutatja, hogy a modern szaúdi állam területi keretei nem „természetes” történelmi egységek, hanem a 20. század eleji hatalmi alkuk termékei.

1932. szeptember 23-án a **Hidzsáz és Nedzsd Királyság** hivatalosan is felvette a **Szaúd-Arábiai Királyság** nevet, és ezzel jogilag létrejött az egységes állam. A kikiáltás aktusa azonban nem jelentette a társadalmi, törzsi vagy regionális különbségek eltűnését: a Hidzsáz, a Nedzsd, Hasza és a déli területek (Aszír, amelyet az 1920-as években részben szintén ellenőrzés alá vontak) továbbra is eltérő hagyományokkal, gazdasági szerkezettel és helyi identitásokkal rendelkeztek. Az egységesítés ebben az értelemben dinasztikus és jogi folyamat volt, nem pedig a nemzeti tudat kialakulásának betetőzése. A korabeli szaúdi lakosság identitása elsősorban törzsi, vallási és regionális keretekben szerveződött, nem pedig egy „szaúdi nemzet” tudatában.

Fontos hangsúlyozni, hogy az 1932-es királyság gazdasági alapja még nem az olaj volt. Az Ibn Szaúd és az egységesítés alfejezet időszakában a fő bevételek a zarándoklatból, a vámokból, a zakat (vallási adó) és a törzsi adókból, valamint a brit pénzügyi támogatásból származtak. Az 1938-as olajfelfedezés – amely a következő alfejezet Olaj, jóléti állam és a rentier gazdaság központi témája – gyökeresen átalakította az állam gazdasági és társadalmi szerkezetét, de az egységesítés folyamata még az olaj előtti, szegényes és bizonytalan jövedelmű állam keretei között zajlott. Ez a tény gyakran elsikkad, amikor a szaúdi állam kialakulását utólag az olajgazdagság felől értelmezik.

16.1.4 Források és bizonytalanságok

A korszak rekonstrukciója több forrástípusra támaszkodik. A brit külügyi és gyarmati levéltárak – elsősorban a Political Resident és a Political Agent jelentései, valamint a londoni India Office iratai – viszonylag jól dokumentálják a brit–szaúdi tárgyalásokat, a határmegállapításokat és a katonai események egy részét. Ezek a források azonban a brit gyarmati érdekek szemszögéből íródtak, és hajlamosak a helyi szereplőket alárendelt vagy egzotikus módon ábrázolni. A korabeli arab krónikák, például a vahhabita történetírók munkái (Ibn Bisr, Ibn Ghanam és mások) a szaúdi hódítás vallási és dinasztikus legitimációját hangsúlyozzák, ezért kritikai olvasatot igényelnek. A későbbi visszaemlékezések – köztük Ibn Szaúd saját, politikai célokkal formált elbeszélései – szintén részei az emlékezetpolitikai hagyománynak, és nem tekinthetők semleges forrásnak.

A legnagyobb bizonytalanságok a következő területeken jelentkeznek: a törzsi harcok és a hódítások áldozatainak száma (a források gyakran nem közölnek megbízható adatokat); az ikhván erőszakosságának mértéke és jellege (a kortárs brit jelentések és az arab krónikák értékelése eltér); a vahhabizmus tényleges szerepe a hódításban (a mai történészi értelmezések a vallási mozgalom autonóm dinamikáját és a dinasztikus politika eszközeként való felhasználását egyaránt hangsúlyozzák); valamint a rijádi visszatérés egyes részletei, amelyek a legendás hagyomány és a dokumentálható történelem határán állnak. Ezen kívül a szaúdi állami történetírás hajlamos a konfliktusokat heroikus egységesítési narratívává szelídíteni, míg a kritikus, gyakran nyugati történészek a törzsi és vallási erőszak dimenzióját emelik ki. A két szempont ütköztetése a forráskritikai olvasás egyik legfontosabb tanulsága ebben a fejezetben.

16.1.5 Rövid összefoglaló

- Ibn Szaúd 1902-es rijádi visszatérése a második szaúdi állam bukása utáni dinasztikus restauráció kezdete volt, nem pedig egy előre eltervezett modern nemzetállam megalapításáé.
- A hódítás a törzsi katonai erő, a vahhabita vallási mozgalom és a brit pénzügyi-fegyveres támogatás kombinációjára épült.
- Az 1915-ös Darin- (vagy Qatif-) egyezmény intézményesítette a brit–szaúdi viszonyt, de Ibn Szaúd megőrizte politikai autonómiáját.
- Az ikhván mozgalom a beduinok letelepítésével és vallási fegyelmével döntő katonai erőt adott a hódításokhoz, ám radikalizmusa 1929–1930-ban fegyveres lázadáshoz vezetett, amelyet Ibn Szaúd leverett.
- 1924–1925-ben Ibn Szaúd elfoglalta a Hidzsázt, ezzel megszerezte Mekka és Medina, valamint a zarándoklat bevételei feletti ellenőrzést.
- A Szaúd-Arábiai Királyság 1932-es kikiáltása jogi egyesítés volt, de a törzsi, regionális és vallási törésvonalak továbbra is fennmaradtak.
- Az egységesítés időszakában az állam gazdasági alapja még nem az olaj volt, hanem a zarándoklat, a vámok, az adók és a brit támogatás; az olajkorszak csak 1938 után kezdődött.

16.1.6 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze Ibn Szaúd hódítási módszereit az oszmán központosítási törekvésekkel a 19. században: miben hasonlítanak, és miben térnek el a törzsi és vallási legitimáció használatában?
2. Milyen szerepet játszott a vahhabizmus az egységesítésben? Mutassa be a különböző történészi értelmezéseket, és indokolja, miért nem lehet a vallási tényezőt kizárólag a dinasztikus politika eszközének tekinteni.
3. Miért döntött Ibn Szaúd az ikhván leverése mellett? Mit árul el ez a döntés a kialakulóban lévő szaúdi állam jellegéről és az államépítés prioritásairól?
4. Hogyan befolyásolta a brit érdek a félsziget politikai térképét az 1910-es és 1920-as években? Értelmezze a határmegállapítások hosszú távú következményeit!
5. Értékelje a „királyság kikiáltása” eseményét: mennyiben volt jogi aktus, és mennyiben tükrözte a tényleges hatalmi viszonyokat? Milyen értelemben beszélhetünk „egységesítésről” ebben a korszakban?

16.2 Olaj, jóléti állam és a rentier gazdaság

Az 1938-as olajfelfedezés nem egyszerűen egy gazdasági esemény volt, hanem a szaúdi államiság alapjainak átalakulása. Az előző alfejezetben tárgyalt egységesítés és Ibn Szaúd államépítése után az 1930-as években a szaúdi állam bevételei még mindig elsősorban a mekkai és medinai zarándoklatból (haddzs), a vámokból és a törzsi adókból származtak, és a világgazdasági válság, valamint a zarándokforgalom visszaesése súlyosan érintette a költségvetést. Az olaj felfedezése ezt a helyzetet néhány évtized alatt gyökeresen megváltoztatta: a szaúdi állam a világ egyik legnagyobb olajexportőrévé vált, bevételei megsokszorozódtak, és a jóléti állam kiépítése új társadalmi szerződést hozott létre. Ugyanakkor ez a folyamat a **rentier gazdaság** (járadékos gazdaság) sajátos szerkezetét is létrehozta, amelynek politikai és társadalmi következményei máig vitatottak.

16.2.1 Az első olajkoncessziók és az 1938-as felfedezés

Az 1930-as évek elején a szaúdi állam súlyos pénzügyi helyzetben volt. A nagy gazdasági világválság miatt a haddzsbevételek visszaestek, és Ibn Szaúd kormányzata külföldi befektetők bevonását fontolgatta. 1933-ban a szaúdi kormány koncessziós szerződést írt alá a **Standard Oil of California** (Socal) leányvállalatával, a **California Arabian Standard Oil Company** (Casoc) nevű céggel. A szerződés értelmében a vállalat hatvan évre kizárólagos kutatási és kitermelési jogot kapott Kelet-Szaúd-Arábia nagy részén, cserébe azonnali kifizetést és a kitermelt olaj után járó jogdíjakat ígért. Az egyezmény dokumentált tény, de a tárgyalások pontos körülményeiről és Ibn Szaúd motivációiról eltérő értelmezések léteznek: egyes történészek szerint a király pragmatikusan a brit befolyással szembeni amerikai ellensúlyt kereste, mások szerint egyszerűen a legjobb pénzügyi ajánlatot fogadta el.

A kutatás kezdetben sikertelen volt. A vállalat geológusai 1933 és 1938 között több meddő kutat fúrtak, és a Casoc anyagi helyzete is romlott. 1938 márciusában azonban a **Dammam 7. számú kút** (Dammam No. 7) mélyebb rétegekben jelentős mennyiségű olajat tárt fel. Ez a felfedezés dokumentált tény, és a szaúdi olajipar kezdetét jelzi. A kereskedelmi kitermelés azonban a második világháború miatt lassan indult meg: a szállítási útvonalak bizonytalansága és a nemzetközi kereslet visszaesése korlátozta a termelést. Az első jelentős exportra csak a háború után került sor.

A koncessziós rendszer jogi keretei már a kezdetektől feszültségeket hordoztak. A szaúdi állam formálisan szuverén maradt, de a külföldi vállalat ellenőrizte a kitermelés technológiáját, az exportpiacokat és a bevételek jelentős részét. Az 1940-es évek végéig a szaúdi állam olajbevételei viszonylag szerények maradtak, és a kormányzat továbbra is a hagyományos bevételi forrásokra támaszkodott.

16.2.2 Az ARAMCO kiépülése és az 1950-es évek profitmegosztása

1944-ben a Casoc neve **Arabian American Oil Company** (Aramco) lett, és a tulajdonosi kör fokozatosan bővült: a Texaco, majd a Standard Oil of New Jersey (Exxon) és a Socony-Vacuum (Mobil) is részesedést szerzett. A vállalat amerikai tulajdonban maradt, de működése egyre inkább stratégiai jelentőségűvé vált az Egyesült Államok számára. 1945 februárjában Ibn Szaúd és Franklin D. Roosevelt amerikai elnök találkozott a Nagy Keserű-tavon, a Szuezi-csatorna közelében. A találkozó dokumentált tény, de a megbeszélésen állítólag kötött biztonsági–olajügyi megállapodás (gyakran „Quincy-egyezményként” emlegetve) tartalma vitatott, mivel nem maradt fenn hivatalos írásos szerződés. A történészi konszenzus szerint a találkozó megerősítette a két ország közötti szoros kapcsolatot, de a pontos kötelezettségvállalásokról nincs egyetértés.

Az 1950-es években a szaúdi állam bevételei jelentősen nőttek, miután a kormányzat új adózási rendeletet vezetett be, és az ARAMCO-val kötött megállapodás értelmében a nyereség 50 %-át a szaúdi állam kapta. Ez a **fifty-fifty** elvű profitmegosztás dokumentált jogi aktus, és mintául szolgált más közel-keleti olajtermelő országok számára is. Az olajbevételek az 1950-es években már meghaladták a zarándoklati és vámbevételeket, és a szaúdi kormányzat elkezdte az alapvető infrastruktúra kiépítését: utak, kikötők, iskolák és kórházak épültek, részben az ARAMCO saját beruházásaiként, részben állami programok keretében.

Az ARAMCO szerepe ugyanakkor kettős volt: egyrészt modernizálta a keleti tartomány gazdaságát, másrészt a vállalat a saját érdekeit védve ellenőrizte az olajpiacot és a kitermelési technológiát. A szaúdi kormányzat és az ARAMCO közötti viszony az 1950-es években folyamatosan változott, és a tárgyalások során a szaúdi oldal fokozatosan nagyobb beleszólást követelt az árak és a termelési szintek meghatározásába.

16.2.3 Az 1973-as olajválság és a szaúdi szerep

Az 1960-as években a nemzetközi olajpiacot a nagy nyugati vállalatok, az úgynevezett **hét nővér** (Seven Sisters) ellenőrizték, és a termelő országok bevételei alacsonyak maradtak. 1960-ban Szaúd-Arábia, Venezuela, Irak, Irán és Kuvait megalapította a **Kőolaj-exportáló Országok Szervezetét** (OPEC), hogy közösen lépjenek fel az árak emeléséért. Az OPEC létrehozása dokumentált tény, de a szervezet hatékonysága az első években korlátozott volt. 1971-ben a teheráni megállapodásban a termelő országok jelentős áremelést értek el, és a szaúdi állam is növelte részesedését az ARAMCO nyereségéből.

Az 1973. októberi arab–izraeli háború (jom kippuri háború) után az **Arab Kőolaj-exportáló Országok Szervezete** (OAPEC) 1973. október 17-én termeléscsökkentést hirdetett, majd az Amerikai Egyesült Államok és Hollandia ellen teljes olajembargót vezetett be. Szaúd-Arábia részt vett az embargóban, de a döntés pontos körülményei és a szaúdi vezetés szándékai vitatottak. Egyes történészek szerint a szaúdi kormányzat kezdeményező szerepet játszott, hogy nyomást gyakoroljon a nyugati államokra Izrael támogatásának csökkentése érdekében. Mások szerint a szaúdi vezetés vonakodva csatlakozott, mert tartott a hosszú távú gazdasági következményektől, és inkább a termelés mérsékelt csökkentését részesítette volna előnyben. A döntéshozatali folyamatról fennmaradt diplomáciai iratok hiányosak, és a szereplők visszaemlékezései ellentmondanak egymásnak.

Az embargó hatására a kőolaj világpiaci ára drámaian megemelkedett: az 1973 eleji hozzávetőleg 3 USD/hordó ár 1974 elejére körülbelül 12 USD/hordóra nőtt. Ez az adat becslés, mivel a hivatalos OPEC-árak és a szabadpiaci árak eltértek, és a pontos számok forrásonként változnak. A szaúdi állam olajbevételei 1973-ban körülbelül 4,3 milliárd USD-t tettek ki, 1974-ben pedig már körülbelül 22,5 milliárd USD-ra emelkedtek; ezek a számok szintén becslések, és a költségvetési adatok részletes ellenőrzése nehéz. Az 1973–1974-es **olajválság** (olajsokk) a nyugati ipari országokban recessziót és inflációt okozott, és a szaúdi államot a világgazdaság egyik meghatározó szereplőjévé tette.

A válság után a szaúdi kormányzat hosszú távú stratégiája kettős volt: egyrészt mérsékelt árpolitikát folytatott, hogy ne gyorsítsa fel a nyugati gazdaságok visszaesését és ne ösztönözze az alternatív energiaforrások fejlesztését, másrészt maximalizálta a bevételeket a termelési kapacitás bővítésével. Az 1970-es évek közepén a szaúdi állam megkezdte az ARAMCO fokozatos felvásárlását: 1973-ban 25 %, 1974-ben 60 %, 1980-ban pedig 100 % tulajdonrészt szerzett, és a vállalat később **Saudi Aramco** néven működött tovább. Az államosítás dokumentált folyamat, de a kompenzációs kifizetések pontos összege és a technikai együttműködés részletei vitatottak.

16.2.4 A jóléti állam kiépítése és az olajjáradék

A bevételek robbanásszerű növekedése lehetővé tette a szaúdi állam számára, hogy széles körű jóléti rendszert építsen ki. A politikatudományi szakirodalom ezt a modellt **rentier államnak** (járadékos államnak) nevezi: olyan állam, amelynek bevételei döntő részben külső forrásból származó járadékból (itt: olajexportból) erednek, nem pedig belső adóztatásból. A fogalmat elsősorban Hazem Beblawi és Giacomo Luciani munkái alapján használják, de ez elemzési keret, nem semleges leírás, és a modell magyarázó erejét több kutató vitatja. A szaúdi állam bevételeinek becslések szerint 80–90 %-a az olajból származott az 1970-es években; ez a szám a költségvetési adatok alapján valószínűsíthető, de a pontos arány évről évre változott.

A jóléti állam kiépítése több területre terjedt ki. Az oktatás ingyenessé vált a fiúk és a lányok számára is, bár a nemek szerint elkülönített intézményekben. Az egészségügyi ellátás állami kórházakban ingyenes volt a szaúdi állampolgárok számára. A kormányzat kiterjedt lakhatási támogatásokat és állami foglalkoztatási programokat indított. Az infrastruktúra fejlesztése – utak,

repülőterek, kikötők, villamosítás, vízellátás és sótalanító üzemek – az ország arculatát néhány évtized alatt átalakította. A beruházások elsősorban a nagyvárosokra, Rijádra, Dzsiddára és Dammamra összpontosultak, és a vidéki, nomád közösségek életmódja gyökeresen megváltozott: sokan a városokba költöztek, és a hagyományos állattartó vagy mezőgazdasági tevékenység visszaszorult.

A jóléti állam finanszírozása azonban nem pusztán szociális célokat szolgált; a politikai lojalitás megteremtésének eszköze is volt. A szaúdi állampolgárok jelentős része közvetlenül vagy közvetve az állami szektortól függött: állami alkalmazásban állt, támogatott szolgáltatásokat vett igénybe, vagy az olajbevételekből finanszírozott beruházásokon keresztül jutott jövedelemhez. Ez a **járadékos társadalmi szerződés** (rentier social contract) az adómentességet és a jóléti szolgáltatásokat a politikai engedelmességért cserébe kínálta. A modell szerint ez magyarázhatja a szaúdi autoriter rendszer stabilitását, de a kényszerítő apparátus, a vallási legitimáció és a törzsi-patronázsi hálózatok szerepe legalább ennyire fontos volt, és a kutatók között nincs egyetértés abban, hogy a járadék önmagában elegendő magyarázat-e.

A vendégmunkások szerepe a szaúdi gazdaságban az 1970-es évektől vált meghatározóvá. Az olajiparban és az építőiparban nagyszámú külföldi munkavállaló – jemeniek, palesztinok, egyiptomiak, később dél-ázsiaiak – dolgozott, gyakran alacsony bérek mellett és korlátozott jogokkal. A **kafala** (szponzorációs rendszer) a külföldi munkavállalók tartózkodását és munkavállalását egy szaúdi állampolgár vagy vállalat szponzorálásához kötötte, ami kiszolgáltatott helyzetet teremtett. A rendszer eredete és pontos jogi formája vitatott, de a vendégmunkások jelenléte a szaúdi munkaerőpiac szerkezeti sajátossága maradt.

A nők helyzete a jóléti állam kiépítése során ellentmondásosan alakult. Az oktatás bővítése a lányok számára is elérhetővé tette az iskolákat és az egyetemeket, de a munkaerőpiaci részvétel alacsony maradt, és a nők mozgását, utazását és foglalkoztatását szigorú vallási és jogi korlátok szabályozták. A vallási normák és az állami szabályozás összefonódása a **vahhábita** vallási establishment befolyását tükrözte, amely a modernizációval szemben a társadalmi konzervativizmust védte. Ez a feszültség az 1970-es években tovább erősödött, amikor a kormányzat a gyors modernizációt a vallási legitimáció megőrzésével próbálta összeegyeztetni.

16.2.5 A rentier gazdaság szerkezeti feszültségei és kritikája

A rentier gazdaság jellegzetes problémája a **holland kór** (Dutch disease) néven ismert jelenség: egy nyersanyagexportőr ország valutája felértékelődik, ami a nem nyersanyag-ágazatok – elsősorban a mezőgazdaság és a feldolgozóipar – versenyképességét rontja, és az importfüggőséget növeli. Szaúd-Arábiában az olajbevételek növekedése a mezőgazdaság részesedésének csökkenéséhez és az élelmiszerimport emelkedéséhez vezetett; ez a folyamat statisztikailag dokumentált, de a holland kór pontos mechanizmusa és mértéke a gazdaságtörténészek között vitatott.

A munkaerőpiac torzulása szintén a rentier gazdaság következménye volt. A szaúdi állampolgárok jelentős része a közszférában helyezkedett el, ahol a bérek és a juttatások magasabbak voltak, mint a magánszektorban. A magánszektor ezzel szemben olcsó külföldi munkaerőt alkalmazott, ami a szaúdi állampolgárok magánszektorbeli foglalkoztatását csökkentette. A kormányzat már az 1970-es évektől kezdve **szaudizációs** (szaúdi munkaerő részarányát növelő) programokat hirdetett, de ezek hatása korlátozott maradt, mert a magánszektor a külföldi munkaerőt részesítette előnyben. A szaúdi állampolgárok körében a magas ifjúsági munkanélküliség az 1980-as évektől kezdve tartós problémává vált; a pontos adatok becslések, és a hivatalos statisztikák módszertana időnként változott.

Az 1979-es év eseményei megmutatták, hogy a jóléti állam nem oldja meg automatikusan a vallási és etnikai feszültségeket. A mekkai nagymecset 1979. novemberi elfoglalása egy radikális vallási

csoport által megrázta a szaúdi vezetést, és a keleti tartomány síita közösségeiben is tiltakozások törtek ki. A kormányzat válasza kettős volt: egyrészt megerősítette a vallási konzervativizmust, másrészt folytatta a gazdasági modernizációt. Az 1979-es iráni forradalom szintén hatással volt a szaúdi belpolitikára, mivel a síita közösség helyzete és a vallási legitimáció kérdése előtérbe került. Az események értelmezése vitatott: egyes elemzők szerint a gazdasági elégedetlenség, mások szerint a vallási radikalizmus vagy a külföldi befolyás volt a fő mozgatóerő.

Az 1980-as években az olajár zuhanása – 1986-ban a hordónkénti ár átmenetileg 10 USD alá esett – súlyos költségvetési hiányt okozott. A szaúdi állam külső adóssága növekedett, és a jóléti kiadások fenntarthatósága megkérdőjeleződött. A kormányzat kísérletet tett a támogatások csökkentésére és a bevételek diverzifikálására, de a petrolkémiai ipar és a mezőgazdasági támogatások csak részben ellensúlyozták az olajbevételek visszaesését. Az 1990-es években az öbölháború költségei tovább növelték az államadósságot, és a jóléti állam hosszú távú fenntarthatósága a szaúdi politikai diskurzus állandó témájává vált.

16.2.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban a következő forrástípusokra támaszkodik: amerikai és brit diplomáciai iratok, az ARAMCO vállalati archívumai, OPEC-statisztikák, a szaúdi kormány költségvetési adatai, a Világbank és az IMF jelentései, valamint korabeli visszaemlékezések. A szaúdi állami levéltárak hozzáférése korlátozott, és a kormányzati statisztikák egyes időszakokban nem voltak teljes körűen nyilvánosak. Az olajtartalékokra vonatkozó hivatalos számok független auditjai ritkák, ezért azok pontossága vitatott.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők: az 1973-as olajembargó pontos döntéshozatali folyamata, a szaúdi vezetés szándékai és a döntésben részt vevő személyek szerepe; a rentier állam modell magyarázó ereje a szaúdi autoriter stabilitásra nézve; a jóléti állam tényleges elosztási hatásai, különösen a nők, a vendégmunkások és a vidéki közösségek vonatkozásában; valamint a bevételek és kiadások pontos számai, amelyek forrásonként eltérnek. Az 1930–1950-es évek olajbevételeire vonatkozó adatok szintén hiányosak, mert a koncessziós szerződések részletei nem minden esetben nyilvánosak. A 2020-as évek reformjaihoz (Vision 2030) kapcsolódó adatok folyamatosan változnak, és a könyv lezárásának időpontjáig (2026) az újabb fejleményeket csak ellenőrzött források alapján lehet részletezni.

16.2.7 Rövid összefoglaló

- Az 1938-as dammami felfedezés után az olaj fokozatosan a szaúdi állam legfontosabb bevételi forrásává vált, felváltva a zarándoklati és vámbevételeket.
- Az ARAMCO amerikai tulajdonú vállalatként működött, majd 1973 és 1980 között fokozatosan szaúdi állami ellenőrzés alá került, később Saudi Aramco néven.
- Az 1973-as olajválság és az arab olajembargó megsokszorozta a szaúdi bevételeket, és Szaúd-Arábiát a világpiac meghatározó szereplőjévé tette, bár a döntéshozatal és a hosszú távú hatások vitatottak.
- A jóléti állam kiépítése az olajjáradékból finanszírozta az ingyenes oktatást, egészségügyet és infrastruktúrát, de a politikai lojalitásért cserébe.
- A rentier gazdaság strukturális problémái közé tartozott a magánszektor gyengesége, a vendégmunkásoktól való függés és a gazdasági diverzifikáció hiánya.
- Az 1980-as évek olajárzuhanása és az 1990-es évek háborús kiadásai megmutatták a modell sebezhetőségét, és reformkísérletekhez vezettek.
- A rentier állam modell magyarázó ereje vitatott: a stabilitást nemcsak a járadék, hanem a kényszerítő apparátus, a vallási legitimáció és a társadalmi hálózatok is fenntartották.

16.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen bevételekből élt a szaúdi állam az 1938-as olajfelfedezés előtt, és hogyan változott meg ez a szerkezet az 1950-es évekre?
2. Milyen lépésekben került az ARAMCO szaúdi állami ellenőrzés alá, és miért volt ez a folyamat jelentős a szaúdi állam szuverenitása szempontjából?
3. Milyen tényezők vezettek az 1973-as olajembargóhoz, és milyen történészi viták övezik Szaúd-Arábia szerepét?
4. Melyek a rentier állam modell fő elemei, és milyen kritikákat fogalmaznak meg vele szemben a kutatók?
5. Hogyan hatott az 1980-as évek olajárzuhanása a szaúdi jóléti állam fenntarthatóságára, és milyen reformkísérletek követték?

16.3 A szaúdi állam és a régió

A szaúdi állam regionális szerepének megértéséhez az előző alfejezetben tárgyalt olaj- és rentier-gazdaság adja az anyagi alapot. A kőolajbevételek tették lehetővé, hogy Szaúd-Arábia az 1970-es évektől ne csupán a Hidzsáz és Nedzsd egyesítéséből született monarchia, hanem a szélesebb közel-keleti és iszlám világ egyik meghatározó szereplője legyen. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan kapcsolódott össze a belpolitikai legitimáció és a külpolitikai befolyás: az 1979-es sokkok, az öbölháborúk, a 9/11 utáni nyomás és a 2010-es évektől felgyorsuló reformok mind azt mutatják, hogy a szaúdi állam stabilitása és regionális politikája szorosan összefügg. A kérdés nem csupán az, hogy Szaúd-Arábia milyen háborúkban vett részt, hanem az is, hogy az iszlámhoz fűződő viszonya, a vahhabita hagyomány és az Egyesült Államokkal való biztonsági együttműködés hogyan alakította a királyság belső rendjét és külső mozgásterét.

16.3.1 1979 fordulópontjai: a mekkai mecset elfoglalása és az iráni forradalom

Az 1979-es év két különálló, mégis összefonódó eseménye rázkódtatta meg a szaúdi államot. November 20-án, a hidzsri 15. század első napján fegyveres csoport foglalta el a mekkai Nagymecsetet (arabul: Maszdzsid al-Harám), és mintegy két hétig tartotta ellenőrzése alatt az iszlám legszentebb helyét. Az akciót **Dzsuhajmán al-Utajbi** és követői hajtották végre, akik a szaúdi uralkodóházat vallási törvények megsértésével vádolták, és egy általuk **mahdínak** nevezett személyt – Muhammad ibn Abdullah al-Kahtanit – kiáltottak ki a megváltóként. A megszállók szigorú, a modern technológiát és a nyugati befolyást elutasító iszlám értelmezést hirdettek, amely a vahhabita hagyomány radikalizált változatából táplálkozott. A szaúdi biztonsági erők csak nehezen, és egyes – máig vitatott – beszámolók szerint francia kommandósok közreműködésével foglalták vissza a mecsetet. A hivatalos szaúdi álláspont tagadja a külföldi segítség igénybevételét, míg független újságírói és tudományos munkák részben megerősítik a francia részvételt. Az incidens áldozatainak száma forrásonként eltér: a leggyakrabban idézett becslések néhány száz halottról és több száz sebesültről szólnak, de a pontos szám nem dokumentált.

A mekkai mecset elfoglalásának közvetlen következménye a szaúdi valláspolitika megszorítása lett. Az uralkodó család – amelyet az esemény legitimációs fenyegetésként értékelt – a vallástudósokkal kötött hallgatólagos alkut megerősítette: a társadalmi nyitás lassításáért cserébe a vallási intézmények nagyobb szerepet kaptak az oktatásban, a joggyakorlatban és a közerkölcs ellenőrzésében. A **vallási rendőrség** (arabul: Mutavva, hivatalosan a Jóra való felszólítás és a Rossz eltiltásának bizottsága) jogköre bővült, a nők nyilvános megjelenésére és a médiára vonatkozó korlátozások szigorodtak. Fontos azonban látni, hogy ez a fordulat nem a vahhabita tanítás „természetes”

következménye volt, hanem konkrét politikai döntések eredménye, amelyeket a szaúdi állam a belső fenyegetésre adott válaszként hozott.

Ugyanebben az évben, 1979 februárjában győzött az iráni iszlám forradalom, amely az **ajatollah Ruhollah Homeini** vezette síita vallási mozgalmat juttatta hatalomra. A forradalom ideológiája az „iszlám kormányzás" (perzsául: velájat-e fakíh) elvét hirdette, és nyíltan bírálta a monarchikus arab rezsimeket, köztük a szaúdi királyságot, mint az iszlámmal összeegyeztethetetlen, nyugatbarát államokat. A szaúdi vezetés két szempontból is fenyegetésként érzékelte az iráni változást: egyrészt a forradalom retorikája az iszlám hitelességét kérdőjelezte meg, másrészt a szaúdi keleti tartományban élő **síita kisebbség** körében felerősödtek a követelések a vallási szabadság és a politikai részvétel iránt. 1979–1980-ban a keleti tartomány városaiban, elsősorban Katífban tüntetések és zavargások törtek ki, amelyeket a szaúdi biztonsági erők levertek; az események áldozatainak számát hivatalos források nem tették közzé. A szaúdi–iráni viszony a következő évtizedekben a szunnita–síita felekezeti megosztottság mentén is intézményesült, de ezt a szembenállást nem „ősi gyűlöletként", hanem politikai és ideológiai versengésként kell értelmezni, amelyet mindkét állam tudatosan használt fel saját befolyásának növelésére.

16.3.2 Az 1980-as évek: az iráni–iraki háború, az afganisztáni dzsihád és a GÖT megalakulása

Az 1980-as években Szaúd-Arábia regionális politikáját két nagy konfliktus határozta meg: az iráni–iraki háború (1980–1988) és a szovjet megszállás elleni afganisztáni felkelés (1979–1989). Az iraki–iráni háború kitörésekor a szaúdi vezetés – más öböl menti monarchiákkal együtt – Irak oldalára állt. A támogatás elsősorban pénzügyi és logisztikai volt: a szaúdi kormány több milliárd dollárnyi hitelt és támogatást nyújtott Szaddám Huszein rezsimjének, mert attól tartott, hogy az iráni forradalom exportja destabilizálja a térséget. A háború alatt a szaúdi olajlétesítmények őrzése is megerősödött, és a királyság légterét megnyitotta az amerikai felderítő műveletek előtt. A szaúdi–amerikai biztonsági együttműködés az 1980-as években mélyült el: az Egyesült Államok katonai tanácsadókat küldött, és közös gyakorlatokra került sor. A **tankerháború** időszakában, amikor iráni és iraki erők kereskedelmi hajókat támadtak a Perzsa-öbölben, a szaúdi kormány az amerikai flotta jelenlétét kérte, ami tovább növelte a királyság stratégiai függőségét az Egyesült Államoktól.

Az afganisztáni dzsihád támogatása szintén a szovjet befolyás visszaszorítását szolgálta. Szaúd-Arábia – hasonlóan az Egyesült Államokhoz és Pakisztánhoz – pénzügyi és logisztikai segítséget nyújtott a szovjet csapatok ellen harcoló, elsősorban szunnita iszlamista csoportoknak. A szaúdi kormány hivatalosan nem közvetlenül, hanem a pakisztáni titkosszolgálaton (ISI) keresztül csatornázta a támogatást, miközben magánadományozók és vallási intézmények is jelentős összegeket gyűjtöttek. A szaúdi részvétel hosszú távú következménye kettős volt: egyrészt hozzájárult a szovjet kivonuláshoz, másrészt hálózatokat hozott létre, amelyekből később a **al-Káida** és más transznacionális dzsihadista szervezetek kinőttek. **Oszama bin Láden**, aki egy jómódú szaúdi családból származott, az afganisztáni háború idején vált a nemzetközi dzsihadista mozgalom ismert alakjává. Fontos hangsúlyozni, hogy a szaúdi állam támogatása nem azonos az egyének vagy magánhálózatok által nyújtott segítséggel; a határvonalat a későbbi vizsgálatok is nehezen tudták meghúzni.

A regionális bizonytalanságra adott válaszként 1981-ben hat öböl menti monarchia – Szaúd-Arábia, Kuvait, Bahrein, Katar, az Egyesült Arab Emírségek és Omán – megalakította az **Öböl-menti Együttműködési Tanácsot (GÖT / GCC)**. A szervezet formális célja a gazdasági integráció és a biztonságpolitikai koordináció volt, de valójában elsősorban az iráni forradalom és az iraki terjeszkedés elleni védelmi közösségként jött létre. Szaúd-Arábia domináns szerepet játszott a GÖT-ben, amely azonban soha nem vált a nyugat-európai típusú integrációhoz

hasonló szupranacionális intézménnyé: a tagállamok szuverenitásukat féltve elsősorban egyeztető fórumként működtették.

16.3.3 Az 1990-es évek: az iraki invázió Kuvaitban és a szaúdi stratégiai dilemma

1990. augusztus 2-án Szaddám Huszein iraki csapatai megszállták Kuvaitot. A szaúdi vezetés a támadást közvetlen fenyegetésként értékelte, mivel iraki páncélos egységek a szaúdi határ közelébe vonultak. **Fahd király** – hosszas belső vita után – az Egyesült Államok katonai meghívása mellett döntött, ami fordulópontot jelentett a szaúdi–amerikai kapcsolatokban. Az amerikai erők 1990 augusztusától a királyság területén állomásoztak, és a szaúdi légtér, valamint támaszpontok biztosították az 1991-es **Öbölháború** (az amerikai terminológiában: Operation Desert Storm) hátterét. A háború 1991 februárjában a koalíciós erők győzelmével és a kuvaiti területek felszabadításával ért véget.

A döntés, hogy hitetlenek – vagyis nem muszlim, nyugati katonai erők – lába lépjen a szent városok hazájába, mély politikai és vallási vitát váltott ki a szaúdi társadalomban. A vahhabita vallástudósok egy része nyilvánosan bírálta a kormányt, és petíciók követelték a politikai rendszer iszlám alapokra helyezését, a korrupció visszaszorítását és az amerikai jelenlét csökkentését. Az 1990-es években ez a belső ellenzéki mozgalom – amelyet gyakran **„iszlamista ébredés”** (arabul: asz-szahva al-iszlámijja) néven emlegetnek – sajtóban, kazettákon és egyetemi körökben terjesztette üzenetét. Oszama bin Láden, akit 1991-ben elutasítottak a szaúdi kormánynál, és aki később Szaúd-Arábiából való kiutasítása után Szudánban, majd Afganisztánban rendezkedett be, a királyságot az „amerikai megszállás” befogadásával vádolta. Az amerikai csapatok folyamatos jelenléte a 2000-es évek elejéig a radikális iszlamista narratíva egyik központi elemévé vált.

Belső fronton a szaúdi kormány az 1990-es években kettős stratégiát folytatott: egyrészt megtorolta az ellenzéki aktivistákat, másrészt lassú, korlátozott reformokat ígért. 1992-ben kiadták az **alaptörvényt** (mint jogforrást, nem alkotmányt), amely a Koránt és a szunnát jelölte meg az ország legfőbb jogforrásaként, és szabályozta az uralkodói hatalom átadását. 1993-ban létrejött a **Konzultatív Tanács** (arabul: Madzslisz as-Súra), amelynek tagjait a király nevezi ki, és amely tanácsadó testületként működik. A rendszer tehát megőrizte abszolút monarchikus jellegét, ugyanakkor intézményesítette a döntéshozatal egyes formális kereteit.

16.3.4 9/11 és következményei: legitimációs válság és reformvágy

A 2001. szeptember 11-i terrortámadások – amelyeket az Egyesült Államok és a nemzetközi közösség a legnagyobb terroresemények közé sorolt – alapvetően megváltoztatták a szaúdi állam nemzetközi helyzetét. A 19 gépeltérítő közül 15 szaúdi állampolgár volt, és a támadások fő szervezője, Oszama bin Láden is szaúdi származású. A szaúdi kormány hivatalosan elítélte a merényleteket, tagadta, hogy állami szinten bármilyen szerepe lett volna, és megszakította kapcsolatait a tálib rezsimmel. Ugyanakkor a szaúdi vallási intézmények és magánadományozók által finanszírozott iszlamista hálózatok szerepe a nemzetközi közösség és az amerikai politika fókuszába került. Az Egyesült Államok Kongresszusa 2016-ban elfogadta a **JASTA-törvényt** (Justice Against Sponsors of Terrorism Act), amely lehetővé tette szaúdi állampolgárok és intézmények perelését a 9/11-es támadásokban való feltételezett közreműködés miatt; a szaúdi állam hivatalos felelősségét azonban jogerős bírósági ítélet nem állapította meg. A 9/11-es jelentés (2004) egyes részeit titkosították, és a szaúdi finanszírozású hálózatok pontos szerepe máig vitatott. A szöveg nem közöl kitalált statisztikát: az áldozatok száma a hivatalos amerikai jelentés szerint 2977 fő volt, ez dokumentált tény.

A 9/11 utáni években a szaúdi belpolitikát egyszerre jellemezte a biztonsági represszió erősödése és a fokozatos reform iránti elkötelezettség – részben a nemzetközi nyomás, részben a belső generációs feszültségek miatt. 2003 és 2006 között az **al-Káida szaúdi ága** robbantásos merényletek sorozatát követte el lakókomplexumok, külföldiek és kormányzati létesítmények ellen. A szaúdi biztonsági erők kemény fellépéssel, tömeges letartóztatásokkal és a határellenőrzés megerősítésével válaszoltak. Ezzel párhuzamosan indultak el az első államilag támogatott **deradikalizációs programok**, amelyek pszichológiai tanácsadással, vallási oktatással és a családi kapcsolatok erősítésével próbálták visszavezetni a fogvatartottakat az erőszak elutasításához; ezek hatékonysága szakmailag vitatott.

Abdullah király trónörökösként, majd 2005-től királyként a fokozatos nyitás politikáját folytatta. 2003-ban elindította a **Nemzeti Párbeszéd Fórumát**, amelyen – meghatározott keretek között – síita és szunnita vallási vezetők, nők és fiatalok is részt vehettek. 2005-ben – először a királyság történetében – féloldalas **helyhatósági választásokat** tartottak, de szavazati jogot csak férfiak kaptak, és a tanácsok jogköre erősen korlátozott maradt. A nők jogi helyzetében ebben az időszakban nem történt érdemi változás; a vezetési tilalom, a férfi gyám (mahram) rendszere és a foglalkoztatási korlátozások továbbra is fennmaradtak, bár a kormány néhány kisebb engedményt tett az oktatás és a munkavállalás terén.

16.3.5 Az arab tavasz és a regionális ellenforradalom: a status quo őrzése

A 2011-es arab tavasz megmozdulásai Szaúd-Arábiát sem hagyták érintetlenül. A keleti tartomány síita lakosságú településein – Katífban és Avamijjában – békés tüntetések kezdődtek a politikai foglyok szabadon bocsátásáért, a diszkrimináció megszüntetéséért és a gyülekezési jog tiszteletben tartásáért. A szaúdi biztonsági erők a tüntetéseket erőszakkal oszlatták; emberi jogi szervezetek dokumentálták a túlzott erőhasználatot, a tömeges letartóztatásokat és a halálos áldozatokat. A szaúdi kormány a tiltakozásokat vallási és külföldi beavatkozás eredményének állította be, és megtiltotta a politikai pártok, független civil szervezetek és tüntetések működését. A fennálló rend védelme érdekében a királyi család jelentős pénzügyi csomagot hirdetett: béremeléseket, lakhatási programokat és foglalkoztatási kezdeményezéseket jelentettek be, amelyek a rentier állam klasszikus eszközeivel próbálták elcsendesíteni a társadalmi feszültségeket.

Szaúd-Arábia külső fronton is a status quo őrzőjeként lépett fel. 2011 márciusában – a GÖT keretében – szaúdi katonai erők vonultak be Bahreinbe, hogy részt vegyenek a síita többségű szigetországban zajló felkelés leverésében; a bahreini kormány ezt a GÖT biztonsági együttműködés keretében kérte, míg a felkelők és emberi jogi szervezetek a szuverenitás megsértésének nevezték. A szaúdi vezetés ezt a lépést az iráni befolyás megfékezésének szükségességével indokolta. Szíriában a szaúdi kormány a polgárháború eszkalálódásakor az ellenzéki csoportok – elsősorban a szunnita arab ellenzék – támogatására állt át, de ez a támogatás soha nem volt egységes, és idővel mérséklődött. A jemeni húti mozgalom megerősödése és a 2014–2015-ös húti előrenyomulás nyomán Szaúd-Arábia 2015 márciusában **koalíciós hadműveletet** indított Jemenben – hivatalos megnevezése szerint a jemeni elismert kormány védelmében –, amely a térség egyik legsúlyosabb humanitárius válságához vezetett.

16.3.6 A 2010-es évek közepétől napjainkig: ambiciózus reform és növekvő kockázatok

Mohamed bin Szalmán (angol átírással gyakran MBS) trónörökössé 2017-ben lépett elő, és gyors ütemű belpolitikai átalakítást indított. A **Vision 2030** elnevezésű reformprogram célja a gazdaság diverzifikálása, az olajfüggőség csökkentése, a magánszektor erősítése és a társadalmi normák lazítása. 2017 végétől látványos intézkedések sora következett: megszüntették

a nők gépjárművezetési tilalmát, engedélyezték a nők számára a sportesemények látogatását, mérsékelték a vallási rendőrség utcai hatáskörét, és új szórakoztatóipari beruházásokat jelentettek be. A reformokat a szaúdi állam saját kommunikációja szerint a gazdasági szükségszerűség és a fiatal, gyorsan növekvő társadalom igényei indokolják. Kritikusai szerint azonban a társadalmi nyitás szelektív: a politikai szabadságok, az egyesülési jog és a független média továbbra is erősen korlátozott, és a reformok ütemét a királyi család biztonsági érdekei határozzák meg.

A belpolitikai szigorítás egyik leglátványosabb momentuma volt a 2017. novemberi **„korrupció-ellenes" kampány**, amelynek során több tucat herceget, minisztert és üzletembert tartóztattak le és szállásoltak el a rijádi Ritz-Carlton szállodában. A fogvatartottakat vagyonuk egy részének átadása fejében szabadon engedték; a hivatalos iratok nem hozták nyilvánosságra a pontos összegeket, és emberi jogi szervezetek a fogva tartás körülményeit, valamint a jogállamiság hiányát kritizálták. 2018 októberében a szaúdi állampolgárságú, az Egyesült Államokban élő újságíró, **Dzsamál Kásudzsi** Isztambulban, a szaúdi konzulátuson meggyilkolták. A török hatóságok és független nemzetközi vizsgálatok – köztük az ENSZ különleges előadójának jelentése – szerint a gyilkosságot a szaúdi állam magas rangú tisztviselői rendelték el; a szaúdi kormány hivatalosan kezdetben tagadta, majd elismerte a gyilkosság tényét, de azt „elhibázott műveletként" állította be, és tagadta a trónörökös tudomását. A CIA értékelése szerint Mohamed bin Szalmán valószínűleg tudott a tervről, de ezt a szaúdi kormány visszautasította. Az eset súlyosan rontotta a királyság nemzetközi megítélését, és felerősítette a nyugati kormányok és civil szervezetek bírálatát.

A regionális politikában a 2010-es évek második felét a szaúdi–iráni rivalizálás további kiéleződése jellemezte. 2016 elején a szaúdi kormány – szaúdi bírósági döntés nyomán – kivégezte a síita vallási vezetőt, **Nimr al-Nimr sejket**, ami a szaúdi diplomáciai képviseletek elleni iráni támadásokhoz és a két ország diplomáciai kapcsolatainak megszakadásához vezetett. 2017-ben Szaúd-Arábia – az Egyesült Arab Emírségekkel, Bahreinnal és Egyiptommal összefogva – **bojkottot** hirdetett Katar ellen, többek között arra hivatkozva, hogy Katar támogatja a terrorizmusként minősített szervezeteket, és túl közel áll Iránhoz. A katari kormány ezeket a vádakat visszautasította, és a bojkottot szuverenitása megsértésének nevezte. A válság 2021-ben a kapcsolatok helyreállításával ért véget, de a mögöttes bizalmatlanság fennmaradt.

A jemeni háború a szaúdi külpolitika leginkább vitatott eseménye lett. A szaúdi vezetésű koalíció légicsapásai – amelyeket a koalíció a jemeni elismert kormány védelmével indokolt – súlyos civil áldozatokat és éhínséget okoztak; az ENSZ és független humanitárius szervezetek a világ egyik legsúlyosabb humanitárius katasztrófájaként írták le a helyzetet. Az áldozatok számára vonatkozóan nincs egyetlen hiteles, naprakész statisztika: a becslések több tízezer és több százezer közötti halottról szólnak, a közvetlen harci cselekmények és a közvetett következmények (éhezés, járványok, egészségügyi ellátás összeomlása) szétválasztása módszertanilag nehéz. A konfliktus jogi és morális megítélése éles vita tárgya: a szaúdi kormány és szövetségesei a beavatkozást a jemeni legitimitás védelmével és a húti előretörés megállításával indokolják, míg a húti mozgalom és számos nemzetközi szervezet a koalíciót a polgári lakosság elleni aránytalan erőszak alkalmazásával és a blokád fenntartásával vádolja. A könyv ezen a ponton nem foglal állást abban a vitában, hogy a beavatkozás elnevezése „beavatkozás" vagy „agresszió", hanem bemutatja a felek álláspontját és a dokumentált tényeket.

A 2020-as évek elején a szaúdi regionális politika némi óvatos nyitást mutatott. 2021-ben a szaúdi és iráni tisztségviselők Irak közvetítésével közvetett tárgyalásokat kezdtek; 2023-ban – Kína közvetítésével – Szaúd-Arábia és Irán bejelentette a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását. Ez a lépés a térség biztonsági feszültségeinek csökkentése felé mutatott, de a két ország közötti bizalmatlanság mélységét az elmúlt évtizedek konfliktusai miatt nem lehetett mérsékeltnek nevezni. A jemeni háború tűzszüneti tárgyalásai 2022 óta ingatagok, és a 2025–2026-os fejleményeket ellenőrzött források hiányában a könyv nem részletezi.

A belső reformok és a külpolitikai aktivizmus párhuzamosan futnak. A Vision 2030 gazdasági dimenziója – elsősorban a **NEOM** nevű gigaberuházás, a turizmus fejlesztése és a női munkaerőpiaci részvétel növelése – nagy összegeket igényel, miközben az olajárak ingadoznak, és a globális energiaátmenet hosszú távon csökkentheti a fosszilis energiától való függőség bevételeit. A szaúdi állam fenntartja az autoriter intézményi kereteket: politikai pártok nem léteznek, a sajtót állami ellenőrzés alatt tartják, a bíráló aktivistákat – köztük nőjogi aktivistákat és vallási ellenzéki személyeket – börtönbüntetésre ítélik, és továbbra is alkalmazzák a halálbüntetést, amelyet emberi jogi szervezetek rendszeresen dokumentálnak. A reformok tehát elsősorban gazdasági és társadalmi, nem pedig politikai természetűek.

16.3.7 Források és bizonytalanságok

A szaúdi állam regionális szerepének vizsgálatát a források egyenlőtlen eloszlása nehezíti. A hivatalos szaúdi dokumentumok – törvények, királyi rendeletek, a GÖT közleményei – a kormányzat szándékait rögzítik, de a döntéshozatal belső folyamatait ritkán tárják fel. A mekkai mecset 1979-es elfoglalásáról léteznek hivatalos szaúdi jelentések, de az incidens részletei – különösen a francia részvétel kérdése – továbbra is vitatottak; az áldozatok száma nem közölt. Az iráni–iraki háborúról és a szovjet–afgán háborúról szóló nyugati és szovjet iratok nagyrészt nyilvánosak, de a szaúdi pénzügyi támogatások mértéke és csatornái sok ponton homályosak, mert a tranzakciók jelentős része magánadományozókon és informális hálózatokon keresztül történt.

A 9/11 kapcsán az amerikai kongresszusi jelentés, a 2004-es bizottsági jelentés és a későbbi peres eljárások anyagai nyújtanak támpontot, de a szaúdi kormány szerepére vonatkozó dokumentumok egy része titkosított, és a nyilvánosságra került részek is heves értelmezési viták tárgyát képezik. A JASTA-törvény elfogadása óta a szaúdi állam tényleges felelősségét nem állapították meg jogerősen.

A jemeni háború áldozatainak száma az egyik legnagyobb bizonytalanság. A húti ellenőrzés alatti területekről nehéz független adatokat szerezni, a koalíció által közölt adatok pedig nem tekinthetők semlegesnek. Az ENSZ humanitárius jelentései becsléseket adnak, de a közvetett halálozások (éhezés, járványok) modelljei jelentős szórást mutatnak. Ezért a szöveg nem közöl konkrét összesített áldozatszámot, csak a konfliktus súlyosságát és a becslések eltérését jelzi.

A szaúdi belpolitikáról szóló ismereteket korlátozza, hogy a királyság nem teszi közzé a biztonsági szolgálatok működésének, a fogvatartások körülményeinek vagy a kormányzati döntéshozatalnak a részletes iratait. A Kásudzsi-gyilkosság esetében viszont a török hírszerzési szivárogtatások, az ENSZ-jelentés és a nyugati kormányok értékelései viszonylag sok forrást tártak fel – de a trónörökös személyes tudomásának mértéke továbbra is következtetés, nem pedig dokumentált tény. A 2025–2026-os fejleményeknél a könyv lezárása előtti hónapokra vonatkozóan az ellenőrzött források hiányát a szöveg nyíltan jelzi, és nem vállalkozik nem dokumentált állítások közlésére.

16.3.8 Rövid összefoglaló

- Az 1979-es mekkai mecset elfoglalása és az iráni forradalom egyszerre erősítette a szaúdi állam valláskonzervatív irányváltását és a regionális status quo védelmének politikáját.
- Az 1980-as években Szaúd-Arábia az iráni–iraki háborúban Irakot, az afganisztáni konfliktusban a szovjetellenes fegyveres csoportokat támogatta, és 1981-ben létrehozta az Öböl-menti Együttműködési Tanácsot.
- Az 1990-es években az iraki kuvaiti invázió nyomán a szaúdi kormány amerikai katonai erőket hívott be, ami mélyítette a biztonsági függőséget és belső iszlamista ellenzéki mozgalmakat indított el.

- A 9/11-es támadások – amelyekben sok elkövető szaúdi állampolgár volt – legitimációs válságba sodorták a királyságot, és felgyorsították a belbiztonsági fellépést, valamint a korlátozott reformok ígéretét.
- A 2011-es arab tavasz során Szaúd-Arábia belül erőszakkal fékezte a tiltakozásokat, kívül pedig bahreini beavatkozással, szíriai ellenzéki támogatással és a jemeni háborúval védte a regionális status quót.
- Mohamed bin Szalmán trónörökös időszakában a Vision 2030 gazdasági és társadalmi reformokat indított, de a politikai rendszer autoriter, a jemeni háború humanitárius költségei súlyosak, és a szaúdi-iráni szembenállás 2023-ban részleges közeledésbe fordult.
- A szaúdi külpolitika folyamatos feszültséget mutat az Egyesült Államokkal fenntartott biztonsági kapcsolat, a vahhabita identitásból fakadó legitimációs igény és a gyakorlati hatalompolitika között.

16.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen belpolitikai következményei voltak az 1979-es mekkai mecset elfoglalásának, és hogyan kapcsolódott ehhez az iráni forradalom hatása?
2. Miben különbözött a szaúdi állam hivatalos támogatása és a magánhálózatok szerepe az afganisztáni dzsihád finanszírozásában? Miért nehéz ezt a határvonalat pontosan meghúzni?
3. Hogyan változtatta meg a kuvaiti invázió és az 1991-es Öbölháború a szaúdi–amerikai biztonsági kapcsolatot, és milyen belső ellenzéki mozgalmakat váltott ki?
4. Milyen érvek és ellenérvek fogalmazódnak meg a jemeni háború megítélésében? Miért problematikus a háború áldozatainak pontos számszerűsítése?
5. Melyek a Vision 2030 reformok társadalmi és politikai határai, és mennyiben tekinthető a reform a szaúdi autoriter rendszer megtartását szolgáló eszköznek?

16.4 Szaúd-Arábia 2000–2026

A 2000 utáni Szaúd-Arábia története egyszerre szól a rentier állam feszültségeiről, a királyi családon belüli hatalomátadásról, a társadalmi nyitás és a politikai zártság kettősségéről, valamint a regionális katonai szerepvállalás következményeiről. Az előző alfejezetben tárgyalt olajjövedelemre épülő állam, a vahhabita vallási intézmények és az Egyesült Államokkal fenntartott biztonsági kapcsolat az a keret, amelyben a 21. század eleji változások értelmezhetők. Az ezredfordulótól 2026-ig terjedő időszakban a királyság belülről reformokat hirdetett, kívülről pedig katonai és diplomáciai eszközökkel próbálta befolyásolni a Közel-Kelet erőviszonyait. A korszak megítélése éles vitákat vált ki: egyes elemzők a szaúdi állam által meghirdetett modernizációt hangsúlyozzák, mások a tekintélyelvű hatalomgyakorlást, a jemeni háború humanitárius következményeit és az emberi jogi jogsértéseket állítják középpontba.

16.4.1 Abdullah király korszaka (2005–2015)

Abdullah bin Abdul-Aziz 1995-től, bátyja, Fahd király betegsége idején tényleges régensként irányította az országot, majd 2005 augusztusában, Fahd halála után lett király. Uralkodásának első éveit a 2001. szeptember 11-i támadások utáni nemzetközi nyomás és a szaúdi államra irányuló figyelem határozta meg. A támadásokban részt vevő 19 gépeltérítő közül 15 szaúdi állampolgár volt – ez dokumentált tény. A szaúdi kormány hivatalosan elítélte az al-Káida támadásait, és a 2000-es évek elején biztonsági kampányt indított a királyság területén működő fegyveres csoportok ellen, miután 2003-ban Rijádban öngyilkos merényletek történtek. A 9/11 bizottság (National Commission on Terrorist Attacks Upon the United States) 2004-es jelentése nem talált

bizonyítékot arra, hogy a szaúdi állam vezetése közvetlenül utasította volna a támadásokat, de a magánszemélyek és jótékonysági szervezetek finanszírozási hálózatairól szóló viták a mai napig tartanak. A szaúdi kormány elutasítja a hivatalos felelősség vádját; egyes amerikai áldozati családok és politikai szereplők ezzel szemben a szaúdi állam szélesebb értelemben vett felelősségét hangsúlyozzák.

Abdullah belpolitikájában a fokozatos reformok és a stabilitás megőrzése egyszerre volt jelen. 2005-ben először tartottak országos önkormányzati választásokat, amelyeken azonban csak férfiak szavazhattak; a nők részvételét későbbre halasztották. Az állam jelentős beruházásokat hajtott végre az oktatásban, az egészségügyben és az infrastruktúrában, részben az olajbevételek megugrásának köszönhetően. A 2011-es arab tavasz idején a szaúdi kormány pénzügyi csomaggal, bérkiegészítésekkel és a biztonsági erők mozgósításával válaszolt a térségben elterjedt tiltakozásokra. A királyság keleti tartományában, ahol a síita kisebbség jelentős része él, kisebb tüntetések voltak, amelyeket a hatóságok erővel oszlattak fel; a síita közösségek hátrányos megkülönböztetését a helyi aktivisták mellett nemzetközi emberi jogi szervezetek is dokumentálták. Abdullah ugyanakkor 2011-ben bejelentette, hogy a nők a következő választási ciklusban szavazhatnak és indulhatnak – ez a reform később, utóda alatt valósult meg.

A vallási intézmények tekintetében Abdullah óvatos egyensúlyt tartott fenn. A vahhabita vallási elit továbbra is meghatározó szerepet játszott az oktatásban és a jogrendszerben, de a király kísérletet tett a vallási diskurzus mérséklésére. 2009-ben átszervezte a legfőbb vallási testületet, a **Tudósok Tanácsát** (Haj'at Kibar al-Ulama), és bővítette a különböző jogi iskolák képviselőinek részvételét. A reformok azonban nem érintették a politikai rendszer alapjait: a királyságban továbbra sem működtek pártok, a gyülekezési szabadság korlátozott maradt, és a hatalom a Szaúd-ház kezében összpontosult.

16.4.2 Az olaj, a rentier állam és a munkaerőpiac

A 2000-es évek olajár-emelkedése jelentős állami többletbevételeket hozott, ami lehetővé tette a jóléti kiadások bővítését, ugyanakkor elmélyítette a gazdaság olajfüggőségét. A Nemzetközi Valutaalap becslései szerint a kormányzati bevételek túlnyomó része – időszaktól függően 80–90 százaléka – az olajexportból származott. A 2008-as pénzügyi válság és a 2014–2015-ös olajárzuhanás azonban megmutatta a rentier modell sérülékenységét: a költségvetési hiány megnőtt, a tartalékok apadni kezdtek, és a kormány kénytelen volt megfontolni a támogatások csökkentését.

A munkaerőpiac szerkezete hosszú ideje feszültségeket hordozott. A szaúdi állampolgárok jelentős része a közszférában dolgozott, míg a magánszektorban nagyszámú külföldi vendégmunkás – indiai, pakisztáni, bangladesi, filippínó, etióp és más állampolgárok – vállalt munkát, gyakran alacsony bérek mellett. A **szaudizálás** (Szaúd-államosítás) politikája már az 1990-es években megjelent, de a magáncégek ellenállása és a képzettségi, bérkülönbségek miatt csak részlegesen érvényesült. A fiatal szaúdi lakosság munkanélküliségi rátája – különösen a nők körében – tartósan magas maradt; a hivatalos statisztikai adatok módszertana és pontossága azonban vita tárgya, mert a munkanélküliség definíciója és a válaszadási hajlandóság befolyásolhatja az eredményeket.

A víz- és élelmiszer-ellátás stratégiai kérdéssé vált. A királyság a világ egyik legnagyobb olajexportőre, ugyanakkor vízkészletei szűkösek, és a tengervíz-sótalanítás energiaigényes folyamata az olajbevételektől függ. A mezőgazdasági támogatások – különösen a búzatermesztés ösztönzése – a 2000-es években részben fenntarthatatlannak bizonyultak, ezért a kormány fokozatosan csökkentette a vízigényes termények termesztését, és a stratégiai gabonatartalékok, illetve az élelmiszerimport felé fordult.

16.4.3 Szalmán király és Mohammed bin Szalmán felemelkedése

Abdullah 2015 januárjában bekövetkezett halála után féltestvére, **Szalmán bin Abdul-Aziz** lett a király. Szalmán trónra lépése után gyors hatalomkoncentráció zajlott le: fia, **Mohammed bin Szalmán** (Muhammad bin Salman, gyakori rövidítéssel MbS) előbb védelmi miniszter, majd a gazdasági ügyekért felelős tanács vezetője lett. 2017 júniusában Szalmán király leváltotta a korábbi koronaherceget, **Mohammed bin Najefet**, és fiát nevezte ki örökösének. Ez a lépés a Szaúd-házon belüli hatalmi átrendeződést jelezte, és megosztotta a királyi család idősebb generációját; a döntés hivatalosan a családi tanács támogatásával történt, de a részletek és a belső ellenállás mértéke nem ismert pontosan.

Mohammed bin Szalmán 2017 novemberében egy úgynevezett korrupcióellenes kampány keretében több tucat herceget, minisztert és üzletembert vett őrizetbe, többségüket a rijádi Ritz-Carlton szállodában tartották fogva. A szaúdi hatóságok a fellépést a korrupció elleni küzdelem részeként mutatták be; a bírálók szerint az akció elsősorban a politikai ellenfelek semlegesítését és a vagyon központosítását szolgálta. Az esemény dokumentált, de az áldozatok pontos száma, a tárgyalások körülményei és a kényszer alkalmazása részben ellentmondásos beszámolókból ismert.

A hatalomkoncentrációval párhuzamosan Mohammed bin Szalmán a külpolitikában is aktívabb szerepet vállalt. A 2015-ben indított jemeni katonai beavatkozás mellett a Katar elleni 2017-es blokád, a libanoni belpolitikai nyomásgyakorlás és az Iránnal szembeni éles retorika mind a szaúdi vezetés regionális ambícióit jelezte. A 2017-es Katar-válság során Szaúd-Arábia, az Egyesült Arab Emírségek, Bahrein és Egyiptom megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Katari Államal, és blokádot vezetett be; a szembenállás hivatalos indoklása Katar állítólagos terrorizmustámogatása és Iránnal fenntartott kapcsolata volt. A katari kormány ezt a vádakat alaptalannak nevezte, és a blokádot a szuverenitás megsértéseként értékelte.

16.4.4 Vision 2030 és a gazdasági-társadalmi reformok

A **Vision 2030** (arabul Rúja 2030) 2016 áprilisában meghirdetett állami reformprogram a szaúdi gazdaság olajfüggőségének csökkentését, a magánszektor erősítését, a külföldi befektetések vonzását és a társadalmi élet átalakítását tűzte ki célul. A program központi elemei közé tartozik az **Aramco** (Saudi Arabian Oil Company) részleges privatizációja, a turizmus és a szórakoztatóipar fejlesztése, a NEOM nevű új városprojekt a Vörös-tenger partján, valamint a nők munkaerőpiaci részvételének növelése. Az Aramco 2019 decemberében tőzsdére lépett, de a részvénykibocsátás mértéke és a nemzetközi kereslet elmaradt az eredeti várakozásoktól; a tranzakció így is jelentős forrást vont be, de a gazdaság továbbra is alapvetően az olajbevételektől függ.

A Vision 2030 eredményeinek megítélése vitatott. A szaúdi kormányzat a programot a modernizáció és a gazdasági diverzifikáció sikereként mutatja be, és számos mutató javulását közli – például a női munkanélküliség csökkenését, a külföldi turisták számának növekedését és a nem olajjellegű bevételek bővülését. Független elemzők ugyanakkor rámutatnak arra, hogy a költségvetés továbbra is erősen függ az olajáraktól, a NEOM és más gigaprojektek költségei meghaladják a tervezettet, a magánszektor növekedése pedig lassú. A statisztikák ellenőrzését nehezíti, hogy a szaúdi hivatalos adatok közzététele nem mindig követi a nemzetközi sztenderdeket, és a kormányzati kommunikáció a reformok pozitív oldalát hangsúlyozza.

A társadalmi reformok terén a leglátványosabb változások Mohammed bin Szalmán koronaherceg nevéhez fűződnek. 2018 júniusában feloldották a nőkre vonatkozó autóvezetési tilalmat; 2019-ben a nők férfi gyám engedélye nélkül kérhettek útlevelet és utazhattak külföldre; ugyanebben az évben megnyíltak az első mozik, és a kormány turistavízumot vezetett be. A **vallási rendőrség** (Haj'at al-Amr bi-l-Ma'ruf) közterületi hatáskörét 2016-ban jelentősen korlátozták. Az állami

diskurzus a „mérsékelt iszlám” fogalmát hangsúlyozta, ami eltávolodást jelentett a korábbi vahhabita szigorúságtól.

Ezek a reformok azonban nem jártak együtt a politikai jogok bővítésével. A nőjogi aktivisták egy részét – köztük olyanokat, akik éveken át a vezetési tilalom feloldásáért kampányoltak – 2018-ban letartóztatták, és többeket hosszú börtönbüntetésre ítéltek. A férfigyámsági rendszer (mahram) formálisan nem szűnt meg, bár egyes elemeit lazították; a nők házasságkötéshez, munkavállaláshoz és utazáshoz való joga továbbra is korlátozott lehet bizonyos helyzetekben. A szólásszabadság, a sajtószabadság és a politikai részvétel terén nem történt érdemi nyitás: a kritikus újságírókat, bloggereket és emberi jogi aktivistákat továbbra is megfigyelték, őrizetbe vették vagy elítélték. A reformok tehát kettős képet mutatnak: a gazdasági és társadalmi élet egyes területein liberalizáció zajlott, míg a politikai rendszer tekintélyelvű jellege fennmaradt, sőt egyes elemzők szerint megerősödött.

16.4.5 A jemeni háború (2015–2026)

A jemeni konfliktus a szaúdi külpolitika legsúlyosabb és legvitatottabb vállalkozása a vizsgált időszakban. 2014 végén a **húti mozgalom** (Ansar Allah) fegyveresei a fővárosba, Szanaába nyomultak, majd 2015 elején átvették az állami intézmények irányítását, és a nemzetközileg elismert jemeni elnök, **Abd Rabbuh Manszúr Hádi** elmenekült. Szaúd-Arábia 2015 márciusában katonai koalíciót hozott létre – elsősorban az Egyesült Arab Emírségek, Bahrein, Kuvait, Egyiptom és Szudán részvételével –, és légicsapásokat indított a húti erők ellen. A szaúdi vezetés a beavatkozást a jemeni legitim kormány védelmének és az iráni befolyás visszaszorításának nevezte; a húti mozgalom magát a külföldi agresszióval szembeni ellenállásként határozza meg.

A háború humanitárius következményei katasztrofálisak. Az ENSZ ügynökségei szerint a konfliktus a világ egyik legsúlyosabb humanitárius válságát okozta: a polgári lakosság milliói szorultak élelmiszersegélyre, járványok – különösen kolera – törtek ki, és az egészségügyi, oktatási infrastruktúra összeomlott. A halottak számáról nincs megbízható, egységes adat: az ENSZ 2020-as évek eleji becslései több mint 200 000 halottat említettek, beleértve az éhínség és a betegségek következtében elhunytakat is, de a valós szám ennél magasabb lehet, mivel a helyszíni adatgyűjtés korlátozott. A polgári áldozatokért való felelősség kérdésében a nemzetközi jelentések mindkét felet bírálták: a szaúdi vezetésű koalíció légicsapásai dokumentáltan polgári célpontokat is eltaláltak, a húti erők pedig tüzérségi támadásokat, aknamentesítés hiányát és az ellenőrzött területeken elkövetett jogsértéseket követtek el.

A háború Szaúd-Arábia területét is érintette: a húti erők rakétákat és drónokat indítottak szaúdi városok, repülőterek és olajlétesítmények ellen. 2019 szeptemberében a húti mozgalom vállalta a szaúdi Aramco abqaiqi és khuraisi létesítményei elleni támadást, amely átmenetileg megfelezte a szaúdi olajtermelést; a szaúdi kormány Iránt tette felelőssé a támadásért, amit Irán tagadott. A 2020-as évek elején a harcok intenzitása csökkent, 2022-ben az ENSZ közvetítésével törékeny tűzszünet jött létre, de a átfogó békeszerződés 2026-ig nem született meg. A jemeni háború értékelése erősen vitatott: a szaúdi kormány a legitim védelem és a terrorizmus elleni küzdelem keretébe helyezi a beavatkozást, míg számos nemzetközi jogász és emberi jogi szervezet a nemzetközi humanitárius jog megsértésére, a blokád aránytalan hatásaira és a háborús bűnökre vonatkozó vizsgálatokat sürget. Az ENSZ Emberi Jogi Tanácsa által létrehozott szakértői csoport jelentései mindkét oldal által elkövetett jogsértéseket dokumentáltak.

16.4.6 A Hasogdzsi-ügy (2018)

Dzsamál Hasogdzsi (Jamal Khashoggi) szaúdi újságíró 2018. október 2-án belépett az isztambuli szaúdi főkonzulátusra, hogy házasságkötéshez szükséges iratokat szerezzen; a konzulátusról

többé nem távozott. A szaúdi hatóságok kezdetben azt közölték, hogy az újságíró elhagyta az épületet, majd hetekkel később „eltűnéséről”, végül „előre megfontolatlan gyilkosságról” beszéltek. A török hatóságok által kiszivárogtatott hangfelvételek és a nemzetközi nyomozás – köztük az amerikai hírszerzés értékelése – arra utalnak, hogy Hasogdzsit a konzulátuson meggyilkolták, testét feldarabolták és elrejtették. A szaúdi kormány a gyilkosságot „elhibázott műveletként” írta le, és bírósági eljárásban több személyt elítélt, de a nemzetközi emberi jogi szervezetek a tárgyalás átláthatóságát és a felelősségre vonás teljességét kétségbe vonták.

Az ügyben az a legvitatottabb kérdés, hogy a gyilkosságot milyen szinten hagyták jóvá. Az amerikai Központi Hírszerző Ügynökség (CIA) 2018-as értékelése szerint Mohammed bin Szalmán koronaherceg nagy valószínűséggel tudott a tervről és jóváhagyta azt; a szaúdi állam ezt következetesen tagadja, és a koronaherceg felelősségét nem ismeri el. Egyes nyugati kormányok szankciókat vezettek be szaúdi tisztségviselők ellen, de a diplomáciai és üzleti kapcsolatok – különösen az olaj- és fegyverkereskedelem – alapvetően fennmaradtak. A Hasogdzsi-ügy a szaúdi reformnarratíva hitelességét erősen rontotta: a nyugati közvéleményben és a nemzetközi sajtóban a szaúdi vezetés tekintélyelvű, ellenfeleit üldöző képként jelent meg. Az ügy tényei – az újságíró halála, a konzulátuson történt események, a szaúdi elismerés – dokumentáltak; a koronaherceg személyes felelősségének megállapítása azonban jogi értelemben nem történt meg, mert Szaúd-Arábia nem ismeri el a nemzetközi vizsgálatokat, és az ENSZ-főtitkár által felkért különmegbízott is csak korlátozott hozzáférést kapott.

16.4.7 Társadalmi reformok és korlátaik 2017–2026

A társadalmi reformok a Vision 2030-hoz kapcsolódóan a szaúdi állam által ellenőrzött modernizáció eszközei. A nők vezetési tilalmának feloldása 2018 júniusában dokumentált törvényi változás; 2019 augusztusában a nők 21 éves kor felett férfi gyám engedélye nélkül kérhettek útlevelet, és a **férfigyámság** (wilája) egyes elemeit – például a munkavállalás és az utazás engedélyezését – enyhítették. 2021-től a nők a hadseregben is szolgálhatnak, és a szaúdi női sportolók nemzetközi versenyeken vehetnek részt. A szórakoztatóipar fellendült: koncerteket, filmfesztiválokat, sporteseményeket rendeznek, és a kormány nemzetközi sztárokat hív meg. A turizmus megnyitása – különösen a vallási turizmus mellett a szabadidős turizmus – új bevételi forrást jelent, de a konzervatív vallási körök egy része ezt a hagyományos értékek feladásának tekinti.

A reformok korlátai azonban nyilvánvalóak. A politikai foglyok – köztük nőjogi aktivisták, klerikusok, ügyvédek és értelmiségiek – száma nem csökkent; a szaúdi bíróságok 2020-as években is hosszú börtönbüntetéseket szabtak ki békés aktivistákra. A nők jogi helyzete javult, de a családjogi rendszerben a férfi rokonok beleegyezése több kérdésben – például a házasságkötésben – továbbra is szükséges lehet, és a társadalmi normák, a törzsi szokások és a vallási konzervativizmus a jogszabályoknál lassabban változnak. A síita közösségek, a keleti tartomány lakói, valamint a vendégmunkások – különösen a háztartási alkalmazottak – jogi védelme továbbra is hiányos; az emberi jogi szervezetek rendszeresen dokumentálják a kafala-rendszerrel összefüggő visszaéléseket, a munkabérek visszatartását és a kényszermunka eseteit. A reformok tehát nem számolták fel a strukturális egyenlőtlenségeket, hanem az állam által ellenőrzött nyitás keretei között mozogtak.

16.4.8 Szaúd-Arábia 2020–2026: bizonytalan átmenet

A 2020-as évek elején a koronavírus-járvány és az olajárzuhanás egyszerre sújtotta a szaúdi gazdaságot. 2020 tavaszán az olajárak rövid időre negatív tartományba kerültek; a szaúdi kormány költségvetési megszorításokat vezetett be, csökkentette a támogatásokat, és emelte az általános forgalmi adót. Az Aramco további részvénycsomagjainak értékesítése és a nemzetközi

hitelfelvételek révén a kormány stabilizálta a bevételeket, de a gazdaság diverzifikációjának üteme elmaradt a Vision 2030 céljaitól. A 2022-es orosz–ukrán háború nyomán megugró olajárak ismét többletbevételt hoztak, de ez a királyság kiszolgáltatottságát is jelezte: az OPEC+ nevű termelői csoportban Szaúd-Arábia és Oroszország együttműködése, valamint a nyugati szankciókhoz való viszonyulás bonyolult diplomáciai egyensúlyt igényelt.

Regionális szinten a legfontosabb változás a Szaúd-Arábia és Irán közötti diplomáciai normalizáció volt, amelyet Kína közvetítésével 2023 márciusában jelentettek be. A két ország hét év szünet után újranyitotta nagykövetségeit, és kötelezettséget vállalt a kapcsolatok helyreállítására. A lépés dokumentált, de a megállapodás tartalmi részletei – például a jemeni háború lezárására, a regionális proxykonfliktusokra vagy a biztonsági garanciákra vonatkozóan – nem teljesen ismertek, mert a tárgyalások nagy része zárt ajtók mögött zajlott. A szaúdi–izraeli normalizáció kérdése 2023 után újra napirendre került, különösen az Abraham-megállapodások mintájára, de a 2023. október 7-i Hamász-támadás és az azt követő gázai háború megváltoztatta a feltételeket. A szaúdi kormány hivatalosan a kétállami megoldást és a palesztin államiságot nevezte meg a normalizáció előfeltételeként; ez az álláspont a palesztin ügy iránti szolidaritást és a belpolitikai legitimációt egyaránt szolgálja. Az Egyesült Államokkal fenntartott biztonsági kapcsolat továbbra is meghatározó, de a szaúdi vezetés igyekszik diverzifikálni partnereit Kína, Oroszország és más hatalmak irányába.

A jemeni háború lezárása 2026-ig nem történt meg, de a 2022-es tűzszünet óta a konfliktus intenzitása alacsonyabb. A szaúdi kormány 2023-ban közvetlen tárgyalásokat folytatott a húti küldöttséggel, és humanitárius gesztusokat tett – például fogolycseréket és a jemeni repülőterek részleges megnyitását –, de az átfogó béke feltételei, a húti erők leszerelése és a jemeni állam újjáépítése továbbra is nyitott kérdés. A húti erők 2023–2024-ben újra támadásokat indítottak a Vörös-tengeren hajók ellen, ami a globális kereskedelemre is hatással volt; a szaúdi állam ebben a helyzetben a deeszkalációt választotta, és nem csatlakozott a nyugati katonai válaszcsapásokhoz.

A 2024–2026 közötti időszak belső folyamatairól a nyilvános források alapján csak korlátozottan lehet biztos képet alkotni. A szaúdi állami média a Vision 2030 eredményeit hangsúlyozza – például a női foglalkoztatás növekedését, a nem olajjellegű bevételek bővülését, a NEOM építkezésének látványos elemeit –, de a független ellenőrzés lehetősége korlátozott. A politikai ellenzék, a szabad sajtó és a civil társadalom hiánya miatt a társadalmi elégedetlenség mértékét nehéz felmérni. A királyi családon belüli utódlás kérdése 2026-ban is érzékeny: Szalmán király idős, Mohammed bin Szalmán koronaherceg hatalma szilárdnak tűnik, de a családi konszenzus fenntartása és a vallási, törzsi elitek lojalitása hosszabb távon bizonytalan.

A jelenkori Szaúd-Arábia értékelése tehát egyszerre igényli a dokumentált tények rögzítését és a vitatott értelmezések megkülönböztetését. A reformok ténylegesen megváltoztattak számos társadalmi gyakorlatot; a jemeni háború és a Hasogdzsi-ügy ugyanakkor rávilágított a hatalomgyakorlás kegyetlen oldalára. A Vision 2030 hatása 2026-ban félig kész folyamat: egyes célok teljesültek, mások elmaradtak, és a program végső mérlege attól függ, hogy az olajáraktól való függés csökkenése, a politikai részvétel bővülése és a regionális béke megvalósul-e.

16.4.9 Források és bizonytalanságok

A 2000–2026 közötti szaúdi történet forrásadottságai erősen egyenetlenek. A kormányzati döntések, törvények, királyi rendeletek és a Vision 2030 dokumentumai elsődleges források, de a szaúdi állami közlés gyakran szelektív, és a hivatalos statisztikák módszertana nem mindig átlátható. A jemeni háború eseményeihez az ENSZ jelentései, a humanitárius szervezetek adatai és a nemzetközi sajtó tudósításai nyújtanak alapot, de a helyszíni adatgyűjtés veszélyes és töredékes; a halottak, sebesültek és belső menekültek számára vonatkozó adatok becslések, amelyek módszertani eltérések miatt jelentősen különböznek. A Hasogdzsi-ügyben a török

hatóságok által nyilvánosságra hozott hangfelvételek és a CIA értékelése kulcsfontosságú, de a szaúdi bírósági eljárás átláthatatlan, a védelem nem fért hozzá minden bizonyítékhoz, és a koronaherceg felelősségének jogi megállapítása nem történt meg.

A legfrissebb, 2025–2026-os eseményekre vonatkozóan a nyilvános források gyakran ellentmondásosak, és a szakirodalom még nem alakított ki stabil értelmezést. Az olajpiaci adatok, a költségvetési számok és a társadalmi mutatók ellenőrzése a megjelenés időpontjában is folyamatos frissítést igényel. A szaúdi reformok értékelése eleve vitatott: a kormány a modernizációt, a bírálók a tekintélyelvű hatalom újratermelését hangsúlyozzák. A történészi elemzésnek ezért el kell választania azt, ami dokumentált (például a vezetési tilalom feloldása, a jemeni intervenció ténye, Hasogdzsi halála), attól, ami értelmezés vagy politikai állítás (például a reformok őszintesége, a háború szükségessége, a koronaherceg személyes felelőssége).

16.4.10 Rövid összefoglaló

- Abdullah király (2005–2015) a 9/11 utáni nemzetközi nyomás és a 2011-es arab tavasz idején a stabilitás megőrzésére törekedett; reformjai fokozatosak voltak, de a politikai rendszer alapjai nem változtak.
- A 2010-es évek olajár-ingadozásai megmutatták a rentier állam sérülékenységét, és szükségessé tették a gazdasági diverzifikációt.
- Szalmán király trónra lépése után Mohammed bin Szalmán gyors hatalomkoncentrációt hajtott végre, és 2017-ben koronaherceg lett.
- A Vision 2030 jelentős társadalmi reformokat indított el – például a nők vezetési tilalmának feloldását és a turizmus megnyitását –, de a politikai szabadságjogok bővítése elmaradt.
- A 2015-ben indított jemeni háború súlyos humanitárius válságot okozott; a felelősség kérdése vitatott, az ENSZ-jelentések mindkét felet bírálták.
- A Hasogdzsi-ügy (2018) rontotta a szaúdi vezetés nemzetközi megítélését, és vitát váltott ki a koronaherceg felelősségéről.
- A 2020-as években a szaúdi–iráni normalizáció, a jemeni tűzszünet és a gazdasági reformok ellenére a királyság továbbra is tekintélyelvű politikai rendszer, amelynek hosszú távú stabilitása a rentier gazdaság átalakításától és a regionális konfliktusok lezárásától függ.
- A 2025–2026-os folyamatok megítélése nyitott: a Vision 2030 félideje után az eredmények mérlegelése és a politikai nyitás kérdése a legfőbb vitapont.

16.4.11 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze Abdullah és Mohammed bin Szalmán reformpolitikáját! Mely területeken volt folytonosság, és hol következett be éles váltás?
2. Milyen érvek és ellenérvek fogalmazhatók meg a Vision 2030 kapcsán? Válassza szét a dokumentált változásokat és a szaúdi kormányzati retorikát!
3. Miért vált a jemeni háború a szaúdi külpolitika legvitatottabb vállalkozásává? Milyen források alapján lehet a humanitárius következményeket és a felelősséget megítélni?
4. A Hasogdzsi-ügy mennyiben változtatta meg a nemzetközi közösség viszonyát Szaúd-Arábiához? Indokolja, miért maradtak fenn a stratégiai kapcsolatok!
5. Milyen tényezők magyarázhatják, hogy a társadalmi reformok és a politikai zártság egyszerre van jelen a 2020-as évek Szaúd-Arábiájában? Milyen történelmi előzményeket idézhet fel ehhez?

17 Jemen az ókortól az Oszmán korig

17.1 Az ókori Dél-Arábia

17.1.1 Az ókori Dél-Arábia: Sába, Himjár és a tömjénkereskedelem

Az Arab-félsziget délnyugati sarka – a mai Jemen területe – a modern világban gyakran a kortárs konfliktusok helyszíneként jelenik meg, ám a régió ennél sokkal hosszabb és összetettebb történetre tekint vissza. Az ókorban itt virágoztak a tömjénkereskedelemből meggazdagodott, magasan szervezett városi civilizációk, amelyek a mítoszok szintjén is bevonultak a világtörténelembe: Sába királynőjének bibliai és koráni elbeszélése mindmáig az ókori Dél-Arábia leghíresebb utalása. A modern Jemen történetének megértéséhez elengedhetetlen e korszak ismerete, mert az ókori királyságok intézményei, kereskedelmi útvonalai és kulturális mintázatai hosszú távon meghatározták a térség későbbi fejlődését. Ez a fejezet a dél-arábiai civilizációk kialakulását, gazdasági alapjait, vallási viszonyait és a 6. századi átmenet kérdéseit tárgyalja, különös tekintettel a források természetére és a rekonstrukció bizonytalanságaira.

17.1.1.1 Földrajzi keret és a civilizáció kialakulása

Dél-Arábia ókori civilizációi nem a mai államhatárok, hanem a természeti környezet által kijelölt zónákban alakultak ki. A térséget északról a Ráb-al-Háli (az “Üres Negyed”) sivatag, nyugatról a Vörös-tenger, délről az Indiai-óceán és az Ádeni-öböl, keletről pedig Dhofar hegyei keretezik. A tengerparti síkság és a száraz belső sivatagos medencék közötti hegyvidéki sáv – a mai jemeni felvidék – csapadékosabb éghajlata tette lehetővé az intenzív mezőgazdaságot és a városi települések fenntartását. A monszunesők időszakos, de jelentős vízellátást biztosítottak, amelyet a helyi közösségek bonyolult öntözőrendszerekkel hasznosítottak.

A dél-arábiai civilizáció bölcsője a **Dzsauf** és a **Hadramaut** völgye, valamint a **Szana-medence** környéke volt. Az i. e. 2. évezredben már léteztek olyan települések, amelyek a későbbi királyságok előzményeinek tekinthetők, de az írott források hiánya miatt e korai időszakról csak régészeti adatok állnak rendelkezésre. A legkorábbi ismert államalakulatok – **Auszan**, **Qataban**, **Hadramaut**, **Main** és **Sába** – az i. e. 1. évezred elején kristályosodtak ki. Ezek a királyságok nem alkottak egységes birodalmat, hanem egymással versengő, időnként szövetséges, máskor háborúzó politikai egységek voltak, amelyeket a közös dél-arábiai nyelv és írásbeliség, valamint a hasonló vallási és gazdasági intézmények kapcsoltak össze.

A korszak fő forrása a **musznad** írással készült feliratok tömege. A dél-arábiai írás az i. e. 9. század táján jelent meg, és a feliratok elsődlegesen az uralkodók tetteit, építkezéseit, hadjáratait és isteneknek tett fogadalmait örökítették meg. A feliratok száma több tízezerre tehető, de döntő többségük rövid, formula szerű és királyi vagy elitkörnyezetből származik, így a mindennapi élet, a paraszti gazdálkodás és a városi szegénység viszonyaira csak közvetett következtetéseket enged.

17.1.1.2 Sába: a máribi királyság és a tömjénút

Az ókori Dél-Arábia legismertebb és legkorábban jelentős hatalommá vált királysága **Sába** (ókori dél-arábiai nyelven $S^{1}b^{3}$) volt, amelynek központja a mai **Márib** közelében feküdt, Jemel északi felvidékén. A várost a híres **máribi gát** tette lehetővé, amely a Vádi Dzanah időszakos vízfolyását terelte el és tartotta vissza, lehetővé téve a száraz környezetben a nagy kiterjedésű öntözéses földművelést. A gát legkorábbi fázisai az i. e. 2. évezredre nyúlnak vissza, de a mai is látható monumentális építmény fokozatosan bővült: a feliratok azt mutatják, hogy az uralkodók ismételten javíttatták és magasították a földgátat, amely a szaverén hatalom és a központi szervezőképesség jelképe is volt.

A gát nem csupán technikai teljesítmény, hanem társadalomtörténeti forrás is. A feliratok gyakran említik a gát javításának megszervezését, ami arra utal, hogy az állam képes volt nagy létszámú munkaerő mozgósítására és a vízkészletek elosztásának ellenőrzésére. A máribi oázis több ezer hektárnyi termőföldet tarthatott el, és a mezőgazdasági többlet alapozta meg Sába városi központjainak növekedését. A királyság hatalma azonban nem kizárólag a földművelésből származott: Sába a tömjén és mirha kereskedelmének egyik fő csomópontjává vált.

Az **arab tömjén** és a **mirha** a dél-arábiai hegyekben és Dhofarban termő fák gyantájából készült, és az ókori Mediterráneum, Mezopotámia és Irán vallási kultuszaiban, valamint a temetkezési és gyógyászati gyakorlatban pótolhatatlan luxuscikknek számított. A tömjén értéke az ókorban a fűszerekéhez volt mérhető, és hosszú távú kereskedelmi hálózatot hívott életre, amely Dél-Arábián át vezetett. A **tömjénút** két fő ága a part menti síkságon és a hegyvidéki karavánvárosokon keresztül haladt észak felé, ahol a karavánok a Földközi-tenger keleti medencéjének kikötőibe és a mezopotámiai piacokra szállították az árut. A karavánkereskedelem nemcsak a Sabet királyságot gazdagította, hanem a közbülső oázisvárosokat és törzseket is, amelyek a szállításban, az ellátásban és a védelemben közreműködtek.

Sába politikai berendezkedésére jellemző volt a **királyság és a törzsi szövetségek** kettőssége. A feliratokban a **mukarrib** (a "szövetséget egyesítő") cím jelenik meg a korai időszakban, amely valamiféle szakrális-politikai vezetői szerepre utal, aki több várost és törzset fogott össze. Később a **király** (*malik*) cím vált uralkodóvá, de a nagy törzsek vezetői végig fontos szerepet játszottak a hatalomgyakorlásban. A sabei társadalom tagolódását a feliratok csak töredékesen mutatják: a királyi család, a papi elit, a nagybirtokosok, a kereskedők, a kézművesek és a földművesek mellett rabszolgák is megjelennek a forrásokban. A nők szerepe a feliratokban ritkán, de olykor jelentős vagyonnal rendelkező, önállóan rendelkező személyekként tűnik fel, ami óvatosságra int a patriarchális későbbi kép kivetítésével szemben.

Sába vallása politeista volt. A legfőbb isten **Almakah** (vagy Ilumkuh) volt, akinek temploma Márib mellett, **Avvámban** állt, és a zarándoklatok, fogadalmi ajándékok és áldozatok központjaként működött. A feliratok a királyi ház és a papság szoros kapcsolatát mutatják: az uralkodók Almakah kegyének tulajdonították győzelmeiket és építkezéseiket. Más istenségek – például **Astar**, a növényzet és a termékenység istenei – regionális vagy városi kultuszokban jelentek meg. A vallási élet a mai Jemen területén tehát nem volt egységes, hanem városonként és törzsenként változó panteonok és szertartások jellemezték.

17.1.1.3 Himjár: hatalmi átrendeződés és a monoteista korszak

Az i. e. utolsó évszázadokban a dél-arábiai hatalmi viszonyok átrendeződtek. A korábban másodlagos szerepet játszó **Himjár** királyság a mai **Zafár** központtal fokozatosan megerősödött, és az i. e. 1. században már Sába riválisaként lépett fel. A források szűkösek, de a feliratok háborúkra, házassági szövetségekre és területi átrendeződésekre utalnak. A folyamat a 3. századra csúcsosodott ki, amikor Himjár uralkodója, **Samar Juharis** (vagy hasonló névváltozattal ismert

alak) elfoglalta Máribot, és a dél-arábiai királyságokat egyetlen államban egyesítette. A pontos dátum vitatott: egyes kronológiák szerint 275 körül, mások szerint a 280-as években történt. A himjari egyesítés után a királyi cím kibővült: az uralkodók “Sába, Dhu-Raydan, Hadramaut és Jamnat királya” címmel illették magukat, ami az egész dél-arábiai térségre kiterjedő igényt jelzett.

A himjari állam más jellegű volt, mint a korábbi szövetségi rendszerek. A központi hatalom erősebb katonai és adminisztratív szerepet vállalt, és a királyi udvar rendszeres jövedelemre tett szert a kereskedelmi vámokból. A 4. századi forrásokban megjelenik a **tengeri kereskedelem** jelentősége is: a Vörös-tenger menti kikötők – például **Móza** (a mai Mokha közelében) és **Kane** – összeköttetésben álltak az Indiai-óceán északi partvidékével és Egyiptommal. A klasszikus forrásokban említett **Periplusz** (a Vörös-tenger és az Indiai-óceán hajózási útikönyve, az i. sz. 1. századból) részletes beszámolót ad a dél-arábiai kikötőkről, árakról és uralkodókról, bár megbízhatósága vitatott: a szerző személyes ismeretei valószínűleg korlátozottak voltak, és adatait más híradásokból is merítette.

A himjari korszak legnagyobb rejtélye és legfontosabb vallási átalakulása a **monoteizmus megjelenése** volt. A 3. század végétől a feliratokban egyre ritkábban szerepelnek a hagyományos istenségek, és a 4. századtól olyan formulák tűnnek fel, amelyek az “Egek Ura” vagy “a Könyörületes” megnevezést használják. A kutatók vitatják, hogy ez a **rahmánizmusnak** nevezett monoteista vallás önálló dél-arábiai fejlemény volt-e, vagy a judaizmus és a kereszténység befolyása alakította ki. A 4. század elején **II. Málikarib Juhamin** király feliratai már a “Rajman urát” említik, ami arra utal, hogy a himjari udvar hivatalos, de nem feltétlenül kizárólagos valláspolitikát folytatott.

A **judaizmus** jelenléte Dél-Arábiában a késő ókorban mind feliratok, mind későbbi muszlim és egyházi források által dokumentált. A legkorábbi írott bizonytalan, de a 4. századtól egyértelmű feliratok és zsinagógamaradványok jelzik zsidó közösségek létezését. Nem állítható, hogy a himjari királyság “zsidó állam” lett volna, ahogyan egyes későbbi narratívák sugallják; sokkal valószínűbb, hogy az udvar egy része a judaizmust választotta, miközben a lakosság többségének vallási gyakorlata továbbra is helyi és változó volt. Ugyanakkor a legjelentősebb, 5. századi uralkodók – például **Abikarib Aszad** és fia, **Juszuf Aszar Jasar** (a héber és arab forrásokban **Dhu Nuvasz**) – esetében a zsidó identitás egyértelműen szerepet játszott a királyi politikában.

A **keresztény** közösségek jelenléte ugyanebben az időszakban erősödött. A Vörös-tenger túlpartján fekvő **Akszúmi Királyság** (a mai Etiópia területén) a 4. század közepén hivatalosan kereszténnyé vált, és folyamatos kapcsolatot tartott fenn Dél-Arábiával. A keresztény missziók tehát részben Akszúm felől érkezhettek. A dél-arábiai kereszténységről szóló források azonban ellentmondásosak: a feliratokban ritkán jelenik meg, míg a bizánci és szír egyházi hagyományok nagy keresztény közösségekről beszélnek, amelyeket a himjari zsidó uralkodók üldöztek. A valós méretek nem rekonstruálhatók pontosan, de az bizonyos, hogy a vallási konfliktus nem pusztán helyi jelenség volt, hanem a késő ókori nagyhatalmi vetélkedés – Bizánc és Szászánida Irán – dél-arábiai lecsapódása.

17.1.1.4 A “keresztényüldözés” kérdése és a 6. századi összeomlás

Az ókori Dél-Arábia egyik legvitatottabb epizódja a **najráni esemény**, amelyet a források eltérő módon írnak le. **Najrán** – a mai szaúdi–jemeni határ közelében – a 6. század elején virágzó oázisváros volt, és a keresztény közösség egyik jelentős központja. A görög, szír, arab és későbbi muszlim források többsége szerint Juszuf Aszar Jasar (Dhu Nuvasz) király a 520-as években ostrom alá vette Najránt, majd a város lakóit tűzbe vetette vagy lemészároltatta, mert nem voltak hajlandók áttérni a judaizmusra, illetve a király hatalmát elfogadni. Az eseményt a keresztény

hagyomány vértanúaktaként tartja számon, és bizánci források is felhasználták az intervenció igazolására.

Az esemény ténybeli magját a feliratok is alátámasztják: Juszuf Aszar Jasar feliratai említik Najrán bevételét és a lázadó lakosság megbüntetését, de a részleteket – különösen az áldozatok számát és a vallási motivációt – a források eltérően adják elő. A történészi értelmezés ma is megosztott: egyesek szerint a najráni esemény elsősorban politikai lázadás leverése volt, amelyet a vallási ellentétek tovább éleztek; mások szerint a vallási üldözés szándékos és központi jellegű volt. A korabeli bizánci és szír források hajlamosak a vallási színezet felerősítésére, mert az eseményt a keresztény világ védelmére hivatkozó intervenció ürügyeként használták. A legfontosabb tanulság módszertani: a najráni esemény nem mutatható be kizárólag egyetlen forrástípus alapján, mert a délarábiai feliratok, a későbbi muszlim hagyomány, a szír egyháztörténet és a bizánci diplomáciai iratok mind más-más hangsúlyt adnak.

A najráni konfliktus közvetlen következménye volt az **akszúmi intervenció**. A hagyomány szerint a bizánci császár, **I. Justinus** (vagy **Justinianus**?) kérésére és az akszúmi király, **Káleb** saját érdekeit követve a Vörös-tengeren átkelt Dél-Arábiára, és 525 körül megbuktatta Juszuf Aszar Jasart. Az akszúmi uralom azonban nem hozott tartós stabilitást: a feliratok és a kevés elbeszélő forrás arra utalnak, hogy az akszúmi helytartók és a helyi törzsi vezetők közötti ellentétek tovább éleződtek. A 6. század közepén egy **himjari törzsfő**, **Abraha** szerezte meg a hatalmat, aki valószínűleg az akszúmi sereg egyik parancsnoka volt, de önálló királyként uralkodott, és a feliratokban a korábbi himjari királyi címet használta.

Abraha uralkodása a dél-arábiai késő ókor utolsó dokumentált fejezete. A feliratok nagy építkezéseket és hadjáratokat említenek, köztük a híres **“elefánt hadjáratot”** – a hagyomány szerint Mekka ellen –, amelynek történeti magvát az iszlám hagyomány (a Korán 105. szúrája) is őrzi. A hadjárat tényét a legtöbb kutató nem vitatja, de az időpontja, célja és lefolyása bizonytalan. A fontosabb szempont az, hogy Abraha idején Dél-Arábia még mindig jelentős, de már kifelé gyengülő hatalom volt, amely a szászánida és a bizánci befolyás közötti térben próbálta megőrizni önállóságát.

A 6. század második felében a Szászánida Birodalom közvetlenül benyúlt a dél-arábiai ügyekbe. A források szerint a himjari elit egy része a szászánidák segítségét kérte az akszúmi befolyás ellen, és a **Khoszrau Anósírván** (vagy fia) által küldött iráni csapatok az 570-es években megdöntötték az akszúmi–himjari hatalmat. Ezzel Dél-Arábia **szászánida tartománnyá** vált, és a helyi uralkodók – ha maradtak – már csak Irán képviselőiként, helytartóként működtek. Az ókori dél-arábiai királyságok önálló története ezzel lezárult; az iszlám hódítás a 7. század harmadik évtizedében már egy iráni befolyás alatt álló, gyengült térséget talált.

17.1.1.5 A máribi gát és a környezeti magyarázat vitája

Az ókori Dél-Arábia hanyatlásának magyarázatában régóta központi szerepet játszik a **máribi gát végső átszakadásának** története. A gát utolsó, dokumentált katasztrofális meghibásodását a hagyomány az i. sz. 6. századra teszi, és a későbbi muszlim elbeszélések – valamint a történeti emlékezet – a gát pusztulását a dél-arábiai civilizáció összeomlásának szimbólumává tették. A feliratok arról tanúskodnak, hogy a gátat évszázadokon át javították, és az utolsó nagy javítási munkálatok a 4. században történtek, de a végleges pusztulás időpontja bizonytalan. A régészeti kutatások szerint a gát szerkezete az idők során egyre kevésbé volt karbantartható, de a környezeti változások – az éghajlat szárazabbá válása, a talaj degradációja és a feliszapolódás – fokozatosan csökkentették hatékonyságát.

A modern történetírás elveti a **kizárólagos környezeti determinizmust**, vagyis azt a leegyszerűsítő képet, hogy a gát átszakadása egyetlen nap alatt összeomlasztotta volna a civilizációt.

A régészeti és feliratos bizonyítékok alapján a hanyatlás hosszú, több évszázados folyamat volt, amelyben a környezeti tényezők mellett a kereskedelmi útvonalak áthelyeződése, a politikai instabilitás, a járványok és a nagyhatalmi beavatkozás egyaránt szerepet játszott. A gát pusztulása így nem ok, hanem tünet volt: a központi hatalom már nem tudta fenntartani azt a nagyberuházást igénylő infrastruktúrát, amely a korábbi királyságok gazdasági alapját adta. Ennek ellenére a gát emlékezete a jemeni és arab hagyományban mindmáig erős, és a "gát szétszakadása" metaforává vált a múlt elveszett dicsőségére.

17.1.1.6 Források és bizonytalanságok

Az ókori Dél-Arábia történetének rekonstrukciója alapvetően három forrástípusra támaszkodik: a helyi **feliratokra**, a **klasszikus görög-római és bizánci elbeszélő forrásokra**, valamint a **régészeti leletekre**. A három forrástípus jellege és megbízhatósága eltérő, és a történészi munka éppen ezek ütköztetéséből áll.

A **dél-arábiai feliratok** a legfontosabb elsődleges források, mert a helyi elitek szemszögéből, korabeli nyelvi és intézményi környezetben dokumentálják az eseményeket. Előnyük a közvetlenség; hátrányuk, hogy túlnyomó részük az uralkodói és papi elit szempontjait tükrözi, és a mindennapi élet, a társadalmi viszonyok és a nem elit csoportok nézetei alig jelennek meg. Ráadásul a feliratok többsége rövid, formulaikus, és a datálásuk gyakran problémás, mert a dél-arábiai időszámítás korszakainak kezdőpontjai vitatottak.

A **klasszikus források** – például Sztrabón, Idősebb Plinius, a Periplusz, Ptolemaiosz és a késő ókori bizánci egyháztörténetek – fontos kiegészítést nyújtanak, de szerzőik gyakran másodlagos, hallomásos ismeretekre támaszkodtak, és saját politikai vagy vallási céljaik szerint formálták az anyagot. A "boldog Arábia" antik toposza például a gazdagságot hangsúlyozta, de nem feltétlenül tükrözte a valós termelési viszonyokat. A keresztény források a najráni üldözést apologetikus céllal írták le, míg a muszlim hagyomány későbbi visszatekintésből emelte ki az iszlám előtti időszak bizonyos mozzanatait. E források használatakor a könyv minden esetben jelzi, hogy a leírás a forrás saját álláspontját tükrözi, nem pedig a szerző tényközlését.

A **régészeti kutatások** – elsősorban a német, amerikai, francia és jemeni ásatások – a településszerkezet, a kereskedelem és a mindennapi élet kérdéseire adnak választ, de a jemeni terepen a 2010-es évek közepétől a háborús helyzet miatt a kutatás többnyire szünetel, és számos lelőhely rongálódott vagy fosztogatás áldozatává vált. A gát, a templomok és a temetkezési helyek feltárása így hiányos, és a következtetések sokszor ideiglenesek.

17.1.1.7 Rövid összefoglaló

- Az ókori Dél-Arábia a mai Jemen területén, elsősorban a hegyvidéki és oázisos régiókban alakult ki, és az i. e. 1. évezredben olyan királyságokra oszlott, mint Sába, Hadramaut, Qataban és Main.
- Sába a máribi gátra támaszkodó öntözéses mezőgazdaságra és a tömjénkereskedelemre épült, hatalmi rendszerét a király és a törzsi elitek együttműködése jellemezte.
- A himjari királyság a 3. század táján egyesítette Dél-Arábiát, és udvarában a 4–6. században monoteista (rahmánista, zsidó és keresztény) hatások jelentek meg.
- A najráni esemény (6. század eleje) vallási és politikai konfliktusként rekonstruálható, de a források eltérő hangsúlyai miatt nem értelmezhető egyoldalúan.
- Dél-Arábia a 6. században bizánci–szászánida nagyhatalmi vetélkedés színterévé vált, és a szászánida hódítással önálló politikai története lezárult.
- A máribi gát pusztulása nem egyszeri ok, hanem a hosszú távú környezeti, gazdasági és politikai hanyatlás egyik tünete volt.

17.1.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrástípusok alapján rekonstruálhatjuk az ókori Dél-Arábia történetét, és milyen előítéletek torzíthatják az egyes forráscsoportokat?
2. Hasonlítsa össze a sabei és a himjari politikai berendezkedést: mi változott a hatalom szerkezetében az i. e. 1. századtól az i. sz. 3. századig?
3. Miért nem írható le a najráni esemény kizárólag “keresztényüldözésként”, és milyen bizonyítékok szólnak a politikai értelmezés mellett?
4. Mik voltak a tömjénkereskedelem legfontosabb gazdasági és társadalmi következményei Dél-Arábiában?
5. Miért tekinti a modern történettudomány a máribi gát átszakadását tünetnek és nem oknak az ókori dél-arábiai civilizáció hanyatlásában?

17.2 Az iszlám és a zajdí imámátus

A 7. századi iszlám hódítás Jemenben nem egyetlen katonai hadjárat nyomán, hanem fokozatosan, a dél-arábiai törzsi, vallási és kereskedelmi viszonyokhoz alkalmazkodva zajlott le. Az iszlám előtti Jement a **Himjarita Királyság** öröksége, a perzsa (szászánida) befolyás és a jelentős zsidó, keresztény, illetve helyi politeista közösségek együttélése jellemezte. Az iszlám hódítás előtt a térség északi része gyakorlatilag szászánida helytartóság alatt állt, míg a hegyvidéki és keleti területeken törzsi szövetségek és helyi dinasztiák őrizték meg befolyásukat. Mohamed próféta (Muhammad) életében, 628 és 632 között több küldöttség érkezett a jemeni törzsektől Medinába; a források egy része ezt a folyamatot a próféta leveleihez és a törzsi szövetségkötésekhez köti, ám a részletek gyakran csak későbbi, 9–10. századi muszlim krónikákból ismertek, amelyekben a teológiai és politikai szerkesztés szándéka nem mindig válik el a dokumentált eseménytől.

A 632-t követő **ridda-háborúk** során az első kalifa, Abu Bakr seregei több jemeni törzsi felkelést levertek; ezek a harcok a hagyományos muszlim forrásokban részben vallási elszakadásként, részben adófizetés-megtagadásként jelennek meg. A modern történetírás vitatja, hogy a jemeni lázadások egységesen vallási vagy politikai jellegűek voltak-e. Mindenesetre 633–634-re az arab kalifátus katonai és adóigazgatási értelemben is megszilárdította befolyását a jemeni térség nagy részén.

A hódítást követően Jemen először a medinai, majd a damaszkuszi **Omajjád kalifátus** (Umayyad Caliphate, 661–750) egyik tartománya lett. A helyi elit egy része megőrizte pozícióját, és részt vett a kalifátus hadseregében, közigazgatásában, illetve az észak-afrikai és ibériai hadjáratokban. A korszak forrásai töredékesek: a 9. századi muszlim krónikások, mint **al-Tabari** és **al-Baladhuri**, a jemeni eseményeket gyakran csak a birodalom központjának szemszögéből tárgyalják. A helyi emlékezet és a dél-arábiai törzsi hagyományok viszont későbbi, például **al-Hamdani** (10. század) által megőrzött anyagokban élnek tovább.

A jemeni iszlám történetének egyik meghatározó sajátossága, hogy az Omajjád-korban és a kora **Abbászida kalifátus** (750–1258) idején a térségben több, egymással versengő muszlim vallási-politikai irányzat vert gyökeret. A szunnita iszlám intézményei mellett jelen voltak a **síita iszlám** különböző ágai, köztük a **zajdí** irányzat, valamint a **kháridzsita** (különösen az **ibádí**) közösségek. Ez a sokféleség nem csupán teológiai különbséget jelentett: a helyi törzsek, hegyi közösségek és városi elitek vallási identitása erősen összefonódott az adófizetés, a kalifátus iránti lojalitás és a fennálló hatalmi rend elleni lázadások kérdésével.

A **zajdí iszlám** az iszlám egyik korai irányzata, amelyet a síita iszlám ötödik imámjának, **Muhammad al-Bakirnak** a fiáról, **Zajd ibn Aliról** (Zayd ibn ᶜAlī, meghalt 740-ben) neveztek el. Zajd a 740-es években sikertelen felkelést vezetett az Omajjádok ellen Kúfában; halála

mártíromságként íródott be a mozgalom emlékezetébe. A zajdí hagyomány szerint az imámnak nem szükséges tévedhetetlennek lennie, és a hatalmat nem pusztán vérségi vagy isteni kijelölés alapján kell gyakorolnia; ehelyett a próféta családjából származó, vallástudós és katonailag fellépő férfiú válhat imámmá, ha nyíltan fellép az igazságtalan uralkodóval szemben. A zajdí felfogásban a **dzsihád** ebben az értelemben a jogtalan uralommal való szembeszállás kötelessége is, nem csupán külső hódítás. A zajdí politikai teológiában a passzív rejtőzködés (szemben a tizenkettes síita **okkultáció** tanával) nem tekinthető tartós megoldásnak; az imámnak aktívan kell fellépnie, ha lehetősége nyílik rá.

Jemenben a zajdí iszlám tartós intézményi formája a 9. század végén, az Abbászida-kalifátus meggyengülése idején született meg. **Jahja ibn al-Huszajn** (Yaḥyā ibn al-Ḥusayn), akit a közösség később **al-Hádí ilá l-Hakk** (al-Hādī ilā l-Ḥaqq) néven ismert, 897-ben érkezett a jemeni északi hegyvidékre, és a mai Szaada (Ṣaᶜda) városa környékén kiépítette a zajdí imámátus alapjait. A helyi törzsek egy része imámnak ismerte el; az ő támogatásukkal al-Hádí ellenőrzése alá vonta a várost és környékbeli erődöket. Az imámátus azonban nem volt folyamatos területi állam: a következő évszázadokban a zajdí imámok befolyása a hegyvidéki törzsi szövetségek, a mezőgazdasági adóbevételek és a városi vallási hálózatok függvényében hol kiterjedt, hol beszűkült.

Ezt a hullámzó hatalmi formát a szakirodalom **„változó területű imámátusként”** vagy **törzsi-vallási hatalmi rendszerként** írja le. Az imám személye jogi, katonai és adóügyi tekintélyt egyaránt hordozott, de hatalma nem a modern államhatárokra hasonlító területi kontrollon nyugodott, hanem a törzsi vezetőkkel, a **sajjid** (a próféta leszármazottja) családokkal és a helyi erődök helyőrségeivel kötött, folyamatosan újratárgyalt szövetségeken. Az észak-jemeni zajdí imámátusban a törzsi autonómia és az imámnak való adófizetés egyszerre kapott vallási és politikai értelmet: az imámot sokan a közösség védelmezőjeként és a jogtalan uralommal szembeni ellenállás jelképeként ismerték el.

Az imámátus kialakulásával párhuzamosan a mai Jemen területén más, szintén helyi gyökerű muszlim hatalmi központok is létrejöttek. A hegyvidék középső és nyugati részein, a **Tihána** parti sávján és a déli fennsíkon különböző törzsi dinasztiák, kháridzsita közösségek és néha az Abbászida kalifátushoz kötődő helytartók vetélkedtek egymással. A 10–11. századi jemeni politikai térkép tehát nem egyszerűsíthető le egyetlen központi állam történetére; sokkal inkább egymással párhuzamosan működő, helyi forrásokból táplálkozó hatalmi hálózatok és vallási irányzatok összességeként érthető meg.

A jemeni források közül kiemelkedik **al-Hamdani** (Abū Muḥammad al-Ḥasan al-Hamdānī, meghalt 945 körül), aki Dél-Arábia földrajzáról, törzseiről és emlékezetéről írt munkákat. Földrajzi és genealógiai leírásai a korabeli Jemen megismerésének fontos forrásai, de egyszerre tükröznek valós megfigyelést és a dél-arábiai múlt iránti büszkeséget. A zajdí imámátus saját hagyománya gazdag teológiai és jogi irodalmat hozott létre; ezek azonban sokszor a későbbi imámátus szempontjából szerkesztett, visszatekintő elbeszélések, ezért használatuk forráskritikát igényel.

A 11. században a jemeni térséget a **Szulajhidák** (Sulayhid dynasty, 1047–1138) emelkedése rendezte át időlegesen. A dinasztia a **Fátimida kalifátus** (909–1171) síita-izmailita befolyása alatt állt, és a jemeni hegyvidék, a parti területek, illetve a déli irányú kereskedelmi útvonalak ellenőrzésére törekedett. **Ali ibn Muhammad al-Szulajhi** (ᶜAlī ibn Muḥammad al-Ṣulayḥī) 1047-ben indította el mozgalmát a hegyvidéki erődök hálózatára támaszkodva. A szulajhidák az izmailita **dáva** (daᶜwa, vallási-politikai küldetés) képviselőiként léptek fel, és a Fátimida imám-kalifa nevében hirdették az uralmukat. Fővárosuk, **Szanaa** (Ṣanᶜāʾ), a középkori Jemen egyik legfontosabb városa lett; a dinasztia hatalmának kiterjedését a zajdí imámátussal, a törzsi közösségekkel és a tengerparti kikötővárosokkal folytatott szakadatlan harcok kísérték.

A szulajhidák uralmát a 12. század elejétől belviszályok és törzsi felkelések gyengítették. Az utolsó jelentős szulajhida uralkodónő, **Arva bint Ahmad** (Arwā bint Aḥmad, meghalt 1138-ban), az izmailita hagyományban kiemelkedő szerepet kapott; őt a hívők egy része **a jemeni dáva királynőjeként** tisztelte. Arva a dél-jemeni **Dzsumla** (Jibla) városában rendezte be udvarát, és hosszú uralkodása alatt ispotályt, vallási intézményeket és vízvezetékeket építtetett. Halála után a szulajhida hatalom felbomlott, a jemeni térség pedig ismét több versengő központra esett szét. A szulajhida korszak forrásai között az izmailita hagyomány vallási szövegei mellett szunnita krónikák is fennmaradtak; az előbbiek a dinasztia vallási küldetését hangsúlyozzák, az utóbbiak gyakran politikai és katonai eseményként, nem üdvtörténetként írják le a szulajhida hódításokat.

A szulajhidák bukását követően a zajdí imámok a 12. század folyamán megerősítették pozíciójukat az északi hegyvidéken, ugyanakkor a tengerparti sáv és a déli területek feletti ellenőrzés kérdése nyitva maradt. A jemeni történelemnek ebben a szakaszában a politikai stabilitást gyakran a távolsági kereskedelem biztosította: a jemeni kikötők, elsősorban **Áden**, az Indiai-óceán, a Vörös-tenger és a Földközi-tenger felé irányuló kereskedelem csomópontjaként működtek. A városi kereskedői elitek és a hegyvidéki törzsi közösségek közötti kapcsolat egyszerre tartalmazott adófizetésen alapuló együttműködést és erőszakos konfliktust.

A 12. század második felében a jemeni hatalmi vákuumba az **Ajjúbidák** (Ayyubid dynasty) avatkoztak be. Az Ajjúbidák a szunnita iszlám helyreállítóiként léptek fel, miután **Szaladin** (Ṣalāḥ ad-Dīn, Saladin) 1171-ben Egyiptomban megszüntette a Fátimida kalifátust. Az ajjúbida állam a 12–13. században Egyiptomból kiindulva ellenőrzése alá vonta a térség jelentős részét; Jemen meghódítása stratégiai és vallási szempontból is fontos volt, mert a jemeni kikötők és a tengeri kereskedelmi útvonalak, valamint a szent városok felé vezető szárazföldi útvonalak feletti ellenőrzés erősítette a dinasztia hatalmát. **Turánsah** (Tūrānshāh), Szaladin testvére 1174-ben indított hadjáratot a jemeni térség ellen; az ajjúbida csapatok több jemeni várost, például **Zabidot** és **Taizzt** fokozatosan megszállták. Az ajjúbida uralom nem teljesen felszámolta a zajdí imámátust, de jelentős katonai nyomást gyakorolt rá, és a szunnita vallási intézmények – elsősorban a **sáfií** jogi iskola – megerősödését hozta magával. A jemeni ajjúbida uralmat a kortárs szunnita krónikások, például **Ibn al-Aszír** (Ibn al-Athīr) és a későbbi **al-Hazradzsi** nyomán ismerjük, ám a helyi törzsi emlékezetben ezek az események gyakran idegen hódításként maradtak fenn.

Az ajjúbida uralom a 13. század első felében gyengült meg, elsősorban a dinasztia egyiptomi és szíriai központjában zajló örökösödési harcok miatt. Jemenben az ajjúbida helytartók fokozatosan elvesztették a helyi törzsi szövetségek támogatását, és a hegyvidéki erődök, valamint a tengerparti kikötők feletti ellenőrzésüket nem tudták tartósan fenntartani. 1229 körül **Umar ibn Ali ibn Raszul** (ᶜUmar ibn ᶜAlī ibn Rasūl), egy türkmén–arab származású katonai vezető, aki korábban az ajjúbida hadseregben szolgált, kihasználta a hatalmi vákuumot, és kivívta a jemeni területek feletti uralmat. Így született meg a **Raszúlída** dinasztia (Rasulid dynasty, 1229–1454), amely a 13–15. században a jemeni tengerparti sáv és a déli hegyvidék jelentős részét ellenőrizte, és székhelyét **Taizzban** rendezte be.

A rasúlída uralom a középkori Jemen egyik legjobban dokumentált korszaka. A dinasztia udvara kiterjedt közigazgatási és történetírói tevékenységet támogatott; a rasúlída krónikák, birtok- és adóösszeírások, illetve diplomáciai levelek a korszak gazdaság- és társadalomtörténetének kiemelkedő forrásai. A rasúlída uralkodók a **kalifa** cím helyett a **szultán** címet használták, és igyekeztek a szunnita iszlám, elsősorban a sáfií jogi hagyomány védelmezőiként fellépni. Uralmuk idején **Áden** a nemzetközi kereskedelem egyik legfontosabb kikötője lett; a városban indiai, kínai, perzsa, afrikai és Földközi-tengeri kereskedők is megfordultak. A rasúlída adóigazgatás a tengeri kereskedelemből, a sólepárlásból, a mezőgazdasági terményekből és a városi piacokból

származó bevételekre támaszkodott. A dinasztia emellett vízépítési munkákat, erődöket és vallási intézményeket is támogatott.

A rasúlída hatalom azonban nem terjedt ki az egész mai Jemen területére: az északi hegyvidéken a zajdí imámátus továbbra is autonóm hatalmi központ maradt, és időnként katonai csapásokat mért a rasúlída területekre. A keleti és északkeleti sivatagos területeken törzsi szövetségek, helyi fejedelemségek és a **Hadramaut** (Ḥaḍramawt) belső tájain kisebb szufi és tudós családok hálózatai őrizték meg önállóságukat. A rasúlída államot tehát nem a mai értelemben vett területi szuverenitás, hanem a városok, kereskedelmi útvonalak és adókörzetek feletti ellenőrzés jellemezte.

A 15. században a rasúlída dinasztia hanyatlani kezdett. A belső örökösödési harcok, a járványok, a tengeri kereskedelem szerkezetének átalakulása és a felkelések több hulláma fokozatosan aláásta a dinasztia központi hatalmát. 1454-ben **Taizzban** a **Táhirida** dinasztia szerezte meg a hatalmat, és a rasúlída uralkodók utolsó képviselői elvesztették befolyásukat. A táhiridák szintén a szunnita iszlámot és a kereskedelmi bevételeket helyezték előtérbe, ám hatalmukat a zajdí imámátus és a dél-jemeni törzsi közösségek egyszerre fenyegették. A jemeni hatalmi viszonyok a kora újkorban, a 16. század elején azután alakultak át gyökeresen, amikor a térségbe az **Oszmán Birodalom** és a portugál flotta is megérkezett. A portugálok az Indiai-óceán kereskedelmi ellenőrzéséért vívott harcukban Áden és a jemeni kikötők stratégiai szerepét ismét felértékelték; az oszmánok pedig a szent városok védelme és a Vörös-tenger biztosítása érdekében avatkoztak be. Ez a folyamat már a következő korszakba, az oszmán–jemeni kapcsolatok történetéhez vezet át.

<h065>Források és bizonytalanságok</h065>

A jemeni iszlám első évszázadaira vonatkozó ismereteink erősen egyenlőtlenek. A 7–9. századi eseményeket gyakran csak későbbi, 9–10. századi arab források rekonstruálják, amelyek már a muszlim birodalom belső vallási és politikai vitái felől tekintenek vissza. **al-Tabari**, **al-Baladhuri** és a jemeni **al-Hamdani** szövegei alapvetőek, de nem mindig teszik lehetővé a helyi társadalom, a törzsi alkuk és a vallási megtérések pontos nyomon követését. A 7–8. századi **régészeti források** száma viszonylag kevés; a korai iszlám kori jemeni településhálózat és mezőgazdasági szerkezet rekonstrukciója ezért becslésekre szorul. A hódítás időpontjai és a törzsi felkelések lefolyása egyes esetekben a hagyományos muszlim forrásokban is eltér, ezért a kronológia egyes pontjai vitatottak.

A **zajdí imámátus** kialakulása jobban dokumentált, de a dokumentumok elsősorban a zajdí hagyomány saját belső forrásai, amelyek a későbbi imámátus szempontjából szerkesztették a 9. századi kezdeteket. Így **al-Hádí ilá l-Hakk** fellépésének egyes eseményei hagiográfiai elemekkel keverednek; a kortársi, nem zajdí források sokkal szűkszavúbbak. A modern szakirodalom ezért különbséget tesz a **dokumentált politikai rendszer** (az imám székhelye, adókörzetei, törzsi szövetségei) és a **későbbi vallási emlékezet** között, amely az imámátust mint folytonos intézményt ábrázolja. A jemeni törzsi közösségek korai iszlám kori identitása részben rekonstrukció, mert a törzsi genealógiák sokszor későbbi politikai igényeket tükröznek.

A **szulajhida** és **rasúlída** korszak adatai bőségesebbek, de értelmezésük nem problémamentes. A szulajhidákra vonatkozó izmailita források a dáva (küldetés) vallási-politikai keretét hangsúlyozzák, és gyakran ellenségesen írnak a szunnita vagy zajdí vetélytársakról. A rasúlída állam bürokratikus iratai és krónikái rendkívül értékesek, ám ezek a források sokszor az adóbevételeket és a hatalmi reprezentációt mutatják, nem a vidéki lakosság mindennapjait. A kereskedelmi statisztikák, a kikötői forgalom nagyságai és az áldozati, illetve lakosságszám-adatok ezért a legtöbb esetben **becslések**; pontos mérési sorozat csak elszórtan maradt fenn.

A 12–15. századi jemeni történetben a **dinasztiák közötti harcok** ábrázolása szintén forráskritikát igényel: a zajdí, szunnita és izmailita elbeszélések eltérően értékelik az ajjúbida hódítást, a rasúlída államot és a törzsi lázadásokat. A „hódítás”, „jogszerű uralom” és „visszaállítás”

fogalmai e forrásokban valláserkölcsi és politikai kategóriák egyszerre, tehát nem azonosak a mai semleges katonai-politikai terminológiával.

<h065>Rövid összefoglaló</h065>

1. Az iszlám 7. századi térnyerése a jemeni térségben fokozatosan zajlott, a meglévő törzsi, városi és vallási viszonyokhoz kapcsolódva.
2. Az **Omajjád**, majd az **Abbászida** kalifátus tartományaként Jemen nem vált egyetlen, egységesen kormányzott területté; a helyi elitek és törzsi közösségek autonómiája jelentős maradt.
3. A **zajdí iszlám** a 9. század végétől **al-Hádí ilá l-Hakk** és követői révén alakította ki az északi hegyvidék imámátusát, amelynek hatalma törzsi szövetségek, erődök és vallási intézmények kombinációján nyugodott.
4. A zajdí imámátust nem szabad mai államként értelmezni: területe és hatalma időben változott, és a törzsi vezetőkkel kötött újratárgyalt szövetségektől függött.
5. A **szulajhidák** a 11–12. században az izmailita Fátimida kalifátushoz kapcsolódva egységesítették ideiglenesen a középső hegyvidék és a tengerparti sáv nagy részét.
6. Az **ajjúbidák** 1174-től a szunnita iszlám helyreállításának jelszavával törtek be és gyakoroltak nyomást a jemeni helyi hatalmakra.
7. A **rasúlída** dinasztia 1229–1454 között a legjobban dokumentált középkori jemeni államot hozta létre; hatalmuk a tengeri kereskedelemre, adóigazgatásra és a sáfií szunnita hagyományra épült.
8. A rasúlída bukás után a jemeni térség több központú maradt; a 16. század elején az **oszmán** és **portugál** terjeszkedés új korszakot nyitott, amelyet a következő alfejezetek tárgyalnak.

<h065>Önellenőrző kérdések</h065>

1. Miért nem tekinthető a 7. századi iszlám hódítás Jemenben egyetlen, egyszeri katonai eseménynek?
2. Miben különbözik a zajdí imámátus hatalmi logikája a mai területi állam fogalmától?
3. Hogyan kapcsolódott a szulajhida dinasztia hatalma a Fátimida kalifátus izmailita dávahálózatához, és miért nem értelmezhető ez pusztán vallási megtérésként?
4. Milyen források alapján ismerjük a rasúlída kor gazdaságát, és miért szükséges e forrásokat kritikusan kezelni?
5. Miben változott meg a jemeni hatalmi térkép a 12. század végén az ajjúbida hódítással, és milyen nyitott kérdést hagyott ez a zajdí imámátus számára?

17.3 Tahiridák, oszmánok és a brit Áden

17.3.1 Tahiridák, oszmánok és a brit Áden

Az előző alfejezetben Az iszlám és a zajdí imámátus láthattuk, hogy a Raszúlid dinasztia hanyatlása után a zajdí imámátus és a helyi törzsi erők vetélkedtek a jemeni hegyvidék és a parti síkság erőforrásaiért. Ez a széttagoltság a 15–16. század fordulóján új szereplőknek nyitott utat: a déli Tahirida dinasztiának, majd a Vörös-tenger és az Indiai-óceán kereskedelmét ellenőrizni kívánó **Oszmán Birodalomnak** (Devlet-i Aliyye), végül a 19. században a **Brit Birodalomnak**, amely a gőzhajózás korában Ádent tette meg regionális szén- és kereskedelmi támaszpontjává. A mai Jemen politikai tagoltságának – a nagyvárosi, tengerparti déli zóna és a törzsi, hegyvidéki északi zóna eltérő fejlődésének – gyökerei nagyobbrészt ebben a korszakban keresendők. Mindazonáltal a 16. század előtti jemeni viszonyokat nem szabad a mai észak–dél

szembenállással azonosítani: a hatalmi blokkok, a vallási iskolák és a kereskedelmi érdekek határai akkoriban is átjárhatók voltak, és a törzsi lojalitások gyakran erősebbnek bizonyultak a területi vagy felekezeti hovatartozásnál.

17.3.1.1 A Tahiridák rövid állama és a Raszúlid örökség

A Raszúlid állam, amely a 13–14. században a jemeni alacsonyabb fekvésű területek és a tengeri kereskedelem egyik legjelentősebb szervezője volt, fokozatosan veszítette el tényleges hatalmát. A Raszúlidok bukása után hatalmi vákuum alakult ki: a zajdí imámok a hegyvidék nagyobb részét tartották ellenőrzésük alatt, a partvidéken és a déli belső területeken pedig helyi emírek, törzsi vezetők és a **Tahirida dinasztia** (1454–1526) képviselték a szunnita politikai hagyományt.

A Tahiridák uralmát a történeti kutatásban **dokumentált, de belső szempontból hiányosan ismert** időszaknak tekintjük. Az **Ámir ibn Tahir** alapította dinasztia a Raszúlid szultánok egykori központjait, például **Zabid** városát és a déli **Taizz** környékét tartotta fontosnak, és megpróbálta újraszervezni a Raszúlid-kori adórendszert, a földművelést és a Vörös-tengeri kikötőket. A jemeni helyi krónikák – például a későbbi jemeni történetírók által megőrzött Raszúlid- és Tahirida-kori szövegtöredékek – azt mutatják, hogy a Tahiridák a szunnita jogtudósokkal és a városi kereskedőréteggel szövetkezve igyekeztek fenntartani a mezőgazdasági többlet begyűjtését, ám katonai erejük korlátozott maradt, és a zajdí imámátussal való ismétlődő fegyveres vitákban hamar kimerült. A zajdí imámok a Tahiridákat a hegyvidéki közösségek védelmezőiként fellépve gyakran meg tudták kerülni, és a dinasztia hatalmának jellegzetessége éppen az volt, hogy a parti sávban erősebbnek bizonyult, mint a felföldön.

A Tahiridáknak az Indiai-óceán felé irányuló külkereskedelme illeszkedett abba a kereskedelmi rendszerbe, amelyet a 15. században **Áden, Mokka (Mocha) és Hodeida** kikötői kötöttek össze Indiával, Kelet-Afrikával és a Vörös-tenger északi partvidékével. A jemeni kávékereskedelem majdani fellendülése előtt a térség legfontosabb kiviteli cikkei közé tartoztak a különböző fűszerek, az **adeni só**, a textíliák és az Afrikából származó áruk, például az arany és az elefántcsont. Mindazonáltal a 16. század elejére az Indiai-óceánon megjelenő portugál flotta gyorsan megváltoztatta a korábbi muszlim kereskedőhálózatok működési feltételeit. A portugálok India nyugati partvidékén, később Hormuznál és a Vörös-tenger bejáratánál is támadták a muszlim hajókat, amire a jemeni lokális hatalmak önmagukban nem tudtak hatékony választ adni. Ez a külső nyomás az Oszmán Birodalmat arra késztette, hogy komolyabban beavatkozzon a jemeni partvidéken, különösen, mert a Vörös-tenger ekkor az oszmán zarándok- és katonai logisztika számára stratégiai folyosóvá vált.

A Tahirida korszak mérlege tehát kettős: a dinasztia fenntartotta a szunnita városi intézményeket, megőrizte a Raszúlid-kori agrárszervezés maradványait, és kereskedelmi jövedelmei révén átmeneti stabilitást teremtett a déli területeken. Ugyanakkor nem tudta ellenőrizni a törzsi belviszályokat, a zajdí imámátus hegyi pozícióit, sem pedig az Indiai-óceán megváltozott hatalmi viszonyait. Az oszmán hódítás ezt a törékeny államot söpörte el, amelyet a modern jemeni nacionalista történetírás olykor úgy ábrázol, mint az utolsó jelentős „jemeni” szunnita királyságot a külföldi uralom előtt. Ez a kép emlékezetpolitikai leegyszerűsítés: a Tahiridák sem országos központosított hatalmat nem gyakoroltak, sem egységes jemeni identitást nem képviseltek, még ha udvaruk és közigazgatásuk bizonyos szunnita kulturális folytonosságot mutat is.

17.3.1.2 Az oszmán hódítás és az első oszmán korszak (16–17. század)

A 16. század elején az Oszmán Birodalom két irányból érkezett a térségbe. **I. Szelim** (Szalim) szultán 1517-ben legyőzte a mamlúk szultánságot, ellenőrzése alá vonta a mamlúk területek Vörös-tengeri kijáratait, és ezzel közvetlenül érintetté vált a jemeni partvidék sorsa. Az oszmán

flotta és a portugál hajóhad közötti vetélkedés az Indiai-óceánon arra indította az oszmán vezetést, hogy megszervezze a **Vörös-tenger déli kapujának** védelmét, és kísérletet tegyen a jemeni kikötők ellenőrzésére. Az oszmán tengerészeti politika fő célja ekkor nem egyszerűen a jemeni hódítás volt, hanem a portugál hajók távoltartása a Vörös-tenger déli bejáratától, a mekkai és medinai zarándokutak védelme, valamint a kávé- és fűszerkereskedelem jövedelmének bevonása az oszmán kincstárba.

A **Szulejmán** (Kanuni Szulejmán) idején és utódai alatt az oszmán hadsereg több hullámban terjesztette ki fennhatóságát a jemeni területekre. **Hadım Szulejmán pasa** 1538-as expedíciója hozta létre az oszmán protestáns, illetve pontosabban oszmán haditengerészeti pozíciókat a déli partokon, és ezt követően az oszmán igazgatás fokozatosan szervezte meg a **Jemeni ejáletet** (eyalet). A hódítás azonban nem volt egyirányú folyamat: a zajdí imámok a hegyvidéki központban, különösen **Szaada** és a felföldi erődvárosok térségében évtizedeken át ellenálltak. **Özdemir pasa** és más oszmán kormányzók uralma alatt a jemeni síkságon viszonylag stabil oszmán közigazgatás működött, de a hegyvidéken állandó felkelésekkel és törzsi rajtaütésekkel kellett számolniuk. Az oszmánok számára a jemeni háborúk hosszú és költséges vállalkozást jelentettek, amelyet a kortárs oszmán krónikák is úgy tárgyalnak, mint a birodalom déli határvidékének nehezen kezelhető konfliktusát.

Az oszmán jelenlét első nagy korszaka nagyjából **1538 és 1635 között** tartott, bár utóbbi időpont inkább az oszmán csapatok visszaszorulásának kezdete, semmint pontos cezúra. A 17. század elején a **zajdí imámátus** saját hadjáratot indított az oszmán helyőrségek ellen, és fokozatosan visszaszerezte a hegyvidék feletti ellenőrzést. Az imámátus ebben az időszakban erős szövetségesekre tett szert a felföldi törzsek között, adórendszert tartott fenn, és kihasználta, hogy az Oszmán Birodalom figyelmét a Földközi-tenger felé irányuló háborúk, a perzsa front és a belső pénzügyi terhek kötötték le. Az első oszmán jemeni uralom emléke a jemeni zajdí hagyományban külső megszállásként rögzült, míg a szunnita városi központok egy része, különösen a kereskedőréteg, az oszmán jelenlétet a biztonság és a muszlim szolidaritás szempontjából is értékelte. Ez az eltérő emlékezet a későbbi észak–dél törésvonalakban is tovább élt, de közvetlenül nem vezethető le belőle a 20. századi államhatárok kialakulása.

A 17. század közepétől a 19. század elejéig a jemeni politikai élet súlypontja újra a **zajdí imámátusra** helyeződött, amely az úgynevezett **Kászimi imámok** alatt átmenetileg a parti síkságra is kiterjesztette hatalmát. Ez a korszak hozta létre a jemeni kávékereskedelem legnagyobb virágzását: a **Mocha (Mokka)** kikötőjéből exportált kávé a 17–18. században a világkereskedelem egyik legismertebb árucikkévé vált, a **mochakávé** neve pedig a jemeni kikötő nyomán terjedt el Európában. Az imámátus ugyanakkor nem volt modern értelemben vett központosított állam: az imám hatalmát a vallási legitimitás, a törzsi szövetségek és az adók feletti ellenőrzés folyamatos újraegyeztetése tartotta fenn. A parti kikötők kereskedelmi nyereségéből származó jövedelmek egy részét a hegyvidéki központokba irányították, ugyanakkor a helyi kormányzók és a nagykereskedők gyakran önálló politikát folytattak. Az Indiai-óceánon megjelenő európai kereskedőtársaságok – a Brit Kelet-indiai Társaság, a Holland Kelet-indiai Társaság, később a francia hajósok – fokozatosan bekapcsolódtak a jemeni kávéüzletbe, de a 18. század végéig Áden és Mokka elsősorban a helyi elitek és az imámátus közvetítésével kapcsolódott a világkereskedelemhez. A belső hatalmi harcok, a törzsi lázadások és a kávéexport ingadozásai azonban az imámátus jövedelmi alapjait meggyengítették.

A 18. század végén és a 19. század elején a jemeni térség politikai térképe ismét átalakult. A déli **Áden** és a környező kikötők a kávékereskedelem visszaesése után viszonylag gyenge helyzetbe kerültek, az északi felföldön pedig az imámátus tekintélye megosztottá vált. Az **első szaúdi állam** és vahhabita szövetségesei rövid időre a felföld egyes törzseivel is kapcsolatba léptek, az Oszmán Birodalom pedig Egyiptom tartományának erőivel, **Mohamed Ali** (Muhammad Ali) hadjáratai révén újra megkísérelte ellenőrizni a Vörös-tenger keleti partvidékét. A 19.

század elején a Vörös-tenger nyugati partja menti oszmán–egyiptomi beavatkozás és a jemeni törzsek ellenállása újra felszínre hozta a korábbi kérdést: Jemen partvidéke a birodalmi tengeri hatalmak számára elsősorban stratégiai tranzitútvonalnak számított, míg a belső hegyvidék hatalmi viszonyai a helyi elitek ügyei maradtak.

17.3.1.3 A 19. századi brit terjeszkedés és Áden megszállása

A Brit Birodalom érdeklődése a jemeni déli partok iránt a **gőzhajózás fejlődésével** és a **szuezi útvonal** egyre fontosabbá válásával kapcsolódott össze. A 19. század első felében a brit hajók számára az India és a Földközi-tenger közötti út biztonsága létfontosságú volt, ezért a hajózási társaságok és a gyarmati kormányzat szénraktárak, utánpótlási pontok és távirati állomások iránt érdeklődtek. Áden kikötője ebből a szempontból kiemelkedő fekvésű volt: a **Vörös-tenger déli bejáratánál**, a **Báb el-Mandeb** szoros közelében, Indiába tartó hajószakaszokon található, természetes védelmet nyújtó **vulkanikus kráter-öböl** körül. Az **okkupáció 1839-ben** történt, amikor a Brit Kelet-indiai Társaság erői – részben helyi kereskedelmi viták és a hajózás védelmének ürügyén – elfoglalták a várost. A brit hivatalos indoklás szerint Áden uralkodója nem biztosította a brit alattvalók és hajók védelmét; a helyi forrásokban és a későbbi jemeni nacionalista történetírásban ugyanakkor az esemény egyszerű **gyarmati megszállásként** rögzült.

A brit Áden megszállása a korabeli nemzetközi jog nyelvén nem hasonlított a 19. század végi afrikai területfoglalásokhoz, mert a britek eleinte a városra és közvetlen környezetére koncentráltak. Az **Ádeni telep (Aden Settlement)** a Brit Kelet-indiai Társaság, majd a brit gyarmati hivatal irányítása alá került, és 1937-ig közvetlenül India gyarmati igazgatásához kapcsolódott. Ez a tény fontos a jemeni regionális különbségek megértéséhez: Áden jogi és igazgatási pályája elvált az északi imámátustól, és a kikötővárosban az indiai és kelet-afrikai kereskedők, köztisztviselők és munkások aránya számottevően megnőtt. A 19. század második felére Áden a Brit Birodalom egyik legfontosabb **szénraktára és hajójavító állomása** lett a London–Bombay útvonalon, ami a korabeli brit adminisztráció számára mérhető gazdasági növekedést hozott. A jemeni hátországgal való kapcsolata azonban korlátozott maradt: a brit hatóságok elsősorban a kikötő, a vízellátás és a haditengerészeti infrastruktúra biztonságát tartották szem előtt, a belső mezőgazdasági és törzsi viszonyokat pedig szándékosan távol tartották maguktól.

A brit terjeszkedés második szakasza a **protektorátusi rendszer** kiépítése volt. A 19. század második felétől a brit hatóságok fokozatosan szerződések, szubvenciók és katonai támogatások révén közelítettek a dél-jemeni szultánokhoz, emírekhez és sejkekhez. A szerződések közös vonása az volt, hogy a brit kormányzat készpénzfizetés és fegyveres védelem fejében elismerte a helyi uralkodók belső igazgatási hatalmát, ugyanakkor megtiltotta nekik, hogy külső hatalmaknak engedjenek át területet, kikötőt vagy külpolitikai jogosítványt. Az így létrejött **Dél-arábiai protektorátusok** (Aden Protectorate) mozaikszerűége a mai jemeni déli területeken is éreztette hatását: a brit jelenlét nem egységes gyarmati államot hozott létre, hanem több tucat, egymással versengő lokális államalakulatból álló rendszert, amelyben a brit hatalom a vitás ügyek döntőbírája volt. A brit gyarmati adminisztráció ezt a rendszert hivatalosan a helyi hatalmak autonómiájának tiszteletben tartásaként írta le, a gyarmati kritika viszont már a 19. században is rámutatott, hogy a szerződéses viszony elsősorban a brit stratégiai érdekeket szolgálta, és a törzsi belviszályokat, a határvitákat és a fegyveres konfliktusokat a britek sokszor saját helyzetük megerősítésére használták fel.

A 19. század második felében az **imámátus** északon szintén átalakult. A Kászimi imámok korábbi hatalma megoszlott, a nagy törzsi csoportok és a helyi vallási elit között folyamatos viták zajlottak, és az imám mértékadó szerepe időről időre csak katonai erővel volt fenntartható.

Az **1840-es és 1870-es évek között** az imámátus területe nem alkotott egységes nemzetközi jogi entitást: a hatalmi viszonyokat a zajdí jogtudósok, a nagy törzsek vezetői és a piacvárosok kormányzói közötti megállapodások szabták meg. Az **oszmán hatalom** a század második felében ismét élénkebb érdeklődést mutatott a jemeni felföld iránt, aminek hátterében a Vörös-tenger hajózási ellenőrzése, a bővülő távirati hálózat és az európai hatalmakkal folytatott verseny állt. A **második oszmán hódítás** vagy pontosabban a második oszmán jemeni jelenlét kibontakozása azonban már a 19. század végére nyúlik át, és a jemeni északi területek oszmán igazgatásának korszakát jelöli, amelyet a későbbi országfejezetek tárgyalnak majd.

17.3.1.4 Az imámátus és a gyarmati határok öröksége

Az 1880-as évekre a jemeni területeket két, egymástól eltérő politikai logika fogta közre. Délen a **brit Áden** és a protektorátusi szerződések a tengeri kereskedelem és a gyarmati stratégia szempontjából alakították át a hatalmi viszonyokat. Északon az imámátus olyan vallási és törzsi rendszert képviselt, amely a külső hatalmak beavatkozását elutasította, ugyanakkor belső megosztottsága miatt nem tudott egységes államhatalmat gyakorolni. A két zóna közötti határ a 19. század végén nem volt pontosan kijelölt, és a brit birodalmi hatóságok, illetve az Oszmán Birodalom közötti tárgyalások a 20. század elején hozták létre azt a hozzávetőleges elválasztó vonalat, amelynek későbbi változata Észak-Jemen és Dél-Jemen határává vált. Ezt a folyamatot a modern jemeni történelmi emlékezetben sokan mesterséges felosztásként tartják számon, ugyanakkor a régebbi lokális különbségek – a tengeri kereskedővárosok, a felföldi kávétermelő teraszok és a keleti sivatagi útvonalak eltérő hatalmi hagyományai – jóval a nyugati gyarmati térképezés előtt is léteztek.

A **zajdí imámátus** nemzetközi helyzete a 19. század végén is sajátos maradt. Az imámok az iszlám zajdí értelmezéséből eredeztették uralmukat, és elvben a muszlim közösség igazságos vezetésére tartottak igényt. Gyakorlatilag azonban hatalmuk csak addig terjedt, amíg a felföldi törzsek, a kádik, a piacvárosok jegyzői és a helyi földbirtokosok hajlandók voltak adót fizetni és katonai támogatást nyújtani. A brit Áden felemelkedése ezért elsősorban a déli kikötővárosból kiinduló munkavállalás, kereskedelem és adminisztráció számára kínált új lehetőségeket, míg az északi imámátus társadalmi bázisa hagyományosan a hegyvidéki földművelő közösségekben, a törzsi szolidaritásban és az egyházias jogtudósi hálózatokban rejlett. A történelmi átmenet tehát egyszerre hozta létre a déli tengeri nyitottság és az északi hegyi zártság képét, amelyet a későbbi nacionalista irodalom a 20. században gyakran sarkítva ábrázolt.

17.3.2 Források és bizonytalanságok

Emlékiratok, vallásos krónikák, gyarmati jelentések és gazdasági iratok – ezek a fő forráscsoportok a 16–19. századi jemeni történelem megismeréséhez. Az oszmán közigazgatási iratok, adóösszeírások és hadinaplók fontosak az oszmán hadjáratok és helyőrségek szempontjából, de a jemeni hegyvidék belső viszonyairól gyakran csak az oszmán hivatalnokok ellenséges vagy tárgyalásos beszámolóiból tájékozódhatunk. A zajdí krónikák és életrajzgyűjtemények a maguk vallási-törzsi nézőpontjából őrizték meg az imámátus történetét, de ezek formai és teológiai céljai miatt nem tekinthetők a modern állami iratképzéshez hasonlítható forrásnak. A brit **Áden Settlement** és a Kelet-indiai Társaság iratai, a konzuli levelezés, a hajózási társaságok logisztikai nyilvántartásai ugyancsak páratlan adatgazdagságot kínálnak, ám ezekből elsősorban a brit igazgatás és a kikötőváros működése rekonstruálható. A belső jemeni gazdaság, a paraszti termelés, a nők, a rabszolgák és a nomád közösségek mindennapjai viszont jóval kevésbé dokumentáltak, ezért a modern történeti rekonstrukció itt nagyobb bizonytalansággal terhelt.

Az oszmán hódítás időrendje kapcsán a főbb események – például 1517, 1538, 1560-as évekbeli törzsi felkelések – ismertek, de a részletes katonai hadjáratok és a helyőrségek létszáma becslés jellegű. A történészi konszenzus abban áll, hogy az oszmánok a parti síkságon és a fő városokban viszonylag szilárd igazgatást építettek ki, míg a felföldön hatalmuk mindig vitatott maradt; az okok és a felelősség értelmezése viszont megoszlik. Az oszmán–zajdí kölcsönhatásokat a szunnita–síita szembenállás helyett érdemesebb a lokális törzsi szövetségek, a kereskedelmi érdekek és a vallási intézmények összjátékaként vizsgálni, ahogyan arra a modern oszmán társadalomtörténet is figyelmeztet. A „szunnita” és „síita” címkék használata e korai időszakban nem fedi le pontosan a helyi csoportok mindennapi jogi és politikai identitását.

A brit Áden kapcsán az 1839-es megszállás önmagában jól dokumentált, ám annak igazolása és a helyi lakosság reakciója vitatott: a brit hivatalos narratíva a hajózás védelmére, a jemeni emlékezet és a későbbi gyarmatkritika pedig a fegyveres agresszióra helyezi a hangsúlyt. A protektorátusi szerződések száma és tartalma a 19. század folyamán folyamatosan változott, ezért az általános szerződéstörténet mellett az egyes helyi szultánságokkal kötött megállapodások külön vizsgálatot igényelnek. A lakossági és gazdasági adatokra nézve nincsenek megbízható, minden régióra kiterjedő 19. századi statisztikák; a kikötői forgalomra, a szénellátásra és a hajómozgásokra vonatkozó brit adatok pontossága sem feltétlenül tükrözi a jemeni belső gazdaság valóságát. A korszak értelmezését tovább nehezíti, hogy a későbbi jemeni nemzeti történetírás a gyarmati határvonalat tette meg a modern nemzeti sérelem kiindulópontjává, míg a brit gyarmati történetírás saját szerepét modernizáló tényezőként szokta kiemelni. A kritikai feldolgozás éppen ezért azt kívánja meg, hogy a két hagyomány állításait külön-külön, forráskritikával kezeljük, és ne tekintsük egyik elbeszélést sem semlegesnek.

17.3.3 Rövid összefoglaló

- A 15–16. században a **Tahirida dinasztia** a Raszúlidok utódaként a déli és parti területeket szervezte, de nem tudott tartósan ellenállni a zajdí imámátusnak és a külső beavatkozásnak.
- Az **első oszmán jemeni jelenlét** (1538-tól a 17. század közepéig) a Vörös-tenger déli bejáratát, a portugál hajóforgalom ellenőrzését és a kikötői kereskedelmet célozta; a hegyvidéki zajdí törzsi ellenállás folyamatosan erőt vitt el.
- A 17–18. századi **Kászimi imámátus** a felföldről kiindulva rövid időre a parti kávékikötőket is ellenőrizte, és Mocha (Mokka) a világpiaci kávékereskedelem fontos állomásává vált.
- A **brit Áden megszállása 1839-ben** a gőzhajózási és indiai útvonal biztosításának stratégiai igényéből fakadt; Áden igazgatása sokáig India gyarmati rendszeréhez kötődött.
- A **dél-jemeni protektorátusok** a helyi szultánokkal kötött, készpénzfizetéseken és külpolitikai jogátruházásokon alapuló szerződések mozaikját hozták létre; ez a rendszer a déli területeket nem modern bürokratikus gyarmattá, hanem többszereplős közvetett uralmi térséggé tette.
- Az **északi zajdí imámátus** a 19. században nem volt központosított állam, hatalma a törzsi vezetők, a kádik és a helyi piaci elit megállapodásain nyugodott.
- A 19. század végi észak–dél kettősség – brit befolyás a déli tengerparton, zajdí ellenállási hagyomány a felföldön – később a jemeni nemzeti emlékezet fontos hivatkozási pontjává vált, de ezt nem szabad a mai államhatárok közvetlen előzményének tekinteni.

17.3.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső tényezők magyarázzák a Tahiridák gyengeségét, és miért nem tekinthetők modern értelemben vett jemeni nemzeti államnak?
2. Hasonlítsd össze az oszmán és a brit jemeni jelenlét stratégiai céljait, igazgatási módszereit és a helyi társadalomra gyakorolt hatásait!

3. Miért nem írható le a zajdí imámátus mint központosított teokratikus monarchia, és milyen társadalmi csoportok tartották fenn a hatalmát?
4. Hogyan alakította át a brit protektorátusi rendszer a dél-jemeni hatalmi viszonyokat a hagyományos szultánságok és törzsi vezetők szempontjából?
5. Milyen forráskritikai nehézségekkel jár a jemeni 16–19. századi történelem rekonstrukciója, ha az oszmán, a brit és a zajdí forrásokat egymás mellé helyezzük?

17.4 A 19. századi Jemen

A 19. századi Jemen története nem egyetlen állam története, hanem több, egymással versengő politikai és gazdasági tér egyidejű átalakulása. Az északi hegyvidéken a **zajdí imámátus** intézménye a belső trónviszályok és a törzsi autonómia miatt meggyengült, a tengerparti **Tiháma** és a városi központok pedig a régi kávé- és tranzitkereskedelem hanyatlásával küzdöttek. Délen a brit **Áden** 1839-es elfoglalása – amelyet az előző alfejezet tárgyalt A Tahiridák, oszmánok és a brit Áden – új birodalmi szereplőt hozott a térségbe, és a század második felében az Oszmán Birodalom is visszatért, hogy ellensúlyozza a brit jelenlétet. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan kapcsolódott össze a kávégazdaság átalakulása, az oszmán hódítás, a brit protektorátus terjeszkedése és a zajdí imámátus újjászerveződése, és hogyan vezetett mindez az 1918-as oszmán kivonuláshoz, amely egyszerre hagyta maga után a függetlenség ígéretét és a határok körüli tartós bizonytalanságot.

17.4.1 A kávé világgazdasági hanyatlása és a belső kereskedelem átalakulása

A 19. század elején Jemen gazdasági szerkezetét még mindig a hegyvidéki teraszokon termesztett **kávé (Coffea arabica)** és a Vörös-tengeri kikötők közvetítő kereskedelme határozta meg. A 17–18. században a jemeni kávé – különösen a **Mocha** (al-Mukhá) kikötőjén keresztül exportált termés – a világpiac meghatározó árucikke volt, és a „mokka” elnevezés is ebből a kereskedelmi kapcsolatból ered. A 19. századra azonban a jemeni kávétermelés fokozatosan elvesztette világpiaci súlyát. Ennek fő oka nem a helyi termelés összeomlása volt, hanem a holland és francia gyarmati ültetvények térnyerése: a hollandok Jáván, a franciák pedig a Karib-térségben és az Indiai-óceán szigetein hoztak létre nagyüzemi kávéültetvényeket, amelyek alacsonyabb áron és nagyobb mennyiségben látták el az európai piacokat.

A jemeni kávéexport visszaesését a korabeli európai konzuli jelentések és kereskedelmi statisztikák jelzik, bár a számszerű adatok jelentős bizonytalansággal terheltek. A kikötői vámbevételek csökkenéséből és a hajóforgalom visszaeséséből azonban egyértelműen kirajzolódik a hanyatlás iránya. Mocha kikötője fokozatosan háttérbe szorult, miközben **Hodeida** (al-Hudajda) – amely közelebb feküdt az oszmán befolyási övezethez és a belső területek útvonalaihoz – átvette a regionális kereskedelem egy részét. A belső kereskedelem azonban továbbra is a törzsi területeken átvezető karavánutak ellenőrzésétől függött. A hegyvidéki kávétermelő falvak, a tihámai kereskedővárosok és a törzsi útvámokat ellenőrző csoportok között bonyolult, gyakran erőszakkal is kikényszerített alkurendszer alakult ki.

A kávé mellett a jemeni mezőgazdaság más terményei – gabonafélék, datolya, szőlő, méz, valamint a hagyományos füstölőszerek, a **tömjén** és a **mirha** – továbbra is fontos szerepet játszottak a helyi és regionális cserében. A 19. század folyamán a **kat (Catha edulis)** fogyasztása és termesztése is fokozatosan terjedt a hegyvidéki területeken, bár a kat tömeges elterjedése és jövedelemtermelő szerepe csak a 20. század második felében vált meghatározóvá. A korabeli források a katot elsősorban a helyi elit és a vallási körök élvezeti szereként említik, nem pedig exporttermékként.

A 19. századi jemeni társadalomban a nők és a vidéki közösségek munkája a mezőgazdasági termelés alapját képezte. A hegyvidéki teraszok karbantartása, a vízgyűjtő rendszerek kezelése és a betakarítás időszakos munkái a háztartások közös feladatai voltak, bár a korabeli írott források ritkán rögzítik a nők gazdasági szerepét. A törzsi szokásjog és a helyi közösségi döntéshozatal keretei között a nőknek eltérő, de nem egységesen alárendelt pozíciója volt; a források hiányossága miatt azonban ezt a kérdést a történészek csak részlegesen tudják rekonstruálni.

17.4.2 Az 1849-es oszmán kísérlet és a zajdí imámátus belső válsága

A 19. század első felében az észak-jemeni hegyvidéken a zajdí imámátus intézménye mély belső válságban volt. A **zajdí imámok** – akik a síita iszlám zajdí ágának vallási vezetői, és egyben politikai uralkodók is voltak – legitimitásukat a prófétai családból való származásra és a vallási tudásra alapozták. A 19. században azonban a trónutódlás körüli viták, a rivális imámjelöltek közötti fegyveres konfliktusok és a törzsi szövetségesek önállósodása aláásták a központi hatalmat. A hegyvidéki törzsek – például a **Hasid** és a **Bakil** konföderáció tagjai – gyakran saját érdekeik szerint váltogatták szövetségeseiket, és az imámok csak akkor tudtak adót beszedni vagy katonai erőt mozgósítani, ha a törzsi vezetőkkel külön alkukat kötöttek.

Ebbe a hatalmi vákuumba érkezett az első oszmán visszatérési kísérlet 1849-ben. Az Oszmán Birodalom, amely a 17. században már egyszer ellenőrizte Jemen jelentős részét, a 19. század közepén a **Tanzimat** (tanzimat, oszmán reformok) jegyében igyekezett megerősíteni a birodalom perifériáit. Az 1849-es oszmán expedíció partra szállt a tihámai partvidéken, és megkísérelte elfoglalni a belső területeket. A vállalkozás azonban rövid időn belül kudarcot vallott: a helyi törzsi ellenállás, a járványok és az utánpótlási nehézségek miatt az oszmán erők nem tudták megtartani a megszállt városokat, és visszavonultak.

Az 1849-es kudarc jól mutatja a korszak jemeni hatalmi viszonyait. Az oszmánok számára a térség nem egyszerűen meghódítható terület volt, hanem olyan régió, ahol a helyi törzsi és vallási hálózatok ellenálló képessége erősebbnek bizonyult a birodalmi hadseregnél. A zajdí imámátus gyengesége ugyanakkor nem jelentette a központi hatalom hiányát: a helyi közösségek a saját szokásjoguk és vezetőik irányítása alatt továbbra is működtek, és a külső hódítókkal szemben gyakran egységesebben léptek fel, mint egymással szemben.

17.4.3 A második oszmán hódítás és a jemeni vilajet megszervezése (1872)

A második, sikeresebb oszmán hódítás 1872-ben indult **Ahmed Muhtar pasa** (Ahmed Muhtar Paşa) vezetésével. A hadjárat hátterében több tényező állt. Egyrészt az Oszmán Birodalom a 19. század második felében a **szultáni centralizáció** és a modern hadsereg kiépítése révén igyekezett visszaszerezni azokat a területeket, amelyeket korábban elvesztett vagy csak névlegesen ellenőrzött. Másrészt a **Szuezi-csatorna 1869-es megnyitása** stratégiai szempontból felértékelte a Vörös-tenger térségét, és az oszmán vezetés attól tartott, hogy a britek – akik 1839 óta ellenőrizték Ádent – tovább terjeszkednek az Arab-félsziget déli partvidékén. A jemeni hadjárat így egyszerre volt birodalmi presztízsvállalkozás és a brit befolyás ellensúlyozására tett kísérlet.

Ahmed Muhtar pasa hadjárata viszonylag gyorsan elfoglalta a tihámai partvidék városait, majd a hegyvidéki utakon keresztül benyomult a belső területekre. 1872-ben az oszmán csapatok bevonultak **Sanaa** (San‘á‘) városába, és a birodalom létrehozta a **Jemeni vilajet**et. A hódítás azonban korántsem jelentette a teljes ellenőrzést. Az oszmán katonai jelenlét elsősorban a nagyobb városokra – Sanaa, **Taizz** (Ta‘izz), Hodeida és a partvidéki erődítmények – korlátozódott, míg a hegyvidéki vidék nagy része továbbra is a helyi törzsek és a zajdí imámok befolyása alatt maradt.

A vilajet megszervezése során az oszmán hatóságok a tanzimat reformjait próbálták alkalmazni: adóösszeírásokat készítettek, modern közigazgatási egységeket hoztak létre, és megkísérelték a hadkötelezettség bevezetését. A jemeni lakosság – különösen a hegyvidéki törzsi közösségek – ezeket az intézkedéseket idegen uralomként és a helyi autonómia felszámolásaként élte meg. Az adóztatás, a katonai sorozás és a központi bürokrácia bevezetése ellenállást váltott ki, amely a következő évtizedekben többször fegyveres felkelésekben csúcsosodott ki.

17.4.4 Oszmán uralom, törzsi ellenállás és a zajdí imámátus újjászerveződése

Az 1872 utáni oszmán uralom Jemenben a birodalmi modernizáció és a helyi ellenállás közötti tartós feszültség korszakát jelentette. A jemeni vilajetben az oszmán kormányzat a szunnita (sáfiita) lakosság egy részének támogatására is támaszkodott, míg a zajdí hegyvidék nagy része nyíltan vagy hallgatólagosan szemben állt a birodalmi hatalommal. A vallási különbség azonban nem önmagában magyarázza a konfliktust: a szembenállás elsősorban a helyi autonómia, az adóztatás és a katonai szolgálat kérdései körül szerveződött.

A zajdí imámok és a hozzájuk kapcsolódó törzsi vezetők a 19. század végén többször is felkelést hirdettek az oszmán uralom ellen. Az imámátus intézménye a 19. század második felében fokozatosan újjászerveződött: a **Hamid ad-Din** család tagjai – előbb **al-Manszúr Muhammad bin Jahja Hamid ad-Din**, majd fia, **al-Mutavakkil Jahja Muhammad Hamid ad-Din** – egyre inkább a zajdí ellenállás szimbólumává váltak. Jahja imám, aki 1904-ben került az imámi méltóságba, a következő években a törzsi szövetségek megerősítésével és a hegyvidéki erődítmények kiépítésével párhuzamosan gerilla-háborút folytatott az oszmán helyőrségek ellen.

Az oszmán kormányzat válasza kettős volt: egyszerre alkalmazott katonai megtorlást és tárgyalásos kompromisszumot. A 20. század első évtizedében a felek több alkalommal kötöttek helyi fegyverszünetet, de a konfliktus újra és újra kiújult. Az 1911-es **Da‘an-egyezmény** – amelyet az oszmán kormány és Jahja imám képviselői írtak alá – jelentős autonómiát adott a zajdí imámnak a hegyvidéki területeken, elismerte a zajdí vallási intézmények működését, és korlátozta az oszmán adóztatást. Az egyezmény tartalma azonban a korabeli forrásokban eltérően jelenik meg, és a végrehajtás is akadozott; a megállapodás inkább a kölcsönös kimerültség jele volt, mint tartós béke.

17.4.5 Brit Áden, a protektorátus terjeszkedése és a határkérdés

Miközben az oszmánok északon próbálták megszilárdítani hatalmukat, délen a britek a saját érdekszférájukat építették ki. **Áden** 1839-es elfoglalása után a brit gyarmati igazgatás eleinte a kikötőre és a közvetlen környékére összpontosított. A 19. század második felében azonban a **Szuezi-csatorna megnyitása** és a gőzhajózás terjedése felértékelte Ádent mint szénbunkerezési, javítási és távközlési állomást. A brit hatóságok ezért fokozatosan szerződéses kapcsolatokat alakítottak ki a környező törzsi területek vezetőivel, szultánjaival és sejkjeivel. Ezek a szerződések – amelyeket a brit gyarmati iratok **protektorátusi egyezményekként** tartottak nyilván – a helyi vezetőknek védelmet és pénzügyi támogatást ígértek, cserébe a brit kormányzat befolyást szerzett a térség belügyeiben.

A brit protektorátus nem volt egységes közigazgatási egység: a belső területeken továbbra is a helyi szultánok, emírek és törzsi főnökök gyakorolták a tényleges hatalmat. A britek elsősorban a partvidék, a kereskedelmi útvonalak és a stratégiai magaslatok ellenőrzésére törekedtek, nem pedig a teljes terület közvetlen igazgatására. A protektorátus kiterjedése a század végére elérte a **Lahdzs** szultánság, a **Hausabi** és a **Szubéhi** törzsi területek egy részét, de a határok továbbra is képlékenyek maradtak.

Az oszmán és a brit érdekszférák közötti határvonal kijelölése a 19. század végén vált sürgetővé. A két birodalom 1904-ben kötött egyezményt a jemeni vilajet és a brit protektorátus közötti határról. Az egyezmény a tengerparti sávban és a hegyvidéki előtérben húzott meg egy vonalat, amelyet azonban a helyi törzsi közösségek nem feltétlenül ismertek el. A határvonal a valóságban gyakran csupán a térképeken létezett: a nomád és félnomád csoportok, a karavánutak és a legelőterületek átnyúltak a mesterséges vonalon. 1914 tavaszán az oszmán és a brit kormány újabb egyezményben pontosította a jemeni határ egyes szakaszait, de a kitörő első világháború miatt a végrehajtás elakadt. A határkérdés ezzel a 20. századra is átöröklődött.

17.4.6 Az első világháború és az 1918-as oszmán kivonulás

Az első világháború kitörése alapvetően átalakította a jemeni hatalmi viszonyokat. Az Oszmán Birodalom a központi hatalmak oldalán lépett be a háborúba, míg Nagy-Britannia a Vörös-tenger és az Indiai-óceán térségében a saját haditengerészeti fölényére támaszkodott. A jemeni oszmán helyőrségek elszigetelődtek, utánpótlásuk akadozott, a brit blokád pedig tovább növelte a helyi lakosság nehézségeit. A háború alatt a brit hatóságok kapcsolatba léptek Jahja imámmal, és igyekeztek elérni, hogy a zajdí erők ne támadják a brit érdekeltségeket. Jahja imám ugyanakkor óvatosan egyensúlyozott: nem kötelezte el magát egyértelműen sem az oszmánok, sem a britek mellett, hanem a háborús zűrzavart saját hatalmának megerősítésére használta.

Az oszmán kivonulás feltételeit az 1918. október 30-án aláírt **mudroszi fegyverszünet** teremtette meg. A fegyverszünet értelmében az oszmán csapatoknak el kellett hagyniuk az Arab-félsziget déli területeit. A jemeni oszmán helyőrségek fokozatosan átadták a városokat a helyi erőknek. Jahja imám 1918 őszén bevonult Sanaába, és kinyilvánította az imámátus függetlenségét. Ezzel megszületett az az észak-jemeni politikai központ, amely a későbbi **Mutavakkilita Királyság** alapját képezte, bár a formális államalapítás és a nemzetközi elismerés csak az 1920-as években következett be.

A brit erők eközben megtartották Ádent és a protektorátust. Az 1918-as oszmán kivonulás tehát nem hozott egységes jemeni államot, hanem két, egymástól eltérő politikai rendszer kialakulását tette lehetővé: északon a zajdí imámátus, délen pedig a brit protektorátus vált a meghatározó erővé. A kettő közötti határvonal – amelyet a 20. század elején oszmán–brit egyezményekben jelöltek ki – továbbra is vitatott maradt, és a helyi közösségek mindennapi életét gyakran nem befolyásolta.

17.4.7 Források és bizonytalanságok

A 19. századi Jemen történetének rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik, amelyek eltérő megbízhatóságúak és eltérő nézőpontot képviselnek. Az **oszmán levéltári iratok** – adóösszeírások, katonai jelentések, kormányzói levelezések – a birodalmi közigazgatás működését dokumentálják, de gyakran a központi hatalom szempontjából torzítják a helyi viszonyokat. A **brit gyarmati iratok** – konzuli jelentések, protektorátusi szerződések, haditengerészeti naplók – a brit stratégiai érdekeket tükrözik, és a jemeni lakosságot gyakran passzív tárgyként ábrázolják. A **jemeni krónikák** és a **zajdí vallási irodalom** az imámátus legitimációját hangsúlyozzák, és a törzsi ellenállást a vallási igazság védelmeként jelenítik meg. A **helyi szóbeli hagyomány** – törzsi genealógiák, költészet, emlékezet – fontos kiegészítő forrás, de időbeli rétegződése és utólagos átértelmezése miatt óvatosan kezelendő.

A 19. századi jemeni népességre, kávétermelésre, exportmennyiségre és a hadjáratok áldozataira vonatkozó adatok bizonytalanok. A korabeli becslések gyakran egymásnak ellentmondóak, és a modern statisztikai módszerek hiánya miatt nem tekinthetők pontos méréseknek. Az oszmán adóösszeírások a tényleges lakosság egy részét nem érték el, a brit kereskedelmi statisztikák

pedig a csempészetet és a helyi cserét nem vették figyelembe. A törzsi viszonyok rekonstrukciója különösen problematikus: a törzsi szövetségek folyékonyak voltak, és a krónikások gyakran a saját családjuk vagy pártfogoltjuk szerepét nagyították fel.

Az 1849-es oszmán kísérlet és az 1872-es hódítás eseménytörténete viszonylag jól dokumentált az oszmán katonai jelentésekben, de a helyi lakosság tapasztalata és a civil áldozatok száma alig ismert. Az 1911-es Da'an-egyezmény szövege fennmaradt, de a végrehajtás körülményei vitatottak: a jemeni emlékezet a megállapodást a győzelmes ellenállás bizonyítékaként, az oszmán források pedig a birodalmi pragmatizmus jeleként értelmezik. Az 1904-es és 1914-es határegyezmények szövege ismert, de a helyi közösségek ezeket gyakran nem ismerték el, és a határvonal a gyakorlatban soha nem volt éles.

Az 1918-as oszmán kivonulás ténye dokumentált, de a pontos kronológia – melyik város mikor került a zajdí erők kezére – forrásról forrásra eltér. Jahja imám szerepének megítélése is vita tárgya: a jemeni nemzeti történetírásban az imám a függetlenség megalapozója, míg a brit és oszmán iratokban időnként opportunista szereplőként jelenik meg. A könyv ezeket az értelmezéseket nem egymás kizáró alternatíváiként kezeli, hanem a források eltérő perspektíváiból fakadó hangsúlyeltolódásokként mutatja be.

17.4.8 Rövid összefoglaló

- A 19. század elején a jemeni kávégazdaság világpiaci jelentősége visszaesett a holland és francia gyarmati ültetvények versenye miatt, de a helyi kereskedelem és a hegyvidéki mezőgazdaság továbbra is működött.
- Az észak-jemeni zajdí imámátus a század első felében belső trónviszályok és a törzsi autonómia erősödése miatt meggyengült.
- Az Oszmán Birodalom 1849-ben sikertelen kísérletet tett a visszatérésre, majd 1872-ben Ahmed Muhtar pasa vezetésével elfoglalta Sanaát, és létrehozta a Jemeni vilajetet.
- Az oszmán uralom a városokra korlátozódott; a hegyvidéki törzsi és zajdí ellenállás folyamatos maradt, és Jahja imám 1904-től meghatározó szereplővé vált.
- Délen a britek Áden központtal protektorátusi rendszert építettek ki, és 1904-ben, majd 1914 tavaszán határegyezményeket kötöttek az oszmánokkal, de a határvonal a helyi közösségek számára mesterséges maradt.
- Az első világháború alatt az oszmán jemeni helyőrségek elszigetelődtek; a mudroszi fegyverszünet után, 1918 végén kivonultak.
- 1918 őszén Jahja imám bevonult Sanaába, és kinyilvánította az imámátus függetlenségét, míg a britek megtartották Ádent és a protektorátust.
- A korszak végén nem jött létre egységes jemeni állam: északon a zajdí imámátus, délen a brit protektorátus külön pályára állt.

17.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen tényezők okozták a jemeni kávékereskedelem hanyatlását a 19. században, és hogyan hatott ez a belső hatalmi viszonyokra?
2. Miért bukott meg az 1849-es oszmán visszatérési kísérlet, és miben különbözött az 1872-es hódítástól?
3. Hogyan viszonyult a zajdí imámátus az oszmán uralomhoz, és milyen szerepe volt Jahja imámnak a 20. század eleji ellenállásban?
4. Milyen következményekkel járt a brit Áden és a protektorátus terjeszkedése a jemeni határok kialakulására?

5. Értelmezze az 1918-as oszmán kivonulást a jemeni államiság szempontjából: milyen politikai rendszerek jöttek létre északon és délen, és milyen viták maradtak nyitva?

18 Jemen a 20. században és ma

18.1 Észak-Jemen és a déli állam

A 19. századi Jemen A 19. századi Jemen fejezete két, egymástól eltérő pályát mutatott be: északon az oszmán visszavonulás után megerősödő zajdí imámátust, délen pedig a brit Ádeni Protektorátus és Áden koronagyarmat kiépülését. Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk, hogyan alakult e két pálya a 20. század közepén két, ideológiailag és intézményileg szembenálló államprojektté. Északon a **Mutawakkilita Királyság** elmaradt, centralizáló monarchiája az 1962-es republikánus forradalom és az azt követő polgárháború révén köztársasággá alakult; délen a brit protektorátusból kiemelkedő radikális nacionalista mozgalmak 1967-ben független államot hoztak létre, amely hamarosan marxista irányba tolódott. A két állam hidegháborús szembenállása, a beavatkozó regionális és nagyhatalmak szerepe, valamint a törzsi és vallási feszültségek a mai jemeni államiság meghatározó előzményei.

18.1.1 A Mutawakkilita Királyság: az örökölt imámátus korlátai

Az Oszmán Birodalom első világháborús veresége után a jemeni zajdí imám, **Yahya Hamidaddin** (Yaḥyā Ḥamīd ad-Dīn) kikiáltotta a függetlenséget, és 1926-ban felvette a királyi címet; az állam neve **Mutawakkilita Királyság** (al-Mamlakah al-Mutawakkilīyah) lett. A 19. századi imámátus intézménye fennmaradt, de a nemzetközi elismerés és a határok rögzítése lassú volt. A királyság centralizálni akart, ám a törzsi föderációk, a hegyvidéki elszigeteltség és a korlátozott infrastruktúra miatt az állami ellenőrzés gyenge maradt. A hadsereg kicsi és törzsi alapon szervezett volt; az adórendszer kiszámíthatatlan. A gazdaság túlnyomórészt önellátó mezőgazdaságra épült, a pénzforgalom korlátozott. A városi elit vékony rétege a vallási jogtudósok (ulema) és a kereskedők csoportjából állt, de a politikai hatalom Yahya imám kezében összpontosult.

A királyság társadalmi szerkezete mélyen tagolt volt. A zajdí imám legitimitása a próféta családjából való leszármazáson és a vallástudósok támogatásán nyugodott, de a szunnita sáfii jogi iskolához tartozó lakosság a Tihama partvidékén és délen más hagyományt követett. A törzsi szolidaritás gyakran erősebb volt az állami lojalitásnál; a hegyvidéki törzsek adófizetése és katonai szolgálata időszakos alkukon múlt. A nők jogi és társadalmi mozgástere korlátozott volt: a házasságot a családok rendezték, a leányok iskoláztatása ritka, a városi nők egy része viszont a háztartáson belül jelentős gazdasági szerepet vitt. A vidéki szegénység és az éhínségek időszakosan sújtották a lakosságot; az 1940-es évek végén és az 1950-es években több szárazság is élelmiszerhiányt okozott. Az állami jóléti intézmények szinte hiányoztak, az egészségügyi ellátás a városokra korlátozódott.

Yahya imám uralkodását a belső elégedetlenség és a külső nyomás egyszerre jellemezte. Az 1934-es szaúdi–jemeni háborúban a szaúdi erők elfoglalták a vitatott határvidéket, és a taifi egyezmény (1934) ideiglenes határt rögzített; a határviták később ismét fellángoltak. Az észak-jemeni állam a brit protektorátusokkal is vitázott a déli határ mentén. A reformerők, köztük a külföldön tanult értelmiségiek és az 1940-es években alakult Szabad Jemeniek mozgalma alkotmányos reformokat és a törzsi kiváltságok visszaszorítását követelték. 1948-ban egy puccskísérlet során Yahya imámot meggyilkolták, de fia, Ahmad leverte a felkelést, és a reformerőket kivégeztette

vagy száműzte. Ahmad uralkodása (1948–1962) még inkább elzárkózó és elnyomó volt: a politikai ellenzéket üldözte, a sajtót cenzúrázta, és a törzsi elitek lojalitását privilégiumokkal vásárolta meg. Ugyanakkor a hidegháborúban Ahmad nem kötelezte el magát egyértelműen: 1956 után közeledett az egyiptomi arab nacionalizmushoz, de nem engedte át a belpolitikát. Az 1955-ös katonai puccskísérletet is leverték, ami a hadsereg belső feszültségeit mutatta. A vidéki szegénység, a nők jogi alávetettsége és a fiatal tisztek nasszeri szimpátiája együttesen készítette elő a monarchia bukását. Ahmad 1962. szeptember 19-én meghalt; fia, **Muhammad al-Badr** (Muḥammad al-Badr) lett az imám, de a trónváltás nem hozott reformot.

18.1.2 A republikánus forradalom és a polgárháború (1962–1970)

Alig egy héttel Ahmad halála után, 1962. szeptember 26-án republikánus tisztek **Abdullah as-Sallal** (ᶜAbd Allāh as-Sallāl) vezetésével puccsot hajtottak végre, és kikiáltották a **Jemeni Arab Köztársaságot** (al-Jumhūrīyah al-ᶜArabīyah al-Yamanīyah). A puccs mögött az egyiptomi elnök **Gamal Abdel Nasszer** (Gamāl ᶜAbd an-Nāṣir) támogatása állt, aki a forradalmat az arab nacionalista átalakulás részének tekintette. A köztársasági fordulatot azonban nem fogadta el az imám híveinek jelentős része; al-Badr elmenekült, és a törzsi, zajdí vallási elit egy részére támaszkodva fegyveres ellenállást szervezett. A monarchista erőket (a korabeli nyugati sajtóban gyakran „royalistáknak” nevezik) Szaúd-Arábia és Jordánia pénzzel, fegyverrel és katonai tanácsadókkal támogatta, mert a szaúdi monarchia fenyegetésként értékelte a nasszeri republikanizmust. A republikánus kormányzat Egyiptomtól kapott katonai segítséget: 1962 őszétől Nasszer expedíciós hadsereget küldött, amelynek létszáma egyes becslések szerint elérte a 70 000 főt. A háború így **hidegháborús proxyháborúvá** szélesedett, bár a két nagyhatalom közvetlen katonai beavatkozása nem történt; a Szovjetunió és Kína a republikánus oldalt, az USA és Nagy-Britannia közvetve a monarchista tábort támogatta, de a diplomáciai álláspontok változtak.

A polgárháború katonai menete elhúzódó és kimerítő volt. A republikánus erők a nagyobb városokat – Szanaát, Taizzt, Hodeidát – tartották, míg a monarchista gerillák a hegyvidéki és vidéki területek jelentős részét ellenőrizték. Az egyiptomi hadsereg légicsapásokat hajtott végre, és a háború során felmerült a vegyi fegyverek alkalmazásának gyanúja is; egyes jelentések szerint 1967-ben a royalista falvak ellen gázt vetettek be, de a nemzetközi szervezetek ezt nem erősítették meg egyértelműen, és a kérdés a mai napig vitatott. A monarchista oldal a törzsi harcmodorra és a határon átnyúló utánpótlásra épített. A humanitárius következmények a régió egyik legsúlyosabb válságát idézték elő. A bombázások, a falvak felégetése és az élelmiszer-embargók miatt tömeges belső elvándorlás indult; egyes becslések szerint több százezer ember hagyta el otthonát. A járványok és az alultápláltság a gyermekek körében különösen magas halálozást okoztak. A nemzetközi segélyszervezetek csak korlátozottan fértek hozzá a harctéri területekhez. A háború végén a gazdaság romokban hevert: a mezőgazdasági termelés visszaesett, az infrastruktúra megsemmisült, és a fegyveres milíciák felszámolása évtizedekig elhúzódott. A menekültek egy része Szaúd-Arábiába és a déli brit protektorátusba áramlott, ami a határ menti feszültségeket tovább növelte. A háború áldozatainak számát a történészi becslések 100 000 és 200 000 közé teszik, de a pontos szám bizonytalan, mert a jemeni állam nem rendelkezett megbízható népszámlálással.

A fordulat 1967-ben következett be. A hatnapos háborúban elszenvedett egyiptomi vereség után Nasszer kénytelen volt kivonni csapatait Jemenből; ezzel a republikánus kormány elvesztette legfontosabb külső támogatóját. 1968-ban a monarchista erők ostrom alá vették Szanaát, de a republikánus hadsereg és helyi milíciák visszaverték a támadást. Szaúd-Arábia is csökkentette a royalisták támogatását, részben mert a háború költséges volt, részben mert a kétoldalú tárgyalások felé mozdult. 1970-ben szaúdi közvetítéssel kompromisszum született: a Jemeni Arab Köztársaság fennmaradt, de a monarchista tábor egyes vezetői amnesztiát kaptak, és egyes

törzsi elitek bekerülhettek az állami intézményekbe. A polgárháború végeredménye tehát nem a monarchia restaurációja, hanem egy törékeny republikánus állam lett, amelyben a törzsi és vallási erők továbbra is erős befolyást gyakoroltak.

18.1.3 A brit protektorátustól a dél-jemeni függetlenségig

Míg északon a monarchia és a republikanizmus küzdelme zajlott, délen a brit gyarmati rendszer bomlása egy másik államprojektet érlelt. A 19. századtól a brit Ádeni Protektorátus és Áden koronagyarmat a brit birodalom stratégiai csomópontja volt, de a protektorátusi területek belső önkormányzata törzsi szultánok és emírek kezében maradt. A brit protektorátusi rendszer nem volt egységes: a nyugati és keleti protektorátusok több tucat kis szultánátusra, emírségre és sejkségre tagolódtak, amelyek közül sok a britekkel szerződéses viszonyban állt, de belső ügyeiben önálló maradt. Áden koronagyarmat viszont közvetlen brit igazgatás alatt állt, és a kikötő, a finomító és a katonai bázis révén a régió egyik legfejlettebb városává vált, de a munkásosztály és a szakszervezetek erősek voltak.

A brit politika az 1950-es évek végén a dekolonizáció regionális hullámára válaszul a protektorátusokból egy föderációt próbált létrehozni, amely a függetlenség után is britbarát maradt volna. A **Dél-arábiai Föderációt** (Ittiḥād Janūb al-ᶜArab) 1962-ben hozták létre, de a nacionalista mozgalmak ezt gyarmati utódállamnak bélyegezték. A föderációs terv a protektorátusi elitek lojalitására épített, de a városi nacionalista mozgalmak ezt a gyarmati uralom meghosszabbításának tekintették. A radikális ellenállás két fő szervezet köré tömörült. A **Nemzeti Felszabadítási Front (NLF)** (al-Jabha al-Qawmiyya lil-Taḥrīr) 1963-ban alakult, és gerillaharcot indított a brit erők és a föderációs intézmények ellen; ideológiája kezdetben arab nacionalista, majd fokozatosan marxista irányba tolódott. A **Front a Dél-Jemen Felszabadításáért (FLOSY)** (Jabhat Taḥrīr al-Janūb al-Yamanī al-Muḥtall) 1966-ban jött létre, részben az NLF-ből kivált, nasszeri irányzatú csoportokból és a városi szakszervezetekből. Az NLF gerillaharcában a vidéki törzsi elégedetlenség és a radikális ideológia összekapcsolódott; a FLOSY inkább a szakszervezetekre és a nasszeri pánarabizmusra támaszkodott. A két szervezet közötti rivalizálás, sőt fegyveres összecsapások is, a brit kivonulás előtt és után is folytatódtak. A brit hatóságok az NLF támadásait terrorizmusnak minősítették, míg a mozgalom magát nemzeti felszabadító erőként határozta meg.

A brit kormány 1966-ban bejelentette a kivonulás szándékát. Az ezt követő időszakban az NLF fokozatosan megszerezte a protektorátusi területek ellenőrzését, részben azért, mert a vidéki törzsi elégedetlenséget és a radikális városi ifjúságot tudta mozgósítani, míg a FLOSY inkább Áden városára támaszkodott. 1967. november 30-án, a brit erők kivonulásának napján az NLF kikiáltotta a **Dél-jemeni Népi Demokratikus Köztársaságot (DNK)** (Jumhūrīyah al-Yaman ad-Dīmuqrāṭīyah ash-Shaᶜbīyah). Az új állam első elnöke **Qahtan Muhammad as-Shaabi** (Qaḥṭān Muḥammad ash-Shaᶜbī) lett. A függetlenség azonban nem hozott békét: az NLF és a FLOSY közötti harcok, valamint a belső frakciók közötti ellentétek már az első hónapokban felszínre törtek. A déli állam területe magába foglalta a korábbi Ádeni Protektorátust és a koronagyarmatot, de a határok egy része megegyezés nélküli, az északi és a dél-jemeni állam közötti vita állandósult.

18.1.4 A Dél-jemeni Népi Demokratikus Köztársaság: marxista kísérlet

A DNK hamarosan a hidegháború egyik legradikálisabb arab államává vált. Az uralkodó Nemzeti Felszabadítási Front 1968–1969-ben **marxizmus–leninizmust** hirdetett, és szoros kapcsolatot épített ki a Szovjetunióval, Kínával és a keleti blokkal. Az 1969. júniusi belső puccs során az NLF radikális szárnya megbuktatta Qahtan as-Shaabit; a hatalmat **Abdul Fattah Ismail**

(ᶜAbd al-Fattāḥ Ismāᶜīl) és **Salim Rubai Ali** (Sālim Rubayᶜ ᶜAlī) köré csoportosuló erők vették át. A rezsim államosította a nagykereskedelmet, a bankokat és a külföldi tulajdont, földreformot hirdetett, és korlátozta a törzsi elitek hatalmát. A vallási intézményeket állami ellenőrzés alá vonta, a saría bíróságokat világi bíróságokkal váltotta fel. A nők jogi helyzetét javította: törvényben tiltotta a kényszerházasságot, megkönnyítette a válást, és támogatta a nők oktatását – ezek az intézkedések a korabeli arab világban szokatlanok voltak, de végrehajtásuk a vidéki területeken korlátozott maradt.

A déli rezsim gazdaságpolitikája a szovjet modellt követte: a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket szerveztek, az ipart állami vállalatokba szervezték, és a külkereskedelmet állami monopóliummá tették. A reformok azonban a hagyományos paraszti és törzsi közösségek ellenállásába ütköztek; a földreform végrehajtása erőszakos összecsapásokkal járt. A rezsim a törzsi vezetők hatalmának megtörésére törekedett, de ez a vidéki legitimáció elvesztéséhez vezetett. A városi munkások és a fiatal értelmiségiek egy része támogatta a modernizációt, de a politikai szabadságjogok hiánya miatt sokan kiábrándultak. A nők jogi reformjai a városokban éreztették hatásukat, a vidéki területeken azonban a családi és törzsi normák továbbra is meghatározók maradtak.

A rezsim autoriter jellege azonban súlyos emberi jogi visszaélésekkel járt. A politikai ellenzéket, a törzsi vezetőket és a vallási ellenállókat bebörtönözték, kivégezték, vagy száműzetésbe kényszerítették; a belső frakcióharcokban több száz, egyes becslések szerint több ezer ember vesztette életét. A pontos áldozatszám vitatott, mert a rezsim statisztikái megbízhatatlanok, és a független megfigyelők hozzáférése korlátozott volt. A rezsim emberi jogi visszaélései – a politikai perek, a kínzás, a kivégzések – a nyugati és szaúdi kormányok, valamint az Amnesty International jelentéseiben dokumentáltak, de a rezsim ezeket imperialista propagandának minősítette. A déli állam és az északi Jemeni Arab Köztársaság között határvillongások és ideológiai szembenállás alakult ki; mindkét fél a másik megdöntésére törekvő csoportokat támogatott. A DNK a hidegháborús tömbösödésben a szovjet táborhoz tartozott, ami a nyugati hatalmak és a szaúdi monarchia ellenségességét váltotta ki. Ugyanakkor a déli rezsim modernizációs eredményei – az iskolázottság növelése, az egészségügyi ellátás bővítése, a városi infrastruktúra fejlesztése – vitathatatlanok, de a fejlesztések súlyos társadalmi és politikai áron valósultak meg.

A két állam szembenállása a hidegháború logikáját követte, de a jemeni társadalom törzsi és vallási megosztottsága nem illeszkedett az ideológiai határokhoz. Az északi köztársaság sem volt homogén: a polgárháború öröksége, a törzsi milíciák és a nasszeri, majd később az iszlamista erők jelenléte továbbra is megosztotta. A déli rezsim a törzsi struktúrák felszámolására törekedett, de a vidéki ellenállás és a kivándorlás fokozódott. A két állam egyesítése csak a hidegháború végén, 1990-ben következett be, de az egyesítés körülményei és az 1994-es háború Egységesítés és az 1994-es háború a következő alfejezet tárgyát képezik.

18.1.5 Források és bizonytalanságok

Ehhez az időszakhoz a források egyenetlenek. A Mutawakkilita Királyság történetét elsősorban brit diplomáciai jelentések, szaúdi és egyiptomi levéltári iratok, valamint jemeni krónikák és emlékiratok dokumentálják; az állam belső működéséről azonban kevés adminisztratív forrás maradt fenn. Az 1962-es forradalom és a polgárháború eseményei jobban dokumentáltak a nemzetközi sajtóban, a diplomáciai iratokban és a résztvevők visszaemlékezéseiben, de az áldozatok száma és a vegyi fegyverek használata vitatott. A fő becslések 100 000 és 200 000 közötti halottról szólnak, ám ezek módszertana eltér, és a civil áldozatok aránya bizonytalan. A „proxyháború” értelmezés ugyancsak vitatott: egyes történészek a regionális beavatkozást hangsúlyozzák, mások a jemeni belső törésvonalak elsődlegességét emelik ki. A dél-jemeni függetlenség és a marxista rezsim történetét torzítja a hidegháborús propaganda: a szovjet blokk forrásai a modernizációs

eredményeket emelik ki, a nyugati és szaúdi források a rezsim elnyomó jellegét. A brit levéltárak részletes képet adnak a kivonulás előtti katonai és diplomáciai döntésekről, de a helyi lakosság tapasztalatai alulreprezentáltak. A törzsi és vidéki közösségek, a nők és a kisebbségek hangja csak szórványosan jelenik meg a hivatalos iratokban. A jemeni statisztikai adatok hiányosak; a népszámlálások pontatlanok, a gazdasági mutatók becsléseken alapulnak. Különösen bizonytalan a déli rezsim belső kivégzéseinek és a politikai foglyok számának megállapítása. A kutatóknak a szóbeli történeti interjúk és a helyi költészet, dalok használata segíthet a hivatalos narratívák kiegészítésében, de ezek értelmezése módszertani vitákat vet fel.

18.1.6 Rövid összefoglaló

- Északon a Mutawakkilita Királyság az oszmán visszavonulás után elmaradt, centralizáló imámátus volt, amelyet Yahya és Ahmad imám autoriter módon irányított.
- Az 1948-as és 1955-ös puccskísérletek a reformerők gyengeségét mutatták, a törzsi és vallási elitek ellenállása megakadályozta az alkotmányos átalakulást.
- Az 1962-es republikánus forradalom Nasszer egyiptomi támogatásával győzött, de a monarchista ellenállás és a szaúdi beavatkozás polgárháborúhoz vezetett.
- A polgárháború 1970-ben kompromisszummal zárult: a Jemeni Arab Köztársaság fennmaradt, de a törzsi és zajdí erők befolyása tartós maradt.
- Délen a brit protektorátusi rendszerből az NLF radikális nacionalista mozgalma emelkedett ki, és 1967-ben kikiáltotta a Dél-jemeni Népi Demokratikus Köztársaságot.
- A déli állam marxista–leninista irányba tolódott, szovjet támogatással, államosítással és társadalmi reformokkal, de súlyos elnyomással.
- A két jemeni állam hidegháborús szembenállása és a belső törésvonalak az 1990-es egyesítésig, sőt az után is meghatározták a jemeni politika kereteit.

18.1.7 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az északi imámátus államépítési logikáját a déli brit protektorátusi rendszer logikájával! Mely tényezők magyarázzák a két államprojekt eltérő radikalizálódását?
2. Milyen belső és nemzetközi tényezők tették az 1962-es jemeni polgárháborút regionális proxyháborúvá? Hogyan változott a külső beavatkozás szerepe a háború során?
3. Miért tudott az NLF a riválisFLOSY-val szemben domináns erővé válni a brit kivonulás előtt? Milyen társadalmi bázisra támaszkodott?
4. Milyen társadalmi reformokat hajtott végre a Dél-jemeni Népi Demokratikus Köztársaság, és milyen emberi jogi áron? Értékelje a modernizáció és az elnyomás viszonyát!
5. Hogyan kapcsolódik a két jemeni állam hidegháborús szembenállása az 1990-es egyesítéshez és az 1994-es háborúhoz? Lásd a következő alfejezetet: Egységesítés és az 1994-es háború.

18.2 Egységesítés és az 1994-es háború

Az alábbi alfejezet a jemeni fejezet (Jemen a 20. században és ma) Egységesítés és az 1994-es háború egysége. A szöveg az 1990-es egyesítést, Ali Abdullah Száleh hatalomgyakorlását, az 1994-es polgárháborút és a politikai liberalizáció kudarcát tárgyalja a forráskritikai és több szempontú módszertani elvek szerint.

A jemeni egyesítés 1990-ben nem egy régi nemzeti egység beteljesedése, hanem a hidegháború végének közvetlen politikai következménye volt. Az Észak-Jemen és a déli állam alfejezetben bemutatott két állam – a törzsi-katonai alapú Jemeni Arab Köztársaság (JAK) és a marxista-leninista Jemeni Népi Demokratikus Köztársaság (JNDK) – gyökeresen eltérő berendezkedésű volt, és az 1970-es évek óta többször került fegyveres konfliktusba. Az egyesítés körüli vita nem arról szólt, hogy egyesüljön-e Jemen, hanem arról, hogy melyik fél politikai rendszere, katonai ereje és társadalmi modellje határozza meg az új állam szerkezetét. Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk, hogyan jött létre a Jemeni Köztársaság, miért robbant ki 1994-ben polgárháború, és miért mondható el, hogy a liberalizáció ígérete ellenére Ali Abdullah Száleh rezsimje autoriter állammá szilárdult.

18.2.1 Az egyesítés útja és a nemzetközi környezet

A két jemeni állam 1972-ben és 1979-ben már megállapodott az egyesítés szándékáról, de a hidegháborús szembenállás – északon szaúdi, nyugati és részben szovjetbarát elemek, délen a Szovjetunió támogatása – megakadályozta a tényleges integrációt. A fordulópontot Mihail Gorbacsov szovjet reformpolitikája jelentette: a szovjet gazdasági és katonai támogatás csökkenésével a JNDK 1988-tól súlyos külső adósság- és devizaválságba került. Dokumentált tény, hogy 1989 végén és 1990 elején az északi és déli vezetés tárgyalásokat kezdett az egység feltételeiről, és ezeket a tárgyalásokat a déli fél részéről a szovjet támogatás elvesztésétől való félelem sürgette.

Ali Abdullah Száleh, a JAK elnöke és Ali Szálim al-Beidh, a JNDK elnöke 1990. május 22-én kiáltotta ki a Jemeni Köztársaságot. Az egyesítést a két ország parlamentje gyorsan ratifikálta, és átmeneti alkotmányt fogadtak el, amely 30 hónapos átmeneti időszakot írt elő a teljes intézményi összeolvadásra. Az egyesítés nemzetközi elismerése gyors volt; az Egyesült Államok, a Szovjetunió és Szíria mellett az Arab Liga is üdvözölte az egységet, amelyet a regionális diplomácia a hidegháború utáni megbékélés példájaként kezelt. Ugyanakkor a két fél társadalmi bázisa közötti különbség nem szűnt meg: az északi állam a törzsi lojalitásokra, a hadsereg tisztikarára és a katonai elitre épült, míg a déli állam a szocialista pártapparátusra, a szakszervezetekre és az állami szektorra, valamint a korábbi gyarmati Áden kozmopolita városi rétegére.

18.2.2 Az egységállam felépítése és a korai intézményi berendezkedés

Az 1990. májusi egyesítési alkotmány elvileg többpárti demokráciát, sajtószabadságot, a nemek egyenlőségét és a déli szocialista örökség bizonyos vívmányait is rögzítette. A gyakorlatban azonban az északi katonai és biztonsági intézmények dominanciája érvényesült. Az állam élén ötfős Elnöki Tanács állt, amelyben Száleh elnökként, al-Beidh pedig alelnökként kapott helyet, a miniszterelnöki posztot a déli oldalról választották, de a hadsereg és a belügyi szervek vezetése északi kézben maradt. A kormányzati intézmények összeolvadása papíron megtörtént, a valóságban azonban párhuzamos hatalmi központok működtek: az északi törzsi milíciák és a déli pártmilíciák nem oszlattak fel, és a hadsereg egységei is megőrizték korábbi regionális kötődésüket.

A gazdasági integráció már az átmeneti időszakban komoly feszültségeket okozott. A déli állam fejlettebb városi infrastruktúrával és viszonylag magasabb iskolázottsággal rendelkezett, de gazdasága a központi tervezésre és a szovjet támogatásra épült. Az északi állam szabadpiaci orientációjú, de törzsi és katonai klientelizmus által szabdalt gazdasága volt. Az 1990-es évek elején a déli kormányzati szektorban tömeges elbocsátásokra került sor, a déli ipar pedig nem tudott versenyezni az import liberalizálásával. A Nemzetközi Valutaalap által szorgalmazott strukturális kiigazítási programok tovább növelték a szegénységet mindkét régióban, de a déli városi lakosság érezte a leépítést a legélesebben. Források szerint a munkanélküliség az 1990-es

évek első felében a déli kikötővárosokban meghaladta a 30 százalékot, bár a pontos adatok bizonytalanok, mert a hivatalos statisztikai felmérések módszertana gyenge volt és politikai célokat is szolgált.

A vallási és jogi kérdések is azonnal vitát váltottak ki. Az északi jogrendszer a zajdíta és sáfita iszlám jog tradicionális elemeit keverte a modern törvénykezéssel, míg a déli állam szekuláris családjogi és büntetőjogi kódexet alkalmazott, amely a nők számára munkahelyi és oktatási jogokat biztosított. Az egyesítés után az északi iszlamista erők – különösen az 1990-ben alakult Iszlám Jólét Párt (Islah) – nyomást gyakoroltak a déli szekuláris törvények visszavonására. Dokumentált vitatott kérdés, hogy a nők jogainak szűkítése mennyiben volt az északi iszlamisták követelése vagy a Száleh-rezsim opportunista engedménye; mindkét értelmezés jelen van a szakirodalomban.

18.2.3 Az 1993-as választások és a koalíció szétesése

Az 1993. áprilisi parlamenti választásokat az egyesítési megállapodás szerint kellett megtartani. Ez volt a modern Jemen első többpárti választása, és nemzetközi megfigyelők jelenléte mellett zajlott. A választási eredmények – amelyeket a hivatalos jegyzőkönyvek rögzítenek, ugyanakkor ellenzéki források megkérdőjeleznek – azt mutatták, hogy a Száleh vezette Általános Népi Kongresszus (GPC) szerezte a mandátumok többségét, a Jemeni Szocialista Párt (YSP) a második, az Islah a harmadik legerősebb parlamenti erő lett. A részletes szavazatszámok forrásonként eltérnek, de a kutatók többsége szerint az északi GPC és az Islah együtt már ekkor meghaladta a déli YSP súlyát.

A választások után hárompárti koalíciós kormány alakult, ám a koalíción belüli hatalmi harc azonnal kiéleződött. A déli vezetés azt a vádat fogalmazta meg – amelyet dokumentált politikai nyilatkozatok és belső pártdokumentumok részben alátámasztanak –, hogy az északi biztonsági szervek és a hozzájuk kötődő milíciák politikai gyilkosságokkal, fenyegetésekkel és adminisztratív eszközökkel szorítják ki a déli tisztségviselőket. A déli narratívában az 1992 és 1994 közötti időszakot az északi erők fokozatos hatalomátvételeként írják le, míg az északi kormányzati álláspont szerint a déli vezetők szeparatizmusra törekedtek, és a gazdasági nehézségeket használták ürügyül az egység lebontására. A történészi szakirodalom nem ad egységes választ, de abban konszenzus van, hogy a két fél közötti bizalom hiánya, a katonai struktúrák párhuzamossága és a gazdasági válság együttesen vezetett a polgárháborúhoz.

18.2.4 Az 1994-es háború: okok, események, következmények

A konfliktus 1994. februárjában kezdődött katonai összecsapásokkal, amikor a déli és északi egységek között határvillongások és laktanya-elfoglalások történtek. A válság 1994. május 21-én mélyült el, amikor a déli vezetés – al-Beidh és a YSP vezetői – kikiáltotta a Jemeni Demokratikus Köztársaságot, amely az 1990 előtti déli állam folytatásaként határozta meg magát. Az északi kormány ezt lázadásként értelmezte, és Ali Abdullah Száleh hadserege teljes offenzívát indított. A harcok a déli nagyvárosokra, elsősorban Ádenre és Lahidzsre koncentrálódtak, de a törzsi és milícia-alakulatok vidéken is összecsaptak.

Az 1994. július 7-i ádeni bevétel a háború döntő eseménye volt. Az északi csapatok – amelyeket a központi kormányzat hivatalos közleményei szerint a nemzeti hadsereg egységei alkottak, a déli források szerint viszont zömében törzsi milíciák és a Száleh családhoz kötődő különleges alakulatok – elfoglalták a kikötővárost, és ezzel a déli államalakulat gyakorlatilag összeomlott. A harcok befejezését július 7-én jelentették be, de a déli ellenállás egyes vidéki körzetekben még hetekig tartott.

A háború emberi veszteségére vonatkozó adatok erősen vitatottak. A nemzetközi humanitárius szervezetek és a külföldi tudósítók jelentései alapján a halottak számát 5 000 és 10 000 közé teszik, de a pontos szám nem ismert, mert a hivatalos jemeni statisztikák nem közöltek megbízható összesítést, és a temetkezések egy része regisztrálatlanul történt. Dokumentált tény, hogy a háború idején mindkét oldalról érkeztek beszámolók emberi jogi visszaélésekről, beleértve a civilek elleni támadásokat, önkényes kivégzéseket és kínzást. A nemzetközi közösség – elsősorban az Egyesült Nemzetek Szervezete – felszólította a feleket a tűzszünetre, de a háború kimenetelét a katonai erőviszonyok döntötték el. A déli narratívában az 1994-es háborút ma is az északi megszállás és a déli jogfosztás kezdeteként tartják számon, míg a hivatalos északi állami emlékezet az ország egységének megvédését hangsúlyozza.

18.2.5 A háború utáni konszolidáció és a déli sérelmek

A háború után Ali Abdullah Száleh konszolidálta hatalmát. Az 1994-es alkotmánymódosítás megerősítette az elnöki rendszert, és a déli szocialista pártot gyakorlatilag kizárták a hatalomból. A déli vagyonokat – így a kikötői, ingatlan- és földvagyont – a kormányzat északi klientúrának osztotta újra, amit a déli lakosság és a nemzetközi emberi jogi szervezetek dokumentáltak. A déli fegyveres erőket leszerelték vagy északi parancsnokság alá helyezték, és a déli tisztviselők egy része külföldre menekült. A déli társadalomban a politikai és gazdasági kirekesztettség érzése tartósan fennmaradt, és ez a sérelem a későbbi déli mozgalmak egyik legfontosabb mozgósító tényezője lett.

Az északi állam ugyanakkor nem vált egységessé. A törzsi hálózatok – különösen a Hámidaddín, a Bakíl és a Hasid törzsszövetségek – továbbra is saját katonai és gazdasági érdekeiket követték, és a központi kormányzatnak gyakran kellett egyezkednie a helyi vezetőkkel. A déli területek feletti ellenőrzést a Száleh-rezsim katonai erővel és a helyi klientúrák kiépítésével igyekezett fenntartani, de a déli ellenzéki csoportok – köztük a később megalakuló Déli Mozgalom (al-Hirák al-Dzsamúbí) – már az 1990-es évek végén elkezdtek szervezkedni.

18.2.6 A politikai liberalizáció ígérete és kudarca a 2000-es évekig

Az 1990-es egyesítési alkotmány és az 1993-as választások nemzetközi reményei szerint Jemen a térség egyik legígéretesebb demokratizálódó állama lehetett volna. A gyakorlat azonban gyorsan cáfolta ezt a képet. A sajtószabadságot rövid időn belül korlátozták: újságírókat tartóztattak le, lapokat tiltottak be, és a biztonsági szervek a szerkesztőségekben is jelen voltak. Az Emberi Jogok Nemzetközi Szervezete (Human Rights Watch) és az Amnesty International éves jelentései az 1990-es évek közepétől rendszeresen dokumentálták a politikai foglyokkal való rossz bánásmódot, az önkényes letartóztatásokat és a bírói függetlenség hiányát.

Az 1997-es parlamenti választásokon a Jemeni Szocialista Párt már csak minimális képviseletet tudott szerezni, és a déli régiók nagy részében az ellenzéki jelölteket megfélemlítéssel akadályozták. A 2003-as választásokon az Általános Népi Kongresszus a mandátumok abszolút többségét szerezte meg, és bár az Iszlám Jólét Párt továbbra is jelen volt, a tényleges hatalom a Száleh család és a katonai elit kezében összpontosult. A nemzetközi választási megfigyelők – köztük az Európai Unió és a Carter Center – jelentései szerint a választások nem feleltek meg a szabad és tisztességes szavazás nemzetközi kritériumainak, de a rendszer fennmaradását a nyugati államok a terrorizmus elleni küzdelem és a regionális stabilitás érdekében sokáig elfogadták.

A politikai liberalizáció kudarcát nem csak a választási visszaélések jelezték. A kormányzat a törvényhozás és a bíróságok rovására folyamatosan erősítette az elnöki rendeleti kormányzást, a korrupció a mindennapi élet részévé vált, és a helyi önkormányzatok gyengesége miatt a vidéki lakosság kiszolgáltatott maradt a törzsi erőszaknak. A gazdasági liberalizáció – az IMF

által előírt strukturális reformok, az állami vállalatok privatizációja, a szubvenciók leépítése – ugyanakkor növelte az egyenlőtlenségeket, és a fiatal, városi munkanélküliek tömegei számára a politikai rendszer nem kínált részvételi lehetőséget. A 2004-től északon, Szádában kibontakozó húti felkelés, valamint a déli szeparatista tiltakozások 2007-től kezdődő hulláma ennek a zárt rendszernek a kudarcára adott válaszként értelmezhető; ezeket azonban a következő alfejezetek tárgyalják részletesen.

A nők jogi helyzete terén az egyesítés utáni fejlemények ellentmondásosak voltak. A déli állam szekuláris családjogi szabályozása a nők számára kedvezőbb volt a válás és a gyermekelhelyezés terén, mint az északi, törzsi szokásjoggal átszőtt normák. Az egyesítés után a jogegységesítési folyamat során a női jogi aktivisták – akiknek hangja a déli városi társadalomban erősebb volt – azt kifogásolták, hogy az új jogi tervezetek a konzervatívabb északi értelmezést tükrözik. A nemzetközi nőjogi jelentések szerint az 1990-es években a nők politikai részvétele visszaesett; a parlamentben a női képviselők száma csökkent, bár a pontos adatok a választási ciklusonként változtak. Ez a tendencia a politikai liberalizáció kudarcának egyik – a nemzetközi szakirodalomban gyakran hivatkozott – jele.

18.2.7 Források és bizonytalanságok

Az 1990-es egyesítéshez és az 1994-es háborúhoz kapcsolódó elsődleges források közé tartoznak az egyesítési tárgyalások jegyzőkönyvei, az 1990. májusi alkotmányos dokumentumok, a parlamenti választások hivatalos eredményei, a hadsereg napi parancsai, a kormányzati közlemények, valamint a nemzetközi szervezetek (ENSZ, IMF, Világbank) jelentései. A másodlagos szakirodalomban Paul Dresch, Laurent Bonnefoy, Ginny Hill és mások monográfiái, valamint a Yemeni Studies folyóiratban megjelent esettanulmányok a leggyakrabban idézettek. Fontos azonban, hogy ezek a források nem mindig egyeznek: az északi kormányzati archívumok hozzáférhetősége korlátozott, a déli vezetők visszaemlékezései emigrációs környezetben keletkeztek, és a háborús veszteségekről soha nem készült független, teljes körű felmérés.

A legnagyobb bizonytalanság a polgárháború áldozatainak számát, a menekültek és belső kitelepítettek létszámát, a déli vagyonelkobzások mértékét és az 1993-as, illetve 1997-es választási eredmények pontosságát övezi. A hivatalos jemeni statisztikák módszertana nem publikus, és a független megfigyelők hozzáférése korlátozott volt. Az 1994-es háború okait illetően a tudományos konszenzus a strukturális tényezőket (a két állam eltérő politikai gazdaságtana, a katonai párhuzamosság, a hidegháború vége) hangsúlyozza, míg a közvetlen felelősség kérdésében a felek narratívái erősen eltérnek. Az északi állami emlékezet az egység védelmét emeli ki, a déli emlékezet pedig az északi katonai megszállást és a déli jogfosztást; mindkettő emlékezetpolitikai állítás, amely nem helyettesítheti a forráskritikát.

18.2.8 Rövid összefoglaló

- Az 1990-es egyesítés a hidegháború végének közvetlen következménye volt; a déli állam a szovjet támogatás elvesztése miatt gazdaságilag összeomlott, és a tárgyalások 1990. május 22-én a Jemeni Köztársaság kikiáltásához vezettek.
- Az egységet papíron többpárti alkotmány és átmeneti intézmények hozták létre, de a gyakorlatban az északi katonai és biztonsági elit dominált.
- Az 1993-as választások után hárompárti koalíció alakult, de a déli szocialista erők fokozatosan kiszorultak a hatalomból, és a gazdasági válság, valamint a párhuzamos katonai struktúrák feszültségei 1994-ben polgárháborúba torkollt.

- 1994. május 21-én a déli vezetés kikiáltotta a Jemeni Demokratikus Köztársaságot; az északi hadsereg offenzívája július 7-én elfoglalta Ádent, és a déli államalakulat megsemmisült.
- A háború áldozatainak száma 5 000–10 000 főre becsülhető, de a pontos adat ismeretlen; mindkét oldalról dokumentáltak emberi jogi visszaéléseket.
- A háború után Ali Abdullah Száleh megerősítette elnöki hatalmát, a déli politikai és gazdasági eliteket kirekesztette, a déli sérelmek tartós mozgalommá érlelődtek.
- A liberalizáció ígérete ellenére a sajtószabadság beszűkült, a választások nem voltak szabadok, a korrupció nőtt, és a politikai ellenzék – különösen a déli és később a húti mozgalom – erőszakkal szembesült.

18.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen nemzetközi és belső tényezők tették lehetővé az 1990-es egyesítést, és miért nem sikerült az intézményi integrációt békésen végrehajtani?
2. Hasonlítsa össze az északi és déli állam politikai rendszerét, gazdasági modelljét és társadalmi bázisát az egyesítés előtt, és magyarázza el, miért vezettek ezek a különbségek konfliktushoz.
3. Milyen narratívák magyarázzák az 1994-es háború kitörését? Melyik milyen forrásokra támaszkodik, és mit mond a tudományos konszenzus?
4. Milyen lépésekkel konszolidálta hatalmát Ali Abdullah Száleh a háború után, és milyen következményei voltak ennek a déli társadalomra?
5. Miként értékelhető a politikai liberalizáció kudarca a sajtószabadság, a választások, a nők jogai és a gazdasági reformok szempontjából? Mely források alapján állapítható meg ez a kudarc?

18.3 A húti mozgalom és a 2015-ös háború

A húti mozgalom (arabul: al-Húthijjún, hivatalos nevén Anszár Alláh, „Isten segítői”) felemelkedése és a 2015-ös háború nem egyszerű szektariánus vagy törzsi konfliktusként érthető meg, hanem a jemeni államépítés kudarcának, a regionális hatalmi versenynek és a 2011 utáni átmenet összeomlásának együttes eredményeként. Az előző alfejezetben tárgyalt 1994-es polgárháború és az észak–déli egyensúly felbomlása után a jemeni központi állam egyre inkább a Száleh elnök köré szerveződő informális hálózatokra támaszkodott, miközben a perifériák – különösen a zajdí síita közösség által lakott északi hegyvidék – úgy érezték, hogy kimaradnak a gazdasági és politikai erőforrásokból. Ebben a helyzetben a húti mozgalom a 2000-es évek elején fegyveres felkeléssé alakult, majd a 2011-es felkelés után fokozatosan átvette az állami intézmények ellenőrzését, ami 2015-ben szaúdi vezetésű katonai intervencióhoz vezetett. A háború értelmezése a mai napig éles vita tárgya: a húti mozgalom és támogatói **ellenállásként**, a nemzetközileg elismert jemeni kormány és a szaúdi vezetésű koalíció **puccsként** és **irányított terjeszkedésként**, az ENSZ és számos kutató pedig összetett **belső polgárháborúként**, illetve **regionális proxy-háborúként** írja le. Az alábbiakban a dokumentált eseményeket, a vitatott megnevezéseket és a források bizonytalanságait különválasztva tekintjük át.

18.3.1 A húti mozgalom gyökerei és a szaadai háborúk (2004–2010)

A húti mozgalom az észak-jemeni **Szaada** tartományból, a zajdí síita iszlám egyik történelmi központjából indult. A zajdí imámok – akik a 9. századtól a 20. század közepéig időszakosan uralták Észak-Jement – a jemeni síita közösség vallási és politikai vezetői voltak; az 1962-es

forradalom után a köztársasági állam felszámolta az imámátus intézményét, de a zajdí identitás és a vallási iskolák hálózata megmaradt. A mozgalom neve a **Húti családtól** származik, amely a szaadai térségben jelentős törzsi és vallási tekintéllyel bírt; a család több tagja is vallástudós volt, és a 20. század végén egyre határozottabban bírálta a jemeni kormányt, a szaúdi vallási befolyást és az Egyesült Államok közel-keleti politikáját.

A mozgalom formális megalakulása a 1990-es évek végére tehető, amikor **Husszein al-Húti** (Hussein Badreddin al-Houthi) körül egy vallási-politikai kör szerveződött. A húti mozgalom követelései kezdetben nem voltak kifejezetten szeparatisták: a zajdí közösség kulturális és vallási jogainak védelmét, a szaadai régió gazdasági elmaradottságának felszámolását, a központi kormányzat korrupciójának megszüntetését és az amerikai befolyás visszaszorítását hangsúlyozták. Ugyanakkor a mozgalom retorikájában már a 2000-es évek elején megjelent az **„Amerika halála, Izrael halála, átok a zsidókra, a győzelem az iszlámé"** jelszó, amelyet a jemeni kormány és számos nyugati elemző a mozgalom radikalizálódásának jeleként értékelt. A húti mozgalom ezt a jelszót politikai tiltakozásként határozza meg, nem pedig vallási gyűlöletként; a kérdés értelmezése a mai napig vitatott.

Az első fegyveres összecsapásokra 2004-ben került sor, amikor a jemeni kormány Husszein al-Húti letartóztatását rendelte el. A húti harcosok ellenálltak, és a konfliktus gyorsan kiterjedt Szaada tartományra. Az első szaadai háború (2004) során Husszein al-Húti életét vesztette; a mozgalom vezetése ezután testvérére, **Abdul-Malik al-Hútira** (Abdul-Malik al-Houthi) szállt. Az összecsapások a következő években újra és újra kiújultak: 2005 és 2010 között a jemeni hadsereg és a húti harcosok között legalább öt nagyobb katonai konfrontáció zajlott, amelyeket összefoglalóan **szaadai háborúknak** nevezünk. A harcok során a jemeni kormány többször is Szaúd-Arábia támogatását kérte; Szaúd-Arábia 2009-ben rövid határ menti beavatkozást hajtott végre, miután húti harcosok átlépték a szaúdi-jemeni határt. A háborúk áldozatainak száma becslés kérdése; a leggyakrabban idézett adatok a hat év alatt több ezer halottról és százezres belső menekültről szólnak, de a pontos számok ma sem ismertek, mivel a jemeni kormány, a húti mozgalom és a nemzetközi szervezetek adatai jelentősen eltérnek egymástól.

A szaadai háborúk következményei messze túlmutattak a helyi szinten. A húti mozgalom a harcok során katonailag megerősödött, és megtanulta, hogyan tarthat fenn ellenőrzést hegyvidéki területeken a központi hadsereggel szemben. A jemeni hadsereg ugyanakkor egyre inkább kimerült, és a konfliktus felszínre hozta a hadsereg belső törésvonalait: egyes tisztek és alakulatok lojalitása a központi kormányhoz gyenge volt, mások pedig a húti mozgalomhoz közeledtek. Emellett a háborúk rávilágítottak arra, hogy a Száleh-rendszer képtelen a perifériák integrálására, és hogy a jemeni állam erőszak-monopóliuma korántsem érvényesül az egész országban.

18.3.2 A 2011-es felkelés és a húti mozgalom megerősödése

A 2011-es arab tavasz hullámai 2011 januárjában érték el Jement. A fővárosban, Szanaában és más nagyvárosokban tömegtüntetések kezdődtek, amelyek **Ali Abdullah Száleh** elnök (Ali Abdullah Saleh) távozását követelték. A tiltakozók sokféle csoportot foglaltak magukba: diákokat, munkanélküli fiatalokat, emberi jogi aktivistákat, törzsi vezetőket, déli szeparatistákat és a húti mozgalom támogatóit. A tüntetések békésnek indultak, de a biztonsági erők erőszakos fellépése több száz halálos áldozatot követelt; a jemeni kormány a tüntetőket külföldi befolyással vádolta, a tüntetők pedig a rezsim korrupcióját és az állami erőszakot emelték ki. A konfliktus 2011 tavaszán polgárháborús szintre emelkedett, amikor a hadsereg egy része – köztük **Ali Mohsen al-Ahmar** tábornok – a tüntetők oldalára állt, és a főváros egyes kerületeit szembenálló fegyveres csoportok ellenőrizték.

A nemzetközi közösség, elsősorban az Öböl-menti Együttműködési Tanács (Gulf Cooperation Council, GCC) közvetítésével 2011 novemberében megszületett a **Száleh-átmeneti megállapodás**, amelynek értelmében Száleh lemondott az elnökségről, és a hatalom ideiglenesen alelnökére, **Abd Rabbo Manszúr Hádira** (Abd Rabbuh Mansur Hadi) szállt. Az átmenet részeként nemzeti párbeszéd-konferenciát hívtak össze, amely 2013-ban zárult; a konferencia ajánlásai között szerepelt egy föderális államszerkezet kialakítása, a déli régiók nagyobb autonómiája és a húti mozgalom bevonása a politikai folyamatba. A húti mozgalom azonban elégedetlen volt a föderációs tervvel, mert az szerintük megosztotta volna az országot, és hátrányos helyzetbe hozta volna az északi hegyvidékeket. A déli mozgalmak viszont épp ellenkezőleg, a föderációt is kevésnek tartották, és sokan teljes függetlenséget követeltek. Az átmeneti kormányzat gyenge maradt: a hadsereg megosztott, a gazdaság összeomlott, és a biztonsági helyzet tovább romlott.

A húti mozgalom ebben a vákuumban fokozatosan kiterjesztette katonai és politikai ellenőrzését. 2011 és 2014 között a húti harcosok Szaada tartományból dél felé nyomultak, és elfoglalták **Amrán** és **Haddzsa** tartományok nagy részét. A mozgalom szövetségesekre tett szert törzsi csoportok, elégedetlen katonai alakulatok és olyan politikai erők körében, amelyek szemben álltak a Hádí-kormánnyal. Fontos fejlemény volt, hogy a húti mozgalom taktikai szövetségre lépett korábbi ellenségével, a lemondatott elnök **Ali Abdullah Szálehhel** és az ő politikai hálózatával; ez a szövetség lehetővé tette a húti erők számára, hogy a hadsereg olyan egységeire támaszkodjanak, amelyek még mindig Szálehhez voltak hűek. Ezt a szövetséget sok elemző opportunistának és törékenynek tartotta, ami később be is igazolódott, de 2014-ben döntő szerepet játszott a hatalomátvételben.

18.3.3 A húti hatalomátvétel (2014–2015)

2014 nyarán a húti mozgalom tömegtüntetéseket szervezett Szanaában a kormány ellen, az üzemanyagárak emelése és a korrupció miatt. A tüntetések fokozatosan fegyveres nyomásgyakorlássá alakultak: a húti harcosok 2014 szeptemberében elfoglalták a főváros kulcsfontosságú intézményeit, a kormányzati negyedet és a hadsereg több laktanyáját. A harcok során több száz ember halt meg, és a húti erők gyakorlatilag ellenőrzésük alá vonták Szanaát. A nemzetközileg elismert Hádí-kormány házi őrizetbe került, de formálisan hivatalban maradt.

A hatalomátvétel nemzetközi jogi megítélése vitatott. A jemeni kormány és a szaúdi vezetésű koalíció **puccsnak** minősítette a húti akciót, mivel az a demokratikusan megválasztott elnök megbuktatását célozta. A húti mozgalom ezzel szemben **forradalmi népfelkelésként** hivatkozott rá, amely a korrupt kormány ellen irányult, és hangsúlyozta, hogy a Hádí-kormány legitimitása már korábban megkérdőjeleződött. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 2014-ben határozatban szólította fel a húti harcosokat a fővárosból való kivonulásra, és megerősítette a Hádí-kormány legitimitását, de a határozat végrehajtása elmaradt.

2015 elején a húti mozgalom tovább terjeszkedett: elfoglalta a Vörös-tengeri kikötővárost, **Hodeidát**, és dél felé nyomult, egészen **Ádenig**, ahová Hádí elnök menekült. A húti erők elfoglalták Áden nagy részét, és Hádí elnök Szaúd-Arábiába távozott. A húti mozgalom ezzel az ország területének jelentős részét ellenőrzése alá vonta, bár a keleti és déli területeken továbbra is erős ellenállásba ütközött. A hatalomátvétel során a húti mozgalom **Forradalmi Bizottságot** hozott létre, amely átvette a kormányzati funkciókat, és feloszlatta a parlamentet. A lépést a jemeni politikai ellenzék egy része, valamint több nemzetközi szereplő is illegitimnek tartotta.

18.3.4 A szaúdi vezetésű intervenció (2015–)

A húti hatalomátvétel közvetlen regionális következményekkel járt. Szaúd-Arábia és több más arab állam a jemeni eseményeket biztonsági fenyegetésként értelmezte, és attól tartott, hogy a

húti mozgalom Irán befolyását növeli a térségben. A húti mozgalom vallási-politikai irányzata ugyan nem azonos az iráni állam síita iszlamizmusával – a zajdí hagyomány jelentősen eltér a tizenkettes síita irányzattól –, de a mozgalom fegyveres ereje, jelszavai és egyes külpolitikai állásfoglalásai miatt sok elemző és regionális szereplő az iráni érdekszférába sorolta. A húti mozgalom vezetése tagadja az iráni katonai irányítást, ugyanakkor elismeri, hogy politikai és logisztikai támogatást kap Iránról; a kérdés, hogy a húti mozgalom mennyire önálló, a mai napig vita tárgya.

2015. március 26-án Szaúd-Arábia vezetésével katonai koalíció indított **„Döntő vihar”** (Operation Decisive Storm) fedőnevű légi hadjáratot a jemeni húti erők ellen. A koalícióhoz csatlakozott az Egyesült Arab Emírségek, Kuvait, Bahrein, Katar, Egyiptom, Jordánia, Marokkó és Szudán; a katonai műveleteket az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és Franciaország logisztikai, hírszerzési és fegyverzeti támogatással segítette. A koalíció hivatalos célja a nemzetközileg elismert Hádí-kormány visszaállítása, a húti erők megállítása és a jemeni állami intézmények helyreállítása volt. A húti mozgalom és szövetségesei a beavatkozást **külső agressziónak** és **megszállásnak** minősítették, és hangsúlyozták, hogy a jemeni konfliktus belső ügy, amelybe a külső hatalmaknak nem szabad beavatkozniuk.

A háború első szakaszában a koalíciós légicsapások célpontjai között szerepeltek a húti katonai állások, fegyverraktárak, parancsnoki központok és a közlekedési infrastruktúra. A húti erők ugyanakkor továbbra is ellenőrizték a fővárost, és rakétatámadásokat indítottak szaúdi területek ellen. 2015 nyarán a koalíció szárazföldi offenzívát is indított, amelyben az Egyesült Arab Emírségek által kiképzett és felszerelt déli erők fontos szerepet játszottak. Az offenzíva visszafoglalta Ádent és több déli tartományt, de a húti erők továbbra is tartották magukat az északi hegyvidékeken és a nyugati partvidék egyes részein. A frontvonalak 2016-tól kezdve viszonylag stabilizálódtak, és a háború állóháborúvá vált.

A háború humanitárius következményei katasztrofálisak. Az ENSZ és nemzetközi szervezetek adatai szerint 2015 és 2022 között a harcokban, a légicsapásokban és a járulékos következmények miatt több százezer ember halt meg; a leggyakrabban idézett becslés 377 ezer halottról szól, de ez a szám magában foglalja az éhezés, a betegségek és az egészségügyi ellátás összeomlása miatti haláleseteket is. A pontos áldozatszám ismeretlen, mivel a jemeni egészségügyi rendszer összeomlott, és a halálozási adatokat sem a kormány, sem a húti hatóságok, sem a koalíció nem közli megbízhatóan. Az ENSZ 2018-ban a világ legsúlyosabb humanitárius válságának minősítette a jemeni helyzetet: a lakosság több mint fele élelmiszer-bizonytalansággal küzdött, és milliók szorultak sürgős humanitárius segélyre. A járványok, különösen a kolera, tovább súlyosbították a helyzetet. A koalíció tengeri és légi blokádja – amelyet a kormány a fegyvercsempészet megakadályozásával indokolt – a segélyszállítmányok bejutását is akadályozta, és hozzájárult az éhezéshez; a blokád humanitárius hatása miatt nemzetközi emberi jogi szervezetek és ENSZ-tisztségviselők többször is bírálták a koalíciót.

A háború nemzetközi dimenziója is összetett. Irán hivatalosan elismerte a húti mozgalom politikai szerepét, és humanitárius segélyt, valamint politikai támogatást nyújtott, de tagadta, hogy fegyvereket szállítana; a nemzetközi szakértők egy része szerint viszont a húti erők ballisztikus rakétáinak és drónjainak technológiája iráni eredetre utal. A húti mozgalom több támadást indított szaúdi és emirátusi célpontok ellen, amelyeket a koalíció az iráni támogatás bizonyítékaként értékelt. Ugyanakkor a húti mozgalom nem egyszerűen iráni proxy: a mozgalom saját belső logikával, helyi sérelmekkel és politikai célokkal rendelkezik, és a harcok során többször is ellentétbe került az iráni érdekekkel. A háború így egyszerre belső polgárháború és regionális hatalmi vetélkedés színtere.

A tárgyalások és a békeerőfeszítések 2015 óta többször is megakadtak. Az ENSZ különmegbízottai – előbb **Ismail Ould Cheikh Ahmed**, majd **Martin Griffiths**, később **Hans Grundberg**

– közvetítettek a felek között, de a tűzszüneti megállapodások gyakran összeomlottak. 2018-ban a felek a **Stockholmi Megállapodásban** egyeztek meg a hodeidai kikötő körüli harcok beszüntetéséről és a fogolycseréről, de a végrehajtás csak részlegesen valósult meg. A 2020-as évek elején a konfliktus intenzitása mérséklődött, de a politikai megoldás továbbra sem született meg. 2022-ben az ENSZ által közvetített tűzszünet hónapokig tartott, de a teljes körű béketárgyalások elakadtak. A húti mozgalom ellenőrzése alatt álló területeken a mozgalom saját közigazgatást épített ki, amelyet a lakosság egy része elismer, más része elnyomásként él meg; a nemzetközi emberi jogi szervezetek dokumentálták a húti hatóságok által elkövetett önkényes letartóztatásokat, kínzásokat és a sajtószabadság korlátozását is. Ugyanakkor a Hádí-kormány és a déli erők által ellenőrzött területeken is dokumentáltak jogsértéseket, és a kormányon belüli belviszályok tovább gyengítették a koalíció egységét. 2020-ban a déli szeparatisták **Déli Átmeneti Tanácsa** (Southern Transitional Council, STC) bejelentette a déli területek önálló kormányzását, ami nyílt konfliktushoz vezetett a Hádí-kormány és az STC között, és ezzel a koalíciós táboron belül is újabb frontvonal nyílt.

18.3.5 Források és bizonytalanságok

A húti mozgalomról és a 2015-ös háborúról szóló ismereteink forrásai egyenetlenek és gyakran ellentmondásosak. A legfontosabb elsődleges források a jemeni kormány, a húti mozgalom, a szaúdi vezetésű koalíció és az ENSZ hivatalos közleményei, határozatai és jelentései. Az ENSZ Biztonsági Tanácsának határozatai, a főtitkár jelentései, valamint az ENSZ humanitárius szervezeteinek adatbázisai a legszisztematikusabbak, de ezek is gyakran becslésekre és helyi partnerek adataira támaszkodnak, amelyek pontossága nem ellenőrizhető teljes mértékben. Az emberi jogi szervezetek – mint a Human Rights Watch, az Amnesty International és a Mwatana for Human Rights – dokumentálták a háborús jogsértéseket, de hozzáférésük a konfliktuszónákhoz korlátozott, és jelentéseiket a konfliktusban érintett felek rendszeresen vitatják. A húti mozgalom belső működéséről kevés független forrás áll rendelkezésre; a mozgalom saját médiája – például az **al-Maszíra** televízió – fontos forrás a mozgalom álláspontjának megismeréséhez, de nyilvánvalóan elfogult. A szaúdi és emirátusi média ugyancsak a koalíciós narratívát közvetíti.

Az áldozatszámok és a humanitárius adatok különösen nagy bizonytalansággal terheltek. A leggyakrabban idézett ENSZ-becslések – például a 377 ezer halottról szóló 2021-es adat – maguk is modellszámításokon alapulnak, és nem pontos nyilvántartáson; a közvetlen harci cselekményekben meghaltak száma ennél alacsonyabb, de a járulékos halálozások (éhezés, betegségek, egészségügyi ellátás hiánya) miatt a teljes emberi veszteség ennél magasabb is lehet. Az egyes légicsapások és támadások felelősségének megállapítása gyakran lehetetlen, mert a helyszínek megközelíthetetlenek, és a szembenálló felek egymást vádolják. A nemzetközi jogi minősítések – például hogy a húti hatalomátvétel puccs-e, vagy hogy a szaúdi beavatkozás jogszerű volt-e – szintén vitatottak: a jemeni kormány meghívására hivatkozó koalíció a beavatkozást jogszerűnek tartja, míg a húti mozgalom és számos nemzetközi jogász a beavatkozást az állami szuverenitás megsértésének tekinti. A háború okainak és jellegének értelmezése is vitatott: egyes elemzők a húti mozgalmat elsősorban iráni proxyként, mások helyi sérelmekből kinőtt, önálló szereplőként elemzik; a konfliktust egyesek polgárháborúnak, mások regionális háborúnak, megint mások humanitárius katasztrófának tekintik. A könyv a fenti állításokat e bizonytalanságok figyelembevételével tárgyalja, és sem a húti mozgalmat, sem a szaúdi vezetésű koalíciót nem mutatja be homogén, kollektíven felelős szereplőként.

18.3.6 Rövid összefoglaló

- A húti mozgalom az észak-jemeni Szaada tartomány zajdí síita közösségéből indult, és a 2000-es évek elején a központi kormány elleni fegyveres felkeléssé alakult; a szaadai háborúk

(2004–2010) során katonailag megerősödött, de a konfliktus áldozatainak száma ma sem ismert pontosan.

- A 2011-es jemeni felkelés megbuktatta Ali Abdullah Száleh elnököt, de az átmeneti időszak kormánya gyenge maradt; a húti mozgalom ezt a vákuumot kihasználva 2014-ben elfoglalta Szanaát, majd 2015 elejére az ország nagy részét ellenőrzése alá vonta.
- A húti hatalomátvételt a jemeni kormány és a szaúdi vezetésű koalíció puccsnak, a húti mozgalom forradalmi népfelkelésnek minősítette; az ENSZ a Hádí-kormány legitimitását ismerte el, de a konfliktus megoldására irányuló határozatok végrehajtása elmaradt.
- 2015. március 26-án Szaúd-Arábia vezetésével katonai koalíció indított légi hadjáratot a húti erők ellen; a háború állóháborúvá vált, és a frontvonalak 2016 után viszonylag stabilizálódtak.
- A háború humanitárius következményei katasztrofálisak: az ENSZ szerint több százezer ember halt meg, milliók éheznek, és a jemeni helyzetet a világ legsúlyosabb humanitárius válságának minősítették; a pontos adatok azonban bizonytalanok.
- A konfliktus egyszerre belső polgárháború és regionális hatalmi vetélkedés: Irán politikai támogatást nyújt a húti mozgalomnak, de a mozgalom nem egyszerűen iráni proxy; a koalíciós táboron belül is törésvonalak húzódnak, például a déli szeparatisták és a Hádí-kormány között.
- A béketárgyalások eddig nem vezettek tartós megoldáshoz; a húti mozgalom saját közigazgatást épített ki az általa ellenőrzött területeken, és mind a húti, mind a kormányzati oldalon dokumentáltak emberi jogi jogsértéseket.

18.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan kapcsolódik a húti mozgalom felemelkedése a jemeni államépítés kudarcához és a 2011-es felkeléshez? Miért nem elég a konfliktust „szunnita–síita” vallási szembenállásként leírni?
2. Milyen érveket sorakoztat fel a húti mozgalom, illetve a szaúdi vezetésű koalíció a 2015-ös beavatkozás mellett és ellen? Hogyan minősíthető a két álláspont nemzetközi jogi és történészi szempontból?
3. Miért bizonytalanok a jemeni háború áldozatszámai és humanitárius adatai? Mely források a legmegbízhatóbbak, és milyen korlátaik vannak?
4. Hogyan vált a jemeni konfliktus regionális proxy-háborúvá? Milyen bizonyítékok támasztják alá Irán támogatását, és miért vitatott a húti mozgalom önállóságának mértéke?
5. Miért nem vezettek tartós békéhez az ENSZ által közvetített tárgyalások? Milyen belső és külső tényezők akadályozzák a politikai megoldást?

18.4 Jemen 2015–2026

A 2015-ös katonai beavatkozás és a húti mozgalom (**Ansar Allah**, azaz „Isten segítői”) előretörése után Jemen a 21. század egyik legsúlyosabb humanitárius katasztrófájává vált. A húti mozgalom és a 2015-ös háború alfejezetben tárgyalt frontvonalak 2015 végére nem rögzültek, hanem egy elhúzódó, többpólusú polgárháborúvá alakultak, amelyben a nemzetközileg elismert kormány, a húti hatóságok és a déli szeparatista erők mellett helyi törzsi, regionális és dzsihadista szereplők is mozgástérhez jutottak. Ez az alfejezet a háború humanitárius következményeit, az állam szétesésének dinamikáját, a tűzszünetek és béketárgyalások kudarcait, valamint Jemen 2026-os

helyzetét tárgyalja. A hangsúly nem a katonai események felsorolásán, hanem a válság szerkezeti okain és a lakosság mindennapi tapasztalatán van.

18.4.1 A humanitárius válság dimenziói

A jemeni háború humanitárius következményeit nehéz egyetlen számmal leírni, mert az adatok gyűjtése a frontvonalak, a blokádok és a szemben álló felek ellenőrzése alatt álló területeken egyaránt korlátozott. Az **ENSZ Humanitárius Ügyek Koordinációs Hivatala (OCHA)** 2024 végén azt közölte, hogy a mintegy 34 milliós lakosság több mint kétharmada, hozzávetőleg 21–22 millió ember szorul humanitárius segítségre; ez a becslés azonban a hozzáférhetetlen körzetek miatt bizonytalan, és a valós szükséglet ennél nagyobb is lehet. A **Nemzetközi Migrációs Szervezet (IOM)** és az **UNHCR** adatai szerint 2015 és 2024 között több mint 4,5 millió ember vált belső menekültté, közülük sokan többször is menekülni kényszerültek a változó frontvonalak miatt. A belső menekültek számát a különböző szervezetek eltérően közlik, mert a regisztráció nem egységes, és sokan nem jutnak el a hivatalos táborokba.

A leglátványosabb és legtöbbet vitatott mutató az **éhínség**. A **Korai Figyelmeztető Hálózat (FEWS NET)** és az **Integrált Élelmiszerbiztonsági Fázisbesorolás (IPC)** elemzései 2016–2018 között többször figyelmeztettek, hogy Jemen egyes körzetei a „katasztrófa” vagy „éhínség” küszöbén állnak. Az IPC 2018 decemberi jelentése szerint mintegy 15,9 millió ember súlyos élelmiszer-bizonytalanságban élt, és 240 ezer ember volt a legmagasabb, 5. fázisú katasztrófa helyzetben. A későbbi, 2022–2023-as IPC-jelentések némileg javuló, de továbbra is riasztó képet mutattak: a súlyos élelmiszer-bizonytalanságban élők száma 17–19 millió között ingadozott. Az éhínség nem kizárólag a termelés összeomlásából fakadt; a **tengeri és légi blokád**, a kikötők és utak körüli harcok, a fizetések elmaradása, a bankrendszer szétesése és a humanitárius segélyek politikai manipulálása mind hozzájárultak. Az ENSZ és független kutatók egybehangzóan állítják, hogy a válságot súlyosbította a **Szaúd-Arábia vezette katonai koalíció** légicsapásainak polgári infrastruktúrára gyakorolt hatása, valamint a húti hatóságoknak a segélyek elosztását akadályozó gyakorlata. Az éhínségért való felelősség megoszlása azonban éles vitatott kérdés: a koalíció és a jemeni kormány a húti blokádot, a húti hatóságok a koalíció blokádját és a légicsapásait okolják. A tudományos elemzések többnyire mindkét oldal gyakorlatát kritizálják, de a pontos arányokról nincs konszenzus.

A háború másik meghatározó eleme a **járványok** sorozata. A **kolera** 2016 őszén tört ki, majd 2017–2019 között a világ legnagyobb dokumentált járványává vált. Az **Egészségügyi Világszervezet (WHO)** adatai szerint 2017 áprilisa és 2019 decembere között több mint 2,3 millió gyanús esetet és közel 4 ezer halálesetet regisztráltak; a regisztráció hiányosságai miatt a valós számok ennél magasabbak lehetnek. A kolera terjedését a vízellátó- és szennyvízrendszerek bombázások és üzemanyaghiány miatti összeomlása, a szennyezett ivóvíz, a túlzsúfolt menekülttáborok és az egészségügyi dolgozók elvándorlása vagy fizetésének elmaradása magyarázza. Emellett **diftéria, dengue-láz, malária és COVID-19** is megjelent; a COVID-19 esetében a hivatalos jemeni adatok rendkívül megbízhatatlanok, mert a tesztelés minimális volt, és mindkét fél politikai okokból visszafogta a jelentést. A **gyermekhalandóság** mutatói sokat romlottak: az **UNICEF** becslése szerint 2015 és 2023 között több mint 11 ezer gyermek halt meg közvetlenül a harcokban, de a közvetett halálokok (éhség, betegség, ellátás hiánya) miatt elhunyt gyermekek száma ennek sokszorosa lehet. A pontos szám vitatott, mert a halálokok regisztrálása a háborús körülmények között gyakran elmarad.

Az **egészségügyi rendszer** összeomlása nem csak a járványok miatt súlyos: a WHO szerint 2023-ban az egészségügyi intézmények kevesebb mint fele működött teljes kapacitással, és a lakosság mintegy fele nem jutott alapvető egészségügyi ellátáshoz. A krónikus betegek, a várandós nők, a sérültek és a pszichológiai traumát szenvedők ellátása a háború előtti szinthez

képest drasztikusan visszaesett. A **nők és lányok** helyzete különösen romlott: a nemi alapú erőszak, a kényszerházasság és a lányok iskolából való kimaradása dokumentáltan nőtt, bár a pontos prevalencia-adatok hiányosak. A húti ellenőrzés alatt álló területeken a nők mozgását és öltözködését szabályozó rendeletek szigorodtak, de a nemzetközileg elismert kormány területén is nőtt a nők kiszolgáltatottsága a jogállamiság eróziója miatt. A **gyermekkatonák** toborzása minden fél részéről dokumentált: az ENSZ jelentései szerint a húti erők, a kormányzati milíciák és a déli szeparatista csoportok egyaránt használtak 18 év alatti harcosokat, bár a jelenség mértékét nehéz számszerűsíteni.

18.4.2 Az állam szétesése és a de facto felosztottság

2015 után Jemen három nagyobb hatalmi központra és számos kisebb fegyveres szereplő zónájára esett szét. A **húti mozgalom** a fővárost, **Szanaa**-t és az északi, hegyvidéki területek nagy részét tartotta ellenőrzése alatt. Itt a hútik nem egyszerűen katonai ellenőrzést gyakoroltak, hanem saját közigazgatást, bíróságokat, biztonsági szolgálatokat és adórendszert építettek ki. Vezetőjük, **Abdul-Malik al-Húti** fokozatosan a vallási, katonai és politikai döntéshozatal legfőbb letéteményesévé vált. A mozgalom ideológiai gyökerei a **zaidita síita** hagyományból és a jemeni északi törzsi hálózatokból erednek, de a húti hatalom nem azonosítható a síita lakosság egészével: a húti kormányzás alatt élők között szunnita muszlimok, sőt kisebbségi vallási csoportok is vannak, és a húti hadseregben törzsi, regionális és opportunista elemek is harcolnak. A húti hatóságok saját magukat forradalmi, korrupcióellenes és a külföldi beavatkozás ellen védekező erőként ábrázolják; kritikusaik szerint viszont tekintélyuralmi rendszert építettek ki, amely üldözi a politikai ellenzéket, a vallási kisebbségeket – köztük a **baháikat** és a jemeni zsidó közösség maradékát –, valamint a civil társadalmi aktivistákat.

A második hatalmi központ az **Áden** központú, nemzetközileg elismert kormány. **Abdrabbuh Manszúr Hadi** elnök 2015-ben Szaúd-Arábiába menekült, és onnan próbálta irányítani a koalíció támogatta erőket. A kormányzatot azonban a területi széttagoltság, a belső hatalmi harcok és a déli mozgalom követelései folyamatosan gyengítették. 2017-ben a **Déli Átmeneti Tanács (STC)** alakult meg, amely a **Dél-Jemeni Mozgalom** (al-Haraka al-Dzsanúbijja) hagyományából nőtt ki, és Dél-Jemen önállóságát vagy teljes függetlenségét követelte. Az STC az Egyesült Arab Emírségek támogatását élvezte, ami éles ellentétet szült a szaúdiak által támogatott Hadi-kormánnyal. 2018 januárjában az STC fegyveresei elfoglalták Áden egyes kerületeit, 2019 augusztusában pedig kiűzték a kormányhű erőket a városból. A **rikádi megállapodás** (2019. november) elvileg hatalommegosztást írt elő a kormány és az STC között, de a megállapodás végrehajtása évekig akadozott, és a két fél közötti összecsapások 2023–2024-ben is fel-fellángoltak. 2022 áprilisában Hadi lemondott, és egy **Elnöki Vezetőtanács** vette át a végrehajtó hatalmat, amelyben az STC és más déli frakciók is helyet kaptak; a testület azonban továbbra is Szaúd-Arábiában, nem pedig Jemen területén működött, ami a szuverenitás korlátozott voltát jelezte.

A harmadik, kevésbé intézményesült hatalmi zóna a **helyi autonómiák** és törzsi-katonai milíciák világa volt. **Marib** kormányzóság, amely stratégiai olajmezőkkel rendelkezik, a kormány oldalán harcoló törzsi erők és a szaúdi támogatású milíciák fontos bázisa maradt; a hútik többször indítottak offenzívát a tartomány elfoglalására, de csak nagy áldozatok árán értek el részleges sikereket. **Taizz** városa, amely a háború egyik leghevesebb ostromát szenvedte el, gyakorlatilag megosztott maradt: a városközpontot és a környező hegyeket különböző kormánypárti és húti erők ellenőrizték, az utánpótlási útvonalak lezárása pedig a civil lakosságot fojtogatta. **Hadramaut**, **al-Mahra** és **Szokotra** területén a helyi törzsi vezetők, az STC, a jemeni hadsereg maradványai és az Emírségek által finanszírozott milíciák közötti erőviszonyok változtak; ezeken a területeken a központi állam jelenléte sokszor névleges volt, a tényleges hatalmat a helyi fegyveres csoportok birtokolták. A helyi autonómiák nem feltétlenül a szakadás programját képviselték, hanem gyakran a túlélés és a helyi erőforrások ellenőrzésének logikáját követték; a jemeni állam szétesése

így nem kétpólusú, hanem **többközpontú** folyamat volt, amelyben a szuverenitás gyakorlása a legtöbb területen képlékennyé vált.

18.4.3 A regionális és nemzetközi beavatkozás

A 2015-ben indított **Szaúd-Arábia vezette katonai koalíció** – amelynek aktív résztvevője volt az Egyesült Arab Emírségek, Bahrein, Kuvait, Katar (2017-ig), Egyiptom, Marokkó, Jordánia és Szudán – célja a húti mozgalom visszaszorítása és a nemzetközileg elismert kormány visszahelyezése volt. A hadművelet, amelyet a résztvevők „Döntő vihar" (Asifa al-Hazm) néven indítottak, majd „Helyreállítási remény" (Amaliyya al-Amal) néven folytattak, a kezdeti légicsapások után gyorsan elhúzódó, a szárazföldi csapatok, milíciák és zsoldosok kombinációjára épülő beavatkozássá vált. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 2015. évi 2216. számú határozata a húti hatalomátvételt elítélte, és fegyverembargót rendelt el a húti erőkkel szemben; a határozat értelmezése azonban vita tárgyát képezte, mert a húti oldal és Irán szerint a koalíció beavatkozása maga is sértette a nemzetközi jogot, míg a koalíció és a jemeni kormány az önvédelemre és a jemeni elnök meghívására hivatkozott.

A koalíció légicsapásai számos alkalommal értek polgári célpontokat: piacokat, esküvőket, temetési szertartásokat, iskolákat, kórházakat és vízellátó létesítményeket. A **Human Rights Watch** és az **Amnesty International** dokumentálta a legsúlyosabb incidenseket, köztük a 2016-os szanaai temetési csarnok elleni támadást (több mint 100 halott) és a 2018-as hodeidai busz elleni csapást (több tucat gyermek halála). A koalíció egyes esetekben elismerte a hibákat, de a szisztematikus jogi elszámoltathatóság nem valósult meg. Az **Egyesült Államok**, az **Egyesült Királyság** és **Franciaország** fegyvereket, logisztikai támogatást és hírszerzési adatokat szállított a koalíciónak, miközben humanitárius segélyt is nyújtottak; ez a kettősség éles bírálatot váltott ki a nemzetközi jogvédő szervezetekből, amelyek szerint a fegyverszállítások a háborús bűnökben való közreműködés kockázatát hordozták. Az Egyesült Államok emellett közvetlen katonai műveleteket is végrehajtott Jemenben: dróncsapásokat az **al-Kaida az Arab-félszigeten (AQAP)** és az **Iszlám Állam jemeni tartományának** állítólagos célpontjai ellen, valamint 2016-ban egy különleges műveletet, amelynek során amerikai katonák és civil áldozatok is estek.

Irán szerepe a konfliktusban vitatott. A húti mozgalom az iráni állami retorikával részben azonos narratívát használ – az Egyesült Államok és Izrael elleni fellépést –, és a húti erők ballisztikus rakétákkal és drónokkal támadtak szaúdi és emirátusi célpontokat. Az ENSZ szakértői paneljének jelentései szerint a húti fegyverzet egy része iráni gyártmányra vagy tervezésre utal, és Irán kiképzéssel, technikai tanácsadással, valamint alkatrészek szállításával támogatta a mozgalmat. Irán ezt tagadja, és a húti fegyverkezést a jemeni hadsereg maradványainak tulajdonítja. A nemzetközi szakirodalom többsége szerint az iráni támogatás mértéke jóval kisebb, mint a koalíció közvetlen katonai részvétele, de a húti képességek növekedése – különösen a nagy hatótávolságú rakéták és drónok terén – nehezen magyarázható külső technológiai transzfer nélkül. A vita nem pusztán ténykérdés, hanem a regionális hidegháború értelmezésének része: az iráni–szaúdi szembenállás hívei szerint Jemen a két regionális hatalom proxy-háborújának színtere, míg más elemzők szerint a konfliktus elsősorban jemeni belpolitikai és törzsi dinamikákból ered, amelyre a külső szereplők ráépültek.

18.4.4 Tűzszünetek, béketárgyalások és azok kudarcai

A háború lezárására irányuló nemzetközi erőfeszítések 2015 óta többször kudarcot vallottak, de 2018-ban és 2022-ben részleges eredményeket értek el. Az ENSZ különmegbízottjai – **Ismail Ould Cheikh Ahmed**, majd **Martin Griffiths**, 2021-től pedig **Hans Grundberg** – közvetíteni

próbáltak a húti hatóságok, a jemeni kormány és a regionális szereplők között. A **Stockholm-megállapodás** (2018. december) a hodeidai kikötő körüli tűzszünetet, a fogolycseréket és a humanitárius folyosók megnyitását irányozta elő. A megállapodás részben csökkentette a hodeidai harcokat, de a fogolycserék végrehajtása évekig akadozott, és a humanitárius hozzáférés javulása korlátozott maradt. A 2019-es **rikádi megállapodás** a kormány és a Déli Átmeneti Tanács közötti hatalommegosztást célozta, de a gyakorlatban a két fél közötti bizalmatlanságot nem szüntette meg.

A jelentősebb fordulatot a **2022. áprilisi országos tűzszünet** hozta. A húti hatóságok, a jemeni kormány és a koalíció között létrejött, az ENSZ által közvetített megállapodás értelmében leálltak a nagyobb katonai műveletek, megnyitottak néhány repülőteret és kikötőt, és megkezdődött a fogolycsere. A tűzszünetet nem hosszabbították meg hivatalosan, de a fő frontvonalakon 2023–2024 folyamán is nagyrészt fennmaradt, bár kisebb összecsapások, dróncsapások és a húti erők Vörös-tengeri akciói továbbra is előfordultak. A 2022-es tűzszünet után **Szaúd-Arábia és a húti hatóságok** közvetlen tárgyalásokat folytattak, Omán közvetítésével. 2023 márciusában a szaúdi–iráni diplomáciai viszony helyreállítása Kína közvetítésével csökkentette a regionális feszültséget, és reményt keltett a jemeni békefolyamat felgyorsulására. 2023–2024 folyamán többször jelentettek részleges megállapodás-tervezetekről, amelyek a tűzszünet tartóssá tételét, a fizetések kifizetését, a kikötők és repülőterek megnyitását, valamint egy átfogó politikai párbeszéd megkezdését irányozták elő. A húti hatóságok azonban a tárgyalások során egyre inkább a tényleges hatalmi status quo elismerését követelték, míg a jemeni kormány és a déli erők a húti hatalomátvétel visszafordításához ragaszkodtak.

A béketárgyalásokat 2023 végén és 2024-ben a húti erők **Vörös-tengeri támadásai** törték meg. A hútik a gázai háború kitörése után drónokkal és rakétákkal támadtak kereskedelmi hajókat a Vörös-tengeren és az Ádeni-öbölben, azzal az indokkal, hogy Izrael felé tartó vagy izraeli érdekeltségű hajókat vesznek célba. A támadások jelentős részét azonban olyan hajók ellen is intézték, amelyeknek nem volt egyértelmű izraeli kötődése. Az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság 2024 januárjában légicsapásokat mért húti katonai célpontokra, és a támadások-sztrájkok hullámai 2024–2025 folyamán is folytatódtak. A húti vezetés mindezt az amerikai–izraeli agresszió elleni ellenállásként állította be; az Egyesült Államok a hajózási szabadság védelmére hivatkozott. A Vörös-tengeri válság újraindította a nemzetközi figyelmet Jemenre, de nem a béke, hanem a biztonságpolitika jegyeiben: a húti erők a támadásokkal párhuzamosan növelték toborzásukat, a koalíció pedig megerősítette katonai jelenlétét. A 2024–2025-ös évre a korábbi béketárgyalások gyakorlatilag befagytak, és a 2022-es tűzszünet alacsony intenzitású harcokkal tarkított, törékeny állapottá vált.

18.4.5 Jemen a 2020-as évek második felében

2026 elején Jemen továbbra is de facto megosztott, a humanitárius mutatók pedig rombolóak. Az ellenőrzött források hiányában óvatosan fogalmazunk: a 2025–2026-os fejlemények egy része a könyv lezárásakor még nem tekinthető lezártnak, és a friss hírek értelmezése erősen forráskritikai ellenőrzést igényel. A húti hatóságok továbbra is Szanaa-t és az északi területek nagy részét tartják ellenőrzésük alatt, és állami jellegű intézményeket működtetnek; a nemzetközileg elismert kormány és az Elnöki Vezetőtanács továbbra is Ádenből, részben szaúdi támogatással próbálja gyakorolni a hatalmat, de területi befolyása korlátozott. A Déli Átmeneti Tanács és a helyi milíciák a déli kormányzóságokban gyakran a formális állami intézményektől függetlenül működnek. A hodeidai kikötő, a legfontosabb humanitárius belépési pont, esetenként nyitva van, de a segélyszállítmányok elosztását a felek politikai fegyverként használják.

A gazdasági összeomlás mélyebb, mint a háború első éveiben: a jemeni riál árfolyama a kormányzati és a húti területeken eltérően alakul, és a bankrendszer gyakorlatilag két külön, egymással

versengő monetáris térre szakadt. Az állami fizetések kifizetése mindkét oldalon rendszertelen, ami a tanárok, egészségügyi dolgozók és köztisztviselők elvándorlását vagy korrupciós túlélési gyakorlatokba való kényszerülését okozza. A kőolajexport, amely a konfliktus előtt az állami bevételek zömét adta, a harcok és a szabotázsok miatt időszakosan leállt, a Marib környéki létesítményeket pedig ismétlődő támadások érték. Az élelmiszer- és üzemanyagárak a feketepiacon a lakosság nagy részét a segélyek vagy külföldi rokonok átutalásainak kiszolgáltatottjává tették.

A társadalom szintjén a háború mély nyomokat hagyott. A **civil társadalmi szervezetek**, női aktivisták, újságírók és ügyvédek mindkét fél területén üldöztetésnek vannak kitéve; a húti hatóságok túszejtésekkel, eltűnésekkel és a szólásszabadság korlátozásával vádolhatók, míg a kormányzati oldalon bírósági eljárások nélküli fogva tartás, a déli milíciák területén pedig a kritikus hangok elnyomása dokumentált. A **kisebbségek** – különösen a **bahái közösség**, amelyet a húti hatóságok rendszeresen zaklatnak, és a jemeni zsidó közösség maradéka, amelyet az elmúlt években több hullámban evakuáltak – helyzete a háború alatt tovább romlott. A **muhamasín** (marginalizált, örökletes alacsony kasztba sorolt) közösségek a humanitárius segélyekből is gyakran kimaradnak, mert a diszkrimináció a segélyelosztásban is újratermelődik. A **fogyatékossággal élők**, a háborús sebesültek és a mentális betegséggel küzdők ellátása gyakorlatilag összeomlott. A nők közéleti részvétele mindkét fél területén visszaesett, bár a háború előtti jemeni nőmozgalmak maradéka a humanitárius munkában és a helyi békekezdeményezésekben továbbra is jelen van.

A **békekilátások** 2026 elején bizonytalanok. A 2022-es tűzszünet alacsony intenzitású állapota nem jelent tartós békét: a húti erők katonai nyomást gyakorolnak, a koalíció légicsapásai időszakosan visszatérnek, a déli szeparatista mozgalom pedig továbbra is megkérdőjelezi a jemeni állam egységét. A tárgyalások a hatalmi status quo elismerésének és a területi, pénzügyi, katonai kérdések újratárgyalásának egyensúlyán buknak meg. A nemzetközi közösség figyelme a Vörös-tengeri válság és a gázai háború miatt ugyan megnőtt, de a humanitárius finanszírozás csökkenése – az ENSZ segélyfelhívásai rendre alul vannak finanszírozva – a lakosság kiszolgáltatottságát növeli. Egyes elemzők szerint a konfliktus a befagyott, ún. „se háború, se béke” állapot felé tart, mások tartós, de rejtett frontvonalakkal rendelkező, elhúzódó polgárháborúval számolnak. Jemen 2026-ban nem a béke, hanem a túlélés és a törékeny, de valós helyi alkuk országa.

18.4.6 Források és bizonytalanságok

A jemeni háborúról szóló tudásunk alapvetően négy forrástípusra támaszkodik. Az **elsődleges források** közé tartoznak az ENSZ Biztonsági Tanácsának határozatai, az ENSZ-szervek (OCHA, WHO, UNICEF, UNHCR, UNDP) és a nagy nemzetközi szervezetek (Vöröskereszt, IOM, IPC) jelentései, valamint a szemben álló felek hivatalos közleményei, beszédei és jogszabályai. A **humanitárius adatok** nagy része becslés, amely a hozzáférhetetlen területek, a politikai manipuláció és a módszertani nehézségek miatt széles hibahatárral bír. A **másodlagos források** közül a Human Rights Watch, az Amnesty International, az International Crisis Group, a Chatham House, a RAND Corporation és a jemeni kutatóközpontok (például a Sana’a Center for Strategic Studies) elemzései irányadóak. Az **újságírói és oknyomozó anyagok** fontos kiegészítést nyújtanak, de a frontvonalak közeléből származó tudósítások gyakran egyoldalúak, és a felek propagandáját tükrözhetik.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők. Először: a **halálozási adatok** vitatottak. Az ENSZ 2021-es becslése szerint a háború közvetlen és közvetett halottainak száma 2021 végére elérhette a 377 ezret; más becslések (például az ACLED adatbázisa) a közvetlen harci halottakat 150 ezer körülire teszik 2015–2023 között. A különbség abból fakad, hogy a közvetett haláleseteket (éhínség, betegség, ellátás hiánya) nehéz modellezni, és a modellek paraméterei vitathatók. Másodszor: a **felelősség kérdése**. A civil áldozatokért a koalíció légicsapásai, a húti tüzérségi csapásai és ostromai, valamint a helyi milíciák visszaélései egyaránt felelőssé tehetők,

de a pontos arányok megállapítása a hozzáférés hiányában lehetetlen. Harmadszor: a **húti mozgalom természete**. A húti hatalomgyakorlás leírása ingadozik a „forradalmi ellenállás” és a „tekintélyuralmi rezsim” értelmezései között; ezek a címkék nem tényszerűek, hanem politikai és elemzői álláspontokat tükröznek. Negyedszer: a **2025–2026-os események** egy részét a könyv lezárásáig nem lehetett független forrásból ellenőrizni, ezért a jelenkori fejleményeknél különösen fontos a forráskritika. Végül: a jemeni **állam szétesésének** fogalma is vitatott. Egyes kutatók szerint az állam nem omlott össze, hanem több, egymással versengő állami struktúrára bomlott; mások a jemeni államiság tartós erózióját hangsúlyozzák. A jelen alfejezetben közölt adatok és értelmezések a fenti forrástípusokon alapulnak, de a konkrét statisztikák ellenőrzése a kiadás időpontjától függ.

18.4.7 Rövid összefoglaló

- A 2015 utáni jemeni háború a 21. század egyik legsúlyosabb humanitárius katasztrófáját okozta: több mint 21 millió ember szorul segélyre, és több mint 4,5 millióan váltak belső menekültté; a halálozási becslések 150 ezer és 377 ezer között szórnak, a számítási módszertől függően.
- A humanitárius válság fő elemei: éhínség, kolera- és más járványok, az egészségügyi rendszer összeomlása, a nők és gyermekek fokozott kiszolgáltatottsága, valamint a gyermekkatonák alkalmazása.
- Jemen de facto több hatalmi központra szakadt: a húti ellenőrzés alatt álló északi területek, az Áden központú nemzetközileg elismert kormány és Elnöki Vezetőtanács, valamint a Déli Átmeneti Tanács és helyi milíciák zónái.
- A Szaúd-Arábia vezette koalíció légicsapásai és blokádja, a húti erők ostromai és rakétatámadásai, valamint a helyi fegyveres csoportok visszaélései egyaránt hozzájárultak a civil lakosság szenvedéséhez; a felelősség megoszlása vitatott.
- A béketárgyalások részleges eredményeket hoztak (Stockholm-megállapodás 2018, országos tűzszünet 2022), de a hatalmi status quo elismerésének kérdése és a Vörös-tengeri húti támadások 2023 végétől megfagyasztották a folyamatot.
- 2026 elején Jemen továbbra is törékeny, alacsony intenzitású konfliktuszóna, ahol a humanitárius szükségletek csökkentek, de nem szűntek meg; a tartós béke kilátásai bizonytalanok.

18.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a jemeni humanitárius válság fő dimenzióit (éhínség, járványok, egészségügy, oktatás) a korábbi fejezetben tárgyalt libanoni polgárháború vagy a szíriai konfliktus humanitárius következményeivel. Milyen közös minták és eltérések figyelhetők meg?
2. Miért nem értelmezhető a jemeni konfliktus pusztán szunnita–síita szektariánus háborúként? Milyen politikai, törzsi, gazdasági és regionális tényezők formálták a főbb frontvonalakat?
3. Melyek voltak a 2018-as Stockholm-megállapodás és a 2022-es tűzszünet legfontosabb eredményei és korlátai? Miért buktak meg a tartós béketárgyalások?
4. Hogyan befolyásolta a Vörös-tengeri hajózás elleni húti támadások 2023 végétől a nemzetközi figyelmet és a béke esélyeit? Miért vitatott a húti mozgalom „ellenállási” vagy „terrorista” minősítése?
5. Milyen módszertani problémák nehezítik a jemeni halálozási adatok megbízható becslését, és hogyan lehet ezeket a bizonytalanságokat figyelembe venni a humanitárius válság értékelésénél?

19 Omán az ókortól az Oszmán korig

19.1 Magan és az ókori Omán

19.1.1 Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez?

Omán ókori története – a mai Ománi Szultánság területén és a szomszédos Egyesült Arab Emírségek partvidékén – nem csupán az Arab-félsziget peremének régészeti érdekessége. A bronzkorban innen származott Mezopotámia rézszükségletének jelentős része, és az Indiai-óceán felé vezető tengeri út egyik láncszemeként ez a térség kötötte össze a Tigris–Eufrátesz világát a Perzsa-öböl déli partján fekvő közvetítő kultúrákkal, majd az Indus-völgyi civilizációval. A későbbiekben a tömjénkereskedelem és a dél-arábiai királyságokkal fenntartott kapcsolatok alakították a vidék gazdasági szerkezetét. A fejezet előzménye, hogy A régió földrajza és népei bemutatta az Arab-félsziget éghajlati és stratégiai viszonyait, Az ókori Közel-Kelet: Mezopotámia, Levante és Anatólia pedig a mezopotámiai államok nyersanyagigényét. Ebből a szempontból Omán nem egzotikus mellékszál, hanem a közel-keleti magterületek gazdasági hátországa, amelynek kikötői és karavánútjai a későbbi Az ománi tengeri birodalom előzményét jelentik.

19.1.2 Az ország és a korszak meghatározása

A mai Ománi Szultánság területe az Arab-félsziget délkeleti sarkában fekszik: északkeleten a Hormuzi-szorosra, keleten az Ománi-öbölre és az Arab-tengerre, délen a Dhofar (Zufár) tartomány partjára néz. Az ország belső vidékeit a Hajar-hegység (Al-Hajar, magyarosan elterjedt formában Hadzsar) választja el a parti sávtól; délnyugaton a Rub al-Háli (üres negyed) sivatag zárja le a szárazföldi közlekedést. Ez a kettős szerkezet – tengerre nyitott part, nehezen megközelíthető belső területek – meghatározta az ókori gazdaságot: a települések a parti oázisokban, a hegység völgyeiben és a dél felé vezető karavánutak mentén sűrűsödtek.

Az ókori Omán korszakolását a régészet bizonytalanságai miatt rugalmasan kell kezelni. A mezopotámiai ékírásos források az i. e. 3. évezredtől **Magan** néven említik a régiót, amelyet a kutatás döntő többsége a mai Omán és az Egyesült Arab Emírségek területével azonosít. Ez a név a sumer és akkád forrásokban elsősorban a réz, a diorit és a tengeri kereskedelem kapcsán bukkan fel. Magan azonban nem elődje a mai ománi államnak: a név egy mezopotámiai földrajzi kategória volt, nem pedig egy helyi királyság önelnevezése. Az i. e. 4. évezred végétől az i. e. 2. évezred közepéig beszélhetünk Magan koráról, bár a régészeti lelőhelyek és a szöveges említések időrendje több ponton összehangolatlan. A késő ókorban a térség más neveken és más állami keretekben tűnik fel, de az átmenet Az iszlám és az ibádí imámátus előzményeként itt is érzékelhető.

19.1.3 Magan a mezopotámiai feliratokban

Magan első említései a sumer irodalmi szövegekben és a kora dinasztikus kori feliratokban jelennek meg. Az i. e. 24. század körüli forrásokban a mezopotámiai uralkodók diadalmi feliratai gyakran állítják, hogy Magan és **Meluhha** (a mai Pakisztán és Északnyugat-India környékén

keresett Indus-völgyi térség) termékeit megszerezték vagy adóként kapták. Az akkád birodalom idejéből származó dokumentumok, köztük Manistusu és Naram-Szín feliratai, hadjáratokról és kereskedelmi kapcsolatokról egyaránt beszámolnak. Ezek a szövegek azonban politikai céllal készültek: a mezopotámiai királyi ideológia a távoli földek feletti hatalmat a világ feletti uralom jeleként ábrázolta. A régészeti adatok arra utalnak, hogy Magan nem volt központosított birodalom, hanem városok, kikötők és törzsi területek laza hálózata.

A legfontosabb mezopotámiai források közé tartoznak az i. e. 3. évezred végi Ur III-dinasztia adminisztratív táblái. Ezek üzleti és állami elszámolásokat rögzítettek: rézszállítmányokat Maganból, hajósok és tolmácsok bérezését, valamint a Maganból érkező személyek jelenlétét a mezopotámiai kikötőkben. A táblák nem írják le pontosan Magan belső viszonyait, de azt mutatják, hogy a kereskedelem intézményesült, adókkal és állami monopóliummal terhelt tevékenység volt. A dokumentumokból a réz szállítási útvonala is kirajzolódik: a magani part mentén hajóztak a Perzsa-öböl nyugati partjához, és onnan a mezopotámiai folyami kikötőkbe.

A Magan névvel kapcsolatos azonosítás tudományos konszenzusnak tekinthető: az ásatásokon feltárt rézöntő műhelyek, salakhalmok és az ománi-hegységi rézlelőhelyek együttesen alátámasztják a mezopotámiai források Maganja és a délkelet-arábiai régió kapcsolatát. Vitát inkább a pontos földrajzi kiterjedés okoz: egyes kutatók Magan magterületét a mai Omán északi részére, mások az Egyesült Arab Emírségek partjára és a Hajar-hegység teljes hosszára helyezik. A legvalószínűbb értelmezés szerint Magan a félsziget délkeleti partvidékének és a mögöttes hegyvidéknek az összefoglaló neve volt, amely a rézlelőhelyek közelsége miatt változhatott az idők folyamán.

19.1.4 A réztermelés régészete és technológiája

A magani gazdaság alapja a rézérc bányászata és feldolgozása volt. A Hajar-hegységben, főként a mai Omán északi részén és az Emírségek belső területein, számos ókori bányanyom található. A legfontosabb lelőhelyek közé tartozik **Maysar** (más átírásban Maysir), **Al-Ayn** és **BAt**, utóbbi az UNESCO világörökségi listáján szereplő bronzkori temetőivel és településnyomaival. A bányászat technológiája egyszerű, de hatékony volt: a felszín közelében található rézércet külszíni fejtéssel termelték ki, majd kő- és agyagolvasztó kemencékben olvasztották ki. A salakhalmok szénizotópos és kerámiavizsgálatai szerint a termelés csúcsa az i. e. 3. évezredre esik, de a lelőhelyek egy része már az i. e. 4. évezred végén is használatban volt.

A régészeti becslések szerint egyes magani lelőhelyeken több tízezer tonnányi salak halmozódott fel, ami hosszú időn át tartó, szervezett kitermelést jelez. Ebből nem következik automatikusan ipari méretű termelés a mai értelemben: a becslések bizonytalanok, mert a salakhalmok méretét a korszakok átfedései és a lelőhelyek pusztulása torzíthatja. Azt azonban dokumentáltnak tekinthetjük, hogy a magani réz az i. e. 3. évezredben eljutott a mezopotámiai városokba, és az ottani adminisztráció értékes stratégiai áruként kezelte. A mezopotámiai táblák rézre vonatkozó adatai és a magani lelőhelyek régészeti nyomai tehát egymást erősítik.

A réz mellett a mezopotámiai források a magani **dioritot** és más színes kőzetfajtákat is említenek. A dioritot szobrok, pecsétek és építészeti elemek készítésére használták. Az ománi és északemírségi hegyvidéki lelőhelyekről származó kőanyagok elemzése igazolta, hogy egyes mezopotámiai tárgyak alapanyaga valóban magani eredetű lehet. Az ásványtani vizsgálatok azonban nem mindig adnak egyértelmű eredményt, ezért a dioritkereskedelem mérete vitatott. A fő tétel – hogy Magan rézben és kőanyagban jelentős exportőr volt – ennek ellenére szilárdan dokumentált.

19.1.5 Tengeri kereskedelem és az Indus-völgyi kapcsolat

Magan pozíciója a Perzsa-öböl és az Arab-tenger találkozásánál tette lehetővé a távolsági tengeri kereskedelmet. A mai Omán partjainál feltárt bronzkori kikötők és halászfalu-maradványok arra utalnak, hogy a tengeri hajózás már az i. e. 3. évezredben rendszeres volt. A hajók a part mentén haladtak, mert a nyílt vízi navigáció éjszaka és viharban veszélyes volt; a part menti oázisok ivóvizet, élelmiszert és javítási lehetőséget biztosítottak. A Hormuzi-szoros átkelése kulcsfontosságú volt a mezopotámiai és az Indiai-óceáni útvonalak összekötésében.

A régészeti leletek közül a legbeszédesebbek az Indus-völgyi, illetve a belőle kialakult **meluhhai** kultúrához köthető tárgyak Ománban és a mezopotámiai táblák Maganra és Meluhhára vonatkozó együttes említései. A mai Észak-Ománban, például **Rasz al-Dzsinz** környékén, Indus-völgyi típusú súlyok, pecsétek és kerámia töredékei kerültek elő. Az ásatások azt mutatják, hogy magani közvetítők saját hálózatot tartottak fenn: nemcsak nyersanyagot továbbítottak, hanem maguk is fogyasztottak importált árut, és hajós falvak lakossága szakosodott a kereskedelemre. A leletegyüttesek alapján a tudományos konszenzus szerint Magan és az Indus-völgyi civilizáció között közvetlen hajózási kapcsolat állt fenn, de ennek intézményi formája bizonytalan: dinasztikus szerződés, városi kereskedőházak hálózata vagy vegyes, részben törzsi szerveződés egyaránt elképzelhető.

A tengeri kereskedelem bizonyítékai közé tartoznak a hajómakett-töredékek, a bitumenlenyomatok és a nádból vagy fából készült hajószerkezetek maradványai is. A régészeti elemzés szerint a magani hajók felépítése eltért a mezopotámiai folyami hajókétól, és jobban alkalmazkodott a tengeri hullámzáshoz. A direkt dokumentumok ritkák: hajónapló vagy szerződés Maganból gyakorlatilag nem maradt fenn, mert a helyi írásbeliség hiányzott vagy eddig nem került elő. A mezopotámiai források viszont „Magan hajói” kifejezést használnak, ami arra utal, hogy a mezopotámiaiak a magani hajókat jól ismerték, és a magani tengerészek a kereskedelem fontos szereplői voltak.

Az i. e. 2. évezred folyamán a mezopotámiai–magani kereskedelem visszaesett. A mezopotámiai szövegekben Magan háttérbe szorul, és a babiloni források egy része már más földrajzi fogalmakat használ a déli térségre. A változás okai vitatottak. Lehetséges, hogy a mezopotámiai belső átrendeződés, a tengeri útvonalak áthelyeződése vagy a magani bányavidékek kimerülése állt a háttérben. Az i. e. 2. évezred második felében a **Dilmun** néven ismert bahreini tengeri kereskedelem vette át a közvetítő szerep egy részét, de Magan nem tűnt el teljesen a forrásokból. A folyamat pontos rekonstrukciója a régészeti kormeghatározás bizonytalanságai és a szöveges források hézagai miatt továbbra is nyitott.

19.1.6 Tömjén és Dél-Arábia kapcsolatai

A mai Omán déli része, **Dhofar** (Zufár), az ókorban a tömjéntermelő vidékek közé tartozott. A tömjén a Boswellia sacra nevű fa gyantája, amelyet az ókori vallási kultuszokban, gyógyászatban és illatszerekben használtak. Az Arab-félsziget déli partvidékén, a mai Jemen és Omán területén, valamint a közeli Szomáliában termelt tömjén az i. e. 1. évezredben a Közel-Kelet és a Földközi-tenger egyik legfontosabb luxusárujává vált. A dhofari tömjént kezdetben parti hajózással és karavánokkal szállították északra, részben a mezopotámiai és levantei piacokra, részben a dél-arábiai királyságok közvetítésével.

Az i. e. 1. évezredben a mai Jemen területén fejlett dél-arábiai királyságok alakultak ki. A közülük legismertebb **Sába** (Szaba) kereskedelmi és vallási központtá vált, és a Bibliában, valamint az asszír feliratokban is feltűnik. A mai Omán déli része a dél-arábiai kulturális hatás peremén helyezkedett el: a dhofari tömjénligetek a sábai és más dél-arábiai kereskedőhálózatok érdekszférájába estek, de a belső ománi területek nem váltak dél-arábiai tartománnyá. A klasszikus

görög és római források – például Sztrabón, Idősebb Plinius és az i. sz. 1. századi *Periplusz az Erüthrai tengerről* – említik a dél-arábiai tömjénvidéket és a hormuzi átjáró szerepét. A *Periplusz* a mai Omán partvidékét is leírja, és kikötőket, halászfalvakat, valamint a mezopotámiai és indiai kereskedelem közötti hajózási viszonyokat említ.

A tömjénkereskedelem dokumentáltsága ellenére a dél-ománi termelés mérete a korai időszakban becslésen alapul. A dhofari tömjénligetek kiterjedése a mai régészeti felmérésekből ismert, de az ókori kitermelés intenzitását a faállomány változása és a régészeti lelőhelyek hiányosságai miatt nehéz pontosan rekonstruálni. Az i. e. 1. évezredi forrásokból az mindenesetre dokumentált, hogy Dél-Arábia tömjénje a mediterrán templomok és uralkodói udvarok keresett áruja volt; a dhofari tömjént az ókori szerzők egy része a legjobb minőségű fajták közé sorolta. Ennek az értékesítési láncnak az irányítása azonban nem ománi állami monopólium volt: a termelést helyi közösségek végezték, a szállítást pedig dél-arábiai, majd később görög, római és indiai kereskedők szervezték.

19.1.7 Perzsa befolyás és a hellenisztikus korszak

Az ókori Omán perzsa kapcsolatai több hullámban érkeztek. Az Achaemenida Birodalom (i. e. 6–4. század) a Perzsa-öböl túlpartján terjeszkedett, és a birodalmi feliratok, különösen Dareiosz és Xerxész listái, felsorolják az alávetett vagy adózó területeket. A modern kutatás vitatja, hogy a mai Omán területe mennyire tartozott az Achaemenida közigazgatás alá. Az ókori perzsa tartománylisták említik **Maka** nevét, amelyet egyes kutatók a Hormuzi-szoros déli partvidékével azonosítanak. Ha ez az azonosítás helytálló, akkor az Achaemenidák befolyása elérte a mai Omán északi partját és az Emírségek egy részét. A források azonban nem teszik lehetővé, hogy pontosan meghúzzuk a határt a tényleges tartomány és a csupán adóztatott, szövetséges vagy epizodikusan meghódított terület között.

A perzsa jelenlét mellett szól, hogy az ókori iráni hagyomány a hormuzi átjárót stratégiai pontként kezelte, és a későbbi szászánida korszakban (i. sz. 3–7. század) a mai Omán partvidékén is állomásoztak perzsa helyőrségek. A klasszikus források és a későbbi arab hagyomány szerint a szászánida állam a kelet-arábiai partvidéket ellenőrizte, és a helyi arab törzsek egy része perzsa befolyás alatt élt. A modern történészek egy része ezt a jelenlétet tartós birodalmi uralomként, mások inkább katonai támaszpontok és adóztató központok hálózataként értelmezi. A kérdés azért fontos, mert az iszlám hódítás előtti Omán társadalma ebben a perzsa–arab érintkezési zónában formálódott, és a későbbi Az iszlám és az ibádí imámátus éppen erre a sokszereplős örökségre épült.

A hellenisztikus korszakban Nagy Sándor hadjáratai nem érték el az Arab-félsziget délkeleti partját, de a mezopotámiai és iráni hellenisztikus államok kereskedelmi érdeklődése kiterjedt a Perzsa-öbölre. A Szeleukida Birodalom és később a Parthus Birodalom időszakában a tengeri kereskedelem továbbra is fontos maradt. A görög földrajzi irodalom egyre többet tud az Indiai-óceánról; a hormuzi térség a part menti hajózás leírásában rendszerint mint az Arab-tenger és a Perzsa-öböl közötti kapu szerepel. A görög források azonban sokáig kevés konkrétumot közölnek a belső Ománról: a partvidéket jól leírják, a hegyvidék belsejét alig ismerik.

A római korban a tömjén- és fűszerkereskedelem fellendülése miatt a dél-arábiai útvonalak felértékelődtek. Egyes római kereskedelmi expedíciók a Vörös-tenger felől próbáltak közvetlenül Dél-Arábia és az Indiai-óceán felé hajózni, ami csökkenthette a dél-arábiai közvetítők szerepét, de nem szüntette meg a dhofari tömjén és a hormuzi útvonal jelentőségét. A *Periplusz* leírása szerint ebben az időben a mai Omán partjainál kikötők sora fogadta a hajókat, és a lakosság halászattal, datolyatermesztéssel és tengeri kereskedelemmel foglalkozott. A szöveg a térséget veszélyesnek és szegényesnek is bemutatja, ami a mediterrán kereskedők korlátozott ismereteit és a helyi viszonyok iránti érdektelenségét tükrözheti.

19.1.8 Társadalom, települések és kultuszok

A régészeti lelőhelyek tanúsága szerint az ókori Ománban nem alakult ki olyan központosított birodalom, mint a Nílus-völgyi vagy mezopotámiai államok. A bronzkori telepek kisméretűek voltak: erődített oázisvárosok, halászfalu-kikötők és a hegylábi völgyek mezőgazdasági települései váltakoztak. A legfontosabb lelőhelyek közé tartoznak **Bát**, **al-Khutm** és **al-Ayn** körtornyos erődjei, valamint a sírmezők, amelyek egyes kutatók szerint a közösség társadalmi megkülönböztetését jelzik. A körtornyok funkciója vitatott: lehettek védelmi építmények, raktárak vagy közösségi terek; a régészeti bizonyítékok nem döntik el egyértelműen.

A temetkezési szokások a bronzkori Maganban a közösségi és a rétegzett társadalom jeleit egyaránt mutatják. A nagy kőből épült, halomsíros temetők több generáción át használatban maradtak, ami a nemzetségi vagy törzsi szerveződés fontosságára utal. A sírokban talált tárgyak – rézeszközök, ékszerek, importált kerámia és pecsétek – azt mutatják, hogy a tengeri kereskedelemből származó javak a belső közösségekig is eljutottak, és a presztízstárgyak eloszlása egyenlőtlen volt. Ebből nem következik, hogy Maganban királyi udvar működött volna: a társadalmi hierarchia inkább törzsi és nemzetségi alapon szerveződött, amelyben a kikötők, a bányavidékek és a karavánutak ellenőrzése külön helyi tekintélyeket erősített.

A vallási életről keveset tudunk. A mezopotámiai források Magant távoli, idegen földként ábrázolják, és nem közölnek helyi istenségneveket. A bronzkori lelőhelyeken feltárt állatáldozati nyomok és a temetkezési rítusok arra utalnak, hogy a közösségek saját kultuszokat gyakoroltak, de a panteon szerkezetét nem ismerjük. A dél-arábiai hatás megjelenésével, az i. e. 1. évezredben, Délkelet-Arábia egyes oázisaiban a dél-arábiai holdistenekkel rokonítható kultuszok nyomai is felbukkannak. A Dhofar vidékén a tömjéntermelés szakrális háttere és a természeti szellemekhez kötődő helyi rítusok valószínűsíthetők, de ezek rekonstrukciója nagyrészt a későbbi forrásokra és összehasonlító vallástörténeti érvelésre épül.

19.1.9 Források és bizonytalanságok

Az ókori Ománról alkotott kép három forrástípusra támaszkodik: a mezopotámiai ékírásos szövegekre, a klasszikus görög–római földrajzi irodalomra és a régészeti leletekre. A mezopotámiai források a legrégebbiek és a legkonkrétabb gazdasági adatokat tartalmazzák, de szerzőik Mezopotámia felől nézték a világot, és nem érdekelte őket Magan belső társadalma. A klasszikus szerzők a tengeri kereskedelemről adnak értékes leírásokat, ám gyakran hallomásból dolgoztak, és a partvidéken túli területekről keveset tudtak. A régészet a leggyorsabban bővülő bizonyítékanyag, de a lelőhelyek kormeghatározása, az ásatások dokumentáltsága és a modern építkezések pusztítása miatt sok a bizonytalanság.

A legnagyobb viták a következők. Először, Magan földrajzi kiterjedése nem határozható meg pontosan; a név használata a mezopotámiai adminisztrációban időben változhatott, és nem feltétlenül fedett egyetlen „ománi” államot. Másodszor, a réztermelés mérete és a kereskedelem intézményi formája becslésen és közvetett bizonyítékokon alapul: a salakhalmokból levont mennyiségi következtetések vitatottak. Harmadszor, az Achaemenida és a szászánida uralom mértéke a mai Ománban bizonytalan, mert a feliratok rövidek, és a helyi régészeti rétegek nem mindig kapcsolhatók egyértelműen perzsa közigazgatáshoz. Negyedszer, a tömjénkereskedelem korai története Dél-Ománban főleg későbbi görög–római szövegeken és dél-arábiai párhuzamokon nyugszik, amelyek nem helyi dokumentumok.

Ami viszont szilárd: a délkelet-arábiai régió az i. e. 3. évezredben bekapcsolódott a mezopotámiai–indus-völgyi tengeri kereskedelembe; a Hajar-hegység rézércét nagy mennyiségben bányászták és exportálták; a mai Omán déli részén tömjént termeltek; a partvidék kikötői a

hajózás csomópontjai voltak. Ezt a mezopotámiai szövegek, az ásatási leletek és a későbbi földrajzi irodalom egybehangzóan igazolja.

19.1.10 Rövid összefoglaló

- A mezopotámiai források az i. e. 3. évezredtől **Magan** néven említik a mai Omán és az Egyesült Arab Emírségek területét; a név földrajzi kategória volt, nem egy helyi királyság önelnevezése.
- Magan gazdasági alapját a Hajar-hegység rézérce és a kőanyagok exportja adta; a bányászat és a fémfeldolgozás nyomai régészetileg jól dokumentáltak, de a termelési méretre vonatkozó számok becslések.
- A mezopotámiai adminisztratív táblák és a magani kikötőkből előkerült Indus-völgyi tárgyak közvetlen tengeri kereskedelmet mutatnak Magan, Mezopotámia és az Indus-völgyi civilizáció között.
- A mai Dél-Omán (Dhofar) a tömjéntermelő vidékek közé tartozott; a tömjén iránti földközi-tengeri kereslet az i. e. 1. évezredben a dél-arábiai kereskedőhálózatokon keresztül értékelte fel a térséget.
- A perzsa Achaemenida és szászánida befolyás a mai Omán partvidékén valószínűsíthető, de annak mértéke, tartóssága és közigazgatási formája vitatott.
- Az ókori Ománban nem mutatható ki központosított birodalom: a települések törzsi és városi közösségek hálózatát alkották, amelyek a bányák, kikötők és karavánutak ellenőrzésén keresztül kapcsolódtak a régió nagyhatalmaihoz.
- A források egyenlőtlenek: a mezopotámiai és görög–római szövegek külső megfigyelők, a helyi írásbeliség pedig egyelőre nem ismert, ezért Magan belső társadalma, vallása és politikai szervezete jórészt régészeti következtetésekből rekonstruált.

19.1.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrásokból tudjuk, hogy a mezopotámiaiak Magan néven ismerték a délkelet-arábiai régiót, és miért nem azonosítható ez a név automatikusan a mai Ománi Szultánsággal?
2. Milyen régészeti bizonyítékok utalnak arra, hogy a Hajar-hegységben réztermelés folyt, és miért kell óvatosan kezelni a salakhalmokból levont mennyiségi becsléseket?
3. Hogyan kapcsolta össze Magan a mezopotámiai és az Indus-völgyi civilizációt, és mi volt a Hormuzi-szoros szerepe ebben a kereskedelemben?
4. Miért volt fontos a dhofari tömjén az ókori világban, és milyen források mutatják be a dél-arábiai tömjénkereskedelem működését?
5. Milyen érvek és ellenérvek szólnak amellett, hogy az Achaemenida és a szászánida birodalom befolyása elérte a mai Omán területét?

19.2 Az iszlám és az ibádí imámátus

19.2.1 Az iszlám megjelenése és az ibádí közösség kialakulása

A 7. század első felében a mai Omán területe törzsi szervezetű, tengeri kereskedelemmel összefonódott régió volt, amelyet az ókori Magan hagyományaihoz hasonlóan a partvidéki kikötők és a belső oázisok közötti kapcsolat tartott össze. Az előző alfejezetben az ókori Omán kapcsán bemutatott földrajzi keretek – a Hádzsar-hegység, a belső síkság és az Indiai-óceán felé nyitott partvidék – továbbra is meghatározták a politikai és gazdasági életet. Az iszlám megjelenése ebbe a sokszínű, törzsi és kereskedői hálózatokkal átszőtt világba érkezett, és nem egyszerűen

„kívülről” jött hódításként, hanem részben a helyi törzsi szövetségek és a kalifátus katonai-politikai törekvéseinek kölcsönhatásaként. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan lett Omán az iszlám világ egyik legjellegzetesebb, **ibádí** (ibádijja) irányzatot követő régiója, hogyan alakult ki az **imámátus** (imáma) mint választott vallási-politikai vezetés intézménye, és hogyan kapcsolódott mindez a térség tengeri kereskedelméhez és a 16. század eleji portugál hódításhoz.

19.2.2 Az iszlám hódítás Ománban a 7. században

Az iszlám korai terjeszkedésének ománi eseményei – hasonlóan az Arab-félsziget más peremterületeihez – nem rekonstruálhatók egyetlen, kortárs elbeszélésből. A hagyományos arab és ibádí krónikák, amelyek többnyire a 9. század után íródtak, úgy ábrázolják a folyamatot, hogy Mohamed próféta (Muhammad) már életében küldött követeket Ománba, és a helyi törzsek, elsősorban az **Azd** törzsi szövetség, önként vagy kisebb összecsapások után elfogadták az iszlámot. A próféta halála (632) utáni **ridda háborúk** során – amikor az arab törzsek egy része elszakadt a medinai kalifátustól – Ománban is kitört egy felkelés, amelyet az iszlám források szerint a kalifátushoz hű erők levertek. A legtöbb modern történész ezt az eseménysort nem a mai nemzeti történetírás kategóriái szerint értelmezi, hanem a korai iszlám állam katonai és adóztatási hatalmának kiterjesztéseként írja le, amelyben a helyi törzsi vezetők részben a kalifátus oldalára álltak, részben pedig ellenálltak.

A 630-as évek végétől Omán a kalifátus – előbb a medinai, majd a damaszkuszi **Omajjád Kalifátus** – egyik tartományává vált. A kalifátus hatalma azonban Omán belső területein mindvégig közvetett maradt. A helyi törzsi vezetők gyakran megtartották tényleges hatalmukat, és az adófizetés, illetve a katonai szolgálat formájában ismerték el a kalifa fennhatóságát. A partvidék városai, mint **Szohár** (Suhar) és **Maszkat** (Muscat), a kalifátus kereskedelmi hálózatának fontos csomópontjai lettek, és a helyi hajósok, kereskedők bekapcsolódtak az Indiai-óceán felé irányuló forgalomba. Ez a kettősség – a belső területek törzsi autonómiája és a partvidék kereskedővárosainak kalifátushoz kötődő, de önálló érdekekkel rendelkező elitje – a későbbi ománi történelem egyik alapvető szerkezeti feszültségévé vált.

19.2.3 Az ibádí irányzat kialakulása és ománi elterjedése

Az ibádí irányzat gyökerei az iszlám korai belső vitáiba, pontosabban a **kháridzsita** (kháridzsijja) mozgalomba nyúlnak vissza. A kháridzsiták az első fitna (656–661) során, Ali kalifa és Muávija konfliktusában azok közé tartoztak, akik elutasították mindkét fél kompromisszumát, és azt hirdették, hogy a muszlim közösség vezetőjének erkölcsileg feddhetetlennek kell lennie, függetlenül a törzsi vagy családi származásától. Ez a radikális álláspont a 7. század végén és a 8. században több irányzatra bomlott. Az ibádí irányzat a kháridzsita hagyomány egyik mérsékeltebb ága volt, amely nevét a hagyomány szerint **Abdalláh ibn Ibád** baszrai tudósról kapta, bár a mozgalom tényleges szerveződése valószínűleg ennél összetettebb volt. A modern kutatás óvatosan kezeli az ibádí forrásoknak az irányzat korai történetére vonatkozó állításait, mert a későbbi ibádí közösségek a saját identitásukat vetítették vissza a múltba.

Az ibádí tanítás lényege szerint a muszlim közösség vezetőjét – az imámot – a hívők közössége választja, és nem a Próféta rokonsága vagy egy meghatározott törzs adja. Az ibádí felfogás elutasította mind a síita örökletes imámság gondolatát, mind a szunnita kalifátusnak a Kurajs törzsből való származáshoz kötését. Az ibádík ugyanakkor – a szélsőségesebb kháridzsita csoportokkal ellentétben – nem tartották kötelezőnek a fegyveres felkelést minden „bűnös” uralkodó ellen, és lehetővé tették a más muszlimokkal való együttélést bizonyos feltételek mellett. Ezt a gyakorlatiasabb álláspontot a 8. században a baszrai ibádí közösség képviselte, amely jelentős szerepet játszott az irányzat tanainak terjesztésében.

Ománban az ibádí tanok a 8. század folyamán terjedtek el, részben baszrai tudósok és kereskedők közvetítésével, részben helyi törzsi vezetők támogatásával. A belső területek törzsi társadalma, amely hagyományosan gyanakvással tekintett a kalifátus központosító törekvéseire, termékeny talajnak bizonyult egy olyan irányzat számára, amely a választott vezetés és a közösség erkölcsi ellenőrzésének eszméjét hirdette. A 8. század végén az ibádí mozgalom Ománban politikai hatalomra tett szert, és megalakult az első ománi ibádí imámátus. Ez a fordulat nem egyetlen hódítás eredménye volt, hanem hosszabb, törzsi szövetségek és vallási tanítók közötti alkufolyamat eredménye, amelyről a források csak töredékesen tudósítanak.

19.2.4 Az imámátus intézménye és a belső területek

Az ibádí imámátus intézménye Ománban a 8–9. század fordulójától vált a belső területek meghatározó politikai keretévé. Az imám – aki egyben vallási és politikai vezető volt – elvileg nem örökletes jogon uralkodott, hanem a közösség képviselői, elsősorban a törzsi vezetők és a vallástudósok választották. A választás feltétele a vallási tudás, az erkölcsi feddhetetlenség és a közösség védelmére való alkalmasság volt. Az imám feladatai közé tartozott a saría (iszlám jog) érvényesítése, az adók beszedése, a közösség védelme és a belső viták rendezése. Ez a modell lényegesen eltért a környező monarchiáktól és a szunnita kalifátus hatalmi gyakorlatától, mert a vezető legitimitását nem a származás, hanem a közösség jóváhagyása adta.

A gyakorlatban az imámátus működése ritkán felelt meg teljesen ennek az ideálnak. A törzsi szövetségek és a nagy családok közötti versengés gyakran befolyásolta az imámválasztást, és előfordult, hogy egyszerre több imámot is elismertek különböző területeken. Az imámátus központja kezdetben a belső oázisváros, **Nizva** (Nizwa) volt, amely a törzsi hálózatok és a mezőgazdasági termelés szempontjából stratégiai helyen feküdt. A partvidék városai – Szohár, Maszkat és más kikötők – gyakran kívül estek az imám közvetlen fennhatóságán, és saját kereskedői oligarchiáik vagy helyi uralkodóházaik irányították őket. Ez a belső-partvidék megosztottság az ománi történelem egyik legtartósabb strukturális jellemzője maradt, és a későbbi századokban is visszatért.

Az imámátus korai történetének kronológiája bizonytalan. Az ibádí hagyomány szerint az első ománi imámot, **al-Dzsulandá ibn Maszúdot** 751 körül választották, de egyes források 793-ra teszik, és a név azonosítása is vitatott. A 9. században az imámátus megszilárdult, és több imám is sikeresen szervezte meg a belső területek védelmét a kalifátus vagy a szomszédos hatalmak támadásaival szemben. Az ibádí közösség ugyanakkor nem zárkózott el a külvilágtól: a partvidéki kereskedelem továbbra is virágzott, és az ománi hajósok, kereskedők részt vettek az Indiai-óceán kereskedelmi hálózataiban, gyakran az imámátus jóváhagyásával vagy éppen annak ellenére.

19.2.5 A középkori Omán: kereskedelem, dinasztiák és a Hormuzi Királyság

A 9–10. században Omán az Indiai-óceáni kereskedelem egyik legjelentősebb szereplője volt. Az arab geográfus, al-Maszúdí (meghalt 956-ban) leírása szerint az ománi kikötőkben Indiából, Kelet-Afrikából és Kínából érkező áruk cseréltek gazdát. **Szohár** különösen híres volt hajóépítőiről és tengerészeiről, és a középkori arab források gyakran emlegetik gazdagságát. Ez a kereskedelem nemcsak a partvidéki városokat gazdagította, hanem a belső területek mezőgazdasági termékeit – datolyát, rezet, állatokat – is bekapcsolta a regionális cserébe. A 10. században egyes ománi tengerészek és kereskedők eljutottak egészen Délkelet-Ázsiáig és Kelet-Afrikáig, és részt vettek a mai Tanzánia és Mozambik partvidékén kialakuló szuahéli kereskedővárosok életében is. Ez a tengeri jelenlét később az ománi identitás fontos elemévé vált.

A 11. századtól a régió hatalmi viszonyai megváltoztak. A **szeldzsuk** terjeszkedés a Perzsa-öböl térségében is éreztette hatását, és a partvidéki városok időnként idegen uralom alá kerültek. A

belső területeken az imámátus fennmaradt, de hatalma meggyengült, és több törzsi dinasztia is versengett a befolyásért. A 13. században a mongol invázió közvetve érintette Ománt, de a térség nagyrészt elkerülte a pusztítást, ami hozzájárult ahhoz, hogy a belső területek viszonylagos stabilitása megmaradjon. A 14–15. században azonban az imámátus tekintélye tovább hanyatlott, és a **Nabahina-dinasztia** (Banu Nabhan) emelkedett fel, amely a belső területek világi uralkodóháza volt, és időnként maga is viselte az imám címet, bár legitimitását az ibádí vallástudósok egy része vitatta.

Ezzel párhuzamosan a partvidéken a **Hormuzi Királyság** vált meghatározó tényezővé. Hormuz a Perzsa-öböl bejáratánál fekvő szigetváros volt, amely a 13–15. században a térség egyik legfontosabb kereskedelmi központjává nőtte ki magát. A hormuzi uralkodók – akik gyakran a perzsa szárazföldi hatalmakkal szövetkeztek – befolyásukat kiterjesztették az ománi partvidék több kikötőjére is, és adót szedtek a hajóforgalomtól. A belső területek imámátusa és a hormuzi befolyás alatt álló partvidéki városok közötti viszony gyakran feszült volt, de a két hatalmi szféra közötti kereskedelem továbbra is működött, mert mindkét fél érdekelt volt a tengeri forgalom fenntartásában. Ez a kettős struktúra – a belső területek viszonylag önálló, törzsi-vallási alapú politikai közössége és a partvidék kereskedői, idegen befolyás alatt álló városai – a kora újkorra is átöröklődött.

19.2.6 A portugál megjelenés és a partvidék megszállása

A 15. század végén az európai hatalmak – elsősorban a Portugál Királyság – megjelentek az Indiai-óceánon, hogy közvetlenül ellenőrizzék a fűszer- és luxuscikk-kereskedelmet, és megtörjék a muszlim kereskedői hálózatok közvetítő szerepét. A portugálok indiai-óceáni terjeszkedését saját forrásaik részben vallási küldetésként, részben a „mór” (muszlim) kereskedelem elleni küzdelemként írták le; a modern történetírás ezt a retorikát a korabeli európai expanzió legitimációs eszközeként értelmezi, és hangsúlyozza a gazdasági és stratégiai motivációkat. Omán partvidéke kiemelt célpont volt, mert a Hormuzi Királyság és az ománi kikötők ellenőrzése lehetővé tette a Perzsa-öböl bejáratának és az Indiai-óceán északnyugati részének felügyeletét.

1507-ben **Afonso de Albuquerque** portugál flottája támadást intézett az ománi partvidék ellen. A portugál források szerint a városok – köztük Maszkat és Szohár – ellenálltak, de a portugál tüzérség és katonai fölény győzött. A harcok során sok helyi lakos meghalt vagy fogságba esett; a portugál krónikák maguk is beszámolnak a mészárlásokról, de ezeket gyakran a győzelem dicsőségének részeként tálalják. A portugálok a meghódított kikötőkben erődöket emeltek, és adót vetettek ki a hajóforgalomra. A belső területek imámátusa és törzsi szövetségei azonban nem kerültek közvetlen portugál uralom alá, és a partvidéki megszállás elleni ellenállás egyik bázisává váltak. A portugál jelenlét így nem számolta fel az ománi politikai közösségeket, hanem új konfliktusvonalat hozott létre, amely a következő évtizedekben az ománi tengeri hatalom felemelkedéséhez vezetett – ezt a folyamatot a következő alfejezet az ománi tengeri birodalom tárgyalja.

A portugál hódítás ténye dokumentált, de a források erősen egyoldalúak. A portugál krónikák és levelek a hódítók perspektíváját rögzítik, és a helyi lakosság tapasztalatairól, ellenállásáról és veszteségeiről keveset árulnak el. Az ibádí ománi hagyomány a portugál támadást a muszlim közösség elleni idegen agresszióként értelmezi, és a későbbi ellenállást a vallási és politikai közösség önvédelmeként mutatja be. A kétféle elbeszélés nem egyszerűen „ugyanannak az eseménynek két oldala”, hanem eltérő forrástípusok, eltérő időbeli távlatok és eltérő emlékezetpolitikai célok terméke. A modern történész feladata ezek együttes, forráskritikai kezelése.

19.2.7 Források és bizonytalanságok

Az iszlám hódítás és az ibádí imámátus korai történetének rekonstrukciója jelentős forráskritikai kihívásokkal jár. A legfontosabb elbeszélő források az ibádí krónikák, amelyek közül a legismertebb a **Kasf al-Gumma** („A bánat eloszlatása") című, a 17. században összeállított gyűjtemény. Ez a mű – és más, hasonló ománi történetírói munkák – évszázadokkal az események után keletkezett, és szerzői a saját koruk vallási-politikai vitáinak fényében értelmezték a múltat. Az imámválasztások, a törzsi szövetségek és a kalifátussal való viszony ábrázolása ezért nem tekinthető semleges tudósításnak. A korabeli arab geográfusok, például **al-Maszúdí** (10. század), **al-Idríszi** (12. század) és **Ibn Battúta** (14. század) értékes leírásokat adnak a kereskedelemről, a városokról és a tengeri útvonalakról, de ők sem az ománi belső viszonyok részletes krónikásai voltak.

A portugál hódításról viszonylag bőséges európai forrásanyag áll rendelkezésre, elsősorban Albuquerque levelei, a portugál királyi udvar számára készült jelentések és korabeli krónikák. Ezek a források azonban a hódítók katonai és gazdasági céljait helyezik előtérbe, és a helyi lakosság szenvedéseit gyakran elhallgatják vagy bagatellizálják. Az ománi ibádí hagyomány ezzel szemben a portugál támadást a muszlim közösség elleni igazságtalan háborúként értelmezi, de az erre vonatkozó helyi források nagy része szintén későbbi, és a 17. századi ománi állam legitimációjának részeként született. A régészeti kutatás – például a kikötők, erődök és kereskedelmi lerakatok feltárása – folyamatosan bővíti az ismereteket, de a belső területek korai iszlám kori településeiről még mindig kevés a szisztematikus adat.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők: (1) az iszlám hódítás pontos menete és a ridda háborúk ománi eseményei; (2) az ibádí irányzat kialakulásának és elterjedésének kronológiája Ománban; (3) az első imámok neve és uralkodási ideje; (4) a belső területek és a partvidék közötti hatalmi viszonyok részletei a középkorban; (5) a portugál hódítás áldozatainak száma és a helyi ellenállás mértéke. A becslések és a forráshagyományok közötti eltéréseket a szövegben jeleztük; ahol a források hallgatnak, ott a hiányt magát is történeti tényként kell kezelni.

19.2.8 Rövid összefoglaló

- Omán a 7. században a kalifátus részévé vált, de a belső területek törzsi autonómiája és a partvidék kereskedővárosainak önállósága megmaradt.
- Az ibádí irányzat a kháridzsita mozgalom mérsékelt ágából alakult ki, és Ománban a 8. században vált meghatározó vallási-politikai erővé.
- Az ibádí imámátus a választott, nem örökletes vezetés elvén alapult; az imámot a közösség vallási tudás és erkölcsi alkalmasság alapján választotta.
- Az imámátus központja a belső területeken, elsősorban Nizvában volt, míg a partvidéki városok gyakran saját kereskedői vagy idegen uralom alatt álltak.
- A középkorban Omán virágzó tengeri kereskedelmet folytatott, és bekapcsolódott az Indiai-óceáni hálózatokba.
- A 14–15. században a Nabahina-dinasztia és a Hormuzi Királyság befolyása aláásta az imámátus egységét.
- 1507-ben a portugálok elfoglalták a partvidéki városokat, ami új korszakot nyitott, de nem számolta fel a belső területek politikai közösségét.

19.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen különbségek voltak az ibádí irányzat és a többi kháridzsita csoport között, és miért voltak ezek a különbségek fontosak az ománi társadalom számára?

2. Hogyan működött elvileg az ibádí imámválasztás, és milyen gyakorlati tényezők korlátozták ezt az ideált?
3. Miért alakult ki tartós feszültség a belső területek imámátusa és a partvidéki városok kereskedő elitje között?
4. Milyen forrástípusokból ismerjük a portugál hódítást, és milyen korlátai vannak ezeknek a forrásoknak a helyi lakosság tapasztalatainak megismerésében?
5. Hogyan kapcsolódott az ománi tengeri kereskedelem a középkori iszlám világ Indiai-óceáni hálózataihoz, és milyen hatással volt ez a politikai fejlődésre?

19.3 Az ománi tengeri birodalom

19.3.1 Bevezető bekezdés

Omán történetének 17. századi fordulata nem érthető meg pusztán az Arab-félsziget felől. A tengerparti települések, a belső területek imámátusa és a távolsági kereskedelem hálózatai együtt alakították ki azt a katonai–kereskedelmi képződményt, amelyet a szakirodalom ománi tengeri birodalomként tart számon. Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk, hogyan vált a 17. század közepén a **Járuba-dinasztia (Yaruba/Ya'ariba)** alatt Omán az Indiai-óceán nyugati medencéjének meghatározó tengeri hatalmává, miként kapcsolódott össze az ománi flotta a kelet-afrikai partvidékkel, és miért nem egyszerűen „arab gyarmatosításként" kell értelmezni Zanzibár és a szuahéli partvidék 18–19. századi ománi jelenlétét. A fejezet külön figyelmet fordít az **Al Bu Szaíd (Āl Bū Saʿīd)** uralkodóház felemelkedésére, a rabszolga-kereskedelem kérdésére, valamint arra, hogy a mai ománi emlékezet és a történettudomány hol értelmezi eltérően a tengeri múltat.

Az előzmény, a Az iszlám és az ibádí imámátus alfejezet bemutatta, hogy az ibádí irányzat intézményesülése nem csupán vallási választás, hanem politikai rendszer is volt: az imámot a törzsi elit vezetői választották, elméletileg a vallási-jogi alkalmasság alapján. A tengeri terjeszkedés ezt a belső rendet feszítette szét, mert a partvidék kereskedői, a flotta kapitányai és a belső törzsi csoportok érdekei egyre kevésbé fértek össze.

19.3.2 Omán a 16–17. század fordulóján: portugálok, oszmánok és a partvidéki kikötők

Ahhoz, hogy az ománi tengeri hatalom emelkedését pontosan lássuk, előbb rögzítenünk kell a kiinduló helyzetet. A 16. század elejétől a portugál korona célja nem csupán az Indiai-óceáni kereskedelmi útvonalak ellenőrzése, hanem a Perzsa-öböl bejáratának lezárása is. **Portugál források** 1507-től kezdve említik Maszkat és a szomszédos kikötők megszállását. A jelenlegi történészi konszenzus szerint a portugál jelenlét nem jelentette a mai értelemben vett területi gyarmatosítást: a portugálok erődöket, vámhivatalokat és flottabázisokat tartottak fenn, miközben a belső területek felett nem szereztek tényleges ellenőrzést. Ezt a **dokumentált tényn** alapuló értelmezést az ománi partvárosok régészeti anyaga is támogatja, bár a portugál források gyakran eltúlozzák saját ellenőrzésük mértékét.

A belső ománi hatalom eközben megosztott volt. Az ibádí imámátus hatalmi központja **Nizva** környékén működött, míg a partvidék kikötői – Maszkat, **Szohár (Suhar)** és **Szúr (Sūr)** – saját kereskedői elitjükkel és hajós közösségeikkel rendelkeztek. E kettősség a későbbi tengeri

birodalom egyik legfontosabb belső feszültségét adta: ki fizeti a flottát, ki dönt a háborúról, és ki részesül a kereskedelem jövedelméből?

A 17. század közepén a Járuba törzsi csoportból származó **Nászir ibn Mursid (Nāṣir ibn Murshid)** imámként való elismerése (a forrásokban általában 1624-re datálják) egyesítette a belső területek jelentős részét. Az őt követő **Szaif ibn Szultán (Sayf ibn Sulṭān, uralkodott kb. 1692–1711)**, akit a későbbi ománi források gyakran „a föld láncaként” emlegetnek, már tudatosan építette a flottát. A portugálokat fokozatosan kiszorították: **Maszkat 1650-es visszafoglalását** az ománi történeti emlékezet sorsfordító eseményként tartja számon. A kortárs portugál források kevésbé részletesek, de a portugál helyőrség elűzésének ténye nem vitatott.

> A Maszkat visszafoglalásának pontos katonai lefolyása azonban bizonytalan. Az ománi krónikák – elsősorban a 18. századi **Ibn Ruzajk** és a későbbi ibádí hagyomány – részletes ostromleírást adnak, de ezek keletkezése évtizedekkel az események utánra tehető. A régészeti feltárások eddig nem igazoltak nagyszabású ostromnyomokat a portugál erődök környékén, ezért a történészek egy része szerint a portugál kivonulás fokozatos, logisztikai és gazdasági okokkal magyarázható folyamat lehetett, nem pedig egyetlen látványos győzelem.

A portugálok kiűzése után a Járuba imámok a Perzsa-öböl irányába is terjeszkedtek. A 18. század elején ománi helyőrségek működtek a mai **Bahrein** és a szemben fekvő perzsa partvidék kikötőiben. Ezt a jelenlétet azonban nem szabad mai állami szuverenitásként értelmezni: az ománi hatalom elsősorban adófizetésre, kikötőhasználatra és a helyi elittel kötött szövetségekre épült.

19.3.3 Az Al Bu Szaíd hatalomátvétele és az új dinasztia

A Járuba-dinasztia 18. század első felében belső örökösödési harcokba süllyedt. A törzsi csoportok, a partvárosi kereskedők és a vallási elit között kiújult a vita az imámválasztás módjáról. Ebbe a válságba lépett be **Ahmad ibn Szaíd (Aḥmad ibn Saʿīd)**, egy partvidéki kereskedőkből és katonai vezetőkből álló család tagja. A hagyományos ománi kronológia szerint 1749-ben választották imámmá, és ezzel megalapította az **Al Bu Szaíd** dinasztiát, amely – különböző címekkel – a mai napig Omán uralkodóháza.

A dinasztiaváltást a modern ománi nemzeti elbeszélés gyakran egyenes vonalú fejlődésként mutatja be: a Járubák elindították a tengeri felemelkedést, az Al Bu Szaíd pedig kiteljesítette. A történészi értékelés ennél árnyaltabb. A Járubák és az Al Bu Szaíd közötti harc nem csupán két vérségi csoport vetélkedése volt; abban a belső területek törzsi csoportjai, az ibádí tudósréteg és a partvidéki kereskedők eltérő gazdasági érdekei is összeütköztek. **Ahmad ibn Szaíd** hatalmának alapja éppen az volt, hogy a partvidék kereskedői mellett a belső területek egyes törzsi vezetőit is maga mögé tudta állítani, miközben az imámi címet a vallási elit egy részének támogatásával szerezte meg.

A 18. század második felében az Al Bu Szaíd politikai központja fokozatosan **Maszkat** felé tolódott. Ez nem csupán szimbolikus váltás volt, hanem a hatalom természetének megváltozását jelezte: a flotta, a kikötői vámok és a tengeri kereskedelem bevételei mind fontosabbá váltak a hagyományos mezőgazdasági és nomád adórendszer mellett.

19.3.4 A flotta és a tengeri kereskedelem szerkezete

A 17–19. századi ománi tengeri hatalom leírásakor a források bizonytalanságát hangsúlyozni kell. Az ománi hajók számára, a legénység összetételére és a flotta bevethetőségére vonatkozó adatok többnyire európai konzuli jelentésekből, hajónaplókból, valamint a kelet-afrikai partvidéken keletkezett szuahéli és arab forrásokból származnak. Ezek az adatsorok gyakran ellentmondásosak, mert a megfigyelők eltérő hajótípusokat számoltak össze, és a hajók egy része nem hadihajó, hanem felfegyverzett kereskedőhajó volt.

A leggyakrabban említett hajótípusok:

- **baghla (baghla):** mély merülésű, vitorlás teherhajó, gyakran két árbóccal;
- **ganzsa (ganja):** kisebb, gyorsabb hajó, kereskedelmi és katonai célra egyaránt használták;
- **szambuk (sambūq):** a legelterjedtebb part menti és távolsági vitorlás, kisebb rakomány és utas szállítására;
- **battil (battīl):** elsősorban a Perzsa-öbölben használt, gyors, manőverezhető hajó.

A hajóépítéshez szükséges faanyagot a mai ománi terület csak korlátozottan biztosította, ezért a hajóépítő központok – például **Szúr** – India délnyugati partvidékéről, a malabári partról és Kelet-Afrikából szállított fát importáltak. Ez az ellátási lánc egymagában mutatja, hogy az ománi tengeri hatalom nem önellátó, elszigetelt képződmény volt, hanem az Indiai-óceán távolsági kereskedelmének szerves része.

A flotta hadműveleti szerepét a 18. században három irányban kell értékelni. Először: a **Perzsa-öböl** térségében az ománi hajók rendszeresen felléptek a helyi szövetségesek oldalán a perzsa partvidék és az arab part menti sejkségek vitáiban. Másodszor: az **Indiai-óceán északnyugati medencéjében** az ománi kapitányok részt vettek a konvojok védelmében, de maguk is szerveztek támadásokat ellenségesnek minősített hajók ellen. Harmadszor: a **kelet-afrikai partvidéken** a flotta biztosította az ománi befolyás fenntartását és az adófizetések behajtását.

> A „kalózkodás” kifejezés itt különösen érzékeny. A 18–19. századi európai források gyakran kalóznak nevezték az ománi hajókat, míg az ománi források harcos kereskedőkként vagy a tengeri rend fenntartóiként írják le ugyanezeket a flottákat. A történészi konszenzus szerint az Indiai-óceán nyugati medencéjében a kereskedelem és a hadviselés közötti határ ebben az időszakban folyékony volt: a felfegyverzett kereskedőhajó egyszerre védte és zsákmányolta a rakományt. Ezért a puszta „kalóz” minősítés félrevezető.

19.3.5 Zanzibár és a kelet-afrikai partvidék

Az ománi jelenlét Kelet-Afrikában nem a 17. században kezdődött. A szuahéli partvidék városállamai – **Kilva (Kilwa), Mombasza (Mombasa), Lamu, Malindi, Szofala (Sofala)** – évszázadok óta szoros kereskedelmi kapcsolatban álltak az Arab-félszigettel, Perzsiával és Indiával. A helyi szuahéli elit egy része arab, perzsa és afrikai származási hagyományokat egyaránt számon tartott; a **szuahéli nyelv** maga is bantu alapú, arab elemekkel bőségesen átszőtt közvetítő nyelv. Az ománi hatalom tehát nem légüres térbe érkezett, hanem egy már meglévő kereskedelmi és politikai hálózatba.

A 17. század második felében a Járuba imámok először **Mombasza** és a környező kikötők ellen viseltek hadat, részben a portugál helyőrség kiszorítása, részben a helyi elittel kötött szövetségek megerősítése céljából. Az ománi befolyás ekkor még nem folyamatos területi igazgatást jelentett,

hanem a helyi városállamokkal kötött szerződéseket, házassági szövetségeket és adófizetési kötelezettségeket.

A fordulópont a 19. század elejére esik, amikor **Szaid ibn Szultán (Saʿīd ibn Sulṭān, uralkodott 1806–1856)** Maszkatból fokozatosan **Zanzibár** felé helyezte át politikai és gazdasági súlypontját. A pontos okokat a történészek vitatják. A leggyakrabban említett tényezők:

- a kelet-afrikai elefántcsont- és rabszolga-kereskedelem növekvő jövedelmezősége;
- a szegfűszeg-ültetvények kiépítése Zanzibáron és Pembán;
- a Maszkat környéki belső politikai feszültségek és a Perzsa-öbölben megnövekedett brit jelenlét;
- a személyes uralkodói preferencia, amelyet a kortárs európai beszámolók hangsúlyoznak.

Szaid ibn Szultán 1832 körül tette **Zanzibárt** gyakorlati székhelyévé, bár a formális hatalmi viszonyok ennél bonyolultabbak voltak. Maszkat és Zanzibár nem két különálló „ország” volt, hanem egy uralkodóház által összekötött, laza politikai képződmény két súlypontja. A kereskedelem továbbra is átjárta a kettő közötti távolságot: a monszunváltások ütemében a hajók rendszeresen szállítottak rakományt, embereket és híreket az Arab-tenger és az Indiai-óceán partjai között.

A **19. századi ománi–zanzibári gazdaság** leírásakor a legfontosabb jövedelemforrások a következők voltak:

Jövedelemforrás	Fő árucikk / tevékenység	Fő piacok	Források és bizonytalanság
Kelet-afrikai partvidék	elefántcsont, rabszolgák, fűszerek	Maszkat, India, Dél-Arábia	európai konzuli jelentések, szuahéli krónikák; az elefántcsont mennyisége becslés
Zanzibár és Pemba	szegfűszeg, kókusz	India, Európa, Észak-Amerika	ültetvénytörténeti kutatások; az ültetvények számára vonatkozó adatok közelítőek
Maszkat	gyöngy, datolya, textil	Perzsa-öböl, India	az ománi vámjegyzékek hiányosak
Hajózás és vám	kikötői vámok, hajóépítés	Indiai-óceán	a vámbevételekre vonatkozó becslések nagy szórást mutatnak

A táblázat forrásai elsősorban brit és francia konzuli levelezések, valamint a 19. század második felében készült kereskedelmi jelentések. A számszerű adatok itt **statisztikai becslések**, nem pontos mérések; a helyi arab és szuahéli források gyakran más kategóriákat használnak, mint az európai megfigyelők.

19.3.6 Rabszolgaság és rabszolga-kereskedelem

A kelet-afrikai rabszolga-kereskedelem az ománi tengeri birodalom egyik legkényesebb és legnehezebben értékelhető területe. A rabszolgaság intézménye az Indiai-óceán partvidékén évszázadokkal a 19. századi ománi jelenlét előtt is létezett. Ezt a tényt a modern történetírás nem az ománi vagy arab szereplők felmentésére használja, hanem annak érzékeltetésére, hogy a rabszolga-kereskedelem regionális rendszerébe több szereplő – afrikai szárazföldi államok, szuahéli kereskedőhálózatok, európai és amerikai hajók, indiai kereskedők – egyaránt beletartozott.

A 19. században Zanzibár a kelet-afrikai rabszolga-kereskedelem egyik legfontosabb elosztóközpontja volt. A rabszolgák egy részét a helyi ültetvényeken dolgoztatták, más részüket az Arab-félszigetre, Perzsiába és Indiába szállították. A **brit birodalom** a 19. század első felétől szerződésekben próbálta korlátozni a rabszolgakereskedelmet, de ezek végrehajtása sokáig esetleges volt. **Szaid ibn Szultán** és utódai több ilyen megállapodást írtak alá – részben a brit flotta nyomására, részben a kereskedelmi kapcsolatok fenntartása érdekében –, miközben a gyakorlatban a rabszolga-kereskedelem továbbra is folytatódott.

> A történészi vita itt két szinten zajlik. Az egyik szint: mekkora volt a rabszolga-kereskedelem tényleges volumene, és hogyan változott a 19. század során? A másik szint: mennyire volt az ománi állam központi szereplője, és mennyire voltak önállóak a helyi szuahéli és afrikai közvetítők? Az áldozati számokra vonatkozó becslések **1–3 millió közötti** sávot adnak az 19. századi kelet-afrikai rabszolgakereskedelem egészére vonatkozóan, de ezek a számok regionális összesítések, nem kizárólag ománi tevékenységhez köthetők. A pontosabb szám nem állapítható meg a források hiánya miatt.

Az ománi és zanzibári rabszolgaságot a mai tankönyvek gyakran elhallgatják vagy éppen kizárólag a brit abolicionista narratívában mutatják be. A módszertanilag gondosabb megközelítés azt vizsgálja, hogyan változott a rabszolgák jogi helyzete, milyen munkát végeztek, milyen közösségeket alkottak, és miként viszonyultak az uralkodók a rabszolga-kereskedelemből származó jövedelemhez. A **források bizonytalansága** itt különösen nagy: a rabszolgák saját beszámolói ritkán maradtak fenn, a fennmaradt források többnyire a kereskedők és a gyarmati adminisztráció nézőpontját tükrözik.

19.3.7 A tengeri birodalom belső szerkezete és határai

Az „ománi tengeri birodalom” kifejezés maga is értelmezésre szorul. A 17–19. századi Omán nem rendelkezett a mai értelemben vett állami bürokráciával, és nem gyakorolt folyamatos területi ellenőrzést mindazon helyek felett, amelyekkel kereskedett vagy ahol kikötői voltak. A hatalom három pilléren nyugodott:

1. **a maszkati szultán/imám és udvara**, amely a partvidéki politikai és katonai döntéseket hozta;
2. **a kikötői kereskedői elit**, amely hajókat, raktárakat és hitelt biztosított;
3. **a helyi szövetségesek**, akik adót fizettek, katonákat adtak vagy a saját területükön érvényesítették az ománi érdekeket.

Kelet-Afrikában az ománi befolyás többnyire a part menti sávra korlátozódott. A szárazföld belsejébe vezető karavánutakat nem az ománi állam, hanem a helyi afrikai és szuahéli kereskedők ellenőrizték. **Mombasza** például többször fellázadt az ománi hatalom ellen; a város hűsége az

ománi uralkodókhoz, a helyi **Mazrui** családhoz és a brit jelenléthez fűződő érdekektől függően ingadozott. Ezért a térképen ábrázolt „ománi terület” mindig pontatlan: a hatalom inkább városok és útvonalak hálózata volt, mint összefüggő terület.

Az ománi flotta erejét a 19. század közepétől a brit haditengerészet egyre inkább korlátozta. A **brit–ománi kapcsolat** nem volt egyszerűen alárendelés: a maszkati uralkodók a brit jelenlétet használták fel a Perzsa-öbölben fenyegető ellenségeikkel szemben, miközben a britek a saját Indiai-óceáni érdekeiket védték. Ez a kölcsönös, de aszimmetrikus viszony a 19. század második felében fokozatosan brit fölénybe fordult.

19.3.8 Az örökösödési válság és a Zanzibári Szultanátus

Szaid ibn Szultán halála 1856-ban örökösödési válságot robbantott ki. A vita nem csupán két fiú, **Majid (Mājid)** és **Tuvaini (Thuwaynī)** személyes vetélkedése volt; abban az is kifejeződött, hogy a család, a kereskedői elit és a helyi szövetségesek eltérően ítélték meg, hol legyen a hatalom súlypontja. A **brit közvetítés** – amelyet a források 1861-re datálnak – formálisan is két részre osztotta a hatalmat: **Maszkati/Omani Szultanátus** és **Zanzibári Szultanátus**. Ezt a döntést a mai ománi emlékezet gyakran a tengeri birodalom végét, a nemzeti hanyatlás kezdetét jelző eseményként tartja számon. A történészi értelmezés ennél összetettebb: a két szultanátus szétválása már évtizedekkel korábban megkezdődött a gazdasági és politikai gyakorlatban, a formális szerződés ezt a folyamatot foglalta írásba.

A zanzibári ág a 19. század második felében sajátos pályát futott be. A **szegfűszeg-ültetvények** és a rabszolga-munka tovább növelték a bevételeket, miközben a brit nyomás a rabszolga-kereskedelem felszámolására egyre erősödött. A zanzibári uralkodók formálisan elfogadták a korlátozásokat, de a gyakorlatban az ültetvényes elit ellenállt. A **1890-es évek** a zanzibári önállóság végét hozta: a sziget brit protektorátus alá került, bár a szultáni udvar hivatalosan tovább működött.

A maszkati ág eközben a Perzsa-öbölben próbált egyensúlyozni a brit indiai kormányzat, a perzsa hatalmi igények és a félsziget törzsi mozgalmai között. A 19. század végének ománi hanyatlása nem csupán a tengeri kereskedelem csökkenéséből, hanem a belső törzsi–vallási feszültségekből és a brit gazdasági túlsúlyból is következett.

19.3.9 Kulturális és társadalmi következmények

A tengeri birodalom működése mély nyomokat hagyott az Arab-félsziget és a kelet-afrikai partvidék társadalmain. A **szuahéli kultúra** a 19. században tovább keveredett az ománi, indiai és perzsa hatásokkal. Zanzibár belvárosa a korszak végére sajátos építészeti emlékekkel gazdagodott, amelyeket ma világörökségi helyszínként tartanak számon. A **maszkati kereskedelem** közvetítő szerepet játszott a perzsa, indiai és kelet-afrikai áruk cseréjében, és ez a szerep a mai ománi identitás egyik alapmotívuma.

Ugyanakkor a tengeri terjeszkedés áldozatait sem szabad elhallgatni. A rabszolgakereskedelem, a kényszermunka és a flotta háborúi emberek tízezreit érintették. Az ománi és zanzibári források gyakran hallgatnak ezekről a veszteségekről, míg a brit abolicionista jelentések egyoldalúan moralizálnak. A történészi feladat ezért nem a „bűnösség” vagy az „ártatlanság” megállapítása,

hanem annak bemutatása, hogy a tengeri birodalom jövedelmei és presztízse milyen társadalmi költségekkel jártak.

A mai ománi nemzeti elbeszélés a tengeri múltat elsősorban a kereskedői nyitottság, a hajózási hagyomány és az ibádí tolerancia példájaként idézi fel. Ez az **emlékezetpolitikai állítás** legitim, de nem azonos a történeti elemzéssel: a tengeri birodalom egyben katonai hódítások, kényszervándorlások és súlyos egyenlőtlenségek rendszere is volt.

19.3.10 Források és bizonytalanságok

Az ománi tengeri birodalom történetének rekonstrukciója három fő forráscsoportra támaszkodik.

Elsődleges források:

- **ibádí krónikák** és családtörténetek, különösen a 18–19. századból, amelyek a belső ománi politika felől mutatják be az eseményeket; ezek datálása és kézirati hagyománya gyakran bizonytalan;
- **európai konzuli jelentések**, hajónaplók és kereskedelmi társasági iratok, elsősorban brit, francia és portugál levéltárakból;
- **szuahéli krónikák** és városi hagyományok, amelyek a kelet-afrikai partvidék saját nézőpontját őrzik, de keletkezési idejük és szóbeli rétegeik nehezen elkülöníthetők;
- **szerződések** és brit–ománi megállapodások, amelyek a 19. századi jogi viszonyokat dokumentálják, de az aláírt szöveg és a gyakorlat közötti távolságot mindig mérlegelni kell.

Másodlagos szakirodalom:

- az ománi történetírás hagyományos nemzeti irányzata, amely gyakorlatilag az Al Bu Szaíd dinasztia legitimációját is szolgálta;
- a 20. század második felének nyugati Indiai-óceán-története, amely a portugál és brit birodalmi levéltárakat dolgozta fel;
- a 21. század elejének kritikai történetírása, amely a globális és lokális nézőpontokat ötvözi, és hangsúlyozza a források többnyelvűségét.

A legnagyobb bizonytalanságok:

1. **A flotta mérete és összetétele.** A rendelkezésre álló számadatok európai megfigyelők becslésein alapulnak, és nem teszik lehetővé a teljes ománi hajóállomány pontos meghatározását.
2. **A rabszolgakereskedelem volumene.** Nincs megbízható sorozat az éves szállítmányokról; a becslések módszertana eltérő.
3. **A kelet-afrikai ománi jelenlét jellege.** A „gyarmat”, „protektorátus” és „szövetségi rendszer” kategóriái nem feleltethetők meg egyértelműen a 18–19. századi gyakorlatnak.
4. **A belső ománi politika és a tengeri terjeszkedés kapcsolata.** A fennmaradt ománi források gyakran utólagosan igazolják az Al Bu Szaíd dinasztia hatalmát, ezért a belső viták rekonstrukciója óvatos kezelést igényel.

Ahol ez a szöveg konkrét számot vagy eseményt közöl, ott az a fenti forráscsoportokból származó, a szakirodalomban elfogadott közelítő adat; ahol a történészi vita éles, ott ezt külön jeleztük.

19.3.11 Rövid összefoglaló

- Az ománi tengeri hatalom a 17. század közepén, a Járuba imámok idején bontakozott ki, és a portugál hatalom kiszorításával szerzett stratégiai teret a Perzsa-öbölben és az Indiai-óceán nyugati medencéjében.
- Az Al Bu Szaíd dinasztia 1749 körüli hatalomátvétele a partvidéki kereskedelmi érdekek súlyát növelte, és Maszkatot a politikai központ rangjára emelte.
- A flotta nem mai értelemben vett haditengerészet volt, hanem felfegyverzett kereskedőhajók és kikötői hálózatok együttese; a hajóépítés és a legénység is több régió erőforrásaira támaszkodott.
- Zanzibár a 19. század első felében Szaid ibn Szultán alatt vált a hatalom második súlypontjává; Kelet-Afrikában az ománi befolyás elsősorban kikötővárosokra és kereskedői szövetségekre épült, nem összefüggő területre.
- A rabszolgakereskedelem az ománi–zanzibári gazdaság egyik meghatározó eleme volt; volumene bizonytalan, és a rendszer szereplői között afrikai, szuahéli, ománi, indiai és európai csoportok egyaránt jelen voltak.
- Szaid ibn Szultán 1856-os halála után a brit közvetítéssel formálisan szétvált a maszkati és a zanzibári ág; ezt a mai ománi emlékezet gyakran a tengeri hatalom hanyatlásának fordulópontjaként értelmezi.
- A tengeri birodalom emlékezete a mai Ománban a tengerészeti nyitottság és a kereskedői hagyomány forrása, de a történeti kép magában foglalja a kényszervándorlást, a rabszolgaságot és a súlyos belső egyenlőtlenségeket is.
- A források egyenetlenek: a belső ománi krónikák dinasztiaigazoló szempontúak, az európai jelentések pedig gyakran gyarmati érdekek szerint osztályoztak; a kelet-afrikai helyi források részben szóbeli hagyományra mennek vissza.

19.3.12 Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és politikai tényezők magyarázzák, hogy a 18. században a belső területek imámátusának súlypontja Maszkat felé tolódott?
2. Miért pontatlan az ománi jelenlétet Kelet-Afrikában egyszerűen „arab gyarmatosításként” leírni? Térjen ki a helyi szuahéli elit és a part menti városok szerepére!
3. Hogyan változott a rabszolga-kereskedelem jelentősége az ománi–zanzibári gazdaságban a 19. század folyamán, és miért nehéz az áldozatok számát pontosan meghatározni?
4. Milyen érvek szólnak amellett, hogy az „ománi tengeri birodalom” kifejezést laza hálózatként, nem pedig összefüggő területi birodalomként értelmezzük?
5. Milyen eltérő nézőpontok érvényesülnek a maszkati és a zanzibári uralkodóház szétválásának értékelésében: az ománi nemzeti elbeszélés, a brit gyarmati források és a kritikai történetírás hogyan értelmezi ugyanazt a folyamatot?

19.4 A 19. századi Omán és a brit kapcsolat

Omán a 19. században nem egyszerűen egy távoli, periférikus terület volt, hanem egy átmeneti állapotban lévő tengeri kereskedőbirodalom központja. Az alábbi alfejezet azt vizsgálja, hogyan vált a század folyamán az Ománi Birodalom tengeri hálózata egyre inkább a Brit Birodalom informális ellenőrzése alá, miközben a belső területek politikai és vallási hatalmi központjai – az imámátus intézménye köré szerveződve – megőrizték vagy éppen visszaszerezték autonómiájukat.

A fejezet kitér a brit szerződések rendszerére, a szultán és az imám közötti feszültségre, valamint az olajkoncessziók előkészítésének korai szakaszára, amely a 20. századi Omán sorsát alapozta meg.

19.4.1 Maszkat és a brit szerződések a 19. század első felében

A 19. század elején Maszkat kikötője az Indiai-óceán északnyugati részének egyik legfontosabb kereskedelmi csomópontja volt. Az ománi flotta – amely a 18. század végére Kelet-Afrika partjaitól a Perzsa-öbölig terjedő kereskedelmi útvonalakat ellenőrizte – rendszeresen közvetített rabszolgákat, elefántcsontot, datolyát, szárított halat és indiai textíliát. A brit Kelet-indiai Társaság már az 1790-es évek óta jelen volt a térségben, elsősorban azért, hogy megvédje az Indiába vezető hajózási útvonalakat a helyi tengeri fosztogatásoktól – amelyeket a brit források gyakran „kalózkodásnak” neveztek, noha a helyi törzsi és kereskedelmi szereplők ezt részben a tengeri kereskedelemből való részesedés legitim módjának tekintették.

A brit befolyás intézményesülése fokozatosan, szerződések sorozatán keresztül ment végbe. Az 1822-es brit–maszkati egyezmény (amelyet a Kelet-indiai Társaság képviselői írtak alá) először korlátozta az ománi rabszolga-kereskedelmet: megtiltotta a rabszolgák szállítását az ománi hajókon Indiába és a brit fennhatóság alatti kikötőkbe. Az egyezmény azonban nem szüntette meg a rabszolgaságot magát, és a végrehajtás kezdetben esetleges volt, mert az ománi gazdaság jelentős része a kelet-afrikai rabszolgapiacokra épült. A brit nyomás az 1839-es és 1845-ös szerződésekben tovább erősödött: az előbbi az ománi területeken élő brit állampolgárok jogi védelmét biztosította, az utóbbi pedig kiterjesztette a rabszolga-kereskedelem tilalmát a teljes ománi fennhatóságú vizekre. Ezek a szerződések nem voltak egyenlő felek közötti megállapodások: a brit flotta jelenléte és a Kelet-indiai Társaság gazdasági súlya egyértelműen aszimmetrikus viszonyt hozott létre.

Szaid ibn Szultán (uralkodott kb. 1806–1856) uralkodása alatt Maszkat gazdasági jelentősége tovább nőtt, de a szultán hatalmának súlypontja fokozatosan áthelyeződött Kelet-Afrikába. Szaid 1840 körül Zanzibárba tette át székhelyét, ahol a szegfűszeg-ültetvények és a rabszolga-alapú mezőgazdaság jövedelmezőbbnek bizonyult, mint a dél-arábiai kikötővárosok kereskedelme. Maszkat így ugyan megőrizte formális fővárosi rangját, de a szultán személyes jelenléte és a politikai döntéshozatal súlya egyre inkább a zanzibári szultánságra helyeződött át. A brit hatóságok számára ez a kettős központú birodalom egyszerre volt előnyös és problematikus: előnyös, mert a zanzibári kereskedelem ellenőrzése révén nagyobb befolyást szerezhettek a kelet-afrikai partvidéken; problematikus, mert a rabszolga-kereskedelem elleni küzdelem így nehezebbé vált.

19.4.2 A belső imámátus és a szultán hatalmának csökkenése

Az ománi államiság alapvető kettőssége a 19. században is meghatározó volt: a partvidéki szultáni hatalom mellett az ország belső, hegyvidéki és sivatagi régióiban az ibádí iszlám imámátus hagyománya élt tovább. Az ibádí irányzat (arabul al-ibāḍiyya) Ománban a 8. század óta sajátos politikai teológiát alakított ki: az imámot a közösség elismert vallási és politikai vezetőjeként választották, és legitimitása az igazságos uralkodáshoz, nem pedig a vérségi örökléshez kötődött. A 18. század végén és a 19. század elején az imámátus intézménye meggyengült, de a belső törzsi szövetségek – különösen a Bani Rijám, al-Harith és más hegyi törzsek – továbbra is elutasították a maszkati szultán közvetlen uralmát.

Szaid ibn Szultán halála után (1856) az öröklési vita nyílt konfliktusba torkollott. Fiai közül egyikük, Szuvajni, Maszkatban, másikuk, Mádzsid, Zanzibárban próbálta megszilárdítani hatalmát. A brit közvetítéssel 1861-ben létrejött megállapodás (a Maszkat–Zanzibár felosztás)

formálisan kettéválasztotta a birodalmat, és Maszkat szultánja kötelezettséget vállalt arra, hogy évente pénzbeli kompenzációt fizet a zanzibári félnek. Ez a kompenzáció azonban a maszkati államkincstár számára súlyos terhet jelentett, és a század második felében hozzájárult a szultáni hatalom pénzügyi kiszolgáltatottságához a britekkel szemben.

A belső területeken a 19. század második felében több alkalommal is felkelések törtek ki a szultáni hatalom ellen. Az 1860-as és 1870-es években az imámátus eszméjét képviselő helyi vezetők – akiket a törzsi közösségek imámként ismertek el – időszakosan ellenőrzésük alá vonták Nizvát, Bahlát és más belső oázisvárosokat. A szultán katonai ereje elsősorban a partvidéki helyőrségekre és a brit támogatású flottára támaszkodott, ezért a hegyvidéki régiókban gyakran csak korlátozott ellenőrzést tudott gyakorolni. A század végére a tényleges hatalommegosztás úgy alakult, hogy a szultán a partvidéki kereskedővárosok, a kikötők és a brit érdekszférához közeli területek ura maradt, míg a belső Omán törzsi-vallási autonómiája gyakorlatilag fennmaradt. Ez a kettősség a 20. századi politikai fejlemények alapja lett.

19.4.3 A protektorátus előkészítése és a brit befolyás intézményesülése

A 19. század utolsó harmadában a brit befolyás Ománban a szerződéses korlátozásokon túl egyre inkább pénzügyi és katonai függőséggé alakult át. A Maszkati Szultánság bevételei a kereskedelmi vámokból, a hajózási illetékekből és a zanzibári kompenzációból származtak, de ezek a források a század második felében csökkentek, miközben a belső lázadások leverése és a kikötői infrastruktúra fenntartása növekvő kiadásokat igényelt. A szultánok ismétlődően brit pénzügyi kölcsönökhöz folyamodtak, amelyek fejében a brit kormányzat és a Kelet-indiai Társaság utódai beleszólást kaptak a vámok kezelésébe és a költségvetés ellenőrzésébe.

Az 1873-as brit–maszkati egyezmény tovább szigorította a rabszolga-kereskedelem tilalmát, és gyakorlatilag brit hadihajóknak adott jogot az ománi felségvizeken történő ellenőrzésre. Ezt a szerződést a brit források humanitárius eredményként ünnepelték, de az ománi gazdaság számára súlyos csapást jelentett: a kelet-afrikai rabszolga-kereskedelmi hálózatok felszámolása a maszkati kereskedőházak egy jelentős bevételi forrását szüntette meg. Ráadásul a rabszolga-kereskedelem betiltása nem jelentette a rabszolgaság azonnali felszámolását; a háztartási és mezőgazdasági rabszolgaság Ománban még évtizedekig fennmaradt, és a brit hatóságok ezt – politikai okokból – gyakran szemet hunytak felette.

A század végére a Maszkati Szultánság de facto brit védnökség alatt állt, jóllehet a formális protektorátusi státusz soha nem jött létre olyan egyértelmű jogi aktussal, mint például a Perzsa-öböl egyes kisebb emírségeiben. A brit politika hivatalosan „független” államként kezelte Ománt, de a konzuli hivatal, a katonai tanácsadók és a pénzügyi ellenőrzés révén a tényleges döntéshozatalban jelentős befolyást gyakorolt. Ezt a korszakot a történetírás gyakran „informális birodalomként” (informal empire) írja le, megkülönböztetve a közvetlen gyarmati uralomtól. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az „informális” jelleg nem jelentett kisebb beavatkozást: a brit érdekek – a hajózási útvonalak biztonsága, a helyi hatalmi egyensúly fenntartása, később az olajkutatási jogok – mindvégig elsődlegesek maradtak.

A belső imámátus szempontjából a brit jelenlét kettős hatást gyakorolt. Egyfelől a brit politika a szultáni hatalom támogatásával közvetve hozzájárult a partvidéki és belső területek közötti szakadék mélyüléséhez, mivel a szultán a brit fegyverek és pénz birtokában nem volt hajlandó tárgyalni a törzsi követelésekről. Másfelől a britek sem akartak teljes körű katonai beavatkozást a hegyvidéki régiókban, mert az költséges és politikailag kockázatos lett volna. Ezért a 19. század végére gyakorlatilag hallgatólagosan elfogadták, hogy a belső területek saját törzsi-vallási rend szerint élnek, amennyiben nem fenyegetik a partvidéki kereskedelmi útvonalakat.

19.4.4 Az olajkoncessziók előkészítése

Az olajkutatás gondolata nem a 19. századi Ománban született meg, de a század utolsó évtizedeiben a Brit Birodalom stratégiai tervezésében egyre nagyobb szerepet kapott a Perzsa-öböl térsége, mint potenciális kőolaj-lelőhely. A 19. század végén a brit kormányzat és magántársaságok geológiai felméréseket kezdtek végezni a régióban – elsősorban Iránban és Mezopotámiában –, és ezek a felmérések felkeltették az érdeklődést az Arab-félsziget keleti része, így Omán iránt is. Bár az ománi olaj felfedezése csak a 20. század második felében történt meg, a koncessziós tárgyalások előzményei a brit informális ellenőrzés időszakára nyúlnak vissza.

A 19. század végén a Maszkati Szultánság uralkodói – pénzügyi nehézségeik enyhítésére – hajlandóak voltak tárgyalni nyugati társaságokkal ásványkincsek feltárásáról. Az első ismert koncessziós jellegű megállapodások nem kifejezetten olajra, hanem általában „ásványi anyagokra" vonatkoztak, és gyakran brit vagy brit–indiai tőke érdekeltségű vállalkozásokkal kötötték őket. Ezek a szerződések azonban többnyire papíron maradtak, mert a tényleges geológiai kutatásokhoz nem álltak rendelkezésre megfelelő technológiák, és a belső területek politikai instabilitása is elriasztotta a befektetőket. A 19. században tehát az olajkoncessziók előkészítése elsősorban jogi és diplomáciai keretek kialakítását jelentette: a brit protektorátusi gyakorlat, a szultáni szuverenitás formális elismerése és a koncessziós szerződések mintája mind később, az 1920-as évektől kezdődő tényleges olajkutatási megállapodások alapjául szolgált.

Érdemes megjegyezni, hogy az olajkoncessziók előkészítésében a brit kormányzat nem csupán gazdasági, hanem stratégiai érdeket is látott: a térség feletti ellenőrzés biztosította az India felé vezető hajózási útvonalak és a gyarmati kommunikációs vonalak védelmét. Az 1900-as évek elején – még mindig a 19. századi előzmények talaján – a brit hatóságok kifejezetten ösztönözték a szultánt, hogy csak brit alattvalóknak adjon koncessziót, kizárva ezzel más európai hatalmakat. Ez a gyakorlat jól mutatja, hogy az „olajkoncessziók előkészítése" nem egyszerűen gazdasági folyamat volt, hanem a brit informális birodalom intézményesítésének egyik eszköze.

19.4.5 Források és bizonytalanságok

A 19. századi Omán történetének rekonstrukciója egyenlőtlen forrásadottságokra támaszkodik. A brit konzuli jelentések, a Kelet-indiai Társaság levelezése és a szerződések szövegei viszonylag jól dokumentálják a partvidéki és diplomáciai eseményeket, de ezek a források szükségszerűen brit szempontból íródtak. Az ománi belső területek történetéről elsősorban helyi krónikák, törzsi genealógiák és ibádí jogi munkák állnak rendelkezésre, amelyek közül sok csak későbbi másolatban maradt fenn. Az imámátus és a törzsi felkelések kronológiája gyakran bizonytalan, mert a különböző krónikák eltérően datálják az eseményeket, és a szóbeli hagyományok keverednek az írott forrásokkal.

A rabszolga-kereskedelem volumenére vonatkozó adatok becslések, és a források gyakran ellentmondanak egymásnak. A brit jelentések – amelyeket gyakran a rabszolgaság elleni küzdelem igazolására használtak – hajlamosak alábecsülni a brit alattvalók részvételét a rabszolga-kereskedelemben, és túlbecsülni az omániak szerepét. A demográfiai adatok a 19. századi Ománban megbízhatatlanok, így a lakosság számát illetően csak hozzávetőleges becslésekkel rendelkezünk. Az olajkoncessziók előkészítésének dokumentumai részben fennmaradtak a brit levéltárakban, de a szultáni udvar belső iratai töredékesek, ezért a tárgyalások részletei nem mindig ismertek.

A történetírásban vitatott kérdés, hogy mennyire volt „önkéntes" az ománi szultánok együttműködése a britekkel. Egyes szerzők a brit befolyást elsősorban kényszerként, mások a helyi elitek stratégiai választásaként értelmezik. A belső imámátus és a törzsi autonómia megítélése is eltérő: egyes történeti munkák az imámátust a szultáni zsarnoksággal szembeni ellenállásként, mások a

partvidéki modernizáció akadályaként mutatják be. A tankönyv ezeket a vitákat nem dönti el, hanem jelzi az értelmezési lehetőségeket.

19.4.6 Rövid összefoglaló

- A 19. század elején Omán tengeri kereskedőbirodalom volt, amelynek központja Maszkat, de hatalmi súlypontja fokozatosan Zanzibárba helyeződött át.
- A brit befolyás szerződések sorozatán keresztül nőtt: az 1822-es, 1839-es, 1845-ös és 1873-as egyezmények korlátozták a rabszolga-kereskedelmet, és brit ellenőrzést biztosítottak az ománi vizeken.
- Az ománi állam kettőssége – a partvidéki szultánság és a belső ibádí imámátus – a 19. században is fennmaradt, és a század második felében a belső területek több felkelés révén gyakorlatilag autonómiát nyertek.
- A Maszkat–Zanzibár felosztás (1861) és a zanzibári kompenzáció súlyos pénzügyi terhet rótt a maszkati szultánságra, növelve a brit pénzügyi függőséget.
- A brit protektorátus formálisan nem jött létre, de a század végére a Maszkati Szultánság informális brit védnökség alatt állt.
- Az olajkoncessziók előkészítése a 19. század végén kezdődött: a jogi és diplomáciai keretek, valamint a brit kizárólagosságra törekvő gyakorlat a későbbi olajkutatási szerződések alapját képezték.
- A források egyenlőtlenek: a brit levéltári anyagok részletesebbek, míg a belső ománi területek történetét gyakran csak töredékes helyi krónikákból ismerjük.

19.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és politikai tényezők tették lehetővé a brit befolyás növekedését Ománban a 19. században?
2. Hasonlítsa össze a brit szerződések hatását a partvidéki szultáni hatalomra és a belső imámátusra!
3. Miért nevezhető a brit–ománi kapcsolat „informális birodalomnak”, és milyen előnyei és hátrányai voltak ennek a formának a britek szempontjából?
4. Hogyan kapcsolódik a Maszkat–Zanzibár felosztás a szultáni hatalom pénzügyi gyengüléséhez?
5. Milyen forrásokból rekonstruálható a belső imámátus története, és milyen bizonytalanságokkal kell számolnunk?

20 Omán a 20. században és ma

20.1 Kábúsz és a modern állam

20.1.1 Bevezető bekezdés

Az Ománi Szultanátus 20. századi története gyakran két, egymástól élesen elütő korszakra tagolódik a történeti emlékezetben: a Said bin Taimur szultán uralkodása alatti, sok szempontból a 19. századi viszonyokat konzerváló elzárkózás, majd az 1970-es hatalomátvételt követően Kábúsz bin Szaíd szultán nevével fémjelzett gyors modernizáció időszakára. Ez a fejezet azt vizsgálja, hogyan vált egy elszegényedett, belső háborúval küzdő, nemzetközileg elszigetelt szultanátus néhány évtized alatt a Perzsa-öböl egyik legstabilabb, sajátos fejlődési modellt követő államává. Az átalakulás nem érthető meg kizárólag az olajbevételek növekedéséből; ehhez szükség van az államépítés, a legitimáció, a törzsi és vallási hálózatok, a hidegháborús regionális környezet, valamint az ománi társadalom különböző csoportjai közötti alkuk elemzésére is. A fejezet kapcsolódik az előző rész A 19. századi Omán és a brit kapcsolat című alfejezetéhez, amely bemutatta, hogyan került a szultanátus fokozatosan a brit informális befolyás övezetébe, miközben belül a szultán hatalma és a belső csoportok közötti viszonyok gyakran feszültek maradtak.

20.1.2 Az 1970 előtti Omán: az elzárkózó szultanátus öröksége

A Kábúsz-korszak megértéséhez röviden vissza kell tekinteni az 1970 előtti évtizedekre. Said bin Taimur 1932-ben került a szultáni trónra, egy olyan időszakban, amikor a Brit Birodalom a Perzsa-öbölben és az Indiai-óceánon még meghatározó katonai és politikai erő volt. Brit részről a szultanátussal fenntartott viszony elsősorban a tengeri útvonalak biztosítását és a helyi uralkodóval kötött szerződéses kapcsolatokat jelentette; Omán formálisan független állam maradt, de külpolitikájában és katonai ügyeiben erős brit befolyás alatt állt. Ezt a viszonyt a korszakban **exkluzív szerződéses kapcsolatnak (exclusive treaty relationship)** nevezték, bár maga a kifejezés a brit adminisztráció nézőpontját tükrözi, és nem jelentett de jure protektorátust.

Said bin Taimur uralkodását a források egyöntetűen az elzárkózás, a költségvetési szigor és a társadalmi konzervativizmus politikájával jellemzik. Az 1930-as, 1940-es és 1950-es években a szultán ellenezte az utak, kórházak, iskolák és más modern infrastruktúra kiépítését, mert attól tartott, hogy a gyors változás aláássa a hagyományos társadalmi rendet és a saját hatalmát. Az oktatás terén ez különösen szembetűnő volt: az 1960-as évek végén az országban csupán néhány fiúiskola működött, állami leányiskola gyakorlatilag nem létezett, és a kórházi ellátás nagyrészt külföldi misszionárius vagy katonai intézményekre korlátozódott. A gazdaság alapja a datolya-, hal- és szárított citromexport, valamint a belső kereskedelem maradt. Az 1960-as évek közepén az olajbevételek ugyan megindultak, de a szultán a bevételeket többnyire tartalékba helyezte, és nem fordította széles körű fejlesztésre.

Ugyanakkor ezt az időszakot nem lehet kizárólag a „lemaradás” narratívájával leírni. Said bin Taimur politikája részben a belső törzsi lázadásokra, az 1950-es évekbeli szaúdi és egyiptomi befolyásra, valamint az olaj előtti gazdaság törékenységére adott válasz volt. A szultán a belső

hatalmi viszonyokat a törzsi vezetőkkel kötött informális alkuk, a vallási tekintélyek támogatása és a brit katonai jelenlét kombinációjával tartotta fenn. Ezzel párhuzamosan azonban az ománi társadalom fiatalabb, városi és részben külföldön tanult rétegei egyre inkább elégedetlenné váltak. Az elégedetlenség nem feltétlenül demokratikus követelésekben öltött testet, hanem inkább a fejlődés, az iskolázás, a munkahelyek és a modern állami szolgáltatások hiányában.

A legsúlyosabb kihívást azonban az 1962-től kibontakozó **Dhofári felkelés (Dhofar Rebellion)** jelentette. A déli Dhofar tartományban indult mozgalom gyökerei részben a helyi elégedetlenségben, részben a arab nacionalista és baloldali eszmékben rejlenek. A felkelést nem lehet kizárólag külső beavatkozással magyarázni. Az 1960-as évek közepétől a **Dhofar Felszabadítási Front (Jabhat at-Tahrir ad-Dhofariyya)**, később a **Népi Front Omán Felszabadításáért és az Arab-öböl elfoglalásáért (Al-Jabha as-Saabiyya li-Tahrir Uman wa-l-Khalij al-Arabi)** nevű szervezet marxista-leninista fordulatot vett, és a harcot a szultán rendszerének megdöntése, valamint az „angol befolyás” elleni nemzeti felszabadító küzdelemként határozta meg. A lázadók 1969–1970-re Dhofar jelentős részét ellenőrzésük alá vonták, miközben a szultán hadereje, a brit és iráni támogatás ellenére, képtelen volt a felkelést elfojtani. A harcok dokumentálása részben brit katonai forrásokban, részben a felkelők által kiadott közleményekben található; a polgári áldozatokra és a kitelepítésekre vonatkozó adatok bizonytalanok, ezért a becslések széles skálán mozognak.

20.1.3 Az 1970-es hatalomátvétel: palotaforradalom vagy államcsíny?

1970. július 23-án Kábúsz bin Szaíd, Said bin Taimur fia, brit és ománi támogatók együttműködésével átvette a hatalmat. Az esemény megnevezése maga is vitatott: angol nyelvű forrásokban gyakran **palotapuccsként (palace coup)** vagy **hatalomátvételként (take-over)** emlegetik, míg az ománi hivatalos narratíva sokáig a „trónra lépés” vagy a „változás napja” kifejezéseket részesítette előnyben, hangsúlyozva a folytonosságot és a dinasztikus legitimitást. A dokumentált tény az, hogy Said bin Taimur lemondásra kényszerült, Nagy-Britanniába távozott, ott élt haláláig, és a szultáni címet fia vette át. A pontos részletek – mennyiben kezdeményezte maga Kábúsz, milyen szerepet játszottak a brit tanácsadók, és mekkora volt az erőszak – részben homályosak, mivel az eseményt közvetlenül dokumentáló elsődleges források egy része még ma sem hozzáférhető. A brit levéltári anyagokat a Foreign and Commonwealth Office állományában őrzik, de az 1970-es eseményekkel kapcsolatos egyes iratok csak fokozatosan válnak kutathatóvá.

A hatalomátvétel értelmezése körül a történeti irodalomban alapvetően két megközelítés él egymás mellett. Az egyik szerint Kábúsz elsősorban brit támogatással, gyakorlatilag London érdekeit képviselve került hatalomra; ezt az értelmezést a baloldali és arab nacionalista kritikák hangoztatták az 1970-es években. A másik szerint Kábúsz hatalomra kerülése belső ománi koalíciós folyamat eredménye volt, amelyben a törzsi vezetők, a kereskedőcsaládok és a szultáni család egy része egyaránt a változást támogatta. A két értelmezés nem zárja ki teljesen egymást: a brit kormány valóban komoly aggodalommal figyelte a dhofári felkelés előretörését, és érdekében állt egy reformképes, modernizáló, de a brit biztonsági jelenlétet elfogadó uralkodó; ugyanakkor maga a hatalomátvétel nem brit csapatokkal, hanem ománi és közvetlenül Kábúsz köréhez tartozó szereplőkkel történt. A történészi konszenzus ma inkább a két tényező együttes hatását hangsúlyozza: a belső válság és a brit érdekek egyaránt a hatalomváltás irányába hatottak, de a döntő cselekvők ományiak voltak.

Ami azonban nem vitatott, az a politikai irányváltás mélysége. Kábúsz már 1970. júliusi első beszédeiben a fejlődést, az oktatás kiterjesztését, a kórházak építését és a Dhofarban élők jogainak elismerését ígérte. Az ország neve is megváltozott: a korábbi **Maszkat és Omán Szultanátus (Sultanate of Muscat and Oman)** elnevezés helyett hivatalosan az **Ománi Szultanátus**

(Sultanate of Oman) lett, ami a szimbolikus integrációt, a tengerparti és belső területek egységének hangsúlyozását szolgálta. Ez a névváltozás nem pusztán formai aktus volt, hanem egy államépítési program első lépése, amely a belső regionális identitások fölötti egységes ománi állampolgárság kialakítását célozta.

20.1.4 A modern állam kiépítése: intézmények, bürokrácia és fejlesztés

A Kábúsz-korszak első évtizede – az 1970-es és az 1980-as évek – az államépítés szakasza volt. Ezt a folyamatot a történeti irodalom gyakran a **rentier állam (dawla riayya)** fogalmával írja le, amelynek lényege, hogy az állam bevételei nem elsősorban a belső adókból, hanem külső járadékból, jelen esetben az olajexportból származnak. Omán esetében ez a modell sajátos vonásokkal párosult: az ország olajkészletei szerényebbek voltak, mint Szaúd-Arábiáé vagy Iraké, ezért a bevételi bőség kisebb és rövidebb ideig tartott, ugyanakkor a fejlesztési stratégia hangsúlyosan nemzeti, állami irányítású volt, kevésbé hagyatkozott külföldi magántőkére, mint más öbölbeli országok.

Az új állam kiépítésének közigazgatási alapjait Kábúsz fokozatosan alakította ki. Az 1970-es években létrejöttek az első modern minisztériumok – többek között az egészségügyi, oktatási, munkaügyi, közlekedési és lakásügyi tárcák –, és kiépült a központi tervezés intézményrendszere. A hivatalos központi tervezési ciklusokhoz kapcsolódó ötéves tervek a korszakban a legtöbb fejlődő országban elterjedtek voltak, Omán sem volt kivétel. Az első ötéves fejlesztési terv időszakára (1976–1980) a kormányzat a bevételek növekedését és a Dhofar utáni újjáépítést helyezte a középpontba; a dokumentum ténye és fő irányai ma már jól ismertek, de a terv gazdasági adatainak értelmezése óvatosságot igényel, mivel a statisztikai rendszer ekkor még kialakulóban volt.

Az infrastruktúra terén rövid idő alatt látványos változás következett be. Az 1970 előtti hiányos úthálózat helyébe a parti sávot a belső településekkel összekötő aszfaltutak, majd az 1980-as években a hegyvidéki és sivatagi szakaszok épültek. A főváros, Maszkat, valamint a tengerparti városok – Szúr, Szuhár, Szalála – fejlesztése a korabeli urbanizációs politika kulcselemei voltak. A kikötők és repülőterek kiépítése a külkereskedelem és a zarándokforgalom mellett a hadsereg logisztikai igényeit is szolgálta. A távközlés, a rádió és a televízió terjedése nem csupán technikai modernizációt jelentett, hanem a szultán által kezdeményezett központi nyilvánosság és az egységes arab nyelvű nemzeti diskurzus megteremtését is. Az oktatás kiterjesztése az egyik legjelentősebb társadalmi változás volt: az 1970-es évek elején még alig néhány tucat iskolai végzettségű felnőtt volt az országban, az 1980-as évek közepére azonban az általános iskolai beiskolázási arány a fiúk körében már magas volt, a lányok esetében pedig folyamatosan emelkedett. A leányok oktatásának kiterjesztése a Kábúsz-korszak egyik legtöbbet vitatott, de dokumentálhatóan létező programja volt; nem csupán a munkaerőpiaci szükséglet, hanem a szultán legitimitásának megerősítése szempontjából is fontos szerepet játszott.

A modern állam kiépülése nem volt kizárólag „felülről” vezényelt folyamat. Az ománi társadalom különböző rétegei – kereskedők, vallástudósok, törzsi vezetők, a kialakulóban lévő városi középosztály – eltérő módon kapcsolódtak a fejlesztéshez. A kormányzat által osztott földek, az állami foglalkoztatás, az iskolák és egészségügyi intézmények létrehozása az új rendszerhez való lojalitás megszilárdításának eszközei voltak. A törzsi vezetők egy része állami pozíciókba került, mások megtartották helyi befolyásukat, de immár a központi állammal alkudozva. A vallási intézmények – az ibádí jogtudósok, a mecsetek, a vallási oktatás – nem szakadtak el a hagyományos szerepüktől, de mindinkább állami felügyelet alá kerültek. Ez a folyamat ellentmondásos volt: egyrészt az állam a vallási legitimációt is felhasználta, másrészt a hagyományos vallási tekintélyek egy része fenntartásokkal fogadta a gyors iskolázást, a nők munkába állását és a nyugati fogyasztási minták

terjedését. A kormányzat ezeket a feszültségeket nem nyílt konfrontációval, hanem fokozatos engedményekkel és a vallási diskurzus állami kontrolljával kezelte.

20.1.5 A dhofári háború és a nemzetbiztonsági állam megszilárdulása

A Kábúsz-korszak első évtizede nem volt kizárólag a fejlesztésről szóló békeidőszak. A dhofári felkelés az 1970-es évek közepéig elhúzódott, és a harcok intenzitása átmenetileg még nőtt is. A szultán kormánya a felkelést nem csupán katonai, hanem politikai és gazdasági eszközökkel is igyekezett elszigetelni. A lázadók által ellenőrzött területek lakossága amnesztiát kapott, a szabályos hadsereg mellett létrehoztak helyi milíciákat, és a kormány széles körű fejlesztési ígéreteket tett Dhofar számára. A katonai műveletekben a brit hadsereg tanácsadói és a Perzsa-öböl más államai – elsősorban Irán, kisebb mértékben Jordánia – is részt vettek. A háborúban a harcok, a bombázások és a kitelepítések civil áldozatainak száma a források eltérései miatt becsült adat, és a mai napig vita tárgya. Azt azonban a legtöbb történész és emberi jogi szervezet egyaránt dokumentálta, hogy a konfliktus súlyos emberi szenvedéssel járt, és a falvak egy része évekre vagy évtizedekre elnéptelenedett.

A dhofári háború lezárása – amelyet a kormányzati közlések szerint 1975–1976-ra sikerült elérni – a nemzetbiztonsági állam megerősödéséhez vezetett. A hadsereg, a rendőrség és a hírszerzés fejlesztése a hidegháborús regionális környezetben kiemelt prioritássá vált. Omán ebben az időszakban a nyugati szövetségi rendszerhez közeledett: 1980-ban az Egyesült Államokkal katonai hozzáférési megállapodást kötött, amely lehetővé tette amerikai erők állomásozását és a légibázisok használatát, cserébe biztonsági garanciákért és katonai támogatásért. A brit katonai jelenlét is fennmaradt, bár formailag tanácsadói és szerződéses keretek között. A nemzetközi kapcsolatoknak ez a szövetségi iránya a szultán belpolitikai legitimitását erősítette a régió konzervatív monarchiáinak körében, ugyanakkor az ománi baloldali és arab nacionalista emigráns csoportok kritikáját is kiváltotta.

Az olajbevételek szerepét a modern állam megszilárdulásában nem lehet csupán a közvetlen finanszírozásra korlátozni. Az 1973-as olajárrobbanás, majd az 1979–1980-as második árrobbanás időszakában az ománi kormány bevételei gyorsan nőttek, és ez lehetővé tette a hadsereg, a közigazgatás és az infrastruktúra egyidejű fejlesztését. Ugyanakkor az olajár 1986-os összeomlása megmutatta a rentier modell sebezhetőségét: a költségvetés hiányba fordult, a fejlesztési kiadásokat vissza kellett fogni, és a kormány először kényszerült komolyabb megszorításokra. Ez az ingadozás jól mutatja, hogy a modern ománi állam nem egyszerűen „olajállam”, hanem olyan állam, amelynek intézményei és politikai rendje a járadékbevételek ingadozásaihoz alkalmazkodva alakultak ki. A gazdasági diverzifikáció ígérete – a halászat, a mezőgazdaság, a kikötői szolgáltatások, a réz- és kromitbányászat, később az idegenforgalom – már az 1980-as évek közepétől megjelent a kormányzati retorikában, de a tényleges szerkezetváltás lassan haladt, és az olaj továbbra is a kivitel és az állami bevételek legnagyobb tétele maradt.

20.1.6 A politikai rendszer: abszolút monarchia és korlátozott konzultáció

A Kábúsz-korszak politikai rendszere az abszolút monarchia keretein belül alakult ki. A szultán kezében összpontosult a külügy, a védelem, a pénzügy és a központi kinevezések joga, törvényhozó parlament nem létezett. Az 1990-es években azonban a rendszer fokozatosan kiegészült konzultatív intézményekkel. 1991-ben létrehozták a **Konzultatív Tanácsot (Majlis as-Sura)**, amelynek tagjait kezdetben a szultán nevezte ki, később – 1994-től – a választópolgárok korlátozott köre választhatta. Ez az intézmény nem rendelkezett törvényhozó hatalommal, csupán véleményezési és tanácsadói jogkörrel. Az 1996-os **alaptörvény (an-Nizam al-Aszászí)** – amelyet egyes fordításokban „alapokmánynak” vagy „alaptörvénynek” neveznek – rögzítette a szultán hatalmi

jogköreit, a törvényesség, a sajtó és a tulajdon alapelveit, valamint az állampolgárság és a közélet néhány keretét. Az alaptörvény azonban nem hozott létre valódi hatalommegosztást, és a kormányzati döntések továbbra is a szultán szűk körében születtek. Az emberi jogi szervezetek – mint az Amnesty International vagy a Human Rights Watch – az 1990-es és 2000-es években is bírálták a szólásszabadság, a gyülekezési jog és a politikai pártok hiányát, valamint a munkaerő-migránsok, különösen az ázsiai vendégmunkások kiszolgáltatott helyzetét.

A politikai rendszer legitimitása a történészi elemzések szerint három pilléren nyugodott: a dinasztikus-ibádí hagyományon, a jóléti szolgáltatások kiterjesztésén és a szultán személyes tekintélyén. A szultán a 20. század végére a „nemzet atyjaként" jelent meg a hivatalos emlékezetben, amely kép a modernizáció, a stabilitás és a hagyomány harmóniáját hangsúlyozta. Ez az emlékezetpolitikai konstrukció bizonyos fokig valós társadalmi tapasztalatokat tükrözött: sok ománi család számára a Kábúsz-korszak a szegénységből való kilépést, az iskolázást és az állami ellátást hozta el. Ugyanakkor a kritikus történetírás felhívja a figyelmet arra, hogy a politikai jogok szűkössége, a társadalmi egyenlőtlenségek, a nők jogi helyzetének korlátai és a vendégmunkások kizsákmányolása a fejlődés árnyoldalai voltak. Ezt az árnyoldalt a hivatalos narratíva gyakran elhallgatta vagy csupán technikai, fejlődési kérdésként kezelte.

Külön figyelmet érdemel a nők helyzete. A ománi nők a 20. század második felében fokozatosan megjelentek az iskolákban, az egyetemeken, a kórházakban és a közszférában; női minisztert először 2003-ban neveztek ki, és a 2010-es évekre a diplomás nők aránya elérte, sőt meghaladta a férfiakét egyes felsőoktatási szakokon. Ez a folyamat nem volt konfliktusmentes: a családjogi szabályozás, a férfi gyám engedélyéhez kötött döntések, a családon belüli erőszakkal szembeni védelem és a politikai képviselet alacsony aránya mind olyan terület, ahol a nemzetközi emberi jogi jelentések és a helyi nőjogi aktivisták továbbra is hiányosságokat dokumentáltak. A nők szerepének elemzése rávilágít arra, hogy a modernizáció nem egységes, lineáris folyamat volt, hanem nemek szerint, régiók szerint és társadalmi osztályok szerint egyenlőtlenül ment végbe.

20.1.7 Kábúsz öröksége és a 2020 utáni átmenet

Kábúsz bin Szaíd szultán uralkodása a 21. század első két évtizedében is folytatódott, így az alfejezet tárgyalása logikusan átnyúlik a jelenkorba. Halála 2020 januárjában történt, és ezzel a modern Omán történetének egyik legnagyobb politikai bizonytalansága oldódott meg: az utódlás kérdése. A szultánnak nem volt gyermeke, és nem jelölt ki nyilvánosan örököst. Az alaptörvény azonban rendelkezett arról, hogy a szultáni családnak a szultán halála után három napon belül meg kell egyeznie az utódról; ha nem sikerül, a tanács a szultán által lezárt borítékban hagyott jelölést hozza nyilvánosságra. 2020-ban a tanács Haitham bin Tárikot, Kábúsz unokaöccsét választotta meg, aki korábban kulturális miniszteri és más állami tisztségeket töltött be. Az átmenet békés volt, de a nemzetközi elemzők hangsúlyozták, hogy a stabilitás nem automatikus, hanem az elitek közötti előzetes alkuk eredménye.

A Kábúsz-korszak mérlege tehát összetett. A dokumentált tények közé tartozik az 1970-es hatalomváltás, a központi állami intézmények kiépítése, az iskolázás és az egészségügyi ellátás kiterjesztése, a dhofári háború lezárása, valamint a nemzetközi szövetségi rendszerbe való fokozatos beilleszkedés. A régészeti és statisztikai becslések az olajbevételek nagyságára és a lakosság életkörülményeinek javulására vonatkozóan rendelkezésre állnak, de a korai időszak adatainak megbízhatósága korlátozott. A tudományos konszenzus a modernizáció gyorsaságát és az állam központi szerepét nem vitatja, abban azonban megoszlanak a vélemények, hogy ezt a folyamatot „felzárkózásnak", „fejlődésnek", „rentier államépítésnek" vagy éppen „a társadalmi kontroll kiterjesztésének" kell-e nevezni. Az emlékezetpolitikai állítások – mint a „reneszánsz" vagy az „ománi csoda" – a hivatalos retorika részei, és nem tekinthetők semleges történészi kategóriáknak.

A Kábúsz-korszak történetének megírásában a legnagyobb forrásprobléma az állami levéltárak hozzáférhetősége. Az ománi állami iratok egy része nem kutatható, a szultáni udvar belső döntéshozataláról alig maradt fenn elsődleges dokumentum, és a brit – később az amerikai – levéltári anyagok is csak lassan nyílnak meg. A szóbeli történeti interjúk, a helyi krónikák, a külföldi diplomaták jelentései és a nemzetközi szervezetek dokumentumai pótolhatják ezt a hiányt, de mindegyik forrástípus sajátos nézőpontot és érdeket tükröz. Ezért a jelen alfejezet több állítása csak ellenőrzött, stabil elsődleges források alapján volna tovább finomítható, és a dhofári háború polgári áldozatainak pontos száma, az 1970-es hatalomátvétel belső dinamikája, valamint a szultán személyes döntéseinek szerepe továbbra is nyitva marad a történeti kutatás számára.

20.1.8 Források és bizonytalanságok

Az 1970-es hatalomátvétel és a Kábúsz-korszak államépítésének rekonstrukciója több forráscsoportra támaszkodik, amelyek eltérő megbízhatósággal és elfogultsággal rendelkeznek. A **brit és amerikai diplomáciai levéltárak** – mindenekelőtt a Foreign and Commonwealth Office, illetve a US State Department anyagai – fontosak a külkapcsolatok, a dhofári háború és az olajipar eseménytörténetéhez, de a hatalmi döntések belső ománi vonatkozásait csak közvetve tükrözik. A **hivatalos ománi közlemények**, a szultán beszédei, az ötéves fejlesztési tervek és az állami statisztikai évkönyvek a rendszer önképét mutatják, ezért a tényekre vonatkozóan is kritikusan kezelendők. A **nemzetközi szervezetek jelentései** – a Világbank, az IMF, az ENSZ fejlesztési szervezetei, illetve emberi jogi szervezetek – az 1970-es évek végétől állnak rendelkezésre, és hasznos keresztmetszetet adnak a gazdasági és társadalmi folyamatokról, bár az egyes adatsorok módszertani tartalma időben változó.

A történészi szakirodalom a 2000-es évek óta jelentősen bővült. A modern Ománról szóló angol nyelvű munkák közül különösen fontosak a politikai gazdaságtan és a társadalomtörténet területén született elemzések, amelyek az olajjáradék, a törzsi hálózatok, a migráció és a nemzeti identitás kérdéseit vizsgálják. A régió más országait tárgyaló összehasonlító tanulmányok – például a rentier állam elméletéről vagy a Perzsa-öböl monarchiáiról – szintén hasznos keretet adnak. Ugyanakkor az ománi belső, arab nyelvű történetírás egy részét még nem dolgozták fel a nemzetközi kutatásban, ezért a helyi nézőpontok bemutatása gyakran másodlagos forrásokon vagy eseti interjúkon keresztül történik.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők: 1) az 1970-es hatalomátvétel brit és ománi szereplőinek pontos súlya és döntési mechanizmusa; 2) a dhofári háború civil áldozatainak és kitelepítettjeinek száma, amelyre vonatkozóan az ománi kormány, a felkelők és a független kutatók adatai jelentősen eltérnek; 3) az olajbevételek korai statisztikáinak pontossága és a valós gazdasági növekedés becslése; 4) a társadalmi elégedettség vagy elégedetlenség mértéke, amelyet a közvélemény-kutatások hiányában elsősorban közvetett jelekből, tiltakozásokból és kivándorlási adatokból lehet rekonstruálni. A fejezetben közölt számok ezért – ahol nem dokumentált eseményt rögzítenek – becslésként kezelendők, és a jövőbeli levéltári kutatások módosíthatják őket.

20.1.9 Rövid összefoglaló

- 1970. július 23-án Kábúsz bin Szaíd belső ománi és brit támogatással átvette a hatalmat Said bin Taimurtól; az esemény értelmezése – palotapuccs, hatalomátvétel vagy dinasztikus trónváltás – politikai és történészi viták tárgya.
- A Kábúsz-korszak első évtizede a központi állam, a minisztériumi rendszer, az oktatás, az egészségügy, az infrastruktúra és a hadsereg gyors kiépítésének időszaka volt, amelyet az olajbevételek növekedése finanszírozott.

- A dhofári felkelés az 1970-es évek közepéig elhúzódott; a kormány katonai, fejlesztési és amnesztiapolitikával, valamint brit, iráni és más regionális támogatással szorította vissza a lázadókat.
- A politikai rendszer abszolút monarchia maradt, konzultatív intézményekkel; az 1991-es Konzultatív Tanács és az 1996-os alaptörvény nem hozott valódi hatalommegosztást.
- A modernizáció nem volt egységes: a nők jogai, a szólásszabadság, a vendégmunkások helyzete és a társadalmi egyenlőtlenségek terén a nemzetközi és helyi kritikák folyamatosak voltak.
- Kábúsz 2020-ban bekövetkezett halála után Haitham bin Tárik lett a szultán; az utódlás a családi és elitalkuk eredményeként békésen zajlott.

20.1.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső és külső okok vezettek az 1970-es hatalomátvételhez, és miért tekinthető az esemény egyszerre ománi és brit érdekek találkozásának?
2. Hasonlítsa össze a Said bin Taimur és a Kábúsz-korszak államépítési politikáját az oktatás, a gazdaság és a belső biztonság terén!
3. Milyen szerepet játszott az olajjáradék a modern ománi állam kiépülésében, és milyen korlátai voltak a rentier modellnek az 1980-as években?
4. Milyen források alapján rekonstruálható a dhofári háború, és miért maradnak bizonytalanok a polgári áldozatokra és a kitelepítésekre vonatkozó adatok?
5. Mennyiben volt sikeres a Kábúsz-korszak modernizációja a nők, a vendégmunkások és a vidéki közösségek szempontjából, ha a hivatalos ománi narratíva és a kritikai elemzések különbségeit egyaránt figyelembe vesszük?

20.2 Olaj, diverzifikáció és a jóléti állam

Az 1970–1990 közötti ománi gazdaságpolitika talán legfontosabb vonása, hogy az olajbevételekből néhány évtized alatt egy rendkívül alacsony jövedelmű, a régiót tekintve kivételesen elszigetelt, alig városiasodott területből modern, a lakosság többsége számára is érzékelhető állami jóléti rendszert épített ki. Ezt a folyamatot nem lehet elválasztani az előző alfejezetben tárgyalt Kábúsz-rezsim politikai központosításától: a szultán 1970-ben egy patrimoniális monarchia élén átvett egy olyan államot, amelynek bevételei korlátozottak voltak, ám az olajexport gyors felfutása lehetővé tette a központi állam kiépítését és a lakosság lojalitásának megszerzését szolgáltatásokkal, állami munkalehetőségekkel és támogatásokkal. Ez a fejezet azt vizsgálja, milyen szerkezetű gazdaság jött létre ebből, miért vált szükségessé a diverzifikáció viszonylag korai meghirdetése, és milyen feszültségeket hozott az omanizáció, vagyis a külföldi munkaerőt fokozatosan ománi állampolgárokkal helyettesíteni kívánó foglalkoztatáspolitika. A gazdasági adatok értelmezésénél a fejezet végig jelzi, hogy a hivatalos ománi statisztikák és a nemzetközi intézmények becslései olykor eltérnek, a bizonytalanságok pedig különösen nagyok az 1970-es évek elején, amikor még alig létezett modern állami adatgyűjtés. Az omanizáció és a munkapiaci átalakulás ráadásul nem csupán gazdasági, hanem politikai és társadalmi kérdés is volt: az a mód, ahogyan az állam a munkaerőpiacot kezelte, közvetlenül kapcsolódott a rezsim legitimitásához, a jóléti elvárásokhoz és ahhoz a szerződéshez, amelyet az olajjáradék tett lehetővé. Az itt bemutatott folyamatok alapozták meg a későbbi reformvitákat és a 2011-es tiltakozási hullámot is, amit a következő alfejezet tárgyal.

20.2.1 Az 1970-es olajláz és a jóléti állam kiépülése

Az 1960-as években Omán a mai jemeni és dél-ázsiai mércéhez képest is szegény, túlnyomórészt vidéki, önellátó mezőgazdaságra és halászatra épülő országnak számított. A modern oktatás és egészségügy rendkívül korlátozott volt: a szultán hatalma alatt a lakosság túlnyomó többsége életkörülményei alig változtak a második világháború előtti időkhöz képest. Az olajexport 1967-es megindulása után az állami bevételek gyorsan nőttek, de a rezsim politikája miatt ebből a lakosság széles körei alig részesültek. A Kábúsz 1970-es hatalomra kerülése utáni első évek éppen ezért a „fejlesztési állam" látványos kiépítésének időszaka volt: a kormány az olajbevételeket útépítésre, kikötőkre, iskolákra, kórházakra, telefonhálózatra és a főváros, Maszkat modernizálására fordította. A beruházások mögött részben az a politikai szándék állt, hogy a szultán meggyőzze az ország sokszínű, törzsi és vallási tagoltságú lakosságát arról, hogy a központi állam képes a hétköznapi élet javítására. Ebben az értelemben az 1970-es évek jóléti fordulata nem egyszerűen gazdasági program, hanem államépítési eszköz is volt: a szolgáltatások és a munkahelyek elosztása a lojalitás megerősítését szolgálta.

Az olaj jövedelmezőségét az 1973-as olajárrobbanás tovább növelte. A hordónkénti ár emelkedése Omán kis termelői kapacitása ellenére is jelentős kormányzati bevételeket hozott. A rendelkezésre álló, egymástól némileg eltérő becslések szerint Omán kőolaj-kitermelése az 1970-es évek eleji napi néhány százezer hordós szintről az évtized végére napi 300 ezer hordó fölé emelkedett, a kormányzati bevételek túlnyomó többsége pedig az olajexportból származott. A pontos arányok bizonytalanok, de a szakirodalomban gyakran idézett becslések szerint az 1970-es évek közepén az állami bevételek 80–90 százalékát tette ki az olaj. Ez a függőség azt is jelentette, hogy a jóléti rendszer kiépítése extrém módon sebezhető maradt a világpiaci áringadozásokkal szemben. A korabeli ománi vezetés sok szempontból tudatában volt ennek, ám a politikai stabilitás megteremtése rövid távon a jóléti kiadások bővítését igényelte.

A jóléti állam intézményeinek kiépülése ebben az időszakban a következő területekre terjedt ki: alapfokú és középfokú oktatás, egészségügyi ellátás, lakhatási programok, vezetékes víz- és villamosenergia-szolgáltatás, valamint a közszférában való foglalkoztatás. Az oktatás bővülése látványos volt: az 1970-es évek elején alig néhány állami iskola működött, az évtized végére azonban az iskolába járó gyermekek száma több tízezerre nőtt. A lányok oktatása is megindult, bár a társadalmi ellenállás miatt egyenetlenül. Az egészségügyben a vidéki rendelőintézetek és a városi kórházak hálózata jött létre. A lakhatási támogatások elsősorban az alacsony jövedelmű ománi állampolgárok számára biztosítottak telket vagy kedvezményes hitelt; ezek a programok a későbbi évtizedekben is a jóléti rendszer fontos részét képezték. A szubvenciók, például az üzemanyag, a víz, az elektromos áram és az alapvető élelmiszerek ártámogatása, fokozatosan épültek ki, és az 1980-as évektől váltak a jóléti szerződés meghatározó elemévé. A támogatások politikai funkciója különösen fontos volt: a lakosság jelentős része számára az olajbevételek visszaosztásának kézzelfogható jelei voltak, és hozzájárultak ahhoz, hogy a politikai részvétel hiányát a gazdasági előnyök kompenzálják.

Az 1970-es években a gazdasági növekedés üteme látványosan magas volt, de ennek a statisztikai értelmezése is óvatosságot igényel: az alacsony kiinduló bázis miatt a százalékos növekedési adatok torzíthatnak, és a hivatalos nemzeti számlák még nem voltak bejáratva. A munkaerő nagy része a hagyományos mezőgazdaságban és halászatban dolgozott, miközben az állami szektor foglalkoztatása gyorsan bővült. A városi lakosság aránya nőtt, Maszkat és a part menti városok vonzották a vidéki munkakeresőket, de az ország társadalmi szerkezete továbbra is erősen vidéki maradt. A hagyományos mezőgazdaság, például a datolyatermesztés, az állattenyésztés és a halászat, az olajláz éveiben viszonylagos háttérbe szorult, mert az állami foglalkoztatás és a városi szolgáltatások jobb jövedelmet és életkörülményeket ígértek. A vidéki térségek stagnálása, illetve a városok és a vidék közötti egyenlőtlenségek már ekkor kirajzolódtak, és később a regionális feszültségek egyik forrásává váltak.

20.2.2 Az 1980-as évek: áresés, alkalmazkodás és a diverzifikáció kezdetei

Az 1980-as évek elején az olaj árát a világpiaci túlkínálat és a fogyasztói országok takarékossági intézkedései lefelé szorították. Az 1985–1986-os áresés idején az olajbevételek csökkenése Ománban is súlyos költségvetési feszültségeket okozott. A kormány kénytelen volt visszafogni a nagy infrastrukturális beruházásokat, és a jóléti kiadások növekedési üteme is lassult. Ez a sokk világossá tette, hogy az 1970-es évek gyors bővülése nem tekinthető automatikusan fenntarthatónak. Az 1980-as évek közepén a szultán kormányzata egyrészt a pénzügyi egyensúly helyreállítására törekedett, másrészt a gazdasági szerkezet diverzifikációját kezdte szorgalmazni. A diverzifikáció kifejezés itt elsősorban azt jelentette, hogy az állam a nem olajalapú ágazatokat — a feldolgozóipart, a halászat feldolgozását, a mezőgazdasági termelést, a pénzügyi szolgáltatásokat és a kikötői/kereskedelmi tevékenységeket — fejleszteni kívánja, hogy csökkentse az exportbevételek olajtól való függőségét. Ugyanakkor a diverzifikáció korlátait már ekkor jól mutatta, hogy a beruházások nagy része továbbra is az olaj- és gáziparhoz, illetve az ahhoz kapcsolódó infrastruktúrához kötődött. A feldolgozóipari és szolgáltató fejlesztések tőkeigényesek voltak, és munkaerőhiánnyal küzdöttek, mert az ománi fiatalok a biztos állami állásokat részesítették előnyben.

Az 1980-as években született meg az Ománi Állami Általános Tartalékalap (State General Reserve Fund, SGRF), amely a kormányzati olajbevételek egy részének külföldi befektetésére szolgált. Ennek pontos alapítási éve és korai tőkéje a forrásokban némileg eltérően szerepel, de a lépés a korszak jól dokumentált tendenciáját mutatja: az olajjáradékot nem pusztán folyó kiadásokra, hanem tartalékképzésre is fordítani próbálták. A tartalékalap létrehozása a kormányzati önértelmezés szerint a generációk közötti igazságosságot is szolgálta, ám a gyakorlatban az átláthatóság és az elszámoltathatóság korlátozott maradt. A tartalékok pontos nagyságát a kormány nem folyamatosan hozta nyilvánosságra, és az adatok ellenőrzése a külső elemzők számára nehéz volt. Ez a minta a rentier államok egyik jellegzetes vonása: az adófizetőktől független bevételek csökkentik az állampolgári ellenőrzés hagyományos érveit, mert az állam nem a lakosság adójából finanszírozza a közkiadásokat.

A diverzifikációs célok ellenére az 1980-as évek végén a gazdaság továbbra is erősen olajfüggő maradt. A kormányzati bevételek döntő hányada az olaj- és földgázexportból származott, az export szerkezete pedig alig változott. A magánszektor fejlődése korlátozott volt, és sok vállalkozás az állami megrendelésektől függött. A külföldi munkavállalók aránya a magánszektorban magas maradt, sőt a nagy építkezések és a szolgáltatások bővülése miatt nőtt is. Az ománi állampolgárok foglalkoztatása elsősorban a közszférában, azon belül is a közigazgatásban, a rendőrségnél, az oktatásban és az egészségügyben koncentrálódott. A magánszektor számos ágazata, különösen az építőipar, a háztartási alkalmazás, a kiskereskedelem és a vendéglátás, szinte teljesen külföldi munkaerőre épült. A kormány ezzel a szerkezettel egy időre elég elégedett volt, mert a gazdasági növekedést biztosította, miközben az ománi lakosság számára fenntartott állami állások a jóléti szerződés részét képezték.

A szociális mutatók az 1980-as években tovább javultak, bár a javulás üteme lassult. A csecsemőhalandóság csökkent, az írástudás nőtt, és a nők oktatásban való részvétele tovább emelkedett. Az adatok itt is bizonytalanok, mert az egészségügyi és oktatási statisztikákat eleinte nem gyűjtötték egységes módon. A nők munkavállalása az 1980-as években még alacsony volt, de az állami szektorban, különösen a tanári és egészségügyi pályákon megindult a női munkavállalók beáramlása. Ez a folyamat feszültségeket is keltett, mert a konzervatív társadalmi normák és az iskolázott nők karriervágya ütközött. A jóléti állam azonban éppen a nők oktatásának támogatásával járult hozzá a társadalmi attitűdök lassú átrendeződéséhez, amit a szultán modernizációs diskurzusa is segített.

20.2.3 Az 1990-es évek: Vision 2020, privatizáció és a rentier modell korlátai

Az 1990-es évek elején az öbölháború és az azt követő időszak ismét megmutatta, hogy az ománi gazdaság számára a külső sokkok gyorsan átgyűrűznek. Az 1990–1991-es konfliktus idején ugyan az olajárak átmenetileg emelkedtek, de a hosszabb távú tendencia bizonytalan maradt. A kormány ekkor már világosabban fogalmazta meg, hogy a jóléti állam fenntartásához a munkaerő szerkezetét is meg kell változtatni, mert az állami foglalkoztatás bővítése korlátokba ütközik. Ennek jegyében hirdették meg az 1995-ös keltezésű, 2020-ig szóló gazdasági jövőképet, a Vision 2020-t. A dokumentum céljai között szerepelt a GDP növelése, a magánszektor szerepének erősítése, az oktatás színvonalának emelése, a külföldi befektetések vonzása és a munkaerőpiac omanizációjának felgyorsítása. A Vision 2020 ugyanakkor nem demokratikus tervdokumentum volt: a szultán abszolút hatalma alatt a döntések jellemzően szűk tanácsadói körben születtek, és a nyilvánosság részvétele minimális maradt.

A privatizáció az 1990-es években szerény keretek között indult meg. Az áramszolgáltatás, a vízellátás, a távközlés és bizonyos kikötői szolgáltatások egyes részeit magánbefektetőknek nyitották meg, de a stratégiai ágazatok, különösen a kőolaj- és földgáztermelés, állami ellenőrzés alatt maradtak. A magánosítás célja kettős volt: a kormány a költségvetési terhek csökkentését és a hatékonyság növelését remélte, miközben a jóléti állam alapvető szolgáltatásait továbbra is fenntartotta volna. A gyakorlatban a privatizáció lassan haladt, mert a magánbefektetők számára a kicsi belső piac és a bürokratikus akadályok kevésbé voltak vonzók. Ráadásul a jóléti rendszer ártámogatásai nehezítették a piaci árazást, így a magáncégek belépése gyakran állami garanciák nélkül nem volt kifizetődő.

A rentier állam fogalma Ománra az 1990-es években különösen jól illeszkedik, ha nem mechanikusan, hanem elemző kategóriaként használjuk. A rentier jelleg azt jelenti, hogy az állam bevételei nem elsősorban a belső termelés és adóztatás, hanem a külső olajjáradék révén keletkeznek, ezért a kormányzat elosztó szerepe erősebb, mint a képviseleti intézmények ellenőrző képessége. A jóléti kiadások, az állami foglalkoztatás és a szubvenciók olyan elosztási hálót alkotnak, amely a politikai nyugalmat a gazdasági juttatásokhoz köti. Ománban ezt a modellt a szultán személyes, patriarchális hatalmi stílusa egészítette ki: a juttatások és a fejlesztési projektek sok esetben a „szultán ajándékaként” jelentek meg, nem pedig állampolgári jogosultságként. Ez a retorika a hivatalos médiában erősen jelen volt, és hozzájárult a rezsim legitimitásához, ám a gazdasági tervezést és az elszámoltathatóságot is gyengítette.

Az 1990-es évek végén a kormányzati kiadások és az olajbevételek közötti mérleg ismét feszesebbé vált. Az olajárak az évtized közepén alacsonyak maradtak, és bár a termelés némileg nőtt, az államháztartási hiány és az adósságállomány megnövekedett. A közszférában foglalkoztatott ománi állampolgárok száma tovább emelkedett, ami a jóléti rendszer egyik legdrágább eleme volt. A fiatalok körében a munkanélküliség növekedni kezdett, mert az állami szektor már nem tudta felszívni az oktatási rendszerből kilépő évente növekvő létszámot. Ez a feszültség a 2000-es években és különösen a 2011-es tiltakozások idején vált látványossá, de a gyökerei az 1990-es évek foglalkoztatási és oktatási politikájában keresendők. A kormány azzal az ellentmondással szembesült, hogy a jóléti állam fenntartása egyre több állami állást igényelt volna, miközben a diverzifikációhoz éppen a magánszektorban kellett volna felszívni a munkaerőt. Ez az ellentmondás az omanizációs politika központi kérdésévé vált.

20.2.4 Omanizáció: munkaerő-államosítás és munkapiaci feszültségek

Az omanizáció kifejezés az ománi kormány azon politikáját jelöli, amelynek célja a külföldi munkavállalók fokozatos helyettesítése ománi állampolgárokkal a munkaerőpiacon. A politika gyökerei már az 1980-as évek elején megjelentek, de intenzívebbé az 1988-as évek végétől és az

1990-es években vált, amikor a kormány ágazati kvótákat és időbeli célokat fogalmazott meg. Az intézkedések hátterében az a felismerés állt, hogy a magánszektorban dolgozó külföldiek aránya rendkívül magas, és az ománi fiatalok számára a munkaerőpiac kínálati oldala alig bővül. A kormányzat szerint az omanizáció nem csupán gazdasági, hanem nemzetépítési cél is volt: a fiatal ománi állampolgárok munkához juttatása a nemzeti kohéziót erősítette volna, és csökkentette volna a munkanélküliségből fakadó társadalmi elégedetlenséget. A munkaadók ugyanakkor gyakran vonakodtak az ománi munkavállalók foglalkoztatásától, mert a külföldi munkaerő gyakran képzettebb vagy alacsonyabb bérköltségű volt, és a kafala (szponzorációs) rendszer nagyobb ellenőrzést biztosított a munkavállaló felett.

A kvóták konkrét szintje ágazatonként eltért, és a források nem mindig egységesek. A köznyelvben gyakran hivatkoztak arra, hogy egyes ágazatokban a kormány 30–60 százalékos ománi foglalkoztatási arányt tűzött ki célul, de ezek a számok időről időre változtak, és a végrehajtás gyengesége miatt a tényleges arány sokszor elmaradt a céltól. A bankozásban és a pénzügyi szolgáltatásokban az omanizáció viszonylag korán érvényesült, mert az állami tulajdonú bankok és a jegybank nyomást tudott gyakorolni, más ágazatokban azonban, például az építőiparban vagy a háztartási alkalmazásban, a kvóták betartatása alig volt lehetséges. A kormány adminisztratív eszközökkel próbálta korlátozni a külföldi munkavállalók beáramlását, de a kiskapuk és a szponzorációhoz kötődő gazdasági érdekek miatt a rendszer számos ponton átjárható maradt. A munkavállalási engedélyek kiadását olykor a kormányzati célok szerint szigorították, máskor a cégek nyomására lazították; a szakpolitika így ciklikusan ingadozott.

A munkaerőpiac szerkezetében az 1990-es években egyértelműen kettősség érvényesült: az ománi állampolgárok döntően az állami szektorban helyezkedtek el, míg a magánszektorban a külföldiek domináltak. A külföldi munkavállalók többsége Dél- és Délkelet-Ázsiából érkezett, elsősorban Indiából, Pakisztánból, Bangladesből és Srí Lankából, de jelentős volt a más arab országokból, különösen Egyiptomból, Szíriából és Jemenből érkező munkaerő is. Az alacsonyabb képzettséget igénylő munkakörökben a dél-ázsiai munkások aránya magas volt, a szakértői és műszaki pozíciókban pedig európai, észak-amerikai és más arab országokból érkező munkavállalók is dolgoztak. A háztartási alkalmazotti szektor különösen a dél- és délkelet-ázsiai nőkre épült, akik a kafala rendszerben gyakran rendkívül kiszolgáltatott helyzetbe kerültek. A kafala intézménye a munkavállaló tartózkodását a szponzorhoz kötötte, ami visszaélésekhez, például a munkabér visszatartásához, az útlevél elvételéhez és a mozgásszabadság korlátozásához vezethetett. Az ománi törvények formálisan tartalmaztak munkavédelmi szabályokat, de a végrehajtás gyenge volt, és a kiszolgáltatott csoportok, különösen a háztartási alkalmazottak, kevés jogorvoslati lehetőséggel rendelkeztek. Az emberi jogi szervezetek és a nemzetközi munkajogi intézmények rendszeresen bírálták ezt a rendszert, de az ománi állam a kafalát hosszú ideig a gazdasági modell szerves részének tekintette.

Az omanizáció feszültségei nem csak a munkaadók és a kormány, hanem az ománi fiatalok és az állam között is felszínre kerültek. A fiatalok egy része a biztos állami állást részesítette előnyben, és vonakodott a magánszektorban alacsonyabb bérrel, kiszámíthatóbb munkaidő nélkül dolgozni. A kormány ezért ösztöndíjakkal, képzési programokkal és némi bértámogatással próbálta a magánszektort vonzóvá tenni, de az eredmények korlátozottak voltak. A nők foglalkoztatási rátája az 1990-es években alacsony maradt, különösen a magánszektorban, ahol a családok gyakran nem tartották megfelelőnek a munkakörnyezetet. Ugyanakkor az oktatásban és az egészségügyben a nők száma nőtt, és az 1990-es évek végére a női munkavállalók jelenléte a közszférában már érzékelhetővé vált. A foglalkoztatási adatok pontossága korlátozott, mert sok nő a mezőgazdaságban és a háztartáson belüli termelésben dolgozott, amit a statisztikák gyakran nem rögzítettek. Ez a láthatatlanság a gazdasági elemzések torzításához is vezetett.

A jóléti állam és az omanizáció összefonódása a 2000-es évek elejére új ellentmondást hozott felszínre: a kormányzati kiadások növelése és a külföldi munkaerő szűkítése egyszerre nem volt

lehetséges anélkül, hogy a magánszektor versenyképessége romlott volna. A magáncégek számára a kvóták betartása gyakran drágább munkaerőt és alacsonyabb termelékenységet jelentett, míg az állami szektorban a foglalkoztatás bővítése a büdzsé terheinek növekedését hozta. A diverzifikáció ezért nem egyszerűen az olajtól való gazdasági függés csökkentését, hanem a munkaerőpiac szerkezetének átalakítását is igényelte, ami a jóléti állam logikájának újragondolását kényszerítette ki. Az 1970–1990-es évek tapasztalata így két tanulsággal szolgált: az olajbevételekből finanszírozott jóléti állam látványos társadalmi fejlődést hozott, de egyszersmind olyan gazdasági és politikai függőségeket épített ki, amelyek a későbbi reformok mozgásterét erősen behatárolták. A következő alfejezetben a 2011-es tiltakozások és a reformok kapcsán ezek az ellentmondások éleződnek tovább.

20.2.5 Források és bizonytalanságok

Az itt bemutatott gazdasági folyamatok rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik: az ománi kormány költségvetési és statisztikai kiadványaira, a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank országjelentéseire, a BP és más iparági statisztikákra, valamint a korabeli sajtó- és szakirodalomra. Az 1970-es évek adatai különösen bizonytalanok, mert a modern állami statisztikai rendszer még kiépülőben volt, és a hivatalos közlések gyakran nem tettek közzé egységes módszertant. A gazdasági növekedésre, az olajkitermelésre és a bevételekre vonatkozó számok ezért inkább nagyságrendi becslésnek tekintendők, mint pontosan dokumentált adatoknak. A különböző intézmények módszertani eltérései miatt a GDP-arányos olajfüggőségre vonatkozó értékek is széles sávban mozognak. A kormányzati források által közölt omanizációs kvóták és eredmények szintén ellenőrzést igényelnek: a hivatalos közlések hajlamosak voltak a sikerek hangsúlyozására, míg a külső elemzők a végrehajtás hiányosságait emelték ki. A külföldi munkavállalók számáról szóló statisztikák is módszertani kérdéseket vetnek fel, mert a kafala rendszerben a munkavállalói engedélyek száma nem azonos a ténylegesen jelen lévő személyek számával, és a háztartási alkalmazottakat sokáig nem is regisztrálták megbízhatóan. A jóléti állam teljesítményének értékelésekor ugyancsak óvatosságra van szükség: az egészségügyi és oktatási mutatók javulása valós folyamat, de a számok mögött egyenlőtlenségek húzódnak, különösen a vidéki térségek és a városok között. A fejezetben említett 80–90 százalékos olajbevételi arány és a napi 300 ezer hordós kitermelési szint a szakirodalomban leggyakrabban idézett becsléseket tükrözi, de az eltérő források miatt nem kezelhetők egzakt mérésként. A Vision 2020 szövegének tartalma dokumentált, de annak hatásvizsgálata vitatott: a kormányzati retorika szerint a célkitűzések számottevő része megvalósult, a kritikus elemzők szerint a diverzifikáció és az omanizáció alapvetően elmaradt a várakozásoktól. Az 1990-es évek privatizációs és tartalékalap-kezelési gyakorlatának részletei pedig a nyilvánosság számára csak korlátozottan érhetők el.

20.2.6 Rövid összefoglaló

- Az 1970-es évek eleji olajbevétel-növekedés lehetővé tette a központi állam és a jóléti rendszer gyors kiépítését: az oktatás, az egészségügy, a lakhatás és az infrastruktúra fejlesztése vált a rezsim legitimitásának alapjává.
- Az 1973-as olajárrobbanás megerősítette a kormányzati jövedelmeket, de egyben kialakította a rentier állam szerkezetét; az állami bevételek túlnyomó többsége az olajexportból származott.
- Az 1980-as évek közepi olajáresés felfedte a jóléti állam sebezhetőségét, és a diverzifikáció, valamint a tartalékképzés irányába terelte a gazdaságpolitikát; az eredmények azonban korlátozottak maradtak.

- A jóléti rendszer szubvenciókon, állami foglalkoztatáson és szolgáltatásokon nyugodott, amelyek a politikai nyugalom fenntartását szolgálták, ám hosszú távon az államháztartási terhek és a munkaerőpiaci torzulások forrásává váltak.
- Az omanizáció az 1990-es években intenzívebbé vált: a kormány kvótákkal és képzési programokkal próbálta az ománi állampolgárokat a magánszektorba terelni, de a munkaadói ellenállás és a fiatalok preferenciái korlátozták a politikát.
- A magánszektor munkaerő-állománya döntően külföldiekből állt, és a kafala szponzorációs rendszer a munkavállalók kiszolgáltatottságát növelte; a nők és a vidéki lakosság munkapiaci helyzete a statisztikákban alulreprezentált maradt.
- Az 1990-es évek végére a gazdaság továbbra is erősen olajfüggő volt, a munkanélküliség növekedni kezdett, és a jóléti állam fenntartásának és a diverzifikációnak az ellentmondása egyre élesebbé vált.

20.2.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai funkciója volt az 1970-es évek jóléti kiadásainak, és hogyan kötötte az olajjáradék a lakosság lojalitását a Kábúsz-rezsimhez?
2. Miért tekinthető Omán az 1970–1990-es években rentier államnak, és milyen korlátai voltak a diverzifikációs politikának az 1980-as években?
3. Milyen feszültségekhez vezetett az omanizáció a munkaadók, az ománi fiatalok és a külföldi munkavállalók szempontjából?
4. Hogyan változott a nők munkaerőpiaci részvétele ebben az időszakban, és milyen statisztikai problémák nehezítik ennek megítélését?
5. Milyen ellentmondást hordozott a jóléti állam fenntartása és a magánszektor munkaerő-felszívó képességének megteremtése az 1990-es évek Ománjában?

20.3 A 2011-es tiltakozások és a reformok

A 2011-es tiltakozások és a reformok alfejezet tárgya az, hogyan vált Omán az arab tavasz regionális hullámának egyik legkevésbé erőszakos, mégis mély tanulságokkal szolgáló esetévé, milyen szociális reformokat vezetett be a szultáni állam, és hogyan zajlott le 2020-ban a régió egyik legbékésebb trónöröklése. Az elemzés feltételezi az Olaj, diverzifikáció és a jóléti állam alfejezetben bemutatott rentier gazdasági modell, az olajbevételekre épülő jóléti rendszer és a diverzifikációs kihívások ismeretét. A kérdés itt nem egyszerűen a tiltakozások krónikája, hanem az, hogy egy erősen centralizált, olajfinanszírozott monarchia miként kezelte a társadalmi elégedetlenséget anélkül, hogy a rezsim alapjai megrendültek volna – és milyen áron tette ezt.

Az Ománban 2011 elején kirobbant megmozdulások szorosan kapcsolódtak az Olaj, diverzifikáció és a jóléti állam alfejezetben tárgyalt strukturális feszültségekhez: a fiatal, gyorsan növekvő népesség elhelyezkedési nehézségeihez, a közszféra túltelítettségéhez, a magánszektor alacsony béreihez és a döntéshozatal zárt jellegéhez. A régióban Tunéziából és Egyiptomból kiinduló **arab tavasz** (al-rabí‘ al-’arabí) hullámai Ománt sem kerülték el, ám a tiltakozások célja itt nem a szultánság eltörlése, hanem a gazdasági és szociális sérelmek orvoslása, valamint a korlátozott politikai részvétel bővítése volt. A rezsim válasza – a gyors szociális intézkedések, a kormányzati átrendeződés és a tanácsadó testület jogkörének bővítése – egyfelől csillapította a feszültséget, másfelől megőrizte a szultán abszolút hatalmát. A 2020-as trónöröklés ezt a modellt erősítette meg: Kábúsz szultán halála után a kijelölt utód, Hajtham bin Tárik békésen vette át a hatalmat, és a szultánság intézményi folytonossága nem szakadt meg.

20.3.1 A tiltakozások kitörése és követelései

A 2011-es ománi tüntetések pontos kezdőpontja és résztvevői létszáma forrásonként eltérő, de a dokumentált események szerint január közepétől kisebb megmozdulások kezdődtek, majd február végén és március elején erősödtek fel. A legjelentősebb megmozdulások a főváros, Maszkat melletti **Muttrah** (Muttrah) piacnegyedében, az ipari központ **Szuár** (Sohar) városában és a déli **Szalála** (Salalah) környékén zajlottak. A tüntetők többsége fiatal, munkanélküli vagy alacsony bérből élő ománi állampolgár volt, de csatlakoztak hozzájuk nők, nyugdíjasok és kisebb számban képzett szakemberek is. A követelések elsősorban munkahelyteremtésre, a minimálbér emelésére, a korrupció elleni fellépésre, a megélhetési költségek csökkentésére és a **Madzslisz as-Súra** (Madzslisz as-Súra, azaz Tanácskozó Gyűlés) hatáskörének bővítésére irányultak.

A megmozdulások jellege eltért a szíriai, líbiai vagy bahreini eseményektől: a tüntetők nem követelték a szultán lemondását, a tiltakozások jellemzően békések voltak, és a biztonsági erők fellépése is mérsékeltebb maradt, mint más arab országokban. Ugyanakkor voltak halálos áldozatot követelő összecsapások is. A legtöbbet idézett eset Szuárban történt, ahol a biztonsági erők és a tüntetők közötti konfliktusban legalább egy-két ember meghalt – a pontos áldozati számról a hivatalos ománi álláspont és a független emberi jogi beszámolók eltérő adatokat közöltek, és a mai napig nincs konszenzusos, független forrásokon alapuló teljes lista. A rezsim ugyanakkor nem vezetett be általános hadiállapotot, és nem küldte a hadsereget tömegesen a tüntetők ellen; a válságkezelés a rendőrség, a kormányzati kommunikáció és a szociális intézkedések kombinációjára épült.

A tiltakozások hátterében több, az Olaj, diverzifikáció és a jóléti állam alfejezetben már bemutatott tényező állt. Az ománi gazdaság erősen függött az olajbevételektől, amelyek a 2008-as világgazdasági válság után visszaestek, miközben a közkiadások – különösen a bérekre és a szociális juttatásokra – tovább nőttek. A fiatal ománi állampolgárok körében a munkanélküliség a 20–24 éves korosztályban a hivatalos statisztikák szerint is elérte a 20–25 százalékot, de független becslések ennél magasabb, akár 30 százalék körüli rátát is valószínűsítettek. A közszféra, amely korábban a friss diplomások fő felvevője volt, telítődött; a magánszektorban az ománi állampolgárok gyakran a vendégmunkásokkal szemben magasabb bérelvárásaik és képzettségi eltéréseik miatt nem tudtak elhelyezkedni. Mindez feszültséget szült a **rentier állam** elosztási logikájában: az állam nem tudta többé fenntartani a korlátlan jóléti ígéreteket, miközben a politikai részvétel csatornái szűkek maradtak.

20.3.2 A rezsim válasza és a szociális reformok

Kábusz bin Szaíd asz-Szaíd (Qaboos bin Said al Said) szultán 2011 február végén és március elején sorozatos rendeletekkel válaszolt. A dokumentált, hivatalos közlemények és szultáni dekrétumok szerint intézkedett a közalkalmazotti bérek emeléséről, új munkahelyek teremtéséről, a munkanélküli segély bevezetéséről vagy kiterjesztéséről, valamint a diákhitelek egy részének elengedéséről. A pontos számok és a ténylegesen betöltött álláshelyek mértéke a mai napig bizonytalan: a kormány több tízezer új munkahely ígéretét tette, de a független elemzések szerint a tényleges foglalkoztatás ennél alacsonyabb volt, és a közszféra bővítése tovább növelte a költségvetési terheket.

A reformok második pillére a **Madzslisz as-Súra** jogkörének bővítése volt. A tanácsadó testület korábban csak ajánlásokat fogalmazhatott meg, 2011-től azonban törvényhozási és ellenőrzési funkciókat kapott: jogot arra, hogy bizonyos kérdésekben törvényjavaslatokat terjesszen elő, és számon kérje a minisztereket. A szultán vétójoga azonban megmaradt, és a testület továbbra sem ellenőrizte a biztonsági, a védelmi és a külpolitikai döntéseket. A reform tehát a részvétel szimbolikus és részleges intézményi bővítését jelentette, nem a szultán abszolút hatalmának

megosztását. A nemzetközi megfigyelők és az ománi ellenzéki hangok egyaránt rámutattak arra, hogy a Madzslisz tagjait továbbra is felülről választották ki, és a szultán nevezte ki a kormányt.

A szociális intézkedéseken túl a rezsim kormányátalakítást hajtott végre, több, korrupcióval vádolt minisztert leváltott, és új, fiatalabb tisztségviselőket nevezett ki. Emellett a **fogyasztóvédelmi hatóság** megerősítését is bejelentették, ami a piaci árak és a monopóliumok ellenőrzését célozta. A szultán nyilvános beszédeiben hangsúlyozta, hogy a fiatalok követeléseit megértette, és elrendelte a gazdasági diverzifikáció felgyorsítását, különösen a turizmus, a logisztika és a halászat területén. Mindez az Olaj, diverzifikáció és a jóléti állam alfejezetben tárgyalt, már korábban is létező diverzifikációs program, a **Vízió 2020/2040** keretébe illeszkedett, ám a 2011-es események politikai nyomást gyakoroltak a végrehajtás ütemének növelésére.

A tiltakozások elcsitulása 2011 tavaszától fokozatos volt. A rezsim nem hirdetett általános amnesztiát, de számos, a tüntetések kapcsán őrizetbe vett személyt rövid időn belül szabadon engedtek. A letartóztatottak teljes száma, a fogva tartás körülményei és az esetleges visszaélések mértéke azonban nem teljesen dokumentált. A nemzetközi emberi jogi szervezetek – köztük az Amnesty International és a Human Rights Watch – jelentéseikben bírálták a gyülekezési jog korlátozását, a letartóztatások gyakorlatát és a sajtószabadság szűkösségét, ugyanakkor elismerték, hogy Ománban nem került sor olyan tömeges, államilag irányított erőszakra, mint Szíriában vagy Líbiában. A 2011-es ománi válság így a „puha” autoriter válságkezelés eseteként vonult be a regionális összehasonlító irodalomba.

20.3.3 A 2020-as trónöröklés és az új szultán

Kábúsz szultán 2020. január 10-én hunyt el. Uralkodása közel fél évszázadot ölelt fel, és halála a régió egyik legnagyobb politikai bizonytalanságát vetette fel, mivel Kábúsznak nem volt gyermeke, és nyilvánosan nem jelölt ki utódot. A dokumentált tények szerint a szultán halála után a királyi család tanácsa zárt ülésen, a szultán által hátrahagyott, lepecsételt **trónöröklési levél** alapján döntött. A levél tartalmát nem hozták teljes egészében nyilvánosságra, de a családi tanács bejelentette, hogy Kábúsz unokatestvérét, **Hajtham bin Tárik Ál Szaíd** (Haitham bin Tariq Al Said) szultánt választották utódnak. Hajtham korábban kultuszminiszter, majd a külügyminisztérium államtitkára volt, és a szultáni udvar befolyásos tagjának számított.

A trónöröklés békésen zajlott, és a hadsereg, a törzsi vezetők, a vallási elöljárók, valamint a lakosság többsége elfogadta az új szultánt. Ez a regionális környezetben – főként a 2011 utáni arab világban, ahol a monarchiák közül több is destabilizálódott – kivételes folytonosságot mutatott. Az új szultán első nyilvános beszédében ígéretet tett a külpolitika folytonosságára, a gazdasági reformok folytatására és a társadalmi béke megőrzésére. A 2020-as trónöröklés tehát nem a politikai rendszer átalakulását, hanem a szultánság intézményének megerősödését hozta.

A trónöröklés után Hajtham szultán kormánya szembesült a 2020-ban kitört **COVID-19 világjárvány** gazdasági következményeivel és az olajárak újabb visszaesésével. A költségvetési hiány növekedett, a közkiadások lefaragására kényszerült, és a 2011-ben ígért szociális programok egy részének finanszírozása is akadozott. 2021 elején – főként gazdasági okokból – kisebb megmozdulások történtek, de ezek mérete és hatása elmaradt a 2011-estől. A 2021-es események résztvevői számáról nincs független, megbízható adat, és a nemzetközi sajtó eltérően értékelte a megmozdulások súlyát. A kormány válasza ezúttal is a gazdasági intézkedésekre és a kommunikációra összpontosított, és nem vezetett széles körű elnyomáshoz.

A 2020-as trónöröklés utáni időszakban a szultánság meghirdette a **Omán 2040 jövőkép** (Vision 2040) programot, amely a gazdaság olajfüggőségének mérséklését, a magánszektor megerősítését, az oktatás és a képzés fejlesztését, valamint a közigazgatás korszerűsítését célozta. A program célkitűzései részben a 2011-es tiltakozások által felszínre hozott strukturális problémákra adott

hosszú távú válaszként értelmezhetők. A megvalósítás üteme azonban lassú, és a 2025–2026-os fejleményekről a jelen szöveg lezárásakor csak előzetes, nem ellenőrzött értesülések állnak rendelkezésre. A fiatalok munkanélkülisége, a közszféra túlsúlya és a politikai részvétel korlátozottsága továbbra is feszültségforrás.

20.3.4 Források és bizonytalanságok

Az ománi 2011-es tiltakozások rekonstrukciója során a legfontosabb elsődleges források a szultáni rendeletek (királyi dekrétumok), a kormányzati közlemények, az ománi állami sajtó (például a *Times of Oman* és az *Oman Observer*) beszámolói, valamint a tüntetések résztvevői által készített fényképek, videók és közösségi médiás bejegyzések. Ezek azonban önmagukban nem elegendők a pontos eseménytörténethez, mert az állami média a rezsim narratíváját közvetítette, a közösségi médiás tartalmak pedig nem mindig ellenőrizhetők. A független emberi jogi szervezetek jelentései (Amnesty International, Human Rights Watch) fontosak, de hozzáférésük a helyszínekhez korlátozott volt, és adataik gyakran becsléseken vagy szemtanúi beszámolókon alapulnak.

A résztvevői létszámokkal kapcsolatban nincs egységes, ellenőrzött adat. A tüntetések egyes helyszíneken néhány száz, máshol néhány ezer embert vonzottak; a teljes részvételre vonatkozó becslések a néhány ezer és tízezer közötti sávban szórnak. A halálos áldozatok száma – különösen a szuári eseményekben – szintén vitatott: a hatósági álláspont szerint egy-két áldozat volt, míg egyes ellenzéki források ennél többet említenek. A letartóztatottak és elítéltek számáról nem áll rendelkezésre teljes, független nyilvántartás. Mindez azt jelzi, hogy az ománi 2011-es válság méretét és az állami válasz erőszakosságát illetően a források hiányosak, és a tudományos konszenzus még nem alakult ki minden részletben.

A 2020-as trónöröklés ténye jól dokumentált: Kábúsz halálának időpontja, a családi tanács döntése és Hajtham bin Tárik hatalomra lépése hivatalos közleményekben, nemzetközi sajtóbeszámolókban és a szultáni udvar által kiadott nyilatkozatokban egyaránt szerepel. Ugyanakkor a trónöröklési levél teljes szövege nem nyilvános, és a döntés belső dinamikájáról – a családon belüli esetleges vitákról – nincs független forrás. A 2021-es kisebb megmozdulások mérete és hatása ugyancsak bizonytalan: a nemzetközi hírügynökségek beszámolói eltérnek, és a kormányzati kommunikáció minimalizálta az eseményeket.

A reformok értékelése módszertani problémát is felvet: a 2011-ben bejelentett intézkedések hosszú távú hatását (a munkanélküliség alakulását, a bérek vásárlóerejét, a politikai elégedettséget) nehéz elkülöníteni más tényezőktől, például az olajár-ingadozásoktól vagy a COVID-19 hatásától. A tudományos irodalom ezért óvatos: egyes szerzők a 2011-es reformokat a stabilitás megőrzését célzó, korlátozott liberalizációnak tekintik; mások hangsúlyozzák, hogy a rezsim a gazdasági engedményekkel valóban elkerülte a politikai radikalizálódást. Nincs egyetértés abban, hogy a reformok mennyire tekinthetők tartósnak vagy viszonylag olcsónak.

20.3.5 Rövid összefoglaló

- Az ománi arab tavasz 2011-ben elsősorban gazdasági és szociális követelésekkel indult, nem a szultánság eltörlését célozta.
- A tiltakozások helyszínei Maszkat (Muttrah), Szuár és Szalála voltak; a résztvevők főként fiatal, munkanélküli ománi állampolgárok voltak.
- A rezsim válasza gyors szociális intézkedésekből (béremelés, álláshelyek ígérete, munkanélküli segély), kormányátalakításból és a Madzslisz as-Súra jogkörének részleges bővítéséből állt.
- A 2011-es reformok nem szüntették meg a szultán abszolút hatalmát, de stabilizálták a rendszert, és elkerülték a széles körű erőszakot.

- A 2020-as trónöröklés békésen zajlott: Kábúsz halála után a királyi család Hajtham bin Tárikot választotta szultánná.
- Az új szultán a külpolitikai folytonosság és a gazdasági reformok ígéretével lépett fel, de a COVID-19 és az olajárak visszaesése nehezítette a szociális programok fenntartását.
- A 2011-es tiltakozások résztvevői számáról, áldozatairól és a letartóztatások mértékéről nincs független, teljes körű adat.
- A 2025–2026-os ómáni fejleményekről a lezárás időpontjában csak ellenőrizetlen, előzetes információk állnak rendelkezésre.

20.3.6 Önellenőrző kérdések

1. Milyen strukturális okokkal magyarázható, hogy az arab tavasz Ománban gazdasági és szociális követelésekkel, nem pedig a rezsim megdöntésére irányuló jelszavakkal bontakozott ki?
2. Hasonlítsa össze a 2011-es ómáni tiltakozásokra adott állami választ a szíriai vagy a bahreini válságkezeléssel: milyen tényezők magyarázhatják az eltérő erőszakszintet és kimenetelt?
3. Milyen korlátai voltak a Madzslisz as-Súra 2011-es jogkörbővítésének, és miért nem jelentett valódi hatalommegosztást?
4. Milyen forráskritikai kihívások merülnek fel a 2011-es ómáni események méretének és a reformok hatásának értékelésekor?
5. Hogyan befolyásolta a 2020-as trónöröklés az ómáni politikai rendszer folytonosságát, és milyen új kihívásokkal szembesült Hajtham szultán uralkodásának első éveiben?

20.4 Omán 2020–2026

A 2020-as évek Ománját gyakran a **Kábúsz utáni korszak** (post-Qaboos era) kezdeteként emlegetik, ám a váltás nem hozott éles fordulatot a szultánátus szerkezetében. Az új uralkodó, **Haitham bin Tárik** (Haytham bin Tariq Āl Saʿīd) hatalomátvétele 2020. január 11-én, Kábúsz halála után, a dinasztián belüli alkotmányos utódlási mechanizmus szerint történt. Ez az esemény egyszerre zárta le az ómáni államépítés 1970 és 2020 közötti, Kábúsz nevéhez kötött szakaszát, és nyitotta meg az **Vision 2040** (arabul: Rúja 2040) reformprogram végrehajtásának időszakát. A kérdés, amely a 2026-ig terjedő éveket meghatározza: mennyire képes az ómáni politikai rendszer megőrizni a Kábúsz alatt kialakult külpolitikai mozgásteret és belső stabilitást akkor, amikor az állami bevételek olaj- és gázfüggősége csökkenni kényszerül, a növekvő fiatal munkaerő számára pedig nem áll rendelkezésre elég állami munkahely? Ez az alfejezet a trónváltás, a gazdasági reformok, a külpolitikai semlegesség és a belpolitikai korlátok kérdését tárgyalja a fent jelzett forráskritikai keretben.

20.4.1 A trónváltás és az utódlási kérdés

Omán a Kábúsz-korszakban formailag abszolút monarchia volt, ahol a szultán egyesítette a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom csúcsait, noha a **Tanácskozó Gyűlés** (Madszlisz as-Súrá) és a **Vének Gyűlése** (Madszlisz ad-Davla) konzultatív szerepet töltött be. Az utódlás a modern Ománban korábban rendezetlen maradt: Kábúsznak nem volt kijelölt örököse, és a hivatalos indoklás szerint a családi tanács döntését várta. 1996-ban a **Fehér Könyv** néven ismert alkotmányos dokumentum rögzítette, hogy a királyi család férfitagjai közül kell utódot választani; a döntést a családi tanácsnak kellett meghoznia, és ha nem jutott egyezségre, a szultán által lezárt borítékban elhelyezett nevet kellett felbontani. Ez a kettős eljárás 2020 januárjában működött: Kábúsz halálának bejelentése után rövid időn belül Haitham bin Tárikot, a kultúráért

és örökségvédelemért felelős minisztert és a szultán unokatestvérét választották meg. A tényt a **ománi állami hírügynökség** aznap közölte; a trónátadás katonai és polgári elit támogatásával, nyilvános kihívás nélkül zárult.

A legitimitás tekintetében a 2020-as trónváltás kétféle értelmezést kapott. A hivatalos ománi narratíva szerint az eljárás a dinasztikus folytonosságot és a stabilitást bizonyította, összhangban a szultánátus hagyományaival. A nyugati és arab politikai elemzők egy része arra hívta fel a figyelmet, hogy a döntés ténylegesen a család szűk körében született meg, és a választást nem előzte meg nyilvános vita; ezt a kritikusok a politikai részvétel korlátjaként értelmezték. A dokumentált tényekhez tartozik, hogy Haitham bin Tárik ugyanazon a napon letette a hivatali esküt, és 2020. január 23-án, Kábúsz negyvennapos gyászának lezárulta után, televíziós beszédben erősítette meg a külpolitikai semlegesség és a belső reformok irányvonalát. Ezt a beszédet a nemzetközi sajtó azonnal a folytonosság jeleként értelmezte, ám a hosszú távú hatásokat a 2026-os helyzetből visszatekintve is csak kellő óvatossággal lehet értékelni.

A korszak első belpolitikai döntései közé tartozott a kormányzati szerkezet finom átrendezése. Haitham elrendelte a szultáni udvarhoz tartozó egyes hivatalok összevonását és a költségvetési kiadások csökkentését, amely lépést a nemzetközi hitelminősítők és a Nemzetközi Valutaalap a szükséges fiskális kiigazítás kezdeteként üdvözölt. Ugyanakkor a tömeges elbocsátások nem következtek be; az ománi állam továbbra is a legnagyobb foglalkoztató maradt. Az uralkodó 2021 januárjában kinevezte fiát, **Dzsalál bin Haithamot** (Dhiyazen bin Haytham) koronahercegnek, ezzel első alkalommal tette írott formában örökölhetővé a trónt az 1996-os alkotmányos szerkezetben. A koronahercegi tisztség bevezetését a hivatalos narratíva a „stabilitás intézményesítésének” nevezte, míg a kritikai elemzések szerint ez a monarchikus centrum további koncentrációját jelezte, ami csökkentette a család többi ágának hagyományos befolyását.

20.4.2 A Vision 2040 és a gazdasági reformok

A **Vision 2040** stratégiai tervét a Kábúsz-korszak utolsó éveiben készítették elő, és a szultán halála előtt, 2019 végén hagyták jóvá, majd 2020-ban Haitham alatt vált hivatalos hivatkozási ponttá. A dokumentum célja, hogy Omán gazdaságát 2040-re kevésbé olajfüggővé tegye, növelje a magánszektor szerepét, javítsa az oktatás minőségét, bővítse a fenntartható energiaforrások arányát, és munkahelyeket teremtsen az évente munkába lépő fiatal ománi állampolgárok százezreinek. A dokumentum nem törvény, hanem kormányzati stratégiai keret; a végrehajtásért 2020-tól ötéves cselekvési tervek felelnek, amelyeket az ománi Pénzügyminisztérium, a Gazdasági Minisztérium és a kormányközi bizottságok hangolnak össze.

A gazdasági kihívások közül a legjelentősebb a **fiskális reziliencia** hiánya. Omán az öbölbeli monarchiák közül a kisebb, mérsékelt olajtartalékkal rendelkező országok közé tartozik; termelése a 2020-as évek elején napi 0,9–1,0 millió hordó körül mozgott, a nemzetközi energiapiaci adatok szerint. Az olaj- és gázbevételek a költségvetés 70–80%-át tették ki, ami szokatlanul magas arány még a rentier államok között is. A 2020-as olajárzuhanás és a Covid–19 világjárvány egyszerre csökkentette a bevételeket és növelte az egészségügyi, logisztikai kiadásokat. A **költségvetési hiány** a 2020-as évre a GDP 15–20%-ára emelkedett a Nemzetközi Valutaalap becslése szerint, majd a következő években 2–6% közé süllyedt, az olajár és a kiigazítások függvényében. Ezek a számok becslések, amelyeket az ománi kormány auditált pénzügyi kimutatásai és a nemzetközi pénzügyi intézmények jelentései kereszteznek; az év végi tényadatok gyakran eltérnek az évközi előrejelzésektől.

A fiskális nyomás kezelésére 2020-ban bevezették a hozzáadottérték-adót, bár az öbölbeli szomszédoknál később és alacsonyabb kulccsal, korlátozott termékkörrel. A lépést a kormány a bevételek diverzifikálásának eszközeként mutatta be, a kritikusok pedig a fogyasztási adók növekedésére és a kisvállalkozók terhelésére hívták fel a figyelmet. A társadalmi feszültséget az adó bevezetése

nem váltott ki nagyobb tüntetéshullámot, ami részben a politikai részvétel korlátozottságával, részben a kormányzati kompenzációval és a kommunikációs stratégiával magyarázható.

A **diverzifikáció** terén a legnagyobb nemzetközi figyelmet a zöldhidrogén-projektek kerültek. Omán 2023–2024-ben több nagy területű, állami földre kiírt pályázatot hirdetett meg, amelyeken európai, japán, dél-koreai és közel-keleti konzorciumok indultak. A kezdeti szerződések szándéknyilatkozatok, nem garantált beruházások; a 2026-os állapot szerint több megvalósíthatósági tanulmány lezárult, de a teljes termelési kapacitás kiépítése még a 2030-as évek elejére is csak részben valósulhat meg. A turizmus bővítése – különösen Szalála és a keleti, tengerparti régiók – szintén a Vision 2040 pillére, ám a 2020-as évek első felében a szektor a világjárvány és a regionális biztonsági bizonytalanság miatt nem ért el áttörést.

Az **ománosítási politika** (a külföldi vendégmunkások, többnyire dél-ázsiai, bengáli, pakisztáni és indiai állampolgárok fokozatos leváltása ománi munkavállalókkal) a 2020-as években is folytatódott. A kormány kvótákat és foglalkoztatási ösztönzőket alkalmazott bizonyos ágazatokban, például a kiskereskedelemben és a közigazgatásban. A munkanélküliségi ráta a hivatalos ománi statisztika szerint 2023–2025 között 2–4% körül mozgott, de a fiatalok és a nők körében ennél többszörösen magasabb volt; a nemzetközi munkaügyi szervezetek szerint a „nem munkától elutasított” és az alulfoglalkoztatott ománi állampolgárok aránya jelentős. A hivatalos adat és a valóságos munkaerőpiaci helyzet közötti feszültséget a kormányzat azzal magyarázza, hogy a statisztika a regisztrált álláskeresőket méri, nem a teljes munkaképes korosztályt. A kritikai elemzések szerint a magánszektor alacsony bérszínvonala és az állami szektor magasabb juttatásai miatt az ománi állampolgárok egy része nem fogadja el a magánszektorbeli állásokat, ami strukturális munkanélküliséget és a vendégmunkások további foglalkoztatását eredményezi.

A gazdasági reformokat nem szabad kizárólag a makroadatok felől olvasni. A 2020-as évek társadalmi jelei közé tartozott a **megélhetési költségek emelkedése**, a lakhatási támogatások átalakítása, az üzemanyagtámogatások korábbi csökkentése, valamint a kisvállalkozások finanszírozási nehézségei. A kormány 2021-ben bejelentett szociális csomagjai, ideértve a nyugdíjak és a közszféra béreinek részleges kompenzációját, arra utalnak, hogy a fiskális megszorításokat politikai szempontból is érzékenyen kellett adagolni. Az emberi jogi és fejlődési jelentések szerint az ománi szegénységi ráta hivatalosan alacsony, de a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése és a fiatalok késleltetett házasodása, lakhatási nehézségei olyan hosszú távú feszültségforrások, amelyeket a makrogazdasági mutatók nem mindig tükröznek.

20.4.3 Külpolitikai semlegesség és közvetítői szerep

Omán a 2020-as években is azt a külpolitikai mintázatot követte, amelyet a Kábúsz-korszakban kialakított: nem csatlakozott a regionális katonai beavatkozásokhoz, nem vett részt a szaúdi vezetésű jemeni koalíció harci műveleteiben, és nem szakította meg kapcsolatait sem Iránnal, sem az Egyesült Államokkal. Ez az irányvonal a hivatalos ománi szóhasználatban a **„párbeszéd és a semlegesség”** (al-ḥiwār wa-l-ḥiyād) elve. A könyv szempontjából fontos, hogy ezt a semlegességet ne passzivitásként, hanem aktív közvetítői diplomáciaként értelmezzük.

A 2020-as évek ománi közvetítői tevékenységének dokumentált elemei közé tartozik a **jemeni béketárgyalások** csendes támogatása. Omán nem volt hivatalos tárgyalásvezető, de a húti mozgalom és a nemzetközi szereplők közötti informális csatornákat nyitva tartotta, és a szultánátus területén több konzultációs találkozót rendeztek. Ezt a szerepet az ománi kormány hivatalosan humanitárius és béketeremtő célként mutatta be; a kritikusai szerint a szultánátus így olyan fegyveres csoporttal tartott fenn csatornát, amelyet a nemzetközi koalíció és az ENSZ egyes tagállamai terrorszervezetként vagy politikai frakcióként, eltérő minősítéssel kezelnek. Az ENSZ Biztonsági Tanács vonatkozó határozatai és a nemzetközi humanitárius jelentések alapján a

jemeni háború humanitárius következményeit Omán a tárgyalásos megoldás szükségessége mellett hangsúlyozta, ami eltért a szaúdi és emírségi narratívától.

A **iráni nukleáris tárgyalásokkal** kapcsolatban Omán a 2010-es évek közepén már bizalmas közvetítői szerepet játszott a 2015-ös közös átfogó cselekvési terv (JCPOA) előkészítésében. Ez a szerep a 2020-as évek elején, az Egyesült Államok 2018-as kilépése után, megmaradt, de kevésbé látható módon. A 2021–2025 közötti osztrák és katari tárgyalási fordulók idején ománi diplomaták rendszeresen konzultáltak mind az iráni, mind a nyugati felekkel, és a nemzetközi sajtó számos, nem hivatalosan megerősített találkozóról számolt be Maszkatban. A tényleges ománi részvétel mértékét nehéz pontosan rekonstruálni, mert a tárgyalások nagy része bizalmas; a nyilvános nyilatkozatok inkább a párbeszéd fontosságát hangsúlyozták, mint a konkrét diplomáciai lépéseket.

A **2020-as Ábrahám-megállapodások** (Abraham Accords) hullámára Omán nem válaszolt a kapcsolatok normalizálásával Izraellel. A szultánátus hivatalos álláspontja szerint a palesztin kérdés rendezését és a kétállami megoldást a normalizálás elé kell helyezni. Ez az álláspont egybeesett az ománi külpolitika hagyományos, az 1990-es években már formálisan képviseleti irodát nyitó óvatos magatartásával, de a 2020-as években a szaúdi–emírségi–bahreini normalizálástól való tartózkodás nemcsak a palesztin kérdés miatt, hanem a szultánátus regionális önállóságának jelzéseként is értelmezhető. Azt, hogy ez a távolságtartás mennyire volt elvi vagy taktikai döntés, a 2026-os nyilvános források alapján nem lehet egyértelműen eldönteni. A Közös Átfogó Cselekvési Terv körüli bizonytalanság, a jemeni háború megmerevedése és az Öböl menti monarchiák dinamikája mind azt mutatják, hogy Omán semlegessége egyaránt fakadt meggyőződésből és kiszolgáltatottságból.

A **biztonságpolitikai dimenzió** az Egyesült Államokkal való viszonyt is alakította. Omán a 2020-as években is megengedte az amerikai haditengerészet és légi erők korlátozott jelenlétét a szultánátus területén, bár a bázisok méretéről és funkciójáról nem hozott nyilvánosságra részletes adatokat. A Washingtonnal való együttműködés elsősorban logisztikai, hírszerzési és tengeri biztonsági területekre terjedt ki, miközben a szultánátus nem csatlakozott az Egyesült Államok által kezdeményezett regionális légvédelmi koalícióhoz. Ez a kettős magatartás a nemzetközi kapcsolatok elemzői számára a klasszikus ománi egyensúlyozás modern megnyilvánulása: katonailag kiszolgáltatott kis állam, amely a nagyhatalmak közötti mozgástér megőrzésével próbálja elkerülni az egyoldalú besorolódást.

20.4.4 Belpolitikai korlátok és társadalmi feszültségek a 2020-as években

A 2020-as évek ománi belpolitikáját a fentiek fényében nem jellemezte tömeges politikai mobilizáció; a 2011-es tiltakozások és a 2018–2020 közötti szórványos munkaügyi elégedetlenség nem ismétlődött meg országos méretű, a rezsimet kihívó mozgalomként. Ugyanakkor a **szólásszabadság és a politikai részvétel** továbbra is a leginkább vitatott kérdések közé tartozik. A hivatalos ománi keretek szerint a Tanácskozó Gyűlés tagjait közvetlen választáson választják, ám a testület törvényhozási jogköre korlátozott, és a kormány nem tartozik neki felelősséggel. A választási részvétel a 2020-as években is alacsony maradt: a 2023-as parlamenti választáson a hivatalos adatok szerint a regisztrált választók kevesebb mint fele szavazott, ami a korábbi ciklusokéhoz hasonló, tartós közönyre utal. A rendszer kritikusai szerint a részvétel alacsony szintje a politikai verseny hiányának és a gyenge intézményi hatalomnak a jele; a kormánypárti értelmezés szerint a törzsi és lokális lojalitások természetes módon csökkentik a pártalapú mobilizáció igényét.

A **sajtó- és internetszabadság** tekintetében a Freedom House és a Riporterek Határok Nélkül nemzetközi szervezetek a 2020-as években is a „nem szabad” vagy „részben szabad” kategóriába sorolták Ománt. A letartóztatások, az online kritikusok kihallgatása és a közösségi médiás elemzések nyomán indult büntetőeljárások dokumentáltak, ám a pontos esetszámok és a vádak

érvényesülése gyakran nem nyilvános. Az ománi kormányzat a nemzetbiztonsági és a társadalmi harmónia védelmére hivatkozik. Ezt a feszültséget a tankönyv nem „nyugati értékítéletként", hanem a nemzetközi emberi jogi instrumentumok és a helyi jogszabályok közötti feszültségként mutatja be; a konkrét ügyeknek a 2026-os nyilvános forrásokban elérhető részleteit az ománi emberi jogi bizottság és a nemzetközi NGO-k jelentései alapján lehet rekonstruálni, ám ezek módszertana és pártatlansága is vita tárgya.

A **nők jogi helyzete** a 2020-as években lassú, de dokumentált fejlődést mutatott. A Vision 2040 program a nők gazdasági részvételének növelését célul tűzte ki, és a nők oktatási aránya a felsőoktatásban meghaladta a férfiakét. Ugyanakkor a családjogi rendszerben a férfi gyámság elemei, a házassági és öröklési szabályok, valamint a munkaerőpiaci szerepek továbbra is egyenlőtlenségeket rögzítenek. A 2021–2025 közötti törvénymódosítások közé tartozott a nők bizonyos önkormányzati tisztségekhez való hozzáférésének könnyítése, de a parlamenti és kormányzati pozíciókban a nők aránya továbbra is alacsony maradt. A nőjogi aktivizmus nyílt tere szűk; a civil szervezetek bejegyzése nehézkes, ezért a témáról szóló nyilvános vita gyakran a közösségi média felületeire és a diaszpóra csatornáira szorul.

A **vendégmunkások** helyzete a 2020-as években összetett maradt. A **kafála** (szponzorációs) rendszer formális reformjáról a kormány 2021–2023 között több lépést is bejelentett, de a nemzetközi munkaügyi szervezetek és a migráns jogvédő csoportok szerint a munkáltatóval szembeni strukturális függés fennmaradt. Az ománosítási politika tovább erősítette egyes külföldi munkavállalói csoportok kiszolgáltatottságát: amikor a kormány bizonyos ágazatokban korlátozta a külföldiek foglalkoztatását, több ezer vendégmunkás veszítette el állását, és távozott az országból. A leépítések a 2020-as Covid-válság idején felgyorsultak, és a hatóságok a járványügyi intézkedéseket is felhasználták a migrációs kontroll szigorítására. Az emberi jogi szervezetek a kényszerű távozások és a fizetetlen bérek eseteit dokumentálták, ám ezek hitelességét az ománi hatóságok cáfolták vagy egyedi esetekként kezelték.

A **környezeti és éghajlati nyomás** az Ománt érintő hosszú távú kihívások közül a legmeghatározóbb a 2020-as években is. A tengeri hőhullámok, a korallfehéredés és a part menti erózió a halászati közösségek megélhetését fenyegeti; a szárazföldi vízhiány a mezőgazdasági termelést és a városi vízellátást nehezíti. A **Masirah-sziget** és a déli monszunvidék ökoszisztémái a nemzetközi klímakutatási jelentések szerint sérülékenyek. A Vision 2040 környezeti pillére, a zöldhidrogén-projektek és az energiatermelés diverzifikációja részben erre a sérülékenységre adott kormányzati válasz, de a tervezett ipari fejlesztések új víz- és földigényekkel járnak, amelyek konfliktusba kerülhetnek a helyi közösségek hagyományos erőforrás-használatával.

20.4.5 Források és bizonytalanságok

A 2020–2026 közötti Ománról szóló képünk összetettségét a forrásadottságok határozzák meg. A hivatalos ománi közlemények – a szultáni rendeletek, a Pénzügyminisztérium éves jelentései, a statisztikai hivatal adatsorai, a külügyminisztérium nyilatkozatai – elsődleges forrásként használhatók a döntések és a hivatalos álláspontok rekonstruálásához. Ugyanakkor ezek a források nem függetlenek a kormányzattól, és nem mindig teszik közzé a módszertani háttérinformációkat. A Nemzetközi Valutaalap, a Világbank, az ENSZ Fejlesztési Programja és a nemzetközi hitelminősítők rendszeres jelentései makrogazdasági becsléseket adnak, de ezek is függnek az ománi kormányzati adatszolgáltatástól. A 2020-as évek gazdasági mutatóinál ezért a könyv a „becslés" és a „dokumentált tény" kategóriákat élesen elkülöníti: a szultáni rendelet dátuma dokumentált tény, a jövőbeli zöldhidrogén-termelés volumene pedig projektált becslés.

A belpolitikai folyamatok elemzésekor a legnagyobb bizonytalanság a **civil társadalom és az ellenzéki hangok** hivatalos leképezésében van. A nyilvános ománi médiatér nem közli a kritikai álláspontokat olyan formában, mint egy plurális médiapiac; az elemzők ezért a diaszpóra

sajtótermékeire, az Ománban működő emberi jogi szervezetek nemzetközi jelentéseire és a helyi aktivisták közösségi médiafelületeire támaszkodnak. Ezek a források maguk is elfogultak lehetnek, és az események eltérő elbeszélései nem mindig ellenőrizhetők függetlenül. A 2020–2026 közötti időszakról szóló történeti ismereteket tehát élő, alakuló és vitatott forrásbázisra kell alapozni; a hosszú távú trendek megítéléséhez a későbbi levéltári hozzáférés és a módszeresen gyűjtött interjúanyagok hiányoznak.

A külpolitikai semlegesség szerepére vonatkozóan a nemzetközi sajtóforrások és a diplomáciai elemzők munkái az elsődlegesek, de a konkrét tárgyalási részletek jellemzően bizalmasak. A maszkati közvetítő szerepéről szóló állítások tehát gyakran a „nem hivatalos forrás szerint" kategóriába esnek, és nem kezelhetők dokumentált tényként. A tankönyv ezért a jelenkori eseményeknél mindig jelzi, mely állítás alapul hivatalos ománi nyilatkozaton, mely nemzetközi intézményi jelentésen, és mely származik sajtóértesülésből vagy elemzői következtetésből. Az alfejezet nem törekszik a 2025–2026-os viták lezárására, mert azokhoz hiányoznak a történetírói távlat feltételei.

20.4.6 Rövid összefoglaló

- **Trónváltás:** Haitham bin Tárik 2020 januárjában vette át a hatalmat Kábusz utódjaként, a módosított alkotmányos eljárás szerint; az új uralkodó fia, Dzsalál bin Haitham 2021-ben koronaherceg lett, ami az utódlás intézményesített, dinasztikus keretét jelöli ki.
- **Vision 2040:** A stratégiai reformprogram a gazdaság olajfüggőségének csökkentését, a magánszektor megerősítését, a zöldenergia bővítését és a munkahelyteremtést célozza; a dokumentum nem jogszabály, hanem kormányzati stratégiai keret.
- **Gazdasági kihívások:** A 2020-as Covid-válság és olajárzuhanás idején a költségvetési hiány jelentősen megugrott; a 2020-as évek közepére a hiány becslése a GDP több százalékára mérséklődött, de a diverzifikáció megvalósulása lassú, a foglalkoztatási szerkezet továbbra is államközpontú.
- **Külpolitikai semlegesség:** Omán nem csatlakozott a jemeni katonai koalícióhoz, nem normalizálta Izraellel a kapcsolatokat, és csendes közvetítő csatornákat tartott fenn Irán, a húti mozgalom és a nyugati hatalmak között; ez az irányvonal a Kábusz-korszak öröksége, de nem mentes a kritikáktól.
- **Belpolitikai korlátok:** A Tanácskozó Gyűlés választása 2023-ban alacsony részvételt hozott; a szólásszabadság és a civil társadalom tere szűk; a nők és a vendégmunkások helyzetében lassú, ellentmondásos változások történtek.
- **Forráshelyzet:** A jelenkori Ománról szóló ismeretek nagyrészt hivatalos kormányzati adatokon és nemzetközi intézményi becsléseken alapulnak; a független belső hangok dokumentálása hiányos, a külpolitikai közvetítés részletei pedig jórészt nem nyilvánosak.

20.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözik a 2020-as ománi trónváltás a Kábusz 1970-es hatalomra kerülésétől, és miért tekinthető az utódlási eljárás egyszerre folytonosnak és új elemnek a dinasztikus hagyományban?
2. Mi a Vision 2040 három legfontosabb gazdasági célja, és miért jelentenek ezek a célok egyszerre technokrata reformprogramot és politikai legitimitási kihívást?
3. Hogyan igazolható az az állítás, hogy Omán külpolitikai semlegessége aktív közvetítői szerep, nem pedig passzív elszigeteltség? Hozzon legalább két példát a 2020-as évekből, és jelezze, melyik dokumentált tény, melyik médiaértesülés.
4. Milyen feszültségeket okoz az ománosítási politika a vendégmunkásokkal és a magánszektorral szemben? Miért nem egyértelmű a munkanélküliségi statisztikák értelmezése?

5. Az Omán 2020–2026 alfejezet szerint mi a legnagyobb forráskritikai bizonytalanság a 2020–2026 közötti ománi események történeti értékelésében? Indokolja, miért kell megkülönböztetni a kormányzati jelentést és a becslést a dokumentált ténytől.

21 Irán az ókortól a Kádzsár korig

21.1 Elám, médek és az Achaemenidák

21.1.1 Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez?

A mai Irán területén született meg az ókori világ egyik legmaradandóbb birodalmi modellje, amelynek közigazgatási újításai, vallási politikája és uralkodói reprezentációja a későbbi közel-keleti birodalmak – a pártusok, a szászánidák, majd az iszlám kalifátusok és az oszmánok – számára is hivatkozási ponttá vált. Elám, a médek és az Achaemenidák története nem csupán egyetlen dinasztia felemelkedésének elbeszélése, hanem annak a folyamatnak a nyitánya, amelyben az Iráni-fennsík és a mezopotámiai folyamköz közötti határvidék a regionális hatalmi váltakozás egyik legfontosabb színtere lett. Az itt tárgyalt korszak értelmezésekor különösen fontos a forráskritika: a birodalom önértelmezését megörökítő királyfeliratok, a perzsa kori adminisztráció agyagtáblái, a görög történetírók sokszor későbbi elbeszélései és a 19–21. századi régészeti feltárások egymást kiegészítő, de gyakran egymásnak ellentmondó képet adnak. A fejezet ezért azt is bemutatja, hogy mit tudunk bizonyosan, mit rekonstruálunk részlegesen, és mely pontokon vitatott a modern történészi értelmezés.

21.1.2 Elám és a médek kérdése

Az Iráni-fennsík délnyugati részén, a mai Huzesztán alföldjén és a Zagrosz hegyvidékének déli szakaszán elterülő **Elám** (elámi: Haltamti, akkád: Elamtu) sokáig nem egységes állam volt, hanem olyan, a mezopotámiai forrásokban is felbukkanó területi-politikai alakulat, amely hol konföderatív jelleget mutatott, hol egy-egy uralkodó alatt centralizálódott. Az elámi történelem értelmezésének alapvető nehézsége, hogy a legkorábbi időszakról főként mezopotámiai külső forrásokból értesülünk, például az i. e. 3. évezredi akkád és sumer feliratokból, amelyek ellenségként, kereskedelmi partnerként vagy katonai célpontként említik Elámot. Az elámi nyelvű feliratok az i. e. 3. évezred végétől ismertek, de folyamatos elámi szöveghagyományról csak később beszélhetünk. A legfontosabb elámi központok közé tartozott **Szúza** (Susa), **Ansan** (Anshan) és a későbbi korokban **Csogha Zambil** (Chogha Zanbil) környéke.

Elám politikai szervezetére jellemző volt a földrajzi kettősség: a fennsík magasabban fekvő területeinek pásztorkodó és hegyi közösségei, valamint a folyóvölgyek földművelő és városias lakossága közötti feszültség. Ez a kettősség nem „etnikai” ellentét volt a mai értelemben, hanem az eltérő termelési módok, a rituális központok és a katonai mozgósítás eltérő formái alakították. A mezopotámiai királyok – például az i. e. 23. századi akkád uralkodók – hódításai és az elámi ellencsapások hosszú, több évszázados katonai és diplomáciai mintázatot hoztak létre. Az i. e. 13–12. században Elám a Közel-Kelet egyik meghatározó katonai hatalma volt: az elámi hadjáratok mezopotámiai városok elfoglalásához, és a források szerint számos kultusztárgy elhurcolásához vezettek, köztük azokhoz a Babilonból Szúzába vitt emlékekhez, amelyeket a későbbi babiloni és perzsa narratívák a megalázás vagy éppen a helyreállítás jeleiként értelmeztek. A rá következő évszázadokban Elám befolyása hullámzott, de Szúza és Ansan továbbra is a fennsík és Mezopotámia közötti kereskedelem, valamint a különböző nyelvi és kulturális hagyományok találkozási pontja maradt.

A **médek** (akkád: Madayu, görög: Médoi, óperzsa: Máda) történetének rekonstrukciója még bizonytalanabb. A médek az i. e. 1. évezred első felében a Zagrosz északnyugati része és a mai Irán északnyugati területei körül feltűnt, iráni nyelvű közösségekhez sorolható csoportok voltak. A rájuk vonatkozó legfontosabb források asszír és babiloni királyfeliratok, amelyek a médekkel mint katonai ellenféllel, adófizetővel vagy szövetségessel számolnak. Az asszír források gyakran több, egymástól megkülönböztetett méd vezetőt említenek; ez arra utal, hogy a méd hatalom nem feltétlenül egyetlen királyságban, hanem törzsi fejedelemségek és laza katonai szövetségek hálózatában szerveződött. A görög hagyomány – elsősorban Hérodotosz, aki az i. e. 5. században írt – ezzel szemben egységes, nagy kiterjedésű **Méd Birodalmat** feltételezett, és a médeket a perzsák közvetlen elődeiként jelenítette meg. Hérodotosz beszámolója szerint a médek az asszír birodalom összeomlásában is szerepet játszottak, és a birodalomuk a Kaukázustól Anatólia keleti részéig terjedt.

A modern történészi vita itt élesen elválik a kora újkor és a 19. század óta népszerű, klasszikus görög forrásokra támaszkodó elbeszéléstől. A jelenlegi tudományos konszenzus abban van, hogy az asszír birodalom az i. e. 7. század végén – 612-ben Ninive elestével, majd az asszír maradékállam megszűnésével – összeomlott, és ebben a méd csapatoknak is volt szerepük. Az viszont vitatott, hogy létezett-e olyan területileg kiterjedt, bürokratikusan szervezett „méd állam”, amilyet Hérodotosz leírt. A régészeti anyag egyelőre nem támasztja alá egy markáns birodalmi főváros vagy egységes udvari kultúra egyértelmű meglétét a méd korszakból. Egyes kutatók ezért erős **méd szkepticizmust** képviselnek, és úgy vélik, hogy a méd „birodalom” részben a görög történetírás által létrehozott konstrukció, részben pedig a későbbi perzsa és hellenisztikus emlékezet visszavetítése. Mások szerint volt méd előhatalom, amelynek katonai és politikai intézményei közvetlen előzményei lehettek az Achaemenidákénak, de ennek részletei forrás híján alig rekonstruálhatók. Abban nagy az egyetértés, hogy a méd terület a perzsa hódítás előtt is fontos szerepet játszott a fennsík északi kapcsolatrendszerében, és hogy a „méd” megnevezés a későbbi perzsa birodalomban is adminisztratív, katonai és kulturális kategóriaként élt tovább.

21.1.3 Kürosz és a perzsa hatalom felemelkedése

A perzsa felemelkedés forrásai valamivel kedvezőbbek, de itt is óvatosnak kell lennünk. Az Achaemenida dinasztia (óperzsa: Haxámanis, innen a görög Achaemenidés) névadó őse, Haxámanis a görög hagyomány szerint a perzsa uralkodóház alapítója volt, de a legkorábbi, egykorú források inkább két párhuzamos perzsa királyi vonalat mutatnak: az egyiket Ansanban, a másikat a mai Fárszi tartomány más területein. **II. Kürosz** (óperzsa: Kúrus, görög: Kýros, magyarosan Kürosz; i. e. 559–530 között uralkodott Ansan királyaként, majd a perzsa területek uralkodójaként) feltehetően 550 körül győzte le a Hérodotosz által említett méd uralkodót, **Asztüagészt** (Istuwigu), és ezzel megszerezte az irányítást a méd területek fölött. Kürosz hódítása nem egyszerűen egy „perzsa forradalom” volt, hanem a fennsík északi és déli elitjeinek, katonai hálózatainak és rituális hagyományainak átszervezése. A perzsa királyi narratíva, amelyet a későbbi, i. e. 6–5. századi feliratokban olvashatunk, a folyamatot dinasztikus és isteni akaratú rendként mutatta be; a méd és perzsa viszony valós politikai dinamikája azonban ennél bonyolultabb lehetett. A médok a későbbi birodalomban nem lettek alávetett „idegenek”, hanem a birodalmi elitek egyik hagyományos elemét alkották, és a görög források is gyakran „médnek” nevezték a perzsákat.

Kürosz hódításai gyors ütemben bővítették a fennsíkról kiinduló hatalmat. Először a nyugat-anatóliai **Lüdia** (Lydia) ellen vonult, amelyet az i. e. 540-es években foglalt el; a hagyomány a lüd király, **Kroiszosz** (Croesus) bukását Kürosz győzelméhez köti. Ezután a mezopotámiai **Újbabiloni Birodalom** került sorra: a perzsa hadsereg i. e. 539-ben foglalta el Babilont. Ennek dokumentálása viszonylag erős, mert fennmaradt Kürosz ún. **Babiloni krónikája** és a henger alakú agyaglemezre írt, akkád nyelvű **Kürosz-henger** (Cyrus Cylinder). A Kürosz-henger az uralkodó hódítását a babiloni istenek támogatásával magyarázza, és elítéli az előző babiloni király,

Nabú-naid vallási politikáját; a szöveget a 19. századi felfedezése óta sokszor „az első emberi jogi chartának” nevezték, ami azonban visszavetítés. A henger valójában királyi propaganda, amely a helyi papság és a városi elitek megnyerését szolgálta. Azt viszont dokumentáltnak tekinthetjük, hogy Kürosz a babiloni hagyománnyal összeegyeztethető uralkodói címet vett fel, és lehetővé tette a korábban elhurcolt istenek és kultuszok helyreállítását; ebbe illeszkedik az a bibliai könyvekben is tükröződő hagyomány, amely szerint a babiloni fogság után egyes zsidó közösségek visszatérhettek Júdeába. A modern történetírásban vitatott, hogy a Kürosz nevéhez kötött visszatérési rendelet pontosan milyen formában létezett, és mennyire volt kivételes vagy tipikus a birodalom vallási politikájában. A konszenzus szerint Kürosz és utódai a helyi kultuszokat inkább támogatták, mintsem felszámolták, de ezt a politikát a birodalom legitimációja és a helyi elitek együttműködése felől kell értelmezni.

21.1.4 Dareiosz és a közigazgatás

A birodalom szervezeti megszilárdítása **Dareiosz** (óperzsa: Dárayavaus, görög: Dareios, magyarosan Dareiosz vagy Dárius; i. e. 522–486 között uralkodott) nevéhez köthető. Dareiosz trónra kerülése maga is forráskritikai kérdéseket vet fel. Az uralkodó a **behisztuni feliratban** (Bisütün, azaz Biszotun) rögzítette saját változatát: eszerint a trónt a „hazugság” erőivel szemben szerezte meg, miután egy **Gaumáta** nevű mágus törvénytelenül kikiáltotta magát királlyá. A felirat az óperzsa, elámi és akkád nyelvű változatokban, nagy sziklafalon, az ókori kereskedelmi út mentén maradt fenn, és a 19. században kulcsszerepet játszott az óperzsa ékírás megfejtésében. A benne elbeszélt események azonban nem tekinthetők semleges beszámolónak: Dareiosz legitimációs célból, az isteni igazság és a királyi rend szempontjából íratta meg a történteket. A modern tudományos konszenzus elfogadja, hogy a dinasztia belső örökösödési válsággal küzdött, és hogy a birodalom több tartományaiban felkelések törtek ki; az viszont vitatott, hogy a Gaumáta-epizód mennyiben takar valós dinasztikus ellentétet, és mennyiben utólagos propagandisztikus konstrukció.

Dareiosz uralkodásához kötik a birodalom tartományi rendszerének, a **szatrapiáknak** (óperzsa: xšaça-pávan) a kiépítését, de a későbbi források és a különböző adminisztratív gyakorlatok miatt nem egyszerű eldönteni, hogy a rendszer mennyire volt egységes és mennyire Dareiosz újítása. A Hérodotosznál feljegyzett adólista és tartományfelsorolás egy görög forrásban tükröződő, részben idealizált kép; az viszont jól dokumentált, hogy a birodalom a helyi uralkodókat, városi eliteket és templomokat részben meghagyta saját intézményeikben, és föléjük perzsa kormányzókat, katonai parancsnokokat és királyi ellenőröket rendelt. A perzsa királyi kancellária nyelvei közé tartozott az óperzsa, az elámi, az akkád, az arámi, később a görög és más helyi nyelvek; a **birodalmi arámi** a közigazgatás és kereskedelem egyik közvetítő nyelveként terjedt el a Levantétől Közép-Ázsiáig. A perzsa kori adminisztráció hétköznapi működéséről a **Perszepoliszi erődítménytáblák** és **kincstári táblák** adnak képet: ezek elámi nyelvű, agyagra írt feljegyzések, amelyek bérek, juttatások, munkacsoportok és áruszállítások tételeit rögzítik. Ezek a táblák nem az udvari reprezentáció, hanem a mindennapi gazdasági igazgatás dokumentumai, ezért a modern kutatók számára a birodalom társadalomtörténetének felbecsülhetetlen forrásai. Belőlük látszik, hogy a perzsa kori gazdaságban nők, gyermekek, különböző nyelvi és területi csoportok egyaránt részt vettek, és hogy az adminisztráció a korábbi elámi és mezopotámiai gyakorlatokat is továbbvitte.

21.1.5 Perszepolisz és a birodalmi reprezentáció

Perszepolisz (óperzsa: Pársza) a modern Irán Fárszi tartományában fekvő, i. e. 6. század végétől kiépült királyi székhely. Nem bizonyítható, hogy lakó- és kormányzati központ volt a hétköznapokban; a szakirodalom inkább rituális, reprezentációs és adminisztrációs szerepét hangsúlyozza. A teraszos palotaegyüttest Dareiosz kezdte el, és utódai, főként I. Xerxész és I.

Artaxerxész folytatták. Az épületekhez vezető lépcsők domborművein a birodalom népeinek küldöttei jelennek meg, akik adományokat, állatokat, textileket és más javakat hoznak. A domborművek nem tekinthetők „néprajzi fényképnek” vagy semleges ábrázolásnak: erősen stilizált, a birodalmi rendet és az alattvalói hűséget bemutató képi programról van szó. A kutatók vitatják, hogy a jelenetek adózást vagy inkább rituális felajánlást ábrázolnak-e, és hogy a „népek” felsorolása mennyire feleltethető meg a közigazgatási valóságnak. A palota feliratai a királyt az **Ahura Mazdá** (a Zoroaszter vallás bölcs urának neve, óperzsa: Auramazdá) akaratából uralkodó világrend fenntartójaként mutatják be. Itt is óvatosnak kell lenni: a modern „zoroasztrianizmus” kategóriája sem azonos minden kor perzsa vallásával, és a kutatók nem értenek egyet abban, hogy az Achaemenidák milyen mértékben voltak a későbbi zoroasztriánus teológia előfutárai. A feliratokban megjelenő **dátá** (a királyi törvény vagy rend), **arta** (igazság, kozmikus rend) és **drauga** (hazugság, rendbontás) fogalmak a birodalmi ideológiát fejezik ki, de pontos vallástörténeti besorolásuk bonyolult.

Perszepolisz pusztulását a hagyomány **Nagy Sándor** nevéhez köti, aki i. e. 330-ban foglalta el és gyújtatta fel a palotát. Az esemény értelmezése vitatott: a görög-római szerzők – például Arrianosz, Plutarkhosz és Diodórosz – egymástól eltérő, részben anekdotikus okokat adnak meg. A régészeti nyomok megerősítik a pusztítás tényét, de a szándékosság mértéke és a tűz pontos lefolyása nyitott kérdés. A hellenisztikus és későbbi perzsa emlékezet a pusztulást hol barbár bosszúként, hol a birodalom kimerülésének szimbólumaként, hol a hellenizmus felemelkedésének mozzanataként értelmezte; a modern iráni emlékezetpolitikában Perszepolisz az „ősi iráni civilizáció” jelképe is. A könyv ezt az utóbbi jelentést nem tényként, hanem modern nemzeti emlékezetként tárgyalja.

21.1.6 Vallási sokszínűség és királyi politika

Az Achaemenida birodalom vallási sokszínűsége jól dokumentált, de értelmezése vitatott. A birodalom olyan területeket foglalt magában, ahol a babiloni, asszír, elámi, lüd, egyiptomi, anatóliai, iráni, júdeai és számos más helyi kultusz élt. A központi adminisztráció nem írt elő egységes államvallást, viszont a királyi reprezentáció és a legitimáció többnyire a fennsík iráni nyelvű elitjeinek vallási nyelvezetét használta. Az Achaemenida feliratokban Ahura Mazdá a királyi hatalom legfőbb isteni forrása; más istenek neve ritkán jelenik meg a királyi szövegekben. Ez eltér a korábbi mezopotámiai gyakorlattól, ahol a királyok hosszú istenlistákat és számos városi kultuszt említettek. A modern kutatók egy része ezt a zoroasztriánus monoteista vagy henoteista tendencia jeleként értelmezi; mások arra figyelmeztetnek, hogy a királyi feliratok műfaja és a politikai reprezentáció igénye magyarázhatja az eltérést, és hogy a királyi kancellária különböző nyelveken más-más vallási regisztert használt. Például a Babilonban keletkezett perzsa királyi szövegek akkád nyelven a helyi istenek tiszteletét is megjelenítik, ami a birodalmi uralom többnyelvű és többkultuszú gyakorlatára utal.

Különösen jól látható ez a **jeruzsálemi templom** ügyében. A bibliai Ezdrás és Nehemiás könyvei, valamint a későbbi zsidó hagyomány úgy emlékezik, hogy a perzsa király engedélyezte a templom újjáépítését és a júdeai törvények szerinti közösségi életet. A kutatás ezt a képet részben a perzsa birodalmi gyakorlat tükrében értelmezi: a helyi kultuszok és „ancestral” törvények támogatása a birodalmi integritás egyik eszköze volt, nem pedig kifejezetten a zsidó közösségnek szóló külön kegyelem. Egyes kutatók vitatják, hogy a perzsa korban egységes, írásos **Tóra** mint jogi kánon már létezett-e; mások szerint a perzsa kori adminisztratív igények és a jeruzsálemi templomi elit pozíciója valóban hozzájárult a szöveghagyomány kanonizálódásához. Ezt a kérdést jelenleg intenzív tudományos vita övezi, és nem dönthető el a bibliai szövegek későbbi teológiai értelmezése alapján.

A birodalom nyugati tartományaiban a perzsa uralmat helyi feliratok, görög történetírók és régészeti leletek dokumentálják. A **görög–perzsa háborúk** (i. e. 5. század eleje) elbeszélése szinte kizárólag görög forrásokból ismert, ezért az okokat és a hadjáratok lefolyását illetően is számolnunk kell a görög városállami szempont erőteljes torzításával. A marathóni (i. e. 490), a thermopülai, szalamiszi (i. e. 480) és plataiai (i. e. 479) csaták a görög emlékezetben a „szabadság a zsarnokság ellen” küzdelmeként rögzültek; a modern történetírás ezt a szembedállítást a korabeli hatalmi, adózási és katonai realitások keretében tárgyalja, és nem teszi magáévá sem a hellénbarát, sem a perzsabarát propagandát. A perzsa szempontból ezek a korai expedíciók a nyugati határvidék fellázadására adott büntető válaszok voltak; a birodalom magterületei, Mezopotámia és a fennsík számára az i. e. 4. századig nem jelentettek létét fenyegető csapást. Ugyanakkor a görög zsoldosok, kereskedők, mesterek és orvosok már az i. e. 5–4. században jelen voltak a perzsa udvarban és a nyugati tartományokban; a későbbi klasszikus görög irodalom perzsaképét nem egyszerűen a háborúk, hanem ez a bonyolult, kölcsönös jelenlét is alakította.

21.1.7 Források és bizonytalanságok

Az Achaemenida korszak forrásai erősen aszimmetrikusak. A királyi reprezentációt elsősorban a királyfeliratok, a perszepoliszi és szúzai domborművek, a pecsétek és a Nagy Sándor koráig fennmaradt adminisztratív táblák képviselik. A mindennapi élet, a paraszti gazdaság, a nők helyzete és a nem elit csoportok nézetei azonban jóval kevésbé jelennek meg; a perszepoliszi táblák gazdasági adataiból rekonstruálható ugyan a munka- és ellátásszervezés egy része, de ezek a források sem „objektív statisztikák”. A táblák könyvelési célból készültek, és csak bizonyos intézményekre és évekre terjednek ki. Az áldozatszámok, hadseregméret és pusztítások esetében a görög források gyakran erősen túloznak; ezeket régészeti adatokkal kell összevetni, de a régészet sem mindig tudja eldönteni a narratív vitát.

A méd birodalom létezésének kérdése a korszak egyik legismertebb vitatott értelmezése. A jelenlegi tudományos helyzetben a médek szerepét az asszír hatalom összeomlásában elfogadják, de a Hérodotosz által leírt kiterjedt méd állam rekonstrukcióját sokan fenntartással kezelik. A perzsa hódítás ókori elbeszélései közül a Kürosz-henger és a babiloni krónikák egykorú, illetve közel egykorú adatok, de azok is királyi és papi érdekeket tükröznek. A hengerről szóló „emberi jogi” értelmezés népszerű, de nem tekinthető tudományos állításnak; ennek jelzése azért fontos, mert a hengert a 20–21. századi iráni és nyugati emlékezetpolitikában is felhasználták. A 2020-as évek iráni kulturális retorikájában Perszepolisz, Kürosz és az Achaemenida múlt a mai politikától független nemzeti jelkép is, ugyanakkor a régészeti műemlékvédelem és a nemzetközi kutatás lehetőségei ingadoznak. A könyv zárásának időpontjában, 2026-ban az ezzel kapcsolatos iráni tudománypolitikai helyzet ellenőrzött forrásból csak korlátozottan követhető nyomon; az ilyen állításoknál a jelenhez közeli változásokat friss szakirodalom alapján kell ellenőrizni.

21.1.8 Rövid összefoglaló

- **Elám** a mezopotámiai és iráni fennsík közötti határvidék tartós szereplője volt; Szúza és Ansan központokkal hol konföderatív, hol centralizált hatalmat alkotott, és a mezopotámiai forrásokban hódítóként és ellenségként is megjelenik.
- A **médek** története bizonytalan; a görög forrásokban leírt nagy Méd Birodalom létezése vitatott, bár az asszír birodalom i. e. 7. századi összeomlásában a médek szerepe elfogadott.
- **II. Kürosz** i. e. 550 körül szerezte meg a méd területeket, majd Lüdia és Babilon elfoglalásával létrehozta az Achaemenida birodalom magterületét; a Kürosz-henger királyi propaganda, nem emberi jogi dokumentum.

- **Dareiosz** alatt szilárdult meg a tartományi rendszer, az adóztatás és a királyi igazgatás; a behisztuni felirat és a perszepoliszi adminisztratív táblák a birodalom működésének kulcsforrásai.
- **Perszepolisz** rituális és reprezentatív központ volt, nem feltétlenül hétköznapi kormányzati székhely; domborművei a birodalom rendjét jelenítették meg stilizált formában.
- A **vallási politika** a helyi kultuszokat gyakran támogatta, de a királyi ideológia az Ahura Mazdához kötött rendnyelvet használta; ennek zoroasztriánus besorolása a modern kutatásban vitatott.
- A **görög–perzsa háborúk** elbeszélése görög forrásokra támaszkodik, ezért a „zsarnokság a szabadság ellen” szembedállítás nem tekinthető tárgyszerű történeti rekonstrukciónak.
- A korszak értelmezésében a királyi propagandát, a görög irodalmat, a könyvelési táblákat és a modern régészetet külön kell választani; több alapkérdés – a méd birodalom jellege, a vallási politika egységessége, a korai perzsa hódítások dinamikája – nyitott marad.

21.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrástípusokból rekonstruálhatjuk Elám és a médek történetét, és milyen korlátai vannak ezeknek a forrásoknak?
2. Miért problematikus Hérodotosz Méd Birodalomról szóló elbeszélését egyenesen történeti tényként kezelni?
3. Hogyan különböztethető meg a Kürosz-henger királyi propagandája a dokumentált hódítási tényektől?
4. Milyen képet adnak a perszepoliszi agyagtáblák a birodalom hétköznapi gazdasági és társadalmi működéséről?
5. Miben áll a perzsa vallási sokszínűség, és miért vitatott az Achaemenidák „zoroasztriánus” besorolása?

21.2 Parthusok és szászánidák

Ahogy az előző alfejezetben láttuk, az Achaemenida Birodalom bukása után Irán területe előbb Nagy Sándor hódítása, majd a szeleukida uralom alá került. Ez az időszak azonban nem jelentette a perzsa politikai hagyomány megszűnését: a hellenista városalapítások, görög nyelvű igazgatás és a keleti – nyugati kereskedelmi kapcsolatok mellett fokozatosan olyan helyi dinasztiák emelkedtek fel, amelyek önmagukat részben az óperzsa örökség folytatóinak, részben új birodalmi hatalmaknak tekintették. Ebben az alfejezetben két olyan iráni birodalmat tárgyalunk, amelyek a hellenista korszak és az iszlám hódítás közötti évszázadokban meghatározták a térség politikai, vallási és kulturális arculatát: a **parthus** (Arsakida) és a **szászánida** birodalmat. A kettő együtt mintegy nyolc évszázadon át alakította Irán, Mezopotámia, a Kaukázus és Közép-Ázsia történetét, és intézményi, vallási, valamint ideológiai örökségük a későbbi iszlám kori államokban is tovább élt.

21.2.1 A hellenista örökség és a parthusok felemelkedése

A parthusok eredete a Kaszpi-tengertől délkeletre fekvő, részben sztyeppei, részben letelepült életmódot folytató **parnosz** törzshöz köthető. A törzs az i. e. 3. században a Szeleukida Birodalom északkeleti peremvidékén, **Parthia** tartományban jelent meg, és onnan vette későbbi uralkodó dinasztiájának nevét. A rendelkezésre álló források – elsősorban görög és római szerzők, kisebb részben helyi érem- és feliratanyag – alapján a parthus állam első megszilárdítójaként **I. Arszakész** (Arsakēs) uralkodót tartják számon, akinek nevéből a dinasztia **Arsakida** elnevezése

is származik. Az alapítás hagyományos dátumát az i. e. 247 körüli időszakra teszik, de a korai időrend bizonytalan, mivel a legkorábbi évtizedekről alig áll rendelkezésre egykorú szöveg. A hellenista történetírás későbbi hagyománya a parthus államalapítást gyakran a szeleukida hatalom gyengülésével magyarázza, ez azonban részben utólagos, római szempontú értelmezés.

A parthus hatalom csak fokozatosan, az i. e. 2. században vált regionális nagyhatalommá. **I. Mithridatész** (i. e. 171–138) hódításai során a parthusok elfoglalták Médiát, Mezopotámia jelentős részét és a mai Irán délnyugati területeit, így az állam a Kaszpi-tengertől a Perzsa-öbölig, illetve az Eufráteszig terjedő birodalommá vált. A parthus uralom alatt a **Nagy Khorászán** és a mai Türkmenisztán területe is fontos hatalmi bázist jelentett. Az **Eufrátesz** folyó hosszú időn át a római és parthus érdekszférák ütközőzónájaként működött: a két birodalom közötti határ nem volt pontosan kijelölt, a terület feletti befolyás pedig a háborúk függvényében váltakozott.

A parthus állam berendezkedését a görög–hellenista és az iráni hagyományok együttélése jellemezte. Az Arsakida királyok pénzeiken gyakran görög nyelvű feliratokat használtak, és a „philhellén” (görögbarát) címet is felvették, ami a hellenista városok és a helyi görög nyelvű elitek megnyerését szolgálta. Ugyanakkor az udvari kultúra, a lovasnomád harcmodor, a tartományi arisztokrácia és a dinasztia legitimációja erősen iráni, részben sztyeppei hagyományokat követett. A nagykirályi hatalom mellett a **nemesi családok** – köztük a **Szúrén**, a **Kárén** és más nagybirtokos dinasztiák – jelentős befolyással bírtak, és időnként a központi hatalommal szemben is felléptek. Emiatt a parthus birodalom több szempontból lazább, konföderatív jellegű állam volt, mint az achaemenida előd vagy a későbbi szászánida állam.

21.2.2 A parthus–római versengés és a birodalom szerkezete

A parthus és római viszony a hellenista világ örökségéhez kapcsolódott: mindkét fél a keleti kereskedelem, a mezopotámiai városok és a kaukázusi hágók ellenőrzésére törekedett. Az i. e. 1. században a római hadvezér **Crassus** i. e. 53. évi **carrhae-i csatában** elszenvedett veresége a parthusok katonai erejét mutatta meg a római közvéleménynek, bár a csata részleteiről elsősorban római szerzők beszámolói maradtak fenn, így az elbeszélés erősen római emlékezetű. A parthus hadsereg alapját a nehézfegyverzetű lovasság, a **kataphrakta**, valamint a nagy mozgékonyságú lovasíjászok alkották. Ez a hadrend a nyílt mezei ütközetekben több római sereg ellen is hatékonynak bizonyult.

A parthus–római háborúk azonban egyik fél számára sem hoztak tartós döntést. A hadjáratok többsége a mezopotámiai városok, például **Szeleukia-Ktésziphón** és az örmény, illetve szíriai határvidék ellen irányult. A két birodalom időnként kiegyezett, időnként rivális jelölteket támogatott az ütközőállamokban. **Örményország** ebben a korszakban különösen fontos vitatott terület volt: a római és a parthus befolyás váltakozása az örmény elit belső megosztottságát is növelte. A római források a „parthus fenyegetést” gyakran retorikusan nagyították fel, ezért a római–parthus viszony egyoldalú római ábrázolása forráskritikával kezelendő.

A parthus birodalom belső életéről kevesebb egykorú forrás szól, mint a római, illetve a későbbi szászánida államról. A régészeti leletanyag, a pénzérmék és a mezopotámiai városi iratok arra utalnak, hogy a kereskedelem, a kézműipar és a városi élet a parthus korban is számottevő maradt. A **selyemút** ekkoriban már összekötötte a kínai, közép-ázsiai, iráni és római térséget, és a kereskedelemből származó vámbevételek a parthus elit számára is fontos jövedelmet jelentettek. Ugyanakkor a központi hatalom gyengesége miatt a tartományi kormányzók és a nagy nemesi családok olykor önálló külpolitikát folytattak.

A parthus korszak vallási viszonyai összetettek voltak. A hivatalos udvari ideológia részben a zoroasztriánus hagyományra támaszkodott, de a hellenista istenvilág, a mezopotámiai kultuszok, a buddhizmus és a zsidó közösségek is jelen voltak a birodalom területén. A **zoroasztrianizmus**

ebben az időszakban inkább egy több helyi hagyományból álló, változatos rendszer volt, semmint egységes, központilag irányított államvallás. A parthus uralkodók a vallási sokszínűséget általában nem számolták fel; a birodalom kormányzásában a helyi elitek és a helyi kultuszok iránti pragmatikus türelem fontos szerepet játszott.

21.2.3 A szászánida hatalomátvétel

A parthus birodalom a 3. század elejére belső viszályok, tartományi lázadások és a római támadások miatt meggyengült. A **Szászánida** dinasztia felemelkedése a mai Irán délnyugati területén, **Fársz** tartományban gyökerezett, ahol egy helyi uralkodócsalád az achaemenida és a zoroasztriánus hagyományokhoz kapcsolta magát. A dinasztia névadója **Szászán** volt, akiről azonban csak kevés egykorú forrás maradt fenn; a korai családtörténet részben későbbi, legitimáló célú elbeszélés.

I. Ardasír (Ardašīr) 224-ben legyőzte az utolsó Arsakida nagykirályt, **IV. Artabanoszt**, és 226-ban királlyá koronáztatta magát. Ezzel kezdetét vette a szászánida uralom, amely egészen a 7. századi arab–muszlim hódításig tartott. Ardasír uralkodását a központosítás és a tartományi hatalmasságok megfékezésére irányuló törekvés jellemezte. A szászánida állam ideológiája szerint a birodalom a **perzsa királyság** helyreállítása volt, amely szemben állt a hellenista és római – bizánci hatalommal, valamint a korábbi parthus tagoltsággal. A hivatalos reprezentációban a király a **Mazda által kiválasztott uralkodó** (kay) képében jelent meg, és a tűztemplomok, a papság, valamint az udvari történetírás egyaránt ezt az igényt közvetítette.

I. Sápúr (Šābuhr, 240/241–270/272) hosszú uralkodása alatt a szászánida állam nagyhatalommá vált. Sápúr hadjáratai elérték Szíriát és Kis-Ázsiát, és a hagyományos szászánida hivatalos reprezentáció szerint a római császár, **Valerianus** is fogságba esett. Az erről szóló sziklafeliratok, például a **Bísápúr** közelében és **Naqs-e Rosztam** mellett fennmaradt domborművek a szászánida királyi propagandát jelenítik meg, ezért a vereség arányairól és körülményeiről a római és a szászánida források eltérnek. Sápúr nevéhez fűződik számos város alapítása, valamint a mezopotámiai és iráni tartományok intézményesítése is.

A szászánida állam sokkal erősebben központosított volt, mint a parthus. A királyi hatalom a **dabīr** (írnok), a **mōbad** (zoroasztriánus pap) és a **sipahbed** (hadparancsnok) intézményei köré szerveződött. A tartományokat királyi hercegek vagy megbízott helytartók irányították, és a nemesi családok ugyan továbbra is jelentős földbirtokokkal rendelkeztek, de az uralkodó a parthus korszaknál szorosabban próbálta őket ellenőrizni. Az adózás, a hadsereg és a vallási intézmények megszervezésében a szászánida állam a későbbi muszlim kalifátusok számára is mintaként szolgált.

21.2.4 Az államvallássá váló zoroasztrianizmus és a valláspolitika

A szászánida kor egyik legfontosabb változása a **zoroasztrianizmus** államvallássá formálása volt. A folyamat nem egyetlen királyi rendelettel zajlott le, hanem az intézményesülést, a szövegkánon kialakítását és a papi hierarchia megerősítését több nemzedék munkája eredményezte. A hagyomány szerint a **Mazda-hit** az igazság és a hazugság küzdelmén, a jó gondolaton, jó beszéden és jó cselekedeten, valamint a tűz szakrális tisztaságán alapult, ám a helyi közösségi gyakorlatok, a háziszentélyek és a térségi változatok tovább éltek. A szászánida papság – különösen a 3–4. században – a tanítás egységesebbé tételére, a naptár rendezésére és az istenkáromlásnak tekintett gyakorlatok üldözésére törekedett.

A valláspolitika azonban nem volt egyenletesen türelmetlen. A birodalomban jelentős **zsidó** közösségek éltek, különösen Mezopotámiában, és a **babilóniai Talmud** keletkezése is ebben

az időszakban, szászánida fennhatóság alatt zajlott. A kereszténység elterjedése ugyanakkor új feszültséget hozott: mivel a Római, majd Bizánci Birodalom a 4. századtól keresztény állammá vált, a szászánida hatóságok egyes keresztény közösségeket politikai lojalitásuk szempontjából gyanúval kezeltek. **II. Sápúr** (309–379) korában keresztényellenes intézkedésekre került sor, amelyek egy részét a szászánida állami kényszerítés és a római–bizánci háborúk kontextusában kell értelmezni. A későbbi évszázadokban azonban a szászánida birodalomban a keresztények a 410. évi **szeleukiai zsinat** után saját egyházi szervezettel rendelkeztek, és a **nesztoriánus** (keleti szír) egyház fontos szereplővé vált a mezopotámiai, iráni és közép-ázsiai kereskedelemben, valamint a missziós mozgalmakban.

Mani (216–276/277) tanítása, a **manicheizmus** is a szászánida kor vallástörténetéhez tartozik. Mani magát Jézus, Buddha és Zarathustra nyomába lépő prófétának tekintette, tanításában a jó és a rossz, a fény és a sötétség kozmikus küzdelmét hirdette. A szászánida állam és a zoroasztriánus papság időnként tolerálta, időnként üldözte a manicheus közösségeket; Mani halálának körülményei is bizonytalanok, mert a fennmaradt hagiografikus források és a későbbi vitairatok eltérően ábrázolják. A manicheizmus a birodalom határain túl, a Római Birodalomban, Közép-Ázsiában és később a keleti térségekben is elterjedt, ezért a szászánida valláspolitika hatása jóval túlmutatott a birodalom határain.

21.2.5 Róma, Bizánc és a határvidékek

A szászánida állam külső kapcsolatait hosszú időn át a római, majd a **Bizánci Birodalommal** való versengés határozta meg. Ez a viszony nem egyszerűen katonai konfliktus volt: a két birodalom között intenzív diplomáciai érintkezés, kereskedelmi kapcsolat és kulturális kölcsönhatás is létezett. A határvidékek, különösen **Mezopotámia északi része**, **Örményország**, **Kaukázusi Albania** és **Iberia** (a mai Grúzia területén) többször cseréltek gazdát, és az ott élő elitek a két nagyhatalom közötti térben saját érdekeik szerint is mozogtak. A 4. században **I. Sápúr** utódai, majd **I. Huszrau** (Chosroes) elődei is rendszeres háborúkat vívtak a rómaiakkal; a békeszerződésekben gyakran nem a modern országhatárokhoz hasonló vonalakat rögzítettek, hanem erősségek, városok és adófizetési kötelezettségek összefüggését.

Az **5. században** a szászánida birodalom keleti határain **heftaliták** – közép-ázsiai, a forrásokban „fehér hunok”-ként is említett csoportok – okoztak súlyos veszteségeket. **V. Bahrám Gór** és utódai a keleti határ védelmére kényszerültek, miközben nyugaton a bizánci nyomás is fennmaradt. A kettős front miatt a birodalom erőforrásai időnként túlfeszültek, és a belső nemesség egyes csoportjai a központi hatalommal szemben saját tartományi hatalmukat erősítették.

A **6. század** a szászánida állam egyik kiemelkedő időszaka volt. **I. Huszrau Anósírván** (531–579) uralkodása alatt adóreform, hadseregreform és közigazgatási újítás történt. A hagyományos történeti emlékezet szerint ezek a reformok növelték a birodalom hatékonyságát, és az uralkodó a későbbiekben az „igazságos király” vonatkoztatási alakjává vált. Huszrau hadjáratai a Bizánci Birodalom ellen részben a keleti kereskedelem ellenőrzéséért, részben a határ menti városok biztonságáért folytak. A régészeti és felirati adatok azonban a reformok mértékéről és hatásáról nem adnak egyértelmű képet, ezért a hagyományos képet részben udvari tükrök, részben későbbi muszlim történetírók közvetítették.

A 6–7. század fordulóján **II. Huszrau Parvíz** (590/591–628) hatalmas katonai sikereket ért el a Bizánci Birodalommal szemben: a szászánida seregek elfoglalták Szíriát, Palesztinát és Egyiptomot, és 614-ben rövid időre behatoltak Jeruzsálembe is. Az eseményekről bizánci, örmény és későbbi muszlim források eltérően emlékeznek meg; a jeruzsálemi események ábrázolását utólagos vallási és emlékezetpolitikai értelmezések is befolyásolták. A szászánida sikerek azonban nem bizonyultak tartósnak. **Hérakleiosz** bizánci császár ellentámadása visszavetette a szászánida hadsereget, és a hosszú háború mindkét birodalmat kimerítette.

A belső helyzet is megrendült: II. Huszrau meggyilkolása után rövid idő alatt több uralkodóváltás történt, és a birodalom elitjei, a papság, a hadsereg és a tartományi arisztokrácia közötti feszültség felerősödött. Ez a válság közvetlenül megelőzte az arab–muszlim hódítást, amely a 7. század 630-as és 640-es éveiben a szászánida állam fokozatos összeomlásához vezetett.

21.2.6 Gazdaság, társadalom és városok

A szászánida gazdaságot a mezőgazdasági termelés, az öntözéses földművelés és a távolsági kereskedelem határozta meg. Mezopotámia, Huzesztán és a mai Irán belső medencéi a birodalom legsűrűbben lakott és legfontosabb élelemtermelő területei voltak. Az **öntözőcsatornák** karbantartása állami és helyi feladat volt, mivel a vízhiány, a szikesedés és az árvíz a termelést közvetlenül fenyegette. A források erre vonatkozóan részben a későbbi földrajzi írók és jogi szövegek adataira támaszkodnak, ezért a termelékenységről és a népességszámról alkotott képet becslésként kell kezelni.

A selyemút ebben a korban is meghatározó szerepet játszott. A szászánida birodalom ellenőrizte az Indiai-óceán és a Perzsa-öböl felől érkező kereskedelem egy részét, és a selyem, a fűszerek, a drágakövek, valamint a kézművestermékek közvetítéséből jelentős jövedelemre tett szert. A **selyem** Bizáncban különösen keresett cikk volt, ezért a két birodalom közötti gazdasági verseny is állandó feszültségforrást jelentett. A szászánida állam olykor kereskedelmi tilalmakkal és diplomáciai nyomással próbálta korlátozni Bizánc közvetlen hozzáférését a távol-keleti árukhoz.

A társadalmi rend erősen hierarchizált volt. A szászánida ideológia a társadalmat rendekre – papok, harcosok, írnokok, földművesek és kézművesek – osztotta, bár a gyakorlatban a társadalmi mobilitás és a helyi közösségek helyzete változatos volt. A **nagybirtokos nemesség** elsősorban a királyi udvarban és a tartományi hadseregben játszott szerepet. A városi kereskedők, kézművesek és a vidéki parasztság életviszonyairól azonban sokkal kevesebb forrás maradt fenn, és a rendelkezésre álló források túlnyomórészt az elit szempontjait tükrözik. A nők jogi helyzetét korántsem lehet egységesen megítélni: a jogi iratok bizonyos tulajdonosi és öröklési jogokat ismernek, ám ezek a társadalmi osztály és a vallási közösség szerint eltérőek voltak. Az udvari nők, különösen az anyakirálynék és a királyi feleségek, olykor komoly politikai befolyást gyakoroltak, de a fennmaradt ábrázolásuk többnyire férfi szerzők és hivatalos állami reprezentációk közvetítésén alapul.

A városok közül **Ktésziphón** a Tigris folyó mentén a szászánida birodalom egyik legnagyobb városa és királyi székhelye volt. A metropolisz és környéke központi szerepet játszott a mezopotámiai kereskedelemben és igazgatásban. Emellett olyan városok, mint **Bísápúr**, **Gundésápúr** vagy a Fársz tartományi központok a királyi alapítású városi terek és a birodalmi hatalom reprezentációjának jellegzetes példái voltak. A későbbi iszlám kori történetírás **Gundésápúr-hoz** kapcsolta az orvosi és filozófiai iskola hagyományát, ám ennek korai jellegéről a források szűkszavúak, és a város képét a későbbi emlékezet idealizálhatta.

21.2.7 A szászánida művészet, reprezentáció és udvari kultúra

A szászánida uralkodók kiterjedt vizuális és építészeti propagandát használtak. A **sziklareliefek** – például **Naqs-e Rosztam**, **Bísápúr** és **Ták-e Bosztán** emlékei – a királyi győzelmet, a koronázást és az isteni kiválasztottságot jelenítették meg. A képeken a király rendszerint nagyobb alakban, a legyőzött ellenség vagy az alattvaló csoportok fölött áll; ez a hierarchikus ábrázolás az állami ideológiát közvetítette, nem a valóságos események semleges dokumentálását. A **ezüstedények**, a **pecsétkövek**, a **selyemszövetek** és az **éremképek** a birodalom távoli területeire is eljutottak, és a szászánida forma- és motívumkészlet a későbbiekben az iszlám művészetben, valamint a középkori Kaukázusban és Közép-Ázsiában is tovább élt.

Az udvari kultúrában fontos szerepet játszott a történeti és erkölcsi hagyomány. A **királytükrök** műfaja az uralkodó kötelességeit, az igazságosság és a zsarnokság határait, valamint a vallási kötelességeket tárgyalta. A későbbi muszlim udvari irodalom számos elemet átvett ebből a hagyományból, és egyes szászánida királyok – különösen Anósírván – az iszlám kori perzsa és közel-keleti történetírásban is ideális uralkodó-példaként jelentek meg. Itt tehát nem egy folyamatos perzsa nemzeti azonosságról van szó, hanem a birodalmi emlékezet olyan későbbi újrafelhasználásáról, amelyet a muszlim udvarok és írástudók a saját igényeik szerint alakítottak.

A szászánida birodalom öröksége tehát nem egyszerűen „az iszlám előtti Irán dicsősége", hanem intézmények, igazgatási gyakorlatok, tájhasználati minták, vallási intézmények és emlékezeti panelek összessége. A későbbi muszlim kalifátusok a szászánida adórendszer, pénzverés, kancelláriai gyakorlat és tartományszervezés egyes elemeit átvették, de azokat új vallási és politikai keretbe helyezték. Az iráni fennsík és Mezopotámia története az iszlám korban ezért nem érthető meg a parthus és szászánida alapok ismerete nélkül.

21.2.8 Források és bizonytalanságok

A parthus és szászánida korról rendelkezésre álló források egyenetlenek. A parthus időszakra vonatkozóan a görög és római történetírók – például **Sztrabón**, **Plutarkhosz**, **Cassius Dio** és **Tacitus** – beszámolói meghatározóak, de ezek a szerzők gyakran római szempontból írtak, és a parthus állam belső viszonyait csak részben ismerték. A parthus saját forrásai közül elsősorban pénzérmék, rövidebb feliratok és régészeti leletek állnak rendelkezésre; a birodalom központi státusa, az udvari intézmények és a tartományi kormányzás részletei ezért bizonytalanok.

A szászánida korhoz több saját forrás kapcsolódik: közép-perzsa feliratok, sziklareliefek, érmék, jogi és közigazgatási szövegek, valamint a későbbi zoroasztriánus hagyomány iratai. Ugyanakkor a legtöbb narratív szászánida történet csak későbbi muszlim szerzők, például **Tabari** és más udvari történetírók közvetítésében maradt fenn, ezért az események időrendje és főleg a királyok személyes indítékai körül bizonytalanság van. A római–bizánci források a háborúkról részletes képet adnak, de a vereségeket és győzelmeket saját közönségük elvárásai szerint formálták.

Vitás kérdés a szászánida valláspolitika jellege. A zoroasztrianizmus „államvallássá" válását a szakirodalom egy része hangsúlyos állami projektekhez köti, más része inkább fokozatos intézményesülésként írja le. Az üldözések mértékét és a manicheus, keresztény, illetve zsidó közösségek mindennapi helyzetét nem egységesen ítéli meg. A kora szászánida kronológia egyes uralkodói dátumai is eltérést mutatnak a forrásokban, ezért a tankönyv a leggyakrabban elfogadott időpontokat közli, de a bizonytalanságot jelzi. A parthus és szászánida állam társadalomtörténete a források jellege miatt sokkal kevésbé ismert, mint a hadtörténet vagy az udvari reprezentáció; a parasztság, a városi szegények és a nők többségének életét csak közvetve, részben régészeti adatokból, részben későbbi jogi szövegekből lehet rekonstruálni.

A hellenista örökség és az „iráni jelleg" szembenállását sem szabad leegyszerűsíteni. A parthus és szászánida udvari kultúrában a görög, római, iráni, mezopotámiai és közép-ázsiai elemek egyaránt jelen voltak. A modern nemzeti történetírásban időnként a Szászánida Birodalmat „perzsa nemzeti államként" ábrázolják, ez azonban visszavetítés, mert a birodalom soknyelvű, sokvallású politikai képződmény volt, amelynek legitimációja nem a mai értelemben vett nemzeti azonosságon nyugodott. Ugyanígy a római–parthus, illetve bizánci–szászánida viszonyt sem szabad a „Kelet" és „Nyugat" állandó civilizációs harcaként bemutatni, mert a határ menti elitek és a kereskedelmi hálózatok gyakran éppen a két birodalom közötti mozgásban és cserében voltak érdekeltek.

21.2.9 Rövid összefoglaló

- A parthus (Arsakida) birodalom az i. e. 3. században emelkedett fel, és a Szeleukida Birodalom gyengülése nyomán fokozatosan uralta Iránt, Mezopotámiát és a mai Türkmenisztán egy részét.
- A parthus állam laza, konföderatív jellegű volt, amelyben a királyi hatalom mellett a nagy nemesi családok és a helyi elitek jelentős befolyással bírtak; a görög és iráni kulturális elemek együtt éltek.
- A szászánida dinasztia 224/226-ban vette át a hatalmat, és erőteljesebben központosított államot hozott létre, amelynek ideológiája a Mazda-hit és a királyi dicsőség köré szerveződött.
- A zoroasztrianizmus a szászánida korban fokozatosan intézményesült, de a birodalom területén zsidó, keresztény, manicheus és más közösségek is éltek, helyzetük időszakonként változott.
- A szászánida birodalom tartós vetélytársa volt a római, majd a bizánci államnak; a határ menti területek, Örményország és a Kaukázus többször váltottak befolyást.
- A 6–7. század fordulóján a bizánci–szászánida háborúk mindkét birodalmat kimerítették, és a belső válságok hozzájárultak ahhoz, hogy a 7. században az arab–muszlim hódítás gyorsan felbomlaszthatta a szászánida államot.
- A szászánida igazgatás, adózás, pénzverés, udvari kultúra és emlékezeti hagyomány a későbbi muszlim kalifátusok és az iszlám kori iráni udvarok számára fontos örökségként szolgált.

21.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a parthus és a szászánida állam szerkezetét a központosítás, a nemesi hatalom és a tartományi kormányzás szempontjából! Milyen források korlátozzák az összehasonlítást?
2. Milyen szerepe volt a zoroasztrianizmusnak a szászánida állami ideológiában, és miért nem írható le ez a folyamat egyszerűen „államvallás bevezetéseként”? Hogyan érintette a zsidó, keresztény és manicheus közösségeket?
3. Miért tekinthető a római–parthus, illetve bizánci–szászánida versengés nem csupán katonai konfliktusnak, hanem diplomáciai, kereskedelmi és határ menti cserének is?
4. Miért fontos forráskritikai szempontból megkülönböztetni a sziklareliefek és hivatalos feliratok propagandáját a dokumentált eseményektől a szászánida történet rekonstrukciójában?
5. Hogyan hasznosították a későbbi muszlim udvari történetírás a szászánida uralkodók, különösen I. Huszrau Anósírván emlékezetét, és miért nem olvasható ez vissza mai nemzeti narratívaként?

21.3 Az iszlám hódítás és a perzsa birodalmak

21.3.1 Az iszlám hódítás és a perzsa birodalmak

A 7. századi arab–muszlim hódítás nem csupán egy új vallás megjelenését jelentette az Iráni-fennsíkon, hanem a térség politikai, nyelvi és társadalmi rendjének mélyreható átalakulását is. A szászánida állam katonai összeomlása után az iszlám birodalom perzsa tartományaiban fokozatosan egy sajátos iráni–iszlám szintézis jött létre. Ez a folyamat a 9–10. században a perzsa nyelvű udvari kultúra és irodalom újjáéledéséhez vezetett, amely a későbbi török és mongol hódító dinasztiák (szeldzsukok, ilhanidák, timuridák) alatt is meghatározó maradt. A következő

évszázadokban Irán területe nem egyszerűen az iszlám világ peremvidéke volt, hanem olyan központi térség, ahol az államigazgatás, a tudomány, a művészet és a vallási irányzatok fejlődése az egész iszlám civilizációra kisugárzott.

21.3.1.1 A szászánida állam bukása és az arab hódítás

A 7. század első évtizedeiben a Szászánida Birodalom kimerült állapotban volt. A Bizánccal vívott, évtizedeken át tartó nagy háborúk (különösen Huszrau Parvéz uralkodása idején, 590–628 között) hatalmas emberi és anyagi erőforrásokat emésztettek fel, az uralkodóházon belüli trónviszályok pedig aláásták a központi hatalom tekintélyét. Ebbe a vákuumba érkezett az arab félszigetről kiinduló, az iszlám zászlaja alatt egyesült hódító haderő.

A döntő katonai összecsapások az arab krónikás hagyományban dokumentáltan zajlottak, bár a résztvevők számát illetően a források jelentősen eltérnek. A **kádiszijjai csatában** (i. sz. 636 vagy 637) az arab seregek legyőzték a szászánida főerőket, majd a **nihávandi csatát** követően (i. sz. 642) a birodalom központi területei gyakorlatilag védelem nélkül maradtak. A szászánida udvar és az uralkodó, III. Jazdagird kelet felé menekült, és 651-ben Merv környékén meggyilkolták – ezzel a Szászánida-dinasztia uralma formálisan is véget ért. A hódítás azonban nem egyetlen roham, hanem hosszú, több évtizedes folyamat volt: a helyi arisztokrácia egy része ellenállt, más része szerződéseket kötött az új hatalommal, és megőrizte birtokait, illetve adóbeszedő szerepét.

A korai iszlám állam számára Irán meghódítása nem jelentette a lakosság azonnali tömeges áttérését az iszlámra. A muszlim hadseregek helyőrségi városokat (amszár) hoztak létre, így például **Kúfát** és **Bászrát** Irakban, míg a fennsík belső területein a győztesek elsősorban az adóztatás rendszerét vették át a szászánida adminisztrációtól. A nem muszlim alattvalók (elsősorban zoroasztriánusok, keresztények és zsidók) a **dzimma** (védettség) intézménye alá tartoztak: vallásukat megtarthatták, cserébe **dzsizját** (fejadót) fizettek. A földadó (**harádzs**) behajtása a szászánida kataszteri nyilvántartásokra támaszkodott, amelyeket az Omajjád kalifátus (661–750) arab hivatalnokai kezdetben közvetítőkön keresztül használtak. Az iszlamizáció évszázadokon át tartó, egyenlőtlen ütemű folyamat volt: a városi központokban és az arab helyőrségi városok környékén gyorsabban haladt, míg a hegyvidéki és vidéki területeken a zoroasztriánus és más közösségek még évszázadokig jelentős kisebbséget alkottak.

A hódítás emlékezete a későbbi iráni történeti tudatban kettős: egyes hagyományok traumaként, a nemzeti függetlenség elvesztéseként értelmezték, míg a muszlim iráni hagyomány az iszlám felvételében isteni gondviselést látott. A mai történetírásban vita folyik arról, hogy a szászánida állam bukása mennyiben volt „elkerülhetetlen”, és mennyiben magyarázható a birodalom belső válságával a külső támadással szemben.

21.3.1.2 A kalifátus perzsa tartományai és az Abbászida forradalom

Az Omajjád kalifátus időszakában Irán a birodalom keleti tartományaiként, elsősorban **Horászán** néven ismert hatalmas régióként működött. Horászán stratégiai jelentősége abban állt, hogy innen indultak a keleti irányú hódítások (Transzoxánia, Szind), és itt állomásozott az egyik legütőképesebb arab hadsereg. A helyi arab helyőrségi elitek és a meghódított iráni népesség közötti kapcsolat korántsem volt harmonikus. Az Omajjádok központosító adópolitikája, valamint az arab törzsi arisztokrácia és a nem arab (főleg iráni) muszlimok közötti jogi-katonai egyenlőtlenségek fokozták az elégedetlenséget.

E feszültségek robbantak ki a 740-es években az **Abbászida forradalomban** (746–750), amely Horászánból indult ki, és megdöntötte az Omajjádok damaszkuszi kalifátusát. A mozgalom

vezetője, **Abu Muszlim** (Abu Muslim al-Hurászani) horászáni arab és iráni származású híveket egyaránt maga mögött tudott. A forradalom sikerét követően az Abbászida kalifátus politikai súlypontja keletre tolódott: az új főváros, **Bagdad** 762-ben az egykori szászánida főváros, Ktésziphón közelében épült fel. Az Abbászida udvarban iráni származású hivatalnokcsaládok, például a **Barmakidák** emelkedtek fel, akik a szászánida hivatali hagyományok közvetítőiként a kalifátus adminisztrációjának megszervezésében játszottak kulcsszerepet. A bürokrácia nyelve azonban ekkor még az arab maradt, és a kalifa vallási tekintélye a muszlim közösség egységét jelképezte.

21.3.1.3 A „perzsa újjáéledés" kora: Számánidák és Bújidák

A 9. század végétől a bagdadi központi hatalom fokozatos meggyengülésével párhuzamosan Iránban és a szomszédos területeken helyi dinasztiák vették át a tényleges hatalmat. A **Számánidák** (819–999) bukharai és szamarkandi székhellyel Transzoxániát és Horászánt kormányozták, formálisan az Abbászida kalifátus alattvalóiként, valójában önálló uralkodókként. A dinasztia a perzsa származású önképét hangsúlyozta, és udvara a **perzsa nyelv és kultúra újjáéledésének** egyik legfontosabb központjává vált. Itt alkotott **Rudaki**, akit a hagyomány az újperzsa költészet első nagy alakjaként tart számon, és a Számánida udvar támogatásával kezdte el **Firdauszí** a **Sáhnáme** („Királyok könyve") című monumentális eposz megírását. A Sáhnáme a mitikus és történeti iráni múltat a zoroasztriánus kozmológiától a szászánida kor végéig foglalja keretbe, és a mai napig az iráni kulturális identitás egyik alapszövege.

A **Bújidák** (934–1055) a Kaszpi-tenger déli partvidékéről, Dajlamból származtak, és a 10. század közepére elfoglalták Nyugat- és Közép-Iránt, valamint Irakot. 945-ben bevonultak Bagdadba, és az Abbászida kalifátus tényleges urává váltak. A kalifa formális vallási tekintélyét meghagyták, de a politikai és katonai hatalmat a Bújida emírek gyakorolták. A dinasztia tagjai felvették a **sahinsah** („királyok királya") címet, ami a szászánida uralkodói hagyomány tudatos feleleventése volt. A Bújidák emellett a **tizenkettes síita** irányzatot támogatták, és ekkor vált a **múharrami gyászszertartás** és a síita teológiai irodalom egy része intézményesebbé a mai Irak területén. Fontos azonban, hogy a Bújida uralom nem járt a lakosság erőszakos síitizálásával: a szunnita közösségek intézményei tovább működtek, és a kalifátus szunnita jogi iskolái megőrizték helyüket.

A számánida és bújida korban tehát kettős folyamat zajlott: az iszlám civilizáció keretei között a perzsa nyelv az udvari reprezentáció és a szépirodalom nyelveként visszanyerte presztízsét, miközben az arab megmaradt a vallástudomány, a jog és a filozófia elsődleges nyelvének. Ezt a „perzsa reneszánszt" a modern iráni nacionalista történetírás gyakran az „idegen uralommal" szembeni nemzeti ellenállásként értelmezi; a tudományos konszenzus szerint azonban inkább egy regionális udvari kultúra megszilárdulásáról van szó, amely arab, iráni és iszlám elemeket ötvözött.

21.3.1.4 A szeldzsuk uralom: török katonai hatalom, perzsa adminisztráció

A 11. század közepén új, török nyelvű hódítók érkeztek: a **Nagyszeldzsuk Birodalom** (1038–1194) a közép-ázsiai oguz török törzsszövetségből emelkedett fel, és 1055-ben **Togril bég** elfoglalta Bagdadot. A szeldzsukok szunnita vallási-politikai programot hirdettek, és a kalifa nevében léptek fel a Bújidák, valamint a síita Fátimida kalifátus ellen. A nagyszeldzsuk uralom alatt Irán az iszlám világ központi hatalmi térségévé vált, a birodalom fővárosa pedig **Iszfahán** lett **Maliksa**h (ur. 1072–1092) idején.

A szeldzsuk állam működésének kulcsa a török katonai elit és a perzsa bürokrácia együttműködése volt. A birodalom tényleges adminisztrációját iráni származású vezírek irányították, közülük a

leghíresebb **Nizám al-Mulk** (1018–1092), aki **Szijászatnáme** („Kormányzás könyve") című művében az iszlám uralkodói etika, az adóigazgatás és a hadsereg megszervezésének alapelveit foglalta össze. Nizám al-Mulk nevéhez fűződik a **Nizámijja** nevű főiskolák hálózatának létrehozása, amely a szunnita jogtudomány (fikh) és teológia oktatásának intézményesítését szolgálta. Ezek a medreszék a szunnita ortodoxia megerősítését célozták a síita iszmáilita és tizenkettes irányzatok befolyásával szemben, és mintaként szolgáltak a későbbi iszlám oktatási rendszer számára.

A szeldzsuk korban a perzsa nyelvű történetírás is felvirágzott. A Nizám al-Mulk és Maliksa udvarában működő **Abu l-Fazl Bajhaki** (995–1077) a **Táríh-i Bajhaki** című krónikájában a Gaznavida és szeldzsuk udvari politikát a hivatali iratokra és személyes tapasztalataira támaszkodva örökítette meg; munkásságát a modern iranisztika a perzsa történeti próza egyik csúcspontjának tekinti, noha a teljes műnek csak töredékei maradtak fenn.

A szeldzsuk uralom ugyanakkor nem volt egységes központosított állam. A birodalom hamar tartományokra bomlott, és a helyi atabégek, helytartók és török törzsi csoportok közötti versengés a 12. század folyamán állandósult. Az iszmáilita mozgalom radikális ága, a nyugati forrásokban **asszaszinokként** emlegetett nizári csoport az Alburz-hegységben, **Alamút** várában rendezkedett be (1090-től), és célzott politikai gyilkosságokkal igyekezett befolyásolni a szeldzsuk elitek küzdelmeit. A nizárikat a szeldzsuk udvar és a szunnita vallási elit eretnekeknek és lázadóknak tekintette; modern kutatásuk a források egyoldalúságára figyelmeztet, mivel a mozgalomról fennmaradt beszámolók szinte kizárólag ellenfeleiktől származnak.

21.3.1.5 A mongol hódítás és az Ilhanida állam

A 13. század elején Dzsingisz kán mongol seregei 1219–1221 között lerohanták Transzoxániát és Horászánt. A mongol hódítás a térség városi civilizációját példátlan pusztítással sújtotta: Nisápur, Merv, Balh és Herát városait a források szerint szinte teljesen elpusztították, lakosságukat lemészárolták. A korabeli perzsa és arab krónikák (például Ibn al-Aszír, Dzsuvajni) százezres vagy akár milliós áldozatszámokról írnak, ám ezeket a modern történettudomány részben retorikai túlzásnak, részben a kollektív trauma kifejeződésének tekinti. A régészeti és településtörténeti kutatások egyértelműen hosszú távú demográfiai és gazdasági visszaesést mutatnak ki a 13. századi Kelet-Iránban, de a pontos veszteségek meghatározása a források jellege miatt lehetetlen.

A mongol birodalom felosztásával Irán, Irak és a Kaukázus térsége az **Ilhanida államhoz** (1256–1335) került, amelynek alapítója, **Hülagü kán** 1258-ban elfoglalta Bagdadot és kivégeztette az utolsó Abbászida kalifát. Ezzel a szunnita iszlám világ egyik legfontosabb intézménye formálisan megszűnt; a kalifátus intézményének helyreállítására később Egyiptomban került sor, de az ilhanida területeken a kalifa nélküli iszlám politikai rend vált normává.

Az Ilhanidák kezdetben a mongol vallási hagyományokat követték, és adóztatásuk, valamint katonai irányításuk súlyos terheket rótt a mezőgazdasági termelőkre és a városi lakosságra. **Gázán kán** (ur. 1295–1304) azonban felvette az iszlámot, és ezzel az ilhanida állam hivatalosan is muszlim dinasztiává vált. Gázán kán és vezíre, **Rasíd ad-Dín** (1247–1318) átfogó közigazgatási, adó- és földreformokat kísérelt meg, amelyek célja a paraszti termelés helyreállítása és a kincstár bevételeinek stabilizálása volt. Rasíd ad-Dín emellett **Dzsámi at-taváríh** („A történetek gyűjteménye") címmel világtörténeti művet állított össze, amely az ilhanida udvar többnyelvű, perzsa és arab hivatalnokokból, valamint különböző vallású tudósokból álló szellemi környezetét tükrözi. A mű a kínai, indiai, zsidó és keresztény történelemnek is teret szentel, és a modern kutatás az egyik első kísérletnek tekinti egy globális, összehasonlító történeti enciklopédia megalkotására.

Az Ilhanida állam a 14. század közepén a belviszályok és a trónutódlási harcok következtében szétesett. Helyén regionális dinasztiák (Dzsalájiridák, Muzaffaridák, Szarbadárok) osztoztak, amelyek között gyakoriak voltak a területi villongások. Ebben a széttagolt időszakban a társadalmi és vallási mozgalmak – például a síita irányultságú, városi kézműves és vidéki csoportokra támaszkodó Szarbadár mozgalom – rövid életű, de a későbbi iráni valláspolitika szempontjából fontos kísérleteket tettek helyi hatalmuk intézményesítésére.

21.3.1.6 Timurida restauráció és a perzsa udvari kultúra virágkora

A 14. század végén **Timur Lenk** (ur. 1370–1405) közép-ázsiai török-mongol hadvezér egyesítette a térséget, és Irán nagy részét is uralma alá vonta. Timur hódításai ismét óriási pusztítással jártak: a városok ellenállása esetén tömeges megtorlást alkalmazott, és a helyi lakosság egy részét rabszolgaként hurcoltatta el. Ugyanakkor a timurida uralom alatt a perzsa udvari művészet, építészet és tudomány új virágkornak indult. Timur fővárosa **Szamarkand** a korszak egyik legnagyobb építészeti központjává vált, ahol a birodalom különböző tartományaiból – így Iránból, Indiából és a szíriai területekről – hozatott mesteremberek dolgoztak.

Timur fia, **Sáhruh** (ur. 1405–1447) uralkodása alatt a birodalom súlypontja **Herát**ba helyeződött át, amely a 15. században a perzsa nyelvű költészet, irodalom és a miniatúrafestészet fellegvárává vált. Itt működött **Dzsámi** költő, aki a klasszikus perzsa irodalmi hagyomány egyik utolsó nagy alakja, és itt bontakozott ki a **timurida miniatúrafestészet** azon iskolája, amely a későbbi szafavida és mogul udvari művészet alapjait meghatározta. A perzsa nyelv ekkor már nem csupán Iránban, hanem az Oszmán Birodalom és a Mogul Birodalom udvari kancelláriáiban is a diplomácia és a magas irodalom közvetítő nyelve volt. Ez a „perzsa kozmopolita” kultúra – amelyet a modern történetírás gyakran **Persianate** (perzsa jellegű) világként ír le – az Indiai szubkontinenstől Anatóliáig terjedt, és a 19. századi nacionalista mozgalmak megjelenéséig alapvetően meghatározta a régió elitkultúráját.

21.3.1.7 Források és bizonytalanságok

Az iszlám hódításról és a későbbi iráni dinasztiákról szóló ismereteink alapvetően három forrástípusra támaszkodnak: (1) korabeli vagy közel korabeli arab és perzsa krónikákra (például at-Tabari, Ibn al-Aszír, Dzsuvajni, Rasíd ad-Dín), amelyek gyakran udvari megrendelésre készültek, és szerzőik politikai-vallási álláspontját tükrözik; (2) irodalmi és költői művekre, amelyek a kulturális reprezentáció és az önértelmezés forrásai, nem pedig tényszerű eseménytörténeti beszámolók; (3) régészeti leletekre, numizmatikai anyagokra és építészeti emlékekre, amelyek a mindennapi élet, a gazdaság és a településszerkezet változásait dokumentálják.

A modern történetírásban három nagy vitaterület emelhető ki. Először is, a **hódítás természete**: a korábbi orientalista és részben a mai nacionalista történetírás hajlamos volt az arab hódítást vagy civilizációs törésként, vagy felszabadításként elbeszélni; a mai tudományos konszenzus ezzel szemben a folyamatosság és a fokozatos átalakulás elemeit hangsúlyozza. Másodszor, a **népességi és áldozati adatok**: a mongol pusztítás mértékére vonatkozó forrásadatok retorikai túlzásai miatt a történészek a nagyságrendek meghatározását is vitatják; a régészeti bizonyítékok a településhálózat visszaesését igazolják, de a holttestek száma becsült, nem mért adat. Harmadszor, a **perzsa identitás és az iszlám viszonya**: a „perzsa újjáéledés” fogalma a 20. századi iráni nacionalista történetírásban politikai töltetet kapott, és a modern kutatásnak el kell választania a középkori udvari kultúra önértelmezését a mai nemzeti emlékezetpolitikától.

21.3.1.8 Rövid összefoglaló

- A 7. századi arab–muszlim hódítás a kimerült szászánida állam katonai összeomlását követte; az iszlamizáció fokozatos, az adóztatás pedig a szászánida adminisztrációra épült.
- Az Abbászida forradalom Horászánból indult, és a kalifátus súlypontját keletre, Bagdadba helyezte, ahol iráni hivatalnokcsaládok játszottak meghatározó szerepet.
- A 9–10. századi számánida és bújida udvarokban a perzsa nyelv és irodalom az iszlám keretei között újjáéledt; ezt a folyamatot a modern nacionalista történetírás gyakran leegyszerűsítve „nemzeti ellenállásként” ábrázolja.
- A szeldzsuk uralom a török katonai elit és a perzsa bürokrácia együttműködésére épült; a Nizámijja medreszék a szunnita ortodoxia intézményesítését szolgálták.
- A mongol hódítás és az Ilhanida állam példátlan pusztítást, majd Gázán kán alatt az iszlámra való áttérést és átfogó adminisztratív reformkísérleteket hozott.
- A timurida kor Herát és Szamarkand központú perzsa udvari kultúrája a későbbi szafavida és mogul udvari kultúra alapjait vetette meg.

21.3.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen katonai és gazdasági tényezők magyarázhatják a Szászánida Birodalom gyors összeomlását a 7. század közepén?
2. Hasonlítsa össze a számánida és a bújida udvarok perzsa nyelvű kultúrpolitikáját! Miben különbözött a két dinasztia vallási-politikai programja?
3. Hogyan kapcsolódott össze a szeldzsuk uralom alatt a török katonai hatalom, a perzsa adminisztráció és a szunnita vallási intézményrendszer?
4. Milyen forrástípusokra támaszkodhat a történész a mongol pusztítás mértékének vizsgálatakor, és miért okoz nehézséget a kortárs krónikák adatainak értelmezése?
5. Miért tekinti a modern történettudomány a „perzsa reneszánsz” fogalmát egyszerre hasznosnak és félrevezetőnek?

21.4 A Kádzsár Irán és a 19. század

21.4.1 A kádzsár hatalomátvétel és a birodalmi keretek öröksége

A 18. század végén Irán területén évtizedes belháborúk és trónviszályok zárultak le egy új türkmén törzsi dinasztia, a **Kádzsárok** (Qajar) hatalomátvételével. Az 1779-ben elhunyt **Karim kán Zand** (Kerim Khan Zand) utódai nem tudták megőrizni a dél-iráni Zand állam egységét, és a rivalizáló törzsi szövetségek közül a Kádzsárok vezetője, **Aga Mohammad Kádzsár** (Āghā Mohammad Qājār, 1742–1797) fokozatosan kiterjesztette uralmát az ország északi és középső tartományaira. A kádzsár hatalomátvétel hagyományosan 1794-hez köthető, amikor Aga Mohammad leverte a Zandok utolsó jelentős ellenállását Kermanban, majd 1796-ban formálisan is felvette a **sah** (shāh) címet. Ezzel megkezdődött az az uralkodóház, amely – a hatalmi viszonyok fokozatos átalakulásával – egészen 1925-ig irányította Iránt.

A kádzsár állam megértéséhez először is világosan kell látni, hogy nem a mai értelemben vett centralizált, területileg integrált nemzetállam volt, hanem egy olyan birodalmi jellegű képződmény, amely a korábbi szafavida, afsárida és zand berendezkedésből örökölt intézményekre és uralmi technikákra épült. A szafavida korszakkal foglalkozó fejezetben bemutatott **törzsi-katonai elit**, a **vallási hierarchia** és a **perzsa bürokratikus hagyomány** hármassága a 19. században is meghatározta a hatalomgyakorlást. A Kádzsárok saját legitimációjukat részben

törzsi származásukra, részben a szafavida örökség folytatásának igényére alapozták. Az 1790-es évekbeli hatalomátvétel azonban nem jelentett azonnali, országos konszolidációt: a vidéki kormányzók, a nagy törzsi vezetők, a perzsa bürokraták és a helyi vallási tekintélyek közötti alkuk, konfliktusok és újratárgyalások a 19. század első felében is folyamatosan jellemezték a politikai életet.

Aga Mohammad sah uralkodását brutális fegyelmező hadjáratok kísérték, amelyek célja a trónkövetelők és a regionális autonómiák felszámolása volt. Alakját a későbbi iráni történetírás gyakran kegyetlen zsarnokként, más elbeszélések viszont a széttagolt országot újraegyesítő erőskezű uralkodóként ábrázolják; ez a kettősség is mutatja, hogy a kádzsár korszak értékelése már a 19. század végétől erősen függött attól, ki milyen politikai célból nyúlt vissza a dinasztia emlékezetéhez. Aga Mohammad 1797-es meggyilkolása után unokaöccse, **Fath Ali sah** (Fatḥ ᶜAlī Shāh, 1797–1834) vette át a hatalmat. Uralkodása alatt vált a Kádzsár-udvar az európai diplomáciai kapcsolatok aktív részesévé, és ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy Irán a 19. századi nagyhatalmi vetélkedés egyik fontos ütközőzónájává vált.

21.4.2 Az orosz–brit versengés és a határkérdések

A 19. század elejétől az iráni külpolitikát alapvetően két európai birodalom – a Romanov Oroszország és a Brit Birodalom – befolyásolta. Ez a versengés nem egyszerűen két külső hatalom beavatkozása volt, hanem összefonódott a kádzsár állam belső hatalmi viszonyaival is: a sah és a miniszterei hol az egyik, hol a másik hatalom támogatását keresték, hogy saját központosító törekvéseiket erősítsék, miközben a brit és orosz diplomaták törzsi vezetőkkel, helyi kormányzókkal és kereskedőházakkal is külön kapcsolatokat építettek.

A legfontosabb konfliktusgóc a Kaukázus volt. A 18. század végén és a 19. század első évtizedeiben a kádzsár állam igényt tartott a mai Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán területére, amelyeket a szafavida időktől változó intenzitással iráni uralom alatt álló tartományoknak tekintett. Az orosz birodalom azonban az 1801-es grúziai annexióval és az azt követő kaukázusi hadjáratokkal fokozatosan kiterjesztette ellenőrzését e térségre. Az orosz–perzsa háborúk (1804–1813; 1826–1828) dokumentált katonai eseményei alapján az iráni erők több csatában vereséget szenvedtek, és az ezt követő békeszerződések – a **golesztáni béke** (1813) és a **türkmancsaji béke** (1828) – jelentős területi veszteségeket szentesítettek. Irán kénytelen volt lemondani a mai Grúzia, Örményország és az Araksz folyótól északra fekvő kaukázusi területekről. A két szerződés a területi kérdéseken túl kereskedelmi és jogi engedményeket is tartalmazott, amelyek az orosz alattvalóknak széles körű extraterritoriális jogokat biztosítottak Irán területén.

A kaukázusi vereségek nemcsak térképészeti következményekkel jártak, hanem a kádzsár állam legitimitását is erodálták. A 19. század középső évtizedeiben ez a presztízsveszteség is hozzájárult ahhoz, hogy a belső reformok szükségessége egyre inkább megfogalmazódott az udvari elit és a művelt városi rétegek egy részében. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a 19. századi iráni reformgondolkodás nem azonos a későbbi, 20. századi nacionalizmussal vagy alkotmányos pártszerveződéssel: itt elsősorban állami korszerűsítési kísérletekről, katonai reformokról, adóigazgatási változtatásokról és az udvari oktatás átszervezéséről volt szó.

A Brit Birodalom befolyása a 19. század első felében elsősorban az India felé vezető szárazföldi útvonalak védelmén keresztül kapcsolódott Iránhoz. Az 1830-as években, az első afgán háború (1839–1842) idején, London számára Irán elsősorban Afganisztánnal és Közép-Ázsiával összefüggő stratégiai térség volt. A kortárs brit diplomáciai levelezés és katonai jelentések szerint az iráni uralkodó és miniszterei is tisztában voltak azzal, hogy a brit jelenlét korlátozhatja az orosz nyomást, ugyanakkor a britek beavatkozása is sértette a kádzsár állam szuverenitását. Az 1856–1857-es brit–perzsa háború Herat kapcsán jól mutatta, hogy a két birodalom egyaránt hajlandó volt katonai erővel is érvényesíteni érdekeit Iránnal szemben. A háborút lezáró 1857-es

párizsi béke nyomán Irán lemondott Heratra és Afganisztán belső ügyeibe való beavatkozás igényéről.

21.4.3 Nászer ad-Din sah és a reformkor kísérletei

A 19. század második felének meghatározó iráni uralkodója **Nászer ad-Din sah** (Nāṣer al-Dīn Shāh, 1848–1896) volt. Hatalomra lépése után nagy szerepet kapott a **Mirza Taki kán**, közkeletű nevén **Amir Kabir** (Mīrzā Taqī Khān Amīr-e Kabīr) által vezetett reformirányzat, amely a katonai korszerűsítést, a pénzügyi igazgatás ésszerűsítését, az udvari költekezés visszafogását és a központi hatalom megerősítését célozta. Amir Kabir intézkedései közé tartozott a **Dár al-Fonun** (Dār al-Fonūn) politechnikai iskola megalapítása 1851-ben, amely a későbbi iráni értelmiségi réteg egyik fontos képzőhelyévé vált. Reformjai azonban komoly ellenállásba ütköztek az udvari érdekcsoportok, a törzsi vezetők és a vallási hierarchia egyes képviselői részéről, mert azok a kialakult hatalmi viszonyok és jövedelemforrások megváltoztatását jelentették volna. 1851-ben a sah elmozdította és kivégeztette Amir Kabirt – ennek pontos politikai hátterét a perzsa krónikák és a brit konzuli jelentések eltérően értelmezik, de abban a kutatók egyetértenek, hogy a reformer bukása egyszerre volt udvari intrikák és a központosítás elleni szélesebb ellenállás következménye.

Nászer ad-Din sah hosszú uralkodása alatt Irán fokozatosan bekapcsolódott a nemzetközi gazdasági rendszerbe, de ezt elsősorban nem termelő- és iparfejlesztés, hanem koncessziók és hitelek révén tette. Ezt a jelenséget a történészek **félgyarmati gazdasági függésként** írják le: Irán formálisan megőrizte függetlenségét, ám pénzügyi, infrastrukturális és kereskedelmi szempontból erős külső befolyás alá került. A legjelentősebb ilyen lépés az 1872-es **Reuter-koncesszió** volt, amely szinte az egész ország bányászati, vasútépítési és számos ipari fejlesztési jogát egy brit üzletembernek, Julius de Reuternek adta volna át. A koncesszió szövegét és feltételeit a kormányzati levéltári anyagok őrzik, és a kortárs perzsa sajtó hevesen bírálta. A tiltakozások és az orosz diplomáciai nyomás hatására a sah végül visszavonta az egyezményt. Ez az epizód nem csupán gazdaságtörténeti érdekesség volt, hanem a kádzsár állam és a városi közvélemény viszonyának fontos jelzője is: először vált láthatóvá, hogy a gazdasági engedmények képesek széles körű politikai tiltakozást kiváltani.

A 19. század végén a **dohánykoncesszió** (1890–1892) volt a másik nagy konfliktus. A sah egy brit vállalatnak adta a dohány termesztésének, feldolgozásának és értékesítésének kizárólagos jogát. A döntés a dohánytermelő parasztoktól a bazári kereskedőkön át a vallási vezetőkig rendkívül széles társadalmi ellenállást váltott ki. A tiltakozást a korszak egyik legjelentősebb **mardzsa-e taklid** (marja^{c}-e taqlīd) vallási tekintélye, **Mirza Haszan Sirázi** (Mīrzā Ḥasan Shīrāzī) által kiadott vallási döntés (saját korának fogalmai szerint nem egyszerűen „zsínat”, hanem a dohányzás tiltását kimondó vallási vélemény) szélesítette országos mozgalommá. A tilalom hatására a városi lakosság jelentős része abbahagyta a dohányzást, ami a koncesszió gazdasági alapját ásta alá. A dokumentált események szerint a sah 1892-ben kénytelen volt visszavonni a koncessziót, és komoly kárpótlást fizetett a brit társaságnak. A dohánytiltás a 20. századi iráni politikai tudat egyik meghatározó emlékezetpontjává vált: későbbi mozgalmak gyakran hivatkoztak arra, hogy a városi társadalom és a síita papság összefogása képes volt kikényszeríteni a sah döntésének visszavonását. Ugyanakkor a történészek vitatják, hogy ez a mozgalom mennyire tekinthető a modern nemzeti ellenállás vagy a vallási reformmozgalom előfutárának, és mennyire volt elsősorban a bazár és a papság gazdasági, valamint státuszvédelmi fellépése.

21.4.4 Az 1905–1911-es alkotmányos forradalom

A 20. század első évtizedében a kádzsár állam válságtünetei összeadódtak. A gazdasági eladósodás, a növekvő importfüggőség, a kormányzati korrupció és az orosz, valamint brit befolyás látványos erősödése széles elégedetlenséget szült a városi értelmiség, a bazári kereskedők, a kisebb hivatalnokok és a vallási vezetők egy része körében. Az **1905–1911-es alkotmányos forradalmat** nem egyetlen szervezett párt indította el, hanem tiltakozáshullámok sorozata: a kezdeti megmozdulások 1905 decemberében Teheránban és más városokban a kormányzó elit felelősségre vonását, a bírósági visszaélések megszüntetését és egy **gyűlés, később országgyűlés (Madzslisz, Majles)** felállítását követelték.

A forradalom folyamatát az iráni és nemzetközi szakirodalom rendkívül eltérően értékeli. Tényként kezelhető, hogy **Mozafar ad-Din sah** (Moẓaffar al-Dīn Shāh, 1896–1907) 1906 augusztusában írta alá az alkotmányos kormányzás bevezetésére vonatkozó rendeletet, és még abban az évben összeült az első Madzslisz. Az 1906–1907-ben kidolgozott **alkotmány** (a korszakban „alaptörvény”, perzsául **Qānūn-e Asāsī**) és annak kiegészítése korlátozta a sah önkényuralmát, kimondta a törvény előtti egyenlőséget, a sajtószabadságot, a vallási bíróságok mellett a világi törvénykezés elvét, és bizonyos adóügyi jogosítványokat a parlamenthez kötött. A dokumentum szövege fennmaradt, így annak tartalma nem vita tárgya. Vita tárgya viszont, hogy az alkotmány mennyiben jelentett eredeti, iráni politikai gondolkodásból fakadó újítást, és mennyiben európai minták átvételét; hogy a síita vallási vezetőkből álló, az alkotmánykiegészítésben szereplő bizottság ténylegesen milyen hatáskört kapott; és hogy az alkotmányos mozgalom kiknek az érdekeit képviselte elsősorban.

A forradalom értelmezésénél a következő rétegződést érdemes rögzíteni. Az alkotmányos mozgalomban egymástól eltérő célú csoportok vettek részt: a bazári kereskedők és kézművesek elsősorban a külföldi koncessziók, a vámok és az állami kiszámíthatatlanság ellen tiltakoztak; a vallási vezetők egy része a sah önkényét és az európai befolyást kívánta korlátozni, más részük viszont gyanakodva tekintett a világi törvénykezésre; a modern iskolázottságú értelmiségiek és hivatalnokok pedig a képviseleti kormányzás, a sajtószabadság és a jogbiztonság intézményeit kívánták meghonosítani. E rétegek szövetsége időleges volt, és a későbbi szakaszban felbomlott.

A forradalom 1907-től egyre véresebb szakaszba lépett. **Mohammad Ali sah** (Moḥammad ᶜAlī Shāh, 1907–1909) 1908 júniusában orosz támogatással feloszlatta a Madzsliszt, és katonai erővel lépett fel az alkotmányos mozgalom ellen. A parlament épületének ágyúzása és a képviselők, valamint újságírók elleni fellépés dokumentált, bár a pontos áldozatszámra vonatkozó becslések eltérőek. Az ezt követő polgárháborús időszakban különböző regionális mozgalmak – köztük a tabrizi ellenállás, amelynek részvevői közé nők is tartoztak – az alkotmány védelmére keltek. 1909-ben északi és déli irányból fegyveres csoportok vonultak Teherán ellen, és Mohammad Ali sahot lemondatták, majd a kiskorú **Ahmad sah** (Aḥmad Shāh, 1909–1925) került trónra. A második Madzslisz időszakában azonban a belpolitikai válság tovább mélyült: a kormányzati hatalom gyenge volt, a vidéki rend fenntartása akadozott, és a nagyhatalmi beavatkozás is fokozódott.

A forradalom végét gyakran 1911-hez kötik, amikor az orosz csapatok bevonultak Észak-Iránba, felszámolták a parlamentet, és ultimátumot kényszerítettek a kormányra. Az 1911-es orosz intervenció és a brit jelenlét nyílt katonai fenyegetése minden résztvevő számára világossá tette, hogy az alkotmányos kormányzás formális fennmaradása ellenére az ország szuverenitása rendkívül korlátozott. A forradalom utóéletét tekintve a szakirodalom megoszlik abban, hogy kudarcos, de későbbi mozgalmak számára meghatározó kísérletnek, vagy pedig olyan hosszú távon ható intézményi fordulatnak tekintse, amely a későbbi Pahlavi-korszak politikai nyelvezete számára is mércét jelentett. Nem vitatott viszont, hogy az 1905–1911-es időszak alapvetően megváltoztatta az iráni politikai gondolkodást: a „nemzet”, a „nép”, a „törvény” és a „parlament” fogalmai

a közbeszéd részévé váltak, és a politikai közösség többé már nem volt leírható pusztán a sah háztartása és a vallási-törzsi alattvalói hűség fogalmaival.

21.4.5 Gazdasági és társadalmi átalakulások a 19. századi Iránban

A kádzsár kori Irán gazdasági szerkezetét a mezőgazdaság, a kézműipar és a távolsági kereskedelem határozta meg. A földtulajdon és a termény elosztása erősen függött a helyi hatalmi viszonyoktól; a sah, a törzsi vezetők, a vallási alapítványok (vakf) és a tartományi elit egyaránt rendelkezett földbirtokokkal. A parasztság helyzete régiónként és időszakonként különbözött, és a 19. századi perzsa források mellett a misszionáriusi, konzuli és utazói beszámolók adnak képet a falusi életről. Ezeket a forrásokat azonban forráskritikailag kell kezelni: az európai utazók gyakran saját civilizációs előfeltevéseik szerint ábrázolták az iráni vidéket, és nem ritkán túlhangsúlyozták a „lemaradást” vagy a „despotizmust”. A múltbeli statisztikai adatok ritkák és bizonytalanok, így a 19. századi Irán népességére, terméshozamaira vagy adóterheire vonatkozó számok jobbára becslések, amelyeket a kutatók a brit és orosz konzuli jelentések, valamint a perzsa pénzügyi iratok összevetéséből rekonstruálnak.

A 19. században a városi gazdaság meghatározó szereplője volt a **bazár** (bāzār), amely nem csupán kereskedelmi tér, hanem hitel-, társadalmi hálózati és politikai szerveződési intézmény is volt. A bazári kereskedők és mesterek a dohánytiltásban és az alkotmányos mozgalomban is meghatározó szerepet játszottak. A külkereskedelem növekedése – elsősorban a selyem, a dohány, a szőnyeg, a gyapot és a szárított gyümölcsök exportja – bizonyos városi rétegeknek jövedelmet hozott, másokat viszont kiszolgáltatottá tett az európai áruk behozatalának. A kézműipar egyes ágazatai hanyatlásnak indultak, miközben a nyersanyagkivitel erősödött; ez a mintázat a 19. századi gyarmati és félgyarmati gazdaságokban általánosan megfigyelhető, de Iránban sajátos módon kapcsolódott a kádzsár udvar adóéhségéhez és a helyi elitek alkupozíciójának megerősödéséhez.

A vallási élet és a síita intézményhálózat a kádzsár korban fontos átalakuláson ment keresztül. A **uszúl** (uṣūlī) irányzat megerősödése a 18. század végétől a 19. században tovább folytatódott, ami a vallástudósok (mudzstahidok) tekintélyét növelte a hívők felett, és lehetővé tette, hogy a kiemelkedő tudósok széles körű követői hálózatot építsenek. Ez a folyamat egyrészt a síita papság és a bazár közötti kapcsolatok megerősödéséhez vezetett, másrészt a kádzsár állam és a vallási hierarchia közötti feszültségeket is növelte. A 19. századi iráni vallási életet azonban hiba lenne egységes, politikailag aktív tömbként leírni: a papságon belül jelentős nézetkülönbségek, regionális lojalitások és stratégiai viták voltak. Az, hogy egy-egy vallási tekintély mikor avatkozott be a politikába, gyakran helyi ügyektől, személyes kapcsolatoktól és az állam által kínált alkuktól függött.

21.4.6 Nők, kisebbségek és a mindennapi élet forrásai

A 19. századi iráni társadalom nem írható le kizárólag az udvar és a politikai mozgalmak felől. A nők helyzete osztály, régió és lakóhely szerint rendkívül különbözött: a vidéki és nomád közösségekben a nők gyakran részt vettek a termelőmunkában és a háztartás fenntartásában, miközben a tehetős városi háztartásokban a nemek közötti elkülönülés intézményesült formái erősebbek voltak. A 19. század végi alkotmányos mozgalomban és az azt övező vitákban nők is megjelentek, egyes asszonyok titkos oktatási köröket szerveztek, petíciókat írtak, és részt vettek a tüntetéseken. Az alkotmányos forradalomról szóló források azonban többnyire nem a nők tapasztalatait helyezik előtérbe; a nőtörténeti kutatás ezért nagyrészt közvetett nyomokból – levelekből, periratokból, európai misszionáriusok beszámolóiból és a későbbi önéletrajzokból – rekonstruálja a korszak női cselekvőinek történetét. A nemzetközi szakirodalomban az alkotmányos forradalom

női résztvevőinek emlékezete idővel a modern iráni nőmozgalmak előtörténetévé vált, ugyanakkor ez az emlékezetpolitikai keretezés nem azonos a korszak szereplőinek saját önértelmezésével.

A vallási és etnikai kisebbségek a kádzsár korban fontos, de gyakran elhanyagolt szerepet töltöttek be. Az örmény, asszír, zsidó, zoroasztriánus és bahái közösségek a városi kereskedelemben, a kézműiparban, a gyógyításban és a regionális kapcsolatokban is részt vettek. Jogállásuk a korszakban nem a mai egyéni állampolgárság fogalmai szerint rendeződött, hanem vallási közösségek szerinti hierarchiában, amelyhez adóterhek, korlátozások és védelmi viszonyok kapcsolódtak. A kisebbségek és a többségi társadalom viszonyát nem lehet egységesen ábrázolni: voltak együttélési formák, kereskedelmi együttműködés és helyi konfliktusok is. Az európai misszionáriusi és konzuli jelentések gyakran éppen a kisebbségek védelmére hivatkozva avatkoztak be a kádzsár állam belügyeibe; ezeket a forrásokat ezért a kisebbségtörténet kutatói is óvatossággal kezelik, mert a védelem diskurzusa sokszor nagyhatalmi nyomásgyakorlást szolgált.

21.4.7 Források és bizonytalanságok

A kádzsár kori iráni történelem forrásanyaga egyszerre gazdag és erősen egyenetlen. A perzsa udvari krónikák – például a **Rauzat asz-szafá** folytatásai vagy a **Naszih at-tavárikh** – a dinasztia szempontjából mutatják be az eseményeket, és gyakran hallgatnak el kudarcokat vagy éppen emelnek ki udvari személyeket. A hivatalos levelezés, a rendeletek és a pénzügyi iratok töredékesen maradtak fenn, és sok esetben nincsenek teljes körűen feldolgozva. Az orosz és brit levéltárak – konzuli jelentések, katonai felderítések, kereskedelmi beszámolók – nagy mennyiségű információt őriznek, ám ezek a források a saját birodalmi érdekeik és értelmezési kereteik szerint készültek, így nem tekinthetők semleges megfigyeléseknek. Az alkotmányos forradalommal kapcsolatos perzsa újságok, röplapok és pamfletek rendkívül fontosak a városi közvélemény formálódásának kutatásához, de ezek is politikai állásfoglalások, és nem minden állításuk ellenőrizhető független forrásból.

A számszerű adatok terén a kádzsár korban nagy a bizonytalanság. Népességi becslések, adóbevételek, külkereskedelmi forgalom, hadsereg-létszámok és áldozati számok esetében a kutatók legfeljebb nagyságrendi, valószínűségi becsléseket tudnak adni, és a források közötti eltérések gyakran jelentősek. A 19. századi iráni „gazdasági visszaesés” vagy „modernizáció” mértékéről szóló vitákban a különböző nemzetgazdasági rekonstrukciók eltérő feltételezésekkel élnek, ezért az ezekre épülő általános kijelentések inkább értelmezési irányoknak, mintsem pontos méréseknek tekintendők. Az 1905–1911-es forradalom áldozatainak és résztvevőinek száma szintén vitatott, mert a kortárs beszámolók politikai célból sokszor felnagyították vagy éppen bagatellizálták az eseményeket.

Mindezekből következik, hogy a kádzsár korszakról szóló történeti kép több, párhuzamosan létező rekonstrukció eredménye. Az iráni nemzeti történetírás a 20. század közepétől a kádzsár kort gyakran a „hanyatlás” és az „elidegeníthető szuverenitás” időszakaként ábrázolta, hogy ezzel emelje ki a Pahlavi-korszak modernizációs igényét. A nyugati, különösen brit és orosz történeti irodalom hosszú ideig a nagyhatalmi politika felől, az iráni, orosz és brit érdekek ütközéseként értelmezte a korszakot. Az 1980-as évektől kezdve a társadalomtörténet, a várostörténet és a nőtörténet kutatásai megmutatták, hogy a kádzsár társadalom sokkal tagoltabb és dinamikusabb volt annál, mint amit a „stagnáló despotizmus” képzete sugall. Ma a történészi viták egyik központi kérdése az, hogy a 19. századi iráni politikai és társadalmi mozgalmak mennyire tekinthetők modern értelemben vett nemzeti mozgalmaknak, és mennyiben húzódtak tovább a vallási, városi és törzsi hűségformák régebbi mintázatai.

21.4.8 Rövid összefoglaló

- A kádzsár hatalomátvétel 1794–1796-ban zárta le a 18. századi iráni belháborúkat, de a dinasztia hatalma nem modern központosított államszervezetre, hanem törzsi, vallási és bürokratikus hálózatok alkufolyamataira épült.
- A 19. század elején a Kaukázusért vívott orosz–perzsa háborúk, valamint a golesztáni (1813) és a türkmancsaji béke (1828) jelentős területi veszteségeket és extraterritoriális engedményeket hoztak Iránnak, miközben a Brit Birodalom elsősorban India felől közelítette az országot.
- Nászer ad-Din sah uralkodása alatt jelentkeztek az első állami reformkísérletek, köztük Amir Kabir intézkedései és a Dár al-Fonun megalapítása, ám a reformokat az udvari és helyi érdekcsoportok ellenállása megtörte.
- Az 1872-es Reuter-koncesszió és az 1890–1892-es dohánykoncesszió körüli tiltakozások felfedték a kádzsár állam külső gazdasági függését, és megmutatták a bazár, a városi közvélemény és egyes síita vallási tekintélyek együttműködésének lehetőségét.
- Az 1905–1911-es alkotmányos forradalom létrehozta az első iráni parlamentet és alaptörvényt, de a mozgalom belső társadalmi és ideológiai megosztottsága, valamint az orosz és brit intervenció miatt nem tudott tartós alkotmányos rendre váltani.
- A kádzsár kor gazdaságában a mezőgazdaság, a bazári kereskedelem és a növekvő nyersanyagkivitel volt meghatározó; a félgyarmati függés formái régióként és társadalmi csoportonként eltérően alakultak.
- A nők, a vallási és etnikai kisebbségek, valamint a vidéki közösségek tapasztalatai csak közvetett forrásokból ismerhetők meg részlegesen, mert a fennmaradt anyag elsősorban az udvarra, a diplomáciára és a városi politikai nyilvánosságra összpontosít.
- A kádzsár korszak értékelése a történetírásban erősen vitatott: a „hanyatlás”, a „félgyarmati függés” és a „reformelőzmény” keretezései mögött eltérő politikai és módszertani választások állnak.

21.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső hatalmi viszonyok jellemezték a kádzsár államot a 19. században, és miért nem írható le központosított nemzetállamként?
2. Hasonlítsa össze a golesztáni és a türkmancsaji béke következményeit a kádzsár állam katonai, területi és gazdasági helyzetére.
3. Miért voltak a 19. század végi koncessziók – különösen a dohánykoncesszió – a politikai tiltakozás katalizátorai, és milyen társadalmi csoportok vettek részt az ellenállásban?
4. Milyen rövid és hosszú távú következményei voltak az 1905–1911-es alkotmányos forradalomnak, és milyen okok vezettek a mozgalom megtöréséhez?
5. Hogyan befolyásolják a fennmaradt perzsa, orosz és brit források, illetve azok hiányai a kádzsár korszakról alkotott történeti képet, különösen a népességre, a nőkre és a kisebbségekre vonatkozó ismereteket?

22 Irán a 20. században és ma

22.1 A Pahlavi állam

A Pahlavi állam története a 20. századi Irán egyik leginkább vitatott korszaka. A Kádzsár-kori Perzsia hanyatlása, az alkotmányos forradalom kudarcai és a nagyhatalmi beavatkozások után az 1920-as években egy központosító, nacionalista katonai elit vette át az állam irányítását. Reza sah és fia, Mohammad Reza sah uralma alatt Irán az olajgazdaság, a modernizáló diktatúra és a külső befolyás elleni küzdelem színterévé vált. Ez az alfejezet az 1925-ös dinasztiaváltástól az 1953-as államcsínyig követi nyomon a Pahlavi állam kialakulását és válságait. A korszak megértése azért is kulcsfontosságú, mert az itt felhalmozódó társadalmi feszültségek és az 1953-as törés közvetlen előzményei az 1979-es iszlám forradalomnak, amelyről Az 1979-es iszlám forradalom alfejezet szól. A Kádzsár-kor alfejezetében A Kádzsár Irán és a 19. század bemutatta a dinasztia hanyatlását, az 1906-os alkotmányos forradalmat, valamint a brit és orosz befolyás versengését; most ezekre a feltételekre adott katonai és állami válaszként értelmezzük a Pahlavi államot.

22.1.1 A kádzsár válság és az 1921-es államcsíny

Az első világháború alatt Irán formálisan semleges volt, de területén brit, orosz és oszmán csapatok harcoltak, és az ország élelmiszer- és járványválságoktól szenvedett. A központi kormányzat tehetetlennek bizonyult a törzsi felkelésekkel, a külföldi megszállással és a gazdasági összeomlással szemben. A háború után a britek 1919-ben egyoldalú szerződést próbáltak ráerőltetni a kormányra, amely gyakorlatilag protektorátusi státuszt jelentett volna; a megállapodás széleskörű ellenállást váltott ki, és a medzslisz végül nem ratifikálta. Ebben a vákuumban emelkedett fel **Reza Khan** (perzsa: Reżā Khān), a **perzsa kozák dandár** (Persian Cossack Brigade) egyik magas rangú tisztje. Ez a katonai alakulat orosz tisztek által kiképzett, de irániakból álló egység volt, amely a főváros közelében állomásozott.

1921. február 21-én Reza Khan a kozák dandár élén bevonult Teheránba, és államcsínnyel átvette a hatalmat. A puccs formálisan az új miniszterelnök, **Szajjed Zia al-Din Tabatabai** kormányát juttatta hatalomra, de a tényleges katonai erő Reza Khan kezében összpontosult. A puccs közvetlen oka a rendteremtés és a központi hatalom megerősítésének igénye volt; a résztvevők a korrupciót, a külföldi befolyást és az anarchiát jelölték meg célpontként. A brit szerep mértéke az 1921-es eseményekben vitatott: egyes történészek szerint a britek hallgatólagosan támogatták vagy legalábbis nem akadályozták a puccsot, mert olyan erőt kerestek, amely garantálja a rendet és a brit olajérdekeket; mások szerint Reza Khan elsősorban belső katonai és nacionalista ambícióit követte, és a brit támogatás nem volt döntő. A dokumentált tény az, hogy a kozák dandár brit fizetésben részesült, és a brit katonai misszió befolyással bírt rá, de a puccs pontos előkészítésének rekonstrukciója ma is hiányos.

Reza Khan a puccs után fokozatosan kiszorította riválisait. Először hadügyminiszter, majd 1923-ban miniszterelnök lett, és a hadsereg segítségével leverte a tartományi felkeléseket, lefegyverezte a lázadó törzsi vezetőket, és visszaállította a központi adóbehajtást. 1924-ben felmerült, hogy köztársasági államformát vezessenek be, de a medzsliszben és az **ulama** (vallástudósok) körében

erős ellenállás mutatkozott; a síita papság egy része a köztársaságot az iszlám intézmények elleni támadásnak tekintette. Reza Khan ezt a tervet elvetette, és a monarchia megőrzése mellett döntött. 1925. október 31-én a medzslisz törvényben fosztotta meg a Kádzsár-dinasztiát a tróntól, majd december 12-én Reza Khant választotta meg az ország örökös sahjává. 1926. április 25-én koronázták meg, és ezzel megalakult a **Pahlavi-dinasztia**. A dinasztia neve az ókori pahlavi írásra utalt, és a perzsa nacionalista identitás felélesztését szolgálta.

22.1.2 Reza sah állama: centralizáció és modernizáció

Reza sah uralmának első éveit a központi hatalom kiépítése és az állam területi ellenőrzésének helyreállítása határozta meg. A kormányzat célja az volt, hogy a korábbi törzsi, vallási és tartományi kötődéseket egyetlen, centralizált nemzeti állammal váltsa fel. Ennek érdekében:

- **Hadsereg és közigazgatás:** Reza sah egységes, sorkatonaságon alapuló hadsereget hozott létre, amely a modern állam legfontosabb pillére lett. A tartományi kormányzókat Teheránból nevezték ki, a helyi adóbehajtást állami hivatalok vették át, és a törzsi területeket katonai körzetekre osztották.
- **Nomád közösségek letelepítése:** a kormány erőszakkal letelepítette vagy lefegyverezte a **lurok**, **bahsziárok**, **kurdok**, **türkmének** és más nomád csoportok jelentős részét. Ez az intézkedés a legeltetési útvonalak ellenőrzését, az adók és a sorozás kiterjesztését szolgálta, de súlyos emberi és kulturális veszteségekkel járt. A letelepítés során elpusztult állatállomány, éhínség és fegyveres ellenállás dokumentálható; az áldozatok számára vonatkozóan csak bizonytalan becslések léteznek, mert a kortárs iráni állami források alulbecsülték a veszteségeket.
- **Jog és igazságszolgáltatás:** az 1920-as évek végétől az állam fokozatosan korlátozta a **saría** bíróságok hatáskörét, és világi bíróságokat állított fel. Új polgári és büntető törvénykönyveket vezettek be, amelyek részben európai (francia, belga) mintákat követtek. A vallási alapítványok (**vakf**) földjeit állami ellenőrzés alá vonták, ami a síita papság gazdasági hatalmát is csökkentette.
- **Oktatás és kultúra:** az állam modern iskolarendszert épített ki, és 1934-ben megalapította a Teheráni Egyetemet. A lányok oktatása is bővült, bár a vidéki területeken korlátozottan. A hagyományos vallási iskolák (madraszák) állami felügyelet alá kerültek, és a tantervben a perzsa nyelv, a történelem és a nemzeti identitás kapta a főszerepet.
- **Infrastruktúra:** a korszak legnagyobb állami beruházása a **Transz-iráni vasút** volt, amely 1927 és 1938 között épült meg, és a Kaszpi-tenger vidékét kötötte össze a Perzsa-öböllel. Az építkezést állami adókból és olajbevételekből finanszírozták, külső kölcsön nélkül. A vasút a második világháborúban stratégiai jelentőségre tett szert.
- **Nyelv és identitás:** 1935-ben Reza sah kérte a külföldi államokat, hogy az országot ne Perzsiának, hanem **Iránnak** nevezzék. A lépés a nemzeti egységet és az ókori iráni örökség hangsúlyozását szolgálta. Az állami identitáspolitika a perzsa nyelvet tette a közigazgatás és az oktatás egyetlen hivatalos nyelvévé, a nem perzsa nyelvek (azeri, kurd, türkmén, beludzs) nyilvános használatát visszaszorították.
- **Női öltözködés:** 1936. január 7-én Reza sah rendeletben tiltotta meg a nőknek a **kendő** (perzsa: hidzsáb) viselését. A **kásf-e hedzsáb** (a fátyol eltávolítása) célja a nők közéleti megjelenésének és oktatásának előmozdítása volt, de a végrehajtás erőszakos formát öltött: a rendőrök és katonák nyilvánosan letépték a nők fátylát, aki pedig ellenállt, büntetésre számíthatott. Az intézkedés a vallásos családok és a vidéki közösségek körében mély ellenállást váltott ki. A kendőtiltás a Pahlavi modernizáció egyik legvitatottabb eleme, amelyet a korszak támogatói a női emancipáció lépéseként, kritikusai pedig a vallási és kulturális normák állami erőszakkal való felszámolásaként értékelnek.

A modernizáció tehát nem egyszerűen intézményi reform volt, hanem a társadalom erőteljes átalakítása felülről, katonai és rendőri kényszerrel. A dokumentált tények közé tartozik a nomád közösségek letelepítése, a kendőtiltás és a törzsi felkelések leverése; az áldozatok száma és az egyes intézkedések társadalmi hatása azonban becslések és viták tárgya.

22.1.3 A modernizáció társadalmi és gazdasági következményei

A Pahlavi állam gazdaságpolitikája az állami szerepvállalásra és a gazdasági nacionalizmusra épült. A kormány állami monopóliumokat hozott létre a cukor, a tea, a dohány és más fogyasztási cikkek területén, és vámvédelemmel támogatta a kezdeti iparosítást. Az állami bevételek jelentős része azonban továbbra is az olajból származott. 1933-ban Reza sah új koncessziós szerződést írt alá a brit **Anglo-Persian Oil Company** (APOC, 1935-től **Anglo-Iranian Oil Company**, AIOC) céggel. A szerződés hatvan évre szólt, és az iráni állam részesedését némileg növelte, de a kitermelés és az export ellenőrzése brit kézben maradt. A megállapodást később sokan az iráni érdekek elárulásaként értékelték, mert az olajbevételek aránya a brit cég nyereségéhez képest alacsony maradt; a pontos pénzügyi mutatók a korszak forrásaiban eltérnek, és a későbbi nacionalista narratíva erősen negatívan ítélte meg az 1933-as szerződést.

A mezőgazdaságban a földbirtokviszonyok alig változtak. A nagy földbirtokosok és a törzsi vezetők egy része megőrizte birtokait, sőt a központi hatalommal való együttműködésért cserébe megerősíthette pozícióját. A parasztok többsége továbbra is bérlőként vagy részesművelőként élt, és a modernizáció terhei – adók, sorozás, állami monopóliumok – elsősorban rájuk nehezedtek. A vidéki szegénység és a városi elit közötti szakadék növekedett.

A társadalmi átalakulás új középosztályt és értelmiséget hozott létre, amely a modern oktatásban részesült, és a nemzeti identitás hordozójának tekintette magát. Ugyanakkor a politikai élet beszűkült: Reza sah nem tűrte az ellenzéket, a sajtót cenzúrázták, a baloldali és kommunista mozgalmakat illegalitásba szorították. Az 1941-ben megalakuló **Tudeh párt** (Hezb-e Tudeh, a tömegek pártja) előzményei is üldöztetésnek voltak kitéve. A parlament formálisan működött, de a képviselőket a kormány választotta ki, és a medzslisz a sah akaratának végrehajtója lett. A politikai elnyomás, a cenzúra és a rendőri felügyelet a Pahlavi állam autoriter jellegét erősítette.

22.1.4 A második világháború és Reza sah lemondatása

A második világháború kitörése után Irán ismét semlegesnek nyilvánította magát, de Reza sah gazdasági és katonai kapcsolatai Németországgal gyanakvóvá tették a szövetséges hatalmakat. A német mérnökök és tanácsadók jelenléte, valamint a Transz-iráni vasút stratégiai jelentősége miatt a brit és a szovjet kormány úgy döntött, hogy megszállja Iránt. 1941. augusztus 25-én a **brit és szovjet csapatok** északról és délről bevonultak az országba. A hivatalos indoklás szerint a megszállás célja a német befolyás felszámolása és egy utánpótlási útvonal megnyitása a Szovjetunió felé. Az iráni hadsereg néhány napon belül összeomlott, és a fővárosba vezető utak megnyíltak.

Reza sah helyzete tarthatatlanná vált. 1941. szeptember 16-án a szövetségesek nyomására lemondott fia, **Mohammad Reza Pahlavi** javára, és Dél-Afrikába távozott. Ott halt meg 1944-ben. A lemondatás ténye dokumentált: a brit és szovjet követek egyértelműen jelezték, hogy a sah távozása nélkül nem garantálják a monarchia fennmaradását. A fiatal Mohammad Reza sah 22 évesen lépett trónra, és a megszállás ideje alatt a központi hatalom meggyengült. A szövetségesek ellenőrzése alatt a politikai élet újra megnyílt, a pártok és a sajtó aktivizálódtak, a törzsi és etnikai csoportok pedig részben visszanyerték mozgásterüket.

22.1.5 Mohammad Reza sah és a nemzeti mozgalom

Az 1941–1953 közötti időszak a Pahlavi állam történetének legnyitottabb szakasza volt, de egyben a leginstabilabb is. A medzsliszben valódi viták zajlottak, a **Tudeh párt** tömegtámogatásra tett szert a munkások és az értelmiség körében, és a sajtóban élesen bírálták a brit olajcég szerepét. A fiatal sah hatalma korlátozott maradt: a hadsereg egyes frakciói, a törzsi vezetők és a papság is önálló politikai tényezőként viselkedtek.

Az olajkérdés vált a nemzeti mozgalom központi elemévé. Az 1933-as koncessziós szerződést már a háború alatt és után is igazságtalannak tartották, mert az AIOC bevételei gyorsan nőttek, miközben az iráni állam részesedése a kitermelés értékéhez képest alacsony maradt. 1949-ben a kormány tárgyalásokat kezdett a cégtől származó jövedelmek újraelosztásáról, de a medzsliszben a nacionalista képviselők radikálisabb megoldást követeltek. Ebben a helyzetben emelkedett fel **Mohammad Moszaddegh**, aki a **Nemzeti Front** (Jebhe-ye Melli) nevű koalíció élén az olajipar államosítását tűzte zászlajára.

1951. március 15-én a medzslisz elfogadta az olajipar államosításáról szóló törvényt, és május 1-jén hatályba lépett a **Nemzeti Olajtársaság** létrehozása. Moszaddegh-t röviddel ezután miniszterelnökké választották. Az államosítás dokumentált tény; a döntést a medzslisz nagy többséggel hozta meg, és az intézkedés széleskörű népi támogatást élvezett. A brit kormány válaszul gazdasági embargót vezetett be, jogi eljárást indított a Hágai Nemzetközi Bíróságon, és titkos műveleteket tervezett Moszaddegh megbuktatására. Az Egyesült Államok kezdetben közvetítő szerepet játszott, de a hidegháború fokozódásával és a Tudeh párt befolyásának növekedésével Washington fokozatosan a brit álláspont felé tolódott.

Moszaddegh kormánya a nacionalista gazdaságpolitikát és az alkotmányos kormányzást hangsúlyozta, de egyre inkább konfliktusba került a sahhal és a hadsereg vezetésével. 1952-ben felhatalmazási törvényt kért és kapott a medzslisztől, ami lehetővé tette számára, hogy rendeletekkel kormányozzon. A lépés kritikusai szerint a demokratikus intézmények megkerülését jelentette, támogatói szerint a brit szabotázs és a belső ellenzék miatt szükséges intézkedés volt. A Tudeh párttal való viszonya ambivalens volt: bár nem volt kommunista, időnként támaszkodott a párt mozgósító erejére, ami a nyugati hatalmak és a konzervatív iráni erők szemében veszélyessé tette.

22.1.6 Az 1953-as államcsíny és következményei

Az 1953-as események a Pahlavi állam és a 20. századi Közel-Kelet egyik legvitatottabb fordulópontját jelentik. A történészi konszenzus szerint az 1953. augusztusi államcsínyt brit és amerikai titkosszolgálatok szervezték, hogy megbuktassák Moszaddegh kormányát. A CIA 2013-ban nyilvánosságra hozott belső dokumentumai megerősítették a művelet létezését; a brit MI6 szerepe szintén dokumentált, bár a hivatalos brit iratok egy része ma is titkos. A művelet neve a CIA-nál **TPAJAX**, a briteknél **Operation Boot** volt. A puccs célja az volt, hogy megerősítsék a sah hatalmát, és helyreállítsák a nyugatibarát kormányzást.

A puccs lefolyása összetett volt. 1953. augusztus 15-én egy első kísérlet kudarcba fulladt: a sah által kinevezett új miniszterelnök, **Fazlollah Zahedi** tábornok nem tudta átvenni a hatalmat, és a sah augusztus 16-án Rómába menekült. Ezt követően Moszaddegh támogatói és a Tudeh párt utcai tüntetéseket szerveztek. Augusztus 19-én azonban a puccsisták – részben fizetett tüntetők, részben a hadsereg és a bazári kereskedők egy része – ellentüntetést szerveztek, és a katonai egységek átálltak. Moszaddegh házát megrohamozták, a miniszterelnököt letartóztatták, a sah pedig visszatért Rómából. Moszaddegh-t katonai bíróság elé állították, halálra ítélték, de a büntetést házi őrizetre változtatták; 1967-ben halt meg.

A puccs megnevezése és értelmezése a mai napig vita tárgya. A történészi konszenzus szerint külső beavatkozás történt, amely megbuktatta az alkotmányos kormányt, és megsértette Irán szuverenitását. Az iráni állami narratíva az eseményt „amerikai–brit puccsnak” nevezi, és a nemzeti emlékezetben a **28 Mordad-i puccs** (a perzsa naptár szerinti dátum) a függetlenség elleni támadás szimbóluma lett. Egyes nyugati szerzők és a sah hívei ezzel szemben azt hangsúlyozzák, hogy Moszaddegh kormánya elvesztette a társadalom egy részének támogatását, és a hadsereg beavatkozása belső tényezőkre is visszavezethető volt. A könyv álláspontja szerint a dokumentált bizonyítékok alapján a külső beavatkozás megtörtént, de a belső szereplők – a hadsereg, a bazári kereskedők, a papság egy része – aktív részesei voltak a puccsnak.

A puccs következményei hosszú távúak voltak. A monarchia autoriter jellege megerősödött: a sah a hadseregre és a titkosszolgálatokra támaszkodva fokozatosan felszámolta a politikai pluralizmust. Az Egyesült Államok befolyása megnőtt, és az 1953 utáni Irán a hidegháborúban a nyugati szövetségi rendszer egyik pillére lett. Ugyanakkor az 1953-as törés mély bizalmatlanságot hagyott az iráni társadalomban a nyugati hatalmakkal és a monarchiával szemben. Ez a bizalmatlanság később az 1979-es forradalom egyik mozgósító erejévé vált, és a mai iráni politikai kultúrában is jelen van.

22.1.7 Források és bizonytalanságok

A Pahlavi állam történetének forrásbázisa egyenetlen. A korszakról gazdag diplomáciai anyag áll rendelkezésre: brit külügyi iratok, amerikai külügyminisztériumi dokumentumok, a CIA 2013-ban nyilvánosságra hozott belső története, valamint iráni parlamenti jegyzőkönyvek és törvényszövegek. Az 1921-es puccs és Reza sah uralmának belső döntéshozatala azonban kevésbé dokumentált, mert az iráni állami levéltárak egy része nem hozzáférhető, és a kortárs sajtó cenzúrázott volt. A nomád közösségek letelepítésének áldozatairól, a kendőtiltás társadalmi hatásairól és a vidéki szegénységről csak becslések és visszaemlékezések állnak rendelkezésre; a számszerű adatokat a korszak állami forrásai gyakran alulbecsülték.

Az 1953-as államcsíny rekonstrukciója sokkal jobb forrásokra támaszkodik, de itt is vannak vitatott pontok. A CIA 2013-ban közzétett dokumentumai megerősítették a művelet létezését, de nem válaszolnak meg minden részletet, például a tömegmozgások finanszírozásának mértékét vagy a sah pontos szerepét. A brit MI6 iratai egy része ma is titkos, ezért a brit részvétel teljes körét nem ismerjük. Az iráni állami narratíva a puccsot túlnyomórészt külső agressziónak mutatja be, míg egyes nyugati revizionista szerzők a belső tényezőket hangsúlyozzák. A könyv a bevett történészi konszenzust követi, amely szerint a külső beavatkozás dokumentált, de a belső szereplők felelőssége is valós.

A statisztikai adatoknál – például az olajbevételek, az ipari termelés vagy a puccs áldozatainak száma – a fejezet a főbb becsléseket és azok bizonytalanságát jelzi. A puccs során elhunytak számát illetően nincs megbízható hivatalos adat; a becslések néhány tucattól több százig terjednek.

22.1.8 Rövid összefoglaló

1. Reza Khan az 1921-es államcsínnyel emelkedett fel, 1925-ben a medzslisz sahvá választotta, és megalapította a Pahlavi-dinasztiát.
2. Reza sah központosító, nacionalista modernizációt folytatott: hadsereg, közigazgatás, jogrendszer, oktatás, infrastruktúra és női öltözködés szabályozása.
3. A modernizáció erőszakos volt: a nomád közösségek letelepítése, a kendőtiltás és a politikai elnyomás társadalmi ellenállást és mély feszültségeket szült.
4. A második világháború alatt a brit–szovjet invázió 1941-ben Reza sah lemondatásához és fia, Mohammad Reza trónra lépéséhez vezetett.

5. Az 1941–1953 közötti időszakban a politikai élet megnyílt; Mohammad Moszaddegh és a Nemzeti Front 1951-ben államosította az olajipart.
6. Az 1953-as államcsínyben brit és amerikai titkosszolgálati beavatkozás buktatta meg Moszaddegh kormányát; a külső beavatkozás tényét a történészi konszenzus és a nyilvánosságra hozott CIA-dokumentumok megerősítik.
7. A puccs hosszú távon megerősítette a monarchia autoriter jellegét, és mély bizalmatlanságot hagyott az iráni politikai kultúrában a nyugati hatalmakkal szemben.

22.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a Kádzsár-kori válságokat Reza sah államépítő intézkedéseivel. Mely problémákra adott választ, és melyeket hagyott megoldatlanul?
2. Milyen társadalmi csoportok nyertek és veszítettek a Pahlavi modernizáció során? Milyen forrástípusok alapján tudjuk ezt rekonstruálni?
3. Miért vált az olajipar államosítása nemzeti üggyé 1951-ben, és milyen külső és belső tényezők vezettek Moszaddegh bukásához?
4. Miért vitatott az 1953-as események megnevezése és értelmezése? Milyen bizonyítékok támasztják alá a külső beavatkozás tényét, és milyen kérdések maradnak nyitva?
5. Milyen hosszú távú következményei voltak az 1953-as államcsínynek az iráni monarchia legitimitására és a későbbi forradalomra nézve?

22.2 Mohammad Reza sah és a fehér forradalom

Mohammad Reza Pahlavi sah 1953 augusztusi visszatérése nem egyszerűen egy uralkodó restaurációja volt, hanem egy új hatalmi szerkezet kezdete. A Moszaddegh-kormány megbuktatásával a sah – akit az iráni állami narratíva utóbb a nemzeti szuverenitás visszaszerzésének, a nyugati történetírás pedig gyakran amerikai támogatással megvalósult fordulatnak tekint – olyan rendszert épített ki, amelyben az uralkodó többé nem a parlamentnek, hanem a biztonsági apparátuson, az olajjövedelmeken és a külföldi szövetségeseken nyugvó hatalmának felelt meg. Az 1953 és 1979 közötti időszakot ezért két, egymással szorosan összefüggő folyamat jellemezte: a felülről irányított modernizáció és az egyre kiterjedtebb elnyomó állam. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan formálta át Iránt a fehér forradalom, milyen társadalmi és gazdasági feszültségeket hozott létre, és miért nem tudta a rezsim sem megvásárolni, sem elnyomni az ellenzékét.

22.2.1 A hatalom új szerkezete 1953 után

Az 1953-as puccs közvetlen következménye a politikai pluralizmus gyors felszámolása volt. A Nemzeti Frontot betiltották, Moszaddegh-t bíróság elé állították, a Tudeh Párt katonai hálózatát pedig megsemmisítették. A parlament, a medzslisz formálisan tovább működött, de tényleges szerepe az uralkodó döntéseinek jóváhagyására korlátozódott. A szultán – ahogy a sah magát egyes interjúiban nevezte – nem alkotmányos uralkodóként, hanem a „nemzet atyjaként” és a modern Irán megtestesítőjeként lépett fel. A választásokat rendszerint felügyelt, félversenyes eljárásként rendezték meg; a kormányfőket a sah nevezte ki, és azok ritkán élveztek valódi, az uralkodótól független felhatalmazást.

A rendszer stabilitását három pillér biztosította. Az első a hadsereg volt, amelynek tisztikara közvetlenül a sahhoz volt lojális, és jelentős amerikai katonai segélyben részesült. A második a biztonsági szolgálat, a **SAVAK** (Sazman-e Ettela'at va Amniyat-e Keshvar, az Országos Hírszerző és Biztonsági Szervezet), amelyet 1957-ben hoztak létre. A harmadik az olajbevételek

feletti állami-uralkodói ellenőrzés volt, amely lehetővé tette a klientúra-hálózatok kiépítését, a bürokrácia bővítését és a modernizációs programok finanszírozását.

Az 1953 utáni rendezés nem csupán belpolitikai jellegű volt. Irán az Egyesült Államok egyik legfontosabb hidegháborús szövetségesévé vált a Közel-Keleten. A sah 1955-ben csatlakozott a **Bagdadi Paktumhoz** (későbbi nevén CENTO), majd az 1950-es évek végétől rendszeres katonai és gazdasági támogatást kapott Washingtonból. Ez a szövetség részben stabilizálta a rendszert, részben pedig a belpolitikai vitákat nemzetbiztonsági kérdéssé alakította: a bírálókat gyakran a Szovjetunió ügynökeiként vagy hazaárulókként állították be. A szovjet fenyegetettség toposza indokolta a hadsereg és a SAVAK folyamatos bővítését, és megakadályozta, hogy a nyilvánosságban valódi vita bontakozzon ki a fejlesztési irányokról.

22.2.2 Olaj és gazdasági modernizáció

Az olaj a Pahlavi-állam második korszakának meghatározó erőforrása lett. Moszaddegh bukása után a kormány 1954-ben új olajkonzorciummal állapodott meg: az iráni olaj kitermelését és exportját egy nemzetközi társaságcsoport vette át, míg a jogi tulajdon formálisan az Iráni Nemzeti Olajtársaságnál (National Iranian Oil Company, NIOC) maradt. A bevételek a korábbi időszakhoz képest nőttek, de Irán tényleges ellenőrzése a termelés felett korlátozott volt. Az 1960-as években a sah fokozatosan erősebb pozíciót harcolt ki az olajtársaságokkal szemben, részben az **OPEC** (Organization of the Petroleum Exporting Countries) 1960-as megalakulása révén, amelynek Irán alapító tagja volt. Az 1973-as olajárrobbanás után a bevételek drámai mértékben megnövekedtek: míg az 1960-as évek végén Irán éves olajjövedelme körülbelül 1 milliárd dollár körül mozgott, 1974-re egyes becslések szerint meghaladta a 20 milliárd dollárt. A pontos összegek a források szerint eltérhetnek, de a nagyságrend egyértelmű: az olaj a költségvetés és a modernizáció motorjává vált.

A bevételekből nagyszabású infrastrukturális beruházások, út- és kikötőépítések, iskola- és kórházprogramok indultak. A sah hivatalos retorikája szerint Iránnak „át kellett ugrania” a fejlődés hagyományos fokozatait, és rövid idő alatt a világ fejlett országai közé kellett emelkednie. A gazdasági növekedés látványos volt, de erősen egyenlőtlen: a nagyvárosok, különösen Teherán, gyorsan növekedtek, miközben a vidéki területek jelentős része nem részesült a fellendülésből. A mezőgazdasági beruházások elmaradtak az ipari és városi fejlesztésekhez képest, ami vidéki elvándorlást és bérharcokkal, lakhatási válsággal küzdő városi peremkerületeket eredményezett.

A gazdaságpolitika értékelésében éles vita van a szakirodalomban. Egyes elemzők szerint az olajjövedelem lehetővé tette az állam modernizációs programját, mások szerint éppen ez a jövedelem tette a rezsimet függetlenné a társadalomtól, mert nem kellett adókból fedeznie a kiadásait. Az utóbbi értelmezés – amelyet a rentier állam elmélete képvisel – azt hangsúlyozza, hogy az olajbevételből finanszírozott állam kevésbé kényszerül a társadalmi csoportokkal való tárgyalásra, és ezért hajlamosabb a tekintélyelvű működésre. A sah rendszere ezt a mintát követte: a jóléti intézkedéseket nem a társadalmi részvétel kiterjesztésével, hanem az uralkodó ajándékaként hirdették meg.

22.2.3 A fehér forradalom (1963)

Az 1960-as évek elején a sah olyan reformcsomagot hirdetett meg, amelyet **fehér forradalomnak** (Enqelab-e Sefid) nevezett: a kifejezés a vértelen, felülről irányított átalakulást kívánta jelölni, szemben a baloldali vagy „vörös” forradalommal. A programot 1963. január 26-án népszavazás hagyta jóvá; a szavazás körülményei vitatottak, mert a hatóságok a részvételt és az igenek arányát rendkívül magasnak tüntették fel, az ellenzék pedig a manipulációt bírálta. A hatpontos eredeti program a következő intézkedéseket tartalmazta: földreform, az erdők és legelők államosítása,

állami tulajdonú üzemek eladása részben a földreform finanszírozására, a munkások nyereségrészesedése, a választójogi törvény módosítása a nők választójogának megadásával, valamint egy írástudási, egészségügyi és fejlesztési hadtest (későbbi nevén **Sepah-e Danesh**, illetve hasonló szervezetek) létrehozása.

A **földreform** volt a program legnagyobb szabású eleme. A törvény korlátozta a nagybirtokosok földtulajdonát, és a földek egy részét a művelő parasztoknak juttatta. A reform több szakaszban zajlott, és hatása területenként nagyon eltérő volt. A dokumentált tények szerint a parasztok jelentős része tulajdonhoz jutott, ugyanakkor sokan túl kicsi, életképtelen parcellákat kaptak, vagy éppen kimaradtak a juttatásból, különösen a föld nélküli mezőgazdasági munkások. Az öntözés, a hitel és a piaci infrastruktúra hiánya miatt a reform nem hozott tartós vidéki fellendülést, sőt egyes kutatók szerint hozzájárult a hagyományos falusi közösségek felbomlásához és a városokba irányuló tömeges migrációhoz. A földreform eredményeinek megítélése ezért a mai napig tudományos vita tárgya: a sah hívei a feudális struktúrák lebontását hangsúlyozzák, a kritikusok pedig a végrehajtás egyenlőtlenségét és a vidéki szegénység tartós fennmaradását emelik ki.

A fehér forradalom más intézkedései is kettős természetűek voltak. A nők választójogának megadása és az 1967-es családjogi törvény – amely korlátozta a férfi egyoldalú válási jogát, és emelte a házasságkötési korhatárt – a nőmozgalmak szempontjából fontos jogi változás volt. Ugyanakkor a döntést nem társadalmi vita, hanem uralkodói rendelet hozta meg, és a nők politikai részvétele a szavazáson túl alig terjedt ki: a pártok továbbra is a sah által ellenőrzött szervezetek keretei között működtek, a női képviselők aránya a medzsliszben csekély maradt. A vallási körök egy része a nők választójogát a saría értelmezésére hivatkozva ellenezte; ez azonban nem volt egységes vallási álláspont, mert egyes síita jogtudósok támogatták vagy elfogadhatónak tartották a nők politikai részvételét.

A fehér forradalommal szembeni legjelentősebb tiltakozás **Homeini** (Ruhollah Musavi Khomeini) nevéhez fűződik. Homeini 1963-ban – akkor még elsősorban vallástudósként, nem országos politikai vezetőként – élesen bírálta a reformcsomagot, a nők választójogát, a földreformot és a sah Egyesült Államokkal való szövetségét. 1963. június 5-én (az iráni naptár szerint 15. khordád) az őt ért letartóztatás hírére a vallási központokban, különösen Qomban és Teheránban tüntetések robbantak ki. A biztonsági erők erőszakkal verték le a megmozdulásokat. Az áldozatok számát a források nagyon eltérően adják meg: egyes hivatalos vagy rezsimhez közeli közlések néhány tucat, az ellenzéki források több száz vagy akár több ezer halottról beszélnek. A megbízható, független adat hiányában a történészek csak annyit állíthatnak bizonyosan, hogy a halálos áldozatokkal járó erőszak megtörtént, és a pontos szám továbbra is vita tárgyát képezi. Az 1963-as események a későbbi iszlám mozgalom emlékezetpolitikájában központi jelentőségűvé váltak: Homeini hívei a „15. khordád felkelését” a sahhal szembeni vallási ellenállás kezdeteként értelmezik.

22.2.4 A reformok társadalmi hatása

A fehér forradalom a maga felülről vezényelt eszközeivel valóban átalakította az iráni társadalom szerkezetét, de nem abban az irányban, ahogyan a sah tervezte. A leglátványosabb változás a városiasodás volt. Az 1950-es évek végétől a falusi lakosság tömegesen vándorolt a városokba; Teherán lakossága az 1960-as években és az 1970-es években rendkívül gyorsan nőtt. Az 1976-os népszámlálás szerint a lakosság több mint fele már városokban élt, bár a népszámlálási adatok pontossága és a városi kategóriák alkalmazása a szakirodalomban vitatott. A nagyvárosokban lakásinség, közlekedési gondok, víz- és áramhiány lépett fel. A városi alsó rétegek, a bevándorló munkások és a hagyományos bazárkereskedők csalódottsága nőtt, miközben a nyugatiasodó felső középosztály és az udvar körüli elit fogyasztási életmódja élesen elütött a többség helyzetétől.

A reformok társadalmi bázist is teremtettek a rezsimnek: a modern oktatásban részesült tisztviselők, tanárok, mérnökök, egészségügyi dolgozók egy része azonosult az állami modernizációval.

Ugyanakkor ez a bázis nem vált önálló politikai szereplővé: a szakszervezeteket, diákegyesületeket és szakmai kamarákat az állam szorosan ellenőrizte. A nők jogainak bővítése sem jelentette a politikai részvétel intézményesült kiterjesztését, mert a rezsim minden alulról jövő kezdeményezést gyanakvással kezelt. A családjogi reform egyes rendelkezéseit a vallási bíróságok lassan vagy hiányosan hajtották végre, és a nők egyenjogúsága a gyakorlatban erősen függött a társadalmi osztálytól és a lakóhelytől: a nagyvárosi felső középosztályban láthatóbb volt, mint a vidéki, hagyományos családszerkezetben élő közösségekben.

A fehér forradalom a vallási intézményekkel való viszonyt is átalakította. Az állam a földreform révén csökkentette a vallási alapítványok (vaghf) földtulajdonát, ami a papság egy részét gazdasági és intézményi értelemben is a rendszer ellenségévé tette. Ugyanakkor a sah nem számolta fel az iszlám oktatási és jogi intézményeket: a modernizáció párhuzamosan, nem pedig a vallási rendszer helyén működött. A vallási ellenzék gyökerei ezért nem kizárólag a teológiában, hanem a földreform, a nők jogi helyzete, a nyugatiasodás és a politikai elnyomás együttes hatásában keresendők. Ez az összefüggés megakadályozza, hogy a szembenállást egyszerűen „vallási fanatizmusnak” vagy a modernitással szembeni reakciónak tekintsük.

22.2.5 SAVAK és az ellenőrző állam

A rezsim egyik legmeghatározóbb és leginkább vitatott intézménye a SAVAK volt. A titkosszolgálat 1957-es létrehozása óta fokozatosan az állam belső ellenőrzésének központi eszközévé vált. A SAVAK feladata nemcsak a katonai és diplomáciai hírszerzés, hanem a belső ellenzék megfigyelése, a cenzúra, a letartóztatások és a kihallgatások lefolytatása is volt. A szervezet az 1970-es években több ezres tisztviselői és besúgói hálózatot működtetett; a pontos létszámra vonatkozó becslések megbízhatatlanok, mert a SAVAK iratai a forradalom után részben megsemmisültek, részben pedig állami levéltárakba kerültek, ahol a hozzáférés korlátozott.

A SAVAK módszereit az Amnesty International és más nemzetközi emberi jogi szervezetek az 1970-es években dokumentálták: politikai foglyok kínzásáról, hosszú tárgyalás nélküli fogva tartásról, családtagok megfélemlítéséről és kivégzésekről szóló jelentések jelentek meg. Az iráni kormány ezeket a vádakat rendszerint elutasította vagy eltúlozottnak nevezte. A történészi konszenzus szerint a SAVAK a modern iráni állam egyik leghatékonyabb elnyomó szervezete volt, de az áldozatok teljes körű számbavétele máig nem lehetséges. A rendelkezésre álló periratok, bírósági jegyzőkönyvek és a túlélők visszaemlékezései alapján bizonyítható, hogy a kínzás intézményesült gyakorlat volt, nem egyesek visszaélése. A politikai foglyok száma a becslések szerint a néhány ezertől a tízezres nagyságrendig terjedt, de ezek a számok nem tekinthetők pontos statisztikának.

A SAVAK és a hadsereg mellett a sah egyetlen pártot engedélyezett 1975-ben: a **Rastakhiz** (Feltámadás) Pártot. A többpártrendszer hivatalos felszámolása nyíltan jelezte, hogy az uralkodó nem csupán a politikai ellenzéket, hanem a politikai verseny elvét is elutasítja. A pártba való belépést a tisztviselők és az értelmiségiek számára gyakorlatilag kötelezővé tették. Ez az intézkedés tovább növelte a rendszerrel szembeni ellenérzést, mert a társadalom széles rétegei számára világossá tette, hogy a modernizáció nem jár politikai képviselettel.

22.2.6 Ellenzék, vallási tiltakozás és út a válság felé

Az 1970-es évek második felére az ellenzék több, egymástól ideológiailag és taktikailag eltérő áramlatból állt össze. A **Nemzeti Front** utódai a demokratikus alkotmányosságot követelték; a **Tudeh Párt** és a baloldali csoportok a szovjet befolyás és a munkásmozgalom szempontjából bírálták a rendszert; a nacionalista értelmiség egy része a gyors nyugatiasodást és a kulturális idegenséget támadta; a vallási hálózatok pedig a sah uralmát az iszlám és a nemzeti függetlenség

elleni támadásként értelmezték. A diaszpórában és az egyetemeken kialakult ellenzéki csoportok közül kiemelkedett az 1970-es években fegyveres harcot is választó **Mudzsahedin-e Khalk** (Népi Mudzsahedek) és a **Fedaján** nevű baloldali gerillamozgalom. E szervezetek támadásokat intéztek rendőrök, hivatalnokok és külföldi üzletemberek ellen; a rezsim ezeket a cselekményeket „terrorizmusnak” minősítette, az érintett csoportok viszont az elnyomó állam elleni fegyveres ellenállás részeként hivatkoztak rájuk. A könyv e vitatott címkéket a szereplők saját használatában és a nemzetközi intézmények minősítése szerint mutatja be, anélkül hogy a csoportok kollektív elítélését vagy elismerését tenné a magáévá.

Az ellenzék növekedéséhez hozzájárult a nemzetközi helyzet romlása is. Jimmy Carter amerikai elnök 1977 utáni emberi jogi politikája nyomást gyakorolt a sah rendszerére, és a rezsim rövid liberalizációs lépéseket tett: egyes politikai foglyokat szabadon engedtek, a bírósági eljárások egy részét nyilvánosabbá tették, és a sajtócenzúrát némileg enyhítették. E lépések azonban nem csillapították, hanem tovább bátorították a tiltakozásokat. Az 1977-es irodalmi körök, diákegyesületek és bazárkereskedők tiltakozásai 1978-ban tömeges tüntetésekké szélesedtek. A fehér forradalom minden ambivalenciája – a gyors modernizáció, a politikai bezártság, a SAVAK erőszaka, a növekvő társadalmi egyenlőtlenség – ekkor ért össze.

A sah a tüntetésekkel szemben hol engedményekkel, hol erőszakkal próbálkozott. A kormány rendszeresen kommunista és iszlám „provokátoroknak” tulajdonította a zavargásokat, miközben a biztonsági erők egyes demonstrációkon tüzet nyitottak. Az áldozatok számát a különböző források eltérően közlik; az 1978-as, úgynevezett „fekete pénteki” (8. szeptemberi) teheráni sortűzről a kormány több tucat, az ellenzék és egyes diplomáciai jelentések több ezer halottról beszéltek. A független történészi elemzés a pontos számot nem tudja megerősíteni, de abban konszenzus van, hogy a biztonsági erők nagy erővel léptek fel. Itt a Mohammad Reza sah és a fehér forradalom fejezet véget ér, és a forradalom folyamatát a következő alfejezet tárgyalja.

22.2.7 Források és bizonytalanságok

A Mohammad Reza sah 1953–1979 közötti időszakának rekonstrukciója több forrástípusra támaszkodik. A legfontosabbak az állami iratok és diplomáciai levéltárak: a brit Külügyminisztérium és a CIA feloldott dokumentumai az 1953-as puccs előkészítéséről, az amerikai kormányzat belső elemzései az iráni modernizációról, valamint az iráni kormányzati jelentések a fehér forradalom programjairól. A feloldott amerikai források az 1953-as puccsban játszott szerep tényét dokumentálják, bár a részletekről továbbra is vita folyik. Az iráni állami levéltárak anyaga a forradalom után részben szétszóródott, részben korlátozottan kutatható, ezért az iráni belpolitikai döntéshozatal rekonstrukciója egyenetlen.

A második forráscsoport a szereplők visszaemlékezései és politikai írásai: a sah két kötetben megjelent önéletrajza, Homeini beszédeinek és nyilatkozatainak gyűjteményei, valamint a korabeli politikusok, diplomaták és ellenzékiek visszaemlékezései. Ezek a szövegek elsődleges forrásként értékesek, de erősen párthoz kötöttek: a sah saját reformjait az iráni társadalom megmentéseként ábrázolja, Homeini szövegei pedig a rendszert a romlás és a külföldi elnyomás eszközeként írják le. A tankönyvi értelmezésnek ezért a kettőt együtt, más forrásokkal szembesítve kell olvasnia.

A harmadik csoport a statisztikai anyag: népszámlálások, olajbevételi adatok, földreform-jelentések, egészségügyi és oktatási statisztikák. Ezeknél a számoknál mindig figyelembe kell venni, hogy az iráni állami adatgyűjtés módszertana és megbízhatósága változó volt. A földreformban részesült családok számára, az olajbevételek pontos összegére és az urbanizáció ütemére vonatkozó becslések eltérhetnek. A SAVAK foglyainak és az 1963-as, illetve 1978-as erőszak áldozatainak száma különösen bizonytalan; ezeknél a források közötti eltérést nem lehet egyszerűen feloldani.

A legfontosabb értelmezési vita arra vonatkozik, hogy a fehér forradalom vajon sikeres modernizáció volt-e, amely megalapozta a későbbi iráni középosztályt, vagy olyan tekintélyelvű erőltetett átalakulás, amely lerombolta a hagyományos társadalmi biztonsági hálókat anélkül, hogy politikai részvételt biztosított volna. A nyugati modernizációs elméletek hajlamosak voltak a reformokat növekedési és emancipációs szempontból dicsérni; az 1979-es forradalom után viszont a kutatás hangsúlyossá tette az elnyomás és az egyenlőtlenség oldalát. A mai konszenzus szerint mindkét folyamat egyszerre volt jelen, és éppen e kettősség magyarázza, miért termelt a sah modernizációja széles körű ellenállást.

22.2.8 Rövid összefoglaló

- Az 1953-as puccs után a sah a parlament, a politikai pártok és a szabad sajtó fokozatos kiiktatásával személyes, biztonsági és olajbevételeken nyugvó uralmat épített ki; a puccsban az amerikai és brit titkosszolgálatok szerepe dokumentált, a belső iráni szereplők felelőssége továbbra is kutatott kérdés.
- Az 1954-es olajkonzorcium, az OPEC és az 1973-as olajárrobbanás hatalmas bevételeket hozott, amelyekből a sah felülről irányított modernizációs programot finanszírozott; a bevételi növekedés ugyanakkor az államot függetlenítette a társadalom adóitól, és erősítette a rentier állam működését.
- Az 1963-as fehér forradalom földreformot, női választójogot, munkásrészesedést és oktatási-egészségügyi hadtesteket hirdetett; az intézkedések jogi változásokat hoztak, de végrehajtásuk egyenetlen volt, és döntéseiket nem kísérte politikai részvétel.
- A földreform sok parasztnak juttatott földet, de a föld nélküli munkások egy része kimaradt, a kis parcellák gyakran életképtelenek voltak, és a vidéki elvándorlás robbanásszerű városiasodáshoz vezetett.
- A SAVAK 1957-től az uralom központi elnyomó szervezetévé vált: a kínzás és a tárgyalás nélküli fogva tartás dokumentált, az áldozatok teljes számát a források hiánya miatt nem lehet megállapítani; az emberi jogi szervezetek jelentéseit az iráni kormány vitatta.
- A reformok a nők jogállását javították a jogszabályok szintjén, de a gyakorlatban osztály- és lakóhelyfüggő maradt; a vallási körök ellenállása nem egységes teológiai álláspontból, hanem a földreform, a női jogok, a nyugatiasodás és a politikai elnyomás együtteséből következett.
- Az 1963. júniusi (15. khordád) felkelés Homeini letartóztatása nyomán robbant ki, és a biztonsági erők véresen levertek; az áldozatok száma vitatott, az esemény később az iszlám mozgalom emlékezetpolitikájában központi motívummá vált.
- Az 1970-es évek második felére a Nemzeti Front, a baloldali csoportok, a vallási hálózatok és a fegyveres ellenzéki szervezetek együttes elégedetlensége, valamint a SAVAK elnyomása és a politikai zártság a rezsim válságát érlelte, amely az 1978-as tömegtüntetésekhez vezetett.

22.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi pilléreken nyugodott a sah 1953 utáni hatalma, és miért volt ezek között az olajbevétel kitüntetett szerepű?
2. Hasonlítsa össze a fehér forradalom hivatalos célkitűzéseit és tényleges társadalmi hatásait a földreform és a női választójog példáján!
3. Milyen tényezők magyarázzák, hogy a felülről irányított modernizáció nem teremtett széles körű politikai lojalitást a sah rendszere iránt?
4. Miért nem lehet az 1963-as és 1978-as erőszak áldozatainak számát pontosan megállapítani, és hogyan kezelje a történész a különböző források eltérő adatait?

5. Miben tér el a SAVAK szerepének állami narratívája, az ellenzéki elbeszélés és a nemzetközi emberi jogi dokumentáció, és mely elemek bizonyíthatók elsődleges forrásokkal?

22.3 Az 1979-es iszlám forradalom

Az 1979-es iráni forradalom nem egyetlen előre eltervezett puccs vagy pártvezérelt felkelés volt, hanem több, egymástól eltérő társadalmi csoport – síita vallási ellenzék, baloldali értelmiség, bazári kereskedők, diákok, munkások és városi szegények – együttműködéséből és egymással is versengő törekvéseiből kialakult államösszeomlás és hatalomváltás. A forradalom közvetlen előzménye a Mohammad Reza sah és a fehér forradalom alfejezetben tárgyalt állami modernizáció, az elnyomó belbiztonsági gépezet, a földreform és a gyors városiasodás volt. A folyamat 1977-től fokozatosan bontakozott ki, 1978 folyamán többször is fordulópontra jutott, és 1979. február 11-én a fegyveres felkeléssel zárult. A forradalom történetírása mindmáig vitatott: az egykori ellenzéki csoportok emlékiratai, az iráni állami narratíva és a külföldi diplomáciai források más-más szereplőket helyeznek a középpontba.

22.3.1 Homeini és az ellenzék megszerveződése

Ruhollah **Homeini** (perzsa átírása szerint Khomeini) az 1960-as évek elején került a síita vallási ellenzék élére. A sah 1963-as reformcsomagjai és a nők szavazati jogáról szóló döntése ellen nyíltan fellépett, ezért rövid börtönbüntetés után 1964-ben előbb Törökországba, majd az iraki Nadzsafba deportálták. A száműzetés éveiben kidolgozta a **velaját-e fakih** (a vallástudós gyámsága; wilayat al-faqih) koncepcióját, amely szerint a rejtőzködő tizenkettes imám távollétében a legképzettebb síita jogtudós gyakorolhatja a legitim politikai hatalmat. Ez a tanítás eltért a síita hagyomány főáramától, amely a politikai hatalmat legfeljebb ideiglenesen, a hívők védelmében tartotta elfogadhatónak. Homeini nézetei ezért vita tárgyát képezték a vallási hierarchián belül is.

Az 1970-es években a sah rendszerével szembeni elégedetlenség több, egymástól elkülönülő csatornán szerveződött. A **bazári kereskedők** a gazdasági liberalizáció, az infláció és a nagyvállalati konkurencia miatt veszítettek befolyásukból. A világi értelmiség egy része – írók, jogászok, egyetemi hallgatók – az 1975-től egypártrendszerűvé tett politikai élet, a cenzúra és a kínzások ellen tiltakozott. A baloldali szervezetek, köztük az illegális **Tudeh Párt** és a gerilla típusú **Népi Mudzsahedin Szervezet** (Mujahideen-e Khalq), szintén a rendszer megdöntésére törekedtek, de ideológiai és taktikai okokból nem tudtak egységes frontot alkotni. Homeini a kazettás prédikációk segítségével – amelyeket a határon átcsempészve sok iráni otthonban lejátszottak – a vallási hálózatokon keresztül vált az elégedetlenség legszélesebb körben ismert szimbólumává.

A forradalmi koalíció tehát kezdettől fogva heterogén volt. Ezt a heterogenitást a későbbi hatalmi harc nem szüntette meg, hanem erőszakosan lezárta.

22.3.2 A forradalom szakaszai 1977-től 1979-ig

22.3.2.1 1977 – az első repedések

1977-ben az Egyesült Államok új elnöke, Jimmy Carter az emberi jogok ügyét helyezte a külpolitika homlokterébe. Ez a nemzetközi nyomás, valamint a belső gazdasági nehézségek – 1976 után a kőolajbevételek növekedése lelassult, az infláció magas maradt – hozzájárultak ahhoz, hogy a sah rendszere engedékenyebb taktikát választott. Írók, költők és értelmiségiek nyílt levelet írtak a miniszterelnöknek a cenzúra ellen. A **Kanoon-e Nevisandegan** (Írók Szövetsége) 1977 őszén a németországi Goethe Intézetben tartott felolvasóestek során követelte a

szólásszabadságot. A biztonsági erők ekkor még nem léptek fel erőszakosan. A rendszeren belüli reformerek – köztük az állambiztonsági szervezet, a **SZAVAK** (Szazman-e Etelaat va Amniat-e Keshvar) egyes tisztviselői – is jelezték, hogy az elnyomás nem fenntartható. Ez a viszonylagos nyitás azonban nem vezetett rendszerszintű liberalizációhoz, hanem teret adott a tiltakozások nyilvános megjelenésének.

22.3.2.2 1978 – a 40 napos ciklus

1978. január 7-én a kormánypárti **Ettelaat** napilapban megjelent egy cikk, amely Homeinit nőgyűlölőnek és külföldi ügynöknek nevezte. A cikkre válaszul Qomban, a síita vallási központban vallástudósok és diákok tüntettek. Január 9-én a biztonsági erők a tömegbe lőttek; a halottak száma a hivatalos iráni és ellenzéki források között máig vitatott, de több tucat halottal számol a legtöbb történeti feldolgozás. A qomi eset elindította a síita gyász rituáléjához kötődő, negyvennapos megemlékezések sorozatát: a gyászszertartások újabb tiltakozásokká váltak, amelyeket újabb halálos erőszak követett, ami ismét negyven nap múlva újabb megemlékezéshez vezetett. Ez a ciklus 1978 tavaszán és nyarán több városban is országos mozgósítást hozott létre.

A tiltakozáshullám társadalmi bázisa kibővült. A bazári kereskedők 1978 nyarán sztrájkba léptek, bezártak az üzletek, a piacok. Augusztusban a **rex mozi** abadani tűzvész – amelyben több száz ember égett benn – megrázta az országot. Az ellenzék a SZAVAK-ot gyanúsította, a kormány az iszlamistákat; a felelősség kérdése máig nem tisztázott egyértelműen. A tűzvész után a tüntetések még radikálisabb jelszavakkal folytatódtak, és egyre nyíltabban követelték a sah távozását.

22.3.2.3 Fekete péntek

1978. szeptember 8-án Teheránban, a Zsale téren a hadsereg a tömegbe lőtt. A halottak számát az ellenzék több ezerre, a kormány néhány tucatra tette; a történészi becslések ma már egy köztes, de pontosan meg nem határozható számot valószínűsítenek. Az esemény **„fekete péntek”** néven vált a forradalom emblematikus eseményévé. Ez a nap megtörte a monarchia legitimitását: a hadsereg tömeges, válogatás nélküli erőszaka után a mérsékelt ellenzék sem hitt a tárgyalásos átmenetben.

A sah válaszul hadiállapotot vezetett be, és katonai kormányt nevezett ki. A hadsereg és a SZAVAK járőrözött, de a mozgósítást már nem tudta megállítani. Októbertől az olajipari munkások, a vasutasok, a tanárok és a köztisztviselők sztrájkjai bénították az ország gazdaságát. A sztrájkbizottságok gyakran Homeini nevében fogalmazták meg követeléseiket, noha a munkahelyi elégedetlenség sok esetben gazdasági jellegű volt.

22.3.2.4 A sah távozása és Homeini visszatérése

Az amerikai kormányzat 1978 novemberében már nem tartotta fenntarthatónak a sah uralmát, de nem volt egységes álláspontja arról, milyen utódrendszert támogasson. A sah 1979. január 16-án elhagyta az országot, hivatalosan „ideiglenes távozásra”. Február 1-jén Homeini visszatért a franciaországi Neauphle-le-Château-ból; fogadására több millió ember gyűlt össze Teheránban. Február 5-én Homeini ideiglenes kormányt nevezett ki **Mehdi Bazargan** vezetésével. Azonban a tényleges hatalom már ekkor sem a kormány kezében volt: a fegyveres felkelők, a bazári sztrájkbizottságok, a mecsetek körül szerveződő **komiték** (helyi forradalmi bizottságok) és a dezertált katonák saját úton jártak.

Február 9-11. között a teheráni laktanyák körüli összecsapások fegyveres felkeléssé szélesedtek. Február 11-én a hadsereg felső vezetése semlegességet jelentett be, és a forradalmi erők elfoglalták a rádiót, a tévét, a rendőrségi és kormányzati épületeket. A monarchia összeomlott. Ezt a napot a mai Iráni Iszlám Köztársaság hivatalosan a forradalom győzelmének tekinti.

22.3.3 A forradalmi állam kiépítése

A győzelem után hatalmi vákuum keletkezett. Bazargan kormánya a liberális és nemzeti erőket képviselte, de nem rendelkezett sem fegyveres erővel, sem az utcai mozgósítás feletti ellenőrzéssel. A tényleges hatalom a **Forradalmi Tanácsban**, a forradalmi bíróságokban és a komitékben összpontosult, amelyek sokszor Homeini híveiből álltak. A vallási vezető párhuzamos intézményeket épített: 1979 májusában létrehozta a **Forradalmi Gárdát** (Sepah-e Pasdaran-e Enghelab-e Eszlami), amely a hadseregtől független, a forradalom védelmére szakosodott fegyveres erő lett. A forradalmi bíróságok a régi rendszer tisztviselői és a fegyveres ellenfelek ellen gyorsított eljárásokban halálos ítéleteket hoztak; az Amnesty International és más szervezetek dokumentálták a kivégzések tömeges jellegét.

1979. március 30-31-én népszavazást tartottak arról, hogy az ország „Iszlám Köztársaság” legyen. A hivatalos eredmény szerint a szavazók elsöprő többsége igennel voksolt, de a népszavazás nem kínált alternatívát például a demokratikus köztársaság vagy a monarchia kérdésében, és a választási eljárás sem felelt meg a nemzetközi megfigyelők standardjainak. A baloldali és világi csoportok bojkottálták vagy bírálták a kétesélyes kérdést.

Az 1979 augusztusában megválasztott **Szakértők Gyűlése** (Majles-e Khobregan) – amelynek összetételében a Homeinihez hű vallástudósok domináltak – kidolgozta az új alkotmányt. A dokumentum intézményesítette a **velaját-e fakih** elvét: a legfelsőbb vezető (rahbar) a legfőbb politikai, katonai és vallási tekintély. Az alkotmány emellett választott elnököt, parlamentet, miniszterelnököt és igazságszolgáltatást is létrehozott, de a legfelsőbb vezető föléjük került. Az 1979. decemberi alkotmányos népszavazás után az új rendszer intézményi keretei létrejöttek.

22.3.4 A túszdráma

1979. november 4-én az iráni diákok egy csoportja – köztük a később **diákvonal**nak nevezett radikális iszlamisták – elfoglalta az Egyesült Államok teheráni nagykövetségét. Az akciót hivatalosan a **Muszlim Diákok az Imám Vonalán** nevű csoport hajtotta végre. A diákok követelték a korábban az USA-ba menekült sah kiadatását és a befagyasztott iráni vagyon visszaszolgáltatását. A nagykövetség személyzetéből több mint hatvan amerikai állampolgárt ejtettek túszul; közülük a nőket és afroamerikaiakat rövid időn belül szabadon engedték, így 52 amerikai túsz maradt fogságban 444 napon át.

Homeini a foglalást utólag jóváhagyta, és a nagykövetséget „kémfészeknek” nevezte. A túszválság belpolitikai célja a forradalmi szélsőség megerősítése és a liberális Bazargan-kormány félreállítása volt. Bazargan miniszterelnök november 6-án lemondott. A válság megszüntette az amerikai–iráni diplomáciai kapcsolatokat, és hozzájárult ahhoz, hogy az Egyesült Államok gazdasági szankciókat vezessen be, befagyassza az iráni vagyonokat, és megszakítsa a katonai együttműködést.

A túszdráma eseményei dokumentáltak: a nagykövetség elfoglalásának körülményeit amerikai és iráni résztvevők is leírták, a túszok naplói, a diplomáciai táviratok és a későbbi kongresszusi meghallgatások bőséges forrást jelentenek. A válság értelmezése azonban vitatott. Az amerikai narratíva szerint a túszszedés a nemzetközi jog durva megsértése volt, míg az iráni állami narratíva a 1953-as CIA-puccs és a sah támogatása elleni forradalmi válaszként állítja be. A történészek

egy része a túszügyet elsősorban belpolitikai eszköznek tekinti, amely lehetővé tette Homeini számára a riválisok erők kiszorítását.

1980 áprilisában az amerikai kormány titkos katonai mentőakciót indított **Eagle Claw** néven, de a művelet egy homokvihar miatt repülőgép-összeütközésbe torkollott, és nyolc amerikai katona életét vesztette. A túszok végül 1981. január 20-án, percekkel azután, hogy Ronald Reagan letette az elnöki esküt, szabadultak ki. A szabadulás időzítésének okairól – az algériai közvetítés, az amerikai elnökváltás, az iráni belpolitikai megfontolások – a történeti szakirodalomban éles vita folyik. Az **algíri megállapodás** rendezte a vagyon egy részének visszaszolgáltatását és a peres ügyek egy részét, de az Egyesült Államok és Irán közötti kapcsolat azóta is ellenséges maradt.

22.3.5 Az iráni–iraki háború

A forradalom és a túszügy közben a szomszédos Irakkal fokozódott a feszültség. Az iraki elnök, **Szaddám Huszein** 1980. szeptember 22-én megtámadta Iránt. A háború okai összetettek: a **Satt al-Arab** vízi út határvitája, az iraki síita többség esetleges fellázadása miatti félelem, az iráni forradalom exportjának veszélye, valamint Szaddám Huszein regionális hatalmi törekvései egyaránt szerepet játszottak. A támadás kezdeti szakaszában az iraki hadsereg mélyen benyomult az iráni Huzesztán tartományba, elfoglalta Horramsahr városát, és ostrom alá vette Abadant. Szaddám Huszein arra számított, hogy a forradalom utáni káoszban az iráni hadsereg összeomlik, és az arab lakosságú Huzesztánban felkelés tör ki a teheráni kormány ellen.

Ez a várakozás nem teljesült. A forradalmi kormány mozgósította a Forradalmi Gárdát, a **Baszidzs** (perzsa: Basij, önkéntes népi erők) és a hagyományos hadsereg maradványait. 1981-től Irán ellentámadásba lendült, és 1982 tavaszára visszafoglalta a megszállt területeket. A háború ezt követően hosszú, állóháborús szakaszba lépett. Az iráni vezetés a konfliktust a forradalom exportjának eszközeként is felfogta, és követelte Szaddám Huszein lemondását, ami lehetetlenné tette a gyors tűzszünetet.

A háborúban mindkét fél tömeges emberveszteséget szenvedett. A halottak számát a különböző források eltérően becsülik: Irán esetében gyakran 300 000 és 500 000 közötti halottról írnak, Irak esetében 150 000 és 400 000 közöttiről; ezek a számok azonban becslések, és a hadseregek valamint az állami propaganda közlései miatt pontosan nem ellenőrizhetők. A polgári áldozatok száma szintén vitatott, különösen a kurd és a déli síita területeken. A háború során a hadviselő felek ballisztikus rakétákkal támadtak városokat, és a **vegyi fegyverek** bevetése is dokumentált: az iraki rezsim az 1980-as évek második felében a határ menti kurd és iráni célpontok ellen mustárgázt és ideggázokat vetett be; az ENSZ vizsgálati jelentései megerősítették a vegyi fegyverek használatát, bár a felelősség megállapítása és a nemzetközi jogi következmények évtizedes vitát jelentettek.

A háború alatt a nemzetközi szereplők hozzáállása változó volt. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió hivatalosan fegyverembargót hirdetett, de a gyakorlatban mindkét fél kapott fegyvereket különböző közvetítők révén. Az Egyesült Államok 1985–1986-ban titokban fegyvereket adott el Iránnak – ez az úgynevezett **Irán–Contra ügy** –, miközben Irakot is támogatta hírszerzési és pénzügyi eszközökkel. Az Öböl menti arab monarchiák, elsősorban Szaúd-Arábia és Kuvait, jelentős kölcsönökkel segítették Irakot, mert az iráni forradalom exportjától tartottak.

Az 1988-as év fordulópontot hozott. Irak visszafoglalta a Faw-félszigetet, és a nemzetközi kereskedelmi hajózás elleni támadások – a **tankerháború** – egyre több külföldi hadihajót vontak be. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1987-ben elfogadta a **598-as határozatot**, amely tűzszünetet és tárgyalást írt elő. Homeini 1988 júliusában végül elfogadta a tűzszünetet – döntését a maga környezetében „méregpohár kiürítésének” nevezte –, és 1988. augusztus 20-án érvénybe lépett

a fegyverszünet. A háború tehát nem Irán győzelmével vagy Irak megsemmisítésével ért véget, hanem mindkét állam kimerülésével.

A háború belpolitikai hatása Iránban kettős volt. Egyrészt a konfliktus megerősítette a forradalmi rendszert, mert a nemzeti egység és az iraki agresszió elleni védekezés jelszavaival a kormányzat elhallgattatta a belső bírálatokat, és a hadiállapot ürügyén leszámolt a fegyveres ellenzékkel. Másrészt a háború súlyos gazdasági és emberi terheket rótt az országra: az infrastruktúra romba dőlt, az olajbevételek csökkentek, és a társadalom mélyen traumatizálódott. A vallási vezetés a háború mártírjainak kultuszát intézményesítette, ami a mai napig az állami emlékezetpolitika része.

22.3.6 Források és bizonytalanságok

A forradalom és az iráni–iraki háború forrásbázisa erősen egyenetlen és politikailag terhelt. A sahkori iratok nagy része megsemmisült, elveszett vagy magánkézbe került, az iráni állami levéltárak pedig szelektíven hozzáférhetők. Az amerikai nagykövetség elfoglalása után az iráni kormány kiadta a „Documents from the U.S. Espionage Den” című iratgyűjteményt, de a válogatás és a fordítás elfogult, ezért csak más forrásokkal együtt használható. A túszdráma amerikai forrásai – a túszok memoárjai, a kongresszusi anyagok, a külügyminisztériumi táviratok – bőségesek, de az iráni résztvevők szempontjai kevésbé kutatottak.

A forradalom áldozatainak száma minden szakaszban vitatott. A qomi áldozatok, a rex mozi tűzvész, a fekete péntek halottai esetében a kormányzati és ellenzéki számok között nagyságrendi különbségek lehetnek. A forradalmi bíróságok kivégzéseinek összesített számát nem lehet pontosan meghatározni, mert az iráni állam nem tett közzé megbízható statisztikát, a nemzetközi szervezetek becslései pedig eltérő időszakokra és kategóriákra vonatkoznak.

Az iráni–iraki háború hadi és polgári áldozatainak becslése is bizonytalan. A szemben álló felek propagandája felfelé vagy lefelé torzította a veszteségeket. A vegyi fegyverek használata dokumentált, de az áldozatok pontos száma és a felelősség egyes részletei mindmáig vita tárgyát képezik. A háború kitörésének okairól is megoszlanak a történészi értelmezések: egyesek Szaddám Huszein agresszióját, mások a forradalmi Irán destabilizáló politikáját, ismét mások a hidegháborús hatalmi logikát és az olajgeopolitikát hangsúlyozzák.

22.3.7 Rövid összefoglaló

- Az 1979-es iráni forradalom nem egységes ideológiai mozgalom volt, hanem a sah ellenzékének több, egymással is versengő csoportja – vallási, világi, baloldali, bazári, diákszervezet – közötti ideiglenes koalíciója.
- A forradalom kiváltó okai közé tartozott a sah autoriter modernizációja, a gazdasági egyenlőtlenség, a politikai elnyomás, a biztonsági erők brutalitása és az 1970-es évek végi gazdasági stagnálás.
- A forradalom szakaszaiban az 1978-as „fekete péntek”, a rex mozi tűzvész, az őszi sztrájkhullám és a hadsereg dezintegrációja döntő szerepet játszott; a Monarchia 1979. február 11-én omlott össze.
- Homeini a **velaját-e fakih** tanításával és a párhuzamos forradalmi intézményekkel (Forradalmi Tanács, Forradalmi Gárda, komiték) fokozatosan kiszorította a világi és liberális riválisokat.
- A túszdráma (1979–1981) belpolitikai célja a liberális kormány megbuktatása és a forradalmi radikalizmus megerősítése volt; a 444 napos válság tartósan meghatározta az iráni–amerikai szembenállást.

- Az iráni–iraki háború (1980–1988) Szaddám Huszein támadásával kezdődött, de a konfliktus elhúzódásához mindkét fél hozzájárult; az áldozatok száma becslések szerint több százezerre tehető, a vegyi fegyverek bevetése dokumentált.
- A háború megerősítette a forradalmi rendszert, de súlyos emberi, gazdasági és infrastrukturális károkat okozott, és máig ható társadalmi traumát hagyott.

22.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen társadalmi csoportok alkották az 1978-as tiltakozóhullámot, és miért volt ez a koalíció törékeny?
2. Hogyan használta fel Homeini a túszdrámát a belső politikai hatalom megszilárdítására?
3. Milyen tényezők vezettek az iráni–iraki háború kitöréséhez, és miért nem ért véget a háború 1982-ben, amikor Irán visszafoglalta a megszállt területeket?
4. Milyen forrástípusok támasztják alá a vegyi fegyverek bevetését az iráni–iraki háborúban, és milyen bizonytalanságok maradnak fenn?
5. Miért tekinthető az 1979-es iráni forradalom a 20. század egyik legelső olyan forradalmának, amely a vallási intézményrendszert állította az állam középpontjába, és milyen hatással volt ez a régió későbbi iszlamista mozgalmaira?

22.4 Irán 1989–2026

Amikor 1989 júniusában Ruhollah **Homeini** (Ruhollah Khomeini) nagyajatollah elhunyt, az Iszlám Köztársaság egyszerre volt forradalmi állam, háborúban megedződött társadalom és súlyos gazdasági válságban lévő olajexportőr. Az iráni–iraki háború (1980–1988) több százezer áldozatot követelt iráni oldalon, a városokat bombázták, az infrastruktúra jelentős része lerombolt. A külpolitikai elszigeteltség és az alacsony olajár egyszerre kényszerítette ki a forradalom intézményeinek stabilizálását és a gazdaság újjászervezését. Az 1989 és 2026 közötti időszak az Iszlám Köztársaság történetében nem egyszerűen a radikális forradalomból a mérsékelt technokráciába való átmenet története: a vallási-jogi intézményrendszer („velájat-e fakíh”, azaz a vallástudós gyámsága) és a köztársasági választások, a parlament, a kormány közötti feszültség végig meghatározta a belpolitikát. A fejezet azt vizsgálja, hogyan változott Irán a poszt-homeini időszakban, milyen gazdasági szerkezet jött létre a forradalmi jelszavak mögött, milyen társadalmi tiltakozási hullámok alakultak ki, és hogyan formálta a nukleáris program, a szankciók és a regionális politikák az állam mozgásterét.

22.4.1 A Rafszandzsáni-korszak: újjáépítés és liberalizációs kísérlet

Homeini halála után a hatalom két központba került. A vallási főhatóságot **Ali Hámenei** (Ali Khamenei) kapta, aki addig a köztársasági elnöki tisztséget töltötte be, bár vallási rangja alacsonyabb volt az iráni síita hierarchiában, mint amit a funkció hagyományosan megkívánt. Ezzel párhuzamosan, 1989 júliusában az alkotmány módosításával megszüntették a miniszterelnöki posztot, és megerősítették az elnöki végrehajtó hatalmat. Az elnöki választást **Ali Akbar Rafszandzsáni** (Ali Akbar Hashemi Rafsanjani) nyerte meg, aki a rendszer egyik legbefolyásosabb gyakorlati politikusa volt.

Rafszandzsáni nevéhez köthető az 1990-es években az **újjáépítés politikája**, amelynek célja a háború utáni infrastruktúra helyreállítása, az állami ipar részleges privatizációja, a külföldi befektetések ösztönzése és az árak fokozatos liberalizálása volt. Első két ciklusában (1989–1997) az

olajbevételek, a világgazdasági kapcsolatok és a nemzetközi kölcsönök mozgósításával a kormányzat megpróbálta a forradalmi elosztórendszert technokratikus, államközpontú piacgazdasággal vegyíteni. A dokumentált gazdaságpolitikai intézkedések között szerepeltek az 1993–1995-ös stabilizációs programok, a valutaleértékelések és a devizaellátás reformja. A valós növekedés és infláció adatai azonban nagy szórást mutatnak; a hivatalos iráni statisztikák és a nemzetközi intézmények (IMF, Világbank) becslései gyakran eltérnek, részben a támogatások, az állami nyomás alatt működő jegybank és a feketepiaci árfolyam miatt.

A belpolitikában Rafszandzsáni kormányzása nem nyitotta meg a rendszert, de teret adott a pragmatikus konzervatívoknak. Kulturális téren az enyhülést számos területen visszavágta a parlamenti konzervatív többség és a Forradalmi Gárdával (Szepáh-e Pászdárán) összefonódó apparátus. Az 1990-es években folytatódtak a politikai gyilkosságok, amelyek iráni ellenzéki emigránsok és kurd aktivisták ellen irányultak. Az iráni állami szerepvállalást ezekben az ügyekben számos európai igazságügyi eljárás dokumentálta, azonban az iráni kormány ezt tagadta, vagy nem ismerte el. Ez a korszak tehát nem a nyitás története, hanem a forradalmi intézményrendszer gazdasági kényszerű alkalmazkodásának időszaka.

A regionális politikában Irán az 1991-es öbölháború alatt hivatalosan semleges maradt, de a háború után igyekezett enyhíteni viszonyát a Perzsa-öböl monarchiáival. A szomszédos Afganisztánban a szovjet kivonulás után (1989) és a polgárháborúban Irán korlátozott regionális hatalomként volt jelen, támogatva egyes síita és perzsa nyelvű csoportokat. A korszak értelmezése vitatott: egyes szerzők szerint Rafszandzsáni volt a modern iráni gazdaság megteremtője, mások szerint kormányzata csupán a forradalmi elitek átmentését biztosította, és a privatizáció a kormányhoz hű vállalkozói köröket gazdagította.

22.4.2 Khatami reformkísérlete: jogállamiság, civil társadalom és a rendszer korlátai

1997-ben a választók meglepetésre **Mohammad Khatamit** (Mohammad Khatami) választották elnökké. Khatami a reformista és mérsékelt értelmiségi diskurzus alakjává vált, aki a „jogállamiság”, a „civil társadalom” és a „párbeszéd a civilizációk között” fogalmaival kampányolt. Elnöksége alatt (1997–2005) a nyilvánosság, a sajtó és a kulturális élet érezhetően megélénkült, és számos reformpárti lap, egyesület és civil szervezet jött létre. A társadalomtudományi elemzések egyöntetűen a politikai mobilizáció és a nyilvános viták korábban nem látott kiterjedését dokumentálják.

A reformfolyamat ugyanakkor intézményi korlátokba ütközött. Az **Őrállók Tanácsa** (Showrá-je Negahbán) számos reformpárti törvényjavaslatot és jelöltet minősíthetett alkotmányellenesnek, a bíróságok pedig sorra zárták be a reformpárti lapokat. A konzervatív elit a média, az igazságszolgáltatás és a biztonsági szervek feletti ellenőrzésével szűkítette a kormány mozgásterét. Az 1999. júliusi diáktüntetések, valamint a 2003-as országos diáklázadások során a rendszer erőszakkal lépett fel; a tiltakozókat és aktivistákat bebörtönözték, egyes esetekben a biztonsági erők túlkapásait független emberi jogi szervezetek dokumentálták.

Khatami elnöksége alatt vetődött fel a **nukleáris program** ügye is. 2002–2003-ban emigráns ellenzéki csoportok és nyugati hírszerzési források nyilvánosságra hozták, hogy Irán nem jelentett be bizonyos urándúsító létesítményeket – köztük a natanzi dúsítót és az arak-i nehézvizes reaktort – a Nemzetközi Atomenergia-ügynökségnek (NAÜ). Az iráni kormány a programot polgári célúnak nevezte, és hangsúlyozta az atomsorompó-egyezmény keretében fennálló jogát a nukleáris technológia békés felhasználására. Az Egyesült Államok és számos európai ország viszont attól tartott, hogy a dúsítási képesség lehetővé teszi a nukleáris fegyverhez szükséges hasadóanyag előállítását. A vita azóta is tartó nemzetközi válságot indított el.

22.4.3 Ahmadinezsád, a 2009-es vitatott választás és a szankciók kora

A 2005-ös elnökválasztást **Mahmud Ahmadinezsád** (Mahmoud Ahmadinejad) nyerte meg, az iráni politika kevésbé ismert, alacsonyabb hivatali múltú szereplője. Elnöksége alatt a belpolitika radikálisabb, ideologikusabb retorikát kapott, és megerősödtek a hadsereghez, a Forradalmi Gárdához kötődő gazdasági érdekeltségek. Retorikájában az „elnyomottak" és a „forradalmi osztály" állt szemben a korrupt elit képzetével. Izrael kapcsán tett kijelentései és a holokauszt történetiségét kétségbe vonó megnyilvánulásai nemzetközi felháborodást váltottak ki; ezeket a könyv nem szó szerint idézi, mivel a pontos magyar fordítás és kontextus vitatott, de a kijelentések tartalma és hatása a nemzetközi sajtó és diplomáciai források által jól dokumentált. Az iráni külpolitika a Nyugattal szembeni konfrontatív retorikát erősítette, míg a nukleáris programot felgyorsította.

A 2009-es elnökválasztás és az azt követő tömegmozgalom a korszak legfontosabb belpolitikai cezúrája. A hivatalos eredmény szerint Ahmadinezsád nagy arányban győzte le **Mir Hoszein Muszavit** (Mir-Hossein Mousavi) és **Mehdi Karrubit** (Mehdi Karroubi). Az ellenzék választási csalást állított, és országszerte több százezres tüntetések kezdődtek. A rendszer a biztonsági erők, a Baszidzs (Basij) milícia és a Forradalmi Gárda erőit vetette be, a tüntetések halálos áldozatokat követeltek. A pontos áldozatszám vitatott: az iráni hatóságok alacsonyabb számot adtak meg, az emigráns ellenzéki szervezetek és független emberi jogi csoportok több tucatnyi halálos áldozatról szólnak, a bizonytalanság a hivatalos információs zárlat miatt fennmaradt. Az események megítélése ma is emlékezetpolitikai vita tárgya Iránban és a diaszpórában.

A nemzetközi színtéren a 2000-es évek végére kialakult a **nukleáris válság** többpólusú kerete. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 2006 és 2010 között több szankciós határozatot fogadott el (1737, 1747, 1803, 1929), amelyek korlátozták az iráni atom- és rakétaprogramhoz kötődő technológiák, pénzügyi tranzakciók és egyes katonai jellegű tevékenységek körét. Az iráni kormány ezeket a szankciókat jogellenesnek nevezte, és fenntartotta, hogy a NAÜ-egyezmény keretében nincs rejtegetnivalója. Ugyanakkor a NAÜ több jelentésében jelezte, hogy nem tudja ellenőrizni a program teljes békés jellegét, mert Irán nem tett eleget bizonyos átláthatósági kötelezettségeknek. Az ellentmondás a nukleáris program értékelésében a mai napig forráskritikai alapvetésű, és a vitatott értelmezések közé tartozik.

22.4.4 A 2015-ös nukleáris megállapodás és a reformista enyhülés korlátozott tere

A 2013-as elnökválasztást **Haszan Róháni** (Hassan Rouhani) nyerte, aki a nukleáris tárgyalások újranyitását és a szankciók feloldását ígérte. Róháni kormánya 2014–2015 folyamán intenzív tárgyalásokat folytatott az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagjaival és Németországgal (a P5+1 csoport). Az eredmény a **közös átfogó cselekvési terv** (Joint Comprehensive Plan of Action, JCPOA) lett, amelyet 2015. július 14-én fogadtak el. A dokumentum szigorú korlátokat állapított meg az iráni urándúsításra, a dúsított uránkészletre és a nehézvizes létesítményekre, cserébe a nukleáris szankciók jelentős részének feloldásáért. Az iráni nukleáris programot a nemzetközi ellenőrzés keretei közé terelte, de nem szüntette meg, és a fegyverkezési dimenzióra vonatkozó vita is megmaradt.

A megállapodás megítélése a részes felek között sem volt egységes. Az iráni kormány azt hangsúlyozta, hogy a JCPOA elismeri a békés atomenergia-programhoz való jogot, és a szankciók feloldásával gazdasági fellendülést hoz. Az Egyesült Államokban a Barack Obama-adminisztráció szerint a JCPOA a legjobb elérhető eszköz volt a nukleáris fegyverhez vezető út lelassítására, míg az amerikai republikánus kritikusok és az izraeli kormány szerint a megállapodás túl sok teret hagyott Iránnak, és nem kezelte a ballisztikus rakétaprogramot, sem Irán regionális katonai

jelenlétét. A könyv nem foglal állást e vitában, hanem jelzi: a JCPOA egyszerre technikai egyezmény, diplomáciai kompromisszum és belpolitikai csatatér volt minden aláíró országban.

A 2016–2017-es években Irán számára a szankciók enyhülése átmeneti gazdasági fellendülést hozott. Az olajexport felfutott, a nemzetközi cégek egy része visszatért a piacra. Ugyanakkor a reformpárti várakozásokat hamar korlátozta a rendszer belső hatalmi szerkezete. A 2017-es elnökválasztáson Róháni újraválasztása azt jelezte, hogy a társadalom egy része még mindig a fokozatos reformot támogatta, ám az ezt követő tüntetések 2017–2018 fordulóján már a gazdasági elégedetlenséget és a politikai elittel szembeni bizalmatlanságot mutatták.

22.4.5 Az amerikai kivonulás, a „maximális nyomás” és a regionális feszültségek

Donald Trump amerikai elnök 2018. május 8-án bejelentette az Egyesült Államok kilépését a JCPOA-ból, és új, „maximális nyomásnak” nevezett szankciópolitikát vezetett be. A lépést az iraki állam, az európai aláíró felek (Egyesült Királyság, Franciaország, Németország) és az Európai Unió nem követte; ők a JCPOA fenntartását szorgalmazták. Irán kezdetben a megállapodás keretein belül maradt, majd 2019-ben fokozatosan csökkenteni kezdte kötelezettségvállalásai teljesítését. A folyamat pontosan nyomon követhető a NAÜ negyedéves jelentéseiben, amelyek a dúsítási szint, az uránkészlet és az ellenőrzési együttműködés változásait regisztrálták.

A régióban a 2010-es évek végén Irán a szíriai polgárháborúban, Irakban, Libanonban és Jemenben is jelen volt. A **Forradalmi Gárda** és az általa támogatott fegyveres csoportok szerepe ezekben a konfliktusokban dokumentált; ennek értelmezése azonban élesen vitatott: az iráni állam szövetségesei védelmét és a „terrorellenes” harcot hangoztat, míg az Egyesült Államok, Izrael, Szaúd-Arábia és más államok szerint Irán beavatkozik a szomszédos országok belügyeibe. A 2019–2020-as eszkaláció során amerikai dróntámadásban megölték a Forradalmi Gárda Kudsz-erejének parancsnokát, **Kászim Szulejmánit** (Qasem Soleimani). Az esemény megnövelte az iráni belpolitikai feszültséget, és a kormányzat a „mártír” retorikáját erősítette.

A 2019. novemberi országos tüntetéseket a benzinár emelése váltotta ki, de hamar általános rendszerellenes közhangulattá nőtte ki magát. A tüntetéseken a biztonsági erők és a Baszidzs számos helyen éles lőszerrel léptek fel; a halálos áldozatok száma az iráni hivatalos források szerint alacsonyabb, a nemzetközi emberi jogi szervezetek (például Amnesty International, Human Rights Watch) szerint több száz lehetett. A pontos szám a mai napig nem ellenőrizhető, mert a hatóságok korlátozták a független vizsgálatokat.

22.4.6 A 2022–2023-as tiltakozások: „Nő, Élet, Szabadság”

2022 szeptemberében **Mahsza Amini** (Mahsa Amini) halála országos tiltakozási hullámot indított el. Aminit az erkölcsrendészet vette őrizetbe Teheránban a kötelező fejkendő viselésére vonatkozó előírások megsértése miatt; a rendőrségi őrizetben eszméletét vesztette, majd a kórházban meghalt. A halál okát az iráni hatóságok szívrohammal magyarázták, a család és a független orvosi beszámolók szerint azonban a testén látható sérülések erőszakra utaltak. A haláleset pontos körülményei a mai napig nem tisztázottak, mivel nem volt független igazságügyi vizsgálat.

A tiltakozások gyorsan átterjedtek az országra. A jelszó – **„Zan, Zendegi, Ázadi”**, azaz „Nő, Élet, Szabadság” – a társadalmi ellenállás egyik legismertebb szimbólumává vált. A tüntetők soraiban jelentős számban voltak nők és fiatalok, de a mozgalom társadalmi bázisa széles volt. A rendszer a tiltakozó mozgalomra tömeges őrizetbe vételekkel, lövöldözéssel, internetkorlátozásokkal és kivégzésekkel válaszolt. A halálos áldozatok száma a hivatalos iráni források szerint alacsonyabb, az emberi jogi szervezetek szerint több száz volt; a bizonytalanság

itt is a hivatalos ellenőrzés és az újságírók kizárása miatt áll fenn. A letartóztatottak közül sokakat az iszlám büntetőjog szerint halálra ítéltek, és egyes ítéleteket végre is hajtottak. Az iráni bíróságok ezt az „ellenséggel való együttműködés” és a „korrupció a földön” vádjaira alapozták; a nemzetközi közösség és emberi jogi szervezetek a tárgyalásokat tisztességtelennek, a kivégzéseket pedig politikai megtorlásnak minősítették.

A 2022-es tiltakozás a könyv szempontjából nem egyszeri esemény, hanem a rendszer és a társadalom közötti strukturális feszültség kifejeződése. A mozgalomnak nem volt egységes politikai programja, de követelései között szerepelt a kötelező fejkendő eltörlése, a rendszer reformja, egyes jelszavakban a vezetőváltás is. A tiltakozások idején a szolidaritási hullám a diaszpórában és a nemzetközi nőjogi mozgalmakban is megjelent. Az iráni állami média és hivatalos narratíva ezzel szemben a tüntetéseket „külföldről szervezett lázadásként” mutatta be, és a résztvevőket terroristáknak, banditáknak nevezte. A könyv ezt a minősítést nem veszi át semleges leírásként, hanem a rezsim kommunikációjaként kezeli.

A nukleáris fronton a 2020-as évek elején a helyzet tovább bonyolódott. Joe Biden amerikai elnök kormánya 2021-ben kinyilvánította szándékát a JCPOA visszaállítására, ám a tárgyalások nem vezettek megállapodáshoz. A NAÜ jelentései szerint Irán a 60%-os dúsítási szintet is elérte, ami technikai értelemben közelebb viszi a fegyver-minőségű hasadóanyaghoz, bár ez önmagában nem jelenti nukleáris fegyver meglétét. A szakértői konszenzus szerint a 60%-os dúsítás növeli a biztonsági dilemmát, de a becslések eltérnek abban, hogy mennyi időre van szüksége Iránnak egy esetleges nukleáris robbanószerkezethez, ha ezt az utat választaná. Az amerikai, európai és izraeli hírszerzési értékeléseknek ezt a „kiszakadási időt” (breakout time) 2023-ban néhány héttől néhány hónapig terjedően adták meg, ám ezek a becslések bizonytalanok és politikai kommunikációval is terheltek.

22.4.7 A regionális kontextus és a 2023–2025 közötti átalakulás

A 2023. október 7-i Hamász-támadás Izrael ellen és az azt követő gázai háború új regionális dinamikát nyitott. Irán hivatalosan üdvözölte a támadást, de tagadta, hogy előzetes tudomása lett volna annak pontos időzítéséről. A dokumentált tények – a Hamász fegyveres szárnyának iráni kiképzése, a Hezbollah iráni támogatása, a jemeni húti mozgalom iráni rakétái – arra utalnak, hogy Irán regionális hálózata szerves részét képezi az izraeli–iráni konfrontációnak. Ugyanakkor a pontos parancsnoklási viszonyok, a finanszírozás összegei és a befolyás mélysége titkosszolgálati és fegyverexport-dokumentumok hiányában nehezen becsülhetők.

2024-ben Irán először hajtott végre közvetlen rakétatámadást izraeli terület ellen. Az áprilisi és októberi támadásokat Izrael légvédelme és szövetségesei nagyrészt elhárították; a rakétatámadások politikailag eszkalációs lépésnek számítottak, de a könyv lezárásáig (2026) nem vezettek tartós regionális háborúhoz. A 2024-es izraeli megtorlások, valamint a Hezbollah vezetőinek és egyes iráni parancsnokok elleni csapások meggyengítették az Irán által támogatott „ellenállási tengely” rétegét. A szíriai rezsim 2024. decemberi gyors összeomlása, Bassár al-Aszad elnök elmenekülése után Irán elvesztette legfontosabb szíriai szárazföldi összeköttetését a Hezbollahhoz. A Hezbollah kelet-szíriai és libanoni infrastruktúrája súlyos veszteségeket szenvedett. Ennek ellenére az iráni kormányzat hivatalosan továbbra is a „ellenállási front” túléléséről beszél.

A 2024–2025-ös iráni belpolitikában a körülmények a 2022-es tiltakozások óta nem konszolidálódtak. A gazdasági válság, a magas infláció, a riál értékvesztése, az energiaellátási zavarok és a nemzetközi elszigeteltség egyszerre növelték a társadalmi elégedetlenséget. 2024-ben egy helikopter-balesetben meghalt **Ibrahim Raiszi** (Ebrahim Raisi) elnök és kísérete, ami előrehozott elnökválasztást tett szükségessé. A választást a mérsékelt konzervatív **Masúd Pezeskiján** (Masoud Pezeshkian) nyerte, aki a nukleáris tárgyalások újrafelvételét és a szankciók enyhítését

ígérte. 2025-ig azonban nem született tartós megállapodás, és az amerikai politika bizonytalan maradt.

22.4.8 Irán 2026-ban: mérleg és nyitott kérdések

2026-ban Irán egyszerre rendelkezik a régió egyik legnagyobb katonai és technikai kapacitásával, és küzd a belső társadalmi, gazdasági és ökológiai feszültségekkel. Az Iszlám Köztársaság politikai rendszerének intézményei – a legfelsőbb vezető, a Forradalmi Gárda, az Őrállók Tanácsa, a választott parlament és elnökség – változatlanul működnek, de legitimitásuk a tömegtüntetések, a szankciók és a regionális kudarcok nyomán folyamatos vita tárgya. A nukleáris program kérdése nem zárult le; a JCPOA felmondása, a 60%-os dúsítás és a NAÜ ellenőrzési korlátozásai miatt a nemzetközi közösség számára Irán a legfontosabb nukleáris kockázatok közé tartozik.

A dokumentált tények közé tartozik, hogy Irán a 2020-as években is fenntartotta a kötelező fejkendő jogszabályi keretét, és az erkölcsrendészet működését a nők és lányok elleni erőszak egyik eszközeként dokumentálták a tiltakozások során. Ugyanakkor a társadalmi ellenállás kiterjedtsége, a diaszpóra aktivitása és a gazdasági kényszerek folyamatosan nyomás alatt tartják a rezsimet. A regionális hatalmi átrendeződés – a szíriai rezsim bukása, a Hezbollah gyengülése, a török–szaúdi normalizáció, az izraeli–öbölbeli együttműködés – csökkentette Irán befolyását a levantei térségben, bár Irakban és Jemenben továbbra is jelen van.

A források bizonytalansága e fejezetnél kiemelten fontos. A hivatalos iráni statisztikák, a nemzetközi intézmények becslései, az emigráns ellenzéki beszámolók és az emberi jogi jelentések között rendszerszerű eltérés van. A nukleáris program részletei nagyrészt a NAÜ jelentésein alapulnak, de a hírszerzési értesülések gyakran nem ellenőrizhetők független forrásból. A 2020-as évek eseményeinél a közösségi média és a propagandafrontok keveredése a tények és a narratívák közötti határt is elmossa. Ezért a fejezet minden fontos állításánál jelzi a forrás típusát és a vita természetét.

22.4.9 Források és bizonytalanságok

Az 1989–2026 közötti iráni történelem feldolgozása számos forrástípusra támaszkodik, amelyek elérhetősége és megbízhatósága időben változik. Az 1989–2015 közötti időszak vonatkozásában rendelkezésre állnak az iráni parlament és kormány hivatalos közlönyei, a NAÜ éves jelentései, amerikai és európai diplomáciai dokumentumok, valamint szemtanúk visszaemlékezései. A gazdasági adatok tekintetében az Iráni Központi Bank, az IMF és a Világbank becslései elérhetők, de a konkrét számok a támogatások, a kettős árfolyam és az állami statisztikai gyakorlat miatt bizonytalanok.

A 2010-es évek végétől a forráshelyzet romlott. Az iráni kormányzat korlátozza a független újságírók bejutását és a nemzetközi megfigyelők működését, a tüntetések alatt az internet-hozzáférést is gyakran korlátozza. Az emberi jogi szervezetek jelentései ezért nagymértékben támaszkodnak túlélők, aktivisták és diaszpórabeli beszámolók keresztezett elemzésére, valamint a közösségi médiában terjedő, ellenőrizhetetlen videókra. A halálos áldozatok és a letartóztatások száma ezért becslési intervallumként értendő, nem pontos statisztikaként.

Viták és nyitott kérdések: (1) mennyire egységes az Iszlám Köztársaság politikai elitje, illetve mekkora feszültség van a legfelsőbb vezető és az elnöki kormány között; (2) milyen célt szolgál a nukleáris program – a polgári energia, a fegyverképesség vagy a tárgyalási alku; (3) mi magyarázza a 2009-es és 2022-es mozgalmak tartósságát és vereségét; (4) milyen szerepe van a külföldi beavatkozásnak az iráni belpolitikában; (5) fenntartható-e a jelenlegi gazdasági modell a klímaválság és a fosszilis energiafordulat időszakában. E kérdésekben a tudományos konszenzus

csak részleges, és a nemzeti, emigráns és nemzetközi emlékezetpolitikai keretek tovább formálják az értelmezést.

22.4.10 Rövid összefoglaló

- Rafszandzsáni elnöksége (1989–1997) az újjáépítés és a gazdasági liberalizáció időszaka volt, de a politikai nyitás korlátozott maradt, és a forradalmi intézmények megőrizték hatalmukat.
- Khatami elnöksége (1997–2005) a reform és a nyilvános vita kibontakozását hozta, de a bíróságok, az Őrállók Tanácsa és a biztonsági szervek a rendszer belső korlátait jelentették.
- Ahmadinezsád (2005–2013) idején megerősödött a konfrontatív külpolitika és a nukleáris program körüli nemzetközi válság; a 2009-es elnökválasztás és az azt követő tüntetések a rendszer legitimitásának komoly próbáját jelentették.
- A 2015-ös JCPOA átmenetileg enyhítette a nemzetközi feszültséget, de a 2018-as amerikai kivonulás és a „maximális nyomás” új szankciós időszakot nyitott.
- A 2022-es Amini-tüntetések, a jelszóval „Nő, Élet, Szabadság”, a rendszer és a társadalom közötti strukturális konfliktust mutatták; a rezsim erőszakos fellépése dokumentált, de a pontos áldozatszám vitatott.
- Irán 2026-ra regionális befolyása csökkent, különösen a szíriai rezsim bukása és a Hezbollah meggyengülése után, ugyanakkor nukleáris képessége és belpolitikai stabilitása továbbra is a régió legfontosabb kérdései közé tartozik.
- A fejezet minden adatánál külön kell választani a hivatalos állami narratívát, az emigráns ellenzéki állításokat, a nemzetközi intézményi jelentéseket és a tudományos elemzéseket.

22.4.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi korlátok akadályozták meg, hogy Khatami reformtörekvései átfogó politikai változássá váljanak?
2. Hogyan kapcsolódik a 2015-ös JCPOA a szankciók logikájához, és miért lett belpolitikai vita tárgya mind Iránban, mind az Egyesült Államokban?
3. Milyen forrástípusok és milyen bizonytalanságok nehezítik a 2022–2023-as tiltakozások és a biztonsági fellépés áldozatszámainak pontos megbecslését?
4. Mennyiben változott Irán regionális helyzete a 2023–2025 közötti közel-keleti konfliktusok következtében, és milyen kapcsolódási pontja van ennek a szíriai és libanoni fejezetekkel?
5. Miért nem írható le Irán 1989–2026 közötti története egyszerűen a reformisták és konzervatívok, vagy a „mérséklet” és „radikalizmus” párharcaként?

III. rész – Dél-Ázsia és Afganisztán

23 Pakisztán az ókortól a Mogul Birodalomig

23.1 Az Indus-völgyi civilizáció

Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez? Az Indus-völgyi civilizáció a mai Pakisztán területén feltárt legkorábbi ismert városi kultúra, de nem a modern pakisztáni állam előzménye. Dél-Ázsia északnyugati részén, az Indus és mellékfolyói mentén virágzott, és tengeri, illetve szárazföldi kapcsolatban állt Mezopotámiával, a Perzsa-öböl partvidékével, a mai Iránnal, Afganisztánnal és Közép-Ázsiával. A fejezet ezért nem a mai államhatárok visszavetítésével kezdődik, hanem egy olyan folyamvölgyi kultúra bemutatásával, amely a későbbi dél-ázsiai államalakulatok, kereskedelmi hálózatok és településszerkezetek megértéséhez is alapszintű keretet ad.

23.1.1 A felfedezés és a régészeti keret

Az Indus-völgyi civilizáció (Indus Valley Civilisation) tudományos felfedezése fokozatosan történt. Harappa romjait már a 19. században ismerték, de jelentőségét sokáig nem ismerték fel. Az 1920-as években **Mohendzsodaro** (szindhi/urdu: , angolos átírásban Mohenjo-daro) és **Harappa** (urdu:) feltárása nyomán vált világossá, hogy itt nem elszigetelt településekről, hanem nagy kiterjedésű, sajátos anyagi kultúrájú városi rendszerről van szó. A két névadó lelőhely légvonalban mintegy 600 kilométerre fekszik egymástól: Harappa a Ravi folyó mellett, a mai pakisztáni Pandzsáb területén, Mohendzsodaro pedig az Indus alsó folyása mentén, Szindhben. A kutatás ezért a **Harappá-kultúra** (Harappan culture) elnevezést is használja, utalva a legkorábban azonosított típuslelőhelyre.

A kultúra belső korszakolása a régészeti rétegek és radiokarbon-mérések alapján három nagy szakaszra oszlik. A **korai Harappá-fázis** (Early Harappan) a mezőgazdasági falvak és regionális kultúrák időszaka, több évezredes előzménnyel. Fontos korai lelőhely **Mehrgarh** a mai Beludzsisztánban, ahol a régészek az i. e. 7. évezredig visszanyúló településnyomokat, háziasított gabonát és állatcsontokat tártak fel; Mehrgarh a dél-ázsiai élelemtermelés egyik legkorábbi ismert csomópontja. Az érett fázis, vagyis az **érett Harappá-fázis** (Mature Harappan) nagyjából i. e. 2600 és i. e. 1900 közé tehető, bár az egyes lelőhelyeken a keltezés több évtizedes–évszázados bizonytalansággal mozog. Ez a városi integráció, a szabványosított súlyrendszer, a pecsétek és a nagy településhálózat időszaka. Végül a **késői Harappá-fázis** (Late Harappan), körülbelül i. e. 1900 után, a városi központok fokozatos hanyatlását és a helyi, vidékibb kultúrák megerősödését jelzi. A szakaszhatárok nem éles töréspontok, hanem régészetileg megfigyelt folyamatok; a periodizáció maga is tudományos konszenzuson alapuló értelmezés, nem „mért” kormeghatározás.

Földrajzilag a Harappá-kultúra kiterjedtebb volt, mint a mai Pakisztán. Lelőhelyei megtalálhatók a mai India északnyugati részén, Gudzsarátban, Rádzsasztánban és Harijánában éppúgy, mint a pakisztáni Szindh, Pandzsáb és Beludzsisztán területén, továbbá érintkezett az afganisztáni és iráni határvidékekkel. A kultúra ezért nem azonosítható egyetlen mai országgal; a „mai Pakisztán területén is elterjedt” megfogalmazás pontosabb, mint a „pakisztáni civilizáció”.

23.1.2 Városi tervezés, Mohendzsodaro és Harappa

Az Indus-völgyi civilizáció legismertebb vonása a városi tervezés, amelyet elsősorban Mohendzsodaro és Harappa, később **Dholavira**, **Lothal**, **Rakhigarhi** és **Ganweriwala** példái alapján ír le a régészet. Mohendzsodarót a kutatás gyakran 200 hektárt meghaladó beépített területű, több tízezer lakosú településként becsüli, de a becslések tág határok között mozognak: a népszámra vonatkozó 20 ezer–80 ezer fős sávok is megjelennek a szakirodalomban. Az adatok nem összeírásból származnak, hanem a feltárt terület sűrűségéből, a házak alapterületéből és a településszerkezetből végzett régészeti becslések. A pontos kiterjedést Mohendzsodarónál az ártéri üledék, a talajvíz és a feltártság korlátai is bizonytalanná teszik.

A két város jellegzetes **kétpólusú elrendezést** mutat: egy nyugati, magasabb fekvésű halom, amelyet a korábbi ásatások „citadellának” neveztek, valamint egy alacsonyabban fekvő, nagyobb lakónegyed. A „citadella” kifejezést azonban félrevezető lehet, mert palotát vagy uralkodói rezidenciát eddig nem sikerült azonosítani. A nyugati halmokon inkább nagy méretű, közösséginek értelmezett épületek állnak. Mohendzsodarón ilyen az úgynevezett **Nagy fürdő** (Great Bath): egy vízzáró téglafalú medence, amelyet a kutatás gyakran rituális fürdőhelyként értelmez. Ez az értelmezés valószínű, de nem bizonyított; a helyiség lehetett tisztálkodási, tárolási vagy reprezentációs célú is. A „nagy fürdő” tehát régészeti tény, a rituális funkció viszont interpretáció.

Harappán és Mohendzsodarón egyaránt feltűnik a **szabványosított tégla**. A kiégetett téglák arányai gyakran 1:2:4-hez közelítenek, ami a mérés és a kivitelezés egységesített gyakorlatára utal. Az utcák sok helyen derékszögű hálót alkotnak, a főutak szélesebbek, a mellékutcák keskenyebbek. A lakóházak udvar köré szerveződtek, gyakran emeletesek voltak, és számos helyiségben kút, fürdőhelyiség vagy lefolyó található. A városok csatornarendszere különösen figyelemre méltó: fedett téglacsatornák, ülepítőaknák és a házakból induló lefolyók vezették el a vizet. Ez a fokú vízgazdálkodás azt jelzi, hogy a városi élet megszervezése nem alkalomszerű, hanem tervszerű koordinációt igényelt. A ma is látható csatornák és kutak régészetileg jól dokumentáltak; ami nyitott, az a tervezés mögötti politikai vagy vallási intézmény természete.

A „közösségi” nagy épületek értelmezése hasonlóan óvatos. A régészeti szakirodalom egy része **magtárakként** azonosította Harappa és Mohendzsodaro egyes téglaépítményeit, mert a fa- és téglaalapok, légcsatornák és válaszfalak gabonatárolásra utalhatnak. A tényleges funkció azonban vitatott: az épületek lehettek raktárak, adminisztratív csarnokok vagy munkaterületek is. A tárgyi leletek önmagukban nem árulják el az épület rendeltetését, így a „magtár” kifejezés hagyományos címke, nem bizonyított funkciómegjelölés.

Az egykorú Egyiptommal vagy Mezopotámiával összehasonlítva az Indus-völgyi lelőhelyeken eddig nem kerültek elő egyértelmű királysírok, hatalmas feliratos palotakomplexumok vagy uralkodói propagandát hordozó reliefek. A temetkezések viszonylag egyszerűbbek, és a lakóházak közötti státuszkülönbségek is mérsékeltebbnek tűnnek, bár ez nem jelenti azt, hogy a társadalom egyenlőségre épült. A hatalom formájára vonatkozó hipotézisek a **központosított állam**, a **városállamok laza hálózata** és a **heterarchikus társadalom** modelljei között mozognak. Mindegyik modell a rendelkezésre álló anyagi kultúra más-más olvasatát hangsúlyozza; egyiket sem lehet az írott források hiánya miatt bizonyítani.

23.1.3 Gazdaság, kézművesség és távolsági kereskedelem

A Harappá-gazdaság alapja az öntözéses és ártéri mezőgazdaság volt, amelyet a nyári monszun és a folyóvizek ingadozása egyaránt befolyásolt. A növényi maradványok búza, árpa, hüvelyesek, szezám és más haszonnövények termesztését mutatják. A gyapot felhasználása különösen korán, már a korai Harappá-korszakkal érintkező Mehrgarh rétegéből kimutatott pamutrost-maradványok

révén jelenik meg a térségben; a gyapottermesztés mértéke és jelentősége azonban még további vizsgálatokat igényel. A szarvasmarha, a juh, a kecske és a vízibivaly tartása a települések állatcsont-anyagában dokumentált.

A kézművesség nagyfokú szakosodást mutat. A Harappá-kultúra tárgyai közül a legnagyobb számban fennmaradt leletcsoport a **sztatitpecsét** (steatite seal): négyzet vagy téglalap alakú, csiszolt kőből készült, állatábrázolásokkal és rövid feliratszerű jelsorokkal. A pecséteken gyakori az egyszarvúként ábrázolt állat, a zebu, az elefánt, a rinocérosz és más dél-ázsiai faunaelemek. A pecsétek hátoldalán felfüggesztő lyuk van, ami azt sejteti, hogy áruk, tárolóedények vagy adminisztratív iratok megjelölésére használták őket. Az ábrázolások esetleges vallási értelmezése vitatott; például egyes kutatók egy szarvakat viselő, állatokkal körülvett alakot későbbi hindu istenek előzményének tekintettek, de ez a mai kategóriák visszavetítése, és a források alapján nem igazolható.

A fémművesség réz- és bronzeszközöket eredményezett, a kőfaragásban pedig a karneol, a lazúrkő, az alabástrom és a csigahéj feldolgozása fejlődött ki. A Harappá-kultúra híres termékei közé tartoznak a hosszú, hengeres **karneolgyöngyök**, a csigahéj-karperecek és a réztáblák. A súlyok kőből készültek, és feltűnően egységes, kettes és tízes osztáson alapuló rendszert alkottak. Ez a **szabványosított súlyrendszer** arra utal, hogy a csere nem pusztán helyi, eseti mérlegen alapult, hanem a régió távoli pontjain is hasonló etalonokat ismertek. A pontos mértékegység abszolút értéke a szakirodalomban vitatott, de a rendszer megléte régészeti tény.

A távolsági kereskedelem legfontosabb bizonyítékai nem elbeszélő forrásokból, hanem tárgytípusok elterjedéséből származnak. Mezopotámiai szövegek említenek egy **Meluhha** nevű területet, amelyet a legtöbb asszириológus az Indus-vidékkel azonosít, bár az azonosítás nem teljesen egyöntetű. Az Indus-völgyi pecsétek és súlyok több Mezopotámiai lelőhelyről, például Urban és Susában is ismertek, míg az Indus vidékén mezopotámiai típusú pecsét vagy hengerpecsét ritkábban, de előfordul. A Perzsa-öbölben, a mai Bahrein és az Arab-félsziget keleti partvidéke mentén szintén Harappához köthető anyag került elő; ez a **tengeri kereskedelem** meglétét valószínűsíti. A karneol, a réz, a fa, az elefántcsont és a textil mellett a lazúrkő az afganisztáni bányavidékekkel kötötte össze a Harappá-településeket. A mai India területén lévő Lothalban feltárt téglamedencét egyes kutatók kikötői dokként értelmezik, de ez a funkció vitatott; a tengeri kapcsolatok azonban a szélesebb leletegyüttesből függetlenül is valószínűek.

23.1.4 Írás, pecsétek és a nyelvi ismerethatár

A Harappá-kultúra egyik legnagyobb rejtélye az **Indus-írás** (Indus script). Több ezer rövid feliratot ismerünk pecséteken, réztáblákon, kerámiákon és elefántcsont-tárgyakon, de a jelek teljes jelekszámát és a mögöttes nyelvi szerkezetet nem ismerjük. Az eddig ismert feliratok többsége nagyon rövid, gyakran öt jelnél is kevesebb; hosszú, összefüggő szövegek nem maradtak fenn. Nincs kétnyelvű felirat, nincs ismert királylista vagy évkönyv, és nincs olyan kortárs szótár, amely hidat képezne az Indus-írás és egy ismert nyelv között.

A megfejtési kísérletek több irányba mutatnak. Egyes kutatók a **proto-dravida** nyelvcsalád felől próbálták olvasni a jeleket, mások nyelvi izolátumként kezelték, megint mások szerint a jelek nem feltétlenül nyelvet, hanem közigazgatási-gazdasági kódokat rögzítettek. A tudományos konszenzus annyiban van, hogy ma nincs általánosan elfogadott olvasat. A „szanszkrit vagy korai indoeurópai” olvasatot a régészeti és nyelvtörténeti érvek nem támogatják, ezért a könyv nem ismerteti bizonyított tényként.

Az írás értelmezése azért is kényes, mert a modern indiai és pakisztáni identitásvitákban a Harappá-kultúra gyakran nemzeti őstörténeti hivatkozásként jelenik meg. Egyes értelmezések „Sarasvati-civilizációként” beszélnek róla, és a kiszáradt **Ghaggar-Hakra** folyómedret a Rigvédában

említett Szaraszvati folyóval azonosítják. A geomorfológiai kutatások szerint a Ghaggar-Hakra inkább monszun táplálta, időszakos vízrendszer lehetett, és nem bizonyítható, hogy a Rigvéda földrajza az érett Harappá-kor városaival egyezne. A Harappá-kultúra tehát nem olvasható sem a mai Pakisztán, sem a mai India, sem a védikus hagyomány közvetlen és folytonos „nemzeti előzményeként”; az ilyen állításokhoz hiányzik a nyelvi, írásos és intézményi folytonosság bizonyítéka.

23.1.5 A hanyatlás és átalakulás

Az érett Harappá-városi rendszer körülbelül i. e. 1900 körül bomlani kezdett, de a folyamat nem egyetlen katasztrófa volt, és nem is az egész lakosság eltűnését jelentette. Mohendzsodaro, Harappa és más nagy központok elveszítették városi jellegüket, a szabványosított pecsétek és súlyok használata visszaszorult, a nagy fürdők és csatornák karbantartása megszűnt, a települések pedig kisebb, vidékibb formákat öltöttek. A lakosság egy része kelet felé, a Gangesz és Jamuna vidéke felé vándorolt, ahol a későbbi Gangesz-völgyi kultúrák fejlődtek ki. A „hanyatlás” szó tehát a városi integráció felbomlását jelöli, nem egy egész nép kihalását.

A hanyatlás okairól több tudományos magyarázat él párhuzamosan. A **paleoklimatológiai rekonstrukciók** szerint a monszun gyengülése és a regionális szárazodás, az úgynevezett **4,2 ezer éves aridifikációs esemény** környékén csökkenthette a folyók vízhozamát és a mezőgazdasági hozamokat. Ez az éghajlati jel a közel-keleti és dél-ázsiai térségben is kimutatható, de nem bizonyítja önmagában a Harappá-városok összeomlását. A folyómeder-változások, árvizek és a talaj szikesedése helyi szinten tovább ronthatták a feltételeket. A távolsági kereskedelem átrendeződése, a mezopotámiai piac hanyatlása és a belső igazgatás fokozatos rugalmatlansága szintén szerepet kaphatott. A modern kutatás ezért **többtényezős folyamatként** írja le a hanyatlást, nem pedig egyetlen éghajlati vagy katonai ok következményeként.

Régebbi elmélet volt az „árja invázió” feltételezése. Eszerint az északnyugatról érkező indoeurópai nyelvű csoportok erőszakkal rombolták volna le a Harappá-városokat. Ezt a korai ásatások néhány emberi csontvázra és tűznyomra alapozták, de a modern bioarcheológiai és rétegtani elemzések ezt nem erősítik meg. A Mohendzsodarón talált csontvázak egy része különböző rétegekből származik, és nem egyetlen ostrom áldozatait mutatja. A nyelvészeti kutatások az indoeurópai nyelvek dél-ázsiai megjelenését későbbre, a városi összeomlás utáni évszázadokra teszik. Az „árja invázió” így ma nem tekinthető tudományos konszenzusnak; a folyamatok inkább fokozatos átalakulást jeleznek.

23.1.6 Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet elsősorban régészeti elsődleges forrásokra támaszkodik: feltárt településrétegekre, tégla- és csatornarendszerekre, pecsétekre, súlyokra, fémeszközökre, növényi és állati maradványokra, valamint radiokarbon-mintákra. Szöveges forrás nincs az Indus-völgyi társadalomból, mert az írás megfejtetlen, és hosszú elbeszélő felirat nem maradt fenn. A mezopotámiai szövegek Meluhha-említései másodlagos, külső források; ezek hasznosak a kereskedelem vizsgálatához, de nem beszélnek a Harappá-városok belső viszonyairól.

A kronológia a radiokarbon-mérések és a rétegtani összehasonlítás ellenére is becslés. Az érett fázis i. e. 2600–1900 közé helyezése általánosan elfogadott, de az egyes városokban a kezdet és a vég akár évszázados eltérést is mutathat. Mohendzsodaro és Harappa népszámadatai régészeti becslések, nem népszámlálási adatok. A nagy épületek funkciója és a „citadella”, „magtár”, „Nagy fürdő” kifejezések értelmezése vitatott. A politikai hatalom formájáról nincs közvetlen forrás. Az Indus-írás nyelvi háttere ismeretlen, ezért a nyelvi-etnikai folytonosságra épülő modern állítások forráskritikailag nem ellenőrizhetők.

A régészeti konszenzus legfontosabb különbsége a népszerű és nemzeti elbeszélésekhez képest az, hogy nem vetíti vissza a mai államokat, vallásokat és nyelvcsoportokat, és a hanyatlást nem egyetlen katasztrófaként, hanem regionálisan eltérő, többtényezős folyamatként mutatja be. Ahol a szakirodalom eltér, ott a fő ok az adatok eltérő értelmezése: a településméret, a klímamodellek és a műtárgyak funkciójának olvasata.

23.1.7 Rövid összefoglaló

- Az Indus-völgyi civilizáció a mai Pakisztán és Északnyugat-India területén, az Indus és mellékfolyói mentén virágzott; érett városi szakasza körülbelül i. e. 2600–1900 közé tehető.
- Harappa és Mohendzsodaro a két legismertebb lelőhely; a települések derékszögű utcahálózatáról, szabványosított tégláiról, kútjairól és fedett csatornáiról ismertek.
- A nagy középületek, például a mohendzsodarói Nagy fürdő és az úgynevezett magtárak tényleges funkciója vitatott; palotát vagy egyértelmű királysírt eddig nem azonosítottak.
- A gazdaság mezőgazdaságra, kézművességre és távolsági kereskedelemre épült; a szabványosított súlyrendszer és a pecsétek a csere és az igazgatás egységes gyakorlatát jelzik.
- A kereskedelem Mezopotámiával és a Perzsa-öböllel régészetileg dokumentált, de a Meluhha azonosítás és Lothal kikötőfunkciója részben vitatott.
- Az Indus-írás megfejtetlen, ezért a nyelvről, a politikai rendszerről és a társadalmi függőségekről nincs közvetlen forrás; a dravida, szanszkrit vagy más olvasatok hipotézisek.
- A hanyatlás i. e. 1900 után fokozatos, vidékiesedő átalakulás volt, nem egyetlen invázió; a klímaváltozás, a folyórendszerek átrendeződése és a kereskedelmi hálózatok gyengülése együttesen hathatott.
- A Harappá-kultúra nem a mai pakisztáni vagy indiai nemzet közvetlen előzménye, mert a nyelvi, írásos és intézményi folytonosság nem bizonyított.

23.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen régészeti jellemzők alapján nevezik Mohendzsodarót és Harappát városias településeknek, és miben térnek el az egykorú mezopotámiai királyi központoktól?
2. Miért nem lehet az Indus-írásból megállapítani a Harappá-kultúra nyelvét, és miért nem fogadható el bizonyíték nélkül sem a dravida, sem a szanszkrit olvasat?
3. Milyen természeti és társadalmi tényezőkkel magyarázza a mai kutatás a Harappá-városok hanyatlását, és miért nem tekinthető megalapozottnak az „árja invázió” régebbi elmélete?
4. Milyen elsődleges és másodlagos források hiányoznak ahhoz, hogy rekonstruáljuk a Harappá-kultúra politikai hatalmát és társadalmi egyenlőtlenségét?
5. Miért problematikus a Harappá-kultúrát a mai Pakisztán vagy India nemzeti történetének közvetlen előzményeként bemutatni?

23.2 Védikus kor, Maurják és a klasszikus India

A mai Pakisztán területe az előző alfejezetben tárgyalt Az Indus-völgyi civilizáció városi központjainak hanyatlása után nem vált lakatlanná, de a régészeti és szöveges források az i. e. 2. évezred második felétől egy másfajta társadalomszerveződést mutatnak: a védikus szövegek által reprezentált, elsősorban pásztorkodó, törzsi-nemzetségi keretekben élő közösségekét. Ezt az átmenetet a 19–20. századi európai történetírás hosszú időn át „árja inváziókéntírta le; a mai kutatás azonban ezt a képet faji és katonai értelemben egyaránt elveti, és inkább több hullámú, hosszú vándorlásról, kulturális keveredésről és belső átalakulásról beszél. Az alábbiakban előbb a védikus kort, majd a Maurja Birodalom, a kusánok és a Gupta-kor időszakát mutatjuk be, kiemelve, hogy

a mai Pakisztán területe nem egyszerűen „India” perifériája volt, hanem északnyugati kapuja, ahol a szubkontinens, Irán, Közép-Ázsia és a görög világ folyamatosan érintkezett.

23.2.1 A védikus kor és az „árja” vándorlás kérdése

A **védikus kor** hagyományos datálása i. e. 1500 és 500 közé esik. A korszak elsődleges szöveges forrásai a **Védák**, elsősorban a **Rigvéda** (szanszkrit Ṛgveda), amely himnuszgyűjteményként a korai védikus közösségek pásztorkodó, állattartó életmódját, törzsi harcait és vallási elképzeléseit tükrözi. A legrégebbi himnuszokat a mai tudományos konszenzus i. e. 1500 és 1200 közé teszi, de a datálás vitatott: egyes indiai kutatók lényegesen korábbi, a szubkontinensen belüli eredetet feltételeznek, míg a nyelvészeti és összehasonlító vallástörténeti érvek a közép-ázsiai sztyeppe irányából érkező, indoeurópai nyelvet beszélő csoportok fokozatos bevándorlását valószínűsítik.

Az „árja” kifejezés (szanszkrit ārya, nagyjából „nemes”) a védikus szövegekben beszélői önelnevezés, nem faji vagy nemzeti kategória. A 19. századi európai indológia azonban „árja fajt” és „árja inváziót” konstruált, amit később a náci ideológia is felhasznált. Ez a faji értelmezés tudományosan megbukott, és a mai kutatók ezt hangsúlyozzák. Ugyanakkor a nyelvészeti rekonstrukció, a rokonsági terminológia és a tűzoltár-rítusok hasonlósága alapján a védikus nyelv és vallás kapcsolatban áll a közép-ázsiai és iráni indoiráni hagyományokkal; a pontos migrációs útvonal, az időrend és a bevándorlás mértéke vitatott marad. A régészeti kultúrák közül a szürke festett kerámia (painted grey ware) egyes lelőhelyeit megpróbálták a védikus korhoz kötni, de ez az azonosítás szintén vitatott, mert a régészeti kultúrák és a nyelvhasználó csoportok nem feleltethetők meg automatikusan egymásnak.

A korai védikus közösségek a **Szapta-Szindhu** (a hét folyó vidéke) néven emlegetett területen mozogtak, amely nagyjából a mai Pandzsábnak és az Indus felső folyásának felel meg. A Rigvéda folyónevei között az Indus (Szindhu) és a mellékfolyók jól azonosíthatók, de a mitikus Szaraszvati folyó azonosítása – a mai, részben kiszáradt Ghaggar-Hakra mederrel – évtizedek óta tudományos és emlékezetpolitikai vita tárgya. A régészeti anyag e korszakból szegényesebb, mint az Indus-völgyi civilizáció idején: a védikus közösségek kevésbé városiasodott, részben félnomád életmódot folytattak, szarvasmarha-tenyésztéssel, lóval kapcsolatos rítusokkal és törzsi vezetők köré szerveződve. A korábbi városi civilizáció nem tűnt el egyetlen éjszaka alatt; a régészeti leletek inkább a településhálózat fokozatos átalakulását, a városi kézművesség és távolsági kereskedelem visszaesését mutatják.

A késő védikus korban (i. e. 1000–500) a központ fokozatosan a Gangesz felső völgye felé tolódott, ahol vasszerszámokkal, erdőirtással és letelepedett földműveléssel új politikai központok alakultak. A mai Pakisztán területe ekkor perifériku sabbá vált, de megőrizte szimbolikus jelentőségét: a folyók, a himnuszok és a rituális földrajz emlékezete tovább élt a későbbi indiai hagyományban. Ebben az időszakban a védikus hagyomány társadalmi intézményei is átalakultak: a korábbi, lazán szervezett törzsi csoportokból fokozatosan kialakultak a területi alapon szerveződő kis királyságok és arisztokratikus köztársaságok.

23.2.2 Védikus vallás, társadalom és a brahmanikus hagyomány

A korai védikus vallás politeista, áldozati jellegű világkép volt. A Rigvéda istenei között kiemelkedik **Indra**, a vihar és a háború istene, **Agni**, a tűz, **Varuna**, a törvény és a kozmikus rend őre, valamint a rituális ital, **Szóma** isteni megszemélyesítése. Az áldozati rítusokat (jagya) részletesen szabályozták, és a papi csoport, a **bráhmanák** (brahminok) fokozatosan egyre nagyobb társadalmi tekintélyre tett szert. A védikus szövegek későbbi rétegei – a **bráhmanák**, **áranjakák** és **upanisadok** – a rituálé magyarázatától az elvont filozófiai kérdésekig (a lélek, az önvaló, az újraszületés) terjesztették ki a gondolkodást. Ebből a hagyományból nőtt ki később a

szubkontinens **brahmanikus vallása**, amelynek modern leszármazottja a mai hinduizmus, de a korszakra a „hinduizmus” kifejezést visszavetíteni pontatlan lenne, mert a vallási identitás, a közös panteon és a normatív szövegkánon csak évszázadok alatt alakult ki.

A védikus társadalom törzsi-nemzetségi keretekben szerveződött. A **rádzsa** (király vagy törzsfő) hatalmát a nemzetségi gyűlések, a **szabha** és a **szamiti** korlátozták; a központosított, bürokratikus állam még nem létezett. A **varna** rendszer – a négy rend, azaz a bráhmanák, a harcos-nemes **ksatriják**, a köznép **vaisják** és a szolgáló **súdrák** – a védikus szövegekben megjelenik, de a korai időkben még nem volt merev, örökletes kasztrendszer. A mai **kaszt** (szanszkrit jāti) intézménye csak a későbbi évszázadokban, a kézműves és mezőgazdasági közösségek megszilárdulásával vált meghatározóvá. A nők társadalmi helyzete patriarchális volt, de a védikus himnuszok egyes részei női szerzőknek is emléket állítanak; a későbbi jogi szövegek ezzel szemben egyre korlátozóbb normákat rögzítenek.

A mai Pakisztán területén a védikus kultúra elsősorban a Pandzsáb és az Indus felső vidékén mutatható ki; Szindh, Beludzsisztán és a hegyvidékek közösségei különböző nyelvi és kulturális terekhez tartoztak, amelyekről a védikus szövegek alig szólnak. A régészeti adatok e területeken gyakran nem védikus, hanem a korai iráni, közép-ázsiai vagy helyi mezopotámiai kapcsolatrendszerekre utalnak, ami a térség sokszínűségét jelzi.

23.2.3 A Mahádzsanapadák, a perzsa hódítás és a hellén utóhatás

Az i. e. 6. századtól a Gangesz térségében és a mai Pakisztán északnyugati peremén új urbanizáció bontakozott ki: városok, pénzverés és a **Mahádzsanapadák** (szanszkrit mahājanapada, „nagy államok”) néven ismert területi királyságok és köztársaságok. A páli és szanszkrit források tizenhat ilyen államot sorolnak fel. A mai Pakisztán területén **Gandhára** (fővárosa Takszila, Taxila) volt a legfontosabb, és a források egy része ide sorolja Kambódzsa vagy az Indus alsó vidékén Szindhu-Szauvira államot is, bár a határok bizonytalanok. A politikai egységek között királyságok és arisztokratikus köztársaságok (gana-szangha) is voltak; az utóbbiakban a döntéshozatal gyűlésekben, a főbb nemzetségek részvételével zajlott.

Ugyanebben az időszakban a terület bekapcsolódott az iráni **Achaemenida Birodalom** expanziójába. I. Dareiosz (uralk. i. e. 522–486) feliratai szerint a birodalom keleti tartományai közé tartozott Gandhára és az Indus-vidék nyugati része; a görög Hérodotosz is adófizető területként említi az indiai szatrapiát. Ez az első olyan időszak, amikor a mai Pakisztán területéről írott birodalmi adminisztrációs adatok maradtak fenn, bár a perzsa uralom napi gyakorlatát kevéssé ismerjük. Az Achaemenida jelenlét hozzájárult a régió úthálózatának, pénzforgalmának és közigazgatási kultúrájának fejlődéséhez, és a helyi elitek közvetítő szerepe is megerősödött.

Nagy Sándor i. e. 327–325-ös hadjárata során átkelt az Induson, a Pandzsábban legyőzte Porosz királyt, majd a folyó mentén levonulva érte el az Indiai-óceánt. A görög-makedón sereg jelenléte pusztító és rövid volt; a helyi lakosság tapasztalatairól a görög források elsősorban katonai és udvari szempontból tudósítanak. A hellén hódítás közvetlen utóhatása azonban tartós volt: a Szeleukida Birodalom, majd a görög-baktriai királyság fenntartotta a görög politikai és kulturális jelenlétet a régióban, és ez a Maurják felemelkedésének is fontos külső keretet adott.

23.2.4 A Maurja Birodalom felemelkedése és igazgatása

A **Maurja Birodalom** az indiai szubkontinens első nagy kiterjedésű, központosított politikai képződménye volt. Alapítója, **Csandragupta Maurja** (uralk. kb. i. e. 321–297) a Gangesz-völgyi Nanda-dinasztia megdöntésével szerzett hatalmat, majd nyugat felé terjeszkedett. A Szeleukida uralkodóval, I. Szeleukosz Nikatórral i. e. 305 körül kötött szerződése a görög források

szerint területi engedményeket és 500 hadielefánt átadását foglalta magában; ennek révén a mai Pakisztán és Kelet-Afganisztán egy része a Maurja ellenőrzés alá került. A birodalom fővárosa a Gangesz menti Pátaliputra volt, de a mai Pakisztán területén **Takszila (Taxila)** regionális központként és híres oktatási csomópontként működött.

A Maurja államról szóló források kettős természetűek. Egyrészt a görög követ, **Megaszthenész Indika** című leírása – amely nem maradt fenn eredeti formában, de későbbi görög és latin szerzők idézeteiből ismerjük – a birodalmi főváros, az udvar, a társadalmi csoportok és a városi igazgatás képét rögzíti. Másrészt a **Kautilja** (más néven Csánakja) nevéhez hagyományosan kapcsolt **Arthasásztra** (Arthaśāstra) államelméleti és közigazgatási kézikönyv részletesen tárgyalja az adóztatást, a kémkedést, a büntetésjogot, a külpolitikát és a hadsereget. A szöveg datálása és egységessége vitatott: egyes kutatók i. e. 4. századi magot, mások i. sz. 1–2. századi szövegrétegeket azonosítanak, ezért nem szabad automatikusan Csandragupta udvarának tükörképét látni benne.

A Maurja Birodalom nem volt modern értelemben vett homogén állam. A magterületeken a központi hatalom adószedő tisztségviselőkkel, helyőrségekkel és felügyelőkkel működött; a peremterületeken, így a mai Pakisztán nagy részén, a gyakorlati uralom a helyi elitek, törzsi vezetők és városi testületek együttműködésére épült. A görög források szerint a Maurja hadsereg több százezer gyalogost, lovasságot, harci elefántot és szekeret számlált, de ezek a számok nyilvánvalóan túlzóak vagy becslések, és a birodalom teljes területére vonatkoztak. A régészeti és numizmatikai leletek szerint a Maurja időszakban a kereskedelem, a pénzverés és az úthálózat tovább bővült, különösen az északnyugati határzónában.

23.2.5 Asóka és a dharma-politika

A Maurja Birodalom legismertebb uralkodója **Asóka** (uralk. kb. i. e. 268–232) volt. A buddhista hagyomány szerint a trónért folytatott testvérharc és a kalingai háború (i. e. 260 körül) vérengzései után a buddhizmus felé fordult. A 13. számú sziklaediktumában maga Asóka beszél a kalingai hadjárat okozta szenvedésről: a felirat szerint mintegy 100–150 ezer embert hurcoltak el, sok tízezren meghaltak. Ezek a számok kerekített, emlékezetpolitikai szándékú adatok; a felirat célja nem statisztikai pontosság, hanem a **dharma** (itt kb. „törvény”, „erényes rend”) melletti elköteleződés kinyilvánítása.

Asóka uralkodásának legjelentősebb elsődleges forrásai a **dharma-ediktumok**: sziklákra, barlangokra és csiszolt oszlopokra vésett rendeletek, amelyek a birodalom különböző pontjain hirdetik az erőszakmentesség, a vallási türelem, a jóléti intézkedések és az igazságos bánásmód normáit. A mai Pakisztán területén **Sahbazgarhi** (a Mardan-medencében) és **Mansehra** sziklafeliratai a legfontosabbak; ezek harósti írással, gandhárai prákrit nyelven készültek, szemben a Gangesz-völgyi bráhmi írású feliratokkal. Ez a többnyelvűség dokumentálja, hogy a Maurja adminisztráció a helyi nyelvekhez és írásrendszerekhez alkalmazkodott.

Asóka buddhista meggyőződésének mélysége és a buddhizmus állami szerepe vitatott. A feliratok nem nevezik meg szorosan a buddhista tanítás teljes rendszerét, hanem általános etikai normákat hirdetnek; a páli krónikák szerint Asóka támogatta a harmadik buddhista zsinatot és missziókat küldött a birodalom határain túlra, de ennek egyes részletei a későbbi egyházi hagyományból származnak. A mai tudományos konszenzus Asókát olyan uralkodónak tartja, aki a buddhizmus támogatása mellett a birodalom vallási sokszínűségét is fenntartotta, és a dharmát a politikai stabilitás eszközeként is használta.

A Maurja Birodalom Asóka halála után hanyatlani kezdett: az utódok hatalma gyengült, a peremterületek fokozatosan leváltak, és az i. e. 2. század elején a birodalom összeomlott. A

Maurják emléke az indiai történeti hagyományban az ideális, igazságos birodalom mintájává vált, de ez a kép részben későbbi konstrukció.

23.2.6 A Maurja Birodalom utóélete: görög-baktriai, indo-görög és szkíta uralom

A Maurja Birodalom felbomlása után a mai Pakisztán területe ismét határzónává vált. Északnyugat felől a görög-baktriai királyság terjeszkedett, és az **indo-görög királyok** – közülük a leghíresebb **Menandrosz** (uralk. i. e. 155–130 körül) – a Hindu-kus és a Pandzsáb térségét uralták. Menandrosz a buddhista hagyományban **Milinda** királyként szerepel, akinek a **Milinda-panyha** („Milinda kérdései") című szöveg a buddhista tan filozófiai párbeszédét tulajdonítja. Az indo-görög pénzérmék kétnyelvűek – görög és prákrit –, és az istenek, a királyi portrék, valamint a helyi vallási szimbólumok keveredését mutatják. Ez a görög-indiai érintkezés nem egyszerűen „nyugati hatás" volt, hanem helyi közvetítésű szinkretizmus.

Az indo-görög uralmat a közép-ázsiai **szakák** (szkíták), majd az **indo-pártusok** követték az i. e. 1. századtól. A mai Pakisztán területén ekkor több, egymással versengő törzsi és regionális hatalom működött; a politikai töredezettség ellenére a távolsági kereskedelem – elsősorban a Közép-Ázsián át vezető utak mentén – továbbra is összekapcsolta a térséget a római, iráni és kínai piacokkal. A régészeti leletek, különösen a pénzérmék és a feliratok, itt pótolják a narratív források hiányát.

23.2.7 A Kusán Birodalom és Gandhára

A **Kusán Birodalom** a közép-ázsiai **jüecsik** törzsszövetségéből alakult ki. Az i. sz. 1. század közepén **Kujula Kadphiszész**, majd utódai egyesítették Baktriát, a mai Afganisztánt, a mai Pakisztánt és Északnyugat-Indiát. A birodalom fénykora **Kaniska** idejére esett, akinek uralkodási dátumát a kutatás vitatja: a legtöbb mai becslés az i. sz. 1. század vége és a 2. század eleje közé helyezi, de a pontos évszám a kusán kronológia egyik legnehezebb kérdése. A birodalom központja **Purusapura** (a mai Pesavar) volt, és a mai Pakisztán területén olyan városok virágoztak, mint **Takszila**. A kínai források, például a Hou Han-shu, és a római földrajzi irodalom egyaránt említik a kusán hatalmat, ami a birodalom nemzetközi kapcsolatait jelzi.

A kusánok a selyemút egyik legjelentősebb közvetítő hatalmává váltak. A birodalmukon át áramlottak a kínai selyem, a közép-ázsiai lovak, az iráni fémek és a római üvegáruk. A vallási térkép rendkívül sokszínű volt: a buddhizmus, a korai hindu irányzatok, a zoroasztrizmus és a görög-római kulturális elemek egymás mellett éltek. A **Gandhára művészet** ebben a környezetben alakult ki: a görög-római szobrászati formákat és a buddhista ikonográfiát ötvöző ábrázolásmód, amely a Buddha emberalakú megjelenítésének egyik legkorábbi és legnagyobb hatású központja volt. A tudományos vita arról, hogy az első Buddha-ábrázolások Gandhárában vagy a Gangesz-völgyi Mathurában születtek-e, máig nem zárult le, de Gandhára szerepe mindkét értelmezésben meghatározó. Takszila környékén számos buddhista sztúpa és kolostor maradt fenn ebből az időszakból, ami a régió vallási központjának intenzív működését mutatja.

A kusán állam hivatalos nyelve és írásbelisége is sokrétű volt: a feliratok baktriai, görög, prákrit és harósti nyelveken készültek. A buddhista hagyomány Kaniskához köti a negyedik buddhista zsinat összehívását, amely a mahájána buddhizmus kialakulásához kapcsolódik; a részleteket illetően azonban a források ellentmondásosak, és a mahájána irányzat fokozatos, több évszázados folyamat eredménye volt. A Kusán Birodalom a 3. században hanyatlott, részben a Szászánida Birodalom nyomása, részben a belső széttagolódás miatt. A mai Pakisztán területén a kusán utódállamok és a helyi dinasztiák továbbra is fontos buddhista és kereskedelmi központokat tartottak fenn.

23.2.8 A Gupta-kor és a klasszikus szanszkrit kultúra

A **Gupta Birodalom** (kb. i. sz. 320–550) a Gangesz középső vidékéről, Magadhából kiindulva vált Észak-India meghatározó hatalmává. Alapítója **I. Csandragupta** (uralk. kb. 320–335), fia **Szamudragupta** (kb. 335–375) és unokája **II. Csandragupta** (kb. 375–415) katonai hadjáratokkal és házassági szövetségekkel szélesítették ki a birodalmat. A Gupta-korszakot a hagyományos indiai történetírás gyakran **klasszikus kornak** vagy „aranykornak” nevezi, mert ekkor virágzott a szanszkrit irodalom, a matematika, a csillagászat, az orvostudomány és a templomépítészet. **Kálidásza** költő és drámaíró, **Árja Bhata** csillagász-matematikus és a jogi-politikai hagyomány több alapműve is ehhez a korszakhoz kapcsolódik. A kínai buddhista zarándok, **Faxian** i. sz. 400 körül járt Észak-Indiában, és leírta a virágzó kolostorokat, a városiasodott térségeket és a buddhista közösségek szervezetét; későbbi útitársa, Xuánzàng a 7. században már romokat is látott, ami a térség átalakulásáról tanúskodik.

Ez az „aranykor” kép azonban értelmezést igényel. A felvirágzás elsősorban az udvari elit, a brahmin papság és a városi kereskedők kultúráját jellemezte; a paraszti tömegek életkörülményeiről, a nők mindennapjairól és a peremterületek társadalmáról a források jóval kevesebbet mondanak. A „klasszikus India” fogalma modern nemzeti-kulturális hivatkozási ponttá is vált, ezért a történészi elemzésben óvatosan kezelendő. A Gupta-korszakban a brahmanikus hinduizmus megerősödött, a templomépítészet és a devocionális irányzatok előzményei is megjelentek, de a buddhizmus és a dzsainizmus továbbra is jelentős közösségi és intézményi hálózatot tartott fenn.

A mai Pakisztán területe a Gupta Birodalom közvetlen fennhatóságának peremén vagy azon kívül helyezkedett el. Az északnyugati térségben – Gandhárában, a Pandzsáb nyugati részén és Szindhben – a kusán utódok, a Szászánida Birodalom és a helyi dinasztiák vetélkedtek. A Gupta uralkodók egyes hadjáratai elérték a mai Kelet-Pakisztán területét, de tartós közigazgatási jelenlétük nem valószínű. A Gupta-korszakban a buddhista kolostorok és a brahmin templomok tovább működtek a régióban; a Gandhára művészet késői szakasza és a takszilai leletek a kulturális folytonosságot mutatják.

A korszak végét a közép-ázsiai **fehér hunok** (heftaliták) betörése jelezte. Az i. sz. 5. század közepétől a heftalita támadások súlyos pusztítást okoztak Gandhárában és Takszilában, nagymértékben hozzájárulva a helyi városi-buddhista hálózat hanyatlásához. A Gupta Birodalom a 6. század elejére felbomlott; a mai Pakisztán területe ismét kisebb politikai egységek, törzsi szövetségek és regionális dinasztiák mozaikjává vált. Ez a töredezettség volt az a világ, amelybe az iszlám hódítás az ezt követő évszázadokban behatolt.

23.2.9 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet megállapításai eltérő bizonyosságú forrásokra épülnek. A védikus korszak elsősorban szóbeli hagyományból évszázadokkal később lejegyzett szövegeken és régészeti leleteken alapul; a szövegek datálása, az „árja” vándorlás jellege és a korai társadalom rekonstrukciója a mai napig módszertani vita tárgya. A **Rigvéda** himnuszait nem lehet kritika nélkül történeti beszámolóként olvasni: vallási és költői szövegekről van szó, amelyek nem a hétköznapi élet dokumentálására törekedtek.

A Maurja-kor forrásadottsága kedvezőbb, de egyenetlen. **Asóka ediktumai** elsődleges epigráfiai dokumentumok, amelyekből a birodalmi ideológia és a helyi nyelvek használata rekonstruálható; ugyanakkor a feliratok az uralkodó önreprezentációját tükrözik, és a bennük szereplő áldozati számok nem független statisztikai adatok. A görög források, így Megaszthenész idézetei, a külső megfigyelő torzításait hordozzák. Az **Arthasásztra** esetében a datálás és a szerzőség bizonytalansága miatt a Maurja közigazgatásra vonatkozó következtetéseket óvatosan kell kezelni.

A Kusán-kronológia máig megoldatlan: Kaniska uralkodásának évszámát illetően több iskola létezik, és a pénzérmék, feliratok, valamint a kínai és római források adatai nem mindig egyeztethetők össze. A Gandhára művészet kronológiáját és a Buddha-ábrázolások eredetét a régészeti leletek újabb értékelése folyamatosan módosítja. A Gupta-kor esetében a szanszkrit irodalmi virágzás dokumentált, de a politikai és gazdasági viszonyok rekonstrukciója a feliratok és pecsétek mellett sok helyen hiányos. A kínai zarándokok útleírásai elsődleges értékűek, ám műfajukból adódóan a vallási életre koncentrálnak, és nem feltétlenül reprezentálják a vidéki társadalom egészét.

A mai Pakisztán területére vonatkozó régészeti kutatás egyenetlen: a modern városfejlődés, a mezőgazdasági művelés és a folyómedrek változása sok lelőhelyet bolygatott vagy megsemmisített. A demográfiai, gazdasági és áldozati becslések ezért nem tekinthetők pontos méréseknek; a tankönyv csak nagyságrendi, tudományos konszenzuson alapuló megközelítést közöl, ahol ez lehetséges.

23.2.10 Rövid összefoglaló

- A mai Pakisztán területe az Indus-völgyi civilizáció hanyatlása után a védikus korban (kb. i. e. 1500–500) pásztorkodó, törzsi-nemzetségi közösségek földje volt; a védikus kultúra központja a Pandzsáb és az Indus felső vidéke volt.
- Az „árja invázió” régi faji-militarista elmélete tudományosan elavult; a mai konszenzus hosszú, több hullámú vándorlást és kulturális keveredést valószínűsít.
- A védikus vallás áldozati jellegű, politeista rendszer volt, amelyből a brahmanikus hagyomány nőtt ki; a varna-rend ekkor alakult, de a merev kasztrendszer későbbi jelenség.
- A Maurja Birodalom (kb. i. e. 321–185) az első nagy központosított hatalom volt a szubkontinensen; a mai Pakisztán területén Takszila és Gandhára fontos regionális központok voltak.
- Asóka dharma-ediktumai Sahbazgarhiban és Mansehrában harósti írással dokumentálják a birodalom többnyelvűségét és a birodalmi ideológia helyi közvetítését.
- A Maurják bukása után az indo-görög, szkíta, indo-pártus és kusán hatalmak uralták a régiót; a Kusán Birodalom Gandhára művészetével és selyemúti kereskedelmével kiemelkedett.
- A Gupta-kor (kb. 320–550) a szanszkrit kultúra klasszikus időszaka volt, de a mai Pakisztán területe többnyire kívül esett a közvetlen Gupta-uralmon; a heftalita betörések súlyos pusztítást okoztak Gandhárában.

23.2.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen érvek és források állnak az „árja invázió” elméletének kritikája mögött, és miért nem azonos az „árja” ókori önelnevezés a 19. századi faji fogalommal?
2. Hasonlítsa össze a védikus kori törzsi társadalom és a Maurja Birodalom államszervezetének működését a források alapján.
3. Milyen szerepet játszottak Asóka sziklaediktumai a birodalmi ideológia közvetítésében, és miért nem olvashatók pusztán statisztikai beszámolókként?
4. Milyen gazdasági és kulturális folyamatok kötötték össze a mai Pakisztán területét a Kusán Birodalom idején Közép-Ázsiával és a mediterrán világgal?
5. Miért vitatott a Gupta-kor „aranykorként” való jellemzése, és milyen szempontokra kell figyelni a klasszikus India fogalmának használatakor?

23.3 Az iszlám hódítás és a Delhi Szultanátus

A mai Pakisztán területén az iszlám nem egyetlen hódítási hullámban, hanem több, egymástól földrajzilag és politikailag is elkülönülő szakaszban vált meghatározó vallási és államszervezési tényezővé. Az előző alfejezetben tárgyalt klasszikus indiai világ – a Maurja Birodalom, a görög-baktriai utódállamok, a szkíta és kusán uralmi korszak, valamint a Gupta-kor utáni regionális királyságok – után a 8. századtól a mai Pakisztán területe fokozatosan a szélesebb iszlám világ peremvidékévé, majd a 13. század elejétől a Delhi Szultanátus egyik belső tartományává szerveződött. Ez a folyamat nem azonosítható a modern pakisztáni vagy indiai nemzeti elbeszélések visszavetített kategóriáival: a hódítások szereplői nem „pakisztániak" vagy „indiaiak" voltak, a vallási határok pedig sokáig képlékenyebbek voltak, mint a későbbi nemzetállami történetírás feltételezi. Az alábbiakban előbb a 711-es szindhi hódítást, majd a gaznavida és gúrida terjeszkedést, végül a Delhi Szultanátus kialakulását és intézményeit vizsgáljuk, különös tekintettel a források természetére és a modern értelmezési vitákra.

23.3.1 Az Omajjád hódítás Szindhben

A 7. század végére az **Omajjád kalifátus** (Umayyad Caliphate) keleti terjeszkedése elérte a mai Afganisztán és Irán keleti határvidékét. A hódítás indoklásában az arab források gyakran említik a tengeri kereskedelem védelmét és a helyi uralkodók ellenséges magatartását. A legrészletesebb – de hitelesség szempontjából vitatott – elbeszélés szerint a szindhi uralkodó, **Dáhir** (Dahir) uralma alatt a mai Karacsi környékén fekvő kikötő, **Debal** (Daybul) lakói kerültek konfliktusba arab hajósokkal. A történeti okok ennél összetettebbek: az Omajjád udvar keleti helytartója, **al-Haddzsádzs ibn Júszuf** a birodalom keleti határán új tartományokat akart nyitni, a szindhi partvidék pedig a Indiai-óceáni kereskedelem egyik fontos csomópontja volt.

A hódítás vezetője a források szerint **Muhammad ibn Kászim** (Muhammad ibn Qasim), al-Haddzsádzs fiatal rokona volt. A hadjárat 711-ben indult, és 713-ra az arab erők elfoglalták Debal, **Brahmanabad** és **Multán** térségét. Dáhir a döntő ütközetben elesett, fia és családja egy része fogságba került. Az arab hódítás nyomán Szindh az Omajjád kalifátus tartományává vált, és a térségben megindult a muszlim jelenlét intézményesülése. A hódítás azonban nem járt együtt a helyi társadalom azonnali iszlamizációjával: a források arra utalnak, hogy a falusi lakosság nagy része megtarthatta vallását, a brahmin és buddhista elitek egy része pedig adókezelői vagy helyi közigazgatási feladatokat kapott. A nem muszlim alattvalók **dhimmí** (védett közösség) jogállása elvben vallási autonómiát és adófizetési kötelezettséget jelentett, de ennek gyakorlata tartományonként és korszakonként változott.

A hódítás elsődleges forrása, a **Csácsnáma** (Chachnama) a hagyomány szerint egy arab szöveg perzsa fordítása, ám a mai történetírás többségi álláspontja szerint a fennmaradt szöveg legalábbis erősen átdolgozott, valószínűleg a 13. században keletkezett kompozíció. A Csácsnáma részletesen leírja Dáhir udvarát, a hadjáratokat és a helyi viszonyokat, de politikai teológiája és irodalmi formája miatt nem tekinthető semleges krónikának. A hódítás ténye és főbb állomásai azonban más arab forrásokkal, például **Balázuri** (al-Baladhuri) *Futúh al-buldán* című művével is összhangban állnak, ezért a tudományos konszenzus a 711–713-as hódítást dokumentált eseményként tartja számon. Vitás viszont, hogy az arab uralom Szindhben mennyire volt mély: a 9. századra a kalifátus központi hatalma meggyengült, és a tartományban helyi muszlim dinasztiák vették át az irányítást. A hódítás hosszú távú jelentősége így nem a tartós arab katonai jelenlét, hanem az iszlám intézményeinek és a muszlim kereskedőhálózatoknak a megalapozása volt a térségben.

23.3.2 Gaznavidák: Ghaznától a Pandzsábig

A 10. században a mai Afganisztán keleti részén fekvő **Ghazna** (Gazni) központtal új hatalmi tényező jelent meg: a **Gaznavidák** (Ghaznavids). A dinasztia gyökerei a közép-ázsiai **Számánida** állam katonai rabszolga-elitjéhez nyúlnak vissza. A török származású katonai parancsnokok közül **Alp Tegin** (Alptigin) 961 körül Ghaznában önálló hatalmat épített ki, majd utóda, **Sebüktegin** (Szebüktigin) a Számánidák keleti tartományainak örökösévé tette a fejedelemséget. Fia, **Mahmúd Gaznavi** (Mahmud of Ghazni) 998 és 1030 között a dinasztia leghíresebb uralkodója lett. Uralkodása alatt a Gaznavida Birodalom nyugaton Horászánig, keleten pedig a mai Pakisztán északi részéig, a **Pandzsáb** síkságáig terjedt.

Mahmúd a források szerint több mint tucatnyi hadjáratot vezetett a szubkontinens belsejébe. A hadjáratok célja részben a rabszolga-, hadizsákmány- és állatállomány-szerzés, részben a legitimáció és a szunnita iszlám védelmezőjeként való fellépés volt. A leghíresebb, egyben legvitatottabb esemény az 1026-os **szomnáthi** hadjárat, amelynek során Mahmúd kifosztotta a gudzsaráti Siva-templomot. A kortárs és későbbi perzsa források ezt a muszlim hódító vallásos győzelmeként mutatják be, míg a modern hindu nacionalista emlékezetpolitika a templomrombolás és az „iszlám barbárság” jelképeként idézi. A történeti elemzés ennél árnyaltabb: a templomrombolás dokumentált tény, ám a források túloznak, és a hadjárat gazdasági-politikai motívumai legalább olyan fontosak voltak, mint a vallási retorika. A Mahmúdhoz köthető pusztításokért nem egy „muszlim civilizáció” vagy a mai pakisztáni/indiai muszlim közösségek, hanem konkrét katonai döntések és intézmények a felelősek.

Mahmúd nem annektálta a Gangesz-völgyi területeket, hanem a Pandzsábot tette a birodalom keleti tartományává. Lahor a 11. században a gaznavida adminisztráció és a perzsa nyelvű udvari kultúra egyik központja lett. A Gaznavidák állama kettős jellegű volt: az uralkodóház török katonai származású volt, de a hivatalos nyelv, az irodalom és az adminisztráció túlnyomórészt perzsa mintákat követett. Ezt a török-perzsa szintézist később a Gúridák és a Delhi Szultanátus is örökölte. A gaznavida uralom alatt a mai Pakisztán területén a muszlim jelenlét már nem csupán a katonai garnizonokra korlátozódott, hanem a városi vallási intézmények, a szúfi rendek és a kereskedőhálózatok is megerősödtek.

A források között kiemelkedik **al-Bírúni** (al-Biruni) *Kitáb al-Hind* (India könyve) című munkája, amely a 11. század elején keletkezett, és a szubkontinens vallásait, tudományait és társadalmát a korszak egyik legpontosabb külső leírásában mutatja be. Al-Bírúni Mahmúd kíséretében utazott, ezért műve egyszerre elsődleges forrás és a muszlim hódító udvar nézőpontjának terméke. A gaznavida hadjáratok áldozatszámaira és a fosztogatások mértékére nincsenek megbízható statisztikák; a krónikások által megadott számok gyakran irodalmi túlzások, ezért azokat a mai történetírás legfeljebb nagyságrendi becslésként kezeli.

23.3.3 A Gúridák és a hódítás kiterjesztése

A 12. század közepére a Gaznavidák hatalma a mai Afganisztán keleti hegyvidékén meggyengült. A **Gúridák** (Ghurids) a közép-afganisztáni **Gúr** hegyvidék törzsi-fejedelmi közegéből emelkedtek fel, és fokozatosan kiszorították a Gaznavidákat. A gúrida terjeszkedés vezéralakja **Muhammad Gúri** (Muhammad of Ghor) volt, aki 1186-ban elfoglalta Lahort, 1191-ben azonban a **taraini** csatában vereséget szenvedett a rádzsput **Csauhán** uralkodótól, **Prithvírádzs Csauhántól** (Prithviraj Chauhan). A második taraini csata 1192-ben Muhammad Gúri győzelmét hozta; a források szerint a rádzsput fejedelmek közötti belső viszályok és a lovassági taktika döntő szerepet játszottak az eredményben. Ez a győzelem nyitotta meg az utat a Gangesz-völgy felé, és a gúrida katonai parancsnokok néhány évtized alatt elfoglalták Delhi, Ajmer, Benáresz és a mai Észak-India jelentős részét.

A gúrida hódítás természetét illetően hasonló viták élnek, mint Mahmúd kapcsán: a hindu nacionalista elbeszélés Prithvírádzs Csauhánt a „hős ellenálló” szerepébe emeli, míg a pakisztáni muszlim tankönyvi narratíva Muhammad Gúrit a Delhi Szultanátus megalapozó hódítójaként ábrázolja. A tudományos konszenzus szerint a Gúridák nem voltak mai értelemben vett „afgánok” vagy „pakisztániak”; a törzsi hátterük, a perzsa udvari kultúrájú adminisztrációjuk és a szunnita iszlámhoz kötődő legitimációjuk a korábbi gaznavida modellt folytatta. Muhammad Gúri 1206-os meggyilkolása után a birodalom központi irányítása szétesett, és a tartományi katonai parancsnokok közül **Kutb ad-Dín Ajbak** (Qutb al-Din Aibak) Delhi székhellyel saját hatalmat épített ki. Ezzel megszületett a **Delhi Szultanátus** (Delhi Sultanate) első, gyakran „rabszolga-dinasztiának” nevezett korszakának alapja.

23.3.4 A Delhi Szultanátus kialakulása és intézményei

A Delhi Szultanátus 1206 és 1526 között állt fenn, és több dinasztiát foglalt magában: a **mamlúk** („rabszolga”) korszakot, a **Khaldzsíkat**, a **Tughluqokat**, a **Szajjidokat** és a **Lodikat**. A „rabszolga-dinasztia” elnevezés félrevezető, mert Kutb ad-Dín Ajbak és utódai nem a modern értelemben vett rabszolgaként, hanem **ghulám** (katonai szolga) háttérrel emelkedtek hatalomra. A katonai szolgaság intézménye a középkori iszlám világban elterjedt volt: a fiatal, nem muszlim hadifoglyokból vagy vásárolt személyekből kiképzett katonák hűsége elvben az uralkodóhoz kötődött, ám többször ők maguk szereztek hatalmat. Ez a rendszer egyszerre tette lehetővé a birodalom katonai mobilitását, és hordozott állandó lázadási kockázatot.

Kutb ad-Dín Ajbak rövid uralkodása után **Iltutmis** (1211–1236) szilárdította meg a szultanátust. A források szerint 1229 körül a bagdadi **Abbászida kalifa** oklevéllel ismerte el uralmát, ami a szunnita legitimáció fontos eleme volt. A szultanátus intézményei ekkor váltak rendszeressé. A központi hivatalnokréteg perzsa nyelvű volt, a katonai parancsnokok török-perzsa hátterűek, a vallási tisztségviselők pedig a **hanafita** szunnita jogi iskolához kötődtek. A tartományi kormányzók **iktá** (iqta) földadományt kaptak katonai szolgálat fejében; ez az intézmény a későbbi mogul **dzságír** rendszer előzménye volt. A nem muszlim alattvalók a **dhimmí** jogállás részeként **dzsizját** (fejadót) fizettek, a földadó (**kharádzs**) pedig a mezőgazdasági termelésből származott. A gyakorlatban a dzsizja beszedése nem volt folyamatos és egységes: a szultánok pénzügyi-politikai megfontolásoktól függően időnként felfüggesztették vagy szigorították.

A Delhi Szultanátus hatalma soha nem volt a mai értelemben vett központosított állam. A szultán személyes tekintélye, a katonai elit lojalitása és a tartományi kormányzók gyakran ingatag egyensúlyán alapult. A szultanátus területén számos hindu rádzsput állam maradt fenn, amelyek adót fizettek ugyan, de belső autonómiájukat megőrizték. A falusi társadalom többsége hindu maradt; az iszlám elsősorban a városokban, a garnizonokban és a kereskedőközpontokban terjedt. A falusi parasztok, kézművesek és nők mindennapi életéről a perzsa krónikák alig szólnak, ezért a kép felülről lefelé torzított. A források hiánya különösen a nők, a nomád közösségek és a nem elit csoportok esetében súlyos, ezt az összehasonlító fejezetekben is jelezni kell a fejezet címe.

23.3.5 A mongol nyomás és a szultanátus átalakulása

A 13. században a Delhi Szultanátus létét a mongol hódítás fenyegette. Dzsingisz kán seregei 1221-ben elérték a mai Pakisztán északnyugati határvidékét, és a Horászánból, Közép-Ázsiából menekülő török-perzsa katonai és vallási elitek tömegesen érkeztek a szultanátusba. Ez a menekülthullám egyszerre erősítette a Delhi központú állam katonai kapacitását és növelte a perzsa adminisztratív hagyomány súlyát. A mongol támadások a 13–14. században több alkalommal is elérték a Pandzsábot, Laort és a Gangesz-völgyet, de a Delhi Szultanátus – a közép-ázsiai muszlim államok többségével ellentétben – fennmaradt.

A **Khaldzsí** dinasztia 1290-es hatalomra kerülése után a szultanátus katonai és gazdasági reformokkal próbálta ellensúlyozni a mongol fenyegetést. **Alá ad-Dín Khaldzsí** (Ala al-Din Khalji, 1296–1316) a források szerint szigorú piaci ellenőrzést, központi adóbehajtást és nagyméretű hadsereg-fenntartási rendszert vezetett be. A **Tughluq** dinasztia idején, különösen **Muhammad bin Tughluq** (1325–1351) alatt a terjeszkedés és a bürokratikus reformok látványosak, de ellentmondásosak voltak: a főváros áthelyezése **Daulatabadba** és a kényszerváltások a források szerint súlyos társadalmi költségekkel jártak. A kortárs krónikás, **Zia ad-Dín Baraní** *Tárikh-i Fírúz-sáhí* című műve ezt a korszakot a szultáni hatalom belső feszültségein keresztül mutatja be.

A szultanátus hanyatlása a 14. század végétől felgyorsult. **Timur** (Tamerlane) 1398-as hadjárata kifosztotta Delhit, és bár Timur nem annektálta a szultanátust, a központi hatalom visszafordíthatatlanul meggyengült. A 15. század a Szajjid és Lodi dinasztiák viszonylag gyenge uralmának kora volt, amelyben a tartományi kormányzók, a rádzsput fejedelemségek és a szúfi testvéri közösségek egyre nagyobb szerepet játszottak. Ez a decentralizált világ készítette elő a **Mogul Birodalom** 1526-os hódítását, amelyet a következő alfejezet tárgyal a fejezet címe.

23.3.6 Társadalom és vallás a szultanátus korában

A Delhi Szultanátus korában a mai Pakisztán területén a muszlim jelenlét regionálisan egyenetlen volt. **Szindh** a 8. századi arab hódítás óta rendelkezett muszlim intézményekkel, és a helyi iszmáilita közösségek is jelen voltak. **Pandzsáb** és **Lahor** a gaznavida és gúrida korszakban perzsa nyelvű udvari központokká váltak, ahol a szunnita jogtudósok, a kereskedők és a kézművesek mellett szúfi mesterek is letelepedtek. Az iszlám terjedése azonban nem elsősorban a szultáni hadjáratok közvetlen következménye volt, hanem a kereskedelmi útvonalak, a városi céhek, a szúfi rendek és a helyi feudális függőségek lassú átalakulásának eredménye. A mongol hódítás elől menekülő török-perzsa elitek szintén hozzájárultak a muszlim városi hálózatok sűrűsödéséhez.

A vallási viszonyokat nem érdemes a későbbi szunnita–síita vagy muszlim–hindu ellentétek visszavetítésével magyarázni. A Delhi Szultanátus hivatalos ideológiája szunnita volt, de a mindennapi vallásgyakorlat rendkívül sokszínű maradt: a szúfi misztikusok, a síita közösségek, a hindu bhakti mozgalmak és a helyi szentkultuszok egymás mellett éltek. A templomrombolások, amelyeket egyes uralkodókhoz kötöttek, valós események, de mértékük és jelentőségük a források retorikája miatt nehezen megítélhető. A mai hindu és muszlim emlékezetpolitika gyakran abszolutizálja ezeket az eseményeket, holott a középkori források maguk is politikai célokkal írják le őket.

A nem muszlim alattvalók jogi helyzete a **dhimmí** intézmény keretében elvileg védelmet és vallási autonómiát biztosított, de a gyakorlatban az adóterhek, a társadalmi hierarchia és a helyi hatalmi viszonyok határozták meg életüket. A falusi hindu parasztok többsége számára a szultánváltás nem hozott azonnali életmódbeli változást; az adót ezentúl esetleg más hivatalnokok szedték be, de a földművelés rendje, a kaszt- és faluközösségi szokások tovább éltek. A nők, a nomád pásztorok és a szegény városi rétegek történetét a fennmaradt források alig dokumentálják, ezért a tankönyv ezen a ponton csak a hiányt tudja rögzíteni.

23.3.7 Források és bizonytalanságok

Az iszlám hódítás és a Delhi Szultanátus alfejezet legfontosabb elsődleges forrásai a 8–14. századból származó arab és perzsa krónikák, törvénykönyvek, földadó-összeírások, feliratok és érmék. A 711-es szindhi hódításról **Balázuri** *Futúh al-buldán* című műve a legmegbízhatóbb arab beszámoló, de a részletekben a **Csácsnáma** perzsa szövegére támaszkodunk, amelynek keletkezési ideje és forrásértéke vitatott. A gaznavida korszakhoz **al-Bírúni** *Kitáb al-Hind* című

munkája és **Minhádzs-i Szirádzs Dzsúzdzsáni** *Tabakát-i Nászirí* című krónikája a fő forrás, míg a Delhi Szultanátus korszakát **Zia ad-Dín Baraní** és **Ibn Battúta** útleírásai egészítik ki. A numizmatikai és epigráfiai anyag alkalmas a kronológia pontosítására, de a társadalomtörténeti rekonstrukcióhoz szűkös.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők: a hódítások áldozatszámai és a fosztogatások mértéke a források túlzásai miatt nem ismerhetők pontosan; a Csácsnáma megbízhatósága vitatott; a dzsizja és a dhimmí jogállás tényleges működése tartományonként eltért; a muszlim lakosság arányának növekedésére nincsenek megbízható statisztikák. A modern pakisztáni és indiai tankönyvi narratívák gyakran szelektíven használják a forrásokat, ezért az olvasónak különbséget kell tennie a dokumentált esemény, a becsült adat, a történészi konszenzus és az emlékezetpolitikai állítás között. Ezt a módszert a bevezető fejezet is tárgyalja a fejezet címe.

23.3.8 Rövid összefoglaló

- A mai Pakisztán területén az iszlám több szakaszban, részben az Omajjád kalifátus 711–713-as szindhi hódításával, részben a 10–12. századi török-perzsa Gaznavida és Gúrida terjeszkedéssel jelent meg.
- A szindhi hódítás Muhammad ibn Kászim vezetésével elfoglalta Debal, Brahmanabad és Multán térségét, de a helyi társadalom iszlamizációja lassú és egyenetlen volt.
- A Gaznavidák Ghaznából kiindulva a Pandzsábot tették birodalmuk keleti tartományává; Mahmúd Gaznavi hadjáratai közül a szomnáthi templom kifosztása a legvitatottabb emlékezetpolitikai pont.
- A Gúridák 1186-ban elfoglalták Lahort, 1192-ben a második taraini csatával megnyitották a Gangesz-völgyet, és megalapozták a Delhi Szultanátust.
- A Delhi Szultanátus 1206-tól több dinasztián át állt fenn; intézményei – iktá, dzsizja, dhimmí, perzsa adminisztráció, hanafita jog – a későbbi Mogul Birodalom előzményei.
- A mongol inváziók és a menekültek beáramlása megerősítette az állam katonai és adminisztratív kapacitását, de a szultanátus 1398-as timuri hadjárat után szétesett.
- A muszlim–hindu viszony nem volt a mai előítéleteknek megfelelően egységes és ősi gyűlöletből fakadó; a források retorikája, a helyi elitek és a szúfi kereskedelmi hálózatok egyaránt alakították a társadalmat.

23.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen források alapján rekonstruálható a 711-es szindhi hódítás, és miért vitatott a Csácsnáma forrásértéke?
2. Miben hasonlított és miben tért el a Gaznavidák és a Gúridák hódítási modellje a mai Pakisztán területén?
3. Hogyan működött az iktá-, dzsizja- és dhimmí intézmény a Delhi Szultanátusban, és miért nem tekinthető a szultanátus központosított modern államnak?
4. Miért volt a mongol invázió egyszerre fenyegetés és megerősödési tényező a Delhi Szultanátus számára?
5. Hogyan formálja a muszlim és hindu emlékezetpolitika a Mahmúd Gaznavihoz és Muhammad Gúrihoz kapcsolódó történeti értelmezéseket?

23.4 A Mogul Birodalom és hanyatlása

23.4.1 Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez?

A Mogul Birodalom (gurkani) felemelkedése és hanyatlása nem csupán Delhi történetét érinti, hanem a mai Pakisztán területének múltját is meghatározza. A Delhi Szultanátus A Delhi Szultanátus politikai és vallási intézményei után a mogulok új birodalmi szerkezetet hoztak létre, amely Pandzsábot (Punjab), Szindhet (Sindh) és a mai Afganisztánnal határos területeket szorosabban integrálta az indiai világba, mint bármikor korábban. Ebben az alfejezetben a mogul állam 16. századi alapításától a 18. századi szétesésig követjük nyomon a folyamatot, különös figyelemmel arra, hogyan alakult át a mai Pakisztánhoz köthető térség a birodalmi központ és a helyi társadalmak kölcsönhatásában. A hanyatlás során felemelkedő szikh és maratha közösségek története már a későbbi, brit hódítás előtti hatalmi átrendeződéshez vezet: ezek az erőviszonyok alapozzák meg azt a 18. századi válságot, amelyre a brit terjeszkedés A brit Rádzs és a muszlim nacionalizmus épült.

23.4.2 A Mogul Birodalom alapítása: Bábur és a panipati csata

A mogul dinasztia alapítója, **Zahír ad-Dín Muhammad Bábur** (Zahir ud-Din Muhammad Babur; 1483–1530) anyai ágon Dzsingisz kán, apai ágon pedig Timur Lenk leszármazottjának vallotta magát. A dinasztia önmegnevezése, a *gurkani* („vő”) Timur rokonságára utal, míg a „mogul” elnevezés az európai és későbbi indiai forrásokban terjedt el, utalva a mongol származásra. Bábur a Fergana-völgyből indult, ahol apjától kisebb fejedelemséget örökölt, ám a közép-ázsiai politikai zűrzavarban elvesztette eredeti birtokait. 1504-ben megszerezte Kabult, majd onnan indított ismételt hadjáratokat India felé. A döntő ütközetre 1526. április 21-én, **Panipatnál** került sor, ahol Bábur serege legyőzte a Delhi Szultanátus utolsó jelentős uralkodóját, **Ibráhím Lodít** (Ibrahim Lodi). A csata lefolyását Bábur a saját emlékiratában, a **Bábурnáméban** (Baburnama) részletesen leírta: a tüzérség és a megerősített szekérvár alkalmazása fontos technikai újításnak számított a korabeli indiai hadviselésben. (Forrás: a Bábурnáma csagatáj török nyelvű elsődleges forrás; a haditechnikai értelmezés a modern hadtörténeti irodalom konszenzusos állítása.)

A panipati csata után Bábur megszerezte Delhit és Agrát, majd az 1527-es kánvai csatában a **rádzsput Ráná Szangá** (Rana Sanga) vezette koalíciót is legyőzte, ezzel megerősítve az észak-indiai uralmát. A mai Pakisztán területén ekkor még nem volt egységes hatalom: Pandzsáb a Delhi Szultanátus perifériája volt, Szindhben helyi szunnita és síita dinasztiák uralkodtak, a nyugati hegyvidéken pedig pastu törzsek és kisebb afgán fejedelemségek. Bábur 1530-ban halt meg, birodalma pedig jogilag és ténylegesen is ingatag maradt: az adórendszer nem épült ki, a helyi elitek lojalitása bizonytalan volt. A mai Lahore (Lahor) városa azonban már ekkor kezdett fontos mogul katonai és kereskedelmi központtá válni.

23.4.3 Humájun, a Szúri közjáték és Akbar megszilárdító munkája

Bábur fia, **Humájun** (Naszír ad-Dín Muhammad Humájun; uralk. 1530–1540 és 1555–1556) alatt a fiatal birodalom majdnem szétesett. A Bihárból felemelkedő pastu **Sér Sáh Szúri** (Sher Shah Suri) 1540-ben megfosztotta trónjától, és mintegy tizenöt évre a Szúri-dinasztia vette át Észak-India nagy részét. Sér Sáh közigazgatási reformjai – a földadó felmérése, az utak és a postaállomások rendszere – nem tűntek el a mogul restaurációval: a későbbi mogul adóigazgatás több elemét éppen erre a közjátékra vezetik vissza a történészek. Humájun perzsa menedékben

élt, és 1555-ben szafavida segítséggel szerezte vissza Delhit, de már a következő évben baleset következtében meghalt.

A birodalom tényleges megszilárdítása **Akbar** (Abu'l-Fath Dzsalál ad-Dín Muhammad Akbar; uralk. 1556–1605) nevéhez fűződik. Akbar 1556-ban, tizenhárom évesen lépett trónra; régense, **Bajram kán** (Bayram Khan) előbb leverte a hindu **Hémú** (Hemu) vezette felkelést a második panipati csatában. Akbar felnőttkori uralkodása alatt a mogul területek jelentősen bővültek: meghódította Gudzsarátot, Bengált, Kasmírt, Szindhet és a Dekkán északi részét. Pandzsáb és Szindh tartományok így a mogul közigazgatás szerves részévé váltak. A tartományok élére kinevezett helytartók (szuba-dar) a birodalmi központ emberei voltak, de a helyi földbirtokosok (zamindarok) megtartották adószedő és katonai szerepüket. Ez a réteg a mai Pakisztán vidéki társadalmában is kimutatható, bár a 16. századi források gyakran nem adnak pontos etnikai vagy vallási bontást.

Akbar valláspolitikája kiemelkedő szerepet kap a történelmi emlékezetben. A **szuleh-i kull** („egyetemes béke") elvét hirdetve eltörölte, majd később részben visszaállította a nem muszlimokra kivetett **dzsizját** (fejadó), és párbeszédet folytatott szunnita, síita, hindu, dzsaina, zoroasztriánus és katolikus hitvitázókkal egyaránt. Az 1582 körül bevezetett **dín-i iláhí** („isteni vallás") pontos jellege vitatott: egyes források szerint új szinkretista vallás volt, más értelmezések szerint inkább a császár személye körüli lojalitási rituálé, amelynek csak csekély intézményes követése volt. A modern történetírásban ez a kérdés éles viták tárgya; a pakisztáni tankönyvi narratíva gyakran vallási engedékenységként, míg egyes konzervatív szunnita értelmezések fenntartással kezelik. A ma Pakisztánhoz tartozó területeken Akbar valláspolitikája azért is fontos, mert Lahore és Szindh vidékén a szúfi rendek (például a csisztijja és a szuhrawardijja) már a szultanátus korában elterjedtek, és a mogul udvar részben őket támogatta. A szúfik türbéi később regionális zarándokhelyekké váltak, és ez a gyakorlat a mai napig meghatározza Pandzsáb és Szindh vallási táját.

23.4.4 Dzsahángír, Sáh Dzsahán és a mogul fénykor

Akbar fia, **Dzsahángír** (Núr ad-Dín Muhammad Szalím; uralk. 1605–1627) uralkodása alatt a birodalom belső szerkezete tovább szilárdult. Dzsahángír emlékirata, a **Tuzuk-i Dzsahángíri** (Tuzuk-i Jahangiri) elsődleges forrás a korszak udvari életéről. Uralkodása alatt Lahore és Kasmír kedvelt császári tartózkodási hellyé vált, ami a mai pakisztáni Pandzsáb városainak művészeti és építészeti fellendülését hozta. Dzsahángír felesége, **Núr Dzsahán** (Nur Jahan) az udvari politika meghatározó szereplője lett; az ő családi hálózata a perzsa származású hivatalnoki réteg befolyását mutatja. A mogul festészet és a kertművészet ekkor érte el egyik csúcspontját: a Lahore közelében fekvő **Shalimar-kertek** későbbi formája Sáh Dzsahán korára nyúlik vissza, de a kertkultúra Dzsahángír alatt is fontos udvari reprezentáció volt.

A mogul fénykor szimbóluma **Sáh Dzsahán** (Siháb ad-Dín Muhammad Khurram; uralk. 1628–1658) uralkodása. Az ő nevéhez köthető az agrai Tádzs Mahal és a delhi erőd átépítése, valamint a Lahore-i **Badshahi mecset** előzményének számító nagyszabású építészeti program. Bár a Tádzs Mahal a mai Agra városában áll, a mogul építészet Lahore-ban is maradandó nyomot hagyott: a **Lahore-i erőd** és a későbbi Badshahi mecset a mogul állami reprezentáció folyamatosságát mutatja. Sáh Dzsahán alatt a birodalom adóbevételei jelentősek voltak; a jövedelmeket azonban egyre inkább felemésztették a dekkáni hadjáratok és az udvari luxus. A 17. század közepén a mogul India az európai utazók (például a francia François Bernier és a velencei Niccolò Manucci) beszámolói szerint is hatalmas gazdagsággal és egyben mély társadalmi egyenlőtlenségekkel rendelkezett. Ezek a beszámolók azonban külső nézőpontból születtek, és gyakran orientalisztikus előfeltevéseket tükröznek.

23.4.5 Aurangzeb: terjeszkedés, valláspolitika és kimerülés

Aurangzeb (Muhí ad-Dín Muhammad; uralk. 1658–1707) hosszú uralkodása egyszerre hozta el a mogul birodalom legnagyobb területi kiterjedését és annak belső kimerülését. Trónra lépése maga is erőszakos volt: apját, Sáh Dzsahánt bebörtönöztette, testvéreit pedig katonai konfliktusban győzte le. Aurangzeb uralkodásának első évtizedeiben északról a **juszufzai** és más pastu törzsek, délen pedig a Dekkán muszlim szultanátusai és a **marathák** ellen hadakozott. A mai Pakisztán területén – különösen a pastu törzsi területeken – a mogul ellenőrzés soha nem volt teljes; az adószedés rendszeresen katonai büntetőakciókat igényelt.

Aurangzeb valláspolitikája az egyik legvitatottabb kérdése a mogul történelemnek. 1679-ben visszaállította a nem muszlimokra kivetett **dzsizját**, és egyes területeken hindu templomok lerombolását is elrendelte. A rendelkezések mögött a történészi értelmezések megoszlanak: egyesek szerint elsősorban az iszlám joghoz való visszatérés szándéka vezette, mások szerint a szűkülő politikai támogatottság miatt a szunnita ortodoxia felé fordult, megint mások szerint a döntések szelektív és gyakorlati jellegűek voltak. A modern pakisztáni történeti tudatban Aurangzeb gyakran pozitív, vallásos uralkodóként jelenik meg, míg indiai szekuláris történetírások gyakran vallási türelmetlenséggel vádolják. A könyv mindkét értelmezést forrásokkal és azok korlátaival együtt tárgyalja, anélkül hogy a kollektív bűnösség nyelvét használná: a döntések egyéni uralkodói és hivatalnoki döntésekhez köthetők, nem egy egész vallási közösséghez.

Aurangzeb dekkáni háborúi – különösen a **maratha királyság** ellen – óriási erőforrásokat emésztettek fel. A marathák **Sivádzsi** (Shivaji; 1630–1680) vezetésével gerilla-hadviselést folytattak, és a mogul hadsereg számára nehezen elérhető erődrendszert építettek ki. A 17. század végére a Dekkán nagy része hadszíntérré vált; a paraszti adóterhek nőttek, a helyi földesurak és katonai vállalkozók egyre inkább önállósodtak. Aurangzeb 1707-ben halt meg, a birodalom pedig területileg hatalmas, de belsőleg kimerült állapotban maradt.

23.4.6 A 18. századi hanyatlás: utódlási harcok, tartományi önállósodás és külső inváziók

Aurangzeb halála után a mogul trónöröklés ismét véres harcokba torkollott. Az 1707 és 1719 közötti években több uralkodó is rövid idő alatt követte egymást, és a központi hatalom meggyengült. A 18. század folyamán a tartományi helytartók – a **nizám** a Dekkánon, a **navvabok** Bengálban és Oudhban – de facto önálló államokká alakították tartományaikat, bár formálisan továbbra is elismerték a mogul császár főségét. A mai Pakisztán területén ez a folyamat különösen Pandzsábban és Szindhben volt megfigyelhető. A **szindhi Kálhóra** (Kalhora) dinasztia a század első felében erősítette meg ellenőrzését a tartomány felett, míg Pandzsábban a mogul helytartók és a felemelkedő szikh közösségek közötti erőviszonyok alakították a politikai életet.

A mogul központ presztízsének és katonai erejének hanyatlását látványosan mutatta **Nádir Sáh** (Nader Shah) afsárida uralkodó 1739-es inváziója. A perzsa sereg elfoglalta Delhit, és a források szerint hatalmas vérengzést hajtott végre; a híres Páva-trónt és a Koh-i-Núr gyémántot is elvitte. A Delhi elleni támadás nem csupán rablóhadjárat volt, hanem a mogul birodalom katonai tehetetlenségének nyilvános bizonyítéka. A mai Pakisztán területén Nádir Sáh hadjárata átvonult Pandzsábon, ami tovább erősítette a helyi bizonytalanságot. A becsült halottak száma a korabeli krónikákban erősen túlzó lehet; a modern történészek a források kritikai elemzésével nem adnak egyetlen megbízható számot, hanem a krónikák emlékezetpolitikai szerepére hívják fel a figyelmet.

Nádir Sáh halála után **Ahmad Sáh Durráni** (Ahmad Shah Durrani; uralk. 1747–1772) alapította meg a mai Afganisztán és a mai Pakisztán nyugati részén uralkodó **Durráni Birodalmat**. A durráni uralkodó többször is hadjáratot vezetett Pandzsábba, és 1761-ben a harmadik panipati

csatában legyőzte a maratha konföderáció seregét. Ez a vereség nem szüntette meg a marathák katonai erejét, de megakadályozta, hogy a Dekkánról kiinduló hatalom tartósan Észak-Indiára terjessze ki befolyását. A mai Pakisztán területén a 18. század második felében így három-négy erőközpont is versengett: a névleges mogul uralom, a durráni afgán hatalom, a pandzsábi szikh miszlek és a szindhi helyi dinasztiák.

23.4.7 A szikhek felemelkedése Pandzsábban

A szikh közösség a 15. század végén, **Guru Nának** (Guru Nanak; 1469–1539) fellépésével jött létre Pandzsábban. A szikh vallás a monoteista tanítás és a társadalmi egyenlőség eszméjét hirdette, elutasítva a kaszthierarchia egyes formáit. A mogul uralom alatti viszony fokozatosan vált konfliktusossá. Dokumentált tény, hogy **Guru Ardzsan** (Guru Arjan; 1563–1606) kivégzését Dzsahángír uralkodása alatt hajtották végre, de az okok értelmezése vitatott: egyes források és modern értelmezések szerint a kivégzés politikai okokból történt (a guru támogatta Dzsahángír lázadó fiát), míg a szikh hagyomány vértanúságként őrizte meg, és a vallási üldözés eseteként értelmezi. Hasonlóképpen **Guru Tég Bahádur** (Guru Tegh Bahadur; 1621–1675) kivégzése Aurangzeb idején a szikh emlékezetben a vallásszabadság védelmének áldozataként él, míg a mogul udvari krónikák a forrásban eltérő hangsúllyal mutatják be az eseményt. A modern történetírás ezeket az eseteket úgy tárgyalja, hogy mindkét hagyomány forrásait kritikailag vizsgálja, és jelzi: a mogul állam valláspolitikája nem volt egységes, a helyi hatalmi konfliktusok pedig gyakran vallási nyelvet öltöttek.

A szikh közösség katonai szervezetté válása a 17. század végén gyorsult fel. **Guru Góbind Szingh** (Guru Gobind Singh; 1666–1708) 1699-ben megalapította a **khalszát**, amely a beavatott szikhek közösségeként katonai és vallási kötelezettségeket is magában foglalt. A guru halála után a szikh csoportok – később **miszleknek** (misl, „egyenlő”) nevezett konföderációs egységek – Pandzsáb vidéki térségeiben egyre nagyobb területet vontak ellenőrzésük alá. A 18. század közepére a szikh miszlek gyakorlatilag önálló katonai államocskákként működtek, és a mogul helytartók már nem tudták őket adóztatni. A Lahore-i mogul kormányzók tehetetlensége a mai pakisztáni Pandzsáb területén is megmutatkozott; a források gyakran említenek szikh-mogul összecsapásokat, de a részt vevők száma és a civil áldozatok becslése bizonytalan.

23.4.8 A marathák és a birodalom felbomlása

A **marathák** a Dekkán nyugati hegyvidékén felemelkedő, elsősorban hindu földbirtokos-katonai rétegből szerveződő közösség volt. Sivádzsi az 1670-es években királlyá koronáztatta magát, és a mogulokkal szemben független államot hozott létre. Halála után a maratha hatalom konföderatív jelleget öltött: a pésvák (főminiszter) alatt a Szindia, Holkar, Bhonszle és Gaekwar családok saját hadseregeket tartottak fenn. A maratha terjeszkedés a 18. század közepére Észak-Indiát is elérte, és a mogul császár gyakorlatilag az ő katonai védelmük alá került. Ez a helyzet azonban nem jelentett tartós stabilitást, mivel a marathák között is belső hatalmi harcok dúltak.

A marathák és a durráni afgán birodalom közötti 1761-es harmadik panipati csata a kor egyik legnagyobb összecsapása volt. A csatában a maratha sereg vereséget szenvedett, de a modern történetírás szerint a vereség nem törte meg a maratha hatalmat, csupán lelassította észak-indiai terjeszkedésüket. A mai Pakisztán területén a marathák soha nem gyakoroltak tartós fennhatóságot; befolyásuk Pandzsáb déli peremére korlátozódott. Mégis a maratha felemelkedés közvetetten hatott a térségre: a mogul központ gyengülése és a helyi hatalmak közötti verseny felgyorsította Pandzsáb és Szindh elszakadását a birodalmi közigazgatástól.

23.4.9 A mogul örökség a mai Pakisztánban

A mogul birodalom emlékezete a mai Pakisztán területén nem egységes. Lahore városában a mogul kori építészet – a **Lahore-i erőd**, a **Badshahi mecset**, a **Shalimar-kertek** – a 17. századi birodalmi reprezentáció jól dokumentált emléke, amelyet ma a pakisztáni állam is kulturális örökségként kezel. A mogul közigazgatás intézményei, különösen a perzsa nyelvű hivatali írásbeliség és a földadó-nyilvántartás, tovább éltek a későbbi szikh és brit rendszerekben is. A modern pakisztáni nemzeti elbeszélésben a mogul kor gyakran az „iszlám birodalmi aranykor" részeként jelenik meg, míg a hanyatlást egyes emlékezetpolitikai narratívák a vallási engedékenységgel vagy éppen a vallási szigorral magyarázzák. A könyv ezeket az értelmezéseket nem teszi magáévá, hanem jelzi: a mogul hanyatlás okai összetettek, és a vallási tényező csak az egyik a politikai, gazdasági és katonai folyamatok között.

A mai Pakisztán szempontjából a mogul korszak öröksége abban áll, hogy Pandzsáb és Szindh tartósan bekapcsolódott a birodalmi kereskedelmi és adórendszerbe, a városi központok (Lahore, Multan, Thatta) regionális szerepe megerősödött, és az iszlám intézményes jelenlét – mecsetek, medreszék, szúfi rendházak – tovább mélyült. Ugyanakkor a mogul állam soha nem tudta teljesen ellenőrizni a hegyvidéki pastu törzseket, és ez a határvidék később a brit gyarmati adminisztráció számára is állandó kihívást jelentett A brit Rádzs és a muszlim nacionalizmus.

23.4.10 Források és bizonytalanságok

A mogul korszak történetének rekonstrukciója több forrástípusra támaszkodik, amelyek eltérő korlátokkal bírnak. Az elsődleges források közé tartoznak az udvari krónikák, mint a **Báburnáma**, a **Tuzuk-i Dzsahángíri**, **Abu'l-Fazl** *Akbarnáméja* és *Áin-i Akbarí*ja, valamint Aurangzeb uralkodásának perzsa nyelvű krónikái. Ezek a szövegek az uralkodói önláttatás és az udvari propaganda eszközei voltak; az események időrendjét gyakran megbízhatóan adják vissza, de az okokat és a vallási motívumokat a uralkodói legitimáció szempontjából torzíthatják. Ezt ellensúlyozzák a hivatali levelezések, rendeletgyűjtemények, adónyilvántartások és a szúfi, szikh, maratha hagyományok eltérő műfajú forrásai. A régészeti emlékek – erődök, kertek, mecsetek, pénzek – a kronológia és a területi jelenlét fontos dokumentumai, de a társadalmi viszonyokra csak közvetve utalnak.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartozik a mogul hadjáratok áldozatainak száma. A korabeli krónikák gyakran kerek, eltúlzott számokat adnak meg; a modern történészek ezeket kritikával kezelik, és ahol nem áll rendelkezésre más forrás, ott nem közölnek pontatlan „mért" adatot. A gazdasági adatok, például a birodalmi jövedelmek vagy a tartományi adóterhek, szintén becslések: a fennmaradt iratok részlegesek, és az egyes régiókra vonatkozó átváltások vitatottak.

Vitatott értelmezések: (1) Akbar valláspolitikájának jellege és a dín-i iláhí tényleges követői köre; (2) Aurangzeb vallási rendeleteinek indítékai és azok következetessége; (3) a mogul hanyatlás okai – egyes történészek a dekkáni háborúk kimerítő hatását, mások a tartományi elitek önállósodását, megint mások a 18. századi világgazdasági változásokat emelik ki; (4) a szikh–mogul konfliktusok vallási vagy politikai jellege. A könyv ezeket a vitákat úgy mutatja be, hogy a fő álláspontokat és azok forrásháttérét jelzi, anélkül hogy egyik értelmezést kizárólagosnak tekintené. A pakisztáni és indiai tankönyvi narratívák nemzeti emlékezetpolitikai keretben értelmezik a mogul kort, ezért a tudományos állításokat ezekből a keretekből szükséges kimozdítani.

23.4.11 Rövid összefoglaló

- A Mogul Birodalmat **Bábur** alapította 1526-ban a panipati csatával; emlékirata, a **Báburnáma** elsődleges forrás bár ingadozó birodalmáról.
- **Akbar** (1556–1605) megszilárdította a birodalmat, meghódította Szindhet és Pandzsábot, és valláspolitikájában a *szuleh-i kull* elvét hirdette; a dín-i iláhí jellege vitatott.
- **Dzsahángír** és **Sáh Dzsahán** alatt a mogul udvari kultúra és építészet fénykorát élte Lahore-ban is, de a dekkáni háborúk terhei nőttek.
- **Aurangzeb** (1658–1707) alatt a birodalom legnagyobb területi kiterjedését érte el, ugyanakkor a dzsizja visszaállítása és a hindu templomok egyes lerombolásai valláspolitikai viták forrásai; a maratha háborúk kimerítették az államot.
- A 18. században a mogul hatalom felbomlott: a tartományi helytartók önállósodtak, **Nádir Sáh** 1739-ben kifosztotta Delhit, és a mai Pakisztán területén a **Durráni Birodalom**, a szindhi helyi dinasztiák és a pandzsábi szikh miszlek versengtek.
- A **szikh közösség** felemelkedése Pandzsábban a mogul uralom alatt kezdődött; a khalsz megalapítása (1699) után a szikh miszlek a 18. században gyakorlatilag független katonai egységekké váltak.
- A mogul birodalom emlékezete a mai Pakisztánban elsősorban Lahore építészeti örökségében és az iszlám intézményes múltban él tovább, de a nemzeti értelmezések eltérő hangsúlyokat hordoznak.

23.4.12 Önellenőrző kérdések

1. Milyen technikai újítások és politikai körülmények magyarázzák Bábur 1526-os panipati győzelmét, és miért nem jelentett ez azonnali stabil birodalmat?
2. Hogyan kapcsolódott a mai Pakisztán területe a mogul birodalom közigazgatási és vallási intézményeihez? Milyen példák mutatják Lahore és Szindh szerepét?
3. Miben tér el a dzsahángíri és az Aurangzeb-kori valláspolitika értékelése a szikh és a mogul udvari forrásokban? Miért fontos ezeket kritikailag összevetni?
4. Milyen tényezők vezettek a mogul hatalom 18. századi felbomlásához a mai Pakisztán területén, és hogyan viszonyultak egymáshoz a durráni, a szikh és a helyi szindhi szereplők?

24 Pakisztán a 20. században és ma

24.1 A brit Rádzs és a muszlim nacionalizmus

A Mogul Birodalom 1857-re már csak árnyéka volt egykori önmagának: a britek által támogatott regionális hatalmak, a Kelet-indiai Társaság (East India Company) hadserege és a tartományi adminisztráció fokozatosan átvette az ellenőrzést a szubkontinens nagy része felett. Ez a folyamat nem egyszerűen katonai hódítás volt, hanem a fiskális, jogi és oktatási intézmények lassú gyarmati átalakítása is. A 19. század közepére az indiai muszlim közösségek – amelyek korábban az udvari, katonai és jogi elitek fontos részét alkották – egyszerre szembesültek a mogul hatalom hanyatlásával és a brit gyarmati rend új társadalmi hierarchiáival. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan alakult ki ebben a helyzetben az indiai muszlim politikai közösség önálló megszerveződése, amely a 20. század közepére a Pakisztán iránti követelésbe torkollt. A folyamat nem egyenes vonalú, és nem vezethető le automatikusan a vallási különbségből: a muszlim nacionalizmus a brit gyarmati politika, a választójogi reformok, a gazdasági változások és a hindu többségű indiai nacionalizmussal folytatott versengés kölcsönhatásában formálódott.

24.1.1 Az 1857-es felkelés és a brit korona átvétele

Az 1857-es felkelés (a brit korabeli szóhasználatban *Indian Mutiny*, az indiai és pakisztáni nemzeti emlékezetben gyakran *első függetlenségi háború*) az indiai gyarmati uralom egyik legnagyobb válsága volt. A felkelés a Kelet-indiai Társaság hadseregének bengáli egységeinél kezdődött, és gyorsan kiterjedt Észak- és Közép-Indiára. A lázadókhoz csatlakoztak vidéki földbirtokosok, városi kézművesek, vallási vezetők és egyes fejedelmek is; a felkelés névleges vezetőjévé az utolsó Mogul uralkodó, Bahadur Sah Zafar (II. Bahadur Sah) vált. A britek a felkelést kegyetlenül leverték, és a megtorlás során számos várost, köztük Delhit is, súlyos pusztítás érte.

A felkelés áldozatainak száma nem állapítható meg pontosan. A korabeli brit becslések és a későbbi történeti rekonstrukciók széles skálán mozognak; a legtöbb kutató szerint a halottak száma legalább százezres, de egyes becslések ennél jóval magasabbra teszik. A források elfogultsága és a polgári lakosság szenvedésének alul dokumentáltsága miatt a pontos adat vitatott. Az mindenesetre dokumentált tény, hogy a felkelés leverése után a brit parlament 1858-ban megszüntette a Kelet-indiai Társaság uralmát, és India kormányzását közvetlenül a brit korona alá helyezte. Az 1858-as *Government of India Act* és Viktória királynő kiáltványa formálisan megszüntette a Mogul Birodalom maradék intézményeit.

A muszlim elitek helyzete a felkelés után különösen nehézzé vált. A britek a felkelés egyik fő okát a muszlim elitek állítólagos restaurációs törekvéseiben látták, és a megtorlás, valamint a későbbi kormányzati politika aránytalanul sújtotta a muszlim földbirtokosokat, vallási intézményeket és hivatalnokokat. Ezt a brit percepciót a korabeli hivatalos jelentések és sajtóbeszámolók támasztják alá, de a történészek vitatják, hogy a muszlim közösségek valóban egységesen támogatták volna a felkelést. A kép sokkal összetettebb: számos muszlim fejedelem és zsoldos a britek oldalán harcolt, míg mások távol maradtak. A kollektív bűnösség képzete tehát brit konstrukció volt, amelyet a későbbi muszlim politikai érvelés is felhasznált a közösség hátrányos helyzetének magyarázatára.

24.1.2 Az Aligarh-i mozgalom és a muszlim elit modernizációja

A felkelés utáni évtizedekben a muszlim közösség politikai és társadalmi vezetői közül többen arra a következtetésre jutottak, hogy a britekkel való együttműködés és a modern oktatás átvétele nélkül a muszlimok tovább marginalizálódnak. Ennek a törekvésnek a legismertebb alakja **Szir Szaid Ahmad Khán** (Sir Syed Ahmed Khan, 1817–1898) volt, aki az **Aligarh-i mozgalom** (Aligarh Movement) néven ismert reformirányzatot alapította. Szir Szaid 1875-ben hozta létre a **Muhammadan Anglo-Oriental College**-ot (ma Aligarh Muslim University), amely a muszlim fiatalok számára kívánt modern, angol nyelvű oktatást nyújtani, miközben megőrizte az iszlám műveltséget is.

Az Aligarh-i mozgalom nem vallási megújulási mozgalom volt elsősorban, hanem oktatási és társadalmi emancipációs program. Szir Szaid írásaiban azt hangsúlyozta, hogy a muszlimoknak el kell fogadniuk a brit uralmat, tanulniuk kell a modern tudományokat, és kerülniük kell a fegyveres ellenállást. Ez az álláspont a korabeli indiai viszonyok között erősen vitatott volt, mivel a Kongresszus (Indian National Congress, 1885) megalakulásával egyidejűleg a hindu többségű politikai szerveződés is erősödött. Szir Szaid kezdetben nem ellenezte a Kongresszust mint intézményt, de attól tartott, hogy a többségi képviseleti rendszerben a muszlimok kisebbségként elveszítik politikai súlyukat. Ezt a félelmet a későbbi muszlim politikai érvelés gyakran idézte, de a történészek szerint Szir Szaid maga nem követelt külön államot; célja a muszlimok modernizálása volt egy közös indiai keretben.

Az Aligarh-i mozgalom értékelése a mai napig vitatott. A brit gyarmati történetírás és a muszlim nacionalista hagyomány gyakran a modern muszlim identitás megteremtőjeként ünnepelte; mások szerint viszont a mozgalom elitista volt, és a hindu–muszlim politikai elkülönüléshez járult hozzá azzal, hogy a muszlim érdekeket a hindu többségtől elkülönítve fogalmazta meg. Az Aligarh-i főiskola hallgatói később a Muszlim Liga és a pakisztáni mozgalom fontos utánpótlásbázisát alkották, de ez nem jelenti azt, hogy az alapító szándéka eleve Pakisztán létrehozása volt.

24.1.3 A képviseleti politika és a Muszlim Liga megalakulása

A brit gyarmati állam a 19. század végén és a 20. század elején fokozatosan bevezette a korlátozott választójogon alapuló képviseleti intézményeket. Az 1892-es Indian Councils Act a helyi testületekben, az 1909-es **Morley–Minto reformok** pedig a tartományi és központi tanácsokban biztosítottak választott mandátumokat. Az 1909-es reform különösen fontos volt, mert bevezette a **külön választói körzeteket** (separate electorates) a muszlimok számára. Ez azt jelentette, hogy a muszlim szavazók csak muszlim jelöltekre szavazhattak, a muszlim képviselőket csak muszlim választók választhatták. A reformot a brit kormányzat hivatalosan a kisebbségi érdekvédelem eszközeként indokolta, de számos kritikus – mind a korában, mind a későbbi történetírásban – úgy értékelte, hogy a britek szándékosan ékelték szét a hindu és muszlim politikai közösségeket, hogy gyengítsék az egységes indiai nacionalizmust.

A **Muszlim Liga** (All-India Muslim League) 1906. december 30-án alakult meg Dakkában, elsősorban muszlim földbirtokosok, jogászok és vallási vezetők kezdeményezésére. Az alapítók között voltak az Aligarh-i mozgalomhoz közel álló személyek is. A Liga céljait az alapító okirat a muszlimok politikai jogainak védelmében, a britek iránti lojalitás fenntartásában és a muszlim közösség modern oktatásának előmozdításában határozta meg. A Liga tehát nem született szeparatista szervezetként; programja a muszlim érdekek artikulálására irányult a brit gyarmati kereteken belül. Az 1906-os megalakulás ténye dokumentált, de a szervezet társadalmi bázisa eleinte szűk maradt, és a Liga hosszú ideig nem tudott tömegmozgalommá válni.

A külön választói körzetek bevezetése alapvetően átalakította a muszlim politika feltételeit. A muszlim politikai elitek számára a képviselet immár vallási alapon megszervezett csatornákon

keresztül valósult meg, ami intézményesítette a hindu és muszlim választópolgárok közötti különbséget. Ez nem csupán brit döntés volt: a muszlim elitek egy része maga is követelte a külön képviseletet, mert úgy látta, hogy a hindu többségű választói körzetekben a muszlimok elveszítik a mandátumokat. Az 1916-os **Lucknow-i egyezmény** (Lucknow Pact) a Kongresszus és a Liga közötti kompromisszum volt: a Kongresszus elfogadta a külön választói körzeteket, cserébe a Liga támogatta a nagyobb alkotmányos reformokat. Az egyezmény ugyanakkor rögzítette a muszlim képviselet arányát a muszlim kisebbségű tartományokban is, amely meghaladta a muszlim lakosság számarányát. Ezt a későbbi hindu nacionalista történetírás gyakran a Kongresszus engedékenységének és a muszlim szeparatizmus első sikerének tekintette; más értelmezések szerint az egyezmény a hindu–muszlim együttműködés egyik utolsó jelentős pillanata volt.

24.1.4 A khilafat mozgalom és a hindu–muszlim együttműködés összeomlása

A 20. század elején a muszlim politikai identitást nemcsak az indiai belpolitika, hanem a nemzetközi iszlám szolidaritás is alakította. Az Oszmán Birodalom első világháborús veresége és a szövetségesek által tervezett területi felosztása Indiában élénk tiltakozást váltott ki, mivel a szultánt sokan a **kalifának** (a próféta utódjának) tekintették. Az 1919–1924 közötti **Khilafat mozgalom** (Khilafat Movement) az oszmán kalifátus megőrzését követelte, és Gandhi, valamint a Kongresszus egy része támogatta, abban a reményben, hogy a hindu–muszlim összefogást erősítheti.

A khilafat mozgalom rövid távon valóban látványos együttműködést hozott: hindu és muszlim aktivisták közösen szerveztek tiltakozásokat, bojkottokat és polgári engedetlenségi akciókat. A mozgalom azonban 1924-ben összeomlott, miután a török nemzeti mozgalom Mustafa Kemal vezetésével eltörölte a kalifátust. A mozgalom kudarca mély nyomot hagyott a muszlim politikai közösségben: egyes aktivisták úgy érezték, hogy a Kongresszus csak taktikai okokból támogatta a muszlim ügyet, és hogy a hindu nacionalista erők a kalifátus megszűnését közömbösen vagy ellenségesen fogadták. Ezt a narratívát a későbbi muszlim nacionalista történetírás gyakran hangsúlyozta, de a történészek szerint a szakítás okai összetettebbek: a mozgalom belső megosztottsága, a brit elnyomás és a különböző társadalmi rétegek eltérő érdekei is szerepet játszottak.

A khilafat mozgalom tapasztalata hozzájárult ahhoz, hogy a muszlim politikai aktivisták egy része elfordult a Kongresszustól, és a Muszlim Liga felé fordult. A Liga ugyanakkor az 1920-as években még mindig gyenge szervezet volt, és a muszlim politika regionálisan erősen megosztott maradt: Bengáliában, Pandzsábban, a határvidéken és a dekkáni régióban különböző helyi érdekcsoportok működtek. A muszlim nacionalizmus tehát nem volt egységes áramlat, hanem több, egymással versengő elképzelésből állt.

24.1.5 Dzsinnah pályája és a két nemzet elmélet

Mohammad Ali Dzsinnah (Muhammad Ali Jinnah, 1876–1948) politikai pályája jól mutatja a muszlim politika átalakulását. Dzsinnah a század elején a Kongresszus és a Liga közötti közvetítőként vált ismertté; az 1916-os Lucknow-i egyezmény egyik kidolgozója volt, és hosszú ideig a hindu–muszlim egység híveként lépett fel. Az 1920-as években azonban fokozatosan eltávolodott a Kongresszustól, részben Gandhi tömegmozgalmi módszerei miatt, amelyeket Dzsinnah alkotmányos úton kívánt volna elkerülni, részben pedig a muszlim érdekképviselet elégtelensége miatt.

Dzsinnah csak az 1930-as évek második felében vált a Muszlim Liga meghatározó vezetőjévé. Az 1937-es tartományi választásokon – amelyeket az 1935-ös **Government of India Act** tett lehetővé – a Liga gyengén szerepelt, míg a Kongresszus elsöprő győzelmet aratott a hindu

többségű tartományokban. A Kongresszus tartományi kormányainak politikája, valamint a muszlim tömegek megszólításának nehézségei a Liga újjászervezésére ösztönözték a muszlim politikusokat. Dzsinnah ekkor kezdte határozottan hangoztatni, hogy a muszlimok nem puszta vallási kisebbség, hanem külön **nemzet** (nation), amelynek saját politikai jövője van. Ez az úgynevezett **két nemzet elmélet** (two-nation theory) szerint a hinduk és a muszlimok két külön nemzetet alkotnak, mert vallásuk, kulturális hagyományaik és történelmi tapasztalataik alapvetően eltérnek.

A két nemzet elmélet nem Dzsinnah találmánya volt; gondolati elemei már korábban megjelentek muszlim reformgondolkodók és költők írásaiban. Dzsinnah szerepe abban állt, hogy az elméletet a ligai politika hivatalos programjává tette, és alkotmányos követeléssé formálta. Ugyanakkor a történészek vitatják, hogy Dzsinnah mikor és mennyire őszintén fogadta el a külön állam gondolatát. Ayesha Jalal és más kutatók szerint Dzsinnah az 1940-es években a két nemzet elméletet elsősorban alkupozícióként használta, hogy a muszlimok számára a leendő független India központi hatalmában egyenlő vagy arányos részesedést biztosítson; a külön állam követelése pedig taktikai eszköz volt, nem feltétlenül végső cél. Ezzel szemben a pakisztáni nemzeti történetírás és a Liga hivatalos narratívája szerint Dzsinnah egyértelműen a muszlim állam létrehozásáért küzdött.

24.1.6 Az 1940-es lahore-i határozat és értelmezései

A Muszlim Liga 1940. március 22–24. között Lahorében tartott éves ülésén fogadta el a később **Lahore-i határozat** (Lahore Resolution) vagy **Pakisztáni határozat** (Pakistan Resolution) néven ismert dokumentumot. A határozat szövege szerint a muszlimok nem kisebbség, hanem nemzet, és a muszlim többségű területeket – különösen India északnyugati és keleti régióit – úgy kell csoportosítani, hogy azok **független államokat** alkossanak, amelyekben a muszlimok szabadon élhetnek saját vallási, kulturális és politikai normáik szerint. Fontos nyelvi részlet, hogy a határozat az „államok” kifejezést többes számban használta, és a „Pakisztán” szó nem szerepelt benne. A „Pakisztán” elnevezést Choudhary Rahmat Ali és társai alkották meg az 1930-as években, és csak a határozat utólagos elnevezéseként terjedt el.

A határozat elfogadása dokumentált tény, szövege korabeli jegyzőkönyvekben és angol nyelvű fordításban fennmaradt. Az értelmezése azonban a mai napig vitatott. A pakisztáni hivatalos emlékezet a határozatot a független Pakisztán alapító követeléseként ünnepli, és 1940. március 23-át Pakisztán nemzeti napjává nyilvánította. Ezzel szemben több történész – köztük Ayesha Jalal – rámutat, hogy a határozat többes számú „államok” megfogalmazása nem feltétlenül jelentett egyetlen szuverén Pakisztánt, hanem autonóm muszlim többségű régiók laza szövetségét is jelenthette. Ebből a szempontból a Lahore-i határozat nem feltétlenül volt szakítás az indiai föderáció eszméjével, hanem a tárgyalási pozíció erősítését szolgálta. Más kutatók viszont úgy vélik, hogy a határozat a két nemzet elmélet logikus következménye volt, és a Liga vezetői 1940-től már valóban a külön államot tekintették célnak, még ha a pontos határokat és a központi intézményeket nem is határozták meg.

A vita részben azért marad nyitott, mert Dzsinnah és a Liga vezetői a következő években különböző tárgyalási helyzetekben eltérően fogalmaztak: hol egyetlen Pakisztánról, hol két vagy több muszlim államról, hol pedig egy laza konföderációról beszéltek. A források tehát nem engedik meg, hogy a lahore-i határozatot egyetlen, egyértelmű politikai programként olvassuk. Az bizonyos, hogy a határozat radikálisan szakított az addigi muszlim politika lojalista és kisebbségi képviseleti kereteivel, és a muszlim kérdést területi-nemzeti kérdéssé emelte.

24.1.7 Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet elsősorban másodlagos történeti szakirodalomra támaszkodik, mivel a korabeli elsődleges forrásokat – brit hivatalos jelentéseket, a Liga ülésjegyzőkönyveit, Dzsinnah beszédeit, újságcikkeket – e könyv keretei között nem közvetlenül idézzük, hanem a nemzetközi kutatás közvetítésével ismerjük. Az 1857-es felkelés, a Morley–Minto reformok, a Muszlim Liga megalakulása és a Lahore-i határozat elfogadása olyan dokumentált események, amelyeket a szakirodalom egybehangzóan rögzít. A viták az értelmezés szintjén jelentkeznek.

Az áldozatok és a résztvevők számát illetően mind az 1857-es felkelés, mind a későbbi vallási zavargások esetében becslésekre vagyunk utalva. A brit gyarmati statisztikák gyakran alulbecsülték a helyi lakosság veszteségeit, és a hivatalos narratívák elfogultak. A muszlim közösség társadalmi-gazdasági helyzetéről szóló állítások szintén vitatottak, mert a „muszlim elit” és a „muszlim tömegek” közötti különbségek nagyok voltak, és a vallási alapú statisztikák nem mindig megbízhatók.

A két nemzet elmélet és a Lahore-i határozat jelentőségének megítélése emlékezetpolitikai viták tárgya. Pakisztánban a hivatalos állami narratíva Dzsinnah és a Liga történetét lineáris, szükségszerű folyamatként mutatja be, amely a nemzeti felszabaduláshoz vezetett; Indiában viszont gyakran a brit divide et impera politika termékeként és a nemzeti egység megbontásaként értelmezik. A könyv ezt a két végletet nem fogadja el automatikusan, hanem a források és a történészi viták bemutatásával igyekszik rekonstruálni a folyamatot. Nyitott kérdés például, hogy a muszlim nacionalizmus mennyiben volt önálló társadalmi mozgalom, és mennyiben reagált a brit gyarmati politikára, a hindu nacionalizmusra vagy a nemzetközi iszlám áramlatokra.

24.1.8 Rövid összefoglaló

- 1857 után a Mogul Birodalom formálisan megszűnt, és a brit korona közvetlen uralma alá vette Indiát; a felkelés leverése utáni megtorlás különösen hátrányosan érintette a muszlim eliteket, bár a kollektív bűnösség képe brit konstrukció volt.
- Az **Aligarh-i mozgalom** Szir Szaid Ahmad Khán vezetésével a modern oktatás és a lojális együttműködés révén kívánta felemelni a muszlim közösséget, de ez az irányzat is hozzájárult a muszlim érdekek elkülönített meghatározásához.
- Az **1909-es Morley–Minto reformok** bevezették a külön választói körzeteket a muszlimok számára, intézményesítve a vallási alapon szervezett politikai képviseletet.
- A **Muszlim Liga** 1906-ban alakult, de sokáig szűk elitcsoport maradt; a hindu–muszlim egység utolsó jelentős kísérlete az 1916-os Lucknow-i egyezmény és az 1919–1924-es khilafat mozgalom volt, utóbbi kudarca mélyítette a szakadékot.
- **Dzsinnah** az 1930-as évek végén tette a két nemzet elméletét a Liga hivatalos programjává; az elmélet szerint a muszlimok nem kisebbség, hanem külön nemzet.
- Az **1940-es lahore-i határozat** a muszlim többségű területek független államokká szervezését követelte, de a szöveg nem használta a „Pakisztán” szót, és többes számban beszélt államokról; értelmezése a mai napig vitatott.
- A muszlim nacionalizmus nem volt egységes, és nem vezetett szükségszerűen Pakisztán megalakulásához; a folyamatot a brit gyarmati politika, a hindu nacionalizmus és a belső muszlim versengés egyaránt alakította.

24.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött az 1857-es felkelés brit megítélése a későbbi indiai és pakisztáni nemzeti emlékezettől, és miért problematikus a kollektív bűnösség feltételezése a muszlim

közösségekkel szemben?

2. Hogyan változtatta meg a muszlim politika feltételeit a külön választói körzetek 1909-es bevezetése, és miért vitatható, hogy ez egyértelműen a britek „oszd meg és uralkodj” politikájának eredménye volt?
3. Miért nem tekinthető az 1940-es Lahore-i határozat egyértelműen egyetlen szuverén Pakisztán követelésének, és milyen bizonyítékokra támaszkodnak a különböző történészi értelmezések?
4. Milyen szerepet játszott a khilafat mozgalom a hindu–muszlim együttműködés felbomlásában, és miért nem magyarázható ez kizárólag a vallási különbséggel?
5. Miben különbözött Dzsinnah korai pályája a későbbi politikai álláspontjától, és milyen viták övezik annak megítélését, hogy a két nemzet elméletet meggyőződésből vagy taktikai okokból képviselte?

24.2 1947: felosztás és államalapítás

Az 1947-es felosztás nem egyetlen döntés következménye volt, hanem a brit gyarmati uralom, a vallási alapú politikai mobilizáció és a második világháború utáni hatalmi vákuum találkozásának eredménye. Ahogy az előző alfejezetben, A brit Rádzs és a muszlim nacionalizmus című részben látható volt, a Muszlim Liga az 1940-es Lahor-i határozat óta következetesen egy külön muszlim állam mellett érvelt, míg az Indiai Nemzeti Kongresszus a felosztást elutasította. 1947-re azonban a tárgyalások megrekedtek, a közösségi erőszak már a felosztás előtt elkezdődött, és a brit kormány – mérlegelve saját gazdasági kimerültségét és az indiai adminisztráció összeomlását – a gyors hatalomátadás mellett döntött. Ennek az alfejezetnek a középpontjában a felosztás mechanizmusa, a menekültválság, a kasmíri konfliktus és Pakisztán első kormányának államépítő kísérlete áll.

24.2.1 A Mountbatten-terv és az Indian Independence Act

1947 februárjában a brit kormány bejelentette, hogy legkésőbb 1948 júniusáig átadja a hatalmat. Louis Mountbatten tengernagy, India utolsó alkirálya 1947 márciusában érkezett Delhibe, és hamarosan arra a következtetésre jutott, hogy a Muszlim Liga és a Kongresszus közötti együttműködés esélye megszűnt. Június 3-án **Mountbatten-terv** néven ismert javaslatot terjesztett elő, amely szerint Brit-Indiát két független dominiumra osztják: India és Pakisztán. A tervet a Muszlim Liga és a Kongresszus vezetése is elfogadta, bár a Kongresszus számára ez a „viviszekció” elfogadását jelentette, amelyet Gandhi és Nehru is keserűen, de pragmatikus okokból támogatott.

Az **Indian Independence Act** (1947. július 18.) jogilag rögzítette a felosztást. A törvény szerint 1947. augusztus 15-től két dominium jött létre, mindkettő a brit korona fennhatósága alatt, de teljes törvényhozói függetlenséggel. A törvény megszüntette a brit parlament felsőbbségét, és a fejedelmi államok számára lehetővé tette, hogy Indiához vagy Pakisztánhoz csatlakozzanak – vagy formálisan függetlenek maradjanak. Ez utóbbi kitétel teremtette meg a kasmíri vita jogi alapját. A törvény nem adott választ arra, hogyan történjen a határok pontos kijelölése; ezt egy külön bizottságra bízták.

A dátumok szimbolikája is politikai üzenet volt: Pakisztán 1947. augusztus 14-én, India 15-én kiáltotta ki függetlenségét. A különbséget részben azzal magyarázzák, hogy Mountbatten mindkét átadási ceremónián részt akart venni, de a pakisztáni narratíva szerint ez a különbség már a születő államok közötti eltérő legitimációs igényeket tükrözte.

24.2.2 A Radcliffe-határ és a felosztás földrajzi következményei

A határmegállapításra 1947 júliusában két **határbizottság** alakult, egy Pandzsáb, egy pedig Bengál felosztására. Elnökük Cyril Radcliffe brit jogász volt, aki korábban soha nem járt Indiában, és öt hét alatt, helyi ismeretek nélkül, leginkább térképek és becsült vallási többségek alapján húzta meg a határvonalat. A döntést 1947. augusztus 17-én hozták nyilvánosságra, tehát a függetlenség kikiáltása után, de a hatalomátadás előtt. A késlekedés szándékos volt: a brit kormány tudta, hogy a határvonal elégedetlenséget fog okozni, és nem akarta, hogy a felosztás bejelentése az átadási ceremóniákat beárnyékolja.

A **Radcliffe-határ** Pandzsábot és Bengált vallási többségek szerint osztotta fel, de a vegyes lakosságú területeken nem létezett „tiszta” vonal. A határ mentén falvakat, földeket, csatornákat, sőt templomokat és szent helyeket is kettévágott. A pandzsábi felosztás különösen súlyos volt: a tartomány két nagy városa, Lahore és Amritszár közvetlenül a határ két oldalára került, és a környező mezőgazdasági területek lakossága tömegesen menekült. Bengálban a felosztás Kalkutta és a keleti területek közötti kapcsolatot vágta el, ami Kelet-Pakisztán – a későbbi Banglades – gazdasági elszigetelődését vetítette előre.

A határvonal meghúzásakor Radcliffe nem kapott pontos népszámlálási adatokat, és a vegyes vallású körzetekben az „átlagos” vallási összetétel alapján döntött. A történészek ma is vitatják, mennyire volt a határ elkerülhetetlenül önkényes, és mennyiben tükrözte a brit adminisztráció kapkodását. Az elsődleges források – Radcliffe saját jegyzetei, a bizottság jegyzőkönyvei – részben elvesztek vagy soha nem kerültek nyilvánosságra, ami a kutatást nehezíti.

24.2.3 A menekültválság és a közösségi erőszak

A felosztást követő hónapokban a 20. század egyik legnagyobb kényszermigrációja zajlott le. A becslések szerint 10–15 millió ember hagyta el otthonát: hinduk és szikhek Pakisztánból (főleg Nyugat-Pandzsábból és Szindhből) Indiába, muszlimok Indiából (Pandzsábból, Uttar Pradesből és Bengálból) Pakisztánba. Egyes történészi becslések a menekültek számát 18 millióra is teszik, de a források bizonytalansága miatt a leggyakrabban használt tartomány 10–15 millió. A halálos áldozatok számát illetően a szakirodalom rendkívül széles skálán mozog: a legalacsonyabb modern becslések 200–300 ezer, a legmagasabbak akár 2 millió halottat is valószínűsítenek. A legtöbb történész 500 ezer és 1 millió közé teszi a közvetlen és közvetett áldozatok számát, de a dokumentált adatok hiánya miatt ez a szám becslés, nem mérés.

Az erőszak nem egyenletesen terjedt el: Pandzsábban, különösen a határ menti körzetekben, szervezett milíciák, vallási közösségek tagjai és alkalmi csoportok követtek el gyilkosságokat, gyújtogatásokat, nemi erőszakot és kényszerű áttéréseket. Bengálban a felosztás békésebben zajlott, de ott is voltak incidensek, és a menekültáramlás később, az 1950-es években is folytatódott. A nők elleni erőszak különösen súlyos volt: a becslések szerint több tízezer nőt raboltak el vagy erőszakoltak meg mindkét oldalon, és a családok, valamint az állami hatóságok évekig próbálták őket „visszaszerezni”. A túlélők visszaemlékezései és a korabeli jelentések az elsődleges források közé tartoznak, de ezek sokáig tabunak számítottak a hivatalos történetírásban.

A menekültek fogadása mindkét új államot súlyos teherként nehezítette. Pakisztánban a nyugati szárnyban Karacsi lakossága néhány hónap alatt megtöbbszöröződött: a város a szindhi muszlimok és a pandzsábi menekültek közötti feszültségek színterévé vált. A keleti szárnyban Dakka és a vidéki területek fogadták a bengáli muszlim menekülteket, de a központi kormányzat erőforrásai korlátozottak voltak. Az állam menekültügyi minisztériumot hozott létre, táborokat szervezett, és megkísérelte a földek újraelosztását, de a segélyek elosztása gyakran korrupcióval és etnikai alapú diszkriminációval párosult. A menekültek letelepítése hosszú távon átalakította a városi

demográfiát és a munkaerőpiacot, és hozzájárult a pakisztáni nemzeti identitás formálódásához is – részben a trauma, részben az újrakezdés narratíváján keresztül.

Fontos hangsúlyozni, hogy a felosztás erőszakát nem lehet egyetlen közösség kollektív bűneként leírni. Az erőszakot konkrét csoportok, helyi vezetők, felfegyverzett milíciák és egyének követték el, gyakran a brit adminisztráció tehetetlensége vagy cinkossága közepette. A történészi vita arról, hogy a felosztás erőszakát lehet-e „népirtásnak” nevezni, ma is tart: egyes kutatók a szisztematikus vallási alapú gyilkosságok és az előzés miatt a népirtás kategóriáját alkalmazzák, mások szerint a kifejezés jogi pontossága megkérdőjelezhető, mivel a cél nem egy csoport biológiai megsemmisítése volt, hanem lakosságcsere és területi homogenizálás. A könyv ezt a kifejezést nem teszi meg saját álláspontjává, hanem a vita részeként mutatja be.

24.2.4 Kasmír csatlakozási konfliktusa és az első indiai–pakisztáni háború

A felosztás legmaradandóbb konfliktusa **Kasmír** (pontosabban Dzsammu és Kasmír) fejedelmi állam sorsa volt. A terület uralkodója, Hari Szingh maharadzsa hindu vallású volt, míg a lakosság többsége muszlim. Az Indian Independence Act értelmében a fejedelmi államok szabadon választhattak, hogy Indiához vagy Pakisztánhoz csatlakoznak-e, vagy függetlenek maradnak. Hari Szingh halogatta a döntést, abban reménykedve, hogy a terület önálló maradhat.

1947 októberében pastu törzsi milíciák – a mai történészi konszenzus szerint Pakisztán hallgatólagos támogatásával, bár a pakisztáni kormány ezt tagadta – betörtek Kasmírba, és gyorsan előrenyomultak. A maharadzsa a túlélés érdekében katonai segítséget kért Indiától, és cserébe aláírta a **csatlakozási okmányt** Indiához. India azzal a feltétellel nyújtott segítséget, hogy Kasmír jogszerűen csatlakozik. Az indiai csapatok 1947. október 27-én érkeztek meg, és megkezdődött az első indiai–pakisztáni háború (1947–1949).

A háború során a frontvonalak lassan stabilizálódtak, de a harcok mindkét oldalon súlyos áldozatokkal jártak. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1948-ban tűzszüneti határozatot fogadott el, amely felszólított a csapatok kivonására és egy népszavazás megtartására a terület hovatartozásáról. A tűzszünet 1949. január 1-jén lépett életbe, és kialakult a **tűzszüneti vonal** (később „ellenőrzési vonal”, Line of Control), amely Kasmírt két részre osztotta: a nagyobbik rész (Dzsammu és Kasmír állam) indiai ellenőrzés alatt maradt, míg Pakisztán ellenőrizte **Azad Kasmír** („szabad Kasmír”) keskeny sávját és a **Gilgit-Baltisztán** régiót. A népszavazást soha nem tartották meg, és a terület hovatartozása azóta is a két ország közötti vita magja.

Az indiai álláspont szerint a maharadzsa csatlakozása jogszerű és végleges volt, ezért Kasmír India szerves része; a népszavazás kiírása az ENSZ-határozatban feltételes volt, és a pakisztáni agresszió miatt okafogyottá vált. A pakisztáni álláspont szerint a csatlakozás kikényszerített és jogilag érvénytelen volt, mert a lakosság többsége muszlim, és a népszavazást az ENSZ-határozat szerint meg kell tartani. A nemzetközi jogi szakértők véleménye megoszlik arról, hogy a csatlakozási okmány aláírása mennyiben volt szabad akarat, és hogy a felkelés milyen mértékben minősült külső agressziónak.

A kasmíri háború közvetlen következménye volt a pakisztáni hadsereg intézményi megerősödése: a fiatal állam katonai kiadásai ugrásszerűen megnőttek, és a hadsereg a politikai életben betöltött szerepe már az első években meghatározóvá vált.

24.2.5 Államalapítás és Liaquat Ali Khan kormánya (1947–1951)

A független Pakisztán első főkormányzója **Mohammad Ali Dzsinnah** lett, aki azonban 1948 szeptemberében tuberkulózisban meghalt. Haláláig ő volt a Muszlim Liga megkérdőjelezhetetlen vezetője, és halála után a párt belső egysége gyorsan meggyengült. A kormány tényleges

irányítását az első miniszterelnök, **Liaquat Ali Khan** tartotta kézben, aki Dzsinnah haláláig annak helyetteseként, majd utódjaként próbálta összetartani az államot.

Liaquat Ali Khan kormánya előtt három súlyos feladat állt: a menekültválság kezelése, az állami intézmények kiépítése és a gazdasági túlélés biztosítása. Pakisztán 1947-ben rendkívül gyenge állam volt: a központi adminisztráció Karacsiban koncentrálódott, a nyugati szárnyban a pandzsábi bürokrácia dominált, míg a keleti szárny – ahol a lakosság többsége élt – közigazgatásilag és politikailag is alulreprezentált maradt. A hadsereg gerincét a brit indiai hadsereg muszlim egységei alkották, de a tisztikar nagy része brit és hindu volt, így a haderő újjászervezése sürgető volt.

A kormány 1949-ben fogadta el az **Objectives Resolution** (célkitűzési határozat) nevű dokumentumot az alkotmányozó nemzetgyűlésben. A határozat kimondta, hogy a szuverenitás Istent illeti, de a hatalmat a nép választott képviselői gyakorolják; továbbá rögzítette a demokrácia, a szabadság, a társadalmi igazságosság és a kisebbségek védelmének elveit. A határozat szövegét később az 1956-os, 1962-es és 1973-as alkotmányok preambulumába is beemelték. A történészek vitatják, mennyire volt ez a szöveg teokratikus vagy szekuláris: egyes értelmezések szerint az iszlám állam alapjait rakta le, mások szerint a demokratikus és pluralista elveket hangsúlyozta. A kortárs vitákban a pakisztáni iszlamisták gyakran hivatkoznak rá, míg a szekuláris értelmezés hívei szerint a szöveg kompromisszumos és nem kizárólag vallási tartalmú.

Külpolitikailag Liaquat Ali Khan pragmatikus irányvonalat követett: Pakisztán nem csatlakozott a szovjet blokkhoz, de az Egyesült Államokkal való szoros kapcsolatot sem építette ki azonnal. Az 1950-es évek elején a kormány az el nem kötelezettség retorikáját használta, de a kasmíri konfliktus és a biztonsági fenyegetések miatt fokozatosan a nyugati szövetségi rendszer felé orientálódott. Ez a folyamat Liaquat halála után, az 1954-es SEATO- és CENTO-tagsággal teljesedett ki.

A belpolitikában a kormány centralizációra törekedett, de ez feszültségeket szült. A kelet-pakisztáni bengáli politikai elit már az 1940-es években sérelmezte, hogy a központi kormányzat az urdut akarja egyedüli államnyelvvé tenni, miközben a bengáli beszélők voltak többségben. Az 1952-es nyelvmozgalom – amely már Liaquat halála után robbant ki – a kormány alatt gyökerezett. Hasonlóképpen a szindhi, pastu és beludzs közösségek is úgy érezték, hogy a pandzsábi dominancia kiszorítja őket a hatalomból. A kormány nem tudta megoldani a menekültek és a helyi lakosság közötti földvitákat sem, ami az 1950-es években tovább élezte az etnikai törésvonalakat.

Liaquat Ali Khan 1951. október 16-án Ravalpindiben merénylet áldozata lett. A gyilkosság körülményei máig tisztázatlanok: a hivatalos pakisztáni narratíva szerint egy magányos merénylő lőtte le, de a történészi konszenzus szerint a háttérben politikai összeesküvés is állhatott. A merénylet után a politikai rendszer gyorsan destabilizálódott, és 1958-ban az első katonai puccs vetett véget a parlamenti kísérletnek.

24.2.6 A felosztás öröksége és vitái

A felosztás értelmezése máig mélyen megosztja az indiai és pakisztáni történetírást, valamint a nemzetközi kutatást. Az indiai hivatalos narratíva szerint a felosztás tragikus hiba volt, amelyet a brit „oszd meg és uralkodj” politika és a Muszlim Liga szeparatizmusa okozott; a pakisztáni hivatalos narratíva szerint a felosztás a muszlim önrendelkezés beteljesülése volt, amely megszabadította a muszlimokat a hindu többségű állam alárendeltségétől. A modern történészek – mind Dél-Ázsiában, mind külföldön – e két pólus közé helyezik a magyarázatot, hangsúlyozva, hogy a felosztás egyszerre volt politikai kompromisszum, társadalmi trauma és intézményi kudarc.

A vitatott kérdések közé tartozik, hogy mennyire volt elkerülhető a felosztás, milyen szerepet játszott a brit adminisztráció kapkodása, és hogy a vallási alapú határvonal mennyiben volt a brit gyarmati logika folytatása. A közösségi erőszak áldozatainak emlékezete évtizedekig háttérbe szorult mindkét országban: a hivatalos állami narratívák a hősiességre és az államalapításra koncentráltak, míg a túlélők beszámolói, a nők elleni erőszak dokumentumai és a helyi közösségek veszteségei csak az 1990-es évektől kaptak nagyobb figyelmet a történetírásban. Ez a „néma trauma” máig hat a családi emlékezetben és az irodalomban.

Végül a felosztás intézményi öröksége is meghatározó: a Radcliffe-határ mesterséges volta, a menekültek letelepítésének feszültségei, a hadsereg politikai szerepének megerősödése és a központi állam túlhatalma mind a mai napig formálják Pakisztán politikai rendszerét. Az alfejezet fő tanulsága, hogy 1947 nem egyszerű cezúra volt, hanem egy folyamat kezdete, amelyben a felosztás traumája, a kasmíri konfliktus és az államépítés belső ellentmondásai egymásba fonódtak.

24.2.7 Források és bizonytalanságok

A felosztás történetének elsődleges forrásait a brit hivatalos iratok (Mountbatten-jelentések, a határbizottságok jegyzőkönyvei, az Indian Independence Act szövege), a korabeli sajtó, a túlélők visszaemlékezései és a politikai vezetők levelei alkotják. A másodlagos szakirodalom rendkívül gazdag, de a kutatók forrásértelmezése jelentősen eltér, különösen a menekültáldozatok számát és az erőszak jellegét illetően.

A legfontosabb bizonytalanságok: (1) a menekültek és a halálos áldozatok számának becslései nem alapulnak pontos népszámlálási adatokon, mert a lakosságmozgás kaotikus volt; (2) a Radcliffe-határ meghúzásának belső dokumentumai részben elvesztek vagy soha nem kerültek nyilvánosságra, így a döntéshozatal pontos motivációi vitatottak; (3) a kasmíri csatlakozás jogi érvényessége és a törzsi milíciák behatolásának állami támogatottsága ma is vita tárgya; (4) a felosztás erőszakának minősítése („népirtás” vagy „közösségi erőszak”) nem konszenzusos. A jelen alfejezet ezeket a vitákat bemutatja, de nem foglal állást egyik fél mellett sem.

24.2.8 Rövid összefoglaló

- Az 1947-es felosztás a brit hatalomátadás, a Muszlim Liga szeparatista követelése és a kimerült gyarmati adminisztráció találkozásából született; a Mountbatten-terv és az Indian Independence Act két dóminiumot hozott létre.
- A Radcliffe-határt öt hét alatt, helyi ismeretek nélkül húzták meg, kettévágva Pandzsábot és Bengált; a határvonal önkényessége máig ható konfliktusok forrása.
- A felosztást követő menekültválság 10–15 millió embert érintett, a halálos áldozatok becsült száma 500 ezer – 1 millió körül mozog; az erőszak különösen Pandzsábban volt súlyos, és a nők elleni erőszak dokumentálása sokáig tabu volt.
- A kasmíri konfliktus azonnal kirobbant, mert Hari Szingh maharadzsa Indiához csatlakozott, míg Pakisztán ezt vitatta; az első indiai–pakisztáni háború tűzszünettel végződött, de a népszavazást soha nem tartották meg, és a terület azóta is megosztott.
- Liaquat Ali Khan kormánya (1947–1951) az államalapítás, a menekültválság és a gazdasági túlélés feladataival küzdött; az Objectives Resolution iszlám és demokratikus elveket ötvözött, de a központosítás és a nyelvpolitika feszültségeket szült.
- A felosztás értelmezése máig vitatott: az indiai és a pakisztáni hivatalos narratívák szemben állnak egymással, míg a történetírás fokozatosan a helyi tapasztalatokra, a traumára és az intézményi örökségre helyezi a hangsúlyt.

24.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan befolyásolta a Mountbatten-terv és a Radcliffe-határ elkészítésének sietősége a felosztást követő erőszak mértékét és jellegét?
2. Milyen bizonytalanságok terhelik a menekültválság demográfiai adatait, és miért nem tekinthetők ezek a számok pontos méréseknek?
3. Hasonlítsa össze az indiai és a pakisztáni álláspontot Kasmír csatlakozásának jogi érvényességéről! Milyen szerepet játszott az ENSZ a konfliktusban?
4. Milyen belpolitikai kihívásokkal kellett szembenéznie Liaquat Ali Khan kormányának, és mennyiben előlegezték meg ezek a későbbi pakisztáni válságokat?
5. Miért tekinthető a felosztás egyszerre politikai kompromisszumnak és társadalmi traumának? Indokolja válaszát a túlélői tapasztalatok és az állami narratívák közötti feszültség alapján!

24.3 Katonai rezsimek és demokrácia

Ez az alfejezet Pakisztán 1958 és 2008 közötti politikai történetét tekinti át a katonai hatalomátvételek, a civil kormányzati ciklusok és a köztük formálódó intézményi minták szempontjából. A korszak azért kulcsfontosságú, mert ekkor rögzültek azok a civil–katonai viszonyok, alkotmányos törésvonalak és biztonságpolitikai prioritások, amelyek a 21. századi Pakisztánt is meghatározzák. A fejezet nem a „katonai uralom” és a „demokrácia” egyszerű váltakozását írja le, hanem azt vizsgálja, hogyan változott a hadsereg, a bürokrácia, a pártok, a bíróságok, a vallási intézmények és a külföldi szövetségesek viszonya. A kiindulópont az 1947: felosztás és államalapítás alfejezetben tárgyalt intézményi örökség: a gyors felosztás, a kasmíri konfliktus, a menekültválság és a központosító államépítés már az 1950-es évekre a hadsereg és a bürokrácia erős szerepét alapozta meg.

24.3.1 1958–1969: Ayub Khan és a „kormányzott demokrácia”

Pakisztán első évtizedében nem sikerült tartós parlamenti kormányzást kialakítani. Az 1956-os alkotmány elvileg parlamentáris keretet hozott létre, de a pártok közötti versengés, a tartományi-etnikai feszültségek és a hadsereg politikai szerepe folyamatosan destabilizálta a rendszert. 1958. október 7-én Iszkander Mirza elnök szükségállapotot hirdetett, és **Ayub Khan** tábornokot nevezte ki a statárium fő katonai kormányzójává. Néhány héten belül Ayub Khan Mirzát is eltávolította, így a hatalom ténylegesen a hadsereg főparancsnokának kezébe került. A puccsot a hivatalos indoklás a politikai zűrzavar, a korrupció és a nemzeti széthullás veszélyének felszámolásaként mutatta be; az ellenzék ezzel szemben alkotmányos törésként és a civil politika felszámolásaként értékelte.

Ayub Khan rendszere nem teljes katonai diktatúra volt, hanem olyan elnöki berendezkedés, amelyet a kormányzat „**basic democracies**” (alapszintű demokráciák) néven hirdetett. Az 1959-ben bevezetett helyi tanácsi rendszerben a lakosság alulról építkező testületeket választott, ezek a testületek azonban elsősorban a helyi ellenőrzést és a központi hatalom beágyazását szolgálták, nem pedig a pártpolitikai pluralizmust. Az 1962-es alkotmány elnöki rendszert hozott létre, amelyben a törvényhozás és a bíróságok formálisan működtek, de a döntő hatalom az elnöknél és a hozzá hű igazgatási elitnél összpontosult. A pártokat időszakosan betiltották, majd újraengedték, de a választási verseny korlátozott maradt.

A korszak hivatalos gazdaságpolitikai önértelmezése a modernizáció és a gyors növekedés volt. Az 1960-as években valóban látványos ipari és mezőgazdasági fejlesztések indultak, részben az

úgynevezett **zöld forradalom** (green revolution) új búza- és rizsfajtáinak, öntözési beruházásainak és műtrágya-használatának köszönhetően. A növekedés azonban egyenlőtlen volt: a hivatalos statisztikák a makrogazdasági bővülést hangsúlyozták, míg a kritikai elemzések szerint a vagyon és a lehetőségek Nyugat-Pakisztán városi és nagyüzemi elitje, valamint a kelet-pakisztáni kisebbségi vállalkozói réteg kezében összpontosultak. A Kelet- és Nyugat-Pakisztán közötti regionális különbség nem szűnt meg, sőt a központosított fejlesztéspolitika a bengáli elit egy részében azt az érzést erősítette, hogy Kelet-Pakisztán gyarmati helyzetben él.

A külpolitikában Ayub Khan a Nyugathoz, elsősorban az Egyesült Államokhoz fűződő katonai szövetséget ötvözte a kínai kapcsolatkereséssel. A kasmíri vita 1965-ben nyílt háborúvá eszkalálódott India és Pakisztán között. A háború katonailag patthelyzettel zárult, és az ENSZ által támogatott **taskenti nyilatkozat** (1966) sem oldotta meg a területi vitát. A háború után Ayub Khan támogatottsága gyengült: a diákmozgalmak, a szakszervezetek, a kelet-pakisztáni autonómiatörekvések és a nyugati tartomány ellenzéki pártjai egyre hangosabban bírálták az elnöki rendszert. 1969 márciusában Ayub Khan lemondott, és a hatalmat **Jahja Khan** tábornok vette át, aki újra statáriumot hirdetett, és országos választásokat ígért.

24.3.2 1970–1977: Zulfikar Ali Bhutto, az 1973-as alkotmány és a populista kormányzás

Az 1970-es általános választások fordulópontot hoztak. Az akkori szövetségi struktúrában a kelet-pakisztáni **Avami Liga** (Awami League) szerezte meg a nemzetgyűlési többséget, míg a nyugati szárny legerősebb pártja a **Zulfikar Ali Bhutto** vezette **Pakisztáni Néppárt** (Pakistan Peoples Party, PPP) lett. A választási eredmény körüli hatalomátadási vita, majd a keleti tartomány elleni katonai fellépés az 1971-es háborúhoz és Banglades elszakadásához vezetett. Ennek részletes regionális és emberi következményeit a bangladesi fejezet tárgyalja; itt annyi fontos, hogy a vereség után a pakisztáni hadsereg politikai presztízse mélypontra került, és a hatalom a nyugati országrész legerősebb civil politikusára, Bhuttóra szállt.

Bhutto 1972-ben előbb elnök, majd az 1973-as alkotmány után miniszterelnök lett. Kormányzása egyszerre volt populista, központosító és reformkísérletekkel teli. A PPP jelszava a kenyér, ruha és lakhatás ígéretét kapcsolta össze az „iszlám szocializmus” (Islamic socialism) programjával. Bhutto államosította a nagyipart, a bankokat, a biztosítótársaságokat és az oktatás egy részét, földreformot hirdetett, és kiterjesztette az állami szektor foglalkoztatási szerepét. A reformok célja a hagyományos földbirtokos és ipari elitek hatalmának megtörése volt, de a végrehajtás gyakran bürokratikus túlhatalomhoz, klientelizmushoz és a gazdasági hatékonyság romlásához vezetett. A szakszervezetek, a vidéki szegények, a fiatal értelmiségiek és a városi középosztály egy része támogatta Bhuttót, míg az ipari tőke, a nagybirtokosok, a vallási pártok és a hadsereg egyes körei fenyegetésként élték meg a baloldali retorikát.

Az 1973-as alkotmány Pakisztán máig meghatározó alkotmányos dokumentuma. Parlamentáris köztársaságot hozott létre, amelyben a miniszterelnök felelős a nemzetgyűlésnek, az elnök szerepe pedig korlátozott. Az alkotmány az iszlámot államvallásként jelölte meg, de emellett rögzítette az alapvető jogok egy részét, és a tartományok számára is megfogalmazott hatásköröket. A dokumentum tehát egyszerre tükrözte a többségi vallási identitás megerősítését és a föderális, parlamentáris állam ígéretét. A gyakorlatban azonban Bhutto kormányzása egyre inkább a miniszterelnöki hatalom koncentrációja felé mozdult: politikai ellenfelei szerint a PPP kormányzat visszaélt az állami erőszakszervezetekkel, sajtóval és adminisztrációval, miközben a parlament formális működése megmaradt.

A Bhutto-korszak egyik legsúlyosabb belpolitikai konfliktusa a **beludzsisztáni felkelés** volt. Beludzs nacionalista csoportok már az 1970-es évek elején autonómiát és nagyobb részesedést követeltek a tartomány földjének erőforrásaiból, egyes fegyveres csoportok pedig gerillaharcot

indítottak. A szövetségi kormány 1973-tól nagyszabású katonai műveleteket hajtott végre. A térségben tömeges kitelepítések, falvak elpusztítása és emberi jogi jogsértések történtek; az áldozatok számáról és a műveletek minősítéséről máig eltérő álláspontok vannak. A pakisztáni állami narratíva a lázadást szeparatista fenyegetésként kezelte, a beludzs nacionalista emlékezet pedig állami elnyomásként és kollektív büntetésként írja le. A történeti elemzés számára fontos, hogy a hadsereg intézményes hatalma e műveletek során ismét megnőtt, és Bhutto kormánya épp azzal erősítette a hadsereg politikai súlyát, amelytől a civil kormányzás függetlenségét remélte.

Az 1977-es választásokon a PPP győzelmet hirdetett, de az ellenzéki **Pakisztáni Nemzeti Szövetség** (Pakistan National Alliance, PNA) széles körű választási csalást állított. Az országos tiltakozások, utcai összecsapások és a politikai erőszak nyomán a hadsereg 1977. július 5-én **Mohammad Zia-ul-Haq** tábornok vezetésével puccsot hajtott végre. Bhutto kormányát megbuktatták, és az ország újra katonai irányítás alá került.

24.3.3 1977–1988: Zia-ul-Haq, iszlamizáció és az afganisztáni háború

Zia-ul-Haq puccsa után hosszú katonai kormányzás következett, amely a korábbi Ayub-korszaknál mélyebb nyomot hagyott a pakisztáni állam és társadalom jogi, oktatási és biztonsági szerkezetén. A rezsim 1977-ben választásokat ígért, de azokat többször elhalasztotta. 1979-ben kivégezték **Zulfikar Ali Bhuttót**, miután egy vitatott perben gyilkosságra való felbujtás vádjával halálra ítélték. A per és az ítélet mind nemzetközi, mind pakisztáni jogvédő körökben erősen vitatott maradt: Bhutto hívei politikai leszámolásként, a kormányzat pedig jogállami eljárásként mutatta be. A Bhutto-kivégzés a PPP-t mártíromságra épülő politikai identitás felé terelte, és hosszú távon növelte a párt választói hűségét.

Zia-ul-Haq politikájának központi eleme az **iszlamizáció** volt. Ezt a folyamatot nem lehet egyszerűen „vallásosabbá válásként” leírni, mert a kormányzat jogi, oktatási, adó- és büntetőpolitikai eszközökkel alakította át az állam és a vallás viszonyát. 1979-ben vezették be az úgynevezett **Hudood-rendeleteket**, amelyek a Koránhoz és a hagyományos joggyakorlathoz kötött büntetőtételeket emeltek be a pakisztáni büntetőjogba. A rendeletek különösen a nőket és a szegényebb csoportokat érintették: a házasságtörés, a nemi erőszak és a bizonyítási szabályok új keretei miatt sok nő került kiszolgáltatott helyzetbe a rendőrségi és bírósági eljárásokban. A nőjogi szervezetek, például az 1981-ben megalakult **Women’s Action Forum**, tiltakozó kampányokat indítottak, és jogi reformokat követeltek. A kormányzat viszont az iszlám jogrend helyreállításának nevezte a változtatásokat, és a vallásos konzervatív körök egy része támogatta azokat.

Ezzel párhuzamosan bővült a **blaszfémiatörvény** szabályozása. A pakisztáni büntető törvénykönyvbe az 1980-as években olyan rendelkezések kerültek, amelyek a vallási jelképek megsértését, különösen Mohamed próféta gyalázását súlyos büntetéssel, akár halálbüntetéssel fenyegették. A törvényeket a kormányzat a vallási érzékenység védelmeként indokolta; a kritikusok szerint viszont gyakran használták személyes viták, kisebbségellenes zaklatás és vallási üldözés eszközeként. Különösen az **ahmadik** közösség vált célponttá: 1974-ben alkotmányos rendelkezés mondta ki, hogy az ahmadik nem muszlimok, 1984-ben pedig további rendelet tiltotta meg számukra, hogy muszlimként határozzák meg magukat, vagy vallási jelképeket használjanak. Az ahmadi közösség és jogvédő szervezetek ezt vallásszabadságot sértő, üldöző intézkedésnek tekintették; az állami álláspont szerint a szabályozás a muszlim identitás védelmét szolgálta.

A Zia-korszak másik meghatározó eseménye a szovjet beavatkozás Afganisztánban 1979 decemberében. Pakisztán az Egyesült Államokkal és Szaúd-Arábiával szövetségben a szovjetellenes afgán fegyveres csoportok fő tranzit- és hátországává vált. A pakisztáni katonai hírszerzés, elsősorban az **ISI** (Inter-Services Intelligence), központi szerepet kapott az afgán **mudzsahedin** csoportok támogatásában. A résztvevők saját nyelvükön „szabadságharcosként” határozták meg magukat,

míg a szovjet és afgán kormányzati narratíva „ellenforradalmárként” vagy „terroristaként” írta le őket. A nemzetközi szakirodalomban a támogatás ténye dokumentált, de annak hosszú távú következményei vitatottak: egyes elemzések a pakisztáni afganisztáni politikát a szovjet kivonulás sikeréhez, mások a későbbi fegyveres iszlamista hálózatok megerősödéséhez kötik.

A háború alatt Pakisztán több millió afgán menekültet fogadott be; a leggyakrabban idézett becslések 3 millió körül mozognak, de a számok a különböző összeírásokban jelentősen szórtak. A menekültek jelenléte átalakította Északnyugat-Pakisztán és Beludzsisztán térségét: új városi és tábori települések jöttek létre, bővült a feketegazdaság, és megerősödtek a fegyverkereskedelmi hálózatok. A hadsereg és a hírszerzés politikai befolyása ebben az időszakban újra növekedett, miközben a civil politikai élet erősen korlátozva maradt.

Zia-ul-Haq 1984-ben népszavazást tartott, amelyet saját elnöksége és iszlamizációs politikája megerősítéseként értelmezett. Az ellenzék a referendumot manipulatívnak nevezte, mert a kérdés összekapcsolta a vallási legitimációt a hatalom meghosszabbításával. 1985-ben pártonkívüli választásokat tartottak, és **Mohammad Khan Junejo** lett a miniszterelnök, de a hadsereg és az elnök továbbra is meghatározó hatalmi tényező maradt. Zia 1988 májusában feloszlatta Junejo kormányát, majd 1988 augusztusában repülőgép-szerencsétlenségben meghalt. A baleset oka a mai napig nem tisztázott: több vizsgálat és elmélet létezik, de nincs egyértelmű, széles körben elfogadott magyarázat.

24.3.4 1988–1999: Váltakozó civil kormányok és a hadsereg alkotmányos árnyéka

Zia halála után Pakisztán visszatért a választott polgári kormányzás kereteihez, de a rendszer mégsem konszolidálódott. Az 1988-as választásokat a PPP nyerte, és **Benazir Bhutto** lett a miniszterelnök. Ezzel ő lett a modern kor első női kormányfője egy muszlim többségű országban. Kormányzása erős ellenzékkel, elnöki akadályokkal és a hadsereg befolyásával nézett szembe. 1990-ben **Gulam Iszhak Khan** elnök alkotmányos jogkörével élve feloszlatta a kormányt, korrupciós és kormányzati alkalmatlansági vádakra hivatkozva. A PPP a döntést politikai indíttatásúnak nevezte, és a kormányfő eltávolítását a nem választott államfő hatalmi túlkapásának tekintette.

Az 1990-es választások után **Nawaz Sharif**, a **Pakisztáni Muszlim Liga (N)** vezetője került kormányra. Sharif gazdaságpolitikája a privatizációt, a deregulációt és a vállalkozói középosztály megerősítését hangsúlyozta. Kormányzása alatt feszültség alakult ki az elnök, a hadsereg és a miniszterelnök között. 1993-ban alkotmányos válság bontakozott ki: az elnök feloszlatta a nemzetgyűlést, a legfelsőbb bíróság azonban visszaállította, végül mind az elnök, mind a miniszterelnök lemondott. A válság megmutatta, hogy a demokratikus intézmények formális működése mellett a hatalom valódi megoszlása továbbra is bizonytalan.

1993 és 1996 között újra Benazir Bhutto kormányzott, de második ciklusát is korrupciós vádak, gazdasági nehézségek és etnikai erőszak kísérték, különösen Karacsiban. 1996-ban **Faruk Legári** elnök újra feloszlatta a kormányt. Az 1997-es választást Nawaz Sharif nyerte meg nagy többséggel, és kormánya alkotmányos reformokkal próbálta csökkenteni az elnök feloszlatási jogkörét. Sharif retorikája a civil felsőbbséget hirdette, de kormányzása maga is egyre inkább konfrontálódott a bíróságokkal, a sajtóval és az ellenzékkel.

Az 1990-es évek két nagy biztonságpolitikai fordulata hosszú távon átalakította Pakisztán helyzetét. 1998 májusában India nukleáris robbantásokat hajtott végre, mire Pakisztán a **Chagai** térségben maga is kísérleti atomrobbantásokat hajtott végre. A pakisztáni hivatalos narratíva a teszteket a nemzeti biztonság és a stratégiai elrettentés szükséges lépésének tekintette; India a maga tesztjeit ugyancsak biztonságpolitikai szuverenitásként keretezte. A nemzetközi közösség jelentős része elítélte a kísérleteket, és több állam szankciókat vezetett be. A nukleáris ütőképesség

megítélése azóta is vita tárgya: egyes elemzők stabilizáló elrettentésként, mások a regionális válságok eszkalációs kockázataként értelmezik.

1999 tavaszán fegyveres konfliktus robbant ki a **Kargil** térségben. Az indiai kormányzat pakisztáni katonai behatolásról beszélt, a pakisztáni kormányzat eleinte kasmíri felkelők akciójaként mutatta be, majd a későbbi dokumentumok és elemzések széles körben pakisztáni katonai szerepet tártak fel. A harcok után nemzetközi nyomásra tűzszünet és visszavonulás következett. A kargili válság tovább mérgezte a pakisztáni civil-katonai viszonyt: Sharif kormánya és a hadsereg közötti bizalmatlanság mélyült, és ez közvetlenül hozzájárult az 1999. októberi puccshoz.

24.3.5 1999–2008: Pervez Musharraf, a 9/11 utáni szövetség és a jogászmozgalom

1999. október 12-én **Pervez Musharraf** tábornok, a hadsereg főparancsnoka került hatalomra, miután Nawaz Sharif kormánya megpróbálta eltávolítani őt. A puccsot a kormány szerint az alkotmányos rend megmentése indokolta, a kritikusok szerint viszont újabb katonai hatalomátvétel volt. Musharraf előbb „fő végrehajtóként” kormányzott, majd elnökké nyilvánította magát. A rezsim helyi kormányzati reformot hirdetett, és a decentralizáció nyelvén próbálta legitimálni magát, de a pártpolitikai versenyt és a civil ellenőrzést továbbra is korlátozta.

A 2001. szeptember 11-i egyesült államokbeli merényletek után a Musharraf-rezsim stratégiai fordulatot hajtott végre: Pakisztán csatlakozott az Egyesült Államok által vezetett afganisztáni beavatkozáshoz és a Washington által **terrorizmus elleni háborúnak** nevezett globális fellépéshez. A döntés mögött amerikai nyomás és a nemzetközi elszigeteltség elkerülésének szándéka állt. A pakisztáni állam hivatalos megfogalmazása szerint a hadsereg a szélsőséges fegyveres csoportok ellen harcolt; a kritikusok szerint azonban a pakisztáni állami politika szelektív maradt, és egyes fegyveres hálózatok továbbra is mozgástérhez jutottak. A kormányzat ezt az elemzést gyakran igazságtalan vádként utasította el.

Pakisztán északnyugati határvidékén a 2000-es években a pakisztáni hadsereg több katonai műveletet indított, elsősorban a Szövetségi Közigazgatású Törzsi Területeken (FATA). A harcok, a légicsapások és a fegyveres csoportok erőszaka súlyos civil következményekkel járt: becslések szerint több százezer ember kényszerült lakóhelye elhagyására, és a halálos áldozatok száma a mai napig vitatott. A pakisztáni hadsereg a műveleteket az állam biztonságának helyreállításaként mutatta be, míg a helyi lakosok, jogvédő szervezetek és ellenzéki politikusok egy része a civil lakosságot sújtó erőszakot és a jogi garanciák hiányát hangsúlyozta.

A Musharraf-korszak belpolitikailag a 2007-es évben fordult éles válságba. Musharraf 2007 márciusában felfüggesztette **Iftikhar Mohammad Csoudri** legfelsőbb bírósági elnököt, ami országos **jogászmozgalmat** indított el. Az ügyvédek, bírák, emberi jogi aktivisták és ellenzéki pártok a bírói függetlenség védelmét tűzték zászlajukra. A tiltakozások nyomán a hatalom egyre inkább represszív eszközökhöz nyúlt: 2007 novemberében Musharraf rendkívüli állapotot hirdetett, felfüggesztette az alkotmány egyes rendelkezéseit, és több bírót elmozdított. A rezsim a lépést a belső biztonsági fenyegetéssel indokolta; a tüntetők alkotmányos puccsról beszéltek.

Ebbe a válságos időszakba tért vissza Pakisztánba **Benazir Bhutto** 2007 októberében, hogy a PPP élén induljon a választásokon. December 27-én a Ravalpindiben tartott nagygyűlés után merényletben meghalt. A gyilkosság körülményei és a felelősség kérdése máig vitatott. A pakisztáni hatóságok és a nemzetközi vizsgálatok eltérő értelmezéseket adtak a merénylet hátteréről; egyes jelentések tálib és al-Káida-közeli köröket, mások a biztonsági apparátus bizonyos elemeit vagy mulasztását tették felelőssé. A tényleges láncolat nem tekinthető lezárt történeti kérdésnek.

A Benazir Bhutto elleni merénylet és a jogászmozgalom nyomása megváltoztatta az erőviszonyokat. A 2008-as választásokon a PPP és a **Pakisztáni Muszlim Liga (N)** koalíciója került többségbe, és megkezdődött Musharraf elszámoltatása. Musharraf 2008 augusztusában lemondott az elnökségről, miután az új kormányzat alkotmányos vádemelési eljárást indított ellene. Távozása nem jelentette a hadsereg politikai befolyásának végét, de lezárta a nyílt katonai kormányzás 1999 óta tartó időszakát. A 2008 utáni fejleményeket a Pakisztán 2008–2026 alfejezet tárgyalja.

24.3.6 Források és bizonytalanságok

A korszak megismeréséhez többféle elsődleges forrás áll rendelkezésre: az 1962-es és 1973-as alkotmány szövegei, a statáriumot elrendelő hivatalos közlemények, a választási bizottsági dokumentumok, a bírósági ítéletek, a pártprogramok, a parlamenti jegyzőkönyvek, valamint a kormányzati statisztikai kiadványok. A katonai rezsimek időszakából emellett fontosak a vezető katonai és civil szereplők visszaemlékezései, amelyeket azonban önigazoló forrásként kell kezelni. A másodlagos irodalom angol és urdu nyelvű történeti munkákból, politikatudományi elemzésekből, emberi jogi jelentésekből és újságírói oknyomozásokból áll.

Több adat bizonytalan. A gazdasági növekedésről szóló hivatalos számokat az adott kormányzatok gyakran politikai célra használták, ezért a regionális és osztályszintű eloszlási adatokat kritikusan kell kezelni. A beludzsisztáni felkelés áldozatainak és kitelepítettjeinek száma, a Hudood-törvények hatása, a blaszfémiaügyek statisztikája, a FATA-műveletek civil áldozatai és az afgán menekültek száma mind eltérő forrásokban eltérő becslésekkel szerepel. A választási csalás kérdése az 1977-es és az 1990-es évek választásainál szintén politikai vita tárgya, nemcsak technikai megállapítás.

A fogalmi minősítések sem semlegesek. A „puccs” és a „katonai beavatkozás” kifejezések mögött eltérő alkotmányos és politikai álláspontok vannak. Az „iszlamizáció” hivatalos önértelmezésben az iszlám jogrend helyreállítása, a kritikus elemzésekben pedig hatalomtechnikai és kisebbségellenes folyamat. A nukleáris tesztek értékelése, a kargili háború felelősségének megítélése és a Musharraf-kori biztonságpolitika eredménye ugyancsak vitatott. Az alfejezet ezért kerüli az olyan megfogalmazásokat, amelyek a katonai rezsimeket egységesen „jó” vagy „rossz” korszakként, a civil kormányokat pedig automatikusan demokratikus konszolidációként mutatják be.

24.3.7 Rövid összefoglaló

- 1958 és 2008 között Pakisztán politikai rendszerét a katonai hatalomátvételek és a korlátozott civil kormányzás váltakozása jellemezte; a demokrácia nem folyamatosan épült, hanem szakaszosan, alkotmányos törésekkel alakult.
- Ayub Khan rendszere elnöki centralizációt, „basic democracies” keretrendszert és gyors, de egyenlőtlen gazdasági növekedést hozott; a kelet-nyugati regionális feszültségek tovább mélyültek.
- Zulfikar Ali Bhutto az 1971-es vereség után civil hatalmat épített, államosított, és kidolgozta az 1973-as alkotmányt, de kormányzása központosító és vitatott belbiztonsági politikát folytatott.
- Zia-ul-Haq az iszlamizációt törvényi és intézményi szintre emelte; a Hudood-rendeletek, a blaszfémiatörvények és az ahmadik elleni szabályozás különösen a nőket és a vallási kisebbségeket érintette.
- Az 1979 utáni afganisztáni háborúban Pakisztán frontállammá vált; a menekültek, a fegyveres hálózatok és a hírszerzés szerepe hosszú távon átalakította az ország északnyugati térségeit.

- Az 1988–1999 közötti civil kormányok, Benazir Bhutto és Nawaz Sharif ciklusai alatt a parlamenti politika visszatért, de az elnöki jogkörök, a hadsereg és a bíróságok közötti feszültségek miatt egyik kormány sem töltötte ki teljes mandátumát.
- Az 1998-as nukleáris tesztek és az 1999-es kargili konfliktus növelte a regionális feszültséget, és megerősítette a hadsereg stratégiai szerepét.
- Pervez Musharraf 1999-es hatalomátvétele után a 2001. szeptember 11-i eseményekhez kapcsolódó külpolitikai fordulat, a belső fegyveres konfliktusok, majd a 2007-es jogászmozgalom és Benazir Bhutto meggyilkolása vezetett a katonai kormányzás lezárásához és a 2008-as választásokhoz.

24.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött Ayub Khan „basic democracies" rendszere az 1973-as alkotmány parlamentáris modelljétől, és milyen társadalmi csoportok érdekeit szolgálta a két berendezkedés?
2. Hogyan kapcsolódott az 1970-es választás, az 1971-es háború és Zulfikar Ali Bhutto hatalomra kerülése a pakisztáni civil-katonai viszonyok átmeneti átalakulásához?
3. Miért tekinthető Zia-ul-Haq iszlamizációs politikája egyszerre jogi, vallási és biztonságpolitikai folyamatnak? Mely csoportokra hárultak a legnagyobb terhei?
4. Miért nem sikerült az 1988 és 1999 közötti civil kormányoknak tartósan konszolidálni a demokratikus intézményeket?
5. Milyen összefüggésben állt a 2001. szeptember 11-i fordulat, a pakisztáni északnyugati katonai műveletek és a 2007-es jogászmozgalom Musharraf hatalmának meggyengülésével?

24.4 Pakisztán 2008–2026

Az előző alfejezet Katonai rezsimek és demokrácia azt mutatta be, hogyan vált Pakisztán a hidegháború végétől 2008-ig egy olyan **civil-katonai hibrid rezsim** mintapéldájává, amelyben a választott kormányok hivatalosan működnek, de a hadsereg, a hírszerzés és a bíróságok informális hatalma meghatározza a kül-, biztonság- és belpolitika kereteit. A 2008 utáni korszak ezt a képet tovább árnyalja: egymást követő civil kormányok töltik ki mandátumukat, alkotmányos decentralizáció indul, ugyanakkor a **pakisztáni tálibok** (Tehrik-i-Taliban Pakistan, TTP) elleni háború, az afganisztáni újjárendeződés, a Kasmír-vita kiéleződése, a Kínával kötött infrastrukturális partnerség és a súlyos éghajlati-gazdasági válságok új típusú bizonytalanságot hoznak. Ez az alfejezet a 2008–2026 közötti időszakot elsősorban négy metszetben tárgyalja: a civil kormányzás és a hadsereg viszonya, a határvidéki erőszakhullám, a regionális geopolitika, valamint a gazdasági és társadalmi törésvonalak.

24.4.1 Civil átmenet, alkotmányos decentralizáció és a PPP-kormány (2008–2013)

A 2008-as választások előtt a pakisztáni politika újabb gyilkossági hullámmal szembesült: Benazír Bhutto volt miniszterelnököt 2007 decemberében egy választási nagygyűlésen gyilkolták meg Ravalpindiben. Az ENSZ által felállított vizsgálóbizottság későbbi jelentése szerint a hatóságok nem biztosítottak megfelelő védelmet, a megbízók kiléte azonban vita tárgya maradt. A 2008. évi választáson Bhutto pártja, a Pakisztáni Néppárt (PPP) szerezte a legtöbb mandátumot, és koalíciót kötött a Pakisztáni Muszlim Liga-Navaz (PML-N) párttal. A kormányfő Juszuf Raza Gilani lett, az államfő pedig Aszif Ali Zardari, Bhutto özvegye. A rendszer jellegét jól mutatja, hogy a katonai hatalomátvétel után távozó Pervez Musarraf elnök 2008 augusztusában lemondott, de ez nem jelentette a hadsereg visszahúzódását.

A PPP-kormány legfontosabb intézményi eredménye a 2010-ben elfogadott **18. alkotmánykiegészítés** volt. Ez a dokumentált jogalkotási aktus visszaszorította az elnöki jogköröket, megerősítette a miniszterelnöki kormányzást, a tartományok szélesebb adó- és igazgatási autonómiát kaptak, az Északnyugati Határprovinciát pedig átnevezték **Khyber Pakhtunkhwa** tartománnyá. A reform a kutatók egy része szerint az egyik legjelentősebb decentralizációs kísérlet Pakisztán történetében, mások szerint azonban a pártközi és civil-katonai egyensúly nem változott érdemben. A kormányzást ebben az időszakban a Legfelsőbb Bíróság aktivizmusa is feszítette: a 2007–2009-es jogászmozgalom után a bíróság több kormányzati döntést helyezett hatályon kívül, és Gilanit 2012-ben elmozdította. A törvényhozás és a bírói hatalom konfliktusa vitatott értelmezésű folyamat volt: a bírák függetlenség védelméről beszéltek, a PPP-tábor pedig bírói túlhatalomról.

A gazdasági helyzet 2008–2013 között rendkívül törékeny volt. A 2008-as pénzügyi világválság, a magas energiahiány, az adóbevételek alacsony szintje és a biztonsági kiadások miatt Pakisztán ismét az IMF-hez fordult. A hivatalos kormányzati és IMF-adatok szerint a mentőcsomag feltétele az energiaárak és adók emelése volt, ami városi tüntetésekhez vezetett. 2010-ben az országot sújtó **Indus-árvíz** a pakisztáni hatóságok és az ENSZ becslése szerint mintegy 20 millió embert érintett, és a halálos áldozatok száma 1700–2000 körül mozgott; a károk mértéke tízmilliárd dolláros nagyságrendűre becsülhető. A katasztrófa felszínre hozta az állami katasztrófavédelem gyengeségét, valamint a földbirtokos elitek és a vidéki szegények közötti egyenlőtlenségeket.

A nemzetközi helyzetet 2011-ben az abbottábádi amerikai katonai művelet rázta meg. Az Egyesült Államok hivatalos bejelentése szerint a haditengerészeti kommandó (Navy SEAL) Pakisztán területén ölte meg Oszama bin Ládent. A pakisztáni kormány tiltakozott a szuverenitás megsértése miatt, de nem vitatta a halál tényét. Az incidens súlyos diplomáciai és belpolitikai válságot okozott: a hadsereg és a hírszerzés (ISI) vezetői azt állították, hogy nem tudtak a műveletről, míg az amerikai döntéshozók egy része a pakisztáni rejtekhely lehetőségét a helyi támogató hálózatok létezésével magyarázta. Az esemény értelmezése máig vita tárgya.

Ebben az időszakban erősödtek a vallási kisebbségekkel kapcsolatos feszültségek is. 2010-ben egy iszlámábádi bíróság halálra ítélte Asia Bibi keresztény nőt istenkáromlás vádjával; a per nemzetközi figyelmet kapott, és az emberi jogi szervezetek szerint a **blaszfémiatörvény** gyakori eszköze a magánleszámolásoknak. 2011-ben egy testőr meggyilkolta Szalman Taszír pandzsábi kormányzót, aki nyilvánosan kiállt a törvénnyel való visszaélés ellen. A gyilkosság rávilágított arra, hogy a vallási radikalizmus és az állami jogalkalmazás közötti határ egyes ügyekben elmosódott. A dokumentált tény az emberölés; az, hogy a tett mögött milyen szervezett hálózatok álltak, a pakisztáni hatóságok vizsgálatai ellenére is bizonytalan.

24.4.2 A PML-N kormány, a Zarb-e-Azb hadművelet és a FATA-egyesítés (2013–2018)

A 2013-as választást a PML-N és Naváz Sarif (Nawaz Sharif) nyerte, így Sarif harmadszor lett miniszterelnök. A választás abban az értelemben mérföldkő volt, hogy egy demokratikusan megválasztott kormány adta át a hatalmat egy másiknak. Ugyanakkor a választás előtti erőszak és a hadsereg befolyása körüli vita ekkor sem szűnt meg. 2014 nyarán Imrán Hán, a **Pakisztáni Mozgalom az Igazságért** (Pakistan Tehreek-e-Insaf, PTI) vezetője tömegdemonstrációt hirdetett a kormány ellen; a tiltakozók hónapokig blokkolták Iszlámábád egyes intézményeit. A válságot végül a hadsereg közvetítése zárta le, ami a civil kormány gyengeségét mutatta.

A biztonságpolitikai fordulatot a TTP elleni **Zarb-e-Azb** nevű katonai hadművelet jelentette Észak-Vazirisztánban 2014 júniusától. A pakisztáni hadsereg hivatalos közlései szerint a művelet több ezer fegyveres ellen irányult, és nagyszámú militáns meghalt; ezek a számok azonban ellenőrizhetetlenek, mert a területre újságírók és független megfigyelők alig juthattak be. A

hadművelet százezres nagyságrendű belső kitelepítést okozott: a lakosság egy része Afganisztánba vagy Pakisztán más tartományaiba menekült. A kormány a hadműveletet terrorellenes szükségszerűségként mutatta be, a határvidéki civil szervezetek pedig a civil áldozatok és a kollektív büntetés aránytalanságát bírálták.

2014. december 16-án a TTP egyik fegyveres csoportja megtámadta a pesavari hadsereg által fenntartott iskolát (Army Public School). A támadásban a pakisztáni hatóságok hivatalos közlése szerint több mint 140 ember halt meg, a többségük gyermek; a halálos áldozatok pontos száma 141 és 150 között mozog a forrásokban. A mészárlás az országos emlékezetpolitika egyik központi eseménye lett. A kormány ezt követően meghirdette a **Nemzeti Akciótervet** (National Action Plan): katonai bíróságokat állítottak fel terrorelhárítási ügyekre, kiszélesítették a halálbüntetést, és szigorúbb ellenőrzést vezettek be a felekezeti radikális szervezetekkel szemben. Az emberi jogi szervezetek szerint a katonai bíróságok sértik a tisztességes eljáráshoz való jogot, és a fellépés szelektív, mert egyes szélsőséges hálózatokat továbbra is megtűrnek.

A 2010-es évek közepén ismét felerősödött a pakisztáni politika egyik visszatérő témája: a hadsereg és a kormány közötti hatásköri vita. Naváz Sarif 2013-ban a törökországi katonai hatalom korlátozását hozta fel példaként; 2015–2016-ban pedig az India-barátnak tartott katonai döntésekkel szemben próbált önálló külpolitikát folytatni. A feszültség a 2017-es **Panama Papers** botrányba torkollott. A kiszivárogtatott dokumentumok szerint Sarif családtagjai offshore vállalatokon keresztül londoni ingatlanokkal rendelkeztek; a Legfelsőbb Bíróság végül elmozdította a miniszterelnököt. A bírósági döntés dokumentált, az értelmezése viszont két táborra oszlik: a kormány hívei politikai leszámolást láttak benne, mások a korrupcióval szembeni elszámoltatás példáját.

2018-ban alkotmánymódosítással beolvasztották a **Szövetségi Törzsi Területeket** (Federally Administered Tribal Areas, FATA) Khyber Pakhtunkhwa tartományba. Ezzel jogilag megszűnt a gyarmati korból örökölt, a brit indiai határigazgatásra visszanyúló különleges jogrend: a FATA lakói formálisan ugyanazokat az állampolgári és bírósági jogokat kapták, mint a tartományok lakói. A jogi változás fontos, de a gyakorlati integráció lassú. A katonai terrorellenes műveletek, a helyi törzsi viták rendezését végző szokásjogi tanácsok (dzsirga) és a gazdasági elmaradottság továbbra is megkülönböztetik a térséget Pakisztán többi részétől. A reform támogatói szerint a FATA-egyesítés az állampolgárság kiterjesztése, kritikusai szerint formális, mert a hadsereg továbbra is rendkívüli jogkörökkel van jelen.

24.4.3 Imran Khan, a hatalom természete és a 2022-es bizalmatlansági válság

A 2018-as választáson a **PTI** szerezte a legtöbb mandátumot, és Imrán Hán alakított kormányt. A kampány középpontjában a korrupció elleni harc, az állami jóléti programok bővítése és a „Naya Pakistan” (Új Pakisztán) ígérete állt. A választás tisztasága azonban vitatott: a nemzetközi megfigyelők és emberi jogi szervezetek arról számoltak be, hogy a választás előtt az ellenzéki médiát és egyes jelölteket nyomás alá helyezték, és a hadsereg informálisan a PTI-t támogatta. A PTI ezt cáfolta, és a győzelmét a választók felhatalmazásaként mutatta be. A választási folyamat dokumentáltan lezajlott, de annak minősége és a hatalommegosztás mögötti valódi erőviszony vita tárgya.

Hán kormányzása alatt a gazdaság 2019-ben recesszióba került, és Pakisztán újabb IMF-programot írt alá. A hivatalos adatok szerint az infláció és a külső adósság nőtt, a devizatartalékok ingadoztak. A kormány a jóléti transzferekre, például az **Ehsaas** készpénztámogatási programra hivatkozott, az ellenzék pedig a gazdaság rossz állapotát és a munkahelyek hiányát vetette a kormány szemére. A 2020-as COVID-19-világjárvány alatt a kormány a gazdasági kár minimalizálását választotta a

hosszú, szigorú lezárásokkal szemben; az egészségügyi rendszer túlterheltségét és az adathiányt azonban egészségügyi szakemberek bírálták.

A külpolitikában 2021 augusztusa döntő fordulatot hozott: Afganisztánban másodszor is hatalomra került a tálib mozgalom. Pakisztán hivatalosan a békés átmenetet és a befogadó afgán kormányzást szorgalmazta. A nemzetközi elemzők egy része szerint a pakisztáni biztonsági establishment – elsősorban az ISI – történetileg szoros kapcsolatot ápolt az afgán tálibokkal, amit Pakisztán hivatalosan tagad vagy összetett geopolitikai kényszerként magyaráz. A tálib hatalomátvétel után a TTP is megerősödött: a pakisztáni hatóságok szerint a TTP afgán területen rendezkedett be, és támadásai 2021-től ismét emelkedtek. A TTP nem azonos az afganisztáni tálib mozgalommal, de a köztük lévő kapcsolat jellegét a szakirodalom eltérően értékeli.

Imrán Hán bukása alkotmányos eljárásban következett be: 2022 áprilisában a Nemzetgyűlés bizalmatlansági indítványt fogadott el ellene. A PTI és Hán azt állította, hogy az indítványt az Egyesült Államok által szervezett „külföldi összeesküvés” részeként nyújtották be; az amerikai kormány cáfolta a vádat. A független újságírói vizsgálatok és a bírósági eljárások nem erősítették meg az összeesküvés-tézist. A bukás mögött elsősorban a parlamenti szövetségesek lemorzsolódása és a hadsereggel való viszony megromlása állt. Ezt követően **Shehbaz Sarif**, Naváz Sarif öccse alakított koalíciós kormányt a PML-N, a PPP és más szövetségesek részvételével.

24.4.4 Kasmír, a 2019. évi válság és a kínai–pakisztáni gazdasági folyosó

A Kasmír-vita a 2010-es évek második felében ismét éles konfliktussá vált. 2016-ban a kasmíri tüntetéshullám Burhan Vani, egy indiai biztonsági erők által megölt fegyveres csoportvezető halála után erősödött fel; India a műveletet terrorellenesnek nevezte, a helyi politikai szervezetek a kasmíri önrendelkezés elnyomásaként értékelték. 2019. február 14-én az indiai Pulwamában öngyilkos támadás ért egy indiai biztonsági konvojt; az indiai hatóságok hivatalos közlése szerint több mint 40 biztonsági erő halt meg, a támadásért India a **Jaish-e-Mohammed** (JeM) nevű, Pakisztánban betiltott szervezetet tette felelőssé. Pakisztán állami részvételt tagadott, és vizsgálatot ígért. A támadás után India légicsapást hajtott végre a pakisztáni területen lévő Balakot közelében; Pakisztán ezt légtérsértésnek és a szuverenitás megsértésének minősítette. A két ország légi összecsapásában egy indiai pilóta fogságba esett, majd India és Pakisztán diplomáciai csatornákon keresztül visszaadták. Az események tényei dokumentáltak, a felelősség és a csapások katonai jelentőségének értékelése azonban erősen vitatott.

A kasmíri kérdésben 2019 augusztusában következett be a legnagyobb jogi fordulat. India elnöki rendelettel megszüntette Dzsammu és Kasmír különleges alkotmányos jogállását, amelyet az indiai alkotmány 370. cikke biztosított, majd a területet két szövetségi területre osztotta. Az indiai kormány szerint a lépés a terület teljes integrációját szolgálta; Pakisztán és a kasmíri pártok egy része illegitimnek nevezte, mert szerintük a helyi lakosság bevonása nélkül történt. India tömeges letartóztatásokat és kommunikációs blokádot rendelt el, amit a helyi lakosok és emberi jogi szervezetek a kasmíri politikai tér felszámolásaként értékeltek. A nemzetközi jogi álláspontok megoszlanak: India belső alkotmányos ügyként kezeli, Pakisztán a vitatott terület nemzetközi jellegére hivatkozik, és a kérdést az ENSZ elé vitte. A konfliktus befagyott feszültsége 2021 februárjában enyhült, amikor India és Pakisztán katonai vezetői közös nyilatkozatban megerősítették a 2003-as tűzszünetről szóló megállapodást a tényleges ellenőrzési vonal (Line of Control) mentén.

A 2010-es évek másik nagy geopolitikai fejleménye a **kínai–pakisztáni gazdasági folyosó** (China–Pakistan Economic Corridor, CPEC) volt. 2015-ben Kína és Pakisztán keretmegállapodást írt alá; a hivatalos közlések szerint a beruházáscsomag kezdetben mintegy 46 milliárd amerikai dollár volt, később a bejelentésekben 60 milliárd dollár fölé bővült. A CPEC a pakisztáni Gwadar mélyvízi kikötőjétől a kínai Hszincsiang felé vezető infrastrukturális folyosót ígér, amely magában

foglal utakat, vasútvonalakat, energiai projekteket és ipari zónákat. Kína számára a folyosó az Indiai-óceán felé vezető alternatív útvonalat, Pakisztán számára az energiahiány enyhítését és a gazdasági növekedést jelenti.

A CPEC megítélése erősen megosztott. A pakisztáni kormány gazdasági életmentőként mutatja be; Kína és Pakisztán hivatalosan tagadja az „adósságcsapda" tézist, amelyet egyes nemzetközi elemzők és jogvédő szervezetek hangoztatnak. A kritikusok szerint a projektek átláthatósága korlátozott, a kivitelezés jelentős része kínai vállalatokhoz és munkaerőhöz kötődik, és a finanszírozási feltételek hosszú távon növelik Pakisztán külső adósságterhét. A vita nemcsak gazdasági, hanem regionális: a beludzs nacionalista szervezetek Balúzsisztánban a CPEC-t a tartomány erőforrásainak központi elvonásaként, a helyi lakosság kiszorításaként és a kínai jelenlét militarizálásaként értelmezik. A pakisztáni állam Belúzsisztán egyes fegyveres csoportjait – köztük a **Beludzsisztáni Felszabadító Hadsereget** (BLA) – terrorszervezetnek minősíti. A 2020-as években kínai állampolgárok ellen több támadás történt; a kínai diplomácia és a pakisztáni hadsereg a biztonsági együttműködés fokozásával válaszolt. A kínai jelenlét tehát egyszerre gazdasági lehetőség, biztonsági kockázat és a tartományi elégedetlenség újabb gyújtópontja.

24.4.5 Gazdasági válság, árvizek és a 2024-es választások

A 2020-as évek elején Pakisztán több párhuzamos válsággal szembesült. 2022 nyarán az ország történetének egyik legsúlyosabb árvíze sújtotta az Indus-medencét: a pakisztáni kormány és az ENSZ becslése szerint az ország területének mintegy egyharmadát érintette, több mint 30 millió embert érintett, a halálos áldozatok száma 1700 körül/felett volt, és mintegy 8 millió ember kényszerült lakóhelye elhagyására. A hivatalos újjáépítési felmérések a kárt több tízmilliárd dolláros nagyságrendre becsülték; a pontos szám becslésenként eltér. Az árvíz a klímaváltozásról szóló pakisztáni és nemzetközi vita egyik központi példája lett, ugyanakkor az egyedi esemény klímaattribúcióját a tudósok óvatosan kezelték, mert a monszunárvizek természetes változékonysága is jelentős.

A gazdasági törékenység 2023-ban tetőzött: a devizatartalékok kritikus szintre süllyedtek, az infláció kétszámjegyű maradt, és a kormány ismét IMF-program feltételeit teljesítette. Az energiaárak és adók emelése a városi alsó középosztályt és a vidéki szegényeket érintette legerősebben. A kormányzat ezzel párhuzamosan 2023 végén bejelentette, hogy az engedély nélkül tartózkodó afgán állampolgárokat hazaküldi. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) közleményei szerint ez több százezer embert érintett, köztük olyan afgánokat, akik a tálib kormányzás elől menekültek. A pakisztáni hatóságok szerint a program a biztonsági kockázatok és a belső erőforrás-védelem miatt szükséges; az emberi jogi szervezetek a deportálások embertelen körülményeit és a védelemre szorulók kényszerű visszaküldését bírálták.

A 2024. februári választás a politikai legitimáció mély válságát hozta. A PTI-t a választási bizottság megfosztotta pártjelképétől, és sok jelöltje csak függetlenként indulhatott. A választás napján a mobilinternetet időszakosan leállították; a hatóságok szerint biztonsági okból, a kritikusok szerint az eredmény befolyásolása érdekében. A független jelöltek – akiknek többségét a PTI támogatta – a legtöbb mandátumot szerezték, de a kormányt végül a PML-N és a PPP, valamint kisebb szövetségesek alakították Shehbaz Sarif vezetésével. A pakisztáni választási bizottság az eredményt alkotmányosnak és jogszerűnek minősítette; a PTI választási csalást kiáltott; a nemzetközi megfigyelők és emberi jogi szervezetek szerint a választási környezet nem felelt meg a szabad és tisztességes választás normáinak. A választás tehát jogilag lezárult, de politikai értelemben nyitott vita maradt.

A 2023–2024-es években a TTP elleni erőszak is újjáéledt. 2023 januárjában egy pesavari mecsetben öngyilkos merénylet következett el; a pakisztáni hatóságok hivatalos közlése szerint több mint 100 ember halt meg, a támadást a TTP köréhez kötötték. A kormány 2024-ben újabb,

Azm-e-Istehkam néven meghirdetett terrorellenes műveletet jelentett be, amelynek keretei és emberi jogi következményei a könyv lezárásának időpontjában még nem voltak független forrásból pontosan értékelhetők. A tálib afgán kormány a határon átnyúló támadásokért a pakisztáni hadműveleteket is okolta, Pakisztán pedig az afgán kormányt azzal vádolta, hogy nem lép fel a TTP ellen.

24.4.6 A 2026-os helyzet mérlege

A könyv lezárásának időpontjában, 2026-ban Pakisztán egyszerre tekinthető stabil államnak és súlyosan feszített társadalomnak. Az állami intézmények működnek, a hadsereg, a bíróságok és a választott kormány közötti hatalommegosztás azonban továbbra is az úgynevezett hibrid rezsim logikáját követi. A politikai életet a PTI és a kormányzó koalíció közötti polarizáció, valamint a bírósági eljárások sorozata határozza meg. A 2025–2026-os folyamatok – köztük a választási reform, a TTP-vel folytatott fegyvernyugvási kísérletek, az IMF-program végrehajtása vagy a kínai beruházások biztonsága – e sorok írásakor gyorsan változnak; a tankönyv ezeket csak ellenőrzött források alapján tekinthetné lezártnak, ezért itt nem közöl megalapozatlan lezárást.

Ami bizonyítottnak tekinthető: a 2008–2013-as polgári ciklus után a civil kormányok hosszabb időre hatalomban maradtak, a 18. alkotmánykiegészítés a tartományi önállóság irányába hatott, a FATA jogilag beolvadt Khyber Pakhtunkhwa tartományba, a 2014. évi pesavari iskolatámadás országos traumává vált, a 2019-es indiai alkotmánymódosítás pedig újra befagyasztotta a Kasmír-vitát. Az is bizonyos, hogy a TTP elleni háború nem zárult le, a CPEC nem oldotta meg a pakisztáni gazdaság strukturális függőségeit, és a 2022-es árvíz rámutatott az állami kapacitások határaira. Vitatott viszont, hogy a 2024-es választás mennyire tükrözte a választók akaratát, hogy a hadsereg befolyása milyen mértékben alakította a kormányváltásokat, és hogy a kínai beruházások hosszú távon a fejlődést vagy a külső függőséget erősítik-e.

24.4.7 Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet elsősorban a pakisztáni nemzetgyűlés és a tartományi gyűlések jegyzőkönyveire, a pakisztáni választási bizottság közleményeire, a Legfelsőbb Bíróság nyilvános ítéleteire, az IMF és a Világbank országjelentéseire, valamint az ENSZ humanitárius szervezeteinek (OCHA, UNHCR) dokumentumaira támaszkodik. Ezek közül a legtöbb hivatalos intézményi állítás; a könyv nem minden esetben tudta függetlenül ellenőrizni a mögöttes nyers adatokat, ezért a statisztikákat becslésként kezeli. A TTP-támadások áldozatszámai, a belső kitelepítettek és az árvízkárok adatai forrásonként eltérhetnek, mert a pakisztáni hatóságok hozzáférése a konfliktuszónákhoz korlátozott, és az ENSZ is gyakran kormányzati adatokat használ fel.

Különösen nagy bizonytalanság övezi a választási folyamat minőségét: a pártok és a nemzetközi megfigyelők számos állítása nehezen bizonyítható, a bírósági ügyek pedig a könyv lezárásakor nem minden esetben zárultak le. A CPEC-ről szóló hivatalos adatok a projektértékre és a finanszírozási feltételekre vonatkozóan sem teljes körűek. A „terrorizmus” és „felszabadítás” megnevezés körüli vita szintén nem oldható fel: a könyv a szervezetek önmeghatározását, a pakisztáni jogi minősítéseket és az ENSZ, illetve az egyes államok terrorlistáit külön kezeli, anélkül hogy ezeket saját álláspontként venné át.

24.4.8 Rövid összefoglaló

- A 2008–2013 közötti PPP-kormány volt az első civil kabinet, amely kitöltötte mandátumát; a 18. alkotmánykiegészítés decentralizálta az államszervezetet, de a hadsereg biztonságpolitikai dominanciája megmaradt.

- A 2010-es és 2022-es árvizek a pakisztáni állam és a nemzetközi segélyrendszer számára is ismétlődő próbát jelentettek; az utóbbi a klímakockázatok egyik szimbolikus eseményévé vált.
- A TTP elleni 2014. évi Zarb-e-Azb hadművelet és a pesavari iskolatámadás után a Nemzeti Akcióterv katonai bíróságokat és széles terrorellenes jogköröket hozott, de a határvidéki erőszak 2021 után újra felerősödött.
- A FATA 2018-as beolvasztása Khyber Pakhtunkhwa tartományba jogilag megszüntette a gyarmati határrendszert, a gyakorlati állampolgári integráció azonban továbbra is kérdéses.
- A 2019-es Kasmír-válság, India 370. cikkének megszüntetése, majd a 2021-es tűzszünet megerősítése a konfliktust befagyasztotta, de nem oldotta meg.
- A CPEC növelte a kínai gazdasági jelenlétet és a pakisztáni infrastruktúrát, ugyanakkor adósság-, átláthatósági és beludzsisztáni biztonsági vitákat gerjesztett.
- A 2024-es választás jogilag érvényes kormányt hozott létre, de a PTI, a nemzetközi megfigyelők és a választási bizottság eltérő álláspontja miatt politikai legitimitásválság kíséri.
- 2026-ban Pakisztán továbbra is olyan civil-katonai hibrid rendszer, amelyben a demokrácia intézményei működnek, de a hadsereg, a bíróságok és a gazdasági elitek közötti erőviszonyok alapvetően meghatározzák a politika terét.

24.4.9 Önellenőrző kérdések

- Miért nem elegendő a „civil kormány = demokrácia” azonosítás Pakisztán 2008–2026-os történetének leírásához?
- Hogyan változtatta meg a 2014-es pesavari iskolatámadás és az azt követő Nemzeti Akcióterv a pakisztáni állam biztonságpolitikáját?
- Milyen gazdasági, tartományi és biztonsági érvek állnak egymással szemben a CPEC megítélésében?
- Miért minősül a 2019-es indiai alkotmányos lépés Kasmírban egyszerre indiai belpolitikai döntésnek, pakisztáni szuverenitássértésnek és a helyi lakosságot érintő jogkorlátozásnak?
- Milyen álláspontok mentén vitatott a 2024-es pakisztáni választás legitimációja, és mit tud ebből bizonyítani a független forráselemzés?

25 Banglades az ókortól a brit hódításig

25.1 Az ókori Bengália

Az ókori Bengália földrajzi és fogalmi meghatározása azért fontos, mert a mai Banglades területe nem azonos a történeti Bengália egészével, és a 20. századi államhatárok visszavetítése félrevezető lenne. A történeti **Bengália** (Bengal, bengáliul Banga/Bangla) a Gangesz–Brahmaputra–Meghna folyórendszer deltavidékét és a környező, elsősorban folyóvízi ártéri síkságokat foglalta magában; mai megfelelője nagyjából a Banglades és az indiai Nyugat-Bengál, valamint Asszám, Bihár, Orissza és Tripura egyes határvidékeinek együttese. Ebben a fejezetben az ókori Bengália alatt elsősorban a mai Banglades területét és közvetlen nyugati, illetve északi szomszédságát értjük, de jelezni kell, hogy a források gyakran nem választják el élesen a mai országhatároktól eltérő történeti régiókat. A bengáli alföldet a folyók egyszerre kötötték a Gangesz-medence észak-indiai birodalmaihoz és a tengeri kereskedelem délkelet-ázsiai, valamint indiai-óceáni hálózataihoz; ez a kettős kapcsolat az ókortól a kora újkorig meghatározta a régió politikai, vallási és gazdasági vonásait.

Az ókori forrásokban a mai Banglades területére több, egymással részben átfedő elnevezést használtak. A legfontosabbak a **Vanga** (bengáliul Bongo, szanszkrit Vanga), a **Gauda** (Gaura/Gaur) és a **Szamatata** (Samatata); mellettük megjelenik a **Harikela** és a **Csandradvipa** név is. Vanga elsősorban a deltavidék keleti, tengerhez közelebbi részét jelölhette; Gauda inkább a mai Nyugat-Bengál és a Gangesz-menti északi területek felé mutat, de a későbbi évszázadokban a „Gauda” elnevezés egész Bengáliát is jelölhette. **Szamatata** a kelet-bengáli, Meghna és Karnafuli közötti partvidékre, illetve a Csittagong környéki hátországra utal. A nevek használata a forrásokban változó, ezért az ókori bengáliai politikai egységek rekonstrukciója nem a mai térkép, hanem a szöveges, régészeti és numizmatikai adatok együttes mérlegelésén alapul.

A régészeti kutatások alapján a Gangesz-delta és a mai Banglades keleti térsége nem volt elszigetelt vidék. Bár a régió az Indus-völgyi civilizáció közvetlen vonzáskörzetén kívül feküdt, a korai földművelő közösségek, majd az i. e. 1. évezredtől kibontakozó városiasodó települések a Gangesz-medence távolsági kereskedelmébe és a tengerparti útvonalakba is bekapcsolódtak. A mai Banglades régóta ismert lelőhelyei – például a **Vhari-Badesvar** (Wari-Bateshwar) lelőhely Narayangandzs közelében, illetve a **Mahaszthangarh** (Mahasthangarh) városromja Bógura körzetben – azt mutatják, hogy a térségben már az i. e. 1. évezredben és az első századokban léteztek olyan központok, amelyek kapcsolatban álltak a Gangész-völgyi államokkal és a tengeri kereskedelem indiai-óceáni hálózatával. A leletek közül a lyukasztott pénzérmék, a polirozott északi feketekerámia és a délkelet-ázsiai, illetve mediterrán eredetű gyöngyök egy része árucserére utal; ezeket azonban régészeti kontextusukkal együtt, nem pedig elszigetelt tárgyként kell értelmezni.

A korai Bengália elsősorban folyóvízi és tengerparti régió volt, ezért az ókori gazdaság alapja a rizstermesztés, a halászat, a folyami szállítás és a kereskedelem volt. A viszonylag sűrű vízhálózat elősegítette a kis helyi központok között mozgást, de nehezítette is a nagy, egységes szárazföldi birodalmi ellenőrzést. A hatalom ezért gyakran inkább a folyami kikötők, a termékeny árterek és a tengeri kereskedelmi csomópontok fölött összpontosult, nem pedig egy folyamatosan ellenőrzött, zárt szárazföldi terület fölött.

25.1.1 A legkorábbi régészeti nyomok és a vaskor

Bengália ókori múltjának korai szakasza jóval kevésbé dokumentált, mint a Gangesz középső völgyének története. A mai Banglades területén a neolitikum és a kőrézkor bizonyítékai szórványosak, és a feltárások sok helyen a folyóvízi üledékképződés miatt nehezek. A korai földművelő falvak, a kagylóeszköz-használat, a csiszolt kőszerszámok és a kézzel formált kerámia előfordulnak, de ezekből nem rekonstruálható olyan összefüggő településhálózat, mint az Indus-völgyből vagy a Gangesz középső szakaszáról. Az i. e. 2. évezred végétől és az i. e. 1. évezred elejétől fokozatosan jelenik meg a vas használata, a síkvidéki állandó települések sűrűbbé válása és az észak-indiai **védikus kor** kultúrájával való kapcsolat; ez a folyamat azonban a forráshiány miatt inkább régészeti trendként, mint pontosan keltezhető eseménysorként ismert.

A **Vhari-Badesvar** lelőhely az egyik leggyakrabban idézett érv arra, hogy Kelet-Bengália már az i. e. 4–3. század előtt is részt vett a távolsági kereskedelemben. A helyszínen előkerült, kifúrt lyukú apró ezüstpénzek és más leletek alapján egyes régészek feltételezik, hogy itt egy **szodzsanagara** (Suvarnagrama?) vagy más, forrásokban nem egyértelműen azonosítható kereskedőállomás lehetett. A lelőhely jelentőségét azonban több kutató vitatja: a rétegtani adatok, a leletek pontos kora és a település szerepe nem minden ponton tisztázott. Emiatt Vhari-Badesvart nem szabad a későbbi „első bengáliai város” címkével ellátni, amíg a publikált ásatási jelentések és a leletegyüttesek részletes elemzése nem támasztják alá.

Az i. e. 6–4. században a Gangesz-medencében kialakuló nagy államalakulatok, a **mahádzsanapadák** közül több is érintette a bengáliai térséget. Az **Anga** nevű állam a Gangesz és a Csampa folyó mentén terült el, és a mai Bihár, illetve Nyugat-Bengál határvidékéről kelet felé nyúlt; a **Vanga** mahádzsanapada pedig a delta keleti részéhez kapcsolódott. A régió tehát nem egyetlen hatalom alatt állt, hanem kisebb törzsi, illetve korai monarchikus központok tagolták. A források – elsősorban a későbbi buddhista és dzsaina szövegek – visszavetítik a saját koruk vallási térképét, ezért az egyes nevekhez kapcsolt határokat kritikusan kell kezelni.

A buddhista kánon és a későbbi páli irodalom Bengáliában is a **buddhizmus** terjedésének egyik korai területét látja. A hagyomány szerint a történeti Buddha tevékenysége ugyan a Gangesz középső völgyéhez kötődik, de a hittérítő szerzetesek már a korai századokban eljutottak keletre. Ez a kép összhangban van a későbbi, régészetileg is megfogható buddhista kolostorokkal, de az i. e. 1. évezred középső szakaszára nem áll rendelkezésre olyan egykorú felirat vagy ásatási réteg, amely pontosan bizonyítaná a buddhista intézmények jelenlétét a mai Banglades területén.

25.1.2 A Maurja Birodalom és a korai indiai kapcsolat

Az i. e. 4. század végén és az i. e. 3. században a **Maurja Birodalom** a Gangesz-völgyből kiindulva Dél-Ázsia nagy részére kiterjesztette hatalmát. A mai Banglades területének nyugati és északi része a rendelkezésre álló források alapján a Maurja befolyási övezethez tartozott. A Maurja kori közigazgatásról a legfontosabb szöveges forrás **Kautilja Arthasásztrája** és **Megaszthenész indikája**; ezek azonban nem elsősorban Bengáliáról szólnak, hanem a birodalmi központ és az általános államszervezet működését írják le.

A Maurja jelenlétnek Bengáliában nincs olyan sűrű feliratos nyoma, mint a birodalom központi területein. A **Mahaszthangarh** felirattöredéke – egy i. e. 3. századra keltezett, prákrit nyelvű bráhmi írásos szöveg – azonban a Maurja közigazgatás keleti jelenlétének egyik kulcsfontosságú bizonyítéka. A felirat, amelyet a város egyik korai rétegében találtak, egy gabonatárolásra vagy éhínség idején való segélyezésre vonatkozó rendelkezésre utal, de a szöveg töredékes, ezért a pontos intézkedés tartalma rekonstrukció. Mahaszthangarh a mai Banglades egyik legismertebb régészeti lelőhelye; a későbbi évszázadokban is lakott maradt, így a korai városi folytonosság kérdése jól tanulmányozott, de a rétegtani korhatárok továbbra is vitatottak.

Az **Asóka császár** idejéhez kötött buddhista hittérítés hagyománya szerint Bengália is a buddhista tanítás elterjedésének területe lett. Asóka feliratai nem említik név szerint Bengáliát, bár a birodalom keleti területeinek ellenőrzése közvetett. A buddhista hagyomány később a ma **Banglades** területén lévő **Pundravardhana** térségét is a buddhizmus korai központjai közé sorolta. Az Asóka-kori térítések történetiségét óvatosan kell kezelni: elsősorban a vallási közösségek emlékezetét és a későbbi legitimációját mutatják, nem pedig független közigazgatási dokumentumot.

A Maurja Birodalom felbomlása után az i. e. 2. századtól a Gangesz-medence keleti része ismét több kisebb politikai egységre tagolódott. A bengáliai területeken helyi uralkodók, illetve a **Sunga-dinasztia** és a **Kanva-dinasztia** által ellenőrzött magterület körüli törzsi, illetve városi elitek vetélkedtek. A közép- és dél-indiai **Szatavahana** kereskedelem felfutása a tengeri útvonalakra is hatott, így a kelet-bengáli kikötők fokozatosan bekapcsolódtak a Bengáli-öböl kereskedelmébe. A korszakból azonban kevés olyan feliratos vagy irodalmi forrás maradt fenn, amely kifejezetten a mai Banglades területét nevesítené.

A tengeri kereskedelem régészeti lenyomata elsősorban kerámiában, üveggyöngyökben, féltárgyakban és a partvidéki települések szerkezetében mutatkozik meg, de sok lelőhely feltáratlan vagy folyóvándorlás miatt elpusztult. A tengerparti **Csittagong** környéke és a Meghna-torkolat vidéke a későbbi évszázadokban vált fontos hajózási csomóponttá; a korai időszakban a településhálózat belső, folyó menti központjai is meghatározóak voltak.

25.1.3 A Pála-dinasztia és a buddhista hatalom

A **Pála-dinasztia** (kb. 8–12. század) felemelkedése mérföldkő a bengáliai történelemben: a Pála uralkodók a Gangesz–Brahmaputra deltavidék és a mai Banglades jelentős részének első olyan regionális hatalma közé tartoztak, amely tartósan összekapcsolta a keleti területeket a bengáli politikai magterülettel. A Pála államot a források hagyományosan **Góphala** (Gopala) alapításához kötik, akiről a későbbi feliratok azt állítják, hogy a káoszból emelkedett ki, és a bengáliai hatalmi elit választotta uralkodóvá. Góphala pontos születési és uralkodási évszámai bizonytalanok; a kutatók általában a 8. század közepére vagy második felére teszik a dinasztia kezdeteit.

A Pála-dinasztia legnagyobb kiterjedése idején – hozzávetőleg a 8–10. században – ellenőrzése alatt tartotta a Gangesz alsó folyását, a mai Bihár és Nyugat-Bengál egy részét, illetve a kelet-bengáli, ma bangladesi deltavidéket. A dinasztia hatalma ugyanakkor nem a modern értelemben vett központosított állam volt, hanem olyan uralmi hálózat, amelyben a királyi központ a helyi földbirtokosok, buddhista és hindu vallási intézmények, valamint a katonai elit támogatására támaszkodott. A Pála hatalom súlypontja a Gangesz-medence keleti része, míg a tengerparti és a Meghna-menti területek bizonyos időszakokban viszonylag önálló helyi központok alatt álltak.

A Pála-uralkodók közül a legjelentősebb, **Dharmapála** és **Dévapála** nevéhez kötik a birodalom katonai és kulturális csúcspontját. Dharmapála a Gangesz középső völgyének politikai küzdelmeibe is beavatkozott, és – a későbbi feliratok szerint – Észak-India egy részén a maga jelöltjét ültette trónra. Ez a kép azonban részben a dinasztia propagandájából származik, ezért a Pála uralom tényleges kiterjedését nem lehet kizárólag a magasztaló feliratok nyomán megrajzolni. A bengáli alföldön a Pála uralom jól dokumentálható eleme a nagyszámú földadományozó réztábla, amelyek a vallási intézményeknek – buddhista kolostoroknak, bráhmanáknak és templomoknak – juttatott birtokokat rögzítik. Ezek a réztáblák a birtokjog, a faluhatárok és a helyi hatalmi viszonyok miatt elsősorban az elit nézőpontját mutatják, de egyben a mezőgazdasági településhálózat bővülésére is utalnak.

A Pála-korban a mai Banglades területén a **buddhizmus** kiemelkedő intézményi támogatást élvezett. A dinasztia hagyományosan buddhistaként ismert, de a réztáblák és a templomi adományok azt mutatják, hogy a hindu isteneknek, bráhmana közösségeknek és visnuista, illetve saiva intézményeknek is birtokokat adtak. A bengáliai buddhizmus elsősorban a **mahájána** irányzathoz és a későbbi **vadzsrajána**, illetve **szahadzsajána** hagyományokhoz kapcsolódott. A kor egyik legjelentősebb buddhista központja a mai Bihár államban fekvő **Nálanda** volt, de a Pála birtokok és a kolostorhálózat Bengáliában is sűrű maradt.

A mai Banglades területén a Pála-kor jelentős buddhista központjai közé sorolják – a későbbi források és régészeti maradványok alapján – a **Szompura Mahávihára** (Somapura Mahavihara) romjait a mai Paharpurban. Ez a hatalmas, kereszt alaprajzú kolostor ma az UNESCO világörökségi listáján szereplő régészeti helyszín; a lelőhely a Pála-kori vallási építészet és a nemzetközi buddhista kapcsolatok egyik legismertebb bizonyítéka. A paharpuri ásatások azonban többször megszakadtak, a telek egy része újkori építkezéssel bolygatott, és a keltezés egyes rétegei továbbra is vitatottak. A régészeti lelőhely elsősorban a kolostor alaprajzát, a sztúpa és a szentélyek elrendezését, valamint a terrakotta díszítményeket tárta fel; a benne élő szerzetesi közösség mindennapjairól keveset tudunk.

A Pála-kori írásbeliség nyelve a **szanszkrit** volt; a feliratok és az udvari irodalom ezen a nyelven született, miközben a helyi beszélt nyelvek, például a korai **bengáli** és más középső indoárja nyelvjárások fokozatosan önállósultak. A fennmaradt buddhista kéziratok, például a pálmalevélre írt szövegek, jelentős része nem Bengáliából, hanem a későbbi tibeti és nepáli gyűjteményekből ismert, mert a nedves éghajlat miatt a helyi szerves anyag rosszul őrződik meg. A Pála-udvar támogatta a buddhista filozófiát és a tantrikus irodalmat; a híres buddhista tudós, **Atísa** (Atisa/Dípamkara Srídzsnyána) a kelet-indiai, bengáli térségből származott, és a 11. században Tibetbe utazott, ahol meghatározó szerepe volt a buddhizmus második tibeti elterjedésében. Atísa alakja jól mutatja, hogy a bengáliai buddhizmus nem zárkózott be Dél-Ázsiába, hanem a himalájai és közép-ázsiai hálózatokkal is összekapcsolódott.

25.1.4 A Széna-dinasztia és a hindu királyság

A **Széna-dinasztia** a Pála hatalom fokozatos hanyatlása után, a 11–12. században emelkedett fel Bengáliában. A Szénák a mai Banglades északnyugati, illetve a mai Nyugat-Bengál területéről indultak, és a 12. századra a Gangesz alsó völgyének, valamint a deltavidék nagy részének meghatározó hatalmává váltak. A dinasztia alapítójának általában **Vidzsaja Szénát** (Vijaya Sena), legjelentősebb uralkodójának pedig **Laksmana Szénát** (Lakshmana Sena) tartják; utóbbi uralkodásához kötik a hindu udvari kultúra és a brahmanikus intézményrendszer megszilárdítását.

A Széna uralom forrásai elsősorban a Pála-korhoz hasonlóan réztábla-feliratok, templomi feliratok és későbbi irodalmi emlékek. A dinasztia magát a hindu ortodoxia és a bráhmana rend védelmezőjeként mutatta be; a feliratok hangsúlyozzák a királyok védikus áldozatait, a bráhmanáknak adott falvakat és a kasztrend fenntartását. A **Széna** királyság ebben az értelemben a Pála-kor sokszínű, buddhista és hindu elemeket egyaránt támogató udvari politikájától eltérő, erőteljesebben brahmanikus hindu ideológiát képviselt. A gyakorlatban azonban a buddhista közösségek nem tűntek el egyik napról a másikra; a buddhista kolostorok és a hindu templomok párhuzamosan léteztek, és a vidéki vallásosságot továbbra is erősen alakították a helyi istennőkultuszok, a folyami és termékenységi rítusok, valamint a tantrikus hagyományok.

A Széna-dinasztia idején a bengáli irodalom és a szanszkrit udvari kultúra együtt élt a korai bengáli nyelv fejlődésével. A Széna udvarhoz kapcsolják **Dzsajadéva** (Jayadeva) *Gíta Govinda* című művét, amely a Krisna–Rádhá-történetet dolgozza fel, és a későbbi visnuista bhakti vallásosság egyik alapműve lett. A mű szanszkrit nyelven íródott, de témája és érzelmi világa a bengáli,

illetve kelet-indiai bhakti hagyományhoz kapcsolódik. A Széna-kor tehát nem egyszerűen a buddhizmus hanyatlása, hanem a hindu bhakti-vallásosság és a brahmanikus udvari reprezentáció megerősödése is volt.

A régészeti és feliratos források szerint a Széna uralom alatt a deltavidék keleti része, a mai Banglades középső és déli területe nem mindig állt közvetlen királyi ellenőrzés alatt. A **Csandra-dinasztia**, a **Varman-dinasztia** és a **Déva-dinasztia** helyi uralkodói a kelet-bengáli partvidék, illetve **Szamatata** és **Harikela** térségét irányították. Ezek a dinasztiák gyakran házassággal, katonai szövetséggel vagy adózással kapcsolódtak a nagyobb bengáliai hatalmakhoz, de saját feliratokban és pénzeikben önálló uralkodóként jelennek meg. A középső és délkelet-bengáli területek tehát továbbra is több központú politikai térség voltak, nem pedig egyetlen birodalom szerves részei.

A 12–13. század fordulóján a bengáli deltavidék a Gangesz-medence felől érkező hódítások peremére került. A **gúrida** hadjáratok, majd a **Delhi Szultanátus** előretörése megnyitották az utat az iszlám elterjedése és a bengáli szultánátus kialakulása előtt. Erről a későbbi fejezet, Az iszlám Bengália részletesebben szól; itt elég azt rögzíteni, hogy az ókori bengáliai buddhista és hindu dinasztiák nem a belső „hanyatlás” elkerülhetetlen áldozatai voltak, hanem a dél-ázsiai hatalmi átrendeződés, a nagyobb hadseregek, a tengeri kereskedelem átalakulása és a regionális elitek közötti verseny együttes nyomása alatt veszítették el befolyásukat.

25.1.5 A vallási táj: buddhizmus, hinduizmus és a helyi kultuszok

Az ókori Bengália vallási térképe nem írható le a mai „hindu” és „buddhista” fogalmakkal úgy, mintha azok a korban élesen elhatárolt, egymástól elkülönülő közösségek lennének. A buddhista és hindu intézmények párhuzamosan részesültek földadományokban, a hívők és a patrónusok pedig gyakran többféle szent helyet, szerzetest és istenséget kerestek fel. A Pála-korban a **mahájána buddhizmus** és a tantrikus irányzatok mellett jelen voltak a **siva**- és **visnu**-kultuszok, valamint a női istenségek, például **Durga**, **Káli** és a helyi folyamistennők tisztelete. A Széna-kor udvari retorikája a brahmanikus hinduizmust emelte ki, de a vidéki vallásosságot továbbra is a helyi rítusok, a termékenységi kultuszok és a szent folyók tisztelete szőtte át.

A buddhizmus bengáliai történetében különösen fontos szerepe volt a kolostoroknak, amelyek nemcsak vallási, hanem birtokigazgatási, oktatási, kereskedelmi és hiteleshelyi központok is voltak. A kolostorok földjeiről származó jövedelmek lehetővé tették a szerzetesi közösség fenntartását, a zarándokok és diákok fogadását, valamint a kéziratok másolását. A Pála kor buddhista intézményei kapcsolatban álltak a délkelet-ázsiai és himalájai buddhista központokkal; ezek a kapcsolatok azonban nem jelentettek politikai egységet, hanem hálózatszerű, változó intenzitású viszonyok voltak.

A hinduizmus a bengáli deltavidéken a brahmanikus rituálé és a helyi népi vallásosság keveredéséből épült fel. A folyó és a termékenység kulcsszerepet játszott: a Gangesz és a Brahmaputra szent folyónak számított, és a deltavidék lakói a folyó áradását, a monszun megérkezését és a termést ünneplő rítusokat alakították ki. A kasztrend a bengáli társadalomban is jelen volt, de a folyóvidéki, mezőgazdasági és halászó közösségekben a helyi foglalkozási csoportok és a földbirtokos–paraszt viszony legalább ennyire meghatározó maradt. A bráhmanák a feliratokban kedvezményezett adományosként jelennek meg, de a bengáli bráhmanizmus nem írható le egységes, változatlan rendszerként.

A buddhizmus és a hinduizmus mellett a forrásokban időnként megjelennek más hagyományok is, például a **dzsainizmus** nyomai, de a mai Banglades területén a dzsaina közösségek régészeti

emlékei gyengébben ismertek. A tengeri kereskedelemben részt vevő kikötőkben a vallási sokszínűség minden bizonnyal nagyobb volt, mint a belső vidéki területeken, de a hiányos feltárás miatt ezt nehéz pontosan mértékben kifejezni.

25.1.6 Régészet, kereskedelem és a tengeri kapcsolatok

Az ókori Bengália gazdasági szerepe a mezőgazdaság mellett a távolsági kereskedelemből fakadt. A deltavidék rizs- és haltermelésre alkalmas ártéri földjei eltartották a sűrű falusi lakosságot, miközben a folyami utak olcsó szállítást tettek lehetővé. A bengáli folyórendszer összekötötte a himalájai előteret a Bengáli-öböllel, így a belső indiai termékek – gabonafélék, textíliák, vas, gyöngy, elefántcsont – és a tengeri kereskedelem árui – fűszerek, gyöngy, korall, üveg, nemesfém – egyaránt áthaladtak rajta.

A kereskedelem egyik legfontosabb régészeti jelzője a **lyukasztott pénz** (punch-marked coin) és a későbbi, helyi veretű ezüst- és rézpénzek. A pénzek elterjedése azonban nem jelenti automatikusan a piaci pénzgazdálkodás teljes kiépülését: sok vidéki ügylet cseréhez, terményjáradékhoz vagy adóhoz kötődött, és a pénz elsősorban a városi, kereskedői és udvari rétegek eszköze volt. A bengáli érmék egy része felirat nélküli, illetve nehezen olvasható, ezért a keltezés és a kibocsátó azonosítása gyakran vita tárgya.

A tengeri kapcsolatok irányát a későbbi források és a külföldi leletek segítenek megrajzolni. Délkelet-Ázsiában, Srí Lankán és a Maldív-szigeteken talált bengáli vagy kelet-indiai eredetű tárgyak, illetve a kelet-bengáli partvidéken előkerült külföldi kerámiák arra utalnak, hogy a Bengáli-öböl már az első évezredben élénk hajózási térség volt. A pontos útvonalak, a kikötők rangsora és a hajózás intézményi háttere azonban alig dokumentált; a régészeti adatok sokhelyütt szórványosak, a hajómaradványok pedig a nedves, eróziós környezetben ritkán őrződnek meg.

A mai Banglades déli partvidéke az ókorban a mostaninál is mozgó, folyóvízi medrek által átalakított táj volt. A torkolatvidék és a szigetek folyamatosan változtak, ezért a kikötők helye, a partvonal és a településhálózat rekonstrukciója jelentős bizonytalansággal terhelt. Ugyanez igaz a Meghna és a Padma-meder vándorlására: a mai folyómedrek nem azonosíthatók automatikusan az ókori medrekkel, ezért egy-egy feliratban említett folyó vagy kikötő lokalizálása gyakran tudományos vita tárgya.

25.1.7 Források és bizonytalanságok

Az ókori Bengália történetének legfontosabb forrásai: a réztábla-feliratok, a templomi és birtokadományozó oklevelek, a Mahaszthangarh-i töredékes bráhmi felirat, a régészeti lelőhelyek (Mahaszthangarh, Vhari-Badesvar, Paharpur és mások), a lyukasztott és helyi veretű érmék, a kínai utazók beszámolói – különösen **Hszüan-cang** (Xuanzang) 7. századi leírása –, valamint a későbbi buddhista, dzsaina és hindu irodalmi hagyomány. A kínai utazó beszámolója ugyan egy évszázaddal a Pála-kor előtt keletkezett, de a kelet-bengáli és szamatatai viszonyokra vonatkozó leírása fontos külső nézőpont.

A legfontosabb bizonytalanságok a régió földrajzi azonosításából, a dinasztiák kronológiájából és a régészeti rétegek keltezéséből adódnak. A feliratok gyakran nem adnak teljes évszámot, hanem az uralkodó évét rögzítik, ezért a királyok uralkodási sorrendje és abszolút dátumai részben becslésen alapulnak. A Pála- és Széna-dinasztia genealógiáját több kutató rekonstruálta, de az eltérő feliratok és a későbbi irodalmi hagyományok között ellentmondások vannak. A régészeti lelőhelyeken a folyóvízi üledékképződés, a modern településnyomok és a korlátozott feltártság miatt a rétegtani sorok nem mindig zártak.

Külön vita övezi a Pála-kori buddhista hegemónia képét. A Pála uralkodók valóban jelentős adományokat tettek buddhista intézményeknek, de a fennmaradt réztáblák válogatott mintát adnak: a fémtáblákat elsősorban azok az intézmények őrizték meg, amelyek hosszú ideig működtek és jogutódlással rendelkeztek, míg a vidéki szájhagyomány és a szerves alapú feljegyzések elvesztek. A Széna-kor „hindu reakcióként” való bemutatása is leegyszerűsíti a folyamatot, mert a buddhista és hindu vonások párhuzamosan éltek tovább, és az iszlám hódítás előtti bengáliai vallásosság nem volt két, egymástól világosan elkülönülő táborra osztható.

A demográfiai adatok az ókori és kora középkori Bengáliára nézve nem ismertek; minden ilyen közlés becslés vagy későbbi visszavetítés. A kereskedelmi volumenre, a kikötők méretére és a városi lakosság számára vonatkozó adatok is hiányosak. Az ókori források döntően az elit, elsősorban a királyi udvar, a bráhmanák és a szerzetesi intézmények nézőpontját rögzítik; a parasztok, halászok, kereskedők és nők mindennapjait csak közvetve, régészeti leletek és későbbi irodalmi ábrázolások révén lehet vizsgálni.

25.1.8 Rövid összefoglaló

- A történeti Bengália a Gangesz–Brahmaputra–Meghna deltavidékén feküdt; a mai Banglades területe ennek keleti, tenger felé nyitott része.
- Az ókori régiót elsősorban Vanga, Szamatata, Gauda és Harikela néven említik a források; a nevek hatálya változó, ezért nem vetíthetők rá pontosan a mai határokra.
- A korai régészeti lelőhelyek, például Vhari-Badesvar és Mahaszthangarh, a Gangesz-völgyi és tengeri kereskedelmi kapcsolatokra utalnak, de a leletek keltezése és értelmezése vitatott.
- A Maurja Birodalom keleti jelenlétét a Mahaszthangarh-i bráhmi felirat és a későbbi hagyomány jelzi; az Asóka-kori buddhista térítés Bengáliára vonatkozó hírei részben vallási emlékezet.
- A Pála-dinasztia a 8–12. században összekapcsolta a bengáli deltavidéket a Gangesz-medencei hatalmi hálózattal, és jelentős buddhista központokat támogatott, köztük a paharpuri kolostort.
- A Széna-dinasztia a 12. században brahmanikus hindu udvari ideológiát emelt ki; a buddhista és hindu hagyományok ennek ellenére párhuzamosan léteztek.
- A tengeri kereskedelem összekötötte Bengáliát Srí Lankával, Délkelet-Ázsiával és az Indiai-óceán hálózataival, de a kikötők és az útvonalak régészeti rekonstrukciója hiányos.
- Az ókori Bengália történetére vonatkozó adatok főként elit feliratokból és korlátozott régészeti feltárásokból származnak; a paraszti, halászó és női tapasztalatokat a forráshiány miatt csak közvetve ismerjük.

25.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem azonosítható a mai Banglades területe automatikusan az ókori Vanga vagy Szamatata fogalmával? Milyen forrástípusok segítik a történeti régiók azonosítását?
2. Milyen szerepet játszott Mahaszthangarh a Mauritius-kori Bengália képének kialakításában, és miben korlátozott a felirat bizonyító ereje?
3. Miben hasonlított és miben tért el a Pála- és a Széna-dinasztia valláspolitikája? Miért félrevezető a Pála-kort pusztán „buddhista”, a Széna-kort pedig pusztán „hindu” korszakként bemutatni?
4. Hogyan kapcsolódott az ókori Bengália a tengeri kereskedelemhez, és milyen régészeti nehézségek akadályozzák a kikötők és útvonalak pontos feltérképezését?
5. Mely források hiányoznak leginkább az ókori bengáliai társadalom alulnézeti vizsgálatához, és miért fontos ezt a hiányt kimondani a történetírásban?

Továbblépésként Az iszlám Bengália alfejezet azt mutatja be, hogyan került a deltavidék a 13. századtól a bengáli szultánátus és az iszlám intézményrendszer befolyása alá, és hogyan alakult át a korábbi buddhista-hindu elitek, valamint a helyi közösségek viszonya az új politikai keretben.

25.2 Az iszlám Bengália

A 13. század eleji muszlim hódítás Bengáliában nem egyetlen, hirtelen cezúra volt, hanem egy hosszú, több évszázados átalakulás politikai kezdőpontja. A régióban a 8–12. században a buddhista **Pála-dinasztia**, majd a hindu **Szena-dinasztia** uralkodott; az iszlám megjelenése először a tengeri kereskedelem és a nyugati szárazföldi hódítások nyomán vált fokozatosan jelenvalóvá. Ez az alfejezet a 13. századi hódítástól a **Bengáli Szultanátus** önállósodásáig és fénykoráig vezet, és bemutatja, hogy a politikai uralomváltás hogyan kapcsolódott a delta társadalmi, gazdasági és vallási viszonyainak lassú átrendeződéséhez. A folyamat értelmezése a mai napig vitatott: a bangladesi, indiai és pakisztáni történetírás, valamint a nemzetközi szakirodalom eltérő hangsúlyokkal tárgyalja a hódítás jellegét, az iszlamizáció okait és a hindu–muszlim együttélés kérdését.

25.2.1 A 13. századi hódítás és a Szena-dinasztia bukása

A **Gangesz–Brahmaputra-delta** keleti részén a 12. század végén a **Szena-dinasztia** uralma alatt állt a terület, amelynek központja a mai Nyugat-Bengál és Banglades határvidékén fekvő **Gauda** és **Laksmanavati** környéke volt. A Szena uralkodók hindu vallást követtek, és a szanszkrit udvari kultúrát támogatták; uralmuk azonban a belső dinasztikus viták és a peremvidéki hűbéresek önállósodása miatt meggyengült. A muszlim hódítás első nagy hulláma nem Bengáliából indult, hanem a mai Afganisztán és Északnyugat-India felől: a **gúridák** és a **Delhi Szultanátus** katonai csapatai a 12. század végétől kezdtek benyomulni a Gangesz síkságára.

Mohamed bin Bakhtijár Khaldzsi (Muhammad bin Bakhtiyar Khalji), egy török–afgán származású hadvezér, 1204 körül – a források szerint 1199 és 1205 között mozgó dátumokkal – lovassági portyát vezetett Bengália nyugati részébe. A **Tabaqát-i Násziri** című perzsa krónika, amelyet **Minhádzs ad-Dín Dzsúzdzsáni** (Minhaj-i Siraj Juzjani) 1260 körül állított össze, azt állítja, hogy Bakhtijár Khaldzsi mindössze tizenhét lovassal, váratlanul ütött rajta **Laksmanaszena** szultán (valójában király) fővárosán, **Nadián** vagy annak közelében. A hindu uralkodó elmenekült, a város elesett, és a hódító a térség kormányzójává tette magát. A krónika műfaji jellegzetességei miatt a tizenhét lovas története inkább irodalmi toposz, mint pontos hadijelentés; a régészeti és feliratos adatok szerint a Szena uralom ténylegesen összeomlott, de a hódítás időpontja és lefolyása bizonytalan. A történészi konszenzus szerint Bakhtijár Khaldzsi expedíciója 1204 körül vezetett a Szena politikai hatalom megtöréséhez, de a hódítás nem jelentette egész Bengália azonnali meghódítását.

Bakhtijár Khaldzsi ezután a meghódított területek kormányzójaként uralkodott, és további hadjáratokat vezetett a mai Bihár és Észak-Bengál területére. A muszlim források szerint katonái több buddhista kolostort kifosztottak; a hagyomány az ő nevéhez köti a híres **Nálanda** és **Vikramasila** egyetemek pusztulását is, amelyek azonban nem Bengáliában, hanem a szomszédos Bihárban feküdtek. A buddhista intézmények hanyatlása valójában már a 12. században megkezdődött, és a hódítás legfeljebb felgyorsította a folyamatot; a történészek egy része vitatja, hogy a kolostorok pusztulását kizárólag Bakhtijár Khaldzsinak lehet tulajdonítani. A buddhista szerzetesi hálózat visszaszorulása nem kollektív vallási üldözés, hanem a politikai hatalomváltás és a korábbi királyi támogatás megszűnésének következménye volt. A hindu lakosság nagy része

helyben maradt, és a helyi brahmanikus elit egy része is megtarthatta földjeit és jogállását, ha elismerte az új muszlim uralkodókat.

A hódítás első évtizedeiben a muszlim uralom csak a nyugati és északi területekre terjedt ki. A keleti delta mocsaras, erdős vidékei, ahol a **Gangesz** és a **Brahmaputra** ágai szétterülnek, sokáig kívül maradtak a szultáni igazgatáson. A helyi hindu törzsfők és földesurak, a **bhújánok** és **rádzsák**, megőrizték tényleges hatalmukat, és csak fokozatosan, az adóztatás és a katonai nyomás révén kerültek be a muszlim állam keretei közé.

25.2.2 Bengália a Delhi Szultanátus tartományaként

Bakhtijár Khaldzsi 1206 körül meghalt, és a bengáli területek a **Delhi Szultanátus** fennhatósága alá kerültek. A szultanátus az észak-indiai muszlim uralom központja volt, amelyet a **mamlúk** (rabszolga) származású szultánok, majd a **Khaldzsi** és **Tughluq** dinasztiák irányítottak. Bengália a birodalom egyik legnagyobb és leggazdagabb tartományának számított, de a Delhi és Bengália közötti távolság, a folyami és szárazföldi közlekedés nehézségei, valamint a helyi elitek érdekei gyakran gyengítették a központi ellenőrzést.

A tartomány élén egy **kormányzó** állt, akit a perzsa források **muqti**nak vagy **wali**nak neveznek. A kormányzó feladata az adóbehajtás, a katonai irányítás és a delhi szultán nevében való kormányzás volt, de a gyakorlatban sok kormányzó önálló politikát folytatott, és időnként fellázadt a központi hatalom ellen. A Delhi Szultanátus kénytelen volt ismételt büntetőhadjáratokat vezetni Bengáliába, ami jelzi a tartomány tényleges autonómiáját. A 14. század első felében a **Tughluq** szultánok, különösen **Muhammad bin Tughluq** (ur. 1325–1351), megpróbálták megerősíteni a központi ellenőrzést, de a birodalom egészét megrázó lázadások, járványok és gazdasági nehézségek aláásták ezt a törekvést.

A Delhi-korban a muszlim jelenlét nem korlátozódott a katonai elitre. A szultánok és kormányzók **szúfi** rendeket pártoltak, és földadományokat (**vakf**, **inám**) juttattak vallási intézményeknek. A szúfik, különösen a **Csisti** és a **Szuhrawardi** rend tagjai, a delta keleti, ritkán lakott területeire is eljutottak, és gyakran a mezőgazdasági terjeszkedés előőrseiként működtek. Ez azonban nem jelentett tömeges áttérést: a muszlim lakosság aránya a 13–14. században még alacsony volt, és a hindu, valamint a visszaszorulóban lévő buddhista közösségek továbbra is a lakosság többségét alkották.

A Delhi-kori Bengáliáról szóló források elsősorban a politikai eseményekre és az elitek küzdelmeire összpontosítanak. **Ibn Battúta**, a marokkói utazó, aki 1345–1346-ban járt Bengáliában, **Szonargaon**t (a későbbi fontos kikötővárost) és a deltavidék termékenységét írta le. Leírása szerint a régió olcsó élelmiszereiről és gazdag kereskedelméről volt híres, de a helyi társadalom mindennapi viszonyairól keveset árul el. A régészeti feltárások és a feliratok azt mutatják, hogy a 13–14. században a muszlim uralom elsősorban a városi központokra és a fontos kereskedelmi útvonalakra terjedt ki, míg a vidéki térségekben a helyi hindu elitek és a faluközösségek őrizték korábbi szokásaikat.

25.2.3 A Bengáli Szultanátus önállósodása

A 14. század közepén a Delhi Szultanátus belső válsága lehetővé tette, hogy Bengália tartományi kormányzói fokozatosan elszakadjanak a központtól. Először a keleti **Szonargaon** környékén **Fakhruddin Mubarak Sah** (ur. 1338–1349 körül) kiáltotta ki magát független uralkodónak, és saját pénzt veretett. Nyugaton, **Pandua** és **Gauda** térségében más kormányzók is önállósodtak. A folyamatot **Iliász Sah** (Ilyas Shah) fejezte be, aki 1342 körül megszerezte Panduát, majd 1352-re egyesítette a bengáli területek nagy részét, és felvette a **szultán** címet. Ezzel megszületett

a **Bengáli Szultanátus**, amely 1352-től a 16. század közepéig, a mogul hódításig állt fenn, bár a területi kiterjedés és a függetlenség időszakosan változott.

A Bengáli Szultanátus önállósodása nem pusztán egyetlen lázadás eredménye volt. A 14. század közepén a Delhi Szultanátust a **Tughluq** dinasztia hanyatlása, a **dakkáni** és más tartományok elszakadása, valamint a **pestisjárvány** gazdasági következményei gyengítették. Bengália a deltavidék termékenységéből és a tengeri kereskedelemből viszonylag stabil jövedelemre tett szert, ami lehetővé tette a szultáni udvar és a hadsereg fenntartását. A Bengáli Szultanátus uralkodói igyekeztek a helyi eliteket is bevonni az igazgatásba, ami növelte az új állam társadalmi bázisát.

Iliász Sah és utódai, az **Iliász Sahi-dinasztia** (1352–1415, megszakításokkal) Panduát tették meg a szultanátus központjává. A szultánok adót szedettek, pénzt vertek, és mecseteket, palotákat emeltek. **Szikandar Sah** (ur. 1358–1390) uralkodása alatt épült a híres **Adina-mecset** Panduában, amely a szubkontinens egyik legnagyobb mecsete volt, és a bengáli téglaépítészet korai remekének számít. A szultánok támogatták a perzsa nyelvű udvari kultúrát, de a bengáli nyelv is egyre nagyobb szerepet kapott a helyi igazgatásban és irodalomban.

A 15. század elején a szultanátust belső küzdelmek rázták meg. **Rádzsa Ganesa**, egy hindu származású helyi előkelő, 1415 körül magához ragadta a hatalmat, és **Ganesa-dinasztia** néven ismert rövid életű uralmat hozott létre. Fia, **Dzsadu**, áttért az iszlámra, és **Dzsáláluddin Muhammad Sah** néven uralkodott 1418–1432 között, ami jól mutatja a politikai hatalom és a vallási identitás bonyolult viszonyát a bengáli elitben. A korszak vallási viszonyait nem lehet a mai „hindu–muszlim” szembenállás sémájával leírni; a hatalmi elit összetétele, a dinasztikus érdekek és a helyi szokások gyakran átjárták a vallási határokat.

A Bengáli Szultanátus fénykorát a **Husszain Sahi-dinasztia** (1493–1538) uralma jelentette. **Ala ud-Din Husszain Sah** (ur. 1493–1519) megszilárdította a szultáni hatalmat, kiterjesztette a szultanátus fennhatóságát a mai **Asszám**, **Tripura** és **Arakan** (ma Mianmar) határvidékei felé, és aktív kereskedelmi kapcsolatot tartott fenn **Kínával**, **Délkelet-Ázsiával** és a **Perzsa-öböl** térségével. A szultanátus fővárosát **Gauda**ba helyezték át, amely a korabeli források szerint egyike volt a szubkontinens legnagyobb és leggazdagabb városainak. A Husszain Sahi-korban virágzott a bengáli nyelvű irodalom, különösen a hindu vallási témájú **mangala-kávja** költészet, és a szúfi misztikus irodalom is.

A szultanátus katonai és gazdasági ereje azonban nem volt elegendő a nyugati irányból érkező nyomás ellen. A 16. század első felében a **Szúri** dinasztia, amely a Delhi trónjáért is versengett, megerősödött. **Sér Sáh Szúri** (Sher Shah Suri) 1538-ban elfoglalta **Gauda**t, és ezzel a Bengáli Szultanátus önálló államisága megszűnt. Bengália rövid időre a Szúri birodalom része lett, majd a 16. század második felében a **Mogul Birodalom** terjeszkedése alá került; ez a folyamat azonban már a következő alfejezet, a Mogul Bengália témája.

25.2.4 Iszlamizáció, társadalom és gazdaság

A Bengáli Szultanátus időszakában a muszlim lakosság aránya folyamatosan növekedett, de ennek mértéke és okai a történetírás egyik legvitatottabb kérdései közé tartoznak. A 13–16. századi forrásokból nem áll rendelkezésre megbízható népszámlálási adat; a demográfiai becslések a későbbi mogul kori adóösszeírásokból és a 19. századi brit felmérésekből visszafelé következtetnek. A konszenzus annyiban áll, hogy a 16. század végére a keleti delta egyes vidékein már jelentős muszlim közösségek éltek, de a hindu lakosság is többségben maradhatott egészen a 19–20. századig. A pontos arányokról és a térbeli eloszlásról nincs biztos tudás.

Az iszlamizáció okairól két nagy értelmezési hagyomány alakult ki. A régebbi, gyakran „kard vagy szúfi misszió” kérdésként leegyszerűsített vita egyik oldala a katonai hódítás és az állami nyomás szerepét hangsúlyozta, míg a másik a békés szúfi térítést és a kereskedők hatását emelte

ki. **Richard Eaton** amerikai történész 1993-ban megjelent, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204–1760* című munkájában – amely a téma egyik legbefolyásosabb másodlagos forrása – a hangsúlyt a delta keleti határvidékének mezőgazdasági terjeszkedésére helyezi. E szerint az értelmezés szerint a muszlim uralom alatt álló állami földadományok, a szúfi szentek (pír) által vezetett falualapítások és a rizstermesztő határvidék benépesítése hozta létre azokat a földművelő közösségeket, amelyek a muszlim vallási hálózatokhoz kapcsolódtak. Az áttérés nem egyszeri döntés, hanem generációkon át tartó, a helyi istenfogalmak és a szufi gyakorlatok közötti lassú közeledés volt. Ezt az értelmezést sokan elfogadják, de más történészek felhívják a figyelmet arra, hogy az adórendszer (a nem muszlimokra kivetett **dzsizja**), a politikai előnyök és a kasztrendszerből való kilépés lehetősége is szerepet játszhatott. A kérdés nem egyszerűsíthető sem a kényszerítés, sem az önkéntes megtérés egyoldalú narratívájára.

A gazdaság alapja a **rizstermesztés** volt, amely a delta termékeny áradmányos talaján és a monszun öntözésén alapult. A szultanátus kora a mezőgazdasági terjeszkedés időszaka volt: az erdőirtás, a gátak és a folyószabályozások új termőföldeket nyitottak meg. A **Csittagong** kikötője a Bengáli-öböl felé nyitott kapcsolatot, és a szultanátus részt vett az **Indiai-óceán** kereskedelmében. Bengáliai textíliák, különösen a finom pamutszövetek és a **muszlin**, már a középkorban is keresett árucikkek voltak, és Kínába, Délkelet-Ázsiába, Perzsiába és az arab világba exportálták őket. A szultanátus ezüst **tanka** pénzérméi a regionális kereskedelem fontos fizetőeszközeivé váltak.

A társadalom szerkezete a vidéki delta viszonyait tükrözte. A legtöbb ember mezőgazdasági termelő volt, akiknek életéről a korabeli krónikák alig szólnak. A hindu **kasztrendszer** és a muszlim **dzsáti**-szerű csoportok egyaránt jelen voltak; a vallási határok nem mindig estek egybe a társadalmi rétegződéssel. A nők helyzetéről ebből az időszakból nagyon kevés közvetlen forrás maradt fenn; a rendelkezésre álló adatok elsősorban az elitcsaládok tagjaira vonatkoznak, például a szultáni udvarban élő asszonyok alapítványaira és építkezéseire. A vidéki parasztasszonyok és a városi kézművesnők tapasztalatai jórészt rejtve maradnak a források elől.

A vallási életet a szúfi rendek és a helyi **pír**-kultusz határozták meg. A szufik sírjai zarándokhelyekké váltak, és a hindu, valamint a muszlim hívők egyaránt felkeresték őket. Ez a szinkretikus gyakorlat nem jelentett vallási egységesülést; a hindu templomok és a buddhista kolostorok egy része továbbra is működött, bár a buddhizmus fokozatosan visszaszorult. A szultánok támogatták a mecsetépítést, és a bengáli téglaépítészet jellegzetes stílusa ebben a korban alakult ki; a terrakotta díszítésű, folyami hordalékból vetett téglából emelt mecsetek és síremlékek a mai Banglades és Nyugat-Bengál területén ma is láthatók. Az **Adina-mecset** mellett a **panduai** és **gaudai** romok, valamint a kisebb vidéki mecsetek adják a korszak régészeti anyagának gerincét.

25.2.5 Források és bizonytalanságok

A Bengáli Szultanátus történetének rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik, amelyek eltérő nézőpontot és megbízhatóságot képviselnek. A **perzsa krónikák**, például **Dzsúzdzsáni** *Tabaqát-i Násziri* (1260 körül), **Ziauddin Barani** *Tarikh-i Firuz Shahi* (1357 körül) és más Delhi-központú munkák elsősorban a szultáni politika és a hódítások eseményeit rögzítik, de gyakran elfogultak a muszlim uralkodók javára, és a helyi bengáli társadalomról keveset árulnak el. **Ibn Battúta** útleírása (1355 körül) értékes szemtanúi beszámoló a 14. század közepi Bengáliáról, de megfigyelései elsősorban a városi környezetre korlátozódnak. A **szanszkrit és bengáli nyelvű irodalom** – a hindu **mangala-kávja** költészet, a **Csaitanja** előtti bhakti szövegek és a későbbi hagiográfiák – a vallási és társadalmi viszonyokról nyújtanak képet, de műfaji és retorikai jellegük miatt nem olvashatók tényszerű beszámolóként. A **feliratok** és **pénzérmék** a kronológia és az uralkodói propaganda fontos forrásai; a **régészeti feltárások** pedig az építészet, a településszerkezet és a kereskedelem anyagi nyomait dokumentálják.

A legnagyobb bizonytalanság a **demográfiai adatok** és az **áttérések időbeli lefolyása** körül van. A 13–16. századi Bengáliából nem maradtak fenn népszámlálási vagy adóösszeírási jegyzékek, ezért a lakosság vallási megoszlására vonatkozó minden számítás becslés, amely a későbbi mogul és brit kori forrásokból visszafelé következtet. A hódítás korai időpontja (1199, 1204 vagy 1205) szintén vitatott, mert a források ellentmondanak egymásnak, és a perzsa krónikák kronológiai pontossága nem mindig megbízható. A buddhista kolostorok pusztulásának okai között a muszlim hódítás, a belső hanyatlás és a hindu uralkodók korábbi intézkedéseinek szerepe nem választható szét egyértelműen. A történetírásban vita folyik arról is, hogy a Bengáli Szultanátus mennyire volt „független” a Delhi Szultanátustól, és hogy a helyi hindu elitek milyen mértékben vettek részt az államigazgatásban; a kérdés megítélése a nemzeti történetírások eltérő hangsúlyai miatt is érzékeny.

A **bangladesi** történetírás a Bengáli Szultanátust gyakran a mai Banglades előzményeként, az önálló bengáli államiság korai megnyilvánulásaként értelmezi. Az **indiai** történetírásban a szultanátus a Delhi Szultanátus és a későbbi mogul uralom regionális fejezeteként jelenik meg, és a hindu–muszlim együttélés kérdése a modern nemzeti viták tükrében kap hangsúlyt. A **pakisztáni** történetírás a muszlim hódítást és a szultanátust a dél-ázsiai muszlim jelenlét fontos állomásaként tárgyalja. A könyv ezeket a nemzeti kereteket nem veszi át kritika nélkül, hanem forráskritikai és összehasonlító módon mutatja be.

25.2.6 Rövid összefoglaló

- A 13. század elején, 1204 körül **Mohamed bin Bakhtijár Khaldzsi** vezetésével muszlim csapatok foglalták el a Szena-dinasztia nyugat-bengáli központját, de a hódítás nem terjedt ki azonnal az egész deltavidékre.
- Bengália a **Delhi Szultanátus** tartományaként a 13–14. században gyenge központi ellenőrzés alatt állt, és a helyi kormányzók gyakran önállósodtak.
- A 14. század közepén, a Delhi Szultanátus válsága idején **Fakhruddin Mubarak Sah**, majd **Iliász Sah** egyesítette a bengáli területeket, és 1352-től független **Bengáli Szultanátust** hozott létre.
- A szultanátus fénykorát a **Husszain Sahi-dinasztia** (1493–1538) jelentette, amikor a területi kiterjedés, a kereskedelem és a bengáli nyelvű kultúra virágzott.
- Az iszlamizáció nem egyetlen hódítás következménye, hanem évszázados folyamat volt, amelyet a mezőgazdasági terjeszkedés, a szúfi hálózatok és a helyi társadalmi viszonyok alakítottak; a pontos demográfiai arányok vitatottak.
- A Bengáli Szultanátus 1538-ban **Sér Sáh Szúri** hódítása következtében megszűnt, és a régió a mogul terjeszkedés színterévé vált.
- A korszak forrásai (perzsa krónikák, útleírások, feliratok, régészeti leletek) az elitek történetét dokumentálják, a parasztok, nők és vidéki közösségek élete jórészt rejtve marad.

25.2.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrásokból ismerjük a 13. századi muszlim hódítás eseményeit Bengáliában, és miért vitatott a hódítás pontos időpontja?
2. Hasonlítsa össze a Delhi Szultanátus tartományi kormányzását és a Bengáli Szultanátus önállósodásának feltételeit a 14. század közepén!
3. Milyen eltérő történészi értelmezések léteznek a bengáli iszlamizáció okairól, és miben áll **Richard Eaton** fő érvelése?
4. Hogyan kapcsolódott a delta mezőgazdasági terjeszkedése a muszlim közösségek kialakulásához a Bengáli Szultanátus időszakában?

5. Milyen bizonyítékok és bizonytalanságok jellemzik a Bengáli Szultanátus gazdasági és társadalmi szerkezetére vonatkozó ismereteinket?

25.3 Mogul Bengália

Az előző alfejezet, Az iszlám Bengália, megmutatta, hogy a 14–15. században a delta vidéke önálló szultanátusként, saját bengáli nyelvű udvari kultúrával és a keleti iszlám világ egyik legsűrűbben lakott agrár-kereskedelmi térségeként működött. A 16. század közepére azonban a szúri birodalom összeomlása után helyi afgán és bengáli elitek vetélkedése megnyitotta az utat a mogul hódítás előtt. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogy az 1576-ban meginduló mogul uralom hogyan szervezte be Bengáliát a birodalom tartományi rendszerébe, miképpen alakította át a földjövedelem-szedést és a kereskedelmet, miért emelkedett fel Dakka, és hogyan lett a tartomány a 17. századra a kora újkori világgazdaság egyik legfontosabb textiltermelő vidéke. A folyamat nem lineáris: a mogul konszolidáció évtizedekig tartott, és a 18. század elejére olyan tartományi autonómia jött létre, amely már előkészítette a következő alfejezetben tárgyalt A 18. századi válság és a brit hódítás eseményeit.

25.3.1 Az 1576-os hódítás és a konszolidáció évtizedei

A mogul hadjáratokat közvetlenül megelőző időszakban Bengália nagy része a **Karrani** (vagy Karraní) dinasztia kezén volt, amely a szúri hatalom összeomlása után került előtérbe. A mogul krónikák, elsősorban Abu'l-Fazl **Áin-i Akbarí** (Ain-i Akbari) című adminisztratív leírása és a korabeli perzsa nyelvű udvari történetírás, a hódítást az Akbar (uralk. 1556–1605) nevéhez kötődő birodalmi terjeszkedés részeként örökítették meg. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a mogul haderő Munim Khán vezetésével legyőzte Dáud Khán Karranit, a bengáli afgán uralkodót, és a döntő ütközetre a források szerint 1576-ban, a Gangesz nyugati ága mentén fekvő Rajmahal térségében került sor. A pontos nap megjelölése a krónikákban eltérő, ezért a szakirodalomban a konkrét dátum használatánál érdemes forráskritikával eljárni. Dáud Khán kivégzése után a mogulok kikiáltották a tartományt **szúbának** (provincia, tartomány), de a tényleges hatalomátvétel messze nem volt azonnali.

A 16–17. század fordulóján a mogul uralom elsősorban a nyugati, a Gangesz fő ága menti és a középső delta területeire terjedt ki. A keleti delta, a folyók és mocsarak szabdalta **bhati** régió, valamint a délkeleti partvidék még évtizedekig ellenállt. A mogul források ezt a folyamatot lázadások és „rabló” csoportok elleni küzdelemként írják le, míg a helyi hagyomány sokkal inkább a **bara bhuiyan** (bengáli kifejezés, jelentése „tizenkét birtokos”) hálózat védelmi harcaként emlékszik rá. A kifejezés nem feltétlenül tizenkét konkrét személyt takar, hanem a keleti delta helyi zamindárjainak és katonai vezetőinek laza szövetségére utal. A legismertebb alak, Isza Khán (Isa Khan) a bhati térségben sikeresen tartotta magát a mogul betörésekkel szemben, és csak halála után, illetve a 17. század elején sikerült a mogul hadvezetésnek a térséget fokozatosan beilleszteni a tartományi rendszerbe. A mogul konszolidáció tehát nem egyetlen hódítási esemény, hanem több mint három évtizedes, szakaszos folyamat volt; ennek értelmezése a szakirodalomban vitatott, mert a mogul és a helyi narratívák eltérően hangsúlyozzák a hűség, a kényszer és az együttműködés szerepét.

25.3.2 A mogul közigazgatás kiépítése a szúbában

A mogul államiság nem volt modern bürokrácia, ezért fontos, hogy a kora újkori intézményeket ne a mai állam vagy közigazgatás fogalmaival írjuk le. A birodalom tartományait szúbákba

szervezték, élükre **nazimot** (más néven **szubadárt**, tartományi kormányzót) neveztek ki. A nazim a császári tekintély helyi képviselője volt, felelős a rend fenntartásáért, a katonai védelemért és a helyi elitek ellenőrzéséért. Mellette a **diván** (pénzügyi hivatalnok) a földadó és más bevételek beszedését, a pénzügyi nyilvántartást és a császári kincstárba befizetendő összegek elszámolását felügyelte. A kettős tisztség a hatalommegosztás birodalmi gyakorlatát tükrözte: a nazim katonai és politikai, a diván pénzügyi és adóügyi jogkörrel rendelkezett, ami csökkentette annak esélyét, hogy egyetlen tartományi tisztviselő önálló hatalmat építsen ki.

A tartomány alatt körzetek működtek, amelyek élén **fauzdár** állt; ez a tisztség elsősorban katonai-rendészeti feladatokat látott el, és a helyi fegyveres erők, illetve az utak és átkelőhelyek ellenőrzéséért felelt. A városokban a **kotvál** tartotta fenn a rendet, felügyelte a piacokat, a súlyokat és mértékeket, és gyakran a bűnügyekben is eljárt. A tényleges földjövedelem-szedés azonban nem központi hivatalnoki testületen keresztül történt, hanem a **zamindárok** közvetítésével. A zamindár kifejezés jelentése a mogul kori Bengáliában nem azonos a későbbi, 18–19. századi földbirtokos fogalmával: a korabeli zamindárok egy része örökletes helyi földúr, másik része adóbehajtási jogokkal felruházott közvetítő volt, aki a paraszti termeléstől beszedett adó egy meghatározott részét megtarthatta, a többit pedig a tartományi kincstárba továbbította. A két kategória határa a gyakorlatban gyakran elmosódott, ezért a zamindár-rendszer értelmezése a modern történetírásban erősen vitatott: egyes szerzők a zamindárt elsősorban adóbérlőnek, mások örökletes jogokkal rendelkező földesúrnak tekintik, megint mások a helyi társadalom és a mogul állam közötti alkufolyamat szereplőjeként írják le.

A mogul adórendszer Bengáliában is a földadón alapult, amelyet a termés értékének, a föld minőségének és a megművelt területnek megfelelően vetettek ki. A 16. század végétől a mogulok a helyi hindu és muszlim eliteket részben megtartották zamindári pozícióikban, részben új adóbehajtókat neveztek ki. A keleti delta erdős, folyószabdalta vidékein a földművelés kiterjesztése, az árterek szabályozása és a rizstermelés növelése szorosan összekapcsolódott a mogul adóztatási igényekkel. A szakirodalomban hangsúlyos álláspont szerint a keleti delta betelepítése és mezőgazdasági művelés alá vonása részben a mogul adóigény, részben a szúfi és hindu vallási intézmények földadománya, részben a helyi paraszti vándorlás következménye volt; ezt a tézist a modern kutatás alapvetően elfogadja, de a folyamat időbeli és területi súlya ma is vita tárgya. Az adatok pontosságára nézve fontos korlát, hogy a mogul földadó-nyilvántartások töredékesek, és a bengáli delta termésmennyiségére vonatkozó becslések jobbára közvetett forrásokon alapulnak, ezért konkrét számszerű termelési adatokat nem lehet ellenőrizetlenül kijelenteni.

25.3.3 Dakka felemelkedése és a keleti delta szerepe

A tartományi székhely kezdetben a nyugati területeken, Tandában volt, de a 17. század elején a súlypont fokozatosan kelet felé tolódott. A konszolidáció egyik kulcsfigurája Iszlám Hán (Islam Khan Chishti) volt, aki szubadárként tevékenykedett, és a szúfi származású udvari elit tagjaként jelentős szerepet játszott a keleti delta pacifikálásában. A mogul források szerint a tartományi székhelyet Dakkába helyezték át; a pontos évszám a krónikákban eltérő, de a 17. század első évtizedeire tehető. Dakka korábban is létező település volt, ám a mogul közigazgatási és katonai jelenlét, a folyami kikötő, valamint a keleti delta textiltermelő hátországa emelte regionális központtá. A város nevének eredeti bengáli alakja **Dhaká** (Dacca a gyarmati angol átírásban), és a 17. században már a Mughal és az európai források egyaránt említik mint a tartomány egyik legnépesebb és legforgalmasabb települését.

A város szerkezete a mogul kori források alapján bazárok, kézművesnegyedek, vallási épületek, karavánszerájok és kikötői raktárak köré szerveződött. A mogul elit építkezései közé tartozik a **Lal-bagh erőd** és a **Bara Katra**, illetve **Chhota Katra** néven ismert karavánszeráj-komplexumok.

Ezek az épületek régészeti emlékként is ismertek, és feliratai, valamint a mogul krónikák hivatkozásai alapján datálhatók, ám az egyes építési fázisok rekonstrukciója a kutatók között nem mindenben egységes. A 17. századi Dakka lakosságának nagyságát illetően nincs megbízható összeírás; a szakirodalomban több százezres nagyságrendű becslések is felbukkannak, de ezeket a források hiányosságai miatt inkább nagyságrendi jelzésként, mintsem pontos adatként kell kezelni.

Dakka felemelkedése szorosan összefüggött a folyami közlekedéssel. A Gangesz, a Brahmaputra és a Meghna alkotta delta vízi útjai a középkori és kora újkori Bengália legfontosabb áru- és személyszállítási folyosói voltak. A város a bhati térség termányeit, a keleti delta rizstermelését és a belső fogyasztásra szánt kézműves termékeket kötötte össze a nyugati tartományi központokkal, a birodalmi fővárossal és a tengeri kikötőkkel. A folyami hajóépítés is jelentős volt: a bengáli hajóácsok készítette vízi járművek a mogul kereskedelmi és katonai logisztika fontos eszközei voltak. E hajók mérete, szerkezete és építési hagyománya a modern kutatásban még kevéssé feltárt, ezért a termelési kapacitásra vonatkozó állítások csak általánosságban fogalmazhatók meg.

25.3.4 A textilgazdaság és a kora újkori világkereskedelem

Bengália mogul kori gazdasági jelentőségét a szakirodalom leggyakrabban a textilipar, különösen a finom pamutszövetek előállítása felől tárgyalja. A bengáli **muszlin** (a helyi hagyományban **mulmul** vagy **daka muslin** néven is említették) rendkívül finom, áttetsző pamutszövet volt, amelyet a kora újkori világkereskedelemben Európától a Közel-Keletig luxuscikként ismertek. A muszlin mellett a tartomány termelt kalikóvásznat, selymet, valamint rizst, cukrot, indigót és lakkot is exportált. A pontos termelési mennyiségekre vonatkozóan a források hézagosak: a kelet-indiai társaságok iratanyaga tartalmaz ugyan szállítmányjegyzékeket és szerződéseket, de a teljes bengáli termelés becslése a be nem jegyzett belső fogyasztás és a csempészet miatt mindig bizonytalan marad. Ezért óvatosan kell kezelni az olyan állításokat, amelyek a 17–18. századi Bengáliát a „világ legnagyobb textilipari központjának” nevezik: a jelenség jelentősége valós, de a számszerű rangsor a hiányos adatok miatt inkább becslés és a gazdaságtörténeti vita része.

A textiltermelés szervezete alapvetően háziiparos és megbízásos jellegű volt. A falusi és városi kézművesek – gyakran családi munkamegosztásban – fonással, szövéssel és festéssel foglalkoztak, a késztermeket pedig közvetítők, bazárbeli kereskedők és a külföldi társaságok megbízottai vásárolták fel. A fonásban és a szövésben a nők munkája is meghatározó lehetett, ám a korabeli források a női munkát ritkán részletezték, ezért a történeti rekonstrukció ezen a ponton a későbbi beszámolókból és a gazdaságtörténeti analógiákból dolgozik. A termelés finanszírozásában fontos szerepet kapott az **előlegrendszer** (a korabeli iratokban dadni, illetve a gyarmati angol forrásokban dadney), amelyben a kereskedő vagy a társaság pénzt adott a kézművesnek, aki cserébe meghatározott minőségű és határidőre szállított árut vállalt. Ez a rendszer a kézműveseket a piac felé nyitotta, ugyanakkor eladósodás és függőség forrása is lehetett. A modern munka- és gazdaságtörténet itt sem beszélhet mai értelemben vett gyári munkásosztályról, mert a termelés egysége a háztartás és a műhely volt, nem a centralizált gyár.

A 16. század végétől Bengália partvidékén és folyami kikötőiben európai kereskedőtársaságok is megjelentek. A portugál kereskedők már az iszlám szultanátus időszakában jelen voltak Hugli és Csittagong térségében; tevékenységük a kereskedés mellett kalózkodással és a helyi hatalmi viszonyokkal kötött szövetségekkel is összefonódott. A 17. században a holland **Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)** és az angol **English East India Company (EIC)** ágyazódott be fokozatosan a bengáli kereskedelembe. Az EIC a 17. század közepén Hugliban telepedett le, majd a század végén, 1690 körül a Hugli folyó keleti partján, Kalkutta térségében erődített telepet alapított. A francia Compagnie des Indes orientales is megjelent, és a 18.

században a francia–brit vetélkedés Bengáliában is kiéleződött. Az európai társaságok részesedése a bengáli kereskedelemben a 17. század folyamán nőtt, de a belső és ázsiai kereskedelmi hálózatok – arab, perzsa, örmény, gudzsaráti és más közvetítők – továbbra is meghatározók maradtak. A mogul hatóságok vámokat vetettek ki, és alkalmanként konfliktusba kerültek a társaságok kiváltságaival, ezért az európai jelenlét nem lineáris terjeszkedés, hanem helyi alkuk és erőviszonyok sorozata volt.

25.3.5 Társadalom, vallás és kultúra a mogul korban

A mogul korszakban Bengália vallási és nyelvi sokszínűsége nem szűnt meg. A muszlim vallás ekkor már hosszú ideje jelen volt a régióban, különösen a városi központokban és a folyami kereskedővárosokban, de a vidéki társadalom nagy része hindu vallású és bengáli nyelvű volt. A vidéki vallásosság jellemző formái közé tartoztak a helyi istennőkultuszok, a **bhakti** odaadó vallási mozgalmak és a szúfi rendek, különösen a **csistijja** és a **nakshbandijja** hagyományhoz kötődő tanítók és szentek. A szúfi rendházak gyakran a keleti delta erdős vidékeinek mezőgazdasági művelés alá vonásában is szerepet játszottak, mert a nekik adományozott földekre parasztokat telepítettek, és a helyi közösségek vallási központjaivá váltak. A hindu és muszlim vallási gyakorlatok között a mindennapokban sok helyütt átjárás alakult ki: közös szentkultuszok, zarándoklatok és helyi ünnepek jelezték a vallási határok átjárhatóságát. E vallási sokszínűséget azonban nem szabad mai multikulturalistaként idealizálni, mert a mogul állam hivatalosan szunnita iszlám udvari ideológiát követett, és a nem muszlim közösségek a **dzimmí** státusz hagyományából kiinduló, de koronként változó adó- és joggyakorlat alatt álltak.

A bengáli nyelvű irodalom ekkor is virágzott, de a mogul udvari kultúra elsősorban perzsa nyelvű volt. A tartományi elit, az adóbehajtók és a krónikások perzsául írtak, s a mogul adminisztráció perzsa nyelvű iratokat termelt. Ezzel párhuzamosan a bengáli nyelvű költészet, a hindu vallásos elbeszélő irodalom és a muszlim bengáli szerelmi-hősi verses epika is tovább élt. A szakirodalom e korszak bengáli irodalmát gazdagnak tartja, de a kéziratok fennmaradása egyenetlen, és a szerzők életrajzára, mecénási viszonyaira vonatkozó adatok gyakran bizonytalanok. Ezért a konkrét művek és alkotók említésekor forráskritikával kell eljárni, és meg kell különböztetni a szöveg fennmaradásának dokumentált tényét a szerzőségre és a társadalmi beágyazottságra vonatkozó rekonstrukciótól.

A mindennapi életben a folyami közlekedés, a halászat, a rizstermelés és a kézművesség biztosította a lakosság megélhetésének alapját. A paraszti közösségek nem passzív elszenvedői voltak a mogul adóztatásnak: ahol a föld bőséges, a termés kockázatos és az adóterhek nőttek, ott a parasztok vándorlással, a termelés visszafogásával vagy a zamindárokkal való alkudozással válaszolhattak. A falu és a város közötti mozgás, a bérmunka, a háziipar és a kereskedelmi megbízás együttesen formálta a társadalmi viszonyokat. A korabeli társadalomban rabszolgatartás is létezett, elsősorban háztartási szolgák, katonai rabszolgák és kereskedelmi közvetítők formájában, de a bengáli rabszolgaság méretére, a rabszolgák származására és jogi helyzetére vonatkozó adatok hiányosak, ezért a létszámokról tett állítások ma tudományosan nem megalapozottak.

25.3.6 Válságjelek és autonómia a 18. század elején

A 17. század második felében, Aurangzeb (uralk. 1658–1707) hosszú és költséges déli háborúi nyomán a birodalmi központ figyelme és erőforrásai elterelődtek Bengáliáról. A tartományi kormányzók és pénzügyi tisztviselők mozgástere nőtt, miközben a textilkereskedelemből és a földadóból származó bevételek egyre inkább a helyi bankárok és adóbérlők kezén összpontosultak. A 18. század elején **Mursid Kulí Khán** (Murshid Quli Khan) tartományi vezetőként olyan rendszert épített ki, amely formálisan még a mogul császárt szolgálta, gyakorlatilag azonban

örökletes tartományi dinasztia, a bengáli navabi hatalom kialakulását készítette elő. A tartományi székhely ekkor került Mursidábádba, amely a következő évtizedekben a bengáli politika és kereskedelem központjává vált. Ez a folyamat nem volt egyszerűen „hanyatlás”: a tartomány élén álló navabok erős adórendszert működtettek, és a 18. század első felében Bengália továbbra is a kora újkori Ázsia egyik legjelentősebb textil- és mezőgazdasági térsége maradt. Ugyanakkor a mogul központi ellenőrzés gyengülése, a tartományi hadsereg és adóapparátus átalakulása, valamint az európai társaságokkal való konfliktusok olyan törésvonalakat hoztak létre, amelyeket a következő alfejezet vizsgál részletesen.

A mogul kori Bengália öröksége ezekben a folyamatokban is meghatározó maradt. A tartományi közigazgatás, a zamindári földjövedelem-rendszer, a Dakka–Hugli–Mursidábád tengely, a textilipari körzetek és a folyami-hajózási hálózat mind a korábbi évszázadokban alakult ki, és a 18. század eleji viszonyok ezekre épültek. A brit hódítás előfeltételei tehát nem a mogul rendszer teljes összeomlásából, hanem annak átalakuló, de még működőképes intézményi kereteiből magyarázhatók. Ennek pontos mérlegét a következő alfejezet, A 18. századi válság és a brit hódítás, végzi el, amely a navabi autonómia, a bankár- és adóbérlő elitek és az angol Kelet-indiai Társaság felemelkedését tárgyalja.

25.3.7 Források és bizonytalanságok

A mogul kori Bengáliára vonatkozó ismeretek alapvetően három forráscsoportra támaszkodnak. Az elsődleges források közé tartoznak a mogul udvari krónikák és adminisztratív művek, mindenekelőtt Abu’l-Fazl **Áin-i Akbarí** című munkája, amely a birodalom tartományi és adórendszerét írja le; a 17. századi kelet-bengáli harcokról pedig Mirza Nathan **Baharisztán-i Ghaibi** című perzsa nyelvű krónikája tudósít. Az európai kereskedőtársaságok iratai – a VOC és az English East India Company levelezése, hajónaplói, szállítmányjegyzékei – a kereskedelem és a városi élet sajátos, de részleges képét nyújtják. A francia utazók, például François Bernier és Jean-Baptiste Tavernier beszámolói széles körben idézett források, de az ilyen útleírásokat az utazó saját érdeklődése és a leegyszerűsítő megfigyelések torzíthatják. E források hivatkozásánál jelezni kell, hogy a jelen fejezet nem közvetlenül az eredeti kéziratból dolgozik, hanem a modern szakirodalom által közvetített kiadásokra és idézetekre támaszkodik; az egyes fordítási és olvasati kérdéseket az ellenőrzött szakirodalomban kell visszakeresni.

A modern történetírásban több szerző munkája meghatározó. Richard M. Eaton *The Rise of Islam and the Bengal Frontier* című könyve a keleti delta iszlámhódítását és a földművelés kiterjesztését a mogul adórendszerrel és a szúfi intézményekkel összefüggésben vizsgálja. Sushil Chaudhury *From Prosperity to Decline: Eighteenth Century Bengal* című munkája a mogul kori virágzás és a 18. századi átalakulás kérdését a kereskedelem és a textilgazdaság felől tárgyalja. John F. Richards *The Mughal Empire* című összefoglalása a birodalmi kereteket mutatja be. Ezeket a műveket a fejezet irányadó másodlagos irodalomként használja, de mivel jelen alfejezet nem végez önálló levéltári kutatást, az egyes számok és értelmezések ellenőrzése a felsorolt kiadásokhoz kötött.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők. Nem ismerjük pontosan az 1576-os hódítás során a helyi lakosság veszteségeit, sem a konszolidáció idején a keleti delta demográfiai és gazdasági átalakulásának számszerű mértékét. A zamindárok és a parasztok közötti viszony értelmezése, az adóterhek tényleges szintje és a helyi elitek együttműködésének motívumai a szakirodalomban vitatottak. A textiltermelés volumene, a kézművesek jövedelme és a nők munkájának szerepe csak töredékesen rekonstruálható. A vallási viszonyokban a „szinkretizmus” fogalmát többen kritizálják, mert a mai vallási határokat visszavetítve egységesíthet; ezért a fejezet a vallási együttélést a helyi közösségek gyakorlatai felől próbálja leírni, nem pedig mai kategóriákból. A

17. századi Dakka lakosságszámára vonatkozóan a becslések széles tartományban mozognak, ezért a szöveg a lélekszámot csak nagyságrendileg, ellenőrzendő adatként tárgyalhatja.

25.3.8 Rövid összefoglaló

- Az 1576-os mogul hódítás után Bengáliát formálisan szúbaként a birodalomhoz csatolták, de a hatalom konszolidációja, különösen a keleti delta bhati régiójában, évtizedekig tartott.
- A mogul közigazgatás élén a tartományi kormányzó **(nazim/szubadár)** és a pénzügyi vezető **(diván)** állt, alattuk fauzdárok, kotválok és a földjövedelem-szedést közvetítő **zamindárok** működtek.
- Dakka a 17. század elején vált tartományi székhellyé; felemelkedése a folyami közlekedésnek, a keleti delta textiltermelésének és a mogul katonai-közigazgatási jelenlétnek köszönhető.
- Bengália a kora újkori világkereskedelem egyik legfontosabb textiltermelő vidékévé vált; a muszlin és más pamutszövetek iránti kereslet a portugál, holland, angol és francia társaságok jelenlétét is növelte.
- A termelés háziiparos, megbízásos rendszerben folyt, amelyben a nők munkája fontos, de a forrásokban alulreprezentált; a számszerű termelési adatok bizonytalanok.
- A vallási és nyelvi sokszínűség a mogul korban is megmaradt; a szúfi rendek és a hindu vallási mozgalmak a vidéki társadalom szerveződésében egyaránt szerepet játszottak.
- A 18. század elejére a tartományi elitek – Mursid Kulí Khán vezetésével – formálisan mogul, gyakorlatilag autonóm bengáli navabi hatalmat építettek ki, ami átmenetet képez a brit hódítás irányába.

25.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen különbségek figyelhetők meg a mogul és a helyi források értelmezésében az 1576 utáni bengáli ellenállásról? Melyik kategóriába tartozik ez az eltérés: dokumentált tény, tudományos konszenzus vagy vitatott értelmezés?
2. Hasonlítsa össze a nazim és a diván feladatkörét a mogul tartományi igazgatásban! Miért volt fontos a kettős hatalommegosztás a birodalmi központ számára?
3. Milyen tényezők magyarázzák Dakka 17. századi felemelkedését, és miért okoz nehézséget a város lakosságszámának pontos megállapítása?
4. Ismertesse a bengáli textiltermelés szervezetét, kitérve az előlegrendszerre és az európai kereskedőtársaságok szerepére! Mely pontokon beszélhetünk biztos forrásadatokról, hol csak becslésről?
5. Milyen értelemben volt a 18. század eleji bengáli navabi autonómia egyszerre folytonosság és átmenet a brit hódításhoz? Indokolja a korszakhatár kijelölését a mogul és a brit korszak között.

25.4 A 18. századi válság és a brit hódítás

A 18. század elején Bengál a Mogul Birodalom egyik leggazdagabb tartománya volt, ugyanakkor a birodalmi központ hanyatlásával párhuzamosan a helyi kormányzók, a **navabok** (nawab, bengáli-perzsa kormányzó) egyre önállóbban igazgatták a tartományt. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan vált a brit **Kelet-indiai Társaság** (East India Company, EIC) kereskedelmi vállalkozásból Bengál tényleges politikai hatalmává, és milyen következményekkel járt ez a helyi társadalomra nézve. Az előző alfejezetben (Mogul Bengália) tárgyalt mogul rendszer örökségét itt a válság és az átmenet időszaka követi: a hódítás nem egyetlen csata eredménye volt, hanem több évtizedes

folyamat, amelyben a katonai győzelmek mellett a helyi elitekkel kötött szövetségek, a pénzügyi kényszerek és a birodalmi intézmények kiüresedése egyaránt döntő szerepet játszott.

25.4.1 A bengáli navabok és a mogul hatalom válsága

A 18. század első felében Bengál, **Bihar** és **Orisza** tartományok fölött a navabok gyakorolták a tényleges hatalmat, noha formálisan a mogul császár (a delhi szultán) nevében uralkodtak. A mogul központi kormányzat **Aurangzeb** (1658–1707) halála után gyorsan gyengült, és a tartományi kormányzók egyre inkább önálló dinasztiákként viselkedtek. Bengálban **Mursid Kuli Kán** (1717–1727) lett a tartomány első olyan navabja, aki ténylegesen önállóan intézte a pénzügyeket és a katonai ügyeket. Az adórendszer átszervezésével és a helyi **zamindarokkal** (zamindar, földbirtokosok) való együttműködéssel Mursid Kuli Kán erős, centralizált adóállamot hozott létre; székhelyét **Mursidabadba** helyezte, amely a tartomány politikai központja lett. A navab hatalmának alapja a földadó (a **mal**) rendszeres beszedése és a kereskedelemből, különösen a textil- és selyemexportból származó jövedelem volt. Mindez azonban folyamatos katonai kiadásokkal járt együtt, mert a tartományt északnyugatról **marátha** támadások, nyugatról pedig **Durrani** (afgán) betörések fenyegették.

A navabok hatalma tehát nem volt sem korlátlan, sem hibátlanul működő. A bengáli állam a mogul birodalmi intézmények keretei között működött, és erőforrásait felemésztették a külső fenyegetések, a belső lázadások és a helyi hatalmasságok engedetlensége. A hindu és örmény bankárok, valamint a nagykereskedők egy része jelentős adósságokat halmozott fel a navab udvarával szemben, és a növekvő adóterhek miatt elégedetlenek voltak. A bengáli parasztság számára a 18. század közepén a válság időszaka a terményekre kivetett terhek emelkedését és a katonai rekvirálások elszaporodását jelentette. A dokumentált adatok arra utalnak, hogy a bengáli textiliparban dolgozó kézművesek helyzete is fokozatosan romlott, mivel a Társaság és más európai társaságok felvásárlási gyakorlata és a navab által kivetett vámok szorításában őrlődtek. A válság okai között tehát egyszerre jelennek meg a birodalmi hanyatlás, a katonai fenyegetések és a helyi adórendszer merevsége.

25.4.2 A Kelet-indiai Társaság átalakulása

A brit Kelet-indiai Társaság a 17. század elején még kizárólag kereskedelmi vállalkozás volt, amely a fűszer-, textil- és sóstrom-kereskedelemben szerzett részesedést. A 18. század közepére azonban a Társaság bengáli jelenléte jelentősen megerősödött. **Kalkuttában** (mai Kolkata, akkor Kalikata) a Társaság faktoriát, azaz **faktorit** (factory, kereskedőtelepet) működtetett, amelyet erődítéssel, raktárakkal és saját katonasággal vett körül. A Társaság kereskedelmi kiváltságai a mogul udvartól kapott **firmanokon** (firman, császári rendelet) alapultak. Az egyik legfontosabb kiváltság a **dastak** volt: az a vámmentességi igazolvány, amely lehetővé tette a Társaság áruinak belföldi szállítását anélkül, hogy a helyi vámokat és illetékeket meg kellett volna fizetni. A dastak rendszer azonban hamarosan visszaélések forrásává vált, mert a Társaság tisztviselői és a nekik dolgozó helyi kereskedők gyakran magánárukat is vámmentesen szállítottak, ami jelentős bevételkiesést okozott a bengáli kincstárnak. A dastak értelmezése és kiterjesztése állandó súrlódást jelentett a navabok és a Társaság között; ez a vita a 18. század közepére nyílt politikai konfliktussá érett.

A Társaság katonai erejének alapja a **szipoj** (sepoy, indiai katona) egységek toborzása volt. A bengáli **szipojok** és európai zsoldosok alkották a Társaság fegyveres erejét, amely képessé tette arra, hogy ne csak a kereskedelmi érdekeit védje, hanem beavatkozzon a helyi hatalmi viszonyokba is. A **hétéves háború** (1756–1763) európai konfliktusa a francia és brit társaságok indiai versengését is kiélezte. A francia **Compagnie des Indes** hasonló kiváltságokat és

faktorikat birtokolt, és a két európai társaság a helyi uralkodók oldalán próbált előnyt szerezni. A bengáli navab számára a Társaság megerősített kalkuttai erődje és a francia kapcsolatok egyaránt fenyegetést jelentettek; a külpolitikai szempontból óvatos, de erélyes fellépésre kényszerült **Siraj-ud-Daula** (1756–1757) ebben a feszült légkörben került hatalomra.

25.4.3 Az 1756–1757-es konfliktus és a plassey-i csata

Siraj-ud-Daula 1756-ban, fiatalon és vitatott legitimitással örökölte a navab tisztséget. Uralmának kezdetén a Társaság és a franciák európai háborúja miatt a bengáli kincstár bevételei estek, a helyi elit egy része pedig ellene fordult. A Társaság kalkuttai faktorija további erődítésbe kezdett, és a navab felszólítására sem volt hajlandó felfüggeszteni a munkálatokat. A vita 1756 júniusában fegyveres összecsapásba torkollott: Siraj-ud-Daula csapatai elfoglalták Kalkuttát, és a helyőrség egy része fogságba esett. A foglyok egy részét egy szűk helyiségbe zárták, és a kortárs brit beszámolók szerint sokan megfulladtak. Ez az esemény vált **fekete lyuk** (Black Hole) néven ismertté: a Társaság tisztviselője, **John Holwell** később azt állította, hogy 146 ember közül 123 meghalt. A halottak számát a modern történettudomány vitatja, mivel a helyiség mérete és a beszámolók propagandacélú felhasználása miatt a adat hitelessége kétséges. A dokumentált tény azonban az, hogy a kalkuttai faktor megszállása megtörtént, és a helyőrség tagjai közül többen életüket vesztették fogságban.

A kalkuttai hódítás hírére a Társaság **Robert Clive** vezetésével megerősített expedíciós erőt küldött Bengálba. A Társaság serege 1757 elején visszafoglalta Kalkuttát, majd tárgyalásos úton próbált kiegyezni a navabbal. A tárgyalások azonban nem vezettek tartós eredményre, mert Siraj-ud-Daula nem volt hajlandó feladni a Társaság kiváltságait, a Társaság pedig nem akart lemondani a megerősített pozícióiról. A konfliktus újabb fegyveres összecsapáshoz vezetett. A **plassey-i csata** (1757. június 23.) a bengáli **Palashi** falu mellett zajlott. A Társaság serege körülbelül 3000 főből állt, ebből mintegy 900 volt európai katona és 2100 szipoj. Siraj-ud-Daula hadereje jóval nagyobb volt, egyes becslések szerint 40–50 ezer főt tett ki, de a csata kimenetelét nem a számbeli fölény, hanem a bengáli elit egy részének átállása döntötte el. A navab hadseregének egyik legfontosabb parancsnoka, **Mir Jafar** titkos megállapodást kötött a Társasággal, és a csata során visszavonta erőit, ami lehetővé tette a Társaság győzelmét. A csata dokumentált tényei mellett a titkos tárgyalások pontos tartalma részben vitatott, de a fennmaradt levelek és a későbbi kinevezések alapján a megállapodás létezése tudományos konszenzusnak tekinthető.

A plassey-i csata tehát nem volt hagyományos, megsemmisítő győzelem: a Társaság áldozatai viszonylag csekélyek voltak, a bengáli hadsereg pedig nem bomlott fel teljesen. A csata következménye mégis korszakos volt. Siraj-ud-Daula vereséget szenvedett, elmenekült, végül elfogták és kivégezték. A Társaság **Mír Dzsafar** (Mir Jafar) személyében új navabot nevezett ki, aki kénytelen volt jelentős területeket, pénzösszegeket és kereskedelmi kiváltságokat átengedni a Társaságnak. A plassey-i csata a Társaság számára nem egyetlen katonai győzelem volt, hanem a bengáli állam fölötti politikai befolyás megszerzésének nyitánya.

25.4.4 A plassey-i csata után: a Társaság államhatalmi kísérlete

A plassey-i csata után a Társaság fokozatosan átvette a bengáli állam irányítását, noha formálisan a navabok továbbra is uralkodtak. **Mír Dzsafar** (1757–1760) navabként névlegesen a mogul császár képviselője volt, de a tényleges hatalmat a Társaság kalkuttai tanácsa gyakorolta. A Társaság irányította a pénzügyeket, és a navab kincstára fölött is ellenőrzést szerzett. A bengáli állam tehát kettős hatalmi rendszerbe került: a navab megtartotta a polgári és katonai közigazgatás formális irányítását, de a bevételeket a Társaság szedte be, és a kinevezésekbe is

beleszólt. Ez a **kettős uralom** (dual government) rendszere volt, amely a felelősség és a hatalom szétválásával járt, és súlyos következményekkel járt a helyi társadalomra. A Társaság nem vállalta a közigazgatás felelősségét, de az adóbevételektől függő katonai és kereskedelmi kiadásait a navab terhére finanszírozta. A parasztság terhei nőttek, a helyi adóbérlők és zamindarok pedig gyakran erőszakkal hajtották be a magasabb adókat.

A Társaság uralma azonban nem volt zökkenőmentes. **Mír Kászim** (Mir Qasim, 1760–1763) megpróbálta visszaszerezni a navab tényleges hatalmát, és a Társaság tisztviselőinek túlkapásai ellen lépett fel. A Társaság válaszul megfosztotta a tróntól, és visszahelyezte Mír Dzsafart. Mír Kászim ekkor a mogul császárral, **II. Sáh Álam**mal (Shah Alam II) és az **audhi** (Oudh/Awadh) navab-wazírral, **Suzsá-ud-Daulával** (Shuja-ud-Daula) szövetkezett. A szövetség célja a Társaság hatalmának visszaszorítása volt, de a **buxari csata** (1764. október 22.) a Társaság győzelmével végződött. A buxari csata katonailag jóval súlyosabb volt, mint a plassey-i, és a Társaság ezzel a győzelemmel nemcsak Bengált, hanem a Gangesz völgyének jelentős részét is ellenőrzése alá vonta. A buxari csata után a Társaság tárgyalásos úton kieszközölte, hogy a mogul császár 1765. augusztus 12-én **firmanjában** a Társaságnak adja a **diwani** (dīwānī, adószedési jog) jogát Bengál, Bihar és Orisza tartományokra. Ezzel a Társaság formálisan is a Mogul Birodalom adószedőjévé vált, ami a kereskedelmi társaságból államot formáló folyamat egyik legfontosabb fordulópontja volt.

A diwani megszerzése után a Társaság a saját szükségletei szerint alakította át a bengáli adórendszert. Az adóbevételek megszerzése érdekében a Társaság tisztviselői gyakran kíméletlen módszerekkel hajtották be a földadót. A zamindarok egy része elvesztette hagyományos közvetítő szerepét, és a Társaságot képviselő **faktori** ügynökök vették át az adószedést. A régió gazdasága fokozatosan a Társaság exportérdekei alá rendelődött: a bengáli textilipar egyes ágazatait támogatták, másokat viszont tönkretettek, mert a Társaság a saját termékeinek akart piacot szerezni. A bengáli kézművesek, parasztok és kereskedők számára a 18. század közepétől kezdve a helyzet romlott; a források beszámolnak az adóterhek növekedéséről, a kényszervásárlásokról és a hagyományos kereskedelmi hálózatok visszaszorulásáról.

25.4.5 Az 1770-es éhínség és a Társaság felelőssége

A Társaság uralmának legsúlyosabb következménye az **1770-es bengáli éhínség** volt. A Gangesz–Brahmaputra-delta vidékén 1769–1770-ben a monszun elmaradása és a terméskiesés súlyos élelmiszerhiányhoz vezetett. Az éhínség halálos áldozatainak számát a kortárs és későbbi becslések **7–10 millió** körülire teszik, ami a régió lakosságának nagyjából egyharmadát jelentette. A számadat bizonytalan, mert a 18. századi demográfiai adatok hiányosak, a becslések pedig eltérő módszertanokra épülnek. Azt azonban dokumentált tényként kezelhetjük, hogy az éhínség hatalmas pusztítást okozott, és a Társaság adópolitikája valószínűleg súlyosbította a válságot. A Társaság az éhínség alatt sem mérsékelte a földadó behajtását, sőt egyes területeken növelte is, hogy fedezze a katonai kiadásait. A gabonakereskedelem korlátozása és a készletek felvásárlása tovább rontotta a helyzetet. A történészi vita abban áll, hogy a Társaság politikája mennyiben volt közvetlen oka az éhínségnek, és mennyiben csak súlyosbító tényezője egy természeti katasztrófának. A legtöbb mai történész azonban egyetért abban, hogy a Társaság adóbehajtási gyakorlata és a beavatkozás elégtelensége jelentősen hozzájárult a halálozások magas számához.

Az 1770-es éhínség megrendítette a Társaság bengáli uralmának erkölcsi és politikai alapjait. A londoni közvélemény és a brit parlament egy része kritizálta a Társaság tisztviselőinek kapzsiságát és a kettős uralom működésképtelenségét. Az éhínség tapasztalatai hozzájárultak ahhoz, hogy a brit állam fokozatosan beavatkozzon a Társaság ügyeibe. A **Regulating Act** (1773) a Társaság indiai ügyeinek kormányzati felügyeletét hozta létre, és **Warren Hastings** személyében India első főkormányzóját nevezte ki. A Társaság uralma tehát nem maradt meg pusztán kereskedelmi

vállalkozásként: a 18. század végére a Társaság egyre inkább állami funkciókat vállalt, és a bengáli navabok rendszere fokozatosan kiüresedett. A 19. század elejére a navabok hatalma formálissá vált, a Társaság pedig a brit korona irányítása alatt álló területi hatalommá alakult. Ez az átalakulás azonban már a következő korszakba, a gyarmati állam kiépülésébe vezet.

25.4.6 Történetírói viták és értelmezések

A 18. századi bengáli válság és a brit hódítás értelmezése a történettudomány egyik legvitatottabb kérdése. A 19. századi brit történetírás, különösen **Thomas Macaulay** és más whig történészek a Társaság hódítását a helyi anarchia és zsarnokság elleni rendteremtésként, sőt civilizációs küldetésként mutatták be. E szerint a nézőpont szerint a mogul birodalom hanyatlása és a navabok kormányzási kudarcai indokolták a brit beavatkozást, és a Társaság uralma a jogbiztonság és a kereskedelem szabadságának megteremtését szolgálta. Ez az értelmezés mára tudományosan meghaladott, de a brit imperialista emlékezetpolitikában sokáig meghatározó maradt.

A 20. századi indiai történészek, például **Bipan Chandra**, **R. C. Majumdar** és mások ezzel szemben a Társaság hódítását gazdasági kizsákmányolásként értelmezték, és a bengáli gazdaság tönkretételében, az éhínségekben, valamint a hagyományos kézműipar pusztulásában a gyarmati kizsákmányolás korai szakaszát látták. Ez az irányzat hangsúlyozza, hogy a Társaság nem a bengáli társadalom javát kereste, hanem részvényesei és tisztviselői magánvagyonát növelte, és az adóbevételeket a kereskedelem finanszírozására fordította, nem pedig a helyi jólétre. A 20. század végének posztkoloniális történetírása, például **C. A. Bayly** és mások munkái tovább árnyalták a képet: rámutattak arra, hogy a Társaság hatalomra jutása nem egyszerűen egy külső hatalom inváziója volt, hanem a helyi elitek aktív közreműködésével, pénzügyi és katonai szövetségek révén ment végbe. A bengáli bankárok, kereskedők és katonai parancsnokok egy része saját érdekei szerint választott a navab és a Társaság között, és ezek a választások alakították a hódítás menetét.

A vitatott kérdések közé tartozik a plassey-i csata utáni Társaság felelősségének mértéke is. Egyes történészek szerint a Társaság nem tervezte eleve a politikai hatalom átvételét, hanem fokozatosan, a helyi konfliktusokba sodródva vált állammá. Mások amellett érvelnek, hogy a Társaság már a 18. század közepén tudatosan építette ki katonai és pénzügyi fölényét, és a diwani megszerzése egy hosszú távú stratégia része volt. A konszenzus ma az, hogy a folyamatban mind a stratégiai tervezés, mind a rögtönzött alkalmazkodás szerepet kapott, és a helyi politikai viszonyok legalább annyira meghatározták az eseményeket, mint a londoni Társasági igazgatók döntései.

25.4.7 Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet elsősorban a brit Kelet-indiai Társaság fennmaradt irataira, a kalkuttai tanács jegyzőkönyveire, Robert Clive és más tisztviselők leveleire, valamint a mogul udvari és bengáli perzsa nyelvű krónikákra támaszkodik. A bengáli népi emlékezet és a későbbi történetírás forrásai szintén fontosak, de ezek gyakran utólagos, nemzeti vagy imperialista keretbe illesztik az eseményeket. A plassey-i csata és a buxari csata kronológiája és alapvető eseményei dokumentált tények, a résztvevők számára vonatkozó adatok azonban becslések, amelyek a forrásoktól függően jelentősen eltérnek. A **fekete lyuk** esemény halálos áldozatainak száma a legvitatottabb kérdések egyike: a 146-os adat egyetlen kortárs brit beszámolóból származik, és a modern történetírás kritikája szerint túlzó vagy legalábbis nem igazolható megbízhatóan. Az 1770-es éhínség halálos áldozatainak számára vonatkozó becslések szintén széles skálán mozognak, mert a korszak demográfiai adatai hiányosak. A Társaság felelősségének megítélése történészi vita tárgya: a források egyértelműen mutatják, hogy a Társaság az éhínség alatt is magas adókat szedett, de a

természeti katasztrófa és a társadalmi-gazdasági folyamatok súlyozása már értelmezési kérdés. A titkos megállapodások, például a Mir Jafarral kötött szerződés részletei a fennmaradt iratokban dokumentáltak, de a tárgyalások egyes elemei rekonstrukcióra szorulnak.

25.4.8 Rövid összefoglaló

- A 18. század első felében a bengáli navabok, Mursid Kuli Kántól Siraj-ud-Dauláig, a Mogul Birodalom hanyatlása közepette félautonóm államot igazgattak, amelyet katonai fenyegetések és belső adóterhek gyengítettek.
- A brit Kelet-indiai Társaság kalkuttai faktorijának megerősítése, a dastak-rendszer körüli viták és a francia–brit versengés nyílt konfliktushoz vezettek a navabbal.
- Az 1757-es plassey-i csata kimenetelét nem a haderők mérete, hanem a bengáli elit egy részének, elsősorban Mir Jafar csapatainak átállása döntötte el, amit titkos megállapodások és pénzügyi érdekek mozgattak.
- A plassey-i csata után a Társaság a navabok kinevezését és elmozdítását irányította, és a kettős uralom rendszerében az adóbevételeket ellenőrizte, miközben a helyi társadalom terhei nőttek.
- Az 1765-ös diwani megszerzésével a Társaság formálisan is Bengál, Bihar és Orisza adószedőjévé vált, ami a kereskedelmi vállalkozásból államot formáló folyamat fordulópontja volt.
- Az 1770-es bengáli éhínség a régió demográfiai és gazdasági katasztrófája volt; a halottak számát 7–10 millióra becsülik, és a Társaság adópolitikája valószínűleg súlyosbította a válságot, bár a felelősség mértéke vitatott.

25.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső és külső tényezők gyengítették a bengáli navabok hatalmát a 18. század közepén?
2. Hogyan különböztethető meg a plassey-i csatában és a fekete lyuk eseményében a dokumentált tény a vitatott értelmezéstől?
3. Miért tekinthető a diwani 1765-ös megszerzése fordulópontnak a Kelet-indiai Társaság állammá válásában?
4. Milyen forrástípusokból rekonstruálható az 1770-es éhínség, és miért vitatott a Társaság felelősségének megítélése?

26 Banglades a 20. században és ma

26.1 Brit Bengália és az 1947-es felosztás

A 18. századi válság és a brit hódítás után Bengália a Brit India legnépesebb és stratégiailag legfontosabb tartománya lett. Az itt zajló gyarmati gazdasági átalakulás, a bengáli politikai öntudat kialakulása és a vallási alapú törésvonalak megerősödése vezetett ahhoz, hogy a gyarmati uralom vége Bengália felosztásához és Kelet-Pakisztán létrejöttéhez vezetett. Ez az alfejezet a brit Bengália belső feszültségeit, a nagy éhínségeket, a bengáli nacionalizmus és a muszlim politika kapcsolatát, majd az 1947-es határmegvonás és a kelet-pakisztáni állam megalapításának körülményeit tárgyalja. A cél annak megértése, hogy a bengáliak miért élték meg a gyarmati múlt örökségét kettős törésként: előbb a birodalmi gazdaság, majd a vallási alapon felosztott haza keretei között.

26.1.1 A gyarmati gazdaság átalakulása

A brit uralom Bengáliában nem egyszerűen új adóztatókat hozott, hanem a mezőgazdasági termelés, a kereskedelem és a kézműipar szerkezetét is átalakította. A 18. század utolsó harmadában a Kelet-indiai Társaság hivatalnokai a bengáli adóbevételekből finanszírozták a katonai terjeszkedést és az ázsiai kereskedelem egy részét. A 1793-as **Permanent Settlement** (állandó földadó-megállapodás) a bengáli zámindárokat (földbirtokosokat) tette a földadó begyűjtésének kulcsszereplőivé. A rendszer az adó összegét rögzítette, ami az árak emelkedése mellett a zámindárok hasznát növelte, viszont alig védte a paraszti bérlők jogait. A gyakorlatban a parasztok a termény jelentős részét adóként vagy bérleti díjként leadták; rossz termés vagy piaci áresés esetén földjük elvesztésével, adósságcsapdával és kényszerű elvándorlással szembesültek.

A brit textilimport a 19. század elejére tönkretette a bengáli kézműves szövőipart, különösen a finom muszlin és pamutszövetek gyártását. A hagyományos termelők tömegesen szorultak ki a piacról, és sokan a mezőgazdaságba kényszerültek vissza. Ez a folyamat időben egybeesett a földadó-rendszer szigorodásával, és a vidéki szegénységet elmélyítette. Ugyanakkor a gyarmati gazdaság új exportnövényt is teremtett: a **dzsuta** (jute) termesztése főként Kelet-Bengáliában vált meghatározóvá. A dzsuta nyers formában való kivitele, valamint a Calcutta környéki feldolgozógyárak felfutása a paraszti termelést a világpiaci áringadozásokhoz kötötte. A gyárak tulajdonosi köre nagyrészt brit vagy más nem bengáli tőkésekből állt; a bengáli munkások gyakran vidékről, idénymunkásként érkeztek, és alacsony béreket kaptak.

A gyarmati Bengália lakosságának többsége írástudatlan földműves és mezőgazdasági munkás volt. A nők a háztartáson belüli és a mezőgazdasági munkából egyaránt részt vettek, de jogilag és vagyoni tekintetben a család férfi tagjainak voltak alárendelve. A bengáli muszlimok nagy része vidéki szegényparaszt volt, míg a hindu közösségen belül mind földbirtokos elit, mind földnélküli rétegek megtalálhatók voltak. A városi középosztály, a hivatalnokréteg és az értelmiség kezdetben inkább hindu összetételű volt, részben az angol oktatási intézményekhez való egyenlőtlen hozzáférés miatt.

A gyarmati korszak két hatalmas éhínséggel jelölte ki a bengáli társadalom emlékezetét. Az **1770-es bengáli éhínség** a brit uralom első évtizedeiben pusztított; a korabeli brit becslések több

millió halottról szólnak, de a pontos szám erősen bizonytalan, és az akkori források gyakran túlzó vagy politikai céllal rögzített adatokat tartalmaznak. A második világháború alatti, **1943-as bengáli éhínség** azonban dokumentáltabban rekonstruálható. A kutatások szerint a halálesetek száma nagyságrendileg 3–4 millió lehetett, de ez becslés, és egyes szakmunkák alacsonyabb vagy magasabb tartományt adnak meg. Az éhínség oka nem egyszerűen terméskiesés volt, hanem a háborús kormányzati politika, a rizs felvásárlása és a szállítási korlátozások, a burmai rizsimport elvesztése, a spekuláció és a helyi elosztási hibák együttese. A történészi konszenzus szerint a brit kormányzat felelőssége jelentős, de az okok súlyozása vitatott: egyes elemzések a háborús kényszereket hangsúlyozzák, mások a gyarmati adminisztráció közönyét és a birodalmi prioritások elsőbbségét emelik ki. Ez a katasztrófa a bengáli politikai tudatba mélyen beépült, és a gyarmati uralommal szembeni kritika egyik alapjává vált.

26.1.2 A bengáli közélet és a nacionalizmus kialakulása

A 19. század első felében Bengáliában a hindu értelmiség egy része társadalmi és vallási reformmozgalmat indított. **Rammohun Roy** (1772–1833) a gyarmati oktatás és a hindu társadalom kritikája mellett a női özvegyek elégetésének tilalmáért is küzdött. A **Brahmo Samaj** nevű vallási-társadalmi mozgalom a hinduizmus megújítását hirdette, hatása azonban elsősorban a városi, írástudó rétegekre korlátozódott. A bengáli nyelvű irodalom, a sajtó és a nyomtatás terjedése új nyilvánosságot teremtett, amelyben a bengáliak saját kulturális identitásukat kezdték kidolgozni. Ezt a folyamatot később bengáli reneszánszként emlegették, bár a kortársak számára nem volt egységes mozgalom, és a vidéki tömegek alig vettek részt benne.

A muszlim közösség modern oktatási intézményei lassabban épültek ki, részben a hagyományos vallási iskolákhoz való ragaszkodás, részben a gyarmati állam nyelv- és oktatáspolitikája miatt. A **faraizi mozgalom** (Fara'izi) a 19. század eleji Kelet-Bengáliában a muszlim vallási kötelességek szigorú betartására és a társadalmi igazságtalanságok elleni fellépésre szólított fel; vezetői, például Haji Shariatullah és fia, Dudu Miyan, a paraszti sérelmeket is megfogalmazták. A vallási reform és a földbirtokosokkal szembeni tiltakozás így részben összefonódott. A brit hatóságok ezt a mozgalmat gyakran pusztán vallási zavargásként ábrázolták, holott a résztvevők gazdasági és társadalmi követelései is erősek voltak.

A bengáli nacionalizmus kezdetben nyelvi-kulturális alapon szerveződött, és nem vallási. A bengáli hindu és muszlim írástudók egyaránt a bengáli nyelv irodalmi és közéleti használatát szorgalmazták. A századfordulóra azonban a vallási identitások politikai jelentősége megnőtt. A brit közigazgatásban a vallási csoportok szerinti reprezentáció, a népszámlálások kategóriái és a külön választói körök rendszere hozzájárult a közösségi elhatárolódáshoz. Fontos azonban óvatosan fogalmazni: a vallási közösségek nem eleve szemben álló táborok voltak, hanem sokféle, egymással is vitatkozó csoportot foglaltak magukba. A hindu nacionalizmus és a muszlim nacionalizmus egyaránt a gyarmati politika és a társadalmi változások terméke volt, nem visszavetített, ősinek tekinthető ellentét.

Bengália 1905-ös felosztása döntő fordulatot hozott. A brit kormányzat a tartományt egy hindu többségű nyugati és egy muszlim többségű keleti részre osztotta. A hivatalos indoklás szerint a közigazgatási hatékonyság növelése volt a cél, de a gyarmati hatóságok ösztönösen is éltek a vallási ellentétek kiaknázásának lehetőségével. A bengáli hindu elit, amely addig a tartomány vezető gazdasági és kulturális erejét adta, a lépést a bengáli nemzet szétveréseként értékelte. A **swadeshi** (saját termék) mozgalom brit áruk bojkottjára és hazai termelésre buzdított, ugyanakkor erőteljesen hindu színezetűvé vált. A kelet-bengáli muszlim elitek egy része viszont üdvözölte a felosztást, mert az új tartományban muszlim többség jött létre, és így nagyobb politikai súlyt reméltek. A hindu–muszlim viszony feszültté vált, és a bengáli

nacionalizmus fokozatosan elvesztette nyelvi egységét. 1911-ben a britek a bengáli hindu elit nyomására visszavonták a felosztást, de a bizalmatlanság megmaradt.

26.1.3 A muszlim politika felemelkedése és a Pakisztán-eszme

A 20. század első felében a bengáli muszlim politikai szerveződés megerősödött. Az 1906-ban Daccában alapított **Összindiai Muszlim Liga** (All India Muslim League) kezdetben nem a teljes különállást, hanem a muszlim politikai érdekek védelmét és külön választói köröket követelte. Bengáliában a muszlim elitek és a vidéki szegényparasztok között nagy volt a távolság, de a közös vallási címke idővel politikai mozgósító erővé vált. Az 1930-as években a bengáli tartományi politikát a hindu nagyvállalkozók és földbirtokosok, valamint a muszlim agrárrétegek közötti érdekkonfliktusok jellemezték.

Az 1937-es tartományi választásokon a Muszlim Liga Bengáliában viszonylag gyengén szerepelt, a bengáli muszlim szavazók jelentős része a **Krisak Praja Párt** (KPP) és más helyi szervezetek mögött állt. A KPP vezetője, **Abul Kaszem Fazlul Huq** a paraszti követelések és a bengáli muszlim politikai súly növelésének jegyében alakított kormányt. Ez a kabinet azonban törékeny volt, és a Muszlim Liga fokozatosan átvette a bengáli muszlim politika vezető szerepét. Az 1940. márciusi **lahore-i határozat** a muszlim többségű tartományok számára „független államokat” követelt, és a későbbi Pakisztán-terv alapja lett. A határozat szövege azonban többértelmű volt: egyes bengáli muszlim vezetők nem egyetlen központosított államot képzeltek el, hanem autonóm vagy akár független Bengáliát. **Husszein Sahíd Szuhrawardi**, aki később Bengália utolsó muszlim miniszterelnöke lett, egy ideig egy egyesült, fél-független Bengália tervét is támogatta. A Pakisztán-követelés tehát a dél-ázsiai muszlim politika egyik irányzata volt, nem pedig mindenki által osztott program.

A második világháború alatt a bengáli politika tovább radikalizálódott. A brit kormányzat háborús intézkedései, a hadsereg számára történő rizsbeszerzés, a szállítási korlátozások és az 1943-as éhínség emberi szenvedései a gyarmati uralom legitimitását aláásták. A Kongresszus és a Muszlim Liga is a brit távozás feltételeit vitatta, miközben a hindu–muszlim közösségi erőszak veszélye nőtt. A gyarmati hatóságok, a brit taktika és az indiai politikai pártok közötti tárgyalások határozták meg a következő évek menetét.

26.1.4 Az 1947-es felosztás útja

A második világháború után a Brit India felosztása egyre valószínűbbé vált. A bengáli tartományi politikai elit megosztott volt: a hindu Kongresszus és a bengáli hindu középosztály egy része India mellett állt, míg a bengáli muszlim elitek többsége Pakisztánhoz kívánt csatlakozni. A helyzetet súlyosbította az 1946. augusztusi **nagy calcutái mészárlás** (Direct Action Day), amelynek során hindu–muszlim összecsapások több ezer halálos áldozatot követeltek; a pontos szám vitatott, a becslések 4 000 és 10 000 közé esnek. A kelet-bengáli **Noakhali** kerületben ugyanabban az évben hinduk ellen elkövetett erőszakhullám zajlott, amely a bengáli hindu közösséget mélyen megrázta. Ezt követően a hindu és muszlim közösségek közötti bizalom helyreállítása szinte lehetetlenné vált; a menekülthullámok már a hivatalos felosztás előtt megindultak.

1947 tavaszán a brit kormány elfogadta a gyarmati uralom megszüntetésének tervét. **Lord Mountbatten** alkirály javaslata alapján Brit Indiát két államra, Indiára és Pakisztánra osztották; a muszlim többségű bengáli tartományi törvényhozásnak döntenie kellett az új államhoz való csatlakozásról. Kelet-Bengália muszlim képviselői a Pakisztánhoz való csatlakozás mellett szavaztak; a hindu többségű nyugat-bengáli körzetek India mellett döntöttek. A döntést követően határmegállapító bizottságot neveztek ki, amelynek elnöke **Cyril Radcliffe** brit jogász lett. A **Radcliffe-vonal** 1947. augusztus 17-én került nyilvánosságra, és vallási többségek szerint

igyekezett meghúzni a határt, de a gyors munka, a földrajzi ismeretek hiánya és a helyi viszonyok figyelmen kívül hagyása miatt számos bengáli folyó, csatorna, vasútvonal, falu és mezőgazdasági terület ketté lett vágva. A határvonal elválasztotta egymástól a gazdasági központokat, a vasúti csomópontokat és a piacokat, ami a térség hosszú távú integrációját megnehezítette.

A felosztás emberi következményei Bengáliában is hatalmasak voltak. A hinduk és muszlimok tömegesen menekültek a vallási többségük szerinti oldalra; a becslések szerint a bengáli menekültek száma összesen 10–15 millió lehetett, de a pontos adatok ismeretlenek, és a különböző források eltérő számokat közölnek. A menekülthullám erőszakkal járt: gyilkosságok, nemi erőszak, fosztogatás és emberrablás kísérte az utakat. A felosztás utáni hónapokban a felekezeti erőszak Kelet-Bengáliában és Nyugat-Bengáliában egyaránt pusztított. A nők elleni erőszak különösen súlyos volt, és a menekült családokon belüli kiszolgáltatottság is nőtt. A halálos áldozatok számát nem lehet pontosan megállapítani; a történészi szakirodalomban több százezres nagyságrendű becslések jelennek meg, de ezek is erősen bizonytalanok.

A felosztás dokumentált ténye mellett fontos hangsúlyozni, hogy a vallási alapú hovatartozás nem minden bengáli számára volt egyértelmű. Sok bengáli muszlim és hindu generációk óta együtt élt, és a hirtelen határváltás nem pusztán bürokratikus döntés, hanem családok, falvak és helyi gazdaságok szétzilálódása volt. Az erőszakért nem a „hinduk” vagy a „muszlimok” mint egész közösségek tehetők felelőssé, hanem konkrét politikai döntések, helyi milíciák, bűnözői csoportok és a gyarmati állam elégtelen védelme.

26.1.5 Kelet-Pakisztán létrejötte és az örökség

1947. augusztus 14-én Pakisztán független állammá vált. Az új állam két, egymástól mintegy 1600 kilométerre fekvő szárnyból állt: **Nyugat-Pakisztánból** (a mai Pakisztán) és **Kelet-Pakisztánból** (a mai Banglades). Kelet-Pakisztán lakossága nagyobb volt, mint a nyugati részé, de a politikai, katonai és adminisztratív hatalom kezdettől fogva a nyugati elit kezében összpontosult. A főváros Karacsiban, majd később Iszlámábádban volt; a keleti tartomány székhelye Dakka lett, de az országos döntésekbe való beleszólása korlátozott maradt.

A vallási közösség egysége ellenére a bengáliak és a nyugat-pakisztániak nyelve, kultúrája és történelmi tapasztalata jelentősen különbözött. A bengáli nyelv a dél-ázsiai iszlám egyik legősibb irodalmi hagyományát hordozta, de a pakisztáni központi elit az **urdu** nyelvet kívánta az állam egyedüli hivatalos nyelvévé tenni. 1948-ban Muhammad Ali Jinnah, Pakisztán alapítója dakkai beszédében „egyedüli államnyelvként” hivatkozott az urdura, ami a bengáli hallgatók és értelmiségiek tiltakozását váltotta ki. Ez a konfliktus a kelet-pakisztáni identitás egyik meghatározó elemévé vált, és közvetlen előzménye lett az 1952-es nyelvi mozgalomnak, amelyről a következő alfejezet szól.

A gazdasági egyenlőtlenségek gyorsan láthatóvá váltak. Kelet-Pakisztán termelte a világ egyik legnagyobb dzsutatermését, de az exportbevételek nagy része a nyugati szárny költségvetését és iparosítását finanszírozta. A keleti tartomány az állami fejlesztési beruházásokból aránytalanul keveset kapott, miközben az életszínvonal, az egészségügyi ellátás és az oktatás mutatói elmaradtak a nyugati részétől. A bengáli elitek a hadseregben és a központi közigazgatásban alulreprezentáltak voltak. A pakisztáni állam vezetői a közös iszlám identitást hangsúlyozták, de a bengáli muszlimok saját kulturális és nyelvi önazonosságukat nem akarták feladni. Ez a feszültség a későbbi bangladesi függetlenségi mozgalom egyik gyökere lett.

A menekültválság és a határ menti bizonytalanság a kelet-pakisztáni társadalmat tovább terhelte. A felosztáskor Nyugat-Bengáliából érkező muszlim menekültek elhelyezése, a hindu kisebbség folyamatos kivándorlása Kelet-Pakisztánból, valamint a földtulajdon és a foglalkoztatás kérdései

új konfliktusokat szültek. A keleti tartomány politikai vezetői közül többen, köztük Szuhrawardi, a bengáli autonómia vagy a demokratikus föderalizmus hívei voltak. A nyugati elit viszont a központosítást és a hadsereg befolyásának fenntartását tartotta elsődlegesnek.

Összességében Brit Bengália története 1905 és 1947 között nem egyszerűen a hindu–muszlim ellentét kifejeződése volt, hanem a gyarmati gazdasági kizsákmányolás, a demográfiai nyomás, a politikai mobilizáció és a birodalmi távozás körülményeinek összjátéka. A bengáli nacionalizmus nyelvi gyökerei megmaradtak, de a vallási alapú felosztás időlegesen felülírta azokat. Kelet-Pakisztán megszületése pedig egy olyan államszerkezetet hozott létre, amelyben a bengáliak saját országukon belül kerültek kisebbségi helyzetbe – ezt a feszültséget a következő évtizedek, az 1952-es nyelvi mozgalom és az 1971-es függetlenségi háború bontották ki.

26.1.6 Források és bizonytalanságok

A brit Bengália történetének kutatása alapvetően egyenlőtlen forrásadottságokkal küzd. A gyarmati állam népszámlálási, adó- és közigazgatási iratai gazdag, de a helyi társadalmakat gyakran vallási kategóriákba sorolják, és a vidéki mindennapokról keveset árulnak el. Az éhínségek, a menekültmozgások és a felekezeti erőszak áldozatszámai becslések, amelyeket az eltérő források – hivatalos jelentések, újságok, helyi beszámolók, későbbi interjúk – alapján próbálnak rekonstruálni. Az 1943-as bengáli éhínség halálos áldozatainak leggyakrabban idézett 3–4 milliós tartománya sem pontos mérés, hanem demográfiai elemzésekből származó valószínűsítés. Az okok értelmezése élő történészi vita tárgya; a háborús kényszerek, a kormányzati kudarcok és a szándékos politikák súlyát különböző szerzők eltérően ítélik meg.

Az 1947-es felosztás kapcsán szintén komoly bizonytalanságok vannak. A menekültek száma, a határmegvonás során kettévágott falvak listája és az erőszak áldozatainak becslése a források politikai beállítottságától függ. A pakisztáni, indiai és bangladesi állami történetírás eltérő hangsúlyokat alkalmaz, és az emlékezetpolitika gyakran nemzeti hősöket vagy bűnösöket konstruál. A fejezetben használt dokumentált tények – a Permanent Settlement bevezetése, Bengália 1905-ös felosztása és 1911-es visszavonása, a lahore-i határozat, a Mountbatten-terv és a Radcliffe-vonal – jól forrásolhatók. A vitatott értelmezések közé tartozik a gyarmati „oszd meg és uralkodj” politika mértéke, a hindu–muszlim ellentét gyökerei és a bengáli muszlim elitek valódi célja a felosztáskor. A bengáli nők és a vidéki szegények tapasztalatai továbbra is alulreprezentáltak az archívumokban, ezért a szöveg kénytelen óvatos általánosításokkal élni.

26.1.7 Rövid összefoglaló

- A brit gyarmati uralom Bengáliában a földadórendszeren, a textilipar tönkretételén és a dzsutatermelés világpiaci beágyazásán keresztül mély társadalmi egyenlőtlenségeket rögzített.
- A bengáli nacionalizmus nyelvi-kulturális alapokon indult, de az 1905-ös felosztás, a swadeshi mozgalom és a közösségi választói rendszer fokozatosan vallási alapú politikai törésvonalakat erősített meg.
- A bengáli muszlim politika a 20. században fokozatosan tömegmozgalommá vált, de a Pakisztán-eszme igen sokféle értelmezést takart; a bengáli muszlim elit egy része autonóm vagy egyesült Bengáliát képzelt el.
- Az 1943-as bengáli éhínség a gyarmati állam háborús politikájának és kudarcainak következménye volt; áldozatszáma becslések szerint 3–4 millió, okai tudományos vita tárgyát képezik.

- Az 1947-es felosztás során Bengáliát a vallási többségek szerint osztották fel, ami tömeges menekülthullámot, erőszakot és a határvonal menti gazdasági-társadalmi szétzilálódást idézett elő.
- Kelet-Pakisztán létrejötte nagyobb lakosságú, de politikailag alárendelt szárnyat hozott létre; a bengáli nyelv kérdése már 1948-ban konfliktushoz vezetett.
- A bengáli muszlim és hindu közösségek viszonyát a gyarmati struktúrák, a politikai döntések és a helyi erőszak alakították; a kollektív bűnösség kijelentése történelmileg tarthatatlan.
- Az alfejezetben használt adatok és becslések forrástól függően eltérnek, ezért ahol nem dokumentált pontos szám, ott a bizonytalanságot külön jelölni kell.

26.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen mechanizmusokon keresztül alakította át a gyarmati gazdaság a bengáli paraszti társadalmat, és miben különbözött a zámindárok és a földnélküli parasztok helyzete?
2. Miért vezetett az 1905-ös Bengália felosztása ellentétes reakciókra a bengáli hindu és muszlim elitek körében, és hogyan hatott ez a bengáli nacionalizmus nyelvi egységére?
3. Hogyan kapcsolódott össze a bengáli muszlim politika megerősödése a 20. század első felében a Pakisztán-eszme térnyerésével, és miért nem volt egyértelműez az 1940-es lahore-i határozat értelmezése?
4. Milyen okai voltak az 1943-as bengáli éhínségnek, és milyen módszertani nehézségek merülnek fel az áldozatszám becslésénél?
5. Milyen gazdasági és politikai aszimmetriák jellemezték Kelet-Pakisztán és Nyugat-Pakisztán viszonyát 1947–1948-ban, és miért lett a nyelvi kérdés azonnal konfliktusforrás?

26.2 Kelet-Pakisztán és az 1971-es felszabadító háború

A kelet-pakisztáni válság és az 1971-es háború nem egyszerűen egy „polgárháború” vagy egy „függetlenségi harc”, hanem egy birodalmi felosztásból örökölt állam szerkezeti egyenlőtlenségeinek, egy választási győzelem elutasításának és egy reguláris hadsereg tömeges, dokumentált erőszakot alkalmazó fellépésének összjátéka. A kérdés azért is kulcsfontosságú, mert itt vált láthatóvá, hogy az 1947-ben létrehozott Pakisztán két, egymástól mintegy 1600 kilométerre fekvő szárnya között a közös vallás nem bizonyult elegendőnek az állam kohéziójához: a nyelvi, gazdasági és politikai törésvonalak hosszú időn át halmozódtak, majd 1971-ben nyílt konfliktusba fordultak. Az alfejezet a nyelvi mozgalomtól a függetlenségi háborúig vezeti végig az eseményeket, miközben megkülönbözteti a dokumentált tényeket, a becsléseket és a vitatott értelmezéseket.

26.2.1 A nyelvi mozgalom (Bhasha Andolon)

A pakisztáni állam megalakulásától kezdve feszültséget okozott az urdú kizárólagos államnyelvvé tételének terve. 1947-ben Kelet-Bengália lakosságának döntő többsége **bengáli** (Bangla) anyanyelvű volt, míg a nyugati szárny politikai és katonai elitje az urdút tekintette a muszlim identitás hordozójának. Mohamed Ali Dzsinnah, Pakisztán főkormányzója 1948. március 21-én Dakkában egy nyilvános beszédben kijelentette, hogy az urdú lesz Pakisztán egyetlen államnyelve. Ez a kijelentés – amelyet a korabeli sajtó és jegyzőkönyvek dokumentálnak – széleskörű tiltakozást váltott ki a keleti szárnyban, különösen az egyetemi hallgatók és a bengáli értelmiség körében.

A nyelvi mozgalom fordulópontjához 1952. február 21-én ért. A kelet-pakisztáni kormány a 144. §-ra hivatkozva betiltotta a gyűléseket, de a dakari egyetem hallgatói és oktatói megszegték a tilalmat, hogy a bengáli nyelv államnyelvi státuszáért tüntessenek. A rendőrség könnygázt és

gumibotot vetett be, majd a felvonulókra tüzet nyitott. A halálos áldozatok számát a korabeli orvosi jelentések és újsághírek alapján általában négy főre teszik, de a bengáli emlékezetben ennél magasabb számok is élnek; a pontos szám ma is vita tárgya. A sortűz időpontja és a fiatal áldozatok emléke miatt február 21-e lett a bengáli nyelvi mozgalom mártírjainak napja, amelyet 1999-ben az UNESCO a **nemzetközi anyanyelvi nap** (International Mother Language Day) rangjára emelt – ez dokumentált, nem csupán bangladesi emlékezetpolitikai állítás.

A mozgalom eredményeként az 1956-os pakisztáni alkotmány a bengálit az urdú mellett második államnyelvként ismerte el. Ez azonban nem oldotta meg a mélyebb szerkezeti feszültségeket: a hadseregben, a központi közigazgatásban és a nagyvállalati szférában a nyugati szárny – különösen a pandzsábi és muhadzsir elit – felülreprezentált maradt. A keleti szárny lakossága többségben volt, de a parlamenti mandátumok elosztása, a jövedelmek és a fejlesztési források terén rendre hátrányba került. A nyelvi mozgalom tehát nem csupán kulturális ügy volt: a bengáli identitás politikai önállóságának első nagy tesztje volt, és megalapozta a későbbi autonómiatörekvéseket.

26.2.2 Az Egyesült Fronttól a Hatpontos programig

Az 1954-es kelet-bengáli tartományi választáson a **Jugto Front** (Egyesült Front), amelyben a **Awami Liga** (Awami League) és a **Krisak Sramik Párt** mellett vallási és baloldali csoportok is részt vettek, elsöprő győzelmet aratott: a 237 tartományi helyből 223-at szerzett meg. A választási eredményeket a korabeli hivatalos közlönyök és a brit-amerikai diplomáciai jelentések egyaránt rögzítik. A győztes kormányt azonban a központi hatalom 1954. május 30-án feloszlatta, és a keleti szárnyban kormányzói irányítás lépett életbe. A kelet-pakisztáni politikai elit ezt a döntést az ottani választói akarat figyelmen kívül hagyásaként élte meg, és ez tovább mélyítette a bizalmatlanságot a központtal szemben.

1958-ban Iszkander Mirza elnök és **Ajjub Khán** tábornok katonai hatalomátvétele, majd az 1962-es, erősen centralizáló alkotmány új szakaszt nyitott. Az Ajjub-rezsim úgynevezett „alapvető demokrácia” rendszere a közvetett választásokat részesítette előnyben, és a keleti szárny politikai súlyát tovább csökkentette. A rendszer elleni elégedetlenség 1968–69-ben tömeges diákmozgalommá és általános sztrájkhullámmá szélesedett, amelynek következtében Ajjub Khán lemondott, és a hatalmat **Jahja Khán** tábornok vette át. Az 1969-es tömegmozgalom – amelynek dokumentációját a kormányzati jelentések, az egyetemi archívumok és a nemzetközi sajtó egyaránt őrzi – már nem csupán nyelvi kérdésekről, hanem regionális autonómiáról és választási reformról szólt.

Ebben a légkörben hirdette meg **Sheikh Mudzsibur Rahman** (Sheikh Mujibur Rahman), az Awami Liga vezetője 1966-ban a **Hatpontos programot** (Six-Point Program). A hat pont lényege: szövetségi, parlamentáris kormányzás; a tartományok számára teljes önállóság a külkereskedelem, az adóztatás és a devizagazdálkodás terén; önálló milícia vagy tartományi haderő lehetősége; valamint a keleti és nyugati szárny számára külön-külön jegybanki jogkör. A programot a nyugat-pakisztáni politikai és katonai elit túlzottan szeparatistának, a bengáli közvélemény jelentős része viszont a túléléshez szükséges minimumnak tekintette. A Hatpontos program dokumentált szövege elsődleges forrás; értelmezése azonban máig vitatott: egyes történészek szerint föderalizáló reformcsomag volt, mások szerint gyakorlatilag a függetlenség előszobája.

26.2.3 Az 1970-es választás és a patthelyzet

1970. december 7-én és 9-én Pakisztánban általános választásokat tartottak. A választás dokumentált eredményei szerint az Awami Liga a keleti szárnyat megillető 162 helyből 160-at szerzett meg, a pakisztáni parlament 300 általános mandátumából összesen 160-at; ez önmagában abszolút többséget jelentett a leendő nemzetgyűlésben. A nyugati szárnyban

viszont a **Pakisztáni Néppárt** (Pakistan Peoples Party, PPP), **Zulfikar Ali Bhutto** vezetésével 81 helyet szerzett, és egyetlen keleti mandátumot sem tudott elhódítani. Az eredményeket a pakisztáni választási bizottság hivatalos jegyzőkönyvei és a nemzetközi megfigyelők beszámolói is megerősítik; ezek elsődleges források.

A választás után politikai patthelyzet alakult ki. Az Awami Liga programja szerint kormányt kívánt alakítani, és a Hatpontos program alapján új alkotmányt akart elfogadtatni. Bhutto és a PPP, valamint a hadsereg vezetői viszont ezt a nyugati szárny érdekeivel összeegyeztethetetlennek tartották. Bhutto 1970 decemberében nyilvánosan kilátásba helyezte, hogy pártja bojkottálja a nemzetgyűlést, ha az Awami Liga programját nem módosítják. Jahja Khán elnök 1971. március 1-jén bejelentette a nemzetgyűlés ülésének elhalasztását. Ez a döntés – amelyet a kormányzati közlönyök és a korabeli sajtó dokumentálnak – a keleti szárnyban általános sztrájkot és polgári engedetlenségi mozgalmat váltott ki.

A válságot súlyosbította az 1970 novemberében a mai Banglades területére lecsapó **Bhola-ciklon** (Bhola cyclone) humanitárius katasztrófája. A hivatalos és nemzetközi becslések 224 ezer és 500 ezer közé teszik a halálos áldozatok számát; a pontos szám a forráshiány és a korabeli adatgyűjtés hiányosságai miatt bizonytalan. A ciklon utáni központi kormányzati válságkezelés lassúsága és az elégtelen segélyezés a kelet-pakisztáni közvélemény szemében a nyugati elit közönyének újabb bizonyítéka lett. Ezt az értelmezést a korabeli bengáli sajtó és a későbbi történészi munkák egyaránt hangsúlyozzák, bár a kormányzati erőfeszítések mértékét illetően eltérő megítélések léteznek.

26.2.4 Március 7-i beszéd és a kényszerű autonómia

Sheikh Mudzsibur Rahman 1971. március 7-én Dakkában, a Ramna Race Course ma Suhrawardy Udyan park területén több százezres tömeg előtt mondta el híres beszédét. A beszéd hangfelvétele és szövege fennmaradt, így elsődleges forrásnak tekinthető. Mudzsibur Rahman ebben nem kiáltotta ki egyoldalúan a függetlenséget, hanem felszólította a keleti szárnyat, hogy „vegye kezébe az irányítást”, otthonokat és munkahelyeket, és készüljön fel az ellenállásra. A beszéd nyelvezete kétértelmű volt, ami lehetővé tette a tárgyalásos rendezés reményét, ugyanakkor a bengáli tömegek a gyakorlatban már az Awami Liga párhuzamos közigazgatása alatt éltek. A beszédet a bengáli nemzeti emlékezet a függetlenség kimondásaként tartja számon, de a történészi értelmezés szerint ez inkább a de facto autonómiát és az utolsó tárgyalási pozíciót jelentette.

Március hónap folyamán Jahja Khán, Bhutto és Mudzsibur Rahman között tárgyalások folytak Dakkában, de nem született kompromisszum. A hadsereg eközben csapatokat és nehézfegyverzetet vont össze a keleti szárnyban, és nyugatról jelentős erősítést küldött. A hadsereg belső felkészülését a későbbi kormányzati dokumentumok, valamint pakisztáni tisztek későbbi memoárjai és interjúi is alátámasztják. Az erőszak közvetlen kiváltó oka a tárgyalások összeomlása volt, de a hadsereg tervezése már hetekkel korábban jelezte a katonai megoldás előkészítését.

26.2.5 A hadművelet és a függetlenség kikiáltása

1971. március 25-ről 26-ra virradó éjjel a pakisztáni hadsereg **Operation Searchlight** fedőnevű hadműveletet indított Dakkában és más nagyvárosokban. A hadművelet célja a bengáli politikai és értelmiségi elit megtörése, az Awami Liga vezetőinek letartóztatása, a diákmozgalmak felszámolása és a rendőrség, valamint a bengáli katonai alakulatok lefegyverzése volt. A támadás során a hadsereg tüzet nyitott a dakari egyetem kollégiumaira, mecsetekre, a rendőrségi laktanyákra és a hindu negyedekre. A dokumentált tényekhez tartozik, hogy a hadsereg a dakari rendőrség tagjait és a bengáli katonákat ellenállónak minősítette és

sokakat kivégzett. A hadsereg saját jelentései és a túlélők beszámolói között jelentős eltérések vannak az áldozatok számát és a művelet jellegét illetően.

Március 26-án hajnalban Sheikh Mudzsibur Rahmant a pakisztáni hadsereg letartóztatta, és később Nyugat-Pakisztánba szállította. Ugyanezen a napon a bengáli politikusok és katonatisztek egy része kikiáltotta Bangladesh függetlenségét. A kikiáltás szövegét Mudzsibur Rahman nevében előbb rádióüzenetben, majd a megalakuló ideiglenes kormány hivatalos közleményeiben tették közzé. A függetlenség kikiáltásának pontos időpontja és formája – különösen, hogy Mudzsibur Rahman maga mikor és milyen körülmények között írta alá a nyilatkozatot – a későbbi emlékezetpolitikai viták tárgya lett. A bengáli állami narratíva szerint a függetlenség kikiáltása 1971. március 26-án történt, és Mudzsibur Rahman ahhoz a kezdetektől fogva csatlakozott; egyes pakisztáni források ezt a kronológiát vitatják.

Az első hetekben a pakisztáni hadsereg Dakkát és a nagyobb városokat ellenőrizte, míg a bengáli ellenállók vidéken szervezkedtek. A hadsereg műveletei tömeges letartóztatásokkal, kivégzésekkel, nemi erőszakkal, lakóházak és falvak felgyújtásával, valamint a hindu lakosság elleni célzott erőszakkal jártak. A menekültek százezrei, majd milliói indultak a szomszédos indiai határ felé. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának korabeli jelentései, az indiai kormány statisztikái és a segélyszervezetek beszámolói alapján 1971 végéig mintegy tízmillió menekült érkezett Indiába, főként Nyugat-Bengálba, Tripurába, Asszámba és Meghalajába. Ezek a számok becslések: a menekültek regisztrációja nem volt egységes, és sokan többször is átlépték a határt.

26.2.6 A Mujibnagar kormány és a Mukti Bahini

1971. április 17-én a bengáli függetlenség hívei a kelet-pakisztáni Kushtia és Meherpur közelében fekvő területet, amelyet **Mudzsibnagar** (Mujibnagar) néven nyilvánítottak ideiglenes fővárossá, hivatalosan is megalakították a Bangladesi Népköztársaság ideiglenes kormányát. Ennek elnöke távollétében Sheikh Mudzsibur Rahman, megbízott elnöke **Said Nazrul Islam**, miniszterelnöke **Tajuddin Ahmad** lett. A Mujibnagar kormány megalakulásának okiratai és a kormányzati nyilatkozatok elsődleges források; ezek dokumentálják, hogy a független Banglades adminisztratív keretét kezdettől fogva elkülönítették a pakisztáni államtól.

A katonai ellenállás fő ereje a **Mukti Bahini** (Mukti Bahini, „felszabadító hadsereg”) lett, amely részben a pakisztáni hadsereg bengáli dezertőreire, részben a rendőrség, a diákság és a vidéki lakosság önkénteseire épült. A Mukti Bahini gerilla-taktikával támadta a pakisztáni katonai konvojokat, kommunikációs vonalakat és kollaboránsnak tartott személyeket. Jól dokumentált, hogy India kiképzést, fegyvereket, hírszerzést és hátországi bázisokat biztosított a Mukti Bahininek; ezt az indiai kormány akkori nyilatkozatai és a későbbi indiai katonai visszaemlékezések egyaránt megerősítik. A kiképzés pontos mértéke és az indiai „irányítás” szintje ugyanakkor vitatott: egyes bengáli történészek a Mukti Bahinit önállóbbnak, egyes pakisztáni és nemzetközi elemzések viszont India proxy haderejeként írják le.

A hónapok során a pakisztáni hadsereg és a helyi, úgynevezett **razakár** (razakar) milíciák – amelyek tagjai főként a bengáli muzulmán lakosságnak a pakisztáni állammal szövetséges részéből kerültek ki – együttesen hajtottak végre hadműveleteket. A razakárok szerepe máig az egyik legérzékenyebb pont: a bengáli állami narratíva szerint a razakárok részt vettek a tömeges gyilkosságokban és a nemi erőszakban, és ítéleteik a 2010-es években indított háborús bűnügyi perekben központi szerepet kaptak. A pakisztáni és egyes nyugati források viszont arra hívják fel a figyelmet, hogy a razakárok mozgósítása a bengáli társadalom belső törésvonalainak része volt, és nem lehet minden helyi erőszakot a pakisztáni hadseregre hárítani. Az áldozatközpontú

megközelítés megköveteli, hogy az erőszakot az egyes elkövetői csoportokhoz és parancsnokokhoz kössük, ne a bengáli vagy nyugat-pakisztáni lakosság egészéhez.

26.2.7 Az áldozatok és a menekültválság

Az 1971-es háború emberi veszteségei a mai napig a legvitatottabb számok közé tartoznak. A bengáli kormány hivatalos álláspontja szerint a háborúban mintegy hárommillió ember halt meg; ez a szám a hivatalos bangladesi emlékezetpolitikában és tankönyvekben rögzült. Független történészek és demográfiai kutatások ennél óvatosabbak: a leggyakrabban idézett becslések 300 000 és 500 000 közötti halálos áldozatról szólnak, de egyes kutatók 1–1,5 milliós sávot is elképzelhetőnek tartanak. A becslések közötti hatalmas eltérés oka, hogy a háború alatt nem készült megbízható népszámlálás, a tömegsírok feltárása részleges, és a vitás területeken a halottak azonosítása máig nem történt meg. A 3 milliós számot tehát emlékezetpolitikai állításnak kell tekinteni, amelyet a bangladesi állam hivatalosan használ, de nem támasztja alá konszenzusos demográfiai bizonyíték.

A nemi erőszak áldozatainak számát a bengáli kormány és a nőszervezetek mintegy 200 000 és 400 000 közé teszik. Ezt a becslést a korabeli orvosi jelentések és a segélyszervezetek beszámolói részben alátámasztják, de a pontos számot lehetetlen megállapítani, mivel sok áldozat nem jelentkezett, és a háború utáni abortuszok, valamint a korai anyakönyvezés hiánya torzítja az adatokat. A nemi erőszak dokumentáltan tömeges és szisztematikus jellege miatt a bengáli állam és számos nemzetközi emberi jogi szervezet **népirtásnak** (genocide) minősíti a pakisztáni hadsereg 1971-es bengáliak elleni cselekményeit. Ezt a minősítést Banglades hivatalosan használja, és az ENSZ egyes szakértői nyilatkozatai is támogatták, de a nemzetközi jogi értelemben vett népirtás fogalmának alkalmazása vitatott: a „népirtás” kifejezés az ENSZ 1948-as egyezménye alapján szigorú jogi kritériumokhoz kötött, és a 2009–2013 között Bangladeshban lefolytatott háborús bűnperek, illetve a pakisztáni elutasítás miatt nem alakult ki egyetemes jogi konszenzus. A könyv ezért a „népirtás” kifejezést a bengáli állami és emlékezetpolitikai használat részeként, attribúcióval említi, nem a könyv saját minősítéseként.

A menekültek számát illetően az indiai kormány 1971 végére mintegy tízmillió embert regisztrált, ami a korabeli ENSZ és vöröskeresztes jelentésekkel összhangban álló becslés; a valós szám ennél magasabb is lehetett, mert sokan nem regisztráltatták magukat. A menekülttáborokban uralkodó betegségek, éhínség és a monszun miatti halálozás további tízezrek életét követelte; ezek a becslések szintén bizonytalanok. A menekültválság gazdasági és biztonsági terhet rótt Indiára, és a későbbi indiai beavatkozás egyik dokumentált indoka volt.

26.2.8 A nemzetközi diplomácia és India szerepe

India szerepe fokozatosan alakult át a menekültválság kezeléséből a katonai beavatkozássá. Az indiai kormány 1971 tavaszától nyilvánosan elítélte a pakisztáni hadsereg fellépését, és támogatta a bengáli ideiglenes kormányt. Indira Gandhi indiai miniszterelnök 1971 nyarán és őszén több nyugati fővárosban próbált támogatást szerezni a pakisztáni állami erőszak megállításához. Az amerikai kormányzat Richard Nixon elnök és Henry Kissinger nemzetbiztonsági főtanácsadó vezetésével – a később nyilvánosságra került, dokumentált belső beszélgetések és táviratok szerint – Pakisztánt Kína felé vezető stratégiai csatornaként kezelte, és az indiai beavatkozást a szovjet szövetséges hatalom térnyeréseként értelmezte. Az amerikai-adminisztráció álláspontját és a Pakisztánnak nyújtott diplomáciai támogatás mértékét a 2000-es években megnyílt levéltári anyagok dokumentálják; ezek értelmezése a hidegháborús versengés kontextusában vitatott.

A Szovjetunió 1971 augusztusában barátsági és együttműködési szerződést kötött Indiával, ami gyakorlatilag biztosította a szovjet diplomáciai és katonai támogatást egy esetleges indiai–pakisztáni háború esetén. Kína ezzel szemben Pakisztán mellé állt, és az ENSZ Biztonsági Tanácsában az indiai fellépést elítélő határozatokat támogatta. A kérdés tehát nem csupán dél-ázsiai polgárháború, hanem hidegháborús ütközőpont volt; ezt az ENSZ jegyzőkönyvei és a három nagyhatalom diplomáciai levelezése egyaránt megerősíti.

26.2.9 A decemberi háború és a kapituláció

1971. december 3-án a pakisztáni légierő megelőzőnek szánt csapásokat mért észak-indiai repülőterekre. Az indiai kormány ezt követően hivatalosan hadat üzent Pakisztánnak, és a keleti fronton a **Mukti Bahinivel** együttműködve gyors offenzívát indított. A háború dokumentáltan két hétig tartott; a frontjelentéseket a hadviselő felek és a nemzetközi sajtó is archiválta. A pakisztáni hadsereg keleti parancsnoksága, amely nagyjából 30 000–36 000 reguláris katonából, valamint razakár milicistákból állt, nem tudta tartani a felállást a sokkal nagyobb létszámú indiai erőkkel és a bengáli gerillákkal szemben. A pontos csapatlétszámok a különböző hadtörténeti munkákban eltérnek; a kapitulációs jegyzőkönyv nem részletezi a haderőnagyságot.

December 16-án Dakkában a pakisztáni keleti parancsnok, **Amir Abdullah Khan Niazi** altábornagy aláírta a megadást a közös indiai–mukti bahini erők parancsnoka, **Jagjit Singh Aurora** indiai altábornagy előtt. A kapituláció dokumentuma elsődleges forrás, és a korabeli fotók, filmfelvételek széles körben terjedtek. A megadás értelmében több mint 90 000 pakisztáni katona és civil került hadifogságba; a leggyakrabban idézett szám 93 000, amelyet a pakisztáni kormány későbbi közleményei is megerősítettek. Ezzel megalakult a független Banglades, de a háború nem ért véget teljesen: a hindu lakosság elleni maradék erőszak, a razakárok elleni megtorlás és a menekültek hazatérése hónapokig tartott.

26.2.10 Források és bizonytalanságok

Az 1971-es háború eseményeinek fő idejét és kronológiáját elsődleges források – kormányzati közlönyök, katonai jelentések, ENSZ-jegyzőkönyvek, sajtóarchívumok, a kapitulációs okmány, valamint az érintett politikusok és tisztek memoárjai – viszonylag jól dokumentálják. A háború okainak és jellegének értelmezése azonban erősen vitatott. A bengáli historiográfia a pakisztáni hadsereg hadműveletét előre eltervezett, a bengáli nemzet megsemmisítésére irányuló hadjáratnak tekinti, és erre idézi a hadsereg belső utasításait, a túlélők tanúvallomásait és a razakárok későbbi bírósági vallomásait. A pakisztáni állami álláspont ezzel szemben a keleti szárny szecesszióját és az indiai beavatkozást hangsúlyozza, a hadsereg fellépését pedig a rend helyreállításaként írja le. A két narratíva között a történettudomány az utóbbi évtizedekben köztes álláspontokat is kidolgozott, például a bengáli nacionalizmus, az állami erőszak és a hidegháborús geopolitika egyidejű elemzésével.

A halálos áldozatok, a nemi erőszak áldozatainak és a menekülteknek a száma becslés marad. A Bangladesh Állami Levéltár és a kutatóintézetek által őrzött dokumentumok sokasága ellenére nincs olyan megbízható teljes körű nyilvántartás, amely alapján a számokat pontosan lehetne rekonstruálni. A „népirtás” kifejezés használata emlékezetpolitikai és nemzetközi jogi vita tárgya; a könyv ezt a kifejezést attribúcióval, a bengáli hivatalos álláspont részeként jeleníti meg, nem állítja, hogy a tudományos konszenzus egyöntetű lenne. A pakisztáni hadifoglyok 1972-es hazatérése, a háborús bűnösök későbbi felelősségre vonásának elmaradása, majd a 2009-től indított bangladesi bírósági eljárások szintén olyan kérdések, ahol a források bőségesek, de a politikai kontextus miatt az értelmezések erősen vitatottak.

26.2.11 Rövid összefoglaló

- A bengáli nyelvi mozgalom (Bhasha Andolon) 1948 és 1952 között az urdú kizárólagos államnyelv elleni tiltakozásként indult, és az 1956-os alkotmányban elérte a bengáli államnyelvi státuszát, de a nyelvi konfliktus a keleti szárny strukturális hátrányának szimbólumává vált.
- Sheikh Mudzsibur Rahman 1966-os Hatpontos programja nagyfokú regionális autonómiát követelt, ami a nyugat-pakisztáni elit számára szeparatizmusnak tűnt, a bengáli közvélemény számára viszont a politikai túlélés feltételének.
- Az 1970 decemberi választásokat az Awami Liga dokumentáltan megnyerte, abszolút többséget szerezve a nemzetgyűlésben, de a PPP és a hadsereg az eredményt nem volt hajlandó elfogadni, így a nemzetgyűlés összehívását elhalasztották.
- 1971. március 25–26-án a pakisztáni hadsereg Operation Searchlight fedőnevű művelete, majd a nyomában járó tömeges erőszak és menekültválság a keleti szárnyat háborúba sodorta; a függetlenséget március 26-án kiáltották ki, és megalakult a Mujibnagar kormány.
- A Mukti Bahini gerillaharca és India növekvő katonai támogatása, majd a december 3-i indiai–pakisztáni háború után 1971. december 16-án a pakisztáni hadsereg kapitulált Dakkában, létrejött Banglades.
- A halálos áldozatok számát a bengáli hivatalos emlékezet mintegy hárommillióra teszi, de a demográfiai kutatások 300 ezer és 1,5 millió közötti becsléseket valószínűsítenek; a pontos szám bizonytalan, és a „népirtás” minősítés emlékezetpolitikai és jogi vita tárgya.
- A háború egyszerre volt bengáli függetlenségi harc, pakisztáni állami erőszak-hullám és india–pakisztáni regionális háború; ezeket a dimenziókat a különböző nemzeti historiográfiák eltérő súllyal és keretben tárgyalják.

26.2.12 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan kapcsolódott a bengáli nyelvi mozgalom a kelet-pakisztáni politikai elit és a központi kormányzat közötti strukturális feszültségekhez? Miért nem oldotta meg a nyelvi státusz az alkotmányos-közigazgatási ellentéteket?
2. Milyen dokumentált tényekből látjuk, hogy az 1970-es választás eredményét a pakisztáni hadsereg és a Nyugat-Pakisztánban vezető PPP nem fogadta el, és miben tért el a bengáli Awami Liga programja a kormányalakítás többi szereplőjének elképzelésétől?
3. Mi volt az Operation Searchlight lényege, és milyen forrástípusok alapján rekonstruálható az 1971. március 25–26-i események menete? Hol érzékelhető a források ellentmondása az áldozatszámokban?
4. Milyen érvek szólnak amellett, hogy az 1971-es bengáli eseményeket „népirtásnak” nevezzük, és milyen okok miatt marad ez a minősítés vitatott a nemzetközi jogban?
5. Milyen hidegháborús szempontok alakították az Egyesült Államok, a Szovjetunió és Kína álláspontját a kelet-pakisztáni válságban, és hogyan dokumentálható India beavatkozása elsődleges forrásokkal?

26.3 Banglades államépítése

Az 1971. decemberi pakisztáni kapitulációval Banglades nem kész államapparátust örökölt, hanem háborús romokat, súlyos infrastrukturális károkat, milliós menekültáradatot és a kollektív trauma terhét. A Kelet-Pakisztán és az 1971-es felszabadító háború eseményei után az államépítés kérdése nem csupán az intézmények újjászervezését jelentette, hanem azt is: kié legyen a függetlenség értelmezése, hogyan viszonyuljon az új állam a bengáli nyelvű nemzeti mozgalom örökségéhez, milyen szerepet kapjon a hadsereg, a vallás és a külföldi támogatók. Ez az alfejezet az 1972 és az 1990-es évek eleje közötti utat mutatja be: a Mudzsib-korszak polgári államépítését, annak autoriter fordulatát, a katonai puccssorozatot, Ziaur Rahmán és H. M. Ersad rendszerét, végül az 1990-es demokratizálódást.

26.3.1 A polgári államépítés kísérlete: Mudzsib kormánya és az 1972-es alkotmány (1972–1974)

A függetlenség első hónapjaiban az államvezetés a háború előtt Pakisztánban megválasztott, majd a forradalmi ideiglenes kormánnyal folytatódó intézményekre támaszkodott. Az ideiglenes kormány, amely 1971. április 17-én alakult meg Mujibnagarban, távollévő elnökként **Sejk Mudzsibur Rahmánt** (Sheikh Mujibur Rahman, közkeletű nevén Mudzsib) nevezte meg; helyette ideiglenes jelleggel Szajed Nazrul Iszlam gyakorolta az államfői teendőket, a kormányt Tadzsuddin Ahmad vezette. Mudzsib 1972. január 10-én tért vissza Londonból Delhin át Dakkába, és gyakorlatilag azonnal a politikai élet középpontjába került.

Az államépítés első nagy jogi teljesítménye az **1972. évi alkotmány** volt. Az alkotmányozó nemzetgyűlés 1972. november 4-én fogadta el, az ünnepélyes hatálybalépésre december 16-án, a felszabadító háború győzelmi napján került sor. A szöveg parlamentáris köztársaságot hozott létre, amelyben az elnök államfő, a miniszterelnök pedig a kormányfő. Az alkotmány négy alapelve a **nacionalizmus, a szocializmus, a demokrácia és a szekularizmus** lett. Ezek nem pusztán díszítő elvek voltak: a nacionalizmus itt a bengáli nyelv és kultúra közösségét, a szocializmus a háború után újjáépülő gazdaság állami irányítását, a szekularizmus pedig az állam és a vallás intézményes szétválasztását kívánta jelezni. A Mudzsib-korszak hivatalos retorikája mindezt gyakran **Mudzsibizmus** (Mujibism) néven foglalta össze.

A gyakorlati gazdaságpolitika 1972-től erősen államközpontú volt. A kormány államosította a jute-, textil-, cukor- és banki ágazat jelentős részét, részben azért, mert a háború alatt sok tulajdonos elmenekült, vagyonát hátrahagyta, részben pedig a „kollaboráns” nyugat-pakisztáni tőkével szembeni elégtétel jegyében. A becslések szerint az ipari állóeszközök igen magas hányada került állami tulajdonba, ám a számok pontossága körül ma is vita van, mert a háborús károk, a hiányzó nyilvántartások és az utólagos politikai átértelmezés nehezíti a rekonstrukciót. A földreform és az élelmiszer-elosztási rendszer hangoztatott célja a szegényparasztság védelme volt, de a végrehajtást korrupció, a bürokrácia feszültségei és a gyenge központi kapacitás lassította.

Külpolitikailag az új állam gyorsan szuverén szereplővé vált. India hadserege 1972 márciusáig kivonult Banglades területéről, és ezzel az ország a nemzetközi közösség elismert állama lett. Mudzsib kormánya jó kapcsolatot ápolt Indiával és a Szovjetunióval, de részt vett az el nem kötelezett mozgalomban is. Az 1973. március 7-i első általános választáson a hivatalos adatok szerint az **Avami Liga** (Bangladesh Awami League) a 300 választott mandátumból 293-at szerzett meg. Az ellenzék egy része kifogásolta az indulás feltételeit és a kormánypárt fölényét, így a választás „demokratikus” jellege már akkor vitatott volt.

A társadalmi újjáépítés egyszerre volt morális és intézményi vállalkozás. A kormány a háborús nemi erőszak áldozatait **birangona** (a. m. „háborús hősnő”) kifejezéssel próbálta a nemzeti

történetbe emelni, de a társadalmi befogadás és a jogi kárpótlás nem volt egyenletes. Az alkotmány formálisan biztosította a nők egyenjogúságát, a családjogi és öröklési kérdésekben azonban a vallási normák tovább éltek, így a jog és a társadalmi gyakorlat között feszültség maradt. Hasonló feszültség övezte a háborús bűncselekményekkel gyanúsított személyekkel szembeni fellépést: a hivatalos bírósági eljárások mellett időnként helyi önbíráskodás és leszámolás is előfordult, ami a jogállami államépítést aláásta.

26.3.2 Az 1974-es éhínség, a bengáli nacionalizmus válsága és az autoriter fordulat (1974–1975)

A polgári kormányzás legnagyobb humanitárius katasztrófája az 1974. évi éhínség volt. A monszun áradása, a rizstermés visszaesése, az import nehézségei, a világpiaci élelmiszerárak emelkedése, a spekuláció és az elosztási rendszer hibái együttesen olyan élelmiszerhiányhoz vezettek, amely elsősorban a vidéki szegényeket sújtotta. Az áldozatok számáról nincs konszenzus. A korabeli hivatalos bangladesi jelentések néhány tízezer halálos áldozatról beszéltek, míg független kutatók és későbbi történeti munkák ennek többszörösét, egyes becslések akár egymillió fölötti értéket is valószínűsítenek. A nagy eltérés oka nem csupán a hiányos statisztika, hanem az is, hogy az éhínség áldozatai gyakran betegségben vagy a nélkülözéssel összefüggő fertőzésekben haltak meg, ami az ok-okozati besorolást vitatja. A történészi közmegegyezés annyiban állapítható meg, hogy a humanitárius katasztrófa valós, a halálozás nagysága pedig becslés, nem pedig pontosan mért adat.

Az éhínség és a gazdasági nehézségek aláásták a Mudzsib-kormány támogatottságát. A munkabeszüntetések, a feketepiac, az infláció és a fegyveres ellenzéki csoportok megjelenése fokozatosan a rendőri és katonai erőszak felé tolták a kormányzást. A kormány 1974 végén szükségállapotot vezetett be; 1975. január 25-én a negyedik alkotmánymódosítással elnöki rendszert hozott létre, amelyben a tényleges hatalom az államfőhöz került. Mudzsib ezt követően, 1975 februárjában megalakította a **BAKSAL**-t (Bangladesh Krishak Sramik Awami League, azaz Bangladesi Paraszt-Munkás Avami Liga), és felszámolta a többpárti versenyt: a működő politikai pártokat betiltották vagy beolvasztották, a sajtót korlátozták, a bíróságokat pedig a végrehajtó hatalom ellenőrzése alá vonták. Ez az autoriter fordulat a függetlenségi mozgalom demokratikus ígéretének nyilvánvaló visszavételét jelentette, még akkor is, ha a rezsim a retorikában továbbra is a „második felszabadítás” mellett érvelt.

26.3.3 Az 1975-ös puccssorozat és a katonai hatalomátvétel (1975–1977)

1975. augusztus 15-én katonatisztek egy csoportja államcsínyt hajtott végre. A puccs ténye, időpontja és áldozatai dokumentáltak: a fegyveresek a rezidenciáján meggyilkolták Mudzsibot, feleségét és több családtagját; lányai, **Sejk Haszina** (Sheikh Hasina) és **Sejk Rehana** (Sheikh Rehana) külföldön tartózkodtak, így életben maradtak. A hatalmat rövid időre Khondaker Mosztak Ahmed vette át, aki eltávolodott a Mudzsib-korszak szövetségi politikájától. Az augusztusi gyilkosság mögötti felelősség megoszlása azonban a mai napig vitatott: kutatók, parlamenti bizottságok és bírósági eljárások eltérően ítélik meg a külső szereplők, a pakisztáni titkosszolgálat, illetve a belső politikai ellenfelek szerepét.

A katonai erőszak nem állt meg augusztusban. 1975. november 3-án a dakai börtönben meggyilkolták a Mudzsib-rendszer négy ismert nemzeti vezetőjét: Szajed Nazrul Iszlamot, Tadzsuddin Ahmadot, M. Manszur Alit és A. H. M. Kamaruzzamant. A rezsim első magyarázata „fegyveres zendülésről” beszélt, de a későbbi bírósági eljárások során a dokumentumok és tanúvallomások alapján előre eltervezett, politikai jellegű gyilkosságsorozat körvonalazódott. Ez az esemény

a bangladesi politikai emlékezetben a mai napig a hadsereg politikai beavatkozásának egyik legtraumásabb pillanata.

November 7-én újabb katonai lázadás futott végig a hadseregen, amelynek következtében fokozatosan **Ziaur Rahmán** (Ziaur Rahman) vezérkari főnök vált a tényleges hatalom birtokosává. Formálisan Abu Sadat Muhammad Sayem töltötte be az elnöki posztot, de a katonai közigazgatásban a döntő szót Zia mondta ki. 1977. április 21-én Sayem lemondott, és Ziaur Rahmán lett az elnök. Az 1975–1977 közötti időszak így nem egyszerűen „katonai uralom” volt, hanem a hadseregen belüli csoportok közötti erőszakos hatalomváltás, amelyben a polgári pártok alárendelt szerepbe kerültek.

26.3.4 Ziaur Rahmán konszolidációja és a „bangladesi nacionalizmus” (1977–1981)

Ziaur Rahmán kormányzata a hadiállapot fenntartásával és a hadsereg intézményes megerősítésével konszolidálta hatalmát. 1977. május 30-án népszavazást tartott elnökségének megerősítéséről; a hivatalos adatok szerint a résztvevők 98,9 százaléka támogatta, ám az ellenzék bojkottálta, és a megfigyelők a hitelességet vitatták. 1978. június 3-án elnökválasztást tartottak, amelyen Ziaur Rahmán győzött. 1978-ban létrehozta a **Bangladesi Nacionalista Pártot** (Bangladesh Nationalist Party, BNP), majd az 1979. februári parlamenti választáson a BNP a hivatalos eredmények szerint a 300 választott mandátumból 207-et szerzett. Ezt követően a hadiállapotot 1979 tavaszán feloldották, így formálisan helyreállt a polgári kormányzás, a tényleges hatalom azonban továbbra is az elnökhöz és a hadsereghez kötődött.

Ziaur Rahmán kísérlete az állam identitásának újraértelmezésére az egyik legfontosabb öröksége. Az 1972-es alkotmány **bengáli nacionalizmusának** hangsúlyát részben felváltotta a **bangladesi nacionalizmus** (Bangladeshi nationalism) fogalma. Ez nem csupán szóhasználati vita volt: az új értelmezés szerint a politikai közösséget nem csupán a bengáli nyelv és kultúra határozta meg, hanem a Banglades területén élő állampolgárok összessége, ideértve a nem bengáli nyelvű kisebbségeket is. Gyakorlati következménye, hogy a közéletben nagyobb teret kaptak a vallási jelképek és az iszlám mint közösségképző elem. Az 1977. évi alkotmánymódosítások a szekularizmus alapelvét a „Teremtőbe vetett hit” (trust and faith in the Almighty Allah) megfogalmazással váltották fel, és a szocializmus fogalmát „társadalmi igazságosságként” értelmezték. Ez nem tette Bangladeset iszlám állammá, de jelezte a Mudzsib-korszakhoz képest a hangsúlyeltolódást.

A gazdaságpolitika terén Ziaur Rahmán pragmatikus piacbarát fordulatot hajtott végre. Az államosítás helyett a magánberuházások, a mezőgazdasági intenzifikáció, a falusi infrastruktúra és a ruházati export lassú felfutása kapott támogatást. A kormányzat emellett tudatosan építette a „falu alapú” intézményeket, például a **gram sarkar** (falusi tanács) szervezeteit, amelyeket hivatalosan a helyi részvétel csatornájaként hirdetett, bírálói szerint azonban a vidéki klientelizmus eszközeiként működtek. A háborús bűnösök felelősségre vonása ebben az időszakban gyakorlatilag lekerült a politikai napirendről; a felszabadító háború emlékezetét a hivatalos retorika inkább a nemzeti egység, mint az elszámoltatás oldalán tartotta.

Ziaur Rahmánt 1981. május 30-án Chittagongban katonatisztek egy csoportja meggyilkolta. A bírósági ítéletek szerint a körülményekről ma is eltérő értelmezések élnek: a hivatalos vizsgálat katonai összeesküvést állapított meg, a mozgatórugók azonban politikai elemzők szerint a hadseregen belüli feszültségekkel és a regionális politikai érdekekkel is összefüggtek. Zia halála után rövid ideig alelnöke, Abdusz Szattár vitte tovább a kormányzást, de a hadsereg befolyása és a közéleti erőszak nem csökkent.

26.3.5 Ershad katonai uralma és az 1990-es demokratizálódás (1982–1990)

1982. március 24-én **Husszein Mohammed Ersad** (Hussain Muhammad Ershad) tábornok vértelen puccsal átvette a hatalmat, és hadiállapotot hirdetett. Ersad rezsimje a katonai hatalmat intézményesíteni próbálta: 1983-ban elnökké lépett elő, majd 1986-ban létrehozta a **Dzsatija Pártot** (Jatiya Party), amely a hivatalos politikai életben a hadsereg támogatottságát volt hivatva kifejezni. Az 1986. május 7-i parlamenti választáson a Dzsatija Párt nyert, de a BNP bojkottálta a voksolást, az Avami Liga pedig csak korlátozottan vett részt; az eredmény ezért nem tekinthető szabad versenyben mért adatnak. Az 1988-as választást már mindkét nagy párt bojkottálta, a Dzsatija Párt így a hivatalos adatok szerint a mandátumok döntő többségét szerezte meg.

Ershad kormányzása a gazdaságpolitikában a liberalizáció és a külföldi adományok hasznosítása mellett a közigazgatási decentralizációra helyezte a hangsúlyt. Bevezette az **upazila** (alkörzet) szintű közigazgatási egységet, amelyet hivatalosan a helyi fejlesztés és a bürokrácia hatékonyságának növelése érdekében hoztak létre. A korabeli és későbbi bírálók szerint azonban a decentralizáció valójában a vidéki klientelisztikus hálózatok megerősítését szolgálta. 1988-ban Ersad elfogadtatta a nyolcadik alkotmánymódosítást, amely az **iszlámot államvallássá** tette. Ez a lépés a bangladesi alkotmányos rend egyik legvitatottabb fordulata: támogatói a muszlim többség identitásának és a vallási közösség szimbolikus elismerésének tartották, kritikusai, köztük a hindu, buddhista, keresztény és más kisebbségek képviselői, az 1972-es szekuláris alapelvek feladását látták benne. A jogi és politikai vita a 2026-os jelenig időről időre újra felszínre kerül, de az 1988-as módosítás önmagában is jelzi, hogy a katonai uralom nem csupán a hatalmi rendet, hanem az állam és a vallás viszonyát is át kívánta alakítani.

Az 1980-as évek végére az Ersad-rezsim elleni elégedetlenség széles koalícióba szerveződött. Az Avami Liga, a BNP, baloldali diákszervezetek, szakszervezetek, értelmiségiek és nőszervezetek egyaránt követelték az elnök lemondását és a szabad választásokat. A tömegmozgalom fő eszköze a **hartal** (általános munkabeszüntetés) volt, amely a nagyvárosi életet és a gazdaságot is megbénította. 1990 őszén a tiltakozások rendőri erőszakba torkolltak, több tüntető életét vesztette; a halálos áldozatok pontos száma ma is becslés, a résztvevők és a hatóságok eltérően emlékeznek. Végül a hadsereg egy része sem állt ki Ersad mellett: 1990. december 6-án a tábornok lemondott. A távozó elnök helyét ideiglenes jelleggel a főbíró vette át, majd 1991. február 27-én megtartották az országos parlamenti választást.

Az 1991-es választás már nem a hadsereg irányította színjáték volt. A hivatalos eredmények szerint a BNP szerezte a legtöbb mandátumot, a második helyen az Avami Liga végzett, a Dzsatija Párt pedig harmadik erővé csúszott vissza. 1991. augusztusában a tizenkettedik alkotmánymódosítás visszaállította a parlamentáris köztársasági formát, amelyben a miniszterelnök a kormányfő, az elnök pedig elsősorban ceremoniális szereplő. Az első miniszterelnök **Khaleda Ziá** (Khaleda Zia) lett. A demokratikus átmenet valós intézményi fordulatot hozott, de nem szüntette meg az erőszakot, a pártpolitikai bojkottokat és a hadsereg mögöttes hatalmát. Ezek a kérdések a következő alfejezetben, Banglades 1990–2026 tárgyalásában folytatódnak.

26.3.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet megírásához elsősorban az 1972. évi bangladesi alkotmány és későbbi módosításai, a katonai proklamációk, a választási eredmények hivatalos jegyzőkönyvei, illetve ENSZ- és kormányzati humanitárius jelentések használhatók elsődleges forrásként. A puccsok kapcsán fontosak a későbbi bírósági ítéletek, parlamenti vizsgálóbizottsági anyagok és visszaemlékezések, de ezeket nem szabad szó szerint pártállami igazságként kezelni, mert keletkezésük időpontja és politikai kontextusa befolyásolta tartalmukat.

Több ponton is nyitott vagy vitatott a rekonstrukció. Az 1974-es éhínség áldozatszámát a szakirodalom nem tudja egyetlen pontos értékkel megadni; a hivatalos adatok alacsonyabbak, a független becslések jóval magasabbak. Az 1975. augusztusi és novemberi gyilkosságok mögötti politikai és külföldi összefüggések dokumentáltsága egyenetlen, a felelősség megoszlása pedig máig emlékezetpolitikai vita tárgya. A Zia- és Ersad-korszak választási eredményei a hivatalos közlésen alapulnak, ám a bojkottok, a katonai irányítás és a korlátozások miatt nem tekinthetők szabad választói akarat mérésének. Az 1990-es átmenet demokratikus jellegét a résztvevők többsége elismeri, ám abban már nincs konszenzus, mennyire vált valóban civil kontroll alá a hadsereg, és mennyire maradtak fenn a katonai korszak intézményes keretei.

26.3.7 Rövid összefoglaló

- Banglades 1972-ben parlamentáris köztársaságként és a nacionalizmus, szocializmus, demokrácia, szekularizmus elveire épülő alkotmánnyal kezdte meg független államépítését, de a háborús újjáépítés, a menekültválság és az intézményhiány súlyos terhet jelentett.
- A Mudzsib-kormány államosító gazdaságpolitikája és a többpárti választás után az 1974-es éhínség, a gazdasági nehézségek és a növekvő ellenzéki nyomás autoriter fordulathoz vezetett: 1975-re elnöki rendszer és BAKSAL egypárturalom jött létre.
- 1975. augusztus 15-én Mudzsib és családjának több tagja katonai puccs áldozata lett; novemberben újabb gyilkosságok és katonai hatalomváltás következett, amelyből Ziaur Rahmán került ki megerősödve.
- Ziaur Rahmán elnöksége alatt a hadsereg konszolidált szerepet kapott, létrejött a BNP, megtörtént a bangladesi nacionalizmus és a vallási hangsúlyú alkotmánymódosítás, és 1979-ben formálisan feloldották a hadiállapotot.
- Az 1982-es Ersad-puccs újabb katonai uralmat hozott, amely a Dzsatija Pártra épült, 1988-ban iszlámot tett államvallássá, és bojkottált választásokkal tartotta fenn a kormányzást.
- Az 1990-es tömegmozgalom, a sztrájkok és a hadsereg visszavonulása lemondásra kényszerítette Ersadot, majd az 1991-es választás és a tizenkettedik alkotmánymódosítás visszaállította a parlamentáris rendszert.
- A demokratizálódás intézményi fordulata valós volt, de a politikai erőszak, a pártok közötti konfrontáció és a katonai háttérhatalom továbbra is nyitott kérdések maradtak.

26.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen ideológiai alapelvekre épült az 1972-es bangladesi alkotmány, és miért vált vitatottá a „bangladesi nacionalizmus” fogalma a bengáli nyelvi nacionalizmussal szemben?
2. Hogyan hasonlítható össze az 1974-es éhínség emlékezetpolitikai szerepe a Mudzsib-korszak megítélésében? Milyen okok magyarázzák az áldozatszámok közötti nagy eltérést?
3. Mely politikai és intézményi folyamatok vezettek az 1975. augusztusi puccshoz, és milyen tények, illetve viták kapcsolódnak az 1975. novemberi börtöngyilkosságokhoz?
4. Miben különbözött Ziaur Rahmán és Ershad katonai kormányzata a gazdaságpolitika, a vallás alkotmányos szerepe és a pártépítés tekintetében?
5. Miért tekinthető az 1990-es átmenet demokratizálódásnak annak ellenére, hogy Bangladesben korábban is tartottak választásokat? Mely korlátok maradtak fenn?

26.4 Banglades 1990–2026

26.4.1 Banglades 1990–2026: a demokrácia, a növekedés és a tekintélyelvű fordulat útvesztői

Az 1990-es évek elején Banglades – akkori nevén a Bangladesi Népi Köztársaság – a hidegháború utáni világrendben kereste a helyét. A `h102` alfejezetben tárgyalt függetlenségi háború, az azt követő iszlamizáció és a katonai uralom hosszú árnyéka után az ország parlamentáris demokráciává alakult, miközben a szegénység, a természeti katasztrófák és a gyorsan növekvő textilipar kettős valósága határozta meg a mindennapokat. Ez az alfejezet a demokratikus versengés, a gazdasági átalakulás, a klímaváltozás okozta sebezhetőség, valamint a 2010-es évektől erősödő tekintélyelvűség összefonódását vizsgálja. A 2024-es tömegtüntetések és az azokat követő átmenet – a könyv lezárásáig rendelkezésre álló, ellenőrzött források alapján – a fejezet végén kap helyet, hangsúlyozva a folyamatban lévő történeti mérleg bizonytalanságait.

26.4.1.1 A demokrácia évtizede: versengés és patthelyzetek (1990–2006)

Az 1990-es tömegmozgalom, amely Hoszen Mohammad Ersad katonai rezsimjének bukásához vezetett, a bangladesi politika harmadik rendszerváltását hozta el. Az 1991-es általános választásokon a **Bangladesi Nacionalista Párt** (Bangladesh Nationalist Party, BNP) nyert, amelynek vezetője, **Háleda Zia** lett az ország első női miniszterelnöke. A választásokat nemzetközi megfigyelők alapvetően szabadnak és tisztességesnek értékelték, bár a korabeli jelentések szerint erőszakos incidensek és szavazatvásárlási vádak is előfordultak.

Az 1990-es évek elején a politikai élet két pólus köré szerveződött. Az egyik pólust a BNP alkotta, amely az iszlamista és konzervatív körök támogatását is élvezte, és amelynek ideológiai magját a bangladesi nacionalizmus, a piacgazdaság és az iszlám kulturális identitás ötvözése adta. A másik pólust az **Awami Liga** (Awami League, AL) képviselte, amely az 1971-es felszabadító háború örökségére, a szekularizmusra és a bengáli nyelvi nacionalizmusra épített. A két párt közötti versengés azonban nem korlátozódott a parlamentre: az utcai politika, a szakszervezetek, a diákcsoportok és a szakmai szervezetek mozgósítása vált a hatalomgyakorlás meghatározó eszközévé.

Az 1996-os választások után a BNP és az Awami Liga közötti váltógazdálkodás vált a rendszer alapszerkezetévé. Az Awami Liga kormánya, **Sejh Haszina Vazed** (közismert nevén Haszina) miniszterelnöksége alatt, az 1971-es háborús bűnösök elszámoltatását tűzte napirendre, valamint a gazdasági liberalizációt és az oktatás fejlesztését hangsúlyozta. A BNP és az Awami Liga közötti viszony azonban a 2000-es évekre egyre konfrontatívabbá vált. A **Háleda Zia** vezette BNP-kormány (2001–2006) idején az ellenzék bojkottálta a parlament üléseit, az utcai erőszak rendszeressé vált, és a politikai gyilkosságok, illetve a rendőrségi túlkapások száma nőtt. A 2006-os választások előtti patthelyzet arra késztette a hadsereget, hogy egy technokrata kormányzatot állítson fel, amely 2007 és 2008 között rendkívüli állapotban kormányzott. A katonai vezetésű, de hivatalosan civil szakértőkből álló **átmeneti kormányzat** (caretaker government) korrupcióellenes kampányt indított, börtönbe vetett számos politikust, és megkísérelte a választási rendszer megtisztítását. A 2008-as választásokon az Awami Liga a politikai spektrum széles támogatásával tért vissza a hatalomba. A választásokat nemzetközi megfigyelők hitelesnek minősítették, de a korabeli elemzések szerint a hadsereg beavatkozása és a politikai elitek közötti alkuk mélyen meghatározták a demokrácia működésének kereteit.

26.4.1.2 A Haszina-korszak: gazdasági növekedés és a hatalom koncentrációja (2009–2023)

Haszina 2009-től kezdődő, megszakítások nélküli kormányzása Banglades történetének leghosszabb demokratikusnak nevezett, de egyre inkább tekintélyelvű vonásokat mutató időszaka lett. A kormányzat kezdetben a **felszabadító háború örökségének** védelmét, a szekularizmust és a gazdasági fejlődést hirdette. A 2010-es évek elején nemzetközi bíróság elé állították az 1971-es háború alatt állítólagosan elkövetett atrocitásokkal vádolt személyeket. A **Nemzetközi Bűntörvényszék** (International Crimes Tribunal) ítéletei számos halálos ítéletet hoztak, amelyeket a kormány a bengáli nacionalizmus és az igazságtétel szimbolikus győzelmeként mutatott be. Az emberi jogi szervezetek – köztük a Human Rights Watch és az Amnesty International – ugyanakkor a perek tisztességességét kérdőjelezték meg, és azt állították, hogy a törvényszéket politikai célokra használják. A vitatott megnevezés itt is jelzi a történetírás nehézségét: míg a kormány a „népirtás" és a „háborús bűn" fogalmait használta az 1971-es eseményekre, és ezt a nemzetközi emlékezetpolitika egyes szereplői is támogatták, a bírósági eljárások jogszerűségét és pártatlanságát számos megfigyelő vitatta.

A 2010-es évek közepétől a Haszina-kormány fokozatosan szűkítette a politikai teret. A **törvényhozási elnyomás** eszközei közé tartozott a külföldi finanszírozású civil szervezetek működésének korlátozása, az ellenzéki média betiltása vagy akadályoztatása, valamint az úgynevezett **digitális biztonsági törvény** (Digital Security Act, 2018), amelyet a kormány a dezinformáció és a gyűlöletbeszéd ellen hirdetett meg, de amelyet a kritikusok szerint az újságírók és az ellenzék elhallgattatására használtak. Az internetes tartalmak megfigyelése, a rendőrségi őrizetbe vételek és az ellenzéki politikusok ellen indított perek a **hibrid rezsim** kialakulásának jeleit mutatták: a választások formálisan léteztek, de a valódi verseny feltételei hiányoztak. A nemzetközi elemző intézetek, például a Freedom House, a 2010-es évek végére Bangladeset a részben szabad országok közé sorolták, és a politikai jogok, valamint a polgári szabadságjogok folyamatos hanyatlását dokumentálták.

A politikai centralizációval párhuzamosan a gazdasági mutatók jelentős javulást mutattak. A **GDP növekedése** a 2010-es évek második felében rendszeresen 6–8% között mozgott. A Világbank adatai szerint a szegénységi ráta a reálfogyasztás alapján számítva a 2000-es évek eleji körülbelül 50%-ról 2020-ra 20% alá csökkent. A növekedés motorja elsősorban a **késztermékgyártás** (ready-made garment, RMG) volt, amely a teljes exportérték több mint 80%-át adta. A textilipar négy évtized alatt több millió, többségében vidékről származó női munkást vont be a formális gazdaságba. A bangladesi modell kulcsa az olcsó munkaerő, a rugalmas munkajogi környezet és a nyugati, elsősorban európai és észak-amerikai megrendelők hosszú távú szerződései voltak. A **Rana Plaza összeomlása** 2013-ban – amikor egy nyolcemeletes, több ruhaüzemet magában foglaló épület omlott össze, és a hivatalos adatok szerint több mint 1100 ember halt meg – a bangladesi textilipar globális munka- és biztonsági válságát hozta felszínre. Az eseményt követően a kormány, a nemzetközi márkák és a szakszervezetek részleges megállapodásokat kötöttek a gyárépületek biztonságának javítására. A független ellenőrzések azonban a 2020-as évek elején is hiányosságokat találtak a munkavédelmi előírások betartásában.

A gazdasági növekedés nem csökkentette a társadalmi egyenlőtlenségeket. A **Gini-koefficiens** – a jövedelmi egyenlőtlenség mérésére használt mutató – a 2010-es években emelkedett, és a vidéki háztartások, a kistelepülések és a textilipari bérből élő nők továbbra is sérülékenyek maradtak. A **vendégmunkások hazautalásai** (remittances) a GDP körülbelül 5–7%-át tették ki, és a szaúd-arábiai, egyesült arab emírségekbeli, malajziai, szingapúri és katari munkavállalók millióinak jövedelme pótolta a hazai foglalkoztatás hiányosságait. A hazautalások szerepe a bangladesi gazdaságban a **rentier típusú függőségek** egyik dél-ázsiai változatát mutatja, amely az Olaj, víz és a rentier állam fejezetben tárgyalt rentier állam fogalmát a munkakivándorlás kontextusában is értelmezhetővé teszi.

26.4.1.3 A klímaváltozás és a deltavidék sebezhetősége

Banglades a klímaváltozás egyik leginkább kitett országa, ami földrajzi, társadalmi és gazdasági okokra vezethető vissza. A Gangesz, a Brahmaputra és a Meghna folyók közös deltavidéke a világ egyik legsűrűbben lakott területe, amelyet az áradások, a ciklonok, a folyami erózió és a tengerszint emelkedése együttesen fenyeget. Az **Éghajlatváltozási Kormányközi Testület** (IPCC) 2021-es jelentése szerint a 20. század közepe óta a tengerszint emelkedése a Bengáli-öböl térségében meghaladta a globális átlagot, és a század végére 0,5–1 méter közötti emelkedés valószínűsíthető. A becslések bizonytalansága jelentős, mivel a jövőbeli üvegházhatásúgáz-kibocsátás mértéke, a jégtakarók stabilitása és a helyi talajsüllyedés egyaránt befolyásolják a végső számokat.

A klímaváltozás társadalmi következményei már a 2010-es években érzékelhetőek voltak. A **belső migráció** felgyorsult: a part menti területekről, ahol a sós víz behatolása tönkretette a rizsföldeket és az ivóvízkészleteket, több százezer ember költözött a nagyvárosokba, elsősorban Dhakába és Csittagongba. A bangladesi kormány 2009-ben éghajlatváltozási stratégiát fogadott el, és **Éghajlatváltozási Vagyonkezelő Alapot** hozott létre, amelynek forrásait a nemzetközi támogatások, a költségvetési átcsoportosítások és a civil szervezetek programjai adták. A környezeti katasztrófák elleni védekezés részben hatékony volt: a ciklonok halálos áldozatainak száma a 1970-es évekhez képest drasztikusan csökkent, mivel korai riasztórendszereket és ciklonmenedékeket építettek ki. Ugyanakkor a folyami erózió, a sósodás és a szélsőséges hőmérséklet okozta mezőgazdasági veszteségek a szegény háztartásokat aránytalanul sújtották. A klímaigazságossági vitákban Banglades gyakran hivatkozott arra, hogy a globális kibocsátáshoz való hozzájárulása elenyésző, mégis a legsúlyosabb következményeket viseli. Ez az érvelés a nemzetközi klímatárgyalásokon a **felelősségmegosztás** és a **kártérítési kötelezettség** kérdését hozta előtérbe, amelynek jogi és politikai keretei a 2020-as évekig nem tisztázódtak.

26.4.1.4 A 2018-as választások és az autoriter konszolidáció

A 2018-as általános választások voltak az első olyan megméretések, amelyeket a nemzetközi közösség széles köre nem tekintett szabadnak és tisztességesnek. A választási kampányban az ellenzék – elsősorban a BNP és a vele szövetséges pártok – szavazatvásárlást, a jelöltállítás akadályozását, valamint a választási bizottság pártatlanságának hiányát emelték ki. A választásokat megelőző hónapokban a rendőrség több ezer ellenzéki aktivistát vett őrizetbe, és a BNP elnöke, Háleda Zia börtönbüntetését töltötte. A szavazás napján a független megfigyelők, köztük a **Bangladesh Election Commission** által akkreditált civil szervezetek, erőszakos incidenseket, szavazatdobozok feltöltését és a választói akarat szisztematikus torzítását dokumentálták. Az Európai Unió és az Egyesült Államok képviselői aggodalmukat fejezték ki, de a kormány a választást hivatalos közleményében demokratikus sikerként értékelte. A nemzetközi szervezetek által publikált jelentések szerint a választási eredmények hitelessége megkérdőjelezhető volt, de a pontos csalás mértékét a források eltérően ítélték meg.

A 2018-as választás után a Haszina-kormány tovább erősítette az állami intézmények feletti ellenőrzést. A bíróságok, a választási bizottság, a médiahatóság és a civil szervezeteket felügyelő hivatalok vezetői a végrehajtó hatalomhoz lojális tisztviselőkké váltak. A **rendkívüli törvények** – például a már említett digitális biztonsági törvény – lehetővé tették az online tartalmak széles körű megfigyelését és a kritikus hangok gyors kriminalizálását. A politikai ellenzék nem csupán parlamenti kisebbségbe szorult, hanem a rendőrségi zaklatás, a perjogi eljárások és a börtönbüntetések miatt gyakorlatilag képtelenné vált a hatékony mozgósításra. A politikatudományi elemzések ezt az időszakot fokozatosan az **elektorális autoriterizmus** fogalmával írták le, amelyben a választások eszközei a hatalom legitimálásának, nem pedig a hatalomváltás csatornái.

26.4.1.5 A 2024-es tiltakozások és a Haszina-rezsim bukása

A 2024-es események Banglades modern történetének egyik legnagyobb társadalmi megrázkódtatását hozták el. A tiltakozások kiváltó oka a kormány által bevezetett, a közszolgálati állások odaítélésére vonatkozó **kvóta-reform** volt, amely az 1971-es felszabadító háború „hősi családjainak" leszármazottai számára biztosított előnyöket. A diákok és a fiatal értelmiségiek a kvótarendszer visszaállítását a meritokrácia elleni támadásnak tekintették, és 2024 júniusában tömegtüntetések kezdődtek a fővárosban, Dhakában, majd az egész országban.

A tüntetések júliusban erőszakba fordultak. A kormány biztonsági erői, a rendőrség és a kormánypárt ifjúsági szervezetei több tüntetőt megöltek; a médiabeszámolók és a civil aktivisták szerint a halálos áldozatok száma több százra tehető. A bangladesi kormány a tüntetéseket a „destabilizálás" kísérletének minősítette, és az internetet, a mobiltelefon-szolgáltatásokat, valamint a közösségi média platformokat ideiglenesen leállította. Az erőszak eszkalációja azonban a tüntetések szélesebb körűvé válásához vezetett: a diákok mellé a textilipari munkások, a vidéki szegények, a kiskereskedők és a politikai ellenzék tagjai is felsorakoztak. A tüntetők követelései a kvóta-reformtól a kormány lemondásáig terjedtek.

A 2024. augusztusi események során Haszina Vazed miniszterelnök távozott a hatalomból, és külföldre menekült. A hatalomváltást **átmeneti kormány** vette át, amelynek összetételét a diákvezetők, a civil társadalom és a hadsereg közötti tárgyalások határozták meg. Az átmenet részleteiről szóló beszámolók ellentmondásosak: míg egyes források a katonai vezetés konszenzusos szerepét hangsúlyozták, mások a hadsereg és a diákok közötti feszültségekre utaltak. A hivatalos közleményekben megfogalmazott választási ígéretek, az emberi jogi szervezetek jelentései és a nemzetközi diplomáciai források eltérően értékelték az átmenet jellegét. A fejezet lezárása (2026) idején a bangladesi politikai helyzet rendkívül képlékeny volt: az átmeneti kormányzat a választások kiírását, a bírósági rendszer reformját és a digitális biztonsági törvény felülvizsgálatát ígérte, de ezek megvalósulása a megfigyelők szerint számos akadályba ütközött.

A 2024-es események értelmezése körül a forráskritika kulcsfontosságú. A hivatalos bangladesi állami kommunikáció a Haszina-rendszer „rendpárti" narratíváját képviselte, amely szerint a tüntetések mögött külföldi hatalmak álltak; az ellenzéki és diákcsoportok viszont „népi felkelésről" beszéltek. A nemzetközi média és az emberi jogi szervezetek többsége a tüntetők elleni erőszakot dokumentálta, de az áldozatok pontos számát illetően a becslések széles skálán mozogtak. A hadsereg szerepe különösen vitatott: egyes elemzők szerint a katonai vezetés a tüntetők oldalára állt, mások szerint a hatalomváltást a hadsereg opportunista manőverezése tette lehetővé. A tudományos konszenzus ebben a kérdésben 2026-ig nem alakult ki.

26.4.1.6 Gazdasági kihívások és a textilipar jövője

A 2024-es politikai válság jelentős gazdasági megrázkódtatással járt. A tiltakozások alatt és után a textilgyárak ideiglenesen bezártak, a szállítási láncok megszakadtak, és a külföldi megrendelők egy része elhalasztotta vagy visszavonta a rendeléseket. A bangladesi export 2024 harmadik negyedévében a korábbi időszakhoz képest csökkent, bár a pontos visszaesés mértékéről a kormányzati és a nemzetközi statisztikák eltérő adatokat közölnek. A textilipar strukturális problémái – a szakszervezeti jogok korlátozása, az alacsony bérszint, a környezeti károk és a globális márkák árkényszere – a politikai válságtól függetlenül is fennálltak, de a 2024-es események rávilágítottak a modell törékenységére.

A klímaváltozás okozta gazdasági kockázatok a 2020-as évekre tovább nőttek. A **sótűrés és a vízgazdálkodás** kérdései a mezőgazdasági termelékenységet csökkentették, miközben a városi informális települések lakóinak száma nőtt. A **nemzetközi klímafinanszírozás** – köztük a Zöld Klímaalap és a Világbank által nyújtott hitelek – összege a 2010-es évekhez képest nőtt, de a valós

alkalmazkodási szükségletekhez képest a források elégtelenségét számos elemzés hangsúlyozta. A bangladesi civil szervezetek a klímaadósság fogalmát használták, amely szerint a történelmileg legnagyobb kibocsátó országoknak anyagi felelősséget kell vállalniuk a deltavidék káraiért. Ez a vita a nemzetközi jogban nem zárult le, és a fogalom használata eltérő politikai álláspontokat tükröz.

26.4.1.7 Források és bizonytalanságok

A 1990–2026 közötti bangladesi történelem forrásai rendkívül egyenetlenek. A 1990-es és 2000-es évek választási eredményeire, a politikai erőszakra és a gazdasági mutatókra vonatkozóan viszonylag megbízható, a nemzetközi szervezetek és a bangladesi statisztikai hivatal által publikált adatok állnak rendelkezésre. A GDP-növekedés, a szegénységi ráta, a textilipari exportérték és a hazautalások statisztikái a Világbank, a Nemzetközi Valutaalap, a bangladesi Pénzügyminisztérium és a Banglades Bank kiadványaiban megtalálhatók, de a becslési módszertanok eltérései miatt a pontos értékek vitathatók. A 2018-as és a 2024-es választások eseményei esetében az elsődleges források – például a bírósági jegyzőkönyvek, a rendőrségi jelentések és a kormányzati közlemények – gyakran hiányosak vagy késve hozzáférhetők. Az emberi jogi szervezetek jelentései, újságírói beszámolók és civil szervezetek dokumentációi pótolják a hivatalos forrásokat, de ezek között a politikai elfogultság kockázata magas. A 2024-es átmenet és a 2025–2026-os események értékelése a lezárás idején folyamatosan változott; a fejezetben szereplő állítások ezért a rendelkezésre álló, ellenőrzött másodlagos forrásokra támaszkodnak, és ahol a források eltérnek, azt a szöveg jelzi.

A klímaváltozás hatásairól szóló tudományos konszenzus erős, de a regionális előrejelzések bizonytalansága jelentős. Az IPCC-jelentések becslések tartományát adják meg, nem pedig pontos jóslatokat. A tengerszint emelkedésének bangladesi következményei függnek a helyi, a regionális és a globális politikai és gazdasági folyamatoktól is, ezért a katasztrófaforgatókönyvek éppúgy vitathatók, mint a minimalizáló értelmezések. A 2024-es tiltakozások halálos áldozatainak száma, a rezsim bukásában játszott katonai szerep és az átmenet demokratikus jellege olyan kérdések, amelyekben a források eltérő állításokat tartalmaznak, és a tudományos elemzés 2026-ig nem jutott egységes következtetésre.

Az emlékezetpolitika terén az 1971-es felszabadító háború, a 1975-ös sejh Mujibur Rahman elleni merénylet, valamint a 2024-es tüntetések áldozatai körül kialakult narratívák politikai törésvonalakat jeleznek. A Haszina-kormány az 1971-es háború emlékezetét a saját legitimációjának alátámasztására használta; a BNP ezzel szemben a bangladesi nacionalizmus és az iszlám identitás szintézisét hangsúlyozta. A 2024-es átmenet alatt a múlt értelmezése újra napirendre került, de e folyamatok kimenetele 2026-ban még nyitott volt.

26.4.1.8 Rövid összefoglaló

- Banglades 1990-ben parlamentáris demokráciává vált, s a BNP és az Awami Liga közötti váltógazdálkodás, valamint a női miniszterelnökök – Háleda Zia és Sejh Haszina Vazed – versengése határozta meg a politikát.
- A 2000-es évek közepén a politikai erőszak és a választási patthelyzet átmeneti katonai irányítású kormányzatot hozott létre, de a 2008-as választások az Awami Liga visszatérését hozták.
- Haszina Vazed 2009-től kezdve fokozatosan korlátozta a demokratikus intézményeket, a média és a civil társadalom terét; a 2018-as választások hitelességét nemzetközi megfigyelők megkérdőjelezték.

- A textilipar tette Bangladeset a világ egyik legnagyobb készruha-exportőrévé; a gazdasági növekedés csökkentette a szegénységet, de az egyenlőtlenségek és a munkakörülmények problémái fennmaradtak.
- A klímaváltozás a deltavidék tengerszint-emelkedését, áradásait és a sós víz behatolását fokozza; a belső migráció és a nemzetközi klímafinanszírozás kérdései a 2020-as évekre központi témává váltak.
- A 2024-es diákvezetésű tiltakozások békés követelésekkel indultak, majd a biztonsági erők erőszakos fellépése után tömegfelkeléssé szélesedtek; Haszina Vazed távozott a hatalomból, és átmeneti kormány vette át az ország irányítását.
- A 2024-es események értelmezése, az áldozatok száma és az átmenet demokratikus jellege vitatott; a források eltérő állításokat tartalmaznak, és a tudományos konszenzus 2026-ig nem alakult ki.

26.4.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan különböztethető meg a demokratikus versengés időszaka (1991–2006) a Haszina-korszak tekintélyelvű konszolidációjától? Milyen intézményi és politikai eszközökkel szűkült a pluralizmus a 2010-es években?
2. Mi magyarázza a bangladesi textilipar növekedését, és milyen társadalmi, munkaügyi és környezeti költségei voltak a modellnek? Hogyan kapcsolódik a Rana Plaza összeomlása a globális ellátási láncok szabályozási vitáihoz?
3. Milyen éghajlati folyamatok fenyegetik Banglades delta-vidékét, és hogyan különböztethetők meg a mért adatok, a tudományos előrejelzések és a politikai érvelések a klímaigazságossági vitákban?
4. Miért nevezhető a 2024-es tüntetés egyszerre diákmozgalomnak és szélesebb társadalmi tiltakozásnak? Milyen források állnak rendelkezésre az áldozatok számának és a katonai szerep megítéléséhez, és miért maradnak ezek vitatottak?
5. Hasonlítsa össze Banglades 2018-as és 2024-es eseményeit a tekintélyelvű rezsim, a civil ellenállás és az átmeneti kormányzat fogalmi keretei alapján! Milyen párhuzamok és különbségek figyelhetők meg a Libanon a 20. században és ma Libanon és a Szíria a 20. században és ma Szíria fejezetekben tárgyalt krízisekhez képest?

27 Afganisztán az ókortól a 19. századig

27.1 Baktria, Gandhara és a selyemút

A mai Afganisztán területe az ókorban nem egyetlen állam vagy etnikai tér volt, hanem két nagy történeti régió – az északi Baktria és a délkeleti Gandhára –, valamint a köztük húzódó Hindukus hegylánc és a környező hegyvidéki, sivatagi zónák együttese. Ez a térség a birodalmi centrumok felől nézve periféria, a helyi közösségek felől nézve azonban a földművelés, a nomád pásztorkodás és a távolsági kereskedelem sajátos találkozási pontja volt. Az alfejezet azt mutatja be, hogyan került a mai Afganisztán északi és keleti része előbb az Achaemenida Birodalom, majd Nagy Sándor hódításának, a görög-baktriai királyság és végül a kusán birodalom fennhatósága alá, és miként vált a buddhizmus terjedésének egyik legfontosabb közvetítőjévé a selyemút mentén. Az események rekonstrukcióját elsősorban görög, latin, perzsa és kínai szövegekre, valamint éremleletekre, feliratokra és régészeti ásatásokra alapozzuk, ám a források egyenetlensége miatt a kronológia egyes pontjai tudományos viták tárgyát képezik.

27.1.1 Az Achaemenida uralom és a keleti tartományok

Az **Achaemenida Birodalom** (óperzsa: *Haxāmanišiya*, i. e. 550–330) keleti expanziója előtt Baktria és Gandhára saját, részben ismeretlen helyi politikai és kulturális hagyományokkal rendelkezett, amelyekről elsősorban régészeti anyag tanúskodik. Baktria az Amu-darja (ókori görög nevén **Oxus**; avesztai *Vaxšu*) folyó és a Hindukus északi előterének termékeny oázisvidéke volt, Gandhára pedig a Kábul folyó völgyétől és a mai Pesavar-medencétől a mai kelet-Afganisztánig terjedő, részben öntözéses földművelésen alapuló terület. Az Achaemenida uralkodók közül **Nagy Kürosz** (i. e. 559–530) és **Dareiosz** (i. e. 522–486) korában a birodalom keleti irányban kiterjedt Baktriára, Gandhárára, Arakhósiára (a mai Kandahár környéke) és Drangiánára (a Hilmend folyó medencéje). A baktriai satrapia (óperzsa: *xšaça-pāvan*, „tartományvédő”) a birodalom egyik legjelentősebb közigazgatási egysége volt; a **Behisztun felirat** (i. e. 521 körül) Baktria, Gandhára és más keleti tartományok nevét is felsorolja, ami azt jelzi, hogy a perzsa királyi ideológia ezeket a területeket a birodalom szerves részének tekintette. A satrapákat gyakran a királyi család tagjai közül nevezték ki, Baktria esetében a satrapia katonai jelentősége is kiemelkedő volt a közép-ázsiai nomád népek elleni védelemben.

Az Achaemenida korszak helyi társadalmáról viszonylag kevés közvetlen forrás maradt fenn. A **Perszepoliszi erődfeliratok** (i. e. 509–494 körül) több keleti tartományból származó munkáscsoportokat és adófizetéseket említenek, de a baktriai és gandhárai mindennapokról inkább régészeti lelőhelyek – például az észak-afganisztáni **Altyn Dilyar** vagy a Dél-Tádzsikisztánban feltárt települések – adatai szolgálnak becslésekkel. A perzsa közigazgatás bevezette az adóztatást és a helyi elitet integrálta a birodalmi hatalomba, ugyanakkor a helyi nyelvek és vallási hagyományok tovább élhettek. A zoroasztrianizmus korai története ebben a térségben vitatott: egyes kutatók szerint a vallás Baktriából vagy SziszTÁNból indult, mások szerint eredeti elterjedési területe nem határozható meg pontosan, mert a legkorábbi szövegek (az Aveszta himnuszai) szóban hagyományozódtak, és írásos rögzítésük jóval későbbi. Az Achaemenida feliratokban szereplő **Ahura Mazdá** tisztelete arra utal, hogy a perzsa királyi ideológia egyik istenalakját a

keleti iráni hagyomány is ismerte, de ez nem jelenti azt, hogy az uralkodó alattvalói egységes vallást követtek volna.

A birodalmi periféria nem volt passzív befogadó: a baktriai és gandhárai közösségek részt vettek a birodalom hadseregében és gazdaságában, ugyanakkor a helyi törzsi vezetők jelentős autonómiát őrizhettek. A régészeti anyagban megfigyelhető a perzsa hatás a kerámia, a pecsétnyomók és a monumentális építészet egyes elemeiben, de a helyi hagyományok kontinuitása is erős. A dokumentált tények közé tartozik, hogy az Achaemenida Birodalom i. e. 4. századig ellenőrizte a térséget, a baktriai satrapia szerepe a későbbi görög forrásokban is megjelenik; a kronológia részletei azonban – különösen a keleti tartományok belső eseményei – bizonytalanok.

27.1.2 Nagy Sándor hódítása és a hellenisztikus keret

A **Makedón Nagy Sándor** (görög: *Alexandrosz III.*, i. e. 336–323) i. e. 334-ben indított hadjárata az Achaemenida Birodalom ellen, és i. e. 331-es gaugamélai győzelme után a keleti satrapiák elfoglalására összpontosított. Az Achaemenida uralkodó, **III. Dareiosz** halála után a **Baktriai Besszosz** (görög: *Besszosz*, óperzsa *Bessos*) satrapa magát **Artaxerxész** néven királlyá kiáltotta ki, és ellenállást szervezett a makedón sereg ellen. Sándor i. e. 330–329-ben Baktriába vonult, ahol hosszú, gerilla-jellegű harcokba bonyolódott a helyi közösségekkel. A görög-római források – elsősorban **Arrianosz** (*Anabaszisz*), **Plutarkhosz** (*Párhuzamos életrajzok*) és **Curtius Rufus** (*Historiae Alexandri Magni*) – a hadjáratot elsősorban Sándor hadvezéri teljesítménye felől írják le, a helyi lakosság veszteségeit és szempontjait csak közvetve említik. A modern történészi értékelés vitatja, hogy a hódítás pusztán hellénizáló vagy romboló volt-e; a régészeti bizonyítékok arra utalnak, hogy a makedón uralom új városokat és katonai telepeket hozott létre, de a helyi települések egy részét erőszakkal elfoglalták vagy elpusztították.

Sándor i. e. 329-ben elfogta és kivégeztette Besszoszt, majd i. e. 327-ben átkelt a Hindukuson (görög: *Paropanisadai*), hogy Gandhára és az Indus völgye felé terjeszkedjen. A gandhárai **Taxila** (szanszkrit: *Takṣaśilā*) uralkodója, **Ambhi** (görög: *Omphisz*) önként szövetségre lépett Sándorral, míg a **Hydaspesz** folyónál (a mai Dzsehlum) a **Porosz** (görög: *Pórosz*, szanszkrit: *Puru*) ellen vívott csata i. e. 326-ban makedón győzelmet hozott. Sándor több várost alapított a térségben, köztük **Alexandria Ariana** (a mai Herát környéke), **Alexandria Eschate** („a legtávolabbi Alexandria”, a mai Hudzsand közelében) és **Alexandria ad Caucasum** (a Hindukus déli oldalán, a mai Bagram környékén). A görög telepesek és katonák megtelepedése a hellenisztikus kultúra helyi megjelenését hozta, de a görög városok lakossága a helyi népekkel keveredhetett, amint azt a későbbi régészeti anyag – például görög és helyi elemeket egyaránt mutató kerámia, érmék és feliratok – jelzi.

A hódítás emberi költségeiről a források nem adnak megbízható számokat. A görög-római szerzők gyakran túlozzák a csaták áldozatait, és a helyi lakosság tapasztalatait alig dokumentálták. A modern régészet a baktriai és gandhárai lelőhelyeken pusztulási rétegeket, megerősített településeket és a makedón jelenlét nyomait – például görög stílusú érméket, feliratokat és építészeti elemeket – tárta fel, de a települések folytonossága is jellemző volt. A Sándor halála (i. e. 323) utáni örökösödési harcok (a **diadochák** kora) meggyengítették a központi hatalmat, és a keleti területek fokozatosan a **Szeleukida Birodalom** fennhatósága alá kerültek. A Szeleukida uralom alatt Baktria és Gandhára továbbra is görög-makedón közigazgatás alatt állt, de a helyi adófizetők és a görög telepesvárosok közötti viszony feszültségekkel terhelt volt.

27.1.3 A görög-baktriai királyság: elszakadás, virágzás és bukás

A Szeleukida Birodalom központi hatalmának gyengülésével a keleti tartományok helytartói egyre önállóbbá váltak. I. e. 250 körül **Diodotosz** (görög: *Diodotos I.*), Baktria satrapája

függetlenítette magát, és megalapította a **görög-baktriai királyságot** (görög: *Basileion tēs Baktrianēs*). Ez az állam nem egyszerűen görög gyarmati képződmény volt, hanem olyan politikai rendszer, amelyben a görög nyelv, intézmények és érmekibocsátás mellett a helyi iráni és nomád hagyományok is jelen voltak. A görög-baktriai uralkodók saját nevükön és görög feliratokkal verettek ezüst- és bronzpénzeket, amelyek a térség gazdasági integrációját és a görög városi kultúra meghonosodását mutatják. A legfontosabb régészeti lelőhely **Ai-Khanoum** (a mai Afganisztán északi, Amu-darja melletti területe, a görög *Oxeiana* tartomány), amelyet az 1960-as években tártak fel. A városban görög típusú színház, tornacsarnok (gümnaszion), palota, templomok és egy **Kineasz-felirat** került elő, amely a délphoi maximákat idézi. Ez a leletegyüttes a görög-baktriai uralom egyik legfontosabb dokumentált bizonyítéka, ugyanakkor a város lakosságának etnikai és társadalmi összetétele vitatott: a görög stílusú intézmények mellett helyi építészeti és vallási elemek is megfigyelhetők.

A görög-baktriai királyság fénykora az i. e. 2. század elejére tehető, amikor az uralkodók uralmukat délre, Gandhárára és a mai Pakisztán északnyugati részére is kiterjesztették. A legismertebb uralkodó **I. Menandrosz** (szanszkrit: *Milinda*, i. e. kb. 165–130) volt, aki a buddhista hagyomány szerint a *Milindapanhá* című szövegben kérdéseket tett fel a buddhista szerzetes **Nágaszenának**. A görög-baktriai és indo-görög királyok érméin gyakran kétnyelvű feliratok szerepelnek: görög és kharoszti (a gandhárai írásrendszer) vagy brahmi írással, ami a görög nyelvű uralkodó elit és a helyi adminisztráció közötti kapcsolatot jelzi. A görög-baktriai királyság gazdasága a mezőgazdaságra, a kézműiparra és a közép-ázsiai kereskedelmi útvonalak ellenőrzésére épült, bár a kereskedelem mértékéről csak közvetett becslések léteznek.

A görög-baktriai királyság bukása a **Szaka** (görög: *Szakai*, óperzsa: *Saka*) és más nomád csoportok dél felé irányuló vándorlásához kötődik. A kínai források szerint a **Yuezhi** törzsszövetséget a **Xiongnu** nomádok i. e. 176 körül kiszorították a mai Gansu vidékéről, és a csoport fokozatosan Baktria felé húzódott. I. e. 145 körül a szaka törzsek benyomultak Baktriába, és a görög-baktriai királyság központi hatalmát megdöntötték, bár a görög uralkodó dinasztiák Gandhárában még tovább fennmaradtak. A nomád bevándorlás nem egyszeri esemény volt, hanem hosszabb demográfiai és politikai folyamat, amelynek régészeti nyomai – például a városok lerombolása, majd újjáépítése – összetett képet mutatnak. A görög-baktriai királyság öröksége a hellenisztikus városkultúra, a kétnyelvű igazgatás és az érmekibocsátás gyakorlata, amelyet a későbbi kusán uralom átvett és továbbfejlesztett.

27.1.4 A kusánok és a buddhizmus elterjedése

A **kusánok** (kínai: *Guishuang*, szanszkrit: *Kuṣāṇa*) a **Yuezhi** törzsszövetség egyik ágából emelkedtek ki, és az i. sz. 1. században fokozatosan egyesítették Baktriát, Gandhárát és a környező területeket. A kusán dinasztia alapítójának általában **Kujula Kadphises**t (i. sz. kb. 30–80) tartják, aki a görög-baktriai és indo-görög uralkodók helyét átvéve saját érméket veretett, részben görög, részben helyi minták után. A kusán birodalom legnagyobb kiterjedését **Kaniska** (i. sz. kb. 127–150) alatt érte el, aki uralma alatt a birodalom a közép-ázsiai Baktriától a Gangesz völgyéig, nyugaton pedig a mai Irán keleti részeiig terjedt. A kusán kronológia azonban komoly viták tárgya: a Kaniska-éra kezdőpontját egyes kutatók i. sz. 127-re, mások i. sz. 78-ra vagy más évekre teszik, mert a források – elsősorban kínai krónikák, érmék és a **Rabatak felirat** (a mai Afganisztán északi részén, 1993-ban előkerült felirat) – nem adnak egyértelmű támpontot. A Rabatak felirat görög, kharoszti és brahmi írással készült, és felsorolja Kaniska uralkodói címeit, valamint istenek nevét, ami a kusán valláspolitika többnyelvű és többvallású jellegét bizonyítja.

A kusán birodalom központi szerepet játszott a **buddhizmus** terjedésében és intézményesülésében. A Gandhára vidékén kialakult **gandhárai művészet** (angol: *Gandharan art*) a hellenisztikus

plasztika és a helyi buddhista ikonográfia ötvözeteként jött létre, és itt jelent meg – a tudományos konszenzus szerint – a **Buddha emberalakos ábrázolása** (szanszkrit: *Buddharūpa*) a korábbi szimbolikus (lábnyom, kerék, lótusz) ábrázolásmódot kiegészítve vagy felváltva. A gandhárai buddhista kolostorok, sztúpák és szobrok – például a **Hadda**, **Bámiján** és **Taxila** környéki lelőhelyeken – a kusán korszakban virágoztak, és a buddhista szerzetesi közösségek a kereskedőhálózatok segítségével kapcsolatban álltak Közép-Ázsia, Kína és az Indiai-félsziget buddhista központjaival. A kínai források – elsősorban a **Han-kori követjelentések** és a későbbi buddhista zarándokok, például **Xuanzang** (7. század) feljegyzései – megerősítik, hogy a kusán uralkodók támogatták a buddhista szerzetesrendet, kolostorokat építtettek, és uralkodói reprezentációjukban a buddhista szimbólumokat is megjelenítették.

A kusán valláspolitika azonban nem kizárólag a buddhizmust támogatta. Az érméken görög, iráni, hindu és buddhista istenek képei szerepelnek: **Zeusz**, **Mithra**, **Naná**, **Siva**, **Buddha** és más alakok, ami arra utal, hogy az uralkodók a birodalom sokféle vallási közösségét igyekeztek integrálni, vagy legalábbis reprezentációjukban a különböző hagyományokhoz egyaránt kapcsolódtak. A buddhizmus terjedése sem volt egyirányú vagy kizárólag királyi kezdeményezés: a kolostorok és a kereskedővárosok közötti kapcsolat, a szerzetesi vándorlás és a helyi közösségek adományai legalább olyan fontosak voltak. A gandhárai buddhista szövegek – elsősorban kéziratok, például a **Gandhárai buddhista kéziratok** (i. sz. 1–3. század) – bizonyítják, hogy a buddhista hagyományt helyi nyelveken, kharoszti és brahmi írással rögzítették, nem csupán szanszkrit vagy páli nyelven. A buddhizmus tehát nem egyszerűen „nyugatról” vagy „délről” érkezett, hanem a kusán birodalom helyi közegeiben szerveződött intézménnyé.

A kusán uralom alatt a városiasodás, a kézműipar és a távolsági kereskedelem is jelentős volt. A régészeti lelőhelyek – például **Bagram** (ókori nevén *Kapisi*, a mai Bagram repülőtér közelében) – gazdag leletanyaga, köztük római üvegtárgyak, indiai elefántcsont-faragványok és kínai lakkáruk, a kereskedelmi hálózatok összekapcsoltságát jelzi. A kusán birodalom későbbi hanyatlása a 3. században kezdődött, a **Szászánida Birodalom** nyugati nyomása és a közép-ázsiai nomád csoportok ismételt betörései következtében. A kusán uralom azonban tartós örökséget hagyott a térségben: a gandhárai művészet stílusjegyei, a buddhista intézmények és a kereskedelem hálózatai a későbbi korszakokban is tovább éltek, és hatással voltak Közép-Ázsia, Kína és Dél-Ázsia buddhista kultúrájára.

27.1.5 A selyemút: kereskedelem és kulturális csere

A **selyemút** kifejezés modern tudományos fogalom, amelyet a német földrajztudós **Ferdinand von Richthofen** alkotott meg a 19. században, és amely az ókorban nem létezett egységes, intézményes úthálózatként. A valóságban ügynökök, karavánok, tengeri és folyami útvonalak összetett, változó rendszere kapcsolta össze a kínai, közép-ázsiai, iráni, indiai és mediterrán térséget. Baktria és Gandhára e hálózat kulcsfontosságú csomópontjai voltak: a Hindukus hágói (például a **Hájbar-hágó** és a **Szálang-hágó**), valamint a Kábul folyó völgye és a Baktriai oázisok lehetővé tették az áruk, emberek, vallási eszmék és technológiák áramlását. A kínai **Zhang Qian** követi jelentései (i. e. 2. század) a Han császár megbízásából írták le a „nyugati régiók” állapotait, és első alkalommal adtak részletes beszámolót a Yuezhi és más közép-ázsiai népekről. Ezek a szövegek nemcsak a kereskedelemről, hanem a politikai viszonyokról és a nomád–letelepedett kapcsolatokról is tájékoztatnak, bár a kínai udvari nézőpontból íródtak, és a helyi viszonyokat gyakran leegyszerűsítik.

A kereskedelem tárgyai közé tartozott a kínai selyem, a baktriai lovak, a közép-ázsiai arany, a drágakövek, a fűszerek, az üveg, a textíliák és a kézműipari termékek. Az áruk mellett technológiák – például az üvegfúvás, a papírgyártás későbbi technikái, az öntözési eljárások – és vallási eszmék – buddhizmus, zoroasztrianizmus, helyi kultuszok – is terjedtek. A karavánvárosok,

mint **Baktra** (görög: *Baktra*, a mai Balkh), **Kapisi** és **Taxila**, a kereskedelemből, kézműiparból és a környező mezőgazdasági termelésből éltek. A régészeti leletek – például a Bagramból előkerült római üvegek és indiai elefántcsontok – azt bizonyítják, hogy a távolsági kereskedelem nem csupán luxuscikkekre korlátozódott, hanem a helyi elitek és a városi lakosság mindennapi tárgyaira is kiterjedt. A kereskedelem mértékéről azonban nincsenek pontos statisztikai adatok: a becslések a lelőhelyeken talált tárgyak mennyiségéből, az éremkincsekből és a szöveges utalásokból származnak, és jelentős bizonytalansággal terheltek.

A selyemút menti kulturális csere hatása nem volt egyirányú. A görög-baktriai és kusán korszakban a hellenisztikus, iráni, indiai és közép-ázsiai elemek keveredése hozta létre a gandhárai művészetet és a görög-buddhista szinkretizmust. Ugyanakkor a helyi közösségek nem passzív befogadói voltak a külső hatásoknak, hanem saját hagyományaik szerint újraértelmezték azokat. A vallási identitások sem voltak merevek: a buddhizmus, a zoroasztrianizmus, a görög istenek és a helyi kultuszok egymás mellett éltek, és a vallási hovatartozás gyakran családi, városi vagy foglalkozási keretben szerveződött, nem pedig kizárólagos hitvallásként. Ezt a többvallású közeget a modern „vallási türelem” kifejezéssel óvatosan kell leírni: a régészeti és szöveges források nem azt mutatják, hogy a különböző közösségek mindig békésen éltek volna, hanem azt, hogy a birodalmi hatalom és a városi gazdaság gyakran lehetővé tette az együttélést, de konfliktusok is előfordulhattak.

27.1.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet rekonstrukciója alapvetően szöveges és régészeti források kombinációján nyugszik, de ezek a források egyenetlenül oszlanak meg, és számos kérdésben nem adnak egyértelmű választ. A **görög-római történetírás** (Arrianosz, Plutarkhosz, Curtius Rufus, Sztrabón) elsősorban az uralkodók és a hadjáratok szemszögéből ír, és gyakran évszázadokkal az események után keletkezett. A **perzsa feliratok** (Behisztun, Perszepoliszi táblák) a birodalmi adminisztráció nézőpontját tükrözik, de Baktria és Gandhára belső viszonyairól keveset árulnak el. A **kínai krónikák** (Shiji, Han shu, Hou Han shu) értékesek a Yuezhi és a kusánok azonosításához, de a szerzők földrajzi és etnikai kategóriái nem feltétlenül egyeznek a helyi önmeghatározásokkal. Az **éremleletek** pontos relatív kronológiát adhatnak, de az abszolút datálás gyakran vitatott; a Kaniska-éra kezdőpontja a legfontosabb példa erre. A **Rabatak felirat** és más epigráfiai emlékek kulcsfontosságúak, de értelmezésük – például a felsorolt istenek és helynevek azonosítása – továbbra is tudományos vita tárgya.

A régészeti anyagból származó adatok – például Ai-Khanoum, Bagram, Hadda, Taxila lelőhelyei – sokat elárulnak a városiasodásról, a kereskedelemről és a vallási életről, de a lelőhelyek ásatási dokumentációja és sztratigráfiai értelmezése nem mindig teljes, és a mai Afganisztán területén az 1970-es évek óta a fegyveres konfliktusok és a fosztogatás miatt sok régészeti munka megszakadt. A görög-baktriai királyság belső történetéről, a helyi lakosság nyelvi és etnikai viszonyairól, valamint a nomád csoportok mozgásának pontos irányáról a rendelkezésre álló források alapján csak óvatos következtetéseket lehet levonni. Az áldozatok számáról, a hódítások demográfiai hatásairól és a gazdasági folyamatok mértékéről nincsenek megbízható statisztikák; ezeket a kérdéseket a történettudomány a rendelkezésre álló források kritikai összevetésével, de nem mesterséges pontossággal tárgyalja.

27.1.7 Rövid összefoglaló

- A mai Afganisztán területén az ókorban Baktria és Gandhára volt a két legfontosabb történeti régió, amelyek földrajzi helyzete a birodalmi centrumok perifériáját és a selyemút csomópontját egyaránt meghatározta.

- Az Achaemenida Birodalom (i. e. 6–4. század) satrapiákként integrálta Baktriát és Gandhárát, de a helyi közösségek autonómiája és hagyományai megmaradtak; a perzsa uralom bizonyítékai főként királyi feliratok és régészeti anyag.
- Nagy Sándor i. e. 330–327 közötti baktriai és gandhárai hadjárata új városokat és görög telepeseket hozott, de a helyi lakosság ellenállása és szenvedése a görög-római forrásokban alulreprezentált.
- A görög-baktriai királyság (i. e. 250 körül – i. e. 145 körül) a hellenisztikus és helyi kultúra sajátos ötvözetét hozta létre; Ai-Khanoum régészete ennek dokumentált példája.
- A szaka és Yuezhi nomád csoportok vándorlása megdöntötte a görög-baktriai királyságot, majd a Yuezhi egyik ágából kiemelkedő kusánok (i. sz. 1–3. század) egyesítették a térséget.
- A kusán birodalom – különösen Kaniska alatt – a buddhizmus intézményesülésének és a gandhárai művészet kialakulásának kerete volt; a Buddha emberalakos ábrázolása és a kolostori hálózat itt virágzott.
- A „selyemút" modern fogalom, de a kereskedelem és kulturális csere Baktrián és Gandhárán át a görög-baktriai és kusán korszakban is kimutatható; a kereskedelem mértékéről azonban csak becslések léteznek.
- A korszak kronológiája – különösen a Kaniska-éra datálása – tudományos viták tárgya, és a források egyoldalúsága miatt a helyi közösségek szempontjait gyakran csak közvetve lehet rekonstruálni.

27.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerepet játszott Baktria és Gandhára földrajzi fekvése abban, hogy előbb az Achaemenida Birodalom, majd a görög-baktriai és kusán uralom perifériájából a selyemút csomópontjává vált?
2. Hasonlítsa össze a görög-római, a perzsa és a kínai források nézőpontját a Baktria és Gandhára történetére vonatkozó ismereteinkben! Milyen előnyei és korlátai vannak az egyes forrástípusoknak?
3. Milyen régészeti bizonyítékok támasztják alá a görög-baktriai királyság hellenisztikus jellegét, és milyen jelek utalnak arra, hogy a helyi hagyományok tovább éltek?
4. Hogyan kapcsolódott a kusán birodalom a buddhizmus terjedéséhez, és miért vitatott a Kaniska-korszak datálása?
5. Miért nem tekinthető a „selyemút" egységes, állandó úthálózatnak az ókorban, és milyen módszerekkel lehet mégis rekonstruálni a baktriai és gandhárai kereskedelem jellegét?

27.2 Az iszlám hódítás és a középkori dinasztiák

Az előző alfejezetben bemutatott Baktria és Gandhara, valamint a selyemút kereskedelmi és kulturális hálózatai a 7. század elején még a hellenisztikus, buddhista és zoroasztriánus hagyományok sokszínű világához tartoztak. Ez a világ azonban nem volt egységes politikai képződmény: a mai Afganisztán területe városállamok, hegyi fejedelemségek és nomád törzsek mozaikjából állt, amelyet a Szászánida Birodalom időnként adóztatott, de soha nem tudott teljesen bekebelezni. A 7. század közepétől az iszlám arab hódítás új hatalmi központokat hozott létre, de a régió átalakulása fokozatos és egyenetlen volt. Az ezt követő évszázadokban egymást váltó dinasztiák – a **szamanidák**, a **gaznavidák**, a **gúridák** – nem csupán a politikai hatalom birtokosai voltak, hanem a perzsa-iszlám kultúra, a kereskedelem és a katonai szervezet új formáinak hordozói is. A 13. század elején a mongol invázió azonban olyan pusztítást hozott, amely hosszú időre visszavetette a városi életet és a mezőgazdaságot, és alapvetően megváltoztatta a régió demográfiai és politikai viszonyait.

27.2.1 Az arab hódítás és a helyi ellenállás

A 7. század közepén az Arab-félszigetről kiinduló iszlám hódítások gyorsan elérték a Szászánida Birodalom keleti tartományait. 651-re a szászánida állam összeomlott, és az arab seregek elérték Horászánt, amely a mai Északkelet-Iránt, Nyugat-Afganisztánt és a mai Türkmenisztán déli részét foglalta magában. A hódítás a korabeli muszlim forrásokban gyakran **fath** (nyitás, meghódítás) néven szerepel, ami a későbbi győztes narratívát tükrözi; a 20. századi történetírás viszont – kritikai forráskezelés alapján – hangsúlyozza, hogy a folyamat nem volt sem gyors, sem egységes.

A mai Afganisztán területén a hódítás több évtizedig elhúzódott. A városok – például **Herát** (Harat), **Balkh** (Balh) és **Gúr** központjai – időnként szerződéssel, adófizetés fejében hódoltak be, máskor erőszakkal foglalták el őket. A hegyvidéki területeken, különösen a Hindukus déli lejtőin és a mai Pakisztán határvidékén, a helyi fejedelmek és törzsek még évtizedekig ellenálltak. A 8. század elején **Qutayba ibn Muslim** (Kutajba ibn Muszlim) omajjád hadvezér több hadjáratot vezetett Transzoxániába és a mai Afganisztán területére, de a tartós arab katonai jelenlét nem mindenhol valósult meg. A hódítók elsősorban a stratégiai városokat és a fő útvonalakat ellenőrizték, míg a vidéki és hegyi közösségek nagy része megőrizte korábbi vallását és társadalmi szervezetét.

A hódítás következménye a régióban a **kalifátus** tartományi közigazgatásának kiépülése volt, de a központi hatalom gyenge maradt. A helyi nem muszlim közösségek – buddhisták, zoroasztriánusok, nesztoriánus keresztények és más csoportok – **dhimmi** státuszt kaptak, ami adófizetés fejében vallásuk megtartását tette lehetővé. A régészeti leletek, például a 8–9. századból származó buddhista kolostorok pusztulási rétegei és az első mecsetek építése arra utalnak, hogy az iszlamizáció fokozatosan, több évszázad alatt ment végbe. A 10. század előtt a lakosság jelentős része még nem muszlim volt, bár a pontos arányokat a források hiánya miatt nem lehet megbízhatóan becsülni. Ez a folyamat nem csupán hittérítés volt, hanem a városi kereskedelem, a közigazgatási nyelv és a törzsi szövetségek átalakulásának része.

27.2.2 A szamanidák: a perzsa-iszlám reneszánsz

A 9. századra az Abbászida Kalifátus központi hatalma meggyengült, és a keleti tartományokban helyi dinasztiák emelkedtek fel. A **szamanidák** (perzsa: Samaniyan) a 9. század elején szereztek hatalmat Horászánban és Transzoxániában, és 875 körül gyakorlatilag független uralkodókká váltak, bár formálisan elismerték a bagdadi kalifa fennhatóságát. A dinasztia központja Bukhara volt, de hatalmuk kiterjedt a mai Afganisztán északi és nyugati területeire, így Herátra, Balkhra és a Hindukus északi előterére.

A szamanida uralom időszakát a modern történetírás gyakran a **perzsa-iszlám reneszánsz** korának nevezi. Ez a kifejezés arra utal, hogy a dinasztia udvarában a perzsa nyelvű irodalom, történetírás és tudományosság újjáéledt, miközben az iszlám jog és teológia is virágzott. A szamanida uralkodók támogatták a perzsa nyelvű költészetet, és udvarukhoz tartozott többek között **Rudaki** (Rudaki), akit a perzsa költészet atyjának tekintenek. Ugyanebben az időszakban keletkeztek az első nagy perzsa nyelvű földrajzi és történeti munkák, amelyek később fontos forrásai lettek a régió történetének. Ez a kulturális virágzás azonban nem jelentett politikai stabilitást: a szamanida állam fokozatosan szétesett a török katonai elit és a helyi földbirtokosok közötti küzdelem miatt.

A szamanidák közigazgatása a **perzsa bürokratikus hagyományt** ötvözte az iszlám joggal. A hadseregben egyre nagyobb szerepet kaptak a **ghulámok** (arab: ghulam, katonai rabszolga), akik gyakran török származású, fiatalon vásárolt vagy behódolt harcosok voltak. A ghulámok személyes hűséggel tartoztak az uralkodónak, de idővel saját hatalmi bázist építettek ki, és katonai parancsnokaik közül többen tartományi kormányzókká, majd független uralkodókká

váltak. Ez a folyamat vezetett a szamanida állam meggyengüléséhez és a 10. század végén a gaznavidák felemelkedéséhez.

A szamanida korszakban a mai Afganisztán területe a selyemút egyik fontos csomópontja maradt. A városok, például **Balkh** és **Herát**, kereskedelmi és kulturális központok voltak, ahol a helyi termékek – például a lápisz lazuli, a szőnyegek és a mezőgazdasági áruk – iránt nagy volt a kereslet. A nomád és letelepült közösségek közötti kapcsolatok azonban feszültek maradtak, és a hegyvidéki területek lakói gyakran kívül estek a központi hatalom ellenőrzésén.

27.2.3 A gaznavidák: katonai rabszolgákból birodalomépítők

A 10. század végén a szamanida állam egyik katonai parancsnoka, **Alp Tegin** (török: Alp Tegin) fellázadt és megszerezte **Gazni** városát a mai Kelet-Afganisztánban. Utódai, a **gaznavidák** (perzsa: Ghaznaviyan), innen építettek ki hatalmas birodalmat, amely a 11. század elején magában foglalta a mai Afganisztánt, Kelet-Iránt, Pakisztán északi részét és Észak-India nagy részét. A dinasztia csúcspontját **Mahmúd gazni** (török: Gazneli Mahmud; 998–1030) uralkodása jelentette.

Mahmúd hadjáratai a forrásokban gyakran vallási indíttatásúként, az „iszlám védelmében" indított hódításokként jelennek meg, de a modern történetírás ezt az értelmezést vitatottnak tartja. A hadjáratok elsődleges célja a zsákmányszerzés, a kereskedelmi útvonalak ellenőrzése és a hadsereg fenntartása volt. Mahmúd több mint tíz alkalommal vezetett hadjáratot Észak-Indiába, ahol a helyi hindu uralkodók gazdag templomait és városait fosztotta ki. A hódításokból származó vagyon nem csupán a hadsereg fizetését biztosította, hanem lehetővé tette a gaznavida udvar fényűzését és a tudományok, művészetek pártolását is.

A gaznavida udvar a kor egyik legjelentősebb kulturális központja volt. Ide tartozott **Firdauszi** (perzsa: Ferdowsi), aki Mahmúdnak ajánlotta a **Sáhnámé** (a Királyok könyve) című perzsa eposzt, és **al-Biruni** (arab: al-Biruni), aki Indiáról írt tudományos munkát. A gaznavida építészet emlékei – például a gazni paloták és mecsetek romjai – azt mutatják, hogy a dinasztia jelentős összegeket fordított a reprezentációra. A gaznavida állam azonban nem volt stabil: a hódításokból származó zsákmány függőséget teremtett, és amikor a hadjáratok kifulladtak, a birodalom belső hatalmi harcokba süllyedt. Ráadásul a 11. század közepén a **szeldzsuk törökök** nyugatról nyomulva elfoglalták Horászánt, és a gaznavidák hatalma a mai Afganisztán keleti részére és Észak-Indiára szorult vissza.

A gaznavida uralom alatt a mai Afganisztán keleti területei – Gazni, Zabulisztán és a Hindukus déli vonulatai – viszonylag sűrűn lakottak és politikailag fontosak voltak. A dinasztia katonai jellege miatt a hadseregben és a közigazgatásban a török és helyi elemek keveredtek, és a perzsa nyelv továbbra is az udvar és a kultúra nyelve maradt. A lakosság többsége azonban vidéki, mezőgazdaságból élő közösségekhez tartozott, akiknek életére a krónikák alig térnek ki. A 11. század végétől a gaznavidák fokozatosan elvesztették északi és nyugati területeiket, és a 12. századra már csak Észak-Indiában tartották fenn magukat, ahonnan a gúridák szorították ki őket.

27.2.4 A gúridák: hegyi törzsekből regionális hatalom

A 12. században a közép-afganisztáni **Gúr** hegyvidékéről származó **gúridák** (perzsa: Ghuriyan) emelkedtek fel. A gúr régió a gaznavidák és a szeldzsukok peremterülete volt, ahol a helyi hegyi törzsek hagyományosan ellenálltak a külső hatalmaknak. A gúrida dinasztia eredete bizonytalan, de a 12. század elején már önálló fejedelemségként működött, és fokozatosan terjeszkedett a gaznavidák rovására.

A gúridák legjelentősebb uralkodója, **Muhammad Gúri** (perzsa: Mu'izz al-Din Muhammad, 1173–1206) hatalmas hadjáratokat vezetett. 1175-ben elfoglalta Gaznit, majd 1186-ban véget vetett a gaznavida uralomnak Észak-Indiában. Muhammad Gúri hadvezérei, köztük **Qutb al-Din Aibak**, 1192-ben győzelmet arattak a hindu uralkodók felett a **taraini csata** (más néven második taraini csata) során, és ezzel megalapozták a Delhi Szultanátust. A gúrida állam így rövid ideig a mai Afganisztántól Észak-Indiáig terjedő területet uralt, de ez a birodalom nem volt központosított: a hatalmat a dinasztia tagjai és a katonai parancsnokok osztották meg.

A gúridák hatalmi bázisa a hegyvidéki törzsek támogatásán nyugodott, és a dinasztia reprezentációjában fontos szerepet játszott a gúri származás hangsúlyozása. Ugyanakkor a gúrida udvar is a perzsa-iszlám kultúrát követte, és mecseteket, medreszéket (vallási iskolákat) építtettek. A gúrida építészet egyik legismertebb emléke a **dzsám minaret** (Minaret of Jam) a mai Gúr tartományban, amely 1194 körül épült, és a régió egyik legfontosabb régészeti lelőhelye. A gúrida állam azonban rövid életű volt: a 13. század elején a **horezmi sah birodalma** nyugatról fenyegette, és a gúridák hatalma gyorsan szétesett. 1215 körül a gúrida területeket a horezmi sah csapatai foglalták el, de ez a birodalom is hamarosan a mongol invázió áldozatává vált.

A gúridák uralma a mai Afganisztán történetében azért jelentős, mert utoljára a mongol invázió előtt egyesítette rövid időre a régió keleti és déli területeit, és kiterjesztette a muszlim uralmat Észak-Indiára. A gúrida hadjáratok nyomán a Delhi Szultanátus létrejötte a dél-ázsiai iszlám történetének kulcsfontosságú eseménye lett, amely a későbbi évszázadokra is hatással volt. Ugyanakkor a gúrida állam nem volt képes tartós intézményeket kiépíteni, és a hatalom személyes lojalitáson, törzsi szövetségeken és katonai sikereken nyugodott.

27.2.5 A mongol invázió és a régió pusztulása

A 13. század elején a mongol birodalom terjeszkedése gyökeresen átírta a régió történetét. **Dzsingisz kán** (török: Cengiz Han; 1206–1227) 1219-ben hadjáratot indított a **horezmi sah birodalma** ellen, miután a horezmi uralkodó, **Ala ad-Din Muhammad** (arab: Ala al-Din Muhammad) megsértette a mongol követeket. A mongol seregek 1219–1221 között elfoglalták és elpusztították a mai Afganisztán legfontosabb városait: **Heráton**, **Balkh**-t, **Gaznit**, **Gúrt** és más településeket.

A pusztítás mértékéről a korabeli krónikák – például a perzsa történetíró, **Juvayni** (arabul: Ata-Malik Juvayni) 13. századi munkája – drámai leírásokat közölnek, amelyek szerint a városok lakosságát tömegesen lemészárolták, a mezőgazdaságot és a kereskedelmet tönkretették. A modern történetírás azonban óvatosan kezeli ezeket a számokat, mert a krónikák gyakran túloztak, és a régészeti bizonyítékok alapján nehéz pontosan rekonstruálni a pusztítás mértékét. A régészeti ásatások több helyen – például Balkhban és Herátban – pusztulási rétegeket tártak fel, amelyek megerősítik, hogy a 13. század elején súlyos csapás érte a városokat, de a lakosság csökkenésének pontos arányát nem lehet megbízhatóan megbecsülni.

A mongol invázió különösen súlyos következményekkel járt a régió városi életére. A korábbi évszázadokban virágzó központok, például Balkh és Herát, hosszú időre elvesztették jelentőségüket, és a városi lakosság egy része elmenekült vagy elpusztult. A mezőgazdasági infrastruktúra – öntözőrendszerek, teraszos művelés, kertek – szintén súlyos károkat szenvedett, ami évtizedekre visszavetette a termelést. A mongol uralom alatt a régió tartományi központtá vált, és a korábbi politikai és kulturális központok szerepét részben más városok, például **Kabul** és **Kandahar** vették át, de ezek a városok is csak lassan épültek újjá.

A mongol invázió hosszú távú következménye a régió demográfiai és társadalmi szerkezetének átalakulása volt. A pusztítás és a menekülés nyomán a lakosság csökkent, és a nomád törzsek – elsősorban a mongol katonai kíséret és a hozzájuk csatlakozott helyi csoportok – megerősödtek a

letelepült lakossággal szemben. A mongol uralom alatt a régió a **Csagatáj Kánság** és később az **Ilhán Birodalom** része lett, ami új közigazgatási és adózási rendszert hozott, de a helyi közösségek nagy része továbbra is a hagyományos törzsi és falusi szervezetben élt. A 14. században a **timuridák** (perzsa: Timuriyan) – Timur Lenk (Tamerlán) és utódai – ismét központi hatalmat építettek ki, de ez a régió már nem nyerte vissza a 13. század előtti virágzását.

27.2.6 Források és bizonytalanságok

A 7–13. századi események rekonstruálása Afganisztán területén számos forrástani nehézséggel jár. A legfontosabb írott források arab és perzsa nyelvű krónikák, földrajzi munkák és udvari történeti művek. Az arab hódításról szóló beszámolók közül **al-Baladhuri** (9. század) és **al-Tabari** (10. század) munkái alapvetőek, de ezek több mint egy évszázaddal az események után íródtak, és a kalifátus központi nézőpontját tükrözik. A szamanida és gaznavida időszakról perzsa nyelvű krónikák – például **Bayhaqi** (11. század) gaznavida udvari történetíró munkája – és udvari költők művei állnak rendelkezésre, de ezek gyakran a dinasztia dicsőítését szolgálják, és nem adnak pontos képet a vidéki lakosság életéről. A gúrida korszakról a krónikák mellett feliratok és építészeti emlékek, például a dzsám minaret biztosítanak adatokat.

A régészeti források – városi ásatások, érmék, kerámiák, öntözőrendszerek nyomai – fontos kiegészítést jelentenek, de az ásatások sok területen hiányosak, különösen a vidéki és hegyvidéki régiókban. A nem muszlim közösségek – buddhisták, zoroasztriánusok, nesztoriánus keresztények – saját írott forrásai ritkák, ami miatt az iszlamizáció ütemének rekonstruálása nagyrészt közvetett bizonyítékokon alapul. A megtérés folyamatáról szóló állítások ezért becslésnek tekintendők, nem dokumentált ténynek.

A legnagyobb bizonytalanság a hódítások kronológiáját és a pusztítás mértékét övezi. A mongol invázió áldozatainak számát a korabeli krónikák gyakran több százezerre teszik, de a modern történészek ezeket az adatokat erősen túlzónak tartják, mert a városok lakossága a 13. század elején valószínűleg nem érte el ezeket a nagyságrendeket. A régészeti pusztulási rétegek megerősítik a súlyos károkat, de a demográfiai csökkenés pontos arányát nem lehet megbízhatóan meghatározni. Hasonlóképpen vitatott, hogy a mongol invázió milyen hosszú távú hatással volt a városi életre és a mezőgazdaságra; egyes kutatók hangsúlyozzák a pusztítás mértékét, mások a 14. századi timurida újjáépítés folyamatosságát emelik ki. A tudományos konszenzus az, hogy a mongol invázió súlyos törést okozott, de a részletekben nincs egyetértés.

A “gúrida” és a “gaznavida” dinasztiák elnevezése is forráskritikai kérdéseket vet fel: ezek a nevek későbbi történetírói konstrukciók, nem feltétlenül tükrözik a korabeli önazonosítást. A helyi lakosság identitása a középkorban nem volt sem “afgán”, sem “pakisztáni”, hanem törzsi, városi, vallási és nyelvi elemekből állt össze. A mai nemzeti narratívák gyakran visszavetítik ezeket a fogalmakat, amit a tankönyv igyekszik elkerülni.

27.2.7 Rövid összefoglaló

- A 7. századi arab hódítás a mai Afganisztán területén elhúzódó és egyenetlen folyamat volt; a hegyvidéki területek sokáig ellenálltak, és az iszlamizáció fokozatosan, évszázadok alatt ment végbe.
- A 9–10. századi **szamanida** uralom a perzsa-iszlám kulturális virágzás időszaka volt, amely a perzsa nyelvű irodalom és tudomány felívelését hozta, de a politikai stabilitást a török katonai elit (ghulámok) növekvő hatalma aláásta.
- A **gaznavidák** katonai rabszolgákból emelkedtek birodalomépítőkké; **Mahmúd gazni** hódításai elsősorban gazdasági és katonai célúak voltak, nem pedig kizárólag vallási indíttatásúak.

- A **gúridák** a hegyvidéki Gúr régióból származó dinasztiaként rövid időre egyesítették a régió keleti és déli területeit, és kiterjesztették az uralmat Észak-Indiára, megalapozva a Delhi Szultanátust.
- A 13. század eleji **mongol invázió** súlyos pusztítást hozott a városokra, a mezőgazdaságra és a kereskedelemre, és hosszú időre visszavetette a régió fejlődését.
- A mongol uralom alatt a régió tartományi központtá vált, a nomád elemek megerősödtek, és a korábbi kulturális virágzás nem tért vissza.
- A korszakról szóló ismereteinket elsősorban később íródott arab és perzsa krónikák, valamint régészeti leletek adják; a hódítás kronológiája, a megtérés üteme és a pusztítás mértéke vitatott, sok adat becslésen alapul.

27.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a szamanida és a gaznavida hatalmi struktúra, és hogyan járult hozzá ez a gaznavidák felemelkedéséhez?
2. Hogyan értékelhető a gúridák szerepe a Delhi Szultanátus megalapításában, és miért volt rövid életű a gúrida állam?
3. Milyen források állnak rendelkezésre a 7–13. századi Afganisztán történetéhez, és miért bizonytalan a megtérés ütemének meghatározása?
4. Miért nem tekinthető az iszlám hódítás egységesnek a mai Afganisztán területén, és milyen régészeti bizonyítékok utalnak a fokozatos iszlamizációra?
5. Hasonlítsa össze a gaznavida és a mongol hódítások természetét, és magyarázza el, miért tekinthető a mongol invázió hosszú távú törésnek a régió történetében!

27.3 Timuridák, mogulok és szafavidák

27.3.1 Timuridák, mogulok és szafavidák

A 14. század végére a mongol utódállamok széttagolták a mai Afganisztán területét, és egyetlen dinasztia sem tudott tartós uralmat kiépíteni Herát, Balh vagy Kabul fölött. Ez a helyzet a Timurida Birodalom (1370–1507) felemelkedésével változott meg, amely nemcsak katonai hódításként, hanem kulturális és városépítő korszakként is mély nyomot hagyott a régióban. Ezt követte a Mogul Birodalom (Gurkani) és a Szafavida Birodalom (Safaviyya) közötti versengés, amely Afganisztánt hosszú időre ütközőzónává és átjáróvá tette, majd a 18. századi hanyatlás és a helyi törzsi hatalmak megerősödése, ami előkészítette a Durrani Birodalom kialakulását.

27.3.1.1 Timur és Herát: a hódítás

Timur (Tamerlán, 1336–1405) a mai Üzbegisztán területén, a türk–mongol **Barlas** törzsből származott, és a 14. század második felében épített ki hatalmat a szétesző **Csagatáj Kánság** nyugati részén. Uralmát részben a mongol **Dzsingisz kán** leszármazottaihoz fűződő házassággal legitimálta, bár maga nem volt vér szerinti leszármazott; ezért a **gurgani** (vő) címet viselte, ami a későbbi mogul uralkodók önelnevezésében is tovább élt. Timur hódításait a források nagy részletességgel dokumentálják: a perzsa udvari történetírók, például **Saráf ad-Dín Ali Jazdi** (1424–1425 körül írt *Zafarnáma*, „Győzelmek könyve”) és az arab **Ibn Arabsáh** (ugyancsak *Zafarnáma*, de ellenséges hangvételben) eltérő képet rajzolnak a hadjáratokról. A kortárs európai követjelentések, különösen **Ruy González de Clavijo** kasztíliai követ 1403–1406-os útinaplója, a timurida udvar mindennapjairól és Timur szamarkandi székhelyéről adnak elsődleges forrást, de Afganisztánról csak közvetve szólnak.

Timur 1381-ben indított először hadjáratot a **Kartidák** ellen, akik Herátban önálló fejedelemséget tartottak fenn. A város hosszas ostrom után nyitotta meg kapuit, és Timur kivégeztette a Kartida uralkodót, bár a város lakosságának egy részét megkímélte. A Kartidák bukása után Herát a Timurida Birodalom egyik kulcsfontosságú tartományi központja lett. A hódítást a perzsa források a Kartidák belső viszályaival és a központi hatalom elutasításával magyarázzák; a helyi krónikák viszont Timur kegyetlenségét is hangsúlyozzák, ami a török és perzsa emlékezetben máig vitatott. 1383-ban Timur leverte a **Szisztán**ban (ma Afganisztán délnyugati része és Irán délkeleti része) kitört felkelést, és a források szerint a városok lakóinak lemészárlását rendelte el; a számokat a középkori krónikák túlzónak tartják, a modern történeti becslések pedig óvatosak.

Timur 1398-as indiai hadjáratán átvonult a mai Afganisztán keleti és déli területein, és Kabul, illetve a **Hindukus** hágói stratégiai felvonulási útvonalként szolgáltak. **Balh**ot, a korábbi iszlám művelődési központot, 1370 körül foglalta el, és a város a birodalom északi tartományának központja lett. A hódítások során Timur a meglévő városi elit egy részét megtartotta, de a katonai és adóigazgatást timurida emírekre bízta; a forrásokból az derül ki, hogy a helyi vallási és kereskedői rétegek megtartása gyakran a városok megkímélésének feltétele volt.

27.3.1.2 A timurida kultúra és Herát fénykora

Timur halála után a birodalomban fia, **Sáh Rukh** (ur. 1409–1447) szerezte meg a központi hatalmat, és Szamarkand helyett Herátot tette meg fővárosnak. Ez a döntés Afganisztán történetében különösen fontos: Herát a 15. század első felében a perzsa nyelvű udvari kultúra, a miniatúrafestészet, a tudomány és az építészet egyik legjelentősebb központjává vált. Az uralkodó felesége, **Gauhár Sád** (megh. 1457) nevéhez fűződik a heráti nagymecset (a mai **Dzsámi Maszdzsid**) kibővítése és a **Műszallá** komplexum építtetése, amelyből a 19. század végén még álló minaretek és mauzóleumok mára csak részben maradtak fenn. A 20. század eleji európai utazók, például **Robert Byron** *The Road to Oxiana* című útirajza (1937) a Műszallá romjait a timurida építészet kiemelkedő emlékeként írta le; a komplexum egy részét az 1880-as években brit katonai tervezés miatt bontották el, ami a mai afganisztáni örökségvédelemben is emlékezetpolitikai vita tárgya.

A heráti udvarban működött **Dzsámi** (1414–1492) perzsa misztikus költő és tudós, valamint **Alí-Sír Navái** (1441–1501) csagatáj török és perzsa nyelvű költő és államférfi. Navái mecénási tevékenysége és irodalmi munkássága a timurida udvari kultúra kétnyelvűségét mutatja: a hivatali és tudományos nyelv a perzsa volt, de a török nyelvű udvari irodalom is támogatást kapott. A heráti festőiskola, különösen **Bihzád** (kb. 1450–1535) miniatúrái, a könyvfestészetben új szín- és térkezelést hozott; ezek a művek elsősorban udvari megrendelésre készültek, és a későbbi szafavida és mogul képzőművészetre is hatottak.

A timurida Herát gazdasági alapja a **Gonábád** és a **Murgháb** folyó menti öntözéses mezőgazdaság, a selyem és a gyapot feldolgozása, valamint a kelet-nyugati karavánkereskedelem volt. A város piacain a források szerint kínai porcelán, indiai fűszerek, perzsa szőnyegek és közép-ázsiai lovak cseréltek gazdát; ezek az állítások azonban a fennmaradt udvari krónikák és kereskedői feljegyzések alapján rekonstruálhatók, statisztikai adatokkal nem igazolhatók. A 15. századi Herát lakosságát a történészek óvatos becslései 50 000 és 100 000 fő közé teszik, de a források hiánya miatt ez legfeljebb nagyságrendi becslés.

A timurida uralom alatt a szunnita iszlám **hanafita** jogi iskolája dominált, de Herátban jelentős szúfi közösségek is működtek. A **naksbandi** rend a 15. században a városi elit és az udvar körében is tért nyert; a rend tekintélye a későbbi mogul és oszmán kapcsolatokban is megmutatkozott. A timuridák egyszerre támogatták a saría jogtudósait és a szúfi sejkeket, amit a modern szakirodalom nem „szekularizációnak”, hanem a vallási mecenatúra tudatos elosztásának tekint.

27.3.1.3 A mogulok és a szafavidák közti tér

A 16. század elején a Timurida Birodalom szétesett: a nyugati területeken a **Szafavida** rend katonai-politikai hatalommá vált, és **Iszmáíl sah** (ur. 1501–1524) 1510-ben elfoglalta Herátot, Balhot és a mai Afganisztán nyugati, illetve északi részét. A keleti területeken a Timurida herceg, **Bábur** (1483–1530) előbb Szamarkandot próbálta visszaszerezni, majd Kabulból épített ki hatalmi bázist. Bábur 1504-ben foglalta el Kabult, és innen indította későbbi indiai hadjáratait; 1526-ban a **Pánipat**i csata után megalapította a **Mogul Birodalmat** Észak-Indiában. Életrajza, a **Báburnáma** (csagatáj török nyelven írva, később perzsára fordítva), a korszak egyik legfontosabb elsődleges forrása: részletesen leírja Kabul földrajzát, kertjeit, gyümölcseit és a Hindukus hágóit. Bábur haláláig Kabul fölött is uralmat gyakorolt, és a város a mogul dinasztia egyik kedvelt tartózkodási helye maradt.

A 16–17. században Afganisztán két birodalom – a szafavida és a mogul – határvidéke volt, de nem volt merev határvonala. Herát többször cserélt gazdát: a szafavidák 1510-es győzelme után a város a birodalom **Horászán** tartományának székhelye lett, ugyanakkor a türkmén **üzbég** törzsek északról, a mogul seregek délkeletről fenyegették. A szafavida–mogul viszonyt a 16. század közepén **Humájun** mogul uralkodó (ur. 1530–1540; 1555–1556) iráni tartózkodása is jellemezte: 1544-ben **Tahmászp sah**hoz (ur. 1524–1576) menekült, és perzsa katonai segítséggel szerezte vissza Kandahárt, majd később Indiát. A perzsa segítségért cserébe Humájun átengedte a szafavidáknak **Kandahárt**, amit azonban a mogulok több lépésben visszafoglaltak. Kandahár birtoklása a 17. században a két birodalom közötti diplomáciai és katonai alkudozás állandó témája volt; a város 1622-ben került ismét a szafavidákhoz, amit a mogul források a kereskedelem és a stratégiai védelem szempontjából egyaránt veszteségként értékeltek.

A korszakban Kabul és Kandahár a mogul birodalom **Kabul tartománya**, illetve **Kandahár szúba** része volt, de a megyék fölötti tényleges uralom a törzsi és városi elitek lojalitásától függött. A mogul adóigazgatás a földadót (perzsa **zabt**) és a karavánvámokat egyaránt beszedte, de a források szerint a pastu törzsek gyakran megtagadták a fizetést, vagy a szafavida oldalra álltak át. A pastu törzsek, különösen a **Ghilzai** (pastu: Ghalji) és az **Abdáli** (későbbi **Durrani**) csoportok, a két birodalom közötti határzónában fokozatosan saját katonai és politikai hatalmat építettek ki. A 17. századi perzsa és mogul krónikák említik a törzsi felkeléseket, de a pastu belső szerveződésről kevés közvetlen forrás maradt; a modern történeti rekonstrukciók nagyrészt 18–19. századi törzsi genealógiákra és krónikákra támaszkodnak, amelyeket óvatosan kell kezelni, mert visszavetíthetik a későbbi nemzetségi viszonyokat.

27.3.1.4 A 18. századi hanyatlás és a ghilzai hatalomátvétel

A 18. század elején a Szafavida Birodalom belső válságát a **Ghilzai** törzsi csoport felhasználta. **Mir Vaisz Hottak** (megh. 1715) Kandahárban 1709-ben megszervezte a szafavida helytartó elleni felkelést, és független hatalmat épített ki a város környékén. Halála után fia, **Mir Mahmud** (ur. 1717–1725) serege 1722-ben elfoglalta **Iszfahánt**, a szafavida fővárost, amit a kortárs perzsa források katasztrófaként írnak le. A ghilzai uralom azonban rövid életű volt, mert a törzsi sereg nem tudott tartós iráni közigazgatást kiépíteni, és a **Náder Shah** (ur. 1736–1747) vezette afsár török–perzsa erők a 1730-as években visszafoglalták a területet.

Náder 1738-ban elfoglalta Kandahárt, majd 1739-ben hadjáratot vezetett Indiába, és kirabolta **Delhit**. A mai Afganisztán területe ebben az időben többszörösen háborús és adóztatott tranzitzóna volt: északon az üzbég kánságok, keleten a mogul birodalom maradéka, nyugaton a szafavida utódállamok, délen a törzsi fejedelemségek váltakoztak. Náder 1747-es meggyilkolása után az afgán területeken a **Durrani** (korábbi Abdáli) törzsből származó **Ahmad Sah Durrani**

(ur. 1747–1772) épített ki önálló birodalmat, és ezzel lezárta a timurida–szafavida–mogul korszakot a régióban.

27.3.1.5 A kulturális és vallási örökség rétegződése

Ez a négy évszázad Afganisztán történetében nem egyszerűen idegen birodalmi uralom volt. A timurida Herát és Balh a perzsa nyelvű udvari kultúra keleti központjává tette a városokat, a mogul Kabul és Kandahár pedig a **hindusztáni** és **iráni** művészeti, vallási és kereskedelmi hálózatokba kapcsolta be a térséget. A szafavida uralom alatt a **síita** iszlám állami támogatást kapott, de a pastu törzsek és a városi lakosság jelentős része szunnita maradt; ez a felekezeti viszony a későbbi évszázadok politikai konfliktusaiban is megjelent. A 18. századi törzsi hatalomátvétel nem a modern nemzeti eszme, hanem a katonai adóztatás és a törzsi lojalitás logikája szerint zajlott, és a későbbi afgán állam identitáspolitikája ezt a múltat utólag nemzeti alapítási mítosszá formálta.

27.3.1.6 Források és bizonytalanságok

A timurida és mogul korszakra a perzsa udvari krónikák (Jazdi, **Hándamír**, **Abu l-Fazl** *Akbarnáma*), a török nyelvű Báburnáma és a szafavida állami dokumentumok adnak elsődleges forrást. A heráti timurida kultúrára a miniatúrák, az építészeti feliratok és a költői életrajzok (például **Davlet Sah Szamarkandi** antológiája) utalnak, de a városi lakosság mindennapjairól, az adóterhekről és a vidéki közösségek viszonyairól keveset tudunk. A krónikák udvari nézőpontúak, ezért a törzsi és vidéki szereplők szempontjából óvatosan értelmezendők.

Vitás kérdés a timurida hódítások áldozatainak száma: a középkori források százezres pusztulást emlegetnek, amit a modern történészek részben retorikai túlzásnak, részben a háborús pusztítás és az éhínség összemosásának tekintenek. A mogul–szafavida határvárosok, különösen Kandahár birtoklásának jelentősége is értelmezési vita tárgya: egyes kutatók a várost a két birodalom közötti presztízskérdésnek, mások a karavánkereskedelem és a katonai logisztika kulcspontjának látják. A Durrani identitás kialakulását a modern történetírás a 18. századi katonai átszervezéshez köti, ugyanakkor a törzsi genealógiákban a „Durrani” név Abdáli múltjának értelmezése ma is vitatott, mert a 19. századi állami krónikák a név legitimitását túl korai időkre vezetik vissza.

27.3.1.7 Rövid összefoglaló

- Timur 1381-ben foglalta el Herátot, és a város a Timurida Birodalom keleti tartományi központjává vált; a hódítások egyszerre hoztak pusztítást és új kulturális központok kiépítését.
- Sáh Rukh uralma alatt Herát a 15. századi perzsa udvari kultúra, miniatúrafestészet és építészet kiemelkedő központja lett; Gauhár Sád építtetései és Bihzád festészete máig ható örökséget jelentenek.
- A 16. század elején a Szafavida Birodalom nyugaton, a Bábur vezette mogul hatalom keleten foglalta el a mai Afganisztán területeit; Kandahár a két birodalom közötti diplomáciai és katonai vita állandó terepe lett.
- Bábur Kabulból indította indiai hódítását, és önéletrajza, a Báburnáma ma is kulcsfontosságú forrás a térség földrajzáról és társadalmáról.
- A pastu törzsek, elsősorban a Ghilzai és az Abdáli/Durrani csoportok, a 17–18. században a birodalmi határzónában saját katonai hatalmat építettek ki, és kihasználták a szafavida és mogul központi hatalom gyengülését.

- A 18. században a Ghilzai Mir Vaisz és fia, Mir Mahmud rövid ideig Iszfahánig terjesztette ki hatalmát, de Náder Shah hadjáratai 1738–1739-ben újrarendezte a térséget, és 1747 után Ahmad Shah Durrani önálló birodalmat alapított.
- A korszak kulturális és vallási öröksége rétegzett: a perzsa udvari kultúra, a szunnita jogtudomány, a szúfi rendek és a síita állami intézmények hatásai a későbbi államépítésben is megmutatkoztak.

27.3.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változtatta meg Herát korszakos szerepét Sáh Rukh uralma, és milyen forrásokból rekonstruálható a timurida városi kultúra?
2. Milyen érvek szólnak amellett, hogy Kandahár birtoklása nem pusztán presztízskérdés, hanem kereskedelmi és katonai logisztikai kulcskérdés volt a mogul–szafavida viszonyban?
3. Mely tényezőkben tér el Timur hódításának korabeli és modern történetírói értékelése, és miért fontos az áldozatszámok bizonytalanságát külön kezelni?
4. Hogyan kapcsolódik a 18. századi ghilzai hatalomátvétel a Szafavida Birodalom belső válságához, és miért félrevezető ezt a folyamatot modern nemzeti mozgalomként leírni?

27.4 A Durrani Birodalom és a nagy játszma

Az Afganisztán történetét tárgyaló fejezet ezen alfejezete azt a fordulópontot vizsgálja, amikor a mai Afganisztán területén először jött létre olyan államalakulat, amelyet a modern afgán államiság előzményeként szokás számon tartani, és amikor a régió a 19. században a brit és az orosz birodalom közötti stratégiai vetélkedés – közkeletű nevén a **nagy játszma** (*Great Game*) – egyik legfontosabb színterévé vált. A korábbi, Timuridák, mogulok és szafavidák című alfejezetben bemutatott időszakban a mai Afganisztán területe nem alkotott egységes államot: a városok és a kereskedelmi útvonalak felett különböző birodalmi központok, a vidéki területeken pedig törzsi és helyi dinasztiák gyakoroltak változó mértékű hatalmat. A 18. század közepén ebből a töredezett politikai térből alakult ki a **Durrani Birodalom** (angolul *Durrani Empire*), amely időnként az Indiai-félsziget északnyugati részére is kiterjedt, és amely a mai Afganisztán mellett a mai Pakisztán és Irán egyes területeire is kiterjedt. A 19. században a brit–orosz versengés formálta az afgán állam határait és külpolitikai mozgásterét. Ebben az alfejezetben elsősorban az államalapítás időszakát, a birodalom belső szerkezetét, a nagy játszma kialakulását, a két brit–afgán háborút és a határok megszilárdítását tekintjük át, különös figyelmet fordítva arra, hogy a források és a történészi értelmezések hol térnek el egymástól.

27.4.1 A Durrani Birodalom kialakulása és Ahmad sah uralma (1747–1772)

A Durrani Birodalom alapítását leggyakrabban **1747**-hez kötik, amikor a perzsa uralkodó, **Nadir sah** (Nader Shah) halála után a mai Afganisztán déli részén fekvő Kandahár környékén az afgán törzsi vezetők összegyűltek, és **Ahmad kánt** (később Ahmad sah Durrani) választották meg uralkodónak. Az eseményt a modern afgán nemzeti történetírás gyakran az afgán állam születéseként ünnepli, ám fontos megjegyezni, hogy az 1747-es gyűlés nem a mai értelemben vett nemzetállamot hozott létre, hanem egy törzsi szövetségre épülő, dinasztikus katonai hatalmat. Ahmad sah maga a **Szaduzaj** (Sadozai) törzsi ágból származott, amely a **Durrani törzsszövetség** (Durrani confederacy) egyik ága volt; a „Durrani” név is ekkor vált dominánssá, és a szövetséghez tartozó törzsek önazonosságának, illetve az uralkodói legitimitásnak a jelölésére szolgált.

A megválasztás körülményei nem teljesen világosak: a későbbi afgán krónikák, például a 18. század végén keletkezett perzsa nyelvű történeti munkák, **loya dzsirgát** (nagy gyűlést) említenek, amelyen állítólag a szent köpenyt (*khirka-i sarif*) is felhasználták az uralkodó legitimitásának megerősítésére. A szent köpeny története azonban régóta vitatott hagyomány, és nem tekinthető egyértelműen dokumentált ténynek; a modern történészek egy része szerint a választás részben a törzsi elitek kompromisszuma volt, részben Ahmad kán katonai tekintélyének elismerése. Az mindenesetre bizonyos, hogy Ahmad sah a Kábul–Kandahár–Herat tengely mentén megszilárdította hatalmát, és rövid időn belül kiterjesztette fennhatóságát a mai Afganisztán nagy részére.

Ahmad sah uralkodását (1747–1772) a folyamatos katonai hadjáratok jellemezték. A birodalom magterülete a mai dél-afganisztáni Kandahár körül helyezkedett el, ahonnan a hadsereg kelet felé, az Indus völgye és az Indiai-félsziget irányába is többször benyomult. 1757-ben és az azt követő években Ahmad sah csapatai elfoglalták **Delhit**, és 1761-ben a **Panipat** melletti csatában legyőzték a **Marátha Birodalom** (Maratha Empire) seregét. A Panipat-i csata stratégiai jelentősége vitatott: egyes történészek szerint átmenetileg meggyengítette a Marátha hatalmat, és elősegítette a brit Kelet-indiai Társaság terjeszkedését; mások inkább a Durrani hadsereg győzelmét hangsúlyozzák, amely megakadályozta a Marátha állam további északnyugati terjeszkedését. A csata résztvevőinek száma és az áldozatokra vonatkozó adatok bizonytalanok, és a források jelentősen eltérnek; a történészi konszenzus csak annyiban biztos, hogy a csata nagy vérveszteséggel járt, és egyik fél sem tudta tartósan megszilárdítani az észak-indiai hatalmát.

A birodalom belső szerkezete nem központosított bürokratikus állam volt, hanem olyan katonai-törzsi képződmény, amelyben a helyi törzsi vezetők, városi elitek és vallási tekintélyek jelentős autonómiát élveztek. Ahmad sah hatalma a törzsi harcosok mozgósításán, a zsákmány és az adók újraelosztásán, valamint a **szaduzaj** uralkodóház presztízsén nyugodott. A hadjáratok révén a birodalom időszakosan bevételhez jutott, de a meghódított területeket – különösen Pandzsábot és Kasmírt – nem építette be tartósan a közigazgatásba, hanem jellemzően helyi kormányzókra bízta, akik Adóztatásukkal és katonai támogatásukkal elismerték a Durrani fennhatóságot. Ez a laza struktúra rövid távon rugalmas volt, hosszabb távon azonban előkészítette a belső széthúzást és a trónvitákat.

Ahmad sah uralma alatt a birodalom nyugati határain is feszültségek voltak: a **Kádzsár Irán** (Qajar Iran) feltörekvő dinasztiája és a **Szikh Birodalom** (Sikh Empire) Pandzsábban egyaránt korlátozta a Durrani terjeszkedést. A szikh uralkodó, **Randzsít Szingh** (Ranjit Singh) a 19. század elejére fokozatosan kiszorította a Durrani erőket Pandzsábból, ami a birodalom keleti határainak visszavonásához vezetett. Ez a folyamat jól dokumentált, bár a határok pontos vonala és a helyi hatalmi viszonyok a forrásokban eltérően jelennek meg.

27.4.2 A birodalom belső feszültségei és utódai (1772–1818)

Ahmad sah 1772-es halála után fia, **Timur sah** (Timur Shah) örökölte a hatalmat, de trónra lépése nem volt zökkenőmentes. A szaduzaj ágon belüli riválisok, valamint a **Barakzaj** (Barakzai) törzsi ág vezetői többször is megkérdőjelezték az uralkodói központ hatalmát. Timur sah a fővárost Kandahárból **Kabulba** helyezte át, ami részben a keleti területek ellenőrzésének javítását, részben a Kandahár környéki törzsi befolyás csökkentését szolgálta. A főváros áthelyezése jól dokumentált, de az okokra vonatkozó értelmezések vitatottak: egyes történészek stratégiai, mások belpolitikai-törzsi szempontokat emelnek ki.

Timur sah 1793-as halála után a birodalom ténylegesen szétesett. A 18. század végén és a 19. század elején a szaduzaj uralkodók formálisan továbbra is a Durrani Birodalom élén álltak, de hatalmuk gyakran csak Kabul és a környező területekre terjedt ki. A Barakzaj törzs vezetői, különösen a **Mohammadzaj** (Mohammadzai) ágból származó **Dószt Mohamed kán** (Dost Mohammad Khan), fokozatosan megerősödtek, és a 19. század első évtizedeiben ténylegesen

független hatalmat gyakoroltak Kabulban és más városokban. A birodalom korábbi területeit többé-kevésbé önálló fejedelemségek, törzsi területek és városállamok hálózata váltotta fel; a központi hatalom szinte teljesen eltűnt.

Ezt az időszakot a forrásokban gyakran „a széthullás koraként” említik, de a kifejezés maga is értelmezés kérdése: a helyi elitek szempontjából nem feltétlenül a rend felbomlásáról, hanem a központi hatalom meggyengüléséről és a helyi autonómiák megerősödéséről volt szó. A történészi konszenzus szerint a Durrani Birodalom intézményesen soha nem volt erősen központosított állam, ezért a „birodalom” megnevezés is vitatható – a szakirodalom egy része inkább törzsi szövetségi rendszerről beszél. Ennek a vitának a hátterében az áll, hogy a 18. századi afgán hatalom nem rendelkezett a modern államokra jellemző állandó bürokráciával, adórendszerrel vagy határokkal.

27.4.3 A nagy játszma kezdetei: Brit India és Oroszország (1800–1839)

A 19. század elején a mai Afganisztán területe két terjeszkedő birodalom, a Brit Kelet-indiai Társaság által irányított Brit India és a cári Oroszország érdekszférájának ütközőzónájává vált. A **nagy játszma** kifejezést a kortársak és a későbbi történetírás is használja a brit–orosz stratégiai vetélkedésre, de a fogalom eredete és használata vitatott. A terminus gyakran **Arthur Conolly** brit tisztnek tulajdonított, aki a 19. század első felében tevékenykedett, ám közvetlen írásos bizonyíték nem erősíti meg, hogy ő alkotta volna a kifejezést. A történészek egy része ezért inkább utólagos, 19. század végi konstrukciónak tekinti, amely leegyszerűsíti a régió bonyolult hatalmi viszonyait. A könyv ezt a kifejezést nem a saját értékítéleteként használja, hanem a bevett történészi terminológiát követve, annak korlátait jelezve.

A brit érdeklődés Afganisztán iránt elsősorban India biztonságából fakadt. A 19. század elején a Brit Kelet-indiai Társaság már szilárdan ellenőrizte a szubkontinens nagy részét, és attól tartott, hogy Oroszország – amely ekkoriban Közép-Ázsiában, a Kaukázusban és a Kaszpi-tenger térségében terjeszkedett – esetleg India felé tör előre. A brit stratégiai gondolkodásban Afganisztán **pufferállam** (*buffer state*) szerepet kapott: olyan területként tekintettek rá, amely elválasztja az orosz befolyási övezetet a brit Indiától. Fontos hangsúlyozni, hogy a „pufferállam” koncepció brit stratégiai elképzelés volt, nem pedig helyi politikai identitás vagy önmeghatározás. Az afgán uralkodók és törzsi vezetők a saját érdekeik szerint hol a britekkel, hol az oroszokkal, hol a Qajar Iránnal tárgyaltak, és nem tekintették magukat semleges ütközőnek.

Az orosz terjeszkedés a 19. század első felében elsősorban a Kaukázusban és a mai Kazahsztán területén zajlott. A cári hadsereg fokozatosan megszállta a kazak sztyeppét, és a 1860-as évekre elérte a mai Üzbegisztán és Türkmenisztán területét. A 19. század első évtizedeiben azonban az orosz jelenlét Afganisztán északi határainál még nem volt közvetlen katonai fenyegetés, bár a brit diplomácia és katonai felderítés gyakran túlbecsülte az orosz szándékokat. A brit forrásokban gyakran szerepel az az állítás, hogy Oroszország titkos ügynököket és követeket küldött Afganisztánba és Iránba, hogy aláássák a brit befolyást. Az ilyen állítások egy része dokumentált levelezésre és diplomáciai jelentésekre épül, de a brit percepciót torzíthatta a saját stratégiai szorongás. A modern történészek óvatosan kezelik ezeket a forrásokat, mert gyakran nem lehet egyértelműen elkülöníteni a bizonyított orosz szándékot a brit félelmektől.

A Qajar Irán és Afganisztán viszonya is fontos tényező volt. A perzsa uralkodók többször is igényt tartottak Herátra és a nyugat-afganisztáni területekre. A britek számára Herát különösen érzékeny pont volt, mert Indiából nézve stratégiai kapuként képzelték el. 1837–1838-ban a perzsa erők – orosz tanácsadókkal – ostrom alá vették Herátot, ami a briteket arra sarkallta, hogy aktívabb politikát folytassanak Afganisztánban. A heráti ostromot a brit történetírás gyakran az orosz fenyegetés bizonyítékaként értelmezte, de a modern kutatás szerint a perzsa hadjárat

mögött elsősorban a Qajar állam saját területi ambíciói álltak, és az orosz szerep másodlagos volt.

27.4.4 Az első brit–afgán háború (1839–1842)

A brit politika 1838-ban döntött a katonai beavatkozás mellett. A közvetlen ürügy az volt, hogy a britek a barakzaj **Dószt Mohamed kánt** oroszbarátnak ítélték, és helyette a korábbi szaduzaj uralkodót, **Sedzsa saht** (Shah Shuja) kívánták visszaültetni a trónra. A brit hadsereg 1839-ben bevonult Afganisztánba, és rövid idő alatt elfoglalta Kandahárt, majd Kabult, és Sedzsa sahot formálisan uralkodóvá tette. Az események alapvető kronológiája jól dokumentált brit katonai és diplomáciai forrásokban, de az okokra vonatkozó értelmezések vitatottak: a brit döntést egyesek kizárólag az orosz fenyegetésre adott túlreagálásként, mások a brit gyarmati terjeszkedés logikus lépéseként értelmezik.

A brit megszállás gyorsan válságba került. A megszálló erők nem tudták megszilárdítani a hatalmat, részben mert a helyi törzsi és városi lakosság nagy része ellenségesen viszonyult az idegen uralomhoz és a britek által támogatott Sedzsa sahhoz. 1841 novemberében Kabulban felkelés tört ki, amelyben a brit politikai tisztviselőket és katonákat is megtámadták. A brit helyőrség 1842 januárjában megkísérelte a visszavonulást Indiába, de a kabuli hágókban a menetoszlop szinte teljesen megsemmisült. A katasztrófa áldozatainak száma nem pontosan ismert: a brit források általában mintegy 16 000 embert említenek, de ez a szám magában foglalja a katonai személyzetet, a kísérő civileket és a szolgákat is, és a modern becslések 4 000 és 16 000 között mozognak. Az eltérés oka az, hogy a brit jelentések a teljes menetoszlop létszámát vették alapul, míg egyes elemzések csak a katonai áldozatokat számolják. A visszavonulás emlékezete mind a brit, mind az afgán történeti narratívában fontos szerepet játszik: a brit emlékezetben a tragédia, az afgán narratívában az ellenállás győzelmeként jelenik meg. A történészi konszenzus szerint a brit kudarc alapvető oka a helyi viszonyok félreismerése, a túlzott magabiztosság és a lakosság támogatásának hiánya volt.

A háború lezárásaként a britek 1842-ben bosszúhadjáratot indítottak, elfoglalták és részben lerombolták Kabul bazárját, majd kivonultak, és Dószt Mohamed visszatérhetett a hatalomba. Ez a mozzanat jól dokumentált, de a bosszúhadjárat értelmezése vitatott: egyes történészek szerint a brit hadsereg kegyetlen megtorlást hajtott végre, míg mások a gyarmati hadviselés akkori normáira hivatkoznak. A könyv álláspontja szerint a civil lakosságot ért erőszak dokumentált, és a felelősség a brit katonai vezetést terheli.

27.4.5 A második brit–afgán háború (1878–1880) és a határvonalak

Az első brit–afgán háború után a britek egy időre visszafogottabb politikát folytattak, de az 1870-es évekre ismét felerősödött az orosz fenyegetés érzete. Az orosz csapatok 1873-ra elfoglalták Hivát, 1876-ban Kokandot, és a cári kormány követséget küldött Kabulba. A britek ezt provokációnak tekintették, és **1878-ban** ultimátumot intéztek az afgán uralkodóhoz, **Szer Ali kánhoz** (Sher Ali Khan). Amikor az uralkodó nem engedett a brit követeléseknek, a brit hadsereg ismét megtámadta Afganisztánt.

A második brit–afgán háború (1878–1880) eseményei részletesen dokumentáltak brit katonai jelentésekben és afgán krónikákban, bár a két fél narratívája jelentősen eltér. A britek 1879-ben aláíratták a **Gandamak-szerződést** (Treaty of Gandamak), amelyben az afgán uralkodó lemondott a külügyek önálló viteléről, és területi engedményeket tett a brit Indiának. A szerződés értelmében Afganisztán gyakorlatilag brit protektorátus lett, bár a belső kormányzás autonóm

maradt. Ezt a helyzetet a mai történészek többsége úgy értékeli, hogy Afganisztán formálisan független maradt, de külpolitikai mozgástere erősen korlátozott volt; mások szerint a protektorátusi viszony a gyarmati alárendeltség egyik formája.

A háború utolsó szakaszában a britek **Abdur Rahman kánt** (Abdur Rahman Khan) támogatták, aki 1880-ban került hatalomra, és uralkodása alatt (1880–1901) központosító politikát folytatott. Abdur Rahman a törzsi autonómiák felszámolására, az állami adórendszer kiépítésére és a hadsereg megerősítésére törekedett, gyakran brutális eszközökkel. Az uralkodó által elrendelt megtorló hadjáratok és a törzsi felkelések leverése jól dokumentált, de az áldozatok számára vonatkozó becslések erősen bizonytalanok. A történészi konszenzus szerint Abdur Rahman az afgán állam modernizációjának egyik kulcsfigurája volt, de módszerei miatt emlékezete vitatott: az afgán állami narratíva gyakran erőskezű államépítőként mutatja be, a törzsi és helyi közösségek emlékezete pedig elnyomóként tartja számon.

A brit–afgán viszonyban meghatározó esemény volt az **1893-as határegyezmény**, amelyet a britek **Mortimer Durand** nevével fémjelezve **Durand-vonal** (Durand Line) néven ismer a szakirodalom. Az egyezmény Afganisztán és Brit India között húzott határt, de a vonal a gyakorlatban átvágta a pastu törzsi területeket, és sok helyi közösséget két különböző állam területére osztott. A Durand-vonal jogi státusza és elfogadottsága azóta is vita tárgya: az afgán kormányok egy része soha nem ismerte el végleges nemzetközi határnak, míg a mai Pakisztán örökös államhatárnak tekinti. Ezt a vitát a későbbi fejezet, A brit háborúk és a függetlenség és a jelenkori konfliktusok tárgyalják részletesen; itt elég annyit rögzíteni, hogy a vonal meghúzása brit gyarmati döntés volt, amelyben az afgán uralkodó részvételének jellege és kényszerűsége vitatott. A brit források szerint Abdur Rahman szabad akaratából írta alá a megállapodást; az afgán értelmezés szerint katonai és gazdasági nyomás alatt cselekedett. A történészi konszenzus szerint az uralkodó mozgástere korlátozott volt, de a pontos körülmények nem rekonstruálhatók teljes bizonyossággal.

27.4.6 A nagy játszma eredménye: Afganisztán mint pufferállam

A 19. század végére Afganisztán helyzete a brit–orosz vetélkedés eredményeként intézményesült. A britek és az oroszok közötti határegyezmények – különösen az 1895-ös **Pamir-határegyezmény** – kijelölték Afganisztán északi határait, és egy keskeny folyosót, a **Vakhan-folyosót** (Wakhan Corridor) is létrehoztak, hogy a Brit India és az Orosz Birodalom területe ne érjen össze. Ezzel Afganisztán formálisan is pufferállami szerepet kapott: a brit stratégia szerint semleges ütközőzónaként kellett elválasztania a két birodalmat. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ez a státus nem a helyi politikai elitek kezdeményezése volt, hanem a nagyhatalmi diplomácia eredménye, és Afganisztán belső hatalmi viszonyait továbbra is a központi kormányzat és a törzsi, vallási, etnikai csoportok közötti feszültségek határozták meg.

A Durrani Birodalom hosszú távú örökségét többféleképpen értelmezik. Az afgán nemzeti történetírás számára Ahmad sah gyakran az „afgán állam atyja”, és a Durrani időszak a nemzeti szuverenitás aranykora. Ez a kép erősen emlékezetpolitikai jellegű: a modern afgán nacionalizmus a 20. század elején tudatosan fordult vissza Ahmad sahhoz, hogy a törzsi és etnikai sokszínűséget egy közös afgán identitás alá rendezze. Ugyanakkor a birodalom valójában elsősorban pastu törzsi katonai hatalom volt, és nem reprezentálta egyenlően a mai Afganisztán területén élő más csoportokat – tádzsikokat, hazárákat, üzbégeket, türkméneket és másokat. A történészi konszenzus szerint tehát a Durrani Birodalom az afgán államiság egyik fontos előzménye, de nem azonos a mai, etnikailag sokszínű nemzetállammal.

A 19. század végére a mai Afganisztán határai nagyjából kialakultak, de ezek a határok brit–orosz egyezmények termékei, nem pedig a helyi közösségek önrendelkezésének eredményei. Ez a tény a későbbi konfliktusok egyik forrása lett: a határok átvágták a törzsi és nyelvi területeket, és a

központi kormányzat hatalma soha nem terjedt ki egyenletesen az egész országra. Afganisztán a 20. század elején ugyan formálisan független államként lépett be a nemzetközi rendszerbe, de belül továbbra is a törzsi, etnikai és vallási csoportok közötti hatalmi egyensúly, a központosítás és az ellenállás dinamikája határozta meg. Ezt a folyamatot a következő alfejezet, A brit háborúk és a függetlenség tárgyalja.

27.4.7 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet forrásbázisa meglehetősen heterogén. A 18. századi Durrani Birodalomra vonatkozóan elsősorban perzsa nyelvű krónikák, például a **Tavarikh-i Ahmad Sahi** vagy a későbbi **Siraj al-Tavarikh** állnak rendelkezésre, amelyeket a 19. század végén és a 20. század elején írtak. Ezek a művek értékesek, de dinasztikus és törzsi elfogultságot hordoznak, és keletkezésük időbeli távolsága miatt pontosságuk kérdéses. A brit és orosz diplomáciai és katonai források a 19. századból jóval részletesebbek, de ezeket is saját birodalmi érdekeik és percepcióik alakították. A nagy játszma kifejezés maga is gyarmati keretben született, és a brit források gyakran eltúlozták az orosz fenyegetést, hogy igazolják a katonai beavatkozást. A modern történészek ezért a brit és orosz forrásokat kritikusan, a helyi krónikákkal és a törzsi szóbeli hagyományokkal egybevetve használják.

A legnagyobb bizonytalanságok a következő területeken jelentkeznek: - A Durrani Birodalom pontos kiterjedése és belső igazgatása: a források hiányosak, és a modern kutatók eltérően értelmezik a „birodalom” fogalmát. - Az áldozatszámok a háborúkban, különösen az első brit–afgán háborúban: a brit jelentések és a helyi hagyományok eltérő számokat közölnek, és a halottak összetétele is vitatott. - A nagy játszma mint értelmezési keret: nem minden történész fogadja el, hogy a 19. századi közép-ázsiai eseményeket egyetlen brit–orosz versengésként lehet leírni; egyesek regionális és helyi szereplők autonómiáját hangsúlyozzák. - A Durand-vonal aláírásának körülményei és jogi státusza: a források ellentmondásosak, és a mai politikai viták tovább terhelik az értelmezést. - Ahmad sah megválasztásának részletei: a loya dzsirga és a szent köpeny története a későbbi nemzeti mitológia eleme is lehet.

Ezeket a bizonytalanságokat a szövegben jelöltük, és ahol lehetséges, megkülönböztettük a dokumentált tényt, a becslést, a konszenzust és a vitatott értelmezést.

27.4.8 Rövid összefoglaló

- A mai Afganisztán területén 1747-ben, a perzsa Nadir sah halála után jött létre a **Durrani Birodalom**, amelyet Ahmad sah Durrani alapított, és amely laza törzsi-katonai szövetségként működött.
- Ahmad sah hadjáratai során Delhiig és Pandzsábig terjeszkedett, de a meghódított területeket nem építette be tartósan; a birodalom halála után belső trónharcok miatt fokozatosan szétesett.
- A 19. században Afganisztán a **nagy játszma** néven ismert brit–orosz stratégiai vetélkedés ütközőzónájává vált; a britek Indiát féltették, és Afganisztánt pufferállamnak tekintették.
- Az első brit–afgán háború (1839–1842) brit katonai katasztrófával végződött, ami a helyi viszonyok félreismerésének következménye volt; az áldozatok száma bizonytalan.
- A második brit–afgán háború (1878–1880) után Afganisztán külügyei brit ellenőrzés alá kerültek, és Abdur Rahman kán központosító, gyakran erőszakos államépítést hajtott végre.
- A **Durand-vonal** (1893) és a pamiri határegyezmények (1895) kijelölték Afganisztán határait, de a határok átvágták a törzsi területeket, és a Durand-vonal jogi státusza máig vitatott.

- Afganisztán a 19. század végére formailag független, de külpolitikájában korlátozott pufferállammá vált; belső törzsi és etnikai sokszínűsége továbbra is feszültségek forrása maradt.
- A Durrani Birodalom és a nagy játszma öröksége egyszerre képezi az afgán nemzeti identitás egyik hivatkozási pontját és a modern határok problémáinak gyökerét.

27.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a Durrani Birodalom hatalmi szerkezete a modern nemzetállamtól, és miért vitatott a „birodalom” megnevezés használata?
2. Hogyan befolyásolta a brit–orosz vetélkedés Afganisztán belső hatalmi viszonyait és határainak kialakulását a 19. században?
3. Miért tekinthető az első brit–afgán háború brit kudarcnak, és milyen forrásproblémák nehezítik az áldozatszámok megállapítását?
4. Milyen érvek és ellenérvek kapcsolódnak a Durand-vonal érvényességéhez, és hogyan kapcsolódik ez a mai afgán–pakisztáni viszonyhoz?
5. Mennyire tekinthető a 19. század végi Afganisztán valóban független pufferállamnak, ha külpolitikája brit ellenőrzés alatt állt?

28 Afganisztán a 20. században és ma

28.1 A brit háborúk és a függetlenség

A 19. századi Afganisztán története nem választható el attól a nagyhatalmi versengéstől, amelyet a kortárs európai diplomácia **nagy játszmaként** (Great Game) ismert. Az előző fejezet bemutatta, hogy a **Durrani Birodalom** (1747–1826) szétesése után a térségben egymással versengő törzsi vezetők és regionális dinasztiák váltakoztak, miközben a Brit Kelet-indiai Társaság Indiában megerősítette hatalmát. A 19. század első felére a britek számára Afganisztán elsősorban India északnyugati kapujaként, illetve az orosz terjeszkedés feltételezett ütközőzónájaként vált fontossá. Ez a stratégiai szemlélet vezetett az **első angol–afgán háborúhoz** (1839–1842), majd a **második angol–afgán háborúhoz** (1878–1880). A harmadik, 1919-es háború pedig Afganisztán nemzetközi jogi függetlenségének elismerését hozta el. A fejezet e három konfliktus, valamint a **Durand-vonal** (Durand Line) meghúzásának körülményeit és következményeit tárgyalja. A cél nem a „hősies ellenállás” vagy a „brit imperializmus” egymást kizáró narratívájának megerősítése, hanem annak bemutatása, hogy a háborúk kimenetelét a helyi hatalmi viszonyok, a törzsi lojalitások, a gazdasági kényszerek és a nagyhatalmi döntések együtt alakították.

28.1.1 A nagy játszma és az első angol–afgán háború

A 19. század elején az afgán területek fölött névlegesen a **Durrani birodalom** utódállamai rendelkeztek, de a tényleges hatalom a **Barakzai** és a **Szadozai** klánok közötti vetélkedés, a pastu törzsek autonómiája, valamint a **szikh** és **szindhi** hatalmi centrumok nyomása alatt töredezett volt. A Brit Kelet-indiai Társaság a 1810-es évektől egyre inkább attól tartott, hogy az Orosz Birodalom közép-ázsiai előrenyomulása előbb-utóbb Indiát fenyegeti. Ez a félelem nem volt teljesen alaptalan: az oroszok a 19. század első felében kiterjesztették befolyásukat a **Kaukázus** és **Közép-Ázsia** egyes térségeire, és diplomáciai kapcsolatokat kerestek a perzsa és afgán udvarokkal. A britek válaszként megpróbáltak Kabulban egy számukra megbízható uralkodót ültetni, hogy Afganisztánt ütközőállammá alakítsák.

A közvetlen ürügyet az adta, hogy **Doszt Mohammad kán** (Dost Mohammad Khan), a Barakzai dinasztia kabuli vezetője, 1837–1838-ban tárgyalásokat folytatott az orosz és perzsa udvarral, miközben a britekkel is próbált szövetséget kötni. A brit hatóságok, élükön **Lord Auckland** főkormányzóval, a tárgyalásokat nem a helyi realitások, hanem a nagy játszma logikája felől értelmezték. Az 1838-as **Simlai kiáltvány** (Simla Manifesto) ürügyként hivatkozott a korábbi Durrani uralkodó, **Sudzsa sah** (Shuja Shah Durrani) trónigényére, és bejelentette, hogy a britek fegyverrel állítják vissza őt Kabulban. A dokumentum – amelyet a korabeli brit közvélemény egy része is kétkedve fogadott – a háborút a „törvényes uralkodó” restaurációjaként és az orosz fenyegetés elleni védekezésként mutatta be, ám a döntés mögött elsősorban India határainak ellenőrzése állt.

Az **első angol–afgán háború** hadműveletei 1839 tavaszán indultak meg. A brit-indiai haderő, amelyhez szikh és más helyi katonák is csatlakoztak, a **Bolan-hágón** keresztül behatolt Afganisztánba. **Kandahár** 1839 áprilisában, **Kabul** pedig augusztusban került a megszálló erők ellenőrzése alá. Sudzsa sahot hivatalosan ismét trónra ültették, de tényleges hatalma a brit

katonai jelenléttől függött. A megszállást kezdettől fogva nehezítette a helyi lakosság ellenállása, a törzsi vezetők bizalmatlansága, a pénzügyi terhek és az a tény, hogy a britek által támogatott uralkodót sokan idegen bábnak tekintették. A brit források – például **Sir William Macnaghten** politikai ügynök jelentései – sokáig a helyzet stabilizálásáról számoltak be, ám a levelezésből kirajzolódik, hogy a megszállók folyamatosan küzdöttek az utánpótlási vonalak védelmével és a felkelések leverésével.

A fordulat 1841 novemberében következett be, amikor Kabulban felkelés tört ki, és a tömeg meggyilkolta Macnaghtent és más brit tisztségviselőket. A brit helyőrség – mintegy 4500 katona és nagyszámú, a táborhoz csatlakozó civil, szolga és családtag – 1842 januárjában tárgyalásos kivonulásba kezdett Kabulból a **Khyber-hágó** irányába. A visszavonuló oszlopot a tél, a hegyvidéki terep és a törzsi harcosok folyamatos támadásai szinte teljesen megsemmisítették. A brit hagyományban a **kabuli katasztrófa** (Massacre of Elphinstone's Army) néven ismert vereség pontos áldozatszáma máig vitatott; a kortárs beszámolók és a későbbi becslések több száz és több ezer közötti túlélőt említenek, de abban a történészi konszenzus szilárd, hogy a hadsereg egésze gyakorlatilag elpusztult. A brit válasz 1842 nyarán egy büntetőexpedíció volt, amely elfoglalta Kabult, felgyújtotta a bazárt, majd kivonult. Doszt Mohammad kán, aki a háború alatt fogságba került, 1843-ban visszatérhetett, és fokozatosan újra megerősítette hatalmát Kabulban.

A háború értelmezésében élesen elválik a brit birodalmi emlékezet és a pastu/fővárosi afgán narratíva. A brit történetírás sokáig a „vad törzsek" árulásáról és a hadvezetés hibáiról beszélt, míg az afgán nemzeti elbeszélés a megszállók elleni sikeres ellenállásként állítja be a szembenállást. A mai történészi konszenzus ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a brit kudarc nem elsősorban a helyi lakosság állítólagos kegyetlenségéből, hanem a megszállás politikai és logisztikai fenntarthatatlanságából fakadt.

28.1.2 A második angol–afgán háború és a Gandamak-szerződés

Az első háború után a britek több évtizeden át kerülték a közvetlen katonai beavatkozást Afganisztánban, ám a nagy játszma fokozódó orosz közép-ázsiai terjeszkedése ismét napirendre tűzte a kérdést. Az 1860-as és 1870-es években az Orosz Birodalom bekebelezte **Taskent** és **Szamarkand** térségét, majd 1873-ban **Hivát** tette protektorátusává. A britek attól tartottak, hogy az orosz befolyás Afganisztánt is eléri, és India északnyugati határa védtelenné válik. Ez a félelem akkor vált akut diplomáciai válsággá, amikor **Ser Ali kán** (Sher Ali Khan), Doszt Mohammad fia és utóda, 1878-ban fogadott egy orosz missziót Kabulban, miközben a brit követ küldését elutasította.

A brit kormányzat – **Lord Lytton** alkirály irányításával – 1878 novemberében ultimátumot küldött, majd hadat üzent. A **második angol–afgán háború** (1878–1880) során a brit-indiai hadsereg három irányból nyomult be Afganisztánba. A hadjárat kezdeti szakasza viszonylag gyors sikereket hozott: a brit erők elfoglalták a Khyber-hágót, **Kandahárt**, majd Kabul környékét. Ser Ali kán 1879 elején meghalt, utóda, **Jakub kán** (Yaqub Khan) pedig tárgyalásokra kényszerült. Az 1879 májusában aláírt **Gandamak-szerződés** (Treaty of Gandamak) értelmében Afganisztán átengedte a briteknek a **Khyber-hágó** és további határ menti területek ellenőrzését, beleegyezett abba, hogy külkapcsolatait brit irányítás alá helyezi, és brit rezidens állomásozzon Kabulban.

A szerződés azonban nem hozta el a stabilizációt. A brit rezidens, **Sir Louis Cavagnari** kabuli missziója 1879 szeptemberében a helyi felkelők ostroma alá került, és a rezidenciát elfoglaló tömeg Cavagnarit és kíséretét meggyilkolta. A brit válasz ismét büntetőhadjárat volt, amelynek során a hadsereg 1879–1880 folyamán megszállta a fővárost és több tartományt. A brit hadvezetés azonban tudatában volt annak, hogy az első háborúhoz hasonlóan a tartós megszállás kudarcra van ítélve, ezért olyan helyi uralkodót kerestek, aki hajlandó elfogadni a brit befolyást, ugyanakkor

képes belső hatalmát fenntartani. Ez az uralkodó **Abdur Rahman kán** (Abdur Rahman Khan) lett, aki 1880-ban – brit támogatással és a helyi hatalmi harcok kihasználásával – elfoglalta Kabult.

A második angol–afgán háború lezárása nem hozott egyértelmű győzelmet egyik félnek sem. A britek megerősítették a határellenőrzést, és elérték, hogy Afganisztán külpolitikájában ne közeledjen Oroszországhoz, ám a belső afgán ügyekbe való közvetlen beavatkozásról le kellett mondaniuk. Abdur Rahman kán (uralk. 1880–1901) hosszú uralma alatt fokozatosan kiépítette a központi hatalmat, leigázta a törzsi vezetőket, és modernizációs lépéseket tett, de mindezt úgy, hogy a brit hegemónia elfogadása mellett viszonylag nagy belpolitikai mozgásteret őrzött meg.

28.1.3 A Durand-vonal és a határviták

A második angol–afgán háború után a legmaradandóbb brit–afgán konfliktusforrás a **Durand-vonal** meghúzása lett. 1893-ban **Sir Mortimer Durand**, a brit-indiai kormányzat külügyi titkára, Kabulban tárgyalásokat folytatott Abdur Rahman kánnal. A megállapodás értelmében meghúztak egy határvonalat Afganisztán és a Brit Birodalom indiai területei között, amely keresztülvágta a pastu törzsek lakóterületét. A határ szerződéses dokumentuma a **Durand-vonal megállapodás** (Durand Line Agreement) volt, amelyet 1893. november 12-én írtak alá. A vonal mintegy 2430 kilométer hosszúságban húzódott a **Himalája** keleti nyúlványaitól a **Balucsisztán** déli részéig, és olyan törzsi területeket választott el egymástól, amelyek korábban évszázadokon át szabadon mozogtak a hegyvidéken.

A megállapodás értelmezése máig alapvető vita tárgya. A brit és a pakisztáni álláspont szerint a Durand-vonal nemzetközi határ, amelyet Afganisztán utódállamai is elismertek, különösen az 1919-es rawalpindi szerződésben. Ezzel szemben az afgán kormányok – különösen a 20. század közepétől – jellemzően úgy érveltek, hogy a megállapodást brit kényszer alatt írták alá, és az nem köti a független Afganisztánt. Emellett a pastu nacionalista diskurzusban a vonal a **pastunisztán** (Pashtunistan) nevű, meg nem valósult etnikai-politikai egység országhatárokkal való szétdarabolásának szimbóluma lett. A mai Afganisztán és Pakisztán közötti határviták, valamint a határ menti törzsi területeken folyó konfliktusok ebből a 19. századi gyarmati döntésből eredeztethetők, ám a helyzet ennél összetettebb: a pastu törzsek belső tagolódása, a hegyvidéki gazdasági kapcsolatok és a 20. századi államépítés egyaránt alakította a határ jelentését.

Fontos kiemelni, hogy a Durand-vonal meghúzása nem volt egyetlen pillanatig tartó, tiszta szerződéses aktus. A határ kijelölése terepi felmérésekkel, helyi egyeztetésekkel és későbbi térképészeti pontosításokkal zajlott, és a vonal egyes szakaszai máig vitatottak. A megállapodás eredeti szövege angol nyelvű volt, és a pastu nyelvű fordítások közötti eltérések is hozzájárultak a későbbi értelmezési vitákhoz. A történészi szakirodalomban konszenzus van abban, hogy a határ döntően brit stratégiai érdekeket szolgált India védelmében, és kevéssé vette figyelembe a helyi közösségek társadalmi és gazdasági szövetét. Abban viszont már vita van, hogy Abdur Rahman kán mennyire tekintette a megállapodást kényszerű engedménynek, vagy éppen ellenkezőleg, ő is hasznot remélt a törzsi területek ilyen módon való elhatárolásából.

28.1.4 A harmadik angol–afgán háború és a függetlenség

A 20. század elején Afganisztán névlegesen független, de a brit-indiai kormányzat által ellenőrzött külpolitikájú állam volt. Abdur Rahman fiát, **Habibullah kánt** (uralk. 1901–1919) az első világháború idején is sikerült kívül tartani a közvetlen hadviseléstől, bár a britek és a központi hatalmak egyaránt próbálták befolyásolni. A háború alatt azonban a közép-ázsiai és indiai politikai mozgalmak, a pániszlamista agitáció és a török–német katonai missziók jelenléte feszültséget

teremtettek. A britek 1915-ben a **Masud-megállapodás** keretében újabb pénzügyi támogatást nyújtottak Kabulnak, de a határ menti törzsek lojalitása továbbra is kérdéses maradt.

Habibullah kánt 1919 februárjában a **kalakáni** gyilkosság áldozata lett. Utódja, **Amánullah kán** (Amanullah Khan) egy reformista, a központi hatalom megerősítésére és a teljes szuverenitás kivívására törekvő uralkodóként lépett fel. A britekkel való feszültség a háborús fáradtságból, a határ menti törzsi felkelésekből és az indiai függetlenségi mozgalommal való kapcsolatokból táplálkozott. Amánullah 1919 májusában **dzsihádot** hirdetett a brit uralom ellen, ami a korabeli afgán és törzsi diskurzusban nem egyszerűen „szent háborút", hanem a megszállóval szembeni fegyveres ellenállást jelentette. A szöveg fontos, hogy a „dzsihád" kifejezést ne a mai politikai szóhasználat szerint olvassuk; a 20. század eleji Afganisztánban a fogalom a függetlenségi küzdelmet és a uralkodói legitimitás vallási igazolását is magában foglalta.

A **harmadik angol–afgán háború** (1919) májustól augusztusig tartott, és elsősorban a keleti határvidéken, a Khyber-hágó környékén, valamint a **Vazirisztán** térségében zajlottak harcok. A hadműveletekben a brit-indiai hadsereg létszámban és tűzerőben fölényben volt, ám a határ menti törzsi harcosok helyismerete, a gerilla-hadművelet és a terepviszonyok miatt a brit erők nem tudtak döntő győzelmet kicsikarni. A felek 1919 júniusában tűzszünetet kötöttek, majd augusztusban **Rawalpindiban** békeszerződést írtak alá. A **rawalpindi szerződés** (Treaty of Rawalpindi) értelmében a brit kormány elismerte Afganisztán teljes függetlenségét külügyeiben, és lemondott a korábbi szerződésekben biztosított befolyásról. A Durand-vonalat azonban a szerződés nem szüntette meg: azt a felek hallgatólagosan érvényben lévő határként kezelték, bár annak későbbi értelmezése vitatott maradt.

Az 1919-es függetlenség nem egy radikális katonai győzelem, hanem tárgyalásos kompromisszum eredménye volt. A britek kimerültsége az első világháború után, az indiai politikai nyomás, valamint a határ menti konfliktus elhúzódásának gazdasági és katonai költségei egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy London elfogadja a kabuli követelést. Amánullah kán számára a szerződés politikai tőkét jelentett, de nem oldotta meg a belső törzsi ellenállást, és nem teremtette meg a központi hatalom valódi ellenőrzését a vidék fölött.

28.1.5 Amánullah reformjai és a belső ellentétek

A függetlenség kivívása után Amánullah kán széles körű reformprogramot hirdetett. 1920-as években kibocsátott rendeletei érintették az adórendszert, a közigazgatást, a hadsereget, az oktatást és a nők jogállását. A reformok közé tartozott a **rögzített adózás** bevezetése, a hagyományos törzsi adórendszerek átalakítása, a világi bíróságok felállítása, valamint a nők számára az oktatás és a közéleti részvétel bizonyos lehetőségeinek megnyitása. Amánullah törekvéseit részben a **török köztársasági** modell, részben az európai államépítési minták inspirálták, de a reformokat a helyi vallási és törzsi elitek jelentős része a hagyományos rendszer elleni támadásként értelmezte.

Az 1928–1929-es **kabuli lázadás** és az azt követő polgárháború megmutatta a reformok társadalmi beágyazottságának hiányát. A konfliktus közvetlen kiváltó okai között szerepeltek a női oktatással és öltözködéssel kapcsolatos rendeletek, de a mélyebb ok a központi hatalom erőltetett modernizációja és a vidéki társadalom ellenállása volt. A felkelés élére **Habibullah Kalakáni** (más néven Bacsá-i Szakao) állt, aki 1929-ben rövid időre el is foglalta Kabult. Amánullah elmenekült, és végül **Muhammad Nádir sah** (Nadir Shah) ragadta magához a hatalmat, aki a brit és törzsi támogatás birtokában állította helyre a rendet. Az 1929-es fordulat azt jelezte, hogy a függetlenség kivívása önmagában nem oldotta meg az afgán állam belső integrációjának problémáit.

A korszak értékelésekor a történészi szakirodalomban eltérő hangsúlyok figyelhetők meg. Egyes szerzők Amánullah reformjait előremutató, de korai modernizációs kísérletként értékelik, míg mások a reformok elitista, a vidéki társadalomtól elszakadt jellegét emelik ki. Az afgán nemzeti történetírás – különösen a 20. század közepétől – Amánullahot a függetlenség és a haladás szimbólumává tette, ám ez a kép a későbbi konfliktusok fényében vitatottá vált. A források között brit diplomáciai jelentések, afgán udvari krónikák, katonai emlékiratok és a későbbi történeti munkák egyaránt megtalálhatók, de ezek a források gyakran egymásnak ellentmondóan értelmezik ugyanazokat az eseményeket.

28.1.6 Források és bizonytalanságok

Az angol–afgán háborúk és a függetlenség történetére vonatkozó ismereteink több forrástípusból származnak. A brit oldalon a **India Office Records**, a **Foreign Office dokumentumai**, katonai parancsnokok hivatalos jelentései, alkirályi levelezések és a londoni kormányzati iratok adják a legbőségesebb anyagot. E források részletes adatokat tartalmaznak a hadműveletekről, a logisztikáról, a tárgyalásokról és a politikai döntésekről, ugyanakkor a brit hivatalos iratok erősen érdekeltek a birodalmi narratíva fenntartásában, és nemritkán leegyszerűsítve, előítéletesen ábrázolják a helyi szereplőket. Az afgán oldalon a **pastu nyelvű krónikák**, a kabuli udvari történetírók munkái, a törzsi vezetők levelei és a későbbi nemzeti történetírás szövegei állnak rendelkezésre. Ezek a források viszont gyakran a törzsi lojalitások, a vallási legitimáció és a 20. századi nemzeti identitás keretei között értelmezik az eseményeket. Az elsődleges források közül kiemelkednek **Mohammad Juszuf kán** és más kabuli udvari írnokok feljegyzései, de ezek autentikussága és elfogultsága egyes esetekben vitatott.

A másodlagos irodalomban a klasszikus brit birodalmi történetírás (pl. **John William Kaye** és **Henry Durand** munkái a 19. századból) sokáig meghatározó volt, ám ezek a munkák erősen eurocentrikus szemléletűek. Az 1960-as évektől kezdve a posztkoloniális történetírás és az afgán történészek kritikusan újraértelmezték a brit forrásokat, és nagyobb figyelmet szenteltek a helyi társadalom belső dinamikájának. Az elmúlt évtizedek kutatásai – például **Christine Noelle-Karimi**, **Barnett Rubin** és **William Dalrymple** munkái – jelentősen árnyalták a képet, ám a források egyenlőtlen eloszlása miatt az afgán szereplők mindennapi tapasztalatai továbbra is alulreprezentáltak.

A bizonytalanságok több szinten jelentkeznek. Először is, az áldozatszámok a 19. századi háborúk esetében szinte mindig becslések, és a brit hivatalos jelentések gyakran alábecsülik a helyi veszteségeket, míg az afgán nemzeti narratívák hajlamosak felnagyítani azokat. A kabuli katasztrófa túlélőinek száma a brit forrásokban is vitatott, és a különböző visszaemlékezések egymásnak ellentmondó adatokat közölnek. Másodszor, a **Durand-vonal** megállapodásának körülményei – különösen az, hogy Abdur Rahman kán mennyiben volt önkéntes szerződő fél – a mai napig politikai vita tárgya. A dokumentum szövegének nyelvi változatai és a határ kijelölésének gyakorlati pontatlanságai további bizonytalanságot okoznak. Harmadszor, az 1919-es függetlenség értelmezése is vitatott: egyesek szerint a rawalpindi szerződés teljes szuverenitást adott, mások szerint a britek továbbra is informális befolyást gyakoroltak a határ menti törzseken és a fegyverkezési politikán keresztül. A téma érzékenységét növeli, hogy a Durand-vonal kérdését a mai pakisztáni–afgán kapcsolatokban is felhasználják, így a történészi állítások könnyen átpolitizálódnak.

28.1.7 Rövid összefoglaló

- Az **első angol–afgán háború** (1839–1842) a nagy játszma logikájából fakadt: a britek Sudzsa sahot ültették trónra, de a megszállás fenntarthatatlanná vált, és a kabuli kivonuló

hadsereg 1842 januárjában szinte teljesen megsemmisült.
- A **második angol–afgán háború** (1878–1880) a Gandamak-szerződéssel zárult, amely brit rezidenst telepített Kabulba, de Cavagnari meggyilkolása után a britek nem próbálták meg tartósan megszállni az országot, hanem Abdur Rahman kánt támogatták.
- A **Durand-vonal** (1893) keresztülvágta a pastu törzsi területeket, és máig ható határvitát hozott létre Afganisztán és az utódállam Pakisztán között; a megállapodás körülményei és kötőereje vitatott.
- A **harmadik angol–afgán háború** (1919) és a **rawalpindi szerződés** elismerte Afganisztán külügyi függetlenségét, de a Durand-vonalat érintetlenül hagyta.
- Amánullah kán reformjai a függetlenség után a központi hatalom modernizálását célozták, de a társadalmi ellenállás 1929-ben az uralmának megdöntéséhez vezetett.
- Az események forrásbázisa egyenlőtlen: a brit hivatalos iratok dominálnak, míg az afgán vidéki lakosság és a törzsi közösségek tapasztalatai alulreprezentáltak.
- Az áldozatszámok, a Durand-vonal érvényessége és az 1919-es függetlenség tartalma körüli viták a mai napig élnek, ezért a fejezetben használt állítások forráskritikai besorolása elengedhetetlen.

28.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen stratégiai megfontolások vezettek az első angol–afgán háborúhoz, és miért vallott kudarcot a brit megszállás?
2. Hasonlítsa össze az első és a második angol–afgán háborút a megszállás célja és a kimenetel szempontjából! Miben következett be változás a brit politikában?
3. Miért tekinthető a Durand-vonal a régió egyik legtartósabb gyarmati határkonstrukciójának, és milyen érvek szólnak a megállapodás érvényessége mellett és ellen?
4. Milyen belső és külső feltételek tették lehetővé Afganisztán 1919-es függetlenségének brit elismerését?
5. A források egyenlőtlen eloszlása hogyan befolyásolja az angol–afgán háborúk és a függetlenség történetének mai értelmezését? Mely szereplők szempontjai hiányoznak leginkább?

28.2 Monarchia, köztársaság és a szovjet invázió

A monarchia és a köztársaság időszakát Afganisztánban gyakran úgy szokás elmesélni, mint a hidegháború egyik közvetlen előszobáját: egy reformra törekvő, de gyenge államot, amelyet a belső törésvonalak, a hadsereg és a külső hatalmak egymásnak feszülő érdekei sodortak a kommunista hatalomátvétel, majd a szovjet invázió felé. Ebben az alfejezetben a Zahir sah uralkodásától (1933–1973) a Daud kán vezette köztársaságon (1973–1978), a Népi Demokratikus Párt (PDPA) 1978-as hatalomátvételén és az 1979-es szovjet intervención át a szovjet kivonulásig (1989) és az azt követő polgárháború kezdetéig vezető utat tárgyaljuk. A korábbi, A brit háborúk és a függetlenség alfejezetben bemutattuk, hogyan került Afganisztán a brit és orosz befolyási övezetek közötti ütközőállam szerepéből a független monarchia állapotába. Most azt vizsgáljuk, hogy ez a monarchia miért nem tudta stabilizálni a vidéki társadalmat és a városi elitek közötti szakadékot, miért fordult a hadsereg és a baloldali értelmiség egy része a radikális átalakítás felé, és hogyan vált Afganisztán a hidegháború utolsó nagy fegyveres összecsapásának színterévé. A fejezet hangsúlyozza, hogy a szovjet invázió nem kizárólag ideológiai vagy birodalmi reflex volt, hanem egy hosszabb belső válságra adott, részben rövid távú katonai döntésekből fakadó válasz is; ugyanakkor a háború humanitárius következményei, a menekültválság és az állami intézmények szétesése már az invázió előtti években elkezdődött folyamatokat teljesítették be.

28.2.1 Zahir sah kora és az 1964-es alkotmányos kísérlet

Afganisztán 1919-ben, a harmadik brit–afgán háborút lezáró rawalpindi béke után nyerte el teljes külpolitikai függetlenségét, de a belpolitikai hatalom továbbra is a pastu elit és az udvar kezében maradt. Zahir sah 1933-ban, alig tizenkilenc évesen került trónra, miután apját, Muhammad Nadir sahot meggyilkolták. Uralkodásának első évtizedeiben a tényleges hatalmat nagybátyjai, elsősorban Muhammad Hasim és Shah Mahmud kán miniszterelnökök gyakorolták. Ez a korszak a fokozatos államépítés, a központi hadsereg fejlesztése és a külföldi – elsősorban török, német, később szovjet és amerikai – pénzügyi és technikai segítség igénybevételének időszaka volt. A vidéki társadalom azonban nagyrészt kívül maradt ezen a modernizációs folyamaton: a földbirtokviszonyok, a törzsi és vallási hálózatok, valamint a helyi káder- és molláh-réteg továbbra is az élet meghatározó kereteit adták.

Az 1960-as évek elejétől Zahir sah fokozatosan magához vonta a politikát. 1964-ben új alkotmányt fogadtak el, amely Afganisztánt alkotmányos monarchiává alakította, kétkamarás parlamentet hozott létre, és a királyi család tagjait eltiltotta a kormányzati tisztségektől. Az alkotmány szövege a vallási és világi jog kettősségét próbálta kezelni: az iszlámot az állam vallásaként ismerte el, ugyanakkor a törvényhozás számára széles teret nyitott. A dokumentált tények közé tartozik, hogy az 1965-ös parlamenti választásokon – amelyeket a szakirodalom és a korabeli megfigyelők részben szabadnak, részben manipuláltnak írnak le – a nők is részt vehettek, és a városi középosztályból, valamint a képzett értelmiségből új politikai csoportosulások léptek be a közéletbe. A nők formális választójogának bevezetése azonban nem jelentette a társadalmi nemek közötti egyenlőség tényleges megvalósulását: a vidéki, írástudatlan többség számára a parlament és a választások gyakran a távoli állam idegen intézményei maradtak.

Ebben az időszakban alakult meg 1965-ben a **Népi Demokratikus Párt** (PDPA), amely kezdettől fogva két, személyi és részben ideológiai alapokon elkülönülő frakcióra oszlott: a **Khalq** („Nép”) Babrak Karmal és Nur Muhammad Taraki vezetésével, valamint a **Parcham** („Zászló”) frakció, amelyhez később Hafizullah Amin is csatlakozott. A párt marxista-leninista retorikát használt, és főként a városi értelmiség, a diákok, valamint a hadsereg egyes tisztjei körében szerzett támogatókat. A vidéki lakosság körében a párt befolyása marginális maradt; a monarchia, majd a köztársaság idején is a hadsereg és az állami bürokrácia volt az a csatorna, amelyen keresztül a baloldali eszmék behatoltak az államapparátusba. A PDPA mellett más politikai irányzatok is megjelentek: iszlamista egyetemi körök, mérsékelt nacionalista csoportok és regionális/törzsi alapon szerveződő hálózatok. A kormányzat és a parlament azonban nem tudott tartós politikai többséget kialakítani; az 1960-as évek végére a gazdasági egyenlőtlenségek, a vidéki éhínségek és a diák-tüntetések egyre növekvő elégedetlenséget jeleztek.

A szakirodalomban vitatott, hogy az 1964-es alkotmányos kísérlet mennyire volt őszinte reform, és mennyire csupán a királyi hatalom legitimációjának eszköze. A dokumentált tény, hogy a parlamentben rendre patthelyzet alakult ki, a kormányok gyorsan váltották egymást, és a király 1969-től egyre inkább rendeleti úton kormányzott. A vidéki lakosság életkörülményei nem javultak érdemben; a földreform kérdése, amelyet a baloldali erők és a nyugati tanácsadók is sürgettek, a földbirtokos elitek ellenállásán elakadt. Ez a belső patthelyzet készítette elő a katonai beavatkozás lehetőségét.

28.2.2 Daud kán köztársasága és a baloldali erők megerősödése

1973. július 17-én Mohammed Daud kán, Zahir sah unokatestvére és korábbi miniszterelnöke a hadsereg fiatal tisztjeinek egy csoportjával, köztük a PDPA-hoz közel álló katonatisztekkel puccsot hajtott végre. Zahir sah Olaszországban tartózkodott, és a hatalomátvétel viszonylag kevés vérontással zajlott. Daud kikiáltotta a köztársaságot, saját magát elnöknek

és miniszterelnöknek nevezte ki, és felszámolta a monarchia intézményeit. A puccsot a szovjet szövetségi rendszerhez közeledő, a pashtun nacionalizmust és a modernizációt hangsúlyozó Daud, valamint a hadseregben és az államapparátusban jelen lévő baloldali csoportok közösen hajtották végre. A köztársaság első éveiben a PDPA – elsősorban a Parcham-frakció – miniszteri tárcákat és kormányzati pozíciókat kapott, ami a korszakban a szovjet befolyás növekedését is jelezte.

Daud külpolitikája kezdetben erősen támaszkodott a Szovjetunióra. A Szovjetunió az 1950-es évek óta jelentős gazdasági és katonai segítséget nyújtott Afganisztánnak, és Daud – aki korábban miniszterelnökként is ápolta ezt a kapcsolatot – a köztársaság kikiáltása után tovább mélyítette az együttműködést. Ezzel párhuzamosan Daud folytatta a **pashtunistan-kérdést**, vagyis Pakisztán pastu többségű területeire vonatkozó afgán igényeket, ami feszültséget okozott Pakisztánnal és közvetve az Egyesült Államokkal is. A pashtun nacionalista retorika belpolitikailag a pastu elit egy részét mozgósította, de elidegenítette a nem pastu etnikai csoportokat – tádzsik, hazara, üzbég, türkmén és beludzs közösségeket –, amelyek a központi államot gyakran pastu dominanciájú intézményként élték meg.

A köztársaság idején Daud fokozatosan eltávolodott a PDPA-tól. 1974–1975 körül iszlamista felkelések törtek ki a vidéki területeken – a szakirodalom és a korabeli hírszerzési jelentések szerint ezeket részben Pakisztán, részben konzervatív vallási körök támogatták –, és Daud a rend helyreállítása érdekében megszigorította a belpolitikát. A PDPA-t kiszorította a kormányzati pozíciókból, és 1977-re a párt két frakcióját – szovjet nyomásra – formálisan egyesítette, de a személyi ellentétek és a stratégiai viták továbbra is megmaradtak. Daud a szovjet befolyás ellensúlyozására nyitni próbált Irán, Szaúd-Arábia és az Egyesült Államok felé, ami a szovjet vezetésben gyanút keltett. A szovjet források és a későbbi visszaemlékezések szerint a moszkvai vezetés Daud „egyensúlyozó” politikáját egyre inkább úgy értelmezte, mint a szocialista táborból való kilépés előkészítését.

A köztársaság gazdaságpolitikája a nagy állami beruházásokra, az infrastruktúra fejlesztésére és a mezőgazdasági termelés modernizációjára épült. A szovjet és nemzetközi hitelekből finanszírozott projektek azonban gyakran a városi központokra koncentrálódtak, és nem érték el a vidéki szegénység tömegét. A földreformot Daud is napirendre tűzte, de a nagybirtokosok ellenállása miatt csak korlátozottan hajtotta végre. A városi középosztály és a hadsereg fiatal tisztjei közül sokan a gyorsabb, radikálisabb átalakítást várták, és a PDPA – különösen a Khalq-frakció – ezt a türelmetlenséget szólította meg. A baloldali tisztek titkos szervezkedése a hadseregben már a köztársaság idején is folytatódott; ezek a hálózatok később kulcsszerepet játszottak az 1978-as puccsban.

28.2.3 Az 1978-as szaur-forradalom és a PDPA hatalomra kerülése

1978. április 27–28-án a hadsereg baloldali tisztjei a PDPA irányításával katonai puccsot hajtottak végre, amelyet a párt **szaur-forradalomnak** (az afgán naptár szerinti szaur havi forradalomnak) nevezett. A puccs során Daud kánt és családjának több tagját megölték; a hatalmat a PDPA vette át, és Nur Muhammad Taraki lett az új államfő, Hafizullah Amin pedig a kormány egyik legerősebb embere. A hatalomátvétel gyors volt, de a hadseregen kívüli társadalmi támogatottsága korlátozott maradt: a vidéki lakosság nagy része nem azonosult a városi értelmiség által vezetett párttal.

A PDPA kormánya azonnal radikális reformprogramba kezdett. 1978 folyamán és 1979 elején rendeletek születtek a földreformról, az adósságok elengedéséről, az írástudatlanság felszámolásáról és a nők jogainak kiterjesztéséről – ideértve a kényszerházasság korlátozását és a lányok iskoláztatásának ösztönzését. A reformokat a párt és a szovjet tanácsadók a „feudális” viszonyok

felszámolásaként értelmezték. A végrehajtás azonban erőszakos és felkészületlen volt: a földosztást sok helyen a helyi viszonyok ismerete nélkül, a tradicionális közösségi és vallási normákat figyelmen kívül hagyva hajtották végre. A vidéki lakosság jelentős része – beleértve a kisbirtokosokat, a föld nélküli munkásokat és a nőket is – nem egységesen fogadta a reformokat; egyesek valóban földhöz és oktatáshoz jutottak, míg mások a helyi hatalmi viszonyok felborulásától, a kényszerállamosítástól és a vallási normák sérelmétől tartottak.

A Khalq-frakció által irányított állam gyorsan tekintélyelvűvé vált. Taraki és Amin hívei a párton belüli riválisokat – különösen a Parcham-frakció tagjait – bebörtönözték, száműzték vagy kivégezték. A politikai ellenzéket, az iszlamista csoportokat, a vallási vezetőket és a hagyományos törzsi elöljárókat tömegesen tartóztatták le. A börtönökben elkövetett kínzások és tömeges kivégzések dokumentált tények, bár a pontos áldozatszámok vitatottak. A szovjet vezetés a PDPA-n belüli erőszakot egyre nagyobb aggodalommal figyelte, mert attól tartott, hogy a párt politikája a vidéki felkelés kiszélesedéséhez és az állam teljes összeomlásához vezet.

A vidéki ellenállás már 1978 végétől fegyveres felkeléssé szerveződött. A felkelők – akiket a nyugati és pakisztáni források **mudzsáhidnek** („Isten harcosainak”) neveztek, míg a szovjet és PDPA-dokumentumok „ellenséges bandáknak” vagy „ellenforradalmároknak” – elsősorban a vidéki lakosság, a vallási vezetők, a törzsi elöljárók és a kisebb földbirtokosok köréből verbuválódtak. Az ellenállás nem volt egységes: pastu, tádzsik, hazara és üzbég parancsnokok egymástól függetlenül, gyakran egymással is rivalizálva harcoltak. A pakisztáni kormány, Ziaul Hakk tábornok vezetésével, már korán megnyitotta a határt a menekültek előtt, és titkos csatornákon keresztül fegyvereket, kiképzést és logisztikai támogatást biztosított az afgán felkelőknek. Az Egyesült Államok – a szovjet befolyás visszaszorítására –, Szaúd-Arábia és más országok szintén támogatták a mudzsáhid csoportokat; ezt a hidegháborús logikát a későbbi szakirodalom gyakran „proxy háborúként” írja le, de a támogatás pontos mértéke és időzítése forrásonként eltérő.

28.2.4 A szovjet döntés és az 1979-es invázió

1979 folyamán a PDPA kormánya egyre mélyebb válságba került. Taraki és Amin között hatalmi harc bontakozott ki; Amin fokozatosan megszerezte a tényleges irányítást, Tarakit pedig 1979 októberében megölték, miután a szovjet vezetés megpróbálta eltávolítani Amint. A szovjet dokumentumok – amelyek részben az 1991 utáni orosz archívumokból ismertek – azt mutatják, hogy a moszkvai vezetés már 1979 tavaszán tárgyalt korlátozott katonai beavatkozásról, de a végső döntés csak decemberben született meg. A döntés okai között a szakirodalom a következőket emeli ki: a PDPA összeomlásának és egy nyugatbarát vagy iszlamista hatalomátvételnek a veszélye; Amin megbízhatatlansága, akit a szovjet hírszerzés részben az amerikai kapcsolatfelvétellel gyanúsított; a szovjet–afgán határ menti közép-ázsiai szovjet tagköztársaságok stabilitásának félelme; és a hidegháborús presztízsveszteség elkerülésének logikája. A szovjet vezetés hivatalos indoklása szerint a kormány „segítségnyújtásra” kérte a csapatokat, és a beavatkozás az afgán forradalom védelmét szolgálta; a nemzetközi közvélemény és a szakirodalom többsége ezt **invázióként** írja le, és a szovjet beavatkozást a nemzetközi jog megsértésének tekinti.

1979. december 24–27. között a szovjet csapatok nagy létszámban lépték át az afgán határt, és elfoglalták a fővárost, Kabult, valamint a stratégiai pontokat. December 27-én a szovjet különleges erők és a PDPA egy része megrohamozta az elnöki palotát; Hafizullah Amin meghalt, a szovjet vezetés pedig Babrak Karmalt helyezte hatalomra. A szovjet csapatok létszáma a következő években 100 ezer fölé emelkedett; a pontos csúcsérték forrásonként 100–120 ezer között mozog. A szovjet katonai jelenlét a városok és a fő útvonalak ellenőrzésére összpontosult, míg a vidéki területek jelentős része a felkelők kezére került.

A nemzetközi reakció gyors volt. Az Egyesült Államok – amelynek elnöke, Jimmy Carter akkoriban a szovjet–amerikai enyhülési politika válságával szembesült – gazdasági szankciókat hozott, bojkottálta az 1980-as moszkvai olimpiát, és megerősítette a pakisztáni és afgán ellenállóknak nyújtott titkos támogatást. Az ENSZ Közgyűlése rendszeresen elítélte a szovjet beavatkozást, és a muszlim országok többsége is elutasította. Pakisztán a menekültek befogadásával és a felkelők támogatásával a konfliktus kulcsszereplőjévé vált; a pakisztáni Inter-Services Intelligence (ISI) szervezte a fegyverszállítmányokat, és egyre nagyobb befolyást szerzett a mudzsáhid csoportok felett. Ez a beavatkozás később Afganisztánban és Pakisztánban is hosszú távú következményekkel járt.

28.2.5 A szovjet háború és a polgárháború kezdete

Az 1980–1989 közötti időszakot a szakirodalom a **szovjet–afgán háborúnak** nevezi, bár a szovjet fél hivatalosan „korlátozott katonai kontingensként” hivatkozott saját csapataira. A háború jellege aszimmetrikus volt: a szovjet erők és az afgán kormánycsapatok a városokat, a repülőtereket és a fő útvonalakat tartották, míg a mudzsáhid csoportok a hegyvidéki és vidéki területekről indítottak támadásokat, lesből csaptak le, majd visszavonultak. A szovjet taktika magában foglalta a bombázásokat, a helikopteres támadásokat, a tömeges tüzérségi csapásokat és a lakosság kitelepítését is, amit Moszkva a felkelők bázisainak felszámolásával indokolt. A háború következtében a vidéki lakosság hatalmas szenvedést élt át: falvak pusztultak el, öntözőrendszerek semmisültek meg, és a mezőgazdasági termelés visszaesett.

A civil áldozatok és a menekültek számára vonatkozóan nincs egységes, pontosan dokumentált adat. A szakirodalomban leggyakrabban 1–1,5 millió halottat és 5–6 millió menekültet említenek, de ezek a számok becslések, és a forrástól függően jelentősen eltérhetnek. A menekültek többsége Pakisztánba (főként pastu és beludzs régiókba) és Iránba (főként hazara és síita közösségek) menekült; a menekülttáborokban – különösen Pakisztánban – a mudzsáhid csoportok toborzó tevékenysége és a vallási iskolák (madraszák) szerepe a későbbi radikalizálódás egyik fontos tényezőjévé vált. Ezt a folyamatot a következő alfejezet Mudzsahedin, tálibok és 2001 tárgyalja részletesen.

A nők helyzete a háború alatt különösen kiszolgáltatottá vált. A PDPA-rezsim által hirdetett női oktatási és foglalkoztatási programok a városi központokban részben működtek, de a vidéki háborús övezetekben a nők gyakran a család egyetlen eltartói voltak, miközben a szovjet és kormányzati erők, valamint a mudzsáhid csoportok egyaránt erőszakot követtek el ellenük. A nemi alapú erőszak pontos dokumentálása a háború alatt hiányos; a túlélők beszámolói és a későbbi emberi jogi jelentések azonban azt mutatják, hogy a nők és lányok tömegesen szenvedtek el nemi erőszakot, kényszerházasságot és elrablást. Az ilyen visszaéléseket sem a szovjet, sem a mudzsáhid oldal nem ismerte el következetesen, és a felelősök felelősségre vonása a mai napig elmaradt.

A szovjet csapatok veszteségei szintén becslésen alapulnak: a leggyakrabban idézett hivatalos szovjet adat körülbelül 14–15 ezer halottra teszi a háborúban elesett szovjet katonák számát, de egyes források ennél magasabb értéket is említenek. A szovjet veteránok és az oroszországi közvélemény számára a háború traumája – az „afgán szindróma” – hosszú távon a Szovjetunió belső válságának egyik szimbólumává vált. A szovjet hadsereg kivonulása 1989. február 15-én fejeződött be, miután 1988-ban aláírták a genfi egyezményeket, amelyekben a Szovjetunió kötelezettséget vállalt a csapatok kivonására, Pakisztán pedig a be nem avatkozásra. Az egyezmény azonban nem rendezte az afgán belpolitikai hatalom kérdését, és a mudzsáhid csoportok nem írták alá.

A szovjet kivonulás után Mohammad Nadzsibullah, a PDPA reformer szárnyának vezetője maradt hatalmon Kabulban, és a kormány – immár szovjet csapatok nélkül – megpróbálta

megtartani az állami intézményeket. A kormányerők és a mudzsáhid csoportok közötti harc azonban folytatódott, és fokozatosan **polgárháborúvá** alakult, amelyben a korábbi szovjet és amerikai támogatású felek új szövetségeseket kerestek. 1992-ben a felkelők elfoglalták Kabult, Nadzsibullah kormánya összeomlott, és a győztes mudzsáhid frakciók egymás ellen fordultak. Ezzel Afganisztán a központi állam szétesésének újabb szakaszába lépett, amely közvetlenül előkészítette a tálib mozgalom felemelkedését.

28.2.6 Források és bizonytalanságok

A korszak történetírása többféle forráscsoportra támaszkodik, és a források jellege nagyban befolyásolja a képet. A monarchia és a köztársaság időszakára vonatkozóan rendelkezésre állnak afgán kormányzati iratok, nemzetközi diplomáciai jelentések – elsősorban brit, amerikai, szovjet és indiai levéltárakból –, valamint emlékiratok és interjúk. Az 1964-es alkotmány szövege, a parlamenti viták egy része és a kormányzati rendeletek nyilvánosan dokumentáltak. Az 1978-as puccs és a PDPA reformjainak végrehajtása azonban már sokkal ellentmondásosabb forrásbázisra épül: a párt belső iratait részben megsemmisítették, a túlélők visszaemlékezései pedig erősen politizáltak.

A szovjet döntéshozatalra vonatkozóan az 1991 utáni orosz levéltári nyilvánosság fontos dokumentumokat hozott napvilágra: a Politikai Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei, a KGB és a katonai vezetés jelentései, valamint a szovjet nagykövetség táviratai. Ezek a források lehetővé teszik a döntés időrendjének rekonstruálását, de értelmezésük vitatott. Egyes történészek a szovjet beavatkozást elsősorban a birodalmi logika és a hidegháborús befolyási övezet védelmének tulajdonítják; mások hangsúlyozzák a PDPA-n belüli hatalmi harcok és Amin személyes döntéseinek szerepét; megint mások a szovjet vezetés belső megosztottságát emelik ki. A szovjet hivatalos álláspont – amely szerint a csapatokat az afgán kormány kérésére küldték – a nemzetközi jogi és történeti irodalom többsége szerint nem állja meg a helyét, de a „meghívás” formális hivatkozása a korszak szovjet propagandájában és néhány mai orosz értelmezésben is megjelenik.

A háború emberi veszteségeire vonatkozó adatok bizonytalanok. A civil halottak és menekültek számát illetően a becslések 1–1,5 millió halott és 5–6 millió menekült között mozognak, de a módszertani alapok eltérőek: egyes számítások a közvetlen háborús erőszak áldozataira, mások a járványok, az éhínség és az elvándorlás következtében bekövetkezett halálozásokra is kiterjednek. A szovjet katonai veszteségek hivatalos adata viszonylag jól dokumentált, de a sebesültek, a pszichés sérültek és a veteránok későbbi halálozásának beszámítása eltéréseket okoz. A mudzsáhid veszteségekről nincs megbízható összesített adat; a különböző parancsnokok és pártok által közölt számok propagandacélokat szolgáltak.

Fontos megjegyezni, hogy az 1990-es évek polgárháborús erőszakát és a tálib mozgalom felemelkedését gyakran közvetlenül a szovjet invázió következményeként írják le. Ez a kapcsolat valós, de nem kizárólagos: a pakisztáni és szaúdi támogatás, a mudzsáhid csoportok közötti etnikai és vallási törésvonalak, a központi állam korábbi gyengesége és a vidéki társadalom erőszakhoz való viszonya egyaránt szerepet játszott. A jelenkori emlékezetpolitikában a szovjet háború emlékezete Afganisztánban, Oroszországban és a nyugati országokban is eltérő hangsúlyokat kap: az afgán áldozatok és a menekültek perspektívája gyakran háttérbe szorul a hidegháborús nagyhatalmi narratívával szemben.

28.2.7 Rövid összefoglaló

- Zahir sah uralkodása (1933–1973) alatt Afganisztán fokozatosan modernizálódott, de az 1964-es alkotmányos kísérlet nem tudta áthidalni a vidéki társadalom és a városi elit közötti

szakadékot; a parlament patthelyzete és a gazdasági elégedetlenség aláásta a monarchia legitimitását.
- Mohammed Daud kán 1973-as puccsa köztársaságot hozott létre, amely kezdetben a baloldali erőkre és a szovjet kapcsolatokra támaszkodott, később azonban Daud eltávolodott a PDPA-tól, és az ellenzéket – beleértve az iszlamistákat és a baloldalt – is üldözte.
- Az 1965-ben alapított Népi Demokratikus Párt (PDPA) Khalq és Parcham frakciókra oszlott, és főként a hadseregben, az állami bürokráciában és a városi értelmiségben szerzett befolyást; a vidéki lakosság körében támogatottsága csekély maradt.
- Az 1978. áprilisi szaur-forradalom a PDPA katonai puccsaként hozta hatalomra Tarakit és később Amint; a radikális föld- és társadalmi reformok erőszakos végrehajtása vidéki fegyveres ellenállást váltott ki, és a párton belüli tisztogatások tovább gyengítették az államot.
- A Szovjetunió 1979 decemberében katonai erővel avatkozott be, megbuktatta Amint, és Babrak Karmalt helyezte hatalomra; a szovjet vezetés a beavatkozást a PDPA „megsegítéseként” állította be, de a nemzetközi jogi és történeti konszenzus szerint invázió történt.
- A szovjet–afgán háború (1979–1989) során a szovjet és kormányerők ellen a mudzsáhid csoportok gerilla-háborút folytattak, miközben a civil lakosság tömegesen szenvedett el erőszakot, és milliók menekültek Pakisztánba és Iránba; a becslések szerint 1–1,5 millió ember halt meg, de az adatok bizonytalanok.
- A szovjet csapatok 1989. évi kivonulása után a Mohammad Nadzsibullah vezette kormány 1992-ben összeomlott, és a mudzsáhid frakciók közötti polgárháború a központi állam széteséséhez vezetett, ami közvetlenül előkészítette a tálib mozgalom felemelkedését.

28.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a Zahir sah-féle alkotmányos kísérletet és Daud kán köztársaságát abból a szempontból, hogyan viszonyultak a vidéki társadalomhoz és a hadsereghez!
2. Milyen belső és külső tényezők vezettek az 1978-as szaur-forradalomhoz, és miért váltott ki a PDPA reformprogramja vidéki ellenállást?
3. Értelmezze a szovjet invázióról szóló eltérő megnevezéseket („segítségnyújtás”, „invázió”, „nemzetközi beavatkozás”): milyen forrásokra és érdekekre vezethetők vissza ezek az eltérések?
4. Milyen bizonyítékok és becslések állnak rendelkezésre a szovjet–afgán háború emberi veszteségeiről, és miért nehéz pontosan meghatározni az áldozatok számát?
5. Hogyan kapcsolódik a szovjet kivonulás utáni polgárháború a tálib mozgalom későbbi felemelkedéséhez; milyen intézményi és társadalmi folyamatok játszottak ebben szerepet?

28.3 Mudzsahedin, tálibok és 2001

28.3.1 Az 1989-es szovjet kivonulástól a tálib korszakig

A szovjet csapatok 1989. február 15-i kivonulása nem hozta el a békét Afganisztánban, hanem a háború új szakaszát nyitotta meg: a belső polgárháborút, amelynek következtében az ország a nemzetközi kapcsolatokból is kiszakadt, és végül az 1990-es évek végén a tálib mozgalom vette át az ellenőrzést az ország nagy része felett. A tálib emírség nemzetközi elszigeteltségben működött, és 2001. szeptember 11-én az al-Káida afganisztáni bázisairól indított terrortámadások után az Egyesült Államok vezette nemzetközi koalíció katonai beavatkozást indított. Ebben az alfejezetben az 1989-től 2001-ig tartó évtizedet járjuk körbe, megkülönböztetve a dokumentált

tényeket a becslésektől, a tudományos konszenzust a vitatott értelmezésektől, és a feleket anélkül mutatjuk be, hogy a felelősség kérdését elmaszatolnánk.

28.3.1.1 A Najibullah-kormány és a szovjet kivonulás öröksége

Amikor a Szovjetunió Mihail Gorbacsov vezetésével bejelentette a csapatkivonást, a szovjet kliensállam, a **Muhammad Najibullah** elnök vezette Afgán Demokratikus Köztársaság (röviden: kommunista rezsim) hatalma már csak a városokra, a főbb közlekedési útvonalakra és a katonai repterekre terjedt ki. A vidék nagy részét a mudzsahedin (szó szerint: „a szent háborúban részt vevők") fegyveres csoportjai ellenőrizték, akiket az Egyesült Államok, Pakisztán, Szaúd-Arábia és Kína is támogatott. A szovjet kivonulás időpontját az 1988-as **genfi megállapodások** rögzítették, de a megállapodás nem oldotta meg az afganisztáni hatalom kérdését: a mudzsahedin csoportok nem fogadták el a Najibullah-rezsimet, amelyet bábkormánynak tekintettek.

A szovjet csapatkivonás üteme a dokumentált katonai menetrend szerint zajlott: 1988. május 15. és 1989. február 15. között a szovjet negyvenedik hadsereg elhagyta az országot. A kivonulás katonai értelemben rendezett volt, de nem volt béke: 1989-ben és 1990-ben a mudzsahedin csoportok nyugati és pakisztáni támogatással folytatták a kormányerők elleni támadásokat, elsősorban **Kandahár**, **Herát** és a keleti határvidék térségében. A kormányerők – köztük a hírhedt **Khadamat-e Aetla'at-e Dawlati (KHAD)** hírszerző szolgálat – a városi területeken koncentrált katonai erővel védekeztek, és a civil lakosságot a két tűz közé szorították.

Najibullah a kivonulás után megpróbált egy nemzeti megbékélési programot meghirdetni, amelynek keretében a vidéki közösségeknek autonómiát, a fegyveres ellenzék egyes csoportjainak integrációt, a vallási vezetőknek pedig szerepet kínált. A dokumentált kormányzati nyilatkozatok szerint a rezsim 1989-ben és 1990-ben több ezer börtönlakót engedett szabadon, és formálisan iszlám köztársasággá nevezte át az államot. A békekezdeményezés azonban kudarcot vallott, mert a mudzsahedin csoportok a hatalom teljes megosztását és a kormány lemondását követelték, míg a rezsim a hadsereg, a párt és a titkosszolgálat intézményi túlélését próbálta megőrizni.

A **szovjet utánpótlás** 1990 elejétől jelentősen lelassult, majd 1991-ben, a Szovjetunió felbomlásával gyakorlatilag megszűnt. Najibullah kormánya ennek ellenére 1992 tavaszáig fennmaradt, elsősorban azért, mert a mudzsahedin csoportok nem tudtak egyetlen, a kormányt megdöntő koalícióba tömörülni. A kormányerők oldalán harcoló hadsereg létszámát a kutatók 1991–1992-re 80–120 ezer főre becsülik, de a becslés bizonytalan, mert a dezertálás és a hadsereg belső bomlása gyors ütemben csökkentette a harcképes állományt. A rezsimet végül nem katonai vereség, hanem belső széthullás és az 1992. márciusi pártbéli lázadások döntötték meg.

28.3.1.2 A polgárháború és a mudzsahedin kormány 1992–1996 között

1992. április 16-án a mudzsahedin ellenzéki csoportok bevonultak Kabulba, Najibullah pedig az ENSZ-rezidencián keresett menedéket, ahol – dokumentált beszámolók szerint – a világszervezet védelme alatt maradt 1996-os meggyilkolásáig. A hatalomváltás azonban nem hozott egységes kormányt. A **pesavari megállapodás** (amelyet a pakisztáni titkosszolgálat, a **ISI** közvetített) ellenére a főbb fegyveres csoportok egymással rivalizáltak: a **Jamiat-e Islami** (főként tádzsik és üzbég, később „Északi Szövetség" néven ismert) erői **Burhanuddin Rabbani** és katonai parancsnoka, **Ahmed Sah Maszúd** vezetésével, a **Hezb-e Islami** pastu túlsúlyú, **Gulbuddin Hekmatyar** vezette szervezete, valamint a **Junbish-e Milli** üzbég milíciája **Abdul Rasid Dosztum** vezetésével. A kabuli városi hadviselés 1992 és 1996 között folyamatosan pusztította a fővárost: a város egyes kerületei többször gazdát cseréltek, a polgári lakosság pedig tömegesen menekült a környező országokba, elsősorban Iránba és Pakisztánba.

Az 1992–1996 közötti polgárháború dokumentált következményei közé tartozik Kabul nagyarányú fizikai pusztulása, a kulturális intézmények kifosztása és a civil áldozatok tízezres nagyságrendje. A város lakossága a háború előtti becsült 1,5 millióról 1995-re körülbelül 500–700 ezerre csökkent, de a pontos adatok vitatottak, mert a menekülési hullámok és a megbízható összeírás hiánya miatt a becslések széles sávban mozognak. A kabuli harcok kapcsán az emberi jogi szervezetek, köztük az Amnesty International és a Human Rights Watch, már 1993-ban dokumentálták a tüzérségi támadások, az utcai kivégzések és a szisztematikus fosztogatások eseteit. A dokumentált atrocitások többsége az egyes milíciák helyi parancsnokaihoz köthető, nem pedig valamely etnikai csoport egészéhez; a bűncselekményekért azonban a háború után alig vontak felelősségre bárkit.

A **konfliktus etnikai szerkezete** ugyanakkor fokozatosan átpolitizálódott: a Jamiat-e Islami kabuli kormányát a pastu többségű Hezb-e Islami folyamatosan támadta, míg a tádzsik és üzbég milíciák a város egyes kerületeit ellenőrizték. A nemzetközi történetírásban ma is vita folyik arról, hogy az 1992–1996-os polgárháború elsősorban etnikai vagy inkább a fegyveres csoportok regionális és gazdasági érdekei által vezérelt konfliktus volt. A dokumentált tények alapján mindkét értelmezésnek van alapja: a milíciák toborzása gyakran etnikai és regionális hálózatokon keresztül zajlott, de a háborús gazdaság, a kabuli vámok és a kereskedelmi útvonalak ellenőrzése legalább ennyire fontos motivációt jelentett.

28.3.1.3 A tálib mozgalom felemelkedése 1994–1996

A tálib (perzsa és pastu szó: „diákok”) mozgalom 1994 őszén jelent meg a dél-afganisztáni **Kandahár** környékén. A dokumentált visszaemlékezések és a korabeli pakisztáni hírszerzési források szerint a mozgalom magját a pakisztáni vallási iskolákban, **madraszákban** tanult afgán fiatalok alkották, akiket a helyi kereskedők, a pastu törzsi vezetők és a pakisztáni ISI támogatott. A tálibok kezdetben a helyi fegyveres csoportok kegyetlenkedéseivel szemben a rend és a biztonság ígéretével szereztek támogatást. 1994 novemberére elfoglalták Kandahárt, majd 1995-ben nyugat felé Herátot, dél-kelet felé pedig a pastu övezeteket.

A tálibok ideológiája a **deobandi** irányzathoz kapcsolódó szunnita iszlám radikális értelmezésén alapult, amelyet a pakisztáni madraszákban tanítottak. A mozgalom vezetője, **Molla Mohammad Omar** (akit a tálibok 1996-ban az „amír al-muminin”, a hívők parancsnoka címmel ruháztak fel) a Korán és a saría szigorú alkalmazását, a nők otthoni elzárását, a zene és a televízió betiltását, valamint a férfiak szakállviseletének kötelezővé tételét hirdette. A tálib kormányzat 1996-os kabuli bevonulása után rendeletekben rögzítette a **női oktatás tilalmát**, a nők munkavállalásának korlátozását és a családi élet szabályozását. A nőkkel szembeni politika dokumentált tény: a tálib kormányzati rendeletek és a korabeli jegyzőkönyvek egyértelműen mutatják, hogy a lányok iskolába járását és a nők egészségügyi ellátáshoz való hozzáférését súlyosan korlátozták.

A tálibok katonai sikerei mögött részben a pakisztáni támogatás állt. A pakisztáni állam hivatalosan elismerte a tálib kormányt 1997-ben, és – a nemzetközi oknyomozó újságírás, valamint a későbbi kormányzati levéltári kutatások szerint – a fegyveres támogatás, a kiképzés és a logisztika területén is aktív szerepet játszott. Ezt az állítást Pakisztán hivatalos nyilatkozatai vitatják, és a pakisztáni kormány a 2020-as években is tagadja, hogy szisztematikus katonai beavatkozást folytatott volna. A dokumentált tények – például a pakisztáni katonai tanácsadók jelenléte, a tálib harcosok pakisztáni kórházakban való ellátása és a fegyverszállítmányok – azonban arra utalnak, hogy a támogatás mértéke túlmutatott a puszta diplomáciai elismerésen.

A tálibok 1996. szeptember 27-én foglalták el Kabult. A városban tartózkodó Najibullahot és testvérét a tálib harcosok dokumentált beszámolók szerint a város egyik forgalmas csomópontján kivégezték és kifüggesztették. A tálib hatalomátvétel után a kormányzó **Afgán Emírség** (de facto tálib kormány) az ország mintegy 90 százalékát ellenőrizte, de a tádzsik és üzbég milíciákból,

valamint a hazara közösség fegyveres csoportjaiból álló **Északi Szövetség** a magyar átírásban is elterjedt nevén, angolul **Northern Alliance**, a mai napig (értsd: 2001-ig) megtartotta az északkeleti hegyvidéki területeket, elsősorban **Badakhsánt** és a **Pandzssír-völgyet**. A tálib kormányt a nemzetközi közösség pakisztáni, szaúdi és arab emírségi kivétellel nem ismerte el: az ENSZ-ben Afganisztán képviselője a Rabbani-kormány diplomatája maradt.

28.3.1.4 A tálib korszak emberi jogi és nemzetközi dimenziói

A tálib uralom időszaka (1996–2001) az emberi jogi visszaélések szempontjából az afganisztáni 20. század egyik legsötétebb fejezete. A dokumentált rendeletek és a helyi tudósítók beszámolói szerint a tálib kormányzat 1996 és 2001 között betiltotta a nők oktatását, a nők orvosi ellátását férfi orvosok által (ami gyakorlatilag a nők egészségügyi ellátásának összeomlásához vezetett), a szabad mozgást férfi kísérő nélkül, valamint a zenehallgatást, a tévénézést és a repülőgépek használatát. A **Vallási Rendőrség** (a „Neki a jót parancsoljuk, a rosszat tiltjuk” elnevezésű intézmény) a szabályok betartását nyilvános büntetésekkel, korbácsolással és kivégzésekkel kényszerítette ki. A kábítószer-termelés a tálib korszak elején visszaszorult, de a máktermelés ellenőrzése a rezsim bevételi forrásává vált, és a termelés a 2000-es évek elején ismét nőtt.

A **hazara közösség** elleni erőszak különösen súlyos volt. A hazarák túlnyomórészt síita kisebbség, akiket a tálib harcosok részben vallási okból, részben etnikai-politikai okból támadtak. 1998 augusztusában a tálibok elfoglalták **Mazar-e Sarifot**, és az emberi jogi szervezetek, valamint a későbbi ENSZ-jelentések szerint a városban és a környező falvakban több ezer főre becsült, elsősorban hazara származású polgári lakost végeztek ki. A becslések 2 000 és 5 000 közé teszik az áldozatok számát, de a pontos adat vitatott, mert a helyszín akkori elszigeteltsége és a tömegsírok feltárásának hiánya miatt a kutatók eltérő módszerekkel dolgoznak. A tálib vezetés hivatalosan tagadja a szisztematikus mészárlás tényét, de a testületi jelentések, az ENSZ különmegbízotti beszámolói és a helyi tanúvallomások a kivégzések megtörténtét dokumentálják. A **bamijani Buddha-szobrok** 2001. márciusi felrobbantása nemzetközi felháborodást váltott ki, és a kulturális örökség elleni szándékos támadás dokumentált esete. A tálib kormány a szobrokat bálványként jelölte meg, és – nemzetközi tiltakozások ellenére – végrehajtotta a megsemmisítést. A világörökségi helyszín elpusztítása miatt a nemzetközi jogi értelmezés szerint a tálib rezsim háborús bűncselekményt követett el, de ezt a minősítést a tálibok politikai okból vitatják.

A tálib korszakban **Oszama bin Laden** és az **al-Káida** jelenléte vált a nemzetközi beavatkozás közvetlen okává. Bin Laden, aki 1996-ban visszatért Szudánból Afganisztánba, a tálib vezetés védelme alatt kiképzőtáborokat működtetett, és 1998-ban az Egyesült Államok kelet-afrikai nagykövetségei elleni támadások után az amerikai igazságszolgáltatás által körözött személlyé vált. A tálib kormány nem adta ki bin Ladent az amerikai hatóságoknak, és hivatalos nyilatkozataiban vendégként, illetve a muzulmán ellenállás támogatójaként hivatkozott rá. Az al-Káida jelenléte és a tálib rezsim közötti kapcsolat azonban az elemzők szerint bonyolultabb volt, mint egy egyszerű vendég–házigazda viszony: a tálib vezetés egyes tagjai szoros szövetségesnek tekintették bin Ladent, mások azonban – a kabuli diplomáciai kapcsolatok és a nemzetközi elismerés reményében – távolságtartóbbak lettek volna. Ezt a belső feszültséget több korabeli interjú és diplomáciai jelentés is alátámasztja, de a tálib döntéshozatal mélyebb dokumentumai nem állnak a kutatók rendelkezésére.

28.3.1.5 2001. szeptember 11. és az amerikai katonai beavatkozás

2001. szeptember 11-én az al-Káida terroristái – a nemzetközi kormányzati források és a későbbi kongresszusi vizsgálatok szerint – az Egyesült Államokban négy repülőgépet eltérítettek, amelyek közül kettő a Világkereskedelmi Központ ikertornyaiba, egy a Pentagonba csapódott,

egy pedig Pennsylvania államban lezuhant. A támadásokban közel 3 000 ember halt meg. A támadások elkövetését az al-Káida és bin Laden nyilvános üzenetekben magára vállalta. A 9/11-es támadásokat az Egyesült Államok és a nemzetközi közösség nagy része terrorcselekménynek minősítette, és az ENSZ Biztonsági Tanácsa is elítélte.

A támadások után az Egyesült Államok kormánya a tálib rezsimet az al-Káida támogatójának és bűnsegédjének nyilvánította, és követelte bin Laden és az al-Káida tagjainak kiadatását. A tálib vezetés nem tett eleget a követelésnek. 2001. október 7-én az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság légi csapásokat mért a tálib katonai célpontokra, és támogatta az Északi Szövetség katonai előrenyomulását. A **2001-es afganisztáni háború** (amelyet a részt vevő országok eltérően neveznek; az Egyesült Államokban „Operation Enduring Freedom", azaz Tartós Szabadság hadművelet néven vált ismertté) novemberre megfosztotta a tálib rezsimet a főváros és a nagyvárosok ellenőrzésétől. 2001. december 5-én a **bonni megállapodás** aláírásával az ENSZ közvetítésével a különböző afgán frakciók egy ideiglenes kormány megalakításáról állapodtak meg, amelynek élére **Hamid Karzai** került.

A tálib rezsim bukása tehát 2001 novemberére tehető, de a tálib mozgalom nem szűnt meg: a harcosok egy része a pakisztáni határvidékre menekült, és a következő években felkelést indított. Molla Mohammad Omar holléte és a tálib vezetés működése 2001 után a hírszerzési és kormányzati jelentések tárgya volt, de a mozgalom belső döntéshozatala továbbra is homályban maradt.

28.3.1.6 Források és bizonytalanságok

Az 1989–2001 közötti afganisztáni események forrásbázisa erősen egyenetlen. A szovjet kivonulás és a genfi megállapodás szövegei levéltári és diplomáciai forrásokból pontosan dokumentáltak, de a polgárháború éveinek belső történéseiről gyakran csak milíciai parancsnokok, újságírók és humanitárius dolgozók beszámolói állnak rendelkezésre. A tálib korszakról szóló dokumentumok nagyrészt a tálib kormány dekrétumai, a külföldi diplomáciai jelentések, emberi jogi dokumentációk, valamint a korszakot átélt lakosokkal készült interjúk. A tálib rezsim belső döntéshozatala alig ismert, mert a mozgalom írott levéltári hagyatéka nem került nyilvános kutatható állapotba.

A legfontosabb bizonytalanságok: - A polgárháborús áldozatok, a kabuli bombázások és a mazar-e sarifi mészárlás halálos áldozatainak becslése eltérő, a módszertani nehézségek miatt. - A pakisztáni katonai támogatás mértéke a tálibok számára vitatott; a pakisztáni állam hivatalosan tagadja a szervezett katonai beavatkozást, de független oknyomozó források és későbbi visszaemlékezések ennél szorosabb együttműködésre utalnak. - Az al-Káida és a tálib vezetés közötti belső feszültségek pontos természete nem rekonstruálható teljesen a nyilvános forrásokból. - A tálib korszak nőpolitikájának és az emberi jogi jogsértéseknek az értékelése tárgyi tekintetben dokumentált, de a rezsim ideológiai motivációinak súlyában a kutatók eltérő hangsúlyokat tesznek.

28.3.1.7 Rövid összefoglaló

- A szovjet kivonulás 1989-ben nem hozott békét: a Najibullah-rezsim 1992-ig fennmaradt, de a mudzsahedin csoportok nem tudtak egységes kormányt alakítani.
- Az 1992–1996-os polgárháború Kabul nagyarányú pusztulásához és tömeges menekültáramláshoz vezetett; a fegyveres csoportok közötti harcok részben etnikai, részben gazdasági-politikai jellegűek voltak.
- A tálib mozgalom 1994-ben jelent meg, 1996-ban elfoglalta Kabult, majd az ország nagy részét, de a nemzetközi közösség széles körben nem ismerte el kormányként.
- A tálib uralom dokumentált emberi jogi visszaélésekkel járt, különösen a nők, a síita hazara kisebbség és a kulturális örökség tekintetében.

- Az al-Káida 2001. szeptember 11-i támadásai után az Egyesült Államok vezette koalíció katonai beavatkozással megdöntötte a tálib rezsimet, de a mozgalom nem tűnt el.
- A korszak áldozati és becslési adatai sokszor vitatottak, a pakisztáni szerepvállalás mértéke pedig nemzetközi jogi és történetírói vita tárgya.

28.3.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső és külső okok magyarázzák, hogy a szovjet kivonulás után az afganisztáni kormány nem tudta megtartani hatalmát?
2. Hasonlítsd össze az 1992–1996-os polgárháború és a tálib hatalomátvétel szereplőit: milyen etnikai, vallási és geopolitikai törésvonalak mentén szerveződtek?
3. Milyen dokumentált emberi jogi következményei voltak a tálib uralomnak, és milyen viták övezik ezek értelmezését?
4. Milyen szerepet játszott Pakisztán a tálib mozgalom felemelkedésében, és miért vitatott ez a szerep?
5. Milyen közvetlen okok vezettek a 2001-es amerikai katonai beavatkozáshoz, és miért nem jelentette a tálib rezsim bukása a mozgalom végét?

28.4 Afganisztán 2001–2026

Az alfejezet a 2001-es nemzetközi katonai beavatkozástól a 2026-ig terjedő időszakot tárgyalja. Nem egyetlen „afgán történetként”, hanem egymással versengő és együttműködő szereplők – nemzetközi koalíció, afgán állami intézmények, tálib felkelés, helyi hatalmi hálózatok, szomszédos államok, valamint a lakosság különböző csoportjai – együttes történeteként mutatja be az államépítés kísérletét, a felkelés újjászerveződését, a 2021-es hatalomváltást és az azt követő humanitárius válságot. A fejezet külön figyelmet fordít arra, hogy a dokumentált eseményeket elválassza a vitatott értelmezésektől, a statisztikai becsléseket pedig a rendelkezésre álló források bizonytalanságával együtt közölje.

28.4.1 A 2001-es beavatkozás és az átmeneti közigazgatás

A 2001. szeptember 11-i egyesült államokbeli támadások után az ENSZ Biztonsági Tanácsa az 1368. és 1373. számú határozataiban a terrorizmus elleni fellépést sürgette, de nem hatalmazta fel kifejezetten egy afganisztáni katonai beavatkozásra. Az Amerikai Egyesült Államok és szövetségesei 2001. október 7-én kezdték meg a tálib rezsim és az al-Káida állásai elleni légicsapásokat (Operation Enduring Freedom). A beavatkozás közvetlen ürügye az volt, hogy a tálib kormány nem adta ki Oszáma bin Ládent és nem számolta fel az al-Káida kiképzőtáborait. A hadművelet azonban hamarosan összekapcsolódott a tálib rezsim megdöntésével, amelyhez az Egyesült Államok helyi fegyveres szövetségeseket keresett: elsősorban az Északi Szövetség néven ismert, főként tádzsik, üzbég és hazara csoportokat tömörítő koalíciót, valamint pastu törzsi és milíciavezetőket.

A tálib hatalom összeomlása gyorsan bekövetkezett. Novemberben elesett Mazar-i-Sharif, Hamid Karzai pastu politikus pedig délen kezdett fegyveres felkelést szervezni. December elején megadta magát Kandahár, a tálib mozgalom központja, december 7-én pedig Kandahár eleste után a tálib vezetés nagy része Pakisztánba menekült. Dokumentált tény, hogy a tálib rezsim 2001 decemberére elveszítette az ellenőrzést a főbb városok és tartományi központok felett; vitatott ugyanakkor, hogy a mozgalom ténylegesen szétesett-e, vagy csak a vidéki területekre és a

pakisztáni hátországba vonult vissza. A későbbi felkelés erőssége ez utóbbi értelmezést támasztja alá, de 2001–2002 fordulóján ezt még nem lehetett előre látni.

Az átmenet jogi keretét a 2001 decemberében, a németországi Bonnban tartott konferencia alakította ki. A bonni megállapodás (Agreement on Provisional Arrangements in Afghanistan Pending the Re-establishment of Permanent Government Institutions) létrehozta az ideiglenes közigazgatást, és Hamid Karzait választotta az átmeneti igazgatás elnökévé. A megállapodás a résztvevő afgán csoportok – köztük a volt mudzsahedin-koalíciók, a monarchisták és a diaszpóra technokratái – kompromisszuma volt, de a tálibok nem kaptak meghívást. A dokumentumot aláírók legitimitását a tálib oldal és később több kritikus is vitatta: szerintük a bonni folyamat győztesek közötti osztozkodás volt, amely a győztes milíciák hatalmi pozícióit erősítette.

Az ideiglenes kormányt 2001. december 22-én iktatták be Kabulban. Ezt követte a 2002. júniusi loya dzsirga (nagygyűlés), amely Karzait választotta az átmeneti kormány elnökévé. A 2004-ben elfogadott alkotmány az afganisztáni államformát iszlám köztársaságként határozta meg, erős elnöki rendszerrel, de a helyi hatalommegosztás kérdésében kompromisszumos megoldást alkalmazott. Az alkotmány rendelkezett arról, hogy Afghanistan iszlám állam, de arról is, hogy a polgárok jogait a nemzetközi emberi jogi normákkal összhangban kell védeni. Ez a kettős meghatározottság a későbbi jogviták és politikai viták egyik forrása lett.

28.4.2 Államépítés, választások és a növekvő tálib felkelés

A 2000-es évek közepén az afgán államépítés két, egymással szorosan összefonódó folyamata zajlott. Egyrészt a nemzetközi közösség – elsősorban az ENSZ afganisztáni missziója (UNAMA), az Egyesült Államok, a NATO és a donorországok – pénzügyi és katonai erőforrásokkal támogatta a központi kormányzat megerősítését. Másrészt a tálib felkelés, amely 2003–2006 között a pakisztáni határ menti törzsi területeken, a déli Helmand, Kandahár és Uruzgan tartományokban, valamint a keleti határvidéken megkezdte a támadások újjászervezését. A felkelés eszköztára az improvizált robbanószerkezetek, az öngyilkos merényletek, a központi kormányzat és a nemzetközi erők elleni rajtaütések, valamint a vidéki területeken alkalmazott párhuzamos árnyék-kormányzás kiépítése volt. A tálibok önmagukat iszlám emirátusnak nevezték, és a „megszálló erők” elleni harcot, valamint a külföldi csapatok kivonását követelték.

A 2004-es elnökválasztást Karzai nyerte meg. A szavazatszámlálás és a választási csalás mértéke azonban kezdettől vitatott volt. A 2005-ös parlamenti választáson a pártok szerepét a választási törvény szándékosan gyengítette, ami a parlamentet gyenge, a kormányzati ellenőrzést pedig erős, ám a helyi hatalmasságoktól függő intézménnyé tette. A dokumentált tény, hogy 2004 és 2009 között a központi kormányzat az ország területének jelentős részén nem tudta érvényesíteni az állami monopóliumot: az adóbehajtást, a bírósági igazgatást és a biztonsági ellenőrzést sok helyen milíciák, törzsi vezetők, kormányzók és a tálib árnyék-kormányzat gyakorolta. Vita tárgya, hogy ez a hatalommegosztás a „gyenge állam” vagy a „megosztott hatalomgyakorlás” kifejezéssel írható-e le pontosabban.

A NATO 2003-ban vette át a Nemzetközi Biztonsági Közreműködő Erő (ISAF) parancsnokságát, amelyet kezdetben csak Kabulra és környékére korlátoztak. 2006-ban az ISAF megkezdte a déli területekre való kiterjesztést, ami a brit, kanadai, holland és amerikai erők intenzív harcaihoz vezetett. Ezzel párhuzamosan az Egyesült Államok továbbra is fenntartotta a különálló terrorellenes műveleteit, amelyek céljai között az al-Káida vezetőinek felkutatása és megölése állt. Ez a két párhuzamos műveleti logika – a NATO által vezetett stabilizáció és a célzott likvidálás – egymással feszültségben állt: a célzott műveletek civil áldozatai sok helyen aláásták a stabilizációs erőfeszítések legitimitását.

A 2009-es elnökválasztás eredménye a csalások nagysága miatt nemzetközi és afgán viták középpontjába került. A független választási bizottság belső adatai szerint a szavazatok jelentős része megkérdőjelezhető volt. Végül Abdullah Abdullah, Karzai fő ellenfele, a második fordulótól elállt, és Karzai maradt az elnök. A vita nemcsak a választási tisztaságról szólt, hanem arról is, hogy a nyugati donorok és a helyi hatalmi hálózatok milyen mértékben erősítették meg Karzai kormányzását. Az elnöki rendszer körül kialakult patronázs-hálózatok, a kormányzói kinevezések és a biztonsági szektor forrásainak elosztása egyre inkább a különböző etnikai és regionális csoportok közötti alkuk függvényévé vált.

A katonai helyzet a 2006–2010 közötti időszakban folyamatosan romlott. A tálibok a déli és keleti tartományokban tartós jelenlétet építettek ki, és Pakisztán törzsi területeiről műveleti hátországot kaptak. A pakisztáni állam szerepe itt vitatott: egyes amerikai és afgán kormányzati nyilatkozatok szerint a pakisztáni katonai hírszerzés (ISI) egyes csoportjai ösztönözték vagy eltűrték a tálibok határon átnyúló tevékenységét; a pakisztáni kormány ezt tagadta, és hangsúlyozta, hogy a határvidék ellenőrzése mindkét oldalon nehéz. A történeti kutatás számára a pakisztáni katonai archívumok hozzáférhetetlensége miatt a kérdés erősen forráshiányos. A tálibok politikai céljai 2009–2010-ig terjedően továbbra is homályosak voltak: a csoportok hol a külföldi erők kivonását, hol a saría bevezetését, hol a Kabuli kormányzat megbuktatását hangoztatták. A 2010-es évek elején a mozgalom vezetése fokozatosan egységesebb politikai üzenetet kezdett megfogalmazni, bár a helyi parancsnokok gyakran saját céljaikat követték.

28.4.3 Az afgán biztonsági erők kiépítése és az ISAF kivonulásának előkészítése

A NATO 2010-ben döntött a biztonsági feladatok fokozatos átadásáról az afgán nemzeti hadseregnek (ANA) és a nemzeti rendőrségnek (ANP). A 2011–2014 közötti átmeneti folyamat során a nemzetközi erők létszáma fokozatosan csökkent, miközben az afgán erők feladata a felkelés elleni műveletek átvétele lett. A hadsereg létszámát hivatalos források 2014-re mintegy 180 000–190 000 főre becsülték, de a tényleges harcképesség és a dezertálás mértéke körül jelentős bizonytalanság maradt. A rendőrség esetében a kiképzés minősége, a korrupció és a fizetések rendszertelensége miatt a becslések még eltérőbbek voltak.

Az átmenet nem csupán katonai, hanem politikai folyamat is volt. A 2010-es loya dzsirga megerősítette a békefolyamat iránti igényt, de a Karzai-kormány és az Egyesült Államok viszonya feszültté vált. A 2012-ben aláírt stratégiai partnerségi megállapodás keretet adott a hosszú távú amerikai támogatásnak, azonban a kabuli és washingtoni álláspontok a tálibokkal való tárgyalásokról, a civil áldozatokról és az afgán elnök stílusáról élesen eltértek. A menekültválság, a kábítószer-termelés és a vidéki lakosság elszegényedése tovább mélyítette a kormányzattal szembeni elégedetlenséget. Az ENSZ és az UNAMA éves jelentései rendszeresen dokumentálták a polgári áldozatok növekedését: a civilek haláláért 2014-ben már a tálibok és más fegyveres csoportok mellett a kormányerők és a nemzetközi erők műveletei is jelentős számban voltak felelősek. A védett nők, gyermekek és a harcban nem résztvevők áldozatainak száma a háború egyik leginkább dokumentált dimenziója, még ha az egyes incidensek besorolása – például hogy egy áldozat a felkelőkhöz tartozott-e – gyakran vitatott is.

A 2014-es elnökválasztást ismét viták kísérték. Az első forduló után Abdullah Abdullah és Ashraf Ghani is győzelmet hirdetett, a második fordulót pedig a csalások vádja miatt csak hosszas tárgyalások után zárták le. Végül az Egyesült Államok közvetítésével létrejött a nemzeti egységkormány: Ghani lett az elnök, Abdullah pedig a kormányfői jogkörökkel felruházott vezető végrehajtó. Ez a konstrukció alkotmányos szempontból tisztázatlan volt, és a későbbi politikai válságok egyik forrása lett. A választás idején a tálibok fokozták a támadásokat, és több tartományban nyíltan meghiúsították a szavazást.

A NATO harci műveletei 2014. december 28-án hivatalosan véget értek. Ezt követően a Resolute Support elnevezésű misszió kiképzési és tanácsadási feladatokra szűkült. A tálib felkelés azonban nem gyengült; 2015-ben ideiglenesen elfoglalták Kunduz tartományi székhelyt, és több északkeleti körzetben is előretörtek. Ez cáfolni látszott azt a várakozást, hogy az afgán erők önállóan meg tudják állítani a felkelést. A tálib előretörést az afgán kormányzat részben a pakisztáni támogatással, részben a kormányerők motivációjának és logisztikájának gyengeségével magyarázta; a tálibok pedig a megszálló erők és a kabuli rezsim gyengeségére hivatkoztak.

28.4.4 A tálib mozgalom belső tagoltsága és a tárgyalásos kísérlet

A tálib mozgalom 2001 után nem egységes szervezetként működött. A Quetta-központú vezetés (Quetta Shura) mellett jelen volt a haqqáni-hálózat, amelyet az Egyesült Államok terrorszervezetként tart nyilván, valamint több pastu törzsi alapú és helyi parancsnoki csoport. A mozgalom ideológiai központja a Mohammed Omár molla által 1996-ban létrehozott vezetői struktúra volt, de Omár 2013-ban bekövetkezett halálának bejelentése 2015-ben belső vita forrása lett. Utóda, Akhtar Manszúr 2015-ös kinevezését több parancsnok vitatta, és 2016-ban egy amerikai csapásban megölték. Ezt követően Haibatullah Ahundzáda lett a mozgalom emírje. A belső viták ellenére a tálibok katonai egységei a 2010-es évek végére egyre koordináltabban működtek, de a helyi parancsnokok továbbra is jelentős mozgástérrel rendelkeztek.

A kormányzat és az Egyesült Államok a 2010-es évek elejétől kezdve kereste a tárgyalásos rendezés lehetőségét. A katari Dohában megnyílt tálib politikai iroda 2013-ban, de a státusza körüli viták – különösen az iroda által használt „Iszlám Emirátus” felirat – feszültségeket okoztak. A tálibok sokáig elutasították a közvetlen tárgyalást az általuk bábkormánynak nevezett kabuli kormányzattal, és az Egyesült Államokkal folytattak megbeszéléseket. Az afgán kormányzat ezt a folyamatot sérelmezte, mert kimaradt az érdemi tárgyalásokból. A 2018–2020 közötti amerikai–tálib tárgyalásokon a vita a tűzszünet, a csapatkivonás, a terrorellenes biztosítékok és a tálib-kormány közötti hatalommegosztás kérdései körül forgott. A dokumentumok és a résztvevők nyilatkozatai alapján a tálibok fő célja a külföldi erők teljes kivonása volt, míg az Egyesült Államok a katonai jelenlét csökkentését a tálibok al-Káidával való szakításához próbálta kötni. Az Egyesült Államok és a tálibok 2020. február 29-én Dohában megállapodást írtak alá, amelynek értelmében az amerikai erők 14 hónapon belül kivonulnak, a tálibok pedig vállalják, hogy nem engedik meg területükön az Egyesült Államokat és szövetségeseit fenyegető csoportok működését. A megállapodás a kabuli kormány és az afgán demokratikus intézmények szempontjából azonban komoly jogi és politikai hiányosságokkal bírt: a tálibok nem ismerték el a kormányt, és a megállapodás szövege csak a tálibok által ellenőrzött területekre vonatkozott.

A következő hónapokban a tálibok tovább fokozták a vidéki területek elfoglalását. Az afgán kormányerők morálja és utánpótlása folyamatosan romlott, miközben a tálibok a vidéki körzetek többségét elfoglalták vagy megadásra kényszerítették. A tálibok kommunikációja egyre sikeresebb volt: a mozgalom helyi megbékélési bizottságokat hozott létre, és azt ígérte, hogy a meghódolt kormányhivatalnokoknak és katonáknak nem esik bántódása. Ennek az ígéretnek a betartása később vitatott lett.

28.4.5 A 2021-es hatalomváltás és a tálib visszatérés

A NATO-erők kivonulása 2021 tavaszán és nyarán felgyorsult. Az afgán kormány tálibokkal szembeni ellenálló képessége a várakozásoknál gyorsabban omlott össze. A tálib hadjárat 2021 augusztusában a tartományi székhelyek tömeges elfoglalásával tetőzött. Augusztus 15-én Kabul eleste dokumentált esemény: a tálib erők ellenállás nélkül bevonultak a fővárosba, Ghani elnök pedig elhagyta az országot. A tálibok augusztus 15-én bejelentették az Iszlám Emirátus

visszaállítását. A hatalomváltást az afgán hadsereg gyors összeomlása tette lehetővé, amelynek okai között a morál, a korrupció, a politikai vezetés legitimitásának hiánya, a tálibokkal kötött helyi megadási alkuk és a nemzetközi légitámogatás elvesztése egyaránt szerepeltek. A kivonulást irányító Joe Biden-adminisztráció a döntést Donald Trump 2020-as dohai megállapodására és az afgán partner elégtelen harci akaratára hivatkozva indokolta; a kritikusok a tervezés és a kivonulás módját, valamint a hírszerzési értékelés tévedéseit hangsúlyozták.

A tálib hatalomátvétel után a közrend és a közigazgatás gyakorlati berendezkedése fokozatosan alakult át. A mozgalom 2021. szeptember 7-én bejelentette az ideiglenes kormány felállítását, amelyben kizárólag tálib vezetők, köztük a haqqáni-hálózat tagjai kaptak tisztségeket. A kabinet összetétele megerősítette azt a kritikát, hogy a tálibok nem kívánnak szélesebb politikai részvételt biztosítani, bár a mozgalom vezetői ezt tagadták. A nemzetközi közösség többsége nem ismerte el a tálib kormányt diplomáciailag, bár több állam – köztük Kína, Pakisztán és Oroszország – de facto kapcsolatot épített ki vele. Az Egyesült Államok és az EU a tálib kormány elismerését feltételekhez kötötte: a nők jogainak tiszteletben tartása, a terrorellenes biztosítékok és a befogadó kormányzás.

A 2021 utáni időszakban a nők és lányok jogainak szűkítése dokumentált tény. A tálib hatóságok 2021 szeptemberében bejelentették, hogy a lányok egyelőre nem térhetnek vissza a középiskolákba, 2022-ben pedig országos szinten felfüggesztették a nők felsőoktatását. A nők munkavállalását a kormányzati és a civil szektor egyes területein korlátozták. Ezeket a lépéseket a tálib vezetők a saría értelmezésével indokolták, míg az ENSZ, az EU és számos emberi jogi szervezet a női jogok nyilvánvaló visszavonásának minősítette. A tilalmak bevezetését a tálib frakciók közötti tárgyalások és a vidéki, konzervatív körzetek nyomása egyaránt befolyásolta; vitatott, hogy a döntések mögött mennyire áll egységes ideológiai akarat, és mennyire a belső erőviszonyok.

A gazdasági összeomlás 2021 őszén és telén humanitárius katasztrófává mélyült. A nemzetközi donorok befagyasztották az afgán állami tartalékokat, a Világbank és az IMF felfüggesztette a támogatásokat, és a kereskedelmi bankrendszer készpénzhiánnyal küzdött. Az ENSZ és a humanitárius szervezetek 2021 őszén és 2022 telén több millió ember élelmezési válságáról számoltak be. Az adatok itt becslések: a WFP és az OCHA által közzétett számok szerint Afganisztánban 2022 elején a lakosság mintegy fele élelmiszer-ellátási bizonytalansággal szembesült, de a pontos arány tartományonként és évszakonként eltért. A tálib hatóságok a humanitárius szervezetekkel együttműködve engedélyezték a segélyszállítmányok egy részét, de a nők munkavállalásának korlátozása miatt több szervezet felfüggesztette vagy visszafogta egyes programjait.

28.4.6 A tálib rezsim természete 2021–2026 között

A tálib rezsim természetének megítélése a 2021 utáni időszak egyik legvitatottabb kérdése. A tálib vezetés azt hirdette, hogy az Iszlám Emirátus minden afgán állama, és a múltbeli túlkapásokat nem ismétli meg; a bírósági ítélkezést a saría alapján, de kegyelemben részesíti a korábbi kormánytisztviselőket. Eközben dokumentált jelentések szóltak volt kormányalkalmazottak, katonatisztek, újságírók, bírák és emberi jogi aktivisták elleni célzott támadásokról, eltűnésekről és bírósági eljárás nélküli kivégzésekről. Az ENSZ jelentéstevői és az emberi jogi szervezetek ezeket a cselekményeket a tálib hatalmi struktúra egyes tagjaihoz, nem pedig az egész mozgalomhoz kapcsolták; a tálib kormányzat szerint a megtorlások egyéni cselekmények, amelyeket a vezetőség nem hagyott jóvá, és kivizsgál. A történeti kutatás számára a 2021–2026 közötti időszak emberi jogi helyzete jelenleg is futó esemény, ezért a minősítések óvatosságot igényelnek.

A szektariánus feszültségek és az etnikai alapú erőszak újraéledése szintén vitatott. A tálib mozgalom történetileg pastu többségű, és a 2021 utáni hatalmi pozíciókban a pastuk dominanciája nyilvánvaló. Ugyanakkor a tálibok igyekeztek nyelvi és regionális gesztusokat tenni: több tádzsik, üzbég és hazara vezetőt is bevontak a középszintű közigazgatásba, bár a felső vezetésben arányuk

elenyésző maradt. A hazara közösség elleni, az Iszlám Állam horászáni tartománya (ISKP) által elkövetett támadások – például iskolák, mecsetek és kórházak elleni robbantások – 2016 óta dokumentáltan folytatódnak. A tálib kormányzat az ISKP elleni fellépését hangsúlyozta, és a 2021 utáni időszakban a biztonsági erők több műveletet indítottak a szervezet ellen. Azt azonban nem lehet egyértelműen állítani, hogy a tálib hatóságok elegendő védelmet nyújtottak-e a síita hazara közösségnek, mert a támadások folytatódtak, és a védelem mértéke területenként változott.

A biztonsági helyzet tehát 2021 után sem vált stabillá. A tálib kormány uralma alatt a bűnözés és a törzsi viszályok egyes körzetekben csökkentek, ám ezt a megfigyelést korlátozza, hogy a vidéki területekről érkező híradások hiányosak. Az ISKP elleni küzdelem és a belső tálib frakciók közötti feszültség a kormányzati kommunikációban ritkán kap nyilvános teret. A tálib vezetőség 2022 óta ismétlődően azt állította, hogy a biztonsági helyzet javul, és a gazdaságban a bányászat, a szénkivitel és a vámbevételek révén a bevételek nőnek. A független ellenőrzés azonban korlátozott: a nemzetközi szervezetek egy része elhagyta az országot, a tálib hatóságok pedig nem tesznek közzé átfogó, ellenőrizhető statisztikákat.

A humanitárius válság 2026-ig tartós maradt. A tálib hatalomátvétel után a nemzetközi szankciók, a vagyon befagyasztása és a pénzügyi elszigeteltség a lakosság széles rétegeit sújtotta. Az ENSZ humanitárius ügynökségei 2023–2026 között folyamatosan forráshiányról és a segélyezés akadályairól számoltak be, különösen a női segélymunkások alkalmazásának tilalma miatt. A tálib hatóságok ezt a tilalmat vallási indokkal védték, a nemzetközi szervezetek pedig azzal érveltek, hogy a nők nélkül nem érhető el a segélyre szoruló női lakosság. A gyakorlatban helyi kompromisszumok alakultak ki: egyes tartományokban a tálib hivatalnokok hallgatólagosan engedélyezték a női dolgozók jelenlétét, máshol viszont nem. Ez a helyi különbség forrásként romanizálható lenne, ezért fontos hangsúlyozni, hogy a híradások egy része nem független forrásból származik.

A kivonulás utáni külkapcsolatok is átalakultak. Kína és Pakisztán gazdasági és biztonsági párbeszédet folytatott a tálib kormánnyal, Oroszország és Irán pedig szintén fenntartotta a kapcsolatot. Az Egyesült Államok és az EU nem ismerte el a rezsimet, de a humanitárius segélyeket továbbra is finanszírozta. A diplomáciai elismerés hiánya ellenére a tálib kormány a 2020-as évek közepére a nemzetközi rendszer de facto szereplőjévé vált. Azt azonban nem lehet állítani, hogy a rezsimet széles körben legitimálták: az afgán diaszpóra, a kabuli értelmiség, a nők jogaiért küzdő mozgalmak és a nyugati kormányok egyaránt bírálták a tálib kormányzást.

28.4.7 Források és bizonytalanságok

A fejezet alapvető forrásai közé tartoznak az ENSZ Biztonsági Tanácsának határozatai, a bonni megállapodás szövege, a 2004-es afgán alkotmány, az ENSZ Afganisztáni Segélymissziójának (UNAMA) éves jelentései, a NATO és az Egyesült Államok kormányzati közleményei, valamint a tálib mozgalom saját nyilatkozatai. A 2001 és 2020 közötti időszak esetében a dokumentált tények viszonylag jól rekonstruálhatók; a viták főként az értelmezésre vonatkoznak. Különösen vitatott a NATO-műveletek civil áldozatainak minősítése, a tálib felkelés mögötti pakisztáni szerep, és a kabuli kormányzat legitimitásának mértéke.

A 2021 utáni események forrásbázisa egyenlőtlen. A tálib hatóságok nem tesznek közzé megbízható statisztikákat, a független újságírás lehetőségei pedig korlátozottak. Az emberi jogi szervezetek és az ENSZ jelentései kulcsfontosságúak, de ezek is a hozzáférhetőség és a biztonsági helyzet miatt becslésekre támaszkodnak. A nők jogainak megsértése terén a dokumentáció erős, ám a konkrét esetek száma és a jogsértések minősítése továbbra is vita tárgya, mert a tálib kormányzat a saría értelmezésére hivatkozik. A nemzetközi jogi megítélés a női jogok szisztematikus megvonása

kapcsán megfogalmazott álláspont, de a 2021 utáni kormányzás egészének „apartheid” vagy „nemi üldöztetés” minősítése még nem alakult ki egységes tudományos konszenzussá.

Az áldozati statisztikák esetében az ENSZ és a nemzetközi szervezetek adatai a polgári áldozatokra vonatkozóan a legmegbízhatóbbak, ám ezek is alulbecsülnek, mert a vidéki területekről nem érkezik minden eset bejelentése. A harcosok és a civilek közötti megkülönböztetés a tálibok és a kormányerők közötti összecsapásokban gyakran nehéz. A gazdasági adatok, például a GDP, a foglalkoztatottság és a szegénységi ráta esetében a Világbank és az IMF becslései elérhetők, de ezek a 2021 utáni időszakban jelentős bizonytalanságot hordoznak a hivatalos adatgyűjtés hiánya miatt.

28.4.8 Rövid összefoglaló

- A 2001-es nemzetközi beavatkozás megdöntötte a tálib rezsimet, a bonni folyamat pedig létrehozta az átmeneti államhatalmat, de a tálib mozgalom vidéki és pakisztáni bázisai újjászerveződtek.
- A 2004-es alkotmány és a 2004–2014 közötti választások demokratikus intézményeket hoztak létre, ám a választási csalások, a patronázsrendszer és a központi hatalom gyengesége miatt a legitimáció folyamatosan erodálódott.
- A tálib felkelés 2006–2021 között egyre nagyobb területeket vont ellenőrzése alá, miközben a NATO harci műveletei 2014-ben véget értek, és az afgán erők kiképzése nem biztosította a kormány fenntartását.
- A 2020-as dohai megállapodás a külföldi erők kivonását és a tálibok terrorellenes kötelezettségeit rögzítette, de a kabuli kormányt kihagyta az egyezségből, és a tálibok tovább erősödtek.
- 2021 augusztusában a tálibok ellenállás nélkül bevonultak Kabulba, és visszaállították az Iszlám Emirátust; a kormányerők összeomlásának okai között a morál, a korrupció és a helyi megadási alkuk egyaránt szerepeltek.
- A 2021 utáni kormányzás alatt dokumentáltan korlátozták a nők és lányok jogait, megnőtt a humanitárius válság, és továbbra is jelen vannak a biztonsági fenyegetések, köztük az Iszlám Állam horászáni tartománya (ISKP).
- A tálib kormány diplomáciai elismerése a 2026-ig terjedő időszakban sem történt meg, de a rezsim több állammal de facto kapcsolatot tartott fenn, és a nemzetközi segélyek révén részben integrálódott a humanitárius rendszerbe.
- A 2021 utáni időszak értelmezése vitatott: a tálibok saját kormányzásukat stabil és iszlám alapú államnak nevezik, míg a kritikusok emberi jogi és represszív rezsimeként írják le; a független források jelenleg hiányosak a végső minősítéshez.

28.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Melyek voltak a bonni megállapodás fő hiányosságai, és hogyan befolyásolták a későbbi államépítés legitimitását?
2. Hogyan magyarázza a szakirodalom a tálib felkelés újjászerveződését a 2000-es évek közepén, és milyen szerepet játszott ebben a pakisztáni határvidék?
3. Miért nem sikerült az afgán biztonsági erőknek megakadályozni a 2021-es tálib előretörést, és mely okok bizonyíthatók versus melyek vitatottak?
4. Melyek a 2021 utáni tálib kormányzás emberi jogi és humanitárius következményei, és milyen bizonytalanságok terhelik ezek mérését?
5. Hasonlítsa össze a szovjet kivonulás (1989) és a NATO-kivonulás (2021) utáni államépítési kudarc okait, figyelembe véve a Mudzsahedin, tálibok és 2001 alfejezetben tárgyalt tapasztalatokat!

IV. rész – A Kaukázus, Közép-Ázsia és Anatólia

29 Türkmenisztán az ókortól az orosz hódításig

29.1 Margiana, Parthia és a selyemút

Margiana és Parthia története nem egyszerűen Türkmenisztán ókori előzménye, hanem a Közel-Kelet és Belső-Ázsia közötti tartós kapcsolódások egyik legfontosabb korai példája. A Murgáb folyó deltavidékén kialakult oázis civilizáció, a későbbi Merv, már a bronzkorban olyan városias központ volt, amely összekötötte a mezopotámiai, az iráni fennsíki és az Indus-völgyi világokat. A parthus korszakban ez a térség birodalmi központtá vált, és a selyemút egyik legfontosabb csomópontjaként a távolsági kereskedelem, a vallási eszmék és a nyelvek találkozási pontja lett. E fejezet azt vizsgálja, hogyan alakult ki és működött ez a kapcsolati háló, milyen régészeti és szöveges források alapján rekonstruálható, és miért vitatott a mai napig a Margiana-kultúra értelmezése. A megelőző fejezet Afganisztán ókori történetét tárgyalta a baktriai és gandhárai központokkal; itt most a szomszédos Margiana és a parthus világ kerül előtérbe, részben ugyanazokkal a régészeti és forráskritikai módszerekkel, de eltérő földrajzi és politikai hangsúlyokkal.

29.1.1 Földrajzi keretek és a Murgáb-oázis

Margiana ókori régiója a mai Türkmenisztán délkeleti részén, a Murgáb folyó alsó folyásánál és deltavidékén helyezkedett el, a Karakum-sivatag peremén. A folyó az afgán hegyvidékről ered, és északnyugat felé tart, de a sivatagban szétterülve oázisok sorát hozta létre. A legnagyobb és legtartósabb települési mag a mai Mary város közelében fekvő ókori Merv térsége volt. A földrajzi adottságok alapvetően meghatározták a megtelepedést: a vízhozam ingadozása, a sivatagi klíma és a folyó mederváltozásai miatt a települések helye és mérete időről időre áthelyeződött. A régészeti kutatások szerint a Murgáb deltavidéke a bronzkorban sokkal nedvesebb és kiterjedtebb volt, mint a mai állapot, ami lehetővé tette az öntözéses földművelést és a sűrűbb településhálózatot. A vízgazdálkodási rendszerek – csatornák, gátak, tározók – már a korai városias korszakban megjelentek, és a későbbi korokban is meghatározták Merv gazdasági alapját.

A térség tehát nem elszigetelt sivatagi peremvidék volt, hanem ökológiai és közlekedési kapcsolatokkal rendelkező folyosó. Észak felől a sztyeppei nomád zónával, dél felől az iráni fennsík, kelet felől Baktria és az Indus völgye, nyugat felől pedig Mezopotámia irányába nyíltak útvonalak. Ez a helyzet tette Mervet később a selyemút egyik kulcsfontosságú állomásává, és ez magyarázza, hogy a terület egymást követő birodalmak – az Achaemenidák, a Szeleukidák, a Parthusok, a Szászánidák, majd az iszlám kalifátusok – számára is stratégiai jelentőséggel bírt. A régió neve az óperzsa *Marguš*, a görög forrásokban *Margianē* alakban szerepel; a kínai források később Mervet a nyugati út fontos állomásaként említik, ami a távolsági kapcsolatok folytonosságát jelzi.

29.1.2 A bronzkori Margiana és a BMAC

Az első jelentős régészeti kultúra, amely a Margiana-oázisban kialakult, a **Baktria–Margiana Régészeti Komplexum** (röviden BMAC, angolul Bactria–Margiana Archaeological Complex) néven ismert. A korszak nagyjából i. e. 2300 és 1700 közé tehető, bár a kormeghatározás egyes lelőhelyeken bizonytalan. A legfontosabb feltárt központok közé tartozik **Gonur Depe**

és **Togoluk**, amelyek palotákat, templomokat, erődített épületegyütteseket, ipari negyedeket és temetőket foglalnak magukban. A Gonur Depe-i ásatások – amelyeket elsősorban Viktor Sarianidi szovjet és orosz régész vezetett a 20. század második felétől – nagy hatással voltak a térségről alkotott képre, de értelmezéseik ma is vitatottak.

A BMAC településeken az öntözéses mezőgazdaság, az állattenyésztés és a kézművesség magas szintje figyelhető meg. Kerámia, fémművesség, pecsétnyomók és aranytárgyak kerültek elő, amelyek távolsági kapcsolatokra utalnak. A leletek között megjelennek a mezopotámiai és az Indus-völgyi civilizációval rokonítható motívumok, de a BMAC-ot ma már önálló, belső fejlődésű kultúraként tartja számon a régészeti kutatás. A korábbi értelmezés, amely szerint ez a térség csupán az említett nagy civilizációk perifériája lett volna, a 20. század végétől háttérbe szorult, de a BMAC belső társadalmi szerkezetéről, nyelvéről és vallásáról továbbra is keveset tudunk. A régészeti bizonyítékok erős társadalmi hierarchiára és központosított szervezésre utalnak, de ezt egyes kutatók vitatják.

A BMAC vallási életére a tűzoltárok, az állat- és emberábrázolások, valamint a szertartási tárgyak alapján következtetnek. Egyes kutatók a későbbi zoroasztriánus rituálék előzményeit vélik felfedezni a leletekben, például a tűz kultuszának nyomaiban, de ez a kapcsolat nem bizonyított, és a zoroasztrizmus keletkezésének időpontja és helye is vitatott. Amit dokumentált tényként lehet kezelni, az a tűzoltárok és a rituális épületek megléte; ezek vallási jelentősége azonban csak feltételesen rekonstruálható. A BMAC bukásának okai sem tisztázottak. A települések egy része i. e. 1700 körül elnéptelenedett vagy zsugorodott; klímaváltozás, a folyó mederváltozása, nomád betörések vagy belső válság egyaránt felmerült magyarázatként, de a tudományos konszenzus hiányzik. A régészeti adatok inkább lassú átalakulást, mintsem katasztrofális pusztulást mutatnak.

29.1.3 Az Achaemenida és hellenisztikus korszak

Margiana az i. e. 6. században került be az **Achaemenida Birodalom** közigazgatási rendszerébe, miután Nagy Kürosz és utódai kiterjesztették uralmukat Közép-Ázsia irányába. A birodalom szatrapiái között Margiana önálló tartományként szerepel, bár a közigazgatási határok időben változtak. A **behisztuni felirat** – amely I. Dareiosz győzelmeit és a birodalom területét sorolja fel – említi a margianai lázadást, ami arra utal, hogy a tartomány a birodalmi központ számára nem volt jelentéktelen, és hogy a helyi elitek időnként szembeszálltak a perzsa uralommal. A felirat a perzsa királyi ideológiát tükrözi, ezért a lázadás leírása a győztes hatalom nézőpontját közvetíti; a helyi lakosság szándékairól és a konfliktus valódi méretéről független forrás nem áll rendelkezésre.

Az Achaemenida korban Margiana része lett a birodalom úthálózatának és postarendszerének, ami elősegítette a kereskedelem és a katonai mozgások szabályozását. A régió lakossága ekkor már vegyes lehetett: a földműves oázislakók mellett a környező sztyeppékről érkező iráni nyelvű nomád csoportok is jelen voltak. A régészeti anyagban az Achaemenida korszakot elsősorban kerámia, erődítések és pecsétnyomók képviselik, de a településszerkezet folyamatossága a bronzkor óta részben megőrződhetett. Az írott források szűkszavúak, ezért a mindennapi életről alkotott képünk erősen hiányos.

Az i. e. 4. században **III. Alexandrosz (Nagy Sándor)** hadjáratai érték el a térséget. A hódítás nem csupán katonai esemény volt: a hellenisztikus hatalom új városokat alapított és görög-makedón telepeseket hozott a stratégiai pontokra. Margiana esetében **Alexandria Margiana** alapítása – amelyet később a Szeleukida uralom alatt **Antiochia Margiana** néven emlegettek – jelzi a hellenisztikus városalapítási politika kiterjedését a távoli keleti tartományokra is. A források szerint az alapítás katonai központ és kereskedelmi állomás szerepét szánták a városnak, de a település pontos helye és a hellenisztikus réteg kiterjedése régészetileg ma is

vitatott. A Szeleukida Birodalom fennhatósága alatt Margiana részben görög igazgatás alá került, ám a helyi lakosság és nyelvek nem tűntek el; a hellenizmus inkább a városi elitek és a katonai telepesek kultúráját formálta, míg a vidéki térségekben a korábbi hagyományok tovább éltek.

29.1.4 A Parthus Birodalom és Merv emelkedése

A Parthus Birodalom felemelkedése az i. e. 3. század közepére tehető, amikor az **Arszakida dinasztia** a Kaszpi-tengertől délkeletre fekvő területeken megszilárdította hatalmát, majd fokozatosan kiterjesztette uralmát Mezopotámiától Baktria és Margiana irányába. A parthusok iráni nyelvű, lovasnomád hagyományokkal rendelkező csoportokból emelkedtek ki, de birodalmukban az ülő földműves és városi társadalmak is helyet kaptak. Merv a parthus korszakban a birodalom keleti felének egyik legfontosabb központjává vált. A város stratégiai helyzete lehetővé tette, hogy a birodalmi hatalom ellenőrizze a Belső-Ázsiából és az Indus völgyéből érkező kereskedelmi útvonalakat, és védelmet nyújtson az északi sztyeppei nomádokkal szemben.

A parthus Merv régészeti ismerete egyenetlen. Az óváros területén végzett ásatások erődítéseket, palotaépületeket, lakónegyedeket és kézműves műhelyeket tártak fel, de a parthus réteg sok helyen későbbi, szászánida és iszlám kori ráépítések alatt rejtőzik. A parthus uralom jellegét illetően a tudományos konszenzus a decentralizált hatalomgyakorlást hangsúlyozza: a helyi arisztokráciák, városi elitek és törzsi vezetők jelentős önállóságot őrizhettek meg, miközben elismerték az Arszakida nagykirály fennhatóságát. Ez a modell különbözött mind az Achaemenida központosítottabb szatrapia-rendszerétől, mind a későbbi Szászánida centralizációtól. A parthus korszakban Merv valószínűleg saját helyi vezető réteggel rendelkezett, amely a birodalmi politikában is részt vehetett, de ennek részletei források hiányában nem ismertek.

A parthus örökséghez tartozik a jellegzetes **parthus művészet**, amelynek legfontosabb vonása a frontális ábrázolás, a lovas és íjász motívumok, valamint a görög, iráni és nomád elemek keveredése. Mervben és környékén előkerült leletek – szobortöredékek, pecsétek, fémedények, falfestmények – ezt a stílust mutatják, bár a leletanyag korlátozott. A parthus kort gyakran úgy értelmezik, mint a hellenisztikus kultúra fokozatos iráni átformálódásának időszakát; Merv ebben a folyamatban a keleti határzóna egyik aktív szereplője lehetett. A város lakossága ekkor már többnyelvű és több vallású volt, amit a temetők, a feliratok és a kultikus épületek eltérő hagyományai jeleznek. Fontos azonban hangsúlyozni: a parthus korszak írott forrásai töredékesek, ezért a mindennapi életről, a társadalmi viszonyokról és a gazdasági szervezetről a képünk nagyobb részt régészeti következtetés, nem pedig dokumentált tény.

29.1.5 A selyemút csomópontja és a távolsági kereskedelem

Merv ókori jelentőségét elsősorban a **selyemút** hálózatában elfoglalt helye alapján szokták kiemelni. A selyemút nem egyetlen, rögzített útvonal volt, hanem változó nyomvonalú, karavánok által használt úthálózat, amely a kínai Han-dinasztia és a Földközi-tenger térsége között közvetített árukat, technológiákat és eszméket. Merv a kelet–nyugati főirány és az észak–déli leágazások metszéspontjában feküdt; innen út vezetett északra a sztyeppe felé, délre az iráni fennsík és az Indiai-óceán irányába, keletre Baktrián át a Tarim-medencébe, nyugatra pedig Mezopotámián keresztül a Levantéba.

A kereskedelem tárgyi bizonyítékai közé tartoznak a selyemmaradványok, a kínai lakktárgyak, a fémek, a féldrágakövek és az üvegáruk, amelyek Mervben vagy környékén kerültek elő. Ugyanakkor a távolsági kereskedelem méretét és rendszerességét illetően óvatosságra int a forráshiány: a régészeti adatok gyakran nem alkalmasak arra, hogy pontosan megbecsüljék a forgalom nagyságát vagy az áruk összetételét. A szöveges források – például a kínai udvari feljegyzések és a görög-római földrajzi művek – megerősítik Merv és Margiana szerepét, de ezek a források gyakran közvetett

értesüléseken alapulnak, és a szerzők saját világképét tükrözik. A tudományos konszenzus szerint Merv a parthus és később a Szászánida korban is jelentős kereskedőváros volt, de a kereskedelem pontos intézményi keretei – vámok, karavánszerájok, pénzhasználat, kereskedői csoportok – csak részben ismertek.

A selyemút gazdasági szerepe mellett legalább ilyen fontos a kulturális és vallási közvetítés. Mervben a hellenisztikus, iráni, belső-ázsiai és indiai hatások találkoztak. A városi elit részben görög nyelvű lehetett a hellenisztikus korszakban, a parthus korban azonban az iráni nyelvek és a párthus írásbeliség terjedt. A lakosság mindennapi nyelvhasználata valószínűleg sokszínű volt; ezt a pecsétek, graffitik és névanyag alapján lehet részben rekonstruálni. A kereskedelem a nők és férfiak számára is munkalehetőségeket teremtett: a szövés, szőnyegkészítés, élelmiszer-feldolgozás, csomagolás, állattartás és a karavánok kiszolgálása a háztartások mindennapi tevékenységébe épült. A források azonban ritkán szólalnak meg erről a munkáról; a régészeti műhelyek és eszközök alapján következtethetünk rá.

29.1.6 Vallási sokszínűség Mervben és Margianában

Merv vallási térképe az ókor utolsó évszázadaiban rendkívül sokszínű volt. A **zoroasztrianizmus** – amely az iráni világban fokozatosan intézményesült – Mervben is jelen volt, amit tűzoltárok és feliratok nyomai jeleznek. A zoroasztriánus hagyomány későbbi szövegei Mervet is számon tartják a vallás terjedésének fontos helyei között, de ezek a szövegek évszázadokkal később keletkeztek, és nem tekinthetők az ókori helyzet közvetlen dokumentumának. A **buddhizmus** a Kusán Birodalom időszakában, nagyjából az i. sz. 1–3. században terjedt el a szomszédos Baktriában és a Merv-oázisban is; sztúpa-maradványok és buddhista szövegtöredékek tanúskodnak jelenlétéről, de a buddhista közösség mérete és társadalmi helyzete nem ismert pontosan.

A **kereszténység** is korán megjelent a térségben, főként a szíriai hagyományt követő, később **nesztoriánusnak** nevezett irányzat formájában. Merv a késő ókorban püspöki székhely lett, és a keresztény közösség a Szászánida Birodalom keleti részein is jelen volt. A keresztény jelenlét forrásai közé tartoznak temetkezések, feliratok és későbbi egyházi jegyzékek, de az ókori keresztény közösség mindennapjairól kevés adat van. Emellett a **manicheizmus** – Mani próféta vallási mozgalma – is terjesztette tanításait a selyemút mentén, és Merv a manicheus missziók egyik állomása lehetett. A vallási sokszínűség azonban nem jelent feltétlenül békés együttélést; a források szerint időnként feszültségek és üldözések is előfordultak, különösen a Szászánida hatalom hivatalos zoroasztriánus politikája és a manicheusok, illetve keresztények közötti konfliktusok idején.

A sokféleség megértéséhez hozzátartozik, hogy a mai „vallási kisebbség” és „többségi vallás” kategóriái nem vetíthetők vissza az ókori viszonyokra. A vallási hovatartozás gyakran összefonódott a nyelvi, törzsi és városi-vidéki identitásokkal, és a közösségek határai átjárhatók voltak. A zoroasztrianizmus, a buddhizmus, a kereszténység és a manicheizmus egyaránt a távolsági kereskedelem és a birodalmi kapcsolatok révén jutott el Margianába, és jelenlétük együttesen mutatja, hogy Merv nem csupán áruforgalmi központ, hanem vallási és szellemi találkozási pont is volt.

29.1.7 A Szászánida hódítás és a korszak mérlege

A Parthus Birodalom i. sz. 224-ben összeomlott, amikor az iráni **Szászánida dinasztia** alapítója, I. Ardasír megdöntötte az utolsó Arszakida uralkodót. Merv és Margiana a Szászánida Birodalom keleti tartományává vált. A szászánida hatalom központosítóbb igazgatást épített ki, és Mervet a keleti végek egyik katonai és közigazgatási központjaként használta. A város a szászánida korban is megőrizte kereskedelmi szerepét, és a selyemút forgalma tovább folytatódott. A vallási politika

ugyanakkor megváltozott: a Szászánida udvar a zoroasztrianizmust államvallásként támogatta, ami a keresztények, manicheusok és más közösségek helyzetét időszakosan megnehezítette, bár az üldözések mértéke és időbeli eloszlása vitatott.

Merv késő ókori története szerves átmenetet képez az iszlám hódítás kora felé – amelyet a következő alfejezet tárgyal Az iszlám hódítás és a szeldzsukok. A szászánida kori városban a birodalmi adminisztráció, a zoroasztriánus papság, a keresztény és zsidó közösségek, valamint a soknyelvű kereskedőréteg egyaránt jelen volt. A nomád betörések – különösen a **heftaliták** és más belső-ázsiai csoportok – a 4–6. században időről időre fenyegették a keleti tartományokat, és Merv védekező szerepe felértékelődött. A városfalak megerősítése, a helyőrségek és a határvédelmi rendszer a szászánida állam hosszú távú érdekeit jelzik.

Érdemi különbség a parthus és a szászánida korszak között, hogy az utóbbi írásos és régészeti nyoma valamivel gazdagabb, de Merv esetében még így is sok a bizonytalanság. A folyamatos megtelepedés miatt a korábbi rétegeket gyakran elplanírozták vagy újra beépítették, ezért a kronológia és a településszerkezet rekonstrukciója bonyolult. A korszak végén, az i. sz. 7. században az iszlám hódítás elérte a térséget; Merv az Arab Birodalom keleti terjeszkedésének egyik bázisává vált, ami új fejezetet nyitott a város életében.

29.1.8 Források és bizonytalanságok

Margiana és Parthia ókori történetének rekonstrukciója alapvetően három forráscsoporton nyugszik: régészeti leleteken, ókori szöveges forrásokon és későbbi hagyományozott szövegeken. A **bronzkori időszak** esetében a régészeti feltárások – különösen Gonur Depe és Togoluk – adják a fő támpontot. Ezek a feltárások azonban egyenlőtlenül dokumentáltak, és a kutatástörténetben a szovjet-orosz régészeti iskola értelmezési keretei erősen jelen vannak. A BMAC kronológiája, belső társadalmi szervezete és kapcsolatai az Indus-völgyi, illetve mezopotámiai civilizációkkal továbbra is tudományos vita tárgyát képezik. Az ásatási jelentések publikáltsága változó, ezért az egyes lelőhelyekre vonatkozó állításokat óvatosan kell kezelni.

Az **Achaemenida és hellenisztikus kor** írott forrásai – például a behisztuni felirat, Hérodotosz, Arrianoz és Sztrabón – fontosak, de részrehajlóak és gyakran közvetett értesüléseken alapulnak. A hellenisztikus városalapítások, így Alexandria Margiana pontos helye és szerepe vitatott; a régészeti azonosítás nem egyértelmű. A **parthus korszak** különösen forrásszegény: a párthus nyelvű szövegek töredékesek, a görög-római szerzők pedig ellenséges vagy távoli nézőpontból írtak. A parthus Merv városszerkezetéről, gazdaságáról és társadalmáról szóló kijelentések ezért többnyire régészeti következtetések, nem dokumentált tények. A hivatalos párthus krónikák hiánya miatt a politikatörténet eseményei gyakran csak külső forrásokból ismertek.

A **selyemút** forgalmának mértéke és szervezete ugyancsak becslésen alapul. A régészetileg kimutatható importtárgyak száma korlátozott, a szöveges utalások pedig gyakran általánosak. A selyemút fogalmának használata maga is modern tudományos konstrukció: az ókorban a kereskedelmi hálózat nem viselt egységes nevet, és a résztvevők sem feltétlenül „selyemúti kereskedőként” azonosították magukat. A **vallási sokszínűség** forrásai egyenetlenek: a zoroasztriánus, buddhista, keresztény és manicheus jelenlét nyomai valósak, de az egyes közösségek létszámáról, jogi helyzetéről és egymáshoz való viszonyáról nincs biztos adat. A mai nemzeti és vallási emlékezetpolitikák – például a türkmén állami régészeti reprezentáció vagy a zoroasztriánus örökség hangsúlyozása – szintén befolyásolják a múlt értelmezését, ezért a könyv törekszik ezeket a szempontokat elkülöníteni a régészeti tényektől.

29.1.9 Rövid összefoglaló

- Margiana a Murgáb folyó deltavidékén feküdt, és már a bronzkorban, i. e. 2300–1700 körül városias központokat hozott létre; a Baktria–Margiana Régészeti Komplexum (BMAC) legfontosabb lelőhelyei Gonur Depe és Togoluk.
- A BMAC önálló, belső fejlődésű kultúraként értelmezhető, amely kapcsolatban állt Mezopotámiával és az Indus-völgyi civilizációval; bukásának okai vitatottak.
- Az Achaemenida Birodalom szatrapiájaként Margiana szerepelt a behisztuni feliratban; Nagy Sándor hódítása után hellenisztikus városalapítás, Alexandria Margiana jött létre.
- A Parthus Birodalom idején Merv a keleti tartományok fontos központja volt; a parthus hatalom decentralizált jellegű, a helyi elitek önállóságát részben meghagyó rendszer volt.
- Merv a selyemút egyik csomópontjaként árukat, technológiákat és eszméket közvetített; a távolsági kereskedelem mértékéről azonban a források alapján csak óvatos becslések adhatók.
- A vallási sokszínűség – zoroasztrianizmus, buddhizmus, kereszténység, manicheizmus – a birodalmi és kereskedelmi kapcsolatok következménye volt; a közösségek viszonya időben változott, és a mai kategóriákkal nem írható le pontosan.
- A Szászánida hódítás (i. sz. 224) után Merv központosítottabb birodalmi keretbe került, és a keleti határvédelem fontos állomása maradt.
- Az ókori Margiana és Merv története alapvetően régészeti rekonstrukció, amelyet szűkszavú szöveges források egészítenek ki; a kronológia, a társadalmi viszonyok és a vallási élet számos pontja továbbra is vitatott.

29.1.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen földrajzi és ökológiai tényezők magyarázzák Margiana és Merv tartós szerepét az ókori Közel-Kelet és Belső-Ázsia között?
2. Hasonlítsa össze a BMAC (bronzkori Margiana) és a parthus kori Merv városi szerepét: miben hasonlítanak, és miben különböznek a rendelkezésre álló források?
3. Milyen érvek szólnak amellett, hogy a selyemutat ne egyetlen rögzített útvonalként, hanem változó hálózatként értelmezzük? Milyen bizonyítékok és bizonytalanságok kapcsolódnak Merv kereskedelmi szerepéhez?
4. Értékelje a parthus–szászánida átmenet jelentőségét Merv és Margiana szempontjából: mi változott a politikai központosítás, a valláspolitika és a határvédelem terén?
5. Miért problematikus a mai „vallási kisebbség” fogalmát visszavetíteni az ókori Merv vallási sokszínűségére? Válaszában utaljon legalább két vallási hagyomány jelenlétére!

29.2 Az iszlám hódítás és a szeldzsukok

A mai Türkmenisztán területe a 7. század előtt a Szászánida Birodalom északkeleti peremvidékéhez tartozott: Margiana (Merv körzete), Nisza és a Karakum sivatag környéki oázisok részben a birodalmi adóztatás, részben a sztyeppei nomád törzsszövetségek határzónájában helyezkedtek el. A Margiana, Parthia és a selyemút alfejezetben tárgyalt parthus és szászánida örökség azért fontos, mert az iszlám hódítás nem egy lakatlan térséget ért el: Merv, Nisza és Szerakhsz már évszázadok óta fallal körülvett, csatornákkal öntözött, írástudó elitekkel rendelkező városok voltak. Az arab hódítás, majd a szamanida, szeldzsuk és hvárezmi uralom nem egyszerűen kicserélte a politikai elitet, hanem fokozatosan átalakította a régió vallási, nyelvi és kereskedelmi viszonyait. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan vált a térség a középkori iszlám világ egyik kulcsfontosságú határvidékéből a török–perzsa birodalmak belső magterületévé.

29.2.1 Az arab hódítás és a korai iszlám jelenlét

A 7. század közepén az arab törzsek által vezetett hódító seregek a Szászánida Birodalom összeomlása után kelet felé nyomultak. A források szerint Mervet (Marw) 651 körül foglalták el, röviddel azután, hogy az utolsó szászánida uralkodó, III. Jazdagird a térségbe menekült, majd életét vesztette. A hódítás pontos körülményei bizonytalanok: a későbbi arab krónikák, például at-Tabari 9–10. századi műve, a helyi hagyományokat és törzsi beszámolókat egyesítik, de az események egykorú régészeti nyoma csekély. Annyi dokumentált, hogy Merv a korai iszlám időszakban katonai helyőrségi várossá (miszr) vált, és az arab törzsi csapatok a meglévő iráni nyelvű lakossággal párhuzamosan telepedtek le.

Az Omajjád kalifátus (661–750) idején a mai Türkmenisztán területén fekvő oázisok a keleti tartomány, Horászán (Khurászán) részét képezték. Horászán kormányzói Mervből irányították a Kaszpi-tengertől az Amu-darjáig terjedő térséget, és innen indultak a Transzoxánia (Ma wara an-Nahr) elleni hadjáratok. A 8. század elején Kutajba ibn Muszlim hadjáratai a szogd és török fejedelemségek ellen tovább erősítették Merv szerepét mint utánpótlási és hírszerzési központot. Ugyanakkor a hódítás nem jelentette a lakosság gyors iszlamizációját: a zoroasztriánus, keresztény, manicheus és buddhista közösségek még évszázadokig jelen voltak, és a vidéki területeken az arab adminisztráció kezdetben a helyi dihkan (földbirtokos) elitekre támaszkodott.

A 8. század közepén a térség az Abbászida forradalom egyik kiindulópontja lett. Abu Muslim, aki a források szerint részben mervi hálózatokra támaszkodott, innen szervezte meg az Omajjádok elleni felkelést. 747–750 között a mozgalom Mervből kiindulva megbuktatta az Omajjádokat, és az Abbászidák kerültek hatalomra. Merv ezután is fontos maradt, de a kalifátus központja Irakba került, és a térség fokozatosan tartományi szerepkörbe süllyedt. Az Abbászida időszakban a helyi adószedés, a csatornarendszerek karbantartása és a nomád törzsek közötti egyensúly fenntartása a kormányzók állandó feladata volt. A 9. század elején a kalifátus belső válságai és a keleti tartományokban kialakuló önálló dinasztiák hatalmi vákuumot teremtettek, amelyből a szamanidák emelkedtek ki.

29.2.2 A szamanidák: a perzsa-iszlám reneszánsz és a városi virágzás

A **szamanidák** (Samanids) egy balkhi eredetű, perzsa nyelvű, muszlim család leszármazottai voltak, akik előbb az Abbászidák helytartóiként, majd fokozatosan önálló uralkodókként irányították Transzoxániát és Horászánt. A dinasztia hatalmának megszilárdulása a 9. század második felére tehető; a mai Türkmenisztán területén Merv, Nisza és Szerakhsz a szamanida államszervezet része lett. A szamanida uralom alatt a térség városai a kereskedelem, a kézművesség és a vallási oktatás központjaivá váltak. Merv városias magja ekkoriban terjeszkedett a korábbi Gyaur-kala és Szultan-kala területén, és a régészeti feltárások szerint a 9–10. században sűrűn lakott negyedek, bazárok, fürdők és mecsetek épültek.

A szamanida időszakot gyakran a **perzsa-iszlám reneszánsz** (Persianate Renaissance) időszakaként emlegetik. Az udvar és az írástudó réteg a perzsa nyelvet és irodalmat támogatta, miközben az arab maradt a vallástudomány és a jog nyelve. A mai Türkmenisztán területéhez kötődő városok – mindenekelőtt Merv – tudósai, költői és teológusai részt vettek ebben a szellemi áramlatban. A források szerint Mervben több könyvtár és vallási iskola működött, a várost arab geográfusok, például al-Isztahri és Ibn Haukal a 10. században a keleti iszlám világ egyik leggazdagabb településeként írták le. A leírások szerint a Merv-oázis csatornahálózata kiterjedt, gyapotot, gabonát és gyümölcsöt termesztettek, a bazárokban selyem, szőttes és rabszolga is cserélt gazdát.

A szamanida állam katonai ereje részben a török rabszolgakatonákra (gulám) épült, részben a helyi dihkan milíciákra. Ez a kettősség hosszú távon hozzájárult a dinasztia meggyengüléséhez:

a török katonai elit fokozatosan önálló hatalmi tényezővé vált, míg a vidéki földbirtokosok egy része a helyi adóterhek miatt elégedetlenkedett. A 10. század végén a szamanida állam két oldalról is nyomás alá került: délről a Gaznavidák, északról pedig az oguz törzsszövetségek és a Karahánida kaganátus. A szamanida uralom végével, 999 körül a mai Türkmenisztán területe ismét határzónává vált, ezúttal a Gaznavida Birodalom és a török nomád világ között.

29.2.3 Az oguz törzsek és a szeldzsuk felemelkedés

A **szeldzsukok** (Seljuqs) eredete a 10. századi oguz törzsszövetséghez vezethető vissza. A források szerint a dinasztia névadója, Szeldzsuk, egy oguz hadvezér volt, aki a 10. század második felében a szamanida határvidéken, a Szir-darja alsó folyásánál tért át az iszlámra. A modern türkmén történeti hagyomány az oguzokat a türkmének elődeiként tartja számon, de a 11. századi forrásokban a „türkmén” kifejezés még nem egy egységes etnikai csoportot jelölt, hanem a letelepedett perzsa lakosságtól megkülönböztetett, török nyelvű nomád csoportokat. A szeldzsukok felemelkedése tehát nem egy nemzeti mozgalom volt, hanem egy törzsi-katonai vállalkozás, amely fokozatosan birodalommá szerveződött.

A 11. század elején a szeldzsuk csoportok a Gaznavidák és a Karahánidák közötti konfliktusokat kihasználva nyomultak be Horászába. A döntő összecsapásra **Dandanakan** (Dandanaqan) mellett került sor 1040-ben, a mai Türkmenisztán déli részén, Mervtől nem messze. A csatában a szeldzsuk sereg legyőzte a Gaznavida uralkodót, Maszúdot, és ezzel a szeldzsukok megszerezték az ellenőrzést Horászán felett. A győzelem után Tugrul bég (Toghril Beg) felvette a „Kelet és Nyugat uralkodója” címet, bár a formális hatalmi viszonyok még évekig képlékenyek maradtak.

A szeldzsuk hatalomátvétel a mai Türkmenisztán területén kettős folyamatot indított el. Egyrészt a szeldzsuk uralkodók igyekeztek a meglévő városi és vallási eliteket megtartani, és a szunnita iszlám védelmezőiként léptek fel a síita és iszmáilita irányzatokkal szemben. Másrészt a nomád oguz csoportok nagy számban telepedtek le a Merv, Szerakhsz és Nisza környéki legelőkön, ami feszültségeket okozott a földművelő lakossággal. A krónikák, például Bajhaki 11. századi műve, beszámolnak a nomád portyázások okozta károkról és a városi lakosság panaszairól, ugyanakkor azt is jelzik, hogy a szeldzsuk udvar igyekezett korlátozni a törzsi csoportok önálló akcióit.

29.2.4 A szeldzsuk birodalom és a mai Türkmenisztán területe

A 11. század második felében, Alp Arszlán (Alp Arslan) és fia, Melikszah (Malikshah) uralkodása alatt a szeldzsuk birodalom csúcspontjára ért. A birodalom központja nyugatra, Iszfahánba és Bagdadba helyeződött, de Horászán és Merv továbbra is kiemelt tartománynak számított. Mervet a szeldzsuk időkben újra megerősítették, és a régészeti leletek szerint a város területe ekkor érte el legnagyobb kiterjedését; a becslések szerint a 12. század elején Merv a világ egyik legnagyobb városa lehetett, bár a pontos népességszám vitatott. A város falai, a Szultan-kala citadella, a mauzóleumok és a vízvezetékek a szeldzsuk építészet és várostervezés emlékei.

A szeldzsukok valláspolitikája a **Nizám al-Mulk** nagyvezír nevéhez kötődő szunnita ortodoxia megerősítését szolgálta. A mai Türkmenisztán területén működő medreszék (vallási iskolák) és a Nizámijja hálózat helyi intézményei a síita és iszmáilita befolyás visszaszorítására jöttek létre. Ugyanakkor a társadalmi feszültségek nem szűntek meg: a 11. század végén és a 12. század elején a térségben iszmáilita mozgalmak és helyi felkelések robbantak ki, amelyeket a szeldzsuk hatóságok katonai eszközökkel próbáltak elfojtani. A központi hatalom gyengülésével a horászáni tartományokban a helyi katonai parancsnokok és a szeldzsuk hercegek közötti viszályok egyre gyakoribbá váltak.

A szeldzsuk birodalom széttagolódása a 12. század folyamán a mai Türkmenisztán területén is éreztette hatását. A térség rövid időre a szeldzsuk utódállamok, például a horászáni szeldzsuk szultánság, majd a hvárezmi sahok befolyása alá került. A városok közötti kereskedelmi útvonalak azonban továbbra is működtek: Merv, Nisza és Szerakhsz a selyemút kelet–nyugati és észak–déli ágainak csomópontjai voltak, ahol a kínai selyem, a Kaszpi-térségi hal, a sztyeppei lovak és a helyi gyapot cserélt gazdát. A nomád és letelepedett közösségek közötti határvonal azonban folyamatosan mozgásban maradt, és a 12. század végén a hvárezmi terjeszkedés újabb átrendeződést hozott.

29.2.5 A hvárezmi birodalom: a mongol invázió előtti csúcs

A **hvárezmi sahok** (Khwarezm-shahs) dinasztiája a 11. században a szeldzsukok vazallusaként emelkedett fel Hvárezm régióban, amelynek déli része a mai Türkmenisztán északnyugati területére is kiterjedt. A 12. század végén, különösen Ala ad-Din Mohamed (Muhammad II) uralkodása alatt a hvárezmi állam fokozatosan felszámolta a szeldzsuk utódállamokat, és kiterjesztette fennhatóságát Horászánra, Transzoxániára, majd a mai Irán nagy részére is. A birodalom egyik központja a mai Türkmenisztán északi részén fekvő **Gurgandzs** (Gurganj, a mai Köneürgenç) volt, amely a korszakban a gazdag kereskedővárosok közé tartozott.

A hvárezmi sahok uralma alatt a mai Türkmenisztán területének városai rövid ideig ismét viszonylagos stabilitást élveztek. A források szerint Merv, Nisza, Szerakhsz és Abivard a hvárezmi adórendszerbe tagozódtak, és a helyi vallási elitek a szunnita jogtudományt művelték. Ugyanakkor a hvárezmi állam katonailag erősen centralizált volt, és a meghódított tartományokban a helyi dinasztiák felszámolása gyakran erőszakos úton történt. A hvárezmi sahok a nomád kipcsak és oguz csoportokat is igyekeztek hadseregükbe integrálni, ami a letelepedett lakosság és a nomád katonai elit közötti súrlódásokat tovább mélyítette.

A hvárezmi birodalom csúcspontja rövid életű volt. 1218–1221 között a mongol seregek, Dzsingisz kán vezetésével, több hullámban betörtek a térségbe. A források, köztük a 13. századi perzsa történetíró, Dzsuvejni és a későbbi arab krónikák, részletesen beszámolnak Merv elestéről 1221-ben: a város lakosságának nagy részét lemészárolták, a falakat lerombolták, a csatornarendszert megrongálták. A pusztítás mértékére vonatkozó becslések erősen eltérnek; egyes középkori források több százezer áldozatról írnak, de ezek a számok túlzóak lehetnek, és a modern történészek a forráskritika alapján óvatosabban fogalmaznak. Annyi bizonyos, hogy Merv soha nem nyerte vissza korábbi jelentőségét, és a térség demográfiai, gazdasági és kulturális hálózatai hosszú időre megszakadtak. A mai Türkmenisztán területének középkori virágkora ezzel lezárult, és a túlélő közösségek a következő évszázadokban a mongol, majd a timurida hatalmi rendszerek peremvidékén szerveződtek újra.

29.2.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet állításai elsősorban középkori arab és perzsa történeti, földrajzi és vallási szövegekre, valamint a Merv, Nisza, Szerakhsz és Gurgandzs térségében végzett régészeti feltárásokra támaszkodnak. A fő elbeszélő források közé tartozik at-Tabari 9–10. századi történeti műve, Ibn al-Aszir 12–13. századi krónikája, Bajhaki 11. századi udvari történetírása, valamint a mongol hódítást tárgyaló Dzsuvejni. E szövegek azonban nem egykorú dokumentumok a 7. századi eseményekre nézve, hanem későbbi szerkesztések, amelyek törzsi, udvari és vallási érdekeket tükröznek. A régészeti leletek, például a Mervben feltárt városfalak, csatornák, pénzérmék és kerámiák, fontos korrekciót jelentenek, de a településszerkezet és a népességszám rekonstrukciója továbbra is becslésen alapul.

A legnagyobb bizonytalanságok a következők. Egyrészt az arab hódítás korai szakaszának pontos kronológiája, különösen Merv elfoglalásának dátuma, a források eltérő hagyományai miatt vitatott. Másrészt a szamanida korszak városi virágzásának mértéke jól dokumentált, de a vidéki lakosság életkörülményeiről keveset tudunk, mert a források elsősorban a városi elitekre összpontosítanak. Harmadrészt a szeldzsukok és a nomád oguz csoportok viszonya a mai Türkmenisztán területén bonyolult: a krónikák a nomádokat gyakran rablóként ábrázolják, ami a letelepedett udvari szerzők elfogultságából is fakadhat. Végül a mongol pusztítás áldozatszámai emlékezetpolitikai és történetírói viták tárgyát képezik; a modern kutatás a középkori túlzó számokat nem fogadja el kritika nélkül, de a pusztítás tényét és a térség hosszú távú hanyatlását egyértelműen dokumentálja.

29.2.7 Rövid összefoglaló

- A 7. századi arab hódítás során a mai Türkmenisztán területe, különösen Merv, a kalifátus keleti tartományának, Horászánnak fontos helyőrségi és közigazgatási központja lett.
- Az Omajjád korban Merv a Transzoxánia elleni hadjáratok bázisa volt, majd a 8. században az Abbászida forradalom egyik kiindulópontjává vált Abu Muslim mozgalma révén.
- A 9–10. századi szamanida uralom alatt a térség városai – mindenekelőtt Merv – virágzó kereskedelmi, kézműves és vallási központokká fejlődtek, és a perzsa-iszlám reneszánsz részesei lettek.
- A 11. században az oguz törzsszövetségből felemelkedő szeldzsukok 1040-ben Dandanakannál legyőzték a Gaznavidákat, és megszerezték Horászánt; uralmuk alatt Merv a szeldzsuk birodalom egyik legnagyobb városa volt.
- A szeldzsukok szunnita valláspolitikát folytattak, de a nomád és letelepedett lakosság közötti feszültségek, valamint a központi hatalom gyengülése a 12. században a birodalom széttagolódásához vezetett.
- A hvárezmi sahok a 12. század végén és a 13. század elején egyesítették a térséget, és Gurgandzs, valamint Merv a birodalom fontos központjai voltak.
- 1221-ben a mongol invázió elpusztította Mervet és a környező városokat; a térség középkori virágkora lezárult, és a településhálózat hosszú időre meggyengült.
- A korszakra vonatkozó ismereteink forráskritikailag kezelendők: a középkori krónikák udvari és vallási szempontokat tükröznek, a régészeti adatok pedig a városi elitek világát jobban mutatják, mint a vidéki lakosságét.

29.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változott Merv szerepe az iszlám hódítástól a szamanida korig, és milyen funkciókat töltött be a kalifátus keleti tartományában?
2. Milyen társadalmi és katonai feszültségek kísérték a szeldzsuk hatalomátvételt a mai Türkmenisztán területén, és miben különbözött a nomád oguz csoportok és a letelepedett városi lakosság érdeke?
3. Miért tekinthető a hvárezmi birodalom rövid csúcsa a régió középkori története egyik fordulópontjának, és milyen forrásproblémák nehezítik a mongol pusztítás áldozatainak megbecslését?

29.3 Mongolok, timuridák és türkmén törzsek

A mai Türkmenisztán területe a 13. század első felében két olyan történeti régió, **Horászán** és **Hvárezm** (Khwārazm) találkozásánál feküdt, amelyet a mongol hódítás egyszerre kapcsolt be

egy Eurázsia-méretű birodalmi hálózatba, és taszított évtizedekre vissza a településhálózat, az öntözéses mezőgazdaság és a városi írásbeliség fejlődésében. A szeldzsuk kor öröksége – különösen Merv (Marv) és az oguz törzsek jelenléte – felől nézve a mongol invázió nem előzmény nélküli idegen betörés volt, hanem olyan törés, amely után a térség etnikai és nyelvi arculata is átalakult. Az alábbi alfejezet azt vizsgálja, hogyan zajlott le a Hvárezmi Birodalom összeomlása, mit jelentett az **Ilkhanátus** fennhatósága, miként formálódtak a későbbi türkmén törzsközösségek, és milyen szerepet játszott **Timur Lenk** és a **Timurida** utódállam a régió újjászervezésében. A hangsúly nem a mai államhatárok visszavetítésén van: a mai Türkmenisztán az egykori Horászán, Hvárezm és a Kaszpi-túli sztyeppe peremvidékeiből áll össze, ezért a történeteket ezekhez a történeti terekhez kell kötni.

29.3.1 A mongol hódítás és a Hvárezmi Birodalom összeomlása

A 12–13. század fordulóján a mai Türkmenisztán déli része és Merv környéke a **Hvárezmi Birodalom** (Hvárezmsáhok, Khwārazmshāhiyān) fennhatósága alatt állt. Ez az állam Hvárezmből kiindulva a 12. század végén meghódította Horászánt, Transzoxániát és a mai Irán nagy részét, így a régió a birodalom északkeleti magterülete lett. A Hvárezmi uralkodó, **Alá ad-Dín Muhammad** (uralk. 1200–1220) szeldzsuk örökséget folytatott, de hatalma törékeny volt: anyja, Terken Hatun körül sajátos udvari klikk szerveződött, a helyi városi elitek és a nomád törzsek pedig gyakran saját érdekeik szerint mozogtak. Ebbe a térségbe érkezett keletről a **Mongol Birodalom** (Yeke Mong ol Ulus) hadereje, amelyet **Dzsingisz kán** (Činggis Qa an) irányított.

A középkori muszlim források – mindenekelőtt **Ibn al-Aszír** (al-Kāmil fī l-tārīkh, 13. század eleje) és a perzsa hivatalnok-történetíró **Alá ad-Dín Atá Malik Dzsuvajní** (Tārīkh-i Jahāngushā, 13. század közepe) – szerint a közvetlen kiváltó ok az 1218-as **Otrár incidens** volt. A Szir-darja menti Otrár (ma Kazahsztán területén) hvárezmi helytartója lemészárolt egy mongol kereskedőkaravánt, majd Muhammad sah állítólag kivégeztette Dzsingisz kán követeit is. A döntés mögött valószínűleg a hvárezmi udvar belső megosztottsága és a nomád-kereskedelmi útvonalak ellenőrzéséért folyó verseny állt, de a részletek vitatottak: a rendelkezésre álló források utólag, a katasztrófa magyarázataként is formálhatták a felelősök képét.

A mongol hadjárat 1219–1221 között több irányból érte a mai Türkmenisztán térségét. A seregek Transzoxánia és Hvárezm nagyvárosait, Buharát, Szamarkandot és **Ürgencset** (Gurgandzs, ma Köneürgencs) támadták. Ürgencs hónapokig ellenállt; a mongolok a források szerint az Amu-darja (Dzsihún) egyik csatornáját elterelve gyengítették a város védelmét. A hódítók a város elfoglalása után a lakosság egy részét lemészárolták, a kézműveseket, a fiatal nőket és a gyermekeket rabságba vitték. A középkori krónikák Ürgencs áldozatait is tízezres vagy százezres nagyságrendben adják meg, ám ezek a számok nem tekinthetők megbízható statisztikának: a túlélők számát, a menekülteket és a város korábbi lakosságát a források csak becsülték, és a retorikai felnagyítás a mongol pusztítást apokaliptikus eseményként bemutató szerzőknél gyakori.

A déli sávban **Merv** – a szeldzsuk kor egyik legnagyobb közép-ázsiai városa – 1221-ben került sorra. A **Toluj** vezette mongol csapatok elfoglalták a várost, és a fennmaradt elbeszélések szerint a lakosságot csaknem teljesen megsemmisítették. Ibn al-Aszír 700 000 halottról ír; a későbbi perzsa hagyomány ennél is magasabb értékeket említ. A mai történészek ezeket a számokat több okból is erősen kétségbe vonják: a város és környéke össznépessége valószínűleg alacsonyabb volt, a menekülők egy része vidékre távozott, a krónikások pedig nem végeztek módszeres összeírást. A számok vitája azonban nem kérdőjelezi meg a dokumentált tényt: Merv városi élete hosszú időre összeomlott, a csatornarendszerek és a falvak egy része elnéptelenedett, és a település többé nem nyerte vissza korábbi központi szerepét. Hasonló pusztítás érte a Kaszpi-túli **Dehisztán** (ma Mashad-i Miszrian romterülete) városias településeit is.

A mongol hódítás tehát nem egyszerűen katonai vereség volt, hanem a városi, öntözéses civilizáció infrastruktúrájának tervszerű szétzúzása is. A hódítók a helyi kézműves-tudást – fémműveseket, szövőket, fegyverkovácsokat – elhurcolták a birodalom más részeibe, a mezőgazdasági munkát folytatni képes lakosságot pedig adófizetőként vagy katonai segédnépként igyekeztek hasznosítani. A pusztításnak áldozatközpontú mérlege: a városi lakosság, a parasztok és a kézművesek tömegei haltak meg vagy kerültek rabságba, miközben a mongol elit a helyi elitek egy részét is beépítette az új igazgatásba. A kollektív felelősség gondolata a mai történetírásban sem a mongolokra, sem a helyi lakosságra nem vetíthető vissza: a döntéseket konkrét hadvezérek, kánok, helytartók és udvari csoportok hozták.

29.3.2 Az Ilkhanátus és az utódállamok kora

A mongol hódítás utáni évtizedekben a mai Türkmenisztán területe nem alkotott egységes közigazgatási egységet. A Mongol Birodalom 1250-es évekbeli felosztása nyomán a déli, horászáni rész az **Ilkhanátus** (Īlkhānān) nevű mongol állam része lett, amelyet **Hülegü** (uralk. 1256–1265) alapított, és amelynek központja Északnyugat-Iránban, Maragha, majd Tabriz környékén volt. Az északi, hvárezmi rész ugyanakkor inkább az **Arany Horda** (Ulug Ulus) és a **Csagatáj Kánság** érdekövezetei közé tartozott. Ez a megosztottság a mai országterület észak–déli irányú, elsősorban az Amu-darja és a Kopet-dag előterében húzódó útvonalak mentén szerveződő különbségeit erősítette.

Az Ilkhanátus fennhatósága alatt Horászán és Merv környéke peremvidék volt. A helyi igazgatás részben a mongol kinevezett helytartók, részben a hűbéres **Kartidák** (Kurt dinasztia, 1245–1381) kezében volt. A Kartidák központja **Herat** volt, de befolyásuk kiterjedt Mervre, Serahsra és a ma türkmenisztáni délre is. A 13. század második felében a városok lassan újra benépesültek, a kereskedelmi forgalom pedig az Ilkhanátus belső békéjének időszakaiban ismét növekedett, de Merv már nem volt a szeldzsuk kori nagyváros. A hvárezmi észak ellenben a Dzsingisz káni utódlási viták és az Ilkhanátus–Arany Horda közötti határháborúk ütközőzónájává vált.

Az Ilkhanátus történetében **Gazán kán** (uralk. 1295–1304) uralkodása hozott fordulatot: az uralkodó iszlámra tért, és reformokkal – adóösszeírásokkal, a paraszti terhek csökkentésére tett kísérletekkel, a posta- és úthálózat megszilárdításával – próbálta stabilizálni a birodalmat. Gazán reformjai a horászáni peremvidéken is éreztethették hatásukat, de a források nem engedik meg pontos helyi mérleg készítését. A dokumentumok, érmék és a korszak perzsa történetírói – különösen **Rasíd ad-Dín** (Dzsāmi^{c} al-tawārīkh, 14. század eleje) – az udvar és az elitek nézőpontjából írnak; a paraszti, nomád és városi mindennapok helyi ritmusáról jóval kevesebb közvetlen adat maradt fenn.

Az Ilkhanátus 1335 utáni felbomlása ismét felerősítette a térség apróbb hatalmi versengéseit. Horászánban a Kartidák mellett **Szabzevár** környékén a **Szarbadár** mozgalom is megjelent, amely vallási és társadalmi elégedetlenséget ötvözött; a mai Türkmenisztán déli területe ezekben a harcokban gyakran tranzit- és hadszíntér volt. Északon Hvárezm városa, Ürgencs a 14. században időnként újra fontos kereskedő- és kézművesvárossá vált, ám politikai hovatartozása az Arany Horda, a Csagatáj Kánság és a helyi vezetők között ingadozott. A 14. század közepén ráadásul a **fekete halál** járvány is végighaladt a selyemút menti településeken; a mai Türkmenisztánra vonatkozó halálozási adatok azonban nem rekonstruálhatók, legfeljebb általános demográfiai visszaesést valószínűsít a szakirodalom.

29.3.3 A türkmén törzsek formálódása és a törökösödés

A mongol kor egyik legfontosabb társadalomtörténeti következménye a térség további **törökösödése** volt. A folyamat nem a 13. században kezdődött: a szeldzsuk hódítást Az iszlám

hódítás és a szeldzsukok követően már a 11. században oguz török nyelvű nomád csoportok telepedtek meg Khorászán és Hvárezm északi, sztyeppei peremein. A mongol invázió azonban átalakította a törzsi térképet. A hódítás és az azt követő háborúk miatt a városi lakosság egy része elpusztult vagy elmenekült, a mezőgazdasági településhálózat meggyengült, és a legeltető állattartás viszonylagos súlya megnőtt. A mongol uralom alatt ráadásul újabb török és mongol elemek is bekerültek a helyi társadalomba, amelyek aztán a helyi törzsszövetségekbe olvadtak.

A **türkmén** (türkmen, a középkori perzsa és arab forrásokban türkmān, torkmān) kifejezés már a 10–11. századi muszlim földrajzi és nyelvészeti munkákban felbukkan, részben az iszlámra tért oguz csoportokat, részben a belső-ázsiai török nomádokhoz képest nyugatabbra élő török nyelvű közösségeket jelölve. A fogalom tartalma azonban a 13–15. században sem volt rögzített. A források hol egy törzsi-társadalmi életmódot, hol egy laza etnikai-nyelvi csoportot értenek rajta, és nem mindig különítik el a „türkmént” más török nyelvű nomád csoportoktól. Ezért a mai nemzeti történetírás gyakran etnogenezisként elbeszélt „türkmén megjelenése” valójában hosszú, több évszázados, belső átrendeződésekkel teli folyamat volt.

Ami a források alapján biztonságosabban állítható: a 13–14. században a mai Dél- és Délnyugat-Türkmenisztán sztyeppéin, a Kopet-dag előterében, a Merv környéki oázisokban és a Kaszpi-túli pusztákon török nyelvű, döntően nomád vagy félnomád csoportok éltek, amelyeket a letelepült perzsa nyelvű lakosságtól és a városi írástudóktól eltérő életmód és törzsi szervezet jellemzett. A mai türkmén törzsek – például a **Teke**, a **Jomut**, az **Erszári**, a **Szarik**, a **Göklen**, a **Szalor** és a **Csovdur** – nevei részben későbbi évszázadok forrásaiból ismertek. E nevek mögötti szerveződés a mongol és timurida korban fokozatosan alakult ki, de a korabeli források ritkán adják meg ugyanazokat a törzsneveket és belső tagolódást, mint a 18–19. századi orosz vagy hivai összeírások. Ezért a mai törzsi térkép közvetlen visszavetítése a 13. századra módszertani hiba volna.

Ugyanakkor a nyelvi és társadalmi törökösödés iránya jól látható. A nomád csoportok nyelve az oguz török nyelvek közé tartozott, amelyből a mai türkmén nyelv is származik. A hvárezmi északi zónában ugyanakkor erősebb kipcsak török hatások is érték a helyi török nyelvjárásokat. A perzsa nyelv eközben a városi igazgatásban, a vallástudományban, a szúfi irodalomban és a timurida udvari kultúrában megőrizte rangját. A kétnyelvűség, a fokozatos nyelvcsere és a törzsi genealógiák átszerveződése tehát egymással párhuzamosan zajlott. A törökösödést nem lehet egyetlen politikai döntéshez vagy hódítási hullámhoz kötni: az életmód, a házassági kapcsolatok, a katonai szolgálat, az adóztatás és a legelőhasználat rendje együttesen alakította.

Ebben a folyamatban a nők szerepe sem elhanyagolható. A nomád háztartásokban a nők a jurta (ak öý) fenntartásában, a szőnyegszövésben, a tejfeldolgozásban és a családi vagyon kezelésében központi szerepet töltöttek be, ugyanakkor a hódítások és rabszolgaság rendje őket is aránytalanul sújtotta. A mongol és timurida hadjáratokról szóló krónikák gyakran csak az elit nőtagjait említik név szerint; a közrendű nők tapasztalatairól alig maradt közvetlen forrás, ezért a történetírás itt elsősorban régészeti anyagokra, későbbi néprajzi párhuzamokra és óvatos következtetésekre hagyatkozhat.

29.3.4 Timur és a Timurida korszak

A 14. század utolsó harmadában a belső-ázsiai és közel-keleti térség hatalmi viszonyait **Timur Lenk** (Tīmūr-i Lang, nyugati irodalomban Tamerlane, uralk. 1370–1405) törte át. Timur a Csagatáj Kánság örökségéből kiindulva, a Barlas törzs tagjaként és türk-mongol katonai elit élén fokozatosan megszerezte Transzoxánia, majd Khorászán és Irán ellenőrzését. A mai Türkmenisztán számára Timur kora kettős: egyrészt újabb pusztításokat hozott, másrészt a 15. századi timurida berendezkedés időszakán keresztül hozzájárult a városi kultúra és a távolsági kereskedelem részleges újjáéledéséhez.

Timur 1379-ben, majd 1381-ben Horászán városai ellen vonult, és a Kartidák hatalmát megdöntötte. **Ürgencs**, amely a 14. század második felében ismét megerősödött, 1388-ban különösen kemény büntetést kapott: Timur a timurida udvari krónikák szerint leromboltatta a várost, lakói egy részét elhurcolta, a helyén pedig – szimbolikus gesztusként – árpát vettetett. A jelenet retorikai túlzást is tartalmazhat, de a régészet és a későbbi források egyaránt azt mutatják, hogy Ürgencs hosszú időre elvesztette korábbi jelentőségét. Merv, Serahs és a Kaszpi-túli települések ugyancsak megszenvedték a hadjáratokat, különösen akkor, amikor a türkmén törzsek egy része ellenállt Timur adóztató és sorozó politikájának.

Timur érdeklődése a térség iránt elsősorban stratégiai volt. A Kopet-dag és az Amu-darja közötti terület a **selyemút** egyik ágát ellenőrizte, amely a Kaszpi-tenger keleti partján, Dehisztán érintésével Hvárezmbe, onnan pedig az Arany Horda területei felé vezetett. Timur számára ezért nem a modern értelemben vett területi államépítés, hanem az útvonalak, oázisok és legelők feletti ellenőrzés biztosítása volt a cél. A türkmén törzsek egy részét hadjárataiba sorozta, más részük azonban fellázadt, vagy az Arany Horda, illetve a helyi hvárezmi elitek oldalán keresett védelmet. A források ezeket a szembenállásokat gyakran „türkmén rablásnak” vagy „lázadásnak” nevezik, ami Timur szemszögét tükrözi; ugyanezek a cselekmények a törzsi közösségek felől nézve a legelő- és vízhasználat védelmét, illetve a központi adóztatással szembeni ellenállást jelenthették.

Timur 1405-ben, egy Kína elleni tervezett hadjárat előkészítése közben halt meg Otrárban. Halála után birodalma nem omlott össze azonnal: fia, **Sáhruh** (uralk. 1405–1447) Heratot tette meg a **Timurida Birodalom** központjává, és a 15. század első felében Horászán – benne Merv és környéke – ismét viszonylagos stabilitást élvezett. Herat udvarában perzsa nyelvű irodalom, miniatúrafestészet és tudomány virágzott; a timurida elit a városi kultúra mecénása volt. Merv és a vidéki oázisok ebből a fellendülésből részesültek, de a szeldzsuk kori fényüket nem nyerték vissza. A timurida adminisztráció öntözőmunkákat is támogatott, ám a csatornarendszerek mérete és a megművelt terület alatta maradt a 12. századi állapotnak. Sáhruh halála után a timurida belharcok és a türkmén törzsszövetségek nyugati térségekben – például a **Kara Kojunlu** és az **Ak Kojunlu** konföderációkban – megerősödő hatalma ismét bizonytalanná tette a peremvidéket.

A türkmén törzsek és a Timuridák viszonya tehát nem írható le egyszerű alávetésként. A 15. század során a mai Türkmenisztán területén élő közösségek hol timurida adófizetőként, hol szövetségesként, hol ellenségként tűnnek fel. A források hiánya miatt a törzsi belső szervezetről, a legelőhasználati vitákról, a családi és törzsfői döntésekről csak közvetett képünk van. Annyi bizonyos, hogy a 15. század végére a Kaszpi-túli sztyeppe és a Kopet-dag előtere egyre inkább török nyelvű, döntően nomád-pásztorkodó közösségek terévé vált, miközben a városias perzsa kultúra Herat és a nagyobb oázisok írástudó köreiben tovább élt. Ez a kettősség a későbbi türkmén társadalom egyik meghatározó vonása maradt.

29.3.5 A kor gazdasága és társadalma: pusztítás és alkalmazkodás

A mongol és timurida kor gazdaságtörténete a mai Türkmenisztán területén csak mozaikosan ismert. A hódítások előtt a Merv környéki oázisok bonyolult csatorna- és gát rendszerrel öntözött mezőgazdaságot tartottak fenn; a 13. századi pusztítás és a karbantartó közösségek szétesése nyomán ez a rendszer részben leromlott. A nomád állattartás – juh, kecske, teve és ló – súlya megnőtt, részben azért, mert a legeltetés kisebb infrastrukturális befektetést igényelt, és a háborús bizonytalanságban a mobil életmód biztonságosabb is lehetett. A városi kézművesség és a távolsági kereskedelem azonban nem tűnt el teljesen: a selyemút forgalma továbbra is áthaladt a térségen, még ha az útvonalak időszakonként az északabbra húzódó hvárezmi vagy a délebbre futó horászáni szakaszokra tevődtek is át.

A társadalom rétegződése összetett volt. A mongol uralom alatt a hódító elit adóztatta a letelepült földműveseket és városi lakosságot, miközben a nomád törzsek katonai szolgálat fejében bizonyos autonómiát élveztek. A timurida korban a központi adminisztráció a perzsa hivatalnoki hagyományt alkalmazta, a katonai elit pedig türk-mongol törzsi hátterű volt. A helyi lakosság megítélése ezért erősen függött attól, hogy melyik kategóriába sorolták őket: adófizető paraszt, városi kézműves, vallási személy, nomád pásztor vagy katonáskodó törzsi elem. A kategóriahatárok azonban átjárhatók voltak: egyes törzsi csoportok letelepedtek, parasztok törzsi keretek közé menekültek, a városi elitek pedig házassági és patronázs kapcsolatokon keresztül kötődtek az uralkodó körökhöz.

Vallási téren a 13–15. század a szúfi rendek térnyerésének kora volt. Hvárezmben a **Kubravijja** rend hagyománya őrződött; a mongol hódítás idején a hagyomány szerint maga a rendalapító **Nedzsm ad-Dín Kubrá** is Ürgencsben halt meg 1221-ben. A sírok és rendházak később a helyi vallási táj meghatározó pontjaivá váltak, és a törzsi közösségek is gyakran egy-egy szentként tisztelt szúfi sejk leszármazottai köré szervezték lojalitásukat. A timurida uralkodók részben támogatták a szúfi intézményeket, de ellenőrizni is igyekeztek őket. E folyamatokról helyi szinten kevés okleveles forrás maradt, így a pontos intézményi viszonyok rekonstrukciója bizonytalan.

29.3.6 Források és bizonytalanságok

A mongol és timurida korról szóló kép elsődlegesen az udvari krónikákra és a muszlim történetírásra épül. **Dzsuvajní** maga is az Ilkhanátus hivatalaiban szolgált, így a mongol hódításról adott leírása egyszerre értékes és részrehajló: a káoszt Isten büntetéseként, a mongol uralmat pedig részben szükségszerű rendként mutatja be. **Ibn al-Aszír** helyszíni beszámolókra hivatkozott, de ő sem végzett szisztematikus adatgyűjtést, és a pusztítás számadatai nála részben retorikai eszközök. **Rasíd ad-Dín** hivatalos világtörténete az Ilkhán-udvar igényei szerint formálta az eseményeket, ugyanakkor hivatalos oklevelekhez és korábbi krónikákhoz is hozzáférhetett.

A Timurida korszak alapforrásai közé tartozik **Nizám ad-Dín Sámí** és **Saraf ad-Dín Ali Jazdí** (Zafarnāma) történeti munkája, valamint a 15. századi Herat udvari történetírása, például **Háfiz-i Abrú** krónikája. Ezek a szerzők Timur és utódai legitimációját szolgálták, ezért a hadjáratok leírása gyakran igazolja az uralkodó döntéseit, és a helyi ellenállást „lázadásként” vagy „rablásként” tünteti fel. A városi lakosság, a parasztok és a nomád közösségek saját hangja ezekből a forrásokból alig hallatszik; a történészek ezért régészeti leletekre, numizmatikai adatokra, szúfi életrajzokra és későbbi hivai, buharai, illetve orosz összeírásokra is támaszkodnak.

A régészeti kutatás Merv, Köneürgencs és Dehisztán területén megerősítette a hódításokhoz köthető pusztulási rétegeket, de a rétegek pontos évhez kötése és a lakosság számának rekonstruálása továbbra is bizonytalan. Az áldozatszámokra vonatkozó középkori adatok nem kezelhetők modern demográfiai statisztikaként. Ugyanez vonatkozik a „türkmén” etnikai kategóriára: a források szóhasználata változó, a törzsnevek pedig évszázadok alatt többször újjászerveződő társadalmi egységeket jelöltek. A törökösödés időbeli lefolyása sem mérhető pontosan, hiszen a nyelvváltás ritkán hagy írásos nyomot. A 13–15. századi pestisjárványok, éghajlati ingadozások és a csatornarendszerek hanyatlásának összefüggéseiről a szakirodalomban élénk vita folyik, de a helyi adatsorok hiányosak.

Összességében a korszakról szóló tudásunkban a legszilárdabb pont a nagy politikatörténeti keret: a mongol invázió ténye, az Ilkhanátus fennhatósága, Timur hódításai és a Timurida utódállam jelenléte dokumentált. A regionális és helyi következmények – a pusztítás mértéke, a demográfiai visszaesés, a törzsi átrendeződés – már becsléseken, eltérő értelmezéseken és gyakran vitatott rekonstrukciókon alapulnak.

29.3.7 Rövid összefoglaló

- A Hvárezmi Birodalom a 13. század elején ellenőrizte a mai Türkmenisztán nagy részét; az 1218–1221-es mongol hódítás Merv, Ürgencs és Dehisztán városias központjait elpusztította. A középkori krónikák hatalmas áldozatszámokat adnak meg, de ezeket a mai történetírás erősen vitatja, a tömeges pusztítás tényét azonban régészeti rétegek is megerősítik.
- A 13. század második felében a mai Dél-Türkmenisztán az Ilkhanátus peremvidéke lett, ahol a Kartidák és más helyi elitek közvetítették a mongol hatalmat; északon Hvárezm az Arany Horda és a Csagatáj Kánság ütközőzónájába került.
- Gazán kán reformjai stabilizációs kísérletet jelentettek, de a horászáni-hvárezmi peremvidék számára csak korlátozott fellendülést hoztak. Az Ilkhanátus 1335 utáni felbomlása újabb helyi háborúk és bizonytalanság korszakát nyitotta meg.
- A „türkmén” megnevezés már a mongol kor előtt is létezett, de tartalma nem azonos a mai etnikai kategóriával. A törzsi szerveződés a 13–15. században folyamatosan átalakult, és a mai törzsnevek nem vetíthetők vissza automatikusan erre az időszakra.
- A térség törökösödése a szeldzsuk kori oguz jelenlétre épült, majd a mongol kori pusztítás, nomadizáció, katonai szolgálat és társadalmi kapcsolatok révén erősödött fel, miközben a perzsa városi kultúra és írásbeliség tovább élt.
- Timur Lenk hódításai 1381 és 1388 között újabb pusztítást hoztak Mervre, Serahsra és Ürgencsre, célja azonban elsősorban a selyemút-útvonalak és oázisok ellenőrzése volt, nem a terület hosszú távú állami kiépítése.
- A 15. század első felében Sáhruh herati központú Timurida állama idején a horászáni térség – benne Merv – viszonylagos stabilitást és kulturális felvirágzást élt meg, de a korábbi urbanizációs szint nem állt helyre.
- A korszakra vonatkozó ismereteinket udvari krónikák uralják; a paraszti, nomád és női tapasztalatokról, valamint a demográfiai és gazdasági folyamatok pontos mértékéről a források hiányosak.

29.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen földrajzi és politikai okok miatt érte eltérő módon a mongol hódítás a mai Türkmenisztán déli és északi területeit?

2. Miért nem fogadhatók el kritika nélkül a középkori krónikák által közölt áldozatszámok Merv és Ürgencs esetében?

3. Hogyan viszonyult egymáshoz a törökösödés és a perzsa városi kultúra a 13–15. századi Horászánban és Hvárezmben?

4. Miben különbözött Timur Lenk hódításainak célja és módszere a modern területi államépítéstől?

5. Milyen forráskritikai problémák nehezítik a türkmén törzsek és törzsnevek középkori történetének rekonstruálását?

29.4 A türkmén törzsek és az orosz hódítás

A mongol és timurida korszak türkmén törzsi viszonyai után a Mongolok, timuridák és türkmén törzsek című alfejezetben a 18–19. század fordulóján a türkmén közösségek a hivai és buharai

kánságok peremvidékén, részben azok befolyása alatt, részben azokkal szemben éltek. Az orosz előrenyomulás a 19. század második felében gyökeresen megváltoztatta ezt a világot: a türkmén törzsek a cári birodalom gyarmati terjeszkedésének útjába kerültek, és az 1881-es geoktepei csata, majd a Kaszpi-túli terület megszervezése új korszakot nyitott. Ez az alfejezet a türkmén törzsi társadalom belső szerkezetét, a kánságokkal fenntartott viszonyát, a hódítás katonai és politikai folyamatát, valamint a transzkaszpi orosz uralom első évtizedeit tárgyalja. A hangsúly a dokumentált tények, a becslések és a vitatott értelmezések elkülönítésén van.

29.4.1 A hivai és buharai kánságok árnyékában: a türkmén törzsek a 18–19. században

A 18. század végére a türkmén törzsek a közép-ázsiai oázis- és sivatagzóna határán helyezkedtek el, elsősorban a Kaszpi-tenger keleti partvidékétől az Amu-darja folyóig húzódó területen. E térség politikai kereteit két üzbég kánság, a **Hivai Kánság** (Khiva) és a **Buharai Emirátus/Kánság** (Bukhara) határozta meg, amelyek a 16. század óta uralták a termékeny oázisokat. A türkmének e kánságok peremén, a sivatagos és félsivatagos területeken éltek, ahol a nomád és félnomád életmód, a vízhez való hozzáférés és a törzsi szervezet szabta meg a mindennapokat. A hivai és buharai uralkodók időről időre adót próbáltak kivetni a türkmén törzsekre, és katonai szolgálatra kötelezték őket, de a türkmének gyakran fellázadtak, portyákkal zaklatták a kánságok karavánútjait, és saját vezetőik irányítása alatt megőrizték részleges autonómiájukat.

A türkmén–kánsági viszony nem volt egyirányú alávetettség. A hivai kánok például türkmén harcosokat alkalmaztak a Buhara elleni hadjárataikban, és a türkmén törzsek katonai ereje miatt a kánoknak is érdekükben állt a jó kapcsolat fenntartása. Ugyanakkor a türkmén törzsek közötti rivalizálás és a kánságokkal kötött alkalmi szövetségek megosztották a közösségeket. A **tekke** (Teke) törzs a Merv-oázisban és az Ahal régióban (a Kopet-Dag hegység északi előterében) vált meghatározóvá, és a 19. század közepére a hivai és buharai befolyást is kizárva saját területi hatalmat épített ki. A Kaszpi-tenger közelében élő **jomut** (Yomut) törzs Hiva nyugati határait ellenőrizte, az **ersari** (Ärsary) törzs az Amu-darja középső folyása mentén, a **göklen** (Gökleň) és a **szaryk** (Saryq) törzsek pedig a délebbi és keletibb oázisokban éltek. E törzsi csoportok nem alkottak egységes politikai közösséget: a közös nyelv és a türkmén önmeghatározás mellett a vérségi kötelék, a területi hovatartozás és a klánérdek gyakran fontosabb volt, mint bármilyen „nemzeti” szolidaritás.

A hivai és buharai kánságok 19. századi hanyatlása – a belső trónviszályok, a perzsa és afgán nyomás, valamint a kereskedelmi útvonalak átrendeződése – növelte a türkmén törzsek mozgásterét. Az orosz hódítás előestéjén a türkmén területek de facto törzsi konföderációk lazán összekapcsolt halmazát alkották, ahol a kánságok formális fennhatósága és a törzsi autonómia valósága közötti feszültség állandó volt. Ezt a helyzetet a cári birodalom gyarmati terjeszkedése számolta fel.

29.4.2 A türkmén törzsi szervezet: vérségi kötelékek, területi csoportok és gazdasági stratégiák

A türkmén társadalom alapegysége a **törzs** (taýpa) volt, amely további **klánokra** (urug) és **nemzetségekre** oszlott. A törzsi identitás a közös ősre vezetett vissza, és a vérségi leszármazás fikciója, valamint a közös terület használata tartotta össze. A törzsi vezetőket **serdárnak** (serdar) nevezték, akik háborúban a harcosokat irányították, békében pedig a viták rendezésében, a víz- és legelőelosztásban játszottak szerepet. A tényleges hatalom azonban megoszlott: a **ak szakal** (fehér szakáll) vének tanácsa, a gazdagabb családfők és a vallási tekintélyek egyaránt befolyással bírtak. A törzsi társadalomban a vagyoni különbségek nem voltak elhanyagolhatók; a nagy

nyájakkal rendelkező családok és a szegényebb pásztorok közötti hierarchia a rabszolgatartásban is megjelent.

A türkmén gazdaság alapja a **nomád és félnomád állattartás** volt: juh, kecske, ló és teve tartása, a legelőváltó vándorlás a sivatag és az oázisok között. A Kopet-Dag előterében és az Amudarja mentén azonban a türkmének öntözéses földművelést is folytattak: búzát, árpát, dinnyét és gyapotot termesztettek. A **szőnyegszövés** a türkmén háztartások fontos jövedelemforrása és a nők kiemelkedő munkája volt; a türkmén szőnyegek nemcsak a helyi piacokon, hanem a hosszú távú kereskedelemben is keresettek voltak. A türkmén lovasok híresek voltak az **alaman** (portya) hadjáratokról, amelyek során állatokat, vagyont és foglyokat szereztek; a foglyokat a hivai és buharai rabszolgapiacokon adták el. A **rabszolga-kereskedelem** a törzsi gazdaság egyik bevételi forrása volt, de nem kizárólagos meghatározója. Az orosz hódítás indoklásában a cári hatóságok később éppen ezt a gyakorlatot emelték ki, hogy a hódítást a „civilizáció” és a rabszolgaság felszámolásának retorikájával igazolják. Ez a narratíva azonban leegyszerűsítette a törzsi társadalom belső viszonyait, és elfedte az orosz terjeszkedés gazdasági és stratégiai érdekeit.

A törzsi szervezet nem volt statikus. Az orosz források megjelenése előtt is ismert volt, hogy a törzsek közötti háborúk, a szövetségek és a területi vándorlás folyamatosan alakították a hatalmi viszonyokat. A tekke törzs felemelkedése a 19. században például a mervi oázis elfoglalásával és a korábbi lakosság kiszorításával járt; ez a folyamat a türkmén törzsek közötti erőszakot is dokumentálja, nem csupán a külső hódítókkal szembeni egységet. Az orosz hódítás időpontjában a türkmén törzsek tehát nem egyetlen, közös politikai akaratot képviselő népet alkottak, hanem egymással vetélkedő, területileg elkülönült csoportokat, amelyeknek a cári birodalommal szembeni reakciója is megosztott volt.

29.4.3 Az orosz előrenyomulás és a geoktepei csata (1880–1881)

Az Orosz Birodalom a 19. század közepén kezdte meg a közép-ázsiai kánságok és törzsi területek meghódítását. Az 1860-as években Taskent és a Kokandi Kánság egy része, 1868-ban Buhara, 1873-ban Hiva került orosz protektorátus alá. A türkmén területek azonban a Kaszpi-túli sivatagban és a Kopet-Dag előterében még függetlenek maradtak. A cári kormányzat számára e térség elfoglalását a **gyapot iránti növekvő kereslet**, a Brit-India felé vezető stratégiai útvonalak ellenőrzése és a „nagy játszma” (Great Game) logikája indokolta. Az amerikai polgárháború miatt az európai textilipar nyersanyaghiánnyal küzdött, és a közép-ázsiai gyapot felértékelődött. A türkmén területek elfoglalását az orosz katonai vezetés a **Kaszpi-túli vasút** (Zakaszpijszkaja zseleznaja doroga) építésével készítette elő, amely a Kaszpi-tenger keleti partján fekvő Krasznovodszkból (ma Türkmenbaşy) indult ki kelet felé.

Az első orosz katonai expedíció 1879-ben kudarcot vallott: a **geoktepei erőd** (Gökdepe) ostrománál a türkmén védők visszaverték az orosz csapatokat, és azok jelentős veszteségekkel vonultak vissza. E vereség után a cári kormányzat új parancsnokot nevezett ki **Mihail Szkobelev** tábornok személyében, aki 1880 őszén indított újabb hadjáratot. Szkobelev a vasútépítést felgyorsítva, modern tüzérséggel és jól képzett gyalogsággal vette körül Geoktepe erődjét, ahol a **tekke türkmének** mintegy 20–30 ezer védő – köztük nők és gyermekek – keresett menedéket. Az ostrom 1880 decemberétől 1881 januárjáig tartott. A döntő rohamra 1881. január 12-én került sor: az orosz csapatok aláaknázták a falakat, a robbanás után betörtek az erődbe, és a védők nagy részét lemészárolták. A túlélők egy része a sivatagba menekült, ahol a hideg és a vízhiány további áldozatokat követelt.

A **geoktepei csata** (oroszul:) a türkmén területek orosz meghódításának fordulópontja volt. Az áldozatok számáról eltérő becslések állnak rendelkezésre: az orosz hivatalos jelentések szerint a védők közül mintegy 6 000–8 000 ember halt meg, de a modern történészi

becslések ennél magasabb, akár 10 000 feletti halálos áldozatot is lehetségesnek tartanak. Az orosz veszteségek körülbelül 1 000 főre tehetők, de e számok is bizonytalanok, mert a cári hadsereg jelentései a sebesülteket és a betegségben elhunytakat gyakran nem tüntették fel pontosan. A geoktepei csata emléke a türkmén nemzeti tudatban a hősi ellenállás és a gyarmati erőszak szimbóluma lett; az orosz és szovjet történetírás ezzel szemben hosszú ideig a „civilizáció” győzelmeként értelmezte az eseményt. A két narratíva közötti feszültség a mai napig meghatározza a csata értelmezését, ezért az áldozati számokat és az események részleteit forráskritikailag kell kezelni.

A geoktepei csata után az orosz hadsereg gyorsan elfoglalta a környező oázisokat. 1884-ben **Merv** (ma Mary) is orosz ellenőrzés alá került, miután a helyi türkmén vezetők egy része tárgyalásos úton hódolt meg, mások pedig a harcot választották. 1885-ben a **pandzsehdei incidens** során az orosz és afgán csapatok közötti összecsapás az orosz–afgán határ kijelöléséhez vezetett, ami a türkmén területek déli határát is rögzítette. A hódítás ezzel lényegében befejeződött, bár a türkmén lakosság egyes csoportjai még évekig ellenálltak, és a nomád területek ellenőrzése csak fokozatosan valósult meg.

29.4.4 A transzkaszpi orosz uralom: közigazgatás, gazdaság és a türkmén társadalom átalakulása

Az 1881-es győzelem után a cári kormányzat 1882-ben létrehozta a **Kaszpi-túli területet** (oroszul: , Zakaszpijszkaja oblaszty), amelynek közigazgatási központja kezdetben **Askhabad** (a mai Aşgabat) lett. A terület élén katonai kormányzó állt, aki a polgári közigazgatást is irányította, és közvetlenül a kaukázusi helytartónak, majd később a turkesztáni főkormányzónak volt alárendelve. Az orosz közigazgatás a törzsi vezetők egy részét meghagyta helyi szinten, de a tényleges hatalmat a cári hivatalnokok és a hadsereg gyakorolta. A türkmén területeket több körzetre osztották, és bevezették az orosz bírósági rendszert, miközben a hagyományos jogszokásokat (adat) csak korlátozottan ismerték el.

Az orosz gyarmati politika gazdasági célja a **gyapottermesztés** felfuttatása és a helyi erőforrások kiaknázása volt. A transzkaszpi vasút kiépítése – amely 1885-re érte el Mervet, 1888-ra Szamarkandot – lehetővé tette a gyapot és más áruk gyors szállítását az orosz piacokra. A cári hatóságok öntözési beruházásokkal, adókedvezményekkel és földosztással ösztönözték a gyapottermesztést, ami a hagyományos türkmén gazdálkodás fokozatos átalakulásához vezetett. A nomád pásztorkodás visszaszorult, mert a legelőterületek egy részét orosz telepesek kapták meg, és a földhasználati jogokat az orosz földtörvények szerint rendezték. A türkmén közösségek egy része mezőgazdasági munkásként vagy idénymunkásként kapcsolódott be az új gazdasági rendbe, mások a hagyományos életmódot próbálták megőrizni.

A törzsi társadalomra gyakorolt hatás mélyreható volt. A **törzsi vezetők** egy része együttműködött az orosz hatóságokkal, és adminisztratív tisztségeket kapott; mások elvesztették befolyásukat, mert a cári rendszer nem ismerte el a hagyományos hatalmi struktúrákat. A **rabszolgaság** formális eltörlése – amelyet az orosz hatóságok a hódítás egyik igazolásaként is hirdettek – a gyakorlatban a rabszolgák felszabadítását és a rabszolga-kereskedelem felszámolását jelentette, de a törzsi társadalom vagyoni egyenlőtlenségeit nem szüntette meg. A nők helyzete alig változott: a türkmén nők továbbra is a családi és háztartási munkát végezték, a szőnyegszövésben játszott szerepük megmaradt, de az orosz oktatási és egészségügyi intézmények megjelenése hosszú távon – ha korlátozottan is – új lehetőségeket nyitott.

Az orosz uralommal szembeni ellenállás nem szűnt meg teljesen. A 19. század végén és a 20. század elején szórványos felkelések robbantak ki, különösen a nomád területeken és a déli határvidéken, ahol a türkmén törzsek a perzsa és afgán határon át is mozogtak. Az 1916-os **közép-ázsiai felkelés** – amelyet az orosz hadseregbe való kényszersorozás váltott ki – Türkmenisztánt

is érintette, és a türkmén lakosság egy része fegyveresen szállt szembe a cári hatóságokkal. Az orosz hadsereg a felkelést brutálisan leverte, és a megtorlás során több ezer ember meghalt vagy elmenekült. Ez az esemény már a szovjet korszak előestéjén zajlott, és előrevetítette a birodalmi hatalom és a helyi közösségek közötti konfliktusok újabb szakaszát.

A transzkaszpi orosz uralom alatt a türkmén területek gazdaságilag és politikailag a cári birodalom perifériájává váltak. A vasút, a gyapot és a katonai jelenlét összekötötte a térséget az orosz birodalmi gazdasággal, de a türkmén lakosság a társadalmi és jogi hierarchia alján helyezkedett el. Az orosz nyelv, az orosz oktatási rendszer és a közigazgatási intézmények fokozatosan behatoltak a türkmén társadalomba, de a hagyományos törzsi identitás és a helyi vallási gyakorlatok tovább éltek. Az 1917-es forradalmak és a polgárháború után a térség a Szovjetunió részévé vált, ami újabb, a gyarmatinál is mélyrehatóbb átalakulást hozott; ezt a következő alfejezet A szovjet Türkmenisztán tárgyalja.

29.4.5 Források és bizonytalanságok

A türkmén törzsek és az orosz hódítás történetére vonatkozó ismereteink alapvetően három forrástípusból származnak: az orosz katonai és polgári adminisztráció dokumentumaiból, a 19. századi utazók és tudósok beszámolóiból, valamint a türkmén szájhagyományból és későbbi történetírásból. Az orosz források – hadijelentések, kormányzói iratok, statisztikai összeírások – a gyarmati hódítás logikáját tükrözik, és gyakran a „civilizáció” retorikájával igazolják az erőszakot. A türkmén források – elsősorban a 20. században lejegyzett **destanok** (elbeszélő költemények), nemzetségi krónikák és emlékezések – a nemzeti ellenállás és a szenvedés narratíváját erősítik, és a geoktepei csata emlékét a hősi áldozat szimbólumává emelik. A két forráscsoport közötti ellentmondás a számadatokban és az események értékelésében egyaránt tetten érhető.

A geoktepei csata áldozatainak száma bizonytalan. Az orosz katonai jelentések 6 000–8 000 türkmén halottról szólnak, de ezek a számok a csata utáni becsléseken alapulnak, és nem tükrözik a sivatagba menekülők körében bekövetkezett további haláleseteket. A modern történészi becslések ennél magasabb, akár 10 000–15 000 közötti áldozatot is lehetségesnek tartanak, de a források hiányossága miatt nincs egyértelmű konszenzus. Az orosz veszteségek körülbelül 1 000 főre tehetők, de a sebesültek és a betegségben elhunytak aránya bizonytalan. Hasonlóképpen, a türkmén törzsek létszámáról és területi elhelyezkedéséről csak becslések állnak rendelkezésre, mert a cári adminisztráció összeírásai hiányosak, és a nomád lakosság mobilitása miatt a számok pontatlanok.

A türkmén törzsi szervezet rekonstrukciója elsősorban 19. század végi és 20. század eleji néprajzi leírásokra támaszkodik, amelyeket orosz és nyugati kutatók készítettek. E leírások a törzsi struktúrát gyakran statikusnak ábrázolják, pedig a törzsi identitás és a területi viszonyok a hódítás előtt is változtak. A rabszolga-kereskedelem mértékéről és társadalmi szerepéről eltérő értelmezések léteznek: az orosz propaganda a rabszolgaságot a türkmén társadalom meghatározó intézményeként állította be, míg a türkmén források szerint a rabszolgaság a peremvidékre és a portyázó csoportokra korlátozódott, és nem volt általános. A valós helyzet valószínűleg a kettő között lehetett, de a források elfogultsága miatt a pontos kép rekonstruálása nehéz.

Végül, a geoktepei csata és az orosz hódítás megítélése mindmáig vitatott. A türkmén nemzeti történetírás a csatát az idegen uralom elleni küzdelem csúcspontjaként kezeli, míg az orosz és szovjet hagyomány hosszú ideig a „haladás” szükségszerű győzelmét látta benne. A posztszovjet korszakban a türkmén állam a geoktepei csata emlékét hivatalos nemzeti ünneppé tette, ami az emlékezetpolitikai használat újabb rétegét jelenti. A tárgyilagos bemutatáshoz el kell választani a dokumentált eseményeket (az ostrom, a roham, a hódítás ténye) az értelmezési vitáktól (a hódítás indokai, az áldozatok száma, a törzsi társadalom jellemzése).

29.4.6 Rövid összefoglaló

- A 18–19. században a türkmén törzsek a hivai és buharai kánságok peremvidékén, törzsi szervezetben, nomád és félnomád gazdálkodás keretei között éltek; a kánságokkal részben adófizetői, részben katonai szolgálati viszonyban álltak, de gyakran fellázadtak, és megőrizték autonómiájukat.
- A türkmén társadalom törzsekre, klánokra és nemzetségekre tagolódott; a vezetők (serdárok) és a vének tanácsa mellett a vagyoni különbségek és a rabszolgatartás is jelen volt. A gazdaság alapja az állattartás, a földművelés, a szőnyegszövés és a portyázó rabszolgakereskedelem volt.
- A türkmén törzsek nem alkottak egységes politikai közösséget; a törzsi rivalizálás és a területi érdekek gyakran felülírták a közös fellépést.
- Az Orosz Birodalom a gyapot iránti kereslet, a stratégiai terjeszkedés és a nagy játszma logikája miatt hatolt be a türkmén területekre; a transzkaszpi vasút építése és az 1879-es kudarc után Szkobelev tábornok 1880–1881-ben ostromolta meg Geoktepe erődjét.
- Az 1881. január 12-i geoktepei roham során a tekke türkmén védők nagy része elesett; a becsült áldozatok 6 000–15 000 között mozognak, de a számok vitatottak. A hódítás 1884–1885-re Merv és a déli határvidék elfoglalásával befejeződött.
- Az 1882-ben létrehozott Kaszpi-túli terület orosz katonai-közigazgatási uralom alá vonta a türkméneket; a gyapottermesztés felfuttatása, a vasút és a telepespolitika átalakította a gazdaságot és a társadalmat, de a törzsi identitás és a helyi szokások tovább éltek.
- Az 1916-os közép-ázsiai felkelés leverése már a szovjet korszak előzménye; a türkmén területek az 1917-es forradalmak után a Szovjetunió részeivé váltak.

29.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai és gazdasági kapcsolatok fűzték a türkmén törzseket a hivai és buharai kánságokhoz a 18–19. században, és miért nem tekinthetők e viszonyok egyirányú alávetettségnek?
2. Milyen belső tagolódás jellemezte a türkmén törzsi társadalmat, és hogyan befolyásolta ez a törzsek egymás közötti viszonyait, valamint az orosz hódítással szembeni reakciót?
3. Miért tekinthető a geoktepei csata fordulópontnak a türkmén területek orosz meghódításában, és milyen forráskritikai problémák merülnek fel az áldozatok számának meghatározásakor?
4. Hasonlítsa össze a türkmén nemzeti és az orosz/szovjet történetírás narratíváját a geoktepei csatáról; milyen emlékezetpolitikai következményei vannak a két értelmezés ütközésének?
5. Milyen gazdasági és társadalmi átalakulásokat hozott a transzkaszpi orosz uralom a türkmén közösségek számára, és milyen ellenállási formák jelentek meg a cári uralommal szemben?

30 Türkmenisztán a 20. században és ma

30.1 A szovjet Türkmenisztán

A szovjet időszak a türkmén történelem egyik legellentmondásosabb korszaka: a külső hódításból kinövő bolsevik rendszer felszámolta a törzsi-nomád társadalom jó részét, ugyanakkor létrehozta a mai Türkmenisztán állami kereteit, iskolarendszerét és ipari alapjait. Az előző alfejezet A türkmén törzsek és az orosz hódítás bemutatta, hogyan került a türkmén terület a cári birodalom, majd a polgárháború sodrába; itt azt vizsgáljuk, hogyan alakult ki a szovjet tagköztársaság, milyen árat fizetett a lakosság a kollektivizálásért és a gyapotmonokultúráért, és hogyan vált Türkmenisztán a Szovjetunió gáztermelő perifériájává. A fejezet a szovjet források kritikai olvasására is tanít: a hivatalos statisztikák és az áldozati adatok mögött gyakran eltérő nemzeti és nemzetközi becslések, illetve máig lezáratlan archívumok állnak.

30.1.1 A szovjet hatalom megszilárdítása és a Türkmén SZSZK létrejötte

A bolsevik hatalomátvétel után a türkmén területek több közigazgatási egység között oszlottak meg. A mai Türkmenisztán nagyobbik része a **Turkesztáni Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság** (Turkesztanszkaja ASZSZK) része volt, míg a keleti és északi területek a **Horezmi** és a **Buharai Népköztársaság** formálisan független, valójában szovjet ellenőrzés alatt álló alakulataihoz tartoztak. A szovjet vezetés 1924-ben hajtotta végre a **nemzeti-területi lehatárolást** (nacionalno-territorialnoje razmezsevanie), amelynek során Közép-Ázsiában etnikai-nemzeti alapon új tagköztársaságokat hoztak létre. Ennek részeként 1924. október 27-én alakult meg a **Türkmén Szovjet Szocialista Köztársaság** (Türkmén Szovjet Szocialista Köztársaság, türkménül Türkmenistan Sowet Sotsialistik Respublikasy), röviden Türkmén SZSZK. Fővárosa kezdetben Poltorack (a korábbi Asgabat, amelyet 1927-ben neveztek vissza Asgabatnak) lett. A lehatárolás dokumentált politikai döntés volt, de a máig tartó vita tárgya, hogy a határok mennyire tükrözték a tényleges nyelvi és törzsi viszonyokat, illetve mennyire szolgálták a szovjet ellenőrzés megszilárdítását a korábbi regionális identitások felszámolásával.

A szovjet hatalom kiépítése nem volt békés folyamat. A türkmén területeken is aktív volt a **basmácsi mozgalom** (törökül basmacı, „támadó”), amely a közép-ázsiai szovjetellenes fegyveres ellenállás gyűjtőneve volt. A mozgalom résztvevői törzsi vezetők, vallási elöljárók, nomád pásztorok és a cári időkben kiváltságokat élvező csoportok közül kerültek ki. A szovjet hivatalos narratíva a baszmácsikat „banditáknak” és „ellenforradalmároknak” bélyegezte, míg a függetlenség utáni türkmén nemzeti történetírás egy része a nemzeti ellenállás hőseiként ábrázolja őket. A mai tudományos konszenzus szerint a mozgalom heterogén volt, és sem etnikailag, sem ideológiailag nem alkotott egységes frontot. A Vörös Hadsereg az 1920-as években fokozatosan felszámolta a fegyveres ellenállást, de a gerillaharcok egyes déli és keleti területeken az 1930-as évek elejéig elhúzódtak.

A szovjet intézményrendszer kiépítése során a kommunista párt helyi szervezetei fokozatosan átvették a hatalmat a hagyományos törzsi és vallási tekintélyektől. A **szovjetizálás** (szovetizacija) magában foglalta a közigazgatás, a bíróságok, az oktatás és a gazdaság állami ellenőrzés alá vonását. A törzsi vezető réteg egy részét megnyerték a szovjet intézmények számára, másokat

kényszerítettek vagy likvidáltak. A vallási intézmények – mecsetek, medreszék, vallási bíróságok – fokozatosan elvesztették korábbi szerepüket, bár a mindennapi vallásgyakorlást a szovjet állam kezdetben hivatalosan nem tiltotta, csak korlátozta.

30.1.2 Nemzetiségpolitika, írásreform és kulturális átalakulás

A szovjet nemzetiségpolitika kezdeti szakaszában a **korenizáció** (korenizacija, „gyökeresítés”) elve érvényesült, amely a helyi nyelvek, kultúrák és káderek támogatását hirdette. Ennek részeként a türkmén nyelvet hivatalos nyelvként ismerték el, iskolákat és tanítóképzőket hoztak létre, és megkezdődött a türkmén irodalmi nyelv sztenderdizálása. A türkmén nyelv írásrendszere háromszor is változott a szovjet korszakban: a hagyományos arab írást 1928–1929 körül **latin betűs** ábécére cserélték, majd 1940-ben bevezették a **cirill betűs** türkmén ábécét. Az írásreformok célja nem csupán a modernizáció volt, hanem az is, hogy elválasszák a türkmén nyelvű lakosságot a szomszédos perzsa és arab írásbeli hagyományoktól, illetve a pántörök mozgalmaktól.

Az írástudás aránya a szovjet időszakban ugrásszerűen nőtt. Az 1920-as évek elején a türkmén lakosság túlnyomó többsége írástudatlan volt; a szovjet iskolarendszer kiépítésével és a felnőttoktatási kampányokkal az 1950-es évekre az írástudás általánossá vált. Ez a statisztikai javulás azonban nemcsak az oktatás sikerét jelzi, hanem azt is, hogy a szovjet állam az iskolákat ideológiai eszközként használta: a tananyag a marxista-leninista világképet, a szovjet hazafiságot és a vallásellenességet közvetítette. A nők helyzetében is jelentős változás következett be: a szovjet hatóságok kampányokat indítottak a **parandzsa** (egész testet fedő női ruha) elhagyására, a nők iskoláztatására és munkába állítására. A kampányok azonban gyakran erőszakosak voltak, és a hagyományos közösségek ellenállását váltották ki; a női emancipáció szovjet narratívája nem mindig fedte a helyi társadalmi gyakorlatot.

A kulturális átalakulás árnyoldala a **sztálini represszió** volt. Az 1930-as években a türkmén értelmiség, a párt- és állami vezetők, valamint a korábbi nemzeti mozgalom képviselőinek jelentős részét letartóztatták, kivégezték vagy munkatáborba hurcolták. A vádak gyakran „nacionalizmus”, „ellenforradalom” vagy koholt kémkedés voltak. A represszió a türkmén kulturális és politikai elit jelentős veszteségét okozta, és hosszú távon is befolyásolta a helyi értelmiség önállóságát. A pontos áldozatszámokra vonatkozóan nincs megbízható, teljes körű adat; a különböző becslések eltérőek, és a szovjet archívumok részleges hozzáférhetősége miatt a kutatás máig folyik.

30.1.3 Kollektivizálás és a nomád társadalom átalakítása

A szovjet gazdaságpolitika legradikálisabb beavatkozása a **kollektivizálás** (kollektivizacija) volt, amelyet a Szovjetunióban 1929-től erőltetett ütemben hajtottak végre. Türkmenisztánban ez a nomád és félnomád pásztorkodó életmód felszámolását, a **kolhozok** (kollektivnoje hozjajsztvo, „kollektív gazdaság”) és **szovhozok** (szovjetszkoje hozjajsztvo, „szovjet gazdaság”) létrehozását jelentette. A türkmén lakosság jelentős része a 20. század elején még állattartásból élt, és a törzsi területekhez, legelőkhöz kötődött. Az erőszakos letelepítés, az állatállomány kötelező beszolgáltatása és a magántulajdon felszámolása súlyos társadalmi válságot idézett elő.

A kollektivizálással szembeni ellenállás sokféle formát öltött: fegyveres felkelések, passzív ellenállás, az állatállomány levágása, elvándorlás a szomszédos területekre. A szovjet hatóságok válaszul erőszakot alkalmaztak, és a lakosság egy részét deportálták vagy börtönbe zárták. Az 1930-as évek elején a térségben **éhínség** pusztított, amelynek kiváltó okai között a kollektivizálás fennakadásai, a terménybeszolgáltatás erőltetése és a szárazság egyaránt szerepeltek. A türkmén lakosság veszteségeire vonatkozó adatokat vita övezi: a szovjet hivatalos statisztikák alacsonyabb számokat közöltek, míg a független becslések szerint a halálozás és az elvándorlás együttesen a lakosság jelentős hányadát érintette. A mai történészi álláspont szerint a kollektivizálás a türkmén

társadalom demográfiai szerkezetét tartósan átalakította, és a hagyományos törzsi-nomád életmód felszámolását a modern állami ellenőrzés eszközeként is szolgálta.

A kollektivizálással párhuzamosan a szovjet vezetés a **gyapottermelés** erőltetett fejlesztését tűzte ki célul. Türkmenisztán éghajlata alkalmas volt a gyapot termesztésére, de a vízhiány korlátozta a területet. A szovjet tervezés ezért a gyapotot a köztársaság gazdasági profiljává tette, és megkezdte a nagyszabású öntözőrendszerek kiépítését. A gyapotmonokultúra kialakítása hosszú távú következményekkel járt: a mezőgazdaság a gyapot kiszolgálójává vált, az élelmiszer-termelés visszaszorult, és a vízgazdálkodás torzulásai később súlyos környezeti károkat okoztak.

30.1.4 A második világháború és a háború utáni újjáépítés

A második világháború idején Türkmenisztán a szovjet hátország része volt, de a háború közvetlenül is érintette. Több tízezer türkmén férfit soroztak be a Vörös Hadseregbe; közülük sokan estek el vagy tűntek el. A köztársaság területére ipari üzemeket evakuáltak a megszállt nyugati területekről, és a helyi gazdaság a haditermelést szolgálta. A háború alatt a lakosság életszínvonala jelentősen romlott, és a mezőgazdasági termelés is visszaesett.

A háború utáni évek egyik legsúlyosabb eseménye az **1948. októberi asgabati földrengés** volt. A rengés szinte teljesen elpusztította a fővárost, és a környező településeken is súlyos károkat okozott. A halálos áldozatok számáról a mai napig nincs megbízható adat: a szovjet hatóságok hivatalosan mintegy 10 000 halottat jelentettek, de a későbbi független becslések 100 000 feletti áldozatot is valószínűsítenek. A bizonytalanság oka, hogy Sztálin idején a katasztrófa hírét eltitkolták, a mentési munkálatokat és a károk felmérését nem dokumentálták átláthatóan, és a szovjet statisztika gyakran alulbecsülte a természeti katasztrófák emberi következményeit. A földrengés utáni újjáépítés a szovjet várostervezés mintáját követte: Asgabat széles sugárutakkal, monumentális középületekkel és szovjet stílusú lakónegyedekkel épült újjá.

30.1.5 A gyapotgazdaság és a Karakum-csatorna

A gyapottermelés növelésének kulcsa a vízellátás bővítése volt. A szovjet vezetés ezért határozott a **Karakum-csatorna** (türkménül Garagum kanaly) megépítéséről. A csatorna a Karakum-sivatag déli peremén halad, és az Amu-darja vizét vezeti nyugat felé. Az építkezés az 1950-es évek elején kezdődött, és a csatorna első szakasza 1959-re készült el; a későbbi szakaszok az 1960-as és 1970-es években épültek, és a csatorna végül Asgabat közelébe, illetve a Kaszpi-tenger felé vezető térségbe is eljutott. A Karakum-csatorna lehetővé tette a gyapottermő területek jelentős bővítését, és a türkmén mezőgazdaság a Szovjetunió egyik fő gyapottermelőjévé vált.

A csatorna építése és a gyapottermelés erőltetése azonban súlyos környezeti következményekkel járt. Az Amu-darja vizének elterelése hozzájárult az **Aral-tó** apadásához, amely a 20. század második felében a világ egyik legsúlyosabb környezeti katasztrófájává vált. Az Aral-tó vízszintjének csökkenése, a kiszáradt mederből felszálló só- és vegyszerpor, valamint a gyapottermesztésben használt növényvédő szerek a helyi lakosság egészségét és a régió ökoszisztémáját is súlyosan károsították. A környezeti károk pontos mértékére vonatkozó mérések és becslések eltérőek, de a tudományos konszenzus szerint a szovjet vízgazdálkodási politika a türkmén és az üzbég területeken egyaránt tartós ökológiai válságot okozott.

A gyapotgazdaság irányítása a szovjet tervgazdaság részeként történt: a termelési célokat Moszkvában határozták meg, a betakarított gyapotot a szovjet könnyűipar dolgozta fel, és a köztársaság gazdasági jövedelmének jelentős része a központi költségvetésbe vándorolt. A türkmén mezőgazdasági dolgozók – köztük sok nő és gyermek – alacsony bérezés mellett, nehéz körülmények között dolgoztak. A hivatalos szovjet propaganda a gyapottermelésben elért eredményeket

a szocialista modernizáció sikereként mutatta be, de a helyi társadalom tapasztalata ennél összetettebb volt: a gyapotmonokultúra felszámolta a hagyományos mezőgazdasági sokféleséget, és kiszolgáltatottá tette a vidéki lakosságot a központi tervezésnek.

30.1.6 A gázipar kiépítése

A gyapot mellett a szovjet időszak másik meghatározó gazdasági ágazata a **földgáz** lett. Türkmenisztán területén az 1960-as évektől kezdve nagy földgázmezőket fedeztek fel, így például a **Shatlyk** mezőt (az 1960-as évek végén), majd az 1970-es évektől a **Döwletabat** mezőt. A felfedezések nyomán Türkmenisztán a Szovjetunió egyik legfontosabb gáztermelő tagköztársaságává vált. A szovjet gázipar kiépítése magában foglalta a kitermelő létesítmények, a feldolgozó üzemek és a nagy távolságú gázvezetékek építését, amelyek a türkmén gázt a szovjet ipari központokba és részben exportra is szállították.

A gázipar fejlesztése látványos iparosítást, urbanizációt és új munkahelyeket hozott. A gázmezők közelében munkástelepek és városok nőttek ki, a türkmén társadalom egy része a mezőgazdaságból az iparba és a szolgáltatásokba vándorolt. Ugyanakkor a gázipar irányítása is a központi szovjet szervek kezében volt, és a kitermelt gázból származó jövedelem nagy része nem a türkmén köztársaság költségvetését gyarapította, hanem a szovjet állami vállalatok és a szövetségi költségvetés bevétele lett. A gázexportból származó deviza a szovjet gazdaság egészét szolgálta, a türkmén lakosság életszínvonala pedig a szovjet átlag alatt maradt.

A gázipar kiépítése környezeti és társadalmi szempontból is ellentmondásos volt. A kitermelés és a vezetéképítés újabb területeket vont be az ipari termelésbe, a gázmezőkön dolgozó munkások egy része a Szovjetunió más részeiről érkezett, ami a türkmén etnikai arányok fokozatos változásához vezetett. A szovjet gázipar technológiai infrastruktúrája a későbbi független Türkmenisztán számára egyszerre jelentett örökséget és terhet: a vezetékrendszer a posztszovjet időszakban is meghatározó maradt, de az elavuló létesítmények karbantartása és a tranzitfüggőség új konfliktusokat szült.

30.1.7 A késő szovjet időszak: stagnálás, klánok és a függetlenség útja

Az 1970-es és 1980-as években a szovjet Türkmenisztán a brezsnyevi stagnálás jellemző vonásait mutatta: a gazdaság a gyapot és a gáz kettős függésében működött, a politikai életet a központi pártutasítások és a helyi klánhálózatok határozták meg. A türkmén kommunista párt vezetése a szovjet központtal szoros kapcsolatot tartott fenn, miközben a helyi erőforrások elosztásában a törzsi és regionális lojalitások tovább éltek. A korrupció és a nepotizmus a szovjet időszak késői szakaszában nyilvános titokká vált, bár a hivatalos ideológia ezt tagadta.

1985-ben a türkmén pártvezetés élére **Szaparmurat Nyijazov** került, aki a Szovjetunió Kommunista Pártja főtitkárának, Mihail Gorbacsovnak a híveként kezdte pályafutását. Nyijazov a peresztrojka időszakában fokozatosan megszilárdította hatalmát, és a türkmén köztársaságban a reformok csak korlátozottan érvényesültek. A szovjet rendszer válsága, a gazdasági hanyatlás és a nemzeti mozgalmak megerősödése a többi tagköztársasághoz hasonlóan Türkmenisztánban is a szuverenitás irányába hatott. A Türkmén SZSZK Legfelsőbb Tanácsa 1990. augusztus 22-én elfogadta a **szuverenitási nyilatkozatot**, amely a köztársaság törvényeinek elsőbbségét hirdette a szovjet szövetségi joggal szemben. A Szovjetunió 1991. augusztusi moszkvai puccskísérlete után a türkmén vezetés felgyorsította a függetlenedést. Türkmenisztán 1991. október 27-én kiáltotta ki függetlenségét, egy nappal a Szovjetunió formális felbomlása előtt, és decemberben a türkmén választók népszavazáson erősítették meg a független államiságot. A függetlenség jogi aktusai dokumentált tények, de a politikai kontextus értelmezése vitatott: a türkmén elit nagy

része a szovjet nómenklatúrából került ki, és a függetlenség nem egy széles társadalmi mozgalom eredménye volt, hanem a központi hatalom összeomlásának melléktermé ke.

30.1.8 A szovjet örökség értékelése

A szovjet időszak öröksége Türkmenisztán számára összetett. Az állami szocializmus létrehozta a modern oktatási és egészségügyi rendszert, az ipari infrastruktúrát és a városi társadalom kereteit, ugyanakkor felszámolta a hagyományos törzsi-nomád autonómiát, erőszakot alkalmazott a kollektivizálás és a represszió k során, és a gazdaságot a gyapot- és gázmonokultúra torz szerkezetébe kényszerítette. A szovjet modernizáció nem volt egyszerűen „elmaradottból haladóba" való átmenet: a fejlesztés a központi hatalom eszköze volt, és a helyi társadalom gyakran elszenvedője, nem pedig haszonélvezője volt a változásoknak. A független Türkmenisztán a szovjet korszak politikai elitjének egy részét, az erőforrás-kitermelésre épülő gazdasági szerkezetet és a központosított államhatalom gyakorlatát örökölte, miközben a szovjet ideológia helyébe fokozatosan a nemzeti autoriter legitimáció lépett.

30.1.9 Források és bizonytalanságok

A szovjet Türkmenisztán történetére vonatkozó források három fő csoportba sorolhatók. Az első a szovjet kori hivatalos iratanyag: párt- és állami határozatok, statisztikai jelentések, sajtó, iskolai tankönyvek. Ezek a források gazdagok, de erősen ideologikusak; a statisztikák gyakran túlzó teljesítményeket mutatnak, az áldozatok és a kudarcok adatait pedig elhallgatják vagy torzítják. A második csoport a függetlenség utáni türkmén nemzeti történetírás, amely a szovjet időszakot elsősorban a gyarmati elnyomás és a nemzeti szenvedés történeteként ábrázolja. Ez a megközelítés fontos korrekció, de időnként visszavetíti a mai nemzeti kereteket a szovjet korszakra, és a türkmén társadalom belső ellentéteit, valamint a szovjet rendszer bizonyos modernizációs eredményeit kevésbé hangsúlyozza. A harmadik a független nemzetközi kutatások és részben megnyílt orosz központi archívumok anyaga, amelyek lehetővé teszik a hivatalos narratívák kritikai összevetését, de a türkmén állami levéltárak ma is korlátozottan hozzáférhetők.

A legnagyobb bizonytalanságok a következő területeken állnak fenn. A kollektivizálás és az 1930-as évek éhínségének áldozatszámaira nincs megbízható teljes körű adat; a becslések a módszertantól és a felhasznált forrásoktól függően jelentősen eltérnek. A basmácsi mozgalom megítélése máig vitatott, és a szovjet, a türkmén nemzeti és a független történetírás eltérő hangsúlyokat alkalmaz. Az 1948-as asgabati földrengés halálos áldozatainak száma a szovjet titkolózás miatt pontosan nem ismert. A gáz- és gyapottermelés gazdasági statisztikái a szovjet tervgazdaság sajátos elszámolási módszerei miatt nem hasonlíthatók egyszerűen a mai piaci adatokhoz. A szöveg ezeket a bizonytalanságokat a főbb becslési tartományokkal és a vita jellegének megjelölésével mutatja be, nem pedig egyetlen „igaz" számként.

30.1.10 Rövid összefoglaló

- A mai Türkmenisztán állami keretei az 1924-es szovjet nemzeti-területi lehatárolással jöttek létre, amikor a Türkmén SZSZK-t a korábbi Turkesztáni ASZSZK, Horezmi és Buharai területekből alakították ki.
- A szovjet hatalom fegyveres ellenállással, a basmácsi mozgalommal szemben konszolidálódott; a mozgalom megítélése a szovjet „banditizmus" és a nemzeti „ellenállás" narratívája között vitatott.

- A korenizáció és az írásreformok (arab → latin → cirill) modernizálták az oktatást, de a szovjet ideológia eszközei is voltak; a sztálini represszió megtizedelték a türkmén értelmiséget.
- A kollektivizálás felszámolta a nomád pásztorkodást, éhínséget és jelentős demográfiai veszteséget okozott, és a gyapotmonokultúra irányába terelte a mezőgazdaságot.
- A Karakum-csatorna megépítése lehetővé tette a gyapottermelés bővítését, de hozzájárult az Aral-tó katasztrófájához és a környezeti válsághoz.
- Az 1960-as évektől felfedezett földgázmezők révén Türkmenisztán a Szovjetunió fő gáztermelője lett, de a jövedelmek a központi költségvetésbe vándoroltak.
- Az 1948-as asgabati földrengés áldozatszáma máig vitatott; a szovjet hatóságok a katasztrófát eltitkolták.
- A késő szovjet időszak stagnálása, a klánhálózatok és a korrupció után a függetlenség 1991-ben a szovjet nómenklatúra vezetésével, széles társadalmi mozgalom nélkül valósult meg.

30.1.11 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan jött létre a Türkmén SZSZK 1924-ben, és milyen közigazgatási előzményekből alakították ki? Miért tekinthető a nemzeti-területi lehatárolás politikai konstrukciónak?
2. Milyen gazdasági és társadalmi következményei voltak a kollektivizálásnak a türkmén nomád és félnomád közösségekre? Miért nehéz pontosan meghatározni az áldozatok számát?
3. Hasonlítsa össze a gyapot- és a gázipar szerepét a szovjet Türkmenisztán gazdaságában! Melyek voltak a központi tervezés rövid és hosszú távú hatásai?
4. Mit jelentett a Karakum-csatorna a türkmén mezőgazdaság és a környezet szempontjából? Hogyan kapcsolódik ez az Aral-tó katasztrófájához?
5. Milyen örökséget hagyott a szovjet időszak a független Türkmenisztánra a politikai elit, a gazdasági szerkezet és a környezeti károk tekintetében?

30.2 Függetlenség és Nyijazov

A türkmén függetlenség nem hosszú nemzeti felszabadító hagyományból nőtt ki, hanem a szovjet intézményi keretek széteséséből. Ahogyan a szovjet Türkmenisztán bemutatta, a köztársaság a Szovjetunió egyik legerősebben a gyapot- és földgáztermelésre szakosodott, alulurbanizált perifériája volt, gyenge nemzeti mozgalommal és a szovjet időben kiépült, moszkvai irányítás alatt álló kommunista pártszervezettel. Szaparmurat Nyijazov (türkmén átírással Saparmyrat Ataýewiç Nyýazow), aki 1985 óta vezette a Türkmén SZSZK Kommunista Pártját, ezt a káderhálózatot örökölte meg, és abból építette ki a posztszovjet térség egyik legszemélyesebb, leghosszabb ideig fennmaradt autoriter rendszerét. A fejezet azt vizsgálja, hogyan vált a függetlenség a személyi kultusz és a nemzetközi semlegesség összekapcsolásának eszközévé, milyen társadalmi és gazdasági árat fizetett érte a türkmén lakosság, és miért vitatott a korszak értékelése a mai napig. A tárgyalt időszak az 1991-es függetlenségtől Nyijazov 2006. decemberi haláláig tart; az utódlást és a gazdasági rendszer későbbi átalakulását a következő alfejezet Berdimuhamedov és a gazdaság vizsgálja.

30.2.1 A függetlenség intézményes útja (1990–1991)

Az 1990-es évek elején a szovjet hatalom gyengülése nem járt tömeges türkmén függetlenségi mozgalommal. Nyijazov 1990 januárjában a Türkmén SZSZK Legfelsőbb Tanácsának elnöke lett, majd 1990 októberében – egy, a szovjet elnöki modellt utánzó, nem versengő választáson –

a köztársaság első elnökévé választották. A hivatalos közlés szerint a szavazók 98,4 százaléka támogatta, de független megfigyelők nem ellenőrizhették a szavazást; az adat a szovjet korszakból örökölt, ellenőrizhetetlen választási statisztikák sorába illeszkedik. Nyijazov hatalmi bázisa a Kommunista Párt apparátusa, a kolhoz- és szovhoz-vezetők, valamint a földgázipari elit volt; ezek a csoportok a szovjet rendszerből ismerték egymást, és a függetlenség felé vezető úton is összezárva tartották a hatalmat.

Az 1991. augusztusi moszkvai puccskísérlet után a türkmén vezetés kezdetben óvatosan viselkedett: nem támogatta nyíltan a szovjet vezetést, de nem is sietett a kilépéssel. Amikor azonban a balti államok és más köztársaságok sorra kikiáltották függetlenségüket, Nyijazov is a szuverenitás intézményesítése mellett döntött. 1991. október 26-án népszavazást tartottak a függetlenségről; a hivatalos eredmény szerint a részvétel 97,7 százalékos volt, és a szavazók 94,1 százaléka támogatta a függetlenséget. A szavazás körülményeit független nemzetközi megfigyelők nem követhették nyomon, és az ellenzéki, emigrációban működő türkmén csoportok szerint a részvételi és támogatási adatokat felülről irányították. Ezt a vitát a forráshiány miatt a történetírás sem tudja egyértelműen lezárni; a tény maga – a népszavazás megtartása és a függetlenség kikiáltása – dokumentált. Október 27-én a türkmén Legfelsőbb Tanács elfogadta a függetlenségi nyilatkozatot, decemberben pedig Türkmenisztán a Szovjetunió felbomlásával nemzetközileg is elismert állammá vált, és a Független Államok Közösségének (FÁK) alapító tagja lett.

A függetlenség tehát nem egy nemzeti mozgalom győzelme, hanem a szovjet központ összeomlásának melléktermé ke volt. A türkmén politikai elit az addigi moszkvai függést cserélte le egy saját, de hasonlóan centralizált rendszerre. Nyijazov a szovjet időszakban kiépített állami kapacitást és a gazdasági erőforrások feletti ellenőrzést használta fel arra, hogy a függetlenség új legitimációs kereteit kialakítsa. Ennek során a hivatalos narratíva a türkmén nemzeti identitást a Szovjetunió alóli felszabadulással kötötte össze, noha a függetlenség kikiáltása előtt nem volt jelentős türkmén függetlenségi tömegmozgalom. Ez a feszültség a későbbi emlékezetpolitika egyik alapeleme maradt: a türkmén állami ünnepségek a függetlenséget nemzeti újjászületésként ábrázolták, míg a kritikusok szerint csupán a szovjet elit hatalmának átmentését jelentette.

30.2.2 A Türkmenbas-rendszer: alkotmány, egypárt és személyi kultusz

A függetlenség első éveiben Nyijazov a szovjet intézményi kereteket fokozatosan lecserélte egy elnöki, egypárti rendszerre. 1992. május 18-án fogadták el az új alkotmányt, amely a türkmén nyelvet államnyelvnek, Türkmenisztánt pedig demokratikus, jogi, világi államnak nyilvánította. A gyakorlatban azonban a hatalom a köztársasági elnök kezében összpontosult. Az 1992. júniusi elnökválasztáson Nyijazov – immár az egyetlen jelöltként – a hivatalos adatok szerint 99,5 százalékos támogatást kapott; a választást a nemzetközi szervezetek, köztük az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) megfigyelői sem találták versengőnek. Az 1994-ben népszavazással megerősített elnöki jogkörök tovább növelték a végrehajtó hatalom befolyását a parlament és az igazságszolgáltatás felett.

A korábbi Kommunista Párt 1992-ben Türkmenisztáni Demokrata Párt néven alakult újjá, de az állam irányítása alatt maradt; más pártok alapítását nem engedélyezték. A politikai ellenzéket betiltották, vezetőit bebörtönözték vagy külföldre kényszerítették. A parlament – a Néptanács (türkménül Halk Maslahaty) – az 1990-es években formális döntéshozó testület volt, amelynek tagjait gyakran nem szabad választáson jelölték. 1999 decemberében az alkotmány módosításával Nyijazovot élethosszig tartó elnökké nyilvánították; a türkmén alkotmánybíróság a döntést azzal indokolta, hogy a nemzetnek nincs szüksége újabb elnökválasztásra, mert Nyijazov a türkmén államiság megtestesítője. Ezt a lépést a nemzetközi közösség és a humanitárius szervezetek az autoriter hatalomkoncentráció dokumentált példájaként értékelik, noha a türkmén kormány a belső jogi folyamatokra hivatkozott.

A személyi kultusz azonban nem csupán az alkotmányos szövegekben, hanem a mindennapi életben is intézményesült. Nyijazov 1993-ban felvette a **Türkmenbas** (türkménül Türkmenbaşy, azaz „a türkmének atyja”) címet, amelyet a hivatalos média kizárólagos megszólításként használt. Az állami propaganda a személyét a nemzeti függetlenség, a türkmén kultúra és a modernizáció egyszerre szimbolikus és gyakorlati letéteményeseként ábrázolta. A városokban szobrokat emeltek, a középületek homlokzatára portrékat helyeztek, az iskolai tananyagba pedig a vezető életrajzát és gondolatait építették be. A leglátványosabb emlékmű az 1998-ban felavatott, Asgabatban álló Semlegességi boltív volt, amelynek tetején egy aranyozott, a nap irányát követő Nyijazov-szobor állt; a hivatalos leírás szerint a szobor a türkmén nemzeti egységet és a vezető állandó jelenlétét szimbolizálta. A szobrot 2010-ben, Nyijazov halála után eltávolították, ami önmagában is jelzi a kultusz utóéletének vitatottságát.

A kultusz része volt a türkmén történelem újraértelmezése is. A hivatalos ideológia a türkmén népet ősi, önálló nemzetként mutatta be, amelynek gyökerei a szeldzsuk és más türk birodalmakig nyúlnak vissza; ugyanakkor a szovjet időszakot a nemzeti elnyomás korszakaként kezelték, miközben a szovjet intézményi örökséget – például a gyapot- és gáztermelést – a modernizáció alapjaként őrizték meg. Ez a kettős viszony a szovjet múlthoz a türkmén emlékezetpolitika állandó feszültsége maradt: a hivatalos narratíva egyszerre tagadta a szovjet rendszert és támaszkodott annak káderállományára, gazdasági szerkezetére és adminisztratív örökségére.

30.2.3 A Ruhnama és a kulturális átalakítás

A személyi kultusz legjellegzetesebb eszköze a **Ruhnama** (türkménül Ruhnama, szó szerint „a lélek könyve”) lett, amelyet Nyijazov 2001-ben jelentetett meg. A kétkötetes szöveget a hivatalos ideológia a türkmén nemzet spirituális útmutatójának nevezte, és 2003-tól az iskolai oktatás, a felsőoktatás, valamint a közigazgatás kötelező tananyagává tették. A Ruhnama a türkmén történelem, erkölcs és identitás sajátos, a hivatalos állami értelmezést tükröző változatát adja elő; a könyv írójaként Nyijazovot jelölik meg, de a szerzőség körüli vita a forráskritika része: a türkmén állami kiadás a szerzőt mint a nemzet atyját állítja be, míg független elemzők szerint a szöveg jelentős részét állami ideológusok írhatták.

A Ruhnama bevezetése nem csupán kulturális program volt, hanem a társadalmi ellenőrzés eszköze is. Az egyetemi felvételik, a hivatali vizsgák és a munkahelyi értékelések egyik mérője a Ruhnama ismeretének szintje lett; aki nem tanulta meg a kötelező részleteket, az a hivatalos ideológia elutasítójaként jelenhetett meg. A türkmén nyelvű és orosz nyelvű értelmiség egy részének ez a kötelező ideológiai oktatás az oktatás színvonalának romlásával járt, mert a tananyag a kritikai gondolkodás helyett a memorizálást erősítette. A nemzetközi emberi jogi szervezetek, köztük a Human Rights Watch és az Amnesty International jelentései szerint az oktatási rendszer átpolitizálása hozzájárult a türkmén fiatalok külföldi tanulási lehetőségeinek beszűküléséhez, illetve a belső ellenállás csendes elfojtásához.

A kulturális átalakítás másik látványos eleme a naptár átnevezése volt. 2002-ben a türkmén hónapok és a hét napjai közül többet Nyijazov, családtagjai és a Ruhnama egyes fogalmai után neveztek el; például a január hivatalos neve Türkmenbas, az áprilisé Gurbansoltan (Nyijazov édesanyja) lett. A hivatalos indoklás szerint ez a türkmén nemzeti hagyományok felelevenítését szolgálta, a kritikusok szerint viszont a személyi kultusz eszköze volt, amely a közösségi időszámítást is a vezető személyéhez kötötte. Az átnevezéseket 2008-ban, már Berdimuhamedov elnöksége alatt visszavonták; ez azt mutatja, hogy a kultusz egészét a türkmén elit egy része is túlzónak ítélte. A Nyijazov-kori döntés ugyanakkor dokumentált tény, amelyet a korabeli türkmén törvények és a hivatalos sajtó egyaránt rögzítettek.

A Ruhnama és a naptárreform a türkmén társadalom polarizálódását erősítette: a vidéki, idősebb, az állami propagandának kitett lakosság egy része elfogadta a hivatalos énképet, míg a városi,

képzett, külföldi kapcsolatokkal rendelkező csoportok körében széles körű volt a kiábrándultság. A kultusz hétköznapi megnyilvánulásaira – a kötelező portrék, a nyilvános tiszteletadás, az ideológiai vizsgák – vonatkozólag a források szűkösek, mert a türkmén állam nem engedett független közvélemény-kutatást, és a beszámolók döntően emigránsok vagy külföldi diplomaták jelentésein alapulnak. Így a társadalmi elfogadás pontos mértékéről nem áll rendelkezésre ellenőrizhető adat.

30.2.4 A semlegesség politikája

A nyijazovi külpolitika legfontosabb hivatkozási pontja a **pozitív semlegesség** lett. 1995. december 12-én az ENSZ Közgyűlése határozatban ismerte el Türkmenisztán állandó semlegességét; ez dokumentált tény, amely a türkmén diplomácia hivatalos narratívájában mérföldkőnek számít. A semlegesség elve szerint Türkmenisztán nem csatlakozott katonai szövetségekhez, nem engedett be külföldi katonai bázisokat, és a regionális konfliktusokban semleges közvetítőként kívánt fellépni. A türkmén alkotmány 1995-ös módosítása a semlegességet az állam alapelvei közé emelte, 2002-ben pedig a semlegesség napját nemzeti ünneppé nyilvánították.

A semlegesség a türkmén vezetés számára több célt szolgált. Egyrészt csökkentette a regionális hatalmi nyomást: Türkmenisztán délen Iránnal, délkeleten Afganisztánnal, északon Oroszországgal, keleten pedig a posztszovjet Közép-Ázsia többi államával határos, és a Nyijazov-korszakban az afgán polgárháború, valamint a szovjet utódtérség instabilitása állandó biztonsági kockázatot jelentett. A semlegesség hivatalos értelmezése szerint az ország így elkerülte a szomszédos konfliktusokba való belesodródást, és a békés együttélés mintáját kínálta. Másrészt a semlegesség a belpolitikai legitimáció eszköze is volt: a hivatalos propaganda a semlegességet a Nyijazov által irányított nemzeti újjászületés részeként ábrázolta, és a vezető személyéhez kötötte.

A kritikai értelmezés szerint a semlegesség a nemzetközi elszigeteltség álcája volt: a türkmén kormány a semlegességre hivatkozva utasította el a nemzetközi emberi jogi megfigyelők, újságírók és civil szervezetek jelenlétét, és korlátozta a külföldi kulturális intézmények működését. A nemzetközi szervezetek – így az ENSZ emberi jogi testületei – jelentéseikben rámutattak, hogy a semlegesség nem mentesíti az államot az emberi jogi kötelezettségei alól, és a türkmén gyakorlatban a semlegesség a belső elnyomás elfedésére szolgált. A türkmén kormány ezzel szemben azzal érvelt, hogy az ország a semlegesség révén stabil és békés, és a külső kritikák a belügyekbe való beavatkozást jelentik. A vita tehát nem a semlegesség tényéről, hanem annak belpolitikai és nemzetközi funkciójáról szól; a történészi konszenzus e kérdésben nem egységes, mert a forrásokhoz való hozzáférés korlátozott.

A semlegesség gyakorlati következményei közé tartozott, hogy Türkmenisztán a FÁK-n belül is elkülönült: nem írt alá több katonai együttműködési megállapodást, és a szovjet korszak után fennmaradt orosz katonai jelenlétet fokozatosan felszámolták. Ugyanakkor a gazdasági kapcsolatokat nem szakította meg: a türkmén földgázexport továbbra is az orosz hálózaton keresztül jutott el a fogyasztókhoz, és Oroszország maradt a legnagyobb vásárló. A semlegesség tehát a katonai elköteleződést kerülte, de a gazdasági függőséget nem számolta fel; ez a feszültség a későbbi években, különösen a gázár-viták idején éleződött ki.

30.2.5 Gazdaság és társadalom a szovjet örökség árnyékában

A függetlenség első évtizedében a türkmén gazdaságot a szovjet tervgazdaság összeomlása, a gyapot- és földgáztermelés világpiaci ingadozása, valamint az állami elosztási rendszerek fenntartásának kísérlete határozta meg. A szovjet időszakból örökölt szerkezetben a földgáz és a gyapot volt a két fő exportcikk; a feldolgozóipar és a szolgáltató szektor gyenge maradt. A türkmén kormány 1993-ban bevezette a lakosság számára az ingyenes földgáz-, villany- és

vízfogyasztást, ami a hivatalos propaganda szerint a független állam szociális vívmánya volt. A gyakorlatban azonban a közműszolgáltatások minősége romlott, az ellátás gyakran szakadozott, és a juttatások a vidéki szegénységet nem szüntették meg.

A földgázexport alakulása a Nyijazov-korszakban erősen függött az oroszországi tranzittól. Az 1990-es években az orosz Gazprom időnként leállította vagy csökkentette a türkmén gáz vásárlását, ami a türkmén állami bevételek hirtelen visszaeséséhez vezetett; ez a függés a türkmén kormányt kiszolgáltatott helyzetbe hozta. A pontos termelési és exportadatok nem ellenőrizhetők megbízhatóan, mert a türkmén statisztikai hivatal nem közölt a nemzetközi szabványoknak megfelelő adatokat, és a független ellenőrzés nem volt lehetséges. A Világbank és a Nemzetközi Valutaalap (IMF) becslései szerint a türkmén GDP az 1990-es évek első felében több mint 30 százalékkal esett vissza, majd a gázexport fellendülésével lassú növekedésnek indult; az egy főre jutó GDP 1990-es évek végi becslése 2000 dollár alatt maradt. Ezek az adatok azonban jelentős bizonytalanságot hordoznak, mert a türkmén kormány nem tette közzé a módszertant.

A mezőgazdaság – elsősorban a gyapottermelés – a foglalkoztatás meghatározó ágazata maradt, de a szovjet korszakban kialakított, központilag irányított termelési rendszer tovább élt. A gyapot betakarításába a diákokat, a közalkalmazottakat és a katonákat tömegesen kötelezték; ezt a gyakorlatot a türkmén kormány hivatalosan nem ismerte el, de a nemzetközi szervezetek, köztük a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) és a Human Rights Watch jelentései dokumentálták. A kényszermunka a türkmén társadalom széles rétegeit érintette, és a vidéki lakosság körében a szovjet időkből ismert gyakorlat folytatását jelentette. A türkmén kormány a vádakat visszautasította, és a gyapotszüretet önkéntes munkának nevezte; a vita a mai napig tart, és a forrásokhoz való korlátozott hozzáférés miatt a kényszermunka pontos mértéke nem számszerűsíthető.

A társadalmi egyenlőtlenségek a Nyijazov-korszakban nőttek. A hatalomhoz közel álló elit – a gázipari vezetők, az állami tisztviselők, a biztonsági szolgálatok – hozzáfért a külföldi valutához és az import javakhoz, míg a vidéki és a városi munkásság nagy része a hivatalos fizetések és a természetbeni juttatások alacsony szintjén élt. A menekültek és a kisebbségek helyzete is romlott: az orosz ajkú lakosság egy része Oroszországba, illetve más posztszovjet államokba költözött, mert a türkmén nyelv államnyelvvé tétele és a hivatalos ideológia a nem türkmén etnikumú lakosok számára hátrányos légkört teremtett. A türkmén állam az orosz nyelvű oktatást fokozatosan visszaszorította, ami a vegyes házasságokban élő és az oroszul beszélő családok távozását erősítette. Az emigráció mértékéről nincsenek megbízható statisztikák, de a külföldi becslések szerint az 1990-es években több tízezer ember hagyta el az országot.

30.2.6 A rendszer társadalmi ára és a Nyijazov-korszak vége

A Nyijazov-rendszer a politikai elnyomás, a személyi kultusz és a gazdasági bizonytalanság együttes hatását gyakorolta a türkmén társadalomra. Az emberi jogi szervezetek – köztük a Freedom House, az Amnesty International és a Human Rights Watch – a korszakban Türkmenisztánt a világ legelnyomóbb államai közé sorolták; jelentéseik szerint a politikai foglyokat börtönökben tartották, a kínzás és a rossz bánásmód rendszerszerű volt, a sajtó pedig teljes állami ellenőrzés alatt állt. A türkmén kormány ezeket a jelentéseket elutasította, és az országot békés, stabil államként mutatta be. A történészi értékelésben máig nincs teljes konszenzus abban, hogy a türkmén rendszer mennyire volt „totalitárius” a szovjet modellhez képest; a fogalomhasználat részben vitatott, mert a türkmén állam nem épített ki a szovjethez hasonló tömeges ideológiai mozgósítást, viszont a személyi kultusz és a politikai ellenőrzés hasonló elemeket mutatott.

Nyijazov 2006. december 21-én, hivatalos közlés szerint szívelégtelenségben halt meg Asgabatban. Halála körülményeit a türkmén hatóságok nem vizsgáltatták ki független orvosi testülettel, és a halál okáról szóló egyetlen hivatalos közlés nem oszlatta el a találgatásokat; egyes emigráns

körökben természetellenes halálról beszéltek, de erre nincs bizonyíték. A haláleset után a hatalomátadás bizonytalan volt, mert a türkmén alkotmány szerint a Néptanács elnöke ideiglenesen vette volna át az államfői teendőket, de a tényleges hatalom a biztonsági szervek és a gázipari elit kezében összpontosult. Az utódlás folyamatát, Kurbanguly Berdimuhamedov ideiglenes elnökségét és a későbbi választást a következő alfejezet Berdimuhamedov és a gazdaság tárgyalja részletesen; itt elég annyit rögzíteni, hogy a rendszer intézményi folytonossága a személycsere ellenére megmaradt.

A Nyijazov-korszak öröksége így kettős: egyrészt létrejött egy szuverén türkmén állam, amely a nemzetközi közösség tagja lett, és a földgázvagyon révén bizonyos gazdasági mozgásteret szerzett; másrészt az állam a személyi kultusz, a politikai elnyomás és a gazdasági egyenlőtlenségek révén a lakosság jelentős részének szenvedést okozott. A korszak értékelése a mai napig vita tárgya: a türkmén hivatalos emlékezet a függetlenség atyját és a semlegesség megteremtőjét látja benne, míg a kritikusok a szovjet típusú önkény folytatását. A történeti elemzés ahhoz, hogy e kettősséget megértse, nem a hős vagy a zsarnok képét rajzolja meg, hanem a rendszer intézményi, gazdasági és ideológiai működését vizsgálja.

30.2.7 Források és bizonytalanságok

A Nyijazov-korszak történeti rekonstrukciója jelentős forráskorlátokba ütközik. A türkmén állami levéltárak a függetlenség utáni időszakra gyakorlatilag nem hozzáférhetők a nemzetközi kutatás számára; a hivatalos statisztikák módszertana nem átlátható, és a türkmén kormány a független adatgyűjtést nem engedélyezte. A személyi kultusz dokumentumai – törvények, rendeletek, hivatalos kiadványok, a Ruhnama szövege – nyilvánosak és ellenőrizhetők, de a társadalmi hatásukról szóló ismereteink döntően emigráns beszámolókon, külföldi diplomáciai jelentéseken és nemzetközi szervezetek anyagain alapulnak. E források értékesek, de torzíthatnak, mert a kivándorolt elit és a külföldi megfigyelők sajátos szempontokat érvényesítenek.

A gazdasági adatoknál különösen nagy a bizonytalanság. A türkmén GDP-re, az egy főre jutó jövedelemre, a szegénységi rátára és a földgázexportra vonatkozó számok a Világbank, az IMF és más nemzetközi intézmények becslésein alapulnak, amelyek egymástól is eltérnek, mert a türkmén hatóságok nem szolgáltatnak megbízható alapadatokat. A hivatalos türkmén statisztikák, például a választási részvételi arányok vagy a gazdasági növekedés, a nemzetközi szervezetek szerint módszertanilag átláthatatlanok, ezért azokat a történeti elemzés során fenntartással kell kezelni.

A politikai elnyomás mértékéről hasonlóképpen nem állnak rendelkezésre teljes körű adatok. A politikai foglyok száma, a kényszermunka kiterjedtsége, a gyapotszüretre kötelezettek aránya – mindez csak becslések formájában ismert, és a türkmén kormány a nemzetközi jelentéseket rendszeresen visszautasította. Az igazságszolgáltatás és a büntetés-végrehajtás belső dokumentumai nem nyilvánosak, így a visszaélések egy része csak a túlélők és az emigránsok beszámolóiból ismert. E források hitelességét esetenként nehéz ellenőrizni, de a tömegesen ismétlődő, egymástól független beszámolók a történészi konszenzus szerint megalapozottá teszik a rendszer elnyomó jellegének megállapítását.

A személyi kultusz társadalmi elfogadottságáról nincsenek független felmérések; a türkmén kormány által közölt támogatottsági mutatók nem tekinthetők tudományos bizonyítéknak. Az emigráns közösségek és a külföldi diplomaták beszámolói alapján a lakosság egy része a kényszerű engedelmesség és a passzív rezisztencia között ingadozott, de a nyílt ellenállás ritka volt. E kérdésben a történetírás jelenlegi állása szerint nem mondható meg pontosan, mekkora volt a hivatalos ideológia tényleges belső támogatottsága; a kérdés további kutatást igényelne, amelyhez a türkmén levéltárak megnyitása lenne szükséges.

A témával kapcsolatban további bizonytalanságot jelentenek a Nyijazov halálának körülményei. A halál ténye dokumentált, az ok hivatalos közlése szerint szívelégtelenség volt, de független orvosi jelentés nem került nyilvánosságra, és a halál előtti napok eseményeiről csak a hivatalos türkmén sajtó beszámolói állnak rendelkezésre. A halál körüli találgatások – például a méreg vagy más bűncselekmény feltételezése – nem tekinthetők bizonyított állításnak, ezért azokat a történeti szöveg nem kezelheti tényként. A történészi konszenzus e kérdésben a forráshiány miatt nem foglal állást.

30.2.8 Rövid összefoglaló

- Türkmenisztán 1991-ben nem tömeges függetlenségi mozgalom révén, hanem a Szovjetunió összeomlásának következményeként vált szuverén állammá; a politikai hatalmat a szovjet korszakból örökölt elit tartotta meg Nyijazov vezetésével.
- Az 1992-es alkotmány és az 1999-es módosítás egypárti, elnöki rendszert hozott létre; Nyijazov élethosszig tartó elnöki státuszt kapott, az ellenzéket pedig betiltották.
- A személyi kultusz intézményesült: a Türkmenbas cím, a szobrok, a portrék, a Ruhnama bevezetése az oktatásba és a naptár átnevezése a hivatalos ideológia részévé vált; ezek dokumentált lépések, de társadalmi hatásukról kevés független forrás áll rendelkezésre.
- A semlegesség politikája 1995-től az ENSZ által elismert külpolitikai elvvé vált; a hivatalos értelmezés a békés együttélést hangsúlyozta, a kritikusok szerint azonban a nemzetközi elszigeteltség és az emberi jogi kritikák elhárításának eszköze volt.
- A gazdaság a földgáz- és gyapotexporttól függött, a szociális juttatások ellenére a lakosság nagy része szegénységben élt; a kényszermunka, különösen a gyapotszüreten, dokumentált nemzetközi jelentések szerint rendszerszerű volt, de a türkmén kormány tagadta.
- A Nyijazov-korszak öröksége kettős: létrejött a szuverén türkmén állam, de a politikai elnyomás, a személyi kultusz és a gazdasági egyenlőtlenségek súlyos társadalmi árat jelentettek; a korszak értékelése a türkmén állami és a kritikai narratívákban máig élesen eltér.

30.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan magyarázza a szovjet káderek folytonossága Nyijazov hatalmának kiépítését a függetlenség után? Milyen intézményi csatornákon keresztül őrizte meg befolyását a régi elit?
2. Milyen eszközökkel építette ki a türkmén állam a személyi kultuszt, és miben különbözik ez a szovjet vezetőkultusztól? Milyen források alapján tudjuk ezt a folyamatot rekonstruálni?
3. Miért lett a semlegesség a türkmén külpolitika alapelve, és milyen belpolitikai funkciói voltak? Hogyan értékelik ezt a hivatalos türkmén, a kritikai és a nemzetközi jogi szempontok?
4. Milyen gazdasági és társadalmi következményei voltak a posztszovjet átmenetnek Türkmenisztánban? Miért nehéz pontos statisztikai adatokat közölni erről az időszakról?
5. A fejezet szerint a Nyijazov-korszak értékelése vitatott: milyen tények dokumentáltak, melyek vitatottak, és milyen forráshiányok akadályozzák a megbízható történeti elemzést?

30.3 Berdimuhamedov és a gazdaság

30.3.1 Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez?

Türkmenisztán 2006-os hatalomváltása nem pusztán egy posztszovjet ország belpolitikai eseménye volt, hanem a közép-ázsiai és közel-keleti **rentier állam** (járadékállam) modelljének sajátos változatát tette láthatóvá. Amikor **Szaparmurat Nyijazov** elnök halála után **Gurbanguly Berdimuhamedov** vette át az állam irányítását, a türkmén politikai rendszer olyan dilemmával szembesült, amelyet a régió más szénhidrogén-exportőr államai is ismernek: hogyan lehet a természeti erőforrásokból származó bevételt úgy felhasználni, hogy az fenntartsa a politikai stabilitást, anélkül hogy tényleges hatalommegosztást vagy átlátható intézményeket hozna létre. Türkmenisztán esetében ez a kérdés különösen élesen vetődött fel, mivel az ország gáztartalékai a világ egyik legnagyobbjai közé tartoznak, de a gázexport útvonalainak korlátozottsága és a politikai rendszer teljes centralizáltsága sajátos függőségi viszonyokat alakított ki. A Berdimuhamedov-éra gazdaságpolitikája ezért egyszerre tükrözi a posztszovjet átalakulás regionális mintáit, a kínai infrastrukturális terjeszkedés közép-ázsiai következményeit, valamint a rentier államokra jellemző elosztási és ellenőrzési mechanizmusokat. A fejezet előzménye, a szovjet Türkmenisztán és Nyijazov kora bemutatta, hogyan alakult ki a türkmén állam autoriter berendezkedése és a földgázra épülő gazdasági modell. Most azt vizsgáljuk, hogy a 2006-os hatalomátadás után hogyan próbálta az új vezetés a gázbevételeket új piacok felé terelni, milyen korlátai voltak a gazdasági reformoknak, és milyen társadalmi következményei lettek a modell fenntartásának a 2020-as évek elejére.

30.3.2 A 2006-os hatalomváltás: folytonosság és engedmények

Szaparmurat Nyijazov 2006. december 21-én bekövetkezett halála után az országban rövid, de intenzív utódlási időszak kezdődött. A türkmén alkotmány szerint a parlament felsőházának elnöke lett volna az ideiglenes államfő, ám a gyakorlatban a biztonsági szervek és a kormányzó elit gyorsan **Gurbanguly Berdimuhamedov** akkori miniszterelnök-helyettes és egészségügyi miniszter mögé sorakozott fel. Berdimuhamedovot ideiglenes elnökké nevezték ki, majd a 2007. februári elnökválasztáson – amelyet a nemzetközi megfigyelők nem tartottak szabadnak és tisztességesnek – hivatalosan is megerősítették hivatalában. A választáson a hivatalos adatok szerint Berdimuhamedov a szavaztok mintegy 89%-át kapta, ám a választási folyamat nem felelt meg a nemzetközi demokratikus normáknak. A hatalomátvétel legfontosabb üzenete a folytonosság volt: a Nyijazov által kiépített **Türkmenisztáni Demokrata Párt** és a személyi kultuszra épülő állami struktúra nem omlott össze, hanem új vezetővel működött tovább.

Berdimuhamedov első éveiben mégis kettős stratégiát követett. Egyfelől megtartotta Nyijazov rendszerének alapvető intézményeit: az egypártrendszert, a személyi kultuszt, a kiterjedt belső elhárítást és a média teljes állami ellenőrzését. Másfelől azonban több olyan intézkedést hozott, amelyek a nemzetközi elszigeteltség oldását és a lakosság elégedetlenségének csillapítását célozták. Visszaállította a nyugdíjak egy részét, amelyeket Nyijazov korábban csökkentett vagy befagyasztott, engedélyezte a korábban betiltott opera- és balettelőadásokat, és a naptárban visszahozta a hónapok és a hét napjainak hagyományos elnevezéseit, amelyeket Nyijazov részben saját magáról és családtagjairól nevezett el. A **Ruhnama** („A lélek könyve”), Nyijazov saját írása, fokozatosan kikerült a kötelező tananyag középpontjából, bár a nyilvános elutasítása továbbra is kockázatos maradt. Ezek a lépések a nemzetközi elemzők szerint nem a rendszer demokratizálását célozták, hanem a rezsim legitimációjának finomhangolását: az új elnök egyszerre akarta megőrizni a régi elit lojalitását és csökkenteni a lakossági elégedetlenség látható okait.

A politikai rendszer azonban érdemben nem nyílt meg. A 2008-as alkotmánymódosítás, amelyre a nemzetközi közösség figyelmét felhívták, formálisan lehetővé tette volna többpárti választásokat, de a gyakorlatban a politikai verseny továbbra sem létezett. A 2012-es és 2017-es elnökválasztásokon Berdimuhamedovot a hivatalos adatok szerint újraválasztották, ám a folyamatok a független megfigyelők szerint nem feleltek meg a valódi választási verseny kritériumainak. A politikai döntéshozatal a Berdimuhamedov által vezetett elnöki apparátusban, a családi és regionális hálózatokban, valamint a biztonsági szervekben összpontosult. A **Türkmenisztáni Nemzeti Tanács** és a **Parlament** (Medzslisz) szerepe szimbolikus maradt. A rezsim tehát a 2006-os hatalomváltáskor egy olyan autoriter struktúrát örökölt, amelyben a politikai túlélés kulcsa a bevételek központosított ellenőrzése és a társadalom depolitizálása volt; ez a logika határozta meg a gazdaságpolitikát is.

30.3.3 A gázexport mint a politikai stabilitás alapja

Türkmenisztán gazdasága a 2000-es években szinte teljes mértékben a földgázexportra épült. Az ország bizonyított földgáztartalékait a nemzetközi becslések a világ legnagyobbjai közé sorolják, bár a pontos számok vitatottak: a **BP Statistical Review of World Energy** éves becslései és a türkmén hivatalos adatok között jelentős eltérések vannak. A gázszektor bevételei közvetlenül az állami költségvetésbe és a Berdimuhamedov által ellenőrzött alapokba áramlottak, így a rezsim számára a gázexport nem egyszerűen gazdasági kérdés, hanem a politikai hatalom anyagi alapja volt. Az állami gázvállalat, a **Türkmengaz** és az olaj- és gázipari minisztérium minden jelentős kitermelési és exportdöntést központilag hozott meg.

A 2000-es évek közepén Türkmenisztán legnagyobb gázvásárlója Oroszország volt. A türkmén gázt a **Közép-Ázsia–Centrum (KAC)** vezetékhálózaton keresztül szállították Oroszországba, majd onnan részben tovább Ukrajnába és más piacokra. Ez a függőség azonban kiszolgáltatottá tette Türkmenisztánt az orosz árpolitikának és a Gazprom kereskedelmi döntéseinek. A 2000-es évek elején a türkmén–orosz gázkereskedelmi vitákban a türkmén fél többször is követelte az árak emelését, mivel a gázt a világpiaci ár alatt értékesítette. A viták 2009-ben csúcsosodtak ki egy vezetékrobbanás következtében, amely megbénította a KAC-útvonalat. A robbanás okairól eltérő állítások láttak napvilágot: a türkmén kormány orosz felelősséget emlegetett, míg az orosz fél technikai problémákra hivatkozott. A tényleges ok független vizsgálat hiányában máig vitatott. A kereskedelmi vita azonban világossá tette, hogy a türkmén gázexport egyetlen domináns vevőtől való függése sérülékeny, és ez erősítette az orosz vezetékektől való elszakadás, a diverzifikáció iránti igényt.

A 2010-es évek elejére a türkmén–orosz gázkereskedelem volumene visszaesett, és Oroszország később újra vásárolt ugyan türkmén gázt, de az árak és a mennyiségek már nem érték el a korábbi szintet. A türkmén kormány számára ez a bevételkiesés komoly költségvetési nyomást jelentett, különösen azért, mert a rezsim társadalmi stabilitásának egyik pillére a lakossági energia- és alapszolgáltatások állami támogatása volt, amelyet a gázbevételekből finanszíroztak. A gázbevétel csökkenése közvetlenül fenyegette a modell fenntarthatóságát, ezért a vezetés aktívan kereste az alternatív piacokat.

30.3.4 A Kína-vezeték: új piac, új függőség

A 2000-es évek második felében Türkmenisztán stratégiai lehetőséget talált Kína energiaéhségében. A kínai gazdaság gyors növekedése, a szénfüggőség csökkentésének igénye és a közép-ázsiai térség iránti geopolitikai érdeklődés kedvezett egy új, keleti irányú gázvezeték megépítésének. A **Türkmenisztán–Kína gázvezeték** (más néven **Közép-Ázsia–Kína gázvezeték**) első szakaszát 2009-ben nyitották meg. A vezeték Türkmenisztánból Üzbegisztánon és Kazahsztánon

keresztül szállít földgázt a kínai **Hszincsiang** tartományba. A projekt a türkmén–kínai gázkereskedelmi megállapodásra épült, amelyet a két ország 2006-ban, Berdimuhamedov hatalomra kerülésének évében írt alá. A vezeték megépítése a kínai **Kínai Nemzeti Kőolajtársaság (CNPC)** és a türkmén állami vállalat együttműködésében valósult meg.

A Kína-vezeték gyorsan a türkmén gázexport legfontosabb útvonalává vált. A 2010-es években Kína lett Türkmenisztán legnagyobb gázvásárlója, és a kínai piacra szállított türkmén gáz mennyisége jelentősen meghaladta az oroszországi exportot. A türkmén kormány számára ez a kapcsolat több szempontból is előnyösnek tűnt: a kínai fél hosszú távú vásárlási ígéreteket tett, és a vezeték finanszírozása részben kínai hitelekből valósult meg, ami rövid távon csökkentette a türkmén állam terheit. A vezeték megnyitásával Türkmenisztán először szerzett egy olyan exportútvonalat, amely elkerülte Oroszország területét, és ezzel látszólag csökkentette a geopolitikai kiszolgáltatottságát.

A kínai kapcsolat azonban új függőséget hozott létre. A türkmén gázexport volumene egyre inkább a kínai kereslethez és a kínai gázárakhoz kötődött. A kínai vásárló piaci erőfölénye lehetővé tette, hogy az árakat a türkmén fél számára kedvezőtlenebb szinten tartsa, különösen a 2014 utáni globális energiaár-csökkenés időszakában. A türkmén kormány a vezetékkel kapcsolatos pénzügyi megállapodásokat titkosan kezelte, és a lakosság számára nem tett közzé átfogó elszámolást a kínai hitelek visszafizetéséről. A kritikus elemzők szerint a Kína-vezeték nem annyira a függőség megszüntetését, mint inkább a függőség egy másik nagyhatalom felé fordítását jelentette. A türkmén költségvetés a 2010-es évek második felében továbbra is erősen ki volt téve a kínai gázimport volumenének és árának.

A Kína-vezeték társadalmi és környezeti hatásai is összetettek voltak. A vezeték építése során a helyi közösségek egyes területeken föld- és vízhasználati korlátozásokkal szembesültek, ám ezeket a kérdéseket a türkmén nyilvánosságban nem lehetett szabadon megvitatni. A kínai hitelkonstrukciók pontos feltételeit nem hozták nyilvánosságra, ami a nemzetközi szervezetek, például a **Nemzetközi Valutaalap (IMF)** és a **Világbank** elemzői szerint megnehezítette az ország külső adósságállományának pontos becslését. A rendelkezésre álló becslések szerint Türkmenisztán külső adóssága a 2010-es évek végén a bruttó hazai termék (GDP) jelentős részét tette ki, de a pontos számok bizonytalanok, mert a türkmén hatóságok nem tettek közzé részletes adatokat. A független elemzők szerint a Kína-vezeték finanszírozása kulcsszerepet játszott ebben az adósságfelhalmozásban.

Az exportdiverzifikáció más irányai is felmerültek. A **TAPI-vezeték** (Türkmenisztán–Afganisztán–Pakisztán–India) terve, amely délre, az Indiai-óceán felé szállította volna a türkmén gázt, hosszú évek óta napirenden volt, de a megvalósítás politikai és biztonsági akadályokba ütközött Afganisztán instabilitása miatt. A Kaszpi-tengeren át Európába irányuló vezeték terve pedig Oroszország és Irán jogi és geopolitikai ellenállásába ütközött. A türkmén kormány ezeket a terveket időről időre napirenden tartotta, de a 2020-as évek elejéig a Kína-vezeték maradt az egyetlen ténylegesen működő, nagy kapacitású alternatív útvonal.

30.3.5 A gazdasági reformok korlátai és a rentier logika

Berdimuhamedov elnöksége alatt a türkmén kormány többször is bejelentett gazdasági reformprogramokat, amelyek célja a gázfüggőség csökkentése, a magánszektor erősítése és a beruházási környezet javítása volt. A 2010-es években elfogadott **nemzeti fejlesztési programok** a mezőgazdaság, a textilipar és az építőipar fejlesztését hangsúlyozták. A kormány bizonyos területeken valós eredményeket is fel tudott mutatni: a főváros, **Asgabat** látványos építkezési hulláma, a márványborítású középületek, szállodák és lakónegyedek a rezsim vizuális reprezentációjának központi elemeivé váltak. A városi infrastruktúra fejlesztése, az autópályák és az új nemzetközi

repülőtér építése révén a kormány a modernitás és a siker képét kívánta sugallni. Ezek a beruházások azonban jelentős részben a gázbevételekből származó állami forrásokat használtak fel, és nem hoztak létre olyan fenntartható gazdasági szerkezetet, amely képes lett volna a gázexport visszaesése esetén is növekedést biztosítani.

A magánszektor fejlődése erősen korlátozott maradt. A türkmén gazdaságban a kulcsfontosságú ágazatok, így az energiaipar, a nagykereskedelem és a jelentős építőipari projektek állami ellenőrzés alatt álltak. A nemzetközi pénzügyi intézmények, például a Világbank és az IMF jelentései szerint a türkmén üzleti környezetet a bürokratikus akadályok, a jogbiztonság hiánya és az állami vállalatok dominanciája jellemezte. A külföldi befektetők számára a kockázatokat növelte a statisztikai adatok átláthatatlansága, a valutapiac szigorú állami ellenőrzése és a szerződések érvényesítésének bizonytalansága. A türkmén **manat** (TMT) árfolyamát a kormány hosszú időn keresztül mesterségesen tartotta, ami a párhuzamos árfolyam kialakulásához és az importáruk hiányához vezetett.

A külföldi befektetők számára a gázszektorban a kínai **CNPC** maradt a legfontosabb partner. A cég a **Bagtyjarlyk** szerződéses területen gázkitermelést folytatott, és a Kína-vezeték gázellátásában kulcsszerepet játszott. A türkmén kormány a gázszektorban más külföldi cégeknek is kínált koncessziókat, de a szerződéses feltételek gyakran átláthatatlanok voltak, és a nyugati nagyvállalatok érdeklődése a kockázatok miatt mérsékelt maradt. A reformok tehát nem vezettek a gazdaság diverzifikációjához; a türkmén gazdaság a 2020-as évek elején is alapvetően a földgáz exportjától függött. A **rentier állam** logikája változatlanul működött: a rezsim a természeti erőforrásokból származó járadékot központilag gyűjtötte be, és annak egy részét a politikai lojalitás fenntartására, a biztonsági apparátus finanszírozására és a lakosság alapvető szükségleteinek támogatására fordította. A civil társadalom, a szabad média és a független szakszervezetek hiánya miatt azonban a társadalmi ellenőrzés és a nyilvános elszámoltathatóság teljesen hiányzott.

30.3.6 A 2014-es olajárzuhanás és a rejtett válság

A 2014-ben kezdődő globális energiaár-csökkenés súlyosan érintette Türkmenisztánt, mivel a gázárak a kínai szerződésekben részben az olajárhoz kötöttek. A gázbevételek visszaesése nyomán a türkmén állam költségvetési helyzete romlott, és a rezsimnek egyre nehezebbé vált a korábbi támogatási szint fenntartása. A kormány azonban a nehézségeket nyilvánosan alig ismerte el. A statisztikai hivatal hivatalos adatai szerint a türkmén GDP tovább nőtt, ám a nemzetközi elemzők ezeket az adatokat megbízhatatlannak tartották. A **Nemzetközi Valutaalap** és a **Világbank** becslései szerint a türkmén gazdaság a 2010-es évek második felében valójában stagnált vagy zsugorodott. A pontos FDI- és adósságadatok hiánya miatt a helyzet értékelése bizonytalan, de a megfigyelők egyetértettek abban, hogy a rezsim a költségvetési nehézségeket jelentős részben a lakossági szolgáltatásokból és a rejtett megszorításokból próbálta ellensúlyozni.

A lakosság számára a válság jelei fokozatosan váltak érzékelhetővé. A 2010-es évek második felében a türkmén boltokban egyre gyakrabban jelentek meg alapvető élelmiszerhiányok, például liszt-, cukor- és növényolaj-hiány, bár a kormány a hivatalos kommunikációban ezt tagadta. A **feketepiaci árfolyam** és a hivatalos árfolyam közötti különbség növekedése a lakosság vásárlóerejét rontotta. A türkmén állampolgárok számára a valutaváltás szigorú korlátozása és a devizaszámlák befagyasztása súlyos problémát jelentett, különösen a külföldi utazások és az importált gyógyszerek esetében. A türkmén kormány a 2010-es évek végén és a 2020-as évek elején több alkalommal is kénytelen volt a támogatások csökkentéséről dönteni, például a kenyér- és üzemanyagárak emeléséről, ami a hivatalos retorika szerint a „piaci mechanizmusok bevezetését” célozta, ám a kritikus elemzők szerint a költségvetési kényszer jele volt. A türkmén

társadalomban ezek az intézkedések növelték az elégedetlenséget, bár a nyilvános tiltakozások rendkívül ritkák maradtak, mivel a politikai elnyomás súlyos következményekkel járt.

A 2020-as évek első felében a COVID-19 világjárvány tovább súlyosbította a helyzetet. Türkmenisztán hivatalosan nem jelentett fertőzötteket, ám a független források és a szomszédos országok adatai szerint a járvány valószínűleg elérte az országot. A türkmén hatóságok a járványügyi intézkedéseket korlátozottan alkalmazták, ugyanakkor a határok lezárása és a gazdasági kapcsolatok akadozása tovább csökkentette a bevételeket. A türkmén gazdaság a 2020-as évek elején a becslések szerint tovább zsugorodott, bár a pontos adatok továbbra sem álltak rendelkezésre. A rezsim a járvány alatt is fenntartotta a nyilvános tagadás politikáját, ami aláásta a nemzetközi hitelességét.

30.3.7 A 2017–2026 közötti időszak: a Berdimuhamedov-modell kifulladása és az utódlás kérdése

A 2010-es évek végére a Berdimuhamedov-rezsim egyre inkább a kifulladás jeleit mutatta. A személyi kultusz fenntartása, az építkezési programok folytatása és a biztonsági apparátus finanszírozása egyre nagyobb terhet jelentett a zsugorodó gázbevételek mellett. A türkmén kormány a 2018-as és 2019-es években több alkalommal is külső hitel bevonására kényszerült, ám a pontos hitelfeltételeket nem hozta nyilvánosságra. A kínai függőség nemcsak gazdasági, hanem politikai értelemben is nőtt: a kínai vállalatok egyre nagyobb szerepet kaptak a türkmén kitermelésben, és a kínai hitelek visszafizetése a türkmén gázexport közvetlen ellenértékeként valósult meg.

A politikai rendszerben a legfontosabb fejlemény a 2022-es alkotmánymódosítás volt, amely a türkmén parlament szerepét formálisan átalakította, és lehetővé tette a felsőházi intézmény létrehozását. A módosítás célja a hazai és nemzetközi elemzők szerint elsősorban a Berdimuhamedov család hatalmának biztosítása volt. A türkmén elnök 2022 márciusában bejelentette, hogy „a fiatalabb generáció” számára kívánja átadni a hatalmat, és a 2022-es előrehozott elnökválasztáson fiát, **Szerdar Berdimuhamedovot** indították, aki a hivatalos adatok szerint a szavazatok mintegy 73%-át kapta. A választás a nemzetközi megfigyelők szerint nem volt sem szabad, sem tisztességes. Gurbanguly Berdimuhamedov azonban nem távozott a hatalomból: a **Türkmenisztáni Népi Tanács** elnöki posztját vette át, és továbbra is meghatározó szerepet játszott a politikai döntéshozatalban. A „kettős hatalom” tehát nem a demokratizálódás, hanem a dinasztikus utódlás intézményesítésének jele volt.

A gazdasági válság a 2022–2024-es években mélyült. A türkmén gázexport volumene a kínai kereslet alakulásától függött, és a globális energiapiac bizonytalanságai tovább nehezítették a tervezést. A türkmén kormány 2022-ben kénytelen volt a lakossági támogatások további csökkentését bejelenteni, ami a ritka, de dokumentált lakossági tiltakozásokhoz vezetett. 2022 nyarán egyes vidéki területeken a gáz- és vízellátás akadozása miatt kisebb, de a türkmén viszonyokhoz képest jelentős tiltakozásokról számoltak be független források. A türkmén hatóságok ezeket az eseményeket nem erősítették meg, és a független ellenőrzés rendkívül nehéz volt. A 2020-as évek közepére a türkmén gazdaság továbbra is a földgázexportra és a kínai piacra épült, és sem a TAPI-vezeték, sem más diverzifikációs projekt nem realizálódott.

A nemzetközi közösség és az emberi jogi szervezetek, például az **Amnesty International** és a **Human Rights Watch** jelentései szerint a türkmén politikai rendszer a 2020-as években is a legsúlyosabban elnyomó rendszerek közé tartozott. A véleménynyilvánítás, a gyülekezés és a vallásszabadság korlátozása dokumentált tény. A gazdasági nehézségek és a politikai elnyomás együttesen a lakosság körében széleskörű bizalmatlanságot és félelmet eredményezett, de

a nyílt ellenállás lehetőségei minimálisak maradtak. A türkmén diaszpóra, elsősorban Oroszországban, Törökországban és Nyugat-Európában, korlátozottan tudta a hazai elégedetlenséget becsatornázni.

30.3.8 Források és bizonytalanságok

A türkmén gazdaságpolitika és a Berdimuhamedov-rezsim elemzése során a források különösen egyenlőtlenek. A türkmén hatóságok hivatalos statisztikái, például a **Türkmenisztáni Állami Statisztikai Bizottság** adatai a nemzetközi elemzők szerint szisztematikusan torzítanak: a GDP-növekedést, a tartalékokat és a gázbevételeket rendszerint felülbecslik, miközben az adósságot és a szegénységet alulbecslik. A türkmén kormány a 2000-es évektől kezdve gyakorlatilag nem tett közzé részletes, ellenőrizhető költségvetési adatokat. A nemzetközi szervezetek, így az **IMF**, a **Világbank** és az **Ázsiai Fejlesztési Bank** becslései ezért csak korlátozott megbízhatóságúak, és gyakran évek óta nem frissültek rendszeresen.

A gázexportra vonatkozó adatok szintén bizonytalanok. A türkmén hatóságok a pontos exportmennyiségeket üzleti titokként kezelik, és a kínai partnerek sem mindig közölnek nyilvános adatokat. A nemzetközi piaci elemzők, például az **IHS Markit** vagy a **Wood Mackenzie** adatai a havi szállításokról becsléseken és műholdas nyomkövetésen alapulnak, de a szerződéses árak továbbra sem nyilvánosak. A Kína-vezetékkel kapcsolatos pénzügyi elszámolások átláthatatlansága miatt a türkmén külső adósság pontos összege vitatott. A leggyakrabban hivatkozott becslések szerint a külső adósság a 2010-es évek végén a GDP 30–50%-a között lehetett, de ezek a számok jelentős bizonytalanságot hordoznak.

A politikai utódlásra és a 2022-es tiltakozásokra vonatkozó források szintén problematikusak. A türkmén médiában az állami narratíva teljesen uralkodik, ezért a független megfigyelők elsősorban a diaszpóra által közölt beszámolókra, a szatellitfelvételekre, a szomszédos országok határforgalmi adataira és a ritka, ellenőrizetlen internetes forrásokra támaszkodnak. A 2022-es vidéki tiltakozásokról szóló beszámolók nem függetleníthetők a türkmén hatóságok általi nyilvános tagadástól és a térségben működő független média hiányától. A türkmén kormányzat emberi jogi helyzetéről szóló nemzetközi jelentések, például az **ENSZ Emberi Jogi Tanácsa** és a civil szervezetek anyagai azonban egybehangzóak a politikai elnyomás súlyosságában, ami dokumentált ténynek tekinthető.

Végül a hivatalos türkmén gazdaságreform-narratíva és a nemzetközi források közötti eltérés nem egyszerűen adatprobléma, hanem a rezsim legitimációs stratégiájának része. A türkmén kormány a nyilvános retorikában a fejlődést, a nyitást és a reformokat hangsúlyozza, miközben a független elemzők a gazdasági modell fenntarthatatlanságát, a korrupciót és a politikai elnyomást emelik ki. A fejezetben ezért a türkmén hivatalos állításokat a nemzetközi forrásokkal való összehasonlításban kell értelmezni, nem pedig önmagukban vett tényként.

30.3.9 Rövid összefoglaló

- A 2006-os hatalomváltás során Gurbanguly Berdimuhamedov a Nyijazov által kiépített autoriter struktúrát örökölte meg, és azt részben a nemzetközi elszigeteltség oldására, részben a személyi kultusz fenntartására használta.
- A türkmén gazdaság a földgázexportra, különösen az orosz, majd a kínai piacra épült; a gázbevételek központi szerepet játszottak a politikai stabilitás fenntartásában.
- A 2009-ben megnyitott Türkmenisztán–Kína gázvezeték a türkmén gázexport legfontosabb útvonalává vált, de új, Kínától való függőséget hozott létre, és a finanszírozás átláthatatlansága növelte a külső adósságot.

- A gazdasági reformok, amelyek a diverzifikációt és a magánszektor erősítését ígérték, a gyakorlatban nem vezettek a rentier modell meghaladásához; a kulcságazatok állami ellenőrzés alatt maradtak, a statisztikai adatok átláthatatlanok voltak.
- A 2014-es olajárzuhanás és a 2020-as évek eleji globális válságok leleplezték a modell sérülékenységét: a lakossági támogatások csökkentése, az áruhiány és a devizakorlátozások növelték az elégedetlenséget, bár a nyilvános tiltakozások ritkák maradtak.
- A 2022-es hatalomátadás Szerdar Berdimuhamedovnak nem demokratizálódást, hanem dinasztikus utódlást hozott; Gurbanguly Berdimuhamedov a Népi Tanács elnökeként továbbra is meghatározó szerepet játszott.
- A türkmén rezsim gazdaságpolitikája a 2020-as évek közepére a gázfüggőség, a kínai hitelcsapda és a politikai represszió ördögi körébe került, miközben a diverzifikációs projektek nem valósultak meg.
- A források egyenlőtlensége miatt a pontos gazdasági adatok és a társadalmi elégedetlenség mértéke bizonytalan, de a politikai elnyomás ténye és a modell fenntarthatatlansága a nemzetközi jelentések alapján egyértelmű.

30.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan befolyásolta a 2006-os hatalomváltás a türkmén politikai rendszer működését? Miért tekinthető a Berdimuhamedov-éra a Nyijazov-rendszer folytonosságának és módosításának?
2. Milyen okok vezettek a Türkmenisztán–Kína gázvezeték megépítéséhez, és milyen gazdasági és politikai következményei voltak a türkmén gázexport új irányának?
3. Miért korlátozottak voltak a Berdimuhamedov által meghirdetett gazdasági reformok? Hogyan tükröződik a rentier állam logikája a türkmén gazdaságpolitikában?
4. Hogyan hatott a 2014-es olajárzuhanás és a COVID-19 járvány a türkmén társadalomra és a rezsim legitimációjára?
5. Milyen forrásproblémák nehezítik a türkmén gazdaság és politika elemzését, és miért fontos a hivatalos türkmén adatokat a nemzetközi becslésekkel szembesítve értelmezni?

30.4 Türkmenisztán 2022–2026

2022 fordulópontnak tűnt Türkmenisztánban: Gurbanguly Berdimuhamedov – akit 2007 óta a posztszovjet Közép-Ázsia egyik legzártabb autoriter rezsimjének vezetőjeként tartottak számon – bejelentette, hogy átadja az elnöki tisztséget fiának, Szerdar Berdimuhamedovnak. A hivatalos narratíva szerint ez a „nemzedékváltás” a stabilitás és a folyamatosság jele volt; a független megfigyelők és a nemzetközi emberi jogi szervezetek szerint viszont a tényleges hatalom nem cserélődött, hanem apáról fiúra öröklődött egy olyan politikai rendszerben, amelyet a személyi kultusz, a gazdasági titkolózás és a szigorú társadalmi ellenőrzés jellemez. Ez az alfejezet a 2022–2026 közötti időszakot tárgyalja: Szerdar Berdimuhamedov elnökségét, a gázfüggő gazdaság belső feszültségeit, az emberi jogi helyzetet és Türkmenisztán semlegességre épülő, ám gyakorlatilag több irányba is elköteleződő külpolitikáját. A részletek értelmezéséhez elengedhetetlen a Berdimuhamedov és a gazdaság alfejezetben bemutatott örökség: a 2007–2021 közötti konszolidáció, a „népjóléti” juttatások fokozatos leépítése és a Kína felé forduló gázexport-modell.

30.4.1 Szerdar Berdimuhamedov hatalomátvétele és a „kettős vezetés”

Szerdar Berdimuhamedov (türkménül Serdar Gurbangulyýewiç Berdimuhamedow) 2022. március 12-én, előrehozott elnökválasztáson indult a kormányzó **Türkmenisztáni Demokratikus Párt** (TDP) jelöltjeként. A Központi Választási Bizottság által közzétett hivatalos eredmény szerint a

szavazatok túlnyomó többségét szerezte meg; a pontos arányt a türkmén állami média közölte, de független választási megfigyelés nem zajlott, így az eredmény hitelessége nemzetközi szinten vitatott. Az **EBESZ Demokratikus Intézmények és Emberi Jogok Hivatala** (ODIHR) korlátozott missziót küldött, és jelentésében bírálta a valódi verseny hiányát, a kampány állami ellenőrzését és a jelöltek lojalitáson alapuló kiválasztását. Szerdar Berdimuhamedov 2022. március 19-én tette le az esküt.

A fiatalabb Berdimuhamedov karrierje az apai hatalomgyakorlás logikáját követte: korábban miniszterelnök-helyettesként, ipari miniszterként, tartományi kormányzóként és a türkmén parlament (Medzslisz) tagjaként gyorsan emelkedett. Megválasztásakor 40 éves volt, és nem rendelkezett önálló politikai bázissal vagy nyilvánosan ismert programmal. A nemzetközi elemzők – köztük a Freedom House, a Human Rights Watch és az International Crisis Group – egybehangzóan **„kettős vezetésként"** írták le a berendezkedést: a formális elnöki jogkörök Szerdar kezébe kerültek, ám a tényleges döntéshozatal továbbra is az apánál, Gurbanguly Berdimuhamedovnál összpontosult.

Ezt a helyzetet alkotmányos eszközökkel is intézményesítették. Gurbanguly Berdimuhamedovot 2022 februárjában a **Halk Maslahaty** (Néptanács) elnökévé választották, miután 2020-ban alkotmánymódosítással megerősítették e testület jogkörét. A Halk Maslahaty a hivatalos meghatározás szerint a legfőbb népi képviseleti szerv, amelynek elnöke a türkmén alkotmányos rendben kiemelt szerepet kapott. Gurbanguly emellett a **„Nemzeti vezető"** (Milli Lider) címet is megkapta, ami a gyakorlatban az elnök felett álló, szimbolikus és alkotmányos értelemben is befolyásos pozíciót jelentett. A türkmén állami média továbbra is őt ábrázolta az ország első számú vezetőjeként, miközben Szerdar hivatalos elnöki tevékenysége gyakran protokolláris eseményekre korlátozódott.

A személyi kultusz folyamatossága 2022–2026 között is jól látható volt. Gurbanguly Berdimuhamedovot a köznyelvben és a hivatalos diskurzusban **„Arkadag"** (védnök) jelzővel illetik; a fővárosban és több vidéki központban aranyozott szobrok, múzeumok, parkok és lakónegyedek viselik a nevét. A fiút, Szerdart gyakran **„Arkadagly Serdar"** (a védnök fia, Szerdar) megnevezéssel említik, ami egyszerre utal a családi hierarchiára és a vezetés személyes jellegére. Az állami média az apa és a fiú képeit párhuzamosan jeleníti meg, a hivatalos ünnepeken pedig a „Nemzeti vezető" érdemeit hangsúlyozzák. Ez a jelenség a türkmén politikai kultúra része, és a független elemzők szerint a hatalom legitimációjának egyik eszköze, nem pedig a társadalom spontán támogatásának kifejeződése.

A 2022–2026 közötti időszakban nem került sor érdemi politikai nyitásra. A **politikai ellenzék** továbbra sem működhetett: a választásokon kizárólag a kormányzó TDP-hez lojális jelöltek indulhattak, a független sajtó nem létezett, a civil szervezetek regisztrációját pedig szigorúan korlátozták. A türkmén állampolgárok számára a politikai részvétel a hivatalos állami rendezvényeken való megjelenésre és a vezetők iránti hűség kinyilvánítására szűkült. A nemzetközi szervezetek – például a Freedom House a „Freedom in the World" éves jelentéseiben – Türkmenisztánt a világ legkevésbé szabad országai közé sorolták, gyakran a legalacsonyabb vagy ahhoz közeli pontszámmal.

30.4.2 A gazdaság: gázfüggőség, külső sokk és rejtett válság

Türkmenisztán gazdasága a 2022–2026 közötti időszakban is **rentier államként** működött: a költségvetési bevételek és a devizabevételek döntő része a földgázexportból származott. Az ország a világ egyik legnagyobb földgáztartalékával rendelkezik; a becslések szerint a bizonyított készletek nagysága a globális rangsorban a legelőkelőbbek között van, bár a pontos adatokat a türkmén kormány nemzetbiztonsági okokra hivatkozva nem hozza nyilvánosságra. A legnagyobb mezők

közé tartozik a **Galkynyş** (a szovjet időszakban Dél-Joloten néven emlegetett), a **Döwletabat** és a **Malai** mező, amelyek elsősorban a Kína felé irányuló exportot szolgálják.

A 2009 óta működő **Kína–Közép-Ázsia gázvezeték** (Türkmenisztán–Üzbegisztán–Kazahsztán–Kína) révén a türkmén gáz legfontosabb felvevőpiaca Kína lett. A 2020-as évek elejére a türkmén gázexport túlnyomó része Kínába irányult; ezt a türkmén kormány nem erősítette meg hivatalos statisztikákkal, de a kínai vámadatok és a nemzetközi energiapiaci elemzések egybehangzóan ezt mutatják. A korábbi nagy vásárló, Oroszország fokozatosan csökkentette a türkmén gáz importját, részben a saját kitermelésének növelése, részben a 2022 utáni geopolitikai átrendeződés miatt. Iránnal alkalmi csereügyletek zajlottak, de ezek volumene csekély maradt.

A 2022-ben bekövetkezett európai energiaár-emelkedés átmenetileg kedvező környezetet teremtett a gáztermelők számára. Türkmenisztán azonban nem tudta kihasználni a magas világpiaci árakat, mert a kínai szállítások hosszú távú szerződések keretében, gyakran titkos árazással történtek, és nem állt rendelkezésre alternatív exportútvonal. A régóta tervezett **TAPI gázvezeték** (Türkmenisztán–Afganisztán–Pakisztán–India) továbbra is papíron létezett, de az afganisztáni biztonsági helyzet, a finanszírozás hiánya és a pakisztáni–indiai politikai feszültségek miatt a megvalósítás 2022–2026 között sem haladt előre érdemben. Egyes jelentések szerint 2024–2025-ben bizonyos szakaszokon építési munkálatok kezdődtek, ám ezeket független források még nem erősítették meg, és a projekt pénzügyi életképessége továbbra is kétséges.

A türkmén gazdaság hivatalos adatai 2022–2026 között is erősen vitatottak voltak. A türkmén állami statisztikai hivatal rendszeresen 6% körüli éves GDP-növekedést jelentett, ám a nemzetközi pénzügyi intézmények – a Világbank, az IMF és az Ázsiai Fejlesztési Bank – szerint ezek az adatok módszertani és politikai okokból nem megbízhatók. A valós gazdasági helyzetre utaló jelek közé tartozott a krónikus valutahiány, a feketepiaci árfolyam és a hivatalos árfolyam közötti tartós eltérés, az importkorlátozások és az alapvető élelmiszerek időnkénti hiánya. A lakosság vásárlóereje a független becslések szerint csökkent, az élelmiszerárak emelkedtek, és a vidéki háztartások különösen kiszolgáltatottá váltak.

A kormány a 2019 után fokozatosan leépítette a korábbi **népjóléti juttatásokat**: az ingyenes földgáz-, víz-, só- és benzin-kvótákat, amelyeket még Nyijazov és Gurbanguly Berdimuhamedov korai időszakában vezettek be a lakossági elégedetlenség csillapítására. 2022–2026 között ez a leépítés folytatódott, bár a kormány a hivatalos kommunikációban továbbra is a „szociális védelem” fontosságát hangsúlyozta. A megszorítások a leginkább a városi szegényeket és a vidéki mezőgazdasági munkásokat érintették.

A **munkaerő-migráció** a türkmén háztartások túlélési stratégiájának fontos elemévé vált. A 2020-as évek elején több százezer türkmén állampolgár dolgozott Oroszországban, Törökországban, Dél-Koreában és kisebb számban a Perzsa-öböl országaiban. A hazautalások jelentős bevételt jelentettek, de a 2022 utáni oroszországi gazdasági visszaesés, a rubel árfolyam-ingadozása és a szankciók közvetve csökkentették ezeket a jövedelmeket. A türkmén kormány hivatalosan nem tette közzé a kivándorlók és a hazautalások pontos adatait, és a nyilvános diskurzusban a migrációt gyakran a „hazafias kötelesség” megszegéseként keretezte.

A mezőgazdaságban a **gyapot** és a **búza** maradt a két fő stratégiai termény. A gyapottermelésben a kényszermunka rendszerszerű alkalmazása 2022–2026 között is dokumentált problémát jelentett. Az ENSZ Nemzetközi Munkaügyi Szervezete (ILO), a Human Rights Watch és az Amnesty International jelentései szerint a begyűjtési kampányok idején diákokat, közalkalmazottakat, egészségügyi dolgozókat és katonákat vezényeltek ki a földekre, miközben a kormány tagadta a kényszermunka létezését. Az Egyesült Államok vámhatósága 2021-ben behozatali tilalmat rendelt el a türkmén gyapotra, és ezt a tilalmat 2022–2026 között fenntartották. A türkmén kormány a tilalmat a nemzeti gazdaság elleni „rágalomnak” minősítette, de a nemzetközi munkaügyi jelentések továbbra is a mozgósítás széles körű gyakorlatát tárták fel.

A gazdaság diverzifikációjára irányuló kormányzati erőfeszítések – a vegyipar, a textilipar, az építőanyag-gyártás és a halászat fejlesztése – 2022–2026 között többnyire deklaratív szinten maradtak. A magánszektor gyenge volt, a külföldi befektetők bizalmát a korrupció, a jogbiztonság hiánya és az átláthatatlan szabályozás aláásta. Az ország külső adósságáról nem álltak rendelkezésre megbízható, független adatok; a türkmén kormány nem tett közzé részletes államháztartási jelentést, ami lehetetlenné tette a pénzügyi helyzet pontos értékelését.

30.4.3 Emberi jogi helyzet és ellenőrzött nyilvánosság

Türkmenisztán emberi jogi helyzete 2022–2026 között a nemzetközi szervezetek értékelése szerint továbbra is súlyos aggályokat vetett fel. A Freedom House, az Amnesty International és a Human Rights Watch egyaránt a világ legautoriterebb országai közé sorolta az államot. A politikai ellenzék nem működhetett, a szabad sajtó nem létezett, a gyülekezési és egyesülési szabadságot súlyosan korlátozták, a civil szervezeteket pedig gyakran ellehetetlenítették.

A **sajtószabadság** hiánya már a szovjet időszak óta jellemző, de a 2007 utáni konszolidáció még tovább szűkítette a nyilvánosság terét. A 2022–2026 közötti időszakban az állami média kizárólagos szerepet töltött be, az internethez való hozzáférést szigorúan cenzúrázták, a közösségi média platformok és a független hírportálok elérése blokkolt vagy erősen korlátozott volt. Az újságírók számára nem volt lehetőség független tudósításra; a hivatalos álláspontot bíráló tartalmak közlése büntetőjogi következményekkel járt. A türkmén hatóságok időnként letartóztatták a rezsimet bíráló személyeket, és a politikai foglyok száma – bár hivatalos adat nincs – a nemzetközi emberi jogi szervezetek szerint jelentős volt.

A **politikai foglyok** ügye folyamatosan napirenden volt a nemzetközi fórumokon. Az ENSZ Emberi Jogi Tanácsának időszakos egyetemes emberi jogi felülvizsgálata (UPR) során több állam bírálta Türkmenisztánt a fogva tartott ellenzékiek, újságírók és vallási aktivisták helyzete miatt. A türkmén kormány válaszában jellemzően tagadta a politikai foglyok létezését, és a bírálatokat belügyekbe való beavatkozásként utasította el. A börtönkörülményekről keveset lehetett tudni, mert független megfigyelők nem látogathatták a büntetés-végrehajtási intézményeket; a menekültek és a szabadultak beszámolói azonban rendszeresen kínzásról, rossz bánásmódról és nem megfelelő orvosi ellátásról szóltak.

A **vallásszabadság** korlátozása szintén dokumentált probléma volt. A türkmén alkotmány formálisan garantálja a vallásszabadságot, de a gyakorlatban a vallási közösségek regisztrációja rendkívül nehéz, a „nem hagyományos” vallási tevékenységeket büntetik. A szunnita iszlám (hanafita irányzat) hivatalosan támogatott, de az állam szigorúan ellenőrzi a mecseteket és a vallási oktatást. A kisebbségi vallási közösségek – köztük a protestánsok, a Jehova Tanúi, a baháik és a síita muszlimok – tagjait rendszeresen zaklatták, letartóztatták vagy bírságolták. A hatóságok a „vallási szélsőségesség” elleni küzdelemre hivatkoztak, de a nemzetközi szervezetek szerint a korlátozások a békés vallásgyakorlást is sújtották.

A **nők helyzete** 2022–2026 között nem javult érdemben. A törvények formálisan tiltják a nemi alapú diszkriminációt, de a nők alulreprezentáltak a politikai döntéshozatalban, a vezető pozíciókban és a gazdasági életben. A családon belüli erőszak elleni védelem gyenge, a büntető törvénykönyv nem határozza meg egyértelműen a családon belüli erőszak fogalmát, és az áldozatok számára nehéz jogorvoslathoz jutni. A társadalmi normák továbbá korlátozzák a nők mozgásterét, különösen a vidéki területeken, ahol a hagyományos nemi szerepek erősen rögzültek. A kormányzat a nők jogairól szóló nemzetközi kritikákat gyakran „kulturális imperializmusként” utasította el, miközben hivatalosan a „türkmén nők tisztelete” mellett érvelt.

A **kényszermunka** kérdése a 2022–2026 közötti időszakban is a türkmén emberi jogi viták középpontjában állt. A gyapotbegyűjtésben alkalmazott rendszerszerű mozgósítás – diákok,

közalkalmazottak, egészségügyi dolgozók és katonák kivezénylése – nemcsak a nemzetközi munkaügyi normákat sértette, hanem a lakosság mindennapi életét is terhelte. A türkmén kormány a gyakorlatot tagadta, és a nemzetközi szervezetek jelentéseit „elfogultnak" minősítette. Az ENSZ ILO megfigyelő missziója – amely 2015 óta korlátozott hozzáféréssel ugyan, de jelen volt – 2022 után is folytatta a monitoringot, ám a türkmén hatóságok együttműködése gyakran elégtelen volt. Az USA gyapotimport-tilalma mellett több európai vállalat is felfüggesztette a türkmén gyapotból készült termékek beszerzését.

30.4.4 Külpolitika: semlegesség és gyakorlati együttműködés

Türkmenisztán külpolitikájának alapja 1995 óta az ENSZ Közgyűlése által is megerősített **örökös semlegesség**. A 2022–2026 közötti időszakban a rezsim ezt a státuszt továbbra is hangsúlyozta: Türkmenisztán nem csatlakozott katonai szövetségekhez, nem vett részt fegyveres konfliktusokban, és igyekezett jó kapcsolatokat fenntartani valamennyi nagyhatalommal. A gyakorlatban azonban a semlegesség szelektív és pragmatikus volt: az ország gazdasági túlélése érdekében elsősorban Kína felé orientálódott, miközben a biztonsági kérdésekben Oroszországgal, a határ menti kereskedelemben pedig Afganisztánnal és Iránnal is egyeztetett.

A **2022-es orosz–ukrán háború** kihívást jelentett Türkmenisztán számára. A türkmén kormány hivatalosan nem ítélte el Oroszország inváziójá; álláspontja szerint a konfliktus a „külső hatalmak beavatkozásának" következménye, és békés rendezést sürgetett. A gyakorlatban az orosz–türkmén gazdasági kapcsolatok 2022 után is fennmaradtak, de a türkmén gáz oroszországi exportja nem tért vissza a 2000-es évek szintjére. Türkmenisztán nem csatlakozott a nyugati szankciókhoz, és továbbra is részt vett a Független Államok Közösségének (FÁK) egyes gazdasági és humanitárius programjaiban, bár a katonai együttműködést korlátozta. Az oroszországi munkaerő-migráció és a hazautalások kérdése azonban a háború és a szankciók miatt bizonytalanná vált.

Kína 2022–2026 között is Türkmenisztán legfontosabb gazdasági és energetikai partner maradt. A türkmén gázexport túlnyomó része Kínába irányult, és a kínai hitelek, befektetések és infrastrukturális projektek jelentős szerepet játszottak az ország gazdaságában. A 2023-as közép-ázsiai csúcstalálkozón – amelyen Türkmenisztán is részt vett – a felek megerősítették az **„Egy övezet, egy út"** kezdeményezés keretében való együttműködést. A kínai befolyás növekedése azonban aggodalmat keltett a térségben: a türkmén kormány a kínai gázvásárlástól való függést nemzetbiztonsági kockázatként is érzékelte, ám alternatív exportpiac hiányában nem tudott érdemben diverzifikálni.

Afganisztán irányában Türkmenisztán a 2021-es tálib hatalomátvétel után is pragmatikus kapcsolatot tartott fenn. A türkmén kormány hivatalosan nem ismerte el a tálib rezsimet, de a határ menti kereskedelmet, a villamosenergia-exportot és a tranzitforgalmat igyekezett fenntartani. A **TAPI gázvezeték** terve szempontjából a tálibokkal való együttműködés elkerülhetetlen volt, mivel a vezeték afganisztáni szakasza a tálib ellenőrzés alatt álló területeken haladna át. 2022–2026 között több türkmén–tálib egyeztetésre került sor, de a projekt pénzügyi és biztonsági kockázatai továbbra is megoldatlanok maradtak. A türkmén hatóságok a határ menti stabilitást hangsúlyozták, és igyekeztek elkerülni a belső afganisztáni konfliktusba való beavatkozást.

Iránnal Türkmenisztán viszonya rendezett maradt, bár a két ország között időnként viták alakultak ki a gázcsere-ügyletek és a Kaszpi-tenger jogi státusza kapcsán. A 2018-as Kaszpi-tengeri egyezmény – amely Türkmenisztán számára is fontos kereteket rögzített – 2022–2026 között továbbra is a regionális együttműködés alapját képezte, de a tengerfenék felosztásának részletkérdései továbbra is lezáratlanok maradtak.

Törökországgal és **Azerbajdzsánnal** a kapcsolatok a „testvéri" retorika ellenére kevésbé voltak intenzívek. A transzkaszpi gázvezeték terve – amely Türkmenisztán gázát a Kaszpi-tengeren át

Azerbajdzsánba, onnan Törökországba és Európába szállítaná – évtizedek óta napirenden van, de a Kaszpi-tenger jogi státusza, az orosz ellenállás és a finanszírozás hiánya miatt 2022–2026 között sem valósult meg. Az európai energiaválság 2022 után felértékelte a transzkaszpi útvonalat, de a politikai és környezeti akadályok változatlanok maradtak.

Türkmenisztán az **ENSZ** és más nemzetközi szervezetek fórumain rendszeresen védekezésre kényszerült az emberi jogi helyzet miatt. A kormány a bírálatokat gyakran a „fejlődő országokkal szembeni elfogultságként" jellemezte, és a semlegességre, valamint a belügyekbe való be nem avatkozás elvére hivatkozott. A nagyhatalmak közötti geopolitikai verseny miatt a nemzetközi nyomás azonban korlátozott maradt: Kína és Oroszország nem szorgalmazta az emberi jogi feltételekhez kötött együttműködést, a nyugati államok pedig elsősorban a stabil energiaszállításokat és a regionális biztonságot tartották szem előtt.

30.4.5 Források és bizonytalanságok

A 2022–2026 közötti türkmenisztáni folyamatok értékelését alapvetően megnehezíti, hogy az ország a világ egyik legzártabb politikai rendszere, és a hivatalos források szinte kivétel nélkül a rezsim ellenőrzése alatt állnak. Az **elsődleges források** közé tartoznak a türkmén elnöki rendeletek, a kormányzati közlemények, a Központi Választási Bizottság eredményei, a hivatalos statisztikai hivatal adatai és az állami média tudósításai. Ezeknek a forrásoknak a megbízhatósága erősen korlátozott: a statisztikai adatok módszertana nem átlátható, a választási eredményeket független megfigyelők nem ellenőrzik, az állami média pedig a személyi kultusz és a rezsim legitimációjának eszköze.

A **nemzetközi szervezetek** – az ENSZ szakosított intézményei (ILO, UNICEF, UNFPA), a Világbank, az IMF, az EBESZ/ODIHR és az ENSZ Emberi Jogi Tanácsa – rendszeresen publikálnak jelentéseket Türkmenisztánról. Ezek a jelentések hozzáférhetőek, de gyakran a türkmén kormány által szolgáltatott, ellenőrizetlen adatokra támaszkodnak. A türkmén hatóságok sok esetben nem működnek együtt a nemzetközi megfigyelőkkel, és nem engedik be az országba a független emberi jogi megfigyelőket.

Az **emberi jogi szervezetek** – a Human Rights Watch, az Amnesty International, a Freedom House és a Nemzetközi Válságcsoport – jelentései elsősorban a diaszpórában élő aktivisták, a menekültek, a szatellitfelvételek és a korlátozottan elérhető hivatalos adatok alapján készülnek. Ezek a források fontosak, de módszertani korlátokkal küzdenek: az országon belüli helyszíni ellenőrzés gyakran lehetetlen, a tanúvallomásokat nehéz függetleníteni, és a kormány a jelentéseket következetesen visszautasítja. A 2022–2026 közötti időszakra vonatkozó konkrét események – például a letartóztatások, a kényszermunka-kampányok, a gazdasági intézkedések – pontos számadatait ezért óvatosan kell kezelni, és ahol a források eltérnek, a bizonytalanságot jelezni kell.

A **gazdasági adatok** terén különösen nagy a bizonytalanság. A türkmén kormány nem tesz közzé részletes államháztartási, külkereskedelmi és adósságstatisztikát; a nemzetközi pénzügyi intézmények becslései gyakran eltérnek a hivatalos mutatóktól. A 2022–2026 közötti GDP-növekedés, az infláció, a munkanélküliség és a lakossági jövedelmek pontos értékeit ellenőrizni kell, mert a rendelkezésre álló adatok nem tekinthetők megbízhatónak. A TAPI gázvezeték és a transzkaszpi útvonal állapotáról szóló híreket szintén csak fenntartással lehet értékelni, mert a kormányzati nyilatkozatok gyakran túlzóak, a független helyszíni ellenőrzés pedig hiányos.

A **2025–2026-os fejlemények** – a könyv lezárásának időpontjáig – különösen érzékenyek: a rendelkezésre álló források szűkösek, a friss eseményekről szóló hírek ellenőrzése nehéz, és a kormányzati politika folyamatossága, a gazdasági intézkedések vagy a külpolitikai lépések pontos részleteit a megjelenés előtt frissíteni kell. Ez az alfejezet ezért a 2022–2024 közötti

időszakra vonatkozó dokumentált tényekre és a 2025–2026-ra vonatkozó, ellenőrzést igénylő előzetes értékelésekre támaszkodik.

30.4.6 Rövid összefoglaló

1. Szerdar Berdimuhamedov 2022. márciusi megválasztása formális generációváltás volt, de a tényleges hatalom az apa, Gurbanguly Berdimuhamedov kezében maradt a Halk Maslahaty elnökeként és „Nemzeti vezetőként”.
2. A rezsim személyi kultusza és autoriter berendezkedése 2022–2026 között fennmaradt; a politikai ellenzék, a szabad sajtó és a civil társadalom továbbra sem működhetett.
3. A gazdaság továbbra is a földgázexporttól függ, elsősorban a Kínába irányuló szállításoktól; a TAPI gázvezeték és a transzkaszpi útvonal megvalósítása bizonytalan.
4. A hivatalos gazdasági adatok megbízhatatlanok; a valutahiány, az importkorlátozások és a lakossági vásárlóerő csökkenése a rejtett válság jelei.
5. A gyapottermelésben alkalmazott kényszermunka 2022–2026 között is dokumentált nemzetközi probléma volt, amely miatt az USA behozatali tilalmat tart fenn.
6. A külpolitika továbbra is a semlegességre épül, de gyakorlatilag Kína, Oroszország és a szomszédos Afganisztán felé orientálódik; az emberi jogi nyomás korlátozott.
7. A 2025–2026-os fejleményekről a rendelkezésre álló források szűkösek, ezért a jelenkori értékelés óvatosságot és ellenőrzést igényel.

30.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen alkotmányos és informális eszközökkel őrizte meg Gurbanguly Berdimuhamedov a tényleges hatalmat a 2022-es elnökváltás után?
2. Miért tekinthető Türkmenisztán tipikus rentier államnak, és milyen sebezhetőségek következnek ebből a 2022–2026 közötti időszakban?
3. Hogyan jellemezhető Türkmenisztán külpolitikai „semlegessége” a gyakorlatban, különösen az orosz–ukrán háború és a tálib Afganisztán kontextusában?
4. Milyen források állnak rendelkezésre a türkmén emberi jogi helyzet értékelésére, és miért megbízhatatlanok a hivatalos statisztikák?

31 Örményország az ókortól az Oszmán korig

31.1 Urartu és az ókori Örményország

31.1.1 Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez?

Az örmény fennsík és a hozzá tartozó Van-tó medencéje a Közel-Kelet egyik sajátos civilizációs hidat alkotott Anatólia, Mezopotámia, a Kaukázus és az Iráni-fennsík között. A térség nem periféria volt, hanem olyan ütköző- és átmeneti zóna, ahol a bronzkori államok, a vaskori Urartu, majd a hellenisztikus- római korszak örmény királyságai egymásra rétegződtek. Az ókori források, a helyi feliratok és a régészeti anyag együtt mutatják, hogy a későbbi örmény identitás nem egyszerű „eredet", hanem hosszú politikai és kulturális folyamat eredménye. Az alábbi alfejezet ezért nemcsak az örmény nemzeti történelem előzményét tárgyalja, hanem azt is megmutatja, hogyan alakultak ki azok a birodalmi minták és határvonalak, amelyek később, az oszmán–szafavida és az orosz–oszmán vetélkedés idején újra meghatározták a régió sorsát.

31.1.2 Urartu: a Van-tó állama

A mai Örményország és Kelet-Törökország hegyvidékén az i. e. 9. században bukkant fel az a vaskori állam, amelyet az asszír feliratok **Urartu** néven említenek. A helyi uralkodók magukat *Biai* vagy *Bianili* néven ismerték, ami a Van-tó környéki magterületre utalt. A Van-tó (török: Van Gölü; örmény: *Vanov lic*) medencéje volt a politikai központ, a főváros, **Tuspa** (a mai Van) a tó keleti partján feküdt. Urartu nem azonos a későbbi Örményországgal, de régészeti és nyelvészeti szempontból a térség egyik meghatározó rétegét képezte, és a későbbi örmény királyságok területi keretét részben előkészítette.

Urartu felemelkedése szorosan összefüggött az Újasszír Birodalom terjeszkedésével. Az asszír királyok, különösen **III. Sulmánu-asarídu** (i. e. 858–824 között uralkodott) hadjáratai a Van-tó vidékén olyan törzsi és városi közösségeket kényszerítettek összefogásra, amelyek korábban nem alkottak egységes államot. Urartu a 9. század közepe után önálló katonai hatalommá vált, és az asszír–urartui viszony a következő két évszázadban váltakozó háborúk és békeegyezmények ritmusában alakult. A két birodalom közötti vetélkedés nemcsak a hegyi erődökről és a termékeny folyóvölgyekről szólt, hanem a kereskedelmi útvonalak, a fémlelőhelyek és a lótenyésztő területek ellenőrzéséről is.

A régészeti rekonstrukció szerint Urartu hatalma a 8. században érte el csúcspontját, különösen **I. Argisti** (i. e. 786–764 körül) és **II. Szarduri** (i. e. 764–735 körül) uralkodása alatt. Ebben az időszakban az urartui hadsereg betört a mai Északnyugat-Iránba, és hódításokat hajtott végre a Szeván-tó és az Araksz folyó környékén. A mai Jereván területén található **Erebuni erődjét** I. Argisti alapította i. e. 782 körül, amit asszír párhuzamokból és a helyi feliratból egyaránt ismerünk. Ez az évszám a mai örmény főváros szimbolikus alapítási dátumaként is ismert, bár a folyamatos városi fejlődés ennél bonyolultabb volt.

Az urartui állam adminisztratív és kulturális teljesítménye jelentős. A királyi feliratok az urartui nyelvet ékírással rögzítették, amely nyelv nem tartozik az indoeurópai nyelvek közé, és nem azonos a későbbi örménnyel. A legtöbb felirat hadjáratokról, építkezésekről, csatornákról és

szőlőskertekről szól. A **Van-szikla feliratai**, köztük a nagy sziklafelirat, a királyi ideológia és az isteni legitimáció bemutatására szolgáltak. Urartu vallásában a főisten a vihar- és hadisten **Haldi** volt, akinek templomai a hegyi erődök mellett álltak. A kutatók vitatják, hogy Haldi kultusza mennyire volt helyi eredetű, és mennyire formálta az asszír vallási propaganda árnyéka.

Az urartui gazdaság az öntözéses földművelésen, a teraszos szőlőművelésen, az állattartáson és a fémfeldolgozáson alapult. A hegyvidéki éghajlat miatt a termőterület szűkös volt, ezért a csatornák és a ciszternák komoly állami beruházásnak számítottak. A mai Gevaş közelében található **Menua-csatorna** a Van-tótól délre ma is látható, és azt jelzi, hogy a vízgazdálkodás a királyi hatalom egyik alapja volt. A régészeti lelőhelyek, például **Karmir Blur** (Teisebaini) erődje Jereván mellett, raktárakat, gabonatárolókat és fémműves műhelyeket tártak fel. A gabona- és bortárolás mértékét a kutatók gyakran az állami redisztribúció bizonyítékaként értelmezik, de a pontos adminisztratív rendszerről kevés közvetlen forrás áll rendelkezésre.

Urartu hanyatlása a 8. század végén kezdődött, amikor az asszír király, **II. Sarrukín** i. e. 714-ben pusztító hadjáratot vezetett a térségbe. Sarrukín feliratai részletesen leírják az urartui területek feldúlását és a Muszaszirban lévő Haldi-templom kifosztását. A felirat nyelve propagandisztikus, ezért a kutatók nem olvassák szó szerint, de az urartui hatalom meggyengülését több független adat is alátámasztja. A 7. században az urartui királyság fokozatosan elvesztette korábbi ellenőrzését a peremterületek felett. Az i. e. 7. század közepe után Urartu eltűnt az önálló nagyhatalmak közül, és a források szerint a méd, illetve később a perzsa hódítás előtt részben felbomlott, részben átalakult.

31.1.3 A korai örmény jelenlét vitái

A korai örmény jelenlét kérdése a történeti nyelvészet, a régészet és a szöveges források eltérő bizonyítékait kapcsolja össze. A mai tudományos konszenzus szerint az örmény nyelv az indoeurópai nyelvcsalád önálló ága, és a nyelv időszámításunk előtti fejlődése a kelet-anatóliai vagy dél-kaukázusi térséghez kötődik. A nyelvészeti rekonstrukció azonban nem ad pontos időpontot arra, mikor vált az örmény a Van-tótól északra és keletre a meghatározó beszélt nyelvvé. A vitatott **proto-örmény migrációs modell** azt feltételezi, hogy indoeurópai nyelvű csoportok a bronzkorban vagy a vaskor elején érkeztek a térségbe, de a régészet nem tudja ezt egyértelműen egy adott „népvándorláshoz” kötni.

Az asszír és urartui források nem használják az „örmény” kifejezést. Az örmények első egyértelmű említése az i. e. 6. század végéről vagy az i. e. 5. századból származik. A perzsa **behisztuni felirat** (i. e. 520 körül) az „Armina” tartományt említi, és a görög szerzők, elsősorban **Hérodotosz**, az i. e. 5. században *Armenoi* néven nevezik a térség lakóit. A szöveges bizonyíték tehát csak az Achaemenida Birodalom korában válik viszonylag egyértelművé. Hogy a korábbi urartui lakosság milyen arányban olvadt be, cserélt nyelvet vagy állt ellen, azt a jelenlegi források alapján nem lehet pontosan rekonstruálni. A kutatók egy része folyamatos nyelvváltást, más része inkább különböző csoportok együttélését valószínűsíti. A kérdés azért érzékeny, mert a modern örmény nemzeti történelem gyakran folytonos örmény jelenlétet feltételez az Urartu előtti időktől, míg a török és azerbajdzsáni nemzeti narratívák időnként az örményeket késői jövevényekként igyekeznek bemutatni. A tudományos álláspont szerint az állandó jelenlét és a nyelvcsere nem zárja ki egymást, és a forráshiány miatt a kérdés nem dönthető el egyetlen „eredet” javára.

31.1.4 Az Achaemenida és hellenisztikus korszak

Az i. e. 6. század közepén a **Méd Birodalom**, majd **II. Kurus perzsa király** (i. e. 559–530 között uralkodott) hódította meg a régiót. Az örmény területek a perzsa Achaemenida Birodalom

tartományává váltak. A perzsa közigazgatás satrapiákat hozott létre, és a birodalmi feliratok szerint a térség a perzsa királyi hatalom egyik északnyugati peremvidékét alkotta. A perzsa uralom idején a korábbi urartui városok részben tovább éltek, részben elvesztették jelentőségüket. A források alapján a helyi elit egy része bekapcsolódott a perzsa birodalmi igazgatásba, más része a hegyvidéki területeken viszonylagos önállóságot élvezett.

Nagy Sándor i. e. 331-ben legyőzte III. Dareioszt, és a makedón hadjárat rövid időre megnyitotta a régiót a hellenisztikus világ előtt. Nagy Sándor halála után a diadokhoszok háborúiban a térség a Szeleukida Birodalom érdekszférájába került. A hellenisztikus korszakban a görög és a perzsa közigazgatási gyakorlat keveredett. A Szeleukidák a meglévő városokat megerősítették, és új katonai településeket hoztak létre, de a hegyvidéki területeken a központi ellenőrzés gyenge maradt. A történeti források szerint az örmény területeken több helyi dinasztia is megőrizte befolyását: a **Jervanduni (Orontida)** dinasztia a perzsa korból származtatta magát, és a hellenisztikus érában is uralkodott. A görög-római források *Orontidés* néven említik az egyes uralkodókat.

A hellenisztikus örökség nem jelentett teljes görögösítést. A régészeti anyag szerint a görög stílusú pecsétgyűrűk, feliratok és építészeti elemek elsősorban a városi elithez és a katonai igazgatáshoz kötődtek, míg a vidéki közösségek nyelve és életmódja lassan változott. Az örmény nyelvű feliratok hiánya miatt a hellenisztikus kori örmény társadalomról csak közvetett képünk van. A görög szerzők, például **Sztrabón**, aki az i. e. 1. században és az i. sz. 1. század elején élt, az örményeket a perzsa és a görög világ közötti köztes népként írja le. Sztrabón leírása szerint a térségben a zoroasztriánus szokások, a makedón katonai hagyományok és a helyi hegyi életmód keveredtek. A forráskritika itt óvatosságra int: Sztrabón földrajzi írása másodlagos forrás, és a szerző saját korának kategóriáit vetítette vissza a korábbi időszakra.

31.1.5 Tigranész és az örmény nagyhatalom

Az örmény történelem egyik leggyakrabban tárgyalt ókori alakja **II. Tigranész** (görög forrásokban *Tigranés*), aki i. e. 95 körül lépett trónra, és i. e. 55 körül halt meg. Tigranész a hellenisztikus utódállamok gyengülését kihasználva rövid időre regionális nagyhatalommá tette az örmény királyságot. A római és görög források szerint Tigranész szövetségre lépett a pontoszi királlyal, **VI. Mithridatésszel**, aki a Római Köztársaság elleni háborújában a keleti mediterráneum egyik fő szereplője volt. Tigranész a Szeleukida Birodalom hanyatlása idején, i. e. 83 körül megszerezte a szíriai trónt is, és meghódította Kappadókia, Kilikia és Főnícia egyes részeit. A források szerint új fővárost alapított **Tigranakert** néven, amelynek pontos helye vitatott, de a mai Délkelet-Törökországban vagy Észak-Szíriában keresik.

A római hadvezér, **Lucius Licinius Lucullus** i. e. 69-ben megtámadta Tigranakertet, és legyőzte Tigranész seregét. A csata után **Cnaeus Pompeius Magnus** i. e. 66-ban kényszerítette békére Tigranészt, aki elvesztette szíriai és kis-ázsiai hódításait. A béke értelmében az örmény királyság a római érdekszférába került, de formálisan megőrizte önállóságát, és a Római Birodalom szövetségese lett. A kutatók vitatják, hogy Tigranész birodalma mennyire volt szilárd állam, és mennyire csupán katonai szövetségek laza rendszere. Az újabb kutatások szerint a Tigranész-kori terjeszkedés inkább a hellenisztikus hadviselés és a helyi dinasztikus érdekek összjátékából eredt, mintsem egy kiforrott örmény „nemzeti” programból. A modern örmény történetírás Tigranészt a nemzeti aranykor szimbólumaként ábrázolja, míg a kritikai kutatás hangsúlyozza, hogy a korabeli források a mai értelemben vett nemzeti identitásról nem beszélnek.

Tigranész halála után az örmény királyság a római és a pártus birodalom közötti határzónává vált. A **pártus** uralkodók a Tigranész utódai közül többször saját jelöltet ültettek a trónra, miközben a rómaiak a nyugati határ mentén igyekeztek ellenőrzés alatt tartani a térséget. A római–pártus vetélkedés következtében az örmény trón nem ritkán a két nagyhatalom kiegyezésének vagy

éppen konfliktusának függvénye volt. Az i. sz. 1. századból fennmaradt feliratok és éremleletek szerint a helyi nemesség egy része római, más része pártus mintákat követett. A királyi udvar kultúrájában a hellenisztikus és az iráni elemek egymás mellett éltek. A kereszténység felvétele előtti örmény vallást a források gyakran a perzsa zoroasztrianizmussal rokonítják, de a helyi hegyi kultuszok és a hellenisztikus istenek egyaránt jelen voltak. A részletek azonban a forráshiány miatt bizonytalanok.

31.1.6 A római–pártus határzóna és az örmény királyság

Az i. sz. 1–2. századi forrásokban az örmény királyság mint a római és a pártus hatalom közötti ütközőállam jelenik meg. A római történetíró, **Tacitus** részletesen leírja az örmény trónért folyó küzdelmeket, különösen Corbulo római hadvezér i. sz. 58–63 közötti hadjáratát. A római és pártus felek végül az i. sz. 63-as rendezésben kompromisszumot kötöttek: a trónra az arsakida pártus herceg került, aki azonban Rómától kapta a koronát. Ez a kettős függőség jól mutatja, hogy a térségben a birodalmi versengés nem egyszerű hódítással, hanem befolyási övezetek és dinasztikus szövetségek révén működött.

A római–pártus korban a kereskedelmi útvonalak is átalakultak. A **selyemút** északi ága a Kaszpi-tenger és a Kaukázus vidékén haladt át, míg a délkeleti ág Mezopotámián keresztül kötötte össze a Mediterráneumot Közép-Ázsiával. Az örmény hegyvidék így a távolsági kereskedelem közvetítője is lett. A régészeti anyagban római üvegek, pártus érmék és kínai selyemfoszlányok egyaránt előkerültek, ami a régió összekapcsoltságát jelzi. A forrásokból azonban nem derül ki pontosan, hogy a helyi közösségek mennyire részesültek ebből a kereskedelemből; a haszon nagy része valószínűleg a városi eliteknél és a királyi udvarnál csapódott le.

Az örmény királyság e korszakban fokozatosan intézményesítette a **királyi udvari kultúrát**. Az éremverés a hellenisztikus mintát követte, de a feliratok egy része már arámi nyelvű volt, ami az iráni közigazgatás hagyatékát tükrözi. Az i. sz. 3. század elején a **Szászánida dinasztia** hatalomra jutása Iránban újra megerősítette a perzsa befolyást. A szászánida királyok az örmény területeket saját tartományuknak tekintették, és megpróbálták felszámolni a helyi autonómiát. A római–szászánida háborúkban Örményország ismét hadszíntérré vált. A következő alfejezetben tárgyalt kereszténység felvétele éppen abba a folyamatba illeszkedik, amelyben az örmény elit a szászánida politikai nyomás ellenében saját vallási és kulturális intézményeket kezdett kiépíteni. Ezért az ókori időszak lezárása nem egyszerű időhatár, hanem a későbbi örmény államiság alapjainak formálódása.

31.1.7 Források és bizonytalanságok

Az urartui és ókori örmény történelemre vonatkozó ismereteink három fő forráscsoportból származnak: asszír, urartui és perzsa szövegekből; görög-római történetírókból; valamint régészeti leletekből és feliratokból. Az asszír királyfeliratok és az urartui ékírásos szövegek elsődleges források, de politikai propagandát is tükröznek, ezért csak belső forráskritikával értelmezhetők. Urartu kronológiája a régészeti rétegek és a feliratok kereszthivatkozásai alapján részben rekonstruált; a pontos évszámoknál a szakirodalomban olykor több év eltérés is lehetséges. Az i. e. 8. századra vonatkozó asszír-urartui eseményeket gyakran csak az egyik fél nézőpontjából ismerjük.

Az örmény nyelv és identitás korai történetére nézve a forráshiány a legfontosabb bizonytalanság. Az „örmény” elnevezés az Achaemenida korban jelenik meg, de a társadalmi és nyelvi folyamatok korábbi és későbbi részletei rekonstrukciók. A nyelvészeti eredmények tudományos modellnek számítanak, nem közvetlen történeti bizonyítéknak. A modern nemzeti narratívák hajlamosak ezt

a bizonytalanságot eltüntetni. A könyv ezért különbséget tesz a dokumentált tény (például Tigranész veresége Lucullustól), a valószínűsített rekonstrukció (például a proto-örmény nyelvcsere) és az emlékezetpolitikai állítás (például Urartu mint „ősi Örményország”) között.

Tigranész birodalmának mérete és jellege ugyancsak vitatott. A görög-római szerzők hajlamosak a hódításokat felnagyítani, a modern örmény történetírás pedig nemzeti aranykort lát benne. A régészeti bizonyítékok nem támasztják alá egy sűrű, központosított birodalom képét; inkább katonai sikereken és dinasztikus szövetségeken alapuló, laza szerkezetű hatalom valószínűsíthető. Tigranakert helye is vita tárgya, mivel több lelőhely is pályázik a névre. Ezért az alfejezetben Tigranészt nem nemzeti hősként, hanem a hellenisztikus utódállamok és a római expanzió közötti időszak egyik regionális szereplőjeként tárgyaljuk.

31.1.8 Rövid összefoglaló

- Urartu a Van-tó medencéjében i. e. a 9. században kialakult vaskori állam volt, amely az asszír fenyegetésre válaszul szerveződött meg, és a 8. században érte el hatalmi csúcspontját.
- Urartu nyelve nem örmény, és az urartui állam nem azonos a későbbi Örményországgal; a királyi feliratok, erődvárosok és öntözőművek azonban fontos előzményréteget alkotnak.
- Az örmény nyelv indoeurópai, de az örmények korai jelenlétére és nyelvi cseréjére vonatkozó ismereteink bizonytalanok; az „örmény” elnevezés az Achaemenida korban jelenik meg a perzsa és görög forrásokban.
- A hellenisztikus korban az Orontida dinasztia őrizte meg a helyi hatalmat, miközben a Szeleukida Birodalom katonai és kulturális befolyása a városokban érvényesült.
- II. Tigranész i. e. 83 körül rövid időre nagy kiterjedésű, de laza szövetségi rendszert épített ki; Lucullus és Pompeius római hadjáratai azonban visszaszorították, és halála után Örményország római–pártus ütközőállammá vált.
- Az i. sz. 1–2. században a római–pártus versengés dinasztikus kompromisszumokkal és a helyi nemesség kettős kötődésével alakította a régió politikai rendjét; a kereskedelem közvetítő szerepe növekedett, de haszna egyenlőtlenül oszlott el.
- A szászánida hatalom felemelkedése az i. sz. 3. század elején újra perzsa nyomás alá helyezte a területet, ami előkészítette a kereszténység felvételét és a későbbi örmény kulturális elkülönülést.

31.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrástípusok alapján rekonstruáljuk Urartu történetét, és miért nem tekinthetjük az asszír királyfeliratokat semleges beszámolóknak?
2. Mi a különbség a dokumentált tény és a nyelvészeti rekonstrukció között az örmények korai jelenlétével kapcsolatban?
3. Milyen bel- és külpolitikai tényezők tették lehetővé II. Tigranész rövid életű terjeszkedését, és miért vitatott a birodalma jellege?
4. Hogyan változott az örmény területek szerepe a Római Birodalom és a Pártus/Szászánida Birodalom közötti határzónában?
5. Milyen kapcsolat áll fenn az urartui állami hagyomány, a hellenisztikus városi kultúra és a későbbi örmény királyság intézményei között?

31.2 A kereszténység és a középkori Örményország

Az ókori Örményország az Urartu utáni évszázadokban a római–szászánida határvidék egyik legjelentősebb királysága volt. A hellenisztikus és iráni udvari kultúrák metszéspontjában elhelyezkedő arszakida Örményország korábban megismert hagyományai ebben a fejezetben kapnak új irányt: a 4. század elejétől az uralkodói udvar fokozatosan a kereszténységet tette a királyi hatalom vallási keretévé, és ezzel olyan intézményi, írásbeli és kolostori hagyomány indult el, amely a későbbi örmény közösségek számára a bizánci, perzsa, arab, szeldzsuk és mongol uralom alatt is az önazonosság egyik legfontosabb hordozója lett. Ez az alfejezet a kereszténység felvételének vitatott kronológiáját, a 9–11. századi Bagratuni Királyság és Ani virágzását, valamint a Kilikiában létrejött örmény királyságot tárgyalja. A hangsúly nem a mai nemzetállami folytonosság visszavetítésén van, hanem azon, ahogyan a vallási, dinasztikus, kereskedelmi és katonai viszonyok alakították a középkori örmény társadalmat.

31.2.1 A kereszténység felvétele: hagyomány és kronológiai vita

Az örmény hagyomány szerint a kereszténységet **Világosító Szent Gergely** (örményül Grigor Lusavorich) térítette meg a 4. század elején, miután meggyőzte **III. Trdat** királyt (a görög forrásokban Tiridatész). A történet 5. századi, görögül és örményül fennmaradt változata, amelyet **Agathangelosz** neve alatt ismerünk, részletesen elbeszéli Gergely börtönbüntetését a Khor Virap mélyedésében, a király megtérését, majd a pogány szentélyek felszámolását és a püspöki központok megszervezését. E hagyomány szerint az áttérés éve 301, amit az örmény egyházi emlékezet gyakran az „első keresztény állam” érvével kapcsol össze. A modern történetírás azonban több okból is óvatosan kezeli ezt az évszámot.

Egyrészt az Agathangelosz-szöveg évszázadokkal az események után, liturgikus és hagiográfiai célból íródott; a benne szereplő csodák, időtartamok és nevek nem tekinthetők közvetlen hivatali feljegyzésnek. Másrészt a fennmaradt örmény, görög és szír kronológiák egymástól eltérően helyezik el az uralkodói eseményeket. A kutatók egy része ezért a 314 körüli időpontot tartja valószínűbbnek, részben azért, mert a Római Birodalomban a kereszténység 313-as legalizálása után lett könnyebben elképzelhető a királyi áttérés nyílt támogatása. Ez a vita nem pusztán naptári kérdés: azt is jelzi, hogy a kereszténység felvétele nem egyetlen pillanatban, hanem egy-két emberöltőn átívelő folyamatban zajlott. A királyi udvar és a **nakhararok** – a nagy nemesi házak – fokozatosan építették be a keresztény egyházat a földbirtok, a városi intézmények és a dinasztikus reprezentáció rendjébe.

Az örmény egyház szervezete a 4–5. században alakult ki. Élén a **katholikosz** (görög eredetű szó, „általános elöljáró”) állt, akinek székhelye az idők során többször változott: előbb a térség különböző központjaiban, később Dvinben, majd másutt. A korai örmény püspökség kezdetben részben a kappadókiai Caesarea egyházi kapcsolatrendszeréhez kötődött, de a fokozatos önállósodás után az örmény egyház a keleti kereszténység sajátos irányzatához csatlakozott. A 451-es khalkédóni zsinat krisztológiai döntését az örmény egyház nem fogadta el; ezzel a **nem khalkédóni** (orientális ortodox) egyházak közé került. Ezt a teológiai különállást nem szabad mai felekezeti vagy nemzeti ellentétként értelmezni: a 6. században a bizánci és szászánida hatalmi versengés közepette az örmény egyház saját intézményi és tanításbeli útja éppúgy szolgálta a helyi elitek politikai mozgásterét, mint a hitéletet.

A kereszténység elterjedéséhez szorosan kapcsolódik az **örmény ábécé** megalkotása, amelyet a hagyomány 405 körüli időpontra tesz, és amelyet **Meszrop Mastoc** nevéhez köt. Az írásrendszer létrehozásának elsődleges célja a Szentírás és a liturgikus szövegek örmény nyelvre fordítása volt. Ez nem modern értelemben vett „nemzeti nyelvépítés” volt, hanem a keresztény igehirdetés, a papság képzése és az egyházi intézmények működése számára teremtett alapot. Ennek ellenére a

fordítás és a kolostori másolás nyomán az örmény nyelvűség az írásbeli kultúra tartós formájává vált, és a későbbi századokban a közösségi önazonosság fontos kerete lett.

31.2.2 A szászánida nyomás, Avarayr és a vallási autonómia

A 4. század végétől Örményország újra a római és a szászánida birodalom ütközőzónájába került. A szászánida udvar időnként a zoroasztrianizmus hivatalos támogatásával próbálta erősíteni befolyását az örmény területeken. A legjelentősebb válság az 5. század közepén következett be, amikor **II. Jazdgird** szászánida uralkodó politikája nyomán az örmény nemesség egy része fegyveres felkelést indított. Az 451-es **avarayri csatában** az örmény erők **Vardan Mamikonyan** vezetésével katonailag vereséget szenvedtek, és Vardan is elesett. Az örmény egyházi hagyomány benne a hitért való tanúságtétel, a mártírium alakját tiszteli, ugyanakkor a kortársi politikai helyzet ennél összetettebb volt: a felkelés egyszerre volt vallási tiltakozás és a helyi nemesség autonómiájának védelme a szászánida központosítással szemben.

A katonai vereség ellenére a szászánida kormányzat nem tudta felszámolni a keresztény intézményeket. A 484-es **nvarsaki szerződés** a források szerint biztosította a kereszténység szabad gyakorlását és a helyi nemesi jogokat, ami lehetővé tette, hogy az örmény egyház a következő évszázadokban a közösség egyik legfontosabb szervező ereje maradjon. Az avarayri események forrásai elsősorban örmény egyházi történetírók, például **Pavstos Buzand** és **Movses Khorenatsi** munkái, amelyeket évszázadokkal később másoltak és szerkesztettek; ezért az események, számok és személyek egyes részletei hagiográfiai és emlékezetpolitikai elemekkel keverednek.

31.2.3 A Bagratuni Királyság: az arab uralomtól a királyi cím megszerzéséig

A 7. század közepén az arab hódítás új korszakot nyitott. Örményország az Omajjád, majd az Abbászida Kalifátus adófizető tartományai közé került, de a kalifátus nem számolta fel a helyi nemesi családok igazgatási szerepét. A **Bagratuni** család fokozatosan kiemelkedett a többi nakhararház közül, részben azért, mert ügyesen egyensúlyozott a kalifátus és a bizánci udvar között, részben pedig mert a 9. századra a kalifátus központi hatalma meggyengült, és a határvidékeken a helyi dinasztiák növelték önállóságukat.

885-ben **I. Asot Bagratuni** felvette a királyi címet. Ezt a források szerint a bagdadi kalifa és a bizánci császár is elismerte, ami jól mutatja, hogy a Bagratuni királyság a két nagyhatalom közötti hatalmi egyensúly terméke volt. A királyság azonban nem fedte le a teljes örmény nyelvű területet. A **Vaspurakan**i Artsruni, a **Szjunik**i és a **Kars**i fejedelemségek, valamint más kisebb uradalmak saját uralkodóikkal párhuzamosan működtek. A „független Örményország” fogalma ezért a 9–10. században nem mai értelemben vett szuverén államot jelentett, hanem olyan dinasztikus monarchiát, amelynek hatalma területenként változott, és amely a kalifátus, illetve Bizánc elismerésétől is függött.

A Bagratuni kor gazdasági alapja a mezőgazdaság, a kézműipar és a tranzitkereskedelem volt. Az arab források és az örmény krónikák egyaránt említik a városi piacokat, a textil- és fémfeldolgozást, valamint a kaukázusi, perzsa és bizánci útvonalak közötti közvetítést. A demográfiai adatok azonban hiányosak: sem a lakosság egészére, sem az egyes városok lélekszámára nincsenek megbízható, mért statisztikák. A szöveges források gyakran retorikai célból túloznak, a régészeti leletek pedig csak lassan, töredékesen egészítik ki a képet.

31.2.4 Ani: a Bagratuni főváros és a középkori építészet

A Bagratuni királyság legismertebb központja **Ani** volt. A 10. század második felétől a királyi udvar fokozatosan ide helyezte a székhelyét, és a város a 11. század első felében a régió egyik legjelentősebb városi településévé vált. Ani a szöveges forrásokban és a későbbi utazói leírásokban gyakran „ezer templom városa” jelzővel szerepel, ami nem pontos statisztika, hanem a város egyházi építészeti sűrűségére utaló toposz. Az ásatások mégis megerősítik, hogy a városban katedrális, számos templom, erődítés, vízvezeték, palota és kereskedőnegyed állt.

A leghíresebb fennmaradt építmény az Ani székesegyház (örményül gyakran Surp Asdvadzadzin), amelynek építését a hagyomány 989 és 1001 közé teszi, és **Trdat** építész nevéhez köti. Trdat alakját a későbbi minták alapján egyes szakmunkák azzal is összekötik, hogy a konstantinápolyi Hagia Sophia kupolájának javításán is dolgozott, de ennek forrásalapja gyenge, ezért legfeljebb hagyományként kezelhető. Ani építészete a bizánci, kaukázusi és perzsa formák sajátos ötvözete: a kőfaragás finomsága, a belső terek tagolása és a külső díszítés olyan regionális iskolát mutat, amely a középkori örmény kolostorokon, például Haghpatban és Sanahinban is nyomon követhető.

A város lakosságának etnikai és vallási összetételéről csak közvetett ismereteink vannak. Örmény, görög, arab, zsidó és más kereskedők jelenléte valószínűsíthető a források említéseiből, de a számarányokat nem ismerjük. Ani politikai jelentősége 1045-ben ért véget, amikor a bizánci hatalom annektálta a területet, és a Bagratuni uralkodót lemondásra kényszerítette. 1064-ben a szeldzsuk hódítás érte el a várost, majd a későbbi évszázadokban grúz, mongol és más regionális hatalmak kezébe került. A város fokozatosan hanyatlott, és a kora újkorra nagyrészt elnéptelenedett. Ani ma Törökország területén fekszik, és a régészeti parkként való kezelése, illetve az örmény emlékhelyek megőrzése körüli viták a 20–21. századi emlékezetpolitika részévé váltak.

31.2.5 Kilikiai Örményország: örmény királyság a Földközi-tenger partján

A 11. század folyamán a bizánci térnyerés és a szeldzsuk hódítás elől sok örmény nemesi család és közösség vándorolt a Földközi-tenger északkeleti partvidékére, **Kilikia** (örményül Kilikia) régiójába, a ma Törökországhoz tartozó Adana és Tarsus környéki hegy- és partvidékre. Az örmény jelenlét ott nem volt előzmény nélküli: a bizánci császárkor már korábban is telepített örmény családokat a határvidékre, és a helyi erődökben bizánci szolgálatban álló örmény parancsnokok működtek. A 11. század végétől a bizánci ellenőrzés gyengülésével és a keresztes hadjáratok megindulásával a kilikiai hegyvidéken önálló örmény fejedelemségek szilárdultak meg.

A kilikiai örmény állam létrejötte a 12–13. században érte el csúcspontját. 1198-ban **I. Levon** (latin forrásokban Leo) királyi koronát kapott. A koronázást a források szerint a pápa és a német-római császár követei is támogatták, ami jól mutatja a kilikiai udvar nyugati, latin keresztény kapcsolatait. A királyság szövetségesként és közvetítőként működött a keresztes államok, a bizánci utóddinasztiák és a Földközi-tengeri itáliai városok között. Ugyanakkor az örmény egyház szervezete és tanítása megmaradt a keleti, nem khalkédóni hagyomány keretei között, és az uniós tárgyalások a római pápasággal időről időre belső feszültségeket okoztak.

A kilikiai királyság gazdasága erősen támaszkodott a tengeri kereskedelemre. **Laiazzo** (Ayas) kikötője a 13. században a Levante és az itáliai városok közötti áruforgalom egyik fontos csomópontja volt; örmény, genovai, velencei és más kereskedők hajói fordultak meg ott. A királyi udvar latin és francia intézményeket is átvett, levelezésében és okleveleiben latin elemeket használt, az udvari kultúra azonban megőrizte az örmény írásbeliséget. A korszakban keletkezett a **Mkhitar Gosh** nevéhez kötött joggyűjtemény és a **Szmbat Sparapet** által összeállított törvénykönyv, amelyek a szokásjog, az egyházjog és a római-bizánci jog elemeit vegyítették, és a későbbi örmény közösségek jogéletére is hatottak.

A 13. század második felétől a kilikiai királyság helyzete romlott. A mongol előrenyomulás idején az udvar részben szövetséget keresett a mongolokkal a mamlúk fenyegetés ellen, de ez a politika nem hozott tartós védelmet. A mamlúk hódítás 1375-ben **Sis** elfoglalásával vetett véget a kilikiai királyság önállóságának; az utolsó királyt, **VI. Levont**, Kairóba vitték. A kilikiai örmény állam így nem volt „Örményország” egésze, hanem egy dinasztikus, többnyelvű és többvallású fejedelemség, amely az örmény egyházi és írásbeli hagyományt a mediterrán kereskedelem és a latin keresztény diplomácia hálózatába kapcsolta. Emléke a későbbi örmény történelmi tudatban a királyság aranykoraként jelenik meg, de a mai történészi értékelés inkább annak alkalmazkodó, szövetségi politikáját és belső rétegzettségét hangsúlyozza.

31.2.6 Társadalom, egyház és mindennapi élet a középkori Örményországban

A középkori örmény társadalom forrásai elsősorban az uralkodói, egyházi és kolostori írásbeliségből származnak, ezért a parasztok, városi munkások, nők és a vidéki közösségek élete csak töredékesen ismert. A nemesi házak, a **nakhararok** földbirtokai és katonai kísérete alkotta a politikai élet gerincét; a királyi hatalom ereje azon múlott, hogy a dinasztia mennyire tudta a nemesi családokat adományokkal, házasságokkal és katonai szolgálattal magához kötni. A parasztság adókkal, munkaszolgáltatással és terménybeszolgáltatással tartozott földesurának; a városi kézművesek és kereskedők a piacok és céhszerű testületek keretében szerveződtek, bár az utóbbi intézményes formái kevésbé dokumentáltak.

Az egyház kiterjedt kolostori hálózatot működtetett. A **Haghpat**, **Sanahin**, **Tatev** és más kolostorok nemcsak vallási központok voltak, hanem iskolák, kéziratmásoló műhelyek és gazdasági birtoktestek is. A szerzetesi iskolákban görög, szír, arab és perzsa mintákhoz is kapcsolódó teológiai, filozófiai és jogi hagyományokat ápoltak. Az örmény egyház ezzel a középkorban a folyamatos birodalmi uralom alatt is képes volt fenntartani az írásbeli kultúra és a helyi igazgatás bizonyos folytonosságát. Ezt a szerepet a későbbi évszázadokban, az oszmán és szafavida felosztás idején is megőrizte, amint azt a kötet későbbi alfejezete, Az oszmán–szafavida felosztás, részletesebben tárgyalja.

A nők a forrásokban elsősorban királynék, nemesi asszonyok és apácák szerepében tűnnek fel. Néhány királyné és hercegnő kolostorokat, templomokat és kórházakat alapított, és családi birtokokat adományozott az egyháznak; ilyen alapítók nevei feliratokban és oklevelekben maradtak fenn. A mindennapi döntéshozatalban azonban a nők jogi helyzete erősen függött a családi állapottól, a földbirtoktól és az egyházi jogról alkotott helyi értelmezésektől. A források szűkössége miatt nem állítható, hogy a középkori örmény nőknek egységes vagy állandó jogállásuk lett volna.

A mongol hódítás a 13. században Örményország területén is súlyos pusztítást, adóterheket és lakosságveszteséget okozott. A szöveges források gyakran retorikusan írják le a városok lerombolását és a vidék elnéptelenedését, és bár a pusztítás ténye aligha vitatható, a konkrét áldozatszámokat és a demográfiai visszaesés mértékét a források nem teszik pontosan mérhetővé. A Timurida hadjáratok a 14. század végén tovább rontották a helyzetet. A török és mongol hatalmak katonai és adóztatási gyakorlatát intézményi, politikai döntésként kell tárgyalni, nem népek kollektív cselekedeteként; a helyi örmény elitek közül pedig többen együttműködtek az új hatalmakkal, ami a túlélés és a helyi érdekérvényesítés gyakori stratégiája volt.

31.2.7 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet alapját képező források több rétegbe tartoznak. Az egyháztörténeti hagyomány legfontosabb elbeszélései – Agathangelosz, Pavstos Buzand, Movses Khorenatsi, illetve Meszrop

Mastoc életrajzírója, Koriun – évszázadokkal későbbi másolatokban maradtak fenn, és hagiográfiai, retorikai célokkal íródtak. Nem olvasott elsődleges szövegek helyett a fejezet azok általánosan ismert tartalmi elemeit használja, és minden vitatott kronológiai vagy eseménytörténeti pontnál jelzi a bizonytalanságot. A Bagratuni korra vonatkozóan fontosak a királyi oklevelek, adománylevelek és feliratok, valamint az örmény krónikák, például **Hovhannes Draskhanakerttsi** munkája; ezek keletkezése és szöveghagyománya azonban szintén egyenetlen. A kilikiai állam esetében latin, örmény és arab oklevelek, pápai levelek, kereskedelmi szerződések és krónikák állnak rendelkezésre, de a belső társadalomról alkotott kép gyakran az udvari források értékrendjét tükrözi.

A régészeti bizonyítékok – különösen Ani, Dvin, Haghpat és Sanahin ásatásai – a városiasodottság, az építészet és a kereskedelem kérdésében fontosak, de az etnikai azonosítás, a lakosságszám és a pusztulási rétegek értelmezése vitatott. A demográfiai becslések nem mért adatok; a szakirodalomban Ani lakosságát több tízezres, esetenként százezres nagyságrendre szokták becsülni, de ezeket a számokat a források nem támasztják alá egyértelműen. A 301-es áttérési évszám, a Bagratuni királyság „függetlenségének” mértéke, Ani népességének nagysága és a kilikiai állam jellege mind olyan pont, ahol a tudományos vita ma is él. Az **örmény apostoli egyház** és a római katolikus egyház közötti tárgyalások megítélése emellett a felekezeti történetírásban ma is eltérő hangsúlyokat kap. A könyv ezeket a vitákat nem zárja le, hanem bemutatja az egymás mellett létező értelmezéseket.

31.2.8 Rövid összefoglaló

- A kereszténység örményországi felvétele a hagyomány szerint 301-re tehető, de a modern kutatás egy része a 314 körüli időpontot tartja valószínűbbnek; a folyamat nem egyetlen pillanatban, hanem az uralkodói udvar és a nemesi házak fokozatos áttérésével zajlott.
- Az örmény egyház a khalkédóni zsinat döntését nem fogadta el, és a keleti, nem khalkédóni keresztény egyházak közé tartozik; élén a katholikosz állt.
- Az örmény ábécé 405 körüli megalkotása elsősorban a Szentírás és a liturgia fordítását szolgálta, de az írásbeliség révén tartós kulturális keretté vált.
- A 451-es avarayri csata katonailag vereség volt, de a 484-es nvarsaki szerződés biztosította a kereszténység gyakorlását és a helyi nemesi jogokat.
- A 9–11. századi Bagratuni Királyság a kalifátus és Bizánc közötti egyensúly terméke volt, területileg nem egységes, és hatalma a többi örmény fejedelemségtől is függött.
- Ani a Bagratuni királyság legismertebb fővárosa volt; építészete és régészeti emlékei jelentősek, de demográfiai adatai bizonytalanok. A város 1045-ben bizánci, 1064-ben szeldzsuk uralom alá került, majd fokozatosan hanyatlott.
- A kilikiai örmény királyság a 11–14. században a Földközi-tengeri kereskedelem és a latin keresztény diplomácia hálózatában működött, 1375-ben a mamlúk hódítás vetett véget önállóságának.
- A középkori örmény társadalom forrásai elsősorban az elit és az egyház nézőpontját őrzik; a parasztok, városi kézművesek és nők története csak töredékesen rekonstruálható.

31.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Miért vitatott az örmény keresztény áttérés hagyományos 301-es évszáma, és milyen forrástípusok alapján közelíthető meg a 4. századi események kronológiája?
2. Miben különbözött a Bagratuni Királyság a mai értelemben vett szuverén nemzetállamtól, és milyen szerepet játszottak a helyi fejedelemségek a király hatalmának korlátozásában?
3. Hogyan kapcsolódtak egymáshoz Ani építészeti, kereskedelmi és egyházi funkciói, és milyen régészeti bizonytalanságok nehezítik a város lakosságának becslését?

4. Milyen kül- és belpolitikai okokkal magyarázható a kilikiai örmény királyság létrejötte és bukása, és miért nem azonosítható a középkori „Örményország” egészével?
5. Melyek a fő forrástípusok és azok korlátai a középkori örmény társadalom – különösen a parasztok, nők és városi rétegek – történetének megírásakor?

31.3 Szeldzsukok, mongolok és timuridák

31.3.1 A szeldzsuk hódítás és az örmény államiság átalakulása

A 11. század második felében a Kaukázus és Kelet-Anatólia politikai térképe alapvetően átalakult. Az örmény Bagratida királyság, amely a 9–10. században viszonylagos önállóságot és kulturális virágzást élvezett, a Bizánci Birodalom terjeszkedése és a belső dinasztikus megosztottság következtében fokozatosan elvesztette központi hatalmát. Ebbe a vákuumba érkeztek a szeldzsuk török csapatok, akik nem csupán katonai hódítókként, hanem a térség hosszú távú demográfiai, gazdasági és vallási átrendeződésének elindítóiként léptek fel. Ennek a folyamatnak a súlyát a kortársak is pontosan érzékelték: a korszak örmény történetírói, például **Arisztakész Lasztiverci** (Arisztakes Lastivertc’i) vagy **Máté Edesszai** (Matt‘ēos Uṙhayec‘i) világvége-hangulatú képekkel írták le a hódítást, miközben a szomszédos muszlim és bizánci források részben eltérően értelmezték ugyanezeket az eseményeket. A szeldzsuk kor tehát nem egyszerűen egy „török invázió” vagy „nemzeti katasztrófa”, hanem összetett átmeneti időszak, amelyben az örmény társadalom egyes rétegei alkalmazkodtak, mások elvándoroltak, megint mások pedig a túlélés új intézményes formáit alakították ki.

31.3.1.1 A szeldzsuk hódítás és a mantzikerti csata

A szeldzsukok a 10. században a közép-ázsiai sztyeppékről kiindulva fokozatosan terjeszkedtek a muszlim világ keleti peremvidékén. A **Nagyszeldzsuk Birodalom** (Seldzsuk, Selçuklu) az 1040-es dandánkán csata után vált a keleti iszlám világ meghatározó hatalmává, és hamarosan a Kaukázus térsége felé fordult. Az örmény fejedelemségek és a bizánci határvédelem számára a szeldzsuk portyák már az 1040-es évektől érzékelhető fenyegetést jelentettek, de a döntő fordulatot a **mantzikerti csata** (1071) hozta el. A **Manzikert** (Malazgirt, Melazkert) melletti összecsapásban a **Szeldzsuk Alp-Arszlán** szultán legyőzte **IV. Rómanosz Diogenész** bizánci császárt. A csata közvetlen katonai következményeinél súlyosabb volt a bizánci keleti határvédelem összeomlása: a következő években a szeldzsuk erők és velük szövetséges türkmén csapatok mélyen behatoltak Kelet-Anatóliába, és elfoglalták az örmény területek jelentős részét.

A források itt élesen eltérő képet mutatnak. A görög és örmény szerzők a bizánci vereséget a belső árulás, a zsoldoscsapatok megbízhatatlansága és a császári elit megosztottsága következményeként írták le. A szeldzsuk udvari történetírás viszont a győzelmet a szunnita iszlám védelmében aratott diadalként ábrázolta. A mai történészi értelmezésben vitatott, hogy a csata önmagában mennyire volt stratégiai fordulópont, vagy inkább egy már zajló migrációs és hatalmi átrendeződés látványos tünete. Ami dokumentált: 1071 után a bizánci védelem nem tudta megakadályozni, hogy a türkmén csoportok letelepedjenek Kelet-Anatóliában, és hogy a helyi örmény, kurd, arab és grúz előkelők egy része adófizetés vagy katonai szolgálat fejében új lojalitásokat építsen.

Az örmény Bagratida királyság végleges összeomlása fokozatos volt. **II. Gagik** (Gagik) király 1045-ös bizánci lemondatása után Ani városa névlegesen a császár fennhatósága alá került, de a helyi nemesség és a városi elit továbbra is jelentős önállóságot élvezett. A szeldzsuk hódítás ezt a köztes állapotot számolta fel. Ani 1064-es szeldzsuk elfoglalása, majd a város 1072 körüli végleges bizánci kiürítése azt eredményezte, hogy a korábbi királyi központ elvesztette politikai szerepét.

A város gazdasági és kulturális jelentősége azonban nem tűnt el egyik napról a másikra; régészeti ásatások és későbbi feliratok arra utalnak, hogy Ani a 13. századig lakott és részben virágzó település maradt, de már nem királyi fővárosként, hanem egy határvidéki kereskedővárosként.

31.3.1.2 A szeldzsuk uralom szerkezete

A szeldzsuk hódítás után az örmény területek nem egyetlen közigazgatási egységként álltak a birodalom központi irányítása alatt, hanem több, egymástól eltérő jogállású tartományra és hűbéres fejedelemségre tagolódtak. A Nagyszeldzsuk Birodalom a 11–12. században nem volt központosított bürokratikus állam: a szultán a hódítások során földeket adott az emíreknek és a katonai csoportoknak, akik cserébe katonai szolgálattal tartoztak. Ebben a rendszerben az örmény területek egy része közvetlen szeldzsuk emírségként, más része helyi muszlim vagy keresztény fejedelmek hűbéres államaként működött.

A szeldzsuk uralom társadalmi hatásait nem szabad leegyszerűsíteni. A hódítás rövid távon súlyos pusztítással és lakosságvesztéssel járt, különösen a portyák által sújtott vidéki területeken. A kortárs örmény források, például Arisztakész Lasztiverci krónikája, éhínségeket, tömeges elhurcolásokat, templomrombolásokat és városok elnéptelenedését írnak le. Ugyanakkor a szeldzsuk hatalom berendezkedése után a helyi keresztény közösségek – a korabeli muszlim jogi keretek között – **dhimmi** státusszal bizonyos fokú védelmet élvezhettek: váltságadó (**dzsizja**) fejében megőrizhették hitéletüket és egyházi intézményeiket. A gyakorlat azonban időben és helyileg változott. Egyes emírek alatt a kolostorok és püspökségek tovább működtek, másutt a fennmaradás feltétele a helyi muszlim hatalmi viszonyokhoz való alkalmazkodás volt.

A szeldzsuk korban felgyorsult a demográfiai és etnikai átalakulás. A türkmén csoportok elsősorban Anatólia középső és keleti legelőire telepedtek, de jelenlétük nem mindenütt volt azonos sűrűségű. Az örmény lakosság a 11. század végétől két irányban mozgott. Egyrészt megindult a **kilíkiai örmény vándorlás**: a bizánci és szeldzsuk nyomás elől menekülő nemesi családok, katonai kíséretük és egyházi közösségek a Földközi-tenger északkeleti partvidékén, Kilíkiában telepedtek le, ahol a 12. századtól önálló politikai alakulatot hoztak létre. Ez az **örmény Kilíkia** (Kis-Örményország) a keresztes államokkal és Bizánccal is kapcsolatot tartott, és a 12–14. században fontos szerepet játszott a levantei kereskedelemben. Másrészt az örmény közösségek egy része a Kaukázus északi lejtői, Grúzia, a Fekete-tenger partvidéke és a krími kereskedővárosok felé vándorolt, ami hosszú távon a diaszpóra hálózatok megerősödéséhez vezetett.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a szeldzsuk hódítás nem iktatta ki az örmény társadalom belső rétegződését, és nem tette eltűnné az örmény nyelvű írásbeliséget. A kolostorok, különösen a **Haghpat**, a **Szana(h)in** és a **Tatev** központokban, továbbra is képeztek szerzeteseket és másoltak kéziratokat. Az örmény egyház vezetői, a **katholikoszok**, politikai helyzetüket tekintve gyakran vándorlásra kényszerültek, de a hivatal folytonossága nem szakadt meg. Ezt a folytonosságot mutatja, hogy a 12. században a katholikoszi szék átmenetileg az Eufrátesz melletti **Hromkla** (Famagusta, majd Kilíkia) erődjébe, később a kilíkiai örmény államba helyeződött át, miközben maga az intézmény a kaukázusi örménység számára is megőrizte tekintélyét.

31.3.1.3 A grúz–örmény együttműködés és a Zakarida felszabadulás

A 12. század második felében a Kaukázus erőviszonyai ismét megváltoztak. A grúz **Bagrationi** (Bagratuni) királyság, amely a szeldzsuk nyomás alatt maga is súlyos válságot élt át, **IV. (Építő) Dávid** (David IV Aghmashenebeli) és utódai alatt fokozatosan megerősödött, és kiterjesztette fennhatóságát a Kaukázus nagy részére. A grúz politikai és katonai elitek szándékosan építettek az örmény nemesség és egyház támogatására, mivel az örmény területek feletti befolyás megszerzése

egyszerre jelentett stratégiai ütközőzónát a muszlim emírségekkel szemben és adóbevételeket a koronának.

A grúz–örmény együttműködés legfontosabb katonai és politikai eredménye a **Zakarida** (Zak'aria, Zakarian) család felemelkedése volt. A **Zakaridák**, más néven **Mhargrdzeli** (Mkhargrdzeli, „hosszú karú") dinasztia, örmény–grúz kettős identitású főúri családként a 12. század végén és a 13. század elején a grúz királyi udvar egyik legerősebb hatalmi tényezőjévé vált. **Zakare** és testvére, **Ivane** (Ivaneh, Joannész), a grúz seregek főparancsnokaiként visszafoglalták Anit, Karszot, Dvint és más északkelet-örményországi városokat a szeldzsuk helyi emírektől. A visszaszerzett területeken a Zakaridák nem restaurálták a régi örmény királyságot, hanem a grúz korona főuratként, örmény katonai-hűbéri kísérettel kormányozták a vidéket. A korszakot ezért az örmény történetírás gyakran „Zakarida Örményország" néven említi.

A Zakarida időszak társadalmi és kulturális szempontból kettős jelleget mutatott. Politikai értelemben az örmény területek egy része grúz fennhatóság alá került, ami a grúz udvar számára adóbevételeket és katonai erőforrásokat jelentett. Ugyanakkor a helyi örmény nemesség, az egyházi hierarchia és a városi kereskedőréteg jelentős autonómiát élvezett. A 12–13. század fordulóján újra felélénkült a kolostorépítés, a kéziratmásolás és a teológiai oktatás. Olyan intézmények, mint a **Gladzor** egyetemi jellegű kolostora vagy a **Tatev** későbbi iskolája, ekkor alakították ki hálózatukat. Az építészeti emlékek, például az ani székesegyház körüli későbbi épületcsoportok, a donátorok és mesterek felirat???aival dokumentálják a helyi elitek anyagi és kulturális befektetéseit.

A grúz–örmény kapcsolat azonban nem volt feszültségmentes. A bizánci és a grúz egyházi-diplomáciai forrásokban vita zajlott az örmény egyház hitvallásának „ortodoxiájáról", és a grúz udvar időnként megkísérelte az örmény egyházi hierarchiát a grúz egyház érdekei szerint befolyásolni. A Zakarida családon belül is voltak hitviták: az egyik testvér, Ivane, állítólag áttért a grúz ortodoxiára, míg más családtagok az örmény apostoli egyházhoz kötődtek. Ezek a belső viták jól mutatják, hogy a korszak vallási identitása politikai és családi stratégiákhoz is kötődött, és nem írható le egyszerűen „nemzeti" ellentétekkel.

31.3.1.4 A mongol hódítás és a kaukázusi földek átalakulása

A 13. század közepén a Kaukázust is elérte a **Mongol Birodalom** terjeszkedése. A szeldzsuk hatalom meggyengülése után kialakult sokközpontú politikai térben a mongol hadjáratok nem csupán egy újabb hódítást hoztak, hanem a térség gazdasági és demográfiai rendjét is tartósan átrendezték. A mongol seregek az 1230-as években jelentek meg a Kaukázusban, és hamarosan a grúz királyság és az örmény területek urai is kénytelenek voltak behódolni.

A mongol hódítás dokumentálásában az örmény források kiemelkedően fontosak. **Kirakiosz Gandzakeci** (Kirakos Ganjakets'i) *Örményország története* című munkája részletesen beszámol a mongolok kaukázusi hadjáratairól, az adórendszerről és a helyi lakosság szenvedéseiről. Mellette **Szembat** (Smbat) gundstabli, az örmény Kilíkia egyik vezető politikusa, személyesen is járt a mongol udvarban, és útleírása, valamint későbbi levelezése a mongol–örmény diplomáciai kapcsolatok egyedülálló dokumentuma. A mongol hódítás rövid távon súlyos pusztítással járt: városokat romboltak le, termőföldeket tettek tönkre, és a lakosságot adókkal, kényszermunkával és katonai sorozással terhelték. A források által említett áldozatszámok azonban retorikailag túlzóak lehetnek, ezért a történészi becslések óvatosak.

A mongol uralom alatt az örmény területek sorsa ismét differenciált volt. A grúz királyság formálisan megőrizte monarchiáját, de a mongol **Ilhánida** (Ilkhanate) fennhatóság alatt az adózás, a katonai szolgáltatás és a közigazgatás egy része mongol ellenőrzés alá került. Az örmény nemesi családok egy része behódolt és közvetítő szerepet vállalt az adóztatásban, ami rövid távú

előnyökkel, hosszú távon azonban a helyi lakosság bizalmának elvesztésével járt. A parasztságot sújtó terhek elleni felkelések a 13. század második felében több alkalommal is kitörtek, ezeket azonban a mongol–örmény elit szövetsége általában leverte.

A mongol korszakban ugyanakkor új kapcsolati hálózatok is létrejöttek. Az Ilhánida udvar, amely a mai Irán és Irak területén rendezkedett be, bevonta a kaukázusi keresztény és muszlim eliteket a regionális kereskedelembe és a diplomáciába. Az örmény kereskedők, akik a Fekete-tenger, a Kaszpi-tenger és a Perzsa-öböl közötti útvonalakon mozogtak, a mongol béke (**Pax Mongolica**) időszakában megerősödtek. A kilíkiai örmény állam, amely a Földközi-tenger partján feküdt, szintén hasznot húzott a mongolokkal kötött szövetségéből, mivel az lehetővé tette számára, hogy rövid időre ellensúlyozza a mamlúk szultánság nyomását. A mongol–örmény kapcsolatok tehát nem írhatók le egyetlen sémával: a hódítás pusztítását követően a helyi elitek egy része aktív szereplője lett az új birodalmi rendnek.

31.3.1.5 A timurida hódítás és a 14–15. századi hanyatlás

A 14. században az Ilhánida hatalom szétesése után a Kaukázusban rövid időre ismét helyi dinasztiák erősödtek meg, de a térség nem nyerte vissza a 12. század végi viszonylagos stabilitását. A század második felében **Timur** (Tamerlán, Tīmūr-i Lang) hadjáratai újabb súlyos csapást mértek az örmény területekre. Timur a közép-ázsiai **Timurida Birodalom** alapítója volt, és hódításai során a Kaukázus többször is hadszíntérré vált. Az 1386–1403 közötti hadjáratok különösen pusztítóak voltak: a források szerint Timur seregei elfoglalták és kifosztották Dvint, Anit, Karszot és számos kolostort, a lakosság egy részét elhurcolták vagy megölték. A kortárs örmény történetíró, **Thovma Mecopec'i** (Tovma Metzopets'i) a timurida hódítást apokaliptikus csapások sorozataként írta le.

A timurida hódítás hatásait óvatosan kell értelmezni. A krónikák által említett hatalmas áldozatszámok a középkori források retorikai túlzásainak körébe tartoznak; a történészi becslések a pusztítás mértékét illetően is eltérnek. Amit a források egybehangzóan mutatnak: a 14–15. század fordulóján a kelet-örmény területek politikai központjai elvesztették korábbi szerepüket, a városiasodás visszaesett, és a mezőgazdasági termelés is visszaesett a hadjáratok miatt. A kilíkiai örmény állam 1375-ben, a mamlúk hódítás következtében szűnt meg, ami az örmény hatalmi központok átrendeződését tovább fokozta.

A timurida uralom nem teremtett tartós birodalmi közigazgatást a Kaukázusban. Timur halála (1405) után a timurida hatalom gyorsan meggyengült, és a térség a **Kara Kojunlu** („fekete bárány") és az **Ak Kojunlu** („fehér bárány") türkmén törzsszövetségek közötti vetélkedés színtere lett. Ezek a szövetségek a 15. században felváltva ellenőrizték az örmény és kelet-anatóliai területek egyes részeit, adókat szedtek, és saját emíreik alatt helyi közigazgatást alakítottak ki. Ebben a korszakban az örmény társadalom politikai keretei már nem egyetlen államhoz, hanem a helyi uradalmak, kolostori birtokok és a nomád szövetségek közötti alkuk hálózatához igazodtak.

A 15. század folyamán a térség stratégiai helyzete ismét megváltozott, mert délről a **Szafavida** rend, északnyugatról pedig az **Oszmán Birodalom** terjeszkedése vetette előre a következő évszázad nagyhatalmi vetélkedését. Az örmény területek ebben a két birodalom közötti ütközőzónává váltak, ami hosszú távon meghatározta a kora újkori örmény történelem kereteit. A 15. század végére a politikai széttagoltság, a nomád hatalmi viszonyok és a gazdasági bizonytalanság együttesen olyan állapotot hozott létre, amelyben az örmény közösségek a túlélést már nem a fejedelmi udvarok, hanem az egyházi intézmények, a kereskedőhálózatok és a helyi közösségi szerveződések révén biztosították.

31.3.1.6 Források és bizonytalanságok

A szeldzsuk, mongol és timurida korszakra vonatkozó ismereteink forrásbázisa egyenetlen. Elsődleges forrásként az örmény krónikák (Arisztakész Lasztiverci, Máté Edesszai, Kirakiosz Gandzakeci, Thovma Mecopec'i, Szembat gundstabli) mellett a bizánci, szír, grúz, perzsa és arab történetírók munkái is fontosak. A szeldzsuk és mongol udvari történetírás elsősorban perzsa és arab nyelvű, ezek gyakran a hódító szempontjából értelmezik az eseményeket. A másodlagos szakirodalomban a korszak értelmezése vitatott: a 19–20. századi örmény és török nemzeti történetírás egyaránt saját nemzeti narratívába ágyazta a szeldzsuk és mongol kort, ami a mai napig befolyásolja a köztörténeti beszédet.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartozik a hódítások áldozatszáma. A kortárs krónikák által megadott számok (például városok „teljes elpusztítása", „százezrek" halála) nem tekinthetők megbízható statisztikai adatoknak; ezek retorikai és eszkatologikus hagyományba illeszkednek. A régészeti bizonyítékok, például a rétegromok és a településhálózat változásai, árnyalják a képet, de nem teszik lehetővé pontos demográfiai rekonstrukciót. Hasonlóképpen vitatott, hogy a szeldzsuk hódítás mekkora mértékben váltotta ki a kilíkiai örmény állam létrejöttét, és mennyiben játszottak szerepet a bizánci belső politika és a keresztes háborúk. A Zakarida korszak értékelésében is van vita: egyes kutatók a grúz fennhatóságot hangsúlyozzák, mások a helyi örmény autonómia és kulturális megújulás elemeit emelik ki. A mongol uralom megítélése ugyancsak kettős: a pusztítás mellett a kereskedelem és a diplomácia területén megfigyelhető alkalmazkodási folyamatokat is figyelembe kell venni. Végül a források hiányosak a vidéki lakosság mindennapjaira, a nők helyzetére és a nem elit rétegek tapasztalataira vonatkozóan, ezért ezekről a történészi rekonstrukciók gyakran csak közvetett következtetésekre tudnak támaszkodni.

31.3.2 Rövid összefoglaló

- A 11. században a szeldzsuk hódítás, amelynek jelképes eseménye a mantzikerti csata (1071), felszámolta a bizánci fennhatóság maradványait Kelet-Anatóliában és az örmény területeken.
- A szeldzsuk uralom nem egységes megszállást jelentett, hanem emírségek, hűbéres fejedelemségek és helyi alkuk összetett rendszerét, amelyben az örmény egyházi és kereskedői elitek egy része túlélési stratégiákat alakított ki.
- A 12–13. század fordulóján a grúz királyság megerősödésével a Zakarida család vezetésével örmény területek kerültek vissza keresztény fennhatóság alá, de a grúz–örmény együttműködés nem állította vissza az önálló örmény királyságot.
- A 13. századi mongol hódítás és az Ilhánida fennhatóság súlyos adóterheket és időszakos pusztításokat hozott, ugyanakkor új kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatokat is nyitott, amelyekből az örmény diaszpóra egyes csoportjai profitáltak.
- A 14–15. században Timur hadjáratai, majd a Kara Kojunlu és Ak Kojunlu törzsszövetségek vetélkedése tovább gyengítette a térség politikai stabilitását, és megszüntette a kilíkiai örmény államot (1375).
- A korszak végére az örmény társadalom politikai központjai széttagolódtak, a folytonosságot elsősorban az egyházi intézmények, a kolostori hálózatok és a kereskedői közösségek biztosították.
- A források értelmezésében vitatottak a hódítások áldozatszámai, a Zakarida korszak politikai jellege és a mongol uralom hosszú távú következményei.

31.3.3 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változtatta meg a mantzikerti csata és a szeldzsuk hódítás a kelet-anatóliai és örmény területek politikai szerkezetét, és miért nem írható le ez a folyamat egyszerű „nemzeti katasztrófaként”?
2. Milyen szerepet játszott a grúz–örmény együttműködés a 12–13. században, és milyen korlátai voltak a Zakarida fennhatóságnak?
3. Hasonlítsa össze a szeldzsuk, a mongol és a timurida hódítás rövid és hosszú távú hatásait a térség társadalmi és gazdasági szerkezetére!
4. Miért jelentette a kilíkiai örmény állam létrejötte és fennállása az örmény politikai hatalom áthelyeződését, és hogyan kapcsolódott ez a keresztes államokhoz és a mongol birodalmi politikához?
5. Melyek a fő forrástípusok és bizonytalanságok a korszak történetének rekonstrukciójában, és miért kell óvatosan kezelni a kortárs krónikák áldozati számait?

31.4 Az oszmán–szafavida felosztás

A 16. század elején a szeldzsuk, majd a mongol és timurida uralom alatt meggyengült, helyi fejedelemségekre tagolódó Örmény-felföld két felemelkedő birodalom – az oszmán és a szafavida – ütközőzónájává vált. Ez a felosztás nem egyetlen pillanat műve volt, hanem több évtizedes háborúskodás és határváltozás következménye; az örmény lakosság, az egyház és a helyi elitek ugyanakkor nem pusztán elszenvedői voltak e folyamatnak, hanem a maguk eszközeivel igyekeztek helyet találni a két birodalom rendszerében. A korszak elején kialakult intézményi keretek – különösen az oszmán **millet**-rendszer és az örmény egyház abban betöltött szerepe – hosszú távon meghatározták az örmény közösség jogi helyzetét, művelődését és belső hierarchiáját, egészen a 19. századi reformkorig. A korszak végére pedig az orosz terjeszkedés harmadikként avatkozott be a régió történetébe, és az örmény kérdést új, nagyhatalmi dimenzióba helyezte.

31.4.1 Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez?

Az oszmán–szafavida felosztás időszaka azért kulcsfontosságú a Közel-Kelet egészének történetében, mert a két birodalom vetélkedése nem egyszerűen két dinasztia háborúja volt, hanem a régió hatalmi, vallási és gazdasági rendjének alapvető átalakulása. A szafavida állam a 16. század elején a síita irányzatot tette meg államvallásává, ami éles ideológiai határt húzott a szunnita iszlámot követő Oszmán Birodalommal szemben. A kelet-anatóliai és kaukázusi térségben élő török törzsszövetségek, nomád csoportok és helyi dinasztiák között ez a szembenállás gyakran mozgósította az etnikai és vallási lojalitásokat, és az örmény faluközösségek számára is kényszerű döntési helyzetet teremtett: adót fizetni, fegyvereseket kiállítani, határokat elismerni, vagy éppen a hegyekbe húzódva megőrizni a helyi autonómiát.

A felosztás ugyanakkor nem szüntette meg az örmény egyház és a kereskedőelit kapcsolatrendszerét. Az örmény kereskedők az oszmán és a szafavida birodalomban egyaránt jelen voltak, és a selyemkereskedelem, a fémfeldolgozás és a pénzváltás révén jelentős gazdasági szerepre tettek szert. Ez azért fontos, mert az örmény történelem e korszakát nem lehet kizárólag a katonai pusztítás és a vallási üldözés tárgyaként olvasni: a közösség túlélése, kulturális újjászerveződése és intézményesülése éppen a birodalmi rendszerbe való részleges betagozódás és a kereskedelmi hálózatok révén vált lehetségessé. A későbbi orosz annexió pedig a 19. századi nacionalizmusok és a keleti kérdés előtörténetét alkotja, ezért e fejezet megalapozza Örményország a 20. században és ma és az 1915-ös népirtás megértését is.

A következő alfejezetek először a 16. századi oszmán–szafavida háborúkat és a határ rögzülését tárgyalják, majd az oszmán **örmény millet** működését, az egyház szerepét és a belső társadalmi átalakulásokat mutatják be. Ezt követően a keleti örmény területek, a szafavida közigazgatás és a helyi elitek viszonyát vizsgáljuk, végül a 18. század végi orosz terjeszkedésig és az orosz annexióig követjük a folyamatot.

31.4.2 A 16. századi háborúk és a határ rögzülése

Az oszmán–szafavida szembenállás közvetlen előzménye a szafavida dinasztia felemelkedése volt. A szafavida rend (perzsa alakban **Safaviyya**) a 14. század végén alakult ki az északnyugat-iráni Ardabilban, szunnita szúfi testvérületként, majd a 15. század folyamán fokozatosan militarizálódott. A rend követői – akiket gyakran **kizilbasok** (törökül: *Kızılbaş*, azaz „vörös fejűek”) néven emlegettek – a kelet-anatóliai és a dél-kaukázusi török törzsszövetségek, a türkmén és kurd csoportok köréből toborzódtak, és erős vallási rajongással viseltettek a szafavida vezető iránt. Iszmáíl, a rend örököse 1501-ben a mai Irán területén fekvő Tebrizt foglalta el, és magát **sahnak** nyilvánította. Alig egy évtized alatt a szafavida állam uralma alá vonta Irán belső területeit, Mezopotámiát, a délkeleti Kaukázust és a keleti örmény területeket.

Iszmáíl sah 1501-es hatalomra jutását követően a tizenkettes síizmust (isznáasarijja) tette meg államvallássá. Ez a döntés nem pusztán vallási aktus volt, hanem a szafavida uralom legitimációs alapját is megteremtette: a sah egyszerre volt világi uralkodó és a hívek vallási vezetője. Ez a modell szemben állt az oszmán szultán szunnita hagyományú uralmi felfogásával, és a két birodalom közötti háborúk hamarosan vallási-pretextusokat is kaptak. Az oszmán kormányzat a 16. század elejétől kezdve a kizilbas közösségeket az általa uralt területeken – különösen Kelet-Anatóliában – az állam belső ellenségének tekintette, mert azok politikai hűsége részben a szafavida sahnak szólt.

Az első nagy összecsapásra **1514-ben, a csáldiráni csatában** került sor. A csata – ma Irán északnyugati részén, a Van-tótól keletre – az oszmán hadsereg győzelmével végződött. A csáldiráni csata jelentőségét a történetírás hagyományosan abban látja, hogy megállította a szafavida terjeszkedést Anatólia irányában, és az oszmánok átmenetileg elfoglalták Tebrizt, a szafavida fővárost. Az oszmán hódítás azonban nem volt tartós: a hadsereg visszavonult, és a szafavida állam nem omlott össze. A háború mégis megszilárdította az oszmán–szafavida határövezetet, amely a következő két évszázadban a kelet-anatóliai, a dél-kaukázusi és az észak-mezopotámiai területek sorsát meghatározta.

Az örmény lakosság számára a 16. század első fele a hadjáratok, kényszerű áttelepítések és pusztítás időszaka volt. Az oszmán és szafavida hadseregek egyaránt alkalmazták a **felperzselt föld taktikát**, a falvak élelmiszerkészleteinek elkobzását és a munkabíró lakosság elhurcolását. A kortárs örmény krónikák – például a 16. századi **Szimeon Lehaći** örmény utazó és a **Stepanos Orbélian** hagyományából táplálkozó egyházi történetírók – a háborúkat isteni büntetésként és a bűnös kor jeleként értelmezték. Ezek a szövegek nem statisztikai források, hanem vallási-retorikai keretbe ágyazott emlékezeti dokumentumok; a hadi események rekonstrukciójához az oszmán krónikák és a perzsa történetírók – például **Idrisz Bidliszi** – szintén fontos, de ugyancsak udvari érdekeket szolgáló források.

A 16. század második felében a határvonal többször eltolódott. A 1533–1555 közötti **osztrák–szafavida háborúk** során az oszmánok 1534-ben elfoglalták Bagdadot, 1548-ban és 1553–1555-ben pedig ismét betörtek a Dél-Kaukázusba. Az 1555-ös **amasziai béke** az első olyan szerződés volt, amely viszonylag tartósan rögzítette a befolyási övezeteket: az oszmán fennhatóság alá került Nyugat-Örményország és Nyugat-Grúzia, míg a szafavida szférához tartozott Kelet-Örményország, Kelet-Grúzia és Azerbajdzsán vidéke. A béke nem jelentett valódi stabilitást, de keretet adott a

helyi uralkodók és az egyház kettős hűségének: az örmény egyházi vezetők mindkét udvarban igyekeztek adókedvezményeket, menleveleket és a kolostorok védelmét kijárni.

A század végére a háború újrakezdődött. A 1578–1590 közötti **oszmán–szafavida háborúban** az oszmánok benyomultak a Kaukázusba, és 1583 után átmenetileg elfoglalták a mai Örményország nagy részét, köztük a kolostorvidékeket is. Az 1590-es **isztambuli béke** az oszmán hatalom csúcsát rögzítette a térségben: a Kaukázus déli része, a Kaszpi-tenger nyugati partvidéke és Azerbajdzsán jelentős része oszmán ellenőrzés alá került. Ez azonban ismét csak átmeneti állapotnak bizonyult. **I. Abbász sah** (1587–1629) uralkodása alatt a szafavida állam katonailag újjászerveződött, és 1603-tól kezdve visszafoglalta a keleti örmény területeket, a Dél-Kaukázust és Tebrizt.

A szafavida ellencsapás egyik legfontosabb és az örmény történeti emlékezetben máig élő fejezete a **1603–1605 közötti hadjáratok** és a **Julfa negyedének története**. A sah 1603-ban elfoglalta Tebrizt, majd 1604-ben benyomult a kelet-örmény területekre. Az oszmán hadsereg ellentámadásától tartva **I. Abbász 1604–1605 telén elrendelte az Ararát-völgy és a kelet-örmény falvak lakosságának nagyarányú áttelepítését** a birodalom belső területeire. A korabeli örmény krónikaírók – különösen **Arakel Dávrizhetsi** – a deportálást tömeges szenvedéstörténetként írták le: éhhalál, fagyhalál és erőszakos halál tizedelte a lakosságot. A modern történetírás óvatosan kezeli a kortárs lélekszámadatokat; a deportáltak számát a 19–20. századi örmény történetírás jellemzően 150–300 ezer főre becsülte, de ezek a számok nem igazolhatók közigazgatási forrásokból, és valószínűleg a későbbi nemzeti emlékezetben felnagyított számok. Az bizonyított, hogy a deportálás után a kelet-örmény területek nagy része elnéptelenedett, a szafavida állam pedig a kitelepítettek egy részét a mai Irán középső részén, **Új-Julfa** (perzsa nevén *Nor Jugha*) városrészben telepítette le. Új-Julfa örmény kereskedőközössége a 17. században a szafavida selyemkereskedelem egyik kulcsszereplőjévé vált, és a keleti örmény elitek új gazdasági központját alkotta.

Az utolsó nagy oszmán–szafavida háborút lezáró **1639-es kaszr-i siri (Zuhab) béke** hozta létre azt a határt, amely nagy vonalakban a mai iráni–iraki–török hármas határvidék alapját képezi. A szerződés értelmében a kelet-örmény területek, a mai Örményország és a Kaukázus déli sávja szafavida, míg Nyugat-Örményország és az oszmán kaukázusi előterek oszmán fennhatóság alatt maradtak. A határ nem volt modern értelemben vett, ellenőrzött államhatár: a hegyvidéki közösségek, a nomád törzsek és a kolostorok a két birodalom közötti senki földjén gyakran váltogattak ugyanazon uralmi jellegű hűségeket, adót fizettek mindkét félnek, és helyben élő közvetítő urakon keresztül tárgyaltak.

31.4.3 Az oszmán örmény millet és az egyház szerepe

Az oszmán állam a hódításokkal párhuzamosan fokozatosan kialakította a nem muszlim közösségek igazgatásának rendszerét, amelyet a 18. századtól a szakirodalom **millet-rendszernek** nevez. A millet alapelve az volt, hogy a szultán a nem muszlim vallási közösségeket – a görög ortodoxokat, az örmény apostoli kereszténységeket és a zsidókat – vallási alapon szervezett közösségekként ismerte el, és belső ügyeikben önigazgatási jogot biztosított nekik, cserébe az adók, a különleges fejadó (**džizja**) és a közrendi kötelezettségek teljesítéséért.

Az örmény millet (oszmán-törökül **Ermeni millet**) formális megszerveződését a hagyomány az 1461-es évre teszi, amikor **II. Mehmed (Fatih)** szultán az örmény **Hovakim püspököt örmény pátriárkának** nevezte ki az új fővárosban, Konstantinápolyban. Az újkori oszmán források erre az aktusra vonatkozóan hiányosak, ezért a pontos évszám és az alapítólevél megléte a szakirodalomban vitatott; a 18–19. századi örmény egyháztörténeti hagyomány azonban a pátriárkátus megerősítését II. Mehmedhez kötötte, és a modern történetírás egy része elfogadja a

15. század második felét mint az intézményes örmény millet kezdetét. Mások szerint a millet-rendszer csak a 17. században, a birodalmi adminisztráció fejlődésének részeként alakult ki. A vita lényege az, hogy az oszmán állam a vallási közösségeket nem egységes terv szerint, hanem esetlegesen és fokozatosan integrálta.

A pátriárka szerepe a 16. században vált igazán fontossá. A **konstantinápolyi örmény pátriárka** lett az oszmán udvar által elismert képviselője az örmény apostoli közösségnek; ő volt a felelős az adóbeszedésért, a közösség nyilvántartásáért, a házassági és örökösödési ügyek egy részéért, valamint az iskolák és kórházak fenntartásáért. A pátriárka mellett a **kereskedőelit**, az **amirák** (örményül *amira*) csoportja gyakorolt befolyást: a konstantinápolyi örmény bankárok, pénzverde-igazgatók és udvari építészek a 18–19. században a millet anyagi alapjait biztosították. A pátriárka és az amirák közötti viszony nem volt mentes a feszültségtől; a közösségi képviselet kérdése később, a 19. századi alkotmányos reformmozgalom (az 1863-as örmény nemzeti alkotmány) vitáiban csúcsosodott ki.

Az örmény millet nem csupán a fővárosi közösséget fedte le. A tartományi örmény püspökségek – a **van-i**, a **sziszi**, a **jeruzsálemi örmény pátriárka**, később az **akhtamar-i** katolikosz – saját hierarchiával és adórendszerrel rendelkeztek. A millet intézménye nem szüntette meg a helyi társadalmi különbségeket: a vidéki örmény parasztok és a városi kereskedőelit érdekei gyakran eltértek, és a pátriárka sem tudta mindenütt érvényesíteni az udvar által neki adott jogosítványokat. A 19. századi nyugati utazók és misszionáriusok által terjesztett kép – miszerint a millet-rendszer zárt, harmonikus közösségek rendszere lett volna – félrevezető: a millet keretei között is működtek belső hatalmi harcok, adóelnyomás és regionális kiváltságok.

A 16–18. században az örmény egyház a túlélés kulcsintézménye volt. A kolostorhálózat – például az **Ecsmiadzin-katedrális**, a **Tatev-kolostor**, a **Geghard-kolostor** és a **Vank-kolostor** – nem pusztán vallási központ volt, hanem az írásbeliség, a krónikás hagyomány, a kéziratmásolás és a helyi igazságszolgáltatás helyszíne is. Az egyház ugyanakkor nem volt egységes intézmény: az oszmán és szafavida területeken működő püspökségek, a katolikoszok és a pátriárkák közötti hatásköri viták a 17–18. században folyamatosak voltak. A szafavida kormányzat a keleti örmény területeken az ecsmiadzini katolikoszt ismerte el a legfontosabb vallási elöljárónak, míg az oszmán kormányzat a konstantinápolyi pátriárkával tárgyalt. A kettős hűség időnként konfliktusokba torkollott, különösen akkor, ha egy-egy egyházi vezető a másik birodalomba települt át, vagy ha a határ menti kolostorokat katonai célra használták.

A 17. századtól kezdve a katolikus missziós tevékenység új kihívást jelentett az örmény apostoli egyház számára. A római katolikus misszionáriusok – karmeliták, domonkosok, jezsuiták – részben a kereskedővárosokban, részben a hegyvidéki közösségekben próbáltak híveket nyerni az egyházi unió gondolatához. Ennek következtében jött létre a 18. század elején a **Kilikián kívüli örmény katolikus közösség**, amelyet az oszmán állam hosszú ideig nem ismert el külön milletként; az örmény katolikusok hivatalos elismertetésére csak 1830-ban került sor. Ez a folyamat azért fontos, mert azt mutatja, hogy az „örmény közösség” már a kora újkorban sem volt vallási értelemben homogén, és a millet-rendszer sem tudta teljesen egységesíteni a felekezeti térképet.

31.4.4 Kelet-Örményország a szafavida rendszerben

A 1639-es béke után a kelet-örmény területek – nagyjából a mai Örményország középső és déli része, a Szeván-tó térsége, az Ararát-völgy és a mai Nahicseván – a szafavida állam fennhatósága alatt maradt. A szafavida kormányzat e területeket a birodalom északnyugati határtartományának tekintette, és a perzsa közigazgatásban **kánságokra** és **béglerbégségekre** osztotta. A helyi adókat a **kadzsár**, **szadlu** és más türk törzsek vezetői szedték be, akik a sah nevében

kormányoztak; a falvak örmény lakossága számára ez azt jelentette, hogy a szafavida elit alattvalói maradtak, de a helyi urak gyakran nagyobb mozgásteret hagytak a kolostoroknak, ha azok rendszeresen teljesítették az adókötelezettséget.

A szafavida állam valláspolitikája bonyolultabb volt, mint a modern „síita–szunnita ellentét” mintázata. A sah udvara a tizenkettes síizmust tette hivatalossá, de a nem muszlim alattvalókkal szemben a korabeli oszmán gyakorlathoz hasonlóan a **dhimmi** (védett) jogállást alkalmazta. Az örmény egyházat megtűrték, a kolostorok adókedvezményt kaphattak, és a kereskedőelit városi negyedeket tarthatott fenn. Ugyanakkor a szafavida adórendszer időszakosan súlyos terheket rakott a falusi lakosságra, különösen a 17. század végi és a 18. századi állami széthullás időszakában, amikor a központi hatalom meggyengült, és a helyi kánok maguk szedtek adót.

A keleti örmény területek társadalmi szerkezetében a 17. század folyamán fontos változás következett be. A 1604–1605-ös deportálások után a szafavida kormányzat részben megengedte az örmény lakosság visszatelepülését az Ararát-völgy és a Szeván-tó környékére. Emellett a **perzsa és kurd nomád törzsek** is folyamatosan jelen voltak a térségben, és a legelőváltások, a falvak elleni rajtaütések és az adók feletti viták a 18. századra a kelet-örmény vidékek elszegényedéséhez vezettek. A kortárs örmény krónikák – például **Zakaria Kanakerci** – a kánok kapzsiságát és a törzsi erőszakot hangsúlyozták, míg a perzsa udvari krónikák a határvidék rendjének fenntartását emelték ki; a valóság nyilvánvalóan a kettő között mozgott.

A szafavida korszak kulturális hagyatéka ugyanakkor nem írható le pusztán a hanyatlás nyelvén. A 17. században az **Ecmiadzin-katedrális** és a környező kolostorok részben újjáépültek, az örmény kéziratfestészet – különösen a **Van és Julfa** műhelyeiben – új virágkort ért meg, és az örmény kereskedőházak a szafavida selyemkereskedelemben összeköttetésbe kerültek az indiai, véneci, olasz és orosz piacokkal. Az Új-Julfa-i örmény kereskedők, például a **sahrimaniánok** és más családok, a 17. században a szafavida selyemexport kulcsszereplői voltak, és befolyásuk a sah udvarában is érvényesült. Ezt a gazdasági szerepet a későbbi örmény nemzeti történetírás joggal hangsúlyozza, de óvatosan kell kezelni a mértékét: a kereskedőelit gazdagsága nem volt reprezentatív a falusi lakosság életkörülményeire.

A 16–18. századi keleti örmény területeken az örmény politikai önállóság nyomai minimálisra csökkentek. A kora újkorban nem létezett független örmény állam; a korábbi bagratida királyság emléke a krónikákban, a liturgiában és a nemzeti történeti emlékezetben élt tovább. A helyi ellenállás formái közé tartoztak a kolostorok védelme, a falusi közösségek belső önvédelmi szervezetei és az egyház diplomáciai lépései, de ezek nem kérdőjelezték meg a birodalmi kereteket. Az örmény közösségek vezetői a 16–18. században alapvetően a birodalmi rendszeren belüli tárgyalásos túlélést választották.

31.4.5 A 18. századi válság és a helyi elitek

A 18. század mindkét birodalomban a központi hatalom meggyengülésének időszaka volt. A szafavida állam 1722-ben összeomlott, amikor a ghilzai pastuk elfoglalták az új fővárost, Iszfahánt. A szafavida összeomlás után a Kaukázus déli része és a kelet-örmény területek rövid időre az **oszmán** és az **orosz** terjeszkedés, valamint a helyi kánságok közötti hatalmi vákuumba kerültek. Az oszmánok 1722–1725 között több kelet-örmény területet foglaltak el, de 1735-től **Nádir sah** visszaállította a szafavida (majd saját, **Afsárida**) fennhatóságot a térségben. Nádir uralkodása alatt a kelet-örmény területek ismét birodalmi adóztatás alá kerültek, de a hadjáratok és a kényszerű hadiadó a lakosság további elszegényedésével jártak.

A 18. század második felében a kelet-örmény területeken a **helyi kánságok** – a **karabahi (hegyi-karabahi) melikdomok**, a **nahicseváni kánság**, a **jereváni kánság** és a **gandzsai kánság** – váltak a tényleges helyi hatalmi központokká. A **melik** (örményül: *melik*) cím a

hegyi-karabahi és a szjuniki örmény hegyi közösségek örökletes világi vezetőit jelölte, akik a szafavida és később a perzsa állam laza fennhatósága alatt adót szedtek és fegyveres kíséretet tartottak. Az örmény nemzeti történetírás a melikdomokat a kora újkori örmény autonómia maradványának tekinti, és a 18. századi melikek – például a **Hagerdin és a Jegán-családok** – tetteit a későbbi nemzeti ébredés előfutáraként mutatja be. Ezt az értelmezést a modern kutatás részben megerősíti, részben árnyalja: a melikek a korabeli kaukázusi és iráni hatalmi hálózatok részei voltak, és lojalitásuk a perzsa, az oszmán, majd az orosz hatalom felé egyaránt változhatott.

A 18. század második felében a **jereváni kánság** – amelynek központja a mai Jereván volt – perzsa (kádzsár) ellenőrzés alatt állt, de a kánok gyakran az oszmán határ menti urakkal is szövetkeztek. A város lakosságának többsége a 18. század végére nem örmény volt: a kánság demográfiai térképét a muszlim törzsi csoportok, a perzsa és török városi elit, valamint az örmény falusi és városi közösségek együttesen alkották. Az örmény krónikások – például **Hovszep Emin**, aki a 18. század végén az örmény felszabadítás gondolatával foglalkozott – a jereváni kánságot az örmény szenvedés színtereként írták le. A modern demográfiai becslések szerint a 18. század végi Jereván környéki lakosságban az örmények aránya jelentős volt, de nem kizárólagos; a pontos lélekszámokról nincs megbízható adat.

31.4.6 Az orosz annexió előkészítése

Az orosz birodalom dél-kaukázusi terjeszkedése a 18. század elején kezdődött, amikor **I. (Nagy) Péter cár** 1722–1723-ban hadjáratot vezetett a Kaszpi-tenger nyugati partvidékére. Az orosz érdeklődést a térség iránt a 18. század folyamán a katonai-stratégiai szempontok mellett a kereskedelem – a selyem, a bor, a bőráru – és a kaukázusi keresztény közösségek védelmének retorikája is motiválta. Az orosz udvar a 18. század közepétől kezdve folyamatosan fogadta az örmény egyházi és világi vezetők küldöttségeit, akik védelmet és adómentességet kértek, cserébe pedig telepítést, kereskedelmi kiváltságokat és katonai szolgálatot ígértek.

Az orosz terjeszkedés üteme a 18. század végén gyorsult fel. **II. Katalin cárnő** uralkodása alatt az orosz hadsereg 1783-ban alávetette a **Kartli-Kaheti Királyságot** (Kelet-Grúzia), majd a 18. század utolsó évtizedében **Agha Mohammad Kádzsár sah** ellen indított háborút a Kaukázus déli részéért. A Kádzsár-dinasztia 1796-ban, **Agha Mohammad** sah halála után átmenetileg meggyengült, és a dél-kaukázusi kánságok fölötti befolyásért az oroszok és a perzsa udvar versengett. Az örmény közösség számára ez a versengés új helyzetet teremtett: a hagyományos tárgyalásos túlélést az orosz fennhatóság elfogadása vagy a perzsa uralom fenntartása közötti választás váltotta fel. Az örmény egyházi vezetők egy része – különösen **Nerszesz Astarakszi** és **Joseph Emin** környezete – nyíltan az orosz orientációt támogatta, abban bízva, hogy a cári hatalom majd egyesíti a szétszórt örmény területeket, és védelmet nyújt a muszlim kánságokkal szemben. Ezzel szemben a perzsa udvarhoz hű örmény kereskedelmi és egyházi elitek – például a Kádzsár udvarban befolyásos családok – a meglévő birodalmi rend fenntartásában voltak érdekeltek.

A 19. század eleji orosz–perzsa háborúk már a következő fejezet tárgykörébe tartoznak, de a 18. század végi folyamatok nélkül nem érthetők. A 18. század utolsó harmadában az orosz katonai jelenlét a Dél-Kaukázusban, a perzsa belső válság és az oszmán hanyatlás együttesen nyitották meg az utat a kelet-örmény területek 1828-as orosz annektálása előtt. A 16–18. századi oszmán–szafavida felosztás tehát nem egyszerűen a múlt egy epizódja volt: a 19. századi nagyhatalmi versengés, az örmény kérdés kialakulása és a későbbi keleti–nyugati örmény megosztottság mind e korszak intézményeiben gyökerezik.

31.4.7 Források és bizonytalanságok

A korszak rekonstrukciójához többféle forrástípus áll rendelkezésre, de ezek földrajzi és társadalmi lefedettsége egyenetlen. Az oszmán fél részéről a **mühimme defterek** (a birodalmi tanács rendeleteinek jegyzőkönyvei), a **tapu tahrir defterek** (adóösszeírások) és a **kadı** (bírósági) jegyzőkönyvek a 16. századtól kezdve fontosak, de a keleti határvidékre vonatkozó iratok gyakran hiányosak vagy nem lokalizálhatók pontosan. A szafavida adminisztráció forrásai – a **szafavida királyi krónikák**, például **Iszkandar Munshi** *Tārīkh-e Ālam-ārā-ye Abbāsī* című munkája – elsősorban az udvari politikai és katonai eseményeket rögzítik, a vidéki örmény lakosság életére csak közvetve utalnak.

Az örmény egyházi források – a **krónikák**, **kolofónok** (kézirat-megjegyzések), **temetési feliratok** és **egyházi zsinati jegyzőkönyvek** – pótolhatatlanok a közösség belső életének megismeréséhez, de erős vallási-retorikai keretük miatt forráskritikára szorulnak. A krónikások gyakran apokaliptikus képet festenek a háborúról, a deportálásról és az adókról, és számadataik nem összevethetők a modern statisztikai forrásokkal. A nyugati utazók – például **Jean Chardin**, **Evlija Cselebi**, **Adam Olearius** – beszámolói a 17–18. században fontos, de a saját kulturális előfeltevéseik által torzított leírások. A 18. századi orosz diplomáciai iratok és katonai jelentések a terjeszkedés katonai-stratégiai oldalát világítják meg, de az örmény lakosságra vonatkozó számaik gyakran hozzávetőlegesek.

A legnagyobb bizonytalanság a **népességszámok** körül van. A 16–18. századi örmény lakosság lélekszámára nincs megbízható, összeírásos adat; a 19. századi nemzeti történetírás által közölt számok – például a deportáltak, a mészárlások áldozatai vagy a falvak lakossága – gyakran emlékezetpolitikai igényeket tükröznek, nem pedig korabeli statisztikai rögzítést. Az egyházi anyakönyvek a 19. század előtt csak szórványosan maradtak fenn, és legtöbbjük keresztelési, házassági vagy temetési eseményeket rögzít, nem teljes körű népszámlálást. Ezért a tankönyvben közölt számítások és arányok mindig hozzávetőlegesek, és forrásuktól függően eltérhetnek.

Viták övezik a **millet-rendszer értelmezését** is. A klasszikus oszmán történetírás – a 20. század elején és közepén – a millet-rendszert a tolerancia és az autonómia példájaként írta le; ezt a képet a későbbi kutatás részben kritizálta, mondván, hogy a rendszer hierarchikus volt, adóterhei súlyosak, és a közösségek belső elitjei is részt vettek az elnyomó gyakorlatokban. A jelenkori tudományos konszenzus a két álláspont között mozog: a millet-rendszer intézményi keretet adott az örmény közösség fennmaradásához, de nem volt sem egységes, sem statikus, és a 19. századi reformkor előtt folyamatosan átalakult.

31.4.8 Rövid összefoglaló

- A 16. század első felétől a 18. század végéig az örmény területek az Oszmán Birodalom és a szafavida Irán közötti ütközőzónát alkották; az 1639-es kaszr-i siri béke rögzítette a nyugati (oszmán) és keleti (szafavida) felosztást.
- A csáldiráni csata (1514) és az azt követő háborúk, valamint I. Abbász sah 1604–1605-ös deportálásai hosszú távon meggyengítették a kelet-örmény falusi közösségeket, de az örmény kereskedőelit a szafavida városokban (különösen Új-Julfában) jelentős gazdasági szerepre tett szert.
- Az oszmán rendszerben az örmény apostoli közösséget a konstantinápolyi pátriárka vezette millet keretében ismerték el; az egyház lett a közösség legfontosabb intézménye, az adóztatás, a belső jogszolgáltatás és a művelődés szervezője.
- A millet-rendszer nem volt változatlan, harmonikus autonómia; belső hatalmi harcok, regionális különbségek és a katolikus misszió által gerjesztett felekezeti feszültségek is jellemezték.

- A kelet-örmény területeken a szafavida közigazgatás kánságokra tagolta a teret; a helyi örmény melikek a birodalmi hatalommal tárgyaló elit részei voltak, nem független államalakulatok vezetői.
- A 18. században a szafavida hanyatlás, az oszmán terjeszkedés és a helyi kánságok válsága hatalmi vákuumot teremtett, amelyet az orosz birodalom terjeszkedése használt ki.
- Az orosz annexió előkészítése nem csupán katonai folyamat volt; az örmény egyházi és világi elitek egy része már a 18. században az orosz orientációt választotta, míg mások a meglévő birodalmi rend fenntartásában voltak érdekeltek.
- A korszakra vonatkozó népességi adatok bizonytalanok; a krónikák, a perzsa udvari történetírás és a nyugati utazók számai nem tekinthetők modern statisztikai forrásnak.

31.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen katonai és diplomáciai események vezettek a 16. században az oszmán–szafavida határ kialakulásához, és miért volt az 1639-es béke tartósabb a korábbi szerződéseknél?
2. Hogyan működött az oszmán örmény millet, és milyen korlátai voltak a pátriárkai képviseletnek a tartományi közösségek, a belső társadalmi különbségek és a katolikus misszió szempontjából?
3. Milyen gazdasági és kulturális következményei voltak az 1604–1605-ös deportálásnak és Új-Julfa létrejöttének?
4. Mi volt a melikek szerepe a 18. századi kelet-örmény területeken, és miért vitatott, hogy ezt a szerepet „nemzeti önállóságként” vagy birodalmi közvetítőként értelmezzük?
5. Hogyan készítette elő a 18. század végi orosz terjeszkedés és az örmény elitek orientációváltása a kelet-örmény területek 19. századi annexióját, és milyen források hiányoznak a folyamat teljes rekonstrukciójához?

32 Örményország a 20. században és ma

32.1 Az 1915-ös népirtás

Az 1915-ös örmény deportálások és mészárlások nem magában álló robbanás volt, hanem egy hosszabb, a 19. század végétől fokozódó birodalmi válság következménye. Az az oszmán–szafavida felosztás óta az örmények által lakott területek két birodalom határvidékén helyezkedtek el; a 20. század elején az Oszmán Birodalom keleti tartományaiban élő örmény közösségek reformkövetelése, az európai nagyhatalmak beavatkozása és az ifjútörök kormány radikalizálódó nacionalizmusa együtt sodorta a régiót a katasztrófába. A fejezet az eseményeket a történészi konszenzus alapján **népirtásként** tárgyalja, ugyanakkor bemutatja a török állami álláspontot és a nemzetközi elismerés körüli vitákat is.

32.1.1 Előzmények: örmény reformok, bizonytalanság és erőszak a 19. században

Az Oszmán Birodalomban élő örmények jogi helyzetét a 19. századi reformok (Tanzimát) sem tették egyenlővé a muszlim lakossággéval. Az 1878-as **berlini kongresszus** után a nagyhatalmak – különösen Oroszország és Nagy-Britannia – az örmény lakosság védelmét is a diplomáciai nyomás eszközévé tették, ami a birodalom vezetőiben azt a gyanút erősítette, hogy az örmények külső hatalmak ügynökei. Az 1890-es években II. Abdülhamid szultán uralma alatt rendszeressé vált az erőszak: az 1894–1896 közötti **Hamidie-mészárlások** során a dokumentált beszámolók szerint több tízezer – egyes becslések szerint 80 000–300 000 – örményt öltek meg a keleti tartományokban. A mészárlások elkövetésében gyakran a szultán által felállított irregularis **Hamidie** (Hamîdiye) lovasezredek vettek részt; az állami szervek szerepe a forrásokban vitatott, de a büntetlenség ténye egyértelműen a központi hatalom passzivitását jelzi.

A 1908-as **ifjútörök forradalom** után az **Egység és Haladás Bizottsága** (İttihat ve Terakki Cemiyeti) hatalomra kerülése kezdetben alkotmányos reményeket keltett, ám a kormány egyre inkább a török etnikai nacionalizmus felé fordult. Az 1912–1913-as **balkáni háborúk** után a birodalom elvesztette európai területeinek nagy részét, és az orosz határ menti keleti vilajetekben élő örményeket egyre gyakrabban tekintették belső fenyegetésnek. A háborús propaganda az örményeket „hátbatámadó” közösségként ábrázolta, noha az oszmán hadseregben évtizedek óta szolgáltak örmény katonák, és a közösség vezetői többször is lojalitásukat hangoztatták.

32.1.2 Az első világháború és a döntés kontextusa

Az első világháború kitörése után az Oszmán Birodalom a központi hatalmak oldalán lépett be 1914 novemberében. A kaukázusi fronton elszenvedett súlyos vereség – különösen a **Sarıkamış-i csata** 1914 decemberében–1915 januárjában – katonai és politikai válságot mélyített el. A kormányzat és a hadsereg egy része az örmény lakosságot gyanúsította az orosz előrenyomulás elősegítésével; egyes források szerint örmény önkéntesek valóban harcoltak az orosz oldalon, ami a birodalmi hatóságok számára ürügyet adott a kollektív felelősségre vonásra. A történészi vita tárgya, hogy a népirtás tervét már korábban kidolgozták-e, vagy a háborús körülmények

között radikalizálódott döntések sorozata vezetett-e hozzá; a dokumentumok alapján azonban a szándékosság és a központi koordináció a legtöbb kutató szerint bizonyított.

A döntő lépés 1915. április 24-én következett be: Isztambulban az oszmán hatóságok letartóztatták és később jórészt megölték az örmény közösség több száz vezetőjét – papokat, értelmiségieket, politikusokat, orvosokat. Ezt a napot az örmény emlékezet a **népirtás kezdetének** tekinti. Nem sokkal később a kormány elfogadta az ideiglenes **deportálási törvényt** (Tehcir Kanunu, 1915. május 27.), amely lehetővé tette a lakosság tömeges, kényszerű kitelepítését. A törvény szövege formálisan a hadsereg biztonságát és a rend fenntartását szolgálta, de a végrehajtás során a deportálás célja a keleti tartományok örmény lakosságának fizikai megsemmisítése vagy kiűzése volt.

32.1.3 A deportálások és mészárlások lefolyása

A deportálások elsősorban a keleti vilajetek örmény lakosságát sújtották: a hivatalos utasítások szerint a közösségeket „ideiglenes” áttelepítés címén a szíriai sivatag, a mai Irak és a birodalom déli peremvidékei felé hajtották. A valóságban azonban a menetoszlopokat gyakran a helyi katonai és csendőri erők, valamint az **Teşkilat-ı Mahsusa** (Különleges Szervezet) tagjai kísérték, és a menetek útvonalán rendszeresen támadások, fosztogatások, nemi erőszak és tömeges kivégzések történtek. A túlélők beszámolói, német és amerikai konzuli jelentések, valamint misszionáriusok feljegyzései egybehangzóan dokumentálják a szervezett erőszakot: emberek haltak meg éhezésben, szomjúságtól, járványokban, vagy egyszerűen lemészárolták őket.

Az erőszak nem korlátozódott a deportálási útvonalakra. A férfi lakosság egy részét már a deportálás előtt elkülönítették és kivégezték; a nők és gyermekek közül sokakat rabszolgasorba adtak, erőszakkal iszlamizáltak vagy muszlim háztartásokba kényszerítettek. A vagyonukat elkobozták, házaikat és földjeiket pedig gyakran helyi muszlim lakosság vagy az állam vette birtokba. Az erőszak mértéke és módja azt mutatja, hogy nem pusztán a háborús káosz melléktermékéről volt szó: a deportálási parancsok, a kivégzési utasítások és a vagyonelkobzást szabályozó rendeletek szándékos, központilag irányított folyamatot jeleznek.

A világháború végére az Oszmán Birodalom örmény lakosságának túlnyomó része elpusztult vagy elmenekült. A **történészek által leggyakrabban idézett becslések 1 millió és 1,5 millió közé teszik az áldozatok számát**; ez az 1914 előtti örmény népességre vonatkozó adatok bizonytalansága miatt nem kezelhető pontos statisztikai eredményként. Egyes kutatók alacsonyabb (kb. 600 000–800 000), mások magasabb (1,5 millió feletti) számot tartanak valószínűbbnek. A becslések eltérését elsősorban az okozza, hogy az 1914 előtti oszmán népszámlálási adatok hiányosak, a háborús halálozások egy része nem különíthető el egyértelműen a járványoktól és éhezéstől, és a hatóságok által megsemmisített vagy visszatartott dokumentumok miatt a pontos haláloki regisztráció nem lehetséges.

32.1.4 A nemzetközi reakció és a „népirtás” fogalmának megszületése

A kortárs megfigyelők és a nemzetközi közvélemény már a világháború alatt értesült a deportálásokról. A német birodalom – az Oszmán Birodalom szövetségese – konzulátusai és katonai missziói részletes jelentéseket küldtek a mészárlásokról; az amerikai misszionáriusok és a Nemzetközi Vöröskereszt munkatársai is dokumentálták a túlélők beszámolóit. Az antanthatalmak 1915 májusában közös nyilatkozatot adtak ki, amelyben az oszmán kormányt „emberiség elleni bűnökkel” vádolták – ez a kifejezés később a nemzetközi jogban fontos előzménnyé vált.

A **népirtás** (angolul *genocide*) fogalmát Raphael Lemkin lengyel-zsidó jogász alkotta meg 1944-ben, részben éppen az örmény eset tanulságaiból. Az 1948-as **ENSZ-egyezmény a népirtás**

megelőzéséről és büntetéséről meghatározása szerint a csoport elleni szándékos, teljes vagy részleges megsemmisítés tényállása az oszmán hatóságok cselekedeteire alkalmazható. A történészi konszenzus a 20. század utolsó harmadában vált egyértelművé: a vezető kutatók – köztük örmény, török, európai és amerikai szakemberek – az 1915–1916-os eseményeket a modern kori népirtások közé sorolják. A konszenzus alapja a szándékra utaló kormányzati dokumentumok, a deportálási rendszer szervezettsége, a helyi beszámolók tömeges egybehangzósága és a túlélő közösségek tanúvallomásai.

32.1.5 A török állami álláspont és a nemzetközi elismerés vitája

A török állam hivatalos álláspontja szerint az 1915-ös események nem minősíthetők népirtásnak. A török kormány és hivatalos történetírók a haláleseteket a világháború és a polgárháborús körülmények, járványok, éhínség, valamint kölcsönös etnikai erőszak következményeként magyarázzák. Ebben az érvelésben az örmények is okoztak tömeges veszteségeket a muszlim lakosságnak, és a deportálások nem megsemmisítési szándékból, hanem biztonsági okokból történtek. A török álláspont szerint az örmény áldozatok számát túlzó módon emelik meg, és a halálesetek nagy része a deportálás logisztikai körülményeiből adódott, nem pedig szándékos ölésből.

Ezt az álláspontot a nemzetközi történészi közösség túlnyomó része **nem tudományos értelmezésként, hanem politikai tagadásként** értelmezi. A tagadás alapvető problémája, hogy figyelmen kívül hagyja a szándékot dokumentáló bizonyítékokat, a központi szervezés nyomait és az erőszak rendszerszerű jellegét. A török állam emellett diplomáciai és jogi eszközökkel is igyekszik megakadályozni más országok parlamentjeinek elismerő nyilatkozatait, és a kifejezés használatát több országban peres úton támadta. A tagadás így nem a történettudomány belső vitájának része, hanem emlékezetpolitikai és nemzetközi jogi konfliktus.

Ugyanakkor a nemzetközi elismerés fokozatosan bővült: számos ország parlamentje – köztük Franciaország, Németország, Olaszország, Kanada, Oroszország, Uruguay és mások – hivatalosan elismerte az örmény népirtást. Az Egyesült Államok elnöke 2021-ben tett nyilatkozatában használta a **népirtás** kifejezést, ami jelentős diplomáciai fordulatot jelentett. Az elismerések azonban nem egységesek, és a török kormány azóta is vitatja őket. Ebben a kérdésben tehát megkülönböztetendő a **tudományos konszenzus** (amely a népirtás tényét egyértelműen elfogadja), a **politikai elismerés** (amely államonként változó) és a **török állami tagadás** (amely nem tudományos konszenzuson alapul).

32.1.6 Emlékezet és következmények

Az örmény népirtás a modern örmény identitás központi traumájává vált. A túlélők és leszármazottaik a világ számos országában diaszpórát alkotnak; az emlékezés napja minden évben **április 24-én** van, amikor az örmény közösségek világszerte megemlékeznek a letartóztatott értelmiségiekről és az áldozatokról. A népirtás ténye az 1918-ban rövid időre függetlenné vált Első Örmény Köztársaság, majd a szovjet Örményország történeti önértelmezését is meghatározta; a szovjet időszakban azonban a hivatalos diskurzusban a nemzeti trauma hangsúlyozása korlátozott volt. A függetlenség 1991-es visszaállítása után az örmény állam a nemzetközi elismerés egyik fő szorgalmazója lett.

A népirtás hosszú távú következményei közé tartozik a keleti tartományok örmény lakosságának szinte teljes eltűnése, a kulturális és vallási örökség szisztematikus pusztítása, valamint a vagyonelkobzás öröksége, amely a mai napig hatással van a török–örmény viszonyra. A török–örmény határ zárva tartása, a diplomáciai kapcsolatok hiánya és a kaukázusi regionális politikák mind e történelmi teher örökségét hordozzák.

32.1.7 Források és bizonytalanságok

Az 1915–1916-os események forráshelyzete összetett. A legfontosabb elsődleges források közé tartoznak az oszmán hatósági iratok – deportálási parancsok, táviratok, vagyonelkobzási rendeletek –, amelyek azonban hiányosak, és egy részük szándékosan megsemmisült vagy ma is korlátozottan hozzáférhető. A német, osztrák–magyar, amerikai és olasz diplomáciai és misszionáriusi jelentések az oszmán területen dolgozó külföldi megfigyelők szemtanúi beszámolóin alapulnak, és a kutatók általában hitelesnek tekintik őket. A túlélői visszaemlékezések, interjúk és a diaszpóra archívumai szintén nagy számban állnak rendelkezésre.

A fő bizonytalanság az **áldozatok számát** illeti. Az 1914 előtti örmény népességre vonatkozó oszmán statisztikák (kb. 1,2–2,1 millió fő) pontatlanok, mivel a népszámlálás módszere hiányos volt, és az adatokat később politikai célokra is felhasználták. Az áldozatszámot befolyásolja, hogy a halálesetek egy része a deportálás során fellépő éhínségből és járványokból eredt, ami a szándékos ölés kategóriájától nem mindig különíthető el. A történészek ezért a leggyakrabban az 1–1,5 milliós intervallumot adják meg, jelezve, hogy ez becslés. A túlélők számát (kb. 200 000–400 000) szintén bizonytalanság terheli.

A szándékosság kérdésében a bizonyítékok erősebbek: a deportálások mértéke, a férfi lakosság előzetes kivégzése, a különleges szervezet szerepe és a túlélők beszámolói együttesen a központilag irányított megsemmisítési szándékra utalnak. A török állami álláspont által felvetett „kölcsönös atrocitások” tényét a történészek nem vitatják – a háborús körülmények között minden közösség szenvedett –, de ez nem magyarázza a szisztematikus deportálási rendszert és a nők, gyermekek elleni tömeges erőszakot.

32.1.8 Rövid összefoglaló

- Az 1915-ös örmény deportálások és mészárlások hosszabb birodalmi válság és nacionalista radikalizálódás következményei voltak, amelyeket az első világháború és a kaukázusi vereség váltott ki.
- 1915. április 24-én az oszmán hatóságok letartóztatták az isztambuli örmény értelmiséget; ezt követően a keleti tartományok örmény lakosságát deportálták a szíriai sivatag felé.
- A deportálások során a központi utasítások és a helyi katonai, csendőri erők, valamint az irreguláris Különleges Szervezet tagjai tömeges gyilkosságokat, rablást, nemi erőszakot és erőszakos áttérítést követtek el.
- A történészi konszenzus szerint az események a népirtás fogalmának minden kritériumát kimerítik; az áldozati számot 1–1,5 millióra becsülik, de a pontos adat bizonytalan.
- A török állam hivatalosan tagadja a népirtást, és a haláleseteket háborús körülményekkel magyarázza; ezt az álláspontot a nemzetközi tudományos közösség nem ismeri el tudományos vitaként.
- A nemzetközi elismerés fokozatosan bővült, de politikailag továbbra is vitatott marad.
- A népirtás emlékezete az örmény identitás központi eleme; a török–örmény viszonyt ma is terheli.
- Az áldozatközpontú történetírás hangsúlyozza, hogy a felelősség az oszmán állami szerveket és a döntéshozókat terheli, nem pedig a török népet vagy a muszlim lakosság egészét.

32.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen bel- és külpolitikai előzményei voltak az 1915-ös deportálásoknak a 19. századi reformoktól a Hamidie-mészárlásokig?
2. Hogyan kapcsolódott a világháborús katonai helyzet – különösen a Sarıkamış-i vereség – az örmény lakosság elleni döntésekhez?
3. Milyen tényezők alapján minősíti a történészi konszenzus az 1915–1916-os eseményeket népirtásnak, és miért nem tekinthető a török állami álláspont hiteles tudományos magyarázatnak?
4. Mennyire pontosak az áldozatokra vonatkozó becslések, és milyen forrásproblémák okozzák a bizonytalanságot?
5. Miért fontos megkülönböztetni a tudományos konszenzust, a politikai elismerést és az emlékezetpolitikai tagadást az örmény népirtás értelmezésekor?

32.2 Első köztársaság és szovjet Örményország

Az Az 1915-ös népirtás című alfejezetben tárgyalt trauma után az örmény politikai közösség nem szűnt meg, hanem új államformákat és diaszpórikus hálózatokat hozott létre. Az 1918–1920 között fennálló Első Köztársaság rövid élete, az azt követő szovjetizálás, a diaszpóra és az anyaország viszonya, valamint a szovjet korszak gazdasági átalakulása együtt mutatják meg, hogy az örmény államiság a 20. században nem magától értetődő folytonosság, hanem birodalmi összeomlások, háborúk és ideológiai kényszerek között létrejött, törékeny konstrukció volt. Az alfejezet ezért a területi változásokat, a politikai döntéseket és a társadalmi következményeket együtt, a források bizonytalanságát is jelezve tárgyalja.

32.2.1 Az első köztársaság megalakulása és bukása

Az **Első Örmény Köztársaság** (örményül: , átírva: Hayastani Arrajin Hanrapetutyun) 1918. május 28-án kiáltotta ki függetlenségét, miután a **Transzkaukázusi Föderáció** felbomlott. Tbiliszben a grúz, örmény és azerbajdzsáni politikai vezetők nem tudtak közös államot fenntartani, és a térségben előrenyomuló oszmán hadsereggel szemben az örmény Nemzeti Tanács úgy döntött, hogy saját felelősségre alapít államot. A függetlenség kikiáltásának dátumát az örmény történeti emlékezet a modern államiság születéseként tartja számon, ám a kortársak elsősorban a menekültválság kezelésére és a hadi helyzet túlélésére koncentráltak.

Az új állam területi magja a korábbi **Jereváni kormányzóság** és a környező, többségében örmények lakta területek voltak. A határokat azonban nem nemzeti önrendelkezés, hanem katonai erőviszonyok és diplomáciai alkuk határozták meg. A **Batumi szerződés** (1918. június 4.) az Oszmán Birodalommal szemben rendkívül kedvezőtlen volt: az örmény állam területe nagyjából 10 000–12 000 négyzetkilométerre zsugorodott, és az oszmán csapatok egészen Jereván közeléig nyomultak előre. A szerződést az örmény kormány kényszerűségből fogadta el; a kortárs beszámolók szerint a helyi lakosság és a menekültek pánikban menekültek kelet felé. Az oszmán hadsereg kivonulása azonban az első világháború végével, a **mudroszi fegyverszünet** (1918. október 30.) után megkezdődött, és az örmény állam ideiglenesen kiterjeszthette ellenőrzését a korábban elvesztett területek egy részére.

Az 1919-es év a párizsi békekonferencia időszaka. Az örmény delegáció, élén **Poghosz Nubar** párizsi képviselővel és **Avetisz Aharonyán** elnökkel, azt kérte, hogy a nyugati hatalmak ismerjék el a Wilson-féle elvek alapján meghúzandó nagy-örmény államot, amely magában foglalta volna a Oszmán Birodalom keleti vilajetjeit is. Az 1920. augusztus 10-én aláírt **sèvres-i békeszerződés**

papíron tartalmazott ilyen területi rendelkezést, ám soha nem lépett hatályba, mert a török nemzeti mozgalom Ankarában ezt elutasította, és katonai ellenállást szervezett. A sèvres-i szerződés tehát a nemzetközi jogi ígéret szintjén maradt, és a gyakorlatban nem adott védelmet az Első Köztársaságnak.

Az állam belpolitikáját a menekültválság, a járványok és a területi viták terhelték. A század elején az örmény lakosság jelentős része nem a mai Örményország területén élt, hanem a Oszmán Birodalom keleti tartományaiban; a népirtás és a deportálások következtében azonban több százezer túlélő érkezett a kaukázusi területre. Az 1918–1920 közötti időszakban a mai Örményország és a szomszédos területek demográfiája folyamatosan átalakult. Az éhínség, a tífusz és a háborús pusztítás áldozatainak számát a korabeli segélyszervezetek és a későbbi történészek különbözőképpen becsülik; a pontos halálozási adatok ma is vitatottak. Az állam intézményei gyengék voltak: a hadsereg létszáma korlátozott, a kincstár kiürült, a vasútvonalak és a települések infrastruktúrája pedig a háborúban súlyosan károsodott.

A katonai helyzet 1920 őszén vált katasztrofálissá. A **török–örmény háború** (1920. szeptember–december) során a kars-i török hadsereg megszállta Karsz és Ardahan környékét. Az örmény hadsereg veresége után az **alexandropoli békeszerződés** (1920. december 2.) nem lépett hatályba, mert ugyanazon a napon a szovjet-orosz hadsereg bevonult Jerevánba, és megdöntötte a kormányt. Az Első Köztársaság bukása tehát kettős nyomás alatt következett be: egyfelől a kemalista török támadás, másfelől a szovjet-orosz terjeszkedés. Az örmény kormány egy része a szovjet hatalomátvételt a túlélés egyetlen esélyének látta, mások árulásként értékelték. Az egykori miniszterelnök, **Szimon Vracján** később emigrációban írt memoárja szerint a döntés a kényszerű realitás elfogadása volt, nem szabad választás.

32.2.2 A szovjetizálás és a szovjet állam kiépülése

A **szovjetizálás** (oroszul: szovetszkaja vlaszty, azaz szovjethatalom) folyamata 1920 decemberében indult meg, amikor a **11. Vörös Hadsereg** bevonult Örményországba, és a kormány lemondott. Az új hatalom a **bolsevikok** irányítása alatt állt, de a helyi örmény kommunista mozgalom nem volt tömegbázis; a párt tagsága az oroszországi örmény munkásokból és a Kaukázusontúli városokból érkezett. A szovjet kormány első intézkedései között szerepelt a földosztás meghirdetése, a régi adminisztráció felszámolása és a vörösterror intézményeinek bevezetése. Az erőszak mértékéről kevés megbízható dokumentum maradt fenn; a bolsevik hatalomátvétel idején sok helyi értelmiségi és az előző kormány tagja emigrációba menekült, másokat letartóztattak.

A szovjet-orosz kormányzat és az új török állam, a **Török Nagy Nemzetgyűlés kormánya** között 1921. március 16-án aláírt **moszkvai szerződés**, majd az 1921. október 13-án aláírt **karszi szerződés** határozta meg Örményország keleti határait. A karszi szerződés értelmében Törökország megtartotta Karsz, Ardahan és Ararat környékét, a szovjet Örményország pedig hivatalosan lemondott ezekről a területekről. A szerződés a **Nahicseván** régiót autonóm területként az Azerbajdzsáni SZSZK-hoz csatolta, azzal a feltétellel, hogy Azerbajdzsán nem adhatja át harmadik félnek. Ez a rendelkezés a mai napig a kaukázusi területi viták egyik jogi hivatkozási pontja. A szovjet Örményország területe így nagyjából 29 800 négyzetkilométer lett, ami megfelel a mai állam területének, de nem foglalta magában a **Hegyi-Karabah** autonóm területet, amelyet 1923-ban az Azerbajdzsáni SZSZK-hoz csatoltak. Ezt a területi döntést az örmény nemzeti narratíva máig megalapozatlannak tartja, míg az azerbajdzsáni álláspont szerint a szovjet határok legitimnek számítottak. A szovjet kormányzat a nemzetiségi elv betartását hirdette, de a gyakorlatban a határokat gyakran a központi érdekek és a párton belüli erőviszonyok szerint húzták meg.

A szovjet Örményország 1922-ben a **Kaukázusontúli Szocialista Szövetségi Tanácsköztársaság** (ZSZSZSZK) része lett, majd 1936-ban, amikor a föderációt feloszlatták, **Örmény**

Szovjet Szocialista Köztársaság (Örmény SZSZK) néven a Szovjetunió egyik tagköztársasága lett. A politikai rendszer a bolsevik párt egypárti uralmán alapult. Az 1920-as években a **NEP** (új gazdaságpolitika) időszakában bizonyos magángazdasági tevékenység engedélyezett volt, de a kollektivizálás és az iparosítás az 1930-as években felszámolta a paraszti autonómiát. A **kollektivizálás** (oroszul: kollektyivizacija) a falvak erőszakos átszervezését jelentette: a gabonabeszolgáltatás, a kulákoknak nevezett gazdák kisajátítása és a kényszerű termelőszövetkezetek létrehozása számos helyi ellenállást váltott ki. Az éhínség és a deportálások áldozatainak száma Örményországban máig vitatott, mert a szovjet statisztikák torzítottak, a független helyi források pedig hiányosak.

A sztálini terror éveiben a szovjet Örményország értelmiségét is megtizedelték. A **nagy tisztogatás** (1936–1938) során az örmény kommunista párt számos vezetőjét, íróját és tudósát kivégezték vagy munkatáborba küldték. A vádak gyakran kitaláltak voltak: „nacionalista elhajlás", „trockizmus" vagy „kémkedés". Az áldozatok pontos számát a kutatók a szovjet levéltárak megnyitása után becsülték meg, de a teljes körű dokumentáció továbbra sem áll rendelkezésre. A terror nem csupán a fővárosi elitet érintette; a vidéki papság, a régi földbirtokosok és a diaszpórából hazatért örmények különösen kiszolgáltatottak voltak.

32.2.3 A diaszpóra és a repatriáció kérdése

Az 1915-ös népirtás következtében az örmény népesség jelentős része a világ különböző országaiban élt szétszórtan; ezt a közösséget nevezik **örmény diaszpórának** (örményül: , átírva: szpürk). A diaszpóra kialakulása nem egyszeri esemény volt, hanem több hullámban ment végbe: először a 19. század végén a tömeges kivándorlás, majd az első világháború alatti deportálások, végül a szovjetizálás után a menekülthullám. A legnagyobb örmény közösségek Franciaországban, Libanonban, Szíriában, az Egyesült Államokban és Iránban alakultak ki. A diaszpóra intézményei – iskolák, egyházak, karitatív szervezetek – hamar megszerveződtek: az **Örmény Általános Jótékony Szövetség** (AGBU, Armenian General Benevolent Union) és a különböző egyházi közösségek egészségügyi és oktatási hálózatokat tartottak fenn.

A szovjet Örményország és a diaszpóra viszonyát az ideológiai feszültség és a nemzeti érdek egyszerre jellemezte. Az örmény kommunista vezetés a diaszpóra polgári és egyházi intézményeit gyanakvással kezelte, mert azok gyakran kapcsolatban álltak a korábbi, nem bolsevik örmény pártokkal. A **hncsak** és a **dásnak** (azaz az Örmény Forradalmi Föderáció) hagyományos szervezetei külföldön tovább működtek, és a szovjet rendszerrel szemben kritikus álláspontot képviseltek. Az 1920-as években a szovjet kormányzat rövid időre engedélyezte a diaszpóra támogatását, sőt a **repatriáció** (örményül: , átírva: hayrenadarc) programot is meghirdette, amelynek célja az volt, hogy a szétszórt örmények hazatérjenek a szovjet hazába.

A repatriáció első nagyobb hulláma 1946–1948 között zajlott, amikor a Szovjetunió a második világháború utáni propagandában a diaszpórát a szovjet haza védelmére szólította fel, és több tízezer örményt telepített be a szovjet Örményországba. A hazatelepülők többsége a Közel-Keletről, elsősorban Szíriából és Libanonból érkezett. A program azonban nem teljesítette a hozzá fűzött reményeket: sok hazatérő nem kapta meg a ígért földet és állást, a szovjet hatóságok gyanakvással kezelték őket, és a politikai légkör évtizedeken át fojtogató volt. Az 1950-es években a sztálini terror újabb hulláma a hazatérteket is sújtotta; sokan börtönbe vagy munkatáborba kerültek. A repatriáció tehát nem a nemzeti egyesítés, hanem a szovjet állam demográfiai és ideológiai céljainak volt alárendelve.

A diaszpóra és az anyaország kapcsolata az 1960-as évektől kezdve fokozatosan normalizálódott. Az örmény SZSZK vezetése, különösen **Karen Demircsján** főtitkár idején, igyekezett a diaszpórával kulturális együttműködést kialakítani. A szovjet állam engedélyezte az örmény nyelvű sajtó, a rádió és a televízió működését, és a diaszpóra turizmusa is élénkült. Az anyaország szimbolikus

szerepe az örmény identitásban megerősödött, de a politikai véleménykülönbség továbbra is fennállt: a diaszpóra jelentős része a szovjet rendszert idegennek tekintette, és a függetlenség elérését, valamint a genocídium nemzetközi elismerését követelte. A szovjet kormányzat ezzel szemben a **genocídium** kérdését a hidegháborús külpolitikai érdekeknek rendelte alá, és nem támogatta a nemzetközi kampányt, mert nem akarta megterhelni a Törökországgal szembeni viszonyát.

32.2.4 A szovjet gazdaság: iparosítás és modernizáció

A szovjet korszak gazdasága Örményországban a mezőgazdasági társadalomból az ipari társadalomba való gyors, de ellentmondásos átmenetet hozott. A cári időszakban a terület elsősorban agrár- és kisipari jellegű volt, a 20. század elején kevés nagyüzem működött. A szovjet hatalom az 1920-as évek végétől a **tervgazdaság** (oroszul: plánovoje hozjajsztvo) keretében központilag irányította a beruházásokat. Az első **ötéves tervek** (1928–1932, 1933–1937) az iparosítást, a villamosítást és a bányászat fejlesztését tűzték ki célul. Kiépült a **jereváni vegyipar**, a **gumigyártás**, a **könnyűipar** (textil, bőr) és a **gépgyártás**. Az energiaellátásban a **Szevan-tó** vizének lecsapolása és a **Szevan–Hrazdan vízierőmű-kaszkád** kiépítése hosszú távon ökológiai károkat okozott; a tó vízszintjének csökkenése a mai napig környezeti probléma.

A mezőgazdaságot a kollektivizálás átalakította: a szovhozok (állami gazdaságok) és a kolhozok (termelőszövetkezetek) vették át a korábbi falusi földművelés helyét. A termesztett növények közül a **szőlő**, a **gyümölcs** és a **dohány** fontos exportcikké vált, de a gabonatermesztés nem fedezte a belső fogyasztást. A szovjet élelmiszer-ellátási rendszer hiányosságai miatt az 1930-as és 1940-es években időszakos élelmiszerhiány és jegyrendszer volt jellemző. A lakosság életszínvonala a szovjet átlaghoz képest közepes volt; a becslések forrása a szovjet népszámlálások és a hivatalos statisztikák, amelyeket a kutatók részben torzítottnak tartanak.

A második világháború alatt Örményország a hátország része volt, de a lakosság jelentős részét besorozták a Vörös Hadseregbe. A háborús veszteségek, a sebesültek és a hadifoglyok száma pontosan nem ismert, de a becslések szerint több mint 300 000 örmény származású katona szolgált a szovjet hadseregben; ebből sokan estek el. A háború utáni újjáépítés a szovjet gazdaságpolitika központi feladata lett, de Örményország nem kapott kiemelt beruházásokat, mert a szovjet tervgazdaság a nehézipari központokat és a nyersanyagban gazdagabb területeket részesítette előnyben.

Az 1950-es évektől a szovjet gazdaság Örményországban a **tudásintenzív iparágak** felé mozdult el. Jereván és Gjumri (korábban Leninakan) városaiban elektronikai, precíziós gépipari és műszergyártó üzemek létesültek; a szovjet katonai–ipari komplexum beszállítójaként számos üzem titkos megrendeléseket teljesített. A foglalkoztatás magas volt, de a termelékenység alacsony, a minőség pedig gyakran elmaradt a nyugati színvonaltól. A szovjet rendszerben a munkanélküliség hivatalosan nem létezett, ami statisztikai manipulációt feltételez. A városiasodás gyors ütemben haladt: az 1926-os népszámlálás szerint Jereván lakossága alig haladta meg a 60 000 főt, 1989-re a város több mint 1,2 millió lakost számlált; ez a hivatalos szovjet népszámlálási adatok szerint van így, de a kutatók a belső migráció és a természetes szaporodás miatti számokat újra kiszámolták.

Az 1980-as évek végére a szovjet gazdaság szerkezeti válságba került. Az **1988-as földrengés**, amely Észak-Örményországot sújtotta, több tízezer ember halálát okozta és hatalmas károkat hagyott maga után. A szovjet központi kormány a katasztrófára adott lassú és bürokratikus válasza aláásta a rendszer legitimitását. A földrengés és a politikai átmenet nyitotta meg az utat a nacionalista mozgalom megerősödése előtt, amely a Hegyi-Karabah és a függetlenség alfejezetben tárgyalt konfliktushoz vezetett. A szovjet gazdaság öröksége tehát kettős: létrehozta

a modern ipari infrastruktúrát és az oktatási rendszert, de a központi tervezés merevsége, a környezeti károk és a politikai elnyomás hosszú távú terheket rakott az örmény társadalomra.

32.2.5 Források és bizonytalanságok

Az Első Köztársaság időszakára vonatkozóan a legfontosabb elsődleges források a korabeli állami iratok, a diplomáciai jegyzékek, a katonai parancsok, a sajtó és a résztvevők későbbi visszaemlékezései. Az örmény kormány dokumentumait részben megőrizték a jereváni levéltárak, részben az emigráns szervezetek gyűjteményeiben maradtak fenn. A török hadműveletek rekonstruálásához a török katonai levéltárak szükségesek, de ezek kutathatósága korlátozott. A határvitákról szóló tárgyalások jegyzőkönyvei gyakran nem teljesek, és a felek eltérő térképi értelmezései miatt a területi kérdésekben a források ütköznek.

A szovjetizálás és a szovjet korszak áldozatainak számát illetően a becslések széles sávban mozognak. A szovjet hivatalos statisztikák a politikai elnyomás mértékét alulbecsülték, a független kutatók pedig a levéltárak hiányos anyagából kénytelenek következtetni. A **GULAG** rendszer örményországi táborainak létszámáról pontos adat nem ismert. A kollektivizálás és az éhínség helyi hatásairól a falusi lakosság emlékezete és a későbbi interjúk fontos kiegészítő források, de ezek szubjektív jellegűek. A szovjet gazdasági adatok – a termelési indexek, a foglalkoztatási arányok – a tervgazdasági propaganda miatt gyakran felülreprezentálták a sikereket, ezért a kutatók azokat kritikusan kezelik.

A diaszpóra demográfiai adatai szintén bizonytalanok. A szovjet hatóságok által közölt repatriálási számok nem mindig egyeznek a diaszpóra szervezeteinek nyilvántartásaival, és a visszavándorlások nyomon követése sem teljes. A szovjet Örményország és a diaszpóra közötti pénzáramlások, a segélyek és a kulturális kapcsolatok nagyságrendjére vonatkozó becslések erősen függenek attól, hogy az adott szerző a szovjet vagy az emigráns forrásokat részesíti-e előnyben. Az 1988-as földrengés áldozatainak száma hivatalosan 25 000 körüli; más becslések ennél magasabb halálozási arányt valószínűsítenek, de a pontos számot a körülmények és a szovjet adminisztráció hiányosságai miatt nem lehet megállapítani.

32.2.6 Rövid összefoglaló

- Az Első Örmény Köztársaság 1918-ban, az Oszmán Birodalom előretörése és a Transzkaukázusi Föderáció szétesése után jött létre, de területe folyamatosan zsugorodott, és 1920 végén a török támadás és a szovjet-orosz bevonulás megdöntötte.
- A sèvres-i békeszerződés papíron nagy-örmény államot ígért, de sosem lépett hatályba; a karszi szerződés (1921) rögzítette a mai Törökország és a szovjet Örményország határát, és Nahicseván autonómiáját az azerbajdzsáni SZSZK-hoz kapcsolta.
- A szovjetizálás (1920–1922) bolsevik hatalomátvételt jelentett, majd 1936-tól Örmény SZSZK lett a Szovjetunió tagköztársasága; a kollektivizálás, az éhínség és a sztálini terror súlyos társadalmi veszteségeket okozott.
- A diaszpóra az 1915-ös genocídium után a világban szétszórt örmény közösségekből alakult ki, és a szovjet Örményországgal való kapcsolatát az ideológiai gyanakvás és a repatriációs programok egyaránt formálták.
- A szovjet gazdaság iparosította az országot, fejlesztette a tudásintenzív iparágakat, de a központi tervezés, a környezeti károk és az ellátási hiányok hosszú távú problémákat hagytak maguk után.
- Az 1988-as földrengés és a szovjet rendszer válsága a gazdasági és politikai átmenet feltételeit teremtette meg, amelyek a következő alfejezetben tárgyalt konfliktusokhoz vezettek.

32.2.7 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az Első Örmény Köztársaság területi változásait és diplomáciai lehetőségeit 1918 és 1920 között. Mely külső szereplők döntései határozták meg leginkább az állam sorsát?
2. Milyen jogi és politikai következményei voltak a karszi szerződésnek a szovjet Örményország számára? Miért tekinthető a szerződés a mai napig hivatkozási pontnak a Kaukázus területi vitáiban?
3. Értékelje a szovjetizálás során alkalmazott gazdasági és politikai intézkedéseket. Milyen források hiányoznak ahhoz, hogy a kollektivizálás és a terror áldozatainak számát pontosítsuk?
4. Hogyan változott az örmény diaszpóra és a szovjet Örményország kapcsolata a 20. század közepén? Milyen tényezők akadályozták a repatriáció sikerét?
5. Milyen hosszú távú gazdasági és társadalmi következményei voltak a szovjet iparosításnak és az 1988-as földrengésnek az örmény államépítésre nézve? Hivatkozzon a Hegyi-Karabah és a függetlenség alfejezetben tárgyaltakra.

32.3 Hegyi-Karabah és a függetlenség

32.3.1 Hegyi-Karabah és az örmény függetlenség (1988–1994)

Az 1980-as évek végén a szovjet rendszer eróziója a Kaukázusban nem egyszerűen a központi hatalom gyengülését hozta, hanem olyan területi és etnikai konfliktusokat is felszínre tört, amelyeket a szovjet állam évtizedeken át befagyasztott. Örményország esetében ez a folyamat Hegyi-Karabah (örményül Arcah, azeriül Dağlıq Qarabağ) kérdésén keresztül összpontosult, és az 1988-as tömegmozgalomtól az 1991-es függetlenségi nyilatkozaton át az 1992–1994-es teljes körű háborúig vezetett. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan kapcsolódott össze a karabahi örmény lakosság autonómiaigénye a szovjet nemzetiségi politika válságával, az örmény nemzeti mozgósítással és a szomszédos Azerbajdzsánnal kialakult fegyveres konfliktussal. A téma nem csupán két posztszovjet állam határvitájának története: megmutatja a szovjet korszak etnikai mérnökségének örökségét, a nacionalista mobilizáció dinamikáját, valamint a háború és a kitelepítés emberi következményeit. Mivel a konfliktus a 2020-as években ismét eszkalálódott, a fejezet az 1988–1994 közötti időszakra összpontosít, de jelzi, hogy a vita kereteit a későbbi fejlemények folyamatosan újraírják.

32.3.2 A szovjet etnikai keret: Hegyi-Karabah helye a kaukázusi térben

Hegyi-Karabah a Kaukázus déli részén, a Kis-Kaukázus hegyvidékén fekvő, mintegy 4400 négyzetkilométeres terület. A 20. század elején lakosságának túlnyomó többsége örmény volt, de a területet körülvevő síkságokon azeri (akkori nevükön kaukázusi tatár) falvak helyezkedtek el. A szovjet hatalom 1921-ben és 1923-ban hozta létre a **Hegyi-Karabah Autonóm Területet** (oroszul: Nagorno-Karabahszkaja avtonomnaja oblaszty) az Azerbajdzsáni Szovjet Szocialista Köztársaságon belül, annak ellenére, hogy az 1921-es kaukázusi iroda (Kavburo) több döntése is átmeneti vagy ellentmondásos volt. A döntés hátterében nem kizárólag demográfiai vagy elvi megfontolások álltak, hanem a bolsevik hatalomépítés taktikai érdekei is, különösen a törökországi viszony és a térségbeli szövetségeskeresés. Az 1923-as autonóm terület határai nem követték pontosan a történelmi örmény többségű településterületet: a terület és az Örmény SZSZK között nem volt közös határ, a Laçın (Lacsin) folyosó vidéke azeri igazgatás alatt maradt.

A szovjet korszakban Hegyi-Karabah fejlődése kettős pályán haladt. Egyrészt az autonóm terület formálisan megőrizte az örmény nyelvű iskolákat, a helyi kulturális intézményeket és az örmény többségű helyi tanácsokat. Másrészt a bakui kormányzat fokozatosan korlátozta az autonómia tartalmát, és a demográfiai arányok is eltolódtak. Az örmény lakosság aránya az 1920-as évek eleji mintegy 94 százalékról az 1970-es évek végére – a szovjet népszámlálási adatok szerint – nagyjából 76-80 százalékra csökkent, miközben az azeri lakosság aránya nőtt. Az örmény történészek és a karabahi mozgalom aktivistái ezt részben tudatos bakui politikának tulajdonították: a gazdasági elmaradottságot, a befektetések elmaradását és az azeri betelepülést a demográfiai egyensúly megváltoztatására irányuló törekvésként értelmezték. Az azeri hivatalos álláspont ezzel szemben a szovjet korszak regionális fejlesztési politikájának keretébe helyezte a folyamatokat, és tagadta a tudatos etnikai átalakítást. A két értelmezés közötti különbség nem pusztán történészi vita: magában hordozta a konfliktus későbbi nyelvét, amelyben a demográfia és az autonómia kérdése összeért a biztonságpolitikai és identitásbeli követelésekkel.

A szovjet rendszerben a nemzetiségi sérelmeket hosszú ideig nem lehetett nyilvánosan artikulálni. A karabahi örmény értelmiségiek – helyi párttitkárok, írók, tanárok – az 1960-as évektől kezdve időről időre petíciókban és levelekben kérték a terület Örményországhoz csatolását vagy legalább az autonómia tényleges kiszélesítését. Ezt a szovjet központ és a bakui vezetés rendre elutasította. Az 1970-es években a nemzetiségi feszültség nem öltött fegyveres formát, de a kölcsönös bizalmatlanság intézményesült: a karabahi örmények diszkriminációként élték meg a bakui kulturális és káderpolitikát, míg az azeri vezetés a területi revízió követelését a köztársaság területi integritásának fenyegetéseként kezelte. Ez a szerkezeti feszültség a peresztrojka nyilvánosságában vált politikai robbanótöltetté.

32.3.3 Az 1988-as karabahi mozgalom és a peresztrojka nyilvánossága

A Mihail Gorbacsov nevéhez fűződő peresztrojka és glasznoszty 1986–1987-től fokozatosan lehetővé tette a korábban elfojtott nemzetiségi követelések nyilvános megfogalmazását. Hegyi-Karabahban ez a folyamat 1988 elején gyorsult fel. 1988. február 20-án a Hegyi-Karabah Autonóm Terület szovjetje – a helyi tanács – hivatalosan kérte a területnek az Örmény SZSZK-hoz való csatolását. A döntés a szovjet alkotmány keretei szerint elvileg lehetővé tette volna a határmódosítást, de a gyakorlatban a központi pártszervek és a bakui kormányzat mereven elutasította. A karabahi követelés mögött a helyi örmény lakosság tömeges mozgósítása állt: a sztyepanakerti (örményül Sztepanakert, a terület központja) utcákon tízezrek tüntettek, és a szovjet időszakban példátlan módon nyíltan bírálták a bakui politikát.

A karabahi mozgalom nem maradt elszigetelt. Jerevánban és más örmény városokban 1988 februárjától hatalmas tömegtüntetések követelték a terület egyesítését. A mozgósítás nyomán alakult meg az a **Karabah Bizottság**, amely az örmény nemzeti mozgalom első nyilvános szervezeteként a karabahi ügyet az örmény nemzeti önrendelkezés tágabb programjává bővítette. A bizottság vezetői között volt Levon Ter-Petroszján, aki később a független Örményország első elnöke lett. Fontos azonban, hogy az 1988-as mozgalom eleinte nem feltétlenül a Szovjetunióból való kilépést tűzte zászlajára: a követelések a szovjet alkotmányosság keretein belül maradtak, és a karabahi ügyet a lenini nemzetiségi politika elveire hivatkozva próbálták érvényesíteni. Ez a szakasz a szovjet nyilvánosság logikáját használta, nem pedig a posztszovjet állami függetlenség nyelvét.

A mozgalom radikalizálódását a szovjet központ és a bakui vezetés merev válasza gyorsította. 1988. február 26-án Gorbacsov felszólította a jereváni tömegeket a nyugalomra, de a központ nem kínált érdemi megoldást. Ezzel párhuzamosan az azeri lakosság körében is terjedt a félelem és a nacionalista ellenmozgósítás. A szovjet hatalom etnikai alapú erőszakkal szembesült: 1988. február 27–29-én a bakuihoz közeli **Sumqayıt (Szumgait)** városában örmény lakosok elleni

pogrom tört ki, amelyben a szovjet hivatalos adatok szerint legalább 26 örmény és 6 azeri halt meg, más becslések ennél magasabb áldozatszámot valószínűsítenek. A tragédia megtörte a szovjet nyilvánosság kereteit: az örmény közösségben a karabahi kérdés immár nem csupán területi követelés volt, hanem a fizikai túlélés ügye. Az erőszakhullám később azeri lakosok elleni támadásokkal folytatódott Örményországban, és 1988–1990 között kölcsönös kitelepítések indultak meg: mindkét köztársaságból százezres nagyságrendben menekültek el a másik nemzetiséghez tartozó lakosok. A szovjet belügyi csapatok és a hadsereg időnként beavatkozott, de a feszültség intézményes kezelésére nem volt sem politikai akarat, sem kidolgozott terv.

A kronológia és az áldozatszámok terén fontos a forráskritika. A Sumqayıt-pogrom áldozatainak száma a mai napig vita tárgya. A hivatalos szovjet vizsgálat 26 örmény és 6 azeri halottat erősített meg, de örmény források – köztük szemtanúk és későbbi emberi jogi jelentések – ennél magasabb, akár 100 fölötti áldozatszámot is említenek. A pontos szám azért bizonytalan, mert a szovjet hatóságok nem folytattak független vizsgálatot, az iratok részben zároltak, az emlékezetpolitika pedig mindkét oldalon formálta az elbeszélést. Tankönyvi állításként az fogalmazható meg, hogy a pogrom dokumentáltan megtörtént, örmény civilek ellen irányult, és a szovjet hatóságok nem tudták megakadályozni; a halottak száma legalább 26, a magasabb becslések ellenőrzésre szorulnak.

32.3.4 A szovjet rend összeomlása és az 1991-es függetlenség

A karabahi mozgalom és az erőszakhullám párhuzamosan bontotta le a szovjet intézményi kereteket a Kaukázusban. 1989-ben a szovjet központ különleges igazgatást vezetett be Hegyi-Karabahban, de ez sem tudta stabilizálni a helyzetet, és a helyi örmény és azeri lakosság közötti bizalom végzetesen megroppant. A szovjet hadsereg jelenléte ellenére folytatódtak az etnikai összetűzések, a falvak elleni támadások és a kényszerű lakosságcsere. 1990 januárjában a szovjet csapatok Bakuban avatkoztak be, amikor az azeri nacionalista ellenzék az azeri kormányzattal is konfrontálódott; a „fekete január” néven ismertté vált események során polgári áldozatok is estek. Baku a Gorbacsov vezette központ erőszakos politikáját látta benne, az örmény közvélemény pedig a szovjet állam tehetetlenségét és az azeri nacionalizmus megerősödését.

A szovjet államkeret 1991-re gyakorlatilag felbomlott. Az 1991. augusztusi moszkvai puccskísérlet kudarca után a tagköztársaságok sorra kiáltották ki függetlenségüket. Örményország 1991. szeptember 21-én tartott népszavazást, amelyen a részt vevők többsége a függetlenség mellett foglalt állást; a szavazást követően az örmény parlament kikiáltotta az Örmény Köztársaság függetlenségét. Ezzel párhuzamosan Hegyi-Karabahban is rendeztek referendumot, amelyen a helyi vezetés a terület függetlenségét, illetve az Örményországgal való egyesülést kívánta legitimálni. A karabahi örmények 1991. december 10-én tartott szavazásukat a helyi azeri lakosság nagy része bojkottálta, így az eredményt az azeri fél és a nemzetközi közösség nagyobb része nem ismerte el. A karabahi örmény vezetés ezután kikiáltotta a **Hegyi-Karabahi Köztársaságot** (később gyakran Arcah Köztársaságként emlegették), amelyet azonban egyetlen ENSZ-tagállam sem ismert el, Örményország sem tette meg hivatalosan, noha gyakorlatilag szoros katonai, gazdasági és politikai kapcsolatban állt vele.

Az 1991-es függetlenség kettős szerkezetet hozott létre. Örményország függetlenedése a szovjet jogi keretből való kilépést jelentette, Hegyi-Karabah leválása viszont egy másik szovjet tagköztársaság, Azerbajdzsán területi integritásának megkérdőjelezését. Az örmény álláspont arra hivatkozott, hogy a szovjet alkotmányos gyakorlat és a nemzeti önrendelkezés elve lehetővé teszi a karabahi örmények számára a politikai státusz megválasztását, különösen miután a szovjet keret megszűnt. Az azeri álláspont szerint viszont a terület Azerbajdzsán nemzetközileg elismert határain belül feküdt, és az autonóm terület önálló kiválása alkotmányellenes és a területi integritás elvével ellentétes volt. A nemzetközi jogi testületek – köztük az ENSZ Biztonsági Tanácsa – később

megerősítették Azerbajdzsán területi integritását, és felszólították a helyi örmény erőket a megszállt területek elhagyására. A két elv – a területi integritás és a népek önrendelkezési joga – ütközése az 1990-es években végig a vita középpontjában maradt, és sem a szovjet utódállamok, sem a nemzetközi közösség nem tudott egységes, kötelező érvényű megoldást kikényszeríteni.

32.3.5 Az 1992–1994-es háború: frontvonalak, haditechnika és emberi következmények

A szovjet hadsereg kivonulása és a szovjet állam felbomlása után a konfliktus gyorsan eszkalálódott. A helyi milíciák, a szovjet fegyverraktárakból származó eszközökkel, valamint a szovjet hadsereg egyes alakulatainak hallgatólagos vagy nyílt támogatásával, teljes körű háborút vívtak. A harcok 1992–1994 között változó intenzitással folytak, és a frontvonalak többször is átrendeződtek.

Az örmény oldal katonai fölénye fokozatosan kialakult. A karabahi örmény erők – gyakran az örmény hadsereg hallgatólagos támogatásával, örményországi önkéntesekkel és a szovjet kiképzésű tisztek tapasztalatával – 1992–1993-ban összehangolt offenzívákat indítottak. Elfoglalták az azeri lakosságú falvak egy részét, majd 1992 májusában – az egyik legvitatottabb epizódként – a **Khojaly (Hocalı)** település elleni támadás során több száz azeri civil halt meg. Az áldozatszámot azeri források 613 főre becsülik, örmény források ennél alacsonyabb számot adnak meg, de a civilek tömeges halálának tényét a nemzetközi emberi jogi szervezetek is megerősítették. A Khojaly-ügy azóta az azeri emlékezetpolitika egyik központi elemévé vált, és a két fél közötti párbeszédet mélyen terheli. A 2023-as események kapcsán a Nemzetközi Bíróság által kirendelt tényfeltáró bizottság is utalt arra, hogy a 2023-as kivonulás során elkövetett atrocitások dokumentálása még folyamatban van, de ez nem érinti az 1992-es khojalyi eseményeket. A későbbi eljárásokban a nemzetközi közösség a civilek elleni erőszakot mindkét oldalon elítélte.

Az örmény erők 1993-ban kiterjesztették az ellenőrzést Hegyi-Karabah határain túlra is. Elfoglalták az azeri lakosságú **Zangilan, Cəbrayıl (Dzsebrajil), Qubadlı (Gubadli)** és részben **Ağdam (Agdam)** térségét, valamint a Laçın folyosót, amely összeköttetést teremtett Örményországgal. Ezzel a területtel a karabahi örmény erők egy olyan biztonsági övezetet hoztak létre, amely a hivatalos azeri közigazgatású területek egy részét is magában foglalta. A harcok eredményeként azeriek százezrei kényszerültek elhagyni otthonaikat: a háború és a kitelepítés a mai napig a legnagyobb emberi tragédiája a konfliktusnak. Az azeri belső menekültek száma – különböző becslések szerint – 600 ezer és 800 ezer közé tehető, az örmény menekültek és belső menekültek száma pedig több százezerre rúgott. A pontos számokat a háború alatti nyilvántartások hiányossága és a későbbi politikai felhasználás miatt nehéz megállapítani.

A háború katonai lefolyását nem lehet egyoldalúan értelmezni. Az örmény oldal a karabahi örmény lakosság védelmét és a biztonsági övezet kialakítását hangsúlyozta, az azeri oldal a területi integritás védelmét és a menekültek visszatérésének jogát. A nemzetközi szakirodalomban azonban konszenzus alakult ki arról, hogy a háború során mindkét oldalon követtek el emberi jogi jogsértéseket, beleértve a civilek elleni támadásokat, a tömeges kitelepítést és a hadifoglyokkal való kegyetlen bánásmódot. Az 1992. márciusi **Maraga (Maraga)** falu elleni támadás, amelyben örmény civilek haltak meg, az örmény áldozatnarratíva fontos eleme; a részletek azonban a források szűkössége miatt vitatottak. A háború intenzitása 1993–1994 fordulóján tetőzött, de egyik fél sem tudott döntő katonai győzelmet aratni.

1994. május 12-én a felek tűzszüneti megállapodást írtak alá, amelyet azóta is a konfliktus befagyasztásának tekintenek. A tűzszünet nem rendezte a terület jogi státuszát, nem biztosította a menekültek visszatérését, és nem hozott létre nemzetközi békefenntartó erőt. A frontvonal mentén az elkövetkező évtizedekben rendszeressé váltak kisebb összecsapások, a diplomáciai tárgyalások pedig az **Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet**

(EBESZ) minszki csoportjának keretében folytak, amelyben Oroszország, az Egyesült Államok és Franciaország társelnökökként vett részt. A minszki csoport folyamata azonban évtizedeken át nem hozott áttörést: a két fél alapvetően eltérően értelmezte a rendezés elveit, és a status quo fenntartása mindkét oldal belpolitikai stabilitásának részévé vált.

32.3.6 A függetlenség belső következményei: gazdasági összeomlás és államépítés

Az 1991-es függetlenség és a karabahi háború egyszerre teremtette meg az örmény állami szuverenitást és zúzta szét a gazdasági alapjait. A szovjet tervgazdaság összeomlása, az azeri és török oldalról bevezetett blokád, a háborús mozgósítás és az 1988-as földrengés utáni újjáépítés terhe együttesen az 1990-es évek elején mély gazdasági válságba sodorta az országot. A jereváni kormányzat számára a karabahi ügy egyszerre volt a nemzeti identitás központi kérdése és a nemzetközi elszigeteltség forrása. A független Örményország nemzetközi elismerése 1991–1992-ben lezajlott, de a térségben nem sikerült stabil regionális integrációt kialakítania: a határ Azerbajdzsánnal és Törökországgal gyakorlatilag megmerevedett, az ország külkereskedelme Grúzia és Irán útvonalaira szorult.

Az államépítés folyamata a szovjet intézményi örökségből indult ki, de az új politikai elit gyorsan átalakította a hatalmi szerkezetet. Az 1990–1991-ben létrejött örmény parlament és elnöki rendszer az 1995-ös alkotmányban nyerte el formális keretét, ám a tényleges hatalomgyakorlás személyközpontúvá vált. Levon Ter-Petroszján elnöksége alatt a politikai életet a karabahi háború lezárása, a nemzetközi kapcsolatok kialakítása és a gazdasági túlélés kérdései uralták. A karabahi veteránok, a nemzeti mozgalom aktivistái és a születőben lévő ellenzéki csoportok között feszültség alakult ki a háború utáni berendezkedés természete körül. A hadsereg és a biztonsági szervek pozíciója megerősödött, ami hosszú távon az örmény politikai rendszer militarizálódásának irányába hatott.

A karabahi örmény vezetés – Jerevánnal szoros együttműködésben – a de facto államiság kiépítésére törekedett. A Hegyi-Karabahi Köztársaság intézményei, választásai és katonai szervezete nem kaptak nemzetközi elismerést, de a mindennapi közigazgatásban, az adóztatásban és a rendfenntartásban államként működtek. Ezt a kettős helyzetet a nemzetközi szakirodalom gyakran **„de facto állam”** vagy **„szeparatista entitás”** kategóriába sorolja. A de facto államépítés azonban nem volt képes megoldani a nemzetközi jogi elszigeteltség, a menekültügyi feszültségek és a gazdasági függés problémáját: a karabahi gazdaság jelentős részben örmény költségvetési támogatásokból, diaszpóra-adományokból és informális kereskedelemből élt.

32.3.7 Források és bizonytalanságok

Az 1988–1994 közötti időszak forrásadottsága egyenetlen. Az 1988-as tüntetésekről és az 1991–1992-es állami döntésekről viszonylag gazdag levéltári, sajtó- és interjúanyag áll rendelkezésre, de a háború katonai eseményeiről és a tömeges kitelepítésekről sokkal kevesebb független, ellenőrizhető dokumentum maradt fenn. A szovjet központ levéltárai részben megnyíltak ugyan, de a kaukázusi köztársaságokban a helyi iratok hozzáférése korlátozott, és mind az örmény, mind az azeri állami levéltárak válogatva publikáltak anyagokat. Az áldozatszámok – például Sumqayıt, Khojaly, Maraga vagy a teljes háború halottainak esetében – eltérő becsléseken alapulnak, és a mai napig nincs független nemzetközi tényfeltáró bizottság által hitelesített teljes körű adatsor.

A vitatott értelmezések közé tartozik a háború kezdetének és felelősségének megítélése. Az örmény történetírás és emlékezetpolitika a karabahi mozgalmat demokratikus és nemzeti felszabadító küzdelemként ábrázolja, amely a szovjet elnyomás és az azeri diszkrimináció ellen irányult. Az azeri történetírás a konfliktust az örmény irredentizmus és a területi terjeszkedés eredményeként mutatja be, amely a szovjet központ tehetetlenségét kihasználva vezetett háborúhoz. A nemzetközi

szakirodalom nagy része egyik nemzeti narratívát sem fogadja el kritikátlanul, hanem a szovjet etnikai föderalizmus belső ellentmondásaira, a nacionalista mobilizáció kölcsönös dinamikájára és a szovjet állam erőszak-monopóliumának összeomlására helyezi a hangsúlyt.

A legnagyobb bizonytalanság a háborús emberi veszteségek és a kitelepítettek teljes számát övezi. A halottak számát a teljes konfliktusra vonatkozóan az egyik oldalról mintegy 25–30 ezerre becsülik, de a becslések a módszertantól és a források hozzáférhetőségétől függően jelentősen szórnak. A menekültek és belső menekültek létszámáról készült nemzetközi szervezeti adatok – például az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának (UNHCR) jelentései – csak az 1990-es évek közepétől adnak rendszeresebb képet, így a korai időszak statisztikái inkább becslések, mint nyilvántartott adatok. A török és azeri blokád örmény gazdaságra gyakorolt hatásáról eltérő közgazdasági elemzések készültek; a pontos veszteségek számszerűsítése továbbra is vitatott.

32.3.8 Rövid összefoglaló

- Hegyi-Karabah autonóm terület volt az Azerbajdzsáni SZSZK-n belül, örmény többséggel; a területi kérdés a szovjet nemzetiségi politika örökségeként 1988-ban robbant ki.
- Az 1988-as karabahi mozgalom a szovjet peresztrojka nyilvánosságában tömegesen követelte a terület Örményországhoz csatolását; a szovjet központ elutasító magatartása és a sumqayıti pogrom radikalizálta a konfliktust.
- Örményország 1991-ben függetlenné vált, Hegyi-Karabahban pedig de facto független köztársaságot hoztak létre, amelyet a nemzetközi közösség nem ismert el.
- Az 1992–1994-es háborúban az örmény erők ellenőrzésük alá vonták Hegyi-Karabahot és a környező azeri területek egy részét; a harcok és a kitelepítés százezres nagyságrendű menekülthullámot okoztak.
- Az 1994-es tűzszünet befagyasztotta a frontvonalakat, de nem rendezte a terület státuszát, a menekültek visszatérését vagy a biztonsági garanciákat.
- A konfliktus értelmezése mindmáig vitatott: az örmény és az azeri emlékezetpolitika ellentétes narratívákat ápol, a nemzetközi szakirodalom pedig a szovjet etnikai föderalizmus és a nacionalista mobilizáció kölcsönhatását hangsúlyozza.
- Az áldozatszámokra és a lakosságcserére vonatkozó adatok bizonytalanok, a legfontosabb események (Sumqayıt, Khojaly, Maraga) megítélése a mai napig politikai vita tárgya.

32.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan tartotta fenn a szovjet etnikai föderalizmus Hegyi-Karabah autonóm területét, és miért vált ez a szerkezet robbanásveszélyessé a peresztrojka idején?
2. Milyen szerepet játszott az 1988-as karabahi mozgalom és a sumqayıti erőszak az örmény nemzeti mozgósítás radikalizálódásában?
3. Miben tért el az örmény és az azeri álláspont a területi integritás és az önrendelkezés elvének értelmezésében?
4. Milyen katonai és demográfiai következményekkel járt az 1992–1994-es háború, és miért nem sikerült az 1994-es tűzszünetnek tartós politikai rendezést hoznia?
5. Milyen forráskritikai problémák nehezítik a konfliktus áldozatszámainak és a kitelepítettek létszámának pontos meghatározását?

32.4 Örményország 1994–2026

32.4.1 Örményország 1994–2026

A Szovjetunió 1991-es felbomlása után függetlenné vált Örményország számára az 1990-es évek közepétől kezdődő időszak már nem csak a posztszovjet átmenet válsága, hanem egy sajátos dél-kaukázusi államépítés története is. Ez az államépítés egyszerre zajlott a hegyi-karabahi (hegyi-karabahi, örményül Arcah) konfliktus befagyott frontvonalai, a Törökországgal fenntartott zárt határ, az azerbajdzsáni és grúziai útvonalaktól való függőség, az energiaszegénység és a nagyarányú kivándorlás árnyékában. Ez az alfejezet a tűzszünet 1994-es rögzülésétől a 2020-as második, majd a 2023-as, az örmény lakosság teljes exodusát hozó hegyi-karabahi összeomlásig, illetve a Jereván és Baku közötti, ellenőrizetlen források alapján 2025–2026-ra körvonalazódó békerendezési folyamatig kíséri végig Örményország történetét. A tárgyalás során végig megkülönböztetjük a dokumentált eseménytörténetet, a demográfiai és gazdasági becsléseket, a tudományos konszenzust, valamint a jelenkori emlékezetpolitikai vitákat, különös tekintettel a „megszállás”, a „felszabadítás”, a „népirtás” és az „exodus” kifejezések használatára.

32.4.1.1 A befagyott konfliktus kora: gazdasági túlélés és az arcahi status quo

Az 1994. májusi, Oroszország közvetítésével megkötött tűzszüneti megállapodás dokumentált módon rögzítette a fegyvernyugvás alapelveit, de nem rendezte a hegyi-karabahi régió jogi státuszát. Az örmény erők által ellenőrzött arcahi terület nemzetközileg továbbra is Azerbajdzsán részét képezte, miközben a helyi, örmény etnikumú vezetés de facto függetlenséget tartott fenn. A konfliktus becsült áldozatai – a nemzetközi szervezetek és főbb szakirodalmi források 20 000 és 30 000 közötti halottat, valamint mintegy 700 000–1 millió azerbajdzsáni és 300 000–500 000 örmény kényszermigránst említenek – pontosan nem rekonstruálhatók, mert a háborús évek nyilvántartásai hiányosak, és a felek eltérő statisztikákat közölnek. A tűzszünet utáni időszak első számú belpolitikai kihívása az energiaellátás összeomlása és a tömeges munkanélküliség volt. A 2001-es népszámlálás előzetes adatai alapján az ország népessége – a kivándoroltak nélkül – 3 millió körül mozgott; a ténylegesen az országban élők számát ennél alacsonyabbra, mintegy 2,5–2,8 millióra becsülték egyes demográfusok, de ennek bizonytalansága jelentős. A kormányzat a **Mecamor** atomerőmű újraindításával, a vízenergia kiépítésével és a diaszpóra hazautalásaira való támaszkodással enyhítette a válságot.

A politikai mezőben az 1990-es évek második felét a korai elnöki rendszerhez kötődő elitek vetélkedése jellemezte. **Levon Ter-Petroszján** elnök 1998-as lemondása – amelyet az 1994-es tűzszünet rugalmasabb értelmezése és a belpolitikai klientúra nyomása váltott ki – utat nyitott az arcahi politikai hátterű **Robert Kocsarján** elnökségének. Kocsarján 1998 és 2008 közötti két elnöki ciklusa alatt az alkotmányos hatalom fokozatosan az elnök kezében koncentrálódott. A 2003-as elnökválasztás dokumentált második fordulójának eredményét az ellenzéki **Sztyepan Demircsján** vitatta; a nemzetközi megfigyelők, köztük az EBESZ, szabálytalanságokat rögzítettek, ami rámutat a választási adatok politikai felhasználásának vitatott természetére. A 2008-as választást követő tömegtüntetések leverése – amelyben az ellenzéki **Levon Ter-Petroszján** hívei és a biztonsági erők összecsapása során legalább tíz civil életét vesztette a hivatalos jelentések szerint – már a következő korszak belpolitikai törésvonalait jelezte.

32.4.1.2 A 2008-as hatalomváltás és a 2018-as bársonyos forradalom

A 2008-as elnökválasztást a hivatalban lévő kormányerők által támogatott **Szerzs Szargszján** nyerte; a választási eredményeket az ellenzék és független megfigyelők vitatták. A Szargszján-

éra első évtizede a kormányzati kontroll alatt tartott gazdaság, a hadsereg erős pozíciója és a hegyi-karabahi tárgyalások megrekedése mellett a **civil társadalom** lassú, de érzékelhető megerősödését is hozta. Fontos hangsúlyozni, hogy a 2010-es évek közepi örmény tüntetések nem elsősorban külpolitikai, hanem belpolitikai természetűek voltak: a **Elektromos Hálózatok Örményországa** villamosenergia-díjemelése elleni 2015-ös mozgalom, a „No to Plunder" („Nem a rablásra") kampány, már a **kormányzati korrupció** elleni, hálózatalapú szervezkedés mintáit mutatta. A folyamat a 2018-as **bársonyos forradalomban** csúcsosodott ki, amikor Szerzs Szargszján – aki addig elnök, majd miniszterelnök lett volna – a tüntetések hatására lemondott, és a mozgalom vezetője, **Nikol Pasinján** alakított kormányt. A 2018-as forradalom dokumentáltan békésen zajlott; a résztvevők száma tízezres nagyságrendű volt Jerevánban, a rendőri intézkedések pedig – a későbbi hivatalos vizsgálatok szerint – elszigetelt túlkapásokra korlátozódtak. A történészi és politikatudományi értékelés megoszlik arról, mennyire változtatta meg a forradalom a tényleges hatalmi szerkezetet: a bírósági rendszer, a gazdasági monopóliumok és a régi elitek beágyazottsága fennmaradt, miközben a választások versengőbbé váltak.

A bársonyos forradalom fontos következménye volt, hogy a **hegyi-karabahi kérdésben** a korábbi, biztonságias narratíva mellett megjelent a tárgyalásos rendezést sürgető közéleti beszéd. Pasinján kormánya 2018–2020 között – nemzetközi közvetítők jelenlétében – többször tárgyalt az azerbajdzsáni vezetéssel, ám a tárgyalások tartalma, illetve a pozíciók közeledése csak részben dokumentált; a felek eltérően interpretálták a „területek visszaadása" és „az arcahi önrendelkezés" viszonyát. A vitatott megnevezések közül érdemes kiemelni, hogy **Jereván** a régió önrendelkezési jogát hangsúlyozta, míg **Baku** a megszállt területek felszabadításának nemzetközi jogi keretét szorgalmazta. A két narratíva szembenállása nem pusztán propaganda volt: mögöttük tényleges biztonsági, demográfiai és történeti érvrendszerek álltak, amelyeket az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1993-as határozatai – a területek visszavonását követelve – nem oldottak fel egyértelműen a helyi önrendelkezés kérdésében.

32.4.1.3 A 2020-as második karabahi háború

2020. szeptember 27-én a hegyi-karabahi frontvonal mentén fegyveres összecsapások törtek ki. A részletes hadműveleti rekonstrukció a mai napig vitatott; mindkét fél a másikat tette felelőssé a támadásért, és a nemzetközi megfigyelők sem rendelkeztek folyamatos, pártatlan jelenléttel a frontvonalon. A hat héten át tartó háborúban Azerbajdzsán hadereje – Törökország katonai technológiai támogatásával, elsősorban Bayraktar drónokkal és tüzérségi fölényével – fokozatosan visszafoglalta a hegyi-karabahi régió déli és alacsonyabban fekvő területeit. A konfliktusban – a hivatalos és nemzetközi becslések alapján – mintegy 6 000–7 000 katona és civil vesztette életét, de a pontos számok nem ellenőrizhetők függetlenül, mert a szemben álló felek adatközlése politikai célokat szolgált. A november 9-i, **Moszkvában aláírt tűzszüneti megállapodás** dokumentáltan rögzítette, hogy Azerbajdzsán megtartja a háború során elfoglalt területeket, Örményország pedig kivonja erőit a fennmaradó arcahi területről; orosz békefenntartók települtek a Laçin-folyosó mentén. A megállapodás nem döntötte el az arcahi örmény lakosság jogállását. A háború következménye a régió etnikai-emberi térképének drasztikus átrendeződése volt: a harcok és a békefenntartói átmenet időszakában mintegy 30 000–40 000 örmény hagyta el arcahi otthonát, és többségük Örményországba menekült (a becslések eltérők; egyes források alacsonyabb, mások magasabb számokat közölnek).

A 2020-as vereség belpolitikai válságot robbantott ki Jerevánban: Pasinján miniszterelnök lemondását követően előrehozott parlamenti választásokat tartottak, amelyet a kormánypárt nyert meg. A választási eredmény dokumentáltan a kormánypárt támogatottságának megerősödését mutatta, de a választási kampányban a veszteségek – a demográfiai, gazdasági és katonai sokkon túl – a belső emlékezetpolitikai töréseket is felerősítették. A kérdés, hogy a 2020-as

háború „második karabahi háborúnak”, „44 napos háborúnak”, „felszabadító háborúnak” vagy „arcahi kapitulációnak” nevezendő, ma is nyitott emlékezetpolitikai vitaként él tovább a régióban. A tudományos konszenzus annyiban alakult ki, hogy a 2020-as háború a 2016-os négynapos összecsapások után a konfliktus addigi leghalálosabb eszkalációja volt, amelyet elsősorban a katonai erőviszonyok megváltozása, a diplomáciai folyamatok megrekedése és a regionális hatalmi átrendeződés tett lehetővé; a felelősség kérdése azonban továbbra is politikai vita tárgya.

32.4.1.4 A 2023-as karabahi exodus és az arcahi örmény intézményrendszer összeomlása

A 2020-as tűzszünet utáni három évben az arcahi fennhatóság alatt maradt terület – elsősorban a hegyvidéki **Sztyepanakert** és közvetlen környéke, valamint a Laçin-folyosó menti övezet – ellátása, biztonsága és jogállása folyamatosan romlott. A nemzetközi sajtó és humanitárius szervezetek dokumentálták a Laçin-folyosó időszakos lezárásait, az élelmiszer- és gyógyszerellátás akadozását, valamint a helyi örmény lakosság növekvő kiszolgáltatottságát. 2023 szeptemberében az azerbajdzsáni hadsereg egy napos, intenzív katonai fellépést hajtott végre az arcahi terület ellen, amelynek során – a helyi örmény hatóságok és független beszámolók szerint – több száz ember halt meg, és a de facto köztársaság vezetése tárgyalásokra kényszerült. Szeptember 28-án az arcahi önhatóság elnöke aláírta a de facto állam megszűnését kimondó rendeletet, és a hivatalos közlés szerint 2024. január 1-jével megszűnt az önálló örmény közigazgatás. A lépés jogi és politikai kerete erősen vitatott: Azerbajdzsán a régió reintegrációját deklarálta, míg az örmény kormány és a nemzetközi emberi jogi szervezetek kényszerű exodusként értelmezték az eseményeket.

Az ezt követő napokban a helyi örmény lakosság szinte teljes egészében elhagyta a területet. A hivatalos örmény adatok szerint 2023. október elejére több mint 100 000 ember – az arcahi örmény lakosság gyakorlatilag teljes állománya – kelt át a Laçin-folyosón Örményországba. A számok azonban becslések: a független, nemzetközi jelenlét korlátozott volt, és a távozók regisztrációja az örmény állam és a segélyszervezetek adatfelvételén alapult. A kivonulás következtében az arcahi terület gyakorlatilag kiürült. A jelenség megnevezése körül éles nemzetközi vita bontakozott ki: az örmény kormány és az örmény társadalom jelentős része **exodusnak**, **etnikai tisztogatásnak** nevezi, míg Azerbajdzsán hivatalos álláspontja szerint a lakosság távozása önkéntes, illetve a helyi adminisztráció megszűnésének logikus következménye volt. A tudományos szakirodalom egyelőre megosztott; a Nemzetközi Bíróság és az ENSZ egyes szervei a lakosság teljes körű távozását tényként rögzítették, de a jogi minősítés – etnikai tisztogatás, erőszakos kitelepítés, vegyes motivációjú menekülés – továbbra is vita tárgya. A könyv ezért az eseményeket dokumentált tényként, a minősítést pedig a felek és a nemzetközi intézmények eltérő álláspontjaként közli, nem foglal állást a jogi kategória megválasztásában.

32.4.1.5 Belpolitikai következmények és a török–örmény normalizáció kísérlete

Az arcahi vereség és exodus utáni belpolitikai helyzetet a gyász, a belső menekültválság és a kormányzati felelősség kérdése határozta meg. Az Örményországba érkezett több tízezer arcahi lakos ellátása – lakhatás, egészségügy, oktatás, munkavállalás – a 2023-as őszi hónapokban jelentős humanitárius és költségvetési terhet rótt az államra. A pontos létszámokat, a támogatások összetételét és a tartós letelepedési mintákat illetően a jelen könyv lezárásáig (2026) nem áll rendelkezésre teljes körű, független adatsor; az ellenőrizetlen hivatalos közlések és a civil szervezeti jelentések eltérően becsülik a belső menekültek számát és helyzetét. A belpolitikai térben **Nikol Pasinján** kormánya – a 2020-as és 2023-as katonai-politikai vereségek ellenére – a 2021-es és az azóta tartó parlamenti ciklusban megtartotta többségét. Az ellenzék – részben az egykori arcahi vezetésből, részben a korábbi kormánypárti elitekből – többször utcai tiltakozásokat szervezett, de a kormány bukását nem érte el. A demonstrációk és a rendőri intézkedések dokumentált

eseményei árnyalják az ország stabilitásáról alkotott képet: a hatalomgyakorlás autoriter elemei – a médiapiac koncentrációja, a bírósági ügyek politikai befolyásoltságának állítása – fennmaradtak, miközben a választások versengő keretek között zajlottak.

Külpolitikai téren a legfontosabb fejlemény a **török–örmény normalizáció** ismételt kísérlete volt. A két ország a 2020-as háború után előbb informális, majd 2022-től különmegbízotti tárgyalásokat folytatott. A folyamat során – a nemzetközi sajtó és a hivatalos közlemények alapján – felmerült a diplomáciai kapcsolatok helyreállítása, a határ megnyitása a harmadik országbeli állampolgárok számára, valamint a légiforgalmi korlátozások enyhítése. Ennek ellenére a könyv lezárásáig a két állam között nem jött létre átfogó megállapodás; a határ – a földrengések és humanitárius szállítmányok ideiglenes kivételeivel – alapvetően zárva maradt. A normalizáció ügyét tovább terhelte az **1915-ös örmény népirtás** emlékezetpolitikai vitája: Örményország és a diaszpóra jelentős része a nemzetközi elismerést szorgalmazza, Törökország hivatalosan visszautasítja a „népirtás” kifejezést, és az eseményeket – a török állami narratíva szerint – háborús kényszerintézkedésként, illetve kölcsönös atrocitások sorozataként értelmezi. A tudományos konszenzus ezzel szemben a történészi közösség döntő többsége – különösen a holokauszt- és népirtáskutatásban – az 1915-ös deportálások és mészárlások szisztematikus, az oszmán kormányzat által irányított jellegét hangsúlyozza; ezt a könyv a korábbi alfejezetben, Az 1915-ös népirtás címmel tárgyalta, és itt csak azért hivatkozik rá, hogy a normalizációs viták keretét megadja.

32.4.1.6 Gazdasági átmenet, demográfiai nyomás és a diaszpóra szerepe

Az 1994 utáni időszak gazdaságtörténetét a posztszovjet ipari összeomlás, majd a 2000-es évek eleji, diaszpóra finanszírozta építőipari és fogyasztási fellendülés, a 2008-as globális válság visszaesése, a 2010-es évek közepi stagnálás és a 2020–2023 közötti újabb sokk jellemezte. Az örmény GDP alakulására vonatkozó statisztikai adatok – a Világbank, a Nemzetközi Valutaalap és az örmény statisztikai hivatal sorai – eltérő báziséveket és módszertanokat használnak; a könyv ezért az arányok és tendenciák ismertetésére szorítkozik, konkrét, ellenőrzött forrásmegjelölés nélküli adatsorokat nem közöl. A gazdaság szerkezetében a bányászat, a fémfeldolgozás, az élelmiszeripar, az infokommunikációs szolgáltatások és a turizmus játszott növekvő szerepet, míg a mezőgazdaság – a kistermelői birtokszerkezet és a vízhiány miatt – alacsony termelékenységgel működött. A **diaszpóra** – elsősorban az Oroszországban, az Amerikai Egyesült Államokban, Franciaországban és Libanonban élő örmény közösség – hazautalásai és befektetései a nemzeti jövedelem jelentős, de pontosan nem számszerűsíthető hányadát tették ki. Ez a függés egyszerre erősítette a pénzügyi stabilitást és tette sebezhetővé az országot a külföldi gazdasági ciklusokkal szemben. A 2022 utáni időszakban az Oroszországból érkező vállalkozók és munkavállalók beáramlása – a 2022-es ukrajnai háborúval összefüggésben – átmenetileg élénkítette a szolgáltatásokat és az ingatlanpiacot, ám ennek hosszú távú hatása, valamint a jelenség pontos demográfiai mérete ellenőrzött forrás híján bizonytalan.

Demográfiai értelemben a függetlenség óta tartó, hullámokban jelentkező kivándorlás továbbra is meghatározó. A 2011-es, majd a 2022-es népszámlálások hivatalos adatai szerint a lakónépesség 3 millió alatt maradt, de a módszertani különbségek – a külföldön tartózkodók beszámítása, az ideiglenes tartózkodás fogalma – miatt a demográfusok egy része a ténylegesen az országban élőket 2,5–2,9 millió közé teszi. A bizonytalanság oka, hogy a ki-be vándorlás adminisztratív nyomon követése nem teljes körű, és a diaszpóra második-harmadik generációja gyakran nem szerepel az örmény nyilvántartásokban. A csökkenő termékenység és az elöregedés mellett a 2023-as arcahi exodus további demográfiai és szociális nyomást gyakorolt a városi és vidéki közösségekre. A menekültek lakhatási, foglalkoztatási és oktatási integrációjának eredményessége a 2026-os lezárásig nem volt teljes körűen értékelhető; a rendelkezésre álló jelentések ellentmondásosak, és többnyire nemzetközi szervezetek, nem pedig független akadémiai kutatások eredményei.

32.4.1.7 A 2020-as évek külpolitikai átrendeződése és a 2025–2026-os békerendezési folyamat

A 2020-as vereség és a 2023-as összeomlás alapjaiban kényszerítette ki Örményország külpolitikai önmeghatározásának felülvizsgálatát. A korábbi évtizedekben Örményország a **Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete** (ODKB) tagjaként és az orosz katonai jelenlétre támaszkodva tekintett saját biztonságára. A 2020-as háborúban azonban az orosz szövetségi rendszer nem avatkozott be közvetlenül Örményország oldalán, és a 2023-as események során az orosz békefenntartók passzivitása – a hivatalos örmény értékelés szerint – aláásta a szövetség hitelességét. Ennek következtében Jereván fokozatosan távolodott az orosz katonai-politikai integrációtól: 2023–2024 folyamán az örmény kormány befagyasztotta az ODKB egyes tevékenységeiben való részvételét, és nyilatkozataiban a nyugati – elsősorban az Európai Unió és az Egyesült Államok – biztonsági együttműködés felé fordulást jelezte. Ez a folyamat azonban nem vezetett formális kilépéshez vagy NATO-csatlakozási kérelemhez, és a belső, oroszbarát ellenzék, valamint a gazdasági függőség – az energiaimport, a vasúti összeköttetés, a hazautalások csatornái – továbbra is korlátozta a mozgásteret. A külpolitikai átmenet pontos súlypontjai, a szerződéses módosítások és a katonai együttműködés mélysége a 2026-os lezárásig ellenőrizetlen, többnyire hivatalos közleményekből és sajtóhírekből ismert; a könyv ezért itt csak a dokumentált, nyilvános állásfoglalásokra támaszkodik.

A legjelentősebb, a korszakot lezáró fejlemény a **Jereván és Baku közötti békeszerződés** előkészítése volt. A 2022 óta folytatott, a nemzetközi közösség – elsősorban az Európai Unió és az Amerikai Egyesült Államok – által támogatott tárgyalások a 2025-ös év folyamán, a nyilvános közlések szerint, közel kerültek a megállapodáshoz. A könyv lezárásakor (2026) azonban a hivatalos dokumentum aláírása nem volt ellenőrizhető nyilvános forrásból; a felek és a közvetítők csak szándéknyilatkozatokat tettek közzé. A vita kulcskérdései: a határok kölcsönös elismerése, az azerbajdzsáni területi integritás elfogadása, a közlekedési folyosók – például a **„Zangezur-folyosó”** néven emlegetett, Örményország déli részén átvezető útvonal – megnyitása, az örmény kisebbség jogainak biztosítása a korábban arcahi területeken, valamint a 2023-as exodus elszámolása. A **„Zangezur-folyosó”** kifejezés nem semleges földrajzi fogalom: az azerbajdzsáni kormányzati narratíva a területi összeköttetést hangsúlyozza, az örmény közbeszédben azonban a kifejezés gyakran a déli határvidék feletti ellenőrzés elvesztésének fenyegetéseként jelenik meg. Az örmény kormány hivatalos álláspontja szerint a közlekedési útvonalak megnyitása nem járhat területen kívüli jogokkal vagy a szuverenitás csorbításával; Azerbajdzsán viszont a területén áthaladó, akadálytalan kapcsolatot követel. A nemzetközi jogi elemzések eltérően értelmezik a korábbi tűzszüneti megállapodások vonatkozó pontjait, mivel a 2020. novemberi dokumentum „a felek ellenőrzése alatt álló összes gazdasági és közlekedési kapcsolat feloldását” írja elő, de nem határozza meg pontosan a folyosó jogállását. A bizonytalanság az elsődleges forrás – a dokumentum hivatalos, nyilvános szövege – hiányos voltára vezethető vissza: a rendelkezésre álló változatok nem mindenben egyeznek, és a végrehajtási mechanizmusokat sem rögzítik.

A 2025–2026-os időszakot tehát úgy kell jellemezni, mint a tárgyalásos rendezés irányába mutató, de a könyv lezárásáig be nem fejezett folyamatot. A hivatalos nyilatkozatok szintjén mind Jereván, mind Baku kinyilvánította a béke iránti szándékát, és a nemzetközi közvetítők is pozitív fejleményekről számoltak be. A békeszerződés aláírása azonban – ha megtörtént is a lezárást követően – nem képezheti a jelen könyv tárgyát; a 2026-os állapot ezért a tárgyalások intenzív, de lezáratlan jellegét rögzíti.

32.4.2 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak az 1994-es tűzszüneti megállapodás, a 2020. novemberi moszkvai tűzszüneti nyilatkozat, az ENSZ Biztonsági Tanács 1993-as határozatai, az

örmény népszámlálások hivatalos kiadványai, a választási eredményeket rögzítő jegyzőkönyvi kivonatok, valamint a 2023-as exodussal kapcsolatos kormányzati és nemzetközi szervezeti közlemények. Ezek hitelessége, hozzáférhetősége és értelmezése egyenetlen. A másodlagos források közül a korszakra vonatkozó angol, orosz, örmény és francia nyelvű történeti-politikatudományi szakirodalom – például a dél-kaukázusi konfliktusokkal foglalkozó monográfiák, tanulmánykötetek és folyóiratcikkek – széles spektrumot fed le, ám a szerzők gyakran maguk is részesei a nemzeti vagy intézményi narratíváknak. A könyv ezért a vitás kérdésekben – különösen a 2020-as háború kirobbanásának felelőssége, a 2023-as lakosság távozásának minősítése és a béketárgyalások részletei – kerüli az egyoldalú ítéletalkotást, és az eltérő álláspontok forrásait párhuzamosan mutatja be.

A legnagyobb bizonytalanságok a következők: (1) a 2020-as háború és a 2023-as exodus áldozatainak pontos száma, mivel a szemben álló felek adatközlése politikai célokat szolgált, és független, teljes körű összeírás nem készült; (2) az arcahi örmény intézményrendszer megszűnése körüli jogi minősítés, amely a nemzetközi jogban és a történetírásban egyaránt vitatott; (3) az örmény–török normalizáció tényleges tartalma, mert a tárgyalások nagy része nem nyilvános; (4) a 2025–2026-os békerendezés dokumentált állása, mivel a jelen könyv lezárásakor ellenőrzött hivatalos szöveg nem állt rendelkezésre. Ahol a szöveg statisztikai adatot közöl, ott minden esetben jelzi a becslés jellegét és a lehetséges eltéréseket; a konkrét, ellenőrzött forrásmegjelölést igénylő adatokat a további kutatásnak kell pontosítania.

32.4.3 Rövid összefoglaló

- Az 1994-es tűzszünet befagyasztotta, de nem oldotta meg a hegyi-karabahi konfliktust; Örményország a posztszovjet gazdasági összeomlás, a kivándorlás és a zárt határok közepette építette ki független államiságát.
- Robert Kocsarján és Szerzs Szargszján elnöksége alatt az elnöki hatalom koncentrálódott, a választási folyamatokat az ellenzék és nemzetközi megfigyelők bírálták, a 2008-as utcai összecsapások pedig a belpolitikai feszültségeket jelezték.
- A 2018-as bársonyos forradalom békésen, tömegtüntetésekkel kényszerítette ki Szerzs Szargszján távozását és Nikol Pasinján miniszterelnökségét; a forradalom azonban nem számolta fel a régi elitek gazdasági és intézményi befolyását.
- A 2020-as második karabahi háborúban Azerbajdzsán katonai fölénye érvényesült, a moszkvai tűzszüneti megállapodás pedig a területi status quo drasztikus megváltozását eredményezte anélkül, hogy az arcahi örmény lakosság jogállását rendezte volna.
- 2023-ban az arcahi önhatóság összeomlott, a terület örmény lakossága pedig szinte teljes egészében Örményországba menekült; a távozás jogi minősítése – exodus, etnikai tisztogatás vagy önkéntes menekülés – vitatott maradt.
- A 2020-as években Örményország fokozatosan távolodott az orosz katonai-politikai integrációtól, miközben a török normalizáció és a Jereván–Baku közötti béketárgyalások megakadtak, és a 2026-os lezárásig nem vezettek átfogó megállapodáshoz.
- A diaszpóra, a belső menekültválság, a demográfiai csökkenés és a gazdasági függőség mindvégig meghatározó keretfeltételei voltak a politikai döntéseknek.

32.4.4 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az 1994-es tűzszünet és a 2020-as tűzszüneti megállapodás legfontosabb különbségeit a területi ellenőrzés és a lakosság szempontjából. Milyen tényezők magyarázzák a két békerendezés eltérő stabilitását?

2. Milyen érvek és ellenérvek szerepelnek a 2023-as karabahi távozás „exodusként” vagy „önkéntes menekülésként” való minősítése körül? Miért nem foglalhat állást a történetírás kizárólag az egyik fél szóhasználata mellett?
3. Miben különbözik a 2018-as bársonyos forradalom a régió más színes forradalmaitól abból a szempontból, hogy mennyiben változtatta meg a tényleges hatalmi viszonyokat?
4. Milyen okokra vezethető vissza Örményország fokozatos elfordulása az orosz biztonsági integrációtól a 2020-as években, és miért nem vezetett ez automatikusan nyugati szövetségi rendszerbe való belépéshez?
5. Értékelje a diaszpóra szerepét Örményország 1994 utáni gazdasági és politikai túlélésében. Milyen kockázatokat rejt magában a hazautalásokra és a külföldi közösségre való támaszkodás?

33 Grúzia az ókortól az orosz hódításig

33.1 Kolkhisz és Ibéria

A mai Grúzia területe az ókorban nem volt egységes állam, és a „Grúzia” elnevezés sem illeszthető rá gond nélkül a korai évszázadokra. A Fekete-tenger keleti partvidéke és a Kaukázus déli oldalán húzódó folyóvölgyek eltérő földrajzi, gazdasági és kulturális pályákat futottak be. Mégis e két zóna – a nyugati **Kolkhisz** és a keleti **Ibéria (Kartli)** – a későbbi grúz történeti hagyomány alaprétege. Az alábbi alfejezet e két ókori képződmény kialakulását, a görög–római és iráni világhoz fűződő viszonyát, valamint a kereszténység felvétele előtti helyi vallások és társadalmak forrásokból kirajzolódó képét mutatja be.

33.1.1 Földrajzi keretek és elnevezések

A mai Grúzia földrajzi magját két nagy folyórendszer, a nyugati **Rioni** (ókori Phasisz) és a keleti **Mtkvari** (ókori Kürosz, később Kura) völgye alkotja. A két medencét a **Lihi-hegység** választja el, amely a Kaukázus déli láncaiból ereszkedik alá. A Fekete-tenger mentén elterülő, nedvesebb, szubtrópusi jellegű nyugati partvidék a görög hajósok számára összeköttetést jelentett a mediterrán világgal; a szárazabb keleti folyóvölgy ellenben a Kaukázus hágóin át a sztyeppe és az iráni fennsík felé nyitott.

Az ókorban a görögök a nyugati vidéket **Kolkhisznak** (ógörögül Kolchisz) nevezték, míg a keleti királyságot **Ibériának** (ógörögül Ibéria) hívták. Ez az Ibéria nem keverendő össze az Ibériai-félsziget ókori Ibériájával; a két elnevezés egymástól függetlenül alakult ki a görög nyelvű geográfiában. A keleti terület helyi megnevezése **Kartli** volt, amelyet a grúz hagyomány mindmáig őriz. A „Grúzia” név a későbbi európai nyelvekből terjedt el, és etimológiája vitatott: egyes magyarázatok Szent György, mások a görög *georgosz* („földműves”) kifejezés felé mutatnak, de az ókori lakók magukat nem ezen a néven nevezték. A helyi nyelvek a **kartveli nyelvcsaládba** tartoztak – ebbe a mai grúz mellett a rokonságába tartozó zan/kolchiszi és a szván nyelvek is besorolhatók –, ám a nyelvi határok és a politikai határok nem estek egybe.

A Kaukázus nyugati és középső része az ókorban a Fekete-tenger, a Kaszpi-tenger és az iráni fennsík közötti szárazföldi átjárók miatt stratégiai jelentőségű volt. A **Dariali-szoros** (az ókori forrásokban Kaukázusi Kapuk) volt az egyik legfontosabb észak–déli átkelőhely, amelyen keresztül a sztyeppei nomád csoportok a birodalmi magterületek felé törhettek. Ez a geopolitikai helyzet alapvetően meghatározta mind Kolkhisz, mind Ibéria ókori történetét.

33.1.2 Kolkhisz: mítosz, gyarmatok és helyi elitek

Kolkhisz a görög irodalomban elsősorban az **argonauták** mondájából ismert: Iaszón és társai az **aranygyapjú** megszerzésére indulnak Kolchiszba, Aiétész király udvarába. A mítosz nem történeti beszámoló, de földrajzi magja jelzi, hogy a görög hajósok a Fekete-tenger keleti partvidékét a távoli, gazdag, de veszélyes perifériaként tartották számon. Az arany motívuma mögött valószínűleg a kaukázusi folyókból nyerhető arany valóságos ismerete állt: a régió folyói a

görög és római szerzők szerint aranyat mostak, és a régészeti anyag is gazdag fémművességről tanúskodik.

A **kolchiszi kultúra** régészeti értelemben a késő bronzkortól a kora vaskorig (körülbelül i. e. 13–7. század) terjedő időszak leletanyagát jelöli. A legismertebb lelőhely, **Vani** a Rioni folyótól északra fekszik, és nagy mennyiségű arany-, ezüst- és bronztárgyat, importált kerámiát és díszes temetkezéseket tárt fel. A vani leletek alapján a kutatók egy olyan helyi elit létét valószínűsítik, amely a hellenisztikus és római korban is képes volt jelentős erőforrásokat felhalmozni. A „Kolchiszi Királyság" létezése azonban vitatott: a görög szerzők olykor a „kolchisziak" törzseiről írnak, nem pedig egységes államról. Nem tudjuk, hogy a késői kolchiszi kultúra hordozói egyetlen dinasztia vagy több, egymással versengő törzsi központ alatt éltek.

A görög jelenlét a Fekete-tenger keleti partvidékén a **nagy görög gyarmatosítás** keretében, körülbelül az i. e. 7–6. századtól vált állandóvá. A legfontosabb alapítások közé tartozott **Phasisz** (a mai Poti közelében), **Dioszkuriasz** (a mai Szuhumi közelében), **Gyenosz** és **Pityusz** (a mai Picunda). A gyarmatvárosok jellemzően tengerparti enklávék voltak, amelyek a helyi lakossággal cserélték áruikat: a görög kerámia, bor és olívaolaj mellett fát, viaszt, mézet, aranyat, valamint a forrásokban említett rabszolgákat közvetíthettek a mediterrán kereskedelembe. A gyarmatvárosok nem váltak nagy területi államokká, és politikai szervezetük inkább a tengeri kereskedelemre, mintsem a belső területek ellenőrzésére irányult.

A belső kolkhiszi társadalom szerkezetét elsősorban a régészetből és a görög etnográfiai leírásokból ismerjük. **Hérodotosz** az i. e. 5. században azt állította, hogy a kolchisziak az egyiptomiakhoz hasonlítanak, mert bőrszínük sötétebb, körülmetélkednek, és lenvászonnal foglalkoznak. Ez az összehasonlítás az ókori görög etnográfiai spekuláció körébe tartozik, és a modern történettudomány nem követi; inkább arra mutat, hogy a görög szerzők a Fekete-tenger keleti peremének lakóit alig ismerték, és a megértéshez ismert fiktív vagy távoli párhuzamokat kerestek.

A görög mítosz és a gyarmatvárosok tehát Kolkhiszt a görög világ képzeletében és kereskedelmében egyaránt jelenlévő, ám politikailag megfoghatatlan perifériaként ábrázolják. A belső területek lakói kaukázusi nyelveket beszéltek, saját temetkezési és tárgyi hagyományaikat őrizték, és fokozatosan vettek át görög és iráni elemeket anélkül, hogy identitásuk megszűnt volna.

33.1.3 Kolkhisz az Akhaimenida és hellenisztikus korban

A Kaukázus déli oldala az i. e. 6. századtól az **Akhaimenida Perzsa Birodalom** északi perifériájához tartozott. A perzsa királyok a Kaukázus hegyi népeit részben adófizetésre, részben katonai szolgálatra kötelezhették, ám a birodalom hivatalos feliratai nem írnak le egységes közigazgatási rendet Kolkhisz területén. A források hiánya miatt nem tudjuk, hogy a kolchiszi elitek milyen mélységben integrálódtak a perzsa közigazgatásba, és hogy a görög gyarmatvárosok megőrizték-e tényleges autonómiájukat a perzsa uralom alatt.

A perzsa jelenlét azonban nem volt jelentéktelen. A Kaukázus hágóinak ellenőrzése az Akhaimenidák számára létfontosságú volt, mert a sztyeppei nomádok – a perzsa forrásokban **szkítákként** vagy más néven említett csoportok – betörései a birodalom belső területeit fenyegették. A nyugati Kaukázus partvidéke ugyanakkor a fekete-tengeri kereskedelem révén kapcsolódott a perzsa hatalmi térhez, és a görög városok is a nagy birodalmak érdekeinek metszéspontjában éltek.

Nagy Sándor hadjáratai nem érintették közvetlenül Kolkhiszt, de a hellenisztikus korszakban a Fekete-tenger medencéje újra a görög világ gazdasági és politikai versengésének színtere lett. A **Szeleukida Birodalom** keleti terjeszkedése elsősorban a Kaukázus déli oldalán, Ibéria és Armenia irányában hatott, nyugaton pedig a **pontoszi királyság** emelkedett fel. A pontoszi **VI. Mithridatész Eupatór** az i. e. 1. század elején a Fekete-tenger keleti partvidékét is befolyása alá vonta, ami Kolkhiszt közvetlenül bekapcsolta a Róma elleni háborúkba. A római hódítás

nyomán Kolkhisz partvidékét katonai és kereskedelmi szempontból a rómaiak vonták ellenőrzésük alá, míg a belső hegyi területek továbbra is helyi elitek kezén maradtak.

33.1.4 Ibéria (Kartli) kialakulása és a hellenisztikus világ

Az ókori **Ibéria** a Mtkvari folyó középső szakaszán, a mai kelet-grúziai **Mcheta** (grúzul Mcheta, nemzetközi átírásban Mtskheta) környékén bontakozott ki. Mcheta a Mtkvari és az Aragvi folyó találkozásánál fekszik, és a régészeti leletek – erődítések, királyi temetkezések, feliratok – szerint a hellenisztikus korban a régió legjelentősebb hatalmi központjává vált. A helyi hagyomány, elsősorban a középkorban összeállított **Kartlisz Cxovreba** (A grúzok élete) című krónikagyűjtemény, az ibériai királyság megalapítását **Pharnavaz** (grúzul Parnavaz) nevéhez köti. A krónika Pharnavaz uralkodását a Szeleukidákkal folytatott küzdelemhez kapcsolja, és a királyi adminisztráció, a feliratok és a kereskedelem megszervezését is neki tulajdonítja.

A Pharnavaz-hagyomány történeti értéke vitatott. A Kartlisz Cxovreba jóval az események után, dinasztikus és vallási céllal készült, ezért adatai nem olvashatók szó szerint az ókori történelem forrásaként. Ugyanakkor a régészeti anyag Mcheta felemelkedését valóban a hellenisztikus korra teszi, és az arámi nyelvű feliratok használata arra utal, hogy az ibériai királyi udvar a szeleukida és iráni adminisztratív mintákat követte. Az arámi írásbeliség a hellenisztikus Keleten a hivatalos kommunikáció elterjedt eszköze volt, így Ibéria részvétele ebben a kulturális hálózatban nem meglepő.

Az ibériai uralkodók nevei – Pharnavaz, Artag, Mithridatész – iráni és hellenisztikus hatást mutatnak. A „Pharnavaz” név iráni eredetű, és a perzsa *farnah* (isteni dicsőség, ragyogás) fogalmával hozható kapcsolatba. Ez nem jelenti azt, hogy az ibériai lakosság etnikailag iráni lett volna, hanem azt, hogy az udvari kultúra és az elit önreprezentációja erősen igazodott az iráni és hellenisztikus birodalmi nyelvekhez. A köznép nyelvi és kulturális gyakorlata ennél sokkal kevésbé dokumentált; a görög és római szerzők az ibériaiakat a Kaukázus hegyi népei közé sorolták, akik egyszerre voltak harcosak és a birodalmi határzóna sajátos szereplői.

A hellenisztikus korszak Ibériájának politikai szervezete nem hasonlítható a mai államhoz. A királyság hatalma a Mtkvari völgyében összpontosult, és a hegyi régiókban élő törzsek, közösségek fölötti ellenőrzése gyakran csak közvetett lehetett. A királyi hatalom intézménye, a megerősített főváros és a vazallus elitek együttese azonban olyan állandóságot teremtett, amely a későbbi évszázadokban is meghatározta a kelet-grúziai államiság kereteit.

33.1.5 Róma és a Kaukázus: Ibéria a birodalmi versengésben

A római hatalom a pontoszi háborúk során került közvetlen kapcsolatba a Kaukázus déli oldalával. **Pompeius** i. e. 65-ben, a VI. Mithridatész elleni háború lezárásaként, betört a Kaukázus térségébe, és a római sereg – a források szerint – elérte az ibériai királyság magterületét is. Pompeius hadjárata nem vezetett tartományi annexióhoz, de Ibéria és a szomszédos **Kaukázusi Albania** (a mai Azerbajdzsán területén) kénytelen volt elfogadni a római befolyást. Ettől kezdve Ibéria a római–pártus, később római–szászánida határzóna fontos tényezőjévé vált.

A korai császárkorban a Kaukázus déli államai – Armenia, Ibéria, Albania – a Róma és a **pártus** arszakida birodalom közötti ütközőzónát alkották. A két nagyhatalom gyakorta helyi dinasztiákon keresztül próbálta érvényesíteni befolyását. **Tacitus** római történetíró az i. sz. 1. században említi **Pharasmanes** ibériai királyt (görögül-latinul Faraszmanész), aki Rómával szövetségben, testvérét, Mithridatészt Arménia trónjára segítette. Ez az epizód jól mutatja, hogy Ibéria királyai nem egyszerűen passzív alattvalók voltak, hanem aktív szereplői a regionális hatalmi játékoknak.

Ugyanakkor a római források hajlamosak a helyi viszonyokat Róma szemszögéből, a klientúra és a barbár határzóna fogalmaival leírni.

Kolkhisz partvidéke a római császárkorban a fekete-tengeri határvédelem része lett. A rómaiak megerősítették vagy újra hasznosították a korábbi görög alapítású városokat: **Pityusz**, **Phasisz** és **Dioszkuriasz-Szebasztopolisz** a római katonai jelenlét és a tengeri kereskedelem csomópontjaivá váltak. Ugyanakkor a belső hegyi területek lakói megtartották saját politikai szervezeteiket; a római ellenőrzés itt inkább pontszerű, erődökre és szövetségi szerződésekre épült, mintsem teljes körű tartományi kormányzásra.

A 3. századtól a **Szászánida Birodalom** fokozatosan megerősítette jelenlétét a Kaukázus déli oldalán. Ibéria királysága időszakosan szászánida hűbérességgé vált, és a helyi elitek kénytelenek voltak egyensúlyozni a Római Birodalom, a szászánida udvar és a saját belső társadalmi csoportjaik között. Ez az átmeneti időszak alapozta meg azt a kettős irányultságot, amely a későbbi grúz államokban egyszerre jelentett görög-római és iráni örökséget. A kereszténység felvételének politikai kontextusa ebből a kétpólusú világból érthető meg; ezt a folyamatot a a kereszténység és a Bagratida Grúzia című alfejezet tárgyalja részletesen.

33.1.6 Kereszténység előtti vallás és társadalom

Az ókori Kolkhisz és Ibéria vallási világáról a görög-római leírások, a helyi feliratok és a régészeti leletek vallanak, de a teljes kép nem rekonstruálható. A kereszténység felvétele előtt a helyi lakosság többistenhitű közösségekben élt, és a tengerparti hellenisztikus városokban a görög istenek tisztelete is megjelent. A belső területek elitje ugyanakkor olyan istenségeket tisztelt, amelyek nevei iráni hatást mutatnak.

Az ibériai panteon legfőbb alakja **Armazi** volt, akinek szentélye a Mcheta melletti magaslaton állt. A grúz krónika szerint Armazi bálványát a kereszténység felvételekor döntötték le, de ez az elbeszélés a későbbi vallási önértelmezés része, nem pedig az ókori események semleges leírása. Az Armazi név egyes értelmezések szerint az iráni *Ahura Mazda* helyi változata lehet, bár ez a nyelvészeti kapcsolat vitatott. Mellette olyan istenségeket említenek a források, mint **Zaden**, **Gacsi** vagy **Dali**, akikről a pontos vallási tartalom alig ismert. A töredékes adatok arra utalnak, hogy a hivatalos udvari kultusz iráni és helyi elemeket ötvözött, de a vidéki közösségek vallásgyakorlata ennél sokkal sokszínűbb lehetett.

A temetkezési szokások gazdag anyagi kultúráról tanúskodnak. A **vani** és a **Mcheta** környéki halomsírok aranyedényeket, ékszereket, fegyvereket és italfogyasztó készleteket rejtenek; ezek az elit temetkezési rítusainak fontos forrásai. A halotti mellékletek nem egyszerűen luxustükröt jelentenek: a tárgyak elhelyezése, a különböző eredetű – helyi, görög, iráni – elemek együttese a közösségi rítusok és a társadalmi rang kifejezésének sajátos eszköze volt. A régészeti anyagban importált görög kerámia, üvegedény és ékszer is megjelenik, ami a helyi elitek mediterrán kapcsolataira utal.

A Kaukázus déli oldala a szőlő egyik legkorábbi háziasítási központja lehet. A modern Grúzia területén feltárt, a neolitikumba és a kora bronzkorba nyúló leletek – például a kvevri típusú agyagedények korai előképei és szőlőmagvak – alapján a régészeti kutatás valószínűsíti, hogy a szőlőművelés és a bortermelés a térségben már a prehistorikus időkben jelen volt. Ez a megállapítás azonban régészeti becslés, nem pedig írott forrásokból származó tény, és a terjedés útvonalai máig vitatottak.

A kereszténység előtti kolkhiszi és ibériai társadalmakban az írásbeliség még nem a helyi nyelvű irodalmi hagyomány, hanem az adminisztráció és az elit önreprezentációjának eszköze volt. Az arámi és görög feliratok mellett a helyi nyelvek emlékanyaga alig maradt fenn; a grúz ábécé majd csak a kereszténység felvétele után, a kora középkorban válik a helyi írásbeliség

hordozójává. Az ókori kolkhiszi és ibériai köznép mindennapjairól, családi viszonyairól, nők szerepéről, mezőgazdasági technikáiról éppen ezért nagyon keveset tudunk; a források elsősorban az uralkodói udvarokról, a háborúkról és a birodalmi kapcsolatokról szólnak.

33.1.7 Források és bizonytalanságok

Az ókori Kolkhisz és Ibéria rekonstruálásához három fő forráscsoport áll rendelkezésre. Az első a görög és római irodalmi hagyomány: **Hérodotosz**, **Sztrabón**, **Tacitus**, **Cassius Dio** és más szerzők művei. Ezek azonban külső nézőpontot közvetítenek, gyakran a birodalmi határzóna problémáira, a hadjáratokra és az etnikai sztereotípiákra koncentrálnak, és a helyi társadalom belső működését alig ismerik. A második a helyi epigráfiai anyag, elsősorban arámi és görög feliratok Mcheta, Armazi és a Fekete-tenger partvidéki erődök környékéről; ezek az udvari adminisztráció jelenlétét dokumentálják, de terjedelmük korlátozott. A harmadik a régészeti leletanyag, különösen Vani, Mcheta, Gonio-Apszarosz és Pityusz lelőhelyeiről, amely a tárgyi kultúra, a kereskedelem és a temetkezési szokások folyamatait mutatja.

A legnagyobb bizonytalanság a politikai szervezet értelmezésében van. Nem tudjuk, hogy Kolkhisz az ókori források által említett „kolchiszi királyság” valóban egységes állam volt-e, vagy több törzsi központ laza szövetsége. Ibéria esetében a középkori **Kartlisz Cxovreba** elbeszélése erős államalapítási hagyományt közvetít, de ez a forrás évszázadokkal a leírt események után készült, és vallási-dinasztikus érdekeket szolgált; az ibériai királyság kezdeteinek pontos dátuma és a Pharnavaz-hagyomány történetisége vitatott. A görög gyarmatvárosok alapítási évszámai szintén hagyományozott adatokon nyugszanak, és a régészeti bizonyítékok nem mindig egyeznek a görög irodalmi hagyománnyal.

A perzsa uralom mértéke Kolkhisz és Ibéria területén ugyancsak bizonytalan. Az Akhaimenida és később a szászánida források ritkán szólnak közvetlenül a Kaukázus belső régióiról, és a helyi adófizetési vagy katonai kötelezettségek pontos rendjét nem ismerjük. Az arámi feliratok jelenléte valószínűsíti a birodalmi adminisztráció hatását, de ez nem azonos a közvetlen tartományi kormányzással.

Az emlékezetpolitikai olvasat sem hagyható figyelmen kívül. A mai grúz nemzeti elbeszélés az ókori Kolkhiszt és Ibériát a grúz államiság első szakaszaként mutatja be, és a kartveli nyelvű ókori lakosságból a modern grúz nemzet előzményét is kiolvassa. Ez a folytonosság retorikája a nemzetépítés fontos eszköze, de a történeti források inkább egy megszakításokkal terhelt, többnyelvű és többközpontú folyamatot mutatnak. A történészi mérce ezért itt kettős: a dokumentált régészeti és feliratos tényeket pontosan kell bemutatni, a nemzeti azonosulást és a hagyományos királylistákat pedig értelmezésként, nem tényként kell kezelni.

33.1.8 Rövid összefoglaló

- Az ókori Kolkhisz a Fekete-tenger keleti partvidékén, a Rioni folyó medencéjében, a belső területek lakóira és a görög gyarmatvárosokra tagolódva alakult ki; a görög mítoszok (argonauták, aranygyapjú) a régió távoli gazdagságát tükrözik, de nem történeti beszámolók.
- A kolchiszi kultúra régészeti leletei, köztük Vani gazdag temetkezései, egy helyi elit jelenlétét mutatják, de a „Kolchiszi Királyság” politikai egysége bizonytalan.
- Kolkhisz az Akhaimenida Perzsa Birodalom északi perifériáján, majd a hellenisztikus és pontoszi befolyás alatt élt; a római korban partvidéke erődökkel biztosított határzóna lett.
- Az ókori Ibéria (Kartli) a Mtkvari folyó völgyében, Mcheta központtal bontakozott ki a hellenisztikus korban; a hagyomány Pharnavazhoz köti az államalapítást, de a krónika kései és vallási-dinasztikus célú.

- Az ibériai udvari kultúra erős iráni és hellenisztikus hatást mutat (nevek, arámi feliratok, panteon), miközben a lakosság nyelve alapvetően kartveli jellegű volt.
- Róma i. e. 65-től kezdve befolyást gyakorolt Ibériára, a római–pártus, majd római–szászánida versengés pedig a Kaukázus déli államait ütközőzónává tette.
- A kereszténység előtti vallás Armazi köré szerveződő többistenhitű rendszer volt, amely helyi, iráni és görög elemeket vegyített; a temetkezések és a korai bortermelés régészeti nyomai a térség hosszú távú kulturális folytonosságát jelzik.
- A források hiánya és a modern nemzeti emlékezetpolitika miatt az ókori kolkhiszi és ibériai történelem rekonstrukciója csak óvatos, a tényt, konszenzust, vitát és értelmezést elkülönítő módszerrel végezhető el.

33.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan befolyásolta a földrajzi adottság Kolkhisz és Ibéria eltérő politikai és kulturális fejlődését az ókorban?
2. Milyen forrástípusok állnak rendelkezésre az ókori Kolkhisz és Ibéria történetének megismeréséhez, és milyen torzításokat hordoznak a görög-római, illetve a középkori grúz elbeszélések?
3. Milyen érvek szólnak amellett, hogy az ókori Ibéria elitje iráni és hellenisztikus mintákat használt, és miért nem jelenti ez a lakosság etnikai vagy kulturális asszimilációját?
4. Mi volt a stratégiai jelentősége a Kaukázus hágóinak (például a Dariali-szorosnak) a római–pártus, majd római–szászánida versengésben?

33.2 A kereszténység és a Bagratida Grúzia

A 4. századi kereszténység felvétele és a Bagratida-dinasztia felemelkedése nem két különálló eseménysor, hanem egymásba fonódó folyamat: a korai grúz egyház intézményei, írásbelisége és szentkultusza később a királyi hatalom egyik legfontosabb támaszává váltak, a **Bagrationi-dinasztia** (Bagrationi) uralkodói pedig a keresztény királyság védelmezőiként léptek fel a szomszédos birodalmakkal szemben. Az alábbiakban a történeti **Szakartvelo** (a grúzok országa) kialakulását követjük nyomon a késő ókortól a 13. század elejéig, amikor a grúz állam a Kaukázus és a Fekete-tenger keleti partvidékének meghatározó hatalmává vált, majd a mongol hódítás előestéjén elérte középkori csúcsát.

33.2.1 A kereszténység felvétele és a korai grúz egyház (4–7. század)

Az ókori **Ibéria (Kartli)** királysága – ahogyan Kolkhisz és Ibéria bemutatta – a Kura folyó középső folyása mentén, a mai Kelet-Grúzia területén helyezkedett el, fővárosa **Mcheta** (Mtskheta) volt. A 3–4. században a térség a Római Birodalom és a Szászánida Perzsia ütközőzónájában feküdt, és a királyság eliteje részben római, részben perzsa kulturális és politikai mintákat követett. A kereszténység megjelenése ebben a határhelyzetben egyszerre jelentett vallási, politikai és identitásképző választást.

A grúz egyházi hagyomány szerint az ibériai királyi ház megtérését **Szent Nino** (grúzul Nino) vitte véghez, aki a 4. század első felében érkezett Mchetába, meggyógyította **Nana királynét**, majd **III. Mirian király** (Mirian III) egy vadászat közben átélt látomás után keresztelkedett meg. Ezt az elbeszélést a későbbi grúz hagiográfia és a **Kartlisz Ckhovreba** (Kartli élete) című krónikagyűjtemény őrizte meg. A 4. század végi nyugati egyházi író, **Rufinus** is beszámol

egy fogoly nőről és az ibériai király megtéréséről, ami arra utal, hogy az ibériai kereszténység története nem csupán későbbi grúz hagyomány.

A történettudomány óvatosan kezeli a hagyományos dátumot (gyakran 326 vagy 337), mert a hagiografikus források visszavetített mintákat és csodás elemeket is tartalmaznak. A 4. századi keresztény jelenlétet régészeti leletek – Mcheta korai templommaradványai, sírfeliratok – és Rufinus tudósítása egyaránt alátámasztják, de az „állami áttérés” pontos időpontja, lefolyása és társadalmi mélysége vitatott. A konszenzus szerint a kereszténység valószínűleg a 4. század folyamán vált az ibériai elit egy részének vallásává, a vidéki lakosság kereszténye sülése pedig fokozatosan, évszázadokon át tartott.

Az áttérés nem kizárólag hitbeli fordulat volt. Az ibériai királyi udvar a római-keresztény orientáció erősítésével kívánta ellensúlyozni a szászánida befolyást, bár ez nem jelentett azonnali szakítást Perzsiával. A 4–6. században Ibéria többször is perzsa fennhatóság alá került, és a keresztény intézményeket olykor üldözték is. Az egyház ennek ellenére megerősödött: az ibériai egyház feje, a **katholikosz** (catholicos) Mchetában székelt, és hosszú ideig az antiókhiai patriarchátus fennhatósága alá tartozott. A grúz egyház későbbi autokefáliájának időpontja vitatott: a hagyomány egyes rétegei a 6. századra teszik, más források későbbre, a 11. századra datálják a teljes önállóságot.

A kereszténység elterjedésével párhuzamosan alakult ki a **grúz írásbeliség**. A legkorábbi fennmaradt grúz feliratok az 5. századból származnak, részben Palesztinában működő grúz szerzetesközösségek környezetéből. A grúz ábécé eredete bizonytalan, és a kutatók között nincs egyetértés abban, hogy a görög, az arámi vagy más írásrendszerből alakult-e ki. A korai grúz egyházi kultúrára erős hatást gyakorolt a szír és az örmény kereszténység: a 6. század elején érkezett **asszír atyák** néven ismert szír szerzetescsoport hagyománya kolostoralapításokat köt **Dávid Garedzsa** (David Gareja) és más szerzetesi központokhoz. E források későbbi szerkesztésűek, de a szír szerzetesség befolyása a régészeti és liturgiatörténeti nyomok alapján valószínűsíthető.

A késő ókor végén **Vakhtang Gorgaszali** (Vakhtang I Gorgasali, uralkodott a hagyomány szerint 447/449–502/522 között) király alakja emelkedik ki a grúz hagyományból. A Kartlisz Ckhovreba szerint ő erősítette meg a királyi hatalmat, harcolt a szászánidák ellen, és ő alapította vagy tette jelentős településsé **Tbiliszit** (Tbilisi). A régészeti adatok szerint Tbiliszi térsége már korábban is lakott volt, de a város politikai központtá válása valóban a késő ókorban, illetve a kora középkorban következett be. Vakhtangot a grúz egyház szentként tiszteli, ám a róla szóló krónikás elbeszélés erősen hagiografikus, ezért a részletek – különösen a hadjáratok és a halál körülményei – óvatosan kezelendők.

33.2.2 A Bagratida felemelkedés és az egyesítés (8–11. század)

A 7. századi arab hódítás gyökeresen átalakította a Kaukázus politikai térképét. Az arab kalifátus csapatai a 640-es években érték el a grúz területeket, és a következő évszázadokban Tbiliszi egy **arab emírség** központja lett. A korábbi ibériai királyság széttagolódott: a keleti grúz területek egy része arab, a nyugatiak és a bizánci határvidékek inkább bizánci befolyás alá kerültek, miközben helyi fejedelemségek – **Kaheti** (Kakheti), **Hereti** (Hereti), **Tao-Klardzseti** (Tao-Klarjeti), **Abházia** (Apkhazeti), **Szvaneti** (Svaneti) és mások – viszonylagos önállóságot őriztek. A grúz nyelvű, keresztény elitek számára a kalifátus és Bizánc közötti manőverezés a mindennapos politika részévé vált.

Ebből a széttagolt közegből emelkedett ki a **Bagrationi-dinasztia**. A család eredete vitatott: a grúz hagyomány – részben a középkori krónikák, részben későbbi dinasztikus legitimáció – bibliai, Dávid királyig visszavezetett származást tulajdonított a Bagrationiknak. A modern történészek

inkább azt hangsúlyozzák, hogy a család valószínűleg az örmény **Bagratuni** nemzetségből származik, és a bizánci–örmény–grúz határvidéken, **Tao-Klardzseti** térségében szerzett birtokokat. A „Dávid-házi” származás elsősorban politikai és vallási legitimációs toposz, nem dokumentált genealógiai tény.

Az első kiemelkedő Bagrationi uralkodó, **Asot I** (Ashot I, a hagyomány szerint 813–830 körül) bizánci támogatással a Tao-Klardzseti régióban szervezett fejedelemséget, és elnyerte a bizánci **kuropalatész** (kuropalates) udvari címet. Ez a cím egyszerre jelezte a bizánci elismerést és a helyi uralkodó viszonylagos autonómiáját. A Bagrationi központok – **Artanudzsi** (Artanuji), **Oltiszi** (Oltisi) – erődített városok és kolostorok köré szerveződtek, és a család a 9–10. században fokozatosan kiterjesztette befolyását a szomszédos grúz területekre. A bizánci császári udvar időnként támogatta, máskor visszaszorította a Bagrationik terjeszkedését, attól függően, hogy a keleti határvédelemben éppen milyen szerepet szánt nekik.

Az egyesítés kulcsfigurája **III. Bagrat** (Bagrat III, kb. 960–1014) lett. Anyja révén az **abkház királyság** örököse, apja révén pedig a keleti grúz területek egy részének ura volt. A 10. század végére a két fő grúz hatalmi tömb, a nyugati Abházia és a keleti Kartli öröksége egyesült a kezében. A források szerint III. Bagrat 1008-ban vagy 1010-ben vette fel a „grúzok királya” címet, ami a mai grúz történetírásban a középkori grúz állam megalapulásának egyik hangsúlyos időpontja. Az egyesítés azonban nem egyetlen pillanat műve volt: Tbiliszi ekkor még arab emírségként állt fenn, Kaheti és Hereti pedig csak később, fokozatosan csatlakozott a királysághoz. A helyi fejedelmek, az egyházi intézmények és a bizánci udvar közötti erőviszonyok továbbra is ingadoztak.

A Bagratida-egyesítés vallási és kulturális szempontból is fontos következményekkel járt. A grúz egyház a királyi hatalom intézményes támaszává vált, a kolostorok pedig az írásbeliség, a birtokigazgatás és a dinasztia emlékezetének őrzői lettek. A grúz királyság ekkor már tudatosan használta a **keresztény királyság** ideológiáját a szomszédos muszlim hatalmakkal és Bizánccal szemben is. A grúz nyelvű krónikások a 11. századtól kezdték a Bagrationi uralkodókat a korábbi ókori és bibliai királyok örököseiként ábrázolni; ezek a szövegek a modern nemzeti történetírás számára is alapforrások, de egyben dinasztikus propagandát is jelentenek.

33.2.3 IV. Dávid, az „Építő”: reformok és hódítások (1089–1125)

A 11. század második felében a **nagyszeldzsuk** hódítás újabb súlyos csapást mért a Kaukázusra. A szeldzsukok az 1060–1080-as években betörtek Kelet- és Dél-Grúziába, adófizetésre kényszerítették a grúz királyságot, és a lakosság egy része elmenekült a hegyekbe. A királyi hatalom meggyengült, a helyi nemesség egy része pedig különalkukat kötött a szeldzsuk hadurakkal. Ebben a válságos helyzetben lépett trónra 1089-ben a tizenhat éves **IV. Dávid** (David IV Aghmashenebeli, az „Építő” vagy „Újjáépítő”, uralkodott 1089–1125).

Dávid uralkodásának első szakasza elsősorban belső reformokkal telt. A grúz krónikák szerint megfegyelmezte az engedetlen főurakat, átszervezte a királyi birtokok igazgatását, megerősítette a pénzügyeket, és korlátozta az egyházi és világi elit visszaéléseit. Az elbeszélésben a királyi hatalom központosítása erős hangsúlyt kap; a kritikai történetírás azonban rámutat arra, hogy a krónikás részben Dávid utólagos dicsőítését írta meg, így a reformok mélységét nehéz pontosan mérni. Ami biztosnak tekinthető: Dávid uralkodása alatt a királyi udvar jövedelmei növekedtek, és a hadsereg új elemekkel bővült.

A katonai fordulatot a **kipcsakok** (qipchaq) letelepítése hozta el. Dávid 1118–1121 között a sztyeppei kipcsak törzsek jelentős csoportjait fogadta be, akik katonai szolgálat fejében szállásterületet és védelmet kaptak a grúz királyság határvidékein. A letelepített kipcsakok létszámáról

eltérő adatok maradtak fenn: a grúz krónika nagy számokat említ, a modern becslések óvatosabbak. A kipcsak lovasság azonban kétségtelenül megnövelte a grúz sereg ütőképességét, és lehetővé tette, hogy Dávid támadó hadjáratokat indítson a szeldzsuk befolyás visszaszorítására.

A korszak legfontosabb katonai eseménye a **Didgori csata** volt 1121. augusztus 12-én. A grúz haderő a krónikák szerint a szeldzsuk és vazallus csapatokból álló koalíciót győzte le a Didgori-hegynél, Tbiliszitől nyugatra. A csata részletei – a seregek létszáma, a taktikai mozzanatok – vitatottak, mert a glorióz grúz elbeszélés isteni segítséget és hősi önfeláldozást hangsúlyoz. A történészi konszenzus mégis elismeri, hogy a didgori győzelem fordulópontot jelentett: Dávid 1122-ben visszafoglalta **Tbiliszit**, és a várost a grúz királyság fővárosává tette. Ezzel a középkori grúz állam területi központja átkerült a Kura folyó vidékére, ahol politikai és gazdasági szempontból is kedvezőbb helyzetbe került.

Dávid a katonai sikerek után tovább terjeszkedett. Befolyása alá vonta **Sirván** (Shirvan) egyes részeit a mai Azerbajdzsán északi területein, beavatkozott az örmény fejedelemségek viszonyaiba, és adófizetésre kényszerítette az észak-kaukázusi hegyi közösségek egy részét. A grúz királyság így a 12. század elejére soknemzetiségű és sokvallású állammá vált: grúzok mellett örmények, kaukázusi albánok, muszlim városi és vidéki lakosság, kipcsak közösségek és más csoportok éltek a fennhatósága alatt. A királyi udvar a grúz nyelvet és a grúz egyházat támogatta, de a gyakorlatban a helyi elitek és vallási intézmények jelentős autonómiát őrizhettek.

Dávid uralkodása a kulturális intézmények építésében is kiemelkedett. A nyugat-grúziai **Gelati kolostor** (Kutaiszi mellett) az ő alapításához kötődik: a kolostor nem csupán vallási központ, hanem tudósképző műhely is volt, ahol görög, szír és grúz szövegeket másoltak és fordítottak. Dávidot a grúz ortodox hagyomány szentként tiszteli, mellékneve, az **Aghmashenebeli** is a grúz egyházi és állami emlékezetben rögzült. Halála (1125) után fia, I. Demeter rövid uralkodása következett, majd III. György (Giorgi III) alatt a királyság ismét megerősödött.

33.2.4 Tamár királynő és az aranykor (1184–1213)

A középkori Grúzia legismertebb uralkodója **Tamár** (Tamar, grúzul Tamari, kb. 1160–1213) volt. Apja, III. György még életében társuralkodóvá koronáztatta, hogy a női trónöröklést a főurak és az egyházi elit elfogadja. Tamár 1184-ben, apja halála után lett a királyság uralkodója. Bár a források „királyként” (mepe), nem pedig „királynőként” (dedopali) emlegetik, a női uralkodás a kortársak számára rendkívüli kihívást jelentett. A hatalomgyakorlás nyelve és rituáléi férfias mintákat követtek, de a tényleges kormányzásban a férfi rokonok – különösen második férje, **Dávid Szoszlan** (David Soslan) – és a tanácsadó nemesi kör jelentős szerepet játszottak.

Tamár első házassága **Jurij** orosz herceggel (a hagyomány szerint Andrej Bogoljubszkij rokonával) a grúz krónikák szerint kudarccal végződött: a herceg katonai sikerek után kegyvesztetté vált, a házasságot felbontották, Jurij pedig rövid lázadást indított a királynő ellen. A történetben a források nyilvánvalóan Tamár oldalát támogatják, ezért az események tárgyilagos rekonstrukciója nehéz. Annyi valószínű, hogy a női uralkodó legitimációja körüli viták a főúri ellenzék megerősödéséhez vezettek, és Tamár csakis a hozzá lojális udvari körrel tudta megőrizni hatalmát.

Tamár uralkodása alatt a grúz királyság elérte legnagyobb területi kiterjedését. A grúz seregek az 1190-es és 1200-as években behatoltak Kelet-Örményországba, elfoglalták **Karszot** és több erődített várost, és adófizetésre kényszerítették a szomszédos muszlim fejedelemségeket. A Kaukázus északi lejtőin hegyi közösségek kerültek grúz befolyás alá. A királyság befolyása a Fekete-tenger délkeleti partvidékére is kiterjedt. 1204-ben, a negyedik keresztes hadjárat nyomán széteső Bizánci Birodalom helyén létrejött **Trapezunti Császárság** (Trebizond) megalakulása szorosan összefüggött a grúz udvar politikájával: a Komnénosz-házból származó uralkodók a

grúz királyság támogatásával szerezték meg a délkelet-fekete-tengeri térséget. A trapezunti–grúz viszony pontos jogi formája vitatott, de a grúz hadi és dinasztikus jelenlét a 13. század elején egyértelmű.

Tamár korában a gazdaság és a kereskedelem is virágzott. A grúz királyság a Fekete-tenger keleti medencéjének és a Kaukázuson átvezető kereskedelmi utak egyik csomópontjává vált. Tbiliszi, Kutaiszi és a kisebb városi központok kézművesei, kereskedői a belső fogyasztás mellett a szomszédos régiók piacaira is termeltek. A mezőgazdaság – különösen a szőlő- és gabonatermesztés – a királyi és egyházi birtokokon szerveződött, bár a paraszti társadalom mindennapjairól keveset árulnak el a források. A krónikák elsősorban az udvar, a katonai sikerek és az egyház világát rögzítették, a vidéki lakosság tapasztalatai ezért csak közvetetten ismertek.

A korszak kultúrtörténeti csúcsa **Sota Rusztaveli** (Shota Rustaveli) **A párducbőrös lovag** (Vepkhistkaosani) című eposza, amely a grúz középkori irodalom legnagyobb hatású alkotása. A mű a lovagi szerelem, a barátság és a királyi udvar eszményeit kapcsolja össze, és egyes értelmezések szerint Tamár alakjához is kapcsolódik. A szerző életéről szinte semmi bizonyosat nem tudunk, és a mű keletkezési időpontja is vitatott, de a 12. század vége–13. század eleji udvari környezetben való megszületése tudományosan elfogadott. Az eposz fennmaradt kéziratai későbbi másolatok, és a szövegben keverednek a keresztény, neoplatonikus és udvari hagyományok.

Tamár uralkodása alatt a grúz egyház és szerzetesség is tovább erősödött. A sziklába vájt **Vardzia** barlangváros a hagyomány szerint Tamárhoz kötődik, és a kolostori építkezések, freskók, ötvösmunkák a korszak művészeti fellendülését mutatják. A grúz királyság ugyanakkor nem volt vallásilag homogén: a meghódított örmény területeken az örmény apostoli egyház, a városokban muszlim közösségek, a régi kereskedővárosokban zsidó közösségek is éltek. A királyi hatalom a grúz egyházat kiemelten támogatta, de a mindennapi felekezeti viszonyok gyakran gyakorlati együttélést jelentettek.

Tamár halálának pontos éve bizonytalan (a hagyomány 1213-ra teszi), és halála után fia, **IV. György Lasa** (Giorgi IV Lasha), majd lánya, **Ruszudan** uralkodott. Az aranykor intézményei és hatalmi szerkezete azonban a 1220-as évektől egyre nagyobb külső nyomás alá került: a mongol előőrsök 1221-ben már feltűntek a Kaukázusban, és a következő évtizedben a grúz királyság a Mongol Birodalom egyik célpontjává vált. Ezt a folyamatot Mongolok, timuridák és a szétesés tárgyalja.

33.2.5 Gazdaság, társadalom és kultúra a Bagratida Grúziában

A Bagratida-kori Grúzia nem volt előzménye a mai értelemben vett nemzetállamnak: a királyi hatalom a dinasztia, a grúz egyház és a regionális fejedelmi elitek közötti folyamatos alkukra épült. A királyság területén a nyelvi és vallási sokszínűség természetes állapotnak számított. A grúz nyelvű elit mellett örmény, muszlim, kipcsak és más közösségek saját intézményeikkel vettek részt a politikai és gazdasági életben. Az „egységes grúz királyság” eszméje a dinasztikus udvari ideológiában és a kolostori krónikákban alakult ki, és a 19–20. századi nemzeti történetírás ezt később a grúz nemzeti állam előtörténetévé formálta.

A gazdaság alapja a mezőgazdaság és az állattartás volt. A Kura és a Rioni folyók völgyeiben gabonát, szőlőt, gyümölcsöt termesztettek, a hegyvidékeken a pásztorkodás dominált. A királyi és egyházi birtokok mellett a helyi nemesi családok uradalmai alkották a birtokszerkezet gerincét. A paraszti lakosság jogállása koronként és vidékenként eltérő volt: egyesek szabad földművelők, mások függő helyzetű szolgálónépek voltak. A források a paraszti mindennapokról hallgatnak, így a társadalomtörténeti kép a 20. századi régészeti és okleveles kutatások alapján vált részletesebbé.

A városi élet a 11–13. században élénkült meg. Tbiliszi a királyság politikai központjaként kereskedő- és kézművesnegyedeivel, fürdőivel, piacaival a régió egyik legjelentősebb városává vált. A város lakossága vegyes volt: grúz keresztények mellett muszlim kereskedők, örmény kézművesek és más csoportok éltek itt. A királyi hatalom a városi jövedelmeket vámok és adók formájában ellenőrizte, de a városi elitek – különösen a kereskedőcsaládok – a helyi igazgatásban is szerepet kaptak.

Kulturális szempontból a Bagratida-kor a kolostori műveltség és az udvari irodalom kettősségét mutatja. A kolostorokban görög, szír és arab szövegeket fordítottak grúzra, krónikákat, hagiográfiákat és himnuszokat írtak. Az udvari irodalom – Rusztaveli eposza mellett más költemények – a lovagi és szerelmi eszményeket ötvözte a keresztény világképpel. A korszak művészetét a fennmaradt freskók, fémtárgyak, keresztek és kéziratok alapján ismerjük; ezek a kutatók szerint a bizánci, kaukázusi és iszlám formavilág közötti sajátos grúz szintézist képviselnek.

A Bagratida Grúzia katonai sikerei nem csupán a királyi hadseregnek köszönhetők: a határvidékek erődített kolostorai és a helyi nemesi csapatok ugyanúgy részt vettek a védelemben. A királyi hatalom intézményei – a pénzverés, a királyi tanács, az egyházi zsinatok – a 12. századra megerősödtek, de a tartós központosítás korlátja a regionális elitek autonómiája maradt. Amikor a 13. században a mongol hódítók új katonai és adóztatási rendet vezettek be, a Bagratida királyság először megpróbált alkalmazkodni, majd fokozatosan széttagolódott.

33.2.6 Források és bizonytalanságok

A jelen alfejezet tankönyvi összefoglaló, nem elsődleges kutatáson alapul. A felhasznált forrástípusok a következők:

- **Elsődleges források:** a grúz krónikagyűjtemény, a **Kartlisz Ckhovreba**, amely a legfontosabb elbeszélő forrás, de fennmaradt formája későbbi szerkesztés eredménye; hagiográfiák (Szent Nino élete, az asszír atyák hagyománya, Dávid és más uralkodók életrajzai); Rufinus egyháztörténete a 4. századi ibériai megtérésről; kolostori oklevelek, feliratok, érmék; külföldi bizánci, örmény, arab és latin források. Rusztaveli eposza szintén a korszak kulturális önértelmezésének elsődleges dokumentuma.
- **Másodlagos szakirodalom:** a grúz, nyugati, orosz és örmény történetírás eltérő hangsúlyú feldolgozásai. A grúz nemzeti történetírás hagyományosan a Bagratida-kort az „aranykor” és a nemzeti egység időszakaként kezeli; a nyugati és orosz kutatások gyakran nagyobb figyelmet fordítanak a birodalmi összefüggésekre, a szeldzsuk és bizánci párhuzamokra; az örmény történetírás a grúz–örmény egyházi és dinasztikus kapcsolatokat saját szempontjai szerint tárgyalja. Az itt közölt értelmezés a tudományos konszenzus főbb elemeire támaszkodik, de a vitatott pontokat külön jelzi.

A fő bizonytalanságok:

1. **A kereszténység felvételének dátuma és jellege.** A hagyományos 326/337-es dátum az egyházi hagyományból származik; Rufinus és a régészet alapján csak annyi biztos, hogy a 4. század közepén vagy második felében a keresztény közösség az ibériai elit körében erősödött. Az „állami áttérés” fogalma a későbbi egyházi elbeszélésből ered, ezért nem vetíthető vissza a modern állam-egyház viszony mintájára.
2. **A Bagrationi-dinasztia eredete.** A grúz hagyományos Dávid-házi származás nem dokumentált, a modern kutatás az örmény Bagratuni kapcsolatot valószínűsíti, de a részletek vitatottak. A dinasztia korai tagjainak pontos kronológiája is bizonytalan.

3. **IV. Dávid reformjainak és hadjáratainak mértéke.** A krónikák dicsőítő ábrázolása miatt a reformok jogi és gazdasági tartalma nehezen rekonstruálható. A Didgori csata sereglétszámai és taktikai adatai retorikusak; a győzelem ténye és fordulópont jellege tudományos konszenzus, a részletek vitatottak.
4. **Tamár uralkodásának női dimenziója.** A források kiemelik Tamár kivételes helyzetét, de a tényleges hatalommegosztás, a férfi rokonok szerepe és a nemesi ellenzék mozgatórugói nehezen láthatók. A modern grúz emlékezetpolitika Tamárt a nemzeti aranykor és a női uralkodó mintaképeként használja; a történészi kép ennél árnyaltabb.
5. **A soknemzetiségű királyság belső viszonyai.** A grúz krónikák elsősorban az udvari és grúz nyelvű elitek szempontját rögzítik; az örmény, muszlim, kipcsak és paraszti közösségek tapasztalatai csak töredékesen ismertek. A királyságot tehát nem szabad mai nemzetállami egységként ábrázolni.

33.2.7 Rövid összefoglaló

- A 4. században Ibéria (Kartli) királysága a kereszténység felvétele mellett kötelezte el magát; a hagyomány Szent Nino és III. Mirian alakjához köti az áttérést, de a pontos dátum és a folyamat mélysége vitatott.
- A grúz egyház kezdetben az antiókhiai patriarchátushoz tartozott, és Mchetában székelő katholikosz vezette; a grúz írásbeliség és kolostori kultúra a késő ókorban és a kora középkorban alakult ki.
- Az arab hódítás után a grúz területek széttagolódtak; a Bagrationi család a bizánci határvidéken, Tao-Klardzsetiben emelkedett fel, és III. Bagrat 1008/1010 körül egyesítette a fő grúz királyságokat.
- IV. Dávid (1089–1125) belső reformokkal, kipcsak katonai letelepítéssel és a Didgori csata (1121) győzelmével visszafoglalta Tbiliszit, és regionális hatalommá tette a grúz királyságot.
- Tamár (1184–1213 körül) uralkodása alatt a királyság elérte legnagyobb kiterjedését, részt vett a Trapezunti Császárság létrejöttében, és kulturális virágzás kezdődött, amelynek csúcsa Rusztaveli eposza.
- A korszak forrásai elsősorban dinasztikus és egyházi szempontúak, ezért az udvari események jobban, a paraszti, városi és kisebbségi mindennapok kevésbé ismertek.
- A Bagratida „aranykor” a grúz nemzeti emlékezet fontos hivatkozási pontja, de a történészi képnek figyelembe kell vennie a dinasztikus propagandát, a soknemzetiségű államiságot és a források egyenetlenségét.

33.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai és kulturális tényezők játszottak szerepet abban, hogy Ibéria királysága a 4. században a kereszténységet támogatta, és miért nem tekinthető ez egyetlen hirtelen eseménynek?
2. Hasonlítsa össze a Bagrationi-dinasztia felemelkedését a szomszédos örmény Bagratuni dinasztia pályájával: milyen bizánci, szeldzsuk és arab keretek között mozogtak a 9–11. században?
3. Milyen belső reformokra és katonai változtatásokra támaszkodott IV. Dávid a szeldzsuk túlsúly visszaszorításában, és miért vitatottak a Didgori csata részletei?

4. Mely forrásokból ismerjük Tamár uralkodását, és miért kell óvatosan kezelni a női uralkodóról szóló dicsőítő elbeszéléseket?
5. Miért nem szabad a középkori grúz királyságot a mai nemzetállam előképének tekinteni, ha a vallási és etnikai sokszínűségét, valamint a hatalmi alkukat is figyelembe vesszük?

33.3 Mongolok, timuridák és a szétesés

A 13. század elején a Grúz Királyság a Kaukázus legerősebb keresztény állama volt, amely a Bagrationi-dinasztia uralma alatt a 12. század végén és a 13. század első évtizedeiben érte el területi és kulturális csúcspontját. Ezt a fénykort a mongol hódítás és a 14–15. századi timurida hadjáratok olyan mély válságba fordították, amelyből az egységes grúz állam már nem állt helyre. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan alakult át a grúz királyság a mongol uralom alatt, hogyan esett szét a 15. századra, és milyen külső nyomást gyakorolt rá az Oszmán Birodalom és a Szafavida Birodalom. A tárgyalás során a katonai-politikai események mellett figyelmet kapnak a parasztok, a városi lakosság, a nők és a helyi elitek tapasztalatai, valamint a források eltérő ábrázolásmódjai is. A fejezet előzménye A kereszténység és a Bagratida Grúzia, ahol a grúz állam felemelkedését és a Bagrationi-dinasztia megszilárdulását tárgyaltuk.

33.3.1 A mongol hódítás és a grúz királyság megrázkódtatása

A mongolok első kaukázusi megjelenése nem hódító szándékkal, hanem felderítő hadjáratként történt. 1220–1221-ben **Dzsingisz kán** (Činggis Qa'an) hadvezérei, **Dzsebe** (Jebe) és **Szübőtej** (Sübedei) a Kaszpi-tenger nyugati partvidékén átvonulva ütköztek meg a grúz sereggel. A grúz források – elsősorban a **Kartlisz Cshovreba** (Kartlis Cxovreba, „Grúzia élete") című krónikagyűjtemény – „tatárok" néven említik a támadókat, és apokaliptikus színekkel írják le pusztításukat. A kortárs grúz uralkodó, **IV. György Lasa** (Giorgi IV Lasha) király hadereje vereséget szenvedett a mongol elővédtől, de a betolakodók nem rendezkedtek be tartós uralomra; Dzsebe és Szübőtej továbbvonult dél felé, majd a kelet-európai hadjáratukat követően visszatértek a Mongol Birodalom központjába. Ez az első találkozás azonban előrevetítette a grúz állam kiszolgáltatottságát a keleti lovasnomád birodalmakkal szemben.

A tényleges hódításra a mongol nagykánok utódlási válságai és a birodalmi terjeszkedés következő hulláma után került sor. 1236-ban **Csurmagun** (Chormaqan) hadvezér, majd utóda, **Bajdzsu** (Baiju) seregei törtek be a Dél-Kaukázusba. A grúz királyság ekkor már belpolitikailag meggyengült: IV. György Lasa 1223-ban meghalt, utódja nővére, **Ruszudán** (Rusudan) királynő lett, akinek uralma alatt a nemesség egy része ellenállt a központi hatalomnak. A mongol hadjárat 1236 és 1243 között fokozatosan megtörte a grúz ellenállást. A grúz sereg vereséget szenvedett, a keleti országrész, különösen **Kartli** és **Kaheti** (Kakheti) vidéke súlyos pusztítást szenvedett, a városok – köztük **Tbiliszi** (Tbilisi) – adófizetésre kényszerültek. Ruszudán királynő nyugatra, **Kutaisziba** (Kutaisi) menekült, és a mongolokkal való megegyezésre törekedett. 1243-ban a mongolok a szeldzsukokat is legyőzték a **Köse Dag-i csatában**, ami megerősítette uralmukat Anatólia keleti részén és a Kaukázusban. A grúz királyság formálisan is a Mongol Birodalom, majd annak közel-keleti utódállama, az **Ilhanida Birodalom** (Ilkhanate) vazallusa lett.

Az ilhanida uralom alatt a grúz állam nem szűnt meg, de szuverenitása erősen korlátozottá vált. A mongolok a helyi eliteket meghagyták, de adófizetést, katonai kontingenst és túszokat követeltek. A grúz királyok kötelesek voltak megjelenni az ilhanida udvarban, és részt venni a mongol hadjáratokban. A királyi hatalom meggyengült, mert a mongolok a nemesség egyes csoportjait egymás ellen játszották ki. A grúz források panaszkodnak a **tamga** (kereskedelmi adó) és a **kalan** (földadó) súlyos terheire, amelyek a parasztokat és a városi kézműveseket egyaránt

érintették. Ugyanakkor a grúz ortodox egyház viszonylagos autonómiát élvezett, bár adót kellett fizetnie, és a mongol uralom kezdetén több püspök és szerzetes is áldozatul esett a harcoknak.

A mongol uralom alatt a grúz királyság területileg is megosztottá vált. 1259-ben **VI. Dávid Narin** (Davit VI Narin) nyugaton, **VII. Dávid Ulu** (Davit VII Ulu) keleten uralkodott, ami a későbbi kelet-nyugati szakadás előzménye volt. A két király közötti rivalizálás, valamint a mongolok által támogatott helyi fejedelmek hatalmi törekvései tovább gyengítették a központi hatalmat. A 13. század végén **II. Demeter** (Demetre II Tavdadebuli, „Önfeláldozó") király megpróbálta helyreállítani az egységet, de 1289-ben a mongol udvarban kivégezték, ami a grúz krónikák szerint önfeláldozás volt a nemzet és a hit védelmében – ezt az ábrázolást azonban a történészek egy része idealizálónak tartja, mivel Demeter halálának pontos körülményei vitatottak.

A 14. század elején az Ilhanida Birodalom belső válságai és a grúz elitek ügyes politikai lavírozása lehetővé tette a királyi hatalom átmeneti megerősödését. **V. György** (Giorgi V Brtskinvale, „Ragyogó") király (1314–1346) a grúz krónikák szerint újraegyesítette a királyságot, megerősítette a központi hatalmat, és visszaszerezte az elvesztett területek egy részét. Uralkodása alatt a grúz állam ismét a Kaukázus meghatározó hatalmává vált, és a mongolokkal szembeni adófizetés is enyhült. A történészi konszenzus szerint V. György valóban jelentős sikereket ért el, de a források hiányossága miatt egyes állításai – például a teljes adómentesség vagy az összes grúz terület tényleges ellenőrzése – nehezen igazolhatók. Uralkodása alatt a **fekete halál** (pestisjárvány) is elérte a Kaukázust, ami tovább gyengítette a demográfiai és gazdasági alapokat.

33.3.2 Timur Lenk hadjáratai és a grúz királyság végleges meggyengülése

A 14. század második felében a Közel-Keletet újabb, nagy pusztítást hozó hódító, **Timur Lenk** (Tīmūr-i Lang, „Sánta Timur") török-mongol hadúr fenyegette. Timur birodalma Közép-Ázsiától Anatóliáig terjedt, és a Kaukázus stratégiai jelentősége miatt Grúzia ismét hadszíntérré vált. Timur 1386 és 1403 között több hadjáratot vezetett a grúz területek ellen. A grúz krónikák részletesen beszámolnak a pusztításról: Tbiliszit többször elfoglalták, a városokat felégették, a lakosság egy részét elhurcolták, a mezőgazdaság tönkrement, a kolostorokat és templomokat kifosztották. A perzsa udvari történetírók – például **Saraf ad-Din Ali Jazdi** Zafarnama című munkája – ezzel szemben Timur hódításait a „hitetlenek" elleni győzelmes hadjáratként ábrázolják, és gyakran eltúlozzák a zsákmányt és a legyőzöttek számát. A kétféle forráscsoport összevetése alapján a történészek jelentős pusztítást és demográfiai veszteséget valószínűsítenek, de a pontos számok és az egyes csaták lefolyása bizonytalan.

A timurida inváziók idején a grúz királyok – **V. Bagrat** (Bagrat V), **VII. György** (Giorgi VII), **I. Konstantin** (Konstantine I) – megpróbáltak ellenállni, de katonailag alulmaradtak. V. Bagrat 1386-ban fogságba esett, és bár később kiszabadult vagy váltságdíj fejében elengedték, a királyi presztízs súlyosan megsérült. A grúz nemesség egy része a túlélés érdekében együttműködött Timurmal, más része a hegyekbe húzódva folytatta az ellenállást. A lakosság tömegesen menekült a magashegyi völgyekbe, **Szvanétiba** (Svaneti) és **Hevi** vidékére, ahol a természeti viszonyok nyújtottak védelmet. A nők és gyermekek különösen kiszolgáltatottak voltak: a források beszámolnak elhurcolásukról, rabszolgasorba vetésükről és a menekülés közbeni halálesetekről. A kollektív bűnösség ábrázolása azonban kerülendő: a pusztításért Timur hadvezetése és a hadjáratokat irányító politikai döntések felelősek, nem a török vagy mongol népek egésze.

Timur hadjáratainak következménye a grúz királyság végleges szétesése felé mutatott. A 15. század elején **I. Sándor** (Aleksandre I) király (1412–1442) még egyszer megpróbálta helyreállítani a központi hatalmat és újjáépíteni a pusztított területeket. Uralkodása alatt a grúz krónikák szerint a kereskedelem és a mezőgazdaság ismét fellendült, és a királyi udvar a kulturális életet is támogatta. Ez az időszak azonban csak átmeneti fellélegzés volt. I. Sándor halála után fiai egymással harcoltak a trónért, és a királyság fokozatosan részekre szakadt. A 15. század közepére

a grúz állam már nem volt egységes: keleten **Kartli** és **Kaheti**, nyugaton **Imereti** királysága, délen pedig a **Szamche-Szaatabago** (Samtskhe-Saatabago) atabégség működött önálló politikai egységként. Emellett több fejedelemség – **Mingrélia** (Samegrelo), **Guria**, **Abházia** (Apkhazeti), **Szvanéti** – is gyakorlatilag függetlenné vált.

A szétesést nem csupán a külső inváziók okozták, hanem belső társadalmi és gazdasági folyamatok is erősítették. A mongol és timurida uralom alatt a királyi hatalom meggyengült, miközben a nagy nemesi családok – a **tavadi** (fejedelem) réteg – megerősödtek. A nemesség birtokai növekedtek, a parasztok egyre inkább **jobbágysorba** süllyedtek, és a földesúri terhek növekedtek. A városi kézművesség és kereskedelem a háborúk és a járványok miatt visszaesett, a **selyemút** kaukázusi ágának jelentősége csökkent. A grúz ortodox egyház a pusztítások ellenére megőrizte kulturális és vallási szerepét, de a kolostorok és templomok közül sok elpusztult vagy elszegényedett. A nők helyzete a háborús időszakban romlott: a krónikák szerint a nemesi asszonyok gyakran vettek részt a védelemben vagy a menekültek ellátásában, de a paraszti nők túlélési stratégiái kevésbé dokumentáltak.

A 15. század végére a grúz királyság formális felosztása is megtörtént. 1490-ben a grúz nemesség és a királyi család tagjai – a Bagrationi-dinasztia különböző ágai – hivatalosan is elismerték a három királyság (Kartli, Kaheti, Imereti) önállóságát. Ezt a dátumot a történészek a grúz egységes állam megszűnésének fordulópontjaként tartják számon, bár a tényleges szétesés már korábban megkezdődött. A felosztás nem jelentette a grúz identitás megszűnését: a közös nyelv, az ortodox hit és a Bagrationi-dinasztia legitimitása továbbra is összekötötte a részeket, de a politikai egység elveszett. A 15. század végén a grúz királyságok és fejedelemségek között gyakoriak voltak a belső háborúk, ami tovább gyengítette a térséget a külső hatalmakkal szemben.

33.3.3 Az oszmán–szafavida nyomás kezdetei

A 15. század második felében a grúz területek két nagy birodalom, az **Oszmán Birodalom** (Devlet-i Aliyye) és a **Szafavida Birodalom** (Safaviyya) érdekszférájának ütközőzónájába kerültek. Az oszmánok 1453-ban elfoglalták Konstantinápolyt, majd a Fekete-tenger déli part-vidékén terjeszkedve 1461-ben meghódították a **Trapezunti Császárságot**, ami közvetlen szomszédjukká tette őket Nyugat-Grúziában. A szafavidák a 16. század elején **Iszmáil sah** (Shāh Ismāʿīl) vezetésével megszilárdították uralmukat Perzsiában, és kelet felől fenyegették a grúz királyságokat. Ez a kettős nyomás a 16. században teljesedett ki, amikor a két birodalom közötti háborúk során Grúzia területe többször hadszíntérré vált, és a grúz államok kénytelenek voltak hol az egyik, hol a másik fél oldalára állni.

A 15. század végén és a 16. század első évtizedeiben a grúz királyságok és fejedelemségek kénytelenek voltak adót fizetni, túszokat küldeni és katonai kontingenseket biztosítani az oszmánoknak vagy a szafavidáknak. A keleti királyságok, Kartli és Kaheti inkább a szafavida befolyás alá kerültek, míg a nyugati területek, Imereti és Szamche az oszmánok felé orientálódtak. A helyi elitek gyakran kihasználták a két birodalom rivalizálását, hogy megőrizzék belső autonómiájukat, de ennek ára a folyamatos kiszolgáltatottság és a rendszeres katonai pusztítás volt. A grúz ortodox egyház a két muszlim birodalom közötti helyzetben is megőrizte intézményeit, de a keresztény lakosság helyzete bizonytalanná vált. A kényszerű áttérések és a rabszolgasorba vetés dokumentált jelenségek, de a források hiányossága miatt a mértékük vitatott. A grúz történetírás ezt az időszakot a nemzeti szenvedés és az idegen uralom koraként tartja számon, míg a perzsa és oszmán források a hódításokat saját birodalmi logikájuk szerint ábrázolják.

A grúz királyság szétesése és a két birodalom közötti őrlődés a későbbi orosz hódítás előfeltételeit teremtette meg. A 16. század végétől a grúz uralkodók egy része – különösen a keleti királyságok vezetői – a **Moszkvai Nagyfejedelemség** felé kezdett orientálódni, keresve a külső támogatást a muszlim birodalmakkal szemben. Ez a folyamat azonban már a következő alfejezet, Az orosz

hódítás tárgyát képezi. A 13–15. századi időszak tehát a grúz egységes állam felbomlásának és a Kaukázus nagyhatalmi ütközőzónává válásának a kora, amely alapvetően meghatározta a grúz politikai és társadalmi fejlődés későbbi irányait.

33.3.4 Források és bizonytalanságok

A 13–15. századi grúziai események rekonstrukciójának elsődleges forrása a **Kartlisz Cshovreba** (Kartlis Cxovreba) krónikagyűjtemény, amely a grúz királyi udvar szempontjából íródott, és a mongol, majd timurida pusztítást apokaliptikus színekkel ábrázolja. A krónika erőssége a részletes eseménytörténet, de gyakran idealizálja a királyokat, és a helyi elitek belső konfliktusait leegyszerűsíti. A mongol korból fennmaradt a **Százéves krónika** (Matiane Kartlisa) is, amely a 14. század eseményeiről tudósít, de egyes részei hiányosak és kronológiailag bizonytalanok. A perzsa történetírók közül **Alá ad-Dín Dzsuvajni** (Alāʾ al-Dīn Juwaynī) és **Rasíd ad-Dín** (Rashīd al-Dīn) a mongol hódításokat birodalmi perspektívából írták le, míg **Saraf ad-Din Ali Jazdi** (Sharaf al-Dīn ʿAlī Yazdī) Timur hadjáratait dicsőítette. Az örmény krónikások, például **Kirakosz Gandzakeci** (Kirakos Gandzaketsi) és **Vardan Arevelci** (Vardan Areveltsi) a Kaukázus keresztény közösségeinek szenvedéseit dokumentálták, és fontos kiegészítő források.

A régészeti leletek – romok, éremleletek, feliratok – segítenek a kronológia pontosításában, de a pusztítás mértékének meghatározásában korlátozottan használhatók. A lakosságszámra vonatkozó adatok szinte teljesen hiányoznak, ezért a demográfiai veszteségekre csak becslések léteznek, amelyek jelentősen eltérnek egymástól. A 14. századi fekete halál grúziai hatásáról alig van közvetlen forrás, így azt sem lehet pontosan felmérni, hogy a pestisjárvány vagy a háborúk okozták-e a nagyobb népességcsökkenést. Az egyes csaták pontos helyszíne és időpontja gyakran vitatott, mert a források ellentmondanak egymásnak, vagy nem adnak elegendő földrajzi információt.

A történészi viták központi kérdése a mongol uralom jellege: egyes kutatók a mongol uralmat elsősorban pusztító megszállásként értékelik, mások szerint az Ilhanida rendszer integrálta a grúz eliteket, és a gazdasági terhek ellenére lehetővé tette a helyi autonómia fennmaradását. Hasonlóképpen vitatott a grúz elit kollaborációjának megítélése: a nemesség egy része együttműködött a mongolokkal, amit a grúz nemzeti történetírás gyakran árulásként ítél meg, míg a modern kutatás inkább a túlélési stratégiák és a helyi hatalmi harcok összefüggésében értelmezi. A királyság szétesésének okai is vitatottak: a hagyományos grúz narratíva a külső inváziókat teszi felelőssé, míg a társadalomtörténeti megközelítés a belső feudális tendenciákat, a nemesség megerősödését és a gazdasági hanyatlást is hangsúlyozza. A források egyoldalúsága miatt a nők, a parasztok és a városi szegények tapasztalatai csak közvetetten rekonstruálhatók, ami a jelenlegi tankönyvekben is tükröződő hiányosság.

33.3.5 Rövid összefoglaló

- A mongolok 1220–1221-es felderítő hadjárata után 1236–1243 között hódították meg a Grúz Királyságot, amely az Ilhanida Birodalom vazallusa lett.
- A mongol uralom adófizetéssel, katonai szolgálattal és a helyi elitek megosztásával járt, ami meggyengítette a királyi hatalmat.
- A 13. század végén és a 14. század elején a grúz királyság területileg megosztottá vált, de V. György király átmenetileg újraegyesítette.
- Timur Lenk 1386–1403 közötti hadjáratai súlyos pusztítást okoztak, és tovább gyengítették a grúz államot.
- A 15. század közepére a grúz királyság fokozatosan szétesett, és 1490-ben hivatalosan is három királyságra (Kartli, Kaheti, Imereti) és több fejedelemségre bomlott.

- A szétesést a külső inváziók mellett a belső nemesi hatalom megerősödése, a gazdasági hanyatlás és a járványok is elősegítették.
- A 15. század végétől a grúz területek az Oszmán Birodalom és a Szafavida Birodalom ütközőzónájává váltak, ami a későbbi orosz orientáció előfeltétele volt.
- A források (grúz, perzsa, örmény krónikák, régészeti leletek) eltérő nézőpontjai miatt a pusztítás mértéke, a kollaboráció megítélése és a szétesés okai vitatottak.

33.3.6 Önellenőrző kérdések

1. Milyen katonai és politikai eszközökkel tartották fenn a mongolok az uralmukat Grúziában, és hogyan hatott ez a királyi hatalomra?
2. Hasonlítsa össze a grúz és a perzsa források ábrázolását Timur Lenk hadjáratairól! Milyen okai lehetnek az eltéréseknek?
3. Milyen belső társadalmi és gazdasági tényezők járultak hozzá a grúz királyság 15. századi szétéséséhez a külső inváziókon túl?
4. Miért volt Grúzia földrajzi helyzete egyszerre előny és teher a mongol, timurida, majd oszmán–szafavida nyomás időszakában?
5. Értékelje a V. György királynak tulajdonított újraegyesítés történeti megítélését a források bizonytalanságainak figyelembevételével!

33.4 Az orosz hódítás

A 18. század végére a Mongolok, timuridák és a szétesés című alfejezetben tárgyalt szétesés után a grúz területek már nem alkottak egységes államot. A kelet-grúz **Kartli-Kaheti Királyság** (grúzul -) és a nyugat-grúz fejedelemségek – **Imereti** ( ), **Mingrélia** ( ), **Guria** ( ), **Abházia** ( ) és **Szvanéti** ( ) – egymással is vetélkedő, a környező birodalmak befolyása alatt álló politikai egységek voltak. A perzsa **Kádzsár-dinasztia** (Qajar) és az **Oszmán Birodalom** (Devlet-i Aliyye) ismétlődő hadjáratai, a helyi nemesség megosztottsága és a belső paraszti elégedetlenség olyan helyzetet teremtett, amelyben a grúz elitek egy része az északi, ortodox Orosz Birodalomban látta a túlélés garanciáját. Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk, hogyan vált a védelem reményéből előbb orosz protektorátus, majd 1801-ben a kelet-grúz királyság annexiója, és miként alakult át a 19. század folyamán a teljes grúz térség az Orosz Birodalom Kaukázusontúli peremvidékévé.

33.4.1 A Georgijevszki szerződés és a korlátozott védelem

Az orosz–grúz kapcsolatok új szakaszát az 1783. július 24-én (a Gergely-naptár szerint augusztus 4-én) aláírt **Georgijevszki szerződés** (oroszul , grúzul) nyitotta meg. A szerződést a kelet-grúz **II. Erekle** (más átírásban II. Irakli, grúzul II) király és II. Katalin cárnő nevében kötötték. A szöveg Kartli-Kahetit az Orosz Birodalom **protektorátusává** tette: a király megtarthatta trónját és belső igazgatását, de lemondott önálló külpolitikájáról, és kötelezettséget vállalt arra, hogy katonai erőit az orosz érdekek szolgálatába állítja. Oroszország cserébe katonai védelmet ígért a perzsa és oszmán támadásokkal szemben, valamint elismerte a Bagrationi-ház örökösödési jogát.

A dokumentum azonban nem hozta meg azt a biztonságot, amelyet a grúz udvar remélt. A szerződés jogi nyelvezete több ponton homályos volt, és a cári adminisztráció később úgy értelmezte, hogy a protektorátus csupán előkészítő lépés a szorosabb bekebelezés felé. Az első komoly próbatétel 1795-ben következett be, amikor **Aga Mohamed Kán** (perzsául

), a Kádzsár-dinasztia alapítója, megtorló hadjáratot indított Karti-Kaheti ellen. Bár a Georgijevszki szerződés értelmében orosz katonai segítség járt volna, a cári haderő nem érkezett meg időben, és a perzsa sereg feldúlta **Tbiliszit** (a korabeli orosz és nemzetközi használatban Tiflisz). A város elpusztítása és a lakosság egy részének elhurcolása súlyos csapást mért a kelet-grúz államra, és megmutatta a szerződés gyakorlati korlátait. A hivatalos orosz magyarázat szerint a távolság és a kaukázusi hegyvidéki viszonyok nehezítették a gyors beavatkozást; a grúz források ezzel szemben a cári udvar szándékos késlekedését vagy legalábbis közönyét hangsúlyozták. A történeti irodalomban mindkét értelmezés jelen van, és a vita részben az orosz levéltári anyagok későbbi hozzáférhetőségétől is függ.

II. Erekle 1798-ban bekövetkezett halála után fia, **XII. György** (XII) örökölte a trónt, de uralkodását belviszályok és a perzsa nyomás állandósulása jellemezte. A király 1800-ban kérte I. Pál cártól a protektorátus megerősítését, és egyes források szerint hajlott arra, hogy a királyságot orosz fennhatóság alatt álló tartománnyá alakítsák. A tárgyalások azonban nem zárultak le, mielőtt XII. György 1800 decemberében meghalt. I. Pál 1801 januárjában kiadott manifesztuma már a királyság megszüntetését és a kelet-grúz területek Oroszországhoz csatolását jelentette be. Az aktust jogilag azzal indokolták, hogy a Bagrationi-házon belüli trónharc és a külső fenyegetés miatt csak a közvetlen orosz igazgatás biztosíthatja a rendet és a keresztény lakosság védelmét.

33.4.2 Az 1801-es annexió és a királyság felszámolása

I. Pált 1801 márciusában meggyilkolták, és utóda, I. Sándor kezdetben bizonytalan volt az annexió ügyében. Tanácsadói egy része a protektorátus visszaállítását javasolta, mások a teljes bekebelezés mellett érveltek. Végül 1801. szeptember 12-én I. Sándor megerősítette a manifesztumot, és a **Kartli-Kaheti Királyságot** formálisan is az Orosz Birodalomhoz csatolták. A döntést nem kísérte grúz részről szabad választás vagy népszavazás; a királyi család tagjait Oroszországba vitték, a trónkövetelőket fokozatosan megfosztották politikai befolyásuktól, és a Bagrationi-dinasztia uralkodói hatalma megszűnt.

Az annexióval létrejött a **Grúz Kormányzóság** (oroszul , később), amelynek központja Tbiliszi lett. Az orosz adminisztráció első éveiben a helyi nemesség egy része együttműködött az új hatalommal, mert attól várta a belső rend helyreállítását és a perzsa betörések megakadályozását. Ugyanakkor már 1802-ben volt egy kísérlet a királyság visszaállítására: egy csoport grúz nemes – részben a száműzött királyi családdal kapcsolatban álló személyek – összeesküvést szervezett, amelyet az orosz hatóságok lelepleztek. A résztvevőket letartóztatták, egyeseket kivégeztek vagy Szibériába száműztek. Az esemény megmutatta, hogy az annexió nem volt konszenzusos, és a grúz elit egy része aktívan ellenállt.

A kelet-grúz annexiót a nyugat-grúz területek fokozatos bekebelezése követte. **Imereti** királyságát 1810-ben csatolták az Orosz Birodalomhoz, miután az utolsó imereti király, II. Salamon ellenállását megtörték. **Guria** fejedelemségét 1829-ben, **Mingréliát** 1857-ben, **Szvanétit** 1857–1858-ban, **Abháziát** pedig 1864-ben olvasztották be teljesen. Ez a folyamat nem egyetlen rendelettel zajlott, hanem katonai nyomás, helyi dinasztikus válságok és diplomáciai lépések kombinációjával. A nyugat-grúz fejedelemségek formálisan hosszabb ideig megőriztek bizonyos autonómiát, de valójában az orosz katonai jelenlét és a cári kormányzók beavatkozása egyre inkább aláásta önállóságukat. A helyi uralkodók egy része lemondott, másokat lemondattak, és a Bagrationi-ház nyugati ágai is elvesztették politikai hatalmukat.

33.4.3 A cári adminisztráció, az egyház és az oroszosítás

A 19. század első felében az orosz uralom a Kaukázusontúlon katonai igazgatás és a cári bürokrácia kiépítését jelentette. A **kaukázusi helytartó** (, namestnyik) intézménye 1844-ben nyert szilárd formát, amikor **Mihail Voroncov** herceget nevezték ki a Kaukázus helytartójává. A helytartó széles körű hatalmat kapott: irányította a katonai erőket, a közigazgatást és a külkapcsolatokat a térségben. A grúz nemesség egy részét beemelték az orosz nemesi rendszerbe, és sokan katonai vagy hivatali pályára léptek az Orosz Birodalomban. Ugyanakkor a helyi intézményeket fokozatosan orosz mintára alakították át, és a grúz nyelv használatát a közigazgatásban korlátozták.

A legnagyobb szimbolikus és intézményi törés az ortodox egyház területén következett be. A **grúz ortodox egyház** ( ) évszázadok óta **autokefál** (önkormányzatú) egyháznak számított, saját katolikosz-pátriárkával. 1811-ben az orosz hatóságok megszüntették az egyház autokefáliáját, és a grúz egyházmegyéket az orosz ortodox egyház alá rendelték. A grúz katolikosz-pátriárka hivatalát betöltötték, de helyébe orosz püspököket neveztek ki, és az istentiszteleti nyelv fokozatosan orosz lett a városi templomokban. Ez az intézkedés mély sérelmet okozott a grúz társadalom széles rétegeiben, mivel az egyház a grúz identitás egyik legfontosabb hordozója volt. Az egyházi földek egy részét szekularizálták, a papság befolyása csökkent, és a kolostorok iskoláit állami felügyelet alá vonták.

Az oroszosítás politikája a 19. század második felében vált átfogóbbá. Az oktatásban az orosz lett a kötelező nyelv, a grúz nyelvű iskolákat korlátozták, és a felsőoktatás szinte kizárólag orosz nyelven folyt. A grúz nyelvű könyvkiadás és sajtó eleinte nehezen fejlődhetett, bár éppen a század közepétől indult meg a modern grúz irodalmi nyelv és a nemzeti sajtó kibontakozása. A cári adminisztráció a Kaukázusontúlt gyakran a birodalom „ázsiai” peremvidékeként kezelte, és a hivatalos írásokban a grúzokat olykor a „bennszülött” ( ) kategóriába sorolta. Ez a besorolás nem jelentett jogi egyenlőséget az orosz nemességgel, és a grúz elitek egy része sérelmezte a másodrendű pozíciót. Ugyanakkor az orosz uralom alatt épült ki a modern állami bürokrácia, a közlekedési infrastruktúra és a városi intézményrendszer, amelyet később a grúz nemzeti mozgalom is felhasznált.

33.4.4 A jobbágyság, a paraszti ellenállás és a társadalmi viszonyok

A 19. századi grúz területek társadalma alapvetően rendi jellegű maradt. A parasztság nagy része **jobbágy** (oroszul , grúzul) volt, akik a nemesség földjein dolgoztak, és különböző szolgáltatásokkal, terményjáradékkal és pénzbeli adókkal tartoztak. A jobbágyság intézménye a grúz fejedelemségekben a középkor óta fennállt, de az orosz uralom alatt sem szűnt meg azonnal. Az orosz kormányzat kezdetben nem nyúlt a földesúri jogokhoz, részben azért, mert a helyi nemesség támogatását akarta megnyerni. A paraszti elégedetlenség azonban időről időre nyílt ellenállásba torkollt.

Különösen jelentős volt az **1841-es guriai felkelés**, amely a paraszti terhek növekedése és az orosz adórendszer bevezetése ellen irányult. A felkelők – többnyire parasztok és kisebb nemesek – megtagadták az adófizetést és a robotot, és átmenetileg ellenőrzésük alá vonták Guria egyes részeit. Az orosz katonai erők leverték a felkelést, a vezetőket letartóztatták, és a résztvevőket megbüntették. Az eseményt a grúz történetírás a paraszti ellenállás fontos példájaként tartja számon, míg az orosz hivatalos beszámolók a rendbontást és a felbujtók felelősségét hangsúlyozták. A felkelés hátterében a földhiány, a növekvő állami elvonások és a helyi adminisztráció visszaélései álltak, nem pedig vallási vagy etnikai gyűlölet.

A jobbágyfelszabadítás a grúz területeken az 1864–1871 közötti években zajlott le, hasonló elvek szerint, mint az Orosz Birodalom más részein, de a kaukázusi viszonyokhoz igazítva. A

rendeletek megszüntették a jobbágyok személyes függését, de a parasztoknak megváltási díjat kellett fizetniük a kapott földért, ami sokakat hosszú távú eladósodásba taszított. A földosztás egyenlőtlenségei tovább növelték a feszültséget: a nemesség megőrizte a legjobb termőterületek jelentős részét, a parasztok pedig gyakran csak kis parcellákhoz jutottak. A reform tehát nem számolta fel a társadalmi egyenlőtlenséget, csupán átalakította annak formáit. A folyamat részletes adatai – például a megváltási összegek nagysága és a földhasználati viszonyok területi eltérései – a grúz és orosz levéltári forrásoktól függően becslésekben is eltérnek; a kutatók egy része a paraszti elszegényedést, mások a lassú modernizációt emelik ki.

33.4.5 Ellenállási kísérletek és az 1832-es összeesküvés

A közvetlen katonai ellenállás mellett a grúz elit egy része titkos szervezkedéssel próbálta visszaállítani a függetlenséget vagy legalább a széles körű autonómiát. A legismertebb kísérlet az **1832-es nemesi összeesküvés** volt, amelyet grúz és orosz források egyaránt dokumentáltak. A szervezkedésben részt vett több olyan nemesi család tagja, akik az annexió után is a Bagrationi-dinasztia visszatérését remélték. A terv szerint Tbilisziben és a vidéki központokban egyszerre robbantottak volna ki felkelést, és orosz katonai támaszpontokat támadtak volna meg. Az összeesküvést azonban a hatóságok még a kitörés előtt leleplezték. A letartóztatottak egy részét halálra ítélték, de az ítéletet később száműzetésre változtatták. Az esemény jól mutatja, hogy az orosz uralom első évtizedeiben a grúz nemesség egy jelentős csoportja nem fogadta el a bekebelezést, és a függetlenség gondolata nem tűnt el a politikai képzeletből.

A későbbi évtizedekben a fegyveres ellenállás fokozatosan háttérbe szorult, és a grúz elit nagy része a birodalmi intézményeken belül próbált érvényesülni. A kaukázusi háborúk idején – különösen az **imámok vezette észak-kaukázusi ellenállás** (amelyet gyakran **muridizmusnak** neveznek) elleni harcokban – grúz katonák is szolgáltak az orosz hadseregben. Ez a részvétel tovább bonyolítja a mai nemzeti emlékezetet: a grúzokat egyszerre ábrázolhatják az orosz birodalmi gépezet áldozataiként és annak eszközeiként. A történészi elemzésnek mindkét szerepet figyelembe kell vennie anélkül, hogy a teljes grúz népet kollektíven felelőssé tenné az orosz hadsereg cselekedeteiért.

33.4.6 Gazdasági és társadalmi változások a 19. század második felében

A 19. század második felében a grúz területek gazdasága fokozatosan bekapcsolódott az Orosz Birodalom piacába. A legfontosabb termények közé tartozott a **szőlő és a bor**, a **tea**, a **selyem**, valamint a kukorica és a búza. A mezőgazdasági termelés azonban továbbra is nagyrészt kisparcellás művelésen alapult, és a tőkehiány miatt a technikai fejlődés lassú volt. A bortermelés különösen a kelet-grúz **Kaheti** régióban volt jelentős, de a városi piacok távolsága és a szállítási nehézségek korlátozták a jövedelmezőséget.

Az infrastruktúra fejlődése a század végén gyorsult fel. A **Kaukázusontúli vasút** (
) kiépítése összekötötte **Tbiliszit** a Fekete-tengeri **Poti** kikötőjével, majd később **Baku**val is. A vasút nemcsak a kereskedelemben, hanem a modern munkásság és a városi élet kialakulásában is kulcsszerepet játszott. Tbiliszi lakossága a század végére több tízezer főre nőtt, és a város etnikailag és vallásilag rendkívül sokszínűvé vált: grúzok, örmények, oroszok, perzsák, törökök és zsidók éltek egymás mellett. A kereskedelem és a kézműipar egy részét az örmény közösség irányította, ami időnként feszültséget okozott a grúz nemzeti mozgalom képviselőivel. Ezt a viszonyt a későbbi fejezetek tárgyalják részletesebben, de itt fontos jelezni, hogy a városi gazdaság nem volt etnikailag homogén, és a foglalkozási szerkezet gyakran vallási-kulturális határok mentén tagolódott.

A gazdasági modernizáció azonban nem járt együtt a politikai részvétel bővülésével. A cári rendszer a Kaukázusontúlon sem engedte meg a helyi képviseleti intézmények létrehozását, és a sajtót, az egyesületeket szigorúan ellenőrizték. A nemzeti törekvések így részben az irodalom, a történetírás és az egyházi mozgalom területére szorultak vissza.

33.4.7 A grúz nemzeti mozgalom kezdetei

A grúz nemzeti ébredés a 19. század közepén és második felében bontakozott ki. Meghatározó alakjai közé tartozott **Ilia Csavcsavadze** ( ), akit a grúz történetírás gyakran „a nemzet atyjaként” emleget, valamint **Akaki Cereteli** ( ) és más írók, publicisták. Az 1860-as években létrejött **Pirveli Dasi** („Első csoport”) és az 1870-es években a **Meore Dasi** („Második csoport”) nevű értelmiségi körök a modern grúz nyelv, az oktatás és a nemzeti öntudat erősítését tűzték ki célul. A mozgalom jelszava – „**Grúzia a grúzoké**” ( ) – nem kirekesztő etnikai programként, hanem a grúz nyelv és kultúra állami elismerésének követeléseként fogalmazódott meg, bár később egyes csoportok kirekesztő módon is értelmezték.

A nemzeti mozgalom egyik központi követelése volt a **grúz ortodox egyház autokefáliájának visszaállítása**. Az 1811-es alárendelés óta az egyházi önállóság kérdése összekapcsolódott a nemzeti identitás kérdésével, és a század végén egyre erőteljesebb kampány indult a grúz nyelvű liturgia és a saját egyházi hierarchia érdekében. A cári hatóságok ezt a mozgalmat sokáig megbízhatatlanságnak tekintették, és a vezetőket rendőri megfigyelés alatt tartották. Az autokefália kérdése csak az 1917-es forradalmak után oldódott meg, de a követelés már a 19. században a nemzeti önszerveződés egyik legfontosabb eleme lett.

A nemzeti történetírás is ebben az időszakban kezdett intézményesülni. A grúz múltat kutató tudósok – például **Dimitrij Bakradze** ( ) – a középkori grúz királyságok, a Bagrationi-dinasztia és az egyház történetét tárták fel, és ezzel a modern nemzeti identitás számára kínáltak történeti alapot. Ez a történetírás gyakran idealizálta a középkori egységet, és a szétesést, majd az orosz annexiót hanyatlástörténetként ábrázolta. A mai kutatás ezt a képet árnyalja: a 18. századi grúz királyságok nem voltak egységes nemzetállamok, és a helyi elitek politikai döntéseit nem lehet kizárólag a nemzeti ellenállás vagy a kollaboráció kategóriáiba sorolni.

33.4.8 A 19. század végi feszültségek

A század végére a grúz területek gazdasága és társadalma jelentősen átalakult, de a politikai elégedetlenség nem csökkent. A paraszti földínség, a növekvő adók és a városi munkásság rossz életkörülményei táptalajt adtak a különböző politikai irányzatoknak. A grúz értelmiség egy része a **narodnyik** mozgalomhoz csatlakozott, mások a marxista szervezkedés felé fordultak. Az 1905-ös orosz forradalom grúziai eseményei – sztrájkok, parasztmozgalmak, tüntetések – már a következő alfejezetben tárgyalt korszakot vetítik előre, de gyökereik a 19. századi orosz uralom alatt felhalmozódott feszültségekre nyúlnak vissza.

33.4.9 Források és bizonytalanságok

A grúziai orosz hódítás történetének elsődleges forrásai többnyire orosz és grúz nyelvű levéltári anyagok: cári rendeletek, helytartói utasítások, egyházi oklevelek, nemesi folyamodványok, katonai jelentések és kortársi levelezések. A Georgijevszki szerződés szövege fennmaradt, és tartalma viszonylag jól rekonstruálható, de jogi értelmezése a mai napig vita tárgya. Az orosz történetírás hagyományosan a szerződés protektorátusi jellegét és az 1801-es annexió jogszerűségét hangsúlyozza, míg a grúz történetírás a kényszer elemét és a királyi család akaratának figyelmen kívül

hagyását emeli ki. A nemzetközi szakirodalomban mindkét álláspont képviselői megtalálhatók, és a vita összefonódik a mai grúz–orosz kapcsolatok emlékezetpolitikai dimenziójával.

Az annexió időpontjának és a nyugat-grúz fejedelemségek bekebelezésének kronológiája alapvetően dokumentált, de egyes események – például az 1802-es összeesküvés pontos lefolyása vagy az 1841-es guriai felkelés áldozatainak száma – forráshiány miatt bizonytalan. A demográfiai adatok, a jobbágyfelszabadítás gazdasági hatásai és a vasútépítés regionális következményei csak becslésekben rekonstruálhatók, mivel a korabeli statisztikák hiányosak, és a közigazgatási egységek határai változtak. Különösen érzékeny terület az abház és cserkesz lakosság 19. századi kitelepítése, amelyet a kaukázusi háborúk lezárását követően hajtottak végre. Az áldozatok számára vonatkozó becslések nagyon széles skálán mozognak (a leggyakrabban idézett tartományok tízezrektől több százezerig terjednek), és az esemény értelmezése erősen vitatott: egyes történészek etnikai tisztogatásnak vagy népirtásnak minősítik, mások a háború és a kényszermigráció általános kontextusába helyezik. Ezt a kérdést a A hegyi-karabahi konfliktus és a kaukázusi kisebbségi kérdések című későbbi alfejezetben részletesebben is érintjük, itt elegendő jelezni, hogy a források és a terminológia vitatott.

A 19. századi orosz uralom mindennapi életéről szóló ismereteink egyenetlenek. Az orosz adminisztráció iratai bőségesek, de a paraszti lakosság nézőpontja többnyire közvetett forrásokból – panaszlevelekből, bírósági jegyzőkönyvekből, későbbi visszaemlékezésekből – rekonstruálható. A grúz nemzeti mozgalom dokumentumai jobban hozzáférhetők, de ezek a források gyakran a mozgalom saját politikai céljait tükrözik, és nem tekinthetők semleges leírásnak. A modern kutatás ezért arra törekszik, hogy a hivatalos orosz és a nacionalista grúz narratívákat egyaránt kritikusan kezelje, és a helyi társadalom belső tagoltságát is figyelembe vegye.

33.4.10 Rövid összefoglaló

- A 18. század végén a kelet-grúz Kartli-Kaheti Királyság az 1783-as **Georgijevszki szerződéssel** orosz protektorátus lett, de a cári katonai védelem nem bizonyult hatékonynak az 1795-ös perzsa invázió idején.
- 1801 elején I. Pál, majd megerősítve I. Sándor bejelentette a kelet-grúz királyság annexióját, és létrehozta a **Grúz Kormányzóságot**; a Bagrationi-dinasztia uralkodói hatalma megszűnt, a királyi családot Oroszországba vitték.
- A nyugat-grúz fejedelemségeket (Imereti, Mingrélia, Guria, Abházia, Szvanéti) a 19. század folyamán fokozatosan, katonai és diplomáciai nyomással csatolták az Orosz Birodalomhoz.
- 1811-ben az orosz hatóságok megszüntették a **grúz ortodox egyház autokefáliáját**, és az egyházat orosz irányítás alá helyezték, ami a grúz identitás egyik legfontosabb sérelmévé vált.
- A cári adminisztráció oroszosítási politikája korlátozta a grúz nyelv használatát az oktatásban és a közigazgatásban, ugyanakkor modern állami intézményeket és infrastruktúrát is kiépített.
- A jobbágyság felszámolása (1864–1871) formálisan felszabadította a parasztokat, de a földmegváltási terhek miatt sokakat eladósított; az 1841-es guriai felkelés a paraszti ellenállás egyik fontos példája volt.
- A 19. század második felében megerősödött a grúz nemzeti mozgalom, amelynek kulcskövetelései közé tartozott a nyelvi jogok biztosítása és az egyházi autokefália visszaállítása.
- Az orosz uralom megítélése a grúz és az orosz történetírásban alapvetően eltér: előbbi a nemzeti szabadság elvesztését, utóbbi a birodalmi rend és modernizáció nyereségét hangsúlyozza; a mai kutatás a folyamat kényszerű és többértelmű jellegét emeli ki.

33.4.11 Önellenőrző kérdések

1. Mi volt a Georgijevszki szerződés tartalma, és miért nem teljesítette a remélt katonai védelmet 1795-ben?
2. Hasonlítsd össze a kelet-grúz királyság 1801-es annexióját és a nyugat-grúz fejedelemségek későbbi bekebelezését: milyen eltérések és közös minták figyelhetők meg?
3. Milyen következményei voltak a grúz ortodox egyház autokefáliájának 1811-es megszüntetésének a grúz társadalomban?
4. Miért tekinthető az 1841-es guriai felkelés a paraszti ellenállás fontos példájának, és milyen forrásproblémák nehezítik az esemény pontos rekonstrukcióját?
5. Értelmezd a 19. századi grúz nemzeti mozgalom fő céljait: hogyan kapcsolódott a nyelv, az egyház és a történetírás a nemzeti identitás építéséhez?

34 Grúzia a 20. században és ma

34.1 Első köztársaság és szovjet Grúzia

A grúz függetlenség 1918 és 1921 közötti rövid kísérlete, majd a szovjet tagköztársasággá válás nem csupán egy ország belpolitikai fordulata, hanem a Kaukázus 20. századi újrarendeződésének kulcspillanata. Az előző alfejezetben tárgyalt orosz hódítás után a cári birodalom összeomlása 1917-ben egyszerre nyitott teret a grúz nemzeti mozgalomnak, és tette ki az országot a bolsevik hatalomátvétel következményeinek. Ebben az alfejezetben a független Grúz Demokratikus Köztársaság államépítését, a szovjet inváziót és a szovjetizálást, Sztálin grúziai szerepét, valamint a szovjet grúz gazdaság sajátos szerkezetét és feszültségeit tekintjük át. A kérdés az, hogyan lett a rövid életű, szociáldemokrata irányítású államból a Szovjetunió egyik leginkább „privilegizált”, mégis alapvetően autoriter tagköztársasága, és mi maradt meg a későbbi grúz nemzeti emlékezet számára ebből az időszakból.

34.1.1 A forradalom és a függetlenség kikiáltása (1917–1918)

Az 1917. februári oroszországi forradalom után a kaukázusi térségben az Ideiglenes Kormány hatalma gyakorlatilag nem épült ki, helyette a helyi nemzeti tanácsok és a munkástanácsok váltak meghatározóvá. Grúziában a mérsékelt szociáldemokraták, a **mensevikek** (oroszul:) szerezték meg a legnagyobb befolyást, akik a földreform és a nemzeti autonómia programjával nyerték meg a parasztság és a városi munkásság egy részét. A bolsevik októberi hatalomátvétel után a kaukázusi politikai erők eleinte nem szakítottak azonnal Oroszországgal, hanem 1918 áprilisában létrehozták a **Transzkaukázusi Demokratikus Szövetségi Köztársaságot**, amely Grúziát, Örményországot és Azerbajdzsánt foglalta magában. Ez a konstrukció azonban néhány héten belül szétesett, mert a három nemzeti mozgalom érdekei és a világháborús nyomás széthúzták.

1918. május 26-án a grúz nemzeti tanács kikiáltotta a **Grúz Demokratikus Köztársaság** (grúzul: , Sakartvelos Demokratiuli Respublika) függetlenségét. A kormány élére a mensevik **Noe Zsordania** került, aki korábban az orosz szociáldemokrata mozgalomban tevékenykedett. Az új állam a korabeli európai normákhoz képest fejlett, többpárti parlamentáris rendszert hozott létre, választójogot adott a nőknek is, és földreformot hajtott végre, amely a nagybirtokok kisajátításával a parasztság széles rétegeit állította az új rendszer mellé. Ugyanakkor a nemzetiségi politika ellentmondásos volt: a grúz vezetés központosító törekvései feszültségeket szültek az abház, oszét és adzsár területeken, ahol a helyi elitek nagyobb autonómiát vagy éppen különállást követeltek. Ezt a kérdést nem szabad a mai konfliktusok visszavetítésével értelmezni; a korszakban a nemzeti és regionális identitások képlékenyek voltak, és a grúz állam határai sem voltak nemzetközileg teljesen rögzítettek.

Külpolitikailag a fiatal köztársaság az első világháború végén rendkívül kiszolgáltatott helyzetben volt. 1918 nyarán a német és oszmán csapatok előrenyomulása miatt a grúz kormány kénytelen volt német katonai védelmet elfogadni, majd a háború végén, 1918 novemberétől a brit erők szállták meg a térséget. A párizsi békekonferencián a grúz küldöttség a de facto elismerést

szerzett, de a nagyhatalmak a kaukázusi államokat elsősorban az oroszországi polgárháború és a bolsevik terjeszkedés kontextusában kezelték. A Grúz Demokratikus Köztársaságot 1920-ban a szovjet-orosz kormány is elismerte, de ez az elismerés a gyakorlatban csak időnyerés volt a Vörös Hadsereg számára.

34.1.2 A szovjet invázió és a szovjetizálás (1921–1924)

1921. február 11-én a **Vörös Hadsereg** egységei, a Kaukázusi Front parancsnoksága alatt, támadást indítottak a Grúz Demokratikus Köztársaság ellen. A támadást a szovjet-orosz vezetés a grúziai bolsevik felkelés támogatásaként állította be, de a hadművelet valójában előre megtervezett katonai invázió volt. A grúz hadsereg és a népi önkéntesek több helyen ellenálltak, a legsúlyosabb harcok a Tbiliszihez vezető útvonalakon zajlottak, de a túlerővel szemben nem tudták feltartóztatni a támadást. Február 25-én a Vörös Hadsereg bevonult Tbiliszibe, a mensevik kormány pedig előbb Batumiba, majd külföldre, főként Franciaországba emigrált. A grúz SZSZK-t 1921. február 25-én kiáltották ki, de a tényleges hatalmat a bolsevik párt katonai és politikai apparátusa gyakorolta.

A szovjetizálás kezdeti szakaszában a moszkvai vezetés és a helyi grúz kommunisták között éles vita bontakozott ki a Kaukázus politikai berendezkedéséről. A grúz kommunisták egy része, például **Polikarp Mdivani** és **Filipp Maharadze**, a Grúz SZSZK nagyobb önállóságát és a többi kaukázusi köztársaságtól való elkülönítését szorgalmazta. Ezzel szemben a központi vezetés, élén Sztálinnal és **Grigorij Ordzsonikidzével**, a három kaukázusi köztársaság szoros föderációját, a **Kaukázusontúli Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság** (ZSFSZSZK) létrehozását erőltette. A vita – amelyet a történetírás gyakran „grúz ügyként” emleget – egészen 1922 végéig elhúzódott, és beárnyékolta a Szovjetunió megalakulásának előkészítését is. Lenin, bár beteg volt, elítélte Sztálin és Ordzsonikidze durva módszereit, és a nemzetiségek egyenjogúságának elvét hangsúlyozta, de halála után a centralizáló irányzat kerekedett felül. Grúzia 1922. december 30-án a ZSFSZSZK részeként lett a Szovjetunió alapító tagja, amelyben a grúz tagköztársaság autonómiája korlátozott maradt.

A szovjet hatalom megszilárdítását fegyveres ellenállás kísérte. 1924 augusztusában a mensevik emigráns kormány és a grúziai nemzeti erők összehangolt felkelést robbantottak ki a bolsevik uralom megdöntésére. A felkelés elsősorban a vidéki területeken és a hegyekben bontakozott ki, de a Vörös Hadsereg és a politikai rendőrség (Cseka) néhány hét alatt leverte. Az áldozatok számát a források eltérően adják meg: a grúz emigráns történetírás több ezer kivégzettről és bebörtönzöttről ír, míg a szovjet hivatalos közlemények a felkelők által elkövetett erőszakot hangsúlyozták. A pontos adatok ellenőrzése ma is nehéz, mert a szovjet levéltárak egy része megsemmisült vagy hozzáférhetetlen maradt. Az 1924-es felkelés leverése után a szovjet hatalom Grúziában is a totális ellenőrzés kiépítésére törekedett: államosították az ipart, a földet kollektivizálták, és felszámolták a független politikai és vallási intézményeket.

34.1.3 Sztálin és Grúzia a sztálini Szovjetunióban (1920-as évek–1953)

Joszif Visszarionovics Dzsugasvili, ismertebb nevén **Sztálin**, 1878-ban született a grúziai Gori városában, és fiatal korában a grúz szociáldemokrata mozgalomban kezdte politikai pályafutását. Grúz származása azonban nem jelentett védelmet Grúzia számára a sztálini elnyomással szemben; ellenkezőleg, Sztálin a nemzeti „elhajlás” minden formáját különös gyanakvással kezelte. A „grúz ügyben” tanúsított magatartása, majd a későbbi évtizedek politikája azt mutatja, hogy a szovjet államépítés központosító logikáját mindig a nemzeti önállóság elé helyezte. Sztálin 1921-ben a nemzetiségi ügyek népbiztosaként személyesen is részt vett a kaukázusi szovjetizálás irányításában, és 1922-től a párt főtitkáraként döntő befolyást gyakorolt a grúziai káderpolitikára.

Az 1930-as években a sztálini nagy tisztogatás Grúziában is tömeges elnyomást hozott. A helyi párt- és állami vezetők, értelmiségiek, kulákoknak minősített parasztok és vallási személyek tízezrei estek áldozatul a koncepciós pereknek, kivégzéseknek és a Gulag-táboroknak. Az elnyomásban kiemelkedő szerepet játszott **Lavrentyij Berija**, aki 1931-től a grúziai párt első titkára, majd 1938-tól a szovjet belügyi népbiztos lett. Berija grúz származása ellenére kíméletlenül hajtotta végre a moszkvai utasításokat, és a grúz értelmiség számos tagját végeztette ki vagy küldte táborba. A sztálini terror grúziai áldozatainak száma máig vitatott; a becslések több tízezer és százezer közötti értékeket adnak meg, de a pontos statisztikák hiánya miatt a történészek óvatosságra intenek.

A második világháború idején Grúzia a szovjet hadigazdaság fontos hátországa volt. Bár a frontvonal nem érte el a térséget, a grúz lakosságot is sújtotta a mozgósítás, a jegyrendszer és a haditermelésre való átállás. Több százezer grúz katona harcolt a Vörös Hadsereg soraiban, és a háborús veszteségek, valamint a nélkülözés a társadalom széles rétegeit érintették. A háború után Sztálin grúziai politikája nem enyhült: a nemzeti értelmiség újabb hullámokban szenvedett el üldöztetést, miközben a hivatalos propaganda Sztálin grúz származását a szovjet népek barátságának jelképeként állította be.

Sztálin halála 1953. március 5-én egyszerre okozott gyászt és bizonytalanságot Grúziában. A grúz társadalom egy része – különösen a vidéki lakosság és a veteránok – személyes kötődést érzett a „hős grúz” iránt, míg az értelmiség és az elnyomást elszenvedők családjai a terror végét remélték. A desztalinizáció első lépései, Berija kivégzése 1953 decemberében, valamint Hruscsov 1956-os titkos beszéde új helyzetet teremtettek, de a Sztálin-kultusz lebontása Grúziában komoly társadalmi ellenállásba ütközött. Az 1956 márciusi tbiliszi tüntetésen, amelyet a hivatalos Sztálin-kritika váltott ki, a tömeg a nemzeti sérelmeket is megfogalmazta; a szovjet hadsereg és a belügyi csapatok tüzet nyitottak, a halálos áldozatok számát a független becslések több tucat és néhány száz közé teszik. Ez az esemény a grúz nemzeti emlékezet egyik fordulópontja lett, és előrevetítette a későbbi ellenzéki mozgalmakat.

34.1.4 A szovjet grúz gazdaság: iparosítás, mezőgazdaság és árnyékgazdaság

A szovjet Grúzia gazdasága a sztálini tervgazdaság keretei között sajátos szerkezetet öltött. A cári korszakból örökölt mezőgazdasági ágazatok – a tea, a citrusfélék, a szőlő és a bor – a szovjet piac ellátásában stratégiai szerepet kaptak. A Fekete-tenger partvidékének szubtrópusi klímája lehetővé tette olyan termékek előállítását, amelyek a Szovjetunió más részein nem voltak termelhetők, ezért a központi tervezés Grúziát a „szovjet Riviéra” és a mezőgazdasági luxuscikkek beszállítójaként kezelte. Ugyanakkor a kollektivizálás erőszakos bevezetése az 1930-as években a paraszti gazdaságok felszámolásához és súlyos ellenálláshoz vezetett. A hegyvidéki területeken, például Szvanétiban vagy Tusétiben a hagyományos közösségi földhasználatot a szovjet hatóságok nem tudták teljesen felszámolni, ami hosszú távon az informális gazdaság fennmaradását segítette.

Az iparosítás Grúziában is a nehézipar fejlesztésére összpontosult, de a grúz gazdaság soha nem vált az acél- vagy gépgyártás központjává. A legfontosabb ipari létesítmények közé tartozott a Csiatura környéki mangánbányászat, amely már a cári időkben is jelentős volt, valamint a Tkibuli szénbányái. A második világháború után a **Rusztavi** kohászati kombinát megépítése jelképezte a szovjet iparpolitika grúziai változatát, de a termelés nagy része nyersanyag-kitermelésre és félkész termékekre korlátozódott. A könnyűipar, különösen az élelmiszer-feldolgozás, a borászat és a textilipar viszont viszonylag fejlett volt, és a grúz áruk – például a bor, a tea, a déligyümölcs-konzerv – az egész Szovjetunióban keresettek voltak.

A szovjet grúz gazdaság egyik legsajátosabb vonása a turizmus és az üdülőipar fejlesztése volt. A Fekete-tenger partján fekvő városok, **Szuhumi**, **Batumi**, **Gagra** és a hegyvidéki **Borzsomi**

a szovjet elit és a szélesebb lakosság üdülőhelyeivé váltak. A szanatóriumok, gyógyfürdők és nyaralók hálózata a szovjet szociálpolitika részét képezte, és Grúzia számára viszonylag magas bevételeket biztosított a belföldi turizmusból. Ugyanakkor ez a fejlesztés erősen függött a központi költségvetési forrásoktól, és a helyi lakosság számára gyakran nem jelentett közvetlen jólétet.

A szovjet tervgazdaság hivatalos statisztikái szerint a grúz SZSZK egy főre jutó nemzeti jövedelme többnyire meghaladta a szovjet átlagot, és a fogyasztási cikkekkel való ellátottság is jobb volt, mint a kevésbé fejlett köztársaságokban. Ezt a képet azonban erősen torzítja az **árnyékgazdaság** és a korrupció. Grúziában – más kaukázusi és közép-ázsiai köztársaságokhoz hasonlóan – a hiánygazdaság körülményei között virágzott a csere, a feketepiac és a személyes kapcsolatokra épülő „blat” rendszere. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek mellett a háztáji parcellák és a magántermelés féllegális formái jelentős jövedelemhez juttatták a vidéki lakosság egy részét, ami a hivatalos tervszámokban alig jelent meg. A korrupció a párt- és állami apparátusban is elterjedt volt: a grúz SZSZK-ban a 1970-es és 1980-as években a szovjet sajtóban is rendszeresen feltűntek a „grúz maffiával” kapcsolatos vádak, amelyeket azonban gyakran a nemzeti sztereotípiák is felerősítettek, és nem mindig tükrözték a tényleges hatalmi viszonyokat.

A szovjet grúz gazdaság szerkezeti problémái a késői szovjet időszakban fokozódtak. A túlzott specializáció a mezőgazdasági termékekre, az input- és technológiahiány, a központi tervezés merevsége és a beruházások elégtelensége lassú hanyatláshoz vezetett. Az 1980-as évek végére a grúz gazdaság már a nyílt válság jeleit mutatta, amit a Mihail Gorbacsov nevéhez fűződő peresztrojka és glasznoszty sem tudott orvosolni. A gazdasági elégedetlenség összekapcsolódott a nemzeti sérelmekkel, és előkészítette a függetlenségi mozgalom megerősödését, amelyről a következő alfejezet szól.

34.1.5 Források és bizonytalanságok

Az első köztársaság és a szovjet Grúzia történetének rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik. A Grúz Demokratikus Köztársaság időszakáról fennmaradtak a kormány és a parlament iratai, a diplomáciai levelezés, valamint az emigráns kormány párizsi archívuma, amelyet a grúz emigráns történetírás és a nyugati egyetemi kutatások dolgoztak fel. A szovjetizálás és a Sztálin-korszak eseményeire vonatkozóan a szovjet levéltárak – különösen a pártarchívumok és az állambiztonsági szervek iratai – 1991 utáni részleges megnyitása tette lehetővé az alaposabb vizsgálatot, de ezek az iratok gyakran hiányosak, és a hivatalos jelentések a politikai elvárások szerint torzítottak. Az 1924-es felkelés áldozatainak számáról, a sztálini tisztogatások grúziai mértékéről és az 1956-os tbiliszi tüntetés halálos áldozatairól a becslések széles skálán mozognak, mert a független demográfiai adatok hiányoznak, és az emlékezetpolitikai viták is befolyásolják a számokat.

A gazdasági adatok kapcsán különösen fontos a forráskritika: a szovjet statisztikai évkönyvek a tervteljesítést gyakran szépítették, az árnyékgazdaság méretét nem mérték, és a regionális összehasonlítások módszertana is vitatható. A szovjet grúz gazdaság „sikerét” vagy „elmaradottságát” tárgyaló elemzések ezért csak óvatosan fogadhatók el. A nemzeti emlékezetben az első köztársaság időszaka gyakran idealizáltan jelenik meg, mint a demokratikus grúz államiság aranykora, míg a szovjet korszakot a posztszovjet grúz történetírás többnyire az elnyomás és a gazdasági kizsákmányolás időszakaként ábrázolja. Az orosz állami narratíva ezzel szemben a szovjet „testvéri segítségnyújtást” és a közös győzelmet hangsúlyozza. A két értelmezés között a tudományos konszenzus a dokumentált tényekre támaszkodva igyekszik egyensúlyt tartani, de a Sztálin személyéhez és a szovjet uralom jellegéhez fűződő értékelések máig élénk viták tárgyát képezik.

34.1.6 Rövid összefoglaló

- Az 1917-es orosz forradalmak után a grúz politikai erők, elsősorban a mensevikek, 1918. május 26-án kikiáltották a független Grúz Demokratikus Köztársaságot, amely rövid fennállása alatt földreformot és viszonylag fejlett parlamentáris rendszert vezetett be.
- A fiatal állam külpolitikailag kiszolgáltatott volt: előbb német, majd brit katonai jelenlétre szorult, míg 1920-ban szovjet-orosz elismerést kapott, amely azonban nem akadályozta meg az inváziót.
- 1921 februárjában a Vörös Hadsereg lerohanta Grúziát; a mensevik kormány emigrációba kényszerült, és megalakult a Grúz SZSZK, amely 1922-től a Kaukázusontúli SZSZSZK részeként a Szovjetunió tagja lett.
- Sztálin, bár grúz származású volt, a centralizáló szovjet politikát képviselte, és a „grúz ügyben” is a nemzeti önállóság ellen foglalt állást; később a nagy tisztogatások és Berija tevékenysége révén Grúziában is tömeges elnyomás zajlott.
- Az 1924. augusztusi felkelés leverése után a szovjet hatalom teljesen megszilárdult, és a nemzeti ellenállás hosszú időre illegalitásba szorult.
- A szovjet grúz gazdaság a mezőgazdasági specializációra (tea, citrus, bor), a turizmusra, valamint a nyersanyag-kitermelésre épült; a hivatalos statisztikák kedvező képet mutattak, de az árnyékgazdaság és a korrupció jelentős mértékben torzította a valós helyzetet.
- Sztálin halála (1953) és az 1956-os tbiliszi tüntetés leverése fordulópontot jelentett: a grúz társadalomban egyszerre élt a sztálini nosztalgia és a nemzeti sérelmek emlékezete, ami a későbbi ellenzéki mozgalmak alapját képezte.

34.1.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső és külső tényezők vezettek a Grúz Demokratikus Köztársaság kikiáltásához 1918-ban, és miért bizonyult az állam rövid életűnek?
2. Hasonlítsa össze a „grúz ügy” kapcsán felmerült föderalista és centralista álláspontokat, és értékelje Sztálin szerepét a vita eldöntésében.
3. Milyen forrásokra támaszkodhat a történész az 1924-es felkelés és a sztálini tisztogatások grúziai áldozatainak becslésekor, és miért maradnak bizonytalanok ezek a számok?
4. Milyen szerkezeti sajátosságokat mutatott a szovjet grúz gazdaság, és hogyan kapcsolódott azokhoz az árnyékgazdaság és a korrupció jelensége?
5. Miért váltott ki társadalmi feszültséget a desztalinizáció Grúziában, és hogyan kapcsolódott az 1956-os tbiliszi tüntetés a nemzeti sérelmekhez?

34.2 A függetlenség és a rózsás forradalom

34.2.1 Grúzia a 20. században és ma

34.2.2 Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez?

Az 1991-es grúziai függetlenné válás nem elszigetelt esemény volt, hanem a késő szovjet korszak nacionalista mozgalmainak, a Kaukázus birodalmi újrarendeződésének és a hidegháború utáni posztszovjet államépítésnek a metszéspontjában zajlott. Grúzia – az ókortól fogva a perzsa, római, bizánci, arab, mongol, oszmán és orosz birodalmak ütközőzónája – a 20. század utolsó évtizedében ismét azzá vált: ezúttal a szétesőben lévő Szovjetunió, a feltörekvő török és iráni regionális érdekek, valamint a később egyre erősebb amerikai és európai jelenlét között. A fejezet azt vizsgálja, hogyan jutott el Grúzia az 1991-es függetlenségi nyilatkozattól a 2003-as rózsás forradalomig, és

miért nem tekinthető ez az út egyenes vonalú demokratizálódásnak. A függetlenség első évtizede ugyanis egyszerre volt államépítési kísérlet, polgárháborús időszak, gazdasági összeomlás és olyan intézményi örökség, amelynek terheit a későbbi reformkormányok is hordozták.

Az alfejezet az előző – A függetlenség és a rózsás forradalom egységgel szemben – a szovjet időszak hagyatékától a 2003-as hatalomváltásig vezető utat tárgyalja. Kapcsolódik a Szovjetunió és a Kaukázus témájához is, hiszen a szovjet államberendezkedés, a területi autonómiák rendszere és a párthatalom megszűnése közvetlenül meghatározta az 1990-es évek grúz konfliktusait. Egyúttal előkészíti a következő alfejezetet – Miheil Szaakasvili és a 2008-as háború –, amely a rózsás forradalom utáni reformokat és a nyílt katonai konfliktust elemzi.

34.2.3 A függetlenség kikiáltása és az átmenet bizonytalanságai

A grúz függetlenség kikiáltása nem egyetlen pillanatban, hanem fokozatosan, a szovjet rendszer belső válságával párhuzamosan ment végbe. A Szovjetunió 1991-es felbomlását megelőzően Grúzia a Szovjet Szocialista Köztársaságok egyike volt, de a szovjet államszervezet – a nemzetiségi elv alapján létrehozott autonóm egységekkel – már a késő szovjet években feszültségek forrásává vált. A grúz köztársaságon belül az Abház Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság, az Adzsár Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság és a Dél-Oszét Autonóm Terület formálisan sajátos jogállással rendelkezett. E területi autonómiák szovjet kori határai és intézményeik a későbbi fegyveres konfliktusok sarokpontjaivá váltak, amint azt a Szovjetunió és a Kaukázus alfejezet már bemutatta.

Az 1980-as évek végén a grúz értelmiség és a formálódó nemzeti mozgalom a demokratikus nyitást és a nemzeti függetlenséget egyre inkább összemosva fogalmazta meg követeléseit. Az 1989. áprilisi tbiliszi tüntetések – amelyeket a szovjet hadsereg erőszakkal oszlatott fel, és amelyekben dokumentált források szerint legalább tizenkilenc tüntető halt meg – a szovjet uralommal szembeni ellenállás jelképévé váltak. A halálos áldozatok pontos száma a forrásokban vitatott, egyes visszaemlékezések magasabb számot említenek, de a hivatalos szovjet és az első független grúz vizsgálat is tizenkilenc halottat rögzített. Az esemény a grúz nemzeti mozgalom legitimációját erősítette, ugyanakkor már 1989-ben megmutatta azokat a feszültségeket, amelyek az etnikai alapú mozgósítás és a polgári demokratizálás között húzódtak.

Az 1990. októberi grúz legfelsőbb tanácsi választásokat – amelyet a szovjet rendszeren belüli, de már a függetlenséget zászlajára tűző mozgalom nyert – általában a szovjet korszak utáni grúz politika kezdetének tekintik. A választásokat megnyerő koalíció élére Zviad Gamszahurdia került, akinek politikai pályafutása a szovjet éra disszidensmozgalmából indult. Gamszahurdia elnöksége alatt Grúzia 1991. április 9-én – az 1989-es áprilisi tragédia évfordulóján – kihirdette a függetlenségét. A függetlenségi nyilatkozatot a nemzetközi elismerés követte, de az új állam belpolitikai stabilitása rendkívül törékeny maradt.

Gamszahurdia kormányzása – amelyet egyes értelmezések a grúz nemzeti mozgalom radikális, etnikai alapú szakaszának tekintenek – gyorsan szembekerült a grúz társadalom egy részével, a területi autonómiák vezetőivel és a formálódó fegyveres csoportokkal. A politikai stílusát gyakran autoriterként jellemző kortárs bírálatok szerint Gamszahurdia nem tudta vagy nem akarta intézményesíteni a demokratikus ellenőrzést, és az etnikai kisebbségekkel – különösen az abházokkal, oszétokkal és más, nem grúz etnikumú lakosokkal – szembeni retorikája hozzájárult a későbbi fegyveres konfliktusok kirobbanásához. Ugyanakkor a Gamszahurdia hívei által képviselt narratíva szerint az elnök a szovjet utódállamok közül elsőként próbálta megteremteni a független grúz államiság intézményeit, és a nemzetközi környezet – különösen Oroszország – ellenséges viszonyulása akadályozta a belső konszolidációt.

34.2.4 Sevardnadze visszatérése és a polgárháborús évek

Az 1991–1993 közötti időszakot a grúz történetírás általában polgárháborúként és területi fragmentációként írja le. A Gamszahurdiával szembeni elégedetlenség 1991 decemberében fegyveres felkelésbe torkollott Tbilisziben, és a hatalomváltás után a korábbi szovjet külügyminiszter, Eduard Sevardnadze kapott felkérést a politikai vezetésre. Sevardnadze – aki a szovjet külpolitika egyik legismertebb alakja volt Gorbacsov alatt, és aki a grúz Szovjet Köztársaság első titkáraként a késő szovjet években is irányította a köztársaságot – 1992-ben állt a grúz politika élére, majd 1995-ben elnökké választották. Visszatérését a nyugati diplomácia és a grúz politikai elit jelentős része a stabilitás biztosítékaként üdvözölte, de Sevardnadze legitimitása már a kezdetektől vitatott volt: a Gamszahurdia-tábor szerint puccssal és orosz segítséggel került hatalomra, míg más kortárs értékelések a szovjet struktúrák folytonosságát látták benne.

Az 1990-es évek elején három nagyobb fegyveres konfliktus sújtotta Grúziát. Az 1991–1992-es dél-oszétiai konfliktusban az oszét szeparatista erők és a grúz kormányerők között folytak harcok, amelyek eredményeként a dél-oszétiai terület gyakorlatilag kivonta magát Tbiliszi ellenőrzése alól. Az 1992–1993-as abháziai háború hasonlóan végződött: az abház fegyveres erők – amelyeket orosz katonai és politikai tényezők egyaránt támogattak, bár Oroszország hivatalosan tagadta a közvetlen katonai részvételt – elfoglalták Szuhumit, és a grúz lakosság nagy része elmenekült vagy tömegesen elhagyta Abháziát. A harmadik konfliktus a Gamszahurdia hívei által indított fegyveres felkelés volt, amely 1993-ban polgárháborús jellegű összecsapásokba torkollott, és amelyet a Sevardnadze-kormány – részben orosz katonai és diplomáciai segítséggel – levert.

A területi és polgárháborús események áldozatainak száma máig vitatott, mivel a konfliktusok idején a statisztikai felmérések esetlegesek voltak, és a szembenálló felek eltérő adatokat közöltek. A becslések szerint a dél-oszétiai konfliktusban néhány százan, az abháziai háborúban pedig több ezer – egyes források szerint 10 000 és 30 000 közötti – ember vesztette életét, és mintegy 250 000 grúz kényszerült elhagyni Abháziát. A belső menekültek és a menekültek pontos létszámát a nemzetközi szervezetek és a grúz hatóságok eltérően becsülték, és a mai napig nem áll rendelkezésre olyan átfogó, minden fél által elfogadott regisztráció, amely a teljes érintett lakosságot lefedné. E számok tehát – a források bizonytalansága miatt – statisztikai becslésnek tekintendők, nem pedig pontos dokumentált ténynek.

A konfliktusok nyomán Grúzia belpolitikai helyzete tovább romlott. A gazdaság mély válságba süllyedt: a szovjet összeomlás utáni termelés-visszaesés, a hiperinfláció, a korrupció és a fegyveres csoportok által ellenőrzött területek adóbevételeinek kiesése együttesen oda vezetett, hogy az állami intézmények minimális szolgáltatásokat sem tudtak nyújtani. A bűnözés és a szervezett bűnözés – különösen a városi központokban – a mindennapi élet szerves részévé vált. A Sevardnadze-éra bírálói szerint az elnök a saját klientúrájának építésével és a biztonsági szolgálatok – amelyek részben a szovjet KGB örökösei voltak – politikai befolyásával stabilizálta a hatalmát, de nem volt hajlandó mélyreható intézményi reformokra.

34.2.5 Az államépítés nehézségei: gazdaság, korrupció és a szuverenitás kérdése

A Sevardnadze-korszakot a nyugati politikatudományi szakirodalom jelentős része az „állami gyengeség” (state weakness) fogalmával jellemzi, míg a grúz belpolitikai közbeszédben a „korrupció” és a „posztszovjet örökség” vált a leggyakoribb magyarázó fogalommá. A két értelmezés nem zárja ki egymást: a rendőrség, az igazságszolgáltatás, az adóhatóság és a helyi közigazgatás a szovjet intézményi keretekből örökölt működésmódja a függetlenség első évtizedében nem alakult át, és a közszolgáltatások informális, pénzért vásárolt elérésének gyakorlata – amit a helyi szóhasználat „vesztegetésnek” vagy „kenőpénznek” nevezett – a mindennapi állampolgári tapasztalat részévé vált.

A gazdasági reformok – amelyeket a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank is támogatott – a kilencvenes évek közepétől bizonyos stabilizációt hoztak, de a gazdasági növekedés alacsony maradt, és a lakosság jelentős része a szegénységi küszöb alatt élt. A hivatalos statisztikák szerint az 1990-es évek végén a grúz GDP még mindig az 1990-es szint alatt lehetett, bár a pontos adatok a nagy informális gazdaság és a hiányos statisztikai rendszerek miatt bizonytalanok. A mezőgazdasági és ipari termelés visszaesését a külföldi hitelek és a nyugati segélyek csak részben ellensúlyozták. A korrupció méretét a nemzetközi szervezetek rendszeresen a legmagasabbak közé sorolták a posztszovjet térségben: a Transparency International korrupciós érzékelési indexe – amely azonban szubjektív felméréseken alapul – Grúziát a legrosszabbul teljesítő országok közé helyezte.

A területi integritás és a szuverenitás kérdése közvetlenül összekapcsolódott a belpolitikai válsággal. A Separatista Abházia és Dél-Oszétia de facto függetlensége, az orosz békefenntartó erők jelenléte és a Tbiliszi által nem ellenőrzött területek feletti hatalom hiánya miatt a grúz állam területi szuverenitása korlátozott maradt. A nemzetközi közösség – az ENSZ és az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet/EBESZ közvetítése ellenére – nem tudta elérni a konfliktusok tartós rendezését. A grúz politikai elit egy része – különösen a Gamszahurdia hívei – Oroszországot tekintette a szeparatizmus fő támogatójának, míg más elemzések a helyi etnikai elitek és a szovjet autonómia-rendszer belső feszültségeit hangsúlyozták. A Sevardnadze-kormányzat hivatalos álláspontja szerint a konfliktusok megoldását a nemzetközi jog alapján, a területi integritás elve mentén kell keresni, míg az abház és oszét oldal a népek önrendelkezési jogára hivatkozott. E két elv ütközése a nemzetközi jogban és a gyakorlati politikában máig nem oldódott fel, és a grúz–orosz viszony egyik legmélyebb konfliktusforrása maradt.

34.2.6 Az 1990-es évek vége: a politikai rendszer kiüresedése

A Sevardnadze-rendszer az 1990-es évek végére fokozatosan elveszítette a reformokhoz szükséges politikai tőkét. Az 1995-ben elfogadott alkotmány – amely erős elnöki jogköröket biztosított – formálisan megerősítette az elnöki hatalmat, de a gyakorlatban a hatalomgyakorlás a személyes lojalitás, a klientúra-hálózatok és a biztonsági szervek informális befolyása köré szerveződött. A parlamenti választásokat – az 1995-ös, 1999-es és 2003-as – rendszeresen súlyos szabálytalanságok kísérték, és a nemzetközi megfigyelők – az EBESZ Demokratikus Intézmények és Emberi Jogok Irodája (ODIHR) – a választásokat többször nem tekintették a nemzetközi normáknak megfelelőnek. A választási csalás mértékét azonban a korabeli grúz belpolitikai vitákban eltérően ítélték meg: a kormánypárti oldal szerint a hibák technikai jellegűek voltak, míg az ellenzék szerint a rendszer szándékosan hamisított.

A politikai rendszerrel szembeni elégedetlenség a 2000-es évek elején egyre szélesebb társadalmi rétegeket érintett. A független média – a Rusztavi-2 televízió, amelyet a későbbi kormányváltás egyik fontos platformjának tartanak – az állami televízióval szemben a korrupció és a visszaélések folyamatos bemutatásával erősítette a kormánnyal szembeni kritikai közvéleményt. A fiatal generáció, a civil szervezetek és a nyugati mintájú reformokat váró értelmiség egy része a politikai váltás lehetőségét kereste. Ugyanakkor a Sevardnadze-rendszer stabilitását a nemzetközi donorok támogatása és a nagyhatalmi – különösen az amerikai – érdeklődés is segítette: az Egyesült Államok a grúz energetikai folyosók és a kaukázusi biztonság szempontjából stratégiai partnerként tekintett Tbiliszire, és a kilencvenes évek végén növekvő katonai és gazdasági segélyt nyújtott.

34.2.7 A 2003-as rózsás forradalom: okok, lefolyás és értelmezések

A 2003. novemberi parlamenti választásokat a kormánypárt – a Sevardnadze vezette Grúzia Polgáraiért Szövetség – és az ellenzéki erők közötti feszült légkörben tartották. A választáso-

kat megelőző hetekben az ellenzék – amelynek meghatározó alakjai Mihail Szaakasvili, Nino Burdzsanadze és Zurab Zsvania voltak – egységesen a választási csalás elleni fellépést és a Sevardnadze-rendszer leváltását követelte. A választás eredményét a központi választási bizottság a kormánypárt győzelmeként hirdette ki, de a nemzetközi megfigyelők, valamint a párhuzamos szavazatszámlálás – amelyet a civil szervezetek és az ellenzék végeztek – súlyos eltéréseket talált. Az EBESZ ODIHR jelentése szerint a választás nem felelt meg a nemzetközi normáknak, és a hivatalos eredményekben szereplő arányok több körzetben nem tükrözték a valós szavazói akaratot – ez dokumentált tény, noha a csalás pontos mértéke és szervezettsége vitatott.

A választás utáni napokban Tbilisziben és más városokban tömegtüntetések kezdődtek. A tüntetők – akik között a fiatal aktivisták, a civil szervezetek, a vidéki lakosok és a politikai ellenzék képviselői egyaránt jelen voltak – a választás megsemmisítését és Sevardnadze távozását követelték. A tüntetések békés jellege és az a gesztus, ahogyan Szaakasvili – a későbbi elnök – egy rózsát tartott a kezében, a későbbi közbeszédben a „rózsás forradalom" elnevezés alapja lett. A kifejezés maga politikai és emlékezetpolitikai konstrukció: a résztvevők egy része utólag a békés hatalomváltás szimbólumaként használja, míg kritikusai – különösen a Sevardnadze-rendszer hívei és egyes orosz kommentátorok – „kívülről szervezett puccsként" vagy „nyugati beavatkozásként" értelmezik. A történeti kutatásban a forradalom okai és természete máig vitatott: egyes elemzések a belpolitikai elégedetlenségre és a civil társadalom erejére helyezik a hangsúlyt, mások az Egyesült Államok és a nemzetközi donorok – a Nyílt Társadalom Alapítvány, az USAID, a National Democratic Institute – által finanszírozott civil szervezetek és képzési programok szerepét emelik ki. A két értelmezés nem feltétlenül zárja ki egymást, de a hangsúlyok különböző politikai következtetésekhez vezetnek.

A november 22-i tüntetések csúcspontján a tömeg elfoglalta a parlament épületét, miközben a rendőrség és a biztonsági erők jelentős része nem avatkozott be. A Sevardnadze által kihirdetett rendkívüli állapot hatástalan maradt, mert a belügyi erők egy része megtagadta a parancsot, vagy passzívan szemlélte az eseményeket. A pontos eseményeket illetően a kortárs beszámolók eltérnek: egyes szemtanúk szerint a hatalomváltás erőszakmentes volt, más visszaemlékezések szerint kisebb összecsapásokra is sor került, de halálos áldozatról nem tudunk. A nemzetközi szereplők – elsősorban az orosz külügyminiszter, Igor Ivanov, aki közvetítőként érkezett Tbiliszibe – nyomására Sevardnadze november 23-án lemondott elnöki tisztségéről. A lemondás körülményei és törvényessége a későbbi grúz politikai vitákban többször napirendre került, de a hatalomváltás gyakorlatilag békésen ment végbe, és a parlamenti többség – a formális alkotmányos eljárást betartva – elfogadta a lemondást.

34.2.8 A rózsás forradalom következményei és a demokratizálás korlátai

A 2003-as hatalomváltás után Mihail Szaakasvilit választották elnökké a 2004. januári előrehozott választásokon, amelyeket a nemzetközi megfigyelők lényegesen jobbnak ítéltek a korábbiaknál. Az új kormány az állami intézmények gyors átalakítását, a korrupció visszaszorítását, a gazdaság liberalizálását és az euro-atlanti integrációt tűzte ki célul. A rendőrségi reform – amelynek részeként a közlekedési rendőrséget teljesen feloszlatták és új, nyugati képzéssel támogatott járőrszolgálatot hoztak létre – a posztszovjet térség egyik legsikeresebb intézményi reformjaként vált ismertté a nemzetközi szakirodalomban. A vállalkozói környezet javítása, az adóadminisztráció egyszerűsítése és a privatizáció felgyorsítása a következő években érzékelhető gazdasági növekedést hozott, bár a növekedés eloszlása egyenlőtlen volt, és a szegénység – különösen a vidéki területeken – magas maradt.

A rózsás forradalom utáni demokratizálódás azonban nem volt teljes. A Szaakasvili-kormányzat első éveiben a hatalmi ágak közötti ellenőrzések és a sajtószabadság megerősödtek ugyan, de a későbbi években – különösen a 2007-es tüntetések leverése és a 2008-as elnökválasztást övező viták

során – a kritikus hangok szerint a kormányzat ismét hajlamossá vált a hatalom koncentrálására. A 2007. novemberi tüntetések – amelyeket az ellenzék a kormányzati túlhatalom ellen hirdetett, és amelyekben a rendőrség könnygázt és gumibotot vetett be – a demokratikus intézmények törékenységére hívták fel a figyelmet. A kormány a tüntetéseket „orosz provokációnak" nevezte, míg az ellenzék a kormányt tekintette autoriternek; a történeti elemzéseknek mindkét állítást a maga kontextusában, bizonyítékokkal alátámasztva kell értelmezniük.

A rózsás forradalom értékelése a mai grúz közbeszédben is vitatott. A forradalom hívei szerint a békés hatalomváltás a posztszovjet térség egyik első, civil társadalmi alapú demokratikus fordulata volt, amely megteremtette az intézményi reformok és a nyugati integráció politikai feltételeit. A kritikusok szerint a forradalom nem számolta fel a szovjet örökség mélyebb struktúráit, a kormányváltás után a gazdasági hatalom újraelosztása új oligarchikus mintákat hozott létre, és a területi konfliktusok – Abházia és Dél-Oszétia – megoldatlansága továbbra is a grúz állam szuverenitásának korlátja maradt. A 2008-as orosz–grúz háború – amelyet a következő alfejezet Miheil Szaakasvili és a 2008-as háború tárgyal – e feszültségek nyílt fegyveres összecsapásba torkollását mutatja.

34.2.9 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet a grúz függetlenség és a rózsás forradalom időszakát elsődleges és másodlagos források együttesére támaszkodva tárgyalja. Az 1991-es függetlenségi nyilatkozat és az 1995-ös alkotmány szövegei elsődleges források, amelyek tartalma dokumentált. A választási eredmények és a nemzetközi megfigyelői jelentések – különösen az EBESZ ODIHR 2003-as jelentése – szintén elsődleges forrásként használhatók, de a jelentés maga is politikai és módszertani viták tárgya: a nemzetközi megfigyelés a választási folyamat egyes elemeire fókuszál, és nem mindig képes a teljes szavazási folyamat érvényességét megítélni. A Gamszahurdia- és a Sevardnadze-időszak értékelése jelentős mértékben másodlagos szakirodalomra és visszaemlékezésekre épül, amelyek a politikai szembenállás miatt erősen elfogultak lehetnek.

Az áldozatok és a menekültek számára vonatkozó adatok bizonytalanok. A konfliktusok idején a grúz, abház és oszét felek eltérő adatokat közöltek, és a nemzetközi szervezetek becslései sem egységesek. A 250 000 fős abháziai menekültszám például a Nemzetközi Vöröskereszt és az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának becslésein alapul, de a pontos regisztráció a konfliktus utáni kaotikus időszakban nem volt lehetséges. Az ilyen adatok tehát becslésnek tekintendők, és a későbbi kutatásoknak a demográfiai módszerek finomításával kell pontosítaniuk őket.

A rózsás forradalommal kapcsolatban a legnagyobb bizonytalanság a forradalom okainak és a külső szereplők hatásának megítélésében rejlik. A nyugati NGO-k és kormányzati donorok által finanszírozott képzési és médiaprogramok szerepe dokumentálható – a támogatási összegek és a projektek egyes elemei nyilvánosak –, de a támogatás és a forradalom közötti oksági kapcsolat nem bizonyított közvetlenül. Az orosz külpolitika szempontjából a rózsás forradalom a színes forradalmak sorozatának eleme, és a hivatalos orosz narratíva szerint a nyugati beavatkozás „demokráciaexportjának" része. A történettudományban a vita nem a támogatás ténye körül folyik, hanem annak súlyát és a helyi szereplők autonómiáját illetően.

A szovjet örökség és a grúz nemzeti mozgalom viszonyának értékelése is vitatott. Az a kérdés, hogy Gamszahurdia és a radikális nemzeti mozgalom mennyiben volt felelős a polgárháborús erőszakért, nem egyértelmű. A kortárs dokumentumok – a parlament jegyzőkönyvei, a rendeletek, a nyilatkozatok – csak részben állnak rendelkezésre, és a konfliktusokban részt vevő felek emlékezetei erősen eltérnek. A történeti kutatásnak ezért a jövőben a helyi levéltárak anyagaira, az orosz katonai archívumok megnyitására és a nemzetközi szervezetek – az ENSZ, az EBESZ – missziós jelentéseire kell támaszkodnia a pontosabb kép kialakításához.

34.2.10 Rövid összefoglaló

- Grúzia 1991. április 9-én kiáltotta ki függetlenségét a Szovjetuniótól, de az új állam belpolitikai stabilitása a kezdetektől törékeny volt, és az első elnök, Zviad Gamszahurdia kormányzása polgárháborúba torkollott.
- Eduard Sevardnadze visszatérése (1992) a stabilitás ígéretét hordozta, de az 1990-es években Grúzia három fegyveres konfliktust élt át: Dél-Oszétiában, Abháziában és a Gamszahurdia hívei elleni harcokban; a területi integritás a mai napig korlátozott.
- A Sevardnadze-éra alatt a gazdaság összeomlott, a korrupció a mindennapi élet részévé vált, és az állami intézmények jelentős része a szovjet struktúrák folytonosságát őrizte.
- A 2003. novemberi parlamenti választások súlyos csalásokkal zajlottak; az ellenzék és a civil társadalom tömegtüntetései – a rózsás forradalom – 2003. november 23-án Sevardnadze lemondásához vezettek, békés úton.
- A rózsás forradalom utáni Szaakasvili-kormány reformokat hajtott végre – különösen a rendőrség és a gazdasági adminisztráció területén –, de a demokratizálódás korlátai és a területi konfliktusok megoldatlansága továbbra is fennmaradtak.
- Az alfejezetben tárgyalt időszak minden fő eseménye forrásokkal dokumentálható, de az áldozatok és menekültek száma becslés, a rózsás forradalom okainak és a külső szereplők súlyának megítélése pedig vitatott.

34.2.11 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan kapcsolódott a szovjet autonómia-rendszer az 1990-es évek grúz fegyveres konfliktusaihoz, és miért nem tekinthetők ezek a konfliktusok pusztán etnikai vagy vallási jellegűnek?
2. Miben tér el egymástól a Sevardnadze-korszak értékelése a hivatalos grúz narratívában, az ellenzéki/kritikai irodalomban és a nyugati politikatudományi szakirodalomban?
3. A rózsás forradalommal kapcsolatban mi a különbség a dokumentált tények (választási csalás, tüntetések, Sevardnadze lemondása), a statisztikai becslések és az okokra vonatkozó vitatott értelmezések között?
4. Milyen szerepet játszottak a külső szereplők – Oroszország, az Egyesült Államok, a nemzetközi donorok – az 1990-es évek grúz válságaiban és a 2003-as hatalomváltásban, és milyen források alapján lehet ezt a szerepet rekonstruálni?
5. Miért nem azonosítható a rózsás forradalom egyszerűen a teljes demokratizálódással, és milyen korlátai voltak a 2003 utáni reformoknak?

34.3 Szaakasvili és a 2008-as háború

A 2003-as rózsás forradalom után Miheil Szaakasvili elnöksége – a függetlenség és a rózsás forradalom alfejezetbeli alfejezetben bemutatott államépítési lendület folytatásaként – Grúzia történetének egyik legellentmondásosabb korszakát hozta el. A 2004–2012 közötti időszakot egyszerre jellemezte a látványos reformpolitika, a gazdasági liberalizáció ígérete, a területi konfliktusok kiéleződése, majd a 2008-as orosz–grúz háború, amely alapvetően átírta a kaukázusi állam biztonságpolitikai helyzetét és belpolitikai pályáját. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan kapcsolódott össze a modernizációs kísérlet és a területi integritás helyreállításának törekvése, miért robbant ki az augusztusi háború, és milyen következményekkel járt a grúz állam, a régió és a nemzetközi jog számára.

34.3.1 A reformok és a gazdasági liberalizáció

A rózsás forradalom után hatalomra került kormány számára a legfőbb feladat a Sevardnadze-korszak korrupcióval átitatott, alacsony állami kapacitású rendszerének lebontása volt. A **reformprogram** (grúzul *reformebi*) első szakasza 2004–2007 között rendkívül gyors ütemben zajlott, és elsősorban a rendészet, az adórendszer, a közigazgatás és az üzleti környezet átalakítására irányult.

A **rendőrségi reform** a korszak legismertebb és nemzetközileg is sokat idézett intézkedése volt. A közlekedésrendészetet szinte teljes egészében feloszlatták, és új, egységes járőrrendőrséget hoztak létre. A régi, korruptnak tartott állomány többségét elbocsátották, az új rendőrök kiválasztását átláthatóbbá tették, és a fizetéseket jelentősen megemelték. A Világbank és más nemzetközi szervezetek adatai szerint a megvesztegetéssel kapcsolatos lakossági panaszok száma radikálisan csökkent, és a rendőrségbe vetett bizalom a 2004 előtti mélypontról a régióban kiemelkedő szintre emelkedett. Az intézkedés azonban vitatott volt: a kritikusok szerint a „zéró tolerancia” elve túlterhelte a büntető igazságszolgáltatást, és a gyors, nagy számú letartóztatás a börtönök túlzsúfoltságához vezetett. A büntetés-végrehajtási rendszer helyzete a későbbi botrányok egyik forrásává vált.

Az **adóreform** és a **gazdasági liberalizáció** párhuzamosan haladt. A kormány radikálisan csökkentette az adónemek számát, egyszerűsítette az adóadminisztrációt, és alacsony kulcsokat vezetett be: a személyi jövedelemadó 20%-os, a társasági adó 15%-os lett, a szociális hozzájárulásokat pedig átalakították. A vámokat mérsékelték, és a határátkelőkön bevezették az elektronikus vámkezelést. A Világbank **Doing Business** rangsorában Grúzia a 2000-es évek második felében az egyik legnagyobb előrelépést elérő országgá vált, ami a külföldi befektetők figyelmét is felkeltette. A **privatizációt** felgyorsították: állami vállalatok, ingatlanok és infrastrukturális elemek kerültek magánkézbe, gyakran gyorsított eljárásban. A kormányzat ezt a piacgazdasági átmenet részeként mutatta be, míg a bírálók szerint a folyamat átláthatatlan volt, és a vagyoni koncentrációt erősítette.

A makrogazdasági mutatók a 2004–2008 közötti időszakban látványos növekedést jeleztek: a bruttó hazai termék (GDP) éves növekedési üteme a Világbank becslései szerint időszakosan elérte a 8–10%-ot. A külföldi működőtőke-beáramlás elsősorban az ingatlan- és az energiaszektorba irányult. Ugyanakkor a növekedés nem volt egyenletes: a vidéki térségek, a mezőgazdaságból élők és a kisvárosi lakosság jelentős része kimaradt a fellendülésből, és a munkanélküliség – különösen a fiatalok körében – továbbra is magas maradt. A reformokat támogató nemzetközi intézmények dicsérték a makrogazdasági stabilizációt, míg a civil társadalmi szervezetek a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésére és a szociális védőháló gyengeségére hívták fel a figyelmet.

A belpolitikai kép 2007-re feszültté vált. Novemberben Tbilisziben több napon át tüntetések zajlottak, amelyeket a rendőrség könnygázzal és gumilövedékkel oszlatott fel. A tüntetők a kormányzati hatalom koncentrációját, a médiaszabadság korlátozását és a bíróságok függetlenségének hiányát kritizálták. Szaakasvili ezt követően rendkívüli állapotot hirdetett, és előrehozott elnökválasztást írt ki, amelyet 2008 januárjában megnyert. A 2007-es események már jelezték, hogy a reformpolitika sikerét beárnyékolja az intézményi fékek és ellensúlyok gyengülése – ez a kérdés a későbbi értékelésekben is visszatérő elem maradt.

34.3.2 A területi konfliktusok kiéleződése

A Szaakasvili-kormány a reformok mellett a **területi integritás** helyreállítását tekintette legfontosabb nemzeti céljának. A grúz állam a szovjet összeomlás óta nem gyakorolt tényleges ellenőrzést **Dél-Oszétia** (Csinvali régió) és **Abházia** felett; a két területen az 1990-es évek

elején fegyveres konfliktusok zajlottak, és orosz békefenntartó erők állomásoztak. A függetlenség és a rózsás forradalom alfejezetbeli alfejezet bemutatta, hogyan maradtak ezek a konfliktusok úgynevezett **befagyott konfliktusként** (*frozen conflicts*) fenn, miközben a helyi szeparatista vezetések szoros politikai és katonai kapcsolatot ápoltak Oroszországgal.

2004-ben a grúz kormány először **Adzsaria** autonóm köztársaságban ért el áttörést: a helyi vezető, Aszlan Abasidze távozásra kényszerült, és a központi hatalom visszaállította az ellenőrzést a tengerparti régió felett. Ez a siker megerősítette a kormányzat hitét abban, hogy a területi kérdések katonai és politikai nyomással megoldhatók, és a nyugati támogatás segíthet a szeparatista területek visszaszerzésében.

Dél-Oszétiában és Abháziában azonban a helyzet másként alakult. 2004 nyarán a grúz hatóságok megpróbálták felszámolni a Dél-Oszétiába irányuló csempészetet, és fegyveres erőket vontak össze a térségben. A lépés összecsapásokhoz vezetett, és a feszültség azóta is folyamatos maradt. A grúz állami narratíva szerint a szeparatista vezetések orosz támogatással akadályozták a békés rendezést, és orosz útlevelek tömeges osztogatásával igyekeztek a helyi lakosságot Oroszországhoz kötni. Az orosz és a dél-oszétiai álláspont ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy a grúz kormány katonai fenyegetést jelent, és hogy a helyi közösségek önrendelkezési joga indokolja a szeparációt.

2006-ban a **Kodori-szoros** felső részén, Abházia határvidékén került sor fegyveres incidensre: a grúz kormány csapatokat küldött a területre, és egy „abháziai emigráns kormányt” telepített oda. A lépést a grúz fél az abháziai területi integritás érvényesítéseként értékelte, az abháziai és orosz fél viszont provokációnak minősítette, és a 2008-as háború egyik előzményeként tartja számon.

A 2008 tavaszán tartott **bukaresti NATO-csúcson** a szövetség tagállamai nem adtak Tagsági Akciótervet (Membership Action Plan, MAP) Grúziának és Ukrajnának, de a zárónyilatkozat kimondta, hogy mindkét ország a jövőben a NATO tagjává válhat. A grúz kormány ezt részleges sikernek tekintette, az orosz vezetés azonban élesen bírálta a kilátásba helyezett bővítést. A térségben növekvő feszültséget tovább erősítette, hogy Oroszország 2008 tavaszán a két szeparatista területtel hivatalos kapcsolatokat létesített, és jogi lépéseket tett a helyi lakosság orosz útlevéllel való ellátásának megkönnyítésére.

Az 2008. augusztusi háború előtti hónapokban a fegyveres incidensek száma jelentősen megnőtt. A grúz és orosz források egymásnak ellentmondó állításokat tettek a provokációkról, a békefenntartók szerepéről és a katonai mozgósítás mértékéről. A független megfigyelők – köztük az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) missziója – a helyzet gyors romlását és a politikai párbeszéd hiányát emelték ki.

34.3.3 A 2008. augusztusi háború

A háború közvetlen kiváltó eseménye 2008. augusztus 7-én éjjel következett be. A grúz hadsereg tüzérségi támadást indított **Csinvali** (Dél-Oszétia fővárosa) ellen, majd szárazföldi erőkkel benyomult a városba. A grúz kormány állítása szerint a lépés válasz volt a dél-oszétiai fegyveres erők és az orosz „békefenntartók” provokációira, valamint arra a hírre, hogy orosz katonai konvojok léptek be a területre. Az orosz és a dél-oszétiai álláspont szerint a grúz támadás hirtelen és indokolatlan volt, és a polgári lakosság ellen irányult.

Másnap, augusztus 8-án az orosz hadsereg nagyszabású katonai műveletet indított **Dél-Oszétiában**, majd augusztus 9-én **Abháziában** is. Az orosz légierő légicsapásokat hajtott végre grúz katonai célpontok, köztük a főváros, Tbiliszi közelében lévő létesítmények ellen, és a fekete-tengeri flotta blokád alá vonta a grúz tengerpartot. Az orosz szárazföldi erők benyomultak a nem vitatott grúz területekre is: elfoglalták a közép-grúziai **Gori** városát, átmenetileg ellenőrzésük alá vonták a stratégiai fontosságú **Poti** kikötőjét, és megközelítették a fővárost. A grúz hadsereg súlyos veszteségeket szenvedett, és rendezetlenül vonult vissza.

A harcok augusztus 12-ig tartottak, amikor **Nicolas Sarkozy** francia elnök – az Európai Unió soros elnökségét ellátva – közvetítésével tűzszüneti megállapodás született. A **Sarkozy-terv** néven ismert dokumentumot Szaakasvili és Dmitrij Medvegyev orosz elnök egyaránt aláírta. A megállapodás előírta az ellenségeskedések beszüntetését, a humanitárius segélyek beengedését, a csapatok visszavonását a konfliktus előtti állásokba, valamint a grúz területek integritásának elismerését. Az orosz csapatok azonban csak fokozatosan, hetek alatt vonultak ki a nem vitatott grúz területekről, és Dél-Oszétiában és Abháziában továbbra is jelentős katonai erőt tartottak fenn.

Augusztus 26-án Oroszország hivatalosan elismerte **Dél-Oszétia** és **Abházia** függetlenségét. A nemzetközi közösség túlnyomó többsége – köztük az Egyesült Államok, az Európai Unió tagállamai és a NATO – elutasította ezt a lépést, és továbbra is Grúzia területének tekintette a két régiót. Oroszország ezt követően kétoldalú katonai és gazdasági megállapodásokat kötött a szeparatista vezetésekkel, és katonai bázisokat létesített a térségben.

34.3.4 A háború értelmezései és a nemzetközi jelentés

A 2008-as háború okairól és felelősségéről éles vita alakult ki, amelyben a grúz, orosz, dél-oszétiai és abháziai állami narratívák mellett a nemzetközi jogi és történészi értékelések is eltérő hangsúlyokat képviselnek.

A **grúz állami narratíva** szerint a háború orosz katonai agresszió volt, amelyet Oroszország hosszú ideje tervezett, és amelynek célja a grúz állam meggyengítése, a NATO-csatlakozás megakadályozása, valamint a szeparatista területek annektálása volt. Ebben az értelmezésben a grúz hadsereg augusztus 7-i támadása önvédelmi jellegű volt, válasz az orosz erők behatolására. A grúz kormány a háborút „öt napos háborúnak” nevezte, és hangsúlyozta, hogy a lakosságot súlyos csapás érte.

Az **orosz és dél-oszétiai narratíva** szerint a grúz kormány „népirtást” kísérelt meg a dél-oszétiai polgári lakosság ellen, és az orosz beavatkozás humanitárius célú, „békekikényszerítő” művelet volt. Ezt az álláspontot a nemzetközi közösség nagy része nem fogadta el, és a „népirtás” minősítést a független vizsgálatok nem erősítették meg.

A legátfogóbb független értékelést az **Európai Unió által felállított tényfeltáró misszió** készítette, amelyet Heidi Tagliavini svájci diplomata vezetett. A 2009-ben nyilvánosságra hozott **Tagliavini-jelentés** megállapította, hogy a háború közvetlen kirobbanásáért a grúz hadsereg augusztus 7-i tüzérségi támadása volt felelős, mivel az indította el a katonai konfrontációt. Ugyanakkor a jelentés azt is kimondta, hogy Oroszország reakciója aránytalan volt, és meghaladta a szükséges mértéket, valamint hogy az orosz katonai jelenlét a nem vitatott grúz területeken megsértette a nemzetközi jogot. A jelentés hangsúlyozta továbbá, hogy a konfliktus gyökerei hosszú időre nyúlnak vissza, és a felelősség megosztott: a grúz kormány militarizálta a területi vitát, Oroszország pedig a szeparatista területek de facto annektálására törekedett.

A háború áldozatainak száma a mai napig vitatott. A grúz kormány adatai szerint 412 grúz katona és civil halt meg; az orosz és dél-oszétiai hatóságok szerint a dél-oszétiai halottak száma mintegy 365 volt, de ezt a számot független források túlzónak tartották. A nemzetközi becslések összesen 800–900 körüli halottról szólnak, de a pontos szám nem ismert, mert a halálozási adatok gyűjtése a harcok alatt és után nem volt egységes. A belső menekültek száma a grúz oldalon a legtöbb forrás szerint 100 000 és 200 000 között mozgott; a grúz kormány 192 000-ről beszélt, míg a nemzetközi szervezetek alacsonyabb becsléseket adtak. A dél-oszétiai oldalon mintegy 30 000 ember kényszerült lakóhelye elhagyására, de a számuk szintén bizonytalan, mert sokan az oroszországi Észak-Oszétiába menekültek, és később részben visszatértek.

34.3.5 Következmények: befagyott konfliktusok és belpolitikai válság

A 2008-as háború mélyreható következményekkel járt Grúzia belpolitikájára, a regionális biztonsági rendre és a nemzetközi kapcsolatokra.

Katonai értelemben a grúz hadsereg súlyos vereséget szenvedett, és a háború megmutatta a grúz fegyveres erők korlátait. A NATO-csatlakozási folyamat gyakorlatilag leállt: bár a szövetség továbbra is támogatta Grúzia területi integritását, a tagság kérdése a háború után háttérbe szorult, és a nyugati katonai segélyek mértéke csökkent.

Politikai értelemben a háború meggyengítette Szaakasvili pozícióját. A közvélemény egy része a kormányt hibáztatta a háború kirobbanásáért, más része viszont az orosz agresszió áldozatának tekintette az országot, és a nemzeti egység mellett állt ki. A 2009-től kezdődő időszakot tömegtüntetések és ellenzéki mozgósítás jellemezte. A gazdasági világválság is súlyosbította a helyzetet: a grúz gazdaság növekedése megtorpant, a külföldi befektetések visszaestek, és a munkanélküliség emelkedett.

A területi kérdésben a háború a **befagyott konfliktusok** állandósulását hozta. Dél-Oszétia és Abházia a háború után még inkább elszigetelődött Grúziától, és az orosz katonai jelenlét állandósult. A nemzetközi közösség nem ismerte el a két terület függetlenségét, de a gyakorlatban a grúz államnak nem maradt eszköze a területi integritás helyreállítására. A grúz kormány diplomáciai kampányt indított a nemzetközi elismerés megakadályozására, és továbbra is megszállt területeknek tekintette a régiókat – ezt a kifejezést a grúz hivatalos szóhasználatban a mai napig alkalmazzák.

A 2012-es parlamenti választáson a **Grúz Álom – Demokrata Grúzia** nevű, Bidzina Ivanisvili milliárdos üzletember által alapított koalíció nyert, ami a Szaakasvili-korszak lezárását jelentette. Szaakasvili lemondott, majd később elhagyta az országot; távollétében 2018-ban hivatali visszaélés vádjával ítélték el. A hatalomváltás és a későbbi politikai fejlemények a Grúzia 2012–2026-ös alfejezetben részletezendők, de már itt látszik, hogy a 2008-as háború volt az a cezúra, amely után a grúz politikai rendszer kritikusai egyre hangosabban követelték a hatalom koncentrációjának csökkentését, a médiapluralizmus helyreállítását és a jogállamiság megerősítését.

A háború egyben a posztszovjet térség biztonsági dinamikájának fordulópontja is volt. A 2008-as események világossá tették, hogy Oroszország kész katonai erővel fellépni a szomszédos államok nyugati integrációs törekvéseivel szemben, és hogy a „befagyott” konfliktusok bármikor újra aktivizálódhatnak. A grúz tapasztalat a későbbi ukrajnai események elemzésében is visszatérő hivatkozási ponttá vált.

34.3.6 Források és bizonytalanságok

A Szaakasvili-korszak és a 2008-as háború forrásanyaga viszonylag gazdag, de a források értelmezése erősen vitatott. A háború eseménytörténetét számos független szervezet – köztük az EU tényfeltáró missziója (Tagliavini-jelentés, 2009), az EBESZ, az ENSZ és kutatóintézetek – dokumentálta. A Tagliavini-jelentés a legátfogóbb, de a grúz és orosz felek részben elutasították egyes megállapításait; a jelentés maga is hangsúlyozza, hogy bizonyos események – különösen a polgári lakosság elleni jogsértések – teljes körű feltárása nem volt lehetséges.

Az áldozatszámok és a belső menekültek adatai bizonytalanok, mert a gyűjtési módszerek nem voltak egységesek, és a felek eltérő számokat közöltek. A „népirtás” minősítést a dél-oszétiai eseményekre vonatkozóan a nemzetközi vizsgálatok nem erősítették meg, de a helyi és orosz hivatalos szövegekben továbbra is szerepel; ezért a könyv ezt a kifejezést attribúcióval használja.

A reformok értékelése is vitatott. A makrogazdasági adatok a Világbank és az IMF jelentésein alapulnak, de a társadalmi hatásokat a civil szervezetek és a kritikus elemzők eltérően ítélik meg. A 2004–2008 közötti területi incidensekről a grúz és orosz források egymásnak ellentmondó állításokat tesznek, és a független megerősítés gyakran hiányzik. A 2007-es tüntetések leverésének részletei szintén vitatottak: a hivatalos álláspont a rendzavarók elleni arányos fellépést hangsúlyozza, míg a nemzetközi jogvédő szervezetek a túlzott erőhasználatot dokumentálták.

34.3.7 Rövid összefoglaló

- A rózsás forradalom után Szaakasvili kormánya gyors, nemzetközileg elismert, de társadalmilag ellentmondásos reformokat hajtott végre: a rendőrségi és adóreform látványos eredményeket hozott, de a börtönök túlzsúfoltsága és a hatalom koncentrációja kritikát váltott ki.
- A gazdasági liberalizáció 2004–2008 között magas GDP-növekedést eredményezett, de a vidéki lakosság és a fiatalok jelentős része kimaradt a fellendülésből, és a privatizáció vagyoni koncentrációt erősített.
- Dél-Oszétia és Abházia területén a grúz kormány katonai és politikai nyomással próbálta visszaállítani az ellenőrzést, ami 2004–2008 között folyamatos feszültséget és fegyveres incidenseket okozott.
- A 2008. augusztusi háború a grúz hadsereg augusztus 7-i támadásával kezdődött, de Oroszország válasza aránytalan volt, és az orosz csapatok behatoltak a nem vitatott grúz területekre is.
- A Tagliavini-jelentés megállapította, hogy a grúz fél indította a közvetlen katonai konfrontációt, de Oroszország megsértette a nemzetközi jogot, és a konfliktusért mindkét fél felelős.
- Oroszország elismerte Dél-Oszétia és Abházia függetlenségét, katonai bázisokat létesített, és a két terület de facto elszakadt Grúziától; a nemzetközi közösség ezt elutasította.
- A háború meggyengítette Szaakasvili belpolitikai támogatottságát, megakasztotta a NATO-csatlakozást, és hozzájárult a 2012-es hatalomváltáshoz.
- A 2008-as események a posztszovjet tér biztonsági rendjének fordulópontját jelentették, és a későbbi regionális konfliktusok elemzésének is fontos hivatkozási pontjává váltak.

34.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a 2004–2008-as grúz reformok eredményeit a függetlenség és a rózsás forradalom alfejezetbeli alfejezetben tárgyalt rózsás forradalom célkitűzéseivel. Mely területeken hozott a reform tartós változást, és mely területeken maradt ellentmondásos vagy hiányos?
2. Milyen szerepet játszottak a dél-oszétiai és abháziai szeparatista mozgalmak, valamint az orosz katonai jelenlét a 2008-as háború kirobbanásában? Hogyan befolyásolta a „befagyott konfliktusok” logikája a grúz kormány döntéseit?
3. A Tagliavini-jelentés szerint a grúz katonai fellépés indította el a közvetlen háborút, de Oroszország reakciója aránytalan volt. Milyen érvek támasztják alá ezt az értékelést, és milyen ellenérvek merülnek fel a grúz, orosz és dél-oszétiai narratívákban?
4. Milyen következményekkel járt a 2008-as háború a grúz belpolitikára, a NATO-csatlakozási folyamatra és a területi konfliktusok rendezésének esélyeire? Hogyan kapcsolódik ez a könyv későbbi fejezeteihez, például Törökország és a kaukázusi régió történetéhez?

34.4 Grúzia 2012–2026

34.4.1 A Grúz Álom hatalomra kerülése és a politikai rendszer átalakulása

A 2012. október 1-jei grúziai parlamenti választások fordulópontot jelentettek a 2003-as rózsás forradalom után kialakult politikai berendezkedésben. A **Miheil Szaakasvili** elnökhöz kötődő **Egyesült Nemzeti Mozgalom** (ENM) vereséget szenvedett a **Bidzina Ivanisvili** milliárdos üzletember által alapított, heterogén ellenzéki koalíciótól, a **Grúz Álom – Demokratikus Grúzia** nevű pártszövetségtől. A választók az egységes nemzeti mozgalom több mint egy évtizedes kormányzásával szembeni elégedetlenségüket fejezték ki, amelyet a börtönökben uralkodó állapotokról készült, széles körben elterjedt videófelvételek és a hatalom koncentrációjával kapcsolatos kritikák is tápláltak. A szavazás eredményeként a Grúz Álom a parlamenti helyek többségét szerezte meg, és **Irakli Garibasvili** vezetésével kormányt alakított, míg Szaakasvili elnöki jogkörét a 2013-as elnökválasztásig megőrizte, de hatalma fokozatosan kiüresedett. Ez az alkotmányos korszak előrevetítette a végrehajtó hatalom parlament felé tolódását, amelyet a 2010-ben elfogadott, ám csak 2013-ban hatályba lépő alkotmánymódosítás is rögzített: a közvetlenül választott elnök helyett a miniszterelnök és a parlament vált a kormányzás elsődleges intézményévé.

A következő években a Grúz Álom politikai dominanciája megszilárdult, de a koalíció belső szerkezete megváltozott. Ivanisvili hivatalosan 2013-ban lemondott a miniszterelnöki posztról, és formálisan visszavonult a napi politikától, ám a grúz közéletben továbbra is a párt legbefolyásosabb szereplőjeként tartották számon. Ezt a percepciót erősítette az a döntése, amely szerint 2013-ban a kormányzó párt tiszteletbeli elnöke lett, majd 2018-ban ismét a formális párttagság megerősítése mellett a párt elnökévé választották. A Grúz Álom 2016-os parlamenti választáson ismét többséget szerzett, ezúttal már önálló pártként, miután a korábbi koalíciós partnerek egy része kivált vagy ellenzékbe vonult. A 2016-os alkotmánymódosítás tovább csökkentette az elnök – ekkor már a független **Giorgi Margvelasvili** – jogköreit, és a hatalom egyszemélyi jellegét tovább erősítette a miniszterelnök pozíciójában. A politikai rendszer jellemzői így a 2020-as évek elejére a versengő választások megtartása mellett az intézményi hatalom koncentrációjának irányába mozdultak el, amit a nemzetközi demokráciaértékelő szervezetek és több nyugati elemző a politikai pluralizmus szűkületeként értékelt. A kormánypárt ezt a belső stabilitás megőrzésének és a Szaakasvili-korszak túlkapásaival való szakításnak tekintette.

34.4.2 EU-integráció és NATO-kapcsolatok a 2012–2023 közötti időszakban

Grúzia külpolitikai irányultságát a 2012 utáni kormányok is folytatták, legalábbis a hivatalos retorika szintjén: az Európai Unióhoz és a NATO-hoz való közeledés alkotmányos cél maradt, és a társadalom többsége rendszeresen támogatta a nyugati integrációt. A konkrét eredmények azonban a várakozásokhoz képest eltérő ütemben alakultak. Az EU-val 2014-ben aláírták a **társulási megállapodást**, amelynek része volt a **mélyreható és átfogó szabadkereskedelmi térség** (DCFTA). A megállapodás intézményi harmonizációt, jogszabály-közelítést és kereskedelmi könnyítéseket irányzott elő, és Grúzia számára a vízummentesség 2017-es bevezetésével a személyes mobilitás terén is kézzelfoghatóvá vált. A dokumentum hivatkozott rá, hogy a megállapodás nem jelenti az uniós tagság jogi elismerését, de a grúz politikai elit – mind a kormány, mind az ellenzék – ígéretként kommunikálta a jövőbeli csatlakozás lehetőségét.

A NATO-integráció terén a 2008-as bukaresti csúcstalálkozó ígérete – amely szerint Grúzia taggá válik – nem realizálódott tagsági akcióterv formájában. A 2012 utáni kormányok is többször hangoztatták a NATO-tagság stratégiai célját, és Grúzia aktívan részt vett a NATO által vezetett műveletekben, többek között Afganisztánban. Ugyanakkor a szövetség bővítésének

politikai feltételei, elsősorban a moszkvai ellenkezés és a grúzországi belső reformok – ezen belül a jogállamiság és a választási folyamatok minősége – körüli bizonytalanságok miatt a csatlakozási kilátások a 2010-es évek végére a gyakorlatban megrekedtek. A NATO-tagállamok egy része attól tartott, hogy Grúzia felvétele tovább élezné a feszültséget Oroszországgal, amely 2008 után elismerte Abháziát és Dél-Oszétiát független államnak. A kormányzati kommunikáció mindazonáltal a nyugati integrációt tette meg a nemzeti konszenzus alapjának, és a közvélemény-kutatások rendszerint a lakosság kétharmada fölötti támogatottságot mutattak az EU-tagsággal kapcsolatban.

A 2020-as évek elején azonban a nemzetközi partnerek, elsősorban az EU és az Egyesült Államok részéről egyre gyakrabban fogalmazódtak meg kritikák a grúz igazságszolgáltatás függetlenségével, a korrupció elleni küzdelem hatékonyságával és a médiapluralizmussal kapcsolatban. A **2024-ben elfogadott, a külföldi befolyás átláthatóságáról szóló törvény** – amelyet a köznyelvben „külföldi ügynök törvényként" emlegetnek – e kritikai folyamat csúcspontját jelentette. A törvény előírja, hogy a civil szervezetek és médiumok, amelyek bevételük meghatározott hányadát külföldről kapják, regisztráljanak „külföldi érdekeket képviselő szervezetként". A kormánypárt az átláthatóság és a szuverenitás védelmének nevében indokolta a jogszabályt, és orosz mintaként hivatkozott a 2012-es oroszországi törvényre, amelyet Moszkva a civil szféra korlátozására használt. A grúz ellenzék, számos civil szervezet, valamint az EU és az amerikai kormányzat szerint a jogszabály az orosz modell másolata, és célja a kritikus civil társadalom elhallgattatása. A törvény elfogadását megelőző és követő tömeges tiltakozások a 2012 utáni korszak legnagyobb belpolitikai válságává nőtték ki magukat.

34.4.3 A 2024-es tiltakozások és a külföldi ügynök törvény körüli válság

A külföldi befolyás átláthatóságáról szóló törvény tervezetét először 2023 tavaszán terjesztették be, de az akkori, több napon át tartó tömegtüntetések hatására a kormánypárt visszavonta. 2024 tavaszán a kormánypárt újra benyújtotta a jogszabályt, és a parlament – az ellenzéki képviselők bojkottja ellenére – 2024 májusában elfogadta, **Szalome Zurabisvili** államfő vétója ellenére. Zurabisvili elnök, aki 2018-ban még a Grúz Álom támogatásával nyerte el posztját, a 2020-as évek közepére a kormánypárt éles kritikusává vált, és a törvény aláírásának megtagadása mellett az elnöki hatalom szimbolikus vétójogát használta. A parlament azonban a kormánypárti többséggel felülírta a vétót.

A 2024 tavaszi tiltakozások a fővárosban, Tbilisziben és más városokban több héten át zajlottak, a résztvevők szerint több tízezer embert mozgósítva. A demonstrációkat a rendőrség többször feloszlatta, és az események során vízágyúkat, könnygázt és más kényszerítő eszközöket vetettek be. Az ellenzék, a civil szervezetek és a nemzetközi közösség képviselői rendőri erőszakról és önkényes őrizetbe vételekről számoltak be; a belügyminisztérium ezzel szemben a tüntetők erőszakos cselekményeire hivatkozott. A pontos áldozatszámokkal és sérültekkel kapcsolatban a különböző források eltérnek, és a 2024-es események szisztematikus, független vizsgálata a könyv lezárásának idején még nem zárult le. Az Európai Unió és az Egyesült Államok a törvény elfogadását követően felfüggesztette a grúz kormánnyal folytatott magas szintű tárgyalások egy részét, és egyes tisztviselőkkel szemben vízumkorlátozásokat, illetve szankciókat vezettek be. Az uniós intézmények azt jelezték, hogy a jogszabály összeegyeztethetetlen az EU alapértékeivel, és gyakorlatilag leállította a csatlakozási folyamatban elért haladást.

A belpolitikai konfliktus a 2024. október 26-i parlamenti választások előtt tovább mélyült. A választási kampányt a kormánypárt a „béke és a háború" közötti választásként keretezte, és azt hangsúlyozta, hogy az ellenzék győzelme esetén Grúzia újabb fegyveres konfliktusba sodródhat Oroszországgal. Az ellenzéki erők – köztük az ENM utódpártjai, a **Szalome Zurabisvili** által is támogatott szövetség és a civil mozgalmak – a választást a nyugati integráció vagy az orosz

befolyás közötti népszavazásként értelmezték. A hivatalos eredmények szerint a Grúz Álom a szavazatok mintegy 54%-át szerezte meg, és ezzel ismét többséget szerzett a parlamentben. Az ellenzéki pártok és számos nemzetközi megfigyelő, köztük az **Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet** (EBESZ) választási megfigyelői küldöttsége azonban súlyos választási visszaélésekről, a szavazók megfélemlítéséről, a választási névjegyzék manipulálásáról és a szavazatszámlálás átláthatatlanságáról számoltak be. Az ellenzék nem ismerte el az eredményt, és a választás érvénytelenítését, valamint új választások kiírását követelte. A kormánypárt a választást legitimnek nyilvánította, és az ellenzéket azzal vádolta, hogy a hatalmat alkotmányellenes eszközökkel akarja megszerezni.

34.4.4 A 2024-es választások utáni válság és a 2025–2026-os helyzet

A 2024-es választásokat követően a politikai feszültség nem csökkent. Az ellenzéki pártok és aktivisták tömeges utcai tiltakozásokat szerveztek, amelyek különösen a parlament alakuló ülésének időszakában, 2024 november-decemberében váltak intenzívvé. A tiltakozásokhoz csatlakozó tüntetők a főváros központjában, a parlament előtti térségben gyűltek össze, és több alkalommal összecsapásokra került sor a rendőrséggel. Az ellenzéki narratíva szerint a kormány meghamisította a választásokat és illegitim módon gyakorolja a hatalmat; a kormánypárt szerint a tüntetések külföldről szervezett destabilizációs kísérletek. A nemzetközi közösség, köztük az Európai Unió és az Egyesült Államok, aggodalmát fejezte ki a politikai polarizáció és a rendőri fellépés miatt, és egyes országok további korlátozó intézkedéseket hoztak a grúz kormány tisztviselőivel szemben.

A 2025. évi fejlemények a könyv lezárásának időpontjában folyamatban lévő, ellenőrzésre szoruló események. A rendelkezésre álló nemzetközi médiajelentések és hivatalos állásfoglalások alapján annyi állítható, hogy a grúz parlament 2025-ben is működött, a kormánypárti többség fenntartotta a 2024-ben elfogadott jogszabályi keretet, és az ellenzéki bojkott, illetve a tömeges tiltakozások időszakosan folytatódtak. Az EU-val való kapcsolat a 2025-ös évben a legtöbb szakértői értékelés szerint mélyponton maradt; az uniós intézmények továbbra is a társulási megállapodás felfüggesztését vagy legalábbis a politikai párbeszéd befagyasztását tartották napirenden. Grúzia uniós csatlakozási tárgyalásainak megkezdése, amelyet a 2023-as év végén vártak, a 2024-es törvény és a választási vita következtében gyakorlatilag elakadt.

A 2026-os állapot jellemzéséhez a legalapvetőbb tényeknek minősülnek a gazdasági és társadalmi mutatók, amelyek közlése óvatosságot igényel. A Grúzia gazdasága a 2020-as években, a COVID-19 világjárvány utáni fellendülést követően, a 2024–2025-ös politikai válság ellenére is mérsékelt növekedést mutatott, de a beruházói bizalom és a külföldi tőke beáramlása érzékenyen reagált a politikai bizonytalanságra. A turizmus, a borászat és a logisztika továbbra is fontos devizabevételi forrás maradt, ugyanakkor a nemzetközi szankciók és a politikai kockázat miatt a hosszú távú befektetések üteme lassult. A társadalom politikai megosztottsága a közvélemény-kutatások alapján a függetlenség óta nem látott szintre nőtt, és a nyugati integráció hagyományosan magas támogatottsága mellett egyre markánsabb csoportok fogalmazták meg a pragmatikus, Oroszországgal szembeni gazdasági együttműködés fenntartását is. A társadalmi vitákban a nemzedéki törésvonal is éles volt: a fiatalabb, városi, nyugatbarát tüntetők és a hagyományosabb, vidéki, a kormányt támogató csoportok között a 2024–2025-ös tiltakozások során szimbolikus és valós konfliktusok is kialakultak.

A nemzetközi környezetben a 2026-os év elején a legfontosabb tényező Oroszország Ukrajna elleni háborújának regionális hatása, amely tovább növelte a Fekete-tengeri térség stratégiai jelentőségét. Grúzia kormánya hivatalosan elutasította az Ukrajna elleni orosz inváziót, és nem ismerte el a megszállt ukrán területek annektálását, de nem csatlakozott a nyugati szankciókhoz Oroszországgal szemben, és gazdasági kapcsolatait Moszkvával fenntartotta. Az ellenzék ezt az oroszbarátság jeleként értékelte, míg a kormánypárt a nemzeti érdekre és a békére hivatkozva

indokolta a semlegességet. A 2026-os évre vonatkozóan az ellenőrzött források rendkívül korlátozottak, ezért minden állítás, amely az év politikai folyamatairól, a tiltakozások kimeneteléről, a nemzetközi kapcsolatok alakulásáról vagy a Grúz Álom hatalmának stabilitásáról szól, ellenőrzési igénnyel bír. A könyv ezen alfejezetének lezárása tehát nem teheti meg, hogy a 2025–2026-os fordulatokat lezárt tényekként kezelje; ehelyett a folyamatban lévő válság és a bizonytalanság képe rajzolódik ki.

34.4.5 Források és bizonytalanságok

A 2012–2026 közötti grúziai politika történetének rekonstrukciója számos forrástípusra támaszkodik, amelyek eltérő hozzáférhetőségűek és megbízhatóságúak. A 2012–2018 közötti időszak eseményei – a választási eredmények, az alkotmányos változások, az EU-társulási megállapodás aláírása és a NATO-val való együttműködés – jól dokumentáltak: hivatalos választási jegyzőkönyvek, az Európai Unió hivatalos lapjában megjelent szövegek, valamint nemzetközi szerződések állnak rendelkezésre. A politikai értelmezések azonban ettől függetlenül vitatottak: például a 2012-es hatalomváltást a kormánypárt a demokrácia győzelmeként, a Szaakasvili-korszak kritikusai a büntetőpolitika lezárásaként, az ellenzék pedig az oligarchikus hatalomkoncentráció kezdeteként értelmezte. A források közötti eltérések jelentős részét a politikai motiváció magyarázza, ezért a szakszerű elemzés a hivatalos dokumentumok és a független megfigyelők jelentéseinek összevetésére kényszerül.

A 2024-es tiltakozások és a választások forrásanyaga rendkívül ellentmondásos. A grúz kormányzati közlemények a békefenntartást és a jogszabály legitimitását hangsúlyozták, míg az ellenzéki pártok, a civil szervezetek és a nemzetközi megfigyelők a rendőri erőszakot és a választási csalást dokumentálták. Az EBESZ választási megfigyelő missziójának jelentése számos rendellenességet sorolt fel, de a grúz kormány e jelentést részrehajlónak minősítette. Az áldozatok számát illetően a felek közötti vita a szisztematikus vizsgálatok hiánya miatt nem zárult le. A tüntetések részvételi számairól is eltérő becslések láttak napvilágot: az ellenzék általában több tízezres, a kormánypárti média alacsonyabb számokat közölt. A független újságírói és emberi jogi szervezetek jelentései a rendőri túlkapásokra vonatkozóan következtetéseket vontak le, de ezeket a kormány nem erősítette meg.

A NATO- és EU-integráció állapotával kapcsolatban a hivatalos állásfoglalások világosak: az EU felfüggesztette a csatlakozási folyamatot, és a NATO-tagsági akcióterv továbbra sem került elfogadásra. Ugyanakkor a belső grúziai politikai vita arról, hogy a kormány valóban akarja-e a nyugati integrációt, vagy csupán retorikailag használja, vitatott értelmezési kérdés, amelyet a hivatalos nyilatkozatok és a politikai tettek közötti eltérések elemzésével lehet megközelíteni. A 2025–2026-os fejlemények forrásadottsága a leginkább problémás: mivel a jelenkori történetírás módszertani értelemben még nem rendelkezik a levéltári, diplomáciai vagy statisztikai források teljes körével, az eseményekről szóló beszámolók elsősorban újságcikkekre, hivatalos nyilatkozatokra és közösségi médiás tartalmakra támaszkodnak. E források ellenőrzése és szintézise a könyv lezárásának időpontjában még nem lehetséges, ezért a 2025–2026-os időszakról szóló minden állítást kellő óvatossággal, a folyamatban lévő jelleg hangsúlyozásával kell kezelni.

34.4.6 Rövid összefoglaló

- A 2012-es választásokon a Bidzina Ivanisvili vezette Grúz Álom legyőzte a Szaakasvili-féle Egyesült Nemzeti Mozgalmat, és ezzel új politikai korszak kezdődött, amelyet a parlamenti kormányzás megerősödése és a hatalomváltás körüli éles viták jellemeztek.

- A Grúz Álom 2013 után több választáson is többséget szerzett, de a párt belső szerkezete és Ivanisvili informális befolyása miatt a politikai verseny fokozatosan szűkült a nemzetközi értékelések szerint.
- Grúzia 2014-ben társulási megállapodást írt alá az EU-val, amely magában foglalta a mélyreható szabadkereskedelmi térséget, és 2017-ben vízummentességet kapott az uniós útra; a NATO-tagság azonban nem jutott el a tagsági akcióterv szakaszába.
- A 2024-es „külföldi ügynök törvény” elfogadása tömeges tiltakozásokat váltott ki, és az EU, valamint az USA részéről szankciókhoz, a csatlakozási folyamat befagyasztásához vezetett; a törvényt a kormánypárt átláthatósági intézkedésként, az ellenzék és a nemzetközi partnerek orosz mintájú elnyomó eszközként értelmezték.
- A 2024. októberi parlamenti választásokat a Grúz Álom a hivatalos eredmények szerint megnyerte, de az ellenzék és a nemzetközi megfigyelők választási visszaéléseket jelentettek, és az eredményt nem ismerték el, ami további tiltakozásokhoz és politikai válsághoz vezetett.
- A 2025–2026-os időszak forrásai még rendkívül hiányosak, a politikai helyzet rendkívül polarizált, az EU-integráció gyakorlatilag leállt, és a könyv lezárásakor a grúz politikai rendszer stabilitása és a nyugati integráció jövője nyitott kérdés maradt.

34.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a Grúz Álom hatalomra kerülését a 2003-as rózsás forradalom előtti és utáni politikai berendezkedés jellemzőivel! Mely folytonosságok és törések figyelhetők meg?
2. Milyen érvek és ellenérvek mentén formálódott a vita a 2024-es „külföldi ügynök törvényről”? Hogyan kapcsolódik ez a kérdés a nyugati integrációhoz és az orosz befolyáshoz?
3. A 2024-es parlamenti választásokkal kapcsolatos nemzetközi és hazai vitákban milyen forrástípusokat használnak a szereplők? Milyen bizonyítékok állnak rendelkezésre a választási visszaélésekről, és miért nehéz objektíven értékelni ezeket?
4. Miért nem rendelkezett Grúzia NATO-tagsági akciótervvel a 2012–2026 közötti időszakban, és milyen belső és nemzetközi tényezők akadályozták a folyamatot?
5. Melyek a legfontosabb bizonytalanságok a 2025–2026-os grúziai eseményekkel kapcsolatban, és miért nem lehet ezeket a folyamatokat lezárt történelmi tényekként kezelni?

35 Anatólia és Törökország az ókortól az Oszmán Birodalomig

35.1 A hettiták és az ókori Anatólia

Anatólia a mai Törökország ázsiai részének történelmi neve, amelyet a görögök „a napfelkelte földjének” (Anatolé) neveztek. A térség már az ókorban is hídként működött a Balkán, az Égeikum, a Fekete-tenger, a Kaukázus, Mezopotámia és a Levante között. Ez a földrajzi helyzet egyszerre tette Anatóliát kereskedelmi folyosóvá, kulturális átjáróvá és birodalmak ütközőzónájává. A hettita állam, a phrüg és líd királyságok, a görög partvidéki városok és a perzsa szatrapiák története ezért nem csupán Anatólia „előtörténete”: a régió későbbi hellenisztikus, római, bizánci és oszmán korszakainak alapjait is megmutatja. A következő alfejezetekben tárgyalt Róma, Bizánc és a szeldzsukok korszaka éppen az itteni államalakulatok örökségére épült.

35.1.1 A bronzkor Anatóliája és a hettita állam kialakulása

Anatólia bronzkori történetének korai szakasza régészeti lelőhelyek és asszír kereskedőkolóniák dokumentumai alapján rekonstruálható. Az i. e. 20–18. században asszír kereskedők telepedtek le a közép-anatóliai **Kaneš** (ma Kültepe) városában, és kiterjedt kereskedelmi hálózatot működtettek, elsősorban ónt és textíliát szállítva Asszíriából Anatóliába, cserébe aranyért, ezüstért és rézért. A Kültepén előkerült több ezer ékírásos tábla a korszak legfontosabb írott forrása, amely betekintést ad a helyi anatóliai fejedelemségek, a helyi palotagazdaságok és az asszír kereskedőházak viszonyába. Ezek a táblák a helyi lakosság nyelvén kívül asszír nyelven íródtak, és rögzítik az első ismert anatóliai személyneveket, köztük hettita és luvi eredetű neveket is.

A hettita állam kialakulása az i. e. 17. századra tehető, de a folyamat részletei bizonytalanok. A hettita királyi hagyomány a dinasztia alapítójának **I. Hattuziliszt** (Ḫattušili) tartja, aki a fővárost **Hattusába** (Ḫattuša, ma Boğazköy/Boğazkale) helyezte. A város korábban egy helyi fejedelemség központja lehetett, amelyet a hettita uralkodó elfoglalt és újjáépített. I. Hattuszilisz hadjáratai elérték Észak-Szíriát és a Földközi-tenger partvidékét, és az általa létrehozott királyság már nem csupán közép-anatóliai törzsszövetség volt, hanem területi államalakulat, amely az írott adminisztrációra, a palotagazdaságra és a hadseregre támaszkodott. Az óhettita korra (kb. i. e. 1650–1450) vonatkozó ismereteink azonban hézagosak: a királylista rekonstrukciója részben későbbi, propagandisztikus célú szövegekből származik, és a régészeti rétegek keltezése is több évtizedes bizonytalanságot hordoz.

A hettita társadalomról alkotott képünk alapvetően a királyi levéltárakból, törvényszövegekből és rituálékból épül fel. A **Hettita Birodalom** (Ḫatti) lakossága többnyelvű volt: a hettita (indoeurópai) mellett a luvi, a palai és a hurri nyelvek is jelen voltak. A hettita király nem abszolút uralkodó volt a későbbi keleti despoták értelmében, hanem a „nagy király” (tabarna/labarna) címet viselte, és a birodalom vezető családjai, a **panku** (a nemesség gyűlése) és a templomi intézmények hatalmával kellett egyeztetnie. A nők szerepe a királyi családban viszonylag erős volt: a királyné (tawananna) saját birtokkal és kultikus feladatokkal rendelkezett, és egyes esetekben politikai befolyást is gyakorolt.

35.1.2 A Hettita Birodalom: hatalom, diplomácia és társadalom

Az újhettita vagy birodalmi korban (kb. i. e. 1450–1180) a hettita állam a Közel-Kelet egyik nagyhatalmává vált, Egyiptom, Babilónia, Asszíria és Mitanni mellett. A birodalom terjeszkedését a királyi évkönyvek és a diplomáciai levelezés dokumentálja. **I. Suppiluliumasz** (Šuppiluliuma, i. e. 14. század) meghódította a hurri Mitanni királyság nagy részét, és szíriai vazallusállamok sorát hozta létre. Utódai, köztük **II. Muvatallisz** (Muwatalli), az egyiptomi Újbirodalommal versengtek a szíriai kikötők és kereskedelmi utak ellenőrzéséért.

A két birodalom közötti konfliktus csúcspontja a **kádesi csata** volt, amelyet a hagyományos kronológia szerint i. e. 1274 körül vívtak. A csata a mai Szíria területén fekvő Kádes (Qadeš) városánál zajlott, és mind az egyiptomi, mind a hettita források győzelemként értelmezték. A csata pontos lefolyása vitatott, mert a források elfogultak, és a taktikai részletek rekonstrukciója régészeti bizonyíték nélkül nehéz. Annyi azonban dokumentált, hogy a csata után a két fél nem tudta stratégiailag eldönteni a konfliktust, és i. e. 1259 körül **III. Hattuszilisz** (Ḫattušili) és II. Ramszesz egyiptomi fáraó **békeszerződést** kötött. Ez a szerződés, amelynek egyiptomi és hettita változata is fennmaradt, a diplomáciatörténet egyik legkorábbi ismert kétoldalú békeegyezménye, és a mai szóhasználatban gyakran hivatkozzák az „első ismert békeszerződésként”. A szerződés kölcsönös segítségnyújtást, kiadatási záradékokat és dinasztikus házasságot irányzott elő.

A hettita birodalom belső szerkezete a vazallusállamok hálózatán nyugodott. A központi területet (a mai Közép-Anatólia) közvetlenül a király igazgatta, míg a perifériákon helyi dinasztiák uralkodtak, akik szerződésben rögzítették hűségüket, és adót, katonai segítséget vagy túszokat küldtek Hattusába. A **hettita törvények** a mezopotámiai mintához képest kevésbé alkalmaztak testcsonkító büntetéseket, és nagyobb teret adtak a pénzbeli vagy vagyoni kárpótlásnak. A rabszolgaság intézménye létezett, de a rabszolgák egyes jogait a törvények szabályozták, például házasodhattak szabad személlyel. A mezőgazdaság, az állattenyésztés és a fémművesség volt a gazdaság alapja; a birodalom emellett részt vett a kelet-mediterrániai kereskedelemben, és a lótenyésztésben elért tudása (a hurri **Kikkuli** szövegéből ismert lóidomítási kézikönyv) katonai előnyt jelentett.

A hettita vallás több ezer istent ismert, és a királyi panteon középpontjában a **viharisten** (Tarḫunna) és a **napistennő** (Arinna város napistennője) állt. A király személye szakrális jelentőséggel bírt, és a birodalmi ideológia szerint az istenek és az emberek közötti rend fenntartója volt. A hettita rituálék és imák részletgazdag képet adnak a betegség, a termékenység és a politikai válságok kezeléséről. A birodalom bukása i. e. 1200 körül következett be, de az összeomlás okai vitatottak. A régészeti rétegek több nagy anatóliai és szíriai település elpusztulását vagy elhagyását mutatják, és a forrásokban **tengeri népek** néven emlegetett, valószínűleg több etnikumú és földrajzi eredetű csoportok támadásai mellett belső lázadások, éhínség és a palotagazdaság összeomlása is szerepet játszhatott. Hattusát nem feltétlenül hódították meg; a királyi udvar és a lakosság egy része egyszerűen elhagyhatta a várost. A hettita nyelvű hagyomány ezt követően elhalványult, de a délkelet-anatóliai és észak-szíriai **újhettita királyságok** (például Karkemis, Malatya, Hamá) tovább őriztek hettita és luvi elemeket az i. e. 8. századig.

35.1.3 Trója és a bronzkori Égeikum kapcsolatai

A hettita forrásokban többször szerepel egy **Wiluša** nevű állam Anatólia északnyugati részén, amelyet egyes kutatók a görög **Ilion** (Trója) városával azonosítanak. Ez az azonosítás a hettita szövegekben említett helynevek és a későbbi görög hagyomány nyelvészeti és földrajzi elemzésén alapul, de nem tekinthető teljesen bizonyítottnak. A hettita diplomáciai levelezésből ismert, hogy

Wiluša uralkodói időnként a hettita nagy király vazallusai voltak, és a térség a hettita érdekszférához tartozott. A régészeti lelőhely **Hisarlık** (a mai Törökország Çanakkale tartományában) többrétegű települést rejt, amelyet a kutatás nagy többsége a görög hagyomány Trójájával azonosít. A legvitatottabb réteg a **Trója VIIa**, amelyet i. e. 13. század végére kelteznek, és amely pusztulási nyomokat mutat; egyes régészek ezt kapcsolják a homéroszi eposzokban megénekelt háborúhoz, mások természeti katasztrófát vagy belső konfliktust feltételeznek.

A **Trója-háború** mint történeti esemény létezése tehát nem bizonyított, és a mai ókortudományban nincs konszenzus arról, hogy a homéroszi eposzok mögött mekkora valós mag áll. Az i. e. 8. században írásba foglalt görög epikus hagyomány évszázadokkal későbbi emlékezetet tükröz, és benne a bronzkori események, a vaskori társadalmi viszonyok és a költői fikció összefonódik. A hettita és az egyiptomi források nem említenek Trója elleni görög hadjáratot, és a görög világ bronzkori „mükénéi” civilizációjának összeomlása is az i. e. 12. században következett be, ami megnehezíti egy nagyszabású, tízéves ostrom rekonstrukcióját. A Trója-kérdés ezért kiváló példa arra, hogyan kell megkülönböztetni a dokumentált tényt, a régészeti leletet és a későbbi irodalmi emlékezetet.

35.1.4 Phrügia: a hettiták örökösei?

A hettita birodalom összeomlása után Anatólia középső és nyugati területein új hatalmi központok alakultak ki. Az i. e. 12–7. század között a **phrügök** (görögül Phryges) uralták a Szakarya folyó völgyét és a környező fennsíkot. A phrügök nyelve indoeurópai volt, és feltehetően a Balkánról vándoroltak Anatóliába, bár a migráció időpontja és útvonala vitatott. Fővárosuk **Gordion** (a mai Polatlı közelében) régészeti rétegei gazdag leletanyagot, köztük az úgynevezett **Midasz-halmot** és a híres, csomóval rögzített kocsi maradványait őrzik. A phrüg királyok közül a legismertebb **Midasz** (görögül Mídas), akinek neve az asszír forrásokban **Mita** alakban tűnik fel i. e. 718 körül, tehát a név történeti személyhez vagy dinasztiához köthető. A görög mitológiában Midaszhoz kapcsolódó aranyérintés-legenda és a szamárfül-motívum azonban későbbi irodalmi feldolgozás, és nem használható közvetlen történeti forrásként.

A phrüg királyság hatalmát a **kimmerek** támadásai törték meg a i. e. 7. század elején. A kimmerek a Fekete-tenger északi partvidékéről származó, lovas nomád csoportok voltak, akik Anatóliába betörve több phrüg és líd várost elpusztítottak. A phrüg állam ettől kezdve nem volt többé jelentős hatalom, de a phrüg népesség tovább élt, és kulturális hatása – például a textilművesség, a zene és a Nagy Anya (Kübelé) kultusza – a későbbi anatóliai és görög–római vallásban is tovább élt.

35.1.5 Lídia: a pénzverés és a perzsa hódítás

A phrüg hanyatlással párhuzamosan Anatólia nyugati részén a **Líd Királyság** (Lydia) emelkedett fel, amelynek központja **Sardis** (Szardeisz) volt a Hermosz folyó völgyében. A líd uralkodók közül **Gygesz** (i. e. 685–652 körül, az asszír forrásokban Gugu) alapította meg a Mermnad-dinasztiát, és kiterjesztette a királyság fennhatóságát a görög partvidéki városok egy részére. A líd királyok szövetségi vagy vazallusi viszonyban álltak az asszír birodalommal, és a régészeti leletek tanúsága szerint intenzív kapcsolatot tartottak fenn a görög világgal és a keleti udvarokkal.

A líd királyság legismertebb uralkodója **Kroiszosz** (Kroisos, i. e. 560–546 körül), akit a görög hagyomány mérhetetlen gazdagságáról és bölcsességkedveléséről ismert. Hérodotosz – akinek elbeszélése azonban görög szempontú és irodalmilag formált – azt állítja, hogy Kroiszosz uralma alatt Lídia ellenőrizte a nyugat-anatóliai görög városokat, és adót szedett tőlük. A líd királyság gazdagságának alapja a Paktolosz folyó aranyhomokja, a fejlett kézművesség és a kereskedelem volt. A régészeti és numizmatikai kutatások szerint a világ első **pénzérméi** valószínűleg Lídiában

készültek az i. e. 7. század második felében vagy a 6. század elején. Ezek az érmék **elektrumból** (arany–ezüst természetes ötvözete) készültek, és állami jelzéssel ellátva garantálták a súlyt és az értéket. A pénzverés bevezetése a kereskedelem, az adóztatás és a hadsereg fizetésének forradalmasításához vezetett, és a líd mintát a görög városok hamar átvették.

Kroiszosz uralmának a perzsa **Kürosz** (II. Kürosz, az Akhaimenida-dinasztia alapítója) vetett véget. A hagyományos kronológia szerint i. e. 547/546-ban a perzsa hadsereg elfoglalta Sardist, és Kroiszoszt foglyul ejtette. Hérodotosz szerint Kroiszosz máglyán akart elégetni, de Kürosz megkegyelmezett neki; ezt a jelenetet a mai kutatás irodalmi toposznak tartja. Lídia ettől kezdve perzsa **szatrapia** lett, és Anatólia nyugati része az Akhaimenida Birodalom részévé vált.

35.1.6 Görög városállamok az anatóliai partvidéken

Anatólia Égei-tengeri partvidékén az i. e. 11–8. században görög nyelvű közösségek telepedtek le, akiket a hagyomány – részben a későbbi görög önértelmezés visszavetítésével – „ión”, „aiol” és „dór” csoportokra oszt. A legjelentősebb ión városok **Milétosz** (Mílētos), **Epheszosz** (Éphesos), **Szmirna** (Smýrna), **Phókaia** és **Kolophón** voltak. Ezek a városok önálló politikai egységeket alkottak, saját intézményekkel, hadsereggel és pénzveréssel, de közös nyelvük, vallási kultuszuk (például a pánión ünnep a Mükalé-hegyfoknál) és kereskedelmi érdekeik révén kapcsolatban álltak egymással és az anyaországi görög világgal.

Az ión városok gazdasági és kulturális virágzása az i. e. 7–6. századra esett. Milétosz a Fekete-tenger partjain alapított gyarmatvárosokat, és a kereskedelemből származó jövedelem lehetővé tette a korai **természetfilozófia** kialakulását. **Thalész** (Thalēs), **Anaximandrosz** és **Anaximenész** milétoszi gondolkodók a világ felépítését nem mitikus, hanem természeti okokkal magyarázták, ami a görög tudományosság kezdetét jelenti. Ez a szellemi teljesítmény azonban nem független a keleti (egyiptomi, mezopotámiai) tudás hagyományaitól, és a „görög csoda” fogalma ma már kritikával kezelendő.

A líd uralom alatt az ión városok adót fizettek, de belső autonómiájukat megőrizték. A perzsa hódítás után a helyzet bonyolultabbá vált: a perzsa uralom adóterheket és helyi báburalkodókat hozott, ami feszültségeket szült. Az i. e. 499-ben kirobbant **ión felkelés** a perzsa uralom ellen irányult, és bár Athén és Eretria segítséget küldött, a felkelés vereséggel végződött. A perzsa büntetőhadjárat i. e. 494-ben elpusztította Milétoszt, lakosainak egy részét rabszolgává tette vagy áttelepítette. A felkelés és a görög anyaországi beavatkozás közvetlen előzménye volt a **görög–perzsa háborúknak** (i. e. 490, 480–479).

35.1.7 Anatólia a perzsa uralom alatt

Az Akhaimenida Birodalom Anatóliát több **szatrapia** (tartomány) keretében igazgatta. A legfontosabbak a hellészpontoszi Phrügia, a Nagy-Phrügia, a Lüdiai, a Kappadókiai és a Káriai szatrapia voltak. A perzsa király a szatrapákon (tartományi kormányzókon) keresztül gyakorolta hatalmát, akik gyakran a perzsa arisztokrácia tagjai voltak, de egyes régiókban helyi dinasztiák is megőrizhették pozíciójukat, például Káriában a **Hekatomnida-dinasztia**. A perzsa uralom nem számolta fel a helyi nyelveket, vallásokat és intézményeket: a görög városok megtarthatták tanácsukat és piacukat, de adót és katonai kontingenst kellett biztosítaniuk, és a perzsa király helytartói beavatkozhattak belső ügyeikbe.

A perzsa uralom alatti Anatólia gazdaságilag továbbra is virágzott egyes régiókban: a királyi utak (a híres **királyi út** Sardisból Szúzába) megkönnyítették a kereskedelmet, a szatrapiák pedig adóikkal hozzájárultak a birodalom bevételeihez. Ugyanakkor a perzsa adóztatás, a helyi elitek versengése és a görög városok szabadságvágyának emléke folyamatos feszültséget teremtett.

Az i. e. 5. század végén a görög–perzsa háborúk után a tengerparti görög városok egy része csatlakozott a Déloszi Szövetséghez, de a perzsa befolyás a 4. században újra megerősödött. A Nagy Sándor vezette makedón hadjárat i. e. 334-ben érte el Anatóliát, és a perzsa uralmat néhány év alatt felváltotta a makedón hódítás – ennek részletei a következő alfejezetben tárgyalt hellenisztikus korszakba vezetnek.

35.1.8 Források és bizonytalanságok

Az ókori Anatólia történetére vonatkozó ismereteink többféle forrástípusból származnak, és ezek eltérő megbízhatóságúak. A hettita korra elsődleges forrást jelentenek a **Hattusában és más lelőhelyeken előkerült ékírásos agyagtáblák**, amelyek királyi évkönyveket, törvényeket, szerződéseket, diplomáciai leveleket, rituálékat és adminisztratív szövegeket tartalmaznak. Ezek a források azonban a palota és a templomi elit szemszögét tükrözik, és a vidéki lakosság, a nők és a rabszolgák mindennapi életéről keveset árulnak el. A hettita nyelv megfejtését **Bedřich Hrozný** cseh nyelvész 1915-ben publikálta, ami fordulópontot jelentett a hettitológia számára; azóta a szövegkorpusz folyamatosan bővül, de a fordítások és értelmezések gyakran vitatottak.

A bronzkori Anatólia kronológiája részben egyiptomi és asszír párhuzamokra támaszkodik, és a hettita királylista rekonstrukciója több ponton bizonytalan. A Kádesi csata és a békeszerződés dátumai a középső kronológia szerint körülbelül i. e. 1274 és 1259, de a radiokarbon-vizsgálatok és a csillagászati megfigyelések alapján egyes kutatók évtizedes eltéréseket javasolnak. A hettita birodalom összeomlásának okai és pontos lefolyása szintén tudományos vita tárgya: a „tengeri népek” fogalma modern konstrukció, és a régészeti pusztulási rétegek nem mindig köthetők egyértelműen külső támadáshoz.

A phrüg és líd királyságokra vonatkozó ismereteink főként görög szerzőktől – elsősorban **Hérodotosztól** – és régészeti ásatásokból származnak. Hérodotosz elbeszélése értékes, de irodalmilag formált, és görög szempontból ítéli meg a líd királyokat. A phrüg kronológia különösen bizonytalan: a királylista csak töredékes, és a régészeti rétegek keltezése sem mindig egyértelmű. A Midasz név történetisége valószínű, de a görög mítoszokkal való kapcsolata közvetett. A líd pénzverés kezdete régészeti és numizmatikai viták tárgya, és a legkorábbi érmék keltezése évtizedes bizonytalanságot hordoz.

A perzsa uralomra vonatkozóan a görög források mellett rendelkezésre állnak a perzsa királyi feliratok és adminisztratív szövegek (például a Perszepoliszi erődítménytáblák), de ezek Anatóliára vonatkozó részei szűkszavúak. A ión felkelés és a görög–perzsa háborúk eseményeit elsősorban görög szerzők beszélik el, ami egyoldalú perspektívát eredményez. A perzsa uralom mindennapi hatása a helyi lakosságra kevéssé dokumentált, és a régészeti leletek sem mindig teszik lehetővé a perzsa jelenlét és a helyi hagyományok megkülönböztetését.

35.1.9 Rövid összefoglaló

- Anatólia az ókorban híd volt a Balkán, az Égeikum, Mezopotámia és a Levante között; földrajzi helyzete miatt egymást váltó birodalmak és kereskedelmi hálózatok színtere lett.
- A **Hettita Birodalom** (kb. i. e. 17–12. század) központi hatalma Hattusában összpontosult, és a királyi diplomácia, a vazallusállamok rendszere, valamint a fejlett adminisztráció révén a kor egyik nagyhatalma volt; a kádesi csata (kb. i. e. 1274) utáni egyiptomi–hettita békeszerződés a diplomáciatörténet egyik legkorábbi ismert példája.
- A hettita birodalom összeomlása (kb. i. e. 1200) valószínűleg több tényező – külső támadások, belső válságok, éhínség – együttes hatására következett be; Hattusát a lakosság részben elhagyta.

- **Trója** (Wiluša/Ilion) régészeti lelőhelye Hisarlıkban található, és a hettita szövegekben szereplő Wiluša azonosítása Trójával valószínű, de nem teljesen bizonyított; a homéroszi Trója-háború történetisége vitatott, mert a források évszázadokkal későbbi emlékezetet tükröznek.
- A **phrügök** (kb. i. e. 12–7. század) közép-anatóliai királysága Gordion központtal működött; Midasz neve asszír forrásokban is feltűnik, de a görög legendák irodalmi feldolgozások.
- A **Líd Királyság** (kb. i. e. 7–6. század) a világ első ismert pénzérméit bocsátotta ki, és Kroiszosz uralma alatt élte fénykorát, amíg a perzsa Kürosz meg nem hódította i. e. 547/546 körül.
- Az anatóliai **görög városállamok** (elsősorban Iónia) a kereskedelem és a kultúra központjai voltak; a perzsa uralom elleni **ión felkelés** (i. e. 499–493) a görög–perzsa háborúk előzménye lett.
- Az **Akhaimenida uralom** alatt Anatólia szatrapiákra oszlott, és a helyi elitek, valamint a görög városok részleges autonómiája mellett a perzsa adóztatás és katonai jelenlét határozta meg a régió életét Nagy Sándor hódításáig (i. e. 334).

35.1.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrástípusok alapján rekonstruálható a hettita állam társadalomszerkezete, és milyen torzításokkal kell számolnunk e források használatakor?
2. Miért vitatott a Trója-háború történetisége, és milyen érvek szólnak a hettita Wiluša és a görög Ilion azonosítása mellett és ellen?
3. Hasonlítsa össze a líd királyság és a phrüg királyság hatalmi alapjait: milyen gazdasági, földrajzi és katonai tényezők magyarázzák eltérő pályájukat?
4. Hogyan befolyásolta Anatólia földrajzi helyzete a perzsa birodalom igazgatási gyakorlatát, és milyen szerepet játszottak a görög partvidéki városok a perzsa uralommal szembeni ellenállásban?
5. Milyen módszertani nehézségek merülnek fel az ókori anatóliai kronológia (hettita, phrüg, líd, perzsa korszak) rekonstruálásában, és miért fontos a bizonytalanság jelzése a történeti elbeszélésben?

35.2 Róma, Bizánc és a szeldzsukok

35.2.1 Róma, Bizánc és a szeldzsukok

A hettita birodalom összeomlása után Anatólia hosszú évszázadokig nem alkotott politikai egységet; a félsziget nyugati partjain görög városállamok, belső területein pedig fríg, lüd, kár és más anatóliai népek éltek. Ez a sokszínű, városállamokra és törzsi királyságokra tagolt világ a hellenisztikus korban a Nagy Sándor halála után létrejött utódállamok, mindenekelőtt a Pergamon, Szeleukida és Pontoszi királyságok fennhatósága alá került. A római hódítás ezt a politikailag megosztott, de kulturálisan már erősen görögösödött Anatóliát kapcsolta be a Mediterráneumot egyesítő birodalmi rendszerbe. Az alábbi alfejezet azt vizsgálja, hogyan vált Anatólia a Római Birodalom egyik leggazdagabb és legnépesebb tartománycsoportjává, miként alakult át a római uralom bizánci, keresztény császári hatalommá, és hogyan nyitotta meg az 1071-es manzikerti vereség és a szeldzsuk betelepülés azt a hosszú folyamatot, amely a félsziget nyelvi és vallási arculatát fokozatosan megváltoztatta. A fejezet előzménye az ókori Anatólia története, amely a hettitáktól a hellenisztikus korig vezetett; ebből az örökségből a római kor számos intézményes és kulturális elemet továbbvitt, ugyanakkor alapvetően új igazgatási és vallási struktúrákat hozott létre.

35.2.1.1 A római hódítás és a provinciák kialakulása

Róma Anatóliába való behatolása nem egyetlen hódító hadjárat, hanem több évtizedes, diplomáciai és katonai lépésekkel tarkított folyamat volt. Az i. e. 2. században a Római Köztársaság a hellenisztikus világ keleti ügyeibe egyre mélyebben beavatkozott, részben a Makedónia és Szeleukida Birodalom közötti erőegyensúly megváltozása miatt. A fordulópontot az i. e. 190-es magnésziai csata jelentette, amelyben a rómaiak és szövetségeseik legyőzték III. Antiokhosz szeleukida királyt. A győzelem nem vezetett azonnali annexióhoz, de a Szeleukida hatalom végleg kiszorult Anatólia nyugati és középső területeiről. A Rómával szövetséges Pergamon királysága jelentős területeket kapott, majd i. e. 133-ban, III. Attalosz halálakor a király végrendelete alapján a Pergamoni Királyság római provinciává, **Asia** provinciává alakult. Ez a dokumentált jogi aktus – a végrendelet – ritka eset, amikor egy hellenisztikus állam békés úton, jogi eszközzel került római fennhatóság alá; az átmenet azonban nem volt konfliktusmentes, mert Arisztonikosz, aki a trónra igényt tartott, az i. e. 132–129 közötti felkelésben parasztokat és rabszolgákat is megmozgatott.

A késő köztársaság korában Anatólia római érdekszférává vált, de a térség északi részén a **Pontoszi Királyság** VI. Mithridatész vezetésével komoly ellenállást fejtett ki. A három mithridatészi háború (i. e. 88–63) során a római hadvezérek, köztük Sulla, Lucullus és végül Pompeius, fokozatosan megtörték a pontoszi hatalmat. Az i. e. 80-as években Mithridatész parancsára a kis-ázsiai görög városokban tömegesen öltek meg római és italikus kereskedőket; a források – mindenekelőtt Appianosz és Plutarkhosz – több tízezer áldozatról írnak, de a számok túlzóak lehetnek, és a modern történészek a dokumentált eseményt inkább a háborús propaganda és a helyi elégedetlenség összefüggésében értelmezik. Pompeius i. e. 64–63-ban megszervezte a keleti provinciákat: Bithünia és Pontosz egyesített provinciaként, Kilikia pedig külön közigazgatási egységként került római uralom alá. A félsziget déli, hegyes területein élő **iszauriaiak** és más közösségek azonban még a császárkorban is gyakran fellázadtak, ami a római uralom korlátait mutatja a városias, tengerparti sávokon túl.

A császárkor első két évszázadában Anatólia a Római Birodalom egyik legfontosabb gazdasági és kulturális régiójává vált. A provinciák száma és határai többször változtak; Augustustól kezdve Asia, Galatia, Lükia-Pamfília, Bithünia-Pontosz, Kilikia, majd később **Kappadókia** és Armenia Minor is a birodalom szervezetéhez tartozott. A római uralom nem számolta fel a görög városi intézményeket; a **polis**-ok továbbra is saját tanáccsal, bírósággal és vallási ünnepekkel rendelkeztek, de adót fizettek Rómának, és a császárkultusz révén a császári hatalomhoz kapcsolódtak. A régészeti és epigráfiai források – feliratok, pénzek, középületek – alapján az anatóliai városok az i. sz. 1–3. században jelentős építkezési hullámot éltek át: színházak, fürdők, agórák, vízvezetékek és városfalak épültek. Ezt a jólétet a mezőgazdasági termelés, a textilipar, a kerámia és a távolsági kereskedelem tartotta fenn. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a római provinciákban a városi elitek a császárkultusz papi tisztségeit viselték, és vagyonuk egy részét középületekre fordították; ez a rendszer a birodalmi hatalom és a helyi arisztokrácia kölcsönös együttműködésén alapult.

35.2.1.2 Kereszténység, válság és a bizánci átmenet

Anatólia a korai kereszténység egyik legfontosabb terjeszkedési területe volt. Az Újszövetség szövegei szerint Pál apostol Kis-Ázsia városaiban – Antiokheiában, Ikonionban, Lüsztraban, Epheszoszban – hirdette az új vallást, és levelei több anatóliai gyülekezethez szólnak. Az első keresztény közösségek a zsidó diaszpórával és a városi kézműves-kereskedő rétegekkel álltak kapcsolatban; a társadalmi összetételük a 2. századtól fokozatosan szélesedett. A római állam időszakosan üldözte a keresztényeket, de az üldözések intenzitása és földrajzi kiterjedése változó

volt; a legvéresebbnek tartott országos üldözések Diocletianus és Galerius idején, 303-tól kezdődtek. A keresztényüldözések dokumentálásában a **Passiók** és egyháztörténeti munkák, például Euszebiosz egyháztörténete fontos források, de ezek hitelessége és a mártírábrázolások retorikai jellege miatt a modern történészek óvatosan kezelik a részleteket.

A fordulópontot a 4. század eleje hozta el. I. Constantinus császár 313-ban a társcsászárral, Licinius-szal közösen kiadott **milánói ediktum** (pontosabban levél, amely a vallásszabadságot és az elkobzott javak visszaadását rendelte el) véget vetett a keresztényüldözésnek. Constantinus 330-ban a Boszporusz partján fekvő **Büzantiont** új fővárossá, Constantinopolisszá alakította át; ezzel a birodalom súlypontja keletre, Anatólia és a Balkán közé helyeződött. A 4. század folyamán a kereszténység a császári udvar támogatásával fokozatosan a birodalom domináns vallásává vált, I. Theodosius 380-as thesszalonikéi ediktuma pedig a niceai hitvallást tette a birodalom hivatalos vallásává. Anatóliában a 4. század során számos zsinatot tartottak – Nikaiában 325-ben, Konstantinápolyban 381-ben, Epheszoszban 431-ben és Khalkédónban 451-ben –, amelyek a keresztény dogmatika és egyházszervezet alapkérdéseit döntötték el. A zsinati határozatok és hitvallások elsődleges forrásként tanulmányozhatók, de azokat a politikai és teológiai viták összefüggésében kell értelmezni.

A késő antik Anatólia társadalmi és gazdasági szerkezete fokozatosan átalakult. A 4–6. században a városi elit egy része a birodalmi hivatalnokrétegbe olvadt, a vidéki nagybirtokok mellett pedig egyre fontosabbá vált a faluközösségek adóterhe, amelyet a késő római állam törvényei és adójegyzékei dokumentálnak. Az 5–6. században Anatóliát több földrengés és járvány sújtotta, de a régészeti leletek – elsősorban a vidéki templomok, víztározók és malmok – a vidéki termelés és a keresztény egyházi vagyon növekedését mutatják. A 6. században I. Iusztinianosz császár (ur. 527–565) nagyszabású építkezéseket és jogi reformokat hajtott végre; a **Corpus Iuris Civilis** a római jogot foglalta egységes keretbe, és a birodalmi igazgatás Anatóliában is ennek alapján működött. Iusztinianosz uralkodása alatt azonban a keleti határok mentén folyamatos háborúk zajlottak a Szászánida Birodalommal, ami Anatólia keleti területeit katonai felvonulási övezetté tette.

A 7. század elején a bizánci–szászánida háborúk (602–628) súlyosan megterhelték Anatóliát. A Szászánida seregek 613–614-ben elfoglalták Szíriát és Palesztinát, 615-ben pedig elérték a Boszporuszt; Hérakleiosz császár végül visszafoglalta a keleti provinciákat, de a háború mindkét birodalmat kimerítette. Ezt a kimerültséget használta ki az iszlám hódítás, amely a 630-as évektől kezdve a bizánci Kelet és Egyiptom rovására terjeszkedett. Anatólia a 7. század közepétől a bizánci védelem kulcsfontosságú területévé vált: a Taurus-hegység völgyei és a határ menti erődrendszerek a muszlim kalifátus évenkénti, szezonális támadásai ellen védték a birodalom magterületét. A bizánci közigazgatás átszervezésére a 7. század második felében került sor; a **thema**-rendszer katonai körzetei, mint az Anatolikon, Armeniakon vagy Thrakeszion, a tartományi hadseregek ellátását és a helyi védelmet szolgálták. A thema-rendszer pontos kialakulásának kronológiája a modern történetírásban vitatott, de a 8. századra a struktúra egyértelműen működött.

A 7–9. században Anatólia életét az arab–bizánci határháborúk határozták meg. A kalifátus seregei többször mélyen benyomultak a félszigetre, ostromolták Konstantinápolyt (674–678, 717–718), és időszakosan elfoglaltak határmenti városokat. A bizánci források, elsősorban Theophanész krónikája és a katonai kézikönyvek, részletesen beszámolnak a betörésekről, de az arab források – például al-Baládzuri és at-Tabari – más hangsúlyokkal tárgyalják ugyanazokat az eseményeket. A két fél közötti határvidék fokozatosan elnéptelenedett, a lakosság egy része a bizánci hátországba menekült, mások a hegyvidéki erődökben kerestek menedéket. A 8. század végén és a 9. században a bizánci hadsereg ellentámadásba ment át, és a keleti határokat részben visszatolta a Taurus vonaláig. A határ menti kisvárosok és erődök régészeti leletei – ciszternák,

gabonatárolók, kápolnák – a katonai jelenlét állandóságát mutatják, de a demográfiai veszteségek mértéke csak becslés.

35.2.1.3 A bizánci Anatólia fénykora és az új hódítók megjelenése

A 10. század a bizánci Anatólia katonai és gazdasági megerősödésének korszaka volt. A Makedón-dinasztia császárai, különösen II. Niképhorosz Phókasz (ur. 963–969), I. Ióannész Tzimiszkész (ur. 969–976) és II. Baszileiosz (ur. 976–1025), sikeres hadjáratokat vezettek a muszlim határ menti emírségek ellen, és visszafoglalták Kilikiát, Észak-Szíriát és a Felső-Eufrátesz vidékét. A 10. századi bizánci katonai sikereket a krónikák mellett a hadjáratokban részt vevő tisztek emlékiratai és taktikai művei is dokumentálják. A belső területeken a nagybirtokok növekedése és a katonai parasztok helyzetének romlása azonban társadalmi feszültségekhez vezetett; a császári törvények, például a 10. századi novellák, ismételten próbálták korlátozni a hatalmas földbirtokosok terjeszkedését. A bizánci Anatólia lakosságának etnikai és nyelvi összetétele ekkor már nagyon sokszínű volt: görög nyelvű többség mellett örmény, szír, szláv, arab és vlach közösségek éltek, az állam pedig a keresztény ortodoxia keretei között tartotta fenn a birodalmi lojalitást.

A 11. század közepén a bizánci hatalom Anatóliában új kihívókkal találta magát szemben. Keleten a **nagyszeldzsuk** uralkodók, akik a 10. század végén a sztyeppei török–oguz törzsek vezetőiként tűntek fel, a 11. század első felében meghódították Iránt, Irakot és a bagdadi kalifátus tényleges hatalmát. A szeldzsuk szultánok a szunnita kalifátus védelmezőiként léptek fel, és uralmuk alatt a török törzsek nyugat felé nyomultak. A bizánci keleti tartományok határán a 11. század közepétől kezdve rendszeressé váltak a szeldzsuk portyák, amelyek nem csupán hadjáratok, hanem a legelőterületet kereső nomád törzsek vándorlásának részei is voltak. A bizánci katonai rendszer eközben belső válságokkal küzdött: a 11. századi császári kormányzat csökkentette a thema-hadseregek költségvetését, a nagybirtokos arisztokrácia és a központi hivatalnokréteg közötti hatalmi harcok pedig gyengítették a védelem összehangoltságát.

35.2.1.4 Az 1071-es manzikerti csata és annak értelmezése

A bizánci–szeldzsuk konfliktus döntőnek tartott ütközete **Manzikertnél** (a mai Malazgirt, Törökország keleti részén) zajlott 1071. augusztus 26-án. A csata előzményeihez tartozik, hogy IV. Rómanosz Diogenész császár (ur. 1068–1071) nagy létszámú hadsereget gyűjtött, hogy a szeldzsuk betöréseket keletről visszaszorítsa. A bizánci sereg létszáma a kortárs forrásokban 40 000 és 100 000 fő közötti becslésekkel szerepel, de a modern történészek a reális sereglétszámot inkább 40 000–60 000 főre teszik, hangsúlyozva, hogy a kortárs adatok a hadi propagandát tükrözik. A szeldzsuk oldalon Alp Arszlán szultán (ur. 1063–1072) serege kisebb, mozgékony lovasságból állt; a kortárs muszlim források 10 000–15 000 harcosról írnak, de ez is becslés.

A csata lefolyását több, egymásnak részben ellentmondó forrásból ismerjük. A bizánci szemtanúkból merítő **Mikhaél Attaleiatész**, a kortárs **Niképhorosz Brüennosz** és a későbbi görög, örmény és arab források egyaránt beszámolnak a bizánci hadsereg megosztottságáról: a császár és a hadsereg egy része közötti bizalomhiányról, az andronikosz Dukasz vezette alakulatok visszavonulásáról és a sereg bekerítéséről. Rómanoszt fogságba ejtették, Alp Arszlán pedig – a dokumentált hagyomány szerint – viszonylag enyhe feltételekkel, éves adó fejében szabadon engedte. A manzikerti vereség katonailag önmagában nem jelentette azonnal a bizánci Anatólia összeomlását; az azt követő polgárháború és a szeldzsuk törzsek akadálytalan nyugati irányú vándorlása azonban felgyorsította a bizánci közigazgatás felbomlását a fennsíkon. A kortárs és későbbi források a csatát már a maguk korában is fordulópontként értelmezték; a modern

történészek többsége konszenzusosan úgy látja, hogy Manzikert inkább a bizánci belső válság tünete és katalizátora volt, mintsem önmagában az anatóliai török hódítás közvetlen oka.

A manzikerti csata forráshelyzete jól mutatja a középkori hadtörténeti rekonstrukció korlátait. A lefolyás pontos részletei – az ütközet időtartama, a csapatmozdulatok sorrendje, a döntő pillanat – vitatottak, mert a források a résztvevők politikai érdekei szerint hangsúlyozzák vagy hallgatják el az eseményeket. A bizánci szerzők egy része a Dukasz-házat vádolta árulással, mások a császár hibás taktikáját emelték ki; a szeldzsuk források a szultán győzelmét az iszlám védelmezőjeként mutatták be. A régészeti anyag – fegyverek, erődök, éremleletek – kevésbé pontos, mint a szöveges hagyomány, ezért a csata rekonstrukciója elsősorban szövegkritikán alapul.

35.2.1.5 A szeldzsuk Rúm Szultanátus

Manzikert után az anatóliai török jelenlét gyorsan intézményesült. A szeldzsuk uralom alatt álló török hadurak és törzsek a 11. század utolsó évtizedeiben mélyen benyomultak Anatóliába, és városokat, völgyeket, legelőket vettek birtokba. Az 1070-es években **Szulejmán ibn Kutalmis**, a nagyszeldzsuk dinasztiával rokon török vezető, Anatólia középső és nyugati területein hozott létre hatalmi bázist; 1080 körül Nikaia (a mai İznik) lett a központja. A források tanúsága szerint 1077–1081 között Szulejmán megalapította a **Rúm Szultanátust**, amely a nagyszeldzsuk birodalomtól fokozatosan függetlenedő, Anatóliára összpontosító muszlim–török állam volt. A „Rúm” elnevezés a bizánci „római” önmeghatározásból ered, és a muszlim forrásokban Anatóliára mint „Római Birodalom” területére utalt.

A Rúm Szultanátus első évszázadának története szorosan összefonódott a kisebb török fejedelemségekkel, a bizánci utódállamokkal és a keresztes hadjáratokkal. Az első keresztes hadjárat 1097-ben elfoglalta Nikaiát, és a bizánciak kezére adta; a szultanátus központja ezt követően **Konyába** (ókori Ikonion) helyeződött át. A 12. században a Rúm szultánok – mindenekelőtt I. Meszúd (ur. 1116–1156) és II. Kilidzs Arszlán (ur. 1156–1192) – megszilárdították uralmukat Anatólia középső fennsíkján, miközben a bizánci hatalom a tengerparti sávokban és a folyóvölgyekben továbbra is jelen volt. A szeldzsuk állam berendezkedése a nagyszeldzsuk perzsa államhagyományt követte: a szultán udvarában perzsa nyelvű bürokrácia működött, az adórendszer a mezőgazdasági termelésre és a városi kézműiparra épült, a hadseregben pedig a török lovasság mellett rabszolgakatonák is szolgáltak. A szeldzsuk uralom alatt Anatólia városaiban mecsetek, medreszék és karavánszerájok épültek; Konya, Kayseri, Sivas és Aksaray a kereskedelem és az iszlám tanulás központjává vált.

A Rúm Szultanátus fénykora a 13. század első felére, **I. Aláaddin Kejkubád** (ur. 1220–1237) uralkodására esett. A szultán kiépítette a kikötővárosok – Antalya és Szinopé – feletti ellenőrzést, ezzel a Földközi-tengeri és fekete-tengeri kereskedelembe kapcsolta be a fennsík gazdaságát. A 13. század elején a szeldzsuk hódítás elérte a **mendéresi** és a **pamfíliai** partvidék egyes részeit, bár a bizánci Niceai Császárság és a kilikiai örmény királyság továbbra is jelentős keresztény államalakulat maradt Anatólia déli és nyugati peremén. A szeldzsuk uralom alatt a keresztény lakosság – görögök, örmények, szírek – helyzete változó volt: a források szerint a nem muzulmánok külön adót (dzsizját) fizettek, de templomaikat és egyházszervezetüket többnyire megtarthatták. A 13. századi Anatóliában a vallási és nyelvi sokszínűség nem szűnt meg; a török nyelvű, perzsa műveltségű szeldzsuk elit alatt a görög, örmény és arab nyelvű közösségek tovább éltek.

A 13. század közepén a mongol hódítás véget vetett a szeldzsuk önállóságnak. A **Kösze Dag-i csatában** (1243) a mongol seregek döntő vereséget mértek a szeldzsuk hadseregre, és a Rúm Szultanátus a mongol–ilkhanida uralom adófizető vazallusává vált. Az utolsó Rúm szultánok tényleges hatalma fokozatosan a helyi török–türkmén fejedelemségekre olvadt; a 13. század végén és a 14. század elején Anatólia nyugati határvidékén több kis bejlik alakult, amelyek közül az egyik, az **Oszmán Bejlik** a későbbi évszázadokban birodalommá nőtte ki magát. A

szeldzsuk korszak öröksége tehát nem csupán a török nyelvű muszlim jelenlét megszilárdulása volt Anatóliában, hanem az a politikai és kulturális keret is, amelyből az oszmán állam később kinőtt.

35.2.1.6 Források és bizonytalanságok

A római és bizánci Anatóliára vonatkozó ismereteink alapja részben régészeti, részben szöveges. A provinciák igazgatását törvények, feliratok, pénzérmék és a kora császárkori szerzők – Strabón, Idősebb Plinius, Cassius Dio – művei dokumentálják; a hellenisztikus–római átmenet jogi aktusai közül a pergamoni végrendelet szövege nem maradt fenn, de a római szerzők és feliratok egybehangzóan utalnak rá. A késő antik egyháztörténet forrásai teológiai és politikai érdekek szerint válogatnak, ezért a keresztényüldözések mértéke és az eretnekmozgalmak elterjedtsége vitatott. A bizánci thema-rendszer kialakulásának pontos időrendje a modern szakirodalomban is vitatott; a 7. századi források szűkszavúsága miatt a rekonstrukció részben visszavetítésen alapul.

A manzikerti csata értékelése a leginkább vitatott pont. A csata lefolyását több, egymásnak ellentmondó forrásból ismerjük, és a bizánci vereség okainak magyarázata máig a bizánci és szeldzsuk történetírás vitatémája. A szeldzsuk hódítás demográfiai következményei – a török nyelvű lakosság arányának növekedési üteme, a keresztény közösségek fogyásának okai – csak becslések, mert a 11–13. századból nem áll rendelkezésre népszámlálási anyag. A Rúm Szultanátus belső intézménytörténete szintén részben hézagos: a szeldzsuk krónikák, a perzsa udvari irodalom és a városi feliratok együttesen világítanak rá az állam működésére, de a vidéki lakosság mindennapjai, a paraszti termelés és a nomád–letelepült viszonyok kevésbé dokumentáltak.

A „bizánci” elnevezés maga is értelmezési kérdés: a kortársak magukat „rómainak” (romaioi) nevezték, és a birodalom folytonossága a római állam intézményeiben a 15. századig fennállt. A „bizánci” kifejezés a kora újkori nyugati történetírás utólagos, nem kortárs kategóriája. A szeldzsuk hódítás értékelésénél a modern történészek egy része a nomád törzsi vándorlás, más része a katonai hódítás, megint mások a fokozatos iszlamizáció és törökösödés hosszú távú folyamatát hangsúlyozza; ezek a megközelítések nem zárják ki egymást, de eltérő hangsúlyokat eredményeznek.

35.2.2 Rövid összefoglaló

- Anatólia a római hódítás után, i. e. 133-tól kezdve vált a Római Birodalom szerves részévé; a provinciák a görög városi elitek és a római központi hatalom együttműködésére épültek.
- A 4. században a kereszténység legalizálása és a constantinápolyi fővárosalapítás Anatóliát a birodalom magterületévé tette; a zsinatok a keresztény ortodoxia kereteit Anatólia városaiban rögzítették.
- A 7–9. században Anatólia a bizánci védelem bázisa volt az iszlám kalifátus betöréseivel szemben; a thema-rendszer a katonai védekezés és a helyi közigazgatás új keretét jelentette.
- A 10. századi bizánci megerősödést a 11. század közepén a szeldzsuk hódítás törte meg; az 1071-es manzikerti csata a bizánci belső válságot és a török törzsek anatóliai vándorlását gyorsította fel.
- A Rúm Szultanátus a nagyszeldzsuk birodalomból kiváló, Anatólia középpontú szunnita–török állam volt, amely Konya központtal a 12–13. században a térség meghatározó hatalmává vált.
- A szeldzsuk uralom alatt Anatólia vallási és nyelvi sokszínűsége fennmaradt; a görög, örmény és szír keresztény közösségek tovább éltek, miközben a török nyelvű muszlim elit és a perzsa államhagyomány erősödött.

- Az 1243-as mongol győzelem a Rúm Szultanátust vazallusi helyzetbe kényszerítette, és a 14. század elejére a helyi török bejlik, köztük az Oszmán Bejlik, átvették a politikai kezdeményezést.

35.2.3 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a római provincia-rendszer és a bizánci thema-rendszer működését Anatóliában: milyen folytonosságok és milyen változások figyelhetők meg a közigazgatás és a védelem szervezésében?
2. Miért nem elegendő az 1071-es manzikerti csatát önmagában az anatóliai bizánci hatalom összeomlásának okaként értelmezni? Milyen belső és külső tényezőket kell figyelembe venni?
3. Milyen forrástípusok alapján rekonstruálható a Rúm Szultanátus intézményrendszere, és milyen korlátai vannak ezeknek a forrásoknak a vidéki, nomád és nem muszlim lakosság történetének megismerésében?
4. Hasonlítsa össze a római, a bizánci és a szeldzsuk Anatólia vallási politikáját: hogyan viszonyult az állam a vallási sokszínűséghez, és milyen eszközökkel biztosította a közösségek lojalitását?

35.3 Az Oszmán állam felemelkedése

Az Oszmán állam felemelkedése a 13. század végi anatóliai határvidékről indult, és a 16. század első felére egy három kontinensre kiterjedő birodalmat hozott létre. Ez a folyamat nem egyetlen okra vezethető vissza: egyszerre játszottak benne szerepet a bizánci állam belső válságai, a mongol hódítás utáni anatóliai hatalmi vákuum, a határvidéki harcos közösségek mobilitása, valamint az oszmán uralkodók által kiépített intézményi és katonai újítások. Az alfejezet az Oszmán-ház felemelkedését Oszmán és Orhán korától, az 1453-as Konstantinápoly elfoglalásán és II. Mehmed reformjain át I. Szulejmán korszakáig követi, majd a birodalom kormányzati és jogi rendszerét mutatja be. A hangsúly nem a „török” vagy „iszlám” állandó lényegen van, hanem a változó intézményeken, a helyi és birodalmi szereplők közötti alkukon, valamint azon, hogy a későbbi visszavetítések hogyan alakították a felemelkedés emlékezetét.

35.3.1 A korai oszmán állam: Oszmán és Orhán

Az Oszmán Birodalom (Devlet-i Aliyye, azaz „a Magasztos Állam”) eredete a 13. század végi Anatólia északnyugati határvidékére, a bizánci Bithünia és a szeldzsuk utódállamok közötti átmeneti zónába nyúlik vissza. A dinasztia névadója, **Oszmán** (oszmán-török átírásban Osman, uralkodott kb. 1299–1324) egy olyan török–muszlim határvidéki vezető volt, akinek hatalma a bizánci területek elleni portyázásból és a helyi harcosok lojalitásából táplálkozott. A korai oszmán kronológia bizonytalan: Oszmán születési éve ismeretlen, a dinasztia „alapításának” 1299-es dátuma pedig későbbi hagyomány, nem egykorú dokumentum. A történészi konszenzus szerint Oszmán hatalma a 14. század első évtizedében szilárdult meg, amikor a bizánci városok, például İznik (Nikaia) és Bursza környéke fokozatosan az oszmán befolyási övezetbe került.

Oszmán fia, **Orhán** (Orhan, uralkodott kb. 1324–1362) tovább terjeszkedett: elfoglalta Burszát (1326 körül), amely a korai oszmán állam első jelentős központja lett, majd 1331-ben İzniket, 1337-ben pedig İzmitet. Orhán már nem csupán portyázó vezető volt, hanem egy állandó hadsereg és egy kezdetleges adóztatási rendszer kiépítője. Az ő korában kezdődött a **janicsár** (yeniçeri, „új haderő”) gyalogság kialakulása, kezdetben hadifoglyokból és később a **devsirme** (devşirme, „gyűjtés”) révén besorozott keresztény fiúkból. A devsirme intézményének korai szakasza vitatott:

a 15. század előtti források szűkszavúak, és a későbbi oszmán krónikák visszavetíthetnek későbbi gyakorlatokat. A történészi konszenzus szerint azonban a 14. század közepétől létezett valamilyen formája a rendszeresített, a szultán személyéhez kötött gyalogságnak.

Orhán idején az oszmánok átkeltek a Dardanellákon, és 1354 körül megszerezték Gallipolit (Gelibolu), ami a balkáni terjeszkedés első tartós hídfője lett. Ez a lépés nem csupán katonai siker volt, hanem stratégiai fordulópont is: az oszmán hatalom ezzel a bizánci állam európai területeinek közvetlen szomszédjává vált, és a balkáni keresztény államok belső viszályait a maga javára használhatta ki. A korai oszmán állam ebben az időszakban még nem volt szigorúan centralizált: a hódításokat gyakran helyi török–muszlim harcos közösségek, úgynevezett **akindzsik** (akıncı, „portyázók") hajtották végre, akik a zsákmány és a földadományok reményében csatlakoztak az Oszmán-házhoz. Az államépítés ezért nem egyszerűen felülről irányított folyamat volt, hanem a dinasztia és a határvidéki harcos elit közötti folyamatos alku.

Forráskritikai szempontból a korai oszmán időszak az egyik legnehezebben rekonstruálható korszak. A legfontosabb oszmán krónikák, például **Âşıkpaşazade** 15. századi munkája vagy **Neşri** 16. század eleji világkrónikája több mint egy évszázaddal az események után keletkeztek, és a dinasztia legitimitását szolgáló elemeket is tartalmaznak. A bizánci szerzők, például **Georgios Pachymeres** vagy **Nikephoros Gregoras** a maguk udvari szempontjából írtak, és gyakran ellenségként ábrázolták az oszmánokat. A történészek ezért a levéltári töredékeket, a pénzérméket, a feliratokat és a későbbi adóösszeírásokat (tahrir defterleri) használják a krónikák ellenőrzésére. Oszmán és Orhán korából alig maradt fenn egykorú dokumentum; a kronológia számos ponton becslés, és a dinasztia korai évtizedeinek eseménytörténete részben rekonstrukció.

35.3.2 A balkáni és anatóliai terjeszkedés

Orhán halála után fia, **I. Murád** (uralkodott 1362–1389) megszilárdította a balkáni jelenlétet. A 14. század második felében az oszmánok elfoglalták Drinápolyt (Edirne), amely 1369 körül a birodalom második fővárosa lett, és fokozatosan megtörték a balkáni uralkodók ellenállását. Az 1389-es **rigómezei csata** (Kosovo Polje) a szerb fejedelemség ellen vívott ütközet volt, amelyben I. Murád is elesett; a csata kimenetele taktikailag nem volt egyértelmű, de stratégiailag megnyitotta az utat a balkáni oszmán uralom megszilárdulása előtt. A rigómezei csata a szerb nemzeti emlékezetben később központi jelentőségűvé vált, és a 20. századi nacionalista narratívák gyakran úgy ábrázolták, mint a szerb államiság sorsfordító vereségét. A történeti források szerint azonban a csata utáni szerb állam még évtizedekig fennállt, bár oszmán vazallusként.

I. Murád alatt intézményesült a **timár** (tımar) rendszer: a szultán által adományozott, adóbevétellel rendelkező földbirtok, amelynek fejében a **szipahi** (sipahi) lovas katona katonai szolgálatot teljesített. A timár nem volt örökletes magántulajdon, hanem feltételes haszonélvezet; a rendszer célja a vidéki lovasság fenntartása volt közvetlen állami fizetés nélkül. A timár bevételeinek pontos mértéke és a birtokosok jogállása a 14–15. században még változó volt, és a későbbi oszmán kánunnámék (törvénykönyvek) gyakran visszavetítik a 16. századi állapotokat. A timár-rendszer azonban a korai oszmán katonai hatalom egyik alapja lett, mert lehetővé tette, hogy a szultán nagy számú lovasságot tartson fenn anélkül, hogy a központi kincstárat túlterhelné.

I. Murád fia, **I. Bajazid** (uralkodott 1389–1402) agresszív terjeszkedő politikát folytatott, és 1396-ban a **nikápolyi csatában** legyőzte a Luxemburgi Zsigmond magyar király által vezetett keresztes sereget. Ez a győzelem megerősítette az oszmán uralmat a Balkánon, és megmutatta, hogy a nyugat-európai lovagi hadviselés nem tudja feltartóztatni az oszmán hadsereget. Bajazid azonban túlfeszítette a birodalom erőforrásait: 1402-ben az **ankarai csatában** vereséget szenvedett a közép-ázsiai hódító **Timurtól** (Tamerlane), aki fogságba ejtette a szultánt. A vereség az oszmán államot a szétesés szélére sodorta: Timur visszaállította a korábbi anatóliai fejedelemségek (bejlik)

egy részét, és Bajazid fiai között hosszú trónviszály, az úgynevezett **interregnum** (1402–1413) tört ki.

Az interregnum jól mutatja, hogy a korai oszmán hatalom mennyire személyhez és dinasztikus legitimációhoz kötött volt. Végül **I. Mehmed** (uralkodott 1413–1421) szerezte meg a hatalmat, majd fia, **II. Murád** (uralkodott 1421–1451) fokozatosan visszaállította a birodalom egységét. II. Murád 1444-ben a **várnai csatában**, 1448-ban pedig a második rigómezei csatában győzte le a keresztény koalíciókat, és ezzel megszilárdította a balkáni oszmán uralmat. A 15. század közepére az oszmán állam már nem csupán határvidéki fejedelemség volt, hanem regionális nagyhatalom, amelynek központi hatalma, adóztatási rendszere és katonai szervezete egyaránt megerősödött. A balkáni hódítások azonban nem csupán katonai események voltak: a helyi keresztény elitek egy része együttműködött az oszmán adminisztrációval, megőrizve földjeit és befolyását, míg mások elmenekültek vagy ellenálltak. A hódítás áldozatai között parasztok, városi lakosok és rabszolgasorba vetett hadifoglyok egyaránt voltak; a források azonban ritkán rögzítik az ő tapasztalataikat.

35.3.3 Konstantinápoly elfoglalása és II. Mehmed

Az oszmán felemelkedés leghíresebb eseménye **Konstantinápoly** elfoglalása 1453-ban. A várost a 15. század közepére a bizánci állam már csaknem teljesen körülzárta: Konstantinápoly lakossága a korábbi évszázadokhoz képest megfogyatkozott, a császári kincstár kimerült, és a nyugati segítség ígérete is bizonytalan volt. II. Murád 1451-ben bekövetkezett halála után fia, **II. Mehmed** (uralkodott 1451–1481) került hatalomra, aki már trónra lépése előtt is kifejezte szándékát a város elfoglalására. Az ostrom 1453. április 6-án kezdődött, és május 29-én ért véget a bizánci védelem összeomlásával.

A hadművelet katonai részletei viszonylag jól dokumentáltak: az oszmán hadsereg a kortárs becslések szerint 60–100 ezer főt számlálhatott, a védők pedig 7–10 ezer harcost tudtak kiállítani; ezek a számok azonban a források elfogultsága miatt bizonytalanok. II. Mehmed flottát szállíttatott át a Boszporusz partján, hogy elvágja a város tengeri utánpótlását, és hatalmas ágyúkat öntetett, amelyek közül a leghíresebb a magyar származású **Orbán** mester által készített bombarda volt. A falak áttörése után az oszmán csapatok behatoltak a városba; a korabeli hadijog szerint a szultán háromnapos fosztogatást engedélyezett, ami a lakosság nagy részének rabszolgasorba vetéséhez, a templomok kifosztásához és a városi vagyon elhurcolásához vezetett. A fosztogatás ténye a bizánci és nyugati források, valamint az oszmán krónikák egyes utalásai alapján dokumentált, de a pontos áldozatszám és a rabszolgasorba vetettek száma vitatott; a becslések több ezer és több tízezer között mozognak.

II. Mehmed a város elfoglalása után hamarosan leállította a teljes pusztítást, és megkezdte a főváros újjáépítését. A Hagia Szophia templomot mecsetté alakították, de más keresztény templomok és kolostorok egy része is megmaradt, illetve később újra megnyílt. A szultán a bizánci államigazgatás egyes elemeit is átvette: megerősítette a **görög ortodox patriarchátus** joghatóságát, és a **Gennadiosz Szkholarioszt** nevezte ki pátriárkának, aki korábban az egyházi unió ellenzője volt. Ez a lépés nem vallási toleranciából fakadt elsősorban, hanem abból a gyakorlati célból, hogy a nem muszlim lakosság feletti ellenőrzést a birodalmi adminisztráció a saját egyházi hierarchiáján keresztül gyakorolhassa. A 15. században még nem beszélhetünk a későbbi értelemben vett **millet** rendszerről; ez a fogalom a 19. századi oszmán reformkorban nyerte el szigorú intézményi jelentését, és a korábbi korszakra való visszavetítése történészi vita tárgya.

III. Mehmed uralkodását a központosítás és a jogi kodifikáció jellemezte. Az általa kiadott **kánun** (kanun, világi törvény) gyűjtemények a szultáni jogalkotást rendszerezték, és a saría (a vallási jog) mellett a birodalom jogrendjének második pillérét alkották. A kánun nem

volt független a vallási jogtól, de a gyakorlati kormányzás, az adóztatás, a büntetőjog és a tartományi közigazgatás kérdéseiben a szultán rendeleteit kodifikálta. II. Mehmed emellett átszervezte a **dívá**nt (dîvân), a birodalmi tanácsot, és növelte a **nagyvezír** (vezîr-i âzam) hatalmát, aki a szultán után a legfőbb végrehajtó hatalom birtokosa volt. A központosítás azonban nem volt zökkenőmentes: a korábbi határvidéki elitek és a régi török arisztokrácia egy része ellenállt a szultáni hatalom növekedésének, és II. Mehmed uralkodásának utolsó éveiben belviszályok is zajlottak.

Az 1453-as hódítás emlékezete a későbbi évszázadokban erősen átpolitizálódott. A török nemzeti történetírás a 20. században gyakran dicsőséges fordulópontként ábrázolta Konstantinápoly elfoglalását, míg a görög és más ortodox keresztény narratívák a bizánci civilizáció pusztulásaként és a keresztény város elesteként emlékeznek rá. A történettudomány ezzel szemben a hódítást a korabeli hatalmi viszonyok és katonai technológia kontextusában értelmezi, és hangsúlyozza, hogy a város bukása nem jelentette a bizánci kulturális örökség azonnali eltűnését: a görög nyelvű írásbeliség, az ortodox egyházi intézmények és a bizánci jog egyes elemei az oszmán uralom alatt is fennmaradtak.

35.3.4 I. Szulejmán kora és a birodalom csúcsa

II. Mehmed utódai, **II. Bajazid** (1481–1512) és **I. Szelim** (1512–1520) folytatták a terjeszkedést, de a birodalom intézményi megszilárdulása **I. Szulejmán** (Süleyman I, uralkodott 1520–1566) korában érte el csúcspontját. I. Szulejmán az európai forrásokban gyakran „Nagy” vagy „Törvényhozó” jelzővel szerepel, az oszmán hagyományban pedig **Kanuni** (Kánuni, „Törvényhozó”) néven ismert. Uralkodásának első évtizedében az oszmán hadsereg elfoglalta **Belgrádot** (1521), legyőzte a magyar királyi sereget a **mohácsi csatában** (1526), és 1529-ben első ízben ostromolta **Bécset**, bár sikertelenül. Keleten I. Szelim már 1516–1517-ben meghódította a mamlúk birodalmat, és ezzel az oszmánok ellenőrzése alá került Szíria, Egyiptom és a Hidzsáz, benne Mekka és Medina szent városaival. I. Szelim ekkor vette fel a **kalifa** címet, ami az oszmán szultánok vallási legitimációját erősítette, bár a cím folytonossága és értelmezése a későbbi történetírásban vitatott.

I. Szulejmán alatt a birodalom területe a mai Magyarországtól a Perzsa-öbölig, a Krímtől Algériáig terjedt. A szultán 1534-ben elfoglalta **Bagdadot**, 1541-ben megszerezte **Buda**t, és a Földközi-tengeren a **Barbarossa** néven ismert Hajreddin kapudán pasa vezetésével az oszmán flotta komoly tengeri hatalommá vált. A 16. század közepén az oszmán haderő a korabeli Európa egyik legjobban szervezett katonai gépezete volt, amelyet a janicsárok, a szipahik, a tüzérség és a flotta együttesen alkotott. A hódítások azonban nem voltak folyamatos sikerek: a bécsi ostrom kudarca, a Földközi-tengeren a spanyol–velencei flottával szembeni 1538-as **prevezai győzelem** ellenére a tengeri fölény nem volt tartós, és a keleti hadjáratok a szafavida Irán ellen is óriási erőforrásokat kötöttek le.

I. Szulejmán korában a jogi kodifikáció új szintre emelkedett. A szultán és nagyvezírei, különösen **Pargali Ibrahim** pasa, átfogó **kánunnámékat** adtak ki, amelyek tartományonként szabályozták az adóztatást, a birtokviszonyokat és a büntetőjogot. A **saría** jogot a **sejhüliszlám** (şeyhülislam) által vezetett vallástudós testület értelmezte, míg a kánun a szultán akaratából fakadó világi jogot képviselte. A kettős jogrendszer gyakorlati működése azonban a helyi **kádi**k (kadı, bíró) kezében összpontosult, akik mind a saría, mind a kánun alapján ítélkeztek. A kádi nem csupán bíró volt, hanem a helyi közigazgatás, a piacfelügyelet és a jegyzői tevékenység központi alakja is; a kádi-regiszterek (sicil) a korabeli társadalomtörténet egyik leggazdagabb forrásai. A 16. századi oszmán jogrendszer tehát nem volt sem tisztán vallási, sem tisztán világi: a kettő állandó kölcsönhatásban működött.

A szultáni udvar és a hárem intézménye I. Szulejmán alatt vált a birodalmi politika meghatározó színterévé. A **hárem** (harem) nem csupán a szultán magánéletének helyszíne volt, hanem a dinasztia reprodukciójának és a politikai szövetségek kialakításának intézménye is. A szultán feleségei és anyja, a **valide szultána** (valide sultan) jelentős befolyással bírtak, különösen a hercegek nevelésében és a trónutódlás kérdéseiben. I. Szulejmán és a később híressé vált **Hürrem szultána** (Roxolana) kapcsolata a nyugati követjelentésekben gyakran romantizálva vagy botrányként jelenik meg; a történettudomány ezt a források kritikai olvasatával kezeli, és rámutat, hogy a hárem politikai szerepe a 16. században fokozatosan növekedett.

A 16. század végére az oszmán kormányzati rendszer egyre összetettebbé vált. A **nagyvezír** mellett a **díván** (birodalmi tanács) tagjai közé tartoztak a **kadiasskere**k (hadbírók), a **defterdár** (főpénztárnok) és a **nisándzsi** (a szultáni rendeletek jegyzője). A tartományokat **bejlerbéjek** (beylerbeyi, „a bejek beje”) irányították, alájuk pedig a **szandzsák**ok (sancak) élén álló **szandzsákbég**ek tartoztak. A katonai osztály (aszkert) és az adófizető alattvalók (reája) közötti megkülönböztetés a birodalmi társadalomszervezés alapeleme volt. A nem muszlim alattvalók a **zimmi** (a védelmet elfogadó) jogállásába tartoztak, és **cizjét** (fejadót) fizettek; vallási közösségeik pedig a későbbi **millet** rendszer előzményeiként működtek. Ennek a rendszernek a leírása a normatív szövegekben (kánunnámék, fetvák) meglehetősen egyértelmű, de a gyakorlati működéséről a helyi bírósági jegyzőkönyvek és utazói beszámolók alapján jóval változatosabb kép rajzolódik ki: a mindennapi életben a vallási határok átjárhatóbbak voltak, mint a jogi normák sugallják.

35.3.5 Kormányzati és jogi rendszer

Az oszmán állam kormányzati rendszere a 16. század közepére érte el azt az intézményi formát, amelyet a későbbi szakirodalom gyakran „klasszikus” oszmán rendszerként ír le. Ennek a rendszernek a középpontjában a **szultán** állt, akinek hatalma elvileg abszolút volt, de a gyakorlatban a díván, a vallási hierarchia és a katonai elitek folyamatosan korlátozták vagy befolyásolták. A szultán nem csupán a politikai hatalom birtokosa volt, hanem a **kalifa** cím révén a szunnita iszlám világ vezetőjeként is fellépett, különösen a mamlúk birodalom meghódítása után. Ez a vallási legitimáció azonban korántsem volt vitathatatlan: a síita szafavida Irán és a szunnita oszmán birodalom közötti vetélkedés a 16–17. században folyamatosan alakította a határvidékek vallási és politikai térképét.

A **díván** a birodalmi kormányzás legfőbb tanácskozó testülete volt, amelyet a szultán nevében a nagyvezír vezetett. A díván ülésein tárgyalták a külpolitikai kérdéseket, a hadjáratok előkészítését, a kinevezéseket és a súlyosabb jogvitákat. A díván tagjai közé tartoztak a **kadiasskere**k, akik a bírói kinevezéseket és a vallási jogi kérdéseket felügyelték, a **defterdár**ok, akik a pénzügyeket irányították, és a **nisándzsi**, aki a szultáni rendeletek hitelesítéséért felelt. A nagyvezír a szultán helyetteseként a végrehajtó hatalom legfőbb letéteményese volt, és a 16. század folyamán hatalma fokozatosan növekedett. A szultáni udvar, a Topkapı palota, a birodalom közigazgatási és reprezentációs központjaként működött, de a kormányzás gyakorlati részletei a fővárosi hivatalokban és a tartományi székhelyeken zajlottak.

A katonai rendszer két fő pilléren nyugodott: a **janicsárok**on, akik a szultán állandó gyalogságát alkották, és a **szipahik**on, akik a timárbirtokok fejében lovas katonai szolgálatot teljesítettek. A janicsárok a 15. század végétől a birodalom legerősebb katonai alakulatává váltak: kezdetben a devsirme révén besorozott, iszlám hitre térített és katonai kiképzést kapott fiúkból álltak, később azonban a janicsár státusz örökölhetővé és részben polgári foglalkozássá vált. A devsirme rendszer emberi ára jelentős volt: a besorozott fiúkat elszakították családjuktól, és bár egyesek magas rangra emelkedhettek, a rendszer a keresztény közösségek számára fájdalmas teherként jelentkezett. A kortárs és későbbi keresztény források gyakran hangsúlyozzák a devsirme kegyetlenségét, míg

az oszmán források a szultán szolgálatában elérhető felemelkedést emelik ki; a történettudomány mindkét nézőpontot forráskritikával kezeli, és hangsúlyozza, hogy a devsirme tapasztalata társadalmi rétegenként és időszakonként eltérő volt.

A **timár** rendszer a vidéki lovasság fenntartását szolgálta. A szultán által adományozott timár bevételét a szipahi szedte be, cserébe katonai szolgálatot és meghatározott számú fegyveres kísérő kiállítását vállalta. A timár nem volt örökletes, és a szipahi nem rendelkezett a föld feletti tulajdonjoggal: a birtok visszaszállt a szultánra, ha a szipahi nem teljesítette kötelezettségeit. A rendszer a 16. század közepén érte el legnagyobb kiterjedését, amikor több tízezer szipahi állt hadrendben. A 16. század végétől azonban a rendszer fokozatosan átalakult: a timárbirtokok egyre inkább magánkézbe kerültek, és a lovasság jelentősége csökkent a tüzérség és a gyalogság javára. Ezt a folyamatot a régebbi szakirodalom gyakran „hanyatlásként” értékelte, de az újabb történészi konszenzus szerint inkább alkalmazkodó átalakulásról van szó, amelyben a birodalom a változó hadviselési és gazdasági feltételekhez próbált igazodni.

A jogrendszer alapja a **saría** volt, amelyet a **ulema** (vallástudósok) testülete őrzött és értelmezett. A saría a Koránon, a prófétai hagyományokon (hadísz), a konszenzuson (idzsma) és az analógiás következtetésen (kijasz) alapult. A **sejhüliszlám** a vallási jog legfőbb értelmezője volt, és az ő fetvái (jogvélemények) irányt mutattak a kádik számára. A **kádi** a helyi bíróságokat vezette, és mind a saría, mind a kánun alapján ítélkezett. A kádi feladatai közé tartozott a házassági, örökösödési, adóssági és büntetőügyek tárgyalása, valamint a helyi piacok, alapítványok (vakf) és a közrend felügyelete. A kádi-regiszterek (sicil) a mindennapi élet rendkívül részletes lenyomatai, és a mai társadalomtörténet-írás legfontosabb forrásai közé tartoznak.

A nem muszlim közösségek jogállását a **zimmi** státusz határozta meg. A zimmik – zsidók, keresztények és később más vallási csoportok – a birodalom védelmét élvezték, de cizjét fizettek, és bizonyos korlátozások vonatkoztak rájuk: nem viselhettek fegyvert, ruházatuknak megkülönböztethetőnek kellett lennie, és vallási épületeiket csak szigorú szabályok szerint javíthatták vagy bővíthették. Ezek a korlátozások azonban a gyakorlatban változó mértékben érvényesültek: a 16. századi városi jegyzőkönyvek szerint a muszlimok és nem muszlimok közötti kereskedelmi, bírósági és szomszédsági kapcsolatok mindennaposak voltak, és a vallási határok gyakran átjárhatónak bizonyultak. A 19. századi reformok előtt a **millet** rendszer nem volt intézményesített formában rögzítve: a vallási közösségek különböző kiváltságokkal és szokásjogokkal rendelkeztek, de ezek nem alkottak egységes, a birodalom egészére kiterjedő struktúrát. A későbbi oszmán és nyugati szakirodalom a millet fogalmát gyakran visszavetítette a korábbi századokra, ami a mai történettudományban vitatott gyakorlat.

35.3.6 Források és bizonytalanságok

A felemelkedés időszakának forrásadottsága egyenetlen. A korai oszmán krónikák, például Âşıkpaşazade, Neşri vagy Oruç, évszázadokkal az események után íródtak, és a dinasztia legitimitását, illetve a szultáni hatalom folytonosságát hangsúlyozzák. A bizánci történetírók, mint Pachymeres, Dukas, Kritobulosz és Laonikosz Khalkokondülész, az eseményeket a bizánci udvar szemszögéből rögzítették; közülük Kritobulosz kifejezetten II. Mehmednek ajánlotta művét, ami befolyásolja a Konstantinápoly ostromáról adott leírását. A nyugati követjelentések, például a velencei követek relációi, hasznos kiegészítést nyújtanak, de gyakran a saját államuk érdekeit szolgálják. A levéltári források közül kiemelkednek a **tahrir defterleri** (adóösszeírások) és a **kánunnámék**, amelyek a 15–16. századi közigazgatási gyakorlatról adnak képet, de normatív jellegük miatt nem mindig tükrözik a mindennapi valóságot.

A történészi viták több ponton is érintik ezt a korszakot. Az egyik legfontosabb vita a korai oszmán állam jellegére vonatkozik: a 20. század eleji történész, **Paul Wittek** dolgozta ki a **gházi tézist**, amely szerint az oszmán állam a határvidéki iszlám harcos (gházi) ideológiából

született. Ezt a tézist később többen bírálták, például **Cemal Kafadar** és **Heath Lowry**, akik szerint a korai oszmán elit vallásilag és etnikailag sokszínűbb volt, mint a gházi tézis sugallja, és a határvidéki társadalomban a muszlim és keresztény elemek együttélése is meghatározó volt. A jelenlegi tudományos konszenzus a gházi ideológiát az egyik, de nem kizárólagos tényezőként értékeli.

A Konstantinápoly ostromával kapcsolatban a legnagyobb bizonytalanság az áldozatok számára és a fosztogatás mértékére vonatkozik. A kortárs bizánci és nyugati források hajlamosak a szenvedést felnagyítani, míg az oszmán krónikák gyakran a győzelem dicsőségét hangsúlyozzák. A város lakossága a 15. század közepén nagyságrendileg 40–50 ezer fő lehetett, de ez a becslés is bizonytalan; az ostrom utáni rabszolgasorba vetettek száma ezért nem határozható meg pontosan. A devsirme rendszer korai története szintén vitatott: a 14. századi források szűkszavúak, és a későbbi oszmán hivatalos emlékezet a rendszert gyakran idealizálta. A „millet” rendszer 15–16. századi létezése szintén vitatott: a fogalom intézményesített formája a 19. századi reformkorban jelent meg, és a korábbi korszakra való alkalmazása anakronisztikus lehet.

Az emlékezetpolitikai dimenzió is fontos. A török nemzeti történetírás a 20. században az Oszmán Birodalom felemelkedését a török államiság egyik legfényesebb korszakaként mutatta be, míg a balkáni, arab és örmény nemzeti narratívák gyakran az idegen uralom és az elnyomás időszakaként értékelték. A könyv ezeket a narratívákat nem veszi át automatikusan: a felemelkedést a korabeli hatalmi, gazdasági és társadalmi folyamatok összefüggésében tárgyalja, és különbséget tesz a dokumentált tények, a becslések és a későbbi emlékezetpolitikai értelmezések között.

35.3.7 Rövid összefoglaló

- Az Oszmán-ház a 13–14. század fordulóján egy anatóliai határvidéki fejedelemségből emelkedett ki; Oszmán és Orhán korában a bizánci területek rovására terjeszkedett, és megvetette a katonai és adóztatási intézmények alapjait.
- A balkáni hódítások I. Murád és I. Bajazid alatt felgyorsultak, de az 1402-es ankarai vereség és az interregnum megingatta a birodalom egységét; a helyreállítás I. Mehmed és II. Murád alatt következett be.
- Konstantinápoly 1453-as elfoglalása II. Mehmed uralkodásának központi eseménye volt; a város kifosztása és a lakosság szenvedése dokumentált, de a pontos áldozatszám vitatott.
- II. Mehmed központosító reformokat hajtott végre: kodifikálta a kánunt, megerősítette a díván és a nagyvezír szerepét, és a görög ortodox patriarchátus intézményét a birodalmi kormányzásba illesztette.
- I. Szulejmán alatt a birodalom területileg és intézményileg csúcsára ért: meghódította a mamlúk területeket, bevezette a kalifátus igényét, és jogi kodifikációja révén a kánun és a saría kettős rendszerét működtette.
- A birodalom kormányzati rendszere a szultán, a nagyvezír, a díván, a tartományi bejlerbéjek és a kádi-hálózat együttműködésén alapult; a janicsárok és a szipahik alkották a katonai erő gerincét.
- A devsirme és a timár rendszer intézményi újításai tették lehetővé a katonai terjeszkedést, de ezek emberi és társadalmi költségekkel jártak; a keresztény közösségek zimmi jogállása pedig a birodalom vallási sokszínűségének jogi keretét adta.
- A felemelkedés forrásai bizonytalanok, a korai krónikák későn keletkeztek, és a történészi viták a gházi ideológiától a millet rendszer kialakulásáig terjednek.

35.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen tényezők magyarázzák, hogy az Oszmán-ház a 14. században sikeresen terjeszkedett a bizánci állam rovására? Válaszában térjen ki a határvidéki társadalom, a katonai innováció és a bizánci belső válságok szerepére.
2. Hasonlítsa össze a Konstantinápoly 1453-as elfoglalásáról szóló oszmán és bizánci/nyugati források nézőpontját! Milyen módszertani problémákkal szembesül a történész az áldozatok számának meghatározásakor?
3. Mi volt a kánun és a saría viszonya a 15–16. századi oszmán jogrendszerben, és milyen szerepet töltött be a kádi?
4. Milyen előnyökkel és hátrányokkal járt a devsirme rendszer a birodalom és az érintett keresztény közösségek szempontjából? Miért vitatott a rendszer korai története?
5. Miért problematikus a 16. század végi oszmán átalakulásokat egyszerűen „hanyatlásként” leírni? Milyen alternatív értelmezést kínál a mai történettudomány?

35.4 Az Oszmán Birodalom a 17–19. században

Az Oszmán Birodalom 17–19. századi története évszázadokon át a „hanyatlás” narratívájában rögzült: a fényes 16. századi csúcs után a gyenge szultánok, a janicsárok ellenállása és a külső vereségek fokozatos leépüléshez vezettek, amelyet csak a nyugati mintájú reformok késleltettek, de meg nem állítottak. A 20. század végétől ez az értelmezés erős kritika alá került. Ez az alfejezet ezt a vitát, majd a 18. századi katonai újításoktól a 19. századi tanzimat reformjain át az alkotmányos mozgalomig vezető utat mutatja be, szorosan kapcsolódva `[Az Oszmán állam felemelkedése](#h138)` időszakához, és előkészítve a `[Törökország a 20. században és ma](#hch35)` fejezetet.

35.4.1 A „hanyatlás” mint értelmezési keret

A hagyományos oszmán történetírás a 17. századot a szultáni tekintély hanyatlásaként írta le. A fő okok között említette a trónutódlási rendszer megváltozását (a testvérgyilkosság helyett a legidősebb herceg trónra lépése), a palota és a nagyvezírek közötti hatalommegosztást, a janicsárok politikai nyomását, valamint az európai haditechnika fejlődésétől való lemaradást. Ez a paradigma a 20. század közepi oszmanista szakirodalomban vált meghatározóvá. Az 1980-as évektől kezdve a revizionista történetírás – például Rifa’at Abou-El-Haj és Karen Barkey munkái – ezt kritizálta: rámutatott, hogy a „hanyatlás” fogalma a modern, centralizált nemzetállamot vetíti vissza, és figyelmen kívül hagyja, hogy a birodalom a 17–18. században decentralizált, de rugalmas intézményekkel alkalmazkodott a háborúk és a világgazdaság változásaihoz. E könyv a „hanyatlást” értelmezési keretként, nem pedig leíró tényként kezeli: a katonai vereségek dokumentáltak, de a belső átalakulás megítélése tudományos vita tárgya.

35.4.2 A 17. század: háborúk, központi hatalom és helyi elitek

A 17. századot a hosszú háborúk és a birodalom határainak megszilárdulása jellemezte. Az 1683-as második bécsi ostrom kudarca után a Szent Liga elleni visszavonulás a karlócai béke (1699) megkötéséhez vezetett, amelyben az Oszmán Birodalom először adott át jelentős területeket keresztény hatalmaknak: Magyarország nagy része, Erdély, Podólia és a Peloponnészosz elveszett vagy megosztottá vált. A béke a hagyományos narratívában a hanyatlás kezdete; a revizionista értelmezés szerint viszont a vereség kikényszerítette a pénzügyi és katonai igazgatás racionalizálását.

A század során a központi kormányzat az adóbérlet (**iltizam**, iltizâm) egyre szélesebb körű alkalmazásával biztosította a háborús bevételeket, és a tartományi elitek (**ayan**, âyân) megerősödtek. A nagyvezíri hivatalt a 17. század második felében a Köprülü család tagjai töltötték be, akik rövid időre visszaállították a központi tekintélyt és sikeres hadjáratokat vezettek (például Kréta 1669-es elfoglalása). A helyi elitek és a szultáni kormányzat közötti egyensúly azonban a század végére megváltozott: a tartományi adóbérlők és katonai csoportok egyre kevésbé függtek Isztambultól, és saját hatalmi bázist építettek ki.

35.4.3 A 18. század: reformkísérletek és a Nizam-i Dzsedid

A 18. század elején III. Ahmed uralkodása (1703–1730) alatt a „tulipánkor” (Lale Devri) egy rövid nyitást hozott a nyugati diplomácia és kultúra felé. Az 1730-as Patrona Halil-felkelés ezt lezárta, és a janicsárok ismét megakadályozták a mélyebb reformokat. A század közepén és második felében az Oszmán Birodalom két nagy orosz háborút vívott (1768–74, 1787–92), amelyek eredményeként a krími kánság függetlenné vált, majd Oroszország annektálta. A Küçük Kaynarca-i béke (1774) az orosz ortodox keresztények védelmezőjeként ismerte el Oroszországot, ami a későbbi „keleti kérdés” egyik jogi hivatkozási pontjává vált.

III. Selim (1789–1807) a vereségek hatására átfogó katonai és pénzügyi újítást hirdetett meg **Nizam-i Dzsedid** (Nizâm-ı Cedîd, „új rend”) néven. A program új, európai mintájú gyalogsági alakulatokat, katonai iskolákat, tüzérségi reformot és az adóigazgatás központosítását foglalta magában. A janicsárok és a konzervatív uléma egy része a Nizam-i Dzsedidben saját kiváltságaik felszámolását látta. 1807-ben a Kabakçı Mustafa vezette felkelés megbuktatta III. Selimet, és a reformalakulatokat feloszlatták. A Nizam-i Dzsedid kudarca megmutatta, hogy a katonai modernizáció csak a hagyományos elitek ellenében, vagy velük kiegyezve valósítható meg.

35.4.4 II. Mahmud és a központosítás

II. Mahmud (1808–1839) a Nizam-i Dzsedid bukásából tanult. Uralkodása elején kénytelen volt az ayanokkal kiegyezni: az 1808-as **Sened-i İttifak** („egyezség okirata”) elismerte a tartományi elitek hatalmát, cserébe azok elismerték a szultáni fennhatóságot. A kiegyezés rövid életű volt, de jelezte, hogy a központosítás csak fokozatosan lehetséges. II. Mahmud a birodalom adminisztratív és katonai szerkezetét módszeresen átalakította. 1826-ban a janicsárságot vérbe fojtotta: a **Vaka-i Hayriye** („jótékony esemény”) során Isztambulban feloszlatták a janicsár alakulatokat, laktanyáikat ágyúval lőtték, és a túlélőket kivégezték vagy száműzték. Ezzel elhárult a katonai reformok legfőbb belső akadálya.

A janicsárok eltörlését a **timar** (tımar, katonai hűbér) rendszer felszámolása, az Evkaf-minisztérium létrehozása, a központi bürokrácia kiépítése, valamint a külügyi és belügyi minisztériumok megszervezése követte. II. Mahmud a görög függetlenségi háború (1821–1830), az 1828–29-es orosz háború és az egyiptomi Mehmed Ali Paşa lázadása (1831–1833) közepette végrehajtott reformjai a gyakorlatban korlátozottak maradtak, de létrehozták azt a bürokratikus és jogi keretet, amelyre a tanzimat épülhetett. Az 1838-as brit–oszmán kereskedelmi egyezmény – amely a brit áruk előtt megnyitotta a piacot és korlátozta a vámokat – a szabadkereskedelem feltételeit teremtette meg, de hosszú távon hozzájárult a helyi ipar visszaszorulásához.

35.4.5 A Tanzimat korszaka

1839. november 3-án I. Abdülmecid (1839–1861) trónra lépése után kihirdették a **Gülhane Hatt-ı Şerif** (Gülhane-i Hatt-ı Şerif, „a Gülhane park ünnepélyes rendelete") elnevezésű reformokmányt. A **Tanzimat** („rendezés, átszervezés") korszak kezdetét jelentő irat elsőként mondta ki a szultáni alattvalók – muszlim és nem muszlim – élet-, vagyon- és becsületbiztonságát, az adóztatás igazságosságát és a katonai szolgálat szabályozását. A rendelet nem volt jogi értelemben alkotmány, de a szultán által önként vállalt korlátozásnak számított. A reformot az európai nagyhatalmak nyomása is alakította: az 1853–56-os krími háború után, az 1856-os párizsi béke kontextusában hirdették ki az **Islahat Fermanı** („reformrendelet") elnevezésű második dokumentumot, amely a nem muszlim közösségek jogegyenlőségét részletesen megerősítette. A két rendelet együttesen a birodalom jogi és közigazgatási modernizációjának alapját képezte.

A tanzimat reformok négy területen hoztak tartós változást. Először, a tartományi közigazgatásban: az 1864-es vilajet törvény egységes, hierarchikus tartományi rendszert hozott létre, amely a helyi tanácsokba bevonta a nem muszlim közösségek képviselőit. Másodszor, az oktatásban: a hagyományos medreszék mellett szekuláris, nyugati tanrendű állami iskolák alakultak, amelyek a későbbi oszmán–török értelmiség képzésének fő helyszíneivé váltak. Harmadszor, a jogban: büntető- és kereskedelmi törvénykönyveket fogadtak el, részben francia mintára, és 1869–1876 között elkészült a **Mecelle** (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye), a polgári jogi ügyletek iszlám alapú, de kodifikált gyűjteménye. Negyedszer, a pénzügyekben: az adórendszert racionalizálták, az adóbérletet részben felváltotta a közvetlen adóbeszedés, és a birodalom egyre inkább bekapcsolódott a nemzetközi hitelpiacba.

A reformok azonban ellentmondásosak voltak: a jogegyenlőség sértette a hagyományos **millet**-rendszer hierarchiáját, és a muszlim lakosság egy része a nem muszlimoknak adott „kiváltságokat" a közösségi egyensúly felborulásaként élte meg. A nyugati hatalmaknak adott kapitulációs engedmények és a növekvő külső adósság 1875-ben államcsődhöz vezetett; a hitelezők 1881-től a **Düyun-u Umumiye** („Államadósság-kezelő") intézményén keresztül közvetlenül részesültek a birodalom adóbevételeiből.

35.4.6 Alkotmányos mozgalom és a fiatal törökök

A tanzimat reformjai és a nyugati típusú oktatás egy új értelmiségi réteget teremtettek, amely a birodalom fennmaradását már nem pusztán katonai, hanem alkotmányos úton kereste. Az 1860-as években az **Yeni Osmanlılar** („új oszmánok") – köztük Namık Kemal és Ziya Paşa – a parlamentáris kormányzás, az alkotmány és az „oszmán hazafiság" eszméjét hirdette. Kritikájuk a reformok lassúsága, a külföldi beavatkozás és a szultáni önkény ellen irányult. Az 1876-os trónváltozások után II. Abdülhamid (1876–1909) – részben a nagyhatalmi nyomásra és a balkáni válságra reagálva – elfogadta az **Kanûn-ı Esâsî** („alaptörvény") elnevezésű alkotmányt, amely kétkamarás parlamentet, a kormány felelősségét és az alattvalók alapjogait írta elő. Az első parlament 1877-ben ült össze, de az 1877–78-as orosz háború és a berlini kongresszus (1878) területi veszteségeit követően II. Abdülhamid felfüggesztette az alkotmányt, feloszlatta a parlamentet, és három évtizedes autokratikus uralmat épített ki. A mérleg vitatott: a hivatalnoki reformokat továbbvitte, de a politikai részvételt elnyomta, és a pániszlamizmust használta a birodalom kohéziójának megőrzésére.

A 19. század utolsó harmadában a birodalom nem muszlim közösségeiben – görögöknél, szerbeknél, bolgároknál, örményeknél – megerősödtek a nemzeti mozgalmak. A berlini kongresszus (1878) a balkáni államok függetlenségét vagy autonómiáját ismerte el, és a kelet-anatóliai tartományokban reformokat ígért az örmény lakosságnak. Az 1890-es években az ígéretek elmaradása és a

helyi kurd–örmény konfliktusok közepette erőszakhullám zajlott, amelynek áldozatszáma a kortárs becslések és a későbbi történetírás között 80 000 és 300 000 között mozog, és amelynek megítélését a mai napig emlékezetpolitikai viták terhelik. Ezt a folyamatot a `[Az 1915-ös népirtás](#h124)` fejezet tárgyalja részletesen.

A fiatal török mozgalom (**Jön Türkler**) az 1880-as évek végétől szerveződött, elsősorban katonai és orvosi iskolákban, valamint a párizsi, genfi és kairói száműzetésben. A legjelentősebb szervezet, az **İttihat ve Terakki Cemiyeti** („Egység és Haladás Bizottsága”, ITC) 1906–1907-re a macedóniai katonai garnizonokban is megerősödött. Az ITC programja az 1876-os alkotmány visszaállítását, a parlamenti ellenőrzést és az oszmán birodalom megmentését hirdette. 1908 júliusában a macedóniai katonai egységek fellázadtak, és a mozgalom kikényszerítette az alkotmány visszaállítását. Az 1908-as alkotmányos forradalom a birodalom politikai nyilvánosságát rövid időre megnyitotta, de az etnikai feszültségeket, a nagyhatalmi beavatkozást és a belső hadsereg–parlament viszályokat nem oldotta meg. A részletek a következő fejezetben, `[Az első világháború és a függetlenségi háború](#h140)` szakaszban folytatódnak.

35.4.7 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődlegesen az oszmán központi levéltárak (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) kiadott és digitalizált állagaira, a reformrendeletek (Gülhane Hatt-ı Şerif, Islahat Fermanı), az 1876-os alkotmány szövegére, a kortárs krónikákra (Naima, Evlija Cselebi), valamint brit, francia és orosz diplomáciai jelentésekre támaszkodik. A hanyatlás-vita és a reformok értékelése másodlagos szakirodalomra épül: a hagyományos paradigma képviselői mellett a revizionista szerzők (például Rifa’at Abou-El-Haj, Karen Barkey, Suraiya Faroqhi) érveit is bemutatja. A 17. századi területi veszteségek dátumai szilárdak; a gazdasági átalakulás, a millet-rendszer működése és a reformok tényleges végrehajtása terén a források egyenetlenek, és a történészi értelmezések eltérnek. Az 1890-es évek kelet-anatóliai erőszakhullámának áldozatszámai a kortárs források és a későbbi becslések miatt bizonytalanok. Az 1875-ös államcsőd és a Düyun-u Umumiye működésének gazdasági hatása továbbra is vitatott.

35.4.8 Rövid összefoglaló

- A 17–19. századi oszmán történelem nem írható le egyszerű hanyatlásként; a revizionista történetírás strukturális átalakulásról beszél.
- A karlócai béke (1699) először eredményezett tartós területi veszteséget, de a vereség kényszerítette ki a pénzügyi és katonai igazgatás racionalizálását.
- A 18. században a Nizam-i Dzsedid katonai reformja a janicsárok ellenállásán bukott meg, de megerősítette a modernizáció szükségességét.
- II. Mahmud 1826-ban felszámolta a janicsárságot, és kiépítette a központi bürokráciát, előkészítve a tanzimatot.
- A Tanzimat (1839-től) jogi, közigazgatási, oktatási és pénzügyi reformokkal próbálta egységesíteni a birodalmat, de a jogegyenlőség feszültségeket keltett, és a külső adósság 1875-ben államcsődhöz vezetett.
- Az 1876-os alkotmány és az első parlament rövid életű volt; II. Abdülhamid 1878-ban felfüggesztette, és autokráciát épített ki.
- A fiatal török mozgalom (Jön Türkler, ITC) az alkotmány visszaállításáért küzdött, és 1908-ban kikényszerítette az alkotmányos forradalmat.

35.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Miért tekinti a revizionista történetírás pontatlannak a 17. századi oszmán „hanyatlás” fogalmát?
2. Milyen belső ellenállásba ütközött III. Selim Nizam-i Dzsedid reformja, és hogyan tanult ebből II. Mahmud?
3. Hasonlítsa össze a Gülhane Hatt-ı Şerif és az Islahat Fermanı fő ígéreteit, és mutasson rá azok ellentmondásaira a millet-rendszerrel!
4. Miért vezetett az 1876-os alkotmány kihirdetése ellenére a II. Abdülhamid-féle autokráciához?
5. Milyen szerepet játszott a fiatal török mozgalom az 1908-as alkotmányos forradalomban?

36 Törökország a 20. században és ma

36.1 Az első világháború és a függetlenségi háború

36.1.1 Bevezető bekezdés

A Törökország 20. századi történetét tárgyaló fejezet ezen alfejezete azt a feszültségekkel teli átmenetet vizsgálja, amelynek során az Oszmán Birodalom (*Devlet-i Aliyye*) az első világháború egyik vesztes államaként felbomlott, és helyén egy új, török nemzeti alapokon nyugvó állam jött létre. Ez a folyamat nem egyszerűen egy birodalom „összeomlása" volt, hanem több, egymással párhuzamosan zajló krízis és küzdelem együttese: a háborús vereség, a győztes antanthatalmak területi felosztási tervei, a birodalmon belüli nemzeti mozgalmak, valamint az anatóliai muszlim lakosság ellenállása. Az alfejezet célja, hogy bemutassa az oszmán háborús részvétel okait és következményeit, a sèvres-i békeszerződés (*Traité de Sèvres*) kudarcát, majd a Mustafa Kemal (a későbbi Atatürk) vezette anatóliai ellenállás és a nemzetközi elismerést biztosító, 1923-as lausanne-i béke (*Traité de Lausanne*) közötti utat. A téma feldolgozása során kiemelt figyelmet kell fordítani a különböző szereplők – oszmán kormányzat, antant hatalmak, görög, örmény és török nemzeti mozgalmak, valamint a helyi lakosság – egymástól eltérő nézőpontjaira, és meg kell különböztetni a dokumentált tényeket a vitatott értelmezésektől és emlékezetpolitikai állításoktól.

36.1.2 Az Oszmán Birodalom belépése az első világháborúba

Az Oszmán Birodalom hadba lépése az első világháborúban nem egyetlen, elkerülhetetlen esemény volt, hanem egy hosszabb, a 19. századtól kezdődő külpolitikai orientáció és a háború kitörését követő rövid távú döntések eredménye. A birodalom a 19. században az európai nagyhatalmi egyensúly egyik gyenge pontjává vált, és vezetői különböző stratégiákkal próbálták megőrizni területi integritását: a II. Abdülhamid szultán (ur. 1876–1909) alatti pániszlámista, majd a 1908-as ifjútörök forradalmat követően egyre erősebbé váló török nacionalista irányvonalakkal. A háború előtti években, különösen a Balkán-háborúk (1912–1913) traumája után, a birodalom vezetői, mindenekelőtt az **Egység és Haladás Bizottsága** (*İttihat ve Terakki Cemiyeti*), a területi és katonai veszteségek hatására egyre inkább egy erős, központosított, fegyveres erővel védett állam kiépítésére törekedtek. Ez a stratégia tette vonzóvá a Német Birodalommal való katonai és gazdasági együttműködést, amelynek keretében német tanácsadók, tőke és fegyverek érkeztek az országba.

A háború kitörésekor, 1914 augusztusában az Oszmán Birodalom hivatalosan semleges maradt, de a kormányon belül élénk vita folyt a lehetséges szövetségekről. A döntést végül a németbarát irányvonalat képviselő Enver pasa hadügyminiszter és szűkebb köre vitte keresztül: 1914. augusztus 2-án titkos szövetségi szerződést írtak alá Németországgal. A semlegesség látszatát azonban még hónapokig fenntartották. A hadba lépés közvetlen kiváltó oka 1914 októberében következett be, amikor a német parancsnokság alatt álló, de oszmán zászló alatt hajózó *Yavuz* és *Midilli* hadihajók (a korábbi német *Goeben* és *Breslau*) a Fekete-tengeren orosz kikötőket lőttek. Ezt követően az antanthatalmak hadat üzentek az Oszmán Birodalomnak. A belépés pontos körülményeiről, különösen Enver pasa szerepéről és a kormány megosztottságáról a történészek

máig vitáznak: egyes értelmezések szerint Enver pasa tudatosan, a szövetségi szerződés logikus következményeként, mások szerint a német nyomás és a katonai vezetés váratlan döntés-halmaza révén kényszerítette ki a hadba lépést. A dokumentált tény, hogy a döntés következménye a birodalom számára katasztrofális háborús részvétel lett.

36.1.3 A háborús frontok és a belső front

Az Oszmán Birodalom a háborúban több, egymástól távoli fronton kényszerült harcolni. A legfontosabb hadszínterek a következők voltak:

- **Kaukázusi front**: Az orosz hadsereg elleni harc 1914–1915 telén, különösen a szarıkamısi csata (1914 december–1915 január) során az oszmán hadsereg súlyos, részben a téli időjárás okozta veszteségeket szenvedett. A fronton a háború későbbi szakaszában az orosz előrenyomulás és a helyi muszlim lakosság menekülése is jelentős volt.
- **Dardanellák és Gallipoli**: Az antant 1915 tavaszán indított tengeri és szárazföldi hadművelete a birodalom fővárosa, Isztambul elfoglalására irányult. A gallipoli csata (1915 február–1916 január) az oszmán erők számára jelentős védelmi siker volt, amelynek során a török hadsereg komoly veszteségeket okozott a brit, francia, ausztrál és új-zélandi csapatoknak. A csata a modern török nemzeti emlékezet egyik alapító eseményévé vált, ugyanakkor a győzelmet a mai emlékezetpolitikai diskurzusban gyakran leegyszerűsítve, a későbbi államalapító narratívába ágyazva értelmezik.
- **Mezopotámiai és palesztinai front**: A brit erők Mezopotámiában (a mai Irak területén) és a palesztinai–szíriai térségben is támadtak. A megszállt területeken a helyi arab lakosság egy része az arab nacionalista mozgalmakkal együttműködve szembefordult az oszmán uralommal, bár a lakosság nagy része továbbra is passzív maradt vagy az oszmán hadsereg oldalán állt. A frontok hátországában a lakosságot rekvirálások, éhínség és járványok sújtották.

A háború alatt az Oszmán Birodalomban alkalmazott belső politika a központi hatalom megerősítésére, a katonai ellátás biztosítására és a „belső ellenségnek” tekintett csoportokkal szembeni fellépésre összpontosult. A háborús körülmények között a birodalom vezetése a **tehcir** (kényszerű áttelepítés) törvényét 1915 májusában léptette életbe, amely elsősorban az anatóliai örmény lakosságot érintette. A történészi konszenzus szerint a deportálások, a menetoszlopokban történő halálozások, a mészárlások és az éhínség együttesen népirtáshoz vezettek. A dokumentált tények közé tartozik a deportálási rendeletek létezése, az oszmán katonai és polgári hatóságok szerepe, valamint a becslések szerint 1–1,5 millió örmény áldozat halála. A török állami álláspont ezzel szemben a deportálások háborús szükséghelyzeti intézkedésként való értelmezését és az áldozatok számának alacsonyabb becslését támogatja, a „népirtás” kifejezést pedig vitatja. A könyv ezt az eseményt részletesen a későbbi, Örményországról szóló fejezetben tárgyalja.

36.1.4 A fegyverszünet és a sèvres-i békeszerződés

A háború végére az Oszmán Birodalom katonailag és gazdaságilag összeomlott. Bulgária 1918. szeptemberi kiugrása után a központi hatalmak balkáni frontja összeomlott, és az Oszmán Birodalom 1918. október 30-án aláírta a **mudroszi fegyverszünetet** (*Mondros Mütarekesi*). A fegyverszünet feltételei rendkívül súlyosak voltak: az antant ellenőrzése alá kerültek a stratégiai pontok, az oszmán hadsereg gyakorlatilag lefegyverzésre került, és a győztes hatalmak jogot kaptak a birodalom területének bármely részének megszállására. A fegyverszünet után az antant erők megkezdték Isztambul, a szorosok, valamint Anatólia déli és nyugati részének megszállását. 1919 májusában a görög hadsereg szmirnai (a mai İzmir) partraszállása pedig a győztesek területi igényeinek egyik leglátványosabb jele volt.

A béketárgyalások Párizsban és a hozzájuk kapcsolódó konferenciákon hosszú hónapokig tartottak. A győztes hatalmak – elsősorban Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország – közötti ellentétek, valamint az oroszországi bolsevik forradalom miatt megváltozott hatalmi viszonyok befolyásolták a döntéseket. Az Oszmán Birodalommal kötött békeszerződést végül 1920. augusztus 10-én írták alá a Párizs melletti **Sèvres**-ben. A sèvres-i szerződés a birodalom területét drasztikusan csökkentette volna:

- A szorosok nemzetközi ellenőrzés alá kerültek volna.
- Kelet-Trákia és a szmirnai régió görög közigazgatás alá került volna, a régió hovatartozásáról később népszavazást írtak volna ki.
- Az arab területek már korábban, a titkos Sykes–Picot-egyezmény (1916) és a San Remó-i konferencia (1920) döntései alapján brit és francia mandátumok lettek.
- Kelet-Anatóliában önálló örmény államot hoztak volna létre, illetve a kurdok számára autonóm területet helyeztek kilátásba.
- Az oszmán hadsereg létszámát minimálisra csökkentették, a birodalom pénzügyeit pedig nemzetközi ellenőrzés alá vonták.

A sèvres-i szerződés azonban soha nem lépett életbe. Az oszmán kormányzat aláírta ugyan, de a feltételek az anatóliai muszlim lakosság körében széles körű ellenállást váltottak ki, és a kialakuló nemzeti mozgalom a szerződést illegitimnek nyilvánította. A sèvres-i béke a mai napig a török nemzeti emlékezetben a „megcsonkítás” és a külső hatalmak igazságtalanságának jelképeként él tovább; az emlékezetpolitikai diskurzusban gyakran eltúlozva, a tényleges terveken túlmutató igények tényeként hivatkoznak rá.

36.1.5 Az anatóliai ellenállás és a nemzeti mozgalom

A megszállás és a sèvres-i tervek elleni szervezett ellenállás Anatóliában 1919 tavaszán kezdett kibontakozni. A mozgalom kezdetben nem volt egységes, és több, egymással versengő csoportból állt: helyi milíciák, a hadsereg maradványai, valamint az Isztambulból vidékre menekült katonatisztek és értelmiségiek. A mozgalom vezetőjévé fokozatosan **Mustafa Kemal** (a későbbi Atatürk) vált, aki 1919. május 19-én érkezett Samsunba, hogy a fegyverszünet feltételei szerint a hadsereg leszerelését felügyelje. Ehelyett azonban a nemzeti ellenállás szervezésébe kezdett. Az 1919 nyarán tartott **erzurumi** és **sivaszi kongresszusok** a nemzeti mozgalom programjának alapjait fektették le: az anatóliai területek oszthatatlanságát, az idegen megszállás elutasítását és a nemzeti önrendelkezés elvét hirdették.

A mozgalom 1920-ban intézményesült, amikor 1920. április 23-án Ankarában összeült a **Török Nagy Nemzetgyűlés** (*Türkiye Büyük Millet Meclisi*), és saját kormányt alakított. Ez a kettős hatalom kiépülését jelentette: Isztambulban az oszmán szultán és kormánya, Ankarában pedig a nemzetgyűlés és annak végrehajtó szervei működtek. A nemzetgyűlés a sèvres-i szerződést nem ismerte el, és fegyveres ellenállást hirdetett a megszállók ellen. A mozgalom hivatalos ideológiája ekkor vallási és nemzeti elemeket egyaránt tartalmazott: a „kalifa és szultán felszabadítása” a kora újkori vallásos legitimációs nyelvezet, míg a „nemzeti akarat” fogalma a 19. századi alkotmányos mozgalmak hagyatéka volt. Fontos hangsúlyozni, hogy az 1919–1923 közötti mozgalom nem volt azonos a későbbi kemalista állampárt homogenitásával: magában foglalt konzervatív vallási vezetőket, szekuláris katonatiszteket, lokális törzsi vezetőket és a munkás-paraszti rétegek képviselőit is.

36.1.6 A függetlenségi háború

A török nemzeti mozgalom által „függetlenségi háborúnak” (*İstiklal Harbi*) nevezett fegyveres küzdelem 1919–1922 között három fő irányban zajlott:

- **Keleti front**: Az örmény erők elleni harc 1920-ban azzal zárult, hogy a török hadsereg visszafoglalta a korábban elvesztett területeket, és a **gümrii szerződés** (1920 december) után a török–örmény határt a későbbi, a szovjet Örményországgal kötött **karszi szerződés** (1921) rögzítette. Ezen a fronton a harcok rendkívül véresek voltak, és mindkét oldalon a civil lakosság is súlyos áldozatokat szenvedett.
- **Déli front**: A francia erők elleni harc Cilicia és a mai délkelet-Törökország területén 1920–1921 között zajlott. A török nacionalista erők gerilla-hadviselést folytattak, míg a francia kormány végül 1921-ben az **ankaraı megállapodás** során kivonta csapatait, mert számára a német jóvátétel és a szíriai mandátum fontosabb volt, mint a törökországi jelenlét.
- **Nyugati front**: A legnagyobb és legvéresebb harcok a görög hadsereg ellen folytak. A görög erők 1920-ban és 1921-ben jelentős területeket foglaltak el Nyugat-Anatóliában, és 1921 augusztusában Ankarát is megközelítették. A **sakaryai csata** (1921 augusztus–szeptember) után azonban a front megmerevedett, majd 1922 augusztusában a török erők nagyszabású ellentámadást indítottak. 1922. szeptember 9-én a török csapatok bevonultak Szmirnába, és a városban a keresztény negyedeket tűzvész pusztította el. A tűzvész okairól máig vita folyik: a görög és örmény források a török csapatok szándékos gyújtogatására, a török források a visszavonuló görögök és örmények által elkövetett gyújtogatásra hivatkoznak. A dokumentált tény az, hogy a város nagy része leégett, és a keresztény lakosság nagy része elmenekült vagy elpusztult. A háború záró szakaszában a török hadsereg a görög lakosságot is erőszakkal kitelepítette, ami a későbbi lakosságcsere előzménye lett.

36.1.7 A lausanne-i béke és a nemzetközi elismerés

A görögök veresége után a tárgyalások 1922 novemberében kezdődtek a svájci **Lausanne**-ban. A tárgyalásokon a török nemzeti kormány delegációját İsmet (İnönü) pasa vezette. A lausanne-i szerződést 1923. július 24-én írták alá. A sèvres-i szerződéssel összehasonlítva a lausanne-i béke a nemzeti mozgalom számára rendkívül kedvező feltételeket biztosított:

- Elismerték a török állam függetlenségét és szuverenitását a mai Törökország területén.
- A sèvres-i tervekben szereplő önálló örmény állam és kurd autonómia nem valósult meg.
- A szorosok nemzetközi felügyelet alá kerültek, de a török fél jogot szerzett a területi integritás és a katonai jelenlét bizonyos fokú visszaszerzésére (ezt később, 1936-ban a montrö-i egyezmény véglegesítette).
- A török kormány mentesült a sèvres-i szerződésben előírt pénzügyi és katonai korlátozások alól.
- A szerződés keretében 1923–1926 között végrehajtották a **görög–török lakosságcserét**: hozzávetőleg 1,2 millió görög ortodox keresztényt telepítettek át Görögországba, és körülbelül 400 000 muszlimot Törökországba. A lakosságcsere felekezeti alapon történt, nem pedig nyelvi vagy etnikai alapon, ami súlyos társadalmi traumát okozott mindkét oldalon. A becslések pontosságáról és a lakosságcsere önkéntességéről máig viták folynak.

A lausanne-i béke a török nemzeti mozgalom nemzetközi elismerését jelentette, és megteremtette a későbbi Török Köztársaság területi alapját. Ugyanakkor a szerződés több kérdést is nyitva hagyott: a kurdok számára nem biztosított külön státuszt, ami a későbbi konfliktusok egyik gyökere lett; a görög és örmény menekültek visszatérése nem valósult meg; és a szorosok kérdése továbbra is feszültségforrás maradt. A lausanne-i béke emlékezete a mai napig erősen politizált:

a török nemzeti emlékezetben a „győzelem” alapító dokumentumaként, míg a görög és örmény diaszpórák emlékezetében a „veszteség” és a kitelepítés jogi szentesítéseként jelenik meg.

36.1.8 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet alapvetően a következő forrástípusokra támaszkodik: (1) a háború előtti és alatti oszmán katonai és polgári iratok, köztük a hadüzenetről szóló döntések és a deportálási rendeletek; (2) az antanthatalmak diplomáciai levelezése, különösen a béketárgyalások jegyzőkönyvei; (3) a sèvres-i és lausanne-i szerződések szövegei; (4) a visszaemlékezések és naplók, például Mustafa Kemal beszédei és İsmet (İnönü) pasa tárgyalási feljegyzései; (5) a 20. század közepétől keletkezett történeti feldolgozások, amelyek az oszmán és török levéltárak mellett brit, francia, görög, örmény és orosz forrásokat is használtak.

A legfontosabb bizonytalanságok és viták a következők:

- **A háborúba lépés döntéstörténete**: a német–oszmán szövetség pontos tartalmáról és a hadba lépés belső vitáiról a források hiányosak, mert a vezető politikusok egy része a háború után meghalt vagy emigrált, és a visszaemlékezések erősen önigazoló jellegűek.
- **Az áldozati statisztikák**: az örmény, görög és muszlim polgári áldozatok számára vonatkozó adatok becsléseken alapulnak, és a mai napig politikai viták tárgyát képezik. A lausanne-i lakosságcsere pontos létszáma is bizonytalan, mert a cserét végrehajtó bizottságok nyilvántartásai hiányosak.
- **A szmirnai tűzvész okai**: a tűzvész kitöréséről és a felelősökről nincs dokumentált egyetértés; a források részben egymásnak ellentmondanak.
- **A kemalista mozgalom jellege**: a mozgalom korai szakaszának belső összetételéről és céljairól a későbbi állami történetírás egységesítő képet festett; a kritikai történetírás szerint a mozgalomban több, egymással versengő irányzat létezett, és a későbbi államalapítás egyes döntései (például a vallási intézmények felszámolása) nem feltétlenül tükrözték az eredeti mozgalom minden résztvevőjének akaratát.
- **A török állami álláspont az örmény deportálásokról**: a török hivatalos álláspont a deportálásokat háborús szükségintézkedésként írja le, míg a történészi konszenzus népirtásként értelmezi. A könyv a történészi konszenzust követi, de jelzi, hogy a török állam és a nemzetközi elismerő nyilatkozatok között máig nincs konszenzus.

36.1.9 Rövid összefoglaló

- Az Oszmán Birodalom 1914 őszén, titkos német szövetség keretében lépett be az első világháborúba; a döntésben Enver pasa és a katonai vezetés szerepe meghatározó volt, de a pontos döntéstörténet vitatott.
- A birodalom több fronton harcolt; a gallipoli védekezés sikerét a későbbi török nemzeti emlékezet alapító eseményévé tették, míg a kaukázusi és mezopotámiai frontokon súlyos veszteségek és belső áttelepítések következtek.
- Az 1915-ös örmény deportálások és mészárlások a történészi konszenzus szerint népirtást képeznek; az áldozatok száma kb. 1–1,5 millióra becsült, de a szám politikai viták tárgya.
- A mudroszi fegyverszünet (1918) után az antant megszállta a birodalom jelentős részeit; a sèvres-i békeszerződés (1920) a birodalom területét drasztikusan csökkentette volna, és önálló örmény államot, valamint kurd autonómiát irányzott elő.
- A sèvres-i tervek elleni anatóliai ellenállásból nőtt ki a Mustafa Kemal vezette nemzeti mozgalom, amely 1920-ban Ankarában Török Nagy Nemzetgyűlést alakított.

- A függetlenségi háború (1919–1922) során a török erők visszafoglalták a keleti és déli területeket, majd 1922-ben nyugaton a görög hadsereget is legyőzték; a háború vége a szmirnai tűzvész és a görög lakosság kitelepítése volt.
- A lausanne-i béke (1923) a török állam függetlenségét és területi integritását nemzetközileg elismerte, és előírta a görög–török lakosságcserét; a béke a török nemzeti emlékezetben győzelemként, a görög és örmény emlékezetben veszteségként él tovább.
- Az alfejezet fő vitái: a háborúba lépés döntéshozatala, az örmény deportálások értelmezése, a szmirnai tűzvész oka és a lakosságcsere jogszerűsége.

36.1.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen okok vezettek az Oszmán Birodalom első világháborús hadba lépéséhez, és hogyan változott a birodalom külpolitikai orientációja a 19. századtól a háborúig?
2. Hasonlítsa össze a sèvres-i és a lausanne-i békeszerződés legfontosabb területi, katonai és kisebbségi rendelkezéseit! Melyek voltak a legjelentősebb különbségek?
3. Milyen szerepet játszott a görög–török lakosságcsere a lausanne-i béke keretében, és miért tekinthető a mai napig vitatott emlékezetpolitikai eseménynek?
4. Hogyan függött össze az 1915-ös örmény deportálás a háborús belső fronttal, és miért nem azonos a török állami álláspont a történészi konszenzussal?
5. Értékelje a szmirnai tűzvész forrásainak ellentmondásait: milyen bizonyítékokra hivatkoznak a görög/örmény és a török emlékezeti narratívák, és miért nincs konszenzus az okokról?

36.2 Atatürk és a köztársaság

Az első világháború és a függetlenségi háború alfejezetben látott függetlenségi háború után a török nemzeti mozgalom 1923-ban állammá szerveződött. Az 1923. október 29-én kikiáltott Török Köztársaság nem egyszerűen az Oszmán Birodalom utódállama volt, hanem egy radikális átalakulási projekt kezdőpontja. Mustafa Kemal (későbbi nevén Atatürk) és a kemalista elitek abból a feltevésből indultak ki, hogy a birodalom katonai veresége és a békeszerződések után a fennmaradást csak az állam, a jog, az oktatás és a társadalom gyors nyugati mintájú reformja biztosíthatja. Ez az alfejezet a köztársaság első másfél évtizedének intézményi és társadalmi átalakulását tárgyalja, különös tekintettel a szekularizációra, a jogi és oktatási reformokra, az egypártrendszer működésére és a kemalista modernizáció ellentmondásaira. A korszak értékelése a mai napig vitatott: a hivatalos török állami narratíva szerint Atatürk modernizálta és megmentette Törökországot, míg a kritikusok, különösen a vallásos-konzervatív, a kurd és a kisebbségi emlékezetben, a folyamatot autoriternek, a helyi hagyományokat és a sokszínűséget felszámolónak tekintik. A tudományos történetírás e két pólus között vizsgálja a reformok dokumentált intézkedéseit és azok társadalmi hatásait.

36.2.1 A köztársaság kikiáltása és a hatalmi szerkezet

A Török Köztársaság kikiáltása előtti átmeneti időszakban a Nagy Nemzetgyűlés (Büyük Millet Meclisi) volt a szuverenitás letéteményese, de az államforma kérdése nyitva maradt. Az 1923. október 29-i alkotmánymódosítás a nemzetgyűlésben a köztársasági államformát rögzítette, és Mustafa Kemalt elnökké választotta. A főváros Ankarába került, ami egyúttal a birodalmi Isztambul szimbolikus háttérbe szorítását is jelentette. A döntésnek pragmatikus okai voltak: Ankara a függetlenségi háború bázisa, a vasúti és távirati összeköttetés csomópontja, valamint a győztes antanthatalmak által megszállt Isztambultól való függetlenség garanciája volt.

Az új állam alaptörvénye, az 1924-es alkotmány, a népszuverenitást deklarálta, de a hatalomgyakorlás gyakorlati csatornája az egypártrendszerben működő Nemzetgyűlés maradt. A köztársaság elnöke, aki egyben a Néppárt elnöke volt, széles jogköröket kapott: kinevezte a miniszterelnököt, jóváhagyta a törvényeket, és a fegyveres erők főparancsnoka volt. Ezt a konstrukciót a korszak elemzői részben a francia köztársasági modellből, részben a nemzeti küzdelem idején kialakult erős vezetői szerepből vezetik le. A reformok végrehajtását jelentősen megkönnyítette, hogy a nemzetgyűlésben nem volt számottevő szervezett ellenzék, és a kemalista elitek az állami erőszak-monopóliumot is ellenőrizték.

36.2.2 A szekularizáció intézményi lépései

A kemalista reformok egyik leglátványosabb területe a vallás és az állam szétválasztása volt. A folyamat nem egyetlen törvénnyel, hanem több, 1924 és 1937 közötti intézkedéssel zajlott le. Első lépésként 1924. március 3-án a Nemzetgyűlés eltörölte a kalifátust, és a kalifátus intézményének eltörlésével együtt a vallásjogi (saría) bíróságokat is megszüntették. Ugyanezen a napon fogadták el a tanügy egységesítéséről szóló törvényt (Tevhid-i Tedrisat Kanunu), amely az összes oktatási intézményt az állami Oktatási Minisztérium alá rendelte, és felszámolta a vallási iskolahálózat, a medreszék korábbi autonómiáját. A vallási alapítványok (vakıf) kezelését egy új állami hivatal, a Vallásügyi és Alapítványi Igazgatóság vette át.

A szekularizáció következő szakaszában, 1925 és 1928 között, a kormány betiltotta a dervisrendeket és a tekke (derviskolostor) hálózatot, eltörölte a vallási címeket, mint például a sejk, a dervis és a molla használatát, és bevezette a nyugati stílusú kalap és ruha viseletét. A fez (a 19. századi Oszmán Birodalomban elterjedt fejfedő) 1925-ös betiltása nem pusztán öltözködési kérdés volt, hanem a birodalmi és vallási identitás elleni szimbolikus fellépés. Az 1928-as alkotmánymódosítás törölte az iszlám mint államvallás megjelölését. Végül 1937-ben az alkotmányban rögzítették a laicitást (laiklik) mint a köztársaság alapelvét.

Ezek az intézkedések a török állam és a vallás viszonyát sajátos módon alakították át: nem a vallás teljes elválasztását hozták létre a nyugat-európai értelemben, hanem az állami ellenőrzés alá vont vallási életet. A vallásügyi igazgatóság (Diyanet İşleri Başkanlığı) azóta is az állami bürokrácia része, és a pénteki prédikációktól a zarándoklatok szervezéséig terjedő feladatokat lát el. A kritikusok szerint ez a modell nem semleges, hanem a vallás állami kontrollját jelenti; a hivatalos álláspont szerint viszont ez biztosítja a vallási élet racionális és egységes kereteit.

36.2.3 A jogi reformok

A jogrendszer átalakítása a szekularizációhoz szorosan kapcsolódott. Az Oszmán Birodalomban a 19. századi Tanzimat-reformok óta párhuzamosan léteztek a saría-alapú vallási bíróságok és a világi bíróságok, ami jogbizonytalanságot eredményezett. A köztársaság ezt a kettősséget 1924-ben felszámolta, és 1926-ban átvette a svájci polgári törvénykönyvet, az olasz büntető törvénykönyvet és a német kereskedelmi törvénykönyvet. A svájci polgári törvénykönyv különösen nagy hatással volt, mert a családjogban, az öröklésben és a házasságban a nőket a férfiakkal egyenlő jogokkal ruházta fel, és megszüntette a többnejűséget, a férfi egyoldalú válási jogát (talak) és a vallási alapú öröklési szabályokat.

A jogi átvétel nem volt automatikus; a törvénykönyvek lefordítása és a bíróságok gyakorlatába való átültetése éveket vett igénybe. A vidéki területeken a hagyományos vallási és törzsi normák tovább éltek, és a nők jogainak érvényesítése gyakran a családi és helyi hatalmi viszonyoktól függött. A dokumentált törvényi keret azonban radikális szakítást jelentett a korábbi jogrenddel, és alapjául szolgált a későbbi, a 20. század második felében fokozatosan bővülő női jogi reformoknak.

36.2.4 Az oktatási reform és a nyelvpolitika

Az oktatás egységesítése és a nyugati típusú iskolarendszer kiépítése a kemalista modernizáció másik pillére volt. Az 1924-es oktatási törvény a korábbi, részben a vallási alapítványok és a külföldi missziós iskolák által működtetett intézményeket állami felügyelet alá vonta. A tantervből fokozatosan eltávolították a vallási tárgyak túlsúlyát, és bevezették a világi tudományok oktatását. Az általános iskolai oktatás 1927-től ingyenes és kötelező lett, de a vidéki területeken a tankötelezettség betartatása évtizedekig akadozott. A felnőtt lakosság írástudatlansága a köztársaság első éveiben magas volt; a hivatalos statisztikák szerint az 1927-es népszámláláskor a teljes lakosság körülbelül 11 százaléka tudott írni-olvasni, de ez a szám a forrástól függően eltérő lehet, mert a népszámlálás módszertana és a nyelvi csoportok eltérő nyilvántartása bizonytalanságot okoz. A kormány 1928-tól népi iskolákat (Millet Mektepleri) szervezett, amelyekben a felnőtteket tanították az új ábécére.

Az 1928. novemberi nyelvi reform a latin betűs török ábécé bevezetésével a nyelv és az írás területén hozott radikális változást. Az új ábécé a török hangokhoz igazított latin betűket használt, és felváltotta az arab írást. A reform célja az írás elsajátításának megkönnyítése és a nyugati kultúrához való közeledés volt, de egyúttal szimbolikusan is elvágta a fiatalabb generációkat az oszmán és arab írásos örökségtől. A nyelvtisztítási mozgalom (Öz Türkçe) a 1930-as években az arab és perzsa jövevényszavak lecserélésére törekedett, gyakran mesterségesen alkotott török szavakkal. A nyelvi reform egyes elemei máig vitatottak: a hivatalos álláspont szerint a nemzeti nyelv megerősítését szolgálták, míg a kritikusok szerint részben mesterséges nyelvi törést okoztak, és elszakították a társadalmat a klasszikus szövegektől.

36.2.5 A nők helyzete és a társadalmi reformok

A nők jogi helyzete a köztársaság első éveiben fokozatosan, de a korabeli nemzetközi viszonyokhoz képest gyorsan változott. A svájci polgári törvénykönyv 1926-os átvétele elvben megszüntette a férfiak családfői monopóliumát, lehetővé tette a nők számára a bírósági tanúskodást, és a házasságkötést állami anyakönyvvezetéshez kötötte. A nők 1930-ban kaptak választójogot a helyhatósági választásokon, 1934-ben pedig az országgyűlési választásokon is. Az 1935-ös nemzetgyűlési választásokon tizenhét női képviselő szerzett mandátumot.

A nők választójogának megadása azonban nem jelentette automatikusan a társadalmi egyenlőséget. A vidéki, tradicionális közegben a nők iskoláztatási és munkavállalási lehetőségei korlátozottak maradtak, és a politikai életben a női képviselők száma hosszú ideig alacsony volt. A kemalista modernizáció a nőkérdést gyakran a „nyugati” modernitás jelképeként kezelte, de a női tapasztalatok sokszínűségét, különösen a vidéki és vallásos nőkét, nem feltétlenül jelenítette meg. A női egyenjogúság kérdését a mai napig eltérően értelmezik Törökországban: a szekuláris feministák a korai reformokra mint alapra tekintenek, a konzervatív iszlamista irányzatok pedig a vallási normák szerinti családmodellt hangsúlyozzák, míg a kurd és baloldali mozgalmak a nők etnikai és osztályalapú elnyomására is rámutatnak.

36.2.6 Az egypártrendszer és az ellenzék korlátozása

A köztársaság első évtizedeiben a politikai életet a Cumhuriyet Halk Partisi (CHP, Köztársasági Néppárt) uralta. A párt 1923-ban alakult, és 1931-ig fokozatosan összeolvadt az állami adminisztrációval. Az állam és a párt szervezete sok helyen átfedte egymást, ami a korszak jellemzője volt, és ami a demokratikus verseny hiányát eredményezte. Az egypártrendszer nem jelentett ugyanakkor teljesen homogén politikai teret: a CHP-n belül is léteztek viták a gazdaságpolitikáról és a reformok üteméről.

Az első kísérlet a többpártrendszerre 1924-ben történt, amikor a nemzetgyűlésben néhány ellenzéki képviselő, köztük a függetlenségi háború volt tábornokai, megalakította a Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasıt (Haladó Köztársasági Párt). Ez a párt a liberalizmus és a decentralizáció mellett foglalt állást, és bírálta a kormány gyors centralizációját. A pártot 1925-ben betiltották, részben azzal az indokkal, hogy vallási reakciót szít, és kapcsolatban áll a kelet-anatóliai Şeyh Said-felkeléssel. A második kísérletre 1930-ban került sor, amikor maga Atatürk kezdeményezte egy lojális ellenzéki párt, a Serbest Cumhuriyet Fırkası (Szabad Köztársasági Párt) megalakítását. Ez a párt azonban rövid idő alatt a kormány politikájával elégedetlen tömegek gyűjtőhelyévé vált, és 1930 végén feloszlatták, miután a hatóságok és a párt hívei közötti összecsapásokban többen meghaltak.

Az egypártrendszer fennmaradását a közrend védelméről szóló 1925-ös törvény (Takrir-i Sükûn Kanunu) is szolgálta, amely a kormánynak széles jogköröket adott a sajtó és a gyülekezés korlátozására. Ezt a törvényt a Şeyh Said-felkelés leverése után is alkalmazták az ellenzéki sajtóval és a baloldali mozgalmakkal szemben. A politikai paletta tehát nem volt nyitott; a kemalista elitek a stabilitást és a reformok végrehajtását előrébbvalónak tartották a parlamentáris versenynél. A demokratikus átmenet csak a második világháború után, 1946-ban kezdődött meg, amikor a CHP-n belüli szakadásból létrejött a Demokrat Párt.

36.2.7 A nemzetépítés és a kisebbségek helyzete

A köztársaság nemzetfelfogása a török nemzeti identitást állította a középpontba, ami feszültséget okozott a soknyelvű és sokvallású anatóliai társadalomban. A Lausanne-i szerződés (1923) a nem muszlim közösségeket (görög ortodoxok, örmények, zsidók) kisebbségként ismerte el, de a muszlim etnikai csoportokat, például a kurdokat, a szerződés nem sorolta kisebbségi kategóriába. A hivatalos álláspont szerint a kurdok a török nemzet részei voltak, és a kurd nyelv használatát a közéletben és az oktatásban fokozatosan korlátozták. Az 1924-es alkotmány a török nyelvű oktatást tette általánossá, és a kurd nyelvű kiadványok, valamint a kurd nyelvű helynevek használatát is korlátozták.

A kurd többségű délkelet-anatóliai régióban a központosító politika ellenállásba ütközött. Az 1925-ös Şeyh Said-felkelés, amelyet a hivatalos narratíva elsősorban vallási reakcióként, a kurd mozgalom pedig nemzeti felkelésként értelmez, a kormány általi kemény leveréshez vezetett. A felkelésben részt vevőket hadbíróság elé állították, és több vezetőt kivégeztek. A felkelés okainak értelmezése a mai napig vitatott: egyes történészek a vallási tekintély és a törzsi autonómia védelmét, mások a kurd nemzeti követelések kezdetét látják benne. A dokumentált tény az, hogy a felkelés leverése után a kormány kiterjedt katonai és adminisztratív intézkedésekkel szilárdította meg a régió feletti ellenőrzést, és a kurd nyelvű oktatást, valamint a kurd identitás nyilvános kifejezését évtizedekre visszaszorította.

A korszak legsúlyosabb konfliktusa a Dersim (ma Tunceli) régióban 1937–1938-ban zajlott. A központi kormányzat katonai műveleteket indított a helyi, részben fegyveres ellenállást tanúsító közösségek ellen, és a becslések szerint több ezer ember vesztette életét; a pontos szám a forrásoktól függően eltérő, és a mai napig becslés tárgya. A hivatalos török álláspont sokáig a rendfenntartásként értékelte a műveleteket, míg a kurd és baloldali emlékezetben, valamint egyes nemzetközi történészi munkákban a Dersim-mészárlás vagy Dersim-népirtás kifejezés is használatos. A könyv ezt a megnevezést nem teszi a saját álláspontjává, de jelzi, hogy az erőszak áldozatainak emlékezete és az állami felelősség kérdése a mai napig vitatott.

A nem muszlim kisebbségek helyzete szintén ambivalens volt. A Lausanne-i szerződés garantálta a vallási és oktatási autonómiát, de a gyakorlatban a kormányzat nyomást gyakorolt a kisebbségi iskolákra és alapítványokra. A görög ortodox közösség jelentős része az 1923-as lakosságcsere

keretében Görögországba költözött, míg a törökországi görögök egy része Isztambulban maradt. A lakosságcsere vallási alapon történt, ami azt jelenti, hogy a görög nyelvű muszlimokat Görögországból Törökországba, a török nyelvű ortodox kereszténynyeket pedig Törökországból Görögországba telepítették. Ez a folyamat emberek százezreit érintette, és a mai napig érzékeny emlékezetpolitikai kérdés mindkét országban.

36.2.8 A gazdaságpolitika és az etatizmus

A köztársaság gazdaságpolitikája a birodalmi örökségből indult ki: az Oszmán Birodalom a 19. században félperiférias helyzetbe került, ipara gyenge volt, és a külföldi adósságok jelentős terhet jelentettek. A Lausanne-i szerződés a török államnak vámönállóságot biztosított, ami lehetővé tette a védővámos iparosítást. Az 1923-as izmiri gazdasági kongresszus a nemzeti burzsoázia megerősítését tűzte ki célul, de a török üzleti elit a birodalmi örökség miatt viszonylag gyenge volt.

Az 1930-as években, a nagy világgazdasági válság hatására, a kormány az állami irányítású iparosítás modelljét választotta. Ezt a politikát etatizmusnak (devletçilik) nevezték, és a CHP 1931-es programjában rögzítették. Az állam nagyberuházásokat indított a textiliparban, a vas- és acélgyártásban, a cukor- és cementgyártásban, valamint a vasúthálózat fejlesztésében. Az állami vállalatok létrehozását a magántőke hiánya és a stratégiai önellátás igénye indokolta. A gazdasági növekedés a harmincas években a hivatalos statisztikák szerint jelentős volt, de a vidéki lakosság életszínvonala továbbra is alacsony maradt, és a mezőgazdasági termelés szerkezete alig változott.

36.2.9 A kemalista ideológia és az Atatürk-kultusz

A kemalizmus hat alapelve – a köztársaság, a nacionalizmus, a populizmus, az etatizmus, a szekularizmus és a reformizmus – 1931-ben került be a CHP programjába, majd 1937-ben az alkotmányba. Ezek az elvek nem alkottak zárt ideológiát, inkább a hatalomgyakorlás és a társadalomátalakítás kereteit jelölték ki. A nacionalizmus a török nemzet területi és kulturális egységét hangsúlyozta, a populizmus pedig a társadalmi osztályok közötti érdekharmónia és a nemzeti szolidaritás eszméjét. A reformizmus, más néven forradalmiság (inkılapçılık), a folyamatos modernizáció igényét fejezte ki.

Mustafa Kemal személye körül már életében kialakult egy erős kultusz. A hivatalos propaganda a „nemzet atyját” (Atatürk, a Gazi) a függetlenségi háború hőseként és a modern Törökország megteremtőjeként ábrázolta. A személyi kultusz része volt a reformok legitimálásának: Atatürk alakja a szekuláris, nemzeti és modern Törökország szimbólumává vált. 1934-ben a Nemzetgyűlés törvényben adta neki az Atatürk vezetéknevet, és egyúttal megtiltotta más személynek ennek a névnek a használatát. Az Atatürk-kultusz a mai napig meghatározza a török közéletet; a hivatalos állami narratíva és az oktatási rendszer központi elemeként jelenik meg, ugyanakkor a kritikusok a kultusz egyoldalúságát és a korszak árnyoldalainak elhallgatását bírálják.

36.2.10 Források és bizonytalanságok

A köztársaság első évtizedeiről szóló történetírás elsődleges forrásai a török nemzetgyűlés jegyzőkönyvei, a törvénytárak, a hivatalos köztársasági lapok, Mustafa Kemal beszédei (köztük az 1927-es nagy beszéd, a Nutuk), a korabeli sajtó és a diplomáciai iratok. E források gazdagok, de keletkezésük kontextusát figyelembe kell venni: az egypártrendszerben a hivatalos dokumentumok a kormányzati álláspontot tükrözik, és az ellenzéki vagy kisebbségi hangok kevésbé jelennek meg.

A Nutuk például egyoldalúan, de tudatosan politikai céllal rekonstruálja a nemzeti küzdelem és a reformok történetét.

A statisztikai adatok, például az írástudás, a népszámlálási adatok vagy a gazdasági mutatók, a korszak módszertani hiányosságai miatt bizonytalanok. Az 1927-es és 1935-ös népszámlálások etnikai és nyelvi adatai különösen vitatottak, mert a hivatalos kategorizálás a nemzeti homogenitást hangsúlyozta. A Dersim-műveletek áldozatainak számára vonatkozó becslések széles skálán mozognak, és a hivatalos adatok, a helyi emlékezet és a nemzetközi történetírás eltérései miatt nem lehet egyetlen „pontos” számot megadni.

A mai törökországi közbeszédben és emlékezetpolitikában a kemalista korszak értékelése erősen polarizált. A hivatalos állami narratíva a modernizációt és a nemzeti függetlenséget hangsúlyozza, míg a kurd, a vallásos-konzervatív és a baloldali kritikák a korszak autoriter jellegét, a kisebbségek elnyomását és a vallási élet korlátozását emelik ki. A tudományos történetírásban sem alakult ki teljes konszenzus arról, hogy a reformok mennyiben voltak a társadalom széles rétegei által támogatottak, és mennyiben felülről kikényszerítettek. A forráskritika éppen ezért elengedhetetlen: a Nutuk és a hivatalos évfordulós kiadványok nem tekinthetők semleges forrásnak, míg a korszak ellenzéki és kisebbségi forrásai csak töredékesen maradtak fenn.

36.2.11 Rövid összefoglaló

- A Török Köztársaság 1923. október 29-i kikiáltása után a kemalista elitek gyors ütemű, felülről irányított modernizációt hajtottak végre.
- A szekularizáció intézményi lépései közé tartozott a kalifátus eltörlése, a saría bíróságok megszüntetése, a vallási iskolák állami felügyelet alá vonása, a dervisrendek betiltása és az államvallás eltörlése 1928-ban.
- A jogi reform 1926-ban a svájci polgári, az olasz büntető és a német kereskedelmi törvénykönyv átvételével radikálisan szakított a korábbi jogrenddel, és jogilag egyenlővé tette a nőket a családjogban.
- Az oktatás egységesítése, a latin ábécé bevezetése 1928-ban és a nyelvtisztítás a nemzeti homogén kultúra megteremtését szolgálta, de egyúttal szakítást jelentett az oszmán és vallási írásbeliséggel.
- A politikai rendszer egypárti volt: a CHP és az állam összefonódott, a többpárti kísérleteket 1924-ben és 1930-ban rövid úton felszámolták, a közrend védelméről szóló törvény pedig korlátozta a sajtót és a gyülekezést.
- A nemzetépítés kizáró török nemzetfelfogása feszültséget okozott a kurdok és a nem muszlim kisebbségek körében; a Şeyh Said-felkelés (1925) és a Dersim-műveletek (1937–1938) áldozatainak emlékezete és értelmezése a mai napig vitatott.
- A gazdaságpolitika az 1930-as években állami irányítású iparosítást (etatizmus) követett, ami jelentős infrastrukturális fejlesztést hozott, de a vidéki szegénységet nem számolta fel.
- Az Atatürk köré épült kultusz a reformok legitimációját szolgálta, és a mai török emlékezetpolitikában is meghatározó, ugyanakkor egyoldalú képet ad a korszakról.

36.2.12 Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézkedések alkották a szekularizáció folyamatát a török köztársaság első évtizedében, és miben tért el ez a modell a nyugat-európai laicitástól?
2. Miért választotta a török kormány a svájci polgári törvénykönyv átvételét, és milyen hatással volt ez a nők jogi helyzetére?
3. Hogyan jellemezte az egypártrendszer a politikai életet, és milyen kísérletek történtek a többpártrendszer létrehozására?

4. Milyen feszültségek merültek fel a török nemzetépítés és a kurd, illetve nem muszlim kisebbségek viszonyában?
5. Miért tekinthető az Atatürk-kultusz egyszerre a reformok legitimációs eszközének és a korszak kritikai értékelését akadályozó tényezőnek?

36.3 Többpártrendszer, puccsok és az AKP

A török köztársaság Atatürk halála (1938) után fokozatosan hagyta maga mögött az egypárti korszakot. Ismet İnönü elnök a második világháború utáni hidegháborús nemzetközi helyzetben – részben a nyugati szövetségi rendszerhez való közeledés, részben a belső társadalmi elégedetlenség miatt – engedélyezte az ellenzéki pártok megalakulását. Az 1950-es választás nem egyszerűen kormányváltást hozott, hanem a kemalista államalapító elit hosszú hegemóniájának végét. A következő évtizedekben a török politika alapmintája az lett, hogy a választott polgári kormányok és a hadsereg, illetve a bürokratikus-kemalista establishment között ismétlődő feszültség alakult ki; a hadsereg 1960-ban, 1971-ben és 1980-ban is beavatkozott a politikába, és minden alkalommal újrarendezte az alkotmányos és intézményi kereteket. Ez az alfejezet az 1950-es választástól a 2002-es AKP-győzelemig követi nyomon ezt a dinamikát, és bemutatja, hogyan vezetett a hidegháborús polarizáció, a gazdasági válságok és a kurd konfliktus az iszlamista gyökerű AKP hatalomra kerüléséhez. A fejezet szorosan kapcsolódik az előző alfejezethez, amely Atatürk köztársaságát és a kemalista modernizációt tárgyalta Atatürk és a köztársaság.

36.3.1 A többpárti átmenet és az 1950-es választás

A második világháború után Törökország a szovjet területi követelések (Kars, Ardahan és a tengerszorosok kérdése) miatt a nyugati szövetség felé fordult, és 1952-ben csatlakozott a NATO-hoz. A hidegháborús szövetségépítés mellett a belső politikai nyomás is erősödött: a paraszti tömegek, a vállalkozói rétegek és a vallásos vidéki lakosság egy része egyre kevésbé tűrte a Köztársasági Néppárt (Cumhuriyet Halk Partisi, CHP) államközpontú, szigorúan szekuláris politikáját. 1946-ban İnönü engedélyezte ugyan a többpárti választást, de az első, nem teljesen szabad választáson a CHP nyert. 1950. május 14-én azonban a **Demokrata Párt** (Demokrat Parti, DP) – élén Adnan Menderes, Celal Bayar és Fuat Köprülü volt CHP-s politikusokkal – a szavazatok hozzávetőleg 52–53%-át szerezte meg, a CHP pedig valamivel 40% alatt maradt. A többségi választási rendszer miatt a DP a parlament elsöprő többségét kapta. A pontos százalékos arányok a különböző hivatalos és szakirodalmi forrásokban néhány tizeddel eltérhetnek; a trend azonban egyértelmű: a szavazók többsége a hatalmon lévő kemalista eliten kívüli erőt támogatta.

A DP-kormány első éveiben lazított a szekuláris korlátozásokon: visszaállította az arab nyelvű imára hívást, bővítette a vallásoktatást, és a gazdaságpolitikában a mezőgazdasági hitel és az infrastrukturális beruházások felé mozdult. A vidéki választók számára Menderes a „nép embere” képét testesítette meg, de kormányzása második felében egyre önkényesebbé vált: korlátozta a sajtót, zaklatta az ellenzéket, és az 1955. szeptember 6–7-i isztambuli pogrom során – amely a ciprusi görög–török feszültséggel összefüggésben robbant ki – a hatóságok nem védték meg a görög és más nem muszlim kisebbségeket. A gazdasági nehézségek, a növekvő infláció és a demokratikus intézmények leépítése miatt a DP elvesztette a városi értelmiség és a hadsereg egy részének támogatását.

36.3.2 Az 1960-as puccs és az 1961-es alkotmány

1960. május 27-én a hadsereg tisztjei egy **junta** (Nemzeti Egység Bizottsága, Milli Birlik Komitesi) élén megbuktatták a Menderes-kormányt. A puccsot végrehajtó tisztek a beavatkozást a kemalista alkotmányos rend és a szekularizmus védelmeként állították be; a kritikus történészek ezzel szemben a választott kormány elleni katonai puccsként írják le, amely hosszú távon a török demokrácia fejlődését szakította meg. A junta feloszlatta a parlamentet, betiltotta a DP-t, és letartóztatta a párt vezetőit. A **Yassıada-perek** során Menderest, Bayart és más DP-politikusokat hazaárulással, korrupcióval és az alkotmány megsértésével vádolták. A perek nem feleltek meg a mai tisztességes eljárás követelményeinek: a védekezés lehetősége korlátozott volt, és a bíróság politikai nyomás alatt működött. 1961. szeptember 17-én Menderest, Fatin Rüştü Zorlut és Hasan Polatkant kivégezték. Bayar halálos ítéletét életfogytiglani börtönre változtatták.

Az 1961-es **alkotmány**, amelyet népszavazás fogadott el, a maga korában viszonylag liberális dokumentum volt: arányos képviseletet vezetett be, megerősítette a szakszervezeti és egyetemi autonómiát, alkotmánybíróságot hozott létre, és a hadsereg számára a **Nemzetbiztonsági Tanács** (Milli Güvenlik Kurulu, MGK) révén intézményes beleszólást biztosított a politikába. Az 1961-es alkotmány tehát egyszerre szélesítette a polgári szabadságjogokat és rögzítette a katonai elit gyámságát – ez a kettősség a következő évtizedekben meghatározta a török politikai rendszert.

36.3.3 Az 1960-as évek és az 1971-es memorandum

Az 1960-as puccs utáni restaurációban az **Igazság Pártja** (Adalet Partisi, AP) lett a DP örököse, Süleyman Demirel vezetésével. Demirel 1965-ben és 1969-ben is választást nyert, de a koalíciós és parlamenti viszonyok törékenyek maradtak. Az 1961-es alkotmány által biztosított szabadságjogok révén megerősödtek a baloldali mozgalmak, a szakszervezetek és az egyetemi ifjúsági szervezetek, miközben a jobboldali nacionalista és iszlamista csoportok is aktívabbá váltak. A hidegháborús ideológiai polarizáció utcai erőszakba fordult: az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején bombamerényletek, politikai gyilkosságok és fegyveres összecsapások rázták meg az országot.

1971. március 12-én a hadsereg vezérkara **memorandumot** intézett a kormányhoz, amelyben a közrend helyreállítását és erős kormány alakítását követelte. Demirel lemondott. Az 1971-es beavatkozást egyes elemzők „puccsnak puccs nélkül” vagy „félkatonai rezsimek” időszakának nevezik, mert a hadsereg közvetlenül nem vette át a kormányzást, de a polgári kormányok ezután a katonai elit szoros ellenőrzése alatt működtek. Az 1971–1973 közötti időszakban a török állam szükségállapoti intézkedésekkel lépett fel a baloldali és kurd mozgalmak ellen; több ezer embert vettek őrizetbe, és a politikai perek mindennapossá váltak.

36.3.4 Az 1970-es évek polarizációja és az 1980-as puccs

Az 1970-es évek Törökországban a politikai erőszak, a gazdasági bizonytalanság és a kormányzati instabilitás időszaka volt. Bülent Ecevit, a CHP vezetője 1974-ben – a ciprusi görög puccsra válaszul – elrendelte a török katonai beavatkozást Ciprus északi részén, ami a sziget de facto kettéosztásához vezetett. A belpolitikában a CHP és az AP mellett a **Nemzeti Megmentés Pártja** (Milli Selamet Partisi, MSP) – Necmettin Erbakan iszlamista mozgalmának pártja – is bekerült a koalíciókba, jelezve az iszlám politikai erőinek növekvő súlyát. Az 1970-es évek közepén és végén a **Nemzeti Front** (Milliyetçi Cephe) koalíciók, amelyekben a jobboldali pártok

vettek részt, gyenge és rövid életű kormányokat alkottak. A politikai erőszak az 1970-es évek végére polgárháborús méreteket öltött: a napi gyilkosságok, a felekezeti villongások (különösen Kahramanmaraşban 1978-ban) és a szélsőjobboldali, illetve szélsőbaloldali fegyveres csoportok támadásai miatt sokan a hadseregtől várták a rend helyreállítását.

1980. szeptember 12-én a hadsereg Kenan Evren tábornok vezetésével átvette a hatalmat. A puccs indoklása a terrorellenes fellépés, az államhatalom védelme és a kemalista szekuláris rend megőrzése volt. A junta feloszlatta a parlamentet, betiltotta a pártokat, letartóztatta a politikai vezetőket, és országszerte rendkívüli állapotot hirdetett. Az 1980-as puccs az egyik legkeményebb volt a török történelemben: a becslések szerint 650 000 embert vettek őrizetbe, több tízezret perbe fogtak, és több száz halálos ítéletet hoztak; az 1980-as években legalább 50 embert végeztek ki politikai ügyekben. A pontos számadatok forrásonként eltérnek, és a mai napig emlékezetpolitikai vita tárgya, hogy hány áldozatot követelt a katonai rezsim elnyomása. Az 1980-as puccs során és után a kínzás, a börtönbeli rossz bánásmód és a kényszervallatás dokumentált gyakorlattá vált; ezt később nemzetközi emberi jogi szervezetek és török bírósági eljárások is feltárták.

Az 1982-es **alkotmány**, amelyet a katonai rezsim idején, népszavazással fogadtattak el, erősen korlátozta a politikai szabadságjogokat, megerősítette a hadsereg szerepét, és a politikai pártok működését szigorú feltételekhez kötötte. Az alkotmány bevezette a 10%-os országos választási küszöböt, amely a kisebb pártokat, különösen a kurd politikai mozgalmakat hátrányosan érintette. A katonai rezsim 1983-ban engedélyezte a választásokat, de csak azok a pártok indulhattak, amelyeket a junta jóváhagyott.

36.3.5 Özal és a gazdasági liberalizáció

Az 1983-as választást a **Anavatan Partisi** (ANAP, Anyaföld Pártja) nyerte, élén Turgut Özal, aki az 1980-as puccs utáni katonai kormány gazdasági miniszteréként már kidolgozta a piacgazdasági reformokat. Özal 1983 és 1989 között volt miniszterelnök, majd 1989 és 1993 között köztársasági elnök. Gazdaságpolitikája az exportorientált iparosításra, a külföldi tőke beengedésére, az állami vállalatok privatizációjára és a török líra konvertibilitására épült. Az 1980-as években a török gazdaság jelentős növekedést ért el, de a reformok társadalmi ára nagy volt: nőtt az infláció, a jövedelmi egyenlőtlenség, és a vidéki, valamint a keleti régiók leszakadása fokozódott.

Az Özal-korszakban éleződött ki a **kurd konfliktus** is. A **Kurdisztáni Munkáspárt** (Partiya Karkerên Kurdistanê, PKK) 1984-ben indított fegyveres felkelést a török állam ellen, amelyet a török állam, az Egyesült Államok és az Európai Unió terrorszervezetnek minősít; a PKK magát gerillaszervezetként vagy nemzeti felszabadító mozgalomként határozza meg. A konfliktus az 1980-as évek végére és az 1990-es években teljes körű, alacsony intenzitású háborúvá vált: a becslések szerint 1984 és 2026 között több tízezer ember vesztette életét, de a pontos áldozatszám erősen vitatott, és a különböző felek eltérően sorolják be a civil, katonai és fegyveres áldozatokat. Az Özal-korszakban a délkelet-anatóliai régióban szükségállapot uralkodott, falvakat telepítettek ki, és a kulturális jogok korlátozása – például a kurd nyelv nyilvános használatának tilalma – feszültséget szült.

Özal 1987-ben benyújtotta Törökország teljes jogú tagsági kérelmét az Európai Közösséghez (a mai Európai Unió elődjéhez), ami a nyugati integrációs törekvés fontos lépése volt, de a kérelmet érdemben nem vették fel. Özal halála (1993) után az ANAP hanyatlani kezdett, és a török politika a koalíciós instabilitás időszakába süllyedt.

36.3.6 Az 1990-es évek koalíciós válságai és az iszlamizmus erősödése

Az 1990-es évek elején a közéletet a kurd konfliktus, a gazdasági bizonytalanság és a politikai korrupció uralta. A pártrendszer szétaprózódott: a CHP, a Demirel vezette Igazság Pártja (Doğru Yol Partisi, DYP), az Erbakan-féle **Jólét Pártja** (Refah Partisi, RP), a nacionalista **Nemzeti Cselekvés Pártja** (Milliyetçi Hareket Partisi, MHP) és más csoportok váltakozó koalíciókat alkottak. Az 1995-ös választáson a Refah Partisi a szavazatok 21%-ával az első helyen végzett. Erbakan 1996-ban a DYP-vel koalícióban miniszterelnök lett – ez volt az első olyan török kormány, amelynek vezetője nyíltan iszlamista politikai irányvonalat képviselt.

A hadsereg és a szekuláris establishment azonban az iszlamista kormányt a köztársaság laikus alapjai elleni fenyegetésként értékelte. 1997. február 28-án a Nemzetbiztonsági Tanács ülésén a katonai vezetők kemény intézkedéseket követeltek a „reakciós tevékenység” ellen. A folyamatot gyakran **„posztmodern puccsként”** emlegetik, mert a hadsereg nem közvetlenül vette át a hatalmat, hanem nyomásgyakorlással, bírósági eljárásokkal és a koalíció szétverésével kényszerítette lemondásra Erbakant. A Refah Partit 1998-ban az Alkotmánybíróság betiltotta. A „február 28-i folyamat” során a vallásos közösségek, iszlamista vállalkozók és a vallási oktatás korlátozását sokan sérelemként élték meg; a későbbi AKP politikusai ezt a korszakot gyakran az állami elnyomás példájaként idézik.

A 2001-es török gazdasági válság – amely a bankrendszer összeomlásával és a líra drámai leértékelődésével járt – tovább diszkreditálta a hagyományos pártokat. A válság mély társadalmi elégedetlenséget szült, és megnyitotta az utat egy új politikai szereplő előtt.

36.3.7 Az AKP hatalomra kerülése 2002-ben

Az **Igazság és Fejlődés Pártja** (Adalet ve Kalkınma Partisi, AKP) 2001-ben alakult, részben a betiltott Refah Partisi és az utódpárt Fazilet Partisi fiatalabb, mérsékeltebbnek mutatkozó politikusainak – elsősorban Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül és Bülent Arınç – vezetésével. Az AKP magát konzervatív demokrata pártként határozta meg, és azt hangsúlyozta, hogy nem iszlamista, hanem a vallási értékeket a demokratikus keretek között képviselő erő. Erdoğan korábban Isztambul polgármestere volt, és 1998-ban nyilvános versmondás miatt vallási gyűlöletkeltésért ítélték el, ami miatt 2002-ben nem indulhatott a parlamenti választáson.

A 2002. november 3-i választáson az AKP a szavazatok hozzávetőleg 34%-át szerezte meg, de a 10%-os választási küszöb és a választási rendszer miatt a parlament mandátumainak mintegy kétharmadát kapta. A CHP lett az egyetlen másik párt, amely bejutott a parlamentbe. A választási eredmény földcsuszamlásszerű volt: a korábbi koalíciós pártok mind kiestek, és a szavazók a régi politikai osztály elutasítását fejezték ki. Mivel Erdoğan jogi tilalma még érvényben volt, a kormányt először Abdullah Gül alakította meg, majd 2003-ban – egy alkotmánymódosítás és időközi választás után – Erdoğan lett a miniszterelnök.

Az AKP első kormányzati éveiben EU-csatlakozási reformokat hajtott végre: eltörölte a halálbüntetést, bővítette a kurd nyelvű kulturális jogokat, csökkentette a hadsereg politikai befolyását, és megkezdte a tárgyalásokat az Európai Unióval. A Törökország és az EU közötti csatlakozási tárgyalások 2005-ben formálisan megkezdődtek. A 2000-es években a török gazdaság dinamikusan növekedett, részben a globális konjunktúra, részben a piaci reformok és a politikai stabilitás miatt. Ugyanakkor a kemalista establishment és az AKP között folyamatos volt a hatalmi harc: a hadsereg és a bíróságok egy része az AKP-t a szekuláris köztársaság ellenségének tekintette. 2007-ben az elnökválasztás körül kirobbant válságban a hadsereg honlapján közzétett úgynevezett **e-memorandum** (áprilisi memorandum) jelezte a hadsereg ellenállását Abdullah Gül jelölésével szemben; az AKP előrehozott választást írt ki, amelyet meggyőző fölénnyel megnyert, és Gült elnökké választották. 2010-ben alkotmányreform-népszavazást tartottak, amely módosította a

katonai puccsok idején elfogadott 1982-es alkotmány több rendelkezését, és korlátozta a hadsereg büntetőjogi mentességét.

Az AKP első évtizedének értékelése élesen vitatott. A támogatók szerint a párt leépítette a katonai gyámságot, gazdasági növekedést hozott, és a vallásos vidéki tömegek számára politikai képviseletet biztosított. A kritikusok szerint az AKP fokozatosan koncentrálta a hatalmat, korlátozta a sajtószabadságot, és a bíróságok, valamint a média feletti ellenőrzés kiépítésével autoriter irányba mozdult el. A 2013-as Gezi-park tüntetések – amelyek egy isztambuli park beépítése ellen indultak, majd országos tiltakozássá szélesedtek – már a következő alfejezetben tárgyalt fordulópontot jelentenek Törökország 2013–2026. E helyütt elég annyit rögzíteni: a 2002-es AKP-győzelem nem egyszerűen kormányváltás volt, hanem a kemalista államhatalom és a hagyományos centrumpártok hosszú távú átalakulásának kezdete.

36.3.8 Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben tárgyalt választási dátumok, kormányváltások és puccsok időpontjai jól dokumentált, hivatalos török és nemzetközi forrásokból ismert tények. Az 1950-es, 2002-es és más választások szavazatarányai a Török Legfelsőbb Választási Tanács közlésein alapulnak, de a kerekítések és a különböző statisztikai feldolgozások miatt az egyes százalékos adatok forrásonként kismértékben eltérhetnek. Az 1980-as puccs utáni elnyomás áldozatainak és érintettjeinek száma nem egységes: a hadsereg és a korabeli állami szervek alacsonyabb, az emberi jogi szervezetek és a kritikus történészek magasabb számokat közölnek; a pontos áldozatszám a mai napig vita tárgya, és a török állam hivatalos álláspontja is változott az évtizedek során.

A kurd konfliktus áldozatainak becslése széles sávban mozog, mivel a különböző felek eltérően kategorizálják a civil, katonai, rendőri és fegyveres veszteségeket, és a konfliktus elhúzódó, határokon átnyúló jellege miatt a számbavétel módszertanilag nehéz. A „terrorizmus”, „ellenállás”, „felkelés” és „szeparatizmus” megnevezések politikai és jogi minősítések, amelyeket a szöveg az egyes szereplők saját használata és a nemzetközi intézmények minősítése szerint mutat be.

Az 1960-as, 1971-es és 1980-as katonai beavatkozások megítélése erősen polarizált: a török hivatalos történetírás és a kemalista hagyomány egy része a beavatkozásokat az állam védelmeként értelmezi, míg a kritikus történészek, jogvédők és a későbbi kormányzati narratívák (különösen az AKP-korszakban) politikai puccsként és emberi jogi jogsértésekként írják le őket. Az 1997-es „posztmodern puccs” megnevezése is értelmezési kategória: a hadsereg akkori vezetése tagadta, hogy puccsról lett volna szó, míg az érintett iszlamista politikusok és a későbbi AKP-vezetők állandóan így hivatkoztak rá. A fejezet ezeket a vitákat bemutatja, de nem foglal állást abban, hogy melyik elnevezés az „igaz”; a cél a történelmi kontextus és az eltérő források feltárása.

Az AKP 2002-es hatalomra kerülésének okai és következményei a kortárs történetírás és politikatudomány egyik legvitatottabb témája. A szöveg a főbb értelmezési kereteket ismerteti: a mérsékelt iszlamizmus demokratikus integrációja, a neoliberalizmussal összefonódó új elit felemelkedése, illetve a demokratikus hanyatlás kezdete. E kategóriák nem egymást kizáró igazságok, hanem eltérő elméleti és módszertani megközelítések, amelyeket az olvasónak kritikusan kell összevetnie.

Egyes alfejezetbeli állítások – például a Yassıada-perek részletei, a kínzás dokumentált esetei vagy a PKK 1984-es felkelésének pontos kezdete – a nemzetközi emberi jogi jelentések és a török bírósági iratok alapján ellenőrizhetők, de a szöveg nem hivatkozik konkrét levéltári jelzetre vagy oldalszámra, mert azok nem állnak rendelkezésre ebben a tankönyvfejezetben. A további kutatáshoz a Török Nagy Nemzetgyűlés jegyzőkönyvei, az Alkotmánybíróság határozatai, a nemzetközi emberi jogi szervezetek éves jelentései, valamint a modern török történetírás alapművei

ajánlhatók; ezeket azonban e helyütt nem részletezzük, mert a könyv célja a módszertani tudatosság, nem a teljes bibliográfia.

36.3.9 Rövid összefoglaló

- Az 1950-es választáson a Demokrata Párt legyőzte a kemalista CHP-t, ami Törökország első tényleges többpárti kormányváltását hozta, de Menderes kormányzása a demokratikus intézmények leépítésébe torkollott.
- Az 1960-as puccs megbuktatta Menderest, és a Yassıada-perek után három politikust kivégeztek; az 1961-es alkotmány liberális elemeket és katonai gyámságot egyszerre intézményesített.
- Az 1971-es memorandum közvetett katonai beavatkozás volt, amely a polgári kormányokat a hadsereg ellenőrzése alá helyezte, és megerősítette a politikai erőszak ciklusát.
- Az 1980-as puccs Kemal Evren vezetésével kemény katonai rezsimet hozott: tömeges letartóztatások, kínzás és az 1982-es alkotmány korlátozó rendszere jellemezte.
- Turgut Özal az 1980-as években piacgazdasági reformokat hajtott végre, de a társadalmi egyenlőtlenségek nőttek, és a PKK 1984-es felkelése nyomán elmélyült a kurd konfliktus.
- Az 1990-es évek koalíciós instabilitása és az 1997-es „posztmodern puccs” az iszlamista politika és a szekuláris establishment közötti feszültséget jelezte.
- A 2001-es gazdasági válság diszkreditálta a hagyományos pártokat, és megnyitotta az utat az AKP előtt, amely 2002-ben a szavazatok 34%-ával a parlamenti mandátumok kétharmadát szerezte meg.
- Az AKP első évtizede egyszerre hozott EU-reformokat, gazdasági növekedést és a katonai gyámság leépítését, de fokozatos hatalomkoncentrációt és a demokratikus intézmények gyengülését is.

36.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen bel- és külpolitikai okok vezettek az 1950-es választási fordulathoz, és mennyiben volt ez a török demokrácia valódi alapítása?
2. Hasonlítsa össze az 1960-as, 1971-es és 1980-as katonai beavatkozások indoklását, módszereit és alkotmányos következményeit! Melyik volt a legmélyebb törés a polgári kormányzás folyamatában?
3. Milyen gazdasági és társadalmi hatásai voltak az Özal-korszak liberális reformjainak, és hogyan kapcsolódott mindez a kurd konfliktus kiéleződéséhez?
4. Miért tekinthető az 1997-es „február 28-i folyamat” a török politika fordulópontjának, és milyen tanulságokat vont le belőle a későbbi AKP?
5. Milyen okok magyarázzák az AKP 2002-es választási győzelmét, és milyen érvek és ellenérvek fogalmazhatók meg az AKP első évtizedének demokratikus vagy autoriter jellegéről?

36.4 Törökország 2013–2026

A 2002 óta kormányzó **Igazság és Fejlődés Pártja** (Adalet ve Kalkınma Partisi, AKP) első évtizede alatt a török gazdaság erőteljes növekedést mutatott, az Európai Unióhoz való közeledés pedig a demokratikus reformok ígéretét hordozta. A 2010-es évek elejére azonban a politikai rendszer egyre inkább Recep Tayyip Erdoğan miniszterelnök, majd elnök személye köré összpontosult, és a korábbi reformdinamika helyét fokozatosan a hatalom centralizálása vette át. Ez a fejezet azt vizsgálja, hogyan alakult át Törökország politikai berendezkedése a 2013-as Gezi-tiltakozásoktól a 2016-os puccskísérleten és a 2017-es elnöki rendszer bevezetésén

át a 2023-as választásig, miközben a gazdasági válság, a kurd kérdés, a menekültpolitika és a külpolitikai aktivizmus új kihívások elé állította az országot. A folyamatok értelmezése erősen vitatott: a kormánypárti narratíva a nemzeti szuverenitás és a stabilitás védelmét hangsúlyozza, míg az ellenzéki és számos nemzetközi megfigyelő a jogállamiság leépülését és a hatalommegosztás hiányát emeli ki.

36.4.1 A Gezi-tiltakozások és a politikai erőtér átrendeződése (2013–2015)

A 2013. május végén Isztambulban kirobbant **Gezi Park tiltakozások** (Gezi Parkı protestoları) eredetileg egy városrendezési terv ellen indultak: a Taksim téren lévő Gezi park fáinak kivágását és egy oszmán stílusú laktanya építését ellenezte egy kis környezetvédő csoport. A rendőrség erőszakos fellépése – amelyet a résztvevők és számos emberi jogi szervezet aránytalannak minősített – országos szolidaritási hullámot váltott ki. Júniusra a tiltakozások Isztambulon kívül Ankarára, İzmirre és más nagyvárosokra is átterjedtek; a becslések szerint több százezer ember vett részt a megmozdulásokon. A tüntetők heterogén koalíciója környezetvédőket, szekuláris ellenzékieket, kurd aktivistákat, feminista csoportokat, LMBTQ-szervezeteket és antikapitalista fiatalokat foglalt magában; közös követelésük a kormányzati önkény visszaszorítása és a rendőri erőszak elszámoltatása volt.

A kormány a tiltakozásokat kezdetben „marginális csoportok” akciójaként, majd külföldi összeesküvésként és „terrorista” elemekkel való összefonódásként értelmezte. Erdoğan miniszterelnök nyilvánosan „çapulcu”-nak (fosztogatónak) nevezte a tüntetőket, ami az ellenzéki körökben ironikus önazonosítássá vált. A hatóságok vízágyúkat és könnygázt vetettek be, a becslések szerint több ezer ember sérült meg, és a hivatalos adatok szerint legalább néhány halálos áldozat is volt; a pontos szám és a felelősség kérdése máig vitatott. A tiltakozások leverése után a kormány megerősítette a rendőrség és a belügyminisztérium jogköreit, szigorította a gyülekezési törvényt, és megkezdte a közösségi média fokozott ellenőrzését.

A Gezi-tüntetések fordulópontot jelentettek: az AKP addigi, széles társadalmi bázisra épülő legitimációja meggyengült a városi, szekuláris és fiatal választók körében, miközben a konzervatív és nacionalista szavazók körében a kormány támogatottsága megszilárdult. A politikai tér polarizálódott, és a kormány egyre inkább a „nemzeti akarat” letéteményeseként lépett fel az általa „bürokratikus elitnek” nevezett ellenzékkel szemben. Ebben az időszakban erősödött az AKP szövetsége a **Nemzeti Cselekvés Pártjával** (Milliyetçi Hareket Partisi, MHP), amely a kurd mozgalommal szembeni kemény fellépést és a török nacionalizmus előtérbe állítását szorgalmazta.

A kurd kérdésben 2013 tavaszán még reménykeltő folyamat indult: a kormány közvetett tárgyalásokat folytatott a bebörtönzött **Kurd Munkáspárt** (Partiya Karkerên Kurdistanê, PKK) vezetőjével, Abdullah Öcalannal, és 2013 márciusában a PKK tűzszünetet hirdetett. A folyamat összeomlása 2015 nyarán következett be, amikor a délkelet-törökországi városokban, például Cizrében és Szúrban, a PKK-hoz köthető ifjúsági csoportok barikádokat emeltek, a török hadsereg pedig átfogó hadműveleteket indított. A harcok során – amelyeket a kormány „terrorellenes műveletként” keretezett, a kritikusok pedig kollektív büntetésként és városi rombolásként írtak le – több száz civil és fegyveres vesztette életét, és százezrek kényszerültek lakóhelyük elhagyására. A PKK-t Törökország, az Egyesült Államok és az Európai Unió terrorszervezetként tartja nyilván; a török kormány ezenfelül a **Népi Demokratikus Pártot** (Halkların Demokratik Partisi, HDP) is a PKK politikai szárnyának tekinti, amit a HDP következetesen tagad. A 2015-ös novemberi választásokon a HDP átlépte a magas, 10 százalékos országos bejutási küszöböt, ami jelentős kurd és baloldali támogatást mutatott; a kormány ezt követően fokozta a párt elleni jogi és politikai nyomást, számos HDP-s politikust, köztük Selahattin Demirtaş társelnököt letartóztatták

terrorizmussal összefüggő vádakkal. A bírósági eljárások és a vádak megalapozottsága nemzetközi emberi jogi szervezetek szerint erősen vitatott.

36.4.2 A 2016-os puccskísérlet és a rendkívüli állapot

2016. július 15-én a török hadsereg egyes tisztjei és katonai egységei éjszakai hatalomátvételi kísérletet hajtottak végre: lezárták a Boszporusz hídjait, harci repülőgépek és helikopterek támadtak állami épületeket, köztük a parlamentet és az elnöki palotát, és rövid időre elfoglalták az állami televíziót. A puccsisták egy – azóta is vitatott hitelességű – közleményben bejelentették a hatalom átvételét, azonban a kormányhoz hű rendőri és katonai erők, valamint Erdoğan mobilizáló televíziós üzenete nyomán az utcára vonuló civil tömegek segítségével a kísérlet néhány óra alatt összeomlott. A hivatalos adatok szerint a puccs éjszakáján több mint 250 ember halt meg, a sebesültek száma meghaladta a kétezret; a pontos számok és a felelősségi körök máig vita tárgyát képezik.

A török kormány a puccskísérletért a **Gülen-mozgalmat** (a kormányzati terminológia szerint Fethullahçı Terör Örgütü, FETÖ; a mozgalom saját megnevezése Hizmet, azaz „szolgálat”) tette felelőssé, és a mozgalom vezetőjét, az Egyesült Államokban élő Fethullah Gülent nevezte meg a szervezkedés irányítójaként. A Gülen-mozgalom tagadja a puccsban való részvételt, és Güler kiadatását az Egyesült Államok nem teljesítette, ami tartós feszültséget okozott a két ország viszonyában. A puccskísérlet részleteiről szóló független vizsgálatok korlátozottan férnek hozzá a bizonyítékokhoz; egyes elemzők szerint a hadseregen belüli elégedetlen csoportok valóban kapcsolatban állhattak a mozgalommal, míg mások szerint a kormány a puccskísérletet ürügyként használta fel a széles körű megtorlásra. A történészi konszenzus jelenleg nem állapítható meg abban a kérdésben, hogy a puccsot kik és milyen szándékkal indították el; az azonban dokumentált tény, hogy a puccskísérlet után a kormány rendkívüli állapotot hirdetett, amelyet folyamatosan meghosszabbítottak 2018 nyaráig.

A rendkívüli állapot idején a kormány tömeges elbocsátásokat hajtott végre a közigazgatásban, a hadseregben, az igazságszolgáltatásban, az egyetemeken és a médiában. A hivatalos közlések szerint több mint százezer embert bocsátottak el rendeleti úton, és több tízezer embert vettek őrizetbe terrorizmussal vagy puccskísérlettel való kapcsolat gyanújával. Nemzetközi szervezetek, köztük az ENSZ Emberi Jogi Főbiztossága és az Európa Tanács Velencei Bizottsága súlyos aggályokat fogalmazott meg a jogállamiság leépülése, a tisztességes eljáráshoz való jog korlátozása és a kollektív büntetés gyakorlata miatt. A kormány ezzel szemben a nemzetbiztonsági szükséghelyzetre hivatkozott, és hangsúlyozta, hogy a puccskísérlet a török államot fenyegető legsúlyosabb támadás volt.

A puccskísérletet követő konszolidáció egyik legfontosabb politikai következménye az AKP és az MHP közötti szövetség intézményesülése lett, amelyet később **Népi Szövetségnek** (Cumhur İttifakı) neveztek. Ez a szövetség tette lehetővé a kormány számára, hogy az elnöki rendszer bevezetéséhez szükséges alkotmánymódosítást elfogadtassa. Emellett a kormány 2017-ben népszavazást kezdeményezett az alkotmány átfogó módosításáról.

36.4.3 Az elnöki rendszer bevezetése és a gazdasági válság (2017–2023)

A 2017. április 16-án tartott népszavazás szűk többséggel – a hivatalos eredmények szerint 51,4 százalékos igennel – elfogadta az alkotmány módosítását, amely megszüntette a miniszterelnöki posztot, és a végrehajtó hatalom nagy részét a közvetlenül választott elnökre ruházta. Az új rendszer szerint az elnök rendeletekkel kormányozhat, nevezi ki a legfőbb bírák és a jegybank elnökét, feloszlathatja a parlamentet és rendkívüli állapotot hirdethet. A **elnöki kormányzati**

rendszert (cumhurbaşkanlığı hükûmet sistemi) 2018 nyarán, az előrehozott elnök- és parlamenti választások után léptették hatályba; Erdoğan az első fordulóban a szavazatok abszolút többségét megszerezte, és a Népi Szövetség a parlamentben is többséget kapott. A választási folyamatot az EBESZ megfigyelői egyenlőtlen feltételek mellett, a média túlnyomó kormánypárti dominanciája és a szükségállapot alatt tartott kampány miatt bírálták; a hivatalos eredményeket ugyanakkor nem vonták kétségbe.

Az elnöki rendszer bevezetése egybeesett a török gazdaság súlyos válságba fordulásával. A 2018-as valutaválság során a török líra árfolyama zuhanni kezdett, és az infláció kétszámjegyűre emelkedett; a hivatalos éves fogyasztói infláció a 2018–2022 közötti időszakban többször is meghaladta a 20 százalékot, 2022 őszén pedig elérte a 85 százalék körüli értéket. Független közgazdászok és az **Inflációkutató Csoport** (Enflasyon Araştırma Grubu, ENAG) ennél magasabb tényleges értékeket becsült; a hivatalos statisztikai hivatal (TÜİK) adatainak hitelességét széles körben vitatták. A válság mélyülésében szerepet játszott Erdoğan elnöknek az a gazdaságpolitikai meggyőződése, hogy a magas kamatlábak inflációt okoznak, ami a hagyományos közgazdasági felfogással ellentétes; a jegybanki függetlenség gyengült, és az elnök többször is leváltotta a jegybankelnököket. A líra értékvesztése, a magas infláció és a reálbérek csökkenése különösen súlyosan érintette a városi alsó középosztályt és a fiatal munkavállalókat.

A gazdasági nehézségek ellenére a kormány fenntartotta a növekedésorientált politikát, amely hitelbővítéssel és állami beruházásokkal próbálta ellensúlyozni a magánfogyasztás visszaesését. A 2020-as Covid–19-járvány tovább terhelte a gazdaságot és az egészségügyi rendszert, bár Törökország a járvány első évében viszonylag kevés hivatalos halálos áldozatot jelentett; a számok pontosságát azonban független források kétségbe vonták. A járvány alatt a kormány célzott támogatásokat vezetett be, de a kisvállalkozások és az informális szektorban dolgozók helyzete bizonytalan maradt.

Külpolitikailag Törökország ebben az időszakban egyre aktívabb szerepet vállalt. A szíriai polgárháborúban a kormány eleinte a Bassár al-Aszad rezsimjének távozását követelte, később azonban a kurd autonómiatörekvések megakadályozására és a menekültek visszatérésére helyezte a hangsúlyt. A török hadsereg 2016 és 2022 között több katonai műveletet hajtott végre Észak-Szíriában a **Népvédelmi Egységek** (Yekîneyên Parastina Gel, YPG) ellen, amelyet Törökország a PKK szíriai ágának tekint, míg az Egyesült Államok és több európai ország az Iszlám Állam elleni harc fontos szövetségeseként kezelte. A 2022-es orosz–ukrán háborúban Törökország közvetítő szerepet játszott: részt vett a fekete-tengeri gabonaszállítási megállapodás tető alá hozatalában, miközben NATO-tagként nem írta alá az Oroszország elleni szankciókat, és fenntartotta a kapcsolatokat mindkét féllel. Ez az egyensúlyozás növelte Törökország nemzetközi mozgásterét, ugyanakkor feszültségeket okozott a nyugati szövetségesekkel.

36.4.4 A 2023-as választás és a földrengés

2023. február 6-án két, a Richter-skála szerint 7,8-as és 7,5-es erősségű földrengés rázta meg délkelet-Törökországot és Észak-Szíriát, amelynek epicentruma Kahramanmaraş közelében volt. Törökországban a hivatalos adatok szerint a halálos áldozatok száma meghaladta az 50 ezret, Szíriában pedig több ezerre tehető; a sebesültek és az otthontalanná váltak száma milliós nagyságrendű volt. A katasztrófa rávilágított az építési szabályozások évtizedes megsértésére, a korrupcióra és a katasztrófavédelem hiányosságaira; a kormányt széles körben bírálták a lassú reagálás és a mentési munkálatok kezdeti elégtelensége miatt. Erdoğan elnök ugyanakkor gyors újjáépítést ígért, és a választási kampányban a nemzeti összefogás retorikáját hangsúlyozta.

A 2023. májusi elnök- és parlamenti választásokon a gazdasági válság, a földrengés utóhatásai és a demokrácia állapota voltak a központi témák. Az ellenzék hat pártból álló **Nemzeti**

Szövetsége (Millet İttifakı) közös elnökjelöltként Kemal Kılıçdaroğlut, a **Köztársasági Néppárt** (Cumhuriyet Halk Partisi, CHP) elnökét indította; a szövetséghez tartozott a nacionalista **Jó Párt** (İYİ Parti) is. A kurd mozgalomhoz kötődő HDP (amely a választásokon a Zöld Baloldal Párt listáján indult) nem volt tagja a szövetségnek, de hallgatólagosan támogatta Kılıçdaroğlut. A kormánypárti kampány a HDP-t a PKK-val azonosította, és a választást a „nemzet fennmaradása" és a „terrorizmus elleni harc" kérdéseként keretezte.

A hivatalos eredmények szerint az első fordulóban Erdoğan a szavazatok 49,5 százalékát szerezte meg, Kılıçdaroğlu 44,9 százalékot kapott, a harmadik helyen Sinan Oğan végzett. A második fordulóban Erdoğan 52,2 százalékkal győzött. A parlamenti választásokon a Népi Szövetség (AKP–MHP–kisebb pártok) többséget szerzett, bár az AKP egyéni támogatottsága a 2018-as szinthez képest csökkent. A választási folyamatot az EBESZ és más nemzetközi megfigyelők ismét bírálták a média-hozzáférés egyenlőtlensége és a választási kampányt korlátozó jogi környezet miatt, de a szavazatszámlálás alapvetően szabályosnak minősült. Az ellenzék vereségét a szakértők több tényezővel magyarázták: a kormányzati erőforrások és a közmédia dominanciájával, a nacionalista és konzervatív szavazók mobilizálásával, a kurd szavazatok megosztottságával, valamint azzal, hogy a választók egy része a stabilitást preferálta a bizonytalan ellenzéki koalícióval szemben. Mások szerint a választási szabályok és a választási bizottság döntései is a kormánypártnak kedveztek; ezek a magyarázatok a mai napig vita tárgyát képezik.

A választások után a kormány a gazdasági stabilizációra helyezte a hangsúlyt: fokozatosan visszatért a hagyományosabb monetáris politikához, és a jegybanki kamatláb emelésével próbálta megfékezni az inflációt. A 2023–2024 folyamán a hivatalos infláció fokozatosan csökkent, de továbbra is magas maradt, és a reálbérek csak lassan érték utol a korábbi veszteségeket. A líra árfolyama tovább gyengült, bár a volatilitás mérséklődött.

36.4.5 Törökország 2024–2026: belpolitikai korrekció és külpolitikai aktivizmus

A 2024. márciusi helyhatósági választások jelentős fordulatot hoztak: a CHP az országos szavazatösszesítésben a hivatalos eredmények szerint megelőzte az AKP-t, és megtartotta Isztambul és Ankara polgármesteri székét, sőt további nagyvárosokat is megszerzett. Ez az eredmény azt jelezte, hogy a gazdasági nehézségek és a kormányzattal szembeni elégedetlenség a konzervatív és városi szavazók egy részét is elérte. Az AKP és az MHP szövetsége azonban továbbra is stabil parlamenti többséggel rendelkezik, és az elnöki rendszer intézményi keretei biztosítják Erdoğan hatalmi pozícióját.

A 2025–2026-os időszakról a könyv lezárásakor (2026) csak előzetes, gyorsan változó, ellenőrzést igénylő források állnak rendelkezésre. A főbb tendenciák azonban világosan kirajzolódnak: - A belpolitikai polarizáció továbbra is erős; a kormány és az ellenzék közötti párbeszéd korlátozott, a bíróságok függetlenségével és a sajtószabadsággal kapcsolatos aggodalmak nemzetközi szervezetek jelentéseiben folyamatosan jelen vannak. - A kurd kérdésben nincs átfogó politikai rendezés; a PKK-val való konfliktus időszakosan kiújul, ugyanakkor a kormány időnként burkolt jelzéseket tesz a feszültség csökkentésére, különösen a szíriai fejlemények függvényében. - A menekültkérdés továbbra is központi belpolitikai téma: Törökországban a hivatalos adatok szerint 2026-ban is több millió szíriai és más menekült él, akiknek helyzete a gazdasági nehézségek miatt feszültségeket okoz; a kormány a szíriai rendezés függvényében a visszatérés előmozdítását ígéri, de ennek feltételei bizonytalanok. - A külpolitikában Törökország továbbra is többfrontos diplomáciát folytat: fenntartja NATO-tagságát, de önálló utakat keres a Kelet-Mediterráneumban, a Kaukázusban, Szíriában és Közép-Ázsiában; az orosz–ukrán háborúban közvetítő szerepe továbbra is értékes a nemzetközi partnerek számára, ugyanakkor az orosz kapcsolatok fenntartása nyugati részről kritikát vált ki. - A gazdaságban az infláció és a líra árfolyamának stabilitása továbbra is a

legfontosabb kihívás; a külső finanszírozási igény és a tőkeáramlások alakulása döntően befolyásolja a 2025–2026-os kilátásokat, de pontos előrejelzés nem adható.

A 2023-as szíriai rezsimváltás (Bassár al-Aszad bukása) után Törökország befolyása Észak-Szíriában megnőtt, ugyanakkor a szíriai kurd erők helyzete és a török katonai jelenlét továbbra is regionális feszültség forrása. A kormány a szíriai menekültek visszatérését a politikai rendezés és a biztonsági feltételek függvényében kezeli; a folyamatokat a nemzetközi közösség és a humanitárius szervezetek szoros figyelemmel kísérik.

A nők jogainak helyzete Törökországban a 2010-es évek óta ellentmondásos: a kormány 2021-ben – nemzetközi tiltakozás ellenére – kilépett az isztambuli egyezményből, amely a nőkkel szembeni erőszak megelőzéséről szól; a nőgyilkosságok száma a hivatalos statisztikák szerint továbbra is magas, és a nőjogi szervezetek a hatóságok elégtelen fellépésére hívják fel a figyelmet. A kormányzati retorika a „hagyományos család” védelmét hangsúlyozza, míg a feminista és LMBTQ-szervezetek szerint a jogi és társadalmi környezet romlott. Ezek a kérdések a nemzetközi emberi jogi jelentésekben rendszeresen szerepelnek, és a török társadalom egyik legélesebb vitájaként maradnak fenn.

36.4.6 Források és bizonytalanságok

A 2013–2026 közötti időszak rekonstrukciója elsősorban elsődleges forrásokra támaszkodik: törvényekre és rendeletekre, hivatalos választási eredményekre, bírósági ítéletekre, parlamenti jegyzőkönyvekre, valamint a kormányzati intézmények és nemzetközi szervezetek (ENSZ, EBESZ, Európa Tanács, EU) jelentéseire. Másodlagos forrásként akadémiai politikatudományi és történeti elemzések, oknyomozó újságírói munkák és emberi jogi szervezetek (Amnesty International, Human Rights Watch) dokumentációi szolgálnak. A kormányzati és ellenzéki narratívák közötti eltérések gyakran nem a tényekben, hanem azok értelmezésében mutatkoznak meg: például a Gezi-tüntetések jellegét, a puccskísérlet felelőseit, a gazdasági válság okait vagy a választási feltételek tisztaságát illetően.

Különösen nagy bizonytalanság övezi a 2016-os puccskísérlet okait és szereplőit: a török kormány által bemutatott bizonyítékok egy része nem hozzáférhető független kutatók számára, és a bírósági eljárások során felmerült állítások hitelességét éles vita kíséri. A Gezi-tüntetések halálos áldozatainak pontos száma és a rendőri erőszak mértéke szintén vitatott, mivel a hivatalos adatok és a civil szervezetek becslései eltérnek. A gazdasági statisztikák, különösen az infláció és a munkanélküliség, a hivatalos TÜİK-adatok és a független mérések közötti különbségek miatt bizonytalanok; a tényleges értékeket a szakértők módszertani viták alapján becsülik. A 2025–2026-os fejlemények forrásbázisa még nem tekinthető stabilnak: a gyors politikai és gazdasági változások miatt a tankönyv lezárásakor elérhető adatok folyamatos frissítést igényelnek, és a fenti leírás egyes állításait a jövőbeli kutatások módosíthatják.

36.4.7 Rövid összefoglaló

- A 2013-as Gezi-tiltakozások a környezetvédelmi ügyből országos kormányellenes mozgalommá nőttek; leverésük után a kormány megerősítette a rendőri jogköröket, és a politikai polarizáció elmélyült.
- A 2016-os puccskísérlet, amelyet a kormány a Gülen-mozgalomnak tulajdonított, kudarcot vallott, de nyomán rendkívüli állapotot hirdettek, és tömeges elbocsátások, letartóztatások következtek; a felelősség kérdése vitatott.
- A 2017-es népszavazás szűk többséggel bevezette az elnöki rendszert, amely Erdoğan hatalmát intézményesen is megerősítette; a folyamatot az egyenlőtlen kampányfeltételek miatt nemzetközi bírálat érte.

- A 2018–2023 közötti gazdasági válság magas inflációval, a líra leértékelődésével és a reálbérek csökkenésével járt; a hivatalos statisztikák hitelességét független források megkérdőjelezték.
- A 2023-as választáson Erdoğan a második fordulóban győzött, és a Népi Szövetség parlamenti többséget szerzett; az ellenzék vereségét a médiafölény, a nacionalista mobilizáció és a választási környezet egyenlőtlenségei magyarázhatják, de ez értelmezési vita.
- A 2023. februári földrengés több mint 50 ezer halálos áldozatot követelt Törökországban, és rávilágított az építési korrupcióra és a katasztrófavédelem hiányosságaira.
- A 2024-es helyhatósági választásokon a CHP megelőzte az AKP-t országos szinten, ami a gazdasági elégedetlenség és a politikai kiábrándultság jelzése volt; az elnöki rendszer azonban továbbra is stabilan biztosítja a kormány hatalmát.
- Törökország külpolitikája 2013 után aktívabbá és többfrontossá vált: a szíriai kurd erők elleni műveletek, az orosz–ukrán közvetítés, a NATO-tagság fenntartása melletti önálló kezdeményezések és a menekültkérdés kezelése egyaránt meghatározzák a régióban betöltött szerepét.

36.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen okai és következményei voltak a 2013-as Gezi-tiltakozásoknak, és hogyan változtatta meg a török belpolitikai erőteret?
2. Hogyan kapcsolódik a 2016-os puccskísérlet a későbbi elnöki rendszer bevezetéséhez, és milyen viták övezik a puccskísérlet felelőseinek azonosítását?
3. Milyen tényezők magyarázzák a 2023-as választások eredményét, és miért nem tudta az ellenzék kihasználni a gazdasági válságot?
4. Milyen szerepet játszik Törökország a közel-keleti, kaukázusi és fekete-tengeri térségben 2013 után, és milyen feszültségek jellemzik a nyugati szövetségesekkel való viszonyát?
5. Milyen források alapján lehet a 2010–2020-as évek török belpolitikáját rekonstruálni, és hol vannak a legnagyobb bizonytalanságok a hivatalos és a független adatok értelmezésében?

V. rész – Összehasonlító és tematikus fejezetek

37 Birodalmi örökségek, vallás és szent helyek

37.1 Oszmán, szafavida, mogul és cári örökségek

37.1.1 Birodalmi újrarendeződés: a kora újkori Közel-Kelet és Dél-Ázsia állami szerkezetei

A modern Közel-Kelet államainak intézményei, jogfelfogása, adórendszere és a politikai hatalom gyakorlásának módjai nem érthetők meg a 15–18. századi birodalmi keretek nélkül. Az Oszmán Birodalom (Devlet-i Aliyye, „Magas Állam”), a Szafavida Birodalom (Safaviyya), a Mogul Birodalom (Gurkani) és a cári Oroszország a mai régió jelentős részét – Anatóliát, a Levantét, Mezopotámiát, az Arab-félsziget egyes vidékeit, Iránt, Dél-Ázsiát, a Kaukázust és Közép-Ázsia déli sávját – hosszabb-rövidebb ideig uralták, vagy határaik mentén tartós ütközőzónákat alakítottak ki. E birodalmak nem egyszerűen „előzményei” a mai államoknak, hanem olyan intézményi és társadalmi mintákat hagytak hátra, amelyek a gyarmati korszak és a független államépítés alatt is továbbhatottak: a tartományi közigazgatás, a vallási jog és az állam viszonya, az adóbérlet, a közvetítő elitek szerepe, a városi jegyzőkönyvek és a földtulajdon nyilvántartásának gyakorlata egyaránt a kora újkorban gyökerezik.

Az alfejezet a négy birodalom örökségét nem mint egységes „keleti despotizmust” tárgyalja – ez a fogalom maga is a felvilágosodás kori európai politikai képzelet terméke, és nem alkalmas a tényleges intézmények leírására –, hanem mint egymástól eltérő, de egymással párbeszédben álló kormányzási modelleket. Különösen fontos megérteni, hogy ezek a birodalmak miként kezelték a vallási és nyelvi sokféleséget, hogyan szervezték meg az adózást és a katonaságot, és miért tudtak egyes intézményeik a 19–20. századi reformok, sőt a modern nemzetállamok idején is fennmaradni vagy újjászerveződni.

37.1.1.1 A birodalmi újrarendeződés közös keretei

A 15–16. században a korábbi mongol utódállamok és a bizánci örökség helyén három nagy, egymással versengő muszlim birodalom szilárdult meg: az oszmán, a szafavida és a mogul. Ezt a folyamatot nem lehet pusztán vallási alapon értelmezni. Igaz, hogy az oszmánok elsősorban szunnita, a szafavidák síita, a mogulok pedig szunnita uralkodóházak voltak, de mindhárom birodalom a maga területén vallási pluralizmussal, nem muszlim alattvalók tömegével, valamint nomád, városi és paraszti csoportok együttélésével szembesült. A modern kori szektariánus szembenállás nem vezethető le közvetlenül a kora újkor vallási térképéből; a szunnita–síita határvonalak politikai jelentősége éppen a szafavida állam és az oszmán–mogul ellensúly közötti katonai és legitimációs versengésben erősödött fel, nem pedig valamiféle állandó, „ősi” vallási törésvonalban.

A közös vonások közé tartozik a **patrimoniális uralom** fogalma: az uralkodó a kincstár, a föld és a katonai erő forrásait személyes hatalma alatt tartotta, de a gyakorlatban mindig együtt kellett dolgoznia a tartományi elitekkel, a vallási tudósokkal és a katonai csoportokkal. A három muszlim birodalom másik közös mintája az **iszlám jog (saría)** és a **világi jog/kánun** kettőssége volt. Az uralkodók a saríát a családjogi, öröklési, alapítványi és bizonyos büntetőügyekben

alkalmazták, míg a közigazgatás, az adózás, a piacfelügyelet és a büntetőjog jelentős részét uralkodói rendeletekkel szabályozták. Ez a kettősség a 20. századi jogi reformokig – sőt részben azon túl is – meghatározta a régió jogfelfogását; a mai „szekuláris” és „vallási” jog közötti feszültség nem a modernitás találmánya, hanem e birodalmi hagyomány újrarendezése.

Az európai hatalmak 18–19. századi terjeszkedése, Oroszország kaukázusi, krími és közép-ázsiai előrenyomulása, valamint a brit és francia tengeri kereskedelem térnyerése fokozatosan átalakította ezt a rendszert. A kora újkori birodalmak intézményei azonban nem tűntek el nyomtalanul: a reformerek, gyarmatosítók és nacionalista elitcsoportok gyakran ugyanazokat az adónyilvántartásokat, bírósági jegyzőkönyveket, városi alapítványokat és tartományi határokat használták fel, mint elődeik.

37.1.1.2 Az Oszmán Birodalom: tartományok, milletek és adóbérlet

Az Oszmán Birodalom kormányzási öröksége a mai Törökország, Szíria, Irak, Libanon, Izrael/Palesztina, Jordánia és részben Szaúd-Arábia, Jemen és a Kaukázus története szempontjából is alapvető. Az oszmán állam a 14. század elején anatóliai fejedelemségből nőtt nagyhatalommá, és a 16. században, különösen I. Szelim (ur. 1512–1520) és I. Szulejmán (ur. 1520–1566) uralkodása alatt terjesztette ki hatalmát a Levante, Egyiptom, a Hidzsáz és Mezopotámia nagy részére. Az oszmán rendszer a **tartományi kormányzóságok (vilájet/ejálet)** hálózatára épült, amelyeket a központból kinevezett **kormányzók (béglerbég, majd vali)** irányítottak. A tartományok alatt **szandzsákok** (körzetek) és **kádiluk** (bírósági körzetek) működtek. A bíró (kádi) nem csupán a saría bírája volt, hanem a központi utasítások helyi végrehajtója is: ő jegyezte be a tulajdonügyleteket, felügyelte a piacokat, az adóösszeírásokat és az alapítványi vagyon kezelését. A **kádi-jegyzőkönyvek (sidzsill)** ma is a kora újkor leggazdagabb, leggyakrabban használt forrásai közé tartoznak; belőlük nem csupán jogviták, hanem árak, házasságok, migráció, városi tüzek és járványok is rekonstruálhatók. Forráskritikai szempontból azonban fontos: a jegyzőkönyvek a bíróság elé került ügyeket rögzítik, tehát a társadalom perifériáján élőket, a jogon kívüli erőszakot és a nem regisztrált megállapodásokat csak közvetve mutatják.

A vallási sokféleség kezelésének legismertebb oszmán intézménye a **millet-rendszer** volt. Ez a gyakorlatban nem a 15. századtól változatlan, merev kategória volt, hanem fokozatosan szilárdult meg: a birodalom az ortodox kereszténységet, az örményeket és a zsidókat saját vallási elöljáróik révén kormányozta, lehetővé téve számukra a személyes jog (házasság, öröklés) saját joghatóság szerinti rendezését, cserébe viszont közösségi adókat és politikai lojalitást várt el. Fontos, hogy a milletek nem voltak „nemzetiségek” a modern értelemben; a 19. századi nacionalista mozgalmak és a nyugati hatalmak nyomására kezdtek nemzeti közösségként működni, és ezzel a rendszer maga is megváltozott. A mai közel-keleti államokban működő vallási közösségi bíróságok (például Izraelben a rabbinikus, muszlim és keresztény bíróságok, Libanonban a felekezeti joghatóság) részben ennek az oszmán örökségnek az újraértelmezései, de a gyarmati és modern államépítés is átírta őket.

Az adózás és a földviszonyok terén az oszmán rendszer **a fiskális centralizáció és a helyi közvetítők közötti ingadozás** története. A klasszikus **timár-rendszer** a lovasságot a földadók egy részének begyűjtési jogával fizette ki, de a 17–18. században fokozatosan teret nyert az **iltizám** (adóbérlet) és a **malikâne** (élethosszig tartó adóbérlet). Ez azt jelentette, hogy a központi kincstár rövid távú bevételeiért cserébe a helyi adóbérlők – gyakran városi pénzemberek, vallási alapítványok, katonai csoportok vagy vidéki előkelők – tartós ellenőrzést szereztek a termelés és a paraszti munka felett. A 18. század végére az arab tartományokban, így Szíriában, Palesztinában és Irakban erős helyi dinasztiák és „ayan” elitcsaládok építettek ki hatalmat, miközben formálisan elismerték a szultánt. Ez a szerkezet azért is fontos a modern történelem szempontjából, mert a 19. századi reformok (Tanzimat) és a 20. századi államépítés gyakran

éppen e közvetítő elitek ellenében vagy együttműködve próbált központosítani; a török, szíriai, iraki és libanoni politika jelentős családjai, patrónus-kliensei és földbirtokos rétege részben ebből a kora újkor végi adóbérlő-vállalkozó rétegből származott.

Régészeti és levéltári szempontból az oszmán örökség a 21. században is kézzelfogható: városi szövetek (piac, mecset, kereskedőudvar, fürdő), vízvezetékek, erődök és útállomások, valamint a központi levéltárak iratanyaga (különösen az isztambuli Başbakanlık Osmanlı Arşivi anyaga) egyszerre jelzik a birodalom hosszú jelenlétét és annak forrásadottságát. A levéltári források azonban nem semlegesek: a központi iratanyag a főváros szemüvegén keresztül mutatja a tartományokat, és a vidéki, nomád vagy nem muszlim szereplők hangját gyakran csak adóösszeírások, panaszlevelek és bírósági beadványok közvetítik.

Az oszmán örökséget a mai államok eltérően értelmezik. Törökországban a köztársasági elit sokáig a birodalmat a hanyatlással és az elmaradottsággal azonosította, az utóbbi évtizedekben viszont a hivatalos emlékezetpolitika újraértékeli mint civilizációs és intézményi hagyatékot. Az arab államokban az oszmán kort egyes nacionalista narratívák „török megszállásként” ábrázolták, más szerzők viszont az arab tartományok viszonylagos autonómiáját és a helyi elitek túlélését hangsúlyozzák. A történészi szakirodalomban konszenzusos, hogy az oszmán korszak nem volt sem egységes elnyomás, sem aranykor; a megítélés tartományonként, korszakonként és társadalmi csoportonként jelentősen eltért.

37.1.1.3 A Szafavida Birodalom: Irán állami és vallási újraalapozása

A Szafavida Birodalom (1501–1722) öröksége elsősorban Irán, valamint a mai Örményország, Grúzia, Afganisztán és Türkmenisztán történetében meghatározó. A szafavida rend a 13–14. századi misztikus szúfi környezetből emelkedett ki, és a 15. század végére a **kizilbas** (vörös fejfedőjű) türkmén törzsi harcosok támogatásával katonai hatalommá vált. I. Iszmáil (ur. 1501–1524) 1501-ben Tabrizben alapította meg a birodalmat, és a **tizenkettes síita iszlámot** tette uralkodóvá. Ez a döntés hosszú távon az iráni államiság egyik legmaradandóbb öröksége lett: Irán ma is túlnyomórészt síita muszlim ország, és a síita vallási intézmények, a szent városok (Kom, Meshed, Nadzsaf és Kerbela vonzáskörzete) hálózata a szafavida korszakban erősödött meg.

A szafavida államépítés azonban nem volt egyszerű „síita teokratikus” projekt. A kormányzás gyakorlatában a perzsa bürokratikus hagyomány, a török katonai elit és a síita jogtudósok között állandó feszültség és együttműködés alakult ki. A birodalom közigazgatási nyelve a **perzsa** lett, ami a mai Irán, Afganisztán és Tádzsikisztán nyelvi örökségének egyik alapja; a vallási ítélkezés nyelve viszont az arab maradt. A szafavida uralkodók a **sah** címet viselték, és felvették a „földi Isten árnyéka” legitimációs igényt, de a tizenkettes síita tanítás szerint a hatalom végső jogforrása a rejtőzködő imám maradt. Ebből fakadt az a későbbi vita is, hogy a világi uralkodó és a síita jogtudós (mudzstahid) közül ki képviseli hitelesen a közösséget – ez a feszültség a 20. századi iráni forradalom és a **velajat-e fakih** (a jogtudós gyámsága) tanához is elvezetett.

A közigazgatásban a szafavidák továbbvitték az iráni **vazír** (főminiszter) és a tartományi kormányzók rendszerét, de folyamatosan küzdöttek a törzsi kizilbas előkelők hatalmának megregulázásával. A 17. században I. Abbász (ur. 1588–1629) részben ezt a törzsi túlsúlyt ellensúlyozta: a **gulam** (katonai rabszolga) intézményre támaszkodott, Grúziából és a Kaukázusból származó megtért rabszolgákból épített ki hadsereget és bürokráciát, és centralizálta a tartományokat. A gulamok nemzetiségi értelemben nem voltak „grúz nemzeti” csoportok; egyéni karrierjük a sahhoz fűződő szolgálaton alapult, ugyanakkor jelenlétük tartós grúz és örmény közösségi hálózatokat hozott létre Iránban.

A szafavida gazdaság alapja a **földadó és a nemzetközi kereskedelem**, különösen a selyemexport volt. A birodalom az Indiai-óceáni és a levantei kereskedelem között helyezkedett el, és a Perzsa-öböl partvidékén, Hormuzban (míg 1622-ben a portugáloktól el nem foglalták), majd Bandar-Abbaszban mélyen bekapcsolódott a globális áruforgalomba. Ez az örökség a mai Irán tengeri kereskedelmi és délvidéki fejlődése szempontjából is fontos, bár a modern kikötővárosok (Hormozgan, Bushehr) szerkezete a 20. századi olajgazdaság terméke is.

A szafavida korszak vallási öröksége különösen érzékeny. A birodalom a szunnita többséget fokozatosan síita keretek közé vonta, részben erőszakkal, részben a vallási oktatás, a mecsetek és a szent városok támogatásával. E folyamat során a szafavida hatóságok több szunnita vallási helyet megszüntettek vagy síita kegyeleti hellyé alakítottak, és a szunnita jogtudósok, valamint a szúfi rendek egy része háttérbe szorult. Az ebből fakadó sérelmek a mai iráni–afganisztáni–pakisztáni vallási feszültségeknek is részét képezik, ugyanakkor nem igazolható, hogy a szafavida korszak egységesen „síitaüldöző” lett volna; a szunnita közösségek bizonyos területeken, így a Kaukázusban, a Perzsa-öböl partvidékén és Kelet-Iránban tovább működtek. A mai iráni állam hivatalos emlékezetpolitikája a szafavida kort a nemzeti és vallási identitás megalapozójaként tiszteli, míg egyes emigráns iráni körök a korszakot a vallási intolerancia kezdeteként értelmezik. A történészi szakirodalom ezzel szemben a folyamat kettősségét hangsúlyozza: államépítés és erőszak, reform és társadalmi ellenállás, perzsa nyelvű bürokrácia és többnyelvű társadalom együtt formálta a szafavida örökséget.

37.1.1.4 A Mogul Birodalom: Dél-Ázsia birodalmi sokféleségének öröksége

A Mogul Birodalom (1526–1858, formálisan 1857-ig) a mai Pakisztán, Banglades, Észak-India és Afganisztán történetében hagyott mély nyomot. Bár a könyv nem tárgyalja önálló fejezetben Indiát, a mogul örökség megkerülhetetlen a pakisztáni és bangladesi államfejlődés, a muszlim intézményrendszer és a dél-ázsiai földviszonyok megértéséhez. A dinasztiát Bábur (ur. 1526–1530) alapította, és a 16–17. században, különösen Akbar (ur. 1556–1605), Dzsahángír (ur. 1605–1627) és Sáh Dzsahán (ur. 1628–1658) alatt vált a kora újkori világ egyik leggazdagabb és legnépesebb államává.

A mogul kormányzás legmaradandóbb intézménye a **manszabdári rendszer** volt: a katonai és polgári tisztviselőket rangsor szerint (manszab) nevezték ki, és fizetségüket részben jövedelemadó-jogosultságokkal (dzsagír) kapták. Ez a rendszer lehetővé tette, hogy a központ nagy létszámú lovasságot tartson fenn anélkül, hogy pénzben fizetné a teljes sereget, de egyúttal a helyi adóbérlők és tisztségviselők hatalmát is növelte. A földadó (zabt) a mezőgazdasági terményre vagy pénzre vetített központilag nyilvántartott kötelezettség volt; a 16. század végén Akbar alatt Todar Mal pénzügyminiszter adónyilvántartása a későbbi brit gyarmati földadó-rendszer számára is referenciapont lett. A brit gyarmatosítók a 18–19. században gyakran úgy tekintettek a mogul adórendszerre, mint amelyet „romlott” formában vettek át; a mai történetírás szerint viszont a brit adóreformok (zamindari, rájatvári) jelentős részben a mogul intézmények saját céljaik szerinti átalakításai voltak, nem egyszerűen rombolásuk.

A valláspolitika terén a Mogul Birodalom öröksége legalább annyira összetett, mint az oszmán vagy a szafavida eset. Akbar híres vallási toleranciapolitikája – a dzsizja (nem muszlim fejadó) eltörlése, a vallási viták szervezése, a hindu és dzsaina előkelők bevonása az udvarba – a birodalmi sokszínűség gyakorlati kezelésének eszköze volt. Utódai közül Aurangzéb (ur. 1658–1707) viszont szigorúbb iszlám jogalkalmazást vezetett be, és a dzsizját visszaállította. E kettősség a mai dél-ázsiai emlékezetpolitikában éles vitákat szül: a hindu nacionalista történetírás egy része a mogul korszakot egészében „muszlim elnyomásként” ábrázolja, míg a pakisztáni állami narratíva egyes időszakokban a mogul kort a muszlim civilizáció fénykoraként mutatja be. A tudományos konszenzus szerint a mogul uralom nem volt sem egységesen világi, sem egységesen vallási jellegű;

az uralkodók a hindu, szikh, muszlim és más közösségekkel pragmatikus és változó viszonyban álltak.

A mogul korszak gazdasági és társadalmi öröksége a mai Pakisztán és Banglades területén is meghatározó. A bengáliai szubá (tartomány) a 17. században a birodalom egyik legjövedelmezőbb tartománya volt; a textilkereskedelem, a rizs és a hajóépítés révén Bengália a világgazdaságba is bekapcsolódott. A 18. századi hanyatlás után a brit Kelet-indiai Társaság éppen Bengáliában szerezte meg az első tartós adószedési jogot (1765, divani), ami a gyarmati uralom fontos állomása lett. A mogul örökség tehát nem csupán kulturális, hanem intézményi folytonosságot is jelent: a földadó, a tartományi kormányzás és a helyi közvetítő elit (zamindar, talukdar) formája a brit korban is tovább élt, és a függetlenség utáni Pakisztánban, illetve Bangladesben is nyomot hagyott a vidéki társadalom szerkezetében.

37.1.1.5 A cári Oroszország déli terjeszkedése és kormányzási öröksége

A cári Oroszország a 18–19. században Oszmán- és Szafavida-területek rovására terjeszkedett a Kaukázusban és Közép-Ázsiában, és ez a folyamat a mai Örményország, Grúzia, Türkmenisztán, valamint részben Irán, Törökország és Pakisztán határvidékének történetét is meghatározza. A cári állam adminisztrációja eltért az oszmán, szafavida és mogul mintáktól: míg az utóbbiak a helyi vallási jogintézményeket beépítették a kormányzásba, a cári rendszer a meghódított területeken fokozatosan a **birodalmi uniformizálás** és a helyi elitek kooptálásának kettős stratégiáját alkalmazta.

Grúzia 1801-es annektálása és Kelet-Örményország 1828-as megszerzése (a türkméncsáj-i szerződéssel) után a cári hatóságok a Kaukázusban **tartományi kormányzóságokat** hoztak létre, gyakran a korábbi perzsa és oszmán közigazgatási egységek határait felhasználva, de orosz tisztviselőkkel és orosz nyelvű hivatali ügyrenddel. A cári kormányzás a grúz és örmény egyházi eliteknek részben megőrizte vagyonát és joghatóságát, cserébe lojalitást várt; ezzel párhuzamosan a muszlim kisebbségek – azeriek, kurdok, kaukázusi törökök – egy része elvándorolt vagy kiszorult a földbirtokos elitből. Ez a kora újkori–19. századi átmenet hagyta hátra a kaukázusi földtulajdon, a közösségi önkormányzat és a vallási intézmények azon sajátosságait, amelyek a szovjet korszakban is tovább éltek, és a 21. századi konfliktusok (Hegyi-Karabah, Abházia, Dél-Oszétia) hátterében is felismerhetők.

Türkmenisztánban a cári előrenyomulás a 19. század második felében, a türkmén törzsek elleni hadjáratokkal (különösen az 1881-es Gökdepe-i ostrom után) alakította ki a gyarmati uralom kereteit. A cári hatóságok a türkmén területeken a **katonai kormányzóság** és a törzsi megállapodások kettősségével kormányoztak; a türkmén törzsi elit egy részének adómenteséget vagy földet adtak, miközben a központosított adóztatást fokozatosan kiterjesztették. A cári korszak iratsorozatai – összeírások, katonai térképek, etnográfiai leírások – ma is forrásai a türkmén társadalom kora újkori és 19. századi szerkezetének, de e források gyakran a gyarmati hivatalnokok kategorizációit tükrözik, nem pedig a helyi önértelmezést.

A cári örökség sajátossága, hogy a hódítás után a helyi muszlim jogintézményeket (kádik, adatbíróságok) hosszabb ideig helyén hagyták, miközben az orosz büntető- és közigazgatási jog fokozatosan felülrétegződött. Ennek a kettős jogrendszernek a nyomai a szovjet korszakban is érzékelhetők maradtak, és a mai posztszovjet államokban a „hagyományos” és a modern jog közötti feszültség részben ebből az örökségből táplálkozik. A cári hódítás emlékezete a mai Türkmenisztánban, Örményországban és Grúziában eltérő: Örményországban az orosz uralom a muszlim hatalmakkal szembeni védelmet is jelentette a 19. századi örmény elit egy része számára, míg Grúziában az egyházi és nemzeti hagyományban az 1801-es annexiót gyakran szuverenitásvesztésként értelmezik. Türkmenisztánban a cári kor kevéssé van a hivatalos emlékezet középpontjában, de a Gökdepe-i vereség 20–21. századi megítélése érzékeny téma: egyes türkmén

nacionalista körök nemzeti tragédiaként, míg a posztszovjet hivatalos elbeszélés gyakran csak érintőlegesen tárgyalja.

37.1.1.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai részben kiadott levéltári anyagok: az oszmán központi iratok és kádi-jegyzőkönyvek, szafavida krónikák és uralkodói rendeletek, mogul udvari krónikák (például Abu l-Fazl *Áín-i Akbari* című munkája) és cári közigazgatási kimutatások. Másodlagos irodalomként az oszmán, szafavida, mogul és cári birodalomtörténet modern szintézisei használhatók; ezek közül több is a könyv korábbi fejezeteiben – Anatólia és Törökország, Irán, Pakisztán, Banglades, Örményország, Grúzia és Türkmenisztán bemutatásakor – szerepelt. A szövegben szereplő adatok (például a dzsagír-, timár- és adóbérleti rendszer elterjedése, a Gökdepe-i ostrom éve, a türkménccáj-i szerződés dátuma) a bevett kézikönyvi kronológián és levéltári rekonstrukción alapulnak; ahol az egyes intézmények időbeli elterjedése vitatott, ott ezt jelezni kell, mert a birodalmi gyakorlatok tartományonként és évtizedenként jelentősen eltérhettek.

Különösen bizonytalan becslési tartomány jellemzi a vallási áttérések, a fejadó alóli mentességek, a paraszti adóterhek és a helyi elitek vagyonának történeti statisztikáit. A Mogul földadórendszer esetében a modern szakirodalomban vita folyik arról, hogy a zabt valójában mekkora termelői jövedelmet vont el, és hogy a dzsagírbirtokosok milyen gyakran váltották a jövedelemjogosultságot. A szafavida gulam intézménnyel kapcsolatban a források elsősorban az udvari elit perspektíváját mutatják; a megtért rabszolgák szubjektív tapasztalatairól kevés közvetlen forrás maradt fenn. A cári kaukázusi uralom értékelésénél pedig a gyarmati és nemzeti történetírások közötti eltérések éppen a források szelektív használatából fakadnak: a cári adminisztráció iratai gyakran a hódítás hasznosságát hangsúlyozzák, míg a helyi krónikák és egyházi iratok a veszteségekre, a kitelepítésre és az egyházi autonómia felszámolására koncentrálnak.

Az ellenőrizetlen forrásoktól vagy a nem olvasott szakirodalom biztosan idézett állításaitól itt is tartózkodni kell. A szövegben szereplő általánosításokat ajánlott ellenőrizni a fejezet végén megadott szakirodalmi tételekkel, illetve a korábbi országfejezetek hivatkozott anyagaival. Ahol az állítás emlékezetpolitikai értékelésre vonatkozik – például a szafavida korszak megítélésére Iránban vagy a Gökdepe-i vereség türkmén emlékezetére –, ott a szöveg szándékosan nem foglal állást, hanem a párhuzamos narratívákat ismerteti.

37.1.2 Rövid összefoglaló

- Az Oszmán, Szafavida és Mogul Birodalom, valamint a cári Oroszország a 15–19. században a mai Közel-Kelet és Dél-Ázsia nagy részét birodalmi keretek között kormányozta, és intézményeik – tartományi közigazgatás, vallási jog, adórendszer, helyi elitkapcsolatok – a modern államokban is továbbéltek.
- Az oszmán berendezkedés öröksége: tartományi kormányzóságok, kádi-bíróságok és jegyzőkönyvek, a vallási közösségeket közvetítő millet-rendszer, valamint az adóbérlet terjedése, amely a helyi elitek hatalmát erősítette.
- A szafavida állam Iránban a tizenkettes síita iszlámot tette államvallássá, perzsa bürokráciát és gulam-hadsereget épített, és hosszú távon meghatározta az iráni vallási és nyelvi identitást; a síita–szunnita viszony politikai jelentősége ekkor erősödött fel.
- A Mogul Birodalom manszabdári rangrendszere, földadó-nyilvántartása és tartományi kormányzása a mai Pakisztán, Banglades és Észak-India intézménytörténetének meghatározó előzménye; valláspolitikája nem volt egységesen toleráns vagy elnyomó.

- A cári Oroszország a Kaukázusban és Türkmenisztánban a helyi elitek kooptálása és a birodalmi uniformizálás kettős gyakorlatát alkalmazta; jogi és közigazgatási öröksége a szovjet korszakon át a mai posztszovjet államokig hat.
- A birodalmak intézménytörténetének megítélését a mai nacionalista és vallási emlékezetpolitikák is alakítják; a kritikai történetírás ezért a folyamatokat dokumentált forrásokhoz, konkrét intézményekhez és társadalmi csoportokhoz köti, nem népek vagy vallások kollektív tulajdonságaihoz.

37.1.3 Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi különbségek és hasonlóságok figyelhetők meg az oszmán millet-rendszer, a szafavida gulam-hadsereg és a mogul manszabdári rendszer között?
2. Hogyan változott az oszmán földadóztatás a timár-rendszertől az adóbérlet felé, és milyen következményei voltak ennek a helyi elitek hatalmára?
3. Miért nem írható le a szafavida korszak egyszerűen „síita vallási államként” vagy „toleráns birodalomként”?
4. Miben különbözött a cári kormányzás a muszlim birodalmak gyakorlatától a meghódított területeken, és milyen nyomokat hagyott ez a mai posztszovjet államokban?
5. Milyen forráskritikai óvatossággal kell kezelni a kora újkori birodalmi adónyilvántartásokat és krónikákat, ha az alávetett társadalmi csoportok tapasztalatait akarjuk rekonstruálni?

37.2 Vallási intézmények, jog és oktatás

Az előző alfejezet Oszmán, szafavida, mogul és cári örökségek azt mutatta, hogy a régió birodalmai nem csupán katonai-administratív keretek voltak, hanem vallási intézményeken, jogrendszereken és oktatási hálózatokon keresztül szervezték meg a lakosság mindennapi életét. Ebben az alfejezetben azokat az intézményeket vizsgáljuk, amelyek a 19. századig biztosították a vallási tudás átadását, a jogszolgáltatást és a nem muszlim közösségek igazgatását: az **ulema** (arab ʿulamāʾ), a **medresze** (madrasa), a **vakuf** (waqf) és a **millet-rendszer** (millet sistemi) működését, majd a vallási jog és a szekuláris jog viszonyának átalakulását a 19–21. századi reformokban. A kérdés azért kulcsfontosságú, mert a mai államokban folyó viták a vallás és az állam viszonyáról, a családjogról, a kisebbségi jogokról vagy a hitszónoki hálózatokról mind ezekre a régebbi intézményi mintákra vezethetők vissza – még akkor is, ha a modern nemzetállamok gyakran radikálisan átalakították azokat.

37.2.1 Az ulema: a vallástudósok rendje

Az **ulema** kifejezés arabul annyit tesz: „tudósok” (egyes számban: ʿālim). A kora újkori oszmán, szafavida és mogul államokban az ulema nem papság a keresztény értelemben, hanem a jogi-vallási tudást birtokló, képzett férfiak rétegét jelölte, akik imámok, hitszónokok, bírák (**kádi**, qāḍī), jogtudósok (**mufi**, muftī) és tanárok voltak. Az ulema tekintélye a szövegtudományban gyökerezett: a Korán, a prófétai hagyományok (hadísz, ḥadīth), a jogtudomány (**fikh**, fiqh) és az arab grammatika ismeretében. A gyakorlatban azonban az ulema soha nem volt egységes testület: a vidéki falusi imámok, a nagyvárosi medresze-professzorok és az udvari kádik társadalmi helyzete, jövedelme és politikai befolyása rendkívül eltérő volt.

Az oszmán birodalomban az ulema hierarchiája a 16. századra intézményesült. A **sejhüliszlam** (şeyhülislam) állt a csúcson, akit a szultán nevezett ki, és aki szükség esetén vallásjogi véleményt (**fetvá**, fetva) bocsátott ki. Alatta helyezkedtek el a birodalmi főváros és a nagy tartományok

kádijai, a medresze-tanárok és az alsóbb szintű vallási alkalmazottak. A dokumentált tények szerint a 16. században az oszmán állam kifejezetten tudatosan építette ki az ulema ellenőrzését: a szultáni alapítványokból fizetett fővárosi tudósok kinevezése, előmenetele és nyugdíja az államhatalomhoz kötötte e réteget. Ugyanakkor meg kell különböztetni az állam által alkalmazott ulemát attól a szélesebb, részben független vallási szférától, amely a helyi közösségek adományaiból élt, és a központi akarattal akár szemben is állhatott. A vidéki „népi” vallásosság letéteményesei – derviskolostorok, szent sírokat gondozó családok – sokszor nem tartoztak a medreszeképzésű ulema világához.

A szafavida Iránban az ulema szerepe más irányba fejlődött, mert az államvallás a tizenkettes síita iszlám lett, és a szafavida sahok a síita vallástudósokat vonták be az állam vallási legitimitásának felépítésébe. A **molla** (mullā) és a **mojtahid** (mujtahid) rétege fokozatosan a sah hatalmától részben független, de vele szövetséges intézményrendszert hozott létre. A 17. századtól a síita jogtudósok körében megerősödött az a felfogás, hogy a távollévő imám képviseletében a képzett mojtahidoknak joga van önálló jogértelmezésre (**idzstihád**, ijtihād). Ez a folyamat hosszú távon előkészítette a 19–20. századi síita papság politikai aktivizmusát, bár a mai kép a síita „egyházi hierarchiáról” a későbbi fejlemények visszavetítése, nem a 16–17. századi valóság.

A mogul Indiában az ulema szintén a szunnita hanafita jogtudósok hálózataként működött, de a birodalom vallási sokszínűsége – hinduk, szunniták, síiták, szúfik – miatt az ulema tekintélye nem terjedt ki a teljes lakosságra. Az udvari krónikák és a birodalmi rendeletek azt mutatják, hogy a mogul uralkodók pragmatikusan váltogatták a vallási tanácsadókat, és a 17. századi Aurangzeb uralkodásától eltekintve ritkán tették az ulema javaslatait kizárólagos állami irányvonallá. Az ulema társadalmi befolyását az is mérsékelte, hogy a családjog és a mindennapi jogviták jelentős részét a helyi kaszt-, falu- és kereskedelmi szokásjog szerint rendezték, nem feltétlenül az iszlám jog alapján.

37.2.2 A medresze mint az iszlám tudás intézménye

A **medresze** (madrasa, „tanulási hely”) a 10–11. században vált az iszlám oktatás klasszikus intézményévé, bár a tanulókörök és mecsetiskolák már korábban is léteztek. A legfontosabb mérföldkőnek a szeldzsuk nagyezredes, Nizám al-Mulk által alapított bagdadi Nizámiyya (1065) tekinthető, amely a szunnita jogi képzés mintaintézményévé vált. A medresze alaptanterve a vallásjog, a Korán-magyarázat, a hadísz-tudomány, az arab nyelvtan és a logika volt; a tanuló (tálib) tanulmányai végén **idzsáza** (ijāza) tanúsítványt kapott, amely feljogosította arra, hogy egy adott szöveget továbbadjon, illetve egy adott jogi iskolában ítélkezzen. A medresze tehát elsősorban jogi és vallástudósi képzést adott, nem pedig általános iskolát: az írás-olvasás alapjait a kutták/elemi iskolák vagy a mecsetek biztosították.

A jogi iskolák (**madzhab**, madhhab) rendszere határozta meg a medresze tananyagát. A szunnita iszlámban négy fő madzhab élt tovább: a hanafita (az oszmán és a mogul hivatalos iskola), a málikita, a sáfiita és a hanbalita; a síita iszlámban a dzsafarí jogi iskola terjedt el, különösen a szafavida Iránban. Egy medresze általában egyetlen madzhab tanítását szolgálta, és a diákok is ahhoz az iskolához tartoztak. A 16. századi oszmán birodalomban a medreszék hierarchiája összekapcsolódott a kádi-kinevezéssel: a magasabb szintű medreszék elvégzése tette lehetővé a nagyvárosi bírói állások betöltését. A Fatih szultán által Isztambulban alapított Sahn-i Seman medreszék (1470 körül) és a szülejmániai medreszék (1550-es évek) a birodalmi oktatás csúcsát jelentették, de a vidéki medreszék kisebb szintjei sokkal szélesebb közönséget értek el. A medreszék és a bennük tanuló diákok számáról nincsenek megbízható összehasonlító statisztikák: a levéltári anyag töredékes, és a 19. századi reformelbeszélések gyakran eltúlozták a „hanyatlást” annak érdekében, hogy igazolják az állami beavatkozást.

A szafavida Iránban a medresze-rendszer a síita jog képzésére szakosodott; a **Qomban** és **Maszhádban** létrejött iskolák fokozatosan a síita tudósok nemzetközi központjaivá váltak. A mogul Indiában a medreszék mellett a perzsa nyelvű hivatali képzés és a helyi szanszkrit-pandit hálózatok is hordozták a tudást, így az iszlám oktatási intézmény nem különült el élesen a többi tudásrendszertől. A 19. században a gyarmati hódítás és az állami modernizáció új kihívást jelentett: az oszmán reformerek az 1869-es oktatási törvénytől kezdve állami iskolahálózatot építettek, míg a hagyományos medreszék részben kimaradtak az állami szabályozásból. A brit Indiában a Deoband iskola (alapítva 1867) a hagyományos hanafita képzés megújítását és a gyarmati oktatástól való távolságtartást hirdette; ez a hálózat később fontos szerepet játszott a dél-ázsiai muszlim vallásosság formálásában. A medresze tehát nem változatlan „középkori" intézmény volt, hanem a 19. századi kihívásokra adott válaszok fényében is újraértelmeződött.

37.2.3 A vakuf és a vallási gazdaság

A **vakuf** (waqf, többes számban avqāf) olyan jótékony célú alapítvány volt, amelynek jövedelmét az alapító az iszlám jog szerint meghatározott célra kötött le – például mecset, medresze, kórház, szökőkút vagy a szegények ellátására. A vakuf vagyonát a jog elvileg elidegeníthetetlennek tekintette, és az alapítólevél (**vakfijja**, waqfiyya) rögzítette a kezelő, a kedvezményezettek és a jövedelemfelhasználás szabályait. A vakuf rendszer tette lehetővé, hogy az iszlám társadalmakban a jótékonykodás tartós intézményi formát öltsön anélkül, hogy az állam közvetlenül kisajátította volna a vagyont. A gyakorlatban a vakufalapítványok a városi infrastruktúra, a vallási oktatás és a szociális ellátás legfontosabb finanszírozói voltak, de egyúttal a gazdag családok vagyonának adómentes, örökösök által nehezen megtámadható védelmére is szolgálhattak.

A vakuf mérete és gazdasági súlya régiónként és korszakonként nagyon eltérő volt, és a becslések gyakran bizonytalanok, mert az alapítványi nyilvántartások sok helyen megsemmisültek vagy nem digitalizálták őket. A 18. századi oszmán városokban a termőföldek jelentős része vakuf-kötés alatt állhatott, de a pontos arány vitatott: egyes történészek szerint egyes tartományokban a földterület 20–40 százalékát is vakuf birtokolta, míg mások ennél alacsonyabb, 10 százalék körüli arányt tartanak valószínűnek. Az oszmán állam a 19. században fokozatosan központosította a vakufok kezelését: 1826-ban létrehozta a **Minisztériumot a Vakufok Ügyeire** (Evkaf Nezareti), amely a jövedelmeket állami költségvetési célokra is fordította. Ez a lépés egyszerre jelentette a vakuf-gazdaság racionalizálását és a vallási intézmények állami ellenőrzés alá vonását. Hasonló folyamat zajlott le a gyarmati és posztgyarmati államokban: a 19. századi brit Indiában és a 20. századi arab államokban a kormányok fokozatosan állami felügyelet alá vonták a vakuf-vagyont, amit az adóbevételek növelése és a korrupció visszaszorítása mellett a vallási elitek autonómiájának csökkentése is indokolt.

A vakuf társadalmi szerepe kettős megítélésű. A kritikusok szerint a vakuf nagy vagyonrészeket vont ki a piaci forgalomból, merev, nehezen alkalmazkodó gazdasági struktúrát teremtett, és a kezelők (mutavallik) sokszor a jótékonyság rovására gazdagodtak. A hívei szerint viszont a vakuf biztosította az iszlám társadalmak egyik legfontosabb civil szféráját, amely az állami hatalomtól részben függetlenül működhetett, és a modern állami szociálpolitika hiányában oktatást, egészségügyet és szociális ellátást nyújtott. A dokumentált tények mindkét jelenségre szolgáltatnak példákat: vannak alapítólevelek, amelyek szigorú ellenőrzést írtak elő, és vannak kádi-jegyzőkönyvek, amelyek visszaélésekről tudósítanak.

37.2.4 A millet-rendszer: vallási közösségek az oszmán államban

A **millet-rendszer** az oszmán birodalom azon igazgatási gyakorlata, amely a nem muszlim vallási közösségek – elsősorban a görögkeleti (ortodox), az örmény és a zsidó – számára saját

vallási vezetőik alatt belső autonómiát biztosított a családjog, a házasság, az öröklés és a vallási adók kezelésében. A „millet” kifejezés a 19. században vált közigazgatási műszóvá, de a vallási közösségek szerinti igazgatás gyökerei a korai iszlám hódítás korába, a **zimma** (dhimma) intézményéhez nyúlnak vissza, amely a nem muszlimoknak „védett” státuszt adott adófizetés fejében. A millet-rendszer tehát nem az oszmánok leleménye volt, hanem a Közel-Kelet több évszázados birodalmi gyakorlatát intézményesítette.

A történészi viták egyik fontos kérdése, hogy mennyire volt egységes és formális a millet-rendszer a 19. század előtt. A régebbi szakirodalom – és a nemzeti történetírások – hajlamosak úgy ábrázolni, mintha a millet évszázadokon át pontosan körülhatárolt, belső önkormányzattal rendelkező „nemzeti” közösség lett volna. Az újabb kutatások szerint a 18. századig a gyakorlat sokkal változatosabb és rugalmasabb volt: a közösségi vezetők jogköre területenként eltért, és a nem muszlim alattvalók gyakran a kádi-bíróságokhoz is fordultak, akár vallásközi vitákban is. A millet-rendszer valódi jogi kerete a 19. századi reformokban kristályosodott ki: az 1839-es **Tanzimat** rendelet és az 1856-os **Islahat Fermanı** a nem muszlim közösségek egyenjogúságát hirdette, és szabályozta a közösségi tanácsok választását. 1863-ban az örmény közösség „nemzeti alkotmányt” (örményül: azgayin sahmanadrowtʿiwn) kapott, amely a közösségi világi és vallási képviseletet rögzítette; a görög és zsidó közösségek hasonló szabályzatokat fogadtak el.

A millet-rendszer kettős örökséget hagyott hátra. Egyfelől lehetővé tette, hogy a nem muszlim közösségek megőrizzék nyelvüket, vallásukat és jogi hagyományaikat egy muszlim többségű birodalomban, és a 19. században a közösségi elit iskolái, sajtója és jótékonysági egyesületei a modern nacionalizmusok csíráit hordozták. Másfelől a vallási közösségek szerinti igazgatás megszilárdította a vallási határokat, és a későbbi etnikai-vallási konfliktusok idején megkönnyítette a csoportok közötti bizalmatlanság átpolitizálását. A mai történetírás ezért óvatosan bánik a millet-rendszer „nemzetiségi előfutár” szerepével: a millet nem etnikai nemzet volt, hanem vallási közösség, és a 19. századi oszmán reformerek sem nemzetiségeket, hanem vallási csoportokat kodifikáltak.

37.2.5 Vallási jog és szekuláris jog a modern államban

A 19. századtól a régió államai fokozatosan bevezették a szekuláris jogrendszert, de ez a folyamat nem egyenes vonalú, és a mai napig vitatott. Az iszlám jog, a **saría** (sharīʿa) a klasszikus korban a kádi-bíróságokon érvényesült, ám annak pontos tartalma a madzhabtól és a helyi szokásjogtól függött, és a büntetőjog, a kereskedelmi jog, valamint a földjog jelentős részét a világi hatalom (rendőrségi szabályok, adórendeletek, piaci előírások) mindig is szabályozta. A 19. századi reformerek ezt a párhuzamosságot igyekeztek új, kodifikált jogrendszerrel felváltani.

Az oszmán birodalomban az 1839–1876 közötti reformok során a büntető- és kereskedelmi jogot részben francia mintára újrakodifikálták, a kádi-bíróságok mellé pedig világi bíróságokat állítottak fel. A legfontosabb lépés a **Mecelle** (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, 1869–1876), a hanafita jogtudományból összeállított polgári törvénykönyv volt, amely a vagyoni és szerződési jogot egységesítette. A családjog – házasság, válás, öröklés – azonban továbbra is a vallási közösségek saját joga alatt maradt, és ez a megoldás a későbbi államokban is fennmaradt. A 20. század elején az oszmán állam a francia és svájci jog átvételével korszerűsítette a kereskedelmi és polgári jogot, de a családjog vallási alapú maradt.

A Török Köztársaság 1926-ban a svájci polgári törvénykönyvet vezette be, és ezzel a családjogot is szekularizálta: a házasságot, a válást és az öröklést egységes világi szabályok alá vonta. 1924-ben megszüntették a kalifátust, 1928-ban az alkotmányból törölték az iszlám államvallásra utaló mondatot. A vallási oktatást állami felügyelet alá vonták, a medreszéket pedig bezárták. Ez a radikális szakítás azonban nem jelentette a vallás eltűnését a közéletből: a **Diyanet** Vallásügyi Hivatal (kurulva 1924) az állam által fizetett, ellenőrzött vallásügyi igazgatás lett, és a 20. század

második felétől a vallási oktatás újra teret nyert. A török modell tehát nem a vallás és az állam egyszerű szétválasztása volt, hanem az állam által ellenőrzött vallásügyi intézményrendszer kiépítése.

Az iráni Pahlavi-korszakban (Reza sah és fia, Mohammad Reza sah) a bírósági rendszert világiasították, de az 1979-es iszlám forradalom után az iszlám jogot az államjog alapjává tették: az alkotmány a síita jogtudósok felügyeleti jogát (**velájet-e fakih**, wilāyat al-faqīh) intézményesítette, és a büntető-, család- és öröklési jogot az iszlám normákhoz igazították. A jogrendszer azóta kettős: a parlament által hozott törvények és az Állami Felügyelő Tanács által alkalmazott iszlám jogi felülvizsgálat egymásra rétegződik. A rendszer működéséről szóló elemzések ideológiailag erősen megosztottak: a rezsim hívei szerint a vallási jog biztosítja a társadalmi igazságosságot, a kritikusok szerint a politikai ellenőrzés eszköze.

Az arab országokban a gyarmati és mandátumos örökség szerint eltérő jogrendszerek jöttek létre: Libanon és Szíria a francia mintájú polgári jogot vette át, Irak és Jordánia részben az oszmán Mecelle-t örökölte, majd a brit és francia hatásokat vegyítette, Szaúd-Arábia pedig egészen a 20. század végéig nem kodifikálta a büntetőjogot, és a kádi-bíróságok a hanbalita jog alapján ítélkeztek. A családjog szinte mindenütt vallási alapú maradt, de a szabályozás mértéke változó: a 20. században Egyiptom, Tunézia és Marokkó korszerűsítette a családjogi törvényeket, míg Szaúd-Arábiában a vallási jog közvetlen alkalmazása erősebb maradt. A 2010-es évek óta a családjogi reformok – többnejűség, válás, öröklés – a legélesebb jogi viták közé tartoznak, és a statisztikai adatok, például a nők foglalkoztatási aránya vagy az öröklési perek száma, gyakran hiányosak vagy politikai céllal értelmezettek.

Pakisztánban az 1947-es államalapítás után a jogrendszer a brit közjog és az iszlám családjog kettősségére épült. Az 1970-es években Zulfikar Ali Bhutto, majd Zia ul-Haq rendszere a büntetőjogban bevezette az iszlám büntetési tételeket (**hudúd** törvények, 1979), amelyek a házasságtörés és a lopás bizonyos eseteire testi fenyítést írtak elő; ezek alkalmazása és hatása a mai napig vitatott. Banglades 1971-es függetlensége után szekuláris alkotmányt fogadott el, de a családjog továbbra is vallási közösségek szerint tagolt, és a 2010-es években a világi és a vallási jog viszonya újra politikai vita tárgyává vált. A dél-ázsiai régióban tehát a brit gyarmati jogrendszer, a vallási családjog és a modern szekuláris kodifikáció egymás mellett él, és ez a párhuzamosság állandó jogbizonytalanságot teremt.

37.2.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet megállapításai többféle forrástípusra támaszkodnak, de a bizonytalanságok jelentősek. Elsődleges források: vakuf-alapítólevelek (vakfijják), kádi-bírósági jegyzőkönyvek (sidzsill), oszmán birodalmi rendeletek (fermánok), millet-szabályzatok, törvénykönyvek (Mecelle, török polgári törvénykönyv, pakisztáni hudúd törvények), valamint utazói beszámolók és konzuli jelentések. Másodlagos források: a modern oszmán, iráni, indiai és arab jogtörténeti szakirodalom. A kora újkorra vonatkozóan a forrásadatok egyenetlenek: a vidéki medreszékről és az alsó szintű ulemáról alig vannak rendszeres nyilvántartások, a vakuf-vagyon arányaira vonatkozó becslések pedig jelentősen eltérnek.

A millet-rendszer történeti értelmezése különösen vitatott. A 19. századi oszmán reformerek és a nemzeti mozgalmak képviselői hajlamosak voltak visszavetíteni a millet fogalmát a korábbi évszázadokra, és ezt a későbbi nemzeti történetírások átvették. A modern kutatások ezt a képet árnyalják, és hangsúlyozzák, hogy a vallási közösségek igazgatása a gyakorlatban sokáig rugalmas és helyi változatokban érvényesült. A vallási jog és a szekuláris jog viszonyának 20–21. századi alakulása pedig erősen függ a politikai kontextustól; a reformokról szóló beszámolók gyakran részrehajlóak. Ahol a szöveg becsléseket közöl (például a vakuf földterület arányát), ott a számok

a kérdéses szakirodalomban valószínűsített tartományon belül mozognak, de pontatlanságuk miatt ellenőrizni kell az adott országra vonatkozó levéltári kutatásokat.

37.2.7 Rövid összefoglaló

- Az ulema nem egységes papság, hanem vallási-jogi tudósok rétege, amely az oszmán, szafavida és mogul államokban eltérő módon intézményesült; társadalmi helyzetük az állami fizetéstől a vidéki függetlenségig terjedt.
- A medresze elsősorban vallásjogi oktatási intézmény volt; a madzhabok szerint tagolódott, és a 19. századi reformokig a jogi képzés fő hordozója maradt, miközben a gyarmati és állami oktatás új pályákat nyitott.
- A vakuf jótékony célú alapítványként finanszírozta a mecseteket, medreszéket és szociális intézményeket, de gazdasági szerepe kettős: egyszerre védte a vagyont és merevítette a tulajdonviszonyokat; a 19. századtól az államok fokozatosan központosították kezelését.
- A millet-rendszer a nem muszlim vallási közösségek önkormányzatát jelentette, de formális jellege a 19. századi reformokban erősödött meg; a modern nacionalizmusokkal való kapcsolata vitatott, nem tekinthető közvetlen „nemzetiségi” előzménynek.
- A vallási jog (saría) a kádi-bíróságokon érvényesült, de a büntető- és kereskedelmi jogot a világi hatalom mindig is szabályozta; a 19. századi kodifikáció és a 20. századi szekularizáció a családjog kivételével fokozatosan visszaszorította a saría közvetlen alkalmazását.
- Törökország radikálisan szekularizálta a jogot és a családjogot, Irán az 1979-es forradalom után iszlamizálta, az arab országok és Dél-Ázsia államai pedig vegyes rendszereket hoztak létre, amelyekben a vallási családjog tovább él.
- A mai viták a vallási oktatás, a nők jogai és a büntetőjog iszlamizációja körül mind a fenti intézményi örökségekre épülnek, ezért megértésük nem nélkülözheti a 19. századi reformok és a gyarmati jogi transzferek vizsgálatát.

37.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az oszmán és a szafavida ulema államhoz fűződő viszonyát a 16–17. században! Milyen tényezők magyarázzák a különbséget?
2. Hogyan kapcsolódott a medresze képzési rendszere a madzhabokhoz, és miért vált a 19. századi állami iskolarendszer kihívásává a medreszék számára?
3. Értékelje a vakuf gazdasági és társadalmi szerepét! Mely dokumentált előnyei és hátrányai voltak a hagyományos közel-keleti társadalmakban?
4. Miért vitatott a millet-rendszer „nemzetiségi előfutárként” való értelmezése? Milyen forrásokra támaszkodhat egy megalapozott válasz?
5. Mutassa be két példán (például Törökország és Pakisztán) a vallási jog és a szekuláris jog viszonyának 20. századi átalakulását! Mely jogterületeken maradt meg leginkább a vallási jog hatása?

37.3 Szektarianizmus, kisebbségek és állampolgárság

A szunnita–síita megosztást a közbeszéd gyakran „ősi vallási gyűlöletként” ábrázolja, a történeti elemzés azonban ennél összetettebb képet mutat. A felekezeti határok, a kisebbségi jogállások és az állampolgárság mai formái nem egyszerűen a teológiai vitákból következnek, hanem hosszú intézménytörténeti folyamatok, birodalmi politikák és modern államépítési döntések eredményei. Ebben az alfejezetben a szektarianizmust mint történetileg változó politikai jelenséget vizsgáljuk, majd a régió fő vallási és felekezeti kisebbségeinek – keresztények, zsidók, drúzok, alaviták,

jezidik és baháik – helyzetét tekintjük át, különös figyelemmel arra, hogyan alakult viszonyuk a modern állampolgársághoz. Az előző, a vallási intézményekkel, joggal és oktatással foglalkozó alfejezet a jogi kereteket mutatta be; itt e keretek társadalmi és politikai következményeire összpontosítunk.

37.3.1 A szunnita–síita megosztás kialakulása és a felekezeti határ történeti változásai

A szunnita és síita irányzat szétválása az iszlám első évszázadára, a próféta utódlásának vitájára vezethető vissza. A dokumentált alapvetés szerint a Mohamed halálát követő (i. sz. 632) vitában a muszlim közösség egy része a próféta unokatestvérét és vejét, Alit tartotta jogos vezetőnek, míg a többség előbb Abu Bakr, majd Omár és Oszmán kalifátusát fogadta el. A vita Ali meggyilkolása (661) és fia, Huszajn kerbalai halála (680) után intézményesült: a síita hagyományban ezek a személyek és leszármazottaik vallási tekintéllyel bíró imámok, akiket a szunnita többség nem ismer el azonos jogcímen. Ez a korai politikai szakadás teológiai és jogi különbségekké is vált, de a határok évszázadokon át képlékenyek maradtak. Az uralkodói udvarok, a jogtudósok és a helyi közösségek viszonya régiónként eltért; a mai értelemben vett, népszámlálásszerű felekezeti identitás nem létezett.

A modern felekezeti térkép kialakulásában meghatározó fordulópont volt a **Szafavida Birodalom** felemelkedése a 16. század elején. A szafavida uralkodók a tizenkettes síita irányzatot tették államvallássá, és ezzel Perzsia (a mai Irán magterülete) intézményesen elkülönült a szunnita oszmán, mogul és üzbég birodalmaktól. A folyamat nem egyszerűen vallási volt: a szafavida állam a síita jogtudósokat hívta be az adminisztrációba, és a szunnita lakosság egy részét áttérítésre vagy elvándorlásra kényszerítette – ez utóbbi adatai vitatottak, mert a korabeli krónikák gyakran túloznak. A 16–17. századi oszmán–szafavida háborúk a vallási különbséget birodalmi propagandaeszközzé tették, de a határ menti törzsek és városok lojalitása gyakran politikai alku, adókedvezmény vagy kényszer kérdése volt, nem pedig teológiai meggyőződés.

Az oszmán területeken a szunnita iszlám a hivatalos jogi rendszer (hanafita iskola) alapját adta, de a síita közösségek – különösen Anatólia keleti vidékein, Irak szent városaiban (Nedzsef, Kerbala) és Libanon egyes részein – nem tűntek el. Az Oszmán Birodalom nem vezetett felekezeti népszámlálást a muszlim lakosságon belül, így a síiták számáról csak becslések vannak. A 19. századi reformok (Tanzimat) a formális egyenlőséget a nem muszlim alattvalókra terjesztette ki, de a muszlim felekezeti különbségeket nem ismerte el hivatalos jogi kategóriaként.

A modern szektarianizmus fogalma a 20. században nyert teret, amikor az új nemzetállamok népszámlálásai, alkotmányai és választási rendszerei a vallási hovatartozást politikai erőforrássá tették. Libanonban a francia mandátum alatt megszilárdított felekezeti hatalommegosztás (a „konfesszionalista” rendszer) alkotmányos elvvé vált; Irakban a brit mandátum és a monarchia idején a szunnita arab elit dominanciája a síita többséggel szemben hosszú távú feszültséget teremtett; Szíriában az 1970 után hatalomra került Aszad-rezsim az alavita kisebbségből épített katonai-biztonsági hálózatot. Ezek a folyamatok azt mutatják, hogy a szektarianizmus elsősorban nem a vallási tanításból, hanem az állami hatalom elosztásából, a biztonsági szolgálatok toborzási politikájából és a nemzetközi intervenciókból fakad.

A 2003-as iraki háború és a 2011 utáni szíriai polgárháború a felekezeti mobilizációt a nyílt erőszak szintjére emelte, de a történészi viták hangsúlyozzák: a harcokban részt vevő fegyveres csoportok, milíciák és állami erők felekezeti nyelvezete gyakran taktikai és forrásszerző eszköz, nem pedig a közösségek egészének természetes állapota. A „szektarianizmus” kifejezést magát is vitatják a kutatók, mert azt sugallhatja, hogy a konfliktus a vallási közösségek közötti, és nem a politikai elitek, fegyveres hálózatok és külső hatalmak közötti küzdelem.

37.3.2 A millet-rendszer mint a kisebbségi jogok birodalmi modellje

A modern közel-keleti kisebbségi kérdés gyökerei részben az Oszmán Birodalom **millet** rendszerébe nyúlnak vissza. A millet olyan jogi, nem területi alapon szervezett közösség volt, amelynek élén vallási vezető állt, és amely az állammal szemben saját házassági, öröklési és oktatási ügyeit intézhette. A rendszer nem a mai értelemben vett „kisebbségi jogokat” adta, hanem a hódítás utáni birodalmi igazgatás eszköze volt: az állam a nem muszlim monoteista közösségeket (görög ortodoxok, örmények, zsidók, később katolikusok és protestánsok) megadóztatta és korlátozta, ugyanakkor elismerte belső autonómiájukat. A muszlimokon belüli felekezeti csoportok – például a síiták, alaviták, drúzok – nem alkottak önálló milletet; jogállásuk a helyi hatalmi viszonyok szerint alakult.

A 19. századi reformkorban az oszmán állam a millet-rendszert fokozatosan a modern állampolgárság irányába fejlesztette. Az 1839-es Gülhane-i rendelet és az 1856-os reformrendelet a nem muszlim alattvalók egyenlőségét hirdette meg, elvben eltörölve a fejadót (dzsizja) és a megkülönböztető ruhaviseletet. A gyakorlatban a jogegyenlőség soha nem valósult meg teljesen: a helyi muszlim elitek ellenálltak, a vallási vezetők pedig féltették autonómiájukat. Ennek ellenére a reformok új politikai teret nyitottak: a nem muszlim közösségek iskolákat, egyleteket és sajtót hoztak létre, és a 20. század elején már aktívan részt vettek a parlamentben. A modern állampolgárság fogalma tehát nem a nemzetállamok 1920-as évekbeli találmánya, hanem a 19. századi oszmán jogi reformokból nőtt ki – ez a folytonosság gyakran elsikkad a nemzeti történetírásokban.

Az oszmán millet-rendszer hatása a mai napig érezhető: Libanonban a felekezeti hatalommegosztás, Izraelben a vallási bíróságok személyi jogi joghatósága, Egyiptomban és Jordániában a nem muszlim közösségek személyi jogi autonómiája mind a birodalmi modell modern utódai. A millet-rendszer ugyanakkor nem volt a mai értelemben vett „tolerancia” megvalósulása: a nem muszlimok jogilag másodrendűek, a vallási hierarchia pedig patriarchális keretek között működött.

37.3.3 A modern állampolgárság és a kisebbségek paradoxona

A 20. századi nemzetállamok alkotmányai formálisan egyenlő állampolgárokat ígértek, de a gyakorlatban az állampolgárság tartalma gyakran függött a vallási, etnikai vagy felekezeti hovatartozástól. A „kisebbség” fogalma maga is modern konstrukció: a birodalmi keretben a közösségek jogi kategóriák voltak, az új nemzetállamokban viszont a kisebbségi lét politikai harc tárgya lett. A nemzetépítő elitek gyakran egy domináns csoport (szunnita arab, török, perzsa) kultúráját tették meg az állam hivatalos identitásává, a többieket pedig „kisebbségként” jelölték meg – ez a besorolás nem természetes adottság, hanem hatalmi döntés eredménye.

A **keresztények** esete jól mutatja a folyamatot. A 20. század elején a mai Közel-Kelet területén élő keresztények aránya a teljes lakosság mintegy 20 százalékát tette ki – ez a gyakori akadémiai becslés a régió akkori demográfiai szerkezetére utal, de a pontos arány országonként és források szerint jelentősen eltér. Ma a keresztények aránya a legtöbb közel-keleti országban 5 százalék alatt van, elsősorban az emigráció, a háborúk, a gazdasági ellehetetlenülés és részben a szervezett üldözés következtében. Libanonban a keresztények (elsősorban maroniták, görög ortodoxok és melkiták) a politikai rendszer alkotmányos szereplői, de arányuk a becslések szerint a mandátumkori többségből mára a lakosság mintegy egyharmada alá csökkent; a pontos adat vitatott, mert Libanonban 1932 óta nem tartottak hivatalos népszámlálást. Irakban a keresztények száma a 2003-as invázió előtti becslések szerint 1 millió felett volt, mára egyes források szerint 150–200 ezerre esett vissza, bár ezek a számok ellenőrzést igényelnek. A keresztények kivándorlása nem kizárólag vallási üldözés eredménye: sokan a háború, a szankciók és a gazdasági kilátástalanság

miatt távoztak, de a szervezett támadások (például az iraki templomi merényletek vagy az Iszlám Állam által elüldözött asszír közösségek) dokumentált tények.

A régió **zsidó** közösségeinek története a modern kori államalapítás és a palesztin kérdés kontextusában értelmezhető. A 20. század közepéig jelentős zsidó közösségek éltek Bagdadban, Kairóban, Aleppóban, Damaszkuszban, Isztambulban és Teheránban. Az 1948-as háború után e közösségek túlnyomó része elhagyta az arab országokat: egyeseket állami intézkedések, vagyonelkobzások és pogromok kényszerítettek távozásra, mások az Izraelbe irányuló alijázást választották, megint mások Európába vagy Amerikába emigráltak. A történészek vitatják, mennyire volt ez a távozás államilag szervezett „kidobás", és mennyire a cionista ügynökségek toborzása; a dokumentált tény az, hogy a zsidó közösségek az arab országokban a 20. század második felében gyakorlatilag megszűntek. Ma a legnagyobb zsidó közösségek a régión belül – Izraelen kívül – Törökországban (főként Isztambulban, becslések szerint 10–15 ezer fő) és Iránban (becslések szerint 9–20 ezer fő) élnek, de ezek a számok folyamatosan csökkennek. Az iráni alkotmány a zsidókat elismert vallási kisebbségként kezeli, parlamenti képviseletet biztosít számukra, ugyanakkor a vallási hatóságok rendszeresen ellenséges retorikát folytatnak Izraellel kapcsolatban, ami a közösség helyzetét bizonytalanná teszi.

A **drúzok** egy szinkretista vallási közösség, amely a 11. században alakult ki az iszlám iszmáilita hagyományából, de ma már nem tekintik magukat muszlimnak. A drúz közösségek a mai Libanon, Szíria és Izrael területén élnek, összlétszámukat a becslések 1 millió körülire teszik. A drúz identitás kettős: egyrészt zárt vallási közösség (a vallási tanítás csak a beavatottak számára hozzáférhető), másrészt erős helyi és állami lojalitás. A 20. században a drúzok különböző államokban más-más politikai szerepet játszottak: Libanonban a felekezeti rendszer részei (a parlamentben és a kormányban fix helyeik vannak), Szíriában az Aszad-rezsim egyes időszakokban támaszkodott rájuk, Izraelben pedig az állam 1957 óta hivatalosan elismert közösségként kezeli őket, és a férfiakat – eltérően a muszlim és keresztény arab állampolgároktól – kötelező katonai szolgálatra hívják be. Ez utóbbi intézkedés a drúzok lojalitásának megerősítését célozta, de az izraeli nemzetállami törvény 2018-as elfogadása után a drúz közösség egy része úgy érzi, hogy másodrendű állampolgárként kezelik – ez a feszültség a mai izraeli társadalom egyik vitatott kérdése.

Az **alaviták** (más néven nuszairik) Szíria nyugati hegyvidékén élő vallási közösség, amelynek tanítása az iszlám tizenkettes síita hagyományából ágazott le, de a szunnita többség egy része évszázadokon át nem ismerte el muszlimként. A francia mandátum idején a közösség egy része katonai pályára lépett, és a függetlenség után a szíriai hadseregben felülreprezentált lett. A Baath-párt 1963-as hatalomátvétele, majd Háfez al-Aszad 1970-es puccsa óta az alavita tisztek és biztonsági vezetők alkották a rezsim magját. Ez a tény a szíriai ellenzék egy része számára a rezsimet szektás uralomként azonosítja, míg a rezsim hívei a nacionalista és szocialista legitimációt hangsúlyozzák. A 2011 utáni polgárháborúban az alavita közösség a rezsim fegyveres erőin keresztül vált a konfliktus aktív szereplőjévé, de a közösség egésze nem azonosítható a rezsim politikájával: sokan szegény vidéki közösségekben élnek, és a háború terheit viselik. A 2024-es rezsimváltás után az alaviták helyzete bizonytalanná vált, és a közösség elleni erőszakos cselekményekről több nemzetközi szervezet jelentést adott ki – ezek a jelentések ellenőrzést igényelnek, de a retorzióktól való félelem dokumentált.

A **jezidik** az Irak északi részén, a Szindzsár-hegységben és a környező falvakban élő vallási közösség, amelynek vallása az iszlám előtti elemeket ötvözi a szúfi hagyománnyal. A becslések szerint a jezidi lakosság a 2014-es támadások előtt világszerte 600 ezer–1 millió fő volt, ennek mintegy 70 százaléka Irakban élt. 2014 augusztusában az Iszlám Állam (ISIS) fegyveresei szisztematikus támadást indítottak a jezidik ellen: férfiakat tömegesen kivégeztek, nőket és gyermekeket rabszolgaként adtak el, vallási szentélyeket romboltak le. Az ENSZ vizsgálóbizottsága és több emberi jogi szervezet a történteket **népirtásnak** minősítette – ez a minősítés a nemzetközi

jog és a szakértői vizsgálatok alapján megalapozott, bár egyes államok hivatalos álláspontja eltérő jogi formulákat használ. A támadások óta a jezidi közösség széttagolódott: sokan Németországba és más európai országokba menekültek, a Szindzsár térségben pedig a biztonsági helyzet és a különböző fegyveres csoportok közötti viták hátráltatják a hazatérést. A jezidik esete azért is fontos ebben az alfejezetben, mert megmutatja, hogy a szektarianizmus szélsőséges formája hogyan válhat a közösség kollektív büntetésévé – és hogy a nemzetközi közösség beavatkozása mennyire korlátozott.

A **baháik** a 19. századi Iránban, a bábi mozgalomból kialakult vallási közösség, amelynek központja ma Haifában, Izraelben található. Az iráni alkotmány a baháikat nem ismeri el vallási kisebbségként, mert a muszlim vallási hatóságok szerint tanításuk az iszlámból való kiválás. Ennek következtében a baháik Iránban rendszeres üldözésnek vannak kitéve: kirekesztik őket a felsőoktatásból, közhivatalokból, temetőik és szent helyeik megszentségtelenítése dokumentált, és több esetben börtönbüntetéseket szabtak ki közösségi vezetőkre. A baháik számát Iránban 300 ezer körülire becsülik, de a pontos adat nem ismert, mert a hivatalos népszámlálások nem tüntetik fel őket. A baháik helyzete jól mutatja, hogy a modern állampolgárság nem feltétlenül jelent védelmet a vallási alapú diszkriminációval szemben: a formális állampolgárság ellenére a baháik gyakorlatilag hontalan jogi státuszban élnek saját hazájukban.

37.3.4 Állampolgárság, hontalanság és a kisebbségi lét régiós mintázatai

A fenti esetek azt mutatják, hogy a közel-keleti államokban a vallási hovatartozás gyakran meghatározza az állampolgárság gyakorlati tartalmát. A formális jogegyenlőség és a tényleges egyenlőség közötti szakadék nemcsak a kisebbségeket érinti: a hontalan csoportok – például a palesztin menekültek, a kurdok egyes rétegei, a szíriai és afgán menekültek – gyakran még az állampolgárság alapjától is megfosztva élnek. A hontalanság kérdése különösen éles a palesztinok esetében, akiknek egy része izraeli állampolgár, más része Jordánia vagy más államok állampolgára, de nagy részük menekültstátuszban él a szomszédos országokban, illetve a palesztin területeken. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága és az UNRWA által kezelt menekültstátusz nem azonos a nemzetközi menekültjogi rendszerrel – ez a jogi különbség gyakran félreértések forrása.

A kisebbségi jogok modern nemzetközi kerete – a kisebbségi nyelvek, vallások és kultúrák védelme – a régió államainak alkotmányaiban és jogrendszereiben eltérően jelenik meg. Törökországban a lausanne-i békeszerződés (1923) a nem muszlim kisebbségeket (görögök, örmények, zsidók) ismerte el, de a muszlim felekezeti és etnikai csoportokat (kurdok, alaviták) nem – ez a jogi örökség máig vitatott. Iránban az alkotmány elismeri a keresztények, zsidók és zoroasztriánusok jogait, de a baháikat kizárja, és a szunnita kisebbség (főként kurdok, beludzsok, türkmének) egyenlősége a gyakorlatban korlátozott. Libanonban a felekezeti hatalommegosztás egyszerre védi a kisebbségeket és konzerválja a felekezeti identitást – ez a rendszer a polgárháború után a Taif-egyezményben módosult, de a felekezeti kvóták megmaradtak. Irakban a 2005-ös alkotmány szövetségi, vallásilag plurális keretet hozott létre, de a szektarianizmus politikai instrumentalizálása a kormányzati stabilitást is aláásta.

A felekezeti konfliktusokkal kapcsolatos legfontosabb történeti tanulság az, hogy a szektarianizmus nem a vallási közösségek természetes állapota, hanem a hatalmi versengés, a gazdasági erőforrások elosztása és a külső beavatkozás függvényében erősödik fel. A 20. századi államépítés során a nemzeti elitek gyakran használták a felekezeti hovatartozást megbízható hatalmi bázis kiépítésére, és a hidegháborús szuperhatalmak is előszeretettel támogattak felekezeti alapon szervezett szövetségeseket. A 21. században az Iszlám Állam felemelkedése, a szíriai és iraki polgárháború és a regionális hatalmi versengés (így az iráni–szaúdi vetélkedés) tovább mélyítette a felekezeti törésvonalakat, de a szakirodalom hangsúlyozza: a felekezeti erőszak áldozatai között is gyakran a

társadalom legszegényebb, legkiszolgáltatottabb rétegei találhatók, akiknek a vallási hovatartozása csak egy a kockázati tényezők közül.

37.3.5 Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben foglalt állítások forrásbázisa egyenetlen. Az iszlám korai történetére vonatkozó események (a kalifavita, Kerbala) esetében a hagyományos muszlim krónikák (at-Tabari, al-Jakúbí) és a modern történeti kutatások egyaránt rendelkezésre állnak, de a részletekben – például a hatalmi utódlás pontos politikai körülményeiben – a szakirodalom vitái máig tartanak. Az oszmán millet-rendszer működéséről a birodalmi rendeletek és a közösségi levéltárak adnak képet, de a rendszer mindennapi gyakorlata régiónként és korszakonként jelentősen eltért; a mai történészi munkák egy része kritikusan viszonyul a korábbi, idealizált leíráshoz.

A vallási kisebbségek demográfiai adatai minden esetben becslések. A népszámlálások módszertana, a vallási hovatartozás önbevallásos jellege és a politikai érzékenység miatt a keresztények, drúzok, alaviták, jezidik és baháik létszámára vonatkozó számok széles sávban mozognak. A legmegbízhatóbb mai becslések is legfeljebb nagyságrendi pontosságúak, ezért az alfejezetben közölt arányokat forráskritikával kell kezelni. A jezidik elleni 2014-es támadások eseménytörténete jól dokumentált, de a pontos áldozatszám – különösen a tömegsírok feltárásának függvényében – folyamatosan változik; a nemzetközi jogi minősítés (népirtás) a szakértői konszenzuson alapul, de a jogi eljárások országonként eltérőek.

A szektarianizmus fogalmának értelmezése körül élénk tudományos vita folyik. Egyes kutatók a felekezeti identitások hosszú történeti folytonosságát hangsúlyozzák, mások a modern államok és a külső hatalmak szerepét emelik ki; a két megközelítés között nincs konszenzus. Ebben az alfejezetben azt az álláspontot követtük, hogy a felekezeti határok valóságosak, de mindig politikai és intézményi feltételek között aktiválódnak – ez a felfogás a mai történettudomány fő áramlatához tartozik, de nem egyeduralkodó. A 2024-es szíriai rezsimváltás utáni események és a 2025–2026-os fejlemények esetében a szöveg nem adhat lezárt értékelést; az erre vonatkozó állítások ellenőrzést igényelnek, és a későbbi kiadásokban frissítendők.

37.3.6 Rövid összefoglaló

- A szunnita–síita megosztás az iszlám első évszázadának politikai utódlási vitájára vezethető vissza, de a modern felekezeti határok elsősorban birodalmi politikák és modern államépítési döntések eredményei.
- A Szafavida Birodalom 16. századi síita államvallása intézményesítette a Perzsia és az oszmán szunnita világ közötti különbséget, de a felekezeti lojalitás sokáig képlékeny maradt.
- Az oszmán millet-rendszer a nem muszlim közösségeknek jogi autonómiát adott, de nem a mai kisebbségi jogok mintájára; a modern állampolgárság eszméje a 19. századi reformokból nőtt ki.
- A keresztények aránya a régióban a 20. század eleji mintegy 20 százalékról jelentősen csökkent, elsősorban emigráció és háborúk miatt; a pontos adatok becslések.
- A zsidó közösségek az arab országokból a 20. század közepén gyakorlatilag eltűntek; a folyamat részben állami intézkedések, részben önkéntes alijázás és bizonytalanság miatti elvándorlás következménye.
- A drúzok, alaviták, jezidik és baháik esetei azt mutatják, hogy a vallási hovatartozás ma is meghatározó a politikai lojalitás, a biztonság és a jogi státusz szempontjából, de a közösségek nem tekinthetők homogén politikai szereplőknek.

- A szektarianizmus nem a vallási tanítás következménye, hanem a hatalomért, erőforrásokért és nemzetközi támogatásért folytatott versengésben erősödik fel; a felekezeti erőszak áldozatai gyakran a legkiszolgáltatottabb rétegek közül kerülnek ki.
- Az állampolgárság formális egyenlősége a régió számos államában nem jelenti a tényleges egyenlőséget, és a hontalanság – palesztin menekültek, belső menekültek, üldözött kisebbségek – továbbra is tömeges jelenség.

37.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen történeti érvek szólnak amellett, hogy a szunnita–síita megosztás nem „ősi gyűlölet”, hanem politikai és intézményi folyamatok eredménye? Hozzon példát legalább két korszakból.
2. Hasonlítsa össze az oszmán millet-rendszert és a modern állampolgárság intézményét: miben folytonos, és miben szakad meg a kettő közötti kapcsolat?
3. Miért nehéz megbízható adatot közölni a közel-keleti keresztények, drúzok vagy jezidik létszámáról? Milyen módszertani és politikai tényezők okozzák a bizonytalanságot?
4. Válasszon ki két kisebbségi közösséget (például az alavitákat és a baháikat), és mutassa be, hogyan alakult viszonyuk a hatalomhoz a 20–21. századi Szíriában, illetve Iránban. Miben hasonlít és miben tér el a két eset?
5. Miért nem azonosítható a szektarianizmus a vallási közösségek egészének kollektív viselkedésével? Érveljen a Libanonban, Irakban vagy Szíriában megfigyelhető politikai instrumentalizáció példájával.

37.4 Szent helyek és valláspolitika

A szent helyek a közel-keleti történelem azon csomópontjai, ahol a vallási hagyomány, a területi szuverenitás, a gazdasági érdek és az emlékezetpolitika látványosan összefonódik. Az előző alfejezetben, a Szektarianizmus, kisebbségek és állampolgárság kapcsán láthattuk, hogy a vallási identitás történetileg változó, és gyakran politikai intézmények aktiválják. A jelen alfejezet ezt a szempontot viszi tovább azzal a különbséggel, hogy itt nem elsősorban a közösségek belső viszonyait, hanem a vallási tér feletti ellenőrzés, a zarándoklatok és a szent helyek politikai használatának kérdéseit vizsgáljuk. A szent helyek nem egyszerűen „vallási turisztikai célpontok”: hatalmi erőterek, ahol a birodalmi örökség, a nemzetállami szuverenitás, a nemzetközi jog és a helyi közösségek túlélési stratégiái ütköznek. Ahogy a Birodalmi örökségek, vallás és szent helyek fejezet korábbi alfejezeteiben bemutattuk, az oszmán, szafavida, mogul és cári rendszerek mind saját valláspolitikát alakítottak ki; e politika egyik leglátványosabb terepe éppen a szent helyek kezelése volt.

37.4.1 Jeruzsálem: a vitatott szent tér

Jeruzsálem a régió egyik legrégebben dokumentált szent városa, amely a zsidó, a keresztény és az iszlám hagyományban egyaránt központi szerepet kap. A szent helyek rétegződése régészeti leletekben is megfigyelhető: a Templom-hegy (héberül Har ha-Bayit, arabul Harám as-Saríf) alatt állnak a bibliai leírások szerint az első és a második zsidó Templom maradványai, bár a második Templom pontos kiterjedéséről a régészeti vita máig folyik. A Templom-hegyen áll a 7. század végén emelt Szikla-szentély (Kubbat asz-Szahra) és az al-Aksza mecset, amelyek az iszlám harmadik legszentebb helyeként ismertek. A város keresztény szent helyei közül a Szent Sír-templom a 4. századtól dokumentált zarándokcél, amely Nagy Konstantin császár

anyja, Heléna jeruzsálemi látogatásához kötődik – bár a templom építésének pontos kronológiája régészeti szempontból bizonytalan.

A jeruzsálemi szent helyek feletti ellenőrzés a késő ókortól kezdve birodalmi kérdés volt. A korai iszlám kalifátusok, a keresztes államok, a mamlúkok és az oszmánok egyaránt igyekeztek meghatározni a hozzáférés rendjét. Az Oszmán Birodalom 1852-ben deklarálta a keresztény szent helyekre vonatkozó status quo-t, amely rögzítette a görög ortodox, a latin (katolikus), az örmény apostoli és más egyházak használati jogát. Ez a dokumentum ma is hivatkozási alap, de a szabályok értelmezése időről időre vita tárgya. A 20. században a brit mandátum, majd az 1948-as háború és az 1967-es izraeli megszállás alapvetően átalakította a város politikai kereteit. Izrael 1980-ban alaptörvényben nyilvánította Jeruzsálemet „örök és oszthatatlan fővárosának"; a nemzetközi közösség nagy része ezt nem ismeri el, és Kelet-Jeruzsálemet megszállt területnek tekinti. A palesztin nemzeti mozgalom Kelet-Jeruzsálemet leendő állama fővárosának tartja. A szent helyek e vitában nem csupán szimbolikus díszletek: az izraeli hatóságok ellenőrzik a Templom-hegy bejáratait, és a terület feletti szuverenitást gyakorolják, bár a vallási igazgatást a jordániai alapítású Jeruzsálemi Iszlám Vakuf (Waqf) végzi. A zsidó vallási csoportok egy része rendszeresen követeli a Templom-hegyen való zsidó ima engedélyezését, amit a status quo tilt. A 2023. október 7-i Hamász-támadás és az azt követő gázai háború nyomán a jeruzsálemi szent helyekhez való hozzáférés ismét korlátozottá vált; a 2025–2026-os helyzetről ellenőrzött, független források hiányában csak korlátozottan lehet nyilatkozni.

37.4.2 Mekka és Medina: az iszlám szent városai

Mekka és Medina a szunnita iszlám legszentebb városai. Mekkában található a Kába, amelyet a muszlim hagyomány Ábrahámig vezet vissza; a város központi szerepe Mohamed próféta életében és a Koránban dokumentált. A hidzsra (622) után Medina lett a korai muszlim közösség politikai központja, és itt található a próféta mecsete, valamint Mohamed sírja. A két városba irányuló nagy zarándoklat, a háddzs, a Korán előírása szerint minden egészséges, anyagilag tehetős muszlim számára élete során legalább egyszer kötelező. A háddzs rítusai (az ihrám felöltése, a Kába körbejárása, a szaj a Szafá és Marva között, az aráfáti állás, a kődobálás stb.) részletesen szabályozottak, és a korai iszlám források óta folyamatosan dokumentáltak. A kisebb zarándoklat, az umra az év bármely szakában elvégezhető, de nem helyettesíti a háddzsot.

A két szent város feletti ellenőrzés a kalifátusok, majd az oszmán birodalom, végül a szaúdi állam meghatározó legitimációs forrása lett. Az 1925–26-ban Ibn Szaúd hatalma alá került Hidzsáz megszerzése után a szaúdi uralkodók felvették a „két szent mecset szolgálója" (hádim al-haramain as-sarífain) címet. A szaúdi valláspolitika az iszlám vahhábita értelmezését teszi hivatalossá, ami a szent helyek kezelését is meghatározza: a síita és szúfi zarándokhelyek, síremlékek tiszteletét a vahhábita tanítás bálványimádásként utasítja el. A szaúdi hatóságok a 20. század folyamán számos történelmi emlékhelyet lebontottak Mekkában és Medinában, ideértve a medinai al-Baki temetőben található síremlékeket is; ez a lépés a síita közösségek körében máig erős sérelmet és vitát vált ki. A szaúdi kormányzat ugyanakkor hatalmas összegeket fordít a két mecset bővítésére és a zarándoklati infrastruktúrára: a modern Mekka toronyházai, szállodái és bevásárlóközpontjai a vallási turizmus és a rentier gazdaság összefonódását mutatják. A háddzsra évente érkező külföldi zarándokok számát a 2010-es években a szaúdi hatóságok 1,5–2 millió főre becsülték, a belföldi zarándokokkal együtt a teljes résztvevőszám 2,5–3 millió körül mozgott; ezek a számok hivatalos statisztikák, de pontosságuk módszertani viták tárgya. A 2020-as koronavírus-járvány idején a háddzsot radikálisan korlátozták, majd 2023-tól fokozatosan újra növekedett. A zarándoklat közben többször előfordultak tömegszerencsétlenségek, például 2015-ben a minai kődobálás során kialakult pánik, amelynek halálos áldozatait különböző becslések 700 és 2400 között adják meg; a végleges szám máig vitatott.

37.4.3 Najaf, Karbala és a síita zarándokhelyek

A síita iszlám szent helyei közül kiemelkedik a dél-iraki Najaf, ahol Ali imám, Mohamed unokatestvére és veje, a síiták első imámja sírja található, valamint Karbala, ahol 680-ban a második síita imám, Huszein és hívei mártírhalált haltak az Omajjád haderővel szemben. A karbalai esemény a síita történeti emlékezet központi traumája, és az ásúrá napi gyászszertartások, valamint a mártíromságot felidéző rituális gyakorlatok máig a síita identitás kulcselemei. A síita zarándoklat, a ziyara (szó szerint „látogatás") a Najafban és Karbalában található sírok felkeresését jelenti, és nem azonos a háddzsszal, bár a síita jogértelmezés a mekkai zarándoklatot is kötelezőnek tartja.

A két iraki szent város politikai jelentősége a szafavida–oszmán határvidéken különösen nagy volt: a 16–18. században a terület többször cserélt gazdát, és a síita zarándokok útjának biztosítása mindkét birodalom számára legitimációs és gazdasági kérdés volt. A modern Irak megalakulása után a brit mandátum alatt és a monarchia idején a szent városok a síita vallási hierarchia (marzsaijja) bázisai maradtak. A baathista korszakban, különösen Szaddám Huszein uralma alatt, a síita zarándoklatokat időnként korlátozták, a vallási intézményeket állami felügyelet alá vonták, és az 1991-es felkelés leverése során a szent városok is szenvedtek. A 2003-as amerikai invázió után a síita szent helyek ismét a nyilvános vallásgyakorlás és a politikai mobilizáció központjai lettek: a 2004-es és 2005-ös években Najafban a Mahdi-hadsereg és más fegyveres csoportok közötti harcok, valamint szunnita szélsőségesek által elkövetett robbantások jelezték a szent helyek sebezhetőségét. Az újjáépítés részben iráni, részben nemzetközi támogatással történt; Irán a síita zarándokturizmusban komoly anyagi és politikai érdekeltséggel bír. A Karbala városában évente megtartott arbain zarándoklat (a 40. napon Huszein halála után) a 2010-es években a világ egyik legnagyobb rendszeres tömegrendezvényévé vált: a résztvevők számát a helyi hatóságok és megfigyelők 10–20 millióra becsülték, de a pontos létszám módszertani okokból bizonytalan. A zarándoklat biztonsága és infrastruktúrája az iraki állam számára komoly kihívás, és a szent helyek körüli ingatlanfejlesztések, szállodaépítések a helyi közösségek és a vallási alapítványok közötti vitákat is gerjesztenek.

37.4.4 Etchmiadzin és a Kaukázus keresztény szent helyei

Az örmény kereszténység központja, Etchmiadzin (ma Vagarshapat) a legrégebbi, ma is működő állami egyház, az Örmény Apostoli Egyház székhelye. A hagyomány szerint az első templomot Világosító Szent Gergely alapította a 4. század elején, miután III. Tiridatész király a kereszténységet államvallássá tette; a jelenlegi székesegyház építése ugyanakkor a 5. századra datálható, és későbbi átépítések nyomait is őrzi. A szent hely jelentősége nem csupán vallási: az örmény nemzeti identitás szimbóluma, amely a népirtás és a szétszóratás után különösen erős vonatkoztatási ponttá vált. Az 1915-ös örmény népirtásról szóló Az 1915-ös népirtás alfejezetben bemutatott traumát követően a diaszpóra zarándoklatai Etchmiadzinba a nemzeti emlékezet folyamatosságát és az anyaországhoz fűződő kapcsolatot fejezték ki. A szovjet időszakban az egyház tevékenységét korlátozták, de a székesegyház nem pusztult el; az 1991-es függetlenné válás után az örmény állam és az egyház viszonya szoros, de nem feszültségmentes, különösen a tulajdon, az oktatás és a kisebbségi vallások jogai terén.

Grúziában a legfontosabb keresztény szent helyek közé tartozik Mckheta, az ókori Ibéria fővárosa, ahol a Szvetichoveli székesegyház áll, valamint a közeli Dzsavari kolostor. A Grúz Ortodox Egyház a 4. században Szent Nino térítéséhez köti a kereszténység felvételét; a Szvetichoveli a hagyomány szerint Krisztus köntösét őrzi. A szovjet korszakban itt is meggyengült az egyház, de a posztszovjet időszakban a grúz ortodoxia a nemzeti identitás újraépítésének meghatározó intézményévé vált. A 2008-as orosz–grúz háború után a vallási helyek nemzeti szimbolikája tovább erősödött. A Kaukázusban a szent helyek gyakran etnikai és területi vitákba is bekerülnek:

Hegyi-Karabah esetében az örmény és az azeri oldal egyaránt régészeti és vallási emlékekkel érvel a terület „ősisége” mellett, amit a nemzetközi jogi és történészi vita átpolitizálódott. Ez a jelenség a régióban nem egyedülálló: a szent helyek gyakran nemzeti narratívák ütközőpontjai, ahol a régészeti bizonyítékok értelmezése másodlagossá válik a politikai szimbolikához képest.

37.4.5 Zarándoklat, vallási turizmus és állami politika

A hagyományos zarándoklat és a modern vallási turizmus között fontos fogalmi különbséget kell tenni. A zarándoklat – legyen az háddzs, ziyara, keresztény búcsú vagy zsidó feljárás – elsődlegesen vallási kötelesség vagy áhítat, amelyet a hívő közösség szabályai, időrendje és rituális előírásai alakítanak. A vallási turizmus ezzel szemben 19–20. századi jelenség, amelyben a szent helyek látogatása legalább részben kulturális, oktatási vagy szabadidős tevékenységgé válik, és bekerül a modern állami idegenforgalmi és gazdaságpolitikai keretekbe. A két kategória persze nem választható el élesen: a szaúdi hatóságok, az iráni állam, az izraeli turisztikai minisztérium és a török kormányzat egyaránt ösztönzi a vallási helyek felkeresését, miközben maguk is szabályozzák a vallási előírásokat. A Rentier államok és munkaerő-migráció alfejezetben tárgyalt gazdasági logika itt is érvényesül: a szent helyek fenntartása és fejlesztése hatalmas beruházásokat igényel, de a zarándoklatból, szállásból, közlekedésből származó bevétel az államkassza és a magánszektor számára is jelentős. Ugyanakkor a zarándokforgalom biztonsági kockázatai (tömegszerencsétlenségek, járványok, fegyveres támadások) állandó állami felügyeletet tesznek szükségessé, ami a szent helyek militarizálásához is vezethet.

A szent helyek feletti ellenőrzés a modern államokban a szuverenitás és a legitimáció egyik leglátványosabb kifejeződése. A szaúdi király már említett címe a vallási tekintély és a területi uralom összefonódását mutatja. Iránban az 1979-es iszlám forradalom után a síita szent helyek, különösen Mashhad (a nyolcadik imám, Reza sírja) és Qom fejlesztése az új rezsim vallási diplomáciájának és a forradalom exportjának eszköze lett; Irán a szomszédos országok síita közösségeit zarándokútjaik támogatásával köti magához. Törökországban a 2020-as döntés, amely a Hagia Sophia múzeumból ismét mecsetté nyilvánította a bizánci eredetű épületet, egyszerre volt nemzeti és vallási gesztus; a lépés a keresztény közösségek és több állam részéről éles kritikát váltott ki. Izraelben a jeruzsálemi szent helyek – elsősorban a Siratófal (a nyugati támfal) – állami ceremóniák és katonai eskütételek színterei, miközben a palesztin lakosság számára a városban való mozgás és a Templom-hegyre való belépés rendje korlátozott. A szent helyek tehát nem csupán áhítat célpontjai, hanem olyan terek, ahol a nemzeti, vallási és nemzetközi politika folyamatosan alkut köt, vitat és újratermel.

37.4.6 A szent helyek mint politikai és emlékezetpolitikai terek

A szent helyek nemcsak a béke és a zarándoklat színterei, hanem konfliktusokban gyakran elsődleges célpontok vagy szimbolikus csataterek. A szíriai polgárháborúban az Iszlám Állam (Dáis) szisztematikusan pusztított el keresztény templomokat, síita szentélyeket és szúfi síremlékeket, azzal a céllal, hogy a vallási és kulturális örökséget megsemmisítse; ezek a cselekmények a nemzetközi jog szerint háborús bűnnek minősülhetnek. Az iraki Moszulban a 2014–2017 közötti Dáis-uralom alatt a város vallási emlékeit, köztük a Jónás prófétának tulajdonított szentélyt is felrobbantották. Afganisztánban a tálibok 2001-ben lerombolták a Bámiján-völgyi Buddha-szobrokat, amelyek ugyan buddhista emlékek voltak, de a vallási örökség védelmének nemzetközi ügyévé váltak. A szent helyek megsemmisítése mindig kettős trauma: a pusztítás a helyi közösség identitását és a világörökséget egyszerre támadja. A rekonstrukció ezért gyakran emlékezetpolitikai vita tárgya: ki építi újjá, milyen stílusban, kinek a narratívája szerint? A szíriai és iraki újjáépítési projektekben a helyi lakosok, a nemzetközi szervezetek és a külföldi finanszírozók érdekei ütköznek.

A szent helyek emlékezetpolitikai szerepe a vitatott területeken is megmutatkozik. Jeruzsálemben az izraeli régészeti ásatások a Templom-hegy közelében és a Dávid városában a palesztin oldal szerint a zsidó jelenlét ősiségének bizonyítására irányulnak, miközben a palesztin örökség háttérbe szorul; az izraeli hivatalos álláspont ezt tudományos feltárásnak tekinti. A Hegyi-Karabah körüli vitában a felek szintén régészeti és vallási emlékekkel igyekeznek igazolni saját történelmi jelenlétüket. A szent helyek tehát a múlt birtoklásának politikai küzdelmében is fegyverré válnak. Ez a folyamat nem korlátozódik a Közel-Keletre, de a régióban különösen éles, mivel a birodalmi rétegződés, a gyarmati határkijelölés és a nemzetállami építkezés egymásra torlódik. A könyv célja, hogy a szent helyeket ne csupán vallási látványosságként, hanem e hosszú történeti folyamatok metszéspontjaként mutassa be, ahol a hívők áhítata, a közösségek túlélési vágya és az államok hatalmi logikája folyamatosan találkozik.

37.4.7 Források és bizonytalanságok

A szent helyek történetének rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik. A régészeti leletek – épületek, feliratok, csontmaradványok – alapvetőek a helyek korának és funkciójának meghatározásához, de a datálás gyakran bizonytalan, és a modern ásatások eredményeit politikai viták befolyásolhatják. A szöveges források közé tartoznak a vallási kánonok (Korán, Biblia, hadíszok), a zarándokbeszámolók, a krónikák, az állami rendeletek és a nemzetközi szerződések. A 20. századtól a fotók, filmek, statisztikai jelentések és a nemzetközi szervezetek dokumentumai is fontosak. A zarándoklatok résztvevőszámai, a szent helyek látogatói statisztikái és a konfliktusok áldozati adatai általában becslések, amelyek forrásonként jelentősen eltérhetnek; a hivatalos állami adatok nem mindig függetlenek. A tömegrendezvények halálos áldozatait a kormányok hajlamosak aluljelenteni, a független becslések pedig módszertani problémákkal küzdenek.

Különösen bizonytalan a friss események értékelése. A 2023–2026 közötti jeruzsálemi, gázai, szíriai és iraki fejleményekről gyakran csak részleges, ellenőrizetlen vagy pártos források állnak rendelkezésre; a könyv lezárása (2026) előtt a szerző nem tekintheti ezeket lezárt történeti ténynek. A vitatott megnevezések – például „megszállás”, „terrorizmus”, „ellenállás”, „népirtás” – használata mindig forrás- és kontextusfüggő: ezeket a kifejezéseket a szövegben szereplő aktorok saját használata vagy nemzetközi jogi minősítések szerint idézzük, nem a könyv saját álláspontjaként. A szent helyek tulajdonjogi és igazgatási kérdései gyakran olyan régi dokumentumokra vezethetők vissza, amelyeknek hitelessége vagy mai érvénye vitatott. A régészeti leletek értelmezése sem semleges: ugyanaz a rétegsor más-más nemzeti narratívát támaszthat alá. A történészi feladat ezért az, hogy a szent helyeket a maguk történeti sokrétűségében, a bizonytalanságok nyílt jelzésével mutassa be.

37.4.8 Rövid összefoglaló

- A szent helyek a közel-keleti történelemben a vallás, a hatalom és az emlékezet találkozási pontjai; felettük az ellenőrzés birodalmi, gyarmati és nemzetállami kérdés volt.
- Jeruzsálem a zsidó, keresztény és iszlám hagyomány közös, de erősen vitatott szent tere; a status quo és a modern területi viták egymásba fonódnak.
- Mekka és Medina az iszlám legszentebb városai, a hádzs kötelező zarándoklata és a szaúdi állam „két szent mecset szolgálója” címe a vallási legitimáció és a rentier gazdaság összefonódását mutatja.
- Najaf és Karbala a síita mártíromság és zarándoklat központjai; az iraki állam és a szomszédos Irán számára egyaránt politikai és gazdasági erőforrást jelentenek.
- Etchmiadzin és a grúziai Mckheta a Kaukázus keresztény nemzeti identitásának és a posztszovjet államépítésnek kulcsszínterei.

- A zarándoklat hagyománya és a modern vallási turizmus különbözik, de a szent helyek fenntartása és fejlesztése mindkét esetben állami ellenőrzést, infrastruktúrát és biztonsági politikát igényel.
- A szent helyeket a konfliktusokban szándékosan pusztítják, a rekonstrukció pedig emlékezetpolitikai vitákat gerjeszt; mindez a vallási örökség sebezhetőségét és szimbolikus erejét jelzi.

37.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változott a szent helyek feletti ellenőrzés a birodalmak és a nemzetállamok korában? Hasonlítsa össze Jeruzsálem, Mekka és Etchmiadzin példáját, és jelölje meg, mely tények dokumentáltak, melyek jogi álláspontok és melyek emlékezetpolitikai állítások.
2. Miben különbözik a háddzs és a ziyara mint vallási zarándoklat? Milyen politikai és gazdasági szerepet játszanak ezek a modern államokban, és milyen biztonsági kockázatokkal járnak?
3. Ismertesse a jeruzsálemi szent helyek status quo-jának történeti alapjait, és foglalja össze, milyen mai viták kapcsolódnak a Templom-hegy / Harám as-Saríf és a Szent Sír-templom ellenőrzéséhez.
4. Miért számítanak a szent helyek „emlékezetpolitikai tereknek” is? Válaszában térjen ki a szíriai és iraki pusztítások, valamint a rekonstrukciós viták példájára.
5. Hogyan kapcsolódik a vallási turizmus a rentier gazdasághoz és a munkaerő-migrációhoz az Öböl térségében és Iránban? Utaljon a Rentier államok és munkaerő-migráció alfejezetben tanultakra.

38 Olaj, víz és a rentier állam

38.1 Az olaj és a gáz gazdaságtana

Az Olaj, víz és a rentier állam tematikus fejezet a természeti erőforrások – elsősorban a szénhidrogének – gazdasági, társadalmi és környezeti hatásait vizsgálja. Az első alfejezet az olaj és a földgáz gazdaságtanát tekinti át. A korábbi országfejezetekben – például Szaúd-Arábia (Olaj, jóléti állam és a rentier gazdaság), Irak (A brit mandátum és a királyság, Öbölháború, szankciók és 2003), Irán (A Pahlavi állam, Mohammad Reza sah és a fehér forradalom) és Türkmenisztán (Berdimuhamedov és a gazdaság) – az olaj- és gázbevételek államformáló szerepe többször felbukkant. Most a közös gazdasági logikát, a világpiaci intézményeket és a nyersanyagfüggőség vitatott következményeit mutatjuk be összehasonlító keretben. A Szent helyek és valláspolitika után ez a fejezet a vallási terekről a gazdasági erőforrásokra vált: a kérdés az, hogyan alakult a kőolaj és a földgáz kitermelése, milyen piaci struktúrák jöttek létre, és miért beszélünk egyes esetekben nyersanyag-árokról.

38.1.1 A kőolaj felfedezése és a koncessziós korszak

Az ókori Közel-Keleten a bitument és a naftát már ismerték és használták – Mezopotámiában építőanyagként, a Kaszpi-tenger környékén, Baku térségében pedig gyógyító és tüzelőanyagként –, de a modern olajipar csak a 19. század közepén indult, először a Kaszpi-térségben és az amerikai Pennsylvaniában. A közel-keleti olajmezők szisztematikus feltárása a 20. század elején kezdődött, szorosan összefonódva a birodalmi és gyarmati érdekekkel.

Az első jelentős közel-keleti olajfelfedezés 1908-ban történt Iránban, Maszdzsed-Szolejmánnál. A brit William Knox D’Arcy 1901-ben kapott koncessziót a perzsa sah kormányától; a kutatás után a kitermelés jogát az 1909-ben alapított Anglo-Persian Oil Company (APOC) vitte tovább. A brit admiralitás 1911-es döntése – amely a hadiflottát szénről olajra állította át – stratégiai érdekké tette a perzsa olajat, és az állam részesedést szerzett a társaságban. Ez a lépés dokumentált, de a koncesszió feltételei és a bevételek könyvelése a későbbi iráni nacionalista kritika szerint aránytalanul kedveztek a brit félnek; a vita az 1950-es években az olajállamosítási krízishez vezetett (lásd A Pahlavi állam).

Irakban 1927-ben, Kirkuk mellett (Baba Gurgur) találtak nagy mennyiségű olajat. A kitermelést az Iraq Petroleum Company (IPC) végezte, amelynek gyökerei a török–német vasúti koncessziókig nyúltak vissza, és amelyben brit, francia, holland és amerikai érdekeltségek osztoztak. Az 1928-as Red Line Agreement – egy titkos felosztási megállapodás – a volt Oszmán Birodalom területének olajjogait jelölte ki a nagy társaságok között; ez a gyarmati határmegvonás és a gazdasági befolyás összefonódásának egyik legtisztább példája. Az iraki koncessziós rendszerben a helyi állam bevételei kezdetben alacsonyak voltak, és a termelés szinte teljes egészében a világpiacra irányult.

Az Arab-félsziget keleti partvidékén Bahreinben 1932-ben, Kuvaitban 1938-ban (Burgan mező), Szaúd-Arábiában pedig 1938-ban (Dammám 7. számú kút) indult meg a kereskedelmi kitermelés. Szaúd-Arábiában az amerikai Standard Oil of California (SOCAL) 1933-ban kapott koncessziót, majd a Texaco, az Exxon és a Mobil is beszállt; a konzorcium később Aramco néven vált

ismertté. A koncessziós szerződések hosszú távra szóltak, a helyi uralkodók royalty-t (járadékot) kaptak, de a döntések a társaságok kezében maradtak. A helyi lakosság nagy része nem részesült közvetlenül a jövedelemből, és a kitermelés munkaerőigényét részben külföldi munkásokkal elégítették ki – ez a mintázat a későbbi munkaerő-migráció alapjává vált (lásd Rentier államok és munkaerő-migráció).

A második világháború idején a perzsa-öbölbeli olaj stratégiai jelentősége megnőtt: a szövetségesek ellátása, a szovjet hadsereg üzemanyaga és a Földközi-tenger keleti medencéjének hajózási útvonalai mind a kitermelés növelését követelték. Az amerikai befolyás a háború után vált meghatározóvá, részben a brit pozíciók fokozatos átvétele révén. A koncessziós korszakot a későbbi termelői nacionalizmusok – Iránban, Irakban, majd az OPEC-tagországokban – úgy értékelték, mint a birodalmi függés gazdasági formáját; ezt az értelmezést a nemzetközi olajtársaságok és több nyugati történész vitatja, hangsúlyozva a technológiai transzfert és az infrastruktúra kiépítését.

38.1.2 Az OPEC és a termelői szuverenitás

A második világháború utáni évtizedekben a világ olajpiacát a „hét nővér” (Seven Sisters) – öt amerikai, egy brit és egy brit-holland nagyvállalat – uralta. A termelő országokban nőtt az elégedetlenség, mert a kitermelésből származó profit nagy része a társaságoknál maradt, és a hivatalos elszámolóár (posted price) alacsony volt. Az 1950-es években a bevételmegosztás fokozatosan javult: Szaúd-Arábia 1950-ben 50:50 arányú profitmegosztást ért el az Aramcóval, és ezt a modellt más országok is követték. Az 50:50-es elv azonban nem adott beleszólást a termelési döntésekbe.

Az 1951-es iráni olajállamosítás – Mohammad Moszaddegh miniszterelnök kormányának döntése az Anglo-Iranian Oil Company államosításáról – rövid időre radikális alternatívát mutatott, de a nemzetközi bojkott és az 1953-as, CIA és MI6 által támogatott puccs visszafordította. Az eseményt az iráni történetírás a nemzeti szuverenitás hősi kísérleteként, a brit–amerikai történetírás egy része a hidegháborús beavatkozás példájaként tárgyalja; a két értelmezés vitája máig él. A puccs után a konzorciumos megoldás visszaállította a külföldi szerepvállalást, de a termelői nacionalizmus igénye nem tűnt el.

1960. szeptember 14-én Bagdadban öt ország – Irak, Irán, Kuvait, Szaúd-Arábia és Venezuela – megalapította az **Olajexportáló Országok Szervezetét (OPEC)**. Az alapítás célja a termelési politikák összehangolása, a hivatalos árak védelme és a koncessziós feltételek felülvizsgálata volt. Az OPEC az első évtizedben szerény eredményeket ért el, mert a piac továbbra is a nagy társaságok ellenőrzése alatt állt, és a tagok között eltérő érdekek feszültek. A szervezet azonban intézményes keretet adott a termelői szuverenitás követelésének.

Az 1970-es évek elején a világpiaci feltételek megváltoztak: a gyors gazdasági növekedés növelte a keresletet, az amerikai kitermelés növekedési üteme lelassult, és a termelő országok tárgyalási pozíciója erősödött. 1970 és 1973 között az OPEC-tagok fokozatosan államosították vagy részesedéssé alakították a koncessziókat: Irak 1972-ben az IPC államosítását hajtotta végre, Irán 1973-ban a konzorciumot állami irányítás alá vonta, Kuvait 1975-ben, Szaúd-Arábia pedig fokozatosan vásárolta meg az Aramco részvényeit (a teljes államosítás 1980-ban zárult le). A „részvételi szerződés” (participation) és a teljes államosítás közötti választás az egyes országok politikai berendezkedésétől függött; a folyamat nem volt egységes.

38.1.3 Az 1973-as olajválság

Az 1973. október 6-án kitört jom kippuri háború (arab–izraeli háború) nyomán az **Arab Kőolaj-exportáló Országok Szervezete (OAPEC)** – amely 1968-ban alakult, és nem azonos az OPEC-kel – 1973. október 17-én termeléscsökkentést és havi 5%-os további csökkentést jelentett be, majd embargót vezetett be az Egyesült Államok, Hollandia, Portugália, Dél-Afrika és más, Izraelt támogató országok ellen. Az embargó 1974 márciusában ért véget, de a termelési korlátozások és az áremelések hatása tartós maradt.

A hivatalos hordónkénti ár (posted price) 1973 januárjában körülbelül 3 USD volt; 1974 januárjára 12 USD körülire emelkedett. A piaci (spot) árak ennél magasabbak is lehettek, és az egyes forrásokban a pontos értékek kissé eltérnek. A négyszeres áremelkedés iránya azonban dokumentált, és a BP, az EIA és az OPEC statisztikái egybehangzóan nagy kínálati sokkot mutatnak. A válság a fogyasztó országokban recessziót, inflációt, energiahiányt, benzinhiányt, jegyrendszert és autómentes napokat idézett elő. A fogyasztó országok válasza 1974-ben a **Nemzetközi Energiaügynökség (IEA)** létrehozása, stratégiai készletek kialakítása és energiahatékonysági programok indítása volt.

Az embargó politikai üzenete világos volt: a termelő arab országok a palesztin kérdést és az Izraellel szembeni politikát összekapcsolták az olajpiaccal. A lépés azonban nem minden arab országra terjedt ki, és nem minden OPEC-tag vett részt benne; az arab–izraeli konfliktus és az energiapiac összekapcsolása a mai napig vitatott értelmezési keret (lásd Az arab–izraeli konfliktus). A termelő országokban a bevételek hirtelen megnőttek, elindítva a nagy állami beruházásokat és jóléti programokat, ugyanakkor a gazdasági diverzifikáció hiányát is. A „petrodollárok” újrahasznosítása a nemzetközi bankrendszeren keresztül a fejlődő országok eladósodásához is hozzájárult, ami a későbbi adósságválságok egyik előzménye lett.

38.1.4 Az 1979-es olajválság és a kínálati sokkok

Az 1979-es olajválság kiváltó oka nem egyetlen politikai döntés, hanem egy forradalom és egy háború volt. Az 1978 végén kezdődő iráni forradalom sztrájkokkal bénította meg az iráni olajipart. A termelés a korábbi napi körülbelül 6 millió hordóról 1979 elején napi 1,5–2 millió hordóra esett vissza (a becslések eltérnek); az iráni olajkivitel ideiglenesen leállt. A világpiacon pánikszerű felvásárlás indult, és az árak újra megugrottak: a hivatalos ár hordónként 13 USD-ról 1979 végére 30–40 USD-ra emelkedett, a spot piacokon pedig 40 USD feletti jegyzések is kialakultak. Az 1980-ban kitört iraki–iráni háború tovább szűkítette a kínálatot, és az árak az 1980-as évek elején magasak maradtak.

Az 1979-es válság abban is különbözött az 1973-astól, hogy az OPEC tagjai nem tudták teljesen pótolni a kieső iráni termelést, részben technikai, részben politikai okokból. A fogyasztó országokban újabb recesszió, infláció és munkanélküliség alakult ki, de a korábbi válság tanulságai nyomán a takarékossági intézkedések, az alternatív energiaforrások és a stratégiai készletek mérsékelték a sokkot. Az 1980-as évek közepére a kereslet csökkent, az új termelők – az Északi-tenger, Alaszka, Mexikó – növelték a kínálatot, és 1986-ban az árak összeomlottak, hordónként 10 USD alá esve. Ez a termelő országokban költségvetési válsághoz, eladósodáshoz és a jóléti kiadások visszafogásához vezetett, és megmutatta a nyersanyagfüggőség kockázatát.

38.1.5 A nyersanyag-átok és a holland kór

A „nyersanyag-átok” (**resource curse**) fogalma azt a megfigyelést írja le, hogy a nagy természeti erőforrás-bevételekkel rendelkező országok gyakran alacsonyabb gazdasági növekedést, gyengébb intézményeket, nagyobb korrupciót és magasabb konfliktusveszélyt mutatnak, mint a hasonló

jövedelmű, erőforrásban szegényebb országok. A jelenséget már az 1980-as években leírták, de a szisztematikus kutatás az 1990-es években indult Richard Auty 1993-as és Jeffrey Sachs–Andrew Warner 1995-ös munkáival. A szerzők ökonometriai vizsgálatai szerint a természeti erőforrás-export aránya és a növekedési ütem között negatív összefüggés mutatható ki; a könyv ezeket a hivatkozásokat másodlagos szakirodalomként idézi, nem közvetlenül ellenőrzött forrásként.

A nyersanyag-átok mechanizmusai között a leggyakrabban említik:

1. **A holland kór** (**Dutch disease**): az erőforrás-exportból származó devizabevételek felértékelik a hazai valutát, ami rontja a feldolgozóipar és a mezőgazdaság versenyképességét, és a gazdaságot egyoldalúvá teszi. A kifejezés a holland földgázexport 1960-as évekbeli tapasztalataiból származik.
2. **A bevételek volatilitása**: az olaj- és gázárak ingadozása kiszámíthatatlanná teszi a költségvetést, ami eladósodáshoz, megszorításokhoz és politikai instabilitáshoz vezet.
3. **A járadékvadászat** (**rent-seeking**): a politikai elitek a bevételek elosztásáért versengenek, nem pedig termelő beruházásokért; ez korrupcióhoz és a közintézmények gyengüléséhez vezet.
4. **Az intézményi minőség romlása**: az adóztatás hiánya gyengíti az állampolgárok és az állam közötti elszámoltathatóságot; az állam nem függ az adófizetőktől, így kisebb a nyomás a képviseletre.

A **rentier állam** fogalma ezt a bevételi szerkezetet helyezi középpontba: az ilyen állam bevételei túlnyomóan külső járadékból (olajjáradék) származnak, nem adókból. A fogalmat Hossein Mahdavy 1970-es és Giacomo Luciani 1987-es munkái nyomán használja a szakirodalom. A Perzsa-öböl országaiban, Líbiában, Algériában és részben Irakban ez a bevételi szerkezet figyelhető meg; a részletes kifejtés a Rentier államok és munkaerő-migráció alfejezetben következik. Itt elég annyit rögzíteni, hogy a rentier állam elmélet szerint az ilyen államok kevésbé kényszerülnek a társadalommal való tárgyalásra, mert nem függnek az adófizetőktől, és ez a politikai rendszer sajátos, gyakran autoriter formáját erősíti.

A nyersanyag-átok fogalma azonban vitatott, és a könyv ezt a vitát nem dönti el. Egyes kutatók szerint az intézmények minősége a döntő: Norvégia, Kanada vagy Botswana példája azt mutatja, hogy a természeti erőforrás-bevételek nem automatikusan vezetnek átokhoz. A közel-keleti esetekben a gyarmati örökség, a mesterséges határok, a regionális konfliktusok és a gyenge intézmények együttesen alakították a kimenetet. A „nyersanyag-átok” tehát elemzési keret, nem tény; a könyv bemutatja az érveket pro és kontra, és felhívja a figyelmet arra, hogy a jelenség országonként és korszakonként eltérően jelentkezik.

38.1.6 Földgáz: regionális piacok és LNG

A földgáz sokáig az olajkitermelés melléktermé volt, és nagy részét a levegőbe fáklyázták – ez a pazarlás a 20. század közepén a Perzsa-öbölben és a Kaszpi-térségben is jellemző volt. A földgáz piaca sokáig regionális maradt, mert a szállítás vezetékfüggő, és a cseppfolyósítás technológiája csak lassan terjedt. Az 1960-as évektől a **cseppfolyósított földgáz (liquefied natural gas, LNG)** lehetővé tette a tengeri szállítást; az első nagyobb LNG-exportáló Algéria volt, később Katar vált a legnagyobb szereplővé. A gáz árképzése hosszú távú szerződésekhez kötött, gyakran olajindexált, ami a fogyasztókkal való viták forrása.

A Közel-Keleten és a Kaszpi-térségben a jelentős gázkészletek Iránban, Katarban, Szaúd-Arábiában, az Egyesült Arab Emírségekben és Türkmenisztánban találhatók. A regionális vezetékek – például az Irán–Törökország vezeték, a Transz-Anatóliai Gázvezeték (TANAP), a Türkmenisztán–Kína gázvezeték – a tranzitpolitika és a geopolitikai függés új formáit hozták létre. Törökország tranzit szerepe az európai ellátásban megnőtt, különösen a 2022-es orosz

invázió után, amikor az európai LNG-kereslet hirtelen emelkedett, és a közel-keleti, afrikai és amerikai exportőrök jelentősége nőtt. A 2020-as évek gázpiaci átrendeződése azonban jelenkori folyamat, amelynek adatai a könyv lezárásakor (2026) még előzetesek; a részletes elemzés a Klímaválság és energiaátmenet alfejezetben következik.

A gáz és az olaj eltérő piaci logikája fontos: az olaj viszonylag homogén, világpiaci árú és könnyen szállítható; a gáz regionális piacokra tagolódik, hosszú távú szerződésekkel, tranzitkockázatokkal és eltérő árindexekkel (például az amerikai Henry Hub, az európai TTF és a távol-keleti Japan/Korea Marker). A gázflaring (fáklyázás) továbbra is jelentős környezeti és gazdasági pazarlás, amely a 2020-as években is zajlik, bár a technológiai fejlődés és a szabályozás csökkentheti. A földgáz szerepe a 21. században nő, de a klímaváltozás miatt az energiaátmenet kihívásai a Klímaválság és energiaátmenet alfejezetben kerülnek tárgyalásra.

38.1.7 Források és bizonytalanságok

Az olaj- és gázpiaci adatok forrásai elsősorban a BP Statistical Review of World Energy, az OPEC Annual Statistical Bulletin, az amerikai Energy Information Administration (EIA) és a Nemzetközi Energiaügynökség (IEA) kiadványai, valamint a kitermelő országok nemzeti statisztikai hivatalai. Ezek az adatok eltérhetnek a definícióktól (kitermelés, kínálat, készletek) és a politikai érdekektől függően. A 2025–2026-os adatok előzetesek, és a könyv lezárásakor még módosulhatnak; a szövegben közölt árak és termelési számok a leggyakrabban használt becsléseket tükrözik, de a pontos értékek forrásonként kissé eltérhetnek.

Az 1973-as és 1979-es árváltozások számszerű értékei a forrásokban nem egységesek: a hivatalos ár, a spot ár és az átlagos realizált ár között jelentős különbségek lehetnek. A könyv a hivatalos árat és a piaci árat is jelzi, és a bizonytalanságot explicit módon közli. Az 1973-as embargó hatásának mértéke a gazdaságtörténeti viták tárgya: egyes elemzések szerint a recesszió elsősorban a kínálati sokkból, mások szerint a monetáris politika hibáiból fakadt. A könyv ezt a vitát nem dönti el.

A nyersanyag-átok elméleti vita, nem tény; a könyv bemutatja az érveket pro és kontra. A rentier állam fogalma szintén elemzési keret, nem leíró kategória. A koncessziós szerződések egyes részletei (bevételek, adók, titkos záradékok) a levéltárakban hiányosak vagy vitatottak; a termelő országok hivatalos statisztikái néha túlbecslik a készleteket vagy alulbecslik a flaringet. A földgázpiac regionális árindexei eltérőek; a könyv a regionális logikát emeli ki, nem egyetlen világpiaci árat.

38.1.8 Rövid összefoglaló

1. A modern közel-keleti olajipar a 20. század elején indult, Iránban (1908), Irakban (1927), Bahreinben (1932), Kuvaitban és Szaúd-Arábiában (1938), hosszú távú koncessziós szerződések keretében.
2. A második világháború után a „hét nővér” uralta a piacot; a termelő országok fokozatosan növelték részesedésüket, és 1960-ban megalapították az OPEC-et.
3. Az 1973-as arab olajembargó és termeléscsökkentés négyszeresére emelte a hivatalos árat, és a fogyasztó országokban recessziót és energiaválságot idézett elő.
4. Az 1979-es iráni forradalom és az 1980-as iraki–iráni háború újabb árrobbanást okozott; az 1980-as évek közepén az árak összeomlottak.
5. A nyersanyag-átok és a holland kór fogalma azt írja le, hogy a nagy olaj- és gázbevételek nem automatikusan vezetnek fejlődéshez; gyakran gyenge intézményekkel, korrupcióval és egyoldalú gazdasággal járnak.
6. A rentier állam bevételi szerkezete csökkenti az adóztatásból fakadó elszámoltathatóságot; ezt a Rentier államok és munkaerő-migráció részletezi.

7. A földgáz sokáig melléktermék volt; az LNG és a regionális vezetékek a 20. század végétől tették világpiaci tényezővé.
8. Az olaj- és gázadatok forrásai eltérnek; a pontos számoknál a definíciókat és a becslési bizonytalanságot figyelembe kell venni.

38.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen különbségek vannak az 1973-as és az 1979-es olajválság kiváltó okai között, és hogyan hatottak a világpiaci árra?
2. Miért nevezzük a „hét nővér” korszakát a termelő országok számára kedvezőtlennek, és milyen eszközökkel változtattak ezen az OPEC tagjai?
3. Magyarázd el a „nyersanyag-átok” és a „holland kór” mechanizmusait, és hozz példát a közel-keleti régióból.
4. Hogyan alakította a koncessziós rendszer a termelő országok és a nemzetközi olajtársaságok közötti hatalmi viszonyokat?
5. Miért regionális piac a földgáz piaca, és milyen technológiai és politikai változások tették lehetővé a cseppfolyósított földgáz (LNG) terjedését?

38.2 Rentier államok és munkaerő-migráció

Az olajjövedelmekből finanszírozott állami elosztás és a vendégmunkásokra épülő munkaerőpiac a közel-keleti politikai gazdaságtan két olyan összefonódó jelensége, amely alapvetően eltér a klasszikus adó- és bérmunka-alapú államok fejlődési pályájától. A megelőző alfejezetben Az olaj és a gáz gazdaságtana bemutatta, hogy a szénhidrogén-jövedelmek miként alakítják a nemzeti jövedelmeket, az állami költségvetéseket és a nemzetközi cserearányokat. Jelen alfejezet azt vizsgálja, hogy ezek a jövedelmek milyen állami újraelosztási mechanizmusokon keresztül válnak társadalmi viszonyokká, és miként formálják a munkaerőpiacot, a migrációt, a hazautalásokat, valamint az Öböl Menti Együttműködési Tanács (Gulf Cooperation Council, GCC) tagállamainak – Szaúd-Arábia, az Egyesült Arab Emírségek, Kuvait, Katar, Bahrein és Omán – sajátos gazdasági szerkezetét.

38.2.1 A rentier állam fogalma és a GCC-tagállamok mint esetek

A **rentier állam** (*rentier state*) fogalma a közel-keleti politikai gazdaságtanban a 20. század második felében vált meghatározóvá. A szakirodalomban elterjedt – elsősorban Hossein Mahdavy 1970-es, majd Giacomo Luciani 1987-es munkáira visszavezethető – meghatározás szerint rentier államnak azt az államot nevezik, amelynek költségvetési bevételei nem a társadalom megadóztatásából származnak, hanem külső **járadékból** (*rent*), amelyet tipikusan az olaj- és gázexport szénhidrogén-bevételei testesítenek meg. A fogalom leíró, nem értékítélet: nem azt jelenti, hogy ezek az államok „élősködnek”, hanem azt, hogy a bevételszerkezetük gyökeresen eltér az adóztató államétól.

A GCC-tagállamok a rentier állam leginkább idézett esetei, de az egyes országok között jelentős különbségek vannak. **Szaúd-Arábia** a legnagyobb kitermelő és a legnépesebb; **Kuvait** a legrégebbi, már az 1950-es évek óta olajjövedelemre épülő gazdaság; **Katar** a földgázból származó bevételek révén az egy főre jutó GDP szerint a világ egyik leggazdagabb állama lett; az **Egyesült Arab Emírségek** a szövetségi tagállamok – elsősorban Abu-Dzabi olaj-, illetve Dubaj kereskedelmi és szolgáltató központja – között osztja el a bevételeket; **Bahrein** kisebb készletekkel rendelkezik, és már a 20. században jelentős pénzügyi központtá vált; **Omán** olajkészletei mérsékeltebbek, ezért

gazdasága korábban kényszerült diverzifikációs kísérletekre. E különbségek ellenére közös vonás, hogy a szénhidrogén-bevételek egy viszonylag szűk állami apparátus kezében összpontosulnak, és az állampolgárok számára adómentesség vagy rendkívül alacsony adóterhelés mellett biztosítanak jóléti szolgáltatásokat és állami munkahelyeket.

A fogalom történeti beágyazottságát is fontos hangsúlyozni: a GCC-tagállamok nem légüres térben váltak rentier államokká. A 19. század végén és a 20. század elején a térség gazdasága elsősorban gyöngyhalászatra, karavánkereskedelemre, hajózásra és korlátozott mezőgazdaságra épült. Az olajipari koncessziók 1930-as évektől kibontakozó rendszere, majd a második világháború utáni nemzeti olajtársaságok megalakulása fokozatosan átalakította a társadalmi szerkezetet. Az 1973-as olajárrobbanás után a bevételek ugrásszerű növekedése tette lehetővé a modern jóléti és infrastrukturális állam kiépítését, de egyúttal megszilárdította a rentier szerkezetet is (lásd még Az olaj és a gáz gazdaságtana).

38.2.2 Olajjövedelmek elosztása és a jóléti állam

A rentier állam működésének középpontjában a jövedelmek állami újraelosztása áll. Ez a folyamat több szinten zajlik:

1. **Állami foglalkoztatás:** A GCC-tagállamokban a szénhidrogén-bevételek lehetővé tették, hogy az állam a legnagyobb munkáltatóvá váljon. Az 1970-es és 1980-as években az állami szektor felszívta a fiatal állampolgárok jelentős részét. Ez a politika a foglalkoztatási stabilitást és a rendszer iránti lojalitást szolgálta, de hosszú távon torzította a munkaerőpiacot: a magánszektorban alacsony bérek mellett főként külföldi munkavállalókat alkalmaztak, míg az állampolgárok a magasabb fizetést és nagyobb munkahelybiztonságot kínáló közszférát részesítették előnyben.

2. **Támogatások és transzferek:** A jóléti rendszer a GCC-tagállamokban nem adófinanszírozott, hanem járadékfinanszírozott. A polgárok számára ingyenes vagy erősen támogatott oktatás, egészségügy, lakhatási programok, víz- és villamosenergia-támogatások, valamint szociális juttatások állnak rendelkezésre. E transzferek nemcsak gazdasági, hanem politikai funkciót is betöltenek: a szakirodalomban – például a 2011-es arab tavasz idején – széles körben elemzett jelenség, hogy a szaúdi és más öbölbeli vezetők a költségvetési többletet a lakosságnak juttatott bónuszokkal és új állami állásokkal igyekeztek a társadalmi elégedetlenséget csillapítani. Az ilyen intézkedések hatékonysága vitatott, de a mechanizmus léte dokumentált kormányzati döntések és sajtóközlemények által.

3. **Adómentesség:** A lakosság adóztatásának hiánya alapvetően különbözteti meg ezeket az államokat az európai vagy észak-amerikai jóléti államoktól. A klasszikus európai jóléti modellben az adófizetés és a képviseleti demokrácia közötti történeti kapcsolat – „no taxation without representation” – a GCC-államokban nem alakult ki. A szakirodalom egy része ezzel magyarázza azt is, hogy az olajban gazdag monarchiákban a politikai ellenzék viszonylag gyenge maradt, míg mások szerint a törzsi és vallási legitimáció, a szövetségi struktúra és a biztonsági apparátus szerepe ugyanilyen fontos tényező. A kérdés a közel-keleti politikatudomány egyik fontos vitaterülete.

A jóléti állam tehát nem csupán szociálpolitikai eszköz, hanem a politikai rendszer stabilitásának egyik pillére. Ugyanakkor ez a modell a 2010-es évektől egyre nagyobb nyomás alá került: az alacsony olajárak, a fiatal népesség növekedése és a magánszektor gyenge termelékenysége miatt az államok kénytelenek voltak reformokat bevezetni. **Szaúd-Arábia** a *Vision 2030* nevű program keretében adókat (például 2018-ban általános forgalmi adót) vezetett be, ami történelmi fordulatot jelentett a rentier szerződés szempontjából. Hasonló folyamatok figyelhetők meg más GCC-tagállamokban is: az Egyesült Arab Emírségek 2017-ben, Kuvait 2021-ben vezetett be áfát,

bár a kulcsok és az ütemezés eltérő. E lépések azt mutatják, hogy a rentier state modellje nem statikus, hanem a globális energiaátmenet és a költségvetési kényszerek hatására folyamatosan alakul.

38.2.3 Vendégmunkások és a munkaerő-migráció szerkezete

A GCC-tagállamok gazdasági növekedését a 20. század második felétől egyre nagyobb mértékben külföldi munkaerő tette lehetővé. A munkaerő-migráció több hullámban zajlott:

- Az 1950-es és 1960-as években elsősorban arab országokból – Egyiptomból, Jemenből, Jordániából, Palesztinából és Libanonból – érkeztek a munkavállalók. Ez a hullám szorosan kötődött a pánarab politikai elképzelésekhez és a frissen függetlenné vált államok közötti munkaerő-áramláshoz.
- Az 1970-es évektől, különösen az olajárrobbanás után, a migráció jelentősen diverzifikálódott: a dél-ázsiai országok – elsősorban India, Pakisztán, Banglades – váltak a legnagyobb küldőkké. Később a Fülöp-szigetek, Indonézia, Srí Lanka, Nepál és több afrikai ország is csatlakozott. E folyamat hátterében a lakosságszám gyors növekedése, a bérkülönbségek és a munkaerő-közvetítő hálózatok kiépülése állt.
- A 2000-es évek után a magasan képzett külföldi munkavállalók aránya is nőtt, különösen a pénzügyi, egészségügyi és oktatási szektorban. A nyugati és más ázsiai országokból érkező munkavállalók gyakran jobb jogi helyzetben vannak, mint az alacsony képzettségű építőipari vagy háztartási alkalmazottak.

A munkaerő-migráció mértéke a GCC-tagállamokban világviszonylatban is kiemelkedő. A rendelkezésre álló – elsősorban nemzeti statisztikai hivataloktól, az ENSZ Népesedési Alapjától és a Nemzetközi Migrációs Szervezettől származó – adatok szerint az Egyesült Arab Emírségekben a külföldi állampolgárok aránya a lakosság mintegy 80–90 százaléka, Katarban hasonló arányú, Kuvaitban körülbelül 65–70 százalék, Szaúd-Arábiában a lakosság több mint harmadát teszik ki a külföldiek. Fontos hangsúlyozni, hogy ezek az arányok becslések, és az egyes országok statisztikai gyakorlata eltér abban, hogy ki számít külföldinek (például hontalan bidúnok, beduinok dokumentáció nélkül). A pontos, ellenőrzött adatok 2026-os állapot szerint a nemzeti hivatalok és az ENSZ migrációs adatbázisainak frissítései alapján szükségesek; a könyv lezárásakor rendelkezésre álló utolsó teljes körű becslések több év csúszásban vannak.

A munkaerő-migráció szervezeti keretét a **kafala** (szponzorációs) rendszer adja. E rendszer szerint a külföldi munkavállaló belépését és tartózkodását egy munkáltatói szponzor (kafil) engedélyéhez kötik. A rendszer a bevándorlók nagy részének kiszolgáltatottságot jelent: munkavállalási engedélyüket, lakhatásukat és gyakran útlevelüket is a munkáltató ellenőrzi. Az emberi jogi szervezetek – például az Amnesty International és a Human Rights Watch – rendszeresen dokumentálják a kényszermunka, a bérek visszatartása, az embertelen lakhatási körülmények és a szexuális kizsákmányolás eseteit. A nemzetközi munkaügyi szervezet (ILO) több jelentésben hívta fel a figyelmet arra, hogy a kafala rendszer strukturális kiszolgáltatottságot eredményez. Az érintett kormányok egy része – elsősorban Katar, az Egyesült Arab Emírségek és Szaúd-Arábia – a 2010-es évek végétől jogszabály-módosításokkal enyhített a szponzoráció szigorán, például lehetővé tették a munkavállalók munkahelyváltását bizonyos feltételekkel. E reformok hatékonyságát a munkajogi szakértők és az emberi jogi szervezetek eltérően ítélik meg: egyes értékelések szerint valós javulást hoztak, mások szerint a kafala rendszer alapvető egyenlőtlenségei fennmaradtak. A könyv e vitát nem dönti el, de bemutatja, hogy a kafala nem egyszerűen „hagyományos” intézmény, hanem a modern állam bevándorlás-szabályozásának és a munkaerőpiac etnikai hierarchiájának sajátos közel-keleti formája.

A munkaerő-migráció társadalmi következményei messze túlmutatnak a gazdasági dimenzión. A nagy arányú külföldi jelenlét hatására a GCC-tagállamokban kettős társadalom alakult ki: az állampolgársággal rendelkező kisebbség és a nagy létszámú, jogilag korlátozott helyzetű külföldi lakosság között. A külföldiek hozzáférése az állami jóléti szolgáltatásokhoz korlátozott, szavazati joguk nincs, és a családegyesítés, a tartós letelepedés vagy az állampolgárság megszerzése – néhány kivételtől eltekintve – gyakorlatilag lehetetlen. Ez a rendszer a munkaerőt rugalmasan, a gazdasági ciklusokhoz igazíthatóvá teszi, mivel a külföldi munkavállalók szerződései könnyebben megszüntethetők, és tartózkodásuk gyakran a munkaviszonyhoz kötött. A 2020-as COVID–19 világjárvány idején e kiszolgáltatottság különösen láthatóvá vált: számos munkavállaló maradt jövedelem nélkül, és a hazatéréshez szükséges dokumentumok hiánya miatt sokan hónapokig rekedtek a fogadó országban.

38.2.4 Hazautalások és regionális kapcsolatok

A GCC-tagállamokba irányuló munkaerő-migráció nemcsak a fogadó országok gazdaságát alakítja, hanem a küldő országok társadalmát és pénzügyi rendszerét is. A **hazautalások** (*remittances*) a nemzetközi fejlesztés egyik legfontosabb magánfinanszírozási forrásává váltak. A Világbank és a Nemzetközi Valutaalap adatai szerint a dél-ázsiai és délkelet-ázsiai országok, valamint Egyiptom, Jemen, Jordánia és a Fülöp-szigetek évente több tízmilliárd dollár értékben kapnak hazautalásokat az Öbölből. A pontos összegek évről évre változnak, és az adatgyűjtés módszertani nehézségekkel küzd, mivel a hazautalások egy része informális csatornákon – például hawala hálózatokon – keresztül áramlik, amelyek nem jelennek meg a hivatalos fizetési mérleg statisztikákban. A hawala egy hagyományos, bizalmi alapú pénzátutalási rendszer, amely a formális bankszektornál gyorsabb és olcsóbb lehet, de nehezebb nyomon követni.

A hazautalások hatása kettős. Egyrészt csökkentik a küldő országok szegénységét, javítják a háztartások fogyasztását, oktatási és egészségügyi kiadásait, és devizabevételt biztosítanak. Másrészt függőséget teremthetnek: a küldő gazdaságok munkaerő-exportra rendezkednek be, ami agyelszíváshoz, a helyi termelőkapacitások elhanyagolásához és a fogadó országok gazdasági ciklusainak való kitettséghez vezethet. Az Öböl-válság vagy az olajárak zuhanása idején a hazautalások visszaesése közvetlenül érinti a küldő országok háztartásait. A 2020-as COVID–19 világjárvány és az azt követő gazdasági visszaesés ezt a kockázatot jól mutatta: sok dél-ázsiai munkavállaló hazatért, a hazautalások átmenetileg estek, és egyes családok jövedelme drámaian csökkent.

A hazautalások regionális és nemzetközi összefüggésben is fontos geopolitikai tényezők. A küldő országok kormányai – például India, Pakisztán, Banglades, a Fülöp-szigetek – diplomáciai kapcsolataikban kiemelt kérdésként kezelik a migráns munkavállalók jogi védelmét. Ugyanakkor a munkaerő-export gazdasági előnyei miatt gyakran nem lépnek fel határozottan a kafala rendszer visszásságaival szemben. A migráns munkavállalók érdekvédelme gyenge: szakszervezetek alakítása a legtöbb GCC-államban tilos vagy erősen korlátozott, a munkajogi bíráskodás kimenetele pedig gyakran lassú és kiszámíthatatlan.

A hazautalások és a migráció regionális diplomáciai feszültségek forrása is lehet. Például a 2017 és 2021 közötti katari válság idején a szomszédos GCC-tagállamok által bevezetett határ- és légtérzárak nem csupán a kereskedelmet, hanem a munkaerő-áramlást és a hazautalásokat is érintették. A katari gazdaságban dolgozó, elsősorban dél-ázsiai munkavállalók helyzete bizonytalanná vált, és a küldő országok kormányai kénytelenek voltak konzuli segítséget fokozni. E válság rámutatott arra, hogy a rentier államok bevándorlás-politikája nem pusztán belügy, hanem közvetlenül kapcsolódik a regionális hatalmi viszonyokhoz és a küldő országok belpolitikájához.

38.2.5 A rentier állam kritikája és a poszt-rentier jövő kérdése

A rentier állam fogalmával szemben a szakirodalomban több kritika is megfogalmazódott. Egyes szerzők szerint a fogalom túlságosan leegyszerűsíti az olajbevételek és a politikai stabilitás közötti kapcsolatot, mert nem veszi figyelembe a biztonsági szervek, a külföldi szövetségesek, a törzsi-rokonsági hálózatok és a vallási legitimáció szerepét. Mások kritizálják az eredeti koncepció statikus jellegét, mondván, hogy a GCC-tagállamok az elmúlt évtizedekben jelentős gazdasági diverzifikációt hajtottak végre. Valóban, az Egyesült Arab Emírségek – különösen Dubaj – mára elsősorban logisztikai, pénzügyi, turisztikai és ingatlanfejlesztési központ, amelynek bevételei már nemcsak olajból származnak. Katar a cseppfolyósított földgáz exportja mellett jelentős befektetési alapot épített. Szaúd-Arábia a Vision 2030 keretében a turizmus, a bányászat, a technológia és a szórakoztatóipar fejlesztésére törekszik.

Ugyanakkor a diverzifikáció sok esetben nem vezetett a rentier szerkezet meghaladásához, hanem annak átalakulásához: a turizmus, a légiközlekedés és az ingatlanberuházás is erősen függ az állami olajbevételektől származó beruházásoktól, a munkaerőpiac továbbra is a külföldi munkavállalókra épül, és a politikai hatalom továbbra is szűk uralkodói családok kezében összpontosul. A poszt-rentier jövő kérdése nyitott: az energiaátmenet, az elektromos közlekedés térnyerése és a szénhidrogének iránti globális kereslet várható csökkenése hosszú távon alááshatja a járadékalapú költségvetést, ami a GCC-tagállamokat arra kényszerítheti, hogy adórendszerüket és politikai intézményeiket is átalakítsák. Ez a folyamat komoly társadalmi feszültségekkel járhat, hiszen a lakosság hozzászokott a jóléti szolgáltatásokhoz és a közszféra által biztosított munkahelyekhez.

38.2.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban a nemzetközi politikai gazdaságtan és a közel-keleti tanulmányok szakirodalmára támaszkodik. A rentier állam fogalmának bemutatása Hossein Mahdavy (1970), Giacomo Luciani (1987), valamint a későbbi vitairodalom – például Michael Herb, Steffen Hertog és Adam Hanieh munkái – alapján készült. A könyv nem ellenőrizte közvetlenül az elsődleges forrásokat, és a hivatkozásokat itt nem teljes bibliográfiai formában közli, mert azok a V. rész összefoglaló forrásjegyzékében szerepelnek majd.

A foglalkoztatási és migrációs adatok esetében a legnagyobb bizonytalanság a statisztikai módszertan eltéréseiből adódik. A nemzeti statisztikai hivatalok gyakran nem közölnek részletes bontást az állampolgárság és a foglalkoztatási forma szerint, vagy a népszámlálások évei eltérnek. Az ENSZ Népesedési Alapja és a Nemzetközi Migrációs Szervezet becslései rendszerint a legmegbízhatóbbak, de ezek is frissítésre szorulnak. A könyv lezárásának idején (2026) a 2020-as évek eleji népszámlálási adatok egy része még nem volt teljes körűen publikálva, így az itt szereplő arányok – például a külföldiek arányának 80–90 százalékos becslése az Egyesült Arab Emírségekben és Katarban – szakirodalmi konszenzuson alapuló, de ellenőrzött friss adatokkal megerősítendő közelítések.

A hazautalások összegeire vonatkozó adatok a Világbank, a Nemzetközi Valutaalap és a központi bankok nemzeti adatbázisaira támaszkodnak. A becslések bizonytalanságát növeli, hogy a hawala hálózatokon keresztül áramló pénzösszegek nem jelennek meg a hivatalos statisztikákban. A szakirodalomban eltérő becslések léteznek a hawala részarányára, ezért a könyv itt nem közöl konkrét százalékos értéket, hogy elkerülje a megalapozatlan pontosság látszatát.

A kafala rendszerrel kapcsolatos emberi jogi helyzet bemutatása az Amnesty International, a Human Rights Watch és az ILO nyilvánosan elérhető jelentésein alapul. E jelentések módszertana dokumentált, de a fogadó országok kormányai számos állítást vitatnak vagy elutasítanak. A könyv a vitát úgy mutatja be, hogy az emberi jogi szervezetek dokumentált esetekre építenek, míg

a kormányzati álláspontok a jogszabályi reformokra és az ellenőrzés szigorítására hivatkoznak; a tényleges munkaügyi gyakorlat további terepmunkát igényelne.

38.2.7 Rövid összefoglaló

1. A rentier állam fogalma azokat az államokat írja le, amelyek költségvetési bevételei nem adókból, hanem külső járadékból – tipikusan szénhidrogén-exportból – származnak, és amelyekben az állam a legnagyobb munkáltató és a jóléti szolgáltatások finanszírozója.
2. A GCC-tagállamok a rentier állam esetei, de egymástól jelentősen eltérnek a készletek nagysága, a népességszám, a diverzifikáció mértéke és a jóléti rendszerek szerkezete szerint.
3. Az olajjövedelmek elosztása adómentesség, állami foglalkoztatás, támogatott szolgáltatások és szociális transzferek révén történik; ez a szerkezet politikai stabilitást biztosít, de hosszú távon gátolja a magánszektor fejlődését.
4. A munkaerő-migráció a GCC-tagállamok gazdaságának szerkezeti eleme: a lakosság jelentős hányada külföldi munkavállaló, akik elsősorban Dél-Ázsiából, Egyiptomból, Jemenből és más országokból érkeznek.
5. A kafala rendszer a külföldi munkavállalók tartózkodását munkáltatói szponzorációhoz köti, ami kiszolgáltatottságot eredményez; a 2010-es évek végétől több GCC-tagállam jogi reformokat vezetett be, de a rendszer alapvető egyenlőtlenségei többnyire fennmaradtak.
6. A hazautalások a küldő országok számára létfontosságú devizabevételt jelentenek, ugyanakkor függőséget és a fogadó országok gazdasági ciklusainak való kitettséget is okoznak.
7. A poszt-rentier átmenet a GCC-tagállamok számára kényszerű folyamat, de a diverzifikáció eddig nem szüntette meg a járadékfüggőséget, csupán új formákat öltött.
8. A rentier állam elméletével kapcsolatos viták rámutatnak arra, hogy az olaj és a politikai hatalom kapcsolata összetettebb, mint az eredeti fogalom feltételezte.

38.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a klasszikus európai jóléti állam és a GCC-tagállamok jóléti rendszerének finanszírozási logikáját. Milyen politikai következményei lehetnek annak, ha a jólét nem adóból, hanem olajjáradékból származik?
2. Milyen történelmi hullámai voltak a GCC-tagállamokba irányuló munkaerő-migrációnak, és milyen tényezők magyarázzák a küldő országok összetételének változását?
3. Mi a kafala rendszer, és milyen jogi és társadalmi mechanizmusok révén termeli újra a külföldi munkavállalók kiszolgáltatottságát? Milyen reformkísérletek történtek a 2010-es évek végétől?
4. Milyen gazdasági és politikai következményei vannak a hazautalásoknak a küldő országokra nézve? Miért nehéz pontosan mérni a hazautalások volumenét?
5. Miért nevezik a poszt-rentier átmenetet kényszerű folyamatnak a GCC-tagállamok számára? Milyen bizonyítékok szólnak a diverzifikáció sikerei mellett, és miért vitatott a rentier szerkezet meghaladásának tézise?

38.3 Víz, mezőgazdaság és városiasodás

A víz a Közel-Kelet történetében egyszerre természeti adottság, mezőgazdasági erőforrás, városiasodási feltétel és államközi viták tárgya. Az előző alfejezetben tárgyalt rentier gazdaságok sajátos logikája éppen a víz kérdésénél ütközik a legsűrűbben a demográfiai nyomással és az éghajlatváltozással: az olajbevételekből finanszírozott vízinfrastruktúra, a mesterségesen olcsó víz- és energiaszolgáltatás, valamint az önellátást hangsúlyozó mezőgazdasági támogatások hosszú távon

gyakran növelik a vízigényt és elfedik a hatékonysági problémákat. Ez az alfejezet a folyókat és vízgyűjtőket, az öntözési hagyományokat és a modern gátépítést, a vízhiány és a városi növekedés összefüggéseit, végül a víz mint konfliktusforrás kérdését járja körül. A hangsúly nem egyetlen ország, hanem a régió határokon átnyúló hidrológiai és társadalmi mintáinak összehasonlító bemutatásán van, építve a korábbi országfejezetekben megismert helyi történetekre.

38.3.1 Folyók, vízgyűjtők és a hidrológiai szűkösség

A tágabb Közel-Kelet vízföldrajza szélsőséges egyenlőtlenséget mutat. A terület nagy része arid vagy félarid éghajlatú, ahol az éves csapadék többnyire 200–400 milliméter alatt marad, és a lehetséges párolgás ezt sokszorosan meghaladja. A megújuló édesvízkészletek ezért nem a csapadék eloszlását, hanem néhány nagy folyó vízgyűjtőjét követik. A legfontosabb folyórendszerek: a Tigris (Dicle) és az Eufrátesz (Fırat), amelyek a délkelet-törökországi hegyvidékről indulva Szírián és Irakon keresztül érik el a Perzsa (Arab)-öblöt; a Jordán folyó és mellékágai, amelyek a Levantei-törésvölgy vizét vezetik le; a Nílus, amely bár Egyiptomhoz kötődik, vízgyűjtője mélyen benyúlik a tágabb régió kelet-afrikai peremébe; az Amu-darja és a Szir-darja, amelyek a közép-ázsiai sztyeppék és oázisok életét szabályozzák; valamint az Anatóliából a Földközi-tengerbe tartó kisebb folyók, például a Seyhan és a Ceyhan.

E folyók közös jellemzője, hogy vízhozamuk egy részét több állam osztja meg. A Tigris–Eufrátesz-medencében Törökország a felső folyás, Szíria a középső, Irak pedig az alsó szakasz birtokosa; a Jordán medencéjében Izrael, a palesztin területek, Jordánia, Szíria és Libanon érdekelt; a Nílus esetében Egyiptom mellett Szudán és Etiópia a fő szereplő. A hidrológiai adatok – például az évi átlagos vízhozam vagy az egy főre jutó megújuló vízkészlet – módszertantól függően eltérnek, és a klímaingadozás miatt rövid távon is nagy szórást mutatnak. A szakirodalomban gyakran idézett mérőszám, miszerint az évi 1000 m³/fő alatti megújuló vízkészlet „vízhiányt”, az 500 m³/fő alatti pedig „súlyos vízszűkösséget” jelez, hasznos iránymutató, de nem veszi figyelembe a nem megújuló fosszilis vízkészleteket, a tengervíz-sótalanítást és a virtuális vízimportot. A régió több állama – elsősorban a sivatagi országok és a sűrűn lakott folyómenti területek – a szigorúbb értelmezés szerint súlyos vízszűkösséggel küzd, ám az adatok mögött jelentős technológiai és gazdasági különbségek húzódnak.

A történeti hidrológia szempontjából fontos kiemelni, hogy a mai vízgazdálkodási rendszerek nem légüres térben jöttek létre. A Tigris és az Eufrátesz völgyében az ókori mezopotámiai civilizációk, a Levantéban a római és bizánci vízvezetékek és ciszternák, az Arab-félszigeten pedig az oázisgazdálkodás (a qanát vagy faladzs rendszerek) olyan örökséget hagytak, amely a modern államok döntéseit is befolyásolja. Az öntözéses földművelés és a városi vízellátás ezért nem pusztán mérnöki kérdés, hanem a politikai hatalom és a társadalmi szerveződés egyik legrégebbi eszköze.

38.3.2 Öntözési hagyományok és a modern gátépítés

A régió öntözéses mezőgazdasága az ókorban alakult ki, de a 20. században gyökeresen átalakult. A hagyományos rendszerek – az árterek természetes elöntésére épülő, vagy a gravitációs csatornákkal, emelőszerkezetekkel, qanátokkal működő módszerek – alacsony energiaigényűek voltak, és többnyire a helyi közösségek önszerveződésére támaszkodtak. A 19. század végétől, majd különösen a két világháború közötti és utáni időszakban az államok egyre inkább nagy léptékű gátakat, tározókat és szivattyútelepeket építettek, hogy növeljék az öntözött területet, szabályozzák az árvizeket és villamos energiát termeljenek.

A nagy gátépítési programok közé tartozik Törökország **Güneydoğu Anadolu Projesi** (GAP, azaz Délkelet-anatóliai Projekt), amely az Eufrátesz és a Tigris felső folyásán épített vízerőművek

és öntözőrendszerek sorozatát foglalja magában, köztük az Atatürk-gátat. A GAP célja a délkelet-törökországi, jelentős részben kurdok lakta régiók mezőgazdasági fejlesztése és gazdasági felzárkóztatása volt, de hatása túlmutat Törökország határain: a tározók feltöltése és a vízhozam szabályozása csökkenti a lejjebb fekvő Szíriába és Irakba érkező víz mennyiségét, legalábbis időszakosan. Szíriában a Tabqa-gát és az Asszad-tó az Eufrátesz középső folyásán, Irakban pedig a Moszul-gát a Tigrisen és a Hadíta-gát az Eufráteszen a hazai villamosenergia-termelés és öntözés kulcselemeivé váltak. A Jordán folyón Izrael, Jordánia és a palesztin területek egymással versengő vízkivételei, valamint a Galileai-tenger (Kineret) mint regionális tározó használata teszik láthatóvá a medence zárt hidrológiai jellegét: a folyó alsó szakasza az elmúlt évtizedekben jelentősen összezsugorodott, és a Holt-tenger vízszintje kritikusan süllyed.

Iránban a Kádzsár-kori és Pahlavi-kori hagyományos öntözést a 20. század közepétől modern gátak és csatornarendszerek váltották fel; a Karun és a Zájandeh-rud folyókon épült létesítmények azonban sok esetben túlzott vízkivételhez, talajvízszint-csökkenéshez és egyes vizes élőhelyek, például az Urmia-tó kiszáradásához vezettek. Közép-Ázsiában az Amu-darja és a Szir-darja vizének a szovjet időszakban megkezdett, gyapottermelést szolgáló elterelése a mai Türkmenisztánt és a szomszédos Üzbegisztánt is érinti; az Aral-tó katasztrófája a tágabb régió környezettörténetének egyik legismertebb példája.

A gátépítés megítélése éles viták tárgya. A mérnöki modernizáció hívei az öntözési terület növekedését, az árvízvédelmet és a szén-dioxid-kibocsátást csökkentő vízenergiát hangsúlyozzák. A kritikusok ezzel szemben a folyásirányban lejjebb fekvő országok vízhozzáférésének csökkenését, a hagyományos ártéri mezőgazdaság és a halászat hanyatlását, valamint a tározók mögötti üledékfelhalmozódás és talajszikesedés problémáit emelik ki. A történészi és földrajzi szakirodalomban nincs egyetértés abban, hogy a nagy gátak összességében növelték-e vagy csökkentették a régió élelmiszer-biztonságát; a válasz országonként és időszakonként eltérő.

38.3.3 Vízhiány, demográfiai nyomás és városi növekedés

A Közel-Kelet urbanizációja a 20. század második felében felgyorsult. A városi lakosság aránya több országban ma már 70–90 százalék körül van, miközben a teljes népesség is megsokszorozódott. A természetes szaporodás, a vidékről a városokba irányuló belső migráció, valamint a konfliktusok által kiváltott kényszerű lakóhely-változtatás együttesen hatalmas terhet ró a vízellátó és szennyvízelvezető rendszerekre. A nagyvárosok – Kairó, Isztambul, Teherán, Bagdad, Damaszkusz, Ammán, Rijád, Karacsi – esetében a vízhiányt nemcsak a természeti szűkösség, hanem az elöregedő hálózatok, a nem számlázott vízveszteség és az informális települések gyors növekedése is súlyosbítja.

A vízgazdálkodás és a városiasodás kapcsolatában különösen jól láthatók a rentier államok ellentmondásai. Az olaj- és gázbevételekkel rendelkező országok – Szaúd-Arábia, az Egyesült Arab Emírségek, Katar, Kuvait, részben Omán és a líbiai olajiparral összefonódó észak-afrikai rendszerek – a 20. század végétől tömegesen fektettek tengervíz-sótalanító üzemekbe, így az ivóvízellátás egy részét elválasztották a csapadéktól és a felszíni vizektől. A sótalanítás azonban energiaigényes, és az energiaárak, valamint a technológiai fejlődés függvényében drámaian változtatja a víz árát és a szén-dioxid-kibocsátást. A rentier logika emellett gyakran alacsonyan tartja a lakossági vízdíjat, ami nem ösztönöz takarékosságra; a mezőgazdasági vízhasználatot pedig olyan támogatások torzítják, amelyek az öntözött búza vagy takarmánynövények termesztését akkor is fenntartják, ha az importált élelmiszer olcsóbb lenne. Szaúd-Arábia például a 2000-es években jelentős mértékben csökkentette a búzatermesztést, hogy megőrizze a fosszilis talajvízkészleteket, de a takarmánynövények termelése továbbra is jelentős vizet fogyaszt, gyakran az országhatáron túli földvásárlásokkal összekapcsolva.

A városi vízhiány társadalmi következményei egyenlőtlenül oszlanak el. A formális városrészekben a csapból folyó víz gyakran folyamatosan elérhető, bár minősége változó; az informális telepeken, menekülttáborokban és a peremkerületekben ellenben a lakosok tartálykocsikból vásárolt, drágább és bizonytalanabb minőségű vizet használnak. A vízhiány nőkre és gyermekekre nehezedő terhe – például a napi vízhordás, a higiénés lehetőségek hiánya az oktatásban – dokumentált jelenség, de a számszerű összehasonlítások módszertani nehézségekbe ütköznek. A 2010-es években a szíriai polgárháború és az iraki, jemeni konfliktusok számos városi vízinfrastruktúráját rongálták meg vagy tették működésképtelenné, ami humanitárius válságokat és járványveszélyt okozott. Ezekben az esetekben a víz nem mint természeti erőforrás, hanem mint hadviselési eszköz is megjelent: a városok vízellátásának elvágása vagy a vízművek bombázása a nemzetközi humanitárius jog szempontjából súlyosan vitatott gyakorlat.

Az éghajlatváltozás regionális vízmérlegekre gyakorolt hatása a tudományos modellekben általában szárazodást és nagyobb csapadékingadozást vetít előre, ám a konkrét előrejelzések bizonytalanok. A hőmérséklet-emelkedés, a párolgás növekedése és a hegyi hóréteg csökkenése a folyók táplálását is érinti. A klímamodellek és a hidrológiai forgatókönyvek közötti eltérések arra intenek, hogy a vízválságot ne egyszerű lineáris folyamatként, hanem a természeti adottságok, a technológia, a gazdasági szerkezet és a politikai döntések kölcsönhatásaként értelmezzük.

38.3.4 A víz mint konfliktusforrás

A „vízháborúk” a közbeszédben és a népszerűsítő irodalomban gyakran a közel-keleti jövő kulcsképeként jelennek meg. A szaktudomány ezzel szemben óvatosabb: a víz ritkán az egyetlen vagy elsődleges ok, de rendszeresen szerepel a bilaterális feszültségek, a tárgyalási pozíciók és a katonai tervezés hátterében. A vízkonfliktusok jelentős része nem fegyveres összecsapás, hanem diplomáciai, jogi és intézményi vita; a nyílt erőszak általában olyan politikai és katonai kontextusba ágyazódik, amelyben a vízkérdés nem az egyetlen tét.

A **Tigris–Eufrátesz-medence** a legtöbbet elemzett eset. Törökország a folyókat saját területén eredő, szuverén erőforrásnak tekinti, és a GAP-projektet nemzeti fejlesztési programként mutatja be. Szíria és Irak ezzel szemben a „történelmi jogokra” hivatkozva a vízhozam nemzetközi vízfolyásként való megosztását követeli. Az 1987-es török–szír jegyzőkönyvben Törökország bizonyos minimális vízhozamot vállalt az Eufráteszen, de a rendszeres, kötelező erejű háromoldalú megállapodás nem jött létre. Az 1990-es években a vízkérdés összefonódott a kurd fegyveres mozgalommal és a szíriai–török tárgyalásokkal; a 2000-es években az együttműködési fórumok időszakosan működtek, de a hidrológiai adatok megosztásának hiánya és a gátak ütemezése továbbra is bizalmatlanságot szül. Irak 2003 utáni politikai szétesése és Szíria 2011 utáni polgárháborúja háttérbe szorította a vízdiplomáciát, miközben a folyó menti infrastruktúra állapota romlott.

A **Jordán-folyó medencéje** esetében a vízmegosztás szorosan összefonódik az arab–izraeli konfliktussal. Az 1967-es háború után Izrael elfoglalta a Golán-fennsíkot és Ciszjordániát, ami lehetővé tette a Jordán felső folyásának és a hegyi vízadó rétegek nagy részének ellenőrzését. Az izraeli álláspont szerint a vízkivétel a biztonságos vízellátás és a mezőgazdasági termelés fenntartásának eszköze, és a palesztin területek vízellátásának hiányosságai elsősorban a palesztin hatóságok kapacitásproblémáiból és a közös infrastruktúra elhanyagolásából fakadnak. A palesztin álláspont szerint a megszállás és a telepespolitika elzárja a palesztin közösségeket a saját vízkészletektől, a vízkivételi engedélyek rendszere diszkriminatív, és a nemzetközi jog értelmében a megszálló hatalom köteles a megszállt lakosság vízellátását is biztosítani. A nemzetközi szervezetek – például az ENSZ és a Világbank – jelentései dokumentálják a vízhozzáférés egyenlőtlenségeit Ciszjordániában és a Gázai övezetben, de a számszerű összehasonlítások politikai viták tárgyát képezik. A Jordánia és Izrael közötti 1994-es békeszerződés tartalmazott vízmegosztási záradékot,

amely a két ország közötti államközi együttműködés egyik ritka példája, bár a palesztin szereplők kimaradtak belőle.

A **Nílus-medence** ugyan részben kívül esik a szűkebb Közel-Keleten, de a regionális élelmiszer-ellátás és a migráció szempontjából ide tartozik. Az etiópiai **Nagy Etióp Reneszánsz Gát** (GERD) körüli vita a 2010-es évektől Egyiptom és Etiópia között a folyóvíz-megosztás klasszikus dilemmáját mutatja: Egyiptom a történelmi vízhozam fenntartását követeli, Etiópia a saját vízerőforrásai feletti szuverén rendelkezés jogát hangoztatja. A tárgyalások többször megszakadtak, és a konfliktusban a nemzetközi közvetítők is szerepet vállaltak.

A víz mint konfliktusforrás megítélésében tehát három álláspont különíthető el. Az első szerint a szűkösség elkerülhetetlenül fegyveres összecsapáshoz vezet; ezt a nézetet a szaktörténészek többsége túlzónak tartja. A második szerint a víz elsősorban együttműködési kényszert teremt, mert a folyók megosztott jellege a tárgyalásos megoldásokat teszi racionálissá; ezt támasztják alá a létező, bár töredezett vízmegosztási mechanizmusok. A harmadik álláspont szerint a vízkérdés önmagában ritkán döntő, de a politikai, etnikai és gazdasági feszültségek megsokszorozója lehet, különösen ott, ahol az állami intézmények gyengék vagy a határok vitatottak. A történészi mérleg ez utóbbi értelmezést tartja a legkiegyensúlyozottabbnak, ám hangsúlyozza, hogy a vízügyi tárgyalások dokumentumaihoz való egyenlőtlen hozzáférés miatt a kép szükségképpen részleges.

38.3.5 Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet többféle forrást használ, amelyek közül a legstabilabbak a hidrológiai mérőállomások és a nemzetközi szervezetek (FAO, UNESCO, Világbank, ENSZ Környezetvédelmi Programja) által közzétett, de módszertanilag eltérő vízkészlet-becslések. A vízhozamok, az egy főre jutó megújuló vízkészlet és az öntözött területek nagysága évről évre változik, és az egyes adatsorok harmonizálása számos nehézségbe ütközik; ezért a szöveg kerüli a pontatlanul idézett, abszolút számokra épülő érvelést, és ahol lehetséges, nagyságrendi arányokat vagy tendenciákat ad meg.

A történeti öntözési rendszerekre vonatkozó ismereteink régészeti feltárásokból, feliratokból, középkori agrártraktátusokból és oszmán összeírásokból származnak. Ezek a források egyenetlenül maradtak fenn: a mezopotámiai és egyiptomi öntözéses kultúrák jól dokumentáltak, míg a nomád és hegyvidéki közösségek vízhasználatáról kevesebb írott adat áll rendelkezésre. A 20. századi gátépítések kapcsán a műszaki tervek, az állami propagandakiadványok és a beruházási jelentések az állami narratíva részei, ezért a tényleges öntözési teljesítményt független értékelésekkel kell összevetni.

A legnagyobb bizonytalanság a jelenkori vízhiány és a városi vízellátás adataiban van. A hivatalos statisztikák gyakran a bekötött vízvezetékekre vonatkoznak, nem a tényleges vízfogyasztásra; a nem számlázott víz aránya sok városban 30–50 százalék között mozog, de ezek az értékek becslések. A menekülttáborok és informális települések vízellátásáról a humanitárius jelentések szolgáltatnak adatokat, de ezek gyakran projektalapúak és időben változók. Az éghajlatváltozás hatásait hidrológiai modellek vetítik előre, amelyeknél a csapadék-előrejelzés és a vízgyűjtő-modellezés bizonytalansága önmagában is nagy.

A vízkonfliktusok értelmezése elsősorban diplomáciai jegyzékekből, nemzetközi jogi dokumentumokból, ENSZ-határozatokból és a felek hivatalos nyilatkozataiból rekonstruálható, de a zárt ajtók mögötti tárgyalások részletei gyakran nem ismertek. A palesztin–izraeli vízkérdés esetében a szembenálló felek adatai és a nemzetközi szervezetek jelentései tartalmilag eltérő keretezést alkalmaznak; ezt a szöveg igyekezett egymás mellett bemutatni anélkül, hogy a jogi vagy politikai álláspontok közül bármelyiket a saját álláspontjaként tüntetné fel.

38.3.6 Rövid összefoglaló

- A Közel-Kelet vízkészlete néhány határokon átnyúló folyó vízgyűjtőjére koncentrálódik (Tigris–Eufrátesz, Jordán, Nílus, Amu-darja és Szir-darja), és a régió több állama súlyos vízszűkösséggel küzd.
- Az öntözéses mezőgazdaság ókori hagyománya a 20. században nagy gátakkal és állami vízügyi programokkal (például a török GAP) bővült, ami növelte az öntözött területet, de csökkentette a folyásirányban lejjebb fekvő országok vízhozzáférését.
- A rentier államok olajbevételeikből sótalanító üzemeket és vízinfrastruktúrát finanszíroznak, de az olcsó víz- és energiadíjak, valamint a mezőgazdasági támogatások gyakran pazarló vízhasználatot eredményeznek.
- A gyors városiasodás, a menekültválságok és az elöregedő infrastruktúra egyenlőtlen vízellátást hoz létre: a formális városrészek és az informális telepek között éles különbségek alakultak ki.
- A víz mint konfliktusforrás nem egyszerű „vízháború” forgatókönyvként, hanem a diplomáciai, jogi és biztonságpolitikai feszültségek egyik megsokszorozójaként értelmezhető, legyen szó a Tigris–Eufrátesz, a Jordán vagy a Nílus medencéjéről.
- A vízadatok és a klímaelőrejelzések bizonytalanok, ezért a vízválságról szóló állításokat mindig forráshoz, évszámhoz és módszertanhoz kell kötni.

38.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan befolyásolja a nagy gátépítés a folyásirányban lejjebb fekvő országok vízhozzáférését a Tigris–Eufrátesz-medencében? Milyen álláspontok jelennek meg a török, szíriai és iraki szereplők részéről?
2. Miben tér el a rentier államok vízgazdálkodása a kevésbé tőkeerős, ám vízben szegény országokétól? Milyen torzító hatásai lehetnek az alacsony vízdíjaknak és a mezőgazdasági támogatásoknak?
3. Miért nem tekinthető a vízhiány önmagában a közel-keleti konfliktusok elsődleges okának, és milyen érvek szólnak a „vízháború” fogalom óvatos használata mellett?
4. Hogyan kapcsolódik a városi vízhiány a palesztin–izraeli konfliktushoz és a menekültválságokhoz? Milyen források támasztják alá az egyenlőtlenségekről szóló állításokat, és milyen viták vannak az adatok értelmezésében?
5. Miért fontos a hagyományos öntözési rendszerek (például a qanát) történeti vizsgálata a mai vízgazdálkodási döntések megértéséhez?

38.4 Klímaválság és energiaátmenet

Az előző alfejezet (Víz, mezőgazdaság és városiasodás) azt mutatta be, hogy a térségben a vízhiány, a gyors városiasodás és a mezőgazdasági termelés milyen szorosan kapcsolódik egymáshoz. Ezt a képet egészíti ki az éghajlatváltozás, amely e három területre egyszerre gyakorol nyomást, miközben a régió – különösen az Öböl-menti olaj- és gáztermelő államok – maga is meghatározó szereplője a globális szén-dioxid-kibocsátásnak. A klímaválság tehát nem egyszerűen „külső” természeti fenyegetés, hanem olyan folyamat, amely összefonódik a gazdasági szerkezettel, a politikai stabilitással és a nemzetközi erőviszonyokkal. Az energiarendszerek átalakulása – az olaj- és gázbevételektől a megújuló energia és a diverzifikált gazdaság felé – így egyszerre jelent kényszert és lehetőséget a régió államai számára. Ebben az alfejezetben először a regionális éghajlati trendeket, a hőhullámok és aszályok hatásait, valamint a tengerszint-emelkedés következményeit tekintjük át, majd a megújuló energia és a gazdasági diverzifikáció esélyeit és korlátait vizsgáljuk.

Ahol a tudományos ismeret modellfüggő, a becslések eltérnek, vagy a politikai értelmezések vitatottak, ott ezt külön jelöljük.

38.4.1 Az éghajlatváltozás regionális mintái: hőhullámok, aszályok és tengerszint-emelkedés

A tágabb Közel-Kelet, Dél-Ázsia nyugati része, valamint a Kaukázus és Közép-Ázsia egyes területei a globális átlaghoz képest gyorsabban melegednek. A Földközi-tenger keleti medencéje, az Arab-félsziget, Irán, Pakisztán alföldi övezetei és Banglades tengerpartja a klímakutatásban rendszerint a leginkább kitett térségek között szerepel. A regionális hőmérséklet-emelkedés pontos mértéke a kibocsátási forgatókönyvtől függ, de a tudományos modellek egybehangzóan arra számítanak, hogy a nyári átlaghőmérsékletek emelkedése meghaladja a globális átlagot. Ez nem egyenletesen oszlik el: a sivatagi és félszáraz területeken a nappali maximumok növekedése mellett az éjszakai lehűlés mérséklődik, ami csökkenti a szervezet regenerálódási lehetőségét.

A hőhullámok gyakorisága, hossza és intenzitása növekszik. A városi szegénynegyedek lakói, a mezőgazdasági idénymunkások, a menekülttáborokban élők és a szabadtéri munkát végzők különösen veszélyeztetettek. A hőség egészségügyi hatását a **nedves hőmérséklet** (wet-bulb temperature) mutatója fejezi ki, amely a levegő hőmérsékletének és páratartalmának együttes értéke; ez határozza meg, hogy az emberi test izzadással képes-e hűteni magát. A tudományos szakirodalomban gyakran hivatkozott 35 °C körüli nedves hőmérsékleti küszöb fölött néhány óra alatt életveszélyes állapot alakulhat ki. A Perzsa-öböl, a Vörös-tenger partvidéke, a pakisztáni és indiai alföld, valamint Dél-Irak és Banglades egyes modellprognózisai szerint a 21. század második felében a magas kibocsátási forgatókönyv esetén ez a küszöb bizonyos években átléphető. A konkrét gyakoriság és időpont azonban a kibocsátási pályától és a modellek regionális felbontásától függ, ezért a becslések szórást mutatnak.

Az aszályok a csapadék csökkenése és a magasabb hőmérséklet miatti erősebb párolgás együttes hatására válnak gyakoribbá és súlyosabbá. A Földközi-tenger keleti medencéjében, Szíriában, Jordániában, Irakban és Törökország déli részein a téli csapadék – amely a vízutánpótlás legfontosabb forrása – a nagy felbontású regionális modellek egy részében csökken, de a változás mértéke még a kibocsátási forgatókönyvtől függően is széles tartományban mozog. Az aszály nemcsak a csapadékhiány miatt súlyos, hanem azért is, mert a talajnedvesség csökkenése tovább erősíti a forróságot, és öngerjesztő folyamatot indít be. Az elsivatagosodás a félszáraz peremterületeken – például a szíriai sztyeppén, Jordánia keleti részén, Irak nyugati térségeiben és Irán középső medencéiben – a legeltetésre és esőztetett mezőgazdaságra épülő megélhetést fenyegeti. A 2006–2011 közötti szíriai szárazságot a közéleti vitákban gyakran a 2011-es felkelés közvetlen okaként említik; a történészek és társadalomtudósok azonban vitatják ezt az egyszerű ok-okozati láncot. A szárazság valóban hozzájárult a vidéki elszegényedéshez és a városokba áramláshoz, de a rezsim föld- és vízpolitikája, a mezőgazdasági támogatások leépítése, a korrupció és a politikai elnyomás legalább annyira meghatározó volt. Az éghajlati stressz tehát felerősítheti a meglévő társadalmi sérelmeket, de nem automatikusan vált ki polgárháborút.

A tengerszint-emelkedés a régió alacsonyan fekvő partvidékeit és folyódeltáit veszélyezteti. A Perzsa-öböl menti városok – köztük Dubaj, Abu-Dzabi, Doha és Manáma – nagy része tengerszinthez közeli magasságon épült; a sós víz behatolása a talajvízbe és a csatornarendszerekbe az ivóvízellátást és az infrastruktúrát fenyegeti. Banglades a világ egyik legsebezhetőbb országa: a tengerszint-emelkedés, a gyakoribb ciklonok és a folyói áradások miatt a part menti területek időszakosan víz alá kerülnek, a szántóföldek sósodnak, és emberek milliói kényszerülhetnek lakóhelyük elhagyására. A pontos elöntési terület nagysága a partvédelmi beruházásoktól és a tengerszint-emelkedés mértékétől függ, ezért a becslések jelentősen eltérnek. Pakisztánban az Indus-delta, valamint az arab-tengeri partvidék szintén kitett; a 2020-as évek elején pusztító

árvizek mutatták, hogy a hegyvidéki hóolvadás és a monszunesők szélsőséges együttállása milyen gyorsan humanitárius válságot idézhet elő.

A hegységekben a hó csapadékformája és a hóolvadás időzítése megváltozik. Törökországban, Iránban, a Kaukázusban, a Hindukusban és a Himalájában a korábbi hóolvadás és a gleccserek visszahúzódása csökkenti a nyári folyói vízhozamot, amelyre az alsó szakaszok mezőgazdasága és városi vízellátása épül. Ez az Eufrátesz–Tigris, a Jordán, a Helmand és az Indus vízgyűjtőjén egyaránt érezteti hatását, és fokozza a vízelosztás körüli feszültségeket.

38.4.2 A víz, a mezőgazdaság és a városiasodott élet klímakockázatai

A klímaváltozás a régióban már meglévő vízhiányt, mezőgazdasági kitettséget és városi túlterheltséget erősíti fel. A mezőgazdasági termelés hozama a hőstressz, a vízhiány és a szélsőséges időjárási események miatt csökkenhet; az öntözött területeken a párolgás növekedése és a sós víz behatolása tovább rontja a talaj minőségét. A száraz területeken a búza, az árpa és a gyümölcsültetvények termésbiztonsága csökken, ami növeli az élelmiszerimporttól való függést. A vízhiány és a mezőgazdasági veszteségek következményei nem egyenletesen oszlanak el: a kisbirtokos parasztok, a bérlők, a nők által vezetett háztartások és a már eleve szegény vidéki közösségek a leginkább sérülékenyek. A városokba vándorló családok gyakran informális telepekre kerülnek, ahol a hősziget-hatás, a rossz minőségű lakhatás és a hiányos közszolgáltatások együttesen növelik a hőség okozta halálozás kockázatát.

A városiasodott térségek energiaigénye a nyári csúcsidőszakokban megugrik a légkondicionálás miatt; ez az elektromos hálózatok túlterheléséhez és áramkimaradásokhoz vezethet. Irakban, Pakisztánban és más országokban a hőhullámok idején tapasztalt áramkimaradások nem pusztán kényelmetlenséget jelentenek, hanem életveszélyes állapotokat, mert a hűtés, a vízszivattyúk és az egészségügyi intézmények ellátása is akadozik. A porviharok gyakoribbá válása a levegő minőségét rontja, légzőszervi megbetegedéseket okoz, és csökkenti a mezőgazdasági termelékenységet. A víz által terjesztett betegségek – például a kolera és a hasmenéses járványok – különösen akkor terjednek, amikor a konfliktusok, a menekültválságok vagy az elégtelen infrastruktúra miatt sérül a tiszta vízhez és a higiéniához való hozzáférés; Jemenben, Szíriában és Banglades egyes részein ez a 2010-es és 2020-as években ismétlődő mintázatot mutatott.

A klímaváltozás és a migráció összefüggése a közbeszédben gyakran leegyszerűsítően jelenik meg. Az éghajlati stressz valóban arra kényszeríthet háztartásokat, hogy elhagyják a vidéki területeket, de a kivándorlás okai között a szegénység, a konfliktusok, a földtulajdon hiánya és a munkalehetőségek egyenlőtlensége is ott van. A „klímamenekült” kategória jogilag nem tisztázott, és a nemzetközi menekültjog az éghajlatváltozással összefüggő elvándorlást nem feltétlenül ismeri el üldöztetésként. A nemzetközi szervezetek és a kutatók ezért inkább klímavezérelt mobilitásról beszélnek, amelynek a belső lakóhelyelhagyás és a határon átnyúló vándorlás különböző formái vannak. A nők és lányok ebben a folyamatban többszörösen hátrányos helyzetbe kerülnek: a természeti erőforrások szűkössége idején rájuk hárul a víz- és tűzifagyűjtés, a hőhullámok a terhes nők számára különösen veszélyesek, és a lakóhely kényszerű elhagyása növeli a nemi alapú erőszak kockázatát.

38.4.3 A szénhidrogén-bevételektől a megújuló energiáig: az energiaátmenet lehetőségei

A régió rendelkezik a világ egyik legnagyobb napenergia-potenciáljával: a sivatagi és félszáraz területeken az éves napsugárzás mennyisége kiemelkedően magas. A szélenergia a Vörös-tenger, a Perzsa-öböl, a jordániai és pakisztáni magaslatok, valamint Törökország és Irán egyes síkságain szintén számottevő. Az elmúlt évtizedben a nap- és szélerőművek fajlagos költsége globálisan

drámai mértékben csökkent, ami a régióban is megváltoztatta a gazdasági számításokat. A korábban kizárólag fosszilis tüzelőanyagokra épülő villamosenergia-termelés mellett ma már több országban megjelentek a nagy naperőművek és szélerőműparkok. Például az Egyesült Arab Emírségekben, Szaúd-Arábiában, Ománban, Jordániában és Marokkóban (utóbbi nem szerepel a kötet önálló országfejezetei között, de a regionális energiapiac fontos szereplője) is épültek vagy terveznek olyan projekteket, amelyek a napenergiát hasznosítják. A konkrét projektnevek és kapacitásadatok gyorsan változnak, ezért ezek ellenőrzése a legfrissebb iparági jelentések alapján szükséges.

A **zöld hidrogén** (green hydrogen) a víz elektrolízisével előállított hidrogén, amelyhez az áramot megújuló forrásból állítják elő. A régió nap- és szélpotenciálja elviekben lehetővé teszi, hogy hidrogént exportáljon Európába és Ázsiába, ahol az ipar és a nehéz közlekedés szén-dioxid-mentesítéséhez kereslet alakulhat ki. A piac azonban még kialakulóban van: a szállítási infrastruktúra (például cseppfolyósítás, kikötői terminálok, vezetékek) költséges, és a hidrogén valódi klímaelőnye attól függ, hogy az előállítás valóban megújuló energiával történik-e, nem pedig földgázból, szén-dioxid-leválasztás nélkül. A nagy bejelentések és a ténylegesen megvalósult projektek közötti szakadék nem ritka; a beruházások sorsa a globális hidrogénárak alakulásától és a vevők hitelességi követelményeitől is függ.

A nukleáris energia iránti érdeklődés a régióban eltérő okokból merül fel. Az Egyesült Arab Emírségek Barakah atomerőműve az arab világ első kereskedelmi célú nukleáris létesítménye, amelyet a villamosenergia-kínálat diverzifikálására építettek. Irán nukleáris programja viszont a nemzetközi viták középpontjában áll, és elsősorban a dúsítási technológia kettős felhasználhatósága miatt geopolitikai kérdés; ennek részleteit az Irán a 20. században és ma fejezet tárgyalja. Törökország az orosz és más nemzetközi szereplők bevonásával tervezett atomerőműveket, ami a nukleáris energia és a külpolitikai függőség összefonódását mutatja. A nukleáris energia fejlesztése azonban hosszú időt, magas tőkeköltséget és erős szabályozói kapacitást igényel, ezért a régió országaiban nem feltétlenül a leggyorsabb módja a kibocsátás csökkentésének.

A fosszilis tüzelőanyagok fogyasztói támogatása a régió számos országában mesterségesen alacsony energiaárakat eredményez. Ez torzítja a fogyasztást, akadályozza az energiahatékonysági beruházásokat, és csökkenti a megújulók versenyképességét. A támogatások leépítése azonban politikai kockázatot hordoz: 2010-es évekbeli áremelések több országban tiltakozásokat váltottak ki, mert a lakosság a járadékállam újraelosztó ígéretét érezte sértve. A támogatáscsökkentés tehát nem egyszerű gazdasági kérdés, hanem a társadalmi szerződés átalakításának része.

38.4.4 Gazdasági diverzifikáció és a rentier állam átalakulása

A **rentier állam** (rentier state) fogalma azokat az országokat írja le, amelyek állami bevételeinek jelentős része külső forrásból származó járadékból – elsősorban olaj- és gázexportból – ered, nem pedig a helyi lakosság adóztatásából. Ez a szerkezet sajátos politikai gazdaságot hoz létre: az állam kevésbé szorul az adófizetők politikai támogatására, ugyanakkor a lakosság jóléti elvárásait a bevételek újraelosztásával csillapítja. A klímaváltozás elleni globális fellépés és az energiaátmenet ezt a szerkezetet alapjaiban kérdőjelezi meg: ha a fő felvevőpiacok csökkentik a fosszilis energia iránti keresletet, akkor a járadékbevételek tartósan mérséklődhetnek.

A diverzifikációs programok – mint Szaúd-Arábia **Vision 2030** elnevezésű reformcsomagja, az Ománi **Vision 2040**, az Egyesült Arab Emírségek gazdasági fejlesztési stratégiái vagy Katar 2030-as irányelvei – éppen ezt a sebezhetőséget próbálják ellensúlyozni. A célok között szerepel a turizmus, a logisztika, a pénzügyi szolgáltatások, a kreatív ipar, a tudásgazdaság és a high-tech fejlesztés; Szaúd-Arábia és az Emírségek például nagy összegeket fektetnek szórakoztatóipari, sport- és technológiai projektekbe. Ezek a kezdeményezések azonban részben továbbra is fosszilis bevételekre épülnek: a diverzifikációt az olaj- és gázjövedelmek finanszírozzák,

ezért a programok sikere attól is függ, hogy a fosszilis kereslet milyen ütemben csökken. A turizmus és a nagyrendezvények szénlábnyoma emellett feszültségbe kerülhet a klímavállalásokkal.

A munkaerőpiaci kihívások mélyen összefüggnek a diverzifikációval. A régió országaiban a fiatal, gyorsan növekvő népesség munkába állítása a fosszilis bevételek mellett is nehezen volt megoldható; a magánszektor sok helyütt a vendégmunkásokra épül, míg a helyi fiatalok gyakran az állami szektorban vagy családi kapcsolatok révén kerestek állást. A nők munkavállalási arányának növelése egyes országokban reformfolyamat, de jogi, családi és társadalmi korlátokkal; a klímaválság és az energiaátmenet új munkahelyeket teremthet a megújuló energiában, az energiahatékonyságban és a környezetvédelmi szolgáltatásokban, de ehhez képzésre, oktatásra és a pályaválasztási minták megváltozására van szükség. A nők részvétele a tudományos és mérnöki pályákon egyes országokban viszonylag magas, ám a munkahelyi integráció korlátozott; az energetikai átállásban való részvételük jelentős társadalmi hozadékkal járhat, de nem automatikus.

A diverzifikáció nem kizárólag gazdasági kérdés. Az intézményi minőség, a jogbiztonság, a korrupció szintje, az oktatás tartalma és a politikai részvétel egyaránt meghatározza, hogy egy állam mennyire tud új bevételi forrásokat teremteni. A történelmileg olajra épülő gazdaságokban a **holland kór** (Dutch disease) néven ismert jelenség – amelynek során a nyersanyagexport felértékeli a valutát, és visszafogja a helyi ipar versenyképességét – ma is hat: a szénhidrogénszektor elszívja a tőkét és a tehetséget, ami nehezíti a feldolgozóipar vagy a tudásalapú ágazatok fejlődését. Az energiaátmenet tehát nemcsak technológiai váltás, hanem a járadékállam politikai gazdaságtanának átalakulása is.

38.4.5 Az energiaátmenet geopolitikája és a régió konfliktusai

A klímaváltozás és a konfliktusok viszonya a szakirodalomban vitatott. A vízmegosztás – például az Eufrátesz–Tigris Törökország, Szíria és Irak között, a Jordán folyó Izrael, Jordánia és a palesztin területek között, valamint az Indus völgye India és Pakisztán között – már a klímaváltozás nélkül is feszültségforrás. A csökkenő vízhozam, a korábbi hóolvadás és a gyakoribb aszályok növelik a viták kockázatát, de a történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a vízfeszültségek gyakran tárgyalásokhoz, nem pedig nyílt háborúhoz vezetnek. A szíriai példa kapcsán egyes szerzők a 2006–2011-es szárazságot a polgárháború egyik kiváltójaként értelmezik, mások azonban hangsúlyozzák, hogy a rezsim politikai döntései, a korábbi földreformok visszafordítása és a biztonsági erőszak nélkül az éghajlati stressz önmagában nem vezetett volna felkeléshez. A determinisztikus „klímaháború” narratíva tehát nem állja meg a helyét, de az éghajlati nyomás a meglévő sérelmeket felerősítheti.

Az energiaátmenet geopolitikai következményei legalább ilyen fontosak. A fosszilis exportőrök – Szaúd-Arábia, Irak, Irán, az Öböl-menti országok, Türkmenisztán, valamint kisebb mértékben Omán és Jemen – bevételei a globális kereslet csökkenésével párhuzamosan mérséklődhetnek. Ez belpolitikai feszültségeket okozhat, különösen azokban az országokban, ahol a lakosság ellátása, a fegyveres erők finanszírozása és a klientúrahálózatok fenntartása a járadékbevételektől függ. Ugyanakkor a fosszilis bevételek egy ideig még magasak maradhatnak, mert a feltörekvő gazdaságok és a fejlődő országok energiaigénye nő; a piaci kilátások tehát nem egyenes vonalúak. A szénhidrogén-termelő országok egy része épp ezért kettős stratégiát folytat: egyszerre fektet megújuló energiába és próbálja a lehető legnagyobb hányadát kitermelni a meglévő készleteknek, ami a globális klímacélokkal ütközik. Ezt a feszültséget a nemzetközi klímatárgyalásokon a fosszilis exportőrök gyakran az „igazságos átmenet” követeléseként fogalmazzák meg: érvelésük szerint a gyors kivonulás igazságtalanul sújtja azokat, akiknek gazdasága a szénhidrogénre épült, miközben a fejlett ipari országok által felhalmozott történelmi kibocsátás a globális felmelegedés fő oka. A klímaigazságosság kérdése tehát nem moralizáló mellékszál, hanem a nemzetközi tárgyalások egyik fő törésvonala.

A kritikus ásványok – lítium, réz, nikkel, ritkaföldfémek – iránti kereslet az energiás átállással nő, de ezek lelőhelyei a Közel-Kelet 16 országa közül néhányban (például Törökországban, Iránban, Pakisztánban) fordulnak elő, és a globális ellátási láncokban a régió nem központi szereplő. A régió számára az energiaátmenet inkább a meglévő exportpiacok átrendeződésével, a műszaki-mérnöki képességek kiépítésével és a regionális villamosenergia-hálózatok összekapcsolásával járhat. Az Európai Unió **szén-dioxid-határkiigazítási mechanizmusa** (Carbon Border Adjustment Mechanism, CBAM) a jövőben érintheti a régió acél-, cement- és műtrágyaexportját, ami vitákat vált ki a fejlődő országokban arról, hogy a klímapolitika nem válik-e rejtett protekcionizmussá. A régió államainak érdekei ebben a vitában megoszlanak: a szénhidrogén-exportőrök a hagyományos piacok védelmét, a nettó energiaimportőrök viszont a megújuló beruházásokhoz szükséges tőke- és technológiatranszfert szeretnék elérni.

38.4.6 Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet nagyrészt tudományos szakirodalomra, nemzetközi szervezetek jelentéseire és nemzeti meteorológiai, energiaügyi intézmények adataira támaszkodik. A legfontosabb kereteket az **IPCC** (az ENSZ Éghajlatváltozási Kormányközi Testülete) értékelő jelentései adják, amelyek a regionális éghajlati modellek eredményeit összegzik; a szövegben leírt általános trendek – a gyorsabb melegedés, a hőhullámok gyakoriságának növekedése, az aszályok és a tengerszint-emelkedés – ezekből az összegzésekből származnak. A **IEA** (Nemzetközi Energiaügynökség) és a **IRENA** (Nemzetközi Megújuló Energia Ügynökség) adatai nélkülözhetetlenek az energiaátmenet és a megújuló kapacitások értékeléséhez, míg a **Világbank**, az **FAO** és az **UNEP** a víz, mezőgazdaság, környezet és migráció összefüggéseit dokumentálja.

A legnagyobb bizonytalanság a jövőre vonatkozó becslésekben rejlik. Az éghajlati modellek regionális felbontása, a kibocsátási forgatókönyvek feltételezései és a helyi alkalmazkodási intézkedések egyaránt befolyásolják a hőmérséklet-emelkedés, az aszálygyakoriság és a tengerszint-emelkedés számszerű előrejelzéseit. A konkrét számértékek – például egy adott évre vonatkozó terméscsökkenés, a víz által érintett lakosság nagysága vagy a klímavezérelt vándorlók száma – forrásról forrásra eltérnek, és nem állnak rendelkezésre egyetlen, minden országra azonos módszertanú adatbázisban. Az alfejezet ezért tartózkodott az ilyen pontos, de ellenőrizhetetlen adatok ismertetésétől; ahol mégis fontos nagyságrendek szerepelnek, azokat a tudományos szakirodalomban bevett tartományokként kell kezelni, nem mért tényként.

A klímaváltozás és a konfliktus viszonyáról szóló állítások tudományos vita tárgyát képezik. A szíriai szárazság és a polgárháború kapcsolatát egyes kvantitatív tanulmányok valószínűsítik, más esettanulmányok azonban a politikai és intézményi tényezők döntő szerepét hangsúlyozzák. A „klímamenekült” fogalom használata jogilag és módszertanilag is vitatott; a nemzetközi szervezetek és a kutatók egy része óv az egyszerű ok-okozati ábrázolástól. Az energiaátmenet gazdasági hatásaira vonatkozó előrejelzések ugyancsak modell- és feltételezésfüggők: a fosszilis árak alakulása, a technológiai költségcsökkenés üteme és a politikai döntések egyaránt befolyásolják, hogy mely ország nyer vagy veszít a folyamaton. A 2025–2026-os fejlemények – például az aktuális szén-dioxid-árak, a bejelentett hidrogénprojektek státusza vagy a klímatárgyalások eredményei – e szöveg lezárásakor nem ellenőrizhetőek, ezért ezekkel kapcsolatban kifejezetten a legfrissebb hivatalos forrásokhoz kell fordulni.

Megbízható történeti tény, hogy a régió éghajlata már a múltban is ingadozott, és a társadalmak alkalmazkodtak a szárazságokhoz, árvizekhez és hűvösebb időszakokhoz; a jelenlegi változás azonban gyorsabb, és a kibocsátás csökkentésének késlekedése miatt a kockázatok halmozódnak. Az energiaátmenet lehetőségei valósak – a régió napenergia-potenciálja kiemelkedő –, de a politikai gazdaságtani akadályok, a járadékfüggőség, a konfliktusok és az intézményi gyengeségek miatt az átmenet üteme országonként nagyon eltérő lehet. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a

klímapolitikai döntések elosztási következményei a társadalom legszegényebb csoportjait érintik a leginkább, ezért az „igazságos átmenet” követelménye nem üres retorika, hanem a hosszú távú stabilitás egyik feltétele.

38.4.7 Rövid összefoglaló

- A tágabb Közel-Kelet a globális átlagnál gyorsabban melegszik; a hőhullámok, a nedves hőmérséklet emelkedése, az aszályok és a tengerszint-emelkedés a régió legsérülékenyebb területeit fenyegetik.
- A klímaváltozás a már meglévő vízhiányt, mezőgazdasági kitettséget és városi túlterheltséget erősíti fel; a hatás a szegényebb vidéki háztartásokat, a városi szegénynegyedek lakóit, a nőket és a menekülteket sújtja aránytalanul.
- A szíriai 2006–2011-es szárazság és a polgárháború viszonya vitatott; az éghajlati stressz felerősítheti a társadalmi sérelmeket, de nem automatikusan vált ki konfliktust.
- A régió nap- és szélpotenciálja kiemelkedő, a megújuló energia költségei csökkentek; a zöld hidrogén és a nukleáris energia lehetőségei valósak, de a piac és az infrastruktúra még kialakulóban van.
- A rentier államok klímakockázata abban rejlik, hogy a fosszilis járadékbevételek csökkenése alááshatja a társadalmi szerződést; a diverzifikációs programok ezért politikai, nem csak gazdasági kérdések.
- Az energiaátmenet geopolitikai következményei összefüggnek a vízmegosztási vitákkal, a külföldi beruházásokkal és az európai szén-dioxid-határkiigazítással; a klímaigazságosság törésvonala a fejlett ipari országok és a fosszilis exportőrök között húzódik.
- A konkrét éghajlati, energetikai és migrációs adatok forrásonként jelentősen eltérnek; a 2025–2026-os fejleményekkel kapcsolatban csak ellenőrzött, friss források alapján lehet megalapozott állításokat tenni.

38.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözik a **nedves hőmérséklet** által mért hőstressz a hagyományos hőmérsékleti mutatóktól, és miért különösen fontos ez a Perzsa-öböl, Dél-Irak, Pakisztán és Banglades városi térségeiben?
2. Hogyan befolyásolja a **holland kór** jelensége a szénhidrogén-exportáló államok diverzifikációs törekvéseit, és milyen akadályai vannak a rentier állam gazdasági átalakulásának?
3. Miért vitatott a szíriai 2006–2011-es szárazság és a 2011-es felkelés közötti ok-okozati kapcsolat? Milyen alternatív magyarázatokat kínál a társadalomtudomány?
4. Milyen feltételek mellett lehet a **zöld hidrogén** valóban klímabarát, és miért nem jelenti automatikusan a fosszilis exportőrök alkalmazkodását?
5. Miben rejlik a klímaigazságosság vitája a régió szénhidrogén-termelői és a fejlett ipari országok között, és hogyan kapcsolódik ez a szén-dioxid-határkiigazítási mechanizmushoz?

39 Nacionalizmus, etnicitás és konfliktusok

39.1 Nacionalizmusok és államhatárok

A nacionalizmusok és az államhatárok viszonya a Közel-Keleten és a tágabb régióban nem érthető meg a 19. század előtti birodalmi keretekből. A mai államhatárok többsége az első világháború utáni mandátumrendszer, a gyarmati felosztás és a birodalmak összeomlása nyomán jött létre, gyakran anélkül, hogy a helyi közösségek tényleges beleegyezését kérték volna. A nacionalizmus – mint a nemzeti közösség megteremtésére, homogenizálására és állami keretbe foglalására irányuló modern politikai program – ezért ebben a régióban különösen élesen ütközött a nyelvi, vallási és törzsi sokféleséggel, valamint a korábbi birodalmi identitások örökségével. A következő alfejezet hat nacionalizmusformát vizsgál meg – az arab, a török, a perzsa/iráni, a pakisztáni, az örmény és a grúz nacionalizmust –, majd azt elemzi, hogyan viszonyultak ezek a nemzetállam-építő programok a kisebbségekhez. A szöveg mindvégig különbséget tesz a dokumentált események, a tudományos konszenzus, a vitatott értelmezések és az emlékezetpolitikai állítások között, és kerüli a jelenkori fogalmak visszavetítését.

39.1.1 Arab nacionalizmusok: a pánarab eszme és az állami nacionalizmusok

Az arab nacionalizmus gyökerei a 19. századi **Nahda** (ébredés) nevű kulturális és irodalmi mozgalomhoz nyúlnak vissza, amely az oszmán uralom alatt élő arab nyelvű értelmiség körében bontakozott ki Bejrútban, Kairóban és Damaszkuszban. A mozgalom elsősorban a nyelvi és kulturális identitást hangsúlyozta, nem pedig azonnali politikai szeparatizmust; a résztvevők egy része még az oszmán keretek megújításában gondolkodott. A 20. század elején azonban az ifjútörök kormányzat központosító és törökösítő politikája, valamint az 1916-os **arab felkelés** – amelyet a hasemita dinasztia indított a brit hadvezetéssel együttműködve – a politikai arab nacionalizmus irányába tolta a mozgalmat. Fontos hangsúlyozni, hogy a felkelés nem ölelte fel az összes arab közösséget, és a háború utáni **Sykes–Picot-egyezmény** (1916) és a mandátumrendszer éppen ellenkezőleg, az arab területek szétdarabolását eredményezte. A dokumentált tény az, hogy a britek és a franciák titkos megállapodása ellentétes volt a hasemitáknak tett ígéretekkel, és ez a mai napig az arab nacionalista emlékezet egyik meghatározó eleme.

A két világháború között az arab nacionalizmus két fő irányzatra bomlott: a **pánarabizmusra**, amely az összes arab nyelvű terület egységét hirdette, és a helyi **állami nacionalizmusokra**, amelyek az egyes mandátumterületek vagy államok keretein belül építették a nemzetet. Egyiptomban a **Wafd-párt** és Gamal Abdel Nasszer későbbi nasszerizmusa az egyiptomi államnemzetet hangsúlyozta, ugyanakkor Nasszer az 1950-es és 1960-as években a pánarab eszme legfőbb szószólója lett. Az 1958-as **Egyesült Arab Köztársaság** (Egyiptom és Szíria uniója) a pánarab projekt egyetlen rövid életű kísérlete volt; a szíriai kilépés 1961-ben megmutatta az állami érdekek és a pánarab retorika közötti feszültséget. A **Baasz Párt** (Arab Újjászületés Pártja) az 1940-es években alakult Szíriában, és az „egy arab nemzet, örök küldetéssel” jelszót hirdette, de hatalomra kerülve Szíriában és Irakban is az adott állam autoriter rendszerének legitimációs eszköze lett. A történészi értelmezés vitatott abban, hogy a pánarabizmus mennyiben volt valódi tömegmozgalom, és mennyiben elitek és hadseregek által felülről irányított ideológia; az azonban dokumentált, hogy az 1967-es hatnapos háborúban elszenvedett vereség súlyosan

megtépázta a pánarab projekt hitelét, és utat nyitott az állami nacionalizmusok, valamint az iszlamista mozgalmak megerősödésének.

Az arab nacionalizmus kisebbségpolitikája összetett képet mutat. A nyelvi-kulturális értelemben vett arab identitás elvileg befogadó volt a nem muszlim arabokkal (például a keresztényekkel) szemben, ám a gyakorlatban a szunnita arab többség dominanciája gyakran kiszorította a kurdokat, asszírokat, jezidiket és más, nem arab nyelvű vagy nem szunnita közösségeket. A palesztin kérdés az arab nacionalizmus egyik központi eleme lett, de a palesztin nemzeti mozgalom fokozatosan önálló identitást és politikai programot alakított ki, amelyet az Izrael és Palesztina a 21. században alfejezet tárgyal. A szíriai, iraki és jordániai államok nacionalizmusa eltérő hangsúlyokkal kezelte a kisebbségeket: Jordániában a hasemita identitás és a palesztin többség viszonya, Irakban a szunnita, síita és kurd háromosztatú társadalom, Szíriában pedig az alavita kisebbség államirányító szerepe mind sajátos konfliktusokat termelt, amelyeket az egyes országfejezetek részletesen bemutatnak.

39.1.2 Török nacionalizmus: az oszmán örökségtől a kemalizmusig

A török nacionalizmus a 19. század végi oszmán reformkorban kezdett elkülönülni az **oszmánizmustól**, amely a birodalom valamennyi alattvalóját egyetlen „oszmán nemzetbe” kívánta integrálni. Az ifjútörök mozgalom, különösen az **Egység és Haladás Bizottsága** (İttihat ve Terakki) 1908 utáni kormányzása idején a török etnikai identitás került előtérbe; az ideológiai alapokat Ziya Gökalp és más gondolkodók fektették le, akik a török nyelvet, kultúrát és a közös történelmet tekintették a nemzet alapjának. Az első világháború alatt ez a nacionalizmus hozzájárult az örmények elleni, az oszmán állam által szervezett tömeges erőszakhoz, amelyet a történészek túlnyomó többsége **népirtásnak** minősít; a becslések szerint 1–1,5 millió örményt öltek meg vagy hajtottak halálmenetbe, bár a pontos szám bizonytalan, és a török állami álláspont vitatja a „népirtás” kifejezést. Ezt a kérdést az Örményország az ókortól az Oszmán korig és Az 1915-ös népirtás alfejezetek tárgyalják részletesen.

A **török függetlenségi háború** (1919–1923) és a **Lausanne-i békeszerződés** (1923) után Mustafa Kemal Atatürk köztársasága szekuláris, területi alapú török nemzetállamot hozott létre. A kemalista nacionalizmus elvben állampolgári alapon határozta meg a török nemzetet, a gyakorlatban azonban a török nyelv és a szunnita muszlim hagyomány dominanciáját intézményesítette. A **lakosságcsere-egyezmény** (1923) keretében – dokumentált tény – hozzávetőleg 1,2 millió görög ortodox hagyta el Törökországot, és mintegy 400 ezer muszlim érkezett Görögországból, bár a számok becsléseken alapulnak. A kurdokat a korai köztársaság nem ismerte el külön nemzeti kisebbségként; a nyelvi és oktatási tilalmak, valamint az asszimilációs politika ellen több kurd felkelés tört ki, amelyeket az állam erőszakkal vert le. A **Kurd Munkáspárt** (PKK) 1984 óta folytat fegyveres harcot, és Törökország, az Egyesült Államok és az Európai Unió terrorszervezetnek minősíti; a konfliktus értelmezése, az áldozatok száma és a politikai megoldás lehetőségei éles viták tárgyát képezik. A 2000-es évek óta az **Igazság és Fejlődés Pártja** (AKP) kormányzása alatt a hivatalos nacionalizmus hangsúlya részben eltolódott az oszmán-iszlám örökség irányába, miközben a török etnikai identitás és az állami szuverenitás továbbra is meghatározó maradt. A török nacionalizmus forrásai közé tartoznak a köztársasági alkotmányok, a pártprogramok, valamint Atatürk beszédei; ezek értelmezése ugyanakkor erősen vitatott, mivel a hivatalos emlékezetpolitika és az ellenzéki narratívák jelentősen eltérnek.

39.1.3 Perzsa és iráni nacionalizmus: a birodalmi múlt és az iszlám köztársaság

Az iráni nacionalizmus a 19. századi **Kádzsár-korban** indult modernizálódásnak, amikor a birodalmi központosítás és a nyugati befolyás elleni védekezés igénye a nemzeti identitás

újragondolását kényszerítette ki. Az 1906-os **alkotmányos forradalom** a modern iráni politikai nemzet születésének egyik dokumentált fordulópontja. **Reza Pahlavi** sah 1925-től erőteljes nemzetépítésbe kezdett: 1935-ben a nemzetközi használatban az ország nevét **Perzsiáról Iránra** változtatta, hangsúlyozta az **Achaemenida** és **Szászánida** birodalmi örökséget, és a központi államhatalmat a törzsi és etnikai autonómiák rovására erősítette. A modern oktatás, a hadsereg és a bürokrácia a perzsa nyelvet és a síita iszlámot tette a nemzeti identitás alapjává, miközben az azeri, kurd, arab, balúcs és türkmén közösségek nyelvi-kulturális jogai korlátozottak maradtak.

A **fehér forradalom** (1963–1979) és Mohammad Reza Pahlavi modernizációs diktatúrája tovább erősítette a központosított iráni nacionalizmust, de a sah autoriter modernizációja ellen széles társadalmi és vallási ellenzék bontakozott ki. Az **1979-es iszlám forradalom** nem vetette el az iráni nemzeti identitást, hanem újraértelmezte: a **Homeini** által vezetett síita papság egy olyan iszlám köztársaságot hozott létre, amely a síita vallást és az iráni nemzeti szuverenitást szorosan összekapcsolta. Az **iraki–iráni háború** (1980–1988) dokumentált módon megerősítette az iráni nemzeti érzést, mivel a támadást sokan a haza védelmeként élték meg; ugyanakkor a háború áldozatainak számáról és a konfliktus hosszú távú következményeiről a becslések eltérnek. A 2022-es **Mahsza Amini tiltakozások** és más tömegdemonstrációk azt mutatták, hogy az iszlám köztársaság nemzeti legitimációja korántsem egységes; a rezsim és az emigráns ellenzék narratívái élesen szemben állnak egymással, és a tudományos elemzésnek mindkét oldal állításait forráskritikával kell kezelnie. Az iráni nacionalizmus kisebbségpolitikája vitatott: az azeri közösség – amely Irán legnagyobb etnikai kisebbsége – általában lojális az államhoz, de a kurd és balúcs régiókban időszakos feszültségek és fegyveres összecsapások dokumentáltak. Az iráni nemzeti identitás tehát egyszerre épít a preiszlám birodalmi múltra és a síita iszlám hagyományra, és e kettősség a mai napig értelmezési vita tárgya.

39.1.4 Pakisztáni nacionalizmus: az iszlám haza és az etnikai tagoltság

A pakisztáni nacionalizmus a brit India muszlim kisebbségének politikai mozgalmából nőtt ki. Az **All-India Muszlim Liga** Muhammad Ali Dzsinnah vezetésével az 1940-es **lahore-i határozatban** fogalmazta meg a külön muszlim állam igényét. Az úgynevezett **kétnemzet-elmélet** szerint a dél-ázsiai muszlimok és hinduk külön nemzetet alkotnak, és a muszlimoknak saját hazára van szükségük. Az 1947-es **felosztás** dokumentált ténye nyomán létrejött Pakisztán, de a vallási alapon meghatározott nemzetépítés kezdettől fogva feszültségben állt az ország nyelvi és etnikai sokféleségével: a pandzsábiak, szindhiek, pastuk, balúcsok és bengálok egyaránt muszlimok voltak, de nyelvük, kultúrájuk és gazdasági érdekeik eltértek. Az **urdu** nemzeti nyelvvé nyilvánítása a bengáli többségű Kelet-Pakisztánban különösen nagy ellenállást váltott ki, és az 1952-es nyelvmozgalom leverése a mai Banglades hivatalos emlékezetében mártíromságként szerepel. Az 1971-es **bangladesi függetlenségi háború** során a pakisztáni hadsereg tömeges erőszakot követett el a bengáli civil lakosság ellen; Banglades és számos nemzetközi emberi jogi szervezet **népirtásnak** minősíti az eseményeket, Pakisztán hivatalos álláspontja ezt vitatja. Az áldozatok számáról nincs megbízható konszenzus: a becslések a háború és az éhínség következtében több százezertől akár hárommillióig terjednek, ami jól mutatja a források hiányát és az emlékezetpolitikai vitákat.

Banglades kiválása után a pakisztáni állami nacionalizmus fokozatosan az iszlám identitás és az India-ellenesség köré szerveződött. A katonai rezsimek – különösen **Ziaul Hakk** (1977–1988) – az iszlamizációt használták a belső etnikai megosztottság elfedésére, és a **kasmíri konfliktust** a nemzeti egység próbaköveként állították be. A pandzsábi többség dominanciája a hadseregben és a bürokráciában tovább élezte a szindhi, balúcs és pastu sérelmeket; a **balúcs felkelések** és a szindhi nacionalista mozgalmak időről időre fegyveres összecsapásokhoz vezettek. A pakisztáni nacionalizmus tehát egyszerre vallási és területi alapú, de a gyakorlatban a központi állam és az etnikai perifériák közötti feszültség folyamatosan újradefiniálja. A vitatott kérdések közé tartozik,

hogy a kétnemzet-elmélet mennyiben volt valódi tömegmozgalom, és mennyiben elitek alkuja; a felosztás körüli erőszak halottainak számát a történészek általában több százezerre teszik, de a pontos szám ismeretlen.

39.1.5 Örmény nacionalizmus: a diaszpóra, a szovjet örökség és Karabah

Az örmény nacionalizmus a 19. században bontakozott ki az Oszmán Birodalom és a cári Oroszország területén élő örmény értelmiség körében. A **Dashnakcutjun** (Örmény Forradalmi Föderáció) nevű párt a reformokért és az örmény lakosság védelméért küzdött, de az első világháború alatt az oszmán állam által végrehajtott **1915-ös népirtás** – amelyet a történészi konszenzus egyértelműen népirtásnak nevez – megsemmisítette az anatóliai örmény közösség jelentős részét. Az áldozatok számát a fő becslések 1–1,5 millió közé teszik; a szám bizonytalanságát a hiányos oszmán népszámlálási adatok és a háborús körülmények magyarázzák. A túlélők nagy része diaszpórába menekült, ami az örmény nemzeti identitást a mai napig alapvetően meghatározza.

Az 1918-ban kikiáltott **Örmény Köztársaság** rövid életű volt; 1920-ban a Vörös Hadsereg megszállta, és az ország a Szovjetunió részévé vált. A szovjet időszakban az örmény nyelv és kultúra intézményes védelmet kapott, de a nemzeti önrendelkezés korlátozott maradt. A **Hegyi-Karabah Autonóm Terület** kérdése – amelyet a szovjet vezetés Azerbajdzsánhoz csatolt, annak ellenére, hogy lakosságának többsége örmény volt – a szovjet rendszer felbomlásakor nyílt háborúvá fajult. Az 1991-es függetlenség után Örményország támogatta a karabahi örmény erőket, ami az 1990-es évek elején de facto örmény ellenőrzést eredményezett a terület és környéke felett. A 2020-as és 2023-as **azerbaidzsáni katonai offenzívák** azonban visszafoglalták a területet, és a karabahi örmény lakosság túlnyomó része elmenekült. Az örmény nacionalizmus így szorosan összefonódott a népirtás emlékezetével, a diaszpóra támogatásával és a karabahi területi kérdéssel. A vitatott megnevezések és értelmezések – például a „megszállás”, a „felszabadítás” vagy a „menekült” fogalmai – mindkét oldal narratívájában erősen politizáltak; a könyv ezért a nemzetközi jogi álláspontokat és a helyi álláspontokat egymás mellett mutatja be, anélkül hogy egyiket a másik fölé helyezné.

39.1.6 Grúz nacionalizmus: a kaukázusi nemzetépítés és a területi integritás

A grúz nacionalizmus a 19. századi orosz fennhatóság alatt erősödött meg, részint a grúz ortodox egyház és a nemesi értelmiség irodalmi-kulturális mozgalmai révén. Az 1918-ban kikiáltott **Grúz Demokratikus Köztársaság** – amelyet a mensevikek irányítottak – a modern grúz nemzetállam első kísérlete volt, de 1921-ben a szovjet Vörös Hadsereg megszállta és beolvasztotta a Szovjetunióba. A szovjet időszakban a grúz nemzeti identitás intézményesen fennmaradt, de a központosított szovjet föderációban a kisebbségi területek – **Abházia** és **Dél-Oszétia** – autonóm jogállást kaptak, ami később a konfliktusok alapjává vált. Az 1980-as évek végén a grúz nemzeti mozgalom tömegeket vonzott, és Zviad Gamszahurdia vezetésével a függetlenség mellett a grúz etnikai dominanciát is hangoztatta, ami elidegenítette az abház és oszét közösségeket. Az 1991–1993 közötti polgárháború és a szeparatista háborúk dokumentált tényei nyomán Abházia és Dél-Oszétia de facto elszakadt Grúziától; a harcok során minden oldalról etnikai tisztogatásokra utaló bizonyítékok merültek fel, amelyek minősítése a mai napig vita tárgya.

A **rózsás forradalom** (2003) után Miheil Szaakasvili kormánya nyugatbarát, modernizáló nacionalizmust hirdetett, és a területi integritás helyreállítását ígérte. A 2008-as **orosz–grúz háború** – amelynek közvetlen kiváltó okai és a felelősség kérdése vitatott – a dél-oszétiai és abháziai orosz katonai beavatkozást és a területek tényleges orosz ellenőrzését eredményezte; a nemzetközi jogi álláspontok szerint ezek a területek továbbra is Grúzia részei, de Oroszország és a

helyi de facto hatóságok független államnak tekintik őket. A 2012 óta hatalmon lévő **Grúz Álom** kormányzat nacionalizmusa már kevésbé konfrontatív Oroszországgal szemben, és a belpolitikai polarizáció, valamint az ortodox egyház növekvő szerepe jellemzi. A grúz nacionalizmus tehát folyamatosan egyensúlyoz a területi integritás igénye, a kisebbségi autonómiák és a nagyhatalmi befolyás között; a konfliktusok értelmezése erősen függ attól, hogy a grúz, az abház, az oszét vagy az orosz forrásokra támaszkodunk-e.

39.1.7 Nemzetállam és kisebbségek: általános minták és eltérések

A hat nacionalizmus áttekintése alapján több közös minta rajzolódik ki, de a különbségek sem hanyagolhatók el. A régió államai jellemzően a domináns nyelvi-vallási csoport köré szervezték a nemzetet, és a kisebbségeket – nyelvüktől, vallásuktól vagy etnikai hovatartozásuktól függően – asszimilációval, kirekesztéssel, olykor erőszakkal kezelték. A **kurdok** Törökországban, Irakban, Szíriában és Iránban különböző fokú elnyomással szembesültek, de helyzetük országonként eltérő: míg Irakban 2005 után föderális autonómiát kaptak, addig Törökországban a PKK-konfliktus és a politikai képviselet kérdése mindmáig rendezetlen – ezt a kérdést a Hontalan és határon átnyúló népek alfejezet vizsgálja. A keresztény közösségek a Közel-Keleten – például az asszírok, a koptok analógiájára a régióban élő szír keresztények, a maroniták Libanonban – a nacionalista államokban gyakran külön alkuk vagy intézményes garanciák révén őrizték meg helyüket, de a háborúk és a migráció miatt számuk radikálisan csökkent; a pontos demográfiai adatok hiányosak és becsléseken alapulnak.

A nemzetállam és a kisebbségek viszonya nem statikus, hanem válságok, háborúk és politikai fordulatok mentén változik. A **szektarianizmus** – ahogy azt a Szektarianizmus, kisebbségek és állampolgárság alfejezet bemutatja – nem „ősi gyűlölet”, hanem intézményi és politikai folyamatok eredménye, amely a nacionalista állampítés során gyakran felerősödik. A menekültválságok, a polgárháborúk és a határok újrarajzolására irányuló törekvések – például az Iszlám Állam által kikiáltott kalifátus vagy a kurd autonómiatörekvések – nemcsak a kisebbségeket, hanem a fennálló államhatárok legitimitását is megkérdőjelezik. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a régió egyes államai – például Libanon vallásilag arányosított politikai rendszere vagy Omán ibádí hagyománya – sajátos módon próbálták intézményesíteni a sokféleséget, még ha ezek a modellek gyakran merevek és konfliktusosak is.

39.1.8 Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben tárgyalt nacionalizmusok megértéséhez többféle forrástípus áll rendelkezésre. Az elsődleges források közé tartoznak a **békeszerződések** (például a Lausanne-i békeszerződés szövege), az **alkotmányok**, a **pártprogramok** (Baasz, Muszlim Liga, Dashnakcutjun), **politikai beszédek** (Atatürk, Nasszer, Homeini, Dzsinnah), valamint **népszámlálási adatok**, amelyek azonban gyakran hiányosak, manipuláltak vagy eltérő kritériumokkal készültek. A másodlagos szakirodalomban a történészek és politikatudósok értelmezései ütköznek: a nacionalizmus egyes kutatói a modernista, mások az etnoszimbolista vagy a konstruktivista megközelítést részesítik előnyben, ami befolyásolja, hogy a nemzeti identitást mennyire tekintik „ősi” vagy „modern” jelenségnek. A regionális történetírások – például a török, az iráni, a pakisztáni vagy az örmény nemzeti történetírás – gyakran nemzeti keretben értelmezik az eseményeket, ezért a könyv igyekszik ezeket a narratívákat egymás mellett bemutatni, és a nyugati szakirodalmat sem kezeli automatikusan semlegesnek.

Különösen nagy bizonytalanság övezi az **áldozati számokat** és a **népességmozgások** mértékét: az örmény népirtás, az 1947-es felosztás, az 1971-es háború, a karabahi konfliktusok és a szíriai

polgárháború áldozatainak számai becsléseken alapulnak, és az eltérő források módszertani okokból jelentősen különböznek. A vitatott megnevezések – „népirtás”, „megszállás”, „terrorizmus”, „ellenállás”, „felszabadítás” – esetében a könyv nem foglal állást, hanem jelzi, ki használja az adott kifejezést, milyen jogi vagy politikai keretben, és milyen bizonyítékokkal támasztja alá. Ahol a források hiányoznak vagy ellentmondanak, a szöveg kifejezetten jelzi az ellenőrzési igényt; a friss események (például a 2020-as évek kaukázusi fejleményei) esetében a jelenlegi tudásunk még alakulóban van. Végül meg kell jegyezni, hogy a „nacionalizmus”, „kisebbség”, „állam” és „etnikum” fogalmai maguk is történetileg változó kategóriák; ezek használatakor a könyv kerüli a jelenkori jelentések visszavetítését a 19. század előtti időszakokra.

39.1.9 Rövid összefoglaló

- A régió mai államhatárai jórészt az első világháború utáni birodalmi felosztás és mandátumrendszer termékei, nem pedig ősi nemzeti határok; a nacionalizmus modern politikai program, amely a birodalmi keretek felbomlása után kapott központi szerepet.
- Az arab nacionalizmus a 19. századi kulturális ébredésből nőtt ki, de a pánarab egység álma az 1967-es vereség után meggyengült, és a helyi állami nacionalizmusok, valamint az iszlamista mozgalmak vették át a helyét.
- A török nacionalizmus a kemalista államépítésben szekuláris, területi elvet hirdetett, de a gyakorlatban a török nyelv és a szunnita iszlám dominanciáját intézményesítette; a kurdok és más kisebbségek asszimilációja, valamint az örmény népirtás emlékezete máig meghatározó vitapont.
- Az iráni nacionalizmus a perzsa birodalmi múltat ötvözi a síita iszlám identitással; az 1979-es iszlám forradalom nem szüntette meg a nemzeti érzést, hanem újraértelmezte, miközben az etnikai kisebbségek helyzete továbbra is feszültségeket szül.
- A pakisztáni nacionalizmus a kétnemzet-elméletből indult, de az 1971-es bengáli elszakadás rávilágított a vallási alapú nemzetépítés és az etnikai sokféleség közötti feszültségre; a hadsereg és a pandzsábi dominancia tovább élezte a szindhi, balúcs és pastu sérelmeket.
- Az örmény nacionalizmust a népirtás traumája, a diaszpóra és a karabahi területi konfliktus határozza meg; a terület 2023-as elvesztése a nemzeti identitás újabb válságát idézte elő.
- A grúz nacionalizmus a szovjet örökség és az orosz befolyás árnyékában a területi integritás és a kisebbségi autonómiák között egyensúlyoz; a 2008-as háború és a szeparatista területek de facto elszakadása a mai napig meghatározza a belpolitikát.
- A nemzetállam és a kisebbségek viszonya minden tárgyalt országban változó, konfliktusos és intézményi-politikai folyamatok által alakított; a régió nem írható le sem a homogenizáló nemzeti mitológiák, sem a kollektív bűnösséget sugalló leegyszerűsítések alapján.

39.1.10 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az arab és a török nacionalizmus kisebbségpolitikáját: milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg a nyelvi és vallási kisebbségek kezelésében?
2. Milyen dokumentált események és vitatott értelmezések kapcsolódnak a pakisztáni nacionalizmus és az 1971-es bangladesi függetlenségi háború kapcsolatához?
3. Miért nevezhető az örmény és a grúz nacionalizmus esete „diaszpóra-” illetve „területi integritás-központú” nemzetépítésnek? Milyen forrásokra támaszkodhatunk ezek megkülönböztetésére?
4. Hogyan változott a pánarab eszme szerepe az 1950-es évektől a 21. századig, és milyen tényezők magyarázzák a visszaszorulását?

5. Milyen módszertani nehézségekkel szembesül a történész, amikor a nacionalizmusok és a kisebbségek viszonyát vizsgálja a régióban, különös tekintettel az áldozati becslésekre és a nemzeti narratívákra?

39.2 Hontalan és határon átnyúló népek

A hontalan és határon átnyúló népek kérdése a nacionalizmus és az államhatárok viszonyának legfeszítőbb próbája. Ahogy a Nacionalizmusok és államhatárok alfejezetben láthattuk, a modern állam a területi szuverenitás, a jogrend és a nemzeti hovatartozás határait egyetlen, gyakran képzeletbeli vonallal próbálja meg összeegyeztetni. A régióban azonban a birodalmi múlt, a gyarmati határhúzás és a kényszerű migráció olyan helyzeteket teremtett, amelyekben a nyelvi, vallási és kulturális közösségek jelentős része államhatárok mögé szorult, vagy egyetlen állam keretein belül sem kapott állampolgári biztonságot. Ez az alfejezet a kurdok, a beludzsok, a pastuk, a türkmének, az örmények és néhány további csoport példáján vizsgálja a hontalanság, a határon átnyúló identitás és a területi autonómia kérdését. Nem célunk sem romantizálni, sem bűnösként beállítani ezeket a közösségeket; sokkal inkább azt kell megértenünk, hogyan alakultak ki a mai államok határai által kettéosztott, vagy azon belül kisebbségi helyzetbe került népek, és milyen politikai, jogi és társadalmi következményekkel járt ez.

39.2.1 A „hontalan” és „határon átnyúló” kategóriák

A hontalan népek és a határon átnyúló identitások fogalma korántsem egységes. A nemzetközi jogban a **hontalan személy** (stateless person) olyan egyént jelent, akit egyetlen állam sem ismer el állampolgáraként; a menekült viszont rendelkezik állampolgársággal, de származási országából üldöztetés vagy erőszak miatt elmenekült. A régióban a legnagyobb hontalan csoportot a palesztinok alkotják, akiknek egy része az 1948-as háború és az azt követő események során vált menekültté vagy lakóhelyét elhagyni kényszerült személlyé; ezt a kérdést az Az arab–izraeli konfliktus alfejezet tárgyalja részletesen. Ezzel szemben a kurdok, beludzsok, pastuk, türkmének és örmények általában rendelkeznek valamely állam állampolgárságával, de közösségként nem rendelkeznek önálló, nemzetközileg elismert állammal, vagy anyaországuk és az adott állam határai nem fedik le a közösség egészét. Ezt a helyzetet gyakran **határon átnyúló etnikai csoportnak** vagy **transznacionális közösségnek** nevezzük.

Fontos, hogy a 20. század előtt ezek a közösségek nem feltétlenül gondolkodtak mai értelemben vett nemzeti kategóriákban. A kurd törzsszövetségek, a pastu törzsek, a türkmén nomád csoportok és a beludzs klánok elsősorban nyelvi, vallási és helyi kötelékekben szerveződtek; a modern nemzeti identitás a 19. század végétől, a nyomtatott sajtó, az iskoláztatás és a politikai mozgalmak hatására alakult ki. A mai államhatárok pedig gyakran úgy metszik ezeket a közösségeket, hogy azok saját szervezeti élete korábban nem állt meg a mai országhatároknál. A gyarmati határhúzás a 20. század során új, államközpontú politikai rendet hozott létre, amelyben a határon átnyúló identitás egyszerre jelentett erőforrást és fenyegetést: egyrészt képes volt összekötni a térségeket, másrészt aláásta az új államok területi integritását.

39.2.2 A kurdok: állam nélküli nemzet négy ország határán

A kurdok a régió legnagyobb, állam nélküli népe. Létszámukat a mai becslések nagyjából 30–40 millióra teszik, de a pontos szám bizonytalan, mivel a népszámlálások ritkán kérdeznek az etnikai önbesorolásra, és a kormányzatok politikailag kényesnek tartják az adatot. A kurdok többsége a mai Törökország délkeleti, Irán északnyugati, Irak északi és Szíria északkeleti területein él;

ezt a térséget gyakran **Kurdisztán** néven emlegetik, ám ez nem jelöl nemzetközileg elismert államot, csak történelmi-földrajzi fogalmat. A kurd nyelv az indoeurópai nyelvcsalád iráni ágához tartozik, és nem egységes: a **kurmándzsi**, a **szoráni** és a **pehlevi** (vagy déli kurd) dialektusok jelentősen eltérnek egymástól. Vallásilag a kurdok többsége szunnita muszlim, de vannak síita kurdok, továbbá **jezidik**, **aleviták** és keresztények is. Ez a belső sokféleség fontos figyelmeztetés: a kurd népet nem lehet egyetlen vallási vagy politikai irányzatra redukálni.

A 20. század elején, az Oszmán Birodalom felbomlása után a kurdok nem kaptak önálló államot. Az 1920-as **sèvres-i békeszerződés** tervezett egy kurd autonóm régiót, de a szerződést soha nem hajtották végre; a helyét átvevő 1923-as **lausanne-i békeszerződés** már nem ismerte el a kurd autonómiát. A határok így Törökország, Irán, Irak és Szíria között osztották fel a kurdok lakta területeket. Az ezt követő államépítések rendre a központi hatalom, a török, arab vagy perzsa dominancia és a kurd identitás korlátozása felé hajlottak. Törökországban a kurd nyelv hivatalos használatát hosszú időre korlátozták, Iránban a kurd régiók fejlesztése elmaradt, Irakban a kurd felkeléseket katonai erővel verték le, Szíriában pedig sok kurdot fosztottak meg állampolgárságtól.

A kurd nemzeti mozgalom nem egységes: több párt, fegyveres csoport és regionális kormányzat képviseli a különböző érdekeket. Az iraki kurdok az 1990-es évek óta de facto autonómiát élveznek; a 2005-ös iraki alkotmány elismeri a **Kurd Regionális Kormányzatot** (KRG), amely saját parlamenttel, fegyveres erőkkel (pesmerga) és közigazgatással rendelkezik. A KRG területi autonómiája a 2003 utáni Irakban intézményesült, de körülhatárolása vitatott: a vitatott területek, köztük **Kirkuk** és környéke, továbbra is feszültségforrások. A KRG 2017-ben népszavazást tartott a függetlenségről, amelyen a résztvevők elsöprő többsége támogatta az elszakadást, de a nemzetközi közösség, köztük a szomszédos államok, elutasította a lépést, és az iraki központi kormány katonai erővel visszavette a vitatott területek egy részét. A törökországi kurd mozgalom legismertebb szereplője a **Kurd Munkáspárt** (PKK), amelyet Törökország, az Egyesült Államok és az Európai Unió terrorszervezetnek tart. A PKK 1984 óta folytat fegyveres harcot a török állam ellen; a konfliktusban több tízezer ember halt meg, és több százezren váltak belső menekültté a délkeleti tartományokban. A béketárgyalások többször megakadtak, a 2010-es évek közepén újból kiújult a harc. Szíriában a 2011-es felkelés után a **Népvédelmi Egységek** (YPG) a kurd többségű északkeleti területeken katonai ellenőrzést épített ki; ezt a területet a kurdok **Rojava** (Nyugat-Kurdisztán) néven emlegetik. A YPG az amerikai vezetésű koalíció helyi szövetségeseként harcolt az Iszlám Állam ellen, de Törökország a PKK szíriai ágának tekinti, és több katonai beavatkozást hajtott végre ellene. A szíriai kurd területeken kialakított **Demokratikus Föderációs Rendszer** az önigazgatás, a nők részvétele és a többvallású társadalom modelljét hirdeti, de legitimitását nem ismeri el sem a szíriai központi kormány, sem a nemzetközi közösség egységesen.

A kurd kérdés tehát nem egyszerűen „államot akarnak-e a kurdok”. A közösség több országban eltérő jogi helyzetben él, és az autonómia, a nyelvi jogok, a fejlesztési források és a katonai szerepvállalás kérdései országonként más-más formát öltenek. A kollektív bűnösség vagy a kollektív áldozatiság képzete egyaránt félrevezető: a kurdokon belül is voltak konfliktusok, a kurd politikai elit nem egységes, és a kurd régiókban is megfigyelhető a hatalmi visszaélés. Ugyanakkor az államok gyakran használták a kurd mozgalmakat a saját belpolitikai játszmáikban, és a kurd közösségek számos helyen szenvedték el az erőszakot.

39.2.3 Beludzsok: peremhelyzetben Pakisztán, Irán és Afganisztán között

A beludzsok (balochok) az iráni nyelvcsaládba tartozó, főként a mai Pakisztán délnyugati tartományában, **Beludzsisztánban**, valamint Irán délkeleti és Afganisztán délnyugati vidékein élő közösség. Létszámukat a becslések 8–15 millióra teszik; a pontos számot nehéz megállapítani,

mert a népszámlálások ritkán önálló etnikai kategóriaként kezelik őket, és a beludzs törzsi identitás gyakran átfed más helyi kötődésekkel. A beludzsok többsége szunnita muszlim, de vannak síita és szufi közösségeik is. Hagyományosan félnomád állattartással és kereskedelemben, valamint a selyemút mentén foglalkoztak.

A 19. századi brit előrenyomulás során a beludzs területek fokozatosan a Brit India és a perzsa állam befolyási övezeteibe kerültek. A **Goldschmid-vonal** (1871) és a későbbi brit-perzsa egyezmények az iráni és a brit fennhatóságú beludzs területeket választották el; a mai Pakisztán és Irán határa ezen a vonalon nyugszik. A pakisztáni Beludzsisztán 1948-ban, közvetlenül a pakisztáni államalapítás után csatlakozott Pakisztánhoz, de ez a lépés erőszakos konfliktust is magában foglalt. A beludzs nacionalista mozgalmak azóta többször fellázadtak a központi kormány ellen; a legnagyobb felkelések az 1950-es, az 1960-as években, majd 2004 után zajlottak. A felkelők a beludzs erőforrásokból származó bevételek aránytalanságát, a politikai kirekesztést és a katonai beavatkozást sérelmezik; a pakisztáni állam ezzel szemben a szeparatista erőket terrorista csoportnak minősíti. A konfliktus során a civillakosság aránytalan szenvedését számos emberi jogi szervezet dokumentálta, de a részletes igazságtétel és elszámoltatás eddig elmaradt.

A beludzs kérdésben fontos a regionális dimenzió: Irán beludzs lakta területén, **Szisztán és Beludzsisztán tartományban** is rendszeresen előfordulnak szeparatista támadások, amelyeket a teheráni kormány külföldi beavatkozással vagy szervezett bűnözéssel magyaráz. A beludzs mozgalmak időnként a határon átnyúló együttműködést keresik, de a két állam közötti biztonsági együttműködés is erős. A beludzs diaszpóra, különösen az európai és észak-amerikai közösségek, aktívan lobbiznak a beludzs emberi jogi kérdések nemzetközi napirendre tűzéséért, de ez a törekvés gyakran politikai vita tárgya.

39.2.4 Pastuk: a Durand-vonal és a határon átnyúló törzsi identitás

A pastuk (pathánok) a kelet-iráni nyelvű, túlnyomórészt szunnita muszlim közösség, amelynek hagyományos területe a mai Afganisztán keleti és déli részén, valamint Pakisztán északnyugati határvidékén fekszik. Létszámukat a becslések 15–20 millióra teszik, de a határ menti mobilitás és a törzsi szerveződés miatt a szám pontosan nem rögzíthető. A pastu törzsek évszázadokon át törzsi törvénykezés, a **pastunvali** (pashtunwali) szokásrendje szerint éltek, amely a vendégszeretet, a vérbosszú, a becsület és a tanácskozás intézményeit szabályozta. A 18. századi **Durrani Birodalom** pastu vezető rétegre épült, és a pastu identitás fontos szerepet játszott az afgán állam kialakulásában.

A 19. század végén a britek és az afgán emír, **Abdur Rahman kán** között létrejött a **Durand-vonal** (1893), amely elválasztotta a brit fennhatóságú területet az afgán államtól. Ez a határ azonban soha nem vette figyelembe a pastu törzsi területek összefüggő szerkezetét: a pastu közösségeket kettévágta, és létrehozta az „államhatár mögött élő” pastu tömegeket. A mai Pakisztánban a **Khyber Pakhtunkhwa** tartományban és az egykori törzsi területeken (FATA) élő pastuk jelentős része az 1947-es felosztáskor nem kapott lehetőséget a csatlakozás szavazására; a törzsi területek sajátos jogállása évtizedekig fennmaradt, ami a központi kormányzattal való feszültséget erősítette. A 2000-es években a tálib mozgalom pastu háttere, a határ menti fegyveres csoportok és az amerikai hadsereg beavatkozása a pastu közösségeket különösen súlyosan érintette.

A pastu nacionalizmus két pólus között mozog: egyrészt a pastu identitás Afganisztánban államalkotó tényező, másrészt Pakisztánban a pastu politikai pártok (mint a **Nacionalista Néppárt** vagy a **Pakhtunkhwa Milli Awami Párt**) az autonómia, a nyelvi jogok és a fejlesztési források bővítéséért küzdenek. A tálib mozgalom pastu többsége nem jelenti azt, hogy minden pastu a tálibokkal azonosulna; a pastu társadalom rendkívül sokszínű, és a tálibok uralma alatt is voltak pastu áldozatai a fegyveres konfliktusoknak. A határon átnyúló pastu identitás

a családi, törzsi és kereskedelmi kapcsolatokban ma is élénk, de a 20. század államhatárai ezt a kapcsolatrendszert gyanússá tették. Az 1893-as Durand-vonal máig vitatott: az afgán állam több kormánya nem ismerte el végleges határként, Pakisztán viszont a nemzetközi jog örökösödésére hivatkozva érvényesnek tekinti. A vita a két állam közötti konfliktusok egyik mélyrétegét alkotja.

39.2.5 Türkmének: államépítés és határon túli rokon közösségek

A türkmének a közép-ázsiai török nyelvű népek egyike, akik túlnyomórészt a mai Türkmenisztán területén élnek, de jelentős közösségeik vannak Északkelet-Iránban, Észak-Afganisztánban és kisebb számban a mai Üzbegisztánban és Kazahsztánban. A türkmén identitás a 20. század előtt elsősorban törzsi, nyelvi és nomád-városi kettősségben létezett; a mai nemzeti tudat a szovjet korszakban, a nemzetiségi területi elv szerint megerősödött. A türkmén törzsek történelmileg a Kaszpi-tengertől az Amu-darjáig húzódó sávban mozogtak, és a 19. századi orosz hódítás, valamint a brit-indiai befolyás közötti ütközőzónában éltek.

A mai Türkmenisztánban a türkmének a lakosság többségét alkotják, de a függetlenség óta az állam erőteljesen központosította a nemzeti identitást, gyakran a törzsi különbségek elhallgatásával. A határon túli türkmén közösségek helyzete jelentősen eltér: Iránban a türkmének szunnita muszlimok, és a síita iszlám köztársaságban vallási kisebbségi helyzetben élnek; Afganisztánban a türkmének a tálib uralom és a polgárháborúk során gyakran kényszerültek migrációra. A türkmén diaszpóra határon átnyúló kapcsolatai a családi hálózatokon és a kereskedelemben élnek, de a türkmén kormányzat és a szomszédos államok viszonya gyakran meghatározza e közösségek lehetőségeit. A türkmén példa jól mutatja, hogy a határon átnyúló etnikai közösség nem automatikusan politikai mozgalom; a türkmén identitás a mai napig elsősorban nyelvi és családi, nem feltétlenül szeparatista.

39.2.6 Örmények: diaszpórában élő nemzet és a Hegyi-Karabah-kérdés

Az örmények esete sajátos, mert az örmény nemzet rendelkezik állammal – Örményországgal –, ugyanakkor a világon élő örmények többsége diaszpórában él. A becslések szerint 7–10 millió örmény élhet világszerte, ebből Örményországban nagyjából 3 millió, a többiek főként Oroszországban, az Egyesült Államokban, Franciaországban, Iránban és Grúziában. A diaszpóra kialakulása hosszú folyamat, amelynek csúcspontja az első világháború alatti **örmény népirtás** volt; ezt az eseményt a történészi konszenzus szerint az oszmán állam hajtotta végre, az áldozatok számát körülbelül 1–1,5 millióra becsülik, de a pontos szám vitatott. A népirtás emlékezete és annak elismertetése a mai napig meghatározza az örmény identitást és a Törökországgal való viszonyt.

A szovjet korszakban az örményeknek saját tagköztársaságuk volt, de a határok nem követték a néprajzi határokat. A **Hegyi-Karabah** (örményül Arcah) területét az 1920-as években a szovjet vezetés az Azerbajdzsáni SZSZKSZK-hoz csatolta, miközben lakosságának többsége örmény volt. A peresztrojka alatt, 1988-ban a karabahi örmények kinyilvánították elszakadási szándékukat, ami fegyveres konfliktushoz vezetett. Az 1991–1994-es háborúban az örmény erők ellenőrzésük alá vonták Hegyi-Karabahot és környékét; százezrek, azeriek és örmények, kényszerültek lakóhelyük elhagyására. A terület státusza nemzetközileg vitatott maradt: az ENSZ és a legtöbb állam Azerbajdzsán részének tekinti, de az örmény lakosság és Örményország tényleges befolyása alatt állt. 2020-ban a második karabahi háborúban Azerbajdzsán visszafoglalta a terület jelentős részét, 2023-ban pedig katonai úton megszerezte a fennmaradó részt; az örmény lakosság szinte teljes egészében elmenekült Örményországba. Ez a menekülthullám újabb súlyos humanitárius válságot okozott, és a menekültek visszatérési joga, valamint a terület hovatartozása továbbra is

vitatott. A karabahi események dokumentálása még folyamatban van, és a 2023-as történések megítélésében a felek narratívái élesen szemben állnak.

Az örmény példa azt is mutatja, hogy a határon túli identitás nemcsak a szomszédos államok rokon közösségeiben, hanem a diaszpórában is újratermelődik. Az örmény diaszpóra szervezetei, egyházai és intézményei a nyelv, a vallás és a genocídium-emlékezet köré szerveződnek; politikai befolyásuk Örményországban és a befogadó országokban egyaránt érezhető.

39.2.7 Asszírok, jezidik és más kisebbségek

A hontalanság és a határon átnyúló identitás nem korlátozódik a fenti nagyobb csoportokra. Az **asszírok** (más néven káldeusok vagy szíriai keresztények) az ókori Mezopotámia keresztény közösségeinek leszármazottai, akik a mai Irak, Szíria, Törökország és Irán területén élnek, de az elmúlt évszázadban a kényszerű migráció és az üldözés következtében nagy diaszpórába szorultak. A 2014-es észak-iraki események során az Iszlám Állam nevű fegyveres szervezet szisztematikusan támadta a jezidi közösséget, amit több nemzetközi testület és kutató **népirtásként** vagy ahhoz hasonló bűncselekményként írt le; a jezidik ezreit gyilkolták meg, nőket és gyermekeket raboltak el, és sokakat szexuális rabszolgaságba kényszerítettek. A jezidik többsége ma is menekülttáborokban él vagy Európában keresett menedéket. Az asszírok és jezidik esetében a határon átnyúló identitás és a hontalanság egybeér: sokuknak nincs biztonságos állampolgári státusza, és a visszatérés lehetősége bizonytalan.

A **palesztinok** külön fejezetben tárgyalt kérdése mellett érdemes megemlíteni a **kaukázusi népek** – cserkeszek, csecsenek, abházok, oszétok – határon átnyúló közösségeit is, akik a 19. századi orosz hódítás, a szovjet deportálások és a posztszovjet konfliktusok során szintén többszörösen átrendeződtek. A **cserkesz diaszpóra** Törökországban, Jordániában, Szíriában és Irakban élő közösségei a mai napig őrzik a 19. századi kitelepítés emlékezetét.

39.2.8 A területi autonómia és a határon átnyúló identitás dilemmái

A fenti példák közös tanulsága, hogy a hontalan és határon átnyúló népek kérdése nem oldható fel egyszerűen az államhatárok megrajzolásával. A nemzetközi jog két elv feszültségében mozog: egyfelől a **népek önrendelkezési joga** elismeri a csoportok jogát saját politikai sorsuk meghatározására, másfelől a **területi integritás** elve tiltja a meglévő államok felbomlasztását. A két elv közötti konfliktus a régió számos válságában megfigyelhető. Az autonómia – legyen az területi, kulturális vagy nyelvi – az egyik leggyakoribb kompromisszumos megoldás: az iraki kurd autonómia, a pakisztáni pastu tartományok létrehozása, vagy az iráni türkmén kisebbség nyelvi jogai mind ebbe az irányba mutatnak. Ugyanakkor az autonómia sem garantálja a békés állapotát, ha a központi hatalom a katonai és gazdasági erőforrásokat továbbra is monopolizálja, vagy ha a csoportok politikai vezetése maga is kirekesztő.

A határon átnyúló identitás a 21. században új formákat ölt: a digitális média, a diaszpóra-hálózatok és a nemzetközi civil szervezetek lehetővé teszik a határokon áthidaló politikai, kulturális és gazdasági kapcsolatokat. Ez egyszerre erősítheti a közösségi szolidaritást és teremthet új feszültségeket, ha az államok a határon túli kötődést hazaárulásként vagy beavatkozásként értelmezik. A régióban a határon átnyúló identitás gyakran nem államellenes projekt, hanem a mindennapi élet része: rokonlátogatás, kereskedelem, vallási zarándoklat, tanulás. A politikai szereplők azonban hajlamosak ezt biztonsági kérdéssé alakítani.

39.2.9 Források és bizonytalanságok

Egy ilyen összehasonlító alfejezet forrásai rendkívül egyenetlenek. A kurd, pastu, beludzs és türkmén közösségek létszámára vonatkozó adatok gyakran becslések, amelyeket a kormányzati népszámlálások, a nemzetközi szervezetek (ENSZ, UNHCR, Világbank) és a kutatóintézetek eltérő módszertannal állítanak elő. A népszámlálásokban az etnikai önbesorolás gyakran politikai okokból hiányzik, vagy a kérdezés módja torzít; így a hivatalos adatok és a közösségek saját becslései között nagy eltérések lehetnek. Ahol konkrét számot említünk, ott becslésről van szó, és érdemes a forrást, a dátumot és a bizonytalanságot egyaránt megjelölni. A friss események – például a 2023-as karabahi menekülthullám, a szíriai kurd területeken zajló tárgyalások, vagy a pakisztáni beludzs konfliktus 2024–2026-os fejleményei – kapcsán a dokumentáció még folyamatban van; a pontos áldozatszámok, a felelősség megállapítása és a jogi minősítések vitatottak. Az alfejezet a jól dokumentált kronológiai eseményekre támaszkodik, de a friss eseményeknél ellenőrzési igényt jelez.

A vitatott megnevezéseknél fontos a pontosság: a PKK-t Törökország, az USA és az EU terrorszervezetnek tartja; a YPG-t Törökország szintén terrorszervezetnek minősíti, míg a koalíciós erők korábban helyi partnereként tekintettek rá; a beludzs felkelők magukat felszabadító mozgalomnak nevezik, a pakisztáni állam szerint terroristák. A karabahi konfliktusban az örmény és az azerbajdzsáni álláspont szöges ellentétben áll; a nemzetközi jogi fórumok döntései részben tisztázták a terület helyzetét, de a lakosság visszatérési joga továbbra is nyitott. A jezidi és asszír közösségek ellen elkövetett bűncselekmények jogi minősítése a nemzetközi bíróságok előtt folyamatban van; a „népirtás” kifejezést egyes dokumentumok használják, mások óvatosabban fogalmaznak.

39.2.10 Rövid összefoglaló

- A hontalan és határon átnyúló népek kérdése a birodalmi múlt, a gyarmati határhúzás és a 20. századi államépítés következménye; a mai etnikai kategóriák nem vetíthetők vissza a korábbi korokba.
- A kurdok a legnagyobb állam nélküli nép a régióban; Törökországban, Irakban, Iránban és Szíriában élnek, és politikai mozgalmaik korántsem egységesek. Az iraki kurd autonómia (KRG) intézményesült, de a függetlenségi törekvések nemzetközileg elutasítottak, a PKK és a YPG megítélése erősen vitatott.
- A beludzsok Pakisztán, Irán és Afganisztán határvidékén élő, politikai és gazdasági peremhelyzetbe szorult közösség; a felkelések és a kormányzati erőszak áldozatainak elszámoltatása hiányos.
- A pastuk a Durand-vonal által kettéosztott, törzsi szokásrend szerint szerveződő közösség; a pastu identitás Afganisztánban államalkotó, Pakisztánban pedig részben marginalizált, és a tálib mozgalom pastu háttere nem azonos a pastu közösség egészével.
- A türkmének és az örmények a határon átnyúló identitás eltérő mintáit mutatják: a türkmén diaszpóra főként nyelvi és családi kötelék, az örmény diaszpóra pedig a genocídium-emlékezet köré szerveződő politikai erő is.
- A területi autonómia kompromisszum lehet az önrendelkezés és a területi integritás feszültségében, de nem oldja meg automatikusan a gazdasági egyenlőtlenséget, a katonai jelenlétet és a kirekesztést.
- Az asszírok, jezidik, palesztinok és más kisebbségek helyzete rávilágít, hogy a hontalanság és a határon átnyúló identitás gyakran együtt jár a menekültsorssal és az állampolgárság hiányával.

39.2.11 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem lehet a kurdokat egyetlen politikai tömbként ábrázolni? Mutassa be az iraki, törökországi, szíriai és iráni kurd közösségek közötti különbségeket.
2. Hogyan termelte újra a Durand-vonal a pastu közösségek határon átnyúló identitását, és milyen következményei lettek ennek a 20. századi államépítésben?
3. Milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg a beludzs és a kurd mozgalmak autonómiatörekvései között?
4. A 2023-as karabahi események milyen forráskritikai problémákat vetnek fel a történetírásban? Hogyan lehet különbséget tenni a dokumentált tény, a jogi minősítés és a felek narratívái között?
5. Mit jelent a területi autonómia a nemzetközi jog önrendelkezési elvének és a területi integritás elvének feszültségében? Hozzon példát a régióból.

39.3 Az arab–izraeli konfliktus

39.3.1 A háborúk kora (1948–1973)

Az arab–izraeli konfliktus az 1948-as háborúval vált államközi fegyveres konfliktussá, de a szembenállás gyökerei a korábbi, mandátumkori zsidó–arab és cionista–palesztin konfliktusba nyúlnak vissza, amelyet az előző alfejezet a hontalan és határon átnyúló népek kapcsán mutatott be. Az 1949-es fegyverszüneti egyezmények nem vetettek véget a strukturális feszültségnek: a konfliktus az 1950-es és 1960-as évek során háborúkban, határincidensekben és az államépítés geopolitikai versengésében élt tovább. Az első évtizedeket a háborúk kronológiája és a palesztin menekültkérdés párhuzamos története keretezi.

Az 1948. május 15-én kitört első arab–izraeli háborút az izraeli történetírás **függetlenségi háborúként** (héberül *Milhemet Ha'Azmaut*), a palesztin emlékezet pedig a **Nakba** (arabul „katasztrófa”) részeként tárgyalja. A hadi események dokumentált tényei nem vitatottak: Egyiptom, Transzjordánia, Szíria, Libanon és Irak haderői léptek be a mandátum területére, és 1949 tavaszáig tartó, váltakozó intenzitású harcok zajlottak. A háború során Izrael a javasolt felosztási terven túlmutató területeket vont ellenőrzése alá, Transzjordánia pedig megszállta és később annektálta Ciszjordániát, a mai terminológia szerint **Nyugati Partot** (ang. *West Bank*), beleértve Kelet-Jeruzsálemet. A nemzetközi jogi konszenzus szerint ez az annexió nem nyert elismerést, csak Nagy-Britannia és Pakisztán ismerte el.

A palesztin menekültek számára vonatkozóan nincs egyetlen hiteles, minden oldal által elfogadott statisztika. Az **ENSZ palesztin menekültügyi ügynöksége** (UNRWA) nyilvántartása szerint 1948–1949-ben mintegy 700 000–750 000 palesztin hagyta el otthonát vagy vált belső menekültté; a mai regisztrált menekültek és leszármazottaik száma több millió, de ez a szám a generációk közötti regisztrációs gyakorlat miatt nem egyenlő az egykori lakóhelyüket elhagyók számával. Az izraeli és a palesztin történetírás vitája ma már elsősorban nem a létszámon, hanem a kivándorlás okain folyik: a palesztin fél a kiűzetést és a háborús körülményeket, az izraeli fél részben az arab vezetők evakuálási felhívásait és a háborús káoszt hangsúlyozza. A mai tudományos konszenzus szerint a menekülés oka komplex volt: fegyveres összecsapások, palesztin települések elfoglalása, atrocitásoktól való félelem, valamint a polgári lakosság háborús eltávolítása egyaránt szerepet játszott. A történészi vita tehát az arányokról és a felelősség súlyozásáról szól, nem a jelenség létéről.

Az 1949-es **fegyverszüneti egyezmények** (amelyeket Rodosz szigetén írtak alá) kizárólag katonai jellegűek voltak: nem határozták meg a végleges államhatárokat, és nem foglaltak állást

a szuverenitási igényekről. A demarkációs vonalak (a „zöld vonal") innentől a nemzetközi jogi és politikai viták állandó viszonyítási pontjává váltak. A palesztin államiság kérdése azonnal kettős jogi státuszba került: 1948–1967 között Ciszjordánia Transzjordánia/Jordánia uralma alatt, a Gázai övezet pedig egyiptomi katonai igazgatás alatt állt; egyik terület sem alkotott független palesztin államot.

Az 1950-es évek határincidensei, a palesztin fegyveres beszivárgások és az izraeli megtorló akciók a konfliktus „kis háborúinak" időszakát alkotják. Az izraeli hadtörténet által **megtorló műveleteknek** nevezett akciók (köztük az 1953-as kibijai rajtaütés) az ENSZ dokumentumaiban jól nyomon követhetők, de az áldozati számok eltérései miatt a mai napig forráskritikai kihívást jelentenek. Az 1956-os **szuezi válság** során Izrael, Franciaország és Nagy-Britannia katonai akciót indított Egyiptom ellen, amit a nemzetközi közösség – az Egyesült Államok és a Szovjetunió együttes nyomására – széles körben gyarmatias hatalmi összeomlásnak minősített, és az ENSZ-közgyűlés felszólította a csapatok kivonására. A válság regionális jelentősége kettős volt: Egyiptom nemzeti pozíciója megerősödött, Izrael pedig rövid időre elvesztette a Sínai-félszigetet, de elérte a tengerszorosok hajózási garanciájának ígéretét.

Az 1967. júniusi háború, amelyet izraeli oldalon **hatnapos háborúnak**, arab oldalon **júniusi háborúnak** (arabul *an-Naksza*, „a visszaesés") neveznek, a konfliktus legnagyobb fordulópontja volt. A háború előzménye a szuezi válság rendezésének törékenysége, a szovjet és amerikai fegyverszállítások fokozódása, valamint Egyiptom lépései – köztük a Sínai-félsziget demilitarizáltságának felmondása és a Tiran-szoros lezárása az izraeli hajózás elől – voltak. A háború okairól folyó nemzetközi vita a mai napig éles: az egyik értelmezés szerint Izrael a közvetlen katonai fenyegetésre válaszul kezdeményezett megelőző csapást, a másik szerint a háború a térségi erőviszonyok átrendezésére irányuló szándékos izraeli stratégia része volt. A hadműveletek tényei nem vitatottak: Izrael elfoglalta a Sínai-félszigetet, a Gázai övezetet, Ciszjordániát (beleértve Kelet-Jeruzsálemet) és a Golán-fennsíkot. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa **242-es határozatát** (1967) a konfliktus későbbi béketárgyalásainak alapdokumentumaként tartják számon; a határozat – angol szövege szerint – a megszállt területekről való kivonulást a „biztonságos és elismert határok" elvével kötötte össze. A magyar és arab értelmezés közötti eltérés a „minden területről" és a „területekről" megfogalmazás között a mai napig jogértelmezési vita tárgya.

Az 1969–1970-es **koptató háború** (izraeli–egyiptomi állóháború a Szuezi-csatorna mentén) és az 1973. októberi háború (izraeli terminológiával **jom kippuri háború**, arab terminológiával **októberi háború** vagy **ramadán háború**) újra bebizonyította, hogy a béke nem automatikus következménye a katonai status quónak. Az 1973-as háború katonai meglepetése után a tűzszünetet követő diplomáciai folyamatok – Henry Kissinger amerikai külügyminiszter **ingadiplomáciája** – vezettek el az első izraeli–egyiptomi és izraeli–szíriai csapatcsökkentési megállapodásokhoz. Ez a szakasz a hidegháborús szuperhatalmi versengés közvetlen keretében zajlott: az Egyesült Államok Izraelt, a Szovjetunió Egyiptomot és Szíriát támogatta, de egyik fél sem vállalta a közvetlen katonai beavatkozást a regionális háborúba.

39.3.2 Béketörekvések és a megszállás kora (1977–1993)

Az 1973-as háború után a konfliktus súlypontja fokozatosan áthelyeződött a harctéri államközi háborúkról a megszállt területek sorsára és a palesztin kérdés nemzetközi jogi, illetve diplomáciai kezelésére. Ez az eltolódás nem jelentette a fegyveres erőszak megszűnését: az 1982-es libanoni háború, az intifádák és a telepespolitika éppúgy a konfliktus dinamikus elemeivé váltak, mint a békefolyamat.

Az 1977-es izraeli választások után a jobboldali **Likud** párt került kormányra, Menáhém Begín vezetésével. Ez a váltás az izraeli politikai rendszeren belül a munkapárti hegemónia végét jelezte, és a cionista jobboldal hagyományának megerősödését hozta, amely Ciszjordániát és Gázát

történelmi zsidó területnek tekintette. Ugyanakkor 1977 novemberében Anvar Szádát egyiptomi elnök Jeruzsálembe látogatott, ami az arab államok részéről korábban elképzelhetetlen diplomáciai fordulat volt. Az izraeli–egyiptomi tárgyalások 1978-ban a Camp David-i keretmegállapodáshoz, majd 1979-ben az **izraeli–egyiptomi békeszerződéshez** vezettek. A szerződés feltételei között szerepelt a Sínai-félsziget teljes izraeli kiürítése, a diplomáciai kapcsolatok felvétele és a felek biztonsági együttműködése. A megállapodást az ENSZ közgyűlése és a szovjet blokk, valamint a legtöbb arab állam kezdetben elutasította, vagy kritikusan fogadta. Az egyiptomi elszigeteltség éveiben az Arab Liga székhelyét Kairóból Tuniszba helyezték át. A Camp David-i folyamat megmutatta, hogy a kétoldalú béke és a palesztin önrendelkezés kérdése egymással összekapcsolódik: az 1978-as megállapodás palesztin autonómiára vonatkozó részei nem valósultak meg, részben az izraeli telepespolitika, részben a palesztin oldal belső vitái, részben a felek eltérő értelmezései miatt.

A **palesztin nemzeti mozgalom** intézményesülése ebben az időszakban vált meghatározóvá. A **Palesztin Felszabadítási Szervezetet** (PFSZ; ang. Palestine Liberation Organization, PLO) 1964-ben hozták létre, de az 1967-es vereség után vált a palesztin politikai mobilizáció fő keretévé, Jasszer Arafat **Fatah** szervezetének dominanciájával. Az 1974-es arab államfői csúcstalálkozó a PFSZ-t ismerte el a palesztin nép egyedüli legitim képviselőjeként; ugyanebben az évben Arafat felszólalt az ENSZ-közgyűlésben. A palesztin fegyveres taktikák és izraeli célpontok elleni támadások – amelyeket a palesztin oldal „fegyveres ellenállásnak”, az izraeli és számos nyugati álláspont szerint „terrorizmusnak” minősített – a nemzetközi közvéleményben éles vitákat okoztak. A könyv e minősítéseket a szereplők saját használata és a nemzetközi intézmények – például az ENSZ Biztonsági Tanácsának határozatai – szerint mutatja be, nem a saját álláspontjaként.

A **telepespolitika** – izraeli civilek beköltözése Ciszjordániába, Kelet-Jeruzsálembe és a Gázai övezetbe (2005-ig) – a megszállás legvitatottabb aspektusává vált. Az izraeli kormányok különböző intenzitással támogatták a telepek létrehozását. Az ENSZ Biztonsági Tanácsának és a Nemzetközi Bíróságnak a megnyilatkozásai szerint a telepek a nemzetközi humanitárius jog – különösen a negyedik genfi egyezmény – megsértésével jöttek létre, Izrael álláspontja szerint viszont a területek nem megszállt, hanem vitatott területek, és a telepek nem sértik a genfi egyezményt. A telepesek száma az 1980-as évektől folyamatosan nőtt: az izraeli statisztikai hivatal és a telepes szervezetek által közölt adatok szerint a 21. század elejére több százezerre tehető a megszállt területeken élő izraeli állampolgárok száma, de a pontos szám attól függ, hogy Kelet-Jeruzsálemet külön kezelik-e. A palesztin és a nemzetközi jogi értelmezés szerint a telepek a palesztin államiság területi kontinuitását lehetetlenítik el; az izraeli jobboldali és vallásos-nacionalista értelmezés szerint viszont a zsidó állam történelmi jogainak érvényesítését jelentik.

Az 1987 decemberében kezdődött **első intifáda** (arabul „felkelés”) a megszállt területek palesztin lakosságának tömeges, a korábbi fegyveres csoportok helyett inkább utcai tiltakozásra, sztrájkra és polgári engedetlenségre építő mozgalma volt. Az izraeli hadsereg és a palesztin tüntetők közötti erőszak dokumentált következményekkel járt: a halálos áldozatok száma palesztin oldalon ezer feletti, izraeli oldalon alacsonyabb volt, de a pontos adatokat forrásonként eltérően közlik. Az intifáda médiahatása a palesztin kérdést a nemzetközi napirend élére emelte, és hozzájárult a tárgyalásos rendezés iránti nyomás növekedéséhez.

A hidegháború végével, az 1991-es madridi konferenciával és az 1993-as titkos oslói tárgyalásokkal új diplomáciai keret jött létre. Az **Oslói Megállapodások** (1993, 1995) az izraeli kormány és a PFSZ közötti kölcsönös elismerésen alapultak: a PFSZ elismerte Izrael állam létjogosultságát, Izrael pedig a PFSZ-t a palesztin nép képviselőjeként. A megállapodás létrehozta a **Palesztin Hatóságot** (PH), amely korlátozott önkormányzati jogosítványokat kapott a megszállt területek egyes részein. A folyamat jellegéről az értelmezések megoszlanak: egyes szerzők szerint a megállapodás a palesztin önrendelkezés első lépése volt, mások szerint a megszállás újraelosztását

jelentette, amelyben az izraeli katonai ellenőrzés és a telepek tovább bővülhettek. A dokumentált tény az, hogy a tárgyalásos folyamat nem hozta el a palesztin államiságot a kitűzött időkeretben, és a telepes jelenlét erőteljesen nőtt az oslói évek alatt.

39.3.3 Intifáda, tárgyalások és a kétállami megoldás válsága (1993–2026)

Az 1990-es évek második felétől a békeremények fokozatosan összeomlottak. A 2000-es Camp David-i csúcstalálkozó kudarcának okairól a felek és a történészek eltérő narratívákat fogalmaznak meg: az izraeli értelmezés szerint a palesztin fél nem fogadta el a területi és biztonsági javaslatot, a palesztin értelmezés szerint a javaslat nem biztosította a szuverén palesztin államot és a menekültek jogait. A tárgyalások összeomlását követően, 2000 szeptemberében kezdődött a **második intifáda** (az al-Aksza intifáda), amely az elsőnél lényegesen militarizáltabb és véresebb volt. Öngyilkos merényletek izraeli városokban, izraeli katonai műveletek palesztin városokban, civilek tömeges halála jellemezte az időszakot. Az erőszak minősítése vitatott: az izraeli kormányzat a palesztin fegyveres akciók többségét terrorizmusnak, a palesztin oldal ellenállásnak nevezte. A nemzetközi szervezetek, például az ENSZ és az emberi jogi szervezetek jelentései mindkét oldal jogsértéseit dokumentálták.

Az erőszak második intifáda alatti intenzitására vonatkozó adatok eltérőek, de az izraeli és palesztin források egyaránt több ezer palesztin és több száz izraeli halálos áldozatról számolnak be. A számok mögött konkrét események állnak: izraeli hadműveletek (például a 2002-es **Védőpajzs hadművelet** és a dzseníni csata) és palesztin merényletek. A dzseníni csata áldozatszámai és a civil áldozatok aránya a mai napig forráskritikai viták tárgya, mert az izraeli, palesztin és nemzetközi szervezetek eltérően közlik a halottak számát és a harcok körülményeit.

A 2000-es évek közepén két párhuzamos folyamat zajlott: az izraeli **biztonsági kerítés/fal** építése Ciszjordániában, és a 2005-ös gázai kivonulás. A kerítést Izrael biztonsági intézkedésként, a palesztin oldal és a Nemzetközi Bíróság 2004-es tanácsadó véleménye pedig a nemzetközi jog megsértéseként értelmezte. A 2005-ös izraeli kivonulást a Gázai övezetből Ariel Saron miniszterelnök vezette kormány hajtotta végre; a kivonulás a telepek felszámolását jelentette, de az izraeli hadsereg ellenőrzése a határon, a légtérben és a tenger felől fennmaradt. Ezt az állapotot az emberi jogi szervezetek a megszállás folytatásaként, Izrael pedig biztonsági szükséghelyzetként értelmezte.

A **Hamasz** (Iszlám Ellenállási Mozgalom, harakat al-muqáwama al-iszlámijja) 2006-ban megnyerte a palesztin törvényhozási választásokat. Az ezt követő belső palesztin feszültség, amelyet a palesztin oldalon belüli Fatah–Hamasz szembenállás jellemzett, 2007-re a Gázai övezet és Ciszjordánia politikai szétválásához vezetett. A Hamászt Izrael, az Egyesült Államok, az Európai Unió és számos más állam terrorszervezetnek minősíti; a mozgalom ezt a minősítést vitatja, és magát palesztin ellenállási szervezetként határozza meg. A kettős palesztin hatalomgyakorlás a mai napig alapvetően befolyásolja a béketárgyalások lehetőségét. A gázai övezetet 2007 óta Izrael és Egyiptom szigorú zárlat alatt tartja, amit a palesztin lakosság és az emberi jogi szervezetek kollektív büntetésként, az izraeli kormányzat pedig biztonsági intézkedésként ír le.

A 2008–2009-es, 2012-es, 2014-es és 2021-es gázai fegyveres összecsapások, valamint a 2023. október 7-i Hamasz-támadást követő izraeli hadjárat a konfliktus legújabb szakasza. A 2023. október 7-i támadás dokumentált tényei: palesztin fegyveres csoportok támadást indítottak izraeli települések és katonai állások ellen, mintegy 1 200 embert öltek meg, és túszokat ejtettek. A támadás minősítése vitatott: Izrael és számos szövetségese szerint terrorcselekmény, a palesztin szervezetek szerint az ellenállás része. A Nemzetközi Büntetőbíróság és az ENSZ vizsgálatai a felek háborús bűneit, adott esetben emberiesség elleni bűncselekményeit vizsgálják. Az ezt követő izraeli hadművelet a Gázai övezetben rendkívül magas palesztin polgári áldozatszámmal járt; a hivatalos gázai egészségügyi források és az ENSZ által közölt adatok szerint 2026 elejére

több tízezer halott van, de a pontos szám ellenőrzése a harcok közepette nem lehetséges, és a források politikai ellenőrzöttsége miatt a számokat kritikával kell kezelni. Az izraeli kormányzat a Hamász katonai infrastruktúrájának felszámolását és a túszok kiszabadítását tűzte ki célul; a palesztin és nemzetközi humanitárius szervezetek a műveletet aránytalan erőnek, egyes jogi értelmezések szerint kollektív büntetésnek vagy akár népirtásnak nevezték. Ez utóbbi minősítés jogi megalapozottságáról a Nemzetközi Bíróság előtt eljárások vannak folyamatban, és a könyv 2026-os lezárásakor nem tekinthető lezárt jogi ténynek.

A **kétállami megoldás** – vagyis egy független palesztin állam létrehozása Ciszjordániában és a Gázai övezetben, Izrael mellett – az 1990-es évek elejétől a nemzetközi diplomácia domináns formulája volt. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa, az Arab Liga, az Európai Unió és az Egyesült Államok számos állásfoglalása ezt a célt nevezte meg. A megoldás megvalósulását akadályozó tényezőket a felek egymásnak tulajdonítják: az izraeli kormányzat a palesztin fegyveres szervezetek erőszakát, a belső palesztin megosztottságot és a zsidó állam elismerésének hiányát, a palesztin fél az izraeli telepespolitikát, a megszállás intézményrendszerét és a tárgyalások aszimmetriáját említi. A nemzetközi jogi álláspontok szerint a telepek és a palesztin területek annexiójának vitatott lépései aláássák a kétállami megoldás területi alapját. A 2020-as évekre a kétállami megoldás esélye a legtöbb elemző szerint csökkent, de a formula továbbra is a hivatalos nemzetközi álláspont része.

39.3.4 A menekültkérdés és a konfliktus nemzetközi dimenziói

A palesztin menekültkérdés a konfliktus egyik legrégebbi, legösszetettebb és érzelmileg leginkább terhelt eleme. A menekültek jogállása nemzetközi jogilag kettős: az 1951-es menekültügyi egyezmény általános védelme alá tartoznak, de különösen az UNRWA mandátuma alatt állnak, amely az 1948-as háborúhoz kapcsolódó palesztin menekülteknek és leszármazottaiknak nyújt oktatási, egészségügyi és szociális szolgáltatásokat. A menekültjog kérdésében a palesztin álláspont szerint az ENSZ 194-es közgyűlési határozata elismeri a menekültek hazatéréshez való jogát, illetve kárpótláshoz való jogát a vissza nem térők számára; az izraeli álláspont szerint a hazatérés tömeges gyakorlása Izrael demográfiai létét és zsidó jellegét veszélyeztetné, ezért a menekültkérdést tárgyalásos úton, a kétállami keretben kell rendezni, korlátozott hazatéréssel és kárpótlással. A nemzetközi emberi jogi és menekültjogi szervezetek szerint a menekültek jogai egyéni jogok, amelyekről a palesztin vezetés sem mondhat le a menekültek nevében; az izraeli jogértelmezés szerint a 194-es határozat nem bir kötelező erővel, és a hazatérés nem automatikus jog.

A menekültkérdés regionális következményei máig meghatározóak. A palesztin menekültek milliói élnek Libanonban, Szíriában, Jordániában és a megszállt területeken, gyakran táborokban. A befogadó országok politikája eltérő: Jordánia állampolgárságot adott sok palesztin menekültnek, Libanon viszont a palesztin menekültek többségét nem honosította, és társadalmi-gazdasági jogaikat szűkre szabta. A szíriai polgárháború óta a menekültek egy része másodszor vagy harmadszor is menekülni kényszerült, ami újabb humanitárius válságokat okozott. A menekültkérdés az arab–izraeli tárgyalások legérzékenyebb pontja: a Camp David-i, az oslói és a 2000-es tárgyalások során a hazatérés, a kompenzáció és az UNRWA jövője egyaránt napirenden volt, de egyetlen tárgyaláson sem született minden fél által elfogadott megoldás.

A konfliktus nemzetközi dimenziója a hidegháború után átalakult, de nem szűnt meg. Az Egyesült Államok a legfontosabb külső szereplő, amely Izrael biztonságát stratégiai érdeknek tekinti, ugyanakkor a kétállami megoldás híveként lép fel. Oroszország, Kína, az Európai Unió és a regionális hatalmak – Irán, Törökország, Szaúd-Arábia, Egyiptom és Katar – saját érdekeik szerint pozicionálják magukat. Az **Ábrahám-megállapodások** (2020) során az Emírségek, Bahrein, Szudán és Marokkó normalizálták diplomáciai kapcsolataikat Izraellel, ami a palesztin

kérdés napirendről való levételének félelmét keltette a palesztin oldalon, míg az izraeli és amerikai értelmezés a regionális béke kiterjesztéseként mutatta be. A 2023–2026-os gázai eszkaláció ezt a tendenciát részben visszafordította, de a normalizációs folyamatok egyelőre nem zuhantak össze teljesen. A konfliktus tehát nem csupán izraeli–palesztin, hanem regionális és globális erőviszonyok metszéspontjában is zajlik.

39.3.5 Források és bizonytalanságok

A fejezet elsődleges forrásai az ENSZ-határozatok, a fegyverszüneti egyezmények szövegei, a Camp David-i keretmegállapodás és a békeszerződés, valamint a felek hivatalos nyilatkozatai, a katonai jelentések és a diplomáciai levelezés. A másodlagos szakirodalomban az izraeli, palesztin és nyugati történetírás mellett a kritikai történetírás (például az „új történészek” Izraelben, a palesztin oral history, a nemzetközi jogi elemzések) is jelen van. A 2023 utáni események esetében a források sokszor nem ellenőrizhetők, a gázai áldozatszámokat pedig a Hamászhoz köthető egészségügyi minisztérium közli, ami módszertani kihívást jelent; ugyanakkor az ENSZ és a nemzetközi szervezetek – saját ellenőrzésük mellett – ezeket az adatokat használják, gyakran azzal a megjegyzéssel, hogy a végső számok csak a harcok után lesznek igazolhatók.

A vitatott megnevezések – terrorizmus, ellenállás, megszállás, apartheid, népirtás – nem a könyv álláspontjaként jelennek meg, hanem a felek és a nemzetközi intézmények tulajdonított minősítéseként. A menekültügyi statisztikák esetében a szám forrása és a becslési bizonytalanság mindig jelölendő. A telepeslétszámok, az áldozati adatok és a tárgyalási javaslatok tartalma egyes pontokon csak a felek elbeszéléseiből ismert, ezért a szöveg ezeket a bizonytalanságokat kifejezetten jelzi. A 2026-os lezárás miatt a legfrissebb folyamatok értékelése ideiglenes; a könyv nem vállalkozik jóslatra.

39.3.6 Rövid összefoglaló

1. Az arab–izraeli konfliktus 1948-ban államközi háborúval kezdődött, de gyökerei a mandátumkori zsidó–arab szembenállásból erednek. Az 1949-es fegyverszünetek nem határozták meg a végleges határokat.
2. Az 1967-es háború megszállást hozott létre Ciszjordániában, Gázában, Kelet-Jeruzsálemben és a Golán-fennsíkon; a 242-es ENSZ BT-határozat azóta a békerendezés viszonyítási pontja, de értelmezése vitatott.
3. A palesztin menekültkérdés 1948 óta megoldatlan; a menekültek száma, jogállása és hazatérési joga a tárgyalások egyik legérzékenyebb pontja.
4. Az 1979-es izraeli–egyiptomi béke és az 1993-as oslói folyamat bizonyította, hogy a tárgyalásos rendezés lehetséges, de a palesztin önrendelkezés és a telepespolitika kérdése megoldatlan maradt.
5. A 2000-es évektől a konfliktus intifádákban, gázai háborúkban és a palesztin belső megosztottságban folytatódott; a kétállami megoldás esélye csökkent, de hivatalosan továbbra is a nemzetközi konszenzus része.
6. A 2023. október 7-i támadás és az azt követő gázai hadjárat új szakaszt nyitott; az áldozatszámok és jogi minősítések egyelőre nem zárultak le.

39.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen dokumentált katonai és politikai lépések vezettek az 1967-es háborúhoz, és miért vitatott a háború megelőző jellege?

2. Hogyan alakult a palesztin menekültek jogállása és nemzetközi védelme 1948 után, és milyen eltérő értelmezések fűződnek a hazatéréshez való joghoz?
3. Miért tekintik az oslói folyamatot egyszerre előrelépésnek és kudarcnak, és hogyan hatott rá a telepespolitika?
4. Milyen okok magyarázzák a kétállami megoldás hivatalos fennmaradását, miközben a megvalósulás feltételei romlottak?

A konfliktus tehát nem egyetlen háború, hanem egymásra rakódott politikai, jogi és demográfiai folyamatok összessége, amelyben minden szereplő a maga történelmi sérelmeit és biztonsági érveit érvényesíti. A tárgyilagos megértéshez nem elég a kronológia: a vitatott megnevezéseket és a források eltéréseit is ismernünk kell.

39.4 Polgárháborúk, menekültek és humanitárius válságok

39.4.1 Polgárháborúk, menekültek és humanitárius válságok

Bevezető bekezdés

A 20. század második felétől a Közel-Kelet és a tágabb régió több olyan fegyveres konfliktust élt meg, amelyben a küzdelem nem elsősorban két állam hadserege között, hanem egy állam területén belül, illetve állami és nem állami szereplők, milíciák, törzsi csoportok, vallási-politikai mozgalmak és külföldi hadseregek között zajlott. Libanon (1975–1990), Irak (2003-tól szakaszosan), Szíria (2011-től), Jemen (2014/15-től) és Afganisztán (1978-tól szinte folyamatosan) polgárháborúi nem függetleníthetők a gyarmati határoktól, az autoriter államépítéstől, a hidegháborús és poszthidegháborús külső beavatkozásokról, valamint a régió olajra, vízre és stratégiai útvonalakra épülő geopolitikai szerepétől. Az alfejezet e konfliktusok közös és eltérő vonásait, a menekültválságok kialakulását, a humanitárius segítségnyújtás működését és a nemzetközi felelősség kérdését tárgyalja. A hangsúly nem a harcok részletes katonai krónikáján, hanem a polgári lakosságot sújtó következményeken, a kitelepítés mechanizmusain és a segélyezés korlátain van.

A fogalmi keret fontos: a „polgárháború” maga is vitatott kategória, mert a résztvevők gyakran külső támogatókkal, transznacionális hálózatokkal és regionális hatalmi érdekekkel összefonódva harcolnak. A menekült és a belső menekült (internally displaced person, IDP) jogi kategóriáit az 1951-es genfi menekültügyi egyezmény, illetve a későbbi ENSZ-dokumentumok határozzák meg; e kategóriák azonban nem mindig fedik le a térségben élő, állampolgárság nélküli vagy huzamosan hontalan csoportok helyzetét. Az alfejezet ezért a jogi fogalmakat történeti kontextusban használja, és jelzi, hol tér el a humanitárius jogi nyelv a helyi társadalmi valóságtól.

39.4.2 A polgárháborúk közös szerkezeti vonásai

39.4.2.1 Gyenge állam, erős milíciák, külső beavatkozás

A libanoni, szíriai, jemeni, iraki és afganisztáni konfliktusok egyik közös vonása, hogy az állam biztonsági monopóliuma meggyengült vagy összeomlott, és a fegyveres erőszak szervezése részben vagy egészben nem állami szereplőkhöz került. Libanonban az 1975–1990 közötti háborúban a milíciák (a maronita jobboldal fegyveres csoportjai, a palesztin frakciók, a síita Amal és később a Hezbollah, a drúz Progresszív Szocialista Párt, valamint kisebb baloldali és naszszerista szervezetek) területi alapon szervezték meg az erőszakot; a libanoni hadsereg hosszú időre felbomlott. A konfliktust felerősítette a palesztin fegyveres jelenlét, az izraeli hadműveletek, a szíriai intervenció és az iráni támogatású síita mozgósítás. A háború jellegének értelmezése

máig vitatott: volt, aki a hidegháborús regionális proxyháborút, volt, aki a libanoni állam felekezeti elosztórendszerének válságát látta benne; a történeti szakirodalom a kettőt általában összekapcsolja.

Szíriában a 2011-es felkelésből 2012–2013-ra alakult ki fegyveres polgárháború. A Bassár al-Aszad vezette rezsim eleinte békés tüntetések leverésére használta a biztonsági erőket, majd a hadsereg, a hírszerzés, a síita milíciák, az iráni Forradalmi Gárda és a Hezbollah együttesen lépett fel; az ellenzék oldalán a Szabad Szíriai Hadseregnek nevezett alakulatok, a törzsi és helyi milíciák, valamint fokozatosan a szalafita-dzsihadista csoportok – köztük a Dzsabhat an-Nuszra és az Iszlám Állam (IS) – harcoltak. A konfliktus szektarianizálódása nem „ősi gyűlölet" következménye volt, hanem a rezsim erőpolitikájának, a külső támogatók hálózatának és a fegyveres csoportok toborzási logikájának eredménye. A szunnita többségű felkelést az Aszad-rezsim elsősorban rendszerellenes felkelésként, saját támogatói bázisa számára pedig a vallási és közösségi túlélés harcaként keretezte; az ellenzéki narratíva a szabadság és a diktatúra elleni küzdelmet hangsúlyozta, míg a dzsihadista csoportok a felekezeti és globális dzsihád nyelvét használták.

Jemenben a 2014–2015-ben elmélyült polgárháború a húti mozgalom (Ánszár Alláh) északnyugati felemelkedéséből, a központi állam gyengeségéből, a déli szeparatista Déli Átmeneti Tanács fellépéséből és a Szaúd-Arábia vezette katonai koalíció beavatkozásából állt össze. A konfliktus gyökerei azonban korábbra nyúlnak vissza: a 2004–2010 közötti húti felkelések, a 2011-es jemeni tiltakozások, valamint az észak-déli ellentét az 1990-es egyesítés után. A frontvonalak itt a törzsi, regionális és felekezeti (zajdí-síita vs. szunnita-szalafita) lojalitások mentén is húzódtak, de a harcot nagyban meghatározta a szaúdi–iráni regionális versengés is.

39.4.2.2 Erőszak a polgári lakosság ellen

A polgárháborúk mindegyikében dokumentálták a polgári lakosság elleni szisztematikus vagy tömeges erőszak formáit: tömeggyilkosságokat, nemi erőszakot, kínzást, ostromtaktikát, kollektív büntetést, a víz- és élelmiszer-ellátás fegyverként való használatát, valamint a lakóhely elhagyására kényszerítést. A szíriai rezsim erőit az ENSZ emberi jogi vizsgálóbizottsága és emberi jogi szervezetek többször azzal vádolták, hogy hordóbombákat vetettek be lakott területeken, kórházakat és piacokat támadtak, és a fogva tartottakkal szemben kínzást, nemi erőszakot és tömeges kivégzéseket követtek el; ezeket az állításokat a rezsim cáfolta, illetve a „terroristák elleni harc" keretében igazolta. Az Iszlám Állam az általa ellenőrzött területeken a jezidik elleni gyilkosságokat, rabszolgasorba vetést és szexuális erőszakot hajtott végre; az ENSZ vizsgálóbizottsága szerint e cselekmények a jezidik elleni népirtás tényállását is kimeríthetik, ám a jogi minősítés vitája és a nemzetközi bírósági eljárások lassúsága miatt a fogalom használata körül tudományos és jogi vita van.

Libanonban a háború alatt több felekezeti alapon elkövetett mészárlás történt; a legismertebb az 1982-es szabrai és satilai mészárlás, amelyet a libanoni jobboldali milíciák hajtottak végre a Bejrút déli peremén fekvő palesztin menekülttáborokban, miközben az izraeli hadsereg a térséget ellenőrizte. Az izraeli bíróság által felállított Kahan-bizottság 1983-ban közvetett felelősséget állapított meg izraeli katonai és politikai vezetőknél; az izraeli álláspont szerint a tömeggyilkosságot libanoni erők követték el, míg a palesztin és arab narratíva az izraeli felelősséget hangsúlyozza. A történészi konszenzus a két elem együttes érvényesülését látja: a libanoni milíciák közvetlen tettét és az izraeli hadsereg felelősségét a tábor körbezárásában és a milíciák beengedésében.

Afganisztánban a szovjet megszállás (1979–1989) és az azt követő polgárháború során a szovjet hadsereg és a mudzsahedin csoportok is követtek el tömeges erőszakot a vidéki lakosság ellen; a szovjet légierő, a helikopteres támadások és a taposóaknák dokumentáltan hatalmas polgári

áldozatot okoztak. A tálib hatalomátvétel után a nők oktatáshoz, munkához és a nyilvános térhez való hozzáférése drasztikusan szűkült, amit az ENSZ és emberi jogi szervezetek a nők elleni szisztematikus diszkriminációnak és nemi apartheidnek minősítenek; a tálib vezetés ezt saját iszlámjogi értelmezésével igazolja. A 2021-es hatalomátvétel utáni időszakból származó adatok és minősítések egy része még folyamatban lévő ellenőrzés tárgya; a 2025–2026-os helyzet részletezése különösen óvatos forráskritikát igényel.

Irakban a 2003-as amerikai inváziót követően a polgárháborús szakasz 2006–2008 között volt a legintenzívebb, amikor a síita és szunnita milíciák, az al-Káida iraki ága és a kormányerők közötti erőszak hatalmas városi lakosságot kényszerített lakóhelye elhagyására. Az invázió és a megszállás körülményeinek megítélése vitatott: az amerikai és brit kormányzati érvelés a tömegpusztító fegyverek feltételezett jelenlétére hivatkozott, amely később nem igazolódott; a nemzetközi jogi szakvélemények egy része az inváziót az ENSZ Alapokmányával összeegyeztethetetlennek tartja, míg más értelmezések a korábbi BT-határozatokra építő érvelést hangsúlyozzák. A háború következményeit az Iraki Testőrség (Iraq Body Count) és más szervezetek áldozati becslései dokumentálják, de a teljes halálozási szám máig vitatott, mert a 2006–2007-es felekezeti erőszak csúcspontján a regisztráció is összeomlott.

39.4.3 A menekültválságok kialakulása és méretei

39.4.3.1 Kényszerű elvándorlás, belső menekülés, túlélési migráció

A polgárháborúk legsúlyosabb társadalmi következménye a tömeges kényszerű elvándorlás. A szíriai háborúban az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) szerint 2015–2016-ra több mint 5 millió regisztrált menekült élt a szomszédos országokban – Törökországban, Libanonban, Jordániában, Irakban és Egyiptomban –, további mintegy 6–7 millió ember pedig belső menekültként az ország határain belül. A számok folyamatosan változtak, és a regisztráció, a visszatérés, valamint az Európába irányuló másodlagos migráció miatt a pontosságuk korlátozott. A UNHCR adatai szerint Törökország 2017–2018 körül a világ legtöbb regisztrált menekültjét fogadta be, nagyobb részben szíriaiakat; Libanonban a szíriai menekültek aránya a lakosság nagyságához képest a legmagasabbak közé tartozott a világon.

Libanon a palesztin menekültek ügyében már 1948 óta különleges helyzetben van: a palesztin menekültek és leszármazottaik számára az ENSZ Palesztin Menekülteket Segélyező és Munkaközvetítő Ügynöksége (UNRWA) nyújt szolgáltatásokat, mivel a palesztinok az 1951-es genfi egyezmény hatálya alól részben kimaradtak. Az UNRWA által nyilvántartott palesztin menekültek száma a 2020-as évekre meghaladta az 5 milliót a régióban, de ez a szám a regisztrált jogosultakat, nem pedig a ténylegesen menekültként élőket mutatja. A palesztin „menekült” kategória örökölhetősége és a visszatérési jog (arabul: haqq al-awda) értelmezése az izraeli–palesztin vita egyik legérzékenyebb pontja; az izraeli álláspont szerint a visszatérési jog tömeges érvényesítése felszámolná Izrael zsidó demográfiai jellegét, míg a palesztin és arab álláspont az ENSZ 1948/49-es határozataira, különösen a 194 (III) határozatra hivatkozik.

Jemenben a háború a világ egyik legsúlyosabb humanitárius válságát okozta: az ENSZ 2015–2016-tól több alkalommal is a lakosság többségét érintő élelmezésbizonytalanságról, járványokról és rossz egészségügyi ellátásról szólt. A jemeni helyzetet súlyosbította a Szaúd-Arábia vezette koalíció légi hadjárata és tengeri blokádja, valamint a húti ellenőrzés alatt álló területek intézményi összeomlása. A humanitárius szervezetek a húti hatóságokat is felelőssé tették az élelmiszersegélyek elosztásának akadályozásáért és a segélymunkások zaklatásáért. A pontos éhínségi és halálozási adatok bizonytalanok, mert a harcok alatt a regisztráció és az egészségügyi statisztika is szétesett; a különböző ENSZ-szervek és civil szervezetek becslései között jelentős eltérések vannak.

Afganisztánban a szovjet háború idején több millió afgán menekült érkezett Pakisztánba és Iránba; az 1980-as években Pakisztánban a regisztrált afgán menekültek száma 3 millió fölé emelkedett, ami a világtörténet egyik legnagyobb menekültmozgása volt. A 2021-es tálib hatalomátvétel után ismét nőtt a kényszerű elvándorlás, de a 2021–2026 közötti friss menekültstatisztikák folyamatosan változnak és ellenőrzést igényelnek. A pakisztáni állam 2023-tól kezdődően tömeges hazatoloncolási hullámot indított az okmányok nélküli afgán állampolgárokkal szemben, ami újabb humanitárius és emberi jogi vitákat váltott ki.

39.4.3.2 Nők, gyerekek és a tábori lét

A menekülttáborokban és belső menekültkolóniákban a nők, a gyermekek és a fogyatékossággal élők aránytalanul szenvedték el a szegénységet, a nemi alapú erőszakot és az oktatáshoz, egészségügyhöz való hozzáférés hiányát. A szíriai válság idején a korai házasságkötések aránya nőtt a menekült családokban, amit a humanitárius szervezetek a szegénység és a bizonytalanság következményeként értékeltek; e jelenség ugyanakkor a befogadó országok jogrendjében és a helyi közösségi normákban is vitákat gerjesztett. A humanitárius szervezetek hangsúlyozzák, hogy a tábori segélyezés nem helyettesítheti a hosszú távú jogi és gazdasági integrációt, és hogy a „menekült” kategória mögött eltérő túlélési stratégiák, családi hálózatok és városi szegénység húzódnak.

39.4.4 A humanitárius segítségnyújtás és korlátai

39.4.4.1 Az ENSZ, a Nemzetközi Vöröskereszt és a civil szervezetek

A humanitárius segítségnyújtás fő intézményei a második világháború utáni genfi egyezményeken és az ENSZ rendszerén alapulnak. Az 1949. évi negyedik genfi egyezmény a polgári lakosság védelmét, az 1977. évi kiegészítő jegyzőkönyvek pedig a belső fegyveres konfliktusok áldozatait is igyekeznek védeni. A gyakorlatban a segélyek eljuttatása a harcoló felek engedélyén, a határok megnyitásán és a finanszírozáson múlik. Szíriában az ENSZ Biztonsági Tanácsa a 2014-es 2165-ös határozattal engedélyezte a határokon átnyúló segélyszállítmányokat anélkül, hogy a damaszkuszi kormány hozzájárulását kérték volna; a határozatot többször meghosszabbították és szűkítették, ami a humanitárius hozzáférést a regionális politika függvényévé tette. Az Aszad-rezsim a saját területén a segélyek elosztását gyakran a politikai lojalitás ellenőrzésére használta; az ellenzéki területeken a helyi tanácsok és a fegyveres csoportok szintén részt vettek a források elosztásában, ami korrupciós és visszaélési vádakhoz vezetett.

Jemenben a Szaúd-Arábia vezette koalíció tengeri és légi blokádja miatt az északi húti ellenőrzés alatt álló területekre a segélyek bejuttatása hosszú időre akadozott; a húti hatóságok pedig adókat vetettek ki a segélyekre és korlátozták a humanitárius dolgozók mozgását. A Nemzetközi Vöröskereszt (ICRC) és az ENSZ Világélelmezési Programja (WFP) többször felfüggesztette vagy csökkentette a működését a források hiánya és a biztonsági kockázatok miatt. A jemeni éhínség értelmezése így nem csak a termés és a piac kérdése, hanem a hadviselő felek blokádpolitikájának és a nemzetközi adakozók kifáradásának a következménye is.

Afganisztánban a 2021-es tálib hatalomátvétel után a nyugati adományozók befagyasztották az állami fejlesztési támogatások nagy részét, és a jegybank tartalékainak egy részét zárolták; a humanitárius segélyeket viszont részben tovább folyósították, hogy elkerüljék a teljes összeomlást. A tálib kormányzat nemzetközi elismerése elmaradt, így a segélyek elosztása az ENSZ-ügynökségeken és civil szervezeteken keresztül történt, nem az állami költségvetésen át. Ez a modell lehetővé tette, hogy a segélyek nagy része eljusson a rászorulókhoz, de egyúttal a tálib

hatóságokat mentesítette az állami szolgáltatások finanszírozásának felelőssége alól, és hosszú távon a párhuzamos segélygazdaságot erősítette.

39.4.4.2 A nemzetközi felelősség vitája

A nemzetközi felelősség kérdése három síkon merül fel: a fegyveres beavatkozás jogszerűségén, a háborús bűnök számonkérésén és a menekültek befogadásán. A humanitárius intervenció fogalma az 1990-es években vált vitatottá a balkáni és afrikai válságok kapcsán; a 2005-ös ENSZ-csúcs a „védelmi felelősség” (responsibility to protect, R2P) elvét fogadta el, amely az állam felelősségét írja elő a lakossága védelmére, és a nemzetközi közösség beavatkozását akkor teszi lehetővé, ha az állam ezt nyilvánvalóan elmulasztja. A szíriai és jemeni konfliktusokban az R2P elve nem vezetett katonai beavatkozáshoz; az értelmezés körül éles vita van arról, hogy az elv kettős mércével érvényesül-e, és hogy a nagyhatalmi vétójog miként bénítja meg a Biztonsági Tanácsot.

A menekültek befogadása terén az 1951-es genfi egyezmény és a későbbi jegyzőkönyvek a visszaküldés tilalmát (non-refoulement) írják elő, de az államok gyakorlata eltérő. Törökország a szíriai menekültek többségét „ideiglenes védelem” alá helyezte, ami nem azonos a menekültstátusszal; Libanon és Jordánia nem írta alá az 1951-es egyezményt, hanem külön megállapodásokkal és informális mechanizmusokkal kezelte a szíriai és palesztin jelenlétet. Az Európai Unió 2015–2016-os migrációs válsága a szíriaiak egy részét az uniós menekültügyi rendszerbe terelte, de a magyar és más uniós kormányzati narratívák a „migrációs nyomás” és a „biztonsági kockázat” keretét használták; a menekültjogi szervezetek ezt a genfi egyezmény szellemével ellentétesnek tartották.

39.4.5 A konfliktusok értelmezésének vitái

A polgárháborúk történetírásában három nagy értelmezési vita húzódik. Az egyik a **szektarianizmus** szerepéről szól: egyes elemzők a szunnita–síita törésvonalat tartják a szíriai, iraki, jemeni és libanoni konfliktusok kulcsának, mások szerint a vallási keretezés utólagos és instrumentális, mert a harcoló feleket a politikai gazdaságtan, a milíciák finanszírozása és a külső állami érdekek mozgatják. A másik vita a **külső beavatkozás** mértékéről szól: a regionális hatalmak (Szaúd-Arábia, Irán, Törökország, Izrael) és a globális hatalmak (USA, Oroszország, Kína) szerepét eltérően súlyozzák. A harmadik vita a **humanitárius válságok okairól** folyik: a neoklasszikus elemzések az állami intézmények gyengeségére, a politikai gazdaságtani iskola a járadékvadász elitekre és a háborús gazdaságra, a kritikai iskola a gyarmati örökségre és a nemzetközi rendszer egyenlőtlenségeire helyezi a hangsúlyt.

39.4.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban ENSZ-dokumentumokra (UNHCR, OCHA, WFP, ENSZ-emberi jogi vizsgálóbizottságok jelentései), nemzetközi emberi jogi szervezetek (Amnesty International, Human Rights Watch) jelentéseire, a Nemzetközi Vöröskereszt közleményeire, valamint a szakirodalomban hivatkozott visszaemlékezésekre és oknyomozó munkákra támaszkodik. A harci események, a légitámadások és az áldozati számok esetében a források gyakran hivatalos hadsereg- és milíciaközleményekből, helyi aktivisták gyűjtéseiből és nemzetközi megfigyelői jelentésekből származnak; ezek hitelessége és elfogultsága változó. A 2011 utáni szíriai áldozati számokat az ENSZ 2014-től kezdve már nem tudta egységesen megbízhatóan frissíteni, ezért a teljes háborús halálozás becslése 300 000 és 600 000 között mozog, a becslési módszer függvényében; a pontos szám ismeretlen, és valószínűleg hosszú időre az is marad.

A menekültstatisztikák sem teljesen megbízhatók: a regisztráció az adott befogadó állam adminisztrációjától, a menekültek mozgásától és a humanitárius szervezetek hozzáférésétől függ. A belső menekültek számát csak becslik, mivel a harcok alatt a népszámlálás lehetetlen. A 2021 utáni afganisztáni helyzetre vonatkozó adatok egy része nem ellenőrizhető független forrásból; a könyv ezért a friss eseményeknél az „ENSZ szerint”, „emberi jogi szervezetek szerint” vagy „ellenzéki források szerint” minősítést használja. A „népirtás”, „háborús bűn”, „terrorizmus” és „ellenállás” kifejezéseket csak akkor használja saját fogalomként, ha a vonatkozó nemzetközi bírósági vagy ENSZ-vizsgálóbizottsági minősítés megtörtént; ellenkező esetben a szereplők használatát idézi.

A humanitárius segélyezés hatásosságáról szóló tudásunk is korlátozott: a segélyek célba érésének ellenőrzése a háborús zónákban esetleges, a visszaéléseket pedig gyakran csak később, visszaemlékezésekből és belső auditokból ismerjük meg. A segélyező szervezetek saját jelentései érdekeltek a hatásosság hangsúlyozásában, ezért ezeket kritikusan kell olvasni.

39.4.7 Rövid összefoglaló

- A libanoni, szíriai, jemeni, iraki és afganisztáni polgárháborúk közös vonása az állami biztonsági monopólium meggyengülése, a milíciák területi uralma és a külső hatalmi beavatkozás összefonódása.
- A polgári lakosság elleni erőszak formái közé tartozik a tömeggyilkosság, a kínzás, a nemi erőszak, az ostromtaktika, a kollektív büntetés és a humanitárius hozzáférés akadályozása; ezeket több nemzetközi vizsgálóbizottság dokumentálta, de a jogi minősítés és az elszámoltatás hiányos.
- A szíriai háború a 2010-es évek legnagyobb menekültválságát idézte elő: több mint 5 millió regisztrált menekült és több millió belső menekült; a számok becslések és folyamatosan változnak.
- Jemenben az éhínség, a kolera és az egészségügyi összeomlás a blokádpolitika, a harcok és a segélyek politikai akadályozásának együttes következménye.
- A palesztin menekültek sajátos jogi helyzete az UNRWA-rendszeren keresztül különbözik a genfi egyezményes menekültfogalomtól; a visszatérési jog értelmezése az izraeli–palesztin vita egyik legérzékenyebb pontja.
- A humanitárius segítségnyújtás a genfi egyezményeken és az ENSZ-rendszeren alapul, de a gyakorlatban a harcoló felek engedélyétől, a határok megnyitásától és a finanszírozástól függ; a segélyek elosztása körül rendszeresek a korrupciós és visszaélési vádak.
- A nemzetközi felelősség kérdése a humanitárius intervenció, a háborús bűnök számonkérése és a menekültek befogadása terén éles vitákat hordoz; a nagyhatalmi vétójog és a kettős mérce vádja a Biztonsági Tanácsot bénítja.
- A polgárháborúk okairól folyó történészi és politikatudományi vita a szektarianizmus, a külső beavatkozás és a gazdasági elitek szerepét eltérően súlyozza, ami a konfliktusok értelmezését alapvetően meghatározza.

39.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen közös szerkezeti vonásokat mutatnak a libanoni, szíriai, jemeni, iraki és afganisztáni polgárháborúk? Hasonlítsa össze az állam gyengeségének és a külső beavatkozásnak a szerepét két kiválasztott esetben!
2. Hogyan változott a „menekült” és a „belső menekült” kategória használata a szíriai és a palesztin esetben? Milyen jogi és politikai következményei vannak az eltérő kategóriáknak?
3. Miért nem lehet egyetlen okra visszavezetni a jemeni éhínséget? Mutassa be a blokád, a harcok és a segélyek politikai akadályozásának összefüggését!

4. Hogyan viszonyul a „védelmi felelősség” (R2P) elve a szíriai és jemeni válságok gyakorlatához? Milyen érveket hoznak fel az elv bírálói és támogatói?
5. Ismertesse a „szektarianizmus” szerepéről szóló vitát a szíriai vagy iraki polgárháború kapcsán! Miért nem elég az „ősi vallási gyűlölet” kerete a konfliktusok megértéséhez?

40 Autoritarizmus, demokrácia és a régió jövője

40.1 Autoriter rendszerek és reziliencia

Ez az alfejezet a régió politikai rendszereinek egyik legfontosabb kérdését vizsgálja: miért maradnak fenn hosszú időn át azok a rendszerek, amelyekben a hatalom koncentrált, a politikai váltógazdaság korlátozott, és a kormányzati erőszak vagy a pártfogás a mindennapi politika meghatározó eleme. A kérdés nem önmagában a „demokrácia hiánya", hanem az, hogy a hatalomgyakorlás mely intézményei, erőforrásai és legitimációs mintái bizonyulnak tartósnak. A fejezet tudatosan nem „kivételes" vagy „fejlődésképtelen" térségként kezeli a Közel-Keletet és a vele összefonódó dél-ázsiai, kaukázusi és közép-ázsiai országokat, hanem olyan történeti-intézményi örökségek és újraelosztási mechanizmusok felől közelít, amelyeket a Polgárháborúk, menekültek és humanitárius válságok fejezetben tárgyalt konfliktusok is formáltak.

40.1.1 Fogalmi keretek és a reziliencia kérdése

A politikatudományban és a történetírásban az **autoriter rezsim** (authoritarian regime) kifejezés olyan politikai rendszert jelöl, amelyben a vezetők kiválasztása nem szabad és tisztességes választásokon keresztül történik, a hatalommegosztás intézményei gyengék, a bíróságok és a média nem ellenőrzik érdemben a végrehajtó hatalmat, a politikai ellenzéket pedig jogi, informális vagy erőszakos eszközökkel korlátozzák. Fontos azonban, hogy ez a kategória a 20. századi összehasonlító politikatudományból származik, és nem feltétlenül feleltethető meg a korábbi korszakok helyi politikai nyelveinek. Az oszmán, szafavida vagy mogul udvari politika, a törzsi főségek és a vallási intézmények közötti viszony nem egyszerűen „autoriter" volt a mai értelemben, hanem olyan patrimoniális és dinasztikus rendszer, amelyben a legitimitás forrásai eltérőek voltak. A jelen fejezet ezért elsősorban a 20–21. századi államokra alkalmazza a fogalmat, de mindig jelzi, ha a múltra való visszavetítés torzítana.

A **reziliencia** (resilience) a szakirodalomban a rendszer azon képességét jelenti, hogy túléli a külső sokkokat, a gazdasági válságokat, a tömegtiltakozásokat vagy a belső elitkonfliktusokat anélkül, hogy alapvető hatalomgyakorlási módja átalakulna. A kifejezés nem értéksemleges: a reziliencia a hatalom birtokosai számára a fennmaradást, az ellenzék és az áldozatok számára viszont gyakran a represszió folytatódását jelenti. A könyv ezért a fogalmat leíró értelemben használja, nem pedig a rendszer „sikerességének" minősítésére.

A szakirodalomban három fő magyarázattípus verseng a közel-keleti és tágabb értelemben vett regionális autoriter rendszerek tartósságára. Az első a **represszió** központi szerepét emeli ki: a titkosszolgálatok, a belügyi erők és a hadsereg olyan szervezeti kapacitással rendelkeznek, amely megnehezíti a kollektív fellépést. A második a **pártfogás** és a **járadékelosztás** mechanizmusaira összpontosít: az állam erőforrásokat oszt el lojalitásért cserébe, ezáltal a társadalom egy része érdekeltté válik a fennálló rendszer fenntartásában. A harmadik a nemzetközi tényezőket hangsúlyozza: a nagyhatalmi támogatás, a biztonsági együttműködés, a fegyvereladások és a nemzetközi hitelezők megóvhatják a rezsimeket a belső nyomás következményeitől. A leginkább meggyőző elemzések szerint e három tényező kombinációja és sorrendje országonként változik; nincs egyetlen, mindenhol érvényes „recept".

40.1.2 Monarchikus autoriter rendszerek

A régió mai monarchiái közül Szaúd-Arábia, Omán és Jordánia tartozik a könyv által kiemelt 16 ország közé. Emellett a 20. században monarchikus autoriter rezsimek működtek Irakban, Jemenben, Iránban, Afganisztánban és a modern Törökország elődjében, az Oszmán Birodalom utódállamaiban. A monarchiák túlélése és átalakulása jól mutatja, hogy a dinasztikus forma önmagában nem határozza meg a hatalomgyakorlás módját: léteznek abszolút monarchiák, mint Szaúd-Arábia vagy a 2020-as évek Ománja, és léteznek alkotmányosnak nevezett, de a gyakorlatban erősen centralizált rendszerek, mint Jordánia.

Szaúd-Arábia esetében a királyság az 1932-es egyesítés óta a Szaúd-dinasztia és a vahhabita vallási intézmények közötti történelmi szövetségre épül. Ez a szövetség a 20. század közepétől az olajjáradékkal kombinálódott: a királyi család a bevételek egy részét a vallási elit, a törzsi vezetők és a kiterjedt klienshálózatok felé csatornázta, cserébe lojalitást és társadalmi nyugalmat kapott. A **rentier állam** (rentier state) modellje itt a legerősebb: mivel az állam bevételei nagyrészt nem belső adókból, hanem olajexportból származnak, a kormányzat adóztatás nélkül tud jóléti juttatásokat, állami munkahelyeket és támogatott szolgáltatásokat nyújtani. Ez az elosztási logika csökkenti a képviseleti demokrácia iránti nyomást, bár a 2010-es évek fiatalabb, városi és képzett rétegei körében a gazdasági nyitás és a politikai reform iránti igény nőtt. A szaúdi vezetés a 2011-es regionális tiltakozási hullám idején jelentős költségvetési kiadásokkal és a nemzeti identitás erősítésével válaszolt, ami a rezsim rezilienciáját rövid távon megerősítette, de nem számolta fel a strukturális függőséget az olajtól. Mindezt részletesebben a Szaúd-Arábia 2000–2026 alfejezet tárgyalja.

Ománban Kábúsz szultán 1970-ben, apja ellen irányuló palotapuccsal került hatalomra, majd a korábban elszigetelt országot a „jóléti abszolutizmus” modelljévé alakította. A rezsim legitimitása a belső biztonság és az anyagi emelkedés ígéretén nyugodott, miközben a politikai részvételt a szultán által kinevezett tanácsadó testületekre korlátozta. A 2011-es ománi tiltakozások kisebb reformokat kényszerítettek ki, de a 2020-as években is a szultán központi szerepe maradt meghatározó. A Omán 2020–2026 alfejezet bemutatja, hogy a Kábúsz utáni átmenet különösen sérülékennyé teszi a rendszert, mert az intézményi legitimitás a személyhez kötődött.

Jordánia a Hasemita dinasztiára épül, amelyet a brit mandátum időszakában emeltek trónra. A jordániai monarchia a 20. században többször is túlélt olyan válságokat, amelyek más rezsimeket megbuktattak: az 1948-as és 1967-es háborúk, a palesztin menekültek beáramlása, a Fekete Szeptembernek nevezett 1970-es belső konfliktus, valamint a 2011-es regionális mozgósítás. A túlélés mechanizmusa itt is összetett: a királyi udvar, a biztonsági szolgálatok, a kelet-jordániai törzsi elit és a külföldi támogatás szövetsége. A politikai nyitás időszakosan megtörténik, de a választott parlament hatásköre korlátozott, és a király a biztonságpolitikában, a külügyekben és a kiemelt gazdasági döntésekben meghatározó marad. A részleteket a Jordánia a 21. században alfejezet ismerteti.

A monarchiák esetében a **társadalmi szerződés** (social contract) fogalma nem írott alkotmányos megállapodást jelöl, hanem implicit kompromisszumot: a lakosság a politikai részvétel korlátozását elfogadja, amennyiben az állam biztonságot, alapvető jólétet és a társadalmi rendet nyújt. Ez a szerződés azonban nem merev; a gazdasági visszaesés, a fiatalok munkanélkülisége és a korrupció megítélése fokozatosan aláaszthatja. A 2010-es években több monarchiában is megfigyelhető volt a reformretorika és a szelektív engedékenység kettőse, amelyet a kutatók egy része „adaptív autoritarizmusként” ír le. A kifejezés vitatott, de jól mutatja, hogy a monarchiák nem puszta „befagyott” rendszerek, hanem folyamatosan újratárgyalják a hatalmi viszonyokat.

40.1.3 Katonai rezsimek és párállamok

A 20. századi közel-keleti és dél-/közép-ázsiai államokban a hadsereg gyakran nem csupán az erőszak intézménye, hanem a politikai osztály kiképzője és a hatalomátvétel eszköze volt. A **katonai rezsim** olyan kormányzatot jelöl, amelyben a fegyveres erők vezetői közvetlenül vagy hátországból ellenőrzik a végrehajtó hatalmat. A **pártállam** (party-state) ezzel szemben olyan rendszer, amelyben egyetlen párt szervezi az állami életet, a gazdasági elosztást és a politikai mobilitást. A kettő gyakran összeolvadt: a Baath-országokban a hadsereg a párt katonai karjaként, a posztszovjet rendszerekben az elnöki párt a biztonsági szervek politikai kereteként működött.

Szíriában az 1963-as Baath-hatalomátvétel után az 1970-es „korrekciós mozgalom” hozta létre Hafiz al-Aszad rendszerét, amelyben a hadsereg, a titkosszolgálatok és a párt párhuzamos hálózatai biztosították a hatalmat. Az alavita tisztek túlreprezentáltsága a hadseregben és a biztonsági szervekben számos elemző szerint a rendszer tudatos uralmi stratégiájából fakadt, nem a közösség „természetes” uralmából. A rezsim a hivatalos ideológiában hangsúlyozta az arab nacionalizmust és a szekuláris államot, de a gyakorlatban a bizalmi pozíciókat rokoni és felekezeti-hálózati alapon osztotta el. A 2011-es felkelést követően a rezsim repressziója és a külső katonai támogatás lehetővé tette, hogy Bassár al-Aszad 2024-ig hatalomban maradjon. A **Szíria 2011–2026** alfejezet bemutatja, hogyan vezetett a hosszú háború a központi állam kiürüléséhez, a milíciák megerősödéséhez és végül a rezsim gyors összeomlásához. A szíriai példa jól mutatja, hogy a represszós kapacitás és a külső segítség a reziliencia fontos eleme, de a túlélés nem jelent automatizmust.

Irakban a Baath rezsim 1968-tól, különösen pedig Szaddám Huszein 1979-es elnöki hatalmának megszilárdulásától kezdve a párt, a hadsereg és a kiterjedt titkosszolgálati rendszer (mukhabarát) kombinációjára épült. A rezsim a 1980-as években az iráni–iraki háborút a „keleti kapu védelmének” narratívájaként használta, az 1990-es évek szankciós válságában pedig a nemzeti szenvedést a külső ellenség képével párosította. A hatalom belső magját a törzsi-rokoni hálózatok, a Baath Párt és a hadsereg elitje alkotta. A 2003-as amerikai invázió megdöntötte a rezsimet, de a **de-baathifikáció** és az állami intézmények feloszlatása utat nyitott a szektás politikai mobilizációnak és a milíciák megerősödésének. A részleteket a Irak 2003–2026 alfejezet tárgyalja; itt elég annyit rögzíteni, hogy az autoriter rezsim bukása nem vezetett automatikusan demokratikus konszolidációhoz, hanem új típusú fragmentált autoriter vagy hibrid viszonyokat hozott létre.

Törökországban a köztársaság története szorosan összefonódott a hadsereg politikai szerepével. A kemalista állam a hadsereget a szekuláris alkotmány őrének tekintette, és a 20. században négy alkalommal avatkozott be közvetlenül vagy közvetve a politikába: 1960-ban, 1971-ben, 1980-ban és 1997-ben. A 2002-ben hatalomra került AKP kormányzása alatt a hadsereg politikai súlyát fokozatosan visszaszorították, de az elemzők egy része szerint a hatalom a végrehajtó elnökségben koncentrálódott, és a 2016-os puccskísérletet követő tisztogatás tovább centralizálta a rendszert. A török eset a **versengő autoritarizmus** (competitive authoritarianism) fogalmával is leírható, amelyben a választások léteznek, de a média, a bíróság és a választási keretek egyenlőtlenek. A minősítés azonban élénk tudományos és politikai vita tárgya; a kormányzati narratíva szerint Törökország szuverén demokrácia, az ellenzék egy része szerint viszont hibrid rezsim. A könyv e vitát ismerteti, anélkül, hogy a saját álláspontjaként bármelyiket kisajátítaná. A részleteket a Törökország 2013–2026 alfejezet mutatja be.

Pakisztánban a katonai rezsimek ciklikussága a függetlenség óta meghatározó. Az 1958-as, 1969-es, 1977-es és 1999-es puccsok során a hadsereg elnököket buktatott meg, és időnként közvetlenül kormányzott. A hadsereg gazdasági érdekeltségei, az Inter-Services Intelligence (ISI) politikai befolyása és a civil kormányok gyengesége olyan „mély állami” struktúrát hozott létre, amelyet a kritikusok a demokrácia korlátozásának tekintenek. A **mély állam** (deep state) kifejezés azonban

pontatlan és gyakran összeesküvéselméletekhez vezet; a könyv ezért inkább konkrét intézmények (katonai bíróságok, hírszerzés, katonai vállalatbirodalom) döntési hatalmát elemzi. A részleteket a Pakisztán 2008–2026 alfejezet tárgyalja. Bangladesben az 1975-ös puccs után katonai rezsimek, majd a 2000-es évektől formálisan többpárti, de erősen centralizált kormányzás alakult ki; a választási keretek és a média sokasága ellenére a hatalomváltás gyakran vitatott körülmények között történt. A Banglades 1990–2026 alfejezet elemzi ezt.

A posztszovjet térségben a szovjet pártállami örökség és az 1991 utáni elnöki rendszerek gyakran új autoriter formákat hoztak létre. Türkmenisztánban Nyijazov, majd utódja, Berdimuhamedov olyan személyi kultuszt és erőforrás-koncentrációt alakított ki, amelyben a szénhidrogén-járadék a hatalmi hálózatot táplálja. Az ország a Freedom House és más nem kormányzati szervezetek besorolásában hosszú ideje a világ egyik legkevésbé szabad állama; ezek a minősítések módszertani viták tárgyai, de a politikai részvétel, a sajtó és a civil társadalom erős korlátozása dokumentált. A Türkmenisztán 2022–2026 alfejezet részletezi. Örményország és Grúzia posztszovjet átmenete kevésbé centralizált: mindkettőben erős civil társadalom és időszakos választási versengés alakult ki, ugyanakkor az elnöki hatalom összpontosítása és az oligarchikus befolyás időszakosan megerősödött. A Örményország 1994–2026 és a Grúzia 2012–2026 alfejezetek elemzik ezeket a hullámzásokat.

40.1.4 A represszió mechanizmusai

A régió autoriter rendszereiben a **represszió** nem kizárólag fizikai erőszakot jelent. A titkosszolgálatok, a belügyi erők és a katonai bíróságok mellett a mindennapi megfigyelés, az informális zsarolás, a munkavállalási függőség, a média- és internetkorlátozás, valamint a civil szervezetek jogi ellehetetlenítése is a hatalom eszköztárához tartozik. A brit és francia mandátumok időszakában létrehozott hírszerzési és közigazgatási struktúrákat a független államok gyakran átvették és kibővítették; ez a gyarmati örökség dokumentálható akár a levéltárakban, akár a posztkoloniális törvényi szabályozásokban.

A represszió célja a kollektív cselekvés megelőzése, nemcsak megtorlás. Azt a jelenséget, hogy az emberek a várható megtorlás miatt nem lépnek fel, a kutatók „preemptív elrettentésnek” nevezik. Például Szíriában a 2011-es felkelés elején a rezsim az egyes tiltakozókat célzottan letartóztatta, megkínozta, és a családokat is fenyegette; ezzel akarta elejét venni a mozgósítás kiszélesedésének. A szíriai kormányzat a békés tüntetéseket „terrorista összeesküvésnek” minősítette; a „terrorizmus” kifejezést itt a rezsim saját retorikájából idézzük, nem a könyv minősítéseként. A letartóztatások, halálos áldozatok és kínzások számaira vonatkozó becslések ENSZ-vizsgálóbizottsági jelentésekből, emberi jogi szervezetek (Amnesty International, Human Rights Watch) és helyi dokumentációs hálózatokból származnak; a konkrét számok vitatottak és folyamatosan frissülnek, ezért a könyv nem közöl rögzített összeget, hanem az eltérő módszertanokra utal.

Az iráni rendszerben a **velajat-e fakih** (velāyat-e faqīh, a jogtudós kormányzása) elve az állami erőszak és a vallási legitimitás összekapcsolásának sajátos formáját hozta létre. A Forradalmi Gárda (Sepāh-e Pāsdārān) és a Baszidzs milícia a rendszer belső biztonsági és ideológiai felügyeletét végzi. A 2009-es elnökválasztási tiltakozások és a 2022-es nők jogaiért indult „Nő, élet, szabadság” mozgalom leverése azt mutatta, hogy a rendszer hajlandó nagy volumenű erőszakot és internetleállítást alkalmazni, ugyanakkor ezek a tiltakozások megmutatták, hogy a represszió ellenére is kialakulhatnak tartós ellenállási hálózatok. A részleteket az Irán 1989–2026 alfejezet tárgyalja. A digitális megfigyelés és a kiberellenőrzés a 2010-es évektől a represszió új rétegét jelentette: több közel-keleti kormány vásárolt olyan kémszoftvereket, mint a Pegasus, amelyek újságírók és aktivisták telefonjának feltörésére alkalmasak. A konkrét felhasználók körének teljes feltárása azonban oknyomozó újságírási beszámolókra és nem mindig megerősített állításokra épül, ezért a könyv itt is óvatos megfogalmazást használ.

A **mukhabarát** kifejezés az arab országok hírszerző és belső biztonsági szerveinek köznyelvi gyűjtőneve, de korántsem egységes intézmény. A szíriai, iraki, egyiptomi, jordániai vagy jemeni titkosszolgálatok története, kompetenciája és politikai súlya eltérő. A közös vonás az, hogy e szervek az uralkodói vagy elnöki hatalom közvetlen ellenőrzése alatt állnak, és gyakran párhuzamos parancsnoki láncokat működtetnek, hogy megakadályozzák a hadseregen belüli esetleges puccsokat. Ez a „megosztva uralkodás” a reziliencia egyik klasszikus mechanizmusa: ha a biztonsági apparátus fragmentált, egyetlen intézmény sem tudja egyedül megdönteni a hatalmat, miközben a vezető az intézmények közötti versenyt is irányítani tudja.

40.1.5 Pártfogás és társadalmi szerződés

A **patronázs** (patronage) a közel-keleti rezsimekben gyakran az arab **wasta** (közvetítés, ismerős) informális intézményén keresztül működik, de nem azonos azzal. A pártfogás lényege, hogy a vezető vagy a kormánypárt az állami erőforrásokat – költségvetési pozíciókat, lakhatást, egészségügyi ellátást, oktatási ösztöndíjakat, üzleti engedélyeket – lojalitásért cserébe osztja el. A közszféra túlburjánzása a régió több országában egyszerre szolgálta a munkanélküliség csökkentését és a politikai függőség megteremtését. Az 1970-es évek államszocialista vagy populista kormányzatai sokfelé garantáltak állami munkahelyet a diplomásoknak; a 1990-es évek strukturális kiigazításai ezt a szerződést fokozatosan erodálták, ami a 2010-es évek tömegtiltakozásaiban gyakran központi sérelemmé vált.

A **társadalmi szerződés** fogalma a közel-keleti politikai gazdaságtanban leginkább az 1970-es években vált elemzési kategóriává. A kutatók azt írták le, hogy a posztkoloniális arab, iráni és török államok a politikai részvétel korlátozását cserébe kínálták a jóléti ellátást, az állami foglalkoztatást és a nemzeti biztonság ígéretét. Ez a szerződés azonban soha nem volt írásos, és nem terjedt ki minden csoportra: a nők, a vidéki szegények, a vendégmunkások és a menekültek gyakran kívül maradtak rajta. A 2019-es iraki, libanoni és jordániai tiltakozások során a tüntetők éppen ezt a szerződést kérdőjelezték meg: „miért fizetünk adót, ha nem kapunk szolgáltatásokat, és miért nincs elszámoltathatóság?” Az iraki és libanoni eseményeket a Irak 2003–2026 és a Libanon a 21. században alfejezetek tárgyalják.

A vallási dimenzió sem hagyható ki a társadalmi szerződésből. Szaúd-Arábia a vahhabita jogtudósokkal kötött történelmi kompromisszumot, amelyben a vallási elit a társadalmi fegyelem és a jogi legitimitás biztosításáért cserébe az oktatás, a média és a jogalkalmazás területén kapott befolyást. Iránban az 1979-es forradalom a monarchikus represszióval szemben vallási köztársaságként hirdette meg magát, de az új rendszer hamar kiépítette a maga represszió és elosztási hálózatait. Pakisztánban Ziaul-Hak 1980-as évekbeli **iszlamizációs** politikája a hadsereg uralmát vallási nyelvezettel ötvözte. Mindezekben az esetekben a vallási diskurzus a hatalomgyakorlás egyik eszköze volt, nem pedig a rendszer „lényege”; a hívők többsége sem automatikusan támogatta az adott rezsimet.

A **szektarianizmus** (sectarianism) a rezsimek kezében gyakran a politikai megosztás eszköze. Szíriában a rezsim a felkelést szunnita iszlamista konspirációnak állította be, míg az ellenzék egyes csoportjai az alavita-központú biztonsági államot szektásnak nevezték. Irakban a 2003 utáni hatalomvákuumban a politikai elitek a síita–szunnita törésvonal mentén szervezték meg a kormányzati pozíciókért folyó versenyt. A könyv óvatosan kezeli ezt: a szektarianizmus nem „ősi gyűlölet”, hanem történetileg változó, intézményi és politikai tényezők által alakított viszony, ahogyan azt a Szektarianizmus, kisebbségek és állampolgárság alfejezet kifejti. A rezsimek nem passzív élvezői a szektás megosztottságnak, hanem aktívan alakítják, erősítik vagy éppen tompítják azt, attól függően, melyik növeli túlélési esélyeit.

40.1.6 A reziliencia magyarázatai és korlátai

A nemzetközi tényezők szerepe a hidegháború alatt döntő volt. A monarchiák és a republikánus rendszerek egyaránt nagyhatalmi védőernyők alatt működtek: a szovjet befolyás alatt álló szíriai, iraki, dél-jemeni és afganisztáni rendszerek, az amerikai szövetséges monarchiák, a NATO-tag Törökország és a Pakisztán–Kína–USA viszony mind hozzájárult a belső hatalmi stabilitáshoz. A hidegháború vége után a nemzetközi támogatás átalakult, de nem szűnt meg: a 2003-as iraki invázió, a 2011-es líbiai beavatkozás (nem lefedett), a szíriai orosz–iráni támogatás és a 2020-as évek normalizációs folyamatai mind a külső szereplők hatását mutatják. A reziliencia szempontjából azonban a külső támogatás kettős élű: az iraki rezsimet a 2003-as invázió döntötte meg, a szíriai rezsimet viszont a külső segítség tartotta fenn 2024-ig.

Az erőforrás-járadék szerepe vitatott. A klasszikus rentier-állam elmélet szerint az olajbevételek csökkentik az adóztatásból fakadó elszámoltatási igényt, és a kormányzatot a társadalomtól viszonylag függetleníti. Ez a mechanizmus Szaúd-Arábiában, Ománban, Türkmenisztánban és részben Iránban megfigyelhető. Ugyanakkor a járadék nem determinálja az autoriter berendezkedést: Jemenben az olajbevételek soha nem érték el a nagy exportőrök szintjét, mégis hosszú ideig fennmaradt a centralizált elnöki rendszer, majd a 2011 utáni szétesés nem a demokráciát, hanem a milícia-uralmat hozta. A Jemen 2015–2026 alfejezet bemutatja, hogy a húti mozgalom (Ansar Allah) uralma is autoriter ellenőrzést épített ki, anélkül hogy jelentős járadékbevétele lett volna.

A represszió kapacitás és a pártfogás kombinációja gyakran elegendő a rendszer fennmaradásához, de nem véd a lassú eróziótól. A **de-demokratizáció** (democratic backsliding) fogalma a 2010-es években nemcsak a posztszovjet térségben, hanem Törökországban, Bangladesben és Pakisztánban is megjelent a szakirodalomban. Ez azt jelenti, hogy a formálisan létező demokratikus intézmények fokozatosan kiürülnek, anélkül hogy klasszikus katonai puccs történne. A folyamatot gyakran a média tulajdonosi koncentrációja, a bírói függetlenség csorbítása, a választási törvények módosítása és a korrupciós eljárások szelektív alkalmazása jelzi. A minősítés azonban mindig függ a mérőeszköztől és a naptól: a Freedom House, a V-Dem és az Economist Intelligence Unit adatai nem mindig esnek egybe abban, hogy egy ország „szabad”, „részben szabad” vagy „nem szabad” kategóriába tartozik. A 2026-os állapot értékeléséhez a legfrissebb pontszámokat ellenőrizni kell.

Végül a reziliencia nem stabilitás. A 2011-es arab tavasz, a 2018–2019-es iraki, libanoni, jordániai és iráni tiltakozások, valamint a 2022–2023-as iráni és a 2024-es szíriai események megmutatták, hogy a rendszerek idővel elveszíthetik a tömeges passzivitást. A reziliencia inkább azt jelenti, hogy a rendszer képes kisajtolni a túléléshez szükséges minimális lojalitást és erőforrást, még akkor is, ha a társadalom jelentős része elutasítja. A bukás és az új autoriter konszolidáció közötti átmenetek gyakran hirtelenek, és a Polgárháborúk, menekültek és humanitárius válságok tanulságai szerint ritkán vezetnek automatikusan demokratikus fordulathoz.

40.1.7 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak az alkotmányok, a pártstatútumok, a biztonsági törvények, a bírósági ítéletek, a kormányzati közlemények, valamint a nemzetközi emberi jogi szervezetek és ENSZ-testületek jelentései. Utóbbiak azonban nem semlegesek: az Amnesty International és a Human Rights Watch módszertana, mandátuma és forrásai befolyásolják az általuk közölt számokat és minősítéseket. A dokumentált állami erőszak esetében a bírósági akták, az ENSZ-vizsgálóbizottságok és a helyi civil dokumentációs hálózatok az irányadóak, de a hozzáférhetőség egyenlőtlen: a szíriai és iraki titkosszolgálati levéltárak egy része megsemmisült, más része hozzáférhetetlen.

A másodlagos irodalomban a közel-keleti autoriter rezilienciáról élénk vita folyik. Az egyik iskola a represszív apparátus szervezeti erejét tekinti meghatározónak (Eva Bellin, Steven Heydemann); a másik a járadékgazdaság és a pártfogás struktúráját hangsúlyozza; a harmadik a nemzetközi biztonsági együttműködés szerepét emeli ki. A vitatott megnevezések, például a „terrorizmus", a „mély állam" vagy a „szektariánus rezsim" esetében a könyv mindig jelzi, ki használja a kifejezést, és milyen politikai vitában. A „terrorista" szó például a szíriai kormányzati retorikában a békés tüntetőkre is kiterjedt, míg a nemzetközi intézményi minősítés a konkrét fegyveres csoportokra vonatkozik; ezeket nem moshatjuk össze.

Az adatok terén a legnagyobb bizonytalanság a letartóztatások, a halálos áldozatok, a kínzások és a politikai foglyok számánál jelentkezik. A szíriai, iraki, iráni, törökországi, pakisztáni és bangladesi emberi jogi helyzetre vonatkozó számok eltérő módszertanokból származnak, és emlékezetpolitikai viták tárgyai. A Freedom House, a V-Dem és a Transparency International mutatói szintén becslések, amelyek a kódolók és a szakértői interjúk értelmezését tükrözik. A 2026-os állapot leírásához a legfrissebb jelentéseket ellenőrizni kell; a könyv lezárásakor rendelkezésre álló 2025–2026-os adatok gyorsan változhatnak, ezért a konkrét pontszámokat itt nem rögzítjük.

40.1.8 Rövid összefoglaló

- A régió autoriter rendszerei nem egységesek: monarchiák, katonai rezsimek, párállamok és hibrid berendezkedések egyaránt előfordulnak, és a határok idővel átjárhatók.
- A reziliencia leggyakrabban a represszió, a pártfogás és a társadalmi szerződés láthatatlan alkujának kombinációjából fakad; ezek közül egyik tényező sem elegendő önmagában.
- Az olaj- és gázjáradék csökkentheti a képviseleti igényt, de a rentier modell nem determinálja az autoriter fennmaradást; a nem járadékos államokban is kialakultak tartós diktatúrák és milícia-uralmak.
- A monarchiák legitimitása gyakran a vallási/törzsi szövetségre és a jóléti újraelosztásra épül; a köztársasági autokráciák ezzel szemben a párt, a hadsereg és a titkosszolgálatok belső egyensúlyára támaszkodnak.
- A szektarianizmust a politikai elitek gyakran eszközként használják; ez nem „ősi gyűlölet", hanem történetileg alakuló, intézményi és politikai dinamika.
- A külső támogatás meghosszabbíthatja a rezsimek élettartamát, de a nemzetközi beavatkozás a bukáshoz is hozzájárulhat (Irak 2003, Szíria 2024).
- A reziliencia nem stabilitás: a 2011 utáni tiltakozási hullámok, a polgárháborúk és a 2020-as évek válságai azt mutatják, hogy a rendszerek egyszerre képesek túlélni a válságokat, és idővel elveszíthetik a társadalmi passzivitást.

40.1.9 Önellenőrző kérdések

- Miért nem elég egyetlen tényező, például az olajjáradék a közel-keleti autoriter rezsimek fennmaradásának magyarázatához?
- Hasonlítsa össze egy öböl menti monarchia és egy baathista párállam legitimitási és repressziós eszköztárát, konkrét példákon keresztül.
- Hogyan változott a „társadalmi szerződés" a 20. század közepétől a 2010-es évekig, és milyen szerepet játszottak ebben a strukturális kiigazítások?
- Milyen mechanizmusokkal akadályozzák meg az autoriter vezetők a hadseregen belüli puccsok kialakulását? Hozzon példát a szíriai, az iraki vagy a pakisztáni esetből.
- Miért fontos a „terrorista" és a „szektariánus" minősítéseket attribúcióval használni a rezsimek narratíváinak elemzésekor?

40.2 Civil társadalom, nők és fiatalok

A civil társadalom, a nőmozgalmak és az ifjúsági tiltakozások vizsgálata nem választható el az előző alfejezetben tárgyalt autoriter intézményi működéstől. Az uralkodó elitek, hadseregek és rendőri szervek rendszerint éppen ott húzzák meg a politikai részvétel határait, ahol a nők, a fiatalok és az autonóm civil szerveződések önálló nyilvános térhez jutnak. A régió társadalmai ugyanakkor nem passzív befogadói az állami korlátozásoknak: a női jogi mozgalmak, a diákmozgalmak, a szakszervezetek, a vallási jótékonysági hálózatok és a digitális aktivisták hosszú, többször megszakított történetet alkotnak. Ez az alfejezet ezt a feszültséget mutatja be: hogyan alakultak a civil társadalom történeti formái, milyen hullámokban követelték a nők a jogi és társadalmi egyenlőséget, és milyen szerepet játszottak a fiatalok a tiltakozási ciklusokban. A fejezet a 2026-os lezárásig elérhető források alapján dolgozik; a legfrissebb eseményeknél külön jelzi az ellenőrzési igényt és a nyitott kérdéseket.

40.2.1 A civil társadalom fogalomtörténete és regionális változatai

A **civil társadalom (civil society)** kifejezés mai értelmében a 18–19. századi európai filozófiában jelent meg, és csak a 20. század végén vált a közel-keleti társadalomtudomány egyik központi kategóriájává. E fogalom visszavetítése a korábbi évszázadokra félrevezető lenne: az oszmán, szafavida vagy mogul rendszerek nem ismerték a mai nem kormányzati szektor fogalmát, de rendelkeztek olyan közvetítő intézményekkel, amelyek az állam és a háztartások közötti társadalmi önszerveződést biztosították. Ilyenek voltak a vallási alapítványok, az oszmán **vakf** (arabul waqf, többes szám awqaf) intézményei, a szúfi rendek, a kereskedő- és kézműves céhek, a törzsi tanácsok, valamint a **millet**-rendszer, amely a nem muszlim vallási közösségek belső jogi és oktatási önigazgatását tette lehetővé. E testületek egyszerre voltak a szociális gondoskodás, a hitélet és a helyi érdekképviselet csatornái, de nem voltak demokratikus értelemben vett civil szervezetek: tagságukat gyakran születés, vallás, foglalkozás vagy nem határozta meg, és vezetőik az állammal együttműködve is működhettek.

A 19. század reformjai – elsősorban az oszmán **tanzimát** (1839–1876) és az egyiptomi–levantei modernizáció – új típusú egyesületeket hoztak létre: irodalmi körök, jótékonysági egyletek, misszionárius iskolák, később nacionalista klubok és szakszervezetek alakultak. Az 1860-as libanoni konfliktus és az 1876-os oszmán alkotmány körüli vita azt mutatta, hogy a civil egyesületek már a 19. században egyszerre voltak a modernizáció hordozói és a felekezeti-nemzeti mobilizáció eszközei. A mandátumrendszer idején a brit és francia hatóságok gyakran úgy kezelték a civil szerveződéseket, mint a nacionalista ellenállás potenciális fészkeit, miközben saját közigazgatási intézményeik mellett egyes vallási és törzsi elitcsoportokat támogattak. Ez az örökség a függetlenné vált államokban is megmaradt: a civil társadalom jogi terét a belbiztonsági logika, a rendkívüli állapot, a királyi vagy elnöki dekrétumok és a szövetségi felügyelet alakította.

Ezért a régióban a civil társadalom vizsgálatakor meg kell különböztetni a **jóváhagyott, állami kooptációval működő szervezeteket** (például hivatalos nőszövetségek, ifjúsági szervezetek, szakszervezeti csúcsszervek), a **félautonóm vallási és karitatív hálózatokat** (zakat-alapok, egyházi segélyszervezetek, iszlamista jóléti egyesületek) és a **tiltott vagy féllegalitásban működő ellenzéki csoportokat**. E három csoport között sok átjárás van: egy karitatív női egyesület egyszerre szolgálhat oktatási célt, párthálózatot és állami támogatást, és ugyanez a szervezet tiltakozó mozgalommá is válhat, amint a politikai környezet megváltozik. Ez a többrétegűség fontos, mert a „civil társadalom” nem önmagában demokratikus, és a nőjogi vagy ifjúsági szerveződés sem automatikusan progresszív; a szövevényes intézményi hátteret mindig az adott országtörténet összefüggésében kell értelmezni.

40.2.2 Női mozgalmak a kora újkortól a hidegháborúig

A nők társadalmi helyzetét a régióban a 19. század előtt jobbára a vallási jog, a törzsi szokásjog és a háztartási gazdaság formálta. Az oszmán korszakban a muszlim nők bírósági jegyzőkönyvekben és alapítványi oklevelekben dokumentált módon rendelkezhettek vagyonnal, kezdeményezhettek válást és alapíthattak vakfot, ám e jogok gyakorlása társadalmi helyzetüktől és családi hálózataiktól függött. A nem muszlim közösségek – örmények, görögök, zsidók, maroniták – saját egyházi bíróságaik révén hasonlóan rétegzett családjogi gyakorlatot folytattak. A modern nőmozgalom első dokumentált csírái a 19. század második felében jelentkeztek, elsősorban a nagyvárosi, írni-olvasni tudó elitek körében. Az 1890-es években Isztambulban, Bejrútban, Kairóban és Teheránban női folyóiratok indultak, női egyletek jöttek létre, és megfogalmazódott a lányok oktatásának követelése. E korai szerveződést nem szabad a mai feminizmussal azonosítani: a résztvevők gyakran a nemzeti felemelkedés keretében, a családi és anyai szerepek modernizálásaként képzelték el a női jogokat, és az állami reformokat is igénybe vették.

A 20. század első felében az **állami feminizmus** vált meghatározóvá. A kemalista Törökország 1926-ban svájci mintára polgári törvénykönyvet vezetett be, amely eltörölte a többnejűséget és a férfi egyoldalú válási jogát; 1930-ban és 1934-ben a nők helyhatósági, majd parlamenti választójogot kaptak. A Pahlavi Irán 1936-ban betiltotta a hagyományos fátyolviselést, és állami oktatási intézményeket nyitott a nők előtt. Irakban az 1959-es családjogi törvény kodifikálta a nők jogait a házasságban és az öröklésben. E reformok dokumentált törvényszövegekre épülnek, de értelmezésük vitatott: egyes történészek szerint ezek modernizáló vívmányok voltak, mások szerint a független nőmozgalom állami bekebelezését és a vidéki, vallásos többség életmódjának erőszakos átalakítását is jelenthették. Az 1920–1950-es években a török, iráni és arab nacionalista kormányok gyakran betiltották a hivatalos nőszövetségtől független női egyesületeket, így a női politikai részvétel egyszerre bővült jogokban és szűkült autonómiában.

A hidegháború idején e kettősség tovább élt. Az 1960–1970-es évek baloldali és nacionalista mozgalmai – például a palesztin ellenállási szervezetek, az iráni népi mozgalmak, a törökországi egyetemi baloldal – sok nőt vontak be a politikai aktivitásba, de a nemi egyenlőség gyakran másodlagos maradt a „nemzeti felszabadítás” és az „osztályharc” mögött. Ugyanebben az időszakban a vallási ellenzéki hálózatok – elsősorban a síita iszlamista csoportok, a Muzulmán Testvériség helyi ágai és a palesztin iszlamista jótékonysági egyesületek – is női bizottságokat szerveztek, amelyek az oktatást, a szociális segélyezést és a vallási öntudat erősítését állították középpontba. Ez a fejlemény arra figyelmeztet, hogy a női mozgalmak nem sorolhatók egyetlen lineáris fejlődési ívbe: ugyanabban az évtizedben párhuzamosan léteztek szekuláris, baloldali és vallásos női szerveződések, amelyek eltérő társadalmi bázisokra és eltérő női szerepfelfogásokra épültek.

40.2.3 Nőjogi fordulatok, visszacsapások és családjogi viták

Az 1979-es iráni forradalom a női mozgalmak egyik legnagyobb cezúrája lett. A forradalomban nők tömegei vettek részt, de a forradalom utáni állam 1981-től kötelezővé tette a hidzsáb viselését, visszaállította a férfiak egyoldalú válási jogát, és a családjogot a síita imámi joggyakorlat szerint kodifikálta. E fordulat dokumentált törvényekben és rendeletekben érhető tetten; a forradalmi női részvétel és az iszlamista nőpolitika közötti feszültség a mai napig az iráni nőmozgalom értelmezési vitájának középpontja. Ugyanakkor az iráni nők iskolázottsági mutatói az 1980-as évektől folyamatosan emelkedtek, és az 1990-es évektől új típusú, gyakran online szerveződő nőjogi aktivizmus alakult ki, amely az **„egymillió aláírás” kampányban** (2006–2007) dokumentáltan követelte a diszkriminatív törvények felülvizsgálatát. A 2022. szeptemberi, Mahsza Amini halála utáni országos tiltakozások e mozgalom egyik legszélesebb megnyilvánulásai voltak; a halálos

áldozatok számáról az iráni hatóságok és a független emberi jogi szervezetek egymástól jelentősen eltérő adatokat közöltek, és a pontos nagyságrend vitatott becslés tárgya.

Törökországban a 2000-es évek elején a hivatalos iszlamista-konzervatív fordulat ellenére a nők jogi helyzete sok területen javult: a büntető törvénykönyv 2004-es reformja a török nőmozgalmak hosszú kampányának eredményeként szigorította a nemi erőszak és a becsületgyilkosságok büntetését. 2011-ben azonban Törökország – az Európa Tanács tagjaként – kilépett az isztambuli egyezményből (2021-es hivatalos rendelet), amit a nőjogi szervezetek dokumentált módon a családon belüli erőszak elleni védelem gyengítéseként értelmeztek; a török kormány a döntést szuverenitási és családpolitikai okokkal indokolta. E vita jól mutatja, hogy a női jogi vívmányok nem visszafordíthatatlanok, és a jogi szövegek, valamint a tényleges védelmi gyakorlat közötti szakadékot mindig ország- és korszakonként kell elemezni.

Szaúd-Arábiában a 2018-ban életbe lépett női vezetési engedély és a gyámsági rendszer egyes enyhítései királyi rendeletekben dokumentáltak; a reformokat a szaúdi vezetés gazdasági diverzifikációs és nyilvános legitimációs célokkal kötötte össze. A nemzetközi emberi jogi szervezetek ugyanakkor arra is felhívták a figyelmet, hogy a férfi gyámság intézménye számos elemében fennmaradt, és a nőjogi aktivisták közül többeket bebörtönöztek. Ez az eset a régióban gyakori **felülről irányított reform** példája: az állam női jogokat ad anélkül, hogy a független nőmozgalomnak politikai teret engedne.

Afganisztánban a 2001-es katonai beavatkozás utáni állampítés során a lányok oktatása és a nők parlamenti kvótája nemzetközi támogatással bővült; a 2021 augusztusi tálib hatalomátvétel után viszont a tálib hatóságok rendeletei fokozatosan kizárták a lányokat a közép- és felsőoktatásból, korlátozták a nők munkavállalását és a női civil szervezetek tevékenységét. Az UNESCO és az ENSZ jelentései szerint 2023-ban Afganisztán volt az egyetlen ország, ahol a lányok középiskolai oktatása állami rendelet alapján tilos. Ezt dokumentált tényként kell kezelni, nem pedig egy „nyugati értékítélet” példájaként; ugyanakkor a tálib kormányzat a saját rendeleteit vallási és biztonsági indoklással látja el, ami a nemzetközi vitát nem teszi kizárólagos érvényűvé.

Pakisztánban és Bangladesben a női politikai részvétel sajátos mintát mutat: Benazir Bhutto (Pakisztán, 1988–1990, 1993–1996), Khaleda Zia és Haszina Vazed (Banglades, 1991 óta váltakozva) miniszterelnöki posztjai ténylegesen női kormányfőket adtak a régiónak, de kormányzásuk nem hozott gyors családjogi reformot, és hatalmuk gyakran dinasztikus párthálózatokba ágyazódott. Ez a helyzet a női egyenjogúság és a politikai képviselet viszonyának összetettségét illusztrálja: a női vezető jelenléte önmagában nem jelenti a női szerveződések autonómiájának növekedését. Bangladesben a 2000-es évek elején ugyanakkor a készruha-ipari munkásnők és a mikrohitelező hálózatok jelentős női érdekérvényesítési tapasztalatot halmoztak fel; e folyamatok dokumentált szociológiai kutatások tárgyai, de a munkahelyi és családon belüli erőszak, valamint a bizonytalan munkaviszony továbbra is jelentős ellenállást vált ki.

40.2.4 Ifjúsági tiltakozások: generációk és törésvonalak

A régió demográfiai szerkezete hosszú időn át fiatalos volt; a 2010-es években a 15–29 éves korosztály sok országban a teljes népesség 25–30%-át tette ki (a pontos arányok országonként és forrásonként eltérnek). Ez a demográfiai nyomás a 20. század második felétől ismétlődő ifjúsági tiltakozási hullámokat táplált. Az 1968 körüli globális diákmozgalmak a régióban elsősorban Törökországban, Iránban és a palesztin egyetemeken váltak láthatóvá: a török 1968 diáktüntetései, az iráni diákmozgalom és a palesztin diákszervezetek dokumentáltan kapcsolódtak a baloldali politikai pártokhoz, de a hatósági erőszak és a későbbi katonai hatalomátvételek letörték e mozgalmakat.

Az 1979-es iráni forradalom szintén erős egyetemi bázisra épült: a teheráni egyetemek, műszaki főiskolák és a diaszpóra hallgatói csoportjai a sah elleni tüntetések aktív szereplői voltak. A forradalom utáni állam azonban saját ifjúsági szervezeteket hozott létre, és ellenőrzése alá vonta az egyetemeket. Az 1999-es teheráni diáklázadás, majd a 2009-es **zöld mozgalom** azt mutatta, hogy az iráni felsőoktatásban folyamatosan újratermelődik a mérsékelt, alkotmányos vagy radikálisabb ellenzéki aktivizmus; e mozgalmak részben dokumentált felvételekkel, részben résztvevői beszámolókkal rekonstruálhatók, de a résztvevők számáról csak becslések vannak.

A 2011-es **arab tavasz** a régió ifjúsági tiltakozásának eddigi legszélesebb ciklusát indította el. Tunéziából kiindulva – amely e könyv önálló országfejezettel nem tárgyalt térség, de a regionális folyamatok kiindulópontja volt – a tiltakozások Egyiptomban, Szíriában, Líbiában, Jemenben és Bahreinben bontakoztak ki. A szíriai esetnél a 2011 márciusi derai tiltakozás békés jellegét számos videofelvétel és nemzetközi jelentés dokumentálja; az erőszak kirobbanásának okairól – hogy a rezsim azonnali katonai válasza vagy a felkelő csoportok korai fegyveres akciói járultak-e hozzá jobban – történészek között vitatott értelmezések élnek. A jemeni 2011-es tüntetések Ali Abdullah Száleh lemondásához vezettek, de a későbbi polgárháború a fiatalok békés követeléseit a regionális hatalmi versengés kereszttüzébe sodorta. A török 2013-as **Gezi parki tiltakozások** dokumentáltan fiatal városi csoportok, szakszervezetek, női és LMBTQ+ szervezetek koalícióját hozták össze; a kormányzat a tüntetéseket közrendvédelmi és puccskísérleti narratívával kezelte, ami a megítélésben tartós szakadást okozott.

2019–2020 fordulóján újabb hullám volt: az iraki tiltakozások 2019. október 1-jén kezdődtek Bagdadban és a déli városokban, és a független ENSZ-jelentések szerint több száz halálos áldozatot követeltek; a libanoni 2019. október 17-i tiltakozások pedig a kormányzati korrupció, a pénzügyi összeomlás és a felekezeti hatalommegosztás ellen irányultak. Mindkét esetben a fiatal, gyakran munkanélküli diplomás korosztály játszotta a mozgósítás gerincét, de a szerveződés nem volt egységes: a tüntetők között egymástól eltérő célokat valló csoportok, szakszervezetek és helyi közösségek is jelen voltak. A 2022-es iráni tiltakozások az iszlám köztársaság történetének egyik legnagyobb, nők és fiatalok által vezetett hullámát alkották; a pontos kiterjedtségről és az elnyomás mértékéről az iráni hatóságok és a nemzetközi jogvédő szervezetek adatai között jelentős eltérés van, ezért itt a becslések összevetésére van szükség, nem kész számra.

A 2024 decemberi szíriai hatalomváltást követően a civil társadalmi mozgósítás képe még nem rögzíthető: a könyv lezárásakor (2026) nem állt rendelkezésre elegendő független, ellenőrzött forrás ahhoz, hogy a fiatalok és női szervezetek szerepét a damaszkuszi átmenetben megbízhatóan értékeljük. Ezért e folyamatot a folyamatban lévő történészi viták és humanitárius jelentések keretében, az ellenőrzési igény nyílt jelzésével lehet csak tárgyalni.

40.2.5 Digitális aktivizmus és a nyilvánosság átalakulása

A **digitális aktivizmus (digital activism)** a 2000-es évektől fokozatosan a civil tiltakozás mindennapi eszközévé vált, de hatása nem automatikus, és nem feltétlenül demokratizáló. A műholdas televíziózás már az 1990-es években átalakította az arab nyelvű nyilvánosságot: a katari Al-Dzsazíra 1996-os indulása után a hírfogyasztás regionális szinten, nem pedig államonként szerveződött. Az internet és a közösségi média ezt tovább erősítette. A 2009-es iráni zöld mozgalom idején a Twitter és a YouTube vált a tüntetések dokumentálásának csatornájává; a 2011-es arab tavaszban a Facebook-események, a mobiltelefonos felvételek és a hírcsatornák online élő közvetítései dokumentáltan hozzájárultak a tüntetések méretének és gyorsaságának növekedéséhez. Ugyanakkor a török, iráni, szaúdi és öbölbeli kormányok gyorsan kiépítették a saját **digitális ellenőrző rendszereiket**: internetszolgáltatói blokkolásokat, közösségi médiás megfigyelést, trollhadseregeket, valamint a tiltakozó tartalmak eltávolítását kérő jogi mechanizmusokat. A 2019-es iráni internetlekapcsolások, a 2020-as belarusz? — nem, régiós példa: a 2019-es iraki és

libanoni tüntetések alatti célzott lekapcsolások, valamint a 2021-es tálib hatalomátvétel utáni információs visszaszorulás mind arra mutatnak, hogy a digitális tér egyszerre a szerveződés és az állami kontroll eszköze.

A digitális aktivizmus egyik fontos jellemzője a **női és kisebbségi hangok viszonylagos új láthatósága**. Az iráni nőjogi kampányok, a szaúdi női vezetésért indított online petíciók, a palesztin sejk Dzsarrah negyedbeli kilakoltatási ügyben 2021-ben megosztott videók, a szíriai fehér sisakos mentők felvételei mind azt bizonyítják, hogy az alulról jövő dokumentáció akkor is nyilvánossághoz juthat, ha a hagyományos média zárt. Ugyanakkor e tartalmak hitelességének ellenőrzése nehéz: a manipulált képek, a dezinformációs kampányok és az algoritmikus felerősítés a digitális forrásokkal szembeni forráskritikát a hagyományos írott forrásoknál is fontosabbá teszik. A szerzőknek és az olvasóknak ezért különbséget kell tenniük a **független emberi jogi szervezetek által hitelesített felvételek**, a **résztvevői dokumentáció**, a **kormányzati propaganda** és a **bizonytalan eredetű, közösségi médiában terjedő tartalmak** között.

40.2.6 Civil társadalom korlátai és lehetőségei a 2020-as években

A 2020-as évek elején a civil társadalom mozgástere a régióban országonként igen eltérő, de együttesen látható egy **szűkülő jogi és financiális tér**. Törökországban a 2016-os puccskísérlet utáni rendkívüli állapot idején és azt követően számos egyesületet, alapítványt és médiumot zártak be rendeleti úton; a török kormány ezt nemzetbiztonsági intézkedésként indokolta, míg az Európai Unió és emberi jogi szervezetek a gyülekezési és szólásszabadság szűkítéseként értelmezték. Ez a vita nem ténykérdés – a bezárások dokumentáltak –, hanem azok normatív megítéléséről szól. Hasonló dinamika figyelhető meg Egyiptomban, amely bár e könyvben nem önálló fejezet, de a regionális civil társadalmi modell szempontjából meghatározó: az egyiptomi 2013 utáni civil szervezeti törvény a külföldi finanszírozást szigorúan korlátozta. A régióban a külföldi támogatású NGO-kkal szembeni bizalmatlanság általános: az érintett kormányok rendszerint a szuverenitás védelmére hivatkoznak, míg a jogvédők a civil tér fojtogatására.

A **vallási jótékonyság és a szociális segélyezés** területe kettős arculatú. Az iszlamista jóléti hálózatok – például a libanoni Hezbollah szociális intézményei, az iraki szadrista szervezetek, a jordániai Muzulmán Testvériséghez köthető egyesületek – ott nyújtanak egészségügyi, oktatási és szegénységi szolgáltatásokat, ahol az állam gyenge vagy szelektív. E szervezetek működése dokumentált, de megítélésük erősen vitatott: támogatóik a helyi beágyazottságot és a hatékony segélyezést emelik ki, kritikusaik a párthűség és a szektás mobilizáció eszközeit látják bennük. A civil társadalom ilyen formái ezért nem sorolhatók automatikusan a demokratikus vagy emancipatorikus térbe, de az sem állítható, hogy a régióban ne létezne valódi, állam nélküli szociális önszerveződés.

A **diaszpórák** sajátos civil szereplőkké váltak. Az örmény, kurd, palesztin, szíriai, iráni vagy törökországi diaszpóra szervezetei online kampányokkal, pénzügyi támogatásokkal és nemzetközi lobbi tevékenységgel befolyásolják a hazai mozgásokat, és a belföldi aktivisták számára védelmet, láthatóságot vagy éppen politikai megosztottságot hoznak. A nyugati országokban működő diaszpóra nem tekinthető az „anyaország” civil társadalmának kiterjesztéseként, mert saját integrációs és identitásvitái is alakítják napirendjét. Ugyanakkor a szíriai polgárháború, az iráni 2022-es tiltakozások és a tálib uralom alatti afganisztáni nőjogi kampányok esetében dokumentált, hogy a diaszpóra szervezetek gyakran az első számú hitelesítői és közvetítői a helyi eseményeknek, ami a forráskritika szempontjából egyszerre erőforrás és torzítási kockázat.

A női és ifjúsági szerveződések jövőjét a régióban három tartós feszültség alakítja. Először, a **demográfiai fiatalodás és a diplomás munkanélküliség** kombinációja a tiltakozások visszatérő hajtóereje: a Világbank és az ILO becslései szerint a közel-keleti fiatalok munkanélküliségi rátája a 2010-es években tartósan a világ egyik legmagasabbja volt, de a pontos

értékek országonként, nemenként és forrásonként eltérnek. Másodszor, a **családjogi és személyi státuszjogi szabályozás** továbbra is a női egyenlőség leginkább vitatott terepe: a reformok egyes országokban (Törökország, Tunézia – utóbbi nem önálló fejezet) előremutatók, máshol (Irán, Szaúd-Arábia, Afganisztán) részlegesek vagy éppen visszafordulóak, és a változások mögött gyakran az állam modernizációs vagy vallásos legitimációs érdekei állnak, nem a nőmozgalom önálló ereje. Harmadszor, a **digitális kontroll és a platformhatalom** új egyenlőtlenségeket szül: aki nem fér hozzá stabil internethez, vagy akinek nyelvi és digitális készségei korlátozottak, az a globalizált nyilvánosságban is alulreprezentált marad. A vidéki nők, a háztartási munkások, a menekülttáborok lakói és a kisebbségi közösségek gyakran kimaradnak a médialáthatóságból, ami a civil társadalom képét a nagyvárosi, iskolázott, férfiakkal egyenlőbb esélyekkel rendelkező csoportok irányába torzítja.

40.2.7 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet a következő forrástípusokra támaszkodik: állami törvénytárak és rendeletek szövegei, nemzetközi szervezetek (ENSZ, UNESCO, ILO, Világbank) jelentései, emberi jogi szervezetek (Amnesty International, Human Rights Watch) által hitelesített dokumentációk, újságírói beszámolók, valamint résztvevői interjúk és online közösségi média anyagok. Ez utóbbiak esetében a hitelesség vizsgálata elsődleges forráskritikai feladat, és a könyv mindenütt elkülöníti a **dokumentált tényt** (például törvényszöveg, nemzetközi jelentés) a **becsléstől** (tüntetési részvétel, áldozatszám) és a **vitatott értelmezéstől** (például hogy egy reform felülről jött vagy alulról kikényszerített).

A legfontosabb bizonytalanságok a következők: a 2011 utáni polgárháborúkban a civil társadalmi szerveződések helyi működéséről a hadszíntéri körülmények miatt szisztematikusan hiányosak az adatok; a friss digitális aktivista kampányok részvételi számai manipulálhatók; a női jogi visszacsapások értékelésénél a nemzetközi jogi sztenderdek és a helyi vallási-kulturális érvelések között nincs konszenzus. Emellett a 2024–2026 közötti szíriai, iráni és afganisztáni fejlemények egy része még nem áll rendelkezésre ellenőrzött, több független forrásból megerősített formában, ezért azokat a szöveg kifejezetten „folyamatban lévő” jelzéssel tárgyalja. A számszerű arányok – például a nők parlamenti részvételének növekedése vagy a fiatalok munkanélkülisége – mindig forrástól és évszámtól függően eltérnek, ezért az alfejezet nagyságrendi becsléseket közöl, nem pedig egyetlen „pontos” számot.

40.2.8 Rövid összefoglaló

- A régió civil társadalma nem mai találmány: az oszmán vakf-, céh- és milletintézmények, majd a 19. századi egyesületek és a 20. századi szakszervezetek, női egyletek és diákmozgalmak alkották a mai szerveződések előzményeit, de e formák jogi és társadalmi tere mindig az államhatalom és a közösségi hálózatok között alakult.
- A nőmozgalmak többszörösen rétegzettek: a 19. századi elit női folyóiratoktól és egyletektől a 20. századi állami feminizmuson át a vallásos női hálózatokig és a 21. századi online jogvédő kampányokig terjednek; a reformok gyakran felülről érkeztek, és a független női szerveződést időnként elnyomták.
- A családjog és a személyi státusz a női egyenlőség leginkább vitatott területe: Törökországban, Iránban, Szaúd-Arábiában és Afganisztánban a szabályozás eltérő ütemben és irányban változott, és a jogi szövegek nem mindig tükrözik a mindennapi gyakorlatot vagy a nőmozgalom autonómiáját.
- Az ifjúsági tiltakozások – 1968, 1979, 1999, 2009, 2011, 2013, 2019–2020, 2022 – ismétlődő ciklusokat alkotnak, amelyeket a demográfiai fiatalos szerkezet, a diplomás munkanélküliség

és a politikai képviselet hiánya táplál; e mozgalmak egyszerre voltak békés és erőszakba torkolló, és a hatósági elnyomás gyakran elnyerte a részvételt.
- A digitális aktivizmus növelte a női és kisebbségi hangok láthatóságát, de a kormányok párhuzamosan kiépítették megfigyelési, blokkolási és dezinformációs eszköztárukat, ezért a digitális tér egyszerre emancipatorikus és kontrolláló.
- A 2020-as években a civil szerveződések mozgásterét országonként eltérő jogi szűkítések, a külföldi finanszírozás korlátozása, a vallási-karitativ hálózatok szelektív állami támogatása és a diaszpóra szerepének erősödése alakította; mindez nem tette lehetetlenné, de erősen feltételessé tette a civil társadalom működését.
- A női és ifjúsági szerveződések túlélőképessége a régióban szorosan összefügg azzal, hogy képesek-e alkalmazkodni a félautonóm jogi terekhez, a digitális nyilvánossághoz és a transznacionális kapcsolatokhoz, anélkül hogy az állam teljesen kooptálná vagy tiltottá nyilvánítaná őket.

40.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen történelmi intézmények töltöttek be civil funkciót az oszmán, szafavida vagy mogul korszakban, és miért nem azonosíthatók a mai civil társadalommal?
2. Mutassa be legalább három ország példáján, hogyan kapcsolódott össze a női jogi reform és az állami modernizációs politika, és milyen kritikák érik az ilyen felülről vezérelt reformokat!
3. Hasonlítsa össze a 2011-es arab tavasz, a 2019–2020-as iraki–libanoni tiltakozások és a 2022-es iráni tüntetések ifjúsági részvételét: mi a közös és mi az eltérő a szerveződés céljaiban és az állami válaszokban?
4. Miért nem tekinthető a digitális aktivizmus automatikusan demokratizáló erőnek? Nevezzen meg legalább egy olyan mechanizmust, amellyel az államok a digitális teret is ellenőrzés alá vonják!
5. A vallási jótékonysági hálózatok egyes országokban hiánypótló szociális szolgáltatásokat nyújtanak. Milyen bizonyítékokkal és milyen értelmezési vitákkal lehet ezt a szerepet bemutatni anélkül, hogy a szervezeteket kollektíven negatívnak vagy pozitívnak bélyegeznénk?

40.3 Migráció és diaszpóra

A Közel-Kelet modern történetének egyik legfontosabb, mégis gyakran alábecsült folyamata a határokon átnyúló mobilitás. Az előző, a civil társadalmat, nőket és fiatalokat tárgyaló alfejezet arra mutatott rá, hogy a társadalmi cselekvők nem csak államhatárokon belül szerveződnek; a migráció és a diaszpórák még inkább fellazítják az államközpontú képet. A régióban a vándorlásnak mély történeti gyökerei vannak: birodalmi hadseregek, zarándokkaravánok, kereskedőhálózatok és vallási kisebbségek évszázadokon át mozogtak a Levante, Mezopotámia, Anatólia, a Kaukázus, az Iráni-fennsík, az Arab-félsziget, Dél-Ázsia és Közép-Ázsia között. A modern migráció azonban új formákat ölt: a munkamigráció az olajtermelő Öböl-államokba, a háborúk és állami erőszak nyomán keletkező kényszermigráció, a politikai emigráció, valamint a diaszpórák kialakulása és transznacionális hálózatai egyaránt átalakították a kibocsátó és fogadó társadalmakat. Az alábbiakban e típusokat, azok okait, mechanizmusait és következményeit tárgyalom, különös tekintettel a hazautalásokra és a diaszpórák szerepére.

40.3.1 A migráció történeti mintái és modern átalakulása

A közel-keleti mobilitás nem a 20. század terméke. Az Oszmán Birodalom, a Szafavida Birodalom és a Mogul Birodalom többnemzetiségű, többvallású rendszerei eleve feltételezték az emberek

– katonák, hivatalnokok, kereskedők, kézművesek, zarándokok – rendszeres vándorlását. A **zarándoklat** (hadzs) évente százezreket mozgatott meg Mekka és Medina felé; a **kereskedelmi hálózatok** (örmény, zsidó, görög, arab, perzsa) a selyemút és az Indiai-óceán térségét kötötték össze. A vallási kisebbségek vándorlása sem ritka: a 19. század végétől a libanoni maroniták és az örmények tömegesen vándoroltak ki Amerikába, a cári orosz és oszmán üldözés elől menekülő zsidók pedig Palesztina felé mozdultak. A modern értelemben vett politikai menekült kategóriája a 20. század elején formálódott meg, de a kényszermigráció régi jelenség: a 19. századi orosz–oszmán háborúk, a balkáni nemzetállami homogenizáció és a kaukázusi hódítások milliók elmozdulását idézték elő.

A 20. század fordulópontot hozott. Az **első világháború és az Oszmán Birodalom felbomlása** nyomán a Közel-Keleten új államhatárok jöttek létre, és velük együtt a nemzeti homogenizálás politikái is. Az **örmény népirtás** (1915) során az oszmán állam mintegy 1–1,5 millió örményt ölt meg vagy hajtott el lakóhelyéről; a túlélők jelentős része Szíriába, Libanonba, majd Európába és Amerikába menekült, létrehozva a mai örmény diaszpóra alapjait. A **palesztin menekültek** ügye 1948-ban vált regionális méretű kényszermigrációs jelenséggé: a palesztin narratíva szerint a **Nakba** („katasztrófa”) során mintegy 700 ezer palesztin hagyta el vagy veszítette el otthonát az izraeli állam létrejöttét kísérő háborúban; az izraeli narratíva a **függetlenségi háború** kifejezést használja, és a menekülés okait részben a palesztin vezetés felszólításainak, részben a háborús körülményeknek tulajdonítja. A történészi konszenzus szerint mind a zsidó, mind a palesztin oldalon történtek erőszakos kitelepítések, a részletek és a felelősség megítélése azonban vitatott. Az 1967-es háború újabb menekülthullámot hozott, és a palesztin diaszpóra azóta is a régió egyik legnagyobb, politikailag leginkább mobilizált csoportja.

A migráció e történeti előzményei azt mutatják, hogy a **kényszermigráció** nem csupán a jelenkori háborúk terméke; a birodalmi összeomlás, az államépítés és a nemzeti homogenizáció már a 20. század derekára beágyazta a mobilitást a régió politikai szerkezetébe. A második világháború után azonban új, gazdasági indíttatású migrációs rendszer alakult ki, amely az olajnak köszönhetően átalakította az Arab-félszigetet és a Perzsa-öblöt.

40.3.2 Munkamigráció az Öbölben és a kafala-rendszer

Az 1950-es évektől, majd az 1970-es évek olajárrobbanása után a Perzsa-öböl arab monarchiái – Szaúd-Arábia, Kuvait, Katar, az Egyesült Arab Emírségek (EAE), Omán és kisebb részben Bahrein – hatalmas bevételekre tettek szert. Az olajjövedelem azonban nem járt együtt elegendő helyi munkaerővel, ezért a térség egyik legnagyobb munkamigrációs célpontjává vált. A **vendégmunkás-rendszer** (kafala, arabul kafāla, „szponzorálás”) a munkavállaló jogi és gyakorlati kötöttségét jelenti: a külföldi munkás – legyen az férfi építőipari dolgozó, sofőr, háztartási alkalmazott vagy női takarító – csak a helyi, úgynevezett szponzor vagy munkaadó engedélyével tartózkodhat és válthat munkahelyet. Az útlevél visszatartása, a bérek visszatartása, a túlzott munkaórák és a lakhatási körülmények ellenőrzésének hiánya a nemzetközi emberi jogi szervezetek (Human Rights Watch, Amnesty International) dokumentált kritikájának tárgya. E kritikák szerint a rendszer kényszermunkához közeli helyzeteket is lehetővé tesz, bár az érintett államok számos reformot hirdettek.

A munkamigráció mértékét nehéz pontosan megadni, mert a bevándorlási statisztikák országonként és időszakonként eltérő definíciókat használnak, és a regisztrálatlan migránsok száma is jelentős. A konszenzusos tendencia azonban egyértelmű: a Perzsa-öböl több államában a külföldi állampolgárok aránya a 21. század elején **a lakosság többségét** teszi ki, egyes országokban (EAE, Katar) a 80–90 százalékot is elérheti. A munkavállalók háttere sokszínű: nagy számban érkeztek **dél-ázsiai** (indiai, pakisztáni, bangladesi, nepáli), **délkelet-ázsiai** (fülöp-szigeteki, indonéz) és **kelet-afrikai** munkások, később pedig a szíriai, egyiptomi, jemeni és más arab

állampolgárok is. A nők aránya elsősorban a háztartási alkalmazotti szektorban magas; ez a csoport különösen kiszolgáltatott, mivel munkája a magánszférában, a nyilvános ellenőrzés elől rejtve zajlik.

A munkamigráció hatása a küldő országokra kettős. Egyrészt a **hazautalások** (remittances) a legtöbb dél-ázsiai és arab állam – például Pakisztán, Banglades, Jemen, Libanon, Egyiptom, a palesztin területek – gazdaságának egyik legfontosabb devizaforrása. A Világbank becslései szerint a régióba irányuló hazautalások nagyságrendje a 2020-as években több tízmilliárd dollár évente; a pontos összeg évről évre ingadozik, és az informális csatornák, például az iszlám banki hagyományokra visszatekintő **hawala** hálózatok, miatt alulbecsült. Másrészt a kivándorlás **agyelszívás**-hoz és a fiatal, produktív munkaerő elvesztéséhez vezethet a küldő társadalmakban, miközben a visszatérő dolgozók új készségeket és társadalmi elvárásokat hozhatnak. A nők esetében a férfi családfenntartók távolléte gyakran megnöveli a nők otthoni gazdasági döntéseit, de nem automatikusan jár együtt emancipációs hatással: a nemi szerepek és a családi hierarchia gyakran fennmarad, sőt a migráns közösségekben meg is erősödhet.

40.3.3 Menekültek és kényszermigráció a 20–21. században

A Közel-Kelet a második világháború óta a világ egyik legnagyobb menekültkibocsátó és -befogadó régiója. A menekültügyi rendszer nemzetközi jogi alapját az **1951-es genfi menekültügyi egyezmény** jelenti, amelyet azonban a régió számos állama nem írt alá vagy csak fenntartásokkal alkalmaz. Ennek következtében a menekültek gyakran **ideiglenes vendégként** vagy **lakosként** élnek, megfosztva számos jogtól, vagy pedig a befogadó ország belső jogrendje alá esnek, amely korlátozza a munkavállalást, az oktatást és a mozgásszabadságot.

A legrégebbi és egyik legnagyobb menekültcsoport a **palesztin menekültek** közössége. Az 1948-as háború után a palesztinok egy része a környező arab államokban (Jordániában, Szíriában, Libanonban, Egyiptomban) talált ideiglenes menedékre, ahol az ENSZ külön szervezete, az **UNRWA** (United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East) vette gondozásba őket. Az 1967-es háború további, az UNWRA által regisztrált menekültek százezreit hozta. A palesztin menekültek utódai is menekült-státuszt öröklik az UNRWA gyakorlatában, ami eltér az 1951-es egyezmény szerinti, az UNHCR által alkalmazott meghatározástól. Ennek következménye, hogy a palesztin „menekült” fogalma jogilag és politikailag vitatott: a palesztin fél szerint ez a folyamatos kiszolgáltatottság és a **visszatérési jog** elismerésének alapja, míg Izrael és egyes nemzetközi szereplők szerint a menekültstátusz generációkon átívelő öröklése a konfliktus megoldását nehezíti. A palesztin menekültek helyzete országonként eltérő: Jordániában a többség állampolgárságot kapott, Libanonban viszont a palesztinok jelentős jogi korlátozásokkal szembesülnek, és szegregált táborokban élnek. A palesztin diaszpóra ezen túl a Perzsa-öböl országaiban, Latin-Amerikában és Európában is jelen van, és a palesztin nemzeti mozgalom (elsősorban a PLO, majd a Palesztin Hatóság) fontos politikai hátterét alkotja.

A **szovjet–afgán háború** (1979–1989) és az azt követő polgárháborúk Afganisztánt a világ egyik legnagyobb menekültkibocsátó országává tették. A menekültek elsősorban **Pakisztánba** és **Iránba** érkeztek, ahol a mai napig nagy afgán közösségek élnek. A 2001-es amerikai beavatkozás után a menekültek egy része visszatért, de a 2021-es tálib hatalomátvétel újabb migrációs hullámot indított el, elsősorban Irán, Pakisztán és a közép-ázsiai országok felé. A nők és lányok helyzete különösen súlyos, mivel a tálib kormányzat dokumentáltan korlátozza oktatáshoz és munkához való jogukat; ez a menekültstátusz elbírálása során egyre fontosabb érv az üldöztetés megállapítására.

Az **iraki háborúk** – az 1980–1988-as iráni–iraki háború, az 1990-es öbölháború, az 1990-es évek szankciói és különösen a 2003-as amerikai invázió – szintén tömegeket kényszerítettek lakóhelyük elhagyására. A 2003 utáni szektariánus erőszak során milliók váltak **belső menekültté** (internally

displaced person, IDP), és sokan elhagyták az országot Szíria, Jordánia, majd Európa felé. Az iraki menekültek fogadása és visszatérése máig politikai vita tárgya.

A legnagyobb jelenkori kényszermigrációs hullámot a **szíriai polgárháború** váltotta ki. A 2011-es felkelés és az Aszad-rezsim katonai válasza, valamint a különböző fegyveres csoportok közötti harcok következtében a szíriai lakosság több mint fele kényszerült lakóhelye elhagyására: a belső menekültek mellett milliók menekültek a szomszédos országokba. A legnagyobb befogadó **Törökország** lett, ahol a szíriai menekültek száma a 2020-as években több millióra tehető (a pontos adat ellenőrzést igényel); ezen kívül Libanon és Jordánia is rendkívül magas, a lakossághoz viszonyítva aránytalanul nagy menekültpopulációt fogadott be. A 2015-ös **európai menekültválság** során a szíriai, afgán és iraki menekültek jelentős része a balkáni útvonalon keresztül az Európai Unióba igyekezett, ami az uniós tagállamok közötti politikai vitákat és a menekültügyi rendszer reformját váltotta ki. A szíriai konfliktus 2024-es rezsimváltása után a visszatérés kérdése új helyzetet teremtett, de a biztonsági és jogi feltételek még 2026-ban is bizonytalanok, és a visszatérés üteme, fenntarthatósága további forráskutatást igényel.

Más konfliktusok – Jemen, Líbia (bár nem a szűkebb régió része, de regionális hatása jelentős), Szudán, valamint a 2023-ban eszkalálódott **gázai háború** – tovább növelték a kényszermigrációt, részben a szomszédos országokon belül, részben nemzetközi szinten. A menekültek befogadása a régióban rendkívül egyenlőtlen: Törökország, Libanon, Jordánia, Irán, Pakisztán és Banglades (a Mianmarból menekült rohingják miatt) a világ legnagyobb befogadói közé tartoznak, míg a gazdag Öböl-államok **nem írták alá az 1951-es egyezményt**, és a menekülteket gyakran csak vendégmunkásként fogadják, külön jogi védelem nélkül.

40.3.4 Diaszpórák: politikai hálózatok és határon átnyúló identitások

A diaszpóra fogalma a szétszóratásban élő, az anyaországhoz vagy az elképzelt hazához kötődő közösségeket jelöli. A Közel-Keleten a diaszpórák kialakulása sokszor kényszermigrációval kezdődött, de a gazdasági és oktatási célú kivándorlás is jelentős. A diaszpórák nem homogén csoportok: belső politikai, vallási, regionális és generációs törésvonalaik vannak, és a befogadó ország kontextusa is alakítja őket.

Az **örmény diaszpóra** a 20. század eleji népirtás és a szovjet hatalomátvétel után a legnagyobb és legrégebbi, jól szervezett diaszpórák egyike. Kulcsszerepet játszik az örmény identitás megőrzésében, az egyházon és iskolákon keresztül, és politikai lobbitevékenységet folytat az örmény népirtás nemzetközi elismertetéséért. A 2020-as évek hegyi-karabahi konfliktusa és az azt követő örmény exodus után a diaszpóra szerepe ismét felértékelődött, de a belső viták az örmény állammal és annak politikájával kapcsolatban felerősödtek.

A **palesztin diaszpóra** szintén politikailag mobilizált, de rendkívül széttagolt. A PLO hagyományosan a palesztin nemzeti mozgalom ernyőszervezete volt, de a diaszpóra nem minden része azonosul a Palesztin Hatósággal. A palesztin diaszpóra tagjai közül sokan állampolgárságot szereztek a befogadó országban (például Chilében, Hondurasban, az Egyesült Államokban), miközben fenntartják a palesztin identitást. A hazautalások és a politikai adományok a palesztin gazdaság és civil társadalom számára létfontosságúak.

A **libanoni diaszpóra** a 19. század végétől épült ki, főként a maronita keresztények kivándorlásával. Ma Brazíliában, Mexikóban, Nyugat-Afrikában, Franciaországban, az Egyesült Államokban és Ausztráliában élnek jelentős libanoni közösségek, amelyek gyakran sikeres kereskedelmi hálózatokat működtetnek. A libanoni polgárháború (1975–1990) újabb kivándorlási hullámot hozott, és a diaszpóra azóta is fontos szerepet játszik a libanoni gazdaságban; a hazautalások 2020 körül a libanoni GDP több mint harmadát is elérhették egyes becslések szerint (ellenőrizendő adat). Az ország 2019 utáni gazdasági összeomlása miatt a diaszpóra jelentősége tovább nőtt.

Az **iráni diaszpóra** főként az 1979-es iszlám forradalom után alakult ki: a sah rendszeréhez lojális elitek, baloldaliak, liberálisok, vallási kisebbségek (baháik, zsidók, keresztények) és később a háború elől menekülők egyaránt távoztak. A diaszpóra jelentős része az Egyesült Államokban, Kanadában, Európában (Németország, Franciaország, Svédország) él, és politikailag sokszínű: a monarchistáktól a baloldali szekuláris ellenzékig, valamint a jelenlegi rezsimet bíráló, de a reformokat támogató csoportokig terjed a spektrum. A diaszpóra iráni politikára gyakorolt hatása vitatott: a rezsim nyugat-ellenes propagandája a diaszpórát ellenségként állítja be, miközben a diaszpóra média- és civil szervezetei aktívan közvetítenek az országon belüli tiltakozó mozgalmak felé.

A **török diaszpóra** az 1960-as években indult németországi vendégmunkás-megállapodásokkal. Ma Németországban, Franciaországban, Hollandiában és más nyugat-európai országokban több millió török származású ember él. A diaszpóra politikai orientációja megosztott: jelentős része az AKP és Erdoğan kormányzata mellett szavaz, míg mások szekuláris, kurd vagy baloldali pártokhoz kötődnek. A török állam intézményesen is ápolja a diaszpóra-kapcsolatokat (például a Diyanet imámjainak küldésével), ami a befogadó országokban vitákat vált ki az integrációról.

A **kurd diaszpóra** Törökországból, Irakból, Iránból és Szíriából származó közösségeket foglal magában, főleg Nyugat-Európában. A kurd mozgalmak számára a diaszpóra fontos anyagi és politikai hátteret jelent, de a különböző pártok (PKK, KDP, PUK) közötti versengés a diaszpórán belül is leképeződik. A kurdokat kollektíven nem lehet sem romantizálni, sem bűnösként ábrázolni: a diaszpóra éppúgy megosztott, mint a régióban élő kurd társadalom.

A **pakisztáni, bangladesi** és **afgán** diaszpórák elsősorban az Öböl-országokban, Nagy-Britanniában, az Egyesült Államokban, Kanadában és más nyugati országokban élnek. Gazdasági szerepük a hazautalásokon keresztül kiemelkedő, de politikai mobilizációjuk is jelentős: például a bengáli diaszpóra az 1971-es függetlenségi háború emlékezetét ápolja, a pakisztáni diaszpóra pedig gyakran a hazai politikai pártok támogatója vagy bírálója.

40.3.5 Hazautalások és gazdasági hatások

A **hazautalások** (remittances) a migráció egyik leginkább mérhető gazdasági következménye. A Világbank adatai szerint a közel-keleti és dél-ázsiai régióba irányuló hazautalások a 2020-as években a világ legnagyobbjai közé tartoznak; pontos összegük azonban bizonytalan, mert az informális küldési csatornák (különösen a hawala) jelentős részt elnyelnek a statisztikák elől. A hazautalások sok országban a GDP több mint 10 százalékát teszik ki – például Libanonban, Jemenben, Pakisztánban, Bangladesben, a palesztin területeken, Egyiptomban (bár utóbbi nem szerepel a könyv országfejezetei között, a regionális migrációban fontos). E pénzek elsősorban közvetlenül a háztartásokhoz jutnak, és csökkentik a szegénységet, javítják az oktatáshoz és egészségügyhöz való hozzáférést, valamint fogyasztási és lakásberuházásokra ösztönöznek.

Ugyanakkor a hazautalásoknak korlátai is vannak. Nem helyettesítik a fenntartható fejlesztést vagy az állami szolgáltatásokat; a nagyfokú függőség sebezhetővé teszi a gazdaságot a fogadó országok munkaerőpiaci változásaival szemben. A hazautalások gyakran a **fogyasztást** és az **ingatlanpiacot** fűtik, nem pedig termelő beruházásokat, ami inflációhoz és a helyi munkaerőpiac torzulásához vezethet. Emellett az **agyelszívás** – a képzett szakemberek elvándorlása – hosszú távon gyengítheti a kibocsátó államok intézményeit és fejlesztési kapacitásait. A női migránsok hazautalásai gyakran magasabb arányt képviselnek a családi jövedelemben, mint a férfiaké, de ez nem feltétlenül alakul át női döntési hatalommá a családon belül.

A diaszpórák gazdasági szerepe túlmutat a pénzügyi transzfereken: a **diaszpóra-hálózatok** üzleti kapcsolatokat, szakértelmet, tudástranszfert és politikai lobbit közvetítenek. A libanoni,

örmény, török, iráni és palesztin diaszpórák vállalkozásai összekötik a befogadó és küldő országok piacait, és válság idején humanitárius segélyeket is szerveznek.

40.3.6 Hatások a kibocsátó és fogadó társadalmakra

A migráció és a diaszpórák egyaránt mélyen átalakítják a kibocsátó és a fogadó társadalmakat, de e hatások nem egyirányúak és nem egyformán pozitívak vagy negatívak.

Kibocsátó társadalmakban a kivándorlás enyhítheti a munkanélküliséget és a szegénységet, különösen a fiatal férfiak esetében, és bevételt hoz a családoknak. Ugyanakkor a tartós távollét szétzilálhatja a családi életet, növelheti a nőkre és idősekre nehezedő terheket, és a falusi, peremterületi közösségeket a migránsok hazautalásaitól függővé teheti. A **társadalmi egyenlőtlenségek** is nőhetnek, mivel a migrációhoz való hozzáférés – vízum, útiköltség, kapcsolatok – gyakran a jobb módú családok kiváltsága. A visszatérő migránsok új társadalmi normákat hozhatnak, de a konzervatív értékek megerősödését is okozhatják, különösen, ha a migráció célországa a szintén konzervatív Öböl-állam.

Fogadó társadalmakban a migráns munkaerő nélkülözhetetlen az építőiparban, a szolgáltatásokban, a háztartásokban és az egészségügyben. Az Öböl-államok gazdasága szó szerint függ a külföldi munkavállalóktól: az infrastruktúra, a kiskereskedelem, a vendéglátás és az olajszektor működése elképzelhetetlen nélkülük. Ugyanakkor a kafala-rendszer intézményesített kiszolgáltatottsága társadalmi feszültségeket szül, és a munkások jogi alávetettsége miatt a kizsákmányolás rendszeres. A helyi állampolgárok és a migránsok közötti demográfiai egyensúly aggodalma több Öböl-államban politikai kérdéssé vált, ami időszakos **államosítási** törekvésekhez, vízumkorlátozásokhoz és a migránsok jogainak szigorításához vezetett. A női háztartási alkalmazottakkal szembeni visszaélések – bérezés, munkakörülmények, szabadság – a nemzetközi közvélemény és a civil szervezetek állandó kritikájának tárgyát képezik.

A befogadó országok közül a menekültválságok kapcsán Törökország, Libanon és Jordánia különleges helyzetben van. A szíriai menekültek jelenléte Törökországban – ahol a befogadás nagyrészt **ideiglenes védelem** keretében történik – társadalmi és politikai vitákat váltott ki: a menekültek munkaerőpiaci versenyt, bérnyomást és közszolgáltatási terhelést idéznek elő, de egyúttal informális munkaerőként hozzá is járulnak a gazdasághoz. Libanonban a szíriai menekültek nagy száma a már amúgy is törékeny állami szolgáltatásokra nehezedő nyomást fokozta, és a helyi, szintén szegény közösségekkel való feszültségekhez vezetett. Jordániában a menekülttáborok és a városi szegénynegyedek közötti különbségek, valamint a nemzetközi segélyek elosztása körüli viták a migráció politikai kezelésének kihívásait mutatják.

A migráció **nemcsak a befogadó országokban, hanem a tranzitországokban** is hat: a balkáni útvonal, a líbiai partok, a közép-ázsiai határvidékek mind a migráció útvonalainak mentén fekvő, gyakran embercsempész-hálózatok által uralt terek. E folyamatok dokumentálása részben oknyomozó újságírásból, részben nemzetközi szervezetek jelentéseiből ismert; a részletek sokszor hiányosak, mert az illegális migráció természeténél fogva rejtett.

40.3.7 Források és bizonytalanságok

A migráció és diaszpóra kutatása a Közel-Keleten módszertani kihívásokkal küzd. A **statisztikai adatok** – a menekültek, migráns dolgozók, diaszpórák létszáma, a hazautalások összege – több forrásból származnak: az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR), a Nemzetközi Migrációs Szervezet (IOM), a Világbank, a nemzeti statisztikai hivatalok és a civil szervezetek jelentései. Ezek az adatok azonban **eltérő definíciókat** használnak a migráns, menekült, ideiglenes védelmet élvező, vendégmunkás, diaszpóra-tag fogalmára, és eltérő módon kezelik a regisztrálatlan,

irreguláris migrációt. A hazautalások mérése különösen bizonytalan: a hivatalos banki átutalások mellett az informális hawala-hálózatok, a kézpénzben vitt összegek és a természetbeni támogatások nem jelennek meg a statisztikákban.

A **kényszermigráció** esetében az áldozatok és menekültek száma politikai vita tárgya: a kibocsátó országok kormányai, a befogadó országok és a nemzetközi szervezetek eltérő érdekekből adott esetben alul- vagy túlbecsülik a létszámokat. A palesztin menekültek esetében az UNRWA és az UNHCR közötti jogi különbség, a menekültstátusz öröklése, valamint a visszatérési jog értelmezése mindmáig **politikai és tudományos vita** tárgya. A 2015-ös európai menekültválság kapcsán a „menekült" és a „gazdasági migráns" közötti különbségtétel is politikai csatatérré vált; a tudományos elemzésnek el kell választania a jogi kategóriákat a politikai retorikától.

A **diaszpóra** fogalma szintén nem egyértelmű: nincs általánosan elfogadott kritérium arra, ki számít diaszpóra-tagnak (születési ország? állampolgárság? identitás? nyelv?), és a diaszpórák belső társadalmi összetétele gyakran ismeretlen. A politikai mobilizáció mértéke, a hazautalások felhasználása és a diaszpórák anyaországra gyakorolt hatása csak esettanulmányokból ismert, általánosításra korlátozottan alkalmas.

Végül a **migráció etikai és emlékezetpolitikai dimenziója** is bizonytalanságot hordoz: a kényszermigráció traumáinak elbeszélése – akár a palesztin Nakba, az örmény népirtás, a szíriai polgárháború vagy a 2021-es afgán kivonulás – mindig az érintett közösségek emlékezetét és a jelenkori politikai vitákat tükrözi. A tankönyvnek e narratívákat forráskritikailag kell kezelnie: a dokumentált eseményeket el kell választani a csoportemlékezettől, a kollektív bűnösség ábrázolásától pedig tartózkodni kell.

40.3.8 Rövid összefoglaló

- A Közel-Keleten a migráció történetileg állandó jelenség, de a modern munkamigráció, kényszermigráció és diaszpórák az olajgazdaság, a háborúk és az államépítés következtében új léptéket és formákat öltöttek.
- A Perzsa-öböl olajállamaiban a kafala-rendszer intézményesítette a vendégmunkások – elsősorban dél- és délkelet-ázsiai, valamint arab munkavállalók – jogi alávetettségét; a külföldiek aránya több országban meghaladja a helyi állampolgárokét.
- A régió a világ egyik legnagyobb menekültkibocsátó és -befogadó térsége: palesztin, afgán, iraki, szíriai, jemeni és más kényszermigránsok élnek a szomszédos országokban, gyakran tartós jogi bizonytalanságban, mivel a genfi menekültügyi egyezmény aláírása és alkalmazása hiányos.
- A diaszpórák – örmény, palesztin, libanoni, iráni, török, kurd, pakisztáni, bangladesi – transznacionális hálózatai gazdasági, politikai és kulturális szerepet töltenek be, de belsőleg megosztottak, és a befogadó országok kontextusa alakítja őket.
- A hazautalások a küldő országok GDP-jének jelentős részét teszik ki, csökkentik a szegénységet és támogatják a családokat, ám függőséget, fogyasztási torzulást és agyelszívást is okoznak; mérésük a hawala és más informális csatornák miatt alulbecsült.
- A migráció hatása a kibocsátó társadalmakra ellentmondásos: a családi struktúrák átalakulnak, a nők szerepe változik, de ez nem mindig jár emancipációval, és az egyenlőtlenségek nőhetnek.
- A fogadó társadalmakban a migráns munkaerő nélkülözhetetlen, de a jogi alávetettség, a demográfiai feszültségek és a bűnbakképzés társadalmi és politikai konfliktusokat gerjeszt.
- A migráció kutatását a definíciós különbségek, a regisztrálatlan mozgások és a politikai motivációjú adatközlés nehezíti; a számok és arányok mindig forráskritikát és ellenőrzést igényelnek.

40.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözik a Perzsa-öböl országaiba irányuló munkamigráció a menekült- vagy kényszermigrációtól? Milyen jogi és gazdasági mechanizmusok (például a kafala) jellemzik az előbbit?
2. Hogyan változott a palesztin menekültek jogi helyzete a befogadó országokban, és miért vitatott az UNRWA menekült-fogalma az 1951-es genfi egyezményhez képest?
3. Milyen gazdasági előnyökkel és kockázatokkal jár a hazautalásoktól való függés a kibocsátó országok számára? Hogyan befolyásolja ezt az agyelszívás és a családi struktúrák átalakulása?
4. Miért nem tekinthetők homogénnek a diaszpórák, és milyen példákkal igazolható a belső politikai megosztottságuk (például az iráni, török vagy kurd diaszpóra esetében)?
5. Milyen források és módszertani bizonytalanságok nehezítik a közel-keleti migráció mértékének és hatásainak pontos mérését? Miért kell fenntartással kezelni a menekültstatisztikákat és a hazautalásokra vonatkozó adatokat?

40.4 A régió 2026-ban: mérleg és jövő

40.4.1 Demográfia, gazdaság, biztonság, klíma és nagyhatalmi versengés

A könyv 2026-os lezárásakor a tág értelemben vett Közel-Keletet egyszerre jellemzi a fiatal és gyorsan városiasodó népesség, az olaj- és gázbevételektől való tartós függés, a fegyveres konfliktusok és menekültválságok láncolata, valamint a klímaváltozás egyre közvetlenebb nyomása. E kihívások egyetlen országban sem csak „belügyek”: a víz- és energiakérdések, a migráció, a szankciók és a nagyhatalmi jelenlét országhatárokon átívelő rendszereket alkotnak. A fejezet az I–IV. rész országfejezeteit és a tematikus összefüggéseket egyetlen mérlegbe fogja össze, ugyanakkor jelzi, mely folyamatokról rendelkezünk 2026-ig dokumentált adatokkal, és melyek igényelnek további forráskritikai ellenőrzést.

40.4.1.1 Demográfiai minták és bizonytalanságok

A régió demográfiai szerkezete 2026-ban több különböző pályán mozog. Az Arab-félsziget és Irán, illetve Törökország a 20. század második felében gyors népességnövekedést élt meg; ennek üteme a 21. század elején több országban mérséklődött, de a munkaképes korú népesség aránya számos államban továbbra is magas. A legfrissebb elérhető ENSZ és nemzeti statisztikai hivatali becslések szerint – amelyek a 2020–2025 közötti időszakot fedik le, és amelyeket a 2026-os lezáráskor ellenőrizni kell – Irán lakossága 90 millió körül, Törökországé 86–88 millió körül, Pakisztáné 240 millió fölött, Bangladesé 170 millió fölött alakul. Ezek az adatok nem népszámlálási pontosságúak: Afganisztánban, Jemenben és részben Szíriában a konfliktusok miatt a regisztráció hiányos, a belső és külső kitelepítés pedig a lakosság megoszlását folyamatosan átrajzolja.

A demográfiai adatok forráskritikája ezért különösen fontos. Egyfelől a népszámlálások és polgári regisztrációk az erős adminisztratív kapacitású államokban (Törökország, Izrael, részben Irán és Jordánia) viszonylag megbízhatók; másfelől a háborús vagy szankciókkal sújtott országokban (Szíria, Jemen, Afganisztán, Irak egyes kormányzóságai) az ENSZ becslései gyakran mintavételes felmérésekre, műholdas településelemzésekre és menekültügyi regisztrációkra támaszkodnak. A szíriai polgárháború és a 2023-as földrengések miatt a lakóhelyüket elhagyni kényszerültek száma bizonytalan; a 2024-es rezsimváltás utáni visszatérések és újabb kitelepítések pedig tovább növelik a statisztikai eltéréseket.

A városiasodás a régió egyik legstabilabb hosszú távú tendenciája. Teherán, Isztambul, Bagdad, Rijád, Karacsi, Dakka, Kabul, Ammán és Bejrút környéke a nemzeti lakosság egyre nagyobb hányadát koncentrálja. A városi növekedés ugyanakkor nem jelent automatikus jólétet: a városi infrastruktúra, a lakhatás és a közszolgáltatások kapacitását a természetes növekedés, a belső migráció és a menekülthullámok egyszerre terhelik. Különösen Türkmenisztánban, Pakisztánban és Afganisztánban a városi statisztikák mögött nagy kiterjedésű informális települések állnak, amelyeket a hivatalos összeírások alulbecsülnek.

A demográfiai átmenet országonként eltérő. Törökországban, Iránban, Libanonban és Örményországban a termékenységi arányszám évtizedek óta a reprodukciós szint közelében vagy az alatt van; Afganisztánban, Jemenben és Szudánhoz hasonlóan a régió némely vidéki területén továbbra is magas. Pakisztán és Banglades között az eltérés tanulságos: a bangladesi családtervezési programok és a lányok oktatásának kiterjesztése a termékenység gyors csökkenéséhez vezetett, míg Pakisztánban a csökkenés lassabb. Ezt a különbséget a szakirodalom nem vallási okokkal, hanem az iskoláztatás, az egészségügyi ellátás és a nők munkavállalási lehetőségeinek eltérő intézményi feltételeivel magyarázza.

A demográfiai szerkezet következményeit rövid távon a munkaerőpiaci feszültségekben látjuk. A fiatal, képzett vagy éppen alulfoglalkoztatott korosztályok elvárásai a 2011-es arab tavasz, a 2019-es iraki és libanoni tiltakozások, a 2022-es iráni tüntetések és a regionális elégedetlenség egyik közös elemét alkották. Ugyanakkor a demográfiai nyomás önmagában nem magyarázza a politikai fordulatokat: a mobilizációhoz elnyomó intézmények, gazdasági sokk, szervezett csoportok és nemzetközi kontextus is kellett. A tankönyvi mérleg tehát nem „népességrobbanás kontra demokrácia", hanem a demográfiai szerkezet és az intézményi rugalmasság közötti viszony vizsgálata.

40.4.1.2 Gazdasági szerkezet és a rentier függés öröksége

A 2026-os állapot egyik legszembetűnőbb gazdasági mintája az olaj- és gázbevételek tartós strukturáló ereje. A fejezet Olaj, víz és a rentier állam tematikus elemzését itt nem ismétli meg, de a záró mérleghez szükséges kiemelni: az Öböl-menti termelők, Irán, Irak, Türkmenisztán és részben a jemeni föderális struktúra is erősen függ a szénhidrogén-áraktól. A 2020-as években a globális energiaátmenet és a kereslet bizonytalansága új nyomást helyezett a költségvetésekre. Több ország – elsősorban Szaúd-Arábia, az Egyesült Arab Emírségek, Katar és Omán – diverzifikációs programokat hirdetett, de ezek hosszú távú eredménye 2026-ból nem ítélhető meg megbízhatóan. A bejelentések és a beruházási keretek dokumentáltak; a strukturális átalakulás mértéke azonban további évekre szóló, ellenőrzendő gazdasági teljesítményadatok kérdése.

A nem olajtermelő országok – Jordánia, Libanon, Afganisztán, Banglades, Örményország, Grúzia – gazdasági pályája eltérő. Banglades az 1990-es évek óta a konfekcióiparra és a külföldi átutalásokra építve tartós növekedést ért el, de e növekedés eloszlása egyenetlen, és a politikai válságok 2024–2025-ben a ruházati szektor munkakörülményeit és megrendeléseit is bizonytalanná tették. Örményország és Grúzia a kaukázusi útvonalak és a szolgáltatások, valamint a diaszpóra-átutalások révén kapcsolódik a világgazdasághoz, de mindkettő sebezhető a szomszédsági konfliktusokkal és az orosz, illetve nyugati szankciós rezsimek áttételeivel szemben.

A szankciók kérdése a 2026-os mérleg egyik vitatott eleme. Irán és Szíria, illetve részben a libanoni Hezbollahhoz köthető pénzügyi hálózatok ellen az Egyesült Államok, az EU és más szereplők szankciókat tartanak fenn. A szankciók következményeiről eltérő értékelések léteznek: az érintett államok és elemzők egy része a humanitárius hatásokat, a gyógyszerellátás romlását és a feketepiac erősödését hangsúlyozza; a szankciókat bevezető kormányok a nyomásgyakorlás eszközeként értelmezik. A könyv ezt attribúcióval mutatja be, nem foglal állást. Dokumentált ugyanakkor, hogy a szankciók alatt álló országokban a középosztály elszegényedése és az alapvető

áruk inflációja éveken át tartó jelenség volt, míg a politikai vezetés nem feltétlenül váltott irányt.

A térség makrogazdasági mutatóiban közös elem az infláció, a munkanélküliség és a külső adósság állandó jelenléte. Törökországban a 2021–2023 közötti monetáris politika dokumentáltan rendhagyó volt: a központi bank kamatcsökkentései közepette a líra leértékelődött, az infláció 2022-ben 80 százalék fölé emelkedett, majd fokozatosan mérséklődött. Libanon 2019 óta tartó pénzügyi összeomlása a modern korszak egyik legsúlyosabb gazdasági válsága: a bankbetétek befagyasztása, a font értékvesztése és a közszolgáltatások leépülése dokumentált tény, bár a válság okairól – korrupció, a pegged árfolyam fenntarthatatlansága, a politikai osztály felelőssége – viták folynak. Szíriában a 2011–2024 közötti háború a GDP drasztikus csökkenését és a termelő infrastruktúra pusztulását okozta; a 2024-es rezsimváltás utáni gazdasági konszolidáció 2026-ban még nem értékelhető tartós eredményként.

A gazdasági rendszerek összehasonlításakor a könyv kerüli a „sikeres” és „bukott” állam egyszerű szétválasztását. A rentier jóléti elosztás, az öbölbeli vendégmunkás-rendszer, a török ipari export, a bangladesi textilipar és az iráni félig állami gazdaság más-más alkut testesít meg az elitek és a társadalom között. Az alkuk közös vonása, hogy a politikai lojalitást anyagi juttatásokkal vagy elosztási ígéretekkel kapcsolták össze; amikor ez az alku megroppant – például az olajárak esése, a szankciók vagy a valutaösszeomlás miatt –, a tiltakozások gyakran gazdasági követelésekkel indultak, és csak később politizálódtak.

40.4.1.3 Biztonság, konfliktusok és a fegyveres szereplők új rendje

A 2020-as évek biztonsági helyzetét a hagyományos államközi háborúk és a nem állami fegyveres szereplők párhuzamossága jellemzi. A régióban 2026-ig dokumentált konfliktusok listája hosszú: a szíriai polgárháború szakaszai, az iraki Iszlám Állam elleni háború, a jemeni háború, a hegyi-karabahi háborúk, a 2023-as gázai háború, a török kurdellenes műveletek, a szíriai török és iráni katonai jelenlét, valamint az orosz–grúz 2008-as háború utóhatása. Ezek különböző intenzitású és jellegű konfliktusok; összemosásuk félrevezető lenne.

A nem állami fegyveres csoportok tipológiája a fejezet egyik tanulsága. A Hezbollah Libanonban pártként, milíciaként és szolgáltatóként is működik; a Hamász a palesztin területeken kormányzati és fegyveres szereplő; az Iszlám Állam területi „kalifátusát” 2019-re elvesztette, de alvó sejtjei továbbra is támadásokat hajtanak végre; a hútik Jemen északi részét ellenőrzik és a Vörös-tengeren hajózást támadtak; a PKK és a vele összefüggő szíriai kurd csoportok a török állam és több nyugati szövetséges megítélése szerint terrorszervezetek, míg a szíriai kurd vezetés az Iszlám Állam elleni harcra hivatkozik. A minősítések forrása és politikai kontextusa közötti különbséget a könyv explicit jelzi, ahogyan azt a Nacionalizmus, etnicitás és konfliktusok fejezet tárgyalta.

A biztonsági környezet változása a nagyhatalmi jelenlétet is átformálta. Az Egyesült Államok katonai bázisai és a NATO-tag Törökország továbbra is meghatározó elemek, de Oroszország szíriai támaszpontjai, Kína gazdasági és diplomáciai jelenléte, valamint az Öböl-menti országok önálló fegyverkezési politikája egyre többpólusúvá tették a régiót. A 2026-os helyzetet a „nagyhatalmi versengés” keretezésében gyakran tárgyalják, de a könyv óvatosságra int: a helyi szereplők nem csupán a nagyhatalmak sakktáblái, hanem saját biztonsági dilemmáik mentén cselekvő államok és hálózatok. A szíriai rezsimváltás 2024-ben például nem egyetlen külső hatalom győzelme volt, hanem a belső katonai helyzet, a milíciák mozgása és a külső pártfogók érdekeinek együttes eredménye; a pontos ok-okozati rekonstrukció 2026-ban még tudományos vita tárgya.

A terrorizmus és az erőszak minősítése körüli vita a biztonsági fejezet módszertani magját adja. A könyv nem veszi át a „terrorizmus” címkét automatikus leíró kategóriaként, hanem jelzi, hogy a nemzetközi intézmények, az állami büntetőjogok és a fegyveres csoportok maguk is eltérően

nevezik meg ugyanazt a cselekményt. Ugyanakkor nem relativizálja a dokumentált erőszakot: a polgári lakosság elleni támadások, a túszejtés, a robbantások és a felekezeti alapú gyilkosságok tényei forrásokkal rögzíthetők. A minősítés és a felelősség hozzárendelése a nemzetközi jog, a helyi törvények és a történészi értelmezés szintjén különbözik.

A biztonsági mérleg egyik hosszú távú kérdése a menekültek és belső kitelepítettek sorsa. A szíriai, jemeni, afganisztáni és palesztin menekültügyi regisztrációk milliós nagyságrendet dokumentálnak, de a pontosság változó. Az UNRWA és az UNHCR adatsorai eltérő köröket fednek le; a palesztin menekültek esetében az „regisztrált menekült" fogalma több generációt ölel fel, míg a szíriaiaknál a regisztráció a befogadó ország jogi keretétől függ. Az áldozatközpontú bemutatás itt azt jelenti, hogy a menekültek nem statisztikai tételek, hanem konkrét jogi és emberi helyzetek alanyai; a visszatérés, az integráció és a kompenzáció kérdései politikai alkuktól függnek, amelyek 2026-ig csak részlegesen rendeződtek.

40.4.1.4 Klímaválság, víz és környezeti nyomás

A klímaváltozás a régióban már 2026-ban is dokumentált hatásokkal jár. A hőhullámok gyakorisága, a csapadék ingadozása, a párolgás növekedése és a sivatagosodás a Levantétől Dél-Ázsiáig megfigyelhető. A meteorológiai mérések és a fa évgyűrű-rekonstrukciók szerint a 21. század eleji aszályok – például a 2007–2010 közötti szíriai és az iraki aszályok – súlyos terméskieséssel jártak. Hogy ezek mennyiben okozták a későbbi politikai válságokat, vitatott: a szakirodalom egy része az éghajlati stresszt mint a vidéki elvándorlás és a városi feszültségek egyik háttértényezőjét kezeli, más része óva int attól, hogy a klímát közvetlenül a polgárháború okaként nevezzük meg. A könyv ezt a különbséget attribúcióval jelzi.

A vízkérdés különösen éles a határon átnyúló folyók esetében. A Tigris és az Eufrátesz vízgyűjtőjén Törökország, Szíria és Irak között; a Níluson Egyiptom, Szudán és Etiópia között; a Jordán folyón Izrael, Jordánia és a palesztin területek között; a Helmand folyón Afganisztán és Irán között feszülnek a felhasználási igények. A vízmegosztásról szóló szerződések többsége hiányos vagy vitatott; a gátépítések felfelé és lefelé eltérő hatásokat okoznak. A török GAP-projekt, az iráni gátprogramok és az etióp Nagy Reneszánsz Gát hatásai nem kizárólag műszaki, hanem diplomáciai és történelmi kérdések is. A pontos vízhozamadatok, a talajvízszint-csökkenés és a sóintrúzió mérése 2026-ig egyenetlen; ahol hiányzik a megbízható monitoring, a könyv ezt explicit jelzi.

Az éghajlati alkalmazkodás és az energiaátmenet viszonya kettős. A Perzsa-öböl termelői egyszerre a legnagyobb szénhidrogén-exportőrök és a napenergia, a hidrogén és a szén-dioxid-leválasztás hirdetői. A klímakonferenciák – például a 2023-as dubaji COP28 – a régióban zajlottak, és a zárónyilatkozatok a fosszilis energiától való eltávolodásról szólnak, de a konkrét kibocsátási pályák és a finanszírozás 2026-ban is vita tárgya. Az energiaátmenet nem csupán technológiai kérdés: a rentier államok költségvetése, a munkaerőpiac és a regionális hatalmi hierarchia is az olajkorszak logikájára épült. Ha a kereslet tartósan csökken, a társadalmi szerződések újratárgyalása elkerülhetetlen; ennek mértéke azonban nem jósolható meg lineárisan.

A környezeti károk közé tartozik a háborúk ökológiai pusztítása is. Az 1991-es kuvaiti olajkutak felgyújtása, a szíriai és iraki városi bombázások, a vegyi üzemek találatai és a katonai járművek szennyezése olyan környezeti terheket hagytak, amelyeket a békekötések ritkán számszerűsítenek. A 2026-os mérlegben ez a csendes válság a humanitárius kérdések közé tartozik: a szennyezett talaj, a lerombolt vízhálózat és a robbanószerek maradványai hosszan akadályozzák a visszatérést és az újjáépítést.

40.4.1.5 Nagyhatalmi versengés és a regionális erőegyensúly

A nagyhatalmi versengés 2026-os szerkezete nem írható le a hidegháborús kétpólusú modell egyszerű visszatéréseként. Az Egyesült Államok továbbra is katonai bázisokkal, szövetségi hálózatokkal és szankciós eszközökkel van jelen; Oroszország a szíriai bázisokkal és a kaukázusi befolyással; Kína gazdasági beruházásokkal, infrastruktúra-hitelekkel és az Öböl-menti energiapartneri viszonnyal. Az Európai Unió, India, Törökország, Irán, Szaúd-Arábia és Izrael saját regionális érdekszámítása nem redukálható a nagyhatalmak közötti választásra.

A „nagy játszma" történelmi fogalmát a könyv kritikával kezeli. A 19. századi brit–orosz vetélkedést gyakran használják a mai afganisztáni vagy kaukázusi viszonyok magyarázatára, ám a párhuzam félrevezető lehet: a mai szereplők, a helyi elitek és a fegyveres csoportok nem a cári és a brit birodalom egyszerű meghosszabbításai. Ami folytonos, az a földrajzi tranzitútvonalak, a magashegyi hágók, a szorosok és a kikötők stratégiai értéke. A tengerszorosok – a Hormuzi-szoros, a Bab el-Mandeb, a Szuezi-csatorna és a Boszporusz – a globális kereskedelem és az energiaellátás számára ma is kritikus pontok. A jemeni hútik 2023–2024-es vörös-tengeri támadásai ezt a kiszolgáltatottságot tették láthatóvá: a hajózási útvonalak átirányítása a szállítási költségeket és a biztosítási díjakat módosította, miközben a helyi konfliktus globális ellátási láncokra hatott.

A nagyhatalmak jelenléte nem csupán katonai. A kínai Övezet és Út kezdeményezés pakisztáni folyosója, az Öböl-menti szabadkereskedelmi tárgyalások, a török hadiipari export és az iráni drónok oroszországi használata mind arra mutat, hogy a fegyver, a pénz és az infrastruktúra csomagban mozog. A 2020-as években Oroszország Ukrajna elleni háborúja tovább növelte az iráni fegyverszállítások és a szankciós kerülőutak jelentőségét; e folyamat részletei nemzetközi oknyomozó riportok szerint dokumentáltak, de a teljes mennyiség és a szerződések pontos tartalma titkosított, tehát 2026-ig nem ellenőrizhető nyilvános forrásból.

A regionális erőegyensúlyban a normalizáció és a szembenállás egyszerre van jelen. Izrael és több arab állam – az Egyesült Arab Emírségek, Bahrein, Marokkó – a 2020-as Ábrahám-megállapodások keretében rendezte diplomáciai viszonyát; a szaúdi–izraeli normalizáció lehetőségét a 2023-as gázai háború megakasztotta, de a pálya továbbra is tárgyalások függvénye. Ugyanakkor Irán és Izrael közötti árnyékháború, a török–szíriai és török–iraki katonai műveletek, a Kaukázusban az örmény–azeri feszültség, valamint a pakisztáni–indiai kasmíri viták mutatják, hogy a konfliktusok nem haladtak lineárisan a rendezés felé. A könyv nem ígér jóslatot: a 2026-os mérleg egyik tanulsága éppen az, hogy a regionális rendezések törékenyek, és a biztonsági dilemmák újraéledhetnek.

A fejezet fontos módszertani záróköve a „biztonság" fogalmának kibővítése. A hagyományos állami biztonságfelfogás mellett a szakirodalom beszél emberi biztonságról (human security), élelmezésbiztonságról, vízbiztonságról és egészségbiztonságról. A régió 2026-ban: mérleg és jövő alfejezet ezeket nem szinonimaként kezeli, hanem jelzi, hogy a lakosság mindennapi túlélését érintő kérdések – a tiszta vízhez jutás, az áramellátás, az oltások, az iskoláztatás – gyakran élesebben magyarázzák a politikai elégedetlenséget, mint a tankok és a rakéták száma. Libanonban az áramhiány, Szíriában a kenyérsor, Jemenben a kolera, Afganisztánban a lányok iskoláztatásának tilalma mind a biztonság ilyen tágabb értelmében értelmezhető, és mind dokumentált 2026-os vagy azt megelőző állapot.

40.4.1.6 A régió közös kihívásai és a könyv záró mérlege

A 16 ország története nem foglalható össze egyetlen közös nevezőre, de a záró fejezet öt olyan mintát emel ki, amelyek a fejezetekben visszatértek. Az első a **birodalmi örökség és államhatárok feszültsége**: a mai államok az oszmán, szafavida, mogul, cári és brit, illetve francia igazgatási felosztásokból nőttek ki, és a határok gyakran metszik a nyelvi, felekezeti és törzsi

hálózatokat. A második a **jogi és vallási intézmények kettőssége**: a modern büntetőjog, alkotmányosság és családjog különböző hagyományokból rétegződött, és a személyes státusz kérdéseiben a vallási normák tovább élnek. A harmadik a **rentier elosztás és a politikai lojalitás kapcsolata**: ahol az állam jövedelme nem adókból, hanem járadékokból származik, ott a képviselet és az elszámoltathatóság más pályát fut be. A negyedik a **kisebbségek helyzetének tartós bizonytalansága**: az államformalizmus és a többségi nacionalizmusok között a nemzeti, vallási és nyelvi kisebbségek védelme ritkán intézményesült megbízhatóan. Az ötödik a **külső beavatkozás és a helyi autonómia közötti egyensúlyhiány**: a mandátumok, a hidegháborús szövetségek, a megszállások és a szankciók a régiót a globális hatalmi verseny egyik leginkább áthatott területévé tették.

A záró mérleg nem hirdet sem „bukott régiót", sem „fejlődő demokráciát". A mérleg azt mutatja, hogy a régió országai egyszerre viselik a régi birodalmi struktúrák örökségét és a jelenkori világgazdasági sokkokat, miközben a társadalmak – különösen a fiatalok, a nők és a diaszpórák – új igényeket fogalmaznak meg. A 2011-es arab tavasz, a 2019-es tiltakozások, a 2022-es iráni nőmozgalom és a 2024-es szíriai rezsimváltás nem egyetlen történet, de közösen jelzik, hogy az autoriter alkuk nem örökéletűek; a változás iránya azonban nem szükségképpen demokratikus. Az Iszlám Állam felemelkedése, a tálib visszatérés és a felekezeti milíciák megerősödése arra figyelmeztet, hogy a rendszerváltás illiberális és erőszakos formákat is ölthet.

A könyv utolsó alfejezeteként a régió 2026-ban: mérleg és jövő nem zár le, hanem nyitva hagyja a kérdéseket. A forráskritika tanulsága itt is érvényes: a 2020-as évek eseményeiről szóló tudás egy része dokumentumokon, bírósági jegyzőkönyveken, ENSZ-jelentéseken és újságírói tényfeltárásokon nyugszik; más része műholdfelvételeken, tanúvallomásokon és részleges statisztikákon; megint más része olyan állami narratívákon, amelyeket egymással ütköztetni kell. Ahol a könyv nem tud biztosat, ott ezt kimondja. Ez nem a bizonytalanság dicsőítése, hanem a történettudomány alapállása: a Közel-Keletről szóló pontos beszédhez előbb a tudás határait kell felismerni.

40.4.2 Források és bizonytalanságok

A demográfiai adatok leginkább az ENSZ Gazdasági és Szociális Ügyek Főosztályának (UNDESA) *World Population Prospects* becslésein, a Világbank adatbázisain, valamint az egyes országok statisztikai hivatalainak közlésein alapulnak; e kiadványok 2024–2025-ös revízióiról 2026-ban irányadók, de a konfliktuszónákban a becslési hibahatárok jelentősek. A gazdasági mutatók forrásai között a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank országjelentései szerepelnek; a szankciós hatások értékelése módszertanilag vitatott, mert a kontrafaktuális pálya nem mérhető közvetlenül. A biztonsági események esetében az ACLED, az ENSZ humanitárius ügynökségei, a nemzetközi bírósági iratok és a nagy hírügynökségek tudósításai szolgálnak alapul, de a halálos áldozatok száma gyakran eltérő: az egészségügyi minisztériumi adatok, a helyi megfigyelőhálózatok és a független emberi jogi szervezetek számai módszertani okokból különbözhetnek. A klímaadatok az IPCC és a meteorológiai intézmények mérésein nyugszanak; a klímaváltozás és a konfliktusok közötti okozatiságot a szakirodalom vitatja. Ahol a szöveg 2025–2026-os fejleményeket említ, azokat a könyv lezárásakor ellenőrzött hírforrások és nemzetközi jelentések alapján lehet csak fenntartani; a gyorsan változó helyzetekben a kép idővel módosulhat.

40.4.3 Rövid összefoglaló

- A régió demográfiai szerkezete 2026-ban fiatal, de országonként eltérő termékenységű; a háborús térségekben a népességadatok bizonytalanok.

- Az olaj- és gázbevételek, a szankciók és a diverzifikációs kísérletek együttesen alakítják a gazdasági pályákat; a nem olajtermelő országok eltérő kapcsolódásai (textilipar, átutalások, szolgáltatások) törékenyek.
- A biztonsági környezetben államközi háborúk, polgárháborúk és nem állami fegyveres csoportok párhuzamosan működnek; a minősítések (terrorizmus, ellenállás) forráskritikát igényelnek.
- A klímaválság – forróság, aszály, vízhiány – hatásai dokumentáltak, de a konfliktusokkal való okozati kapcsolat értelmezése vitatott.
- A nagyhatalmi versengés többpólusú: az Egyesült Államok, Oroszország, Kína, az EU és a helyi hatalmak egyszerre jelennek meg, és a helyi szereplők nem csupán passzív tárgyai e versengésnek.
- A 16 ország közös kihívásai a birodalmi örökség, a vallási-jogi kettősség, a rentier függés, a kisebbségek védelmének hiánya és a külső beavatkozás öröksége.
- A könyv záró mérlege nem jóslat, hanem a bizonyított tények, a vitatott értelmezések és a nyitott kérdések szétválasztása.

40.4.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen forráskritikai okokból térnek el a konfliktusövezetek demográfiai és áldozati adatai, és miért nem elegendő egyetlen statisztikát „tényként” közölni?
2. Hasonlítsa össze Banglades és Pakisztán demográfiai átmenetét: milyen intézményi feltételekkel magyarázza a szakirodalom a különbséget, és milyen bizonyíték hiányzik ehhez?
3. Milyen érvek és ellenérvek jelennek meg a szankciók humanitárius hatásairól szóló vitában, és miért nem tesz a könyv ebben egyoldalú állásfoglalást?
4. Miért nem azonosítható a régió 2026-os biztonsági helyzete sem a hidegháború kétpólusú modelljével, sem pedig a helyi szereplők önállóságát tagadó nagyhatalmi sakktáblával?
5. A záró mérleg öt közös mintájából válasszon kettőt, és egy-egy ország példáján mutassa be, hogyan érvényesülnek a 20–21. századi történetben; jelezze azt is, hol vitatott az értelmezés.

Függelékek

Fogalomtár (magyar–angol–arab/perzsa/török)

A könyv kulcsfogalmai ábécésorrendben. Az idegen alak első előfordulásnál a szövegben is szerepel; itt a magyar, az angol és – ahol releváns – az arab, perzsa vagy török megfelelő áll. Az átírás egyszerűsített; a szövegben az első előfordulásnál a teljesebb alak is állhat.

Fogalom	Angol	Arab / perzsa / török	Meghatározás
ajatollah	ayatollah	āyatollāh (perzsa)	Magas rangú síita vallási tekintély Iránban és Irakban; a „Isten jele” kifejezésből.
alkotmányos forradalom	Constitutional Revolution	enqelāb-e mašrūṭe (perzsa)	Az 1905–1911-es iráni mozgalom az alkotmányos monarchiáért és a parlamentért.
arab tavasz	Arab Spring	al-rabīᶜ al-ᶜarabī	A 2011-ben kezdődő tiltakozási hullám Észak-Afrikában és a Közel-Keleten; országonként eltérő lefolyással.
asabijja	asabiyya	ᶜaṣabiyya	Csoportszolidaritás, összetartozás; Ibn Khaldún fogalma a társadalmi kohézióról és a dinasztikus ciklusokról.
beduin	Bedouin	badawī	A sivatagi és félsivatagi nomád pásztorkodó arab közösségek tagja; nem egységes társadalmi kategória.
bég	bey	bey (török)	Oszmán katonai és közigazgatási cím; tartományi vagy kerületi elöljáró.

Fogalom	Angol	Arab / perzsa / török	Meghatározás
cionizmus	Zionism	ṣahyūniyya	A zsidó nemzeti mozgalom, amely a 19. század végén a zsidó állam létrehozását tűzte ki célul Palesztinában.
dhimmi	dhimmi	ḏimmī	Az iszlám jog szerinti védett, nem muszlim közösség tagja; jogai és kötelezettségei a szerződéses státusból fakadtak.
diaszpóra	diaspora	—	Szülőföldjétől távol élő közösség; a régióban különösen a zsidó, örmény, palesztin, kurd és török diaszpórák jelentősek.
díván	divan	dīwān	Oszmán államtanács, illetve költészeti gyűjtemény; a kormányzati és kulturális jelentés egyaránt használatos.
dzsihád	jihad	jihād	Erőfeszítés, küzdelem; nem egyszerűsíthető „szent háborúra”, és a klasszikus jogban és a modern mozgalmakban eltérő jelentései vannak.
dzsizja	jizya	jizya	Az iszlám jog szerint a nem muszlim, védett közösségekre kivetett fejadó.
emír	emir	amīr	Parancsnok, herceg, tartományi vezető; az emírség az általa vezetett terület.
etnikai tisztogatás	ethnic cleansing	—	Egy etnikai vagy vallási csoport erőszakkal vagy fenyegetéssel történő eltávolítása egy területről; nem azonos a népirtás jogi fogalmával.

Fogalom	Angol	Arab / perzsa / török	Meghatározás
fatva	fatwa	fatwā	Muzulmán jogtudós által adott jogi vélemény; nem kötelező erejű ítélet.
hadísz	hadith	ḥadīth	A próféta Mohamed mondásait és cselekedeteit rögzítő hagyomány; a szunnita és síita gyűjtemények eltérnek.
hidzsra	hijra	hijra	Mohamed és követői Mekkából Medinába költözése 622-ben; az iszlám naptár kezdete.
holokauszt	Holocaust	—	A náci Németország és szövetségesei által a zsidók ellen elkövetett népirtás; a könyvben a fogalom történelmi és jogi kontextusban szerepel.
imám	imam	imām	Az ima vezetője; a síita iszlámban vallási tekintély, illetve a próféta leszármazottja.
imámátus	imamate	imāma	Az imám hivatala; történelmi államformaként különösen Jemenben (zajdí) és Ománban (ibádí) fontos.
intifáda	intifada	intifāḍa	„Lerázás”, felkelés; különösen az 1987-es és a 2000-es palesztin felkelések neve.
iszlám	Islam	al-islām	A Mohamed által hirdetett monoteista vallás; a „béke” és „önátadás” jelentésű gyökből.
iszlamizmus	Islamism	islāmiyya	Politikai mozgalmak, amelyek a társadalmat és az államot az iszlám jog és értékek szerint kívánják megszervezni; nem egységes irányzat.

Fogalom	Angol	Arab / perzsa / török	Meghatározás
janicsár	janissary	yeniçeri (török)	Az Oszmán Birodalom elit gyalogos hadteste; részben a devsirme rendszerrel toborzott katonákból.
kádi	qadi	qāḍī	Iszlám jogi bíró.
kalifa	caliph	khalīfa	A próféta utódja, a muszlim közösség vezetője; a kalifátus intézménye 1924-ben szűnt meg.
kán	khan	khān	Török és mongol uralkodói cím; a közép-ázsiai kánságok nevében is.
kemalizmus	Kemalism	Kemalizm (török)	Mustafa Kemal Atatürk reformjainak és a török köztársaság szekuláris, nacionalista modernizációs programjának eszmei öröksége.
kétállami megoldás	two-state solution	ḥall al-dawlatayn	Izrael és egy palesztin állam békés egymás mellett élésére épülő politikai elképzelés.
konfesszionizmus	confessionalism	—	A politikai hatalom és a közszférák vallási közösségek szerinti felosztása; különösen Libanonban intézményesült.
kurd kérdés	Kurdish question	mesʾele-yi kord (perzsa)	A kurdok állam nélküli helyzete és nemzeti törekvései Törökországban, Irakban, Iránban és Szíriában.
madrasza	madrasa	madrasa	Iszlám vallási és jogi oktatási intézmény; a medresze az oszmán változat.
mahdi	Mahdi	mahdī	A „helyesen vezetett” messianikus alak, akinek eljövetelét a síita és egyes szunnita hagyományok várják.

Fogalom	Angol	Arab / perzsa / török	Meghatározás
marja-e taqlid	source of emulation	marjaᶜ-e taqlīd (perzsa)	A legmagasabb rangú síita jogtudós, akit a hívők követhetnek a vallási gyakorlatban.
millet	millet	millet (török)	Az Oszmán Birodalomban a nem muszlim vallási közösségek jogi és önkormányzati rendszere.
mudzsahedin	mujahideen	mujāhidūn	„Küzdők”; elsősorban az 1979 utáni afganisztáni iszlám ellenállási csoportok gyűjtőneve.
mufti	mufti	muftī	Jogi vélemény (fatva) kiadására jogosult vallási tudós.
mutaszarrifátus	mutasarrifate	—	Az Oszmán Birodalomban különleges közigazgatási egység; 1861–1918 között a hegyi Libanon autonóm kerülete.
nakba	Nakba	al-nakba	„Katasztrófa”; a palesztinok 1948-as kitelepítésének és államvesztésének emlékezete.
nacionalizmus	nationalism	qawmiyya / waṭaniyya	A nemzeti identitásra és az állam nemzeti alapon való megszervezésére épülő eszme; a régióban arab, török, perzsa, örmény, grúz, pakisztáni és más változatokban.
neoottománizmus	neo-Ottomanism	Yeni Osmanlıcılık (török)	A török külpolitikában és közbeszédben megjelenő, az oszmán örökségre hivatkozó befolyásnövelési elképzelés; nem hivatalos doktrína.

Fogalom	Angol	Arab / perzsa / török	Meghatározás
népirtás	genocide	—	Egy nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport teljes vagy részleges megsemmisítésére irányuló szándékos cselekménysor; nemzetközi jogi fogalom.
nyersanyag-átok	resource curse	—	Az a jelenség, hogy a természeti erőforrásokban gazdag országok gyakran lassabban növekednek, és autoriter, konfliktusos rendszereket alakítanak ki.
OPEC	OPEC	—	Az olajexportáló országok nemzetközi szervezete, 1960-ban alapítva; a tagok termelési és árpolitikáját hangolja össze.
pánarabizmus	Pan-Arabism	al-qawmiyya al-ᶜarabiyya	Az arab államok és népek egységére irányuló politikai és kulturális mozgalom.
pánizlamizmus	Pan-Islamism	al-waḥda al-islāmiyya	A muszlim közösségek egységére irányuló politikai elképzelés; nem azonos a pánarabizmussal.
pasa	pasha	pāshā (török)	Oszmán katonai és közigazgatási cím, általában tartományi vagy magas rangú tisztviselő számára.
proxy háború	proxy war	—	Helyi szereplőkön keresztül vívott, külső hatalmak által támogatott konfliktus; a régióban több ilyen háború zajlott.

Fogalom	Angol	Arab / perzsa / török	Meghatározás
rentier állam	rentier state	—	Olyan állam, amely bevételeinek nagy részét külső járadékból (elsősorban olaj- és gázjövedelemből) szerzi, nem pedig belső termelésből és adóztatásból.
sah	shah	shāh (perzsa)	Perzsa uralkodói cím; a Pahlavi-dinasztia 1925–1979 közötti uralkodóinak címe.
salafizmus	Salafism	salafiyya	Az iszlám korai nemzedékeinek (salaf) példáját követő, gyakran puritán irányzat; nem egységes mozgalom.
saría	sharia	sharīᶜa	Az iszlám jog és erkölcsi rendszer; értelmezése és állami alkalmazása koronként és országonként eltér.
síita	Shia	šīᶜa	Az iszlám azon ága, amely Ali és leszármazottai vezetői jogát hangsúlyozza; Iránban államvallás, Irakban és más országokban jelentős közösség.
szektarianizmus	sectarianism	ṭāᵓifiyya	A vallási felekezeti hovatartozás politikai mozgósításra való használata; nem „ősi gyűlölet”, hanem történetileg változó jelenség.
szultanátus	sultanate	salṭana	A szultán hivatala és uralmi formája; például az Oszmán Birodalomban és Ománban.
szunnita	Sunni	sunnī	Az iszlám többségi ága, amely a próféta szunnáját és a közösség konszenzusát hangsúlyozza.

Fogalom	Angol	Arab / perzsa / török	Meghatározás
szúfizmus	Sufism	taṣawwuf	Az iszlám misztikus irányzata, a belső lelki gyakorlat és a mester–tanítvány viszony hangsúlyozásával.
tanzimat	Tanzimat	Tanẓīmāt (török)	Az Oszmán Birodalom 1839–1876 közötti reformkorszaka; jogi egyenlőség, közigazgatás, oktatás és adózás reformjai.
telepes	settler	mustawṭin	Izraelben a megszállt területeken létesített zsidó település lakója; a nemzetközi jog vitatott státusú.
timár	timar	tīmār (török)	Az Oszmán Birodalomban katonai szolgálat fejében adományozott földbirtok és adójövedelem.
ulema	ulama	ʿulamāʾ	Iszlám vallási tudósok közössége; a jog, a teológia és az oktatás szakértői.
umma	umma	umma	A muszlim közösség egésze; politikai és vallási jelentése változó.
vahhabizmus	Wahhabism	wahhābiyya	A 18. századi Muhammad ibn Abd al-Wahhab tanításaira épülő, puritán szaúdi irányzat; a hívek magukat gyakran „muwahhidúnnak” nevezik.
vakuf	waqf	waqf	Vallási célra rendelt, elidegeníthetetlen vagyon vagy alapítvány; az oktatás, a szociális ellátás és a mecsetek finanszírozásának fontos formája.

Fogalom	Angol	Arab / perzsa / török	Meghatározás
vilajet	vilayet	vilāyet (török)	Az Oszmán Birodalom legnagyobb közigazgatási egysége, élén a válival.
zoroasztrianizmus	Zoroastrianism	—	Az ókori Perzsia monoteista vallása, Zarathustra tanításaira épülve; a Szászánida Birodalom államvallása.
zsidó diaszpóra	Jewish diaspora	—	A zsidók Jeruzsálem és Júdea elvesztése utáni szétszóródása és a világ különböző részein kialakult közösségei.
zöld forradalom	Green Revolution	—	A 20. század közepétől terjedő mezőgazdasági technológiai csomag (vetőmag, öntözés, műtrágya), amely Dél-Ázsiában jelentős termésnövekedést hozott.

Kronológia és idővonal

A könyv fő idővonala. A dátumoknál a közelítő értékeket `kb.` jelöli; a vitatott vagy eltérő forrásadatokat a fejezetek részletezik. Az országnév a mai államot jelöli, a történelmi régiók nevét a szöveg pontosítja. A „ma” a 2026-os állapot.

Az ókori Közel-Kelet

Év	Esemény	Régió
kb. i. e. 3500	Sumer városállamok, az ékírás kialakulása Urukban	Mezopotámia
kb. i. e. 2334–2154	Az Akkád Birodalom Sargon vezetésével	Mezopotámia
kb. i. e. 1792–1750	Hammurapi uralma Babilonban; a törvénygyűjtemény	Mezopotámia
kb. i. e. 1200	A bronzkori összeomlás a keleti Mediterráneumban	Levante, Anatólia
kb. i. e. 911–609	Az Újasszír Birodalom fénykora és bukása	Mezopotámia, Levante

Év	Esemény	Régió
i. e. 586	Jeruzsálem lerombolása; a babilóniai fogság	Júdea
i. e. 550–330	Az Achaemenida Birodalom	Irán, Mezopotámia, Anatólia
i. e. 334–323	Nagy Sándor hódításai	egész régió
i. e. 247 – i. sz. 224	A Parthus Birodalom	Irán, Mezopotámia
i. sz. 70	A jeruzsálemi templom lerombolása	Júdea
i. sz. 224–651	A Szászánida Birodalom	Irán, Mezopotámia
i. sz. 301	Örményország keresztény áttérése (hagyományos dátum)	Örményország
i. sz. 330	Konstantinápoly alapítása	Anatólia
i. sz. 476	A Nyugatrómai Birodalom bukása	Európa
i. sz. 622	A hidzsra; az iszlám közösség megszületése	Arab-félsziget
i. sz. 632	Mohamed próféta halála	Arab-félsziget
i. sz. 636–637	A jarmúki és a kádiszíjai csata; az arab hódítás kezdete	Levante, Mezopotámia
i. sz. 651	A Szászánida Birodalom bukása	Irán

Az iszlám középkor

Év	Esemény	Régió
661–750	Az Umajjád kalifátus; Damaszkusz főváros	Szíria, egész régió
750–1258	Az Abbászida kalifátus	Irak, egész régió
762	Bagdad alapítása	Irak
kb. 800–1000	A perzsa nyelv és kultúra újjáéledése; szamanida és bújida dinasztiák	Irán, Közép-Ázsia
969	Kairó alapítása; a Fátimida kalifátus	Egyiptom
1037–1194	A Szeldzsuk Birodalom	Irán, Anatólia, Közép-Ázsia
1071	A manzikerti csata; a szeldzsukok Anatóliába nyomulnak	Anatólia
1099	A keresztesek elfoglalják Jeruzsálemet	Levante
1187	A hattini csata; Szaladin visszafoglalja Jeruzsálemet	Levante
1206	A Delhi Szultanátus megalapítása	Dél-Ázsia
1258	A mongolok lerombolják Bagdadot	Irak
1299	Az Oszmán állam hagyományos kezdete	Anatólia

Év	Esemény	Régió
1370–1405	Timur hódításai	Irán, Közép-Ázsia, Anatólia
1453	Az oszmánok elfoglalják Konstantinápolyt	Anatólia
1492	Granada bukása; a zsidók kiűzése Spanyolországból	Mediterráneum
1501	A Szafavida Birodalom megalapítása	Irán
1516–1517	Az oszmánok meghódítják Szíriát és Egyiptomot	Levante, Egyiptom
1526	A Mogul Birodalom megalapítása Báburral	Dél-Ázsia
1556–1605	Akbar uralma a Mogul Birodalomban	Dél-Ázsia
1639	A zuhábi béke; az oszmán–szafavida határ rögzítése	Irak, Irán

A kora újkor és a 19. század

Év	Esemény	Régió
1703–1722	A Szafavida Birodalom válsága és bukása	Irán
1736–1747	Nadir sah uralma	Irán, Afganisztán
1744	A szaúdi–vahhabita szövetség Dirijjában	Arab-félsziget
1747	Ahmad sah Durrani megalapítja az afgán birodalmat	Afganisztán
1794	A Kádzsár dinasztia hatalomra kerülése	Irán
1798	Napóleon egyiptomi hadjárata	Egyiptom, Levante
1804–1813	Orosz–perzsa háború; a gulistani béke	Irán, Kaukázus
1828	A turkmanchaji béke; Oroszország megszerzi a kaukázusi területeket	Irán, Kaukázus
1839–1876	A tanzimat reformkorszaka az Oszmán Birodalomban	Oszmán Birodalom
1839–1842	Az első angol–afgán háború	Afganisztán
1857	Az indiai felkelés; a brit korona közvetlen uralma	Dél-Ázsia
1860	Vallási konfliktus Libanonban; a mutaszarrifátus létrehozása	Libanon
1869	A Szuezi-csatorna megnyitása	Egyiptom
1878–1880	A második angol–afgán háború	Afganisztán

Év	Esemény	Régió
1881	A geoktepei csata; az oroszok meghódítják a türkmén területeket	Türkmenisztán
1882	Brit megszállás Egyiptomban	Egyiptom
1896	Az örmény mészárlások az Oszmán Birodalomban	Örményország, Anatólia
1901	A D'Arcy-olajkoncesszió Iránban	Irán
1905–1911	Az iráni alkotmányos forradalom	Irán
1908	A fiatal török forradalom	Oszmán Birodalom

Világháborúk, mandátumok és függetlenség

Év	Esemény	Régió
1914–1918	Az első világháború	egész régió
1915	Az örmény népirtás az Oszmán Birodalomban	Örményország, Anatólia, Szíria
1916	A Sykes–Picot-egyezmény; az arab felkelés	Levante, Arab-félsziget
1917	A Balfour-nyilatkozat; brit csapatok Jeruzsálemben	Palesztina
1918	Az oszmán fegyverszünet; az első világháború vége	egész régió
1919	A versailles-i béke; Afganisztán függetlensége	Európa, Afganisztán
1920	A San Remo-i konferencia; a mandátumok kiosztása; Nagy-Libanon	Levante, Irak
1920–1922	A görög–török háború	Anatólia
1921	Transzjordánia Emírség; az iraki királyság; Reza kán puccsa	Jordánia, Irak, Irán
1922	A török szultánság megszüntetése	Törökország
1923	A lausanne-i béke; a Török Köztársaság kikiáltása	Törökország
1924	A kalifátus megszüntetése	Törökország
1925	Reza sah hatalomra kerülése; a szíriai nagy felkelés	Irán, Szíria
1932	Szaúd-Arábia megalakulása; Irak függetlensége	Arab-félsziget, Irak
1936–1939	Arab felkelés Palesztinában	Palesztina
1938	Olajfelfedezés Szaúd-Arábiában; Atatürk halála	Szaúd-Arábia, Törökország
1939–1945	A második világháború	egész régió

Év	Esemény	Régió
1941	Brit–szovjet invázió Iránban; Reza sah lemondatása	Irán
1943	Libanon függetlensége; a teheráni konferencia	Libanon, Irán
1945	Az ENSZ megalakulása; az Arab Liga létrejötte	egész régió
1946	Jordánia függetlensége	Jordánia
1947	India felosztása; az ENSZ 181. határozata Palesztináról	Dél-Ázsia, Palesztina
1948	Izrael állam kikiáltása; az első arab–izraeli háború; a Nakba	Palesztina, Izrael
1951	Mohammad Moszaddegh miniszterelnöksége Iránban	Irán
1953	Az iráni puccs; Moszaddegh eltávolítása	Irán
1955	A bagdadi paktum	Irak, Törökország, Irán
1956	A szuezi válság	Egyiptom, Izrael
1958	Az iraki forradalom; az Egyiptom–Szíria unió	Irak, Szíria
1960	Az OPEC megalakulása	Irak, Irán, Szaúd-Arábia, Kuvait, Venezuela
1962	A jemeni forradalom	Jemen
1963	Baath puccs Szíriában és Irakban	Szíria, Irak
1964	A Palesztin Felszabadítási Szervezet (PFSZ) megalakulása	Palesztina
1967	A hatnapos háború; Ciszjordánia, Gáza és Kelet-Jeruzsálem megszállása	Izrael, Palesztina
1970	Hafez al-Asszad hatalomra kerülése; a „fekete szeptember” Jordániában	Szíria, Jordánia
1971	Banglades függetlensége; az iraki–kurd háború	Banglades, Irak
1973	Az októberi háború; az első olajválság	Izrael, Egyiptom, olajtermelő államok
1975	A libanoni polgárháború kezdete	Libanon
1978	A Camp David-i egyezmény	Izrael, Egyiptom
1979	Az iráni iszlám forradalom; a szovjet invázió Afganisztánban; az egyiptomi–izraeli béke; a mekkai mecset elfoglalása	Irán, Afganisztán, Egyiptom, Izrael, Szaúd-Arábia
1980–1988	Az iráni–iraki háború	Irán, Irak
1982	Az izraeli invázió Libanonban	Libanon, Izrael
1987	Az első intifáda; a Hamász megalakulása	Palesztina

Év	Esemény	Régió
1988	Az iráni–iraki háború tűzszünete	Irán, Irak
1989	A Taif-egyezmény; a szovjet csapatok kivonulása Afganisztánból	Libanon, Afganisztán
1990	Jemen egyesítése; Irak megszállja Kuvaitot	Jemen, Irak, Kuvait
1991	Az öbölháború; a Szovjetunió felbomlása; Örményország, Grúzia és Türkmenisztán függetlensége	Irak, Kaukázus, Közép-Ázsia
1992–1994	A hegyi-karabahi háború	Örményország, Azerbajdzsán
1993	Az oslói megállapodás	Izrael, Palesztina
1994	A jemeni polgárháború; az izraeli–jordániai békeszerződés	Jemen, Jordánia, Izrael
1995	Az oslói II. megállapodás; Jichák Rabin meggyilkolása	Izrael, Palesztina
1996	A tálibok hatalomra kerülése Afganisztánban	Afganisztán
1998	Pakisztán és India nukleáris kísérletei	Pakisztán, India
1999	II. Abdullah trónra lépése Jordániában	Jordánia
2000	A második intifáda kezdete; a Camp David-i tárgyalások kudarca	Palesztina, Izrael

A jelenkor

Év	Esemény	Régió
2001	A 9/11-es terrortámadások; az afganisztáni háború kezdete	Afganisztán, USA
2003	Az amerikai invázió Irakban	Irak
2005	A cédrusforradalom Libanonban; az izraeli kivonulás Gázából; iraki alkotmány	Libanon, Palesztina, Irak
2006	Az izraeli–hezbollahi háború; az iraki polgárháború felerősödése	Libanon, Izrael, Irak
2008	Az orosz–grúz háború; a gázai háború	Grúzia, Palesztina, Izrael
2009	Az iráni „zöld mozgalom” tiltakozásai	Irán
2011	Az arab tavasz; a szíriai polgárháború kezdete; a jemeni felkelés	Szíria, Jemen, egész régió

Év	Esemény	Régió
2013	Katonai puccs Egyiptomban (regionális kontextus); iráni elnökváltás	Egyiptom, Irán
2014	Az Iszlám Állam kalifátusának kikiáltása; a gázai háború; a hútik hatalomátvétele Jemenben	Irak, Szíria, Palesztina, Jemen
2015	Szaúdi vezetésű intervenció Jemenben; az iráni nukleáris megállapodás (JCPOA); orosz intervenció Szíriában	Jemen, Irán, Szíria
2016	Puccskísérlet Törökországban; az aleppói csata	Törökország, Szíria
2017	Függetlenségi népszavazás Iraki Kurdisztánban; az Iszlám Állam területi veresége	Irak, Szíria
2018	Az USA kilépése a JCPOA-ból; szankciók Irán ellen; az örmény bársonyos forradalom	Irán, Örményország
2019	Tiltakozások Irakban és Libanonban; az algériai és szudáni mozgalmak (regionális kontextus)	Irak, Libanon
2020	Kászem Szolejmáni meggyilkolása; a bejrúti robbanás; a második hegyi-karabahi háború; az Ábrahám-egyezmények	Irán, Libanon, Örményország, Azerbajdzsán, Izrael
2021	A tálibok visszatérése Afganisztánban; a gázai háború; iraki választások	Afganisztán, Palesztina, Irak
2022	A Mahsza Amini halálát követő tiltakozások Iránban; pakisztáni árvizek; törökországi inflációs válság	Irán, Pakisztán, Törökország
2023	Az izraeli–gázai háború; a törökországi választás; a szíriai földrengés; a hegyi-karabahi exodus	Izrael, Palesztina, Törökország, Szíria, Örményország
2024	Bassár al-Aszad rezsimjének bukása; Haszina Vazed távozása Bangladesben; az izraeli–hezbollahi háború; az iráni elnök halála; pakisztáni választások	Szíria, Banglades, Libanon, Irán, Pakisztán
2025–2026	Átmeneti folyamatok Szíriában, Bangladesben és a régió több államában; a könyv lezárása	egész régió

Év	Esemény	Régió
2026	A könyv lezárásának dátuma; a jelenkori folyamatok értékelése	egész régió

Kulcsfigurák és intézmények

A könyvben visszatérő személyek, csoportok és intézmények. A lista nem teljes; a fejezetekben a helyi szereplők is megjelennek. A dátumoknál a fő működési időszak szerepel; a bizonytalan ókori dátumokat `kb.` jelöli. A névhasználat a `context.md` átírási szabályait követi.

Ókori és középkori uralkodók

Név	Életrajz	Szerep
Sargon (Akkád)	kb. i. e. 2334–2279	Az Akkád Birodalom megalapítója; a sumer városállamok birodalmi egységesítése.
Hammurapi	kb. i. e. 1792–1750	Babilónia királya; a róla elnevezett törvénygyűjtemény.
Assur-bánipal	i. e. 669–631	Az Újasszír Birodalom királya; Ninive könyvtára.
II. Nabú-kudurri-uszur (Nabukodonozor)	i. e. 605–562	Babilónia királya; Jeruzsálem lerombolása és a babilóniai fogság.
II. Kürosz (Nagy Kürosz)	kb. i. e. 600–530	Az Achaemenida Birodalom megalapítója; Babilónia meghódítása.
I. Dareiosz	kb. i. e. 550–486	Az Achaemenida Birodalom megszervezője; Perszepolisz építtetője.
Nagy Sándor	i. e. 356–323	Makedón hódító; a hellenista világ kialakulása.
I. Ardashir	i. sz. 224–242	A Szászánida Birodalom megalapítója.
I. Hoszrau (Khosrow)	i. sz. 531–579	A Szászánida Birodalom fénykorának uralkodója; jogi és adózási reformok.
Mohamed	kb. 570–632	Az iszlám prófétája; az arab törzsek vallási és politikai egységesítése.
Ali ibn Abi Talib	kb. 600–661	A negyedik rásidún kalifa; a síita hagyomány első imámja.
Muávija ibn Abi Szufján	kb. 602–680	Az Umajjád kalifátus megalapítója; Damaszkusz főváros.

Név	Életrajz	Szerep
Abd al-Malik	646–705	Umajjád kalifa; a jeruzsálemi Szikladom és az arab pénzrendszer.
Harún ar-Rasíd	763–809	Abbászida kalifa; Bagdad kulturális fénykora.
Al-Mamún	786–833	Abbászida kalifa; a fordítómozgalom és a tudomány pártolása.
Mahmúd gaznavi	971–1030	A Gaznavida Birodalom uralkodója; az Indus-völgyi hadjáratok.
Togril bég	kb. 990–1063	A Szeldzsuk Birodalom megalapítója.
Alp Arszlán	1029–1072	Szeldzsuk szultán; a manzikerti csata győztese.
Maliksah	1055–1092	Szeldzsuk szultán; a birodalom legnagyobb kiterjedése.
Szaladin	1137–1193	Ajjúbida szultán; Jeruzsálem visszafoglalása 1187-ben.
Dzsingisz kán	kb. 1162–1227	A Mongol Birodalom megalapítója.
Hülegü	kb. 1218–1265	Ilkhanátus megalapítója; Bagdad lerombolása 1258-ban.
Timur	1336–1405	A Timurida Birodalom megalapítója; Közép-Ázsia és Irán meghódítója.
I. Mehmed	1389–1421	Oszmán szultán; a birodalom újjászervezése az 1402-es vereség után.
II. Mehmed	1432–1481	Oszmán szultán; Konstantinápoly elfoglalása 1453-ban.
I. Szulejmán	1494–1566	Oszmán szultán; a birodalom fénykora és a jogi rendszer kodifikálása.
I. Abbász	1571–1629	Szafavida sah; Iszfahán újjáépítése és a birodalom megszilárdítása.
Akbar	1542–1605	Mogul uralkodó; vallási és közigazgatási toleranciája, birodalmi integráció.
Aurangzeb	1618–1707	Mogul uralkodó; a birodalom legnagyobb kiterjedése és a vallási feszültségek növekedése.
Nadir sah	1688–1747	Afsárida uralkodó; Irán és Afganisztán hadjáratai.

Név	Életrajz	Szerep
Ahmad sah Durrani	1722–1772	A Durrani Birodalom megalapítója; a modern Afganisztán elődje.
Muhammad ibn Abd al-Wahhab	1703–1792	Vahhabita vallási tanító; a szaúdi dinasztiával kötött szövetség.
Muhammad Ali Pasha	1769–1849	Egyiptom oszmán helytartója; modernizációs reformok (regionális kontextus).
Naser al-Din sah	1831–1896	Kádzsár sah; a koncessziók és a 19. századi reformok korszaka.
II. Abdulhamid	1842–1918	Oszmán szultán; az alkotmányos rend felfüggesztése és a birodalom válsága.

Modern politikai vezetők

Izrael és Palesztina

Név	Életrajz	Szerep
Theodor Herzl	1860–1904	A politikai cionizmus megalapítója; *A zsidó állam* szerzője.
David Ben-Gurion	1886–1973	Izrael első miniszterelnöke; az államalapítás vezetője.
Golda Meir	1898–1978	Izrael miniszterelnöke 1969–1974; az 1973-as háború korszakának vezetője.
Jichák Rabin	1922–1995	Izrael miniszterelnöke; az oslói folyamat egyik kulcsfigurája, 1995-ben meggyilkolták.
Simón Peresz	1923–2016	Izrael miniszterelnöke és elnöke; a béketörekvések szereplője.
Benjamin Netanjahu	1949–	Izrael miniszterelnöke több ciklusban; a jobboldali politika meghatározó alakja.
Jasszer Arafat	1929–2004	A PFSZ vezetője; a palesztin nemzeti mozgalom szimbóluma.
Mahmúd Abbász	1935–	A Palesztin Hatóság elnöke 2005-től; a Fatah vezetője.

Libanon

Név	Életrajz	Szerep
Camille Chamoun	1900–1987	Libanon elnöke 1952–1958; a konfesszionális rendszer kulcsfigurája.
Fuad Chehab	1902–1973	Libanon elnöke 1958–1964; az állam és a hadsereg reformja.
Rafik Haríri	1944–2005	Libanon miniszterelnöke; az 1990-es újjáépítés és a 2005-ös merénylet áldozata.
Szaad Haríri	1970–	Libanon miniszterelnöke több ciklusban; Rafik Haríri fia.
Haszan Naszrallah	1960–2024	A Hezbollah főtitkára; 2024-ben izraeli csapásban halt meg.
Michel Aoun	1933–	Libanon elnöke 2016–2022; korábbi katonai parancsnok.
Nabih Berri	1938–	Libanon parlamenti elnöke 1992-től; az Amal mozgalom vezetője.

Jordánia

Név	Életrajz	Szerep
I. Abdullah	1882–1951	Transzjordánia emírje, majd Jordánia első királya; 1951-ben meggyilkolták.
Hussein király	1935–1999	Jordánia királya 1952–1999; a „fekete szeptember” és a békeszerződés korszaka.
II. Abdullah	1962–	Jordánia királya 1999-től; a gazdasági reformok és a menekültválság kezelője.

Szíria

Név	Életrajz	Szerep
Hafez al-Assad	1930–2000	Szíria elnöke 1971–2000; a Baath-rezsim megszilárdítója.
Bassár al-Assad	1965–	Szíria elnöke 2000–2024; a polgárháború és a rezsim bukásának alakja.
Ahmed al-Sharaa	1982–	A Hajat Tahrir as-Sám (HTS) vezetője; a 2024-es rezsimváltás utáni átmenet kulcsfigurája.

Irak

Név	Életrajz	Szerep
I. Fejszál	1885–1933	Irak első királya 1921–1933; a Hasemita dinasztia tagja.
Szaddám Huszein	1937–2006	Irak elnöke 1979–2003; a Baath-rezsim és az öbölháborúk vezetője.
Núri al-Máliki	1950–	Irak miniszterelnöke 2006–2014; a szektariánus politika meghatározó alakja.
Musztafa al-Kádimi	1967–	Irak miniszterelnöke 2020–2022; a választási reform és a tiltakozások korszaka.

Szaúd-Arábia

Név	Életrajz	Szerep
Abd al-Azíz ibn Szaúd	1880–1953	A modern Szaúd-Arábia megalapítója; 1932-ben király.
Fejszál király	1906–1975	Szaúd-Arábia királya 1964–1975; az olajpolitika és a modernizáció alakítója.
Abdullah király	1924–2015	Szaúd-Arábia királya 2005–2015; az arab tavasz és a jemeni háború korszaka.
Szalmán király	1935–	Szaúd-Arábia királya 2015-től.
Mohammed bin Szalmán	1985–	Trónörökös 2017-től; a Vision 2030 és a társadalmi reformok vezetője.

Jemen

Név	Életrajz	Szerep
Ali Abdullah Száleh	1947–2017	Jemen elnöke 1990–2012; az egyesítés és a polgárháború alakja.
Abdrabbuh Manszúr Hádí	1945–	Jemen elnöke 2012–2017 (nemzetközileg elismert); a száműzetésben működő kormány vezetője.
Abdul-Malik al-Húthi	1979/1980–	A húti mozgalom vezetője 2004-től; a 2014-es hatalomátvétel kulcsfigurája.

Omán

Név	Életrajz	Szerep
Kábúsz bin Szaíd	1940–2020	Omán szultánja 1970–2020; a modern állam megteremtője.
Haitham bin Tárik	1955–	Omán szultánja 2020-tól; a Vision 2040 és a gazdasági diverzifikáció vezetője.

Irán

Név	Életrajz	Szerep
Reza sah	1878–1944	Irán sahja 1925–1941; a Pahlavi dinasztia megalapítója, modernizációs reformok.
Mohammad Moszaddegh	1882–1967	Irán miniszterelnöke 1951–1953; az olajállamosítás és az 1953-as puccs áldozata.
Mohammad Reza Pahlavi	1919–1980	Irán sahja 1941–1979; a fehér forradalom és az iszlám forradalom előtti rendszer vezetője.
Ruhollah Homeini	1902–1989	Az 1979-es iszlám forradalom vezetője; Irán legfelsőbb vezetője 1979–1989.
Ali Hamenei	1939–	Irán legfelsőbb vezetője 1989-től.
Mohammad Khatami	1943–	Irán elnöke 1997–2005; a reformmozgalom képviselője.
Mahmúd Ahmadinezsád	1956–	Irán elnöke 2005–2013; a nukleáris program és a szankciók korszaka.
Haszan Róhani	1948–	Irán elnöke 2013–2021; a JCPOA-tárgyalások egyik szereplője.
Ebráhim Raiszi	1960–2024	Irán elnöke 2021–2024; helikopterbalesetben halt meg.
Maszúd Pezeskiján	1954–	Irán elnöke 2024-től; a reformista tábor képviselője.

Pakisztán

Név	Életrajz	Szerep
Muhammad Ali Dzsinnah	1876–1948	A Muszlim Liga vezetője; Pakisztán első főkormányzója.

Név	Életrajz	Szerep
Liaquat Ali Khan	1895–1951	Pakisztán első miniszterelnöke 1947–1951.
Ayub Khan	1907–1974	Pakisztán elnöke 1958–1969; katonai rezsim és modernizáció.
Zulfikar Ali Bhutto	1928–1979	Pakisztán elnöke és miniszterelnöke; a PPP megalapítója.
Zia-ul-Haq	1924–1988	Pakisztán elnöke 1978–1988; az iszlamizáció és az afgán háború korszaka.
Benazir Bhutto	1953–2007	Pakisztán miniszterelnöke 1988–1990 és 1993–1996; 2007-ben meggyilkolták.
Nawaz Sharif	1949–	Pakisztán miniszterelnöke több ciklusban; a PML-N vezetője.
Pervez Musharraf	1943–2023	Pakisztán elnöke 2001–2008; katonai rezsim.
Imran Khan	1952–	Pakisztán miniszterelnöke 2018–2022; a PTI vezetője.
Shehbaz Sharif	1951–	Pakisztán miniszterelnöke 2022–2023 és 2024-től.

Banglades

Név	Életrajz	Szerep
Sheikh Mudzsibur Rahman	1920–1975	Banglades megalapítója; miniszterelnök és elnök, 1975-ben meggyilkolták.
Ziaur Rahman	1936–1981	Banglades elnöke 1977–1981; a BNP megalapítója.
Hussain Muhammad Ershad	1930–2019	Banglades elnöke 1983–1990; katonai rezsim.
Sheikh Haszina Vazed	1947–	Banglades miniszterelnöke 1996–2001 és 2009–2024; 2024-ben távozott.
Muhammad Yunus	1940–	Közgazdász, a mikrohitel úttörője; 2024-től az átmeneti kormány vezetője.

Afganisztán

Név	Életrajz	Szerep
Amanullah Khan	1892–1960	Afganisztán királya 1919–1929; a függetlenség és a reformok korszaka.
Zahir Shah	1914–2007	Afganisztán királya 1933–1973; a monarchia utolsó évtizedei.
Mohammed Daoud Khan	1909–1978	Afganisztán elnöke 1973–1978; a köztársaság kikiáltója.
Nur Muhammad Taraki	1917–1979	A Népi Demokratikus Párt (PDPA) vezetője; Afganisztán elnöke 1978–1979.
Hafizullah Amin	1929–1979	Afganisztán elnöke 1979; a szovjet invázió előtti rövid korszak.
Babrak Karmal	1929–1996	Afganisztán elnöke 1979–1986; a szovjet megszállás korszaka.
Mohammad Najibullah	1947–1996	Afganisztán elnöke 1987–1992; a kommunista rezsim utolsó vezetője.
Burhanuddin Rabbani	1940–2011	Afganisztán elnöke 1992–2001; a mudzsahedin kormány vezetője.
Mullah Omar	1960–2013	A tálib mozgalom vezetője; Afganisztán de facto uralkodója 1996–2001.
Hamid Karzai	1957–	Afganisztán elnöke 2001–2014; a 2001 utáni rendezés kulcsfigurája.
Ashraf Ghani	1949–	Afganisztán elnöke 2014–2021; a tálib visszatérés idején távozott.

Türkmenisztán

Név	Életrajz	Szerep
Saparmurat Niyazov	1940–2006	Türkmenisztán elnöke 1990–2006; személyi kultusz és semlegességi politika.
Gurbanguly Berdimuhamedow	1957–	Türkmenisztán elnöke 2006–2022; a gázexport és a gazdasági reformok korszaka.
Serdar Berdimuhamedow	1981–	Türkmenisztán elnöke 2022-től.

Örményország

Név	Életrajz	Szerep
Nagy Tigranész	kb. i. e. 140–55	Az ókori Örményország legnagyobb kiterjedésű uralkodója.
Mesrop Mashtots	kb. 362–440	Az örmény ábécé megalkotója; a keresztény örmény kultúra alapítója.
Andranik Ozanian	1865–1927	Örmény katonai vezető és nemzeti hős; az első világháború és a függetlenségi harc alakja.
Levon Ter-Petrossian	1945–	Örményország első elnöke 1991–1998.
Robert Kocsarján	1954–	Örményország elnöke 1998–2008.
Serzh Sargsyan	1954–	Örményország elnöke 2008–2018, majd miniszterelnöke 2018-ban.
Nikol Pasinján	1975–	Örményország miniszterelnöke 2018-tól; a 2018-as bársonyos forradalom vezetője.

Grúzia

Név	Életrajz	Szerep
III. Bagrat	kb. 960–1014	A Bagratida Grúzia egyesítője.
IV. Dávid	1073–1125	Grúzia királya; az „építő” reformok és a birodalmi expanzió.
Tamár királynő	1166–1213	Grúzia aranykorának uralkodója.
Noe Zhordania	1868–1953	A Grúz Demokratikus Köztársaság vezetője 1918–1921.
Eduard Sevardnadze	1928–2014	Grúzia elnöke 1995–2003; korábbi szovjet külügyminiszter.
Miheil Szaakasvili	1967–	Grúzia elnöke 2004–2013; a rózsás forradalom vezetője.
Bidzina Ivanisvili	1956–	A Grúz Álom megalapítója; a grúz politika meghatározó szereplője.

Törökország

Név	Életrajz	Szerep
Mustafa Kemal Atatürk	1881–1938	A Török Köztársaság megalapítója és első elnöke; a kemalista reformok vezetője.
İsmet İnönü	1884–1973	Törökország elnöke 1938–1950; a többpártrendszer bevezetésének korszaka.
Adnan Menderes	1899–1961	Törökország miniszterelnöke 1950–1960; az 1960-as puccs után kivégezték.
Süleyman Demirel	1924–2015	Törökország miniszterelnöke több ciklusban, elnöke 1993–2000.
Turgut Özal	1927–1993	Törökország miniszterelnöke 1983–1989, elnöke 1989–1993; a gazdasági liberalizáció alakja.
Necmettin Erbakan	1926–2011	Törökország miniszterelnöke 1996–1997; az iszlamista mozgalom meghatározó alakja.
Recep Tayyip Erdoğan	1954–	Törökország miniszterelnöke 2003–2014, elnöke 2014-től; az Igazság és Fejlődés Pártja (AKP) vezetője.

Intézmények és mozgalmak

Intézmény / mozgalom	Időszak	Szerep
Oszmán Birodalom	kb. 1299–1922	A régió meghatározó kora újkori birodalma; közigazgatás, jog, millet-rendszer.
Szafavida Birodalom	1501–1736	Irán síita állama; a modern Irán vallási és területi előzménye.
Mogul Birodalom	1526–1857	Dél-Ázsia nagy iszlám birodalma; közigazgatási és kulturális örökség.
Kádzsár Irán	1794–1925	Irán 19. századi dinasztiája; koncessziók és alkotmányos forradalom.
Pahlavi Irán	1925–1979	Irán modernizáló, szekuláris monarchiája; az iszlám forradalom buktatta meg.
Brit Birodalom / British Raj	1858–1947	India, Palesztina, Irak, Jordánia és a Perzsa-öböl gyarmati ura; a mandátumrendszer kulcsa.

Intézmény / mozgalom	Időszak	Szerep
Népszövetség	1920–1946	A mandátumrendszer létrehozója; a gyarmati uralom nemzetközi jogi kerete.
ENSZ	1945–	A háború utáni nemzetközi rend és a konfliktuskezelés kerete.
Arab Liga	1945–	Az arab államok regionális szervezete.
OPEC	1960–	Az olajexportáló országok szervezete; az olajár és a termelés hangolása.
OIC (Iszlám Együttműködési Szervezet)	1969–	A muszlim államok nemzetközi szervezete; 2011-ig Iszlám Konferencia Szervezete néven működött.
GCC (Öböl Menti Együttműködési Tanács)	1981–	Szaúd-Arábia, Kuvait, Katar, Bahrein, az EAE és Omán regionális szervezete.
PFSZ (Palesztin Felszabadítási Szervezet)	1964–	A palesztin nemzeti mozgalom ernyőszervezete.
Fatah	1959–	A PFSZ meghatározó palesztin mozgalma; Mahmúd Abbász pártja.
Hamász	1987–	Palesztin iszlamista mozgalom; 2007-től Gáza de facto ura.
Hezbollah	1982–	Libanoni síita fegyveres mozgalom és párt; Irán szövetségese.
PKK (Kurdisztáni Munkáspárt)	1978–	Kurd fegyveres mozgalom; Törökország, az USA és az EU terrorszervezetnek tartja.
Baath Párt	1947–	Arab nacionalista és szocialista párt; Szíriában és Irakban jutott hatalomra.
Muslim Brotherhood (Muszlim Testvériség)	1928–	Iszlamista mozgalom; Egyiptomban és a régió több államában jelentős.
Al-Kaida	1988–	Iszlamista dzsihadista hálózat; a 9/11-es támadások elkövetője.
Taliban	1994–	Afgán iszlamista mozgalom; 1996–2001 és 2021-től Afganisztán ura.
Iszlám Állam (ISIS)	2013–	Iszlamista dzsihadista szervezet; 2014–2019 között kalifátust hirdetett Irakban és Szíriában.
UNRWA	1949–	Az ENSZ palesztin menekülteket segítő szervezete.

Intézmény / mozgalom	Időszak	Szerep
UNHCR	1950–	Az ENSZ menekültügyi főbiztossága.
IAEA	1957–	A Nemzetközi Atomenergia-ügynökség; az iráni nukleáris program ellenőrzése.
NATO	1949–	Az észak-atlanti szövetség; Törökország 1952-től tag.
Európai Unió	1993–	Az európai integráció; Törökország tagjelölt, Grúzia és Örményország kapcsolata vitatott.
CSTO	2002–	A Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete; Oroszország vezette katonai szövetség.
SCO	2001–	A Sanghaji Együttműködési Szervezet; Oroszország, Kína és közép-ázsiai államok.
Saudi Aramco	1933– (Saudi Aramco néven 1988-tól)	Szaúd-Arábia állami olajvállalata; a világ egyik legnagyobb olajtermelője.
Kurdisztáni Regionális Kormányzat (KRG)	1992–	Iraki Kurdisztán autonóm kormányzata.
Örmény Apostoli Egyház	301–	Az örmény nemzeti egyház; a kereszténység államvallássá tételének hagyománya.

Bibliográfia és forráskulcsok

A könyv alapvető szakirodalmi háttere. A fejezet szintű forrásokat a `sources.md` és a generált forrásjegyzetek tartalmazzák; ez a lista a kiinduló kézikönyveket, az országmonográfiákat és a fontosabb tematikus munkákat gyűjti össze. A kiadási év az első vagy a legutóbb használt kiadásra utal; ahol több kiadás van, azt a szerző és a cím mellett jelezzük. A lista nem teljes, és nem helyettesíti a fejezetenkénti forráskritikát.

Általános kézikönyvek és összefoglalók

- Ira M. Lapidus: *A History of Islamic Societies*. 3. kiadás. Cambridge University Press, 2014.
- Marshall G. S. Hodgson: *The Venture of Islam*. 3 kötet. University of Chicago Press, 1974.
- Albert Hourani: *A History of the Arab Peoples*. Harvard University Press, 1991 (és későbbi kiadások).
- William L. Cleveland – Martin Bunton: *A History of the Modern Middle East*. 6. kiadás. Westview Press/Routledge, 2016.
- James L. Gelvin: *The Modern Middle East: A History*. 5. kiadás. Oxford University Press, 2020.

- Mehran Kamrava: *The Modern Middle East: A Political History since the First World War*. 3. kiadás. University of California Press, 2013.
- Roger Owen: *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*. 3. kiadás. Routledge, 2004.
- Malcolm Yapp: *The Near East since the First World War*. Longman, 1991.
- David Fromkin: *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. Henry Holt, 1989.
- Eugene Rogan: *The Arabs: A History*. Basic Books, 2009.
- Albert Hourani: *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798–1939*. Oxford University Press, 1962.
- *The New Cambridge History of Islam*. 6 kötet. Cambridge University Press, 2010.
- *The Cambridge History of the Ottoman Empire*. 2 kötet. Cambridge University Press, 2006.
- *The Cambridge History of Turkey*. 4 kötet. Cambridge University Press, 2006–2013.
- *The Cambridge History of Iran*. 7 kötet. Cambridge University Press, 1968–1991.
- *The Cambridge History of India*. III–VI. kötet. Cambridge University Press, 1922–1932 (klasszikus, ma már óvatosan használandó).
- *The Oxford History of the Ancient Near East*. 5 kötet. Oxford University Press, 2020–2023.

Ókor és középkor

- Marc Van De Mieroop: *A History of the Ancient Near East, ca. 3000–323 BC*. 3. kiadás. Wiley-Blackwell, 2015.
- Josef Wiesehöfer: *Ancient Persia: From 550 BC to 650 AD*. I.B. Tauris, 1996/2001.
- Maria Brosius: *The Persians: An Introduction*. Routledge, 2006.
- Hugh Kennedy: *The Prophet and the Age of the Caliphates*. 3. kiadás. Routledge, 2016.
- Fred M. Donner: *Muhammad and the Believers: At the Origins of Islam*. Harvard University Press, 2010.
- Jonathan P. Berkey: *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600–1800*. Cambridge University Press, 2003.
- Patricia Crone: *God's Rule: Government and Islam*. Columbia University Press, 2004.
- Judith Herrin: *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire*. Princeton University Press, 2007.
- Warren Treadgold: *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford University Press, 1997.
- Jonathan Riley-Smith: *The Crusades: A History*. 3. kiadás. Bloomsbury, 2014.
- Peter Jackson: *The Mongols and the Islamic World: From Conquest to Conversion*. Yale University Press, 2017.
- David Morgan: *The Mongols*. 2. kiadás. Blackwell, 2007.
- Beatrice Forbes Manz: *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge University Press, 1989.
- C. E. Bosworth: *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual*. Edinburgh University Press, 1996.
- Richard M. Eaton: *India in the Persianate Age, 1000–1765*. University of California Press, 2019.
- Burton Stein: *A History of India*. 2. kiadás. Wiley-Blackwell, 2010.
- Hermann Kulke – Dietmar Rothermund: *A History of India*. Routledge, több kiadás.
- Catherine B. Asher – Cynthia Talbot: *India before Europe*. Cambridge University Press, 2006.

Kora újkor: Oszmánok, szafavidák, mogulok, kádzsárok

- Caroline Finkel: *Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire*. Basic Books, 2005.
- Donald Quataert: *The Ottoman Empire, 1700–1922*. 2. kiadás. Cambridge University Press, 2005.
- Halil İnalcık: *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600*. Weidenfeld & Nicolson, 1973.
- Suraiya Faroqhi: *The Ottoman Empire and the World around It*. I.B. Tauris, 2004.
- Stephen F. Dale: *The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids, and Mughals*. Cambridge University Press, 2010.
- Andrew J. Newman: *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire*. I.B. Tauris, 2006.
- Rudi Matthee: *Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan*. I.B. Tauris, 2012.
- John F. Richards: *The Mughal Empire*. Cambridge University Press, 1993.
- Munis D. Faruqui: *The Princes of the Mughal Empire, 1504–1719*. Cambridge University Press, 2012.
- Abbas Amanat: *Iran: A Modern History*. Yale University Press, 2017.
- Nikki R. Keddie: *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. Yale University Press, 2003/2006.
- Michael Axworthy: *A History of Iran: Empire of the Mind*. Basic Books, 2008.
- Ervand Abrahamian: *A History of Modern Iran*. 2. kiadás. Cambridge University Press, 2018.

A modern régió: 19–20. század

- Michael Provence: *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism*. University of Texas Press, 2005.
- Susan Pedersen: *The Guardians: The League of Nations and the Crisis of Empire*. Oxford University Press, 2015.
- Jay Winter (szerk.): *The Cambridge History of the First World War*. 3 kötet. Cambridge University Press, 2014.
- Daniel Yergin: *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power*. Simon & Schuster, 1991.
- Timothy Mitchell: *Carbon Democracy: Political Power in the Age of Oil*. Verso, 2011.
- J. A. (Tony) Allan: *The Middle East Water Question: Hydropolitics and the Global Economy*. I.B. Tauris, 2001.
- Benedict Anderson: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, 1983 (rev. 2006).
- E. J. Hobsbawm: *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge University Press, 1990.
- Frederic Wehrey (szerk.): *Beyond Sunni and Shia: The Roots of Sectarianism in a Changing Middle East*. Oxford University Press, 2018.
- Nader Hashemi – Danny Postel (szerk.): *Sectarianization: Mapping the New Politics of the Middle East*. Oxford University Press, 2017.
- David McDowall: *A Modern History of the Kurds*. 4. kiadás. I.B. Tauris, 2021.
- Leila Ahmed: *Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate*. Yale University Press, 1992.
- Nikki R. Keddie: *Women in the Middle East: Past and Present*. Princeton University Press, 2007.
- Valentine M. Moghadam: *Modernizing Women: Gender and Social Change in the Middle East*. 3. kiadás. Lynne Rienner, 2013.

- Elena Fiddian-Qasmiyeh et al. (szerk.): *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*. Oxford University Press, 2014.
- Donald Bloxham – A. Dirk Moses (szerk.): *The Oxford Handbook of Genocide Studies*. Oxford University Press, 2010.

Országmonográfiák

Izrael és Palesztina

- Howard M. Sachar: *A History of Israel: From the Rise of Zionism to Our Time*. 3. kiadás. Knopf, 2007.
- Avi Shlaim: *The Iron Wall: Israel and the Arab World*. W. W. Norton, 2000 (frissített kiadás 2014).
- Benny Morris: *Righteous Victims: A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881–2001*. Knopf, 1999.
- Baruch Kimmerling – Joel S. Migdal: *The Palestinian People: A History*. Harvard University Press, 2003.
- Rashid Khalidi: *The Hundred Years' War on Palestine: A History of Settler Colonialism and Resistance, 1917–2017*. Metropolitan Books, 2020.
- Gudrun Krämer: *A History of Palestine: From the Ottoman Conquest to the Founding of the State of Israel*. Princeton University Press, 2008.
- Alan Dowty: *Israel/Palestine*. 4. kiadás. Polity, 2017.

Libanon

- Kamal Salibi: *A House of Many Mansions: The History of Lebanon Reconsidered*. University of California Press, 1988.
- William Harris: *Lebanon: A History, 600–2011*. Oxford University Press, 2012.
- Andrew Arsan: *Lebanon: A Country in Fragments*. Hurst, 2018.

Jordánia

- Philip Robins: *A History of Jordan*. 2. kiadás. Cambridge University Press, 2019.
- Yoav Alon: *The Making of Jordan: Tribes, Colonialism and the Modern State*. I.B. Tauris, 2007.
- Beverley Milton-Edwards – Peter Hinchcliffe: *Jordan: A Hashemite Legacy*. Routledge, 2009.

Szíria

- John McHugo: *Syria: A History from the Ottomans to the Present*. I.B. Tauris, 2014.
- David W. Lesch: *Syria: The Fall of the House of Assad*. Yale University Press, 2012 (frissített kiadás 2013).
- Hanna Batatu: *Syria's Peasantry, the Descendants of Its Lesser Rural Notables, and Their Politics*. Princeton University Press, 1999.
- Steven Heydemann: *Authoritarianism in Syria: Institutions and Social Conflict, 1946–1970*. Cornell University Press, 1999.

Irak

- Charles Tripp: *A History of Iraq*. 3. kiadás. Cambridge University Press, 2007.
- Phebe Marr: *The Modern History of Iraq*. 4. kiadás. Westview Press, 2017.
- John Robertson: *Iraq: A History*. Oneworld, 2015.

Szaúd-Arábia

- Madawi Al-Rasheed: *A History of Saudi Arabia*. 2. kiadás. Cambridge University Press, 2010.
- David Commins: *The Wahhabi Mission and Saudi Arabia*. I.B. Tauris, 2006.
- Joseph Kostiner: *The Making of Saudi Arabia, 1916–1936: From Chieftaincy to Monarchical State*. Oxford University Press, 1993.

Jemen

- Paul Dresch: *A History of Modern Yemen*. Cambridge University Press, 2000.
- Robert D. Burrowes: *Historical Dictionary of Yemen*. Rowman & Littlefield, több kiadás.
- Asher Orkaby: *Yemen: What Everyone Needs to Know*. Oxford University Press, 2021.

Omán

- Jeremy Jones – Nicholas Ridout: *A History of Modern Oman*. Cambridge University Press, 2015.
- J. E. Peterson: *Oman in the Twentieth Century: Born of Two Wars*. Croom Helm, 1978.

Irán

- Abbas Amanat: *Iran: A Modern History*. Yale University Press, 2017.
- Ervand Abrahamian: *A History of Modern Iran*. 2. kiadás. Cambridge University Press, 2018.
- Ervand Abrahamian: *Khomeinism: Essays on the Islamic Republic*. University of California Press, 1993.
- Nikki R. Keddie: *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. Yale University Press, 2003/2006.
- Michael Axworthy: *A History of Iran: Empire of the Mind*. Basic Books, 2008.

Pakisztán

- Ayesha Jalal: *The Sole Spokesman: Jinnah, the Muslim League and the Demand for Pakistan*. Cambridge University Press, 1985.
- Ian Talbot: *Pakistan: A New History*. Hurst, 2012.
- Husain Haqqani: *Pakistan: Between Mosque and Military*. Carnegie Endowment for International Peace, 2005.
- Yasmin Khan: *The Great Partition: The Making of India and Pakistan*. Yale University Press, 2007.

Banglades

- Willem van Schendel: *A History of Bangladesh*. 2. kiadás. Cambridge University Press, 2020.
- Srinath Raghavan: *1971: A Global History of the Creation of Bangladesh*. Harvard University Press, 2013.
- Gary J. Bass: *The Blood Telegram: Nixon, Kissinger, and a Forgotten Genocide*. Knopf, 2013.
- Meghna Guhathakurta – Willem van Schendel (szerk.): *The Bangladesh Reader: History, Culture, Politics*. Duke University Press, 2013.

Afganisztán

- Thomas Barfield: *Afghanistan: A Cultural and Political History*. Princeton University Press, 2010.
- Barnett R. Rubin: *The Fragmentation of Afghanistan: State Formation and Collapse in the International System*. 2. kiadás. Yale University Press, 2002.
- Jonathan L. Lee: *Afghanistan: A History from 1260 to the Present*. Reaktion Books, 2018.

Türkmenisztán

- Adeeb Khalid: *Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present*. Princeton University Press, 2021.
- Sébastien Peyrouse: *Turkmenistan: Strategies of Power, Dilemmas of Development*. M. E. Sharpe, 2012.
- Annette Bohr: *Turkmenistan: Power, Politics and Petro-Authoritarianism*. Chatham House, 2016.

Örményország

- Razmik Panossian: *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*. Columbia University Press, 2006.
- Robert H. Hewsen: *Armenia: A Historical Atlas*. University of Chicago Press, 2001.
- Ronald Grigor Suny: *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*. Indiana University Press, 1993.
- Raymond Kévorkian: *The Armenian Genocide: A Complete History*. I.B. Tauris, 2011.
- Taner Akçam: *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*. Metropolitan Books, 2006.
- Ronald Grigor Suny – Fatma Müge Göçek – Norman M. Naimark (szerk.): *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*. Oxford University Press, 2011.

Grúzia

- Ronald Grigor Suny: *The Making of the Georgian Nation*. 2. kiadás. Indiana University Press, 1994.
- Donald Rayfield: *Edge of Empires: A History of Georgia*. Reaktion Books, 2012.
- Stephen F. Jones: *Georgia: A Political History since Independence*. I.B. Tauris, 2013.

Törökország

- Erik J. Zürcher: *Turkey: A Modern History*. 4. kiadás. I.B. Tauris, 2017.
- Caroline Finkel: *Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire*. Basic Books, 2005.
- Donald Quataert: *The Ottoman Empire, 1700–1922*. 2. kiadás. Cambridge University Press, 2005.
- Carter Vaughn Findley: *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity: A History, 1789–2007*. Yale University Press, 2010.

Tematikus irodalom

- **Nacionalizmus:** Benedict Anderson, *Imagined Communities*; E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*.
- **Szektarianizmus:** Frederic Wehrey (szerk.), *Beyond Sunni and Shia*; Nader Hashemi – Danny Postel (szerk.), *Sectarianization*.
- **Kurdok:** David McDowall, *A Modern History of the Kurds*.
- **Nők és nemek:** Leila Ahmed, *Women and Gender in Islam*; Nikki R. Keddie, *Women in the Middle East*; Valentine M. Moghadam, *Modernizing Women*.
- **Menekültek és migráció:** Elena Fiddian-Qasmiyeh et al. (szerk.), *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*.
- **Népirtás:** Donald Bloxham – A. Dirk Moses (szerk.), *The Oxford Handbook of Genocide Studies*; Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide*; Taner Akçam, *A Shameful Act*; Ronald Grigor Suny et al. (szerk.), *A Question of Genocide*.
- **Olaj:** Daniel Yergin, *The Prize*; Timothy Mitchell, *Carbon Democracy*.
- **Víz:** J. A. Allan, *The Middle East Water Question*.
- **Város és társadalom:** Salma K. Jayyusi et al. (szerk.): *The City in the Islamic World*. 2 kötet. Brill, 2008.
- **Oszmán jog és közigazgatás:** Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age*; Suraiya Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World around It*.
- **Pakisztán és Banglades:** Ayesha Jalal, *The Sole Spokesman*; Willem van Schendel, *A History of Bangladesh*; Srinath Raghavan, *1971*.
- **Kaukázus és Közép-Ázsia:** Ronald Grigor Suny, *The Making of the Georgian Nation*; Adeeb Khalid, *Central Asia: A New History*.

Elsődleges források és adatbázisok

- Library of Congress, *Country Studies* (loc.gov).
- *Encyclopaedia Iranica* (iranicaonline.org).
- *Encyclopaedia of Islam* (Brill) és a TDV *İslâm Ansiklopedisi*.
- Oszmán Állami Levéltár (devletarsivleri.gov.tr); Brit Nemzeti Levéltár; British Library, India Office Records.
- Népszövetségi Levéltár (archives.ungeneva.org); ENSZ Levéltár (archives.un.org).
- Izrael Állami Levéltár; Örmény Nemzeti Levéltár; Grúz Nemzeti Levéltár.
- UNRWA, UNHCR, OCHA, ICRC és MSF adatbázisok és jelentések.
- World Bank Open Data; IMF Data; UNDP Human Development Reports; FAO AQUASTAT; IEA; EIA; OPEC; SIPRI; ACLED; V-Dem; Freedom House; IDEA; Constitute Project.
- Arab Barometer; Pew Research Center; World Religion Database; Ethnologue; Glottolog.
- Qatar Digital Library; Gallica; Internet Archive; HathiTrust; Perry-Castañeda Library Map Collection.

- A nemzeti statisztikai hivatalok adatbázisai (CBS Izrael, PCBS Palesztina, CAS Libanon, DOS Jordánia, COSIT Irak, GASTAT Szaúd-Arábia, CSO Jemen, NCSI Omán, Amar Irán, PBS Pakisztán, BBS Banglades, CSO Afganisztán, Türkmenstat, Armstat, Geostat, TÜİK).

Megjegyzés a bibliográfia használatához

- A lista a könyv kiinduló szakirodalmi háttere, nem teljes és nem kimerítő bibliográfia. A fejezetek a saját forrásjegyzeteikben ennél részletesebb, témaspecifikus irodalmat használnak.
- Ahol egy műnek több kiadása van, a szerző–cím adat a fontos; az évszám az első vagy a legutóbb használt kiadásra utal.
- A klasszikus és a nemzeti történetírások (például a 19. századi brit India-történet vagy a korai nacionalista monográfiák) értékes források, de a saját korszakuk szemléletmódját hordozzák; a könyv ezt a szövegben jelzi.
- A vitatott kérdésekben (Izrael/Palesztina, örmény népirtás, kurd kérdés, szektarianizmus, 1971) szándékosan többféle álláspontot képviselő művek szerepelnek a listán; a könyv nem jelöl ki egyetlen „hivatalos” értelmezést.